

अंतरंग परिचय.

११

प्रस्तुत विभागांत त, थ, द, ही अक्षरे पुरी झाली, असून
घ ची १२ पुष्ट झाली आहेत. त्यांचे वर्गीकरणः—

तपून-स्वधा.

हिंदुस्थान, इतिहास, वै दि क.—तैत्तिरीय शाखा.
घी रा णि क.—तक्षक, ताम्रलेपि, तारकासुर, तारा, तुंबक,
त्रिपुर, त्रिशंकु, त्र्यधा प्राचीन हिंदु स्था न—तथाशिल्प, तुंग,
तोमर मुकुट सा नी.—तानसेन, तुलुक घरणे, तुलुक तैमूर,
तोडरमल म रा ठे.—ताई तैलीण, ताडुलजावी लई राखस-
मुवनची लढाई, तानाजी माळुघरे, ताराबाई, तुकोजी होळ-
कर, तुळशीबाई, तुळजा श्री आम्हे, तोतवा भाळसाहब, त्रिपकजी
बेंगळे. ई प्रजी अमदाजी—तात्या टोपी. जाती—तरलन,
तल्लेण, तवेक. तागा, तातवा उर्फ तैती, तान्तन, तांबट,
तामिळ, तिवळ, तिरगुळ, तुद, तेलगू, तेली.

वाङ्मय, जैन.—त्रिपुष्टिशाळा, पुरुषचरित्र. चरित्रे.—
साताचार्ये. म रा टी, चरित्रे.—तख्तेकर दा. पा, तख्तेकर
दा. रा., तख्तेकर धीरूणभाजी, तुकाधाम, तेलंग. दा वि बो.—
तामिळ वाङ्मय, तूळ, तेलगू वाङ्मय. चरित्रे.—तिक्कन, तिम-
व्यासाजी, तिरुवायमोक्षदर, तेनाल्लामल्लिग बं वा ली, चरित्रे—
सांददत हिं दी, चरित्रे—तुळशीदास, तोडनी पा ली—तिपिटक.

प्रादेशिक इतिहास घ भूगोल.—मुं ब ई द ला खा,
महाराष्ट्रः—तळेगाव दमबेरे, तळेगाव दाभाडे, तळेदे, तानसा
सरोवर, तारापूर, तासगाव, तुर्वे, तुळापूर, तेरदाळ, तोरगुळ,
तोरणमाळ, तोरणा, तोरवा, अंबेकेश्वर. क नां टक.—तालीकोट.
शु न रा थ.—ताहेज लई तेज, तापीनदी. ई दूर.—तराणा. ब डो ई-
तिलकवाडा. म्हा ह्दरे—तोवर्धर. म्हा सूर.—तरीकर, तलसाड,
ताळगुंड, तिपवूर, तिरुमळूर, तुमकूर, तुळकूर, तेरकनांगी,
त्याम गोंदळ. ई दा बा द—ताडूर, तुळजापूर. ब न्हा ड—तळेगाव
दधातर, तेहदारा. म थ्य प्रांत.—तम्रपुरी जमिनदारी, सारा
पूर, तिरुकोट, तिरुवाडा, तिरुयगळ, तुमसर. म थ्य हिं दू स्था न—
तरोओन, तालुकेस्थान, तिगार, तेभांघर रा म पुता ना.—डोड-
मीम. धं यु क प्रा त.—तमळुही, तराई, ताडा, तालमहब,
तिरवा, तिरुहूर, तेहरी पं जा ब—तरयतारण, तलगंग, तिरा-
वरी, तोपटेकसिंग, तोहाना. वा य व्य घर ह्द प्रा त.—तिराह,
तेरी. बं पा ल.—तमळुक, सारकेश्वर, तालचेर, तिरुवुत, तेकरी-
राज, तोळीगंज, त्रिवेणी. ओ रि वा.—तिगिरिया. आ बा म.—
तुळेखरी, तुरा, तेसपूर. म दा दे द.—तकविन,

तयांय तिरयैग, तिरिम, तिलिन, तेनासरीम, तेकल,
तेकिय, त्वेते! म दा स—ताडपट्टी, ताडपणी, तिकुली, तिडिब-
नम्, तिनालि, तिनवेळी, तिळलीककुनरम्, तिरुकोयिलूर, तिरु-
चुळी, तिरुबंगोड, तिरुवेंदूर. तिरुतनी, तिरुतरेणुंदी, तिरुपती,
तिरुपत्तूर, तिरुपुवनम्, तिरुमंगलम्, तिघणल, तिरुतंगडी,
तिरुवमल्लै, तिरुवल्लम्, तिरुवहूर, तिरुवादी, तिरुवळ मरुदूर,
तिरुवळूर, तिरुव्वादी, तिरुव्जूर, तिरुवेरी, तुंगमडा, तुवि-
कोरिन, तुनी, तुरय्यूर, तेनकाळी, त्राक्किवार, त्रावणकोर,
त्रिचनापल्ली, त्रिचूर, त्रिपूर, त्रिपुनितूर निवेंदम्

आशिया, हिंदुस्थानेतर, ऐ ति हा सि क.—ताहीर,
तुप्रल्लेग, तैमूर. प्रा दे शि क.—तशकुरधान (पूर्वकुस्तान),
ताशकंद, ताशतुरयन, तिबेट, तिमोर (मलाया), तिमोर लोंड
(मलाया), तिस्ता नदा (तिबेट), तुकेस्तान, तेहरान
(इराण), तोबालरुक (रशिया), त्रिकोमाली ना ती.—
तामिळ, तातार, तुंगुचे, तुके लो क

शास्त्रे—ई ति हा स सा हि त्य.—तवारी. यु क हा ख.—
तरवार, तोफखाना वे य क.—ताडरेभरौग, तुबक्या
लावणें, तोतरे बोलणें, त्रिदोष, स्वधस्कोट अगर शोक
(फोड), बगुस्तारौग, स्वभोग. ब न रप ति शा ख.—
संवाळू, तमाल, तरबड, तरोटा, ताग, ताड, ताडुळज,
ताळ, तुताई झाड, तुळस, तूर, तोंडली. ज्यो ति प शा ख—
तिपी, त्रैतायुग. वा स्तु शि ल्य—ताजमहाल ग णि त—त्रिकोण-
मिति. प्रा णि शा ख—तरस, थं थ शा ख.—तारायेंन, तुंग-
तामापक थंथ, तेलयन्न. र सा य न.—तुरटी. ख नि न—
तायें, तेल स र्क शा ख—तर्बशाख. वा मि क ब सा प्र दा
यि क—तिपिटक, त्रिमूर्तितल, चरित्रे—तिरुमंगई आळवार,
तीर्यकर, तुकाराम.

थ-प्रेस.

हिंदुस्थान, इतिहास, म रा ठे—बोरात, दि दि द.—
विबाराजा. जा ती—योरी.

प्रादेशिक इतिहास घ भूगोल—मुं ब ई—सिंध,
सरब पारकर, यान, याळनेर, यासा, थुल. महाराष्ट्र—चेकर.
ई दा बा द संस्था न—वेर. म थ्य हिं दू स्था न.—पाळन-
पूर. पं ना ब—यरोन, पातेसर, येओग. वा म थ्य च र
ह ई प्रां त.—यळ. म दा दे द—यमी, यटोन, यरीकवीन,

आहे. १९०३-०४ साली लागवडीसाठी जमीन ९७ बीरस मॅल होती. उत्पन्न १,२०,००० रुपये होते.

तबयिन—भरपूर जगादेशातील येथे तिलपाची एक नैर्ऋत्येकडील वृक्षाल (टाकमशिए). क्षेत्रफळ ६१९ चौ. मै. पूर्वभाग सपाटीचा असून पश्चिम भागांत टेकड्या आहेत. लोकसंख्या (१९११) ४५८५९९. शेवटी २२१ आहेत.

तंबाखू—यास लॅटिन नांव निकोटिआना टबाकम, बराडी तंबाखू, गुजराची तंबाखू, कानडा होमोसोपु ह्या नावे आहेत. याच्या सुमारे ४१ जाती आहेत त्यापैकी नि. टबाकम, नि. रस्टिका, नि. अखाटा व नि. प्लेथा गिनिकी-लिआ या महत्त्वाच्या असून पहिल्या जातीच्या दोन तीन बोटांमधील हिंदुस्थानांत होतात. तंबाखूचें रोप सुमारे तीन फूट उंच वाढते. बरचा होडा व खुडल्यास ते पांच फूट सुद्धा उंच होतें. याची पाने कुडवाच्या पानासारखी म्हणजे रुंद व दोन्ही बाजूला निमुळती असतात. याचें बीं खोडात येतें, तें छुडतीच्या विषाप्रमाणें धारीक असतें. सवें जगात सुनायटेडस्टेट्स, हिंदुस्थान, क्यूबा, रशिया व पूर्वकडील डच लोकांच्या बऱ्याहरी-गुण्याचेंकडून सुमानाच्या पांच देशांत तंबाखूची लागवड जास्त प्रमाणांत होते. जगातील सुमारे २ तंबाखू या पांच देशांत होते. शेवट्या हॉलंड, जर्मनी व फ्रान्स देशांतहि याची बरीच लागवड आहे. मात्र तंबाखूचें मूलस्थान दक्षिणअमेरिका आहे. तेथून पोर्तुगीस लोकांनी १७ व्या शतकाच्या आरंभी ती हिंदुस्थानांत आणिली. भावराज्या कारकीर्दीत तंबाखूचा उल्लेख नाही. दारोगाफोर्ड-मर्थ्य स. १५०८ मध्ये दक्षिणेंत प्रथम तंबाखू आली असें म्हटलें आहे. स. १६०५ मध्ये आसट्रेलियेन विज्ञानपूरकून अफगांस तंबाखू पाडविली. गहागांरें तंबाखू ओढण्याची मगाई केली होती. १८२९ साली ईस्ट इंडिया कंपनीने मेरोलॅंड व व्हर्जिनिया या जातीची तंबाखू हिंदुस्थानांत पाडविली. १८७९ साली संयुक्त्या कांटी गाझीपूर येथें ८०० एकर क्षेत्राचें एक प्रयोगक्षेत्र स्थापन झालें. तेथें तंबाखू तयार करण्यासाठी व्हर्जिनियानुन एक हॅटर आणिला होता. सर्व हिंदुस्थानांत गाझीपूर संघ, चांगली समजली जाते. हल्लीं जास्त प्रमाणांत मद्रास इलाख्यांत गोदावरी व कृष्णा या दोन नद्यांच्या बेचक्यांत लंका नांवाची अतिष्ठ तंबाखू होते. पंजाबांत व मुंबई इलाख्यांत तंबाखूची बरीच लागवड आहे. त्रिचनापल्ली येथील चिरुटांची सर्व हिंदुस्थानांत प्रसिद्धी आहे. मुंबई इलाख्यांत १८७३ साली ह्याना व शिराम (पार्थी-यन) जातीच्या तंबाखूचें बीं आणून त्याची लागवड भारतांत गिरणांत केली. तबयि तंबाखूची लागवड व नंतर तंबाखू तयार करण्यासंबंधी प्रयत्न मोठ्या प्रमाणांत खेड जिल्ह्यातील नडियाद तालुक्यांत १८९५ साली सुरू केले, या पिकासंबंधी आणखी प्रयोग मडगांव (खानदेश) येथेंहि करण्यांत आले होते. हल्लीं नडियाद येथें सरकारी शेत असून तेथें तंबाखू तयार करण्या (मुषविण) तिथीची हरप्रयत्न

करण्यांत आले, तबयि ते सर्व प्रयत्न मिफळ ठरले. १९१५-१६ साली मुंबई इलाख्यांत ८८९३७ एकर क्षेत्र तंबा-खूचे होते.

हिंदुस्थानांत वेळोवेळीं तंबाखूच्या अनेक जाती आल्या. त्यापैकी पूर्वी आलेल्या अमेरिकन जातीनां येथें देशां असें म्हणतात. त्या बहुतेकडून महाराष्ट्रांत पिनसात, दुसरी जात कुर्कस्तानांतून आली. तिला विलायती असें नांव पडलें आहे. ही उत्तर हिंदुस्थानांत बरीच विकते, उत्तर गुजराथेंत मुख्य दोन जातींची तंबाखू आढळते. एक आंबूळ, घाटोळें पान असलेली तिला शामर किंवा शामर म्हणतात. दुसरी लांबट, अर्द पान असलेली; तिला पिल्लु म्हणतात. कर्नाटकांत तंबाखूचें पान अर्द लांबट, असतें तिला शेंडी तंबाखू म्हणतात.

हल्लीं पुरा येथें सिगारेट करण्यास योग्य अशी ' टाईप २८ नावाची ' जात ठरविण्यांत आली आहे. बंगाल्यांत सुमाना नांवाच्या जातीची पाने चिरुटाला बाहेरून वेष्टण करण्यायोग्य होताना असें अनुभवानें आलें आहे. हिंदुस्थानांतून तंबाखूची निगेत होवें व आयातहि बरीच होते. आयात सिगारेटची किंवा सिगारेट करण्यास लागणाऱ्या तंबाखूची असते व निगेत बहुतकरून चिरुटाची असते.

गुजराथेंत मोरख, बेसर व नदीकांडच्या भात जमिनींत, देशावर बांधकामाच्या पडत्या जमिनींत, नदीच्या मळईत, खानदेशांत काळ्या जमिनींत व कर्नाटकांत मध्यम काळ्या जमिनींत, सातारा जिल्ह्यांत रेंताडलापण व लापण जमिनीत तंबाखू चांगली होते.

उष्ण व दमट हवेंत तंबाखू चांगली विकते पण ती मोठ-व्यास नरम असते. तंबाखूची पानें नरम करण्यासाठी ओलसर हवेची जरूर असते. रुत हवेंत पिकणारी तंबाखू फार कडक असते. गुजराथेंत दरसाळ त्यास त्या जमिनीत तंबाखू करण्याची विशेष चाल आहे. कर्नाटकांत दोन तीन वर्षांनीं त्याच त्या भागां मेषाखू फार चांगली येते. गुज-राथेंत खेडा जिल्ह्यांत जमीन दोन तीन वेळ नांगरतात, सुमार नावाची कळी फिरवून देऊन फोवतात व जमीन सपाट करतात. तेथें कित्येक शेतकरी एकर ५० गाड्या-पर्यंत शेणखत देतात, पण सर्वसाधारणपे २० गाड्या देण्याची चाल आहे. ज्या ठिकाणी सोय असेल अशा ठिकाणी होरा असलेले विहिरीचें पाणी देतात. नडियाद तालुक्यात पाण्यांत सोन्याच्या अंश असलेल्या मत्स्याच विहिरी आहेत. तंबाखूचें रोप मिरच्याप्रमाणेंच तयार करतात. खेडा जिल्ह्यात मुक्कळ ठिकाणी तर मत्स्याकरितां राब भाजतात व बाही ठिकाणी मत्स्याच्या लेज्या, शेणखत, तळ्यांतील गाळ वगैरेवर रोप करतात. सरण्यांत पहिल्या भावसाळ्याबरोबर बीं टाकतात. बीं फार गारीक असल्यामुळे ते वाढत अभया मारतात मिस-लून येतात म्हणजे घासलें घासलें जातें. सुमारे १०० बीरस

फुटाच्या बाप्यात चार औंस धां टाकलें म्हणजे एका एकराला रोप पुरतें. लागण करण्याची वेळ १५ ऑगस्टपासून १५ सप्टेंबरपर्यंत असते. लागण संध्याकाळीं अगर ढगांची छाया असेल त्यावेळीं करावी म्हणजे रोपे कोमेजत नाहींत रोप लावल्याबरोबर पाण्याचा 'जुळा' द्यावा. कित्येक प्रसंगी, जेथे पाणभरतें पीक करावयाचें असतें तेथे लागण १५ ऑक्टोबर-पर्यंतहि करतात

खेडा जिल्ह्यांत लागणीसाठीं जसाळींन चौक पाडतात व दोन हमचौरस लागण करतात. देशावर येडताक नावाच्या हत्यारानें किंवा दोरीला चिंध्या बाधून जमिनीवर लागणीसाठीं खुणा करतात व तीन फूट अंतरानें लागण करतात. साधारणपणें ४-५ कोळपण्या व दोन तीन खुरपण्या देतात. कर्नाटकात कोरडबाहु पिकाला दर दहा दिवसांनीं कोळपणी देतात खुरपणीच्या वेळा शुद्धसाजवळील पिकलेलीं पाने काढून टाकतात. पाण्यानें तंबाखूचे उत्पन्न वाढतें म्हणून ज्या ठिकाणीं पाण्याची सोय असेल तेथे पाणी देतात. गुजराथेंत ३-४ वेळ पाणी देतात कर्नाटकातील पीक बहुतेक कोरड-बाहु असतें रोपे काढित्यापासून साडेचार पाच महिन्यात म्हणजे मार्गशीर्ष-पौषात तंबाखू तयार होतें पानावर पिंपट रंगाचे फोड दिसू लागले म्हणजे ती कापण्यास तयार झाली म्हणून समजावें.

कोळपणी, खुरपणी, पाणी देणें याशिवाय पीक तयार होई-पर्यंत खुडण्याचें काम पार महत्वाचें आहे झाडांवर फुलाचा गोंडा आला म्हणजे त्याबरोबरच बरील पानांसहित तो खुड-तात. जमिनीच्या सगडुराप्रमाणें झाडावर दहा बारा पानें राहू देतात, बाकी काढून टाकतात गोंडा खुडल्यावर राहिलेलीं पानें जोमानें वाढून तीं दडस होतात गोंडा खुडल्या-नंतर काही दिवसांनीं झाडाच्या वगळेंत फूट होऊ लागते. ती जसजशी होईल तसतशी खुडून टाकतात ती दर आठ बव्हास काढावी लागते ही फूट राहू दिल्यास इतर पाने अगदीं पातळ व रोगट दिसू लागतात सर्व पिकपिकां काही झाडे न खुडता बियाकडितां राखतात कोरडबाहु पीक पाणभरतावेळा खककर तयार होतें बांधणांचें काम स्थानिक प्रजातावर व बाजारातील माणगीवर अवलंबून असतें देशावर व कर्नाटकात पेंड्या बांधतात. गुजराथेंत लहान लहान जुड्या बांधतात. तंबाखू तयार करण्याच्या दोन पद्धती आहेत एक पेंड्या कापण्यापूर्वीची व दुसरी कापल्यानंतरची. पिकाची कापणी दोन तऱ्हेनें करतात. पहिली तऱ्हा संबंध झाड कापणे व दुसरी सुसती पाने काढणें. पहिली पद्धत देशावर प्रचलित आहे; ती येणेंप्रमाणें — झाडे कापून झालीं म्हणजे तीं नऊ ते अठरा दिवसपर्यंत बाळवितात. तीं बाळव घालताना एकाशीं एक झाड ठेवून लावण्यालाव ओळी पसरतात मध्यंतरी यास दोन तीन बाळबण्या बाण्या लागतात. ह्या ओळींची लांबी सुमारे १०० फूट व रुंदी १६ फुटापर्यंत असते ही तंबाखूचीं झाडे पानांची मधली शीर बाळेपर्यंत उगहात ठेव-

तात. झाडे बाळव्यावर खड्यात पुरतात खड्याची लांबी-रुंदी तंबाखूच्या क्षेत्रावर अवलंबून असते. पण सर्वसाधारण खड्डा १४ फूट लांब, ७ फूट रुंद व ३ फूट खोल असतो. खड्यांत झाडे भरण्याच्या पूर्वी त्याच्या चारी बाजूला व तळाला बाग-रीचें सरमंड पसरतात. नंतर पहाटे पाच वाजता ज्यावेळीं झाडे दाखविलीं नरम झालेली असतात त्यावेळीं ती वाढून आणून सरमंडावर खड्डा भरणेपर्यंत झाडावर झाड रचतात भरताना सर्वे सुद्धे बाहेरील बाजूस रहातील अशी तजवीज करतात मग त्यावर एक कामळ (पोंगडी) हातरून वर पुन्हा सरमंडाच्या पेंड्या घालतात व त्याजवर सुमार चार अंगुळी जाडीचा मातीचा थर देतात ही खड्डातील तंबाखूचीं झाडे दोन रात्री ठेवून तिसऱ्या दिवशीं सकाळीं तीं खड्ड्यातून बाहेर काढून लगेच घरी नेतात व एका कोपऱ्यात रचून झाडून ठेवतात पुढे पाने काढणें व जुडपा बांधणें हे काम दोन तीन दिवसात करावें लागतें. पाने नरम असतात तेव्हा तें सोपें जातें नाहीं पेंड्या पानावर धोडें पाणी शिंपावें लागतें. जुडपा बांधताना बाहेरील बाजूला चांगली पाने व आतील बाजूस खुरमुडलेली, नाराचुरा वगैरे घालून जुडपा (पेंडपा) बांधितात. प्रत्येक पेंड्या सुमारे तीन फूट लांब व दीड फूट रुंद असते. पेंडपा तयार झाल्या झणजे त्या उघड्या हवेंत बाळवितात. पहिल्यानें जमिनीवर एक कडबीचा थर देऊन त्यावर पेंड्या व पुन्हा कडया अशा थराभाड थर देत देत त्या पेंडपाची उंची सुमारे तीन ते चार फूट होईपर्यंत ढीग करतात असे अनेक ढीग वरतात. हे ढीग दर तीन दिवसांनीं चाळवें लागतात व अशा चाळवण्या पाच सहा ग्हाऱ्या लागतात. तंबाखूला चांगला रंग चढावा म्हणून कित्येक शेतकरी रोशा गवताचे पाणी तयार करून तें तीं खड्यात घालतात त्याच्या वर शिंपडतात.

दुसरी पद्धत गुजराथेंत आढळते. तीत पुन्हा खोण्याची व ओढण्याची तंबाखू निरनिराळ्या रीतीनें तयार करतात. खोण्याकरीता झाडांचीं पाने कापून तीं घेतात आठ दिवसपर्यंत बाप्यात ठेवून बाळवितात नंतर सकाळच्या प्रहरी पाने देवानें भिजलीं असल्यास तशीं व भिजलीं नसल्यास पाण्याचा हपका मारून नरम करून नंतर गोळा करून चादरीत बाधून घरी आणतात. खानंतर १० ते ७० पाने एकावर एक ठेवून त्याच्या जुडपा बांधितात त्या एकावर एक ठेवून वर चादर घालून वर दबपण ठेवितात पुन्हा दोन तीन दिवसांनीं त्या चाळतात अशा चार पाच चाळवण्या झाल्या म्हणजे तंबाखू विवण्यास तयार होते. उत्तरगुजराथेंत ' सिलावा ' म्हणून एक प्रकारची तंबाखू तयार करतात. या पद्धतीत पाने तयार झाल्यावर तीं कापून पाच पाच पाने एके ठिकाणीं बांधतात व या जुडपा सावलीत दोरी बाधून तिला अडकवितात हीं पाने रंगात फरक न होता बाळतात. तीं बाळलीं म्हणजे शिरा काढून घेऊन

तंबावूचा हाताने चुरा करतात. ही जी हिरवी पूड तयार होते तिला ' लिलावा ' म्हणतात. या पुडीच्या विड्या करतात. खंडा शिस्त्यांत तंबावू तयार करण्याच्या तीन तऱ्हा आहेत.

(१) कालियुः—ही ओढण्याकरितां उपयोगांत आणतात. या पद्धतीत तीन तीन पांजे एकावर एक ठेवून ती चार दिवस बाळवितात. नंतर चरांत आणून ती एक दोन दिवस दडवून ठेवितात. नंतर पानाच्या जुड्या बांधून ढीग करतात व ते ढीग दर दोन दिवसांनी परततात. ही क्रिया साधारणपणे १५ दिवस चालते. तयार झालेल्या तंबावूचा रंग काळ्यापिण्ड असतो. दर एकरी उत्पन्न सरासरी १००० ते १४०० पौंड पांजे येते.

(२) जरदो (पिचळ्या रंगाचा) :—यांत दोन प्रकार असतातः (अ) ओढण्यासाठी—याच्या पिचळ्या गोठें पाणी देतान. (आ) तपकिरीसाठी व खाण्यासाठी जे पीक करतात त्याला खाई पाणी देतात. पांजे तोडल्याच्या अगोदर पिकाला रूप पाणी देतात, नंतर पांजे काढून ती ओल्या वापयात ८ दिवस बाळवितात. ओल्याप्यामुळे पांजे तावकळा काढून पानांचा रंग पिचळा धमक उठतो. व ती गोळा करून आणून घर घरणे केल्याप्रमाणे जुड्या बांधतात. सरासरी दर एकरी उत्पन्न ताऱ्या पाण्याचे :२५००—३००० पौंड व मोठ्या पाण्याचे १०००—१४०० पौंड होते.

(३) चोचडी (मुकाप्रमाणे) —या पद्धतीत तंबावू तयार करण्याची पद्धत काद्याप्रमाणेच असून पांजे दहा बारा दिवस बाळवितात. दर एकरी सरासरी उत्पन्न १००० ते १५०० पौंड असते.

तयारी (१९८-१९३३).—हा नरवी इतिहासकार व धर्मशास्त्र अभोक्त येथे जन्मला. राह बगदाद, सिरिया व ईजिप्त येथे त्याचे शिक्षण झाले. बापाच्या मृत्यूनंतर स्वतःच्या पायावरून त्याला उभे रहावयाचे असल्यामुळे त्याला अत्यंत दारिद्र्यरूपा आली शब्दरच तो वजिराच्या मुलाचा शिक्षक झाला. तो ईजिप्तमध्ये गेला पण लवकरच त्याला बगदाद येथे परत यावे लागले. तेथे तो मरेपर्वत परंपरामत धर्माचा व हाथ्याचा शिक्षक होता. त्याचा जीवनक्रम साधा पण उदात्त असून तो अत्यंत उद्योगी होता. त्याने सर्व मतांवर टीका करून आपला नवीनच संप्रदाय काढला; यामुळे त्यानवर हुनमाली पंथाच्या लोकांचा रोष झाला होता. पैगंबरांचा व राजांचा इतिहास व कुराणावर टीका असे त्याचे दोन मुख्य ग्रंथ आहेत.

तमकुही—संयुक्त प्रांताच्या गोरखपूर व बस्ती जिल्ह्यांत आणि बंगालच्या मुजफ्फरपूर, दरभंगा, सारन आणि गया या जिल्ह्यांत ही एक इस्टेट आहे. या इस्टेटात २५३ खेडी आहेत. उत्पन्न २.८ लक्ष रुपये आहे. मुहल्लार (मुमिहार) हे या इस्टेटचे मालक असून ते रजपूतांचे वंशज आहेत. यांचा मूळपुरुष नारन जिल्ह्यातील हलवा

येथील राजा कलताई हा होय. याच्या मुलांनी इस्टेटाची पुढच्या उडवून दिली, परंतु पुढे सुमारे १८३०-४० च्या दरम्यान याच्या नातवाचे पुन्हा तमकुहीची इस्टेट परत मिळविली. याला राजा ही पदवी होती. या ठिकाणी हल्ली ईजिप्त प्रताप बहादूरसाही नांवाचा राजा आहे.

तमलुक, पो ट वि भा ग.—बंगाल इलख्येतील बिदना-पूर गिरगाचा एक पूर्वेकडील पोटाविभाग. क्षेत्रफळ ६५३ चौरस मैल आहे. ह्या पोटाविभागाची जमीन सुपीक आहे, व येथे सांदळ्यांचे पीक चांगले होते. लोकसंख्या (१९११) ६०१५०२. मोठे गांव तमलुक असून तेथे १५४८ आहेत. मिमोनखाला हे व्यापाराचे मुख्य ठिकाण आहे.

गां व.—हे जुने ताम्रलिति नगर होय. सध्याचे राजे हेच पराण्यातील असून आतोंने रजपूत आहेत. हे गांव पूर्वी बंदर असून याच ठिकाणी बिनी याचेकड 'फाहिआन' हा महाभात असून सिलेखाला गेला. हुएनसांग म्हणतो की, या ठिकाणी १० बौद्ध मठ व १००० बौद्ध भिक्षू होते. दाशियाय २०० फूट उंचीचा अशोकाने बांधलेला स्तंभहि येथे होता. येथे रुपनारायण नदीवर काली देवीचे देवालय आहे. देवालयाच्या समोरीत ६० फूट उंचीची विविध तऱ्हेची भित आहे देवीची मूर्ति एकाच दगडाची केलेली असून ती शंकराच्या मांडीवर घसविली आहे. देवालयाच्या आवारांत केळी कंदच नावाने झाड असून त्याच्या दर्शनाने, ज्या याचकाना मुलें होत नाहीत, त्यांना पुत्रप्राप्ति होते असे म्हणतात.

तमाल—या झाडास लॅटिनमध्ये पिंनोमम तमाल, फासिया लिग्नीया, फासिया तिन्थ्यामन् व इतर भाषात ताम, किका, किरबोरिया, सिकामी, छोटा सिंकोली, सुपसार, होपली, तमाल इत्यादि नावे आहेत. समुद्रसपाटीपासून सुमारे ३००० ते ७००० फूट उंचीपर्यंतच्या प्रदेशात ही झाडे वाढतात. ही झाडे प्रथम आकाराची असून सिंधू व सतलज ह्या दोन नद्यांमधील प्रदेशात तुरळक आढळतात. परंतु पूर्वबंगाल, लाशिया टॅकझा व प्रदेस यांमधून ती पुष्कळ होतात. या झाडाच्या साली-पेलां पानांचे जास्त महत्त्व आहे व या पानांचा व्यापार बऱ्याच प्राचीन काळापासून सुरू होता असा अंदाज आहे.

ला ग व ड.—लाशिया व जेटिया टॅकझानून ६ चौरस मैल जमिनीवर या झाडांची लागवड केलेली होती. ही लागवड बहुधा बापांतून फणस व सुपारीची झाडे बांबोरेवर करतात. रूप पाकस व कडक जुन जेथे आळोपाळीने पडते तेथे या झाडांची वाढ सपाळ्याने होते परंतु झाडाच्या बुडाशी एरुसारखा बराच ओलावा असल्यास पानांचा चास कमी होतो. लाशिया व जेटिया टॅकझानून यांचा लागवड करतोना झाडे ७ फूट अंतरावर लावतात बिग वानस्पानून घेतात. व यांचे वरील रोपे शाखावर ते फायमच्या लावतात. सुमारे दहा वर्षांचे झाड शाखावर

उत्पन्न होऊं लागतें व पुढे जवळ जवळ झंभर 'को' या झाडापासून उत्पन्न होतां येतें. ही लागवड टेंकळांवरील लोकच करतात. सिलहटमध्ये पिकलेल्या विद्या खाली पडून आपोआप रोपे उगवतात. रोपे सुमारे एक फूट उंच झाल्यावर दुसरीकडे बांदून लावितात. याची लहानपणीं फार काळजी घ्यावी लागते व कडक उन्हापासून रक्षणी इमा होऊं नये म्हणून आजूबाजूस झाडेछुडपे लावून बांधे संरक्षण होईल अशा तऱ्हेने त्याची लागवड करतात. काही मळबांतून जमिनीची मर्यागत करतात परंतु काही ठिकाणी तसे करण्याची जरूर नसते.

पा ने ज मा क र ये—तमालाच्या पानांची तोंड करितात. आक्टोबरपासून डिसेंबरपर्यंत व काही ठिकाणी हें काम मार्च पर्यंतहि चालतें. कोवळ्या झाडांचीं पाने वपावून एकदां व पुन्या व रोगट झाडांचीं पाने एक वर्षाआड छुडतात. एका झाडापासून सरासरी १५ सेर पाने निघतात. परंतु अजुकूल स्थितीत त्यांचे उत्पन्न १५ सेरखुद्धां होतें. जेव्हा परगण्यातील ४०० एकरावरील पिकांचें उत्पन्न ११०४-१०५ खाली ११०० रु. सालें. पाने छुडवण्याच्या वेळीं लहान लहान पांयांमुद्धा तोंडतात व नंतर त्या दोन तीन दिवस उन्हात वाळवितात. कधी कधी पांया व पाने एकत्र व कधी कधी ती निराळी करून त्यांचे गंडे बांधितात. हे गंडे मृदूर लोक घाटांतील रस्त्यातून सिलहटमध्ये आणितात. रोपे करण्याकरितां सिलहट येथील विद्या पांयांच्या असतात.

उपयोग.—पानांपासून रंग व सिरका तयार होऊन त्याचा भाजीच्या मसाल्यांतहि उपयोग करतात. लसालपन एक तत्त्वभर रंग असून सुमारे चार पौन अंगुलें लांब असतें. तमाळपत्र मधुर, पलकर व शांत असून धम, दाह, कफ, शैथ, विस्फोट व पित्त नांवा नाश करतें. संस्कृत प्रियात याचा उल्लेख पुढळ आहे.

तरखन—पेजवांतील एक जाड. लो. सं. ६४६३१०. हे हिंदू, शीख व मुसलमानहि आहेत. भागलपूर संस्थान येथील भव प्रताप हे आढळून येतात. आसामांतहि यांची वस्ती २७०७१ आहे. ते सुमार असून काही कधी ते व जोहार यांच्यामध्ये मुळीच भेद दिसत नाही. त्यांनां मटाई, बाधी व खाती असेहि म्हणतात. जोहारा-प्रमाणे तरखन हा खेळातील एक महत्त्वाचा कारागीर आहे.

तरगतारण, त ह शी ल.—पेजवा असूनसर जिल्ह्यांत ही एक तहसील आहे. या तहसीलांत तरगतारण व वैरावल ही दोन मोठी गावें असून तरगतारण हें तहसीलीचें मुख्य ठिकाण आहे. या तहसीलीतील जमीनीला कांठुआक कालव्याचे पाणी पुरविलें जातें.

गांव—पेजवा. अमृतसर जिल्ह्यांत त्याच नांवाच्या तहसीलीचें हें गांव मुख्य ठिकाण आहे. हें गांव येथें असलेल्या पवित्र तळावामुळे प्रसिद्ध आहे. हा तलाव बांध लाकाचा पांचरा गुरू अर्जुन याने बांधला असें म्हणतात.

तलावाच्या उत्तरेकडील वाजूर राजकुमार नवनिहाळिसिंग याने उंच खोब उभारल्या आहे. या तलावांतील पाण्यानें कोठे नाहींहि होतें असें म्हणतात. लोपंडाची भांडी कोरी सामान येथें तयार होतें.

तरवड—यात लॅटिनमध्ये कातिया ऑरिगनुलाटा, मराठीत तरवड, संस्कृतमध्ये शरपुष्प, अथुर व देशी भाषेत चांभारआवळी अशीं नांवि आहेत. तरवडाच्या जातींत बऱ्याच वनस्पती, छुडपे झाडे यांचा समावेश होतो. त्याच्या सुमारे १८० उपजाती आहेत, व त्याची वाढ उष्ण प्रदेशांतून होतें. हिंदुस्थानात १८ उपजाती आढळतात. त्यांचीं फुलें सुंदर असतात व त्याचा उपयोग औषधी कामाकरितां व कातखां रंगविण्याकडे केला जातो.

यस्तु क्षेत्र.—तरवडाचे छुडपे उंच असून रासपुता-ग्याच्या दक्षिणेकडील मध्यहिंदुस्थान, दक्षिणहिंदुस्थान व मध्यदेशाच्या काही भागांतून पुष्कळ उगवतें. खडकाळ टेंक-उघावरून व काळ्या जमिनींतहि त्याची वाढ होते.

उपयोग.—कातखी वसाविण्यास याच्या सालाचा उपयोग करतात. सालीतील कातखी वसाविण्याचे द्रव्य फार कमी दर्जाचे आहे असें प्रोफेसर हूपेलवॉल्टर यांच्या बांधावरून सिद्ध झाले आहे. मद्रासच्या उत्तरेकडील भागांतून तिळ्यांचे तेल काढण्यास तरवडाची साल किंवा थोडा डिक त्यांत मिसळतात. जेथे येऊन पू फार वेळ लागला म्हणजे तरवडाच्या विद्यांचा औषधासारखा उपयोग करतात. तरवडाची पाने थंड पाण्यात काही तास भिजव घालून को वपाय होतो तो दाहनाशक आहे. लहान लहान कांधांचा दांत स्वच्छ करण्यासाठी कुचव्यासारखा लोक उपयोग करतात व लोखंडाच्या पाणी चढविण्यास मुळ्यांचा चांगला उपयोग होतो असें म्हणतात. वडाच्या ऐकजी माच्या पानांचा काढा वितत व दुष्काळांत लोक आनीषात्याप्रमाणे पानांचा उपयोग करतात तरवडाचे साल शाश्वत दोन चार हात उंच वाढतें. याचें पानें टाकण्याच्या प्रसाराशी असतात. यास पिळ्या रंगाचे फुलांचे घोष येतात. याच्या सेना चापट असून टांचभर लांब असतात. साल काढण्यानेंतर राहिलेली लोफे संपूर्णतः उपयोगी पडतात.

उपजाती, (१) फासिया अंधतसु.—चकट्ट, चिमर अथवा चिहोल खाणें बाजार हीं साल इतर नांवि आहेत. ही वनस्पति खर्च हिंदुस्थानभर विपुल आढळते. जुलावाकरितां व डोळे आल्यावर याच्या विद्यांचा औषधसारखा उपयोग करतात.

(२) विद्यावती आगटी.—याच्या काही लोक दद-मईन असें म्हणतात ही छुडपे हिंदुस्थानातील बनी-च्यातून आढळतात. वेस्टइंडीज बेटांतून ही छुडपे पडि-म्यानें इकडे आली. गजकणें व नायटे यांकर यांचीं पाने जेंव्हां लहानपणीं खटून खावितात

(२) मुईनरवडः—याला कधी कधी देवी सेना, जवका सेना व इत्यादिभन सेना असे म्हणतात. हिंदुस्थानाच्या बहुतेक सर्व भागांतून यांनी रोंपे आडवणेत. बाबारांत हलक्या प्रतीचा सेना म्हणून धुईतरवडन विकतात.

(४) काशिया—ऑक्सीडेंटलीकड—यालाच निघो कोंडी, कसोडी, कसुंदा, हिकल, कलका, सुंद असे म्हणतात. हे एक लहान छत्रप असून सर्व हिंदुस्थानभर ओसाड आगत व रस्त्याच्या बाजूला हे पुष्कट गावी आढळते. हे आरंभी अमे-रिजंतून इकडे आले असारे. या कुड्डराची एवढी मुळ्या व विषा औषधी आहेत. वियाची पूढ करून कोंकिया ऐवजी वापरतात. त्या पित्तदारक आहेत.

(५) गंगली टाकळः—काशिया सोकेरा, काळी कसोदा, काळकसोदा, बनर ही त्याची इतर नावे आहेत. उष्ण कटि-बंधांतून व सर्व हिंदुस्थानभर टाकळ आढळतो. टाक-ळ्याच्या विया, साली व पाने रेंचक असून गजकणाला पानांचा रस काढून लावतात. या खेरीन तरोटा, बाह्य व सोनामुखी ही याच जातीत मोडतात.

तरवार (तरवार)—'तरवारि' असा शब्द संस्कृत शब्दकोशांत सांपडतो व त्याचा उपयोग 'मातृतीगणिव' या संस्कृत नाटकांत केलेला आहे. तथापि हा प्राचीन वैदिक शब्द नसून तरवारवाचक 'अस्त्रि' हा शब्द वेदवाङ्मयांत आहे. ईदजी शब्द 'लोवई' हा 'बुद्ध' = प्रहार करणे ह्या संस्कृत धातूपासून झाला असावा असे भाषाशास्त्रज्ञांचे म्हणणे आहे.

कैतून मारण्याची घनुष्यशाण्डी हत्यारे आणि लांब लांब दाख्याला धातुचे पाते बसवून बेलेशी हत्यारे या दोहीही तरवार हे हत्यार अगदी निराळ्या प्रकारचे आहे. तरवारीचे दोन भाग असतात. एक भाग हातांत धरण्याची मूळ व दुसरा भाग लांब पाते. खरी उत्तम तरवार भाग-दोन्ही इतर कशाहीही करता येणार नाही. हिंदुस्थान व इराण या देशांची तरवारीबद्दल-विशेषतः तरवार व इतर हत्यारांनी पाणी उत्कृष्ट प्रकारे देण्याबद्दल-प्रसिद्धि आहे. युरोपांतहि अनेक देशांत तरवारी तयार करतात वण त्यांत इंग्लंडचीच विशेष प्रसिद्धि असून तेथे ज्यांत अनेक पिढ्या हा धंदा चालत आलेला आहे अशी अनेक घराणीं अद्याप आहेत. आधुनिक यांत्रिक शोधांचा उपयोग तरवारी करण्यांत फारसा होत नाही. उत्तम तरवारी हातानेच तयार कराव्या लागतात व त्याला फार उच्च प्रकारचे हस्तकौशल्य लागते. अनेक प्रकारच्या व कमजास्ती लांबीवेदांच्या तर-वारी उपलब्ध असून त्यांत सरळ व बांकदार असे आकारा-संघर्षाचे दोन मुख्य भेद आहेत, आणि त्यांपैकी सर्व हत्यारी अधिक योग्य आकार कोणता, हे प्रत्यक्ष अनुभवांतूनच ठरविणे कठीण आहे. फ्रेंचर्स स. १८२२ पासून दोनचारदा सरळ व बांकदार आकारांत आलटोपाळट करून पाहिली. तरवारीचा उपयोग काणें व छुपसर्णे अशा दोन कामांकरिता करतात; आणि कापण्याला बांकदार तर छुपसण्याला सरळ

आकार उपयोगी पडतो; परंतु हातपाईंच्या लढाईत तरवा-रीचा उपयोग छुपसण्याकडे जाणा र्हा नसून याच माण्या-कडे करणा हा प्रश्न सोडवणे मोठे कठीण आहे १८ व्या शतकांत आतांपर्यंत तुर्की पोटोवाराच्या तरवारीहल्ल्याची युरोपीय सैन्यांना मोठी भीति वाटत असे, व त्याचे कारण तुर्कीच्या मोठ्या बांकदार तरवारी होय, अशी समजूत अस-त्यमुळे युरोपातहि अनेक शतके बांकदार तरवारी करण्याची रुढि होती. मेट्रिडनने १९०८ साली तरवारींनी छुपस-ण्याच्या कामाच्या दृष्टीने सरळ आकार देण्याचे ठरविले.

इ ति हा स.—रानटी लोकांच्या हाथारांत लांबाच्या व दमबाच्या तरवारी सांपडतात. आफ्रिकी व अफगाण लोकांत मोठाले मुरे असतात त्या आंबुळ तरवारीच होत. वस्तुतः तर-वार व खंजीर यांचा आकार सारखाच असून तांबात फारक असतो आणि ऐतिहासिक दृष्ट्या रोमीर हेच तरवारीचे आद्यरूप असारे. प्रथम तोड्याच्या व नंतर लि. पू. २००० च्या सुमारास मॉल धातूच्या तरवारी करीत असत; आणि लि. पू. १००० ते ५०० च्या दरम्यान लोखंडाच्या तरवारी होऊ लागल्या, असे प्राचीन युरोपीय संशोधनावरून टाळे आहे. पौरस्त्य देशांत वैदिक काळापर्यंत तरवारीचा पत्ता लागतो पण त्यापूर्वीच्या काळाबद्दलचे संशोधन झालेले नाही. रजपूत, मुघलमान, शीख, मराठे वगैरे सर्व लोकांत तरवारीचे प्रामुख्य दिसून येते. जपानीत दोन्ही हातांनी धरून तरवार वापरण्याची पद्धत आहे.

म वा नी त र वा र — शिवाजीनवळ तुळजा व भवानी या नांवाच्या रोग प्रध्यात तरवारी होत्या; पैकीं विशेष ह्वाति भयानची आहे. ही गोबळकर सर्वांवावर स्वारी केली असतां भिळाली. सर्वांवाला तीनशें होन देऊन व पोपाक वगैरे देऊन ही विरक्त पेतली. पुढें तिच्या भवानी हें नांव शिवाजीने देऊन व ती 'प्रातः आलियावरी बहुत यशस्वी जाली (म्हणून) तिची पूजा नित्यनेमि आदरकरून करिते झाले'. ही वंशपरंपरेने सातार-कर छत्रपतींच्या जवळ होती. ती संकेत येथे निदिश म्मवि-यममध्ये आहे अशी गोष्ट कांही सांगतात; परंतु ती खोटी आहे. कारण मि. म्मू. च्या अधिष्ठात्याच विचारण्यांत आले असतां त्यानें भवानी तेथें नसल्याचें प्रसिद्ध केले आहे. सांप्रत तो सातारा येथील महाराजांच्या जलमंदिरांतिल देव-परांत पूर्वेत ठेविलेली आहे. तिचें मेष रत्नजडित असून त्यांत ११७ माणके, १२ हिरें व २ पाच आहेत. तरवारीची लांबी २॥ हात असून, मुर्दापासून १॥ हातपर्यंत हिची धार एकेरी आहे आणि त्यापुढे शेंवटपर्यंत दुहेरी आहे. तिच्या पात्यावर राजछात्री (छत्रपतींच्या) एक टिपाटिबाची आकृति व "हरवार राजा धातुछत्रपति काद + + + CACA" असा लेख आहे. बाहूंचे कदाचित् हा कोरविला असावा. अशापि बाळंतीण अवस्थेत हिचें तारी दिल्यानें तिची मुळा हाती अशी सातान्यात शोकसमजूत आहे. [भा. इ. मं. पल्लंगेलन-वृत्त. पू. १८४]

तरस—हा एक मांसाहारी पशुवर्गातील प्राणी आहे. याचे पंज जाड, आंखूड आणि अतिशय बळकट असतात. याचा जवळा अतिशय बळकट असून त्यांत ३४ दात असतात; त्यांत तो अति कठिण हाडे सद्मज फोडू शकतो. त्याचे मागचे पाय आंखूड असून मानेपासून दोपटीपर्यंच्या कण्यावर लांबट आणि राठ केस असतात. याचा आकार कोहीसा कोरशासारखा असून रंग करडा असतो. हा विशेषतः हिंदुस्थान, इराण आशियामध्यनर, उत्तर आणि पूर्व आफ्रिका या देशांत आढळतो. हा पुरलेखी प्रेयें शोधून उफळून खाण्यांत मोठा पडाईत आहे हा सर्व दिवसभर गुहेत पडून राहून सूर्यास्ताबरोबर भयंकर आरोग्याचा ठोकात भड्याच्या शोषार्थ बाहेर पडतो. याचें भक्ष्य प्रायः बहोरी ससाणा, मेंढरा आणि कुत्रे हे होय. हा स्वभावानें भिन्ना पण कवेबाज प्राणी आहे.

याची दुसरी एक जात दक्षिण आफ्रिकेंत आढळते. त्या जातीतील प्राण्यांच्या अंगावर ठिपके असतात, रंग पिगट असतो व गळ्यामोवती लहानशी आयाळ असते. हाहि दिवसभर गुहेत पडून असतो याचे मुख्य खाद्य समुद्रातील मासे, खेकडे, इतर जनावरे आणि क्वचित् प्रसंगी ब्हेल मासा हे असते.

तराई—संयुक्तप्रांत. नैनिताल जिल्ह्याचा हा एक दक्षिणेकडील भाग आहे. यांत बासपूर, गडरपूर, किछा, किलपुरी, नानकमता आणि बिहेरी हे परगणे आहेत. या भागांत ४०४ खेडी आहेत पण एकहि मोठें गांव आढळत नाहीं. या भागाची बहुतेक सर्व व्यवस्था सरकारतर्फेच होते

तराणा—मध्यहिंदुस्थान, सैफापूर इंदूर मध्यपूर जिल्ह्यांतील एका परगण्याचे हे गांव मुख्य ठिकाण आहे. येथें आढळणाऱ्या अवशेषांवरून हे गांव एका काळी फार मोठें अवशेषांत १८०० साली हे गांव होळकराच्या खास तहागिरीतलें होतें. होळकर परगण्यातील सुप्रसिद्ध अहल्याबाईन या ठिकाणी 'तिलमादेधरा'चे देवालय बांधले व पुष्कळशी हाडे लाविली. पुढे अहल्याबाईच्या मुलीचे लग्न यशवंतराव फणसे याच्याबरोबर झाले व त्यावेळेस हे गांव त्याला मिळालें. सन १८४९ पर्यंत फणसे परगण्यातच हे गांव होतें. परंतु रामाभाऊ फणसे याच्या वारिष्ट वर्तनावरून हे गांव त्याच्या ताब्यांत गेलें.

तरीकर, तालुका.—सैस्थान मंडूर, बडुर जिल्ह्यामध्य हा एक उत्तरेकडील तालुका आहे. यांत तरीकर व अजमपूर ही दोन मोठी गांवे असून, तरीकर हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. यांत पूर्वेकडील जमीन काळी असून रीत गळें, कापूस, बंगाली रणे, आणि गोंधळा इत्यादि धान्ये बांगली पिकतात. या तालुक्यांत अजमपूरजवळ धीन्याची खाण आहे.

गां. व.—मंडूर, जिल्हा कदुर. तरीकर तालुक्याचे हे गांव मुख्य ठिकाण आहे. सन १४०० मध्ये विजयनगरच्या

राजानें हे गांव राणीन कडून आपल्या सेनापतीला दिलें. सेनापतच्या घराण्यापासून हे गांव विजापूरच्या सुलतानानें घेतलें. पुढें १७६१ साली हे गांव हैदराबादीने घेतलें. येथें १८९९ साली रेल्वे सुरू झाली व तेव्हापासून हे गांव बरेच वाढलें.

तरोडोन—मध्यहिंदुस्थानातील चौवे जहागिरीपैकी ही एक जहागीर आहे ही जहागीर बाघेलखंडच्या पोलिटिकल एजेंटच्या देखरेखीखाली आहे. जहागिरीत फक्त १३ खेडी असून उत्पन्न १०,००० रुपये आहे. चौवे भिजगोपाल हा हल्ली जहागिरीचा मालक आहे.

तरोडा.—या वनस्पतीस कासियाटोरा, फोर्टिडकासिया, चकंदरा, पानेव्हर, पानवर, कोव्हरिया, कोवोरिया, इत्यादि इतर नावे आहेत बंगाल व हिंदुस्थानच्या उत्तर भागांतून दर वर्षी उगवणारी ही वनस्पति आहे. गरुडर्ष व नायडे यावर तरोडा लावितात म्हणून त्याला संस्कृत भाषेत वक्रमर्द असे म्हणतात. निळीबरोबर तरोड्याच्या धियांचा उपयोग करतात व यामुळे रंगारी नेहमी त्या विकत घेतात. या विया आजून त्याच्या पुढीचा उपयोग कोंफीच्या ऐवजी करतात

तर्कशास्त्र—प्राचीन तर्कशास्त्रास 'न्याय' म्हणत असत आणि त्याच्या दोन पद्धती प्रचलित होत्या. एक न्याय [पद्हा] व दुसरी वैशेषिक [पद्हा] या दोहोंचे विवेचन अन्यत्र बेलच आहे. केवळ प्रमाण म्हणून पुढीत धरलेल्या विधानांवरून अनुमानपरंपरा कशी काय काढावी हाहि तर्कशास्त्राचा भाग धरल्यास तोहि प्राचीनांना वाढविला होता असें दिसून येईल या ज्ञानागाचे विवेचन प्राचीनांनी 'मीमांसा' या दर्शनात घातलें आहे (विज्ञानेतिहास पृ. २१६-२६ 'मीमांसा' छेळ पद्हा). म्हणजे प्राचीन भारतीय तर्कशास्त्र जगावरचाच असल'त दोन न्याय व मीमांसा या तिहींचा साकल्याने अभ्यास केला पाहिजे

अर्वाचीन तर्कशास्त्र म्हणजे शास्त्रीय ज्ञानाचें तर्कशास्त्र होय. हे अजून वास्त्यावस्थेंतच आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं अनेक शास्त्रांत संशोधनासाठी कोणत्या रीती वापरल्या जातात त्याचें पद्धतशीर विवेचन व तद्दंतगत अनुमानपद्धतीचें व्यवस्थापकरण होईल तेव्हा हे तर्कशास्त्र भक्षम पायावर उभारलें गेलें असें होईल. विज्ञानेतिहास (पृ ३-१४) यांत शास्त्रचरनेचे-तर्कशास्त्र आणि शास्त्रेतिहास ही कशी तयार केली गेली पाहिजेत या संबंधानें स्पूल विवेचन केलेंच आहे.

अर्वाचीन तर्कशास्त्र—या लेखांत या विषयाचे दोन विभाग केले आहेत ते (१) तर्कशास्त्राचे प्रश्न, व (२) युरोपातील सादर्य हे होत

(१) प्रश्नविवेचनः—तर्कशास्त्र म्हणजे अनुमान कसे काढावे या प्रश्नावे संबंधानें शास्त्र. अनुमान म्हणजे काय ? हा यांत पहिल्याच विषय होतो. अनुमान म्हणजे अनेक पूर्वविधाने

एकत्र करून त्याच्या पासून ओ निणय काढावयाचा त्यास हे नाव आहे. एका पूर्वविधानापासूनहि अनुमान काढता येते असे एक मत आहे, पण सूक्ष्मपण पाहिल्यास तसल्या एका विधानामध्येच अनेक विधाने अंतर्भूत झालेली दिसतात. उदा. सर्व मनुष्ये काही प्राणी असतात; म्हणून काही प्राणी मनुष्य असतात. यावरून हे दिसून येईल की, अनुमान नियमाकरिता निदान दोन विधाने अश्लीच पाहिजेत. अशी दोन विधाने एकत्र करण्याचे तीन मुख्य प्रकार आहेत तीः—

(अ) उपमानमूलक (अनौलौकिक) अनुमान, विशेषापासून विशेष (परिष्कृत), उदा. इंग्रज व अफगाण यांचे सरहद्दीवरील युद्ध अनर्थावह आहे, इंग्रज व तिबेटी लोक यांच्या सरहद्दीवरील युद्ध इंग्रज-अफगाण युद्धासारखे आहे; म्हणून, इंग्रज-तिबेटियन युद्ध अनर्थावह आहे.

(ब) प्रत्यक्षसंकलनमूलक (इंडक्टिव्ह) अनुमान, विशेषापासून सामान्य (प्रॉम पर्टिक्युलर टु एनिव्हर्सल); उदा. इंग्रज-अफगाणमधील सरहद्दीवरील युद्ध अनर्थावह आहे; सर्व सरहद्दीवरील युद्धे इंग्रज-अफगाण युद्धासारखी असतात; म्हणून सर्व सरहद्दीवरील युद्धे अनर्थावह असतात.

(इ) आसपासमूलक (डिडक्टिव्ह ऍक सीलॅन्सिटिव्ह) अनुमान, सामान्यापासून विशेष (प्रॉम एनिव्हर्सल टु पर्टिक्युलर) उदा. सर्व सरहद्दीवरील युद्धे अनर्थावह असतात; इंग्रज-अफगाणाचे हे सरहद्दीवरील युद्ध आहे; म्हणून इंग्रज-अफगाण युद्ध अनर्थावह आहे.

या वरील एवढेर वाक्यामध्ये तीन मानसिक निर्णय (जजमेंट) असून ते तीन पुष्कळ वाक्यांत सामिलले आहेत; आणि त्यांमार्फत दोन एकत्र करून त्याचापासून तिसरे अनुमान काढले आहे. वरील वाक्यामध्ये एक ' सामान्यशब्द ' (मेजर टर्म), एक ' विशेषशब्द ' (मायनर टर्म), आणि एक ' संयोगीशब्द ' (मिडल टर्म) असून, ज्या वाक्यामध्ये संयोगी व सामान्यशब्द आलेले आहेत त्याला ' साध्यविधान ' (मेजर प्रेमिस) व ज्या वाक्यामध्ये संयोगी व विशेष शब्द आलेले आहेत त्याला ' विशेषविधान ' (मायनर प्रेमिस) म्हणतात. वरील उदाहरणांत ' इंग्रज-अफगाण युद्ध ' हा विशेष शब्द आहे; ' अनर्थावह ' हा सामान्यशब्द आहे; आणि ' सरहद्दीवरील युद्ध ' संयोगी शब्द आहे. ' सामान्यशब्द ' = स, विशेषशब्द = प, आणि संयोगीशब्द = ग अशा अंशा येवून वरील तिन्ही अनुमाने पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

उपमानमूलक	इंडक्टिव्ह	डिडक्टिव्ह
प स आहे.	प, स आहे.	प्रत्येक म स आहे.
प स आहे.	स स आहे.	प स आहे.
प स आहे.	स स आहे.	प स आहे.

इंडक्टिव्ह ज्ञान व अनुमान या दोहोंत फरक आहे इतकेच नव्हे तर त्या पद्धती परस्परविरुद्ध आहेत. इंडक्टिव्ह पद्धतीत विशेष विधान सामान्य विधानाला किंवा सिद्धांताला पुरावा म्हणून देण्यात येते तर उलटपक्षी " डिडक्टिव्ह " पद्धतीत सामान्य विधान हे विशेष विधानाला पुरावा म्हणून देण्यात येते. अशा तऱ्हेचे भाष्य इंग्रज ग्रंथकारांनी केलेले आढळते. पण त्यांत फारसे महत्त्व नाही. डिडक्टिव्ह आणि इंडक्टिव्ह या दोन्ही स्वतंत्र पद्धती मानण्याचे कारण नाही. काही प्रत्यक्ष आणि अनुमान यांचा अनेकदा उपेग होत होतो त्याच पद्धती म्हणता येईल.

अनुमान व उपमान यांमध्येही मोठा फरक आहे. कारण विशेष विधानावरूनच विशेषविधान केलेले असते, आणि साधारण साध्यवाचक निर्णय दिलेला असतो. उपमानांमध्य अनुमानास्तका प्रत्यक्ष पुरावा नसतो. उदा० पूर्वी व मंगळ या दोन ग्रहांचे काही बाबतींत साध्य पाहून हे दोन्ही ग्रह सर्व बाबतींत सारखे आहेत असा निर्णय देतात आणि पूर्वीप्रमाणे मंगळावरही अनुपपत्ती असली पाहिजे असे ठरवतात. अर्थात या निर्णयाला प्रत्यक्ष पुरावा नसल्यामुळे हा निर्णय विश्वसनीय नाही. इंडक्टिव्ह अनुमानाचे नेहमी विश्वसनीय नसते, कारण त्यास एक किंवा अनेक विवक्षित उदाहरणावरून सर्वसामान्य सिद्धांत ठरवण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. तथापि या तिन्ही तर्कपद्धतींत साम्य असून तिन्हीचा ' तर्कशास्त्र ' या विषयात अंतर्भाव होतो.

चिन्तुक अनुमाने कधी काळाची हा तर्कशास्त्राचा विषय असल्यामुळे त्याची इतर सर्व ज्ञानविषयांना मंदत होते. तथापि तर्कशास्त्राचा निकट संबंध अतिदिव्यविज्ञान (मिटे-फिजिक्स) व मानसशास्त्र (सायकॅलॉजी) या दोन विषयांशी येतो; कारण हे तिन्ही विषय म्हणजे मनाच्या व्यापाराचे निरविराळे प्रकार आहेत ' अतिदिव्य विज्ञान ' इंदियाला अगोचर पण मनाला आकलन होणाऱ्या अशा गोष्टींचा उद्घाटन करतो; आणि तर्कशास्त्र अनुमाने काढताना या मानसिक क्रिया होते तिचा विचार करते. चिन्तुक अनुमानाप्रमाणे पुढील अनुमाने कोणती, याचाहि विचार तर्कशास्त्रात केलेला असतो, त्या मागाला ' हेत्यभास ' (कॅलुलेशन) म्हणतात.

तर्कशास्त्राचे प्रत्यक्ष संकलनमूलक (इंडक्टिव्ह) अनुमानपद्धतीला अलीकडील शास्त्रीय संशोधनामुळे विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे, कारण सर्व प्रकारच्या शास्त्रीय संशोधनात काही थोडक्या प्रत्यक्ष प्रयोगावरून (उदाहरणावरून) सर्वसामान्य अनुमान किंवा नियम ठरवावयाचा प्रयत्न असतो; अर्थात् प्रयत्नात चुका होऊ नयेत म्हणून अनुमाने काढताना कोणत्या गोष्टी विशेष लक्षात ठेवल्यास पाहिजेत यावरून विस्तृत उद्घाटन करणाऱ्या पद्धती अलीकडील तर्कशास्त्राची पाहणी आहे. शास्त्रीय संशोधनक्षेत्रांमध्ये

तुक्ताच प्रवेश करूं पाहणाऱ्या महाराष्ट्रीय वाचकांना याची माहिती व महत्त्व विशेष लक्षात घेणे जरूर असल्यामुळे त्या बद्दल सविस्तर विवेचन "शास्त्रीकरण", "विज्ञानशास्त्र" या स्वतंत्र लेखांत देत आहो.

भौतिक शास्त्रांप्रमाणे नीतिशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, समाज शास्त्र, तत्त्वज्ञान, यांची प्रगतीहि अलंकाडेच होत आहे. हीं शास्त्रे मागण्याचे कारणहि, तर्कशास्त्राच्या 'इंडस्ट्रिअ्' अनुमान पद्धति 'या अंगाची वाढ १७ व्या शतकापूर्वी झाली नव्हती हे होय

(२) यू रो पा सी ल सा त रय. हे आपणास बरेंच चित्त-वेधक दिवतें तात्त्विक अनुमानपद्धतीचा विकास आपल्या-पेक्षा युरोपात अधिक झाला असें म्हणता येणार नाही, आणि हेवामासाचे ज्ञानहि युरोपात आपल्यासारखेंच वाढलें. किंबहुना असेहि म्हणता येईल की, तर्कशास्त्राच्या तात्त्विक बाबतीत आजची प्रगति प्राचीन युरोपात किंवा हिंदुस्थानात झालेल्या प्रगतीच्या पेक्षा जास्त झाली नाही.

पाश्चात्य देशात तर्कशास्त्राचा उदय प्रथम प्राचीन ग्रीक लोकांमध्ये झाला व्यवस्थित वादविवाद करण्यासंधानें तेजोवी प्रगति झाली. तथापि तर्कशास्त्राच्या वाढीला सॉफिस्ट पंथी ग्रीक विद्वानांची मोठी मदत झाली; त्यांपैकी सॉफे टीस हा प्रमुख होय. त्यानें इंडिक्टिव्ह तर्कपद्धति या शास्त्राची विशेष वाढ केली. यानंतर प्लेटोनें नवें डायलेक्टिक् किंवा लॉजिक हा विषय विशिष्ट स्वरूपात मांडला बायलेक्टिक हे ज्ञानशोधनाचे शास्त्र न म्हणतां बौद्धिक कुस्तीचे शास्त्र म्हणता येईल.

अरिस्टॉटलनें सॉफिस्ट व प्लेटो यांच्या परिश्रमाच्या पाया-वर अनुमानशास्त्राची पद्धत तयार केली, पण तिचा जो उत्तर कालीन विकास स्कूलमेन बरोरेच्या तावडीत झाला त्यात तर्कशास्त्रात केवळ वादविवादात इला व प्रतिकार करण्याची कला याचेंच स्वरूप मिळालें. आपल्याकडेहि तो प्रकार शास्त्राशियांग राहिला नाही. "छल" "विरोधा" असल्या प्रकारच्या आभासामक वादविवादाचे प्रकार तशाच ताळ-मीत निघावे. आपातप्रत्यापाताच्या कार्यासच जेव्हा हा पद्धति उपयोगात येऊं लागली तेव्हा लॉजिक हे ज्ञानसाधन नसून ती केवळ एक वाद विवध्याची कला आहे असें युरो-पात मानूं लागले. ग्रीकांच्या अलंकारशास्त्राचीहि गोष्ट तशीच आहे. "पेट्रिकस" या शास्त्राचा जन्महि युरोपांत "केस" जिंकण्यासाठी लागणारी विद्या या स्वरूपात झाला, तशीच प्रथम सॉफिस्टांची व नंतर स्कूलमेनच्या तावडीत "लॉजिक" असतां त्याचीहि गोष्ट होती.

तथापि "शास्त्र" या नात्यानें त्या विशेष स्वरूप, हिंदुस्थानात तसेच युरोपातहि प्राप्त झालें होतें. दोन्ही दिग्गजां सर्वशास्त्रांचे स्वरूप केवळ चटला जिंकण्याकरतां तयार केलेली विद्या असें शास्त्रीय मंधकारांनी मांडलें नसून अग्रापयक सत्य जाणण्याचें शास्त्र या श्टीनेच त्याचे विकसन

मांडण्यात आलें. आपल्या इकडच्या वैशेषिकाचें तर्कसंग्रहासारखें लहानसे पुस्तक पाहिलें तरी या गोष्टी आपणास दृश्यमान होतील जगातील एकंदर वस्तु आणि कल्पनाविवय हीं एकत्र घेऊन त्यांचें वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न, द्रव्यगुणादि गोष्टींचें पृथक्करण, "लक्षणाची" बरोबर व्याख्या, व्याप्ति-अव्याप्तीची कल्पना, ज्ञानाची कारणे शोध-ण्याचा प्रयत्न, कारणार्थ साधारण, असाधारण व निमित्त असें वर्गीकरण, संबंधाचे वर्गीकरण, या सर्व गोष्टी लक्षात घेतल्या असता आपल्याकडील तर्कशास्त्र म्हणजे केवळ वादविवादांत जय मिळविण्याची विद्या या दृष्टीनेच अभ्यासिलें गेलें होतें असें म्हणता येणार नाही व अरिस्टॉटलच्या मंधाकडे पाहिलें म्हणजे तेंच कबूल करावें लागेल.

अरिस्टॉटलच्या हातात "लॉजिक" हे शास्त्र बनलें, व तें पुढें धार्मिक वादविवादाच्या कामी लागून केवळ वादविवादाची कला बनलें, व सत्यशोधनाकडे याचा उपयोग युरोपातील मध्ययुगांत कधी कधी होऊं लागला आपल्याकडेहि तशीच स्थिति झाली. धार्मिक मंडळीस 'घटपट्टादि खटपट' जुगुप्सात्मक वादें लागली आणि व्यापासून धार्मिक मनोवृत्ती सोडविल्या जाण्यास असे वादें लाभूं आणि शास्त्रीय अभ्या-स चा उदय होण्याची क्रिया झाली नाही पण ती युरोपात झाली. "लॉजिक" हे "सिद्ध करण्याची" कला नसली पण "शोधण्याची कला" व्हावी म्हणून विचारी मंडळांत प्रयत्न झाला आणि त्या प्रयत्नाचें फल म्हळें म्हणजे प्रत्येक शास्त्रांत शोध करण्याच्या पद्धती निर्माण करण्यात आल्या. समोर आलेल्या पुराव्यातील सत्य कसे काढावें याविषयाचे आलेखे अनुभव एकत्रित करण्यांत देऊं लागले. आणि प्रत्येक शास्त्राबरोबर त्या शास्त्राची संशोधनपद्धति जुळविण्यांत येऊं लागली कायद्यामध्ये पुराव्याचा कयदा आहे तो अनुसंधानाचा समुच्चय आहे. इतिहाससंशोधनामध्ये सत्य शोधण्यासाठी जे कठोर नियम आज वापरले जातात तेहि अनुसंधानाचे समुच्चय होत. प्रत्येक अभ्यासक्षेत्रातील अभ्यास्य वस्तूचें संकीर्णत्व जाणणें आणि संकीर्णत्वामुळे सत्य गूढ कसे होतें हे जाणणें आणि संकीर्णत्व पृथक्करण करून सोंपे करणें, व उपलब्ध पुराव्यातून नियमित सत्य काढणें या क्रिया करण्यासाठी समाजशास्त्रकार व अर्थशास्त्रकार यांनीहि पद्धती तयार केल्या आहेत. त्या सत्य प्रत्यक्षतेकलन आणि अनुमानपरंपरा याहीकरून संयुक्त आहेत.

अनेक शास्त्रांचा अभ्यास आणि त्यांत संशोधन वरण्याची इच्छा यांना परिणाम द्याप्रमाणें तर्कशास्त्रावर होत गेला आणि त्या तर्कची प्रवृत्ति उत्पन्न करण्याचें वरेंचें श्रेय इंग्लेमधील तत्ववेत्ता बेकन यास आहे. गणिताच्या विधा-साचाहि परिणाम तर्कशास्त्रावर होऊं लागला. आणि संभ-वनीयतेची मोगदाद त्याबरोबर होऊं लागली आणि केवळ प्रत्यक्ष लक्षें वर्क एमपिरिक पद्धतीचा उदय झाल्यामुळे केवळ अनुमानपरंपरेनें जें निघेल तेंच सत्य या तर्कच्या आग्रही

पद्धतीस घराच आळा बसला. बेकनला त्याची परंपरा चालविणारे इंग्लंडांत जे अनुयायी भेटले ते व्हॅवेल, व जान स्टुअर्ट मिल हे होते. त्यांची विचारपद्धति लॅटिनच्या "ज्ञान" विषयक विचारपद्धतीस जुळलेली होती आणि यामुळे इंग्लंडचे तर्कशास्त्र आणि इंग्लंडची ज्ञानमीमासा एकमेकांस मिळती झाली. इंडिफिक्टह आणि डिफिक्टह अशी या पद्धतीची नावे देण्यासंबंधाची भाषणेहि झाली पण त्यात अर्थ नाही. प्रत्येक चांगल्या संशोधनास प्रत्यक्षावलोकन, त्यावरून अनुमाने, पुन्हा अनुमानांनं जे निपेल त्याची प्रत्यक्षाने तपासणी या सर्वे क्रिया येतातच. आणि यामुळे या सर्वे क्रियांत एक प्रंधकार डिफिक्टह म्हणतो व दुसरा इंडिफिक्टह म्हणतो व दोघेहि उगाच भांडत असतात, असा घोटाळाहि फार झाला आहे. स्पेन्सरने असे दाखविले आहे की, शास्त्रीय ज्ञान म्हणजे सामान्य ज्ञानाचेंच अनुमान-परंपरेने वृद्धिंगत झालेले स्वरूप होय.

"लाजिक" ची इंग्लंडमध्ये वाढ झाली ती केवळ शास्त्रीय ज्ञानाचें हुरगार या दृष्टीने झाली. पण जर्मनीमध्ये जे वाढ झाली ती विज्ञानशास्त्राचा एक भाग या दृष्टीने झाली. या पद्धतीचें जर्मन विस्तरण म्हटलें म्हणजे शास्त्राचें पद-तशीर वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न होय. यात लायबनिच, बोल्क, आणि लॉयबर्ट यांनी माग घेतला आणि सिगबार्ट याने लाजिक हें पदनाचें शास्त्र म्हणून तयार केलें आणि ज्ञान कसे मिळतें, मनाचें स्वरूप काय, याविषयी जे खोल विचार करणें झालें त्याची पद्धति आणि "लाजिक" च्या पाठीमागे असलेलें "मानवशास्त्र" पद्धत्याचे प्रयत्न होऊन लागले. या तर्कानें प्रयत्न करण्यांत बेकन हा प्रमुख होता. यानें लाजिकमध्ये "तात्कालिक बोध सिद्धान्त", (पिअरी आफ अपरसेपशन्स) घालण्याचा प्रयत्न केला. मनोतत्त्वा मनोन होणाऱ्या अनुमानपरंपरा व संस्कार हे सर्व "तात्कालिक बोधाचे अंश आहेत" अशी त्याने मांडणी केली. पुढें कांटेने मेटाफिजिक्सचा म्हणजे अति-भौतिक विरोधा आणि तर्कशास्त्राचा संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला. कांटेचा प्रयत्न मुख्य असा की, ज्ञानाचें कारण केवळ बाह्य वस्तु नव्हे. "मनोघटनेचा" ज्ञानाशी निकट संबंध आहे. ज्ञान हे बाह्य वस्तुचा केवळ परिणाम नसून आपल्या मनाच्या वृत्त बाष्पीचा परिणाम आहे इत्यादि. याप्रमाणें कांट हा ज्ञानाची मूलभूत कारणे पाहून ती तर्कशास्त्रास जोडण्याची क्रिया करूं लागला. हेगेलने ही क्रिया फारच जोरांनं पुढें नेली आणि त्या क्रियेचें योज्यावद्दत फरकारने संवर्धन करणारे अभ्यासक म्हटले म्हणजे बेरडेर, रॉझनकॅट्स, व क्लो-फिशर हे होते. परंतु पुढें जर्मनीतच ही "लाजिक" ची अतिभौतिक उर्फ मेटाफिजिक्स मांडणी अग्रिय होऊन लागली आणि यांत प्राप्सुयानें कार्य करणारे प्रंधकार म्हटले म्हणजे उबरव्हेक, ह्युमिडिश, लोत्स, वूल, प्रसिद्ध तत्त्वज्ञा वृत्त आणि प्रॅटल हे होते. वूलचें लॉजिकचें गणिती पद्धतीने

पुण्यकरण करण्याचें कार्य पुष्कळ झाले आहे. कांट आणि हेगेल यांनी तर्कशास्त्राचा आणि एव्हेदर मगाच्या वस्तु-ज्ञानाचा संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला तो भारतीयोस अप-रिचित नाही. आपल्याकडे तर्कग्रंथांमध्ये अनुमानपद्धतीवर विवेचन जसे सांपडतें तसे मनावर व विश्वांतगत वस्तुमात्रावर व वस्तुनिविष्टावर विवेचन सांपडतें. आणि यामुळे प्राचीन संस्कृत ग्रंथकारांच्या मनोरंजनेचें त्यात थोडेंबहुत साम्य आसल्याशिवाय रहात नाही. "न्याय", "मीमांसा", "विज्ञान-शास्त्र", "शास्त्रीकरण", "स्कूलमेन", "हेगेल" इत्यादि लेख पहा. [संदर्भग्रंथः—ग्रंथकारांची व ग्रंथांची नावे लेखांत आलीच आहेत मात्राक्षर, व विद्वानांचा या दोन्ही ज्ञान-कोशांतिल भिन्न प्रकारचे लेख पाहून तुलना करण्याजोगे आहेत.]

तर्खेडकर. दादोबा पांडुरंग (१८१४-१८८२)—
वैद्य; यांचा जन्म मुंबईत झाला. प्राथमिक शिक्षण मुंबईत एल्-फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये झालें, विद्यार्थी असतानाच यांनी आपलें मोठें व्याकरण लिहून प्रसिद्ध केलें व मराठी नकाशे छापले. विद्यार्थ्यांस त्यांचा फार उपयोग झाला. १८६५ साली सरकारच्या आह्वाकन यांनी लघुव्याकरण लिहिलें, हल्ली त्याची २२ वी आवृत्ति प्रसिद्ध झाली आहे. 'दादोबुत' व्याकरणाच्या साहाय्याने मराठी भाषेचें ज्ञान सर्व महाराष्ट्रीयोस झालें आहे व होत आहे. याशिवाय यांनी पर्सियन व संस्कृत व्याकरणें लिहिली आहेत. यांनी शाळास्तरांत काम करून फार वाह्या मिळविली; १८५७ सालच्या शिपायांच्या बंडाच्या वेळी अहमदनगरास भिल्लांनी बंद केलें, त्यावेळी हे नगरास डे. कलेक्टर होते; मोठ्या चातुर्याने यांनी भिल्लांचें बंड मोडलें; सरकारने राबबहादूर ही पदवी देऊन याचा गौरव केला. १८६२ साली यांनी पेन्शन घेतलें. कांही दिवस बडोद्याच्या दिवाणाचे हे मदतनीस होते. हे चांगले लेखक होते. यांच्या 'लघु' आणि 'मोठ्या' व्याकरणग्रंथाशिवाय शिशुबोध, यशोदा पांडुरंगी, इत्यादि ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. हे कविताहि करीत; प्रायःनासमाज हें नाव पुढें ज्या समेला मिळालें तो परमहंससा यांनीच स्थापन केला. याचा मृत्यु १७ ऑक्टोबर १८८२ रोजी झाला.

तर्खेडकर. द्याकानाथ राघोबा (१८४६-१९०४)—
वैद्य; जन्म मुंबईत व प्राथमिक शिक्षण पुण्यात झालें; कॉलेजशिक्षण पुरें झाल्यावर यांना सरकारने लॅटिन टीचर नेमिलें. यांनी पुष्कळ ठिकाणी हेडमास्तरची नेवरी केली व १८९९ साली पेन्शन घेतलें. यांनी लिहिलेल्या 'भाषांतर पाठमाला' वृत्तप्रसिद्ध आहेत. यांचे अखेरचे दिवस इश्वरभजनात गेले. लाजिक येथे यांनी गंगावाह्यें देणालय बांधलें आहे. यांचा स्वभाव प्रेमळ व परोपकारा होता. मृत्यु ता. ४ ऑक्टोबर १९०४ साली झाला.

तर्मपुरी जमीनदारी—मिल्हा मंडारा. साकोळीच्या उत्तरेस ५ मैलावर ही जमीनदारी आहे. क्षेत्रफळ १४ चौरस

मेल, त्यापैकी हे जंगल आहे. एहंदर खेडी ७ आहेत. ही जमीनदारी हल्लीच्या पराण्याकडे १ ३२ सालापासून असून ती प्रथम मांडलाच्या गोंड राजांनी दिलेली आहे हे घराणे मान गातांचे असून हल्लीची जमीनदारीण विषया आहे जमीनदारीला कर्म असून ते ह्मणाने फडक्याची व्यवस्था झाली आहे. उत्पन्न १७५० रु व राहोळी ७५० रुपये.

तलकाड—जिल्हा म्हेसूर तहसिलकडल—नरणीपूर तालुक्यात हे गांव कावेरी नदीच्या उत्तर तीरावर वसले आहे. हे गांव इ. स. ३०० पासून तो इ. स. ११०० पर्यंत गंग नावाच्या राजांचे राजधानीचे शहर होते पुढे चोल राजांनी गंगाचा परामर्श करून हे गांव आपल्या ताब्यात घेतले. काही दिवसांनी हे गांव म्हेसूरच्या नाइकाच्या ताब्यात होते. म्हेसूरच्या राजांनी नाइकाच्या पायबोजवळ असणाऱ्या हिच्याकरिता या गावावर स्वारी करून ते घेतले परंतु राणीने सर्व हिरेमोगीक मदीस फेंकून स्वतः नदीत उडी टाकली मरताना तिने रालालप्रमाणे शाप दिला असे सांगतातः— तलकाड गांव वळचे मैदान होवो, मालिगी पाण्यात सुडून जावो, म्हेसूर रामपराण्याला बारास न राहो ' राणीच्या घा.प्रामाण तलकाड हल्ली बाळूच्या टॅक्यांखाली दबून गेले आहे.

तलगांग, तहशील—पंचाब इलाह्यातील अठक जिल्ह्याची एक तहशील क्षेत्रकळ १२०० चौ मै रो. स. (१९२१) १०८५०१ खेडी ८७, पैकी तलगांग हे मुख्य विकास होय. सोहान नदी उत्तर सरहद्दीवरून वहाते हिच्या प्रदेशातील जमीन फार सुपीक आहे. दक्षिण भाग डोंगराळ आहे. त्याचे सर्वेश्वर शिखर ५०१० फूट उंच आहे.

गो.प.—पंचाब, जिल्ह्या अठक हे गांव त्याच नावाच्या तहशिलाचे मुख्य विभाग आहे या गावात बायकाकरिता जोडे तयार करतात व बाहेरगांवीही येथील भोव्याचा कार खप आहे पूर्वी येथे लहानशी छावणी होती ती १८२२ त उठली.

तलगांग—महादेशांत वचेराकरिता मद्रास लोकोडी तालुक्याच्या (पेगुअन) पेगु महावंशाच्या अतिशय भालाला तलगांग असे म्हणतात अठराव्या शतकाच्या मध्यांत (पेगुअन) पेगु लोक मातांबानच्या आवातापासून मडालपर्यंतच्या सुलुबाचे मालक होते, हल्ली तलगांग लोक तालुक्या महादेशांत तेरासरीस व पेगु या भागांत रहातात परंतु ही राष्ट्रशात नामकेप होण्याच्या पंचास लागली आहे. हे लोक आपल्याला धोम म्हणतात मद्रास लोकांपेक्षा तलगांग लोक सट बांध्याचे असून त्यांचे चेहरे (मद्रास लोकांपेक्षा) अधिक गोळ आहेत तलगांग भागेधंधी माहिती पहिल्या विभागात दिली आहे (पृ. १६० पहा).

तलगांग, जिल्हा—तालुक्या महादेशांत, मेनारोमी प्रभागानांत एक विभाग हो ५२-८ चौ. मै. मर्यादा. उत्तरेस अमरावटी जिल्हा, दक्षिणेस मगूर, पूर्वेस ख्यातकी सरहद्द अग्नि पापिमेस मंगलावर उपधार करवि त्याच्या कांडच्या

त्यागवडीचा भाग व समुद्रकिनाऱ्याची अर्धद पट्टी सोडली असता. हा सर्व जिल्हा खडकाळ व डोंगराळ आहे डोंगराच्या रागा सामान्यतः दक्षिणेतर गातात. मुगुरे जिल्ह्याच्या सरहद्दीवर मेनमोलेतकत (६०० फूट) हे जिल्हातील सर्वत उंच शिखर असून नवलखो शिखर त्याच्या खालोपास आहे. दक्षिणेकडे तेवावेरीस व उत्तरेकडे तर्वाय या मुख्य नद्या आहेत पैकीं पाहिली उन्हाळ्यात नाव्य नसते, दुसरीतून तर्वाय गावापर्यंत लहान जहाजे व पुढे ८० मैलपर्यंत नावाचाळ वाहतात या जिल्ह्यात औषधी वनस्पती पुष्कळ आहेत असे म्हणतात लंग, एरंडी, सारोपरिला वगैरेची झाडेहि पुष्कळ आहेत. किर्येड वनस्पतीपासून रंग तयार करता येतात हत्ती, गेंडा, वाघ, चित्ता, हिरन, सावर, मलायी अस्वल, डुकर व पांच सहा प्रकारचे हरीण वगैरे रानटी पक्षी येथे आढळतात डोंगरांत ओरंग—ओरेंगाहि आहेत असे म्हणतात. नद्यामध्ये सुसती व समुद्रकिनाऱ्यावर कासवे विपतात. समुद्रावरील वाऱ्याच्या योगाने उन्हाळ्यातील उष्णता कमी होत असल्यामुळे जिल्ह्याची इषा एकंदरीत सुखावह आहे समुद्रकिनाऱ्याच्या इतर भागाप्रमाणे या जिल्ह्यातहि पाऊस पुष्कळ म्हणजे वार्षिक सरासरी २०८ इंचपर्यंत पडतो.

इतिहासः—हा जिल्हा निरनिराळ्या काळी, सयाम, पेगु व भावा येथील राजांच्या मुलखांत मोडत असे, परंतु त्याच्या प्राचीन इतिहास वागळासा उपलब्ध नाही. सयामी लोक हे येथील पाहिले रहिवासी असावेत, परंतु आराकांनी लोकांची वसाहत कर प्राचीन काळापासून होती असे म्हणतात या देशांतबधीच्या सर्वांत प्राचीन केलात असे म्हटले आहे बी, इ. स. १२०० त मद्रास राजा नरपतिपु यांनी अंता म्हणून न येता धर्मपुत्र या नात्याने एकडे येऊन केदांगच्या उपसागरात वधेधलड हे गांव मसविले, त्याच राजाने तर्वाय पोंडवर एक देऊळ बांधले असे सांगतात. अगदी अलीकडील काळापर्यंत या देशावर सयामी लोकांच्या स्वाभ्या होत होत्या १७५२ साली तर्वायचा राजा स्वतंत्र झाला, परंतु नंतर लवकरच (१७५७) तो पुन्हा सयामच्या हाती गेला.

१७५९ साली मद्रास राजा अर्जोमयया याने हा देश घेतला, परंतु तो राजा लवकरच मरण पावला स १८६० पासून येदावेचा तह (१८२६) होईपर्यंत, अंतःकलह व सयामी लोकांच्या हल्लामुळे जिल्ह्याचे अतिशय नुकसान झाले; अखेर पहिल्या मद्रास युद्धात सर आर्विरोस्ट बॅबल याच्या हाताखाली सैन्य पाठवून हा जिल्हा ईंग्रजींनी आपल्या ताब्यात घेतला १८२१ साली योगेश (पूर्वीचा सुभदार) याने बंड केले होते परंतु ते लवकरच मोडल्यात आले तेव्हापासून हा जिल्हा ईंग्रजींकडेच असून त्यात पूर्ण शांतता नांदत आहे.

प्राचीन अवशेष—तर्वायच्या दक्षिणेस काही मैलांवर शिम्नोची नावाचे प्रचयात देहालय आहे. देहालयातील

मूर्ति, तिथ्या जवळ असलेला एक पाषाण व वडाा झाड ही सर्व हिंदुस्थानासून समुद्रमार्गेन वहात गेली असा लोकांना समज आहे तर्बोय नद्याच्या उगम्या ताराणा, रर्वोय पॅड्टवर शिवमौ नांवाच्या देवळात युद्धाचा दांत आहे असे म्हणतात याशिवाय या मिथ्यात एवढेर २९ जुनी देवालय आहेत जुन्या तर्बोय बिंबा म्योहोंग गांवाने अवशेष हवीच्या गावच्या उत्तरेस काही मैलांवर आहेत सो स (१९०१) १५६७८६ मागील दशकानबाबत १५९ उत्तर आराकान, मर्गुई व सालवीन हे जिल्हे वगळले असता, तर्बोय मिथ्यातून विरल वस्ती खालच्या ब्रह्मदेशातील दुसऱ्या कोणत्याही मिथ्यात नाहीत १६ लोक बौद्ध धर्मी व ३० जिल्ह्या असून बाकीचे वन्य हिंदू, मुसलमान किंवा हिंदू आहेत १५ लोक ब्रह्म भाषा (तर्बोयी नांवाची पोदमापाः) बोलतात, व होंतराळ भागात वरेन भाषा बरीच बोलते १९ लोकांचा उदरनिर्वाह शेतीवर होतो

शेती—तांदूळ हे या मिथ्यातील मुख्य पीक होय कापूस, तण (ताग), वेलदोडे, तंबाखू व बोंबी यांविना लागवड करून येत नाही

जंगल—जंगलात होणारी महत्वाची झाडे—पिणन—यानी वनी २५० कुठोपर्यंत असून हे त्या बाधण्यास त्याचा फा उपयोग करताना, पिणगो, पदीक व कोको यांच्या लांबट्याचा नक्षीकामाकरिता अमेरिका व इंग्लंड या देशांत फार खप होतो, आणि पिणम व अनसू, रेवदार, कापूर व कणू हे झाडे हि पुष्कळ आहेत याजिथ्यात थोडेबहुत कथाल सांबळते, व समुद्राच्या पाण्यापासून मोठ तयार केल जाते

व्यापार व दळणवळण—तर्बोय शहरवें रेशमी कापड व लुमी ही सर्व ब्रह्मदेशावर प्रसिद्ध आहेत गहरान तांदूळाच्या व इतरा ला झाडाच्या पत्र गिरण्या आहेत, व त्या गावात मातीची भांडी आणि धातुकांमहि होंत मिथ्याचा बहुतेक व्यापार तर्बोय शहर व सिनच्युविनमधून होतो तांदूळ, मोठ व इमारती लाकूड हे निघते मिश्र असते. तर्बोय शहरापासून स्थित गावावरून सयामी सरहद्दीपर्यंत जाणारा रस्ता हा मिथ्यातील मुख्य रस्ता होय रपाशिवाय तर्बोयपासून सिनच्युविन आणि येच्युपर्यंत, व सुम्पवाकिनपासून गोंग मगनपर्यंत रस्ते आहेत पक्ष्या रस्त्याची एकदर लांबी १९५ मैल आहे तर्बोय नदीतून नावा चालतात रगून व मर्गुई यांच्या दरम्यान जाणारी थोड सिनच्युविन येथे नदीच्या मुखाजवळ लागते व तेथून तर्बोय शहरापर्यंत गडावामधून उतराव व माल हों गेली जातात

तर्बोय शहर हा एकच म्युनिसिपालिटी आहे एवढेर ब्रह्मदेशाच्या मानानें या मिथ्यात शिक्षणाचा प्रचार कमी आहे १९०१ साली हें ३१२ पुस्तानी व ३४ सियांना लिहितां वाऱतां येत होतें १९०३ साली मिथ्यात

६ दुधम, ६३ प्राथमिक व १६९ बालशिक्षणाच्या शाळा होत्या तर्बोय शहरांत एक रुग्णालय आहे, व तर्बोयनदीच्या मुखाजवळ, राफ पेडावर २५ फूट उंचीचे दपिण्ड असून आकाश स्वच्छ असता तें १२ मैलांवरून दगोवर होतें

तालुका—खालच्या ब्रह्मदेशात तर्बोय मिथ्यामधील एक तालुका क्षेत्र २३४० चौ मैलो स (१९०१) ३२८०० यान तर्बोय हें मिथ्याचें व तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आणि ६४ खेडी आहेत तर्बोय येथीन दुसरे महत्वाचें गाव ईशा-येस सयामच्या सरहद्दीवरील स्थित हें होय ब्रह्मदेश व सयाम यांच्या दरम्यान होणाऱ्या व्यापाराची नोंद तेथे केली जाते

शहर—खालच्या ब्रह्मदेशात याच नांवाच्या मिथ्याचें मुख्य ठिकाण हें तर्बोय नदीच्या डाव्या तीराला, तिच्या मुखापासून ३० मैलावर व समुद्र किना यापासून ७ मैलांवर आहे ह्याचें तर्बोय शहर १७९१ साली स्थापन झालें १८२४ साली इंग्रजानी या शहरावर सैन्य पाठवून तें आपल्या ताब्यांत घेतलें सो स (१९०१) २५००४

या शहराच्या व्यापार रगून, मर्गुई आणि कलकत्ता व स्ट्रेट्स सेटलमट याशी बालतो परंतु ती फारसा मोठी नाही तांदूळ, रेशमा कापड, मोठ, इमारती लाकूड व (घरे शाकारण्याकरिता उपयोगात येणारी) दगणी पाने हा माल बाहेर जातो आणि तंबाखू, कापड साखर, राफेल, सूत वगैरे मिश्र येथें बहिरेन येतात

रेशमी कापड विणणें हा शहरातील मुख्य धंदा असून मातीची भांडी, मुठी कापड, व सो-याबादांचें काम मोडबहुत होत येथील म्युनिसिपालिटी १८८७ साली स्थापन पाली. तिचे १९०३-०४ सालचे उत्पन्न ३९,००० ६ होतें

तळेकर—सयुक्त प्रांतात हा एक गांव आहे या जागांत बायकांचेहि पबायत असते या पबायतीत एक चौपरीण नेमला जाते व इतर सभासद प्रसंगासुसार निवडले जातात चौपरीणीची जन्मभूमि त्याच गावांत असावी लागते प्रत्येक शहरात चौपरीण नेमलेले असते व हलक्या जातीच्या सयुक्त्याच्या घरी नाच करणें व नेत्रधेन दिलेल्या मेथनाचीच्या प्रसंगी न जाणें वगैरे मुक्त्याची ती चौकशी करते

तशकुरघान—अकगाण तुर्कस्तान तशकुरघान मिथ्याचें हें गांव मुख्य ठिकाण आहे हें गार प्रांतात सर्वांत मोठें व श्रीमंत असून मध्यभाशिया व कानून यांच्यातल व्यापारान मुख्य ठिकाण आहे. यात उदवेग व ताजिक अशा दोन प्रकारचे लोक राहतात गावांत तुकांन जवळ जवळ ५०० आहे

तळेकर, श्रीकृष्णशास्त्री—श्रीकृष्णशास्त्री हे रघुनाथ शास्त्रीगोवाचे चिरंजीव होत रघुनाथशास्त्री हे दशमया ब्राह्मण असून शास्त्राविष्ट प्रवीण होते त्यांस विधेची अभिरुचि फार होती त्यास जशी शिकण्याची होम होती तशी

शिकविण्याची हास पुढेच होती. त्यामुळे कृष्णशास्त्री याच्या घरी पढावयास पुढेच विद्यार्थी येत असत. श्रीकृष्णशास्त्री यांनी पुण्याच्या संस्कृत पाठशाळेत अलंकारशास्त्राचा चांगला अभ्यास केला आणि त्या काळाच्या चालीप्रमाणे दक्षिणा मिळविली. पुढे दिवसानुदिवस इंग्रजीचे महत्त्व वाढू लागले. पेंटासबाबो महादेवशास्त्री कोल्हटकर, कृष्णशास्त्री बिप्लवकर, विष्णुशास्त्री पंडित इत्यादी मंडळी ज्ञानी साहबांच्या वर्गात इंग्रजी शिकू लागली. तेव्हा श्रीकृष्णशास्त्री हेहि इंग्रजीचा अभ्यास करू लागले. त्यात त्यांची फार चांगली प्रगति झाली असा विद्याभ्यासास क्रम बालका असता रघुनाथशास्त्री यास देव ग्राह्याने. तेव्हा श्रीकृष्णशास्त्री यास कोणाचा आधार नाहीसा झाला, व संसार रचोव्या गळ्यात पडला. त्यावर लहानपणापासून पदवी साहूनाचा फार खोब होता, आणि रघुनाथशास्त्री यांचेहि रचोवी फार कुरा होती, त्यामुळे साहूबास त्या अनाथ झालेल्या कुटुंबाची दया येऊन त्यांनी श्रीकृष्णशास्त्री यास एक लहानशी इमजी कारकुनाची जागा दिली त्या जागेवर असता मोस्तवध साहूबास मराठी इमजी कोश-तयार कर-ण्याच्या कामी त्यांनी चांगले साहाय्य केले. त्यावरून त्यास फार संतोष झाला. पुढे कितीएक वर्षेपर्यंत श्रीकृष्णशास्त्री पंडितपणाचे म्हणजे साहूबा लोकास मराठी भाषा शिक-विण्याचे काम करीत होते. त्यातहि रचोवी मोठी आल्या झाली. पुढे तळेगाव ह्यामंडळीत त्यास संस्कृताचे गुरू नेमिले. तेव्हा त्यांनी वांगला लैकिक संपादिला. संस्कृत भाषेचे व्याकरण मराठीत श्रीकृष्णशास्त्री यांनी ह्याच स्कुलात अमती लिहिले ते तरकारास पंत वट्टून त्यांनी रचोव रचावत पांचवी रच्ये बघीत दिले.

तळेगावहून श्रीकृष्णशास्त्री यांची बदली क्योडी साहूबांच्या हाताखाली झालेले ज्योतिषशास्त्राच्या मार्गा झाली. त्या जागेवर ते असता मराठी क्रमिक पुस्तके तयार करण्याचे काम क्योडी साहूबांनी केले. त्यात श्रीकृष्णशास्त्री यांचा फार उपयोग झाला. त्या पुस्तकांतले प्रत्येक घट्टे शास्त्रीयांच्या हातचे आहेत. त्या कामावरून त्यास रत्नागिरीच्या इंग्लिशस्कुलाचे हेडमास्तर नेमिले. तिथे ते गेले होते; परंतु त्यांच्या प्रकृतीस तिरश्चीन हव. मातयेना, म्हणून ते पुन्हा बदली करून येऊन पुण्यास आले. या सुमारास सर रिचर्ड टेल हे नागपुर प्रांतिबधीक कमिशनर होते, त्यांनी तिथे शाळासारायाची नवी व्यवस्था स्थापण्याचा विचार मांडिला. तेव्हा इंग्रजे कोही महानगर लोक तिथे नेले त्यांत श्रीकृष्णशास्त्री तळेवर हे होते. त्यास तेव्हा एंग्लोवेस्टनल इन्स्टिट्यूटची जागा मिळाली तेव्हा पुन्हा ते रानदेगावत बसून आले.

पुढे १८७३ साली त्यांची नेमणूक अहमदनगरच्या तेव्हा एंग्लोवेस्टनल इन्स्टिट्यूटच्या जागेवर झाली. त्या ठिकाणी त्यांनी सुमारे पाचवर्षांचे बरे काम केले. १८७७

साली ते क्योडी साहूबांच्या मार्गे मराठी झालेलेटर झाले. ह्या कामावर असतानाच पुणे येथे रचोव देवाळा झाली तेव्हा त्यांचे वय सुमारे ५३-५४ वर्षांचे होते.

तळेगांव तळदेरे-जिल्हा पुणे जिल्ह्याच्या नैर्ऋत्येक २० मैलावर वेलनदीवर ह्या गाव आहे. लोकसंख्या चार हजार. येथे १८५५ साली म्युनिसिपालीटी स्थापन झाली आहे. गण-पती, नाथ, सिद्धेश्वर, टकलेश्वर व उत्तरेश्वर अशी येथे पांच देवालये आहेत. पैकी गणपतीचे देवालय तळदेरे वंशातील एका मनुष्याने बांधिले. देवाळावरील नक्षीकाम फारच उत्तम आहे. नाथांचे मंदीरा शिवाजीच्या वेळचे बांधलेले आहे. येथे महाशिवरात्रीस जत्रा भरते. उत्तरेश्वर कोणी महाजनने बांधले. वायव्येस मैलाचे देऊळ आहे. १७५९ साली मोगलांनी ह्या गावाची अगदी नासपूस करून टाकली होती.

तळेगाव दशासर (दशहज)—तालुका चांदूर, जिल्हा उमरावती येथील लोकसंख्या ६२२०. एके काळी हे चांदूर तालुक्यातील सर्वांत मोठे गाव होते. परंतु चांदूर रेल्वे स्टेशन झाल्यामुळे येथून तहशिलीचे ठिकाण तिकडे (चांदूरस) गेले. तळेगाव दशासर ह्या तळेगाव दशहज या संस्कृत शाब्दाचा अपभ्रंश आहे. हल्ली ह्या गांव मोडक-ळीस आला आहे. तरी पूर्वीच्या इमारती व देवळे पाहिली असता पूर्वीचे वैभव प्यानात येते. कदाचित गावाची लोक-संख्या पूर्वी दहा हजार असेल व त्यावरून हे गाव पडले असेल. येथे एक सरळी काठग्याचा कारखाना असून सूत व कापड विणण्याचे हातमाग आहेत. त्यांतून गरीब लोकांच्या उपयोगाचे कापड निघते. पोलिस ठाणे, टपालघर, दवाखाना आणि सरकारी इमजी मराठी शाळा आणि हिंदुस्थानी शाळा येथे आहेत.

येथे केशवराव उर्फ श्रीकृष्ण यांची काळ्या दगडाची मूर्ति असून ती येथील देवागडे यांच्या पूर्वजांनी सरासरी ७५-१०० वर्षांपूर्वी प्रस्थापित केलेली आहे. मूर्तीस इनाम असून येथील व्यवस्था देवागड्यांमार्फत होत असते. कृष्ण-जयंतीचा उत्सव थावण थंड ८ पासून पौर्णिमेपर्यंत चालतो. सर्वेच एक विद्वत्समाधेय नदीन देऊळ आहे व सायुध्रेष्ठ गोपाळसुबा उर्फ श्रीकृष्ण महाराज ह्या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या सत्युष्याची समाधी गावाबाहेर मराठी शाळेच्या जवळच नदीतीर्षी आहे. येथे (समाधीजवळ) साधं-काळी वसत्यास आसपासचा देखावा फार प्रेक्षणीय दिसतो. समाधीचे व्यवस्थाकाम येथील साटील सदाशिवराव कांच्या मार्फत होते. त्याजवळच एक महादेवाचे देऊळ आहे. येथे प्राज्ञगवतीहि फार आहे.

तळेगांव दामाडे—मुंबई इलाखा पुणे जिल्ह्यात मावळ तालुक्यात पुणशच्या वाळवंटेत १७ मैलावर आहे. लोकसंख्या सुमारे ७०००. गावाच्या दक्षिणेस पाण्याचा मोठा तलाव असून काही महादेवाची देवालये आहेत.

बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांच्या कारकीर्दीत दामाडे वंश गांधारवात आला. खंडेराव दामाडे हा या गांधाचा संस्थापक होय. त्यास स. १७१९ मध्ये गेनापती नेमिले. स. १७२१ त खंडेराव मरण पावल्यानंतर त्याचा मुलगा शिवकराव दामाडे हा सेनापती झाला. यांचे व भार्गोरावांचे सुद्ध होऊन हा रगत मारला गेला. दामाडे हे भाषणमार्गात तळोदेवात ब्राह्मण-भोजन घालून दाक्षिणा देत असत; ती पुढे पेशवे देऊं लागले व हद्द. ईश्वर सरकार यांतून फेलोशिप व ग्रेट देत. येथे म्युनिसिपालिटी आहे. येथे पॅसा कॅवार्ने चाललेली कांक-द्राळा व राष्ट्रीय शिक्षण देणारे नूतन शतधनियालय या प्रसिद्ध संस्था आहेत.

तळोदे, ता. लु. का.—सुंबई. पश्चिम खानदेश जिल्ह्यात हा एक तालुका आहे. या तालुक्यात मेढा नावाच्या ६ इंचेटी आहेत. येथील जमीन उत्तम प्रकारची आहे. या तालुक्यात पूर्वे व पश्चिमेकडील बाजूंवर सातपुडा डोंगर आहे. काही ठिकाणी हवा मरी आहे, परंतु सातपुडा डोंगरासोमरी हवा अतिशय वाईट आहे. पाऊस दर वर्षी सरासरी ३० इंच पडतो.

गा. व.—सुंबई. पश्चिम खानदेश. धुक्याच्या वायव्येस ६१ मैलावर सुमारे ६ हजार लोकवस्तीचे हे गाव असून तळोदे तालुक्याचे ठाणे आहे. येथे लोकजाड्या पोटा व्यापार असून रोखेल तेल व धान्य यांवाही काहीदा व्यापार आहे. येथे म्युनिसिपालिटी आहे. येथे मामलेदार कचेरी, सरकारी शाळा व पोस्ट ऑफिस आहे. येथे एक फ्लो असून तो यन्त्रा स्थितीत आहे.

तक्षक—कटुपुत्र, एक नाग. हा सर्वांस नागकुलांतील एका कुलाचा अधिपति असून, याच्या कुलांत जी कुळे होती स्थितून अठरा कुळे जनमेजयकृत सर्पसत्रांत दग्ध झाली; त्यांची नावे अशीः—विष्ठांडक, भंडलक, पिंडवेष्टा, मेनक, लच्छक, शरम, मंग, पिश्वेतज्ञा, विरोहण, शिली, शलकर, मूक, मुकुमार, प्रवेपम, मुद्धर, विद्युरोम, सुयोमा आणि महाद्वज. सर्पसत्रात तक्षकावरच स्वतः प्रसंग आला असतो यास आस्तिक ऋषींनी वाचविले.

तक्षशिला—या प्रसिद्ध शहराचे स्थान बरेच दिवस नवी माहीत नव्हते. हिनीच्या ग्रंथांत पुष्कळवेळीपासून तक्षशिलेचे अंतर रोमन ९० (इंग्लिश ५५) मैल लिहिले आहे. त्यावरून सिंधूच्या पूर्वेस दोन दिवसांच्या वाटेवर हून अर्धदिवसाच्या पश्चिमेस हारो नदीवर ते असावे असे दिसते. परंतु विनी प्रवासांनी ते सिंधूपासून पूर्वेस ३ दिवसांच्या वाटेवर असल्याचे लिहिले आहे. सिंधूपासून तिसरा सुकाम कालकसराई येथे येतो. नावरून कालकसराईशब्द कोठे तरी तक्षशिला असावे. कालकसराईच्या ईशान्येस १ मैलावर बहा-धेरी म्हणून गांव आहे. तेथे ५५ इंच वास्त स्तूप, २८ विहार व ९ देवळे, इत्यादींच्या सुगम मला आढळल्या असे कथिगहम

लिहिती. त्या स्तूपांपैकी ३ स्तूप गाणिकायलच्या प्रसिद्ध स्तूपापुढे होते. त्यावरून तक्षशिला येथेच असावे.

या शहराचे वैभव आणि विस्तार याविषयी सर्व ग्रीक ग्रंथकारांनी पुष्कळ वर्णन केले आहे. एरियन लिहिता की, ते सिंधु व बेह्रात यांच्यामध्ये सर्वांदून मोठे, वास्त वस्तीन आणि संपत्तिमान असे होते. स्त्रेबो म्हणतो की, याच्या आस-पासचा प्रदेश दाट वस्तीचा व सुपीक होता. हिनीचे म्हणणे की ते सफाट मैदानांत वसले होते. या सर्व गोष्टी बहा-धेरीशब्दच्या लघ्वेर्थाशी नमतात.

अलेक्झांडरच्या नंतर ५० वर्षांनी तक्षशिला येथील लोकानी मगधराग सिंदुसागर याच्या विच्छेद बंद केले. तेव्हा त्याने आपला मोठा मुलगा बंदोबस्तास पाठविला परंतु बंदो-बस्त झाला नाही. म्हणून दुसरा मुलगा अशोक यास पाठ-विले. त्यास लोक शरण आले. अशोक प्रतिनिधि म्हणून असता तक्षशिला येथे अफाट संपत्ति होती. पुढे अशोकाचा मुलगाहि येथे प्रतिनिधि होता.

ख्रि. पू. २०० च्या सुमारास सौर्य राजाच्या बंशजांदा बर्बटि-यातोल ग्रीकांनी कलह होऊन तक्षशिला हा त्याच्या हिंदु-स्थानातील राज्यांचा एक भाग झाला. ख्रि. पू. १२६ मध्ये तं ग्रीकांपासून ईशान्येस रागाकडे गेले. इमिष्काच्या वेळां तक्षशिला येथे त्याचा छत्रप असला. या छत्रप्रांची पुष्कळ नाणी सोपडली आहेत. तक्षशिला हे नांव ज्यांत आहे अशा एक ताम्रपत्र सापडला आहे तक्षशिला याचे पाली रूप तक्ष-शिला व त्याचे ग्रीक रूप ताक्सिला झाले आहे.

फाहिमान येथे आला होता (४००). तो म्हणतो की, येथे बुद्धाने आपले मस्तकमिक्षेत दिले, यावरून यास हे नाव पडले. संगयुनहि (५०२) तीच दंतकथा लिहिता. ह्युएनत्संग हा दोनदा (६३०, व ६४३) येथे आला होता तो लिहितो की शहराचा घेर १० ठी होना, तेथे राजा नव्हता. तं आझोराच्या ताब्यात होते. येथील जमीन सुपीक होती, विहार पुष्कळ परंतु बहुतेक मोडलेले होते. शहरापासून १ मैलावर अशोकाचा स्तूप होता तो येथे बुद्धाने आपले मस्तक दिले होते. बाबग्यहिंदुस्थानात जे ४ स्तूप प्रख्यात होते, त्यांतलाच हा एक आहे. तक्षशिला हे बुद्धधर्मा लोकांत फार महत्त्वाचे होते. याचा नांवावरून मस्तकाची देतक्या उत्पन्न झाली असावी कारण बुद्धधर्माच्या पूर्वाचे हे नांव आहे. हे नगर अगोप्येच्या मरताचा पुन तक्ष याने वसविले.

शहराचेी येथे अवशेष उत्तर-दक्षिण ३ मैल व पूर्व-पश्चिम २ मैल पसरले आहेत. यांचे निरनिराळे भाग असून त्यांस निरनिराळी नावे आहेत. तीः—घोर अथवा फार, हनी-याक, शिरकापका कोट, कथ्या कोट, बावरखाना व शिरसकका कोट. घोर उंचवटा दक्षिणेतर ४ हजार फूट व पूर्वपश्चिम २६०० फूट आहे. तो सर्वांत जुना असून त्यांत जुनी नाणी वास्त सांपडतात. बरेच्या ईशान्येस हताशाल ही एक किल्लाघारची जागा आहे. तीत १५ फूट जाडीच्या दगडी

भितो ५ चौकोनी पुष्प आहेत हतीयाळ याच्या उत्तरेस उंचवट्यावर शिरकापडा कोट आहे याच्या भिंती दगडाच्या असून १५ फूट जाड आहेत. एकदर घेर २३ मैल आहे सर्व मागांत ही जागा मजबूत व वेदोपस्थानी आहे त्याच्या उत्तरेस वरचा कोट आहे. हा मातीचा आहे भिंती ३० पातून ५० फूट पर्यंत उंचीच्या आहेत बाहेरतान ही जागा वरील जागेच्या पटाकडे आहे उत्तरेस तुंडीनाला आहे त्यांत पुष्कळ स्तूप पडलेले आढळतात त्यांतच अशोकाने बांधलेला शिरोदानाचा स्तूप अभावा बापरमान्याच्या ईशान्येस शिरकुतचा कोट आहे. त्याच्या भिंती चौकोनी दगडाच्या १८ फूट उंचीच्या आहेत आत हद्दी ३ शेडी आहेत याच्या पश्चिमेस अर्धा मैलावर दोन हजार फूट लांबाची मातीची भिंत आहे शिरकुतचा घेर बाहेरच्या बांधीव कामामुदी ५ मैल आहे याप्रमाणे सुमारे ६ चौरस मैल प्रदेशांत हे अवशेष आहेत असे विस्तृत जातल्या स्थितीत असलेले व मदुरवाचे अवशेष पहायात दुसरे कोठे नाहीत एवढीत प्राचीन तक्षशिला गाहूर हेंच होय येथील नात्यात नदीचे पुष्कळ पाट काढून आणलेले आहेत तक्षशिला प्रांताचा घेर १३ मैल पुणनरसगाव लिहिला आहे पश्चिमेस मिथु, उत्तरेस उरगा प्रान्त, पूर्वेस होलम नदी

रहात, मरेपर्यंत रयांची व पंताचा भेट लागी नाही [एक, अष्टप्रधानाचा इतिहास]

ताग—यास संस्कृतमध्ये शण, गुजरातीत शण, हिंदीत बोरस, कानडीत सणवू अशी नावे आहेत तागाची लागवड हिंदुस्थानात सर्व ठिकाणी होते. हे पाक वातासाठी व हिरवाळ खतासाठी करतात गुजराथेत मोराडू जमिनीत हे पीक फारच जोरान वाढते ह पीक ठाणें जिल्ह्यांत वातासाठी मान कापल्यानंतर घेतात रानामिरी जिल्ह्यातील देवगड तालुक्यात वरकस जमिनीत व खरीपात नाचणी किंवा सावा घळून मग सण घेतात मळईच्या जमिनीत सण फारच होतो खानदेशात व पंचमहाल जिल्ह्यांत त्या पिकाची लागवड वातासाठी व न्याय प्रमाणात करताना मध्यप्रान्तात गावा पेठा अकोट, इलियपूर, मोरशी, छिंदवाडा, शिवणी वगैरे ठिकाणी विशेष होतो हिराळ खताकरता गुजराथेत, नाशिक जिल्ह्यात व उसाच्या रानांत सण पुष्कळ पेरतात व पीक दोन अर्धीच महिन्यांचे लागते म्हणजे ते नागराजें जमिनीत गाहून टाकतात या जमिनीचा पोत सुधारतो, व पीक दुसऱ्याचा लागवड वाढतो देवगड तालुक्यांत म महिन्यांत जमीन राखवून साठ्याचे पीक घेतात व मग सण पेरतात जून

रवाना झाला तागाच्या वाघाचे ४ पड, दोऱ्या, दोरम्ब, माळी, सुतळा, जुपण्या पोती वगैरे करतात

वाघाच्या पिकांत तागाचा पहिले स्थान मिळते, कारण हे पीक करणे पायदेशीर असून याची मावणी व्यापारात पार आहे. वगाच्यात कारम्यानदार व सेतकोट्यात हा दोषाबोहे या पिकचे उत्पन्न वाट विषयासाठी श्रयन चालू आहेत कार-म्यानदारांनी या तयार काण्यासाठी आपल्या अग्निनी सेतको-न्नाच्याकडे दिल्या आहेत मि. किन्नी, वाघाने तज्ञ, यांनी विशीनी निवड करून व पिकांना एरंडी, सुपरफॉस्फेट, सल फेट ऑफ अमोनिया व नायट्रेट ऑफ सोडा ही वस्तु देऊन तागाचे उत्पन्न वाढविता देते असे सिद्ध केले आहे. शिवाय तागाच्या पिकाला पोटास उतापासून विशेष वायदा होत असून रायशेकोटेनिया रोगाला प्राद्विषयक असाहि त्याचा उपयोग होतो या पिकासाठी दर वर्षी सुमारे तास सक्ष एकर जमीन अस्ते व यापेक्षाही जास्त क्षेत्र वाढ वगाचा समज आहे

वाघापेक्षा बहुतेक माल परदेशी रवाना होतो बाकाचा राहिल्यापेक्षा काही पोती, कॅन्व्हल, सुतळी वगैरे रुपाने बाहेर जाते, व काही हिंदुस्थानात टापो माहे भाचे सन १९१४ अखेर पाच वर्षांची सरासरी पद्धतीं दर वर्षी सुमारे ७२००० टन (४० लक्ष गळे) वाघ सुमारे एकशेस कोटी, व तयार झालेला माल बाजोस कोटी रुपये किमतीचा म्हणजे साधारणपणे ४३ कोटीचा माल परदेशी रवाना होतो

जुलताग हे पाक मुलाने पूर्वबंगाल, आसाम व बहार या प्रांतांत कार महत्वाचे आहे याशिवाय कुबिहार, बहार व ओरिसा प्रांतात याची लागवड होत असून नेपाळातही याचा थोड्याहुत पेर होतो याचा पेर जमिनीच्या योग्यते-प्रमाणे व पावसाच्या अनुरोधाने फेब्रुवारीपासून जूनपर्यंत करतात या दर एकरी सुमारे नऊ पॉंड पेरितात कापणीचा हंगाम ऑगस्ट ते नोव्हेंबरपर्यंतचे असतो कापणीस उत्तम वेळ म्हटली म्हणजे फल धरू लागले की कापणी करावी याचा वाज पाण्यात मिश्रत घालून काढितात तागाचा वाख इतर वाखापणी कमजोर असूनही त्याचे विशेष महत्त्व, नरमपणा, रेशामप्रमाणे स्वामी व दोरा वळून कपडा विणता येतो म्हणून आहे तागाचा कपडा टिकाऊपणात कमी असतो वगाच्यात दर एकरी याचे सुमारे तीस रुपये येतो व उत्पन्न पधरा मण (एकमण = ८० पॉंड) देते वाखाला दर मणी सरासरी आठ नऊ रुपये किंमत पडते

तागाची विक्री बंगालामध्ये आपल्याकडील वाघा-प्रमाणेच मारवाडी दलालांपर्यंत होते मारवाडी दलाल छारेदीदाराजवळ व्यवहार करतात व मालकांना त्यापेक्षा कमी किंमत देतात व मधील परफ व दलाली आपण घेतात तागाचे वजन वाढान म्हणून त्यावर पाणी व वाळूशिप-

डतात अर्धोके घाग पहिल्याइतका उत्तम निघत नसून कनिष्ठ दर्जा माल बाजारात जास्त येतो याबद्दल सहायन केले असता नमीनीची निघतता व हलका, पण पुष्कळ माल खालच्या ही प्रगति ही दोन कारणे या वायतीत आढळून आली व निघडक या वापरणे वगैरे उपय सुवविण्यात आले आहेत उत्तम तागाचे तलम ४१ पड व सामान्य तागाचे पडदे, सतराच्या, गोनपाटे वगैरे मिश्र होतात हलका व निरप योगी तागचा वागद करतात व खरखरीत वळकट तागाची दोरखोटे करतात हिंदुस्थानातील गिरगांत जाडामरडा माल निघते व युरोपांत व अमेरिकेंत सपाईदार व उची माल काढतात

वर दिलेल्या दोन आंतरिरीज मॅमिला ताग म्हणून एक तागाची जात आहे ज्या नमीनीत झाडपला कुजला असेल अशा नमीनीत हा ताग होतो हा मूळ किलिपाइन भेटातील असून अलीकडे हिंदुस्थान, अदमान, भारावान पर्यंत यांमध्ये याची लागवड होते याने तत्तू मजवूत असून वग-नात हलके असतात याचे दोर व वागद करतात यापेरीज राजमहालात नावाचा एक ताग प्रसिद्ध आहे हा एका वेळी (मार्चेनेच्या) पासून काढतात या वेळाच्याहि दोन तीन जाती आहेत याच्या तत्तूची जाळी, सुतळी, दोर वगैरे करतात हा सिक्किमासून पश्चिमेकडील हिमालयाच्या भागांत आहे

तागा—पद्मवातील एक जात लो स १९२२ हे हिंदु व मुसुलमान असून मुहवत, पुरगाव, दिही, कनकि व अवाला जिल्हा यात आढळतात याची उत्पत्ति ब्राह्मणा-पासून आहे हे शेतका करतात

ताजमहाल—ताजमहालची इमारत आपल्या अप्रतिम सौंदर्याने जगातील सर्व इमारतींत प्रथमपद पावली आहे ही इमारत आजच्यापासून दोड कोसवर यमुनानद्याच्या पश्चिमेतीरावर आहे सा वाघण्याच्या कमी वीसहजार मनुष्ये खपत होती हिंदुस्थानात शिल्पशास्त्र त्या वेळेस किती उत्कृष्ट स्थिति होते, याची उत्तम साक्ष हा इमारत देते तिच्या एकदर स्वरूपावर जनानी श्राक मारते असे मार्मिक शिल्प म्हणतात

इसवी सन १६०० मध्ये शाहजहान पधरा वर्षाचा असता जहांगीरने त्याचा पिका अजुमदबान् उर्फ मुस्ता-जमाल हिच्याशी ठरविला नंतर पुढे पाच वर्षांनी हलम झाले ही व हाणपूर येथे १६३१ साली मृत्यु पावली तिच्या मृत्युने शाहजहान इतका शोकमस्त झाला की आठ दिवसात तो दरबारास आला नाही वायकेंच्या व वरेनवळ जाऊन तो टळढळी रडे प्रथम तिचे दफन बहाणपुरास केले व नंतर तिचे प्रेत आज्यास आणले आज्याच्या दक्षिणेस राजा जयसिंग याच्या मालकीची एक जागा होती, ती त्याजकडून वादग्रहाने छारेदी केला आणि तज्ज कारा-गिराकडून इमारतीचे नकाशे मागविले त्यापेकी एक पक्ष

करून प्रथम त्यांचा हांडी नमुना तयार करविला. नमु-
न्याप्रमाणे स १६३१ च्या आरंभी इमारतीस सुकशत
प्राची, ती स. १६४३ च्या जानेवारीत पुरी झाली. मकर-
मसतान व अजुलकरोम हे दोघे त्या कामावर मुख्य
देखरेख करीत होते त्या इमारतीस पन्नास लाख रुपये खर्च
झाला. आग्निही म्हणून, इमारतीचा खर्च १ कोटी १० लाख
झाला आणि खालील गृहस्थ निरनिराळी बांध पाहत होते:-
अमानतखान शिरागी, इ. गवर्धी, पिडा सुतार, बसुदार,
हालमख, व जोरावर, इमहंखान रुमी (वरील घुमट व
त्याची परांची बनविणार), रामलाल कादमरी, भागवान बगैरे,
वीत उत्तमोत्तम आदींच्या दगडांचा व्यवयोग या इमारतीस
केला आहे. स. १६४३ त बांधकामाचा कामगाराला पेला,
आणि एक मास रज्याच्या उत्पन्नाची सौम गावे सावमहा-
लाच्या मजकरी व सर्वोत्तमच्या कराया, दुकाने, दाल यांच्या
मजकरीसाठी, लावून दिली.

इमारती कवळ पांग आले तोंत बांध्यास विविध नक्षीचा
दरबारा लागतो योग्यया वडेस लागमहाल आहे इराबाग-
पासून महालापर्यंत सुरुची झाडे आहेत, त्यातून रस्ता जातो
रस्त्या करीती पाण्याचे स्वच्छ वृंद आहेत यात निरनिराळ्या
रंगाचे दस्त्याच्या आत महिरपदार कमानीचे दुकाने सोपे
आहेत. मुख्य महाल, मगरे व बांध्यासच्या सहान इमारती
पासून संगमरवरी दगड बापलेला आहे ती घुमट असून त्यात
पोरीती काढ्या रंगाची प्राक मानस प्रथम मुख्य इमार-
तीचा बांध्या (पोरी), नंतर परांगण व पुढे मुख्य वेस
लागते तिच्यावर संगमरवरीत कॅरुज स्टेडीच्या दगडासारखे
एक दगड बसवून घुमटातील यापुढे तयार वेळी आहेत.
कमानेच्या पुढच्या करेला संगमरवरी तीडा पातलेला आहे
व भितीवर विविधविध नक्षत काम आहे

दिव्यातून आत गेष्टावर काळी छान्या घट्ट्याकडे
जाण्याचा प्रश्न संगमरवरी निना लागतो व हावीउमदी-
कडे इतर दालनात जाण्याचे मार्ग आहेत. या दालनाच्या
आत गेष्टावर आपल्या देवीने मजल घडून सोडणारी
आतील जमीन आणि भितीवरील नक्षीने देव्याचे
साथक करून टाकणारी दिव्या मृष्टि नक्षत पडत येथे प्रकाश
अधुन आहे जमीनीच्या माथ्याला अर्धमेघातून व त्याच्या
उमग्या वाजून दगडाग्याने कृत्रिम बर्फ आहे वर जी
घडगी आहेत ती कृत्रिम मृग्येचे दर्शनाय घडगी आहेत.
त्यापुढे गेते आहेत. पारी घडगी काळच्या मजकरीत आहेत
वरील धड्याभिषाणी अप्रतिम वैभवपूर्ण नक्षीकार सोनेरी
मगर होते व यमोत रत्नजडित फुले व फुलांचे शुद्ध हजेरे.
वरील असे लागतात वी, हे मगर औरंगजेबाने सोदून
टाकले आलांचे हाथ संगमरवरी घट्टादि वार पाहण्यासयक
आहे. जमीनीवर व भितीवर फारच मुरेख नक्षीकाम आहे.
पाहण्या दगडात नमुना कोणून आत रीतिरंगी रंगे बसवून
नक्षीचा प्रकार दाखविला आहे रचणे पाह मुरेखे तर

आतील बाहेरुल रंग निव्व दिसतो तो प्रकार देखील त्या
रंग रंगाचे खडे बसवून दाखविला आहे. फुले, पाहण्या,
यांचे निरनिराळ्या अवस्थेमधील निरनिराळे रंग त्या त्या
रंगाच्या लघुपाणी साधले आहेत काही ठिकाणी अजूनहि खरे
खडे टाडीस पडतात

या इमारतीत आवागमना गंधीर प्रतिष्ठाति होती
इमारतीमोर्तीत दालने असल्यामुळे बांध्याची खिचक्याहि तसा
वेतानेच उघेव्यामुळे आत कारवा उघेव पडत नाही. यासुळे
आतील बांध्या ओस न दिसता गुप्त माणसांनी गमनकर्या-
सारखा वाटतो

खालच्या मजकरीत खरी घडगी आहेत खाली व वर
दोन ठिकाणी घडगी बांध्याची चाळ कुविधितअन लोकापा-
सून आलेली आहे या घडग्याचे काम बरच्या घडग्यादिके
कौशल्याने व कुसरीने चरच भरलेले नाही; रसात साधेपणा
जास्त राखिला आहे

येथून वर चढून पुढी पुढच्या दालनांतून माडीवर गेलें
असता देवीची घडग्याचा देखावा दुष्टाने पडतो मज्ये
कृत्रिम घडगी, सर्वोपरी प्रदास्त दालने, व त्याच्या बाहेर
अथ कमानेची जशी बांधणी आहे विन्नात जो बांदेला
घुमट दिशतो तो वास्तविक अंदाकृति आहे. हा आकार
शिष्टराजित फारच बलंत करतात.

मुख्य इमारतीच्या सर्वोपरी वार मनोरे आहेत प्रत्येकाचा
घर साठ पांखरूट असला. वेढकी अष्टगुरु व मनोरे
वाटोले फुट ते पाच मजली असून त्याची उंची निदान
दोन्ही ओट आशी. मुख्य इमारतीच्या दोन्ही बाजूला
सहान सहान दोन इमारती असून त्यावरहि घुमट आहे.
सर्व भितीचे कोपरे छाटून इतर नक्षीदार महिरप
करून खिचक्या देव्या आहेत. या इमारतीची यथार्थ
कल्पना, प्रत्यक्ष इमारत पाहिल्याशिवाय येथे अशक्य आहे.
मुख्या फोटोने अगर विन्नाने या लोकोत्तर छंद इमा-
रतीची कल्पना आपण देले पाहणे शक्य नाही सावमहाला-
सारकी सर्वोपरी इमारत फारच कवितु पाहण्यात येते,
ही इमारत फारच प्रमाणशुद्ध कलाकुसरीच्या कामाने भर-
लेली आहे. यथेतराने बांधकाम बांधकामाने पाण्यापासून
पैसा खर्च करून टिकटिबाणी बनास शक करून लोखणे
नक्षीकाम करविले आहे ही अथ, रथ, प्रमाणशुद्ध व
विन्नाकृते असून जगाचा पाऊल बांधणी आहे इतकी ती
नवी दिशते.

सावमहालाच्या एका ओगास निमाण पडण्यावीरती एक
लोपा आहे त्यात ६ हात देद अशी संगमरवरी पाहण्या व
ताहच्या दगडाची असले केलेली असून, असनाची छेदल्या
एक दगडा आहे. यमुनेचा पाट आणून तो एका वार मजली
व उत्तम बांधलेल्या विहिरीत मजलीवेवाडी सोडलेला आहे.

तांत्रिक-तांत्रिक कोश अकगोवितातनच्या दक्ष-
व्याग्यानी असून ते इराणी शक्ति अकगोवितातनचे मुख

मालक होते त्यांचे वैवाहिक आहेत. ते आपल्याला परिचय न मिळवितात. ते अरुषय द्रावी जातीपासून झालेले असून त्यांची पंदा इतकी कामे करण्याची आहे. कायूळच्या उत्तरेकडील जिल्ह्यांतील तांत्रिक लोक बांगले लहवपणे आहेत. अफगाणिस्तानातील तांत्रिक लोकांनी संख्या सुमारे ८० हजार आहे. तांत्रिक लोक तुर्कस्तान, अफगाणिस्तान, बुखारा, खिवा व काश्गार या ठिकाणी दाखल्यात असून बंदूकशान, बाघन, दारून, कोर या ठिकाणी त्यांच्या हातीं राज्यसूत्र आहेत. काश्मिरमन समुद्राच्या पश्चिमेक त्यांना तात म्हणतात.

ताड—यास लॅटिनमध्ये पोरासत फ्रेव्हिकेर, इंग्रजीत पल्मीटा, संस्कृतमध्ये ताल, मराठीत ताड इत्यादि नावे आहेत.

इतिहास.—ताडास पंध्याच्या आकाराची पाने असतात. हे झाड मूळचे हिंदुस्थानातील नाही. परंतु अलीकडे याचा प्रसारकार झाला आहे. ताडाचा बुध भाकिरेंसून इकडे आला असला पाहिजे असा पुष्कळ लोकांचा समज आहे. या झाडापासून पांच तऱ्हेचे तंतू निघतात, (१) पाणाच्या देठांमधली असलेला विरल तंतू, (२) देठापासून काढलेला, (३) पुष्पाच्या आतील गाभ्यापासून तयार केलेला, (४) कलवेच्यापासून काढ्या, व (५) पाणापासून निघालेला. या पाणापासून तयार केलेल्या पाडाचा उपयोग तंतूचा उपयोग, दोरपणा, परतण्या, वेदारी इ. वस्तू करण्याकडे करतात. काढ्याचा निर्गत व्यापार मुद्रयार्थेकरून तिनवेढी जिल्ह्यातील त्रुतिक्षेत्री येथेच होतो. ताडाच्या पानावर अक्षरी कोरून ग्रंथ लिहिण्याचा पूर्वी प्रथात असे. असे ग्रंथ अद्यापिही बरेच पहाण्यास सापडतात. या झाडाचा रस वसाहर्षक व कफनाशक आहे. कच्च्या फळांतील गीर व सुले याच्या अंगी दाहशामक व पौष्टिक गुण आहेत. पानपत्री विशेष वाढली असता ताडाची फेज जाळून ती राख औषध म्हणून देतात. देठात असलेला मज पदार्थ रक्तसर्जनक असतो. लाकूड लवकर पुढें परंतु आढवें देखिल असता तें मोठेंहि वजन सहन करतें. नळ व नाख्याकरिताहि त्याचा उपयोग करतात. हातात धरावयाच्या वाड्या, ओखण्या, छमाचे दाढे इ. जिनसा याच्याच तयार करतात. सिमेंट तयार करताना या झाडाच्या रसाचा उपयोग करतात.

खाण्याच्या कामी याचा नावा तऱ्हेचा उपयोग होतो. टिनकी मारल्याबरोबर जुलांच्या देठासून रस काढी घट्टी; तो ओवला म्हणजे त्यात हाडी असे म्हणतात. ताडीचे ऊर्ध्वगतन केल्यास त्या रसाची दाह बनते. रस शिजवून त्याचा उत्तम प्रकारचा शिरका तयार होतो. ताडाच्या रसापासून गूळहि तयार करतात. ताडाच्या ताज्या रसाचे सेवन करणे असेल तर तो आतू नये म्हणून रस धरावयाच्या गरजक्यात आतून चुना लावतात. ४-५ महिने दररोज ३४ फाटे या प्रमाणात या झाडापासून रस निघतो. या

झाडास १५ पासून २० वर्षे शाखायानंतर तें ५० वर्षेपर्यंत देखील जगते व ३ वर्षांतून एकदां तरी त्यास विषावा न दिव्यास हें झाड मरून जातें. स्त्रीपुंशाला पुंशुष्पाच्या दीर्घगट रस असतो; व त्यांत साखरेचें प्रमाणहि इतर पुष्कळ प्रकारच्या ताडाच्या रसपेक्षा जास्त असतें. माथें म्हटल्यान हें झाड फुलून एप्रिल-मेमध्ये फळें येतात व गुळई व आंगठमध्ये ती परिपक्व होतात. या फळाच्या कवचीच्या आतील भागांत एक प्रकारचा रस असतो तोच पुढें थंड होऊन त्याचा गर तयार होतो. या घटात एकत्र-होवेंचीं असतें. तें वेगळ्यांत तालसान या नांवानें विकतें जातें. जुळई किंवा आंगठमध्ये हीं फळें थंड झालीं म्हणजे स्वातील रसाल मध्यवेष्टनाच्या वज्या करतात त्यास पत्तली असें म्हणतात. आतील कवचीचे फळ अत्यंत कणखर असतें. जमिनीत लावल्यानंतर २२ महिन्यांत त्यास मोड येतात; हे अंदूर तसेच खातात किंवा यांचें लोणचें घालतात. हें पुष्कळ ठिकाणी पीक झडून काढलेचें भाढळतें. ४५ महिन्यात हें वाढण्यास योग्य होतें. प्रत्येक एकरां १८०० पासून १००० पर्यंत उत्पन्न होतें. कोळी व इलक्या-जातीचे लोक हे कच्चे असतानाच खातात. या फळाबरोबर कनरी फोडून आतील गर शिजवून किंवा तसाच खावयाचा देखील प्रथात आहे.

ताडाचा गूळ.—मद्रास इलाख्यातील लोक ताडाच्या रसापासून गूळ करतात. त्या गुळाचा रोजच्या खाण्याकडे खप होतो आणि काही गूळ सावर करण्याच्या कारणांमुळेहि जाली. श्रीमंत यादवराज सरकारक्या मणदेरी परगण्यातील सातारेच्या कारखान्यांत मद्रास इलाख्यासून घाली मण गूळ येऊन त्याची सावर बनवत होती व ही गूळ कारखान्यास आणता. त्यागण्यानें त्यापासून एक वर्षीं नुकसान सालें जाणुलें तो कारखाना बंद बसला. मद्रास इलाख्यांत जसा ताडाचा गूळ होतो तसा मुंबई इलाख्यांत त्याचा अशास्त्रधर्मी पुष्कळ प्रयत्न चालले आहेत. ताड, खजूरी, शिंदी, छरनाड, ताड, या सर्व झाडांपासून रस येऊन त्याचा गूळ करता येईल.

ताडपत्री, ताड का.—मद्रास इलाख्यातील अनंतपूर जिल्ह्याचा ईशान्येकडील एक तालुका. क्षेत्रफळ १४१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १११५५०. या तालुक्यांत खेडी १३ असून नाडपत्री व यतिनी ही मोठी गावे आहेत. पूर्वेकडहीवर इकोनो टेंकड्या आहेत. या नाडक्यातून पैजार ही नदी वाहते. नदीच्या दुष्काळी काळी, कापसाची अत्यंत सुवीक अशा जमीन आहे. मुख्य पीक कापूस आहे.

गो व.—मद्रास जिल्हा अनंतपूर. ताडपत्री तालुक्याचें हें मुख्य ठिकाण आहे. लोकसंख्या (१९२१) ११२२१ आहे. सामाजिक नांवाच्या राजनै व. १९०० मध्ये हें गाव बसविलें. येथील व्यापार बराच मोठा असून क्षेत्र म्हणूनहि या गावाची ख्याती आहे. याच राजनै नदीकिन्यावर श्रीमंतधर्माचे एक सुंदर देवालय गांधी व याचा मुलगा शिबानाथ,

यानें वितलरावांमार्गेन एक देवालय बांधले. गांवाच्या मध्य-
भागी सुकतेंच एक देवालय बांधले आहे.

तोंडा, त ह घी ल—संयुक्तप्रति. कैलाश द. जिल्ह्यातील
हेताम्येकडील हा तहसील आहे. तोंडा व बिहार हे दोन
परगणे मिळून हा तहसील झाली आहे. या तहसीलेंत
७३५ खेडी आहेत. येथील मोठे नदीच्या वरचा भाग
सुपीक असून इतर भाग अगदीच खराब आहे.

यां व—संयुक्तप्रति. कैलाश द. जिल्हा. तोंडा तहसीलीनें
सुक्ष्म ठिकाण. हे गांव फरकशिवारनें महामंद हयात गावा
जिल्हे होते. येथील झलमल बांध झलमलांपेक्षाही सुखे
जस्तले. युरोपियन स्थापनांनी येथे वेळून विणकामांत
पुष्कट सुधारणा केली. पिबाय येथे निरनिसक्या प्रकारच्या
कापसाचे कापडदि तयार होतें या गावांत मासुली कचेऱ्या
असून ३ शाळा आहेत.

तांडुर—हरदाम हेंदबाद जिरदा कुलुर्गा, बोंदायल
तांडुरगातील तांडुर गृहनिर्माण हे गांव मुख्य ठिकाण
आहे. १५०१ साली लोकसंख्या ५,९३०. हे कसरीकरिता
प्रसिद्ध आहे.

तात्या अथवा तंति—बंगाल, महार व असह्य
प्रांतातील विणकरी लोकांनी आत यांचा पूर्वेक विश्वकर्म्या-
पासून गृह शिबेच्या पोटी जन्मला असे हे लोक समज-
तात. विश्वकर्मा हा यांचा देव आहे कर्तारदीक्षांना एक
तोंडीला रावतावर बाळव असलेले वज्र गाईनें खाऊ घेवून
शिक्षा दिली होती. ८८ पत्र काम दोन्यांचे फक्त एक रति
वजन नसेलतें गरीक सूत काढण्याबद्दल यांची प्रसिद्धी होती.
प्रसिद्ध हाकाची प्रकलन हेच लोक शिगांत असत (डाका पहा).
बंगालयात यांच्या हातचें पाणी भाषण लोक पितात.

ताताचार्य—हा कवीचा जन्म १७वीं येथे झाला होता.
हा द्वैतमती मान्य होता. याचा उद्भव शारिवाहनाच्या
१५ व्या शतकांत झाला. हा मोठा परंपरावादी असे.
सारिख महामिथ्याविरोध नांवाचा द्वैत वेदांतपरमेश्वर यानें
केसला आहे. वेदगिरी येथील रामा व्यंकटपति रामू
याचा हा कुलपुत्र होता. याचा व अपण्या दीक्षिताचा
बाद होऊन हा निवळा मेला व यानें अपण्या दीक्षितावर
मारकरी घातले अशी आख्यायिका आहे. याची जी पति-
प्रथा असून याच्या मरणाच्या सोन्या कार्तेनें ती मृत्यु पावली
व ते राहून हाचि मृत्यु पावला असें समजतात (कविचरित्र) हा
अपण्या दीक्षिताचा मुलत माऊ होता असें अत्रिफट नमूद
कातो.

नातारस्मान—हा गुपलस शहाचा दत्तकपुत्र असून कुल-
तान महेंद्र दहा सपलस याचा हा मुख्य प्रमाण होता.
'तहसील तातार घाटी' नामक कुराणवरील शकेचा हा कर्ता
असून, 'फतावी तातार घाटी' नांवाचाहि महंमदी कायदा
निदयक एक ग्रंथ यानें रचिला आहे. गुलवान फिरोजबाद
यांचे बाप्या कारादीही हा मरण पावला [बोल.]

तातार लोक—शियाच्या साम्राज्यातील मुसलमान व
तुर्क उत्पत्तीच्या रहिवाशीनां तातार म्हणतात. (सामान्य
प्रचारातील तातार हे चांब बरोबर नाहीं) युरोपातील शियातील
बहुतेक तातार लोक, तेराव्या शतकातील मंगोल स्वराज्यातील
अवशिष्ट लोकांचे वंशज आहेत व ते बेरियांतील तातार लोक
तुर्क लोकांचे वंशज असून स्पाच्यांत फिन व सामोयिडी रक्षा-
बेदि बोर्डेवतून मिश्रण आहे. शशियनसाम्राज्यांत राहणाऱ्या
तातार लोकांच्या तीन मुख्य शाखा आहेत. (१) युरोपातील
शशिया व पोलंड येथील तातार, (२) काकेशसमधील
तातार व (३) बेरियांतील तातार यांचे एकंदर ११
पंटीविभाग आहेत तेः—(१) खानन तातार, (२)
अहल्यान तातार, (३) किमियन तातार, (४) नोसिस,
हे कुमा नदीच्या काठी रहातात. (५) फरचेस, हे एल-
बुरसच्या आसपास रहातात. (६) परंतावर रहाणारे तातार,
(७) कारव तातार, (८) कुलिअम, (९) अबाकन,
(१०) अस्ताई परंताच्या उत्तरेकडील उत्तराभावर राहणारे
तातार व (११) अस्ताई तातार.

सहा शतकापूर्वी ज्या मंगोल व तुर्क रक्षाच्या लोकांनी
युरोपवर स्वारी केली त्यांनी प्रथमतः तातार म्हणत. इस्वी
तातार हे नांव त्यांमार्फत उरलसह्यदेक राष्ट्रांमार्फत व
वस्तुतः शशियातील तुर्कभाषा बोलणाऱ्या मुसलमानांना
लावतात. हे काहीहि आदिमन अथवा वेस्तुक साम्राज्यात
नव्हते. त्यांनी लहान लहान समाहृती केल्या होत्या व इतर
मुसलमानांपासून वे अलिप्त होते.

तात्या दीपी—१८५७ सालच्या बंडात प्रसिद्धीत
आलेला पुढारी. १८५९ साली एप्रिल महिन्याच्या ७ व्या
तारखेस ती पकडल्या जाऊन १० व्या तारखेन त्यास फांसी
दिले. तो कन्हाडा ब्राह्मण असून जवळ येथील (जि. नगर रडि-
गांभी होता तो पुण्यात पेशव्यांच्या लोकखान्यात नोकरी होता.
पुणे लोहून तीस बंधे मर्यादितपुण्यांत शिंदे व निरजिराळ्या
संस्थापनेकरींच्या पदरी त्यानें लोकखान्यावर नोकरी पेशकरीली
होती. लोकखान्यावरील अधिकाऱ्यां म्हणून त्याचे लोकखाने
हे आहवांचे पकडले. पुढे त्यास मानासहदेव पेशव्याने आपल्या
पदरी ठेविले. बंडाच्या सुरवातीच्या वेळी तो मानासहदेवा-
च्याच पदरी बंधावर्त येथे काम करीत होता. १८५७ च्या
आक्टोबरच्या १० व्या तारखेस, आमा सहरी कर्नल मेर-
टच्या फौजेवर ज्या आठ हजार बंडेवाह्यांनी हल्ला बघविला
त्याचा तात्या हाच सेनापति होता त्याचप्रमाणें दादी येथें
राणी लक्ष्मीबाई हिलाहि तात्या मदत करण्याकरिता आला
होता, परंतु जमलत पोचने त्याचा पराभव केल्यामुळे त्यास
पळून यानें लागले. पुढें तात्या, राणी लक्ष्मीबाई, बांदाच्या
बचाव, रावणादेव पेठचे वगैरे पुढारी जगलहोवर चाल करून
गेलें व जगलहोवर शिंद्याचा पराभव करून त्यांनी ते सहदे
आपल्या तात्यांत घेतले पण पुढें जगलहोवर इंग्रजांनी घेतले
येथल्याच्या लक्षाच्या वेळी तात्याच्या दादायाची १३,०००

बंडवाल्याची पंज होती इतकी मोठी फौज इतरत्र कोण-
र्याहि वेळी त्याच्या हुकुमाखाली नव्हती बंडाच्या शरणांत
तात्याने इंदुरास सैन्य पितृविध्याचा प्रयत्न केला होता.
तेथून त्याने सामरच्या किल्लावर हल्ला करून तो बळकट
किंवा काबीज केला व सात महिने ताब्यात ठेविला होता.
(१८०८ फेब्रुवारी).

तात्या जर दक्षिणेत गेला व आपल्या चातुर्याने त्याने
इंग्रजांविरुद्ध दक्षिण उठविली असती तर आयची सत्ता
कायमची नाहीशी झाली असती. असे एका इंग्रजांचेच म्हटले
आहे. तात्या फार पाताळयंत्री, पुतें, शूर व घाबरी होता. यात्र
त्याच्या हाताखालील फौज बिन कवायतीची व पोटभर
अस्त्रांनी शस्त्रांचा पराभव होई तरी पण त्याने इंग्रजी सेना-
पतींचा एकदोनदा पराभव केला होता व सर रोड सारख्या
सेनापतींविही आपल्या चलाखीने चकित करून सोडले होते.
बंडाचा बीमोड झाल्यानंतर जवळच्या दोतडीपेढी लोकां-
निशी त्याने मोठमोठा मी मी म्हणविणाऱ्या सेनापतींना
दोन वर्षे आपल्या मार्ग रखड्यांत लावून खडे चारले
दोन्ही नर्मदाकांडच्या एका जंगलात पदरच्या लोकांपेढी
एकाच विधासपात करून त्याला पकडून दिले. [बाल,
म्यलिन, माझा प्रवास.]

तात्यास मुंबरी येथे पकडले असता त्याने आपला
स्वतःचा सर्व हकीकत इंग्रज अधिकारी मीड याच्या पुढे
मागितली ती मेलसनच्या 'हिस्ट्री ऑफ दि इंडिय
म्युटिनी, भा. ३' (परिशिष्ट १ ले) मध्ये छापलेली भा-
विचा त्रोटक सारांश पुढीलप्रमाणे. —

“ माझे नांव तात्या व वडिलांचे नांव पाटुरंग नगर
गिःणातील पातोडे महालातील जवळ हे माझे मूळचे गाव.
त्यानंतर फिरत फिरत मी ब्रह्मवर्तास नागासाहेब पेराव्या-
जवळ मोकरीस राहिलो १८५० च्या मी महिन्याच्या आरंभी
कानपूरच्या कलेक्टरांनी मला आणि नागासाहेबांना भेटली
थोडक्यान स्वतःचे रक्षण बंडवाल्यापासून करण्याबद्दल विन-
विले व नागासाहेबांनी ते कबूल केले परंतु दोनच दिवसांनी
बंडवाल्यांनी आझास कैद केले व नागासाहेबांचा कानपूर
येथील बाबा लुटला पुढे बंडवाले आता दोघांनी घेऊन
दिल्लीकडे निघून गेले त्यांनी आझाला बंडाचा पुढाकार
येण्याबद्दल आमह केला परंतु प्रथम आम्ही ते नाकारले
नागासाहेबांनी जबरल विहलर यास अलाहाबाद येथे पोहो-
विण्याबद्दल खटपट केली पुढे चाळीस नाक तयार करून
कानपूरच्या सर्व युरोपियन लोकांस सुस्तरूपणें गंगापार
वरील असता बंडवाल्यांनी आमचे व ऐकता नावावर हल्ला
करण त्यातील युरोपियनांची कत्तल केली या क्रूरयात
आमची दोघांची संमति नव्हती. त्यानंतर चार दिवसांनी
नागासाहेब आपल्या आईचे श्राद्ध करण्यावरता ब्रह्मवर्तास
गळे तेव्हाहि ते बंडवाल्यांच्या कैदेतच होते बंडवाल्यांनी
कलेक्टरावर हल्ला केला तोहि नागासाहेबांच्या संमतीशिवायच

केला. कानपूर येथे बंडवाल्यांचा पराभव झाल्यावर आम्ही
ब्रह्मवर्तास गेलो आणि आमच्या मार्गे बंडवाले आले तेथून
नागासाहेब, याद्यासाहेब, रावसाहेब, मी आणि आमची
बायकामाणसे असे सर्वजण कलेक्टरास गेलो तेव्हा बंडवा-
ल्यांनी ब्रह्मवर्त येथील नागासाहेबांचा बाडा लुटला. त्यानंतर
शिवराजपूर येथे ४२ व्या तुकडीने नागासाहेबांची मदत
मागितली, तेव्हा मला त्यांनी पठविले आम्ही ब्रह्मवर्तास
गेलो परंतु तेथे आमचा पराभव झाला नंतर धर्मतीच्या
आग्नेन मी मोरार येथे जाऊन तेथल्या पलटणींना घेऊन
काल्पीस आलो. या सैन्याचे अधिपती याद्यासाहेब शाले,
नंतर मी कानपूरस गेलो तेथील लढाई ११ दिवस चालली.
होती तेथे आमचा पराभव झाल्यावर आम्ही शिवराजपूरस
लढाई दिलो पण तेथेहि आझास द्वार खावी लागली. तेथून
गंगापार होऊन आम्ही खेरा येथे राहिलो नंतर रावसाहेब
यांच्या हुकुमावरून मी काल्पीस गेल्यावर नागासाहेबांनी
मला बरखारीस पाठविले.

अकरा दिवस लढाई करून मी बरखारी तेथील राजासून
काबीज केले व तिथे रावसाहेब काल्पीस गेले त्यावेळी
बाणपूर, छाहाण्ड व आणखी तीन ठिकाणचे राजे मला
येऊन मिळाले इतक्यात दशाक्षीच्या राणांचे मदत करण्या-
बद्दल मला पत्र आले व रावसाहेबांची संमति घेऊन मी
दशाक्षी गेलो दुसऱ्या दिवशी लढाईस तोंड लागले परंतु तीत
आमचा पराभव झाला व आम्ही काल्पीस गेलो आमच्या
मागून त्याच रात्री सधमाबाई आल्या व रावसाहेबांसबळ
झाली लढविण्यासाठी फौज मागू लागल्या त्याप्रमाणे मला
रावसाहेबांनी राणीबरोबर पाठविले वाटेत आझी कुच येथे
लढाई दिली परंतु तीत आमचा पराभव झाला तेव्हा मी
बिरकी येथे माझ्या मातापितृयास भेटण्याकरिता गेलो व
राणी सधमाबाई काल्पीस गेली काही दिवस रावसाहेबांनी
इंग्रजास तोंड दिले परंतु तेथेहि त्यांचा पराभव झाला.
म्हणून बंडाहारास जाण्यासाठी सर्व मंडळी गोपाळपूर येथे
जमली तेथेच मीहि न्याता येऊन मिळालो बंडाहारास
आल्यावर जयाजीराव शिंदे यांनी अचघला कल्याणकडे
त्यांचा पराभव करून आझी श्वाभरोवा किंवा वेतला नंतर
काल्पी आणि शिरपूर येथील इंग्रज पलटणी आमच्यावर
चाल करून आल्या व चार पाच दिवस युद्ध होऊन आमचा
पराभव झाला या लढाईत लक्ष्मीनाई घोळी लागून पडल्या.
आझी रात्री जावरा जलपूर येथे मुझाफ केला तेथे पोहोशी
चकमक उडून येवळी उतरून आझी टोंक येथे गेलो तेथील
नवाबचा पराभव नव्हता नंतर भिलवाडा येथे गेला व तेथून
कोट्यावरून पाटणास गेलो यावेळी बांदेवला व कुमौनवाला
नवाब हे दोघेहि आमच्या बरोबर होते. पाटणाच्या राजाना
पराभव करून आझी त्याच्यापासून खडणी वसूल केली.
आणि दर एक स्वागला दरमहा ३० व आणि दर एक
पाकिनाला दरमहा १२ व इंग्रजांस तीन महिन्यांचा पगार

वाठला. तेथून काशी राजगड यागाने विरोंज येथे गेलो. विरोंजहून इरागडावर हद्दा करून आली ते घेतले. राव-
साहेबाच्या हुकुमावरून गी येदेरीय गेलो. येदेरीहून मन-
गोरी अकडेभवकून गुभानपूर येथे मी आलो वाटेत इंग्रज
पलटांच्या व आमच्या चकमकी होतच होत्या. मुळतान-
पुरात रावसाहेब मला येकव मिळले. तेथून ललितपूर,
कजूरिया, तालभाट, राजगड इत्यादि गांवावरून नर्मदा उत-
रून कोणीय वती येथे आलो मध्यंतरी बंदुळ येथील इंग्रज सर-
काच्या कचेऱ्या आग्रच्या सैन्याने रावसाहेबाच्या आज्ञे-
विरोध जाळून डाकल्या. कोणाचे येथील होळकराच्या एका
रिस्तशाला सामील करून घेऊन आली गुजरातकडे बळी
व बाहेत तारायेग्राच्या तारा तोडून डाकिल्या, परंतु इंग्र-
जांची एक तुकडी आमच्यावर रावसाहेबांशी आहे
असे कळल्यामुळे आली पुन्हा नर्मदेकडे बळली.
चितवीस नर्मदा उतरून राजपुराच्या रावसाहेबास कळून
आली छांदा उदेपूराला गेली व तेथे इंग्रजांच्या सैन्याचा परा-
भव केला. तेथून देवगड वाडीवरून वासवडा जाऊन आली
तासमीर येथे गेली व तेथे एक दिवस मुकाम करून उदेपु-
रास आग्रास निघाली अचता मध्येच इंग्रज भेडस्यामुळे
पुन्हा निळवाड्याकडे परतले. तेथून प्रतापनगड आजून व
इंग्रजांना लीक देऊन, मंदसोरवरून सितापूर, छत्रावासीय, व
नवगाव येथे गेली तेथील राजा मागितेच आह्यास मिळला,
परंतु तेथून देवगडकडे जात असताना तो आह्यास सोडून
गेली मध्यंतरी इंग्रजांच्या प्रसन्नच करून आली नागवाक-
के घालली बाहेत देगड मारीपासून माझी व रावसाहेबाची
कोनाकली होऊन मी आपुळे तुमच्याकडेवर पळत फिरकार
आही व वेळ आगमान निघुनिह जाईन असे शब्द बजाविले. पुढे
परोज येथे मी रवाना होऊन रावसाहेबाच्या बरो-
बर १००० सैन्य होत. आणि मास्काबरोबर १ लक्षपांडी
(रामराव), १ शाणीन, (भारावण) आणि १ संतहार
(गोविंद) येवढाच सैन्य मी परिवार होता. पुढे
दोन महला झाव्यावर पोचिंद मला सोडून गेला. परानच्या
मगानत मला रागा मालसिप भेटला त्याने मला राव-
साहेबांना सोडण्याबद्दल दोष दिला. परंतु रावसाहेबरोबर
पडत फिराण्याचा मला केशव आला असे मी त्यात सांगि-
तले. यावेळी रावसाहेब पाठलावरून विरोंजाला येउन असे
मला समजले. मी कोणती कडली अचता रावसाहेब तेथे
चलून इमानअथा, बरी मेला, फिरावसाह, कोणापाण्याला
मगान आणि अर्धेच मंदसूर दे आठ नऊ हजार सैन्याबद्दल
तेथे असल्याचे समजले. त्यांनी मला मंदसोर बोलविले.
सांगीत राजा मानसिप हा आपल्या गावी जाले असे
मला सांगून महुदुमा येथे मेराह मीच जाला हास्य केला
होता व त्याने रावसाहेबांना केले, होती मानसिप मी
बरोबर इमानजाली मंदसोर पोलासेले आहे असा शिरोध
कडून मी पुढे काय पडले असा त्यास सहा विचारला.

तेव्हा विरोंज दिवशी रात्री तो कतःच माझ्याकडे आला
व मझ्याशी इतर गोष्टी बोलू लागला. तेव्हा मी त्याला
पुन्हा सहा विचारले असता, लकाळी काय ते नवी धाग्या
असे त्याने उत्तर दिले. त्यानंतर मी निवण्याकरता गेलो व
मध्य कोण लागली अचता मानसिपाने विधासपत करून
मला पकडले व त्याने मला इंग्रजांच्या (मेजर मीड) हवाली
केले " याप्रमाणे सावधानीने आपली हकीकत ता. १० एप्रिल
१८५९ रोजी सुबेरी यांची इंग्रज अधिकारी मेजर मीड यास
सांगिली.

तत्पश्चात् पकडून देण्याबद्दल मानसिपाल यांचे १
हजारचे बर्षाने इंग्रजांनी करून दिले ते अद्यप्य चालत
आहे (इईस्व १७-२-१८९९)

तात्यासा मुखण पोडुरंगराव हा नानासाहेब पेशव्याबरोबर
नेपाळात गेला होता त्याचे पालि मुलगे (बडील पळवंत-
राव) पुढे नानासाहेबाच्या मध्य फामेळीबरोबर राजागन
येथे रहात असत त्यांनी पेशव्याच्या या येडकीना मालुवत
मानून यावरून त्याच्या सेवेत आले अन्य खाजिले.

तात्यासा यांनी इंग्रज लष्करी अभियंतांनी त्यांना
पकडून कैदेत टाकण्यावर येगली असल्यामुळे, तो सत्काच्या
छुपीने पेतली असल्याचा बराचसा संभव आहे. अर्थात्
सीतल यकडुताची माहाभायता इतर पुराणावरून ठरवावी
सागेत.

तंडुळजा—या वनस्पतीस पश्चात्य वनस्पतिशास्त्रज्ञ
अमरप या वर्गात घालतात. या वर्गातील इतर वनस्पती
कसा प्रसिद्ध आहेत एकंदर वर्गाची साहित्यी वैशिष्ट्यांनी, अम-
रप या (इंग्रजी) नावाने दर्शविल्या जाणाऱ्या वनस्पतीच्या
तीन जाती आहेत—(१) पालिही मुख्यतः भागीप्रास्था-
रितां बरोबर तयार करतात; (२) दुसरी रानटी अमरप तिचा
आकाराच्याकरिता किंवा औषधाकरिता उपयोग करतात व
(३) तिसरी धान्याकरिता रोवतात लागतात; हीच जत सर्वात
महत्वाची आहे.

व रं १ टा, या न्व.—या वर्गात खासजाग, कोले-
माण, जेजू, नतिवा, कोटाग, तेंदुलिया, चौकड वगैरे गोट
जाती आहेत.

व रं २ टा, या न्व.—याच कैदारी चुना, रमदन बगेरे
नांने आहेत. हे हिंदुस्थानच्या सर्व सपाट प्रदेशांत, पाणतून
सोरोडिरितां अथवा भागीप्रास्थाकरिता लागले जाते. परंतु
होमरी लोक धान्याकरिता याची रोसात लागवड करतात.
पेरणी मे व जूनमध्ये होऊन व्याखोपरीत पिकाची व्याख्या
होते. ज्याला प्राचीन लेखक अरुदन असे म्हणत ते याच
जातीचे अणवे असे बाटले. परंतु हल्ली, जुना (आ), चुको,
गणहर, बगेरे नांवाची ते पोरवित आहे

व रं ३ टा, या न्व.—कांदरीपासून सिकोमपर्यंत
हिमालयावर ३००० ते १०००० फूट उंचीच्या
भागांत, मध्य व दक्षिण हिंदुस्थानात आणि

मल्लदेशांत; व उत्तर पश्चिम आणि मध्य हिंदुस्थानच्या संपाद प्रदेशांत, हे हिंसाळी पीक काढतात. याची हाई फार शोभित असेल ज्या डोंगरांच्या उत्तरीवर त्याचें पीक असतें ते डोंगर सोन्यासारखे दिसतात. याची पेरणी मे व जूनमध्ये होऊन कापणी आश्वीयर—नवंबरमध्ये होते. हें धान्य इतर धान्यापेक्षा पीष्टिक गुणांत फारसें बरीं नसने.

तांदुळजाची लढाई—यानिश्त झाल्यानंतर व थोरले गावघाव गादीवर आल्यानंतर पेशव्यांच्या घरांत भोंवणे लागले. पाहून व राघोबादादाच्या घालमेलींनी अनेक मराठे सरदार असंतुष्ट झाले आहेत असे पाहून मराठ्यांची रण जिविण्यास ही संधि उत्तम आहे असे निगममालींचा दिवाण विठ्ठलसुंदर यानें त्याच्या मनांत भरविलें. तेव्हां निगममालींनी पेशव्यांच्या तहप्रमाणें पेशव्यांना जो प्रांत द्यावयाचा तो न देतां उत्तम आपणच तो तह मोडून पेशव्यांशीं युद्ध सुरू केलें (१७६३). गोपाळाव पटवर्धन, मोरोबा फडणीस, सदाशिव रामचंद्र व भगवतराव प्रतिनिधि या अशंतुष्ट मराठे सरदारांशीं योजनें लावून विठ्ठल सुंदरानें त्यांना आपलें पक्षास बळवून घेतलें, व पेशव्यांची सत्ता नष्ट करून सातारच्या गादीवरील नाम गारी रागांची सर्व राज्यपुत्रे जालोमी भोंवत्याच्या हातीं देण्याचे आमीप त्यास दाखविल्यावरून त्यालाहि आरव्याकडे ओढलें. राघोबादादाची या बुद्धाकरिता मुळीच तयारी नव्हती, तथापि माघपक्षा पेशव्यांनी या प्रसंगी आपल्या सुलयास शक्य तेवढें पाठबळ दिलें. मरहा गव होळकर व दमाजी गायकवाडहि सैन्यात येऊन दाखल झाले निगममाल्या संयुक्त सैन्याशी लढण्यास पुरेशी फौज पेशव्यांसच नव्हती मराठ्यांची फौज शत्रूची लढण्याचा आव घालून प्रथम त्याच्या रोवांनें चालून गेला; परंतु पुढें शत्रूची लढाई न देता ती तापत्यांनीं औरंगाबादेवर चढाई करून गेली. इतक्यांत निगममाली पाडोपाड त्यांच्या मार्गे आला. तेव्हां ते बन्हाडांत शिरले व मलकापुरापासून ६०,००० रुपये मंडणी घेऊन भोंवत्याच्या मुलुखांत छुडालूट करूं लागले. परंतु निगममालीं मार्ग आला असे पाहून ते मुंफिपेठ्यास आले, व तेथून आमेय दिशेनें आजूच मोंगळांचा मुल्लख उचलत करूं लागले. आतां कोट निगममाल्या पक्षांत आलें कीं, मराठ्यांचा पाठलाग करणें म्हणजे केवळ दात्याला धरूं पाहणें आहे. म्हणून त्यानें पुणें शहर छुटून फरार करण्याचा संकल्प करून सरळ पुण्याच्या रोंखे कूच केलें; हें पाहताच राघोबाहि त्याचा वचपा काढण्याकरितां हैदराबादवर चालून गेला.

शत्रूच्या आगमनाचे वर्तमान समजतांच पुण्यांतील लोक आपआपली मालमत्ता घेऊन पुणें सोडून होजारच्या किष्पांत किंवा कांकरांत निघून गेले. इतक्यांत जालोजीचा सरदार बापू कराडे मोठमोठ्या मजला करीत पुढें आला, व त्यानें या लोकांना अडविलें. यानंतर पेशव्यांच्या कुटुंबातलें मंडळी व सरकारी दरबारा सिद्दगडाकडे गेला होता तिथे तो गेला.

तेथे त्यानें सिद्दगडाच्या पायथ्याच्या गांवास आम लावली. माथून निगममाली येऊन दाखल झाला. त्यानें पुण्यापासून काही अंतरावर आपली छावणी देऊन आपल्या सैन्यास ते शहर लुटण्याची परवानगी दिली. उघांनीं पैसे देऊन आपला मचाव करून घेतला त्यांच्याशिवाय बाकीच्यांना छुटून त्यांची घरे जाळून टाकण्यांत आली. पुढें निगममालीं पुढें दाराकडे गेला व तेथून पुर्वें भीमानंदपयेंत त्यानें मराठ्यांचा सर्व मुल्लख उचलत करून औरंगाबादकडे जावयास निघाला.

इकडे राघोबादादा हैदराबादकडे गेला होता; परंतु निगममालीं पुणें आजूच्याचें ऐकिलें तेव्हां आसपासच्या सेन्यांतूनच ३,८०,००० खंडणी उकळून तो निगममाली पाठीवर आला; व निगममालीं पुणें देऊं केल्या मुल्लांपैकी ३२ लक्षांचा मुल्लख जालोमी भोंवत्यास देण्याचें कबूल करून त्यानें त्यास शत्रूपासून फोंडलें.

निगममालीं औरंगाबादकडे जात असता राघोबाची फौज त्याच्या पाडोपाड होतों. निगममालीं सैन्य गोदे गिरी आलें तेव्हां काही सैन्य नदी ओलावून पैतरी गेलें. बाकीचें सैन्य नदीपार होईपर्यंत विठ्ठलसुंदर यानें गोदेच्या दक्षिण तीरावर राखतमुबन येथें छावनें असे ठरले. निगममालीं सोडून जाण्यास ही संधि चांगली आहे असे पाहून, आपल्या कांजैस पगार द्यावयास पैसे न मिळाल्याचा बहाणा करून जालोमी भोंवले त्याच्या सैन्यापासून काही अंतरावर छावणी देऊन राहिला. संकेताप्रमाणें जालोमी वेगळा होनाच मराठ्यांनीं निगममालीं हल्ला केला. तेव्हा पनचकर लढाई होऊन अखेर मराठ्यांनीं शत्रूसैन्याची दाणादाण केली. ही लढाई जवळ जवळ दोन दिवसपर्यंत एकसारखी चालली असून, तांत मोंगल निघरानें लढले. राघोबादादा प्रत्येक प्रसंगी स्वतः पुढाकार घेऊन शत्रूवर हल्ला बघी.

दादा हत्तीवर बसून विरंदाजी करीत होता. हत्तीस दाख शत्रूंना पावोत साळबेड्यालाून त्याला ठारून उभें केलें होतें. तिकडे विठ्ठलसुंदरहि लढाईस उभा राहिला. एकाएकी निगममालीं सर्व पठाण दादावर चालून आले व विठ्ठलसुंदरानें दादांचा हत्ती बळविला. तेव्हां मराठे फुलें लागले. माघपक्षा हे सैन्याच्या मार्गे दोन कोसांवर नजरकंदीत होते त्यांनीं आग्रहा वेळीं येऊन शत्रूवर हल्ला केला तेव्हां निगममालीं पराभव होऊन तो शरण आला.

दादांना सोडविण्यांत ही लढाई झाली तीत विठ्ठलसुंदर रावसाहेबांनीं हल्ला केला होता त्यात विठ्ठलसुंदर ठार झाला. या लढाईत दोन्ही पक्षांचा बराच नाश झाला. निगममालीं हल्ला हत्तीस लोक पडले. इकडे निगममालीं पळून औरंगाबादेस गेला तेव्हां मराठे त्याच्या मार्गे लागले. शेवटीं शरण येऊन त्यानें दादासबळरदबळली केली व दादांचे सापर विठ्ठलसुंदर फोंडलें. तेव्हां निगममालीं पूर्ण क्षमा करूनच दादासाहेब बाबळ माही, तर त्यानें त्याला पूर्वीं देऊं केल्या ५१

लक्षाच्या मुत्तवापैकी आता ज्ञानीही भौश्रव्यस्य दासयाचा १२ लक्षाचा मुलूम बघून बाकीचा १९ लक्षाचा त्यास देण्याचे आश्वासन दिले परंतु रापोबाच्या कारभारी भट-
लंनी त्यांचे मन बळवून शेवटी फक्त ९ लक्षाचाच मुलूम निगमाच्या स्थापने केला, नंतर मराठे परत पुण्यास आले व दादांनं आणि होला माथवरावाकडे कारभार सोंपविला पुढील सरली बखरीतून व बादपत्रातून दिल्या राखत-
मुनची लढाई म्हणतात माट उकव काहीबखरीदिला ताडु जमाची लढाई म्हणतात [येथल्याची बखर, उक ये ले म]

तानसेन मध्य—हा जातीचा भौदराग्रज होता यास मध्यापासून गायनकथा प्राप्त झाली अशी आख्यायिका सांगतात गायनकलेत अत्यंत निपुण असल्यामुळे अकबराची त्याच्यावर फार मनीस असे प्रथम तानसेन हा रामचंद्र नामक एका हिंदु राजाच्या पदवी होता, परंतु अकबराच्या दिनेश्वरीकडून रामचंद्राने त्यास अकबराच्या दर-
बारात पाठविले तानसेनाचा गुप्त इतिहासस्वामी याचें गायन ऐकण्याकरिता अकबर बाह्यावहकाच्या घेपाने गेथ्याबद्दल दत्तक्या व एक विश्व उल्लेख आहे [ज्ञानकोश विभाग ५ पृ १८४ पहा] इ स १५८८ साली म्हणजे अकबर बाद-
शहाच्या राज्यपिठूगणानंतर चौतीस वर्षांनी तानसेन मृत्यु पावला ह्या मध्याचा लोकांत याची इतकी मान्यता आहे की ते याचें नाव निपतीच काव विद्याळून घेऊन यास नमन करित असत याची बखर स्वाहेर येथे आहे याचे प्रथ-
पदे [अ कौशा, स का सूचि]

तानाजी मालुसरे—हा मराठा जातीचा असून शिवा-
जीचा परम विश्वासू असून यासमिन्न होता प्रतापगडासाले मारवी ला'यातील उमराठे हे याचें राहणीगर्भ गाव लहान-
पणापासून हा शिवाजीबाबरीस मनेक सका'त्या प्रसंगात होता रयाछा किंते येण्यागिहि हा पुढील उपयोगा पडला अजून सध्या प्रसंगाने हा शिवाजीबरोबर भेटल्या मळपात गेला होता व पुढे यानेच अकबराच्या कदवद बघा नाचाच्या अंगरक्षकास घातून टाकिले (१६५९) पुढे पाहिलेला नाचाच्या का'प्यात जी १०११ साली शिवाजीबरोबर सानाच्या सल्ला घालणें पुढील, तीत हा एक होता (१६६३) आनघाम शिवाजी गेला, त्यानेकी याच्या बरोबर जेलें होते (१६६६) तेथून स्वदेशी परत आ'यावर अनेक शिवाजीने आपले मोमलान दिलेले किंते परत येण की आंहीम आर-
भिली तीत कोंडाणा येण्याची कमगिरी याच्याकड आली यावेळी तानाजी हा बारा हजार इशमा (पायदळा) चा सुभेदार होता त्याला पाहिल्या व याच वर्षाचा मान होता. राजमात्रा मित्राबाईच्या व ति बंधूगण मित्रा येथ्याचा विचार आला, कारण ती मित्रा पुण्याच्या कोंडाणा व जेजु शिपा बांरीला आगच्याने तेवढ्या प्रान्तास देगरेत राहा निजार्हने शिवाजीला उगून गड सरदार येण्याची क्मरव्या

कल्प गड येण्यास तानाजीशिवाय दुसरा सरदार योग्य दिसना कारण गडावर या सुमारास उदेमान भावाचा शूर किनेदार औरंगजेबाकडील होता हा मूळचा राठोड रजपूत असून पुढे बाटून मुसलमान झाला होता त्याच्या हाताखाली रजपूत सैन्य बरेच होते

तानाजी या वेळी आपल्या मार्गी होता त्याच्या रायबा नावाच्या मुलाचे लग्न भाय वध पणिस ठरले होते व लग्नच्या दृष्ट्याचा समारंभ चालू होता इतक्यात राजपूत येऊन त्याने शिवाजीचा निरोप कळविला त्याबरोबर सरकार कामगिरीमुळे तानाजीने लग्न पुढे ढकलले आपला भाऊ भूषाजी, मामा शेलार, मकाजी दादाजी, कृपाजी काट-
कर वगैरे शूर सरदार व गावात जमली तेवढी फौज घेऊन तानाजी वाकडोस राजगडास येऊन राजास भेटला शेलार मामांनी सांगिले की, आधी लग्न उरकून मग कामगिरीवर जाऊ,तेव्हा तानाजी म्हणाला आर्षीकणी सिंहगडचे कारू मग रायबाचें तसेच उदेमानाच्या पराक्रमाबद्दल कोणी सांगितले असता त्याने उत्तर केलें ' अम्ही शूर मर्दे शर्ना (य) नाहीं भणार मरणाच्या '

शिवाजीनंतर तानाजी बिजापूरला भेटला, तिने त्याला म्हटले माझा शिवाजी थोरला व तानाजी धाकटा मुलगा आहे, मला कोंडाणा घेऊन दे त्याने कडून करून रायबाला शिवा-
जीच्या राणीन केले व म्हटले की, जर कोंडाण्याहून परत आलों तर मी त्याचे लग्न करीन, पर गेलों व तिकडे गेलों तर दुसरी रानाचें लग्न करा अशी निरवाचिरेच करून तानाजी-
सुभेदार बरोबर एक हजार पायदळ घेऊन निघाला आनद-
बाडीला बळन तेथे सैन्य ठेवून रानी सुभेदार आपण स्वतः-
कोंडाणाचा भद काटशासली पाटल्या वेप घेऊन गडाचा पथिकेकडोळ कोक्याच्या नौकीवर गेला तेथे त्याने आपण साखरलेढ्याने पाटील असून पुण्यास सरकारी बसून भरण्यास गेले होते, तिकडून आता परत जात असता याघाणे अजविश्यामुळे येथे आलों आगे लागून पदारेकरी कोक्यासवळ पायधुपारी सांगितली पुढे आपल्यावाले अफुचे व माझ्याने विडे ह्या राजा दिले त्यामुळे ते क्षिपले नगर त्याचा नार्दक खरोशी याछा पठी कडातोडे देऊन सुभेदाराने फिर करून खरी टकाकत सांगितली तेव्हा त्याने महाबलीस माहिता दिली उदेमानाजबळ १८०० पठाण व रजपूत असून तो स्वतः फार बळकट व शूर अस-
ल्याचे सांगितले चौदहवी रयापा दोन मोठोनी दावून वयटा करणें व पदारे बळविणें हे त्याने म्हणूनही आहे असे सम-
जले तसेच गडाचा घरगोबत सिद्धा हिला हा व उदमानाने १० पुत्र होते शूर असल्याचे कळले तरीच पुढच्या (नेकत्ये ?) बाजूस लोणागिर नांवाचा एक अगदी उभा कडा तुटलेला आहे तिकडून तोळ (सापली, दांदांनी विठा) चाडून लढावर चढतो येईल याप्रमाणे सांगितली

मिळवून तानाजी जैजित परत आला. गेतांना कित्या घेत-
स्वावर कोळ्यांना बंधित व खंदोनीला सरदारी देण्याबद्दल
हातपा लेख त्याने लिहून दिला होता. एक इशार फौजे-
सह सुभेदार किल्ल्याच्या कल्याण दरवाजाजवळ आला
तो राज माघ बस नेरमांची अलहयाने भेपार फार होणा व
गडाच्या आसपास साळीदि दाट होती सुभेदाराने आपली
यशवंती घोरपट घेऊन तिच्या कमरेस सोडल्या बापून तिला
रथाने ठरावीलेल्या फड्याच्या वर चढविले, परंतु ती परत
आली. या अपराक्रमाकडे दुर्लक्ष करून रथाने पुन्हा तिला
वर चढविले. इतक्यात घाजूनी पसून त्या घाऊस आली.
तिला गाली गळवून एकुं आल्यावरून घोष करिता खंदोनी
फौजाने मरितोवनी बाघाने गाय पकडल्याने लोक गड-
बड करीत आहेत ते ऐकून पसत परतली.

नंतर प्रथम सुभेदार तोंडात गडा भरून अंधाबाई व
शिवाजी यांना नमस्कार करून चाचवदंड घरून वर चढला
त्याच्या मागून शेलागमादि पमास मावले वर पडले त्याच्या
नंतर आणीक लोक चढ लायले इतक्यात साखळदंड तुटला;
तेव्हा शेलागमास घाररत्न. परंतु सुभेदाराने अंधाबाई धीर
दिला. पुढे दरवाजावर आपले स्त्रोत्र ठेवण्यासाठी सुभेदाराने
पुणे बाजूकडील पहिर्या दरवाजावर जाऊन तेथील पहारे-
क्यावर एकाएकी हल्ला करून रथानी सोडून काढले व
दरवाजा ताब्याने घेऊन दुसऱ्या व तिसऱ्या दरवाजावर
जाऊन तेथील पाहणेकडील कापून तेथे काबीज केले यामुळे
गडबड झाली तेव्हा किल्ल्यावरील कौज जागी झाली वण
अंधाबाई राजाजीमुळे तिला कोडे काय चालले आहे हें
समजना व इनक्या बंदोबस्ताच्या जागी घाऊ आले अतःतील
ही करपनादि करवना. उद्देमानास दक्षीकत समजल्यावर
रथाने बंधावळ नाव. या लडाऊ हसी नाकडावर सोडला,
त्याचे गोंडेत पाव पडे होते. सुभेदार थोडासा थकला होता.
इतक्यात हत्तीने त्याच्यावर मोहरा केला दोघाची धांपट
चालली, सुभेदाराने प्रथम महाताला गारद केले व मग
हत्तीची सोड पड्याने उत्तरिली तेव्हा हत्ती पडून केला.
नंतर गडाचा सरनोबत सिद्दी हिंजाल याने जमविले वितर्क
सैन्य घेऊन सुभेदारावर उल्ला मेला. या वेळी सुभेदार
कल्याणदरवाजाकडे जात होता, कारण सांघली तुटल्यावर
सुर्याजीने घाली असलेल्या सर्व सैन्यासह त्या दरवाजा-
जवळ जमाई व भावंड तो आतून उघडतो असे सुभेदाराने
मागितले होते सिद्दीचे व सुभेदाराने द्वंद्वयुद्ध होऊन त्यात
सुभेदाराने त्याला वत्तल केले.

तेव्हा उद्देमानाने प्रमुख घरदार व १२ पुत्र सुभेदारावर
बऱ्याच करून आले. परंतु सुभेदार व त्याचे स्त्रोत्र योनी
त्याचीही सांशेडी केली अखेर उद्देमान सुभेदाराच्या अगा-
वर आला. रथाने प्रथम तानाजीस नावाजून त्याला औरंग-
जेबाची नाकरी व १०५५५ सोलाविले ते रथाने नाकारले या
वेळी तानाजी हा लहून लहून दमला होता, उद्देमान ताना-

जवाना होता. दोघांची लडाई जुलुपावर सुभेदार आस्त थकत
चालला उद्देमान दूर होता व दारू, अन्न वगैरेच्या अंम-
लाने वेष्टीत झाला होता त्यामुळे सुभेदाराचा हात लडका
पडून त्याला जमना हांकि लागल्या व डाव्या हातची डाव्हि
तुटली तेव्हा शेलागमाने हात बांधून त्याच्यावरही त्याने वार
पेगळे, पुढे तोंड हात तुटला, तरीपण तो लडत होता.
अखेर उद्देमानाच्या एका चाराने तानाजी मरणोन्मुख
होऊन पडला, पण रथाने तेवढ्यात उद्देमानला ठार केले.
याप्रमाणे दोघाच्या हाताने एकमेक पडले तेव्हा ८०
घोरांच्या कोठारामागे भेपार आलेल्या शत्रूंनी लडत लडत
कल्याणदरवाजा जवळ केला व तेथील पहारा कापून दर-
वाजा उघडून सूर्याजीस सैन्यासह आत पेटले.

सूर्याजीचा व सैन्याचा धीर खूप नये म्हणून सुभेदार
पडल्याचे शेलागमागाने गुप्त ठेविले. नंतर सूर्याजीने कित्या-
वरील मोगलसैन्याचा पुरा फडवा पाडून किंवा काबीज
केला (४ फेब्रु. १६७०) व त्याबद्दलची वृत्त म्हणून गवनाच्या
गंभीर आग लावून पांव तोका केल्या, रथा राजगडी शिवा-
जीने ऐकल्या पुढे म. माने सूर्याजीला सुभेदाराची खरी हकी-
कत मागितले नंतर सकाळी सुभेदाराच्या प्रेतात अंमि-
स्कार केला शिवाजीस व जिजाबाईस साही हकीकत ऐकून
फार दुःख झाले राजाने दहा दिवस कोई मंदार काढून
पावला पडला बाघला व 'गड आला पण सिंह गेला' असे
उद्गार काढून वोंदण्याचे नाव सिंहगड ठेविले, रायबाई
सम स्वतः लाविले. तानाजीचा सेनापतीचा अधिकार सूर्या-
जीस दिला व सरगम रायबाला दिला व कोणते गांव
हनाम दिले. तानाजीची ही कामगिरी शिवाजीच्या हति-
हातात अश्वमेधी होऊन गेली या बौरसप्रधान प्रसंगावर
त्यावेळीच पोवाडे रचले गेले व अथापीहि हा प्रसंग महा-
राष्ट्रातील कवींचा बंधेविषय होऊन पसला आहे तानाजीची
समाधि, उद्देमानाचे यडगे, तानाजीचा हात तुटलेली जागा,
डोणापिरीचा कडा घुरी ठिकाण सिंहगडावर पाहण्यासारखी
आहेत [तुळसीदासाचा पोवाडा, सप्तप्रकरणसमक चरित्र,
शिवकीर्तिवचन]

तान्तन (वर्ग ११६४१) — नावणकोरमध्ये विरायिकल,
किरत, कल्याणपल्ली, कलिकरघी आणि मवेलिकार या ताल-
क्यात हे लोक आटळतात. वरकडीच्या दाक्षिणेत उरळी व
कोत्तरकारच्या पूर्वेत कित्येक ठिकाणी मल्लवस्कार, अर्था
यांची नावे आहेत मुष्पति, व मुष्पत हे अनुक्रमे अंगमाति-
वानक व पुष्टवाठोवांचक शब्द आहेत या जातीच्या
चार पोटमाती आहेत ते (१) इलैगि, (२) पूवर, (३) रुवनेही
व (४) विलकुटी यांच्यामागे गोंदण्याची चाल बरीच आहे.
यांचे स्थाने विरे इहसावाप्रमाणे असते याच्या उपाध्यायास
तान्त कुरुणु असे म्हणतात व याच्याबद्दल तोच चौकीविधि
करितो यावनाप्रमाणेनंतर संबंधविधिप्रमाणे त्रिक मलया

तहचें लग्न हे लोक लावितात. मुलांनी सैदी राख-
ण्याच्या वेळीं बोलविणाला प्रारंभ पिरयाला करावा लागतो.
कुटुंबातील मोठ्या माणसाच्या प्रेताचा दहनविधि असतो व
इतरांस पुरवतात येते. सुतकाचा काल १० दिवस असतो.

तान्सासरोवर—मुंबई, ठाणा जिल्ह्यात. हे एक कृत्रिम
सरोवर आहे. तान्सा नदीत बंधारा (डॅम) बांधून हे सरोवर
केले आहे. बांधाची उंची ११८ फूट असून लांबी १ १/२ मैल
आहे. या बांधाला जवळ जवळ ११ कोटी रुपये खर्च आला

तापोनदी—गंधिम हिंदुस्थानातील मोठ्या नद्यांपैकी
एक नदी. सूर्याचे, स्वतःच्या उष्णतेपासून चर्चाव करण्या-
साठी ही नदी उत्पन्न केला, अशी समजूत आहे. मुल-
तांदच्या पवित्र तलावातून इचा उत्पन्न आहे. खानदेशात
शिरल्यावर हिला बन्हाडमधून पूर्वांनदी मिळते. हिच्या-
काठी पुष्कळ तीर्थे आहेत. पुर्णा व ताप्ती यांच्या संगमावर
चामदेव नावाचे प्रसिद्ध पवित्र ठिकाण आहे. आणि सुरतच्या
वरच्या बाजूला बोधान या नावाच्या तीर्थीचे ठिकाण आहे.
सुत छहर व भावनेराचा किंवा ही या नदीच्या काठेची इति-
हासप्रसिद्ध ठिकाणे आहेत

तांयट—कासार पहा.

तांय—कार प्राचीन काळापासून उपयोगात असलेली
एक धान. तांबे व फांसील यांच्या मिश्रणानें झालेली घ्रात
पातु हा मनुष्य जातीने वापरलेल्या धातूचा पहिला संयुक्त
पदार्थ होय; व त्यावरून ऐतिहासिक कालावृत्तीच्या युगाला
ग्रंथ युग ही संज्ञा मिळालेली आहे.

तांबे ही विशिष्ट प्रकारच्या तांबड्या रंगाची व चकच-
कीत धातु आहे. शुद्ध तांब्याच्या शुकराचा घांसेल्या भागा-
वर गुलाबी किंवा पिवळट छटा असते; परंतु तांब्यात ताम्र
प्राणिद असेल तर ती जांभुळसर असते. त्याचे विशिष्ट
गुण ६.९१ ते ६.९५ पर्यंत असते. बाजरी तांबे थोडेसे
सहिष्ट असल्याकारणानें त्यानें विशिष्टगुण ६.२ ते ६.५
पर्यंत असते. तांबे वितळण्याचे उष्णमान निरनिराळ्या
धातुसंज्ञा मते १०००° ते १२००° से. पर्यंत आहे.
वितळलेल्या धातूचा रंग समुद्राच्या पाण्याप्रमाणे असतो;
व उत्पन्नान व विक्रयान (विशुद्धतागमयें) त्याची वाफ
होऊन गर्जे लागते. त्या उबलेला रंग शिरवा असतो. वितळ-
लेल्या तांब्यात हवेकप्राणिद, उत्पन्न, गंधकद्विप्राणिद वगैरे
बापु सोपिले जातात, परंतु तांबे घट्ट होत जाईल त्याप्र-
माणे ते पुन्हा मोळले होतात. यामुळे विदोष काढणी न
वेतल्याम, सोपील पदार्थ सहिष्ट बनतात. (उत्पत्तेचे मान-
इननें अमला त्याची विशिष्ट उत्पत्ता ०.०६९, व १००°
अमला ०.९६२ असते) विपुद्राहकांत याचा नंबर दुसरा
लागतो. ह्याची बाह्यकणिक १०० आहे असे मानित्यास
गुद्र तांब्याची बाह्यकणिक (उ. मा. ११ मं.) ९९ व आहे
असे मणीपमेन माने टाकिले आहे.

कीरड्या हवेचा तांब्यावर परिणाम होत नाही, परंतु
कर्मस्थान्मिश्रित ओलसर हवेत त्यावर कार्बोताचा हिरवा
थर बसतो. उष्णमान नेहमीचे असल्यास त्यावर गंधकाम्ल
किंवा उज्ज्वलाम्ल याचा बहुतेक मुळीच परिणाम
होन नाही, परंतु तापविल्यानंतर पाहिल्या अम्लाच्या योगानें
ताम्रमंधकिन (मोरसूद) व गंधकद्विप्राणिद आणि दुस-
ऱ्याच्या योगानें ताम्रसहिरद व उत्पन्न हीं द्वयें मिळतात.
तीम्र नात्रिकाम्लाचाहि त्यावर परिणाम होत नाही; परंतु
पातळ अम्ल वापरलें असता जोरदार प्रतिक्रिया सुरू होते.
व तीपासून प्रथम ताम्रनक्षित व नक्षप्राणिद, आणि ताम्र-
नक्षिताचे निवेशन वाढेल तसतसे नक्षप्राणिद व अखेर
केवळ नक्ष हीं तयार होतात

तांबे सां प ड ण्या चे ठि का ण.—निसर्गात तांबे पुष्कळ
वितळलेले असून, तें बहुतेक जमीनीत, लोहांश असलेल्या
खनिज पाण्यात आणि अशोषित धातूत सांपडतें तें समुद्रा-
तील गवत व जमीनीवरील गवत तसेंच अंबा, मोत,
यकृत व मूत्रपिंड, मनुष्याचे व इतर प्राण्यांचे रक्त व ट्यूरेकी
नांवाच्या पक्षाच्या पक्षातील रंगित द्रव्य यांत आढळून
आलेले आहे आर्य वैद्यकांत मोराच्या पित्त,च्या राखेपासून
तांबे काढित

वितळून तयार केलेल्या धातूचे सर्व गुणधर्म अंगा असलेले
नैसर्गिक तांबे खनिज रूपांन आढळतें. त्याचे स्फटिक घना-
कृति असतात. तांब्याच्या खाणीत नैसर्गिक तांबे बहुधा
वरच्या भागात, म्हणजे ज्या ठिकाणाच्या इन्गारा वाता-
वरणाचा परिणाम होत असतो तेथे सांपडतें. त्या धातूच्या
क्षाराच्या द्रव्यावर कार्य (रिडक्शन) होऊन, खाणीतील
लोकदार किंवा लोखंडी वस्तूवर धातूचे थर बसतात. कधी
कधी तें खडकातील भेगांतून वसतें. तांब्याची सर्वोत्तम मोठी
खाण मियिगानमध्ये, कैमोपा पोंटॅन्जवळ, सुपीरियर सरोवराच्या
प्रदेशात असून तेथे ४०० टनांपेक्षा जास्त माल सांपडेल्या
आहे. काही ठिकाणी तांब्याबरोबर नैसर्गिक रुपेहि सांपडतें.

अशोषित धातु --तांब्याचे मुख्य अशोषित धातु
स्फटके म्हणजे क्युप्राइट व माल्कोनाइट ही प्राणिदें, माल-
काइट व चेसिलिट ही कर्बितें, गॅंटेडॅमाइट हें हरिद,
त्रायसोकोल हा शिलिकेट, व चार्ल्सफोर्टाइट, चार्ल्सफोर्टाइट,
एरबेसाइट व ट्रेझोरेझाइट हें गंधकिंद हे होत. क्युप्राइट हें
थर प्रमाणात आढळत नाही. तेनशी य मिसोसिपीच्या
खोन्पीतील खाणीमध्ये माल्कोनाइट पुष्कळ सांपडतें. माल-
काइटमध्ये धातूचे प्रमाण थोड्या ५६ असतें. तें दक्षिण
आफ्रिका, सेफिरिया वगैरे ठिकाणी पुष्कळ मिळतें. गॅंटेडॅ-
माइट मुख्यधर्मेकरून चिली व पेरू या देशात आढळतें शुद्ध
कायकोलोसमध्ये धातूचे प्रमाण हें १० असतें. ही धातु
चिली, बिकोनसिन व मिसोरी द्यात पुष्कळ सांपडतें. परंतु
तांब्याचे गंधकाबरोबर होणारे संयुक्त पदार्थ हे आर्यिक

दृष्ट्या सर्वात महत्वाचे होत चारकोसाइटमध्ये तांब्याचे प्रमाण हो ८० व चारकोपायराइटमध्ये टॉकडा ३४ ६ असते

धातु विद्या — अशोधित धातूपातून तावे मिलविण्याच्या तीन रीती आहेत (१) कोरडी किंवा सुकी किंवा अनारि, (२) ओली किंवा व्हाई व (३) वैद्युतिक

अशोधित धातु घेतला असले त्याप्रमाणे व स्थानिक परिस्थितीप्रमाणे कामाच्या रीती निम वासतात ज्या अशोधित धातूत तांब्याचे प्रमाण हो ४ पेक्षा कमी असते तीतून तावे काढण्याकरिता अनारि रीत कायदेशीर पद्धत नाही यासाठी अशा धातूकरिता आर्द्रपद्धतीचा उपयोग केला जातो

तावे पाळणे — प्रथम, अनारि रीतीने तावे पाळण्याच्या पद्धतीची सामान्य तत्वे सांगून, मग उपयोगात आणल्या जाणाऱ्या यंत्रसामुग्रीचे वर्णन देऊ तांब्याच्या गंधकीकृत अशुद्ध धातूत (आर्थिक दृष्टीने ह्याच अस्थित महत्त्वाच्या आहेत) बहुधा अर्सेनिक व अँटिमनी यांचे मिश्रण असल्यामुळे, शक्यतः ही परकी द्रव्ये प्रथम काढून टाकणे जरूर असते याकरिता माजून सस्मीकरण केल्यानंतर त्याचा रस करतात याला मॅट असे म्हणतात या रसात, तावे व सोड्याच्या गंधकीदाचे मिश्रण असते, परंतु अर्सेनिक, अँटिमनी किंवा सिलिका ही द्रव्ये बहुतेककडून मुळीच नसतात आता त्या मिश्रणातील सोड्ड काढून टाकण्याकरता, त्यात कोक व द्रवकारक सिलिकापुन द्रव्ये मिसळतात तयार झालेल्या धातूच तीत अवापडि सोड्ड राहिलेले असल्यास " निळी धातु ", निराळे तावे व तांब्याचे प्राणिद असल्यास " पिंपल धातु ", व तांब्याचे शुद्ध गंधकिद राहिलेले असल्यास " पांढरी धातु " अशी नावे दिली जातात ह्या धातूचा पुन्हा रस करून मग ती शुद्ध केली जाते

इतिवृत्त पद्धतीत पुढील किंवा करतात (१) अनाम्लीकरण, (२) मॅटिंग (परावर्तक मॅट) घालून रस करून मॅट बनविणे, (३) मॅट माजणे, (४) पांढरी धातु करण्याकरिता, पुन्हा मॅटिंग राखून वितळविणे, (५) पाड्या धातूची पुन्हा मॅट अथवा अशुद्ध धातु करणे, (६) अशुद्ध धातूचे शुद्धीकरण, इत्यादि

अर्जन किंवा स्विडिंग पद्धत — ह्या पद्धतीत प्रतियुक्त किंवा परावर्तक मॅटच्या ऐवजी झोताच्या मॅटचा उपयोग केला जातो, हा तिचा विशेष आहे तीत पुढील किंवा करतात (१) सस्मीकरण, (२) मॅट तयार करण्याकरिता झोताच्या मॅटमध्ये रस करणे, (३) मॅट माजणे, (४) कोक व द्रवकारक पदार्थांबरोबर झोताच्या मॅटमध्ये रस करून फाटी किंवा अशुद्ध धातु तयार करणे, व (५) अशुद्ध धातूचे शुद्धीकरण

अशुद्ध धातूत मुख्यत सोड, सिर्से, जस्त, कोबल्ट, निकेल विस्मथ, अर्सेनिक, अँटिमनी, गंधक, सेसेनियम व टेल्युरियम ह्या परक्या धातु असतात त्या काढून टाकण्याकरता प्राणिदीकरण करणाऱ्या पदार्थाच्या योगाने तिचा रस करून,

थरील मदी काढून घ्यावी अपर, थरील कृतीने तयार झालेला पदार्थ उडून जाऊ यावा, मित्रा वैद्युतिक रीतीने तावे निराळे करावे प्राणिदीकरण करतांना नेहमी थोडेबहुत तांत्रिकप्राणिद बनते, व तांब्याबरोबर वितळून त्याचा मळपणा व निवडपणा कमी करिते यास्तव प्राणिदाची पुन्हा धातु करणे जरूर असते, हे करण्याकरता धातूचा रस ओल्या लांकडाच्या दाब्याने ढबळवा म्हणजे लांकडाचे ज्वलन, अमिपव यांच्यापासून तयार होणाऱ्या पदार्थांच्या योगाने प्राणिदाचे प्रस्करण होऊन, सर्व किंवा चांगल्या ताहेने झाली असल्यास, मऊ, घनवर्धनीय व नक्कळीत तावे मिळते.

आर्द्रपद्धति — आर्द्रपद्धतीचा उपयोग फक्त कमी प्रतीच्या अशोधित धातूतून, व ज्यांच्याबरोबर कोने किंवा रपे असते अशा धातूतून तावे काढण्याकरता केला जातो या पद्धतीतील मुख्य तत्त्व म्हणजे अशोधित धातूचे दावण करून तीतून, साक्याच्या रूपांने तावे निराळे करणे, हे होय आर्थिक दृष्ट्या महत्त्वाच्या अशोधित धातूत प्राणिद, कर्षित, गंधकित किंवा गंधकिदाच्या रूपान तावे असते पैकी प्राणिद व कर्षित हे गंधकिक किंवा सज्जहिक अम्ल, लोहस ह्रिद, लोहिक गंधकित, अमेनियामुद्र सयुक्त पदार्थ व घोडिमसु यायोगासकट सामर्थ्य दवतात परंतु आर्थिक दृष्टीने गंधकिक किंवा सज्जहिक उपयोगात आणणे फायद्याचे असते

अशोधित धातु, सिर्से, विद्रा किंवा दगड यांच्या खोऱ्यात ठेवून त्यावर गंधकाम्ल टाकावे, किंवा गंधकविद्रा प्राणिद, नम्र घूर (सोरा व गंधकाम्लापासून तयार केलेला) व वाक यांचे मिश्रण सोडाचे घट्टे ताळ्याचा मोरबूड झाल्यावर, अशोधित धातूतील सार काढून टाकण्याकरता ती घुतात सज्जहिक बापरले असता अनाम्लसार बनत नाहीत, परंतु त्यात लोहसप्राणिद दवतत ही गोष्ट अनिष्ट आहे

अ ना स्लीक २ ण — अनाम्लीकरणाचो (भागण्याची) किंवा अशा रीतीने चालविली पाहिजे की, त्यामुळे शक्य तेवढे अर्सेनिक व अँटिमनी निघून जाऊन, अनाम्लीभूत धातु वितळवितांना तांब्याची संयोग पावण्याला जरूर तेवढाच गंधक शिखर दहावा

ताम्रगंधकित किंवा ताम्रस व ताम्रिक ह्रिदाच्या दावणातून साक्याच्या रूपांने तावे निराळे करण्याकरिता लोखंडाचा उपयोग करितात तांब्याच्या साक्याचा आकार व साक निराळा होण्याला लागणारा वेळ, लोखंड, शुद्ध अशुद्ध लोखंडाचा कोट किंवा काढ्या यांपैकी ज्या स्थितीतील घेतले असेल त्यावर अवलंबून असतो लोखंडाची पूड घेतली अथवा किंवा सर्वात जलद होते लोखंडाचा उपयोग करितांना दावण अगदीं तिथिल असते, व त्यात लोहिक धाराचे प्रमाण शक्य तेवढे कमी असते, नाही तर स्वतंत्र अम्लाचा लोखंडावर परिणाम होऊन लोहिक धाराचे संस्करण होईल

गंधकिदाच्या स्वरूपातील अशुद्ध तांब्यापासून, आर्द्र पद्धतीने धातुरूप तांबे काढतांना पुढील क्रिया कराव्या लागतात (१) तांब्याचे द्रवणीय स्वरूपात रूपांतर करणे, (२) तांब्याचे क्षार द्रवणाने व (३) साध्याच्या रूपाने तांबे निराळें करणे. तास्रगंधकिदाचे गंधकिन केल्यास ते पाण्यात द्रवते, अम्लप्राणित केल्यास गंधक निंबा उज्ज्वलरूपात द्रवते, हास्रिक हरिद पाण्यात द्रवणीय आहे, व तास्रस हरिद धातूच्या हरिदाच्या द्रवणात विरते.

उपद्रव्या हवेत ठेवणे, भाजून अनाम्ल करणे, व लोखंडाचे ननित अगर लोहिक गंधकिने याचरोबर तापायणे, यापैकी एखाद्या क्रिया करून गंधकिदाचे गंधकितात रूपांतर घेऊन तांबे पहिल्या रतीत वेळ कार लागतो अशुद्ध धातूत लोहाचे प्रमाण जास्त असल्यास मात्र दुसऱ्या रीतीचा उपयोग करण्यास हरकत नाही. तरी या रीतीने सोडें बहुत गंधकिद तसेच कायम रहाते. लोहस गंधकिताचरोबर भाजून भस्म केल्यास सर्व गंधकिताचे प्राणित तयार होते. लोहिक गंधकिताचा उपयोग, उपद्रव्या हवेत ठेवण्याच्या दृष्टीत ओढ किंवा पुरवणी म्हणून वरिण्यात.

उज्ज्वल किंवा गंधकासक्त तत्सुत असेल तर गंधकिदाचे प्राणित तयार करण्यात येते त्यावेळी अनाम्लीकरणाची क्रिया परावर्तक किंवा धातूवर उभा. परत फिरविणाऱ्या मदीत करितात किंवा गंधक परत पाहिले असल्यास बंद तोंडाच्या मदी (मफल फरनेस) मध्ये करितात.

तास्र गंधकिदाचे हरिद करावयाचे असल्यास, अशोधित धातू मिठाचरोबर भाजतात, परंतु संपेण महाग असेल तर किंवा कोणत्याही प्रकारचे अपायकारक असून घूर हवेत सुळीव जाऊ यावयाचे नसतील तर, अशुद्ध धातूवर लोहस हरिद आणि उज्ज्वलरूपात, किंवा छेदितहरिद घालतात दोन्ही रीतींनी तास्रिकहरिद तयार होते व नंतर त्याच्या दावणातून वर दिव्याप्रमाणे लोहाच्या योगाने तांबे निराळें पाडितात.

याप्रमाणे मिळालेल्या धातूत ये ५५ पेक्षा जास्त तांब असेल तर तिचे एकदम शुद्धीकरण करितात, पण हे प्रमाण कमी असेल तर मेटचरोबर ते पुन्हा वितळविले जाते. इतर पदार्थात शुद्धत लोहाचे अनाम्ल छार, लोह, फ्राफ्रिट, व कधी कधी सिलिका, अलिमनी आणि लोहाचे आर्सेनेटस असतात. शुण्याने हे पदार्थ निघून जातात तांब्यात कथंयुक्त द्रव्ये जास्त असल्यास (साक्षा पाडण्याकरिता खोखळाची पुढ वापरली असता तांब्यात कथंयुक्त द्रव्य बहुत करून रहातात) तांबे हवेत तापवितात, त्यामुळे कर्बे शून्य जातो त्याचरोबरच थोडक्यास तांब्याचे प्राणितदीकरण होत, याकरिता त्याचे पुन्हा कश्करण कराव लागते.

वे शु मि व शु दी करण — तांब्याचरोबर असलेल्या इतर धातूपासून मग त्या सोने किंवा चांदी याप्रमाणे बौरववान असोत किंवा अर्सेनिक, अंटिमनी, सेलेनियम व टेल्युरिम

प्रमाणे हीण घातू असोत, वैयुक्तिक रीतीने तांबे निराळें करण्याची सर्वे शुद्ध दिवसापूर्वी माहित झालेली होती परंतु केवनेमीत सुधारणा होऊन विद्युच्छापी कमी खर्चात मिळालेपेक्षा तांब्याचे विद्युद्विघटन मोठ्या प्रमाणावर करणे (व्यापारी दृष्टीने) शक्य नव्हते. हल्ली विजेचे उपयोग वाढल्यामुळे, विद्युद्विघटनाने तयार केलेल्या व उत्तम प्रकारची विद्युद्वाहक शास्त्री असलेल्या तांब्याची मागणी वाढत चालल्यामुळे त्या तांब्याला वितळवून शुद्ध केलेल्या तांब्यापेक्षा किंमतही चांगली येते. तांब्याची किंमत वाढल्यामुळे त्याचरोबर असणारी मौल्यवान धातू (सोने किंवा रत्ने) २५ किंवा ३० रुपयांपेक्षा जास्त किंमतीची नसला तरी विद्युद्विघटनाने तांबे तयार करणे कायद्याचे पडते.

मोठ्या प्रमाणावर तांबे शुद्ध करण्याचा प्रयत्न जी आर एलकिंगटन याने करून, पहिले पेटंट १८६५ साली घेतले त्याने अशुद्ध तांब्याच्या जाड पत्र्याच्या धनप्रवाहकिरिता व वैयुक्तिक रीतीने तयार झालेल्या तांब्याचा धर उभावर घेऊन आहे अशा पत्र्याचा ऋण प्रवाहकिरिता उपयोग केला व यंत्राची सारख्या आकाराच्या अमिमितिकेच्या मोठ्या मोठ्यात तास्रगंधकिताचे संपूर्ण दावण घालून, त्यात रहा धनप्रवाहध्याम्ये चार ऋणध्रुव (दोन धन-ध्रुवाध्याम्ये १ ऋणध्रुव याप्रमाणे) ठेवण्यात येऊन सर्व धनध्रुव एकमेकाशी व त्याचप्रमाणे सर्व ऋणध्रुव एकमेकाशी जोडलेले होते याप्रमाणे १०० किंवा अधिक वरण्याची सांखिका तयार केली होती (म्हणजे एका वर-धाच्या धनप्रवाहाची टोंके दुसऱ्या वरण्याच्या ऋणध्रुवाशी जोडलेली होती) प्रवाहाची घनता दर चौ फूटास ५ किंवा ६ औंसपर असे याप्रमाणे प्रवाह वाळू क्षायानंतर भन-ध्रुवावरील तांबे ऋणध्रुवावर वाळून असल्यामुळे ते वाढत जात, व धनध्रुव कमी होत ऋणध्रुवाची जाडी बरीच झाल्यानंतर त्याचे पत्र करीत निंबा तसेच बाजारांत पाठवून देत चांदी व इतर अद्रव्य पदार्थ वरण्याच्या तळाशी असत विद्युद्विघटनार्थ घेतलेल्या दावणाम लोहाचे प्रमाण फार होईपर्यंत त्याचा उपयोग केला जात असे, परंतु त्यात वर्तेवर गंधकसत्त्वाचे अगदी पातळ मिश्रण घालीत असत हो पद्धत एतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाची आहे, व अद्यापि खर्च आणि त्रास कमी करून, धातू जास्त शुद्ध करण्याकरिता व ती खर्चकर मिळण्याकरिता थोडे बहुत फेरफार करून हीच पद्धति प्रचारात आणली जाते.

प्रवाहाच्या घनतवर तांब्याचे स्वरूपगुण अवलंबून असतात म्हणजे प्रवाह अगदी दुर्बल असता तांबे फिकट रंगाने व तिष्ठत असते जसजसा प्रवाह जोरदार होत जाईल तसतसे काही एका मर्यादेपर्यंत तांब्याचे गुणधर्म चांगले होत जातात पण पुढे त्याचा रंग काळसर होत जातो व त्याच्या परमाणूतल आधोपवशक्ति कमी कमी

होत गेलेली आढळून येते. तांवे शुद्ध करितांना सामान्यपण, प्रवाहपनता ७.५ ते १२ किंवा १५ अँपियरपर्यंत असते व श्रावणांत, १ ग्यालन पाण्यामध्ये १५ ते २ पोंड तापगंधकिन व ५ ते १० अँस गंधकास्य असते.

तांवे गाळून शुद्ध करण्याच्या अर्थाचीन पद्धतीने पुष्कळ वेळ व थम ही बांधतात; त्यामुळे अगातीळ तांब्याचे उप-प्रदि पुष्कळ वाढले आहे. गंधकीकृत तांब्याची अशुद्ध धातूची सक्ती मदी लाविल्यास संस्थापकपर्यंत, तांब्याचे प्रमाण हो. ९९ असलेल्या पट्या बाहेर पाठविण्याकरिता तयार होतात त्याच कामाला पूर्वी चार महिनेह पुरत नसत. अर्गात तयार होणाऱ्या तांब्यापैकी, हो. ७० चे वैयु-तिक रीतीने शुद्धीकरण केले जाते. १९०७ साली अमेरिकेत ४६१५६३ टन तांबे शुद्ध करण्यात आले; त्याबरोबर १३९९५४३६ अँस चादी व २७२१९०० अँस सोने मिळाले. अलीकडे अमेरिकेमध्ये तांब्याची पैदात वाढत असून इतर देशांत कमी होत आहे.

तयार झालेल्या सर्व माळाला तीन महिन्यांच्या आत मागणी येते व तो बहुधा एक महिन्यापेक्षा जास्त पुरतहि नाही. यावरून पैदाशीबरोबर त्याचा खपहि वाढला आहे हे स्पष्ट आहे. हल्ली जहाजाना वाहे-रून लावण्याकरिता तांब्याच्या पट्याचा उपयोग करित नाहीत तरी वैयुतिक उपकरणे आणि विद्युद्वाहक करण्याकडे तांब्याचा उपयोग होऊ लागल्यामुळे तांब्याचा एकंदर खप कमी झालेला नाही.

तांब्याच्या मिश्रधातू.—महत्तेक दुसऱ्या सर्व धातूबरोबर तांब्याचे मिश्रण होऊन गृहस्थाच्या मिश्रधातू बनतात. त्यापैकी पदात तांब्याचे प्रमाण बरेच आहे अशा मुख्य मिश्र-धातू म्हटल्या म्हणजे पितळ, त्रास व जर्मेनसिल्व्हर या होत. त्यांचे गुणधर्म व उपयोग त्या त्या धातूच्या वर्णनांत दिले आहेत.

तांब्याचे अस्तित्व शोधून काढण्याच्या रीती.—तांब्याच्या संयुक्त पदार्थांच्या योगाने मुनसेन यंत्राच्या ज्वळिल हिवा रंग येतो. तांब्याच्या क्षारत्वा श्रावणांत अगोविया मिळविला असता त्याला एक प्रकारचा निळा रंग येतो. पोटाच्याम फेरी सायनाइडच्या योगाने तपकिरी रंगाचा साचा मिळतो, व श्रावण फार पातळ असले तर नुसता तप-किरी रंग होतो या प्रतिक्रियेने ५००००० पट पाण्यातील १ भाग तांब्याचेहि अस्तित्व शोधून काढिता येते

औषधाकरिता उपयोगः—ताम्रगंधविताचा (मोरचुदाना) वातिकारक म्हणून उपयोग केला जात असे. परंतु त्यामुळे मातून स्थानि येते व त्यापासून अवस्थित किया व क्षारत्वाय पोटातील स्फेपल रक्तेवर त्याचे कार हृत्तिकारक परिणाम होतात, या कारणस्तव हल्ली त्याचा उपयोग या कामाकरिता वचित केला जातो. तथापि पायलतः, दाहक व कौपयत्र म्हणून ते उपयोगी आहे. तांब्याचे संयुक्त पदार्थ विपारी बसतात.

चित् छापण्याच्याकारणी व हिवा रंग करण्याकरिता मोरचु-दाना फार उपयोग करतात. येरणीच्या पिकाला कीड लागू नये म्हणून ते मोरचुदानाच्या पाण्यांत भिजवितात.

तांबे गाळण्याचे कारखाने हिंदुस्थानात बरेच जुने असावे. हल्ली बंगाल प्रांतात सिधभूम व दारभूम येथे हे कारखाने सुरू झाले आहेत. दार्जिलिंग चादा, गडवाल, आताम व बलुचिस्तान इत्यादि ठिकाणी तांब्यासंबंधी महत्त्वाचे शोध लागले आहेत. दक्षिण हिंदुस्थान, राजपुताना व हिमालयाच्या बाह्य प्रदेशातील पुष्कळसे भाग यामध्ये पूर्वी तांबे गाळीत असत. पुष्कळ युरोपियन कंपन्यांनी तांबे खणून ते गाळण्याचे प्रयत्न या प्रांतात केले परंतु ते निष्फळ ठरले.

तरी कथे तांबे पाणीतून काढून शुद्ध करण्याचे कारखाने काढण्यास कोलनामे व परवाने दिले जातात हल्ली हिंदुस्था-नात परदेशातून तांबे कार येते. परंतु हिंदुस्थानातील व्याख्या खाणींचे तांबे शुद्ध केले तर बरीच भाडवण दूर होईल पूर्वी तांबे शुद्ध करण्याची साधने घुघारलेली नसल्या कारणाने खाणी खणणारे लोक पायराटीसपर्यंत पोचतच नसत कारण मध्यवर्ष पाणी लागत असे, यामुळे बरच सापडणारी तांब्याची प्राणिदे व कर्मिने यापासूनच ते लोक तांबे काढीत असत

तां व व पि तळ या चे का रा यी र —हे कारागोर तीन प्रकारचे आहेत (१) गाळणारे, (२) ओतणारे व (३) तयार. लोखंड व तांबे यांच्या कारखान्यांची संख्या एवढी दिलेली असते १९०५ त हिंदुस्थानात असे २४३०० कारखाने होते. अलीकडे तांबे पितळ याचे कारखाने वाढता जास्त प्रमाणा-वर निष्पन्न झाले आहे. इतर तयारीधर्माशी सरकारा रिपो-र्टांत तुलना करून पहाता हा धंदा योग्य स्थितीत आहे. कारण या कारखान्यातील बहुतेक काम हलके असते.

तां व व पि तळ या ची भा र्जा —प्रत्येक प्रांतांत शोन किंवा रवाडून जास्त कारखाने आहेत त्यामुळे प्रत्येक प्रांता-तील सोन्याचे आकार, पद्धत व दौल ही वेगळीच असतात. पितळ हे तांबे व जस्त यांचे २.१ किंवा ४.३ याप्रमाणे मिश्रण करून तयार होते हे हिंदुस्थानात बहुधा करित नाहीत परदेशातून याचे पत्रे येतात. कासे हे, तांबे व जस्त यांचे ७:२ या प्रमाणात मिश्रण करून करतात. हे हिंदुस्थानांत तयार होते पाकिया किंवा भारिया हे लोक कासे तयार करतात व कांसार हे कासे विकतात.

हिंदू लोक सोन्याच्या खाखीलास तांबे व रूपा या धातूंचा शुद्ध समजतात पितळ हे रवाडूनहि खालच्या दर्जाने मानिले जाते. सुसुलमान लोक पितळला हलकी मानतात, परंतु कलंदे केलेली तांब्याची खांदा हे वापरतात, कांसज्या मांज्यात अंबट पदार्थ कडकत नाहीत.

हिंदी काराभिरांनी पूर्वी तांबे व पितळ व त्याच्या मिश्र-णाने झालेल्या धातूंचे कुण्ड काम व उपयोग यांचे

ज्ञान असावें असें त्याच्या भावांवरून व इतर भिन्नतां-
वरून दिसते. प्रकृतिशास्त्रात पितळेच्या मूर्ती इतक्या कमी
प्रमाणे व साहित्याने वेढल्या आहेत कीं आठव बारापिरांनां
त्या तितक्या कमी प्रमाणे व साहित्यानें करता येणार
नाहींत. राजपुत्रांना व इतर ठिकाणीं तांब्याच्या नसण्या पार
स्वतंत्र मिळतत

या धातूची घरगुती भांडी अपाही साधी असून त्यावर
नशीदार काम चढते. हिंदू लोकांमध्ये या धातूचे लोटे व
मुसलमान लोकांत माया वापरतात.

या धातूच्या पंचपात्री, आवचनी (सरेचेची पत्थी), घुप-
पाणी, सिंहावन, आती, पैदा इत्यादि पुढेचां भांडी व
उपकरणे व कृष्ण, विष्णु इत्यादिकांच्या मूर्ती या भिन्नसा
तयार करतात.

तांबोळी—हा धंद्याचाच शब्द असून त्याचा अर्थ
विष्णूची पात्री विकण्या असा होतो. ही मुख्यतः पंजाबा-
तील गात आहे. तेथे हे हिंदू व मुसलमान असून, दिल्ली,
फर्रुख, अंबाला, सिमला, कांगा, छपियाना, फिरोजपूर,
लाहोर, रावल्पिंडी, मुलतान हे जिल्हे आणि जहान व पति-
याळा संस्थाने यात आढळतात हे मुख्यतः संयुक्त
प्रांशांतून आलेले आहेत.

तनावीची तांबोळी या नांवाची यांची एक गोठ जात
आठव व काहीर यात आढळते ही एक मैदानाची व शांतता-
प्रिय अशी गोठकरी जात असून आपणांत अमोघासन म्हणून
एका बाबळ (सहाराचें नांव, येथील मोगलांचे वंशज म्हणतात.
४ शतकापूर्वी अमीरकाबाच्या मुलांनी विजुनद ओलंडून
हज्याच्या तनावळ नावाच्या मैदानात बसलेले केली असे
म्हणतात

व हा री ही व.—ही गात मूळ महाराष्ट्रीय नसून गुजराय
व पंजाबमधून इकडे १०० (१२५ या वर्षांपूर्वी
आली असें म्हणतात — यांनी वस्ती बहूतेक जिरायात
आढळते. या जातीपैकी काही अद्याप गुजरायी
माथा कोणतात व गुजराथी वेढराव करतात पण
बहुतेकांनी मराठी भाषा व वाढीरीती घचळ्या आहेत.
त्यांना मुख्य धंदा खाण्याची पात्रे, आपटा वगैरे पात्रे
विक्रीने हा होय. सातारा मिळतात या नातंजी वस्ती बरीच
म्हणजे अठराच तांन हजारापर्यंत आहे.

दहाभारः पिढ्यांपूर्वी ही गात वगोटकातून येथे आली
असें म्हणतात लिंगायत, मराठा व मुसलमान असे या
जातीचे विभाग असून खालील माहिती विवेच्यतः लिंगायत
तांबोळ्यांनाच अष्टकसून आहे. हे लोक मराठी भाषा बोल-
तात मराठा शेतकऱ्यांप्रमाणे दिसतात. बहुतेक तांबोळी
गार्ड म्हशी पाळतात व जेव्यात पांजाचे रडे आपणाकरिता
तडीचे बाळगतात. ते सधमासातून कठीत नाहीत असें म्हण-
तात. पिढ्यांची पात्रे, घुपण्या, पंचाखू वगैरे सामान विकतात
तांबोळ्यांच्या क्रिया हा धंदा सारखा करीत नाहींत. कित्येक

तांबोळी शेतोही करितात व कित्येक ममुराचा धंदा करि-
तात. काही लोक हुशंगाच्या घरी नोकर म्हणूनहि राहतात. ते
हिंदू देवतांची पूजा करतात व सर्व हिंदू सण व उपास पाळतात
त्यांचे अन्नाचे, लग्नाचे व अन्य संस्कार सामान्यतः हिंदू
प्रमाणेच अपेतात. जंगम किंवा माझीम हे त्यांच्या धर्म
कृत्यांत महत्त्व प्राप्त. मुसलमान व मराठा तांबोळी अली-
कडे पात्रे विकण्याच्या धंद्यात सारसावल्यामुळे लिंगायत
तांबोळी भागे पडले आहेत. [इंडिया गॅझेटियर, मुंबई
गॅझेटियर, मेन्सस रिपोर्ट; रोयची ग्लोसरी.]

ताम्रीस—इराणील अजर्बेगान प्रांताची हें शहर
राजधानी आहे लोकसंख्या सुमारे १ लक्ष आहे हसन-
अस-राशिद याच्या बायकोने ८९१ साली शहर वसविलें
असें सांगतात पण त्यास पुरावा नसून त्याच्यापूर्वी कित्येक
शतके ताम्रीस माहीत होत. गरम खनिज पदार्थांच्या जवळच
असणाऱ्या शहरावरून हें नांव पडलें आहे.

शहरांत प्रचारात इमारती पार धोव्या आहेत. गझनखान
(१२९५-१३०४) व गद्दातगद्दा (१४३५) यांनी बांध-
लेल्या मोठ्या इमारती पडलेल्या आहेत. इराणात उत्तम
इथेची जी शहरें आहेत त्यांपैकी हें एक आहे. या शहराचे
सुमिकेपास पुष्कळ पुस्तकाने सांठे आहे. १८४८ पूर्वी येथे
व्यापा बागला वाळत असे, पण फाकेसत्तमचे रेशेरस्ता
सामान्ये व इतर काही कारणांनी या शहराचे व्यापारी
वहल व कमी सांठे

तामनगड—राजगडसंस्थानातील १८९ लेखाचा पर-
गणा हा मुसल संस्थागच्या उत्तरेत असून बहुतेक डोंगराळ
आहे क्षेत्रफळ १०५,१३५ एकर व लोकसंख्या ४६,९९९.
यात चार प्राथमिक शाळा, एक पोलिसठाणे व २ चौक्या
आहेत

तामिळ, भाषा—अजयमुद्रालें जगातील एकंदर
भाषांचे संश्लेषिक, आर्य व तुराणी असे तांन मुख्य वर्ग पाडले
आहेत तुराणी वर्षोतील भाषा ओस्ट्रेलियापासून फिनलंड-
पर्यंतच्या पार विस्तृत प्रदेशात पसरल्या असून या वर्गा-
तील सर्व भाषांमध्ये तामिळ हीच भाषा सर्वांत अधिक
प्रगत असून तिच्यांत ज्ञान देश्य असें वाङ्मयहि पुष्कळ व
सज्ज प्रतीयें आहे. तामिळ या शब्दाचा अर्थ ' गोक ' असा
आहे, आणि तेव्हा भाषेदत्तकी ममुरता तामिळ अपेक्ष
मजली तशी तिला ' पूर्वकडील इटालियन भाषा ' म्हणता
येईल. " जोडक्या शब्दांत जोरदार अर्थ आपणाच्या भाषा-
तील तामिळच्या वरचढ अशी जगात दुसरी कोणतीहि भाषा
बघुची नसेल " असे रेव्हर्ड. पी. पर्सव्हल म्हणतो तामिळ
भाषा बोलणारे लोक पुष्कितपासून त्रिंबद्रूपपर्यंतच्या व समुद्र-
किनाऱ्यापासून पूर्वेपादपर्यंतच्या प्रदेशात आहेत. शिवाय
सिलोनमधील सुवार निम्मे लोक तामिळ असून ब्रिटिश
प्रदेश, मॉरिशस बेट, ताताळ व वेस्टइंडिया बेटे वगैरे सुसु-
खांत तामिळ लोकांची वस्ती आहे उत्तर सिलोनसह

हिंदुस्थानांतील ५८ हजार चौरस मैल प्रदेश तामिळ भाषा बोलणाऱ्या लोकांनी व्यापला आहे. आणि तामिळ ही १ कोटी २० लक्ष लोकांची मातृभाषा आहे.

संस्कृत पंडितांनी सांगान्यत. हिंदुस्थानांतील एतदर भाषांचा पांच गौड भाषा व पांच द्राविडी भाषा असा द्विशेष केला असून पांच द्राविडी भाषांत तेलगु, कानडी, मराठी,

भाषांचें तुलनात्मक कोष्टक.

मराठी	संस्कृत	तामीळ	तेलुगु	कानडी	मल्याळम्
मी	अहम्	नान्	नेनु	नानु	नान्
मला	मास्	एप्रह	नगु	मात्राप्पु	एप्पे
आम्ही	वयम्	नाम्	मेम्	नायु	नांगळ
तूं	त्वम्	नि, नीन्	नियु	निन्	नि, निन्
तुम्ही	व्यम्	निपल	मिह	नियु	निगळ
दुष्कात	युष्मत्	अड्कलह	मिम्मुनु	निम्मप्पु	निंगळे
तो	सः	अयान	वडु	अवनु	अवेन्
ते	ते	अवारकल	वर	आवत्त	अवार
एक	एक	ओन्ऱ	ओकति	ओन्दु	ओन्न
दोन	द्वि	इरन्दु	रेन्ड	एरडु	रेन्ड
तीन	त्रि	मुन्ऱ	मुड	मुऱ	मुन्न
चार	चतुर्	नन्गु	नळुगु	नाल्कु	नळ
पाच	पंचन्	ऐन्दु	ऐडु	ऐदु	अंजह
सहा	षट्	आऱ	आऱ	आऱ	आऱ
सात	सप्त	एऱ	एडु	एळु	ऐरा
आठ	अष्ट	एट्टु	एनिमिदि	एन्टु	एट्ट
नऊ	नव	ओवडु	तोम्मिदी	ओवत्तु	ओइम्बवा
दहा	दश	पत्तु	पादि	दत्तु	पठ
बाप	पिता	अप्पान्	तन्दि	तंदे	अप्पेन
बाप	पितृ	अप्पानमार	तन्दुळ	तंदेगळ	अप्पेनमार
आई	मातृ, माता	ताय्, अम्मा	तती	ताइ	अम्मा
मुलगा	पुत्र	मकन्	कोडुक्क	मगनु	मकेन
मुलगी	दुहिता, पुत्री	मकळ	कुट्टुऱ	मगळु	मकळ
डोंक	शिरस्	तलाइ	तत्ता	तले	शाल
डोळा	अक्षि	कान्	कण्णु	कण्णु	कण्ण
तोंड	मुखम्	वड	नोऱ	वाड	वाय
हात	कराः	केइ	वेयी	कइ	फेइ
पाय	पाद	काळ	काळ	कालु	काल
झाड	वृक्ष	मारम्	चेट्टु	मर	मारम्
झाडें	वृक्षाः	मारंग्गळल्	चेट्टळ	मरगळ	मारंगळ
सूर्य	सूर्यः	प्रयिऱ	पोड्डु	सूर्य	वाल
चंद्र	चन्द्रमस्	तिगळ	नेला	चंद्र	नालाव
दिवस	दिवस	नाल	पगालु	हगळु	वकळ
रात्र	रात्रिः	इराळु	रे	इरळु	रात्रि
आग	अग्नि	नेरुप्पु	निप्पु	बेकि	थे
पाणी	अप्, नीर	नीर	नीह	नीह	बेळम्

गुजराथी व तामिळ यांचा समावेश केला आहे. वास्तविक मराठी व गुजराथी या दोन भाषांचें उत्तरेकडील भाषांची साम्य असून त्यांची आद्यजननी संस्कृत भाषा आहे. द्राविडी

भाषावर्गांत तामिळ, तेलगु, कानडी, मल्याळम्, तुळू, गोंड' व कु या भाषांचा समावेश होतो द्राविडी भाषा मूळ एका निराळ्याच भाषेपासून झाल्या असल्या तरी संस्कृत शब्दांचे

मिथण तामिळमधें शें. ४० तेलगुमधें शें. ५० व मल्याळम् भाषेंत यादूनहि अधिक प्रमाणांत आहे, व ताल-ज्ञान, शास्त्र, धर्म व कलाविषयक परिग्रापिक शब्द संस्कृत-मधील आहेत. भाषातील शब्दांच्या तुलनेकरिता मागील पृष्ठावरील कोष्ट पहा.

इसल, कन्नड आणि येरवळ अशा तामिळच्या तीन पोट-भाषा आहेत, पैकी पहिल्या दोन त्रिगिरी पर्वतातील जंगली लोक बोलतात, व शेवटची त्रिखा क्षेत्री किंवा कोरव असेहि म्हणतात ती-त्रिषी लोकोत्तराख्या भटक्या जाती बोलतात मानसर हा तामिळनाडू एक अपभ्रष्ट प्रकार असून ही भाषा अनमल्लई पर्वतातील उत्तरेकडील जंगली लोक बोलतात मुख्य तामिळ भाषेंत शेन (उच्च) व कोडूम (खंडबळ) असे दोन प्रकार असून पहिली काव्यशब्दमयात व दुसरी सामान्य लोकांच्या बोलण्यात रूढ आहे.

लि पि.—तामिळ, तेलगु. कन्नडी व मल्याळम् अशा तीन द्राविडी लिपी आज प्रचारात आहेत. त्या तिघीं मूळ देवनागरी लिपीपासून निघाल्या आहेत असे मानतात. तेलगु-कन्नडी व तामिळ या दोन लिपीत बरेच अंतर आहे, व या दोन्ही लिपी देवनागरीतून फार भिन्न आहेत प्राचीन तामिळमधेचो वेस्तलुगु (इ. शतकी अक्षर) हो फार जुनी लिपि असून आधुनिक तामिळ लिपि, ग्रंथ लिपी व तिच्या पूर्वीच्या अशोककालीन जुन्या प्राची लिपीपासून तयार झालेली आहे, व काही वर्ण शुभ्य व तेलुगु लिपीतून घेतलेले आहेत. तथापि ही लिपि फार अपुरी आहे. तामिळ लिपीत बारा स्वर व अठरा व्यंजन मिळून तीस वर्ण आहेत. स्वर भरपूर आहेत वग्न वर्णने फारच वर्मी आहेत. पाच पाच वर्णांचे पुढे पाच वर्ग नाहींत, तर क वर्गीतील ख, य, य या तीन वर्णांचे काय एकटया 'क'ला अगमवाजें लागतें व अशीच चवथी, टवरी, तवरी व पवरीबद्दल स्थिति आहे. क, च, छ, त, प या शब्द वर्गीतील अनुनासिकें नात्र आहेत. पुढें य, र, ल, व, हे चार वर्ग आहेत आणि झ, ष, ङ, ह हे वर्ग नाहींत. 'ह' चें काम 'क'ला व 'स'चें 'च'ला करावें लागतें. यासिवाय न, र, ल, ल, अशासारक्या उच्चारांचे चार वर्ग आहेत. तामिळ व्याकरणकार व्यंजनांचे कडीर, मूढ व मध्याम असे तीन वर्ग शाब्दतात. कडीर व्यंजनांपैकी कोणतेहि शब्दाच्या शेवटी येत नाहीं. मूढपैकी एकखेरीस कोणतेहि आणि मध्यमपैकी कोणतेहि शब्दाच्या शेवटी येऊ शकते.

तामिळ भाषेंत निरविराळ्या काळीं जे संछल्य शब्द शिरले ते सध्या अनि विकृत स्वरूपांत आहेत. याचें कारण या दोन भाषातील उच्चारसंप्रदायाची भिन्नता होय. उदा. उल्लु (संस्कृत=लोक), उल्लम् (रूप), अल्लेन (अर्क), अल्लु-तम् (अमृतम्), नल्लुत्तिरम् (नक्षत्रम्), इल्लि (क्षयि), लोळम् (दीप्ति), अल्लेन (राक्षस) संस्कृतदेशीय हिंदुस्थानी, अरबी, आणि फारसी शब्द तामिळनें उचलिले आहेत, ते

बहुतेक महसूल, राजकीय व न्यायखात्यांतलें संग्रह आहेत. अलीकडे इंग्रजी शब्दादि शिरलेले दिसतात; उदा. तिरीट्टि (टिप्टी), पल्लर (पल्लर), आल्ल (अल्ल), लुल्ले (लुल्ल), कन्नर (कन्नर), पिळल्लोडु (पिळल्लोड), थोळु (थोळ), मेयल्लिरट्ट (मेयल्लिरट्ट). तथापि इतर द्राविडी वाङ्मयीन भाषाशी तुलना करता, तामिळने परकी वयस्वाळा न जुमानतां आपलें वैशिष्ट्य राखिले आहे असे निःसंशय म्हणावें लायेल. कांही तामिळी शब्दादि इंग्रजी भाषेंत रूढ झाले आहेत; उदा करी (तामिळ करी), सुक्रियायनी (मिळुम् = मिरि व तण्णीर = घंड पाणी), वेरुड (लुक्क), परिया (परेड्यन).

छत्रुतल्लिष्यापेसा तामिळमधेंच संधिनियम फार गुंता-गुंतीचे आहेत. जुन्या काव्यभाषेंत (वोन- तामिळ्यंत) हे संतायेत पाळीत असले तरी आगच्या भाषेंत (कोडूम-तामिळ्यंत) त्याकडे दुर्लक्ष करण्यची प्रवृत्ति वाढत चालली आहे. हे संधिनियम संस्कृत नियमांसारखे वाढतात तरी त्यांमधें अतिशय फरक आहे उदा इल्ल नीकिगान वाचा संधि इल्लनीन, वोन वात्तिरम् = वोनवात्तिरम्; पल्लन तन्दान = पल्लनरान्दान नामें दोन प्रकारची-उच्च वर्णीय व नीच-वर्णीय, किंवा शुभ्रवाचक व अपुष्टवाचक. पहिल्यांत लघुद्र प्रणी व दुसऱ्यांत इतर वर्ण नावें येतात. पक्ष लक्ष-वर्णीय भाषात एकवचनांत लोत्तिय व पुल्लिग हा भेद पाळतात, बहुवचन दोघांचे एकच होतें (पुल्लिगात अंश नू चा व ल्लिगिगत ल्लु वर होतो.) कळ (पळ) हा नपुंसकलिंग प्रत्ययादि यागुंत वाटल्यात लावावा विभक्तिप्रत्यय लापण्या-पूर्वी काही नामांचें सामान्यरूप होतें एकवचनी व अनेकवचनी विभक्तिप्रत्यय सारखेच असतात. द्वितीयाच एद, तूती, आल्ल, चवु, कु, पंच. इल्लिडु (इल्लिड), पडी उडैड्य (अडु), व सप्तमीचा इल्ल (इल्लिड, इल्ल) अशा आहे. जुन्या कविता-तून या प्रत्ययानी विविध रूपें आढळतात तर पुष्कळ वेळां प्रत्यय गाळतात. विशेषण जेन्हा गुणद्वेषक असतात तेन्हा ती नामांपूर्वी येऊन अशींच्या सत्थीच राहतात. तीं क्रियावाचक असतांना नामानंतर येऊन त्याचा क्रियापदवि-प्रत्यय लागतात एकवचनी व अनेकवचनी सर्वनाम पुढील-प्रमाणें असतात:—

एकवचन

अनेकवचन

प्रथमपुष् -नान् (यान्)

नाम् (याम्), नानगळ.

द्वितीयपुष् -नी

नीर (नीमिर, नीपिर) नीगळ

क्रियापदांत घालू, काम व पुष्टपात्रक प्रत्यय ही मुख्यतः पदावयवाची असतात. अनियमितार्थ, आछार्य व भक्तेतार्थ असे तीन मूळ अर्थ व सत्तेच तीन काळ (वतमान, भूत व भविष्य) आहेत. पुष्टपात्रक प्रत्यय एकवचनी:—(१) एन; (२) अय, वगनाया—ईर, (३) पुळि. —नान् लोळि.—आल्ल, घन्नायावा—आर, नपुंस—अल्ल. अनेकवचनी:—(१) ओळि (आम्, एम्), (२) ईकळ, (३) पुळि व

कालि.—आरकळ, नपुंस.—अन. हे प्रत्यय सर्व क्रियापदांनी सर्वकाळी लागतात; फक्त भविष्यकाळी—अदु आणि—अन यांच्या बदल—उम् (हुम्) येतो. अकर्मक क्रियापदांना वर्तमान-काळी—किर (किनर), भूतकाळी—द, न्द, किंवा इन् आणि भविष्यकाळी व् (व्) लागतो तर सकर्मक क्रियापदांना या काळांत अनुकर्म किर (किबर्), त् (न्द) वप्प् हे प्रत्यय लागतात. पण यांत सुद्धा अनेक अपवाद आहेत. इतर काळ व अर्थ यांचा बोध काही सहाय्यक धातू किंवा विशिष्ट प्रत्यय लागून होतो. निरनिराळे प्रत्यय लागून (उदा.—प्वि, -वि, -तु) प्रयोजक धातू बनतात, व नामांश पड्डु (पडणें) किंवा उण् (खाणें) हे साहाय्यक लागून कर्मणिप्रयोग होतो तामिळ भाषेत पुढील चार विशेष, लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत:—(१) क्रियापदांचे काळ नसलेले नकाररूप (हें व लागून होतें); (२) इष्ट व अक्ष या दोन नकारार्थी अव्ययांची क्रियापदासारखी योजना, पाहिले अव्यय अस्तित्व नाकबूल करतें तर दुसरें गुण किंवा सर्व नाकबूल करतें; (३) दोन कृदंतसंधांचा उपयोग, एक विशेषणार्थ किंवा संधी कृदंत व दुसरें सामान्य क्रियाविशेषणार्थ किंवा धातुसाधित कृदंत; व (४) पुढपराचक प्रत्यय लावून विशेषणांना क्रियापदांचे रूप देणें, हें रूप नामाप्रमाणें चान्वितां येतें. उदा. पेरिय म्हणजे मोठा; पेरियॉम् म्हणजे आम्ही मोठे आहो; पेरियॉमुळ् मोठे असणाऱ्या आम्हाला. तुन्या काव्यांतुन आ क्रियापदाची रूपं रांपडतात तीं आतां उपयोगातून गेल्ली आहेत. क्रियापदांना काही विशिष्ट प्रत्यय लावून विशेषणें, क्रियाविशेषणें व भाववाचक नामें तयार करितात. परोक्ष बोलण्याची तऱ्हा (इन्हायरंफ्ट स्वीच) इतर भारतीय भाषांप्रमाणें याहि नापेत नाही. अवतरणें दामविशंगासाठीं संस्कृत 'इति' प्रमाणें एन्द् योजितात. वाक्यरचना मराठीप्रमाणेंच आहे उदा. कुळदेइयेद कोन्द् पोत्तवलेइ अळेदपित्तु नी न् इण्दि एट शिथु—व—अत्ति थेय्दाय् एन्द् केत्तान (मूल किर्ने मारिलें तिला कोलापून ह् शिथुह्च्या कां केलीस असें त्यानें विचारलें).

लोक.—दक्षिण हिंदुस्थानांतील लोक व त्यांच्या भाषा यांना जे 'द्रविड' असें नांव आहे त्याभाषून तामिळ हा क्षन्द् निघाला व त्याची व्युत्पत्ति द्रविड—द्रमिड—द्रमिल—दमिल—तमिळ अशा प्रकारें आहे असें निराप काळखेल, डॉ. प्रोल, डॉ. गुंस्ट वगैरे विद्वानांचे म्हणणें आहे. तामिळ लोक युरोपीयाइतके शरीरातें मजबूत नाहीत. तथापि देखणे असतात. त्यांचे नाक शेंडेदार व वर मनोऱ्याप्रमाणें निमुळतें होत गेलेलें असतें; केंस काळे व डोळे बारीक किंवा मध्यम आकाराचे असतात; तोंड मोठें; ओंठ गाढ; कपाळ क्वचित् उंच; दाढी विपुल व पर्ण फाळाडूद, असतो. तामिळ लोकांत पुष्कळ चांगले गुण असतात, उदा. काटकसरीपणा, धिमेपणा, सोनिवपणा, सज्जपणा वगैरे. त्यांची स्मरणशक्ति फार दाढीची असते. त्यांचे दुर्गुण म्हणजे खोटे-

पणा व कामासक्तता. येथ्या कामाची सर्वांत कमी व धाडसी कामाची सर्वांत अधिक आवड त्यांच्यामध्ये असते. जेथे कोठें पैसा मिळव्यासारखा असेल तेथें व्यापारी म्हणून किंवा मगूर किंवा घरकामे म्हणून तामिळ लोक राहिलेले अढळतात. सिलोनमधील चहा व कॉफीच्या मळ्यांत सुमारे १,५०,००० तामिळ असून, मॉरिशस बेट, पेस्ट ईंडीज बेटें, मद्रादेश, सयाम वगैरे देशांतहि तामिळ लोक मगूर म्हणून राहिलेले आहेत.

तामिळांमध्ये सुद्धा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे चारी वर्ण आहेतच. ब्राह्मणांत तीन वर्ग आहेत ते:—(१) अग्निदेवत, (२) काशिवावरंश (काशिवावर नांवाच्या भविष्यवाद्याचा वंश; हा शिवमत्त होता). (३) परतो-वासरवंश (हाहि भविष्यवादीच होता.); हे सर्व वैष्णव होते.

क्षत्रिय हे पूर्वी राज्य करीत होते. त्यांचेहि तीन वर्ग आहेत. (१) अग्निवंश, यांना सेरन म्हणत होते. हे मलयभरचे राज्य करीत होते. पोर्तुगीज लोक रघोस मलबार द्वाणत व त्यांच्या भाषेस मलय भाषा द्वाणत. (२) सूर्यवंश, यांना चोलन द्वाणत त्यांच्या राज्यास चोलमंडल द्वाणत. (पोर्तुगीज—कोरिमाडल) यास चोलवें राज्य आणि त्यांच्या भाषेस तेलगु किंवा वडगु (उत्तरीयहि) म्हणतात. (३) चंद्रवंश; यांतील राजांना पांझ द्वाणत त्यांनी मदुरैवर राज्य केलें. त्यांची भाषा होच खरी शुद्ध आणि सुंदर तामिळ भाषा होय. तिला मलबार असेंहि नांव आहे परंतु तें योग्य नाही.

वैश्य श्रीमंत असून त्याचे वर्ग तीन:—(१) कोवैश्य अथवा इडियार, हे गुरे पाळून उपजीविका करितात. (२) तान वैश्य अथवा चेठो किंवा व्यापारी, हे व्यापारावर उपजीविका करितात (३) पूवैश्य किंवा बेळ्ळाळर, हे शेती करतात.

वैश्यांचे जे वर तीन वर्ग सांगितले त्यांचे नोकर ते शूद्र होत. त्यांचे दोन वर्ग आहेत:—(१) घरगुती आणि (२) बाहेरील कामाकरिता. घरगुती १८ तऱ्हेचे आहेत. यांत न्हावी, घोबी, झुतार वगैरे येतात बाहेरील कामकऱ्यांचे वर्ग २८ वर आहेत. बरील प्रत्येक जातीचे एक ठराविक विष्टु (निशाण) ठरलें आहे. म्हणजे त्यांचे हक्क आणि हत्यार निरनिराळी आहेत.

घरचाकरी करणाऱ्यांच्या १८ जाती:—

१ नविन्नर (नावियर) = न्हावी.

२ ओबेर (बाबेर), यांचे काम वैश्य लोकांचीं लग्न व

श्रुत्यु प्रसिद्ध करण्याचें आहे.

३ तटार = सोनार

४ कोझर = लोहार

५ तघर = सुतार

६ कयार = पितळकाम करणारा

७ कसिप्पेर = गवंडी

८ वल्लभर = पारधी

९ वल्लर = शिपी

१० एण्णु वाणियर = तेली

११ शुण्णु वाणियर (शुण्णु धारर) = चुला भागणारा

१२ उण्णु वाणियर (उण्णु धारर) = मीठ करणारा

१३ एमले कारर = कुळमाळी

१४ इले वेळेपर-दुर्गेश्वर

१५ वेडियर (परियर) = तावावाले, हे निष्काशदि करताने

१६ कोटियर (कुटियर) = कुमार, हे प्रेतासाठी रुद्धे उकरतात व प्रेत वाटून नेतात

१७ थोरुदियर = थोरु वागविला

१८ वण्णर = पोली

वाढीचे काम करणाऱ्यांपैकी काही अशी पुढे दिव्या आहेत —

१ कोमदियर = कोमठे

२ सलपर = किरकोळ मिश्री करणारे

३ आगवादियर = हलक्या जातीचे दोतकरी

४ परवर

५ कूरियर

६ तामिळर

७ सुकुवर

८ पत्तेनेवर

९ पत्तेवर

१० पत्तेवर

११ वंवर (धागार)

१२ वळवर

१३ नळवर

१४ तमिळर

१५ मायुसर = महात } इतिहासक

१६ परवर

१७ कयडुवर

१८ वाणियर

१९ वाणियर (वाणियर)

२० एल्लु कारर = निहारी

२१ धवेकारर = रंगारी

२२ एलेय वाणियर = तालोळी

२३ गरवर

२४ कुरवर

२५ वेडर

२६ केम्मार

२७ थोदियर

२८ तुळवर = हलक्या जातीचे घोषा

मुद्राधिकृत जगांत त्यांच्या विशेष गुणगुणले पूर्वाच्या इतिहासा-
मान उच्च दर्जा व हाकारे मिळाली होती त्यांनी बलक-
यर (उभयपक्षा हाताचे) म्हणतात शत्रु शर्का सधे मुद्रांनी
इतकियर (दाव्या हाताचे) म्हणतात बली जातीच्या

अकतापसम्प्राप्त्यामध्ये तीन जाती आहेत — (१) मदपक्षे-
तेथील राजाच्या रखेली वंशज, यांना मदपक्षी (स्वयंपाच-
वर) म्हणत. कारण रखेल्याचे काम वाढणे वगैरेचे आहे
(२) मल्लभारदे एक कोळारचे, पण मल्लभारच्या राज्या-
तून आलेले होत (३) परदेशर-यांपैकी काही परदेशचे
व काही गुप्तमगिरांतून मुक्त झालेले होत यांच्याबद्दल
जागीने काही सांगता येत नाही

पूर्वी मेल्लु पीळोन बेट ओलाव होते त्यावेळेस कोळ-
ारदल (कोलेमदल) च्या राजांचा पुत्र सिद्धकुमार आपले
अम्मलदार व काही कुठरे राजपुत्र यांसह जहाजातून आला
अणि तेथील हवेंने व सुपीकतेने खुप होऊन त्याने तेथेच
आपले राज्य स्थापन्याचे ठरविले नंतर बनाने, पाल्यमेलकम्
(मदुरा) च्या चंद्रवशीय राजास मिरमिराळी कुटुंबे तेथे
बस्ती करिता पाठविण्याची त्याने विनंति केली आणि त्याच्या
मुलीसहि मागणी पातळी, या राजाने ताबडतोब कबूल केली,
आणि मुलीवरुवर पराच लयागमा रदाने पाठविला नंतर
त्याचे धाढीने लग्न झाले आणि श्याना तेथे राज्यभित्तक
झाला टेंडुगामुन तेथील राजे मदुरेच्या चंद्रवशीय राजा-
च्याच सुची बरतात. राजाची भाषा तेलुगु (किंवा तेलिंग)
आणि राणीची तामिळ अहल्यामुळे दोन्हींची मिसळ होऊन
मिसरीच एक भाषा तयार झाली आणि लामालुळे दोन
शेकाचे मिश्रण होऊन तिचे लोक झाले त्यास सिंगकुमारम
किंवा सिंगली म्हणतात तसेच मयुरेच्या राजदम्बेने आणि
तिच्या बरोबरच्या केवानी मुद्रांची धूना इकडेहि चालू नेली.
ही सारी राजपुत्र व इत्यादिका लक्षाची हकीकत राजतरंगकरी
राखतीति, राजवली वगैरे सिंगली ग्रंथांमध्ये आहे, तथापि
काही निरनिश्चया गोष्टी प्रचलित आहेत त्यात ही गोष्ट आहे

तामिळ व आर्य व सत्कृति — तामिळ देशाचा
प्राचीन इतिहास अद्याप उल्लंघ झालेला नाही या देशात
राहणारे अत्यंत प्राचीन रहिवासी ओरिसियानियातील इहा-
णाच्या निघो जातीपैकी होते, असे काहीजण मानतात
तथापि हे कदापि सिद्ध झालेले नाही तामिळ लोकांपैकी
त्यांच्या देशात इहास असलेल्या लोकांसहर्षाच्या कोणत्याहि
प्रकारच्या दत्तक्या तामिळ लोकांत प्रचलित नाहीत हे
कोळबेल याचे मत आहे की, तामिळ वाटुभूपातील
लंबात जुने लेख दिल्ली वाक्याच्या ८ व्या वाक्याच्या पूर्वीचे
नाहीत त्या देशात पुराणे म्हणून जे ग्रंथ आहेत त्यात
अथवा प्राचीन काव्यापासून वा इतिहास सांगण्याचा प्रयत्न
केला आहे पण वास्तविक त्यात वादित दत्तक्याखेरीज
अधिक महत्त्वाची माहिती नाही रामायण आणि मनु-
स्मृति या अथवा अशा छोटेख आहे की, काव्यामंडल
किनाऱ्यावर नारायणक " मेल्लर " लोक रहातात व ते
अथवा त्याचाराणाला व्यापय करतात तामिळ भाषेचे
पुष्टिपण करून आर्यपूर्वकालीन दावित लोकांच्या संस्कृती-
बद्दल जे जेत्ववेलेने पुढील अनुषंगाने काढली आहेत —

“या लोकांवर राज्य करणारे राजे असत ते तत्वंदी केलेल्या राज्यांत रहात; अत्येक राज्याचे राज्य हद्दामगार प्रदेशावरच असते; त्या लोकांना प्रेम माहीत नव्हते; इतकेंच नव्हे तर जिद्धिप्राची कोपती जिद्धिहि त्यांना माहीत नसावी. पण त्यांच्यामध्ये वाट लोक असत व ते मोठ्या जमताच्या प्रसंगी कवने म्हणून दाखवीत; त्यांनी जल व फोतीला पाहिली नव्हतीच्या उपयोगांतल्या सर्व वात पाहिले होते; तसेच त्यांनी प्राचीन लोकांना माहीत असलेले व्यावसायीक प्रह, युध व शस्त्रे देखील कळून माहीत होते; त्यांनी संख्या १०० पर्यंत व त्यांपेक्षा कितीकांनी हारापर्यंत माहीत होती, पण त्यांच्यातुल्य सशस्त्र व फोटी या सध्याबद्दल त्यांना ज्ञान नव्हते. रोगांपरील औषधी त्यांना माहीत होती पण वैद्यकशास्त्र किंवा प्रदेवाले पैद्य यांच्यामध्ये नव्हते. ते लोक लहानसहान गावांतून रहात असत, व लहानसहान होण्या तयार करीत असत. त्यावेळी मोठाली बाहेर नव्हती, मोठाली अहाये वीण समुद्रावर दूरच्या दैवाशी व्यापार करण्यासाठी प्रगति साध्यामध्ये झाली नव्हती. लिसेनसी मात्र त्यांचे दृष्ट्यक्षम असत. कारण त्यावेळी तेथे खोल समुद्र नगून पाणी जाता येण्याकारण तेथे पाणी असावे असे वाटेत. तेथे किंवा खंड हे भौगोलिक संज्ञादेशीक शब्द त्यांना माहीत नव्हते. शोतकीचे ज्ञान त्यांना होते; सुद्धावेदि ते शोकी असत; बापड विणने, त्याला रंग देणे, या व जीवित्या अथवा अजणत्या इतर सामान्य कला त्यांना माहीत होत्या पण चित्रकला, शिल्पकला किंवा खोदकाम तसेच ज्योतिषशास्त्र, फलज्योतिष, तत्त्वज्ञान, व्याकरण इतरे कोणत्याहि प्रकारची विद्या त्यांच्या मध्ये नव्हती. त्यांची बौद्धिक प्रगति किती झाली होती हे बौद्धिक व्यावसायिकेधाने त्यांच्या भाषेतील शब्दांवरून स्पष्ट होते. ‘विचार’ या शब्दाचा त्यांच्यामध्ये होता, परंतु स्मरणशक्ति, समसर्पिकयुद्ध, इत्यादी बौद्धिक किंवा मानसिक व्यापार दर्शविणारे शब्द त्यांच्या भाषेत नव्हते.”

यामबळाच्या पूर्वाधीत (ओल्ड टेस्टमेंट) आणि मीक व रोमन केलकांच्या प्रभात प्राविदीभाषेतील लोक, त्यांची हस्त्याची ठिकाणे, प्राणी व पदार्थांचाच शब्दांशिखरे शब्द सापडतात. यावरून काही प्राविदी भाषा फार जुनी असली पाहिजे हे निश्चय सिद्ध होते तसेच काही प्राविदी शब्द रमायण व महाभारत या ग्रंथांत सापडतात. वैदिक वाङ्मयांत मान प्राविदी शब्द मुख्य वाढणेत नाहीत असे मॅक्समुलर म्हणतो. आर्य लोक हिंदुस्थानात आले तेव्हा उत्तरहिंदुस्थानातील मूळच्या लोकांपेक्षा त्यांच्या धर्मधर्मात असे लोकांना पण दक्षिण हिंदुस्थानातील लोकांपेक्षा आर्य लोकांना पुढे करारी लागली महाभारतच्या पुराणा नाही. प्राविदी व आर्य या दोन समाजांच्या मिश्रणासंबंधाने डॉ. कॉलवेल म्हणतो:—

“हिंदूच्या चातुर्वर्ण्यसुक्त समाजात प्राविदी लोकांचा जो समावेश झाला व त्यांना एतेक याच्याएवढी प्रगती नव्हती त्यामागिदान प्राप्त झाले ती मोठेपण येण्याला आर्य लोकांना सुद्धा करावे लागले नाही, तर ही आर्य लोकांनी स्वतःच्या संस्कृतीचा आणि वसाहतीचा अधिकधिक फायदा दक्षिण हिंदुस्थानावर केल्यामुळे झाला पूर्ण शांततेच्या मार्गावर पडून आर्य. आज तामिळ लोकांच्या महाभारतवाला जो मान आहे आणि पूर्वापरंपरेच्या निदर्शक अशा ज्या गोष्टी झाली अस्तित्वात आहेत त्यावरून असे स्पष्ट दिसते की, आर्य लोकांनी प्राविदी लोकांवर आपले जे प्रभुत्व त्यावेळी ते केवळ आपल्या बुद्धिप्रभावात आणि राज्यकारभाराविषयक कौशल्यमानेने होय, मुद्रामार्गे नव्हे.”

उत्तरेकडील प्राचीन संस्कृत वाङ्मयामध्ये ज्यात या ग्रंथकाराचा मोठा दर्जा आहे पण दक्षिण हिंदुस्थानात व्यापार इतकीच मोठी योग्यता अगति झाली मिळालेली आहे. नव्वेवें प्रमाणे अगति जगाचे नाव आहे पण त्याच्या पूर्वर्तीच्या सामिळ वाङ्मयातील सर्व कथा रामायण व महाभारतामधून घेतलेल्या आहेत अगति जगासंबंधी डॉ. कॉलवेलचे म्हणणे पुढीलप्रमाणे आहे:—

“उत्ता हिंदुस्थानातून आर्य लोकांची जी मोठी टोळी दक्षिणेकडे बसवून करण्याकरिता गेली तिचा पुढारी अगति जग होय. उत्तर हिंदुस्थानात अगति हा एक क्षणीमधील नावाप्रमाणे राहिलेला पण दक्षिण हिंदुस्थानात प्राविदी लोकांच्या मध्ये शाली व बाह्यमय यांचा अगती जाण पुढे म्हणून त्याला फारच पूज्य मानतात त्याने वाटेतील विषय इतरे विकट पारवतूनहि वाट काढून घेत केवळामोरीनपर्यंत प्रवास केला. ‘तामिरगुनि’ असे अत्यंत लघुत्वादेशीक नाव त्याला दिलेले आढळते पहिला पावला राजा कुवेरेवर याच्या दरबारी त्याचे मोठे वजन होते आणि अगतीने आपल्या या विद्याला ज्ञानप्राप्ति करून देण्याकरिता प्राथमिक स्वरूपाचे विविध विषयांवर अनेक ग्रंथ लिहिले त्या ग्रंथांमध्ये अर्वाचन त्याचा व्याकरणविषयक ग्रंथ फार प्रसिद्ध पावला. अगति जगाबद्दल प्राविदी लोकांचा पूज्य भाव इतका वाढला की, लोकांच्यामधील एका ठळक तात्त्वाची (कॅनोपस) अगति जगाचा तारा उर्फ अगतीमर म्हणून केवळामोरीनमधील लोक पूजा करू लागले. दुसऱ्या मताचे बरेचसे हिंदू लोक अगति जगाच्या अगति जगाचे पण तो अगति स्वरूपात वाच कातो, व त्याने रहस्याने ठिकाण अगत्याची टेंकडी—(‘अगत्यामते’ पहा) ज्या ठिकाणातून वाघपर्णा नावाची तिनेवेडीकडील पवित्र नदी उगम पावते ती टेंकडी—आहे असे मानतात.”

वास्तविक वास्तव अगतिजगाच्या जोबावर जे अनेक ग्रंथ मोठ्यात त्यापैकी एकहि खुद्द स्थाने लिहिलेला नाही. एकतर इतका मजबूत आहे की, त्यामध्ये नाव हिने आहे ते खोपिपत्र भाषेतील

आहे. या प्रभावे कर्तृत्व अगस्ति ऋषीकडे देण्याचें कारण हें की त्या प्रभावांनी महत्त्व प्राप्त व्हावें. द्राविड देशातील स्थानिक पुराणात मदुरा येथील राजाच्या नावाच्या ज्या लावलाव याचा दिलेल्या आहेत त्या सर्व काल्पनिक आहेत असे डॉ. कॉम्बेवले उपलब्ध असलेल्या खोदलेलांच्या पुराव्यावरून म्हणतो.

म दुरा वि या पी ठ.—पाण्य घराण्यांतले घरेचसे राजे विघेचे आश्रयदाते होते तत्कालीन कवी या राजांच्या दरबारात कविता म्हणवून दाखवीत व मोठमोठी वसिंते मिळवीत वेदाशेखरांनी तामिळ भाषेच्या व वाङ्मयाच्या वृद्धीकरिता मदुरा विद्यापीठ स्थापलें असे म्हणतात, व त्याचा मुलगा वधाचुरमणी यानें त्या पांडाला चोपली सदत केली. मदुरा येथील विद्यापीठ त्या काळी हिंदुस्थानांत फार प्रसिद्ध होतें. विक्रमादित्याच्या दरबारात ९ विद्वद्गण होते असे म्हणतात. पण मदुरा पीठासम्यें विद्वानांचा संख्या त्याच्या पाचपट होती मदुरा विद्यापीठांनं तामिळ वाङ्मयाची फार वाढ केली पण या विद्यापीठांत पुढे तेथील अभ्यापक व वैशेष पंथी उपदेशक यांच्यामध्ये मोडण सुरू झाले व तें संस्कृत व तामिळ या दोन भाषांच्या आपसातील वर्चस्वाबद्दल होतें आणि अखेर या भांडणासुद्धें मदुरा येथील विद्यापीठ बंद पडलें.

जैन विद्वानांची कामगिरी — पाण्य राजांच्या वेळी जैन लोकांचे प्राबल्य तामिळ देशात बरेंच होतें हे लोक म्हाझगट्टे असत. यानांचे तामिळ भाषा संस्कृतपासून शक्य तितकी अल्पित राखून तामिळ प्रभावी वृद्धि करण्याचें प्रेय आहे. जैन विद्वानांनी लिहिलेले पुढील १८ ग्रंथ मदुराविद्यापीठांनं मान्य केले होते (१) नलदीयर, (२) नमणीकदीकयी, (३) इगियवईनपंतु, (४) इमनपंतु, (५) करनपंतु, (६) उल्लवळानपंतु, (७-११) तोकई (१२) हूरल, (१३) तिरिक्कुक्कम, (१४) असर-कोवई, (१५) वलमीली, (१६) सिरुपांसमूल, (१७) सुतुमोळकंजी, व (१८) एलली. जैन ग्रंथकारांचे सर्वस्व ख्रिस्तोत्तर ८ किंवा ९ ते १२ ख्रि. १३ या शतकापर्यंत होतें. मार्कोपोलोने हिंदुस्थानला भेट दिली त्या ह्मारास राज्य फरीत असलेल्या बुंदर-पांडिय नांवाच्या राजाच्या कारकीर्दीत जैन विद्वानांना पाहून राजांच्या देणानून हद्दपार करण्यांत आले. यावरून जैन पंथाचा पुरस्कार करणारे तामिळ भाषेतील ग्रंथ १३ व्या शतकापूर्वी लिहिले गेले असले पाहिजेत. तोलकप्पयम् या नांवाचा व्याकरणग्रंथ उपलब्ध असलेल्या सर्व तामिळ ग्रंथांत सर्वांतून जुना आहे. तो ८ व्या शतकात लिहिलेला असावा. त्या ग्रंथात जे उल्लारे दिलेले आहेत ते अर्थात त्यातूनहि जुन्या ग्रंथांतले असले पाहिजेत. जैन लोकांनी लिहिलेल्या ग्रंथांपैकी विंशति (१५००० अंमोळाचा) हा आदित प्रसिद्ध ग्रंथ आहे ('जीवकथितयणि' पहा) हा ९ व्या शतकातील असला. नन-मुल हा व्याकरणग्रंथ यागला असून तो वितामभिनंतरचा आहे. रामायणाचें तामिळग्रंथ

जे मापांतर झालेले आहे ते ११ व्या शतकांतले असले असे डॉ. कॉम्बेवलेचें मत आहे.

तामिळ वाङ्मय, प्राचीन.—पाश्चात्य पांडितांच्या मते ३ सनाच्या नवव्या शतकापूर्वी तामिळ वाङ्मय मुळीच अस्तित्वात नव्हतें. एण श्री. कनकसमेच्या मतःप्रमाणें वस्तुस्थिति अशी दिसते की, तामिळाचें स्वतंत्र व उत्कृष्ट असे वाङ्मय नवव्या शतकापूर्वीच लिहिलें गेले होतें, व त्यानंतरचें वाङ्मय म्हणजे बऱ्हांडा संस्कृत प्रभाचें रूपांतर व अंधाधुनकरण आहे असे म्हणण्यास कांहीं प्रत्ययाय नाही. याचा अर्थ कनकसमेस काहीं अगदीं निराळे ग्रंथ सांपडले असा नाही तर काहीं ग्रंथकारास तो द्रिस्तपूर्व काळापासून नवव्या शतकापर्यंत घालतो व इतर अभ्यासक या कवीस घरेच अर्वाचीन समजतात. प्राचीन तामिळ काव्याचा मननपूर्वक अभ्यास करिता असे दिसून येणार आहे की, कांहीं जुनाट ग्रंथ दोन हजार वर्षांपेक्षाहि जास्त पाठीमागचे असून त्या प्राचीन काळी तामिळाचें अरब, ग्रीक, रोमन आणि जाव्हानी यासारख्या राष्ट्रांनी व्यापारी दळणवळण असल्याकारणानें तामिळ लोक संपत्तिमान व सुसंस्कृत होते. भौतिक उत्कृष्टतेच्या विकासाबरोबर वाङ्मयीन चळवळीलाहि एकदम उत्तेजन मिळालें तामिळी वाङ्मयाचा अनुकृष्ट काळ ख्रिस्तशकाच्या पहिल्या शतकातला होव, आणि उमपाण्डय या तामिळ राजाच्या दरबारी मदुरेस भरलेले कविस्मेलन शेवटचे होय. या काळातील पद्मसाहू उपास्त कवींच्या कृती आज आपल्यापर्यंत आल्या आहेत हे कवी अनेक भिन्न भिन्न जातीचे, धर्माचे व तामिळ देशातील निरनिराळ्या भागातील आहेत. यात काहीं निग्रंथ आहेत, कांहीं बौद्ध आहेत, तर कांहीं म्हाझगी धर्माचे आहेत. त्यांच्यात राजे, आचार्य, व्यापारी, बैश, शेतकरी आणि कारागीर असे अनेक पेशाचे लोक आहेत. या देशाचा प्राचीन इतिहास अंधकार व अनिश्चितता यांनी बराच आवृत आहे तरी एकाच काळातील इतक्या अनेक कवींचे ग्रंथ, त्यांवर इष्टप्रकाशाचा मोठा स्रोत पाडतात यात संशय नाही.

प्राचीन काव्यग्रंथ (स. ५०—१५० पर्यंतच्या काळातील) :—सुप्पाल किंवा कुरल, मणि-मेरुल्ल, व शिल्प-कथि-कास या काव्यग्रंथांशिवाय या काळातील दुसरा एक विशेष नामनिर्देश करण्याजोगा ग्रंथ म्हणजे "कलिय-योक्कई" होय. यात कलि छंदीतकी १५० प्रेमगीतें मदुरातील नल्लमुनवर नांवाच्या एका तामिळी पंडितानें संकलित केलेली आहेत या गीतांचे निमाते दिले नाहीत, तथापि यातील विविध पद्यरचना व विषय पाहिले असतां ही सर्व गीतें एका मानसाची नाहींत असें छागलीच दिसून येत गीतें बऱ्हांडा संवादामक असून, व फे वदुपां एक पुत्रा, तिची दासी आणि तिचा प्रियकर दिसतात. या गीतांतून श्रद्ध व प्रवित्र प्रेम उत्तम तऱ्हेने दिग्दर्शित केले असून, पुढील काळातील तामिळ दार्शनिक

पणत दिसून येणारा अश्लेषण व प्राम्थ्य गुंणार यांत कोठें सांपडत नाही. यांतील प्रेम-दर्श्य तामिळांतील स्त्रीपुरुषसंबंध, आणि अनुनय व विवाह यांसेंबंधीची श्यांची विशिष्ट तन्हा अगदी हुबेहुब आपणांसमोर ठेवितात. यांपैकी काहीं दर्श्य पुढें मांडिली आहेतः—शिकारीला जात असलेल्या एका मुक्काला राईत झोल्यावर झोके घेत बसलेली, किंवा ओढयावर अंग धूत असलेली अथवा शेतांत माझ्यावर बसून पाखरें हाकीत असलेली एक कुमारीचा आढळून येते व तिच्या सौंदर्याला मोहित होऊन शिकारीचा पाठलाग करण्याच्या निमित्तानें तो बाराबारा श्या ठिकाणी येतो. जर तिच्या डोळ्यांत तो मरला तर ती त्याला आपल्या परी भेट देते, भावल्याबरोबर लांबकिरावयास येऊं देते, नदीला आप्यास त्याची सोबत घेते, इतकेंच काय पण आपल्या मंडन (वेणी-कणी वगैरे) कार्यांत श्याची मदत स्वीकारते व शेवटी तो तिच्याशी लग्न लावितो. पण जेव्हां ती मुवती फार भिडस्त असल्याकारणानें आपल्या अनुनयाला धारा देत नाही तेव्हां तो तिच्या दासीशी बोलणें लावितो, तिच्या (दम्भीच्या) माळकिणीच्या अतुल सौंदर्याची तारीफ करतो, आणि एकदां तिची गांठ घालून देण्याबद्दल त्या दासीच्या हातापायां पडतो. नंतर ती दासी यज्ञमाणिणीबद्दल हलूच बोलणें काढून, मोठ्या अभिमानानें तिच्यावर मोहित झालेल्या त्या तरुण व सुंदर तिन्हाडाच्या उदात्त वेढ्याचें वर्णन करते. तेव्हां हें प्रणयी जोळपें गाथावाद्दरेच्या राईत संमलित होतें; प्रथम दिवसां गांठी पडतात, पण पुढें पुढें ती दोघे रात्रांहि चोरून गांठी घेतात. मग त्रियकर तिच्या थापाकडे मागणी घालून त्याची संमति मिळवितो; किंवा आपल्या त्रियकरिणीला असें सांगतो कीं मला दूर प्रवासाला जाण्याचें असल्यानें थोडे दिवस तरी आपला वियोग होणार. सुवर्तची दासी त्याला रद्दगमाविषयी गळ घालते, वाटेत हिल्ल पशू व पाशशी मनोवृत्तीचे चोर आहेत, तेव्हां तुमच्यावर अनेक संकटे ओढवतील अशा प्रकारची त्याला भीति घालते; व तात्पर्य भराभर जात आहे, तें पुन्हां कोणत्याहि प्रास होत नाही. शिवाय आयुष्यांतील सुखे अनुभवणावा हा काळ आहे, वेगिरेची त्याला आठवण देते. एक दिवस जर तुम्हां संकेतस्थानी आला नाही तर मारुसाहेब किती दुःखी होतात, तेव्हा आपण जर त्यांना सोडून गेलात तर वियोगदुःखामुळे त्यांचा अंत होणार आहे अशी स्वतःला भीति वाडत असल्याचें ती दासी त्याला सांगते. याउपरांहि जेव्हा तो त्रियकर आपला हेका सोडीत नाही तेव्हां ती तरुणी आपल्याला बरोबर नेण्याविषयी त्रियकराची विनवणी करते; पण तो तिला असें समाजवतो कीं तूं नाजूक व भित्री असल्यानें तुला इतका लांबचा व कडिग प्रवास होणार नाही. यावर ती उत्तर देते कीं, अरण्यांत देखील दुरगाच्या-मागून हरिणी जाते. आपण मला सोडून गेलात तर मी सापें

विणें बजे करीन व आपला त्रियकरास घेऊन मरेन. आतां माझे हृदय आपल्या हृदयाशीं बद्ध झालें आहे, तें तेंथें तसेंच अर्भू या; त्याला माझ्याकडे परत पाठवूं नकां. कारण तें मला दुःखदायक होईल या उत्तरानें ती त्रियकराला निष्ठुर करते, व त्याच्याबरोबर पळून जाते. या तरुणीची आई तिला बोधांत फिरते व जो प्रवासी भेटेल त्याला, एक मुलगी एका तरुण मनुष्याबरोबर जाताना रस्त्यांत तुम्हां पाहिली कां! असें विबारीत मुठते. वाटसरु तिचें समाधान करून सांगतात कीं, “आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या मुक्काबरोबर आपणांत तुमच्या मुलीनें गैर तें काय केले? मोत्याला जन्म देणाऱ्या सागराला त्याचा उपयोग काय? ज्या गिरीवर वंदन उगवतो त्याला त्यापासून काय फायदा? पोवळी ज्या राडकावर वनतात त्याला त्यांचा काय उपयोग होतो? जो त्यांना घारण करील त्यालाच त्यांचा उपयोग, याचप्रमाणें आपल्या आवडीच्या मनुष्याबरोबर तुम्ही मुलगी गेली आहे.” काही दिवसांनीं मुलगी आपल्या त्रियकरासह आईकडे परत येते व या तरुण शोढप्याचें नेहेमीच्या शिवाजप्रमाणें लग्न लागते. जर राजाच्या नोकरीनिमित्त तो त्रियकर दूर देशी गेला तर ती मुयती खिन्न होते, आपल्या मैत्रिणीची संगत टाकिते, एकदां रडते, एकदां हुंस्ते. आपल्या भांवताळच्या तिचीं व वस्तू देखील आपल्या शोकांत भाग घेतात अशी ती कल्पना करते; उदाहरणार्थ, सागर रडतो, वाळूचे डोंगर कंप पावतात, झाडांची पानें खालीं माना घालितात. ज्याची नौका समुद्रांत फुटली आहे अशा अपतित नाविकाप्रमाणें आपली स्थिति आहे असें तिला वाटतें. इलवू वृक्षावर क्रिमिजी फुलें व कोंपूर सोन्याचीं फुलें बहरली आहेत व नदीतीरावरील सर्व झाडे फुलली आहेत; मधुकर गुंजारव करीत एका फुल्लवरून दुसऱ्यावर उडत आहेत; कौकिल शब्द करीत आहेत आणि सर्व सृष्टि मर्मेत आहे पण त्रियकराच्या वियोगामुळें आपलें हृदय मात्र शोकपूर्ण आहे असें ती पाहते. तिला असें स्वप्न पडतें कीं, आपला त्रियकर परत आला आहे व आपलें म्लान वदन पाहून त्याला गहिबूर येतो व तो आपले पाय घरून क्षमायाचना करीत आहे मग आपण विनोदानें पुष्पमालांनीं त्याला प्रहार करीत आहां तेव्हा तो आपला अपराध समजाऊन देशाविषयी कोंपल्या आवाजात आपणाचा विनंति करतो. अशा सन्नेहें स्वप्न पडल्यामुळें आपल्या त्रियकराची खबरकर भेट होईल या आशेनें दुसऱ्या दिवशीं मकाळीं ती प्रपुष्टिग्न असते. तिचो दासी तिच्या त्रियकराच्या श्रेष्ठगुणांची तिला आठवण करून देते व तो तुला टाकणार नाही असें आश्वासन देते. याप्रमाणें कलिय-योकींचा थोडक्यात गोपवारा बर दिला आहे. मुष्पल, शिलप्प-अधिकरम्, माणिरेकळई या काव्याचीं कथानकें कनकशेनें (‘दि तामिल्लस १८००, इयर्स अगे’) या ग्रंथांत दिली आहेत.

आतां यापुढील लहान काव्ये कवीच्या नांवाच्या किंवा दिली आहेत.

कलय-पलई (इ. स. ३०-६०) :—या कवीबद्दल स्वतंत्र लेख १० च्या विभागात आला आहे.

उरिगिरिक-कसनर (इ. स. ४०-७०) :—यांनी दोन काव्य लिहिली; एक विरूपनरुप-पदद्व आणि दुसरे पदितपल्लव-पठिते सुमारे इ. स. ५० त लिहिले. त्यावेळी काचीचा राजा जो पिरयन याच्या ताब्यात चोलप्रदेश होता. तरी पिरयन हे काव्य राजप्रवेशापर असले तरी गोपीगीताच्या पतीवर हे बनले आहे. या राजाच्या मुलुखातील तिरनिराळे देशांचे यांत प्रतिबिम्बित केले आहेत; उदाहरणार्थ, मिठाचे व्यापारी सह-सुदुप उयांतून प्रवास करतात त्या नैलगाड्यांच्या लायलचक मालिका; मिन्पोची पोती वाहून जेणाच्या गाढवांचे तांडे; उयावर शिपाई राखण आहेत अशी अकात-नाची; शिकारी, घनगर व शेतकरी याची वस्ती असलेली गावे; जहाजांनी भरलेली बंदरे आणि कांची हे राजधानीचे शहर इत्यादि दुसरे काव्य इ. स. ७० च्या सुमारास कारिकल बोलाच्या कारकीर्दीत रचले गेले असावे. कारिकल बोलाच्या कविरिपदिनमु नावाच्या राजधानीचे यांत वर्णन आहे.

मुदय-यामक-कम्रियर (इ. स. ६०-९०) :—यांनी कारिकल बोलाच्या स्तुतिपर पोन्नर-भारप-पदद्व हे काव्य रचिले. त्यात, कारिकलचे लहानपणीचे तुरंगीतून पलयन; वेमिलच्या संध्यामात त्याला छामलेला जय; राजा व योद्धा या दृष्टीने त्याची पुढील कारकीर्द; त्याच्या दरबारी जेणाच्या मादारी व कवींनी त्याची अतलेली अभय व उदार वागणूक वगैरे विषय येतात.

रविलर (९०-१२०) :—ज्ञानकोश, विभाग १० पहा.

नकीर (इ. स. १००-१३०) :—हा मधुरंगल मुका शिष्टकाचा मुलगा होता. आपल्या कवितांतून त्यांनी कारिकल व किरी-वलवन हे चोल राजे, पांडव राजा नेडुन-वेलियन आणि बर राजा वान-वर्मन्ड उर्फ अचन यांचा उल्लेख केला आहे. तिद-मुदय वपउड व नेडु-नल-वड्ड ही त्यांनी दोन काव्ये काढली सध्या उपलब्ध आहेत. पहिल्यात सहा शेंकड्या, बारा हात अतलेली बुद्धदेवता मुख (कार्तिक-रामी) याची स्तुति आहे, व दुसऱ्यात मधुरंगातील मोठी हिरारात्र बघिलेली आहे. पंड्यार उत्तरवायु तागाच्या सार्व-मधून नेळन मधुरंगाल रंद रलयारुन वहात आहे; यार बारा भात येऊ नये म्हणून दारे व तिरुक्का यच्च सावुन येऊन राण्यागारांनी अग्नि प्रदीप्त केले आहेत; पांडव प्राणा-दात, कोणारच्या राजांची उदयाकरिता रुसैय्य गेलेल्या आपल्या पतीविषयी विचार करीत राणी मेचकापर पळली आहे व तिचे नेत्र अश्रूंनी भरले असून गालावर रयांचे ओपळ वहात आहेत, इकडे पाचव राजा घनूच्या इतिहासा आपल्या मोठात गणाच आहे, पण तो राजाविषयी विचार करीत नवून जयमी हालेल्यांनी भेटण्यात व त्यांच्या दुष्टपे-र्यांनी आणि मोठाच्या गरुडगंधर्वा द्रुम कोड्यात गुंतलेना आहे वगैरे. ही दोन्ही काव्ये उत्तम बटली असून त्यांचा

विषयहि हृदयंगम आहे. या कवींची किरकोळ पद्ये पुरननुष, अकननुष, कुळ्योकड आणि नर्रिदन या काव्यसंग्रहांतून सांपडतात.

नकीर याच्या काव्यात त्याच्या समकालीन गोष्टींचा उल्लेख आढळतो. कारिकल बोलांनी कुंढ नावाच्या भटका या कार्तीनां स्थिर केले; पाचव राजांनी वेरदेशावर हल्ला करून पश्चिम किनाऱ्यावरील मुचिरीपर्यंत तो गेला; किर्लवलवनने लेव्हा पांडव राजावर चाल केली तेव्हा पलयन मारनेने त्याचा मधुरेच्या तळाखाली पराभव केला, इत्यादि निक्किरच्या काव्यांतून इतिहास आढळतो. याची शब्दयोग्यता व रूपरचना अति मार्मिक असून धाटणी ग्रीक व सनोस असते; पण आपली विद्वत्ता प्रदर्शित करण्याचा प्रयत्न केशवमुळे कधी कधी पांडिय काजील डौलाचे दिसते. वर उल्लेखिलेला दोन काव्यांखेरीज लहान लहान बज पद्ये त्याच्या नावावर पालतात; पण या पद्यांची भाषा इतकी अवांचीन दिसते की कोणीहि त्यांना बनावट म्हणण्यास झक-रणार नाही. ११ व्या शतकातील " हालस्य महाराम्य " नावाच्या मधुरेच्या शिवमंदिराच्या बळीत या पद्यांची जग-मक्या आलेली आहे. ही बखर संस्कृतात आहे व ती वरून कवीला प्राचीन तामिळी वाङ्मयाचे मुळीचे ज्ञान नव्हते असे दिसते.

सामूलनार (इ. स. १००-१३०) :—११ व्या पुष्क-ळशा कविता अकननुसमध्ये व कांही थोड्या कुंढ्योकड व नर्रिदनमध्ये आढळतात. या कवितांवरून असे दिसते की तो मोठा प्रवासी असून, बर, चोल आणि पांडव राष्ट्रे, एवम-नड्ड, गुल नाड (दक्षिण कानडा) आणि एदमद-नड्ड (म्हेवूर शेत) या भागांतून तो फिरला; तो नेहमी वैक्कडसु (अर्था-चीन तिरपावत) या संपत्तिमान व सुशोभित वड्डराचा उल्लेख करतो. येरंग-चोई-उडियेच-बेरल, बेरल-अचन, पोपिय कोणारवर सैय्य येऊन येणारे अनौरस मीर्ये राजे, इत्यादि प्राचीन राजांचा त्याने उल्लेख केलेला आहे.

कल्लदनार (इ. स. १००-१३०) :—ज्ञानकोश, विभाग १० मध्ये या कवीसंबंधी स्वतंत्र लेख आहे.

सातकुर्ग-मय्यनार (इ. स. ९०-१३०) :—अथवा मानकुचीचा मय्यनार. हा तामिळ वाङ्मयात उल्लेखिलेला पहिला कविज्ञानमणि होय. नेडुन-वेलियन हा पांचव राजा आपल्या दरबारातील सर्वत्र कवि म्हणून याचा उल्लेख करतो. याची कांही पद्ये पुरननुसमध्ये आढळतात; पण याची उपाविषयी रयाति आहे ते काव्य म्हणजे मधुरेक-काची होय; हे नटुन-वेलियन राजाचा वर्तून लिहिले आहे. हे नतिपर असूनहि उपाकरिता लिहिले आहे त्या विमलपुड, महावाकडी व स्वतः कवीचा सज्जमान आणि राजा यात दृक्कासाखी त्याची धाटणी आहे. काव्याचा आरंभ प्राचीन पांड्यांशी संध्यामात्रात, ज्याय व युद्धिमात् यांच्या उदावदार वर्णनात करून, गैतार नड्ड-वेलियनचे

विविध पराक्रम ओगटवी जावतीं कवितां आसत. राजाच्या अंगचे गुण, सत्य व न्याय यांविषयी त्याची प्रति, विश्वास मैत्री आणि निर्भय यौघ, मानार्थेवधीची त्याची उच्च कल्पना आणि अमर्याद दानशीलता यांबद्दल कवीनं पुष्कळ प्रशंसा करून राजाला अशी आठवण दिली आहे की, पाळ्याच्या सिंहासनावर पुण्यापूरी अधिष्ठित तालेश्वा अनेक महान्न व श्रेष्ठ राजांपेक्षा आतां कोणतीच उरला नाही ।। यारुदे, पांज्य-धापाठ्याखाली जतनाच्या सुपीक जमीनी, कुरणें, अरव्यें, चोंगराळ मुलूख, सनुदकितारा आणि त्यावरील ज्वांत लाखें मिठापरें व केवळ अद्वैत, मोती काटणारे घोंगे लोक व्यापार करीत आहेत अशी बंदरें यांचे सविस्तर वर्णन दिलें आहे. नंतर मधुरा खडगावतील हस्यं रेखादून रोवटी राजाला पूर्वांचा नांवलेखिक संभाळून, धर्माच्या ठिकाणी निघा ठेवून, प्रभेचे अक्षय हित पाहण्याचा उपदेश केला आहे या काव्यावरून असे दिसतें की कवि मोठा निमग्नप्रभो, व लोक आणि लोक-रीती यांचें नीट निरीक्षण करणारा होता. यानें केलेली वर्णने वस्तुनिष्ठदर्शक आहेत, पण त्याची भाषासरस्वी नदिरा-सारखी प्रगल्भ व श्रेष्ठ नाही

तिरु-विठु-नर (इ. स. १००-१३०) .—तामिळ भाषा नोंपयेंत अस्तित्वात अहं तोंपयेंत कुरल किंवा मुप्पल याचा कर्तो म्हणून याची कीर्ति अलंद राहिल याच्या समकालीन मीपकारांनी—उदाहरणार्थ चौपलदे-चट्टनार आणि इलेको-आदिक यानीं—कुरलमधील उतारे उद्धृत केले आहेत. १८०० वर्षे झाली तरी तामिळी लोकांवरील कुरल कव्याचा पगडा कमी झालेला नाही व भाषा किंवा विचार यांच्या दृष्टी-नेहिले कोणी संशय व्यक्त करणाला घजावत नाही. दहा-पेक्षा जास्त टोका याच्यावर लिहिल्या गेल्या आहेत, पण हल्ली भासू अभ्यासली जाणारी टोका म्हणजे परिमल-अल-वर यांचे लिहिलेली होय.

कोयुर-निलर (इ. स. १००-१३०) .—हा संप्रदायावरील राजांच्या दरबारी प्रख्यात होता. पुरनपुळमध्ये वेड-चैत्री-नलंक-किळी-नलवन याच्या प्रशंसापर केलेली अनेक पद्यलंके आढळतात. नलंक-किळीच्या कारकीर्दीत तो व त्याचे धाकटे भाऊ याच्यामध्ये जेव्हा लढाया चालल्या होत्या त्यावेळी कोयुर-निलर, नेडुळ-किळीच्या मोठात होता. तेव्हा नलंककिळीने १५५० उरेंयूर व मत्ताडून अथवा यांना वेदा पासला, त्यावेळी कोयूरने भावाभावात सत्य घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. एरुदो नेडुळ-किळी हा एका भराय कधीला हेर समजून ठार मारीत अशा कोयूरने स्थाला जोवदान देवावेळ, किळी-नलवनयाच्या कारकीर्दीत जेव्हा राजानें मलयमनाचे दोन पुत्र पकडून हत्तीच्या पाया-खाली त्यांना तुडविल्याचा हुकूम सोडला, तेव्हा यांचेच त्याच्या पूर्वजांच्या प्रख्यात दयाशील कृत्यांची त्याला आठ-वण देऊन तो हुकूम रद्द करविला. जेव्हा या राजानें चेर राजावर स्वारी करून कडर या रागधानीला वेदा वातला

तेव्हा कोयुर-निलर आणि दुसरे दोन कवी चोल छापागत होते.

इरैयनार (इ. स. १००-१३०) .—इरैयनार-अकनो-रल नांवाच्या शृंगारकाव्यावरील एका व्याकरणाचा हा कर्तो होता पुढील काळात या ग्रंथकर्त्याचें नांव व शिवाचें नांव एक करून याची साठ सुत्रांची एक लहान पोथी प्रत्यक्ष शिवानें लिहिलेली आहे असे मानण्यांत आले.

परवर (इ. स. १००-१३०) .—या काळातील बहुतेक मोठाप्रमाणें यांचेहिले चेर, चोल आणि पाण्ड्य राष्ट्रांतून हिंडून मोडमोड्या राजांच्या दरबारानां व लहान लहान संस्थाना-काच्या राज्यांना भेटी दिव्याचें दिसतें. नऊ राजांच्या जुदीचा उल्लेख हा करतो. हे राजे बहुधा कुंभ अश्वमेध व त्याचा परामर्श कारिकल चोलाचें कल्याणविषयी इतिहास आहे. कारिकल चोलाचा नातू चेन कुडुव चेर याचें आर्य राजांचा परामर्श केल्याचेंहिले हा लिहिता. उरैयुरचा राजा थिटून, चोल्याच्या खाणी जेथें बाल होवया रया पली देशाचा राजा जडेवन आणि प्रोथ्य झोंगरातील संस्थानिक थिथियन यांचे शौर्य व दातुल यांविषयी परवरनें त्यांची स्तुति केली आहे पणिद पट्टमथें चेनकुडव या चेन राजाच्या स्तुतिपर याचें रचलेली दहा पद्यलंके आढळतात. अश्वेदर ही कविप्रित्री अथ लिहिले की, जेव्हा अथियरचा राजा नेडुमन अथि यानें करीची रागधानी कोंबुर उभस्त केली त्यावेळी हा तेथें हजर असून त्याचें विषयी वीरांची स्तुति गावली. पण ही स्तुतिपर पर्ये आम उपलब्ध नाहीत ज्या रणभूमीवर नेडु-मन अथिचे दोघे रागधनू नेडुन चेरल अपन आणि वेर बिरल किळी हे अथेकर रणक्षेपमात्र करून पतन पावले रया रणभूमीवर उभा राहून गावलेल्या पद्यांपैकी एकाचें भाषांतर खाली देत आहोः—

“भाषांनी विद्वद् झालेले सर्व हत्ती कायमच जायवंदी झाले आहेत. सर्वे उमदे घोडे आपल्या स्वारासह मारले गेले. रथांतून आगारे सत्तापती आपली तोंडे झालानीं झाकून सर्वे वस्तुसुरीं पडले, मोठी संपवजना करणारे नगारे जमीनीवर खेळन पडले आहेत, कारण ते वाजविणारा कोणतीच हयात नाही. शत्रुपक्षाकडील दोन्ही राजे, लाव भाष्यांनी त्यांचीं घुंगरित अशी वस्तुस्थल विद्वद् झाल्यावरानां धारा-तीर्थी पतन पावले आहेत अरें । ज्वातील दीतल नखतून कमळाच्या देठांची कंकणीं झाडात घालून कृषिबलाच्या मुळी नाचतात व बाघतात त्यांच्या सुपीक प्रदेशांची काय वाट होईल परें”

वेडक कौशिकनार (इ. स. १०० ते १३०) .—हा पेरुंजु-करचा रहिवासी होता. यानें वेनकम्माचा राजा नमन याचा पुत्र नमन याची प्रशंसा मत्तैपुळुकाश काव्यात केली आहे. याच्या काव्यांत नोषियम पर्वतावरील उत्कट देखावा मोठ्या सुंदर रीतीनं वर्णिला आहे सचकावर आदळाच्या घब-घम्माच्या गर्जेनं झोंगराच्या शब्देवर होणारा दणदणट

हस्तिपर्वे ओरहणें, धावे काहीत असताना बायका हाणत असलेले गाणें, गृहाख्यारी करकर आणि बायकांसह ज्ञान-दानें नाचणाऱ्या दासव्या होंगरा लोकांनी घडवलेल्या नगा-व्याचे आवाज, परलोकगती योग्याच्या स्मरणार्थ उमारा लेले ठेवाकेंत दगड, रस्त्याच्या चौकात अशुक रस्ता कोटें आतो हे दाखविणाऱ्या कविता उभारलेले खुणेचे साव, होंगरी जातवें आदरातिथ्य, दोंगरावरून खाली वळत वळत वाहणाऱ्या येथर नदीचा गोरावा ओघ, तरवारी व भाले घेऊन सज्ज असलेल्या वहायकायाकडून सरळिले जाणारे क्लिष्टाचे दारवाजे, नमन पात्राकडून भाटीचें होंगारें सुस्वागत, दोंगराच्या प्रासदायक नदरीमुळे त्यांना हातेल्या अमलवृद्ध राजाचें वृत्तप्रधान, त्याचें गाणें तपोतीर्थात राजाचें स्वाति-काणी यांचे व तोवटी त्यांनी उत्सव जेवण देऊन पुष्कळ मनरायांसह राजांनी त्यांनी केलेली गौरवण हा काव्यविषय आहे.

अवैधर (इ स १०० ते १३०) — ही अति विवशत तामिळ कवयित्री तत्कालीन कथांसाठी आनंद सौक्यमात्र आहे. कारण तेव्हाच तत्कालीन काव्याचा अभ्यास जास्त शिकलेले धर्मज्ञ पण कवितात पण अवैधरचें काव्य वर्ण-मात्रा सिद्धयानंतर लगेच प्रत्येक तामिळ विद्यार्थी हाती घेतो अश्विनि आणि कोनविषय हे तिचे दोन सुप्रसंग तामिळ अकारविद्यार्थी सिद्धिले असून त्यांना तामिळी सुवर्ण वर्णमाला या अन्वयक नावाचे संक्षेपित आहे भाव्याचा धडा अमल्यमाने सहजपणेच काव्यात आपले विचार मांडण्याची वतन कला तिने वैदा केली, आणि काव्यकवना आणि वाङ्मय याकडे तिचा स्वाभाविक कल असल्याने, याच अभ्यास करून आपल्या पुत्राचा तिने हत्ता विकास केला आहे, तिचे नमस्कारीत कवी तिला विदुषी, कविपत्नी असे माने लागले. देदीप्यमान काव्य, कव्यललित पावण्या, आणि कमरेला सज्जित कमरपटा असे तिने स्वतःच वर्णन केले आहे. याकडूनच राजा अश्विषमन अची याच्या दर-बारी तिच्या आयुष्यातील तात्पर्याचा काळ गेला, व राजा कडूनही तिची वहाव होत गेली ती असे सांगते श्री, अश्वि-यमनच्या राजवाड्यातील दिवाणराने आणि सीधप्रात हे समकालीन आयुष्यातील विचारांनी दुमडून जात असत अश्वि-यमनशी तिची सलग तिने स्वतःच खालीलप्रमाणे प्रगट केली आहे — “उपाप्रमाणे अवाउष्य हत्ती पाण्यात बसून मग्न्यांवा-लीत तरांनी आपले पांजे गुळे घुर्व देतो तेव्हा तो त्यांनी जितकी मुगावर अवती, तितकाच हे राजा, आम्हाला सुखकर आणत पण तोच हत्ती मदान्नास घाला असतो जितका हत्ती असतो, तितकाच तू आपला दर्शन आहेस ” जेव्हा एवढी आयुष्यक मुण असणारें नेमि नेलाच्या हाहाय फळ कीर्ती एकाच राजावर अर्पण केले तेव्हा त्याने तें रचन व राजा अश्विषमना दिले तेव्हा ही व्रतक कवयित्री मुदील राव्यात राजाचें आभार मागिती केली

“ हे ज्ञानि ! अश्विषरपते ! सप्रामुदुषरा ! ज्याच्या गळ्यात सुवर्णमाला आहे, व ज्याच्या ककणविभूषित वल-वान हातात प्रिय विनयी तरवार परमलेखी आहे, असा तू प्रत्येक रत्नगणपतर घड्या घुव्या उडवितोस ज्याचा कंठ निव्या आहे, आणि ज्याच्या लोकांवावर चक्रोत्तर आहे, त्या अनुषंग शिवाप्रमाणे तू अक्षय श्रेष्ठ रहा कारण उच पर्यंत वर उगवणाऱ्या नेह्रीवृक्षाचें मधुर फळ मृत्युपून माझे रक्षण न्हातें म्हणून तू मला अर्पण केले आहेस ” एकदा अश्विष-मनाने कावीच्या यादेंभन राजाकडे तिला वकील म्हणून पाठविले होते कदाचित् आपल्या शत्रूविरुद्ध त्या राजाची मदत मागण्याकरिता ही वकिलान असली हिचा शब्द काय झाला हे जरी माहीत नाही तरी योज्याच दिवसांनी अश्विषमन लढाईत मारला गेला, हे खरे या प्रसंगी अवैधर-ने जी पद्ये यादवी ही अतिशय हृदयस्पर्शी अशी आहेत. “ थोडें जरी मद्य असलें तरी तो आम्हाला पिबू देई पुष्कळ असलें तर मगही त्याप्रतिपक्षे गात असताना तो आनंदाने आमच्या बरोबर तें पेटें जेवण साधें असो किंवा मोठ्या मेन-वानांचें अथो, तो पुष्कळ कविप्रीसमवेत भोगवास घेतें जेथें म्हणून हाडामासची समृद्धि असे, तेथे तो आम्हांला देवी, व जेथें बाण व मासे रोखले जात असत तेथे आपण स्वतः उभा राहो आपल्या मुगधित हस्तानी तों माझ्या कोक्यावर पावटपा मारी द्याय ! द्याय ! ज्या वेळी आम्हांने त्याचें अति प्रिय वक्षस्वत विदारण केले, त्यावेळी त्याने भिक्षा पात्र, राजाचे आश्रित असा गरीब लोकांचे हात आणि त्याच्या दरबारातील विद्वान कवींच्या मित्रा ठेवून दाखवला ! म्हणून म्हणून त्याच्या आश्रितांचे केले अथ साळे ! अहो, तो आमचा प्रियकर राजा कोटें गेला ! आता गाणारे माट किंवा त्यांनी वहीत देणारे यजमान लयाला गेले ! पण जगाच्या निष्पयोगी असा नचाच्या शीतल तीरावर उगव-णाऱ्या पण अनुपभोग्य असा पद्मनर फुलासारखे अनेक लोक ह्यात आहेत ! ” अश्विषमन अश्वि याच्या मृत्युनंतर तिने मोदिनाष्टत प्रवास केला आणि काही वर्षांनी यकटूर येथे ती परत आली यादिकाणी जेव्हा अचीच्या एमिनी नावाच्या मुलाने तिचा बांधवा तत्कार केला तेथील सरका-राविषयी तिच्या काव्यात वर्णन आहे

चोल राजा पेधनर किती यानें मेव्हा मोठा यत्न केला, त्यावेळी हो आली होती, आणि दिनें रया प्रसंगी एकत्र बसलेल्या उग्र-नेह-वळपी, पेध-नर किष् आणि चे-र-मनिका या विधा तामिळ राजांनी उद्गून मागण केले “ आपल्या सर्व आयुष्यात चावती कृत्ये करा तीच पुढें तुम्हाला उप-योगी पडेल ” तिने उपदेशिलेली वृद्ध गतें आणि व्यास-हारीक बेदाठ सांच एक नमना म्हणून अतीवोढातील आठ ओळीचें आवाज पुढें दिले आहे —

(१) दान करणाऱ्याची इच्छा पर

(२) कोष आपल्या पहिले

(३) गुला जितकी मदत करता येई तत्कळ असेल तेवढी करण्यात जुळू नकोस.

(४) मिश्रा देत असताना भाव येऊ नकोस.

(५) बुद्ध्याजवळ ये असेल तें काढूं नकोस.

(६) धर्मात कसूर करूं नकोस.

(७) संस्था आणि अक्षर यांच्याकडे दुर्लक्ष करूं नकोस.

(८) मिश्रा मागें लाविल्याची गोष्ट आहे. रसवादि.

इडैय काडनार (इ. स. १०० ते १३०).—ऊस्तामूरी काव्याचा हा कवी. हे काव्य सध्या उपलब्ध नसले तरी यथ्यअंशक-कलय यावरील गुणधाराच्या भाष्यात ह्याचा उल्लेख आढळतो. चोल राजा किरी-वल-वन याने नेर राजघाणा कडून हिला घेवा दिला त्यावेळी याचे तेंपे जाऊन राजाची भेट घेतली होती.

चीट्ट-लेय चाटनार (इ. स. ११० ते १४०).—हा मधुर-होल मुसाव्याचा मुलगा होता. हा बौद्धधर्मी असून कवि, तत्वज्ञानी आणि परमार्थज्ञानी म्हणून प्रख्यात होता. त्याची कीर्ति तामिळी पांच आदिमहाकाव्यांपैकी मणिमेकळे या काव्याचा कवी म्हणून आह-हा लेखनाचा उल्लेख नमुना असून यात अतिशुद्ध असे अनेक उतारे आहेत. घाटणी साधवी डोलाची आहे आणि मौजिलेली वाक्ये चांगली घडविली व अक्षेपूर्ण आहेत. सृष्टिकर्तृनाम तर याचा हातखंडा आहे. मणिमेकळे नायिकेचे स्वभावविशेष याने फारच उत्तम रेखाटले आहे शुद्ध, तथ्य व एका मठीची मुलगी अस्तीति ती आपणाला धर्म-ह्यापासून वाढून घेते व एक बौद्ध भिक्षुणी बनते. प्रत्यक्ष शुद्ध शुद्धराज तिच्यावर प्रेम करीत असताना ती आपले मत सोडीत नाही, आणि खोटा लग्नाविर्भाष दाखविणाऱ्या सोंगावणीप्रमाणे न वागत आपल्या त्रियकराविययी तिला सतीप्रमाणे घेता वाटते, म्हणजे त्याला कामुद-तेपासून परवृत्त करण्याचा आणि त्याचे गीवित कविय व आध्यात्मिक करण्याचा ती प्रयत्न करते. या महाकाव्याच्या दोवट्याचा चार प्रकरणात वेदांताच्या सहा शाखाविययी विवेचन असून त्या ठिकाणी कवि तात्विक सूत्रमूर्त आणि अभ्यासाच्या चक्रव्यूहात आपली पारंगतता दर्शवितो. मणिमेकळे संपल्यानंतर तो कडूर येथे गेला, आणि पुष्कळ दिवस राजाचा पाहुणा म्हणून राहिला.

हलंकी अडिकल (इ. स. ११० ते १४०).—हा नेर राजा अथन याचा पुत्र आणि चोल राजा कारिकळ याचा पौत्र होता. लहानपणीच खाकील गोष्टीमुळे बऱ्याच वेळून निर्मय पंधाचा हा एक साधु बनला. एके दिवशी तो आणि त्याचा नहील भाऊ चैक-कुडुनन कडूर येथे दरबाराच्या दिवाण-खान्यात सिंहासनाच्या पायरीशी बसले असता एक साधु नेरल अथन राजापुढे आला, आणि काही वेळ राजा व त्याचे दोन पुत्र यांच्याकडे पाहून त्याने असे स्पष्ट सांगितले की, धाड्या राजपुत्राच्या अंशावर मोठा सम्राट होण्याची सर्व चिन्हे

दिसत-हे मणिम्य ऐकून चैक-कुडुनन राजाबरोबर असे जेव्हा घाकटपा भाषाने पाहिले तेव्हा आपली राजवट व अलंकार काढून सिंहासनाभिधित होणे अगदी असक्य ठरले म्हणून त्याने निर्मय संन्यासाची दाक्षा घेतली तेव्हापासून गहराच्या पूर्वदरवाजाबाहेरील एका मंदिरात तो राहिला. सर्व राज्य-विता दूर द्वाच्याकारणाने त्याने आपला कायला वेळ संगीत व वाङ्मय यांकडे लावला. पुढे पुष्कळ वर्षांनी जेव्हा कवि-चौहलेच्य चाटनार नेर दरबारी आला आणि राजापुढे आपण रचलेले मणिमेकळे काव्य त्याने म्हटले तेव्हा या राजपुत्राच्या मनात मणिमेकळेच्या मातापितरांचे, कोविलन आणि कन्नकि यांचे चरित्र स्मरणार्थ पुढे सोडविले म्हणून दुसरे एक महाकाव्य रचण्याची कल्पना उद्भवली. तदनुसार चौहलेच्य चाटनार याच्या देशत त्याने निरुप्य अधिकरम् (शिव्य अधि-करम् ?) रचिते. काव्यतरणीच्या सौंदर्यात हे मणिमेकळेच्या तोडीचे आहे, पण याच्यात वर्णिलेले विविध देखावे व समाजातील निरनिराळ्या वर्गाविययी भरपूर माहिती लक्षात घेता, विद्याभ्यासा आणि सामान्य वाचकांना हे वाचन भाव-व्हाणारे आहे यात शंका नाही. गायन व नृत्यकला यांचे आपणाला असलेले सखे ज्ञान कवीने पुढे मांडले आहे. निरनिराळ्या छंदात प्रेम व लीला यावर गाणी आणि स्तोत्रे या प्रभात घालून त्याला अत्यंत शोभा आणिली आहे; यात नायक आणि नायिकेचा स्वभाव फार चांगला रंगविला आहे. कोविलन नावाच्या एका घनाल्य व्यापाऱ्याचा मुलगा आनंदी पण मूर्ख असे. फार लहानपणीच त्याने एका सद्गुणी व सुख-भायी मुलीशी लग्न झाले, पण संगीत व नृत्य यांचा फार शोकी असल्याने तो बारावार गाठकांना बगैरे जाऊ लागला व साहजिकच त्यावेळच्या एका अतिशय शुद्ध नटीच्या प्रेमापाचात सापडला. आपली सर्व संपत्ति याचे तिच्या पायी ओतली, शेवटी आपल्या कुमोरी वान पाहून आपल्या तथ्य पत्नीमह यांचे घेऊन तो मधुरेला पळाला त्या ठिकाणी आपल्या बापाच्या ओळखीच्या व्यापाऱ्याजवळ मद्यत न मागत एका धनगरणीच्या घरी तो उतरला, व आपल्या बापाच्या एक दागिना विकण्याकरिता एकदाच बाहेर पडला असता राज-बाघ्यातील अलंकार चोरल्याचा त्यानवर आरोप ठेवण्यात येऊन एका राजरक्षकाकडून त्याला ठार मारण्यात आले. कन्नकी पतिव्रता असून आपल्याला न मानणाऱ्या पतीवरहि तिचे अलोट प्रेम होते. तिचा स्वभाव दृढता गोड होतो की, त्याला रागे असल्याने तर राहोच, पण त्याची बारिकसारीक इच्छा सुट्टी ती लक्षपूर्वक पाहून सर्वस्वी त्याच्या ठेवला ती आपणाला वाढून घेत असे. नवय्याने आपली सर्व संपत्ति उधळल्यावर त्याच्या मागोमाग तीहि परक्या बेशांत गेली. बोरीचा आरोप ठेवून आपल्या पतीला मारण्यात आले, असे जेव्हा तिने ऐकिले, तेव्हा तिने मोठ्या धिटाईने त्या कादरच्या राजाकडे जाऊन आपल्या पतीचा निरापराधीपणा सिद्ध केला. पण अत्यंत शोकाकुल होऊन नेर

देशाचे नागान्या रस्त्याने ती भरतू लागली, आणि पत्तिनिषनानंतर चौदाव्या दिवशीच मृत्यु पावली.

आरिस्तिल-किला (इ. स. ११० ते १४०) :- अदीयमान एतिनीची रागधानी धकडूर हस्तगत करणारा जो येर रागा येरून येरत तिरम पोरह याच्या प्रशस्तीवर आरिस्तिल किला-ने दहा पंचे रविली आहेत. धकडूर याधीरसंपेदे याची अनेक पंचे आलेली आहेत.

पेनुमुडियार (इ. स. ११० ते १४०) :- हा संप्राप्तकवि येर रागा, येरूनवेरत तिरमपादम् याचे सैन्य धकडूरवर बघ्दी काढून गेले, त्यावेळी त्याच्यासमवेत होता. याची पंचे थोरला-मक असून रणगणवतिल पराक्रम सोडणारे देशाचे दुष्टपट्टेमुळे उभे करतात.

पेरुक् कुनवल किलर (इ. स. ११० ते १५०) :- येरून येरत तिरम पोरह याचे बयन त्या याच्या दहा परात आले आहे ती पादिक-पट्टेमुळे बतन करून ठेविली आहे.

कालील यादीत इ. स. ५० ते १५० यांच्या दरम्यान रचलेल्या तामिळ काव्याची नावे आणि त्यातील ओळींची संख्या दिली आहे

काव्याचे नाव काव्याच्या ओळी

मुल्लाल किंवा इरल	१६६०
मणिमंडळी	४८५७
जिल्लप मणिद्वार	४९५७
कलिय पीरह	४३०४
इमा नारपुट्टु	११०
पेरुक् कुडिनी	२९१
कुडिनी (एकल मिळमय्ये किलरने रचलेले)	अदमासे ४००
ठिक मुद्रकात्तपट्ट	११४
गैडुनाळ वड्ड	१८८
पेरुक् नर अरुप पट्ट	३६८
पेरुक्पायल आरुप पट्ट	५००
काडुनर पाळे	३०१
मड्डुक् कांची	७८२
मड्डु पट्ट कळम	५८३
पट्टि पट्ट (४१-५०)	अदमासे १५०
" " (११-७०)	" १५०
" " (२१-८०)	" १५०
" " (८१-९०)	" १५०
पुलायुक्, आळमयुक्, कळुयोट्टे आणि निरि- नंदय्ये आरुलकाव्यः	
का काःथोटीत वचीची	
अदमासे १०० पंचे	अदमासे ४०००
एव्व	१५११८

परीत यादीवरून असे दिसून येईल की, इ. स. ५० ते १५० मध्ये होऊन गेलेल्या कवींच्या काव्यांतील २५००० पेक्षा उग्रात ओळी आणि उपलब्ध असून, प्राचीन तामिळीचे काव्यमय व इतिहास अभ्यासिण्याला त्या पुष्कळ साधने पु-
वितात. दण्णवळ किंवा चातूवर कोरून ठेविल्यापेक्षा उत्तम ठिकाळ असे त्यांच्या सामाजिक आणि राजकीय स्थितीचे तथेच त्यांच्या वाचकांना अगदी हुषहुष किंवा आदराने या पद्यावळमयात आठलेल. उत्तर हिंदुस्थानात राहणाऱ्या आर्य चातुच्या पश्चिमिद्यासार प्रकाश पाडणारे असे प्राचीन कार्यमयावरूनच उघेव या वाहण्यात अनेक आढळतात. चार वेद हे बडुधा, नाममर (चार गुप्त मय) या गोष्टीने ओळखले जात, व त्यावरून असे स्पष्ट दिसून येते की, ब्राह्मणांनी तामिळप्रांतून वेदज्ञान घोरून ठेविले होते. "चार गुप्त ग्रंथांचे मातल", "सहा शास्त्रांमध्ये पंडित" अशा तऱ्हेचे ब्राह्मणांचे वर्णन केले आहे. इतकी उप-
लब्ध नसलेले ईदव्याकरण नामक प्राचीन व्याकरण त्यावेळी सर्व ब्राह्मण अभ्यासात व ईदव्याकरणात पांडित्य घेत पण्डि-
ताचे लक्ष्य समजले जाई. रामायण-महाभारतातील कर्माची तामिळांचा परिचय होता त्यांनी मैदानी पिढीक मय, निगम आगम आणि आशीर्वाद पद्यांचा संशोधक मारकले याचे पात्र मय रम्यानी अवगत होते. वेदांताच्या सहा शास्त्रा त्यांनी यादीत होरवाःमक्षीत देव्यासारकी गौड वदुनने पामिनीच्या व्याकरणाचा किंवा पतंजलीच्या योग्याचा कोडेही उघेले नाही.

हिंदु धर्मग्रंथांचा तामिळ वादमयावर परिणाम :- तामिळ लोक "गुणी" वंशांतले असून ते आर्य लोकपूर्वीच हिंदुस्थानात रहात होते; त्यांचा देश हिंदुस्थानच्या मध्य दक्षिण भागास आहे व यासुळे या भागात ब्राह्मणवादींचे पूर्ण पर्वल कधीच नव्हते असे हो. काळवेळ बदलतो. ज्या प्राविही लोकांवर आर्य संस्कृतीचा परिणाम होऊ नाला त्यांच्यामध्ये मिथुवर्ण, मुनिपुत्रा, स्वर्गनरककल्पना, आत्मा, पापपुण्य वगैरे संकल्पना कल्पना आढळत नाहीत. देवचि अतिशय ते मानतात, व त्याला ते पोर म्हणजे रागा असे नांव देतात. या देवाची देवालय ते पोर्षीत पण त्याची पूजाचरी ते करीत नसत. ते मुतापितांची (देविल) पूजा करीत व त्यांनी प्राण्याचे बळी देत. मुनारोतांची पूजा कर-
णाची पंदत चानर सारख्या जातीमध्ये अद्यापि आहे. हल्ली ते ज्या देवताला चार मितात त्याचे नांव पाळेवेचम् असे असून तो मुद्रकमानाच्या अमरनात एक मोठा प्रसिद्ध दरोट्टेचोर होता. कॅप्टन पोल् हा ईश्वर भोक्तित प्राक्वचोर काशीस करतोना १८०९ साली मारला गेला. त्याची पूजा चानर लोक करू लागले आणि त्याला दारु व विरुट नेचट म्हणून अर्घ्य करीत असत. वेदग्रंथात ज्या देवतांनी पूज्य मानिले आहे त्या आणि, एव्व, ईद वगैरे देवतांची पूजा तामिळ लोकांम बाही असे हो. चोक्कवेळ म्हणतो. परंतु हिंदुस्थानच्या दिवाणीत जो एक मोठा सरच तामिळ लोक

करतात. त्या पोंगळ नामक उत्सवात पहिल्या दिवशी इंद्राची आणि दुसऱ्या दिवशी सूर्याची पूजा करतात.

बौद्ध व जैन धर्माचे अनुयायी तामिळ लोकता अनेक होते आणि जैनानी लिहिलेले बरेच ग्रंथ उपलब्ध आहेत. बौद्ध धर्माच्या प्रसाराकरिता अशोक सम्राटाचे या देशात धर्मप्रचारक पाठविले होते. इ. स. ८०० च्या सुमारास काशीवरून मेघादी बौद्धधर्मी राजा ह्रीमसात्त्व याच्या दरबारी बौद्ध व जैन पंडितांमध्ये मोठा वाद होऊन बौद्ध पंडितांचा पराभव झाला; तेव्हा काही बौद्ध पंडितांना तार मारले व काही शिलोनांत पडून गेले. आग्रामध्ये जैनांचे जे वर्षेच झाले होते ते १० व्या शतकात शैवंपंथी लोचन नट केल त्रिकुलशिलिअदलपुराणम् यामध्ये असे सांगितले आहे की, ८००० जैन पंडितांनी स्वधर्मयाग करण्याऐवजी मरण पत्करले. आग्रहाकराबायींनी हिंदुधर्माचे वर्षेच तामिळ देशात स्थापन्याचे काम बरेच केले. शैव पंथाचा प्रसार सुंदर व अग्नर व त्याचा शुभ संबंध या तिघांनी केला. पुढे १२ व्या शतकात वैष्णव पंथाचा प्रसार रामानुजानी केला आणि १२ व्या शतकात मत्थाचार्य उर्फ आनंदतीर्थ याने वैष्णवांचाच एक पोटपंथ तामिळ देशात स्थापिला.

ब्राम्हणी धर्मातील शिव ही तामिळ देशात प्रस्थापित झालेली पहिली देवता होय. या पंथाचे लिगपूजा हे एक प्रमुख चिन्ह आहे. कपाळावर तीन काळ्या रेषा आणि अंगाला भजन हे शैवंपंथी लोक आळखण्याचे मुख्य साधन आहे. शैवपंथांमध्येच वीरवीर नावाचा एक पोटभेद आहे, त्याची स्थापना बसप याने केली. वीरशैवंपंथी लोक अंगभार एक धातूच्या रथात ठेवलेले लहानसे लिग बाळगतात, म्हणून त्यांना लिगायत असेही म्हणतात. वीरशैवंपंथाचे तामिळ भाषेत पाच मुख्य ग्रंथ आहेत. (१) अभिशेकमलह, (२) नेडुंगकलिनैदिल, (३) कुंरुंगलिनैदिल, (४) निरंगमलह, व (५) कैटलमलह. हे ग्रंथ १७ व्या शतकातील शिव परिकष लेखीकर याने लिहिलेले आहेत.

शैवंपंथातील दुसरा जो पोटभेद श्याला शाक्तपंथ म्हणतात. याचा प्रसार बंगालात फार आहे. दुर्गापूजा हा शाक्त पंथाचा मुख्य उत्सव होय. तामिळातही शाक्तपंथी लोक आहेत. वासननाय्या हे जे हिंदुधर्मा माणसांचे ध्येय असते ते इतर हिंदु धर्मपंथातले लोक इंदियदमन करून साध्य करग्याचा प्रयत्न करतात तर, उलट शाक्तपंथी लोक इंदियभोग भोगून तेच ध्येय गाठण्याचे तत्त्व प्रतिपादितात.

चा मि क म थ.—हिंदु धर्मासंबंधीची सामान्य माहिती देणारा ग्रंथ विवेकचिंतामणी हा आहे. तो मूळ कानडी भाषेत होता. तो तामिळमध्ये निसकुनयोकी याने लिहिला. त्याच्यामध्ये हिंदुधर्मातील निरनिराळ्या पंथासंबंधाने माहिती दिली आहे. पेरियातिरुमोळी नावाच्या ग्रंथात वेदग्रंथाचे सर्व सार आहे असे वैष्णव म्हणतात, पण तो ब्रूक आहे. वेदासंबंधीची माहिती देणारा तामिळ भाषेतील ग्रंथ वेतपि-

दल विलकूम हा होय. हा काशीविश्वनाथ मुदलीवर याने लिहिला या ग्रंथाचाच एक भाग 'पिरयासित निबनय सतिर संपादिरकम्' या नावाचा आहे, त्याच्यामध्ये निरनिराळ्या प्रकारची पापे व त्यांची प्रायश्चित्त दिली आहेत. ब्राम्हणाने कादा खाणे या पापाबद्दलचे प्रायश्चित्तहि त्यांत सांगितले आहे.

शैवंपंथी लोकांची मुख्य देवता शिव, हिच्याबद्दलचे पुष्कळ ग्रंथ तामिळ भाषेत आहेत. शिव हे नाव वेदग्रंथात नाही, रामायण व महाभारतयात शिव याचा महादेव (मृत्यु देव) म्हणून उल्लेख आहे १८ पुराणांपैकी १० पुराणांवर शैव लोक हक्क सांगतात पण स्कंदपुराणासंबंधीचा एक संक्षिप्त ग्रंथ सात्र तामिळ भाषेत छापला आहे. अरुणाचलपुराणम् या नावाचा १७ व्या शतकातला एप्रया नवळर याने केलेला ग्रंथ आहे अरुणाचल किंवा अरुणगिरि ही टेकडी मद्रासच्या नैर्ऋत्येस सुमारे १०० मैलावर आहे. या टेकडीवर एक शिवलिंगाचे देवालय आहे व तेथे पूजा करण्याने काय फल मिळते ते या ग्रंथात सांगितले आहे. 'असितुदिपुराणम्' हा ग्रंथग्रंथ असून त्यामध्ये शिवाच्या ६३ भक्तीच्या कथा दिल्या आहेत अत्ती, नावाच्या हाताच्या पानाच्या माळा हे शिवाचे भक्त पालतात. यावरून रयानी असितुदी हे नाव पडले आहे. काशीखंडम् हा स्कंदपुराणाचाच एक भाग आहे व त्यांत काशी (यनारस) संपर्माची स्तुति व तेथील भक्तीच्या कथा आहेत. पेरियपुराणम् उर्फ तिरुत्तार्दपुराणम् हा १४ व्या शतकातला ग्रंथ आहे. यामध्ये शिवाच्या ६३ भक्तीची चरित्रे दिली आहेत. पेरियपुराणसारम् हा १५ व्या शतकातील ग्रंथ असून तो वरील पुराणांचे सार आहे पेरियपुराणवसनम् हा अरुमुकुनवळर याने १९ व्या शतकात लिहिलेला ग्रंथ ग्रंथ आहे. पिरमोतिरखंडम् हा ग्रंथ १२ व्या शतकाच्या सुमारास एका राज्य राजाचा आज बरतुंगळ रामपंडित याने लिहिला स्कंदपुराणातील एका भागाचे अनुकरण करून हा लिहिला आहे. वेतपुस्तुमतीवरम् हा १० व्या शतकाच्या सुमाराचा ग्रंथ असून त्याच्यामध्ये शिवाविषयीची ३८४ स्तोत्रे आहेत. शैवसमयविलक वित्त-विद्याई हा १९ व्या शतकातला ग्रंथ असून त्यांत शैव पंथासंबंधाने पद्योत्तर रूपाने माहिती दिली आहे. सेकिळरपुराणम् हा १७ व्या शतकातला उमापतेशिव सरियर याने लिहिलेला ग्रंथ आहे. यांत पेरियपुराणम् नामक ग्रंथाच्या कर्मासंबंधाने १०० कविता आहेत. सेत्तिरकोवई या ग्रंथात शैव लोकांच्या १०८ पवित्र स्थानांसंबंधीची माहिती आहे. मुनसंगकितयीपुराणम्, तिळकुलुनपुराणम्, तिरुसितमपरपुराणम् उर्फ कोइलपुणम्, तिळवतडूरपुराणम्, तिळवेकर पुराणम्, तिरुविजयदलपुराणम् विहत्तावलपुराणम्, विरिचपुणम् वगैरे शैवपंथाचे ग्रंथ आहेत.

पानेती ही शिवाची कायको दुसऱ्या अनेक नांवाचे देवता म्हणून पुजिले जाते अंबिका, उमा, काली, दुर्गा, भवानी

ही तिची नावे प्रसिद्ध आहेत. मदुरा येथे ही देवता मीनाक्षी या नांवाने पूजिता जाते. या देवतेच्या स्तुतिपर कांडां लहान लहान काव्ये तामिळ भाषेत आहेत त्यापैकी सौतरीय लहरी हे १०४ कवितांचे काव्य विशेष प्रसिद्ध आहे. या काव्याचे दोन भाग असून पहिल्या भागात पार्वतीची कथा सांगितली आहे व दुसऱ्या भागात तिच्या शरीराच्या प्रत्येक अवयवाचे वारकाईने वर्णन केलेले आहे.

स्कंद पुराणा कार्तिकेय हा शिवाचा दुसरा मुलगा असून याला तामिळ देशातील शैव लोक देवतामध्यें बरेच उच्च स्थान देतात. त्याला सुब्रह्मण्यम् मुरुगण व आद्यमुगण अशींहि नावे आहेत. त्याला इंद्राची मुलगी देवयानी ही एक बायको व दुसरी वल्लीनची ही बायको आहे असे म्हणतात. कावपुराण-सुक्कम, कातिरुक्कमलयी, कुमारातलट्टु, मुरुकनअनुफति, मुक्करभंतति वगैरे ग्रंथ या देवतेसंबंधाने आहेत व वडि-यम्भई वेंप हा स्कंदाच्या दुसऱ्या बायकोच्या स्तुतिपर ग्रंथ आहे. गणेश हा शिव व पार्वती यांचा योरला मुलगा होय त्याची गणपति, पन्नयर, विनायकर, इत्यादि दुसरी नावे आहेत. गणपती अक्षयल, गणपति भंतता, गणपति कंदम, गणपति विहत्तम्, विनायक अक्षयल, विनायकर-कवचम् वगैरे स्तुतिपर ग्रंथ आहेत.

विष्णू ही एक महत्त्वाची देवता तामिळ देशात आहे. विष्णूची बायको लक्ष्मी, वाहन गरुड आणि तुळशीवृक्ष यांनाहि तामिळ लोक पूज्य मानतात. वेरुमल हे विष्णूचे नाव दक्षिण हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध आहे. विष्णूच्या दहा अवतारांसंबंधीच्या कथाहि सर्वथुत आहेत. कुरुपरंपरा पिडावम् या गद्यग्रंथात विष्णूचे बारा अवतार व इतर भक्तांची माहिती आहे. मुमुक्षु-स्पदि हा १५ व्या शतकातील संस्कृत व तामिळ भाषेतला ग्रंथ आहे; यामध्ये वैष्णव लोकांनी कथा प्रकारे आचरण करावे व कोणत्या मार्गाने स्वर्ग मिळवावा ते सांगिते आहे. नलदर पिरपतम् हा ग्रंथ फार जुना आहे. त्याचा शेवटला भाग इयरप हा वलिमुग लागण्यापूर्वी लिहिला आहे असे मानतात. कधी कधी याला तामिळ वेद असेहि म्हणतात. याच्यात एकंदर चार हजार कविता आहेत व त्याचे चार भाग आहेत. यापैकी पहिल्या भागांत कृष्णाच्या वाळपणच्या गोष्टी, दुसऱ्या भागात वैष्णव देशलयासंबंधीची माहिती, तिसऱ्या भागांत विष्णू या देवतेसंबंधीची माहिती आणि चौथ्या भागात विष्णूच्या प्रार्थनापर पत्रे आहेत. भागवतपुराणद्वयम् हा १८ व्या शतकातला गद्यग्रंथ असून त्यांत भागवत पुराणाचे सार गद्यामध्ये दिलेले आहे. यांतील मुख्य भाग कृष्णसंबंधी असल्यामुळे हा ग्रंथ फार लोकप्रिय आहे. विष्णुपुराणवचनम् हे विष्णुपुराणाचे गद्यामध्ये सार आहे.

इजुमान हा वानराचा राजा शिवाचा पुत्र आहे असे मानतात. इजुमाछनदम्, इजुमारअनुपति हे इजुमान

देवतेच्या स्तुतिपर ग्रंथ आहेत. याशिवाय सरस्वती व इतर स्थानिक देवते यांच्या स्तुतिपर काव्ये आहेत. तामिळ मुलुखांत वैष्णव प्रेषकार आणि कवी यांची एकताने माहिती दिली पाहिजे. महाराष्ट्रातील संतकवीप्रमाणेच त्यांच्याकडे स्थिति आहे. तथापि आपल्या वैष्णव बौरांपेक्षा त्यांच्याकडे वैष्णव साधूंचा काल अगोदरचा आहे. तर त्यापैकी कांहींचा वृत्तांत येथेच देतो.

ता मिळ वैष्णव साधूंच्या कथा.—हे वैष्णव साधू आळवार या नावाने प्रसिद्ध आहेत. या आळवारांचे कालानुक्रमे तीन गट पडतात ('आळवार' पहा). याच्यासंबंधी अनेक दंतकथा भाविक लोक सांगतात व प्रेषातुनहि सापडतात त्यापैकी काही आळवारांच्या कथा पुढे दिल्या आहेत

(१) यमगी आळवारः—याला शंख अवतार मानेतात. काशीवरमुक्कळील एका विहिरीतील कमळांत तो द्रव्य झाला. त्या मानवी देहात त्याचा आत्मा मूर्तिमंत होता. विष्णूचा शंख ज्या मानससृष्टीतून उत्पन्न झाला तीमध्येंच याचा जन्म देवी रीतीने झाला.

(२) भूतत्तार आळवारः—विष्णूची गदा ज्या मानस-सृष्टीतून उत्पन्न झाली तीमध्येंच देवी रीतीने याचा जन्म झाला. तिरुकदलमळि येथील कुरुकति नावाच्या कुलांत तो सापडला.

(३) पेय आळवारः—विष्णूचे खड्ग ज्या मानससृष्टीत निर्माण झाले त्याच सृष्टीत देवी रीतीने याचा जन्म झाला, व मिलापुर (मद्रास) येथील एका विहिरीतील एका कमळांत हा सापडला.

इंधराच्या कृपेमुळे हे तिषेजण आळवार रजोगुण व तमोगुण यातून मुक्त होऊन कफ शुद्ध स्वभाव बनले व केवळ ईश्वरसेवेकरिता राहिले. त्यांच्यामध्ये ज्ञानमक्ति व ऐहिक वस्तुविषयी वैराग्य वाढले. यानां खागेपिण वज्रं कळे व ईश्वरप्रीति होच त्यांचा आधार बनला. संसारी मनुष्याचा सद्व्यवहार ते टाळीत असत व कोठेहि दोन दिवसांहून जास्त वेळ न राहता जाताना गांवोगाव लोकांना उपदेश करीत ते देशपर्यटन करीत. परंतु हा वेळपर्यंत त्यांची एकमेकांशी गांठ पडली नव्हती. पुढे ईश्वराची इच्छा, त्यांचा खरा स्वभाव लोकांच्या नजरेस आणून त्यांच्या शिक्षणाचा लोकांस जास्त फायदा देण्याची झाली. म्हणून याने एका मोठ्या वादळांत दक्षिण अर्काट मिल्पातील तिरुकोवळूर येथे त्या तिषा आळवारांची गांठ पातळी. त्यांच्यापैकी एकजण वादळांत एकटा सापडल्यामुळे एका प्राज्ञणाच्या घराच्या बाहेरच्या खोलीज गेला व दार बंद करून जमिनीवर पडून राहिला. नंतर दुसरा देखील वादळात सापडल्यामुळे त्याच खोलीजवळ येऊन स्थाने दार टोटावले. तेथ्हां आतल्या गृहस्थाने येथे एका माणसास पक्ष निजण्यापुरती मागा आहे

असें ओरडून सांगितलें, तेव्हां दुसरा म्हणाला, जर एकजण निजुं शकतो तर दोघे यत्न शकतील. तेव्हा हा दुसरी पुरुष आहे असे जाणून पहिल्याने त्याला आत घेतलें. नंतर काही वेळांने तिसरा तेथें आला व त्यानें दार ठोठावलें. तेव्हां दोघांनीं ओरडून सांगितलें कीं येथें फक्त दोघांना घराण्यापुरती गागा आहे. तेव्हां तिसरा म्हणाला जर दोघे यत्न शकतात तर तिघे उगे राहूं शकतील. हें ऐकून हा तिसरा पुरुष आहे अशी त्याची खात्री होऊन त्यांनीं त्याला आत घेतलें. यथोचित नमस्कार घाल्यावर त्यांनीं एकमेकांस प्रथम विचारले, पहिला म्हणाला, "मी ईश्वराचा निराश्रयतां सेवक आहे." दुसरा म्हणाला, "मी बाबुदेवाचा सेवक आहे," व तिसरा म्हणाला, "ज्ञान व आर्द्र असा जो परमार्थमा त्यांनीं मी युक्त आहे."

हे तिघे एकत्र झाल्यावर विष्णू त्यांच्याजवळ प्राण्यांचें इच्छा होऊन तो तिघे गेला. काळोख असल्यामुळे तेथें लोका इतम असल्याचा त्यांना भास झाला. ते योगी असल्यामुळे परमेश्वर येथें आल्याचें त्यांना अंतर्दृष्टीनें समजलें. नंतर तेथे एकाएकी मोठा ज्वळ पडून त्यांना विष्णु व लक्ष्मी यांचें दर्शन झालें व हृषीकेश होऊन त्यांनीं प्रत्येकी ईश्वरत्वाचे १०० श्लोक, त्याच विचारार्थ बघविले. एकाच्या श्लोकाचा शेवट दुसऱ्याच्या श्लोकाचा आरंभ होत असे.

(४) तिसऱ्याच्या भावनाः—हा साधु दैविक-रीतीनें जन्मला. हा एका बोलक्या मुद्रांत तिरुवलन नांवाच्या इसमास सापडला. त्यानें त्याला घरी नेऊन बाळगिलें, तो सात वर्षांचा असताना त्याला योगसाधनाची इच्छा झाली. योगाभ्यासात ध्यान करण्याकरितां कांहीं साधन पाहिजे म्हणून त्यानें त्या काळच्या निरनिराळ्या आपातांत तत्त्वज्ञानाच्या धंद्याचें अध्ययन ४०० वर्षेपर्यंत केलें. नंतर तो वैष्णव बनला. नंतर परमेश्वरानें त्याला छानमगुर व अविनाशी असे दोन्ही लोक दाखविले व सूचीची रचना देखील दाखविली. त्यानें नंतर वामदेव सरो-वराजवळ ७८० वर्षेपर्यंत योगाचरण केलें.

शिवापार्वती व सिद्धपुरुष, किमया जाणणार, हे लोक त्याच्या जवळ आले व आश्चर्यचकित होऊन निघून गेले. नंतर तो एका मुहूर्त योगांत निमग्न झाला. तेथे त्याची व तिथेकोरलूच्या तिघे आळवारांची भेट झाली व ते त्रिपेजण मेलापुरला गेले. येथें तिसऱ्याला सोडून पहिले तिघे आळ-वार यात्रेकरितां निघून गेले.

कांभीवामू येथें पोमगायच्या जन्माच्या वेळीं आजून तिथ-मन्निशायी ७०० वर्षे राहिला राजा कनिक्कनसाला त्यानें चंदस्कार दाखविला. नंतर तो कुंभकोणमुळा जाणाल निपाळा. वारेंत पेरम्पुल्लिवूर खेजात चेदपठण करणाऱ्या ब्राह्मणांना त्याने थक करून सोडलें

नंतर कुंभकोणमुळा आजून त्यानें जन्माळवर याचा तिथ-कोरमोसि मंत्र पाहिजे व आपले मंत्र कुचकामाचे समजून त्यानें कावेरीमधर्चे केळून दिले पंतु त्यातील दोन मंत्र ओपा-बरीबर वाहूं लागले. तेव्हा ते उपयोगी आहेत असें समजून त्यानें पाण्यंतून ते काढून घेतले व तदनुसार लोकांना उपदेश करूं लागला. तो ४५०० वर्षांचा होऊन स्वर्गांत गेला.

जन्माळवर, कुलसेखर, अंदाळ या दुसऱ्या गटातील आजवारांची माहिती स्वतंत्र रया त्या नावाळाची दिलेली आहे.

(१) तोंडरिबोळी आजवारः—श्रीरंगम्भवलीक मंदगुडि खेटपात विष्णूच्या वसमाला नावाच्या पुण्यमालापूर्वत हा जन्मला. त्याला प्रथम विप्रनारायण म्हणत असत त्याच्या बापांनें त्याला उत्तम शिक्षण दिलें होतें, व तो श्रीरंगमुळा नित्य जात असल्यामुळे तेथील देवाचा भक्त बनला. विष्णु-विष्णुप्रमाणें हा देवांत फुलें मिळवून देवाकरितां त्याचे हार बनवीत असे.

एके दिवशीं मागेत काम करीत असताना एक देवदासी येथ्या व तिची बहीण, उरय्यूर राजाच्या लज्जाम्यात परत येत होती. ती फार यक्ष्यामुळे मागेत भोळीशी विभ्रोति घेत बसली. इतक्यांत तिला विप्रनारायण दिसला. पंतु त्याच्या मनावर या येथेला पाहून काहीच परिणाम झाला नाही. तेव्हा ती म्हणाली कीं, हा अजमाळ असताना. म्हावर तिची बहीण म्हणाली कीं तो असामान्य पुरुष आहे; हें जर त्याला बघ करशील तर मी तुझी सहा महिने दासी होईन यावर देवदासी म्हणाली न जिंकल्यास मी तुझी सहा महिने दासी होईन. लागलीच ती जी भक्तेपानें विप्रनारायणाजवळ आजून जमस्कार करून म्हणाली मी येथ्या आहे व पापाचरणांमुळे बरकात जाणाची मला फार भीति वाटते, तर आपल्याजवळ आश्रय देऊन माझा आरण उद्धार करावा विप्रनारायणानें तें कबूल केलें ह्म ह्म देवदासीनें त्याला मोहित करून देव-ळातून आपल्या घरी नेलें व त्याचें प्रत्य हरण करून त्याला हाकून दिलें. नंतर तो तिच्या चरामोवती घिरव्या घाछीत असे एके दिवशीं लक्ष्मी व विष्णु रस्त्यानें जात असतां विप्र-नारायणाची कष्टावस्था पडून लक्ष्मीला कीव आली व तिनें विष्णूला विचारिलें व त्याच्या कुरेमुळे विप्रनारायणाचा मोह निघून गेला. तो पृथ्वीला जात बघ झाला व त्यानें आपलें नाव घडलून तोंडरिबोळी म्हणजे देवाच्या सेवकाच्या चरणाची धुळि असें ठेविलें.

(२) तिष्ण्या आजवारः—हा विष्णूच्या वक्षस्यलावरील श्रीवरेर चिन्हाच्या मुष्टीत दैविक रीतीनें जन्मला व उरय्यूर मधील एका शेतात पंचम जातीच्या इसमास सापडला. या वेळेस चोळराज धर्मवर्मा हा राज्य करीत होता तिरुपाणाला चागले धार्मिक शिक्षण मिळालें व तो फार चांगला मर्त्य बनला. हा नेहर्मा नांवा जवळ वाळणीत असे. नित्य

सूर्योदयापूर्वी कावेरीत स्नान करून वाळूची देवतामूर्ति करून सूर्योदय होत असताना लोक येथ्यापूर्वी ही मांडून घरी जात होते.

एक दिवशी तिहण्यापण पुढेत इतका गहन गेल्या की त्याच्या बेटांचे मुख्य मान राहिले नाही. माझ्या या पंच-मासा पाहून फार रागावले व मृदू उपासक श्रीचक्रधरंग-महामुनिनेच यांनी त्याला गोटा मारला. तेव्हा तो बळमी होऊन पळून गेला. हा लोकधरंग नंतर देवळांत गेला तेव्हा त्याला देवळाचा दरवाजा उघडता येईना. त्याने देवाची क्षमा मागितली तेव्हा आतून ज्वनि निघाला की तिहण्यापणला राधाधार घेऊन ये. नंतर लोकधरंगने दुसऱ्या दिवशी आत-विनि आठोपून तिहण्यापणला आपल्या राधाधार घेऊन देवाच्या मूर्तीजवळ आणले. तेव्हा देवाने प्रसन्न होऊन त्यास दक्षीन दिले. आनंदमयित होऊन तिहण्यापणने देवाच्या वस्त्रांखेरीत बसून रामक दहा श्लोक केले व योगेवर गायन केले. ह्या सत्या-वर कोणताही वस्तु कोडे टाकून पाहण्याचे त्याने नाकारले तेव्हा सर्वसमस्त तो देवाच्या मूर्तीत अदम्य झाला.

(२) तिहमंगथी आलंकार—बोल देवांतील तिहवले तिहमंगथीसमस्त कुरमलूर नोवाच्या ठिकाणी म्हेच्छ माता-पितरांपासून तिहण्या धनुष्यमुळीत हा नितीन झाला. याच्या पिरयाचे नांव नील होते व याला प्रथम नीलाविरासन म्हणून असत. हा बोलराजाचा सैनिक होता. येथे त्याने इतके शौर्य दाखविले की अलेरीस राजाने याला मुख्य सेनापति करून राज्याच्या काही मागाचा अतिरार मागकडे सोपविला.

तेथे दुसरे राज करीन शक्ती त्याच्या राजधानीच्या महाराजवडील एका खडगांत काही अक्षरां ज्ञानाकरिता आल्या. येथी एक दुसऱ्या उज्याकाळे निळी कमळे सोहण्याकरिता गेली असता काहीच्या अक्षरा निघून गेल्या व ती अक्षरा माल तेथे मातववेदाने राहिली. एके दिवशी एक वैष्णवभक्त तेथे स्नानास गेला असता त्याला ही धांडळी. कर्णालाचाही त्या शत्रुमुळे आपण येथे आहो. असे तिने त्याला सांगितले व नीलविस्तृतला वैष्णव करून त्याचा सभ वेळ्यास तिचा उद्धार होईल असा तिचा श्राव होला. तेव्हा त्या देवाबाने ठिसा परी जेऊन मुक्तीप्राप्ती पाळने व तिचे नांव क्षमलवती (निळे कमळ) असे ठेविले.

तिने धांडी पाहून नीलानिरासन मोहित झाला व तिच्या हांगण्यावरून वैष्णव होऊन तिहण्याला त्याने विवाह केला व आपले नांव तिहमंगथा असे बदलून रांग ह्जार वैष्णवांना भक्तदान करू लागला. परंतु या घराबुळे त्याला राजाची खेळणी देता येईना तेव्हा त्याने त्याच्यावर स्वारी केली, परंतु तिहमंगथीने त्याचा पराभव करून त्याने राज्य घेतले. पुढे त्याने माझा वया कटवेव पाहण करून तिहमंगथी-पासून सर्व राज्य परत मिळविले व नंतर त्याला कैदी कैदी पाठ-विले व तेथे वेगवेगळी नदीच्या काठी देवाच्या हांगण्यावरून

त्याला द्रव्य मिळाले व जे रामासा देऊन त्याने आपली सुटका करून घेतली.

पुढे तो व त्याचे अनुयायी वैष्णव लोकांना भक्तदान कर-ण्याकरिता एरोडे पाहून द्रव्य मिळवू लागले. त्यांनी एक सुद्ध देवळांतील सुवर्णमूर्ति नेली व साक्षात लक्ष्मी व विष्णु यांनी नवरदेवनवरीचे रूप धारण केले होते. त्यांच्या अंगा-वरील दागिने नेले परंतु हे द्रव्य पुरले नाही. तेव्हा तिहमंग-थीने श्रीरंगम् येथील देवळाचे काम करणाऱ्या लोकांना एका जहाजीत घालून खोल समुद्रात नेले व त्यांना विवा-रले द्रव्य पाहिजे की स्वर्ग पाहिजे. तेव्हा त्यांनी स्वर्ग पाहिजे म्हणून उत्तर दिले. तिहमंगथीने हे ऐकून ते जहाज सुडविले व आपण एकठाव परत आला. मुद्राले त्या लोकांच्या नातल्यानी त्यांच्यावरून तिहमंगथीजवळ मागणी केली त्यावेळी देवाच्या हांगण्यावरून त्याने त्या लोकांना हांक मारावयास त्यांच्या नातल्यास सांगितले. तेव्हा त्या मुद्राले त्या लोकांनी आपण स्वर्गमुखांत आनंद करीत असल्याचे सांगितले. यानंतर तिहमंगथीने कन्याकुमारीपासून हिमालयापर्यंत सर्व तीर्थ पाहिली व काटेने वैष्णव घर्माचा प्रसार केला. परत आल्यावर श्रीरंगम्च्या देवळांत गेला तेव्हा देवाने त्याला स्वतः मूर्ति होऊन देवाचे पराक्रम अनुभवण्यास सांगितले व तिहमंगथीची मूर्ती त्याच्या जन्मठिकाणी स्थापली गेली. या मूर्तीची पूजा लोक अद्याव करतात. [ई. अ. पु. १४, पृ. २७३-२८६.]

ज्योतिष वाङ्मय, शकुन व आर्ष मंत्र.—तामिललोकांचा ज्योतिष, शकुन, जादूटोना, बगैरेवर फार भरवसा आहे. प्रत्येक इशमाची जन्मपत्रिका बहुसकळ तयार केलेली असते व प्रत्येक महाराजाच्या प्रसंगां ज्योतिषाचा सल्ला घेण्यात येतो. दुसरी उल्लेख्यन हा १० व्या शतकाच्या तुमा-राचा ज्योतिषशास्त्रावरील ग्रंथ सर्वमान्य समजला जातो. पोरुसुल या ग्रंथात विवाहसंबंधी, जटुल या पुस्तकांत शिष्यांच्या जटुप्राप्तीसंबंधी ज्योतिषशास्त्रीय विचार दिलेले आहेत. शुभाशुभ शकुन पाहण्यासंबंधाने बरीच पुस्तके आहेत. कनविन मुल या पुस्तकांत स्वप्नावरून शुभाशुभ पाहण्याची माहिती दिली आहे. क्षातिरन या पुस्तकांत साधुदिका-विषयी माहिती आहे. पंचपरिषद क्षातिरन या ग्रंथाच्या विषाद, पुषद, कावळा, कौषडा व मोर या पंचक वर्ण्य. वरून शुभाशुभ क्षातिरनाने नियम सांगितले आहेत. सरसुल क्षातिरन ग्रंथाच्या आधीच्या सावरून (इश्या उजव्या नाकपुष्पीतील मुद्रावरून) शकुन पाहण्याची रीत सांगितली आहे. शुद्रिमुल ग्रंथाच्या परात्पमवाच्या स्फुरावरून (कोळ्याच्या वाण्या सडणे बगैरे) शुभाशुभ पाहण्याचे नियम दिले आहेत. तामिल लोकांचा जादूटोनावरही फार विश्वास आहे ही गोष्ट, त्यांच्यामध्यें जी एफेंदर ६४ छात्रे व कला आहेत त्यांपैकी २० जादुगिरीवर आहे यावरून

दिसून येते. जादूबेचाच्या साहाय्याने माणसांमार्गसमर्थ शत्रुवर उत्पन्न करणे, माणसाचे मन बळविणे, विद्याची वाधा नाहींशी करणे, मनुष्याने हवेमार्थे भिक्षून अन्वय होणे, हवेमध्ये निराधार चालणे, स्वतःचा शीघ्र स्वतःच्या शत्रू-
रातून पाडून दुसऱ्याच्या मृतशरीरात प्रविष्ट करणे, तरवार किंवा इतर हत्यारा धाडहीन करणे, बगेरे गोष्टी करता येतात व या सर्वोपहृत्या माहिती देणारी पुस्तके आहेत. कोणकर कदईकदम या पुस्तकात जादूची बघुळे यशो काढावी, बळी कोणते घाबे बगेरे गोष्टी साधितल्या आहेत. 'पुनियनी मुनिवर वलसिदुमन सिर्परम्' या पुस्तकात जादू व नक्षत्रबंधी बगेरे संशोधना माहिती आहे. 'सुंदर नेवर केतरी' या पुस्तकात दीर्घायुष्य प्राप्त होण्याचे औषध कर-
ण्याची कृति सांगितली आहे. हे औषध ४० दिवस घेत-
ल्यास मनुष्य १०० वर्षे जगतो, ८० दिवस घेतल्यास ४०० वर्षे जगतो बगेरे या पुस्तकात सांगितले आहे.

ऐतिहासिक वाङ्मय.-तामिल भाषेत ऐतिहासिक ग्रंथ माहोत. तथापि ख्रिष्टपूर्वग्रंथपद्धते प्राचीन काळाचा माहिती देणारे ग्रंथ नाहीत असे राहते. प्राचीन काळा पार्वीन तामिल लोकांचा आनुषंगिक चित्रित करणारे उल्लेख काव्यग्रंथात प्राप्तावर्षे आहेत. तसेच भूमकालीन राजांच्या उल्लेखाला तामिल ग्रंथकारांचा काळ अधिक निश्चितपणे काढता येतो. राजांलोकांची कुलपरंपरा निश्चित करता येते तथापि प्राधान्याने ऐतिहासिकता ज्यात आहे असे ग्रंथ उपलब्ध नाहीत. काव्यग्रंथांचे स्वरूप असलेले ग्रंथ ऐतिहासिक उपयोगाचे कसे होतात हे दाखविण्यासाठी काही उदाहरणे देतो:-

तंजावर नेघील सरस्वतीमहात्म्य (पुस्तकालय) 'विक्रम चोलन युल' हा तामिल भाषेतील ग्रंथ आहे तामिल भाषेमध्ये ज्याला मुला म्हणतात त्या छंदामध्ये लिहिलेली ही एक कविता आहे. या कवितेत नायकाच्या पूर्वजांचे वर्णन देऊन मंतर नायक, आपले सरदार व परिवार यांतह जेव्हा जाहरे निघतो त्यावेळच्या त्याच्या स्वार्थी वर्णन दिलेले आहे. या कवितेत चोल राजांची वंशजवळी आहे, (१) जोगत-चोल याने नेर राजास पोदाची कवीची कल-
वळी कविता ऐकून बंधमुक्त केले. (२) विक्रमचोल या कवितेचा नायक कोटायोल याचा मुलगा होता या राजाच्या स्मारीत त्याच्या मोवती असलेले आंशुलिक राजे पुढे दिले आहेत:- (१) जेमान पल्लव राजा, (२) मुनेयर-कोन अथवा मुनेर राजा, (३) चोल कोन अथवा चोल राज्याचा राजप्रतिनिधि, (४) द्रमन द्राक्ष, (५) वासन अथवा वान राजा, (६) कोडिगर कोन अथवा कलिषका राजा, (७) कादवन बोमी बोमीरि किल्ल्याचा राजा, (८) वेना-
दुवा राजा, (९) अनंतपालन, (१०) वचवन, (११) वेदि-
नाडुचा राजा, (१२) अनिताळदळचा राजा, (१३) कदि-
गन, (१४) वल्लमन व (१५) तिरिपत्तन. या राजांचे पूर्वज

मय्या, सुये इत्यादि देवतापातून उत्पन्न झाले असे या कवि-
तेने वर्णित आहे. ही कविता कोणी व केव्हा केली हे माहिती उपलब्ध नाही.

कलंबंग:-हा तामिल वाङ्मयातील प्रकाश. एक प्रकाश आहे. यांत निरनिराळ्या वृत्तात व निरनिराळ्या तऱ्हेने नायकाची स्तुति केलेली आहेत. हे स्तुतन कर ईशस्तवन असले तर १०० कवितास असले पाहिजेआणि साधुने ५५ कविते, राजांचे ९० कविते, प्रधागाचे ७० कविते, वैद्यकाचे ५० कवि-
३० श्लोकांत असले पाहिजे. यातील मार्गाल श्लोकांचे अंदाज ४२ व पुढील श्लोकांचे आधाक्षर एकच असले लागते.

नंदि-कलंबंग:-हे काव्य नंदि नांवाच्या राजाच्या स्तुतिपर असून त्यात ११० कविता आहेत. ही गोष्ट अनियमित असून कदाचन काव्यकला आहे. हे काव्य नायकाच्या चाक्या भावांनी लिहिलेले असले या काव्यात या राजाला पल्लव राजा म्हणून आहे व हा सोमवशीय होता असाही यांत उल्लेख आहे याच्या राजाचा वंशबंधी निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळे उल्लेख आहेत कोठे याची राजधानी कांची म्हणजे कांचीवरम्, कोठे मले म्हणजे अर्वाचीन महाबलपुर, व कोठे जयिले अथवा मैलापुर म्हणजे अर्वाचीन मैलपुर आहे असा उल्लेख आहे. नंदि राजाच्या राज्याचा विस्तार (१) तोंडे नाडू, (२) कावेर नदीच्या काठचा प्रदेश, (३) चेरा प्रदेश, (४) कोण प्रदेश (५) अळवे नाडू व (६) पश्चिम प्रदेश ह्या भागावर झालेला होता. बाण राजे व उत्तरकैकाचे राजे हे त्याचे दायजिक होते. नंदि राजाचे तेंकाळ, कुदकोड, पळियाळ, वेळुळ व नळुळ येथे लढाया जिंकल्या. या राजाचा चेर, चोल व पाण्ड्य हे राजे सध्या देत होते हा राजा तामिल वाङ्मयाचा भोक्ता होता या काव्यात नंदि राजाला निरनिराळी आडनावे दिली आहेत शिलालेखांत माहितीवरून असे दिसते की बाहुर लेखात उल्लेख असलेला दंतवर्माचा पुत्र नंदि हान या काव्यातील नायक असावा. दंतवर्मा हा राष्ट्रकुट्ट्या गणिव राजाचा (इ. स. ७८२-८१४) समकालीन होता. म्हणजे नंदि राजा हा बळग्या शतकाचा ग्रंथभाषात झाला असावा.

नंदिराजचे शिलालेख चोल व तोंडिनाडू येथे सापड-
तात. या राजाच्या शिलालेखावरून या राजाचा हा सार्व-
भौम असावा असे उपलब्ध दिसते व याचा बाप बाण राजाचा सार्वभौम होता असाही पुरावा सापडतो. नंदीच्या जवळ आदवाचीन उल्लेख काव्यात आहे त्यावेळी कांची राजाच्या शिलालेखात व त्याच्या बापाच्या शिलालेखात पाण-
दुवा बाहुर येथील शिलालेखात दंतवर्मा व नंदीचा मुलगा नृपुंगवयो हे दोघे कडे विष्णुसक्त होते असा उल्लेख आहे. परंतु नंदि-कलंबंग काव्यात नंदि हा वड शिवभक्त होता असे म्हणले आहे.

ईशगणार-आणपोदळ-हे काव्य म्हणजे म्हणजे प्रणय विषयवरील एक प्रबंध होऊ प्रणयपरोवरन या काव्यात

विवाह, सवस्त्रमपलायन वगैरे विषयांची चर्चा केली आहे. या काव्यात ६० सूत्रे असून त्याला सुंदर तामिळ भाषेत लिहिलेलेली उल्लेख टीका जोडलेली आहे. टीकेच्या “वायिरम्” भागात हे काव्य मधुरेच्या शिवाचें लिहिलेलें आहे, असा उल्लेख आहे.

तामिळ भाषेच्या तिसऱ्या सद्याला आश्रय देणाऱ्या ४९ राजांपैकी शेवटचा राजा उग्रपरेवळुदि याच्या कारकीर्दीत जबर दुष्काळ पडल्यामुळे स्थान आपल्या पदरच्या विद्वानांना रजा दिली पुढे १२ वर्षांनंतर स्थान पुन्हा या लोकांना बोलाविले परंतु झालेल्या लोकांत “पोरुळदिशारमा” सध्या (प्रण्यासध्या ?) कोणादि तरबेज नव्हता, यामुळे राजाला वाईट वाटत, तेव्हा तोमसुंदरदेवाने ताम्रपटावर हां १० सूत्रे लिहिली व देवळांत ते ताम्रपट ठेविले. राजाकडे हे ताम्रपट आणण्यावर त्यानें विद्वान लोकांना त्याचा अर्थ सांगण्यास हांगितले परंतु ते परस्परविरोधी अर्थ सांगायचा लागले तेव्हा याचा निकाल कसा लावावा याचा राजाला विचार पडला असता आकाशवाणी झाली की, रुद्रवर्मा नांवाच्या आश्रय्या मुलाच्या व्यासपंडितवर बसवून स्थानपुढें गिरनिराळ्या पंडितांना आपापले अर्थ सांगवे म्हणजे जो अर्थ सांगत असतो या आश्रय्या मुलाच्या डोक्यातून अन्न येतील त्याचा अर्थ खरा असे समजावे. व्यासपंडित केलें असता नवीवरी टीका घुसू लागली असता प्रत्येक शब्दाबरोबर या आश्रय्या मुलाच्या डोक्यातून अन्न येऊ लागले यावरून त्याचीच टीका खरी असे सिद्ध झाले ही टीका पुढें मुशिरिय मसिरियन नीलचरणार यानें लिहून काढली.

इरैयण्णार ४०० पैसां गास्त सृष्टीकरणारमक कविता आहेत त्यापैकी ३१५ कविता नेटुमारण राजाच्या ह्युतिपर आहेत यांत हा राजा पंडितवशांतला आहे असे म्हटलें असून त्याची १३ उपपद्वे दिलेली आहेत हा राजा काव्या बर्णना होता व हा तामिळ भाषेचा फार चढाटा होता यानें समुद्रमयन करून देवाकें अमृत दिलें असे या काव्यांत आहे. यावरून कवि राजाला विष्णूचा अवतार समजत असावा असें वाटतें त्यानें २० लढण्या मारल्या त्यापैकी वन्याच नेर राजाची शल्या त्यानें एक जलमुद्गदि वेलें होतें नेटुमारण यास बाणबाण शिबियाण, सोलम व तेण्णाबाण अशीं नांवें आहेत नेटुमारणानें क्षेमम व नेळवेळि येथें एका रात्राची लढाई केली असे या काव्यांत आहे, क्षेमम हे पल्लव राजाची राजधानी कोणवळम् याच्याजवळ आहे यावरून ही लढाई पल्लव राजाची झाली असावी. याही उप-संग्रह शिबिलेलावरून ही लढाई नंदिवर्मन वन्यमल्लकी झाली असावी असें दिसतें, व नंदिवर्मन पल्लव राजा ७६० साली मारला यावरून नेटुमारण हा इ.स.ची सनाच्या ८ व्या शतकाच्या मध्यात झाला असावा.

इरैयण्णार—अण्णोळ्ळुवशील मुत्राच्या लेखनाचा काळ इ.स. ५०० पासून ७०० याच्या दरम्यान असावा. या काव्यात उल्लेखिलेले स्थळे इ.स.दि सापडू शकतात.

दत्तकपेवळन मधुरा येथें व मधुरेच्या आसपास तीन तामिळ सध झाले असें दिसतें. पैकीं तिसऱ्याशेंधोंचीच माहिता उपलब्ध आहे. या संपातित सभासदाम्यें ४९ कवी व टीकाकार होते. पांडव राजांपैकीं मुडतिशमारन व उग्रपरेवळुधि यांनी या संघाला आश्रय दिला. आपैकीं दुसऱ्याच्या कारकीर्दीतच तिरुवळुवर याच्या कुरळया काव्याच्या प्रसिद्धीस अनुज्ञा मिळाली. तिरुवळुवर याची बहीण अवैयार दिच्या काव्यात उग्रपाडयन् रागाचें वर्णन आहे, यावरून तिरुवळुवर हा उग्रपाडयन् याचा समकालीन असावा.

परन्तर याच्या काव्यावरून सेंगुन शेर, आदयमान अजि, अवैय्यार व स्वत कवि हे एकाच वेळीं किंवा निदान एकाच पिढीत होऊन गेले असावे असें दिसतें. सेंगुनशेर हा राजा फार मोठा असून त्याच्या दरबारी शिल्पाधिकारम् व मणिमखले हे ग्रंथ त्यास झाले.

संपातील दुसरा प्रख्यात कवि जपिलर हा होय हा वेळुपारि राजाच्या आश्रयाजाली होता. यानें ऐण्डुवळु काव्याचा कृत्रिम हा भाग, दशदशकाचा (डेन टेम्क) सातवा भाग, कुकीषेपाडु व इ.स. हे ग्रंथ लिहिले.

सेंगुन याच्या काळी दोन महाकाव्ये झाली. पैकीं एक वैजयकाव्य हे शिल्पाधिकारम् या नावानें प्रसिद्ध आहे. त्याचा सारांश—पूतार येथील कोवलन नावाच्या वैश्य पुत्राचें लग्न सेथील कण्णिदे नावाच्या वैश्य कन्येशी झालें हे ओढवें आईबापातून दूर राहतें असत। कोवलन याची प्रीति एका नर्तकीवर जडली व ती बहुतेक वेळ तिच्याच सहवासात घालवी तरीहि त्याच्या छात्रे त्याच्यावर अवलेंले प्रेम यामुळे कमी झाले नाही. कोवलनपासून नर्तकीला एक मुलगी झाली. पुढें नर्तकी व कोवलन यांना परस्परराच्या प्रेसावरून संसय आला. कोवलन हा पुन्हा आपल्या पत्नीच्या सहवासात दिवस घालून लागला व ब्राह्मणाच्या उद्देशानें तो श्रीराममुक्ते काव्यास निघाला. त्याच्या बर्ननें त्याला व्यापाराकरितां आपल्या वैज्याची जोडी दिली. पैकीं एक वैज्य घेऊन तो शिकावियास गेला असतां एका सेनापानें तो आपण विपन्न घेतों असें सांगून त्याला बसवून ठेविले व १२१ शकून राजाला सांगितलें कीं राणीचे वैज्य कोरणगला या एकटलें आहे. राजानें त्याला मारण्याचा हुकूम दिला, तेव्हा कोवलन मारला गेला. पुढें त्याच्या घरानें राजाचा कोवलनच्या शुद्धतेबद्दल ताम्बी करून मधुरा शहर बळेल असा दावा दिला व एका देवतेच्या प्रसादानें तिचा तिचा पति पुन्हा मिळाला.

दुसऱ्या काव्यात बरील काव्याचा पुढला भाग आहे तो असा—कोवलनाचे मित्र्यावर प्रेम होतें ती माघकी नोशकी

नतकी कोवेलनच्या निघनाची वार्ता ऐकून बौद्ध धर्माची दोषा घेऊन ऐहिक सुखाचा त्याग करून कालकर्मणा करू लागली. तिची कन्या मणिमेखला हिचे नाव या काव्याला दिलेले आहे व त्यात तिचा ऐहिक सुखत्याग व बौद्ध धर्म स्वीकारण्याकरिता तिने केलेले प्रयत्न व पुढारच्या राम-पुत्राच्या प्रेमाचाचनेचा तिने कसा मज्जेर केला वगैरे गोष्टींच वर्णन आलेले आहे.

या कथानकाच्या वेळी पुढार येथे कारिकल नावाचा राज राज्य करीत होता असे त्यातील वर्णनावरून दिसते. तसेच मणिमेखले या काव्यावरून कारिकालनंतर किल्ली नावाचा राजा पुढार येथे राज्य करीत होता असे दिसते

पैक्कल काव्यात नेडुम जेलियन नावाच्या पाटय राजाचा उल्लेख असून त्याचा कोक येथील प्रतिनिधि इल्वेरलियन याचाहि उल्लेख आहे या पाटय राजाच्या कारकीर्दीत संघातील पुढळ प्रख्यात कवी उदयास आले व तो स्वतःहि तामिळ वाङ्मयात बराच प्रख्यात आहे. या दोन काव्यांवरून असे दिसते की त्यात वर्णिलेल्या कथानकाच्यावेळी पुढार येथे कारिकल व त्याचा नातू कोकिल्लो हे राज्य करीत होते. कार्ल येथील चेर राजा सगडुव चेर हा होता व हाच पैक्कल काव्याच्या लेखकाचा माऊ व मणिमेखले काव्यकार्याचा आश्रयदाता होय. त्याचा पिता व चुलता हे अनुक्रमे दशदशकाच्या ० व्या व ३ व्या भागातील नायक होते.

वर दिलेल्या कवीशिवाम या कालात दुसरोही प्रयात कधी झाले, त्यात तिरुवदुल्ला, इलंगोवडियाळ, शिधाले, शम्भार, रुट्टिरागणनार, मुडयामळगिणमार, मागुडि अरुदनार, नरार वगैरे मृत्य होत व यांचे ग्रंथ आजतागायत तामिळ वाङ्मयात सर्वोत्तम मानले जातात.

यावेळी पैक्कल व मणिमेखले काव्यावर बौद्ध धर्माचा बराच परिणाम झालेला दिसतो व त्यावरून या काव्यांचा काळ बौद्ध काळ होता असे म्हणण्यात काही हरकत नाही व बौद्ध धर्माचा म्हास इ. स. श्या ७ व्या शतकाच्या सुमारास झाला. ही कार्ये ज्याच्या दरबारां झाली ती सगडुव राजा शिलोनच्या राजबाहूचा समकालीन होता असे दिसते. कारण पत्तिनी देवीच्या देवळाच्या शुद्धीच्या वेळच्या यहाला शिलोनचा राजबाहू राजा आला होता. शिलोनमार्गे दोन गजबाहू झाले पहिला गजबाहू हसवी सन ११३-११५ पर्यंत होता आणि दुसरा इ. स. ११४-११६ पर्यंत होता. यावरून वरील गजबाहू पहिल्याच असला पाहिजे असे दिसते. या प्राम्यावरून असे दिसते की तामिळ वाङ्मयाचा विक्षेप भरमरतीचा काल अगदी अलीकडे म्हटला तरी निदान इ. स. १२ रें अथवा ३ रें शतक असला पाहिजे. गजबाहू शिवाय पैक्कल काव्यात दुसऱ्या काही राजांचा उल्लेख आहे व त्यांच्या बालवर्णनावरूनहि असे दिसते की तामिळ

वाङ्मयाचा भरमरतीचा काल इ. स. १ रें व ३ रें शतक असला पाहिजे.

मदुरीकांची हे पत्तपाटु नावाच्या दहा काव्यांच्या समुच्च-कांतील एक आहे. हे काव्य तामिळ भाषेत आहे व मागुडि मरुत्तणार हा त्याचा कर्ता आहे. हे काव्य त्या वेळच्या देशाचा समाजाची, लोकांची व पंच राजांची ऐतिहासिक माहिती मिळविण्याच्या दृष्टीने फार महत्वाचे आहे. नच्चिणाराकी-यार नावाच्या तापिल विद्वानने त्या काव्यावर टीका केली आहे. पांडय राजा नेडुज्जेळियन त्याचे व त्याने युद्धात दाखविलेल्या पराक्रमाचे वर्णन ह्या काव्यात आहे. तेथेया-लंगणम् येथे नेडुज्जेळियन ह्याने दोन पराक्रमी राजांना व व थार संस्थानिकांना लढाईत मिळले व ह्याने नंद्यूरुडि घेतले असे म्हणतात. चांदिल्वलंबियन पांडियन आणि पत्तपाटु-लेमुडुकुमि परमहंस्त्रि हे त्याच्या पूर्वजांची दोघे आहेत.

मदुरीकांची आणि त्यातील नायक यांचा कालनिर्णय करण्याकरिता लयाणारी माहिती शिवमनूर ताम्रपटात आणि वेळविवृद्धि शासनपत्रात सापडते वेळविवृद्धि शासनपत्रात काडुग्नोन नावाच्या पहिल्या पाटय राजापासून त्याच घराण्यातील शेवटच्या जटिलवर्मन्पर्यंत सर्वांची नावे दिली आहेत. जटिलवर्मन् आणि परातक शब्देयन हे दोघेहि एकच होते, कारण ह्या दोघांवाही मयुरजनि हा प्रधान होता असे ताम्रपटात आणि शासनपत्रात दिले आहे. परातक शब्देयन ह्याच्या कारकीर्दीत अनेकले डोंगरावरील नरसिंह पेरुमाळ नावाचे मंदिर बांधले म्हणून परातक शब्देयन किंवा जटिल-वर्मन् याचा इ. स. ६७१-७० हा काळ ठरतो वेळविवृद्धि शासनपत्रात दिलेल्या पांडय राजाच्या वैशाखीप्रमाणे जेलियन ह्या कडुग्नोन ह्याचा नातू आहे जेलियन आणि तेलियालंगणम् येथे बिजवी झालेला पाटय राजा (नेडुज्जेळियन) हे दोघेहि एकच असावेत असे दिसते. कारण पाटय राजाच्या वैशाखीतील दुसऱ्या कोणत्याही राजाचे नाव जेलियन नाही आणि शिवमनूर ताम्रपटात जेलियनच्या नंतरच्या राजापासून पाटय संघातील राजांची वैशाखी दिलेली आहे व त्यात तेलियालंगणम् येथे झालेल्या लढाईचाहि उल्लेख केला आहे. ह्या कारणावरून असे वाटते की नेडुज्जेळियन आणि कडुग्नोन हे दोघेहि एकच होते असे मानण्यास थोडा-बहुत आधार आहे. वर दिलेच आहे की पाटय घराण्यातील शेवटचा राजा जटिलवर्मन् हा इ. स. ७६९-७७० मध्ये होता. जटिलवर्मन्चा प्रधान मयुरकावि त्याच्या कारकीर्दीच्या शिखरा वर्यां जिवंत होता पण अनेकले मंदिराची स्थापना झाली त्यावेळी नव्हता. म्हणून इ. स. ७६९-७७० हा जटिलवर्मन्च्या कारकीर्दीची शेवटची वर्षे असावी असे घडून चालण्यास हरकत नाही. वेळविवृद्धि शासनपत्रात दिल्याप्रमाणे नेडुज्जेळियन हा पांडय घराण्यातील तिसरा व जटिलवर्मन् (इ. स. ७७०) हा शेवटचा म्हणजे सातवा राजा होता. प्रत्येक राजाची कारकीर्द जरी तीस वर्षांची

धरती नदी नेट्टुञ्जेळियनच्या कारकीर्दीच्या सुरुवातीपासून अजिलवर्मन्च्या कारकीर्दीपर्यंत १५० वर्षे होतात. म्दुणून नेट्टुञ्जेळियन याच्या कारकीर्दीस इ. स. ६२० (७७०-१५०) पासून सुरुवात झाली इतर सवळ पुरावा मिळवून मद्रुरावाची हे काव्य आणि नेट्टुञ्जेळियन हे सातव्या शतकाच्या आरंभी झाले असे मानण्यास हरकत नाही

वर काढलेला नेट्टुञ्जेळियन याचा काल व (तो आणि सेलि-यन हे दोघेहि एकच होते) ह्या दोन्ही गोष्टी खऱ्या आहेत असे मानण्यास आणखी एक आधार आहे वेळविवृद्धि शासनपत्रात नेट्टुञ्जेळियन राजाचा मुलगा अरिकेसरी मारवर्मन् याने नवेली येथील लढाई जिंकली असे म्हटले आहे (इ. स. ६५०-६८०) शैवमहात्मा ज्ञानसंबंदर याचा नेट्टुमारन नावाचा पंडित राजा समकालीन होता. ह्या राजाबद्दिले नवेली येथे जय मिळविला अशी आख्यायिका आहे. ज्ञानसंबंदर इ. स. सातव्या शतकाच्या मध्याकालीन होता, म्दुणून नवेली येथील लढाई देरील त्याच सुमारास म्दुणजे इ. स. ६५०-६८० च्या दरम्यान झाली असली पाहिजे, नेट्टुञ्जेळियन याच्या मुलाचेहि नाव नेट्टुमारन असे होते. या गोष्टीबद्दिले नेट्टुञ्जेळियन हा इ. स. ६१०-६५० मध्ये होता हे जे वर म्हटले आहे त्याला पुष्टि मिळते.

कोयिलोलुगुः—या ग्रंथात धीरंग वेळांतील धीरंग-मायाच्या देवळाचा दिलेल्या देणग्या व त्या देवळाची केलेली दुरुस्ति व सुधारणा यांची हकीकत पुरातन काळापासून दिलेली आहे व हे काव्य तामिळ गद्यात लिहिले आहे. गीत इ स १३ ते १६ व्या शतकांतील दक्षिण हिंदुस्थानीतील राजांचा इतिहास दिला आहे. पुरातन काळच्या म्दु-त्याच्या गोष्टींचा यांत उल्लेख केलेला आहे. दक्षिणेच्या इतिहासाचा शोध खाजगीच्या पंडितांस याची साहाय्य होती. या ग्रंथाची पूर्ण संपादणी झाली नाही. शिलालेख व स्तूपपट यावरून हा ग्रंथ बनविला आहे. यामुळे त्यातील साहित्यी ऐतिहासिकदृष्ट्या कुचक्यमाणी नाही. वरील देवालयंतील मूर्तींचा पूर्वतिहास असाः—

रंगनाथदेवाची पूजा काही काळपर्यंत मल्ला करीत होता, त्यानपासून इक्ष्वाकुने अयोध्येला मूर्ती नेली. मगर रामाने कृपाळु होऊन ती मूर्ति विभीषणाला दिली; त्याने कावेरीच्या दोन पांढऱ्यामधील धीरंगमु वेळांत ही मूर्ति स्थापिली येथे विभीषी योत्ताचा पूर्वज धर्मवर्मा याने मुख्य देऊळ (तिरुयुगल्लेगै) व इतर गुरूीच्या इमारती बांधल्या. यांनंतर बऱ्याच काळाने विभीषी योत्ता राजाच्या कारकीर्दीत हे देऊळ रेताने झाडून गेले होते व वेळार अंगल बाळगे होते. विभीषी हे देऊळ पुनर्बांधा रिपतीत अगळे. विभीषीनंतर राजमहेश्वरने देवळाच्या आतील मागास परकबंदी केली व विल्लेड इमारती व रस्ता बांधला. निजुमपुरी येथे राज्य करणाऱ्या नंद-योत्ता राजास एक कमलपत्रावर वहात

आलेली मुलगी मिळाली. त्याने या देवळाचा मोठ्या देणग्या दिल्या.

एका चोल राजाच्या पापाचरणांमुळे काही वर्षांनंतर रेतोची भर पडली व या गोष्टीमुळे उरियूरचा नाश झाला, व राजधानी मंगैकोडमला नेली. काही वर्षांनंतर चोलराजाने उरियूर येथे एक लहानसे देऊळ बांधून त्यांत (नाटिवयार) देवाची मूर्ति स्थापन केली

कलि, वर्ष ५० मध्ये कुलशेखर-पेरुमल नेर. चोल व पांड्य राज्यांचा नायक झाला. याची मुलगी शोलवुलवल्ली हिने धीरंगमुच्या देवळांत काही सुधारणा केल्या. कलि, वर्ष ३६० मध्ये गोडदेशाच्या राजाने देवास विपुल धंपती नगर केली. कलि, वर्ष ४४५ मध्ये वैष्णवसमुद्रातिर्मगयी-अळवार ह्या येथे रहात होता याने देवळाची दुरुस्ती केली

कोद्यग्रंथ—याकडे तामिळ पंडितांचे लक्ष अत्यंत प्राचीन-काळी देखील लागले होतेसे दिसते शाळांमणि निगण्डु हा तामिळ शब्दकोश गुणभद्र याचा शिष्य मण्डलपुष्टय याने लिहिला याने असा उल्लेख केला आहे की, किशितवराय (कृष्णराय) याने त्यास पुष्कळ देणग्या दिल्या. आतां मण्डलपुष्टय हा गुणभद्राचा विषय असल्यामुळे व गुणभद्र हा राष्ट्रूट राजाच्या आश्रयास असल्यामुळे हा कृष्णराय विजयानगरचा राजा नव्हे हे सिद्ध होते. तेव्हां हा उल्लेख अकालवर्ष राष्ट्रूटराजा कृष्ण (दुसरा) याच्याबद्दल असावा. अकालवर्ष कृष्ण (दुसरा) याचा काल इस्वी सन ८८८ ते ९११-९१२ हा आहे व गुणभद्र आणि मण्डलपुष्टय हे अकालवर्षाच्या आश्रयाखाली होते यावरून शाळांमणि निगण्डु या शब्दकोशाचा काल इ. स. ८७५ (सुमारे) हा येतो.

काय दे धं थ.—या विषयासंबंधाने पुस्तक पोडी आहेत व त्यांपैकी बहुतेक अलीकडाले आहेत. अनुनितिशास्त्रिंरम् हे मनुष्यमूर्तीचे स्वर आहे तत्त्वमनुल हे स्मृतिवेदिता या हिंदु कायदे पुस्तकाचे स्वर आहे पिनलकोड, किमिनलप्रीसन्नर, दिवाणीकोटांचा कायदा, पुराव्याचा कायदा बगैरे अलीकडील कायदांची सापोतरे तामिळ भाषेत झाली आहेत. तसेच पोलीसकॅन्ट, रेल्वेकंपनीचे नियम बगैरेसंबंधी पुस्तक तामिळ भाषेत झाली आहेत.

तत्त्वज्ञान विषयक ग्रंथ.—या विषयांतहि संस्कृत तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांचा पूर्ण परिणाम तामिळ ग्रंथांवर दिसतो तर्कशास्त्राबद्दल तोच स्थिति आहे तामिळ भाषेतील तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांचा बहुधा एक प्रस्तावना ओलेली असते व तिच्यांत ग्रंथकार यज्ञा तर्कशास्त्रपद्धतीचा अवलंब करणार तिच्या बरिचय करून दिलेला असतो व त्यांत निरनिराळ्या प्रकारची प्रायश्च, अनुमान, साक्षात्कार, आचार बगैरे प्रमाणे, त्यांचे अर्थ व त्यांचे पोटीभेद, हेतुकास व त्यांचे प्रथम श्रय्यादिष्टांचे स्पष्टीकरण असते. तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथांत जय, ईश्वर, आत्मा, मग, ज्ञानेदिय, जगार्थे मिथ्यात्व बगैरे

अनेक प्रथांचे तामिळ ग्रंथांत केलेले तात्विक विवेचन आर्यन् संस्कृतीतील मतांना धरून असतं, हें पुढील उदाहरणावरून दिसून येईल. सदरहू माहिती ' सिवमानपोथम् ' ह्या ग्रंथातील आहे. ह्या ग्रंथ अर्थात पवित्र व फण पंथितांनाच फळ-प्राप्तासाठी आहे असे मानतात; कारण त्याची भाषा सोपी नाही व सर्व ग्रंथ वाढविवादात्मक व अशरितिक स्वरूपाचा आहे. र्थात एकंदर बारा सूत्रे असून प्रत्येक सूत्राचा विषय एकेका स्वतंत्र प्रकारांत विवेचिला आहे. बारा विषय आहेत ते (१) ईश्वराचे अस्तित्व; (२) जग व आत्मा यांची ईश्वराचा संबंध; (३) आत्म्याचे अस्तित्व; (४) अन्तःकरणार्थी आत्म्याचा संबंध; (५) पंचशरीरार्थी; (६) मिथ्याजग व सत्य परमेश्वर यांमधील भेद; (७) सिवमपुढे सर्व वस्तू मिथ्या होत; (८) आत्म्याच्या ज्ञानप्राप्तीची तत्त्वा; (९) कर्मफलापासून ज्ञानचक्षुःच्या द्वारे आत्म्याची मुक्ति; (१०) आणव कनमम् माये या मलमूच्या नाश्याच्या रीती, (११) ईश्वरपदी लीन होणारा आत्मा व (१२) अधिपत्य, अवर्णनीय अशा सिवमचे मनन, दर्शन व पूजन. आतां या ग्रंथातील तत्त्वज्ञानाचा काही प्रासंगिक येथे देतो.

देवाचे अस्तित्वः—ज्यात तो, ती, त असे तीनही लिंगी प्राणा असून ज्यावर उत्पत्ति, स्थिति व नाश ह्या तिहोत्राच्यापार चालतो असे हें जग ज्याप्रमाणे उत्पन्न झालें त्या प्रमाणे विलयास जाईल व मूल्यापासून त्याची पुन्हा उत्पत्ति होईल. सर्व वस्तूंच्या शेषांनी ईश्वराचे अस्तित्व असतं असे ज्ञानी म्हणतात (म्हणजे जगदुत्पत्तीचे तो ईश्वर म्हणजे एक असे निमित्तकारण आहे).

जग व आत्मा यांची परमेश्वराचा संबंधः—वर सांगितलेले जग म्हणजे देव असून ईश्वर अपेक्षेस म्हणजे त्या ईश्वरांत व जगांत भेद नाही. परंतु ज्या अर्थां जग अस्थिर (म्हणजे असत) आहे व ईश्वर सृष्टीमय (सद्रूप) आहे त्याअर्था ईश्वर भेदसु म्हणजे जगापेक्षा निराळा आहे. त्याप्रमाणे तो ईश्वर पेयम् व अवेयम् असा दोन्हीही असल्यामुळे त्याला पेथापेयम् (भेदाभेदम्) ही संज्ञा प्राप्त झाली आहे. म्हणून जगाच्या दर्शने ईश्वर अपेक्षेस पेयन् व पेथापेयन् असा असतो. ईश्वर सर्व विश्व व्यापून उरला आहे. त्याच्या आक्षेपप्रमाणे आत्म्यांना स्वकनमम् (कर्मा) सुधार जननमरण प्राप्त होतं. वेदान्त्ये सांगितलेले आहे की, ईश्वर एक, अनंत, शुद्ध असा असून त्याच्या तोडीचा दुसरा कोणी नाही, व ईश्वर—आत्मा एक आहे असे म्हणणारा आत्मा आहे. आत्मा पाशुपत असल्यामुळे अपवादन्त्यायाने ईश्वर स्वतंत्र ठरतो ज्याप्रमाणे अ या स्वराशिवाय पुढती अक्षरें निरुपयोगी झाली असती त्याप्रमाणे ईश्वराशिवाय आत्मा व्यर्थ ठरला असता. परमात्मा व आत्मा यांचा निकट संबंध व ईश्वरावाचून असलेले आत्म्याचे व्यर्थत्व स्वरावाचून होणाऱ्या अक्षराच्या व्यर्थत्वावरून ठरावीलेले आहे. परमात्म्यापेक्षा

आत्म्याचा द्वैत नष्ट करणारा संयोग एका श्लोकांत वर्णिलेला आहे.

आवाज व आलाप यांचा जो संबंध तसाच ईश्वर व जग यांचा संबंध. आलापातील सर्व स्वरांत ज्याप्रमाणे आवाज भरलेला असतो त्याप्रमाणे ईश्वर विश्वाच्या सर्व दृश्यांत भरलेला असतो. संगीतशास्त्रज्ञांशिवाय आवाजाला व आलापाला अस्तित्व नसतं. त्याप्रमाणेच तीन अनन्त अशां द्रव्यें असावयास पाहिजेत. असे फळ व त्याचा स्वाद, त्याचप्रमाणे जग व जगप्रियता. असे तीक्ष्ण व तिळोव तेल तथा ईश्वर व जग. तिळ्यापासून असे तेल भिन्न असतं तसे जग ईश्वरापासून भिन्न आहे. ईश्वराच्या सत्तेने हें विश्व अशा तऱ्हेने व्यापिले आहे की, त्याच्यामधील अद्वैत नष्ट झालेले आहे तरी सत्ता विश्वापासून भिन्न आहे. म्हणून वेदांत ते एक आहेत असे न वर्णित त्यांच्यांत अतुविधम् (अद्वैत) आहे असे वर्णन केले आहे. ईश्वर व आत्मा अगर विश्व याच्यामधील संयोगाच्या याबतीत अद्वैतम् या शब्दाचा अर्थ एकम् असा व्याख्यानाचा नाही. कारण अद्वैत या शब्दाचा अर्थ एकत्व सत्ता एकपणा असा नाही. ईश्वर व आत्मा यांचा संबंध इतका निकट असतो की, ते दोन दिसत नाहीत एवढाच अर्थ व्याख्याचा.

जो मनुष्य त्या संबंधावरून अद्वैत म्हणजे एकत्वमा असे म्हणतो त्याच्या अस्तित्वावरूनच ईश्वर व तो हे एक नाहीत हें सिद्ध होतं. हावरून ते दोन आहेत असे सिद्ध न होतां व भिन्न न दिसता त्यांचा निकट संबंध आहे असा अर्थ व्याख्याचा.

आत्म्याचे अस्तित्वः—यैत्राप्रमाणे असणाऱ्या व मायेपासून निर्माण होऊन विकास पावणाऱ्या शरीरात आत्मा असतो. अपवादन्त्यायाने आत्म्याचे अस्तित्व ठरतं. ज्याप्रमाणे एखादा माणूस ह्या वस्तू माझ्या आहेत असे म्हणून त्या वस्तूपासून निराळा ठरतो त्याप्रमाणे आत्मा तो ज्या शरीरांत असले त्या शरीराला आपले म्हणून त्यापासून भिन्न ठरतो. पंचंद्रियापासून आत्म्याला ज्ञानलाभ होतो म्हणून पंचंद्रियापासून आत्मा भिन्न आहे. अवर्त (अवस्था) मुळे आत्म्याला प्रगतीचे ज्ञान होतं म्हणून अवर्तहून आत्मा भिन्न आहे. ज्याअर्था सुषुप्तावस्थेत अन्नसेवन अगर चलनक्रिया नसतत त्याअर्था शरीरापेक्षा निराळे असे आत्म्याचे अस्तित्व आहे. ज्याअर्था आत्म्याला संवेदनाचे ज्ञान असतं त्याअर्था त्याला निराळे अस्तित्व आहे असे ठरतं.

अन्तःकरणसुद्धी आत्म्याचा संबंधः—ह्या अन्तःकरणसुद्धी पक्षी आत्मा नसून त्या सवारी आत्म्याचा निकट संबंध आहे. ज्याप्रमाणे घर चढलेल्या रोजाच्या आत तांब्याचे भांडे असतं त्याप्रमाणे आणव मलमूच्या आत आत्मा असतो. ह्यामुळे त्याला ऐहिक ज्ञान नसतं. विकास पावल्यानंतर आत्मा पांच अवस्थीय्ये प्रविष्ट होतो. काळ तत्तुवद्यदल पूर्वा विवेचन

येकून गेल्यामुळे सूत्रकार ह्या ठिकाणी तुरणसु अथवा आन्तर तत्त्वम् (अन्तःकरणम्) बद्दल बोधला ज्याप्रमाणें एखादा राजा आपल्या प्रधानासमवेत दौऱ्यावरून जाऊन येतो व प्रत्येक दरवाज्यावर दारवाळ नेमतो व नंतर अन्तःप्रहारांत येतो तसा आत्मा प्राणवायूला दारवाळ नेमून अवतैमर्ष्य जातो

पंचज्ञानेन्द्रियः—वर सांगितल्याप्रमाणें पंचज्ञानेन्द्रिय केवळ आत्म्याची निमित्ते म्हणून वस्तुज्ञान अनुभवितात, स्वतः त्यानी त्याच्या विषयांचे ज्ञान नसतें. त्याचप्रमाणें जो आत्मा त्याना त्या ज्ञानग्रहणासाठीं उबुक करतो त्या आत्म्याबेदि त्यानी ज्ञान नसतें. अतएव जे जे म्हणून आत्म्यानी सुबोध होतें तें तें अनुपमेश ईश्वराच्या अहङ्क (अहङ्क सत्ती) मुळे त्याना सुबोध होतें अशी बरी वस्तुस्थिति आहे तरी त्याना ईश्वराचें ज्ञान नसतें. ज्याप्रमाणें लोहचुंबकासमुच्च असलेल्या लोहाला अग्नावर कोणाची आकषेक शक्ति चालली आहे हें कळत नाही. त्याप्रमाणें आत्म्याची स्थिति नसते. लोहाकडपासून लोहचुंबकात ज्याप्रमाणें बदल होत नाही, त्याप्रमाणें आत्म्याच्या आकषेणापासून परमात्म्यात फरक होत नाही.

पंचज्ञानेन्द्रिये ज्याप्रमाणें विषयज्ञानाची निमित्ते होत व त्यानी ज्याप्रमाणें आत्म्याचें—तोच त्यांना व्यावृत्त करणारा असतो तरी—ज्ञान नसतें ज्याप्रमाणें आत्म्याला ईश्वराचें ज्ञान नसतें. पंचेन्द्रिये ज्याप्रमाणें जड असून आत्म्या-शिवाय त्याना विषयज्ञान होणार नाही, त्याप्रमाणें आत्माहि ह्या बाबतीत मडाधारला असून ईश्वरानें त्याला उबुक केव्हाशिवाय तो व्यापारवान् होणार नाही.

कर्मफलापासून ज्ञानवर्षाच्या द्वारें आत्म्याची मुक्तिः—पाप्मानसु (म्ह. आत्म्याचें ऐहिक ज्ञान) अथवा पाप्मानसु (शरीराचें ऐहिक ज्ञान) यानी समजत नाही अशा सिवन्चें अहङ्कच्या मदतीनें दर्शन घेणें हें ईप्सित आहे. म्हणून अन्तर्यामी ईश्वर आहे तो ज्ञानवर्षाच्या साहाय्यानें पहा. अशा रीताने शोधणाऱ्याला पाससु भूगजलसत् भासून ईश्वर (सिध्न्) रत्नरत्नीत प्रदेशानें हिंवाच्याला ज्याप्रमाणें धीतल प्रदेश त्याप्रमाणें बटिल. पंचाक्षराचा उच्चार केल्यावर हें घडून येईल.

आणव कनसु माये या मलसुच्या नावाच्या रीतीः—स्वतःच आत्मा अहङ्क्याप्रमाणें सिवन् आत्म्यात असतो; त्यावरून आत्मा सिवन्बरोबर असेल. त्यावरून आत्म्याची अशी जी जी कर्मे म्हणता ती ती सिवन्चीं ठरवील. तसें ठरल्यावर आणव मलसु माया मलसु व अपरिहार्य कनसु नष्ट होतील म्हणजे आत्म्याला त्यापासून उत्पन्न होणारीं फले चाखावी लागणार नाहीत. ज्यावेळीं आत्मा सिवन्ही एक-रूप होईल त्यावेळीं मी असुक केले त्यानें तसुक केले असें तो म्हणणार नाही व अहङ्करी त्याच्या मदतीच येईल.

ईश्वरपदीं लॉन होणारा आत्माः—ज्याप्रमाणें आत्मा नेत्रांनीं व्यापारवान् करतो त्याप्रमाणें ईश्वर मुक्तशरीर आत्म्याला पहातो व स्वतःचें त्याला दर्शन देतो. ह्याप्रमाणें तो त्या आत्म्याला स्वपदाना लाभ करून देतो व ह्या प्रसादापासून आत्मा कधीहि परतत नाही.

ज्याप्रमाणें मुक्त आत्मे अहङ्क्या साहाय्यानें ईश्वराला पहातात त्याप्रमाणें शरीरात कोंडलेल आमे इन्द्रियाचा ताबा स्वतःवर न चालू देता अहङ्क्या साहाय्यानें मुक्त होतात. तदनंतर अनुभवानें त्यांना सिवन्चें ज्ञान होऊन ते सिवन्चरणी लोन होतील कनसुमुळे जी कामे करतो त्याला ' हें मी केले तें अप्रक्यानी केले ' असें वाटतें. म्हणून या कनसुमचा नाश झाल्याशिवाय ज्ञानाचा उदय होणार नाही. हें ज्ञान प्राप्त झाल्यावर कनसुमचा नाश करण्यासाठीं प्राणी ज्यावेळीं सिवन्ची भक्ति करूं लागतो त्यावेळीं सिवन् त्याच्यावर अनुग्रह करतो. म्हणून शिवभक्त शिवलिंग व सिवन् हे सर्व एकच आहेत असें समजून ईप्सित मनात धरून सिवन्ची पूजा करा.

सिवन् गुरु व शार्च एकच समजून शिवाची पूजा करावी. सर्व आत्म्याचा जीवनाधार जो सिवन् त्याच्याशीं विमाना कलर (ज्याच्यावर एक मलसुचाच ताबा चालतो असे आमे) आमे तद्रूप झाल्यावर त्यानी पुन्हा जन्म येत नाही विरळ्या कलर (म्ह. ज्याच्यावर दोन मलसुचा ताबा चालतो असे) आमे शिवरूपी झाले व त्यांच्यावर शिवाचा अनुग्रह झाला तर तेहि जननमरणाच्या केव्हातून चुकतील. सकलर (म्ह. ज्याच्यावर तिन्हीहि मलसुचा ताबा चालतो असे) आमे शिवस्वरूप गुरुपासून ज्ञान शिकल्यावर शिवाच्या कृपेनें व शास्त्राच्या मदतीनें तेहि जननमरणाच्या केव्हातून मुक्त होतात. ”

वरील माहितीवरून ताम्रिळ ग्रंथातील तत्त्वज्ञानाचें आर्यांच्या संस्कृत ग्रंथातील ताम्रिळ विचारांशीं किती साम्य आहे हें दिसून येईल. सिवन्मान पोषसु ह्या ग्रंथाच्या उत्पत्तीबद्दल त्याच ग्रंथात पुढीलप्रमाणें माहिती आहे. सिवन्ने आपला सेवक जो नन्ती (नदी) त्याच्या करवी आपला भक्त जो सनकुमारन् त्याला मानजुळ (पवित्र धर्मग्रंथ) सांगितला. सनकुमाराच्या शिष्या पिडीतला ज्याला संस्कृतमधील द्वादशशब्दें अवगत झाली होती, जो शिवभक्त होता, ज्यानें सगु व अचतुर्मधील भेद कळून असयूचा त्याग केला होता अशा गुरुनेकडूननें ह्या ग्रंथाचें ताम्रिळ भाषेत भाषांतर केले. त्याचें टीकेसह सर्व लोकांनीं कळावें म्हणून पड्ड, हेतु व तिष्ठान्तम (दृष्टान्त) चा नैयायिक पद्धतीनें निवारण केले आहे.

तकंशाछ, अतोदिय विशान आणि नीतिशास्त्र या तिन्ही विषयांवर ताम्रिळ भाषेत ग्रंथ आहेत. तर्कशास्त्राकड

हे संस्कृतवचन भाषांतर केलेले तर्कशास्त्रसंबंधीचे पुस्तक आहे. नियमइलकनम् या पुस्तकामध्ये अरिस्तोटल व बेकन यांच्या तर्कशास्त्रासंबंधीचे माहिती दिलेली आहे. अतर्कियविज्ञान या विषयाचा हिंदू तत्त्वज्ञानासंबंधीच्या ग्रंथांत अंतर्भाव होतो. नीतिशास्त्रासंबंधीचे ग्रंथ पुष्कळ आहेत. कुरल हा ग्रंथ फार लोकप्रिय असून त्याच्या पुष्कळ आवृत्त्या निघाल्या आहेत. या पुस्तकांत १३३ प्रकरणे आहेत, व त्याचे मुख्य तीन भाग पाडले असून प्रत्येक विषय व गुण यांविषी प्रत्येकाला एकेक भाग दिला आहे. या पुस्तकाचे लॅटिन, जर्मन, इंग्लिश वगैरे भाषांत भाषांतरही झाले आहे. नल-दिवर हा ग्रंथ कुरल ग्रंथाच्या खालोखाल महत्त्वाचा आहे. तो मद्रास विद्यापीठातील विद्वानांनी लिहिला असलेल्या ग्रंथात. त्याच्या अनेक सदीक आवृत्त्या निघाल्या आहेत. ईशंगेच वेंप ऊर्फ नीतिबुझामणी, कैलासनातरातकम्, कविताशतकम्, कुमारेशायतकम्, मनवन्मारायणशतकम्, नीतिचरित्रम्, नीतिचरणम्, नीतिचिन्तामणी, तिरिक्कुटम्, तंडलपरायतकम्, उपतंतुसंग्रिकरम्, उदरकुलवन्मम्, बेरि-बेक, तिरिगमेतर शतकम् वगैरे नीतिपर ग्रंथ आहेत.

वैद्यकशास्त्र.—तामिळ लोकांमध्ये हा विषय फार प्रिय आहे, त्यामुळे या विषयावरील ग्रंथाचा प्रसार फार आहे. आयुर्वेद हा वैद्यकविषयक ग्रंथ अथर्ववेदाचा एक भाग आहे असे मानतात. हा ग्रंथ ह्यारी संपूर्ण उपलब्ध नाही. चरक व सुश्रुत हे वैद्यकावरचे फार जुने ग्रंथ आहेत. वैद्यक, जादूचे मंत्र व किमया या तीन विषयांवर मिळून आपस्तम्ब्यांनी तामिळ भाषेमध्ये ५० हून अधिक ग्रंथ लिहिले आहेत असे मानतात. वास्तविक हे ग्रंथ निरनिराळ्या काळात लिहिलेले असून त्यांपैकी किरकिक युरोपियन लोक हिंदुस्थानांत आल्यानंतर लिहिलेले आहेत. आफ्ना येथील डॉ. श्रीन नावाच्या एका मिशनरी डॉक्टरांनी वैद्यकावरील ११७ तामिळ ग्रंथांची यादी केलेली आहे. मृतशरीरविच्छे-दनाविच्छेद ओळखत आल्यामुळे शारीरविज्ञानशास्त्रात हिंदु वैद्यांची फारशी प्रगती झालेली नाही. उलटपक्षी तामिळ भाषेतले वैद्यक ग्रंथ धम्माच धामक समजुतांनी गारलेले आहेत. जादू-टोणा व मंत्रतंत्र या गोष्टीही वैद्यकावरील ग्रंथांत असतात.

भौतिकशास्त्र.—हिंदूमध्ये शास्त्रे व कला मिळून ६४ आहेत. तथापि भौतिकशास्त्रांमध्ये युरोपातल्यासारखे शोध इकडे लागलेले नाहीत. भौतिकशास्त्रांपैकी वैद्यक, रसायन व आणि पाहण्यापुरते ज्योतिषशास्त्र एवढाच शास्त्रा इकडे प्रगत झाला आहे.

गणित.—ही शास्त्रशाखा तामिळ लोकांमध्ये फारच मोठी अभ्यासिली जात असे असे दिसते. अंकगणित किती अग्रगत स्थितीत होते हे तामिळ संख्यापद्धतीत दृश्य नाही यावरून दिसून येईल. बीजगणित व भूमिति यांवर

आचीन ग्रंथ मुळीच नाहीत. अलीकडे झालेले शिकविण्या-करितां चाही पुस्तके तयार झाली आहेत. फनक्तिकरम् हे अंकगणितशास्त्र, भुखर्दाच व इतर चाही संकृत ग्रंथ यांच्या सहाय्याने रचले आहे.

चलितकला.—हिंदूमध्ये उमा ६४ कला आहेत, त्यांची-पैकी पांच संगीतविषयक आहेत. पण तामिळ भाषेमध्ये संगी-तावर जुना असा एकही ग्रंथ झालेला नाही. तसेच चित्रकला, खोदकला आणि शिल्पकला यांवरही तामिळ भाषेत एकही जुना ग्रंथ नाही. हिंदू देवतांची चित्रे व मूर्ती पुष्कळ आढ-ळतात. लोककथांच्या व घातूंच्या मूर्ती करण्याची कला परीच सुधारलेली आहे. प्रिंठिग अंमल सुरू झाल्यानंतर स्कूल ऑफ आर्ट्स ही संस्था मद्रास येथे स्थापन होऊन या कलांना आता चांगले उत्तमन मिळाले आहे.

व्याकरण ग्रंथ.—व्याकरण हा विषय हिंदूंचा आवडता आहे. तामिळ भाषेतले पहिले व्याकरण अगस्ति ऋषींनी लिहिले आहे. पण ते त्याचा शिष्य तोलकपियनर याच्या शापामुळे नष्ट झाले अशी दंतकथा आहे. या शिष्यांनी लिहिलेला तोलकपियन नारायाचा सर्वांत जुना व्याकरणग्रंथ हल्ली उप-लब्ध आहे. त्यामध्ये १२७९ सूत्रे ऊर्फ कवितायुद्ध नियम आहेत. पवन्ती याने संदुल नावाचे तामिळ व्याकरण लिहिले त्यांत ४९२ सूत्रे असून तो ग्रंथ प्रमाण मानला जातो. या ग्रंथातील सूत्रांत वाक्योपेक्षा अधिक असे एकही अक्षर नाही अशी प्रौढी तामिळ लोक चांगतात. तामिळ व्याकरणात पांच प्रकरणे असतात:—(१) वर्णविचार, (२) शब्दविचार, (३) विषयवचना, (४) वृत्ते व (५) अलंकार. संदुल ग्रंथ १० व्या शतकाच्या सुमारास लिहिलेला आहे. नेमिबत-मूलम् हा १६ व्या शतकातील ग्रंथ असून तो कुमविरचितर याने लिहिलेला आहे.

उत्तर काशी न काव्य वाङ्मय.—बहुतेक तामिळवाङ्म-यातील अशितशास्त्र, वैद्यक, व्याकरण व शब्दकोश वगैरे विषयांचे ग्रंथसुद्धा कवितायुद्ध आहेत. काव्यग्रंथांवर काव्यातयक ने जुने ग्रंथ आहेत ते गद्यात्मक आहेत ते खेरीज-कडून गडलेसनाचा परिपाठ युरोपीयांच्या परिचयानंतर गुरू झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही तामिळ काव्या-विषयी दोन तीन युरोपीय विद्वानांनी आपले मत प्रदर्शित केले आहे. रेव्हर्ड एच. डॉब्र म्हणतो “वैसवी याने आवल्या तामिळ व्याकरण या ग्रंथाच्या परिशिष्टात तामिळ काव्यकलेविषयी स्वतःचे विचार दिले आहेत तो म्हणतो तामिळ कवी काव्याला सजेळ अशी चांगली सापा वापर-तात. कोणामाही वस्तूचा उल्लेख करतांना ते त्याला गौरवपर विशेषण नेदानीं जोडितात. वृक्षाचा उल्लेख करताना हिरवा, कुलांनी छांबलेला, दातळ छाया देणारा अन्व, किंवा असले एखादे सुंदर विशेषण अवश्य जोडतात. परंतुताचा उल्लेख करतानाहि तो दाट वृक्षामधून वर झालेला, किंवा त्यावरून ओढे वहात

असलेला किंवा कुलोनी सुसोभित केलेला खेरीर एखादे तरी निक्षेपण सवत्सादिवाय ते कधीहि रहात नाहीत त्याचि वर्णन जेहमीं रूपक, मालारूपक वगैरे असलेलानीं असलेले असते अतिशयोक्ति अलंकारादि पुष्कळ योजलेला आढळतो. नैषध नामक तामिल काव्यात दमयंतीचि वर्णन करतात; तिच्या सौंदर्याला एकच प्रतिस्पर्धी होता व तो बंधू होय हे पाहून प्रसन्नदेवाने दमयंतीला चंद्रापेक्षाहि अधिक सुंदर बनविण्याकरिता चंद्राच्या चेहऱ्यावरील सुंदर सौंदर्य घेऊन ते दमयंतीच्या चेहऱ्यावर अधिक घातले आणि त्यामुळे बंधू तिला कंठकमुक्त विदूषण घेऊन अशा तऱ्हेचें वर्णन आढे. तामिल कवीनां रचनासकार योजण्याची इतर हिंदू कवी-प्रमाणेच पार आचर आहो. या बाबतीत ते बस्तुस्थितिविदे दुर्लक्ष करून फारचेल्या वाटेकें दशा मराच्या मारीत सुटताना गणपति व सरस्वती या विद्येच्या देवता ते मानतात व काव्य करताना प्रथम त्यांच्या कृपेचा याचना करतात. कवचरस आणि मायुर हे भारतीय काव्याचे मुख्य गुण आहेत. गोरवारवा हा गुण कवीं असतो

कै. कौण्डवेल म्हणतो "तैलमू व तामिल काव्यामध्ये सौंदर्य व भाषुरे अस्मिन् असते आणि विक्षेपणः सर्वमायुरीपेक्षा दाम्बमायुराकडे जास्त मध्य असते. कोणत्याहि काव्यात विरोध हेतु व अंतःकरणगत छंदबळ उजवून देणारे विचार आढळत नाहीत. त्यामुळे तामिल काव्यातील काही निवडक भागांचे भाषांतर देणें याच बाबतीनीं आवश्यक परंतु कोणत्याहि काव्याचे अपवाधून इतिपर्यंत तसे भाषांतर केलेले याच अगदीं कदाचित् वाटते. हा खोस म्हणजेच दोष आहे व त्याच्या ओढीला काव्या-विषयीची पूर्वपरमाणात पडति व निदम वेदक गुणप्रमाणे पाहणे हाहि मोठा दोष तामिल कवीत आढळतो. हे दोष यमागर्भ आहेत त्या वाङ्मयाचा अधिकधिक उत्कर्ष होत आहे असाय आहे."

तामिल भाषेतले वित्तमणि हे काव्य कवनाच्या रागा-मनोपेक्षादि अधिक सरस आहे असे तत्त्व परीक्षकांचे मत आहे. हे काव्य १० वपा उतकांत एका नैन कवीने लिहिले आहे. रेव्हंड एन् वॉर म्हणतो हे नीलुपदेसर महाकव्य सगळें व्यर्थ योजवेंच आहे. काव्या कर्माचि नांव जरी आढळ असले तरी त्याला सर्व तामिल कवींचा रागा असे म्हणण्यास हरकत नाही विज्ञानाणि हे रस काव्यांतल्या काव्याचें नांव आहे. तामिल गोपत व्येक्षणि जालेली लहान लहान पणदि पुष्कळ आहेत. ही पद्य रागाप्रमाणेच आपाते रचलेल्या नाटकांतून व दुसऱ्या किंवा कर्मांतून निघून येतले आहेत हिंदू देवतांच्या स्तुतिपर पणदि पुष्कळ आहेत. अशा पद्यांना दुसरा एक विशेष आडकणारा विषय ब्रह्मका ध्वजने प्रेम हा होय. अशा प्रेमविषयक पद्यांत प्रथम कव्यापति व सरस्वती मोदीं स्तुति असते व निष्पत्ति, विजय व यावर्ती

याचीहि वृहस्प करण्यावृत्त आपेना केसेली असते व नंतर पुढील प्रकारचे वर्णन आढळते. एक तक्षण धीं बाजारीत आत आहे, तिच्यावरील आण्णाची परवानगी एक तक्षण मागतो पद तां नापतेति दर्शयित व म्हणते, "माझा पाठीमागून तूं येणे पाहिले नाही. जर तूं येतील तर मी तुला शिव्या देईन. तूं माझ्या मोगे का जेत आहेस ?" त्याला उत्तर "मी तुझ्या मोगे जेत आहे कारण माझी तुझ्यावर प्रीति जवळी आहे." "माझ्यामोगे येणे हा मोठा दावे-पण आहे माझ्यामोगे येवोत तुमी काय इच्छा आहे ती मला होय." "सुंदर वेळुमुडीचें वख परिधान केलेल्या हे सुंदरी, तूं माझ्याशी एकदि देवता शब्द बोलत नाहीस का?" "मला तुजबरोबर बोलण्यास वेळ नाही. तूं असा विनाकारण का बडबड करतो आहेस ? असे खोडसपणचि शब्द थोडें नकीस देवतु दुष्टाकडे जावे हे आविष्क करे." "तुझ्यापासून दूर जाईं असें माझ्या मनांत मुद्दित येत नाही, तूं सयूरीवारले आहेस मी तुझ्या पाठीमागून येणार व तुझ्याशी बोलणार" "तुला मजबरोबर काय बोलण्याची तें दूर दूर जसा राहून बोल, तुजें बोलणें ऐकण्याची मजवर जबरदस्ती करणें हे तुला योग्य आहे काय ?" "केवळ प्रेमाळुके मी तुझ्या पाठीमागून येत आहे; तर याप्रमाणें माझ्याशी भावणे हे तुला बरे दिसत आहे काय ?" इत्यादि.

दुसऱ्या एका पद्यामध्ये लेखक म्हणतो "हे जिवे, तूं मला गरम गरम दुधासारखी आवेष्ट आणि मी तुला ताखरे-सरसा आहे, तर मज दूध व घालर आपापसाचें माडण काय अश्वपार ? तूं मला बुद्धाच्या जिवेसारखी आवेष्ट व मी तुला कस्तुरीसारखी आहे, तर मज या दोघोमघे काही विरोध आहे काय ?" इत्यादि

सधारे तामिल लोकानीं सर्वोच्च गणी अनतीतवृत्त असतात. तामिक कर्मापेक्षा पुष्कळ कवीत हा दोष आढळतो मात्र नैषधची काव्यामध्ये हा दोष नसतो. रेव्हंड पी. पर्वी-कुल या मद्रास येथील प्रेसिडेन्सी कॉलेजमधील देव्य आपाच्य प्रोफेसरां हिंदुस्थानातील वाङ्मयांमध्येही पुढील मत समुद्र केले आहे. "अद्वैतरसातक (रांगीठक) गोष्टी देखी आपांतिल वाङ्मयांत इतक्या सुरेर आहेत की, आपांतील व पणनघोलावृत्त स्याचें कौतुक करणे प्राप्त आहे. सधारे अशा गोष्टीमध्ये अगदी स्पष्टपणे अनतीतवारक प्रवृत्तिच पोषक होणारा प्रकार पुष्कळ ठिकाणी आढळून येतो. नव व दमयंती यांची सुंदर गोष्ट त्या नगद्विस्थात भारतीय कवीने अगदी अग्रसर व अनुकरणीय रीतीने लिहिलेले असा ही उपपुष्क दोषांपासून अगदी अतिम आहे. असे असताहि त्या गोष्टीचे तामिक भाषेतील लयात तामिक कवींच्या अखिलगदि दोषांनीं इतकें भरलेले आहे कीं तात्कीत विचारण्याच्या उपयोगाकरिता याचचा भाग पाहून

तयार केलेल्या प्रतीतूनहि प्रत्यक्ष ते काव्य शिकवू लागल्या. नंतर मला एकंदर ११०० कवित्यांची ५०० हून अधिक कविता वाग्याच्या लागण भाग पडले. अश्लील वर्णनांची आवड केवळ हिंदू कवीतच आढळते असे नाही तर युरोपातील सर्व देशांतल्या व इंग्लंडातल्या देशांत कांदंबरीकार आणि नाटककार यांच्या लेखांत अश्लीलतेचा भाग आढळून येतो. एण सभ्यपणाच्या सर्व दर्यादांच उल्लंघन करणाऱ्या काव्यांत हिंदू कवी युरोपीय कवींच्या फारच पुढे गेलेले आहेत. कित्येक हिंदू काव्यांत हे दोष किती जास्त प्रमाणांत आहेत हे तुमच्या कल्पनेने समजण्यासारखे नाही. सदरहू आरोपाच्या समर्थनार्थ तामिळ काव्यांतून मरपूर उतारे देणे सुद्यनविप्रेणाच्या कायद्याच्या आढकाठी-मुळे शक्य नाही.

तान्या मुळांकरितां शिर्यानी म्हणावयाची गार्गी व लहान मुलांच्या खेळण्यांतली गार्गीहि तामिळ भाषेत आहेत. अश्लील कांही गार्गी मद्रास छिदररी सोसायटीच्या जर्नलमध्ये प्रसिद्ध झाली होती. रामायणासंबंधाने बालकांडम्, अयोदीयाकांडम्, अरण्यकांडम्, किष्किणाकांडम्, कुंदरकांडम्, सुदक्षकांडम्, वगैरे निरनिराळी काव्ये आहेत. रामायणाचे तामिळ भाषेत रुपांतर केवळ या कवींचे आहे. तो ११ व्या शतकांत होऊन गेला असे मानतात. याचे रामायणाचे बरोबर सादगर्जन करता रामायणांतली गोष्ट इतिवृत्तपणे व मुळांत फारसा फार न करता सांगितली आहे. केवळ कवींच्या तामिळ रामायणाची इंग्रज कवि पोप याच्या भाषांतरित इंग्लिशशां तुलना करता येईल. मूळ वाल्मिकीच्या रामायणात २४००० कविता आहेत आणि कंदनाच्या काव्यात वार वार ओळीच्या १२-१६ कविता आहेत. बलिशवाय रामायणयेलपदू, रामायणाकैपडू वगैरे रामायणासंबंधीची काव्ये आहेत.

नेदतम् हे काव्य १२ व्या शतकातील अतिरिक्त पंडित-जन गाने दिलेले असे म्हणतात. यात नरदमंथीकाव्याचे अनुकरण केले आहे. त्याचे २९ सर्ग असून एकंदर कविता ११७१ आहेत. या काव्याला तामिळ लोकांत फार मान देतात, पण नैतिकदृष्ट्या यातील बराचसा भाग आक्षेपास आहे. नस्तुपोयके, परतकडियम्, पांडवनववाणम्, पनल-कोटिमले, पुल्लिरणकलवूमले, तुणीरैमले, विरुक्कण्डरम्, वगैरे काव्ये महाभारतातील कथांचे अनुसरून आहेत. पंचतंत्रांतून घेतलेल्या यांत पंचतंत्रातील गोष्टीवरून रचलेले काव्य आहे. याशिवाय जिगैत्ता राजा व त्याचा घोडा, शिवगिरीच्या राजाचा पराक्रम, कलिंग किंवा तेलंग देशा-बरोल विजय वगैरे ऐतिहासिक विषयांवर व लिंगा प्रेम, दास वगैरे विषयावर इतर लहान लहान काव्ये आहेत.

ना टग बा ह्म य.—या जातीच्या वाङ्मयाचा प्रसार फार आहे. वाङ्मयाच्या या शाखेसंबंधाने रेण्ड. डब्ल्यू. टेवरच्या केंद्रागाच्या प्रस्तावनेत पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे

“ प्राचीन नाटकांची उत्तम नाटकांचे भाषांतर तामिळ व इतर भाषांत झालेले आहे. अशा नाटकांतले कांही भाग कमठमारांमार्फत वेळी नाट्यप्रयोगरुपेने नाचाबरोबर कधी कधी कडून दाखविण्यांत येतात. तथापि सामान्यतः नाट्य-क्रितीचे नाच, गणेशपूजा यांच्या मानाने नाटकांपेक्षा आवड तामिळ लोकांत फार कमी आहे. याचे एक कारण असे दिसते की, तामिळ लोकांत भगवद्गोपाय विरचणुकी, राजांच्या वेळच्या देवतयांतील उत्सव वगैरे प्रकारांची आवड विशेष आहे. नाट्यप्रयोगापासून आनंद होण्याइतकी रसिकता अंगी येण्याकरितां लागणारी शैक्षिक उपरति अद्याप तामिळ लोकांची झाली नाही.

रामनाटकम् हे १८ व्या शतकांत अण्णल कवीरयार यांनी रामायणातील गोष्टीवरून लिहिलेले नाटक आहे. शकुंतल-विलसम्, समुत्तिरिलसम्, महाभारतविलसम्, मन्मथविलसम्, मार्कंडविलसम्, पद्मासुरविलसम् वगैरे नाटके संस्कृत पौराणिक कथांवर रचलेली आहेत. तसिलतर विलसम् या १९ व्या शतकातील नाटकांत लोकांपासून ते उत्कळणाच्या सडसिदितांच्या पुत्रापा, लाच खाण्याचे प्रकार वगैरे गोष्टी दाखविल्या आहेत. नौदीनाटकम् हे एका दरोडेखोरसंबंधाचे नाटक असून त्यात त्याचे हातपाय तोडले गेल्यानेतर त्याचे एका देवालायात देवाची पूजा केल्यामुळे त्याचे हातपाय पुन्हा कसे प्राप्त झाले त्याचा देखावा आहे. अक्षयापद्माहानाटकम् हे एका सुलुलमान राजाविषयीचे, व अलीयारानीनाटकम् हे मडुरा येथील एका राजाविषयीचे नाटक आहे. हरिधरिरीवलसम्, हे हरिधर-द्राच्या गोष्टीवर रचलेले नाटक आहे. दंमचरियारविलसम् हे गर्विष्ठ लोकांच्या उपहासपर नाटक आहे.

ग व हा दे व म् य व क था.—या जातीची पुस्तके पुष्कळ आहेत व त्यांचा प्रसारही फार आहे. या वाङ्मय-शाखेचे महत्त्व विस्तारने पुढीलप्रमाणे दाखविले आहे—
“ वाङ्मयाच्या या भागाचे निराकरण केल्याने हिंदू लोकांच्या जुन्या जातीरीती, रीतीचोवर परकीय युरोपीय लोकांच्या परिचयाने होणाऱ्या परिणामापूर्वी कशा प्रकारच्या होत्या हे समजून घेता येते. हा एक महत्त्वाचा फायदा आहे. या जातीरीतीसंबंधीची माहिती इतर सामान्य मर्यादित तामिळ कांदेवण्या व कथा यांवरून अधिक स्पष्ट व यथातथ्य मिळते. परकीय युरोपीय लोकांनी हिंदी देश लोकांचे केलेले अवलोकन केवळ बाह्य व अर्ध अपूर्ण असते, त्यामुळे ते खरे विश्वसनीय मानता येत नाही. हिंदू जातीरीतींची व निवाऱांची खरी माहिती होण्यास त्यांच्या कथा-कांदेवण्या यांपेक्षा अधिक योग्य असे दुसरे कोणतेहि साधन नाही. या वाङ्मयशाखेच्या अध्ययनाचा आणखीहि एक फायदा आहे. युरोपमधल्या जातीरीतींवर पोर्तुगिज वाळीरीतींचा आपापसांत परिणाम झालेला आहे हे समजून

येथ्यात या कथा-कादंबऱ्या चांगल्या उपयोगी पडतात. यौवराय देशातील या कथांमुळेच युरोपीय लोकांच्या पूर्व-जांची बदलण्याच्या या शास्त्रेतरप्ये प्रवृत्ति प्रारंभित होऊन आगली ही मोठ हल्लो सगळ्याच झालेली आहे.

हिंदुस्थानातील कविते कथा-मंथनाची पंचतन हा सर्वात जुना ग्रंथ होय. तो इ. स. स. ६ व्या शतकात लिहिलेला असला, दुसरा ग्रंथ हिंदोपदेश, हा त्यापेक्षाही अधिक सरस आहे. अशा प्रकारच्या कथांमंथनाच्ये वेतालपंचविशी हे पुस्तकही फार प्रख्यात आहे. सिद्धासनवतिशी या नावाचे विक्रमादित्याच्या सिद्धासनवहलच्या गोष्टींचे व्याख्यी एक पुस्तक आहे. या प्रकारच्या गोष्टींमध्ये एक हा विशेष दिसून येतो की, हिंदुस्थानातील त्रिपा सिद्धासनवहल आणि अज्ञानो भक्तगाथा आणि त्यांच्याबद्दल पुरुषवर्गाचा आदर फारच कमी असतो. हिंदु समाजामध्ये ही भी रिपति दिसून येत ती कायम देवभ्यात अशा कविते गोष्टींच्या पुस्तकांनी आजवर मदत केलेली आहे यापेक्षा जैन मुरलीक म्हणतो (क्रांति-कादंब केंडलेंग ऑफ तामिल मिटेड युमस, मद्रास, १८९५) 'अशा गोष्टींपैकी नव्या-पुण्या गोष्टी त्रिपाचा दुष्ट स्वभाव, पैनीची आवड, अनीतीचे आवरण आणि ठकपाची वगैरे त्रिपातील दुर्गुणा-संबंधाने असतात या सर्व दुर्गुणाचा आरोप बहुधा बराचसा पुरुषवर्गाच्या तिरस्कारयुक्त मुढीतूनच उतर घालेला असतो हा तिरस्कारयुक्त व या प्रकारच्या कथा यौवराय देशातच आहेत असे नाही तर त्याचे अनुकरण, दक्षिण युरोपातील देशांत ख्रिस्ती समाजामध्येही अधिक प्रमाणात केले गेले आहे. युरोपातील मध्ययुगापूर्वीच्या म्हणजे ख्रिस्तोत्तर १० व्या शतकापूर्वीच्या काळातील कविते कथा आणि मध्ययुगातील प्रवाहिण्याच्या काळातील अद्भुतरात्मक कथा यांमध्ये फार लक्षात येथ्यासारख्या कादंबऱ्या आहेत. या मध्ययुगातील कथांत म्हाकाव्यांच्या सौंदर्याची आणि गुणांची ही स्तुति व तत्कदाही केलेली दिसते ती उत्तर युरोपातील द्रष्टुयनिक लोकांच्या परंपरागत प्रवृत्तीने दक्षिण युरोपातील लोकांत प्रेरित झालेली दिसते.

"हिंदुस्थानातील कविते कथांमध्ये दुसरा एक महत्त्वाचा दोष दिसून येतो तो हा की, त्यात ठकपाजिने प्रतिपक्षाचा पाठ्या प्रकारच्या रीतीला चढत चढत उत्तेजन दिलेले असते हिंदूने असित राष्ट्र कोणाप्रमाणे लुटेमिरीचे आवरण करणेत पीडी मिळविते. लुटेमिरी, ठकपाजी करणे हे हल्लेपणाचे नियम-कर्म आहे असे लोकांना पटवण्याच्या हिंदु राष्ट्राची सदसद्विवेकमुदि खरी गुपारजी आहे असे म्हणणा येणार नाही. पंचतनप्रामध्ये वर समिललेल्या प्रकारच्या आलेखाई कथा शुद्ध आहेत व त्या बद्दल टाकण्या-गिनाय पंचतन हे पुस्तक माळेत विचारण्याने विक्रिने योग्य होणार नाही."

कथावितामये हे कविते कथांचे पुस्तक फार लोकप्रिय आहे. नरसिंहराय याचा सुप्रसिद्ध दिवान आपाजी याच्या

संस्कीर्ष्या या कथा आहेत महाभारतवाचनम् हे महाभार-ताचे तामिल भाषेत रचामात्रक भाषांतर आहे संवध ग्रंथाची किंमत १५ रुपये असून त्याने निरनिराळे भागही विकत मिळतात. उदा.:—महाभारत, आदिपर्ववाचनम्, महाभारत-सभापर्ववाचनम्, महाभारत विराटपर्ववाचनम् वगैरे. नलच-करवली (नलदमयंतीची कथा), पुरुवचकरवलीकैत (पुरु-रवा राजाची कथा), रामायणवाचनम्, रामायणउत्तरकांडम्, अश्वमेधपर्वम् (महाभारतातील अश्वमेधासंबंधी कथा), कमरजनकैत (कामदेवासंबंधीची कथा), वगैरे कथांची पुस्तके संस्कृत पुराणांच्या आधाराने तयार केलेली आहेत. याशिवाय ओदियन नाट्यस, हितापदेश, पंचतन, पक्षियन कथा वगैरे गोष्टींच्या पुस्तकांच्या आधाराने तामिल भाषेत पुस्तके छापली आहेत.

मुमुलमाना नी लिहिलेले हा मिळ मं. य.—तामिल मुमुलमानाच्या संक्षेपाचा मानाने त्यांनी लिहिलेले ग्रंथ बरेच आहेत त्यांचे बरेचसे ग्रंथ धर्मविक्रमक आहेत. कुराणाने मान तामिल भाषेत आपोतर केलेले नाही, कारण तसे करणे पाप आहे-अशी त्यांची समजूत आहे तामिल मुमुलमानांनी लिहिलेल्या प्रथात हिंदुस्थानी शब्द बरेच असतात. आदर्म-सल या ग्रंथात अशाचो उदात्त स्वर्ग, नरक, सल्लोक, नीस-सर्वे आगमन, महंमद वगैरेसंबंधीची माहिती आहे. सिर-कीतनम् या ग्रंथात महंमद पैगंबराची हकीकत असून अनेक अद्भुत चमत्काराच्या गोष्टी दिल्या आहेत. पैनुपुत्तिमकई या पुस्तकात त्रिपाचा निरुपदेश केलेला आहे. पैसियरातकम् ग्रामध्ये वैद्यकासंबंधी माहिती आहे, व ही आर्यवैद्यक पद्धतीप्रमाणे दिली आहे.

तामिल वाङ्मय व ब्रिटिश काळ.—ब्रिटिश राज्य प्रथम तामिल मुलखांत सुरू झाले. त्यामुळे तामिल वाङ्म-याच्या अर्वाचीन काळास जरा अगोदर सुरवात होणे स्वाभा-विक आहे तथापि त्याचा परिणाम एवढाच झालेला दिसतो की तामिलमध्ये ख्रिस्ती वाङ्मय बरेचसे झालेले आहे. पण हे उत्तेजन सर्व तामिल राष्ट्रावर परिणामकारी झाले नाही. खरी तामिल वाङ्मयाच्या वाढीस सुरवात एकोणिसाव्या शत-काच्या उत्तरार्धात झाली. इ. स. १८५३ सालापर्यंत मराठी मायेचा पणश तामिल मुलखांत होता. ताळुक्याच्या दप्तराची माफा तामिल व त्रिपाच्या दप्तराची मराठी व त्रिपा मोघी अशी स्थिति होती. यावेळेस माफ मंडळी विशेषकरून मराठी शिकत, ते महाराष्ट्रीय प्राज्ञांच्याबरोबर शांणोदपणा करीत आणि त्यांच्या मार्फतच दप्तरां मीळ होता. पूर्वी तामिल प्राज्ञ सरकारी नोकरीत येणेच होते सरकारी कारकुनी सालच्या प्रतीची, ती मुदलिपारांनी करावी आणि त्याच्या प्रकारची महाराष्ट्रीय प्राज्ञांनी करावी अशी त्यावेळी स्थिति होती. १८५३ साली मराठी बंद होऊन मितप्राप्त तामिल सुरू भाषा झाली. तेव्हा तामिल वाङ्मय व पुढे अधिक भरपावले. मद्रास युनिव्हर्सिटी

१८५७ साली स्थापन झाली. तिच्या योगाने तामिळ ब्राह्मणांवाढी राजव्यवहारांत प्रवेश वाटत गेला. कुंभकोणम येथे एक कोलेज स्थापन झाले, तेथे अगोदर संस्कृत विद्या वाढ करीत होतीच, पण तेथे कोलेज स्थापन झाल्यानंतर को वगैरे केवळ संस्कृत विद्येकडे आग्रहाचा तो इंग्रजी विद्येकडे वळून त्याचाहि राजदरबारांत अधिकाधिक प्रवेश झाला. युनिव्हर्सिटीची तामिळ भाषेवर पुढील परिणामकारी मोठे म्हणजे तामिळ भाषेचा अभ्यास युनिव्हर्सिटीने ती दुसऱ्या भाषा म्हणून मान्य करून घेतलेला होय.

तामिळ भाषेचे प्रथमतः अभ्यासप्रथम म्हणून महत्त्व पावलेले पुस्तक म्हणजे प्रताप मुदलियार यांचे आत्मचरित्र होय. हे चरित्र फार साध्या भाषेत लिहिले गेले असल्यामुळे बरोचसे लोकप्रिय झाले होते. हा प्रताप मुदलियार ईस्टइंडिया कंपनीत कारकून होता आणि यांत अल्पक इंग्रजीच्या व छान्ना हिंदू शहाणीच्या गोष्टी आल्यामुळे हे तामिळ भाषेच्या यूरोपीय अभ्यासकांसहि आकर्षक झाले आहे व मुलकां परीक्षासाठी अभ्यासपुस्तक म्हणून हेच नेमले जाई.

आजच्या तामिळ वाङ्मयाचे महत्त्व अरिल भारतीय महत्त्वाच्या श्टीनेहि घोषित आहे. नाटक, कादंबऱ्या, काव्ये, क्रमिक पुस्तके, बालोपयोगी पुस्तके, शास्त्रविषयक अत्यंत प्राथमिक स्वरूपाची पुस्तके, क्रिस्ती पुस्तके, संस्कृत धार्मिक ग्रंथांची भाषांतरे, हीं सर्व तामिळमध्यें शाली आहेत. तथापि सामर्थ्य महत्त्वाची पुस्तके नाहींत म्हणजे तरी चालेल. कादंबऱ्यांमध्ये रैनाल्डच्या कादंबऱ्यांची भाषांतरे तर संपादन आहेत. ऐतिहासिक कादंबऱ्याहि काहीं झाल्या आहेत. एक महाराणा अतापसिंहावर, एक वाझीनोवर, व एक तक्षीचे विजयनगरच्या विनाशावर कादंबरी आहे. पी. सर्वधर्म मुदलियार हायकोर्ट वकील हे कादंबरीकार म्हणून पुढे आलेले एहसास आहेत. सर्वेच टिरोमिडह कादंबऱ्यांचा सुलभपणाने पुष्कळच आहे. आजचे कादंबरीवाङ्मय मराठी कादंबरीवाङ्मयापेक्षा कमी योग्यतेचे आहे असे तेथील महाराष्ट्र-भाषापरिवर्तित लोकांचे मत आहे.

नाटक तामिळमध्ये होत आहेत. तामिळ मंडळी आपल्या-इतकीच नाटकांची शोबी आहे. तेथे नाटककंपन्यांत जिया देखील शिरत आहेत. अर्थात या सर्व देवदासी, सर्गातल्याच आहेत. तथापि देवदासी या वर्गास एक निराळा धंदा करावयास मिळाला म्हणून हीहि एक महत्त्वाची प्रगतीचीच गोष्ट म्हणता पाहिजे. नाटक कंपनीकडे महाराष्ट्रपेक्षा तामिळ नाट्य अधिक मांडवळ घेतले गेले. सध्या तेथील प्रमुख नाटक कंपन्यांमध्ये "कप्रया"च्या नाटक मंडळीचे नांव देता येईल. नाटक संगीत आहेत तरां गंधाहि आहेत. ऐतिहासिक संगीत नाटकांत वही. बी. सूर्यनारायणराव शास्त्री यांचे "मनविमर्श" व यद्वादूर पी. सुंदरपिले यांचे "मनोमणीचे" यांणी नांवें देता येतील. मनो-

मणीचे यांचे हीपधानक बरोचसे शाङ्कृतसाध्या घर्तावर आहे.

अर्वाचीन तामिळ वाङ्मयावरून तामिळ जगतेचे सुविमर्शदेचे चित्र रंगवता येणार नाही. कांकी इतर भाषांपेक्षा तामिळ नाट्यमध्यें इंग्रजी भाषेचा प्रवेश अधिक झाला आहे व प्राथमिक शाळातून देखील इंग्रजी भाषेचे शिक्षण देतात. सुंदर कलकत्त्यासारख्या शहरांत हिंदुस्थानीला जे प्रामुख्याने ते सदासल इंग्रजी भाषेने आहे. गाडीवाले, रिक्शावाले, बूट दुरुस्त करणारे, मोची, शिंपी या सर्वांमध्ये इंग्रजीचा प्रचार अधिक झाला आहे आणि सर्व हिंदुस्थानीत इंग्रजी पुस्तकांचे मद्रास हेच मुख्य सुगमस्थान झाले आहे. यासुद्धे तामिळ भाषेतील मंडलपत्रांकडे फारसे लक्ष गेले नाही व तामिळ लोकांनी लिहिलेल्या इंग्रजी पुस्तकेलाहून तामिळ पुस्तके-लेखांची योग्यता कमी आहे. निरनिराळ्या हिंदुस्थानाच्या सर्गातील इंग्रजी पत्रासाठी मद्रासहून लेखक आणले जातात. उद् मद्रासमध्ये देशी लोकांनी चालविलेल्या इंग्रजी पत्रांचेच महत्त्व अधिक आहे. तामिळ दैनिक स्वराज्य, स्वदेशमित्र वगैरे आहेतच. नैजकोआपरेशनवाल्यांचे मुख्य मुखपत्र म्हणजे म्हणजे देशभक्त होय. तामिळमध्ये आंगल्या मासिकांचेहि सुमिष्यच आहे. तामिळांचे एका काळी अत्यंत प्रसिद्ध असलेले पण सध्या दिवंगत झालेले मासिक म्हणजे "विवेकितामणि" हे होय. सध्या थोडे पुढे आलेले मासिक म्हणजे "विवेकविनि" होय. यांचे धूल-पणे स्वरूप समोरनवाचलें आहे. आता मोठ्या काव्यांचे उदाहरण जवळ जवळ ताहीं होऊन तुटक स्फुट कविता बरीच वाढी लागली आहे व ती मासिकांत बरीच श्टीस पडते. पणपतीच्या मेळ्यात ज्याप्रमाणे कोरदार गाभ्यांस अवकाश तोपडतो त्याप्रमाणे तेथेहि अनेक उरतनात व मेळ्यात सापडतो. या प्रसंगी आ कोरदार "रात्रीचे" गाणी म्हणली जातात त्यात सुप्रसिद्ध भारतीय ज्यारिस्टर यांच्या गाण्यावा उल्लेख घेव्या पाहिजे. हा कवि विनायकरीच सावरकरांच्या व जिंदरय जिंदच्या संगतीतला म्हणून प्रख्यात आहे. छान्ना कर्वाची म्हणजे माटोची परंपरा अजून नष्ट झाली नाही. अनेक मोठ्या कर्माजदारांस "पुलवर" नांवाने प्रसिद्ध असलेले गायक ठेवाचे लागतात व यांच्या या हक्कास थोडाशी सरकारकडूनहि मान्यता मिळाली आहे.

तामिळ भाषेची साहित्यी घर्मा-मध्य. — असले घर्मांमध्य देश्य भाषांत तयार करण्याचे काम प्रेसिडेंट व सेनेट कॅथोलिक वा दोग्दी क्रिस्ती घर्मांपेक्षा लोकांनी केले आहे. स्वायत्ती प्रेसिडेंट लोकांच्या कामगिरीची हक्कीत प्रथम दिखी आहे. हिंदुस्थानातील सर्व भाषांपेक्षा प्रथमतः तामिळ भाषेत बायबलचे भाषांतर झाले. स. १६८८ मध्ये सिलोनमध्ये राहणाऱ्या जेच लोकांनी बायबलच्या उत्तरापांचे (न्यू टेस्टमेंट) भाषांतर सुरु केले आणि स. १६९४ मध्ये पूर्वापांचे (ओल्ड टेस्टमेंटचे) सुरु केले. फादरे प्रेसिडेंटदरपी मिशनरी

१७०६ मध्ये हिंदुस्थानांतल इंग्लीशार बंदीखतरले. त्यांच्या-पैकी क्षागिनयण यानें न्यू टेस्टमेंटचें भाषांतर तामिळमध्ये सुरु केलें. तें १७११ साली पुरें झालें. त्याच साली छाप-ण्याचें यंत्र हिंदुस्थानांत येऊन १७१५ साली या भाषा-तराची पहिली आवृत्ति प्रसिद्ध झाली. स. १७१३ मध्ये क्षागि-नवलनंच ओल्ड टेस्टमेंटचें भाषांतर सुरु केलें व तें दोषा-तिपाच्या मदतीन स. १७२८ मध्ये पुरें झालें. स. १७२४ मध्ये क्रिस्ती सुकें (साम्स्) याचें एक पुस्तक छापलें गेलें. यानं-तर मद्रास ऑग्निलेअरी-बायबल सोसायटी, ऑफना ऑग्निलेअरी बायबल सोसायटी व दुसऱ्या कियेक मिशनरी सोसा-यटपानी बायबलच्या शुधारेलेल्या आवृत्त्या छापून प्रसिद्ध केल्या. स. १८२९ मध्ये छापलेल्या तामिळ भाषेतील बायबलचें पाच मोठाले व्हॉल्यूम्स तयार झाले होते. स. १८३१ मध्ये लहान टाईप वापरून संपूर्ण न्यू टेस्टमेंट एका भागात प्रसिद्ध करण्यांत आलें. स. १८४० मध्ये संपूर्ण बायबल एका-भागांत प्रसिद्ध करण्यांत आलें. स. १८५८ मध्ये अमेरिकन मिशन प्रेलन अगदी लहान टाईप वापरून संपूर्ण बायबलची अगदी लहान आकाराची प्रत प्रसिद्ध केली. इंग्लिश शुक्र ऑफ कॉमन प्रेसर याचें डॉ. रॉडरन भाषांतर स. १८१९ मध्ये, डॉ. लेडीज तामिळ शुक्र याचें भाषांतर डॉ. ईस्लन स. १८५९ मध्ये, डच रिफॉर्म लिटर्जी याचें भाषांतर रेह्मंड डॉ. एच. एम. स्कूडरन स. १८९२ मध्ये, प्रेसर्स फॉर फॅमिलीज याचें भाषा-ंतर १८९८ साली प्रसिद्ध झालें. अर्मेन भाषेतील व इंग्लिश भाषेतील क्रिस्ती सामाची भाषांतरे बरीच प्रसिद्ध झाली पण पाश्चात्य संगीत चालीची ही भाषांतरे तामिळी लोकांना पसंत पडली नाहीत. म्हणून तामिळी संगीत चालीवर क्रिस्ती गाणी तयार करण्यांत आली. पण असल्या गाण्यांचा सार्व-जनिक प्रार्थनेमध्ये उपयोग करण्याला पुष्कळ मिशनर्यांनी प्रयत्न विरोध केला देश्य वृत्तांतील क्रिस्ती गाणी सुरु कर-ण्याचा उपक्रम प्रथम अमेरिका-मदुरा मिशनच्या रेह्मंड इ. नेवन केला. तंजावर येथील वेपनयगशाही या क्रिस्ती शालेच्या कवीने सार्वजनिक प्रार्थनेला योग्य अशी बरीच क्रिस्ती गाणी तयार केली ही देश्य वृत्तांतील गाणी पुस्त-करण्यांत स. १८५३ मध्ये प्रसिद्ध झाली. ती इतकी लोकप्रिय झाली की असल्या गाण्यांचा मोठा संप्रह प्रसिद्ध करण्याचें नेवन ठरविलें; व असली गाणी तयार करण्याला उत्तेजन म्हणून बर्षिसेहि लाविली. असल्या २८१ गाण्यांचा ग्रंथ स. १८९० मध्ये 'लियन व्हर्न्यायबलर एज्युकेशन सोसायटी'ने प्रसिद्ध केला. त्याची १५०० प्रतीच पहिली आवृत्ति खव-करच सप्ल्यामुळे २००० प्रतीची दुसरी आवृत्ति १८६४ साली बाडण्यांत आली.

'दि वे दु सान्सेन' याचें भाषांतर ट्राकिबर येथें १७४७ साली, आर्ट्स दू लिथग्राफी याचें भाषांतर १७५० साली, दि पिट्मीस प्रोमेचें भाषांतर १७९३ साली, बोगादस्कीच्या

गोल्डन ट्रेसरीचें भाषांतर १८०० साली प्रसिद्ध झालें. सन १८५० नंतर क्रिस्ती धर्मासंबंधाच्या निरनिराळ्या विषया-वर पुष्कळ ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. धर्मप्रसाराचें काम सुळम होण्याकरितां क्रिस्ती मिशनर्यांनी धर्मनियमक लहान लहान पुस्तकें प्रसिद्ध करण्याचें काम सुरु केलें अशा प्रका-रच्या पुस्तकांताळ मजकूर स्थानिक लोकांची मनोरचना लक्षात घेऊन लिहिलेला असतो आणि आकार लहान व किंमत थोडी यामुळे असल्या पुस्तकांचा प्रसार पोह्या शिक-लेल्या व गरीबपुत्रीय लोकांत फार होतो हा गोष्ट लक्षांत घेऊन अगदी लघुधर्मपुस्तकें लिहिण्याचा उपक्रम क्षागिन-यलनने १७१३ साली केला. त्याने आपलें पुस्तक तामिळ भाषेंत तामिळ लोकांना उद्देशून लिहिलेल्या पत्राच्या स्वरु-पात तयार केलें होतें. अशा पुस्तकांच्या प्रसारासंबंधानें जॉफना येथील रेह्मंड एल्. स्पॉलिंग म्हणतो:—“ स. १८२० मधील अशा पुस्तकाच्या प्रसारासंबंधीच्या जॉफना येथील गोडी मला आठवतात. त्या काळातील सर्व मिशनरी लोकांची अशी पद्धत असे की दररोज संध्याकाळी ४ वाजल्यापासून सूर्यास्तापर्यंत खेडगावातील लोकांच्या घरोघर जावयाचें व त्यांच्याशी गप्पागोष्टी घोलत त्यांच्यामध्ये लघुधर्मपुस्तकांचा प्रसार करावयाचा. स्वतः मी असल्या तऱ्हेची क्षमर पुस्तकें थोडक्याच दिवसांत खपविली. त्यावेळीं आकना मिशनमध्ये अमेरिकेहून आलेल्या फ्रिटरला सिलोनच्या गव्हर्नरने तें बंद सोडून जाण्याचा हुकूम केला. तेव्हा हस्तलिखित लघुधर्म-पुस्तकें आम्ही तयार करविली. त्या कामाकरितां वागचें हस्ता-क्षर असलेल्या शिक्षकांचा व विद्यार्थ्यांचा आस्ती उपयोग करीत होतो, व त्यांना चार पानें लिहिण्याबद्दल एक पैसा मजुरी देत होतो. अशी लघुधर्मपुस्तकें प्रसिद्ध करण्याच्या मद्रास रिजिजस ट्रॅक्ट सोसायटी (स्थापना १८१८), तिनेवेही ट्रॅक्ट सोसायटी (१८२१), साउथ ब्रावणकोर ट्रॅक्ट सोसायटी (१८५५), नेयूर ट्रॅक्ट सोसायटी, ऑफना ट्रॅक्ट सोसायटी (१८२३), तंजावर ट्रॅक्ट सोसायटी वगैरे अनेक सोसायट्या स्थापन होऊन त्यांना ग्रंथप्रकाशनाचें काम पुष्कळ केलें आहे.

रोमन कॅथोलिक मिश-नरी, पोर्तुगीज भूतबोधकांपरोवर प्रथम हिंदुस्थानात आले व रवाना धर्मप्रसाराच्या कामास जोरानें सुरुवात केली. रोमन कॅथोलिक मिशनचा तामिळ देशातील आद्य संस्थापक क्षावियर हा होय. रॉबर्ट डी नोविली नांवाचा मिशनरी मदुरा येथें स. १६०६ मध्ये आला. त्याला संस्कृत व तामिळ या दोन्ही भाषा येत होत्या; त्याने पुष्कळ पुस्तकें तामिळ भाषेंत लिहिली. त्याने तामिळ लोकांनी तपुष पोटर (धारा शिक्षक) असे नांव ठेविलें होतें. त्याने मिना-पतेस कॅदम (आध्यात्मिक उपदेशाचें पुस्तक), मास्तर वियकॅवि-यनम (प्रार्थनाचें स्पष्टीकरण), अक्षुम निरनयम (आत्म्याच्या

अस्तित्वाची प्रमाणे), सत्यवेत्तल्लनम (खऱ्या वेदांचे लक्षण), सकुननिबलनम् (शकुनांचे विचारण), कडकुल निरुनयम् (ईश्वराच्या अस्तित्वाची प्रमाणे), पुनर्जन्म अत्त-छेपम् (आत्म्याच्या पुनर्जन्मविषयक सिद्धान्तावर आक्षेप), निषिधिवनसहपम् (जमरपत्त्यावद्दल संभाषण), सेतुनतर सरीतिरम् (जोरत लाइट्वा इतिहास), मॅनसिपिकेयी (ज्ञानाचा दीप), नीतिस्त्वो (ज्ञानी), वगैरे पुस्तके तामिळ भाषेत लिहिली.

रेंहंदर भीमपेत्तर् हा जेसुट मिशनरी १७ व्या शत-काच्या आरंभी हिंदुस्थानांत आला. त्याने तामिळ भाषेचा व वाङ्मयाचा अभ्यास केला इतकंच नव्हे तर खाणपिणें पोपाक वगैरे बाबतींतहि त्याने तामिळ लोकांची यत्नत उच-ल्ली आणि हिंदू लोकांच्या गुरुप्रमाणें मोठा भयकेदार देखावा केला. मोठोत आंगठया घालून तो वाङ्मया पोल्या-वर बसून किंवा पाललीमर्थे बसून प्रवास करीत असे. त्याच्या डोक्यावर रेशमी छत्री घरण्यात लागून असे. तो भाषाच्या कातळावर बसत असे. इ. स. १७३६ मध्ये त्याला एका संस्थानांत दिशावहि जेप्रण्यांत आले होते. मद्रुवा कॉलेजने बेसवीळा वारामुनी अशी पदवी दिली होती. त्याने तरण तामिळी लोकांत शिक्षणाचा प्रसार पुष्कळ केला व गरीब विद्यार्थ्यांना पुष्कळ मदत केली व शिकलेल्या इस्-मांना त्यांच्या योग्यतेनुसार नोकऱ्या मिळवून दिल्या. बेसवी हा खंडा लेखक होता. त्याने एहंदर तेराथ प्रिय लिहिले असे म्हणतात. त्याची नावे:—वेदांचे तेज, सूर्य, न कोमेश्वराचे माला, मधुर माला वगैरे. पंदेचरी येथे रोमन कैथोलिक प्रेसने छापण्याचे काम १८४० साली सुरू करून पुष्कळ ग्रंथ प्रसिद्ध केले.

शा को ती ल क मि क पु स् त के.—शाळांमध्ये लेखन व वाचन एवढी शिकविण्यांत येत. चांगला दिवस पाहून मुलाला शाळेत घालतात. त्याला प्रथम मूळाक्षरें शिकवितात. नंतर अक्षरमुद्रा शिकवितात. या पुस्तकांतील विषयाचा अर्थ मुलांना मुळीच समजत नाही व व्याख्याशिक्षकांनाहि सम-जत नाही. या पुस्तकांतील कोणत्याहि धड्याचा अर्थ समजावून सागत नाहीत. मुलांनी फक्त ते पुस्तक धोकून पाठ करावे अशी पद्धत आहे गणित हा विषय हिंदुस्थानांत सर्वत्र फार लोकप्रिय आहे. पण गणित शिकण्याचा मुख्य उद्देश नागा-रांतल्या देवघेवांचे हिशोब मुलांना नीट करता येवत हा प्रसंगी. त्यामुळे अंकगणितांतील ह्या विषयासंबंधाची प्रकरणे शिकवितात. अलीकडे युरोपीय शिक्षणपद्धतीवर चाललेल्या शाळांमध्ये अंकगणित, भूमिति, त्रिकोणमिति वगैरे निहा-योगी गणिताच्या शास्त्राकडे विशेष लक्ष देऊन राजऱ्या व्यापारांत विशेष उपयोगी पडणाऱ्या अंकगणिताकडे दुर्लक्ष केलें जातें अशी सामान्य लोकांची तक्रार आहे. प्राथमिक शाळांमध्ये उच्चगणी पाठ करून घेण्याकडे विशेष कटाक्ष असे.

दररोज सकाळच्यापासून मुलांनी एका ओळीत उभे केल्या-वर एक विद्यार्थी प्रथम उच्चगणी समजतो व नंतर इतर मुलें अगदी मोठ्या भाषाज्ञांत तो साम (पर्वचा) म्हणतात.

प्रथम क्रमिक पुस्तकें प्राचीनार व इतर ठिकाणच्या मिशनऱ्यांनी स्वतःच्या शाळांतील शाळांकरितां तयार केली. १८१७ साली कलकत्ता स्कूलबुक्स सोसायटी स्थापन झाली व त्यानंतर लवकरच तसली एक सोसायटी मद्रास येथे स्थापन झाली. त्याचि मद्रासची सोसायटी परीच वषे केवळ नांवाला अस्तित्वात होती. पुढें स. १८५० च्या सुमारास ही सोसायटी पुन्हा जेमानें कार्यप्रवृत्त होऊन तिने उरविलेल्या विषयांवर उत्तमोत्तम पुस्तकें लिहिणारांना बसिसे देऊं केली. यामुळे अनेक विषयांवर चांगली क्रमिक पुस्तकें मिळालीं. त्यांची यापिचीच एच्. मीरिशी यांचे हिस्ट्री ऑफ इंडिया हे पुस्तक होय मिशनऱ्यांच्या शाळेत शिकविण्याकरितां काहीं निस्ती धर्मपर पुस्तकें मद्रास ट्रॅक्ट सोसायटीच्या कमिटीने तयार केली. १८५४ साली सायव इंडिया मिशि-यन स्कूलबुक्स सोसायटी स्थापन झाली पण पुढें ती सोसा-यटी १८५९ साली स्थापन झालेल्या शिक्षन म्हेनवीयडु-कर एज्युकेशन सोसायटीच्या मद्रास शाखेमध्ये समाविष्ट झाली. मिट्रिड सरकारचें पब्लिक इन्स्ट्रक्शन डिपार्टमेंट स्थापन झाल्यावर सरकारी शाळांकरितां क्रमिक पुस्तकांचा पुरवठा करणारी दुसरी एक संस्था अस्तित्वात आली. अशा रीतीने तामिळ भाषा व व्याकरण, भूगोल, हिंदुस्थानचा व इंग्लंडचा इतिहास, अंकगणित, बीजगणित, भूमिती वगैरे विषया-वर तामिळ भाषेत क्रमिक पुस्तकें तयार झालीं.

क्रमिक पुस्तकांपैकी हिंदुस्थानचा इतिहास लिहिलेला एक महत्त्वाची अडचण उत्पन्न होते ती तामिळ किंवा द्राविडी लोकांच्या प्राचीन इतिहासलेखनासंबंधीची. यासंबंधी कांहींचेच म्हणतो. “ तामिळ किंवा द्राविडी लोक सध्द कोणत्या मानववंशोत्पत्ती आहेत. यासंबंधाने हिंदु समाजातहि कोणत्याहि वर्गाला कांही एक माहिती नाही. तसेच संस्कृत वाङ्मय किंवा द्राविडी भाषांचे वाङ्मय यांमध्येहि या विषया-संबंधाने कोणतीहि ऐतिहासिक माहिती किंवा उत्तऱ्या दंत-कथाहि दिलेल्या नाहीत; ही एक लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट आहे. तामिळ लोक दण्डांच्या राखीना (या राखां शब्द-ग्याच्या चिन्हद्वारेच असतात) पांडुपुरी असे म्हणतात. कुरी म्हणजे खंडा आणि पांडु म्हणजे महाभारतातील पांच पांडव. यापैकी कुणेंहि कथें पांडवांनी केलेले आहे असे म्हणणें म्हणजे श्यासंबंधानें कांहीच माहिती नाही असे म्हणण्या-सारखे आहे. एखादी इमारत पांडवांनी बांधलेली आहे याचा अर्थ एवढाच की ती फार प्राचीनकाळी बांधलेली आहे आणि ती कोणत्या लोकांनी बांधली तें माहोत नाही. ‘ पांडुपुरी ’ कुणी बांधला असा प्रश्न केल्यात त्या फार पूर्वी

येथे रहाणाऱ्या लोकांनी बांधल्या असे तामिळ लोक सांगतात. पण हे प्राचीन लोक तामिळाचेच वंशज होते किंवा दुसऱ्या एखाद्या परकी वंशाचे लोक होते हे तामिळ लोकांनी सांगता येत नाही. सदरहू प्रश्नास एखाद्या वेळी असेहि उत्तर देण्यांत येते की, ही घडणी फार प्राचीनकाळी रहाणाऱ्या एका ठंगू (झार्फ) जातीच्या लोकांनी बांधली. हे लोक एक हातभर उंच असूनहि त्यांच्या अंगी राक्षसासारखी शक्ति होती."

प्राचीन इतिहासासंबंधीच्या तामिळ लोकांच्या कल्पना रामायण व महाभारत या ग्रंथांवरूनच मुख्यतः बनल्या आहेत. कौलंबवेल याला शिलालेखावरून जो पुरावा मिळालेला आहे त्यावरून तो म्हणतो की, मदुरा येथील राजांची कर्णमधुर अशी जी संस्कृत नावे आढळतात ती सर्व काल्पनिक असली पाहिजेत. तामिळ लोकांचा प्राचीन इतिहास समजण्याकरिता मद्रास इलाख्यांत सांपडणारे सर्व ठिकाणचे शिलालेख एकत्र करून त्यांचा ऐतिहासिक दृष्ट्या अभ्यास व्हावयास पाहिजे. शिलालेखांतील माहिती हाच प्राचीन इतिहासाची इमारत उभारण्यास खरा विषयसनीय आधार होय.

मा सि कॅ.—स. १८६५ च्या सुमारास तामिळ भाषेमध्ये बारा मासिके प्रसिद्ध होत होती. त्यांपैकी दोन खेरीज बाकीची क्रिस्ती लोकांनी चालविळेली होती. हिंदुस्थानात सुरू झालेले अगदी पहिले मासिक " तामिळ मॅगझीन " हे असावे असे वाटते. ते स. १८३१ मध्ये मद्रास रिलिजस ट्रॅक्ड सोसायटीने सुरू केले. पण बरेचवर संपादक बदलल्यामुळे त्याला सुस्थिति प्राप्त झाली नाही. शिवाय क्रिस्तो धर्मविषयक लांबलांब धर्मोपदेश (सरमन्स) त्या मासिकांत प्रसिद्ध होत असल्यामुळे त्याच्या खपावर बराच अनिष्ट परिणाम झाला. स. १८४६ मध्ये त्या मासिकाला पाक्षिक बनवून दि दूधकुल मेसेजर या नांवाचे मासिक सुरू करण्याचे ठरले, पण तेहि सद्या महिन्यान्तर्गत बंद पडले. इली ह्यात असलेल्या तामिळ मासिकामध्ये मिशनरी ग्लोबल हे नागेर कॉईल येथे छापले जाणारे आणि फ्रॅडली ह्युस्ट्रक्टर हे पाल्कोटा येथे निघणारे ही दोन मासिके सर्वात जुनी आहेत. मिशनरी ग्लोबल हे मासिक स. १८४० च्या सुमारास सुरू झालेले असून मिशनरी कार्याचे वृत्त देणे हाच त्याचा मुख्य उद्देश आहे. स. १८५४ मध्ये दि तामिळ वार्टेली रिपॉझिटरी या नांवाचे मासिक अमेरिकन-मदुरा मिशनने रेव्हरेंड ई. वेब याच्या संपादकत्वाखाली सुरू केले. याचा उद्देश मिशनच्या एजंटंनी अभ्यासाकरिता लागणारी पुस्तके हमपाहमपाने प्रसिद्ध करणे हा होता. तदनुसार चर्चेचा इतिहास, मौलिकनवहान वगैरे विषयांवर लेख प्रसिद्ध झाले. पुढे ही योजना गेरसाईची वाटल्यावरून एकेक स्वतंत्र पुस्तकच प्रसिद्ध करण्याचे मिशनने ठरविले. स. १८६१ मध्ये

खिश्न व्हन्यांकुलर एज्युकेशन सोसायटीने देवोपकारी या नांवाचे सचित्र मासिक सुरू केले व ते हिंदू लोकांच्याहि वाचनांत येईल असे घोषणाले. त्याचा संपादक रेव्हरेंड एफ. बेलीस हा होता. याच्या या मासिकाच्या सुमारे एक हजार प्रती खपत असत. पण मुख्यतः त्याचा खप क्रिस्ती लोकांतच होत असे. मद्रास येथील श्री चर्च मिशनचा रेव्हरेंड आर. एम्. बाबू याने दो लॅप ऑफ लाइट या नांवाचे मासिक बरीच वर्षे चालविले. त्याचा मुख्य खप मद्रास शहरांतच असे. हिंदुमध्ये धार्मिक ज्ञानाचा प्रसार करणे हा त्याचा मुख्य उद्देश असे. स. १८६३ मध्ये दि साऊथ त्रावणकोर खिश्न मेसेजर या नांवाचे पत्र नांगेर कॉईल येथे सुरू झाले. त्यामध्ये लहान लहान पण खोचदार लेख असत. स. १८६३ मध्येच सुथेरन मिशनने अरुणोदयसू नांवाचे मासिक सुरू केले. मद्रास शहरांत स. १८६५ मध्ये अमरियवचनी नांवाचे सचित्र मासिक हिंदु ख्रियाकरिता सुरू करण्यांत आले. त्यात लेख लिहिणाऱ्या मुख्यतः नेटिव्ह क्रिस्ती ख्रियाच असत.

बरील सर्व मासिके मोठ्या माणसांकरिता आहेत पण केवळ लहान मुलांकरिता म्हणून स्वतंत्र मासिके निघतात. बालदीपिके नांवाचे त्रैमासिक स. १८४० मध्ये नांगेर कॉईल येथे सुरू होऊन बरीच वर्षे चालले. पण ते स. १८५९त बंद झाले. थिरुपीलेन नेसतोलन (मुलांचा मित्र) या नांवाचे दुसरे एक त्रैमासिक मुलांकरिता स. १८४९ मध्ये पाल्कोटा येथे सुरू झाले व अनेक वर्षे चालू राहिले. १८५८ साली साउथ इंडियन खिश्न स्कूलबुक सोसायटीचे मिशन स्कूल मॅगझिन आणि त्याच्या पुढेही वर्षी जाकना येथे पालियेसन नांवाचे मासिक सुरू झाले. स. १८६५ सुमारास फक्त दोन मासिके हिंदू लोकांनी चालविली होती त्यांपैकी एक मद्रास वेद सप्रणाचे वस्तुबोधिनी हे एक होय. या मासिकांत धार्मिक प्रश्नांची चर्चा करताना मतभेद इतके मागले की लवकरच ते मासिक विक्रीला निघाले. तेव्हा एका सभासदाने ते विकत घेऊन त्यांत फक्त सामाजिक सुधारणा व वाङ्मय या विषयांवरच लेख मुख्यतः देण्याचे ठरविले. यासुळे १८६५ साली विवेक विलक्कम् या नांवाचे दुसरे मासिक निघून त्यांत धार्मिक विषयांचीहि चर्चा येऊ लागली.

वृत्त पत्रे.—आरंभी सुमारे २५ वर्षे वयाच्या तामिळ लोकांनी किरयेक तामिळ वृत्तपत्रे एकामागून एक सुरू केली. पण ती थोडोचोच काळ टिकून बंद पडत गेली. १८५५ साली रेव्हरेंड पी. पॉपिण्डुलने तिनवतेमणी नांवाचे तामिळ साप्ताहिक सुरू केले. त्याची वार्षिक वर्गणी मद्रासमध्ये नेटिव्हनांना ३ रुपये, युरोपियनांना पांच रुपये आणि बाहेरगावच्या लोकांना पोस्टेजसह पांच रुपये असे. हे पत्र थोडक्या वर्गणीत फार चांगले छेख देऊ लागल्यामुळे इतर पत्रांना त्याची स्पर्धा करणे अशक्य झाले. अगदी सुरवातीपासूनच त्याने पुढे

प्राहक मिळविले. त्यामध्ये वाङ्मय व घालें यांवर लेख असून शिवाय वातमोहि असे आणि मधून मधून उत्तम तामिळ लेखकांच्या लेखांचे इंग्रजी भाषांतरात्मक लेखांहि प्रसिद्ध होत. शिवाय या पत्रांत देश्य लोकांतील वातमी- दारांची पत्रेहि विनहरकत प्रसिद्ध होत असत. एकंदरीत या पत्राचें चांगली कामगिरी बजाविली. मद्रास इत्याद्यांत प्रत्येक कलेक्टर ऑफिसमार्फत डिस्ट्रिक्ट गॅझेट प्रसिद्ध होत असे. यामध्ये इंग्रजी व देशी दोन्ही भाषेंतल्या त्या जिल्ह्यासंबंधीचे सरकारी हुकूम, हवामानासंबंधीची माहिती, बाजारभाव, आठवल्याचें कॅलेंडर व इतर बरीच उपयोग्य माहिती उपलब्ध होत असे. याशिवाय या गॅझेटामध्ये ज्यांना संपादकांय लेख म्हणतात तेईल असे त्या त्या जिल्ह्यासंबंधी विपद्या- वर लेख येत असत. याच गॅझेटला ओडन साप्ताहिक पोसिससक्चुररहि प्रसिद्ध होऊ लागलें. या गॅझेटाची मासिक वर्गाची तीन आणि व २५ रुपयांहून कमी पयाराच्या सरकारी नोकरीनां २ आणि असे. किरकोळ प्रतीला एक आणि किमत्त असे. खाजगी जाहिराती गॅझेटच्या घोरणाला अविरोधी अशा एका ओळीला अर्धा आणि या दरानें घेण्यांत येत असत. ही गॅझेट १८५६ साली सुरू झाली. या जिल्हा गॅझेटांनी पुढीलप्रमाणे वर्गावार मिळाले होते. बेदारी १२९५; मदुरा २१५; त्रिनेवेली ६२; कोडमत्तूर ४१९; तंजावर २१३; विजयापट्टण ४४; दक्षिण अर्काट २२६; त्रिचनपल्ली १५४; मद्रास २४१; सार्लेम १६०.

अमेरिकन आफना मिशनकडून पुष्कळ वर्षे दर मदिन्यास दोनदां आफना मॉनिंग स्टार या नांवाचें वृत्तपत्र प्रसिद्ध होत असे. त्याचें घोरण ख्रिस्ती असे, तरी पत्र चांगलें चालविलें होतें. त्याची वर्गाची सुदां दीड रुपया होती.

अलीकडे तामिळ नाडूमध्ये शिक्षणविकास आणि सुदृढ- विकास शास्त्राभ्यासुळें लोकसंख्येच्या मानानें तामिळ पुस्तकांचा संग्रह गुजराथीखेरीज इतर भाषेंतल्यापेक्षां संख्येने अधिक आहे. तथापि तामिळ वाङ्मय मराठीतपत्रहि उच्च विचारांचें, किंवा लेखनकौशल्याचें किंवा पाठिरपाचें आश्रयस्थान नाही.

ता मि ल सु भा पि तें.—सुभाषितें हा एक वाङ्मयाचा प्रकार असून त्यावरून लोकांचे विचार व रहाणी चांगली कळून येते. उदा०—आंगलभाषेंतील बहुतेक म्हणी हवामान व क्रूर यांसंबंधी आहेत; कारण हवामानातील फरक हा तिकडे फरक असा वाटतो पण हिंदुस्थानांत तो परिपाटांतला असतो त्यामुळे इकडाले फारच योज्या म्हणी हवेसंबंधी असतात. दुसरी गोष्ट म्हणजे इकडाले औदास्यत्वाची. या विषयावर तामिळीत यम्याच म्हणी आहेत, पण आरालक्ष्यांनां बराच मान असल्याने इंग्रजीत अशा म्हणी सांपडणार नाहीत. इंग्रजी म्हणीत त्रियांचा पोशाख आणि शिंपी, तर आपल्या म्हणीत त्रियांचे दागिने आणि सोनार यांचा परामर्श घेत-

लेला दिसत. गर्व व पोळळ झेल यांसंबंधीच्या म्हणी तामिळीत फार अद्भुत. तामिळ-किंवा द्राविडी म्हणाना-म्हणां-तील एक विशेष म्हणजे रयांतांल प्राणी निर्मुक्त व मुक्त दिसतात. आर्यांनी पयाप्रमाणें (उदा. पंचतंत्रांत) प्राण्यांच्या ठिकाणी बुद्धि, चैतन्य व कांही मानवी गुण कल्पिले तसे द्राविडांनी केलेले दिसत नाही. भारतांत सुभाषितें, भारतीय वाङ्मयाप्रमाणेच चैतन्योत्पादक व प्रवृत्तिमार्गी नाहीत; ती आपणाला निराश करतात; तेव्हा तामिळी सुभाषितें याच प्रकारचीं अक्षरान. तामिळ सुभाषितें संख्येने फार मोठें (सात आठ हजारोंवर) व अत्यंत सुंदर आणि हृदयंगम आहेत इतर कोणत्याहि भारतीय वाङ्मयांत इतका उत्कृष्ट खाटा सांपडणार नाही. रयांची कल्पना वेण्याकरितां काही विवडक सुभाषितें पुढें दिलें आहेत.

ईश्वरासंबंधीः—(१) तिळातल्या तेलप्रमाणें ईश्वर सर्व- व्यापी आहे. (२) नरकाची द्वारे बंद करण्याचा जो अडसर तीव ईश्वरोपासना होय. (३) जर ईश्वर म्हणून कोणी नाही असे म्हणशील तर शेणाकडे पहा; औषध कसलीहि नाही म्हणशील तर दाकाम पहा; जर कोणतेहि रेंबक नाही म्हणशील तर जेपाळाचें बीं पहा. (४) ईश्वर आपल्याला एखाद्या मार्ग दाखवील, पण तो आपल्या तांडांत अन्न आणून घालील का ?

अविश्वस्यताः—(१) ईश्वरलिखितात एक अणूचाहि फरक होणार नाही. (२) मळ झाडून डाकतो येईल पण जन्माबरोबर आलेलें कर्म नाहीसे होणार नाही. (३) जरी एखादी पाई किडवांत (राजघराण्यांत) जन्माला आली असली, तरी तिच्यामागे नशीब लागलेलेंच आहे. (४) नशीबाप्रमाणें तुम्हाला बायको व उपाध्याय मिळत असतो.

चांगलें नशीबः—(१) सौंदर्याच्या ठिकाणीं रडव नशीबाच्या ठिकाणीं खाद्य ठेविलेलें म्हणून समजावें. (२) तुम्हाला सौंदर्य खाल्ले पावोले की नशीब घालील? कमनशीब—(१) दुदैवी माण- साला पुष्कळ ह्मण करी मिळाले तरी तें मांजर पिऊन टाकील. (२) विद्यामार्गे धवि लागलेला आहे ती मोठ्या गरीब्या बाजारांत गेली तरी तिच्या नवरा मिळणार नाही. पाडन्यापा- याचीः—(१) वधूच व भाग्यवती मुसुगी म्हणून ती तिला घरात घेताच माझ्या सोन्याचें यवत काहिते बनले ! (२) सीतेच्या जन्मानें चिहलद्वीप नाश पावले (सासू सुनेला उद्देगून म्हणतें).

दोष व दुष्टगुणः—(१) निरतें दूधहि अशुद्ध व नवीन जन्मलेलें मुलहि अशुद्ध (२) घराघरी मातीच्याच चुली, सोन्याची चुल कोठेहि नवते. दुसऱ्याला नावें ठेवणें—(१) मोठ्या चढीणीला नावें ठेवणारी आपण स्वतःच वेड्या बनते. (२) एकडोळ्या चकण्याला हसतो. वज्याचें तेल वांग्यावरः—

(१) मृत्यूची बातमी आणणाराला तुझी दोष द्यावा का ? (२) को-गांवच्या आईने बदकर्म केलें म्हणून गुंदरगांवच्या आईला शिक्षा मिळाली. (३) तुमचा वेहराच जर कुरूप असेल तर भारता काय करील ? डॉगः—(१) शैव भिक्षुबरोबर तो शिवासंबंधी बोलतो व वैष्णव भिक्षुबरोबर विष्णूसंबंधी बोलतो. (२) मूर्ख स्त्रीच्या पापण्यात अश्रू तयार असतात.

स्वार्थीपणाः—(१) बडोल भावाला मुलगी झाली म्हणजे त्याला आपली बहीण परको वाटू लागते. (२) तूप गांवाचें आहे पण माझी बायको बाढणारी आहेना.

कुटुंबासंबंधीः—(१) तुझा पोरला भाऊ तुझ्या स्वतःच्या आईच्या पोटी झाला म्हणून त्याची बायको आला का काय ? (२) तुमच्या गांवचा आई व नागरचा बैल एकाच किमतीचे (३) कुन्हाडीचा दाडा पोतास काळ आहेः—(१) आईला जर तुम्ही तळ्यावर पाहिलें तर मुलाला घरी पहाण्याचें डारण नाही. (२) त्याची आई त्याच्या पोटाकडे पाहिल पण बायको घोटाराकडे पाहिल. मुलेंः—(१) हत्तीला पकडून भाव्यात कांबणें होी मुलांची वेडी भापा असते (२) लहान मूल शितका बैल निजतें तो सर्व बैल आईला फार उपयोगी पडतो. (३) नेहेमी हातां-खाट्यावर असणारें मूल आणि मागीर घेऊन लावलेली पत्रा-बळ कधीहि चांगली होणें नाहीं (इंग्रजी—“मदर्स डालिश्म मेक बट् मिल्क-चोप हीरोज ”).

बायकाः—(१) स्त्री तरुणपणी आनंददायक असते पण व्हातारपणी त्रासदायक वाटते (२) भर उषानीत असतांना एखादी चकिल्ली (चांभार जातीची) मुलगी व नाचणीचें कणीसहि सुंदर दिसतें (संक्रुत—प्राप्तेतु पोद्दो वयें गर्दमी अयरा मयत्तु). (३) जन्माला येणाऱ्या प्रत्येक मुलीचा नवरा अगोदरच जन्मलेला असतो (इंग्रजी—मेरेजस आर मेड इन् हेवन). (४) बायकांचें चहाणपण चुलीपुरतें. (५) सौंदर्य तिच्यातून गवतें आहे; कुत्रें तें चाटीत आहे, तर एक कुत्रें आंढें तें भरावयास भाण। (एखाद्या सौंदर्याचा दिमाख दाखविणाऱ्या कुरूप स्त्रीसंबंधी बोलतांना). (६) एखादी रिसारस्त्री वैरागिदि बायको करा, पण लिहितां येणारी मुलगी पत्करूं नका. (७) एखाद्या आईच्या अंगावर दागिने घाला व तिच्याकडे बघा, आणि एखाद्या भिंतीला गिलावा करा व तिच्याकडे बघा. (इंग्रजीः—नो वूमन ईज अग्ली ग्हेन् शी ईज ड्रेस्ड) (८) रामे, बायका आणि सता जगळ असेल त्याला कवढाळीत. (९) बायकांना आपण घर्मादाय म्हणून अन्न घालीत नाही. (१०) गरीबाची बायको म्हणजे कोणाचेंहि प्रीतिपात्र म्हणावें (११) घोराली बायको नेहमी विधवा जसते. लग्नः—(१२) ज्या परीत लग्न होईल त्यांत पुढें सहा महिने दुष्काळ पडेल. (१३) माहडाप्रमाणें कुरूप असली तरी आपल्याच जातीची मुलगी करा. (१५) मुलगी दहा वर्षे वयाच्यावर

लग्नाशिवाय ठेवूं नये, मग ती एखाद्या परिया अस्पृश्याला सुटां द्यावी (इंग्रजी—डार्टर्स अँड डेड् फिशेस आर नो क्रीपिंग वेजर्स).

नवराबायकोः—(१) लाकडे ! तूं स्वयंपाक करूं नकोस कीं कडीचे पीठ दुर्लहि नकोस; माझ्या डोळ्याप्रमाणें प्रिय असलेली तूं माझ्याजवळ अस-लीस म्हणजे पुरे. (२) लग्नानंतर साठ दिवस इच्छा राहिल, तीस दिवस विषय राहिल व नव्वद दिवस साले कीं, ती केरमुणीसारखी होऊन बसेल (इंग्रजी—ग्हेन् ए कपल आर न्यूली मॅरिड, दि फर्स्ट मन्थ ईज हॉनिमून आर स्मिक्-स्मक्; दि सेकंड इज होदर अँड दोदर; दि थर्ड ईज ट्रिक्लूक्; दि फोर्थे—दि डेव्हिल टेक देम दॅट् ग्रेट दी अँड मी ट्योदर). (३) दोन बायकांच्या नवऱ्यांना लाव केंस कां ठेवावेत ? (४) नवऱ्याजवळ पैसा नसला म्हणजे प्रत्यक्ष त्याची बायकोहि त्याचा मान ठेवीत नाहीं. (इंग्रजीः—ग्हेन् पॉव्हर्य कन्स इन् अँट् दि डोअर, लव्ह लीव्स आऊट दि विंडो). (५) आपल्या बायकोला मारण्यास यावच्या पाटलाची परवानगी पाहिजे का काय ? (६) संशया नवऱ्याच्या बायकोला चाळीस नवरे असतात. (७) घरातली स्वतःची बायको मरगोसा (कडू) झाडा-प्रमाणें वाटते पण बाहेरची डंसाप्रमाणें वाटते.

स्त्रीदोषः—(१) जी आपल्या बापाशी कर्म करते तिला मोठा किंवा लहान भाऊ सारखान (इंग्रजी—शी ईज अँज कॉमन अँज ए बार्सेस चेअर). (२) रडक्या माणसावर किंवा हंसक्या आईवर विश्वास ठेवूं नका. (३) पातिव्रत्या-खेरीज सौंदर्य, सुवासरहित पुण्याप्रमाणें आहे. (४) कुमा-गांवा चण्याची संधि मिळाली नाहीं म्हणून ती पतिव्रता आहे (संक्रुत—तुरगत्रज्ञाचर्य) सासूः—(१) माझ्या मुलाला मी आठवड्यांतून दोनदा न्हावूं घालीन पण सुनेला फक्त दिवाळीत. (२) कुटलेलें मडकें एकवेळ जडवितां येईल पण भासुसनेचें कधीं एकत्र जमणार नाही. (३) माझा मुलगा मेला तरी मरूंदे, पण त्याच्या मरणानें सुनेचा ताठा कमी झाल्याचें पाहून मला समाधान वाटेल (४) सासूच्या हातून आंढें कुटलें तर तें मातीचें होतें, पण सुनेच्या हातून कुटलें तर माय सें सोन्याचें होतें.

[संदर्भग्रंथः—मुरळोक—क्रासिफाईड कॅटलॉग ऑफ तामिळ प्रिंटेड बुक्स; गोहदर—फोक-सॉयस ऑफ सदर्न इंडिया; काल्दवेल-कॅपेरिटिव्ह प्रामर ऑफ दि द्रविडियन लॅंग्वेजेस; एम्. सी. चिटी—दि तामिळ ल्हायचें, पोप-फर्स्ट लेसनस इन् तामिळ; अनोल्ड-गॅलफ्री ऑफ तामिळ पोएट्स; क्राउटर्न लिस्ट ऑफ बुक्स इन् मद्रास प्रिंटेडन्सी. कनकसभे—तामि-रूप, १८०० इयस अँगो हर्मन जेनसेन—तामिळ प्राव्हर्स, लासारस—डिफ्फनरी ऑफ तामिळ प्राव्हर्स; सायनेसन-हॅडबुक ऑफ तामिळ प्राव्हर्स अँड फ्रेजस.]

ताम्रपर्णी—मद्रास. तिवेची मिळाली ही एक नदी आहे. हिचा बृहत्संहितेत उल्लेख आहे. हा पश्चिमपाटीत आगस्त्यमल्ल नांवाच्या दिताराजपुत्राने विघाटीत आहे. पुढे काही अंतरावर पापनाशनम् नांवाचे तीर्थ अथून वन-तीर्थीजवळ हिचा एक धबधबा आहे. ही मानारच्या आखा-तात मिळते या नदीत बंधारे असून त्यापैकी मरहूर नांवाच्या बंधाऱ्याच्या योगाने ३०००० एकर जमीनला पाणी पुरविले जाते बांधीच्या ६ बंधाऱ्यांच्या योगाने ५०००० एकर जमीनला पाणी मिळते. या नदीचे खोरे आर्यत सुपीक आहे

ताम्रलिप्ति—या शहराचा महामारतात मीमांशिकशास्त्र, मीमांशनात आणि बृहत्संहितेत उल्लेख आहे (१०१०). अशोकाच्या साक्षात्प्राप्ती ताम्रलिप्ति ही पूर्वकळीत सांपा-क्षीय. हे (तमलुक) हल्ली गंगेच्या मुखाजवळचे बंदर आहे. हल्ली हे बंगला इलाह्यांतील मिदनापुर जिल्ह्यात समुद्रा-पासून ३० कोनावर आहे. येथे विना प्रवाशी काढिआन याने दोन वर्षे राहून संस्कृतचा अभ्यास केला होता. (तमलुक पत्र) [तमिळ अर्ली हिस्टरी ऑफ इंडिया].

तारक-तारकासुर (१)—त्रिपुरांतील दैत्य (त्रिपुर पहा.) यास ताराक्ष अथवा तारकाक्ष, कमलाक्ष आणि विष्णुमाळी असे तीन पुत्र होते. (भार. कर्णपर्व अ. ३३). (२) दशपुत्र दानवांतील एक.

(३) वर्जांग दैत्यास बरागीपासून झालेला पुत्र. याच्या पासून अतिशय वपनर झाला असता पालिकायाचा जवतार झाला, व त्याने सातत्यान दिवशी यास मारिले (मत्स्य-पुराण अ. १४७-१५९)

तारकेश्वर—बंगला इलाहा. तुमळी जिल्हा, भीरामपुर पोटाविभागात हे एक देव आहे हे खेड तेथे असलेल्या शिवाच्या देवालयामुळेच फार प्रसिद्ध आहे. या देवालयच्या नावाने पुष्कळशी जमीन आहे शिवरात्रीच्या दिवशी येथे यात्रा भरते. यात्रेला २०००० लोक जमतात. दुसरी मोठी यात्रा वैत्र संक्रांतीदिवशी भरते. या वेळेस यात्रेत १५००० हजार लोक असतात. येथे तुळजाव सत्याग्रह होऊन महंत व लोकांचे प्रतिनिधी यांमध्ये देवस्थानाच्या व्यवस्थेसंबंधी करार झाला आहे.

तारा (१)—बृहत्संहिताच्या दोन छिन्नांतील दुसरी दिला चेदापासून पुन हा पुत्र झाला व त्यामुळे शापापासून ब्रह्मक्षय लागला अशी पौराणिक कथा आहे.

(२) सुपेण वानराची कन्या व बालाची छो हिचा पुन अंगद.

(३) सूर्यवंशीय हरिश्चंद्र राजाची स्त्री. दिला दारामती अर्पेहि नांव असून रोहिदास नामक पुत्र होता

तारापूर—रायगड संस्थानात ३० वर्गांची ही जमीन-दारी आहे. क्षेत्रफळ ९६९४ एकर लोकसंख्या ९४९८.

टाक्रेडी १०० व वसारा १२४ व. जमीनदार मर्यादिकाचा नातलग असून त्यास टाकर हा स्थानिक पदवी आहे.

तारापूर त्रिचणी—मुंबई. जिल्हा ठाणे. माहोम व काहण्ड शाळकांत ही दोन छेडी आहेत. या दोन येथल्याच मध्ये मोडी आहे. यापैकी तारापूर हे बंदर असून त्रिचणी हे फार जुने गांव आहे. यात पारशी व बाणी सावकार फार आहेत. येथे पूर्वी फार मोठा व्यापार चालत असे.

तारापूरची स. १८८१ मध्ये एकंदर लोकसंख्या २९३९ होती. त्यापैकी २१४ हिंदू, ३१७ मुसलमान, २६६ पारशी व ५२ ख्रिस्ती असं वर्गीकरण होते. एक सरकारी व एक पारशीची शाळा येथे आहे. १८९० च्या सुमारास विकाजी मेहरजीने यांथलेत एक पारशीच देऊळ व रमशाभूमी आहे. इ. स. १९८० च्या सुमारास माहोमचा अधिकारी भीम याने तारापूर जिकले. स. १९३३ त पोर्तु-गीजांनी हे गाव जालून टाकले. १७३९ साली विजाजी आप्ताने तारापूरचा किल्ला कर केला व त्याची समुद्राकडील बाजू मोट राखून बंदोबस्त करवतात झाला. १७७६ साली रघुनाथरावांनं या वित्तपाचा आग्रय घेतला होता. १८०३ साली तारापूरचा किल्ला इंग्रजांच्या हाती गेला. हा किल्ला येथल्यांनी विक्रीची मेहरजीस इतम म्हणून दिला होता.

उत्तरेकडील बाजूस त्रिचणी हा गांव असून तेथे जकातीचे ठिकाण व प्रवाश्याकरिता एक बंगला आहे. या बंगल्याचा हल्ली शाळेकरिता उपयोग केला गेला. तारापूर व त्रिचणी ही दोन्ही ठिकाणे लष्करीदृष्ट्या पूर्वी महत्त्वाची मानली जात अश्वत हे ठिकाण कानकाव व विशेषतः बांगल्याकरिता फार प्रसिद्ध आहे. बांगल्याचे कारखाने खासगी मालकीचे असलेली अशी सुमेलमानांची दहा बारा छेे आहेत. येथील सुसुलमान व ख्रिस्ती लोकांचे रंतीरिवाज बरेचसे हिंदूप्रमाणे आहेत. मुंबई इलाह्याच्या विमानपावरील अनेक गावांप्रमाणे हिंदू विकास शुद्धीकरणाच्या (रीकॉन्स्ट्रक्शन) योजनेला फार योग्य आहे.

तारावार्ह—थोरल्या शिवाशेचा भाकरा सुलभा राजाराम अटकत असताना (१६८०-१६९१) त्याची पहिली बायको बालक्याच संभाजीने त्याचे हेडरराव मोगीते घेतापली याच्या तारावार्ह नांवाच्या मुलीची लग्न लावून दिले. हिचे सातरे नांव शीतलवार्ह होते, परंतु ते लोवून माहेरचेच तारावार्ह हे प्रख्यात झाले हिचा जन्म स. १६७५ त झाला. संभाजीचा बंधू शाह्यावर राजारामाने प्रथम विद्यालय व मग जिजी येथे राजशकराचाच मुख्य ठाणे केले. तेथे ही व हिच्या सवती राजशवाई व अंधिकावार्हाराहत जस्तहिला १६९१त तिवार्या नांवाचा पुत्र हाव्य. ते रेकून येथेवार्ह (औरंग जेबाच्या कैदेतून) राजारामास राज्यावर बसण्यापर्यंत व मुलं मागते जिजीष, विद्यालयालाहून नेण्यावरून निरोप पाठ-लेला. त्याप्रमाणे राजारामाने त्यानी जसमायांचे पाठविले व मंडळी जिजीष दाखत झाली. पुढे जिजीहून राजाराम विपून

विशाळमण्डळे आल्यावर या बाया झुल्लिककरखानच्या हाती लागल्या होत्या, पण त्याने त्यांना कैद व कारितां संभाजीचा मेहुण्या गणोजी शिंदे याच्या हवाली केलें व त्याने त्यांना निशाळमण्डां पाहोवकिलें राजाराम मरण पावला तेव्हा हिला शिवाजी नांवाचा एक दहा वर्षांचा मुलगा होता. त्याला रामचंद्रपंत भामात्य, गंकराजी नारायण व धनाजी जाधव सेनापति यांच्या मदतीने गादीवर बसवून हिने राज्यसूत्रे आपल्या हाती घेतली, व राजसबाईस तिच्या संभाजी नांवाच्या मुलासह कैदेत ठेविलें प्रथम रामचंद्रपंत या गोष्टीस राभी नव्हता. परंतु त्यामुळे शूद्रकलह वाढतो तें पाहून त्यानें संमति दिली पण याचा परिणाम होऊन सरदारांत कांठाफूट झालीच.

ताराबाईने परशुराम त्रिवकास प्रतिनिधि करून त्याच्याकडे सर्व फिल्लपीच्या वैदीयस्तांचे काम सोपविलें व स्वतः कोणत्याहि एका फिल्लपीत न राहतां वेळ पडेल त्याप्रमाणें गागा बदलल्याचें ठाविलें, याच वेळीं धनाजी जाधव, निवाळकर, भोंसले, दाभाडे, चव्हाण, बयरे सरदारानीं मोगलांच्या मुलखांत शिरून सर्व ठिकाणाहून चौदाई, सरदेश सुली व पासदाणा या नांवाळालीं पैसा गोळा करण्याचा क्रम आरंभिला (१७००)

अवगणेश्वर मरण पावल्यावर अहमिशहा मोगल सैन्यासह उत्तरेकडे रवाना होताच धनाजीने पुण्याच्या मोगल फौजदाराचा परामर्श केला, चाकणविला सर केला व मोगल मुद्रांत मोगलांनी घेतलेला मुख्य आपल्या ताब्यांत परत घेण्यास सापटायनि मुद्रावत केले (१७०३). तेव्हा झुल्लिकखानच्या स्वयानें अहमिशहानें शाहूची सुटका केली व तो दक्षिणेंत यावयास निघाला; तेव्हा परभोजी भोंसले, हेबताराव निवाळकर व नेमाजी शिंदे शाहूस मिळाले. शाहूनें आपण परत आल्याचें वर्तमान ताराबाईस कळविलें. परंतु आपल्या हानिची सत्ता सोडण्यास ताराबाई राजी नसल्यामुळे ही शाहू हा कोणी तरी तोंतया आहे असें म्हणूं लागलो. तिनें रामचंद्रपंत, निजोपंत, धनाजी जाधव, परशुराम त्रिवक गंकराजी नारायण, चाव्हाणजी आमे, व फौजतांत यांच्या जवळून स्वामिसंज्याची आपण घेवून शाहूला तेंक देण्याचें ठरविलें. धनाजी व परशुराम त्रिवक यांची शाहूवर रवानगी झाली. परंतु शाहूनें धनाजीस आपल्याकडे बळवून घेतलें व पुण्याच्या उत्तरेस यावीस मेळोवर खेड कडून येथें दोन्ही पक्षांत शालेल्या चवमशीट परामर्श पावून परशुराम त्रिवक साठान्यास निघून गेला (१७०३). पुढे धनाजीच्या मदतीनें चेदन व रंदन व दोरामिन्याच्या मदतीनें सातारा हे किल्ले शाहूनें घेतले (१७०३). सातारा हावीं आल्यावर शाहूनें आपल्या स्वतःस राज्यशिवीक वरून घेतला (१७०८), व ताराबाई साठान्याहून पन्हाळ्याकडे पळून गेली.

पुढे (१७०८-०९) पन्हाळा व त्रिशाळगड हे निझांदि शाहूच्या स्वाधीन झाले यानंतर तो रांगण्यास आला तेव्हा

ताराबाई तेथून मोगलवाणास पळून गेली व रांगणा शाहूच्या हाती पडला व कोल्हापूरहि त्यानें घेतलें. झुल्लिकखानाचें व शाहूचें एवढ्य असल्यामुळे, व उत्तरेस जातोना त्यानें मागे दक्षिणच्या मुमेश्वरीवर ठेवलेल्या दाऊदखान पन्ही नांवाच्या सरदारानें मराठे सरदारांशी तडजोड करून जे शाहूचें स्वामित्व कळूळ कातील द्यावीच फक्त दक्षिणच्या मुमेश्वरी वसुलाचा चवथा हिस्सा कोही अर्धोवर देण्याचें कळूळ केल्यामुळे ताराबाईचा पक्ष आतां निर्मोक्षवात् झाला (१७०९).

पुढे १७१० त पन्हाळ्याच्या किल्लेदारांनीं तो विजय ताराबाईच्या स्वाधीन केला. तिनें वाढकर सांबताच्या मदतीनें आर्थीक किल्ले घेतले. ताराबाईनें आतां पन्हाळा किल्ला व त्याच्या अवज्येच कोल्हापूर शहर हीं आपल्या पक्षाचीं कावमचीं राहण्याची ठिकाणें केली. या वेळीं हिचा पक्ष फार प्रबळ झाला. बारण धनाजी जाधव मेळवानें व योरपत, निवाळकर, पांदरे, आमे, खटावकर, चव्हाण, सावत, पंत-अमराय व प्रतिनिधि हीं मंडळी ताराबाईकडे होती. यांनीं निरनिराळे टापू व्यापून सातारा ते कोल्हापूर प्रांतांत मुमेश्वर कळूळ पावले. सारास १७०७-१० पर्यंत शाहूची सत्ता सातारा व त्याच्या आसपास ५२५ मैल इतकीच होती ही सर्व स्थिति बाळाजी विश्वनाथानें पालटविली त्यानें सैन्य जमवून ताराबाईशी जोड दिलें, तसेंच परशुरामपंतास कैदेतून बाहेर त्याला प्रतिनिधिवद दिलें; अनेक सरदार योधन निमोण केलें. ताराबाईकडील काही सरदार फितबले व शाहूचा पक्ष बळकट केला व शिवाजीस तर बेडा ठरविलें. इतक्यांत (१७१२ जेव्हा) ताराबाईचा मुलगा शिवाजी देशानें मरण पावला. त्याच्या मरणानें कोल्हापूरच्या राज्यकारभारांत बरीच कोवि झाली. रामचंद्रपंतानें आतां राजबाईचा मुलगा संभाजी यास गादीवर बसवून ताराबाई व तिची मरोदर अस-असलेला सून भवानीबाई यांनीं अदकेंत ठेविलें. या कामीं हि गळ्याचीपंताचा हात होता. त्यामुळे संभाजी हा पुढें शाहूचा मिधा राहिला परंतु पुढें संभाजी हा काहूशीं कुरापती काढून भाई लागला, त्याला निजामवरुमुक्त, उदाजी चव्हाण बयरे मंडळीनीं मदत केली. अशा एका सरदारांत चारोतीरी थीवत-राव प्रतेविभोनें संभाजीचा परामर्श केला व त्याचा सारा जमानव्याचा वेद केला (१७१०) ताराबाई त्यांत होती, तिला परत पाठीपतांना तिनें कोठेहि (कोल्हापूर किंवा सातारा) कैदेतच राहावयाचें सा मुद्दांजवळ राहते असें म्हटल्याप्रमाणे शाहूनें तिला साताराच्या किल्ल्यात नजरकैदेत ठेविलें. ती जर या वेळीं कोल्हापूरचा जाली तर पुढें रामराजाची स्थापना साठान्यास होती ना; परंतु तेथें तिची सून जिजाबाई (संभाजीची राणी) ही तिची माया चालू देत नसे.

पुढें आपल्यास संतति होत नव्हती असें पाहून शाहू एखादा मुलगा दत्तक घेणार आहे हें ताराबाईस समजले, तेव्हा ती हें दक्षिणायन होऊं देणार नाही असें ती म्हणूं लागली. आषी बाराई चौकटी केल्यावर आपला नातु, शिवाजीचा

मुलगा रामराजा हा अद्याप शिवेत आहे असें तिने प्रगट केलें व त्याला दक्षिण पेशवाबद्दल साहस आग्रह केला. तेव्हां तें स्थाने कळून केलें व रशप्रमाणे रामराजास गादीवर बसविण्यास सांगून साहू चारला. या कामति ताराबाई व तिचीं मुन सकवारबाई यांचा तंरा लागला होता परंतु पेशव्याने पुन्हां तें काम तुडाई नेलें. सकवारबाई सती वेश्याने या कार्याने विग्रहि राहिली नाहीं. सहासने सती जाण्याबद्दल ताराबाईचाच विरोध आग्रह असावा. पुढे रामराजाला सातात्यास (पन्जगाबाहून) आणल्यानंतर रामराजा हा आपला नालु आहे अशी रघुजी गोंसव्याची व इतर मराठेमंड्याची खात्री करण्यासाठी ताराबाई सकासमक्ष रामराजापरोपर एक ताटात नेवावयास बसली (१७५०) रामराजाला लहानपणीच शिवाबाईच्या भातीने ताराबाईने पळवून पानागावी नेलें होतें. या कार्या रामचंद्रपंत अमात्याची तिला मदत होती. या वेळीं तिचे वय ७० वर होतें. या प्रसंगी मात्र ती पेशव्याची मोळखेपणानें बायली.

पण पुढें रामराजास गादीवर बसवून नानासाहेबांनं सर्व सत्ता आक्रमिलें, हें तिला न खपून, ती आपल्या भतीच्या समाधीनं दखीन येण्याच्या निघानें ब्रिहस्पतास आली, व रामराजा हा चोड्रा आहे असें म्हणून आपल्या हातीं अधिका-र-सूत्र येण्याकरितां पंतसचोबाबाी कारस्थान करूं लागली. तेव्हा पेशव्यानें धोड्या मुक्किलीनें तिचें मन चवडून तिला पुण्यास आणलें, व तिची पुण्यात करून आपणच सर्व योगनात तिची व तिच्या मार्फत रामराजाची संमति मिळविली. यावेळीं दिक्षीस याजीडदीन वगैरे दरबारी मंडळी मरठ्यांना अडकून होती व नानासाहेबांचा उद्देश मराठी साम्राज्याचा प्रसार दिक्षीकडे करण्याचा होता, परंतु ताराबाईनें चोळ घालून ती सदांच मार्कें दिला नाहीं.

निजामास मदत करण्याकरिता औरंगाबादेकडे जाण्यापूर्वी ताराबाईनें आपल्या पश्चात् काहीं कारस्थाने केलें जसे म्हणून सातात्यास किंवागत विचष लोक ठेवून, व त्याची सर्व व्यवस्था दिजकडे सोपवून तिला लुप ठेवण्याचा पेशव्यांनीं प्रयत्न केला अशा वेळीं एकदां ताराबाईनें खाटा टाकून पेशव्याच्या दास्यकरांनं मुखता करून येऊन स्वतंत्र होण्याची रामराजाची किटपत्र दह्या आहे हें पाहिलें. परंतु आपल्या कारस्थानांत आगीदार होण्यास ती क्षमक नाहीं, असें आडळून येतांच तिनें दमाजी गायकवाडास निरोप पाठविला की, सर्व देशादील बहुतेक सैन्य तुंवें पेशव्याकरी-वर तेलें आहे; तरी यावेळीं तुम्हीं येथें येऊन रामाळा व सर्व मराठे साम्राज्यास प्राज्ञांच्या बुद्धिमानून मुक्त करावें. दमाजी गायकवाड जमक आल्यानें जेव्हा ताराबाईस समजलें तेव्हां तिनें राजास एकदां विलापावर येण्याकरितां निमंत्रण देऊन, तेथें ती आला असता त्यास कैद करून भिन्नेषण बंदिल त्याची बांगळी निर्भरतना घेई. यंतर तिचें बडाखाली शहरात पेशव्याच्या पक्षाची जी मंडळी होती त्याच्यावर तोंडा

बागव्याविषयी हवालदारास हुकूम केला. नाना पुरंदरे, गोविंदराव चिटणीस वगैरे मंडळी आरज्याकडे पळून येई, व तेथें त्यांनीं सैन्य जमा केलें प्रथमतः गायकवाडांनं या मंडळींना नीळ येथें परागव केला, परंतु नाना पुरंदर्यानें पुढें ज्वकरच याचा वचपा काढून दमाजीस गोर सोड्या ठेवें मार्गे हुडविळें. इतक्यात नानासाहेब कर्नाटकातून परत आला व त्यानें सातात्यास टाकीटाक येऊन गेल्याच्या माळावर गायकवाडाच्या गोळावर हल्ला करून तो छुडला, व दमाजीस कैद करून बंदोबस्तानें पुण्यास पाठविलें राजा व किष्ठा ह्या दोन्हीहि आपल्या स्वाधीन करण्याकरितां ताराबाईनें मन बळ-विण्याचा पेशव्यानें प्रयत्न केला. परंतु त्यानें यश येत नाहीं अस पाहून, ती ताराबाईच्या वाटेस न जाती परत औरंगाबादेकडे केली (१७५१)

ती तिजकडे येत्यावर ताराबाईनें पाव सहा हजार मराठे व रामोशी चाकरीस ठेवून बाई व सातारा हे दोन्हीहि भिन्ने कृपात घेतलें औरंगाबादेहून परत आल्याबरोबर पेशव्यानें सातात्यास येदा देण्यासाठीं बरेंच मोठें सैन्य रवाना केलें (१७५१). पेशव्याच्या सैन्यापुढें आपला टिकाव लागणारा नाहीं, अशी साताराच्या धाडदार आनंदराव गंधव यास खात्री वाटत असल्यामुळे, त्यानें राजास ताराबाईच्या कवचातून काढून नेणवें ठरविलें ही मोठ ताराबाईस समजतांच तिनें आनंदरावाचा, व त्याच्या कटात जे जे कोणी समील होते त्या सर्गीचा शिरछेद करण्याचा हुकूम केला, व आनंदराव व पन्हाच्या जागी बाखराय जाधव नाथेच्या दुसऱ्या एका मजगताची योजना केली. कर्नाटकात जाण्यापूर्वी पेशव्यानें ताराबाईस सातून पाठविलें की, तुम्हीं आतां माझ्या स्वाधीन झाला तर राजा व त्याचा सर्व इतमाम तुम या शास्त्रांत देण्यानें केईल परंतु सांगाबाईनें पेशव्यास साक समि-तलें की, तुम्ही आ.प.र माझी सत्ता गायब करण्यास तयार आहां याविषयी सातात्यास येऊन माझी तानी पडवून दिक्काशिवाय मी तुमचें ऐकणार नाहीं

पुढें (१७५५) गांवोची भोसले पुण्यात आला असता त्यानें, मी पेशव्यापासून तुम्हास कांहीं अपाय होऊं देणार नाहीं असें ताराबाईस आश्वासन दिल्यावर ती पुण्यास आली तेथें नानासाहेबांनें तिचा चांगला आदरसत्कार करून तिची दिलसवाई करून घेतली. परंतु रामराजास बंधमुक्त करण्यास मात्र ती तयार झाली नाहीं.

संवदी १०६१ च्या डिसेंबर महिन्यास ताराबाई निवृत्ती. मरणसमयी तिचें वय ८६ वर्षीच होतें ती जिवंत होती तांबडेंत रामराजाच्या वंदिवास तिजमरीह कमी झाली नाहीं. अमही औरंगेपिंत तिच्या मनांत बाळाजी बाजीराव व सदाशिवरावमाऊ यांच्याविषयी पूर्ण द्वेष बाध करीत होता. याविषयच्या बुद्ध्या दुःखयशेबायी रोवट होऊन त्यास भाऊची आहुती पडली, त्यानून नानासाहेब शोकांत मरण पावला. तेव्हां मात्र ताराबाईस फार समामाव वाटलें व आना मी

सुखाने मरेन असें ती म्हणाली [पेशव्याची बखर, शाहूमहाराजाची बखर, राजवाडे खंड ३, ६, ८]

तारायंत्र ही फार महत्त्वाकांक्षी, दीर्घोद्योगी, रागीट, हठी व मत्सरी होती. रामचंद्रपत वर्गरे बऱ्याच जुन्या सरदारचिः।। मनांत प्रथम शाहूच गादीवर बसवावयाचें होतें, परंतु हिला तें आवडलें नाहीं व आपल्या मुलास राजा करण्याचा हट तिनें तडीस नेला. या कृत्यास प्रतिनिधि (परशुरामपंत) व (शंकराजी नारायण) सजीव ह्यांचा मदत तिनें घेतली. एवढापसूनच सरदारांत वैमनस्य वाढली व त्याचा परिणाम मराठेशाहीवरील पुढच्या ६० वर्षांवर पडला. तारावाडेंच मराठा साम्राज्यात दुहीचें बीज पेरलें ती दीर्घसूत्री, आपल्या स्वायत्तासाठी वाटेल तें करणारी, करारी, फार संशया व पेशव्याचा द्वेष करणारी होती व या कामीं देवाने तिला आयुष्यहि फार दिलें. राजारामापुढे तिचे चाललें नाहीं तो मेल्या वर व शात्रू दाराशी बसला असता, खऱ्या मुत्सदी रामचंद्रपंताचा सल्ला तिनें घुडकायला. एकदां तर संशयावरून तिनें त्याचा अपमान करून त्याच्या पायांत रुपाची बेडी घातली होती परंतु तो मात्र शेवटपर्यंत तिच्याशीं इमानाने वागला. हिच्या फारभारानें शिवायानें चालून दिलेल्या लखन्यादि एवढेर राज्यव्यवस्थेतील शिस्त नाहींशी होऊन, एकसूत्रीपणा गेला. येतूभाईसारखी ही निःस्वार्थी नसून स्वतः तर स्वार्थी होतीच, परंतु तिच्या उदाहरणानें त्यावेळीं सरदारांतहि स्वार्थ धोक्याला परशुरामपंत हा रामचंद्रपंताचा मत्सर करूं लागला. त्याला प्रतिनिधिपदाची सलूच देऊन तिनें किम्विल 'शाहूच आणवून राज्यावर बसवाया' असेंच मरेपर्यंत राजारामाने सांगितलें होतें, परंतु तें तिनें एका कडे ठेविलें तिच्या अंगी मुत्सदीपणा फारसा नव्हता, मराठी साम्राज्यांत तिनें ५०-६० वर्षे दडपडावळ करून कोणासहि स्वतंत्रता छाभूं दिली नाहीं. संशयी १९भाशानें तिनें आपल्या पक्षाच्या लोकांनाहि निर्धाशन काम करूं दिलें नाहीं. त्यामुळे जुने मुत्सदी निरुपयोगी झाले व नव्यांनीं सटल वाव मिळाला नाहीं. तिची एकर ४० वर्षे कैदत गेली. यावरून तिला अडकवून ठेवणेंच भयस्कर असें राष्ट्रमफास त्यावेळीं घाटत असायें असें दिसतें.

तारायंत्र — घातूच्या तारेंत विद्युत्प्रवाह सोडून त्याच्या साहाय्यानें पुष्कळ अंतरावर अनिश्चय वेगानें या यंत्रातें सांकेतिक घुणा पाठवितात. या घुणांचा उद्देश गाढविण्याकडे उपयोग करितां येतो म्हणून त्यास तारायंत्र म्हणतात. यास विद्युत्संदेहाद्वारक यंत्र असाहि पारिभाषिक नाव्द आहे. साध्याची फार किंवा गस्ताची वटवट केलेली सोखंडी तार पुष्पापसून निर्मोण्या धातूच्या योगानें विद्युत्संवेद्यता निरुद्ध असलेल्या साध्यावरून नेऊन दोन स्थळांचा वैयुक्तिक संबंध जोडतात या तारेस विद्युत्पात्र असें नांव दिलें आहे. बहुतेक ठिकाणीं रीज उतरावळ करण्याकरितां तारायंत्रांत विद्युत्पटमोलाचा उपयोग करितात. दानिअल्, वायन्समेट्ट दिवा

लाकडाचे या नावानें प्रसिद्ध असलेल्या तीन प्रकारचे विद्युत्घट बहुधा वापरतात. याशिवाय ज्यांत विद्युत्संचय करून घेता येतो अशा प्रकारच्या 'अॅक्च्युमुलेटर' नावाच्या विद्युत्संचायक साधना-गहि कित्येक स्थळां उपयोग करण्याचा प्रघात आहे. बऱ्याच दूर अंतरावर असलेल्या दोन स्थळांचा संबंध घटमालेच्या योगे घडवून आणण्यापेक्षा संचायकाच्या योगानें घडवून आणण्यात फायदा आहे. कारण त्या योगानें पेशाची बचत होऊन जात कमी पडतो. जमीनोवरून तारायंत्रासाठी तार नेणे सोपें आहे, परंतु समुद्रातून नेणे फारच कठिण आहे, व या कारणांमुळे तारायंत्राचा शोध लागून शिथेच थपें लोटली तरी समुद्रात तार घालण्याचें घाडत विद्युत्कांनां केलें नाहीं. या कामात प्रथमतः बहुतेकास वागलेलें यश आलें नाहीं, परंतु १८५१ सालीं डोव्हरच्या समुद्रात तार घालण्यात आली हीच समुद्रातील पहिली तार होय. नंतर काही वर्षांनीं इंग्लंड आणि अमेरिका हे दोन देश तारायंत्रांनीं निगडित करण्यांत आले.

समुद्रातील तारेची रचना — दोन स्थलामध्ये रोकडों किंवा हजारां मेल समुद्र असतो म्हणून वादळ, लाटा, बारा किंवा समुद्रातील प्राणी याच्यापासून तारेस धक्का पोहचूं नये म्हणून विशिष्ट पद्धतीनें तार तयार केलेला असतो. तांब्याच्या सात तारा एकत्र करून त्याची एक दोरी केलेली असते. या दोरीसोबती गटापरी व डोवर यांचे चार पाच थर दिलेले असतात. व त्यास डांबरात गुड विलेल्या बोझानें मळवून काढितात. व हे सर्व एकत्र रद्दावे म्हणून त्यावर डावर आणि बांक यांनीं मढविलेली पोलादी तार गुंडाळतात. या प्रकारें तयार झालेल्या तारेवर खारट पाणी आणि समुद्रातील मोठांले प्राणी यांचे काही चालत नाहीं.

मोसचे तारायंत्र — धावडी सोखंडाच्या एकाचालाकिसमोवतीं रेवामानें गुंडाळलेल्या तारेचे मळसुत्राकार बेडे दिले आणि त्यातून विद्युत्प्रवाह सोडला. तर त्या सोखंडाच्या अंग्याची कुंभकशक्ति विलयात जाते. निम्रेच्या ना गुणधर्मांचा उपयोग करून मोस यानें एक तारायंत्र तयार केलें. त्याची रचना सक्षेपतः पुढे दिल्याप्रमाणें आहे:—विद्युत्प्रवाह एका सोखंडी तुकड्यासमोवार फिरवावा. ह्या सोखंडी तुकड्यासोबती एका स्प्रिंगला जोडलेली लहानशी सोखंडी पडत ठेवावी. या पडचे एक टोंक सुटें असून त्याला सुईसारखें टोंक असतें जेव्हा प्रवाह सुरू होतो तेव्हा ती पडी भाकपिली जाऊन वेडोळयात असलेल्या लोहाच्या तुकड्यास चिकटते प्रवाह चालू असताना सुईच्या टोंकाजवळ एक कागदाची पट्टी सावकाश सरकत जाईल अशी योजना केलेली असते. म्हणून क्षणिक प्रवाहानें कागदी पट्टीवर टिब उठू शकतें. जर प्रवाह सत्काळ बंद व करितां कांही काळ घावच सुरू ठेविला तर त्याच्या योगानें रेप उठते. असा

रितोर्ने रेपा आणि टिबे यांच्या सांकेतिक समुच्चयानें वर्ण-
माला वसविता आली आहे. उ. - म्हणजे अ, - म्हणजे ब,
- म्हणजे क इ. इ. तारव्याख्यातील फारकून इतके तरबेज
असतात की, नुसत्या आवाजावरूनच त्यांना तार
वाचता येत तारव्या फागदी पदीवरील रेपा आणि
टिबे यांकडे न्यानां बिलकुल पहिले लागत नाहीत

मोसंध्या येनपद्धतीशिवाय दुसऱ्या अनेक तऱ्हा आहेत.
त्यांपैकी दोन पुढे दिल्या आहेत. फिरत्या लोहचुंबकाच्या
सुईसमोवार जर विद्युत्प्रवाह फिरविला तर सुई उजवीकडे
अथवा डावीकडे प्रवाहाच्या दिशेच्या उलट मुलट अमुकमानें
फिरते. असल्या प्रकारच्या चलित सुईचा उपयोग करून
एक तारामंडल वसविले आहे या यंत्रात घडयाळावर ज्या
प्रमाणें रोमन आंकडे असतात त्याप्रमाणें चुंबक सुईच्या
समोवार वर्णमाला वसविलेली असते व त्यायोगानें संदेश
पाठविता येतो. याच यंत्रात जर डावीकडे सुई वळली तर
टिबे आणि उजवीकडे सुई वळली तर रेपा असा संदेश करून
संदेश पाठविता येतो. अशा यंत्राच्या तयकडीवर वर्णमाला
काढीत नाहीत.

वरील दोन प्रकारच्या यंत्रांपैकी पहिल्या यंत्रावरून
वातमी वाचणें जरी सुलभ आहे तरी तें यंत्र वापरणें त्रास-
दायक असून वातमी जलद रीतीने पाठविता येत नाही.
म्हणून वरील यंत्राचा युरोपातील वडे लोक घरगुती कामा
कडे क्वचित् क्वचित् उपयोग करतात. दुसऱ्या प्रकारचें यंत्र
क्रियेक ठिकाणी प्रचारात आहे. तारायंत्राचें काम सुव्य-
वस्थित चालवावयाकरिता प्रवाह जात आहे किंवा नाही हें
समजणें अव्यावश्यक आहे; व त्याकरिता मॅग्नेटानें मिटरचा
म्हणजे चुंबकच असलेल्या सुईचा उपयोग करितात।

दुहेरी तारायंत्र.-एकाच तारेच्या योगानें एकाच वेळी
वातमी पाठविणें आणि वातमी घेणें हें एकसमयावच्छेदेकरून
ज्या यांत्रिक रचनेमुळे करता येईल अशा रीत प्रथमतः
जी डब्ल्यू मिडल यानें सन १८५३ साली घोषून काढली.
त्यानंतर या पद्धतीने अनेक सुधारणा होऊन ' डिफरेंशिय-
अल ' पद्धति आणि ' त्रिज ' पद्धति अशा दोन महत्त्वाच्या
रीती व्यवहारात चालू आहेत. या दोन रीतींपैकी ' त्रिज '
रीत जास्त उपयुक्त आहे म्हणून तिची माहिती पुढे दिली
आहे. (आकृति नं. १ पहा).

य ही व्याटरी आहे व र हा रिओस्टॅट आहे (रि ओ-
स्टॅट म्हणजे वाज जास्त कमी न जाता एका उदात्तक प्रमा-
णात जाऊं देण्याचें यंत्र); क हें कन्डेन्सर आहे, म्हणजे
विजेचा संचय करण्याचें यंत्र. पृथ्वी म्हणून खूण केलेली
तार पृथ्वीस जोडली आहे आणि तार म्हणून निदेश केलेली
तार परस्पर्या पाठवून दिली आहे

य हा व्याटरीत उत्पन्न झालेली वाज विक्षोभून
जाऊन ड या ठिकाणी ड प आणि ड व या दोन मार्गांनी
विभागते ड प आणि ड व या दोन ठिकाणी विजेस सार-

गाच प्रतिरोध व्हावा म्हणून ज्या दोन तारांची विद्युत्प्रति-
रोध-शक्ति सारखीच आहे, असल्या तारा वसवितात व्याट-
रीने दुसरे ध्रुवटीक पृथ्वीस जोडून ते पुढे कन्डेन्सर आणि
रि ओस्टॅट यांस "समान्तर" जोडून 'च' या ठिकाणी जोडलेले
असतें छिन्नीच्या साहाय्याने विजेचा संयोग अगर वियोग
केला तरी व आणि च या ठिकाणी विजेचा जोर सारखाच
रहतो त्यामुळे तार येणाऱ्या यंत्रावर कांहीच परिणाम घडत
नाहीं परंतु वेळी तारेंतून दुसरीकडील वातमी स प या
ठिकाणी दोन मार्गांनी विभागते व ड प या मार्गाचा विरोध
प, व, पृथ्वी या मार्गापेक्षा मित्र असल्याकारणानें
येणाऱ्या विद्युत्प्रवाहाचा परिणाम तार घेणाऱ्या यंत्रावर पडतो.
याप्रमाणें परस्पर्या जाणाऱ्या विद्युत्प्रवाहाचा परिणाम तार
घेणऱ्या यंत्रावर न घडतो परस्पर्याहून येणाऱ्या विद्युत्प्रवा-
हाचा परिणाम पडतो व त्यामुळे एकाच तारेंने वातमी पाठ-
विणें आणि घेणें या गोष्टी एकसमयावच्छेदेकरून करता येतात
असें दिसून येईल.

चतुः संदेशी तारायंत्र.-यानें एकाच तारेंने एकाच
वेळी दोन संदेश पाठविणें आणि दोन संदेश घेणें अशा चार
क्रिया करता येतात. असल्या प्रकारचें यंत्र तयार करण्याचें
काम प्रथमतः डॉ. जे बी स्टार्क यानें हाती घेतलें परंतु
एडिसन यालाच व्यापारी दृष्ट्या कायदेशीर पडेल असें यंत्र
करण्याचें यंत्र संपादित आले आकृतीत दिलेलें यंत्र हें एडिसन
याच्या सुधारलेल्या पद्धतीपैकी एक यंत्र आहे. या यंत्रा-
मध्ये एकाच वेळी एकाच दिशेने दोन संदेश पाठविता येणें
एवढीच मोठ दुहेरीसंदेशयंत्रापेक्षा जास्त आहे व तेवढ्या
पुरतेंच त्याचें पुढे वर्णन केलें आहे. वाकीचा भाग दुहेरीयंत्र
पद्धतीप्रमाणें समजावा. (आकृति नं. २ पहा)

आकृतीतील क आणि ग ह्या वातमी पाठविण्याच्या
दोन किण्वा आहेत. यांच्यापैकी क नें विद्युत्प्रवाहाचा फक्त
दिशा बदलता येते आणि ग नें विद्युत्प्रवाहाचा फक्त
जोर बदलता येतो र आणि व ही दोन वातमा
घेण्याची यंत्रे आहेत, यांपैकी र हें ध्रुवात्मक पद्धतीचें
आहे याशेवाय दुहेरी संदेशपद्धतीत दाखविलेले भाग
असतात ते भाग वरील आकृतीत दाखविले नाहीत. अनेक
संदेशपद्धति म्हणून आणली एक तऱ्हा आहे यात न्हेंने एकाच
तारेंने एकाच वेळी अनेक संदेश पाठवितां आणि घेतां येतात.
परंतु ही पद्धत फारशी व्यवहाराच्या उपयोगी नसल्याकारणानें
विशेष उपयोगीत नाही, म्हणून तिचें वर्णन दिलें नाही.

स्वयंचलित तारायंत्र.-मोसंध्याच्या पद्धतीने टिबे आणि
रेपा फार दूरच्या स्थळीं पोहचतात हातानें पाठविण
अशक्य आहे असें दिसून आल्या कारणानें वरील प्रकारचें
यंत्र शोधून काढलें गेलें १८६६ साली वेन यानें एक यंत्र
तयार केलें, परंतु त्यावेळी त्याचा कोणी उपयोग केला नाही.
अध्या व्यवहारांत उपयोगी असलेली यंत्र याच यंत्राच्या सुधार-
लेल्या आवृत्त्या होत. या पद्धतीत कागदाच्या एका पदीवर

दोहो अंगस भोक पडतात. डावीकडे किंवा उजवीकडे भोक असल्यास टिप किंवा रेखा समजण्याचा संकेत असतो. ही पटी यांत्रिक हल्लावरून फिरते; व याप्रमाणे फिरत असतांना या टिप्रमुळे यांत्रिक दांड्यांच्या योगाने ठराविक वेळाने प्रवाह रंद होतो किंवा ठराविक वेळाने निवृद्ध दिशेने सुरु होतो, यामुळे स्थितिस्थिर विद्युत्तेच्या योगाने उत्पन्न होणारी वीज अत्यल्प प्रमाणांत उत्पन्न होते व तार पाठविणाऱें काम शीघ्रपणे करिता येतें.

हस्त लेख संदेश वाहक यंत्र — या यंत्रानें दूरच्या प्रदेशां एखाद्यानें येथें लिहिलेले जसेच्या तसें पाठविता येतें. या यंत्रानें पाठविण्याच्या लेखणीच्या गतीचें १०० अंश करणाऱ्या दोन सरळ रेषांच्या गतींत 'पृथकरण' केले जातें. या कामासाठी तरफांच्या समुदायांचा उपयोग करतात. लेखणी तरफांस जोडलेली असते. उपरिनिर्दिष्ट तरफांच्या योगाने पृथकरण होऊन उत्पन्न झालेल्या सरळ गतींच्या योगे गतीच्या लांबीच्या मानानें कमीजास्त प्रमाणांत दोन विद्युत्प्रवाह पाठवितात. यानेमी घेणाऱ्या ठिकाणी त्या वर्मी जास्त येणाऱ्या विद्युत्प्रवाहाच्या योगे कमीजास्त प्रमाणांत लोहचुंबक उत्पन्न करून तरफांच्या समुदायास गति देतात. या तरफांच्या समुदायास लेखणी जोडलेली असते. संदेश पाठविण्याच्या ठिकाणच्या तरफांच्या समुदायांप्रमाणेच संदेश घेणाऱ्या तरफांच्या हालचाली होताना त्यामुळे दुसऱ्या ठिकाणी जसेच्या तसे हस्तेलेख उद्भूत शकतात.

विद्युत्तारा यंत्रानें विप्रलेखन — सेलेनियम नांवाच्या पदार्थावर उजेड पडला असता तो जास्त प्रमाणावर विद्युत्प्रवाह करितो आ त्याच्या गुणधर्माचा फायदा घेऊन तारायंत्रानें विप्रलेखन करिता येतें. अक्षिप्र शब्दावयवाचें असलेले कांचेच्या एका नळीवर बसविलेले असतें. या कामासाठी फोटोप्रोपेचें चित्र उत्तम प्रकारें उपयोगी पडतें. विद्युत्ताराचा प्रकाश घालण्यास लेखाने बंदीसुत करून त्या फोटोवर पाडतात. कांचेच्या नळीमार्गे बसविलेल्या त्रिकोणी छोलकाचा आरसा नळीमध्ये फोटोतून शिरलेल्या किरणास नळीबाहेर पाठवितो. हे किरण एका सेलेनियमच्या ब्याटरीवर पडतात व त्यामुळे प्रकाशाच्या कमीजास्त शीघ्रतेच्या प्रमाणांत विद्युत्प्रवाह कमीजास्त असा वाहू लागतो. कांचेवरील नळीकडे एका मळताराच्या योगाने शंकावार फिरत असतें. चित्रयंत्रसंदेश घेण्याच्या ठिकाणी असल्याच प्रकाश व दुसरे कांचेचे नळीकडे वरीलप्रमाणे फिरत असतें. या नळीवर फोटोप्रोपेच्या कांचेवर असलेला प्रकाशमाही रासायनिक धर बसविलेला असतो व त्याच्या समोर एक विद्युत्तार असतो. त्या दोघांच्यामुळे भोक पाडलेला असा एक सोरोडी पत्रा बसविलेला आणि त्या दोघांच्या आणि पत्राच्या दरम्यान असुमिनमर्चा सांठवी असते. या दोघांच्या योगे त्या भोकांतून माणारा प्रकाश कमीजास्त होतो ज्या ज्या प्रमाणांत विद्युत्प्रवाह येईल त्या त्या प्रमाणांत त्या

भोकांतून कमीजास्त प्रवाह जाऊन नळीवरील सेरोवर मूळच्या चित्राचे भाग उद्भूत लागतात व थोड्याच वेळाने संपूर्ण चित्र उठतें.

पूर्वे लिहास — इ. स. १८३८ पूर्वी विद्युत्संदेश पाठविण्यास पूर्ण (दुहेरी) तारामंडळाची जरूर होती. एण त्यापूर्वी के. ए. स्टेनहोल यानें या दुहेरी तारेच्या ऐवजी एकेरी तार वापरली असतां चालेल असे सिद्ध केले. दुसऱ्या तारेच्या ऐवजी त्यानें एकाच तारेचीं टोंके पृष्ठांला जोडून विद्युत्मंडळ पूर्ण केले. अशा तऱ्हेनें दुहेरी तारेच्या ऐवजी एकेरी तारेनें जर काम भागतें, व विजेचा परत मार्गहि पृष्ठांच्या जोडानें सुलभ होऊं शकतो, तर दोन्हीहि मार्गांचे काम पृष्ठांच्याच जोडानें कां होऊं नये व तारांची जरूर पूर्णपणे वा नाहीशी होऊं नये, * सा त्याच्यामुळे प्रथम आला व एकेवेळीं हिंदी घडून येईल असे त्यानें भाकीत केले.

मॉर्से — यानंतर १८४२ साली त्याविषयी मॉर्सेनें काही प्रयोग केले त्यानें एका कालव्याच्या दोन्ही बाजूस दोन दोन धातूचे पत्रे काही अंतरावर पाण्यात सोडले, त्यापैकी एका बाजूची जोडी त्यानें विद्युत्छटाला जोडली, व दुसऱ्या बाजूची जोडी तारायंत्राच्या प्राहकाला जोडली. या व्यवस्थेनंतर पहिल्या पत्राच्या जोडीतून जसजसा प्रवाह सोडला तसतसा सुणा दुसऱ्या पत्रास जोडलेल्या तारायंत्राच्या प्राहकावर येऊं लागल्या. या दोन पत्र्यांमधील अंतर मात्र कालव्याच्या रेंदीच्या चौपट असावयास पाहिजे. या त्याच्या प्रयोगावरून व यामुळे विलिखित, हॅयटन वगैरेच्या प्रयोगावरून विनतारी तारायंत्राची शक्यता सिद्ध होऊं लागली.

ट्रोनिंग — सूक्ष्मध्वनिधाराक्या शोधानें याचा प्रयोग वराच गुडम झाला. यतिग्न्यविद्युत्तंत्र (वायनेमो), अन्योन्यधर्मा प्रवाह उत्पन्न करणारे यंत्र किंवा प्रवर्तक वेडोळे (इंधनशक्त कोइल) यांच्या तारांची टोक दोन ठिकाणी अमीनीत पुराली व मध्येच हे सूक्ष्मध्वनिधाराक यंत्र ठेवले, तर प्रवाहाची जसजशी पळीमोड करावी तसतसा ध्वनि त्या सूक्ष्मध्वनिधाराकांस ऐकू येतो, हा पृष्ठांच्या अंगी असलेल्या विद्युत्दाहकतेचा प्रयोग झाला. याशिवाय त्यानें पाण्याच्याहि अंगी असाच विद्युत्दाहकतेचा गुण ओढे हि सिद्ध केले. एका जहाजावर विद्युत्पुरादक यंत्र ठेवून त्याची दोन टोंके समुद्रांत सोडली व काही तरी चिन्हें दर्शविण्याच्या हेतूने प्रवाह वर्मा जास्त सोडूं लागले, तर त्याच समुद्रांत असलेल्या दुसऱ्या एखाद्या जहाजावर अशा तऱ्हेचे समुद्रांत सोडलेले दोन पत्रे असतील व त्या पत्र्यांनीं जर शब्दाबाहक यंत्र जोडले तर समुद्रातून जाणारा विद्युत्प्रवाह त्या पत्र्यावर येऊन शब्दाबाहक यंत्रांत नाद उत्पन्न होतो.

यानंतर काही दिवसांनी म्हणजे १८५१ साली दोन दूर अंतरावरच्या विद्युत्तारांत विद्युत्मंडळांत चुंबकीय प्रवर्तन

सुरु करून त्या दोन ठिकाणांत संदेशव्यवहार सुरु करता येईल की नाही याविषयी त्याने प्रयोग केले. या प्रयोगांच्या सिद्धेनंतर पृथ्वी व पाणी यांच्या विद्युद्वाहकतेविषयय सुबक्या प्रवर्तन हे विनतारी तारायंत्राचा तिसरेच साधन सापडले.

प्रीस्टः—१८८५ मध्ये प्रीस्ट व हीन साइड या दोघांनी विद्युद्वाहकता व चुंबकीयप्रवर्तन या दोहोंच्या साहाय्याने एक यंत्र तयार केले. या यंत्राने प्रत्यक्ष शब्द पाण फैलपवत ऐकू शकत होते व १००० यार्डपर्यंत खुणा नेल्या जात असत. यानंतर वलरमी स्थिती यांनी विनतारी विद्युत्पट्टा सोधून काढली.

हृदंशच्या रुद्ध रीचा शोधः—आतापर्यंतच्या विनतारी तारायंत्राच्या शोधांचा भर, जमीन किंवा पाणी यांची विद्युद्वाहकता, या दोहोंने एकीकरण किंवा स्थिरविद्युत्प्रवर्तन यावर होता, पण ही सर्व साधने विजेच्या ठिणगीच्या योगाने उत्पन्न होणाऱ्या विद्युद्वाहरीच्या शोधाने माने पडली. धातूच्या चुंब्याने भरलेल्या नळीला शब्दवाहक यंत्र जोडले व निच्या जवळपास कोठे विद्युत्कुलिंग पडू लागले, तर रक्षाच्या त्या नळीवर परिणाम दिसू लागतो; जवळपासच नव्हे तर हा परिणाम पाचशे यार्डपर्यंत दिसतो. साधारण प्रवर्तनाचाच हा परिणाम असावा असा त्यावेळी समज होता पण या विद्युत्कुलिंगाच्या योगाने जवळपासच्या जमिंत विद्युद्वाहरी उत्पन्न होतात हे १८८० साली हर्शने प्रयोग करून सिद्ध केले.

मा कोनीचे यंत्रः—माकोनीने सुस्पष्टीकरण या विद्युद्वाहरीचाच विनतारी यंत्राच्या शोधाकडे उपयोग करून घेतला, व त्याच्या कर्ता १८९८ ते १८९९ च्या दरम्यान विद्युद्वाहरीचा शोध लावण्याचे यंत्र किती सुधारून उत्तम करता येईल याकडेच त्याने लक्ष दिले. त्याने रक्षाः एक शोधक नळी तयार केली

व वही स्टॅटिनमची तार लावलेले प व हे वादीचे दोन ठोकळे आहेत व या दोन ठोकळ्यामध्यें शें. १५ मिलि व शें. ५ चांदी या प्रमाणत धातूचा कीट ठेवला आहे व नंतर ही नळी निघात घेऊ आहे. ही काचेची असून हिला धरण्याला म ही मूठ केलेली आहे. पूर्वी तयार केलेल्या कोणत्याही विद्युद्वाहरीशोधकापेक्षा हा फार सूक्ष्म शोधक तयार झाला; पण माकोनीचा हेतु केवळ सूक्ष्म शोधक शोभून काढणे एवढाच नसून, त्याच्या योगाने विद्युद्वाहरीचा विनतारी तारायंत्रात कसा उपयोग होईल हा होता. १८९२ साली वर विव्यम नूकने या विद्युद्वाहरीचा विनतारी तारायंत्राकडे उपयोग करता येईल असे सुचविले होते, पण त्या दिशेने कोणीच प्रयत्न केले नाहीत. पुढे जी माकोनी (हा इटालियन शास्त्रज्ञ होय) याने या दिशेने प्रयत्न केले. त्याने दोन तऱ्हेची यंत्रे शोधून काढलीः— (१) प्रेषक (संदेश पाठविणारे) व प्राहक (संदेश घेणारे).

(१) प्रेषकः—या यंत्रात त्याने विद्युत्प्रवर्तक किंवा विद्युत्कुलिंग घेऊळे (म्हणजे ज्याच्या येगाने विद्युत्कुलिंग उत्पन्न होतील ते) ठेविले. त्या वेळीच्याचा एक गोळा त्याने जमीनीस जोडला व दुसरा अंतरिक्षस्थ तारेस जोडला. प्रवर्तक वेळीच्याच्या आद्य वेळीच्यात त्याने कमीमास्त प्रवाहाच्या योगे (लटक लटक प्रवाह सोडून) खुणा करण्याविरिता एक किडी ठेविली. ज्या तऱ्हेने ही किडी दावावी, त्या तऱ्हेने ही अंतरिक्षस्थ तार विद्युद्वाहरीत किंवा सहित व्हावी व त्यामुळे हवेत विद्युदांदोलने उत्पन्न व्हावी, या आंदोलनांच्या निरनिराळ्या प्रमाणावर निरनिराळी विन्हे बसविली होती ही प्रेषक यंत्रावहली माहिती झाली आता प्राहक यंत्राकडे वळू

(२) प्राहकः—या प्राहक यंत्रात (आकृति नं ४ पहा.) त्याने आपल्या विद्युद्वाहरीशोधक नळीचा प्रयोग केला. या नळीचे एक टोक त्याने पृथ्वीला जोडले व दुसरे अंतरिक्षस्थ तारेस जोडले या नळीच्या ओळीतच त्याने एक व्होल्टाचा विद्युद्घट व सूक्ष्मभेद दाखविणारा रिले (टप्पा) ठेविला. स्थानिक विद्युद्घट्याच्या मदतीने हा रिले बातमी किडिणाऱ्या यंत्राला गति देतो

बरील यंत्राची क्रियाः—प्रेषक यंत्रात भमलेली किडी नशी दावावी किंवा सोडावी त्याप्रमाणे अंतरिक्षस्थ पडदाविद्युद्वाहरीत किंवा रहित होती आणि त्यामुळे उत्पन्न कणसंस्थेची विद्युदांदोलने उत्पन्न होतात. अंतरिक्षस्थ पडद्याला लावलेला विद्युत्कुलिंग गोळा व जमीनीशी जोडलेला दुसरा विद्युत्कुलिंग गोळा हे मिळून विद्युत्संचायक (केडेन्सर) बनतो. विद्युत्कुलिंग पडद्यापुर्वी स्थिरविद्युत्प्रवर्तकाचा एका गोळ्यापासून दुसऱ्या गोळ्यापर्यंत चक होतात व कुलिंग पडद्या म्हणजे त्या रेखा दूरदूर जाऊ लागतात, या वेळी रक्षाची टोके पृथ्वीला लागलेली असतात त्या रेखा अशा तऱ्हेने जात असतात त्याच्या बरोबर चुंबकीय शक्तिरेखा उत्पन्न होऊन पाण्यात लाट, धोंडा टाकलेल्या ठिकाणापासून दूर जात असतात मोठीमोठी होत जात तसा मोठ्या मोठ्या होत जातात. यालाच विद्युद्वाहरी असे म्हणतात प्राहकयंत्रावर या चुंबकीय शक्ति उत्पन्न करतात आणि त्याचा परिणाम विद्युत्शोधकनळीवर व तिला जोडलेल्या निरनिराळ्या सूक्ष्म-भेदपरिणामी यंत्रावर होतो.

वर वर्णन केलेले यंत्र बसवून व त्यापासून विद्युद्वाहरी उत्पन्न करून त्याच्या साहाय्याने विन्हे पाठविले हा या तारायंत्राचा मुख्य भाग होय. आद्य वेळीच्यातील किडी फार वेळ किंवा थोडावेळ दावून, मोडली किंवा लहान लहान विद्युद्वाहरीच्या आंदोलने उत्पन्न करून त्यावर मांसच्या तारायंत्रातील खुणाप्रमाणे रेखा किंवा विद्युत् खुणा बसविण्याची योजना माकोनीने केली होती. प्राहक ठिकाणी विद्युद्वाहरीशोधक नळी प्रत्येक आघातानंतर हलक्याने जरूर असल्यामुळे ती हलविण्यास संदेशलेखनयंत्राप्रमाणेच रिलेच्या स विद्युत्चुंबकीय व्यवस्था केली होती. अशा तऱ्हेने पडिस्थाने काम बरण्यास समर्थ असे यंत्र

यंत्राच्या सधेपणामुळे त्याचा प्रसार जहाजाच्या कार्मी लवकर झाला. १८९९ च्या मार्चमध्ये इंग्लंड व फ्रांस यांच्यांत सुमारे तीस मैल अंतरापर्यंत हे यंत्र मिनिटांत १५ पासून २० शब्दांपर्यंत काम करू लागले. १९०१ च्या जानेवारीत हे अंतर २०० मैल पर्यंत वाढले. याच वेळी त्याने ग्राहक यंत्रांही काही सुधारणा केली. ग्राहक, अंतरिक्षस्थ तार व पृथ्वी यांमध्ये जी पूर्वी विद्युत्प्रहरीशोधक नवी घातली होती, ती काढून त्याने त्या ठिकाणी एका विशिष्ट तन्हून आदोलनाचे रूपांतर कारणारे आय वेटोळे घातले, व ही नवी त्याच्या गीण वेटोळ्याच्या टोकास जोडली.

पुढील सुधारणा.—विद्युत्प्रहरीतारायंत्र नाकोनीने मूले स्वरूपात आणण्यावर त्यावर पुष्कळ लोक काम करू लागले. यंत्राचे मुख्य दोन भाग म्हणजे प्रेषक (बातमी पाठविणारे) व ग्राहक (बातमी घेणारे) असे असल्यामुळे ज्या काय सुधारणा होणार त्या यांच्यातच होणार, तेव्हा प्रथम प्रेषकयंत्रावरून विचार करू प्रेषक यंत्रांतून मुख्य भाग म्हणजे अंतरिक्षस्थ तार होय. ही तार निरनिराळ्या आकाराची असू शकते ही कधी एकटीच सरळ असते तर कधी तिच्या दोघांची एक पत्रा असतो, तर कधी वाकवून तिचा काही भाग पृथ्वीशी समांतर केलेला असतो. कधी कधी छत्रीच्या आकारात किंवा शंकूच्या आकारात एकापेक्षा अधिक तारा असू शकतात ही तार किंवा तारा हा एक पडदा व पृथ्वी हा दुसरा पडदा. या दोन पडद्याच्या योगाने विद्युत्संचायक तयार होतो हा संचायक विद्युत्प्रसारित करून एका-एकी विद्युद्गार रहित केला जातो व त्यामुळे जोरदार विद्युत् आदोलने सुरू होऊन ते अंतरिक्षस्थ तार व पृथ्वी यांत सारखे फिरत रहातात अंतरिक्षस्थ तारामोवती असणाऱ्या विद्युत् व चुंबकीय शक्तीत यांमुळे जोराचे फरक होऊं लागतात, व विद्युत्प्रहरी रूपांत त्यापासून शक्ति दूर दूर जाऊं लागते. एका घटकेत अंतरिक्षस्थ तारेवर स्थिरविद्युद्गार असून त्यापासून शक्तिरेषा पृथ्वीपर्यंत पसरतात दुसऱ्या घटकेला त्यावर विद्युत्प्रवाह दिवू लागून त्यामोवती चुंबकीय शक्तिरेषा असते. हे चल आणि स्थिर परिणाम एकापासून एक त्यावर दिवून येतात, आणि याचा परिणाम असा होता की, अंतरिक्षस्थ तारेपासून विद्युत्प्रवाहाच्या अर्धवक्ररेषा निघून बोर्होके वगैरे पसरतात व त्याबरोबरच चुंबकीय शक्तीच्या वर्तुळाकृती रेषा वृद्धित होतात. या सर्व क्रियेची तुलना विण्याच्या तारेच्या क्रियेची करता येईल. विण्याची तार एका बाजूस ओढली म्हणजे तिच्यावर जो तणाव घडतो तो तणाव म्हणजे अंतरिक्षस्थ तारेचा विद्युद्गार, तार ओढणे म्हणजे विद्युत्भ्रंशरहित करणे, व विण्याच्या घाटने उरपन केलेली आवामाची आदोलने म्हणजेच विनतारी तारायंत्रांतून अंतरिक्षस्थ ताराने उत्पन्न केलेली विद्युत्आदोलने होत. अंतरिक्षस्थ तारेवर विद्युद्गार उत्पन्न करून त्याच्या साहाय्याने विद्युत्प्रहरी उत्पन्न करणे हा मुख्य भाग झाला. आता हा विद्यु-

द्गार कसा उत्पन्न करावा येईल हे पाहू. हा विद्युद्गार उत्पन्न करणऱ्या दोन तीन निरनिराळ्या रीती आहेत.

(१) मागील आकृतीत दाखविल्याप्रमाणे प्रवर्तन वेटोळ्याला जोडलेल्या दोन गीणधोबे विद्युत्संचायकशक्तीचा फरक वाढू लागला म्हणजे अंतरिक्षस्थ तारेवर विद्युद्गार वाढू लागतो व संचायकशक्तीचा फरक इतका होतो की त्या दोन गोळ्यात विद्युत्स्फुल्लिंग पडतो. ही मार्कोनीची मूळ पद्धत होय.

(२) दुसऱ्या पद्धतीत अंतरिक्षस्थ तार पूर्णमंडलात जाऊन प्रत्यक्ष जोडलेली असते पूर्णमंडल हे लेझनपट, प्रवर्तक वेटोळे, आय वेटोळे व स्फुल्लिंगावकाश यांचे झालेले अर्धत. आय वेटोळ्याचे एक टोंक जमीनीला जोडून दुसऱ्या टोंकावर अंतरिक्षस्थ तार उभो केलेली असते पूर्णमंडलात उभयवेळी आदोलने सुरू करावी त्यावेळी तसेच आदोलने अंतरिक्षस्थ तारंरहित उत्पन्न होतात; व नंतर त्यापासून विद्युत्प्रहरीचे विसर्जन होऊं लागते (आकृति नं. ५ पहा.)

उपयोगात असलेल्या विनतारी तारायंत्रात, अंतरिक्षस्थ तार नसून आकृती ६ मध्ये (पहा) दाखविल्याप्रमाणे चरहयासारख्या तारा लावलेल्या असतात या तारेची खालची टोंक आदोलनात रुपांतर करणाऱ्या वेटोळ्याच्या गीण वेटोळ्यातून पृथ्वीशी जोडलेली असतात. प्रवर्तक वेटोळ्याच्या आय वेटोळ्यात एक किडी घालून, आदोलने कमीनास करणे किंवा पूर्ण यांबविणे या गोष्टी करता येतात व आदोलने ताब्यात ठेवता आली म्हणजे नंतर अंतरिक्षस्थ तारंतून विनर्जन पावणाऱ्या विद्युत्प्रहरीचे अपह्या ताब्यात ठेवता येतात.

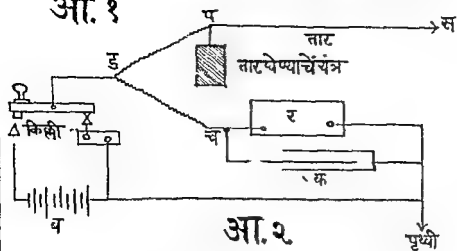
दूर दूर अंतरावर विनतारी यंत्राने संदेश पोहोचविणे असेल तर विद्युत्प्रहरी जितक्या जोरदार असली तितक्या चांगल्या. जोरदार विद्युत्प्रहरी उत्पन्न करण्याकरता एक यंत्र रचना तयार करण्यात आली आहे.

प्रेक्षकयंत्राप्रमाणे ग्राहकयंत्रातही सुधारणा कराव्या लागल्या. मार्कोनीच्या ग्राहकयंत्राची रचना व किंवा ही मागे वर्णन केलेली आहेत पण त्यांत एक न्यून आहे ते हे की विद्युत्प्रहरीशोधक नवी एका विद्युत्प्रहरीच्या धक्क्याने विद्युत्प्रवाहाची खाली म्हणजे सगती प्रवाहीच राहून नंतर तिच्या योगाने विद्युत्प्रहरीचा शोध लागणे कठिण होतं व पुन्हा ती पुर्व स्थितीत आणण्याकरता तिला बारीक बारीक धक्के घाबे लागतात. ग्राहकयंत्रात हाच भाग मुख्य महात्वाचा असल्यामुळे व मार्कोनीच्या यंत्रात बारीक न्यून असल्यामुळे या भागाची सुधारणा करण्याकडे पुष्कळ शास्त्रज्ञांचे लक्ष वेधले व पुष्कळ निरनिराळे विद्युत्प्रहरीशोधक तयार झाले.

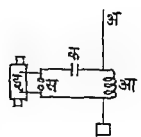
मग का लिक विद्युत्तंत्रात या यंत्राचे वर्णन केलेल्या अंतरिक्षस्थ तारेवर वातावरणातून आलेल्या कोणत्याही विद्युत्प्रहरी येऊन त्याचा परिणाम खाली असलेल्या विद्युत्प्रहरीशोधकावर होईल या यंत्रात समकालिक विद्युत्तंत्र

विनतारीसंदेशवाहकयंत्र.

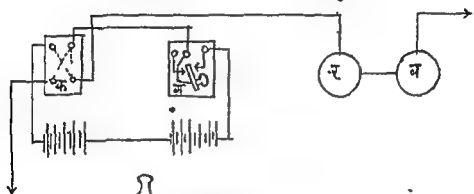
आ. १

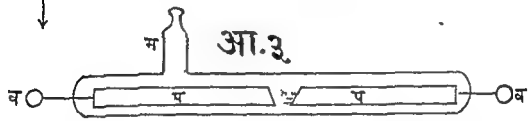
आ. ५

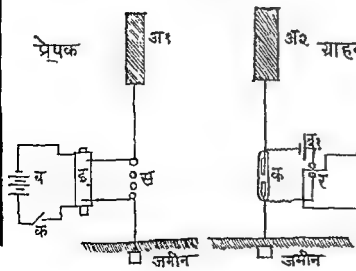
आ. २

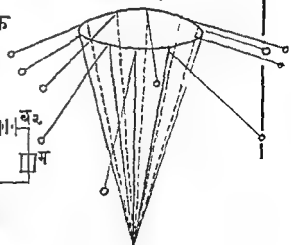
आ. ३

आ. ४

आ. ६

विशिष्टप्राणी.

पट्ट्यांचातरस

ठिपक्यांचातरस.

निवेटीलोकांचेहृत्परप्रार्थनेचेहस्तचक्र

निवेटीबाहन किंवा लांबकेसांचा याक पैल.

यंत्र म्हणता येणार नाही. पण शक्तिप्रदृग्गर्थ व प्रवर्तनयंत्र घालून एक पूर्ण मंडल तयार केलें तर लघु भाविक विद्युत्चालक शक्तीनें स्थात विद्युत्तरंग उत्पन्न होतील, आतां एक एवढ्याच मोठीची महर आहे की याची पैरवी (कॅंपनसॅटाय-दर सेकंडाला होणाऱ्या कॅंपनां दर मी.से.मी.) विद्युत्क मंडलाच्या पैरवीत अमली पाडिजे संचायक मंडलाचा सार्वत्रिक बदल व अवलंबन अमपारी स्वाभाविक पैरवी असते क ही संचायकाची प्रदृग्गशक्ति व छ ही प्रवर्तनशक्ति असेल तर त्याची पैरवी

$\left\{ \frac{1}{2\pi} \sqrt{\frac{L}{C}} \right\}$ या पदसंपातानें (कॉम्प्युट) काढता येते

विनतारी तारायंत्रांत प्रेषक व ग्रहक हे समाकालिक विद्युत्तरंगाचे असावेत. तसे नसतील तर संवायकात फेरफार करून ते समकालिक विद्युत्तरंगाचे करून घेणें शक्य आहे हें बरील पदसंपातानवरून दिसून येईल. ते जर समकालिक विद्युत्तरंगाने नसतील तर वाटेल त्या विद्युत्प्रदृग्ग ते प्रदृग्ग वरतील व दृग्ग संदेशायेवजी निरनिराळ्या संदेशांचे मिश्रण किंवा काहीच ऐकू येणार नाही. त्याचप्रमाणें दोन समकालिक आंदोलन होणाऱ्या दोन स्वरजालपेक्षां एकाची आंदोलनें होत असतां दुसरा जवळ घरला तर त्याच्या तह्नि आंदोलनें सुरू होतात, पण ती जर फड मिश्रकालिक आंदोलनांना असेल तर त्याची आंदोलनें होत नाहीत, व त्याचा काळ जर कादरा भिन्न नसेल तर त्यात मोठया अडथळ्यानें आंदोलनें सुरू होतात. अशा तऱ्हेनें नियतकालिक आंदोलनांचें यंत्र असणें शास्त्र सोपाचें पडतें. व तो तरेणकाळ बाकी यंत्रांना माहीत असला म्हणजे स्थानां आपले यंत्र त्या नियमित तरंगकालाचें करून घेऊन नेमक्या त्याच यंत्राशीं घोलता येईल, व ही दोन यंत्र एकमेकांशीं घोलत असताना बाकी यंत्रांना ग्राह्य होणार नाही व त्यांची वातमोहि मधल्यामध्यां स्थानां घेतां येणार नाही.

त्याचप्रमाणें उभ्या अंतरिक्षस्थ सार्वत्रिक विद्युत्तरंग त्या सारोपासून वाटेल त्या दिशेकडे पसरतात, व त्या सारोला केंद्र घटले तर त्याच्या परिघावर असणाऱ्या सर्व विद्युत्तरंगयंत्रांना यातमी मिळू शकते. हें यादण्याकरतां अंतरिक्षस्थ सार्वत्रिक विद्युत्तरंग विशिष्ट एका दिशेनें वाटवितां येणें शास्त्र अस्त आहे. ते एका दिशेनें पाठवितां येण्याकरतां एद्विस्तानें परबलीयवर्धणाच्या उपयोगा वेला वेला. पण एकाच हजार फूट लांबी असलेल्या विद्युत्प्रदृग्गि वर्धणाच्या साहाय्यानें परावर्तन करणे म्हणजे एक लक्षांश इंच व्यासाच्या आरशानें दृक्-प्रयोग करण्यासारखें होईल, १९०६त मार्कोनीनें ह्याप्रसंग सोडविला, तो असा की प्रेषक यंत्राची अंतरिक्षस्थ तार निष्कळ उभी न वरतां बाकीची पृथ्वीशीं समांतर ठेवावी. अशा अंतरिक्षस्थ सार्वत्रिक विद्युत्तरंग सारोच्या टोंकाच्या उलट दिशेला आतात

अ त र्हा दि क पा र वि न ह री वा रा यं यंत्र-१९०१ च्या सुमारास विनतारी तारायंत्राचें संपर्क २०० मैलांच्या

अंतरावर विनतारी तारायंत्राचें मार्कोनीनें संदेश पाठविला; व यानंतर अस्ट्रेलिकवर विजय मिळवावा अशी स्थापना इच्छा घाली व त्याप्रमाणें स्थाने दक्षिण धार्म्यलघु ३०° पोल्यू' ला एक स्टेशन तयार केलें. ता. १२ डिसेंबर १९०१ या दिवशीं ट्राविक वेडी या ठिकाणापासून पाठविलेली एत या अक्षराची चिन्हें स्थान ऐकू आली. १९०२ च्या फेब्रुवारीत 'फिलाडेल्फिया' नांवाच्या थोटीत असताना मार्कोनीला पोल्यू पासून १५५० मैलापर्यंत वावण्यायोगे संदेश व सरासरी १००० मैल पर्यंत सोपेंचि चिन्हें घेता आली हें वर्ष संपण्याच्या आर्वेच अष्टादशिक पार विनतारी तारायंत्रपद्धति शक्य आहे हें दिसलें. अष्टादशिक पार विनतारी सार्वत्रिकपद्धति शक्य तसे स्थानाच्या बऱ्याच कारणांपेक्षां एक महत्वाचें कारण म्हणजे पृथ्वीच्या वर्तुळाकारामुळे अष्टादशिकची उंची पोल्यूव प्रेषक ठिकाण (ईंग्लंडमधील) याच्या उंचीपेक्षा ११५ मैल जास्त आहे, आता विद्युत्तरंग, तेजोतरंगप्रमाणें सरळ रेंवेत वहातो व त्याप्रमाणेंच कधी व कधी होत नाही, अशी कल्पना केली तर ईंग्लंडमधील स्टेशनमासून निघालेले विद्युत्तरंग अष्टादशिकच्या उंचाईवरून सरळ जाऊन पोल्यूवर जमीनीपासून १००० मैल उंचीवर येतील, व हे तरंग, नंतर कोणत्याच अंतरिक्षस्थ सार्वत्रिक काल, पण प्रत्यक्ष पत्त्याची जरी योजना केली तरी पकडणें अशक्य होईल, अर्थात् विनतारी तारायंत्र दिग्गयोगी होतील पण सुदैवानेच म्हणा हें तरंग आपले आपणच इतक्या उंच न जातां जमीनीकडे धांव घेतात व म्हणून बऱ्याच उंचीच्या अंतरिक्षस्थ सार्वत्रिक त्याच त्याच अष्टादशिक पार विनतारी तारायंत्रांचें संदेश पाठविले जातात तेजोतरंगप्रमाणें विद्युत्तरंग सरळच जातात. असें नसून कधी कधी ते स्थाना सरळमार्गीपासून जवळ जवळ १०० अंशापर्यंत वळजे आहेत हेंहि दिसून आलें आहे.

याप्रमाणें विनतारी तारायंत्र अथवा विद्युत्तरंगसंदेशवाहक यांच्या योगानें पृथ्वीच्या पाठीवर कोणत्याहि ठिकाणाच्या संदेशवाहनाच्या कामी क्रांति घडवून आणली आहे. त्याच्या योगानें हजारों मैल दूर असलेल्या निरनिराळ्या ठिकाणां ताबडतोब बातमी पोचवितां येते, त्याचप्रमाणें युद्धप्रसंगी किंवा शोतवेच्या वेळीं एका महागावरून दुसऱ्या अहो-जावर किंवा किनाऱ्यापासून जहाजावर यातमी पोहोचविण्याचें हें एक महत्त्वाचें साधन होऊन बसलें आहे. विनतारी तारायंत्र अर यशस्वी झाले तर स-तार तारायंत्राचें मार्ग पडतील या आशंकाच्या समतुलीला मात्र आधार न मिळून विनतारी तारायंत्राचें क्षेत्र व काम विशिष्ट आहे हें सिद्ध झालें आहे

हिंदु ह्या न — हिंदुस्थानातील मुळकां कारभाराच्या बाबीसंबंधी, सारयंत्रजात्याची एक स्वतंत्र विनतारी संदेशवाहक शाखा स्थापन करण्यांत मार्ग असे १९१९-२० सालीं ठरले, आणि मार्कसिती इंग्लंडाहून पांच तज्ञ अधिकारी हिंदुस्थानाकडे आणण्यांत आले ह्यामागीत मोठा फरक

होऊन त्यामुळे ज्या ज्या वेळी अडथळे उत्पन्न झाले, असे सर्व प्रसंग खेरीबकडून विनतारीसंदेशग्रहांची कामे उद्भूत होतात सर्व वर्षभर चाललेली होती. ज्या वेळी खुष्कीने संदेश पाहणाऱ्या कामी अडथळा होई त्या वेळी विनतारी संदेशवाहक यंत्राचा चांगलाच उपयोग होत असे मुंबई ते एडन, मुंबई ते सीलोन, कराची ते इराणचे आखात यांमध्ये विनतारीसंदेशवाहनकार्य सुरू झाले. ब्रह्मदेश व मलाया द्वीप-वर्ग यांमध्ये दळणवळण सुरू करण्याची योजना झाली होती परंतु ती लोचणीवर टाकली लागली; नवीन यंत्र-सामग्री आणण्यात आली व त्यामुळे संदेशवाहकग्रहात हॉर्नील फरकामुळे ती अडनग उत्पन्न होत होती ती दूर करण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. कराची येथे एक मुलकी व लष्करी शाळा स्थापण्यात आली व त्यामुळे लष्करी व मुलकी गरजा मागविण्याचे एक साधन झाले.

सरकारी लष्करी अधिकार्यांनी विनतारी संदेशग्रहांचा उपयोग धितपन करावा याबद्दल काही नियम करण्यात आले आहेत. एखादा ऑफीसर आपल्या अधिकाराच्या नारायाने जेव्हा त्या यंत्राचा उपयोग करील तेव्हा त्यास परवाना देण्याची गरज नाही, मात्र त्याने ज्यारेक्टर जनरल याची परमिती घेतली पाहिजे पण खासगी नारायाने जेव्हा एखादा अधिकारी या यंत्राचा उपयोग करील तेव्हा त्याने परवाना घेतला पाहिजे.

“साक्षर विनतारी मंडळ” स्थापन करण्यात याचे म्हणून एंग्लिश प्रेस युनियनने इंग्लंडात खटपट केली व याबद्दल वर्षभर चर्चा चालू होती. परंतु ब्रिटिश पोस्ट ऑफिसने केलेल्या अडथळ्यामुळे या याबतीत काहीच होऊ शकले नाही. हिंदुस्थानसरकारची उपयुक्त योगनेबद्दल पूर्ण सहानु-भूति आहे. परंतु त्याच्या नवळ भावनेत व तत्त्वात नाहीत. हिंदुस्थानांत विनतारी संदेशवाहक यंत्र उभारण्यात याची म्हणून हिंदुस्थानसरकारने मार्कोनी-कंपनीशी करारही केला आहे. परंतु ब्रिटिश पोस्ट ऑफीसचा दुराग्रह गेल्याखेरीज हो मागणी फलश्रुप होईलच दिसत नाही.

विनतारी संदेशवाहक यंत्र १९२३-२४ अखेर एवढेच पंचवीस होती. आलाहाबाद, मुंबई, चल्हत्ता, दिल्ली, डाय-मंड आयलंड, जूटोप, कराची, लाहोर, मद्रास (तीन स्टेशन्), मेमियो, मद्रा, जागपूर, पेशावर, पुणे, पोर्टब्लेअर, केन, रंगून (तीन स्टेशन्), सेंटहेल्ड, सिक्केराबाद व ब्रिक्कोरिया पोर्ट, अशी यंत्र हिंदुस्थानांत व बाहेर आहेत. रंगून व मद्रास या ठिकाणी नवीन यंत्र बांधण्यात आली व गतीचा वेग वाढावा म्हणूनही योजना करण्यात आली. १९२५ सालच्या पुरवा-तास, समुद्राखेरीज ब्रह्माची व्यवहार टेक्नारी सहा समुद्र-किनाऱ्यावरील विनतारी संदेशग्रहे होती व आन्तर्देशीय बारा यंत्र होती. पोर्ट व डेलिफाक खात्याचीही तीन यंत्र बंगालच्या उपसागरात होती. १९२१-२२ साली, अन्त-र्देशीय संदेशग्रहांच्या यादीत आज साधारणपणे आज-

ण्याचा विचार करण्यात आला. आधुनिक दृष्ट्या त्यात सुधारणा करावी असे ठरले. आन्तर्देशीय पद्धतीची लहान लहान यंत्रे जोडण्यात यावी व अशी यंत्रे स्थापन करण्यास स्थानिक सरकारास सुभा असवी असे ठरले. खासगी व्यक्तीनाही घेयाकरिता अशी यंत्रे परवाना घेऊन बांध-ण्यास मोठ्ठीक अटी असे धोरण स्वीकारण्यात आले. १९२२ अखेर, अति खर्चांमुळे आन्तर्देशीय योजना अम-लात आणण्याचे काम पुढे टकलण्यात आले पोर्ट व डेलि-फाक खात्याने सध्या समुद्रकिनाऱ्यावरील स्टेशन्चे फक्त उद्योगार्थ मोठ्ठी ठेविली आहेत आन्तर्देशीय स्टेशनांचा तूर्त उपयोग केला जात नाही रंगून व मद्रासमधील विन-तारी संदेशवाहकाची मात्र गतीच्या याबतीत प्रगति झाली आहे. जगातील इतर रेडिओ स्टेशनांशी जर हिंदुस्थानास आपला संबंध जोडावयाचा तर येथे उत्कृष्ट प्रकारचे संदेश-वाहक यंत्र निर्माण करण्यात आले पाहिजे. मोठ्या अंत-रच्या याबतीतही प्रयोग सुरू आहेत.

ताल संस्थान--मध्यहिंदुस्थानातील माळवा एजन्सी-मधील एक ठाकुरात. सन १६०० मध्ये हें माळव्याच्या तुभेदारकाडे, १८१० साली होळकराकडे व मंदसोरच्या तहात गुरूखानाकडे आले. मुख्य भाव ताल अध्या ताल-मंडावल हा आहे.

तालगुंड--हें येथे रेंडूर, जिह्वा शिमेगा, तालुका गिहारपूरमध्ये आहे. येथे प्राचीन काळी कदंब क्षिा त्रिनेत्र नामक राजा होता. त्याने अहिर्नाराहून प्रथम ब्रह्मण येथे आणले अशी दंतकथा आहे. येथे जुने लेख पुष्कळ आहेत. येथे एक पडकें देऊळ असून त्याच्या समोर असणाऱ्या यांबावर एक महत्त्वाचा लेख आहे.

तालचेर--बंगाल. ओरिसामधील लहान संस्थानां-पैकी हें एक संस्थान आहे. या संस्थानांत कोडशाची खाण आहे. परंतु कोडशा चांगला व पुष्कळसा निघण्याचा संभव नसल्यामुळे तो चालू केला नाही. वाशिवाय प्राद्वणी नदीच्या काठी कोडंड व जुना वराच सांपडतो. नदीत पोडें सोईही सांपडते. येथील राजा स्वतःला जयपूर येथील रजपूत राजाचा वंशज म्हणवितो. संस्थानचे उत्पन्न ६५००० रुपये आहे.

ताळघटत--हें गांव संयुक्तप्रांत, जिह्वा खांशी, सलत-पूर तहसीलांत आहे. इ. स. १६१८ मध्ये चेदेरीच्या भरत राजाने या ठिकाणी क्षिा व राजवाडा बांधला. क्षिापास पूर्वकडे ५२८ एकराचा एक झेंदर तलाव आहे.

तालिकोड--हा गांव मुंबई, विजापूर जिह्वा, मुनेबेहाड तालुक्यांत आहे या गांवाजवळ असणाऱ्या रजसंगी आणि संगडगी या गांवा विजयनगरचा रामराजा व दक्षिणेतील विजापूर, बेदर व गोवळकोंडा येथील राजे यांमध्ये मोठी लढाई होऊन तीत विजयनगरच्या राजाचा पराभव झाला. तरी देखील समुद्रमार्गी राजांविषय परस्पर माहसामुळे

विज्ञाननगरचें राज्य याच वेळीं समूळ नष्ट न होत। राम-राजच्या भावांठडे थोडेंसे राज्य ठेवण्यांत आलें. मात्र हिंदू-साम्राज्यसत्ता नष्ट झाल्यानें रघोतील देशमुख, जमानदार, जहांगीरदार वगैरे लोक स्वतंत्र पाळेगार बनले. या राज्याचा व अनामोदी राज्याचा बराच संबंध येतो (ज्ञानकोश भाग ६ आनमोदी पहा). एन १७१० मध्ये बाळाजी बाजीरावानें हा गांव आनंदराव रावने यास सरंजामासाठी दिला. पुढे हा गांव रासत्याकडेच राहिला. येथें सतरंज्या चांगल्या होतात.

तालुंरधरोग — याच्या जवळपासच्या डाव्या व उमव्या बाजूच्या हाडाच्या आंतील म्हणजे मुखातील बाजूस दोन्ही बाजूकडून अर्ध्याचा पापुदा यमोवस्थेंत वाढून मुखाच्या मधोमध मिळून येतो व सुवास कडीपाटाप्रमाणें “टाळू” नांवाची रचना मूल उपग्रहाच तयार होते. परंतु असे अस्थिमालिन मुखरंध्रापासून मागे पडविजेच्या टापुपर्यंत पूर्णपणे अगर अंशतः न झाल्यामुळे लहान, मध्यम अगर मोठी फट टाळूमध्ये उपग्रहापेक्षा अगर दोन्ही बाजूस असलेली कोही रोग्याची पहाण्यात येते त्या रोगास हें नाव आहे. नुटका, ओंठ, पाठीच्या कण्याशी संबंध असलेले आवाळू, स्तूलचरणरोग, हे व असले कोही उपग्रह व्यंग-युक्त रोग आहेत व रघोपर्यंत एखाददुसरे रुग्ण या तालुंरधरोग्यामाहि असण्याचा संभव असतो. मोठी फट पडविजेपासून दातापर्यंत असते व लहान फट पडजीम व तिच्या अलीकडील टाळूचा घुट्टाभाग यापुरतीच असते या व्यंग्यामुळे दीर्घवायस्थेंत स्तनपान करताना दूध ओटणें, दुग्धपान करणें या क्रिया बहुतेक अशक्य होतात. व यानंतर अर्धकवेच व व असे बाविल व फट लहान मोठी असेल त्यामानानें सुशवा आवाज, आपण, उच्चार, चव, प्राणोद्विधाची तीक्ष्णता व श्रवणशक्ति यात व्यंग व कमतरता येऊन दूध नाकांतून पडत येत असल्यामुळे मूल रोडावत व म्हणून दूध पाजणें क्षत्यात डोकें मागे बरेचसे वळवून मग दूध पाजलें तर तें पोटांत जातें. पर्वण, तवर्ण, तवर्ण, व वगैरे कवर्णातील व्यंजनं अगर अक्षरें ग्रास नोंट उच्चारतां येत नाहीत. या फटीवाटे नाकात धरें शिरण्याचें नवें द्वार स्थापनमुळे पडलें सर्दी होते व नाकात खरल्या धरून त्या कुजल्यामुळे पिनसाप्रमाणें नाकात पाण येते. फट असल्यामुळे अन्नाचें चर्वण नीट होत नाहीं. यातच नुटका ओंठ असें आणखी कोही व्यंग असल्यास या सर्व व्यंगयुक्त रोगांचा परिणाम सुखाच्छा मनावरहि होऊन मूळ लाजरे, भिजें, पावट होऊन चारचोपात उठण्याबसण्यास माग पेंत कारण त्यास अस-लेल्या अनेक व्यंगांना जाणीव त्यास असते. म्हणून हें व्यंग नाहणें करण्यासाठीं शस्त्रक्रिया करणें हाच त्यातल्या त्यात श्रेयस्कर उपाय ठरला आहे. शस्त्रक्रिया करणें ती मूल अंगा-वर पोत आहे इतक्या कोपल्या वयात करूं नये. कारण त्यात रक्तस्राव होतो व तो सोसण्याची त्यास ताकद नसते

व मूल स्तनपान करतानां अगर शिंका, खोरला यामुळे टांके तुटून जातात तसेच जवळ जवळ दोन वर्षेपर्यंत पहिले दात सर्ज उगवतात न तीन वर्षेपर्यंत फट आणोआप अंमळ कमी होते. मूल थोडें ल गण्याच्या सुमारास शस्त्रक्रिया करावी; त्याच्या अंगादर करूं नये. ती केलानंतर व्हाविच मुलाचें बोलणें व उच्चार छद्दरीवी भागली विषवला आहे असाहि भास होण्याचा संभव आहे. कारण उच्चारार्ची पूर्वीची साधनें नष्ट होऊन नव्या रचनेचा उपयोग करावयास शिंका-वयाचें असतं. यथेच्छी उच्चार सुधारण्यासाठीं एखादा शिक्षक ठेवून उच्चार शुद्ध करण्याचा व्यायाम रोज करवात जावा. म्हणजे उच्चार बहुधा नीटपणे साधतील, परंतु या कामात एखादेवेळीं यश न येण्याचें कारण नवीन कृत्रिम टाळू उच्चार करतेंवेळीं निरोगी टाळूप्रमाणें चलनशील नसल्यामुळे ती उचलली जाऊन बोलताना नाकाच्या मागील द्वार असें झांकलें जावें तितकें तें झांकलें जात नाहीं. उच्चार उत्तम न साधला तरी नेहमीं नाकांतून शेंबूड सुस्रुत गळून चव विपडणें, पिनसासारखी घाण सुटणें या व असल्या आपत्तीपासून रोगी व आरोग्य मुक्त होतात. हा कोही शस्त्र-क्रियापासून लहान फायदा नाहीं असें वाटतें व तसेच रोग्याची लाजरी व भिज्जी मनःस्थिति पालटून त्याच्या मुख-समाधानांत मोटीच भर पडते

शस्त्र क्रिया — फट फार रुंद असल्यास शस्त्रक्रिया निर-वयोगी होत गुणी देऊन रोग्यास निजकवे शस्त्रक्रिया मान-गडीची आहे पण तिची मुख्य अंगें व उद्देश खालीलप्रमाणेः—
(१) टाळूची रचना हाडांपर्यंत कापून काढणें (मागील दादांपासून पुढील दातापर्यंत फटीची लांबी असेल त्या सुमारास छेद करावा) या वेळीं दूध रक्तस्राव होण्याचा संभव असतो (२) टाळूच्या घुट्टाभागातील फटीपासून नेम-पर्यंत पुढे फट असेल तेथपर्यंत तिच्या दोन्ही फडा तीक्ष्ण लावार्ने कापणें (३) नंतर घोळ्याच्या केसांन आणि वादीच्या तारानें नव दहा टांके घालून त्याच्या गोठी मारणें. (४) गामप्रमाणें नवीन टाळू बनविण्यावर भोंवतालच्या रचनेवर ओढ व ताण पडूं नये अशी तजवीज राखणें. टाळूस फिरणेपदंश इशा अगर आस्थिरोगामुळे मोक पडलें तर त्यासाठीं कृत्रिम मोक्याची अमुनता न खुपगारी असावी पण यापेक्षा शस्त्रक्रियेनं फायदा होऊन उच्चार अधिक चांगला होतो

ताशकंद — रशियन युर्केशनचा राजधानी शहराच्या गुण्या वस्तीची लोकसंख्या (१८९७) १५६१४४ होती. यांत सधें, उखवेग, यहुदी, सिराचीस व रशियन लोक आहेत. रशियन वर्ग नवी वस्ती, रुंद रस्ते व वागा याच्यामुळे सुंदर दिसतें. रशियन वस्तीची लोकसंख्या सुमारे (१९००) २५००० आहे.

ताश खुरधन (उर्फ खुला) — अफगाणी तुर्कस्तानातील एक संस्थान व शहर. खुला शहराचा मराठ्यांचा शत्रु अहमदशाह अवघादी याने नाश करून ताश खुरधन हे शहर वसविले. खुला आता पंजाब इमारतीचेच स्थान झाले आहे. हिंदुस्थान व खुलारा येथून एकमेकांकडे जाणाऱ्या व्यापाऱ्यांचे तांदे या शहरात जमतात.

तासगांव, ता. ल. का. — मुंबई, सातारा जिल्ह्याचा हा एक तालुका आहे यात ४८ खेडी आहेत आणि उत्तर व पूर्वेकडील भाग खडकाळ व नापिक आहे. याचा पश्चिम व आग्नेयीकडील भाग सुपीक आहे. या भागात बायळीची व आंब्याची झाडे पुष्कळ आहेत. कृष्या व वेरळा हा दोन नद्या या तालुक्यातून वाहत. या नद्यांच्या जवळपासची जमीन सुपीक आहे. लोकसंख्या (१९११) ८१४०५.

गांव — मुंबई सातारा जिल्ह्यात त्याच नावाच्या तालुक्याचे हे गाव मुख्य ठिकाण आहे पूर्वी यावाभावेताली भित असून ४ दरवाजे होते. गांवात पटवर्धनाचा राजवाडा असून राजवाड्यासमोरील भित आहे व ४ मजबूत दरवाजे आहेत. राजवाड्यापासून थोड्या अंतरावर शंकर दर्याचे कुने गणपतीचे सुंदर देवालय आहे. या गावात सर्वाडिनेट काजगळे कोटे, इंग्रजी शाळा व दवाखाना आहे. लोकसंख्या (१९११) ९८२५. हा गाव परशुरामभाऊकडे होता.

ताहेज अथवा तेज — अमुलफसलने (१५८२) ही कच्छची (मुं) राजधानी असून तेथे जारा व कंथकोट हे दोन मजबूत तळे आहेत असे लिहिले आहे तेज हे एका काळी सौराष्ट्र म्हणजे विधूनदापासून दमणपर्यंतच्या सर्व भागात मुख्य शहर होते असे म्हणतात.

ताहीर पहिल्ला — ताहीर हा खलीफ मामुन याच्या प्रमुख मदतगारांपैकी एक असून त्याच्या वेळच्या मोठमोठ्या सेनानायकांत याची गणना होत असे. इ. स. ८११ त अली ईसा याला ताहीरने एका लढाईत ठार करून त्याचे शिर खलीफ मामुन याच्याकडे नजराणा म्हणून पाठविले या क्षयाबद्दल त्यास खलीफाने बक्षिस दिले पुढे आपला बंधु जी अर्मान त्याच्या विरुद्ध मामुनने बंड केले. हा अर्मान यगदादचा खलीफ होता. मामुनने ताहीरच्या हाताखाली फौज देऊन त्यास अमीनवर पाठविले ताहीरने यगदाद शहर आपल्या ताब्यात घेऊन, अर्मान यास ठार मारिले (इ. स. ८१३) व त्याचे शिर मामुनकडे पाठविले. या जयाबद्दल मामुन याने ताहीरास योगात्मान प्रांताची जहागीर दिली. ही जहागीर ताहीरच्या वंशाकडे कायम राहिली. ताहीर हा सन ८२२ त मृत्ये येथे राहून पावला [बिल, ओरि. ये. यामाफिकल डिक्शनरी.]

तिगळ सोमयाजी — हा कवि व इतिहासवेत्ता जातीचा मराठा होता. नेलु प्रान्तातील पोचरचे गावी याचा जन्म झाला. याचा उदय शाहिशूनाच्या १२ व्या शतकात झाला. याने कविराट नामक ब्राह्मणानेक संस्कृत भाषेचे

अध्ययन केले तेलगू भाषेत तर हा चांगलाच प्रवीण होता. असे सांगतात की मानसिंग राजाच्या आशेवरून भारताच्या अठराहिले वर्षांचे भाषांतर याने तेलगूत इतके जलद लिहिले की राजाने प्रसन्न होऊन यास पुष्कळ जमीन इनाम दिली. त्या उत्पन्नावर याने अनेक यज्ञ करून वरील नांव मिळविले. [कविचरित्र व अर्थाचीन बोश]

तिकली, त. ह. शी. ल. — मद्रास. गंजम जिल्ह्यात आग्नेय दिशेकडील ही एक जमीनदारी तहसील आहे. हिच्यात सरला जमीनदारी व किरयेक लहान जमीनदारी आहेत. क्षेत्रफळ २७५ चौरस मैल. १९२१ साली लोकसंख्या १३७२९१ होती. या तहसीलत ३५० खेडी असून तिकली हे मुख्य ठिकाण आहे. १९०३ — ०४ साली उत्पन्न ५९५०० रुपये होते.

गाव — मद्रास. जिल्हा. गंजम, हे गाव तिकली जमीनदारी तहसीलत आहे. तिकली गावचा जमीनदार रघुनाथदेव, याच्या नावावरून या गावाला रघुनाथपूर असेही म्हणत. येथे डेप्युटी तहसीलदार व पाटतिकली आणि ईशिंगम जमीनदारीचे मालक असतात. लोकसंख्या (१९११) ७९६८ होती.

तिगळ — याना तिलगर अथवा तिळवी असेही म्हणतात. यांची मुख्य वस्ती बेळगांव, धारवाड, विजापूर आणि कानडा हे जिल्हे, म्हैसूर व मद्रास सामध्ये आहेत. मुंबईच्या तिगळ लोकांनी आपली एक स्वतंत्रच जात बनविली आहे; आणि तिगळ या दोनही जाती, आपणांस मूळ क्षत्रिय समजतात. हे गळ्यांत जानवे घालतात. तथापि त्यांचा वंशपरंपरा धंदा शेतीचा आहे.

मुंबईत स्थायिक झालेले तिगळ लोक परी एकरार नांवाची मोठ्ठोसोडकी तामीळ भाषा बोलतात. हे सुद्धा गळ्यात जानवे घालतात व मुतांत पुरतात. हेल् किंवा जुने तिगळ यांमधोबर हे तिगळ रोटी अगर बेटी व्यवहार करीत नाहीत. फुलु प्राप्त झाल्यानंतरही मुलींनी लगे करतात एकाच वेळी अनेक कायदा करण्याची चाल तिगळ लोकांत आहे, परंतु बहुभर्तृत्वाच्या चालीचा यांच्यात पूर्ण अभाव आहे.

बहुवहल तिच्या बापास, वराच्या बापांने हुंडा अगर 'तेद' देण्याचा प्रथा आहे. लमाचा मुहूर्त जोशी ब्राह्मण ठरवितो. विवाहांत पुर्वविवाह करण्याची मुभा आहे. मृत पतीच्या नातल्याशी विधवेला लग्न करता येत नाही. विधवेच्या पुनर्विवाहाचा समारंभ रात्री होतो. विधुरासच फक्त विधवेशी लग्न लावता येते. कायकोट्या बार्देत व रघुनीयदल नवरा तिळा सोडविशी देऊ शकतो. स्वजातीच्या किंवा उच्च जातीच्या मनुष्याबरोबर छान व्यवहार करेयास तीचे लग्न विधवा-विवाहप्रदतीने लागते. दोन जातीतील मनुष्याशी व्यवहार करेयास तीला जातिविच्छेदन करतात. ही जात हिंदू वारताचा कायदा पाळते.

तिगळ हे वैगव पंधावे हिंदू आहे. राय, हनुमान, रंग-
नाथ आणि भैरव या चार प्रमुख देवतांची हे उपासना
करतात. मुसलमानांना मोठाही स्थान कुलदेवता असून,
म्हैतूर आणि कारकउ (दक्षिण कामरा) शहरी या देवतेनी
देवते आहेत. आधिनमय तिगळी आणि येनामय उर-
पीची यात्रा परंपराची चाल तिगळ लोकांत आहे. हिंदूने
सर्व सग तिगळ लोक पाळतात अनेक्या वेळी देशांनी वन-
च्याने बळी देण्यात येतात. मुसलमान साधुधर्मांगेहि तिगळ
लोक मान देतात. अनेकगुंदांचा प्राण स्वामी हा तिगळांचा
धर्मगुरु होय. विवाहविधीहि दाक्षणाक्षरीच होतात.

सेती आणि बाबाईत हे या जातीचे वंशपरंपरागत पंथे
आहेत. रयतवारी पद्धतीची जमीन आहे. तिगळ
लोक मांडवारी आहेत. ते मकरा, मेळा, ससे, हारंग, बदक
इत्यादि प्राणांचे मांस घातात. हे अनेक मंदिरांपासून पर-
गतात (एमोग्राफिकल सर्वे ऑफ बेंगळी. १९०७).

तिगोरिया संस्थान—ओरिसामधील दंडी देवाच्या
संस्थानावैकी सर्वोत्तम लहान संस्थान असून हे एक संस्थान
आहे. क्षेत्रफळ ४६ चौरस मैल. हे संस्थान सुमारे
४०० वर्षांपूर्वी निरानंद हुंग नांवाच्या पुढ्याने स्थापिले.
१९०१ साली लोकसंख्या २२,९२२ होती. संस्थानांत १०२
खेडी आहेत. यात गेहू, तांदूळ, टाण्णाचे धान्य, गहिराचे
धान्य, ऊस, तंबाखू आणि कापूस विकतो. यात उत्तम
कापड तयार होत व त्यापैकी पुष्कळसे पगमांफिरी जाते.
संस्थानचे उत्पन्न १०,००० रुपये असून ८८२ रुपये खंडणी
आहे.

तिर्यंग—उत्तरप्रदेश. कडा गिरगाडील एक ठाळू.
क्षेत्रफळ १५२ चौरस मैल. १९११ साली लोकसंख्या
१७५८२ होती. यांत ११६ खेडी असून तिर्यंग हे मुख्य
टिकाण आहे. १९०३-०४ साली वहीत जमीन १६ चौरस
मैल असून सात व कर यांचे उत्पन्न ४५,८०० रुपये होते.

तिजार, त ह शी ल.—ही तहसील अलवार संस्थानच्या
इंसांन्येकडे पडली असून हिच्यांत १८९ खेडी असून
तिजार हे मुख्य टिकाण आहे. लोकसंख्या ६६८५६.

गां व.—हे गांव (अधुनागा, अलवार संस्थानांतल
तिजार तहसीलांचे मुख्य टिकाण आहे. निराकाम व काम
तयार करणे हे येथील मुख्य पंधे होत. येथल्या नांवाच्या
गांवात (यादव) रमणुजम् हे गांव वसाविले. या गांवालाच
पूर्वी निगंतग असे म्हणत असत.

तिडिवलम, ता लु का व गां व—मद्रास. दक्षिण अर्काट
जिल्ह्याचा हा ईशान्येकडील ठाळू आहे. क्षेत्रफळ
८१६ चौरस मैल. यांत ४७३ खेडी असून तिडिवलम् हे
मुख्य टिकाण आहे. १९११ साली लोकसंख्या २१७३२९
होती. १९०३-०४ साली सादा व कर यांचे उत्पन्न
५,७८००० होते. मुख्य गांव तिडिवलम् लो. स. (१९११).
१३०८८.

तिडिम—मद्रास, चिन्नट्टेकडचा हा उत्तरेकडील पोत-
विभाग आहे. याच्या उत्तरेकडे माणपूर संस्थान व दक्षिणेकडे
कलम पोतविभाग आहे. १९११ साली लोकसंख्या
३१९१८ होती. यांत ७२ खेडी असून तिडिम हे मुख्य
टिकाण आहे.

तिथि—पंचांग पद्धत.

तिनाली, ता लु का—मद्रास, गुंटुर जिल्ह्यामधील हा
एक पोतविभाग व तालुका आहे. क्षेत्रफळ ६४३ चौ. मै. असून
१९२१ साली लोकसंख्या २२५३४८ होती. या तालुक्यातील
जवळ जवळ सर्व जमिनीला मुस्लिमरीत्या कालव्याचे पाणी
पुरविले जाते. मद्रास इलाख्यातील सर्व तालुक्यांत हा
ताळूक श्रमिंत आहे.

गां व.—तिनाली तालुक्याचे उत्तरे १९२१ साली लोक-
संख्या २३२३० या गांवांत विभागानुसार राधा कृष्णदेव
यांच्या सन्नेतीन आठ वर्षांत प्रसिद्ध असलेला, प्रलपति
रामलिंगम हा जन्मला.

तिनेपेहो, निहदा—मद्रास इलाख्यातील एक जिल्हा. उ. अ.
८१°१०'४३' व पू. रे. ७०°१२'३८'२३'. क्षेत्रफळ ५३८९
चौ. मै. याच्या पश्चिमेस सत्यादि असून पूर्वेकडे व दक्षिणेकडे
समुद्र आहे. उत्तरेस मुकुटा जिल्हा, सत्यादि पर्वताच्या अगदी
दक्षिणेकडील रागा हा जिल्ह्याच्या व प्राणकोर संस्थानाच्या
मध्ये आहे. पहाडार दूर दार गंगल आहे. जंगल
मल्ल हे अरुण शिखर असून त्याची उंची ६२०० फूट
आहे. तानपर्णी, विस्तार, वेष्टार या नद्या आहेत.
जिल्ह्याच्या मध्यभागी पुनलडी तालुक्यात, चांदात गंगली
जंगलचे पुष्कळ आहेत. पहाडाच्या बाजूने पाऊल कोणत्या
पद्धती. जंगलाची व अम्यासमुद्र येथे ७० इंच व इतर टिकाणी
४० ते ५० इंच पाऊल पडतो.

इतिहास—१८ व्या शतकापर्यंतचा मद्रास जिल्ह्याचा
व तिनेपेहो जिल्ह्याचा इतिहास बहुतेक तारखाच आहे.
तत्पुर्णपद्धत्या मुस्लिमजीव असलेल्या कोलवई गावांनी पाण्ड्य
राजांची पूर्वाकाळी राजधानी होती. मद्रासच्या नाईक वंशाचा
प्रसिद्ध शुभ सिंगुरल नाईक त्याने त्या जिल्ह्याच्या अगदी
वायव्य कोनाच्या अस्तित्वात श्रीसिद्धिपुत्र गावी एक लहान
नद्या राजवाडा बांधला होता.

सन १७४३ मध्ये तिनेपेहो हा जिल्हा अर्काटच्या नवा-
बाच्या ताब्यात आला. पण हा ताबा नामधारीच होता. मुख्य
सत्ता पोटवारच्या हाती होती. ह्याच्या ताब्यांत सर्व पहा-
तातील किंसे असून शिवाय जवळ ३००० सैन्य अव्यत
असे. पण ह्याचा सर्व काळ आपसांत भांडणे करण्यात व्यन
हाला. या पोटवारानी मधून मधून अनेक पंधे केले. असे-
दिस १८०१ साली कंपनाने त्या जिल्ह्याचा सर्व कारभार
आपणाकडे घेतला व येथील नवाबास पेंशन दिले

प्राचीनकालीन दार्जिल संस्थांचे हा जिल्हा म्हणजे मोठे-
वर होय. जिल्ह्याच्या चन्माच भागांत बटाणी एडी

पैकी आदिचनडूर येथील बरीच महत्त्वाची आहेत कोल-
कई व कायल ही पूर्वी रावधानांची शहरे होती पण त्यांचे
पूर्वकालीन वैभव दाखविणारे आता दहाईच उरल न ही
तिरुचेन्द्र, अलवर, तिरुवनगरी, श्रीवैकुण्ठम, तिनेवेल्ला गाव,
नानमुनेरी, श्रीविष्णुपुर, तेनक्की, पापनाशम, कल्लुमुलई
व कुत्तालम येथील देशाचे प्रसिद्ध आहेत जुनी रोमन नाणी
व पाव्याच्या वेळची नाणी तिनेवेल्लीत अजून पर्यंत आढळतात
या जिल्ह्यात गावे २९, रोड १४८३ व तालुके ९ आहेत
सो ये (१९२१) १९०११९९ ह्या जिल्ह्यात मोठी शहरे
नाहीत तिनेवेल्ली, पालमकेटा, तुतिकोरिन व श्रीविष्णुपुर
ह्या चार ठिकाणी म्युनिसिपालिट्या आहेत रामपालेथ येथे
' युनियन ' आहे

शेकडा ८६ लोक तामिळ भाषा बोलतात व शेकडा १३
लोक तेलगू भाषा बोलतात मुसलमान लवई लोक व्यापा-
राचा धंदा करतात बहुतेक हिंदू तामिळ आहेत
सामान, पत्तन व मरवण असे तीन जातींचे लोक ह्या
जिल्ह्यात आहेत मरवण बोऱ्या करण्यात व दरबडे घाल-
ण्यात पटाईत आहेत सुमारे दोन तृतीयांश लोक वेतकीवर
उपजीविका करतात इतर लोक ताडी काढणे व विकणे,
विणने व सोनरकाम बघेरे इतर धंदे करतात

उत्तरेस काळा कापसाची जमीन आहे ताम्रपर्णी नदी-
काठचा प्रदेश सुपीक आहे श्रीविष्णुपुरच्या दक्षिणेस
जमीन लालसर असून पिकास साधारण आहे ह्या जिल्ह्यात
रयत्तगरी पद्धत आहे व काही जमानदग्या आहेत जमीन-
दा या सोडता शेकडक ३९८५ चौ मै, जमल ४३० चौरस
मैल, पिकाळ जमीन २६८४ चौ मै पाटाच्या पाण्याने
भिजली जाणारी जमीन ४६२ चौरस मैल आहे
धान्ये—तांदूळ, घोलम, कन्नू, रागी जिल्ह्याच्या दक्षिणेस
व नैऋत्य भागात कडधान्य पिकवितात पैकी हरम-गाचे
पीक मुख्य होय

कापसाचे उत्तम मुद्दर असून सानामुखांचे उत्तम रयाच्या
शालोसाल आहे ताळा काटण्याचा धंदा घरेच लोक कर-
तात अर्थात ताळाच्या झाडांची रुगवड हाडि एक धंद्या
होउन वसला आहे. लोक उरसाही व उपोणी आहेत त्यांनी
गतांचे, पेरणीच्या कालाचे बघेरे चांगले ज्ञान आहे
जिल्ह्यात कोही ठिकाणी गुरांचे मोठे बाजार भरतात ह्या
जिल्ह्यात एकदर २३०० तलाव आहेत व शिवाय ताम्र-
पर्णीच्या पाण्याने सालेने आहेत जंगल संपादासार आहे
तेजडेंच, पैकी दोनतृतीयांश सरकारी राखनेने आहे व उरलेले
सिन्गमपट्टी, सशूर व सिगिरीच्या जमीनदारांच्या ताब्यात
आहे जंगलात सागवान सापडते सप्यादीच्या उतारात वेत
रोडे होतात पहिल्याने ह्याची लागवड सरकारीनेच वेळी होती
पण पुढे इतर लोकांस परवानगी दिली सत काढणे व विणणे
हे मुख्य धंदे होत पूर्वी येथून वच्चा बापूत बाहेरगांवां
पाठवित असत

अभ्यासमुद्रम तालुक्यात चौरवगळूर व कलिदईकुरिचा येथे
विणकाम मोठ्या प्रमाणावर चालते धावणकोर सध्यानातील
लोकांस लागणारे मुन्डुस वगैरे कपडे येथेच तयार होतात
श्रीविष्णुपुर येथे रुमाल (टावल) तयार होतात मेलपा
लेयम येथे सनरज्या तयार करतात अभ्यासमुद्रमजोळ
मन्नारकोविल व वागकुलम येथे पितळेची व काशाची भांडी
तयार करतात सेरमादवीनजीक पट्टमडई येथे उत्तमपैकी
चट्या होत ते येथे जिन व प्रेस आहेत मिठागराहे आहेत
येथे साखरेचे कारखानेही काढले आहेत बाहेर पाठविता
जाणाग माल कापूस, मिरची, तवाळू, माठ सुके व खारे
मासे व गुरे ह्या असून आत येणारा माल ताम्र, परदेशी
कापड, मातीचे तेल बदरे—तुतिकोरिन कुलखेरपट्टम व
कायलपट्टम पैकी पहिल्यांचे महत्त्व सर्वांत अधिक आहे
रगून, मद्रास, सिलोन येथे सुके व खारे मासे पाठवितात

तिनेवेल्ली पूर्वी सोनामुखीच्या व्यापाराकरिता फार प्रसिद्ध
होता तुतिकोरिन येथे दोन सष्टाष्ट्या व्यापाराच्या पेठ्या
आहेत बदरातील व्यापार लवई लोकांच्या ताब्यात आहे
ह्या मिल्ह्यातून सौथ इन्डियन कंपनीची लाईन जाते
जमीनसारावसुली (१९०३-०४) ३११८ हजार ए०-
दर उत्पन्न ५८५३ हजार स्थानिक व्यवस्था लोकलबोर्डकडे
सोंपविली आहे शिवाय तिनेवेल्ली, तुतिकोरिन, सर्मोदीची व
सातुर अशा चार तालुकांमधे आहेत

शिक्षणाच्या बाबतीत ह्या जिल्ह्याचा पाचवा नंबर लागतो.
शेकडा १० लोकांस वाचता येते. तेनकासी, अभ्यासमुद्रम व
तिनेवेल्ली ह्या तालुक्यातून शिक्षणाचा प्रसार बराच झाला
आहे (१९०३-०४) १२९० प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा,
७१ दुय्यम शिक्षणाच्या, ३ कॉलेजे, १२ डिस्पेन्सरी व ११
स्त्रालये आहेत

तालुका —मद्रास, तिनेवेल्ला जिल्ह्याच्या मध्यभागी ह्या
तालुका आहे. शेकडक ३२८ चौरस मैल. १९२१ साली
लोकसंख्या २०१०३५ सारा व कर यांचे १९०३-०४ सालात
३,८१,००० सख रूपये उत्पन्न होते यात १२३ रोडो अमून
तिनेवेल्ला हे मुख्य ठिकाण आहे येताल चव्याच जमीनीला
५ कालव्याच्या योगाने पाणी मिळते

गाव —हें गाव ताम्रपर्णी नदीच्या डाव्या तीरावर
वसले असून मिल्ह्यातील सर्व गावात मोठे आहे १५६०
सालाच्या सुमारास तडक घराण्याचा सस्थापक विश्वनाथ
याने हें गाव पुन्हा वसाविले यानेच या गावात पुष्कळ
देशालयेही बांधिली या गावाची लोकसंख्या १९२१ साली
५३८१० होना १९०३-१९०४ साली म्युनिसिपालिटीची
उत्पन्न १८००० रुपये होते या गावात पाणी घुरेसे नाही
या गावात एक हिंदु व एकसिध्द अशा दोन कॉलेजे आहेत
यांना यूरोपीयन लोकांची गूळतयार करण्याची पेढी असून यूरो-
पीयन लोकांच्या व्यवस्थापनाला सातरेने दोन कारखाने

आहेत. यशिवाय या यांवेत इमारती लांकडाचा व्यापारहि चालतो.

तिपतूर.—मैसूर, दुसकूर निर्यातील हा नैऋत्येकडील तालुका आहे. क्षेत्रफळ ५०० चौरस मैल १९०१ साली याची लोकसंख्या ९०७०९ होती. यांचा तिपतूर, तुयकेर, होला-वडी आणि नोव्हिनेकर हा चार मोठो गांव आहेत. पैकी तिपतूर हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे तालुक्याची ३९१ खेडी आहेत. १९०३-४ साली जमीनीच्या भाग्याचे नसप ९०००० रुपये होते.

विष्ण्वस्वस्ती.—राजमहेंद्री येथील राजगारा हा कवि जातीचा तैलंग होता. याच्या बापाचे नांव विष्णुधामिनी व आज्ञेचे नांव गच्छगोरव्या होते. कन्याकापुत्राण नांवाचा जो तैलंगी भाषेत ग्रंथ आहे तो याचेच केलेला आहे. पूर्वी राजमहेंद्रीजवळ पेरुणीदा या यांवेत विष्णुवर्धन या राज-पुत्राने एका वैश्य ज्ञान्यवर बलात्कार केला त्या वेदाभुक्त त्या कन्येने देहत्याग केला, कारण तिच्या कुंवारीपणाचा भंग झाला; त्याचरोबर तिच्या घरच्या शंभर माणसांनी आळून बसले त्या ठिकाणी हल्ली देऊळ आहे व वाणी लुके श्याची पूजा करतात व ही नवसाला पावते असे सांगतात ही मोठ कन्याकापुत्रात कदणनभरित वर्णिली आहे. [कवि-वर्णित्र-अर्पचित कोश.]

तिपिटक.—ज्ञानकोश विभाग ४ या, प्रकरण ११ पहा.

तिबेट.—आर्य लोकांचा मूळचा प्रदेश. हा हिमाल-याच्या उत्तरभागा आहे. आर्यविद्यापुष्पाकर ग्रंथात त्याचे कर्ने म्हणतात असे, याचे मूळचे नांव त्रिबेष्टव (मोम-स्वर्ग) असून त्याचा ५ पत्रेश तिबेट होय. मध्यआशियातील हा देश अजरीज अर्थात डेचवटयाचा असा प्रदेश आहे. गीताल पठारी समुद्रसपाटीपासून ११५०० फूट उंच आहेत. याच्या पूर्वेस चीन, पश्चिमेस काश्मीर, दक्षिणेस हिंदुस्थान, नेपाळ व भूतान आणि उत्तरेस तुर्कस्तान असे देश आहेत. या देशाचे क्षेत्रफळ १०००००० चौरस मैल असून लोक-संख्या सुमारे ३०००००० आहे. साधा ही तिबेटचा राज-धानी होय.

तिबेटातील लोक आपल्या देशास बोद अशी संज्ञा देतात. अलीकडील रूढासा मतेत याचे रूपतर भो असे झाले आहे. हिंदुवासीयानां भोतिवांचा हा देश पूर्वीपासून माहीत आहे. तिबेटी रहिवासी स्वतःस बोदपा अथवा गोपा असे म्हणवतात. युरोपियांना हा देश तिबेट म्हणूनच माहीत आहे.

नद्या.—तिबेटात अनेक सरोवरे असून नद्यांचे उगमहि आहेत. होअंगहो, यागस्तोईंग, मेकांग, मळपुत्रा, मिपु, सतलज यांचे उगम या देशात आहेत.

सरोवरे.—मानस, रावणचूड, टेंड्री, शालटी इत्यादि सरोवरे असून सृष्टिसिन्धुसिंधीपर्वत मानससरोवर सवे अर्थात अपूर्व आहे.

ह या या न.—हा देव समशीतोष्ण कटिबंधात आहे. म्हणून हवा मध्यम आवावयाची; परंतु या प्रदेशाची उंची सुमारे १५००० फूट असल्याने काही प्रदेशात हवा फारच थंड आहे समुद्र दूर म्हणून हवा विषम आहे.

पि के, रा नि ज, प्रा जी, व ग रे.—मुख्य धान्ये तातू व तांदूळ आहेत. सोने, रपें, पाटा, टोकणधार हे खनिज पदार्थ होत. मोठ्या वनगाई विपुल आहेत.

लोक.—तिबेटी लोक मंगोलियन जातीचे आहेत. ते फार कष्टक असून त्यांचा धंदा गुरे पाळणे हा आहे. तिबेटी लोकांची इन्डोचिनी राष्ट्रांत गणना करणे रास्त नाही, परंतु त्यांचा व चिनीचा संबंध इतका निवट आहे की तसे करणे फार सोईचे दिसेल

बोद देशात पश्चिम चीनमधून मंगोलियन लोक आले आणि ते भोंवतालच्या प्रदेशातील इतर लोकांशी मिळून त्यांची संरक्षणेष्टी. एक मधुवृत्त, कष्टक व लालसर रंगाची निराळीच भोषा (बोद-पा) अथवा तिबेटी लोकांची जात तयार झाली. तिबेटी-मंगोली लोक जी भाषा बोलत असत तीच पुढे त्यांची भाषा झाली. हीच पुढे चानबी साम्रोद या लें ७७५ शतकांत बुद्ध भिक्षूच्या साहाय्याने या कालच्या एका लिपिमध्ये लिहिण्याची सुरवात केली.

धर्म.—ह्याचा बौद्ध धर्म असून साम्राज्ञा यांचा धर्मगुरू सर्वज्ञ ज्ञानला जातो. 'ओ मणिपद्मेहुम्' या मंत्राच्या जपाने सर्व पापे जातत अशी त्यांची समजूत आहे. हा मंत्र एका कापडावर अथवा पत्र्यावर लिहून तो एका नळकाच्या-वर अथवा रदायासारख्या चकावर लावितात व ते नळकाचे पिरवितात नळकाच्याचे निष्ठे केले अधिक तितका जप होऊन तितके पुण्यादि अधिक अशी त्यांची समजूत आहे

राजकीय विभाग.—अमडो, चाम, यू, दोंसंग व नारी असे तिबेटचे पाच विभाग पाहण्यात आले आहेत दोंसंग व नारी हे त्यांच्या नेतृत्वाखाली आहेत.

वस्तू व व्यापार.—कराची वगुली वस्तूंपासून अनेक प्रसंगी करण्यात येते. कर घेण्याच्या भौकितसास सामाचे स्वयंपाककृष्ट असे म्हणतात. तेथे येऊन पडण्याला माल म्हटला म्हणजे अंब, गहू, विषा, कापूस, फक्तहीर, पाट आणि लोणी हा होय. पोबर्बा, रोशिम व लोकर यांचे कापड, मनुष्य आणि पांच फळे इत्यादि सर्व वस्तू करामध्ये स्वीकारल्या जातात. या सर्व वस्तूंचे साव घडल्यात व त्यामुळे वस्तूच्या भावतांत अनिश्चितता असते. वरने आणि मापे यांचीही अनिश्चितताच असते.

फौज.—तिबेटातील फौज ५ हजार आहे अशी लोक-वार्ता आहे परंतु ती जेव्हा हथार आहे असे कावण्याची म्हणतो. तिबेटची लोकसंख्या ६० लाख आहे; आणि एवढ्या लोकांचे संरक्षण करण्यास ही फौज अवघट अपुरी आहे. तिबेट हा देश दडपणाहोमुळे अगर लष्करी हुकुमाने शासित होत नसून धर्मविचाराच्या शावल्याने शासित झाला आहे.

आणि यामुळेच मोठ्या सध्या फौजेची आवश्यकता तिथेटास बरेच दिवसांत भासली नाही. नेपाळशी चकमकी होऊन आणि मिटिठाशी थोडासा प्रसंग पडल्यामुळे हे थोडेसे तरी सैन्य उत्पन्न झाले. तिथेथी शिपायांचा दरमहा पगार म्हणजे १ युसोल सातु असतो त्याने पोटाकरिता दुसरेही काम करावे. तिथेटातील खरे सैन्य म्हणजे म्हणजे २ हजार विनी शिपाई, लढवय्ये व हजारों मिथु हे होय.

तिथेटमध्ये दोन प्रकारचे मिथु असतात एक लांब नयण (पोंडेत मिथू) आणि थोडो (लढवय्ये मिथू). लढवय्ये मिथू बहुतेक करून गरीब असतात आणि त्यांना आतली उपभोगिका मठात काम करूनच करावी लागते. त्यांची रोजची कामे म्हणजे म्हणजे अलगुजे, बीणा इत्यादि बायें वाजविणे आणि देवाचा नैवेद्य तयार करणे वगैरे असतात. दररोज हे लढाक मिथू टंकडीवर जातात आणि मोठमोठे धोडे घेऊन नेम मारण्याचा उपयोग करत त. कधी कधी ते मोठ्याने गाणी म्हणतात, उंच कड्यावरून उड्या मारतात, आणि हातात काठ्या घेऊन एकमेकांशी लढतात.

चा ली रि तां — हे लोक फार घाणेरडे आहेत. वर्षा-वर्षातून स्नान करीत नाहीत. कित्येकांनी सान्या मन्मात स्नान केलेले नसते याच्या स्वच्छतेच्या कल्पनाचा उच्चनीच-प्राप्ती सर्वथ आह एखाद्या वेळ्यातून हलक्या पदवीचा गृहस्थ चहा प्याला तर तो पेला विटाळतो. या लोकांचे हात व तोंड खेरीज करून इतर भाग निमोप्रमाणे अंगवर सांचलेल्या मळाने काळे झालेले असतात, आणि त्यांचे कपडे मळ्याच्या धरांनी काळीटप्रमाणे पड झालेले असतात. उपवर मुली पाणीने काळ्या किती झाड्या आहेत हेही पाहातात. जर मुलीचें तोंड आणि हात स्वच्छ असले तर तिने आपले सुदेव धुवून टाकले असे समजतात. तिथेथी लोकांचे पंचांग हिंदु-स्थानी अगार विनीप्रमाणे नाही, ते तुर्की आहे. तथापि तिथेथी वर्षे तुर्की वर्षाच्या १ वर्षे पाठीमागे आहे. त्यांच्यामध्ये ४ वर्षांनी एकदा होण वर्षे असते वर्षप्रतिपदेचा दिवस साजरा करण्यात येतो.

तिथेटात गोण्या पाण्यात मासे सापडतात. पण तिथेथी लोक मासे फारसे खात नाहीत. माक, मेंढ्या, बदरी यांच्या मोभाचा आहार होतो पण मासे मारणे ते पाप समजतात. विनी लोकांशी संबंध आलेले तिथेथी दुकराचे मांस खातात. तिथेथी लोक गारांस फार मितात. एकंदर ८ तह्येची मुते आहेत आणि त्यांच्यामुळे गारा पडतात, अशा त्यांची समजूत आहे आणि तेथे गारा पडणे बंद करणारे मिथु देखील आहेत.

तिथेथी विधी—हाडांनी उपकरणीः—हाडां विधीसाठी हे लोक माणसांच्या, डोक्यांच्या व तंगड्यांच्या हाडांची उप-करणी करत त. कापागुची तिथेटांत फिरत प्रवास करीत

असता त्यास माणसाचे अनेक सापळे सापडले त्यातील वर सांगितलेली हाडे काटून नेली होती.

ला मा ची आ शी वां द प द्द तिः—ज्याला आशीर्वाद यावयाचा त्याच्या महत्वाप्रमाणे आशीर्वाद देण्याचे चार प्रकार आहेत. (१) डोक्यास डोकें लावून आशीर्वाद. (२) दोन हातांनी दिलेला आशीर्वाद (३) एक हाताचा आशीर्वाद. (४) काठांचे टीक डोक्यास लावून दिलेला आशीर्वाद चवथा प्रकार फक्त अत्यंत थोर लामा उदा. ल्हासा येथील “ दलाई लामा ” आणि शिंगत्से येथील “ पंचेनरिन पोचे ” आपल्यापेक्षा कनिष्ठास देतात.

लो चा चा र — याच्यांत सतत सौहार्दास ‘ चावंगपेम्म ’ असे म्हणतात ‘ चावंगपेम्म ’ म्हणजे चहा व दारू ही एकामागून एक पिणे तिथेथी चहा करण्याची पद्धत येणेप्रमाणे चहा पाण्यात दोन तास कढविणे, मग त्यात मीठ व लोणी टाकणे व कढविणे, नंतर पंचपात्रीच्या आकाराचा दट्टा वर खाली करून त्याने घुसळणे व मग पिणे. अशा तऱ्हेने बनलेल्या चहास ‘ योलच्या ’ असे म्हणतात.

चो रां ची री तः—तिथेथी चोरांमध्ये असा नियम आहे की चोरांनी वाटसर्यास छुटले तर वाटसर्याने मागितल्यास व तो घमचाक्ये वाचणारा असल्यास त्यास तीन दिवस घुरेल इतकें अन्न घेवें.

प शु इ त्या.—लोकांचा सार्वजनिक कसईखाना असतो तेथे पशूंची हात्या करावयाची ती मिथु बोलावून मंत्रोच्चार-पूर्वक करतात.

अथग एवई काधागुची नामक प्रवाशी तीन वर्षे तिथेटात राहिला होता. मुख्य रस्ते चुकवून आढ रस्त्याने त्याने तिथेटात हाहाधपर्यंत प्रवेश केला. याने आपल्या प्रवासाचे वृत्त लिहून ठेविले, त्याचे ईंग्रजीत भाषांतर प्रसिद्ध झाले आहे (मद्रास १९०१) हा प्रवाशी नेपाळातून मानससरोवरास वळसा देऊन तिकडून ल्हासापर्यंत जाऊन दार्जिलिंगकडून परत आला होता.

तिथेथी विधी—बहुपत्नीत्व तिथेटात क्वचितच आढळते. कधी कधी दोन तीन बहिणी काटकसरीसाठी एकच नवरा करतात तिथेथी विध्यांमध्ये एका बाईने अनेक नवरे करण्याची चाल आहे. त्या पद्धतीचे प्रकार येणेप्रमाणे. प्रचार पहिला—सर्व भाऊ एकाच बाईशी लग्न करतात. २ प्रकार रा-निरनिराळे लोक आपापसांत टराव करून एकच बायको कर तात. प्र ३ रा—एखादी लग्न झालेली बाई आपल्या नवव्याच्या सभ्यतेने आपली एक नवरा करते. प्र. ४ था—एखाद्या घराण्या-तील बाई बाराही असता आप किंवा मुलगा लग्न करतो आणि ती परांतील सर्व पुरपांची बायको होते. तथापि इतकें गरी आहे तरी तिथेथी लोकांतहि लग्नासंबंधी निर्बंध आहेतच बहीणमाक एकमेकांशी लग्न करीत नाहीत आणि चुलत भाऊ चुलत बहिणी या एकमेकांत लग्न करीत नाहीत. ससे करणे म्हणजे वेचळ अनाति होते असेच नाही

तर तो पुन्हिही होतो. बायकांचा अधिकार नवऱ्यावर मोठा असतो. नवरा मिळवून आणाल ते त्याने बायकोच्या हवाली केले पाहिजे. लग्न करतवेळी जो ठराय करायच्या त्या ठरावात नवऱ्याने अगर बायकोने सुशी वाटल्यास दुसऱ्यास सोडून जावे अशी मोकळीक ठेवलेली असते. २० पासून २५ वर्षांपर्यंत बहुतकरून लग्न होतात. लग्नाच्या वेळेस मुलीस नवऱ्या मुलाकडून देणग्या मिळतात आणि आईबापास हुंडा मिळतो; त्यास स्तनद्वय म्हणतात. बहुतेक मुलांची संपत्तीशिवाय लग्न होतात (सामुळे घटस्फोटही पुष्कळ होतात. मुलींचे लग्न झाल्यानेतर नवऱ्यास जर १२ भाऊ असतील तर त्या प्रत्येक भावाशी दोन नार महिन्यांच्या अवधीने लग्न होतात आणि त्यावेळेस २१४ दिवस तिचा पहिला नवरा बाहेरगावी गेलेला असतो. जरी बहुपत्नित्वाची चाल आहे तरी बायकोप्राप्ती एकाच नवऱ्याने नेहमी रहावे व इतरांनी हिंडवायचा जावे अशी योजना केलेली असते.

तिथेदामध्ये कधी कधी एखादी बाई एकच नवरा करते आणि अशा वेळेस बहुतकरून नवरा कोणी तरी पदधाचा किंवा मोठा मनुष्य असतो. तिथेरी बायका दारीसर्त मजदूर असतात. बहुतेक झियास पोन्पावर कागळे वसतो येतो. बायकांना व्यवहारज्ञान चांगले असते आणि त्या व्यापारधंद्यात प्रमुख आहेत. बहुतेक कामगरी बायकास पुण्याप्रमाणेच पगार मिळतो.

आ वा.— तिथेटी मायेंत पाव स्वर आहेत असें सुरी-वाद्य वैयाकरणौ लिहितात. पण तिथेटी लिपीचा उत्पादक "शुमि सैवोत" हा फक्त चारच स्वर तिथेटी भाषेंत आहेत असें झणतो. काबागुचीच्या मतप्रमाणें सितुलामा हा श्रेष्ठ तिथेटी वैष्णावरण होय. मूलच लाभचें एक व्याकरण तेथें प्रसिद्ध आहे. तिथेटी भाषेस बोडस्काद असें म्हणतात. एकंदर तीन प्रतिलिपि भाषा येथें रुढ आहेत. सास, यू व सग येथील भाषा हीच तिथेटीची सर्वसामान्य भाषा होय. पायवेच्या वाजूस लाडक, लाहुल, पास्तिप्यान, पुरीग या प्रतिलिपि भाषा असून खाम प्राताची पूर्वेकडील भाषाही प्रसिद्ध आहे. भाषेच्या दृष्टीने तिथेटीचा महादेशीय भाषांशी फार निकट संबंध आहे सातव्या शतकांत एका हिंदी बौद्धमिथुच्या साहाय्याने तिथेटीत प्रथम लिपी लिहिण्यास सुरवात झाली. तिथेटी पोलीवे व लिहिण्याचे प्रकार यांत फार अंतर असल्याने ध्युरपतिशास्त्रज्ञास या साधेचा अभ्यास करणे फार मनोरंजक होईल.

वा द म य — या देशांत धार्मिक वाहमय सर्वत्र झाले आहे. छापखाने भटमिथुकरणाच्या हातां असल्यामुळे धर्मोत्थेरीन अन्य जातीच्या वाहमयोपादनास फारसा अवकाश राहिला नाही. मिलरासपास हजारी गीतें तेंथें प्रसिद्ध आहेत. मिलरासपा उर्फे मिडा हा ११८५ शतकातील बौद्ध गिष्ठ असून त्याने धर्मांतरकार्याप्रत्यर्थ तिथेटीत धरास प्रवास केला होता टीसंगीच्यान ग्यामटहुस

प्रेमगीतींही फार प्रसिद्ध आहेत. ही गीतें १७०१ साली पदच्युत झालेल्या रंगेस दहाईलामावर रचण्यांत आली होती. दंतकथा, गोठी वगैरे घन्याच असून जुनी नाटकेही आहेत. केसरमहाकाव्य हे उत्तर आशियातील एका चोर पुण्याधर्षी आहे ए. एच. फॅले यांनी या काव्याचे भाषांतर केले आहे.

"शियुंगयी" नामक एक कथात्मक ग्रंथ हा खाममध्ये राष्ट्रीय महाकाव्यग्रंथ म्हणून प्रसिद्ध आहे. गणपरांत, हे काव्य लिहिलेले असून तारिखक नचा व विनोदात्मक कथानके यांत घरीच आहेत. शियुंगलिंग, होलिन व शियालिंग असे याचे तीन विभाग आहेत. या ग्रंथापैकी काही भाग बऱ्याच तिथेटी लोकांनी पाठ असतो "याह रंग" भाषाचें एक महाकाव्य प्रसिद्ध आहे. रामायणाचें भाषांतर करण्यांत आले आहे.

पुस्तके — ल्हासा येथें बुद्ध शास्त्र मुनींच्या देवळासमोरील भेदानात पुस्तकांची दुर्गने सांठलेली आहेत. सर्व प्रसिद्ध पुस्तकें हुकांगीत मिळत नाहीत. त्यांचे कायम ठेके करून कोणत्या तरी मठांत ठेवलेले असतात त्यापैकी कोणास एखादे पुस्तक पाहिजे असल्यास ते छापून मिळवावाहल असें करावा लागतो व काही देणगीही पाडवावी लागते.

लि ह ण — अनेक शतकांपूर्वी हिंदुस्थानातून तिथेतमध्ये पांच शाखांच्या शाखांचा प्रसार केला गेला ती शाखी (१) मातुका (२) देशक, (३) न्यायशास्त्र, (४) शिल्पशास्त्र, (५) धर्मशास्त्र आणि धर्मविषयक तत्त्वज्ञान इत्यादि होत या शाखांचे ज्ञान आज कोठें फारसे दिसून येत नाही.

वंश व जाति भेद — दक्षिणेकडील सगोलावासून तिथेत लोकांची उत्पत्ति झाली असावी या वंशाच्या तीन शाखा उपलब्ध आहेत. (१) बोदपा — ही बोटीशी सुधारलेली जात शहरात वे खेळ्यात आढळते. (२) हुपा — ही अर्धवंत रानटी जात उत्तरेकडील पठारावर तेंच छोकून राहते. (३) टंगट — ही जात ईशान्येकडील भागांत आढळते. हुपा ही जात असून मूलस्थितीत असलेली आढळते. कारण त्यांना यूरोपियन व मंगोली तुर्क वगैरे जातीशी अद्याप फारसा संबंध आला नाही. बोदपा जात मात्र हिंदू व चिनी लोकांशी बऱ्याच प्रमाणांत संबंध झालेला आहे.

हिंदुस्थानाप्रमाणें तिथेटीतही जातिभेद आहे. कोधी, हुंडीवाले, लोहार व साटीक ह्या जाती अगदी हलक्या समान्या जातात. उच्च समजल्या जाणाऱ्या जाती चार आहेत (१) मेर-पा (सरदार), (२) नोक्-पा (मांत्रिक), (३) बोत-नो (जुन्या धर्माचे प्रतिनिधी) (४) शाह्—गो (जुनी राजघराणी)

सरदार मंडळीमध्येही अनेक भेद आहेत यामध्ये यशशी नांवाचा वर्ग सगळ्यांत श्रेष्ठ आहे. यशशी वर्गासम्ये जुन्या श्रेष्ठ तेरा लामाकुलीचा व तिथेटीचा पहिला राजा तिथे-निहा किरीती त्याच्या वंशजोरा अंतर्भाव होतो. या यशशी कुळांतलेच पुष्पानी तिथेटीतले मुख्य प्रधानत्वा व इतर

महत्वाच्या जगा मिळतात. सरदार मंडळीतला दुसरा एक वर्ग म्हटला म्हणजे दे-पोन्चेका हा होय. तिबेटातील थोर सेनापतींच्या कुटुंबाचा हा वर्ग आहे.

सरदारपराण्याचा तिसरा वर्ग म्हटला म्हणजे तिबेट-मध्य नांवाजलेला ऐतिहासिक पुढ्याच्या वंशजांचा होय. ह्या वर्गातील लोकांचे देखील तिबेटातील मुख्य प्रभान होणे शक्य असते. सरदारपराण्याच्या खालोखाल वर्ग म्हटला म्हणजे माझिकांचा होय. काही कदांचे उत्पन्न ह्यास मिळते तरी हे षड्भा गरीबच असतात. तथापि ह्या वर्गास सन्मान मोठा असतो. प्रसंगां अरयंत गरीब माझिकास देखील एखादा श्रीमंत यवशी भेटला असता यवशी घोष्यावरून उतरून अभिषेदन करतो.

उच्च वर्गातील तिसरा वर्ग म्हटला म्हणजे बोन्लोचा तिबेटांत बौद्ध संप्रदाय येण्यापूर्वी जो धर्म होता त्या धर्माचा प्रतिनिधि हाच या वर्गाचे महत्त्व अर्जुनहि समारंभात दिसून येते. उदाहरणार्थ, तिबेटी ज्या वेळेस लग्न लावितात त्या वेळेस ते योन्योस उपासना करण्यास सांगतात. पुष्कळदा स्थानिक अधिकारी व व्यापारीस ह्या लोकांतीलच असतात.

षड्भूतक गावांत ह्या जातीची एकदोन घरे असतात. कधी कधी कोण्याकोणत्यातल्या एखाद्या खेत्त्यात आढळतात. उदाहरणार्थ हिमालयातील त्सारका या गावी सर्वे घरे शाय जातीची आहेत. पोन्बो हे लोक आपल्या धर्माचा प्रसार करीत नाहीत तर परंपरागत उपदेश व ज्ञान आपल्या मुलांस शिकवितात.

उपवर्ग व कनिष्ठवर्ग ह्यांच्यामधील सामान्य लोक म्हणजे वैश्य वर्ग, या वैश्य वर्गाचे तोंग-बा व तोंग-दु असे दोन वर्ग आहेत. तोंग-बा हे सामान्यतः श्रीमान आहेत व तोंग-दु हे गरीब आहेत, तथापि पुष्कळदा उलट प्रकरांहि दिसी. तोंग-दु व तोंग-बा ह्यांच्यामध्ये सहमोजन व परस्पर संप्रव्यवहार होत नाही, व वर ज्या नार कनिष्ठ जाती सांगितल्या त्यांच्यामध्येहि सहमोजन व परस्पर लमव्यवहार नाही. मिथणापासून दालेका विदुर वर्गांहि तेथे आहेत, त्यास ताकु ता रिखू असे म्हणतात. हे सर्वांत कनिष्ठ होत.

इति हा स — शकराच्या शतपाषाणून चिनी इतिहासात तिबेट लोक क्रियांग (भनगर) ह्या नांवाने प्रसिद्ध आहेत. तिबेटी लोकांचा स्वरूपा इतिहास दंतकथेच्या रुपाने सहस्राब्दां शतकापासून सुरू होतो. ह्यावेळी त्यांचा ग्या-सि-सानपो ह्या नांवाचा राजा होता. तो कोसलपथ अथवा अयोध्येच्या प्रचेनीजत राज्याचा पांचवा मुलगा असल्यामुळे त्याचा हिंदुस्थानशी प्रत्यक्ष संबंध येतो. तिबेट देशाच्या दंतकथेनंतर चीन पराजयांतील दक्षिण सियाममधील पहिली प्रप्रेष्ठ व्यक्ती कानी दुशट ही होय. हा प्रसिद्ध गृहस्थ उत्तरसियाममधील लोकांच्या पाहानें स. ४३३ मध्ये पळून येतो व त्याने क्रियांग लोकांमध्ये आपले राज्य स्थापिले. त्याचा वारस ग्यान-सान, त्याच्या वारकांहीत तिबेटी लोकांचा नेपा-

ळच्या उत्तरेकडील बौद्ध धर्माशी पाहिल्याने संबंध आला, आणि त्झोंग-सान नावाच्या एका प्रभुरा वंशजाच्या वेळी तिबेट हे एक प्रसिद्ध पौरस्त्य राष्ट्र झाले. ह्याने हिंदुस्थानातील आणि चीनमधील राजपराण्याशी लमसंबंध केले. ६३९ मध्ये ह्याने ल्हासा शहर बसविले व ह्याच्याच उत्तरेजनांमुळे तिबेटमध्ये बौद्ध धर्मास व त्यांतील वाङ्मयास प्रवेश मिळाला. ह्यावेळी चिनी राज्य उत्तरेच्या बाजूस आशियामध्ये व दक्षिणेकडे बंगालपर्यंत पसरले असले पाहिजे असे चिनी इतिहासावरून व इतर पुराव्यावरून लक्षांत येते. त्झोंग-सान गाभ्यो याच्या नंतर जे वंशज होऊन गेले त्यांपैकी धर्माचा फलकल बाह्याच्या लोकांमध्ये त्झों-त्झोंग दी-सान या मनुष्याचेच नाव प्रसिद्ध आहे. त्याचा मुलगा मुनी साम्पो याने आपल्या सत्तेखालील प्रजेच्या सर्व वर्गांची सामाजिक व सांपत्तिक स्थिति सुधारण्याची बरीच खटपट केली परंतु त्यास यश आले नाही. दुसऱ्या एका राजाचेन नांवाच्या बौद्धधर्मी व शूर वंशजाने चीनशी तह करवाचे क्षितालेख ल्हासा येथे कोरले. बौद्धधर्माचा कदा शत्रु सान्यधर्म ह्याने त्याला ठार मारले व आपण त्याच्या गादीवर बसला; तथापि ह्याचाहि लमकरच (इ. स. ८५० त) वून झाला. ह्यावेळी त्याच्या दोन मुलांनी तिबेटी राज्याचे पूर्वेकडील भाग आणि पश्चिमेकडील भाग असे दोन तुकडे केले ह्या दोन्ही भागात पुढे तेथील अंतस्थ भाडणांमुळे बरीच वंशजां झाली व नंतर पश्चिम भागांतील राजांमध्ये बरेच लहान लहान भाग होऊन त्यातून शाटंगचे खोरे आणि यु चें थोपुंग अशी दोन वराणी उदयास आली. खोरे पराज्यांतील एकाचे अतीश नांवाच्या हिंदुस्थानातील एका बौद्ध यतीस नांदी येथील दाडिगाच्या मठावर सुल्य नेमले. ज्यांनी मिश्रसत्ता सर्व देशभर स्थापन केली त्यांपैकी अतीश हा एक होय. ११४६-४८ अतीशचा वारस शाक्यपंडित, मंगोल-राजा भोगदर्सान ह्याचा वंशज कूयक ह्याच्या दरबारांत गेला.

१२४३ साली कुळकुईयानाने पूर्व तिबेट जिंकले आणि शाक्यपंडिताचा पुतण्या व वारस फागसपा लोडोई ग्याळ-रजान ह्यास पोलवून आणून स्वतः तिबेटी बौद्धधर्माची दक्षिण पेतळी व सर्व तिबेट प्रदेश शाक्यपंडितांना देऊन द्याविला. ह्यावेळेपासून पुढे ७० वर्षेपर्यंत (१३००-१३४०) शाक्यपंडिता शाक्यपंडितांमध्ये राहून आपल्या प्रतिनिधींच्या द्वारे तिबेटवर सत्ता चालवीत असत. पुढे ह्यांच्याशी चढाओढ करणाऱ्या कुष्ट भिद्योनी ही सत्ता उलथून पाटली व पांग-भोद ह्यास घमोपावायेतर राज्य प्रस्थापित करण्यास मदत केली. ह्या राज्यांत देखील यादवी माझ्यामुळे मंगोलानां तिबेटी राज्यभरभरात हात धारण्याची संधि मिळाली.

१४४७ त अंकाट येनदूनडय ह्याने तादील हुनपो मठाची स्थापना केली. आणि त्याचा तिसरा वारस शेननाम

रियामन्सो ह्याला ल्हासाजवळील मुळजून मठाच्या अधिक मठ-
त्वाच्या जागी नेमलें. मंगोल खांन्याच्या मदतीने व चीनच्या
मिंग घराण्याच्या संमतीने त्याला १५७९ त 'वज्र दलाई
लामा' असा किताब देण्यांत आला ह्या प्रत्युक्त किता-
बाचा मान पाहिल्याने ह्यालाच मिळाला. त्याच सुमारास
मंगोल खांन त्याच्या मुलकी राज्यकारभारांत उबळाउबळ करू
सांगले तेव्हां त्यांनी लाच देऊन परत सावलें परंतु पहिल्या
मनु राजाची कुमक मागितल्यामुळे मंगोलांनी पुन्हा स्वारी
करून सर्व देश जिंकला आणि त्यांनी पाचव्या दलाईलामाला
१६४५ साली सर्व तिबेटचा राजा केले शेवटी १७२०
मध्ये चीनने हा देश जिंकून तेथें चिनी अंथन लोकांच्या
देखरेखांखाली दलाईलामाचें राज्य स्थापिलें.

१८७२ नंतर ब्रिटिश व रशियन राष्ट्रांमध्ये तिबेटात
व्यापार करण्यासंबंधी चढाओढ सुरू झाली व या चढाओढीत
दलाईलामानें ब्रिटिशशाही असमाधानकारक वर्तन केलें व
सत्तेचेवटी त्याचा परिणाम असा झाला की, दलाईलामास
तेथून पळ फाडारा लागून ब्रिटिशशाही व्यापारी तह करावा
सगला. ह्यानंतर १९०७ मध्ये ऑरेंजोराशियन कॅन्व्हे-
न्शनने अधिराज्य कबूल करून, १९०८ साली दलाई-
लामाला पुन्हा राज्य परत केलें पण लवकरच चीनशी त्याचें
न जमून त्याला पदच्युत करण्यांत आलें, परंतु ब्रिटि-
शांच्या मदतीने तो १९१२ त पुन्हा परत आला.

तिबेटचा रशियाशी संबंध — तिबेटमध्ये इंग्लंडपेक्षा रशि-
याचा हात अधिक शिरकला आहे आणि याचें कारण रशि-
याची कूटिल नीति आणि इंग्लंडचा साहसूदपणा ही होत,
असें कावगुची समजतो. शिवाय तिबेटी लोकांस राष्ट्र-
हिताची फारशी चाड नाही आणि रशियानें आपल्याकडे
लोक वळवून घेण्यासाठी तिबेटी अधिकाऱ्यांमध्ये बराच
सुवर्णप्रयोग केला आहे. रशियानें सुतोपात आणि सैवरी-
यात जरी शीक संप्रदाय वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे
तरी सुरियात नांवाच्या एका मंगोली जातीशी त्याचें वर्तन
अगदी निराळें आहे. सुरियात हा राष्ट्र पूर्वी चीनचें मांड-
लिक होतें पण तें आता रशियाचें मांडलिक झालें आहे
यांच्यामध्ये सिक्ता संप्रदायाचा प्रसार न करता उलट
याच्या बौद्ध संप्रदायासच उत्तेजन देण्याचें रशियानें ठर-
विलें आणि त्यास आपले मठ बांधण्यासाठी देणग्याहि
देण्याचें सुरू केलें आहे, शिवाय शेकडों विद्यार्थी ल्हासा व
इतर तिबेटी विद्यापीठांच्या ठिकाणी पाठविणें सुरू केलें आहे
अशापैकी डोने नांवाचा एक विद्यार्थी सध्याच्या दलाई
लामाचा (त्याच्या अल्पवयांत) शिक्षक बनला होता त्याला
रसानी केन्वो म्हणजे लामाप्रयशिक्षक असा किताब मिळाला
या रसानी केन्वोस रशियाने काही काम सांगितलें असावें
रशियांत खेप करून पुन्हा परत आला तेव्हा यानें
रशियातून पुष्कळ सोने व उत्तम विशा आपून लोकांस

वाटण्या आणि रशामुळे लोकांस तो अत्यंत प्रिय होऊन
गेला आणि अशामुळे त्याने बघून लोकांत फार वाढलें

तिबेटमध्ये पूर्वी एका भविष्यवाचाने असें भविष्य करून
देविलें होतें की, कांठारच्या उत्तरभागाकडून एक मलाख
राजा येईल आणि तो धर्मजागृति करील व देशांत दैवीय-
मान स्वरूप देईल या सर्वत्र पसरलेल्या भविष्याचा रशियानें
फायदा घेतला त्या राजाची राजधानी कांठारच्या उत्तरेत
चांग शंमल येथें असेल, आणि त्या राजाचें नांव जेनांग
खापा असें असेल असेंहि भविष्य होतें

रसानी केन्वोने या समजुतीचा फायदा करून घेतला तो
येणेंप्रमाणे—त्याने एक ग्रंथ लिहिला, त्यात असें सांगितलें की,
चांग शमल याचा अर्थ रशिया आणि रशियाचा द्वार
हा केत्सांग खाजाबाब अवतार आहे आणि ही गोष्ट
लोकांच्या मनावर त्याने इतकी पटविली की हिच्या स य-
त्नाविपर्यायी नो शका येईल तो पाखंडी आणि बौद्ध संप्रदा-
याचा घातू आहे असें लोकांस वाटावें

आधुनिक राजकारण — सन १९१० मधील फेब्रु-
वारी महिन्यात जनरल चनलिंगच्या अधिपत्याखाली
चीनच्या सैन्याने तिबेटवर स्वारी केली तिबेटचा दलाई
लामा हा तिबेटमधून पळून गाऊन दार्जिलिंग येथें आश्र-
याथें राहिला व चानने तिबेटवर आपली सत्ता स्थापन
केली दलाईलामानें ब्रिटिश सरकारला विनोति करून या
बाबतीत चीनची कानड्याडणी करावयास सांगितलें पण
ब्रिटिश सरकारने तसें करण्याचें नाकारलें पण त्याबरोबरच
१९०९ साली जो चीन व इंग्लंडमध्ये तह झाला होता त्या
तहाप्रमाणें नेपाल-भूतान व सिक्किम यांच्या सरहद्दीला कोण-
ताहि उपसर्ग पोहोचता कामा नये असें चीन सरकारला
कळविलें अशा शर्तीने तिबेटवर चीनचें बचैव प्रस्थापित
झालें परंतु पण हें बचैव कार वेळ टिकलें नाही १९११ साली
नेओएई फेग या तिबेटमधील शेवटूयन प्रांताच्या जुभेदाराचा
खून झाल्यावर लगेच तिबेटने चीनच्या सत्तेला झुगारून
दिलें तिबेटने अशा शर्तीने सत्ता झुगारून दिलेली पहाताच
ल्हासा येथें चीनचें लष्कर होतें त्याने ल्हासामध्ये तिबेटियन
लोकांचा छळ करण्यास व त्यांच्या घरादारांची लुटालूट कर-
ण्यास सुरवात केली पण तिबेटमधील दलाईलामानें आपलें

करावा लागला अशा रीतीने चीनने तिबेटवर स्वारी करणे म्हणजे १९०६ सालच्या तहाच्या अटीविरुद्ध जाणे होय असे प्रेडव्हिटनचे म्हणणे होते, व तिबेटवरील चीनचे स्वामित्व जरी प्रेडव्हिटनला मान्य होते तरी चीनने शास्त्रीच्या जोरावर तिबेटवर वचरेच स्थापित करणे प्रेडव्हिटनला पसंत नव्हते त्यामुळे तिबेटचा दर्जा कोणता आहे हे ठरविण्यासंबंधी वाटाघाट करण्याकरता चीनच्या वाकिंलाशी प्रेडव्हिटनने बोलणे सुरू केले पण तिबेटवर आपले स्वामित्व अखंडता-कारणाने त्याच्याविरुद्ध बंड करणाऱ्या लोकांचा मोड करणे हे आपले कर्तव्य आहे व १९०६ च्या तिबेट व चीनच्या तहानुसार तिबेटमधील व्यापारी ठिकाणे व दखनवटणाचे मार्ग यांचे रक्षण करणे चीन सरकारला आवश्यक आहे असे चीन सरकारने प्रेडव्हिटनला कळविले त्यामुळे वाटाघाट थांबली, चीनने आपले सैन्य तिबेटवर पाठविले पण तिबेटने चीनचा पराजय करून चिनी सैन्याला तिबेटमधून हुसकावून लावले अशी स्थिती पाहताच चीनचे डोळे उघडले व चीनने तिबेटशी तहाने बोलणे सुरू केले प्रेडव्हिटनने हि वाटाघाटीसंबंधाने आपली समिती प्रदर्शित केली व अशा रीतीने सिमा यांचे प्रेडव्हिटन, चीन व तिबेट या राष्ट्रांचे प्रतिनिधी जमून वाटाघाटीला सुरवात झाली

पण या वाटाघाटीत काहीच निष्पन्न झाले नाही. तिबेटवर आपले स्वामित्व असावे, तिबेटच्या अंतर्गत कारभारात आपण हात घालणार नाही असे चीनचे म्हणणे होते, तर याच्या उलट आपल्याला पूर्ण स्वातंत्र्य मिळालेच पाहिजे असे तिबेटचे म्हणणे होते. प्रेडव्हिटनने निराळाच मार्ग सुचविला. तिबेटचे वाळा तिबेट व अंतर्निबेट असे दोन भाग पाडून अंतर्निबेट हे पूर्णपणे स्वतंत्र असावे व गाल तिबेटच्या भागावर चीनचे स्वामित्व असावे अशी तक्कैज प्रेडव्हिटनने सुचविली पण चीनला हे कबूल नव्हते त्यामुळे या वाटाघाटीचा काहीच परिणाम झाला नाही तिबेटवर पुन्हा सैन्य पाठवण्याचे चीन सरकारने ठरविले पण शेच्युएन प्रांताच्या सरहद्दीवर मान चीनने आपली कौज अटयत ठेवली १९१७ च्या जुलै महिन्यात चामलोजबळ दोन युद्धांना चीनच्या सैन्याने पकडल्यामुळे चीन व तिबेट सरकारमध्ये पुन्हा बेवनाव उत्पन्न झाला. यासंबंधी वाटाघाट करून हे भांडण मिटविण्यासाठी कलॉगच्या लामाने चीनला विनंती केली पण चीनने त्या विनंतीचा अन्वेष केला व शेच्युएन प्रांताच्या सरहद्दीवरील चिनी सैन्याच्या सेनापतीने चीन सरकारला न कळवित तिबेटशी लढाई आरंभिली पण या लढाईत चीनच्या सैन्याचा पराभव झाला. चामडो येथील चिनी लष्कराला तिबेटने शरण यावयास भाग पाडले, व यागस्ती नदीच्या तीरापर्यंतचा सर्व सुखल तिबेटने आपल्या ताब्यात घेतला. अशी विकट परिस्थिती उत्पन्न झाल्यामुळे चीनने तिबेटशी सहावी वाटाघाट करण्याचे ठरविले चामडो येथे तहाची वाटाघाट करण्याकरता

प्रेडव्हिटन, तिबेट व चीन या राष्ट्रांचे प्रतिनिधी जमले. पण यून व शेच्युएन येथील क्षत्रपांनी चीनची सत्ता गुगारून दिल्यामुळे मध्य व नवीन भागवड उपास्थित झाली; व त्याच प्रमाणे वाढतिबेटची सरहद्द ठरवण्याच्या बाबतीतहि चीन व तिबेटचे ऐकमश्य होईना, त्यामुळे ही वाटाघाट फुकटच गेली.

युरोपियन लोकांच्या तिबेटाकडे सन १९२० पासून कित्येक सफरी झाल्या आहेत. १९०४ साली ब्रिटिशानी तिबेटवर केलेल्या मोहिमेपासून चीन, तिबेट व प्रेडव्हिटन यांमध्ये राजकीय लढा उत्पन्न झाला. शिक्षण, रेल्वे इत्यादि सुधारणेच्या व व्यापाराच्या गोष्टी आपल्या देशांत व्हाल्या अशी तिबेटी लोकांना इच्छा उत्पन्न झाली. चीन-तुर्कस्तानमधून १९२० साली बोरोखोव्हिक हेर तिबेटात येऊन पांचले होते. वरील दोन कारणांमुळे तिबेटने चीनच्या मध्यस्थीशिवाय स्वतंत्रपणे आपल्याशी तह करायची इंगडात पाळ घातली. निश्चित असा तह न करतो राजकीय गोष्टीबद्दल तडजोड करून, सिक्किम येथील अधिकाऱ्या डॉ. वॉलस बेल हा १९२२ सालच्या जानेवारीत इंग्लंडास परत गेला.

मानुष्यकशास्त्राबद्दल साहित्यी मिळविणे, तिबेट व इतर बौद्ध लोक यामध्ये मागभाव उत्पन्न करणे, बौद्ध विश्वविद्यालय स्थापणे आणि ल्हासा येथे एक कॅम्पस काढणे इत्यादि हेतूने प्रेरित होऊन ब्रिटिश धुधमिशन व डॉ. एस्. गोल्डने यांनी तिबेटात बरेच थर्म केले. ल्हासानजीकच्या मठातील काही भिक्खूंनी आपले वजन कमी होईल या भीतीने फार विरोध केला. बराल ब्रिटिश मिशनचा ल्हासा येथे प्रवेश होण्यास दलाई लामा व त्याचे मंत्रिमंडळ अनुकूल होते. डॉ. गोल्डने हा ल्हासा येथे १९२३ सालच्या आरंभी पांचला व तेथे त्यात महत्त्वाची माहिती मिळाली.

तिबेटी राक्षकारणात दोन प्रबल पक्ष आहेत. प्रथमनशील अशा पक्षाचे नेतृत्व दलाई लामाकडे असून त्यामधून सेनापति, सरदार लोक व सामान्य शेतकरी वर्ग यांचा पाठिंबा आहे. दुसरा पक्ष राष्ट्रीय मंडळ हा होय व त्यात ल्हासाजवळच्या तीन मोठ्या मठातील भिक्खूंचे प्रतिनिधी आहेत हे दोन्ही पक्ष सामर्थ्याने असून लोकमतनिदर्शक असे मुक्तीच नाहीत. तथापि 'भिक्खुपक्ष' हा मोठा जुलमी व पुराण मतवादी असा आहे ल्हासा व ब्रिगेमटिचीच्या दरम्यान तारारंगीची योजना करावी ही मोष्ट या पक्षास सन्मत नाही. दलाईलामाची मान फार चमत्कारिक स्थिती आहे. कारण नावाला मात्र सरकारी कारभार त्याच्या ताब्यात आहे पण वस्तुतः तो भिक्खूंच्याच आधीन आहे सध्याचा दलाई लामा हा परंपरेने शेराचा होय दलाई लामा निवर्तल्यावर भिक्खू-वर्ग एखाद्या अनेकास गादीवर बसवितात. तिबेटचे सर्व दलाई लामा जल्मायुगी ठरल्यामुळे भिक्खूंच्याच्या हाती बरीच सत्ता गेली होती परंतु सध्याचा दलाईलामा प्रबळ

असून मिर्झेनो सुमानीत नाही या भिन्न बॅंकेतून लेन्य आहे व ते बँकेचे प्रयत्न आहे. याचप्रमाणे याचे नावक सेनापतीच्या घोरजवळ तिथेदेखे मंडितव्य अवलंबन आहे. १७ वर्षांपूर्वी, दहाहिल्लामा हिंदुस्थानात पळून येईपर्यंत स्थाने मिनी लोकांस घोंघवून भरले होते.

नूतन संवसारांमधील ह्हासाचा सर्व कारभार दोन भिन्नच्या तात्कात तीन आठवड्यांपर्यंत देण्याची जी चपलकारेक पद्धत तिथेदेखत आहे तीचही मिर्झेची सत्ता पूर्वापर तसेच फेडरी आहे याची कल्पना होते. उपर्युक्त २१ दिवसात दलदलामा व त्याचे अधिकारक अधिकारकृत होऊन अर्धे व त्या काळात मिळुकराचे फावते. हे भिन्न कडे अधिकारवादी आहेत. त्यांचे कादाचा मरात परस्परविरोध येथेपाहून स्थानां अधिकारी स्मृति रहात नाही. हलक्या दमांचे भिन्न वाटमान्याचा धडा करतात. मठाची सांप्रदायिक स्थिति मान चांगली असते.

तिथेदेखत मुक्त गाह्यात. जुने कापडे येथे व त्यामुळे ह्या गुन्हाचे स्वल्प पाहून शिवा देण्यात येते. कोडे काढणे व देशविदेश करणे वगैरे शिवा दहाहिल्लामा रद्द केल्या आहेत. उगाछि कडके व ह्हापारी वगैरे शिवा आहेत. शिवा कमी काळाच्या वाचकांत सावळरपरीचा प्रकार तसेच चालू असतो. १९२३ साली 'पक्षीयांची कलक' असा एकच घोष ह्हासाच्या भिन्नानी केला होता व डॉ. गोवर्धन यांचे राक्षण त्या बद्दी दलदल कामाच्या पडाने केले.

१९२४ साली बॅंकेचे प्रवेशद्वारे तिथेदेखी नर्तक पाठवावे असे ठरले. त्यावेळी तिथेदेखत धार्मिक चळवळ व प्रयोग होईल असे सुचविण्यात आले होते.

१९२९ ते १९२४ च्या दरम्यान तिथेदेखत जनरल बॉन वेरिस यांचे पॅकिंग ते ह्हासापर्यंत याची प्रवाह केला. १९२४ फेब्रुवारी व मार्चमध्ये एक फ्रेंच विद्वान तिथेदेखत होता व तिन किथेक तिथेदेखी पुस्तक व जुने कापडपत्र गोळा केले तिथेदेखत एका एकांतच्या विविधीवद्दने १९२४ च्या हिंसाचारात सात दिवसी भिन्नक लढनास गेले होते एम्बेस्ट शिवराचे पकडे उपात आहे असा एका विप्रसर्गदर्भाचा वाच पाचारण करवावा असे होते.

सर चार्लस बेलहून " टिबेट पास्ट अँड प्रेसेंट " नावाक एक पुस्तक प्रसिद्ध झाले आहे. तिबेट व इंग्लंडचा प्रत्यक्ष व्यवहार असावा, तिथेदेखीच्या ह्हासा व्यापाराबद्दल असलेल्या दुष्टाप्रति शिवा असएव त्याच मानला जावा व मकातीबद्दल तिथेदेखी लोकांचे म्हणणे इंग्लंडने मान्य करावे असा सल्लोही तसेच राहत प्रतिपादन केले आहेत.

[संदर्भग्रंथः—रूपरुप ऑन ऑग्लो तिबेटन रिलिजन्स (१९१०), स्नेहहेलिव-ट्रेन्स हिमालय (१९१३), रेमीन्स करर-ऑन दि ईन्ड्स ऑफ दि वर्ल्ड (१९१७), दि चायना इयर बुक (१९१९), एन्सायक्लोपेडिया सिटानिका]

तिमोर—हे मलाया द्वीपसमूहातील 'सेतर सुन्दा' बेटांतील सर्वांत मोठे बेट आहे. या बेटाची सर्वसाधारण लांबी ६० मैल असून क्षेत्रफळ सुमारे १२५०० चौरस मैल आहे. या बेटाचा काही भाग डच लोकांकडे व काही पोर्तुगीज लोकांकडे आहे. उत्तरेकडील भागात कापालकी पर्वत आहे. ह्या पार कोरबी आहे. येथे कोळसा व पेट्रोलियम सांपडते. येथे पाऊस पडतो. येथे नाना प्रकारचे खनिज पदार्थ असले तरी ते योग्या प्रमाणात मिळतात. येथून चंदन व लठ्ठ बाहेर पाठविले जातात. येथील बहुतेक लोक पापुअन जातीचे आहेत अनेक मिश्र जातीचे लोकही येथे हद्दोस पडतात. येथील लोक मलाया व पापुअन भाषा बोलतात. येथे बहुतेक (१५२२) ख्रिस्त लोकांच्या आगोदर पोर्तुगीज लोक असे आले. १६१३ साली यांचे डच लोकांनी कुपांग पासून हाऊन लावले व १८ व्या शतकात या दोन्ही राष्ट्रात चकमकी सुरू होत्या. शेवटी स. १८५९ मध्ये याची सरहद्द ठरविण्यात आली. पुढे नवीन सह १८९३ च्या जुन महिन्यात लिखन येथे झाला. या सहान नवीन सरहद्दी ठरविण्यात आल्या.

पोर्तुगीज विओर.—यात पुत्तुकामिषण बेट असून या भागाचे क्षेत्रफळ सुमारे ४१५० चौरस मैल आहे. लोकसंख्या सुमारे ५० लक्ष आहे. उत्तर किनाऱ्यावर दिल्ली हे राज्यव्यवस्थेचे मुख्य ठिकाण आहे व मुख्य बसाहतीच्या बाबतात ३००० लोकवस्ती असून क्वचितच युरोपीयन आले. लडो मला मो हे शहर १८९९ सालापासून पोर्तुगीज तिमीरला राजकीयदृष्ट्या मोठे होते. ह्या येथून काही संस्था येते. येथून काफो व मेथ बाहेरगावे पाठवितात.

डच विओर.—या विमागाचे क्षेत्रफळ ५००० चौरस मैल आहे. या रेसीडेन्सीचे मुख्य शहर कुपांग हे आहे. शहराची लोकसंख्या ८००० आहे. येथून चंदन, लठ्ठ, गुरे, विनाग येथील कठिण कचरीची कळे वगैरे माल बाहेरगावी जातो. लोकसंख्या (१९०५) ३०८५००.

तिमोर लॅण्ड—तिमोरलॅण्ड हा मलाया द्वीपसमूहातील व आसू बेटाच्या नैऋत्येकडील बेटाचा एक समूह आहे. हा समूह डच लोकांनी आम्बोयचा रेसीडेन्सीमध्ये समाविष्ट केला असून या बेटाचे सारगट व सेरा असे दोन भिन्ने पाहले आहेत. यात अनेक लहान लहान बेटे येतात. सर्वात मोठ्या भागडेना बेटाचे क्षेत्रफळ सुमारे ११०० चौरस मैल असून बाकी भागाचे क्षेत्रफळ एकंदर १०० चौरस मैल आहे. येथील लोकसंख्या सुमारे १५००० आहे. येथील राजकीय लोक ६ कुटुंबांचा देखील डच आहेत. लोकांची कलाकृत्येबद्दल फार प्रसिद्ध आहे. शेवटी, दरवळ मासे पारणे, आणि गुरे बाहेर लोक निवाह करितात. येथून फक्त ८५०० पोर्तुगीज माल बाहेर जातो

तिरखेडी-मालपुरी जमीनदारी—जिल्हा : भंडारा. हो इस्टेट तिरवा तहशिलीत असून दोन जमीनदारा मिळून झाली आहे. तिरखेडीचे क्षेत्रफळ १५ चौरस मैल आहे. मालपुरीचे क्षेत्रफळ २१ चौरस मैल आहे. खेडी ७०. बहुतेक भाग जंगलाचा असून त्याचे उत्पन्नही चांगले आहे. मराठा सरकारशी : इमानपानाने : सामल्याधळ पांडू पोवार यास १८१५ साली या जमीनदारा मिळाल्या. हल्लीचा जमीनदार तुळशीराम म्हणू : आहे व तो तिरखेडी येथे राहतो. तिरखेडी गाव सालेकता स्टेशनहून ४ मैल लांब असून त्याची लोकसंख्या १८१५ आहे. तिरखेडी जमीनदारीचे उत्पन्न ३००० रुपये व डाकोळी १५० रुपये. मालपुरीचे उत्पन्न २००० रुपये व डाकोळी १५० रुपये आहे.

तिरगुळ—हे यजुर्वेदी, तैत्तिरीय आपस्तंब ब्राह्मण असून याची वस्ती मोगलाईत य महाराष्ट्रान (सोलापूर, नगर, पुणे, स. ठा. या जिल्ह्यात) विशेष आहे. यांचा मूळ देश तेलंगण (राममहेंद्री, मच्छलीपट्टण व महादेवपुर) असून हे अ. प. ला मूळदेश सोडून वर सांगितलेल्या भागांत पनरले. यांची मूळची भाषा तेलगु असून इकडे आल्यानंतर कानडी व कुणबाळ मराठी या भाषा यांनी उचलल्या. नातिनिर्णयायक प्राचीन ग्रंथांत तिरगुळ शब्द कनिष्ठश्रुति-दर्शक सांपडतो. पद्मपुराणांत " चौल त्रिगुळ सौपराः " यानां पंक्तिद्वयक ब्राह्मण म्हटले आहे. रा. रामबाडे यांच्या मतें, त्रिगुळ म्हणजेच (त्रिकूटक = त्रिगुळ = त्रिगुळ = तिरगुळ) हल्लीचे तिरगुळ असून ते (पद्मपुराणकारांच्या मतांने) दुष्टाचाराने ब्राह्मण असल्याने पंक्तिद्वयक होते. (भा. ई. सं. मं. इतिवृत्त, १८३६. पृ. २२)

हे लोक आपला मूळ देश सोडून इकडे आल्यानंतर त्यांची संख्या थोडी असल्यामुळे व बरोबर उपाध्याय वर्ग नसल्यामुळे इकडील ब्राह्मणांशी त्यांचा प्रथम अग्रगण्य-हार होत असावा. परंतु पुढे यांनी पानमळ्याचा धंदा उचलल्याने व खेड्यात राहून कुणव्याकडेच विशेष लक्ष दिल्यामुळे व हळू हळू आपल्या उपाध्यायास इकडे आणून त्याच्या कडून धार्मिक कुर्ये करविण्याचा परिपाट घातल्यामुळे इकडील ब्राह्मणवर्गांने त्यांना हलकें समजून पंक्तिवादा ठरविले असावे असे दिसते. महाराष्ट्रात यांची संख्या एकंदर महाराष्ट्र ब्राह्मणांत शेकडा पाचव्याह किमी असून मुख्य वस्ती मंगळूर, करकंब, निमगाव, च. होली, पंरिंचे वगैरे गांवी (ज्या ठिकाणी पानमळ्याला योग्य अशी जमीन आहे तेथे) आहे. यांना काही आक्षेपक लोक ते आपल्यांत गोलकाचा समावेश करून घेतात म्हणून 'मिश्र गोलक' (तीन गोलक) मानतात. परंतु ते म्हणजे चुकीचे असावे. रा. वडवळकर म्हणतात की अलीकडे कांही गोलक व तिरगुळाचे लेकवळेहि आपणांत तिरगुळ म्हणू लागले; त्यामुळे मूळच्या तिरगुळास हानि लक्षायांत येऊ लागले.

अलीकडे शंकराचार्यांनी (श्रीमंता व हंपी विरुपाक्ष) तिरगुळ हे पंक्तिगणन असल्याबद्दलचा आक्षेप काढिला आहेत. तसेच याच्यात अग्निहोत्रा व वैदिक कर्मे करणारी पराणी आहेत. कांही ठिकाणी यांच्या घराण्यांचा इतर ऋग्वेदी घराण्यांची शरीरसंवेध घडल्याचाहि उदाहरण आहेत. महाराष्ट्रातून मोगलाईत गेलेले हल्लीचे सुशिक्षित तिरगुळ येथील जुन्या तिरगुळांशी, हे ब्राह्मण नाहींत असे म्हणून पंक्तिगणनहार करीत नाहींत.

याच्यांत भंडारकर, नारकर, शेंदरकर, राडकर, कमठाण, तवडे, भर्मे, वडवळकर, कामडे, म्हात्रे, आणकळे, बिचिले, बावस वगैरे आडनावे आहेत. गावांस कर हा प्रत्यय लावून जमीन मराठी आडनावे वनतात तशी 'रन' हा प्रत्यय लावून यांची आडनावे वनली आहेत; उदा. वावांचे बावस; हंपीचे हंमस.

तिरगुळ या शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल अनेक तर्क आहेत. उदाहरणार्थ तेलंगणातील त्रिगळप्रांतावरून हे नांव पडले, एका ब्राह्मणांने प्रादग, क्षत्रिय व कुंभार खियाशी लग्न केल्यामुळे त्रिगळ या शब्दापासून हा शब्द निघाला; त्रिकूट पर्वतावरून हे नांव पडले; गॅस्टिडिअरमध्ये तिनगोल-तीन पिळ्या गोलक असलेले-अशी व्युत्पत्ति दिली आहे व पेशवाईतील पंढरपुरास पाठविलेल्या गरोदर विधवाची ही संतति होय अशी आख्यायिका म्हणून दिली आहे.

रा. वडवळकर म्हणतात की, तित्तिर पक्ष्याच्या रूपाने वेद मिळणारा तो तित्तिरगुळ उर्फ तिरगुळ होय शंकराचार्यांच्या आक्षेपांनंत त्रिगर्त, त्रिगुळ, त्रिगोल, त्रिगल, त्रिगड अशी नावे येतात. कानडीत तिव म्हणजे भटकणारा आणि गळू म्हणजे समुदाय असा अर्थ होतो. त्यावरून तिरगुळ म्हणजे भटक्या वर्ग होय अशीहि एक व्युत्पत्ति देण्यांत आली आहे. परंतु हे प्रादेशिक नाव असून त्रिगळ प्रांतावरून पडले असण्याचा बराच संभव दिसतो. चाकोशच्या व्युत्पत्तीस दिलेले आधार आम्हास पुरेसे वाटत नाहींत.

मोगलाईत चित्तापुरची नागम्मादेवी, यादगिरीचा व मैलारचा खंडोबा, बावगी व गिरीचा वालाजी हे यांचे कुलदेव असून यांच्यात मारद्वाभ, वरस, काश्यप, यादरायण, लुहित वगैरे गोत्रे आहेत. महाराष्ट्रांत हे उपरी असल्याने यांना ब्रूया, वतने किंवा जहागिरी नाहींत. मोगलाईतचे मात्र थोडी फार आहेत.

[संदर्भग्रंथ—सोलापूर ग्रंथालय : रा. ना. शेंदरकर; शि. ग. बावस व रा. दी. ना. वडवळकर यांनी पाठविलेली माहिती.]

तिरवा, त इ शी ल—संयुक्त प्रात फकावाद् जिल्ह्यातील ही एक दक्षिणेकडाल तहशील आहे. या तहशीलीत तिखा, सौरिख, सकनपूर अथि सहारावा हे परगणे आहेत. क्षेत्रफळ ३८० चौरस मैल. १९०१ साली लोकसंख्या १८००८६ होती. सहशिलीत २३६ खेडी असून तिरवा हे

मुख्य ठिकाण आहे साऱ्याचें उत्पन्न २५३००० व वराचें उत्पन्न ४५००० रुपये होतें (१९०३-४) याच सालांत वरील जमान १९७ चौरस मैल होती पैकीं १०१ चौरस मैल जमिनीला काढण्याचें पाणी दिलें होतें

गा व—संयुक्त प्रांत पश्चिमांत महाराष्ट्रांत तिरवा तालुक्याचें हें मुख्य ठिकाण आहे येथें एक सुंदर विष्णू मंदिर त्यात तिरव्याचा रागा राहतो यथोक्त एका राज्यांत शिवाजीराजवच एव सुंदर दयालय व तलाव बांधला आहे. या गावात २ शाळा आहेत

तिरहुत—हा पूर्वी बंगालचा जिल्हा होता १८७५ साली याच मुसकदूर व दमगा असे दोन जिल्हे केले

तिराचरी—पन्ना, जिह्वा कर्नाल वनोत्त तालुक्यांतिल हें गावगाव आहे याच ठिकाणी १९११ व १९१२ सालांत पृथ्वीराज चव्हाण व महमद पोरी यांच्यांत लढाया झाल्या इ स १७३९ त नांदीरगहा याच गावात उतरा व येथूनच महमदराहावर चालून गेला या खेप्यांत मोठी सराई आहे याच्या समोसताली असणारा तट अद्यापि उत्तम स्थितीत आहे

तिराह—बादल्य सरहद्दीवरून प्रताप हा एक राज्य व्यवस्था मसलेला होंगराळ प्रदेश आहे उन्हाळ्यांत ओवरीस ओक या प्रदेशांत येऊन राहतात येथील मूळचे राहणार ओक तिराह हें तिराही किंवा तामिकचे असून, विरोधाने यांनी यांना येथून हाकलून लाविले इ स १६२० मध्ये फावूनला मुसदर मोहयतखान यांनी ३०० हौसतसह ओवरीस या लोकांची कत्तल केली पुढें इ स १६५८ त बादराहावा फावून येथील दिवाण मीर याकूत यांनी या लोकांवर स्वारी करून त्यांची कत्तल केली इ स १८५७ त हे लोक राही धर्मसंघी वारणामुळें इमर्गशी साल रागले इति घाती याच्यावर काही ओक पाठवून यांचा पूर्ण यदोयस्त केला

तिरुक्लीफकुनरम् (किंवा पक्षितीर्थ)—मद्रास, विमल पन् जिह्वा व तालुक्यांत हें गाव आहे लोकसंख्या १९०१ साली ५७२८ होती या गांवाजवळ ५०० फूट उंच असणाऱ्या टेंकडीवर महादेवाचे देवालय आहे हें ठिकाण शेज म्हणून प्रसिद्ध आहे प्रायेक दिवशी दोन गव्हपशी या टेंकडावर येतात व देवाळ्यातील पुजारी त्यांनीं खीर भाज्यास घालतो या गावात असणा या तलावांत पक्ष्यांचें स्नान करण्यांत त्यात आहे त्यांत स्नान पक्ष्यांनीं सर्व प्रकारचे रोग घरे होतात अशी समजूत आहे उदार अस फरण्याच्या बाही सद्गुहस्यांनी या ठिकाणी यात्रेकरुकरिता कित्येक यंत्रसाल्या यांचित्या आहेत

तिरुक्लीफकुनर तालुका व गांव—मद्रास दक्षिण अर्काट जिह्वाच्या मध्यभागी असणारा हा एक तालुका आहे क्षेत्र फळ ५८४ चौरस मैल १९२१ साली लोकसंख्या ३२२३१५ होती या तालुक्यांत ३०० खेडीं असून तिरुक्लीफकुनर हें

मुख्य ठिकाण आहे १९०३-४ सालात सारास कर याचें उत्पन्न ५,८४,००० रुपये होतें या तालुक्यांतून पोन्नियार व गडीलम या दोन नद्या वाहतात तिरुक्लीफकुनर गावात दोन प्रसिद्ध देवळे आहेत यांतिल एक विष्णूचें व दुसरे महादेवाचें आहे १९०१ सालांत या गावाची लोकसंख्या ८,६१७ होती

तिरुक्ली—मद्रास मद्रास जिह्वातील रामनाद पोटा-विगावातील ही एक जमीनदारी तहसील आहे लोकसंख्या १९०१ साली १,९६,७६९ होती या तहसीलांत १५४ खेडीं असून आरुपूरोट्ट आणि पलियमपट्टी ही दोन मोठी गावे आहेत पैकीं आरुपूरोट्ट हें मुख्य ठिकाण आहे येथील मुख्य यद्दा म्हणजे माधामरहा कपडा विपणें हा होय

तिरुक्लीगोड, तालुका व गांव—मद्रास सांठम जिह्वाच्या कॉप-वर्त हा एक तालुका आहे क्षेत्रफळ ६१७ चौरस मैल लोकसंख्या (१९२१) ३३३३५२ या तालुक्यांत १६५ खेडीं असून तिरुक्लीगोड हें मुख्य ठिकाण आहे १९०३-४ साली सारास कर याचें उत्पन्न रुपये ४,८८००० होतें तिरुक्लीगोडगावची १९०१ साली लोकसंख्या ८,१९६ होती येथें असणाऱ्या दक्षयामुळें हें गाव प्रसिद्ध आहे व म्हणूनच दुसरी यात्राकरु यथें येतात

तिरुक्लीदूर—मद्रास जिह्वा तिनेवेली ध्रुविडुडु तालुका या जिह्वाच्यावर हें एक यात्रेनें प्रसिद्ध ठिकाण आहे या ठिकाणी एक मोठी नेमणूक असलेलें देवालय आहे या देवालयाला उप घुमट नावाची लोकानां कित्येक मैल अंतरा-वचून दिसतो उन्हाळ्यात राहण्यासाठी हें ठिकाण फार मजें दार आहे

तिरुक्ली, तहसील—मद्रास उत्तर अर्काट जिह्वा-तोल हा एक जमीनदारी तहसील आहे क्षेत्रफळ ४०१ चौरस मैल लोकसंख्या (१९०१) १७१,००५ तह-शिलीत ३२७ खेडीं असून तिरुक्ली हें मुख्य ठिकाण आहे

गांव—हें खेडें मद्रास जिल्हा, उत्तर अर्काट जिह्वातील कारवेलनवर जमीनदारीच्या जमानदारी (तिरुक्ली) तहसीलीचे मुख ठिकाण आहे लोकसंख्या (१९०१) ३९९५० यथें एका टेंकडीवर सुमंभूष्यस्वामीचें देवालय फार मह-रानें आहे

तिरुक्लीपुळी, तालुका व गांव—मद्रास, तलावर जिह्वातील जमनीकरील हा एक तालुका आहे क्षेत्रफळ ४८५ चौरस मैल लोकसंख्या १९२१ साली १९३३९८ होती यांत १०३ खेडीं असून तिरुक्लीपुळी हें मुख्य ठिकाण आहे १९०३-४ साली सारास कर याचें उत्पन्न ५,००,००० रुपये होतें

जमान व जमान हे खेपें फाट पिकतात

५९' २४' लोकसंख्या, १९०१) १५३८१. या गांवात अनेक प्रसिद्ध देवळे आहेत. येथील पितळेचा धंदा प्रसिद्ध आहे. लाकडावरचे कोरीव काम येथे बरेच चांगले होते. यात्रेचे हे प्रसिद्ध स्थान असून येथे एक प्रसिद्ध देवालय आहे या गावच्या आसपासचा प्रदेश कार पावेन मानला जातो. १८५० सालापर्यंत येथे कोणत्याही युरोपियनाचा प्रवेश झाला नव्हता. परंतु इली एलादा गोरा माप्पुन या आग्रात आल्या असता काही गवयवा होत नाहीं ज्या बोंगरावर हे गांव वसले आहे तो बोंगर मेरु पर्वताचा एक भाग आहे अशी दंतकथा आहे या पर्वतश्रेणीची सात मुख्य शिखरे असून प्रत्येकाला निरनिराळे नाव आहे आणि स्वतंत्र दंतकथा आहे. यापैकी 'शेषाचलम' असें एका शिखराचे नाव असून ते वायुदेवतेने गोराचे वादळ रुचून उडविल्यामुळे सध्या असलेल्या ठिकाणी ते खाली पडले अशी एक दंतकथा आहे या शिखरानजिकच विष्णूचे प्रचंड देवालय असून युरोपियन लोकांस देवळांत प्रवेश करण्यास मनाई आहे. इमारतीचे नट्टावाम अगर कलाकृतीचे काम विशेष वाखाणण्यासारखे नाहीं तथापि आतील श्री विष्णूची चतुर्भुज मूर्ति पाहण्यालायक आहे तो पायाग्राची असून, ५ फूट उंच आहे. मुर्तीच्या तीन हातात शंख, चक्र, आणि पद्म अशी आयुधे असून चौथा हात पर्वतशिखर दर्शवितो. या देवाची १००८ निरनिराळी नावे असून त्यापैकी, 'श्रीनिवास' आणि 'व्यंकटाचलपति' अशी दोन नावे सर्वसाधारणपणे प्रचारात आहेत. दक्षिण आणि उत्तर हिंदुस्थानातील यात्रेकरू या मूर्तीस बालागोवी मूर्ति या नावाने संबोधितात. पुष्कळ भाविक यात्रेकरू धाविष्णूस आभारानून बरे व्हावे अगर पुत्रप्राप्ति श्वाची स्मरण नक्क करतात.

तिरुप्पुर, त ह ही लवगां न-मद्रास, मदुरा जिल्ह्यातील रामनाद पोटाविमार्गात असणारी, शिवगंगा नमीनदारीची ही तहशील आहे. लोकसंख्या (१९०१) २०३०३६ या तहशीलीत खेडी ३६६ असून तिरुप्पुर (वस्ती १८८१) च कारीकुंदी ही दोन गावे आहेत. पैकी पहिले गाव मुख्य आहे. येथे पितळेची भांडी तयार होतात.

तिरुप्पुर, तालुका व गा-मद्रास, सालेम जिल्ह्यातील हा एक तालुका आहे. क्षेत्रफळ ५३१ चौरस मैल याची लोकसंख्या १९०१ साली २०५८६ होती. यात ३२३ खेडी असून तिरुप्पुर व शानीयवाडी ही दोन गावे आहेत पैकी तिरुप्पुर हे मुख्य ठिकाण असून लोकसंख्या १८८८१ आहे. १९०३-४ साली घान्याचे उत्पन्न २,००,००० रुपये होते.

तिरुप्पुरम-मद्रास, जिल्हा मदुरा. रामनाद पोटाविमार्गातील शिवगंगा नमीनदारीची नमीनदारी तहशील. हिची लोकसंख्या (१९०१) २९,२६१ या तहशिलीत १६ खेडी असून तिरुप्पुरम हे मुख्य ठिकाण आहे.

तिरुमकूदल-नरसीपूर-हेडर संस्थान, हेडर जिल्ह्याच्या मध्यभागी असणारा हा एक तालुका आहे क्षेत्र

फळ २२५ चौरस मैल. याची लोकसंख्या (१९०१) ८५६८०. यात बडूर, तिरुमकूदल, नरसीपूर, तलकाड आणि सोसले अशी चार मोठी गावे आहेत. पैकी तिरुमकूदल नरसीपूर हे मुख्य ठिकाण आहे. कावेरी नदी या तालुक्यांतून वाहते. १९०३-०४ सालात नमीनीच्या घान्याचे उत्पन्न १,४५००० रुपये होते.

तिरुमंगल आळवार-हा शेषटचा आळवार (पहा) होय. याने वैष्णवप्रवर्गातील ४९०० श्लोकांपैकी १३९१ श्लोकरचना केली आहे हा तेगावर गित्यातील कुंठूर येथे जन्मला हा गांवाचा कळार असून एका लहानशा प्रागाचा कारभार पाहून छेडाक्या धंदा करीत असे एका वेळी त्याने एका ब्राह्मणाचे वहाड छेडले. तेव्हा त्यास पधात्ताप होऊन तेथेच त्याने त्या ब्राह्मणापासून "नारायण" मंत्र घेतला. नंतर तो शीर्षयात्रा करून श्रीरंगम येथे येऊन राहिला त्याने वेणापट्टम येथील बौद्धस्थान छेडून श्रीरंगम येथील देवळाचा ओर्णोदार केला, व त्याने सन्माळवार याच्या तिळकयमोळी भयान्ते कविक पटण होईल अशी तजवीज घेऊन श्रीरंगम येथील देवळाच्या वर्णनात (कोडीसो लुड्ड) या नावाचा एक रस्ता असल्याचा उल्लेख आहे. वैष्णव लोक आचार्यारोषा आळवारास जास्त पूज्य मानतात पहिला आचार्य नाथमुनी हा आळवारांतल ३४ वी वर्षांनी झाला असावा, (यिशाप काळवेले म्हणतो की, हा रामानुजाचा शिष्य असावा पण रामानुजाचा गुरु तिरुकोटियारमची हा तिरुमंगळची आपल्या काम्यात स्तुति करतो.) (श्रीरंगम येथील देवाळाच्या वर्णनात राजमहेंद्र राजाच्या रस्त्याचे नाव तिरुमंगळ याच्या रस्त्याच्या आधी ठेवल्यामुळेचा उल्लेख आहे हा राजा इ. स. १०५२ त होता यावरून योगिनाथराव हे तिरुमंगळचा फाल इ. स. १०५० च्या मंतरचा असावा असे मानतात).

नाथमुनीचा फाल इ. स. १० वें शतक हा होय; व तो ३४० वर्षे योगवधार्थी होता असा उल्लेख आहे. हा त्याच्या पूर्वी होऊन गेला अकराव्या शतकात याच्या काव्या(तिरुनेट्टुद्रुहम्)चे पटण करण्याची व्यवस्था चोल-केरल राजांचे केल्याचा उल्लेख सापडतो. याच्या काव्यात कोट्टम्ब नावाचा चोल राजा व कांचीचा राजा परमेश्वर विष्णगर (पल्लव) यांचे वर्णन आहे. हा पल्लव राजा परमेश्वरयमो (दुसरा) असावा असे डॉ. ह्युट्टर यांचे मत आहे. यावरून कृष्णमर्त्यगार यानी अनुमान काढिले आहे की, तिरुमंगळ याचा फाल इ. स. ८००-८५० हा असावा. याचा ज्ञानसंभर या शेषावरोध वाद झाल्याची दंतकथा आहे.

तिरुमंगलम तालुका-मद्रास, जिल्हा मदुरा. मदुरा पोटाविमार्गातील पथिमेकडील हा तालुका आहे. क्षेत्रफळ ७४५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) ३१९००० यात २७६ खेडी असून तिरुमंगलम हे मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-४ साली सारा व कर यांचे उत्पन्न ४५०००० रुपये होते.

मुख्य गाव तिरुमलमल् लोकसंख्या (१९०१) ८८९४ येथील हवेमुळें दम्भाचा विकार नाहीसा होतो असं म्हणतात

तिरुमल—मद्रास, उत्तरअर्काट जिल्ह्यातील चदगिरी तालुक्यांत या गावाच्या २५०० फूट उंच अशा एका पवित्र टेकडीवर विष्णूचें अतिशय पवित्र देवालय आहे हें देवालय पूर्वा इतकें पवित्र मानीत की, सुमुलमान व ख्रिस्ती लोकानां या टेकडीवर देखील चढू देत नसत १८७० सालापासून युरोपीयन मॅजिस्ट्रेट व पोलिस अधिवारी मज प्रसंगीपात कामासाठी वर जातात असें नरी आहे तरी आजपावेतो कोणत्याहि युरोपीयनला देवालयाला यात यक दिलें नाही हिंदुस्थानच्या सर्व भागांतून ह्मारां लोक देवग्या येऊन या ठिकाणी येतात १८४३ पर्यंत हें इंग्लिशारा शाब्दात असून त्याचें वार्षिक उत्पन्न २ लक्ष रुपये होतें इतकें हें महाराष्ट्या ताब्यात असून उत्पन्नहि कमा झालें आहे याच टेकडीवर पवित्र व अतिशय मनोहर अशी पुष्कळशी स्नानास योग्य अशी कुत्रे आहेत

तिरुगंडी—मद्रास, गिरिजा नलवार एनांद तालुक्यातील हें एक गाव आहे लोकसंख्या (१९१०) २५१०० असून ह गांव हेपुटी तहशिलदार व सभमंत्रिटेटचें शुद्ध ठिकाण आहे येथें मासे, नारळ व खुपाऱ्याचा व्यापार चालतो.

तिरुवन्नमले, तालुका—मद्रास दक्षिण अर्काट जिल्ह्यातील वायव्येकडील हा सर्वांत मोठा तालुका आहे क्षेत्रफळ १००९ चौरस मैल लोकसंख्या (१९२१) ३,०५,२१७. यात ४०० खेडी असून तिरुवन्नमले हें मुख्य ठिकाण आहे यातील जंगलांत चदन, साग व इमारतीचें लाकूड बरेंच आहे

या व—मद्रास, दक्षिणअर्काट जिल्ह्यातील तिरुवन्नमले तालुक्याचें हें पाव मुख्य ठिकाण आहे येथील लोकसंख्या (१९२१) २१९१३ असून या गावाच्या नांवाचा अर्थ 'पवित्र अग्नीची टेकडी' असा आहे य याबद्दल एक दंतकथाहि सांगतात कर्नाटकच्या मुद्रांत या गावाचा वराच सवष आला आहे व त्यामुळें याचा ऐतिहासिकदृष्ट्या बरेंच महत्त्व आहे गावात चांगल्या पाण्याचा वराच शुद्धवा आहे

तिरुचल्लुम—मद्रास, त्रावणकोर सध्यातील नेव्यासिकर तालुक्यांत या गावाचें खेडें व देवालय आहे येथें असणारे विष्णूचें देवालय फार पवित्र व अतिशय जुने आहे

तिरुचल्लूर, तालुका—मद्रास, पिंगलपट जिल्ह्यातील वायव्येकडील तालुका क्षेत्रफळ ७८४ चौ मैल लोकसंख्या १९२१ साली २,०७,१९९ होती या तालुक्यात ४६४ खेडी असून तिरुचल्लूर हें मुख्य ठिकाण आहे १९-३-४ साली सारा व कर यांचें उत्पन्न ४३२००० रुपये होतें. कोरसल्ल्यार, मारनी, कूळम या नद्यांचें पाणी या तालुक्यातील जमिनीला पुरविलें आतें

गां व—तिरुचल्लूर तालुक्याचें हें मुख्य ठिकाण असून येथें असणाऱ्या अक्षोविल्लु मठामुळें या गावाचें

महत्त्व फार आहे यांत एक महादेवाचें व तीन विष्णूची अशी चार देवळें आहेत महादेवाच्या समोवताली असणाऱ्या आवाचीची छावी १४० फूट व रुंदी १०३ फूट आहे ज्या ठिकाणी हें देवालय आहे त्याच ठिकाणी पूर्वी विक्तावरण नांवाचें अरण्य होतें

तिरुच्चादी—मद्रास, तमिळनाडू जिल्ह्या व तालुका रामभंयें हें गाव आहे याची लोकसंख्या १९०१ साली ७८२१ होती १८९० सालपर्यंत हें गांव त्याच नांवाच्या तालुक्याचें मुख्य ठिकाण होतें या गावाला तिरुचेयार म्हणजे 'पांच पवित्र नद्या' असेंहि म्हणतात याचें कारण असें की कोलेरन, कावेरी, कोमुद्री, वेसर आणि वेसर या पाच नद्या या गावापासून व मेल अंतरावर एकमेकांना समांतर वाहतात कावेरी नदीच्या दक्षिण तीरावरून पाहिलें म्हणजे येथील देवालयाला देखावा जवळ जवळ कार्यातील देवालाच्या देखाव्याप्रमाणेंच दिसतो येथें असणाऱ्या ७ देवालयांना सप्तस्वलयम् असें म्हणतात यथे दरवर्षी भरणाऱ्या जागी काजेंत सर्व देवालयातील देव या मुख्य देवळातील देवाच्या भेटीला आणतात गावात एक सस्कृत, वेदिकपाठशाळा व इंग्लिश हायस्कूल आहे येथी सस्कृत हायस्कूल लोकलबागें चालवितें व याचीबी दोन देशी सध्दहस्य चालवितात

तिरुडडमचूर—मद्रास, तमिळनाडू जिल्ह्यातील कुमकोणम् तालुक्यांत हें एक गांव आहे लोकसंख्या १९०१ साली ११२३७ होती या गावात महादेवाचें फार जुने देवालय आहे हें गांव हेपुटी तहशिलदाराचें मुख्य ठिकाण आहे

तिरुचल्लूर—मद्रास, तमिळनाडू जिल्ह्यातील नेमापट्ट तालुक्यांत हें एक गांव आहे लोकसंख्या १९०१ साली १५४३६ होती या गावात एक मोठा तलाव असून त्याच्या पूर्वेकडल किनाऱ्यावर अजनेथराच प्रसिद्ध देवालय आहे यथे दरवर्षी मोठी यात्रा भरते या दशाब्दात चोल, (राजराज रामेंद्र) आणि पाण्ड्य या राजवठांच्याने लेख आहेत या गावात एक हायस्कूल व एक ताडुळाचा वखार आहे

तिरुच्चादलै—मद्रास मद्रा जिल्ह्याच्या रामनाद पाटविभागात ही एक जमीनदारी तहशील आहे लोकसंख्या १९०१ साली १५५६४३ होती या तहशिलीत ८०९ खेडी असून देवकोडी हें एक बरेंच मोठें गाव आहे तिरुच्चादलै हें मुख्य ठिकाण आहे मुख्य लोकवस्ती कलन सरवन, अणमुदेप्पानयालोकाची आहे वरतु याच्यापेक्षाहि जास्त व वजनदार लोक म्हणून नातुकोट्टेचेरी हे होत व हे लोक सावकारीचा धंदा फार मोठ्या प्रमाणावर करतात

तिरुचुर तहशील—मद्रास, कुण्ण जिल्ह्यातील १ एक जमीनदारी तहशील आहे क्षेत्रफळ ३३८ चौरा १९०१ साली लोकसंख्या ६२२१९ होती या

८८ रोटी असून तिळवुर हें मुख्य टिकाण आहे. १९०३-०४ सालांत सारा व कर यांचें उत्पन्न ३६००० होते.

तिरुक्कान संवंदर—दक्षिण हिंदुस्थानात शैव समाजात तिरुक्कानसंवंदर यांचे नांव फार पूज्य मानितात. सर्व शैव विशेषतः अनायास शैवसमाज त्यांच्या फार प्रेष्ठ व त्यांच्या प्रेमाच्या वेदतुल्य समजतात.

सामिळ प्रभांत त्याला धर्माचार्य मानिले असून, त्याची पुढाई देवालावातून करण्यांत येते व त्याच्या चरित्रावर नाटकांहि झाली आहेत, प्रयकार प्रयारंमारांयला नमन करतात. हा कवि होता. याचें चरित्र पेरियपुराणात आले आहे. चिंदवर राहूमागवळील शिवाली (काली) या गावी ह्या जन्मला. याचें गोत्र कोंडिण्य, बापाचें नांव शिवपादहृदय व आईचें भगवती. याचें पाहिलें नांव आलुदेव पिळै परंतु देवीनें याला प्रत्यक्ष दूध पाजल्यानें तिरुक्कानसंवंदर (ज्ञाना-मुळ देवाची उपाचा संवंध आला तो) हें नवीन नांव मिळाले. या पुढे तो कविता करूं लागला. यान मद्रुरच्या कून पांडुरामाच्या जैन धर्म सोडून पुन्हा सनातनधर्माकडे वळविले. नंतर यानें सर्व सामिळ प्रांतांत हिंदून आख्या शैव पंथाचा प्रचार केला व शीठ धर्माचा पाडाव केला. याचें लग्न झाल्यावर मंडपात एक देवी अग्नि उपासनाला व तेथेंच हीं वधुवरें व सर्व अनुषंगें स्वर्गास गेलीं. यावरून लग्नमंडप घेऊन त्यात हीं सर्व जळाळीं असें दिसतें.

कून पांडुरामाचा काळ काळवेल यानें स. १२९२ हा दिला आहे. कून म्हणजेच सुंदर पाण्डव व माकां पोलाचा वेदर बंडी होय असें काळवेल म्हणतो. नेरुनच्या सनं कून हा अकराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाला. पां. सुंदरम पिळै याच्या मतें प्राचीन काळाचा नाश होऊन नूतन काळ-पल्लव बंध बनत असतां तिरुक्कान झाला (५-६ वे शतक), कून पाण्डुरामाच्या वेळीं गव्हे, कारण नवव्या शतकातील एका काव्यांत त्याचा उल्लेख स्पष्ट आहे.

आद्य ईश्वराचार्यांच्या सौंदर्यलहरींतलें त्रिविध शिष्ट म्हणजे तिरुव होय. भक्तविलास, शिवमुक्कं, शिवानन्द-लहरी (आचार्यांची) या काव्यांतहि त्याचा उल्लेख आहे. यावरून आचार्यांच्या पूर्वी हा होऊन गेला; म्हणजे ३ व्या शतकाच्या आधीं झाला.

तिरोडा, त ह शील—जिल्हा मंडारा. मंडारा जिल्ह्यातील ही उत्तरेकडची तहशील आहे. उ. अ. २१°१०' ते २१° ४७' व प. रे ७९° ४३' ते ८०° ४०. याच्या दक्षिणेस मंडारा तहशील. उत्तरेस बालाघाट जिल्हा पूर्वेस नांदगाव, दक्षिणेस साकोली तहशील. क्षेत्रफळ १३२८ चौरस मैल. या तहशीलांत १३ जमीनदात्या असून त्यांचें क्षेत्रफळ ७२० चौरस मैल आहे. लोकसंख्या (१९०१) २९१५१४. जमीनशरीतीत एकंदर लोकसंख्या १६०५०० मालगुजारी जमीनीपैकी ७६ चौरस मैल सरकारी जंगल आहे. जमीनदारीत १६४ चौरस मैल जंगल आहे. १९०५-०६ साली लागवडीसाठी जमीन ३६८००० एकर होती या ७६ शिल्लकीत मुख्य पीक म्हणजे म्हणजे भात हें होय. इतर पीकें अंबक, हरबरा भांगि डाळीचीं पीकें हीं होत.

या व —जिल्हा मंडारा. ह तिरोडा तहशीलीचें मुख्य टिकाण असून बंगाल-नागपूर रेल्वेचें एक स्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९०१) ३६००. स्टेशनपासून हे खेडेंगाव एक मैल असून नवीन वस्ती स्टेशनाच्या आसपास होत आहे. यर रविचारी येथें ताडुळाचा मोठा बाजार भरतो.

तिलकवाडा—वडोद्याच्या तिलकवाडा पोडभागचें (मुंबई ६.) मुख्य टिकाण. येथें सरकारी कचेऱ्या, पोलिस ठाणें, धर्मशाळा, शिक्षणाकरिता गुजराभी शाळा आहेत. मणिनागेश्वर, सप्तमातुका व तिलकेश्वर यांची देवळे मुख्य समजतात. धान्याच्या व्यापार बराच चालतो.

तिलिन—वरचा प्रकरेश. पकोक्कू जिल्ह्यातील ही एक पश्चिमेकडील टाऊनीशप आहे. क्षेत्रफळ ४८८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) १२१८१ येथें फक्त ताडुळाचेंच पीक आहे. १९०३-०४ साली वहाँत जमीन ६ चौ. मै. असून सारा व कर यांचें उत्पन्न २७००० रुपये होत.

तिळिचेरी गांव—हें गाव, मद्रास, जिल्हा मलबार, कोटपम् तालुक्याचें मुख्य टिकाण आहे. पूर्वी हें गाव मद्रासच्या मद्रास, परंतु स. १७०० मध्ये इंग्लिशांनी या गावात बजार घातल्यापासून फार प्रसिद्धीस आलें आहे. इल्ली हें मलबारच्या वेदरात तिरुच्या नगरचें वेदर असून १९०३-४ मध्ये यात येणाऱ्या मालाची किंमत ४ लक्ष रुपये होती, व यातून माहेर जाणाऱ्या मालाची किंमत १०३

गां व.—संयुक्त प्रांत, मिर्झा साहायगानपुर, तिरुहर तहशिलीचे हे गांव मुख्य ठिकाण आहे. हे गांव अक्षवल्क्या वेळेस वसले असे म्हणतात. १८५७ सालच्या बंडात येथील काही मुख्य म्हुत्तमानांनी देगा केण्यावरून त्यांची मालमत्ता सरकारने जप्त केली. त्यावेळेस तिरुहर हे अगदीच कमी महत्त्वाचे होते. हे गांव घटुप्य व बाण यांच्याविषयी फार प्रसिद्ध होते. गूळ, गळिताची पाने व खाद्य पान्ये यांचा व्यापार चालतो. येथे १ शाळा आहेत.

तिस्ता नदी—ही तिलेटमध्ये कटापू छोटोवरून निघाली आहे. उत्तर संगमण्यातून अभेद्यीकडे वहात आऊन ही नदी रंगपूर जिल्ह्यात प्रवह्युत्रा नदीला मिळते. हिचे संस्कृतांत 'तृष्णा' असे नाव आहे.

तीर्थगड—वस्तर संस्थानातील राजधानीपासून दक्षिणेत २५ मैलावर असलेले गांव. येथे प्राचीन सिंधपाचे अवशेष आणि बरीच सद्धान सद्धान शिवालये आहेत. येथे कुंधी नदीचा १०० फूट उंचीचा धबधबा आहे.

तीर्थंकर—तीर्थंकर म्हणजे अवतार म्हणून. एक व्यक्ति जे अनेक जन्म घेऊन प्रत्येक जन्मांत भूवत्सारी पुनराव सांगतील अर्था कथे करतो त्या प्रत्येक जन्मात अवतार अशी संज्ञा आहे. बोधीत तीर्थंकर म्हणजे एकाच आत्म्याचे किंवा परमात्म्याचे बोधीत अवतार म्हणून. बोधीत निरतिराते आत्मे आपापल्या आध्यात्मिक प्रवृत्तीसाठी अनेक योनि फिरत होते आणि वेगवेगळे कोणत्या तरी योनीत असता त्यांत श्रेष्ठ प्रकारचे ज्ञान होऊन त्यांनी तीर्थंकरास योग्य असे आचरण ठेवले आणि तीर्थंकर ही पदवी साजो वर्षांनी एकमेकांपासून दूर असलेल्या निरतिराळ्या काळी पावले. तीर्थंकरास योग्य आचार ठेवणे व पूर्णवास पावणे ही गोष्ट फार कठिण असल्यामुळे साजो योनी फिरतो फिरतो व आत्मविकासा पावतो पावतो कोणत्या तरी योनीत असतो लाखों वर्षांत एकाच ही गोष्ट शक्य होते. किती जीवांपैकी एक जीव तीर्थंकर होतो हे पहातयांचे शालास कोणत्याही काळातील कोटि कोट्यांवि मनुष्यादि प्राण्यांच्या योनी व्याख्यात आणि त्यांत विचारधर, देव, असुर, पशु, गैर्ब, कितर इत्यादिकांच्या योनींतील संपूर्ण लोकसंख्या मिळवावी व त्यास शेंकडों भयर लाखांनी गुणांचे (कारण एक तीर्थंकराचा काल संपून दुसऱ्या तीर्थंकराचा काल येईपर्यंत कोट्यांविचे जे जातत आणि त्या कालामध्ये एकच जीव अनेक लक्ष योनि हिटतो.) म्हणजे जो गुणाकार येईल त्यापैकी एकच व्याप्ती तीर्थंकरपदास पावली आहे. तीर्थंकरास म्हणजे अंतिम भेष्टव असल्यामुळे तीव्र व्यक्ति पुन्हा अवतरेल हे शक्यच नाही तर दुसरा कोणता तरी आत्मविकासाचे प्रयत्न करणारा आत्मा लक्षावधि वर्षांनी यश पावेल.

तीर्थंकर होणे शरीर कसातीची कठिण गोष्ट आहे तरी त्यामुळे आत्मविकासाचे पटपट करणे हे निश्चल नाही.

मोक्षप्राप्तीस तीर्थंकर आज पाहिले असे मुख्यच नाही. शिवाच मोक्षप्राप्तीस कारण होण्याद्वारे दाल किंवा तपश्चर्या वतली तरी उत्तममुक्तते जन्म, स्वर्गास जाणे व तेथे कांदी सत वगे रहाने ही मुक्ती प्राप्त होतातच. एवढेच नव्हे तर बुकलेल्या मार्गांनी तपश्चर्या केली तरी स्वर्गादि फळे मिळताच. वर्धमान महावीर हा त्याला ठाऊक असलेल्या जन्मांपैकी पहिल्या जन्मांत आदिनाथ ऋष्याचा नातु होता आणि त्याने आपल्याकडून आदिनाथाच्या तपश्चर्यासह तपश्चर्या होत नाही हे पाहून मुनिवत्सवा त्यास केला नाही तर आपण एखादे निराळे मत काही म्हणजे आपल्या आचार-भित्तयेचे समर्पण होईल असे म्हणून त्याने परिमार्जकांचा निराळा संघ स्थापन केला. तथापि खोट्या मताने का असेना परंतु तप केले म्हणून तो स्वर्गास जाऊन काही लक्ष वर्षे राहिला. कोटकांतील पुढील सत्रे तीर्थंकर क्षत्रियकुलांत उत्पन्न होतात. यापैकी वासुदेव्य, मल्लि, नेमि, पार्थ आणि वर्धमान हे एवढेच धर्म न स्वीकारता वाचनसुचारी राहून तपश्चर्या करून मोक्षास गेले आहेत. जीवोस तीर्थंकरांपैकी पहिले वृषभतीर्थंकर हे चौदावा मनु नाभिराज यांचे चिरंजीव होते. जैनधर्मात विविध महत्त्वाची व्यक्ति काय ती तीर्थंकरच होय. तीर्थंकर म्हणजे प्रभृतीपांचे प्रभृती. त्यांना मति, धृति, अश्रुति, मनः-पर्यय आणि केवलज्ञान अशी पाच ज्ञाने होतात. यापैकी पहिली तीन जन्मतःच असतात. बाकीची तीन क्रमाने होत आतात. क्षयिक केवलज्ञान ज्ञानानंतर बाकीची चार (ध्यायेपशमिक) ज्ञाने रचाना रहात नाहीत. तीर्थंकर धर्मांत आपल्यापासून मोक्षास जाईपर्यंत त्याचे पाच प्रकारचे उत्सव होत असतात त्यांस पंचवत्सवाधिक म्हणतात. तीर्थंकरांच्या गर्भावस्थेत असताना (इंद्राजने) होणाऱ्या उत्सवास गर्भकल्याणिक, जन्मल्यावर हुंड त्यास भेष्टवर्तवार अधिक करतो तो जन्मकल्याणिक, दोक्षास म्हणजे ज्ञानादोक्षा कल्याणिक, वेवळ ज्ञातकालचा केवलज्ञानकल्याणिक, व मोक्षप्राप्तीनंतरचा मोक्षकल्याणिक हे ते पाच उत्सव होत. तीर्थंकरास केवलज्ञान ज्ञानानंतर इंद्राच्या आश्रने कुबेर वगैरे देव घेऊन समस्त जगजागी (दिव्यसभामंडपाची) रचना करतात. तेथे मध्यस्थिहासनावर विराजमान होऊन तीर्थंकर सर्व लोकाना उद्देश देतात. तीर्थंकराच्या सभोवती बारा सभा असून त्यात १२ प्रकारचे समसद असतात. त्यांची नावेः— (१) गणवर वसुन्ती, (२) कल्पवृक्षादेवी, (३) आर्यिका व खिया, (४) भवनवासीदेवी, (५) श्वतरवासीदेवी, (६) ज्योतिष-वासीदेवी, (७) इंद्रासह रुद्रवासीदेव, (८) इंद्रासह भवनवासी देव, (९) इंद्रासह न्यतरवासीदेव, (१०) मनुष्य, (११) निर्गळ = पशुपक्षी. महाराष्ट्रातील प्रत्येक जैनमंदिरात केवलज्ञान प्राप्त शास्त्रानंतर शुरुचाननिमग्न अशा तीर्थंकरांच्या मूर्ती स्थापन केलेल्या असतात. पांचमग्न, अर्धतनाच, वृषभनाच, चंद्रमग्न, महावीर यांच्या प्रतिमा जैनमंदिरातून निघेप आढळतात. तीर्थंकरांचेचो माहितीचे कोटक पुढे दिले आहे.

तीर्थंकरांचे नांव	वाप	आई	जन्म स्थान	नक्षत्र	उची	घर्ण	घय	यक्ष
ऋषभ अथवा आदिनाथ	नाभिराज	महेदवी	अयोध्या	उत्तराषाढा	५ शें धनुष-	सुवर्ण	८४ लक्ष पर्व	गोमुख
अजितनाथ	जितसत्तु	विजयादेवि (१) +	"	रोहिणी	४५० "	"	७२ " "	महायश
सभबनाथ	भितारि	सना (२)	थावस्ती	पूर्वाषाढा	४०० "	"	६० " "	त्रिमुर
अभिनंदनाथ	सवर	सिद्धार्थ	अयोध्या	पुनर्वसू	३५० "	"	५० " "	यक्षेश्वर
सुमतिनाथ	मेघप्रभ	सुमगला (मगला)	"	मघा	३०० "	"	४० " "	तुषर
पद्मप्रभ	धरण (धांघर)	सुशीमा	कौशांबी	चित्रा	२५० "	आरक्ष	३० " "	कुसुमावर
सुधाध्वनाथ	सुप्रतिष्ठ (प्रतिप्र)	पृथिवी	काशी	विशाखा	२०० "	हरित	१० " "	नदी
चंद्रप्रभ	महासेन	लक्ष्मणा	चंद्रपुरी	अनुराधा	१५० "	श्वेत	१० " "	विजय
पुष्पदत्त	सुप्रीव (सुप्रिय)	रमा (३)	काकदी	मूल	१०० "	सुवर्ण	२ " "	अजित
दीप्तलनाथ	हडरथ	सुनदा (नदा)	आदिकापुरा	पूर्वाषाढा	९० "	"	१ " "	अक्षधर
धियासनाथ	विष्णु	विष्णुदे (विष्णा) (४)	सिंहपुरी	अश्वि	८० "	"	६४ लक्ष वर्ष	कुमार
वासुपूज्य	वसुपूज्य	विजया (जया)	चंपापुरी	शतभिष	५० "	आरक्ष	७२ " "	पद्मसू
विमलनाथ	कुनवमन्	सम्प्रा (श्यामा) (५)	कापिल्य	उत्तराषाढा	६० "	सुवर्ण	१० " "	पाताल
अगतनाथ	सिंहसन	सर्वयशा (सुयशा)	अयोध्या	रेवती	५० "	"	३० " "	किन्नर
धर्मनाथ	भानु	सुवर्ता (६)	रत्नपुरी	पुष्य	४५ "	"	१० " "	किंपुरुष
शांतिनाथ	विश्वसेन	अंबिका (७)	हस्तिनापुर	अश्लेषा	४० "	"	१ " "	गण्ड
कुण्डुनाथ	सूर्य (शूर)	श्रीदेवी (८)	"	कृत्तिका	३५ "	"	१५००० वर्ष	गोधर्व
अरनाथ	सुदर्शन	मिन्ना (देवी) (९)	"	रोहिणी	३० "	"	८४००० ,	महेंद्र
मल्लिनाथ	कुंभ	रक्षिता (१०) प्रभावती	मिथिलापुरी	अश्विनी	२५ "	" (नील)	५५००० ,	कुबेर
सुनिपुत्रत	सुमित्र	पद्मावती (११)	कुशाग्र नगर	अश्वि	२० "	कृष्ण	३०००० ,	वरुण
नमिनाथ	विजय	वप्रा (विप्रा)	मिथिलापुरी	अश्विनी	१५ "	सुवर्ण	१०००० ,	विद्युत्प्रभ
नेमिनाथ	समुद्र-विजय	शिवादेवी	चौरीपुर	चित्रा	१० ,	समूर	१०००० ,	सवाण्ह
पार्श्वनाथ	अश्वसेन	चामा	काशी	त्रिविंशाखा	० हात	नील	१०० ,	घरणेंद्र
महावीर अथवा वर्धमान	सिद्धार्थ	प्रियकारिणी (त्रिशला)	इडपुर	हस्त	७ हात	केतकी	७२ ,	मातंग

+ (१) विजयसेना, (२) भुवेणा (३) नयनमादेवी, (४) विष्णुश्री (५) जयसामा (६) सुप्रभा (७) ऐरादेवी (अजितारानी) (८) श्रीकांतादेवी (९) मित्रसेनादेवी (१०) प्रभाषा (११) सोमादेवी

खोबीस तीर्थकराविषयी माहिती.

गणधरसंख्या	निर्वाणस्थान	दोन तीर्थकरा- मधील काल.	लांछन*	दीक्षास्थान	निर्घाण आसन	यक्षिणी	पूर्वजन्म	घंश *
८४	केलास पर्वत	५० लक्ष कोटी सागर	वयभ	वटवृक्ष	पर्यकासन	चक्रेश्वरी	सर्वार्थसिद्धि	इश्वराकु
९०	मारसनाथ पर्वत	३० " "	हास्ति	सप्तच्छदवृक्ष	खड्गासन	रोहिणी	वैजयन्त नावाचे २ रें अनुत्तर विमान.	"
१०५	" "	१० " "	अश्व	शालवृक्ष	"	प्रभुति	पैवेयक विमान.	"
१०३	" "	९ " "	कपि	सरलवृक्ष	"	वज्रधृखला	वैजयन्त नावाचे २ रें अनुत्तर विमान	"
११९	" "	९० हजार कोटी सागरकाव	काव	प्रियंगु "	"	पुरुषदत्ता	ऊर्ध्व प्रवेयक	"
१११	" "	९ हजार " "	रक्तोत्पल कमल	" "	"	समवेगा	वैजयन्त नावाचे २ रें अनुत्तर विमान	"
९५	" "	९ बां. " "	स्वस्तिक	शिरीष "	"	काली	मध्यप्रवेयक	उग्र
९३	" "	९० " "	चंद्र	नाग "	"	ज्वालामा.	वै. नां.अनुत्तर विमान	इश्वराकु
८८	" "	९ " "	मकर *	शाल "	"	महाकाली	मणजिनि (४ धें अ. वि.)	

तीर्थहल्ली—मईसूर हा शिमोगा जिल्ह्यातील एक नैर्ऋत्येकडाले तालुका आहे क्षेत्रफळ ४७६ चौरस मैल १९-१ साली लोकसंख्या ५७,५५३ होती या तालुक्यात २४८ खेडी असून तीर्थहल्ली हे मुख्य ठिकाण आहे १९-३-४ सालांत साऱ्यांचे उत्पन्न १,८१००० रुपये होतें यांत टॅकल्या व जंगल, वगैरे आणि मोठमोठे नाले एकवळे आहेत या तालुक्यात कच्चीनडगुडी नावाच्या लोखंडी टॅकडीवर उच्च दर्जाचा लोखंडी दगड सापडतो यातील मुख्य पिकें म्हणजे सुपा या मिर, वेलदेडे, कोंफा आणि तांदूळ होत यात कक्षलेदुर्ग येथे मोठमोठी दगडा भांडी व ताथे-हल्ली येथे चांदीचे प्याले तयार होतात

तीळ—यास लॅटिनमध्ये सिसामम इंडिकम, इप्रसीत मिरेली, सक्कृतमध्ये तिल, मराठीत तीळ, हिंदीत तिळी इत्यादि नावे आहेत तेलकरिता जगातील उष्णकटिबंधा ताल सर्व प्रदेशात दरवर्षी या पिकाचा लागवड होतें हिंदुस्थानात मान्य याला समशीतोष्ण अथवा उष्णकटिबंधातल्या प्रदेशातील पाक म्हणता येईल, उष्ण प्रदेशात गरदत अथवा हिवाळ्यात आणि थंड प्रदेशात उन्हाळ्यात याचें पाक काढतात याचें मूलग्रह आफ्रिकेंताल असून तें सुडा बटातून आलें असें वनस्पतिशास्त्रज्ञ म्हणतात परंतु तेथीलरीय तद्दिशा कालापासून तिळाचा उल्लेख आढळतो व तिळाची बहुतेक नावे संहृतसमय आहेत यावरून तीळ मूळ हिंदुस्थानातीलच असावा असें वाटतें हिंदुधर्मशास्त्रामध्ये मकरसंक्रातीत तिल-भक्षण व तिलापात्रदानाचें कार महत्त्व आहे

तिळाचा बहुतेक सर्वत्र मुख्य पाक म्हणून लागवड कर-तात परंतु सयुक्त प्रांतात व काही ठिकाणी ज्वारी, बाजरा व कापूस याबरोबर मिश्र पीक म्हणूनहि करतात

जा ता—तिळाचा खराप व रबी प्रशी दोन पिकें आहेत व पाढरा व काढा अशा दोन सहज ओळखल्या जाणाऱ्या जाती आहेत काढ्या तिळाची लागवड फार होते व याचे तेल चांगलें असतें असें म्हणतात कापूस व ज्वारीच्या पिकास पालट म्हणून काढ्या अथवा निम काढ्या रुबाचें कपाशाच्या जमिनीत पीक काढतात सप्टेंबर महिन्यात पेरणी केल्यास जानेवारी महिन्यात पीक तयार होतें खरापाचें पीक ज्वारी, वाजरी व कापूस याच्या पिकांबरोबर साधारणपणें परतान, परंतु काही प्रांतांत स्वतंत्रपणेंहि पेरतात हे पाक आक्टोबर अथवा नोव्हेंबर महिन्यात तयार होतें काढ्या जमिनीतील चांगल्या पिकाचें सरासरी मान दर एकरास सुमारे ४५० पोंड असतें

ते ल—तिळाचें तेल पाण्यातून काढतात हें तेल शुद्ध, गढळ, पिवळसर अथवा काढ्या रंगचें असतें याला वास नसतो व हे खवट होण्याचा संभव नसतो शुद्धसागच्या तेलाशी या तेलाचें नेहमी मिश्रण करतात हिंदुस्थानात याचा खाण्याकरिता, अंगास लावण्याकरिता, लावण वनविष्या-करिता व दिव्यात जाळण्याकरिता उपयोग करतात याचा

तुपात भेसळ करण्याकरिता देखील नेहमी उपयोग करतात इंग्लंडात गुण्यत्वेकरून याच तेलाचा सावण करतात याचे पुष्कळ गुण ऑलिव्ह तेलासारखे आहेत व याचा आलिष्ट तेलासारखाच उपयोग होतो पाढऱ्या तिळाच्या तेलपेक्षा काढ्या तिळाचें तेल जास्त औषधोपयोगी असतें असें तज्ञ म्हणतात या तेलाचा हिंदुस्थानातील अत्तरे वनविषयाच्या कार्मी देखील फार उपयोग करतात पुलाच्या गरावर निळ बरे थर ठेवून त्या तिळास गुरास लागल्यावर घाण्यांत ते सुगंधी तीळ पालून त्याचें तेल काढतात रेवच्या वगैरे काही प्रकारच्या मिठाईत, सकातीच्या तिळगुळात व खाण्याच्या कार्मी पाढऱ्या तिळाचा उपयोग करतात तेल काढल्यानंतर जी देण उरते ती गुरांना घालतात, व अथ-पणाच्या व दुष्काळाच्या दिवसात गरीब लोक देणीचा अना ऐवनी उपयोग करतात एरडीया व इतर गळिताच्या देणीपेक्षा तिळाच्या देणीचें हलक्या प्रतचें खत होतें मद्रासमध्ये तेल काढण्यापूर्वी तिळात तपेडी पाडाची साल मिसळतात

गुरास जी अथवा काळा तीळ—हे खराप पीक असून जून ते ऑगस्टपर्यंत याची पेरणी होते व नोव्हेंबर अथवा डिसेंबरमध्ये पीक निपतें बहुतक हलक्या रेंताड जमिनीत याचें पीक काढतात पेरणीपूर्वी खत घालण्याची जरूरी नसून फफ दोन वेळा नागरण पुरेसें असतें दर एकरात २ ते ३ छेर बीं टाकतात काढ्या तिळाव पीक बहुधा एकडेच काढतात परंतु वचित प्रसंगी द्विद्विद चान्याच्या बरोबरहि तें काढतात बपालमध्ये व विशेषत छोटा नागपुरामध्ये यही जमीन या पिकाच्या लागवडीलाही आहे

योग्य वेळीं शॉर्ड मुळाजवळ कापून त्याचा ढोंग लावतात नंतर आठ दिवसांनी त्यात ऊन देतात यानंतर ती शॉर्ड काडीनें शोडून धो बाहेर काढून कचरा उडवून काढ्या ताळ बाहून घेतात काढ्या तिळात शेंकडा ३५ या प्रमाणात तेल असतें बहुतेक काळे ताळ तेल काढण्याच्या कार्मी उपयोगात आणतात काढ्या तिळाचें तेल पिवळसर असून त्याला फार थोडा वास येतो व तें गोड, शिरसाच्या तेलापेक्षा अधिक स्वच्छ असून त्याचें विशिष्टगुण्य ०.९२४ ते ०.९२८ आहे सुकण्याच्या बाबतीत याचा नखर सरकाचें तेल व शिरसाचें तेल यांच्यामध्ये लागतो

तुकाराम—हा महाराष्ट्रीय सत व कवि दहू शेंध १६०८ साली जन्मला हा जातानें शूद्र होता, तरी पण याचा पिढीजात थदा उदामपणाचा होता तुकारामाच्या पूर्वजाविषयीची माहिती तुकारामाचा शिष्य महिपतीपुवा यानें दिला आहे त्यावरून भगवद्भक्ति हा तुकारामाच्या पराण्यात फार दिवसापासून होती असें दिसतें ब्रह्मा रामाच्या वापाचें नांव बाल्लोषा व आईचें नांव कनकाई तुका-रामाचा सावनी व का-हा असे दोघे भाऊ होते तुकारामाच्या घरचा स्थिति चांगल्या प्रकारची होती त्याचें बालपण सुखात व ऐपारामात गेलें तत्कालीन चालीरीतीत

[illegible][illegible]

तुकारामाचें अर्थें. — तुकारामाच्या अभंगांची संख्या सहा ते आठ हजारांवर्यंत आहे. अभंगांची बहुतेक रचना मराठींतच आहे. काही चंय प्रभावंत आङ्ग्लतात. अभंगांचे विवाच कांहीं योजे श्लोक पदे, व श्लोकाष्टि यांचे रचक्य आहेत. बालगोडा नामक एक दीप्तर औभ्याचा ग्रंथ तुकारामानें कवित्वाच्या सुरकारास लिहिला. तुकारामाची कवित्वाचि पदर दृष्टी होती. त्याची कविता रसाळ व अत्यंत सुहृत्वादायक आहे. त्याच्या काव्यात अफोनी परमाच्च स्थिति दृष्टीस पडते त्याचे हृद्यत व उपमाकार मार्मिक व हृदयाला भिरकाव्या आहेत. पोचना शब्दांत भरपूर अर्थ व्यक्त करणाची हातीटी त्याला सापडेली आहे. त्याच्या अभंगांत उपदेश यागेशाय भरलेला आहे. 'उपदेशवर-मृणीची साण' असे त्याच्या अभंगासबंधींचे वनेन केलेल्या तयारी ठरेल. त्याच्या अभंगांची भाषा साधी, पण मोरदार व परिणामकारक आहे. त्यासुद्धे त्याचे अभंग अशाचि सहाश्यांय श्लोकाच्य मजामर्त्ये खेळत आहेत.

सर्वात मुख्य म्हणजे तुकारामपुत्रा ' आपली उत्तरोत्तर सुधारणा व्हावी म्हणून आपल्या दोघांचे सूक्ष्मतेने स्वतः परीक्षण करीत व त्या दोघांतून सुख होण्याकरता देवाची प्रार्थना करीत । वास्तविक तुकारामपुत्रांच्या वरील शिकवणीत व इतर भागवतधर्मीय साधुसंतांच्या शिकवणीत विशेष अंतर नाही. " सुत्रोवाला आदिनिर्वैषयकत नवे खोणव्याहि जातीचा माणूस असो, तो वैष्णव झाला की, तुकोबा त्याच्या पूज्य मानां जसे " असे बौद्धतरसाहेब म्हणतात; पण हे मत पूर्णार्थाने सरय नाही. वैष्णव लोक-म्हणजे भागवतधर्मीय लोक आदिभेद मानतात व ते पाळण्यासाठी यत्नहि करतात. चातुर्वर्ण्य रचना पूर्णपणे मान्य आहे. ते वर्णसंकराच्या विरुद्ध आहेत. भिन्नजातीमधील वैठोव्यवहाराला ते अनुकूल नाहीत. पण या सर्व गोष्टी खऱ्या असल्या तरी या भागवत धर्मी आधुनिक संतांनी आदिभेद शिथिल केला व परमेश्वर-प्राप्तीचा मार्ग सर्वांना खुलव व सोपळा करून दिला हो योष्ठ तितकीच सरय व अर्थत महात्माची आहे. परंपरागत कडक आचार विचारांविरुद्ध यांनी सौम्यपणाने कांति घडवून आणली. तुकाराम हा या आचारकारकांपैकी एक होता असे म्हटले असता चालेल.

तुकारामांचे सगुणभक्ति विशेषकरून प्रचारात आणली. परमेश्वर हा मिश्रण व सगुण दोन्ही प्रकारचा असून सगुण परमेश्वराची भक्ति संशोना कीर्ती व राक्षस आहे असे त्यांचे मत होतं. चातुर्वर्ण्य, आश्रम न सोडता, कुटुंबावर कुळधर्म न टाकता परीच राहून सर्वोना सारखा आकर्मिता येईल अशा भक्तिमार्गाची शिकवण तुळसरामाने दिली. परमेश्वर हा भक्तिसाध्य आहे; फक्त ती भक्ति मात्र भंतःकरणापासून व निःस्वापेमुळेचि केले पाहिजे म्हणजे प्रेममयवृत्ती परमेश्वराचा साक्षात्कार प्राप्तवापासून रहाणार नाही असे तुकोबाचे प्रतिपादन ठेले. परमेश्वरप्राप्तीसाठी वेदांचे अध्ययन न केले तरी चालेल, पुराणांचा गंध नसला तरी हारकत नाही फक्त ईश्वराची अखंड भक्ति, व त्याच्या नामाचा सदासर्वकाल जपणीय, यामुळे ईश्वर प्रत्येकाला वस करून पंता येतो ही तुकारामाची महात्माची शिकवण होती.

संस्कारांत राहूनहि पूर्वपणे भैराव्य भेगी आणता येण व परमार्थ सापणे राक्ष्य आहे ही शिकवण सर्व लोकांना त्याने दिली. मातहत धर्माचा शानेश्वराने पाया पातळ; नामदेवाने व एकनाथाने त्याचा विस्तार केला व तुकारामाने त्याच्यावर कळस ठाविला व अशा रीतीने या चार भागद्वारांनी भागवतधर्माची त्रैलोक्य ध्वजा फडकावली. [हेदमर्थः-स. रा. पांवारकर-तुकारामचरित; पि. छ. भावे-महाराष्ट्र-सारस्वत; डॉ. भांडारकर-परमेश्वर व्याख्याने; संतकविचरित माला.]

तुकोजी होळकर-हा महाराष्ट्राच्या फौजदारी एक विखेदार असून यावर महाराष्ट्राची फार मज्जा होती.

म्हणून याच्याशी कोणत्याहि प्रकारचे नाते नसतां हि महाराष्ट्राच्या सुरुवातीस (१७६६) इ.स. १७६६ साली यास पेशव्यांच्या संमतीनेच आपल्या सैन्यावरील अधिकारी नेमले व त्याने पेशव्यांना १५ लक्ष ६२ हजार ६ मजूर केले व सेनापतीची बरेच पेटणी. महत्वाच्या प्रसंगां तो बाईची सहा येई. बाई असताना बहुधा तो पुण्यास पेशव्यांच्या दरबारास असे. १७६९ साली सुमारे १५ हजार फौज बरोबर घेऊन हा विखारी कृष्ण विंगीवाले यानबरोबर गाठ व रोहिले यावरील हिंदुस्थानच्या स्वार्ति गेला. पण महाराष्ट्राचा प्रमाणेच याचेहि नजीकतानाच पाठीशी घातले, त्यामुळे शिवाचा बेत (नजीबाना भतिजा साकण्याचा) कसला. पुढेहि मराठ्यांनी १७७१ चा पावसाळा सुरू होण्यापूर्वी दिल्लीवर येऊन किल्लाखेरीज शहरांना सर्व भाग काबीज केला तेव्हा नजीब उद्दीयाचा मुलगा झायीतखान यास अटक होईल असेल, परंतु तुकोजी होळकराने त्यास नजीबगडास तुलरूप पोहोचवून दिले.

राठोरीविरुद्ध मदत मागण्यासाठी राठोरी इंदुरास आला तेव्हा याचे त्याच्या आदरसाकार केला, व हा त्यामबरोबर फौजेसह सापीतीरी आला (१७७४). परंतु पुढे नावा व बाप यांनी राठोरीची गाठ घेण्याकरिता यास आपल्या बापूंस बळवून घेतले. तेव्हा हरिपंत फडके राणीबाच्या पाठीवर गुनरापेत गेला असता याचे त्यामबरोबर आपली फौज पाठविली होती (केतु. १७७५). मात्र एमिल महिन्याच्या सुमारास हा व शिंदे आपल्या फौजा घेऊन माळव्यात परत आले. हा हरिपंत फडक्यास कां सोडून आला याचे कारण समजत नाही. परंतु राणीबास बाटे की, महादजी आपल्यास येऊन मिळणार व मग अर्थातच होळकरांस आपल्याविरुद्ध लढणार नाही.

याचा जोडा शानाविरुद्ध मोरोबादादाकडे होता. १७७५-७६ च्या सुमारास थाला हरिपंत फडक्याच्या मदतीस कानोटाकत जाण्याविषयी सांगण्यांत आले. पण ते त्याने नाकारले व मोरोबाचा पक्ष प्रचळ केला. परंतु महादजीच्या गाफळीत १ लक्ष दर्याची लोच देऊन नाताने यास आपल्या बापूंस बळविले (जून).

इ. स. १७७६ त ईमनारी लढण्याकरिता पुण्याहून जी फौज काढण्याची आली तीच तुकोजी होळकर होता; पण त्याचा कस राणीबाकडेच विशेष असल्यामुळे, त्याने शोध साधून ईमनारीकडे जाऊ नये म्हणून महादजी व हरिपंत यांनी राणीबा फौज आपल्या फौजामध्ये ठेविली होती. तसेच स. १७८० त ईमनारीबरोबर लढण्याकरिता महादजी गुमरायेकडे गेला तेव्हा तुकोजीहि त्याबरोबर गेला होता. स. १७८१ सालच्या घोरपाटाकडील ईमनारील मोहिमेत मुख्य सैन्याचे आधिपत्य हरिपंत व तुकोजी यांच्याजवळ होते. परंतु रामभाऊ पटवर्धन व गणेशपंत बेहरे यांच्या

विपरीत स्थिति नावाचे यात्या त्यांच्या कुमबेस पाठविले होते (१७८६). त्यावेळी किमुसखेरीज त्या प्रांतांतून इतर सर्व राष्ट्री मुकोजीने बावीस करून व लक्ष्मेश्वर परगण्यांतहि सावली, मूळ-मुंद, गदन, तडस, पेहेरी व नवसमुंद या सर्व ठिकाणी मराठ्यांची ठाणी बसवून, योगेश्वरांत साबुमुठा नवाबाच्या संरक्षणाचे देवून तो स्वयः यदगवळ दिव्यावर सरदार बंधाणवडीत याच्या तोंडावर राहिला. पुढे दिव्याचे बंधाण-चदिनास येथेचून येतसुद्धावर मुकोजीहि हरिपंतास आऊन मिळाला. यावेळी हरिपंतहि मृतोक्त बापलांत त्याच्या सहाय-प्रमाणांचे बाने. यानंतर दिव्याने मराठ्यांशी जो सह केला तो मुकोजीमार्फतच पडवून आणला. तिकडून परत आल्यावर तो महेश्वरी आऊन भांडेस भेटला.

पुढच्या वर्षी जलानां मुकोजीस महादजीच्या मदतीसाठी उत्तर हिंदुस्थानांत रवाना केले. केवळ महोदया उत्तरेस जाण्यास सुरूस पादाकर्त होईल त्याच्या येथे, होळकर व शिंदे यांच्या दरम्यान तीन सारख्या वाटांच्या व्हाट्या असे यावेळी उरले होते (१७८८).

हिंदुस्थानांत आल्यावर मुकोजीचे सार सहा महादजीने जो नवीन मुलूख मिळविला होता त्यातील सापणजेथोडा कसा मिळवून घेऊं गेहेंल इच्छे होते. त्यामुळे तो महादजी शिवाच्या प्रत्येक मरलजती स्वतःकडून शक्य तितका अडबडला जागी. महादजी व इस्मायलबेग यांच्यामध्ये विरुद्ध झग-ण्याकरितां त्याने इस्मायलबेगची गांव लुटली (१७९०). यावेळी महादजीने योगताशी व रजपुताशी युद्ध चालू होतें. अशा संघर्शात मुकोजी हा असल्या अडबडीत उरला. त्याने अजक जवळ महाराष्ट्राची घुरघुराची पद्धत उचलली होती. अशा अडबडीत त्याच्याशी महादजीने अशी तडवीरहि केली तरी घुडा इस्मायलबेगशी महादजीची पाटण येथे जो लढाई झाली तीत याने काहीच मदत केली नाही (१७९०). महादजीने यादसहाचे नांव करून जी कांहीत्या हाताखाली कवायती शिकविलेल्या पानदुड्याच्या तीन विघेडी तयार केव्हा तेव्हा मुकोजीस महादजीविषयी अविश्वास-पिकून राहून वाई लागला व स्वामीहि कपड्यानेक नावाच्या फ्रेंच मागधच्या हाताखाली चाफ कवायती पळवून तयार केली (१७९२). मुकोजी महादजीच्या कारभारांत श्रुती वनजळवळ करूं लागला तो, जी आतां पुण्यास आऊन येथल्याकडून होळकरांत हिंदुस्थानांतून परत कोळीयितां अशीहि महादजीने क्लिप्तक वळी म्हाणू दाखोविले.

या सुमारास महादजीचा सरदार पेरिन हा चानंदपा किंवा हस्तगत करण्यास निघाला तेव्हा मुकोजीने इस्मायल-बेग यास विलयांत असलेल्या मजीषलावाच्या सीतमदत कर-ण्यास गुप्तपणे उद्योग दिले. कांउंदपा किंवा हस्तगत याच्या-नंतर होळकर व शिंदे यांची येथे सामुपान्यास झडली गेली करीत असता त्यांच्यातून, वाटणीतूनही करीत

वेळ होऊन अजमेरकडून सररी येथे लढाई झाली. तीत आपल्या लोकांचा पराभव झाल्याविषयी तेव्हा मुकोजीस माळव्यांत कळते तेव्हा त्या मोर्ध्यास मुद्द येण्याकरिता त्याने जयमेनीस आऊन शिंद्याचे तें राखणीचे शहर लुटून फस्त केले. पुण्यात हें घेतलास कळल्यावर त्यास व महादजी यांनी मुकोजीस व पेरिन यांत कळविले की यांत तुम्हां आप-सांत मांडी नये; पेहाचे हजरकर व मुनच्या मांड्याचा निहाळ करतात. यानंतर महादजी मोड्याचा हिवतात मरण पावला (१७९४) व उत्तरेकडे मुकोजी अर्धातय प्रमुद्ध होऊन बसला.

मुकोजी प्रथमतः बरेच दिवसपर्यंत कवायती पायदळ्यांच्या विरुद्ध होता. परंतु राजपुतान्यातील किंसे सर करण्याच्या धर्मी महादजीस ही बौद्धिच्या पळवण्याची किंसे उपयाग झाला हे त्याच्या मजरेस आले तेव्हा त्याने कपड्यानेकच्या हाताखाली चार कवायती पळवणी तयार काढिल्या; १ शेवटी खोरीच्या लढाईत कपड्यानेकच्या पळवणीची जो शिस्त दाखविली ती पाहून त्याने भाणखी चार पळवणी उगारल्या (१७९४). या पळवणींनी कंदलाच्या लढायांत चांगली कामगिरी केली.

अहिल्याबाई स. १७९५ (आषाढ १३) यांवेळी वारल्यावर मुकोजीच्या हाती होळकराच्या हात-उद्यमने आली. त्याच्या लढाईमध्ये मुकोजी होता त्यावेळी त्याच्या जवळ १०,००० सैन्य (दुसरेकेच २ हजार) होतें. या लढाईत लखराच्या हातखालीपल नागाने मुकोजी व निंबा-बधी यांनी सुवनिमेळी योक्ताच घेतले केली.

खजोण्या लढाईनंतर मुकोजीने जेपुरास आपली ठाकणी दिली होती. त्यासमोरीच्या मुलाने आपल्या बापाविषय-बंद वेष्ट्याचे समजताच तो पुण्यास आला होता. यावेळी बुद्धाकाळामुळे तो क्षीणपुष्टी झाला होता; त्यामुळे त्याच्या हाताखाली सर्व माणसे नावाच्या अतुरीयांना सारूं लागली. तवई याथबरास मरण पावला तेव्हा मुकोजी पुण्यांतच होता. यथोदाबाईच्या मांडीवर दत्तात्रय देव्याची नागाने सुचना पुढे मांडकी तेव्हा याने तिला गमति दिली (१७९५). पुढे नागाने महादजीस माळोबा तात्या व परछोसभाक यांना कैद करून बाजोराबास येथेमाई देव्याचे जे कारस्थान केले, त्यांतहि त्याचा मुकोजीची सर्व कायें मदत होती. यानंतर १७९७साखी (आषाढ १५) मुकोजीने देवाबलास शांते स्थला एकूण चार पुत्र होते त्यांपैकी काशीराव व मस्तुराव हे दोघे औरस अनुन दयावतराव व विहगी हे दाखोपुत्र होते.

तो पुतही नमुन शिपाईची होता; महादजीच्या प्रसंगां तो अहिल्याबाईचा सहा येई. त्याच्या मृत्युमुळे होळकर पराण्यांत राज्यावरुल घेते लागले. काशीराव लुहमुळी असल्याने राज्यास लाभक नव्हता, वण लुहमुळी होता. त्याने मुकोजीच्या एकदां होळकरासमोरीन गवय केल्यामुळे ५

सरइपदी काढिली होती. त्याचें मत काशीरावास वारस करानें असें होतें, व त्याप्रमाणें त्यानें आपल्या शेवटच्या दुखण्यांत त्याला पुण्यास बोलावून त्याच्या हाबाली गादी केले (१५९६ नोव्हेंबर) पण त्यामुळे मल्हारराव खून दुसरीकडे गेला तुकोजीच्या मृत्यूनंतर या दोघा भावांत संडे सुरू झाले. [ग्रंथ डफ. पु. २, ३ ऐति. लेखसंग्रह भाग ४ ते ९; नाडवर्णी—होळकराच्या राज्याचे सामान्य वर्णन]

तुक्रेश्वरी—अताम. गोलपारा निःहा ह्मणेघाट परगण्या-गोल एक टेंकडी या टेंकडीवर बिमनीच्या पुरातन राजांन एम दुर्गादेवीचे देऊळ बांधलेले आहे हें देऊळ शिल्पशास्त्रदृष्ट्या अग्रणी आहे. हिंदुस्थानच्या सर्व भागांतून यात्रेकरू या ठिकाणी येतात १८९७ साली जो भूकंप झाला त्यायोगानें देवळाचा बराच नाश झाला होता परंतु आता तें पुन्हा बांधलें गेलें आहे

तुंग—हा सदाशतीचा अपून कादमीरच्या दिहाराणीचा प्रधान होता इ स १५८ त दिहाराणी गादीवर आली. ती दुर्गतीनी असून तुंगशी तिचा प्रेमसंबंध होता त्याच्या संज्ञानें तिनें ४५ वर्षे राज्य केलें. ही उरुदया काळजाची असून तुंगसारख्या पाताळयंत्रांनी संज्ञाच्या साहाय्यानें प्रजेचा अनेक प्रकारें छळ करून ती इ. स १००३ त मरण पावली तिच्या नंतर तिचा भावा राजा संग्रामराज हा गादीवर आला त्यानें हि तुंगस आपला प्रधान नेमिलें याच वेळी कायुलास त्रिलोचनपाल नामक राजा गादीवर असून त्याच्यावर तुंगीच्या हमीराणें स्वारी केली असता त्यानें संग्रामापाशी मर्द मागितली. तेव्हा संग्रामानें आपल्या तुंगला कैत्यासह त्याच्या मदतीस पाठविलें परंतु तुंगनी त्रिलोचनपालाचा पाठान कैत्यामुळे बाबूल तुंगीच्या हातीं गेलें तुंगानें त्रिलोचनपालाचा सहा न ऐकल्यामुळे तो पराभव पावून आपल्या देवाी परत आला, व आपल्या या कृत्यानें त्यानें तुंगीच्या स्वारीला भरतखंडात पायलाबाब करून दिला म्हणून त्या मताप्रमाणें हिंदुस्थानाच्या बाशाळा तुंगानी करणीच बहुतांशी कारण झाली. तुंगच्या एकंदर वर्तनाचा संग्रामाला धाट येऊन त्याच्याविरुद्ध दरबारांतहि बराच असंतोष मागला होता शेवटी त्यामुळे त्याचा भर दरबारात खून झाला. त्यावेळी त्याच्या पक्षाच्या दुष्टांच्या हि पुष्कळ म्हा-लीस प्राणास मुकावें लागून कादमीरच्या दरबारातून तुंगानें उन्हाटण झालें [राजतरंगिणी, वैद्य-मध्य. भारत पु. १.]

तुंगतामापक यंत्र (हायड्रामीटर)—या यंत्रानें पर्व-तादिकाची उंची मोजता येते. वातावरणाचा दाब कमी झाला असता पाणी विश्व कोणताहि द्रव कमी उष्णमानावर कड लागतो. द्रवाच्या या तत्त्वाचा उपयोग करून पर्वतादि-बाची उंची मोजता येते. या यंत्राचें वर्णन पुढीलप्रमाणें आहे. एका उष्णमानमापकासोबर पंचपात्राकृति दोन जाळिटे बसविलेली असतात. मध्यमा पंचपात्रांत खालील पात्रातील उच्च उष्णता पण्याची वाफ येऊं देतात,

नंतर ती वाफ बाहेरच्या जाळिटात जाते व तेथून ती वाफ हवेंत जाते दुसरे पंचपात्र वापरण्यानें कारण हें जर नुसतें एकच जाळिटे वापरलें तर बाहेरच्या थंड हवेनें त्याच्या बाजू थंड होऊं शकतात व त्यामुळे उष्णतेच्या उत्प-न्नानां उष्णमानमापकावर परिणाम होऊं शकतो गात्रका-रचा परिणाम होऊं नये, याकरिता दुसऱ्या जाळिटाची योजना केलेली असते. याप्रमाणें कठणाच्या पाण्याच्या वाफेंत उष्णमानमापक ठेवून त्यावरून पर्वताच्या पायथ्याशी आणि पर्वताच्या शिखरावर कोणतें उष्णमान असतें हें क-तात व या दोन उष्णमानाच्या सहाय्यानें पर्वताची उंची काढता येते

तुंगमद्रा—दक्षिण हिंदुस्थानातील एक मोठी नदी कृष्णानदीला ज्या इतर नद्या मिळतात त्या सर्वांत तुंगमद्रा ही मोठी होय हैद्राबादच्या कडूर जिल्ह्याच्या सरहद्दीवर पश्चिम पाट्यात गंगामुखा येथें तिचा उगम झाला असून तुंगा आणि मद्रा हे दोन लहान प्रवाह मिळून तुंगमद्रा नदी झाली आहे. शिमोगा, जिल्ह्याच्या उत्तरेस कुदाली येथें तुंगा आणि मद्रा याचा संगम झालेला आहे तुंगमद्रा, हैद्राबाद आणि मुंबईची सरहद्द असून पुढे मुंबई व मद्रासची हद्द आहे. याप्रमाणें ४०० मैल वाहत जाऊन कर्नाटकाच्या पलीकडे कृष्णला मिळाली आहे शिमोगा जिल्ह्यापासून पश्चिमेस तुंगमद्रेला कुमुदता व वरदा या दोन नद्या मिळतात आणि दक्षिणेस हरिद्रा नदीचा नदी मिळते हरिहर या ठिकाणी तुंगमद्रेवर १ पूल आहे. एक रेल्वेचा व दुसरा गाडीरस्त्याचा. बहारी जिल्ह्यास हांसल येथें, बरायपुरम येथें, जे २ पूल आहेत ते दोन्ही रेल्वेचेच आहेत. तुंगमद्रा नदी खडकाळ असल्यामुळे जलम-गाला फार गेसोरीचीच आहे पालवे पाटस्थळ चांगले होऊ शकत नाहीत. विज्ञानगट्याच्या पुरातन राजांनी तुंगमद्रेला येझारी जिझ्यात हंपीया यावीं पुष्कळ धरणें व पाट करून ठेवलेले आहेत. त्याचें काही अशेष अधाप हल्लीस पडतात. पैकीं १० पाट अजून चालू आहेत. तुंगमद्रा ज्या ठिकाणी कृष्णला मिळाला आहे तेथे तुंगमद्रेच्या मोठ्या धरणानें पाणी कर्नाळ कडपापा कालव्याला तारानें मिळत आहे इ. स. १९०१ व १९०३ साली येझारी जिल्ह्यात तुंगमद्रेचा एकादा पालवा करण्याचा प्रयत्न पुन्हा करण्यांत आला होता व या मोठ्या प्रयत्नाला खर्च ८ कोट रुपये लागायचाच आहे. कालवा उत्तम प्रकारे पार पडण्यास अझारी, कर्नाळ, अनंतपूर, कडपापा व नेगेर जिल्ह्यातील कित्येक भाग मिळतील

तुंगमद्रानदीच्या पुलासंबंधानें दंतकथा अशी सांगतात की एक राक्षस पुण्याला भरून पाताळीत नेत होता त्यावेळी विष्णुनें वराहवतार धारण करून समुद्रांत उडी मारून पुण्याला वर आणलें. यामुळे विष्णूला पार भ्रम झाले म्हणून वराह पर्वतावर विधायित घेत बसले त्यावेळी पामाच्या तारल्या भासा तोंडावरून बाळगल्या होत्या दाण्या बाजूच्या

दोतापासून निघालेल्या धारेंचे नांव तुंग व उजव्या बाजूच्या मुळपासून निघालेल्या धारेंचे नांव भद्रा म्हणून तुंगभद्रा नांव पडले.

तुंगुखे लोक—मंगोल-तानांत वंशाची एक (मंगोल भाषाचा मुख्य) शाखा तुंगुखे या नांवाने प्रसिद्ध आहे. तुंगुखे जातीचे लोक आशियाखंडांत पुष्कळ पसरलेले आहेत. त्यांच्या मुख्य वस्तिस्थानाचा बरवा, ममळा व खालचा तुंगुस्का म्हणतात. तुंगुखे जातीची लोकसंख्या ५०००० पेक्षा थोडी मारत असून त्यांपैकी १०००० अमुर नदीच्या काठाला व बाकीचे सैबेरियांत रहातात.

तुंगुखे लोकांचे नेहरे मंगोलियन लोकांप्रमाणेच असतात. त्यांची सरासरी उंची ५ फूट ४ इंच असून नाक लहान, तोंड रुंद, ओठ पातळ, व डोळे लहान, रंगबट व काळे असतात. त्यांच्यापैकी काही जातींचा भेदा करितात. परंतु पुष्कळ लोक जंगलांत शिकारीचा भेदा करून रहातात. ते प्रसिद्ध परिसिंहतांत सुदां अनेकही रहातात. ते दोघी-घोगी, मोडक्या मनाचे, विश्वासू, विनयशील व स्वावलंबी असून जंगलांतले एकट स्थान सोडण्यास ते कधीहि तयार नसतात. याकून लोक इ. ल. त्यांचे वस्तिस्थान आल्मोत आहेत.

तुंगलवेग—सेलव्हक तुलनाचा हा नातू. महंमद मिशनीकर याच्या पदवी हा चाकरीस होता. सन. १०३८ सालीं छत्रपती मसऊद याचा पराक्रम करून तुंगलवेगने निशापूरचा बादशहा अशा किताब धारण केला. त्याने इराक यात जिंकून, बगदाद महरिद आपल्या ताब्यात घेतले. नंतर खलीफा कामनिहास याने तुंगलवेगास लोरातानच्या मुलतानाची बळे दिली व त्यास मुघलमानाचा बुक नेमिले. त्यामुळे तुंगलवेग खलीफास आपली वहीण दिली. वहीण काळाने सेलव्हक घराण्याच्या लीन निरनिराळ्या शाखा होऊन इम्दान, किरमाण, आणि रुम अथवा अनातोलीया या लीन हिकागीं त्यांनी संस्थाने स्थापिली. इ. स. १०६२ त तुंगलवेग बसुर बघाचा होऊन मरण पावला. त्याला मुलागा नसल्याने त्याचा पुतणश गारीवर वसला. [बौल.]

तुल्यक घराणे (१३२१-१३८८)—मुलाम घराण्यातील तुलतान बलून याजपारशी तुल्यक घराण्याचा मूळ संस्थापक रेयासुद्दीन हा पूर्वी गुलाम होता. पुढे स्वरराज्याने तो मोठ्या योग्यतेस बढला. अझाउद्दीन खिलजीच्या वेळीपासून मोंगल वगैरे लोकांशी लढून त्याने सरहद्दीचे भरक्षेत्र वेळ्यामुळे, खास गाजी मसिक व गाजीवेग असे नांव मिळाले. शेवटचा खिलजी राजा सुपारिक याच्या नंतर त्याचा दिवाण सुधू हा पातशहा झाला होता तो मुळचा हिंदू असल्याने हिंदूंचे प्राबल्य पातशहाईत वाढत गेले. तेव्हा मुगुलमान लोकांनी रेयासुद्दीनास पंजाबवून बोलावून आणले व सुधूवर बघाई करून त्यास ठार मारले. याप्रमाणे रेयासुद्दीनाने यादी बळकावली (१३२१). गारीवर आल्यानंतर त्याने व्यापार

बादगिल, कुरागाच्या व्यापाराने मूलभूत चालीस अनुक्रमून वहीन कायदे केले, मुघलमानीवरील शेतसारा कमी केला व हिंदूवर माघ अथर बसविला, व मोंगलांचा उपद्रव होऊ नये म्हणून सरहद्दीचा चांगला बंदोबस्त केला. त्याने दिल्ली जवळ तुलतानास नांवाचा एक लहानसा किला बांधिला. तो त्याच ठिकाणी रहात असे त्याने लखनौच्या नासिरुद्दीनचा पराभव करून बंगाल आपल्या ताब्यांत आणला. तिकडून तो परत आल्यावर अफगाणपुर येथे त्याच्या त्याग-तागटी तयार केल्या लांकडी मंडप एकाएकी मोडून त्याच्याखाली सापडून तो मेलाले. हे कृत्य त्याचा मुलगा उलयमान याने केले असे म्हणतात १३२५.

मुहं म द उ हा.—रयासुद्दीन मेल्यावर त्याचा बघाईत गुप्त जतान वर्क चलेखान याने मुहंमद असे नांव धारण करून तत्काल बळकाविले (१३२६). त्याने १३५१ र मेल्या-पूर्वी बरंगळ पेकून वेधील राजास कैद करून दिल्लीस पाठविले व संघर्ष तेलगण काबीज केले (१३२९) मुहंमद याचे अकाद कलवांचा पुत्र असे दोघा नांव पडले होते. त्याच्या कलवना फार विक्षिप्त असत. तो चांगला शिकलेला होता. फारशी कविताची त्यास अभिरुची होती. तो बघा, लेखक, शूर व गमिरी असून आरबी भाषेतहि निष्णात होता. मघास तो स्वर्गाहि करीत नसे. परंतु तो स्वेच्छापाशी, पुतशी, पमंभेडा, कूर व उताबला होता. बघा मनोरंजाच्या सिद्धयेदे त्याने भलतेच उपाय योजिल्यामुळे त्याच्या राज्याची अंदात देना साली. कलावहारिक ज्ञान व परिस्थिति न ओळखणारा असल्यामुळे त्याच्या युद्धमतेची व विद्वतेची हानि झाली. त्याच्या कारकीर्दीचा इतिहास म्हणजे त्याच्या तुक्तांचेच वर्णन होय.

उतावीळपणे आपल्या विक्षिप्त छुषारणा तो लोकांवर लादीत असे. त्यामुळे लोक अनेकदा होऊन बंडाळी करीत तेव्हा विदेयपणे तो त्यांनी शिक्षा करी. यासुळे त्याला सर्व क्षत्यांमध्यें अवयव आले त्याच्या कारकीर्दीत एकदांही भेड झाली व ती त्याने कृतते मोडून टाकली, त्याचा माऊ व दोनदाव पुतणे योनी भेड केत्यावरून त्याने त्याचे अखंड हात करून त्यांनी ठार मारिले त्यामुळे सगळे मना त्याला कंडाळून गेले. यरससयरे त्याचे सर्व राज्य मोडकळीस आले. एकदा आपल्या शिषिपुण्याच्या लहरीत देवगड ही राजधानी करणाचे ठरवून त्याने एकदा दिल्लीच्या सर्व लोकांस देवगडास जाण्यास फर्माविले दिल्लीतून देवगड ५०० मैल दूर जमल्याने वाटेस लोकांचे फार हाल झाले. पुष्कळ लोक वाटेत मेले, देवगडास गेल्यावरहि कित्येक लोकांचा नाश झाला (१३३९). ही स्थिति पाहून त्याने सर्व लोकांस पुन्हा दिल्लीस परत बोलाविले. परंतु एकदा मोडलेला मेळ पुन्हा बसला नाहीं. त्यानेच देवगडास दोळतावाद ही नांव दिले. अनेक संघर्षांत लोपर-त्वामुळे मुहंमदाने योन्त्याच्या नाण्यांपैकी तोम्यांची व

तांच्याऐवजी चामड्यानीं नाणीं चालविण्याचा हुकूम केला, परंतु यामुळे मोठी नाणीं निघाली व लोक सरकारी वसूल, या बनावट चलनांत भरून लागले, त्यामुळे सरकारचें सर्वस्वी नुकसान झाले. परदेशातून माल येण्याचे बंद झाल्यामुळे व्यापार बसला; या नाण्यांस बोणीं विचारीनासैं झालें व फिस्त फार व टली. अखेर म्हाभिन्यांतील सोनें खालास झाल्यामुळे तिजोरी बंद करावी लागली.

चीन देश जिंकण्यासाठीं त्यानें एक लाख फौज पाठविली होती परंतु ह्या फौजेचे वाटेत ह्याल होऊन तीस अपयश घेऊन परत फिरावें लागलें; ह्यातच अति-वृथोमुळे व थंडीवाऱ्यामुळे फौजेचा नाश झाला (१३३७). तुर्कस्तान व इराण हेहि देश जिंकण्यासाठीं ह्यानें एक फौज तयार केली होती; तीस एक वर्ष वसवून पंजर घाया लागला; गतर तिला रजा दिली, तेव्हां ते बेकार लोक सर्व देश उध्वस्त करूं लागले.

मुहंमदाच्या हातून एकहि काम शेवटान गेलें नाहीं; त्यामुळे त्याचा स्वभाव क्रूर बनला. शिकारीच्या राखीव रानांत कोणी पक्ष्यानिगीशिवाय गेल्यास तो मर्येकर शिक्षा करी देशांत दुष्फळ पडून लोकांची दैना झाली परंतु त्यानें जमीनसारा दसराट पाठविला; यामुळे सर्व लोक जमीनी सोडून पळून गेले, व ह्या टिकाणीं मोठालीं अरथें झालीं (१३४८) आपला दरारा बसविण्यासाठीं त्यानें पुष्कळ-वेळीं निरपराणीं लोकांची कत्तल केली यामुळे जिंकडे तिकडे बेवै-दशादी होऊन मुलतान बिडून जाऊन आपल्याच लोकांशीं लडूं लागला. याबेवेळीं मुसलमानांस हांकून देण्यासाठीं दक्षिणेंताल हिंदुजांनीं कट केला व बहामनी राज्य आणि विजयानगरचें राज्य यांची स्थापनाहि या सुमारास झाली. मुहंमद स्वतः दक्षिणेंत आला, परंतु गुजरातेंत बंड झाल्याचें समजल्यामुळे तो तिकडे गेला. तेथून सिंधच्या बंडखोर राजाची खोड मोडण्यासाठीं तो दंडा येथें गेला व तेथेंच तो अजगरी पडून मरण पावला (२० मार्च १३५१).

याच्या कारकीर्दीत बंगाल व कर्नाटक प्रांत मुसलमानांच्या हातून गेले, बहामनी राज्याची स्थापना झाली. याप्रमाणें ह्याच्या राज्याचे तुकडे झाले व सर्वत्र बंडे होऊन सरकार व प्रजा निघून बसली. अजून अठरा मुहंमद इमनवतूला हा हिंदुस्तानकार १३३३ सालीं हिंदुस्थानांत आला, तो मुहंमदच्या दरवारी सुमारे १३४२ पर्यंत होता पुढें त्याला त्यानें चीनमध्यें वर्षील म्दून पाठविलें. त्यानें सरकारीन हकीकत लिहिली आहे; तीत तो म्हणतो की, लोकांवर उपचार करणें व त्यांच्यावर तक्रार चालविणें या दोन्ही गोष्टी अत्यदम करणारा मनुष्य या मुलतानाशिवाय दुसरा कोणी नापाखणार नाहीं. त्याच्या हातून इक्य मिळून दुःखनिवारण झालेला शिकारी, आणि त्याच्या हातून निशा झालेल्या स्वभावे प्रेत, अर्थात् मोठी त्याच्या वाऱ्याच्या दारांत नेदमी दटीस पडे. परकीं केदार त्याची बहान मर्मां ओगे. विद्वानां त्याची आग्रय

असे; तथापि हिंदु लोकांवर याची बक दटीच होती. त्यानें ईजिप्तच्या खलिफा इब्रून आपणांस बलें व सुलतान ही पदवी मिळविली (१३४३). बगदादच्या खलिफाचा एक वंशज मोठया मानमरातगानें आपल्या दरवारी बाळगला होता.

फिरोज शहा.—मुहंमद मरण पावल्यावर हिंदुस्थानांत शांतता झाली. एखादा आजार येऊन गेल्यावर जसा हळू-हळू बरा होतो, तिला वादळ मोडल्यावर जशी सर्वत्र शांतता होते, तसा प्रकार राज्यांत झाला. मुहंमद यास मूल नसल्यामुळे त्याचा चुलतभाऊ फिरोजशहा (तिसरा) गादीवर बसला ह्यानें ३७ वर्षे राज्य केलें. फिरोजचा जन्म १३०९ सालीं झाला त्याची आई रजपूत होती मुहंमदानें त्याला उत्तम शिक्षण दिलें होतें फिरोजनें मुहंमदाच्या चुका प्रत्यक्ष पाहिलेल्या असल्यामुळे ह्या टाळून त्यानें आपलें राज्य चालविलें.

फिरोज दयाळू होता. मुहंमदाने ज्याचा छळ केला होता त्यांचा शोध करून त्यांचें नुकसान त्यानें भरून दिलें, व समाधान करणारे लेख त्याच्यापासून लिहून घेऊन ते मुहंमदच्या यडयात पुरून टाकिले. ह्यानें शांततेनें राज्य केलें; लढाया करणें व दूरदूरचे प्रांत जिंकण्यांत व्यर्थ पैसा व श्रम खर्च करणें त्याला आवडत नसे राज्य लहान का होईना पण त्याची व्यवस्था उत्कृष्ट ठेवण्यांतच तो भूषण मानी. त्यामुळे स्वतंत्र झालेले सुभे परत घेण्याचा त्यानें फारसा प्रयत्न केला नाहीं. दक्षिणेंत ब्राह्मणी राज्याची स्थापना अगोदरच झाली होती; तसेंच बंगालप्रांतहि स्वतंत्र झाला होता. एक दोनदा बंगाल प्रांत परत घेण्याचा त्यानें प्रयत्न केला होता, परंतु त्यांत रणला यश आलें नाहीं (१३५३). त्यानें दंडावर खारी बेली; रीत त्याला अनेक संकटांशीं हागडावें लागले, तथापि सरसेरोवटी त्यानें सिंधप्रांत जिंकून तेथील राजास दिव्हिल आणिलें (१३६१).

फिरोजच्या यशस्वी कारभाराचें बरेंचतं श्रेय ह्याचा वजीर मकुलुखान यास आहे. हा मूळ हिंदु असून तेलंगणाचा रहिवासी होता. त्याचे मूळचें नांव केवू होतं. मुहंमदाच्या वेळीं त्यानें चांगलें काम केलें असून फिरोजची तर त्यावर फार मर्मां होती. त्यानें या वजिराच्या प्रत्येक मुलामुलीस दरगाल एक हजाराचें वेतन करून दिलें.

फिरोजनें प्रगणिताची अनेक कामें केली. ह्यानें मंझादी, पाठशाळा, धर्मशाळा, कोश, शाहूरें, दवाखाने, तलाव, पुल, यंधरे बांधिले. याशिवाय ह्यानें अनेक मोठमोठे कालवे बांधून शेतीची सुधारणा केली हें काम उत्तर हिंदुस्थानांत त्याच्या-बेळेपर्यंत कोणीहि केलें नव्हतें. ह्यामध्यें सतलज-झझर, जमना-अशधेन हे कालवे प्रख्यात आहेत. पंडित जमिनी लागवडीस आणून व कायमना शेतसारा ठरवून राजदानांत घालून बांधिला प्रजेची दाद घेण्यासाठीं तो नेहमी राज्यांत जिं. मस्तपड (जमी-आढें), जशारी (खाटबांधील कर), शंकी (व्यापार्यांवरील कर) इत्यादि नाना प्रकारचे जुदमी

कर त्याने बंद केल्यामुळे लोक तयार झाले (११७९). नवीन शहर नवसून त्यास नोंवे देण्याचा त्याला विरोध नाद होता. तो गादीवर बसल्यानंतर प्रथम दिक्षीय गेला, त्यावेळी त्याला पुत्र झाला या आनंदाच्या स्मरणार्थ त्याने फतेबाद शहर बसवून मुलाचे नाव फतेखान ठेविले. अयोध्या प्रांतात जोनपूर नावाचे एक नवीन शहर व दिक्षीनशोक किराजगाद नावाचे शहर स्थापिले व बदाकनशयक फिज्जगद निझा पांचला (११८१). तो किराजगादेस रहात असे. त्याला मागवण्याचाहि शोक असल्याने त्याने एवढे १२०० माग तयार केले. या बागापसून दरसाल एक साखरे उत्पन्न येई त्याच्या या सुधारणांनी राज्याच्या उत्पन्नात सत्त्वा कोटीची वाढ झाली. राज्याचा एवढे बसूट दहा कोटी होता. नोकरास उत्पन्ने तोडून दिलेली होती, स्वतंत्र पगार ठरविलेले नव्हते, म्हणून त्याच्या पश्चात् राज्याचे तुकडे झाले. त्याला मयप्राधानाचा बराच नाद होता. हिंदू धर्माविषयी त्याच्या मनात द्वेष होता. तो ब्रह्म मुसलमान असल्याने प्रत्येक काम तो कुराणाचा आधार घेऊन करी. हिंदूंची मूर्तिपूजा त्याने बंद केली. पूर्वीच्या मुलतानांनी मिथिया कर प्राप्तास माक केला होता, तो यांचे पुनः बसविला. तो परधर्माचा द्वेषा होता; यामुळे हिंदू लोकास तो प्रिय झाला नाही.

किरोज बूढ झाल्यावर त्याने सर्व राज्यकारभार मजबुल मेस्सामुळे त्याच्या सानजहान नांवाच्या मुलास बघारी देऊन त्याच्या हाती दिला, परंतु किरोजच्या मुलास महंमद व हा बगैर यांचे वाकडे असल्यामुळे, महंमदाने या बगैरास ठार मारले (११८७) व सर्व कारभार आपल्याकडे घेतला आणि काशिहद्दीन पदवी धारण केली परंतु त्याच्याने राज्याची जोलम न निमल्यामुळे व सर्वत्र बंदाळा मागण्यामुळे बूढ किरोजने स्वतःकडे पुन्हा राज्यकारभार घेतला. यानंतर तो चौदाव दिवसांत मरण पावला (११८८).

किरोज आपल्या मुलामास उत्तम शिक्षण देऊन त्यांना जोसमेची कामे देई त्याच्यापाशी अशा प्रकारचे गुलाम १ लाख ८० हजार होते. या गुलामातून उत्तम उत्तम कारागीर तयार झाले; या गुलामांचे एक निरालेख सौते असे. त्याच्या कारकीर्दीने मुत्तात अनेक लोकानी लिहालेले आहेत. त्याच्या मरणांनंतर हिंदू लोकांनी उचल खात्री. त्यास वाटलेल्या गुलामांनी मदत केली एकीकडे प्रांतिक कामदार रातून होत होते, व दुसरीकडे, हिंदू लोकहि लोक सर वाई सांगले अशा प्रकारच्या दुहेरी अवघर्णात तुळकांनी राज बघावले.

जे व द ये रा मे.—किरोजानंतर त्याचा नातू ग्वामुद्दीन गादीवर बसला, परंतु लवकरच त्याच्या भावांनी व मुलजमांनी त्याचा वध केला. नंतर काही दिवस दिक्षीस अंदाधुंदी वाडू होती. दरबारी मेळाली किराज्या मुस्ला यद्दमद यास १३९० साली गादीवर बघविले. तो स. १३९४ त मरण

पावला. त्याच्या पश्चात् त्याचा पुत्र हुमायून उर्फ सिकंदर तागावर बसला; परंतु तो एकाएकी मरण पावल्यावर त्याचा भाऊ हुसना महंमद हा गादीवर बसला. राज्यकारभार पाहण्यास कोणाहि लायक मनुष्य नसल्यामुळे चौदाकडे द्वेष सुरू झाले. बंगाल, लाहोर, पंजाब, गुजराथ, मालवा बगैरे प्रांत स्वतंत्र झाले (१३९७) व दिक्षीत गादीची मानली. दिक्षीतील या मानगडी ऐकून तैमूरलंग हा प्रबंद सेनसह दिक्षीवर चालून आला (१३९८).

दिक्षीस तैमूरची व महंमदची लढाई झाली; तैमूर विजयी झाला, व महंमद गुजराथित पळाला. तैमूरने दिक्षीत सर्वत्र कत्तल करून संगणित लूट करून १५ दिवसांनी परत प्रयाग केलें. तो गेल्यावर दिक्षीत दोन महिने अंदाधुंदी होती. बगैरांनी राजघत्ता स्वतः बळकावली; परंतु पुढे तो एका लढाईत ठार झाला (१४०५) व महंमद पुन्हा गादीवर आला. त्याच्या व तैमूरचा मुलतानचा शुभेदार खिजरेखान याच्या नेहमी चकमकी होत. अखेर महंमद हा हालभेष्टेस बरण पावला (१४१२). हा या पराण्याचा शेवटचा राजपुरुष होय. त्याच्या मागून दिक्षीचा कामगार दोलनखान सोदा यांचे राज्य बळकाविले, परंतु त्याचा पराभव करून खिजरेखान गादीवर आला व त्याने सय्यदबारा यांची स्थापना केली (१४१६). [लेनपुल. पु. ३: नील; माथेलडफ; एलफिन्स्टन; फेरिस्ता; तारीखी मुबारकशाही; इलियट वॉल्थ. पु. १; तारीखी फिज्जशाही; ग्रह पतुल बिराम.]

तुतिकोरीन—इलाखा मद्रास, तिनवेळी मिहदा. श्रीवेङ्कटपु तालुक्यातील एक बंदर व शहर. मद्रास शहरापासून रेन्मेमार्गाने ४४३ मैल लांब आहे. मद्रास इलाह्यात २ व्या नंबरचे बंदर असून दक्षिण हिंदुस्थान रेल्वेचे अखेरचे स्टेशन होय. १५४० साली प्रथमतः या ठिकाणी पोर्तुगीज वसाहत होती. नंतर १६५८ साली पोर्तुगीज लोकांपासून वच लोकांनी तुतिकोरीन घेतले, व स. १७८२ त ईंग्लिजी लोकांनी वच लोकांनी हाकलून लाविले. सन १८१८ त पुन्हा वच लोकांकडे अरी तुतिकोरीन आले तथापि १८२५ साली पुन्हा ईंग्लिजी वच लोकांपासून वेळन आपले ठाणे कायमचे बसविले, व तेथेहासून ईंग्लिजकडेच असून फार महत्त्वाचे शहर बनूच गेलेले होते. जेसुइट लोक असे सांगतात की १७०० साली तुतिकोरीनची लोकसंख्या ५०००० होती.

तुतिकोरीनपासून साधारण ४ मैलावर आहे. या ठिकाणी सरकारी कामदार श्रीवेङ्कटपु पोस्टाडारस तालुक्याचे अधिकारी राहतात. पालमकोट याठिकाणी दिवाणी कचेरी होती ती तुतिकोरीन येथे आणली आहे.

सन १८६६ मध्ये येथे म्युनिसिपल कमिटीची स्थापना झालेली असून १९०३-०४ साली उत्पन्न ५४००० व खर्च ६१००० झाला. १९२१ साली लो. सं. ४४५२२. व्यापारी पेठ म्हणून मद्रास इलाह्यात तुतिकोरीन दुसऱ्या नंबरचे शहर

व हिंदुस्थानांत २ व्या नबरचे गणले जाते या ठिकाणी सुताचा एकगिरी असून कापूस दावण्याचे ५ कारखाने आहेत

तुतिकोरीन बंदर चांगले आहे पण तोंडाशी पाण्याची कोला फार कमी आहे उत्तरोत्तर तुतिकोरानचा व्यापार वाढत आहे १९०३-०४ साली निर्यात २८६ लक्ष असून आयात १६१ लक्षाच होती निर्यात मुख्य जिनस — कच्चा कापूस, जनावरें, काफा, कापूस, कापड, वनस्पती, औषधे, डेप, तांदूळ, कच्ची व कम वलेली कातडी मसाले व चहा ही होत आयात जिनस — विलायती कापड व सूत, पेट्रोलियम, यंत्र, लोखंडी सामान व इमारतीचे लाकूड वगैरे होत सिलोन (कोलंबो) ची तुतिकोरानचे दळणवळण पुष्कळ असून मनुष्याचे आणि येथे जलमार्गाने अतिशय आहे

तुतीचें झाड — मोरस मलबेरी झाडाचा किंवा सुटपाचा हा एक वर्षे आहे याच्या तीन जाती हिंदुस्थानांत होतात, त्यापैकी मोरस इंडिका ही प्रसिद्ध आहे मोरस आख्या या झाडाची पाने वर्षास गळून पडतात हें मूळचे उत्तर आणि पश्चिम आशियामधील आहे. पण याची लागवड १९०० फूट उंचीवर उत्तर हिंदुस्थानात व सिंधूनदीच्या पलीकडील भागात करतात पन्जाब आणि काश्मीरमध्ये मुरयत याच झाडावर रेशमी किडे पोसतात याची फळे खातात तुतीच्या फेनुबारांमध्ये फुलें येतात व ते आणि जूनमध्ये फळे तयार होतात एक वनफूट लाकडाचे वजन १९ ते २८ डेअर असते हें लाकूड इमारतीला लावतात तसेच याच्या बोटी, घरगुती लांकडी सामान आणि शेतकीची अवयारे करतात

दुसऱ्या जातीला मोरस इंडिका तुत, तुनि, छोट्या किंवा मेरुण, सिंग्रेक, करन, जोकुल, अयोर, कपिलिपुव, हिण्डल-नेरालं व पोस अशी नावे आहेत ही जात खालचा हिमालय व मद्रादे-शाताल शैन डोंगर (४००० फुटावर) येथे आढळते तसेच निलगिरी पर्वतावर ही झाडे लावलेली आहेत याची प्रथम रोपे तयार करून नोव्हेंबर डिसेंबरमध्ये लागवड करतात याला मधुन मधुन पाणी देतात १०१२ वर्षे पर्यंत येतल्यावर झाडे कापून टाकतात त्यास पुन्हा फूट येते याची फळे गालान व त्यापासून दाख तयार करतात उच्च व पाण्याचा वागला निचरा असलेल्या जमिनीत ही झाडे लावतात जिणे मातीची जमीन असल्यास उत्तम जमिनीत धों कोल पेरणे अत्यावश्यक आहे पण काही जागी ३ ते ६ फूट रुंद व माताच्या सावर जमानीवेडा ३ ते ४ फूट उच्च, बोध तयार करून त्यात धों पेरतात वगून भिल्या-तील लागवडीची पद्धत हिंदुस्थानांत जेथे जेथे रेशमी काड तान तेथे तेथे प्रचारात आहे लागवडीची पद्धत सामान्यत येथेप्रमाणे — पावसाळ्यानंतर जमीन १८ इंच खोल खणून मग दोनदा नांगरून सारणी करून चांगले पाणी देतात. १८ इंच अंतरावर ६ इंच खोल व १८ इंच व्यासाचे खडे करून त्या १५ नोव्हेंबरपासून १५ डिसेंबरपर्यंत रयात पूर्वी तयार केलेल्या कसर्माची लागण करतात. खड्यात कलमे

लावल्यावर त्यांना आठवल्यातून एकदा पाणी यावे लागते म्हणजे मग याला मुळें घरतात ही झाडे हातभर उच्च झाडे म्हणजे सर्वे शेताला पाणी यावे लागते व २ ते ३ फूट उच्च झाले म्हणजे दोड किंवा दोन महिन्यांनी एकदा पाणी यावे लागते

जिसे या जातीचे झाड मूळ चीनमधील होते पूर्वे तुर्क-स्थानात याचा कागद तयार करण्याच्या कामी उपयोग करीत असत परंतु कागदाचा रंग चांगला नसतो याच्या साली-पासून एक प्रकारचा तेल निघतो त्यापासून ज्वाला बिनी चर्मपत्र म्हणतात ते तयार करतात या झाडाचा मुख्य उपयोग म्हणजे याच्या पानावर रेशमाच्या किड्याचा उपयोग विका होते हा होय

याला अनंत कांब फुटतात व हें झाड तोंडले अन्नात पुन्हा मुळापासून वाढते डेराडूनला याची लागवड झालेली होती जमलात किंवा रुक्ष जागी हें उगवत नाही त्याच-प्रमाणे अतिशय थंडीहो वार मानवत नाही बगाल, मद्रादश व मलबार या ठिकाणच्या पंडित जमिनीत याची लागवड केलेल्या ता फायदशीर होण्याचा समज आहे

तुती तहशील — मद्रास गोदावरी जिल्ह्याच्या ईशान्येस असलेली एक जमिनदारी तहशील क्षेत्रफळ २१९ चौ मै लोकसंख्या (१९०१) ५८०६२ तहस तहशीलीत तुती नावाचे एकच शहर असून त्याची लोकसंख्या ८८४२ व खेव्याची सध्या ४८ आहे १९०३-०४ साली काढीचे व इतर मिळून उत्पन्न ४१००० रुपये होते तहशिलाचा वशाच मोठा भाग डोंगराल व पहाडी आहे

तुंबड्या लावणे (कपिंग) — सुक्या तुंबड्या जागेत म्हणजे स्वचेवर एक पैसा देवून त्यावर कापूर देवून ती जळताना स्व वर एक लहान पोळक पात्र हट्ट हट्ट पाठोर्षे देवाचे म्हणजे कापूर बिडून चामडी वर फुगून येऊन ते भाडे स्वचेस चिकटते यासच घटिकाचूपण म्हणतात हें भाडे चिकटण्याचे कारण हवेचा दाब उष्णतेमुळे नाहींसा होऊन भाडे चिकटते व स्वचेच्या पृष्ठभागी गोल जागेतील साखळीले रफ येते व आतील दाहवेदना शमतात काचेच्या हड्डी-सारख्या आकाराच्या पात्राचाही उपयोग करतात व कापरा-ऐवजी स्पिरिटचे येव त्या काचपात्रात जळून ते पात्र स्वचेस चिकटून बसेल अशा वेताने ते पात्र स्वचेवर पूर्ण स्पिरिट जळून जाई ती लावतात मान, कमर, छाती, पोटा अगर जेथे वेद असेल त्या ठिकाणी त्या घटिकाचूपणाने वेदना-शमन करता येते एकापेक्षा अधिक पात्र म्हणजे चार पाचीह जरूर तर लावावीत तुंबड्या (सोल्या) लावून रफ काढणे म्हणजे वरच्याप्रमाणे पृष्ठभागी रफ आणून त्यावर पोळक, चांचावरयाप्रमाणे बारीक व पुष्कळ जतना शस्त्राने अगर विशिष्ट यंत्राने करून पुन्हा तेथे घटिकाचूपण-नियने कांबपात्र लावले म्हणजे हवेचा दाब नसल्यामुळे रफ बाहेर शोषून जाऊन पात्र रफाने भरून जाते याप्रमाणे

११२ अगर अधिक पात्रे लावावीत. पात्रे रक्षाने भरल्यावर ती काढावी कारण ती सुटण्याच्या वेळातच असतात. आणखी रक्त काढवून वेदना व दाहरोगशमन व्हाव अशी द्रष्टा असल्यास पुन्हा त्याच जागी काचपात्रे लावून आणखी रक्त काढावे.

या कृत्यास जरा चलाखी व सराव पाहिजे. थोड्यावेळात अंग न भागता त्या पात्रांत एकदम गितकी अधिक निघातता करता येईल तितका पृष्ठभाग अधिक आकर्षला जाऊन पात्र तितकें चांगलें चिकटने; व वेदना व रोगशमनाचे कार्य तितकें अधिक नांगलें पडतें. घटिकाचूपण (सुक्या तुमकड्या) म्हणजे एक चांगला सुलभ व गुणकारी परमुली उपाय आहे.

तुमकूर (तुमुक) —प्रायेच्या गंधर्वपुरातील एक. याची जी रमा होती. व हा शापाने दंडकारण्यात बिराच झाला होता. हा चैत्रमासी सूर्यासमागमें संचार करणाऱ्या गणतील गंधर्व होय. एका ऋषीचेहि तुमकू असे नाव होत.

तुमकूर, जि. ल्ह. —म्हैसूर संस्थानच्या ईशान्येस हा जिल्हा असून याचे क्षेत्रफळ ४१५८ चौ. मै. आहे या प्रदेशात नारळ्याची व तांदळाची झाडे विपुल आहेत. तुमकूर जिल्ह्याचा ईशान्य भाग अतिशय सुपीक असून त्यास पाटाने पाणी मिळते येथील हवापाणी सुंदर व निरोगी असून युरोपीयन व एशियन लोकाना सारखे मुखावड आहे. उष्णतेचे मान ७४ फाहून ८३ अंशापर्यंत असते; व दरसाल पावभाचे मान ६९ इंच असते.

इतिहास:—तुमकूर येथे पुरातन काळी गंग रुतार्थास होती. संप्रति ज्या ठिकाणी सिरा तालुका आहे त्याच्या सर-हद्दीवर हेमवती असून पूर्वी हिला पेन्जेर अथवा हेन्जेर असे म्हणत असत; या ठिकाणी पद्मवाची राजधानी होती, व निदुगल येथे त्याचा विद्या होता राष्ट्रकूटाच्या हाती या प्रदेशाची कत्ता आल्यावर त्याचा विस्तार फार झाला. गंग पराभवांतर होयसळानी पेन्जेर व निदुगल येथील नाड्याचा पराभव करून नंतर ते राज्य कर्क लागले त्यानंतर मिश्रानगरचे राजे येऊन देवरायदुर्ग येथे त्यांनी आपले मुख्य ठाणे केले. विजयानगर नामशेष झाल्यावर विनापूरच्या बादशहानी १६३८ साली तुमकूर जिल्हा आपल्याकडे ठेवून सैन्य शिवाजीचा बाप शहाजी याला देखरेख सांगितली. मराठे १७५७ साली सिरा भागात आले. सन १७६१ त निजामाचा भाऊ बहालतंग याने हैदराबादीला सिराचा नबाब करून तुमकूर जिल्हा व्यापून टाकला. १७६६ साली मिरा टिप्पूपासून मराठ्यांनी पुन्हा सर केले. सिरा येथे मुसलमानांच्या मशिदी पाहण्यासारख्या आहेत. त्यात मलिक रहीमचे धर्म व गुप्तामशीद ही मुख्य होत. रयाजवरील शिलालेखाचे तरलुम करून छापलेले आहेत. तुमकूर जिल्ह्याचा लो सं. १९११ साली ७३५३४६ होती.

शेतकी:—महागिरी, चिक्कायकनहल्ली हे तालुके व मिरा व कारेडगिरीचा उत्तर भाग सोडून बाकीची जमीन हलकी व कडक आहे. दक्षिणेकडील व पश्चिमेकडील जमीन लाल असून तीत तलाव मोठे आहेत. पूर्वेकडील तालुक्याची जमीन रेंगाड असून उत्तरेकडील जमीन काळी आहे. यांत रागी, हरभरा, तांदूळ येथे पिके होतात. सन १९०४ साली राष्ट्रीय गॅंगल १०५ चौ. मै होत. व १९०४ साली. जंगलउत्पन्न ६१००० रुपये साली विकनायकहल्ली व त्याच्या आसपास अशोधित लोखंड पुष्कळसे सापडते. चुनखडी येथे सापडते. सन १९०२ त विकनायकहल्ली तालुक्यात येझारा गावी सोने काढण्याचे प्रयत्न झाले असून त्यात थोडे फार यश झाले होते.

व्यापारी जिन्नस:—जाडे भरवे कापडाचे कापड, रेशमी कापड, घोंगड्या, दोरखंडे, सण, ताग आणि मुंग गवत हे व्यापारी जिन्नस होतात लोखंड व साखरेचे कारखानेहि आहेत.

दळणवळण:—जिल्ह्यातील व्यापार बहुधा लिगायत लोकच्या हाती आहे गुच्ची ही त्याची मुख्य पेट असून वेळवी, तुळचेकर, तिपतूर, चिक्कायकहल्ली याहि मोठ्या बाजारच्या पेठा आहेत बाहेरून येणाऱ्या मालवान जिन्नसात रेशमी, कापूस, सातर व खाण्याचे पदार्थ याचा समावेश होतो, व बाहेरगावी पाठविण्याचे जिन्नस नारळ, सुपारी, गळिताची धान्ये व तेल हे होत या जिल्ह्यात दक्षिण मराठा रेल्वे ९१ मैल आहे. या जिल्ह्यात ८ तालुके आहेत. चिक्कायकनहल्ली, गुच्ची, कुनोगल, महागिरी, पद्मगड, मिरा, तिपतूर, आणि तुमकूर.

तालुका —म्हैसूर, तुमकूर जिल्ह्यातील पूर्वेकडील तालुका. क्षेत्र. ४५५५ चौ. मै. (१९११) लोकसंख्या ११६८५४ तुमकूर तालुक्यात ३ शहरे असून ४७७ खेडी आहेत १९०३-०४ साली काळीचे उत्पन्न १५००० होत. याच्या उत्तरेस देवराय-दुर्गहॉगर असून सभोवताली गंगल आहे. जयमंगली नावाची नदी याच ठिकाणी उगम पावते देवरायदुर्गाच्या दक्षिणेस सुंदर तलाव असून सभोवतालचा प्रदेश फार सुपीक आहे. उत्तर भाग जरा मोरस आहे नारळ व सुपारीचे मळे पुष्कळ उग्रीन पडतात

शह. २.—म्हैसूर तुमकूर जिल्हा आणि तालुक्याचे मुख्य शहर. हे शहर सदर्भ मराठा रेल्वेवर बंगलोरपासून बायव्येस ४३ मैलावर आहे. लोकसंख्या १९११ साली ६०३९ होती. हे शहर देवराय दुर्ग डोंगराच्या नैर्ऋत्येस उंचावर वसलेले असून जवळ एक मोठा तलाव आहे. तलावाच्या सभोवती सुंदर केलीचे व तांडोचे बगीचे असून मनोहर वृक्षानी आहेत. प्रस्तुतेचे शहर म्हैसूर घराण्या-वैकी एक कात असून नावाच्या पुरपाने स्थापलेले आहे असे म्हणतात याच्या तळाच्या भिमी जमीनदोस्त शाखा आहेत.

येथे म्यु. कमिटीची व्यवस्था १८७० साली झाली. १९०२-०४ साली उत्पन्न १०००० आणि खर्च १५००० रुपये झाला.

तुमसर-मध्यप्रांत. भंडारा जिल्हा आणि तहसिलीतील शहर. हे बंगाल-नागपूर-रेल्वेवर भंडार्यापासून २७ मैल व मुंबईपासून ५७० मैल लांब आहे. याची लोकसंख्या १९११ साली ४३७८ होती. तुमसरला म्यु. कमिटी १८६५ साली स्थापन होऊन १९०३-०४ साली ४००० रुपये उत्पन्न झाले. हे व्यापारी गांव असून सिव्ही व बालापाटा जिल्ह्यातील माल याच ठिकाणी येतो. तुमसरच्या आसपास तांदुळाचे उत्पन्न उत्तम प्रकारचे असून पुष्कळ असते. कापसाचे कापड विणून तयार करणे हा तेथील लोकांचा मुख्य धंदा सगळ्या जाती. कापडाची घडामोड ३ लक्ष रु. पर्यंत जाते. शिवाय तुमसर येथे चाकरोडया तयार करून माहेरगावी नागपूर व बऱ्हाड या प्रांतांत विक्रीला जातात. या ठिकाणी एक मराठी शाळा, एक मुलीची शाळा व एड दवाखाना आहे.

तुरटी—फिटकारी, फटकरी, स्फटिकारी, इतर नावे शिप, हीफ फटकरी, बंकचिन, आहेत बहार, पंगव व कच्छमध्ये क्रिश्चियेक ठिकाणी तुरटी तयार करतात. वरच्या प्रसिद्धेसाठी हि तुरटी सापडते; पण तेथे ती तयार केली जात नाही. एकेकाळी चीनमधून हिंदुस्थानांत बरीच तुरटी येत आसवी. हिंदुस्थानात तयार होणाऱ्या मालाचे प्रमाण अनिश्चित आहे; परंतु दर वर्षास १००० टनांपेक्षा अधिक तुरटी निघत नसावी. शिवाय येथील तुरटी आयात तुरटीइतकी पावरी नसते. १९०६-७ साली ३१५४०७ रु. किंमतीची ७२१४४ ट. तुरटी हिंदुस्थानांत आली. तुरटीचा मुख्य उपयोग रंगकामात रंगबंधक म्हणून होतो; परंतु औद्योगिकरित्या, फोटोप्र, कीमती व शिरका शुद्ध करण्याकरिताहि तिचा उपयोग करतात.

रासायनिक परिभाषेत म_२ ग्र_२ (ग्र_२)_२ उ_२ प्र या सूत्राने दर्शविल्या जाणाऱ्या रेवेदार गंधकिताना हे नांव दिलेले आहे. या ठिकाणी म ही आल्कली धातू पालाश (पोट्या शियम) सिंधु (सोडियम), रशीडियम, केशियम, रपे, किंवा अन्न (अमोनियम) याबद्दल छूण असून म^२ या अक्षराने अल्युमिनियम, क्रोमियम किंवा लोहिक लोखंड या त्रिशक्किक धातूंपैकी एक दर्शविली जाते. या धातूंचा रंगध्या व इतर औद्योगिक कामांत फार उपयोग होतो. ते पाण्यात विरतात, व रसांनी चव तुरट, आवट व गुळचट लागते. लिटमसवर त्यांचा परिणाम अम्लासारखा होतो. व त्यांचे समकोन अष्टकोनाकृति स्फटिक बनतात. तापविले असता ते वितळतात व ही क्रिया चालू ठेविल्यास स्फटिकीभवनाचे पाणी निघून जाते, धारावर फेस येऊन त्यांचा आकार वाढतो व शेवटी विटुळ मुकटी उरते. बागांरीत मिळणारी तुरटी ही पालाश (पोट्याशियम) धातूचा क्षार होय पृथ्वीचे लोक सोरा व रोहोनाहि एद्याच नाताने संशोधीत असत. तुरटी

तयार करण्याकरितां पुष्कळ खनिज पदार्थांचा उपयोग केला जातो त्यांपैकीं तुरटीचा दगड, बॉक्साइट व फायोलाइट हे मुख्य आहेत.

तुरटीच्या दगडापासून तुरटी तयार करण्याकरिता त्याची मुकटी करून ती उघड्या हवेंत ठेवतात. हवेंत ठेवली असता तिचा एकसारखे पाणी दिले जाते त्यामुळे अखेर फार बारीक पूड खाली पडते. नंतर त्या मुकटीतील क्षार काढून घेण्याकरिता तीत ऊन पाणी घालून वरचे पाणी ओतून घेतात व मग स्फटिकीभवन होण्याकरिता ठेवतात. बॉक्साइट किंवा मातीपासून तुरटी तयार करताना प्रथम त्याची हळूहळू मुकटी करून त्यात गंधकाम्ल मिळवतात, व ते उकई लागेपर्यंत सावकाश तापविताना. काही वेळ ते तसेच ठेवल्यानंतर वरचे स्वच्छ द्रावण ओतून घेऊन त्यात अम्लपालाशगंधकित मिळवतात व स्फटिकीभवन होण्याकरिता ठेवून देतात. तुरटी तयार करण्याकरिता फायोलाइटचा उपयोग करणे असल्यास, त्यांत खटकीत मिळवून तापविताना. त्यायोगाने (सिंधुस्फटित सोडियम अल्युमिनेट) बनतो. तो पाण्याबरोबर काढून घेऊन त्या द्रावणात सिंधुद्विकारित डावून किंवा कर्बद्विप्राणिदाचा प्रवाह सोडून साका काढतात. हा साका गंधकाम्लामध्ये विटविल्यानंतर, त्यामध्ये जरूर तेवई पालाशगंधकित मिळवून ते द्रावण स्फटिकीभवन होण्याकरिता ठेवून देतात.

तुरटीचे स्फटिक समकोन अष्टकोनाकृति असून, ती पाण्यात पुष्कळ विरते. द्रावणाच्या योगाने लिटमस तांबडा होतो व द्रावण तुरट लागते. तुरटी लाल होईपर्यंत तापविली असता तिचा भुसभुशीत व ठिसूळ गोळा बनतो; त्याला तुरटीची लाही असे म्हणतात. ती ९९ ला वितळते. तुरटीच्या द्रावणात सिंधुकीरित मिळविल्यानं शिथिल तुरटी मिळते; रंग पक्षा करण्याकरिता तिचा फार उपयोग होतो. हाताने तयार केलेल्या कापडांना लावण्याचा रंग तयार करण्याकरिता व गढूळ द्रवपदार्थ स्वच्छ करण्याकरिता तुरटीचा उपयोग करतात.

तुरयूर—मद्रास, त्रिचनापल्ली जिल्हा. यांतील मुसिरी तालुक्यांतील एक शहर. याची छो सं. (१९११) १३२४९ असून तुरयूर जमिनदारीचे हे मुख्य शहर असल्यामुळे नायब तहशिलदार व सय मॅजिस्ट्रेटच्या कचेऱ्या येथे असल्याकारणाने तुरयूर कारसवर महत्त्वाला आले. जमिनदारांची स्थिति व कारकांदे विविध प्रकारची आहे. स. १७५२त त्रिचन, पन्नीच्या नेत्रात म्हेरूरच्या लष्करने तुरयूरवर स्वारी करून तेथील जमीनदारांला राज्यग्रथ करून त्यांचा तुलत भाग गादीवर बसविला. त्याने खंडणी दिली नाही म्हणून १७५५ साली त्याला गादीवरून काढून पृथ्वीच्या जमिनदारांला गदी दिली. सन १७७३ त जमीनदार व त्यांचा मुख्या यांत

तदा उत्पन्न भाला. या तंश्यात रांघणांचीं एवम मात्र अर्धा-
टव्या नवागोन वादोयिती. भायलेकाया मेळ झाला एण खंडणी
देणें दोषांच्काहि क्षणीभाहरे होतें. सबब दोषे तंभावेरास पळून
गेलें. पैकीं पाप तेथें सरण पावला. १७१६ सालीं मुघलें योडे
झातपाय हलविण्याचा प्रयत्न केला शेवटीं जबाबाने त्याला
हर महिना १००० रुपये सोबे व जमिनदारीची व्यवस्था
पहावी असे ठरलें ती जमिनदारी ईंग्रजांकडे शेवटीं आली.
ईंग्रज सरकारने त्याची व्यवस्था करून सनद करून दिली.
जमीनदार तेव्हा अल्प रेंदा वंशापेकी आहेत. ती मुक्तीची
अविभाज्य अशी ठरली आहे.

तुरा—कासाय. गारोहिस्त विस्वाचें मुख्य ठिकाण. हें
थोडें समुद्रसपाटीपासून १३०० फूट उंचीवर उभाट भागावर
वसलेलें आहे; आणि ज्या मुख्यपासून त्याची तुरा हें
नाव मिळालेलें आहे तो मुख्य समुद्रसपाटीपासून ४५००
फूट उंच सारखा गेलला आहे. हातूला येथून गावोस्ता गेलला
आहे. १९११ सालीं तुन्याची लो सं. १५८६ होती १८९९
साली गारोहिस्त हा नद्या जिह्वा काढेवेळेस तुरा रवाचें मुख्य
ठिकाण वरिचे असे वाटत होतें तुन्याच्या भासपास केलेल अस-
ल्यामुळे व वस्तीपासून पहाडाचा देखावा अस्य अस्त्यामुळे
तुन्याला एक प्रकारची विलक्षण शोभा आलेली आहे. दरमाल
पासवार्चे पास १२५ इंच असले व ह्या उष्ण असून रोगट
असते. पाण्याचा तुरवटा या ठिकाणी वायला आहे येथें
बाजार बांगला भरतो

तुरी—यांची एवंदर लोडतंख्या (१९११) ९०३०८.
तुर समजा येथी वाजविणारे. हे यदुधा गुजरात प्रात व एत-
हेरीय हंस्थानांतून भाडळतात. त्यांच्याच सामन्यावरून ते
माटाचे वंशज असावे असें दिसतें. त्यांच्या संकषानें दुसरी
अशी माहिती सापण्यांत येते की, ही व गंगी मुसलमान
जातींच्या वैद्यगासून उत्पन्न झालेली तुरी जात होय.
जातीत घेत व संगी यांच्यामध्ये तुरी लोक वेळे अवतांठ.
यांत विभवेनें दिराही लज करण्याची चाल आहे. तुरी
लोकाने पटस्कोट करतात. ते मोठाहादी असून दाढ पितात.
त्यांच्या मुख्य देवता लमिया व हर्षिद होत. त्यांचे उपाध्ये
गुरुदास अथवा घेत साहाज्य असतात. ते मृताला पुरतात.
आसामांतहि या नांवाची एक जात असून ते मूढचे
छोडानागपुराकडील अनार्य असावे हे मनुषी करतात.
लोकसंख्या (१९११) १९५०१.

तुरयनूर—म्हैदुर, वितलदुरां मिहदा व तालुकातील
एक शहर. हें वितलदुरांपासून ११ मैल आहे १९०१ सालीं
लोकसंख्या ५०३५ होती. तेथील लोकच्या उपयोग मुख्यत्वे-
करून कापसाचें कापड व धातव्या दिवणें हा होय. लाल-
रंग येथें चालला होतो. १८९९ सालीं स्यु. कमिटी स्थापन
झाली. १९०३-०४ साली उत्पन्न ८०० रुपये व खर्च २०००
झाला.

तुर्कवे—मुंबई. ठाणें जिल्हा भाणें तालुक्यातील एक वेदर.
मुंबई शहरापासून इंग्रज्येस ३ मैलावर आहे. लोकसंख्या
(१९०१) २५०३ होती हे एक लहानसें रोडें असून या
ठिकाणी गजालीचें ठाणें, एक मिठाघर व एक पडकें पोतुगीज
देऊळ आहे. व्यापारी घडामोड १९०३-०४ साली ७१॥
लक्ष झाली. आयात ४०॥ लक्ष, निरगत ३१ लक्ष मुख्य
आयात मिश्रत मुरें, गोंगपाट, गवत, साग असून तांदूळ,
मोठ, सरपण भाजि वगळ इत्यादि निरगत माल आहे.

तुरुक—मुमरौ ८५० साली लिहिलेल्या सागरताल
लेखात " तुरुक " असें एका प्रदेशाचें नांव समितलें आहे.
तुरुक हे कोणत्या प्रांताचें नांव असणें हें समजत नाही.
तुरुक हा शब्द " तुर्क " या शब्दापासून निघाल्याचा पराच
संभव आहे वण तुर्कांनी इ स. १० व्या शतकाच्या
उत्तरार्धांत इराणचे हखमीनाच्या वेळी हिंदुस्थानांत प्रवेश
केला. रयाच्या काशी तुर्कांचा उल्लेख हिंदुस्थानांत आल्याचा
सापडत नाही महाभारतात तुर्क हा शब्द कोठेहि उप-
लब्ध नाही भारवतां तुर्क हा शब्द सांपडतो, वण
भागवत हा प्रप ८ व्या शतकानंतर लिहिला गेला तेव्हा
त्याचाहि कारका उपयोग नाही. समयनें अस तर्क बस-
विला आहे की, तुर्कना-तुर्क हें अर्थाचें नांव असावे, वण
हा वेदांत हें मान्य नाही. आर्यानां " ताणिक " अशी
संज्ञा आहे व प्रसंगी त्यांना येवर असोहि म्हणत वण ८५०
च्या पूर्वी त्यांना तुर्कक असे कोठेंच म्हणलेलें आढळत नाही.
रा. वैशाखा तर्क असत—इ स. ६०० ते ८०० पर्यंत हिंदुस्था-
नांत एकावर एक सारख्या रथांचा करण्यात आर्यांचें सैन्य
संगत आलें व रथांना नवीन इवारीकरिता तयार होणाऱ्या
सैन्याचा तुटवडा पडूं लागला असावा, व हिंदुस्थानांत अग-
णित संघाति मिळाल्यामुळे बगदादचे खलीफाहि आपला
काल पुरातमांत घालवूं लागले होते अशा वेळी हिंदुस्था-
नांत म्हणून शिंधमध्यें ते सैन्य अरवातनें पाठविले जात
असावे त्यात तुर्क लोकांना भरणा विशेष होत असावा, आणि
पद्याप्रमाणें हिंदी सैन्य ईंग्रजांच्या वर्तमानें जर्मनीशी लढलें
त्याप्रमाणें पणगी तुर्कांचा अरबांच्या सैन्यांत हापाळ्यानें
प्रवेश होत असावा; त्यामुळे १ व्या शतकानंतर सर्वत्र
परकीयांना तुर्क असे नांव एवदेशीय लोक देत असावे.
[मध्यपूर्वी भारट, मा २ रा. पृ. १८०.]

तुर्की लोक—राजकीय, आशापेक्षक व मानवजाति-
शास्त्रीय अशा तिन्ही दृष्टींनी पाहिलें असता तुर्के शब्दापेक्षा
निरनिराळे अर्थ होतात. राजकीय दृष्ट्या तुर्के लोक म्हणजे
तुर्कस्तानच्या सुलतानाच्या अंमलाखालचे लोक अस अर्थ होतो.
साथेप्रमाणें पाहिले असता उरल अरवांचे नावा वेलणाऱ्या
लोकानां तुर्क लोक म्हणतात. मध्यपूर्वी भारट वण
लोकचें विशेष दृष्टीकर गुणधर्म सांगता येत नाहींत, कारण
युरोपांत आल्यावर त्यांनी मिश्र निवाडे केले व त्याचप्रमाणे

ख्रिस्ती मुल्ले घेऊन त्यांना भाषा, रीती वगैरे बाबतीत तुर्क बनविले. या कारणांमुळे अर्बाचीन तुर्क लोक शारीरिक दृष्ट्या युरोपातील लोकांप्रमाणे आहेत. (याचप्रमाणे त्यांनी मध्य आशियातहि केले). यांनीच युरोपांत व हिंदुस्थानात महंमदी धर्माची स्थापना केली. भाषा व अंशतः जातिदृष्ट्या तुर्क लोकांचे पुढे दिलेले पोटविभाग आहेत.

(१) याकृत लोक लेना नदीच्या मधल्या व खालच्या भागावर रहातात. ते तुर्क भाषा बोलतात. शिल्पकला, व्यापार व शेती या कामात ते फार हुशार असून मेहनती आहेत.

(२) रशियातील तुर्क भाषा बोसगान्य मुसलमानांना सातार (तातर) म्हणतात.

(३) किरघिजलोक आशियातील रशियांत रहातात. काही चीनच्या राज्यांत रहातात. गुरांचे कष्ट पाळून त्यावर हे लोक उपजीविका करतात

(४) उझबेग जात मिश्र असून त्यांच्यामध्ये तुर्क लोकांचे विशेष गुणधर्म बऱ्याच प्रमाणांत आढळतात.

(५) मोंगल, इ. स. १५२० मध्ये हिंदुस्थानावर स्वारी करणाऱ्या तुर्क लोकांना मोंगल हे नांव दिलेले आहे.

(६) कास्पियन समुद्र व ऑक्सस नदी यांच्यामधील प्रदेशांत राहणाऱ्या लोकांना तुर्कमेन म्हणतात.

(७) सुलतानाच्या मुसलमानांनी प्रजेला ऑटोमन अथवा ओस्मानली म्हणतात, परंतु अरब व अरबेनियातील लोकांना हे नांव लावीत नाहीत.

इति हा स.—चीनच्या इतिहासात ख्रि. पू. १४०० व विशेषतः ख्रि. पू. २०० नंतर हिंदंग-नु नांवाच्या भटकणाऱ्या लोकांनी बाषाच्या लोकांना लपेटले आहे. इ. स. ४३१ या वर्षी असेना नांवाची हिंदंग-नु जातीची एक शाखा, जेन-जेन नांवाच्या दुसऱ्या हिंदंग-नु जातीच्या शाखेच्या आश्रयाला गेली. ते अर्बाचीन दानतन शहराजवळ रहात होते. त्यांच्या वसतिस्थानाच्या नजिक एक तुर्क नांवाची टंकडी होती. त्या टंकडीच्या नांवावरून तेथील असेना शाखेच्या लोकांचा चीनच्या इतिहासात तुर्क नांवाने उल्लेख आहे. तुर्क लोकांनी जेन-जेन लोकांचा पराभव करून त्यांना नामशेष केले. पुढे इ. स. ५६० च्या सुमारास तुर्क लोक ओप्सस नदीच्या काठच्या प्रदेशांत येऊन इ. स. ५६७ त त्यांना पूर्वे रोमचा सम्राट हुसरा जस्टिन याच्याकडे आपला बळीस पाठविल्याबद्दल उल्लेख सांपडतो. इ. स. ६२०-२८ या काळात तुर्क लोकांनी हिंदकिशस याला इराणच्या विरुद्ध मदत केली. मध्यंतरी तुर्क लोकांचे दोन विभाग झाले. एकाला उत्तर तुर्क म्हणत, हे पैलर गरोपांच्या जवळ रहात होते; व दुसऱ्याला पश्चिम तुर्क म्हणत; हे सारकंदच्या उत्तरेस रहात होते. या लोकांपासून चीनच्या साम्राज्याला पोक्षा पोहोचून नवे म्हणून चिनी लोक तुर्क लोकांत कूट पाहून संडे उपाधेत वारण्याचा प्रयत्न करीत.

इ. स. ६३० मध्ये उत्तर तुर्कांनी चीनी लोकांनी जिंकले. त्यानंतर एक शतकपर्यंत तुर्क लोकांची माहिती इतिहासांत आढळते व पुढील दोन शतकांचा इतिहास मुख्यतः उपलब्ध नाही. इ. सनाच्या च्या दहाव्या शतकांत तुर्क लोकांनी गिझनी येथे गिझनी घराणे स्थापिले व त्याच काळात सेल्युक लोकांचा उदय झाला. हे लोक कथक नांवाच्या राजघराण्यातील असून ते घुम नांवाच्या राष्ट्र जातीचे होते. त्यांचे नायक तोघल व चाकिर यांनी गिझनी घराण्याच्या लोकांना हिंदुस्थानांत हाकून दिले; व स्वतः अब्बासीद खलिफाचे रक्षणकर्ते झाले.

चाकिरचा मुलगा अरप-अल्तेन याने वायव्येकडे लोकांचा पराभव केला व अशा रीतीने आटोमन साम्राज्याचा पाया पातला. त्याचा मुलगा मलिकशहा याने राज्य अर्बाचीन (आरियातील) तुर्कस्तानावर होते. त्याच्या मृत्यूनंतर (१०९२) त्याच्या राज्याचे पुष्कळ विभाग झाले; व आगदी काही नवीन राज्ये तुर्क लोकांनी स्थापिली. इ. स. १२१९ मध्ये मध्य आशियातून युरोपकडे तुर्क लोकांची एक टोळी देश जिंकण्याच्या उद्देशाने आली. तिचे आधिपत्य बेगीश खानाकडे होते. त्याने सर्वे लहान लहान राज्ये जिंकली. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या राज्याचे विभाग झाले. त्याचा मुलगा मरते याला गिझनी, कादगर, बरक वगैरे प्रांत मिळाले. बेगीश व त्याचे अनुयायी मोंगल होते. इ. स. १३७० मध्ये तैमूरलंगच्या स्वारीमुळे याचा पाडाव झाला. तैमूरलंग हा तुर्क होता. तैमूरलंगाचे घराणे समरकंद येथून जिंकलेल्या प्रदेशाचा राज्यकारभार पहात होते. त्यांच्या राज्यांत उत्तर अफगाणिस्तान, इराण, ट्रान्सओक्सिआना व तुर्कस्तान हे प्रदेश होते.

तेथील नावाच्या देशाने तैमूरलंगच्या घराण्याचा पाडाव केला. त्यांना उझबेग असे म्हणत. इराकच्या तुर्क साम्राज्याचे उत्पादक ओस्मन घराणे असून ते खोरासानहून आशिया-मायनरमध्ये आले.

तुर्क लोक अनुकरणप्रिय असावे असे दिसते; कारण आजपर्यंत ज्या लोकांशी त्यांचा संबंध आला त्यांच्या चाली-रीती तुर्क लोकांत दृष्टीस पडतात. इस्लाम धर्माचे स्वीकारण्याच्या पूर्वी त्यांनी अंशतः तरी बौद्धधर्म, अतिपूजः व नेस्टेरियन ख्रिस्ती धर्माचे स्वीकारले असावे; कारण अगदी अलीकडे खोतानमध्ये बौद्ध संस्कृति प्रचलित असावी या बद्दलचा पुरावा सांपडला आहे. तुर्क अथवा तातार-तुर्क ही भाषा उरल-अल्ताईक भाषाविभागापैकी एक आहे.

तुर्कस्तान, पश्चिम मेकडील—यांत आशियातील व युरोपातील दोन्ही तुर्कस्तानाचा समावेश होतो आणि तुर्की साम्राज्यांत युरोपातील तुर्कस्तान, आशियातील तुर्कस्तान, टिबेटो व बारफा (बेगडी) वगैरे आदिभूतांत प्रांत आहेत. आशियाव काही मोठेली संस्थाने व परकीय धामलाखाली

अवलेख प्राप्त येतात. (ही महायुद्धापूर्वीची स्थिति होय. नंतरचे केरफार लेखाच्या शेपटी दिले आहेत)

युरोपांतील तुर्कस्तान हे बालूकन द्वीपकल्पाच्या मधोमध आहे. त्याच्या उत्तरेस सॅव्हेरिया व बल्गेरिया; पूर्वेला काळा समुद्र व भारकस, दक्षिणेला मार्मोराचा समुद्र, डार्टनेल्स, इजिप्शन समुद्र व मीस; पश्चिमेला आर्मेनियन व आर्झियाटिक समुद्र आहेत आशियांतील तुर्कस्तानच्या उत्तरेस काळा समुद्र, पश्चिमेस इजिप्शन समुद्र, पूर्वेस इराण व ट्रांस्काकॅशिया आणि दक्षिणेस अरबस्तान व भूमध्य समुद्र आहे.

बालूकन द्वीपकल्पातील भारकस ते आर्झियाटिकपर्यंतच्या भूभागावर तुर्क सुलतानाची मालकी आहे. १८९८ सधेयंत्रितन मान्द्र, इटली व रशिया यांच्या संरक्षणाखाली कीट येथल्या स्वातंत्र्य दिले सुलतान हा केवळ कीट येथल्या नावाचा मालक आहे. आशियांतील तुर्कस्तानांत मुसलमानी धर्माचे अतिशय वर्चस्व असल्यामुळे ओटोमन पराग्याचा मुख्य आधारस्तंभ साम्राज्यातील हाच भाग होय. यात अनाटोलियाचे हॉंगरपटार (आशिया मायनर), आर्मेनिया व कुर्दिस्तानचा डोंगराळ प्रदेश, मेसापोटेमियाचा सखल प्रदेश, सीरिया व पॅलेस्टाईनचा हॉंगरी भाग व अरबस्तानचा किनारा इत्यादिकांचा समावेश होतो. तुर्की अरबस्तानांत एट-इसा, तेहामा, हजामत व येमेन इत्यादि भाग येतात.

आशियांतील टिपोली व बारका हे फक्त तुर्कस्तानच्या अंमलात आहेत. तुर्कस्तानाखाली ईजिप्त देवा होता. ११८१ त तो स्वतंत्र झाला व १८८१ पासून ब्रिटिशांच्या संरक्षणाखाली आला. नाममात्र तुर्क अंमलाखाली असलेला ईजिप्त व हजर प्रांत धरून तुर्क साम्राज्याचा एकंदर लोकसंख्या १९१० साली सुमारे ३६३२१५३९ भरली. खास तुर्क अंमलाखालील लोकसंख्या २५९१६००० होती.

जाती व धर्म:—येथे इस्लामी अधवा तुर्क सुमारे १ कोट आहेत. त्याच्यापेक्षा १५ लाख युरोपीय तुर्कस्तानांत आहेत. सेमिटिक चार्लेमैकी अरब, यहूदी व सीरियन लोक आहेत. आर्य शाखेपेक्षा स्लाव्हसंबंध, बल्गेरियन, पोंगक, कोशाक म ग्रीक लोक आहेत १९१० सालच्या खानेसुमारीवरून असे दिसते की, शेंकडा ५० मुसलमान व शेंकडा ४१ रुढधर्म पंथाचे असून बाकीचे इतर लोक आहेत. इतर धर्मीय लोकांना स्वतःच्या धर्मसंस्था स्थापण्यास परवानगी असून, स्वतःच्या शाळा, मठ व इष्णालय यांचा स्थापना देखरेख आहे.

राज्यकारभार:—१९०८ सालची राज्यक्रांति होईपर्यंत तुर्कस्तानची राज्यपद्धति धर्मसत्तायुक्त (थिऑक्रेटिक) अनिर्वाचनराज्यसत्ता (अॅबसोल्यूट मॉनर्की) होती. सर्व सत्ता सुलतानाच्या हातांत असून त्याची राज्यपद्धति एकतंत्री तऱ्हेची होती. सुलतान हा महंमदाच्या गादीवर बसणारा खलिफा असा मुसलमान लोकांचा समज असल्यामुळे धार्मिक बाबतीत त्याचे वजन मुसलमान लोकांत फार आहे.

खलिफ आधारा याच्या राज्यपद्धतीमुळे जित किस्ती व अंते तुर्की मुसलमान यांच्यात ऐक्य घडून आले नाही. त्यामुळे ओटोमन राष्ट्र कर्षाचे धनले नाही असे म्हटले तरी चालेल. तिसऱ्या खलिफ (१८८९—१८९०) पासून ऐक्य घडवून आणण्याकरिता बरेच प्रयत्न झाले. सर्वांत दांडगा प्रयत्न अवदुल मजीद (१८३९—६१) याने केला. परंतु तो अकार्यी झाल्यामुळे फसला. उलेमा व जवळचे मंत्री यांच्या प्रतिगामी धोरणामुळे गादीवर बसल्यानंतर लगेच झुलतान हमीद याने ' मिधतराज्यपद्धती ' चे अवलंबन केले; हा देखील प्रयत्न फसला. उलेमा ही एक दांडगी संस्था आहे. हिचा मुख्य हा वजीराच्या दर्जाचा असतो. राज्यपद्धतीत केरफार व सुधारणा होण्याच्या मार्गात उलेमाने बरेच अडथळे केले सुधारणा करणाऱ्या ' तरुण तुर्क ' नावाच्या पक्षाचा छळ झाला. यामुळे साम्राज्यात गुन्या राज्यपद्धतीविषय बळबळ सुरू झाली. या चळवळीचा स्कोट १९०८ सालच्या राज्यक्रांतीत झाला. स १९०९ मध्ये पुन्हा क्रांतिकारक पक्षाचा जय झाला. यावेळी वेव्हक्रेट पाशाचे कान्टाटिनोपल पेटले व अवदुल हमीद पदच्युत होऊन त्याच्यानंतर रणचा भाकटा भाऊ रशेद एकंदी हा पालका महंमद या नावाने गादीवर बसला. या वेळेपासून एरा नवीन राज्यपद्धतीचा पुरस्कार करण्यात आला. सुलतान हा सगदशीर पद्धतीवर झालेला राजा होता. माला कार्यकारी मंत्रिमंडळाचे साहाय्य असले. या मंडळातील प्रत्येक मंत्र्याच्या ताब्यांत एकेक खाते होते. सर्व प्रजेस राजकीय व दिवाणी हक्क सारखेच होते व लष्करी नोकरीच्या निवेद्यास फाटा दिला. सुलतान हा धार्मिक बाबतीत मुख्य समजला जात असे. सरदार आदम किबा मुख्य वजीर यांची नेमणूक सुलतान करी व हा मन्त्रिची-द-खासचा सरकारी अध्यक्ष असे. यात अंतरराष्ट्रीय व परराष्ट्रीय मंत्र्य, युद्धमंत्री, कडणीस, व्यापारमंत्री, शिक्षणमंत्री वगैरे असतात. साम्राज्याचे विह्वाला (प्रांत), संज्ञाक (जिह्वा), व संज्ञाकचे वासा वगैरे विभाग होते.

शिक्षण:—सरकारी व खाजगी अशा दोन तऱ्हेच्या शाळा येथे आहेत. प्राथमिक, दुध्यय व बरिष्ठ हे शिक्षणाने प्रकार होत. प्राथमिक शिक्षण फुकट व सक्तीचे आहे. बरिष्ठ शिक्षण मोफत किंवा शिष्यवृत्तीने मिळते. दुध्यय शिक्षणासाठी शाळा आहेत. बरिष्ठ शिक्षणासाठी कान्टॅटिनोपलचे विद्याविशालय, निम्नज्जेनी झाला कला व वैद्यक शाळा येथे आहेत

सैन्यः—पूर्वी लष्करी नोकरी मुखलमानात सत्तीची होती परंतु ख्रिस्ती लोकांना कांही कर देऊन मुमा मिळत असे. नवीन पद्धतीप्रमाणें सर्व 'आटोमन' लोकांना लष्करी नोकरी करावी लागे. तरां पण कांही अजवर व कांही कर देऊन मुमा मिळते. १९१० साली लष्करी पद्धतीची पुनर्घटना झाली. लष्करी नोकरी वयाच्या २० व्या वर्षापासून ४० व्या वर्षापर्यंत म्हणजे सुमारे २० वर्षे असे. १९०४ साली एकंदर ओटोमन सैन्य १०९५३५० होतें. यात पायदळ, घोडदळ, रेडिफ घोडदळ, तोफखाना व यांत्रिकदळ इत्यादि आहेत.

आरमारः—तुर्कीची समुद्रावरील सत्ता निरनिराळ्या कारणांमुळे संपुष्टांत आली. अबदुल अझीझ ब्रिटिश आर मारावरील अधिकाऱ्यांच्या मदतीने इंग्लिश व फ्रेंच गोदीत तयार केलेली जलखती जहाजे तुर्की आरमारांत मरती वेली. परंतु मुलतान अबदुल हमीद यानें आरमार वाढविलें नाहीं. परंतु उलट आरमारी सत्ता कमी करण्याचा यत्न केला. नूतन अंमलाखाली तुर्की सरकारने आरमाराची सुधारणा व घटना करण्याकडे लागले लक्ष पुराविलें. १९१० साली दरसाल ५००००० पौंड खर्चाची मंजुरी तुर्की पार्लमेंटने दिली ही रक्कम वर्गणी करून जमवावी व तिची हमी सरकारने घ्यावी असे ठरले होते. कामगारांना आरमारी शिक्षण मिळावें व आरमाराची सुधारणा व्हावी म्हणून ब्रिटिश आरमारी अधिकाऱ्यांना नोकरीस ठेविलें होतें.

दळणवळणाचे मार्गः—येथील दळणवळणाचे मार्ग चामले नक्ष्यामुळे साम्राज्यातील सांपातिक वाढ झाली नाहीं. बरी साम्राज्यांत चांगल्या सडका नाहींत तरी अलीकडे रेल्वे, काळेवे, नदीतील जल-मार्ग इत्यादि गोष्टींची वाढ बरीच झाली आहे. १८८५ साली १३५० मैल रेल्वे होती ती १९०९ त ४४४० मैल झाली. अबदुल हमीदच्या कारकीर्दीत हेजाप्र रेल्वे तयार झाली. ह्या रेल्वेत भांडवल, देखरेख बगैरे गोष्टी परकीयांच्या मदतीशिवाय झाल्या.

उत्पन्न व उद्योगधंदेः—तुर्की साम्राज्याची सुपीकता बरीच प्रसिद्ध आहे ह्या मुण धाडस व कौशल्य यांच्या अभावी व्यर्थ होय. १८९२ साली एक शेतकी खातें निर्माण करून त्याला खाणी व जंगलखाती जोडण्यात आली. ह्याच वेळी एक शेतकी पेढी स्थापन झाली, ती शेतकऱ्यांना रक्कम फर्जाक देते. शेतकी शाळा व नमुन्याची शेत देखील आहेत. जंगलाचा नाश होऊ नये म्हणून जंगलशाळा स्थापिलेल्या आहेत. गट्ट, मट्टा, ओट, जव व राय ही मुख्य धान्ये होतात. कापडानी वाढ होत असून तेबासू सर्वत्र होते पॅलेस्टाईनमध्ये संघी व पसरा येथे (तुर्की भरवस्तानात) खजूर याचा व्यापार चालतो. द्राक्षांचे गळेहि साम्राज्यांत आहेत मीठ पुष्टळ तयार होतें परदेशांत जाणाऱ्या ३ मिठा-पैकी २ मीठ हिटुरांनांत येतें मासे धरण्याची ठिकाणे पुष्कळ आहेत. गुलाबी अत्तर येथे तयार होतें. खनिज पदार्थ पुष्कळ

सांपडतात. परंतु ते खणून काढण्यासाठी भांडवलाची जरूर आहे. येथील मुख्य उद्योगधंदे म्हणजे कातडी कमावणे, मलमल, रेशीम, गालीचे, व नक्षीदार शस्त्रे इत्यादि तयार करणे हे होत.

जमावंदीः—पूर्वी तुर्क सरकारने बजेट प्रसिद्ध होत नसे. परंतु अलीकडे ते प्रसिद्ध होऊ लागले आहे. एकंदर उत्पन्नाच्या सात बाबी आहेत. त्या अशाः—(१) अपरोक्षकर. (२) स्थाम्पची फी. (३) परोक्ष कर. (४) कुलहूक (५) व्यापार व उद्योगसंस्था (६) सरकारी मालकीची जमीन. (७) खंडणी. यांपैकी पहिल्या बाबीपासून एकंदर उत्पन्न १३७२५८९२ पौंड, दुसऱ्या बाबीपासून १९१३४५२ पौंड, तिसऱ्या बाबीपासून ४८२५८९२ पौंड, चवथ्या बाबीपासून ३२६३४२५ पौंड, पाचव्या बाबीपासून ४०२८८९ पौंड, सहाव्या बाबीपासून ५१३६५१ पौंड, व सातव्या बाबीपासून ८७१३१६ पौंड असे उत्पन्न होतें. सर्व साम्राज्याचे एकंदर उत्पन्न २५८४८३३२ पौंड आहे.

खर्चाच्या बाबतीत प्रथमस्थान सार्वजनिक कर्ज फेडण्याला दिलें जातें. खाजगीकडील नेमणुकीसाठी ४४३८८० पौंड, जमावंदीखाला २९८९६०० पौंड, परोक्ष खर्च अथवा जकातीबद्दल ५१२६७० पौंड, अंतराष्ट्रीय खात्याला ११५७३३० पौंड, लष्करी खात्याला ८२८०४५२ पौंड, आरमारखात्याला १०००३२७ पौंड व व्यापार बगैरे खात्याला ८८३१९१ पौंड, अशा तऱ्हेने खर्चाची विव्हेबाद होते. तुर्क सरकारला अल्प मुदतीचे कर्ज सुमारे २५०००००० पौंड असावे असा अंदाज १९१०-११ साली करण्यात आला.

पेढ्याः—१८५६ साली कान्स्टांदिनोपलला आटोमन बँक नावाची पेढी स्थापन झाली. नंतर हिचेंच रूपांतर इंपीरियल आटोमन बँकेंत झाले. तीच नॅशनल बँक ऑफ टर्की होय. दुसऱ्या पुष्कळ पेढ्या आहेत. यांपैकी इंपीरियल बँक लाव फक्त नोटा काढण्याचा हक्क आहे.

चलनी पद्धतिः—पिआस्टर ($\frac{1}{20}$ पेन्त) हें नाणें मुख्य आहे. एका तुवणाच्या पौंडाबरोबर (१८ शि. २ पे.) १०० पिआस्टर असतात. ५ पौंड (तुर्की), १ पौंड, $\frac{1}{2}$ पौंड, $\frac{1}{4}$ पौंड, अशी सोन्याची नाणी आहेत. चांदीचे नाणें मेजिदी नांवाचे आहे. याची किंमत २० पिआस्टरच्या बरोबर होते. याच्या शिवाय अस्ट्रिक, बेसालिक, मेटेलिक या नांवाची चलनी नाणी वेगवेगळ्या राज्यांच्या वेळेस पाडण्यांत आली.

धारापद्धतिः—चार तऱ्हेची आहे. (१) मुस्क. हांत जमिनीची वाटेत ती विव्हेबाद लावण्याचा मालकात अधिकार असतो. (२) एमिरिये, ही सार्वजनिक मालकीची जमीन असून धान्याने झाविली जाते. (३) वकुफ, देवाला अर्पण केलेल्या जमिनी; याचे उत्पन्न गरीब लोक व भ्रमदाय याज-बडे लांबतात. (४) कमिये अथवा मेवाद, यांत डोंगरावरील राहकाल व जंगल असलेल्या जमिनी येतात. जंगल कापून जमान नांगरण्यास फुकट दिली जाते परंतु त्यानंतर

तिला शेतकी कायदे लाविले जातात. खाणी खणण्यासाठी परवाने घ्यावे लागतात. शहर, खेडी, गाँव, जंगले यांत घोष करण्याची मनाई आहे.

इतिहास:—ओटोमन तुर्कांचा मूळ पुरुष काराखान याचा मुलगा ओघ्रुस हा होय, अशी एक दंतकथा आहे. हे लोक इ. स. ११२७ च्या सुमारास ऐतिहासिक दृष्ट्या प्रसिद्धीस आले या वर्षी दोन हजारानागून चार हजारांपर्यंत तुर्कांलाक मोंगोलचक्राभातीने मोठेल्या आपल्या मातृभूमीस परत जात होते. बाटेंत त्यांनी कोनियाचा अझादहीन पॅन्ते-बाद यास मदत करण्याविषयी पुढकळ विनंति केली पण ती सर्व व्यर्थ गेली. याप्रमाणे ते युफ्रेटीस नदीपर्यंत येऊन पोहोचले. ही नदी ओलांडीत अक्षता त्यांचा नायक पण्यात बुडाला पुढे ज्यांनी या वेळेस नदी ओलाढिली होती अशा ४०० घोडेस्वारानी (काहींच्या मतें २०००) आपल्या नायकाचा मुलगा एतोंग्रुस याच्या नेतृत्वाखाली घागण्याचे ठरविले. यानंतर अझादहीनने अंगोरानजबखल कारागा डाघ हा प्रदेश या लोकांस रहावयास दिला. आणखी काही दिवसांनी सेल्जुक बादशहा एतोंग्रुस यानें केलेल्या मदतीचा मोषदला न्दून त्यास सुगुप्त प्रांत जहांगीर दिला. १२८८ त एतोंग्रुस मरण पावला व त्याच्या मागून त्याचा मुलगा औसमान हा तुर्कां लोकांचा नायक झाला. यानें सेल्जुक साम्राज्याच्या आपत्ताली आपली साम्राज्यनिष्ठा ठेवून देता साम्राज्यास बरीच मदत केली. यानें ग्रीक लोकांचा पाडाव केला व १२९५ साली कारागाहिसर काबीज केले. दुसऱ्या अझादहीन कैदीबादन, यानें जिंकलेले प्रदेश याच्या स्वाधीन केले व याचा मोठा गौरव करून याला स्वतंत्र सेनापतित्वाचा अधिकार दिला. पुढे यानें ग्रीक लोकांपासून आयनेग्यूएल, विलेजिक व यारहिसर प्रांत काबीज केले. यानंतर दुसरा अझादहीन कैदीबाद मेल्हावर एतोंग्रुस स्वतंत्र राजा झाला. यानें १२३६ पर्यंत राज्य केले. याच्या राज्यात सकरिआ व अझानोस या खोऱ्यांचा समावेश होत असून दक्षिणेस व उत्तरेस त्यांनी मर्यादा कुटाइह व मामोंराच्या समुद्रापर्यंत जाऊन मिळली होती. याच्या मागून ओरखान गादीवर आला. यानें सन १३२६-१३५९ पर्यंत राज्य केले. यानें मुघा येथे आपल्या सैन्याची तयारी करून ग्रीक लोकावर चाल केली व त्यापासून १३२८-३८ च्या दरम्यान आयडॉफ, निकोमॅडिया, हीरीपी, निकाह, टाराझी, गेझॉक व काटॉलपर्यंत सर्व मामोंरा समुद्राचा किनारा काबीज केला. यानंतर यानें मुसलमानांपासून काराही हे शहर घेतले १३४१ साली यानें जॉन पालेलेगस याच्या विरुद्ध कॅन्टाकुझेनस याला मदत करण्याकरिता आपला मुलगा मुलेमान पाशा याची रचनर्मी केली. यानें बहरूनपर्यंत चाल करून कॅन्टाकुझेनस याच्या सत्तेचा बरोबळ करून १३५५ साली यानें (मुलेमान पाशांन) गॅलिपोली किला व मुलायर मालगारा, इस्त्राला व रोंडोस्टो ही शहरें

घेतली. ओरखान मेल्हावर त्याचा मुलगा पहिला मुराद हा गादीवर बसला. यानें १३५९-१३८९ पर्यंत राज्य केले. यानें १३६१ साली युरोपवर स्वारी केली व ग्रीक सम्राटापासून अँड्रिआनोपल पर्यंतचा मुलगा तान्यांत घेतला. यानंतर वाहफनपलीकडील रागेलोकास याची भंगि उत्पन्न होऊन त्यांनी सव्ह, हेर्येरथन, वालेशियन व मोल्डेव्हियन लोकांची व लक्षकौज यांच्या विरुद्ध पाठविळी पण त्याचा सेनापति हाजी अलवेई यानें फ्रीजेनिशी पाडाव केला. यानंतर याला सर्व्हिया क्रिपुस्टॅटिल, निकोपोलिस सिमिद्रिया या देशाचे राजे लोक खंडणी देऊ लागले. पुढे यानी पॅलेसी, योस्तिया व हॅमॅगो-विहना यांचा काही भाग काबीज केला. काही दिवसांनी हा युरोपात नाहीं हां संधि साधून करामानियन राजा अली बे यानें पहिल्या मुरादविरुद्ध युद्ध उकारलें परंतु त्याचा कोनिया येथे पराभव होऊन त्यास हार खावी लागली. याच सुमारास योप्रियाच्या राजानें मुरादाच्या सेनापतीचा पराभव करून त्याच्या फीजेची दाणादाण केली. यामुळे पूर्वी जे राजे मुरादास खंडणी देत होते त्यास धैर्य येऊन त्यांनी त्याच्याविरुद्ध बंड केले. याचा मुरादास फार राग आला व त्यानें बलोरियाचा पराभव करून सर्व्हियनांचा कासोव्हो येथे ता. २७ ऑगस्ट १३८९ रोजी पाडाव केला. पुढे हा लश्करच मरण पावला याच्यानंतर त्याचा मुलगा पहिला बायेसिद हा राज्यपदा-रुढ झाला. यानें १३८९-१४०३ पर्यंत राज्य केले. याला ग्रीक राजपुत्र अँड्रेनिकस यानें १० हजार हुकाट देऊ करून आपल्या बापास पदच्युत करून आपल्यास गादीवर बसविण्याविषयी त्याची प्रार्थना केली. बायेसिद यानें त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें घडवून आणण्यावर त्याचा बाप जॉन पालेलेगस यानेंहि अशीच मागणी करून २० हजार हुकाट शिवाय या कामात १२ हजार फौज देण्याचें कथळ केले या मदतीस आलेल्या फीजेनें अला शेहर किला काबीज केला. आयदिन, झेन्देशी, सकरान, केरमेन ही संस्थाने बायेसिद याच्या राज्यास जोडण्यात आली. या घेथी तुर्कां फौज उत्तम समजली जात असून तीत ग्रीक राजपुत्र मॅनुअल पालेलेगस हा नोकरीस राहिला होता. पुढे बायेसिद हा आशियात परत आल्यावर त्यानें कारा-मानियाच्या बंडखोर राजाचा पराभव केला या शिवाय आशियात यानें आणखी विजय मिळवून कायसराएह, सिन्हास, टोकाट, सिनोप, कास्त्रामुनी, सामसुन हे प्रदेश काबीज केले १३९१ त जॉन पालेलेगस याच्या मरणानंतर त्याचा मुलगा मॅनुअल हा व निचारता सैन्यातून निघून जाऊन राज्यपदारुढ झाला याबद्दल त्यास शासन करण्याकरिता बायेसिद यानें ग्रीस देशावर स्वारी केली या स्वारीत यानें ग्रीसच्या मदतीस आलेल्या इगोरी व पोलंड याच्या फौजेचा निकोपोलिस येथे पाडाव केला. पुढे १४०२ साली जगप्रसिद्ध तैमूरलंग या मोंगलानें याचा अंगोरा येथे पराभव करून याला कैद केले. यानंतर हा

छत्रकरच मरण पावला. हा मेहत्यावर स. १४१३ पर्यंत मोगल स्वारीनें उपपन्न केलेली अस्वस्थता कायम होती. १४१३ साली याचा मुलगा पहिला महम्मद हा सिंधुसनाखुड झाला. यानें १४११ पर्यंत राज्य करून पुन्हां साम्राज्यस्थापना केली. याच्यानंतर याचा मुलगा दुसरा मुराद हा राजा झाला. यानें १४२१-१४५१ पर्यंत राज्य केलें हा बारत्यावर याचा मुलगा नेता दुसरा महम्मद हा गादावर बसला. यानें १४५१-१४८१ पर्यंत राज्य केलें. यानें ता. ३ मे १४५१ रोजी कॉन्स्टांदिनोपल काबीज करून बाल्कनद्वीप-रूप जिंकलें. १४८६ साली यानें बेलग्रेड शहरास वेढा घातला परंतु या प्रयत्नात याला यश आलें नाहीं व यामुळे हंगेरीचा बचाव झाला याच वर्षी यानें पिलोपोनेसस घेतलें. पुढें १४७०, १४७४ व १४७८, सालात अनुक्रमे अरबानिया, क्रिमिया व मोल्दोव्हिया हे प्रदेश काबीज केले यानें आपल्या राज्यातील कोन बादशू न दहा हजार केली याशिवाय जेने-सरीज लोकांचा पगार वाढवून त्याची सराया १२ हजार केली. नवीन गिकेलेषा प्रदेशांपैकी कोही प्रदेश हा जहांगीर देऊन बाकीचा मत्तगीरी, विश्वविद्यालय, शाळा व इतर धार्मिक संस्थांस देत असे. यानें पुष्कळ शिक्षणविषयक व पारमार्थिक संस्था स्थापन केल्या. तुर्कस्तानात उलमेचा बग यानेच निर्माण केला याच्यानंतर याचा मुलगा दुसरा बामिशीद हा गादावर आला. यानें १४८१-१५१२ साल-पर्यंत राज्य केलें हा मेहत्यावर पहिला सेलिम गादावर आला. यानें १५१२-२० पर्यंत राज्य करून आशियाचा नैर्ऋत्येकडील व आफ्रिकेचा उत्तरेकडील भाग काबीज कर-ण्यात आपलें सर्व लष्करी सामर्थ्य खर्च केलें याच्या माराने दुसरा झुलेमान यानें १५२०-१५६६ सालपर्यंत राज्य केलें याच्या कारकीर्दीत उस्मानली साम्राज्याचा उत्कर्ष कळसाय पोहोचून त्याची सर्व लिस्ती युरोपास ददशत बसली. १५५१ साली यानें हंगेरी देशात शिरण्याचें नाकें बेलग्रेड शहर हें काबीज केलें १५२२ साली व्होडस घेतलें. व २९ ऑगस्ट १५२६ रोजी मोहाकत येथें याचें व हंगेरियन मग्यार लोकांचे तुमुल युद्ध होऊन मग्यारांचा पाडाव झाला. या-मुळे ते आपल्या स्वातंत्र्यास मुकून मध्यहंगेरी देश तुर्कांच्या ताब्यात आला. यानंतर १५२९ साली यानें गिहएन्ना शह-र, वर बाल करून वेढा दिला परंतु तेथे त्याला हार राखी लागली. यानें अल्जीरिया व आफ्रिकेचा पूर्वेकडील उत्तर किनारा काबीज करून भूमध्यसमुद्रावर आपलें साम्रित्य स्थापन केलें याच्यानंतर दुसरा सेलिम गादावर आला. यानें १५६६-१५७४ सालपर्यंत राज्य केलें. याच्या कारकीर्दीत सायपस व वरीच आयोनियन बेटें काबीज करण्यांत आली. हा मेहत्यावर तिसरा मुराद (१५७४-१५९५), तिसरा महम्मद (१५९५-१६०३) व पहिला अहमद (१६०३-१६१७) या तीन राजांनी राज्य केलें या राजांच्या अमदानांत तुर्की साम्राज्यास उतरती कळा लागली.

१६ व्या शतकातील ओटोमन राजनीति:—बादशाही-दिवणखान्यांत मोठमोठे अमीर उभावा अमून राजकीय गोष्टींचा खल करीत असत. पहिल्यानें चर्चा करण्याच्या वेळेस स्वतः बादशहा येथें हजर राहून अध्यासस्थान स्वीका-रीत असे. परंतु पुढें सुलेमानाच्या कारकीर्दीपासून बादशहा कच्च कांहीं विवक्षित प्रसंगी या सभास जाऊ लागला.

सरकारी अधिकाऱ्यांचे (१) राज्यकारभार पहाणारे, (२) धार्मिक, (३) नितनिशीचें काम पाहणारे व (४) लष्करी असे चार वर्ग असत व श्याचा अथवा परगण्याचा राज्यकार-भार कादी व मोठमोठ्या जहांगिरीदारावर सोपविला असे. निर-गिराळ्या खात्यावर देखरेख ठेवण्यास अलाइचे अथवा मिर-ई-लिन्ला (कर्नेल अथवा त्रिग्रेडियर) नांवच्या पाशांची नेम-णूक केली होती प्रांतांचा बंदोबस्त ठेवण्याकरितां यांपैकी बरिष्ठ पाशांची योगना केली होती. यानां बेलबेन अथवा मिर-ई मिरान म्हणत असत हे सर्व लष्करी अधि-कारी असून यांच्याकडे राज्यकारभाराशिवाय लडाईच्या वेळीं सरांमारी कौजा जमा करून त्यांचें नायकत्व स्वीकार-ण्याचेहि धाम असे. मंत्र्यांची संख्या ७-८ असून त्यांवर एक मुख्य प्रधान असे हे मंत्रां परांगितलेल्या मसलतीच्या बैठकीस हजर रहात सर्व अधिकार मुख्य प्रधानाच्या हातात असून त्याला बादशाही शिफामोतब बाल्कन्याचा मान असे. प्रारंभी धार्मिक अधिकाऱ्याकडे फक्त श्याय देश्याचें काम असे पण पुढें सर्व धार्मिक बाबतीचा निकाल साध-ण्याचें काम श्याच्यावरच सोपविण्यांत आलें. लष्करी अधि-काऱ्यांचे पगारी व विन पगारी असे दोन वर्ग असत. पगारी अधिकारी लष्करी छावण्यांत राहत असत. श्यांनी ' राजवा-ल्यातील गुलाम ' ही संज्ञा होती. जेनेसरीज यांचा पहिल्या वर्षीत समावेश होत असे आझागिरी वतनाच्या सनदा स्वतः बादशहा देत असून श्या वेशापरंपरा चालत नसत. कोणताहि नवीन प्रदेश जिंकल्यावर दिवांनी अधिकारी श्याची खास, शिबामत, टिमार व वकूफ या चार सदरांखाली जहांगीरी विभागणी करीत असत. १ लक्ष अस्पा उत्समाच्या गहा-गिरीस खास म्हणत व या जहांगिरीच्या मालकास दर ५ हजार अस्पासामागें एक हत्यारबंद शिपाई लडाईस द्यावा लागे. २ लक्ष ते एक लक्ष उत्समाच्या जहांगिरीस शिआ-मत म्हणत ३ हजार ते १० हजार उत्समाच्या जहांगिरीस टिमार म्हणत व हिच्या मालकास दर ३ हजार अस्पासामागें एक हत्यारबंद शिपाई द्यावा लागे. जहांगिरीदारास आपल्या जहांगिरीच्या ठिकाणीच रहावे लागत असे.

पहिल्या अहमदानंतर १६४८ सालपर्यंत पहिला मुस्तफा (१६१७-१८ व १६२२-२३), दुसरा उस्मान (१६१८ ते २२), चवथा मुराद (१६२३-१६४०) व इब्राहिम (१६४०-४८) हे राजे साहें, व १६४८ साली चवथा महं-मद गादावर आला. यानें १६४८-१६८७ पर्यंत राज्य केलें. याच्या कारकिर्दीत मुख्य प्रधान महम्मद व श्याचा

मुलगा अहमद वंशिली या दोघांनी आपल्या वीरक साध-
र्मांनी व कर्तव्यगारिंनी तुर्की साम्राज्यास पुन्हा चांगले दिवस
आणले. योनी कोट, पोदोलिया व युक्रेन काबीज केलें.
स १६८३ त योनी व्हिएना शहरास वेढा दिला परंतु त्यांना
यश आलें नाहीं. अहमदनंतर दुसरा सुलेमान (१६८७-
९१) व दुसरा अहमद (१६९३-१६९५) या राजांनी
राज्य केलें याच्या मागून दुसरा मुस्तफा गादीवर आला.
यानें १६९५-१७०३ पर्यंत राज्य केलें याच्या कारकिर्दीत
स १६८३च्या वेळापेढील ऑस्ट्रियन सम्राटाशी अपमानकारक
तह करावा लागला. या तहान्वये तुर्की लोकांस
बनातियास सर्व हंगेरी देश ऑस्ट्रियनास जावा लागला.
याशिवाय बेरियास जेनेस, पोलंडचा पोदोलिया व रशिया-
याला अझोव्ह याचे लागले याच्या नंतर तिसरा अहमद
राज्यपदावर आला. यानें १७०३-१७३१ सालपर्यंत राज्य
केलें याचे वेळेस रशियास विरुद्ध दि ग्रेट हा राज्य करीत
होता. यारें रशियापासून अझोव्ह पुन्हा परत घेतलें यानें
ऑस्ट्रियाशी युद्ध केलें पण त्यात त्याला अपयश आलें
स. १७१८ त यारें ऑस्ट्रियाशी पारोवित्त येथें तह केला
या तहान्वये तुर्कीस लहान बालेगिया, बेरिया व सर्बिया
शरबा शरार भाग ऑस्ट्रियाला दाना लागला. तिच्या
अहमदानंतर पहिला महमूद गादीवर आला यानें
१७३०-१७५४ सालपर्यंत राज्य केलें याच्या कारकिर्दीत
तुर्कीनी रशिया व ऑस्ट्रियाविरुद्ध सामंजस्य मदत केली व
ऑस्ट्रियाचा पराभव केला पुढें १७३९ सालच्या वेल्मेरच्या
तहात तुर्कीस त्याच्यापासून स १७१८ त घेतलेला बहुतेक
मुलूख परत दिला याच्यानंतर तिसरा उमनान गादीवर
आला. यानें १७५४ सालपर्यंत राज्य केलें हा मेल्पावर तिसरा
मुस्तफा गादीवर आला. यानें १७५७-१७७३ पर्यंत राज्य
केलें. याच्या कारकिर्दीत रशियाशी पोलंडवद्दल लढाई सुरू
झाली. ही लढाई १७६६-१७७४ पर्यंत चालू होती. या
लढाईत तुर्कीस अपयश येऊन त्याला रशियास कुचान व
दक्षिण रशियातील काही शहरे यावी लागली. याच्यानंतर
पहिला अबदुल हमीद गादीवर आला. यानें १७७३-१७८९
पर्यंत राज्य केलें याच्या कारकिर्दीत ऑस्ट्रिया व रशिया
यांनी तुर्कीवर पुन्हा चाल केली यानें त्यात परतवून लाव-
ण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला पण तो यशस्वी न झाल्यामुळे
याची हिंमत सचली व तो मरण पावला. पुढें याचा पुत्रा
तिसरा सैलिम (१७८९-१८०७) हा गादीवर आल्यावर
स. १७९१ त जेसी येथें तह झाला. या तहान्वये तुर्कीस
दक्षिण रशियातील ठाणी व क्रिमिया यावरील आपला
हक्क सोडावा लागला. या पराजयामुळे तुर्की सरकारची सत्ता
कमजोरित होऊन साम्राज्यात बंडाळी माजली. याचे सुमारास
तिसरा सैलिम व त्याच्या मागून गादीवर आलेला चवथा
मुस्तफा याचे खून झाले (स. १८०८) यानंतर दुसरा
महमूद यानें १८०८-१८३९ सालपर्यंत राज्य केलें. यानें

१८२६ त जेनेसरीज लोकांचा पाडाव करून व बंडाळी मोहून
राज्यात सर्वत्र शांतता राखण्याचा प्रयत्न केला. याशिवाय
यानें आपल्या सैन्याची गाढी पुरोपियन पद्धतीवर सुद्धा
केली होती. ग्रीक पंडखोर लोकांस कुरतेने यागितल्यावरून
सर्व युरोप याच्यावर कुदल झाला. याचे वेळेस रशियन लोकांनी
तुर्की आगाराचा १८२७ साली जेनेसरीज येथें पाडाव करून
ऑट्टोमनोपयेंतचा मुलूख काबीज केला यानंतर १८२९
साली तह होऊन तुर्कीनी सर्बिया व डान्यूब नदीवरील
बरील संस्थानास काही विशेष हक्क देऊन ग्रीस देशास
स्वातंत्र्य दिलें. याच्या साम्राज्यएकीकरणाच्या प्रयत्नांचा
अगदीं उलट परिणाम होऊन साम्राज्यात ईंग्लिश देश ग्रीस-
ला लागला व पुढें अबदुल मजिद (१८३१-१८६९)
गादीवर आल्यावर युरोपियन राष्ट्र मध्यस्थी पद्धत्यामुळे
ईंग्लिषाच्या महंमदअलीपासून साम्राज्यास रक्षण झालें याच्या
नंतर अबदुल मजिद यानें एक जाहीर पत्रक काढून
आपल्या सर्व प्रजासमाज सांगिते हक्क दिले. स. १८४१ मधील
लंडनच्या तहान्वये बालेगिया व बार्जानेस सामुद्रपुर्वात
लयाल जहागिर येथ्याची मनाई केली १८५३ त पॅलेस्टाईन
मधील ख्रिती लोकांस रशियन सम्राट निकोलस यानें सांगि-
तलेले हक्क व दिव्यामुळे रशियाशी पुन्हा युद्ध सुरू झालें. या
युद्धात तुर्की शिपायांनी विकाडी धरून डान्यूब नदीवर स्वतः
रक्षण केलें व तुर्कीनी मदत करणाऱ्या युरोपियन राष्ट्रांनी
क्रिमियात रशियाचा समाचार घेतला स. १८६९ त अबदुल
अझीस गादीवर आला यानें १८७५ पर्यंत राज्य केलें याच्या
कारकिर्दीत बेसुमार उधळण्यांनी तुर्की सरकारास बरेच कर्ज
हालें याशिवाय रशियाचे बर्चस्व पुन्हा प्रस्थापित होऊन
त्याच्यामुळेच अस्तुल अझीस पदच्युत झाला (१८७६)
याच्यानंतर पाचवा मुराद राज्यपदावर आला याचे सुमारास
रशियाच्या निषावर्णावरून बल्गेरियन लोक मुसलमानांस घले-
रिवाजून हाडून देऊ लागले, परंतु हें बड मोडण्यांत आलें.
पुढें मुराद आला राज्यव्यवस्था चालविता न आल्यामुळे
त्याचा भाऊ दुसरा अब्दुल हमीद गादीवर आला. याचे
वेळेस इंग्लंडने ओटोमन साम्राज्य कायम राखून बाळकन
प्रदेशातील शासनसत्ता कधी चालवावी हें ठारिण्याकरितां
कांष्टांतिनोपल येथें एक परिषद भरविली परंतु तिचा कांहीं
उपयोग झाला नाहीं. पुढें १८७७ त रशियानें साम्राज्याशी
पुन्हा युद्ध सुरू केलें पहिल्याने तुर्की सैन्यापुढे रशियनांचा
टिकाव लागला पण त्यांना रुमानियन लोकांनी मदत
मिलाल्यावर त्यांनी तुर्कीचा पाडाव केला व त्यांचे सैन्येकरी
येथें मार्चे ३ १८७८ रोजी तह करावयास लाविले.
या तहान्वये तुर्कीनी रमानिया व सर्बिया या दोघांस पूर्ण
स्वातंत्र्य दिलें, व सर्बिया, मॉन्टेने नीजी यांचा त्यांनी मिळ-
लेल्या मगावरील साम्राज्य कब्ज केला. याशिवाय बल्गेरिया
स्वतंत्र करून रशियास देवुना प्रांत दिला. यानंतर

पौरस्य प्रभावा निकाळ लावण्याकरितां बर्लिन शहरांत हजरि-
पद भरली. या परिपदेनें स्वसत्ताक बल्गेरियाची मर्यादा उत्तरेस
बाल्कन पर्वतापर्यंत ठरवून दक्षिणकडील भागाचा एक निराळा
प्रांत बनविला व तो तुर्कीच्या ताब्यांत दिला. बोस्निया व
हर्जेगोविना हे प्रांत आस्ट्रियास जोडले. व ग्रीस देशास
आवल्या सरहद्दीची हितावद्द दुष्टता करून घेण्यास सव-
ळत दिली. १८८१ सालीं टर्कीने ग्रीसला घेतले व त्यांनीं
हे दोन प्रांत दिले. १८८० सालीं जर्मन अधिकाऱ्यांनीं
तुर्की फौजेची पुनर्रचना करून सवें साम्राज्यावरितां लष्करां
कायद्याचा मसुदा तयार केला. या मसुद्यातील कायदे १८८७
सालीं अमलांत आले यानंतर १० वर्षे तुर्की सरकारचें धोरण
शांतता राखण्याचें होतें. १८९७ त ग्रीस देशानें तुर्कीविरुद्ध
लढाई पुकारली. व एदेमपाशा यानें ग्रीसचा सहजगत्या
पाडाव करून घेतली प्रांत काबीज केला. अलीकडे तुर्की
सरकारच्या दुर्बलतेमुळे तुर्की साम्राज्यात अनेकतोप उदय
झाला असून 'तुर्क तुर्क' या नावाचा एक पक्ष निर्माण झाला
असून याला पुष्कळ समजस अधिकाऱ्यांचा पाठिंबा आहे.
या पक्षातील लोकस बंडखोर समजून तुर्की सरकारनें
दादून टाकण्याचा प्रयत्न केला पण बल्गेरियांत
मॅसेडोनियाच्या मुक्ततेबद्दल चेष्टा चढवळ होऊं लागली
नेह्या तुर्की सरकारास अतिशय त्रास पडला व
युरोपियन राष्ट्रांनीं आपलीं लढाऊ आरमारें पाठवून
त्याची चांगली कांनउपाडणी केली (१९०५). ट्रिपोली-
तील ओसाड मैदानातील वॅनेट नावाचा ओलसर प्रदेश
बेतल्याबद्दल फ्रान्स देशाशी, व पॅर्लियन सरहद्दीवरील कांदी
जिह्दे तुर्की साम्राज्यास जोडल्याबद्दल इराण देशाशी तुर्की-
साम्राज्याचा बेबनाव झाला. परंतु त्या दोन्हीहि बाबतीत
तुर्कीस हार जावी लागली. १९०७ सालीं मॅसेडोनियात जिह्दे
तिह्दे रफपात व लडाऊत सुरू झाली होती. १९०८ सालीं
'तुर्क तुर्क' पक्षानें आपलें ठाणें पॅरिसहून उठवून झालेनिका
येथें आणलें व जुनी बेबदशाही राज्यपद्धती काढून टाकण्या-
बद्दल जिह्दे तिह्दे गारांनें चढवळ सुरू केली. या चढव-
ळीस सैन्यातील अनेकतोपाचा दुजोरा मिळण्यामुळे तुर्की सर-
कारानें पार्लमेंट व्यापन करण्याकरितां एक सभा भरविली
व ता. २४-जुलै १९०८ रोजी नियमित राज्यपद्धति अमलांत
आणण्यानें गाहिर केलें. नवी पार्लमेंट सभा १७ डिसेंबर
१९०८ रोजी सपडण्यांत येऊन तिच्या अध्यक्षचा मान
अईमदरिफा या 'तुर्क तुर्क' पक्षाच्या पुढाऱ्यास मिळाला.
पण यांनंतर लष्करच तुर्की सरकारानें याच्या अगदीं उलट
धोरण स्वीकारलें. ता. २४ एप्रिल १९०९ रोजी मॅसेडोनियन
सैन्यानें कान्टादिनोपलमधे जबरदस्तीनें शिरकाव केला.
याच महिन्याच्या २९ व्या तारखेस प्रथममंडळानें राशीनामा
दिला व दुसऱ्या दिवशीं राष्ट्रीयमंडळाचें अधिवेशनचाल झालें. या
मंडळानें सर्वांमुमतें अप्रुल हमीद यास पदच्युत करून
या मुहम्मद याच्या नांवानें द्वाही क्रियविली, कान्टादि-

नोपल येथें १९१० पर्यंत लष्करी कायदा अमलांत आणण्याचें
ठरविलें. १९०९ सालीं तुर्की साम्राज्यांत जिह्दे तिह्दे अस्व-
स्थता व बंडाळी माजली होती. साम्राज्यांत या प्रकारें
धामधूम चालली असतां १९०८ सालीं ऑस्ट्रियानें बोस्निया
व हर्जेगोविना हे प्रांत आपल्या राज्यास जोडले व १९०९
सालीं पार्लमेंटसभेनें यास संमति दिली. कांदी दिवसांनीं
बल्गेरियासहि स्वातंत्र्य देण्यांत आलें. १९१० सालीं साम्रा-
ज्यात एक मोठें बंड झालें व याच वर्षाच्या सप्टेंबर महिन्यात
टर्की, रुमानिया व ग्रीस, आणि फ्रीट याच्यामध्ये युद्ध सुरू
झालें १९११ हें वर्ष साम्राज्यानें मोठया संकटांत घालविलें.
सप्टेंबर महिन्याबखेर ट्रिपोलीत अंधाधुंदी चालू असून तुर्की
सरकार त्याकडे लक्ष पुरवित नाहीं या सबाबीवर इटलीनें
साम्राज्याविरुद्ध लढाई पुकारली. ५ आक्टोबर रोजी इटा-
लियनानी ट्रिपोली शहर काबीज केलें.

तुर्कस्तान व बाल्कन युद्ध (१९१२-१९१३) --
इटली व तुर्कस्तान यांमध्ये अशा प्रकारें झगडा चालला
असतां व त्यात तुर्कस्तानचा पराभव होऊं लागला असतां
दुसरीकडे तुर्कस्तानवर आणखी एक संकट ओढवूं पहात
होतें. १९१२ सालीं तुर्कस्तानविरुद्ध व मॅसेडोनियाचें तुर्क-
स्तानपासून संरक्षण करण्याकरितां ग्रीस, बल्गेरिया, सर्बिया
इत्यादि राष्ट्रांनीं आपापसांत ' बाल्कन अलायन्स ' नावें
झूट केली. तुर्कीनीं मॅसेडोनियामधील ख्रियाचा कात्तल
केल्यामुळे बाल्कनराष्ट्रांनीं लढाई पुकारली. युरोपियन प्रमुख-
राष्ट्रांनीं एकदम युद्ध न पुकारण्याची बाल्कन राष्ट्राला धमकी
दिली, तथापि तिचा न जुमानतां युद्ध पुकारलेंच. या युद्धांत
तुर्कीचा बोहोकाडून पराभव होत येण्यामुळे १९१२ सालीं तुर्क-
स्ताननें तहानें बोलणें सुरू केलें. पण बाल्कनराष्ट्रांनीं मांडलेल्या
तहाच्या अटीचा तुर्कस्तान मज्जीच संमति देईना. ऑस्ट्रियानोपल
बल्गेरियाला व ईजियन बेटें ग्रीसला देण्याचें तुर्कस्ताननें साफ
नाकारलें. युरोपियन राष्ट्रांनीं बाल्कनराष्ट्रांच्या अटी मान्य
करण्याबद्दल तुर्कस्तानला परोपरीनें निर्मति केली, पण तसेण
तुर्की पक्षानें ती जुमानली नाही व लढाईला सुरुवात होऊन
तुर्कीचाच पराभव झाला. पुढें छेडन येथें तह होऊन, तुर्कस्ता-
नच्या ताब्यांतील युरोपमधील सुरूख युरोपीयांच्या ताब्यांत
गेल. त्यामुळे बाल्कनराष्ट्रांत कलागत होऊन सर्बिया, मॅसेडोनी, ग्रीस,
रुमानिया या राष्ट्रांनीं गॅलेरियावर दाख सपसलें. तुर्कस्ता-
ननें धुतितें नल्गेरियाविरुद्ध ग्रीस व गॅलेरिया राष्ट्रांच्या बाजूनें लढाई
पुकारली. हीत बल्गेरियाचा पाडाव झाला. पण या लढाईनंतर
झालेल्या तहात तुर्कस्तानला कांदीच वाटा मिळाला
नाही. हें पहातांच तुर्कस्ताननें मागील तहाला न जुमानतां
आइझानोपल तान्यात घेतलें. बल्गेरियाहि अगदीं हतबळ
झाला असल्याकारणानें त्यानें तें तुर्कीच्या हातीं राई दिलें.
या बाल्कन युद्धामुळे तुर्कस्तानची युरोपमधील सत्ता पुष्कळ
अंशी नष्ट झाली; व आस्ट्रिया हंगेरीचें या मुल्ल्यांत न प्रस्थ
होत तें कमी करण्याकडे झेलेल, फ्रान्स, राशिया इत्यादि
युरोपीयन राष्ट्रांचें लक्ष वेधलें.

१९१४ साली ज्या मध्ययुद्धास महायुद्धास तुर्कस्तान
शाली. त्यानं सर्वच युरोपियन राष्ट्रांचे प्रायशः व अप्रत्यक्ष
हितसंबंध गुंतेले गेले. तुर्कस्तानास हि त्याला अववाद नव्हता.
तुर्कस्तानचे ने हितवादी, मीत, रशिया वगैरे देश त्यानी
आंतून इंग्लंडचा पाठिंबा होता व याच्या उलट, जर्मनीने
तुर्कस्तानच्या महत्त्वाकांक्षांनी आपला सहाय्युक्ती दर्शविली
होती. अर्थात तुर्कस्तान हे जर्मनीच्या शस्त्रेणच महायुद्धास
पदणार अशी सर्वांची अपेक्षा होती. पण महायुद्ध सुरु झाल्या-
वर तुर्कस्तानने एकदम कोणतीही गोष्ट न करण्याने टाकिले.
इंग्लंडशी आहारे तऱ्हेने वैर पत्करण्याला तुर्कस्तान सध्या-
चहणी भगवेली. तरी पण शुकी सैन्याची सर्व सुद्धे कामे
अभिकाऱ्याच्या हातीं अर्थात्तामुळे तुर्कस्तानची कामे बालकन
प्रदेशात सटण्याला आपल्याला साव मंदत करील अशी
संशयची अपेक्षा होती व उपायेची घर्मेनीने व आस्ट्रियाने
बालकनच्या मोहिमेला तुर्कस्तान केली त्यावेळी तुर्कस्तानने
जर्मनीच्या कामने युद्धास पडण्याचे ठरविले.

म हा युद्धः—महायुद्धामध्ये तुर्कस्तानाने गो भाग घेतला
होता त्याचे विवेचन करावयाचे म्हणजे त्याचे चार भाग
पडतात. (१) कॉकेशसमधील लढाया, (२) मेसोपोटे-
मियातील लढाया, (३) मिराई टांतील लढाया (४) व
सीरियामधील लढाया.

(१) कॉकेशसमधील लढायाः—कॉकेशसच्या टांतील
लढायांचे वर्णन देशापूर्वी, रशिया व तुर्कस्तानच्या मधील सर-
हद्दीची स्थिति काय होती हे सांगणे जरूर आहे. या सर-
हद्दीच्या टांमध्ये एकहि रेल्वे नव्हती व युद्धास दारुणोळा,
गोडमेल्या सोळा वगैरे सामान नेण्याला दळणवळणसाध-
नाची कोणतीच सोय नव्हती त्यामुळे लहान लहान १९ने
व बादतुर्कीची जतातरे यातिलीय दुसऱ्या कोणत्याहि तऱ्हेने,
लढाईचे सामान नेता येत नसे. अशी स्थिति असल्यामुळे
या टांतील लढाया फार आवक होत असत. अंशेअंश
ते अंगोरा एवढ्या टांतच काय ती आपणाली होती व तेथून
कॉकेशसच्या टांत वंडल्या जाणाऱ्याने सर्व दारुणोळा
न्यावा लागत असे. दुसरा एक मार्ग म्हणजे, कान्स्टां-
टिनोपलपासून ट्रेबिझांडपर्यंत समुद्रमार्गाने युद्धसामुग्री नेऊन
नेतर अंशेअंशपर्यंत रस्त्याने री न्यावयाची हा होय. म्हणून
काळसमुद्र आपल्या ताब्यात ठेवणे तुर्कस्तानला आव-
श्यक होते. पण थोड्या काळपर्यंतच तुर्कीच्या हातून हा
समुद्र ताब्यात ठेवणे शक्य झाले

१९१४-१५ च्या दरम्यान या टांतील लढायांनी क्षेत्र
तुर्की आर्मेनिया हे होते. हा तापू लष्करी दृष्ट्या मुळीच
सोयीचा नाही. या टांत अनेक लहान मोठ्या पर्वताच्या
रांगा पसरल्या असून, येथील भेटी फार कडक असते. तुर्की
पेक्षा रशियानीच्या ताब्यात गो थोडाबहुत तापू बाहेर
विशेष सोईचा आहे. युद्ध सुरू होताना रशियाने आर्मे-
नियाचा बराचसा भाग आपल्या ताब्यात आणून तुर्कीच्या

सरहद्दीपर्यंत तापूनी रेल्वे ठपार केली व चोमले रस्तो
यापुन काढले. त्यामुळे रशियाला या टांतून लढाई चालविणे
बरेच सोपे झाले. तुर्कीचा लष्करमंत्री एनवर पाशा याला
या रशियाच्या लष्करी हालचालीने घर्मेच समजले नाही
तो आपल्याच घर्मेडीत होता. कॉकेशा किंवा आपल्या
ताब्यात येऊन रशियाला केनीत घरण्याचा त्याने बेत केला.
एवढेच नव्हे तर त्याने अकमाणिस्तानच्या मार्गाने हिंदुस्तान-
नावर शारी कण्याबाहि घाट पातला. पण रशिया हे सर्व
आणून होवा. रशियन सैन्याने अर्जेन्तनच्या विद्रोयावर चाल
करण्यासाठी कून केले तुर्की सैन्याने कोन्सटान्टिनोपल
रशियन सैन्यावर हल्ला केला प्रथम प्रथम तुर्कस्तानच्या सैन्याला
काही ठिकाणी नय मिळाले. पण पुढे रशियन सैन्याच्या पुढे
तुर्की सैन्याचा ठिकाण लागणे अवश्य झाले. त्यामुळे हसन
इब्रत पाशा या तुर्कीच्या सेनापतीने रशियन सैन्यावर हल्ला
करण्याचा बेत राहिलेला.

एनवर पाशाने काळ्या समुद्राच्या मार्गाने आपले सैन्य
नेऊन रशियात प्रवेशण्याचा व रशियन सैन्यावर हल्ला कर-
ण्याचा बेत केला. त्याप्रमाणे तुर्की सैन्य अर्जेन्तन येथे आले.
तेथे रशियन सैन्याची व तुर्की सैन्याची गाढ पडून त्यात
तुर्कीचा पराभव झाला. एनवर पाशाने भीर न सोडता
अर्जेन्तनकडे स्वतःच्या देशरोखीघालीं आपले तुर्की सैन्य नेले
व आपल्या सैन्याच्या निरनिराळ्या तुकड्या करून, अर्जे-
न्तनच्या टांतून रशियाला येऊन टांकण्याचा बेत केला.
पण तुर्की सैन्याची स्थिति फार वाईत असल्याने या
सैन्याच्या हातून हे अवघड काम तडीस जागे शक्य
नव्हती व त्याप्रमाणे तुर्की सैन्याला त्यात अपयशच
आले यापुढे एनवरपाशाने या महायुद्धात फारसा
भाग घेतला नाही. तुर्कस्तानच्या मंद पक्षीयाने, महामद
केमाल याला सेनापत्य नेमले अर्जेन्तन येथे तुर्कीचा पराभव
झाल्यानंतर ताबडतोब रशियनांनी तुर्कीला सतावण्यास
प्रारंभ केला असता तर तुर्की सैन्याची बाताहातच झाली असती
पण योर्लेझच्या टांतून रशियनांना आपले सैन्य मुंबईजें जड-
रांनी झाल्यामुळे कॉकेशसमधील प्रचलक सैन्य पाठवणे रशि-
याला शक्य नव्हते. त्यामुळे रशियन सैन्याचा या टांतून
शिवका जोर असतातितका नव्हता त्यामुळे महामद केमा-
लला आपल्या तुर्की सैन्याची सेपटना करणे सोपे नसे जर्म-
नीची गोवेन व मेस्त्रा ही जहाजे काळ्या समुद्राच्या रड-
णासाठी येथे येऊन बसली होती पण त्यांना वाडो-
नेतसच्या सरसफासाठी जेव्हा लागल्यामुळे, रशियाला काळ्या
समुद्रात घुसणुस घालण्याला आयती व संधि मिळाली. रशि-
यन सैन्याने होणुलक व एरसली येथील कोळशाच्या खाणीं
वजस्त करून टांकल्या व ट्रेबिझांड बंदरावर सोळाचा मारा
सुरू केला

इकडे महामदकेमालने आपले सैन्य नावबून अर्जेन्तनच्या
टांतून सरसफा करण्यासाठी त्या सेनाला आणू

टापूत लढाई करण्याची धमक रशियन सैन्याच्या अंगाी नव्हती. तेव्हा रशियन सैन्याने ओल्दिच्या घाटाचे, उदेंम येथे कूच केले. त्याचप्रमाणे अध्यादच्या घाटाचे मेलासगट-पासून बिष्टिसकडे आपल्या सैन्याची एक तुकडी रशियाने पाठवून दिली; या सैन्याने विहिंस कार्बीज केले. याच वेळी रशियाने या गावला आपले आधिक सैन्य पाठवून देऊन मोसलकडे चाल करून सैमिस नदी गांडली असती, अगर युनेगिटसच्या मार्गाने खरपूतकडे आपल्या मोर्ची बळविला असता तर येथील तुर्की सैन्याचा पराभव होऊन, इंग्लंडला तुर्कस्तानला राह देतां आला असता. पण रशियाच्या ताब्यांत इतका सैन्याचा पुरवठा नव्हता. त्यामुळे अशेंक्रमच्या गावला फारशी भीती उरली नाही अशी स्थिति पहाताच केमालने आपल्या सैन्याच्या दोन तुकड्या, बगदादकडे पाठविल्या. पण याच मुमारास रशियन वादग्रहा निकोलस याने काकेशसच्या टापूतील सैन्याने आधिपत्य आपल्या ताब्यांत घेऊन, अशेंक्रमचा किला काबीज करण्याचा निश्चय केला. रशियन सैन्याने अशेंक्रमच्या आसपासचा टापू बांड-फ्याच दिवसात काबीज केला. या टापूतील तुर्की सैन्याचा अधिपति अबदुल फरीमपाशा हा होता. याच्या अंगात लष्करी सेनापतीचे गुण नव्हते त्यामुळे त्याच्या सैन्याला रशियन सैन्यापुढे हार खावी लागली व अशेंक्रमचा किला १९१६ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत रशियनांच्या हाती पडला. एवढ्यानेच निकोलसचे समाधान न होता, त्याने तुर्की सैन्याच्या कमकुवतपणाचा फायदा घेऊन, पुढे कूच करून ममखटन शहर काबीज केले व थोडक्याच दिवसात ट्रेवि-झाडि आपल्या ताब्यांत आणिले. ट्रेविझाड ताब्यांत आल्यामुळे रशियनांच्या ताब्यात काळ्या समुद्राचे नाक आल्यासारखे झाले व रशियन सैन्य खुद्द कॉन्स्टांटिनो-पलवरहि चाल करून येईल अशी अकारण भीति तुर्कीला वाई लागली. तेव्हा मात्र तुर्कीचे दोळे उघडले. या रशियनाच्या प्रगतीला आळा घालण्याची आवश्यकता तुर्कीला वाई लागली व त्याप्रमाणे या टापूत त्यांनी आपले सर्व सैन्य एकवटण्यास सुवात केली, व या सैन्याच्या साहाय्याने अशेंक्रमच्या मागून व पुढून रशियनांना राह देण्याची तुर्कींनी तयारी केली. पण तुर्की सैन्याची म्यबस्था फार वाई होती; व त्यामुळे त्यांच्या हा येत त्यांना सिव्हिल नेतां आला नाही. इकडे तुर्की सैन्याच्या दुसऱ्या एका तुकडीने ट्रेविझाडच्या पूर्वेचे वांटी टिकाणे सर केली व ट्रेविझाड शहर काबीज करण्याचा पाठ पाठला. पण या वेताची विस्वातमि रशियनांना अगाऊच समजल्यामुळे त्यांनी तुर्की सैन्याची डाळ तिगू दिली नाही. एरिस्मन व बेयर्ट येथील लढायांत तुर्की सैन्याचा पूर्ण परा-भव होऊन तुर्की सैन्य रानोमाळ धांवत सुटले. अशा रीतीने सर्व शार्नींनी तुर्की सैन्याला अवयवच येत गेले.

याच समारास अँड्रिया गेये बहादुरी पात्रा तुर्की सैन्याची एकूट तऱ्हेने संपटना करण्यासाठी सटपट करीत होता.

मुस्ताफा केमाल पाशा याला सैन्याचे आधिपत्य देण्यांत आले होते. या सैन्याकडे आर्मेनियाचा टापू ताब्यांत घेण्याचे काम देण्यांत आले होते. पण आर्मेनियातील लष्करादृष्ट्या सर्व महत्त्वाची ठाणी रशियाच्या ताब्यांत होती. शिवाय काळा समुद्र देखील रशियाच्याच ताब्यांत होता. अशा स्थितीत तुर्की सैन्याने रशियन सैन्यावर चढाई करू पाहणे म्हणजे शुद्ध बेधेपणाचें होतें, उलट रशियन सैन्यानेच चढाई करण्याची तयारी चालविली होती. बगदादच्या टापूत इंग्लिश सैन्यालाहि अज येत चालला होता. पण खुद्द रशि-यात दुसरीकडे व्होलिनिया येथे झुसिलाव्ह सेनापतीने जर्मनीविरुद्ध चढाई करण्याचा घाट घातल्याने, रशियन सैन्य या गावला गुंतविणें भाग पडू लागले. अर्थातच कॉकेशस टापू-तील बरेच सैन्य तेथून काढून नेणें रशियाला आवश्यक झाले. शिवाय रशियांतच बंडाळी सुरू झाली. व रशियाचे लक्ष अंतःस्थ परिस्थिति सुधारण्याकडे लागले. या कठिण परि-स्थितीचा फायदा तुर्कस्तानने घ्यावयाला पाहिजे होता. पण उरकूट सैन्याच्या अभावां व चतुर सेनापतीचे ताहाध्य नस-ल्याने ह्या फायद्या तुर्कींना घेता आला नाही. पण जर्मनीला मात्र तुर्क सेनापती पळपडोत खोटे संदेश पठवीत होते व आपल्या पराक्रमाच्या थापा मारून त्यांनी जर्मनीला झुल-वित ठेवले होते.

बगदाद इंग्लंडच्या ताब्यांत आले त्यावेळी रशियनांनी मोसल काबीज करण्याचा प्रयत्न केला असता तर त्यांत त्यांना सहज यश मिळाले असतें. पण रशियातील अंतःस्थ परिस्थिति फारच बिघडल्यामुळे रशियाला युद्धापासून परा-भूतच होऊन सगळ्या युरोपीयन राष्ट्रां तड करवा लागला. त्यामुळे आपले सर्व सैन्य कॉकेशस टापूतून काढून घेणें रशि-याला भाग पडले. त्यामुळे तुर्की सैन्याने हा टापू काबीज करण्याची पुन्हा उमेद धरली. अर्थात या टापूत कोणाचाच विरोध नसल्यामुळे हा टापू काबीज करणें फारसे अवघड नव्हतें. पण कॉकेशसच्या टापूचा नसता घागुलबोवा करून तुर्कींनी आपले सैन्य याच ठिकाणी एकत्र केले. या तुर्की सैन्याने थोडक्याच दिवसांत सर्व कॉकेशसचा टापू आपल्या ताब्यात घेऊन तो आपल्या साम्राज्याला जोडून घेतला.

या कॉकेशस टापूतील विजयामुळे तुर्कींना आता स्वर्ग दोन वोटें उरली. पण अद्यापि दुसरी युद्धक्षेत्रं तुर्कींना लढ वावयाची होती. पण तिकडे लक्ष घावयाचें सोडून तुर्की सैन्य याच टापूत मज्जा मारांत बसले. जर्मनीसारख्या मुत्सद्दी राष्ट्रालाहि या तुर्की सैन्याच्या विजयाचा उन्माद चढला. अशा वेळी खरा मार्ग म्हणजे कॉकेशियामधून सर्व सैन्य काढून नेऊन ज्या ठिकाणी सैन्याची जरूरी असेल त्या ठिकाणी त्याचा उपयोग करावयाचा; पण कॉकेशसमध्येच जर्मनींनी आपले सैन्य पाठविण्यास सुरवात केली. अंतःस्थ हेतु हा की या टापूमध्ये आपले बरेचसे पूर्णपणे प्रस्थापित करून हिंदुस्थानावर हजारी करावयाची. असल्या पोरकट

कल्पनेला एनवरगासानें भारा दिवस यांचे विशेष आश्चर्यकारक फांदीच नाही, पण जर्मन मुत्सद्यांनी या कल्पनेचे देव्हारे माजवातेत यापरतें आश्चर्य तें कोणतें ?

मेसापोटेमियामधील युद्धः—महायुद्धांत मेसापोटेमियाच्या भागांत ईजिप्त व हिंदी सैन्यानें जी युद्ध केली त्या युद्धाच्या मुळाशीं तीन हेतू होते. (१) करून येथील अँग्लोसियन तैलाच्या कोठाराचे रक्षण करणे, (२) गुवाच्या मोंगोलचा प्रदेश ताब्यांत घेऊन, इराणच्या आखातामोंगोलचा धातूत आपल्या ताबा प्रस्थापित करणे व (३) आदोमन राज्याच्या व हिंदुस्थानच्या दरम्यानच्या धातूत आपला वचक वसविणे. तुर्कींनी ज्यावेळी दोस्तारप्रतिष्ठेक युद्ध पुकारलें त्याच वेळी ईमरानांनी छात्री-प्रांश असें वाटत होतें की, जर्मनांच्या चिपावणीनें तुर्की सरकार आपलें सैन्य इराण व अफगाणिस्तान येथें पाडून देऊन या भागांत पुष्कळ घुमाकूळ घालील. त्यामुळे हिंदी सैन्याच्या इज्या तुकडीला या भागांत पाठवण्याची कामगिरी ब्रिटिश सरकारनें अगोदरच करून घेतली होती.

सर ए. बॅरेटच्या हाताखाली सैन्य देऊन त्याच या भागांत रवाना करणारांत योद्ध्यांच दिवसांत वगदाद हे शहर ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आलें. पण तुर्की सैन्य या धातूत मोठ्या प्रमाणावर येऊ लागलें होतें व त्यावेळीं काही अडवाड शहरांमध्य व वरलेले नाक्षीरियाच्या आसपास जमू लागलें होतें. अर्थातच या धातूत आपली सत्ता असणें हिंदुस्थान सरकारला अवश्य वाटण्यावरून या सरकारनें आपलेंहि सैन्य वाढविण्यास प्रारंभ केला. निक्सन यास बॅरेटच्या जागी सेनापत्य करण्यांत आलें व सद्दाम्या तुकडीवर जनरल टाउनशेंड याची नेमणूक करण्यांत आली. तुर्की सैन्याची अडवाड येथे अँग्लोइंडियन सैन्याशीं सडार्डे हल्लीं तांत तुर्की सैन्याचा पराभव झाला व नाक्षीरिया येथील तुर्की सैन्याला ब्रिटिश सैन्यापुर्वे हार खावी लागली. यामुळे रमेद येऊन निक्सननें अमरा शहर काबीज केलें व नाक्षीरिया शहराह्मि योद्ध्यांच दिवसांत आपल्या ताब्यांत घेतलें.

असा शेताई हिंदुस्थान सरकारला या धातूंत जय मिळत गेल्यामुळे मेसापोटेमियाचा बहुतेक भाग कामीग करण्याची मर्यादाकोडा या सरकारच्या मनात आदुर्भुत झाली; व त्या-प्रमाणें कुट येथें जाऊन तें शहर कामीग करण्यानें निक्सननें ठरविलें. कुट येथे नूरजिनिनेच्या आधिपत्याखाली तुर्की सैन्य जमत आहे अशी बातमी निक्सन यास समजली होती. निक्सननें कुट येथे जाण्याचा अँग्लोइंडियन सैन्यावर टाऊन-शेंडची नेमणूक केली होती. त्याप्रमाणें तो कच करीत अगत्यान १५ तैलावर येऊन ठेपला. तेथे असलेल्या तुर्की सैन्याचा त्यानें पराभव करून नूरजिनिनेचा छडार्डे देण्यासाठीं मयारी देण्यांत काही दिवस घालविले १९१४ सालच्या आक्टोबरच्या अखेरीस त्यानें नूरजिनिनेच्या सैन्यावर हल्ल करून तुर्की सैन्याचा पराभव केला.

कुट हे शहर लष्करीदृष्ट्या महत्त्वाचें होतें. येथें तैलास व युध्द-यंत्रांचा प्रदेशांत आपारे रस्ते एकत्र मिळाले होते. बग-दाद, नाक्षीरिया अगर अमरा या शहरांकडे जाणारे रस्ते याच शहरावरून जात होते. असा या महत्त्वाच्या ठिकाणाचा टाऊन-शेंडनें कबजा घेतला. पण तो ताचा राखणें फार कठिण काम होतें. तुर्की साम्राज्याच्या खास धातूतच या सैन्यानें आपला तळ दिला होता अजबपास या सैन्याला मदत मिळण्याची आशाहि नव्हती. त्यामुळे कुट राखणें म्हणजे फारच प्रयासाचें काम होतें. पण ब्रिटिशांचा हेतू कुटपासून बगदादवर नाळ करून तें शहर ताब्यांत घेण्याचा होता. त्याचप्रमाणें हिंदुस्थान सरकार व ब्रिटिश सरकारनें परस्पर खल करून टाऊनशेंड यास बगदादकडे कूच करण्याचा हुपूसहि दिला होता, त्याप्रमाणें कूच करीत करीत टाऊनशेंड हा देशांतून शहराच्या अवल येऊन पोहोचला. या ठिकाणीं तुर्की सैन्यानें आपल्या तळ दिला होता व शत्रूची युद्ध कार्यासाठीं कडे-कोट तयारी केली होती. या भागांत रोज तुर्की सैन्य नवें नवें जमा होत होतें. शेवटीं या दोन्ही सैन्यांची एवढाची गांठ पडून चकमक झडली. त्यांत प्रथम ब्रिटिश सैन्याचा जय झाला. पण उत्तरोत्तर तुर्की सैन्याची संख्या कमी लागल्यामुळे टाऊनशेंडला आपल्या बळाबद्दल सशय जपून होऊ लागला व त्यानें परतण्यांतच आपलें हित आहे असें वाटू लागलें व त्याप्रमाणें त्यानें मागे पाय घेण्यास सुरवात केली.

टाऊनशेंडनें पिछेहाट सुरू केली एवढें तुर्की सैन्याला कळताच सगळ्या विचारांत ? या सैन्यानें टाऊनशेंडला हरतव्हेनें सताऊन सोडण्यास सुरवात केली. तथापि अँग्लोइंडियन सैन्यानें तोंड देऊन टाऊनशेंड कसाबसा कुट येथें येऊन पोहोचला. पण तेथे येताच त्याच ठिकाणीं मुकाम करण्याचा हुपूस त्याच्या हातात पडला. त्यामुळे त्याला आपल्या कमकुवत झालेल्या सैन्याच्या वतावर विवेकून तीर्थेच रहाणें भाव पडलें टाऊनशेंडला कुमक मिळावी यासाठीं ब्रिटिश सरकारनें आइसर्बीच्या हाताखाली बँबे सैन्य देऊन रवाना केले. या सैन्याची मध्यंतरी एक दोनदां तुर्की सैन्याशी चकमक झडून रगत तुर्की सैन्याला हार खावी लागली. पण ह्या येथे मात्र ब्रिटिश सैन्याचा परा-भव झाला. पुढे आइसर्बीच्या जागे मेसिरबीची नेमणूक झाली. त्यानें ह्या शहर आपल्या ताब्यांत घेतलें पण पुढे कुन करताना त्याला तुर्कीच्या युद्ध हार खावी लागली. इकडे कुट जणें तुर्की सैन्यानें पराभ्यामुळे कुट येथील सैन्याला तुर्कींनीं शरण जाणे भाग पडलें.

ब्रिटिशांनीं हा आपला अद्यमान जाहील करण्यासाठीं आतां कंवर वापली. जनरल मोंड याला अँग्लोइंडियन सैन्याचा अधिकारी नेमण्यांत आले. यानें मागील सेनाप-तीनी आपल्या आधीच्याबद्दलच्या कामगिरीसाठीं हात पातळला होता तसें न करतां त्यानें आपल्या सैन्या-

कचेकोट तयारी केली व नेतर तो आपल्या सैन्यासह सन्ना-
इनत येथे आला. तेथील तुर्की सैन्याचा स्थान पराभव
करून त्यांना पिटाळून लावले. लगेच त्याने पुढे कूच करून
कुट शहरावर हल्ला केला व तेथे सादर कार्याच केलें. यानंतर
स्थाने बगदादला राहू देण्याची तयारी चालविली. काही
दिवस विभ्राति घेऊन स्थाने आगत्या सैन्याला बगदादकडे
कूच करण्याचा हुकूम फर्मावला. वाटेत त्याने एक दोनदां
तुर्की सैन्याचा पराभव करून बगदाद गांठले. तेथील तुर्की
सैन्याने भीमानी आपला पाय अगोदरच काढला होता.
स्थाने बगदाद हे शहर विन प्रयासानें मोडल्या हातो
पडले. अशा रीतीने अवघ्या चार साडेचार महिन्यांच्या
अवधीत मोडने बगदादवर ब्रिटिश निशाण फडकाविलें व
अशा रीतीने ब्रिटिशांचा झालेला अपमान पार धुवून टाक-
ण्याच्या कार्यात स्थाने यश मिळविलें.

बगदाद बाहेर हातीं आल्याबरोबर मोडने कुट ते बगदाद
पर्यंत रस्ते तयार केली. यानंतर स्थाने पश्चिमापेक्षे सुप्त-
न्याचा निधय केला. इकडे तुर्क व अमेन सैन्याने बगदाद शहर
परत मिळविण्यासाठी तयारी चालविली होती. पण तिकडे
सद्य न देवा मोडने सुमेरियन नदीच्या काठचे रमडी हें
शहर काबीज करून घेतले. पुढे तैमिष नदीवर तिकिट इंदि
ठाणें त्याच्या हातीं पडले. पण याच सुमारास मोड हा कॉल-
प्याने आगारी पळून मरण पावला व त्याच्या जागीं माथेल
याची नेमणूक झाली.

कौकशास दांपतील लडाईत बाक हें तुर्कीच्या हातीं लभल्या
मुळे मांसल यास बगदादकडून मोसलकडे चाल करून
जाण्याचा हुकूम झाला. त्याप्रमाणे मांसल हा सैन्यासह
मोसलकडे निघाला. या यांतीत तुर्की सैन्य मोठ्या प्रमाणावर
भसा झालेले होते; व लष्करीदृष्ट्या महत्त्वाचीं ठाणीं तुर्कीच्या
हातीं होती. त्यामुळे मांसलने बळणाबळणानें तुर्की सैन्याला
राहू देण्याचा येत केला. स्थाने कोब सेनापतीच्या हाताखाली
सैन्य देऊन मोसलकडे रवाना केले व स्वतः स्थाने आपले
सैन्य फयाच्या यागूकडे आणले. अशा रीतीने दोन्ही बाजूंस
तुर्की सैन्याला जेरीस आणले. अशी परिस्थिति पहाताच
तुर्कीचा सेनापति इस्माइल इक्बी पाया यानें पिछेहाटीचे
घोरण स्वीकारून, तो लेसरलाब नदीच्या काठी आला. पण
आलेन्शिडयन सैन्याने त्या ठिकाणांहि तुर्की सैन्याला
गोठून त्याचा पराभव केला. पुढे मोसलच्या आसपासहि या
दोन्ही सैन्यांची लडाई होऊन शेवटीं त्यात तुर्की सैन्याचा
हिरास झाला मोसल ब्रिटिशांच्या ताब्यांत पडले पुढे दोनच
दिवसांनीं दोस्त राष्ट्र व अमेनी यांच्यामध्यें युद्धहळूक्याच्या
यत्नानेवर हद्दा झाल्याचें वतमान जाहीर झाले.

बिनाई दांपतील लडाई—इ. स. १९१९ च्या जानेवारी
महिन्यांत कार्दोनेसची स्वारी येवटास गेली व या दांप-
तील सैन्याला दुर्मिषकडे जाण्याचा हुकूम झाला. ईजिप्तवर
तुर्कीची स्वारी झाल्याच ईजिप्तचे संरक्षण करण्यासाठीच ब्रिटि-

शांनीं ही आगळ तरतूद केली होती. या सैन्यावर सर
आधिवाहक मरे याची नेमणूक झाली होती. मरेच्या हाता-
खाली यावेळीं मुवळक सैन्य होतें पण थोडक्याच दिवसांत
त्येथील शिस्त्याहून अधिक सैन्य, कूंडसच्या दांपत जवळी
असल्यामुळे नेण्यांत आले उरलेल्या थोड्या सैन्याच्या सहा-
य्याने मरे याला ईजिप्तचे संरक्षण करणें भाग पडले. लगेच
मरेने, सुवेसच्या काळव्यापासून २५ मैल अंतरावर उत्तर-
सिनाई पर्वताच्या आश्रयानें आपली सेना कचेकोट तयारीत
ठेवण्याचा उद्योग सुरू केला. रोमाना येथे स्थाने आपले सैन्य
एकत्र केले होते. या ठिकाणापासून जवळच शमुसिन्याची
छावणी होती

काही दिवस विभ्राति घेतल्यानंतर स्थाने ईजिप्तच्या स-
हृदयेकडे आपला मोर्चा वळविला १९१९ च्या ऑगस्ट महि-
न्यांत तुर्कींनीं ब्रिटिश सैन्यावर हल्ला केला पण या स-
मकांत तुर्की सैन्याचा पराभव झाल्यामुळे, तुर्कीचा फोटिया
शहर कोडाई लागून डोगरांतला आश्रय घेणें भाग
पडले. पण या ठिकाणांहि ब्रिटिश सैन्याने त्यांना सत्ताधून
टाकण्यास सुरुवात केली. प्रथम तुर्कींनीं ब्रिटिशांना दाद
दिली नाही. पण पुढे स्थानांनीं आपली जागा सोडून पिछेहाट
करणें जवळीचें झालें व त्याप्रमाणें तुर्की सैन्य एजिप्तच्या
आसपास येऊन राहिले. पण काही काळानंतर येथेहि ब्रिटि-
शांनीं त्यांचा पाठलाग केला व त्यांच्या सैन्याची दुर्दशा
करून टाकली. त्यामुळे तुर्कींनीं या दांपतून आपला पाय
काढूनच घेणें भाग पडले. अशा या दांपत तुर्की सैन्य जवळ
जवळ २ हजार उरले होते व पॅलेस्टाईनच्या आसपास त्या
सैन्याचा तळ होता. या सैन्याला हुसकून लावण्याचें काम
जनरल चेटवुडकडे देण्यांत आले होते. शेताळ येथे दोन्ही
सैन्यांची युद्ध लडाई होऊन मोठ्या सुधिलीने ब्रिटिशांचा
जय झाला, व बिनाई दांपतील तुर्की सैन्य जवळ जवळ
नाहोवेंच झाले.

गाझा व बीरशेया यांच्या दरम्यानचा दांप अद्यापि
तुर्कीच्या ताब्यात होता. ईजिप्तहून पॅलेस्टाईनवर स्वारी
करावयाची असल्यास या सुलटाचा ताबा असणें अत्याव-
श्यक होतें. पण यासाठीं भित्तकी फौज असावयास पाहिजे
तिथली फौज ब्रिटिशांसजवळ नव्हती. शिवाय इतक्यांत या
यांतीत बडाईचे घोरण स्वीकारून नये असें युद्धमंडळानें मरे
यास कळविले होतें. त्यामुळे मरेला स्वसंरक्षणाच्या पलीकडे
काहीच करता येत नव्हते.

गाझा येथे तुर्कींचे सैन्य जवळ जवळ ७००० होते व
इतकेंच सैन्य, जेथेच घुरिया व बीरशेया या ठिकाणीं होतें.
त्यामुळे या सैन्याला तोंड दिल्याशिवाय तर मरेला
गत्यंतर नव्हतें तेथे स्थाने बडाईचे घोरण स्वीका-
रण्याबद्दल कधी बशी परवानगी युद्धमंडळाकडून मिळविली
व सैन्यावर हल्ला करण्याच्या कामी जनरल डोयल व
जनरल चेटवुड यांची नेमणूक केली.

गाझाला जागाती रहता फार खराब होता. शिवाय डोवेल व चेटमुड यांच्या जवळचे सैन्यहि सुरेख नव्हते. तेव्हा अद्या अमुच्या सैन्याच्या साहाय्याने गाझा येथील तुर्का सैन्याला हाकून लावण्याचे म्हणजे त्यांच्यावर अचानक छापा घालून त्यांनी पळारण्यात आणणे एवढाच उपाय होता व त्याप्रमाणेच डोवेलने कारागारने ठरविले. आपल्या सैन्याला अगदी आवयकड अशा सामानसुमानातकट त्याने रात्रीच्या वेळी प्रवास करून सकाळी तो एकदम याज्ञाजवळ येऊन धरकला. त्यामुळे तुर्का सैन्याची धांदल उडून गेली. तरी पण त्यांतल्यात्यांत तुर्कांनी व्यवस्थितपणे इम्रानाचेवर लढाई सुरू केली. तुर्का सैन्याने या लढाईत चांगला पराक्रम गाजविला. पुष्कळदा डोवेल यास माघार घ्यावी लागली. भरपूर सामानाच्या अमारी इम्रान सैन्याचे फार ह्रास झाले. सध्यापि सैकडाला व सुमानता, लष्करी डावपेवाच्या साहाय्याने एक दिवस लढाई करून आपले असह्यगत सैन्य वळी देऊन, डोवेलने गाझा शहर आपल्या ताब्यांत घेतले.

पण गाझा शहराच्या असहायत्वाे टापू अद्यापि इम्रानाच्या ताब्यांत आला नव्हता व तो आपल्याशिवाय तुसले गाझा शहर जिंकण्याने काहीच कार्यभाग होण्यासारखा नव्हता. पण आपसातचा टापू जिंकायचा म्हणजे, इम्रानाची काँग पुष्कळच बाधाबसाला पाहिजे होती. नवीन दखनवळबाची साधने तयार करणे गरजेचे होते. यासाठी मरे यास पुष्कळ दिवस स्मरण पडायचे लागले. बरेचदा तयारी साध्यानंतर माहिमेला पुन्हा सुरवात झाली. तुर्कांनाहि आपली तयारी जरायत ठेवी होती. त्यामुळे इम्राना तुर्कांप्रतिबर लढताना पुष्कळवेळा हटावे लागले. त्यामुळे पुष्कळ दिवस लढाई करून इम्रानाच्या हाती फारसा मुळस लागला नाही. नेवडा मुळस मिळेत तेव्हाची पूर्ण व्यवस्था लावून मग पुढे जावयाचे असा इम्राना काँगचा फम होता. पण उतरोतर मरेच्या सैन्याचे तुर्कांच्या पुढे काही चालेना व मिळसेच्या मुलखावरच या टापूतील लढाई शिथिल सैन्याला बंद ठेवावी लागली.

पॅलेस्टाईनमधील लढायाः—१९१७ च्या श्रवित महिन्यांत जर्मनीच्या प्रबळ हाथ्याविरुद्ध इम्राना गाझा शहराचे रक्षण केले. हे पहाताच जर्मनींनी तुर्कस्तानच्या गाझा-यांशेचा टापूमध्ये पुष्कळ सैन्य जमवून गाझा शहरांतून इम्रानांना हाकून लावण्याचे ठरविले. पण या सुमारास तुर्कस्तानांत विभेसलाम(पॅन इस्लाम)पक्ष गोरत नसल्याने तुर्कांचे लक्ष बगदाद, मका, इत्यादि भग्नस्थळांवरून धावलेली शहरे पुन्हा परत मिळव्याकडे लागले होती. त्यामुळे जर्मन सैन्याच्या परीत विगतीला मान देण्याइतके तुर्कस्तानला स्वास्थ्य नव्हते. कॅन्स्टॉन्टिनोपल मधून इराक परत मिळविण्यासाठी एकसारख्या सैन्याच्या तुकड्याच्या तुकडा रवाना होत होत्या. पण थोडक्याच दिवसांत, तुर्क सरकारला समर्थ लागले की पॅलेस्टाईनमध्ये जर आपली सेना तावडतोय

पाठविण्यात न येईल तर, त्या भागांत हाथ्यांचा सत्ता प्रस्थापित होऊन, त्याचे भयंकर परिणाम शास्त्राशिवाय राहणार नाहीत. पण विवेकाला पक्षारचा विरोधासुद्धे, तुर्कस्तानला बराच काळ आपली काँग पॅलेस्टाईन टापूत पाठविता आली नाही व उपायिदा पाठवली त्यावेळी तिचा फारसा उपयोग झाला नाही. सत्ताीना का होईना पण जी काँग पॅलेस्टाईनमध्ये पाठविण्यांत आली, त्या काँगचा सेनापति मांशल फाकेन हाडून होता. त्याने विविधांच्याहालपूर्वीच विविधा काँगवर बहाई करण्याचा घाट घातला पण या भागांत दखनवळबाची मुख्य लक्षणे नसल्याकारणाने व हैदराबादाचा सुभेदार अहमद जमालाबा हा जमनाचा पक्षपाती नसल्याने, या तुर्का काँगचा बहाई करण्याला फार किल्लेच लागले. या टापूतील इम्रान सैन्याचा सेनापति जनरल अलेनबी हा होता. तुर्का काँगचा उद्देश प्यानात येताच त्याने तांत्रिक देण्याच्या हेतूने कडेकोट तयारी केली. आपटोवरच्या १०-१५ तारखेला ही दोन्ही सैन्यांमध्ये रणकंदनाला सुरवात झाली. शेवटी भयंकर फसतीनंतर इम्रानांची बोरखेवा हे शहर आपले दिले.

स्थानंतर अलेनबीने गाझा शहराकडे आपले लक्ष दिले. त्याच्या पूर्वी इम्रान सैन्याने 'अंथेला हिल' हे ठिकाण काबीज केले. पुढे काही दिवसांनंतर इथिलेक हे शहर काबीज केले अशा रीतीने तुर्कांना गाझाच्या टापूत कोंडून, अलेनबीने गाझा शहरावर हल्ला करण्याचा बेत केला. तुर्कांनी तर या ठिकाणी कडेकोट तयारी केली होती. त्यामुळे अलेनबीला गाझा शहर साम्यत येणे फार अवघड गेले. पण सैन्यातील शिस्तीच्या ओरावर व लष्करी डावपे-यांनी त्याने बरेचदा गाझा शहर आपल्या ताब्यांत घेतलेच. याच्या पुढचा अलेनबीचा बेत जेव्हालेम हे पुढील पवित्र स्थान काबीज करणे हा होता त्यामुळे त्याने थिकडे मोर्चा बळविला. तुर्कांनाहि हे धर्मक्षेत्र राखण्याचा अढांफाट प्रयत्न करवावे ठरविले. अलेनबीने सैन्य हळू हळू एकेक ठिकाण काबीज करीत पुढे चालले. तुर्कांनाहि जागजागी त्यांना विरोध करण्याचा सफाटा चालू ठेवलाच होता. पण विरोध सहन करुनहि इम्रान काँग हळू हळू पुढेचा मार्ग आक्रमित होतील. कुतुल, सोना, तेथी समविले इत्यादि महत्वाची ठिकाणे तुर्कांनी सोडवावी लागली होती. पण तेथी समविले येथे इम्रान सैन्य येतांच अलेनबीने तेथेच काही दिवस विधापि घेण्याचा बेत केला. सारखे महिनेच्या माहिने विधापि शिवाय इम्रान काँगला लढावे लागल्यामुळे, विधापिची अत्यंत आवश्यकता भासणे साहजिकच होते. पण या विधापिच्या काळात तुर्कांनाहि आपल्या सैन्याची व्यवस्था लावली व काहीदि करून जेव्हालेमचे रक्षण कर-ण्याची त्यांनी प्रतिज्ञा केली.

विधापि घेऊन शास्त्रानंतर पुन्हा हातचालीला सुरवात झाली. इम्रान सैन्याने कूच करून गोडगा मुक्कलीने हिरात शहर काबीज केले. स्थानंतर पुन्हा इम्रान सैन्याने लिपटा

तह्रावर हल्ला केला, व तेहि शहर काबीज केलें लिपटा सारूंया ताब्यांत पडताच तुर्की सैन्याचें धावें दणालें, व त्यांनी जेरुशलेमपासून मागे हटण्यास प्रारंभ केला याच वेळेस अलेनबाबेन तुर्कीना पाठलाग केला असता सर तुर्कीची दाणादाण उडून गेली असती पण जेरुशलेम आपल्या हातीं सहज पडणार अशी अलेनबीला खात्रा वाटत असल्याने त्याने शांततेने ते शहर काबीज करण्याचा निश्चय केला. थोडक्याच दिवसांत जेरुशलेम हें ईश्रांयाच्या हातीं काहीहि भागवड न होता पडलें यरुशेलेम हातीं आल्यानंतर त्याची बंदोबस्ती करण्यास अलेनबी लागला जेरुशलेम काबीज करण्याचा तुर्क खात्रांने प्रयत्न करणार असें अलेनबीला वाटत होतें व त्यासाठी त्याने आपापसाच्या मुलुखामध्ये बंदोबस्त ठेवून तुर्कीच्या त्वरीता तोंड देण्याच्या तो ताकदिवीला लागला

अलेनबीच्या अदाजाप्रमाणें तुर्की सैन्याने जेरुशलेम ताब्यांत घेण्याचा प्रयत्न केलाच पण ब्रिटिश फौजेची सहाय्य तयारी असल्यामुळे विचान्या तुर्कीचें काहीच चाललें नाहीं माऊट एम्मादिम येथील लढाईत तुर्कीचा पूर्ण पराभव झाला. पण अघापिहि जोरिच व जांबेनचा टापू तुर्कीच्या ताब्यांत होता तो हस्तगत करण्याशिवाय हा टापू निर्धोस्त झाला असं म्हणता येत नव्हतें यासाठी जोरिचवर ब्रिटिश सैन्य पाठवण्यांत आलें या सैन्याने जोरिच काबीज केलें. पुढे अलेनबाबेन जांबेन ताब्यांत घेऊन, योरनियेचा पूल ताब्यांत घेतला. नंतर एससाथा शहर जिंकण्यांत आलें, पण उत्तरोत्तर तुर्कीचा विरोध अधिक होऊ लागल्यामुळे अलेनबीला जलदी करता येईना. तशांत फ्रान्सच्या रणक्षेत्रावर सैन्याची जरूरी भासू लागल्यामुळे अलेनबीच्या सैन्यातील अवजळ अवजळ निम्में सैन्य तिकडे पाठवाचें लागलें व त्याच्या बदली हिंदुस्थानांतील सैन्य अलेनबीला देण्यांत आलें या सैन्याला शिष्टाणू देण्यात अलेनबीचा वराच वेळ मोडला. अशा रीतीने काही दिवस व्यर्थ गेल्यानंतर पुन्हा मोहिमेला सुरवात झाली. अलेनबीच्या सैन्याने तुलेकेरम आपल्या ताब्यांत घेतलें. त्यानंतर कार्मेल टेंकडी आपल्या ताब्यांत घेऊन, मेगोडोच्या पाटांने माशरेयवर चाल करून ते शहर अलेनबाबेन जिंकून घेतलें यानंतर नेंदुलस शहर ईश्राज्या हातीं लागलें अन्मन शहराजवळ तुर्कींनी जोराचा विरोध केला पण त्या ठिकाणांहि शेवटी तुर्कीनां हार खावी लागली

यानंतर अलेनबाबेन दमास्कसवर हल्ला करण्याचें ठरविलें. अके आगि हिक येथें तुर्कींनी ब्रिटिश सैन्याला पुष्कळ वेळ रोपवून परलें पण शेवटी तुर्कीचा फळी फोडून ईश्राज्म फौजेने जय मिळविला अशाच प्रकारचा विरोध जिथे चला तसाय येथें ब्रिटिशांना झाला पण तुर्कीची काही मात्रा चालली नाहीं. शेवटी दमास्कसवर ब्रिटिश फौजेने चढाई करून तुर्कीची दाणादाण करून सोडली व दमास्कस शहर आपल्या

ताब्यांत आणलें. या लढाईत वरेंच तुर्की सैन्य ब्रिटिश सैन्याच्या हातीं लागले.

अशा रीतीने दक्षिण व मध्य सीरिया अलेनबीच्या हातांत पडला या सर्व प्रदेशाची पूर्ण व्यवस्था लावल्यानंतर, तुर्की सैन्याचा पाठलाग करण्याच्या वेतास अलेनबी लागला अलेनबाबेन आपल्या सैन्याचा काही भाग टायरकडे पाठवून ते शहर जिंकलें त्यानंतर बेरुत, ट्रिपोली हेहि टापू ईश्राज्या ताब्यांत आले दुसऱ्या टुकडीने अलेनबाबेन स्वारी करून ते शहर आपल्या ताब्यांत घेतलें व अलेक्झांड्रेटा मार्गांत तुर्कीचा पराभव करून त्यांना बगदादच्या पलीकड पार पिटाळून लावलें

म हा तु र्क स प त्या न त र — तुर्कस्तान — मधील राष्ट्रीय पक्षानें इसवी सन १९१९-२० मध्ये राष्ट्रीय तुर्कस्तान नावाच एक स्वतंत्र संस्थान स्थापन केलें दोस्त राष्ट्रांनी आपल्या विनयानंतर, तुर्कस्तानवर ज्या अटी लादल्या त्या राष्ट्रीय तुर्कीना मान्य झाल्या नाहींत या अटी प्रमाणें तुर्की अरबस्तान, पॅलेस्टाइन, मेसापोटेमिया इत्यादि प्रदेशांना तुर्कस्तान मुकाब्याचा होता तुर्कस्तानच्या समाबंदीवर परराष्ट्रांनी देखरेख राहावयाची होती. एजियन ते काळा समुद्र या टापूमधील प्रांतावर सर्व राष्ट्रीय ताबा रहावयाचा होता अशा प्रकारच्या जाबक अटी देखील तुर्कीना मान्य झाल्या असल्या पण, स्मर्ना व ब्रेस हे प्रांत प्रीतला देण्यात आल्याने मात्र तुर्कस्तानचें वित्त खचवून गेलें प्रीतने ज्यावेळीं हे प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतले त्यावेळीं तुर्कस्तानमध्ये भंगकर खडबड उडून तुर्क राष्ट्रीय पक्षाला आपली चळवळ जोरांने फैलावण्यास नामी संधि मिळाली मुस्ताफा केमाल पाशा यानें १९१९ च्या जून महिन्याच्या १९ रोजी तारखेत खबरा येथील आहीर सभेंत, राष्ट्रीय पक्षाच्या चळवळीची घटना पुढें मांडली व त्या दिवसापासूनच जाहीर तऱ्हेने ही चळवळ सुरू झाली असें मानण्यास हरकत नाहीं. या घटनेच्या अन्यें आशिया-मायनरमध्ये तहण तुर्कीची मोठी सेना उभारावयाचें ठरून तुर्कस्तानच्या ताब्यांतील प्रदेशाची फाळणी होऊन त्याबद्दल असे ठरविण्यांत आलें आर्मेस्टिडच्या अटीप्रमाणें जो भाग सार्वराष्ट्रीय देखरेखीखाली रहावयाचा होता त्यावर फौज राहिली एका राष्ट्रांने देखरेख ठेवावी असे या पक्षानें जाहीर केलें ही राष्ट्रीय चळवळ तहण तुर्कीमध्ये हा हा म्हणता पसरली ऑगस्टमध्ये एसेस येथे या पक्षानें एक ता.पु.तें सरकार स्थापन केलें सप्टेंबरमध्ये सितस येथें राष्ट्रीय पक्षाची काँग्रेस भरून ऑटोमन साम्राज्याचे दितसबंध पूर्णपणें रद्दवावयाचे व खलीफा व मुलतान पद यांचें रक्षण करायलाचें असे त्यात ठरलें काही आठवड्यांनंतर अंगोरा येथें सरकार नेण्यांत आलें १९१९ सालच्या अखेरीस ही चळवळ आशिया-मायनरवर पसरली होती व तुर्की सरकाराची सत्ता जवळ जवळ नाशरोप झाली होती

या राष्ट्रीय चळवळीत तुर्की सैन्याचा पूर्ण पाठिंबा होता व त्याशिवाय 'एक्य व प्रगति' नावाची एक गुप्त कमिटीही याला मनोमोर्चे साहाय्य करीत होती तळातपाशा, एगबेरापाशा, जेलमपाशा, इब्रामपाशा इत्यादि बरी बरी घेडे या चळवळीत प्रामुख्याने भाग घेत होती. याना या राष्ट्रीय चळवळीच्या ध्येगात विश्वेस्लामप्रसारार्थे तर घुसवून दिले त्या मुळे या चळवळीचा मित्रिदा हिंदुस्थानातील मुसलमानांवरहि कार परिणाम होऊन खिलाफत चळवळ येथे सुरू झाली व खिलाफत कमिटीतर्फे एक प्रतिनिधिमंडळ लंडन येथे पाठविण्यात आले शांततापारिपदेच्या देडी कॉन्स्टांटिनोगल तुर्कीच्या हाती ठेवण्यात यायचाच ठरविले गेले याच सुमारास तुर्क राष्ट्रीय पक्षाचे, सायलेधियातर्फे लष्करी हालचाल करण्यास सुरवात केली त्याचबरोबर प्रेसमार्गेहि त्याने श्रीक लोकाला विरोध करण्यास सुरवात केली

राष्ट्रीय पक्षाची चढती कमान होत चाललेली पाहून तुर्की सरकारला भय डगमग झाले व सरकारने तुर्कस्तानमधील मवाळ लोकांना आपल्या पक्षाखाली आणून व राष्ट्रीय पक्षाला बळबोर ठरवून त्या पक्षाला दडपून टाकण्यास सुरुवात केली येथेपावरच न थांबता सरकारने मुसलमानांप्रति भेदभाव करत असलेल्या तान्यात सैन्य देऊन त्याला पाठविले पण मुसलमानां पोहोचण्यापूर्वीच हे सैन्य राष्ट्रीय पक्षाला जाऊन मिळाले

इकडे सुप्रीम कोमिशन तुर्कस्तानमधील खलिता तुर्की सरकारच्या तान्यात दिला गेला तो खलिता राष्ट्रीय पक्षाच्या पक्षीला व उतरल्यामुळे त्यांनी या खलिताप्रमाणे न वागण्याचे ठरविले व तुर्कस्तानसरकार जर त्या खलिताला मान्यता देईल तर या सरकारला देशील गुमानावधाने नाही असे राष्ट्रीय पक्षाचे ठरविले अर्थातच या राष्ट्रीय पक्षाला या अटी मानण्यास लावण्याची दोस्त राष्ट्रांवर मोठी जबाबदारी येऊन पडली श्रीक लोकानां आधियामावनरमार्थे असाई काय्यास दोस्त राष्ट्रांनी परवानगी दिली त्याचप्रमाणे श्रीक सैन्याने आधियामावनरमार्थे स्वारी करून रयातील बराच भाग आपल्या तान्यात घेतला पण राष्ट्रीय पक्षहि लेवापेया नव्हता त्यानेहि रशियाची आपले कारस्थान रचण्यास सुरवात केली व रशियाने बोखोव्हिक घत्ताचा प्रसार करण्याच्या लोमाने या राष्ट्रीय पक्षाला सैन्य व दाखनोव्हा पुरविण्याचे अभिबचन दिले यामुळे राष्ट्रीय पक्षाला जोर चढला हे पाहून तुर्की सरकारने या पक्षाशी समेट करण्याचा छटपट करून पाडिले पण ही काय्या नाही

इकडे रशियाने आधियामावनरमार्थे राष्ट्रीय पक्षाला साहाय्य करण्याकरिता सैन्य पाठविण्याचे ठरवले व त्या निमित्त सुलभ दखनवळणाचे साधने तयार करण्यास सुरवात केली पण तुर्कस्तान व अखेरबिजन या दाप्यामार्थे एरिहूनचे प्रवासका राज्य व आर्मेनियन अस्थान होत, व ही संस्थाने तर राष्ट्रीय पक्षास विरोधी होती त्यामुळे एरि-

हूनच्या राज्याला नमते घेण्यास भाग पाडल्याशिवाय गत्यंतर नसेल नाही. यासाठी रशियाने या राब्यावर स्वारी करून ते राज्य अवळ अवळ उधस्त करून आपल्या ताब्यात घेतले व एरिहून व हून तुर्कस्तानला काटे व अर्धहून हे प्रांत देवाविले पण १९२० च्या अखेरीस स्ट्रेझोलासचे मंत्रिमंडळ पदच्युत होऊन कॉन्स्टांटिन राजा राज्यासह झाला अर्थातच या राजाविरोध होत रात्रे असल्याने दोस्त राष्ट्रांनी श्रीकला मदत करण्याचे रहित केले पण तुर्कस्तानचा प्रभ सोझनिये अस्थानव्यक्त अस्थानामुळे दोस्त राष्ट्रांनी हा प्रभ मिटवून टाकण्यासाठी प्रीस व तुर्कस्तान यांच्या प्रतिनिधिमंडळाला लंडनमध्ये बोलावले त्यात अंगोरा सरकारच्या प्रतिनिधींना व्याख्याचे ठरविण्यात आले दोस्त राष्ट्रांनी आपापसात खल करून या प्रतिनिधिमंडळापुढे आपल्या अटी ठेवल्या या अटीमार्थे ज्या प्रमुस अटी होत्या त्या म्हणजे तुर्कस्तानला कॉन्स्टांतिनोगल मिळावयाचे, तुर्कस्तानला सैन्यवादींची परवानगी द्यावयाची, स्मर्ग दापूर तुर्कीचे स्वामित्व रहावयाचे या होत या अटी प्रीसने नाकारल्या, व राष्ट्रीय पक्षाविरोध स्वारी करून अंगोरा गाठण्यासाठी व राष्ट्रीय पक्ष निरहून टाकण्यासाठी प्रीसने आपले सैन्य रवाना केले पण कर्मधर्मबोलाचे १९२१ सालच्या मार्चच्या अखेरीस एस्कीशेहर येथे श्रीक सैन्याचा प्रचंड पराजय होऊन प्रीस सैन्याला मृत व लश्करच्या ठपूना आश्रय घेणे भाग पडले जेले माहिन्यात प्रीसने सोढा प्रमाणावर लष्करी हालचाली सुरू करून तुर्की सैन्याचा पराभव करण्याचा प्रयत्न केला त्याप्रमाणे कराहिसर, वुडहिया, एस्कीशेहर ही काहेरे त्यांनी जिंकून घेतली पण ऑगस्ट माहिन्याच्या अखेरीस इकीरबा नदीच्या काठी जी मोठी लढाई झाली तीत श्रीक सैन्याला हार घावी लागून त्या सैन्याला पाठीमागे हटवले लागले

आप्रमाणे श्रीकाच्या पराजयामुळे त्याच साली पॅरिस येथे भरलेल्या दि निअर ईस्ट परिषदेने तुर्की-श्रीकामध्ये नैमासिक युद्धसहकुपी अस्थवी या गोष्टीस आपली समति दिली आर्मेनियन प्रांतांचे सखणूक व्हावे हो योजना बदलून, सार्वजनिक सुरक्षेपन्थी योजना पास झाली लष्करी लोत्ता-अधिकार्याकडून रोबोलाये हे टंकें घेणे घाबे व मना एस्की व किर्मांकीलेले श्रीकांचा कावेत अशी शिफारस करण्यात आली. श्रीकाच्या हाती अचछेले पूर्वीचे प्रांत टर्कीला मिळवे व समर्थसमुद्रापसून काळ्या समुद्रापर्यंत आणि टॅन्झांकेशिया व पार्थिया याच्या सरहद्दीपासून इजिप्शनसमुद्रापर्यंत आणि आशियामावनरमधील तुर्की सत्तेचे क्षेत्र असावे असे शेवटी ठरून गेले श्रीकांची पैधाने अरपाई करावी व युलतानची सत्ता अवस्थित रहावी अशा दोस्ताच्या मागण्या काही अटीवर मान्य करण्यात आल्या आक्टोबर १९२२ साली स्ट्रेझोला येथे एक परिषद भरली होती तुर्कीने पूर्व प्रेत-मार्थे आपली पूर्ण सत्ता पुन्हा प्रस्थापित करावी अशी लंडन कॅमरेन व एम् पाईकांदे यांनी बसुली दिली. मिटन व टर्की

यांमध्ये ११ जानेवारी १९२२ रोजी तह झाला. त्यांतिल मुख्य मुद्दे खाली दिल्याप्रमाणे आहेत:—

(१) परकीयांनी पंधरा दिवसांत ग्रेस प्रांत सोडवा व तुर्कानी आपली सत्ता तेथे एक महिन्यांत स्थापन करावी. (२) तुर्की सैन्याचा (जंबारेरी) मर्यादा ८ हजार पयेंत असावी. (३) मारिटिमच्या पश्चिम किनाऱ्यावर दोस्ताने सैन्य असावे. (४) स्ट्रेटस हॅटस्थ ठिकाण (न्यूटल झोन) मानावे व उभयपक्षांनी लष्करी दखलबळ व फिल्ले वाधण्याचे काम करू नये. स्मर्नाच्या यक्षामुळे तुर्की लोक अधिक मागण्या करतील असे दोस्तानां मध्य वाटत होते. इस्मिदकडे फ्रेंच व इटालियन सैन्य पाठविण्यांत आले.

इकडे खुद्द तुर्कस्तानात राज्यक्रांति होऊन सुलतानपद रद्द करण्यांत आले आहे असे ग्रॅंड नॅशनल असेम्ब्लीने नोव्हेंबर १९१९ सालच्या पहिल्या तारखेस प्रसिद्ध केले. यापूर्वी खलीफ बदाकरिता उस्मान घराण्यातील राजपुत्राची निवडणूक करावयाची असे ठरले. अंगोरासरकारच्या वतीने ता. ४ नोव्हेंबर १९२२ रोजी रकेत पाठाने कॉन्स्टांटिनोपलचा कारभार आपल्या हाती घेतला, व त्याच दिवशी कॉन्स्टांटिनोपल येथील प्रधानमंडळाने राजीनामा दिला. सुलतान तेथून ब्रिटिश सहाय्यत वसुन निघाला व त्याचा पुतण्या अब्दुल मजीद याची खलिफा म्हणून नेमणूक झाली. परंतु मार्च १९२४ साली खलिफा हे पदच अजिबात रद्द करण्यात आले. जानेवारी १९२३ साली ग्रॅंड नॅशनल असेम्ब्लीने प्रजासत्ताक राज्याची द्वाही फिरविनी व केमालपाशा हा अध्यक्ष झाला. अंगोरा तुर्कस्तानची राजधानी झाली व सर्व खाती त्या ठिकाणी नेण्यात आली. ग्रॅंड नॅशनल असेम्ब्लीच्या सदस्याची निवडणूक दोन वर्षांनी होत असते. १९२४ सालापासून प्रजासत्ताक राज्याचा अध्यक्ष कौन्सिलच्या अध्यक्षांनी निवडणूक करतो व कौन्सिलचा अध्यक्ष इतर कमिशनर नेमतो. इस्मत्पाशा याने पहिले प्रजासत्ताकांत्रिमंडळ जानेवारी १९२३ साली स्थापन केले.

नोव्हेंबर १९२३ साली केमलिस्ट पक्षाने अशी मागणी केली की, सर्व राष्ट्रांच्या लडाऊ जहाजांनी स्ट्रेट्समधून जाण्याबद्दल तुर्कीची परवानगी घेतली पाहिजे. त्याच वेळी लॉरेन परियेने, १९१३ साली ज्या सरदारी होरया त्याच्या संघर्षी तुर्कानी मागणी केली. यलोरोडास इजिप्तवस्तुवावर व्यापार करण्याची परवानगी मिळावी असे ठरले. तुर्कीचा हद्दा होईल या भयाने ईंग्लंडने कॉन्स्टांटिनोपल येथील आपले लष्करी सामर्थ्य वाढविले. स्ट्रेट्सच्या स्वातंत्र्या-संघर्षी तुर्क लोक व बाल्कन संघर्षांनी यामध्ये विधेयरीत एक करार झाला परंतु तुर्कस्तान व रशिया यांचे मान पडले नाही. तुर्कानी मोसलवरल मागणी केली; परंतु बगदाद व शराफ हा ठिकाण निराधार होतात म्हणून दोस्तानां ही मागणी नाकारली. त्यानंतर इस्मत्पाशांने दोस्तानी मुन्य

मागणी मान्य केली व स्ट्रेट्समधोल परकी जहाजांनी पूर्ण स्वातंत्र्य दिले. यिस्ती अलासल्याकांच्या लष्करी नोकरी-संघर्षी तुर्कानी आपली समिती देण्याचे नाकारिले.

लॉरेनपरियेच्या वाटापाटीनंतर शांततेचा तहनामा तुर्कानी ता. १ फेब्रुवारी १९२३ रोजी सादर करण्यांत आला. वार्षिक प्रशाच्या सचवीवर तुर्कानी त्यावर सहो करण्याचे नाकारिले. नव्याच आर्मेनियम लोकांची सोय कॅम्ब्रियामध्ये करण्याचे रशियाने दबूल केले. लॉरेनपरिये-देत फारच तडजोडीचे धोरण स्वी रल्याबद्दल अंगोरा सर-कारने इस्मत्पाशास दोष दिला. मार्च अखेर लॉरेनच्या अडी पुन्हा तुर्कानी सादर करण्यांत आल्या. चेस्टर सवलतीचा स्वीकार अंगोरा असेंब्लीने केव्हामुळे फ्रान्समध्ये मोठी खलबळ उडाली. मे १९२३ मध्ये लॉरेन येथे पुन्हा असे ठरले की आर्थिक तह रद्द व्हावा व तुर्की आणि परस्य यांच्यामधील कराबद्दल समानत्वाचे धोरण असावे. कॉन्स्टां-टिनोपल येथील बँक ऑफ अयेन्स व इतर परकीय बँका, तुर्कस्तानने जबरदस्तीने बंद वेव्यामुळे फ्रेंच भाड्यावर रावाचा परिणाम झाला व दोस्त सरकार व फ्रान्स याकडून निषेध करण्यात आला. टर्की व फ्रांस यामध्ये तडजोड झाली. फ्रेंचापरोबरच आरमारी दळ इजिप्त या मोदीवर तुर्कानी भर दिला. नंतर २४ जुलै १९२३ रोजी लॉरेनच्या तहाने संधा झाल्या. फ्रेंच रेस्ते व डिग्रेस आर्मेनियम या बाबतीत धमाक वागणुकीचे धोरण ठरविण्यात आले. या तहान्वये इराक व पॅलेस्टाइन येथील ब्रिटिश सैन्य कमी करण्यात आले. अमेरिका व तुर्कस्तान यामध्ये एक सामान्य तह झाला. मिथ्रिविलेले सर्व घालविले असे हा तह पाहून काही ब्रिटिश लोकांना वाई लागले. तथापि ब्रिटिशांचे तुर्कता-नातील वसैच कायमच राहिले. १९२४ साली तुर्कीचा जम-नाशी स्नेहाचा तह झाला व मेमध्ये हंगेरीशी झाला मोस-लचा प्रश्न लोप ऑफ नेशनलफेड शोपाविध्याबद्दल तुर्की लोक विवद होते. सप्टेंबर १९२४ मध्ये मोसलवर स्वारी करून टर्कीने ब्रिटिशांची केलेला तह मोडला. यामुळे ईंग्लंडात राग आला. कॉन्स्टांटिनोपलवून कॉन्स्टांटाइनची उचलवागदी करण्यात आल्यामुळे श्रीस व टर्की यांच्यात लढा सुरू झाला. हेम कोर्टिकटे श्रीसने गाज्हाण केले. इतर राष्ट्रांनी मध्येच उगीच छडबूट केली व ब्रिटनने दोन मोसल सज्जांच्या वागणुकीबद्दल निषेध केला. या तिन्ही बाबती-संघर्षी तुर्कानी आपली नापसंति व्यक्त केली. ग्रेसकडे तुर्की सैन्याची हालचाल होत असलेली पाहून श्रीसमध्ये असवस्थता उत्पन्न झाली. कुदिश संस्थानात खिलाफतीची पुन्हा स्थापना व्हावी या हेतूने ७०००० फुदे लोकांनी बंड केले. परंतु हे बंड मोडण्यांत आले, पुढाच्याने ठार करण्यात आले. बंड-खोरांनी नव्याच तुर्की अधिकाऱ्यांचे खून केले. मार्च १९२५ साली जहालाच्या चढवळीमुळे फोथेचेच्या प्रधानमंडळाने राजीनामा दिला.

शिक्षण:-१९१३ सालच्या कायद्यान्वये ७ ते १९ वर्षांच्या मुलांस सर्वांचे प्राथमिक शिक्षण देण्यात येते. कॉन्स्टांटीनोपल विधविद्यालयांत पुष्कळ तुर्की विद्यार्थिनी शिक्षण घेत असतात. १९२३ सालपासून तुर्की इतिहास, भूगोल व भाषा यांचे शिक्षण तुर्की शिक्षकांद्वारे देण्याची योजना करण्यांत आली आहे.

साप्ताहिक सुधारणा:-सुटारु लोकांचा नायनाट करण्याने प्रयत्न करण्यांत येत आहेत. सुटारु लोकांच्या जातनाबद्दल एक कायदा १९२३ साली करण्यांत आला होता परंतु तो अंमलबजावटीपास झाला नाही. 'न्यू टर्किश कॅपनीज अॅक्ट'. प्रमाणे घेण्याच्या प्रत्येक शाखेप्रतीस १५ हजार टर्किश पौंड अनामत देवाचे असे प्रसिद्ध झाल्यामुळे तुर्कस्तानांतले शिथिल विमा कंपन्यांचा पंधरा आठवावा लागला होता. १९१३ सालच्या फेब्रुवारीत एक वैवाहिक कायदा पुढे आला. आशियामायानाची लोकसंख्या वाढवाची अशा अर्थाचे एक बिलहि पुढे आले परंतु ते अंगोरा नॅशनल असेंब्लीने पास केले नाही. १९१४ साली एकविषादग्रस्तते तत्त्व सामान्यतः मान्य करण्यात आले व दुसऱ्या समास मॅगिस्ट्रेटची परवानगी घ्यावी असे कायद्याने ठरविण्यात आले. केमलपाशाची धावकोई इन्डंड, फ्रान्स वगैरे देशात बागली शिकलेली आहे. जुन्या लोकांची निंदा सोमनहिकेनाचची खिचाच्या नळवळीस बागली मदत होत आहे.

राष्ट्री १९११ चे पुढे नाटकयुद्ध व इतर करमणुकीची ठिकाणे दे देवांनी असा कामदा करण्यात आला. सर्वांभामेने ट्रान्स्टोपिनोपल येथे बराच काद झाला. हा कायदा रद्द होईल असे दिसते. अवजलवळ यास वधे सतत युद्ध चालल्यामुळे कामगरी वर्गाची स्थिति फार खालावलेली आहे. उद्योगी व कसवी गीकांचे लच्छाटण झाल्यामुळे मजुरांचा पत्र जास्त पिकत गेला आहे.

लोकसंख्या:-तुर्कस्तानची (१९२५) सध्याची लोकसंख्या उमारे एक कोटीपेक्षा जास्त नाही. सर्वांत मोठी शहरे ट्रान्स्टोपिनोपल व स्मर्ना ही आहेत व त्यांची लोकसंख्या अनुक्रमे ८८०९९८ व १८८४६ इतकी आहे.

[संदर्भग्रंथ-प्रेसीकृत 'हिस्टरी ऑफ दि ओटोमन इम्पे' ; लेनपूलरुत 'टर्की' ; सदरसंदर्भग्रंथाकृत 'टर्की, प्रोलेट अँड न्यू.']

तुर्की वा इ. म. य.-ओटोमन तुर्कीच्या बाह्ययात्रे, नवा १ जुना असे दोन संप्रदाय असून जुना संप्रदाय अभिजात शिथियन बाह्ययात्र्या वळणावर गेलेला आहे, आणि नव्या संप्रदायाचे युरोपिय बाह्ययात्रेचे अनुकरण केले आहे. जुन्या काव्यसंप्रदायाचे तीन विभाग पडतात. साम्राज्यस्थापनेपासून पहिल्या सुलेमानपर्यंत (१३०१-१५२०), सुलेमानपासून पहिल्या मर्हमदापर्यंत (१५२०-१७३०) आणि १२

मर्हमदापासून अबदुल अमीनपर्यंत (१७३०-१८९१) अशा ओटोमन बाह्ययात्रा तीन युगे पडतात.

जुने काव्य शिथियन यात्रांचे असून इराणी कवींचे गुणदोष त्यांत आढळतात. अस्तुरपौराणिक काव्यात त्यांनी, मसनून व छेसी, शुष व चिरीन, युसफ व झुलेखा असे फारसी काव्य-विषय घेऊन ते बहारीने वर्णन केले आहेत. शाहनामा नामक फारसी मर्यादील अनेक कथानके त्यांच्या प्रतिमा-घर्षांचे संजीवित झालेले आहेत. तुर्की कवींनी फारसी वृत्तेच उचललेली असून मेघनेरी, कासिद व गल्ल ह्या वृत्ते जुन्या ओटोमन कवींना फार प्रिय. अद्यत. त्यांचे गद्यपद्याधिक बाह्यय वर्च मोठे आहे

पहिल्या सुलेमानच्या कारकीर्दीत सुलतान वझद हा कवि होऊन गेल्यावर अगिचकाशा हा गूढ कवी, आपल्या 'दिवाण' या काव्यावरून प्रसिद्ध झाला. 'सुष वशिरीन' या विषयावर कर्मिपद्यच्छा शेखने एक काव्य रचले आहे. 'मर्हमदीया' यावाचे मोठे काव्य याशिवाय याचे लिहिले आहे. 'बादीत वजीरावी कपा' तुर्क बाह्ययात्रांत प्रसिद्ध आहे. ओटोमन तुर्कीच्या इराणी कॉन्स्टांटीनोपल पद्धत्यांवर, मिराझाखीर यांनी गझल लिहिण्याची पद्धत प्रचारात आणली. 'तझाफ-आत' हा धार्मिक चपप्रथ सिवातपाशा यांनी लिहिला. नेमली व इर्ता ही दोन कवी उत्कृष्ट भावनात्मक काव्याबद्दल विख्यात आहेत. सेमाष व मिहिरी या कवयित्रींनी बागली काव्य लिहिलेले आहेत. दुसरा मर्हमद हा मोठा रसिक होता व त्याने बऱ्याच कवींना आधर दिला. पहिल्या सैलीमच्या काळी केमलपाशा हाहा हा उदयात आला. 'मिगारिसान' हा याचा काव्यग्रंथ सादीच्या मुस्लिमानच्या पंतीवर लिहिलेला आहे. पहिल्या सुलेमानच्या कारकीर्दीपासून तुर्की अभिजातबाह्ययात्रा सुरवात होते. या काळत उत्कृष्ट कवी व गद्यलेखक होऊन गेले. कुसूली हा आर्यत प्रतिभासंपन्न कवि होता. 'दिवाण' या काव्यांत त्याची स्वतंत्र कल्पनाशक्ति दगोवर होते. 'मसनून आणि लेली' हे त्याचे काव्यदि अत्यंत हृदयंगम असेल आहे. आनी नामक कवीने पहिल्या सुलेमानावर एक शोकगीत रचले आहे. ओटोमन कवींचा या काव्यांत हातखंडा आहे. इडी, लाभा, नेव्ही, यावेग, मुफती, एलुसुद व दुसरा सेलीम या सर्वांनी कवी या नात्याने चांगला साहित्यिक मिळविला आहे. नवी कवींनी साधने उत्कृष्ट अनुकरण केले आहे. तिथल्या अहं-मदाच्या वेळेचा नेदीम हा कवी सर्व जुन्या कवींत श्रेष्ठ होय. अलीशेखपाशीने 'हुमायून जामा' म्हणून एक मोठा गद्यग्रंथ लिहिला आहे. सादुद्दिने 'तामत् तशारिक' नावाचा एक सामान्यपात्र इतिहास लिहिला आहे. नाझम व एलिया नांवाच्या दोन इतिहासकारांनी अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. हाजी खीलेक हा तुर्की बाव्यांतील अत्यंत मोठा विद्वान समुप्य होऊन गेला. यांनी इतिहास, चरित्र वगैरे अनेक विषयावर ग्रंथ लिहिले आहेत. इमाहिम म्हणून जोब पारण

एका इंगेरियन मनुष्याने टर्कीमध्ये पहिला छापखाना काढला असे म्हणतात.

अभिजात युगानंतर तिसऱ्या सेलीमच्या राजवटीत पॅरेस, नेशत्र व शेख घालीम असे कवी होऊन गेले. राखद व असिम हे या काळचे मोठे गद्यलेखक होते. कामस नावाचा अरेबिक भाषेतील ग्रंथ व 'बुर्हानि कादी' नावाचा पर्शियन भाषेतील ग्रंथ तुर्की भाषेत आणण्याचे श्रेय वरील लेखकांना संपादिले. जुन्या कवीत काली नावाच्या मोठ्या विनोदी गद्यलेखकाची गणना करण्यात येते

ओटोमन इतिहासातील संक्रमणकालात दुसऱ्या महंमदाच्या कारकीर्दीपासून सुरुवात होते व या कालात पाश्चात्य सुधारणेचे किरण पौरस्त्यावर पडू लागलेले दिसून येतात. फाशिलेचे, वासीफ, इझतमुल्ला, आकीफ पाशा वगैरे कवी आणि फिजने व हिला प्रभृति कवयित्री अभिनव-काव्यसंप्रदायाच्या प्रवर्तक म्हणून गणल्या जातात. पाश्चात्य वाङ्मयाचा विशेषतः फ्रेंच वाङ्मयाच्या या आधुनिक कवींवर बराच परिणाम झाला रशीद व आकीफपाशा यांच्या राजकीय लेखांसाठी हा बदल-लेला मनु पहावयास मिळतो. शिनाशीने युरोपीय लेखन-शैली उचलली व उत्तरीतर ओटोमन वाङ्मयाचे स्वरूप बदलू लागले. पाश्चात्यांच्या निरनिराळ्या काव्यरीतींचे अनुकरण करण्यात येऊ लागल नवीन नाटके अस्तित्वात येऊ लागली, व पाश्चात्य भौतिक शास्त्राचाहि अभ्यास सुरू झाला. सिया-पाशा, एकरमेचे, हमीदचे, केमाळेचे याची नवयुगीन वाङ्मय-भेतिहासात प्रसिद्धि आहे ' हेमहेमा ' हा एकरमेचेचा काव्यसंग्रह उत्कृष्ट आहे, केमाळेचे याने नाटके, इतिहास, नीतिशास्त्र, काव्य वगैरे विषयावर अनेक ग्रंथ लिहिले असून या विद्वान गृहस्थाचे तशेच तुर्कीवर बरेच वजन आहे.

तुर्कस्तान पूर्व कडील.—उत्तरेस सायबेरिया, व दक्षिणेस तिबेट. हिंदुस्थान व अफगाणिस्तान यांच्यामधील मध्य आशियातील प्रदेशास हें नाव साधारणपणे लावतात. या प्रदेशाची पश्चिम मर्यादा कास्पीयन समुद्र व पूर्वमर्यादा मंगोलिया व गोबीचा निर्जनप्रदेश होय. तुर्कस्तान याचा सरा अर्थ तुर्क जातींचे स्थान असा असला तरी सध्या तेथे तुर्क व इतर जाती देखील राहतात या प्रदेशाचे नेहमी रशियन तुर्कस्तान व किनी तुर्कस्तान असे दोन विभाग करण्यात येतात

रशियन तुर्कस्तान.—तैबेरिया खेरिझकडून आशियात येवदा रशियाचा मुख्य भाग त्याचा या तुर्कस्तानात समावेश होतो. यात परघन, समरकंद, सिरदर्या वगैरे प्रांतांचा अन्तर्भाव होतो. ट्रान्सकार्पियन भाग आणि युखारा व खानी ह्या अभ्यंतर्गत संस्थांने देखील रशियन तुर्कस्तानात येतात.

रशियन तुर्कस्तानचे एकंदर क्षेत्रफळ अंदाजे १२९०००० चौरस मैल आहे. या प्रदेशाच्या भूगर्भात फारच प्रचंड कांति पडून येत आहे. नद्यांनी आपले पूर्वीचे प्रवाह, व सरो-

वरांनी पूर्वीच्या मर्यादा बदलल्या आहेत. पूर्वीच्या नद्या व खाड्या-ज्याच्या काठचा प्रदेश एकेकाळी भरभराटीत होता त्या-आता नाहीसा झाल्या आहेत, आणि या नद्या सरो-वरांबरोबरच पूर्वीच्या सुधारणा व संस्कृती नामशेष झाल्या.

रशियन तुर्कस्तानची हवा फारच रुक्ष आहे. या ठिकाणी वनस्पतीचा अभाव असल्यामुळे येथे उष्णता फारच असते व उलटपक्षी हिवाळ्यात कडाक्याची थंडी पडते पाऊस तर बहुधा पडतच नाही. ओम्ब्रिहस पोली नावाचा मध्य प्राणी पामीर डोंगरांत सापडतो. हा प्राणी मेढयाचा पूर्वज असावा असा तर्क आहे रानटी घोडा, रानउंट, वाघ, कोल्हे वगैरे प्राणीहि सापडतात. सिरदर्या नदीच्या दक्षिणेकडील लोक राय व गव्हाची लागवड करतात. त्याचप्रमाणे अंपल, अंत्रिकॉट, बदाम वगैरे फळांच्या लागवडीलाहि बरेच महत्त्व आहे खोर्द व फरघन यांच्या आसमंतात शेती व बागाईत फारच पूर्णत्वाला पोचली आहे. कापसाची लागवड सारली वाटत्या प्रमाणात आहे सुधारलेल्या यंत्रांच्या योगाने चालणारे कारखाने तुर्कस्तानांत नाहीतच म्हणून तरी चालेल, पण तांबें पित्तल, लोखंड, चांदी इत्यादि धातूंची नकशीदार कामे या ठिकाणी पुष्कळ होतात व्यापार फारच जोरांत चालू आहे. काश्गर, व युखारा, ह्या व्यापाराची मुख्य ठिकाणे होत.

लोकवृत्त—लढाया, देशान्तर यामुळे याठिकाणी बरेच परदेशीय लोक आल्यामुळे तुर्कस्तानच्या लोकसंख्येत विलक्षण प्रकारची भेसळ झालेली आहे आर्यन व मंगोल या दोन्ही जाती या ठिकाणी आढळतात. उल्गु अस्ताइकांचे लोकसंख्येत प्रमाण जास्त असून इकॉमिन, किरगिझ, उझबेग, व सार्ट या लोकांचाहि त्यात अन्तर्भाव होतो कराकल्पाक हे लोक मध्य व्होलगा वरील बल्गेरियन साम्राज्यातून सिरदर्याच्या काठी अवदी अलोकडील काळात आले असावेत असा समज आहे या लोकांचा स्वभाव शांत असल्यामुळे किरगिझ लोकांनी यांच्यावर स्वाभ्या करून त्यांना या जागेवरून त्या जागेवर असे नाचावयास लाविले. शेवटी १७४२ साली यानां राशीयन अंगलापुढे मान चाकवाची लागली. येथील विस्तोर्गे माळरानाचे व डोंगर पठाराचे मालक किरगिझ लोकच आहेत. या लोकांचेहि दोन भाग आहेत, एक कोर्खोक अथवा कोर्खेक किरगिझ व दुसरा काळा अथवा ब्लॅक किरगिझ. उझबेग लोकांचीहि पुष्कळ घराणां आहेत. रशियाच्या साम्राज्यात हा प्रदेश जाण्यापूर्वी हे लोक राजकारणांत बराच प्रमुख भाग घेत असत. सार्ट लोकांत इराणी रक्षाची भेसळ फार आढळते. कालमक व टारगॅड ह्या जाती मंगोल वंशापेक्षा आहेत. गालचा लोक हे आर्यवंशन होत. मेस्ट तुर्कस्तानांत बुद्धिमान जर कोणी लोक असतील तर ते हेच होत. थोडेचहुत इराणी, हिंदी व रशियन लोकहि येथे आहेत रशियन तुर्कस्तानची लोकसंख्या १९०६ साली ५०४६६०० होती.

शिक्षणः—शिक्षणाच्या बाबतीत नावाजण्यासारख्या सुधारणा अशा असून झालेल्या नाहींत. तातूंत येथे एक औद्योगिक शिक्षणाची शाळा व शेतकरीप्रयोग शाळा आहे. तुर्कस्तानांत फक्त दोन लोहमार्ग आहेत. एक ट्रान्सकॅस्पियन रेल्वे व दुसरा ओरेख्य ताईकंद रेल्वे. इस्लामधर्माचा प्रसार शास्त्रांतर्गतच्या आरंभीच्या शतकांत तुर्कस्तानची सुधारणा फारच उच्च दर्जाची होती. तो काल आता राहिला नाही. जुन्या काळाच्या मध्य मसिदी, प्राचीन कालखंडी विद्यालये, अरबी शिल्पश्रद्धांनी बांधलेली स्मारके, सुंदर सुंदर टोलेजंग इमारती, त्या सर्व आता गतकालच्या गोष्टी झाल्या आहेत. मुसलमान संस्कृति व युरोपीय संस्कृति यांचा जात्याच विरोध असल्यामुळे रशियाचा अंमल राष्ट्रीय उन्नतीच्या दृष्टीने येथे कितपत यशस्वी होईल हा एक प्रश्न आहे. अहिमानीचा सर्वस्वी मालक प्रसादाक पुढा असून या सर्वच्या सावरण मालकीची अशी मुसलमानांची धार्मिक भावना असल्यामुळे त्यांना जमिनीवरील अनियंत्रित मालकीचे युरोपीय तत्त्व अर्थात्तच मान्य नाही. रशियाने येथील गुलामगिरीला पायबंद घातला आहे व इतरही काही सुधारणा केले आहेत. पण अगणित असे नवीन प्रकारचे फार बसलेल्यामुळे लोक फार गाजले आहेत.

अलोकडोल माहितीः—रशियातील राज्यकर्तांनंतर पश्चिम तुर्कस्तानचा समावेश सोव्हिएट प्रजासत्ताक राष्ट्रांघात होऊ लागला. रशियन तुर्कस्तानमध्ये सेमिरापेशिया, तिरदर्या, फरपन, समरकंद, व ट्रान्सकॅस्पिया हे प्रांत होते. बुखारा व कीवा हे प्रांत मात्र पुढे सोव्हिएट सरकारने आपल्या ताब्यात घेतले. वरील पांचही प्रांतांचा कारभार प्रजासत्ताक राष्ट्रांघातच्या ठरवाप्रमाणे प्रांतिक कार्यकारी मंडळांमार्फत चालविला गतो व ही कार्यकारी मंडळे प्रजासत्ताक राज्यघातच्या मध्यवर्ती कार्यकारी मंडळात आपापले प्रतिनिधी निवडून पाठवितो. या मध्यवर्ती कमीटीत ७५ सभासद असतात व या मध्यवर्ती कमीटीकडून मास्को येथील अखिल रशियन प्रजासत्ताक संघाच्या बैठकीला प्रतिनिधी पाठविले जातात. मास्को येथील या कमीटीने आपल्यावर बसलेला मान्यतेचे हे तुर्कस्तानला मनातून नको आहे. तुर्कस्तानमधील मध्यवर्ती कमीटी आपले छोटेसे मंत्रिमंडळ बनविले व त्या मंत्रिमंडळामार्फत, निरनिराळ्या सात्याचा कारभार चालविला गतो. कम्युनिस्ट पक्षाच्या सभासदांनाच कायतो मतदानाचा अधिकार आहे; व त्यामुळेही या कमीटीचा कारभार मुलतानशाही पद्धतीच्याचलणावरच चालतो असे म्हणण्यात हरकत नाही. कारण पश्चिम तुर्कस्तानमध्ये तोंडका १ एंडोवरशियन लोकांची वस्ती असताना, व बाकीची सर्व वस्ती मुसलमानांची असताना, फक्त रशियन अल्पसंख्याकांनाच कायतो मतदानाचा अधिकार आहे.

या रशियन तुर्कस्तानात तोंकंद, तम्रब, समरकंद, तदकेंड ही मोठी शहरे असून त्यांची लोकसंख्या प्रत्येकी लाखच्या

पुढे आहे. सोव्हिएतशमच्या धुमाकुळांनी १९२१ साली येथील व्यापार बळकट जवळ येत होता म्हणून तरी चालेल. फरपन प्रांतांत कापसाचे पीक मोठे आहे. वास्तविक तुर्कस्तान हा गह्वाबद्दल फार प्रसिद्ध आहे. असे असून सुद्धा कापसाला भाव चांगला येत असल्याकारणाने गह्वाऐवजी कापसाचे पीक करण्यात येऊ लागले असून पुढे तुर्कस्तानला धान्यासाठी मात्र परराष्ट्राकडे तोंड पसरण्याची पाळी येऊ लागली आहे. कापूस पिचणें व कपाशीचे तेल काढणें यासाठी फरपन प्रांतात पुष्कळ गिरण्या निघालेल्या आहेत. या गिरण्या कूड ओईलच्या साहाय्याने चालतात. कापसा-शिवाय तदकेंड व समरकंद प्रांतांत द्राक्षेचे उत्पन्न मोठे असून त्यापासून उत्तम दाख तयार करण्यात येते. ही दाख मुरयतः रशियामध्ये निर्यात होते.

पश्चिम तुर्कस्तानात नारिंग, पीपर, पीच, ऑलिव्ह इत्यादि पुष्कळ जातींच्या फळफळावळांची लागवड होत असून मध्य युरोपमध्ये याचा खप आहे. तुर्कस्तानांत खनिजसंपत्ति पुष्कळ आहे. पण दळणवळणाच्या साधनांच्या अभावात, व यांत्रिक साधनांच्या अभावात खनिजोदनाचे काम होत नाही. फरपन-मधील कोळशाच्या व तेलालाच्या खाणीं सोदण्याचे काम चालू झाले आहे. बुखारामध्ये कडूल नावाच्या कातड्याची फार पैदाश होते व त्याची परदेशी मोठ्या प्रमाणावर निर्यात होते. तुर्कस्तानमध्ये चांगले रस्ते नाहीत, त्यामुळे व्यापाराचा फार प्रतिबंध होतो रेल्वे देखील फारच लहान दाट आहे. सेमिरापे-चेनतक्यरेल्वे बांधण्याची योजना चालू आहे. कान ते करशी करकी, टंसेतपर्यंत, व अंडोमान जंगलवाढ कोळशाच्या लागणीपर्यंत रेल्वे दसलेली आहे.

वि नी तु र्क स्तान न.—हा मध्य आशियातील प्रदेश असून त्यात कधी कधी कासगरिया असेही म्हणतात. या प्रदेशाच्या उत्तरेत विभवशन पर्वताच्या रांगा असून दक्षिणत कुपनडन पर्वत आहे. हा चीनचा मुसल असून सिनकिअन नावाचे प्रांच आहे.

लोकः—जिनी तुर्कस्तानमध्ये राहणारे लोक, आर्यन, बुरल अलतई वंशाचे व विश्व रक्षाचे असे आहेत. तुंगारियातील कुपन व कुपन लोक हे एक पुष्को तार्तर जात असून ते मुगलभाव धर्माचा अभिमान घालतात, कुलनामध्ये तातार, मोंगल, कुनन वगैरे जाती आहेत जपतद् यार्केंट हून जिनी तुर्कस्तानातील सार्वधिक भाग होय. बहुतेक सर्व व्यापार जिनी लोकांच्या ताब्यात आहे. कुलना व तुंगारिया सोडून एकंदर लोकसंख्या सुमारे २०,००,००० आहे. तुंगारियाची संख्या ६०००० आणि कुलनाची संख्या १९००० इतकी आहे. यार्केंड, खोतान, कादगर, अन्नू, केरिया, कुलना, तुंगारिया वगैरे मुख्य शहरे आहेत, महम्मदी हाच आखिल जिनी तुर्कस्तानचा एक धर्म होय. राजकीय दृष्ट्या हा देश चीनच्याच ताब्यात आहे.

व्यापार व उद्योग.—कृषिकर्म, गुरांची जोपासना व मोसे धरण्याचा पंधा या ठिकाणी चांगला चालतो. सोने, अस्त, तांबें, पेट्रोलियम, कोळसा, माठ वगैरे खनिज पदार्थ विपुल सांपडतात. खोतान येथे रेशीम व गालिचे तयार होतात; काश्मिर येथे कापसाचा व्यापार चालतो; फारा-शार येथे कातळाचा धंदा चांगला चालला आहे. लोंकर, कातडी, कापूस, गालिचे, रेशीम, धान्य, मॅन्सा व फळ इत्यादि मालाची निर्यात होते. चहा, रूफें व अफु चीन-मधून आणली जाते. किराणा या व हिंदुस्थानातून तेथे नेला जातो व कापड, साखर, काज्याच्या पेया व कातडें वगैरे वस्तू रशियन तुर्कस्तान व रशियामधून या ठिकाणी आणल्या जातात. उंट, घोडे, बैल वगैरे बाळगणाऱ्या कारवान लोकांकडूनच साधारणतः व्यापारी दळणवळण ठेवले जाते.

इतिहास.—स्लाव व ट्यूटानिक वंशाचे मूळ पुरुष असे जे आर्य लोक ह्यांचे वस्ती चिनी तुर्कस्तानांत अत्यंत प्राचीन काळी होती व तारिम प्रदेशात बॅक्ट्रियाशी समान अशा तऱ्हेची सुधारणा फैलावली होती. ख्रिस्ती शकाच्या आरंभा तारिम प्रदेशात आर्य व युरल अस्ताई लोक रहात होते असे दिसते. आर्यांचे एक टोळी बाखन येथे गेली; वैदिक व संद भाषांची फारकत होण्यापूर्वीच्या काळातही प्राचीन अशी बाखन येथील विद्यमान भाषा असावी असे दिसते. पांचव्या व सातव्या शतकात तेथे बौद्धांचा चांगलाच पगडा बसला. त्या काळी खोतान येथे शंभर सठ व पाचशे भिक्षू असून हिंदी वाद्दयम प्रसृत झाले होते. ७९० साली पूर्व तुर्कस्तान तिबेटी लोकांच्या ताब्यांत होते. अकराव्या शतकांत मोंगलांच्या टोळ्या चिनी तुर्कस्तानांत प्रवेश करू लागल्या. १२२० साली चेंगीझखान याने तुर्क-स्तान व काश्गारिया हे प्रांत काबीज केले बौद्धांच्या व पंधराव्या शतकात बुखारा व समरकंद ह्या ठिकाणी निघा-स्याने वनली होती. व तेथून थरेच विद्वान लोक काश्गारियास गेले होते. बौद्धांकडे धर्मेस्वातंत्र्य देण्यांत आले होते. बुखारा येथील मुघलांनी चिनी तुर्कस्तानांत एक प्रबळ खोत्रा वर्ग निर्माण केला व नंतर अंतस्थ बंडाळी माजू लागली. चिनी लोकांनी या संधीचा फायदा घेतला व सर्व चिनी तुर्कस्तान जवळ जवळ आपल्या ताब्यांत घेतला; १८५७ त मोंगलांनी चिनी सत्ता उधळून लावण्याचा प्रयत्न केला होता. पण तो फसला व अश-रीतीने चिनी तुर्कस्तान हा भाग चीनचा एक प्रांत बनला.

प्राचीन अवशेषः—खोतानपासून फार दूर नसलेल्या एका वाळवंटांत १८९६ साली डॉ. व्हेन हेडिन यांचा काही जुनी रत्ने, बुद्धाच्या मूर्ती व नाणी सांपडली. ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकातील या वरील वस्तू असाव्या असे म्हणतात. टकला माकन नामक एक जुने शहरही सांपडले आहे. मातीची भांडी मूर्ती, पुतळे, नाणी; संस्कृत ग्रन्था; व चिनी लिपीत लिहिलेले जुने लेख, वगैरे वस्तू डॉ. स्टैन यास सांपडल्या आहेत. याचा काळ ख्रिस्त शकारांभ असावा असे म्हणतात. डॉ. हेडिन

यास १९०१ साली तिसऱ्या शतकातले छोलन शहर सांपडले. १९०४ साली डॉ. व्हेन ही कॉक यासहि थरेच जुने लेख व वस्तू सांपडल्या. १९०६-१९०८ साली डॉ. स्टैन याने चिनी तुर्कस्तानांत ठिकाठिकाणी थरेच संशोधन करून अनेक जुन्या वस्तू मिळविल्या व विविध माहिती गोळा केली.

तुळजापूर, ता. ल. का.—हैद्राबाद संस्थानातील उस्मा-नावाद शिल्पांतील एक तालुका. लो. सं. जहागीर धरून (१९०१) ५८४१५. क्षेत्रफळ ४११ चौ. मै. परंतु १९०५ साली नलदुर्ग तालुका यांत मिळाल्यामुळे क्षेत्रफळ ७८१ चौ. मै. होऊन लोकसंख्या ११४७५० झाली. संघेय तालु-क्यांत एक तुळजापूर व दुसरे मोरमू ह्या दोन शहरे आहेत. तुळजापूर तालुक्यांत १२४ खेडी असून यांतील १६ जहागीरी आहेत. काळीचे उत्पन्न ३ लक्ष (१९०१). लोहारे व रानगोरी याच तालुक्यांत मोडतात.

श. ह. र.—तुळजापूर शहर सोलापूरपासून २८ मैल व उस्मानाबादपासून १४ मैलांवर आहे. लो. सं. (१९०१) ६६१२. या ठिकाणी करोडगिरीचे नाक, दयाखाना, टपाल-ऑफीस व पोलीस कचेरी ह्या असून व्यापारी पेठ आहे. हॉंग-राच्या पायथ्याशी तुळजा भवानीचे देऊळ आहे. दसऱ्याच्या पौर्णिमेत या ठिकाणी मोठा मेळा भरतो. कोल्हापूर आणि सातत्याच्या राजांनी भवानीचे देऊळ बांधले असे म्हणतात. दर मंगळवारी येथे आठवडाबाजार भरतो.

तुळशीदास—सुप्रसिद्ध हिंदी कवि व महान् राममन्त्र. याचा जन्म इ. स. १५३२ त राजापूर नावाचे यमुनेच्या दक्षिण तीरावर एक गांव आहे तेथे झाला. हा सरभूपुरी ब्राह्मण होता असे त्याच्या कवितावलीवरून समजते. याचा जन्म 'अभुक्तमूल' या अशुभ योगावर झाल्यामुळे त्याच्या आईवापानी त्याला टाकून दिले व एका साधूने त्याचा प्रति-पाळ करून त्याला बाढीविले. या साधूवरवीर तर्क्याट करण्यांत व रामकथा श्रवण करण्यांत त्याचा लहानपणाचा काळ गेला. तुळशीदासाचा बाप कोणी पाराशर गोत्री आत्माराम शुद्ध दुवे म्हणून होता. याच्या आईचे नांव हुसळी. तुळशीदासाच्या गुरूचे नांव नरहरा. शुकरक्षेत्री त्याचे अध्यायन होऊन त्याचे लग्न झाले. याच्या सासऱ्याचे नांव दीनबंधु पाठक व छोबे नांव रत्नावली. त्याला लवकरच मुलगा झाला, त्याचे नांव तारक असे होते. छीवर तुळशी-दासाची आर्यत प्रीति होती. एकदा तो परगावी गेला असता त्याची बायको माहेरी गेली. तुळशीदास परी येतांच त्याला बायको माहेरी गेली आहे असे कळले. तो तडक तिकडे निघाला. तेथे पतिपत्नीच्या भेटीनंतर पत्नीने त्याच्या अवि-चारी प्रेमाबद्दल त्या गेल शब्दांत कानउघाटणी केली.

‘लाघ न इ.त आपुकी घेरे आयेहू साय ।

धिक् धिक् ऐसे प्रेमकी कहा कही मे नाय ॥

अस्थिरचर्मय देह मम तामो नैसी प्रीत ।

तैसी जौ श्रीराममहो होत न तौ भवभीत ॥’

या कानडपाडणीने तुळशीदासाचे बरेच उघडले व वैराग्य उत्पन्न होऊन तो अयोध्येस गेला; व तथीयटणे करण्यात काळ घालवू लागला. अयोध्येस असताना एकदा प्रभु राम-चंद्र तुळशीदासाच्या स्वप्नांत येऊन त्यांनी तुळस प्राकृतांत रामायणाची रचना करावी अशी तुळशीदासास आज्ञा केली व त्याप्रमाणे रामनवमी (१५०४) या दिवशी त्याने रामायण रचण्यास सुरवात केली. पुढे त्याचे अयोध्येतील वैरागी मिथ्यावादी पटेनास शास्त्र त्यामुळे ती काशीस येऊन राहिल. काशीस तो अलीपाट येथे रहात असे. या ठिकाणी १६२३ मध्ये तो मरण पावला.

तुळशीदास हा अक्षरार्थाच्या कारकीर्दीच्या शेवटी व बघा-गीरच्या कारकीर्दीच्या प्रारंभी ज्ञाना. तोडरमळ, अक्षरुल रहिमखान रचना, जयपूरचे महाराज मानसिंह दयाविंद मोठ-मोठे लोक यांचे स्नेही होते व ते त्याच्या नित्य दर्शनास जात असत. तोडरमळाशी तुळशीदासाचा फार दाट परिचय होता. तोडरमळ वारंवार तुळशीदासास फार दुःख झाले व तोडरमळावर त्याने एक सुंदर शोकगीत लिहिले आहे. यातील एक दोन दोहे खाली दिले आहेत.

महती चारो गांवको मनको बडो महीप ।
तुलसी या कलिकालमे अणस तोडर दीप ॥
तुलसी राम सनेहकी सितधर भारी भार ।
तोडर थरे नखादहू नग कर रण उतार ॥
तुलसी उर घाला विमल तोडर गुणगुण बाप ।
समुजि तुलेचन बीबेह उमणि उमणि अनुराग ।
रामधाम तोडरगये तुलसी भयी निहोव ।
जियको मोत पुनीत विनु यही बडे संकोच ।

हे शोकगीत अत्यंत करुणरसपूर्ण व स्नेहरसाने ओंथेबलेले आहे. त्याच्या संवेधीच्या पुष्कळ आख्यायिका आहेत. त्यावरून त्याची कीर्ति पुष्कळ पसरली होती असे उद्गम अनुमान होते. त्याच्या नावावर लहानमोठे एकवीस ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. पण त्यापैकी १२ ग्रंथच तुळशीदासाचे असावेत असे दिसते. ते ग्रंथ येणेप्रमाणे:- (१) राखल्लाहल्लु (२) बैराग्यसंदीपनी-याचे संतस्वमाधवर्णन, संतभाईमाधवर्णन, शास्त्रिवर्णन असे भाग पाडण्यात आले असून त्याची दोहा, शेरत व चौपाई या छंदात रचना केली आहे. (३) बरने रामायण-हे बरया छंदात लिहिले आहे. (४) पावतीमंगल-हे पावतीच्या लमामुल आहे. याची अठरा व हरिमीठी छंदात रचना केली आहे. (५) जानकीमंगल, (६) श्रीरामायना उर्फ धीराम सगुनावली, (७) दोहावली-या प्रयात निरनिराळ्या विषयावर ५०३ दोहे व शेरत आहेत. (८ अ) सरसद-या ग्रंथात भक्तिप्रेमनिर्देश, उपासना-परामर्शनिर्देश, साकेत वकीशिक-रामरसवर्णन, आत्मबोधनिर्देश, कर्मसिद्धांतयोग, ज्ञानसिद्धांतयोग व रागनतिप्रस्ताववर्णन या विषयांवर काव्यरचना आहे. पण पुष्कळांच्या मते हा ग्रंथ तुळशी-

दासाचा नसावा. (८) कवितारामायण. (९) गीतारामायण. (१०) कृष्णगीतावली. (११) विनयप्रशिका. (१२) राम-चरित भावच.

रामचरित-मानस हे तुळशीदासाचे अत्यंत प्रसिद्ध काव्य होय. इंग्रज अगर यिस्ती मनुष्य शेकसपियर अगर बायबलास जितका मान देतो तितका किंहुना त्याच्याहून अधिक मान या ग्रंथास हिंदी मनुष्याकडून मिळतो. उत्तर हिंदुस्थानात तुळशीरामायण न घाबगारा माणूस विरळा. या ग्रंथांत म्हणींची तर समृद्धिच आहे. या ग्रंथांतरील रूपक वदारांचे आहे. रामचरित्र हे मानससरोवर म्हणून त्यात उतरण्यासाठी या काव्याचे सात सोपान केले आहेत त्यात रामयज्ञरुपां नल भरले आहे. चौपाईरुपी त्यात दाट कमळाची पाने सगळी आहेत. अशाच तऱ्हेने हे रूपक लावलेले आहे.

या काव्याचा प्रारंभ अयोध्येस झाला व त्याची परिपूर्ति काशीत झाली. वाल्मीकी रामायणाच्या आधारे हे काव्य लिहिलेले असले तरी वाल्मीकी रामायणाच्या कथांमागात पुष्कळच फरक तुळशीदासाने केला आहे. 'कैकेयी आणि मेयरा संवाद' व 'रावण-अंगद-संवाद' हे वाल्मीकीच्याहून निराळे आहेत मूळवर्णनेही तुळशीदासाने आपली स्वतःची घातली आहेत. रूपकांवर व दुष्टांवर तुळशीदासाचा भर फार आहे. त्याचे दुष्टांत सतर्पक व मार्मिक असतात त्याचे भूतिनिरीक्षण सूक्ष्म होते. उदाहरणार्थ, 'पंकनेत्रु सोह अरु धरणी । नीतिनिगुण नुपकी अस करणी' ॥ किंवा 'मूले कमल सोह सर कैसे' । निगुण प्रभु सगुणप्रभ असे ॥ अशी शेकटी उदाहरणे देता येतील तुळशीदासाच्या उक्तीं बरेचक त्या वाङ्मयप्रमाणे नीतिवृत्तरुपी असतात त्यामुळे तुळशीरामायण म्हणजे एक मोठा नीतिग्रंथच आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. कविते ठिकाणी रसपरिपोषात कमीपणा वाटतो पण तो लक्षात घेण्यासारखा नाही ऐतिहासिक दृष्ट्या याची फारशी किंमत नाही.

या काव्याची भाषा पुराणी अवधी आहे. यांत चौपाया, दोहा, शेरत व साथ वृत्ताचे छंद आहेत. सर्व वृत्त मात्रावृत्त आहेत. या ग्रंथाची भाषा पाश्चात्तिक नाही, सूत्रमय आहे. त्यामुळे पुष्कळां त्यात छिष्टता आली आहे. पण या काव्या-मध्ये त्याच्या भाषाप्रभुत्वाची साक्ष उत्तम पटते त्याची कविता प्रासादिक, भक्तिप्रधान व मधुर आहे.

तुळशीदास कदा शेव किंवा वैष्णवही नव्हता. राममत्काचा तुळशीदासाने फार प्रसार केला. तुळशीदासाच्या काळी कृष्णपासना, शाकम्भ व निरविद्याच्या प्रसदेवतांनी उपासना इत्यादि अनेक मत प्रचलित होती, पण कृष्णोपासनेविषय इतर सर्व मतार्थां पाठीमागे जाऊन तुळशीदासाची रामोपासना उत्तरहिंदुस्थानात फार फैलावली व त्याचा तत्कालीन समाजा-वर फार छान परिणाम झाला असे दिसून येते.

तुळस-या वनस्थीचे झाड सुमारे दोन हात उंच वाढते. तुळस ही हिंदुस्थानातच आढळते. काळी व पांढरी

हिच्या दोन जाती आहेत तुळसाच्या पागांचा व मणि-
न्याचा देवपूजेकडे उपयोग करतात तुळस ही विष्णूला फार
प्रिय असल्याचे पुराणात वर्णन आहे वैष्णव लोकांत तुळ
सांचे माहात्म्य फार आहे कार्तिकातील द्वादशास दरवर्षी
विष्णूचा तुळसाशी विवाह लावण्याची चाल हिंदू लोकांत
आहे तुळसाची पूजा रीत्य करण्याबद्दल (विशेषत
त्रियांनी) ब्राह्मपुराणादि प्रथांत विवेचन आहे आर्य-
वेदाप्रमाणे तुळसीच्या रसाचा अनेक औषधपात उपयोग
केला जातो (वनोपधिन्यासादरी या ४ था पक्षा)

तुळसीबाई—ही यशवतराव होळकराची एक आवडती
राख असून यशवतरावांचे वेड वाढून जेव्हा त्याला अटकत
ठेवण्याची पाळी आली (इ स १८०८) तेव्हा रामपुरा
मुक्तामी असं ठरलं की अमीरखान पेंढारी याने तुळसीबाईचे
नांव पुढे करून राज्याचा सर्व कारभार पहात जावा
तुळसीबाई ही फार सुंदर, शिकलेली, हुशार, पण दुष्ट,
रागांत, स्व उगवणारी व अत्यंत बदकेली होती दुसऱ्यास
मोह पाडण्याचा गुण तिच्या अंगी विशेष होता हिने
होळकराशाहाचा कारभार दहा वर्षे केला. यशवतरावाच्या
मृत्युपूर्वीच तिने केसरबाईपासून सासला त्याचा मुलगा
महारावा यास दत्तक घेतलं होतं, मात्र कारभार स्वतः
तुळसीच पाहो यशवतराव होळकर मरण पावल्यावर (२०
ऑक्टोबर १८११) हिने महारावाच्या नावाने उपडपणे
आपण स्वतः राज्यकारभार हाकण्यास सुरुवात केली

महारावाच्या दत्तविधानानंतर अमीरखान लवकरच
पुन्हा राजपुतान्यात गेला तथापि त्याने जाताना गुरूखान
(जावल्याच्या बवाबाचा पूर्वज) नावाच्या आपल्या एका
नातलास तुळसीबाईकडून जहागीर देवतून त्याला आपला
प्रतिनिधि म्हणून बाईजवळ ठेविलं

तुळसीबाई कारभार पाहू लागल्यापासून सरकारसार
रितसर वसूल होईना, राज्य कर्जात राहोना व सत्स्थानचा खर्चहि
भागवित होईना. राज्यात सर्वत्र थोडके होऊन फौजत
वखेडे मागले परंतु अमीरखानाने ते तात्पुरते मोडले या
मुमारास पुढील एक मोठ पडली फौजत घर्माकुवर म्हणून
एक महत्वाकांक्षी अहीर सरदार होता त्याने महारावा
व तुळसी यांना मारून सत्ता बळकावण्याचा कट केला व
त्यांना पकडून कैद केलं तेव्हा अमीरखान परतला व त्याने
त्यांना मुक्त करून अहीरास फाशी दिल तर मुद्दा राज्यात
सर्वत्र अदापुदी झाली बाईच्या बदकेलीपणामुळे जवळचे
लोकहि तिचा तिडकारा करू लागले आपापसातच छूट व
मारामारी होऊ लागली शेती ओसाड पडली खनिन्यांत
पैसा नसल्यामुळे निरनिराळ्या व्यक्तींच्या हाताखाली फौजा
देऊन त्यांना वाटले ते उपाय योजून आपलं पोट भरव्या-
करिता व पैसा मिळविण्याकरिता रवाना करण्यात येऊ
लागले पैसा गोळा करीत असताना शेजारच्या सत्स्थानाचे
हक्क पायाखाली तुडविले जात तुळसीबाईच्या कारकीर्दीस

आरंभ झाल्यानंतर लवकरच महगदतान वगण याच्या
हाताखालचे लोक चंडमोर वगून ते खानदेशप्रांत छुट
लागले निजामाच्या मुलुकात शिरून ते होळकराच्या
अंबर जिल्ह्यातहि घुसले.

होळकराच्या राज्यांत आता दोन तट पडले होते एक
मराठ्यांचा व दुसरा पठानांचा त्या दोन्ही तटांतील लोक एक-
मेकांविरुद्ध कारस्थाने करण्यात गुन घालीत होते दरवारात खून,
फाशी व लांबलचपत आणि गाहेर छुटालूट, जाळपोळ, व
रखणात लांशेबाय दुसऱ्या मोठी नष्टव्या तेव्हा अमीर-
खानने व शिष्याने हा स्थिति सुधारण्याचा प्रयत्न केला

स १८१० त रावबाजीने महारावास होळकरास आपल्या
मदतीस बोलाविले होळकरी फौज क्वच करून महेश्वरास
आली असता मालासमने महारावाचा पेशव्यांकडे न जाण्या
बद्दल कळविले इम्रानां तह करण्याचा तुळसीबाई विचार
होता, परंतु ते तिचे म्हणजे सैन्यातील अधिकाऱ्यांस परंत
नव्हते, म्हणून सराणे गावां त्यांनी एके दिवशी (२० डिं
बर १८१०) पहाटे प्रथम महारावाचा तुळसाबाईच्या
तंबूतून तिराळे काढून नेले व त्याच राती तिचा वध करून
तिचे प्रेत शिथेंत फेंकून दिले तिच्याबद्दल फारसे कोणास
वाईट वाटले नाही [डक, नाडकणी-होळकराच्या राज्याचे
सामान्य वर्णन]

तुळजाजी आंबे—तुळजाजी हा कान्हीजी आंबेयाचा
रक्षणपुत्र (रागवाडे खं ६ ले. ४५३) त्याच्या आईचे नाव
गहिनाबाई स १७१४ त हा आपला तावज मध्यु लमाजी
याबरोबर हथशेपासून अजनवेल कागीन करण्यास गेला.
समाजी दीलतीवर असता हा त्याचा कारभारी होता मग
१७४० त हिराफोदावळक समाजीच्या व पेशव्याच्या लोकांत
जी संतपट झाला तीत हा जखमी होऊन पेशव्याचा हातीं
सांपडला पुढे (१७४१ डिसेंबर) समाजी मरण पावल्यावर याचे
व पेशव्याचे सत्कून वैर जुंपले याने यमाजी शिवदेवाच्या
पश्चित्याने मानाजीविरुद्ध शाहूकडे कारस्थान चालविले
तेव्हा जो अजनवेल वेईल त्यास सरखेलांचे पद देऊ अंगी
शाहूने अट घातली, त्याप्रमाणे तुळजाजी स १७४२ त
अजनवेलचा किला घेतला त्यावर आम्बे घराण्यातील तटा मिट-
विण्याकरिता शाहूने मानाजीस वजारातमाव हा किताब देऊन
त्यास कुलाव्याचा अधिकारदिला व तुळजाजीस सरखेलेही पदवी
देऊन सुवर्णदुर्गापासून थेट दक्षिण कोंकणपर्यंतची हद्द वाढून
दिली हो तडजोड तुळजाजीस पसत पडली नाही त्याने
मानाजीचे कविले अडकवून ठेविल्यामुळे ब्रह्मदेवामोने ते
सोडून देण्याविषयी त्यास एक पत्र लिहिले शाहूच्या पथात
तर तुळजाजीचे वतन अजावर झाले रा वासुदेवशास्त्री खरे
म्हणतात की तुळजाजी हा चित्पावनाचा कट्टा द्वेषा असून तो
त्याचा फार छळ करीत होता (मराठे व इम्रान प्रस्तावना,
पृ १८) त्याने ब्राह्मणास फार उपद्रव केला रयतेस छाडी-
छड केली तो सरदारात नेमणुकीप्रमाणे देवज न मरती

उद्दामपणें वागूं लागला व पेशव्यांस मुळांचे जुमानिनासा झाला. तारावाईचा व पेशव्यांचा तंटा जोरांत असतो तुळाजींन उचल घेतली; आरमाराच्या जोरांन पेशव्यांविरुद्ध वावरणाऱ्या तुळाजीस सुसंस्था फौजेच्या बळावर जिंकणें पेशव्यांस शक्य नव्हतें. या कारणास्तव आरमारास प्रतिआरमार आणून तुळाजींशी युद्ध करण्याचा ध्येय रचला. तुळाजीचा नाश करण्यास ईंग्रज उपलेखेच होते. यामुळें पेशव्यांनी ईंग्रजांची मदत मागताच त्यांनी ती मोठ्या खुपीने देऊं वेळी.

यावेळीं रस्त्यागिरी किष्वावावर आमात्यांचा असून तो तुळाजींन हस्तगत केला होता, तो व सुवर्णदुर्ग असे दोन किल्ले तुळाजीजवळ पेशव्यांनें मागितले. तुळाजी म्हणाला की सुद्धा आप्राप्तकी मृतिका देणार नाही. तेव्हां पेशव्यांनं " रामाजी महादेव यांस सांगून, ईंग्रज अतुल्य करून तुळाजीवर सल्लुकीचा योग मांडिला. सुवर्णदुर्गात व विजय-दुर्गात बगैरे कितुराची संधानें रामाजी महादेव खेळूं लागले."

तुळाजीविरुद्ध पेशव्यांनी करबोरकरांशीहि कारस्थान आरंभिलें तेव्हां करबोरकर यांनी तुळाजीकडून अंमल दूर करून सरकारांत दिला (१८ फेब्रुवारी १७५५).

रामाजी महादेवामार्फत ईंग्रज व पेशवे यांच्या दरम्यान करार होऊन (१९ मार्च १७५५) ईंग्रजांचे आरमार सुंबईबंदर सोडून निघाले (२२ मार्च). दुसऱ्या दिवशीं कमांडर जेम्स यानें राजापुत्री बंदरावाहेर आंगव्यांच्या १८ जहाजांचा पाठलाग करून त्यांना पळवून लाविलें. पुढें पेशव्यांची ७ तरांच, १ बातेला व १० गलबतें ईंग्रजांस मिळालीं (ता. २५) ता. २९ ला ईंग्रजांचा व आंगव्यांचा सामना होऊन, ईंग्रज आंगव्यांचा पाठलाग करीत जयगढपावेतो जाऊन दुसऱ्या दिवशीं सुवर्णदुर्गास परत आले. त्याच वेळीं रामाजीपंत हा किष्वावर मारा करीत होता. त्यास ईंग्रजांनीं मदत केली. किष्वांतील छोकांचाहि मारा काही कमी नव्हता. ता. ३ एप्रिल रोजी किष्वांतील दारूखोना आग लागून उडाला व यामुळें किष्वांतील लोक सैराविरा पळूं लागले. दुसऱ्या दिवशीं सण्याकाळीं तह्याचें बोलणें लवण्यास किष्वांतील लोक रामाजीपंताकडे आले. परंतु ते बोळावाळांत वेळ काढून बाहेरच्या मदतीची वाट पहात आहेत अशी संका येऊन रामाजीपंतानें ता. १२ रोजी तोफांचा मारा करून किष्वा वेतला. सुवर्णदुर्गाशिवाय मराठ्यांनीं तुळाजीचे आणगी सहा किल्ले ईंग्रजांच्या मदतीनें काबीज केले. नंतर पावसाळा सुरू झाल्यामुळें मोहीम थांबली. पावसाळा संपल्यावर मोहिमेस पुन्हां सुरवात झाली. आंध्रे दरम्यान पेशव्यांस कांही खंडणी पाठवीत असत. ती तुळाजींन बंद केल्यामुळें ती मागण्याकरिता पेशव्यांचे बकील मध्यंतरी तुळाजीकडे गेले असतां त्यांनीं त्यांची नाकें कापून परत पाठविलें होतें, त्यामुळें पेशवे नास्त विचले. पेशव्यांची फौज खंडोजी माणकराच्या हातापाळीं आंगव्यांच्या मुलखांत शिरून त्याचा प्रदेश काबीज करीत चालली. तिनें विजयदुर्ग किष्वा-शिवाय बाकीचा सर्व प्रदेश काबीज केला (जाने. १७५६).

तेव्हां तुळाजी आंध्रे पंताकडे येऊन तह्याच्या घाटपटीस लागला. त्यावेळीं (फेब्रु. १७५६) ईंग्रजी आरमार विजयदुर्गपुढें येऊन दाखल झालें, त्यावेळीं तुळाजी व पेशव्यांचें तह्याचें बोलणें चाललें असल्याचें ईंग्रज अधिकारी घाटसतला पळले. परंतु तुळाजींशीं तहं करावयाचा नाही, असा निश्चय करून एकदम किष्वा स्वाधीन करण्याविषयीं वाटसननें त्यास निरोप पाठविला व वेळेवर जबाब न आल्यामुळें आणि पेशवेहि जरा नां कूं करीत आहेत असें पाहून ता. १२ रोजी ईंग्रजांनीं किष्वावर तोफांचा मारा सुरू केला. चार वाजतां ईंग्रजांचे गोळे आंगव्यांच्या जहाजांवर पडून त्यांचीं सर्व लढाऊजहाजे जळून खाक झालीं. ता. १२ रोजी सकाळीं ईंग्रजांचे कांही लोक जमीनभर उतरले. पेशव्यांची फौजहि उतरणार होती. पीस उतरूं देऊं नये म्हणून ईंग्रजांनीं पुन्हां किष्वावर मारा सुरू केला. कॅप्टन फोर्ड आपले लोक बरोबर घेऊन सण्याकाळीं किष्वांत शिरला; आणि त्यानें वर ईंग्रजांचें निशाण लाविलें. तह्याची वाटाघाट चालू असतां ईंग्रजांनीं किष्वास वेढा दिला म्हणून तो उठाविण्यापल्ल रामाजीपंतानें पुष्कळ प्रयत्न केले. ईंग्रजांस किष्वांत दहा लक्षांचा खेज मिळाला. तो त्यांनीं सर्व ' तुम्ही तुळाजींशीं संधान ठेवून करार मोडला अशी ' उलट सभ्य सांगून एकदमानीच दडपला. वास्तविक ईंग्रज ई मदतीस आले होते व मराठे सांगतील त्याप्रमाणें त्यांनीं वागण्याचें काम होते. असें असताना किष्वा वेण्यासज्ज व मराठे आरमारांत दुष्कळी जाणून ईंग्रजांनीं किष्वा पशात उतरविला. यानंतर एक महिन्यात तुळाजीचा सर्व प्रांत व २७ किल्ले दोहतांनीं वेतले.

शेवटीं तुळाजी हा पेशव्यांचा खंडोजी माणकर यांच्या स्वाधीन झाला. त्यास मरेपर्यंत कैदेत ठेविलें. तुळाजींन कैदेत असतानाच कंदकितुरी करून पेशव्यांस बराच उपद्रव दिला. बानासाहेबांच्या घालुसमयीं तुळाजी देगा करणार होता. तुळाजीस बंदन, सोलापूर, राजनाची, विजापूर, नगर, चाकण, दीक्षतावाड बगैरे ठिकाणच्या किष्वांत कैदेत ठेविलें होतें. बाहेर तो बंदन येथें कैदेतच मरला. कैदेत त्याच्या पायांत बेडी असे. मात्र त्याचे पुत्र व बायका बरोबर असत. पुत्रांनीं सुद्धा बंडे बगैरे केली. त्या सर्वांच्या पोटाच्या बंदोबस्त पेशव्यांनीं ठेविला होता. तुळाजीचे दोन मुलगे बारा बोदा वर्षांनीं कैदेतून पळून सुंबईस ईंग्रजांच्या आश्रयास गेले असें म्हणतात.

एका ईंग्रज व्यापाऱ्यानें तुळाजीचे वर्षानुपुढीलप्रमाणें केले आहे. " तुळाजी निमपोरा, उंच, मध्य देसणा व अत्यंत रुबावदार होता. त्याला पाहिळ्याबरोबर मूर्तिमंत शौर्याची कडणूक घनउं येई. त्याची कृतांगि रूपास सामेशीच होती. कोणतेहि जहाज त्याच्या तावडीत सांपडलें म्हणजे ते सद्दा सडून जात नसे. ईंग्रज बशासरी त्याच्या प्रासास इतके कंटाळले कीं, ' देवा कसंदि करून यास आमच्या तावडीत आणून दे,' अशी परमेश्वराची ते कठणा आर्क लागले. तुळाजीची

शक्ति व तयारी परिपूर्ण होती. त्याची बंदरे सरमराठीत अमून रयत सुखी होती. तोंड हृष्टार फौज त्याळण्याची अम्यत होती. तोंकल्यानावर अनेक कुशल युरोपीय लोक लष्करी व आरमारी कामे झटून करित होते. त्याच्या आरमारात साठोवर जहाजे असून शिपाय हरी, दारगोळा व झाले असंख्य होती. [राजवाडे खंड १, २, ३, ४; पांडुरंगहाराच चरित्र; पाकटे रामराजचरित्र, ब्रह्मचरित्र; पत्रे यादी; इ.व. आगरे हकीगत, कैफियत, नानासाहेबाची राजनिशी, फॅरेस्ट-मराठा तिराज; एडवर्ड ईन्ड-व्हायेन ओक इंदिया, डफ]

तुळापूर—मुश्याच्या ईशान्येस १६ मैलावर ज्या ठिकाणी सीमा व ईशान्यी या दोन नद्यांचा संघर्ष होतो तेथे हें खेड आहे याचे मुख्य नाव नागरगाव असे होते याच्या तुळापूर हें नांव कसे पडलें याविषयी अशी एक आख्यायिका आहे की, एकदा आदिलशाही सरदार मुरारपंत याच्या हत्तीचे वजन करण्याकरिता या ठिकाणी शाहजीने त्या हत्तीस एका नावेत चढविले, व हत्तीच्या वजनामुळे पाण्यात नाव किती बुडाली तें पाहून नंतर त्याने त्या हत्तीस बाहेर काढून त्याच्या जागी ती नाव तितकीच पुन्हा पाण्यात गुठेपावेतो बरेचसे वजन टाकले. मग या घट्टे वगणाचें निरनिराळें वजन करून जहाजीने त्या हत्तीचे वजन किती होते तें मुरारपंतास सांगितलें, व म्हणूनच या खेड्याचें नाव बदलून त्यास तुळापूर असें नवीन नाव देण्यात आलें. या तुळारास मुख्यप्रहण असल्याने मुरारपंतानें आपली तुळ्य करून ती माझ्यास बाटून दिली व सर्वथे गाव अमहार म्हणून माझ्यास इनाम दिला. यास ऐतिहासिक आधार सापडले आहेत व कदाचित या मोघीनेच तुळापूर हें नांव पडलें असावे. १६८९ साली येथें अवरंगजेबाची छावणी असताना संभाजीबा या ठिकाणी हाल हाल करून वध करण्यात आल्यामुळे या गावास ऐतिहासिक वृष्ट्या महत्त्व आलेले आहे. [डफ, वाड-सनदा पत्रे]

तूद—भायेचे नाव. निळगिरी पर्वताच्या शिखरापेक्षा रत्नाच्या एका रानटी जातीची ही भाषा आहे. हे तूद अगर तुदवर लोक या पर्वतांत रत्नापेरे मुळेचे रहिवासी नव्हत असें सिद्ध झाले आहे. पण ते कोठून आले हे भाष निश्चितपणे सिद्ध झाले नाही. या लोकांची संख्या हजारापेक्षा जास्त नाही तथापि यांच्यामधील काही विलक्षण आली-रातावीरून या जातीला थोडे फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे रेव्हंडर मेरझ नावाच्या एका मिशनराने या लोकांसंबंधी व त्यांच्या भाषेसंबंधी परिश्रमपूर्वक माहिती जमा केली आहे व पोप नावाच्या एका ईंग्लिश तूद लोकां लोक भाषेसंबंधी एक व्याकरणहि तयार केले आहे. तूद अगर तौद हा शब्द तामील तोर म्हणजे धनगर या शब्दापासून आलेला आहे असे त्याचे म्हणणे आहे पण ते बरोबर दिसत नाही. हे तूद लोक अजून खाणारे असून त्यांच्यांत बहुमनूच्यानी चाल आहे यांच्यामध्ये पूर्वी बालहत्या

प्रचारांत असल्याकारणानें शिपांची संख्या फार कमी होऊन त्यामुळे ही बहुमनूकृत्वाची चाल प्रचारांत आली असें कोही विद्वानांचे मत आहे.

तूर—या झाडास लॅटिनमध्ये फजानस इंडिकस, इंग्रजीत विजनपी, मराठीत तूर, हिंदीत तुवार, (तुवर) इत्यादि नावे आहेत.

इ वि हा स—हे झाड हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे परंतु तुरीची झाडे आपोआप होत असल्याचे कोणी लिहिले नाही यावरून हें पीक मुख्य येथील असून बाहेरून आले असलें पाहिजे. अफिकेत याची झाडे आपोआप होतात चीनमध्ये हें मुद्दाम करतात व आपोआप पाहि होतें. परंतु पूर्वीच्या चिनी लोकांस याची माहिती असल्याने दिसून येत नाही किनामध्ने पाद्री लोकांनी हे आणलें व मादगास्करमध्ये ते पूर्वापासूनच आहे.

कडधान्याच्या सर्व झाडांत तुरीच्या झाडाचा विस्तार जास्त होतो. तुराचें झाड चार फुटांपासून सहा फुटांपावेतो उंच वाढतें. खेडा मिश्यात गोरगड्डा अमीनीत व बिलासपूरकडे ते वाहूनहि ङ्छ वाढतें. तुरीचीं मुळे जमीनांत खोल जातात व तळजमनींतील पोपकद्रम्यें पृष्ठभागां आणतात. तुरीची शेंग दोन ते ३ इंच लांब असते. उत्तर हिंदुस्थानांतलं अर-हर(तूर)चें झाड फार मोठें वाढतें. तुरीत दोन तण्डूबी फुलें आढळतात. पैकीं पिवळीं फुलें सर्वत्र आढळतात व तांबडीं, म्हैसुराकडील तुरीत आढळतात. या तुरीची शेंग व दाणेहि मोठे असतात. तुरीत दोन जाती आहेत; हळवी व गरबी. खानदेशांतलं व बारामतीकडील तूर हळवी असते, बाकी सर्व तुरी गरबी होत. म्हणजे पेरिल्यापासून सात ते दहा महिन्यांत त्या तयार होतात

रेंगावटून हिच्या मुख्य दोन जाती पडतात पादरी व तावडी पैकीं पादरी तूर फार करून गुजराथेत विकते. तिला छुरती किंवा बंबुसरी असें म्हणतात. ह्या तुरीची दाळ रुक्तर शिजते. उत्तर हिंदुस्थानांतलं अरहरचा रेंगाहि पादरी मुरकड असतो तावडी तूर सर्वत्र होते. हिला थोडी तूर म्हणतात ही शिजण्यास बरा जास्त वेळ लागतो.

तूर ही बहुतकरून स्वतंत्र पेरित नाहींत. तर ती खरि-पातील ज्वारी, बाजरी, तीळ, कोडा वगैरे धान्यांशी मिश्र-कून किंवा ओणपद्धतीनें पेरितात. दर एकरी तुरीचें बी सुमारे १ ते ४ पीठ लागते. मजोब व सुरतकडे तूर हें पीक खरीप व रब्बी यांच्या दरम्यान म्हणजे आगस्ट सप्टेंबरात पेरितात गुजराथेत तूर व तीळ अशी मिश्रकून पेरितात उत्तर गुजराथेत किल्लेक पेळी हें पीक स्वतंत्र खरि-तात. कोंकणांत तूर शुभगी पेरितात. उत्तर कोंकणांत हिची थोडी लागवड आहे. मळखंड अमीनांत हें पीक रब्बी हंगामांत पेरितात. तुरीथरीवर पेरलेली बाजरी व ज्वारी ही पिके कापून पेटण्यावर तुरीचा जास्त विस्तार होतो. देशावर “ बाजरी काट व तूर पाड ” अशी म्हण आहे. त्याप्रमाणे

बाभरीचे पीक वाढवताना तूर नितकी तुडविली जाईल वितकरा तिचा विस्तार अधिक होतो असे म्हणतात. तूर जेणे-
बारीपातून मायेपावेतो तयार होते. केव्हा केव्हा तुरीच्या
परच्यावर शेंगा काढून घेतात. पण केव्हा पीक फार असतं
त्यावेळीं झाडे कापून त्याच्या पंज्या बांधतात व त्या
लागलीच बाहुन लावून खज्यात वाळवितात. त्या वेळात
डेविकेपास शेंगा उन्हात कुठून धाव्य घेतात पडतं. दाणे
त्यावर काप्यासाठी एकेक झाड किंवा उद्यान पंज्या पेऊन
फळीवर पडवितात. तुरीच्या बावळात दुसऱ्या साली बिन-
सताने चागले पीक येत.

सरासरी दर एकरी उत्पन्न. (आकडे पोंदाचे)

मिठवीचें पीक बी	१००—१५०
उत्तर गुजरातेतील बी	३००—५००
स्वतंत्र पीक बी	१२०—१५००
भुसावणी	१००—३००

शेंगा—शेंगे लहान असताना तीं सर्वच उबवून घरतात.
दग आले म्हणजे फुलून गळून पडतात. शेंगा आल्या म्हणजे
तुरीवर बारीक किडे पडतात ते शेंगात शिरून आतोल दाणे
खातात. हे किडे शेतकरी लोक मोठी पाटी दोरीने गळ्यात
बांधून तुरीच्या ओळीमधून फिरून एका पाटीने झाड
पाटीमध्ये वाकवून झाडात व झाडावरील किडे पाटीत
पाडतात. नंतर ते किडे कमीतीत घुसून टाकतात हे काग
शेतकरी लोक मोठ्या पहाडे करतात

तुरीच्या पानांचे व शेंगांचे भूत हे गुरांचे पौष्टिक व आन-
कते खाद्य आहे. तुरीच्या झाडाचे ओले छेदेही गुरास खाव-
यास घालतात उत्तर बंगाल व आसामात लावेंचा किडा
पोसण्यास तुरीची लागवड करतात. मादागारकरमध्ये तुरीची
पाने एकप्रकारच्या रेशमाच्या किड्यास खावयास घालतात.
तुरीच्या पिठाचे पोटीस करतात. तूर, तुरट, बोट, पचनास
हलकी, कफ व पित्तकारक आहे.

तुळू—द्रविडी भाषा. तामिळी, तेलुगू व कानडी या
सुसंस्कृत भाषांच्या खालोखाल तुळू भाषेचा नंबर लागतो.
५११० मध्ये ही भाषा सोलगाच्या लोकांची संख्या
५३१९८८ होती. तुळू व कानडी या दोन्ही भाषांची वर्ण-
माळा सारखीच आहे. या भाषेतील वाङ्मय मात्र फारच
थोडे आहे. किमहुना नांदीच म्हटलं तरी चालेल. तरी पण
वाङ्मयाच्या अभावी सुद्धा या भाषेची बरीच वाड झाली
होती असे दिसते. चेन्नैमिरी व कल्याणपुरी या दोन नवा-
मधील प्रदेशांमध्ये हिचा प्रचार होता. पण हल्ली या भाषेचा
फारसा प्रचार नसल्यामुळे ती भाषा मार्ग पडे लागली आहे.
तरी पण ही भाषा बोलणारे तुळू लोक हे पुराणमताभिमानी
असल्यामुळे अद्यावधि त्यांनी अपली भाषा जिवंत ठेवली
आहे. लिस्ती धर्मात गेलेल्या तुळू लोकांना कावडी व तुळू
या भाषा शिकविण्यात येतात

तुळू याचा मूळ अर्थ मृदु अपर नम्र असा आहे यावरून
हे नाव प्रथम लोकांना लावण्यांत येत असावे व नंतर
लोकांच्या गोवावरून भाषेला ते नाव पडलं असावे तुळू
भाषा ही मलयाळम भाषेची एक पोटभाषा असावी असा
किथेच विद्वानांचा समज होता याचें कारण तुळू ब्राह्मण
संस्कृत मलयाळम लिपीत लिहिलं असत. पण तुळू भाषेच्या
अभ्यासकर्त्यांनी तुळू भाषा ही मलयाळम भाषेची पोटभाषा
नसून ती स्वतंत्र भाषा आहे असे निर्विवाद सिद्ध वेंचलं
आहे. ब्रिगेज नामक युरोपियन पंडिताने 'तुळू भाषेचें व्याकरण'
हा ग्रंथ प्रसिद्ध करून त्या भाषेसंबंधी महत्त्वाचे बोध लावले
आहेत. तुळू भाषा मलयाळम अगर तामीळ भाषेपेढून अगदी
निराळी असून तिचे कानडी भाषेशी किंचित् कादश्य दिसतं
असें त्यानें म्हटलं आहे मद्रासच्या आसपासच्या भागात वेळाळ
लोकांची वस्ती असून ते आपल्याला तुळू व वैताल असें
म्हणवून घेतात असे एलिअर म्हणतो. पूर्वी या भागात कुठवर
नावाची एक मंडपाळाची जात होती. तिला हाहून देऊन तुळू
लोकांनी या भाषात वस्ती केली होती असें दिसतं तरी पण
या भागात तुळू लोकांचे मोठी वस्ती नव्हती व त्यांच्या
भाषेचा तामीळ भाषेवर कांहीच परिणाम घडून आलेला
दिसत नाही.

तेथोंधर—मध्य हिंदुस्थान, रेवासेस्थानांत ही एक
तहसील आहे. क्षेत्रफळ ८१९ चौरस मैल. तहसीलंत
५०५ खेडी असून १९०१ साली लोकसंख्या १०५१५४
होती. उत्पन्न ३१ लाख रुपये. मुख्य गाव तेथोंधर. लो. सं.
(१९०१) १५११२.येथे एक शाळा व दवाखाना आहे.

तेकरीराज—बंगाल, गंगा निलदातांत अहमदगंज सुब-
बातोंघ धीरसिंग राजाच्या अहमदगंज अमीनदारांनी ही जहा-
गीर स्थापिली. धीरसिंगाचा मुलगा सुंदरसिंग यांनी नादीर-
शाहच्या स्वारीने १७३९ साली झालेल्या गडबडीचा फायदा
घेऊन क्षाय्य तेवढी जहागीर वाढविली याला अहमदगंज
हमले राजा ही पदवी दिली. याचा दत्तक पुत्र सुनीआद
हा याच्या माथून गादीवर आला, परंतु १७९३ साली
कासीमअलीने रंगस कपटाने सुडवून मारलें. नंतर गोव्या
मुकिलने याचा मुलगा त्रिदिष्ट अधिकाऱ्याच्या स्वाधीन
केला. हा मुलगा सन १८४० मध्ये मरण पावल्यावर हे राज्य
त्याच्या हितनारायण व मोदनारायण नावाच्या दोन मुलांत
वाटलें गेलें. पुढे हितनारायण हापू वनल्यामुळे आपले राज्य
महाराणी इंदुमती कुंवर नावाच्या आपल्या बायकोस दिलें या
राजांनी महाराजा रामनारायण कृष्णसिंह यास दत्तक घेतलें.
परंतु हा लवकरच मरण पावल्यामुळे सर्व राज्य महाराणी
राजरूप कुंवर नांवाच्या त्याच्या बायकोस दिलें. या राजांनी
सर्व राज्य आपली मुलगी राधेश्रीकुंवर हिला दिलें. सन १८८६
मध्ये हिचा मुलगा महाराजा कुमार गोपालशरण नारायण-
सिंह यास ९ जाने हिश्याचे तसे राज्य मिळालें उत्पन्न
७१४ रुपये आहे.

७ आण्णाचा हिस्सा मोदनारायणसिपाच्या नंतर त्याच्या दोघी बायकांनी मिळाला. त्यांनी १८७० साली बाबूराम बहादूरसिंग नांवाच्या आपल्या पुतण्यास सर्व राज्य दिले. याने मरणानंतर आपल्या नातेला दिले व तिने आपली मुलगी राजकुमारी भुवनेश्वरकुंवर हिला दिले. या ७ आण्णांच्या हिस्साच्या राज्यात ७१५ खेदी असून क्षेत्रफळ ५२३ चौरस मैल आहे. उत्पन्न सरासरी ६ लक्ष.

तेलपूर—हे गांव, आसाममध्ये, दरंग जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण असून ब्रह्मपुत्रा नदीच्या उजव्या तीरावर वसले आहे. हे गांव पौराणिक बाणराया याच्या राजधानीचे शहर होते, व याच राजाने श्रीकृष्णबरोबर युद्ध केले असे सांगतात. ह्या येथे देवूटी कमिशनरचे ऑफिस आहे, याच ठिकाणी या राजाचा राजवाडा होता असे तेथील लोकांचे म्हणणे आहे. यात सर्व साधारण सार्वजनिक इमारती असून शिवाय बेंबपाचे हॉस्पिटल व दवाखाना आहे. येथील व्यापारी लोक कापड, मोठ, तेल विकतात व रबर, मोहण्या व इतर पदार्थ विकत घेतात. येथे एक हायस्कूल आहे.

तेनकासी, ता. ल. का. व गां. व.—मद्रास तिवेरी जिल्ह्यातील एक पश्चिम घाटाच्या पायथ्याशी असलेला तालुका. क्षेत्रफळ १७४ चौरस मैल. लोकसंख्या १९२१ साली १२९१८८ होती. यात तीन मोठी गावे असून १३ खेदी आहेत. मोठी गावे—तेनकासी, कंद्यनझूर आणि सूरेंदर यांतील जमीनीच्या विचारा नदीच्या काढ्यांचे पाणी पुरविले जाते. मुख्य ठिकाण तेनकासी. येथील व्यापार भरभराटीचा असून हे क्षेत्र आहे. "कुडालम" चा प्रसिद्ध धवधवा या गांवापासून ३ मैलांच्या अंतरावर आहे.

तेनासरीम, ता. ल. का. व गां. व.—छात्राचा मद्रास, मिरगुड जिल्ह्यात अगदी पूर्वेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ४०३३ चौरस मैल. १९०१ साली लोकसंख्या १०७११ होती. यात ११४ खेदी आहेत. व्यापारांत आस्त जमीनीत तांदूळ व बाकीच्या जमीनीत इतर शीक होते.

छेकरा वयेंवयात हे गांव सयामर्षा होण्याच्या व्यापाराचे मुख्य बंदर होते. येथे एक दगडी खांब असून बायका या खांबाला सेंदुनी भेटण्याकरिता येतात व त्याला सोन्याची पाने चिकटवतात. या गावात असणाऱ्या टॅक्सीवर नुबताच एक सिलालेख सापडला असून "विप्रवरनराशने १४९१ ते १५२६ सालपर्यंत वेगू येंपे राज्य केले" असे त्यात लिहिले आहे.

तेनाल.रामलिंग—हा कवि दालिवाहनाच्या १५ व्या शतकात तेनाली खेप्पासमर्थ ईश्वर भगट बाळ कामक आश्रयात जन्मला होता. कृष्ण रायळू रामाच्या दरबारात जे प्रख्यात आठ वर्षा होते, त्यांत हा होता असे म्हणतात. याने महाशालया नांवाच्या राजाबरोबर कवीपदी एकाचवेळी राहून संस्कृत भाषा व संतंगी भाषेचे व्याकरण यांचा अभ्यास केला होता. याने कृष्णादेवाच्या राणीवर एक काव्य

रचून दरबारांत प्रवेश मिळविला असे सांगतात. याच राजाभय मिळाल्यावर याने पांडुरंगमहात्म्य नांवाचे एक रसाळ काव्य लिहिले. हा अतिशय यथेष्टी असून याच्याबद्दल अनेक गोष्टी कालिदास व भोजराजा किंवा अकबर व बिरबलप्रमाणे प्रचलित आहेत. [कवि चरित्र.]

तेरकनांची—संस्थान म्हैसूर, जिल्हा म्हैसूर, गुंदल-पेट तालुक्यातील गांव. याचे पूर्वीचे नांव त्रिकदंशपूर असे होते. इ. स. १९२४ त म्हैसूरच्या राजाने हे गांव घेतले. इ. स. १७४७ मध्ये मराठे लोकांनी येथे असलेल्या किड्याचा विध्वंस केला.

तेरदाळ—मुंबई, संस्थान सांगली, तेरदाळ विभागाचे हे गाव मुख्य ठिकाण आहे. हे कृष्णा नदीच्या उजव्या तीरावर वसले असून लोकसंख्या १९०१ साली ६१२५ होती. हे गाव व्यापाराचे मोठे ठिकाण असून येथील लोकांचा मुख्य धंदा म्हणजे म्हणजे साव्या, घातणे, आणि कांबडी करणे हा होय. पूर्वी या गावात तांबे व पितळ यांचा बराच व्यापार नालत असे. येथे प्रभुस्वामी व नेमनाथ या नांवाची ११८७ साली बांधलेली जैन लोकांची फार महत्त्वाची अशी दोन देवळे आहेत.

तेरी तहशील—यायव्य सरहद्दीवरील प्रांत, कोहात जिल्ह्यात हा एक तहशील आहे. क्षेत्रफळ १६१९ चौरस मैल असून लोकसंख्या १९०१ साली १४२६३ होती. कर व जमीनमदसुलाने आपण १५००० रुपये. लोकसंख्या साठे सातत्याच्या घटाने लोकांची असून खानबहादुर अखतूळ गफूरखान हा त्याचा मुख्य आहे. हा तालुका त्याच्या जहागिरिचा आहे.

तेरुचेळलुवर—प्रख्यात जी अष्टेयर तिचा माऊ. हा कवि होता. मेलपूर येथील वेळूर नामक पुण्याने याच वाढविले. तसे हा चांगला विद्वान शाय. पुढे ज्ञात आत्म्यावर सदुरा शहरात गेला व तेथील वेदवेत्ता राजाच्या दरबारातील ४९ पंडितांत झिकले. हा नीच जातीचा असताही याच ताबेली विद्यालयात येऊ देत, इनकळ नव्हे तर तसे याचा मोठा सत्कारही करीत. व्याख्यान कोलर म्हणून जो ग्रंथ याने तामिळ भाषेत केला आहे, त्यांत याने मानवी प्राण्याच्या आध्यात्मिक विविधतांच्या स्थितीचे उद्देश रूपाने कोळषट असे फमवार वर्णन केले आहे. या ग्रंथाचे प्रसिद्धि सर्व दक्षिण हिंदुस्थानवर आहे; व तामिळ भाषेत जे जे ग्रंथ आहेत त्या सर्वांत याची रचना सर्वोत्कृष्ट मानलेली आहे. एलिफेने याचे इंग्रजी भाषांतर केले आहे. वेदुरा याने याच वाढवून विद्या शिक्षितांसाठी याच्या नांवापुढे त्याचे नांव जोडले असावे असे दिसते. असे सांगतात की नीतिविषयवर याची कविता पुष्कळ असून याने आपल्या इतर मार्गक्रम्यांचे रत्न केले नव्हते. [कविचरित्र.]

तेल—तेलाचे मुख्य तीन प्रमुख विभाग आहेत. (१) चानेय तेल, (२) उज्जिन अथवा बनस्पति तेल

आणि (३) प्राणिज अथवा भेदिन तेल. वनस्पतिज तेलत दोन प्रकार आहेत. (अ) सर्व वनस्पतींमध्ये सामान्यपणे असणारे सामान्य तेल व (आ) फक्त काही वनस्पतींतून निघणारे सुवासिक तेल

खनिज तेल — खनिज तेल म्हणजे भूगर्भातून निघणारे तेल होय. तेल हा शब्द साधारणतः सर्व तेलांचेच खाविष्यात येतो त्यामुळे बऱ्याच जुन्या होण्याचा संभव असतो. वस्तुतः खनिज तेल व प्राणिज अथवा वनस्पतिज तेल यांमध्ये इतके मोठे अंतर आहे की, तेल ही संज्ञा त्या सर्वांचे खाविष्ये फार चुकीचे आहे. हेच काय, पण त्यातून अरबो मिन्न अशा गंधकापासून तयार होणाऱ्या 'सल्फ्यूरिक अॅसिड' सारख्या द्रव्यात देखील तेल ही संज्ञा वापरण्यात येते. उदाहरणार्थ, ऑईल ऑफ विट्रिडिअल, हे एक रसाचे जुने नांव आहे. कोणत्या सर्वसाधारण गुणधर्मांमुळे तेल ही एकच संज्ञा ह्या मिन्न मिन्न पदार्थांचे खाविष्यात येते याचा विचार केल्यास असे आढळून येईल की, हे सर्व पदार्थ पाण्यासारखे प्रवाही आहेत. त्या सर्वांत एक प्रकारचा दाट व चिकटपणा सर्व साधारण आहे, व रंगहि बऱ्याच अंशी निघून जाण्यासारखा आहे इत्यादि. रसायनशास्त्रदृष्ट्या खनिज तेलाची रचना प्राणिज अथवा वनस्पतिज तेलाच्या रचनेपासून फारच निराळी आहे. खनिज तेलातील अंतर्द्रव्य पाहू गेल्यास, ती बहुधा क्वच व उज्ज ह्या दोन मूलद्रव्यापासून झालेल्या निर- निराळ्या पदार्थांचे मिश्रण आहे असे आढळून येईल व त्याच कारणांमुळे ह्यात क्वचोत्तम (कार्बोहायड्रेट्स) असे एक सामान्य नांव देण्यात आले आहे. आता त्यात काही अंशी गंधक, नम्र, प्राण यांच्या मिश्रणावांढि काही द्रव्ये आहेत व तीं सर्व कसा रीतीने भूगर्भा रमित्र शास्त्री असावी त्या संवंधाने अनेक विचारसरण्या आहेत. ह्या प्रश्नास भूतत्त्वशास्त्र दृष्ट्या व रसायनशास्त्रदृष्ट्या असे दुहेरी महत्त्व असल्यामुळे त्याकडे बऱ्याच शास्त्रज्ञांचे लक्ष वेधले आणि यामुळे बरेच निरनिराळे तर्क प्रस्थापित झाले, व अद्यापि देखील ह्यातील खरा कोणता व खोटा कोणता हे ठरावशाचे आहे. प्रत्येक विचारसरणीस पुष्टिदायक व धातक होणारी अशी उदाहरणे देण्यात येतात. त्यातील तीन तर्क जे दूरवर पसरले आहेत ते येणेप्रमाणे —

(१) सर्वांत जुनी विचारसरणी अशी की, तेलाची उत्पत्ति मल भिरंदिग्रि खनिज द्रव्यापासून झालेली आहे. हिच्या दृष्टा- द्धक व अनुवादक लोकांचे म्हणणे असे की, भूगर्भातील असा- मान्य उष्णतेमुळे व तांत सतत होत असणाऱ्या ज्वलन- प्रयोगांमुळे अत असलेले लोखंड अथवा इतर काही खनिज द्रव्ये व पोकळा यांचे एकप्रकारचे मिश्रण तयार होत असले पाहिजे (उदा. आयर्न कार्बाईड), पुढे या मिश्रणावर अग्नीवीत असलेले पाणी अथवा पाण्याची वाफ पडून तिच्या- पासून पेयेन, पेयेन इत्यादि वायू तयार होतात व पुढे त्यांच्या मिश्रणापासून व एकमेकांवर होणाऱ्या परिणामापासून तेल

तयार होते. ह्या तर्कात मुख्य विघातक गोष्ट म्हणजे सर्वे खाविज तेलांचा " वस्तुळाकार गतिधर्म " ही होय. या तर्काला 'इमेनेशन थिअरी' अशी प्रचलित संज्ञा आहे.

(२) दुसरा तर्क असा आहे की तेल हे प्राणिज द्रव्या- पासून तयार होत असते; प्राणिज अथवा सैदिग्रि द्रव्ये म्हणजे सर्व प्रकारची रासायनिक द्रव्ये होत (त्यामध्ये कोळसा हे एक मुख्य अंतर्द्रव्य होय). येथे प्राणिजे (ऑर्गॅनिक) ह्या शब्दाचा अर्थ फक्त प्राणिमात्रापासून होणारा एवढाच आश्रित येत नाहीत काही शास्त्रज्ञांनी प्राणिज म्हणजे फक्त प्राणिमात्रापासून किंवा फक्त वनस्पतीपासून अथवा दोहोंच्या मिश्रणापासून होणारे पदार्थ असा अर्थ केला आहे. 'सी एन्टर' नामक विख्यात तैलशास्त्रज्ञाच्या म्हणण्याप्रमाणे या बनावतात भूगर्भातील प्राणिमात्राच्या अवशेषांचाच उपयोग होत असावा. पुष्कीच्या पृष्ठभागावरील निरनिराळ्या घातांमुळे एकेकाळी पृष्ठभागावर असलेले हे सर्व अवशेष माग काही काळानंतर आत खोल गेले व वरील प्रवेच दृढपणामुळे ते कुसून जाऊन त्यामधून निघणारे निरनिराळे प्रवाही वायू एकत्र जमून त्यांच्यापासून तेल होत असावे, असे त्यांचे म्हणणे आहे. तेजात असणाऱ्या गंधकद्रवाचन (नफ्टो) व गैरे द्रव्यांमुळे ह्या विचारसरणीस बरीच पुष्टि मिळाली आहे. तरी पण जर सांगितलेल्या वस्तुळाकार गतिधर्मांमुळे हिलाहि पक्का बसतोच कारण खनिज तेलाची गति उजवीकडून डावी- कडे आहे व प्राणिमात्राच्या अवशेषांतील निरनिराळ्या द्रव्यांची गति डावीकडून उजवाकडे आहे

(३) वनस्पतिमात्र पदार्थांच्या द्रव्यांची व विशेषतः वनस्पतिज तेलाची गति डावीकडेच असल्यामुळे, प्राणिज ह्याचा अर्थ वनस्पतीपासून होणारे व क्वच हे मुख्य द्रव्य ज्यात आहे ते पदार्थ असा करून काही लोकांनी एक तित- रोच विचारसरणी पुढे केली आहे. पण असे धरण्यास गंधक व नायट्रोजन हे कोटून आले हा प्रश्न राहतोच.

अगुफ एके ठिकाणी तेल आहे किंवा नाही, हे भूगर्भ- शास्त्रज्ञांत काही विधित झेफेनगळ्यावरून कळते. अली- कडे ह्या कामामाठी एक नाजूक यंत्र तयार करण्यात आले आहे. बहुधा फुस, सडकाळ, लोंगरी व उष्णकटिबंधात असलेल्या जमिनीतून तेल आढळते तेलाचा जर खिडक्या- प्रमाणे तपास लागल्यानंतर, जमिनीत मांक याडून त्यातून नळ आत खोल उतरवितात. हे नळ तेलाच्या पृष्ठभागावरून जातो, गेट तेलाच्या बुडायीत सोनचारचे अथवा रसादनादि आले फूट जमिनीत येलेले असतात. आत असलेल्या तेलाच्या पृष्ठभागावर तेलातून निघालेले वायू (गॅस) कित्येक घातकापासून जमलेले असल्यामुळे, त्याचे एक प्रवेच बजन पृष्ठभागावर पडलेले असते. अशा तेलात नळ पुत- बिल्यात पृष्ठभागावरील बजनांमुळे खालने तेल चला- वाहेर उसळू लागते. कित्येक वेळा तर ते उगळते की, नळ खोदण्यास केलेली येथे

असतात ती), आतील नळ, व इतर जितका यास ते दूरवर फेकून देते, व तेलाचा एक प्रबळ झोट हो दोनघो फुट उंच (नित्येक दिवस) उडत रहातो, व ठावो म्याळन तेल अभिनीत व पाण्यासारखे वहात जाते. सुरवातीला बायूच्या वजनानुळे तेल पृष्ठभागावर आणण्यासाठी इतर कोयत्याहि प्रकारची शक्ति लागत नाही परंतु पुढे पुढे मात्र तिची गरज लागते याप्रमाणे तेल वर काढल्यानंतर ते शुद्ध करून मग उपयोगात आणतात. आज जगामध्ये रशिया, बाल्कनराष्ट्र, उत्तर व दक्षिण अमेरिका, मेक्सिको व ब्रह्मदेश येथे तेलाच्या खाणी आहेत वर वर्षी सुमारे पाच कोटी टन तेल याप्रमाणे वर काढण्यात येते त्यापैकी तीन कोटी बस लक्ष टन फक्त उत्तरअमेरिकेतील खाणीतून निघते व दहा लक्ष टन हिंदुस्थानच्या वाट्यास येते.

वर काढलेले द्रव्य तेल म्हणजे एक अठरा घान्याचे कडवोळ होय. त्यामध्ये नाना प्रकारचे आणि नाना तऱ्हेचे इतर पदार्थ मिश्र झालेले आढळतात हे तेल वर काढल्या नंतर त्याला गंधकाच्या (सल्फ्युरिक ॲसिड) ने साफ करण्यात येते. पुष्कळ वेळां हा विधि ' फुलस अर्थ ' नावाच्या एका मुसमुशीत अशा मातीच्या बोगानेच करकण्यात येतो. ह्या तेलातून नंतर इतर पदार्थ मिश्र करावे लागतात, व पुढे ते आपापल्या गुणधर्माप्रमाणे कमी जास्त मोलाचे विकले जाऊन त्यांचा निरनिराळ्या ठिकाणी उपयोग करण्यात येतो. हे पदार्थ म्हणजे (१) केरोसीन (प्रवाही शक्ति, मोटरचे चपरे चालविण्याकरिता), (२) केरोसीन तेल (जाळण्याकरिता), (३) हल्डी तेल (प्रवाही शक्ति-मध्यम प्रकारच्या यंत्राकरिता), (४) लॅम्पिंग-ॲसिड (सफाई तेल), (५) मेसोलीन (प्रवाही शक्ति), (६) रिगेलिन (७) पॅराफिन (सफेत दिसणारे गरम मेण, मेणवती व औपवीकामाकरिता), (८) जड तेल (प्रवाही तेल, यंत्रचालकरिता) (९) अस्फाल्ट (डाबर व इतर उपयोगाकरिता). ह्या तेलाचा उपयोग उष्णता मिळविण्याकडे दिवसेंदिवस जास्त होत आहे आधुनिक काळात गिरण्याचे बॅयसर आगगाण्याची एंजिन व आग-मोटीची एंजिन, ससेच इतर हत्यार कामात त्या तेलाचा अथवा त्यातील काही विविधित पदार्थांचा उपयोग केला जातो. त्यामुळे तेलात प्रवाही जळण (किंविध प्युरएल) ही एक संज्ञा देण्यात आली आहे कोळशापेक्षा हे देवण्यास व इंधन तिकडे हलविण्यास जास्त सोईस्कर असल्यामुळे व विशेषतः त्यातील उष्णता उत्तम दगडी कोळशाच्या उष्णतेपेक्षा सव्वापटून जास्त असल्यामुळे, हे जळण म्हणून आज कोळशापेक्षा उपयुक्त झाले आहे.

व न स ति म दे ल (हेड्रेवेल ॲसिड)—वनस्पतिज तेलाची मूळ रचनाच खनिज तेलाच्या पदार्थांवरूनून मिश्र आहे. खनिज तेलाची रचना जिल्फी सरळ तितकीच ह्यानी अवघड आहे हे तेल मुख्यतः करून ' रिफायन ' व ' फॅट ॲसिड ' अशा दोन भिन्न प्रकारच्या पदार्थांपासून

झालेले आहेत. ह्या सर्वांच्या मुळाशी ग्लिसरीन हे मुख्य आहे व त्याला निरनिराळ्या ॲसिडांनी जोड मिळून मग निरनिराळी तेल तयार झाली आहेत. मुख्यतः स्टीयरीक, पाल्मिटिक, ॲलेयॉक, मिसेस्टिक, लीगोलीक, ॲरिचिक, केप्रिक, व्हॅलेरीक, ब्युरीटिक, असेटिक इत्यादि ॲसिड्स ही मुख्य आहेत ह्याशिवाय इतरहि बरीच ॲसिड्स आढळण्यात येतात. कार्बनमध्ये प्राणोज श्रेणी (ओ-एच ग्रुप) मिश्र केली तर तीस हेड्रोक्सील अथवा अल्कोहोलिक श्रेणी म्हणतात ग्लिसरीन हे अशा तीन श्रेणी मिळून झालेले सर्वात साधे असे तिहेरी अल्कोहोल होय ह्या तीन श्रेणीपैकी प्रत्येकातील (उच्च) हयड्रोजन काढून या एवणी फॅटो ॲसिड तेथे ठेवल्यास जी एक नवी रचना तयार होते, ती सर्व प्रकारच्या वनस्पतिज व प्राणिज तेलाच्या मुळाशी आढळते. मात्र त्यात थोडेफार फरक असतात तथापि त्या सर्वांचे मूल तत्त्व हेच होय. ही तिन्ही ॲसिडे अथवा त्यातील एखादे दुसरे, अथवा त्याची निरनिराळी प्रमाणे ही या सर्व तेलात असतात फॅट याचा अर्थ मराठीत चरबी असा आहे इंग्रजीत तिचा प्राणिज तेल असा सर्वसामान्य अर्थ असला तरी रसायनशास्त्र निराळ्या अर्थ करतात फॅट म्हणजे नैसर्गिक स्थितीत घट्ट होणारे तेल होय. मग ते प्राणिज असे अथवा वनस्पतिज असो. खरे पाहू गेल्यास रसायनशास्त्रदृष्ट्या त्या दोहोंत फारसे अंतर नाही. त्याची रचना व त्यात असलेली बहुतेक द्रव्ये सारकीच असतात. वनस्पतिज तेलातहि पुष्कळ तेले अशी आहेत की ती साधारणपणे घट्ट असतात उदाहरणार्थ, खोबऱ्याचे, ताळाचे, मोहारे, कांदीचे तेल इत्यादि. या तेलास इंग्रजीत बटर (लोणी) अथवा ' फॅट ' (चरबी) अशा संज्ञा प्रचलित आहेत. मराठीत मात्र चरबी म्हणजे प्राण्याच्या अंतर्भागांतून निघालेले घट्ट तेल होय खोबऱ्याचे तेल कितांदि घट्ट असले तरी त्यास खोबऱ्याची चरबी अथवा खोबऱ्याचे लोणी म्हटल्याने कोठेच आढळत नाही. तेल पातळ असो वा घट्ट असो, ते उड्यात ठेविल्यास पातळ होते व थंड केल्यास घट्ट होते. पातळपणा व घट्टपणा फक्त त्यात असलेल्या निरनिराळ्या अम्लांवर अवलंबून आहे, ह्याशिवाय दुसरा कोणताहि भेद त्यात नसतो सर्व प्रकारच्या चरबी साधारणतः हवेत ठेविल्यास घट्ट दिसतात. मात्र मायाची तेल पातळ असल्यामुळे त्यास ट्रेन-ॲसिड्स असे म्हटले जाते.

ह्या तेलाचा प्रसार वनस्पतिराज्यात सर्वत्र दूर प्रसरलेला आहे. सुप्तदर्शक्येजाने पाहिल्यास वनस्पतींची पाने, फुले, फळे, फाया, व मुळे ही साधारणतः एकप्रकारच्या अति-सुप्त अशा चौकोनी अथवा लंबवर्तुलाकार देशांच्या (सेप्ट) समूहाची असतात त्यामध्ये जीवरस, पेप्टीस, जीवर्यान, रमे व पोऊड इत्यादींचा समावेश झालेला असतो यामध्ये अथवा या जीवरसात मिश्र स्थितीत व पेप्टीसला सहान विट्ट्या रूपांने तेल आढळते. त्याचप्रमाणे सहान मोठ्या

प्रमाणात ते वनस्पतीच्या इतर प्रत्येक भागातही दृष्टांत पडते. अशा तैलात स्वार्च, ऑक्सेफॉस, गोंद व काही रंग इत्यादि मिश्र असतात

प्रत्येक जातीची वनस्पति व तिचा प्रत्येक भाग हात तेल असते तथापि तेलाचा खरा साठा वनस्पतीच्या बंजान असतो. या टिकणीत देखील हे तेलच फण, जीवनरक्षातील प्रोटीन या पदार्थांचेद्वारे मिश्र होऊन स्निग्ध (एनरगन) स्थितीत असतात. या स्थितीत ते ताप-विलयास त्यातील पदार्थ पुन्हा स्तत्र होतात त्यामुळे तेल सदांर निघून येणा असापद्धि बसव कमी होतो. त्याच कारणास्तव तेलाचे बंधू अथवा त्याचे घाटीक केलेले पीठ हात तापनाचे लागते.

विषामध्ये एकही धी वितेलाची आढळण्याची नाही; मात्र निरनिराळ्या विषामध्ये तेलाचे प्रमाण कमी-जास्त असते एरबे व मन्डे तर, एकाच जातीच्या धिमये निरनिराळ्या हवामानात निरनिराळे प्रमाण आढळते. उत्तर अथवा दक्षिणध्रुवापासून निघून जमनेचे अथवा उष्ण भागात गावे, तसतसे तेल असलेल्या विद्याच्या जागवडांचे मान जास्त जास्त आढळते व चापारगत समशीतोष्ण व उष्ण कटिबंधाचे प्रमाण फार आहे. हिंदुस्थान, उत्तर व दक्षिण आफ्रिका, उत्तर अमेरिका, ब्राझिल अरजेन्टाईन-रिपब्लिक इत्यादि देश म्हणजे त्या तेल-विभागी क्षेत्रांचे होते.

जरी वनस्पतीच्या प्रत्येक भागात तेल असते, तरी तेल काढण्यास फण विभाग घेतात. वनस्पतीच्या दुसऱ्याही काही भागाचा उपयोग त्या काही कचित होतो. उदाहरणार्थ, ऑलिव व ताडाचे तेल ही त्या त्या फळाच्या रसातून काढतात म्हणजेच तेल हे मुख्यत्वातून, व मिश्र तेल हे देवातून निघते ज्या बांगणे 'हार्च' जास्त असतो हात तेल थोडे निघते व हात त्याचे थोडा हात तेल जास्त निघते. तेल निघणाऱ्या वनस्पतीची संख्या अपार आहे.

नाम	तेलाचे शें.	नाम	प्रमाण शेंकडा
	प्रमाण टक्के		तेल
नारळ	४०-४५	ताड	६५-७२
बदाय	४८-५०	राई	२१-२८
सरळ	३३-४३	मुद्ग	४५-५०
एरंडेल	६६-५३	मोह	५०-५५
तोंड	५०-५८	सूर्यकुल	२१-२२
रामतीळ	४२-४८	कडई	३०-३५
रतनजोत	३५-४०	जवस	३२-४३
सरदा	२४-२६	अकोड	६०-६५
ताग	२५-३५	खडखड	४५-५०
काकडा	२३-२५	कोको	४५-४७
चहाचे बी	४०	बीलमुद्रा	५०-५२
ऑलिव्ह	४०-६०	उंभायू	३०-३२

वनस्पतिज घातक तेलाचे मुख्यतः तीन विभाग केलेले आहेत. (१) वाळणारा तेल, (२) अर्धवट वाळणारा तेल, व (३) न वाळणारा तेल.

(१) वाळणारा तेल. — या तैलात लिगोलेनॉक, आय-सोलेनोलेनॉक, इत्यादि अल्पपूक ऑलिफिन हात प्रमाणात असतात. हा संपूक अथवा अंतपूकपणा (सेचुरेटेड किंवा अनसेचुरेटेड) यातील आयोडीनच्या प्रमाणावरून कळतो. वाळणाऱ्या तैलात हा प्रमाण अंक फारच मोठ्या प्रमाणात आढळतो उदाहरणार्थ, तागाचे तेल प्रमाण अंश १५७-१६६, जवसचे तेल प्र अं १७१-१९० इ.

(२) अर्धवट वाळणारा तेल. — यात अल्प अंश ऑलिफिन हात प्रमाणात असून ऑलिफिन इत्यादि संपूक ऑलिफिन हात प्रमाणात असताना उदा. तैलाचे तेल, काप-शेचे तेल इ यांचा प्रमाण अंश १३० च्या आत आहे.

(३) न वाळणारा तेल. — हात ऑलिफिन जातीची संपूक ऑलिफिन हात व अल्पपूक कमी उदाहरणार्थ, ऑलिफिन, पदाम, मुद्गमूग इत्यादि तेल प्र अं. १०० च्या आत

तेल काढण्यास कोठे व कोणत्या देशात सुरवात झाली हे सांगणे बरेच कठिन आहे पाश्चात्य लोकानां तरी निदान ही माहिती इतिहासात लोकांकडून मिळाली आहे अथवा मुळांचे श्रद्धा नाही होवरने (खि पू. १००) 'ट्रोग' लढा-इच्या वेळी प्रथम पाझण्यासाठी फण लोकांचाच उपयोग केला जात असे, असे लिहिले आहे. तेव्हा त्यावेळी तरी ही माहिती त्या लोकांस नव्हती पाहिजे. पुढे (खि पू ४००) हिरोडोटस असे म्हणतो की, तैलाची माहिती युरोपमध्ये प्रथम माक लोकांस झाली व त्यांचा उपयोग त्यांनी खोप, कोरीवकाम, केसाचा जोपासना व शस्त्रे इत्यादि कामात केला यावरून ग्रीक लोकांस ही माहिती या काळापूर्वी थोडे दिवस होऊन ती बहुशकून त्यांच्या सोलन, पाथेथोरस, डेयोनोट, हेरो यांसारख्या नामांकित विद्वानांनी ईजिप्शियन लोकांकडून मिळविलेली असेल ईजिप्शियन लोकांकडून कोनोशिवन व त्यांच्याकडून यहुदी लोकांनी ही माहिती युरोपमध्ये नेली अशीही शक्य आहे. एवढे मात्र खरे की, ईजिप्शियन लोकांस ही माहिती युरोपियन लोकांपूर्वी कळेली होती मान ईजिप्शियन लोकांनी ही माहिती कोट्ट मिस्रिबेळी ती समजत नाही कदाचित त्यांना ही माहिती त्यांच्यापेक्षा जुन्या व त्यांच्या-पूर्वी सुधारणेच्या शिल्लक असलेल्या असुर लोकांकडून मिळविलेली अथवा व असुरांनाही ती इतरांपासून घेतलेली अथवा. हे लोक म्हणजे हिंदुस्थानातील इंडोचिनी होत. ईजिप्शियन लोक प्रथमतः ऑलिफिन तेलाचा व मग इतर म्हणजे तीळ, जाळणी, एरंडेल वगैरे पिकांतून निघणाऱ्या तेलांचा उपयोग करता होते परंतु त्यांचा मुख्य शोध तेलाचा होय. ऑलिफिन तेल फळाच्या

असल्यामुळे तें काढणें बियामधील तेल काढण्याच्या कृती-पेक्षा जास्त स्वल्प आहे. फळामधील गीर काढून तो पाण्यात उकळविल्यावर बॉलिवूड तेल निघते. ही कृति मुख्यतः तेल व पाणा यांच्या एकमेकांत मिश्र न होण्याच्या पूर्वज्ञानामुळेच कल्पनेत आली असली पाहिजे, व हें ज्ञान होण्यास उपयोगात आलेलें तेल म्हणजे त्याहून अधिक रानटी व मेहनतीच्या अशा रंगडून अथवा भार देऊन काढलेल्या अशाच एखाद्या कृतीने मिळविलें असाच एकंदरीत तेल काढणें हें ईंग्लिशियन लोकांच्या पूर्वी दुसऱ्या कोणास माहीत होतें व इथलेली तें रंगडून व भार देऊन काढण्यात येत होतें असें दिसते.

ह्या रंगडण्याच्या तऱ्हा प्राचीन काळी चीन, हिंदुस्थान व ईजिप्त ह्या तिन्ही देशात अगदीं वात्यावस्थेत अस-ण्यात. अद्यापि देशील ही तऱ्हा आढळते हिंदुस्थान व ईजिप्तमधील पाणे म्हणजे हीच तऱ्हा होय.

पाणी अथवा पाणा यातील मुख्य भाग म्हणजे एक लाकडाची मोठी उखळी, लाकडाचा खालून गोल केलेली व खाबाप्रमाणें लांब असलेली लाट व लाटेस दडपण देणारे वजन हे होत उखळीस खाली तेल साचण्यास एक लहानशी जागा असते व तिला बाजूला भोंक पाडलेलें असून त्या मार्गानें तेल बाहेर काढण्यात येतें लाटेचें गोल केलेलें टोंक उखळीत असतें व दुसरे टोंक वर साधारण तिरपें असें गेलेलें असतें व तें खालच्या वजनास बाधून त्यायोगे उखळीत असलेल्या दुसऱ्या टोंकावर एकप्रकारें वजन टाकू शकतें. दुसरीकडून तें पाण्यात जूपलेल्या जगावराच्या वृक्ष बांधलेलें असतें उखळीच्या बाजूस अर्धे वेश्ण घातलेलें व उखळीच्या मध्यभागी असलेल्या निमुळत्या भागात नीट बसलेलें गालाच्या आकाराचें दुसरें एक लाकूड असून, त्याची दोन्ही सुटी टोंक एका मोठ्या घोंट्यास बांधलेली असतात. ह्याच्या वरच आणखी काही वजन ठेवून हें सर्व लाटेच्या वरच्या टोंकास दोरीनें टागून ठेवण्यात येतें त्याच घोंट्यास दुसरा एक दांडा आढवा लावून त्याचा जुंबासारखा उपयोग करण्यात येतो उखळीत असलेलें बीं, उखळ व लाट यांच्या-मध्यें रंगडलें जातें, व त्यातील तेल बाहेर पडून गालाच्या अंगच्या भोंकातून खाली साठा करण्याच्या जागेत जाते. याप्रमाणें लाट गोल फिरविल्यामुळे बियाचा एकांततर दुसरा सर्व भाग त्याच्या गालीं दवून तेल काढण्याचें कार्य होतें. पुष्कळ वेळां बीं धोडेंस तापविण्यात येतें व किरयेक वेळा तें साधारण तापलें गेल्यावर त्यात थोडें पाणीहि टाकण्याचा प्रघात आहे. पाणीच्या पेंढीत शेंकडा १५-१९ इतके छेळ शिजक रहातें.

चिनी लोकांनी कृति यापेक्षा वेगळी आहे एक सपाट केलेल्या दगडावर दुसरा गोन दगडी गोटा फिरवि-ण्यात येतो तो अशा बीं साठ्या दगडाचा सब भाग गोठपाच्या प्रत्येक केरीस एकदां तरी त्याच्या

खाली येतो वरील वरवैट्याच्या दुसऱ्या टोंकास एक फाव-च्यासारखें लाकूड असतें त्यायोगानें वरचें बारीक झालें पीठ एकत्र केवें जाऊन साठविलें जातें. पुढें हें पीठ पाण्यात तापवून वर आलेलें तेल पाण्यापासून वेगळें करण्यात येतें. याशिवाय दोन लाकडाच्या साध्यात बीं ठेंचून त्याचें तेल काढण्याच्याहि निरनिराळ्या युक्त्या आढळतात त्यातील गिनत फक्त दडपण देण्याच्या कृतीवरच आहे. अलीकडे निघालेले हायड्रोलिक प्रेस याच तत्त्वावर तयार केलेले न्यहित त्यात जहर असणारे दडपण पाण्याच्या घट-पणाच्या धर्मावरून मिळविण्यात येतें पाण्याचें निरनिराळें घटक एकमेकांपासून इतकें जवळ जवळ आहेत कीं लोखंड किंवा इतर जड धातू जसें वजनानें सङ्कुचित होतात तसें पाणी फाच थोड्या प्रमाणात संकोच पावतें ह्याच तत्त्वावर मॅहम यानें १७९५ सालीं एक नवा प्रेस तयार केला व त्याचाच आज सर्वत्र उपयोग केला जातो बियाचें पीठ फक्त व तें साधारण तापवून त्याच्या पातळ छाया करतात, व त्या गोंणपाटाच्या आस ठेवून मग प्रेसमधील दान लोखंडां समाप्त पाटात ठेवतात व मंतर प्रेस सुरू करतात. पाण्याच्या दाबानें लोखंडां पाटे दाबले जाऊन तेल निघतें. प्रत्येक प्रेसमध्ये एकाच वेळीं अशा १२ ते २० लाद्या घालता येतात या थंडातून निघालेल्या पेंढीत सुमारे शेंकडा १०-११ टक्के तेल बाकी राहतें.

यानंतर १९ व्या शतकाच्या मध्यात डार्लिस या फ्रेंच गृह-स्थानें तेल काढण्याची आणखी एक नवीन युक्ति काढली ती अशी कीं, तेल ज्यामध्ये श्राव्य होतें अशा प्रकारचीं काही रासायनिक द्रव्ये घेऊन यात तेल विरघळविणें व पुढें त्यापासून तें अलसि करणें. या कामीं प्रथम पाणी अथवा इतर प्रवाही पदार्थाचा उपयोग करण्याचें प्रयत्न केले गेले, परंतु त्यात फारचें यश आलें नाहीं याचें कारण पाण्यात तेल विरघळें शकलें नाहीं व इतर पदार्थात तेलाबरोबरच बियामधील इतर द्रव्येहि येऊं लागली. डार्लिस यानें १८५६ (केमुबारी) मध्यें पेटंट घेऊन कार्बनबायसल्फाईड याचा उपयोग केल्याचें जाहीर केलें. याच वेळीं त्यानें बेन्झीन, ईथर, क्लोरोफॉर्म, कार्बन, ट्रेक्लोरोईड इत्यादि प्रमुख द्रव्येहि सुचविली. पुढें त्यावर पुष्कळसे प्रयोग होऊन बहुमतानें 'कार्बन बायसल्फाईड' व 'बेन्झीन' हीं दोन द्रव्ये पसंत केलीं या कामीं उपयोगात येणाऱ्या द्रव्यात खालील मुख्य धर्म असावे लागतात.

(१) तीं पेट घेणारीं अथवा स्फोटक अर्ग नयेत. (२) त्याची वाफ सहज व लवकर व्हावी व त्याच्यापासून कोण-त्याहि प्रकारचा वास मागे राहूं नये (३) तें एक सहज न तुटणारे रासायनिक द्रव्य असावे (४) त्यात तेलखेराज इतर द्रव्ये श्राव्य नसावेत (५) तीं विपारी नसावीत (६) तेल अथवा बियामधील गाळ बरोबरबरोबर त्याचें रासायनिक मिश्रण होऊं नये व (७) तीं महाग नसावीत.

‘कार्बन ट्रेझोराइट’ जरी इतर सर्व बाबतीत पार उपयोगी असते तरी भारी किमतीमुळे त्याचा आज सर्वांत उपयोग होऊ शकत नाही. शिवाय खोर्दंडी भाज्यावर त्याचा परिणाम होत असल्यामुळे, तें द्रव्य वापरणें शास्त्रास त्याच्याशी संबंध येणारी सर्व यंत्रसामुग्री व भांडी एवढेच फेलेली (आस्त किमतीची) घ्यावी लागतात. या कामी उपयोगांत येणाऱ्या यंत्रचरनेत एकंदर तीन मुख्य प्रयोग अभ्यासितपणें चाललेले असतात ते असे—

(१) भारी केलत्या वियाच्या पिठांत वेगशीन (किंवा इतर उपयोगांत आणलेलें) द्रव्य मिसळून तें त्या पिठांत असलेल्या तेलाचा कांही अंश घेऊन घेते. (२) असे हें तेलमिश्रित द्रव्य कांही काळ पिठांत राहून नेतर सर्व एकदम दुसऱ्या भाज्यांत जातें. (३) तेथें पुन्हां उष्णतेमुळे वेगशीनचीच बाफ होऊन ती वर जाते व तेथें पुन्हां थंड होऊन पिठापर पडते.

या यंत्रांतून निघालेल्या पेंडेत सैकडा एक किंवा त्याहून फमी टक्का तेल राहते. एकंदरीत सैकडा ५० टक्के तेल असलेलें यां जर आरण घेतलें, तर भाज्यांत त्यापासून ३२-३५ टक्के तेल निघतें; हायड्रॉलिक प्रेसमधून ४० टक्क्यांपर्यंत निघतें व या तिसऱ्या प्रकारांनं काळवल्या ४९ टक्के निघतें जगांतील पद्धिताच्या धान्याची एकंदर उत्पत्ति व तिचे हिंदुस्थानाशी असलेलें प्रमाण यांचे कोष्टक खाली देतां. फोष्टकांतील आंकडे हजारोंचे आहेत

गळ्याचें	जगांतील एक-	हिंदुस्थानांत	हिंदुस्थानांतील
नाव	दर उत्पत्ति टन	उत्पत्ति टन	लागवड एकर
सरकी	...	३,४१२	२३६३
भुईमूग	२,४५५	२२००	२,५८६
अळशी	४,५००	४९२	३,१०३
सरसु व राई	१,९००	२,५००	५,८५५
तीळ	...	४५०	४,२२४
खोबरे	४००

सरकीमध्ये अमेरिकेच्या सालोपाल हिंदुस्थानच्या नेबर दुसरा आहे. अळशीत अमेजॉन्स रिपब्लिकच्या खालोखाल हिंदुस्थानच्या नेबर आहे. भुईमूगाचें पीक जगांतील पिकाच्या अर्द्यानें येथें होतें. सरसु व राई यांचें पीक जगांतील पिकाच्या ३ हिस्सांनं असून एरंडेल तेल तर हिंदुस्थाना-शिवाय इतरत्र कोठें होतच नाही.

हिंदुस्थानांत दर वर्षी सुमारे ७५ कोटि रुपये (५ कोटि पारुंडे) किमतीच्या तेलाचें मां उत्पन्न होतें व त्यातील सुमारे ३०-३५ कोटि रुपये किमतीचें यां प्रदेशां रवाना होतें व उरल हिंदुस्थानांत ह्याच तेलापासून बनलेला दुसरा साल इतका अपाद येतो यां (फक्त एकाच वर्षाचें अनुमान घेतल्यास) सन १९१८-१९ त म्हणजे पाश्चात्य राष्ट्रे लढाईचे खांद्यांपासून मुक्त होतात न होतात, हांच बाहेरून २,४७,९१,९७१ पारुंडे किमतीचा म्हणजे सुमारे ३९

कोटि रुपयांचा साल हिंदुस्थानांत आयात झाला. शिवाय कोटपावची रुपांची वेतकीच्या कामी आयात उपयोगी असलेली पेंड हिंदुस्थानांतून निरगत होते ती वेगळीच. खोबऱ्याचें तेलच कां बाहेर जातें व भुईमूग, सरसु राई, व एरंडी यांचें बाहिर इतक्या जास्त प्रमाणांत कां जातें याचें उत्तरहि त्यांतच आहे. जगामधील एकंदर तेलाच्या व्यापाराची हिंदुस्थानांतील व्यापाराची तुलना खालील कोष्टकांत दिली आहे (आंकडे हजारोंचे आहेत) .

तेलाचा एकंदर व्यापार व हिंदुस्थान.
गळ्याचें, जगांतील निरगत, हिंदुस्थानांतील निरगत.

नाव	टन बी.	टन बी	तेल गॅलन
सरकी	१००	२८४	३५
भुईमूग	७८०	३८४	२८८२
अळशी	२१५०	४१४	१०२४
सरसु व राई	३८५	२४९	४०७०
तीळ	२६४	१९९	२०८०
खोबरे	५२७	३८	१०९१०
एरंडेल	१३७	१३५	१००७०

वरील कोष्टकांत खोबऱ्याचें तेल, तसेंच एरंडीचें बी व तेल याचे आकडे विशेष महत्वाचे आहेत.

वनस्पति तेलांक (इमेन्झायल) दुष्पासिक (इथिरियल), उद्भूत जाणारी (स्टोलाइड) तेलें हा एक वनस्पति राज्यांतील फार विस्तृत वर्ग आहे. प्रत्येक वनस्पतीला जो एक प्रकारचा विशिष्ट वास येत असतो, तो त्यापासून होय. ही तेलें इतर तेलप्रकारांनं वनस्पतींतील कोणासाठी एक विशिष्ट ठिकाणी व विशिष्ट प्रमाणांत न सापडता ती वनस्पतींतील वेष्टित गाठींत, पीकळीत व इतर अलिप्त अवस्था मोसदासारख्या इतर द्रव्यांत मिश्र झालेली सापडतात. मिश्र स्थितीत ती पासळ असल्यास रसायन चांद व पद किंवा अर्ध-घट असल्यास रसायन गोद असें म्हणतात. रूद्र वदासाचें व राईचें सत्व इत्यादि कांही तर प्रथम अपूर्ण स्थितीतच असतात; व मग रासायनिक फेरफारांत ती तयार होतात. ही तेलें पाण्यात विद्राव्य असून, अलुकोहोल, ईथर व इतर वनस्पतीत व प्राणिज तेलाचे द्राव्य असतात. ती सहज पेट घेतात व पेटताना पुष्कळ धूर सोडतात. कारण त्यांमध्ये कोळ्याचें प्रमाण फार जास्त आहे. स्पर्श केल्यास ती तेलाप्रमाणें चिकट लागत जाहोवत व त्यांचा कागदावर चमकि पडत नाही. त्यास एक प्रकारचा वास असून तो भिमेवैर डेवेक्यास बदलवतात. रयोची बाफ पेंड क्षाम्फानंतर ती पुन्हां पुनवत (जाळ कांही एक फरक न होतो) तेलाच्या रूपांत येते. पाण्यावेळां ती बहुतेक हलकी असतात. तरांपण त्यांत कांही कांही जडहि आहेत. पाण्याशी तुलना केल्यास हें प्रमाण साधारण ०.८५० पासून १.३४२ निघतें. खनिज व वनस्पति अथवा प्राणिज तेलप्रमाणें यांची रचना साधारणतः

नसून त्यांत निरनिराळे वर्ग आहेत, शिवाय ते सर्व वर्ग पूर्वीच्या तीन वर्गांहून अगदी भिन्न आहेत. ते येणेप्रमाणे:-

(१) एनिम तेलप्रमाणें फक्त हायड्रोजन व कार्बन या दोन द्रव्यांपासून झालेला ज्यांत ' हायड्रोकार्बन्स ' ही सामान्य संज्ञा आहे. तो उदा. (अ) ' टरपेन्टाईन ' तेलांत येणारें ' पिनीन, (आ) ' सिट्रोनेला ' तेलातील ' कॅफीन ', (इ) लिंबू आणि नारिंग्याच्या सालीत असलेलें ' लिमोनेन ', (ई) सर्वगामध्ये असलेलें ' कॅरियोफिलीन ' (उ) ओंषा व जिरे यांत असलेलें ' क्युमीन ' इत्यादि.

(२) ' केरोस ' अथवा एका कार्बनश्रेणीत एक ऑक्सिजन व दोन कार्बन, परमाणू जोडलेले. द्रव्य उदा. कापुराच्या झाडांत येणारें कॅफर, ओरीस नामक सुव्यांताळ आयरीन इत्यादि.

(३) फिनोल्स. सर्वगामातील ओयगेनोल, ओन्यांतील थायमोल, ससाम्रा वृक्षातील सॅफ्रोल, बडीशोपमधील अॅनीथोल इत्यादि

(४) अल्केहाईड्स लिंबू आणि सेमनप्राप्तमधील सिट्राल आणि सिट्रोनेलाल, कासियातील अल्डेहाईड, गम् बेन्झोईनमधील बॅन्जिलीन, स्टिरेईमधील हेलियोट्रोपीन इत्यादि.

(५) अल्कोहोल आणि त्याची अल्काबरोबर झालेली मिश्रणे अथवा ' एटर ' उदा. गुलाबाच्या फुलात व जिरे-नियम तेलात येणारें ' जिरेनियोल ', वरगॅमोट व लव्हंजर तेलांत येणारें ' जिरेनोअल ', गुलाबाच्या तेलातील अँसेटिक एस्टर, बेल्दोड्याच्या तेलांत येणारें टरपिनोल, पेपरमिंट तेलांत येणारें ' मॅथोल, युक्लिप्टस तेलांतल युक्लिप्टोल आणि रोजमॅरी तेलात व बॉनियोमधील कापुरांत येणारें बॉनोअल इत्यादि.

(६) अम्ल आणि त्यांच्यापासून झालेली अॅनहायड्राईड्स उदा. ' पेरबालसाम ' मध्ये असलेलें ' सिनॅमीक अँसिड ', ' वुडक्रेमर्षाळ ' ' कुमारीन ' इत्यादि.

(७) मज्जमिश्र द्रव्ये. राईचें सत्व, ' अस्मिन ' तेलातील इडोल, अस्मिन व नेरोल तेलात असलेलें अॅनॅथॅनिलिफ-मेषोल-एस्टर. इत्यादि.

ही सर्व नैसर्गिक तेलें होत. ही पातळ (इलायप्येन) व घट (स्टॅआरोपेन) असतात. याशिवाय पुष्कळ इत्रिम तेलेंहि (सिपेटिकल) तयार केलेली आहेत. नैसर्गिकतेले मिळविण्याचे मुख्य पांच प्रकार आहेत:-

(१) डिस्टिलेशन.—याकेच्या रुपाने काढून तेल पुन्हां थंड करणें. यांत कोरवा व ओला हे प्रकार आहेत. या प्रकारांत ज्यापासून तेल काढावयाचें असेल तो पदार्थ एका भांड्यात ठेवून त्यास बाहेरून उष्णता देण्यांत येते. ही तेलें थोड्या उष्णतेने वाफ होऊन मिश्र पदार्थांतून बाहेर पडतात व नंतर त्यांस थंड केल्यात पुन्हां पूर्ववत तेलाच्या रुपांत मिळतात. ओल्या प्रकारांत पदार्थ नुसतेच भांड्यांत न ठेविता, ते पाणी भरलेलेहि किंवा अशाच

काही पातळ द्रव्यांबरोबर ठेविण्यांत येतात व पुढे तेलाबरोबर ह्या द्रव्याचीहि वाफ होऊन बाहेर पडल्यानंतर, वयांतो पुन्हां पूर्वरूप आल्यानंतर तो तेलपासून दूर करावा लागतात.

(२) एक्सप्रेसशन.—अथवा पिळून काढणें. तेल असलेले पदार्थ तेलाच्या बियांपासून पिळून काढून, त्यांपासून निघालेल्या रसांतून निरनिराळ्या यंत्रांच्या सहाय्याने तेल निराळें करणें.

(३) एक्सट्रॅक्शन—अथवा खेचून घेणें यांत तेलाच्या पदार्थास अल्कोहोल, ईथर, बेन्झीन, तेल, पाणी इत्यादि द्रव्यात बराच वेळ भिजवून ठेवतात. हे तेलार्क त्या द्रव्यात द्राव्य असल्यामुळे ते मूळ पदार्थापासून खेचले जातात. पुढे ते त्यापासून वेगळे करण्यात येतात.

(४) एन्फ्लुरेज.—अथवा खेचून घेणें—यात वनस्पति तेलें, खनिज तेलें, अथवा अल्कोहोल यांस एका भांड्यात ठेवून त्यावर त्यात मिगेल अशा रीतीने एक फडकें पसरण्यांत येतें व त्या फडक्यावर तेलार्क ज्यातून काढावयाचे असतील त्या पदार्थाचा एक बारीक थर करून तो फिच्येक तास तसाच ठेवण्यात येतो. नंतर दोष पदार्थ काढून टाकून फडक्यामध्ये तेलात मिश्र झालेले अथवा फडक्याच्या खालील तेलात गेलेले तेलार्क निराळे करण्यांत येतात.

(५) मेसरेज.—अथवा चुरडून काढणें. यांत तेलार्क पदार्थास गरम केलेल्या तेलात अथवा पदार्थात खूप चुरडून तेल वाढण्यात येतें. नंतर गाळून त्यांत स्वच्छ निमळ अशा मद्याकच्या (अल्कोहोल) मत्वाबरोबर मिश्र करून त्यांतून तें सत्व वेगळें करण्यात येतें. हे सुवासिक तेलार्क मद्याकच्या बरोबरच बाहेर पडतात व त्यांतून मद्याकचें प्रमाण कमी करून ते उपयोगांत आणतात. या तेलार्काचा मुख्य उपयोग, सुगंधी तेलें, अत्तरे, (सेंद्रस) व अर्क तयार करण्यात, खाद्य वस्तू सुगंधित करण्यांत व औषधोपचाराकडे केला जातो.

प्रा मि ज तेलें—वनस्पतिज तेलप्रमाणेंच या तेलार्ची रचना असून रसायनशास्त्रदृष्ट्या ही दोन्ही प्रकारची तेलें एकाच जातीची आहेत. त्यांच्यांतहि ग्लिसरीन हेंच मुख्य तिहेरी मद्याकें असून त्याला जोडलेल्या इतर अम्लश्रेणी दोहोंना सामान्य अशाच आहेत. यांची भिन्नता अथवा मिश्रणें शोधून काढावयाची असल्यात त्यांत अगदी थोड्या प्रमाणांत असलेली (सॉफटा ०.२ पासून ०.४ पर्यंत-व्हिज २.० पर्यंत) काही ' स्टॅरोल ' नांवाची मद्याकें जातीची द्रव्ये उपयोगी पडतात. त्याखेरीज इतर खात्रालायक असे काही सांपडत नाही.

प्राणिज तेलें हें प्राणिमात्रात व त्याच्या प्रत्येक अवयवांत असतें. त्याचप्रमाणे मृत्तान्याखेरीज करून शरीरातील इतर सर्व प्रवाही द्रव्यांतहि तें थोडेबहुत प्रमाणांत आढळतें. दुधांमध्ये तर तें पुष्कळच असतें. गाईच्या दुधांत

ते शेंकडा १.५, जियांच्या दुधात ३.८; शेळीच्या दुधात ४.८; मेंढीच्या दुधात ६.८; हरणीच्या दुधात १५.०; हसिणीच्या दुधात २०.० व डेलिकन साऱ्याच्या दुधात ४६.० याप्रमाणे सोपवते (लहान मुलास व अल्पकालास जियांचे, गाय अथवा शेळी नव्हे दुध देण्याचे मुख्य कारण, पचनास जड असते ते तेल-आपण ज्यास तूप म्हणू-त्याचे स्वातील कमी प्रमाण हें होय). प्राण्यांच्या शरीराची सूक्ष्म रचना वनस्पतींच्या सूक्ष्मरचनेप्रमाणे असल्यामुळे येथेही तेल त्याच प्रकारच्या पेशीमध्ये असते, व वनस्पतीप्रमाणेच ते शरीरातील निरनिराळ्या भागात निरनिराळ्या प्रमाणात आढळते. शरीरातील सर्वात नयानभाग म्हणजे हाडांच्या मधील पोळवित असलेला, ज्यास मेंदो म्हणतात तो होय त्यात तेलाने प्रमाण शेंकडा ९० पर अवघे. त्यानंतर मूत्राशयपिंड, पोटा, आंतडी, हृदयासमोबनालका माग आणि चामडीच्या आतील तिच्या लगतचा भाग, यात शेंकडा ८० पर यातील शेंकडा २४ असते. हाडे, रक्त, तालुका यात मात्र ते विलकूल नसते. शरीरात तेल हें एकमेकांस जोडलेल्या वंशककृष्णोला (काईलींग टिस्सूज) मध्ये एका सूक्ष्म; पटलाच्या ओत एकुवर एक पराप्रमाणे असते. सर्गीर प्राण्यामध्ये ही तेल वेद्री प्रवाही स्थितीत असतात व शून्यनंतर ही धिन्न जातात. पाण्यात राहणाऱ्या बहुतेक प्राण्यांची तेल बाहेर हवेत पातळ स्थितीत राहतात. त्यास 'ट्रैव ऑईल' म्हणतात. येथेही जनावरे, मासेल्या जनावरांचे विविध भाग व अनेक प्रकारचे दास यांच्यापासून प्राणिमतेल काढतात. देवमासे वर अद्या तेजाची हावर्षा चालती कोठारच होत. प्रत्येक देवमाशातून कितीतरी मग तेल निघते.

ज्यापासून तेल काढण्याचा असेल ते (मूत शरीराचे) निरनिराळे भाग पहिल्या प्रथम पाण्याने धुवून रक्षादि द्रव गाळ्यापासून स्वच्छ करण्यात येतात. यासाठी ते सर्व एका टाकीत देवून तांत एकीकडून स्वच्छ पाणी आढ रोडण्यात येते व दुसरीकडे घाण झालेले पाणी बाहेर काढले जाते. त्यानंतर त्या भागाचे लहान लहान तुकडे करण्यात येतात व मग ते उपयोगात येतात. या कामी मुख्यतः उपयोगात असलेली रीत म्हणजे, तेल सगळेही पातळ करून इतर भागापासून निराळे करणे. त्यात दोन मुख्य प्रकार आहेत व त्या प्रत्येकाचे पुढील कोर बार गौण प्रकार आहेत.

(अ) कोरडी रीत—(१) प्रत्यक्ष विस्तारवर निवळविणे, (२) अग्रयथ काढने विवळविणे, (३) उष्ण पाण्याने विवळविणे व (४) उष्ण हवेने विवळविणे.

(आ) ओली रीत—(५) द्रव पाण्यात विवळविणे, (६) आल्कलिक पाण्यात विवळविणे, (७) आल्कली असलेल्या पाण्यात विवळविणे व (८) शर्करा विवळविणे.

पहिल्या प्रकारात तेल असलेले भाग एका काकबीवर देवून त्यास पहिल्या ४ तप्पेने चणता देण्यात येते. पातळ

आलेले तेल हुळहुळ बाहेर गळून चाळणीच्या खाली असलेल्या ओल्यात घोटते ओल्या प्रकारात, त्याचप्रमाणे पातळ होऊन बाकच्या पाण्याच्या योगाने ते सक्करा खाली येते. सहाव्या प्रकारात शेंकडा ५—८ पर्यंत सल्फ्युरिक अम्लित मालण्यात येते. त्यामुळे तेजासोबती असलेल्या पटलाचा गोड होऊन तेजाचा मार्ग मोडला होतो व तेल वर खाली येते. सातव्या प्रकारात सरसरी शेंकडा १—२ पर्यंत 'सोडियम हायड्रोक्साईड' वापरतात त्याचा मुख्य उद्देश तेलात स्वतंत्र असलेली अम्ले बांधून टाकण्याकरिता असतो. प्राणिम तेले काढण्याचा प्रघात बराच लुप्त झाला. आपल्याकडे जीवभाषाठी किट्टेक लहान मोठ्या जनावरांची व प्राण्यांची तेल काढण्यात येतात, मात्र ती शाळसुद्ध रीतीने न काढता त्यांत काही मिश्रणे असतात. मोठ्या प्रमाणात असलेले तेल काढण्यास स्पिट वॉगन येथे १५९६ साली सुधवात खाली व त्यानंतर त्याचा दुसरीकडे प्रसार झाला असावा.

वनस्पतिज व प्राणिज तेलाचा उपयोग खाली दिल्याप्रमाणे करण्यात येतो—

खाण्याकडे—लोणी, इन्जिम लोणी, मारीरंग व तेल.

गाळण्याकडे—तेल, मेणवती.

शरीरास अथवा केसास लावण्याकडे—केसाचे तेल, अंगात लावण्याचे तेल व सावू.

कपड्यास लावण्याकडे—मेणकापड करण्यात अथवा कपडे धुण्याचे सावू.

लाकडास लावण्याकडे—तेल, रंग, रोगण.

यंत्रसामुग्रीकडे—ओगण (छमीकट) म्हणून तेल अथवा इतर मिश्रण.

यंत्रियेचा काच विकसविण्याची लाणी, लख, पितळीची वगैरे भांडी साफ करण्याची मिश्रणे ह० अनेक लहानसहान ओटांतही तेलाचा उपयोग केला जातो.

त्या तेलाचे मुख्य धर्म म्हणजे पाण्यातून हुलकेपणा, ज्वलताप्रारोपणा, घावार्क, रंग, अँसीटोन, कार्बन ट्रेक्लोराईड, बेन्झीन, कार्बनबाय सल्फईड इत्यादि द्रव्यात घुलण्या (काही काही अपवाद सोडून), एक प्रकारचा चिकटपणा, पृष्ठभाग—आकर्षण-शक्ति, घर्षक घेण्यास लागणारा तेलकटपणा व कापडावर दाग पावण्याचा धर्म हे होत.

[संदर्भग्रंथ—स्युकोविच-केमिकल टेक्नॉलॉजी अँड अने-लिटीव ओफ ओईल, फेट्स अँड वॅक्सीन, पृ. १—२; डेफ्टर—टेक्नॉलॉजी डर वगुले कॅंड फेटे, पृ. १-२; गुबेलोरे अँड गोल्डरिथ हाइड्रुल डर वगुलेजॅड फेटे, पृ. १-२; होल्डे—डॅटर सुधुंग डर बोहलेनबासर स्टफ वगुले कॅंड फेटे, एमलर-स्युकर वड एर वगुल, हारने किजीक, येमी, मेओ-लोणी, टेक्नॉलॉजी ऊड विद्वत्ता फ्लूवेलन, पृ. १-४; फाहरीयोन-येमीयल ड्रोडेन्डेन वगुले, सेलिगमन-हाइड्रुल डर रूक ऊड फिनिशड्डेडी; अँलन-बॅनोसियल ओरगॅनिक अनेलिसेस, पृ. २ भा. १ भा. हायड्रोकार्बन्स, पॅरोलियम, डार

प्रॉक्टरस, फेनोल्स, गिल्डेमाईस्टर अँड ह्योफमॅन-इंसेन्शियल ऑईल्स, पु १ इत्यादि] (ले वामन द्वारकानाथ कोर्डे.)

तेलंग, काशीनाथ त्र्यंबक (१८५०-१८९३)—
एक महाराष्ट्रीय विद्वान् व देशसेवक काशीनाथपंताचा जन्म १८५० सालीं आगस्टच्या ३० व्या तारखेस झाला काशीनाथपंताच्या वडिलांनीं त्यास आपले बंधु त्रिवकराच यास दत्तक दिले होते. काशीनाथपंताची तीव्र बुद्धि त्याच्या अल्प वयातच दिसून आली पाचव्या वर्षी त्यास शाळेत घातले. दहाव्या वर्षी ते इंग्रजीशिक्षण लागले आणि चवदाव्या वर्षी ते मॅट्रिक्युलेशन झाले सन १८६७ सालीं त्याची बी. ए. ची परीक्षा उत्तरली व लगलीच त्यास कोलेजत दक्षिणा-फेलोची जागा मिळाली शाळेत काशीनाथपंताच्या सहाध्या-यांपैकीं के. श्रीपाद बाबाजी ठाकूर हे होते व त्यांनींच प्रथ-मतः संस्कृतची त्यास गोडी लावून दिली अथ म्हणतात. १८६८ सालीं काशीनाथपंतास भगवानदास पुष्पोत्तमदास स्कॉलरशिप मिळाली, व अनुक्रमे १८६९ व ७२ सालीं त्यानीं एल्. एल्. बी. व अँडव्होकेटची परीक्षा दिली. यावेळीं काशीनाथपंताचें वय फक्त व. बी. स वर्षेच होते पण आपल्या बुद्धीच्या जोरावर त्यानीं लवकरच चांगली कर्ति संपादन केली कोणताहि विषय वेतला असता त्याचें मार्मिक रीतीनें विवेचन करण्याची शक्ति, सरळ, शुद्ध आणि गोड इंग्रजी लिहिणे व बोलणे आणि अपूर्व विनयसंपन्नता या गुणानीं लवकरच सर्वांस ते प्रिय झाले मुंबईस त्यावेळीं ज्या मोंठ-मोठया सभा होत त्या सर्वांत काशीनाथपंतानीं भाषणे नेहमीं गोड, मुद्देसूद व चटकदार होत असत, त्यामुळे त्याच्या वक्तृत्वशक्तीची लवकरच निकडे तिकडे त्याति झाली अँडव्होकेट झाल्यावर त्यानीं ह्यायकोर्टमध्यें वकिली करण्यास सुरवात केली तेलंगांच्या वेळीं लॅप्पे, अँडरिन्सनसारखे नामांकित बॅरिस्टर ह्यायकोर्टमध्यें होते अशाच्या योरावर तेलंग कितपत टिकतात हा प्रश्नच होता. पण थोडक्याच दिव-सात त्यानीं आपली छाप ह्यायकोर्टमध्येंहि पाडली त्यांची सूक्ष्म व विवेचक बुद्धि, प्रागणिकपणा व कायद्याचा मार्मिक अभ्यास व वक्तृत्व यामुळे त्यांना पुढें येण्याला कांसे प्रयास पडले नाहींत.

याच वेळीं मुंबईस फेरोजशहा मेघा व वहाहि- तथ्यबजी हेहि उदयास येत चालले होते. त्याचा व काशीनाथपंताचा अपूर्व संयोग होऊन मुंबईस राजकीय चळवळीचें काम त्या वेळीं व्यापक क्षाप्तयान व जोरानें चालले मेघायाच्या अंगात जे काही गुण होते ते काशीनाथपंताच्या अंगीं नव्हते हें खरें पण यूरोपियन व नेटिव्ह या दोघांचें प्रेम संपादन करण्या-सारखे दुसरे किंवा गुण काशीनाथपंताच्या अंगीं स्वभावतः असल्यामुळे त्यांनीं उत्तरोत्तर जास्त जास्त मरभराटच होत गेली १८८२ सालीं सरकारनें जें एज्युकेशन कमिशन नेमिलें होतें त्यांत यास मेबर नेमलें व त्यानीं सदर कमिशन-चें काम करण्याच्या कामीं जी मेहनत घेतली तीबद्दल पुढें

लवकरच त्यास ही आय ई हा किताब मिळाली मुंबई युनिव्हर्सिटीत सिविक या नात्यानें त्याचा यापूर्वीच प्रवेश झाला होता, व अखेरपर्यंत तो काम त्यानीं मोठया आस्थेनें व हौसेनें चालविले होत. १८८३ व १८८४ सालीं मुंबई युनि-सिपारिटीत व कायदेकोमिटीलांत त्याचा प्रवेश झाला, व दोन्ही ठिकाणीं त्यानीं फार चांगली कामगिरी केली. १८८५ सालीं राष्ट्रीयसभा मुंबईस पहिल्यांनिच भरली तेव्हा मि. तेलंग हे तिच्या पुरस्कर्त्यांपैकीं होते व १८८९ सालींहि अशाच रीतीनें त्यांच्याकडे पुरस्कर्तेच येऊं पाहात होते; पण तेव्हा त्यानीं ह्यायकोर्टाच्या जबाबी जागा पतकरल्यामुळे एकंदर सार्वजनिक संध्याचें बरेंच नुकसान झालें १८७२ ते १८८१ सालपर्यंत तेलंगानीं राजकारणांत प्रत्यक्ष असा भाग घेतला व प्रेस अँक्ट, इलवर्टविल, लायसेन्स टॅन्स योंगरे विषयांवरील त्यांची भाषणे प्रसिद्ध आहेत. राजकारणांत ते मेघा, तथ्यबजी दादाभाई नौरोजी प्रभृतींच्या मतांचे होते तेलंग हे समाज-सुधारक होते तथापि आपल्या संस्कृतीचा त्यांना पूर्ण अभि-मान असल्यामुळे इतर किंवा सुधारकाप्रमाण ते कधींच वाढविले नाहीं त्याची धर्मधर्मा सदेव जागृत असे. काशीनाथपंताच्या सांगे इतके ध्यवसाय असूनहि त्याचा विद्याभ्यास नेहमीं चालू असे निरभिराळ्या विषयावर त्यानीं बरेच निबंध लिहिले आहेत रामायण हे होमर व शंभूच्या इलियड यांच्यावरून रचलें असाचें अशी एका जर्मन पंडिताची वक्तृता होती. काशीनाथपंतांनीं तिचें मुद्देसूद खंडन करून रामायणाचें प्राचीनत्व स्थापित केलें भगवद्गीता व शंकराचार्य इत्यादि निविध विषयावर काशीनाथपंताचे अनेक निबंधहि सुप्रसिद्ध आहेत काशीनाथपंत ३० आगस्ट १८९३ रोजी मृत्यु पावले

तेलंग, भा. पा — द्राविडी भाषेच्या आज वर्गात तेलंग भाषा मोठे तेलंग भाषा बोलणारांची एकंदर लो सं. (१९११) २३५४२८९ आहे. ही भाषा बोलणारे लोक हिंदुस्थानात सर्वत्र असून, विशेषत मद्रास इलाखा (१५७३५८३५) आणि निजामाचें राज्य (६०१५१७६-१९०१ सालीं) यात जास्त आहेत. निजामाच्या राज्यात मुख्य ज्या चार भाषा आहेत, त्यात तेलंग ही एक आहे. १८८१ पासून मॉंगलाईतल ही भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या शेंकडा ५० नें वाढली आहे. निजामाच्या राज्यात या लोकांचा एक स्वतंत्र तेलंगण नावाचा प्रांतच आहे मॉंगलाईतल दुसरा भाग जो मराठवाडा त्यांतल करीमनगर, मेदक व नळगोंडा या जिल्ह्यात याची संख्या सौ ९० आहे. तेलंगणात याच्या लोकसंख्येची वाढ गेल्या बीस वर्षांत शेंकडा ५२.३ नें झाली आहे. रायचूर, बेदर, गुलबर्गा इकडेहि तेलंगी भाषा बरीच प्रचारांत आहे. खूद हैद्राबाद शहरात (१९११) १५८८९ इतकी तेलंग भाषा बोलणारांची लोकसंख्या आहे. निजामाच्या राज्यात मराठी भाषा बोलणारांपेक्षा ही भाषा बोलणारांची संख्या दुप्पट आहे याशिवाय अंदमाव,

आसाम, बंगाल, बिहार-ओरिसा, मध्यप्रदेश, गुजरात इत्यादि, मध्यप्रदेश, वडोदा, कृष्ण व मधुसूत संस्थान या देशातहि तेलगू लोकांची वस्ती कमीअस्त प्रमाणात आहे.

तामीळ भाषेपेक्षा तेलगू भाषेचा प्रसार जास्त आहे. साधारणतः हिच्या चतुःसिमा पुढीलप्रमाणे ठरतात:—उत्तरेत मध्यप्रदेशातील चाणपासून ते ओरिसामधील बिकानेरपर्यंत; पश्चिमेत मोंगचाईचा मराठवाडा, दक्षिणेस मद्रासपर्यंत, म्हुणने जेथे तामीळ भाषेस सुरुवात होते तेथपर्यंत, आणि पूर्वेत किनाऱ्यापर्यंत पश्चिम किनाऱ्यावर मान याची तेलगूची मूर्तीच वस्ती नाही.

याच प्रांतास प्राचीन काळां आंध्र देश म्हणत असत. हलांथे तेलिगण हे नाव मुसलमान लोकांनी दिले आहे. त्यावरूनच सांप्रत येथील भाषेत तेलगू किंवा तेलिंग असे म्हणतात. तामीळ भाषेच्या खालोखाल हिच्या शब्द-संप्रदाया भरणा असून हिचे उच्चार मधुर असताना, संस्कृति व सुधारणा या बाबतीत ही तामीळच्याच जवळ जवळ आहे. प्रत्येक शब्दाचा शेवट स्वरान होत असल्यामुळे हिचा पूर्ववर्ती ' ह्वालिपन भाषा' असे म्हणतात. मधुरोच्चारामुळे व सांस्कृतिक परिणामामुळे जेव्हा असेहि दिला काही विद्वानांना नाव दिले होते; हलां मात्र ते नाव फारसे प्रचारात नाही.

लिपि.—तेलगू लिपि स्वतंत्र असून, ती तामीळसारखी मूळ अक्षरांच्या प्राचीन लिपीच्या वंशातील आहे. मात्र सातव्या शतकातील बंगी आणि बालुक्य यांच्या राजवटीच्या परिणाम तिच्यावर होऊन तिचे प्राचीन रूप बरेचसे बदलले आहे. कानडी लिपीबद्दि मूळ याचप्रमाणे असून, तेलगू व कानडी या दोन्ही लिपी १३ व्या शतकापर्यंत एकाच स्वरूपास पहावयास सापडत असत. पुढे मात्र त्यात फरक पडत जाऊन १९ व्या शतकात तर मुद्रणकलेच्या प्रसारामुळे दोहोंचे स्वरूप बरेच भिन्न दिसे लागले सांप्रत या दोन्ही लिपी अगदीच स्वतंत्र भाषा आहेत. ज्याप्रमाणे जुन्या वस्त्रांत मळाक्षरातील वर्णांची संख्या ठराविक नव्हती त्याचप्रमाणे तेलगूची मळाक्षरे ठराविक नाईत. मळाक्षर व वर्णाप्रमाणेच तेलगू वर्णहि पुष्कळ आहेत. तेलगू अक्षरांना जी वाकडी अथवा गोल वर्ण दिलेले आहेत त्यात, त्यांचे कारण पूर्वी ताडपत्रावर लेखनाच्या लेखणीने लिहितांना, लेखणी पानाच्या शिरात घुतून अक्षरे काढून जाऊ नयेत हे होय.

तेलगू भाषेत संस्कृत शब्दांचा भरण पुष्कळ असून लिखाणहि बरेच आहे. तिच्या उपभाषा फार नाहीत. मध्य-प्रांतातील दोमट्टी (लोकसंख्या ३४९०), यानादि व मद्रास-मधील चेट्टु (जेट्ट) असल्या काही ब्रिटीश लोकांना या उपभाषांमध्ये गणल्या जातात. केन्नाडी आणि बडार हे जी भाषा बोलतात तीहि अपभ्रंश तेलगूच होय. द्रविड भाषांमध्ये तेलगूने स्थान बरेच महत्वाचे व स्वतंत्र अस-

ल्यामुळे, प्राचीन संस्कृत लेखकांनी हिचा आग्र असे स्वतंत्र नाव देऊन इतरांचा समावेश श्रुते या सर्वसामान्य नावाखाली केला आहे.

प्राचीन शिलालेखात पाचव्या शतकापासून या लिपीचा उपयोग केलेला आढळतो. तेव्हापासून चौदाव्या शतकापर्यंत हिच्यात हळू हळू रूपांतर होत होत आजची तेलगू लिपि बनली आहे. स्वतः लिहिणे व बर सांगित्याप्रमाणे ते ताडपत्रावर लिहिणे ही कारणे या लिपीच्या सांप्रतच्या वळणास मुख्यत्वेकरून घडली आहेत. याच कारणामुळे कानडी-मध्यहि फरक होऊन या दोहोंची सांप्रत अगदीच फारकत झालेली आढळून येते. पञ्च, कदंब, पश्चिम आणि पूर्व बालुक्य, राष्ट्रकूट, गंग व काकतीय यंगैरे राजवंशाच्या दान-पत्रात व शिलालेखात तेलगू लिपि योग्यरीतीने मेली असून त्या सर्वांत तिचे प्रथमपासून शेवटपर्यंतचे परिवर्तन पहावयास सांपडते.

आप्राचे (तेलगू) राज्य दक्षिणेस स्थापन झाल्याचा काल साधारणपणे ख्रि पू २४० वर्षांचा धरतात त्यांनी नेपाळाने राज्य स्थापल्याचा उल्लेख आढळतो आप्राचा उल्लेख अशोकाच्या शिलालेखात आढळतो तेलगू राजाची सत्ता नाशिकपासून कृष्णेपर्यंत पसरली होती. लिहती शहाच्या पहिल्या सनाच्या शेवटी तेलगू राजांचे माळवा, गुजराथ येथील राजांची आणि काठेवाडातील यवन, शक व पञ्च या बाह्यांशी युद्ध सारले. खानतर तेलंगणावर बालुक्य, राष्ट्रकूट व देवगिरीवर यादव यांचे राज्य होते. सन १२९६ मध्ये महंमद तुघलखाने बरगटच्या फाकिटप या तेलगू राजावर पाहिली मोहीम केली, परंतु ती त्याचा पराभव झाल्यामुळे स १३०९ मध्ये त्याने आपला सेनापति मलिक काफर यास तेलंगणावर पाठविले. या स्वारात फाकिटपाचा पराभव होऊन तो मुसलमानांचा माळिक बनला व आप्राचे स्थान नष्ट झाले. पुढील साली काफरने बल्लाळ राज्यावर स्वारी करून त्याचा पराभव केला, आणि सह्यास हत्ती, ९६ हजार मूष सोने, वीस हजार घोडे व अगणित जड-जवाहीर उठून नेले, अशा रितीने दक्षिणेतील तेलगू लोकांचे राज्य नामशेष झाले.

लो क, वैदावाद संस्थानातील सांप्रतची तेलगू समाजाची परिस्थिति—शेतकरी मजूर वगैरे तेलंगी वर्ग सांप्रत अत्यंत दारिद्र्य व कंगाल आहे. त्यास मानवीपणाचे कर्तव्य आणि हक याची ओळखच नाही. त्यातल्या त्यात मोडे जातीचे तेलगू लोक जे हुल्लूया नोकऱ्या करितात त्यांची स्थिति अतिशय वाईट आहे. शारीरिक व मानसिक दुर्बलतेमुळे सांप्रतचे तेलगू लोक भिने बनले आहेत. दारिद्र्य आणि अज्ञान यांचीहि त्यात भर पडली आहे. त्यांची रहाणे म्हणजे खाव्यास ताडुळाची पेग, नेसावयास लंगोटी व रद्द-वयास एखादा गलिच्छ शॉपडी अशी आहे. तेलगू समाजात

काही जहागीरदार, जमीनदार, देशमुख, सावकार व सुख वस्तु पांढरपेशे आहेत पण त्यांची सध्या फार थोडी असून त्यांचे लक्ष्य या गरीब लोकांकडे असले तसे नाहीत बरेच दिवस दास्यात राहिल्याने कोणत्याच त हेची प्रगति करण्याचे भाडस यांच्यात दिसून येत नाहीत राणकीयप्रमाणे सामाजिक सुधारणेच्या बाबतीतही हा समाज अत्यंत माग-सलेला आहे [तेलुगू समाचार, मे १९२५]

शेत की — या लोकांचा मुख्य भर शेतकीवरच आहे त्यामुळे इतर व्यवसायाकडे हे लोक फारसे लक्ष देत नाहीत. शेतीतही अर्वाचीन साधनांचा उपयोग हे करता नाहीत यंत्र, कृत्रिम खते, निरनिराळी पिंके, फळांची सुधारलेली लागवड इकडे यांची मति चालत नाही त्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थितीही असमाधानकारक आहे ते बरेचसे कर्ज-याचारी आहेत पड जमीनही पुष्कळ पडून राहिली आहे पतपेन्नाच्या साहाय्याने आपली स्थिति सुधारण्याचा प्रयत्न अद्यापि यांनी सुरू केलेला दिसत नाही

व्यापार — व्यापारात यांचे लक्ष फारसे नाही कोमटी खेरीज यांच्यातल इतर लोक व्यापार, क्रिया बाणिज्य यात गौण समजून त्यात लक्ष्य घालीत नाहीत. पैसा, पेन्ना क्रिया बाणिज्यसंग बगेरे सत्या यांच्यात चांगल्यासा नाहीत कोल्हा व शिखरेड येथे कागद, मटेराज व सिद्धापेट येथे धोतर व छगडी, महसुनगर येथे पांगळ्या, गडवाल येथे व नारायणपेट येथे छगडी, पैर्ता येथे ब्यू व इतर पितळी सामान बाँदाडू येथे हस्तिदंती व शिगाच्या जिनसा, देवर-कंडा येथे रमाळ, याप्रमाणे वस्तू तयार होतात या शिवाय लाखेच्या बाहुळण, मातीची चित्रे, मेणे, हत्यारे व लाकडी वस्तुही तयार करतात, परंतु प्राप्ताहून व भरपूर इव्य साहाय्य नसल्याने ही कला छुटत चालली आहे

आप्रा प्रांतात गिरण्या फारच थोड्या आहेत व आहेत त्याही सरकी काढण्याच्या व भात काढण्याच्या आहेत

महाराष्ट्रीयाना परिचित अशा तेलुगू लोकांचा समाज म्हणजे तेलुगी ब्राह्मण होत याचा लौकिक इकडे सर्वांनी ग्राहीत आहे याचा मुख्य भदा म्हणजे वेदपठण करून दक्षणा मिळविण्याचा ह उत्तम पद्धि असून त्याच्यात पुष्कळसे लोक गटापाटी आणि धनपाटी असतात दोनहीन वर्गांनी हे लोक आपला देश सोडून बाहेर दक्षिणा मिळविण्या-साठी प्रवासास निघतात सूपशास्त्रातही ते प्रवीण आहेत, यज्ञयागांमालाहोत, अश्वयुज्ये वगैरे कृत्रिमांश कामें या लोकांकडे असतात ज्ञानवी करणे वगैरे किरकोळ गोष्टीशिवाय हे कोण ताहि भदा करीत नाहीत याच्यात पोटभेद नाहीत आणि रस, भारद्वाज, कौंडिन्य, काश्यप, कौशिकवगैरे गोत्रे याच्यात आहेत चलावाळू, चलवतावाळू, पीदछतावाळू, रताचतावाळू असली यांची आजनाईत असून पुण्याच्या नावाच्या शेंवटी अध्यापिकांच्या नावाच्या शेंवटी अम्माअसे खब्द असतात हे लोक उच, मजबूत, वर्णाने काळे व आळशी आहेत अगाध

खोबरेल तेल नेहमी चोपडण्याची यास आवड आहे. यांच्या सडद्या फार मोठ्या असतात यांनी अर्धवट मराठी भाषा धोलती येत यांचा आहार फार असून सारमात अथवा ताफमात त्यांना फार आवडतो अंगोतुकी लावण्यात तेलगा ब्राह्मण पटाईत आहेत यांचा नेहमीचा पोषाख म्हणजे एक नेसर्त धोतर व अगावर एक उपरणे हा होय स्वभावाने हे फार रागीट असतात हे धार्मिक असून स्मतिपपा, अद्वैतमताचे आहेत यांचे कुलदेव जगद्बा, व्यकोबा (तिकाळीचा) व कटेरी (कांची येथील) देवी हे होत आदू, मप्रतप्र, शकून, मुतेखेत, साप देणे वगैरेवर यांचा फार विश्वास असतो काही तेलगू निरनिराळ्या जातीतून सोपड-तात त्यांनी उदाहरणे पुढे दिली आहेत

(१) बंजीगर — हे ब्राह्मणेत असून मूळचे मद्रासकडील आहेत घारबाळ वगैरे भागात हे पसरले असल्यामुळे तेलगू शिवाय तामिळ आणि कानडी या भाषाहि त्यांनी येतात यांच्यात १८ पोटशाखा आहेत, त्यांचा परस्परारी अन्न व लग्नव्यवहार होत नाही हे काळे, उच व बांधेसूद असतात हे लोक ताटांत कधीहि जेवीत नाहीत केळीच्या पानावर अथवा बडाच्या पत्र्यावळीवर जेवितात हे मचपा व मोता-हारी असून हुशार, टागटिपीचे, इमानी आणि कष्टालू आहेत यांचा मुख्य भदा कापडाचा आणि धान्याचा व्यापार करणे हा होय हल्ली काही लोक सावकारी व नोकरीहि करतात हे आपली सर्व धर्मकृत्ये ब्राह्मणांकडून करवितात यांच्यात अगावर तत्तमुद्रा पेण्याची चाल फार आहे यांचा धार्मिक गुरू तिरमल साताचार्य हा आहे याची यादा कांची येथे असून तो वैष्णवपंथी आहे तोच या लोकांना तत्तमुद्रा देतो विष्णूच्या हातांमाला शाल, चक्र, गदा, आणि पद्म या चार वस्तूंच्या या मुद्रा असतात, त्या तापून माणसाच्या दोन्ही दबावर उडवितात या लोकांचा भुतांखेतांवर भरबस आहे लग्नाच्या दिवशी नव-यामुलाची सुज लावितात लग्नाच्या चौथ्या दिवशी नागावळी नांवाचा कुलाचार हातो मृत्यु-नंतरच्या और्ध्वदृष्टिक क्रिया सत्तानि जातीचा उपाध्याय करितो प्रेताच । हाताला थोडावेळ बायवीं सरचक्रे करून बांधतात, व नंतर सोडून पाच दिवसपर्यंत परांत ठेवितात पाचव्या दिवशी राख भरून ज्यावेळी पाण्यांत विसर्जन करावयाची त्यावेळीच ही शलचक्री विसर्जन करितात याचक्री पुनर्विवाहाचा चाल नाही शिक्षणाचा प्रसार बराच आहे याच्या पंचाशती असून किरकोळ भांडणे पचायती तोडतात व महात्माचे तटे गुरूकडून मिटीवेल जातात

(२) ओशनमार — ही तेलुगी जात वंजीगरसारखी मूळची तेलगणातली असून हल्ली मॉंगलई व कर्नाटक इकडेहि आढळते मंडी, बोशेरी, पचोशेरा, ततनूर वगैरे आजनाई यांच्यात असून, इतुमान, हुलगव, यक्ष्मा (सदेत्तीची) हे कुलदेव आहेत यांच्यात पोटभेद नाहीत, मान अविशु,

कमळ, निळ, पळ व पत्तणी अशीं पांच योग्ये आहेत. याचा बांधा बंभीगारधारवाच अवतरो हे उत्तम स्वर्याची अस्त-
तात बरे (हावळीचे), माडे, बरुळ व सगोती यांच्यावर
यांची विषय भक्ति आहे. हे मघाण करितात. पुरुष कानांत
कुडी घालतात हे फटाळ असून याचा मुख्य धडा कुंकू व
खसूर करण्याचा आहे. धार्मिक कुरवाच हे स्वतःचा उपाध्याय
आणतात यांच्या जातीचा मुळ बंभीगारप्रमाणे कांवाचा ताता-
चायें असतो याचदात मुळावें नाव नवव्या दिवशीं देवितस्त
अंतर्गमनायें प्रेतात्मा विमलस्त बसवून नेतात व पुरतात.
पुनर्विवाह याच्यात रूढ आहे. बंभीगारप्रमाणे याच्यातील
लहान तडे पंचायतीकुडून व मोठे तडे मुळकुडून विचकळे
जातात. गुरुजी आज्ञा मोडल्यास बाईभारतीची शिक्षा मिळते.
यांच्यात शिक्षणाचा प्रचार फार मोठा सत्ता आहे.

(२) तौत्तीमनः—तेलुगू तौत्तीमनाची हा एक जात
आहे. विष्णुनामरचया तमवर्धत या लोकांचे पूर्वज धैर्य
होते असे म्हणतात ताम्रत हे तौती व मसुरी करितात.
यांच्यान अतिबोहिंगांशी आणि सुलतयहिंगांशी लग्नें लावि-
तात. वध्वराचया वपारील अंतराकडे यांचे विलेप लक्षा
नसतें. याच्या छिया प्राणगाच्या हातचे खात नाहींत हे
प्रेतें घुरतात. संपदेचाचें बाप मंत्रानें उतरविण्यांत यांची
प्रसिद्धी आहे.

अण्डा, बलिग, देवाण, वेदुर, होळिय, कुंवार, वेलाळ,
वोरे कछिगेकडील जातींतहि बरेच तेलुगू सोपडतात [सेंसस
रिपोर्ट १९११ व १९२१; सोलापूर व धारवाड हयाते ;
भारताय लिपिमाळा, माहाराकर-दहसन, आयमार-एन्चन्ड
इलिया, तेलुगूमाचारः]

तेलुगू शास्त्रमय—तेलुगू या शास्त्राच्या पुरवृत्तीबंधाचें
हेलंगणात एक आद्ययात्रिका प्रचलित आहे तिचा उल्लेख
पुष्कळ एतद्देशीय ग्रंथकारांनी आपल्या ग्रंथांत केला आहे.
माथीरुं बंधव्या म्हणून मच्छलीपट्टम येथील एका विद्वान
प्रवचकारानें आपल्या तेलुगू भाषेच्या कोशाच्या प्रस्तावनेत
सुंदर आचार्यविरचित उल्लेख केला आहे. शिवाय “ आप
बौधुद ” वगैरे तेलुगू ग्रंथांत ह्याच आख्यायिकेचे विशेष
महत्त्व दिले आहे. तेलुगू भाषेचें मुख्य नांव व ही ज्या देशाची
भाषा आहे त्याचें नांव त्रि-लिगु, अथवा शुद्ध तेलुगू
भाषेंत म्हणवयाचें आख्याय, मोदेगा-लिगु म्हणजे तीन
लिगुच्या मधील प्रदेशाची भाषा असे आहे. तेलुगू हा त्रिलिगु
याचा अपभ्रंश नवून त्रिलिगु याचा अपभ्रंश आहे असे
रा राधाराम रामहण सांगत दे वि. विस्तारात म्हणतात.

तेलुगू हा शब्द “तेलु” ह्या विशेषणवाचून मिळाला असावा
असा हेथील कदाचित् संभव आहे कारण, तेलु म्हणजे
सुंदर, पांढरा असा अर्थ होतो, आणि हे विशेषण
भजुतकडून तेलंगणच्या लोकांची इतर देशाच्या लोकांशी
गुलना करतांना लाविले असल्याचें संभवतें, असे रा राधर
सायना परशा हे म्हणतात.

तेलुगू भाषा हाविकी भाषाक्षेपातील आहे हे आचने भाषा-
शास्त्र सांगतें संपूर्ण गुन्या ग्रंथकारांनी इतर प्राकृत भाषा-
ग्रंथांत तेलुगू ही वैखळ संस्कृतचें अपत्य म्हणून धरली
होवी उदाहरणार्थः—

तली संस्कृतम्—एषा मायलाकून

दायिवलना गौता गाना वडिये ;

गौता दान गलीगे—नेमुनुनेरुमें

तेलुगू भाषनगा विमुक्तिके ॥

अर्थ—संस्कृत ही सर्व भाषांची माता होय प्राकृत
भाषा ही तिजपासून उत्पन्न झाली आहे. काही भाषा प्राकृत
भाषेपासून निघाल्या आणि त्या सर्व एक होऊन एकापासून
तेलुगू भाषा उत्पन्न झाली.

तेलुगू भाषेतील शब्दासंबंधानें व्याकरणदृष्टीने व मुख्य भेद
आहेत ते असेः—तत्सम, तद्भव, देशी व ग्राम्य तत्सम म्हणजे
संस्कृततम. संस्कृत शब्द अशाचा तसः घेतून त्यास तेलुगू प्रत्यय
आणून जो शब्द बोधिल जातो त्यास तत्सम म्हणतात आता
दुसरा प्रकार तद्भव हा होय संस्कृतातून किंवा प्राकृता-
तून अपभ्रंश होऊन तेलुगूत आलेले शब्द तद्भव होत.
तद्भव शब्दांपैकी निम्मे शब्द संस्कृत भाषेतील शब्द
होत व बाकीच्या निम्मा शब्दांतून थोडेच अविकल शब्द महा-
राष्ट्र प्राकृत भाषेतील होत तेलुगू तद्भव शब्द हे केवळ
संस्कृत भाषेतील अथवा ज्या प्राकृत भाषा आहेत त्याच्या
पासून निघालेले असावे असे वाटतें. तेलुगू भाषेतील शुद्ध
शब्द कोणते व तद्भव शब्द कोणते हे ओळखणें कित्येकदा
कठिण पडतें तेलुगूतील शब्दसंप्रदायाची एकचतुर्थीश शब्द
तद्भव आहेत देशी म्हणजे इतर कोणत्याहि देशातले नवून
केवळ तलेगी देशातलेच शब्द. ग्राम्य शब्द म्हणजे प्राकृत
नव आपणाले जे ग्राम्य शब्द वापरतात ते ग्राम्य शब्द
ग्रंथांत अक्षरान्नाकरितांही योग्यत्वाच्या पूर्णपणे निषेध आहे.
ग्राम्य किंवा अव्यवहारक (व्याकरणीयशब्द) शब्दग्रंथेग
भाषेंत होऊ न देण्याविषयी तेलुगू भाषास्वशास्त्रे फार
काळजी नेतात आग्रदीपिका नामक तेलुगू व्याकरणाचा
कर्ता मासोटी व्यंकट्या ह्याने आपल्या व्याकरणात निरनि-
राळे पंचवीस शब्द घेतून त्यांची शुद्ध तेलुगू शब्द कोणते
व अशुद्ध तेलुगू शब्द कोणते हे दाखविले आहे. शुद्ध तेलुगू
शब्दास ‘अथवा तेलुगू’ म्हणतात. व जे अशुद्ध तेलुगू शब्द
भाषेंत मिळवले आहेत त्याच ग्राम्य तेलुगू म्हणतात तेलुगू
भाषेचा प्रसिद्ध वैय्याकरण जययमद होय आणि त्याने
आपल्या व्याकरणग्रंथ संस्कृतमध्ने लिहिला आहे

तेलुगू कवींनी सर्व संस्कृत वृत्ते घेतली आहेत, पण विशेषत
ते संस्कृतवृत्तांपैकी शांडीलविकीरित, पसेगविकीरित, जलमाला
व चंपकमाला ही चार वृत्ते वापरतात संस्कृत वृत्तें जरी घेतली
आहेत तरी त्यात तेलुगू लोकांनी ग्रंथ व कवि असे दोन
आपलेच नियम घालून दिले आहेत तेलुगू कवितेचे अत्य
यमकांची शृंगार्य नाही तेलुगू पद्याच्या चारी चरणांत

प्राप्त पाहिजे, व प्रत्येक चरणास यति पाहिजे म्हणजे श्लोकाच्या चारही चरणाने द्वितीयाक्षर एकच म्हणून पाहिजे. स्वरेभेद असल्यास विंता नाही. या पहिल्या चरणाचे दुसरे अक्षर ज (क) असेल तर याकीच्या चरणाने द्वितीयाक्षर कच्या वाराखडीतलेच पाहिजे, दुसरे चौथेहि द्वितीयाक्षर नर जोडाक्षर असेल तर याकाच्या चरणाची द्वितीयाक्षरे याच जोडाक्षराच्या वाराखडीतल्यापैकी पाहिजेत. यति म्हणजे विधामस्थान-चरण वाचतांना धावण्याची भागा. पण तेलगू यतीचा असा नियम आहे की, याबून पुन्हा ज्या अक्षरापासून वाचावयाला सुरुवात करावयाची ते अक्षर व चरणाने पहिले अक्षर ही समोच्चरणाची (सारख्या उच्चरणाचा) पाहिजेत. पण दोन्ही टिकाची प्राप्ताप्रमाणे एकच अक्षर पाहिजे. असा गडक नियम नाही. विन्यक अक्षराकरिता दुसरी कित्येक अक्षरे यतिस्थानी राहू शकतात व अशा अक्षरात यतिमैत्री आहे असे म्हणतात, उदाहरणार्थ थ, छ, ज, झ, घ, व, य, स या अक्षरांचे यतिमैत्री आहे. प्रत्येक सगोण्या वंद्ययाचा चार अक्षरात परस्पर यतिमैत्री आहे. तसेच इतर तेलगू छद्म शास्त्राविषयी बरेच बारीक नियम आहेत.

तेलगू देशात फार प्राचीन काळापासून काव्ये किंवा इतर मय कोणास तरी अर्पण करण्याचा बाल आहे. ही बाल इतकी प्राचीन व अखंडित चालत आलेली आहे की, कोणासहि अर्पण केलेले नव्हे असे एखादे तरी तेलगू काव्य सापडेल किंवा नाही याची दाका आहे. या अर्पणक्रियेला तेलगी कवि 'अंकित करणे' असे म्हणतात. अंकिताचे दोन प्रकार आहेत—(१) नरांकित व (२) देवांकित. कित्येकांनी आपली काम्ये धनादिकांश लाभाने मनुष्यांस अंकित केली आहेत व कित्येकांस ते न आपडून त्यांनी ती शिव विष्णु इत्यादि देवांस अर्पण केली आहेत.

काव्यास प्रांभ करणाऱ्या सर्व कवींनी तद्वा सारधीन आहे काव्य नरांकित करावयाचे असले तर प्रथम दोन चार श्लोकांत देशाने वर्णन करून, असा असा देव कृतिभर्ता (उपासकृति अंकित केला असेल त्यास कृतिभर्ता म्हणतात) जो अमका अमका त्यास करण्याण देवी, अशी प्रांभना करावयाची. नंतर मी एक काव्य करण्याच्या विचारात असता कृतिभर्त्याने अमुक प्रकारच्या समेत वसून मला बोलावेल व माझी विशिष्ट शब्दांनी स्तुति करून "एक काव्य करून मला अर्पण करा" अशी माझी प्रांभना केला असे सांगायचा. नंतर कृतिभर्त्याच्या वृत्ताचे व वाटल्यास भावल्याहि वशाचे वर्णन करावयाचे. पुढे कृतिभर्त्याची पणपद विशेषण (" भगवतया " असा स्वरूपाची विशेषणे) दोन चार पद्यात आपून त्याच्यापुढे (अमक्या गुणविशिष्टाच्या) अमुकपदपरंपराभिन्नीकृति रचावयाच्या काव्याचा प्रांभ असा-असे म्हणून मूळ कथेश सुरुवात करावयाची. प्रत्येक काव्यात हा सर्व प्रकार असा-वशावर या पद्धतीमुळे कृतिभर्त्याच्या काव्यवरून कवीचा

कालनिर्णय करण्यास तेलगू इतिहासशोधकांस फार सोपे जाते व या पद्धतीचेच हजारो राजांच्या व प्रांशेद पुराणांच्या वशावळी अजरामर झाल्या आहेत.

काव्याच्या प्रारंभी जसा हा सर्व विधि असतो, तसा काव्याच्या प्रत्येक सर्गाच्या शेवटी व आरंभी एक विधि करावयाचा असतो. पण तो फार कठिण नाही तो हा की, सर्गाच्या शेवटी एक दोन श्लोकानी व सर्गाच्या प्रारंभी एका श्लोकाचे कृतिभर्त्यास संबोधावयाचे. या पद्यातल सर्व पदे सर्वोच्चनात असावयाची कृतिभर्त्याने आपणात कृति अर्पण करण्यास कृतिभर्त्याची स्तुति केला असे जरी प्रत्येक काव्यात वर्णिलेले असले तरी प्रत्येक काव्याविषयी कवास विनवणी केली जातेच असे नाही. कवि अर्गादूर मूळ काव्य रचिता नंतर त्या काव्याचे रपाधिकारेण हाड (समेत काव्य याचण्याच्या प्रसंगावर रणपिरोहण म्हणतात) काव्य उजाच्या नावाने अंकित करावयाचे असेल तो मालक मोठी समा भरावतो. नये मोठमोठे कवी व विद्वान येतात, त्या सर्वांच्या पुढे ते काव्य वाचले गेले समेतल प्रत्येकास त्या काव्यावर टाका करण्याचा अधिकार असतो. प्रत्येकाचे कांडलेल्या आक्षेपास उत्तर देण्याचा जबाबदारी कवाकडे असते अशा रीतीन सधोच समाधान होऊन ते काव्य जर निदोपी ठरले तर कृतिभर्ता त स्व। तसेच व कवीची चांगली संभाषना करतो. इतक्या विकट कसोटीतून उतरावे लागत असल्यामुळे काव्यात कोणत्याहि प्रकारचे दाप न राहू देण्याविषयी तेलगू कवीस फार मर्यादे लागत असे. हे खरे आहे, पण आक्षेपक जर साप्रतच्या कित्येक पंडितमन्य मराठी टीकाकाराप्रमाणे परीक्षणीसहिणु असेल, तर उत्तम उत्तम काव्य कारावादि सभत परामच होऊन त्यात आपल्या काव्यासह निमृष्टपणे सर्भतून उद्भूत जावे लागत असे प्रत्येक सध्याने काव्या दरबारी (मग तो लहानशा जमीनद्वार का होईना) एक तेलगू कवि असावयाचाच अशा कवीस त्या कक्षा नाचा आस्थानकडील म्हणतात. सध्या देखील ही चाल विजयानगर, बोयली, गद्दाल (बोंगलोरतील) इत्यादि तेलगू स्थानांत पाळली जाते. या उत्तम पद्धतीमुळे उत्तम काव्ये निर्माण झाली व अजूनही अप्रसिद्ध रहाणाऱ्या राजांची नावेहि अजरामर झाली.

संस्कृतातल चपूकाव्याप्रमाणे, आपलाच गद्यपद्यांनी मुक्त असतात आपला भाषा व तिच्या छंद शास्त्राचे कडक नियम असे आहेत की सर्व गद्य शास्त्राशिवाय पूर्वापर पद्याचा सर्वजण जुळून वर्णोपार्ति होऊन शकत नाही. मया शिवाय एखादे काव्य रचण्यास त्याच्या नावातच ते निर्बचन आहे असे अभिमानाने सांगतात. उदाहरणार्थ तिकन वृत्त निवेचनीतर रामायण आपला श्लोकात शतके रचण्याचा छंद कर लाह या मार्गेत जमीन जमीन पार सहारां दलक असतील ही बहुतेक शतके ईश्वरस्तुतिपर आहेत नाही इतर

विपर्यावरि आहेत. प्रत्येक शतकीत शंभर पद्ये असता-
याची. धुपदाप्रमाणे प्रत्येक पद्याच्या शेवटी तेव ते शब्द
येतात. उदाहरणार्थ— दाशरथीसतकाच्या प्रत्येक पद्याच्या
शेवटी 'दाशरथी करुणापयोनिधि' हे शब्द व वीरभद्र शत-
काच्या प्रत्येक पद्याच्या चतुर्थचरणा 'करुणाकर वीरभद्र
कारुण्यनिधि' असे शब्द येतात. प्रत्येक शतकीत, केळवली-
प्रमाणे, निरनिराळ्या तऱ्हेनी त्या त्या देवाचा घोम केलेला
असतो. कित्येक शतके मच्छिराजने यवयवलेली असतात तर
कितीक इतर विपर्यावरि असतात. उदाहरणार्थ, सुमतिशतक
म्हणून प्रत्येक सुमतीय संदीपिलेले एव शतक आहे. रघोत
प्रत्येक पद्याच्या शेवटी 'होसुमति' असे संयोग न असून, रघोत
लहान मुलास उत्तम बोध आहे. हे शतक लहान मुलासून
पाठ करविले जाते. कुमारीशतक हि 'कार प्रख्यात आहे. रघोत
मुनीस बोध केलेला आहे शतके काव्यात गणली नसल्या-
मुळे ही अंकित करण्याची पद्धत नाही.

शतककार न पदे रचणारे यास सोडून (कारण यास
प्रवेश रचनाभाष्या इत्यादि माना नाही) काव्य-प्रबंध-रच-
णाच्या कवींची सल्याकमीत कामा दोनशे आहे. याशिवाय
कितीक मोठमोठ्या कवींची काव्ये नष्ट झाली आहेत. उदा-
हरणार्थ, भ्रमवि व अमरेश्वर या दोघास त्याच्या अप्र-
णिम कार्याबद्दल पूर्वे कवींनी हसिले आहे. पण यांचे एवहि
काव्य आज उपलब्ध नाही. नष्ट समजली जाणारी कितीक
काव्ये आजकाल शोधकांच्या परिश्रमाने उपलब्ध होत
आहेत. तेलंगणात कोठेहि न सांपडणारी-तस्मात नष्ट सम-
जली जाणारी-तीन चार उत्तम काव्ये काही दिवसांमागे
तंजावरास सांपडली. त्या ताभीळ (शिविड) देशात तेलंगी
काव्ये अनेक्यांचे कारण काय अशी सहज शक्य येईल
कृष्णादेवरायाच्या वेळी सर्व शिविड देश आंग्राना जाविले
होता. तेव्हा तेथे आंग्र सुभेदार ठेवण्यात आले. त्या नाथ-
कींनी केलेला हा प्रथमग्रह होय. त्याप्रमाणे आंग्र सारस्वत
फार अवाढव्य असल्यामुळे येथे सर्व कवीगिपर्या त्राटक
माहिती देणे शक्य नाही व आवरणवदि नाही. म्हणून मुख्य
मुख्य कव्यांचे व त्याच्या काव्यांचे वर्णन येथे दिले आहे.

न य म ड — हा आंग्र भाषेचा आद्यकवि याचा. सि.
श. च्या ११ व्या शतकाच्या प्रारंभी राजनरेंद्राच्या रभेत
फारच गौरव झाला. याने राजनरेंद्राच्या विनंतीवरून तेलंगूत
महाराष्ट्र रचण्यास प्रारंभ केला व अण्णयपर्व अर्धे रचून
तो निवृत्त झाला. महाराष्ट्राचा हा पाहिलो तीन पद्ये त्याने राज-
नरेंद्रासच अर्पण केला. नम्रयमष्टाक्ष सदाचतुशायन अशी पदवी
आहे. याचे कारण असे की ज्याप्रमाणे पाणिनि, पतंजलयादि
सूत्रकारांनी गीर्वाणभाषा सुसंस्कृत व नियमयुक्त करून
संस्कृत बनविली, त्याप्रमाणे नम्रयमष्टाने आंग्रशब्दचिंता-
मणी नामक व्याकरण रचून तेलुगू भाषा नियमयुक्त केली
नम्रयमष्ट अशी आद्यकवि मानला जातो तरी त्याच्यापूर्वी
निदान हजार वर्षांपासून तरी आंग्र वसिष्ठ चालले असणे

असे त्याच्या काव्यावरूनच व्यक्त होत आहे. रयाने काव्य
ग्रीड पृत्तांनी, यमकप्रासादि शब्दालंकारांनी, उत्तम अर्थालं-
कारांनी व आंग्र व्याकरणाच्या कोणत्याहि नियमास बाध न
आणता अप्रिहित पठने वहात जाणाऱ्या शब्दप्रयोगांनी
इतके सुशोभित आहे की, कालिदासाच्या कवि्या भारवीच्या
वेळी संस्कृत भाषा ज्या स्थितीत होती, त्याच स्थितीत नम्र-
याच्या वेळी आंग्र भाषा होती असे कोणत्याहि भाषाशास्त्र-
ज्ञास नवल करावे लागेल.

ति क न धी म या जी — नम्रयमष्टानंतर झालेल्या कवीत
अतिविख्यात, आणि वर्णनशैलीविपर्याय प्रथमाहुल्याविपर्याय
सर्व आंग्र कवीत श्रेष्ठ असा कवि हाच होय. यास 'कवि
मया' असे नांव आहे. हा कवि नेहूरचा राजा जो मनु-
मसिद्धि रथाच्या समेत तेराव्या शतकाच्या मध्यकाळी होता,
आमवर्षीत याची केवळ कवि या नात्यानेच वयासि होती. पण
तास अर्पण केलेल्या व मुकटपाच संज्ञावयास सांपडलेल्या
आंग्र दशकुमारचरित्रावरून हा मनुमसिद्धीचा प्रधानहि
होता व फार राजकार्यकुशल होता असे सिद्ध झाले आहे.
याने यज्ञ वेत्त्यामुळे यास सोमयाजी म्हणत असत. याची
उपलब्ध असलेली काव्ये दोन : एक निर्वचनोत्तर रामायण
व दुसरे विराटपर्वोपासून स्वर्गरोहणापर्यंत भारताची पंधरा
पर्वे. पहिले काव्य याने मनुमसिद्धीस अर्पण केले व दुसरे
नेहूर येथील हरिहरनाथ नावक देवास अर्पिले.

सोमयाजीची कवणशैली फारच सुरेस आहे. संस्कृत
भारतापेक्षा तेलुगू मारत प्रत्येक बाबतीत श्रेष्ठ झाले आहे,
असे के. रव्ही. लक्ष्मणराव म्हणतात. युद्धवर्णनात सोमयाजीची
बरोबरी करणारा कवि दुसऱ्या कोणत्याहि भाषेत झाला नसेल.
सोमयाजी उभयभाषात (संस्कृत व आंग्र) प्रवीण होता
म्हणून तो नेहमी आपणास उभयकविमित्र म्हणवून घेत
असे. त्याचे एखादे पद्य पाहिल्यास ते संस्कृत पदांनी भरलेले
दिसावयाचे; दुसरे एखादे पद्य पाहिल्यास त्यांत देव्य शब्दच
दिसावयाचे. सोमयाजीकृत भारत वाचताना नेहमी मोरो-
पंताच्या भारताची अठवण होते.

ए रं प्रग ड. — हा तिसरा आंग्र कवि, कोंडविड राज्याचा
अभिषिक्त जो अनेकमोरोडि त्याचा अधिपति होता. हरिवंश
नावाचे उत्तम काव्य करून एरं प्रगड कवीने या राजास
अर्पण केले, पण हा कवि या हरिवंशकविता विशेष श्रद्धात
नाही. तर याने भारत रचण्याचा राहिलेला जो भाग तो
रचिला म्हणून याची फार ख्याती आहे. यास 'प्रबंध
परमेश्वर' अशी पदवी आहे. याला आंग्र वादम्यांत फार
मान आहे. भागीरथ दोन वर्षे प्रमाणे हाहि आंग्र भाषेस
सर्वश्री आचारमूर्त आहे.

ना च न धी म. — हा 'उत्तरहरिवंश' काव्याचा कवी.
यास 'सर्वज्ञ' म्हणतात. याची कविता इतकी ग्रीड आहे की,
कोणी कोणी यास बरील कविज्ञापेक्षाहि अधिक मानतात.
हरिवंशाच्या विशेषतः श्यांतील उपाकन्याप्रकरण इतके सुरेख

पडलें आहे कीं तें एकदां हातीं घेतल्यास खाली ठेवतच नाही. प्रौढता, अर्थगौरव, पदलालित्य इत्यादि सर्व गुण याच्या काव्यात पदोपपदी दृष्टीस पडतात. कालिदासाची प्रनप्रता, भारतीचा भारदस्तपणा, दंडार्चि पदलालित्य व अग्रप्रादुर्भावाचा प्रसाद इतके सर्व उत्तमोत्तम गुण नाचन-सोमाच्या काव्यात एकत्र झाले आहेत नाचनसोम हा चवदाव्या शतकाच्या शेवटी होऊन गेला.

श्री ना य — ह्याला आग्र भाषेत फार मान आहे हा पंथराव्या शतकाच्या राजाभैरव देवी राजाच्या आग्र-यास होता. याने आपली सर्व काव्ये राजाभैरव देवी राजास व त्याच्या मंत्रांस अर्पण केली आहेत याच्या सर्व काव्यात 'आग्रनीपथ' हे फार प्रचारात आहे. याचे दुसरे दिव्यात काव्य काशीखंड वीरभद्र देवी या राजास याने अर्पण केले आहे. या कवीचे 'शोधिताटक' (राजकेवराचे नाटक) या नावाचे एक लहानसे पण चमत्कारिक काव्य आहे यात कवि रसयावर उभा राहून तेथून येणाऱ्या मागाच्या वाय-काचे वर्णन करतो. याला राजाचा व त्याच्या प्रधानाचा पूर्ण आग्रय असल्यामुळे हा फार सधन होता.

य इम न पां त रा ज — हा श्रील कवीचा मेहुणा साधु त्रकारामाप्रमाणे हा मोठा निरिच्छ भगवद्भक्त होता. याचे प्रसिद्ध काव्य धीमद्वीगवत होय. के व्ही लक्ष्मणराव याच्या मते या काव्यातील प्रस्तावचरित्र गजेंद्रमोक्ष, कर्ममणीकल्याण इत्यादि अकरावे केवळ आधुनिक आहेत संस्कृत भागवता-पेक्षा आग्र भागवत फारच रम्य झाले आहे संस्कृत भाग-वत पुराणशैलीत आहे व आग्र भागवत प्रबंधशैलीत आहे. हा ग्रंथ सर्व भक्तजनांस व रसिकांस अत्यंत पूज्य आहे, तशी वैश्याकरणाची व साहित्यशास्त्रज्ञांची यास बहिष्कार घातला.

नत्तयमड, तिळनसोमयाजी, एरांगमड, नाचनसोम, धीनाप, वम्मन पोतराग, इत्यादि कवीस पूर्वकालीन कवी म्हणतात. या वेळेपर्यंत म्हणजे पंथराव्या शतकापर्यंत जे आग्र कवी होऊन गेले त्या सर्वांनी संस्कृत ग्रंथांस अनुसरूनच भाषांतररुपांनी काव्ये रचिली; स्वतंत्र काव्ये रचिली नाहीत. ही भाषांतर शब्दशः नाहीत. ज्या दृष्टीने भोरोपंतकृत महाभारतास संस्कृत भारताचे भाषांतर म्हणतात तेईस त्याच दृष्टीने ही आग्र काव्ये संस्कृत ग्रंथांचा भाषांतर होत. कालि-दासकृत कुमारसंभव व ज्या पुराणाच्या विस्तृत कथानकास अनुसरून ते रचले आहे त्यात जो फरक दिसतो, तोच आग्रभाषांतरात व मूळ संस्कृत काव्यात आहे असे म्हणता येईल. आग्र काव्ये कथानकापरंपरेसंबंधानेच भाषांतर होत असे म्हणता येईल याची ती स्वतंत्र काव्येच म्हणण्याला हरकत नाही.

कु ण दे व रा य — हा विजयनगरचा महाराजराजा राजा इतिहासात फार प्रसिद्ध आहे. याने इ. स. १५०९ पासून १५३० पर्यंत राज्य केले. हा राजा आग्र व संस्कृतीत फार प्रवीण होता. याने तेलंगूत 'आमुच्छ्रमात्यादि' विंश

'विष्णुतिलोय' या नावाचे महाकाव्य रचिले. इ. स. १५१५ मध्ये कृष्णराय कालिंदेस शिकण्याकरिता निघाल. रस्त्यात आग्रमधुमयन (विष्णु) क्षेत्र नावाचा एक पर्वत आहे. त्या पर्वतावर विष्णुदर्शनास राजा गेला व त्या रात्री तेथेच राहिला रात्री विष्णुने स्वप्नात येऊन तेलंगूत एक काव्य कर व मला अर्पण कर अशी आज्ञा केली व नंतर राजाने हे काव्य रचिले असे या काव्यातच सांगितले आहे या काव्यात कवीचे उभयभाषाप्रावीण्य उत्तम शीतीने व्यक्त होते आहे हे खरे. पण यामुळे काव्य येथून तेथून नरि-केलपाकृत उतरले आहे. फार महत्तम येऊन वाचकांच्यास हे काव्य फार आनंददायक आहे यात संक्षेप नाही कृष्णदेव राजास आग्र भाषेविषयी फार अभिमान असे. याने आपल्या महाकाव्यांत स्वप्नातल्या देवाकडून 'देशभाषातेतु तैलुगु लेखा' म्हणजे 'सर्व देशी भाषात तेलंगू श्रेष्ठ होय' असे पदाविले आहे.

अल्ल ता मि रे इम्रा. — कृष्णरायाच्या समेतीत सर्व कवीत हा अग्रगण्य होय 'मनुचरित्र' नामक प्रख्यात प्रबंध रचून याने राजास कविला व त्याच्यापासून 'आग्रभाषा-रितामह' अशी पदवी मिळविली. राजास वाच्यविषयी फार पूज्यमुद्रित होती. एकदा समेत याने राजाच्या सावण्यावरून बसले अरणांची कविता कवी असावी या विदयावर एक उपलभासिका एकदम रचिली.

मनुचरित्रात स्वोरोपि मनुच्या उपेक्षीची कथा आहे. ही लहानशी कथा मार्कंडेयपुराणातून येऊन त्यावर हे महाकाव्य रचलेले आहे. आग्र विद्याभ्यास शिकाव्या सांगणाऱ्या पंचकाव्यात हे पहिले काव्य आहे रघुवंश किंवा कुमारसंभव याच्या बरोबरीची याची येतयता आहे.

ने दि ति म्म ना. — हा परिजातापरहण नामक मधुर काव्याचा कर्ता. हे काव्य याने कृष्णरायास अर्पण केले आहे. हा कवि सुंदर कविताविषयी फार प्रख्यात आहे. कृष्णरायाकालीन सर्व कवीत 'मुहुमुहुड' म्हणजे 'गोड बोलणारा' म्हणून याचा फार ख्याति होती.

परिजातापरहण काव्यात असा कथभाग आहे की, एकदा कृष्ण कर्मिणीच्या सहालात तिच्याबरोबर घूत रोळत बसला होता इतक्यात कलहभोजन मुनि-नारद यांची स्वाधी तेथे आस झाली त्याने रंजनवनातून आण-लेले एक पारिजाताने पुष्प कृष्णास दिले ते कृष्णाने कर्मि-णीस दिले त्यावर मुनि कर्मिणास म्हणाले 'तुझ्या सर्व शपथपेक्षा कृष्णास तुंच अधिक प्रिय आहेत हे आता या-वरून स्पष्ट होत आहे. सत्यभामेस मी मन्व-वाची आ-कृती असो जो सर्व होता तो आता पार नाहीला होईल' असे बोलून नारद चालले गेले. हा सर्व प्रकरण तेथे अस लेखा एका दासिने सत्यभामेस कळविला. तेव्हा ही राग-वून मलिनवस्त्र परिधान करून कोपगृहात जाऊन निरली

या काव्यांत हरिश्चंद्राची व नलाची अशा दोन कथा आहेत. असली काव्ये झिष्ट असतात व विशेष रम्य नसतात हे खरे. पण शब्दाभेदानिगास्तु विद्याभ्यांच्या सोईकरिता शीट वाङ्मयांत असली एक दोन तरी काव्ये असली पाहिजेत. या कवीचा पिसरा ग्रंथ नरसंभुवासीय होय हा साहित्यशास्त्राविषयीचा ग्रंथ आहे. नरसंभुवाच्या संस्थापिकास अर्पण केल्यामुळे या ग्रंथास हे नाव पडले आहे. हा ग्रंथ मुख्यतः ओरंगल येथील विद्याधर कवीने केलेल्या प्रतापरादीय नामक साहित्यग्रंथाच्या आधारे रचिला आहे.

पिं गली सुर प्रा.—हा कवि मुख्यतः राघवपांडवीय नामक संपूर्ण द्वयर्था काव्यापद्धत प्रयात आहे या राघवपांडवीय काव्यांत रामाची व पांडवाची अशा दोन कथा वर्णिल्या आहेत. या काव्याशिवाय या कवीची कलापूर्वोदय व प्रभा-वतीप्रभुमन अशी दोन काव्ये आहेत. या काव्यांची रचना पारिजातापहरण व राजशेखरचरित्र या काव्यांच्या घोरणा-वरच आहे. म्हणूनच ही काव्ये देखील रसिकप्रिय झाली आहेत. रायानंतर हा साठ सत्तर वर्षांनी उदयास आला राघवपांडवीय या काव्याचा असा चमत्कार आहे की, हे द्वयर्था असूनहि झिष्ट नाही. भोरोपंत समजण्यास मराठीचे जितकें ज्ञान पाहिजे तितकें तेलंगाचे असले म्हणजे या काव्याचे दोनहि अर्थ समजतात हे काव्य अझिष्ट असल्या-मुळेच या काव्याची व या कवीची आप्रदेशांत फारच ग्याति आहे.

ते प्रा लि रा म क ण.—या कवीस रामलिंग असेहि नांव आहे. हा पांडुरंगविजय नामक काव्याचा कर्ता. पदगुंफना-विषयी याची विशेष द्याति आहे कविजनीत हा कवि जरी पांडुरंगमाहात्म्याविषयी प्रख्यात आहे तरी सामान्य-जनांत नवस्या र घडेखोर म्हणून याची द्याति आहे राज कोणाची तरी भटा फजिती केल्याशिवाय यास येनच पडत नसे कित्येक प्रसंगी राजपुत्र व राजकन्या यांचीहि यथा करण्यास यांनी मागेपुढे केले नाही. राजाच्या दरबारी अण्णया-दाक्षित व ताताचार्य असे दोघे विद्वान होते रामकृष्ण हा अण्णयादाक्षिताचा शिष्य होता ताताचार्याच्या शिष्यांनी आपले गुरु दाक्षिणपेशा अधिक पूज्य असे म्हटले म्हणून रामकृष्णांनी त्यांची फजिती केली. याच्या काव्यांत अर्ध-काठिण्य फार आहे अर्धा सामान्य जनांची समजूत आहे, पण ती खरी नव्हे. त्या काळच्या कविताप्रमाणेच याचेहि कवित्व फार हृदयरंजक आहे.

नुसि ह क पि —हा कवि कर्णरसायन नामक भांगरातुचि-त्राचा कर्ता. हा कृष्णरायाचा एकमात्रो होता. हा आपले सुंदर काव्य घेऊन रायास अर्पण करण्याच्या उद्देशाने विजयनगरास गेला व राजाची भेट करविण्याविषयी मनु-चरित्राचा कर्ता जो अलताप्ति पेंदरा त्याची प्रार्थना करू लागला. पण याच्या सुंदर काव्यापुढे आपले काव्य धिके पडले अशी यास मीति पडल्यामुळे त्याने रायाची व नुसि-

कवीची भेट करून दिली नाही. अशा रीतीने उद्भिप्त झाले-ल्या त्या कवीने खाण्यास काही नसल्यामुळे जाता जाता त्या काव्यांतली एक कविता विकली. हे काव्य इतकें सुंदर होतें की ह्या कवीच्या मरणानंतर काही वर्षांनंतर रायात ती कविता समजली तेव्हा असले उत्तम काव्य आपल्या हातून गमाविले म्हणून रायास बाईट वाटले. या कवीची काव्या-च्या प्रारंभी अशी प्रीती आहे की ' माझ्या काव्यातील पांडुरंगवर्णन ऐकून यति विट झाल्याशिवाय राहणार नाही; व वैराग्यवर्णन ऐकून विट यति झाल्याशिवाय राहणार नाही.'

कु मार व घू जे टि.—हा मोठ्या घूर्जेटीचा नातू. याने कृष्ण-देवरायविजय नामक ऐतिहासिक काव्य रचले आहे. या काव्याची संपूर्ण शुद्ध प्रत कोणामहि मिळाली नाही. हे काव्य या दृष्टीने उत्तमच आहे. पण इतिहासकारांसहि याचा उपयोग होण्याचा संभव आहे. यात कित्येक अतिशयोक्तीचे भाग आहेत हे खरे पण केरिस्तादिक इतिहासकारांनी लप-विलेला इतिहासाचा काही भाग यांत आहे असे म्हणण्यास काही हरकत नाही.

वै क म्या.—याने रामराजीय उर्फ नरपतिविजय नामक काव्य रचिले हे काव्य इतिहासकारास उपयोगाचे आहे. यात कृष्णरायाचा कावई रामराजा—जो तालीकोटच्या लढाईत पडला—त्याचे व त्याच्या पूर्वजांचे चरित्र वर्णिलेले आहे.

अ हं कि मं ग ष र —हा तपतीसंहारणोपाख्यानाचा कर्ता-याने आपले काव्य गोलकोंडा—ज्यास महाराष्ट्र कोष गोव-ळकोंडे म्हणतात—तेथील नवाब जो इम्राह्म मुल्क त्यास अर्पण केले आहे याचा बडोल भाऊ गादीवर असता त्याच्या भीतीने हा रामराजाच्या आश्रयास विजयनगरास जाऊन राहिला. तेथे रामराजमूजप इत्यादि आठ कवींची व याची मैत्री जमून याने आप्रभाषेचा अभ्यास केला. तेव्हा-पासून हा आभ्र भाषेचा व आभ्र कवीचा मोठा आश्रयदाता बनला.

मो झा.—ही आभ्र भाषेतील एक कवयित्री आहे. ही जातीची कुमारी. पण हिची कविता मात्र ब्राम्ह-णांसहि लागविण्यासारखी आहे. शुद्ध भाषा लिहि-ण्यांत ही पंतास हार आणारी नव्हे. शुद्ध भाषा व स्पष्ट विचार हे हिचे विशिष्ट गुण आहेत. शाईलादि सर्व प्राठ वृत्तांचा निने उपयोग केलेला आहे. हिचे रामायण ' मोहरामायण ' या नांवाने प्रसिद्ध आहे.

बा ल छ र स्व टी.—हा एक मोठा वैज्याकरण व कवि होता. याचे विशेष प्रख्यात असे काव्य म्हटले म्हणजे 'राघव-यादवपांडवीय ' हे होय. हे संपूर्ण त्रयर्था काव्य आहे. यांत रामायणाची, महाभारताची व आगवताची अशा तीन कथा आणिल्या आहेत. या कवीचे चंद्रिकापरिणय नांवाने एक काव्य आहे. ते विजयनगरातील परित्याल येथील बंक्र-टाई रायास अर्पण केले आहे.

‘राज्यवादवर्णनीय’ हे काव्य दोन अर्थ करणांत विशेष छिष्ट नसून तिसरा अर्थ करणांत घरेच छिष्ट अर्थ आहे. असले काव्य रचणे फार थमसेच व विद्वत्तेचे काम आहे यांत संशय नाही.

कुचिमेंचि तिम्रकवि.—अठराव्या शतकाच्या शरंभी माळेवा हा एक मोठा कवि होय. हार कवीपक्षा याची प्रथ-संख्या फार आहे. आजपर्यंत याचे प्रथ गिळखे आहेत ते:—रुक्मिणीपरिणय, राजशेखरविलास, सिंहशेखरमाहात्म्य, नीलधुंदरीपरिणय, रक्षिकजनमनीभिराम, लघुपुराणाद्यमय, शिवलीलाविलास, शुद्धाभिरामायण व लक्षणसारसंग्रह.

बरील प्रभापैकी शेवटचा प्रथ म्याकरणछंदोविषयावरचा ग्रंथ आहे. शुद्धाभिरामायणांत पहिल्यापासून शेवटपर्यंत एक संस्कृत (तरसम) शब्द सांपडावयाचा नाही. ग्रंथांत पात्र व देश शब्दच असावयाचे. शुद्धाभ्र काव्यात आंध्र-भायले पहिल्यापासूनच फार भरच आहे. असले काव्य रचणे फार विद्वत्तेचे काम आहे. असल्या कवींच शुद्धाभ्रकोश व तद्रूपचे नियम इत्यादीं यांची वांगडी माहिती पाहजे. भाषावैय्यास याचा विशेष अभ्यास करावा लागतो.

कुचिमेंचि ज राग कवि.—हा कुचिमेंचि तिम्र कवीचा धाकटा भाऊ. हा उत्तम प्रकारचा कवि म्हणून प्रख्यात आहे असे नाही. परंतु हा शापकनित्याविषयी प्रख्यात आहे. या कवीचे शापकनित्याविषयी एक काव्यच आहे. या काव्याचे नांव बंदरेखाविलास. या काव्याच्या उमरावीची कथा काहीही चमत्कारिक आहे. विनयनामरच्या राजाचा मेहुणा जो नीलादिरागात्याने या कवीस बोलवून आपला बंदरेखा बंदरेखा तिला नायिका करून आल्यावर एक काव्य रचण्यास त्यास सांगितले त्यावर कवीने बंदरेखाविलास नामक हंगारपरकाव्य रचून भागले. पण राजाने त्याची योग्य संभावना केली नाही. त्यामुळे कवीस फार राग येऊन त्याने ते काव्य फाडून सोकले व बंदरेखराविलास नामक दुसरे एक काव्य रचिले. ह्या काव्यांत त्या राजाची लुप निंदा केली आहे. याशिवाय या कवीची सुमनापरिणय व सोनदेवराजीय अशी दोन काव्ये आहेत बंदरेखराविलास नामक काव्य एकंदरीत म्याकझाकने व ‘दन्तिअड’ इत्यादी काव्यप्रमाणे एक घटने काव्य आहे.

मुद्रुप कवि.—ही कविश्री राधिकासावन नांवाच्या काव्याची कवी. ही मातीची बेंदा. ही तंभावर येथील प्रतापसिंहमहाराजाच्या पदरवी बेंदा होती असे समजते. तंभावरचा प्रतापसिंह इ. स. १५१५ च्या सुमारास मरण पावला. म्हणून ही इ. स. १५६० च्या सुमारास संजयरास होती असे वाटते. ही संगीत, साहित्य व मरतसाक्षात फार प्रवीण होती. हिचे राधिकासावन काव्य फार यश आहे. पण मातीची बेंदा अन्वयामुळे सभ्य शहरांत व कुळीन क्रियास वाचण्यास अयोग्य अशी वर्णनेहि हिने आपल्या काव्यांत केली आहेत. एकंदर हिचे कविपण फार प्रशंसनीय आहे. संस्कृत व आंध्र शब्द जणू काय हिच्या तावटांत आहेत.

हिच्या काव्यांतून उदाहरणादाखल संशोधनप्रचुर व संस्कृतशब्दसमृद्ध एक अर्थ पद्य मसभविनीतित वृत्तातील उतरून घेतो:—

यमुनातीरविहार । हारसहस्रोद्यत्कीर्तिसंगार । सा—

रमणीयाकृतिभार । मासिकताप्रावीण्यसंगार । सा—

रमरंदोक्तिविहार । चारणमदप्रलयातविस्तार । ता—

रमधोयुगमपीर । धीमुनिवाराधार । साधारता ।

ती र गों ड बें क म्मा.—ही एक महाणी कविपत्नी. ही

लहानपणीच विधवा झाली. तेव्हापासून ही ईश्वरभजनांत

वेळ घालवीन अचे. हिचे सांप्रत दोनच ग्रंथ उपलब्ध आहेत.

(१) वेंकटाचलमहात्म्य व (२) राजयोगसार. वेंकटाचल-महात्म्यांत गिरीच्या बालाजीची कथा मोठ्या सुंदररीतीने वर्णिलेली आहे राजयोगसारांत सागवतपुराणांतर्गत कथिल-देवज्ञातसंवाद वर्णिलेला आहे. हिच्या कवितेचा उदरलमाला-वृत्तांतील पोसाडा मासला येथे देतो.

रामतुलसा । घोरतररावणशीर्षविकाल । मय्यसुधाम-
सुरार्थयोनिजनतापघनाल । कृपातपाल । श्रीभूमिबुधासलोल ।
परिपूर्णसूक्ति विंशाल । इत्यादि इत्यादि.

सु म द म्मा—हिने कवी कोणतेहि काव्य रचिले नाही तरी हिची वरीच वास्तव प्रसिद्ध आहेत. रघुनाथकाव्यतक, केशवकाव्य, कृष्णकाव्य व रायचरामकाव्य ही हिची शतके होत. हिचा जन्म इ. स. १८८१ त झाला. ही राजा गोडे नारायण वज्रवती यांची आत होय हिची उत्पलमाला-वृत्तांतील एक कविता देतो.

धीरमणीकळत्र । सतसिद्धनेत्र । जगत्पवित्र । सत्सारस-
बुद्धमित्र सुरसुतिपात्र । नरदुष्ट । शुभासमगमत्र । जन-
कर्मविनाश कृच्छरित्र । धीनारदोनीनिगीतचरण । रघुनायक ।
दीनपोषक । [के व्ही. लक्ष्मणराव, वि. हा. पु. १९]

ते ल गु वा क्या वा न गु ता.—तेलंग पदे ऐकण्याला फार शोध असतात. पण त्यांचा अर्थही माया न कळणाराना सम-गारा नल्ल्याने अर्थातहित कोही पथे दिली आहेत.धीर-नेत्रपि नगरीत ब्रह्मानान्नाचा पुढ बालवेद हा बापाल मंदत करणारा लडाहिर बाणयाची परवानगी असावी म्हणून अथितभ्यास नाते आपल्या आईची विनवणी करू लागला. परंतु तत्पक्षीन पुत्रविशोगाचे चित्र झोक्यासमोर उभे राहिले त्याने त्या माउलेच्या हृदयांत काळराकाळच मुरू होऊन व तज्जन्म दुःख तिळा सहन न होऊन तिने रडून रडून आकांत केला तेव्हा काळनेशने आपल्या पुत्र्य मातेने झालेल सादराने सातवच केले:—

“ निवेक्षणाने धर्ममेवंपुत्रुने । प्राकृतमामन पगिदि-
वक्रेन्दु । बेरितनेबेल वीरनिपांशिक । वायमगिर्यंतु
कस्मिन्नल्लिक । मलसुद बुदविषेय क्षणमनुसुत । पद-
नक्रमनुसु कळ भूषतुल । चोरीप्रकोन्नादे तर देतल ।
मृतपुत्रुतुल शोडिपुत्रुतुल । चौथेसकौतुल समसरेमडिक ।
वळवुत्रुनपुल सधमकयल । नीतिचायंतुल निवेष्टपुत्रु ।

पीठपाधिवतच प्रतुकुदसेत्स । जननमरणमुत्तु जनुलकुनिक्क ।
मालयधुनसुप्र नडविलोमुध । दप्पक ताकोत्तु तथ्युगुगु
(दप्पुगुगु) पुण्यलाकधुनु पोन्नु मागमुल । विनिपितुने
तलि विशदधुगुगु । सज्जनसगति सत्तार मेडल । गुधु
बोधिविन गुरिनीदमनसु । निलिपिनरणमोदु निधयुडोकडु ।
प्राज्य साम्राज्य सरक्षण मडु । घनरण्म्युन रोम्मुगुगुगोदु ।
मनमुचलिक्क मरणयुगान्दु । शौर्यराक्रमसपन्नकोडु ।
वीरलिहृद सेत्स विनुवाधिकेवि । यादिरु मडल वरुदार-
जिधि । पोयि पुण्यमुल भूमिजेंदुदुध । मोदति कार्यमु वून्
मुक्यतलेदु । शौर्ययुधे माकु सपाध यगुनु

अर्थ—तुला कळत नाही तो धर्मेच यला कळतो ग
आहे । अशाणी धायोसारख उणीच काय बोलतेच वारपतीला
वेड कोठलें ? काया अनित्य आहे जीवित, श्रीमती ऐसा
अडका हा सर्व मिथ्याभास आहे, हे सर्व पाण्याच्या पुड
मुड्याप्रमाणे क्षणभंगुर आहेत सारे पदचकवतीं राजे गेले,
अन्ना, दूध आदिक्कून सकल देवता, तशीच ह्यो पंचमहाभूत
ल्याला जाणारी आहेत शौर्य गाजवून सत्कर्ति मिळवून मरण
आलें तर त्याला शाश्वति आहे सर्व पुराणें, सधर्मकथा,
नातिसाखें तू जाणतेस पीठपाधिवयाने जतने वरें मनुष्याला
न ममरण ह्यो चुकावयाची नाहीत मग ती एखाद्या राना
वनात असो, का एखाद्या लहानशा सादीकोप यांत असो
छातलें सार तू जाण म्हणून झालें आहे मला तू पुण्यलोक-
प्राप्तीचे मार्ग विशद करून सांग या सत्सारात सज्जनसगति
लागून गुह्यदेशप्रमाणें गुह्या मन अर्पण करून
मरण प्राप्त करून घेणारा खार्जूनने एखादाच सपडतो
असा प्रणी फार विरळ तसेच अनेक साम्राज्याच्या संर-
क्षणाच्या कार्या मोठमोठ्या रणसभामात घनाची चल
बिचल न होऊ देता छातीदोकपणें शत्रूला तोंड देऊन शौर्य
पराक्रम गाजवून मरण संपादन करणारा पुरुषादि एखादा
दुसराच हे दोही प्रकारचे लोक गगनमानें आक्रमून
आदिश्रममंडळ बरोबर तिकून पुण्यभूमीवर वस्ती करतात.
तुलें आपल्या रथानें पाहिलें असता पहिल्या प्रकाराला
प्राधान्य देता येत नाही आपल्याला शौर्यसंपादनाकडच
पाहिलें पाहिजे अशा प्रकारें शातवन केलें

एक वीरपत्नी आपल्या पंगाला रणागणावर जाण्यास
निरोप देत आहे —

‘रतिराज सौन्दर्य रणरमर्षी । कमलबाधवतेज करुणा
ल-नाल । विनतामनुजिलिधु वेदनीकु गल्लु । साधीरि
धामेन पाहटवच्चु । शुष्णि केतयैन कीर्ति घटिल्लु ।
रविकातिपुतुव रंजिल्लुचु । यलरानु पगदीनु मनुजुल
ताड । पटुतर विक्रम प्रीठिम मेरय । धीगिरिलिगुधु जेज
केशयुडु । वरमुलोसगग वरिधु गल्लु । शास्त्र विजययु
समकृष्ट मीड । नीयायुपमु वदि निच्चुसुगयमु । कश्चि-
पुण्युन मीकु पनपूजउ मर । ”

अर्थ—“ हे रतिराजसुन्दरा, रणरमर्षीरा, कमलबाधव
तेशा, करुणालया, गहवाचें अतिचापत्य तुला लाभो, हनु
मन्तासारखे अचाट पराक्रम तुजकडून घडोत, कृष्णाप्रमाणें
तुझी कीर्ति होवो रविकातिपुत होऊन सर्वांनीं आनंद देऊन
अलराजाच्या कलहाचा शेवट खाव मनुजाबरोबर पटुतर
पराक्रम करून आपली मनुमकी यांनीं श्रीगिरिलिगुवा
च केशवाचा तुमच्यावर वरदहस्त असला म्हणजे तुमचा
फतो हाईल, शत्रूवर तुम्हाला जय मिळेल तुमच्या आयु
घांना छवकर यशप्राप्ति होईल, मग कलियुगांत तुम्हाला
सर्व भूज लागताल ”

दुसऱ्या तेलुगू समेलनाच्या आरम्भी म्हटलेल्या पद्यात
पुढील तेलुगू राष्ट्रगीतें होती —

अभिर्देशमुलुदु नान्प्रनिर्मितमुल्लो,
वस्तुजाम्मुल वरलुगुड
अभिर्देशमुलुदु नान्प्रलुल्लौयांमि,
विमल तै जनुतो वेलुगुगुड,
अभिर्देशमुलुदु नाधुमापायोंप
यद्धतुगुगुगुगु माडुगुड
अभिर्देशमुलुदु ना-प्रलुल्लुगुगुगुलि
परमप्रशस्त वडुगुगुड ॥

अर्थ—सर्व देशांत आधुनिर्मित वस्तुजाताचा (आधुनिकी
तयार केलेल्या वस्तुचा) प्रसार होवो सर्व देशात आन्ध्र
शौर्याभि विमल सज्जन प्रकाशमान होवो, सर्व देशात आन्ध्र
भाषा (रूपा) योषिता (स्त्री) अद्भुत नृत्य करो, सर्व
देशांत आन्ध्राच्या श्रेष्ठ गुणांची परम प्रशंसा होवो

यातु सीमयमेमडु गल्लुनोक्को,
यतुदमितो निरीक्षिच नाप्रमात ।
नलिकोरिक नेरवेवि यन्मुलुगुड,
अमलगुणसाम्पुल्लार । यो याधुल्लार ॥

अर्थ—अहो, अमलगुणसंपन्न आन्ध्रजनहो । आपल्या
कडे उत्सुकनेने पहात असलेल्या आन्ध्रमातेच्या दृष्ट्या पूर्ण
करून आपण घन्य शास्त्रां हे वषण्याचा छुदिन आपणांत
केव्हा येईल

रत्नमुल्लुगुरान रत्नमुल्लुगुगुन, याप्रमातकुजय-मगुनु
यात । सघसक्तल सद्धकलुगुगुन, याप्रमातकुजय-मगु
नुयात । विद्यानुरकुल विविधमकुलगुन, याप्रमातकुजय-
मडुनुयात । मानवन्तुलुगु विशानवन्तुलगुन, याप्रमाता
कुजय-मगुनुयात ॥

अर्थ—जी रत्नगर्भा आध्रमाता राजरत्ने प्रसवला, त्या
आध्रमातेचा जयजयकार असो, ज्या आध्रमातेच्या उदरी सघ
संस्कृतें व सद्धर्मे निमाण झाले, त्या आन्ध्रमातेचा जयजय
कार असो, ज्या आध्रमातेच्या उदरी ज्ञाना प्रकारचे मक्ष व
विद्यानुरक्त विभूती जन्मास आल्या, त्या आन्ध्रमातेचा जय
जयकार असो, ज्या आन्ध्रमातेने अनेक मानी पुरुषांनी व
ज्ञानवतानां जन्म दिला तिचा जयजयकार असो

तेलुगूच्या वाङ्मयासंबंधाने विचार करता आपल्यापुढे अनेक प्रकरांची दृष्टि उत्पन्न होते. संस्कृत भाषेत बी महत्त्वाची ग्रंथरचना झाली तीत आंग्रानी काय भर घातली ही तेलुगूच्या ग्रंथरचनाशास्त्रीची मोहदाद करणाऱ्याची एक मानू झाली व त्यांनी स्वकीय भाषेत ग्रंथरचना काय केली हे पाहणे ही दुसरी बाजू झाली. या दोन्ही बाजूंनी माहिती दिली म्हणजे तेलुगू राष्ट्राचे वाङ्मयासंबंधी बऱ्याच अंशी दिसणाऱ्याच होईल. श्रीतसेल्यामय्ये ताळाभेद उत्पन्न होत होता त्या काळापासून आंग्रानी कागमिरी देता येत हे आंग्र राज्यातील आपस्तवाच्या उदाहरणावरून देता येईल. द्वाविडंत अनेक आचार्य होऊन गेले. दक्षिणेत नवीन अनेक विचार-पद्धती उत्पन्न झाल्या आणि त्याचा प्रसार उत्तरेकडे झाला. प्रसंगी असले जे मोठे कार्यकर्ते पुढे होऊन गेले त्यांनी देशी-भाषेत जी संवाद आणि व्यख्याने दिली असली तरी ग्रंथ-रचना संस्कृतमध्ये केली. अनेक द्वाविड आणि आंध्र पंडित जन्माने जरी दक्षिणेकडले असले तरी त्यांचे कार्यक्षेत्र उत्तरेकडेच झाले. ब्रह्मचार्यांचे उदाहरण अशांतलेच आहे. तेलुगू वाङ्मयाचे जे इतिहास आज प्रसिद्ध आहेत त्यांत तेलुगूतील धार्मिक, बौद्धिक व सामाजिक चळवळीचा व संस्कृत व देशी वाङ्मयांशी अभ्युन्नयन दिला नाही व जे इतिहासकार झाले आहेत त्यांत एकंदर भारतीय वाङ्मयाशी क्वचितच परिचय असतो, आणि त्यामुळे त्यांत आपल्या वाङ्मयातील माविन्यहि बोलूना तेव्हेने मांडता येत नाही. दक्षिणेकडे आर्य संस्कृतिवर्धन जे संस्कृत ग्रंथांमार्फत झाले त्यांचे विवेचन हा प्रकृत विषय नसल्यामुळे केवळ तेलुगू भाषेतीलच वाङ्मयाकडे बघतो.

तेलुगू वाङ्मयाची भारतीय वाङ्मयायुद्धीने जो बंधन-तेलुगू ग्रंथांत केवळ रामायण महाभारतादि पौराणिक ग्रंथांपेक्षा नावीन्य काय आहे याचा शोध भारतीय वाङ्मय या दृष्टीने परीक्षण करताना प्रथम झाला पाहिजे. या दृष्टीने पहिला या वाङ्मयांत चार किंवा झालेल्या दृष्टीत पडतात त्या येणेप्रमाणे (१) पौराणिक कथाग्रंथसंग्रह, पण स्वतंत्र काव्यरचना; (२) स्थानिक इतिहासपर ग्रंथरचना; (३) नवलकथा किंवा ऐतिहासिक कादंबरी या दृष्टीने ग्रंथरचना; (४) केवळ सामाजिक काव्यरचना. या दृष्टींनी पाहिल्यास तेलुगू लोकांच्या कवींचे विषयस्वातंत्र्य नजरेस येते. अतिसागी पेद-झाचे स्वा रोचियम न चरित्र जरी पुराणमूलक आहे तरी पुराणांतील तो अप्रासिद्ध विषय घेऊन त्यावर चरित्रग्रंथ गुंफला आहे. स्थानिक देवतांवरील माहात्म्यग्रंथ सामान्यतः बरेच रचके असतात. पण धूर्तवीचे “कलशयद्राह्मण्य” याची गणना काव्यग्रंथांत होते. “बसुचरित्र” हा देखील पुराणसंबद्ध पण कविस्वातंत्र्य दाखविणारा ग्रंथ होय. जिनकी पुराणांतील कथा अपरिचित व दुय्यम प्रकारची तितके कविस्वातंत्र्य आणू ही गोष्ट तेलुगू कवींनी चांगली ओळखलेली दिसते. “प्रभावती प्रदुमन” या पिंपळी सुरमाच्या

नाटककृती काव्याची गोष्ट अशीच आहे. यात ईद्र व मातले यांचा संवाद दिला आहे. तेथली रामकृष्ण या विनोदी व्यक्तीस महाराष्ट्रात-प्रतिस्पर्धीच कोठे आहे! सर्व परिचित विषय आत्मकवींनी सोडले अस नाही, पण त्यातहि काही वैयक्तिक कथित कथास साधन म्हणून वापरले आहेत. उदाहरणार्थ कृष्णराधासंबंध था. मूळपंडित या वैद्येच्या “राधिका सौतन” या काव्यात सभ्यहीपुष्पांस वाच-व्यास अयोग्य असे प्रसंग व वर्णने अनेक आहेत, असा भाषेप तिच्यावर जे करतात तेच तिच्या भाषेच्या मोहकतेसंबंधाने व भाषाप्रभुत्वासंबंधाने पुरावा देतात. भाषेचे रोल करणारी, मोहक काव्य करणारी आणि त्यांत अति-प्रसंग करणारी वैद्य कविदित्री कोणत्याहि भाषेस लागू आणणार नाही. पुराणांतील व्यक्ती घेऊन त्यांच्या चरित्रास काव्यमय कथांच्या पुरवण्या जोडल्याची उदा-हरणे तेलुगू वाङ्मयात अनेक आहेत. उदाहरणार्थ चित्र-माचे वारु व द्रो दय हे काव्य था. यांत कृष्णास कनिष्ठा-पासून वाचवेंद्र नांवाचा मुलगा झाल्याचे कल्पित आहे आणि त्याचे पत्न्यकार राणाची मुलगी कुमुद्वती हिजबरीवर लग्न लावले आहे. व्यंकट नरसय्या याने दे व माला व रित्र म्हणून जो प्रबंध लिहिला आहे त्यातहि त्याने तोच प्रकार केला आहे, “वज्रदंत” राक्षसाच्या नाशासाठी देवमालाला ब्रह्मदेवाने उत्पन्न केले आणि देवमालाने राक्षसाचा नाश केल्यावर देवांना त्यास एक शहर व जी दिली असा कथाभाग त्यांत आणिला आहे. मयासुराची कन्या शाता कल्पून तिचा तूयांबरीवर विवाह लावणारे भासु क त्या ण काव्य याच कोटीत घालता येईल. “ऐरावत चरित्रात गांधारीने ईद्राच्या ऐरावतास नैवेद्य दाखविताना कुंतीस बोलाविले नाही त्यामुळे कुंतीचा अपमान झाला. तेव्हा कुंतीने मुळांमळ तकर केली. अजुनाने ईद्रास ऐरावत पाठविल्यास भाग पाडले, व त्यावेळी राण्यारीस बोलावून तिला लासविले अशी कथा यांत आहे. यात न बोलाविल्याबद्दल व्यक्तीचा अपमान कसा होतो, त्याचे उद्दे व्यक्तीने कसे काढावे हा प्रकृत विषय असून त्याची मांडणी कथावाढी पौराणिक कथांची जोड दिली आहे. अद्राज चरित्रांत व्यंकट-नार्य कवीने राजाच्या अद्भुत पराक्रमाच्या गोष्टी पुराणा-तून न घेता स्वयंकल्पनेने रचल्या आहेत. चंद्रभासु च रित्र हे कृष्णाचा सत्यनाम्यासून झालेला मुलगा चंद्रभासु याच्या चंद्रसेखरील प्रीतिविषयी काव्य आहे. रसा न क विजयांत वृषपतीची पत्नी तारा । हिचा चंद्राने उपभोग घेतला त्यामुळे जी लडाई झाली तिचे वर्णन आहे

याप्रकारची अनेक उदाहरणे देता येतील. या तत्त्वेच्या अनेक गोष्टींचे अवलोकन करता असे दिसते की या पौराणिक कथांमध्ये कथित कथेचे देशी भाषेत निरूपण हा हेतु प्रधान नसून बाहेल त्या विषयावर कविता बाडेल ते कथानक तयार करणे आणि ते कसेतरी

कोणत्यातरी पौराणिक व्यक्तीस विकटवून घाम असा ह्या कवीचा हेतु दिसतो; आणि याचें कारणहि निराळें असतें. संस्कृत प्रभायें ज्ञान म्हणजे पांडित्य, स्वतंत्र कविता-करणतांनी संस्कृत भाषेची परिचय दाखविता पाहिजे असें नव्हे तर संस्कृत प्रभायें जे विषय घेतले झाले आहेत त्यावरच कविता झाली पाहिजे असा पंडित-वर्गाच्या आमहात कवितेचें स्वरूप असावा आणि अशा परिस्थितीत रानी आपला वैयक्तिक काव्यगुण पूर्ण बद्ध होईल न देतां पंडित्यानें उत्तम केलेल्या मनोवृत्तीशीं तळ ओढ केली असावी अशा तऱ्हेचा बौद्धिक इतिहास या सर्व प्रयत्नांत दृश्येल्य दिसतो. पुराण्येचें वितरण करावें, ह्याच वाटेनें ही कथासूत्र मोडून आपला काव्यगुण दाख-मावा आणि नेतर केवळ काल्पनिक प्रयत्नना करावी, व तशीच कविताशास्त्रिका अर्वाचीन पौराण्य किंवा आधुन्य-दास्यांच्या स्तुतीस किंवा चरित्रवर्णनास स्वभावी असा क्रम तेलुगू कवींनीं आपचला होता.

पुराणांतील अर्यंत असप्रसिद्ध व्यक्ती किंवा ह्याच्या संबंधी-व्यक्ती घेऊन आपल्या कवितेस आणि कल्पनाशक्तीस निर्-कुश ठेवून काव्य करणाऱ्यांची पद्धति व निष्पन्न रोमान्स-वाची रचना करण्याची पद्धति या दोहोंमध्ये एका प्रकारा-पासून दुसऱ्या प्रकारापर्यंत नेगारे कथामय इतके विविध व इतक्या व्यापकीयता फरकानें दूर जाणारे आहेत कीं या दोहोंमधील भिन्नत्व दाखविणारी रेखा अस्पष्ट होते.

आतां स्थानिक इतिहासपर प्रयत्नचेंकडे वळू. चरित्रग्रंथ काव्यस्वरूपांत लिहिले गेल्यामुळे ऐतिहासिकत्व घेवें कधीं होण्यास अवकाश असतो आणि त्यामुळे ह्या पुस्तकास ऐति-हासिक ग्रंथ म्हणण्यापेक्षा ऐतिहासिक कादंबरीचें स्वरूप येतें; तसेंच ज्या देशात इतिहासलेखन पद्धतशीर नाही ह्या देशांतलें चरित्रस्वरूपा काव्य खरोखर ऐतिहासिक पुराणसंबंध-आहेत कीं केवळ काव्यहेतुसाठीं कोणी काल्पनिक पुण्य घेतला आहे हें देखील समजनासं होतें. असें जरी आहे तरी तेलुगूमधील चरित्रकाव्यग्रंथ ऐतिहासिक शोधकांनीं विवेचित पाहिले. तेलुगूंतलें प्रसिद्ध चरित्रग्रंथ म्हणजे कृष्ण राय चरित्र होय. हा विजयनगरच्या रत्तराज्या नरवतारयाच्या कुण्याराया नावाच्या दातापुत्राच्या कारकीर्दीचा कविताबद्ध इतिहास आहे. हें काव्य अगंढ्यो काही-पतीचा मुलगा भुजंगी याचे होय तसेंच राय राय चरित्र हेंहि महाराष्ट्राचे चरित्रकाव्य होय. हें कथ्यानें लिहिलें म्हणून सांगितलेंच आहे. यांत मुमुक्षुमानांनीं झालेल्या लढायांचें वर्णन आहे. जंगम कल्लान हेंहि महत्वाचा सिंगलत ग्रंथ आहे. यामें विजयल व विजयलोचन राजे यांचे चरित्र वर्णित आहे. कृता मा राय ना ह्या चरित्रग्रंथ, काव्यदत्ता नावा ह्याग्रंथांत मौर्यक राजांत या यादवी घाबरी ह्यांची तिचा मोतद आहे. पास ना ह्या चरित्र ग्रंथामध्ये दोन

जमीनदारांची कौबल्याच्या मुंजीवरून झालेली लढाई वर्णिली आहे. न व चो ल च रि त्र, हा जंगमग्रंथ वीरवीर चळवळ -तेलुगाणांपर्यंत नेऊन मिळविण्याच्या उद्देशानें लिहिला आहे. अशाच तऱ्हेचा व स वे श्व र क र्त्त व हा ग्रंथ होय, याचाहि हेतु अचाराचा दिसतो. कांहीं चरित्रग्रंथ किंवा ऐतिहासिक काव्यग्रंथ " वंशावळी " असें विनयशाली नांव घारण करीत आहेत, त्यांपैकी " नेंदाल कृष्णम्मा वंशा-वळी " , " वल गुट्टी वार वंशावळी " , " काशी-क्षेत्र मोलू जुना रेड्डीवार वंशावळी " व करकालापुडी गोपाल चायकारा वंशावळी, या वंशावळ्या प्रसिद्ध आहेत. दुसरी राजकुलचरित्रे म्हणजे ते ना व र रा य च रि त्र (मधुसूदन नायकांचें) व त्रि च ना प ली रा य च रि त्र) हीं चरित्रे वंशावळीच्या पलीकडे फारशी गेलेली नाहीत. मा क रा ज चो म्मा राज च रि त्र हेंहि एका जमीनदारापरील काव्य होय. रं य रा व च रि त्र, मा. सुसीच्या गोविंदवरील हस्त्याचें वर्णन करते. सिंहलद्वीपावर तेलुगू राज्य कांहीं दिवस होतें त्यामुळे तेथील राजेहि चरित्रविषय झाले आहेत.

या बऱ्याच चरित्रग्रंथावरून एक विशिष्ट सामाजिक स्थिति मनांत असेल. विजयनगराचे राज्य भारतीय संस्कृतीचें महत्त्वाचें केंद्र झाले होतें आणि त्यामुळे राज्याचें संस्कृति-वर्धक कार्य कांहीं तरी महत्त्वाचें आहे, राजानें कवीस व पंडितास उत्तेजन दिलें पाहिजे ही कल्पना त्या राज्याची संबंध असलेल्या मोठ्या जमीनदारांत बरीच जाडली असली पाहिजे, आणि तिचा परिणाम असा झाला कीं, राज्यशा-नंतरहि दक्षिणेकडील जमीनदार, पालेगार धोरें मंडळी कवीस आपय देऊं लागली आणि आपली वंशचरित्रे लिह-वून पेंण्यास उजुक झाली. यावरून तेथील जमीनदारांचा बर्ग मगडा जमीनदारांपेक्षा अधिक सुशिक्षित दिसतो. रामदेव-रायाचें राज्य गेल्यानंतर मराठे जमीनदार चौहोकरे होतें पण त्यांनीं आपल्या पदवी कधीं ठेवून चरित्रे लिहिण्यास उत्तेजन दिलें नाही.

धार्मिक चळवळीतील पुण्य हे काव्यनायक करण्यास तेलुगू ग्रंथकारांची कमी न्हेंचें नाही. सत्संवधरचरित्र, पंडितारायचरित्र, यमुनाचारी (यामुनाचारी) चरित्र, नाय-यण निभाराक्या, शंकरचरित्र (शंकराचार्याचें), ह्याचि चरित्रग्रंथ यांची सादा देतील. अमुकमाला हें संत-चरित्र, ज्यांत अल्लवारांगसुन यामुनाचार्यांपर्यंत हकीमत आहे व याचें कर्तृत्व महाकवि अल्लतानी पेंड्यास देण्यांत येत आहे एवं ह्याहि भाग तेलुगू ग्रंथांतील निचार करण्या-जोगा आहे. यांत नारिन्ध काय आहे हें पाहिलें पाहिजे. धार्मिक कथा कानडोवरून किंवा दुसऱ्या भाषेतील ग्रंथावरून घेऊन पुन्हां त्यांत स्वतःची काल्पनिक भर घालून लिहिल्या तर त्यांत कवनसाधेय वा दृष्टीनें जरी त्यांची किंमत कमी होते, तरी स्यांत राग मिळकें व्यापक पौराणेिकतर

क्षेत्र घोषले असेल त्या मानाने त्याची किंमत ठराविण्यास हरकत नाही.

आतां केवळ कल्पित कथाकडे जाऊं पौराणिक गाणि ऐतिहासिक गोष्टी आणि केवळ काव्यनिक गोष्टी यांतील भिन्नत्वदर्शक रेषा सहज सापडणार नाही. आणि एका प्रकारापासून दुसऱ्या प्रकारापर्यंत संक्रमण काव्य स्वभाविक तऱ्हेने झाले आहे ही मागे सांगितले आहेत प्रेमाची कथा कोणत्या तरी राजांमध्ये आणि राजकन्येमध्ये प्रसंग उत्पन्न करून घराबी ही फाल्गुनिक कथानकाचा सामान्य नमुना आहे पण प्रसंगी व्यक्तिचरित्रांनी, प्रसंगी वेद्या यासहि कथा-विषय केले आहेत. या प्रकारची प्रमुख आख्यायिका म्हणजे भोगिनोदंठक, केशुराजाचरित्र, स्वमागदचरित्र, चंद्रिकापरिणय इत्यादि होत. भोगिनी उदंठक ही सर्वप्रथमतः भोगिनी अथवा सिद्धमय याच्या भोगिनी नामक एका श्रीवर असलेल्या प्रेमाची हकीकत आहे केशुराजाच चरित्र हे कलिंग देशाचा राजा केशुराजाच याचे लग्न, म्हणूनवालेली म्हणून हात अथवा हात देशाची राजकन्या हिच्याबरोबर झाले, अशा संविधानकार मावळ कथाने सांगितले आहे तो धाराचरित्र (सिद्धमय) यात पूर्ववर्ती राजा साधवा याचे पुंलक्ष देवती राजकन्या विमलांगी हिच्याबरोबर लग्न होतं, राजनीति (जगन्नाथकृत) हे नाव दासविर्ते त्याप्रमाणे यात वर्णन जतून कनकेश्वर आणि कनकेश्वर याचा विवाह वर्णित. ६ कथागदचरित्र यात हनुमान्द राजाचा विवाह सिद्धमय राजकन्येबरोबर झाला त्याचे वर्णन (महाशक्त) आहे. ब्रह्मांडापरिणय हेहि त्याच प्रकारचे रोमान्समध्ये मोडेल असे काव्य आहे याचा कर्तो माधवराज हा राजकारणातील मनुष्य असून तो आत्मीय वेदमा होता जी चरित्राचे अतिशय मासले म्हणून किंवा वेद्यात कविता विषय करून जी काही काव्य लिहिण्यात आली त्यात चरित्रावर चरित्र, हंसविहंग, चंद्रेश्वरविहाय, कृष्णचरित्र इत्यादि येतील. सारंगधरचरित्र, राजमहेश्वर राजमहेश्वर राजाचा मुलगा सारंगधर याची सावत्र माता चित्रांगी हो त्यावर आसक्त होते, बसो तिची निर्मळकवा करतो त्यामुळे ती राजाकडून त्याला घासून घेतले वगैरे हकीकत चामुडी व्यक्तेपति कवीने या काव्यात लिहिली आहे हे स विस्तृत (छे अगला नारायण) हंसने विष्णुदास नावाच्या एका रहस्याच्या गैरहजेरी त्याच्या जीस गोष्टी सामान्य तरेने मन व्यथितारापासून परावृत्त केले इत्यादि गोष्ट आहे रूपावली चरित्र यात व्यंकटगिरीचा मुलगीराजा याचे एका रूपवती नामक गृह्यागनेवर मन असते तत्तवेची हकीकत चिफटपत्नी लक्ष्मीरागा या लिहिली चंद्रेश्वरविहाय (कवि जगन्नाथ) या काव्यामध्ये नीलाश्रीवर व चंद्रेश्वर नामक नृत्यानाचा अथवा प्रेमाची हकीकत आहे. विद्यावती संजयेंत (कवि शेषाचल पावंगार कृत) एका नृत्यांगनेच्या महाराजा याच्यावरील प्रेमाची हकीकत लिखी

आहे काही ऐतिहासिक स्वरूपाचे विषय काव्य विषयच झाले नाहीत तर या विषयांच्या विशिष्ट स्वरूपांमुळे तेलंग जनतेवर परिणामकारी झालेले दिसतात. विष्णुवर्धन राजाने एका वैद्यकन्येवर बलात्कार केला आणि त्यामुळे तिने व तिजवरील अनेक कुटुंबांनीचे अतिप्रवेश केला त्याचे वर्णन देणारी विमलांगी, व पुढच्या यांची कन्यापुराण व कन्याचरित्र या नावाची पुस्तके आहेत. अथे तिने अतिप्रवेश केला ती देवालय याथले आहे त्यात कन्याकापरमेधारी म्हणतात; ही वैद्याची देवी आहे.

केवळ सामाजिक विषयावर काव्यहि तेच गून आहे, एवढेच नव्हे तर तेलंग वाङ्मयाचा सुरुवातीस येण्यापूर्वी देशील अशा प्रकारची काव्यरचना झाली होती, यात श्रीनाथचे फांथिनाटक (सहकैवर्त नाटक) सर्वाभूत आहे यात कवि रमा रावून रसयावरून येणाऱ्या जाणाऱ्या बायकांचे वर्णन करतो यात पधराव्या शतकातल्या सर्व तेलंग लिखाण्या १ भाद्रमासातून अस्त्युत्थापर्यंत) वेहेरावाचे व दागिण्याचे सुरेश वर्णन आहे.

तेलंग मधील याद पाहिली असता तील अनेक बह-त्वाचे राजकारणी पुरव दिसतात म्हणजे बाह्यमाया सेवेला लागलेला बर्ग महाराष्ट्रातील बार्पेक्षा अधिक तत्प्रकारचा दिसतो आणि यामुळे विषयाचे विविधत्व, अनुभवमूलक लेखन इत्यादि गोष्टी तेलंग वाङ्मय जुन्या मराठी वाङ्मयापेक्षा, काव्यदर्शने अधिक भेटते पण तसेच यात शंका नाही.

गीर्वाण विषयका मुक्ति-नेत्या पंचवीस वर्षांत तेलंग समागत वाङ्मयविषयक बरीच अप्रति शक्ती आहे या चळवळीत तत्प्रत्य महाराष्ट्रमाभिज्ञ आणि महाराष्ट्रमा सेलकडि काही अशी कारणीभूत आहेत स्वदेशी चळवळीच्या काळी विपिनचंद्र पाळ याच्या व्याख्यानाचाहि परिणाम आत्र तत्प्रकारचा मनावर झाला, परंतु तो बसो दिवला राजकीय बाबतीत तदण आत्माची मनोवृत्ति राष्ट्रीयत्वाव अधिक मिळती असते औद्योगिक पायतीतहि त्याची पोटी-कार चळवळ चालू आहे. सध्या नास्त तीप्रत्ये राजकीय मते व्यक्त करणाराही तो सहकारित करतात वाङ्मय सुधारा-याचे, परंतु त्याचबरोबरच त्या भाषेत ते असते ती भाषाच सुधारण्याची अशी एक रीत असते, तिदके या आभाचे लक्ष्य वेधले आहे त्याचबरोबरच आत्र प्राप्त (तेलंग भाषा बोलणारा) हा स्वतंत्र करावा व तेलंग भाषेपुन उच्च शिक्षण मिळायें अशी आताभिमानाची चळवळ त्यांच्यांत सुरू आहे, स्वतंत्र मुनिवृद्धीने ते मिळवत आहेत सामाजिक लोक मोर्ही काळ या चळवळीच्या विशद होते. या चळवळीस ते "आधोयमम" म्हणतात. आत्राचा स्वतंत्र राजकीय विभाग व्हावा यापेक्षा व्यापक आत्राहितसवर्धनाच्या हेतूसाठी ही चळवळ आहे

तेलंगवाङ्मयाचे अग्रणी राजमहेश्वर के श्रीराम लिंगम् पंतुसु होत हे तेलंग पंडित म्हणून प्रख्यात होते त्याच्या

इत्यादि प्रबंध तेलंगू देशक शास्त्रा भाषांत (त्याच्या वेळी) नव्हता. यांनी प्रहसनं, निबंध वगैरे ४० च्या वर लिहिले होते; म्हणून यांनी अर्वाचीन तेलंगूचा निर्माता म्हणत. चांदांनी हे म्हणजे पसंत नाही. पंतुलू मूळचे आरारच ब्राह्मण असून पुढे ब्रम्हो झाले. हे सुधारकाप्रणी व लीक्षिण्यभिमानी हे होते. यांचे एक आत्मचरित्र प्रसिद्ध झाले आहे. त्यांत काही आत्मप्रसंगच्या व काही तत्वात्मिक, सामाजिक व राजकीय इतिहासाच्या गोष्टी आल्या आहेत; स्वदेशी चळवळीच्या काळी (१९०६-०८) आपण कितपत राजनिष्ठ होतो त्याचे प्रदर्शन त्यांनी या पुस्तकांत केले आहे. त्यांच्या पालकत्वाखाली असलेल्या एका अज्ञान मुळीच्या बाबतीत यांच्या चारित्र्यावर शिंतोडा उडाल्यामुळे त्यांच्या शेवटच्या धर्पोत त्यांचे वरील सार्वजनिक विश्वास कमी झाला.

तेलंगू भाषेत " आंग्रपत्रिका " नावाचे एक दैनिक आहे व सामाहिक मात्र वरील आहेत. " कृष्णापत्रिका " या साप्ताहिकाने राजकीय विषयावर उद्गाथाहू करून तेलंगू राजकीय विषयावर बादविवाद करणारी भाषा बनविली असे पत्रिकेचे व्हाते म्हणतात. मासिकात आंग्रभारती हे प्रमुख आहे. तेलंगूत श्रीसंपादिकादि विस्तृत असून त्यांनी काही मासिके चालविली आहेत. 'हिंदुसुंदरी'ची संपादिका श्री. बालाप्रभु शेपट्टा व सावित्रीची संपादिका श्री पुल्लुगुता लक्ष्मीनारायणी मांसा या त्यात अधिक विधुत आहेत. तेलंगू देशात धंदे-बाज्या नाटककर्ममा कारणा आहेत; नाटयतमात्र मात्र आहेत. त्यात बहारीची सरस्विवेदिनी सभा आणि मद्रासची मुगुगविलाससभा, या प्रमुख आहेत. पहिलीचे अध्यक्ष राव-बहादूर गौड म्हणून महाराष्ट्रीय गृहस्थ होते. या समाजाकून नवीन नाटकचरनेस उत्तेजन मिळते. याचा मुख्य नाटयलेखक राजारामराव चोरमड (हा मी. वं. चा. जांभे) आहे. तेलंगू गीर्वाणांच्या उत्पत्तीसाठी " विज्ञानचंद्रिकामंडळी ", " आंग्र साहित्य परिषद " यासारख्या संस्था खटपट करीत आहेत. पहिली संस्था सुंदर येथे पाच गृहस्थांनी स. १९०६ मध्ये काढली. तिचा उद्देश पाश्चात्य ज्ञान स्व-मापवून पसरविण्याचा आहे. हिने अत्राहास लिंकचर्च चरित्र हे पहिले पुस्तक प्रसिद्ध केले. संस्थेचे कार्यालय प्रथम देवराबादेस कै. आर. व्ही. रंगराव याच्या येथे होते. इ.स. १९०८ पासून मद्रासेस डॉ. लक्ष्मीपति यांच्याकडे आहे. या संस्थेने प्रसिद्ध केलेल्या पहिल्या २३ पुस्तकांत १२ शास्त्रीय, ५ ऐतिहासिक, ४ चरित्रे व दोन ऐतिहासिक कादंबऱ्या आहेत. या संस्थेचे संपादक कै. के. व्ही. लक्ष्मणराव होते. ते पूर्वी मराठीत लिहित असत; पुढे त्यांनी तेलंगूत लिहिण्याचा प्रयात पाडला व महाराष्ट्रीय इतिहास व बल्पना यांचा तिकडे प्रसार करण्यास प्रारंभ केला. त्यांनी विद्या-यांचे चरित्र लिहिले आहे. त्याचप्रमाणे रा. कामुरी वीर-मदराव यांनी भांगनरित हा एक महाकाव्य व भाषांतर करण्यायोगी ग्रंथ लिहिला आहे. या मंडळीच्या ग्रंथांनी

लोकांमध्य चांगला आहे; मद्रास युनिव्हर्सिटीच्या शिक्षण-शाखाकडून आश्रय मिळतो. त्यामुळे ग्रंथांच्या हजारों प्रती काढून स्वल्प किमतीत देण्यास परवडते. शास्त्रीय ग्रंथांच्या तर १९१ हजार प्रती खपल्या आहेत. या संस्थेने वाङ्मय, इतिहास व मौखिकसाहित्य या विषयांत निरनिराळ्या ठिकाणी खीचण्याचा परीक्षा घेऊन व त्यांनी बक्षिसे आणि प्रमाणपत्रे देऊन मॅट्रिक पास न झालेल्यांना एक सोय करून दिली आहे. कै. व्ही. लक्ष्मणराव, डॉ. लक्ष्मीपति व रा. काळेश्वरराव (बंशवाडा) इत्यादि मंडळीच्या खासगी प्रयत्नांनी तेलंगू ज्ञानकोश (आंग्र विज्ञानसर्वस्वसु) तयार करण्याचे व छापण्याचे काम चालू आहे. आंग्रसाहित्यपरिषद ही रा. जयति रामप्या पंतलू यांच्या यत्नांनी स्थापली गेली. यांनी विशेष करून " शासन " छापण्याकडे या संस्थेचे बल लावले आहे.

तेलंगू भाषेत प्राश्य व प्राथिक असे प्रकार (मराठीपेक्षा जास्त) असल्याने मध्यंतरी भाषेत कोणता प्रकार वास्तु प्रचारांत आणचा याबद्दल वाद माजून प्राश्य प्रयोगांत योदासा प्रवेश मिळाला; या परिषदेच्या तर्फे तेलंगू भाषेचा कोस तयार होत आहे. बाला सरकारने मदत देऊ केली होती, पण परिषदेने ती नाकारली. याशिवाय इतिहास-साधने वगैरे साहित्य मासिकद्वारा प्रसिद्ध होत असते. पिडा-पुरण येथील एक योगीनू जमिनदार वाड्मयाचे मोठे अभि-मानी आहेत. याप्रमाणे आंग्र लोक काही बाबतीत महाराष्ट्राच्या पुढे आहेत तर बऱ्याच बाबतीत मागे आहेत. त्याचपेक्षा लो. टिळक, ना. गोखले, ज्या. रामचे यांच्यासारखे सर्वराष्ट्रीय पुढारी आद्यापि झाले नाहीत. आपल्या सामा-जिक परिस्थितीची शक्त ते वाड्मयचळवळीस लागू देतात. त्यांच्यांत वैदिकी (भिक्षु) व नियोगी (गृहस्थ) असे दोन वर्ग असून ते परस्परचा मारत करतात. वास्तविक हे दोघेही अद्वैतमतानुयायी असता (सुंदरचे) नियोगी आपल्याला ' देवादेवी ' म्हणवून, वैदिकांनी ' असुरादेवी ' म्हणतात; एवढेच नव्हे तर जातिभेदाचा काव्याभिमतवैदिक स्वर्ण झाला आहे. वैदिकी व नियोगी यांतोळ दोन्ही पक्ष आपले धर्मचरित्र वर्णने माजून विद्रव पक्षाचे कनिष्ठ होय असे म्हणत. कोप्पुसुचंधु व दासाबाजी या दोन भिन्न जातींच्या कर्मीचा असल्यान देण्यासाठी प्रत्येकाच्या जातीने गिरवणुकी वगैरेहि काढल्या होत्या. [महाराष्ट्रसाहित्य पत्रिका व. १. अं. ३-४; डॉ. केतकर यांचा लेख]

आंग्रचा भाष बराचसा निगमच्या राज्यत असल्यामुळे आंग्र बाह्ययावहि बराचसा धका पोहोचला आहे. निगमचे राज्य स्थानिक देशी भाषांच्या उत्कर्षास अपकर्षक आहे. या राज्यांत महाराष्ट्रीय, कानडी व तेलंगू ह्या तीन भाषांचे लोक आहेत व या तिन्ही भाषांच्या विकासाला या राज्याने व्यवस्थ केला आहे. मराठीपेक्षा तेलंगू भाषेत हा मायमय अधिक मारत असला पाहिजे का की इतर लोकांपेक्षा तेलंगूची व संस्था यांत अधिक आहे.

कचेऱ्या आहेत. किल्लाच्या एका बाजूला बाजार, दुसरीकडे लष्करी कवाड्यांचे व तोफखान्यांचे भिंदात, व एकीकडे जुनी वस्ती आहे. गावात झामचा एकेरी रस्ता असून रेल्वेचे स्टेशन आहे. पाणी पुरेसे असून पांवात ते कालव्याच्या साहाय्याने दिले जाते गावात मशिदी पुष्कळ असून त्यापैकी दोन उत्तम आहेत काँलेज, शाळा बऱ्याच आहेत व काही-तून युरोपियन शिक्षक आहेत. लोकसंख्या ३५०००० आहे. हवा आरोग्यास अपायकारक आहे. १९२७ साली तेथे ३ हजार घरे होती. १९२३ साली अफगाणांनी शहराचा नाश केला. या शतकाच्या शेवटी आगा महंमदखां याने येथे आपली राजधानी केल्यापासून शहर सुधारले लागले.

तेहरी संस्थान—संयुक्त प्रांताच्या सरकारच्या हाताखाली असलेले एक देशी संस्थान. क्षेत्र. फ. ४२०० चौरस मैल. मर्यादाः—उत्तरेस पंजाबातील राविक व घग्घर ही संस्थाने आणि तिबेट, पूर्वेस व दक्षिणेस गन्धवाल जिल्हा; आणि पश्चिमेस डेहराडून हे सर्व संस्थान हिमालयाच्या प्रदेशात असून, रयात बोंयरीच्या पुष्कळ रांगा व मधून मधून अवंद खिंडी आहेत बोंयरीची उंची समुद्रसपाटीच्या वर २०००० ते २३००० फूट आहे. गंगा व यमुना या नद्या त्याच संस्थानात उगम पावतात, व जिल्ह्यातील सर्व पाणी त्यांनाच मिळते गंगा नदी १३५७० फूट उंचीवर गोमुख नांवाच्या ठिकाणापासून निघते. हिला प्रथम भागीरथी असे नांव आहे. तिला भैरवापाटीजवळ जान्हवी नदी मिळते. भागीरथी ही प्रथम नैर्ऋत्य दिशेने व नंतर आग्नेय दिशेने वहात जाऊन देवप्रयाग येथे अलकनंदाला मिळाल्यावर तिला गंगा हे नांव प्राप्त होते. अलकनंदा व गंगा या नद्या काही मर्यादपर्यंत दक्षिण सरहद्दीवरून जातात. यमुना नदी ही बंदापूर्व सिखराच्या पश्चिमेस उगम पावल्यानंतर नैर्ऋत्य दिशेने वहात जाऊन संस्थानच्या पश्चिम सरहद्दीवरून येथी आहे. त्याच सिखराच्या उत्तरेस स्वपिन नदी उगम पावते; तिला स्वपिन नदी मिळाल्यावर टोन्स असे म्हणतात. गंगा व यमुना या नद्यांच्या उगमाजवळ गंगोत्री व ज्योत्री ही यात्रेची मोठी ठिकाणे आहेत. संस्थानच्या उत्तर भागांत बाघ, पश्चिम भागांत चित्त, काही ठिकाणी काळी असले व रावटी कुत्रे, आणि बनगायी, बावर, कस्तुरी मृग व निरनिराळ्या प्रकारची हरणे हे प्राणी संस्थानात आढळतात. संस्थानची हवा गन्धवाल जिल्ह्याच्या हवेसारखी आहे. हिवाळ्यात ४००० फुटांपर्यंत बर्फ पडते.

हे संस्थान व गन्धवाल जिल्हा ही पूर्वी एकाच घराण्याच्या ताब्यात असल्यामुळे याचा पूर्वतिहास गन्धवाल (पहा) प्रमाणेच आहे. शेवटला राजा परुमनसहा गुरखांशी झालेल्या लढाईत मारला गेला, परंतु १८१५ साली नेपाळचे युद्ध संपल्यानंतर, ईमजकडून त्याचा मुलगा सुदर्शनसहा याचा हत्येचे तेहरी संस्थान मिळाले. राजा सर कीर्तिसहा इतपसिन १८९४ साली गादीवर

बसला. या संस्थानांत २४५६ खेडी आहेत. परंतु मोठे गाव एकही नाही. लोकसंख्या (१९०१) २६८८८५. शेकडा ९९ पैसा जास्त लोक हिंदू आहेत. येथे मुख्यतः मध्य पहाडी भाषा चालते. शेकडा ८८ लोकांचा उदरनिर्वाह शेतावर होतो.

शे ती, जंगल—तांदूळ, सगोरा, मरुआ व गहू ही येथील मुख्य पिके आहेत. जंगलांत चौर, देवदार, साल, ओक वगैरे झाडे आहेत. इमारती लाकूड, तांदूळ व बटाटे हे निर्यात आणि कापड, साखर, मीठ, लोखंड, पितळेची माडी, मसाले व तेल हे आयात मिश्रण होत मसुरी हे व्यापाराचे मुख्य ठिकाण आहे.

राज्यकारभारः—येथील राजा तेहरी येथे रहातो त्याला संस्थानांत पूर्ण अधिकार आहेत. कुमाऊनचा कमिशनर हा संयुक्त प्रांताच्या सरकारतर्फे तेहरीचा पोलिटिकल एजंट असतो. संस्थानचे कार्यकारी अधिकार वजिराकडे आहेत व मुलकी कामे तहाशिलदार आणि तीन डेप्युटी कलेक्टरांकडे आहेत. १९०३-४ साली संस्थानचे उत्पन्न ४२५ लक्ष रुपये होते; पैकी जंगलखाते (१.७५ लक्ष रुपये) जमीन महसूल, (१५ हजार रुपये) व स्टॉप, अवकारी व नजराणा (६५ हजार रुपये), त्या उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी होत. सत्त्वानाच्या नहागीरदार खेरीज इतर कोणत्याही जमिनीवर मालकी हक्क नाहीत. १९०१ साली शेकडा ४.४ पुरवणा व शेकडा ०.१ खियांना लिहिता वाचता येत होते. संस्थानात दोन हंगालयें आहेत देवी काढविण्याची सक्ती कोठेही नाही.

तैकल—हे गांव पूर्वी राजधानीचे ठिकाण असून, त्याच्या मधोमध, घाटोन जिल्ह्याच्या विलिन टाऊनशिप-मध्ये आहे. येथे असलेल्या जुन्या लेखात सालील मजकूर आहे 'पूर्वी येथे तिरिमशोक नावाच्या राजाने सुवर्णमूर्तीवर राज्य केले' या गावात विटांची व धाब्याची घरे फार असल्यामुळे याला अद्यापि 'गोलामटिका नगर' असे म्हणतात. सन १७०० पर्यंत हे फार महत्त्वाचे बंदर होते.

तैक्विय—सालच्या मधोमधालाही हे गावही जिल्ह्याची एक उत्तरेकडील टाऊनशिप. क्षेत्रफळ ७९८ चौ.मी. लोकसंख्या (१९०१) ३२६३. खेडी ४७०. पश्चिम भाग सखल आहे. करेन लोकांची बरीच वस्ती आहे. मुख्य ठिकाण तैक्विय.

तैत्तिरीय शास्त्रा—यजुर्वेदाच्या अनेक भेदांपैकी हा एक शाखेभेद आहे. या शाखेचे आणखी औख्य आणि छांदिकेय असे दोन भेद आहेत. तैत्तिरीय संहिता, तैत्तिरीय ब्राह्मण व तैत्तिरीय आरण्यक असे या शाखेचे ग्रंथ आहेत. यौधायन, आपस्तंब, सत्यापाद, भारद्वाज, वैश्वानर, व वापुल हे या शाखेचे सूत्रभेद आहेत. नागवल्क्याचे गुरूची मांडव होऊन त्याने वमन केलेला वेद तैत्तिरीयपश्चाने ग्रहण केला म्हणून या शाखेचे तैत्तिरीयशास्त्रा हे नांव पडले अशी भाष्यवतादि पुराणग्रंथावरून या शाखेची उत्पत्ति

देश्यां येते. परंतु सायापाद गृहसूत्रांत ब्रह्मयज्ञां ऋषि-
संपत्तां तित्तिरनामक ऋषीचा उल्लेख येतो. यावरून तित्तिर
नांवाचा शास्त्राप्रवर्तक कोणां ऋषि असून त्यावरून हे नांव
पडले असावे व पुढील कल्पित कथा यावरून त्याचा नांव
रचिलेली असावी असे दिसते

ते ति री य संहि ना.—या संहितेसंबंधी सविस्तर विवे-
चन वेदविद्या या विभागांत (पृष्ठ ७२ ते १४१) आले
आहे. ही संहिता मंत्रब्राह्मणामक आहे, म्हणजे या संहि-
तें मंत्र दिले असून त्याचा विनियोगहि ठिकठिकाणी दिला
आहे. हा ग्रंथ विशेषतः गद्य असून मंत्रभागाहि थोडासा
आहे. संहितेंतील कथा किंवा आख्यायिका सदरहू विभागांत
(पृष्ठ २२७ ते २३५) दिल्या आहेत.

ते ति री य ज्ञा क्षण.—तैत्तिरीयसंहितेचे ब्राह्मण. या
संबंधी विवेचन वेदविद्या विभागांत (पृष्ठ १५१) आले आहे.

ते ति री य आ र ण्य क व उ प नि ष ट्.—या आर-
ण्यकाचे एकंदर दहा प्रपाठक असून त्यांपैकी ७ ते ९ प्रपाठ-
कांनाच तैत्तिरीय उपनिषद् व द्वादश्या प्रपाठकाला महा-
नारायणीय उपनिषद् म्हणतात. याची अनुक्रमणिका ' वेद-
निचा ' विभागांत (पृष्ठ ११० ते ११४) दिली आहे.
तावरून त्यातील विषयांची रूपरत्ना येईल. यातील तत्त्वज्ञान
इतर उपनिषद् ग्रंथातल्यासारखेच आहे. यातील विषय
व लेखनपद्धतीवरून हे संहितेपेक्षा बरेच उत्तरकालीन असावे
असे वाटते

तैमूर (लंग)—अमीर तैमूर हा तुर्क होता. याचा जन्म
१३३६ (९ एप्रिल) साली कुश या गांवी झाला. त्याच्या
बापाकडे कुश प्रांताचा कारभार होता. काही म्हणतात की,
तैमूरचा बाप मंडच्या होता व काही तो प्रसूयात लंगीझ-
खानाचा वंशज होता असे म्हणतात. त्याचे नाव अमीर
तुराबाद होतं. तैमूरच्या आईचे नांव तकीचा खातुन होतं.
तैमूर तीन मुलींचा व फार धाडशी होता. लहानपणापासून
त्याला लढायांचा श्रमग्रास होता तो पंक्तीलाग्या बर्षी मध्य-
आशियातील तुर्कस्तानचा राजा झाला पुढे लवकरच
त्याच्यावर मोठी संकटे येऊन तो रानोमाळ भटकून
लागला. संकटभरणी पैसे खर्चून देता हानी घेतलेला काम
क्षेत्रास न्यावयाचे, हा त्याचा मोठा गुण होता; या गुण-
मुळेच तो ऐश्यास चढला पुढे त्याने शत्रूंचा पाडाव करून
समकेंद्रचे राज्य मिळविले (१३६९) पुढे खोरासमचा राजा
अमीर हुसेन यालावर एकाएकी स्थापित करून व त्याला
ठार मारून त्याने त्याचे राज्य घेतले आणि बल्ले येथे
तफारोहण केले (एप्रिल १३७०) या हुसेनची वडीण तैमूर-
ची बायको होती. त्यानंतर त्याने कंदाहार, हराण, बगदाद
हे देश जिंकिले सर्व जग जिंकण्याची त्याला हात होती.
निरनिराळ्या ठिकाणी त्याने एकंदर ३५ हराण्या करून,
पश्चिमेकडे हराण, दक्षिणेस हिंदुस्थान व पूर्वेस चीनच्या हद्दी-
पर्यंतचा प्रदेश काबीज केला.

हिंदुस्थान जिंकण्याचा आपला वेत जेव्हा त्याने आपल्या
सत्तागार मंडळपुढे मांडला, तेव्हा तेथे पुष्कळ चर्चा झाली.
अनेक लोक या स्वारीच्या विरुद्ध होते. तथापि तैमूरने
आपला हट्ट सोडिला नाही. हिंदु लोकांवर स्वारी करून
स्वोद्योगमुलमानी घर्षात काणून त्यांची देवळे व मूर्ती
जाहीरा कराव्या अशी त्याची इच्छा होती. शेवटी तैमूर
समकेंद्रहून निघून (१३९८ मार्च) कटकमजल सिंधुनद
उतरून (२४ सप्टेंबर) तुलुब शाहीतील लोकांची त्याने
कत्तल केली. तेथे कामगारचा राजा त्याला धरण गेला.
तैमूरन शाहानबाज शाहीला आजून पाहिजे तेवढे धान्य घेऊन
बाकीचे त्याने काळून टाकिले व फतेबाद, राजपूर, पानिपत
थोरे अनेक शाहारांत आजून तेथे कत्तल करून यमुना
ओलाहून तो दिल्लीकडे गेला. तेथील बादशहा महमूद
तुलुक व पंजीर मल्लू इत्यादीपान यांनी तैमूरवर हल्ला
केला मोठी लढाई होऊन तैमूरला जय मिळाला (१७
डिसेंबर १३९८) महमूद गुजराथकडे पळून गेल्यामुळे,
तैमूरने दिल्लीचे बादशहा पद स्वीकारिले त्याच्या फौजेने
दिल्ली पंचरा दिवस उदास केली व एकसारखा रजपात
चालविला हिरे, मार्क, सोने वगैरे ने छडचे त्याची गणतीच
नाही. लूट, गळशेळ व कत्तल याचा एकसारखा सपाटा
चालला होता, बहुतेक दिल्ली शहर ओस पडले पंधरा दिव-
सोर्ना बगदाद प्रांतांने बळाळी केस्पान ही मोहण्यासाठी
तो निकडे गेला (२३ फेब्रु) परत जाताना बागपन,
मिरत, हरद्वार, जम्मू, नगरकोट वगैरे शहरी हिंदु लोकांची
कत्तल करून त्याने अगणित हन्य पैदा केले व मुलतान,
झादोर व देवाळगूर या प्रांतांवर त्याने खिजरखान सय्यद
नामक सरदाराची नेमणूक केली यावेळी तैमूरचे वय १३
होतं. बगदादला आजून तेथील बंड मोडून ८० हजार
लोकांना त्याने फाशी दिले चोऱ देशात मुलमानी घर्षाचा
प्रसार करण्यासाठी याने स्वारी करण्याचे ठरविले होते परंतु
तो त्या वेळी एकाएकी आपल्या बघाच्या ७१ च्या बर्षी
मरण पावला. त्यामुळे चीनवरचे संकट टळले (१८ फेब्रु.
१४०५) एका लढाईत खलब लागून त्याचा हात व पांव
लंगडा झाल्यामुळे त्यास लंग हे नाव पडले प्रौढ
बादशहाच्या विनंतीवरून तैमूरने तुर्क बादशहा बाया-
खोद यास कान्हाडिनोपलचा वेदा उठाविण्यास दंडाविले
असता त्याने तैमूरवर स्वारी केली, परंतु तीस त्याचाच
फिजीआ येथे पराभव झाला (जुलै १४०२) व त्याला पकडून
कोखंडी गर्जाच्या विंगण्यात घालून तैमूर याने केदंत
ठेविले. यानंतर त्याने ईंगिस जिंकून तेथील संपत्ति लुटली व
समकेंद्र हो ज्ञापली कायनची रामधानी केली या सुमारास
कान्हाडिनोपलचा राजा पॅलिप्रोलेगस व कॅलिनेचा राजा
तिघरा हेन्री यांनी त्याचे मित्रत्व स्वीकारले तैमूरने २६ वर्षे
राज्य केले त्याची कबर समकेंद्र येथे आहे. यमुनानंतर
त्याला किरदौसमकानी (स्वर्गोपकारी) ही पदवी मिळाली.

त्याला चार पुत्र होते. त्यांपैकी जहांगीर मिर्झाचा पुत्र पार मुहम्मद म्हणजे त्याचा नातु यास त्याने आपल्या मागे गादीचा वारस ठरविले होते, परंतु ते साधले नाही. त्याचा दुसरा नातु सुलतान खोखल याने पारचा खून करून तत्काल बळकाविले त्याच्या मागून तैमूरचा सर्वात धाकटा मुलगा शाह्रुख मिर्झा हा राजा झाला

मनुष्यजातीचे शत्रू या नावाने ज्या व्यक्ती प्रसिद्ध आहेत, त्यात तैमूरची गणना केली जाते. त्याचे लक्षण तहान, मूक वगैरे संकट सोसण्यास फार फेदक होते तैमूरचा दरबार बराच सुधारलेला होता. त्याची टापटीय, व्यवस्था व काम करण्याची शैली उत्तम होती तो एखाद्या शहरी गेला म्हणजे प्रथम तेथील लोकांपासून सर्व संपत्तीची दर-डावून मागणी करी; नंतर सर्व लोकांस एकत्र आमा करी; आणि मग कारागीर व विद्वान लोकांस वेगळे काढून, इतरांचा जीव घेऊन त्याच्या शिराचा ढीत रवी हिंदुस्थानात मोगल बादशाहीची सुरवात त्यानेच केली असे म्हणण्यास हरकत नाही कारण हिंदुस्थानचा पहिला मोगल राजा बाबर हा याच्याच वंशातील होता. त्याच्या हयातीपर्यंत हिंदुस्थानात त्याच्याच नावाने दुरावा बाबण्यात येत असे तो जन्मापासून संकटात वाढलेला असल्यामुळे सोशिक व कावेबाज होता त्याला लिहिता वाचता येत नव्हते. एकदा राजाच्या तोंडून इच्छा गेला म्हणजे काही शाले तरी तो अंमलात आलाच पाहिजे, असे त्याचे तत्त्व होते. त्याने राज्यकारभारात धर्माचा सर्वेष येऊ दिला नाही त्याचे बत्तन कडक होते, तरी कुटुंबातील माणसावर त्याचे फार प्रेम होते. त्याच्या लष्कराची शिस्त कडक होती. त्याच्यामजळ नेहमी १ लाख फौज तयार असे. त्याने तत्कालीन सर्व मोठमोठी राज्ये पादफात केली, त्याला मानवजानांचा नंदाकरता असे इतिहासकार म्हणतात. तथापि अचाट बुद्धिमत्तेने त्याने विजय मिळविले होते त्याला साहिब किरान अशी पदवी होती.

तैमूरनंतर त्याच्या वंशात समकैद येथे राज्य करणारे पुढील पुरुष झाले तैमूरचा मुलगा मिरानशहा, याचा पुत्र (१) खलील सुलतान त्याच्या मागून तैमूरचा सर्वात लहान मुलगा (२) शाह्रुख मिर्झा. नंतर त्याचा पुत्र (३) अला-उद्दौला मिर्झा त्याच्या मागे त्याचा भाऊ (४) उलुखवेग मिर्झा. (५) मिर्झा बाबर हिंदुस्थानचा पहिला मोगलराजा (६) मिर्झा अबदुललतीफ (७) मिर्झा शाहमुहम्मद. (८) मिर्झा इना-हिम (९) सुलतान अकबरचीद व (१०) मिर्झा यादगार मुहम्मद [माबेल इफ, मुसलमानी रियासत, स्टॅन्ले लेनपूल, मील]

तेलयंत्र(आईल इंजिन)—तेलयंत्र म्हणजे तेल वापरून थापासून शाक्ति उत्पन्न करणारे यंत्र. याचे इंग्रजी नांव आईल इंजिन. आपल्याकडे हे तेल आईल इंजिन नाव नावाने ओळखत जाते. हे मूळ कर्पा निघाले हे काही नवी दहमता

येणार नाही पण ग्यासइंजिनच्या मागून हे निघाले हे चालण्याचे मूळ तत्त्व असे आहे.—पाहिल्याने तेलाला वाफ व हवा याचे मिश्रण हे सिलिंडरमध्ये येते, नंतर दुसऱ्या वेळेचे हे मिश्रण चांगले दाबले जाते नंतर तिसऱ्याने हे मिश्रण एकदम पेडून रयाचा जोराने स्फोट होतो; या स्फोटा-मुळे खूप जोराचे पण मजळले वायू तयार होताने. या वायूचा जोर मोठा असल्यामुळे त्यामुळे इंजिनमधला दह्या (पिस्टन) पुढे जातो. शाक्ति उत्पन्न करण्याची या इंजिनमधली जागा येवढीच यानंतर बांध्याने हे मजळले सवे मिश्रण बाहेर जाते नंतर पुन्हा तेलाला वाफ आत येथे वगैरे रद्दाटगाडे सुरु होते. इंजिन चालू असेपर्यंत हे सर्व चालू असते.

आईल इंजिनच्या आतील क्रियावरून चार धावी व दोन धावी अशा मुख्य दोन जाती आहेत. वर सांगितलेले (१) मिश्रण आत घेणे—श्वसन, (२) मिश्रण दाबणे—दबन, (३) मिश्रण पेडून स्फोट होणे व रयाच्या जोराने पिस्टन पुढे जाणे—स्फोट व प्रसारण—(४) व मजळले वायू बाहेर जाणे—निकास (निकाल) या चारी क्रिया प्रत्येक इंजिनमध्ये चालू असतातच. या चारी गोष्टी एकामागून एक होत असल्याशिवाय इंजिन चालणे शक्यच नाही इंजिनचा पिस्टन एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत मागे जाणे किंवा पुढे जाणे याला एक धाव असे म्हणतात काही इंजिनमध्ये वर सांगितलेल्या प्रत्येक क्रियेला एक एक धाव लागते. असल्या इंजिनला चार धावी इंजिन (फोर स्ट्रोक सायकल इंजिन) असे म्हणतात. हीच इंजिने अजून पुष्कळ प्रचारात आहेत व ही जास्त चालली चालतातहि, पण ही जरा जास्त मानगडीची असतात दुसऱ्या जातीची इंजिने आहेत यात बरीच वार क्रिया दोन धावातच म्हणजे इंजिन च्य एक फेऱ्यातच होतात. म्हणून या इंजिनला दोनधावी इंजिन (टू स्टोक सायकल) इंजिन असे म्हणतात. हे इंजिन फारच कमी मानगडीचे असे असते. त्याला पडदे (व्हाल्व्ह) कमी असतात. याला तेल जरा जास्त लागते. ही इंजिने अलोकडे नर्धानच जास्त जास्त प्रचारात येत आहेत. याचा विशेष गुण साधेपणा हाच आहे.

आईल इंजिनचे त्याला लागणाऱ्या तेलाला रुई प्रकार करतात. ग्यास इंजिने निघाल्यानंतर इंजिनला लागणाऱ्या ग्यासच्या ऐवजी तेलाला वाफ ग्यासच्या जागी वापरण्याची कल्पना निघून रथापासून आईल इंजिन निघाली. तेव्हा पहिल्याने ज्या तेलाला वाफ अगदी फारच जोड्या धराने व सहज करता येईल. त्या तेलालाच चालणारी इंजिन निघाली. असली पहिली इंजिन पेट्रोलॉल चालणारी होती चांगल्या पेट्रोलाला वाफ साध्या उपज्या इतंत सुद्धा बाहेरची उष्णता न लावता होते. ही वाफ इंजिनमध्ये अगदी ग्यास (कोळशाचा धूर) प्रमाणे चालते. या इंजिन मध्ये तेलाला वाफ उत्पन्न करणाऱ्या भागाशिवाय जास्त कोणत्याही भाग लागत नाही. तसेच पहिल्याने या तेलाला

अथळ नथळ काहींच किंमत नव्हती नासुळे हें फार स्वस्त मिळत असे. पुढें पुढें मोठ्यागढया निघावयास लागून या तेलाचा खप फार वाढला व यास किंमतहि जास्त यावयास लागली. उलट केरोसीन (राकेल) जास्त स्वस्त मिळवण्यास लागले. तेन्हां केरोसीनचें वाळणारी इंजिनें निराली. या जातीच्या इंजिनमध्ये इंजिनच्या पादांमार्गे तेल्हाची वाफ करणारा (व्हेपोराइझर) बसविलेला असतो तसेंच तेल व हवा यांचें मिश्रण पेटवणारां एखादा गोळा किंवा नळी बसविलेली असते. जुन्या इंजिनमध्ये हा गोळा किंवा नळी इंजिन चालू असताना खाली दिवा ठेऊन सदोदित सापलेली ठेवावी लागत असे. अलीकडच्या नव्या इंजिनमध्ये वाफ करणारा व नळी या दोन्हांहि काम करणारा एकच राग असतो. हा बहुतेकच वाटोळा असल्यामुळे यास गरम वाटोळा गोळाअसे म्हणतात. इंजिन जर लगदीस कमी शक्ति उत्पन्न करीत असेल तर त्या गरम गोळ्याचाही दिवा ठेवावा लागतो.

राकेल तेल, पेट्रोल, वेगणाची तेलें, खनिज मेण व मीज ही सर्व जमिनीतून निघणाऱ्या अग्राह्य तेलापासून निरभिराळ्या उष्णतामानावर उजळून काढतात. ही काढून घेतल्यानंतर शेवटी जाळ मध्यासारखा, केन्हां केन्हां त्याहूनहि जाड असा पदार्थ रहातो. याला कूड आईल असे म्हणतात. राहतविक हें नांव चुकीचें आहे. पण आज तें कूड आईल म्हणून आपण तेंच घडून आले. याचा उपयोग काहींच करितां येत नसे; हे अगदीं फेकून घावें लागे यामुळे हें अगदीं बातीसोळ किंमतीस मिळत असे, पण हें तेल जाळले असतां यापासून सध्या तेलाइतकी किंवाहून जास्त शक्ति उत्पन्न करण्याचा याचा रूज आहे म्हणून या तेलानें चालतील अशी इंजिनें करण्याची खरेपट काही संशोधक करीत होते. सरते शेवटीं डाक्टर डिग्रेल या जर्मन संशोधकानें असले इंजिन तयार करण्यांत यश मिळविलें, परावकन या जातीच्या इंजिनानें त्यांचेंच म्हणजे डिग्रेल इंजिन असें नांव मिळाले आहे. या इंजिनचें व साध्या आईल इंजिनचें मूलतः एकच आहे. पण प्रत्यक्ष प्रकार मात्र काही निराळा आहे. या इंजिनमध्ये बहिल्या म्हणजे अस्मानाच्या धावेला नुसती हवाच इंजिनमध्ये येते. दुसऱ्या दबन्याच्या धावेला ही हवा दाबली जाते पण थोडकी हवेचा दाब फारच म्हणजे सुमारे पांचवें पाँड असतो. हवा कोरानें व लवकर दबली जात असल्यामुळे ही हवा फार गरम होते. इतकी की या हवेत कसलीहि तेल आले तरी तें सापडतोच पेट घेते. यामुळे दोघल इंजिनमध्ये व्हेपोराइझर मुळीच नसतो. पण पांचवें पाँड दाबाच्या हवेमध्ये नुसतें तेल येणें शक्य नसतें व तेल एकदम वेण्यापेक्षां फुटून आलेलें जास्त चांगलें. कारण त्यामुळे तें चांगलें जळेल जातें. चांगलें जळल्यामुळे इंजिनमध्ये धाण सांचत नाहीं. चांगल्यास फार कमी शींचते. म्हणून हें तेल जात

आण्याकरितां दुसरा एक हवा दाबण्याचा पंप ठेवावा लागतो. त्या पंपानें हवा इंजिनमध्ये दाबण्या आणाऱ्या हवेपेक्षां सुमारे दोनघे रत्तल म्हणजे ७०० । ७५० पाँडोपर्यंत जास्त दाबली जाते. या पंपाचा उपयोग इंजिन चालू करण्याकरितां लागणारी हवा ज्या आंध्यांत भाजेली असते तें भांडें भरण्याकडेहि होतो. ही इंजिन शक्ति उत्पन्न करण्याकरितां सरासरीनें फारच थोडें तेल जाळतात. त्यामध्ये हवेचा दाब फार असल्यामुळे इंजिनानें भागहि मोठमोठे जाड पनवावे लागतात. त्याच जातीची इंजिन फार मोठी म्हणजे पांचपाचवें ते दोनदोन हजार हॉर्सपावरची करतात. कश्चित इल्लीं मोठीं चालण्याची इंजिनें चार पांच हजार हॉर्सपावरचीहि प्रचारांत येऊं लागली आहेत.

कूड आईलनें डिग्रेल इंजिन चांगली चालतात असें दिवून आल्यावर धापी इंजिनहि कूड आईलनें चालविण्याची काही तरी योजना करण्याकडे शोधकांचे लक्ष लागले. यावेळेंत डिग्रेल इंजिनमध्ये जास्त दाबाची हवा व कूड आईलचें-तेलनें-अगदीं पुढें फुटून जाणें या दोघां मोठीं झळ्यातमार होत्या. त्यापिनी हवा डिग्रेलइतकी दाबणें त्यांना अशक्यच होतें; परंतु रानां ती दाब २५० पाँडोपर्यंत बाबिले; व त्या दाबाच्या योगानें होणाऱ्या उष्णतेचा फायदा घेतला. तसेंच त्याच वेळेस मार्गें सोडितलेला वाटोळा गरम गोळाहि ठेवला. नंतर तेल जावयाचें तें दाब न जाऊं देतां एका और-कड पंपाच्या योगानें बारीक छिद्राच्या बकटीतून इंजिनमध्ये सोडलें. यामुळे तें अगदीं फुटून आत गेल्यामुळे दाबलेल्या हवेचा गरमपणा व गरम गोळ्याची उष्णता ही दोन्ही एकत्र मिळून एकंदर उष्णतेमुळे तेलाची ताबडतोब वाफ होऊं लागली. तसेंच तेलाची वाफ हवेचा दाब पुष्कळ असल्यामुळे त्यांत चांगली भिजवण्यास लागली. यामुळे इंजिनचे भागहि लहान करता येऊं लागले. इंजिनहि मोठमोठी म्हणजे पचास-पासून शंभर-होर्सपावरपर्यंतचीं होऊं लागलीं. पण अद्याप ही इंजिनहि स्कोटकच होती.

यानंतर काही शोधक आणखी पुढें गेले. मुळीच न तापवितां इंजिन को चालवितां न याचें दाबहल प्रमाण सुलु झाला व इल्लीं चार पांच बरेच जागारांत आईल इंजिन मुळीच न तापवितां चालू करतां येणारी निघाली आहूत. याचें मुख्य तत्त्व असें आहे की इंजिनमध्ये २५० पाँडोपर्यंत हवा दाबली असता तीमध्ये कसलीहि तेल जळेल इतकी उष्णता उत्पन्न होते. तथापि डिग्रेलमध्ये दाब जास्त असल्यामुळे तसेंच जास्त दाबाचे वाळू काही वेळे पावर-स्ट्रीकच्या वेळेस ठेवतां येण्याची पद्धत असल्यामुळे जो सरासरी दाब वाडतो तो या जातीच्या इंजिनमध्ये नसतो. तसेंच तेल आण्यासाठीं जास्त दाबाची हवा न वापरतां पंपच वापरलेला असतो हा यांत व डिग्रेल इंजिनमध्ये फरक आहे. या जातीच्या इंजिनमध्ये जर काही कारणांमुळे हवा कमी दाबली घेली तर इंजिन चालू होत नाहीं (ले. वा. ह. मनोहर).

तोडमीम—हे गांव राजपुताना, जयपूर संस्थानातील हिंदीन निजामतीच्या तोडमीम तहसिलीचे मुख्य ठिकाण आहे. येथील लोकसंख्या १९०१ साली ६६२९ होती या गांवांत ८ शाळा आहेत.

तोडरमल (राजा)—हा अकबर बादशहाचा प्रसिद्ध दिवाण जातीने खत्री रजपूत असून अतिशय हुपार आणि सुदिमान होता. प्रथम लष्करी खारगंत तो एक लहानसा नोकर होता. परंतु पुढे त्याच्या अंगचे मुत्सदीपणादि गुण अकबराच्या नजरेस आल्यावर त्याने त्यास मोठ्या योग्यतेस चढविले. इ. स. १५९७ त अयोध्याप्रांतांत शिंदेदरशहाचा पराभव करण्याकरिता ६००० सैन्यानिशी तोडरमलाची रवानगी करण्यांत आली या कामगिरीमध्ये त्याने चांगले यश मिळविले ह्याप्रमाणे ज्या ज्या स्वारीमध्ये अकबर बादशहा त्याची योजना करी त्या त्या स्वारीत तो यशस्वी होई. पुढे (१५७९) गुजराथ प्रांताची व्यवस्था करण्यासाठी व सरकारसारा ठराव्यासाठी पाठविले असतां तिकडे गजान त्याने फार चांगली कामगिरी बजावली. मुरतेपयेंत सर्व प्रांताची पहाणी करून आगगायचे संस्थानिक व बहागिरदार यांना अकबराचे मांडलिक बनविले. याची ही गुजराथेंतल कामगिरी पाहून अकबर त्याजवर फार खूष झाला व त्याने ओरिसा प्रांताच्या दाउदखान नामक सुभेदारावर त्यास पाठविले. तोडरमलाने खानाचा पराभव करून सर्व प्रांत जिंकला. यानंतर गुजराथमध्ये पुन्हा बंडाळी झाल्यामुळे तो मोठ्यासाठी अकबराने तोडरमलास गुजराथेंत पाठविले (१५७८) त्याने बजीरखानाचा पराभव करून तिकडे शांतता प्रस्थापित केली व याबद्दल अकबराने त्यास आपला बहाीर नेमिले.

तोडरमल गुजराथेंत परत आला नाही वॉच बंगाल आणि बिहार प्रांतांमध्ये बंड उद्भवली. तोडरमल याने पुन्हा बहाीर प्रांतावर स्वारी व मोमीरबा किला हस्तगत केला. तेथील बंडखोरांशी मोठ्या शिताफीने लढून व त्यांचा पूर्ण नाश करून तो दिल्लीस परत आला. इ. स. १५८४ मध्ये तोडरमलाने बंगाल देशाचा बहुतेक भाग दिल्लीपतीच्या पार्षमौरवाखाली आणिला. ह्या कामगिरीबद्दल अकबर बादशहाने त्यास ' दिराण ' ही पदवी दिली. राजा तोडरमल हा जगा समशेर गाजविण्यांत कुशल होता तसाच मुत्सद्देगिरीमध्येहि तो अद्वितीय होता. पराक्रमी योद्धा या नात्यापेक्षा कुशल मुर्दाचा मुत्सद्दी म्हणून त्याचे नांव इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. अकबराच्या राज्यांतल (कायम-घान्याच्या) बसूलपद्धतीची जी अजरामर कीर्ती झाली तिचे श्रेय तोडरमल ह्यासच देणे योग्य आहे.

तोडरमल याच्या बसूलपद्धतीस ' असल-इ-जमा-इ-मुमार ' असे नांव आहे. प्रथमतः तोडरमलाने प्रत्येक प्रांतांत जमिनीची एका प्रमाणांत मोजणी केली. मोजणीचे शारके प्रमाण ठरवून त्यास त्याने ' इलाही गज ' असे नांव

दिले. प्रमाणे ठरविल्यावर जमिनीचे वर्गीकरण करण्यांत आले. सुपीक (पुजेज), मध्यम व रेताड अगर बरड (बेजर) जमीन अशी जमिनीची वर्गीवारी लावून त्यावरून एकंदर जमीनघान्याचा अजमास आलेल्यांत आला.

पहिल्या दोन वर्गीतल्या जमिनीचा शेतसारा नऊ घेण्याचा परिपाठ होता. या नवीन बसूलपद्धतीप्रमाणे अकबराच्या राज्याचा एकंदर जमीनमहसूल ९०,७४,८८१ रुपये झाला बंगालमधील हल्ली प्रचलित असलेल्या कायम-घान्याच्या पद्धतीचा मूळ उपादक तोडरमलच होय.

तोडरमलाने सर्व मुलकी खारयांत हिंदी भाषेच्या ऐवजी फारसी भाषा उपयोगांत आणिली ह्यामुळे सर्व राज्यांचे हिजोब याच भाषेमध्ये होऊ लागले तेव्हा साहाजिकच पुष्कळ हिंदु-लोक ही भाषा शिकून हीत प्रवीण झाले.

बसूलपद्धतीप्रमाणेच तोडरमलाने टांकसाटेमध्येहि सुधारणा करून त्याने चांगले नाव मिळविले. त्याने पूर्वीच्या नाण्यात सुधारणा करून नवीन मोहरा व रुपये पाडिले. ता. १० नोव्हेंबर १५८१ रोजी ५४ वर्षांचा होऊन तो लाहोर येथे मरण पावला. मुसलमान इतिहासकारांनीहि तोडरमलाची फार प्रशंसा केली आहे. अमुलफत्तल याने त्याचे पुतिलप्रमाणे वर्णन केले आहे. " तोडरमल हा फार हुपार आणि मेहनती असून त्याला द्रव्यलोभ बिलकुल नव्हता. त्याचा स्वभाव फार करारी असे. हिंदूंचे पवित्र सण तो फार कडकपणाने पाळी. प्रतिदिवशी आपला कोही काळ तो ईश्वर-भजनामध्ये नियमितपणे घालवीत असे. तो पुष्कळ दान-धर्महि करी. एकंदरीत तो इतका भाविक होता की, खुर अकबरासारखा योर आणि प्रचमसेहिण्डु मोगल बादशहा-नेहि त्याच्या विलक्षण धर्मश्रद्धेबद्दल त्यास दोष दिला."

तोडरमलापारखे हिंदु मंत्री अकबराजबद मौज्जा योग्य-तेस बढल्यामुळेच हिंदु लोकांच्या उत्पत्तीस पुष्कळ साहाय्य झाले. मृत्यूसमयी तोडरमलास एक पुत्र होता. त्याजबद्देहि धावते स्वराची मतसब असून तोहि अकबराच्या कारकीर्दीत प्रसिद्ध योद्धा होता. तो टाडा येथे समरंगणावर मृत्यु पावला. तोडरमलास अकबराने ' मुशीफ-इ-दिवाण ' असा मोठा अधिकार दिल्या होता. [इतिहाससमूह. पु. १, अं. ४; नील.]

तोंडली—या वेलस सेंटिवममध्ये सेफालॅझा इंडिका, संस्कृतमध्ये तुडिकरी, मराठीत तोंडली-तंडली असे म्हणतात. तोंडल्याचे वेल असतात, ते अनेक वर्षे जगतात. सरदगम होत सर्व वर्षभर फळे येतात. वेल मांडबावर अगर दुसऱ्या झाडावर चढवितात. थंडीच्या दिरसांत फळे कमी धरतात. उन्हाळ्यांत व पावसाळ्यांत विपुल धरतात. कोंकणांत पारुस गास्त असल्यामुळे पावसाळ्यांत फळे कुजतात त्यामुळे मंडी व उन्हाळ्यांतच फळे गास्त येतात. वेलस कातर अगर चिरकी पाने येतात. फुले पांढरी येतात. फळे कुजतालीत हिरव्या रंगाची सुमारे इंचभर जाड व २१ इंच लांब येतात. हिरवेपणी

आण्णास कांकीवीरसी लागतात. त्यांत काटकीदारखा चीक असतो. फळांत कांकीप्रमाणे बिया असतात. कळ पिकल्यावर तांबडें होतें. ही सुकल्यावर लावण्यास उपयोगी पडते. परंतु बेलाची वडी अगर कलमें लाविल्यापासून त्यास लवकर धुमारे फुटतात व इंधांचे भेगले जैरदार वेत वाढतात म्हणून ही घरून त्यापासून नवे वेत करण्याच्या मानगरीत कोणी पडत नाही. बेलाची कडी उन्हाळ्यात खावावी. देशावर पावसाळ्यांत खावावी. तांडल्याची माजी राममान्य आहे. वांगीमालाप्रमाणे तांडली-मात करतात, तोंहि प्रसिद्ध आहे. तांडलें युदिनाशक आहे असे म्हणतात.

तौतया भाऊसाहेब—पानेपतंते सदाशिवरावभाऊ पडण्याभेतर त्याचा एक तौतया निघाला होता. त्या काळी रुघा तौतयाचा बराच सुकसुक्याट होई. जनकेशी सिंदे, यमोदाबाई पेशवे, रामराजा छत्रपति वगैरे मोठमोठ्या लोकांचे तौतये तऱ निघालेच होते; परंतु शिपायी प्याषाचेहि तौतये नियाळ्याचा दाखला आढळतो. भाऊसाहेबांच्या तौतयाची हकीकत अशी:—भाऊच्या विषयी किर्येक सामान्य समजुतीच्या माणसांचा त्यावेळीं असा तर्क होता की, ते पानेपतंतून बाबून कीटें तरी गुमपती राहिले आहेत. शुद्ध पार्षतीबाई (भाऊची पत्नी) हिने ही समजूत उराशी बाळगून ती सीमाभावाची सती चमई अंगावर बाळगून असे. या प्रमाणा फायदा घेऊन सुट्या लोकांनीं दौडतीत बखेडे उत्तर घेले. पानेपतानंतर ५० महिन्यांनीं बहाराष्ट्रात प्रथम घातमी पसरली की, माऊ भिडत आहेत. त्यावर लागलीच मसळयीं सुरू होऊन लोकतर्कवितर्क कळे लागले. परंतु अखेर ही घातमी छोट्टी ठरली. थोड्या दिवसांनीं पुन्हां अशी घातमी पसरून ती खोटा ठरली. तिसऱ्याने १७६१ सालीं एक माणूस माळव्यात फौज जमा करून भाऊ म्हणवून देगा कळे लागला; परंतु महाराज होळकाराने त्याला पकडून कैदेत ठेविले. त्यानंतर हा पुढील तौतया निर्माण झाला.

मुंदेलखंडात छत्रपूर जवळील कनोळ गावीं सुखलाल नांवाचा कनोगा ग्रामस्था होता; त्याच्या बापाचे नांव रामानंदस आहेने नांव आपणूनी. भाऊपंदाच्या तेंड्यास प्राप्तून सुखलाल घरून निघून नखर येई आला. तेथे धुकून एका बाण्याच्या कुवांनीं बसला असतां दोन तीन दक्षिणीं माणसांनीं त्याला पाहून म्हटलें की, तूं भाऊसाहेबासारखा दिखलेस, तुला पेरवाई देऊं, बल. सुखलाल धाडशी व धूर्त होता त्याने या साम्याचा फायदा घेऊन त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें सल्लू म्हणून आपल्यास जाहीर केलें. नखर येथे संसुपरीपंथाच्या गोष्टाव्याचा एक मठ होता, तेथील पुज्य गौसाजी सुखलालास मिळाले व हे खूब धनपट्याने बाबलें; तौतयानें फौजहि जमविली. या सुळात अे बडे लोक मिळाले त्यांच्या वर्तनांत सगळीं किंवा मोठेपणा किती होता हे ठरावीक बरेच कठिण आहे. एवढें खरें की, पार्षतीबाईसिवाय पेशवेकुटुंबात व पेशवेवर्ग सरदारताहि कोणीहि तौतयावर विश्वास ठेविला नाही.

नखरहून जवळ करेड येथे आंधीचा सुभेदार नारीशंकर याचा पुढण्या विश्वाधराव राहत होता. त्याला तौतयानें तेथील किंवा आपल्याला देण्याबद्दल कळविलें. त्याने दोनदां माणसे पाठवून खात्री करून घेऊन माग विद्या स्वाधीन केला. त्याबरोबर हिंदुस्थानांतलें ठिकठिकाणचे गामलेदार भेटीच येऊन वसूलहि मिळें लागला. शिधांच्या चिटगिषाकडूनहि तौतयानें पैसा घेऊन फौज वाकरीस ठेवली. त्याने खरोखरीच्या पेशव्याप्रमाणें फौज, शोका, गारदी, डेरादुव्या, हत्ती, पाळक्या वगैरे सारा सर्वजम ठेवून तो दक्षिणेकडे आला. या स्वाधीच्या खर्चासाठीं त्यानें वाटेतील मराठ्यांचेच गान लुटले.

घमशेर बहादुराच्या मेळण्यानें नारायणराव पेशवे यास व दोन मिथुकांनीं खुद्द पार्षतीबाईस पत्रें लिहिलीं की, भाऊ खरे साहेब. शिवाय उत्तरेकडून अनेक सरदारांच्याकडे भाऊ खरे असल्याबद्दल पत्रें आली. तौतया नर्मदा व तापी उतरून खानदेशांत देगा कळे लागला, तेव्हा धोरल्या मापवराजानीं फौज पाठवून त्याला पकडून घनगडास कैदेत टाकलें. पुढें त्याची व जनकीबाईच्या तौतयाची पुणें येथें जाहीर चौकशी करून ते खोटे असें नवी ठरल्यावर त्यांना प्रतिबंधांत ठेविलें (१७६७). भाऊच्या तौतयात मगरच्या किल्ल्यात पाठविलें.

तौतयाला एके जागीं व ठेविलीं निरनिराळ्या किस्मांवर ठेविले. दौलताबाद, मिरज, रत्नागिरी वगैरे ठिकाणीं त्याला ठेविलें (१७७५). रत्नागिरीचा सुभेदार रामचंद्र नाईक परांगणे हा होता, त्यानें फिदुर होऊन तौतयाला सोडून त्याची द्वाडी फिरविली (१७७६ एप्रिल). तौतयानें फौज जमवून चौकणांत घुसालू घातला. सरकारनें सर्व बारमाराहि त्याच्या स्वाधीन दाले. चौकणांतलें बहुतेक किल्ले व गुल्लक कावोस करून बोरपाट चढून त्यानें राजमाची घेतली व सिंहगडाकडे प्रेप लाविला (आपडीवर). गावेलां त्याला इतल करनींकर घोरपडे, देमस, कोल्हापूरकर, हैदर यांनीं मदत केली. इतकें शास्त्रावर नाथा कडवितसानें शिंदे, होळकर व पानघे यांना तौतयावर पाठविलें. महादजीनें प्रथम सिंहगडाचा वेदोबस्त केला; पानघे यानें तौतयावर हल्ले करून त्याला मागे हुटविलें व राजमाचांहुन त्याला हाकळून दिलें; तेव्हा तो चौकणांत पळाला. त्याच्या मागे शिथानें आपला दिवाण बाबाराव यास पाठविलें. तौतया बेलापुरात येऊन गळबतांहुन ईमर्गकडे मुंबईस निघाला. राधोजी आंगन्यानें घातमी राखून त्यानें गळबत सधेंच पकडले व त्याच्या सर्व लोकां-निशीं त्याला पुण्याला आणलें (नोव्हेंबर).

तौतयानें पुन्हां आपली चौकशी करावी म्हणून विनेति केशवाचन नावाजी, रामनाथजी, गोपीनाथ दीक्षित, हरिसंत कडके, वाबजी नाईक बारामतीकर वगैरे पंच नेमून जाहीर चौकरी केली. तीव तौतया सर्वोद्यमनें खोटा ठरल्यावर त्याची चिट काढून व बाहारांतलें सर्व लोकांस दाखवून

नंतर मेळवून त्यांचे डोकें कोडून त्यास देहांतशासन दिलें (१८ डिसेंबर १७७६). नंतर त्याचा संसर्ग झालेल्या हजारों ब्राह्मणांना प्रायश्चित्त दिली व ते किनारात सामील होते त्यांचे संस्कार जम केले व दंड किंवा कैद अशा त्यांना शिक्षा दिल्या. पुढे ११२ महिन्यांत सर्व कोळण पुन्हा वार-भाण्यांनीं जिकून घेतलें. [खरे—पे. ले. सं. भा. २ ते ५; डक]

तोतरे बोलणे—स्वतंत्रशील बाणी (स्टॅण्डिंग) किंवा तोतरे बोलणे म्हणजे आपण चालू असतां अक्षराचा उच्चार एकदम बंद होऊन काही काळपर्यंत स्तब्धता व नंतर बहुतकरून काही वेळा त्याच अक्षराचा किथेक वेळीं जड पुनरुच्चार होणे. हें व्यंग्य बरेच पाहण्यात येत व “ कू कू कावानें मू मू म मला मू मू मारिलें ” अशा प्रकारचा उच्चार होतो यांतील व्यंग्याचें कमी अधिक प्रमाण असतें. काहीं टराविक अक्षरापुरतें अडखळणें, मनात असलेलें अक्षर व उभटल्यामुळें भलताच अर्थशून्य शब्द उच्चारणें या अल्प व्यंग्यापासून तो इष्ट शब्द जिनेनें न उच्चारता; अस्यामुळें वेहारा, जीम, क्षता या ठिकाणीं विलक्षण त्रुटि उठते इतकेच नव्हे तर श्वसन-क्रियेचे स्नायू व हृत्तपादादि अवयवावरहि या अडखळण्याचा परिणाम दिसतो आपण बोलतां तेव्हा हवा बाहेर पडून अगो-दर कंठातील स्वरोत्पादक नाड्याच्या योगने व नंतर कंठ, जीम, दात, ओंठ, टाळू, गाल, याच्या योगानें उच्चार स्वाभाविक-पणें होतो अगर हवा बाहेर पडताना स्वरोत्पादक नाड्याकडून पावतील तर केवळ कंठ, जीम, दात, ओंठच हलक्यामुळें कान-गोष्ट सांगितल्याप्रमाणें उच्चार होईल दोन्ही प्रकारच्या उच्चा-रासाठी स्वरोत्पादक नाड्या व जीम, कंठ, ओंठ, वगैरे स्नायूंच्या परस्परानुपत्ती क्रियेचा व आवाभावाचा विषाड न होईल अशा सफाईने व जलदीनें हलतात कीं, अर्थात नाजुकहि उच्चारता-तील लहान व मोठा फरक म्हणजे बारीक कुचित स्वर अगर भसावा सूर इच्छेप्रमाणें कंठातून सहजी काढतां येतो. या कामी स्नायूंचे व मज्जातंतूंचे किती शिक्षण अगोदर मिळालें असलें पाहिजे व या कामी त्याची किती शक्ति खर्च होते याची आपणास निरपरिचयामुळें कल्पना होत नाहीं. म्हणून मूल जरी चालू बोलू लागलें तरी बोबडेपणाविरहित शुद्ध बाणी प्रगट होण्यास त्याचीहि वेळ लागतो. मूलास आवाज जन्मतः असला तरी भोंवतालच्या वस्तू व भाषेनें त्या दर्श-विण्याचे ठीक उच्चार, तसेंच छुणा व कल्पना याचें नाणांच्या स्वरूपात रूपांतर होणें या अवघड किया कोमल बालवयात भरभर साध्य कशा होतात हें आश्चर्य आहे. यातील आश्चर्यकारक गोष्ट म्हणजे हीं सर्व विविध स्थाने, रचना, स्नायू व नाड्या यांच्या क्रियेचा पक्काळोपेक्षाहि अधिक परास्परानुरूप संबंध व कार्यक्षमता ही होय. व यात काहीं गर्भावस्थेतील व अज्ञात अशा दोषामुळेहि परस्परानुरूप क्रियाकारक शक्तीचा पूर्ण विकास होण्यात यत्किंचित्ति कमतरता राहिली की तोतरे बोलणें ठेवलेलें असतें या शक्तीचाच ज्या अन्व

रोगांत विषाड होतो असे ‘ लेम्नकंपवातरोग वगैरे रोग आहेत. परंतु ग्रामार्थे या शक्तीचा स्नायूतील विषाड झाला आहे असे रोग्यास आणि इतरांसहि शिद्द करून देतां येत. परंतु तोतरेपणा पराच अतुनहि कंठातील स्नायूंची परस्परानुरूप क्रिया करण्याची अक्षमता शिद्द करून दाखवितां येत नाहीं. तोतरे बोलणें अनुपयुक्त असतें असें म्हणता येईल चार पान वर्षांच्या वयपासून पुढे व विशेषतः गैरनावस्थेंत मूल प्रवेश करीपर्यंत हें व्यंग्य पूर्णावस्थेंत येत व पुढपासर्पे श्रियापेक्षा तें अधिक आढळून येत. उन्मा-दवात, फेबरे वगैरे वातरोग, अशक्तपणा, मोठे दुखणें येऊन जाणें, मनास धागा वळणें व तोमन्या माणसास बेडाबाणें या कारणांमुळे हा रोग जडतो.

तोतरे रोगी बहुधाः पवर्गातील अक्षर उच्चारताना तोतरे बोलतात; व काही “ लवर्ग ” य, व, स, क्ष, घ, च, व काहीं अनुनासिक अक्षर उच्चारताना स्वरोच्चारारच्या वेळीं अडखळतात व ते अडखळणें एसाचा वेळीं बोलणारास व ऐक-णारास कडणास्पद होत. श्वास व हृत्तपादादि शारीरवयव-बरीद परिणाम, या अडखळण्याचा कष्टप्रद प्रकार जो वर सांगि-तला आहे तो क्वचित् होण्यास शक्य होतो व त्यामुळे मोक-ल्यासारखे व वाक्याचा आरंभ सापेक्षात व शेवट जलद असे चमत्कारिक बोलणें येत. मानसिक स्थिति, गहिवरणें, यास-कडेहि असें होत व आलकोहोलयुक्त उत्तेजक पेयामुळे हें अडखळणें तेवढ्यापुरतें याबतें.

उ प चा र.—हें व्यंग्य उच्चार सुधारण्यासाठी शिक्षक ठेवून व कंटाळता उच्चारणाचा अभ्यास केल्यानें पूर्णपणें दूर होतें. प्रसिद्ध भाष्याना देखील हें व्यंग्य अगोदर असून त्यानीं तें मेळूनतीनें घालविल्याची उदाहरणें नमूद आहेत. इतर लोक बोलतांचा व वाचताना भरभर बोलतात म्हणून रोग्यानें तसें करूं नये; या दोन्ही प्रसंगां उच्चार करणें तो नपुन म्हटल्याप्रमाणेंच करावा. एक एक शब्द म्हणवा लागला तरी काही हरकत नाहीं. इतकें केल्यानें बरेच अड-खळणें कमी होईल व इतकें करून एसादा शब्द अडला तर बोलणें थांबावें; आपण पुढे रेटण्याचा प्रयत्न करूं नये, व थोड्या विरामानंतर जणूं काय आपण नवीन आरंभ करित आहो अशा मनानें तो शब्द उच्चारला म्हणजे तो उच्चारता येतो. दम लागेल असें मरामरा बोलणें टाळवें. जे शब्द उच्चारण्यास त्रास पडतो त्याऐवजी दुसरे प्रतिशब्द मिळूं शकतात. वाचन हा व्यायाम समजून तो नियमित व सावकाशपणें घ्यावा. अडखळविणाऱ्या अक्षराचा, शब्दाचा व शब्दसमूहाचा सुद्धा व व्यवस्थितपणें अभ्यास केल्यानें व्यंग्य खरोखर जातें. गायन शिकल्यानें व वेद पठण केल्यानें हि हें व्यंग्य कातें. या दोन्ही क्रिया बाणी शुद्ध करणाऱ्या आहेत. संभाषणात आपण घाई करीत आहो एतदर्थ सावधगिरीची सूचना करणारा एखादा विद्वांसू व आपणास ज्याची खाज व संकोच न वाटे असा मित्र ठरवून त्याचें साहाय्य घ्यावें.

पाईच्या भाषणानें सर्व विषयेंत म्हणून ही संशय टाळावी. पण निश्चय व भिन्नपणानें हे भेग पुष्कळांनीं घालविले आहे. परंतु अशा सांकाशादि आपले भयंते गेलें म्हणून गैरसावधानी व भराभर बोलू नये; नाही तर पुन्हा भाषणांत भेग दिले जाणत. याप्रमाणें तोतऱ्याचा बहुतेक मोठा वर्ग परा होण्यासारखा असतो. वर मागितेलक्षा श्रवणोक्तिमुद्रा अति अस्वच्छगारा जो रोगावर त्यानें आपला प्रभुत्व, मुख, जीभ, कंठ वगैरे तज्ज्ञांस दाखवून त्यापिकां कांहीप्रमाणे अगर एवढे प्रकृतीत कांही दोष स्वस्थतास ते सुधारून ध्यावे. म्हणजे मोठा बहुत उपयोग होण्याचा संभव आहे.

नौकखाना—नौकखान्याचे दोन प्रकार असून किंवा नौकखाना व स्थिर नौकखाना अशीं त्यांची नांवे आहेत. एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जो सद्य याहून नेला जातो तो किंवा नौकखाना होय. पोल्याच्या गाल्यावरून नेला जाणारा, रणभूमीत स्थितिपेक्षा, विशिष्ट जगेवरचा, पर्वतावर रोखला जाणारा आणि फाटवें हॉव्हिस्तर नौकखाना असे किंवा नौकखान्याचे विविध प्रकार आहेत. स्थिर नौकखाना कायमच्या तटयंदीवरच रोखलेला असतो. किंवा नावा, ठाणबंद कौजेचा व पायदळी अशीं स्थिर नौकखान्याची नांवे आहेत. किंवा नौकखान्याचे स्थिर नौकखान्यात व दुसऱ्याचे पहिल्यात परिस्थितीप्रमाणे रुपांतर होऊं शकतें.

या या स्य दे सा.—बाग व दोंब फेकण्याच्या दायिक कलेचा धर्तु लोकांनीं अचतेच केला आहे अशा उल्लेख जुन्या करारात सांपडतो. इटलीतील शिल्पकेंद्रीच्या १३११ मधील वेव्यांत जमनांनीं प्रथम तोफेचा उपयोग केला. याच हेनरी व तिबरा एवढे यांच्या काळां जुन्या लोका होत्या. केंद्रीच्या लढाईत प्रथमानीं लोकांचा उपयोग केला.

र प शे थो ती ल तो फा.—पंधराव्या शतकात रणभूमीवर नौकखान्यांचा सर्वांस उपयोग करण्यांत येऊ लागला. कॉन्स्टांटीनोपलच्या वेव्यांत तुर्कांनीं लोकांचा बराच उपयोग केला होता व त्यांनीं योजिलेले गोळे वगैरे बरेच भारी असून फार प्रणयलक असे होते. लूक्सीटफील्ड व ब्लॅकहीय या लढायांतही लोकां वापरण्यांत आल्या होत्या.

सोळावें शतकः—पहिला फ्रेंचोस, फाराना छे व आठवा चार्ल्स यांनीं केलेल्या इटलीतील मोहिमांत, रणक्षेत्रावर व वेव्याच्या कामां नौकखान्याचा बराच उपयोग झाला. रॉबेर्टा व मॅरिगन या लढायांत नौकखान्यावरच विजय अवलंबून होता. स. १५५५ मधील मास्टाच्या वेव्यांत लोकां लावून मारा करण्यांत आला होता.

तीस वर्षांचें युद्ध.—नॅपो वीथीस मॉरिसने रणक्षेत्रातील नौकखान्यांत बरीच सुधारणा केली. फ्रेंच लोकांचे या बाबतीतील प्रगत स्पृष्टणीय आहेत. गुस्ताव्ह अर्सेल्फ यांनीं बरीच सुधारणा पडवून आणली आहे. यानें हलक्या व जलद नेता येणाऱ्या लोकां करविण्या व सेच आणि लूट-

सेन या ठिकाणीं त्यांचा फार उपयोग झाल्याचें आढळून आलें.

वर्गीकरणः—पूर्वी नौकखान्यावरील लोक प्रत्यक्ष लष्करी स्वेचापेची नसत. जमनी व इंग्लंडमधील नौकखान्यांचे अधिकारी मात्र लष्करी सैनिक असत. गुस्ताव्हच्या नौकखान्याचा मुख्य अधिकारी लेनॉर्ट टॉरस्टेन हा पुढे सेनापतिपदाचा आपल्या चातुर्मीमुळे चढला. नौकखान्यावरील लोकांचे फिरे लोकां व स्थिर लोकां असे वर्गीकरण गुस्ताव्हसनें केले व हे वर्गीकरण ओहोफेडे मान्य झाले.

इंग्लिश शिल्पकेंद्रां या युद्धाच्या वेळीं लोकांचा फारसा उपयोग झाला नाही. कांही लोकां वेळेवर इष्ट ठिकाणीं येऊं शकल्या नाहीत व प्रेस्टनसारख्या ठिकाणीं तर त्या वेळेवर आल्याच नाहीत. या युद्धात किंवा तर करण्याचें काम नव्हतें कामेवेलें अनेक वेळात लोकांचा उपयोग केला.

नौकखान्याची प्रणति (१६६०-१७४०):—युद्धाच्या वेळीं लष्कराचे भरती करून तहानंतर सैन्य बरखात काढण्याच्या पद्धतीमुळे शांततेच्या काळांत सैन्य नौकखान्यावरील लोकां व सामर्थी यांची जरूरी भासनाशीं झाली. प्रत्यक्ष सैन्याबद्दलचे लोक या बाध्यानें शांततेच्या काळात गोलदान लोकां राहूत असत. १७१९ त इंग्लंडमध्ये 'रॉबेर्ट रेमिंड ऑफ आर्टिलरी' सारख्यात आली. नौकखाना हाकणान्याची गणना सैनिकांमध्ये १७५१ पर्यंत करण्यात आलेली नव्हती.

फ्रेडरिक दि ग्रेटच्या लढायांतील नौकखानाः—फ्रेडरिकच्या सैन्यात किंवा लोकां व एकाच ठिकाणीं स्थितिपेक्षा लोकां असे दोन प्रकार होते. वायलेसियन लढायांत लोकां खात्यामुळे वायू बचावली गेली असे म्हणतात. विट्स् व व्गुनफेल्डॉफ या ठिकाणीं लोकांखान्यांचे चांगले काम झाले. आठराव्या शतकातील युद्धभूमीवर नौकखान्याच अत्यंत प्रचल होता असे म्हणतात. सत्तावर्षीय युद्धात फ्रेडरिकने नौकखान्याची व्यवस्था चांगली ठेविली होती. बर्कले डॉक येथे फ्रेडरिक यानें ४५ हॉव्हिस्तरांचा उपयोग केला. नौकखान्याच्या बाबतीस पोल्याना सोड्या प्रमाणावर उपयोग करण्यास त्यानें घुस्वात केली. आठराव्या शतकांत मिसेव्हान यानें नौकखान्यांत बरीच सुधारणा केली. १७५५ साली फ्रेंच नौकखान्याची पुनर्रचना करण्यांत आली.

मिंटिश नौकखाना (१७९३-१८१५):—प्रथम लढाईच्या वेळीं फ्रेंच नौकखाना सज्ज ठेवण्यांत येई व लढाई संपल्यावर सर्व गोलेबाणांनीं किंवा फेडे पाठविण्यांत येत असे. मेजर रिचमंडने प्रथम नौकखान्यात सुधारणा घडवून आणली. लोकांच्या गाल्यांनीं दोन दोन गोळे जोडण्यांत येऊं लागले

व सर्व सैन्याची नीट व्यवस्था करण्यांत आली. नेपोलियनच्या सर्व लढाया तोफखान्यांच्या बळावरच जिंकल्या गेल्या. तोफखान्याच्या हालचालीवरून तो सर्वदा यशस्वी होत असे.

सन. १८१५ - १८७० या कालात तोफांच्या वावर्तात बरीच यांत्रिक सुधारणा असतात आली अमेरिकन सिव्हिलवॉरमध्ये, त्याच पत्त्याच्या बंदुका असलेले पायदळ आघाडीस ठेवून तोफखाना मागे ठेवण्यांत आला होता. स १८७० मधील फ्रेंचजर्मन युद्धात सुधारलेल्या जर्मन तोफखान्यापुढे फ्रेंचांचा टिकाव लागला नाही. प्रथम तोफांचा मारा करून नंतर पायदळ पुढे पाठवावे व हल्लास सुरवात करावी अशी युक्ति या युद्धात अमलात आली होती. १८९१ साली जर्मन सैन्यातील जनरल बुद्धी याने 'फ्रिड्रिख गन ऑफ दि फ्यूचर' नामक एक पुस्तक लिहिले व त्यात अनेक शोध प्रथित केले. १८९२ साली एका फ्रेंच तज्ज्ञानेडि काही शोध लविले नव्या शोधाचा प्रसार होऊन जडद लढणाऱ्या तोफा अस्तित्वात आल्या तोफ उडाल्यावर पुनः दाखुगोळा भरण्याची व काळक्षेप करण्याची आता आवश्यकता उरली नाही पूर्वी घुरामुळे नेम धरण्यास कठिण पडत असे परंतु हल्ली विन घुराच्या तोफाहि आस्तित्वात आल्या आहेत.

घटनाः—रणक्षेत्रावरील तोफखान्यात मुख्यतः तीन गोष्टी असतात. पहिली गोष्ट साहित्य ही होय; यांत, तोफा गाळ्या, दाखुगोळा व इतर सामान यांचा अन्तर्भाव होतो. तज्ज्ञ लोकांमध्ये वरिष्ठ अधिकारी, गोलेबाज, गाळ्या हाकणारे व कारागीर यांचा समावेश होतो. तिसरी गोष्ट म्हणजे घोडे, मोटारगाड्या व यांत्रिक सामान इत्यादि होत. या बंदुकी रणमैदानावर फार जरूरी असते. वॉम वॉम नामक यांत्रिक तोफा व हॉवित्झर तोफा यांचाहि उपयोग करण्यात येतो. क्यू एफ तोफ निघाल्यापासून भरपूर दाखुगोळा ठेवण्यात येऊ लागला. पूर्वी एका तोफेस एक वॉगन दाखुगोळा पुरत असे; हल्ली तीन वॉगन दाखु हर तोफेजवळ असली लागते. ईंग्लंडात तोफखान्यावरील अधिकार्यांचे हुद्दे मेजर व कॅप्टन असे आहेत. प्रत्येकी दोन तोफांच्या तीन तुकड्या मिळून एक बॅटरी होते. या तुकडीची पुन्हा एक एक तोफेची पोस्टतुकडी असते घोडदळाचा तोफखाना, रणक्षेत्रावरील तोफखान्याहून भिन्न असतो. ऑगस्टावरील तोफखाना नेमान करण्याकरिता खेचरे वगैरे ठेवावी लागतात. ईंग्लंडमधील, रॉयल रेजिमेंट ऑफ आर्टिलरीचे रॉयल हॉर्से, रॉयल फील्डर व रॉयल गॅरिझन आर्टिलरी असे तीन विभाग आहेत व प्रत्येक विभागास रिसर्व व टेरिटोरियल तोफखाना जोडण्यांत आला आहे.

डा व पॅ वा चें डा म.—रणमूमीवरील तोफखान्याचे मुख्य काम म्हणजे ज्या विवक्षित जागेवर हल्ला करणे इष्ट असेल तेथे गोळ्यांचा वर्षाव करणे हे होय. विशिष्ट ठिकाणी राहून मारा करणे ही दुसरी महत्त्वाची वाव असते. 'एलिन्वेजन्', 'डिरेक्शन' व 'सेट्' असे तीन युक्तीचे प्रकार तोफा

रोखण्याच्या कामी योग्यतात येतात. 'रॅजिग' म्हणजे विस्तार व अंतर सोपून काढणे हे होय. परंतु या कामी सरबत्तीची पाहणी करणे जरूर असते. किंबहुना या पाहणीवरच अजुक्त 'रॅजिग' करता येणे शक्य असते. कमांडर किंवा ऑव्झर्विंग पार्टीकडून ही पाहणी, तोफेचे गोळे सोडून, करण्यात येत असते. एका तुकडीतील दोन तोफा काही अंतर सोडून उडविल्या जातात व दरम्यानचे अंतर निश्चित करून मारा अचूक करता येतो. 'टारमर्थपनेल' हेच सर्वोत्तम श्रेष्ठ अन्न होय असे जर्मनांचे मत आहे. युद्धक्षेत्रावरील तोफांचे कार्य तीन प्रकारचे असते. युद्धारंभी आघाडीच्या सैन्यात मदत करणे, पायदळी हल्लाची तयारी करून देणे व त्याच आधार देणे ही मुख्य कामे होत. तोफांचे मुख्य कार्य शत्रूच्या तोफावर व गोलेदाजीवर मारा करणे हेच अर्धत पायदळ व तोफखाना यांचे नेहमी सहकारित्व असावे लागते. हल्ली तोफांचा मारा पायदळाच्या डोक्यावरून केला जातो अजून मजल मारणे, रणक्षेत्रावरील संतार, एकाच ठिकाणी सर्व सामर्थ्य केंद्रिभूत करणे इत्यादि अनेक युक्त्या योग्यतात येतात. हल्ली लाव पळपाच्या तोफामुळे बरीच क्रांति घडून आली आहे.

म हा युद्ध काल.—महायुद्धापूर्वी तोफा उडविल्याच्या पद्धतीविषयीच्या व तोफांच्या उपयुक्ततेविषयीच्या कल्पना सर्व राष्ट्रांत जवळ जवळ सारत्याच होत्या. पण महायुद्धामध्ये तो सर्व प्रकार बदलून, ज्या राष्ट्राला जी जी पद्धत स्वीकारावीशी वाटली त्या त्या पद्धतीचा त्याने स्वीकार केला व त्यामुळे निरनिराळ्या पद्धती आस्तित्वात आल्या आहेत. या महायुद्धातील महत्त्वाच्या पद्धती म्हणजे (१) परमुल्लाखार वेगडक चाल करून जाणे, (२) खंदकाच्या आश्रयाने लढाई चालविणे व (३) शत्रूची फळी फोडणे या होत पहिल्या पद्धतीमध्ये ज्यावेळी शत्रू परमुल्लाखार स्वारी करून जातो त्यावेळी त्याला शक्य तितकी झपाट्याने चाल करावी लागते. त्यामुळे सैन्य व तोफा जितक्या लवकर नेल्या जातील तितके अधिक फायद्याचे असते यासाठी मोटारोंचा फार उपयोग होतो. मोठमोठ्या तोफा घोड्यांच्या करवी ओढून नेण्याची पद्धत अलीकडे कुचकामाची ठरली आहे व तीच मोटारोंचा उपयोग करण्यात येऊ लागला आहे, व थोडक्याच काळांत ही पद्धत सररहा अमलात येईल असे वाटते. त्याचप्रमाणे तोपा रस्त्यावरून नेण्याऐवजी त्या रुळावरून मोटारोंच्या द्वारे नेण्याची पद्धत अधिक हितावह आहे असे आढळून आले आहे. याचा उपयोग जर्मनीने वेल्सममधील व उत्तर फ्रान्समधील किल्ले जमीनदोस्त करण्याच्या कामी केला. त्यांनी किल्लाकडे रस्त्याने तोफा ने नेतां रेल्वे-रुळांच्या साहाय्याने नेल्या.

पायदळ व गोलेदाजीचे सैन्य (तोफखाना), यांचे परस्पर साहाय्य असल्यास त्याचा अधिक उपयोग होतो असे अलीकडे प्रत्ययास येत चालले आहे. अर्थात पायदळ व

तोकखाना याचे परस्परानां साहाय्य व्हावयाचे म्हणजे त्यांच्यामधे कायमचे दळणवळण पाहिजे. हे दळणवळण चालू ठेवण्याची पुढील साधने निघाली. ' लॉर्ड थिन्गल ' हा जर्मनीचा उपाय अधिक उपयुक्त आहे. ह्याशिवाय, ' बॅरे-अर्चा ' युक्ति अंमलीन आलेली आहे. प्रत्येक पायदळ्याच्या तुकडीमोडेर, ' गन्स ऑफ अर्कॅनरीमेंट ' ठेवण्याची सोय करून देऊन त्यांना लागली आहे. कारण कदाचित तोकखान्या-मधील व पायदळ्यामधील दळणवळण नाहीसे झाल्यास, पायदळ्यावर आपाती येण्याचा संभव असतो. या ' गन्स ऑफ अर्कॅनरीमेंट ' या नास करायच्या असल्यास तो तोक्याच्या योगाने फेक पाहिजे.

बंदकाच्या आभ्रयाने चालणाऱ्या लष्करीमध्ये तोकखान्या-साठी तीन भागां ठेवलेल्या असतात. एक उच्च रणधोरणामध्ये, दुसरी मध्यमगती व तिसरी सैन्याच्या पिछाडीला. तोकखान्याचा एकतृतीयांश भाग आपाटीला असतो व बाकीचा मध्यमगती असतो.

बरील फोर्ड आर्टिलरीशिवाय, मध्यम व मोठ्या अशा दोन्ही प्रकारच्या तोंका फोर्ड आर्टिलरीच्या पाठीमागे असतात. बंदकांमध्ये पुस्तकाच्या गोळ्यांची या सहाय्युद्धांत जरूरी भागू लागल्यामुळे, इंग्लिशर तोंकांचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करण्यात येऊ लागला. शिवाय लांबवर गोळी जाणाऱ्या तोंकांहि तयार करण्यात येऊ लागल्या. जर्मनीने अशा प्रकारच्या तोंका तयार केलेल्या होत्या. त्यांतून ११०० यांचे म्हणजे जवळ जवळ ७ मैल लाय गोळा जाऊ शकत असे. त्यामुळे केवळनांदी तथा प्रकारच्या तोंका तयार करणे अवश्य झाले. जर्मनीने तर या कामी कमालच चालविली होती. १९१५ साली जर्मनीनी २५ मैल अंतरावरून डेकेंबर तोंका जागव्यास घुरवात केली होती व प्रसंग अनुकूल आल्यास यॉर्कमाऊथपासून साउथम्प्टनच्या सर्वे साप्पर ११० मैलावरून भडिमार करू शकणारी अशी तोंक त्यांनी तयार केली होती. ईंग्रस व फ्रेंच यांच्या जवळ १०० मैलावर गोळा उडविण्याच्या तोंका नव्हत्या असे नाही. पण जर्मनीची तोंक ११० मैल जाणारी होती व त्यामुळे या तोंकांच्या सायतीत जर्मनीनेच सर्वात अघाडी मारली असे म्हणण्यास हरकत नाही. याशिवाय या सहाय्युद्धांत तोकखान्यासंबंधीची आजची एक गुपारणा पडून आली व ती म्हणजे, विन ठिणगीची दारू बोधून काढणे ही होय. त्यामुळे शत्रूला कोटून व फिती अंतरावरून तोंक चालवी गेली हे कळवयास येऊन कठिण जाऊ लागले. याशिवाय तोंकांच्या द्वारे विचारी गॅस पसरणे, शत्रूच्या बंदी उचलून करणे, हत्यादीर्घबंधीच्या महत्वाच्या गुपारणा पडून आल्या.

शत्रूनी फोर्ड फोडण्याच्या बाबतीत शत्रूवर एकदम हल्ला करतांना तोंकाखाना पायदळ्याबरोबर चालू ठेवणे जरूरीचे असते. अशा वेळी हल्ल्याचे क्षेत्र विस्तृत ठेवणे फायद्याचे

आहे. ज्या दिवशी हल्ला करावयाचा त्या दिवशीच्या पूर्वाच्या रात्री युद्धक्षेत्रात सर्व तोंका आपून त्यांची व्यवस्थित मांडणी करावी लागते. १९१६-१७ च्या वर्षातील युद्धांत तोकखान्याच्या मदतीने शत्रूवर सतत आठ दिवस हल्ला करण्याची पद्धत असे. पण त्यामुळे शत्रूला आपली तयारी करव्यास अवसर मिळे त्यामुळे सहा तासपर्यंत अतिशय ओराने हल्ला करून शत्रूला नामोहरम करण्याची युक्ति १९१८ साली जर्मनीने अतिशयशत आणली.

तोंकांमध्ये घालवयाच्या गोळ्यांचे निरनिराळे प्रकार आहेत. त्यांची नावे—गनशापनेल, हॉवित्जर चार्जनेल, ह्याय-एन्ड्रोसिण्ड रोल, मार्टिनेल, स्नोक रोल उर्फ घुरावे गोळे, इनसेवियस रोल, इन्फुनिटिंग उर्फ चकाकणारे गोळे, व आयर-पीथसिंग रोल ही होत.

हिंदुस्थान—बंदकाची तोंका होत्या असे काहींचे म्हणणे आहे. फारदेशात अस्मदुमन् व अयवैवैदात उलगाह किंवा रातघुटि असे शब्द येतात. पण ती आयुधे तोंका-प्रमाणेच असलीच असे सांगता येत नाही. पौराणिक कालात दशमू, शतमू हे शब्द प्रचारात आले होते. ही शब्दे तोंका-सारखी असल्याचे असे म्हणणारा एक पक्ष आहे. भारतीय युद्धांत व रामरावणयुद्धांत त्यांचा उपयोग बराच केलेला आढळतो. मध्यंतरीच्या काळात (मध्ययुगात) हिंदुस्थानात तोंका होराचा वी नाही याचा स्पष्ट उल्लेख आढळत नाही. यवन (ग्रीक) लोकांनी हिंदुस्थानावर हल्ला केला त्यावेळी तोंका उपयोगात आणल्या होत्या.

मुसलमान लोकांनी हिंदुस्थानावर हल्ला करतांना तोंका बऱ्याच उपयोगात आणल्या. त्यावेळी इकडे गमदळ हे लडा-हंतल एक अंग असे. या हत्तींनी पळावयात लावण्यात तोंकाचा उपयोग होई.

मोगल घराण्यात बादशाही सैन्याबरोबर तोकखाना ठेवीत असत. त्याच्याच ओरावर विमापुर, गोवळकोंडा, नगर, दौल-ताबाद वगैरे मजबूत ठिकाणे मोगलांनी काबीज केली. या तोकखान्यावर बहुधा युरोपियन गोलेदान व अधिकारी असत; रवात पोर्तुगीज, फ्रेंच या युरोपियनांचा भरणा विशेष असे.

बाबर व अकबर यांचा तोकखाना बरा असे. मान मोगल तोकखान्यासंबंधी युरोपियन लोकांचे मत चांगले नाही. दारू अकून २१३ तास गोलेदान विलमी कुंकीत बसत अशा प्रकारे दोन तासांत तीनचारादी चार काळीत असे या लोकांनी त्यांचे वर्णन केले आहे. साधारण हे वर्णन पेश-वाईतील इमादियुझन व युरोपियन दरोगे यांच्या देखरेखी-खालील तोकखाने सोडून याकोच्या यमुनेक तोकखान्यांनाहि लागू पडे. मोगली तोंका फार जड व दिवाळ असून, त्यांची नावे, गझीखान, युसुफाग, गळमंजन, फतेलशहर अशी असत. फोर्ड लोकांनी लांबडी तोंका कोयीन-चीनमून आणल्या होत्या असे म्हणतात.

हलत्या तोफांत सुतर (उंटावरील) व हाथ (हस्ती-वरील) नाला या मुख्य असत त्या सोडतांना त्या त्या जनावराना खाली बसवून व त्याचे पाय बांधून मग सोडीत. मोगली तोफखान्यात युरोपियन दरोड्या (गोलंदाज) चा पगार दरमहा २०० पर्यंत असून त्यास मीर आतश म्हणत. तोफखाना हा खास सरकारचा असे. सरजामदारी सरदारांचा ग्यावर अधिकार नसे

मराठ्यांमध्ये फक्त शिवाजीने प्रथमपासूनच तोफखान्याचें महत्त्व ओळखलें होतें. त्याने इंग्रज व पोर्तुगीज यांच्याशी तोफा पुरविण्याबद्दल तहदि केले होते पेशव्यांनीहि या लोकांपासून तोफा खरेदी केल्या होत्या व तोफा ओतण्याचे कारखानेहि (पोटकेसे) आपल्या राज्यात (पुणे, मिरज, बंगरे ठिकाणी) काढले होते तोफखान्याचें एक स्वतंत्र खातें काढून त्यावर पानशे या घराण्यातील मंडळीस नेमण्यांत आलें होतें. १७६० साली पुण्यास दुसरा एक नव्या तोफा कारखाना कारखाना काढला होता, त्यात चौदशीसाठी जी माती लागे ती साठी प्रांतातील मीसे बदवली येथून आणीत असत. पेशवाईतील काहीं तोफा दुष्टपासून मीस खेर वजनी गोळे फेकण्याच्या होत्या. या तोफा ओढण्यास बैल लावीत. कार प्रचंड तोफा असल्यास हस्तीचा उपयोग करीत. जनगर्जे, कडक-विजली, गणेश, काल पहाड, हणमंत, जयवंता, गड्ड, राम-ईश, मकरध्वज वगैरे नांवें तोफांना देत अकम तट फोडण्यास हस्तींच्या हाविस्तारारख्या तोफा असत. त्यांना दिवाळतोड किंवा गरनाळ तोफा म्हणत. गरनाळीत पंचरसी पोळळ गोळ (आंत स्फोटक द्रव्य भरलेले) घालीत. आज माऊंटनगन्स म्हणून जशा तोफा आहेत तशा त्यावेळी जंबूरा, सुतरनाला म्हणून लहान लहान व उंटावर नेता येणाऱ्या तोफा असत व त्यांचे गोळे १ खेर वजनी असत. लंबछडी नावाना एक तोफाचा त्या वेळाचा प्रकार सांप्रतच्या लांब पल्ल्याच्या. (लॉंग रेंज) तोफावरखाव असावा.

तोफा विद्याच्या तशाच पंचरसीहि ओतीत व त्यांचा आकारहि त्याच्या उपयोगप्रमाणें निरनिराळा असे. १७७१त अशोरगडास ज्या पंचरसी तोफा होत्या त्यापैकी काहींनी नावें. चाद, रक्ष्मी, मुलाव, गशवंती, मातंग, भवानीप्रसाद, लक्ष्मण, महबूब अशीं होती, विजापुरची प्रख्यात तोफ मुलुख-ई-मैदान ही पंचरसी असून (त्या वेळच्या मानानें) फार प्रचंड आहे. हस्तींच्या तोफखान्याच्या बॅटरीप्रमाणें त्या वेळी तोफखान्याची जी तुकडी असे तिला अराबा म्हणत व त्यावरील वरिष्ठ अधिकाऱ्यास दरोगा म्हणत. तोफखान्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यास तोफखाने व गोळंदाशास तोफची अशी नांवें आढळतात, शिवाय तोफदाज, देगदाज, बंधानी, सारखे वगैरे अधिकारदर्शक नावेंहि सापडतात. तोफच्या गोळ्यात स्फोटक द्रव्य जशी असत तसेच काहीं गोळे असेहि असत की, त्यांत खिले, चाकू, काग्या वगैरे तीक्ष्ण वस्तू असत न उडता फुकट गेलेल्या गोळ्यांना उकाल अशी संज्ञा असे.

तोफाशिवाय दारूचे बाण (हल्लेवे रॉकेट) असत. हे लोखंडी पोळळ नळीचे व आत दारू भरलेले असत या बाणांना पेटवून मग ते शत्रूवर सोडण्याने असत. हें काम करणाऱ्या लोकोना बाणदार म्हणत. बाणाच्या जुडग्यांना कैची म्हणत. बहुधा २४ ते ३० बाणांची एक कैची असे व त्या कैच्या उंटावर लादीत. कैचीदारास दरमहा ७ रु. पगार असे. बाणाचा कारखाना नाशिक येथें बाळा खंडेराव यांने काढला होता (१७६५). त्यावेळी दर बाणास ५ रुपये किंमत पडे.

तोफखान्याकडे लागणारा लोखंड, पेशवे हे मुंबईस (इंग्रजांकडील) खरेदी करीत. पिढ्याच्या लहान तोफेस एक हजारपर्यंत किंमत पडे. तोफा विकत घेऊन अपवा ओतवून मग ठिकठिकाच्या ठाण्यांवर (किल्ले, पेढ्या, शहरें वगैरे) त्या त्या ठाण्याच्या महत्त्वाप्रमाणें पाठवीत. तोफखान्याच्या सव-निशो कामाचे सरकारी नियम पुढीलप्रमाणें (१७५५ साली) होते. सवनिसानें सर्वांची हजेरी घ्यावी, पगार त्यानेच घावा. पगारपत्रकावर अनुमतिदर्शक दस्तऐवजनिषानें करावा. तोफखान्यावरील वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या तैनाती नेमणुकप्रकार रुर पेशव्यांचा दकार असावा. मोर्चीतील नेमणुकी सव-निसानें कराव्या व त्या लोकांच्या पाठीवर उभें राहून त्याच्याकडून काम त्यानेच करून घ्यावे. त्यानां बक्षिष घावयाची असल्यास त्यानें यादी करून पेशव्यांची अनुमति घ्यावी तोफखान्यावर सवनिसेप्रमाणें पौतनांस असे त्यास सालिना १५० रु. पगार असे.

पुणें येथील आप्पाजी कोबीळ कासार हा तोफखान्याकडील (सरकारी) नेकर असून तोफेचे गोळे तयार करीत असे. उदगीरच्या मोहिमेसाठीं त्याने पाच हजार गोळे तयार केले होते. रत्नगिरीचा देवशेट कासार हा गरनाळीचे गोळे तयार करी. जुन्नर तालुक्यात आंबेगव्हाण येथेंहि गरनाळी गोळ्यांचा कारखाना होता स. १७९६ मध्ये रावबाजीने जी इंग्रज पलटण चाफरांस ठेविली होती तीत तोफखान्याकडे पुढीलप्रमाणें असल्या असून त्यांना दरमहा पगार पुढीलप्रमाणें असे. मुख्य कपितान (कॅप्टन) हा इंग्रज होता, त्याचा पगार ४५० रु, मुख्य गोळंदाजास ६० रु., जमादारास ३० रु, हवालदारास १८ रु., साध्या गोळंदाजास १२ रु, खलाशास १० रु., भुतारास १२ रु, लोहा-रास ११ रु, बेलदारास ८ रु, तबेलदारास ९ रु, दारूबा-ल्यास १५ रु, चौथ्यास १० रु, माढीवानास ७ रु व चामारास ६ रु. मुंबईहून तोफाप्रमाणें तोफांचे गोळेहि इंग्रजांकडून घेत, त्या कामी (१७६४ साली) रत्नोजी आगर-वाला व पालणजी पारसी हे दखल होते. राघोबादादानें याच्यापासून ३० हजार गोळे घेतले, त्याची किंमत दर हुंडेद्वयेदास १९ रु होती अठरा कारखान्यात तोफखाना येतो; राखव्यवहारकोशांत त्याला येप्रशाळा नाव आहे. किल्ल्यावर तोफखान्याचा मुख्य कामगार कारखानातीस असे

शिवाभोव्या येवी त्याच्या मोठ्या दोनसो तोफा होत्या. प्रत्येक तोफेचे सामान व कामगार दुहेरी ठेविले होते; पैलांप्रमाणे हतारिह तोफा भोळण्यास ठेविले होते. जर म्हटल्यास मराठी राज्यात लोकमान्याकडे उत्तरोत्तर सुधारणा करण्याचे मराठ्यांनी याला; त्यामुळे इंग्रजांचा व फ्रेंचांची बरोबरी त्यांनी करतो आली नाही. त्या लोकांनी सारंगी सुधारणा चालविली व यानी गुनाव (सोळाव्या शतकातील) किंवा गिरिला व तीहि फिरंग्यांनीच घालून दिलेला.

इंग्रजांनी लोकमान्याच्या बळावर विभवदुर्ग, मालवण, साष्टी वगैरे ठिकाणी मराठ्यांवर पतझात "शिवलेका (मालवण) असाय पण घेतला" असे आम्ही जुलूम करतडत वसलो. सावध झाले नाही; लोकांच्या बळावर किले राज्य्याचेहि शिकले नाही; तेथ्हां रायगड, सिहगडसारखे प्रबंड किले इंग्रजांनी संपादल्याने घेतल्यास त्यांत दुसरी कोण ? लोका व दाखलेले तयार करणारे म्हणव आमच्यांत होते पण स्वस्त मिळत म्हणून हे विप्रल परक्याडून (एका स्थाने वायू-कडून) आम्ही विकत घेत होते. त्याचा परिणाम असा झाला की, लोच पतपाच्या लोका रदोनी दुबळजवळ ठेवून कमी पडण्याच्या लोका आम्हांस दित्या, एवढेच नव्हे तर आमच्याजवळ कोणकोणत्या व किती पडपाच्या लोका आहून सार्या माहिती इंग्रजांनी घुरी होती. असा स्थितीत खेडच्या प्रसंगास आमचा मराठ्या परामभ होऊन इंग्रज विजयी झाला दांत आध्वर काय ? त्यांत आमच्या लोकसंघाची शिस्त कुचकामाची होती व वाक्य कामगाराचीहि टंचाई होती याबद्दल लक्षातून इंग्रज प्रेक्षकांनीच लिहून ठेविले आहे. स. १७७४ ते ८१ पर्यंत इंग्रजांनी मराठ्यांनी राहून राहून लढावा दित्या, पण त्यांत मराठ्यांच्या लोकमान्याने म्हणण्यासारखा पराक्रम सुर्वेच घालविला नाही.

शिवाचा लोकमान्य इंग्रजांच्या बरोबरीचा होतो असे त्यांनीदि कबूल केले होते; परंतु त्यात दोष एवढाच होता की, त्याबरोबर सवे मुदय अधिकारी फ्रेंच व इंग्रजच होते; त्याचा परिणाम असा झाला की, अखेरच्या येवी या अधिकाऱ्यांनी दगा देऊन ते उलट इंग्रजाचच मिळाले. खुद्द सर्व परलटणाच्या मुख्य मुला वेढे यानेच सर्वांच्या आर्षी फिजुरी केली व तो विलायतेत निघून गेला; त्यामुळे त्याने पातलेले लोकांचे व बेदुकीचे काळाने दाखवोडपासह आयलेच इंग्रजांच्या हाती लागले. फिरंगी अधिकारी जे मराठ्यांच्या पदरी नोकरीस राहून ते त्याच येवी आम्ही आपल्या मात-भाद्रियेदळ लडणार नाही, असा करार करूनच रहात. राजवागीची इंग्रज परलटणे गी रोवडी किडली त्याचे कारणहि ह्मच सारांश, लोकांच्या व एकंदर लक्षातील शास्त्रीय लोकांच्या कामी आम्ही हुल्लेय केवढानेच मराठी सत्ताजय येत्याच अवधीत घडवले. स्वगण्यस्वाधनेच्या कामी या लोकांचा उपयोग करून घेणे हे प्रथमच काम असते.

[नातालदेवीची रंगविशा मा. १; बोरले माधवराव रोग. मा. १; सयाईमाधवराव रोग. मा. २; राववागी रोग; सप्त-प्रकरणाल्मक बखर; मराठे व इंग्रज.]

तोपेटेकसिंग—पंजाब, लियालपूर जिल्ह्यातील हा एक गावला आहे. क्षेत्रफळ ६५५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) २१२४२६ होती. या गावलाच्या २४२ खेडी असून लोकवेकसंग हे मुख्य ठिकाण आहे. शिवाय गोत्रा हे एक गाव असून येथे धन्याचा बाजार मोठ्या प्रमाणात भरतो. सारा व कर यांचे उत्पन्न १९०५-६ साली ४.० लक्ष रुपये होते.

तोपालस्क—आंध्रप्रदेशातील रायचोतील एक शहर. पश्चिम सावबेरीच्या तोपालस्कचे जे राज्य आहे त्याची ही राजधानी आहे. हे शहर इतिहा नदीच्या दक्षिण तीरावर आहे. १९०० साली याची लोकसंख्या २१४०१ होती. या शहराची १५८७ साली कोसाक लोकांनी स्थापना केली. तोपालस्क राज्याची लोकसंख्या १९०६ साली १६५५०० होती. या राज्यात राशियनाशिवाय तातार, ओस्तभाक, सोमोयीडी, ब्रह्माल, जर्मन व बडुडी इत्यादि लोक राहतात. या राज्याचे दहा जिल्हे पाडण्यात आले आहेत. हा भाग शिक्षणात कार लागलेला आहे. येथील लोक मुक्ततः छोट्याच पंधा करतात.

तोंमर—हे दिल्ली येथे राज्य करणारे एक प्राचीन क्षत्रिय पदार्थ होते. चाहमान पराण्यातील दुसऱ्या वृषकाचा मुलगा जो नेदून त्याने या तोंमरवंशातील तरेण नामक राज्याचा परामभ करून विशाल कीर्ति संपादन केली असे वर्णन आढळते (११३). त्यावरून असे दिसते की, या मुमारास तोंमरचे वाय हिंदुस्थानात बांगलेच होते असून त्यांची मजल राज्यस्थापनेपर्यंत आली होती. पुढे बंदनाचा नातू व बाकुपतीचा मुलगा सिंहान यांनी तोंमराचा पूर्ण परामभ केला (१२८-४३)

दिसा हे पूर्वी अगदीच लहान गाव होते; तेथे प्रथम जनेगवाल तोंमराने लहानसे राज्य स्थापिले असे दिसते. ह्या राज्याचा उत्तरेक बाकुपती दोनसो बर्षात झाला. पण बाहमानाचे तोंमरांशी १० व्या शतकात फारशी युद्धे होत असत असे लेखादिकावरून दिसते. दिसाचे तोंमर व साव-रचे चाहमान ह्यांचे जवळ जवळ हाडवेचन असे; कारण दोघांचीहि राज्ये एकमेकात अगदी लागलेली असत. चाहमान बंदनराजाचे तोंमर बंदनराशी इ. स. ११३१ त युद्ध झाले, तसेच १४३३ साली बाकुपतीराजाचे तोंमर तेंद्रपालाचा पराभव केला; व बाकुपतीचा मुलगा सिंदराज यानेहि एका तोंमराचा परामभ केला वगैरे बरील माहिती हर्षशिलालेखवरून आढळते; पण ती खुद्द तोंमरांच्या लेखावरून मिळते असे नाही. एकंदरीने तोंमरांचे फारच मोठे खेल सांपडतार. पण ते सांपडतात त्यावरून असे दिसते की, तोंमरांचे

कनोजचे मांडलिक होते तोमर म्हणजेच जुंवर होत. विप्र-
हराज (वीसलदेव) चाहामाना(चव्हाणा)ने दिक्षी एका तोमर
राजापासून शेवटची मिळून घेतली. विप्रहाराचा पुतण्या
प्रख्यात पृथ्वीराज चव्हाण होय. शेवटचा तोमरराज हा
अनंगपालाचा वंशज होय. अनंगपालानेच दिल्लीचा लाल-
किल्ला (लालकोट) बांधला (११३) पुढील एका तोम-
रराजाने मथुरेहून चंद्र याचा लोहस्तंभ आणून दिल्लीस पुरला
(१०५२) यालाच पृथ्वीराजाची छाट म्हणतात. त्याच्या-
वर लेख आहे. माळव्याच्या भोजाना या तोमरानीं मिळ-
ल्याचा उल्लेख आढळतो (१२ वे शतक)

[मध्य. भारत पु २; मालकम-सेन्ट्रल इंडिया; ललित-
विप्रहराज नाटक; पृथ्वीराजरासा; स्टीफन-अकिआलॉजी
ऑफ दिल्ली, फानशॉ-दिल्ली पासट अँड प्रेसेंट; कनिंगहॅम-
रिपोर्ट; इंडि अँडि १९१२.]

तोरगळ—हे गाव मुंबई, कोल्हापूर संस्थानातील तोर-
गळ नांवाच्या जहागिरीचे मुखेय ठिकाण आहे. हे कोल्हा-
पूरच्या नैर्ऋत्येस १०० मैलावर आहे. लोकसंख्या १९०९
साली २,४७७ होती. हे गांव सुमारे स.११००च्या सुमारास
भूतकुशा नांवाच्या एका सरदाराने वसविले अशी दंतकथा
आहे. पुढे १६९० साली नरसोबोराव शिंदे यांनी विजापूरच्या
सुलतानापासून हे गाव मिळून घेतले व राजाराम छत्रपतीने
ते नरसोबीरापाला सज्जामात जहागीर म्हणून लावून दिले
येथे भूतकुशांना बांधलेले एक भूतनाथाचे जुने देवालय आहे.
गांवाभोवती पडदा तट आहे. रानाच्या आत जहागिरदाराचा
बाघा आहे; तो स. १७०० त बांधला आहे. [कोल्हापूर
गॅझेटियर]

तोरगमाळ—मुंबई, पश्चिम खानदेश. तळोदे तालुक्या-
तील सातपुडा पर्वताची एक टेंकडी. माझ लोकांचे हे मुख्य
ठाणे होते. तोरगमाळ टेंकडीचे क्षेत्रफळ सरासरी १६
घोरस मैल असून समुद्रसपाटीपासून ३३०० पासून
४००० फूट उंचीवर आहे टेंकडीवर एक सुंदर तल व असून
पडकी देवळे पुढळर्शी आहेत. गोखनाथ या नावाचे
साधू याच ठिकाणी पूर्वी राहत होते असे म्हणतात. येथे
नाथपंथी मठ आहे. टेंकडीच्या दक्षिणेस पारसनाथाचे एक
जेन देवालय असून दरसाल आक्टोबरमध्ये मोठी यात्रा भरते.
थोडे भिन्न खेरीजकरून टेंकडीवर मनुष्यवस्ती बहुधा
नसते.

तोरणा—पुण्याच्या नैर्ऋत्येस वीस मैलावर नीरा नदीच्या
उगमजवळ असलेला एक किल्ला. इ. स. १६४६ त आपल्या
वयाच्या एधीणमास्या वर्षी शिवाजीने प्रथमच हा हस्तगत
केला. या किल्ल्याची मजबुती करण्यासाठी बागडुजी करीत
असतां शिवाजीला पडलेल्या भागाखाली मोठा सुवर्णनिधि
सांपडला. हा हर्ला भोरकर पंतप्रधानाच्या ताब्यात आहे.
पुण्यातील लढाईपूढ व कर्तुवठन कॉलेजच्या मागील टेंकडी-

वरून हा किल्ला स्पष्ट दिसतो. यासच प्रचंडगड असे दुसरे
नांव आहे.

तोरखी—मुंबई विजापूर जिल्हा. विजापूरच्या दक्षिणेस
४ मैलावर हे खेडे आहे. दुसऱ्या अदीलशहाने त्या खेड्यास
महत्त्व आणिले. रथाने येथे पुष्कळ इमारती बांधल्या. या
ठिकाणी नरसिंहाचे देऊळ व एक कुंड आहे. छाला
नरसिंहतीर्थ म्हणतात. या ठिकाणी परशुरामभाऊ पटवर्धन
यांनी बांधलेले लक्ष्मीवैहि एक देऊळ आहे.

तोरु, दत्त—या बंगाली कवयित्रीचा जन्म कलकत्ता येथे
ता ४ मार्च १८५६ रोजी झाला विद्वत्तेबद्दल दत्तचरा-
ण्याचा मोठा लौकिक असून तोरुचे अथवा तोरुलतेथे बडोड
गोविंदचंद्र दत्त हे मोठे श्रोमंत व विद्वान होते दत्तचरणे
पूर्वीपासून लिखन झालेले होते, व त्यामुळे ज्या घराण्यात
रमेशचंद्र दत्ताचा जन्म झाला त्या घराण्यापासून गोविंद-
चंद्राचा संबंध तुटला होता तोरुला 'एक भाऊ व आठ
नामक बंधीण होती परंतु ती दोघे लहानपणीच वारली.
लहानपणीच तोरुचे बडोड कुटुंबासह युरोपांत गेले व
त्यांनी इंग्लंड व फ्रांस येथे बरीच वर्षे काढली. तोरुचे सर्व
शिक्षण इंग्लंड व फ्रांसमध्ये झाल्याने तिला फ्रेंच व इंग्रजी
भाषा चांगल्या अवगत झाल्या. १८७३ साली हे दत्त
कुटुंब परत बंगालात आले. १८७६ साली तोरुचा कविता-
संग्रह प्रसिद्ध झाला व तिची जोडफडे कीर्ति झाली. १८७७
साली ही २१ वर्षांची तरुण कवयित्री मृत्यु पावली.

तिया, 'एझीफ रलीन्ड इन फ्रेंच फील्ड्स' नामक काव्य-
ग्रंथ प्रसिद्ध झाला व त्यात बहुतेक प्रसिद्ध फ्रेंच कवींच्या
कविता आहेत. या काव्यग्रंथाचा फ्रान्समध्ये बोलवाला झाला.
एडमंड गॉसमुळे तोरुच्या काव्याची इंग्रजांनी प्रथमच
ओळख झाली. 'एन्सॉर्ट बॅल्ड्स अँड लीमॅन्स' हा काव्य-
ग्रंथही फार प्रसिद्ध आहे. 'बुमन इन एन्शट इंडिया' व
'बॅल्ड्स अँड लीमॅन्स ऑफ हिंदुस्थान' यांत तोरुने
हिंदी संस्कृतीचे पाश्चात्यांना रहस्य सांगण्याचा प्रयत्न केला
आहे. सावित्री, सिंधू, उमा, प्रल्हाद, लक्ष्मण, वगैरे भक्ती-
संघर्षी तोरुने काव्यपूर्ण वर्णने केलेली आहेत. एक प्रसिद्ध
फ्रेंच टोंकाकार तोरुसंबंधाने लिहितो की, जन्माने हिंदी,
शिक्षणाने इंग्रजी व अंतःकरणाने फ्रेंच, असलेल्या या अल्पायु
कवयित्रीला फ्रेंच वाङ्मयात अवश्य स्थान मिळाले पाहिजे.
जॅमसन, मिदो वगैरे लोकांनीही तोरुच्या काव्याची फार
स्तुति केली आहे बेटस या फ्रेंच विदुषीला व मिस मॉर्टिन
नामक इंग्रज विदुषीला तोरुने लिहिलेली अनेक पत्रे अत्यंत
हृदयस्पर्शी व काव्यपूर्ण असो आहेत. फ्रेंच भाषेत अनेक
काव्या व एक कादंबरी तोरुने लिहिली त्यामुळे तद्देवीयां-
मध्ये तिची बरीच कीर्ति झाली. बेगाजीपेक्षा इंग्रजीतच
तोरुचे बरेच काव्य लिहिले गेले तथापि तिच्या काव्य-
संग्रहावरून तिचे बंगाली अंतःकरणच स्पष्ट होते यांत शंका
नाही.

तोल्लिंगज—पंगल, चौबीसपरगणा जिल्ह्यातील मुख्य पोदविभागांत हें एक गांव आहे. १९०१ साली लोकसंख्या १२८२१ होती. या गांवांत हद्दी टिण्टु सुलतानने वसाज राहतात.

तोंवरघर (खात सिकरवारी येते)—मध्यहिंदुस्थानातील ग्वाल्हेर संस्थानाचा एक जिल्हा. क्षेत्रफळ १८३४ चौ. मै. ग्वाल्हेरच्या उत्तरेकडील सपाट प्रदेशांत हा आहे. सिकरवार व तोंवर (नोमर) ठाकुरापासून ही नावे आली. सिकरवार हे बरगुजर रजपुतांपैकी होत. अलवारचा राजा ईश्वरदास ह्याने आपली मुलगी देव्याचे नाकारल्यावरून बरगुजर ठाकुरांचा सेहार करण्यांत आला. पैकीं एक दत्तुराव हा फत्तेपूर शिकोन पळाला व तेथें स्थानें सिकरवर नांव धारण केलें. पुढें १८ व्या शतकांत सिकरवारी शिघ्यांनी येतली. तोंवर हे यदुवंशी असून दिल्लीच्या प्राचीन राजांचे वंशज होत. ह्यांच्याकडे १३१८ ते १५१८ सालपर्यंत ग्वाल्हेरचा किा होता. लो. से. (१९११) ३७६५९. मोठा गांव गोहद. खेडी ७०४ पैकीं जोरा हें मुख्य ठिकाण होय. परगणे चार. गोहद, अम्बा, जोरा व नुराबाद. सारा उत्पन्न १९१२०००.

तोल्लाना सयतहशील—पंजाब. हिस्सार जिल्ह्यातील फत्तेबाद तहशिलीची ही सयतहशील आहे. क्षेत्रफळ ४५० चौरस मैल तहशिलींत ११७ खेडी असून कर व सारा यांचे उत्पन्न १९०३-४ सालांत ८६००० रुपये होतें. तोल्लान हें तहशिलीचें मुख्य ठिकाण आहे. लोकसंख्या १९०१ साली ५९३१ होती. दिल्लीचा तोंमरवंशीय राजा अनूपपाल यानें हें गांव वसविलें आहे.

तोल्लनी—मनोहरदासाचें हें कविनाम होतें. हा जातीनें जरी हिंदू होता तरी त्यास मंडमद मनोहर अथवा मिर्सा मनोहर असेंहि म्हणत. अक्षराच्या कारकीर्दीत हा होऊन गेला. यास त्याच्या काळी चांगरी मान्यता मिळत असे. त्याच्या वापाचें नांव लोणकरण (मिठाचा व्यापार करणारा) असें असून तो सांबरचा राजा होता.

त्यामगोंदल—म्हैसूर, बंगलूर जिल्हा. यातील मिला-मंगल तालुक्यांतील एक 'गह' दोडवेंलें रेल्वेस्टेशनपासून २ मैलांवर हें आहे. लोकसंख्या १९०१ साली ४०९९ होती. येथून काही मैलांवर वायव्येस निजगल नांवाचें खेडें आहे. तेथील बहुतेक लोक या ठिकाणी आप्त्यामुळे त्यामगोंदल गांव बरेंच मोठें झालें आहे. पुष्कळ व्यापारी येथें रहात असून धान्याचा व्यापार चांगला चालतो. १८७० साली म्यु. कमिटीची स्थापना झाली. १९०३-०४ साली उत्पन्न २७०० व खर्च २००० झाला.

त्रांकिवार—मद्रास. तंजावर जिल्ह्यातील मायावरमु तालुक्यांत हें एक गांव व बंदर आहे. या गावाच्या नांवाचा अर्थ ' लाटाचें खेडें ' असा आहे. १९११ साली लोकसंख्या १३२९८ होती. इ. स. १९२० मध्यें डॅनिश ईस्ट इंडिया कंपनीनें या ठिकाणी किा बांधला. १९२४ साली हें गांव

डेनमार्कच्या राजाच्या ताब्यांत गेलें. इंग्रज लोकांनी १८०१ साली हें गांव घेतलें, परंतु लवकरच तें त्यांच्या ताब्यांतून गेलें. पुढें १८४५ साली इंग्रजांनीं हें गांव १२११ लाख रुपये देऊन गिगत घेतलें. हें गांव १८४५ ते १८६० पर्यंत तंजावरच्या फ्लेक्टरचें व १८६० ते १८८४ पर्यंत डिस्ट्रिक्ट अजगाचें मुखय ठिकाण होतें. हद्दी या ठिकाणी डेय्युटि तहशिलदार हाच मुख्य ऑफिसर आहे. प्राचणकीर संस्थान—नाचणकीर (तिरुवांकर, तिरुवा-ल्लोको) 'महालक्ष्मीचें स्थान') हें संस्थान दक्षिणेस असून याचा राजकीय संबंध मद्राससरकारकडे आहे. जवळव बोचीन संस्थान असून दोन्ही संस्थानांवर एक रेसिडेंट वेपरेस धरीत असतो. त्रिवेंद्रम ही राजधानीची मुखय जागा आहे. संस्था-नच्या उत्तरेस कोचीन संस्थान व कोइमटूर जिल्हा ही आहेत. दक्षिणेस हिंदी महासागर, पश्चिमेस अरबी समुद्र असून पूर्वेस पश्चिम घाट व पलीकडे कोइमटूर, मद्रास व तिनैवेळी हे जिल्हे आहेत.

संस्थानची आकृति सरासरी त्रिकोनी आहे. याचें क्षेत्र-फळ ७०९१ चौ. मै. आहे; पैकीं २५०० चौ. मै. जंगल असून २००० चौ. मै. डोंगराळ दुरण आहे. तद्राप्ति एक-दरति प्राचणकीर फार सुपीक असून सुंदर अ.ह. पहाडी प्रदेश बराचसा अस्त्यामुळे व सपाटीची जमीन काळीभोर असल्यामुळे नैसर्गिक शोभा अत्यंत मनोहर आली आहे. पश्चिम घाटांतून पुष्कळसे नदीनाले उगम पावून नागपोडी रस्त्यानें वाहत जाऊन पूर्वेकडे समुद्रास मिळतात. संस्थानांत गोड्या पाण्याची सरोवरे थोडीच आहेत; त्यांत त्रिवेंद्रमजवळ वेलाची व किलतजजवळ संस्थानकोड ही सर्वांत मोठी होत. पाटाच्या कडेची जमीन सदा हिरवीगार असते. तळ-मागावर ताड्याची, माडाची व नारळाची झाडे विपुल आहेत. पहाडांत आणि मांड्या जंगलांत शिकार सुबलक सांपडते. हत्ती अस्त्वय आहेत. त्याचप्रमाणें वाघ, धिसे, अस्वल, सांबर आणि सर्व प्रकारची हरणें कळपकळून फिरत

ब्राह्मणांत नैमुद्रि ब्राह्मणांचे विशेष महत्त्व असते व उपजी-
विकेचे साधन येतकी आहे. हिस्ती लोकांची संख्या मनस्वी
आहे सन १९०५ पासून संस्थानांत जन्ममरणची नोंद
देवू लागले

शे ती — संस्थानची जमीन अनेक प्रकारची आहे किना-
ऱ्यावरील जमीन उत्तम पांढरी वाळूची असून काळ्या जमिनीचे
थोडेसे मिश्रण असते मुख्य धान्य भात असून, निगत
मालात नारळ मुख्य आहे शिवाय मिरां, सुपारी, फणस
वगैरे जिनसहि निकतात कापड विणण्याचा व काप्याच्या
हातत्याचा धंदा बरोच चालतो. संस्थानात पाट, काळे व धेंगे
असल्याने बागाईत चांगली आहे. नयातून नावाच्यामुळे
व्यापाराची सोय बरी झाली आहे. पहाडावर वेळवेळी, चहा
व काफीची लागवड चांगली होते शेतकीचे काम करण्याकडे
मुख्यत्वे बेल व रेंडे उपयोगात आणतात शेतकऱ्यांजवळ
पुरेसा साठ नाही आणि चांगल्या गुरांची पैदास्त केली
जात नाही तांदूळाचा पेरु जरी पुष्कळ आहे तरी लोक-
संख्या दाट असल्यामुळे तो अपुरा होतो व यामुळे पुष्कळ
तांदूळ बाहेरून आणावे लागतात दुष्काळात लोकां बागाईत
करून निर्वाह करतात जंगली उत्पन्नात इमारतीचे साग-
वान मुटय असून कोणीतून ते मुंबईस जाते इतर
बाकीच्या लोकांच्या व्यापार अरबस्तानापर्यंत चालतो.
निगत इमारतीच्या लोकांचे उत्पन्न १९०३-०४ साली
३७१००० रुपये झाले त्याच वर्षी जंगलउत्पन्न ६७३०००
साले. येथे दुष्काळ बहुधा पडत नाही

उ गो ग ध दे. — कापड विणणे व नारळाच्या काप्याच्या
हातत्या करण हे मुख्य धंदे होत. पुष्कळ तऱ्हेचा कापूस व कपडा
संस्थानांत तयार करून विकतात. सूत व चट्या बाहेरगावी
पाठवतात. १९०३-०४ साली संस्थानांत १३ कारखाने होते.
पैकी विलनळा ४ असून अलेपेला १० होते. शिवाय चहा-
काफीचे कारखाने ३० आहेत व त्यांत ४८९६ मजूर काम
करतात कलेमय्ये हस्तिदंतांचे नक्षीकाम मुख्य मानले जाते
व त्यास संस्थानांतून चांगला आश्रय मिळतो. १९०३ साली
दिवांत जे प्रदर्शन झाले होते त्यांत प्रावणकीरचे हस्तिदंती
नमुन्याने एक पदक मिळविले होते. केळीच्या झाडाचे तंतू
विणण्याचा प्रयत्न सुरू असून त्यात यशस्वि येत आहे.

व्यापारः — अलीकडे व्यापार फार वाढला आहे. कोलचेत
जिन्न, अलेप्पी, कोटार, कापनकुलम, चंगनाचेरी वगैरे
व्यापारी पेठा आहेत. बाहेर जाणारे मुख्य जिनस नारळ,
मिरां, चहा, सुंठ, इमारतीचे लाकूड, कातडी व काफी वगैरे.
बाहेरून येणारे मुख्य जिनस तंबाखू, तांदूळ, कापूस आणि
सूत वगैरे होत.

द ल ण व ल ण. — दळणवळणाची साधने प्रावणकीरला
बांगली आहेत. १९०३-०४ साली एकेदर रस्त्यांची लांबी
३०२९ मैल होती ज्या ठिकाणी पहाडी प्रदेशातून गाडी-
रस्ता करणे अशक्य होते त्या ठिकाणी पायरोस्ते अगर थोडे

आण्याचे रस्ते केलेले आहेत. साधारण संस्थानच्या
मधोमध पूर्वेकडून पाथिकडे ५० कोसाचा असा एक
आगगाडीचा फाटा असून पुढे तो किनाऱ्याकडे गेले गेला
आहे याशिवाय अधिक रस्ते काढण्याची योजना सुरू आहे.
संस्थानचे स्वतःचे टपालखाते आहे १९०३-०४ साली
संस्थानांत टपालऑफिस १५० होती टपालाचे उणवळण
९२८ मैल लांबीचे होत इंग्रज पद्धतीसारखीच गनीआईर-
पद्धत जुकतीच सुरू केली आहे संस्थानाला टपालखात्यापासून
उत्पन्न (१९०३-४) २९२००० होते पोस्टाची किंदा व
काडे संस्थानची स्वतःची असतात.

राज्यकारभार — संस्थानांत पद्मनाभ, त्रिवेदम, विलन
व कोटायम हे ४ जिल्हे असून ३१ तालुके आहेत. ते वरील
४ जिल्ह्यात अनुक्रमे प्रत्येकी ५, ४, ११, व, ११ असे आहेत.
प्रत्येक जिल्ह्यावर एक अधिकारी असतो, त्याला दिवाण
पेन्कार आणि जिल्हा मॅजिस्ट्रेट म्हणतात इंग्रजी जिल्ह्यात
क्लेक्टरला जो कामे करावी लागतात तीच कामे पेन्कार
आणि जिल्हा मॅजिस्ट्रेट करतो तालुक्याचा अधिकारी
तहासिलदार २ वर्ग मॅजिस्ट्रेट असतो ४ पेन्कार म्याग्नि-
स्ट्रेटशिवाय आणखी ३ जिल्हा म्याग्निस्ट्रेट असतात एक
अलेप्पीचा कमिश्नियर एग्रेड व 'कांसेममहिल'चा सुपरिटेंडंट.
याशिवाय म्यागलॉत, सोमणी, टपाल, जंगल, शिक्षण व
औषधि वगैरे बरीच खाती आहेत व सर्वांची रचना बहुत
करून इंग्रजपद्धतीवर आहे. संस्थानचा कुलकारभार दिवाण-
मार्फत राजेसाहेब चालवितात. एक महाजनसभा आहे. तीत
तालुक्यातून व सहरामधून प्रतिनिधी निवडून पाठवितात.
महत्वाच्या राजकीय बाबतीत सार्वजनिक मत काढा आहे.
म्हणून महाजनसभेला विचारणा करतात. संस्थानांत १८८८
सालापासून एक कौन्सिल असून त्यातर्फे कारभार चालतो
त्यांत विनसरकारी सभासदांचे बहुमत असते. अंदाजपत्र-
कावर मत देण्याचा व प्रश्न वगैरे विचारण्याचा हक्क त्यांना
आहे. निवडणुकीत मत देण्याचा व सभासद होण्याचा हक्क
बायकानांदि मिळालेला आहे सर्व हिंदुस्थानातील इतर
कोणत्याहि संस्थानांत हो सुधारणा अद्याप झालेली नाही.
श्रीमूलम नावाची एक लोकसभा असून तिचे सर्व सभासद
लोकांनीचुक असतात; ती वर्षातून एकदा भरते. राज्यकार-
भारांत करावयाच्या सुधारणा व गरजा ही सभा घेत विवाणा
पुढे मोठे व त्याचा विचार दिवाण करतो. आणीबाणीच्या
प्रसंगी कायदेकारीमंडळाच्या मध्यस्थीपासून एखादा नियम
करतो येतो परंतु त्याची मुदत ६ महिन्यांहून जास्त नसते
त्रिवेदम येथे हायकोर्ट असून २५ दिवाणा व ६४ फौजदारी
क्चेच्या आहेत. हायकोर्टात एक मुख्य न्यायमूर्ति
असून ३ इतर न्यायाधीश असतात या तिघांत १
युरोपियन असतो फौजदारी प्रकरणांवर आरोपीला फौदीची
शिक्षा हायकोर्टाची दिली तरी राजेसाहेबांच्या मंजूरीवांचून
अमलांत आणता येत नाही. मोठे गुन्हे फार करून होत

प्रायणकोर

प्रायणकोरचे नूतन घालमहाराज

धोळ्या महाराणी (रीबट)

धोळ्या महाराणी (बालमहाराजाची माता)

पहिले तुकाजीराव हाळकर

श्री. सरकार मल्हारराव पवार, (देवात २.)

तैमरलंग

दोस्तमहमद

नाहीत. कारण लोक अतिशय गरीब व कायद्याला भिजन वाणकारे आहेत. हलक्या चोऱ्या व मारामाऱ्या हे पुन्हे होतात. दस्तियन नोंदण्याचे एक स्वतंत्र खाते आहे. त्रावणकोरच्या नोंदणीखान्याचे ३ निवेदने असून प्रत्येक निवेदानावर एक निवेदनाग्रहण असतो. ५१ नोंदणी कचेऱ्या आहेत, त्यांवर १ दुय्यम रजिस्टर असतो. ११-३-०४ साली १८०१६१ दस्तियन नोंदले गेले, व उत्पन्न १०२-१९०० रुपये झाले.

का जी चें व त्व म.—त्रावणकोरची जमावदीपदत्त मान-गडोची आहे. तत्पत्तः दयतगरीब आहे. कारण काहीं जमीन मगपूर आकाराची, काहीं दिव्चे आकाराची व काहीं पूर्ण माफीची आहे. जन्मसु आणि सरकार असे दोन जमीनचे भेद केलेले आहेत. जन्मसु जमीनी ३ प्रकारच्या असून सरकार जमीनी ६० प्रकारच्या आहेत. पहिली भोजणी १८०२ साली झाली आणि दुसरी १८३६ साली झाली. मागसून पाठापालच्या जमिनीवर दर एकरा ९ रुपये व इतर जमिनीला दर एकरा ६, १-२-०८ रुपये लागत. या मोगणीत गरीब व्यक्ती दाखिली तेव्हा ती दर ४हावी म्हणून १८८३ साली पुन्हा मोगणी करावी लागली. तीत पाठापालच्या जमिनीला दर एकरा ४ व इतर दर एकरा १ रुपया असा ठराव झाला. संस्थानचे अवतार उत्पन्न म्हणजे सेवार, मीठ, अन्न आणि मद्य यांच्यावर घडवलेली जकात हे होय. हे वर दिलेले निमस खेरीसकरून दुसऱ्या कोणत्याही आयात मालावर संस्थानची जकात नाही. मीठ व दुसरेक धुनेवून येते. दर मणी ११ आण्याप्रमाणे मिठावर जकात आहे. संस्थानांत एकेदर मिठाचा खप वार्षिक २६००० टन आहे. पैकी २०००० टन मुंबई पुरवते व ६००० टन मीठ संस्थानांत उत्पन्न होतं. सन १९०३-०४ साली उत्पन्न, सर्वे वषा जाता निव्वळ १४६३००० रु. झाले. अवकारी उत्पन्न त्याच साली (१९०३-०४) ७८६००० झाले असून सर्व २१ हजार ताला. दाखल्या किरकोळ विक्रीच्या दुकानाला परवाना घ्यावा लागतो. त्यावर दर ५० रुपये व ठोक विक्रीच्या दुकानाला ३० रुपये परवाना पडतो. तंकासुचें उत्पन्न संस्थानाला १९०३-०४ साली १२३२००० रुपये झाले. आपत्ता, कोदमत्तर व विवेकही येथील तंकासु प्रथमतः मोठ्या मोठ्या वसारांत भरून देवतात. तंकासुच्या मोठ्या वसारी कोत्तार, पिपेड, किल्लन, अलेप्पी, संपुल्ल व बालवाई या ठिकाणी व फक्त आहेत. वसारांतून तंकासु मागेर नेतेवेळी २८ खंडीला ९० रुपयेप्रमाणे जकात चुकवावी लागते.

सा वें अ नि क खा तें.—सार्वजनिक कामें दोन प्रकारची आहेत. (१) मोठी व महत्वाची इमारतीची कामें व (२) मरातात कामें. पहिल्यांवर एक मुरान एंजिनीयर नेमलेला असून मरातात कामें साधारण कामदार करून झालात. मरातातखातीं सन १८६३ पासून अस्तित्वात असून सार्वजनिक

खाते १८६० सालापासून सुरू आहे. संस्थानातील पुढील इमारती सार्वजनिक खात्याकडून झालेल्या आहेत. क्विंसेक मेलघरेंत पक्क्या सडका झालेल्या असून ४ मोठ्या नद्यांवर पुलहि बांधले गेले आहेत. त्रावणकोर संस्थानांत ३ तुर्गा; पैकी १ मोठा निवेदम येथे असून २ निव्वळतुर्ग आहेत.

शि क्ष म.—१८९०-९१ साली त्रावणकोर संस्थानांत सर्व आर्थाच्या भिन्न २४९८ संस्था असून विद्यार्थ्यांची संख्या १०४६११ होती. दहा वर्षांची हेच प्रमाण दिवोने चाळले. यात लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट एवढी की लीसिझनानें आपली प्रगति कर केली. सर्व संस्थांतून शिक्षण मोफत दिले जातें. मागसलेल्या लोकांना व जंगली मात्तोंना शिक्षण देऊन त्यांना सुविधित करण्याचे प्रयत्न त्रावणकोर संस्थानांत विशेष रीतीने नजरेस येतात. मिशनरी लोकांचा या कामात पुढाकार नेहमीप्रमाणे घ्याय आहे. संस्थानाला शिक्षणाकडे सर्वे एकंदर ६ लक्षावर आळा. कीचें उत्पन्न सरासरी ११ लक्ष झाले. वरिष्ठ शिक्षणाच्या ५ पाठशाळा निवेदम येथें आहेत. शिक्षण संस्कृत पाठशाळा औपचारिक शाळा, शिकवणाऱ्या शाळा (मुलाकरिता १ व मुलीकरिता १) आहेत. औपचारिक शाळेतून एक इस्तिदली कोरीब कापाचा नमुना दिदी येथें प्रदर्शनात पाठविला होता व तो उत्तम व का जालून संस्थानाचे पदक बक्षीस मिळाले. वर्तमानपत्रें व मा उर्जे पूर्वी सुट्यीव नव्हती. अलांकडे मात्र काही नजरेस येत आहेत. १९०३-०४ साली १९ वर्तमानपत्रें व ४ मासिके निघत होती.

आ रो य.—संस्थानांत २३ इस्तिदले (रुग्णालय) व सुन ३० मोफत दवाखाने आहेत. त्यात १९१५ रोगी राहू शकतात अशी व्यवस्था आहे. १९०३-०४ साली १५७०० रोगी रुग्णालयात राहून औषधप्राणी घेत होते. ६०८००० रोगी रुग्णालयात व राहून औषध घेणारे होते. शास्त्रियांनी संख्या २६७००० होती व सर्व २७३००० होती. शिक्षण १ सामलक्षणा व रक्षापेठी रोव्याकरिता एक औषधालय आहेच. या सर्वोवर मुख्य अधिकारी यूरोपियन डॉक्टर असून महात्माकाडे राजवैद्य तोच असतो. त्रिवेदम् येथें एक शुरांचा दवाखाना आहे.

इ ति द्वा स.—संस्थानच्या इतिहाससंबंधानें फारसे माहीत नाही. दंतकथेवरून असे जाणवतें की पुरातन केरळ राजें त्रावणकोरविकी बऱ्याच भागात होते. सरासरी अकराव्या शतकाच्यासुमारास चोल राजांनी त्रावणकोरचा भाग केरळापासून जिंकला. पुढे एका शतकांततर केरळ राजांनी चौदावा पराभव करून गटपेभव स्वीकारून केले. तेराव्या शतकात मद्रासच्या पाट्यामार्गी त्रावणकोरच्या आग्नेय भाग व्यापून याकळ, तरी केरळांनी त्यांना फार दिवत ठिकू दिलें नाही. १५४४ साली विजयनगरचा राजा अक्षयतारा यानें त्रावणकोरवर ह्कारी केली होती. १५९५ साली सार्वभौमोदय कडाई झाली तीत विजयनगराचें घराणें अगदी नामशेष

होऊन प्रावणकोरास मदुराचे नार्ईक सत्ताधीश झाले. अठराव्या शतकात नार्ईक राजांपैकीं मातईडवर्मांनीं बाकीच्या नार्ईकांचा पराभव करून प्रावणकोर आपल्या सत्तेखालीं आणलें. मातईडवर्मा व त्याचा दिवाण रामाप्पय्य हे फार कर्तें पुरुष होते. त्यांनीं पुष्कळशा सुधारणा केल्या, व्यापार वाढविला, मोठाले राजवाडे व मजबूत मदिरे बांधिली, काळीच्या वसुळाचा उत्तम प्रकारें बंदोबस्त केला, शहराची तटबंदी केली वगैरे बऱ्याच लोकोपयोगी गोष्टी घडवून आणल्याबद्दल व्यापार तेथील लोक मातईडवर्मा व दिवाण रामाप्पय्य यांची फार वाढ्याणणी करतात.

ईस्रानी या संस्थानात प्रथम अंजनगव येथें १६४४त आरवी वखार स्थापून व्यापारास सुरवात केली. म्हैसूरचे राज्य हैदराबादचे होत त्यावेळीं हैदराबादींनीं प्रावणकोरवर स्वारी करण्याचा दोनदा प्रयत्न केला. त्यात बरी हैदराबादीस फारसे यश आलें नाहीं तरी हैदराबाद व त्याच्या नंतर टिपूनें प्रावणकोरचा हाह सोडला नाहीं अखेर १७८४ सालीं मंगलोरचा तह झाला. त्यात प्रावणकोरच्या सरहद्दीवर ईमगाच्या हद्द पलटणी संरक्षणार्थ रहाण्या व त्याचा खर्च प्रावणकोर संस्थाननें सोसावा असें ठरलें व याच तहात प्रावणकोरकराबद्दल म्हैसूरकरांनीं त्रास न देण्याबद्दलहि एक कलम ईस्रानीं घातलें होतें. १७८९ सालीं टिपूनें प्रावणकोरवर हल्ला केला पण त्याचा पराभव झाल्यामुळे पुन्हा एकवार त्यानें उलव घेतली, परंतु ईस्रानीं पाठबळ असल्याकारणानें प्रावणकोर त्याच्या हातीं येईना १७९५ सालीं ईस्रान व प्रावणकोरचे राजे यात तह झाला. कर्नाटकात १८ व्या शतकातील ईस्रानाच्या व इतर राजांच्या ज्या लढाया झाल्या या सर्वांत प्रावणकोरच्या राजांनीं ईस्रानास मदत केल्यामुळे या राज्यास ईस्रानाचे दोस्त म्हणिले आहे. सुमारे तीन वर्षांनीं प्रावणकोरचा राजा मरण पावला. त्यावेळेस त्याचा दिवाण राजा केशवदास नावाचा होता. तो फार लोकप्रिय असून राजनीतिनिपुण होता. रामवर्मानंतर त्याचा पुतण्या वलरामवर्मा गादीवर बसला. हा इततदार नसल्यामुळे कारस्थानांना सुरवात झाली बलरामवर्मा १८१० सालीं मरण पावला. यावेळीं प्रावणकोरच्या राजावर ८ लाखांची खंडणी लादण्यात आली. त्यानंतर छद्मराणी तत्कननानि हातीं तेव्हा ईस्रानीं तें संस्थान आपल्या रहणाखालीं घेऊन तेथें रेसिडेन्ट नेमला. ईस्रान रेसिडेन्ट कर्नेल मनरो याच्याच सहाय्यानें तिनें राज्यकारभार चालविला व त्या दिवसापासून प्रावणकोर संस्थान भरभराटीला आलें. छद्मराणी १८१५ सालीं पारली. तेव्हां तिची बहीण जयवतीराणी छद्मराणाचा मुलगा रामवर्मा घ्याव येईपर्यंत राज्यकारभार पाहूं लागली. रामवर्मा १८२९ सालीं सहाज होऊन राज्यकारभार पाहूं लागला. १८४६ सालीं तो मेल्यावर त्याचा भाऊ मातईडवर्मा गादीवर बसला; त्यानें १८६० सालपर्यंत राज्य केलें. त्यानंतर त्याचा पुतण्या रामवर्मा गादीवर बसला. १८६२

सालीं लार्ड क्लायनिंग सधेवानीं बीरस वारस नसल्यास दत्तक वेण्याबद्दलची सनद दिली. १८८० सालीं तो पारला. रामवर्मानंतर रामवर्मा याच नावाचा त्याचा भाऊ होता, त्यानें १८८५ सालपर्यंत राज्य केलें. नंतर महाराज सर श्रीरामवर्मा हे गादीवर आले ईमगतरकाराकडून यास २९ तोफांची सलामी मिळेल. हे आगष्ट १९२४ सालीं पारले इतकीं हे राज्य राजवटीं नेमून (तीस राणी मुख्य आहे) चालविले आहे. (१९२५ मे).

जुलै १९२२ सालीं प्रावणकोरचे कायदेमंडळ स्थापण्यात आलें. १९२३ सालीं वसाहतीची योजना पुढें मांडण्यात आली होती. काळ्याच्या पेढ्याचा व ताखरेचा कारखाना काढण्याबद्दल सवलती देण्यात आल्या संस्थानचा वसूल दोन कोट असून खर्च २ कोट ३ लाख रुपये आहे. १९२२ सालीं इन्कम-टॅक्स सुरू करण्यात आला. सातवार प्रतिनिधीबद्दल हिंदू व ख्रिस्ती यांनीं चळवळ केली परंतु दिवाणानें ती अमान्य केली १९२३ च्या जुलैत श्रीमूलम नामक एका लोकसंस्थित कायदेमंडळासारखे अधिकार असावे म्हणून एक चळवळ सुरू होती. मीठ व-अभकारीमुळे उपपन्न ५ लाखांची वाढ झाली संस्थानची पेढी काढण्याचे उरले आहे. अधिकृत मांडवळ ३० लाख असून जमा झालेले १० लाख रुपये होतें १९२१ आक्टोबरमध्ये ग्रामपंचायतविल कायदेमंडळात आलें होतें साठ्य इंडियन रेवेन्यूमार्फत संस्थानचा ९९ मैलाचा छोटामार्ग तयार आहे. वीचीन बंदराबद्दल संस्थाननें तीन लाख रुपये गुंतविले आहेत.

या संस्थानात साक्षरतेचें प्रमाण सैकडा २९ आहे १९२३ सालीं गाज्वुन्टन कंपनीला लाकूड गोळा करण्याप्रत्यर्थ ८००० एकर जंगल संस्थाननें देऊन केलें होतें. हॅलर नदीचा उपयोग बांध करण्याकडे करावा असा १९२३ सालीं प्रयत्न करण्यात आला. अलेपीच्या पूरेंत तेलाच्या खाणी आहेत असें म्हणतात. निट्रिड मुळतात धीन उत्पन्न करून ती संस्थानात आणावी असें दरबारचें मत आहे. १९१३ सालीं ३२५ कारखाने संस्थानात होते, बहुतेक कारखाने चहाचेच आहेत. दोन मिठाचे कारखाने, एक कागदाची गिरणी व ८ तेलाच्या गिरण्या वाफेवर चालतात. १९१३ ते १९२३ सालच्या दरम्यान उद्योगधंद्याची वाढ झाली आहे असें आढळून येतें.

या राज्यात वायकोम येथें १९२४ सालीं अस्पृश्यरांनीं तेथील त्यांनीं बंदी असलेल्या रस्त्याचा उपयोग करून देवदर्शनाला जाण्याबद्दल सत्याग्रह केला. तो पुष्कळ दिवस चालू होता. हल्लीं (१९२५) राणीनें लोकांचें म्हणणें ऐडून घेऊन कारी वडगोड काढिली आहे. हल्लीं दिवाण श्री. राय-वर्मा यांची मुदत थोड्याच दिवसात संपत आहे. त्याच्या नंतर राणीची ईश्वर शिक्षकीण हिचा एक भाऊ विनायक वॅरिस्टर आहे, त्याची नेमणूक बहिणीच्या शिफारशीवरून

दिशापाच्या बायीं होणार असो घाटही आहे. याबद्दल चांग्रत संस्थानांत विरुद्ध चळवळ चालू आहे (१९२९ मे).

त्रिकोणमिति—त्रिकोणांतिल दिलेल्या विवक्षित अवयवांचरुन राहिलेल्या अवयवांचा निर्णय करणें हेंच त्रिकोणमितिचें कार्य असलें तरी, अवयवांच्या रिमाण्याची यथास्थय कल्पना त्यांना सोजण्याच्या कांहीं योजना निश्चित केल्याशिवाय येणें कठीण आहे. यास्तव त्यांचें विवरण प्रारंभोच्च करून नंतर मुख्य विषयाकडे वळणें हेंच रास्त होईल.

सरल रेयी य अथवा त छत्रि को ण मि ति.—त्रिकोणाच्या एकंदर सहा अवयवांहीं तीन मुख्य अगर बाजू सरल रेपासक असतात. व त्यांनां सोजण्याची विविधमापन साधनांची कोटके इतरत्र (अंकगणितामध्यें) दिली असल्याकारणानें या ठिकाणीं त्यांची पुनरुक्ति न करतां इतर ३ अवयवांचें म्हणजे कोणाचें मापन कोणकोणत्या पद्धतीनें केलें जातें त्यांचाच येथें गोपवारा देतो. परंतु तत्पुर्वी, कोणाची उत्पत्ति कशी होते हेंहि सांगणें गैर होणार नाही. समजा ० या एका बिंदूतून ० य अशीं अगदी सरळ उगज्या बाजूला एक रेया काढलेली आहे. या बिंदूला आपण प्रस्थानबिंदु असें झणूं व त्या रेयेला प्रस्थानरेया झणूं. आतां ० मधूनच जाणारी दुसरी एक रेया त्याच्या भौषताली फिरते आहे असें समजून ही रेया प्रस्थानरेया सोडून निघाल्याबरोबर तिला कल्लेळी दिसेल व हा कल अथवा कोण भ्रमण कमी अधिक होईल, त्या मानानें मोठा अगर सहान असणार. पण हें भ्रमण सुद्धा १ अक्ष मार्गांनीं होतें शकल व त्यायेस कोणोपासि कोणत्या मार्गानें झाली आहे हें ठरविणें संशयित होईल. एतदर्थ पटि-यंत्रांतल कान्यांच्या भ्रमणदिशेच्या विरुद्ध दिशेनें ही चक्रेया फिरून त्यायोगें कोण निर्माण झालेला असला तर त्याला घनकोण समजण्याचा परिपाठ अगर संकेत आहे. व तत्त्व अन्यतर मार्गभ्रमणानें निर्माण झालेला असल्यास त्याला ऋण समजतात. चक्रेयेचें एक पूर्ण भ्रमण होऊन ती पुन्हा प्रस्थान अगार अवल रेयेवर येते तेव्हां तीमुलें उत्पन्न झालेला कोण + काटकोणांमत्तान समजला जातो; व ज्याप्रमाणें हें भ्रमण घन किंवा ऋण दिशेनें होतें त्याप्रमाणें तो कोण + व काटकोण अगर - व काटकोण होतो. पूर्णभ्रमणामध्यें रेयेला त्याच स्थान स्थानांतून जावयाचें असल्याकारणानें प्रस्थान रेयेचें व चक्रेयेचें एखादें विशिष्ट स्थल यांनीं मर्यादित केलेले अनेक कोण असूं शकतात. उदाहरणार्थ चक्रेयेचा ० क या स्थानीं जर असेल (आहोते नं. १ पहा.) तर ० क व ० य यांमध्याल सर्वांत लहान घनकोण आकृतीत ज्यावर खूण केला आहे तेचढाच असेल परंतु चक्रेया एक पूर्ण भ्रमण करून शिवाय दर्शिलेला कोण आक्रमून गेल्यास पुन्हां ० क याच स्थानीं येणार, म्हणजे सर्वांत लहान कोण सनं दर्शविण्याचें मान्य केल्यास स + व काटकोण याबोधि भुज तेच असतील; इतकेंच काय दण चक्रेयेनें कितीहि पूर्ण भ्रमणें केलीं तरी शेवटीं ओंपवेंत ती स हाच

कोण आक्रमण करते तोंपर्यंत त्या सर्व कोणांचे मर्यादादर्शक भुज तेच असणार म्हणजे क०य या चिन्हांत केवळ स एवढ्याच कोणाचा शोध होतो असें माहों तर स + व ग काटकोण (स = गच्छ, प = पद् हें संक्षेप त्यापुढें कोण-तेहि पूर्णांक व्यंजक म्हणून येविले आहेत.) इत्याद्यात सर्व कोणांचा त्यामध्यें अंतर्भाव होतो.

कोण कसे निर्माण करतां येतात याचें येथवर विवरण झाल्यावर त्यांची परस्परार्शी तुलना करण्याला सुलभ जावें म्हणून ज्या तीन प्रकारच्या मापनपद्धतींचा अवलंब केला जातो त्यांपैकी पहिलीं कार पुरातन काळापासून म्हणजे धावि. लोभियन लोकांच्या सुधारणेच्या काळापासून आजतागायत सारस्त्रीच प्रचारांत आहे. हिला पप्रयशपद्धति असें म्हणतात. याप्रत्ये प्रत्येक काटकोणाचे ९० समभाग समजले जातात व त्यांना अंश ही संज्ञा आहे. या प्रत्येक अंशाचे ६० समभाग कल्पून त्यांनां प्रत्येकी कला ही संज्ञा आहे; व प्रत्येक कलाहि पण ६० विस्वांची झालेली असते. याहांपेक्षा सूक्ष्म कोण-मापनाची बहुधा कधीहि आवश्यकता नसते. तथापि येथें ती भासते तेथें तो कोण विकलांच्या दर्शांशरूपानें व्यक्त करण्याचा परिपाठ आहे. या पद्धतीनें मापलेला कोण अंश, कला व विकला यांच्या अंशाच्या उगज्या हाताला होण्याशक अनुक्रमें " ' , " या चिन्हांनीं व्यक्त करतात जसें २३° ३४' १७.२९" म्हणजे २३ अंश, ३४ कला व १७.२९ विकला असलेला कोण.

श त श (शतभाग) प द्द ति.—या पद्धतीप्रमाणें काटकोणाचे १०० समान भाग कल्पिले जातात व त्या प्रत्येकाला क्रम (ग्रेड) ही संज्ञा आहे. या प्रत्येक क्रमाच्या १०० कला असतात; व प्रत्येक कला १०० विकलांची झालेली असते असें समजतात. षष्ट्यंशपद्धतीप्रमाणें यातीलहि निरनिराळ्या मापांची दर्शक म्हणून " , " अशीं चिन्हे योजितात. जसें १३° २१' ३७" म्हणजे १३ क्रम, २१ कला व ३० विकला असलेला एक कोण.

बहुलमापन अगर चांगींमापनपद्धतींतल विशेष हा आहे की कोण लहान असो अगर मोर असो त्याला सोजण्याचें परिमाण स्वयंच एकच आहे. म्हणून प्रत्येक कोण त्या परिमाणाच्या कितव्या पटीबरोबर अगर अंशाबरोबर आहे एवढेंच या पद्धतीप्रमाणें मोजावयाचें झाल्यास ठरवितां येतें. व हें परिमाण म्हणजे त्रिज्यातुल्यचापानें बहुलाच्या मध्यबिंदूशी किंवा केद्राशी केलेला कोण होय. परिमाणें नेहमीं अविकारी व स्थिर असावीं लागतात. या नियमाला अनुसरून हेंहि अवल आहे हें खालील दोन सिद्धांतांचरुन सहज लक्षांत येण्यासारखे आहे. (१) वृत्तांचे परिघ अथवा पांल त्यांच्या त्रिज्याशीं समप्रमाणांत असतात. व (२) वृत्तांचे चाप तदभिमुख केद्रस कोणाशीं समप्रमाणांत असतात. पहिल्या सिद्धांतावरून एवढें कळून चुकलें असेल की वृत्ताचा परिघ हा त्याच्या त्रिज्येच्या

एका विविष्ट पटीसमान असतो, व दुसऱ्या सिद्धांताच्या अध्या-
राने उपरिच्या ह्यात चावीय परिमाण हे काटकोणच्या विविष्ट
अंशाबरोबर आहे अतएव ते अविकारी आहे असे सिद्ध
करता येते (आकृति नं. २ पहा) जसे :- $y = 0$ ये 0 र
या मध्यबिंदूने दोन परस्पराना लंब असे व्यास काढ-
ल्यास ते परिघाचे किंवा पालीचे चार समखंड करितात हे
स्पष्ट आहे. तेव्हा पाली त्रिज्येच्या ज्या विविष्टपटीसमान
आहे त्यापटीला π या विविष्ट दोन बिन्दूने दर्शविण्याचे मान्य
केल्यास y क र हा चाप $\frac{\pi}{2} \times$ त्रिज्यातुल्य होतो म्हणून y क

हा चापच त्रिज्यातुल्य घेतल्यावर

$$\frac{यक}{यर} = \frac{य०क}{य०र} \text{ परंतु } \frac{य०क}{य०र} = \text{काटकोण म्हणून}$$

$$\angle य०क = \frac{त्रिज्या}{\pi} \times \text{काटकोण} = \frac{१८०}{\pi} \times \text{त्रिज्या}$$

अर्थाचीन काळीच या स्थिरपदाची पाहिजे तेवढी
सूक्ष्म किंमत न्यूटन, ब्रह्मगुप्त, प्रेगरी वगैरे गणित-
ज्ञानी ग्रेडीच्या रूपाने काढलेल्या त्याच्या विस्तारावरून
क्षय्य शाली आहे पुरातनकाळच्या भूमितीतील ३ अर्थत
प्रसिद्धीस आलेल्या सिद्धांतपेक्षांचे तत्त्वतः हा एक आहे.
ब्रुसार्च क्षेत्र निश्चित काण्यामर्थ काय किंवा
परिघ निश्चित करण्यामर्थ काय ह्याच स्थिरपदाची
किंमत ठरविणे अपरिहार्य असते व ही किंमत पृथ-
क्षरणात्मक त्रिकोणमितामर्थ बरोबर प्रगति होईपर्यंत पाहिजे
तेवढी सूक्ष्म काढता येणेच अशक्य होतं. याची २० दशांश-
स्थळापर्यंत किंमत ३.१४ १५९२६५३५८९७९३२३८४६

इतकी आहे व त्याच्या व्युत्क्रमा $(= \frac{३}{\pi})$ ची

०.३१८३०९८८९१८३७९.९७५५३ आहे. निरनितळता
गणितज्ञानी यांच्या अधिकाधिक सूक्ष्म अशा किंमती निश्चित
केल्या आहेत व एका आंग्ल प्रोफेसरने तर यांच्या व त्याच्या
बरोबर उच्च गणितामर्थ हूरहेमस उपयोगांत येत अस-
णाऱ्या आणखीही इतर काही विवक्षित स्थिर संख्यांच्या
अंदाचबरोबर दशांश स्थळापर्यंत किंमती काढलेल्या आहेत.
सोबटच्या प्रकृतीत दिलेल्या ॥ २॥ अनेक येण्यात्मक विस्ता-
रावरून त्याची किंमत अनेकदशांश किंवा अपरिच्छेद्य अपु-
र्णाक असावी ही कोणीही अनुमान करील, वर निर्दिष्ट केव्हा-

प्रमाणे एका चावीयमापनपरिमाणामर्थ $\frac{१८००}{\pi}$ म्हणजे,
७५.१७' ४४.८०६२४७०९६४" असतात. तेव्हा चापाचाय
मापन असलेल्या कोणामर्थ $\frac{१८०}{\pi}$ हा अंदा असणार हे स्पष्ट
आहे एवढे परिमाण असल्यामुळे या पद्धतीचा प्रत्यक्ष व्यव-
हारामर्थ जरी कारमा उपयोग होत नसला तरी पृथक्करणा-

त्मक त्रिकोणमितांत त्याच्या योगे पुष्कळसे काम सुकर झाले
आहे. कोणाप्रमाणेच रेपाहि घन किंवा ऋण समजण्याचा परि-
पाठ आहे व हा भेद, कोणाप्रमाणेच ती कशी निर्माण होते
यावर अवलंबून आहे म्हणजे $y = 0$ ये ही रेपा दोन तऱ्हेने
निर्माण करता येते. बिंदु y पासून y कडे जाण्याने उत्पन्न
होते किंवा y पासून y कडे जाण्यानेही उत्पन्न होतं. आणि
या दिशा परस्परविरुद्ध असल्यामुळे एका दिशेला घन तर
दुसरीला ऋण असे समजण्यात येते व साधारणपणे प्रत्यान
रेषेची ळणजे 0 ये ही दिशा व तिला उत्तरलंब अशी 0 र
दिशा या दोन्ही घनदिशा समजल्या जातात व तद्बिंदु
दिशा ऋण समजतात.

वृत्तगुणेत्तरांच्या व्याख्या देण्यापूर्वी आणखी एखाद्याचा
निर्देश करणे कमप्राम आहे व तो ळणजे प्रत्योलखन (शेने-
कशन) पद्धतीबद्दल होय. एका बिंदुपासून एखाद्या रेषेला काढ-
लेला लंब तिला ज्या ठिकाणी छेदतो त्या बिंदूला त्या पूर्वांज
बिंदूचा प्रत्योलख म्हणतात. प्रत्योलखाच्या या व्याख्येच्या
माध्याने रेपेचाहि प्रत्योलखनिर्णय करता येण्यासारखा आहे.
कारण रेपा ही बिंदूचा आक्रमणमार्ग असल्याने तिचा प्रत्या-
लेख ळणजे बिंदूचाच प्रत्यालेखमार्ग समजला तरी चालेल.
याच विचारसरणीच्या साध्याने रेपा सरळ असो वा वक्र असा
ती अवलंब असल्यास तिचा प्रत्योलखहि अवलंब किंवा अवि-
च्छिन्न असणार हे अनुमान करणे कठीण नाही. तसेच पुरो-
गामी परिच्छेदांत ठरविल्याप्रमाणे ही रेपा असुक एका
विविष्ट दिशेने आक्रमिली गेली 'असेल तर तिचा प्रत्यालेख
त्याच दिशेने आक्रमिला जाईल (आ. नं. ३ पहा) जसे.—
क ख ही रेपा क पासून उत्पन्न होऊन ख मध्ये छेपलेली असली
म्हणजे तिचा प्रत्यालेख क' पासून उत्पन्न होऊन ख' मध्ये
छेपतो व क' ख' ही दिशा घन मानली तर मूळ क' क'
ऋण होते. आतां क ख रेपेचा आकार कसाहि असला तरी
तिचा प्रत्योलख अपरिवर्तित प्रत्यालेखावरच अवलंबून
राहतो. या सिद्धांतावरून एखादी रेपा निरम म्हणजे तर्तील
कोणत्या बिंदूत उगम पावली आहे असे समजले तरी
पुन्हा तेथेच छेपते अशी असेल तर तिचा प्रत्यालेख अर्थात
पूज्य असणार. याचा अर्थ असा की कोणत्याहि परिवृत्त बहु-
भुजाचे यथाक्रम प्रत्यालेख काढल्यास त्यांची बेरीज पूज्य
होते. इतकेच काय पण कोणत्याहि सर्वतः परिवृत्त वक्र रेपेचा
देशील प्रत्यालेख पूज्यच असतो.

$y = 0$ ये व 0 र या दोन अनुक्रमे पूर्वापरगामी व
दक्षिणेत्तर म्हणजे एकमेकांनी लंब अशा 0 मधून जाणाऱ्या
२ रेपा काढल्या असता सद्य पातळीचे त्यायोगे ४ भाग
होतात. या तलचतुर्भागा पाद अशीं तशा आहे. व पूर्वेक
रेपांनी अनुक्रमे कोटपक्ष व भुजास या संज्ञा
आहेत. पातळीतील कोणत्याहि बिंदूची या दोन अर्थावा-
नची भेतरें दिशीं अमतां बिंदूचा स्थळनिर्णय करणे कर
सुलभ होतं, ही भेतरें रेपेच्या कोणत्या बाजूला मोलावयाची

प्रथम उद्भवतो, परंतु या प्रमाणे अंशानः उत्तरांशायां एका परिच्छेदात् दिलेले आहेच. समजू क हा एक परिच्छेदा पदार्थात बिंदु आहे व कड, कग हे अशांनी काढलेले छेद आहेत. आकृतीवरून (ने ४५हा) कड वग हा आयत (रेक्टॅंगल) असणार व त्यामुळे कग हा ० ख बरोबर असतो व त्यामुळे कग, कड देणं काय किंवा ०ख, खक देणं काय सारखेच. आता ० पासून क पाशी अशांनी समांतर रेखांकनच वावयाचें म्हटलें तर प्रथम ०ख ही रेखा आक्रमण करावी लागेल व नंतर कड या कोऱ्याला समांतर रेघेंने जावें लागेल. अशा रितीने ० पासून क कडे जाताना प्रथम आक्रमण करावें लागणारें ०ख हें अंतर भुजाभावर मोडलें असल्याकारणानें त्याला भुजांतर अशी संज्ञा प्राप्त झाली आहे. व ०ख हें दुसऱ्या कोऱ्याला समांतर मोडलें असल्यामुळे त्याला कोऱ्यांतर म्हणतात. ०य ही भुजाभावी घन दिशा होय. म्हणजे ० पासून क पाशी वर विहित केलेल्या मार्गानें जाताना प्रथम ० य या दिशेने जावें लागत असल्यास त्या बिंदूने भुजांतर घन समजलें जातें व ० १ या दिशेने जावें लागत असल्यास त्याचें भुजांतर ऋण समजवाचा प्रघात आहे. शोधक्यात लिहिल्याचें म्हणजे ० ० १ या अक्षाच्या उभ्या हाताला कोठेंहि बिंदु असला म्हणजे त्याचें भुजांतर ऋण असतें. परंतु तो कान्या बाजूला असल्यास तें ऋण असतें. तसेच खक हें अंतर ० ० या दिशेने आक्रमण झालेलें असल्यास त्याला घन कोऱ्यांतर समजतात. परंतु खक ० १ या दिशेने मोडलें गेलें असेल तर तें ऋण कोऱ्यांतर होतें. म्हणजे ० ० य या रेखेच्या वर कोठेंहि बिंदु असला तरी त्याचें काटयंतर घन असतें व बिंदु खाली असेल तर तें ऋण असतें. या दोन मूलभूत तत्त्वावरून बिंदू ० ० य व ० १ या दिशांमध्ये असेल म्हणजे प्रथम पादात असेल तर त्याचें भुजयुग्म ऋण असतें. ० ० १ मध्ये म्हणजे द्वितीय पादात असेल तर भुजांतर ऋण घन कोटयंतर घन असतें. \angle ० ० १ या कोणात म्हणजे तृतीय पादात बिंदु असतो तेव्हां त्याचे दोन्ही भुज ऋण असतात व शेषद्वया पादात असतो त्याचें भुजांतर घन परंतु कोटयंतर ऋण असतें.

कोणाच्या कोणत्याहि भुजावरील यदृच्छया घेतलेल्या बिंदूपासून दुसऱ्या भुजावर छेद काढून तो त्रिकोण उपलब्ध होतो तो एका विशिष्ट जातीचा असतो म्हणजे त्याचे कोण नेहमी तेव असतात (आ. ने. ५५हा). प्रथम करू हे बिंदु एकाच भुजावर घेऊं. आता \angle कक ० ० १ ख ० = काटकोण; शिवाय \angle ० हा दोन्ही त्रिकोणांना साधारण आहे म्हणून \angle ० कक = ० खक नंतर क ग हे दोन बिंदु निरनिराळ्या भुजावर घेऊं. तेव्हां \angle ० हा दोन्ही त्रिकोणांना साधारण असतो व \angle ० कक = \angle ० गग = काटकोण, म्हणून \angle ० कक = \angle ० गग. यावरून बिंदुद्वय कोणत्याहि भुजावर व कोठेंहि घेतलें तरी त्यांपासून वरील निर्माण होणारे त्रिकोण समकोण असतात म्हणजे परस्परानां वृद्ध असतात; यास्तव

कक खग = गग
० क = ० ख = ० ग

स्थिर किंवा अविकारी आहे तोपर्यंत उपरिनिर्दिष्ट त्रिकोणाच्या भुजांची परस्परानां गुणोत्तर अविकारीच असतात. परंतु त्रिकोणाच्या भुजत्रयांपासून २ निरनिराळी भुजद्वय करता येतात व प्रत्येक भुजद्वयापासून २ गुणोत्तर प्राप्त होतात. तेव्हां एकंदरीत प्रत्येक कोणाशी अशी ६ गुणोत्तर निगडित असतात हे कळून येईल. कोण व त्याची गुणोत्तर याच्या या निकटसंबंधामुळे त्रिकोणमितीमध्ये ज्या ज्या ठिकाणी म्हणून कोणांशी कांही कतब्य असतें त्या त्या ठिकाणी प्रत्यक्ष त्या कोणाचा संबंध अगर समीकरणें देतां त्यांच्या गुणोत्तरांच्याच रूपानें ते दिले जातात व या योगानें कोणपरिमाणुनिर्णय व व स्थिति परस्परानां संबंधादि अधिक सुलभ्य होतात. कोण स्थिर आहे तोपर्यंत त्याची ही ६ गुणोत्तर विवक्षित स्थिर राशी असतात. म्हणून १ पासून १० अंशांपर्यंत सर्व कोणांची एकेक कलांच्या अंतरानें गुणोत्तर निश्चित करून ती एकदा प्रथित करून देवलेली आहेत.

आतां या भिन्न गुणोत्तरांच्या व्याख्या देताना त्रिकोणाच्या भुजांना अनायासनें ओळखता यावें यास्तव त्यांना कांही संज्ञा देऊं. समजा \angle य ० क हा कोण व आहे. मग \angle क बरोबर कोण काटकोण असल्यानें ० क बरोबरानां कर्ण म्हणता येईल. किंवा हा हा कोण ० क कया भ्रमणानें प्राप्त झालेला अवस्थामुळे त्याला चलरेखा असेंहि संबोधितात. ० क याला कोणीनिकटवर्तीभुज, क या बिंदूचें भुजांतर किंवा ० कक त्रिकोणाचा पाद समजू. मग राहिलेली बाजू म्हणजे कक हिला कोणधेमुखभुज अथवा बिंदूचें कोटयंतर किंवा ० कक या त्रिकोणाचा छेद म्हणण्याचा परिपाठ आहे. चलरेखा ही कोणत्याहि पादात असली तरी, बिन्दु निरपेक्ष म्हणजे नेहमीच घन समजले जातें, परंतु त्रिकोणाचे दुसरे दोन भुज मात्र घन किंवा ऋण असणें हें सर्वथा या चलरेखेच्या स्थानावर म्हणजे अप्रत्यक्षपणें कोणाच्या कमी अधिक प्रमाणावर अवलंबून रहातें. यावरून ही गुणोत्तर घन व ऋण दोन्ही अंश शक्यतः हें स्पष्ट आहे. आतां (आ. नं. ५६ व ५७हा.)

कोटयंतर
चलरेखा = निर्मित कोणाची भुजया = भुजया श
भुजांतर
चलरेखा = निर्मित कोणाची कोटयया = कोजया श
कोटयंतर
भुजांतर = " " पराजया = स्पजया श
चलरेखा
कोटयंतर = " " कोटयजया = कोटयजया श
चलरेखा
भुजांतर = " " छेदजया = छेजया श
भुजांतर
कोटयंतर = " " कोटयराजया = कोटयजया श

या मूलभूत गुणोत्तरपट्टकाशिवाय त्याच्या पासूनच निर्माण केलेल्या अशा आणखी दोन रशांचा केव्हा केव्हा उपयोग होतो म्हणून त्यांनाहि गुणोत्तर हीच सज्ञा प्राप्त झाली आहे १-कोज्याश $\angle =$ शचा उत्क्रमज्या = उज्याश, आणि १-भुज्याश $= \angle$ शची कोट्युत्क्रमज्या = कोउज्याश कोणत्याहि दोन भुजापासून दोन गुणोत्तर होतात व ती परस्परावधे व्युत्क्रम असतात (अर्च कोणत्याहि गुणोत्तरा मध्ये एक तरी भुज सारखा असतो य वरून या गुणोत्तरामध्ये परस्परसमव असावेत हे अनुमान कोणाच्याहि कादती येणे सोपे आहे

$$\text{कोउज्याश} = \frac{\text{चलरेपा}}{\text{कोट्युत्तर}} = \frac{1}{\text{चलरेपा}} = \frac{1}{\text{मुज्याश}}$$

$$\text{तसेच } \text{छेज्याश} = \frac{1}{\text{कोज्याश}}$$

$$\text{व कोस्पज्याश} = \frac{1}{\text{स्पज्याश}}$$

$$\text{शेवटी स्पज्याश} = \frac{\text{कोट्युत्तर}}{\text{भुजांतर}} = \frac{\text{कोट्युत्तर}}{\text{चलरेपा}} \cdot \frac{\text{भुजांतर}}{\text{चलरेपा}} = \frac{\text{भुज्याश}}{\text{कोज्याश}}$$

$$\text{म्हणून कोस्पज्याश} = \frac{\text{कोज्याश}}{\text{मुज्याश}}$$

त्रिकोणमितीची सर्व इमारत या गुणोत्तराच्या पायावर रखलेली असण्याकारणाने प्रत्येकलेखाच्या उत्पत्तीच्या आधाराने देता येत असलेल्या त्याच्या व्याख्या पुन्हा देऊन नंतर त्याच्या विशिष्ट लक्षणाकडे वळू या ० य वर १ र हे परस्परांनी लव असते दोन अक्ष आहेत व ० क ही चलरेपा धनप्रमाणाने ० य र्शी हा हा कोण करते असे समजू म (आ न १० पहा) ० क च्या य ० य अक्षावरील प्रत्येकलेखाच्या ० क र्शी गुणोत्तराला शची कोज्या, कोभुज्या किंवा कोज्याश अशी सज्ञा आहे ० क च्या १० र अक्षावरील प्रत्येकलेखाच्या ० क र्शी गुणोत्तराला शचा भुज्या अथवा मुज्याश म्हणतात य ० य वरील प्रत्येकलेखाच्या १० र वरील प्रत्येकलेखाशी गुणोत्तराला शची कोस्पज्या अथवा कोस्पज्याश अशी सज्ञा आहे. ० क च्या शचाच्या य ० य वरील प्रत्येकलेखाशी गुणोत्तराला शची छेदनज्या अथवा छेज्याश असे समजतात ० क च्या शच्या र ० र वरील प्रत्येकलेखाशी गुणोत्तराला शची कोउज्या अथवा कोउज्याश अशी सज्ञा आहे व शेवटी १० र वरील प्रत्येकलेखाच्या य ० य वरील प्रत्येकलेखाशी असलेल्या गुणोत्तराला शची स्पर्शज्या अथवा स्पर्शज्याश अशी सज्ञा आहे

प्राचीन ग्रीक गणित्याना \angle य ० क या कोणाची (आ न ११ पहा) गुणोत्तर तर राहू याच पण ० क क या त्रिकोणाच्या गुप्तस्था भुजावर्ती उपयोग करिता येत नसे ते त्यावेवढी कय या चापाच्या दुप्पट चापाची पक्षा म्हणजे

कख या पूर्णज्येचा उपयोग करीत व टेलिमीनतर त्याची अर्शा कोटकांढी केले की होती प्राचीन आग्ने गणित्याना ० क व कय या दोहोंचीहि उपयोगिता पूर्णपणे कळून चुकली होती व र्यानी ३५। अक्षाच्या अंतराने १ ते ९० अक्षांपर्यंत त्याचे सर्व कोणाच्या (ज्याच्या) किंमताहि ग्रथित करून ठेविल्या आहेत याच रपाना ते अनुक्रमे कोटिज्या व भुजज्या म्हणत असत त्यांना उत्क्रमज्या व कोटि-उत्क्रमज्या यांच्याहि उपयोगतेची नाणीव होता व आस्फराचार्यांनी तर कोणाघांच्या भुजज्येचा किंमत उत्क्रमज्येच्या साहाय्याने किती सुलभतरेने निश्चित करता येत हेहि दर्शविले आहे याबद्दलच विवरण पुढे योग्य स्थळी येईलच या पद्धतीत सुद्धा एक गोंगल आहे व ते हे का गुणोत्तराप्रमाणे कोण कळला तरी त्याच्या किंमती त्यामुळे पूर्णपणे निश्चित होत नाहीत कारण कोणावरील ० क अगर वृत्ताची त्रिज्याहि पण कळवी लागते

गुणोत्तराच्या परस्परांमधील संबंधांपैकी काहींचा उल्लेख वर झालेलाच आहे तरी पायथेगोरास त्या विर्यात सिद्धतावरून आणखी तीन नित्य समाकरणे प्रस्थापित करता येतात कोण लघु अशी विशाल असो वा अतिविशाल असो (आ न १-७-८-९) यावरून भुजांतर + कोट्युत्तर = चलरेपा आता या सूत्राला प्रत्येक पदाने अनुक्रमे भागवेल म्हणजे

$$1 + \frac{\text{कोट्युत्तर}}{\text{भुजांतर}} = \left\{ \frac{\text{चलरेपा}}{\text{भुजांतर}} \right\} \text{ म्हणजे } 1 + \frac{\text{कोउज्याश}}{\text{मुज्याश}} = \left\{ \frac{\text{चलरेपा}}{\text{कोट्युत्तर}} \right\} \text{ म्हणजे स्पज्याश}$$

$$\left\{ \frac{\text{भुजांतर}}{\text{कोट्युत्तर}} \right\} + 1 = \left\{ \frac{\text{चलरेपा}}{\text{कोट्युत्तर}} \right\} \text{ म्हणजे स्पज्याश}$$

$$1 + \frac{\text{कोउज्याश}}{\text{मुज्याश}} = \left\{ \frac{\text{चलरेपा}}{\text{कोट्युत्तर}} \right\} \text{ म्हणजे स्पज्याश}$$

$$\left\{ \frac{\text{भुजांतर}}{\text{चलरेपा}} \right\} + \left\{ \frac{\text{कोट्युत्तर}}{\text{चलरेपा}} \right\} = 1 \text{ म्हणजे स्पज्याश + कोज्याश = 1}$$

$$\text{अशी तीन नित्य समीकरणे उपलब्ध होतात}$$

गुणोत्तराच्या वर दिलेल्या व्याख्यावरून त्याच्या परस्परांमधील संबंधावरून त्याचे खालील गुणधर्म सहज पटण्यासारखे आहेत —

(१) कोण लघु असला तर आकृतीत दर्शविलेल्याप्रमाणे (आ न १२ पहा) प हा बिंदूच प्रथमपादात असतो व र्याचे भुजयुग्म धनच असत अतएव प्रत्येक गुणोत्तर धन असणार हे उघड आहे शिवाय य ० क हा कोण य ० य या कोणाहून मोठा कल्पित्यास फक > प प पतु फक + ० क = ० क = ० प = ० प + ० प यास्तव फक > प प असेल तर ० क < ० प म्हणजे कोण असजसा वाढत जाईल तसा त्याची भुज्या वाढत जाईल तर त्याची कोटिज्या कमी होत जाईल व याच कारणांमुळे त्याची स्पर्शज्या वाढत जाईल व शवटची तीन गुणोत्तर तर याच गुणोत्तरांचे व्युत्क्रम असल्यामुळे कोउज्या

व कोट्यर्ध्या ही गुणोत्तरं कोणाच्या बादीबरोबर अनुक्रमे क्षीण पावतात तर छेज्या वृद्धित होत जाते.

(२) कोण विंशत असतो त्यावेळीं भुजांतर ऋण अक्षर्यामुळे ज्या चार गुणोत्तरांमध्ये ते समाविष्ट असते ती सर्व ऋण असतात. तसेच छेज्या परिमाणचा विचार करतां कोण वाढत जातो तसतसे त्याचे भुजांतर वाढत जात असल्याने त्याचे कोट्यंतर उत्तरोत्तर क्षीण होत गेले पाहिजे, म्हणजे परिमाण व चिन्ह या दोन्ही गोष्टी लक्षात घेतां भुज्या व कोट्यर्ध्या दोन्ही घन असतात व पूर्वीक क्षीण होत जाते तर उत्तरोक्ष वृद्धित होते. कोज्या व छेज्या दोन्हीहि ऋण परंतु सुसत्या परिमाणचाच विचार करतां भुजांतर वाढत म्हणून कोज्या ऋमी होत जाते आणि त्याच्या बरोबरच छेज्या वृद्धित होत जाते व शेवटीं स्पर्शज्या व कोट्यर्ध्या दोन्ही ऋण परंतु त्यांपेकी पूर्वीक वाढते व उत्तरोक्ष क्षीण होत जाते (आ. नं. १३ पहा).

(३) कोण १८० व २७० या अंशांमध्ये असतो त्या वेळीं स्पर्शर्ध्या दोन्ही अंतरें (भुजांतर व कोट्यंतर) ऋण असल्याने त्या दोघांवाचून निर्माण केलेली म्हणजे स्पर्शज्या व कोट्यर्ध्या एवढी दोन गुणोत्तरें घन असतात.

आतां येथें (आ. नं. १४ पहा) परिमाणरुपे लक्षात घेतां पक्ष > परे म्हणून ० फे / ० फे म्हणजे भुज्या उत्तरोत्तर ऋमी होत जाते व कोट्यर्ध्या वृद्धित होते. तसेच कोट्यर्ध्या वाढते तर छेज्या ऋमी होते व शेवटीं स्पर्शज्या वृद्धित होते व कोट्यर्ध्या क्षीणता पावते. अखेरचे कोण २७० व ३६० या अंशांमध्ये असेल तर भुजांतर ऋण असतें व चिह्नय तें परिमाणानेहि ऋमी ऋमी होत जाते (आकृति नं. १५ पहा). म्हणून भुज्या उत्तरोत्तर वृद्धित होते म्हणून तरी बाहेल; कोज्या तर घन असते व तीहि उत्तरोत्तर वाढतच राहते व स्पर्शज्या ऋण अनुसृद्धि वाढत जाते. या कोणाचे कोट्यंतर ऋण असल्याने कोट्यंतर विरहित म्हणजे फक्त भुज्या व कोट्यर्ध्या गुणोत्तरें घन असणार.

या पद्धतीने निरनिराळ्या कोणांच्या गुणोत्तराच्या किमती निर्णय करतां येण्यासारख्या अक्षत्या तरी प्रत्येक छेज्या त्याच धोपट मागाचे अवलंबून करण्यापासून बराच कालव्यय होणें अपरिहार्य आहे. यास्तव संयुक्त कोणद्वयांच्या गुणोत्तरांच्या परस्परसंबंधावरून केवळ्याहि मोठ्या कोणाच्या गुणोत्तराच्या किमती निश्चित करणें तदनुरूप कणुकोणाच्या गुणोत्तराच्या साहाय्येने किती सुलभ होईल याकडे हें पुढील विवेचनावरून कळून येईल.

(अ) प्रथम प्रक कोणद्वयाची तुलना करूं (आ. नं. १६ ते १९ पहा).

८० फे = १० - ८० फे; ० फे = ० फे व १० फे, ० फे या छेज्या आहेत.

अधिक कोणतीहि आकृति विचारांत घेतली तरी प्रथमतः तीतीत त्रिकोण एकरूप आहेत असे तेज्ज्ञाव कळून येण्या-

सारखें आहे. इतकेच नव्हे तर सजातीय भुजविन्हसंकेत लक्षात घेतां ही एकरूपतासमान आहेत हें दिसून येईल म्हणजे-
० फे = ० फे, ० फे = १० फे, व १० फे = ० फे
अवश्य ८० फे व ८० फे यांनी वा व १० फे या संज्ञांनी संबोधिलें तर

$$\text{भुज्याप} = \frac{\text{फे}}{०\text{फे}} = \frac{०\text{फे}}{०\text{फे}} = \text{कोज्यास};$$

$$\text{कोज्याप} = \frac{०\text{फे}}{०\text{फे}} = \frac{१०\text{फे}}{१०\text{फे}} = \text{भुज्यास}$$

तसेच स्पर्शज्याप = कोट्यर्ध्यास, कोट्यर्ध्याप = छेज्यास, छेज्याप = कोट्यर्ध्यास व कोट्यर्ध्याप = स्पर्शज्यास.

(आ) कोणद्वयांमध्ये फाटकोणाइतकें अंतर असल्यास म्हणजे ८० फे = १० फे + ८० फे असल्यास पूर्वप्रमाणेच आकृति पूर्ण केल्यावरहि (आकृति नं. २० ते २३ पहा).

त्रिकोणाची तुलना केली असता सजातीय भुजपरिमाणाकडेच लक्ष दिलें असता, समान आहेत हें खरें परंतु चिन्हांच्या संकेताचा विचार करतां ० फे व १० फे हे भुज भिन्नचिन्हावृत्त आहेत असे कळून येईल व त्यामुळे, भुज्याप =

$$\frac{\text{फे}}{०\text{फे}} = \frac{०\text{फे}}{१०\text{फे}} = \text{कोज्यास}, \text{कोज्याप} = \frac{०\text{फे}}{०\text{फे}} = \frac{१०\text{फे}}{१०\text{फे}} = \text{भुज्यास},$$

तसेच स्पर्शज्याप = -कोट्यर्ध्यास, कोट्यर्ध्याप = छेज्यास, छेज्याप = -कोट्यर्ध्यास व कोट्यर्ध्याप = -स्पर्शज्यास.

(इ) १० फे = १८० - ८०, म्हणजे कोण परस्पराने परिपूर्ण असतात त्यावेळीं (आ. नं. २४ ते २७ पहा)

० फे = ० फे, फे = १० फे, व ० फे = ० फे म्हणून

$$\text{भुज्याप} = \frac{\text{फे}}{०\text{फे}} = \frac{१०\text{फे}}{०\text{फे}} = \text{भुज्यास}; \text{कोज्याप} = \frac{०\text{फे}}{०\text{फे}} = \frac{०\text{फे}}{०\text{फे}} = -\text{कोज्यास}$$

तसेच स्पर्शज्याप = -स्पर्शज्यास, कोट्यर्ध्याप = कोट्यर्ध्यास, छेज्याप = -छेज्यास व कोट्यर्ध्याप = -कोट्यर्ध्यास.

(ई) १० फे = ८० असेल तेव्हां (आ. नं. २८ ते ३१ पहा) ० फे = ० फे, फे = -१० फे व ० फे हा भुज तर दोन्ही त्रिकोणांनी साधारणच असतो त्यामुळे भुज्याप

$$= \frac{\text{फे}}{०\text{फे}} = \frac{-१०\text{फे}}{०\text{फे}} = -\text{भुज्यास}, \text{कोज्याप} = \frac{०\text{फे}}{०\text{फे}} = \frac{०\text{फे}}{०\text{फे}} = -\text{कोज्यास}$$

तसेच स्पर्शज्याप = -स्पर्शज्यास, कोट्यर्ध्याप = -कोट्यर्ध्यास, छेज्याप = -छेज्यास व कोट्यर्ध्याप = -कोट्यर्ध्यास.

उपर्युक्त साधारणसुद्धायांच्या साहाय्येने कोणत्याहि कडान मोठ्या कोणांची गुणोत्तर निश्चित करणें सुलभ होतें हें खरें, परंतु कोण कितीहि मोठा असला तरी गोपय्यत त्याची चवरेषा बरीच व पादांतरां कोणत्या तरी एका

पादातव पडणार व त्यांची गुणोत्तरे या रेपेच्या स्थानावरच अवलंबून रहाणार तोपर्यंत कोणामध्ये ४ काटकोणाची कितीहि पट मिळविली किंवा त्यामधून कितीहि पट वजा केली तरी त्यामुळे त्याच्या गुणोत्तराच्या किमतीत फरक होण्याचें प्रयोगान नाहीं. यास्तव कोण धन असेल तेव्हा त्यातून ४ वटकोणाची जेवढी पूर्ण पट वजा केली असता बाकी धन राहून ४ काटकोणापेक्षा कमी राहिल (किंवा ऋण असल्यास जेवढी पट मिळविली असता, बेरीज धन होऊन पूर्ववत् ४ काटकोणापेक्षा बरी राहिल) तेवढी वजा करून (किंवा मिळवून) प्राप्त झालेल्या कोणाची गुणोत्तरे निश्चित करणें हा मार्ग त्यादिपेक्षा सुलभतर आहे. या विशिष्ट धर्मासुद्ध या गुणोत्तरांना आवर्तमानराशि असे म्हणतात व ४ काटकोण हा त्यांचा आवर्त होय. एस्पेज्या व कोस्पेज्या यांचा आवर्त तर २ काटकोणाएवढाच असतो. येथवर अन्योन्यसंलम अशा काहीं कोणद्वयाच्या गुणोत्तरांमधील परस्परसंबंध प्रस्थापित केल्यानंतर अनेक प्रसंगी उपयोगांत आणणें आवश्यक असलेल्या अशा काहीं विशिष्ट लघु कोणांची गुणोत्तरे ठाम करणें हें ओघानेंच आले प्रथमतः आपण ० अंश असलेल्या कोणाचा विचार करूं (आ. नं. ३२ पहा.)

अ०प हा अगदी लहान कोण आहे असे कल्पूं. मग परंप सुद्धा अत्यल्प असल्याने ० प हा जवळ जवळ ० एवढीच असणार म्हणजे प हा बिंदु अ ला अगदी निकटतर आहे असे समजावयाला प्रत्यय नाहीं. आता ० प ही चलेखः ऋण दिशेनें म्हणजे जेणेकरून अ०प हा कोण अधिकाधिक कमी होईल अशा रीतीनें आंवती फिरविली तर शेवटी ० प ही रेपा ० अच्या इतकी निकट जाऊ शकेल की, दोहोंमधील अंतर अदृश्य, अपरिमेय, अगोचर आहे अशी कल्पना करणें गैर होणार नाहीं. पण या स्थिति परंप रेपासुद्धा इतकी सूक्ष्म असेल की ती मापण्याच्या आटो-फ्याच्या बाहेर असेल, म्हणजे ० प व ० अ यांमध्ये क्वचितच अंतर राहिल. तेव्हा अशा कोणाची म्हणजे ० ची गुणोत्तरे खालीलप्रमाणे असणार हें उघट आहे. मुज्या

$$0 = \text{सी} \frac{\text{परंप}}{0\text{प}} = \frac{0}{0\text{प}} = 0, \text{ कोज्या } 0 = \text{सी} \frac{0\text{प}}{0\text{प}} = \frac{0\text{प}}{0\text{प}} = 1$$

तसेच स्पज्या ० = ०, कोछेज्या = ∞ छेज्या = १, कोस्पज्या ∞ या गुणोत्तरावरून ९०°, १८०°, २७०° वगैरे अंश असलेल्या कोणाची गुणोत्तरे तेव्हाच काढता येतात. कोण ४५° अंशाचा असल्यास (आ. नं. ३३ पहा.)

$$0\text{प} = \text{परंप} \text{ व } 0\text{प} = \sqrt{२}\text{परंप}$$

$$\text{सबब मुज्या } ४५ = ४५\sqrt{२} = \text{कोज्या } ४५$$

$$\text{स्पज्या } ४५ = १ = \text{कोस्पज्या } ४५$$

$$\text{कोछेज्या } ४५ = \sqrt{२} = \text{छेज्या } ४५$$

कखग या समभुजत्रिकोणाचा कोणताहि उच्छ्रय काढला असता (आ. नं. ३४) त्यायोगे ज्या शीर्षामधून तो काढला असेल त्या शीर्षामधील कोणाचे दोन समविभाग होतात तसेच त्यायोगे तदभिमुख भुजचिह्नि पण दोन समविभाग होतात म्हणून कग = २ कं व कक = कं $\sqrt{२}$

$$\text{यावरून मुज्या } ३० = \frac{\text{कं}}{\text{कग}} = \text{कोज्या } ६० = \frac{१}{२}$$

$$\text{कोज्या } ३० = \frac{\text{कक}}{\text{कग}} = \text{मुज्या } ६० = \frac{१}{२}$$

$$\text{स्पज्या } ३० = \text{कोस्पज्या } ६० = \frac{१}{२}$$

वगैरे काटकोणाची गुणोत्तरे स्वतंत्र देता येतात (आ. नं. ३२ पहा.). अ०क हा कोण जवळ जवळ काटकोण आहे असे कल्पू मग क हा बिंदु इला अगदी निकट असणार. तसेच क हा ० समीप असणार म्हणजे ०क सूक्ष्म असणार अर्थात् त्यामुळे कक ची लायी जवळ जवळ ० क इतकी असणार. आता हा कोण वाढवीत वाढवीत शेवटी तो काटकोणाइतका मोठा केला म्हणजे त्याची मुज्या =

$$\text{ख } \frac{\text{कक}}{0\text{क}} = १, \text{ व कोज्या} = \text{सी} \frac{0\text{क}}{0\text{क}} = ० \text{ येते.}$$

यावरून राहिलेल्या गुणोत्तराच्या किमती काढता येतील.

किरयेक प्रसंगी १६° ची गुणोत्तरेहि माहांत असणे अपरिहार्य असतें व तीं सुमितांतील खालीलसिद्धांत्या साहाय्यानें निश्चित करता येतात. हा सिद्धांत म्हणजे अत्यमध्यगुणोत्तरात दिलेल्या रेपेचे दोन खंड करण्याविषयीचा होय म्हणजे रेपा अशा दोन खंडात छेदनें की, जेणेकरून एका खंडावरील चौरस, संबंध रेपा व राहिलेला खंड याचे आयता समान होईल. एका रेपेच्या दोन बिंदूंमध्ये (एकदा अंतः व एकदा बाह्य) असे छेद करता येतात व वरील उल्लेखित खंडांपैकी पूर्वीक खंडाच्या रेपेची नेहमी अनुक्रमे

$$\frac{\sqrt{५-१}}{२} \text{ व } \frac{\sqrt{५+१}}{२} \text{ हे गुणोत्तर पडत. याप्रमाणें अंतर्छेद}$$

केलेल्या रेपेवर वर उल्लेख केलेल्या खंडाएवढा पाया असलेला समद्विभुजत्रिकोण काढला असता त्याचे ३६, ७२, ७२ असे कोण होतात.

कच = कख × खल, (आ. नं. १६ पहा) कल = कग व खग = कप म्हणून खग = कग.

आता घटकगला लेख काढला असता

$$\text{कोज्या } ३६ = \frac{\text{कड}}{\text{कघ}} = \frac{१}{२} \text{ कघ} = \frac{\sqrt{५-१}}{२} \text{ कख}$$

$$= \frac{१}{\sqrt{५-१}} = \frac{\sqrt{५-१}}{४}$$

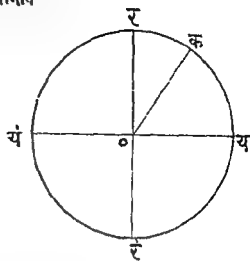
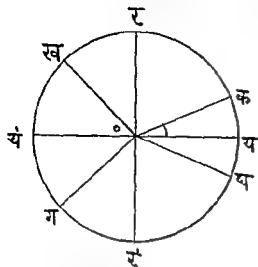
यावरून इतर गुणोत्तरांची निष्पत्ति करता येईल.

आता कोणाचे एखादे गुणोत्तर दिले असता कोणांची गुणोत्तरे निश्चित करण्याच्या एका रीतीचें विवेचन करूं.

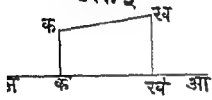
आ.१

त्रिकोणमिति

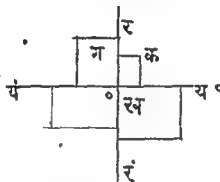
आ.२

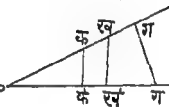
आ.३

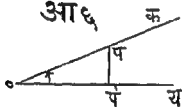
आ.४

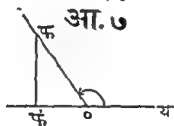
आ.५

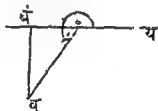
आ.६

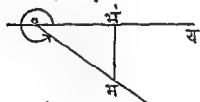
आ.७

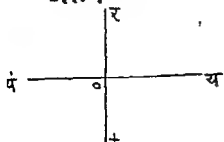
आ.८

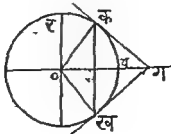
आ.९

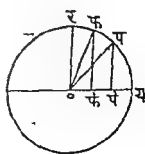
आ.१०

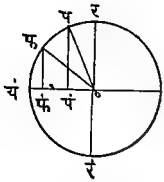
आ.११

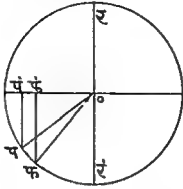
आ.१२

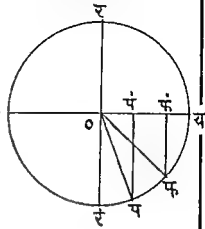
आ. १३

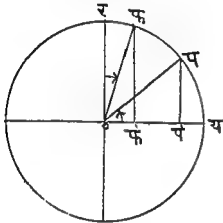
आ. १४

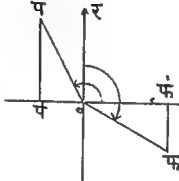
आ. १५

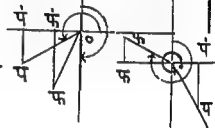
आ. १६

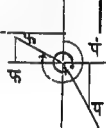
आ. १७

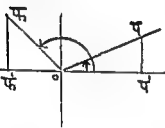
आ. १८

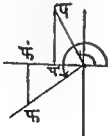
आ. १९

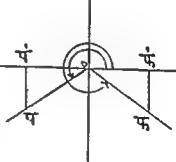
आ. २०

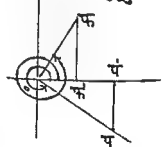
आ. २१

आ. २२

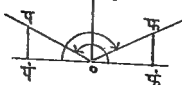
आ. २३

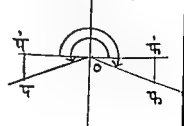
आ. २४

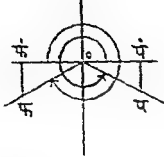
आ. २५

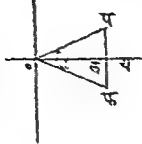
आ. २६

आ. २७

आ. २८

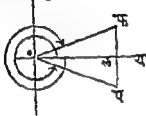
आ. २९

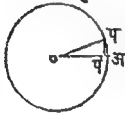
आ. ३०

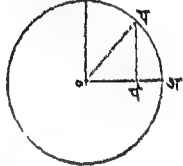
आ. ३१

आ. ३२

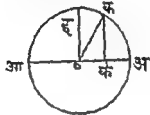
आ. ३३

आ. ३४

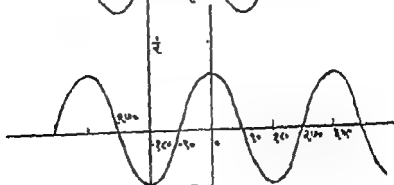
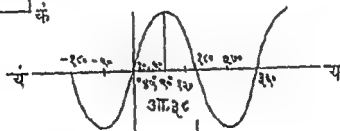
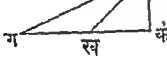
आ. ३५

आ. ३६

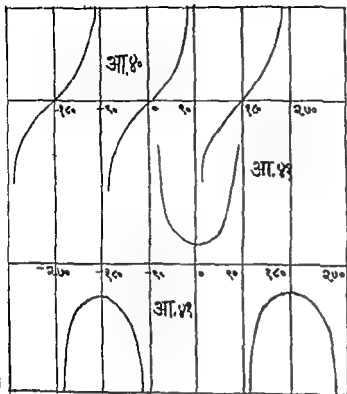

आ. ३७

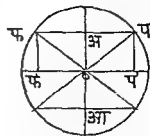

आ. ३९

त्रिकोणमिति

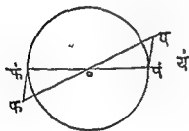
आ. ४२

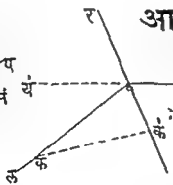
आ. ४३

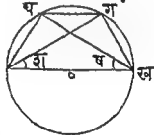
आ. ४४

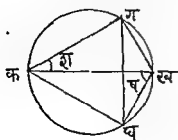
आ. ४५

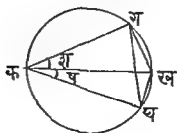
आ. ४६

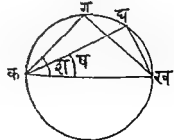
आ. ४७

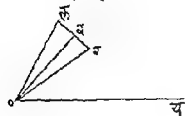
आ. ४८

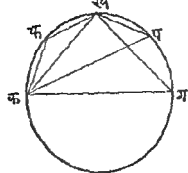
आ. ४९

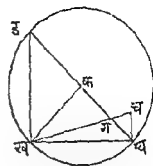
आ. ५०

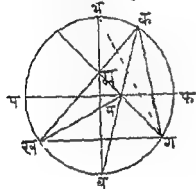
आ. ५१

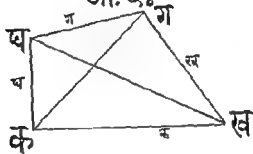
आ. ५२

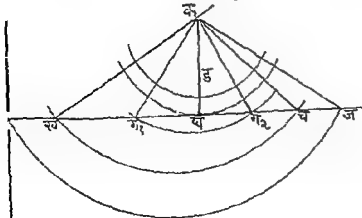
आ. ५३

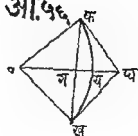
आ. ५४

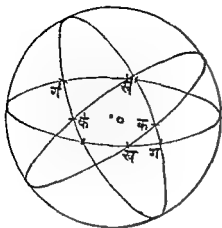
आ. ५५

आ. ५६

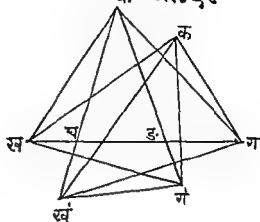

आ. ५७

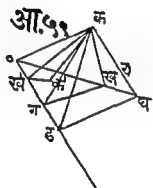

त्रिकोणमिति.

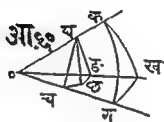
आ. ५८

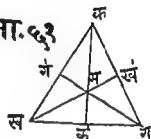
आ. ५९

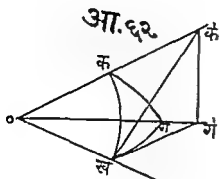
आ. ६०

आ. ६१

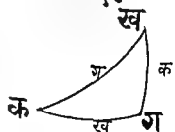
आ. ६२

आ. ६३

आ. ६४

समज्ञं (आ नं. ३० पहा) कसक या दिलेल्या वा कोणाची भुज्या प आहे. मग फक रक ला लेव असल्यास व खक होव मापनपरिमाणरेपा धरल्यास फक = व व खक = $\sqrt{1-p^2}$. आता खग = खक थेऊ म्हणजे ग हा कोण $\frac{\pi}{2}$ होईल व गक = गख + खक = $1 + \sqrt{1-p^2}$

म्हणून स्पज्या $\frac{श}{२} = \frac{प}{1 + \sqrt{1-p^2}}$ यापठन इतर गुणोत्तरं

साध्य होतात.

या रीतीने अवलंबन केल्यास ३० पासून १५, ७५, ३॥ वगैरे; ३६ पासून १८, ९, ४॥ वगैरे व ४५ पासून ३२, १९, वगैरे अंशांच्या कोणांची गुणोत्तरं साध्य होतात. आतांपर्यंतच्या विवरणावरून कोण ० पासून ४ काटकोणापर्यंत वाढत जाताना त्याच्या निरनिराळ्या गुणोत्तरांच्या किमतीं परिमाण व चिन्ह या दोन्ही दृष्टींनी पहाता कसकसा फेरफार होतो हें खालील कोष्टकावरून सुबोध होईल.

कोणकंसा	० ते १०	१० ते १८०	१८० ते २७०	२७० ते ३६०	३६० ते ४५०	४५० ते ५४०	५४० ते ६३०	६३० ते ७२०	७२० ते ८१०	८१० ते ९००
मुज्या	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
कोज्या	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
स्पज्या	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
कोज्या	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
खज्या	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
कोखज्या	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

असेल तर त्याचा फक्त अधोभागी दिलेल्या गुणोत्तराशीच संबंध आहे असे समजावे.

मुज्या	कोज्या	स्पज्या
$\frac{\sqrt{६}-\sqrt{२}}{४}$	$\frac{\sqrt{६}+\sqrt{२}}{४}$	$२-\sqrt{३}$
$\frac{\sqrt{५}-१}{४}$	$\frac{\sqrt{१०+२\sqrt{५}}}{४}$	$\frac{५\sqrt{०५}-१०\sqrt{५}}{४}$
$\frac{१}{२}$	$\frac{\sqrt{३}}{२}$	$\frac{१}{२}-\frac{६०}{५४}$
$\frac{\sqrt{१०}-२\sqrt{५}}{४}$	$\frac{\sqrt{५}+१}{४}$	$\frac{\sqrt{५}-२\sqrt{५}}{४}$
$\frac{१}{४}$	$\frac{१}{४}$	$\frac{१}{४}$
$\frac{\sqrt{३}}{४}$	$\frac{\sqrt{३}}{४}$	१

कोस्पज्या

मुज्या

कोज्या

वरील दोन कोष्टकांतहि गुणोत्तरांच्या विशेषांचा परिवय त्याच्या आकृतीत (नं ३८-४१) दिलेल्या आलेखावरून होण्यासारखा आहे.

र = प्र (य) (प्र = प्रपंच (फंक्शन) (य) असे कल्पिल्यास य हा राशि सुद्धा रचा प्रपंच आहे असे समजणे गैर नाही. परंतु रच्या यशी संबंधापामून याचा राशी अमलेला संबंध ओळखता यावा एतदर्थ या संबंधाला आपण विपर्यस्त अगर विपरीत संबंध असे मानू व हा संबंध य = प्र^{-१}(र) या चिन्हांने दर्शवू व या चिन्हाचा असा अर्थ कस का, य किंवा प्र^{-१}(र) हा राशि असा आहे की त्याची उपरिनिर्दिष्ट प्रकारच्या प्रपंचाची किंमत र आहे. आता एखादा प्रपंच आवर्तमान (पीरिऑडिक) असला म्हणजे निरनिराळ्या अनेक राशींच्या एका विशिष्ट प्रपंचाची किंमत एकच असेल तर विपर्यस्त राशीच्या तितक्या निरनिराळ्या किंमती असणार हें ओघानेंच आले. म्हणजे असला विपर्यस्त प्रपंचविधि मुख्य असतो व ही मुख्य काही विशिष्ट नियमबद्ध असतात.

उदाहरणार्थ आपण भुज्या हा प्रपंच विचारात घेऊ. श वा कोणाची भुज्या क आहे असे समजून. मग रा $\pm २\pi$ या राशीमध्यें सगणेश होत असलेल्या सर्व कोणाचीहि भुज्या कच असते हें आपण पूर्वी पाहिलेंच आहे. म्हणजे क ही भुज्या असलेले अनंत कोण असतात. परंतु १८० -श या

काही कोणांची गुणोत्तरं पुढील कोष्टकांत दिली आहेत येथें प्रथित केलेल्या कोणांपैकी एखाद्याचें गुणोत्तर पहावयाचें असल्यास कोण दावेजानुकील असेल तर त्याचा संबंध फक्त शिरोभागी दिलेल्या गुणोत्तराशीच आहे व उजव्या मनुकीळ २६

त्रेणीतील कोणाच्या $\pm ५ + (-१)^{१५}$ या एका राशीने व्यक्त करता येतात येथे ५ म्हणजे ५ कोणताही धनपूर्णांक (पॉझिटिव्ह इटीवर) समजावा

कोज्या^{-१} (क) हाही राशि अनंतमूल्या आहे व हा ही त्याची किंमत असली तर इतर सर्व किंमतीचा समावेश $\pm २५ + \pm$ या धामध्ये करता येण्यासारखा आहे

स्पर्शयेचा आवर्त π असतो सद्यः स्पर्ज्या^{-१} क याची एक किंमत हा असली तर इतराचा समावेश $+ ५ + \pi + \pi$ धामध्ये होतो

वरील विवेचनावरून कोडेज्या^{-१} क व कोस्पज्या^{-१} क यांच्या सर्वसामान्य किंमती अनुक्रम $\pm ५ + \pi \pm (-१)^{१५}$ $\pm २५ + \pi \pm ५$, $\pm ५ + \pi + ५$ असणार हे उघड आहे

आता या अनंतमूल्या राशीच्या ज्या किंमती परिमाणाच्या द्वावीन सर्वात लहान असतात (मग त्या धन असेल वा ऋण असेल) व त्याचाच त्याच्या प्रधान किंमती समततात

या अनुक्रम मुज्या^{-१} (क) वगैरे संकेतार्थी व्यक्त करण्याचा परिघाट आहे म्हणजे क धन असेल तर

मुज्या^{-१} (क) = हा धन असून लघु असावयाला पाहिजे,

क ऋण असेल तर मुज्या^{-१} क = हा ऋण असून लघु असावयाला पाहिजे म्हणजे मुज्या^{-१} क केव्हाही -१० ते

$+ १०$ धामध्ये असावयाला पाहिजे तसेच स्पर्ज्या^{-१} (क) हा कोण नेहमी -१० ते $+ १०$ धामध्ये असावयाला पाहिजे,

परंतु कोज्या^{-१} (क) साय ० ते १८० मध्ये असतो या

द्वारेच्या प्रधान किंमतीवरून कोडेज्या^{-१} क व कोस्पज्या^{-१} क

मुज्या^{-१} (क) याच्या किंमतीही कदाच -१० ते $+ १०$

-१० ते $+ १०$ व ० ते १८० मध्ये असल्या पाहिजेत

विराट राशीच्या साप्रमाणे व्याख्या केल्या असता

मुज्या^{-१} क + कोज्या^{-१} (क) = π , स्पर्ज्या^{-१} (क) +

कोडेज्या^{-१} (क) = π व स्पर्ज्या^{-१} क + कोस्पज्या^{-१} क

= π सारख्या यथार्थ असल्याचे तेथेहीच समजून,

वेगळे आहे प्रधान किंमत व इतर किंमती या दोहोंपैकी

कर्तव्य असल्याकारणाने त्यांच्यामधील भेदाविवरण वग-

त्याचा प्रमाण येईल तेथीच पर सुचविलेली दोन विषयनिश्चिंक

उपयोगीत अगली जातात अन्यप्रमाणे मुज्या^{-१} (क)

कोडेज्या अथ त्याच्या प्रधान किंमतीच होत अशी कधी

आहे

विराट राशीच्या अनंत किंमती असतात हे पुढील अर्जावरून घडून येईल (भा नं ४२ वहा)

आकृतीतील ७५ भाषनपरिमाण समजून, मग क धन असेल

तर ० अ π क घेऊन ५० ये याला अ मधून समांतर

काढता पळाय व फळ या दोन्ही परिपूरक कोणाची

मुज्या क अवस्थाने समजून येते म्हणून या प्रत्येका

पासून $२५ + \pi$ मिळवून अगर उणे करून दोन अनंत

श्रेणी प्राप्त होतात क ऋण असेल तेव्हा ० अ विरुद्ध

दिशेने घेऊन पूर्ववत् दोन श्रेणी प्राप्त होतात

या ठिकाणी (आकृति नं ४२ पहा) ० अ व ० अ

मुज्यासार घेऊन पूर्ववत् आकृती पूर्ण केल्यास हा व -५

असे कोण निघतात व त्यावरून $२५ + \pi$ मिळवून अगर वजा

करून २ अनंतश्रेणी उपलब्ध होतात

धं फ या व्यासाच्या अमातून (भा नं ४४ पहा)

त्याला दोन क लांबीचे लघु उभारले असता हा व हा $+ १८०$

अशी कोणनिघाती होते व पूर्ववत् $२५ + \pi$ मिळवून अगर वजा

करून सर्व कोण उपलब्ध होतात

यौग व घात सूत्राविषयी — ही सूत्रे वर एके ठिकाणी

विवरण केलेल्या प्रयोगोत्तराच्या उपपत्तीच्या साहाय्याने, दोल

कोच्या भूमित्तील विद्यतात सिद्धांताच्या आधाराने व भूमिति

व त्रिकोणमिति याच्या अवगती मूलभूत अशा कल्पनांच्या

आधारे निर्माण करता येतात परंतु प्रथमोक्त पद्धतींचे ही

सूत्रे कोणाच्या सर्वसामान्य परिमाणांना लागू असल्याचे सिद्ध

करिता येते इतर पद्धतीत कोण विवाक्षित मर्यादेषा (म्हणजे

काटकोपापेक्षा) मोठे माहोत अथ गृहीत धरूनच ती सूत्रे

प्रस्थापित करता येतात व नंतर कोण मर्यादेषा विज्ञात

आहेत अथे मानले तरी त्यायोगे सूत्रांना हरताळ लागत

नाही असएव ती सर्व परिमाणांच्या कोणाना सारखीच लागू

असतात अथे अनुमानाने ठरविता येते

य०० व ००० हे धन दिशेने निर्माण केलेले (π हा व प)

कोणतेही दोन कोण आहेत (भा नं ४५ पहा) असएव य००

हा त्याच्या बेरजे ($=$ घ + प) समान आहे तथय ० क या

रेखा ० या रेखेतील प्रत्येक ० क \times कोज्या (घ + प)

एवढा अंतरावर तत्सम तो ० क व क क यांच्या म्हणजे

० क \times ० र वरील प्रत्येकाच्या ० य या रेखेवरील

प्रत्येकाच्या बेरजेमानाहि असणार परंतु ० क

$= ०$ क \times कोज्या व क क $= ०$ क \times मुज्याप

येवटी ० क हा ० र वरील प्रत्येक अस्त्यात त्याचा ५

वरील प्रत्येक ० क \times कोज्यास असतो व क क, ० र

याला धन दिशेने लघु अस्त्याकारणाने तिचा प्रत्येक

क क \times कोज्या (घ + १०) असएव ० क कोज्या (घ + प)

$= ०$ क कोज्या कोज्या प + ० क कोज्या (घ + १०) \times मुज्याप

कोज्या (घ + प) = कोज्या कोज्याप — मुज्याप मुज्याप

हे सूत्र कोणत्याही दोन कोणाना सारखेच

लागू असल्याने प धरून — प योग्यता तरी त्यामुळे

सूत्राचा प्रत्येकाय येण्याचे प्रयोजन नाही किंवा

० र पासून ऋण दिशेने प्रमाणाने — प हा कोण निर्माण करून

८ ल ही चलेया प्राप्त झाली असेल तर वर निर्देश केलेल्या पद्धतीचा अवलंब केल्याने कोज्या(श-प) = कोज्याशकोज्याप + भुज्याशभुज्याप याप्रकारे सून स्वतंत्रपणे प्रस्थापित करता येते.

वरील आकृतीतील ०क ० क आणि कंक याचे ०य ला धन दिशेने लव अशा रेषेवर प्रत्येलेख घेतल्याने भुज्या (श+प) = भुज्याशकोज्याप + कोज्याशभुज्याप असे सून उपलब्ध होते. शेवटी भुज्या (श-प) याचा विस्तार, कोज्या (श-प) याचा विस्तार ज्या मार्गांनी करता येतो त्याच मार्गांनी करता येण्यासारखा आहे व तो भुज्याशकोज्याप-कोज्याशभुज्याप आहे.

(आ) टेलीमिस्टास—वृक्षांतगत चतुष्कोणाच्या परस्पर समुच्च भुजद्वयाच्या आयताच्या बेरजेसमान त्याच्या कर्णाचा आयत असतो. आता (आ नं ४६ पहा) \angle घकल = ९०-प. \angle घकग = ९०-श-प

कोणत्याही पूर्ण ज्येची किंमत व्यास \times ज्यासमुच्च वृत्त-पाली(परिघ) वरील कोणाची भुज्या इतकी असल्यामुळे कघ \times खग + कल \times पग = कग \times खघ यांचे २ त्रि (त्रिज्या) \times भुज्याप \times २ त्रि \times भुज्याश + २ त्रि \times २ त्रि \times भुज्या (९०-श-प) = २ त्रि \times कोज्याश \times २ त्रि \times कोज्याप, म्हणजे कोज्या (श + प) = कोज्याशकोज्याप-भुज्याशभुज्याप असे रूपांतर होते. या आकृतीत (नं ४७ पहा) गटाघ हा कोण ९०-श+प आहे तेव्हा वरील टेलीमिस्टासवाचारे कोज्या (श-प) = कोज्याशकोज्याप - भुज्याशभुज्याप ही गारणा उत्पन्न होई. बाकीच्या दोन सारण्या दिलेल्या आकृतीच्या (आ न. ४८ पहा) साहाय्याने प्रस्थापिता येतात

टेलीमिस्टासवाचारे ही सूत्रे निर्माण करण्यामध्ये नकळत आपण ग व प हे कोण लघु आहेत असे गृहीत घेऊन बाललो. तरी सम्यक्चित मूल्य क्षेत्रामुळे तपन हांगारा गौणपणा दूर करता येता तो असा (आ ४९ पहा) समजू शं = ९०+श. मग कोज्या (शं + प) = -भुज्या (श+प) = -भुज्याशकोज्याश-कोज्याशभुज्याप = कोज्याश कोज्याप-भुज्याशभुज्याप या कोण विशाल असला तरी सूत्रे अबाधित राहतात हे यावरून समजते व याच विचारसरणीचा विस्तार केला असता श व प हे कोण कंबुद्धी असले तरी सूत्रचतुष्टयाला यत्किंचित्ही बाध येत नाही हे कळून येईल.

$$\text{आतां स्पज्या (श } \pm \text{ प)} = \frac{\text{स्पज्याश } \pm \text{स्पज्याप}}{१ \pm \text{स्पज्याशस्पज्याप}}$$

वरील सूत्रचतुष्टयामध्ये श + प = स व श-प = ह

$$\text{म्हणजे श} = \frac{\text{स} + \text{ह}}{२} \text{ व प} = \frac{\text{स} - \text{ह}}{२} \text{ अशी योजना}$$

केली असता त्यापासून बेरीज व वजावार्काने

$$\text{भुज्यास} + \text{भुज्याह} = २ \text{ भुज्या } \frac{\text{स} + \text{ह}}{२} \text{ कोज्या } \frac{\text{स} - \text{ह}}{२}$$

$$\text{भुज्यास} - \text{भुज्याह} = २ \text{ भुज्या } \frac{\text{स} - \text{ह}}{२} \text{ कोज्या } \frac{\text{स} + \text{ह}}{२}$$

$$\text{कोज्यास} + \text{कोज्याह} = २ \text{ कोज्या } \frac{\text{स} + \text{ह}}{२} \text{ कोज्या } \frac{\text{स} - \text{ह}}{२}$$

$$\text{कोज्याह} - \text{कोज्यास} = २ \text{ भुज्या } \frac{\text{स} + \text{ह}}{२} \text{ भुज्या } \frac{\text{स} - \text{ह}}{२}$$

अशी नवीनच आणखी ४ सूत्रे निर्माण करता येतात

ही सूत्रे पुरोगामी प्रस्थालेख (आ नं ५० पहा) उप-पत्तीच्या साहाय्यानेही प्रस्थापित करता येतात.

य०ल = स, य०र = ह व ०र = ०ल असे कल्पू मग ०व हा लव रलचे सम विभाग करतो व तो ०य आणि ०र या रेषांची अनुक्रमे $\frac{\text{स} + \text{ह}}{२}$, $\frac{\text{स} - \text{ह}}{२}$ हे कोण करतो

आता ०व चा प्रत्येलेख ०ल लव तसेच ०र, रव याच्या प्रत्येलेखासमान असतो व पुन्हा रव = लव म्हणून २०व चा प्रत्येलेख ०ल, ०र याच्या प्रत्येलेखाच्या बेरजे-समान असणार हे स्पष्ट आहे तेव्हा हे प्रत्येलेख ०य या रेषेवर घेतल्यास

$$\begin{aligned} ०ल \text{ कोज्यास} + ०र \text{ कोज्याह} &= २ ०व \text{ कोज्या } \frac{\text{स} + \text{ह}}{२} \\ &= २०र \text{ कोज्या } \frac{\text{स} - \text{ह}}{२} \text{ कोज्या } \frac{\text{स} + \text{ह}}{२} \end{aligned}$$

$$\text{म्हणजे कोज्यास} + \text{कोज्याह} = २ \text{ कोज्या } \frac{\text{स} + \text{ह}}{२} \text{ कोज्या } \frac{\text{स} - \text{ह}}{२}$$

०र, ०व आणि ०ल, लव याच्या प्रत्येलेखाच्या बेरजे-ऐवजी त्यांचे अंतर काढल्यास ते रलच्या प्रत्येलेखासमान असणार हे उपपट आहे व पूर्वीक पद्धतीने त्यापासून

$$\text{कोज्याह} - \text{कोज्यास} = २ \text{ भुज्या } \frac{\text{स} + \text{ह}}{२} \text{ भुज्या } \frac{\text{स} - \text{ह}}{२}$$

अशी सारणी प्राप्त होते उपर्युक्त प्रत्येलेख ०य वर घेण्या-ऐवजी तिला लव अशा रेषेवर घेतले असता राहिलेल्या दोन सारण्या उपलब्ध होतात

कोणद्वयांच्या बेरजेच्या भुज्याकोज्या काढण्याच्या पद्ध-त्तीच्या पुन पुनयोजनेने ३ अगर अधिक कोणांच्या बेरजेच्या भुज्याकोज्याहि मिश्र करता येतात कारण भुज्या (श + प + स) = २ भुज्याश कोज्यापकोज्यास

$$= \text{II} \text{ भुज्याश} \\ = \text{II} \text{ कोज्यास} (\text{II} \text{ स्पज्यास} - \text{II} \text{ स्पज्याश})$$

२२ सर्वघन = (यापुढील तत्सदृश राशींची बेरीज या चिन्हाचे समवाची)

II = सर्वघात (या चिन्हापुढील तत्सदृश सर्व राशींचे हे द्योतक आहे)

१ कोण (३ + ५ + ७) = II कोण (१ - ३ + ५ + ७)

मग्न भुज (३ + ५ + ७ + ९) = II कोण (१ - ३ + ५ + ७ + ९)

५ कोण (३ + ५ + ७ + ९ + ११) = II कोण (१ - ३ + ५ + ७ + ९ + ११)

ना विचार्यते उत्तरोत्तर अभिजापि कोणानां वेद-
केषां भुजया अथ कोणानां विस्तार अनुमानान् ठरक्षे
एतन्नाम ते

$$p = n$$

भुज (३ + ५ + ७ + ९ + ११) = II कोण (१ - ३ + ५ + ७ + ९ + ११)

$$n + 1 = II \text{ कोण } \left\{ II_1' - II_2' + \dots \dots \right\}$$

हे सिद्ध करता येते

आतां ग आणि ग + १ कोणाच्या भुजयाकोणयाच्या या
विस्ताराची तुलना करूया असं दिसून येईल की, त्याचे विस्तार
अगदी एकमातीय असल्याने व ग कोणाचे विस्तार यथार्थ
असल्यास ग + १ कोणाचेहि विस्तार यथार्थ ठरत असल्याने
ग ची कोणताहि एखादी किंमत असतां जर वरील सूत्रें सत्य
असतील तर त्यापैकी एकाचें अधिक एवढी किंमत असतांहि
ती सत्य असतील परंतु हीं सूत्रें गची किंमत ३ किंवा ४
असल्यास यथार्थ असतात हे आपण पाहिलेंच आहो. तेव्हा

$$\text{तेव्हा भुज्या} \frac{\pi}{2} = \pm \sqrt{\frac{1 - \cos 2\alpha}{2}} ; \cos 2\alpha \frac{\pi}{2} = \pm \sqrt{\frac{1 + \cos 2\alpha}{2}} ; \text{स्पष्ट्या } \frac{\pi}{2} = \pm \sqrt{\frac{1 - \cos 2\alpha}{2}}$$

या सारण्यावरून भुज्या $\frac{\pi}{2}$ व कोज्या $\frac{\pi}{2}$ यांच्या किमती

संदिग्ध निपणें अपरिहार्य आहे. ही संदिग्धता शक्या परिमाण्याच्या अभ्युक्तेमुळे आहे व शब्दें परिमाण समजलें असतां ती दूर करता येण्यासारखी आहे. $(\pi + 1) \pi > \frac{\pi}{2} > \pi$ असल्यास व π सम $(= 2\pi)$ असल्यास

म्हणजे $\frac{\pi}{2}$ चा चलभुज प्रथम अगर द्वितीया पादांत असल्यास त्याची भुज्या धन असते. पण π विषम $(= 2\pi + 1)$ असतो तेव्हा भुज्या ऋण असते यास्तव

पची किंमत $\pi + 1 > \frac{\pi}{2} > \pi$ यावरून काढल्यास

भुज्या $\frac{\pi}{2}$ ची किंमत $(-1)^p \sqrt{\frac{1 - \cos 2\alpha}{2}}$ समान असते जे

समजण्यास प्रत्यवाय नाही. कारण π सम असता हा राशि धन बनतो पण विषम असल्यास तो ऋण बनतो.

कोज्या $\frac{\pi}{2}$ ची किंमत ठरवितांना चलभुज π व 1 पादांत पडतो किंवा 2 व 2 पादांत पडतो त्याप्रमाणें ती धन किंवा ऋण असते म्हणजे

$\pi + \frac{\pi}{2} > \frac{\pi}{2} > \pi - \frac{\pi}{2}$ मध्यें π सम असेल किंवा

विषम असेल त्याप्रमाणें ती धन किंवा ऋण असणार. म्हणून वरील संघर्धावरून पची किंमत काढली आहे असे मानल्यास कोज्या $\frac{\pi}{2}$ ची किंमत $(-1)^p \sqrt{\frac{1 + \cos 2\alpha}{2}}$ आहे असे समजल्यास आपत्ति नाही.

शेवटी $\frac{\pi}{2}$ चा चलभुज 1 किंवा 2 या पादांत पडतो

अगर 2 किंवा 4 पादांत पडतो त्याप्रमाणें त्याची स्पर्शज्या धन किंवा ऋण असते म्हणजे—

$\pi + 1 > \frac{\pi}{2} > \frac{\pi}{2} \pi$ यामध्यें किंवा $\pi + 1 > \frac{\pi}{2} > \pi$

यामध्यें π सम अगर विषम असेल त्याप्रमाणें स्पर्शज्या धन अगर ऋण असते म्हणजे—

$$\text{स्पर्ज्या } \frac{\pi}{2} = (-1)^p \sqrt{\frac{1 - \cos 2\alpha}{2}}$$

भुज्येच्या साहाय्याने कोणाचीं गुणोत्तरें खालील पद्धतीने निश्चित करता येतात.

$$1 + \sin 2\alpha = \sin 2\alpha \frac{\pi}{2} + \cos 2\alpha \frac{\pi}{2} + 2 \sin 2\alpha \frac{\pi}{2} \cos 2\alpha \frac{\pi}{2} = \left\{ \sin 2\alpha \frac{\pi}{2} + \cos 2\alpha \frac{\pi}{2} \right\}^2$$

$$\therefore \sin 2\alpha \frac{\pi}{2} + \cos 2\alpha \frac{\pi}{2} = \pm \sqrt{1 + \sin 2\alpha}$$

$$\text{तसेच } \sin 2\alpha \frac{\pi}{2} - \cos 2\alpha \frac{\pi}{2} = \pm \sqrt{1 - \sin 2\alpha}$$

$$\text{आतां भुज्या } \frac{\pi}{2} + \cos 2\alpha \frac{\pi}{2} =$$

$$\sqrt{2} \left\{ \sin 2\alpha \frac{\pi}{2} \cos 2\alpha \frac{\pi}{2} + \cos 2\alpha \frac{\pi}{2} \sin 2\alpha \frac{\pi}{2} \right\} = \sqrt{2} \sin 2\alpha \left\{ \frac{\pi}{2} + \frac{\pi}{4} \right\}$$

$$\text{व } (\pi + 1) \pi > \frac{\pi}{2} + \frac{\pi}{4} > \pi \text{ म्हणजे}$$

$$\pi + 1 > \frac{\pi}{2} + \frac{\pi}{4} > \pi \text{ यामध्यें } \pi \text{ सम अथवा विषम असेल}$$

त्याप्रमाणें भुज्या $\frac{\pi}{2} + \frac{\pi}{4}$ धन अगर ऋण असते म्हणजे

$$\sin 2\alpha \frac{\pi}{2} + \cos 2\alpha \frac{\pi}{2} = (-1)^p \sqrt{1 + \sin 2\alpha}$$

(अ) असे समजल्यास प्रत्यवाय नाही व त्याच विचारसरणीने $(\pi + 1) \pi > \frac{\pi}{2} - \frac{\pi}{4} > \pi$ किंवा

$$\pi + 1 > \frac{\pi}{2} - \frac{\pi}{4} > \pi \text{ यांत } \pi \text{ सम अथवा विषम असेल}$$

त्याप्रमाणें भुज्या $\frac{\pi}{2} - \frac{\pi}{4}$ धन अथवा ऋण असणार

$$\text{म्हणजे } \sin 2\alpha \frac{\pi}{2} - \cos 2\alpha \frac{\pi}{2} =$$

$$(-1)^p \sqrt{1 - \sin 2\alpha} \text{ (आ) असणार असे मान-}$$

ल्यास हरकत नाही.

आतां (अ) व (आ) वरून—

$$1 + \sin 2\alpha \frac{\pi}{2} = (-1)^p \sqrt{1 + \sin 2\alpha} + (-1)^p \sqrt{1 - \sin 2\alpha}$$

$$\text{व } 2 \cos 2\alpha \frac{\pi}{2} = (-1)^p \sqrt{1 + \sin 2\alpha} - (-1)^p \sqrt{1 - \sin 2\alpha}$$

शब्दें परिमाण माहीत असतां हीं सूत्रें तेव्हाच उपलब्ध होतात.

पूर्वाव सिद्ध केल्याप्रमाणे $(p+1) > \frac{p}{2} + 1 > p$ यामध्ये
प सम अगर विषम असेल त्याप्रमाणे मुज्या $\frac{p}{2} +$

कोज्या $\frac{p}{2}$ धन किंवा ऋण असणार; म्हणजे $\frac{p}{2}$ चा चलमुज
यावरील ऋण 45° पासून धन 135° एवढ्या अवकाशात
असतो तावकाल तो धन असणार व अन्यत्र पडतो तेव्हा-
उपडच आहे-तो ऋण असणार. तसेच $\frac{p}{2}$ चा चलमुज याव-
रील 45° पासून $+225^\circ$ एवढ्या अवकाशात पडतो
तावकाल मुज्या $\frac{p}{2}$ कोज्या $\frac{p}{2}$ हा राशी धन असतो व चल-
मुज अन्यत्र पडतो त्या वेळी तो राशी अर्थात् ऋण असणार.

स्वज्यास वरून स्वज्या $\frac{p}{2}$ ची किंमत काढतांनाहि
चिन्हाची संदिग्धता उपपन्न होतेच, कारण स्वज्यास =
 $\frac{2 \text{ स्वज्या } \frac{p}{2}}{1 - \text{स्वज्या } \frac{p}{2}} = -\text{कोस्वज्या} + \sqrt{\text{कोस्वज्या}^2 + 1}$

आता $\sqrt{\text{कोस्वज्या}^2 + 1}$ हा राशि कोस्वज्यापेक्षा मोठा
असल्यामुळे $(p+1) \frac{p}{2} > \frac{p}{2} > \frac{p}{2}$ यामध्ये प सम अगर
विषम असेल त्याप्रमाणे स्वज्या $\frac{p}{2}$ धन अगर ऋण अस-
णार म्हणजे वरील सारणीतील दक्षिण दशांतील करणांचे रूप
धन अगर ऋण असणार; म्हणून स्वज्या $\frac{p}{2} = -\text{कोस्वज्या}$
 $+ (-1)^p \sqrt{\text{कोस्वज्या}^2 + 1}$

त्रिकोणाचे गुण धर्म (अ) (आ. नं. ५१ पहा)—कस
ही एक ज्या आहे व प, क हे पालांखंडांवरील प्रत्येकावर
एक असे दोन बिंदू आहेत व कस हा व्यास आहे. तेव्हा
कस = कस मुज्या कस
= कस मुज्या कपस
= कस मुज्या ककस

यावरून असे अनुमान निघते की वृत्तावर पहा बिंदू कोठेहि
असला तरी कस या ज्येची किंमत कस \times मुज्या कपस
एवढी असते.

यासह वरून या त्रिकोणाच्या परिमित वृत्ताची त्रिज्या
त्रिने दक्षिण्याचा संकेत केल्यास रास = २ त्रि \times मुज्या क
म्हणजे $\frac{\text{रास}}{\text{मुज्या क}} = २ \text{ त्रि}$ म्हणून

$$\frac{\text{क}}{\text{मुज्या क}} = \frac{\text{प}}{\text{मुज्या प}} = \frac{\text{ग}}{\text{मुज्या ग}} = २ \text{ त्रि. (१)}$$

(आ) कस हा कसगचा उज्ज्व असल्यास त्रिकोणाचे
क्षेत्रफल $\Delta = \frac{1}{2} \text{ क} \times \text{कस} = \frac{1}{2} \text{ क} \times \text{ख} \times \text{मुज्या ग} =$
 $\frac{1}{2} \text{ क} \times \text{ग} \times \text{मुज्या ख}$ म्हणून ते $\frac{1}{2} \text{ ख} \times \text{ग} \times \text{मुज्या क}$ समानहि
असणार.

$$\text{यास्तव मुज्या क} = \frac{2 \Delta}{\text{ख} \times \text{ग}} \text{ वेगळे (२)}$$

मुज्याची ही किंमत (१) मध्ये ठेवून

$$\frac{\text{क}}{\text{मुज्या क}} = २ \text{ त्रि} = \frac{\text{क} \times \text{ख} \times \text{ग}}{2 \Delta} \therefore \text{त्रि} = \frac{\text{कसग}}{\sqrt{\Delta}} \text{ (३)}$$

(इ) कसग या त्रिकोणाचा कोणताहि मुज इतर दोघोंच्या
प्रत्येकाचा योग आहे असे मानण्यास कसलाहि प्रत्येका
नाही तेव्हा

$$\left. \begin{aligned} \text{क} &= \text{ख} \times \text{कोज्या ग} + \text{ग} \times \text{कोज्या ख} \\ \text{ख} &= \text{ग} \times \text{कोज्या क} + \text{क} \times \text{कोज्या ग} \\ \text{ग} &= \text{क} \times \text{कोज्या ख} + \text{ख} \times \text{कोज्या क} \end{aligned} \right\} \text{ (४)}$$

या तीन सारण्यांना अनुक्रमे - क, ख, ग यांनी गुणून
फलांची बेरीज केल्यास

$$\left. \begin{aligned} \text{क}^2 + \text{ग}^2 - \text{क}^2 &= २ \text{ ख} \times \text{ग} \times \text{कोज्या क} \\ \text{म्हणून } \text{ग} + \text{क} - \text{ख} &= २ \text{ ग क कोज्या ख} \\ \text{क} + \text{ख} - \text{ग} &= २ \text{ क ख कोज्या ग} \end{aligned} \right\} \text{ (५)}$$

यांपैकी पहिल्या सारणीच्या आधारे
मुज्या क = १ - कोज्या क = (१ + कोज्या क) \times
(१ - कोज्या क)

[आता क + ख + ग = २ यु (= युति, योग)

$$\text{आता संकेत स्वीकारल्यास]$$

$$= \frac{४ यु (यु-क) (यु-ख) (यु-ग)}{\text{ख} \times \text{ग}}$$

$$\text{म्हणून मुज्या क} = \frac{२ \cdot \sqrt{यु (यु-क) (यु-ख) (यु-ग)}}{\text{ख ग}}$$

$$\text{परंतु (२) वरून} = \frac{२ \Delta}{\text{रास}}$$

$$\text{अतएव } \Delta = \frac{\sqrt{यु (यु-क) (यु-ख) (यु-ग)}}{२} \text{ (६)}$$

या सारणीचे स्पर्शिकरण आर्यभटाने पुढील गीतांत केले
आहे.

“ सर्व भुजं यद्व्यक्तं चतुरिथितं बाहुभिः कमाद्विहत्म् ।
न द्वाघातपदं त्रिभुजे क्षेत्रे स्पष्टं फलं भवति ॥ ”

$$\text{पुन्हा कोज्या } \frac{\text{क}}{२} = \sqrt{\frac{१ + \text{कोज्या क}}{२}}$$

$$\text{मुज्या } \frac{\text{क}}{२} = \sqrt{\frac{१ - \text{कोज्या क}}{२}}$$

$$\text{व स्वज्या } \frac{\text{क}}{२} = \sqrt{\frac{१ + \text{कोज्या क}}{२}}$$

$$\left. \begin{aligned} \text{महान्न गुज्या} \frac{\text{क}}{\text{र}} &= \sqrt{\frac{(\text{यु-ख})(\text{यु-ग})}{\text{खा}}} \\ \text{गुज्या} \frac{\text{ख}}{\text{र}} &= \sqrt{\frac{(\text{यु-ग})(\text{यु-क})}{\text{गक}}} \\ \text{शुज्या} \frac{\text{ग}}{\text{र}} &= \sqrt{\frac{(\text{यु-क})(\text{यु-ख})}{\text{कख}}} \end{aligned} \right\} \text{(७)}$$

$$\left. \begin{aligned} \text{कोज्या } \frac{y}{x} &= \sqrt{\frac{y(y-k)}{x^2}} \quad \text{वगैरे} \end{aligned} \right\} (c)$$

$$नस्पज्य \frac{फ}{२} = \sqrt{\frac{(यु-ख)(यु-ग)}{य(य-क)}} \text{ वगैरे } \} (९)$$

(ई) त्रिकोणसाधन नामक खंडांत त्रिकोणाचे दोन भुज व तदंतर्गत कोण दिलेले असता अन्यतर कोण निश्चित करतांना पदोळ सत्राचा फार उपयोग होतो.

$$\text{स्पज्या} \frac{ग-ख}{३} = \frac{ग-स}{ग+घ} \text{ कोस्पज्या} \frac{क}{३} \text{ वगैरे } \} (१०)$$

क कंद कवच कल त्रिज्येन कारलेल वृत्त (आ. ५२ पहा)
 कगला पद येथें छेदत असे समज व घमघम छटला समीतर
 काढलेली रेखा कगला चमर्थ्य छेदते असे समज, मग
 गह = कख + कग = ख + ग व गघ = ग + ख

$\angle \text{परमप} = 90^\circ$, व $\angle \text{दक्षप} = \angle \text{सुषप} = 90^\circ$ मूलान

$$\frac{\text{गघ}}{\text{गढ}} = \frac{\text{ग-ख}}{\text{ग-ख}} = \frac{\text{घस खपस्वय्याघखिब}}{\text{खढ}} = \frac{\text{खढ}}{\text{खढ}} = \frac{\text{हपज्याह हपज्या घखिब}}{\text{हपज्याह हपज्या घखिब}} = \frac{\text{हपज्याह हपज्या घखिब}}{\text{हपज्याह हपज्या घखिब}}$$

$$\text{मध्यम स्पर्शज्या} \frac{g-x}{2} = \frac{g-x}{g+x} \text{ को स्पर्शज्या } \frac{p}{2}$$

(उ) त्रिकोणतर्गत वृत्ताचा केंद्र म हा कसग या शीर्षांना साधला असता जे त्रिकोण प्राप्त होतात त्या सर्वांचे उच्चरूप वृत्तत्रिज्याद्वरूप असतात तेव्हा

$$\Delta = \frac{1}{3} \text{ क} \times \text{वि} + \frac{1}{3} \text{ ख} \times \text{प्रि} + \frac{1}{3} \text{ ग} \times \text{त्रि} = \text{त्रि} \times \text{यु}$$

$$\therefore \text{प्रि} = \frac{\Delta}{\text{यु}} \quad (19)$$

आतां पठव हे भुजार्ता वृक्षाचे स्पर्शविंदू कल्पित्यात
 लघु = खड = सु-ख योगे म्दणन

$$\begin{aligned} \text{त्रि} &= (\text{गु-क}) \text{ स्पज्या क} = (\text{गु-ख}) \text{ स्पज्या ख} \\ &= (\text{गु-ग}) \text{ स्पज्या ग शंखर्वा क} = \text{खग} = \text{खग} + \text{गग} = \\ &\text{त्रि} \times \text{कोस्य गु} + \text{त्रि} \times \text{कोस्य गु} \quad (12) \end{aligned}$$

$\therefore \text{त्रि} = 4 \text{ त्रि} \times \text{भुज्या फु भुज्या स्वभुज्या गु (१३)}$

(ऊ) मच्या ऐवजी बाहिर्गत वृत्ताचि केंद्र म, म३ म, ह्म शीर्याना सांघन बरील पद्धतीचा अवलंब केल्यास

त्रि, = $\frac{\Delta}{\text{यु-क}}$; त्रि, = $\frac{\Delta}{\text{य-स}}$; त्रि = $\frac{\Delta}{\text{यु-ग}}$ अर्थात् सूत्रं प्राप्तं होतात.

सत्सैव ध, द, न, वगैरे हे त्यांचे स्वरसंक्षिप्त कल्पित्वात्
 कच, = कद, = कु म्हणून धि, = यु स्पर्ज्या यु
 सत्सैव धि, = यु स्पर्ज्या यु
 व धि, = यु स्पर्ज्या यु } (१५)
 शेषार्थं धि, = ४ धि शुज्या क कोज्या ग
 वगैरे. } (१६)

(४) कर्क, खर, गम हे शुभानां स्व भाहेत व
प हा त्यांचा संपातार्थी आहे. मग मंगलसं, पकसं
वगैरे चतुष्कोण वृत्तांतर्गत होण्याजेव असल्याकारणाने पादो-
त्पन्न त्रिकोणाने कोण अनुक्रमे १८०-३६, १८०-२४
१८०-३६ व भुज अनुक्रमे क × कोज्याक, ख × कोज्या ख,
ग × कोज्याग असतात. या लंबीय त्रिकोणाचे अवयव
याप्रमाणें निर्णत झाल्यावर त्याच्या लंबीय त्रिकोणाने अवयव
वही ठरावीक फारसं कठिन नाहीं.

(क)म व महे परिवृत्ता व अंतर्वृत्ता यावे केंद्र आहेत (आ.
 त्र. ५३ पहा) मम हो रेपा परिवृत्ताला एक मध्य छेदते.
 अतएव मम \times मक = मक \times मम एव, मम \times मक = मम^२
 -मम = त्रि^२-मम^२ व मक = त्रि \times दोहेज्या फू व
 मम = गम = २ त्रि भुज्या फू

$$\therefore \text{त्रि}^2 - \text{मम}^2 = \text{मक} \times \text{मब}^2 \approx 2 \text{त्रि त्रि.}$$

∴ सम = त्रि^२ - २ त्रि त्रि त्रि व सम = त्रि^२ + १ त्रि त्रि,
(१७)

कक्षयग हा एक चतुष्कोण आहे (आ. ५४ पहा) व कमज
 \angle पक्षय + \angle खयग = २ \angle घ व चतुष्कोणभे क्षेत्रफळ Δ
 आहे मग $२\Delta = \frac{१}{२} क \times घ$ गुज्याक + $\frac{१}{२} ख \times ग$
 गुज्या (२४-क) आणि $\frac{१}{२}(क^२ + घ^२ - ख^२ - ग^२) = क \times घ$
 कोज्या क-ख \times ग कोज्या (२४-क).

आतां या दोन्ही सारण्यांतील पक्षांचे वर्ग करून घेतां
केल्यावर

$$x\Delta^2 + \frac{1}{2}(k^2 + y^2 - x^2 - g^2) = k^2 x y + x^2 y g$$

- ३ कखगघ कोज्या २ श.

$$= (kx + \frac{1}{kx})^{2-2} \cdot kxg \quad (1 + \cos 2\theta = 2 \cos^2 \theta)$$

$$\therefore \Delta^2 = \frac{1}{2} (k + y^2 - x^2 - m^2) - (x^2 y + y^2 x + m^2) - 4 \text{ क ख ग घ को ज्या }^2 \text{ श}$$

[आता येथे क+ख+ग+घ=२ यु अशी योजना मान्य केल्यात]

=४ (यु-क) (यु-ख) (यु-ग) (यु-प)
=४ क ख ग घ ङोष्ठाँ श.

$$\therefore \Delta = \sqrt{(यु-क)(यु-ख)(यु-ग)(यु-घ)}$$

चतुष्पथेन वृक्षात्तर्गतं गच्छता तरन्त्यस्य = १८०° अंशते वृक्ष

$$\Delta = \sqrt{(y_2 - y_1)(y_3 - y_1)(y_4 - y_1)}$$

$$\Delta = \sqrt{(2^2 + 3^2 - 4^2 - 5^2)} = \text{कोशिका}$$

1. *Chlorophyll a* (Chl *a*)

$$\text{म्हणजे कोज्याक} = \frac{क^2 + प^2 - ख^2 - ग^2}{२ (कप + खग)} \} \text{असतात (२०)}$$

$$\text{व त्यावरून मुज्याक} = \frac{२ \Delta}{कप + खग} \} \text{बगैरे निघतात (२१)}$$

तसेच चतुर्कोण वृत्तांतर्गत असतांना-कणांच्या वर्गांच्या किमती खप^२ = क^२ + प^२ - २खग कोज्याक

व कप^२ = क^२ + प^२ - २कख कोज्या ख याच्या आधारे निश्चित करता येतात व त्या अनुक्रमे---

$$\left. \begin{aligned} & \frac{(कग + खग) (कप + खग)}{कख + गप} \\ & \text{व } \frac{(कख + गप) (कग + खग)}{कप + खग} \end{aligned} \right\} \text{असतात (२२)}$$

$$\text{शेवटी या चौकोनाच्या परिवृत्ताची त्रिज्या} = \frac{१}{२} \frac{खग}{मुज्याक}$$

$$= \frac{१}{४} \Delta \sqrt{(कख + गप) (कप + खग) (कग + खग)} (२३)$$

हे त्रिकोणगुणधर्म पुरे करण्यापूर्वी आणखी एका मुद्याचा निर्देश करणे अवास्तव होणार नाही. वरील सर्व धर्म सर्व त्रिकोणांना लागू पडतात हे स्पष्टच आहे. तेव्हा मूलभूत त्रिकोणापासूनच काही विशिष्ट प्रकाराने नवीन त्रिकोण उपलब्ध झालेला असेल तर त्याचेही कोण व भुज वरील सूत्रांनीच बद्दल असावयाला पाहिजेत. यास्तव वरील प्रत्येक सूत्रापासून अशा तऱ्हेने निर्माण केलेल्या प्रत्येक त्रिकोणाच्या साहाय्याने एकेक नवीनच सूत्र उपलब्ध होणे साहजिकच आहे. उदाहरणार्थ वर (क) या परिच्छेदात सुचविल्याप्रमाणे उच्छ्रय अगर लंबमिपयक त्रिकोणाचे कोण व भुज अनुक्रमे १८०-२ क बगैरे व ककोज्याक बगैरे असतात. तेव्हा क = ख+ग-कखकोज्याक सूत्राधारे क कोज्या क = ख कोज्याख + ग कोज्याग + २ खगकोज्याखकोज्यागकोज्याक असे सूत्र निर्माण करता येते. तसेच तन्निर्दिष्ट मार्गांचा पुन्हा पुन्हा अवलंब केल्याने प या उच्छ्रयत्रिकोणाचे अवयव

(-१) ^{प-१} कोज्याक कोज्या २ क ... कोज्या २ ^{प-१} क बगैरे असतात असे सिद्ध करता येईल व या प्रत्येक त्रिकोणापासून अनेक सूत्रे निर्माण करता येण्यासारखी आहेत.

अंतर्गत वर्तुळाच्या स्पर्शबिंदूचा एक त्रिकोण होऊं शकतो. नंतर याला अंतर्गत अशा वृत्ताच्या त्याच्या मुभावी स्पर्शबिंदूचा दुसरा त्रिकोण निर्माण करता येतो. यापासून दिसता असे परंपरेने पव्हा केव्हाच त्या त्रिकोणाचे अवयव

$$\frac{\pi}{३} + (-२) \frac{-\pi}{३} (क - \frac{\pi}{३}) \text{ बगैरे असतात. यापासून}$$

आणखी सूत्रे प्रस्थापित करणे सुलभ आहे.

याच विचारसरणीचा विस्तार केला तर त्रिकोणाच्या कोणाचे कोणत्याही संघेपोमर्थ कखग बद्दल अनुक्रमे अक+आखग, इक+अख+आग व आग+इख+अग

हे राशी ठेविले तरी उत्पन्न होणाऱ्या संबंधात कोही विषयताता उद्भवत नाही, मात्र अ + आ + इ + १

हो ६ ची धन अगर ऋण कोणती तरी पूर्ण पट असावयाला पाहिजे व शेवटी सूत्रात भुज्यांचा धर्माणव्यवस्था म्हणजे त्यांना चिन्ह बदलवायला पाहिजेत. कारण या कोणांना क ख ग या संज्ञा दिव्या तर

$$२\pi - क + २\pi - ख + २\pi - ग = १८०^\circ \text{ तेव्हा}$$

$$\text{मुज्या } २\pi - क = -\text{मुज्याक व वकोज्या } २\pi - क = \text{कोज्याक}$$

यावरून मुज्यांची चिन्हे बदलण्याचे प्रयोजनहि कळून येईल

त्रिकोण साधन-त्रिकोणाचा एक कोण काटकोण असतो तेव्हा दिलेल्या आणखी दोन अवयवाच्या किमतीवरून दोष अवयव निश्चित करण्याच्या रीती फारच सुगम असल्यामुळे त्याचे स्पष्टीकरण करण्याचे प्रयोजनच रहात नाही. अन्य त्रिकोणाचे अवयवत्रय दिले असता दोषावयवसाधन करताना ५ भिन्न प्रकार उद्भवतात.

(१) दिलेले अवयव तिन्ही भुज असतील त्यावेळी:-

$$\text{स्पज्या } \frac{क}{२} = \frac{(यु-ख)(यु-ग)}{यु(य-क)} \text{ बगैरे सूत्रे घाताक}$$

गणिताला फार सोयीची असल्यामुळे रथाच्याच साहाय्याने भुजाच्या किमती काढण्याचा परिपाठ आहे. कारण घाताक गणना करतो याच्यावर संस्कार केले असता त्यांची

$$\text{कोषा स्पज्या } \frac{क}{२} = १० + \frac{१}{२} \text{ घा (यु-ख) +}$$

$$\frac{१}{२} \text{ घा (यु-ग) - } \frac{१}{२} \text{ घा यु - } \frac{१}{२} \text{ घा (यु-क)}$$

बगैरे रूपातच होतात.

याच्याप्रमाणे कोणांचीच्या मुज्या व कोज्याच्या किमती-वरूनही कोणाची परिमाणे ठरविता येतात. परंतु तसे करताना क, ख, ग व यु. यु-क, यु-ख, यु-ग या सात राशींचे घाताक वाहावे लागतात व स्पज्यावरून कोण काढताना अवयवा व व म्हणजे यु, यु-क, यु-ख, यु-ग एवढ्याच राशींचे घाताक पाहूनि काम मागते.

(२) भुजद्वय व तदंतर्गत कोण दिले असता:-समजु ख, ग व क दिले आहेत-ख+ग = १८०-क तेव्हा खगचे अंतर कळले तर त्याचे सव्यग ज्ञान होऊं शकेल व हे अंतर

$$\text{स्पज्या } \frac{ग-ख}{२} = \frac{ग-ख}{ग+ख} \text{ कोस्पज्या } \frac{क}{२} \text{ पासून घाताक}$$

गणना करता आवश्यक ते संस्कार केल्याने त्याचे न रूपांतर होतें त्याच्या साहाय्याने निश्चित करता येते. हे रूपांतर म्हणजे

$$\text{कोषा स्पज्या } \frac{ग-ख}{२} = \text{घा (ग-ख) - घा (ग+ख)}$$

$$+ \text{कोषा कोस्पज्या } \frac{क}{२}$$

घा = घाताक, जसे घा (यु-ख) = तेंग (ए-बी) कोषा - कोटकपतपात

क व ख या कोणीची याप्रमाणे निष्पत्ति झाल्यावर

$$\frac{1}{\text{भुज्याख}} = \frac{\text{क}}{\text{भुज्याक}} \text{ अथवा}$$

याक = याख + कोणभुज्याक - कोणभुज्या ख या सारण्यावरून कचीहि किंमत काढता येते.

(३) भुजद्वय व अन्यतरसंमुख कोण दिले असता खालील विविध प्रकार उत्पन्न होतात (आ. ५५ पहा). समजूं ख, य व \angle र हे अवयव दिलेले आहेत

प्रारंभी \angle र लघु आहे असें दल्लुं मग

$$\text{भुज्या य} = \frac{\text{य}}{\text{ख}} \text{ भुज्या ख.}$$

आता (४) ओंपर्यंत ख $<$ ग भुज्याख तोंपर्यंत

$$\frac{\text{य}}{\text{ख}} \text{ भुज्या ख याची किंमत १ पेक्षा अधिक निघून असल्या-}$$

कारणाने ग या कोणाची यथातथ्य (यथार्थ) किंमत निघत नाही. म्हणजे या परिस्थितीत त्रिकोणच शक्य नसतो.

वारण क याला केंद्र करून व त्रिज्येने वृत्त काढले असता तें ख य या पदाला छेदीतच नाही. तर त्याद्वारावरच रहाते.

(आ) ख = ग भुज्या ख असल्यास हें वृत्त खपला य येथें स्पर्श करतें व त्यामुळे एकच त्रिकोण प्राप्त होतो व तोहि पण फाटकोणत्रिकोण असतो.

(इ) ख $>$ ग भुज्या ख असतो त्यावेळीं $\frac{\text{य}}{\text{ख}} \text{ भुज्याख}$ एकपेक्षा कमी होत असल्याने गच्या अन्योन्यपरिपूरक अशा दोन किंमती निघूं शकतात. परंतु या दोन्ही किंमती प्राप्ता असतातच असें एवज्यावरूनच समजां येत नाही.

समजूं ख $<$ ग मग \angle ख $<$ \angle र, व पूर्वकोण लघु असल्याने उत्तरोत्तर कोणाच्या दोन्ही किंमती प्राप्ता असतात व हें वरील भाकृतीवरून कण्यासारखे आहे कीं ख $<$ ग अवस्थाय कराय, कखग, असे दोन त्रिकोण प्राप्त होवतात.

जेव्हा ख = ग तेव्हा \angle ख = \angle र म्हणजे फनी एकच किंमत शक्य असते व शिवाय तेव्हा त्रिकोण सम-दिभुज असतो

शेवटी ख $>$ ग असल्यास \angle ख $>$ \angle र परंतु पूर्वोक्त कोण लघु असल्यामुळे उत्तरोत्तर कोणहि लघूच असला पाहिजे म्हणजे गच्या दोन किंमतीपैकी विशाल किंमत त्याचय होय. यास्तव यादि परिस्थितीत एकच त्रिकोण साध्य होतो

\angle ख फाटकोण असल्यास गपेक्षा ख मोठा पाहिजे व तो तसा असला तर एक त्रिकोण शक्य असतो.

शेवटी \angle र विशाल असेल तर तो \angle गपेक्षा मोठा असणार हें उपपन्न आहे कारण एकाच त्रिकोणात २ विशाल कोण संभवना नाहीत अतएव ग कोणाची लघु किंमत

नसू

तेंवटून प्राप्ता असते. यास्तव एकच त्रिकोण संभवतो. दुसऱ्या प्रकारामध्यें त्रिकोणसाधने इतर प्रकारांप्रमाणें तुलम रीतीने करता येत नाही व इ (य) या घाटप्रकारांत तर त्रिकोणद्वयाचीच निष्पत्ति होत असल्याने म्हणून त्यापैकी कोणत्या त्रिकोण प्राप्ता करावयाचा हा संशय उपस्थित होत असल्यामुळे या प्रश्नाला संदिग्ध प्रकार अशी संज्ञा आहे.

(४) कोणद्वय व कोणताहि एक भुज हे दिले असतां सरावर्णाच तिसरा कोण काढता येतो आणि नेतर

$$\frac{\text{क}}{\text{भुज्याक}} = \frac{\text{ख}}{\text{भुज्याख}} = \frac{\text{ग}}{\text{भुज्याग}} \text{ या सारणीच्या यातांक मणवता उपयुक्त अशा रूपांतरावरून शेष भुजांची परिमाणे निश्चित करण्यांत येतात.}$$

(५) शेवटी कोणत्रय दिले असता भुजांची परस्परार्शो गुणोत्तरेन कच ठरविता येतात यांमुळे अशा वेळीं त्रिकोणसाधन पूर्ण होऊ शकत नाही. व कोणताहि एक भुज विशिष्ट परिमाणाचा घरला तर त्याला अनुक्रम असे इतर दोन भुज काढता येतात. यास्तव असे अनेक त्रिकोण निर्माण करता येतात व हे त्रिकोण परस्परार्शा सदृश असतात हें सामान्य नकोच.

तरल त्रिकोणमितीबद्दल हें प्रकरण संपविण्यापूर्वी एका प्रकाराकडे मुद्याचा थोडासा परिचय करून देणें अप्रतुल होणार नाही, व ते म्हणजे कोणत्याहि एका लघु कोणाचे चापवर्गमापवत्तस अर्धत्वे तर भुज्या य $<$ ख $<$ र पण (आ. नं. ५६ पहा).

कच, खय या दोन रेषा एका घृताला स्पर्श करणाऱ्या आहेत. कच ही पूर्णज्या कयख या चापपेक्षा अर्धात लहान असणार हें उपपन्न आहे. व क० य (= श) हा कोण लघु असेल तर कयख हा चाप कय+ख येथे याच्यापेक्षा लहान असतो हें हि सिद्ध करता ये. परंतु स्पष्ट-संकीर्णवास्तव आणण तसे गृहीत चरु मग कय $<$ कय $<$ कय

$$\text{म्हणून } \frac{\text{कय}}{\text{क}} < \frac{\text{कय}}{\text{क०क}} < \frac{\text{कय}}{\text{क०क}}$$

म्हणजे भुज्याय $<$ श $<$ र पण या नियमसंवेधाला भुज्याशनें भागून

$$१ < \frac{\text{य}}{\text{भुज्याय}} < \frac{१}{\text{कोज्याय}}$$

आता श उत्तरोत्तर लहान केला गेल्यास कोज्याश वाढूं लागते. व शेवटी शची किंमत त्रितंत्री भुज्याच्या अवळ तितकी

कोज्याशची किंमत १ च्या जवळ. पण त्यावेळीं कोज्याश ही जवळ जवळ १ व असणार म्हणून श अति सूक्ष्म म्हणजे

जवळ जवळ शून्य असतो त्यावेळीं $\frac{\text{य}}{\text{भुज्याय}}$ ची किंमत १ असते म्हणजे ख हा कोण भुज्याश तुल्य असतो असें समजावयाचा

प्रत्यवाय नाहीं. तसेच कोज्यास \angle स्पज्यास \angle म्हणून वा

जवळ शून्य असतो तेव्हा $\frac{\sin}{\cos}$ चीहि किंमत १ असते.

म्हणजे कोणाची स्पज्याहि त्याच्याबरोबर असते.

गो ली य त्रि को ण मि ती. — गोलीय मूर्तिमतींतील ज्या मूलभूत स्थूल सिद्धांतावर गोलीय त्रिकोणमितीची उभा-रणी केलेली आहे. ती स्थूलसंकोचास्तव येथे प्रस्थापित करणे अनुचित असल्यामुळे जेथे जेथे त्यांचा उपयोग केला आहे तेथे तेथे त्यांचे वास्तव रूढीत घरले आहे.

बृहद्वृत्ताच्या चापत्रयाने मर्यादित अशा गोलाच्या पृष्ठ-भागाला गोलीय त्रिकोण ही संज्ञा आहे. कसग असा एक त्रिकोण असल्यास खग, गक, कल यांना अभिमुख असे जे केंद्रस्थ कोण त्यांना त्रिकोणाचे भुज व खग, गक, कल यांतून जाणाऱ्या बृहद्वृत्ताच्या पातळ्यामधील कोणानां त्याचे कोण समजण्याचा प्रघात आहे. कोणत्याहि तीन बृहद्वृत्तांचे ६ छेदयिंदू असतात. परंतु त्यायोगे सर्व गोल एक-दर ८ त्रिकोणांत विभागला आतो (आ. ५० पहा). आतां कख, खग, गक व कख, खग व गकक असे अनुक्रमे भुजत्रय असलेले दोन त्रिकोण गोल पृष्ठावर आहेत परंतु यांच्या तिसऱ्या भुजांची बेरीज नेहमी गोल गक 2π = अचल असल्यामुळे पूर्वीक त्रिकोणगुणधर्मावरून उत्तरोक्त त्रिकोणाचे गुणधर्म अनायासानेच निश्चित करता येतात. यास्तव यापुढे त्रिकोणगुणधर्म अगर साधन वगैरे तद्विषयक कोण-त्याहि व्यवहारामध्ये त्याचा कोणताहि भुज π पेक्षा मोठा नसतो असे रूढीत घरून बाळगल्या त्यामुळे वस्तुविपर्यय अगर सूत्रसिद्धांताच्या सार्वत्रिक सत्यतेमध्ये गौणत्व प्राप्त होते असे मानण्याचे प्रयोजन नाहीं या प्रकारचे—आपण यांना अति विशाल अशी संज्ञा देऊं—अति विशालकोण विचारक्षेत्रा-तून दूर केल्यानंतर पृष्ठावरील विविध त्रिकोणांचे अवलोकन केल्यास असे भाटवून येईल की कखग व कखग हे त्रिकोण एकरूप आहेत. कारण त्यांचे भुज व कोण पर-स्परांना समान आहेत. यावरून सहजच जाणवते सर्वतोपरी एक-रूप असावेत असे वाटते खरे परंतु तो भास आहे. कारण या एकरूपतामध्ये एक गौणत्व रहातेच ते हे की सरल भूमितीमधील त्रिकोणांप्रमाणे हे एकमेकांवर स्थापनीय असे नाहींत. राहिलेल्या ६ त्रिकोणांपैकी खग क व ख ग क हेहि वरील त्रिकोणांप्रमाणेच एकरूप आहेत व यांचे अनुक्रमे खग व ख ग हे मुक्त कसग म्हणजे मूलभूत त्रिकोणाच्या रागसमान आहेत व तदभिमुख कोणहि क या कोणाबरोबर आहे. परंतु सोपापच मात्र मूलभूत त्रिकोणाच्या सज्जतीय अथवा समप्रमांय अवयवांचे परिपूरक आहेत. म्हणजे त्यांचे सोपमुक्त π —खग π —ग आहेत व सोपकोण π —ख व π —ग आहेत. Δ गकख व Δ ग कख तसेंच अवशिष्ट राहिलेले दोन त्रिकोण हेहि परस्परांच्या एकरूप असून वर

वर्णन केलेल्या कोटींतील आहेत. या मूलभूत त्रिकोणद्वयाच्या त्रयाला आपण मूलभूत त्रिकोणाचे संगामी अवयवा संलग्न त्रिकोण अशी संज्ञा देऊं. त्रिकोणपट्टाच्या मूलभूत त्रिकोणाशी केलेल्या या तुलनेने एवढे कळून चुकले असले पाहिजे की उत्तरोक्त त्रिकोणसाधन अगर गुणधर्म अवगत झाल्यासार-खेच आहेत.

कं खं गं हे अनुक्रमे (आ. नं. ५८ पहा) खग, गक, कख यांचे ज्या बाजूला क, ख, ग हे शीर्ष आहेत त्या बाजूचे त्यांचे ध्रुव असले म्हणजे त्यांच्या त्रिकोणाला ध्रुवत्रिकोण ही संज्ञा आहे व मग खक = खग = कख = कग = गक = गख = अस्तव्याकारणाने कखग हाहि कं खं गं याचा ध्रुवत्रिकोण होतो.

आतां कं हा खगचा ध्रुव आहे म्हणून \angle कं = पट परंतु ख व ग हे अनुक्रमे कं ग व कं ख यांचे ध्रुव अ-स्थाने खक = पग = π म्हणून π = खक + पग = खग + पट = खग + \angle कं. \angle कं = π - क

यावरून \angle खं = π - ख, \angle गं = π - ग, क = π - कं, ख = π - खं वग π - ग असणार हे स्पष्ट आहे. या संबंधाच्या आधारेने कोणत्याहि त्रिकोणाच्या सिद्धांतरून ध्रुवत्रिकोणाला लागू असलेले सिद्धांत सौकर्याने निर्माण करता येतील.

० गोलकेंद्र, कखं हा ० गला खं व ककं हा ० खग या पातळीला संव आहेत असे समजुं (आ. ५१ पहा). मग ०कचा ०ख वरील प्रयालेख ० खं, खं व कं व यांचे ०ख वरील प्रयालेखाच्या बेरजेसमान असणार पण कं ही रेखा ० खग या पातळीलाच संव असल्याकारणाने तिचा त्या पातळीवरील प्रयालेख शून्य असतो. म्हणून

०क कोज्या ग = ०खं कोज्या क + खं कं कोज्या क परंतु ० खं = ०क कोज्या ख, खं कं = कखं कोज्या ग = ०क भुज्या ख कोज्या ग.

यास्तव कोज्या ग = कोज्या क कोज्या ख + भुज्या क भुज्या ख कोज्या ग तसेच कोज्या ख = कोज्या ग कोज्या क + भुज्या ग भुज्या क कोज्या ख व कोज्या क = कोज्या ख कोज्या ग + भुज्या ख भुज्या ग कोज्या क

ही सूत्रे बरीच महत्वाची असल्याकारणाने ती प्रस्थापित करण्याच्या आणखी एका रितीचे विवेचन करणे गैर होणार नाहीं.

कप, कट या कख, कग यांना स्पर्श करणाऱ्या रेखा ०ख, ० ग यांना व व ट येथे छेदयिंत वाढविले असता पट = कप + कट = २ कप x कट कोज्या क (Δ कपट वरून) तसेच = ० पं + ० ट = २ ० प x ० ट कोज्या क (Δ ०पट वरून) आतां वजाबाकी करून

$0 = २० क + २ कष \times कड कोज्या क - २० घ \times ० ड कोज्या क.$

$$\therefore कोज्या क = \frac{० क}{० घ} \times \frac{० क}{० ड} + \frac{कष}{० घ} \times \frac{कड}{० ड} - कोज्या क$$

$$\therefore कोज्या क = कोज्या ख कोज्या ग + भुज्या ख भुज्या ग कोज्या क.$$

$$या सूत्रावरून भुज्या क = (१ - कोज्या क) = (१ + कोज्या क) (१ - कोज्या क)$$

$$= \frac{१ - कोज्या क - कोज्या ख - कोज्या ग}{भुज्या ख भुज्या ग}$$

$$+ \frac{२ कोज्या क कोज्या ख कोज्या ग}{भुज्या ख भुज्या ग}$$

$$[येथे क + ख + ग = २ यु हो येथे मानल्यास]$$

$$= \frac{४ भुज्या यु भुज्या (यु-क) भुज्या (यु-ख) भुज्या (यु-ग)}{भुज्या ख भुज्या ग}$$

कोणाच्या भुज्यांच्या किमतीची ही रूपे ओंयलरने प्रथम शास्त्र कडली असल्यामुळे त्याच्या नांवाच्या आधासरांने $\sqrt{\text{भुज्या यु भुज्या (यु-क) भुज्या (यु-ख) भुज्या (यु-ग)}}$ हा राशी दर्शविण्याचे पसंत केल्यास

$$\text{भुज्या क} = \frac{२ ओं}{भुज्या ख भुज्या ग} \text{ असे सूत्र प्राप्त होते पण यावरून}$$

$$\frac{\text{भुज्या क}}{\text{भुज्या ख}} = \frac{\text{भुज्या ख}}{\text{भुज्या ग}} = \frac{\text{भुज्या ग}}{\text{भुज्या य}} = \frac{२ ओं}{\text{भुज्या क भुज्या ख भुज्या ग}} \quad (२)$$

अशीहि सूत्रे उपलब्ध होतात.

०क वरील कोणत्याहि एका (घ) विदूषासून (आ.नं. ६०) घड, घव व घड असे अनुक्रमे ०ख, ०ग व ०खग यांना छेव काढले तर घड च्या घव व घड यांच्या मध-तीने मिळालेल्या किमतीवरूनहि (२) मधील सूत्र मिळतात.

$$(१) \text{ मधील सारणीत मूलमूल त्रिकोणाच्या अवयवांवरून घुव-त्रिकोणाच्या अवयवांच्या किमती देवल्या म्हणजे त्यांपासून कोज्या क} \\ \left. \begin{aligned} &= -कोज्या ख कोज्या ग + भुज्या ख \\ &\quad \text{भुज्या ग कोज्या क} \\ \text{कोज्या ख} &= -कोज्या ग कोज्या क + भुज्या ग \\ &\quad \text{भुज्या क कोज्या ख} \\ \text{व कोज्या ग} &= -कोज्या क कोज्या ख + भुज्या क \\ &\quad \text{भुज्या ख कोज्या ग} \end{aligned} \right\} (३)$$

अशा तीन सारण्या उपलब्ध होतात.

व (२) च्या सारणीतसुचयांत त्याच किमती देवल्यास व

क+ख+ग याला २ यु या संकेतांने व्यक्त करण्याचे ठरविल्यास

$$\frac{\text{भुज्या क}}{\text{भुज्या ख}} = \frac{\text{भुज्या ख}}{\text{भुज्या ग}} = \frac{\text{भुज्या ग}}{\text{भुज्या य}} =$$

$$२ \left\{ \begin{aligned} &-कोज्या यु कोज्या (यु-क) कोज्या (यु-ख) \\ &\quad \text{कोज्या (यु-ग)} \end{aligned} \right\}$$

भुज्या क भुज्या ख भुज्या ग

$$(४) = \frac{२ ओं}{\text{भुज्या क भुज्या ख भुज्या ग}}$$

(१) ह्या सूत्रगणांतील शब्दद्वया 'होन सारणांतून कोज्या ख दूर करून कोज्या क भुज्या ग = भुज्या ख भुज्या ग कोज्या क + भुज्या ग कोज्या ग भुज्या क \times कोज्या ख म्हणून कोसक भुज्या ग = भुज्या क कोज्या क + कोज्या ख कोज्या ख

$$= \text{भुज्या ख कोसक क} + \text{कोज्या ग कोज्या ख}$$

या सारखाच ५ सूत्रे निर्माण करता येतात.

$$\left. \begin{aligned} \text{कोसक क भुज्या ग} &= \text{कोसक क भुज्या ख} + \\ &\quad \text{कोज्या ग कोज्या ख} \\ \text{कोसक क भुज्या ख} &= \text{कोसक क भुज्या ग} + \\ &\quad \text{कोज्या ख कोज्या ग} \end{aligned} \right\} (५)$$

... .. या सारण्या पुढील नियमाच्या रूपाने अल्पायासांने लक्षांत ठेवता येण्यासारख्या आहेत. २ भुजांमधील कोणाला अंतर्गत कोण व २ कोणांना निकटवर्ती भुज्याला अंतर्गत भुजा अशी संज्ञा दिल्यास तो नियम असा आहे:—

$$\left. \begin{aligned} \text{कोज्या (अंतर्गत भुज) कोज्या (अंतर्गत कोण)} \\ &= \text{भुज्या (अंतर्गत भुज) कोसक (इतर भुज)} \\ &- \text{भुज्या (अंतर्गत कोण) कोसक (इतर कोण)} \\ \text{कोज्या कवरून खालील सूत्रगण निर्माण करता येतात.} \end{aligned} \right\}$$

$$\left. \begin{aligned} \text{भुज्या क} &= \sqrt{\frac{\text{भुज्या (यु-घ) भुज्या (यु-ग)}}{\text{भुज्या ख भुज्या ग}}} \\ \text{कोज्या क} &= \sqrt{\frac{\text{भुज्या यु भुज्या (यु-क)}}{\text{भुज्या ख भुज्या ग}}} \\ \text{व स्पज्या क} &= \sqrt{\frac{\text{भुज्या (यु-घ) भुज्या (यु-ग)}}{\text{भुज्या यु भुज्या (यु-क)}}} \end{aligned} \right\} (६)$$

इतर कोणांपोल्या गुणोत्तराचेहि यांनी सदस असे पर्याय काढता येण्यासारखे आहेत.

$$\left. \begin{aligned} \text{तसेच (३) मधील कोज्याकच्या किमतीवरून} \\ \text{भुज्या क} &= \sqrt{\frac{\text{कोज्या यु कोज्या (यु-क)}}{\text{भुज्या ख भुज्या ग}}} \\ \text{कोज्या क} &= \sqrt{\frac{\text{कोज्या (यु-ख) कोज्या (यु-ग)}}{\text{भुज्या ख भुज्या ग}}} \\ \text{व स्पज्या क} &= \sqrt{\frac{\text{कोज्या यु कोज्या (यु-क)}}{\text{कोज्या (यु-ख) कोज्या (यु-ग)}}} \end{aligned} \right\} (७)$$

ही सूत्रे अवयव होतात.

वर सुचविल्याप्रमाणे इतर कोणांपोल्याहि गुणोत्तरांने याच जातीचे पयोग साध करणं कारसे कडील नाहीं. ६ व ७ हे सूत्रसमुच्चय कोटिज्यांचे पयोग रहात न धरिता दुसऱ्या सूत्रसमुदायाच्या साहाय्यानेहि स्वतंत्रपणे निर्माण

करिता येतात. म हा कसल या त्रिकोणाचा अंतःकेंद्र समजूं
(आ. ६१). मग मक, मख, मग हे चाप भुज्यांना लेव
काढता खक = कग, खक = कग व गक = गख
यावरून खक = $\frac{1}{2}(\text{ग} + \text{क} - \text{ख}) = \text{यु} - \text{ख}$, गक = यु-ग
व $\angle \text{खमक} = 180^\circ - \angle \text{कमग}$ म्हणून

$$\frac{\text{भुज्याग}}{\text{भुज्या मख}} = \frac{\text{भुज्या कमग}}{\text{भुज्या क}} \quad \text{तसेच} \quad \frac{\text{भुज्या ख}}{\text{भुज्या मग}} = \frac{\text{भुज्या कमग}}{\text{भुज्या क}}$$

$$\text{अतएव भुज्या } \frac{\text{क}}{२} =$$

$$\frac{\text{भुज्या मव}}{\text{भुज्या मग}} \quad \frac{\text{भुज्या खमक}}{\text{भुज्या मग}} \quad \frac{\text{भुज्या गमक}}{\text{भुज्या मग}} = \frac{\text{भुज्या ख}}{\text{भुज्या मग}}$$

$$\text{परंतु भुज्या खम भुज्या खमक} = \text{भुज्या खक} = \text{भुज्या (यु-ख)}.$$

$$\text{तसेच भुज्या गम भुज्या गमक} = \text{भुज्या (यु-ग)}$$

$$\text{म्हणून भुज्या } \frac{\text{क}}{२} \left\{ \frac{\text{भुज्या (यु-ख)} \text{ भुज्या (यु-ग)}}{\text{भुज्या ख भुज्या ग}} \right\}^{\frac{1}{2}}$$

हेच सूत्र $\pi - \text{क}$, $\pi - \text{ख}$, ग, $\pi - \text{क}$, $\pi - \text{ख}$, ग हे अवयव
असल्यास सैलम त्रिकोणाला लागू केलें असता

$$\text{कोज्या } \frac{\text{क}}{२} = \left\{ \frac{\text{भुज्या यु भुज्या (यु-क)}}{\text{भुज्या ख भुज्या ग}} \right\}^{\frac{1}{2}}$$

निष्पन्न होतें.

य या दोहोंपासून स्पज्या $\frac{\text{क}}{२}$ चा पर्याय निघतो व हीच
सूत्रें धुव त्रिकोणाला लागू केली असता

$$\text{भुज्या } \frac{\text{क}}{२} = \left\{ - \frac{\text{कोज्या यु कोज्या (यु-क)}}{\text{भुज्या ख भुज्या ग}} \right\}^{\frac{1}{2}}$$

बगैरे सूत्रें निष्पन्न होतात.

वर प्रस्थापित केलेली सर्व सूत्रें सर्व त्रिकोणाना सारणीच
लागू पडतात. तेव्हा एखादा कोण काढकोण असल्यास
त्रिकोणाच्या निरनिशब्दा अवयवामधील परस्परसंबंधांची
रुपांतरें बरील सूत्रावरून अल्यायासांनि समजण्यासारखी
आहेत हे जरी खरें आहे तरी पण त्या रुपांतरांच्या महत्त्वा-
कडे लक्ष देता असतरी परिस्थिती वरपर होईल तसतशी
ती निर्माण करण्यापेक्षा आगाऊच ती साध्य करून प्रसिद्ध
करण अधिक फायदेचीर होईल. शिवाय ही रुपांतरें मूल
सूत्रापेक्षा स्मरणात ठेवणें सुकळच शुलभ आहे समजूं
 $\angle \text{ग} = 90^\circ$ मग

$$१ \text{ त्या सारणीसमुच्चयावरून कोज्या ग} = \text{कोज्या क कोज्या ख}$$

$$२ \text{ त्या " " भुज्या ख} = \text{भुज्या ख भुज्या ग}$$

$$३ \text{ त्या " " भुज्या ग} = \text{भुज्या क भुज्या ख}$$

$$४ \text{ त्या " " स्पज्या क} = \text{स्पज्या क भुज्या ख}$$

$$५ \text{ त्या " " स्पज्या ख} = \text{स्पज्या ख भुज्या ग}$$

$$६ \text{ त्या " " स्पज्या ग} = \text{स्पज्या क भुज्या ख}$$

आता १, २, ३, या पासून आणखी तीन सूत्रें निर्माण
करता येतात व ती अशी आहेत

$$\text{कोज्या ग} = \text{कोस क कोस ख}$$

$$\text{कोज्या क} = \text{कोज्या क भुज्या ख}$$

$$\text{कोज्या ख} = \text{कोज्या ख भुज्या क}$$

ही सूत्रें स्वतंत्र रीतीनेहि दिलेल्या आकृतीवरून (धा
६२) उपलब्ध होऊं शकतात $\angle \text{ग} = 90^\circ$, खगं खक या
रेषा खग, खक यांना स्पर्श करणाऱ्या आहेत. आता
कं खगं ही पातळी ० खला लघ आहे म्हणून ती ०ख मधून
जाणाऱ्या ०खगं पातळीलाहि लेव आहे तसेच ० क ग ही
पातळी ० खगं या पातळीला लेव आहे म्हणून कं गं ही
रेषा ० खगं या पातळीला लेव असणार हे उघडच आहे
अतएव कं खगं, क ० गं, गं ० ख, कं ० ख हे सर्व
काढकोण त्रिकोण आहेत तबब

$$\text{कोज्या ग} = \frac{०ख}{०क} = \frac{०ख}{०ग} = \frac{०ग}{०क} = \text{कोज्या क कोज्या ख}$$

$$\text{नंतर भुज्या ख} = \frac{\text{ग क}}{\text{खक}} = \frac{\text{ग क. ०क}}{०क. \text{खक}} = \frac{\text{भुज्या ख}}{\text{भुज्या ग}}$$

$$\text{यावरून भुज्या ख} = \text{भुज्या ख भुज्या ग}$$

$$\text{तसेच भुज्या क} = \text{भुज्या क भुज्या ग}$$

$$\text{कोज्या ख} = \frac{\text{खगं}}{\text{खक}} = \frac{\text{खगं ०ख}}{०ख. \text{खक}} = \frac{\text{स्पज्या क}}{\text{स्पज्या ग}}$$

$$\text{म्हणजे स्पज्या क} = \text{कोज्या ख स्पज्या ग}$$

$$\text{तसेच स्पज्या ख} = \text{कोज्या क स्पज्या ग}$$

$$\text{स्पज्या ख} = \frac{\text{ग क}}{\text{खगं}} = \frac{\text{ग क. ०ग}}{०ग. \text{खगं}} = \frac{\text{स्पज्या ख}}{\text{भुज्या क}}$$

$$\text{म्हणजे स्पज्या ख} = \text{स्पज्या ख भुज्या क}$$

$$\text{तसेच स्पज्या क} = \text{स्पज्या क भुज्या ख}$$

$$\text{आता ही १' (आ) मधील सूत्रें एकमेकांना गुणली$$

$$\text{असता}$$

$$\text{स्पज्या क स्पज्या ख} = \frac{\text{स्पज्या क स्पज्या ख}}{\text{भुज्या क भुज्या ख}}$$

$$= \frac{१}{\text{कोज्या क कोज्या ख}} = \frac{१}{\text{कोज्या ग}}$$

$$\text{म्हणजे कोज्या ग} = \text{कोस्पज्या क कोस्पज्या ख}$$

$$\text{नंतर (२') मधील दुसरे व (३') मधील पहिले ही सूत्रें$$

$$\text{बऱ्याभासाच्या रीतीने पूर्वीक सूत्रांचे वाम दक्षिण पक्षाना उलट$$

$$\text{रोखे सूत्राच्या अनुक्रमे दक्षिण व वाम पक्षांनी गुणले असता}$$

$$\text{भुज्या क कोज्या ग स्पज्या ग} = \text{स्पज्या क भुज्या क भुज्या ग}$$

$$\text{म्हणून कोज्या ख} = \frac{\text{भुज्या क कोज्या ग}}{\text{कोज्या क}} = \text{भुज्या क कोज्या ख}$$

$$\text{इतके कोज्या ख} = \text{भुज्या क कोज्या ख}$$

$$\text{तसेच कोज्या क} = \text{भुज्या ख कोज्या क}$$

या पांच मुद्रणार्थान् मिश्रून प्रस्थापित केलेल्या. एकंदर १० मालीवरच काटकोनप्रमाणमापन पूर्णरूपे जयतेचून असते. एतदर्थे रथा निमिषापास जराच्या तसा प्राप्त करता येणें सुलभ जावे यास्तव पाताळगणपदार्थांचे निष्कासनांत सोपक गोन नेपियर यांनीं त्याखाल दोन नियम सुचविले आहेत.

दिलेच्या दोन आह्तीचीं (आ. नं. ६३) तुलनाः करितां असें दिसून येई व की, त्रिकोणच्या समोक्तां कदा भुजापासून प्रारंभ करून फिरावयाला मुद्रास केली असता उभा अनुक्रमानें त्रिकोणाचे निरनिराळे अवयव मार्गीत भेटतात त्याच अनुक्रमानें ते सोयतच्या वृत्तातहि केंद्रसमोपरी मांडलेले आहेत. मात्र ग हा कोनच अशीबात या वृत्तातून गाळून राखला आहे. शिवाय क व ए हे भुज वसल्या तसेच न मांडता त्यावरून ग ने पूर्ण म्हणून घेतले आहेत. आता या ५ वृत्तामार्गीतील निरनिराळ्या राशीर्वर्ती कोणत्याहि एकाचा मध्यभाग असं समर्थ व तदनुरोधाने त्याच्या दोन्ही बाजूला शेजारी असलेल्या राशींनी समीपवर्तीमागद्वय व अवशिष्ट दोन्हीना अभिमुख अथवा समुपसमागद्वय असे म्हणूं.

पहिला नियमः—भुजा (मध्यभाग) = समीपवर्तीमाग-द्वयाच्या स्पर्शज्याचा पात.

दुसरा नियमः—भुजामध्यभाग = संमुख भागाच्या कोर्माचा पात.

वृत्तभाग ५ अक्षरात व कोणताहि भाग मध्यभाग होऊं शकून असल्याकारणान् प्रत्येक नियमासार्थ ५ सूत्रे समाविष्ट आहेत हें सहज पटण्याजोगें आहे.

हेच नियम उपात पावलेले आहेत अशा दोन कविता ५०. ५० या श्रवितामकशाखी पाताळपुरकर यांनी प्रयुक्त केल्या आहेत. रथा बदल सूत्रनियमांच्या वेष्टांदि स्मरणांत देवणें अधिक सोयीचें व सुलभ म्हणून येथें देतां.

“मध्यप्रमाणमुज्ज्वलकासमा स्पर्शवर्तीवर्तुहृत्तरप्रमलवयोऽसंलग्नोद्वेष्टप्रमाणयोः कोसुज्यका संवर्तितस्तुदीरेरेतु ॥ कोणेव कोणे सति पूरकोणको जाणः ॥”

द्वंद्वच्या चणाचा अर्थ एतथ आह्. कोण व कर्ण यावरून त्याच्या पूर्ण राशीची योजना करावयाची (ले. प्रो. एस्. बी. मॉडलें).

त्रिकोमाली—त्रिकोमाली हें शहर सोलांनच्या ईशान्य किनाऱ्यावर आहे. हें पूर्वी आरमाराने ठिकाण होतें. केंद्रीच्या ईशान्येस हें १०० मैल आहे. १९०९ साली येथील लोकसंख्या ११९९५ होती. त्रिकोमाली उपसागराच्या उत्तर बाजवर हें वसलेलें आहे. येथील बंदराचे दोन भाग आहेत. एक भातील; येथें नहानें साधण्याच्या अड्डासजवळ पाणी खोल असून जहाजाना सुरक्षित आहे. दुसरा बाहेरील, यांचे दोनकड ४ जोरत मैल आहे व ७० वाव रोल पाणी आहे. जगातील मोठ्या नैसर्गिक पांन सदा बेतरावेडी हें एक आहे. ईस्ट इंडियन आरमारच्या अड्डावरून हें मुख्य ठिकाण होतें व त्याच्या बरोबर द्रिष्टि होकराणा व पाव-

द्व्याची शिंपेदी होती. प्रवासाचा व मालाची पोट कोलंबोहून येथें वर आठपच्यास येत व येथून परत जाते. १८९३ साली आरमारी ठिकाण या ह्दीने त्रिकोमालीच्या महात्वाकडे अधि-कारी कमिशनरने काडु गेलें व त्याने याचा आधुनिक विज्ञा कराला अशी शिफारस केली व हें काम १८९८ साली पूर्ण होऊन १९०४ साली पूर्ण झालें. हल्ली मुद्रा एक लाखाकड जवळ येथें रक्षणकरितां ठेविलेले असत.

हें शहर सामिल कोर्माच्या सिलोनमपील वसाहतींचे पहिले ठिकाण होतें. रथानी येथें एव देऊळ बांधलें. परंतु १६९२ साली पोर्तुगीस कोर्मांनी हें शहर घेतलें तेव्हा ह्या देवळाचा नाश करून त्याचे सामान विस्फास लावले. हें शहर नंतर दच कोर्मांनी १६३९ साली घेतलें. स. १६७३ त फ्रेंच कोर्मांनी, व १६७४ दच कोर्मांनी हें शहर घेतलें. १७६३ त पुन्हा दच कोर्मांनी घेतलें. १७९५ साली ३ आठवण्याच्या बेरानंतर हें ब्रिटिशांनी घेतलें व १८०९ साली अमेरिकाच्या तहान्मये इतर सिव्ळोनमपील दच प्रदेशाबरोबर ह्दि ब्रिटि-शांनी देण्यांत आलें.

त्रिचनपल्ली, जि. तहल.—ह्या मद्रास इलाक्याच्या दक्षिणेंत आहे. क्षेत्रफळ ३६३२ चौ मै त्रिचना पल्ली मूळचे नांव श्रीनिवासी म्हणजे त्रिशिर नांवाच्या राजाचे शहर. त्रिशिर हा रावणाचा भाऊ होता त्रिचनापल्लीच्या दक्षिणेंत पुद्रुकोट संस्थान, पश्चिमेत कोडमूर व मदुरा जिल्हे, उत्तरेत दक्षिण अर्काट व सालेम जिल्हे व पूर्वेत तमिळ. कावेरी नदी संबंध त्रिचनपल्ली पश्चिमेकडून पूर्वेत वाहते. श्रीरम या ठिकाणी कावेरीचे दोन फाटे होतात. कावेरीच्या उत्तरेत जमि दक्षिणेंत स्पटिक मुनखडी निर-निरळ्या रंगाची विपुल सापडते. चिंत आणि अस्वल पुष्कळ सांपडतात. रथशिक्षा दुसरे वन्यपद नाहोत. त्रिचनापल्लीची ह्या एतदेशीयाना व ईमजोना शरीरक्षेप निगती असते. उष्णमान ८४ अंशावर असतें. दरसाल पाऊस ३१ इंच पवसो. पावसाळ्यात यादळ अगर तुफान कचित होतात. दुष्काळ फार करून पडत नाहीं म्हटल्यास चालेल. कारण कावेरी आणि कोलेखन या नद्यांचे मोठे पाट त्रिचनपल्लीन वाहतात व त्यांनी बरीच जमीन जिजेत.

इतिहास.—त्रिचनपल्लीचा इतिहास पुरातन आहे. दिसां शकापूर्वी तिचच्या शतकात अशोक शिलालेखांत कोल नावाचे राजे राज्य करीत होते म्हणून उल्लेख आहे. रथाची राजधानी त्रिचनपल्ली होती, व यॅलमीने कोर्मांची राजधानी उत्तरमूर येथें होतीअसें म्हटले आहे व उत्तरमूर हा त्रिचनपल्ली शहराचा भाग एक होय. नंतर अकराव्या शत-कांत कोर्मांची राजधानी उत्तरमूर बदलून गंगईकाडूर येथें नेली. सरासरी १३ व्या शतकात द्वारसमुद्राच्या पळोळ राजांनी त्रिचनपल्ली घेतली.कधी दिवस मदुराच्या पाडशांनी ती सर केली परंतु अखेरीस आठवहोतवा हुजेदार मलिकाफर गाने रथाची केली रथावेळी विजय नगरचे राजेत्रिचनपल्लीस सत्ताप्राप्य

होते. पुढें सोळाव्या शतकात ज्यावेळेस विज्ञानागरचें राज्य नामशेष झालें त्या वेळेस मदुराच्या नाइकांनी त्रिचनापल्ली आपल्याकडे घेतली. या नाइक घराण्याचा मूळपुरुष विश्वनाथ यांनी त्रिचनापल्लीचा कोट बांधला असें म्हणतात; व १७ व्या शतकाच्या मध्यांत चोळनाथ नाइकांनी आपला राजधानीची नाग मदुराहून त्रिचनापल्लीस आणला. १७३१ साली नाइक घराण्याचा शेवटचा पुरुष निपुत्रिक वारला तेव्हा वारसाचा प्रश्न उत्पन्न झाला. यकांडच्या नवाबाचा चंदासाहेब या नावाचा दिवाण होता, त्यांनी त्रिचनापल्ली सर करून राणी, मीनाक्षीला विश्वास-यातानें बंदीत टाकलें (चंदासाहेब पहा).

यानंतरच्या युद्धातील क्लृप्तवह्नां उठविलेला त्रिचनापल्लीचा वेढा प्रसिद्ध आहे. त्रिचनापल्लीस दुसरा वेढा १७५३ साली म्हैसूरचा सरदार नेमराज यांनी दिला तो मेजर लॉरेन्स यांनी उठविला. पुढें १७५९ साली फ्रेंचांनी उचल घेऊन त्रिचनापल्ली बेडिली. त्याच वेळेस मदुरेहून क्याप्टन क्यालियड या नांवाच्या सरदारानें येऊन तो हटविला १७५९ साली फ्रेंच गव्हर्नर लाली यांनी त्रिचनापल्ली घेण्याचा प्रयत्न केला परंतु बादिशाहाच्या लढाईत त्याचा पूर्णपणें पराभव झाला (इ. स. १७६०) यावेळीं महंमद अली कर्नाटकचा नवाब असून त्रिचनापल्ली त्याची राजधानी होती १७६८ सालापासून हैदराअली व टिपू यांच्या स्वाभ्याशाख्या. अखेर ब्रिटिश सत्तेचा दक्षिणहिंदुस्थानांत विजय होऊन त्रिचनापल्ली शहर ईंग्रजांच्या ताब्यात गेलें त्रिचनापल्ली येथें मराठ्यांचा अंमल वास्तविकरीतीनें इ. स. १७४१ पासून १७४४ पर्यंतच होता. परंतु त्यांनीं तेथील खंडणी वसूल करण्याचा प्रयत्न पुढें पुष्कळ दिवस केला होता असें तरका-लीन कागदपत्रावरून दिसतें. पिरंबलूर तालुक्यात अतिशय लुनी खडकामधून कोरलेलीं यडणी कधी कधी आढळतात. त्यांत १८९७ साली एक अशाच प्रकारचें यडणें आढळलें. त्यांत मानवी हाडाचे तुकडे, सहा इंच रेंदीचें एक मातीचें लहान सुंदर भाडें आणि सलवारांचा अप्रभागहि सापडला. कांहीं रोमन नाणीहि त्यांसमवेत होती. त्रिचनापल्ली, पिरंबलूर, कुलित्तलाई तालुक्यांत पाषाणाच्या बुद्ध्याच्या मूर्ती अद्याप अस्तित्वात आहेत. पाढय, चोल आणि चंगू हों घराणों त्रिचनापल्ली जिल्ह्यात जवळ जवळ असल्याकारणानें तेथें अनेक ऐतिहासिक अवशेष सापडण्याचा संभव आहे त्रिचनापल्ली येथील राडकावर व श्रीरंगम् येथें सुंदर मंदिरें आहेत. उदयारपलियम येथील जमिनदाराचा राजवाडा ही प्रेक्षणीय इमारत आहे. त्रिचनापल्ली जिल्ह्यांत १२७ खेडी आहेत. जो. सं १९२१ साली १९०२३८ होरी मद्रास इलाख्यात त्रिचनापल्लीसारासी दाट वस्ती दुसऱ्या ठिकाणी क्वचित् असेल या जिल्ह्यात ५ तालुके असून मुख्य शहूरें त्रिचनापल्ली, श्रीरंगम्, तुरप्पूर, उदहेरपाप्यायम आणि अरप्पलूर हीं होत. सर्व साधारण बोलण्यांत सामिल भाषा असते. तेलगू व कानडी

फार थोडी प्रचारांत आहे. जिल्ह्यांतील सर्वसाधारण लोकांचा उद्योग शेतकी होय. याचें प्रमाण शेंकडा ७३ आहे एकंदर ३६३२ चौ. मै. पैकीं रयतवारी व इनाम जमीन २८२० चौ. मै.; जमिनदारी ६३४ चौ. मै. असून पूर्ण माफीची १०८ खेडी आहेत. खाण्याची मुख्य धान्यें तांदूळ, रागी, वरू आणि चोलम हीं होत.

वहित जमिनीच्या मानानें जिल्ह्याची लो. सं. वाटत्या प्रमाणावर आहे. अद्यापि ३०० चौ. मै. क्षेत्रफळ वहितीला गेल्या-सारखें आहे. तकवी तगाई सडळ रीतीनें रयतेला दिली जाते. शेतकीकामाकडे बहुधा पैल व रेडे उपयोगात आणतात. गुराचा मोठा बाजार अरप्पलूर, तुरप्पूर आणि मनपराई या ठिकाणीं भरतो. गुराची पैदास्त चांगली नसते. चांगलीं गुरें सालेम व म्हैसूरहून समयपुरमच्या यांत्रित बिक्रीस येतात. कावेरा व कोलेरून या दोन नद्यांचे पाट पूर्वापासून आहेत सरासरी १६० चौ. मै. जमानीस पाटाचें पाणी मिळतें. तलावाची सहा १५९० असून तलाव व विहिरी मिळून २७०० क्षेत्रफळ जमीन भिजतें

त्रिचनापल्ली जिल्ह्यात राखीव जंगल ३०५ चौ. मै. आहे. त्यात साग, शिंतू, चंदन आणि बावू विपुल होतात. तंजावर जिल्ह्यातील जंगल जवळ लागून असल्यामुळे त्रिचनापल्लीस जंगलप्रामदाराची कचेरी असून दोन्ही जिल्ह्यांचें जंगल त्याच्याच देखरेखीखाली असतें.

जिल्ह्यात उद्योगधंदे फारसे माहोत थोडे लोक विणकरी आहेत. ते जाडेभरडें कापड विणतात. त्रिचनापल्ली शहरांत मान रेशमी, सुती व जरीकाडी वारीक कापड तयार होतें. कुंमकोणला असेंच कापड निघतें. पांगळा, कांबळी हांलहान लहान खेड्यातून निघतात. पाढया लोकरांच्या सतरज्या व सकलादी या जिल्ह्यात घन्याच होतात. त्रिचनापल्ली एका काळी सोन्यारुप्याच्या घडामोडीबद्दल प्रसिद्ध होते. अजूनही स्थानिक मागणी चांगली आहे. तांब्यापितळेचे पत्रे त्रिचनापल्ली व आसपासच्या गावीं तयार करतात. गोशानीज तांब्याचीं भांडीं करतात. जिल्ह्यातील एका गावीं कांचेच्या घांगड्या दरसाल १२००० रुपयांच्या होतात. इमारती व अस्तित्वात असलेलीं भव्य मंदिरें यावरून लोकांच्या कसबाची व कलेची साधारण कल्पना करता येते. हास्तिदंती काम तर फारच प्रेक्षणीय असून त्यास दिल्ली प्रदर्शनातून वक्षिस मिळालें आहे. त्रिचनापल्लीस कापूस दाबण्याचा एक कारखाना आहे व कातडी कमावण्याचे कारखाने ६ आहेत. कमावलेलें कातडें सरासरी ५ लाखाचें निघतें व तें इंग्लंडकडे पाठविलें जातें त्रिचनापल्लीस तवाभूचे जुंटे तयार होतात. दरसाल पाऊण लाखाचे जुंटे परदेशीं रवाना होतात दिंडिगल तंवाखू वापरतात जिल्ह्यांतून बाहेर जाणारे व्यापारी जिन्नस, खाण्याचे पदार्थ, डाळी, मिर्ची, नारळ, केळी, सुपारी, साखर, कमावलेलीं कातडी, एरंडीतळ, डेप, हेलीडीचा वगळ व जुंटे इत्यादि होत. तसेंच बाहेरून येणारे जिन्नस.—धान्य, डाळी, एरंडी, सक्की,

खोबरेल तेल, मिरा, सुपारी, कच्ची तेंपाच, राकेल तेल, सूत, मोठ इत्यादि. यामुळे त्रिचनापल्ली ही एक महत्त्वाची व्यापारी पेट बनून गेलेली आहे. व्यापारी खोकांत मुख्यतः- कडून चेटी, गुमरायी व मारवाट्यांचा भरणा विशेष आहे.

साठय इंडियन (दक्षिण हिंदुस्थान) रेल्वे लिमिटेड मधून गेलेली आहे. तिचा एक फांटा त्रिचनापल्लीवरून इरोडला गेलेला आहे. तंगावरपासून त्रिचनापल्ली व नंतर इरोड फांटा १८९२ त सुरू केला आहे; व कटरला (कोश्मतूर-मणील) १८९९ साली तोच फांटा नेलेला आहे.

ता लु का.—मद्रास, त्रिचनापल्ली जिश्वातीळ तालुका. क्षेत्रफळ ५४२ चौ. मै. तालुक्यातील खेड्यांची संख्या ११३. कावेरी व कोट्टेरुल या नद्यांनी त्रिचनापल्ली पोटेविभागाचे पठारेवर २ भाग झालेले आहेत. काळाचे उत्पन्न इतर बाबी मिळून ११०३-०४ साली ८१३००० रु. झाले होते.

वा ह र.—मद्रास इलाहा, त्रिचनापल्ली जिल्ह्याचे व तालुक्याचे मुख्य ठाणे. कावेरी नदीच्या उत्तरकिनाऱ्यावर हे असून मद्रासपासून गाडोरस्त्याने १९५ मैल व रेल्वेने २५० मैल आहे. एफ्दर लोकसंख्या (१९११) १२,२२२. हे रेल्वेचे महत्त्वाचे स्टेशन असल्यामुळे लोकसंख्येचे मान भरभर वाढत आहे. ईशमोकडे त्रिचनापल्ली आल्यावर त्यांनी आपले लष्करी मुख्य ठाणे येथे ठेविले. येथील किला कार मोठा असून तो कावेरी नदीच्या दक्षिण तीरावर आहे. कावेरी नदीच्या प्रवाहाने निसर्गतेज बनलेल्या असल्याने खडकावर फार प्राचीन काळा हा गांव बसलेला आहे. या किल्ल्याची उंची सुमारे ६०० फूट असून तो १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धा-मध्य बांधला असे म्हणतात. पूर्वी या किल्ल्यासभोवती उत्तम तटबंदीचे काम केले असून खोत पंदकडि खणलेला होता. या किल्ल्याच्या मध्यतीरी सुमारे १७३ फूट उंचीचा एक उंच खडकाचा सुळका असून, त्याच्या माथ्यावर शिवमंदिर बांधलेले आहे. या किल्ल्यापासून थोड्यासा अंतरावर ' नवाबाचा राजवाडा ' म्हणून एक मोठी इमारत आहे. ही इमारत सुमारे सव्वा दोनशे वर्षांपूर्वी चौकनाइक नामक राजाने बांधिली व तेथेच अर्कोटच्या नवाबांनी आपले निवासस्थान केले; म्हणून त्यास ' नवाबचा राजवाडा ' असे नांव पडले आहे. मित्रिश सरकारने या राजवाड्याची १८७३ साली दुसरी केली असल्यामुळे तो अद्यापि चांगल्या स्थितीत आहे. सन १८६९ त त्रिचनापल्लीत म्युनिसिपल कमिटी स्थापन झाली. कावेरीचे पाणी शहरांत पुरविले आहे. किल्ल्याजवळ चंदासाहेबांचे बडने नांदीराहाच्या मशौदीत आहे. घडयामोवतीचे धातुकाम उत्कृष्ट शिल्पापैकी आहे. मशिदीवरील शुभट चंदासाहेबाने स्वतः बांधलेला असून त्याचे व महंमदआझीचे बडगे जवळ जवळ मशिदीच्या आंग आहेत. याशिवाय किल्लात म्यु. कमिटीने स्वतःकरिता एक दिवाणखाना, वाजार व एक दवा-खाना बांधलेला आहे. शहरांत कोही भाग व उद्याने आहेत.

त्रिचूर—मद्रास कोचीन संस्थानमधील त्रिचूर तालुक्याचे मुख्य ठाणे. क्षेत्रफळ ३१ चौ. मै.; लो. सं. (१९०१) १५८८५. पश्चिम किनाऱ्यावरील त्रिचूर अतिशय जुन्या शहरांपैकी एक होय; व परशुरामाने त्या शहराची स्थापना केली अशीहि दंतकथा आहे. ऐतिहासिक मोठी त्रिचूर येथे योद्ध्या कार घडलेल्या आहेत. स. १७६० मध्ये दामोदरिन याने ते काबीज केले होते. हेदरबली व टिपू यांची नगर त्रिचूरकडे नेलेली होती. १७७५ साली त्रिचूर गांधार मार्गाच्या भिंतीची तटबंदी, खंदक वगैरे केलेला होता. आता ती सर्व नामशेष झालेली आहेत. भारमारी दळणवळण व रेल्वे स्टेशन यामुळे त्रिचूर व्यापारी पेट झालेली आहे. येथे खिल्ली वस्ती बरीच असल्यामुळे येथे व्यापारी वर्गात निस्ती व त्रिनेत्रोळी ब्राह्मण मुख्यत्वे मोडतात. त्रिचूरत राजवाडा, रॉबर्ट्सच्या बंगला, व इतर सरकारी कचेऱ्या आहेत. मुलांची तीन हायस्कूल आणि मुलांच्या ३ दुय्यम शाळा आहे. निस्ती लोकांची देवळे ३ आहेत, बड-कुनाथांचे देवळ व शंकराकृष्णच्या शिष्यांनी स्थापन केलेले तीन मठ प्रसिद्ध असून पाहाण्यासारखे आहेत. बडकुनाथाच्या मंदिराचे सालिना उत्पन्न रु. ३०००० रु. पर आहे. महाना मोठा आश्रय देणगीरुपाने आहे. एका मठांत नेमुदी ब्राह्म-णांकडितां अन्नघ्न व पाठशाळा आहे.

त्रिदोष—त्रिदोष या शब्दात दोन पदं आहेत. त्रि आणि दोष. त्रि म्हणजे तीन आणि दोष म्हणजे दुष्ट करणारे (विषमनिगारे). आर्यवैद्यकांत दोष या नावाने समजले जाणारे तीन पदार्थ आहेत. त्यांची नावं वायु, पित्त व कफ अशा आहेत. शरीरांत कोणताहि विषाड होतो तो प्रथम दोषामध्ये होतो व हे दोष म्हणजे वायु, पित्त व कफ हे विषयके म्हणजे शरीरातील इतर पदार्थ न घातू (घात) व मल त्यांत विघटवितात. म्हणून वायु व मल यांत विषड-गारे अशा अर्थाने (दूययंति इति दोषाः) वायु, पित्त व कफ यांच दोष हे नांव मिटाले.

यास्तिक आर्यवैद्यकांत वायु, पित्त व कफ हे विषयके नष्टांतले तेव्हा शरीराची सुस्थिती कायम राखणारे पदार्थ आहेत व तेव्हा त्यांस (म्हणजे दोषां) त्रिधातु असे म्हणतात (शरीरधारणत्वात्) : दोष व धातु हे दोन्ही शब्द सहज पुष्कळ ठिकाणी समानार्थेदरीक म्हणून वापरले आहेत. पण प्रत्येकाचा खरोखर शब्दार्थ निराळा आहे. त्रिधातु समस्थितीत असतां शरीरातील क्रिया (ईश्वरी कायम राखणारे स्थूल व सूक्ष्म शक्तिमान असे पदार्थ आहेत; व विकृत शरीराचेहि मूलकारण तेच पदार्थ आहेत. आयुर्वेदातील वाद्मयगत दोष व धातु हे शब्द पुष्कळ ठिकाणी समानार्थे योजले आहेत. पण त्यांत इंगित इतकेच दिशते की जे धातु समस्थितीत असतां शरीराचे धारण-धन-धन करताना तेच धातु दुष्ट झाले तर शरीरांत रोग उत्पन्न

करण्यास कारणाभूत होतात (य ए व देहस्य समाविष्टव्यै त एव दोषा विपन्नापचाय)

आता हे दोष म्हणजे कोणते पदार्थ आहेत ते पाहू अगदी सोप्या शब्दात दोष म्हणजे कोणते पदार्थ हे सांगायचे तर असे सांगता येईल की सप्तधातू म्हणजे रस, रक्त, मांस, मज्जा, अस्थि, मज्जा व शुक्र आणि मल (पुरीष, मूत्र, घाम इत्यादि), याशिवाय शरीरात जे पदार्थ आहेत ते दोष होत ते सूक्ष्म व स्थूल अशा दोन्ही प्रकारांनी शरीरात असतात अन्नपचनार्था वेळी अन्नामध्ये जेव्हा, कफ व पित्त यांचे मिश्रण होतं त्यावेळी या दोन दोषांचे स्वरूप स्पष्ट दिसते तीन दोषांपैकी कफापेक्षा पित्त व पित्तापेक्षा वायु जास्त सूक्ष्म असतो म्हणून वायूचे स्वरूप शरीरात कोठेच ओळखता दिसत नाही त्याचे (वायूचे) अस्तित्व त्याच्या कार्यावरूनच सिद्ध आहे आर्यवैद्यकाद्वय्यांनी अगदी अवस्थित अशा लोकांच्या कानावर बरील दोष या शब्दाचा शरीरातील मलमूत्रांमधे अना अर्ध नेहमी पडतो आणि बरील अर्धच प्राधान्येकडून त्याच्या मनात बाणत असल्यामुळे त्रिदोषतत्वाचे आकलन करू शकत नाहीत वायु या शब्दाचा अर्थ किता व्यापक आहे हे चरकसंहितेच्या सूत्रस्थानातील वाराण्या अध्यायातील एक उतारा खाली द्या आहे त्यावरून कळून येईल

“वायुस्तनपनभर प्रवर्तकश्चेष्टाना उच्चावचाना निवृत्ता प्रणेताच मनस कर्षद्विषयानुसोद्यकर । सर्वद्विषयार्थाना अभि-
बोधा, सर्व शरीरधातुसुहृदः, सधामकर शरीररस्य, प्रवर्तको वाच प्रकृति स्पर्शान्दोषो, धोत्रस्पर्शनयोर्मूल, हर्षोत्सा हर्षोर्माणि । समीरण भ्रमे दोषसंशोषण । क्षेप्ता बहिर्भ-
साना, स्थूलाण्युद्योतना भेत्ता, कर्त्ता गम्यन्तरीया, व्यययो नृवृत्तिप्रत्ययभूतो भवति अकुपित । ”

शरीर चारण करणे, सर्व इन्द्रियांना आवापल्या विपत्त्याकडे प्रवृत्त करणे, इन्द्रियविषयांचे ज्ञान मनाला कळविणे, शरीरातील धातूंची रचना करणे, शरीर जुळवून ठेवणे, वाणांचे प्रवर्त-
करणे, हर्ष व उत्साह उत्पन्न करणे, शब्दज्ञान व स्पर्शज्ञान यांचे कारण, अग्नीचे प्रेण करण, मलाना बाहेर टाकणे, स्थूल व सूक्ष्म स्रोतसांचे मेदून करणे, गर्भाला आकृति देणे, इत्यादि कार्ये वागल्या स्थितीत असलेला वायु करता असा बरील उता याचा सारांश आहे वायूकून वायु, पित्त व कफ ही शरीरातील तत्त्वे किती व्यापक आहेत ते कळून येईल. वायु, पित्त व कफ म्हणजे त्रिदोष याची विशेष स्थाने, ते विकृत असता शरीरसंवर्धक अन्नपचनार्थ त्यांची कार्ये, व विकृत असता शरीरविघातक होणारी त्यांची कार्ये या सर्व गोष्टांची विशेष सविस्तर माहिती ज्ञानकोटा प्रयात वायु, पित्त व कफ या शब्दाच्या विवरणात दिली आहे ती पहिली

त्रिदोषपद्धति नीट न समजण्यामुळे या पद्धतीवर आज पर्यंत अनेक लोकानी आक्षेप घेतले आहेत या आक्षेपा-
पेक्षा हे डॉ गदें हे प्रमुख आहेत त्यांनी त्रिदोषपद्धति

विरुद्ध आपले म्हणणे साधे अष्टागहृदय (वाग्भट) अध्याया प्रस्तावनेत सविस्तर मांडले आहे त्याच्या आक्षेपास अनेक लोकानी अनेक वेळा उत्तर दिले आहेत डॉ गदें यांनी वैद्यकातील वायु, पित्त व कफ या शब्दांच्या अर्थाचा विपर्यास केला आहे त्यांच्या मते वायु म्हणजे श्वासाष्ट्वासातून व गुदद्वारातून बाहेर पडणारा जो वारा तो, व पित्त म्हणजे वातीतून हिरवे पितळे पडते ते, व कफ म्हणजे खोकला या विकारात जो पदार्थानु पिकट पदार्थ पडतो तो हे वायु, पित्त व कफ आर्यांनी रोगकारण मानले (कारण प्रत्यक्ष दिसतात) व नंतर जलमयी त्याचा समजून घटली तत्सत्ते सर्व शरीरातील कार्यांचे ते (त्रिदोष) प्रवर्तक होत असा त्यांनी आपली समजूत करून घेतली डॉ गदें यांच्या आक्षेपांचे स्वरूप थोडक्यात वरीलप्रमाणे आहे, व पुढे त्यांनी असे म्हटले आहे की, हल्ली आग्नेयवैद्यकातील रोगकारणांचे ज्यांस ज्ञान आहे त्यास त्रिदोष हे रोगकारण आहेत ही गोष्ट मिथ्या वाटणारी आहे बरील डॉ गदें यांच्या म्हणण्यात गुराव गुरा हा आहे की आग्नेयवैद्यकात असे (विकृत अवयव हे) रोगाचे कारण हल्लीच्या ज्ञानांनी प्रत्यक्ष दाखविता येत तसे त्रिदोष हे रोगांचे कारण म्हणून दाखविता येत नाहीत बाबर आर्यवै-
द्यकाचे म्हणणे असे की, रोगकारण ओळखता जे दिसते (म्हणजे विपडलेले सप्तधातू) ते खरे कारण नाही खरे रोग-
कारण म्हणजे हे धातू ज्या पदार्थांनी बनतात त्या अन्नावर ज्या पदार्थांचे सत्पार घडतात व ज्याच्या साहाय्याने ते अन्न धातुरूप पावते त्या पदार्थातील विकृति नाहीशी केली म्हणजे धातुवर (शरीरावयवबावर) दिसत असलेला रोग नाहीसा होतो

इसवी वैद्यकात रोगांचे निदान म्हणजे विपडलेल्या शरी-
रावयवांचे वर्णन होय उदाहरणार्थ एक प्रकारचे डोंकें दुखणे (डलड प्रेशर) या रोगाचे कारण डोंक्याकडे रक्तप्रवाह जास्त वेग्याने वेगळी वातवाहि-यावर रक्ताचा जास्त दाब पडला असता तो दाब कमी करणारी म्हणजे रक्तप्रवाह मंद करणारी औषधे म्हणजे हृदयाची क्रिया मंद करणारी औषधे देणे, ही डोंकें दुखण्याची चिकि सा होते आर्यवैद्य-
काप्रमाणे वायु हा दोष विपडल्याने डोंकें दुखते व तो वायु प्रथम स्वतःच्या आशयात (स्थानात) वाढून जेव्हा तो रक्त-
वर परिणाम करतो तेव्हा शिरोरोग होतो म्हणजे रक्ताचा दाब जास्त होणे हे डोंकें दुखण्याचे स्थानिक कारण तो रोग नसून डोंक्याकडे रक्तप्रवाह जास्त करणारा जो वायु तोच खरा रोग होय, व आर्यवैद्यकाच्या मते त्या वायूवरच उपचार केले पाहिजेत तात्पुरती हृदयाची क्रिया मंद केल्याने डोंकें दुखणे तात्पुरते थांबले परंतु मूल कारण जे वात कोप ते दूर होणार नाही चरकचार्यांनी शिरोरोगात रक्तकुष्ठि होते ही गोष्ट माहीत होती कारण शिरोरोगाचे निदान लिहि-
ताना “ वाताद्वय प्रकुप्यति शिरस्त्र्यत्र प्रकुप्यति । ” (चरक
सूत्रस्थान, अध्याय १० खंड ११) असे म्हटले आहे या

श्लोकावली टीकाकार चक्रदत्त यानेहि " अक्षे प्रदुष्मतीत्य-
भिधानः सर्व शिरोरोगे रक्षदृष्टिं दर्शयति । " असे लिहिले
आहे. परंतु शिरोरोगाचे खरे कारण वातादिकांची दुष्टि
हूच आहे असे लिहून औषधोपचार दोषावरच करावे असे
लिहिले आहे. एक दुष्ट होतं ही गोष्ट माहीत असून ती
गोष्ट ब्रह्माचार्यांनी गीण मानली आहे.

प्रत्येक रोगांत कोणता तरी शरीरावयव विषयंतो ही गोष्ट
प्राचीन वैद्यांस माहीत होती. ब्रह्माचार्यांनी सध्यासनांतील
त्रिशोधीयाध्यायांत काही उदाहरण देऊन ही गोष्ट स्पष्ट
केली आहे. तथापि त्यांचा मुख्य रोगवर्णनाचा रोख विकृत
अवयवांवर असून विकृत दोषांचे त्या त्या रोगांत वर्णन बर-
भ्यावर आहे. म्हणून त्यांच्या पुढील अयोदरीयाध्यायांत
कोणताहि शरीरावयव विषयकेला रोग दोषांनीच होतो अशा
आर्यांचे विधान स्पष्ट केले आहे (तथा स्वधातुवैषम्य
निमित्ताः सर्व विकाराः नातचित्तकफापातितवते ।). यावरून
आर्यवैद्यकांतील प्राचीन ग्रंथकारांस प्रत्येक रोगांत शरीरा-
तील कोणता तरी अवयव विकृत होतो ही गोष्ट पूर्णपणे
कळून आली होती. परंतु या अवयवविकृतिवर्णनाचे खरे
विकृति वर्णन होत नाही असे त्यांचे अनुसंधानसिद्ध मत अस-
ल्यामुळे प्रत्येक रोगांत विकृतावयवांचेच वर्णन न करता खरे
रोगकारण जे दोष त्यांचेच वर्णन केले आहे यामुळे आजच्या
इंग्रजी वैद्यकांतील रोगनिदान, मुख्यतः अवयवांच्या विकृत
स्थितिवर्णनावर अधिष्ठित आहे म्हणून, आर्यवैद्यकांच्या निदा-
नार्था जुळत नाही. आजचे ज्ञानस्यार्थ कारण इंग्रजी वैद्यक
सुद्धा जंतुशास्त्र आणि अंतर्ग्रंथिशास्त्र यांच्या मार्गे आयुर्वैद्यका-
प्रमाणेच विकृत अवयवांपेक्षा सूक्ष्म रक्ता रोगकाणाच्या
सोपास लागले आहे. सदरहू म्हणण्याच्या पुष्टिकरणार्थ आर्य-
वैद्यकासंबंधाने मद्रासकडील रिपोटीतील श्रीनिवासमूर्ति यांच्या
लेखांतील पुढील उतारा देतो.

" अलीकडील पाश्चात्य ईश्रियविज्ञानशास्त्रज्ञांचेयचि पेची-
कल्पना (सेल्युलर थिअरी) हे आरंभस्थान होय; आणि या
कल्पनेच्या बाईसुळे प्रीक लोकांच्या त्रिरसालकल्पने-
(ह्युमरल थिअरी) चि उच्चतम शास्त्र आहे. परंतु पाश्चात्य पेची-
कल्पनेनेल पेचीच्या सूक्ष्मपणापेक्षा किती तरी पटीने अधिक
सूक्ष्मपणा आयुर्वेदांतील त्रियातुककल्पनेस्य अतिश्रेष्ठ आहे.
कारण त्रिदोषांचा संबंध सूक्ष्म अशा पंचमहाभूतांशी व त्रिगु-
णाशी आहे. किंहुना पाश्चात्य वैद्यकांतील पुराणपेची
कल्पना जेथे संघटे तेपुन पुढे आयुर्वेदाच्या त्रिदोषकल्पनेस
सुरवात होते असे म्हणण्यास हरकत नाही. म्हणून प्रचलित
पाश्चात्य ईश्रियविज्ञानांतील कोणत्याहि भाषाभाषी त्रिदोषांच्या
उपपत्तीची बरोबर तुलना आज करता येणार नाही असे
वाटते. परंतु थोड्याच दिवसांत अशा प्रकारची तुलना
करता येईल असे दिसते. या बाबतीतील पाश्चात्य शास्त्र-
ज्ञांचे अगदी अलीकडील द्रोष हे पुष्कळसे आयुर्वेदीय भाष-
तात. जीववरस (प्रोटोप्लाझम), चैतन्यविदु (न्यूरिच),

व वैश्वान (सेन्सुस) हेच ज्यांतील मुख्य भाग आहेत
अशा शाखा पेचीस्ये सुद्धा अलीकडील जीवशास्त्रज्ञांस, याहि
पेचीं सूक्ष्मतर असे कोमोमोम, इदम्, वायोफोर व आयुर्वेदाहि
महत्त्वाचे अवयव दिहून लागले आहेत (अशा प्रकारचे अणु
परमाणू हे मात्र वात, पित्त, कफ, यांच्या परिमाणप्रमाण
मासतात.). ' रोगप्रतिबंधक, चोच्य, कल्पना (थिअरी ऑफ
इम्युनिटी) क्षेत्रात बर आपण पाहू लागलों तर पूर्वीची
पेचींची साधी कल्पना पार जाऊन, इयामध्ये ह्येक्टोर,
अंयोसेक्टर, कांप्सिमेटोफाईल, अर्गोफोर, आपोसोनि-
नम्, आयुल्टिनिनम्, प्रोसिपिटिनिनम्, फायटोलायसिनम्,
अलेक्झान्, सेर्निसिडायसेलान, अनाफिलिअन्सस् यासारखे
अति सूक्ष्म व गुंतागुंतीचे आणि कल्पनामय असे
निरनिराळे अवयव जुन्या पेचीकल्पनेच्या पुरस्कर्त्यांना दिहून
सांगले आहेत. नूतन कल्पनांचा हा आधर्म्यमय पवारा
आधुनिकांनी ज्या गोष्टींच्या वर्णनाकरिता मांडलेला आहे,
त्या गोष्टी तरी त्रिधातुककल्पनेइतक्याच बहुधा कल्पना-
मय आहेत; आणि त्यांचाहि वलूप (कॉलॅइडस्) व जीव
रसायनांतील (नायोकैमिस्ट्री) रसकल्पनेकडे स्पष्ट कल
दिखत आहे.

त्याचप्रमाणे अंतर्मुखपिंड व मन वास्तव्यी विवेचन कर-
ताना पाश्चात्य शास्त्रज्ञांहे आतां शरीररस आणि मानसिक
भावना यांचा परस्परसावर प्रभाव चालतो असे बोलू लागले
आहेत. मग हे आधुनिकांचे म्हणणे आणि वाताची, उदा-
हार, कफाची क्षमेन, व पित्ताची गुदीस प्रेरणा मिळते हे
आधुनिकांचे म्हणणे यांत तफावत ती काय ? या माध्य
म्हणण्याच्या पुढपणे पाश्चात्य शास्त्रज्ञ प्रो. शुबार्ड यांचा एक
दाखला देतो. ते आपल्या प्रेक्षात म्हणतात, ' कॅननने असे
दाखविले आहे की अधिबुद्धिपिंडास प्रेरणा दिली असतां
क्रोधाचा प्रादुर्भाव होतो, आणि उलट अन्य रीतीने क्रोध
उत्पन्न झाला असता अधिबुद्धिपिंड चवू लागतो. असे अनेक
अंतर्मुखपिंड शरीरासमर्थ असून ते अनुवर्तितवान्युद्धांत
गुंफलेले आहेत व त्यांचाहि वरील उदाहरणप्रमाणे मनोभा-
वनावर प्रभाव चालत असण्याचा संभव आहे. "

त्रिपूर—महास. त्रावणकोर संस्थानांतील त्रिवेद्रम्
शास्त्रज्ञांतील एक लहानसे गांव आणि मंदिर. हे त्रिवेद्रम्-
पाहून उत्तरेस ५ मैल आहे. सन १९०१ साली लोकसंख्या
१९३० होती. या मंदिरांत विष्णुपदाची पूजा करतात.
त्रावणकोरच्या राश्याची पिढीबाद देवता अनेकप्रधान
नांवाची आहे. त्या देवतेचे डोंक तिक्कल्लमला असून शरीर
त्रिवेद्रमला व पाय त्रिपूर येथे आहेत. त्रिपूर हा त्रिपाद-
पुरस्चा अपभ्रंश होय. त्रावणकोरच्या राजाची प्रथम या
मंदिरांत मुगुट घारण कारण्याची प्राचीन पद्धत आहे.
यावरून त्रिपूर घारणकोरची पहिली राजधानी असावी अशी
तर्क होती. निदान राज्याभिषेकोत्सव तरी या ठिकाणी
होत असला पाहिजे.

त्रिपुनितूर—मद्रास. कोचीन संस्थानांतील कनयनूर तालुक्यातील एक शहर. हे एकलपासून २ मैल व कोचीन (ब्रिटिश) पासून ८ मैल आहे. लोकसंख्या (१९०१) सुमारे ३०००. कोचीन राजघराण्यातील काही लोक या ठिकाणी येऊन राहातात. व त्यांच्याकिरता या ठिकाणी मोठमोठे राजवाडेही बांधले आहेत. शहरापासून १॥ मैलावर एका टेकडीवर एक छंदर राजवाडा कोचीनच्या महाराजांनी बांधलेला आहे. येथे सांप्रतचे महाराज राहाताना दिसतात.

त्रिपुर—त्रिपुर किंवा त्रिपुरासुर असे याणापुराळा नाव होतं असे ह्रिवंशपुराणांत आहे. पण महाभारतांत पुढील माहिती आहे. लोकांनी देवदावाचा शीर्षकाल संप्राप्त होऊन दानवांचा पराभव झाल्यावर मयासुरांनी तप करून ब्रह्मदेवावर वर मागितला की, 'मला शत शत योजनाच्या अंतरावर देवास अमेळ अशी तीन किरती पुरे करता यावी व ती या जणध्वर घापास अमेळ असून महादेवाच्या बाणांनी कदाचित् त्याचा नाश झाला तरी त्यांतून जे पुर अवशेष राहिल त्याचा नाश होऊ नये.' ब्रह्मदेवाने 'तथास्तु' म्हटल्यानंतर मयासुरांनी पुष्पदश्यावर लोह, रत्न, आणि सुवर्ण यांची एकावर एक अशी सारख्या अंतरांनी तीन पुरे निर्माण केली आणि तेथेच आधिपत्य असून त्यांनी त्यांचे पुत्र तारकासुर, कम्बलाक्ष आणि विद्युन्माली या तिघांस दिले. याशिवाय त्या तीन पुरांच्या आसमंतास आणखीहि कित्येक अंतरिक्षपुरे निर्मून त्यांत अन्य असुरांची राहण्याची व्यवस्था केल्यावर, सर्वांच्या कार्येप्रदेशी अति दिव्य पुर निर्मून त्यात स्वतः आपण राहिला.

मयासुरांनी अशी व्यवस्था करून सर्वांस असे संप्रित्तें की, तुम्ही इतकेच आपण होऊन देवाच्या वाटेस जाऊ नये व उन्मत्तपणांनी आचारहीन होऊन ईश्वरोपासनेचा अनादर करू नये. बऱ्याच काळानंतर ते सर्व नियम त्यांनी हळूहळू सोडण्यास आरंभ केला. तेव्हा देवांनी वसुंधेचा नाश केला; मात्र मयासुर परमनियमशाली व ईश्वरोपासक असल्यामुळे तेवढा बाचला. हे त्रिपुरास्थान यांच्या कार करकारांनी अनेक पुराणांत आढळते.

त्रिबकजी डेंगळे—हा आरंभी दुसऱ्या बाजीरावाच्या पदरी आसूद किंवा हेर म्हणून एक नोकर होता. इ. स. १८०२ मध्ये बाजीराव जेव्हा होळकराच्या सहाय्यातून सुटण्याकरिता पुण्याहून महादारास येऊन गेला तेव्हा त्रिबकजीने अगदी मोठ्या मेळात बाजीरावाचे गुण्यास एक पत्र पोहोचवून त्याचे ताबडतोब उत्तर आणून दिल्यामुळे पेशव्याची मर्जी प्रसन्न होऊन त्याला खास तैनातीतील जागा मिळाली. तेथे त्रिबकजीची हुबारी, लटक, तस्तरातपणा, व कामांतील दक्षता विशेष दिसून तो बाजीरावाचा विश्वासू बनला. पुढे पेशव्याने तोफखान्यावरील सरदार गणपतराव पानसे याचा जहागीर जप्त करून त्रिबकजीची त्याच्या जागेवर नेमणूक केली. त्रिबकजी प्रथम मातकेश्वर व लुटूची गांवी मजी संपादन करण्याची खटपट करीत होता. परंतु त्याचा

अर्धवट कस इंग्रजांकडे दिवून लागल्यामुळे ही गोष्ट त्याने लागलीच बाजीरावाच्या कागावर पातली. पुढे मातकेश्वराच्या जागी तो स्वतःच बाजीरावाचा मंत्री झाला.

इ. स. १८१२ मध्ये चतुरस्रिमाणें पेशव्यांविरुद्ध देगा माझवून तो बागरीणांतून स्वदेशी जात असतां यानें त्यास कैद केलें व वे. २१ घालून कागोरीच्या किल्ल्यांत बंदीत ठेविलें. चतरांग्यास सोडावेण्याचे अनेक प्रयत्न झाले व एका तोतयानें सर त्याच्या नावावर बंद आरंभून लुटालुट सुरू केली. वयऱ्योय लोक संधि साधताच त्रिबकजीचा जीव घेण्यास टांन वसले होते. पुढे १८१३ साली लुटूजीने कर्नाटकच्या सरलुमेदरीच्या जागेवर राजीनामा देता तेव्हा बाजीरावानें त्या जागी त्रिबकजीची नेमणूक केली.

वसईच्या तहानें आले स्वातंत्र्य. छ. शास्त्राची बाणीन रावबाजीस मधून मधून होईव ते पुन्हा भिलविण्याची त्याची इच्छाहि होती. पण स्वतःचतुर्वेग व धाश शो नसल्याने कोणाची तरी त्याला मदत लागे. असे विचारून मदतनीस हयाच्या अवळ यावेकडे फारसे कोणी शिकार राहिले नव्हते. बहुतेक कोणी इंग्रजांची स्वघेष्ट तह करून आपापला स्वायें सांभाळला होता. त्यामुळे व त्रिबकजी धावडी असल्याने पेशव्याने त्यालाच हाताशी घेतलें. त्रिबकजी हा इंग्रजांचा द्वेष होता. इंग्रजांचा काबू ओळखून त्याला तोड देणारा व मराठी साम्राज्य टिकविण्यासाठी धडपडणारा त्रिबकजी हा बापू गोखलाप्रमाणें पेशवाईतील शीवटवा पुरुष. त्यानें फौज जमविण्यास प्रारंभ केला व तिच्या जोरावर पुन्हा इंग्रजांचा शेव हात करून पहाण्याचा उद्योग चालविला या काळी इतर सरदारांनी मदत घराची म्हणूनहि त्यानें खटपट चालविली. सारांश ही सर्व कृत्ये इंग्रजांच्या दृष्टीच्या (वे. २२) घेण्याच्या) आढ येत म्हणून त्यांनी त्रिबकजीचा पांय दूर करण्याचे ठरविलें नाना कडोसांनंतर इंग्रजांनी त्रिबकजीचा घात होता.

त्रिबकजीने महत्त्वाची ठाणी आपल्या विश्वासू माणसांच्या ताब्यांत देण्याचा उपक्रम केला. दक्षिणेंत धारवाडचा कि. १ मजवून आल्याने तो फक्कत पेशवाईच्या त्यानें खटपट केली, परंतु तेथील 'कैदेदार किंवा त्याच्या हत्ती करीन, तेव्हा बापू गोखले यानें मध्यस्थी करून किंवा त्रिबकजीस बेवटिला (१८१४) या १ वर्षी त्रिबकजीने पेशव्यास छान देऊन त्याच्या फडून होळकर, शिंदे, मांसले व पेंढारी यांच्या दरबारां इंग्रजांविरुद्ध पोस्ती करण्यासाठी आपले वकील खास केले. पुढच्या वर्षी त्रिबकजीची ब्रिटिश सरकाराकडे नेमणूक झाली. अर्थीक पेशवे त्याच्या सुटीत आले होते. यावेळी त्यानें रायातील अन्यवस्था मोडण्यास प्रारंभ केला. तो कटक विस्तरीत होता. त्याच्या शिक्षा सौम्य तर कधी अस्वतंत्र कट्टि असत. ठरल्याप्रमाणें इनामदार लोकांनी सुकारण करून वसूल मरणा केला नाही तर तो त्यांना शिक्षा दी.

१८१५ साली शिवकजीने गुजरात सरकारी फौज पाठवून गायकवाडाकडे इमान्याने असलेला प्रांत ताब्यांत घेतले. कारण, यावेळी गायकवाडाचा पुजारास हा इमान्याचा करार संपन्न होता व नवीन करार करायला गायकवाडाची इच्छा होती. त्यासाठी त्याचा दिवाण रंगायकराकडे पदचर्याने हा पुण्यास पेशव्याकडे आला. शाही फार हद्दी, हॅकेट व इंग्रजांच्या बळावर सवास चुकू लखणारा होता. व पक्षबादाकडे सरकारची बाकी १ कोटी निघाली. ती देऊन मग वाट त्यास पुन्हा इमारा देण्यांत येईल असे दूरपारो. ठरले; परंतु गायकवाडाने (शास्त्र्याने) ते नाकारिले व. प्रकरण विपळत चालले. इतक्यांत पंढरपुरास शास्त्र्याचा ह्मण आला. या सुनाचा आरोप इंग्रजांनी शिवकजीवर केला; परंतु यास स्पष्ट आधार त्यांनी दिले नाहीत. अलीकडील ऐ. हासिक शोधानुरूप हा गून शिवकजीने केला नाही उलट गायकवाडातील शास्त्र्याच्या विरुद्ध पक्षातील लोकांनाच केल असे ठरत आहे. त्यावेळी सिताराम नावाच्या एक प्रभु माणसाची खटपट शास्त्र्याऐवजी आपल्याला गायकवाडाची दिवाणगिरी मिळावी अशी होती. त्यासाठी त्याने भोग, जमवेली होती व याच सुमारास इंग्रजांनी त्याला कै. तहिले ठेविले होते; यावरून त्यास पक्षाकडून हा गून झाला असावा. इंग्रज त्याला दिवाणगिरी देत नव्हते. शिवाय शास्त्र्याचा खून व रंग्यात पेशव्यांचा (अर्थात् शिवकजीचा) मुर्दाच फायदा नव्हता, कारण त्यामुळे गुजरा हाताची जात होती, उलट निर्वंत राखण्यांतच फायदा होता, असे क. वेलिङ्गटनच्या. अर्थात् आपल्या मार्गातील काटा काढण्यासाठी इंग्रजांनी गुजरात आरोप शिवकजीवर केला.

शिवकजीने आपला सुवाशी कारी संबंध नाही कि आपणगासत्यासंबंधी काही सापेक्षताही नाही असे चक्र चालिते. तथापि इंग्रज रॅसिडंटाने आपल्या फौजेच्या बळावर शिवकजीस आपल्या स्वाधीन करण्याविषयी बाजारावाचा मान लकडा लावला. पण बाजीराव त्यास इंग्रजांच्या हुकमी करण्यास काकू कळे लागला. शेवटी नाझानाने बाजारावाला शिवकजीस वसंतगड नामक किल्लांत अटकत ठेविले; तरीहि इंग्रजांचे समाधान न होता त्यांनी शिवकजीस आपल्या हवाली करण्याचा सगादा लाविला तेव्हा गांगरून (आज अंगी घेई नसल्याने) बाजीरावाने त्यास इंग्रजांच्या स्वाधीन केले (२५ सप्टेंबर १८१५).

इंग्रजांनी शिवकजीस ठाण्याच्या किल्लांत अटकत ठेविले. त्याच्यावर जे पहारेकरी ठेविले होते त्यांत बहुधा, खबरदारी घेण्याच्या उद्देशानेच, एकहि हिंदी माणूस ठेवला नव्हता. याचा फायदा घेऊन शिवकजीने सप्टेंबरच्या १२ व्या रोजी (१८१६) संध्याकाळी सात व आठ यांच्या दरम्यान तयारवून उडी मारून आपली सुटका करून घेतली. शिवकजीस निसडून जाण्याच्या कांही दिवस अगोदर त्याची मित्रमंडळी व नोकरचाकर आसमंतांत येऊन त्याची वाट पहात होते.

शिवकजीस त्यांचा निरोप कळविण्याचे काम किल्लांतील एका अधिकाऱ्याच्या मोतदाराने केले. शिवकजीस ज्या खोलांत ठेविले होते तिच्या सिक्कीलासी आपल्या पोड्याची पाकरी करीत असता हा मोतदार शिवकजीस कळवावयाची माहिती अपदी वेकिरीकरणाने मात असे. पहारेकऱ्यास मराठी येत नसल्यामुळे त्यांना ही लवाडी ओळखता आली नाही. शिवकजीने ज्या अवघ्यातून आपली सुटका करून घेतली ती हुकीफत ऐकून लोकांत त्याच्यामहल कौतुक व आदर वाढला. यानंतर शिवकजीने पुन्हा फौज जमवून कधी नाशिक व संगमनेर यांच्या आसमंतांतील डोंगरांत, कधी खानदेश वागलागांत, तर कधी सातान्याकडील महादेव पर्वतांत फिरून इंग्रजांच्या विरुद्ध त्याने दंगा उचलून दिला. त्याला पकडण्यासाठी इंग्रजांनी फार खटपट केली, परंतु पुष्कळ दिवस ती सिद्धीस गेली नाही. त्याचा यश पत्ताच लागेना. तो आपल्या सामुरवाडीस (नाशिक जिल्हा, निफाड तालुका, निफाडहून वायव्येस ५ कोठावर) अहिरगांवी गुप्तपणे राहिला होता.

यावेळी फेरियावाची लढाई होऊन एल्फिन्स्टनने आपला जाहीरनामा प्रसिद्ध केला होता; त्याप्रमाणे पेशवाईतील सर्व मराठे सरदार, इनामदार इंग्रजांना मिळाले होते व रावबाजी एकटे पडले. इंग्रजांनी तशाहि स्थितीत शिवकजी हा पेशव्याच्या तर्फे धुमाकूळ घालीत असल्याने त्याला पकडण्यासाठी मोठमोठी वसिरे लाविली. तेव्हा एका खीन व शिवकजीचा भोकर नाना याने कितूर होऊन, शिरम यांस शिवकजीच्या ठिकाणाची माहिती दिली. क. स्वान्स्टन हा एक हजार पोड्यावाची पळटण घेऊन अहिरगांवी आला. यावेळी शिवकजी तेथे एकठाच होता; फौजफोडा मुळीच नव्हता. नावाची नाकेबंदी करून इंग्रजांनी पहाटे शिवकजीच्या बाव्यास मराठा दिला. वाडा दोनदा तळवरे बळासकट सोपला, परंतु शिवकजी सापडेना. शेवटी तिसऱ्याने पुन्हा सोपला तेव्हा मात्र शिवकजी सापडला. एका बळदांत एका लांखंडी चोरदाराच्या पलीकडे घुसून जाण्याचा एक विना होता. तेथेला भित शिवकजी फोडीत होता. त्याला घरण्यास जात असता जिऱ्यावरांत एका मराठ्याने त्यांना अवडळा केल्या. जी जी माणसे घरण्यास गेली ती या मराठ्याने आपल्या भाल्याने ठार केली. त्यांची संख्या तीस भरली. शेवटी स्वान्स्टनने आलाहूतावर गोळ्या झाडण्यास हुकूम केला व त्यामुळे मात्र तो मराठा पडला. असा तो चोर आलाईत पुरुष नसून (शिवकजीची) जी आहे हे समजल्यावर स्वान्स्टन यास फार आश्चर्य वाटले. शिवकजी भित फोडीत असता, त्याच्या अंगावर जाण्याची हिमत कोणाचीच होईना तेव्हा निरोधेने शिवकजी आपणच होऊन इंग्रजांच्या स्वाधीन झाला. त्यास नेतर रंगलमर्थ एका किल्लांत (जुना) अखेरपर्यंत कैद ठेविले. त्याची १० हजार रुपयाची मालमत्ता इंग्रजांनी जतन करून ती स्वान्स्टन

यास वहीस दिलो (जून १८१८) [हफ; नाशिक ब्याडे-
ट्रियर; राजवाडे खंड ४.]

त्रिविक्रमचरित्र ममा पेठे—बाळाजी विश्वनाथ पेशवे
याची मुलगी अनुबाई ही इचलकरंजीकर बंधूकराव नारायण
यास दिली होती, त्याची मुलगी बेनुताई ही बंधूकराव
मामाची बायको. या नात्यावरून पेशवे घराण्यात बंधूकरा-
राव मामा असे टोपण नाव यास मिळाले व तेच प्रख्यात
झाले, शिवाय मामाची बहीण विमाजीआप्पा याची पहिली
बायको (रसमाबाई) होती, त्यामुळे यांचे पेशव्याच्या निक-
टूनहि हे नाते होते. मामाचे वडील विसाजी कृष्ण पेठे हे
नागपूरकराच्या पदवी होते, पुढे नागपूरकरांनी त्रिविक्रमचरित्र
विश्वनाथ यास आपला वडील म्हणून धाडल्या दरवारी
ठेविले होते. नंतर पेशव्यांनी त्यांना आपल्याकडे घेतले.

धाडल्या मृत्यूनंतर मामा हा पेशव्याच्या कारभारात
त्यांचा मुख्य हस्तक होता. बाळाजी विश्वनाथाच्या नंतर
बाजीरावास पेशवाई मिळवून देण्याच्या कामी ज्यांनी खटपटी
केल्या त्यात विसाजीपंत हेहि होते पुरंदरे हे पेशव्याचे
पुण्याचे कारभारी असत नागासाहेबाच्या वेळी पुरंदरे
(महादोबा) हा वसला तेव्हा त्याच्या जागी पेशव्यांनी मामाला
वेमिले (१७५१ फेब्रु.), परंतु पुढे महादोबाची समजूत
सारायावर मामाला साताऱ्यास ताराबाईच्या बंदोबस्तास
ठेविले. मध्यंतरी ताराबाईचा व पेशव्यांचा समेट झाला. तरी
पण ती आपला हेका (कारभार पहाण्याचा) सोडना; ती
पुण्यास आला असता (आक्टोबर) मामा तिच्याबरोबर
बाला होता, परंतु बाईची समजूत पडली नाही म्हणून पुन्हा
तिच्यावर देखरेख ठेवण्यास मामाच्या साताऱ्यास पाठविले
दमाजी गायकवाडाचा साताऱ्यास गंडेमाळावर पेशव्यांच्या
सरदारानी जो परामब केला, त्या सरदारात मामा हे प्रमुख
होते थोरल्या माधवरावाच्या कारकीर्दीत मामानी कर्नाटका-
वर स्वाऱ्या करया होत्या. मामाने या स्वाऱ्यात (मुख्यतः
मोती तलावाच्या) हेडराची रूप खोड मोडला, इतकी कां पेशवे
थेडरास फार अजारी असल्याचे ऐकून मामा परतले तरीहि
हेडरास २६ लक्ष खंडणी व १४ लक्ष स्वारीखर्च व कोल्हार
जंगे पाच प्रांत मामांच्या हवाली केले पेशव्यांच्या शेवटच्या
दुखण्यात मामा भेळरासच होते नारायणरावाच्या बुनांतर
नदीवर ज्या मंडळानी (नाना, बापू, इरिपंत तात्या) नाना-
साहेबाचा वंश चालविण्याबद्दल गुप्तपणे शक्या पंतल्या त्यात
मामाहि होते दादासाहेबाच्या कारकीर्दीत बारभाईच्या
कारस्थानात मामा प्रमुख होते तेव यावेळी सनापति होते.
दादाने त्याला घेऊन निजामावर स्वारी केली होती पुढे
कर्नाटकात दादाने मोहीम केली, त्यावेळी एक एक मंडळी
त्याला सोडून पुण्यास आली. पुढे दादाला ही मंडळत (बार-
भाईचे कारस्थान) समजल्यावर दादा परतला. मामाला
मोसल्यावर दादाने पाठविले होते. तो तिकडे न जाता दादा-
वर स्वारी करण्याची वाट पहात वसला (१७७४ डिसेंबर)

त्याच्यावर भोसले, फडके व मामा यांना कारभार्यानी
पाठविले त्याची मठ पंढरपुराजवळ कासेगाव येथे पडली.
मामाने घाई व उतावीळ करून दादावर हल्ला केला, त्यात
त्याचा मोड होऊन मामा फार जखमी होऊन पाडाव झाला
(२६ मार्च १७७४) त्यावर बऱ्हाणपुराकडे शिंदे होळकराची
मदत घेण्यास दादा जात असता वाटेत पाडाव झाल्यावर
दुसऱ्याच दिवशी मामा बाला. आनंदीबाईने मामाला पकड-
ल्यावर त्याची फार निंदा केली, तेव्हाच मामाचे सत्तेतोंड उत्तर
प्राप्ति आहे. मामाचा मुलगा विश्वासराव हा पुढे पेशव्याचा
पयकाचा मुख्य झाला. त्याचा पुत्र अमृतराव हा पेशव्याच्या
दरबारी काही दिवस त्याचा मुतालिक होता त्याचा मुलगा
त्रिविक्रमचरित्र हा खर्जीच्या लढाईत हजर होता, पेशव्यांना
मानाच्या कारकीर्दीतच नाराबाईने व पेशव्यांनी सरजामाभाठी
नेमणुस व महागिरी दिल्या होत्या (१७४७, १७५७ इ.).
मामाच्या वेळी एकदर सरजाम मोठा होता. तो शेवटी दुसऱ्या
बंधूकरावाच्या वेळी १ लक्ष १५ हजारपर्यंत राहिला. दोनशे
स्वार बाळगण्याचा या बंधूकरावाचा फार अस व त्याबद्दल
चालिला १०० हजार ६ मिळत, ५० हजारचे खासगत इनाम
असे. रावबाजीने पूर्वीचे वेर आठवून पेशव्याचा सरजाम सव
अस केला (१८०३) इंग्रजी झाल्यावर इंग्रजांनीहि सरजाम
असच करून दुसऱ्या त्रिविक्रमचरित्र फक्त चालिला दोन हजा-
राचे पोलि पेशव्यास करून दिले आपला सरजाम परत मिळ-
विण्याबद्दल या त्रिविक्रमचरित्राचे वेळी खटपट इंग्रजांनी बाहू
दिली नाही. पेशवाईत पेशवाकडे पुढील मान असत छत्रपती-
कडून जी पेशवाईची वरी आणावयाची ती यानां आगावी
छत्रपती पुण्यास आल्यास त्याची वरदास्त देवावी; दसधावी
२०० रुपयांची मानाची वरी पेशव्यांकडून यास मिळत. सर-
कारातून हत्ती, घालखोरा मात असे. पुणे येथे सारास्य धन
कसबा पेठेत तावटाच्या हीदाजवळ होता तो ७-८ वर्षी-
खाली पडला. त्याचा वंश सातारा शिष्टांगील विघोली या
त्याच्या इनामागावी व नाशिक येथे असे [बाळ-कैफि-
यती, मारतपर्व शकावली, पेशव्यांची बखर; काव्य इ स
शकावली, धाकडे रागारामचरित्र, राजवाडे खंड २, ६;
पत्रे यादी]

त्रिवेणी—बंगाल दुपटी बिहल व पोटविभागातील एक
खेड हल्ली बन्सबेरिया म्हुमिसिपल कमिटीत याचा समीप
होतो व बंगाल प्रांतिक रेल्वेच्या फांट्याशी भ्रमजवळ ते
जोडलेले आहे यास त्रिवेणी नाव पडण्याचे कारण येथे
गंगा, यमुना व सरस्वती या तीन नद्यांचा संगम झालेला
आहे सरस्वतीच्या उत्तरेस त्रिवेणी पाट आहे ओरिसाच्या
गजपती राजांपैकी शक्यता राजा मुकुंददेव याने तो पाट
बाधला असे म्हणतात. पाटाच्या दक्षिणेस त्रिवेणी गाव
आहे हि ज्ञान असे मानतात. ' कलकत्ता रिहट्टू ' त रेव-
रंड लंग हा म्हणतो की, हिंदुस्थानात ४ विद्या-
पठे होती पैकी त्रिवेणी एक होती. याकांची तीन नवद्वीप,

त्रिशंकु—इक्ष्वाकुलोपेत अरण्यराजाचा पौत्र, वनिबंधन राजाचा उषेष्ट पुत्र. मुळचे याचे नाव सत्यव्रत. हा दुर्मांगवर्ती असून विवाहित ब्राह्मण स्त्रिया हरण करणारा होता. उप-देशाचा परिणाम होत नाही असे पाहून निबंधनाने त्याला राज्याबाहेर घालवून दिले व आपण सचिवाच्या हाती राज्या सोपवून अरण्यात तप करू लागला. अयोध्येत राजा नसल्यामुळे प्रजा अधर्माने वागू लागली व नऊ वर्षे अवर्षण पडून मनुष्यास अन्न मिळेलीस शांत त्यात विश्वामित्राची स्त्री व तीन पुत्र हे सापडले होते पण त्यास त्रिशंकूने मोठ्या प्रेमाने काही मास प्रत्यह आणून देऊन वांचविले हा कम चालू असता त्यात एकदा वसिष्ठ ऋषींची गाय बघिली गेली त्याने त्यास शाप दिला की ब्राह्मण स्त्रियाचा अपहार, पित्याचा क्रोध आणि धेनूचा वध या तीन शंकूस्तव (पातकास्तव) सत्यव्रत हा त्रिशंकु नाव पावो. तेव्हापासून हा युद्धाश्रय होऊन अरण्यात पिशाचाप्रमाणे फिरू लागला. या अनवस्थेमुळे पुन्हा परत येऊन निबंधन राजाने सत्यव्रतास अयोध्येस आणविले, व सदुपदेश करून राज्यावर बसविले. त्रिशंकूने पुष्कळ काळपर्यंत चांगल्या नीतीने राज्य केले व पुढे देहासह स्वर्गाला जाऊन तेथील दिव्य भोग भोगावे या हेतूने एक यज्ञ करावा हा हेतू त्याने वसिष्ठस सांगितला, पण असे होणे शक्य नाही म्हणून वसिष्ठाने सांगितल्यावर हा म्हणाला, 'पूर्वी मी आपली धेनू मारली या द्वेषाने आपण असे बोलता. तर मी दुसरा उपाध्याय पाहून स्वर्गास जातो की नाही पहा.' वसिष्ठाने 'तू चाडाळ हो' असा शाप देताच हा काळा व क्रूरप बनला. तेव्हा "आपण माझा या अवस्थेतून उद्धार करा" अशी त्याने विश्वामित्राची प्रार्थना केली त्याने तू काही काळजी करू नकोस म्हणून सांगून तीन दिवसातच यज्ञाची तयारी केली. परंतु चाडाळ यजमान व क्षत्रिय उपाध्याय अशी वसिष्ठाने निंदा केल्यावरून बहुतेक ब्राह्मणांनी यज्ञाला येण्याचे नाकारले, व हविर्भाग येण्यास देव येईनात. असे पाहून विश्वामित्राने त्रिशंकूस अस सांगितले की, आता काही स्वाभिमत पुण्य असेल तर स्वर्गास जाशील' इतके म्हणताच त्रिशंकु पक्ष्याप्रमाणे उडून स्वर्गास जाऊ लागला त्यावरून इंद्रास क्रोध येऊन त्रिशंकु त्याजवळ जाताच, त्याने त्यास सांगितले की शुद्धशापाने दारू झालेला जो तू त्या तुझ्या मर्त्यदेहाने स्वर्गाचा अधिकार नाही, यास्तव खाली पतन पाव तेव्हा त्रिशंकु खाली पडू लागला व ओरडू लागला. ते ओरडणे ऐकून विश्वामित्राने "तिष्ठ तिष्ठ" असे म्हटले, तेणेकरून हा तेथेच अंतरिक्षात स्थिर झाला नंतर विश्वामित्राने प्रतिष्ठाप्य व स्वर्ग निर्माण करून हाटि आरंभिली व काही पदार्थ उपपन्नहि केले. त्यावरून इंद्राने त्याची समजूत करून मर्त्यदेहाचा त्रिशंकुकडून त्याग करवून त्यास दिव्यदेही केल्यावर स्वर्गास नेले [वाल्मिकी रामायण, बालकांड स. ५८-६०; देवी. भाग. ७ स्कंदपुराण, १०-१४.]

त्रिपष्टिशलाकापुरुषचरित्र—हेमचंद्रकृत जैन ग्रंथ. यात पुढे दिलेल्या ६३ पुरुषांची चरित्रे आहेत. २४ तीर्थंकर, १२ चक्रवर्ती, ९ नारायण, ९ प्रतिनारायण आणि ९ बलिभद्र मिळून ६३ शलाकापुरुष होतात. जैन कालगणने प्रमाणे चतुर्थशलाकाच्या आरंभापासून अखेरपर्यंत हे ६३ शलाका पुरुष होऊन गेले.

चो बी सती र्थेक रांची ना वें—(१) ऋषभ, (२) अंगित, (३) शम्भ, (४) अभिनंदन, (५) सुमति, (६) पद्मप्रभ, (७) सुपार्थ, (८) चंद्रप्रभ, (९) पुष्पंदत, (१०) शीतल, (११) ध्यान, (१२) वासुपुत्र्य, (१३) विमल, (१४) अनंत, (१५) धर्म, (१६) शांति, (१७) कुंसु, (१८) अर, (१९) मल्लि, (२०) मुनिमुद्रत, (२१) नमि, (२२) नैमि, (२३) पार्थ, (२४) वर्धमान (महावीर)

या रा य क व ती ची ना वें—(१) भरत, (२) सगर, (३) मयका, (४) सनत्कुमार, (५) शांतिनाथ, (६) ईशुनाथ, (७) अरनाथ, (८) सुमोम, (९) पद्मनाथ, (१०) हरिपेण, (११) जयसेन, (१२) ब्रह्मदत्त.

न उ ना रा य णा ची ना वें—(१) त्रिपुष्ट, (२) द्विपुष्ट, (३) स्वयंभु, (४) पुरुषोत्तम, (५) नरसिंह, (६) पुंडरीक, (७) दत्तदेव, (८) लक्ष्मण, (९) कृष्ण

न ऊ प्र ति ना रा य णा ची ना वें—(१) अश्वमीव, (२) तारक, (३) मेरक, (४) शंभु, (५) मधुकदिक (मधुकैटभ), (६) प्रह्लाद, (७) बलिसेन, (८) रावण, (९) नरासंह.

न ऊ ब लि भ द्रा ची ना वें—(१) विजय, (२) अश्व, (३) धर्मप्रभ, (४) सुप्रभ, (५) सुदर्शन, (६) नंदिसेन, (७) नंदिमित्र, (८) रामचंद्र, (९) पद्म (बलराम)

अय्यकराज—हा एक ब्राह्मण नामांकित वैद्य होऊन गेला. हा विद्वान व पद्महस्ती असल्यामुळे यास लोक अन्वेंतरी असे म्हणत याच्या हातून शेंकडो छोकांचे असाध्य रोग बरे झाले याने अनेक प्रकारचे नवे नवे औषधि वक्ष्य अनुमन्यून योजून त्यावर अय्यकी नावाचा एक ग्रंथ रचिला व तो आपल्या वृत्ति पदविला याचे कारण हेच की, यास पुत्रसंतति नव्हती अय्यकी ग्रंथ जसा त्याने वृत्ति पदविला त्याचप्रमाणे रक्षयने व त्याच्या सिद्ध करण्याच्या कृतीहि शिकविल्या. असे सांगतात की अय्यकराज मरण पावल्यावर त्याच्या वृत्तिने वैद्यकिया बहुत दिवसपर्यंत उत्कृष्ट रीतीने केले व पैसाहि कोणाचा घेतला नाही अय्यकराज कोल्हापुरास राहात असे त्यास होऊन गेल्यास २५० वर्षे झाली असे म्हणतात. ही जर गोष्ट खरी असेल तर हा शास्त्रिवाहन जके १५५० त होता असे म्हणण्यास शंका राहत नाही

अय्यकी (चैतकीवरील ग्रंथ) करणारे अय्यक व बालवोध करणारे अय्यक याचे वर्णन बहुतेक जुलै, सबद हे एक

असंवेत भग्ने वाटने. तसे असल्यास मूळस्थान कोल्हापूर बालशोधकार शंभुके आणले मुद्द कमाळावर देतात याचा काल १४९० च्या पूर्वीचा. शिवकल्याणने पणजे कमाळावर होते त्यांकादि तोच काल येतो. परंतु त्या दोन्ही व्यक्ती एकत्र हो नाहीत निश्चित नाही. शंभु-शंभुके, बालशोध (१४९०) [अर्वाजोन कोश व सं. क. का. सू.]

शंभुकेश्वर—शंभुके, नाशिक जिल्हा. शंभुकेश्वर हे मुनार १४ हजार वस्तीचे गाव असून प्रसिद्ध यात्रेचे ठिकाण आहे. हे नाशिकच्या नैर्ऋत्येस २० मैलावर सह्याद्रीच्या एका फाट्यावर वसलेले आहे. येथे नाशिकपासून सडक आहे. गावातील रस्ते बहुतेक फारसेच आहेत. गाव सडक-रवात असल्यामुळे ह्या शिरोमणी नाही. येथे आठ तळीं असून त्यांपैकी दोहोतील पाण्याचा उपयोग विभागाच्या कार्या कर-तात. यापैकी गंगातलाव फार मोठा असून यातून वाहून गेलेल्या पाण्यानेच गोदावरीचा उगम होतो. हा प्रवाह एका देवळाजवळून जाऊन कुशावत धुंडात आतो. हे कुंड फार पवित्र मानतात. पावसाळ्यामध्ये व त्यानंतर काही दिवस शंभुकेश्वराच्या कल्याणपूजे एका चौकटपात असलेल्या एका देवाच्या पुढे ह्या गोदावरीचा मूळ उगम समजतात हा प्रवाह मध्येच डेकडेंत गुप्त होऊन नेतर कुशावत कुंडात पडतो. येथे १८६६ त भूमिनिषिपाळी स्थापन झाली. येथे शंभुकेश्वराच्या देवळाजवळ कार्तिक ह्या १५ (त्रिपुरी पीर्निंग) व माघ या १४ (सहस्रदिवसांचे) या दिवशी व निवृत्तिनाथानी पुष्यतिथि पीप द॥११ या दिवशी असा तीन वार्षिक उत्सव भरतात. हे एक ज्योतिर्लिंग आहे.

शंभुकेश्वराचे देऊळ शब्दांनी वाजारावर देवस्थानी पूर्वीच्या जुन्या लहान देवळाच्या जागी बांधले. माघावर पुष्य व नक्षत्रात आहे. या देवळास काही जमीन इनाम असून १२ हजार रुपयांचे वषांतून आहे. त्रिपुराकरानी एक रथ दिला आहे. या देवळाची व्यवस्था जोगळेकर नावाच्या ब्राह्मण घराण्याकडे आहे. देवाला तीन वेळा नैवेद्य होतो व दर सोम-वारी पाचवी निघते. सिद्धवामन्या गोदावरीच्या उगमाजवळ फार मोठी बत्ती मरते. यात्रेकरू प्रथम कुशावतीत स्नान करून शंभुकेश्वराचे दर्शन पेतो व आठ करावयाचे असल्यास करून निरिच्छाई इथले पहातयास निघतो. प्रथम एक ७०० पायऱ्यांची चढण चढून गेल्यावर एक ओढा लागतो. या ओढ्याच्या पाटीमागच्या वड्यातून एका गायमुखातून पाणी पडत असते. य सें एका कुंडात जमा होतें. जवळून एक देवाचे देऊळ आहे पश्चिमेकडे गोरखपायाच्या मुढेकडे रस्ता आतो. येथून फार अप्रतिम देखावा दिसतो. शंभुकेश्वर व अंजनेरी याच्या दरम्यान सपाटीवर एक मठ व प्रयागतीर्थ नांवाचे कुंड आहे. येथे निर्वोधि गोवती रहातात.

येथील किंवा समुद्रपाटीपासून ४२४४ फूट उंच असून १८१८ साली हा आग्नेय म्हागून रणत वेलेला आहे. हा डोंगर १० मैल घेराचा असून सराच्या माथ्याचा घेर ४ मैल आहे. सर्वांगीत सर्व वाजरी २००१४०० फूट उंचीचा उभा वडा असून दोन दरवाजांशिवाय कोठेही रस्ता नाही. मुख्य दरवाजा दक्षिणेस असून यातून शिवंदीस धान्य वाहतेच पुरवठा होत आहे. उत्तरेकडच्या बाजून एक एक दरवाजा असून त्याला एक गुप्तास एक वेगळी जाता येईल इतक्या दगडात जोडलेल्या उभ्या पायऱ्यांचा रस्ता आहे. माथ्यावर एक इमारत असून तोंडावर दोन दरवाजे आहेत. यांतून पुढे गेल्यावर वेश लागते. उत्तरेकडची बाजू दक्षिण बाजूसती उंच नाही तरी या बाजू वडा फारच उभा आहे. या दरवाजाखेरीज काही लुकन वाहेर तसेच बांधलेले आहेत. येथील तळवरे व शिष्ट्याच्या जागा वाहेर तसेच खड-कांत खोदलेल्या आहेत वड्याच्या पायथ्याशी उत्तरेच्या बाजूला एका खेड्याचे अवशेष आहेत.

नाशिक व शंभुके ही देवगिरीचा यादव राजा रामचंद्र (१३७१-१३०८) याच्या भावाच्या ताब्यात होती. मोग-लाच्या अमदानीत याचा पुष्कळ वेळा उल्लेख आढळतो (१६२१, १६३३, १६३५). इ. स. १६३६ मध्ये साहा-जीने त्रिपलवाडी, हरिश्चंद्रगड वगैरेप्रमाणे शंभुके विज्या खानगद्दान याच्या हत्तीने केला. इ. स. १६८२ त औरंगजेबाच्या सरदार येथे आला होता. इ. स. १७१९ त शाहूने मोगलांकडे या विज्याची मागणी केली परंतु तो इ. स. १७२० मध्ये निहायच्या ताब्यात मारवलेत मोगलांकडेच होता इ. स. १७३० मध्ये तो कोळ्यानीं घेतला होता. परंतु निहायने तो पुन्हा परत घेतला परंतु १७५२ साली त्याच्यापासून तो एका मराठा सरदाराने घेतला. मराठापाच्या आसपासचे हा एक महाराजे ठिकाण असून त्याचे उत्पन्न ८४८९ रुपये होते. इ. स. १८१८ मध्ये हा ब्रिटिशांनी वेढा देऊन घेतला इ. स. १८५७ मध्ये येथे काही मित्र व ठाकुरांनी वेढाही केला होता

जैतामुग—'मुग' परा.

स्वकृष्णोत् अगार डोफ (मराठी फोड)—त्वचा भाग-ल्यामुळे अपचा पोवल्यामुळे अपचा वरून पर्यंत होऊन घेते पटण्याच्या एवढी त्वचेला बारीक पापुद्राजुसून रवात पाण्या-सारखी लस जडून जो लहान अगार मोठा फोड येतो त्यास हे नाव आहे. काही दादक पदार्थ त्वचेत लागले असता त्वचाप्रकोपप्रतिकेच सुरवात होऊन प्रथम लाली येऊन नेतर तिचा बारीकप्राणे फोड बनतो खोल भागात बारीक-मध्य दादकिया कुठ असता त्वचेवर मोहरी अथवा स्कोट-माक्षिका इत्यादि औषधे लावून तेथे उलट वृत्ति दादकिया सुरू केली असता खाडीत खोल भागातील दादाचे क्षमन होते. याचे कारण त्वचेमध्ये ज्या सूक्ष्म कवाडिया व केश-वाडिया आहेत त्या प्रसरण पावून त्यांतून मोहारा व अधिक

मोटा रक्तप्रवाह सुरू होतो व तेथे लाली येते. त्याच प्रमाणांत खालील खोल भागांतल रक्तहि बर्मा होऊन तेथील दाह शमन होतो. याप्रमाणे हृशिम रीतीने उपपन्न केलेला फोड फोडून त्यांतून लस काढू देतात व नंतर थंड मलम लावून तो फोड बरा करतात.

त्वग्रुक्ष्मतरोग—या रोगामध्ये त्वचेवर लाली, पुरळ, फोड येऊन नंतर मानसिक औदासिन्य व शेवटी भ्रमिष्ठपणा अगर वेड लागणे ही लक्षणे प्रमुख असतात.

कारण—मका खाल्यापासून हा रोग होतो असा पूर्वी समज असून अनुभवानंतर तो खोटा ठरला. ज्याप्रमाणे हिंवाताप हातामुळे पसरतो त्याप्रमाणे एक प्रकारच्या माशाच्या देशाने हा रोग पसरतो असे मानण्यात येत असे. व तेहि माशाहून खरे नाही असे ठरले. अद्याप बरी कारण समजले नाही, तथापि हा साडूमिश्रित जमिनीवर खरे बांधून त्यात रहाणाऱ्या लोकांत विशेष आढळतो. या मातीमुळे पाण्यांत सिलिका म्हणजे बायच्या हाराचे प्रमाण फार वाढते व म्हणून इतर क्षार सात्तात व त्याशी युक्त असलेली अतिशेडे मात्र छुटी होतात. या कडपेसत पुष्टि येवज्यावरून मिळते की, समस्थितांतल सोडियम सैटेड हा क्षार पोटांत दिव्यामुळे हा रोग पुष्कळ बरा होतो. स्पेन, इटली, फ्रान्स, रमानिया, हंगेरी, काफूर, मिसरदेश, दक्षिण अमेरिका, ब्रासिल देश, आर्जेन्टिना व वेस्टइंडीज येथे आणि मेडिटरेनियन येथोहि हा रोग वेळेवेळी उत्पन्न होतो. अति कोमल अन्नक व म्हातारे लोकीज करून सर्व वयाच्या माणसाना हा रोग होतो. श्वेदेगांवात व विशेषतः गरीब लोकांत हा रोग जास्त दिवून येतो गर्वडी, मजूर, कुंभार, फकीर, केरावाले, भयंग, भिडारी अशा लोकांत वसंत ऋतूत म्हणजे मार्चपासून सप्टेंबर पड्या रोगास आरंभ होतो. पण मिसर देशांत मात्र आरंभ जानेवारी किंवा फेब्रुवारी महिन्यात होतो.

लक्षण—प्रथम अशक्तपणा, शोके दुखणे, श्रौंष व येणे, स्थानि, कोठेंतरी कट्या सुरू होणे, पायांत गळे येणे, स्फुर, घेरी, भोवळ व अपचन ही लक्षणे सुरू होण्यात. नंतर तोंड, छाती, दंड, हात, कोंपरे, पांवे, पाय, मांडया, गुडघे या नेहमी उघडे असणाऱ्या व ऊन लागणाऱ्या अवयवांवर उन्हाचे अंग करपाचे त्याप्रमाणे लाली येण्यास प्रारंभ होतो; व यावरून यास शुद्ध त्वग्रोगच आहे असे मानीत असते. या अवयवांच्या बाहेरील भाजूसच लाली विशेष असते. या छात्री-घरोवर कंडू व आगहि उत्पन्न होते; व नंतर त्यावर ओरसळे, अंगावर रक्त फुटल्याप्रमाणे दिसणे व फोड दिसतात. पंघरा दिपसोनी लाली कर्मा होते व नंतर करदया अगर पिंगट रंगाचा फोडा निघून जाऊन खाली रेषा असलेली व सुरकुत्या असलेली जाड त्वचा राहते. दरवर्षी हा प्रक्षर पुन्हा उदभवल्यास व असा वम काही दिवस चालल्यामुळे त्वचा सुर-पुडलेली, कोरली व निस्तेज दिसते. अपचनाने विकार बळ-पस जातात; व पोटाबुळ, पात धरणे, तहान ही लक्षणे सुरू

होतात. आंम ठिकठिकाणी तालल्याप्रमाणे होते. पुढे अति-घारचे दुखणेहि रोग्यास जडते. पृष्ठधारजन्ममध्ये विषाड झाल्यामुळे पाठीत वेदना, पाठीच्या व कमरेच्या मणक्यावर बळी सडून न होण्यासारखे दुःख, गुडघ्यावर लहान आघात केल्यावेदि तो वेदुमारहलणे (जान्वाघात होय), चालतेवेळी कंप, अशक्तपणा, पायांत व सांध्यांत ताटपणा ही लक्षणे होतात. रोगाच्या अवरीरक्ष सर्वांगास अर्थांगवायुप्रमाणे ललेपणा, जान्वाघात झाल्याने मुळीच हालचाल नसणे, लघवी व मल-तर्जन या क्रियांवर मुळीच ताबा नसणे ही लक्षणे होतात. आरंगा असलेले मानसिक औदासिन्य वाढून त्याचे गुंगी, झोपड, चित्तभ्रम, विस्मरण, निद्रानाश, नैन न पडल्यामुळे एकसारखी उड्याल, विरडसोरपणा, वेड वगैरे रूपांतर होत जाते तीन चार वर्षेपर्यंत या लक्षणांमध्ये चढउतार होऊन शेवटी रोगी कायमचा वेडा, भ्रमिष्ठ व उदात होतो. निरनिराळ्या देशातील वेदयाच्या आतुरालयांत तपास केल्यावर असे आढळले की, त्यांपैकी पुष्कळ जणांना अंगो-दर हा रोग झाला होता या वेदयानां दरवर्षी अंगावर रेषा ठराविक ऋतूमध्ये त्याच्या सांगातातकका दापदाचे वर्ण्य कडूनहि पुन्हा लाली अंगावर उठते. हे रोगी मृत झाल्यावर त्यांचा पृष्ठधारजन्मसारज्जु, मान व छातीतील ठिकाणे विकृत झाल्याचे आढळून येते. सैमूमध्ये क्षीणता आल्यामुळे तो लहान झालेला आढळतो. शरीरातील पडतेक इंद्रियांवर आणि त्वचेवर विशिष्ट प्रकारचा रंग आलेला दिवून हृदय, यकृत, मूत्रपिंड आणि प्लीहा याच्या डावी वनावुद्धि अगर तंतुरचनापुद्धि झालेली आढळते. यावरून रोगालक्षणे होताना व त्याचे कारण उघड होते.

रोग निवारण—ज्या देशांत हा रोग होतो तेथे तो ओळखण्यास अडचण पडत नाही; परंतु या लक्षणासमान जे इतर वातरोग (पृष्ठधारजन्मसारक्षीणता,) वगैरे आहेत ते वेगळे ओळखणे आले पाहिजेत.

साध्या साध्या निवारण—हा रोग असामर्थ अगर कष्ट-साध्य आहे; तथापि लवकर इलाज केलेले रोगी सुधारल्याची व अवघी घरे झाल्याबाहि वदाहरणे आहेत.

उपचार—मका खाण्याने हा रोग होतो असा समज असल्यामुळे तो पदार्थ खाणे अगदी वर्ज करणे, असा आज-पर्यंत प्रथात होता. तथापि ते कारण नाही असे सिद्ध झाल्यामुळे तो पदार्थ वाटल्यास वर्जना; शिवाय उपचार म्हणजे उत्तम व पुष्कळ हवा, पाणी, उजव, पौष्टिक अन्न, स्वच्छता, वगैरे साधनांनी पचनक्रिया, मलशुद्धि, या किंवा सुस्थितीत ठेवणे येथेच होत. यशिलाय औपधोष्यचारासाठी संवे-सामान्य जीं ठराव पौष्टिक औषधे आहेत तींच या रोगांत दिल्याने शुण वाटते. यावर स्वतःच म्हणून औषध नाही. तथापि एटाक्थील हें औषध अर्धा ग्राम आठवडांपासून एकदां घ्यावे. तोंड येचून पालण्याची लसहि निघाली आहे. दोन्हीहि अपिथे शुणकारी आहेत.

त्वमोग (स्किन डिस्सीज)—शरीरातील इथिअ व रचना या ठिकाणी ज्याप्रमाणे नाना रोग उत्पन्न होतात तसेच ते रचना या रचनेमध्यर्हि होतात या रोगांपैकी काही मुल्यांचे स्वतंत्र वर्णन दुसऱ्याकडे आले आहे. शरीराची इतर सर्वां ठिकाणांची रचना, संघायक रचनेमध्यं नाना प्रकारच्या जीवनेमधीच्या योगाने बनली आहे. पृष्ठीय स्थिति स्वचेवीहि आहे. मात्र फरक एवढाच की, त्यापैकी बांध स्वचेवील देशी एकमेकास चिकटून पसरून त्याचा विस्तार होत असतो. इतर रचनेप्रमाणे तो विस्तार त्वचेची बाडी अगर सोली बाढाविषयत खर्च होत नाही. म्हणून त्वचेचे रोग आत फारसे सोल व शिरांनी त्याची पोषताली पसरण्याची प्रवृत्ति असते व बहुतेक त्वचेच्या रोगाचा आकारहि बहुधा वस्तुकार असतो. हे रोग परी-पमाची अंतुमुळे (गजकण वगैरे) उत्पन्नले असतील तर हा वस्तुकार विदोय लक्षात येण्यासारखा व निर्ममित असतो. दुसरे हेहि लक्षात ठेविले पाहिजे की, एवढेर त्वचेच्या क्षेत्रफळाचा विचार केला असता व त्वचा ही नेहमी उघडी असल्यामुळे कोणतेहि दाह, इजा, मारहाण, घाती-पणादि कारणाचे परिणाम तिजवरच अधिक पडण्याचा संभव असल्यामुळे अंतुजन्य व इतर रोग फातरात फार होनात यात नवल नाही, मात्र आरंभापासून रोगाचे प्रत्येक स्थिरस्थित या त्वमोगाचे जसे आपणास पाहण्यास मिळते तसे इतर रोग पढाता येत नाहीत.

या त्वमोगाचे वर्गीकरण तरी कोणत्या दिशेने व कोणत्या तत्त्वावर करावे याविषयी बरच्यावर मते पूर्वी बदलत गेली आहेत. पूर्वी जेव्हा अंतुजास व सूक्ष्मदर्शक्यत्र अज्ञातावस्थेत होत तेव्हा फक्त बाह्य रोगलक्षणावरून-म्हणजे लाली, फोड, खपल्या, कोंडा, यापैकी को आकार व जे स्वरूप दिसले तसे-वर्गीकरण करीत असत; व ते शास्त्रशुद्ध नसले तरी सोयीच्या एवढी अंतुजन्य त्वमोगाची संख्या जोपयंत थोडी होती तोंवर ते वर्गीकरण अगदीच टाकाऊ नव्हते. परंतु पुढे अंतुजासची फार प्रगति होऊन असे होऊं लागले आहे की, एका रोगास एका पंढिताने अंतुजन्य म्हणजे व दुसऱ्याने त्यास मज्जाविह्वलित म्हणजे व तिसऱ्याने कारण अज्ञात आहे. असे म्हणावे. याप्रमाणे पूर्वापेक्षा हल्ली वर्गीकरण बदलत आहे. बाह्यत्वचेचे पांच पापुदरे असतात, व अंतस्त्वचा अगर खोरी त्वचा दोन पापुदऱ्यांची बनलेली आहे. याशिवाय त्वचेत रक्तवाहिन्या, केश, धर्मपिंड, तैलपिंड वगैरे त्वचेसंबंधी रचना आहेत त्या सर्वांना रोग हे होतातच. तेव्हा या सर्वांचे नक्की ज्ञान येद्यास अवगत पाहिजे. ज्याविषयी विशेष पाद नाही अशा प्रकारच्या रोगाचे बार-णानुसार वर्गीकरण खाली दिले आहे.

त्वचेतील ल म जा त रू त वि कृ ति उत्प न्न हो क न ह्या के ले रोग—यातहि उपभेद आहेत ते:— (अ) स्पर्श संज्ञानात विकृति होऊन त्वचेतील सुखद्विरेपणा, मिरमिरणे, २९

सुगंधा येणे व कंडुरोय. (अ) सूक्ष्म रक्त वाहिन्यातील विकृती-मुळे किताच्या सोयी अंगवावर उठणे, अंगवावर लाली उठणे, रत्नेवर सूज (मज्जाविह्वलितजन्य) येणे, त्वग्दृशता अथवा पेलभास, नीलरफपित्त, काही प्रकारचे हृत्तव, चिपल्या, अंग कुटणे, वारीक मधीयुक्त त्वचेवर लाली, भर उठणे, पावरे कोंड व त्वचेचे मणसंबंधी रोग (इ) त्वचा-पोषणक्रिया विषदह्यमाने होणारा त्वचाघनतासुरोग, सोल चरत जाणारा पावलातील म्रण, सांध्यातील चार्डोदरोगसंबंधी म्रण, व शय्याकडे, महारोगांपैकी त्वचेवरील काही रोग, रेना-डेना रोगी याज्याकडे होणारा कोयसुरोग, त्वग्स्फोट, ह्यूप-सुरोग वगैरे. (ई) धर्मपिंड, तैलपिंड, केश व नप्रासंबंधी रोग—जसे, धर्मोपिकसुरोग, रक्तधर्मरोग, मोमाइदोरेसर्जक पुळ्या, पागोळ्याच्या पुटकुट्या, उल्हामुळे अंग कुटणे, तैलपिंड-मुतावरिधामुळे पुटकुट्या, गळवे, बहुस्त्रिभूतारोग वगैरे.

त्वचेमध्यं संक्षिप्तं मुळे हज्जण्यासारखे रोग. — हे रोग नाना प्रकारच्या अंतुमुळे होतात. त्याचे प्रकार:— (अ) प्राणि-जंतुजन्य, जसे खरुज, उवा, नास, हुकराच्या व इतर चांगले न शिजेलेल्या मासाहारासुळे येणारा स्नायुस्तंभतासुरोग (झय-कीनोसिस), हस्तिपादरोग (एलेकटायासिस), दैवतातील मरुजुनदारासुरोग, निम्गरदंशसुरोग, व वाळुमाझिकादंशसुरोग (हे शेवटचे रोग उष्णकटिबंधातील प्रदेशांत आढळतात) (आ) उडिज्जन्तुजन्य रोग.—गजकण, छत वगैरे, दाढीस होणारे गजकण व दंडुरोय, मुट्याचा मसुरा, पावलाचा रोग, एं-परजिलोसिस व पिंडोरीय (हा खपुतरे पाऊन त्यांना चारा घार-णारना होता) (इ) सूक्ष्मदर्शनीय टेप्टोकांकाय आणि इंडे-सोकोकायनामक प्योप्रादकजंतुमुळे होणारी गळवे, काळपुळी, व इतर नाना प्रकारचे त्वचेचे रोग व इतक्याच काही प्रकार, विशेषतः पू होऊन चिपळणारे व लस बहणारे. यापैकी काहीचे अंतु अद्याप नवी समजले नाहीत.

एवढे वर शरीरात भिनलेले अगर भि नव्यासारखे रोग—सुखजंतु त्वचेत हजून त्यामुळे होणारा ह्यूपस नामक रोग तत्संबंधी व चामडीक, लाली व म्रण या स्वता केलेले शोषून काढलेला क्षयजंतु विह्वल त्वचेमध्यं सापडतो. स्नाय-रोवेडा पॅलिडा नामक फिरंगोपदेशाच्या अंतुमुळे त्या रोगाच्या तीनहि अवस्थातील नाना प्रकारचे अंगवावर उठलेले पुरळ, फोड फापर, गळवे, म्रण, खूने, डाग, लाली, गाडी, मोठे, परे, चरे, कोंडा, खरका, पुळ्या. त्याचप्रमाणे महारोग अगर गलकुडातील नाना प्रकारचे त्वचेवरील रोगफार, गोंज, गळेढवे, धूम्रपक्ष हे रोग तसेच, देखी, गोंवरादि सगळ्या सांगातील येणारा पुरळ, फोड वगैरे.

जसांचे कारण अद्याप निश्चित समजले नाही असे रोग—त्वचेचे राखले व कोंडा याचे मोठाले पापुदरे निपणे, तांबडे शिबे व इतर काही रोग

चोडकळांही प्रकारांचीं औषधे येऊन त्वचेवर दिस पावे प्रकार—होरल, बेलाडोना, नोवेबा एंथिपेरिन, पारा,

कोयनेल, डामर, स्ट्रॅमोनियम, सल्फोनल, सॅलिसिलिक आसिड व सोडासॅलिसिलेट यामुळे व रोग बरे करण्यासाठी तस डॉक्टर घालतात तेव्हा कधी रवेवर पुरळ व लाली येते.

त्वचेवर नवीन गांठी प्रमाणे उलथ होणारे रोग.—

(अ) सुसाध्य—जखमांचे व इतर ग्रन्थी, मंजूरचदाग्रज बारिक ग्रंथि, रक्तावाहिनीयुक्त बारिक गांठी, रक्तग्रंथि, स्नायुग्रंथि कॉलॅझिवर-प्रमाणे दिसणाऱ्या ग्रंथि, बारिक पिंडग्रंथि, त्वचाग्रंथि, चाम-लीळ त्वचेवरील बारिक कोटरग्रंथि वगैरे असाध्य व कष्ट-साध्य ग्रंथियुक्त त्वचारोग. साक्षोमा, क्यान्सर, खोल चरत जाणारा चेहऱ्यावरील ग्रन्थ.

त्वचारोगासंबंधी काही लक्षांत ठेवण्यासारखे मुद्दे— (१) त्वचा हे हि एक महत्वाचे इंद्रिय अल्पयामुळे इतर रचना व ग्रंथि येथे यांना, रक्ताभिसरणातील फेरबदल, दाह, सूज, परो-पजीवीक्षंत, नवग्रंथिरोग, स्त्रीलीयन, विरलता, क्षीणता, गात्र-संकोचन या कारणांमुळे रोग होतात तसे ते रवेवरील होतात.

मूळ रोग एक असून त्याचे शाखाविन्हे त्वचेत दिसून येणे हा प्रकार उन्माद रोगांमध्ये स्वस्थानविकृत होणे व मोठे मज्जातंतु विषडल्यामुळे शय्याक्षते अन्तर खोल चरत जाणारे ग्रन्थ, ग्रहारोग वगैरे रोगांमुळे दिसून येतो. (२) काही खनिज प्रकारची विषे (फास्फरस, पारा यासारखी) अन्तर नील रक्त-पित्त व अन्य काही रोगांत एक प्रकारचे विष शरीरात आपो-आप बनून त्यामुळे त्वचारोग उत्पन्न होतो. हाच विषबाधेचा परिणाम देखी, गांवर, मधुरा, विषमज्वर, क्षय या रोगांत त्वचेवर दिसून येतो. (४) अंगावर एकाएकी पित्ताच्या गांधी उठतात ती हि एक प्रकारची आरमविष-बाधाच काही विशिष्ट प्रकारचे आपणस न मानवणारे अस-ज. त्यामुळे होते व पोडार कुडवात व मुरलेला हिमज्वर यासा-रख्या प्रकृतीत मुरलेल्या कारणांपुढे हि रोग पित्ताच्या गांधी उठतात, मनोवृत्तीत गहिबर, चंचलता, राग, लोभ, या कार-णांचे पालट होऊन हि व काही कोटकांचा दंश होऊन त्यामुळे गांधी उठतात व एकाएकी लवकर मावळतात. (५) लाम्बी-म्हणून एक त्वचारोगप्रकार वरील रोगनामावळीत आहे त्याची हि कारणमीमांसा दाह व सूज (कारण यांत हि लाली असते) याशी न जमता पित्ताच्या गांधीच्या कारणांशी अधिक जुळते. (६) काही औषधे वाहेरून त्वचेस लागल्यास फोड व पुरळ येतो—जसे, नायकळाचे तेल व दुसरी औषधे; काही औषधांमुळे ती थोड्या प्रमाणात काही थोडे दिवस लावल्याने काही प्रकृतीच्या माणसांना इतका सरखा रोग होतो. (७) इतक हा एक महत्वाचा रोग आहे, तथापि गजकर्ण व खरज या रोगांत विरुत मागांत खाज झडून त्या दाढ्यामुळे त्या गांधी मूळ त्वचारोग व इतर हे दोन्ही रोग जडतात. (८) वरील रोग बहुधा बाह्य त्वचेतील रोग असतात. परंतु अंतस्त्व त्वचेत विशेष प्रकारच्या नागा अंतुमुळे होणारे धावरे, गळने, एम्प्रायस, रड्डर्स (९) त्वचा रोगातील पुरळ व फोडास स्वयं-निगम जणूक्या सामर्थ्य अभाव अशाप्रमाणे पुढील रोगांत

अधिक जागीच उद्भव होतो. इतक, कंडुरोग, कांही औषध पोटांत घेऊन व लस टांचल्यामुळे येणारी लाली, देखी गां-रादि छांभीच्या सापांचे फोड व पुरळ, फिरंगोपदंशातील प्रथ-मावस्थेत दिसणारे फोड व पुरळ हे शरीराच्या डाव्या व उजव्या दोन्ही बाजूंस व सर्वांगावर दिसून येतात; परंतु जर उत त्याचे फोड, गजकर्ण, फिरंगोपदंशाचे तृतीयावस्थेतील फोड, पुरळ व क्षते, ग्रन्थ, नवग्रंथीचा उद्भव हे त्वचारोग कोणत्या तरी एका बाजूसच दिसतात हातापायांच्या तळव्याकडील भाग व आपोआप हाकले मिटले जाणारे जसे मांडी कोपर, कांख, यातील येवकळ्या या ठिकाणी इतक होत. व त्याच्या उलट शरीराची त्वचा खवले व कोंडा रूपाने निघून जाण्याचा रोग हातापायांच्या बाहेरील बाजू व मांडी, कोपर, कांख, गुडघा यांच्या बाहेरील बाजूस होतो. एखादा लहान मोठा मज्जातंतु ज्या मार्गाने जातो त्याच्या बरोबर वरील त्वचेवर जर उत त्याचे मौक्तिकविद्रूपमाणे फोड येतात व हा प्रकार मज्जाविकृतिजन्य इतर त्वचारोगांचा हि आहे. सुखावर दिस-णारे त्वचारोग, लाली, ल्युपस, मुरुमाच्या व इतर प्रकारच्या पुटकुळ्या, इतक, फिरंगोपदंशासंबंधी व कष्टसाध्य ग्रंथिग्रन्थ हे होय. या शब्दच्यापैकी खोल चरत जाणारा ग्रन्थ नाक, डोळ्या या ठिकाणी होतो मस्तकावर ओले फोड येतात ते इतक, छत भरणे, आगपैज, यामुळे व कोरडे खवले, खपल्या व कोंडा जाणारे मस्तकाचे रोगः— कोंडा जाणारा रोग, गज-कर्ण, फिरंगोपदंश, जगनेदियावर दिसणारे रोगः—खरज, गज-कर्ण, जर उतण्याचे फोड, उपदंशाचे चट्टे हे रोग. हातापायांवर व बोटांच्या येवकळ्यात, मनगटाच्या व धोव्याच्या बाजूस व ढंगणाच्या येवकळ्यात व बाजूस खरज येते. राखले तेलखले, हलवाडे, डांवर, सीट, सुन्यच्याकळ्या, गंधक यांची स्वतः देवचे करणारांना तसेच कातडी कमावणारे, रंगारी, औषध विकणारे, मेथी, मटारी, परीट, शेन्याच्याचा मुलामा करणारे, आचारी, पाणके यानां विविक्षित व्यवसाय व धंधा-मुळे विविक्षित स्वर्गी विविक्षित प्रकारचे त्वचारोग होतात.

स्वते तालुका—खालचा जमिंदार. इतकडी जिल्ह्यातील एक तालुका. याचे क्षेत्रफळ १९१ चौ. मै. असून लोकसंख्या १९०१ साली ८५४४१ होती. तालुक्याचे मुख्य ठिकाण स्वते हे असून येथील लो. सं. १००० आहे. या तालुक्यांत ३४१ पोर्वा आहेत. जमीन फार सुपीक असून लोकवस्ती दाट आहे. काडीचे उत्पन्न ५१ लाख असून १९०३-०४ त एकंदर क्षेत्रफळापैकी २७२ चौ. मै. क्षेत्रफळ लागवड केलेले होते. स्वते या नांवाचा एक कालवा हि आहे.

स्वप्न—जुळेदातळ विश्वामो म्हणजे देवांचा शिल्पी. याने सर्व विश्व निर्माण केले. याने आपली कन्या स्वाप्ती नामांतराने प्रसिद्ध जी शारणू (भागवतातील नांव संज्ञा) ती विवस्वान आदिशयास दिली होती. म्हणूनच याने विवस्वानाचे शरण्य सहन न होणारे तेज न्यून केले. दधीच ऋषीच्या अर्पणेने इंद्रास यानेच वज्र करून दिले होते.

य—या अक्षराच्या पहिली अवस्था असोकाच्या मिर-

थ = ००४ ४थ नार शिलालेखांत; आणि दुसरी व

तिसरी अवस्था राजा यशोधर्मन् (विष्णुवर्धन) याच्या वेदच्या मंदसोर येथील शिलालेखांत (स. ५३२) आढळते. चवथी अवस्था योजयाशा करकानें देवल, धार व उज्जनी येथील लेखांत आढळते. देवल येथील लेख छिंदवसांत लत राजाचा (स. ११२) आहे; धार येथील शिलालेख भोज राजानें रचिलेल्या 'कुमंशतक' नामक काव्याचा (११ वें दिव्स्ती शतक) आहे, आणि उज्जनीचा लेख उदयगिर्याच्या वेदचा (११ वें दिव्स्ती शतक) असून त्यांत सर्व वर्णांगा-स' व दिली आहे. [भारतीय प्राचीन लिपिमाला].

यश भाषा—सविस्तर माहितीसाठी ज्ञानकोश विभाग १ ला, पान १८४ पहा.

यॅकरे, विल्हम मेरुपीस—(१८११-१८६३) एक ईंग्रज कादंबरीकार. ईस्ट्‌इंडिया कंपनीच्या नोकरीत असलेल्या रिवमंडचा हा मुलगा कलकत्त्यात जन्मला. १८१६ साली त्याचा बाप कारल्यावर त्यात ईंग्लंडांत पाठविण्यांत आले. १८२२ ते १८२६ पर्यंत तो चाटर्सहाऊस नामक शाळेंत होता. मध्यंतरी त्याच्या आईने १८१८साली पुनर्विवाह केला होता. १८२१ साली कॅप्टन येथील ट्रिनिटी कॉलेगांत त्याने नांव घातलें तेथें हुंदार विद्यार्थी म्हणून तो प्रसिद्धीत आला नव्हता. त्या ठिकाणी टेनिसनप्रभृति काही लेकांची त्याचा चांगला स्नेह जमला. 'स्नॅप' व 'गाउन्समन' नामक नियतकालिकांत तो व्याख्या कविता देत असे. १८३१ साली त्याने दुरोपांत प्रवास केला. परत आल्यानंतर त्याने काव्याच्या अभ्यासाला सुरवात केली. परंतु तो विषय त्यास न आवडल्यामुळे त्याने वृत्तपत्रांच्या घंटाकडे लक्ष पुरविलें व दोन पत्रेहि काढली. परंतु त्यांन त्यास तोटा आला व जवळचें वडिलांमार्फत सर्व द्रव्य या घंटात घुडल्यामुळे स्वातंत्र्या भ्रमंवर उपजाविका करण्याची त्यावर पराठी आली. १८१६ साली तो पॅरिस येथें कलेचा अभ्यास करण्याकरिता गेला. या साली त्याने ह्याबेलाशी लग्न झालें इंग्लंडास परत आल्यावर तो 'प्रिन्स मॅगॅझिन' मध्ये लेख लिहू लागला. पंच, बुक ऑफ स्नॅप व जेमोज डायरी यांतील लेखांमुळे त्याची प्रसिद्धि होऊ लागली. १८४०-४८ साली त्याची 'व्हॅनिटी केअर' ही कादंबरी मासिकांतून क्रमशः प्रसिद्ध झाली. या कादंबरीमुळे त्याला फीनिंग इतका दर्जा प्राप्त झाला व डीकनसरोज त्याला कोणी प्रतिस्पर्धी राहिला

नाहीं. १८४८-१८५० च्या दरम्यान 'पेंडेन्स' ही आत्मचरित्रपर कादंबरी प्रसिद्ध झाली. १८५१ साली व्याख्याता म्हणून तो पुढें आला व 'इंग्लिश लुमरिस्ट ऑफ दि एट्रान्थ सेंचरी' या विषयावर त्याने व्याख्यान दिलें. १८५५ साली 'फोर जेम्स'वर त्याने अमेरिकेत जाऊन व्याख्यान दिली मध्यंतरी १८५२ साली 'एसमंड', १८५३ साली 'दि न्युकम्स' व १८५७-१८५९ साली 'दि व्हर्जिनि-अन्स' अशा कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. १८६० साली कॉन्-हिल मधीक, यॅकरेच्या नेतृत्वाखाली गुरू करण्यांत आले व त्यांत 'लेवेल दि विवोअर' हे नाटकी वधानक प्रसिद्ध होऊ लागलें. 'दि अॅडव्हेंचर्स ऑफ फिलिप', 'दि शॉर्ट अवउट वेपर्स' यंघरे लेखहि छापण्यांत आले होते. यानंतर यॅकरेने 'दि रोज अँड दिरिंग' व 'किंगलेवरीज ऑन दि व्हाइन्' अशी दोन पुस्तके लिहिली. त्याने किर्येक कविताहि लिहि-लेल्या आहेत. विनोदाचे व करुणरसचे सन्म्यक् सोलन कसे करावे हे यॅकरेला उत्तममागलें होतें. 'फिलिप' व 'डेनिसडगु-हल' या कादंबऱ्या क्रमशः प्रसिद्ध होत असतां यशच्या धेन-त्राण्या वर्षी १८६३ च्या डिसेबरात यॅकरे चालवण झाला.

यॅकरेने योज्याच कविता लिहिलेल्या आहेत व त्यांत सौंदर्य व स्फूर्ति हे गुण दिसून येतात 'दि क्रॉनिकल ऑफ दि डूम' हे तंत्रशा काव्य असून त्यावरून कथांची काव्य-राजि कथक होते. विनोद व करुणरसपूर्ण असे काही पोवाडेहि त्याने रचले आहेत. जे जे वाईट असले त्या भाष-रति व्याघ्रांति व धर्मोक्ति यांचा तो उपयोग करित असे; तथापि मनुष्यप्राणी हा आत्माच दुर्बल आहे याची त्यास आपोच असल्यामुळे त्याचा उपहास प्रेमळ भाषनेचा असे. त्याची लेखनशैली अप्रतिम असून मनुष्यस्वभावाचे त्याचे ज्ञानहि अचुक व विस्तृत असल्याचे त्याच्या प्रयोगावरून दिसतें. आंग्ल कादंबरीकारात त्याचे स्थान फार छेद दर्जाचे आहे. कधी कधी यॅकरे व डीकनस यांच्यामध्ये तुलना कर-ण्यांत येत असते. वास्तविक हे दोन कादंबरीकार अत्यंत भिन्न प्रकृतीचे असून, दोघेहि छेद असेच मानले जातात. कोण जास्त चांगला हा प्रश्न टोकेच्या क्षेत्रांत कारणा येत नसल्याने तो ब्यक्तीच्या आतडीनिवडीवरच अवलंबून राह-णार हें उघड आहे.

यश्री टाउनशिप—बरवा मध्यदेश, मिर्जापूर जिल्ह्या-तील ही आग्नेयीकडील टाउनशिप आहे. क्षेत्रफळ ११६ चौरस मैल. लोकसंख्या १९०१ साली ४५८१४. हात ३१६ खेडी असून यश्री (सो. सं. १८०३) हे मुख्य ठिकाण आहे. १९०१-०४ साली वडित जमीन १०३ बीसेस मैल

होती सारा व धापमेला यांचे उत्पन्न एक लक्ष अकरा हजार रुपये होते.

थटोन, जि. ल्हा — खालच्या ब्रम्हदेशातील तेनासरीस विभागाचा समुद्रालगतचा एक जिल्हा. ह्या जिल्ह्यात साल-निन नद्याच्या दोन्ही थडीवरील प्रदेशाचा समावेश होतो. क्षेत्रफळ ५००९ चौ. मैल. या जिल्ह्यात डोंगर पुष्कळ असून नौगिन, हेन्गबदे, सालविन आणि विलिन या नद्या आहेत. जिल्ह्याच्या ईशान्य व वायव्य भागात रामटी हत्ती आढळतात. व कधी कधी चित्तोहि दृष्टीस पडतात. वाघ फार कमी असले मात्र पुष्कळ आहेत. शिवाय निरनिराळ्या प्रकारची हरिणे आहेत. ह्या सदे आहे मातवान आखाताच्या काठाने थडबारा पडातो. इतर जिल्ह्यांपेक्षा येथे पाऊस अधिक पडतो. थटोन येथे १९०१ साली पाऊस २०१ इंच पडला.

ह्या जिल्ह्यात प्राचीन तलंग राज्याचा बराच भाग येतो. पाली बाहुमयांन याच रमणदेश ही संज्ञा होती. ब्रह्मदेशात बौद्ध धर्माचा प्रवेश थटोन येथे प्रथम झाला. तलंग राज्याची राजधानी तैकल किंवा कलतेक असावी असे कथाणी लक्षातील गोलमट्टीक नगरावरून उघड होते. विलिन टाउनशिप-मधील एका डोंगराच्या पायथ्याशी हे गाव आहे. व येथे पुरातन वैभवाची साक्ष पटविणारे अवशेष आहेत थटोन हे देखील जुने गाव आहे. घामल राजा येथूनच पेगू शहराची स्थापना करण्याकरिता पश्चिमेकडे गेला होता. मातवान हे देखील त्याच वेळी (इ. स. ५०५) वसलेले असावे. पेगू शहर अस्तित्वात आल्यानंतरहि मातवान किंवा थटोन हे तलंग राज्याच्या पूर्वे भागाची राजधानी राहिले किंवा नाही ह्याबद्दल छेडी संकाच आहे, तरी पण उपा अर्धी ११ व्या शतकात, पगनचा राजा अनव्रत ह्याने पेगू घेतले व थटोन शहर घुळीस मिळविले तेव्हा राज्यकारभार चालविण्याचे मुख्य गाव हेंच होते असे अनुमान निघते. १२९९ साली पगनच्या राजाने मातवान शहराची पुनश्च स्थापना केली व अशा रीतीने पुन्हा त्या गावास पूर्वेस्वरूप प्राप्त झाले. ब्रह्मी राजाने कोणा अलिनमा ह्यास मातवानचा अधिकारी नेमिले. त्याने कांही उद्धटपणाचे वर्तन केल्यावरून त्यास काढून टाकून त्याच्या ऐवजी दुसऱ्या एकास नेमिले. पण अलिनमा परत आला व त्याने नवीन अधिकाऱ्याचा खून करून सयामचा अंकित म्हणून तो कारभार पाहू लागला पण १२८१ साली मातवानच्या एका रहिवाश्याने अलिनमाचा खून पाडला व तो स्वतः अधिकारी बनला त्याने वरीयू हें नाव घारण केले पगनच्या राजास हाकून लावण्यात त्याने पेगूच्या राजास चांगलीच मदत केली, पण पेगूच्याच राजावर उलटून त्याने पेगू बळकाविले शिवाय नंतरच्या अधिकाऱ्याने तेनासरीस ते शीम व बशीनपावेती राज्यविस्तार केला ब्रह्मी व सयामी लोकांत की सुद्धे झाली त्यांत राजधानीवर बऱ्याच वेळां हल्ले चढविले गेले. हे शहर पहिल्या ब्रह्मी युद्धात (१८२४) ईमजानी सहज घेतले. पण नंतर ते परत केले.

दुसऱ्या ब्रह्मी युद्धांत अनरल गोंडविनच्या सैन्याने स. १८५२ मध्ये मातवान शहर घेतले. युद्धसमाप्तीनंतर सर्व जिल्हाच त्याच्या भाग्यांत आला स. १८९५ मध्ये थटोनचा एक वेगळा जिल्हा करण्यात आला. १८८५-८६ साली वरचा ब्रह्मदेश ब्रिटिश राज्यास जोडण्यात आल्यामुळे ह्या जिल्ह्याच्या पश्चिम भागांत थंडाळी माजली होती. पण सैन्याची मदत घेऊन ती मोडण्यात आली.

केल्य पर्वतातील केल्य शिखरावर धमचेची राभांन बांधलेले पागोडा-देवालय आहे. पूर्वेस दुसऱ्या एका शिखरावर क्रियक्लिंभा पागोडा आहे. हे ब्रह्मी बौद्धांचे पवित्र स्थान आहे भाषिक लोक येथे गौतमबुद्धाचा एक कंस आहे असे मानतात. इतर पागोडा-देवालयांची नावे — थटोन येथील धगोय (पागोडा) देवालय; सितांग येथील कंकलनपन, कंकय येथील पागोडा देवालय; शोकथोक येथील तिळोम; व मातवानच्या वायव्येकडील शिंगेक पर्वतावरील शिंगेक पागोडा ही होत. शिवाय बुद्धाच्या मूर्ती असलेली कावगन, चम्मय, विंगई व पगरी येथे लेणी आहेत आणखी ऐतिहासिकदृष्ट्या एके काळी अत्यन्त महत्त्वाचे असलेले सितांग गाव ह्याच जिल्ह्यात आहे. सितांग हे पूर्वी राजधानीचे गाव होते व तेथे विज्ञा होता. लोकसंख्या (१९०१) ३४३५१०. थटोन व क्रियक्लो ही दोन मोठी गावे असून खेडी ११७३ आहेत.

येथे तांदुळाचे उत्तम पीक येणारी जमीन सितांग नदीच्या प्रदेशात व मातवानच्या आखाताच्या प्रदेशात असल्यामुळे लोककंठ्या झपाट्याने वाढत आहे. बहुतेक अम्हर्स्टे जिल्ह्यातून लोक इकडे येतात. बहुतेक लोक बौद्ध धर्मी आहेत. सुमारे ३ लोक ब्रह्मी व करेन भाषा बोलतात. तलंग व टोंगथु ह्या भाषादि कांही लोक चोलतात.

बहुतेक करेण जातीचे लोक आहेत ब्रह्मी फक्त ७०००० आहेत व तेहि केकतो विभागात रहातात. बहुतेक सर्व करेन सालवीन नदीच्या पूर्वेकडे रहातात. तलंग लोक पगन भाष्य टौनशिपमध्ये रहातात. थोडेसे सयामी व विनी लोकांहि आहेत. हे लोक पहाडीच्या उतारावर शेतकी करतात. सर्व साधारणतः जमीन सुपीक आहे. दक्षिण व पश्चिम भागात तसेच समुद्रकाठांने तांदुळाचे पीक उत्तम होते. थोड्या प्रमाणाने त्यास पाणीहि देतात.

नद्याच्या पुरापासून थोका पोहोचणार नाही अशा रीतीने पिके पेरतात. करेण लोक तर डोंगराळ प्रदेशातच पिके पेरतात. मुख्य उत्पन्न तांदुळाचे आहे. शानसब, तबल व पटा असा तीन तऱ्हेचा तांदूळ होतो. पटा तांदुळास फक्त पाटांने पाणी द्यावे लागते. १९०३-०४ साली ८०१ चौ. मै. जमिनीत तांदूळ पेरला होता. येथे केळीं मुबलक होतात. त्यांची लागवड झपाट्याने होत आहे. इकडाले लोकास गुरे पाळण्याचा मोठा नाद आहे. येथे शर्यतीचे बैल मिळतात. विलिन नदीचा एक पाट काडला आहे. यौनगिन व

पश्चिम सातविन असे जंगलोचे दोन विभाग केले आहेत. काही ठिकाणी सागवानी झाडू राखून ठेवलेले जंगल आहे. समुद्रकिनाऱ्याजवळ नेहमी हिवाळीवार असलेली जंगले आहेत. गद्याच्या पात्रातून इमारती लाकडाची ने आण करताना त्या भिऱ्यांत चुनसडीचे होंगर आहेत. त्यामुळे त्या भिऱ्यास बरेच व्यापारी महत्त्व प्राप्त झाले आहे. डोनघर्मी नदीच्या काठांने चुन्याच्या मट्या लावतात. समुद्रालगतच्या डाउनशिपमध्ये मोठे तयार करतात.

मुख्यत्वेकरून भात बाहेर पाठवतात. केकसी येथील माल रेल्वेच्या बाजारांत विकण्यास आतो व मीलमिनासहि जातो मीलमिन बाजाराकरिता भात बहुतेक रिलिनडोनथर्मी व मालविन गद्याच्या पात्रातून नेतात. जवळ लाकूड व इमारती घागवानहि त्या भिऱ्यातून बाहेर जाते. भात येणारा माल गुरे, हरे व बाहेर जाणारा माल सुती माल, रेशमी माल, व हरे. पेगू ते मार्तमान अशी एक रेल्वे आहे. सितान्ना नदीच्या काळव्यातून केकसीतर्फेयत होड्यांत असून जाता येते.

१९००—०१ साली जमीनसरासरी ११ लाख रुपये. घटोन व कियकनो येथे प्र्युनिविसिपलिटिआ आहेत. शिक्षणाच्या बाबतीत हा भिऱ्या असून मागासलेला आहे. तसेच, करणे व तामगु हे लोकच मुली सुधारणाप्रिय नाहीत. सेंटडा १२.३ शिक्षितांचे प्रमाण पडते.

डाऊनशिप.—खालचा प्रादेश. घटोन भिऱ्यातला ही एक डाऊनशिप आहे. क्षेत्रफळ ४१० चौरस मैल. लोकसंख्या १९०१ साली ६७,९२८. हीत १८३ खेडी असून घटोन हे मुख्य ठिकाण आहे. १९०३—०४ साली वधित जमीन २०७ चौरस मैल असून उत्पन्न ३,००,६०० रुपये होते.

गाव व—घटोन गाव हे पूर्वी नरभराडीचे बंदर असून 'रमणदेश' या नावाच्या स्वतंत्र राज्याच्या राजधानीचे ठिकाण होते. लोकसंख्या १९०१ साली १४३४९ होती. सिलोनमरी बौद्ध लेखावरून असे समजते की, पाटलीपुत्र येथे भरलेल्या तिसऱ्या बुद्धभूते बौद्ध धर्मा शिकविण्याकरिता सर्वत्र बौद्ध प्रचारक पाठवले असे ठरले. त्याप्रमाणे सोन व उत्तर या नावाचे दोन प्रचारक सुवर्णभूमि नावाच्या देशाला पाठविले. त्यावेळी घटोन हे याच देशाच्या राजधानीचे ठिकाण होते. पुढे ११०० साली 'पगन' वा ब्रह्मी राजा अनवरत यांनी घटोनला वेढा घातला व लुटले. यात यॅगवत्र, ओडेवे करणे आणि पुढेहले हिंदुस्थानातला मूळचे राहिल्यासी आहेत.

थॅक्सस—हे द्वीपकल्प सिंधिलीला उद्गम व अरुंद अशा संयोगभूमीने गोडले आहे. लि. पू. ४१४ पर्यंत या द्वीपकल्पात काराची वस्ती नव्हती. लि. पू. ४१४ त शिरो-कयुवधर स्वारी करताना अपोनियन लोकांनी हे द्वीपवर्दी ठाणे केले होते. १८९४ साली काही यद्दगी खणझोना सापडली

ती बहुधा १००० ते ९०० (लि. पू.) कालाची असावी असा अंदाज आहे.

धर्मीक्यानी—वरवा प्रादेश. कर्माइन्स भिऱ्याच्या नैऋत्य कोपऱ्यात असलेली ही एक नदीकांठची डाऊनशिप (तालुका) आहे. क्षेत्रफळ १८८ चौरस मैल हीत ७४ खेडी असून १९०१ साली लो. सं. ९०८७ होती. धर्मीक्यानी हे मुख्य ठिकाण इरावती नदीच्या दाव्या तीरावर वसले आहे १९०३-०४ साली ३००० एकर जमीन लागवडीखाली असून उत्पन्न १०००० रुपये होते.

धर्मीगन—खालचा प्रादेश. इयबर्दी भिऱ्यातील एक डाऊनशिप. क्षेत्रफळ ३१४ चौरस मैल हिच्यात १५५ खेडी असून लोकसंख्या १९०१ साली ५१३९० होती. धर्मीगन हे गाव या डाऊनशिपचे मुख्य ठिकाण आहे १९०३-०४ साली वधित जमीन १२५ चौरस मैल असून उत्पन्न ४३७००० रुपये होते.

धर्मीग—खालचा प्रादेश. भिऱ्या बेधीन, बेधीनपीठ-विभागाची अगदी उत्तरेकडील ही एक डाऊनशिप आहे. क्षेत्रफळ १११८ चौरस मैल हिच्यात ४४० खेडी असून लोकसंख्या (१९०१) ४७८०२. मुख्य ठिकाण धर्मीग असून ते बेधीन नदीच्या उजव्या तीरावर वसले आहे १९०३-०४ साली ८१ चौरस मैल जमीन लागवडीखाली असून ११३००० रुपये उत्पन्न होते

धयेटचउंग—खालचा प्रादेश तवोंय भिऱ्याच्या दक्षिणेकडे ही एक किनाऱ्यावरची डाऊनशिप आहे. क्षेत्रफळ ७५१ चौरस मैल. लोकसंख्या १९०१ साली ३०४२४. हीत खेडी ९१ असून धयेटचउंग हे सर्वात मोठे व मुख्य ठिकाण आहे मुख्य लोकवस्ती ब्रह्मी लोकांची आहे तरी पण करणे लोकहि बरेच आहेत. १९०३-०४ साली वधित जमीन ५९ चौरस मैल असून उत्पन्न ७८००० रुपये होता

थ्येतम्बो, भिऱ्या—प्रादेशातील मिनगु विभागाचा एक भिऱ्या. क्षेत्रफळ ४७०० चौरस मैल वस्तुसामा—उत्तरेत—मिनगु व दगवे तिल्हे. दक्षिणेत—प्रोम पूर्वेत—धर्मीगन व डोंगु पथिमेस—सेन्जोवे पथिमेस अराकानयोमा पर्वत असून पूर्वेत पेगुयोमा आहे. अराकानयोमाची उंची ४००० ते ५००० फूट आहे. पेगुयोमाची कफ २००० फूट आहे

भिऱ्याच्या पश्चिम भागात चुनसडी सांपडते पराच प्रदेश अंगलाने व्यापलेला असून सागवान विपुल आहे. रानडुकॅ व हारंगे बरीच भादळतात. योमाच्या दाट जंगलातून बाघ, चित्ते हत्ती, अश्वेत वगैरे सापडतात. हवा शुष्क आहे. हिवाळ्यात पावसा ४२ इंचा साली जातो, व उन्हाळ्यात १०५ इंच पावसा एकेदर हवामान आरोग्यदायक आहे कधी कधी काळव्याची साथ येते. पाऊसपाणी नरा कमीच व तेहि अशा-श्वत आहे मिन्डन येथे पाऊस ४३ इंच पडतो.

इतिहास — ह्या जिल्ह्याचा पूर्वतिहास फारसा उपलब्ध नाही. ब्रह्मदेशाच्या इतिहासांत ह्या जिल्ह्याचें नांव फार क्वचित् येतें येथील लोक बौद्धधर्मी झाल्यानंतर ह्या जिल्ह्याच्या दक्षिणभागाचा थरेलेख राज्यांत समावेश होत असे व उत्तरभागाची व्यवस्था पगनकडे होती. १८ व्या शतकाच्या मध्यार्धास तल्लोनी राजधानीचा नाश केल्यामुळे प्रेमचंदा पळपुटया राजानें अफाकानयोभाच्या पायथ्याशी मोडत गांवाची स्थापना केली ह्याच राजास पुन्हा पगनचें राज्यपद प्राप्त झाले व सरासरी ५०० वर्षेपर्यंत या जिल्ह्याचा त्यानें स्थापन केलेल्या राज्यांत समावेश होत असे थये-तम्बोकरिता अधिकाऱ्याची नेमणूक पगनहूनच होत असे पण पुढें पगन पराणें सपुष्टात आल्यानंतर राज्यांत मोठी बळाळी मानली. १८५२ सालीं ह्या जिल्ह्या विविध राज्यांत जोडण्यात आला व त्यावेळीं ह्या कक्ष प्रोम जिल्ह्याचा एक पोटाविभाग होता स १८७० मध्ये थेंवें एका वेगळ्या डेप्युटी कमीशनरचा नेमणूक करण्यात आली व स १८८६ मध्ये त्यात वरील ब्रह्मदेशाचा मिन्डल पोटाविभाग मिळविण्यात आला. जिल्ह्याच्या या पोटाविभागाचें मुख्य ठाणें मिन्डल येथेंच असून येथें एक पडका किल्ला आहे त्याचा सध्या बाजाराकरिता उपयोग करतात स १८८५ मध्ये ब्रह्मी लोकांनीं जिवितास येथेंच जेरावी उकर दिली होती शेवटीं सुहंग लावून ह्या किल्ला पोण्यात आला स १८८६ मध्ये वरचा ब्रह्मदेश खालसा केल्यानंतर ह्या जिल्ह्यात डाकू लोकांनीं मोठा धुमाकूळ माजविला होता स १८८८ मध्ये बंडखोरांचा नायक ग्यास्ने ह्याच ठार मारण्यात आले तेव्हा पुन्हा सर्वत्र शांतता स्थापित झाली.

थयेतम्बो गावाच्या उत्तरेस काही मैलावर थिनडव पागोडा देवालय आहे. कमंडाउनशिपमध्यें इ स १०० मध्ये बांधलेलें भैमिनधीन देवालय आहे तसेंच थयेतम्बो गावांत स १२७३ मध्ये बांधलेलें शैयेटलट देवालय आहे हें आन्हाच्या राजानें बांधलें मिन्डल पोटाविभाग वगळता तरलोकसल्या (१९०१) १७४६४६ मिन्डल पोटाविभागधरून (१९०१) २३१७०६ जिल्ह्यांत थयेतम्बो व अलनम्बो हीं दोन गावें व खेडी १२७५ आहेत बहुतेक लोक बौद्धधर्मी आहेत ह्याचाची संख्या पुष्पाहून अधिक आहे शेंकडा ८९ लोक ब्रह्मी भाषा बोलतात दुसरी भाषा चिन होय येथील लोक चिनी व ब्रह्मी आहेत चिनी लोक आराकान योमाच्या प्रदेशात वस्ती करून रहातात काही थोडेसे वेगू योमाच्या भागातहि आहेत शेंकडा ७२ लोक शेतकाम करतोपिका करतात टेंकड्यामधाल उयळ खोल्यातून तांदूळ पिकवितात तसेंच मडोन नदीच्या प्रदेशात व अलम्बो डाउनशिपमध्येंहि तांदूळचें पीक फार चांगले येथे

पाऊस वर्षाशी व चांगला पडला तर ह्या प्रदेश फार सुपीक आहे पण बहुतेक मनाजोगता पाऊस पडत नाही व पाझरें जमीनी मिश्रविषयाची इतकी मोठी सोयहि नाही

म्हणून तांदूळचें उत्पन्न व्हायें तसें होत नाही शेतीकडे येलाचा उपयोग करतात मिडन खोऱ्यांत कांदे पिकवितात पिकाळ जमीन २७२ चौ मै, पाटाच्या पाण्यानें भिजणारी जमीन २३ चौ मै व जंगल ३३४१ चौ मैल मुख्य उत्पन्न तांदूळचें आहे इतर धान्य राळे, मका, चणे, राळ्याचें उत्पन्न बरेंच होतें व ते विशेषेकरून मिळहल पोटाविभागांत बरेंच होतें १९०३-०४ सालीं ८३०० एकर जमीनींत मका पेरला होता मळिताच्या धान्यापेक्षा तिळाचें उत्पन्न मुख्य आहे कापूस बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर पिकतो सरक्षीपातून सावण तयार करतात तबामूरचेंहि उत्पन्न बरेंच होत बागांदाकडे ४४००० एकर जमीन अडली आहे केळ्याचें उत्पन्न मुख्य आहे जिल्ह्याच्या उत्तर भागांतल लोक गुरें पाळण्याचा धंदा करतात पण कधी कधी चाऱ्याचा दुध्याळ पडतो तलाव फार थोडे आहेत व त्यांचें पाणी उन्हाळ्यात आटतें मियेदे पोटाविभागांत व कमंडाउनशिपमध्यें पाटाचें पाणी पुरविण्याची व्यवस्था केली आहे

पूर्वेत वेगुयोमा पहाडावर उत्तर्गपेक्षा सागबानी लांकूड आहे थेंवें तांबूचा मोठा व्यापार चालतो १४१ चौ मै जंगल राखलेलें आहे १९०३-०४ सालीं जंगलापातून उत्पन्न २६ लाख रुपये झाले होतें

व्यतिशदर्थ — तेल, चुनखडी तगरे धियेम्बोच्या पश्चिमस पडाकपिन येथें तेल सापडतें कापसाचें व रेशमाचें हूत काढतात थयेतम्बो येथें सोनार लोक उत्तम नक्षीकाम करतात येथून सालच्या ब्रह्मदेशांत विणलेल्या चटया पाठवितात मालवी ने भाण इरावती नदाच्या पात्रातून होते अत येणारा माल—चाळी, तांदूळ, मांस, तेल वगैरे भाहेर जाणारा माल—चटया, कापूस, तिळाचें तेल, तबामूर, कांदे, चुना, गुरें थयेतम्बो व अलनम्बो हीं व्यापाराचीं केंद्रस्थाने होत येथून रगूनला कापूस पाठविला जातो येथें आगमाल्या गाहतात सवें दळणवळण पोटीनी व होजानी चालत.

जमीनतारउत्पन्न १९०३-०४साली २६ हजार रुपये होतें एकदर उत्पन्न ६०१ हजार रुपये थयेतम्बो गांव व अल नम्बो अशा दोन म्युनिसिपालिटीया आहेत थयेतम्बो येथें पावदळाची एक तुफडी देवण्यात आली आहे येथें एक जुना किल्ला आहे शिक्षणाच्या बाबतीत ह्या जिल्ह्या साधारण बरा आहे शेंकडा ४८७ लोकांत लिहिता वाचता येतें येथें दुय्यम शिक्षणाच्या व प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा आणि रुग्णालयें आहेत

टांक नक्षि — ब्रह्मदेश थयेतम्बो जिल्ह्याताल ह्या एक डाउनशिप आहे क्षेत्रफळ ११२ चौरस मैल १९०१ साली लोकसंख्या ३७,५९९ या डाउनशिपमध्यें १०६ खेडी असून थयेतम्बो हें गांव जिल्ह्याचें व डाउनशिपचें मुख्य ठिकाण आहे या गावाशिवाय सर्व जिल्ह्यात ब्रह्मी भाषा बोलणारे लोक आहेत १९०३-०४ सालीं बहिल जमीन २५ चौ मै असून सान्याचें उत्पन्न १९,००० इ होत

गां व — यथेष्टध्यां शिक्षाये हे गांव मुख्य ठिकाण आहे. हे गाव इ. स. १३०६ च्या सुमारास 'पगन' च्या शेवटच्या मुस्लीम वसतिने यात बौद्ध लोकांचे एक मध्य मंदिर असून ते अशोक राजाने बांधिले आहे असे म्हणतात. या गावात लहानसा विद्या आहे त्यात हल्ली लष्करी तुरुंग आहे येथे सातव्या इयत्तेपर्यंत शिक्षण मिळते. या गावाच्या हद्दीवर एक मोठा तुरुंग आहे नदीमधून जाणाऱ्या पोटी येथे पायताळ, व त्यामुळे हे बरेच महत्वाचे आहे येथील नावाकलेला पंदा म्हणजे म्हणजे चांदीचे काम करणे हा आहे

धरवडी, जि. हद्दा — जालच्या प्रदेष्टातील पेगू विभागातील एक जिल्हा क्षेत्रफळ १८५१ चौ मैल उत्तरेस प्रोम जिल्हा, पूर्वेस पेगूयोगा, दक्षिणेस इन्पनडी जिल्हा, पश्चिमेस इरावती नदी. ह्या नदीपलीकडे हेन्साज जिल्हा आहे नदीकाठचा प्रदेश पाणथळ आहे मुख्य नदी म्थिनमका हिचा उगम प्रोम जिल्ह्याच्या दक्षिणेस असलेल्या इन्सातलावापासून होतो पुढे रंगून नदी हे नाव तीस प्राप्त होऊन थोड्या ती समुद्रास जाऊन मिळते ह्या नदीच्या बाजूला इमराती लाकडाचा व्यापार चालतो इरावती व म्थिनमका ह्या दोन नद्या मधील प्रदेश सखल आहे

पेगूयोगा पहाडाच्या एका खोल दरीवर दसळाचा निवर्तनमिळित पूल आहे त्याची लांबी ५१ फूट आहे जंगली भागवेई—रान हत्ती, वाघ, किते, गेंडे, हरिण, अस्वळे वगैरे. ह्या सदे आहे. उन्हाळ्यात पारा १०३ फावेतो सदतो भावसाया जून ते आक्टोबरपर्यंत पाऊस ७९ इंच असतो

१८ व्या शतकात इरावती व पेगूयोगामधील प्रदेशास धरवडी ही संज्ञा होती दुसऱ्या ब्रह्मी युद्धानंतर तेव्हा पेगूचा प्रांत वेगळात आला तेव्हा धरवडी व हेन्साज ह्या दोन जिल्ह्यांच्या 'धरवाघ' नावाचा एरुच जिल्हा बनविण्यात आला होता. तेव्हा १८७८ पवेतोच्या धरवडी व हेन्साजचा इतिहास एकसारखाच आहे पेगूचा प्रांत ब्रिटिश राज्यास जोडण्यापूर्वी धरवडी हा पेगूच्या तोंडग राज्याचा एक भाग होता १९ व्या शतकात येथील लोकानी बराच त्रास दिला त्यांचा मुख्य कोणी गामगर्द म्हणून होता पहिल्याने छाने कर देण्याचे नाकारिले व सरकारने नेमलेल्या मागण्या त्याने हांकून काढिले. त्यात प्रहरी सरकारची आजून फूस होती १८५५ साली त्यास ब्रह्मी राज्यत हांकून लाविले सध्याचा जिल्हा १८७८ साली बनविण्यात आला या जिल्ह्याची लो. सं (१९०१) ३९५५७० साध्या नगदेष्टात धरवडी ह्या जिल्ह्यात छोकरया सवांत अधिक आहे मोठीगावे लेटपटन, मिथोबिनगाक, थोन्डा, सिगन, व भिन्डल, पैकी, पहिल्या तीन गावी म्थुनिठिपाळिया आहेत बहुतेक लोक बौद्धधर्मी आहेत

ब्रह्मी व करेण ह्या दोन भाषा आहेत सेली १८१९ टोसाशिप—धरवडी, लेटपटन, भिन्डल, कोनथो गोपविनगाक

व सपुन. लोक ब्रह्मी, करेण व थान असे तीन तऱ्हेचे आहेत. येथे पाऊस नियमित व पुरेसा पडत असल्यामुळे जमीन अत्यंत सुपीक आहे. पाटण्या वाण्याची किंवा खताची फारशी जरूरी नसते. म्थिनमका व इरावतीमधील प्रदेश अत्यंत सुपीक आहे पण पुरासुळे चीक वाहून जाण्याची भीति असते येथे तांदुळाची जावणी करतात. पहाडीच्या उतारातूनहि पिकांची लागवड करितात शेतकरी लोक आप-आपल्या जमीनीत लागवड करतात, त्यालाून देत बाहेर. मुख्य पिके तांदुळ, ताटापे, तंबाखू, ऊंस व मका ह्या आहेत.

पेगूयोगा काँगरावरील जंगलात सागवानी लोकूड सापडत असून तेथेवले जंगल ७१६ चौ मैल सजिवे नावाच्या खेडेगांवांनी लांकडाची रूप गांभी पन्नास आहे येथे मातीची बाही तयार करतात. इतर थंडे करून वेस्टुसार हा थंडा बेसा कातो. मिथन पोटीविभागात कापड वरीर विणतात. मुख्य र्वेकरून काढवी कास विणतात

रंगून ही सुटप बाजार वेड आहे, तेव्हा लांकूडकाट्या वगैरे माल रंगूनस पाठविला जातो आत येणारा माल — सर्व तेव्हाच परदेशी माल, कपडे, सुकी मच्छी, तेल वगैरे. दळणवळण रेल्वेने आणि इरावती व म्थिनमका नद्याच्या बाजूला चालते रंगून ते प्रोमचा असणारी रेल्वे लाईन ह्या जिल्ह्यातून जाते. सुकतीस लेटपटनहून थरवाघपर्यंत एक रेल्वेलाईन सुरू करण्यात आली आहे

१९०३-०४ साली जमिनीपासून उत्पन्न ११२२ हजार रुपये झाले व एकंदर उत्पन्न २३२७ हजार रुपये होते. निगम व भिन्डल ह्या दोन ठिकाणी राखकलेटय आहेत. शिक्षणाच्या बाबतीत हा जिल्हा बराच पुढे सरसावत आहे पण सध्याच्या व पयाव शिक्षणसंस्था आहेत

टाउनशिप—याच जिल्ह्यातील दक्षिणेकडील टाउनशिप. क्षेत्रफळ ३९१ चौरस मैल १९०३-०४ साली १७ चौरस मैल जमीन बहिरीची होती, व उत्पन्न २१३०० रुपये होते.

या व —याच जिल्ह्याचे हे मुख्य ठिकाण आहे छोकरया १९०१ साली १६९३ यात मासुका कचेऱ्या, कोरेस्टकूल व इतर इमारती वगैरे आहेत येथे पाण्याचा पुरवठा बांगला असल्यामुळे हा थार जिल्ह्याचे सुटप ठिकाण केले आहे.

धर व पारकर—सुबई इलाह्यातील सिंध प्रांतात पूर्वेकडील एक जिल्हा १९०५-०६ साली क्षेत्रफळ १३५४१ चौ मैल उत्तरेस खैरपूर जिल्ह्यात, पूर्वेस भैतलमीर, मलानी व जोधपूर सध्याने व कच्छचे रण, दक्षिणेस कच्छचे रण व पश्चिमेस हद्दाबाद जिल्हा

ह्या जिल्ह्याचे दोन विभाग केले आहेत. पैकी एकास 'पाट' म्हणतात ह्या विभागात नारा या पाट पोटीविभागाचा समावेश होतो दुसऱ्या भागास 'थर' म्हणतात धर म्हणजे 'ओसाद प्रदेश' पाटच्या प्रदेशे समुद्रसपाटीपासून ५० ते १०० फूट उंच असून बहुतेक सपाट आहे पूर्व मर काठवा शाल्यापासून 'पाट' विभागास आतां बरेच

मिळते. थरच्या ओलाढ वाळूच्या प्रदेशांतून पूर्वी सिंधूचे पाणी बरेच खेळत असावे असा अंदाज आहे. थर विभागात वाळूच्या टेंक्या आहेत. पारकर विभागात खडकमय टेंक्या आहेत. पारकराच्या त्रिकोणाकृति विभाग आग्नेयी-कडील भागजें थोडा कच्छच्या रणांत मिश्रला आहे. नगर पारकरजवळील कांढभहार टेंक्या बऱ्याच उंच आहेत.

नाराखोऱ्यांत, चामूळ, लिंबू, पिंपळ, शिरिंद, लडू, किरीर हे वृक्ष आहेत. या जिल्ह्यांत डुकर, फारा (हरणाच्या जातीचे डुकर), लांडगा, कोल्हा व ससा घाँरे प्राणी आहेत.

हा जिल्ह्याचा पूर्वेतिहास उपलब्ध नाही. ओलाढ माग व पारकर हे कच्छच्या पोलिटिकल एजंटच्या हाताखाली होते. १९२६ साली उमनकडून हा भागांत परभार सोद लोक आले व येथील राजास हाकून देऊन आपण जागा बळकाविली. १६ व्या शतकाच्या मध्यांत मुघलां (सुमेरा) येथून हा प्रांत विकत घेतला असे म्हणतात. १७५० साली हा विभाग सोदखडून कच्छीयांनी घेतला. कच्छीयांनंतर हाताळपुत्रांच्या हाती गेला. त्यांनी हा प्रदेशांत बरेच किल्ले बांधून ठेविले.

मिथी व इस्लामकोट प्रदेशांतून तालपूर राजे २ उरपत्र राज्यांदाखल घेत असत असे म्हणतात. १८३० व १८३५ च हा भागांत बंडाळी माजली तेव्हा सत्तता राखण्याकरिता मिरांनी मोठे सैन्य पाठविले व त्यांत चांगली शिक्षा केली. पुढे थर व पारकर जिल्ह्यात एका डाकूने मोठा घुमफूल माजविला. कच्छ व इतर जिल्ह्यांच्या लोकांस त्याने फार त्रास दिला. तेव्हा १८३२ साली ईश्वर सरकारमध्यें पडून ती बंडाळी मोडली. हा जिल्हा कच्छमध्ये मोडला गेला अर्था येथील लोकांची फार इच्छा होती व ह्याच इष्टीने १८४४ साली बरवाडी, दिप्लो, मिथी, इस्लामकोट, सिंगल, विरावड, पितापूर, मोडेसर व पारकर हे आठ संस्थानास देण्यांत आले. उमरकोट, गडू व इतर प्रदेश हे मीरपूर पोटविभागांत आले. ह्यापुढे लोकांच्या हातून शस्त्रे काढून घेण्यांत आली. ह्यामुळे स. १८४६ मध्ये बंड झाले पण लवकरच शांतता करण्यांत आली. सोद रजपुतांच्या काही मागण्या व हक्क सरकारने कबूल केले. १८५६ साली हा जिल्हा सिंध प्रांतांत घेण्यांत आला; तदनंतर १८५९ साली एक बंड झाले तेव्हा कर्नल इन्व्हान्स सहिषानें नगर पारकर गांव घेतले व राण्यास कैद केले. सन १८६६ मध्ये राण्यास व त्याच्या प्रधानास अनुक्रमे १४ व १० वर्षांची इह्सास मिळाली, तेव्हापासून हा जिल्ह्यांत पूर्ण शांतता नांदत आहे.

जिल्ह्याच्या पारकर विभागांत काही प्राचीन देवालयांचे अवशेष दिसतात. पैकी जीवाहच्या बायब्येस एक जैन देवालय आहे व जवळच पुरातन पारानगरच्या अवशेषांच्या टप्पांचेर होतात. हे शहर ४५६ साली बालमीरच्या जेसो परमानें बांधले असे म्हणतात. १६ व्या शतकाचे हे शहर नगरकोट झाले असे म्हणतात.

अत्युच्च शिल्पकलाज्ञान व सुंदर मूर्तिकामाची साक्ष पटविणारे येथे अजूनही काही ५५६ जुन्या जैन देवालयांचे अवशेष आहेत. क्षिप्रा वाहाराच्या दक्षिणेकडील दुसरे नामदेय झालेले शहर गतकोट हे. होय. मिरपूरखानमौक कडचा वांढा अवशेष आहे. सिंधमधील सुत्र व मुम्मच्या कारकीर्दीत हे गांव पार भरभराटीत होते. दिल्लीच्या अल्ला-उद्दिनाने किंवा अरोरच्या दोलोर राजाने हा शहराचा नाश केला म्हणतात. इस्लामकोट, मिथी, नवकोट व सिंगल येथील किल्ले तालपूर राज्यांच्या कारकीर्दीत बांधले गेले असावेत. पण ते सध्या पडक्या स्थितीत आहेत. अगदी मोडकळीस आलेले पुरातन द्वाणणाचद शहर हे १८ व्या शतकांत भूकंपाच्या धक्क्यामुळे नाश पावले. त्या काळचे अजूनही वांढी जवळच आहेत. टी. सं. (१९०६) १८९०१४. पंजाब व राजपुतान्यांतून शेतकी करण्याच्या उद्देशाने बरेच लोक येऊन बसावत कसे लागल्याने छो. सं. वाडली. भापा-सिंधी व कच्छी; पैकी लोकडा ६३ लोक सिंधी बोलतात. मुसलमानांत बलुची छोका-चाच भरणा अधिक आहे. इतर जाती डोर, कोटी, भिल्ल; उदेंत लोक येथील रहिवासी होते हे लोक घराताने पिळदार व शेतकीचा धंदा करणारे असतात. इकडे खरीप, रब्बी व अदाव असे तीन हंगाम असतात. नारा विभागातील व थर विभागातील येरणीची वेळ मात्र एकच नसते.

जमीन अस्तल काळीहि नाही व रेंताडीहि नाही, मध्यम आहे. जामराव काळण्यामुळे अधिक अधिक जमीन दरवर्षी लागवडीस आणली जात आहे. तांदूळ, ज्वारी, बाजरी, गहू, कापूस ही मुख्य पिके होत. लागवडीस आणलेली एकंदर जमीन ३२९९ चौ. मै. पटोत २०३९ चौ. मै. व गंगल ६८ चौ. मैल. येथील गाडशाचा रंग पाढरा झुप असतो. जामराव काळण्यामुळे हा जिल्ह्यातील ३६५ एकर जमीन मिजते. हा काळवा १८९१-१९०० साली तयार झाला. काही गंगल राखून ठेवलेले आहे. ते डेप्युटी कमिशनराच्या ताब्यांत आहे; येथील पाण्यापासून मीठ काढण्याची मनाई आहे. दिप्लो व मिथी तालुक्यांत खान्या पाण्याचे मोठमोठे तलाव आहेत तेथून मात्र मीठ काढतात.

कारखाने:—गरम काळी व पिशव्या, उंटावरील खोर्ने व काळंभरचे सुती कापड. येथील बायका रेशमाचे विणकाम पत्र छान करतात मीरपूरलास येथे व शादीपली येथे कापडाचे रंग व प्रेस आहेत. शादिपली येथे दोन तांदूळ कांडण्याच्या गिरण्या आहेत. दिलिवार व सरन येथे मीठ तयार करतात.

येथून बाहेर पाठविला जाणारा माल:—धान्य, लोकर, तूप, उद, बाजरी, माष, मीठ इत्यादि. हा माल गुजराथ, पालनपूर, जोधपूरकडे पाठविला जातो. आत येणारा माल:—कापूस, खनिजपात्र, सुकी पळकदावळ, रंग, रेशीम, तंबाखू, कंस बांध.

अकोबखली पिठोरी गाँवां दरवर्षी सप्टेंबर महिन्यांत नवा भरते (येथे पिठोरा देव आहे). लहान लहान अन्ना इतर ठिकाणी भरतात. ह्या महिन्यात एकेदर ११ ताडके आहेत. त्यांचीं नावे १ चाकी, २ दिल्ली; ३ मिथी, ४ मिर-पूरवास, ५ मिथी, ६ नरार, ७ अनेसायद, ८ सनघर, ९ अमरकोट, १० पिठोरी, ११ पिठोरी.

या महिन्याने दोन पिकास करून प्रत्येकावर एक देवुदि करूनकर नेमला आहे; व जिल्ह्याच्या अधिकाऱ्या देवुटी कमिशनर आहे. फौजदारी मोकदमी चालविण्याकरितां तया विभागांत मुकतियाकारांची नेमणूक आहे. उमरकोट, मिथी व मिरपूरवास येथे म्युनिसिपालिटी आहेत. शिक्षणाच्या पाषाणीत ह्या महिना कारच मागळलेला आहे. येथे ७ छगाळये व १६४ शाळा आहेत.

धराड—पाचनूर (मु. इ.) मधील एक संस्थान व छत्र्या हाहायची एक शहर. च. अ. २४°२०' व पू. रे. ७१°४८'. याची तटबंधी मोकळ्यात आली आहे. येथे पाण्याचा पुरवठा बांगला गाही. परंतु दबाचतम आहे. एका दोहऱ्याकरून मारवाळातील शिरपूरच्या धारापूर परमारने हें शहर (इ. ११५) वधविक्रयें समजते. १५ व्या शतकात मुसलमानांची सत्ता झुक शाली व १७ व्या शतकात च मोगलाकडे गेली. १८१० साली याच्या भोवती तटबंधी व खंदक अहल्यामुळे हें कार मजबूत ठिकाण समजत. येथील बाणी व भैमन व्यापारी यांची स्थिति चांगली असून रजपूत व इतर लोक कष्टम शिबरीतील आहेत. धान्य, तूप, तीळ व तेल यांची निर्यात होते व कापड, रूक, किरणामाल वर्तमान यांची आयात होते. येथे ८ जैनानी, ४ माझणीची व तीन मुसलमानांची देवळे आहेत.

धरोच—पंजाब, सिमला. मोगली संस्थानावैकी हें एक संस्थान आहे क्षेत्रफळ ६००० चौर मैल. लोकसंख्या (१९११) ४२१९. सान्यानें सरासरी ४०,००० रुपये. कैप्रा हें संस्थान मिडिआच्या तालुकांत आलेले वेल्डो टाऊन कार्यालय ह्या नामधारी अधिपति असून त्याचा भाऊ गांजु हाच संस्थानचा कारभार पहात होता. १८१९ साली जेन्ना या संस्थानाची सनद मिळून त्याच्याच वंशजाकडे संस्थान राहिल असे ठरले. इंग्लीचा संस्थानाधिपति टाऊन सूरतसिंह ह्या लहान अहल्यामुळे सर्व कारभार जमोराच्या हाती आहे.

थेमापिली—झोव. लोकोच व येथीलच्या दरम्यान अगळेही थोड्याचो एक सिध. रथार्थाचा राजा लोभोनावास याने आपल्या ३०० सैनिकांसह पत्तण्णीस या इराणच्या राज्याच्या अवलंब्य सेव्याचा परामब केव्हायदल या सिडीची फार प्रसिद्धि आहे. इ. स. २७९ या वर्षी अश्वमेधच्या केलिपुर्चने मोगल लोकांना या ठिकाणी पोचवून धरले होते. कोलोनि-झातच्या वेळी ही सिध म्हणजे सिधेद असें तुमारे १४ बाई ईदीनें स्थल होते. सध्या ११ पापून ३ भेलापर्यंत याची रेंदी वाढलेली आहे. या वाढला प्या गरळ पाण्याच्या रान्या-

पळून थर्मापिली हे चोव पडले आहे तो सारा टेंकडीच्या पायथ्याच्या सततच असून तेथील पाण्यात स्नान वेळ्यानें चाळण्ड, जंवापुड्यास व संविधातासारखे रोग मरे होतात असें समजात.

थाल-वायव्यसरहद्दीवरील प्रति, मिहडा कोहट. हेच सहा-मिळीत हें एक सोंठे असून लष्करी छावणीचें ठिकाण आहे. हें कुरम नदीच्या डाव्या तीरावर वसले आहे. येथें एक शिक्षा असून त्याच्या सरक्षणापै एक पोहेस्ताराची व पादव-जाची अशा दोन तुकट्या ब्रिटिश मोगलांच्या हाताखाली ठेविल्या आहेत.

थान—मुंबई, काठेवाड. लपतर संस्थानांत हें एक खंडे आहे. या खेड्याच्या संग्रामताली कोट आहे. मेजरा भा व्हट्यु. वाटसन यानें छाळीलप्रमाणे या खेड्याचे वर्णन दिले आहे. “थान हें अविश्राम जुनें असून याच्या अंतर्गतची जमीन फार पवित्र आहे. याला हाशब्द संस्कृत स्थान या शब्दाचा अपभ्रंस आहे. येथून जवळच जिनैश्वर या नामाचे धूर्वाचे प्रसिद्ध देवस्थान असून यातुकि वु बंदुस यांची दोन प्रसिद्ध देवस्थाने आहेत. याच सैराष्ट्रात वसले आहे व सौरा-श्रानच देवपानात असें म्हणतात व हीच हीपदीची जन्म-भूमी होती. या ठिकाणी वसिले देवलय (धूर्वाप्रारथ) सत्ययुगातलं घडायत राहाने बाधिने. त्यावेळेच येथे १६,००० माझण, ५२,००० क्षत्रिय, ५५,००० वैश्य आणि १०,००० शूद्र होते. एकेदर लोक २५००००. येथे धोहणा श्वेत्तणीत आहे होते. समिंतणीनें येथील तलावात स्नान केलें त्यामुळे या दोह्या तलावाची नावे प्रियतमा व कमल अशीं पडली असें म्हणतात. अश्वयज आगळी एक कुंड आहे त्यांत स्नान करायानें सर्व कांयें मरत होऊन पाताळ व म्हण-कच या कुंडास “पावमाना” असें नाव आहे.

थानेसर (मानेश्वर) हा शो ल -पंजाब, कर्नाल जिल्ह्या-तील ही एक उत्तरेवरील तहसील आहे. ही यमुना नदीच्या पायथेस तिच्यावर असून क्षेत्रफळ ५९९ चौरस मैल आहे. १९११ साली लोकसंख्या १९६९० होती तहसिलीत ४१८ खेडां असून यानेवर हें मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-४ साली थारा व कर यांचे उत्पत्त २४ लक्षा रुपये होती.

था घ.—हें गाव, पंजाब, मिहडा कर्नाल, थानेश्वर तह-सिल्यानें मुख्य ठिकाण आहे. याची लोकसंख्या १९०१ साली ५,०६९. कुक्षेच्याच्या आग्राह हें गाव अतिशय पवित्र आहे. १०१४ साली घातकीच्या महामंद्यानें हें गाव झुल्ले होते. येथे पद्मदेव घोराणे धूर्वाग्राचाचा पनाजय केला (१९१४).

थॉमसन, जेम्स (१८९२-१८९९)—या मिडिया शाखेच्या जन्म वेल्समध्ये येथे तारील १९ फेब्रुवारी १८९९ रोजी झाला. याच्या थोड्या नावा (लार्डे केव्हिन)-प्रमाणेच याने अखेरचातच मलासो विधविद्यालयीत माग्यास घुलवात केला. याने विधविद्यालयाची पदवी मिळविण्यानंतर ऐनिमिडारियचा अभ्यासक्रम वेगळकरिता

क्रियेक एंजिनिअरींग ऑफिस आणि कारखाने यांत काम करून पाहिले; परंतु त्याची प्रकृति अशाच असल्यामुळे हे काम आपणास झेपणार नाही असे पाहून त्याने एंजिनिअर होण्याचा नाद सोडून दिला; व सिद्धान्तविषयक आणि यांत्रिक शोध लावण्याचे काम हाती घेतले. या सुमारास त्याने गद्यपुण्यतेसंबंधाने शोध करून व कानोंच्या तत्त्वाचा उपयोग करून एक महत्त्वाचा सिद्धांत मांडला. यिज्ञत असताना वर एखाद्या द्रव्याचे आकारमान वाढत असले तर त्या द्रव्यावर दाब आणला असता त्याचा थिजण्याचा बिंदु खाली उतरतो; व जर ते द्रव्य थिजताना कमी आकाराचे होत असेल तर दाबाने त्याचा थिजण्याचा बिंदु वर चढतो; व किती दाबाच्या योगाने थिजण्याचा बिंदु किती खाली किंवा वर होतो याची त्याने गणना केली. या सिद्धान्तासंबंधाने प्रत्यन्तर पहाण्याकरिता त्यासगो विध्विष्यालयांत लॉर्ड केल्व्हिनच्या देखरेखीखाली प्रयोग करण्यांत आले; त्यायोगाने या सिद्धांतास प्रयोगिक पुजोरा मिळाला. निरनिराळ्या द्रव्यांचे स्फटिकीभवन होतें. या स्फटिकावर दाब आणला असता वायु परिणाम होतात यासंबंधाने त्याने प्रयोग करून बरीच नवीन माहिती उपलब्ध केली. पाणचक्रीसंबंधाने प्रयोग करून त्याने नवीन पाणचक्री बसविली व तिचे पेटन्ट मिळविले. नवीन यंत्र बनविण्याच्या कामात याचे जोके किती कल्पक होतें याची कल्पना येण्याकरिता पुढील उदाहरण पुढे होईल हा सोळा वर्षांचा असताना त्याने अज्ञानाच्या गतिदायक दक्षांत सुधारणा करून दाखविली. सन १८५७ साली वेल्फास्ट येथील किंग्स कॉलेजांत त्याला सिव्हिल एंजिनिअरिंगचा प्रोफेसर करण्यांत आले. यानंतर याने एक दोन टिकाणी प्रोफेसरचे काम केले. १८८१ साली त्याची दृष्टि जाळून तो अंध झाला व त्यामुळे त्याला अध्यापकाचे काम सोडावे लागले. तारीख ८ मे १८९२ रोजी त्यासगो येथे त्याचा मृत्यु झाला. भूस्तरशास्त्रांतही याने बरीच भर घातली आहे.

थॉमसन, जोसेफ (१८५८-१८९५)—आफ्रिकेतील एक स्कॉटिश शोधक. विल्यम थॉमसनचा हा मुलगा पेनपोर्ट येथे जन्मला. काही वर्षे खाणींत काम केल्यानंतर तो एडिंबरो युनिव्हर्सिटींत गेला व तेथे १८७८ साली पदवीधर झाला. त्यानंतर भूगर्भशास्त्र म्हणून त्यास रॉयल जिओग्रॉफिकल सोसायटीबरोबर पूर्व आफ्रिकेत जाण्याची संधि मिळाली. कांथ ऑन्स्टनच्या मृत्यूनंतर, त्याचा, टागानिका वगैरे टिकाणी झालेल्या सफरीचे नेतृत्व थॉमसनवरच आले होते टागानिकाच्या दक्षिण टोंकास बवसा गालून त्याने रुक्वा सरोवर शोधून काढले. अनेक सफरी करून तो १८८० साली ईंग्लंडास गेला. व त्याने 'टु दि सेट्रल आफ्रिकन लेक्स अँड बँक' नांवाचे एक पुस्तक प्रसिद्ध केले. यानंतर त्याने महाद्वीप लंड येथे सफर केली. या घाडगी प्रवासाचे वृत्त स. १८८३मध्ये त्याने, 'थू महाद्वीप' या पुस्तकांत प्रसिद्ध केले आहे.

नॅशनल आफ्रिकन कंपनीतर्फे त्याने १८८५ मध्ये सोकोटो-कडे मफर काढली व सोकोटो व ग्यानबो येथील सुलतानांकडून तद्वाढल मान्यता मिळविली. नायगेरिया येथे ब्रिटिशांचे हित साधण्यास या तद्वाढले फार मदत झाली. सन १८८८ मध्ये दक्षिण मोरोकोंत प्रवास करून त्याने 'ट्रॅव्हल्स इन दि अँटलास अँड सदर्न मोरोको' नांवाचे पुस्तक लिहिले. न्होबोशिया प्रांतांत, ब्रिटिश साठव आफ्रिकन कॅंप-नीला, राजकीय व व्यापारी हक्क मिळविण्यास थॉमसनची फार मदत झाली. हा शोधक लंडन येथे मरण पावला. बरील पुस्तकांत न झालेल्या अशा त्याच्या प्रवासाच्या वन्यास मनोरंजक हकीकती काही मासिकांतून व 'प्रोसिडिंग्स ऑफ दि रॉयल जिओग्रॉफिकल सोसायटी' मधून प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. थॉमसन हा मोठा धैर्यावाला, निधयी व दमदार असा मनुष्य होता. पुढारी होण्याचे गुण त्याच्या भंगात होते; त्यामुळे पहिल्या प्रतीच्या शोधकांत थॉमसनची गणना करण्यात आली आहे.

थॉमसन पिंडवृद्धि रोग (गोंडर)—हा, पिंड कंठाचे हृद हातास लागते त्या सुमारास स्वचा व स्नायूंच्या खाली असतो व तो रोगामुळे वाढून रोगलक्षणे होतात.

घार णे.—उघा प्रांतांत चुनखडीची जमीन असते अशा भागांत हा रोग होतो परंतु त्या चुनखडीने पाणी बिघडून हा रोग होतो किंवा बरे याविषयी माहिती फळली नाही. हिंदुस्थान व ईंग्लंड देशात हा रोग आढळतो परंतु स्वित्झर्लंड, इटली, टायरोल, स्टिरिया, सेव्हॉय वगैरे देशांत व प्रांतांत विशेष आढळतो. आपल्या देशांत विप्रल आणि मिलनित या खोऱ्यांत आढळतो; परंतु तेथे चुनखडी, म्याग्नेशिया अगर लोहमिश्रित जमीन व त्यामुळे बिघडलेले जड पाणी यापैकी काहीच कारण संभवत नसल्यामुळे कसला तरी अज्ञात हेतु कारण असावा असा तर्क भावतो. या प्रांतांतील पाणी घेऊन ते गाळले असता गाळल्यावर जो चोथा रहातो तो एखाद्या मनुष्यास थोडथोडा सुमार पंधरा दिवस पोटांत दिव्याने हा रोप होण्यास आरंभ झालेला पाहिला आहे. परंतु पाणी लफळून नंतर गाळून चोथा खाण्यास दिला तर मात्र हा रोग उत्पन्न होत नाही, हाहि पण अनुभव घेऊन पाहिला. शिवाय ज्या टिकाणी हा रोग आढळतो तेथे शुद्ध हवेची कमतरता, गर्दी, अस्वच्छता हांहि कारणे त्याबरोबर असतात. इंग्लंडांत व आणखी काही टिकाणी बायकांत हा रोग विशेष आढळून येतो. याचाच सार्थासारखा एक प्रकार आहे. त्यास फेटिन रोग म्हणतात. त्यांत गेंगी खजा, जाड व मोठया डोक्याचा, मंद, बुद्धिहीन, अर्धबट, वेडसर, मोठे पोटा आणि वाकडे पाय असलेला, बटबटीत चेहरा व डोक्यांमध्ये अंतर फार असलेला, फेपट्या व पसरट नाकाचा, सुकटलेली सरखरीत स्वचा, चिंचोळी छाती अशा स्वरूपाचा असतो. हा सार्थाचा रोग लहान मुलांत सुरू होतो; मुलांस बोलणे व चालणे व बायनास त्या नेहमी येथी

आरवशीरा येने व औषधनायक्या प्राप्त झाली तरी विषयोपभोग झालसा अल्पच असते.

लक्षणे.—हा पिंड रसात तंतुमय रचना वाहून पोटा होतो; अगर त्यांत कयान्तरादि असल्या प्रथि उपस्थ होतो. पिंडाची वाड ग्रन्थम व फार अगते कंठाच्या दोन्ही बाजूस किंवा कुगीरपणा येऊन अल्प आकारापासून कवठासारखी कंठाच्या पुढे आंखाकडमागे दिसणान्या मोठ्या गाठीप्रमाणें तें असते. अंमळ भांड मान व कंठाच्या टापी कुगीरपणा येवडेंच लक्षण काहीनी असते, पण रोग मोठा अशक्यास त्याचा दाब आसच अन्ननलिकेवर पडून नाणें आसोड्यास या क्रियाती अडचण पडूं लागते. या दाबामुळे होणाऱ्या व्यतिरिक्त इतर काही लक्षण हीन असतात तर या पिंडातील रसाच्या कमतरतेमुळे थायराइड सेकोचननामक रोगाची ती विन्हे जाणवी. कयान्तर रोगामुळे पिंड मोठा असल्यास तो वाचपताना हातास कठिणपणा व टेंकळें लागतात; व रोगी यथानें पन्नास वर्षांच्या पुढील असतो साक्षीमा वगैरे असल्य प्रयोगी या पिंडास होतात.

उपचार.—रोगट स्थानाचा त्याग करावा आणि हवा, पाणी, अन्न व व्यायामादि आरोग्यविषयक यादी येदळां सुधारता येथील तेवल्या सुधारल्यात. बाणोदक अगर पावसाचें पाणी पिऊन राहून रोग बरा झाल्याची उदाहरणे आहेत. आयोडीन या औषधाचा अर्क (१ ग्रॅम पाण्यातून रोज ३ वेळा) आणि त्याची वाफ ही या रोगावर महागुणकारी आहे. आयोडीनचे प्रलम्बि वाहेरून चोळवें व त्याची बाणमुक्त हवा आसोड्यासारखी उपयोगी असते. पण ह्या इलाजाचा अतिरेक झाल्यास या पिंडातील उपयुक्त रसाचें अपिक्रय होऊन प्रकृतीस प्राप्त होतो, तो न होईल इतक्या वेतानें औषध घ्यावें. जनवराच्या थॅयराइड पिंडापासून केलेल्या अर्क व सव रोम्यास देऊन निदान तरुण रोम्याची व्याधि तरी दूर होते. पोटांत थायमल (आयोडिन सार्व) व येतांनंपेयाळ ही व अशामारखी जंतुप्र औषधें देऊनहि काबवा झाल्याचें दिसून येतें. हे उपचार कित्येक महिने सुरू ठेवले पाहिजेत अति मोठ्या रोगासाठी व असल्य प्रयोगीसाठी शल्यचैद्याच्या साहाय्याने हा रोग काढावा लागतो.

ब्रेस्ट अग रथेइने याचा थॅयराइड वृद्धि रोग—या थॅयराइड पिंडवृद्धीमुळे होणारा दुसरा एक रोग असून त्याचा प्रेष्ठ या इंग्रज वैजान व बेस्ले या जर्मन वैजान १८९५ व १८९० साली कोष लावून याची कारणें व बटबटीत पुढे येणारे लोके, हृदयकेंप व गात्रकेंप वगैरे लक्षणें निर्दर्शनास आणली

कारण.—हा रोग पंपरापासून तीस वर्षांच्या जिव्यांना विशेषत होतो, म्हणजे बारा रोगी असले तर त्यांपैकी ११ त्रियाः १ पुष्प असे प्रमाण अशक्यावरून ठरवें अगोदर पेंडुरोग, रक्तदोष वगैरे रोग, तसेच उन्मादरोग बहुधा

झालेला असतो व तेंच दुताणें आहे असें या नवीन रोगाच्या आरंभी वाटते. दुखण्यास आरंभ राग, लोभ, मत्सर, अशा काही मनोवर्षामुळे अगर बोक्यास इजा होऊनहि होतो. आरंभ रोग होतो व पुढें तो लेफीस झाला अशी कधी कधी आनुवंशिकताहि दिसून येते; व काही पुढेवांत बहिणी व भाऊ या सर्वांनी हा रोग होतो.

लक्षणें.—ही फारच सावकाशपणें प्रगट होत असतात. प्रथम हृदयावर्षांत जोरानें व जलद धडधडणें व हात लावून पाहिले तर त्याचा धडका हातास नेहमपेक्षा अधिक जमपेक्षा लक्षणें ही लक्षणें दिसून येतात. मानेतील दोन्ही बाजूकडोळ घमन्याहि इतक्या जोरानें उडतात की त्याची बाणीव रोम्यास होते, व नाडीचें प्रमाण १२० ते १४० पर्यंत दर मिनिटास होते; तथापि त्याचा आलेस काटला असता त्यावरून काही इतर रोगाचा बोध होत नाही. रोम्यास पोटास जमनां धांप लागते व पुढें हृदय, स्नायु अशक व पातळ होऊन नंतर रसात गाढपणा येतो.

या रोगातील पिंडवृद्धि पाहिली तर पूर्वा वर्णन केलेल्या रोगाएवढी नसते, तथापि गळ्यावर पिंडाच्या ठिकाणी हात ठेवला तर त्यापलीकड मोठ्या, विस्तृत व जोरानें उडणाऱ्या घमन्यात वहाणाऱ्या रक्तप्रवाहामुळे हातास त्याची कंपयुक्त हालचाल कळते, व नलिकाप्रभानें म्यांत विकृत प्वनि ऐकूं येतें. रोम्याच्या दोन्ही ओळ्यांतील बटबटीतपणामुळे तो पावट व कसासाच दिसून याओळ्यांच्या लक्षणावरून रोगनिदान करणें सोपें जातें होके इतके पुढें व बाहेर येतात की युयुळाखाली व बरोळ पाठरा भाग हे दोन्ही एकाच वेळी सडून दिव्तात व रोम्यास त्यावर पापण्या नोटपणें मिटून घेतां देत नाहीत. जगोपणी पापण्या मिटता येत असल्या तरी सोपेंत मात्र त्याचे कोळे उपदे रहतात, व हें फार वेळ चालू राहिले तर युयुळावर कुल पडून बारा येतो. रोम्यानें युयुळ खाली वर वगैरे फिरवले असता दुसऱ्या ओळ्याच्या पापण्याचें त्या युयुळाच्या हालचालीची जसें स्वाभाविक साहचर्य व परस्परवर्ति हालचाल असावी तशी ती मुळीच नसत. हें लक्षण कधी कधी ओळ्यांच्या बटबटीतपणाच्या अगोदरहि दिसून येतें व क्वचित तें नसतेंहि यास त्याच्या महाप्रभित शोषकाच्या गोळावरून ह्योन प्रेक्षकें लक्षण असें म्हणत याशिवाय ओळ्यांच्या हालचाली-संपर्क आणखी काही दोष, (दोन पदार्थ दिसणे वगैरे) असतात. तथापि ओळ्याच्या अंतील भाग येजानें तपासला तर त्यास अगर कनीनिका व तिचो हालचाल यांत विकृति नसते. कफ नेजातील अंतस्थ शिरा रक्ताधिक्यानें फार जुगुन नागमोडीसारख्या व लठ होतात. आणखी एक महत्त्वाचें व नेहमी असणारे लक्षण म्हणजे साधारणपणें सतत चालू राहणारा हातापायातील—व एकंदर शरीरातीलहि म्हणला तरी चाले—असा सूक्ष्म कंप हें होय आज्ञा, सुस्ती, पांडुराप, थम थोडेभुदा हातून न होणें, भूक नसणें किंवा

अभियमित प्रकारची भूक, पावरटपणा. मस्तकदुख, घेरी, भोंवळ, चिडखोरपणा, गंढिवर येऊन राहणे, उलपाळ होणे, उन्माद होणे या व इतर चिन्हांवरून रोग्याचे आरोग्य विप-
डले आहे असे दिसते. औदासिन्य, गाना प्रकारचा भ्रम, वेड हांदि लक्षणे आढळतात. हातापायांस मोठा कंप कधी अमतो व त्याकडे कोणी लक्ष लावून पहात आहे असे रोग्याच्या लक्षांत आले तर पावरटपणा व हृदयकंप फार वाढतो रोगी क्रुश होतो व अंगात योडापडुत ज्वर असतो. कोणा रोग्याची स्वचा काळवंडते व कोणा रोग्याची पांढऱ्या कोडाप्रमाणे होते. अंगात उष्णता वाढली आहे असे भासते. मानेंत व मस्तकांत एकदम रक्त चढले असे रोग्यास भासते; एकदम घाम सुटतो अगर जुलाब होताना. मधून काही काळपर्यंत लघवीत अलव्युमिन अगर शर्करा जाते व असे शांते म्हणजे साखरेचे पदार्थ व साखर राल्याने प्रकृति विपडते. रोग्याचे बोलणे व आवाज रडका, चिडका व अस्फा झालेला असतो. या सर्व लक्षणांत कधी चढ तर कधी उतार असा प्रकार होत असतो. ही सर्व लक्षणे होण्याचे कारण यॉयराइडपिंडाच्या सुद्धीमुळे त्यांत कार्गल रसोत्पत्ति होऊन तिचा शरीरांत सटुपयोग न होता तिच्यापासून शरीरास पीडा होते हे होय.

सा १५ सा २५ वि चा र.—हें चेंगट दुगळे वरें होण्यास फार वेळ जावा लागतो; काही रोगी वि-
क्षित मर्यादपर्यंत बरे होऊन नंतर त्याच्या पलीकडे
• गुधाराणा होत नाही. काहींचे बटुसेक दुसरे वरें होतें; परंतु डोळ्यांची विकृति वगैरे एखादें लक्षण शिक्क रहाते. अशा रोग्यांची संख्या एकूड १०१७० असते. एकूड १० ते १५ रोगी हृदयदेविरूप, क्षीणता यामुळे मरतात. याहून थोडे रोगी डोळे जाऊन अगर यॉयराइडसंकोचन रोग होऊन मरण पावतात.

औषधोपचार.—अमुकव औषध या रोगावर रामबाण आहे असे म्हणत येत नाही म्हणून औषधोपचार बरेच दिवस चालू ठेवले पाहिजेत. डोंगरी हवा, पूर्ण विश्रांति, अल्प भ्यायाम व हलके परंतु सार्थ व पौष्टिक अन्न यांचा उपयोग फार होतो. चहा, काफी, दारू, तंबाखू याच्या योगाने रोग वाढतो. मोमल, कॉनब्रह्मलेरिया, स्ट्रॅपफोथस, डिगिटालिस, बेलादोना, अर्गट व पोदयाशियम मोमाइड या औषधानां फायदा होतो. सोडा सॅलिसेलेट हे हिं चांगले औषध आहे. विजेच्या पेटीची ऋण सार मानेवर व धन सार मानेच्या बऱ्यावर या तन्हेने लायवी. तिचा प्रवाह हलका असला व अशाच रीतीने डोळ्यापदि तो लावावा दररोज पाच दहा मिनिटे पिडास 'हा' विरण घेतल्याने बरे वाटते. बर्फादि पिडावर ठेवतात व त्यामुळे फायदा वाढतो. मूत्र-
पिडावरील पिडाचे सार गुणकारी आहे. यॉयराइड लक्षा-
पामून रोग चढतो. जनावरांनी तो पिंड चाखून त्यांचे लक्ष टोंगेन उपयोग झाला नाही, तथापि यॉयराइड पिंड काढून

टाकलेल्या शेळीचे दुग्धपान केल्याने गुण येतो. असल्या दुग्धाच्या वाळवून दुग्धशर्करामिश्रित वज्या गुणकारी आहेत. अशा प्राण्यांच्या वाळवलेल्या रक्षापासून यॉयरोडेक्रीन हें औषध करतात तेंहि चांगले आहे. पाहिले व दुसरे औषध १ ग्राम आणि ५ ग्रैन या प्रमाणांत रोज ३१४ दा घेतात भयंकर रोगलक्षणे असता यॉयराइडमधें शिरणाच्या धमन्या सोडून त्याची तोंडे बांधून नंतर त्या पिंडाचा जितका तुकडा तोडणे असेल तितका सोडून बाकीचा शिक्क ठेवतात.

यॉयराइड-संकोचनरोग (मॉयसाडेमा)—या रोगामधें यॉयराइड पिंडरसाची कमतरता त्या पिंडाच्या रेगामुळे व आकुंचनामुळे असते. हा रोग जन्मतः असला म्हणजे मूल खुर्गे होतें; व त्या रोगास केटिन रोग म्हणतात. परंतु मोठेपणी रोगास आरंभ झाला तर त्या रोगास वरील नाव आहे.

कारण.—तीसपासून पन्नास वर्षे वयाच्या बायकांत हा रोग विशेष आढळतो. दारिद्र्य, आनुवंशिकता यांचाहि थोडा कारणसंबंध असला, परंतु रोग्याचा धंदा, हवा, पाणी, जमीन यांचा काही रोगोपत्तीशी संबंध नाही. अगोदर कफ-
क्षय, भ्रमे अवस्थे व बरेचतर प्रसूति हांदि कारणे असावीत.

लक्षण.—रोग हळूहळू साल्यामुळे त्याचे विन्हाड कायम झाल्यावर पहिल्यापेक्षा अधिक रेंदट चेहरा, नाक, पापण्या व ओंठ जाड होणे ही लक्षणे दिसू लागतात; पिवळट कांति व दोन्ही गालावर लाली आणि ओंठांचा रंग तांबडा अगर निळसर होतो. हातपाय मुत्रलयासारखे, सर्वांगाची स्वचा जाड होणे, व खो-वाप्रमाणे हात व पाय रेंद होणे ही लक्षणे असतात. स्वचा रुख व कोंडा निपट असलेली, घाम न येणे, भिब्या, पापण्या व मस्तकाचे केश गळणे व नवें सुरटल्या-
प्रमाणे होणे ही लक्षणे असून पंढजीभ व पंढा सुजतो आणि जीभ जाड होते. दात किडतात व पडू लागतात. रोगी स्त्री चालणे, बोलणे व विचारात मंद व बुद्धिहीन व भ्रमिताप्रमाणे होते. बोलणे देखील बद्द येतें. विस्मृति, चिडखोरपणा, संवायी स्वभाव, सुस्तो हे दुर्गुण जडून भ्रम, आचके येणे व कंप ही लक्षणे असतात. हातपाय गार असतात. सर्दी लघकर वाधते, नाडी जलद व रक्तातील लाल पेशी कमी होऊन पांढुरता, बद्धकोष्ठ, पाण्यासारखी लघवी व साखर कमीमाती आर्द्रा तरी अपाय न होणे ही लक्षणे असतात. आर्त व नष्ट होतें. पुणपुणा फुटणे, हिरण्यांतून रक्त अगर मूळव्याध यांपेकी काही होतें. रोग फार दिवस टिकल्यामुळे रोगी मध्येच फुकफुसदाह, शोकरा, क्षय असल्या दुखण्याने अगर चकून, सिन्न मरतो.

उपचार.—इतर प्राण्यांच्या यॉयराइड पिंडापासून केलेले सत्व अगर तो पिंडच किंमून अगर बुटन राल्याने रोग बरा होतो; अगर मेंदीचा पिंड ताजा काढून रोग्याच्या रसवेखाटी कलमाप्रमाणे चिकटवल्याने अगर त्याचे म्लिस्तरीनयुक्त सार टोंनून अंगात घातल्याने हा रोग आथर्वकारक रीतीने बरा

होतो. यापैकी पहिला तपाय शोथोस्कर असून या पिडाच्या वज्या विकृत मिळताना. औषधानंतर सागरीच वरील सवें रोगलक्षण कमी होऊन लागतात. औषध जरा काळ घेतल्यानंदि थोके दुर्गम, जलद नाही, ओकरी, मळमळ, जुलाब, मूलपणा हां लक्षणे होतात. म्हणून हां लक्षणे न होतांल अशा बेताने औषध घ्यावें. अशा रीतीने प्राण्याचे शारीरिक पिंड पोटांत येऊन रोग बरे करणे हा केवळा थोडा उपयुक्त व अजब शोध आहे बरें ! पराप्रमाणे लस टोचल्याची चिकित्सा (उपचार) निघाली आहे तशीच या शारीरिक पिंडोचिकित्सेचा तपाय बराच यशवत घातला गेळा आहे; व या औषधेने ती माहिती (अंतःसावकपिंडचिकित्सा) येथे देणे भाग आहे.

शरीरांत पाणथरी, रसप्रथि, अल्पिमण, या रक्त तयार करणाऱ्या रचना आहेत त्याप्रमाणे धोंयराई, मूलपिंडरूप लघु पिंड, क्रीअंज्वाशय, वृषण वगैरे अनेक पिंड शरीरांत आहेत त्यांत रोग झाला तर ठराविक प्रकारची रोगलक्षणे होतात. यावरून असे अनुमान काढले आहे व ते सिद्धहि झाले आहे की शरीरात उपयुक्त असा विशिष्ट रस या प्रायेक पिंडात जाणवत तयार होतो तांपर्यंत आरोग्य असते व त्या पिडाच्या रोगामुळे त्यातील विशिष्ट रसोत्पत्ति बंद झाल्यावर होणारी रोगलक्षणे दुसऱ्या प्राण्यातील त्या पिडाचे लक्षण दिसून वर होतात. या काही पिडांमध्ये अन्य पिंडरसार्थक व काही पिंडात अन्त्यपिंडरसोत्पत्तिनिग्रामक अगर प्रतिबंधक इत्य असते; व या दोन्ही इत्यास अनुक्रमे "हारमोन" आणि "इयालोन" ही नावे आहेत; व म्हणून आज कित्येक वर्षे या इत्याचा (इतर प्राण्याच्या पिडा/पासून) औषधाऐवजी उपयोग केला जात आहे व त्यांत बऱ्याच चांगी यशस्वी आहे.

हे अंतर्ग द्रवपिंड(आत शरीरोपयोगी रस उत्पन्न करणारे) शरीरात पुढे दिसण्या प्रकारचे असतात.—(१) धोंयराई, (२) प्यारा धोंयराई, (३) मूलपिंडावरील पिडांच वेष्टण (एंझिम्ल), (४) पिच्युइटी पिंड (मूत्राच्या खाली असतो), (५) थामस (गर्भाच्या छातीत असतो), (६) पिनियल (मंदुशथील), (७) ग्रीवाप्रेमनोपिंड (मानेत), (८) कटिरपिंड (माऊडहाडाच्या बावळीत मोठ्या धमनीवर), त्याचप्रमाणे (९) प्याक्किया पिंड- (१०) मूलपिंड, (११) वृषण आणि (१२) क्रीअंज्वाशय. या सर्वांच्या अंतर्ग रसामुळे एकमेकांच्या कार्यावर व शरीरातील आरोग्य राखण्याच्या कामी उपयोग आहे; व यांच्या अंतर्ग सत्त्वाचा औषधाप्रमाणे उपयोग होऊ केला जातो. व उत्तम गुण येतो. मूलपिंडावरील पिडास रोग झाल्याने अंतितनचा रोग होतो व त्यांत अति दुर्बलता, वाति होणे व वर्ण पाळटून काळा होणे हीं लक्षणे होतात. मूलपिंडरूप पिडाच्या वेष्टणाच्या ग्रंथिरोगामुळे मुलांना अकाली रॉदन येते व त्रिज्यांना मर्दानोपणाचीं चिन्हे दिसतात पिच्युइटी पिडाच्या रोगामुळे मोठ्या माणसानां मुखहस्तपादास्थिबुद्धिरोग

(एक्रोमॅगेली) होतो व रोगी मूल असल्यास स्थूलशरीर-रोग होतो अगर पेटवत येऊन शरीरांत मेदवृद्धि होते. पिनियल पिडाच्या रोगामुळे मेदवृद्धि होते पण पेटवल्याचा ऐवजी अकाली म्हणजे बालपणात विषयलासता जाणत होते. दुसरी मोग अशी आहे की यापैकी एखादा पिंड काढून टाकल्या तर त्याचे कार्य काही बाबतीपुरते तरी इतर दोन अगर तीन ठराविक पिंड करतात व म्हणून ते पिंड मोठेहि होतात. अशा प्रकारची संशयवस्था व सहकार्यशक्ति त्याच्यांत आढळते. धोंयराई पिंड गरोदरपणात, व आर्तवकाळी थोड्याच वाढतो व धोंयराई संशेचनरोगात आर्तव नष्ट होई. वृषणच्छेदनानंतर व गरोदरपणांतर पिच्युइटी पिंड वाढतो. या प्रकारचा हानवीन, उपयुक्त व मनोरंजक साधविषय हल्ली उदय पावत आहे.

थॉर्नहिल, सर जेम्स (१८७६-१९१४) —हा आपल वितारी मेलकॉवरेजीस येथे जन्मला. बाळपणीच त्याचा धाप वारल्यामुळे, सितप्या विषयमचा वितारी थॉमस हायमूर याच्याकडे त्यात उमेदवार म्हणून ठेवण्यात आले स १७१५ मध्ये त्याने हॉलंड, कॅम्बे व फ्रान्स येथे प्रवास केला. हारमूरच्या पथात अँग्लोमन त्यास आपला दरमारी वितारी म्हणून नेमले. सेंटपॉलवर्षचा पुढत त्याने आठ तच्चेन रंगविला व त्यामुळे तो प्रसिद्धीस येऊ लागला. मूरपार्क व हर्ट्स याचे दिवाणस्थाने रंगविण्याचे काम थॉर्नहिलनेच केले होते. ब्लेनहेमचा वितारी दिवाणस्थाना, हँपटन कोर्ट येथील राजकन्येचे अंतःपुर, साउथसी कॅपनीचा अभ्य सोपान, विपोलवें देऊल, प्रोनविच रणालयातील प्रशस्त जागा इत्यादि विविध कामे त्याने केली होती. फ्रान्स कॉलेज, मेलकॉवरेजीस बर्न, न्युटन, हाऊस ऑफ थॉमस, इत्यादिकांची रच्य जिने त्याने काढली आहेत स. १७२४ मध्ये कलेचे शिक्षण देणारी संस्था काढावी असे त्याने लुचविले परंतु त्याची योजना सरकारने विचारांत न घेतल्यामुळे त्याने आपल्याच घरी एक शाळा काढली आपल्या कलेवर त्याने घरेच इत्याजून केले स १७१५ त त्यास पहिल्या जॉर्जकडून 'नाइट' असा किताब मिळाला. १७१९ साली तो पार्लमेंटांतहि निवडून गेला. पुढे त्याच्या गांवीच थॉर्नहिलचा अंत झाला. त्याच्या मुलास नंतर दुसऱ्या जॉर्जाचा वितारी म्हणून नेमण्यात आले थॉर्नहिलच्या कामांत प्रसिद्ध वितारी रॉकेल याचे कसब व्यक्त होते असे म्हणतात.

थाळनेर—मुंबई, मिल्हा पश्चिम खानदेश. शिरपुर तालुक्यातील तापी नदीवर वसलेले हे एक खंड आहे १९२८ सालांत हे खंड गोवी किंवा अहोरा कोणाच्या ताब्यात होतें. १४ व्या शतकांत फडकी राजाने हे आपले मुख्य ठिकाण केले पुढे ११ व्या शतकात ते मोगलाच्या ताब्यात जाऊन १७७० साली हे गोव पेशव्यांना

मिळाले एवढी दिवस होऊनकराऊने राहून हे १८१८ मध्ये इंग्लंडाकडे गेले येथे एक महान् क्रांती आहे.

थाय्झा—मुंबई, खेडा शिष्टाचार हा एक ईशान्य-कडील तालुका आहे क्षेत्रफळ २५० चौरस मैल १९०१ साली लोकसंख्या ५३९८० १९०३-०४ साली सारा व कर यांचे उत्पन्न २१ लाख रुपये होते याचा हें या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे

थिऑसफी, पूर्वे परंपरा—थिऑसफी हा शब्द थिऑस म्हणजे ईश्वर व सोफिया म्हणजे ज्ञान या शब्दा-पासून झाला आहे अर्थात थिऑसफी या शब्दाचा अर्थ ईश्वरविषयक ज्ञान, ज्ञानज्ञान किंवा आत्मज्ञान असा आहे थिऑसफी ही एकोपिसाच्या व विद्याच्या शास्त्रातील सर्व पूर्वजन्म परस्परलेख एक अस्मात्मीक यत्नच आहे व थिऑ-सॉफिकल सोसायटी नावाच्या सावेराष्ट्रीय संस्थेच्या द्वारेने ती नासविशी जात आहे थिऑसॉफीमध्ये असे कोणतेहि तत्त्व नाही की जे सर्वस्वी नवीन आहे पण थिऑसफी या नावाखाली ज्या अनेक गोष्टी आग सोडतात त्या पूर्वी केव्हाहि असा रीतीने दुसरीकडे एकत्र संपटित झालेल्या आढळत नाहीत अनेक ठिकाणचे पुजे मणी एकत्र गोळा करून ते एका विशिष्ट रीतीने नवीन स्वरूपात ओवण्यास त्या सारास एका अर्थाने नवीन म्हणजे लागते व एका अर्थाने जुना म्हणजे लागते थिऑसफी हा जुनपणा कोणता आहे व त्यात कोणते नवीन सूत्र अनुस्यूत आहे हे समजण्यास आगोतीस अनेक परामर्शदायकांचा पूर्वनिहास अवलोकित पाहिजे

सर्व धर्मांचा प्राचीन इतिहास पाहिला तर धर्मतत्त्वांचे ज्ञान युक्त्याद्वारे किंवा तत्त्वविचाराने होत नसून अनुभवाने होत असते हा विचार त्यात अनादिहोवापासून दिलून येतो भगवद्गीतेत श्रीकृष्णांनी स्वतःला आपल्या पूर्वजन्माचे प्रत्यक्षज्ञान असल्याचे स्पष्टपणे सांगितले आहे गौतम बुद्धाचाहि स्वतःच्या पूर्वजन्माविषयाने असाच अनुभव दार्शनिकांसाठीच सामान्यसुखात नसून आहे आर्यावर्ता-तल्या प्राचीन काळच्या कदाचित सामान्य मनुष्यास अज्ञात असलेल्या अनेक गोष्टीविषयीचे ज्ञान असे असे उत्पन्न सध्यात वाढण्यात आगोत्या आहेत प्रत्येक धर्माचे सत्या-पक किंवा सत्यातल प्रारंभीचे गोर पुरव युक्त्यावदप्रचुर तत्त्वविचाराने जाणारे नसून "इष्टे" होते त्यात "अप-राक्षान्भूति" होती असे सर्व धर्मांचे म्हणणे आहे हा अनुभववाचा मार्ग व तद्विषयक सत्या यांचे अस्तित्व प्राचीन इतिहासिक प्रसिद्ध थिऑसफिस्टांच्या मज पुराव्यानिशी सिद्ध होण्याची आहे प्राचीन काळा ईश्वर देवात 'मिस्-रि' नामक गुप्त धर्मसंप्रदाय होते अशा प्रकारचे पद्धती व हिरीडोसट गट्या प्रमांत उल्लेख आहेत ग्रीस देशात असलेले संप्रदाय असल्याचा भरमफळ पुरावा असून व एथ्युसिनिपन संप्रदायाचा उल्लेख ग्रीसेने आपल्या

प्रयात केला आहे लिस्सी धर्मोपदेशाच्या अनेकतर लिस्सी लोक व इतर लोक यांच्यामध्ये जो भाषणे झाले त्याच्या तत्का-लीन वर्णनवरून त्यावेळी पुन संप्रदाय असल्याचा पुरावा आन मिळत आहे पायथॅगोरस नामक पुरावाचा कोटोना येथे पुन संप्रदाय होता ही गोष्ट इतिहासज्ञास अवगत आहे हे संप्रदाय गुप्त अस्तव्यस्ताने एकोप्याविषयी तुष्टपुत्रांचे माहिती इतिहासज्ञास उपलब्ध नाही हे साहजिक आहे काळवशात अशा "वेच सत्या अनन्य होतात तद्गत हे संप्रदायहि नवी अवगत होऊन थ्येथ्युसट झाले तरी ते मुख्यत अपरोक्षज्ञान देण्याकरिता स्थगिते होते व त्याच्या उत्कर्षाच्या दिवसात ते ज्ञान त्यात दिले जात असे अशी आमची समजूत आहे पायथॅगोरसच्या संप्रदायात जाणारी माणसे नातीने उच्च दर्जाची असतानाच लग्न, गणित, गायन, वादन वगैरे कला त्यास शिक्षणाच्या स्वरूप, खाण्यापिण्यात व राहण्यात थ्येथ्युस व साधेपणा त्यात नव्हत असे इथिप् स्वाधीन डेव्हन, ध्यान करणे वगैरे विषयांचे धडे त्या संप्रदायात शिक्षिले जात ही गोष्ट, व पायथॅगोरस पुनजन्मवादी होता व ग्रीकन्युझात श्री पूर्वजन्मी सुकॉरस नावाचा बोर होता याची द्यास आठ वन होती ही ग्रीक वाङ्मयात लिहिलेला गोष्ट या, दो-ही एवत्र केवळ म्हणजे पायथॅगोरसच्या संप्रदायाचा हेतु अनु-भववाचा मार्ग दाखविण्याचा होता असे सहजच वाटते अनेकशेथिप् यांकरिता स्वकीय सनाच्या तिस-या शतकात लिओप्रेनेनिझम नावाचा एक संप्रदाय असल्याचे नमूद आहे त्याचा पुढारी होटायनस म्हणून एक विख्यात पुरुष होऊन गेला त्याला श्रानादि साधनानी ईश्वराशी एकरूप होण्याचा अनेकवार अनुभव आला होता असे त्याचा मित्र पारफिरी याने लिहिले आहे रोडिक्रूझन संप्रदाय हिंदुस्थानात कित्येक शतके आहे चैतन्य, नाथ वगैरे संप्रदाय हिंदुस्थानात कित्येक शतके आहेत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीच्या शेवटी आपल्या नाव-संप्रदायाची परंपरा सांगितला आहे व ती साक्षात श्रीकृष्णापासून मिथिलेली आहे असे त लिहितात नाथसंप्रदायात अनुभवमार्गे उपडा केला जात असे असे ज्ञानेश्वरीच्या सहाव्या अध्यायावरून दिसून येते महा-राष्ट्रांतले बरेच सत आम्हास प्रत्यक्ष अनुभव आहे असे स्पष्ट म्हणतात व ते कोणत्याही कोणाच्या तरी संप्रदायातले होते असे इतिहास सांगतो या सर्व गोष्टीवरून या संप्र-दायाचा मूळ हेतु अनुभवमार्गे स्वका करण्याचा होता असे कोणासहि वाटल्यापासून बद्धाना नव्ही, माग ते संप्रदाय आज कितीहि अवगत झालेले असोत आत्मज्ञा व धर्म या बाबती युक्त्यादाच्या, तत्त्वविचाराच्या किंवा अधप्रत्यक्ष आहेत असे एकोपिसाच्या शास्त्रातील युद्धिमान लोकास जाणून व ती समजूत सर्वत्र पसरत येईल अशा दालीन्य आन, तेव्हा अनुभववाच्या मार्गावर विशेष ओर देऊन धार्मिक चळवळ करणे अवश्य झाले. थिऑसफी या

चळवळीने हे विशेष धोरण होते व आगहि आदे व त्यामुळे मजबादास वरान आलाहि पडला आहे.

धर्म भेद व भ्रम धर्म का की कर त्या ची आ व द्य क ता.—जगाचा इतिहास पाहिल्यास त्यांत धर्माच्या नव्हे-
वर माणसांनी एकवटण्याऐवजी एकमेकांने गळेल कापले
आहेत असे दिसून येते. मनुष्यांमधील सधोरी आर्थिक, सामा-
जिक, संस्कृतिविषयक, शिक्षणविषयक इतरे जे विकट स्थ
आहेत ते संकषिण्यास मनुष्यामनुष्यांनी आपली भाडनें
टाकून सहकारितेने मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केल्याविना
चालवयाचे नाही हे अलीकडे अभिप्रायिक स्पष्ट होत आहे.
म्हणून सर्व मनुष्यांमध्ये संघुत्वाची जाणीव उत्पन्न करावी असे
धिर्भोसफीच्या चळवळीने धोरण ठेवण्यांत आले आहे. पण
यांतहि अगदी नवीन असे काहीच नाही. ग्रीकमनुष्याने
जेव्हा धार्मिक चळवळ केली तेव्हा त्याचा पेशा नवीन
स्थापक असा नवून हिंदुधर्माचा सुधारक असा होता, प
जो विष्णु होय सुद्ध असे विष्णूच्या अवतारांत सुद्धाच नाथ
घालून हिंदुधर्महि स्वरूप लागला. या दोन्ही वृत्ती धर्मभेद कर्मा
करण्याच्या आहेत हे उघड आहे. अश्वराने अतुलकातल,
केशी वगैरे पंडितांस ह्यांनी पकडून सर्व धर्मोक्त सदांनुसृति
झाली त्याचा जो प्रयत्न केला त्यातहि धर्म हो नाथि भेद-
सर्वपक्ष न होता ऐक्यबोधक व्हावो हे धोरण होते. या धोर-
णाचाच अधिक परिपोष धिर्भोसफीच्या चळवळीत करण्यात
येत आहे.

अलीकडच्या काळी निरनिराळ्या देशांत जो सुदिमान व
कार्यक्षम माणसं ह्यांनी स्थापित धर्मोक्त धर्मोक्त धर्मोक्त
केवळीर किंवा धर्मास प्रत्यक्ष विरोध करणारा आहेत ही
गोष्ट कोणताहि नाकडून करता दिसावासाही नाही. असे
होण्याचे कारण धर्मांत श्रद्धेचा माग अधिक येऊन विचार-
स्वातंत्र्यास फोटा मिळाला हे होय. आजच्या सुशिक्षित व
दुष्टार लोकांचे पाठबळ धर्मास पाहिजे असेल तर त्यांस
धर्माचे पूर्ण विचारस्वातंत्र्य दिले पाहिजे, हे लक्षांत ठेऊन
धिर्भोसफीच्या चळवळीत व्यक्तीसंपूर्ण विचारस्वातंत्र्य देण्यांत
आले आहे. या धोरणातहि अगदी नवे असे काही नाही.
कारण हिंदुधर्माचे नावाकडे नास्तिकता, अनीश्वर धारवांस
किंवा आपल्या विचारांस मोकळे भेदान ठेवून योग्य दिशेने
त्या दिशेने जाणाऱ्या तत्त्ववादी लोकांस केव्हाहि
आडकाठी केली नव्हती, व आगहि मनुष्याच्या विचार-
स्वातंत्र्याच्या भांड हिंदुधर्म येत नाही. हेच धोरण
धिर्भोसफीच्या चळवळीने सार्वत्रिक करण्याचा यत्न केला
आहे व सर्व धर्मांचे व सर्व विचारांचे लोक धर्माभ्यासासाठी
एकत्र आणिते आहेत. नास्तिकतासहि या चळवळीत मज्जाव
नाही. धिर्भोसफिस्टांनी अमुक एका गोष्टीवर शब्दा ठेविली
पाहिजे असा विलंबुक्ष निर्बंध घातला नाही. असे निर्बंध घात-
ल्याने अप्रामाणिकपणा व दंभ यास उत्तेजन मिळत असल्याने,
सर्वांशी संघुत्वाचे जागव्याची उदात्त उपाची इच्छा असेल

मग त्याची मते व त्याचा धर्म कोणताहि असो त्यास धिर्भो-
सफिकल सोसायटीचा समासद होता याचे असे सोसायटीने
टारविले आहे. धर्माचा अभ्यास करून प्रत्येकाने आपली मते
विचारपूर्वक बनविल्यास त्यांस अंधश्रद्धेपेक्षा पुष्कळच अधिक
किंमत आहे. या दृष्टीने पाहिले तर धिर्भोसफिकल सोसायटी
हा धर्मगिझासूचा एक संघ आहे व साधुगिझा हा एकच
त्यांस त्या संघांत एकत्र ठेवणारे संघन आहे.

धिर्भोसफिकल सोसायटीची स्थापना व तिचे
उद्देश.—वरील धोरणांनुसार धिर्भोसफीचा अर्थी आम-
नियेना प्रसार करण्याकरिता धिर्भोसफिकल सोसायटी १७
नोव्हेंबर १८७९ साली अमेरिकेंत न्यूयॉर्क येथे स्थापना
आली. ती स्थापनाचे मुख्य श्रेय कनेल ऑलकॉट व मॅडम
क्लेव्हॅन्डर्स यांस आहे. व्हर्ग्यु, पय, जग्न, डा पेल्ट वगैरेची
त्यांस मदत होती. सोसायटीच्या स्थापनेच्या वेळी जे उद्देश
मुक्तर करण्यांत आले त्याच्या सार्वदांत वरील धोरणास अधिक
स्पष्टीकरण यांचे एतद्दर्थ नंतर करक करणारे आलेला आहे.
सोसायटीस १९०५ साली कायदेशीर स्वरूप देण्यांत आले
व तिचे आहोत उद्देश पुढीलप्रमाणे आता मुक्तर झाले आहेतः

(१) जात, धर्म, लिंग, वर्ग इत्यादि भेदांस धाऊन
ठेवून मानवजातीच्या सुधारका केंद्र बनविणे.

(२) धर्म, तत्त्वज्ञान व भौतिकशास्त्र यांच्या शुद्धतास
अभ्यासास उत्तेजन देणे.

(३) अज्ञात सृष्टिनिर्माण व मनुष्याच्या अंतर्ज्ञात अस-
लेल्या याद सृष्टी यांचे संशोधन करणे.

या हेतूंचे अधिक स्पष्टीकरण करण्याचे कारण नाही. बळ-
मादास विरोध करून धर्माचे आजच्या काळास अनुकूल असे
पुनरुज्जीवन करण्याचा सोसायटीचा कदाह त्यावरून लक्ष
होत आहे.

धिर्भोसफिकल सोसायटीचा प्रसार व वृद्धि हे
उद्योग.—सोसायटी स्थापन्यावर धिर्भोसफीच्या प्रसारार्थ
कनेल ऑलकॉट व मॅडम क्लेव्हॅन्डर्स ही दोघे अमेरिका
सोडून व वायेंत इंग्लंडमध्ये उतरून १९ फेब्रुवारी १८७९
रोजी सुंदर आली त्यावेळी इंग्लंडास हिंदुस्थानावर रक्षि-
याची स्वारी होण्याचे फार मज वाटत असे. मॅडम क्लेव्हॅन्ड-
र्सची रक्षियन अधल्यामुळे चकाराचे हिंदुस्थानांत सुप्रसिद्धि-
सांचे लक्षकाष्ट त्यांच्या मार्गे लाविले व धिर्भोसफीच्या प्रसार-
सास प्रारंभ विरोध केला. पुढे ही सेवा अस्यांनी असल्याचे
सरकारच्या नजरेस आले. हिंदुस्थानांत सर्वत्र प्रजात करून
या उमवतांनी सोसायटीच्या अनेक शाखा स्थापन केल्या.
आर्य समाजाचे स्वामी दयानंद सरस्वती व आपण सहका-
रिता करावी असे त्यांस वाटून त्या दिशेने त्यांनी प्रयत्नहि
केले होते, पण आपला व स्वामीजींचा दृष्टिकोण अगदी
वेगळा आहे असे आढळून आल्यानंतर त्यांनी तो प्रयत्न
सोडून दिला. हिंदुस्थानांत त्यांस पायोनियर पत्राचे सहा-
दक मि. सिनेट हे मेरेल व सिनेट यांस धिर्भोसफीची गोष्टी

लागून ते सभासद झाले पुढे ते सोसायटीचे एक पुढारी झाले व त्यांनी अनेक पुस्तके लिहून थिऑसफीचा यूरोपियन राष्ट्रांत प्रसार करण्याचे येथे पेतले. कर्नेल ऑलकांट यांनी संजोव व अप्रान येथे जाऊन मुक्त धर्माचे पुनरुज्जीवन केले. तसेच सर्व जगभर हिंदु पुष्कट ठिकाणी सोसायटीच्या शाखा स्थापल्या. १८८२ साली मद्रासमधीक अठ्ठपार वेपे जमीन लगेदी करून सर्व सोसायटीचे आखणीत तेथे त्यांनी स्थापिले. या ठिकाणी सोसायटीचा अध्यक्ष रत्नाययाचा असतो. कर्नेल ऑलकांट यांच्या मृत्यूनंतर डा. अर्नेनी बेसंट या अध्यक्ष निवडून आल्या व त्यांनी थिऑसफीच्या प्रसाराचे कार्य तसेच पुढे चालविले आज (इहणजे १९२३ साली) सोसायटीच्या सर्व सभातील शाखा १९९० आहेत व त्या सर्व देशांत आहेत सत्तीस देशातील शाखा संख्यासर्व कार्य करण्यास्त या कार्यक्षम शाखाने त्या प्रत्येक देशात " नेक्शन " नावाचा शाखीय एकवटणारा संपादित झाला आहे. सर्व जगातील सोसायटीचे सभासद ३९७७३ आहेत. हिंदुस्थानांत शाखा ३९९ आहेत व सभासद ५०१६ आहेत. हिंदुस्थानात लोक मोठे मसल्यामुळे इतर देशांपेक्षा थिऑसफीस हिंदुस्थानातच फार अनुयायी झाले आहेत. कित्येक थिऑसफीस विरोधी असण्याकडून विधान करण्यात येते ते चुकीचे आहे हे या आकड्यावरून स्पष्ट होत आहे. सोसायटीच्या समानदर्पिका हिंदी सभासद किंवा स्थूलमात्राने २ आहेत व जगाच्या व हिंदुस्थानच्या लोकसंख्येची तुलना केल्यास हे हिंदी सभासदांचे प्रमाण कमीच आहे असे दिसून येते. उलटपक्षी इंग्लंडांत व अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानांत अनुक्रमे ४६५८ व ६७६९ सभासद आहेत. हिंदुस्थानापुरते सोसायटीचे मुख्य ठिकाण नाही हे आहे.

थिऑसफीकल सोसायटीच्या सभासदास पूर्ण सतत्त्वानेच असल्यामुळे कोणतीही श्रानिक चळवळ किंवा संस्था सोसायटीशी एकदूर होऊ शकत नाही. पण अद्या अनेक चळवळी व संस्था सोसायटीच्या सभासदांनी आपल्या वैयक्तिक जबाबदारीवर सर्व जगभर चालविल्या आहेत. त्या सर्वांचा नामनिर्देश या छोट्या लेखात करणे शक्य नाही. फक्त हिंदुस्थानातील काही महत्त्वाच्या कार्यानाच निदेश येथे करतो येईल कर्नेल ऑलकांट यांनी शिलोनात सुमारे २०० ते २५० शाखा स्थापिल्या आहेत, व तीन कॉलेजे काढिली आहेत. द्वाळातील विद्यार्थ्यांची संख्या सुमारे ३०००० आहे. तसेच त्यांनी अस्पृश्य वर्गाकरिता प्रशासनिक पात्र शाखा काढल्या व त्यांतून ८०० ते १००० विद्यार्थी व विद्यार्थिनी शिकत असतात. कर्नेलनी अठ्ठपार येथे एक स्वयंशरी स्थापिली आहे व तावपत्रावर लिहिलेल्या जुन्या पोथ्यांचा त्यात मोठा संग्रह असल्याने तीच तज्ज्ञात फार मान आहे. डॉ. बेसंट यांनी १८९८ साली कित्येक मित्रांच्या साहाय्याने काशी येथे सेंट्रल हिंदू कॉलेज स्थापिले व त्याची परिणति

हिंदू युनिव्हर्सिटीत झाली आहे. ग्योलरोज त्यांनी इतर अनेक कॉलेजे काढून चालविली आहेत व त्यांत काहीस एक शिष्यांचे कॉलेजहि आहे. रामकीय चळवळीसाठी त्यांनी अनेक संस्था व वर्तमानपत्रे चालविली आहेत व थिऑसफीच्या प्रसारार्थे अनेक उद्योग सुरू केले आहेत.

मराठी भाषेत अष्टातमशाखाचे पुनरुज्जीवन व्हावे यासाठी थिऑसफीकल सोसायटीच्या सभासदांनी महार प्रांतात शाखांस केंद्रीभूत करून मराठी थिऑसफीकल फेडरेशन नावाची संस्था काढिली आहे व ती एक मासिक पुस्तक व स्थानिकांचा दुसरे बाह्यमय प्रसिद्ध करीत असते

इतर देशांमि असेच अनेक उद्योग सभासदांइतून होत आहेत. त्यात ती उच्चयु लेडीस यांच्या परिश्रमनि सिस्ती धर्माच्या शुद्धार्थे स्थापिलेले लिवरल कॉपॅलिक चर्च व आगामी जगदुर्गच्या आगमनार्थे स्थापलेली ऑर्डर ऑफ दि स्टार इन दि ईस्ट या संस्था प्रमुख आहेत. बरील संस्था सर्व जगभर पसरलेल्या आहेत.

सोसायटीचे काम सर्व जगभर व सर्व भागांतून चालते. ते सर्वत्र नियमबद्ध असल्यामुळे पुष्कळ ठिकाण मोठी सोसायटीत सहज होतात. उदाहरणार्थ ' अँड दी फीट ऑफ दी मास्टर ' या पुस्तकाचा सर्व जगभर प्रसार करावा असे सभासदास यादल्यानंतर सत्तावीस भाषांत त्याचे भाषांतर होऊन त्या पुस्तकाच्या सुमारे एक लाख प्रती लोकांत प्रसृत करण्याचे काम सोसायटीत सहज होऊ शकते.

थिऑसफीची तत्वे—थिऑसफीकल सोसायटीच्या सभासदांनी अमुक एका गोटीवर विश्वास ठेविला पाहिजे अशा निर्बंध नाही. पण थिऑसफीचे (आत्मविश्वास) असे फीज-तेच सिद्धान्त नाहीत असे अनुमान काढल्यास ते चुकीचे होईल. थिऑसफीचे अनेक सिद्धान्त आहेत पण माणसाची खात्री पटल्याशिवाय त्याने त्यावर विश्वास ठेवावा असे बाह्य बंधन सोसायटीत नाही लोकांच्या सुदीला पटतील अशा रीतीने ते सिद्धान्त जनतेसमोर मांडिले इहणजे ' सत्यमेव जयते नानृतम् ' या न्यायाने आज नाही उधां ते विचारी लोकांस पटतील अशा थिऑसफिस्ट लोकांचा विश्वास आहे. या सर्व सिद्धान्तांच्या सुवाती ते अनुभवगम्य आहेत हा विचार मुख्य आहे. थिऑसफीमध्ये शब्दप्रमाण प अत्युमान यापेक्षा अनुभवास अधिक किंमत देण्यात येते. गीताहि ग्रंथांत पुनर्जन्माचे शब्दप्रमाण आहे, व असुमानप्रमाणाच्या साहाय्याने पुनर्जन्माचा सिद्धान्त भाषणार चढतो. या गोष्टी जरी खऱ्या आणि महत्त्वाच्या असल्या तरी जन्माविषयी प्रत्यक्ष ज्ञान होऊ शकते, काही प्रक्रियेने माणसास स्वतःचे पूर्वजन्म आढळतात व दुसऱ्यावेष्टि पहातो येतात या गोष्टीस थिऑसफिस्ट व्येक अधिक महत्त्व देतात, आणि गोष्टीच्या पूर्वादि माणसे पुनर्जन्म घेत होती. अनुमानप्रमाणाने एखाद्या माणसाची पुनर्जन्माविषयी खात्री प पटली तरी त्यासहि मरणोत्तर यथाकाळ पुनर्जन्म घ्यावा लागेल असे

म्हणून धर्मसिद्धान्त अनुभवसिद्ध आहेत व शब्दप्रमाण व अनुमानप्रमाण ही कल्प ते सिद्धांत सामान्य जगतेस दाखि-
गम्य करण्याची साधनें आहेत असें ते प्रतिपादिततात. जर
प्राचीन काळी अमुक एका प्रक्रियेनें माणसास आपले पुनर्जन्म
आठवत असत आणि पंतःकला तसें स्पष्टसांगितो, तर आम्हां
त्याच प्रक्रियेनें सोच अनुमान माणसास आला पाहिजे असें
म्हणणें ओघानेंच येत. विशेष प्रकारचा प्रयत्न करून कित्येक
अंतोद्विज गोष्टींचा आम्हां अनुभव घेतला आहे व कांहीं
धर्मसिद्धान्तांचे अपरोक्ष ज्ञान संपादन केलें आहे असें कांहीं
थिऑसफिस्टांनीं आपल्या वाङ्मयांत स्पष्टपणें प्रतिपादिलें
आहे. यासंबंधाची थिऑसफिस्टांची विचारसरणी पुढील-
प्रमाणें आहे. धर्माचें क्षेत्र भौतिकशास्त्राच्या क्षेत्राप्रमाणें
प्रयोगमय आहे. इंदियास जें दिसतें व बुद्धीस जें आकलन
करतां येत त्याची योग्य दाखानिशा करून मनुष्य भौतिक
शास्त्रांत शोध करतो व तेथें यंत्रप्रति साधनांचा उपयोग
करतो. मनुष्याच्या इंदियशक्तीस मर्यादा आहे ही गोष्ट
पदार्थविज्ञानशास्त्रसिद्ध आहे. अमुक एका मर्यादेपेक्षां हवेचीं
आंदोलनें अधिक जरूळ झालीं, तर त्यांचा ध्वनि मनुष्यच्या
कानांत ऐकूं येत नाही, आणि अमुक एका मर्यादेपेक्षां इंध-
रचीं आंदोलनें साफकाश झालीं तर त्यांचा प्रकाशादि माण-
साच्या डोळ्यास दिसत नाही. याचें कारण मनुष्याचा
कान व डोळा याच्या शक्ती मर्यादित आहेत हे होय. आता
जर कांहीं प्रक्रियेनें मनुष्याच्या कान व डोळा ही अधिक
नामुळ करतां आली, जर त्यांच्या शक्ती अधिक विकसित
करतां आल्या तर हें अत्युत स्वनि व अदृष्ट प्रकाश त्याच्या
इंदियाच्या टप्प्यांत येतील, व पूर्वी श्रेष्ठ कांहीं ऐकूं येत
नव्हतें किंवा दिसत नव्हतें तेथें स्वनि व प्रकाश त्यास अनु-
भवास येऊन सामान्य माणसास इंदियावीत असणारे कित्येक
प्रकार त्याच्या प्रत्यक्ष ज्ञानाच्या कक्षेन येतील. सृष्टीमयस्या
सर्व व गोष्टींस जर विकास व उत्क्रांति आहे तर इंदियाच्या
शक्ती विकासक्षम असल्या पाहिजेत. इंदियाच्या शक्तींचा व
बुद्धीच्या सामर्थ्याचा माणसानें विकास करावा म्हणजे इंदि-
यांत न समजणाऱ्या गोष्टी त्यास पहाता येतील व बुद्धीस
आकळन न होणाऱ्या प्रमेये समजू लागतील. या मार्गानें
कांहीं थिऑसफिस्ट लोकांनीं जालून धार्मोद्विज गोष्टीविष-
यांचें संशोधन केलें आहे असें ते लोक सांगतात. कोणत्याहि
मनुष्यास प्रयत्नतः हा विकास करता येऊन त्यास संशोधक
बनता येईल असें त्यांचें म्हणणें आहे. घरणोत्तर स्थिति,
सप्तलोक, मनुष्याचे सूक्ष्म कोप, पुनर्जन्म वगैरेसंबंधानें
थिऑसफिस्टांच्या वाङ्मयांत, कोणत्याहि धर्मग्रंथांत आद्य
उपलब्ध आहे त्यापेक्षां अधिक व तपशीलवार व व्यव-
स्थित माहिती दिलेली आहे व ती या मार्गानें मिळवलेली
आहे असें थिऑसफिस्टांचे पुढारी प्रतिपादित आहेत. हें सर्व
संशोधन भौतिकशास्त्रातील संशोधनासारखें आहे. त्यास
चुक्रयाचा संगम नाही असें नाही, पण जरूर ती शक्ति

पूर्ण विकसित झालेल्या अनेक संशोधकांनीं पुन्हां पुन्हां संशो-
धन केल्यास भौतिकशास्त्राप्रमाणें चुकी होण्याचा संभव
येथेंहि पुष्कळच कर्मा करता येतो. ज्यास ही विचारसरणी
पटून हें संशोधन बरेचसें शिस्तसनीय वाटत असेल त्याच्या
धर्मसंगतुती अधिक दृढ व्हाव्या हें साहाजिक आहे. या
संशोधनांत पुष्कळ नवीन माहिती आली आहे व आज जे
नवीन प्रश्न उत्पन्न होत आहेत त्याची उत्तरेहि त्यांत मिळ-
ण्यायोगी आहेत. तसेंच जगातील धर्मांच्या मुख्य सिद्धा-
ंतांची हें संशोधन जमत असल्यामुळे ते सिद्धांत व संशोधन
याचा परस्पर शिष्ट दुसोरा मिळत आहे संशोधन-पद्धति कशा
प्रकारच्या अवतात ह्याची माहिती लेझमोटर ह्या 'क्वेयर
व्ह्युअन्स' या पुस्तकांत मिश्रानुस मिळेल.

पु श्ची व रीत धर्म — संशोधनावर भिस्त ठेऊन थिऑस-
फिस्टां सर्व धर्मासंबंधानें असा सिद्धान्त आहे की ज्या पुराणी
आपल्या अंतर्गत शक्तींचा ज्ञान-क्रिया प्रेन-शक्तींचा अति-
शय विकास करून घेतला होता अशांनीं व ते सुळेत
स्थापिले आहेत, व म्हणूनच मुद्याच्या गोष्टीविषयां सर्व
धर्मांत साम्य आले आहे. उदाहरणार्थ, आत्मा, परलोक, कर्म,
इंधर, पुनर्जन्म, त्रिमूर्ति, देवादि कोटी, इत्यादिक गोष्टी बहु-
तेक सर्व धर्मांत समत आहेत, याचें कारण त्या गोष्टी सत्य
आहेत व त्यांचे प्रत्यक्ष ज्ञान सर्व धर्मस्थापकांत होते हें
होय. जगातील धर्मांच्या शिक्षणशुद्धीत सुळीच फार नाहीत
असें थिऑसफिस्टांचें म्हणणें नाही ज्यांत धर्म शिक्षकायांचा
त्याची परिस्थिति, त्यांची योग्यता, त्याच्या गरजा वगैरे
अनेक घाईचा विचार करून धर्मस्थापकांनीं निरनिराळ्या
सिद्धान्तावर, अधिक जोर द्यावा, निरनिराळ्या प्रकारचीं
धर्मांची मांडणी करावी किंवा आचरणाच्या बाबतीत निर-
निराळ्या सततता घ्याव्या असें सहजच झालें आहे व
त्यामुळे जगातील धर्मांत मूळपातूनच कांहीं फरक आहेत.
पण हे फरक बहुशः आचाराच्या बाबतीत अवून मूलप्राही
नाहींत. याशिवाय कालवशांत धर्म अवगत होऊन व त्यांत
अश्व लोकांस फिरवाफिरव करण्यास वाव सापडून धर्माधर्मांत
भिन्नपणा व क्वचित् विरोधादि आले आहेत पण ही भिन्नता
सामान्यतः अज्ञानोद्भव आहे. ही दृष्टि पटली म्हणजे धर्मा-
धर्मांमधील विरोध मावळून जातो व सर्व धर्म मूलतः खरे
असल्यामुळे ईश्वराकडे जाण्याचे निरनिराळे मार्ग म्हणून
प्रत्येक विचारी माणसास ते सर्व धर्म कामी अधिक आदर-
णीयच वाटूं लागतात. यासंबंधानें कांहीं थिऑसफिस्टांचा
संशोधकांचे असें म्हणणें आहे की, सर्व धर्म ज्ञानी माणसांनी
स्थापिले आहेत इतकेंच नव्हे तर तीच तीच ज्ञानी माणसें
पुनः पुनः जन्म घेऊन जगाच्या हितार्थ निरनिराळे धर्म
स्थापतात उदाहरणार्थ ब्राह्म, हर्मास, स्रोरोआस्टर, आर्कि-
यस व ग्रीतमसुद्ध हे एकाच पुरुषाचे निरनिराळे जन्म
आहेत. गोपाळकृष्ण व खारस्ट हे दुसऱ्या एका त्रि-
मूर्तीचे दोन जन्म आहेत, असें त्यांनीं प्रतिपादिलें आहे.

जगत्स जर हें मान्य होईल तर धर्माधर्मांमधील संटे नाहीत होतील हें उघड आहे या दृष्टीने पहाता ' माझा धर्म श्रेष्ठ, तुझा कनिष्ठ, त्यास्त मुक्ति नाही ' यासाठी तू माझ्या धर्मात ये ' असे सांगणारी मिश्रतरा कृति चिंत्तौसफतीस मान्य असण हाक्य नाही विरोध कारण असत्याशिवाय माणसाने एक धर्म ठावून दुसरा अंगिकरावा हे चिंत्तौसफतीच्या दृष्टीने अयोग्य ठरते सर्व धर्माविषयी आश्चर्यचूडि माणसाने ठेवावी, व आपल्या स्वतःच्या धर्माचा आश्वास करून त्यात नाही अवगत झालेले असल्यास नवीन काळास जुळेले अशा रीतीने ते सुधारण्याच्या त्याने प्रयत्न करावा असा सर्वोपस्थित चिंत्तौसफतीचा उपदेश आहे सर्व धर्मास समान असणारा जो भाग वर सांगितला त्यासच किरथेकदा ' चिंत्तौसफती ' असा नाव देण्याचा अनेक चिंत्तौसफिस्त्याचा सप्रदाय आहे

इक्ष्वर व सृष्टीची रचना — तत्त्वविचारविषयां सद्यो-धनावर या चिंत्तौसफतीची अधिक भिरत असल्यामुळे, अज्ञ माया, द्वैत अद्वैत, सगुण-निर्गुण वगैरे जे अगदी अंतिम भूमिकेपर्यंतचे प्रश्न, धर्माविषयी चिंत्तौसफतीत फारसा उद्वापाह करण्यात येत नाही सद्योधकांची जितकी सद्योधन शक्ति विकसित झाली आहे त्याच्या पूर्वीकडच हे प्रश्न असल्यामुळे सद्योधक त्याविषयी ठाम असे काहीही धार्य शकत नाही रेपा, विंदु, वगैरेच्या व्याख्या पूर्णपणे निर्विंदव कैल्याविना मी भूमिति शिकणार नाही असे अद्वैतपणाने न म्हणतां उपाधम न भूमितीच शिकणारा विद्यार्थी सिद्धांत शिकवण्यास तयार असतो व भूमिति उच्छेद अवगत झाल्यावर या व्याख्या आवणाला अधिक योग्यता करता येतील असे मानितो, तद्वत् द्वैत-अद्वैतादि अंतिम प्रश्नावर अजून न बसता धर्मजिज्ञासूने कर्म, पुनश्चम, मरणोत्तर स्थिति वगैरे अलीकडचे विषय समजून घ्यावे, व त्यांच्या साहाय्याने स्वतःस अधिक कर्तव्यदर्श व स्वतःचे वर्तन अधिक शुद्ध करायें, व अशा रीतीने त्याच्या अस्त शक्तीचा विकास झाला म्हणजे त्यास अंतिम प्रश्नाचा विचार करण्याचा अधिकार देईल असे चिंत्तौसफिस्त मानतात सृष्टीचा प्रारंभ कसा व का झाला, द्वैत खरे की अद्वैत खरे वगैरे फार पुढच्या प्रश्नांविषयी सद्योधन करण्याइतके सामर्थ्य चिंत्तौसफतीस सद्योधकांस अद्याप आलेले नाही व स्वतःची प्रगति करण्याकरितां सध्या तरी या प्रश्नास पूर्ण समाधानकारक उत्तर शोधण्याची सामान्य माणसास जरूरी नाही मनुष्य व ईश्वर यांच्यात एकच आहेत व मनुष्य पूज्य झाला म्हणजे तो ईश्वरी तादृश्य पावणार आहे असा चिंत्तौसफतीचा सिद्धांत आहे, त्यावरून चिंत्तौसफती अद्वैतास अनुकूल आहे असे एकाग्रतेने दिसते पण चिंत्तौसफतीस सद्योधक जितके पुढे गेले आहेत तेथवर तरी माणसाचा व्यक्ति रूप भेद नाहीता झाल्याचा त्यास अनुभव नाही इतकेंच नव्हे तर उलट " मुनी उद्यानी व्याकासी । विणे गिलेले सूर्यासी । " या मुक्तावार्थाच्या अनुसंधानप्रमाणे चिंत्तौसफती

व्याक्तिव कायम राहून सर्व सृष्टि त्याच सत्तावादी आहे असा सद्योधकांस अनुभव येत असल्यामुळे चिंत्तौसफतीस द्वैत-वादी म्हणण्यासहि हरकत नाही सद्योधकांनी उक्तान्तीच्या चढावा वर दृष्टि फेकली म्हणजे त्या मार्गाने त्यास एकाकून एक भेद्य असा विस्तीर्णी कायब काय मालिका दिसते, व ही मालिका कोठे संपते याचा त्यास आग देखील लागत नाही एका विशिष्ट पायरीवर त्यास आपल्या सूर्यमालेचा अधिपति दिसतो त्याच्या एकीकडे त्याच्याकडून अधिकाधिक सत्त्व अशा अनेक विभूति अस्तित्वात आहेत, पण त्याचा महिमा माणसास आकलन करण्यास जास्त जास्त कठिण आहे, सूर्यमाला या अधिपति त्यास चिंत्तौसफतीत लोभांत किंवा ईश्वर असे म्हणतात हा आपल्या सूर्यमालेचा जनक ज्ञान, सामर्थ्य व आनंद यांच्या विशालपणाचा मानवी मनाने कितीहि उच्च कल्पना ऐकी तरा त्याच्या ज्ञानाच्या सामर्थ्याच्या पायरी-पर्यंत त्यास पोहोचला येत नाही इतका त्याचा दर्जा मनुष्याच्या मानाने उच्च आहे सर्व सूर्यमालेत स्वाहाभ्युत्तर व्यापून — पुढरपृष्ठाच्या भावेने योलाक्याचे असल्यास — ती आणखी पुढीकडे दशागुळें उरला आहे प्रकृति व पुरुष हे द्वंद्व त्याच्या पूर्वीप उत्पन्न झाले आहे पाण्याच्या मध्यमार्गी नळीने फुकर घातल्यास पाण्यास बाजूस खेडून त्या पृष्ठा-मध्यें असा बुडबुडा उत्पन्न होता त्याप्रमाणे सूर्यमालेच्या आरम्भा सूर्यमालेच्या क्षेत्रावरील द्रव्यात असे अनेक बुडबुडे तयार करण्यात आले व त्या बुडबुड्यांपासून सूर्यमालेतील सर्व द्रव्य-अद्रव्य द्रव्य निर्माण करण्यात आले वर जसे विदानी बांधिलेले असते तशी सूर्यमाला या बुडबुड्यानी बांधिली गेली आहे हे बुडबुडे सर्व सूर्यमालेचे अंतिम परमाणू होते ईश्वराने आपल्या मनास तन्मात्रा कल्पव्यास तद-गुणार या परमाणूचे सघात घनावे व या प्रत्येक सघातापासून निरभिराख्या जातीचे द्रव्य बनविले असे होऊन आपल्या सूर्यमालेची उभारणी झाली आहे आपल्या सूर्यमालेत द्रव्य-अद्रव्य ही द्रव्ये आहेत ती सप्त प्रकारची आहेत पृथ्वीवर्मावारा असे हवेचे आवरण आहे त्याप्रमाणे सूर्यमालेतील सर्व योकावर्मावारी या सर्व द्रव्यांची आवरणे आहेत ईश्वराचे स्वरूप प्रज्ञा, विष्णु व ब्रह्मा असे त्रिविध असते प्रज्ञा या शक्तीच्या योगाने सूर्यमालेची द्रव्ये तयार होतात विष्णु या शक्तीच्या योगाने या द्रव्यांचे पुन्हा अहानमोठे सघात तयार करण्यात येतात व प्रत्येक सघाताच्या अंत-र्यामी ती सघाती जीवरूपाने स्वतः वाच करीत असते उद्भिज्जकोटी, वनस्पतिकोटी, प्राणिकोटी, हेच ते सघात होते ईश्वरी चैतन्य जीवरूपाने या सर्व कोटीतून कमाने विच्छेद पावत असते व अंतर्जना विकास अधिक होईल तसतशी अज्ञानपणा कमी होऊन देहाची रचना अधिक जालूक व व्यवस्थित होत आते जीव मनुष्यकोटीस येईपर्यंत प्रज्ञा व विष्णु या श्रेष्ठच शक्ती कार्य करीत असतात पण मनुष्यकोटीत त्या जीवाचा प्रवेश झाला म्हणजे विच्छेद

रयाशीं संक्रम होते त्यावेळीं त्यास कारणदेह नांवाचा एक नवीन देह प्राप्त होतो प्राणिकोटीत जीवास हा देह असत नाही व मनुष्यकोटीत शिवशक्ति रामाच्ये प्रगट होऊन त्यास हा देह मिळतो. पिऑसफीच्या हट्यां मनुष्यकोटी व प्राणिकोटी यामध्ये हा फरक आहे कोणताहि जीव एका कोटीतले सर्व अनुभव घेऊन दुसऱ्या कोटीत जाण्यास फार काळ लागता व ही सर्व उत्क्रांति सूर्यमालेतील एकाच गोलावर होते असे नाही. आपल्या सूर्यमालेत दूर्य व अदूर्य असे अनेक गोल आहेत. त्यांची अनेक थंडळे आहेत व प्रत्येक थंडळातील सर्व गोलावर क्रमाने जीव अनेकवार आतो. या विषयाचा अधिक तपशील येथे देण्यास अवकाश नाही जिज्ञासू तो " मॅनः ग्लोबल, ही थंड डिस्कर " या पुस्तकात मिथेल त्या पुस्तकातील तत्त्वोपन विश्वसनीय मानल्यास पुराणांतील सप्त-समुद्र, सप्त-द्वीप इथेरची वर्णने वही वही खोल अर्थ सुचवत असता असे वाटे लागते. पृथ्वीवर ह्या अतलेल्या मनुष्यापैकी बरीच पूर्वी दंगळावर होती असे संशोधक म्हणतात. पृथ्वीवरले मनुष्याचे पिऑसफीत विभाग करण्यात आले आहेत. आर्य, लोकांस पिऑसफीत पाचवा मूलवंश असे नाव आहे. आर्य लोका-पूर्वी पृथ्वीवर चार मूलवंश होऊन गेले आहेत. चिनी लोक हे बर्बर्था मूलवंशातले आहेत प्रत्येक मूलवंशात सात शाखा उत्पन्न होतात. त्यास उपवंश म्हणतात. आर्यमूलवंशाचा 'हिंदू' हा पहिला उपवंश होय, व 'दंगज' हा पाचवा उपवंश होय. दर मूलवंशात व उपवंशांत काही विशिष्ट गुण उत्क्रांत होतात व मानवबेदांची रचनाहि भिन्न असते. पृथ्वीवर आजपावेतो पाचव्या मूलवंशाचा पाचवा उपवंश उत्पन्न होण्यापर्यंत मजल आली आहे. एकंदर सात मूलवंश पृथ्वीवर व्हावयाचे आहेत, व ते सर्व विकसित झाले म्हणजे पृथ्वी लयावस्थेस जाऊन सर्व जीव पुढील उत्क्रांतीकरिता बुधावर नेण्यात येतील असे पिऑसफीच्या साहस्ययात लिहिले आहे

सप्तलोक सूर्यमालेतील प्रत्येक गोल (ग्रह) पर लिहिलेल्या सात प्रकारच्या द्रव्यांनी बनलेला आहे हे वर नुक्तेच सांगितले आहे. ही द्रव्ये मूळात एकाच परमाणासून बनलेली आहेत खरी, पण एक द्रव्य दुसऱ्यापेक्षा अधिक विरळ किंवा सूक्ष्म, दुसरे त्याहूनहि अधिक विरळ किंवा सूक्ष्म अशी त्यांची परंपरा आहे. सर्वांत घन किंवा ऋतू असे जे आपल्या पृथ्वीवर द्रव्य आहे त्याच्या भूलेक बनलेला आहे. भूलेक म्हणजे पृथ्वीचा आपल्या परिचयाचा भाग दगडासारखे घन पदार्थ, पाण्यासारखे प्रवाही पदार्थ, हवेसारखे वायुरूप पदार्थ, इत्यादींची भाभूलेक बनलेला आहे. त्याखेरीज " ईथर " नायक जो हवेहूनहि पातळ पदार्थ पृथ्वीवर आहे त्याचाहि समावेश भूलोकांतच होतो. म्हणून सर्व भूलेक मनुष्यास दृश्य नाही. त्यांतले हवा व ईथर त्यास दिसत नाहीत असे झाले. पर

जी सात प्रकारची द्रव्ये सांगितली त्यापैकी एकात भूलेकातील हे सर्व द्रव्य मोठे तेव्हा त्यास भूद्रव्य असे मानण्यास हरकत नाही. इथरहूनहि अधिक विरळ व पातळ द्रव्य पृथ्वीवर आहे. त्या द्रव्याचा भूवलोक बनलेला आहे. भूद्रव्याचे जसे घनपदार्थ, प्रवाही, वायुरूप पदार्थ असे विभाग वर सांगितले तसे भूद्रव्याचेहि विभाग आहेत. पृथ्वीवर असलेले भूद्रव्य घन पृथ्वीच्या आतहि असून तिच्या सर्भोत्तरे चोहोबाजूंनी पुष्कळ अंतरापर्यंत पसरलेले आहे. भूद्रव्यापेक्षा भूवलोक अधिक विरळ असल्यामुळे ही दोन्ही एकमेकास अडथळा न करता एकत्र राहू शकतात. हवेत घुळ असता ती घुळ व हवा जशी एकच जागा व्यापितात त्याप्रमाणे भूलोकाचे द्रव्य व भूवलोकाचे द्रव्य ही एकच जागा व्यापून रहातात, व एक द्रव्य दुसऱ्याहून विरळ असल्यामुळे एकाची दुसऱ्यास अडचण होत नाही याचा अर्थ असा की भूलेक व भूवलोक हे येथेच आपणासमो-पार पसरलेले आहेत, पण भूवलोकाचे द्रव्य हवेपेक्षाहि विरळ असल्यामुळे ते माणसात दिसत नाही. भूवलोकाचा गुण असा आहे की माणसाच्या मनात वासना उत्पन्न झाली की त्या द्रव्यात आदोलने उत्पन्न होतात. भूवलोकहूनहि अधिक विरळ द्रव्य पृथ्वीत आत बाहेर व्यापून आहे. त्यास स्वद्रव्य म्हणतात व स्वलोक (अर्थात स्वर्गलोक) त्या द्रव्याचा बनलेला आहे मनुष्याच्या मनात विचार उद्भवला म्हणजे या द्रव्यात लाटा उत्पन्न व्हाव्या असा या द्रव्याचा गुण आहे. अशी एकंदरीत उत्तरीतर विरळ असणारी सात प्रकारची द्रव्ये आपणासमोवताली आहेत ह्या सात प्रकारच्या द्रव्यांच्या सहास्रत जण आपण आहो या एकेका द्रव्याचा एक एक लोक बनलेला आहे. आपल्या भूलेकी जसे नाना पदार्थ आहेत तसे इतर लोकांतहि हजारो प्रकार आहेत, मात्र रवाने द्रव्य अतिशय विरळ किंवा सूक्ष्म असल्यामुळे मर्यादित शब्दांच्या अपत्या इद्रियास त्यांचे अस्तित्व जाणवत नाही पिऑसफीच्या संशोधकांनी या निरनिराळ्या लोकांच्या रचनेचे व त्यात रहाणाऱ्या जीवांचे वर्णन आपल्या वाहमयात दिले आहे अगदी विरलतम द्रव्याचे जे लोक त्याची फारशी माहिती रवाना दिली नाही, पण भूवलोक व स्वलोक यांची बरीच तपशीलवार माहिती रवाना दिली असून आम्ही ही आमच्या अंतःशक्तीचा विकास करून प्रत्यक्ष मिळविली आहे असे रवाना लिहिले आहे. स्वलोकाहून सूक्ष्म असणारा जो लोक त्यात माणसाचा आप-परमाव नष्ट होऊन एकदाचा अनुभव घेतो व " घुडे. परतस्तु स १ " या गीतावचनात जोस सुद्धे म्हटले आहे त्या रूपाने मनुष्याची जाणीव व्यक्त व्हावयास लागून तत्पदवीचा अस्-लेन केल्याशिवाय माणसास तिच्या साहाय्याने एकदम सत्याची निवड करता येते असा संशोधकाचा त्या विषयीचा अनुभव आहे. संस्कृत शास्त्रयात

‘स्वः’ वगैरे सूक्ष्म लोकां कोठें तरी दुसरीकडे अंतरावर नसून आपणासमोवार येथेंच पसरून राहिले आहेत असें या संशोधनावरून सिद्ध होतें

मनुष्याची रचना.—मनुष्यास अनेक देह किंवा कोप आहेत असा धिऑसफीचा सिद्धांत आहे मनुष्य हा मूळांत ईश्वरी अंश असला तरी तो प्रकृतीच्या साम्राज्यात अनुभव येण्यासाठी आला असल्यामुळे त्यास त्याकरिता साधन म्हणून अनेक देह दिलेले असतात एका देहापेक्षा दुसऱ्याचें द्रव्य विरल असल्यामुळे तो एकाच वेळी माणसास अनेक देह असले तरी ते एकमेकात पसरलेले—समाहात्म्यनिविष्ट असूनहि परस्परास अडथळा करीत नाहीत. मूळद्रव्याचा स्थूल देह बनलेला असतो व भूलोकात मनुष्य त्या देहाने नावा प्रकाशे घोग करी शकतो स्थूल देहाचे दोन भाग असतात. एक अन्नमयकोप व दुसरा प्राणमयकोप अन्नावर पोसलेला हाडांमासाचा जो देह तो अन्नमय कोप, जवळ जवळ त्याच आकारमानाचा प्राणमय कोप असतो व तो अन्नमय कोपात पसरून राहिलेला असतो. सूर्यापासून येणारा चैतन्य या कोपच्या द्वारा शोषिल होऊन त्यामुळे स्थूल देह बनतो. प्राणमयकोप ईश्वराचा बनलेला असतो भुवर्लोकां ज्या द्रव्याचा बनलेला आहे त्या द्रव्याचा माणसाचा जो देह त्यास वासनादेह म्हणतात. मनुष्याच्या मनात वासना आली की प्रथम या देहात आदीलें होऊन ती समोवाराच्या भुवर्लोकाच्या द्रव्यात पसरतात म्हणून या देहास वासनादेह म्हणतात. हा देह दीर्घकालाकर असाून स्थूल देहाच्या बाहेर सर्व धातूनीं सुमारें दोड फूट आलेला असतो व या देहास भुवर्लोकात संचार करून नावा प्रकारचे व्यवहार करता येतात मापेक्षाहि अधिक विरल द्रव्याचा—म्हणजे स्वद्रव्याचा—माणसास आणखी एक देह असता त्याचे आकारमान सामान्यतः वासनादेहाइतकेंच असतें. विचारास प्रारंभ प्रथमतः या देहात आदोलन होऊन होतो म्हणून त्यास मनोदेह म्हणतात स्वर्लोकात व्यवहार करण्याचें हा देह साधन होय हे सर्व देह दर जन्मी नवीन असतात. मनोदेहापेक्षा अधिक सूक्ष्म द्रव्याचा हा आणखी एक देह मनुष्यास असतो त्यास “कारणदेह” म्हणतात व दर जन्मात तो न बदलता माणसानें अनेक जन्म घेतले तरी त्याचा कारणदेह पूर्वाचाच असतो म्हणूनच या देहात जाणीव नेह्यास माणसास पूर्व जन्माची आठवण होऊ शकते जे अनेक सूक्ष्म देह ते सर्व व्यक्तीचे सारखे विनशित झालेले असतात असें नाहीं याहिपेक्षा अधिक सूक्ष्म द्रव्याचे देह माणसास असू शकतात, पण सामान्यतः आज फारच थोड्या माणसाच्या ठायी त्याचा विकास झालेला आढळतो सूक्ष्म देहाविषयी बरीचशी तपशीलवार व सवित्र माहिती धिऑसफीच्या बाह्यमयात आहे. व डब्यु जे. किलर नामक विजुत्संशोधकानें कित्येक राजा यनिक द्रव्यांच्या पडद्यामधून मनुष्याकडे पाहिल्यास त्याच्या समोवार कोणी अन्नासारखे आवरण दिसतें असा जो एक

नवीन शोध आपल्या “ ह्यूमन आटमॉस्फीअर ” नामक पुस्तकात प्रसिद्ध केला आहे त्यावरून या धिऑसफीय संशोधनावस धोडीफार सुटि येते

गाढ शोथेंत स्थूल देह व इतर देह सुटे होतात व मनुष्याच्या वासनादेहाचा जितका विकास झाला असेल त्या मानें तो वासनादेहानें भुवर्लोकात कमी-अधिक व्यवहार करतो तो जागा झाल्यावर सर्व कोप पुन्हा एकत्र येतात भुवर्लोकातील वासना देहाचे व्यवहार माणसास बहुशः स्थूलदेहात आठवत नाहींत. पण क्वचित् प्रसंगां त्याची वेडीवाकडी आठवण स्थूलदेहात स्मरणरुपां येऊ शकते व ही आठवण नीटपणें जागृणी माणसास पाहिजे असेल तर त्यास राजयोगाच्या अभ्यासाची आवश्यकता आहे. सामान्य माणसाच्या मनोदेहाचा विकास फारच अल्प झाला असल्यामुळे त्यास त्या देहानें स्वर्लोकात व्यवहार करता येत नाहीं स्वतःच्या सूक्ष्म देहाचा विकास करूनच आम्हां सूक्ष्म लोकांची माहिती मिळविलेली आहे असें धिऑसफीय संशोधकांनी लिहिले आहे.

मृत्पु.—मनुष्य मरणाच्या वेळी अन्नमयकोप व प्राणमयकोप हे परस्परापासून सुटे होऊन त्यामधील बंद तुटते. नंतर अन्नमयकोपात जाळतात किंवा पुरतात. अन्नमयकोपाबरोबर प्राणमय कोपाचा नाश होतो. मग माणसाची जाणीव वासनादेहात जाते, अर्थात तो भुवर्लोकात जातो. भुवर्लोकां आपणासमोवतीं व आहे. म्हणजे मृत माणस मरणोत्तर दूर कोठें जात नाहीं असें झाले पण आपणांस त्याचे सूक्ष्म देह दिसत नाहीं म्हणून त्याचें साक्षिण्य आपल्यास समजत नाहीं. भुवर्लोकां हे वासनचे माहेरघर असून येथे वासना भूलोकापेक्षा फार अधिक जोरानें व्यक्त होते. मनुष्याने आपल्या भूलोकातील आयुष्यात आपल्या वासना जितक्या प्रबळ केल्या असतील तितका अधिक काळ त्यास या लोकांत काढावा लागतो वाईट वासना, व्यसन वगैरे ज्या माणसानें स्वतःच लावून घेतली असतील त्यास येथें फार क्लेश होत असल्यानें या स्थितीस कित्येक घर्मीनी “ नरक ” असें नांव दिले आहे. दुर्वासनाधीन व व्यसनी माणसाच्या वासना मरणोत्तर या ठिकाणी शतपट तीव्रपणांने प्रकट होऊं लागून त्या तप्त करण्याची ऐहिक साधनें मात्र त्यास अलभ्य असल्यामुळे त्या मनुष्यास जणू काय वासनाचा प्रत्यक्षकाळोन घ्यास लागल्यासारखें होतें, व जशी एखादी वस्तु हळूहळू जळून नाहींशी व्हावी त्याप्रमाणें या क्लेशाग्रिमये जणू त्याच्या वासना सावकाशरणे जळून नाहींसा होतात, यावेळी होणारे क्लेश त्या माणसास शहाणपणा शिकवितात. या नरकात दुसरा कोणी त्या मनुष्यास वाचना वरीत नसतो. येथें तो फक्त आपल्या कृतकर्मांचे प्रायश्चित्त भोगिता व व्यसन हे अनीतिकारक आहे असा पट्टा शिकतो. ज्याच्या वासना वाईट नसतात अशा लोकांस भुवर्लोकात

दुःख होत नाही व किरणकाश तर सुखीद होत. वासनाची शक्ति संपली म्हणजे वामनादेह गळून पडतो व मनुष्याची जाणीव मनोदेहात जाऊन त्यास स्वर्गलोक सर्वोत्पन्न दिवू लागतो. वाईट वासनाचा पूर्वीच क्षय झालेला असल्यामुळे चांगले विचार व स्वार्थरहित वृत्ति याच आता त्याच्या अंतर्गतात शिळक राहिलेल्या असतात. पंधरा मिनिटांचे भोजन पचावेण्यास जसा तीन चार तासाचा काळ लागतो तद्वत् भुलोकच्या आमुष्यातील श्रेष्ठ, शुद्ध व वदत्त वृत्ति आणि विचार जणू आपल्या अंतर्गतात पचवून त्याशी त्या माणसाचा एकत्रीकरण होत. येथे प्रयत्न असल्यामुळे येथे तो अतिशय काळ घालवितो या ठिकाणी प्रत्येक मनुष्य पराकाष्ठेचा आनंद अनुभवित असतो आपल्या सद्गुणांचा परिपाक करून व तो स्वतःच्या अंतर्गतात भिजवून पुन्हा तो मनुष्य जेव्हा जन्मास येईल तेव्हा त्याच्या शीलामध्ये ते गुण अधिक बळक, अधिक भरीव व अधिक प्रबळ व्हावे अशी ही योजना अर्धते स्वर्गलोकात माणसास ज्ञानी जीवाकडून उच्च दर्जाचे शिक्षण मिळू शकते. सद्गुणांच्या बरोबर आणि-लेले माणसाचे भावबल संपले म्हणजे मग मनोदेहाद्वि गळतो, व त्याची जाणीव कारणदेहात जाते. सामान्य माणसाच्या कारणदेहाचा बहुतेक मुळीच विकास झालेला नसल्यामुळे येथे तो अल्पकाळ रहातो, आणि पुनर्जन्म घेण्याकरिता स्वर्गस्थ व भुवर्गस्थ आकृष्ट त्याचे नवीन मनोदेह व वासनादेह बनवितो, व प्रथम स्वर्लोकात व नंतर भुवर्लोकात उतरून मातेच्या उदरात बाळत असलेल्या नवीन स्थूलदेहाशी संवाद होतो आणि यथाकाल बाळदेह धारण करून नवीन जन्म घेतो. पुनर्जन्माच्या शेवटी जाळून किंवा पुरून टाकिलेल्या मागील स्थूलदेहाशी या नवीन बाळदेहाचा काहीच संबंध नसल्यामुळे त्या नवीन स्थूलदेहाची जाणीव असताना त्यास मागील जन्माची आठवण सहजच रहात नाही. पण सर्व जन्मांत जो कारणदेह कायम असतो त्यास त्यास जर प्रयत्नत. जाणीव नेता आली तर त्यास मागील जन्माचा इतिहास आठवू शकतो.

पुनर्जन्म व कर्म—या क्रमाने माणसाने वनावाईट गोष्टींचे मांडवळ भूलोकांत दर जन्मी जमवावे, त्यातील हिणस भाग मरणोत्तर भुवर्लोकात धुवून टाकावा व बाकी राहिलेल्या भावबलाचा परिपाक स्वर्लोकात करून त्याची एकरूप व्हावे व पुन्हा ते सर्व संस्काररूपाने नवीन जन्मी बरोबर आपून त्याच्या मोरावर अधिक मोठे मांडवळ भूलोकात गोळा करावे आणि असे दर जन्मी करत करत शेवटी पूर्णज्ञानी, पूर्ण समर्थ व पूर्ण प्रेमी असे त्याने बन्यावे ही त्याची भवितव्यता दर जन्मी नवीन अधिक अनुभव गाठी पडता यासाठी पुनः पुनः माणसाचे हे जन्म विवक्षित कर्माने होतात असे संशोधनावरून दिसते. उदाहरणार्थ मनुष्याचे जन्म वारंवार निरनिराळ्या मानववैशात, वैयक्तिक सस्कृतीत तसेच भिन्नभिन्न देशांत व धर्मांत होतात व अशा रीतीने

हरएक प्रकारचे गुण त्याच्या अंगी येऊन त्याचा विकास येव्हावाजून होतो. तसेच प्राय सर्व मनुष्ये अनेकवार स्त्री व पुरुष या दोन प्रकारच्या देहात जन्म घेतात व चांदेहात माणसाने प्रेम, वात्सल्य, दातपणा, स्वाभिमानी इत्यादि श्रेष्ठ भावना व पुरुषदेहात प्राप्तल्याने बुद्धि, कर्तव्यगारी, निर्धार, बगैरे अनेक गुण संपादन करून आपली उत्कृष्टी करून घेतात. प्रत्येक माणसास जी दर जन्मी परिस्थिती दिली जाते जी केवळ त्याच्या उत्पत्तीस पोषक असेल. एका जन्मात माणसास अनेकांचे साहाय्य असेल, पण त्याने जे गुणसंपादन केले असतील ते दडव्हावे म्हणून दुसऱ्या जन्मी त्याचे सर्व साहाय्य काढून घेण्यात येऊन त्यास आपल्या पायावर उभे रहाण्यास शिकविण्यात येईल, जास्त उत्कृष्टी झालेला मनुष्य लवकर शिकत असल्यामुळे, सामान्य मनुष्यास ज्या संकृतीत दोन तीन वेळा जन्मास घालणे अवश्य तेथे त्यास एकच वेळ जन्म देण्यात येईल, असे अनेक प्रकार पुनर्जन्माच्या किंवा संशोधकास सापडले आहेत. तीच तीन मार्ग निरनिराळ्या जन्मी पातिपत्नी, पितापुत्र, गुरुशिष्य, धनीचाकर, स्नेहीस्नेही, बहीणभाऊ, बगैरे वेगळे नाती जाऊन स्वतःच्या प्रेमास दडपणा व सर्वांगीण आणित्यात असे संशोधनावरून दिसते. उत्कृष्टीयामागे पुढे पाऊल टाकण्यास जी परिस्थिती योग्य तेथे माणसाचा जन्म होतो हा त्या संशोधनाचा हास्य दिसतो.

पण जर मनुष्याने पूर्वी वाईट कर्म केले असेल तर त्याचा परिणाम म्हणून त्याच्या उत्कृष्टीस पुढील जन्मी जी स्थिती उत्कृष्ट असेल ती त्याच्या बाटयास येण्यास प्रतिबंध होतो व कमी प्राचीन परिस्थितीत त्याचा जन्म होतो तसेच त्याचे ज्या व्यक्तीशी प्रेमाचे किंवा द्वेषाचे गुणावृद्ध दड झाले असतील त्यांकडे तो जन्म घेताना आकर्षित जातो अशा रीतीने त्याने जी कर्म दर जन्मी केली असतील त्याचे परिणाम भोगणे त्यास भाग होतं थिआसफाच्या दृष्टीने मनुष्य मूळात ईश्वरास असल्याने ईश्वरास्तकाच तो स्वर्गप्र आहे. याचा अर्थ असा की त्याच्यावर बाहेरून दुसऱ्या कोणाचे बघन नाही पण त्याने स्वतः कोणतीही कर्म केले म्हणजे त्यास त्याचे परिणाम भोगावे लागून जाहोत असे भाग नाही प्रत्येक कर्माचा परिणाम असतो व मनुष्याने ते कर्म केल्यास तो अवश्यमेव भोगावा लागतो तो त्यास नको असेल तर त्याने ते कर्म करू नये. मनुष्य हा जी स्वकर्माची फळे भोगतो ती त्यास कोणी देवोने आपल्या लहरीलातर भोगावयास लाविलेली असतात असे नव्हे तर ती केवळ त्याच्या कृत्याचे परिणाम असतात. भौतिकशास्त्रात जशी कारणाची कार्ये नियमाने व अनुकूलित होतात तसाच हा प्रकार आहे काही कर्मांची फळे उत्तरी—दुसऱ्या जन्मी—येतात, तर काहीची लवकर येतात जी लवकर येतात त्याचा कार्य-कारण-भाव मनुष्यास समजतो व जी उत्तरी

येतात त्याचा समजत नाही इतक्या दोहोर्मध्य फारक. दुष्कर्मांची कट्टी फळे घालून मनुष्य शहाण्ण होतो व पुन्हा दुष्कर्म करीत नाही हा कर्माच्या नियमाचा माणसास उप-योग होतो. एका माणसाने दुस्कार्ये फार नुकसान किंवा फार फायदा केला असेल तर ती माणसे इतकून पुन्हा कोणत्या तरी गन्नां एकत्र येऊन कृतकर्मांची परस्पर फेड करतात, पण एकाने दुस्कार्ये कियतसे बरे किंवा कियतसे वाईट केले असेल तर ती नाकमे कर्ण अनामत खातीं छिद्दिलीं जाऊन त्याची फेड अन्य माणसाच्या हातून होते, व स्वार्थ-शुद्धि पूर्ण सुटून गेल्याविना कर्मांचे बंधकत्व नाहीसे होत नाही असा ह्या संशोधकाचा अनुभव आहे

मनुष्याचे ध्येय — थिऑसफीच्या दृष्टीने मनुष्याच्या सर्व गुणांची पूर्णवस्त्रा म्हणजे "मुक्ति" होय या पायरीवर मनुष्य पोहोचतो त्या वेळेस मनुष्यकोटीत ज्ञान, नीतिमत्ता, प्रेम, सामर्थ्य वगैरे गुणांचा अतिका विकास होणे शक्य आहे तितका त्याचा विकास झालेला असतो पण ही स्थिति म्हणजे उत्क्रान्तिमार्गाचा शेषाट नव्हे एम ए. ची परीक्षा ही युनिव्हर्सिटीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची अंतिमावस्था असली तरी त्याहीपुढे जसा पोस्ट ग्रेज्युएट शिक्षणक्रम असतो त्याच न्यायाने 'मुक्तीच्या' पायरीपलीकडेहि उत्क्रान्तिमार्ग आहे, मान त्या मार्गावरून जाणारा मनुष्य मनुष्यकोटीच्या पलीकडे गेलेला असतो अशी थिऑसफीची शिक्षण आहे मुक्त झालेल्या पुरुषाचे अनेक वर्ग असतात व ते सुद्धा निरनिराळ्या प्रकारचा लोकबंध म्हणून असतात. (लोकसंग्रह-विमुक्त व आपल्याच आनंदात गढून राहून जगाविषयी बेकिरी असणारे "मुक्त" अस्तित्वातच नसतात असे थिऑसफिस्ट लोक सांगतात) काही मुक्त लोकोपकारार्थे ण्ड देह धारण करून पृथ्वीवर राहतात. त्यास सदेह-मुक्त म्हणतात काहींनी जड देहाचा त्याग केलेला असतो, त्यास विदेहमुक्त किंवा निर्माण-काय असे नांव आहे. सदेहमुक्तांपैकी कित्येक शिष्यांचा अंगिकार करतात त्यास ईमर्जीत मास्तेस म्हणतात. ही माणसे आजीवि पृथ्वीवर आहेत. आम्हांपैकी काही त्यांचे शिष्य आहेत व कित्येकानी त्यास चर्मवस्त्रांनी व कित्येकानी त्यास अत-क्षानाने पाहिले आहे असे थिऑसफिस्ट लोक म्हणत असून त्याविषयांचा पुरावा त्यांनी आपल्या बाह्यमात दाखल केलेला आहे. "गुरुदेव" किंवा "ऋषि" हे मराठी शब्द "मास्टर" या शब्दाचे वाचक आहेत असे म्हटल्यास चालेल सर्व ग्रीक-मुक्त सारखे नसतात म्हणजे "व्यक्तिव" नाहीसे झालेले नसते, पण ते सर्व सद्गुणांचे सागर असतात असे थिऑसफिया संशोधकांनी त्यांचे वर्णन केले आहे थिऑस-फिस्ट लोकांमध्ये आम्हां स्वतःच्या मत्तानुसार त्यांपैकी नसून काही जणांच्या आज्ञेने त्यांपैकी आहे व ते जपरी सोसायटीचे पाठराखे आहेत असे सोसायटीच्या संस्थाप-कांचे म्हणणे आहे. जीवन्मुक्त पुरुष व त्याहि दर्जाच्या वरचे

पुरुष यांचा पृथ्वीवर एक संघ आहे व जगाच्या सर्व क्षेत्रात जगाचा योगक्षेम ह्या संघ झालेले. जीवन्मुक्तांच्या शिष्यांचाहि या संघात समावेश होतो लोकरंमहात्मा सोयीसाठी या संघाचे विभाग पाहून त्यातील कामे व्यवस्थे-वार रीतीने वाटलेली असतात संकृत बाह्यमात उपास सनत्कुमार असे नाव आहे तो या संघाचा अधिपति असून त्याच्या हाताखाली देशोदेशीय राजकारण, राष्ट्रांचे उत्कर्ष-पथ, मनुष्यजातीचे वंश व उपवंश यांकडे लक्ष देणारा "मनु", धर्म व शिक्षण यांकडे लक्ष देऊन योग्य वेळी जगात निरगिराले "धर्म" स्थापणारा "बोधिसत्त्व" व इतर सर्व क्षेत्रावर देखरेख ठेवणारा "महाचोहण" असे अधिकारी असतात. आर्यवंशाचा मनु वैवस्वत आहे. त्यांचे आर्य वंश क्रमास घालून उदयास आणिला. हर्माच्या बोधिसत्त्वाचे नाव मैत्रेय आहे पूर्वाचे ने बोधिसत्त्व त्यानी व्यास, हर्माज, शोरोओस्टर, आर्कियस व गौतम बुद्ध इत्यादि अनेक जन्म घेऊन जगाच्या हितार्थे पुष्कळ धर्मांची संस्थापना केली सिद्धसंघाचे अधिकारी कोणत्याहि एका जातीचे किंवा घमांचे नसतात व ते जगात निर-गिराळ्या ठिकाणी रहातात. योगशास्त्रांमुळे त्यास कोठेहि सत्कार करता येतो व म्हणून सहकारितेने त्यास आपापर्वा कामे करण्यास अडचण होत नाही. विद्यार्थपन्न माणसास नागर धरावयास सावळे म्हणजे जसा त्याच्या वेळाचा अप-व्यय होय त्याचप्रमाणे जगातील लोकास जी कामे करता येतात ती त्यानी करणे म्हणजे जीवन्मुक्ताच्या शक्तीचा अप-व्यय असल्यामुळे, ते आपली उच्च दर्जाची कामे निर्वेध पार पडावी म्हणून विशेष प्रसंगाखेरीज कळून जनसंमतीसून दूर रहातात मनुष्याच्या स्वातंत्र्याच्या आड न येता ईश-सकृपाने आखलेल्या मार्गाचे जगाची सर्वत. प्रगति करणे हे सिद्धसंघाचे काम होय. आपल्या जगाची व्यवस्था येणे-प्रमाणे परमज्ञानी व परमकाष्ठीक अशा सिद्धाच्या संघाच्या हाती असल्यामुळे जग भलतीकडे कोठे वहावत जाईल अशी भीति वाटण्याचे कारण नाही पण मनुष्यास योग्य त्या मार्गाने जवरीने ओहून नेले तर तो फार तर सागकाम्या नोकर बनेल, आणि आपण होऊन आपल्या अवावदारीने योग्य त्या गोष्टींचा अंगीकार करणारा व आपल्या स्वतःच्या पायीवर उभा राहणारा असा मर्दे पुरुष बनणार नाही, यासाठी माणवी स्वातंत्र्याच्या आड न येता सिद्धसंघास आपले काम करावे लागते व म्हणून त्याच्या उद्योगास सरतेसेवरी यश आले तरी त्यास लोकांच्या अज्ञाना मुळे उत्पन्न होणारे पुष्कळ अडथळेहि सहन करावे लागतात. जरूर ती योग्यता अंगी आणिल्यास कोणाहि माणसास सिद्धसंघात जाता येईल तेथे कसिण्याचा प्रश्न नसतो सिद्ध-संघात जाण्यास काय काय गुण लागतात त्याचे वर्णन थिऑसफीच्या बाह्यमात सविस्तर दिलेले आहे. स्वायं

सुतप्रायश्चित्तम् न जततेवेत्येव मायसात्तं भविष्यत्मा
 सिद्धाय या मातृति लायीति गति होतुं केवल अष्टवय होय.
 जन्म ते गुण अंगी येन सात्तते मृदुमेत्या अष्टवयस्य योगी
 तरी भविष्यत्मा हाती भरती; व स्वयंसा सिध्य करतो या
 सिध्यसिद्धीच्या अनेक पादप्या आहेत. त्यांचे वर्णन देण्यास
 योग्य अस्मात्ता नाहीं. सिध्य मृदुमेत्या गुह्येन वर्णनांत काम
 करणारे हसिक. हे "अंशी येता अंशायि नाता। मित्र कर्षी
 नव पुनः निपात्या " या कविचरनाप्रमाणे गुह्यही एव-
 म्मा सात्तते अस्ततात. सिध्य योग्य हात्या मृदुमेत्या एव-
 पक्षी महादीक्षा देण्यांत येने; व त्यावेळीं सिध्यचा जाली-
 वेस एका चरन भूमिभर नेण्यांत येते. ही दीक्षा मृदुमेत्या
 सिध्यमंथने प्रवेष्टा होय. या द्वाराचे आयसी पुढें गाऊन
 योग्य ते नवीन गुण भंगी आणणे व दोष घालविणे हे कार्य
 सिध्य करीत राहिला मृदुमेत्या दुसरी, तिसरी व चवथी
 जन्मा महादीक्षा सिध्यपादकून कपाने दिल्या जातात. जन्म
 त्यासुद्धी पांशवी दीक्षा त्यास मिळाली मृदुमेत्या तो "मुक्त"
 होतो. चौथी दीक्षा घेतलेल्या शिष्यास "प्रीत्यारक",
 दुसरी घेतलेल्यास "गृहीतक", तिसरी घेतलेल्यास "होत"
 व चवथी घेतलेल्यास "परमहंस" अशा संकरावाच्या रूपा
 आहेत असे. वेदांत यांनी लिहिले आहे. पुढपर्यंत या
 सिध्यमंथनासाठी, सहास्राधिक, अन्यायमित्र व अर्धत
 अशीं नावे आहेत. या दीक्षा-मार्गाचे पुढें गाऊन जीवन्-
 मुक्त होण्यास माणसास अनेक जन्मांचा अवधि लागतो; व
 निर्धामाचे अवश्य तो योग्यता संवादन करण्यांत त्यास हा
 सर्वज्ञात पास्तवाव लागतो. पुढेकर्मोभित देण्याचे असे या
 मार्गावर माणसास नरामर वेदाची लागतात व त्यामुळे
 त्याच्यावर मोठ्यागोटीस संकट कोसळतात. या दीक्षामार्गाचे-
 सुमुमुक्षुमार्ग-माणाच्या माणसास शक्य अज्मनांत होणारी
 प्रगति पोष्टा जन्मात करावयाची असते; व मृदुमेत्या एव-
 पास्तवाचे धर्म पक्कतात. मृदुमेत्या अंगी उरकालाची
 विश्वसूचिकाप्रमाणे ही अंगी रूपरेखा आहे.

मी ति अमी ति.—हर्ष जगाची उरकालीत इहावी, एव-
 एक सर्व जीवांचा विकास द्वावा प्रभा ईशसेकस्य अस्तव्यामुळे
 त्या संकल्पास जे जे योग्यते ते ते नीतीचे व जे जे पातक ते ते
 अनीतीचे अशी विश्वसूचिका नीति-अनीतीची कालेची व्याहृ-
 ईशसेकस्य प्रवाहाची जीव जगा टिकाणी असेल त्या
 टिकाणाहून पुढें जाणे हा त्या जीवास " नीति " अणु-
 तरी निरमिराळे जीव निरमिराट्या टिकाणी अस्तव्यामुळे जी
 गोष्ट एका जीवास नीतीची असेल ती दुसऱ्यास अनीतीची
 होऊ शकते. अशा स्थितीत प्रवेशकाने " परमार्थ मयावहः "
 या गीतावचनाप्रमाणे दुसऱ्याच्या धर्मसिद्धे, अर्थोत्त
 नीतीकडे न पाहतां आपली नीति कोणती हेंच बाहिल
 परिदृश्य. वनस्पतिवृद्धि व प्राणिजोदित यांत प्रत्येक
 जीवाची अर्धनापवा दृष्ट करण्याची उत्तमविधायिनीत
 योग्यता असते व मृदुमेत्या या कीर्तित जीवजगदह

विश्वेव तीमतेने चालू मृदुमेत्या प्रत्येक जीवाचा वेद दृष्ट
 होत जातो. त्यामुळे दुसऱ्या प्राण्यास विरोध करून स्वतःचेच
 घरा पहाणे ही गोष्ट प्राणिजोदित " नीतीची " असते. पण
 मुहूर्तकृत मनुष्य आज जगा पायरीपर्यंत आला आहे त्या
 टिकाणी त्याचा वेद पाहिले तितका दृष्ट झाला असे, पुढें त्या
 ती गुह्या मृदुमेत्या आपले अंतर्गतनीति एवम्मा मोक्षसाध-
 याचे अंगी त्याच्या उरकालाची दिशा अस्तव्यामुळे दुसऱ्यास
 विरोध करणे ही गोष्ट त्यास अनीतीची होईल मृदुमेत्या
 " अनेकमुक्ति " हे मुहूर्तकृत मनुष्याच्या नीतीचे मूळ होय.
 याचा अर्थ असा की ज्या ज्या गोष्टींवास्तु माणसानागतो
 प्रेम व वैपुल्यास पावतात, व सहाकरिता उत्पन्न होते त्या त्या
 गोष्टी नीतीच्या व ज्या ज्या गोष्टीनी लोकता देव व संकथ
 बळतात, विरोध व संकरी उत्पन्न होतात त्या अनीतीच्या
 होत. यासाठी वेगवेगळी गोष्ट करण्यास जी विश्वसूचिकेत
 एवम्मादीक्षा समासदास गुह्या अस्तो तरी जेजेंकलनवेवच
 व प्रेम यांचे संघर्ष होईल व संघर्ष आणि देव यांचे निर्मूलन
 होईल अशा प्रकारचीच कार्ये त्यांनी हातांत घ्यावी अशी
 त्यांचे विश्वसूचिकाची सिद्धयण आहे. व सर्व जगभर सोमान-
 दीक्षा समासदाची जी जी यांचे कार्ये त्यांच्या उत्पन्न केला
 आहे त्या सर्वोची दिशा होय आहे. या संघर्षाचे मूळ उत्पादक
 व मुख्य प्रचारक यांचा जोरा वर आला आहे. हिंदुस्थाना-
 नीत टी. गुह्यावह. हा के मायजगकर, जिनरासदास, के.
 एवम्मादीक्षा, वग्न अस्माद्वारा, म. भा. वेद हे या सोमानादीने
 प्रमुख गुह्यकृत दोत [के. रामायण सुदाराम मागवत].

रा. मागवत यांनी विश्वसूचिकाची माहिती दिली. ही त्या
 उपद्रवाच्या मताचा नीतिज्ञा गोपवारा आहे. केवळ साध-
 तगोपन हा हेतु संघर्षाचा अर्थही "अनीतिवृत्ति" हाकार्य-
 धाने, अशात सुधीरवेचाने आणि अनीतिवृत्ति (सोपनासंघर्षादि
 आणि त्याच्या कलासंघर्षाचे भी विधाने केले आहेत तीहि
 र्वांनी दिली आहेत. जोपर्यंत " अनीतिवृत्ति " संघोपनाची
 पद्धति कोणत्याही प्रसिद्ध विश्वसूचिकेकडून आलीय पद्ध-
 तीचा संघर्षवाद आलेल्यास पटेल इतका मोठ्या तात्पर्येने
 मांडली गेली नाही आणि आपल्या देशातील किंवा पाश्चा-
 त्यातील ऐतिहासिक व, धार्मिक शास्त्रांनी संघोपन कडून
 त्यावर राखलेचा वेगळ्या याचा नाही तोपर्यंत विश्वसूचिका-
 हाती वास्तवसेली अष्ट सुविधना येथील सुविधितात
 आम्हें दोह्याचा संघर्ष नाही विश्वसूचिकेकडून " संघोपन " म्हणून
 नाणावलेल्या व्यक्त योग्या आहेत आणि ज्या
 आहेत त्यांनी शास्त्रज्ञानेपास वेगळीच आहे. त्यामुळे
 त्यांचे म्हणणे विश्वासाह् वारत नाही. जगातील प्रत्येकाचे
 वरीर मातृची कोह इतके प्रबल होतात की, धार्मिक पद्धतीत
 के लोक पक्कतात त्यांचे त्यांचा परिणाम शास्त्राधिकार
 रहात नाही. ज्या गोष्टी लोकता अशात आहेत त्यांचे हर्ष
 तात्त मातृ वरणाची वादगिरी पार मोठ्या वेगळी व की
 आहे आणि त्यामुळे " अनीतिवृत्ति " याचाच के " संघ

मांडव्यात आले आहे त्याची विश्वसनीयता पुराणांतील स्वोन्नतकाव्ययुक्त विधानापेक्षा अधिक वाढली नाही. [संपादक ज्ञानकोश] ।

थियोफ्रीटस—गोपनीतकार. हा ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकात झाला; याच्याबद्दल फारशी माहिती उपलब्ध नाही. याने 'आयडील्स' नामक लहान कवितासंग्रह लिहिला आहे; त्यावरून तो सिरॅक्यूसन असावा असे दिसते. डोरिअन भाषेत त्याने न्यूकॉलिक कविता लिहिल्या आहेत. 'डेंट्स ऑफ प्रोटिअस', 'होप्स', 'हिल्म्स', 'हिरॉन्स', 'लिरिक्स', 'एपिग्रॅम्स', 'एलिजीअ' इत्यादि काव्ये त्याने रचली आहेत असे म्हणतात. 'स्टोरी ऑफ डेलॉस अँड दि निकस' हे त्याचे बोररसप्रधान असे काव्य प्रसिद्ध आहे. न्यूकॉलिक व माइन्स असे त्याच्या काव्याचे दोन विभाग पडतात पहिल्यात खेडेगावांतील देखाव्याचा वर्णन असून दुसऱ्यात शहरासंबंधी हकीगत दिलेली आहे. त्याने महाकाव्य लिहिले आहे. 'हिरॉन्स दि लायन स्लेयर' नांवाचे त्याचे काव्य मोठे मनोरंजक आहे आयडील्समधील अन्तर्गत पुराव्याशिवाय या कवीबद्दल जास्त माहिती उपलब्ध नाही. सिरॅक्यूसन हून कोसला जाऊन नंतर तो ईजिप्तमध्ये कायमचा राहिला होता असे म्हणतात. हा कवि स्वतंत्र पुढीचा असून न्यूकॉलिक काव्याचा आद्यजनक होय

थियोडोरा—सम्राट जस्टिनियनची पत्नी. सहाव्या शतकाची कॉन्स्टांटीनोपल किंवा सायप्रस येथे ही जन्मास आली. ५४७ मध्ये तिचा अंत झाला. प्रोकोपिअसच्या मते लहानपणाच ती नाटकांत गेली होती. परंतु नृत्य व गायन मुळीच येत नव्हत्यामुळे छत्रोच्छरणाचा अभिनय व विनय-दुन्यता या गुणावरच ती लोकतात इतकी प्रसिद्धीस आली. पुढे हेनोवेलस नावाच्या एका अधिकाऱ्याबरोबर ती आफ्रिकेत गेली व तेथे भाडण करून परत कॉन्स्टांटीनोपल शहरी आली व सूत काढून उपजीविका करू लागली. जस्टिन बाइ-शहाचा पुतण्या जस्टिनियन याचे त्याठिकाणी तिने मन आकर्षित केले. जस्टिनच्या संमतीने त्यांचे लग्न झाले व बादशहाच्या पश्चात् थियोडोरा रोमन सम्राज्ञी बनली. जस्टिनियन यास तिने आपल्या मुठांत ठेविले होते व ती राज्यकारभारात मुखत्यारीने डबडबवळ करीत असे. ५३२ मधील बंडाण तिचे शौर्य दिसून आले व त्यावेळी तिने जस्टिनियनचे राज्य रक्षण्यास फार मदत केली. अंमलदारांना तिच्या पुढे राजनिष्ठेची शपथ घ्यावी लागे. तिचा परकीय वकिला-साहि पत्रव्यवहार असे. तिचा बचक ब दारा विलक्षण होता. तिचे ग्रस हेर शहरभर संचार करीत. तिची अलंकार-प्रियता व वागण्याची ऐट विलक्षण असून खीपुछपानी आपल्या इच्छेप्रमाणे सत्ताचे विवाह लावण्यात तिचा भूयण वाटत असे. तंफारी नवऱ्याविरुद्ध स्वैर वर्तनी क्रियांचीच ती बाजू घेत असे तथापि आपल्या राज्यांत नैतिक सुधारणा झाली पाहिजे याबद्दल तिचा मोठा कटाक्ष असे थियोडोरास

जस्टिनियनपासून फक्त एक मुलगीच झाली होती. परंतु लमापूर्वी तिला एक मुलगा होता असे प्रोकोपिअसने लिहिले आहे. थियोडोरा नातुक प्रकृतीची असून मोठी रूपवती होती. प्रोकोपिअसच्या 'अनेक्डोटा' नामक ग्रंथांत या सम्राज्ञीची जी अतिशयोक्तियुक्त अशी हकीगत आढळते ती संशयास्पद असल्याचे अलीकडील नवीन पुराव्यामुळे सिद्ध होत आहे.

थियोडोराइट—हे एक क्षेत्रमापन करण्याचे यंत्र असून त्याला अंशभाग पाडलेली परस्परशील काटकोन वर-णारी दोन वर्तुळे बसवलेली असतात या यंत्राच्या साहाय्याने क्षितिजसमांतर व लंबरूप पातळीतील कोनांचे सूक्ष्म मापन करता येते वर सांगितलेल्या उभ्या व आडव्या वर्तु-ळांच्या मध्याशी जोडून एक दुर्वाण बसविलेली असते व तिला दोन सूक्ष्ममानमापक (व्हर्गिअर) जोडलेले अस-तात हे यंत्र एका, खाली स्फू असलेल्या बैठकीवर बसविलेले असून त्या स्फूच्या साहाय्याने ते समपातळीत ठेवता येते. या यंत्राने विशेषतः क्षितिजसमांतर पातळीतील कोन जास्त विनचूक शरीने मोजता येतो. व त्यावरच जमीनीची मोजणी विशेष अवलंबून असते. लंबरूप पातळीतील कोनांत पुष्क-ळादा-विशेषतः दूर अंतरावर-यातावरणातील प्रकाशवक्राभ-नाने चूक येण्याचा संभव असतो. हे यंत्र बरोबर लावण्यास उंचीमार्थे केवढेही मोठे-उदाहरणार्थ उत्तरध्रुव व पृथ्वीवरील एखादा पदार्थ एवढे-अंतर असलेल्या दोन पदार्थांतील क्षितिजसमांतर कोन विनचूक मोजता येतो. या यंत्राचे वाय, एवरेस्ट व चल (हॅम्ब्रट) असे तीन प्रकार आहेत. जर्मनी व इतर काही देशांत बर्काभवनाःमक थियोडोराइट व चल्सिओडोराइटचा क्षेत्रमापनाकडे उपयोग करतात थियोडोराइटसारख्याच एका दुर्बिणीला पाणसळ जोडून एका बैठकीवर आडव्या बसविलेल्या समपातळी दाखविणाऱ्या यंत्राचाहि क्षेत्रमापनाकडे उपयोग करतात.

थियोफ्रेस्टस—याचा जन्म ऑरिस्टॉटलच्या जन्माच्या सुमारास (म्हणजे ख्रि. पू. ३८४ च्या सुमारास) लेस्वीस येथे झाला. हा प्लेटोच्या मरणापूर्वीच ऑरिस्टॉटलचा शिष्य बनला असला असे वाटते. ऑरिस्टॉटलच्या मरणानंतर ३५ वर्षेपर्यंत "पेरिपेटेटिक" नांवाच्या पंचाचा हा मुख्य होता. याने बरीच पुस्तके लिहिली आहेत. त्यापैकी वनस्पति-शास्त्रावरील दोन तर अप्रतिम आहेत

थिया—महोदशचा शेवटचा राजा. हा ५७५८ त गादी-वर आला. राजाने आठ राण्या व सरदार नजर करतील तितक्या रक्षेत्थी बाळगावयाच्या ही पूर्वापारची चाल या थिया राजाने मोडल्यावरून त्याच्या धार्मिक प्रजेला फार वाईट वाटले. मुंबई व मद्रोदेश येथील इंग्रज कंप-न्यावर २३ लाखांचा कर बसवून व कंपनीतील लोकांना कैद करण्याचा हुकूम करून, थियाने आपला इंग्रजांविष-यीचा तिरस्कार व्यक्त केला मंत्र्यांच्या थियावर्णीमुळे

अफगाणिस्तान व दक्षिण आफ्रिका या ठिकाणी १८७९ त व १८८० साली ईंग्रजां पॅच पडला होता हे समजल्यामुळे थिबा चढून गेला होता १८८५ साली याने फ्रेंच सरकारशी तह केला तेव्हा इंग्रजीन याने थिबावर मैत्र्य पाठीवले व बोवडी ईंग्रजांनी मंडले शहर हस्तगत केले. थिबा व त्याची राणी याने पदचुल्ल करून रत्नागिरीस ठेवण्यांत आले व १८८६ साली ईंग्रजांनी म्हादेश खालसा केला. हा दुर्दैवी राजा नुकताच मरण पावला.

थिबा—महादेशातील उत्तर भाग संस्थानांविची हें एक संस्थान आहे. याचे क्षेत्रफळ ५०८६ चौरस मैल आहे. याच्या उत्तरेस मोगासिट व दूरगंगेस हें संस्थान आहे. पूर्वेस सेनवी हें ठिकाण आहे. दक्षिणेस शांन संस्थान असून पश्चिमेस मंडाले जिल्हा आहे. थिबाची चार पोटसंस्था आहेत १८८६ मध्ये हें संस्थान ब्रिटिशांच्या स्वाधीन झाले. स १८९३ मध्ये येथील मागी संस्थानिक ईंग्रंदास गेला होता. स. १९०३ मध्ये त्याचा मुलगा गादीवर पडला. या रामाचे शिक्षण इंग्लंडात झाले १९०१ साली या संस्थानची लोकसंख्या १०४७०० इतकी होती याचा संस्थाना मंडाले-पासून १३४ मैलांवर आहे व मंडाले याची राजधानी आहे. याचा संस्थानाचे उत्पन्न १९०३-०४ साली ३४३००० रुपये होते. तीळ, तांदूळ कापूस, चहा, वगैरे पदार्थ तेथे होतात

थिविस—ग्रीस विभागाच्या प्रांतांतील एक प्राचीन ग्रीक शहर हें रोपेरीन पर्वताच्या उत्तरेस असून अयेन्सपासून ४४ मैलांवर आहे. अयेन्सपासून थिविसपर्यंत दोन गाडी रस्ते व एक कोहमार्ग (रेल्वे) १९०४ साली करण्यात आले. येथे सुमारे ४८०० लोकवस्ती असून विंगण येथेच रहात असतो प्राचीन काळीकला घुमाटमिथा या ठिकाणी हें शहर वसविले असून प्राचीन भित्तीचे दोन अवशेष असून इथीस पर्वतात थिविस हा जवळ जवळ निक्षेपय प्रदेश आहे. गेस म्हणजे तरी वाहेल. आगि प्राचीन बाह्म-यात त्याचे अर्सेच वर्णन आलेले आहे क्योडमिथा दुर्गाच्या आग्नेय दिशेला सेंट स्म्युकचे प्राचीनमंदिर आहे. या प्रदेशात पाणी मुबलक असल्यामुळे हा फार लुप्त असून बागवडीचे कल्याकरिता सोडस्कर आहे. तथापि लोकसंख्या फार नसून सध्या या शहराला काही फारसे महत्त्व नाही.

निरनिराळ्या दंतकथांच्या आख्यायिका थिविसच्या प्राचीन इतिहास दुर्दुर्लभ काळी हें फार कठिण काम आहे. होमरने या शहराचा उल्लेख न केल्यामुळे तर हें काम अधिकच कठिण झाले आहे. तथापि इतके म्हणावयास काही हरकत नाही की, ग्रीसच्या अनेक प्राचीन जातपिकां ज्या क्रियेक तटबंधीच्या शहरांत येऊन वस्ती करून राहिल्या त्यामध्ये थिविस येथील लोकाना अनेकदा देतां येईल.

पूर्वापासूनच थिविस लष्करी दृष्ट्या समर्थ असल्यामुळे हजर ते शहराच्या शहरावर पर्यंत स्थापन करण्याची त्याची

प्रथमपासूनच मोठी महत्वाकांक्षा असे ही महत्वाकांक्षा बुद्धिमान करण्याकरिता थिविस काय काय प्रयत्न करी याची फारशी माहिती उपलब्ध नाही. प्रथम थिविसवर जमीनदार उमरावशाहीचा अंमल होता. इ. स. पूर्वी ६ व्या शतकाच्या अखेरीस थिविसची व अयेन्सची वैरभाव होता म्हणून अयेन्सच जे इतरांशी भोवण युद्ध झाले त्यातून थिविसने आपले अंग राष्ट्राधिकार विस्तरून काढून घेतले थिविसच्या या ओदासिन्याच्या फायदा घेऊन अयेन्सचे वैभव वाढल्यात सधत असलेल्या स्वादांनी थिविसचा धगमगत बेल व इ. स. पूर्वी ४२४ या वर्षी थिविस ने अयेन्सचा पराभव करून दाखले ते तरी चापूळच होच. विजयप्राप्तीपुढे राज्यप्रलाराचे धुंदी थिविसच्या डोक्यावर चढली यात काही नवल नाही. पूर्वीचा दोस्त स्वाटी हा त्यास आता सैन्यभाषी भासू लागला व आध्यात्मिकी गीष्ट ही की स्वाटीला नमविण्याकरिता आपला पुतळान वरी जो अयेन्स त्याच्याशी सक्षम झाले तेथे लोक-सत्तेच्या पुनरुद्धाराला मदत करण्यास थिविस तयार झाले. कॅथिअमन युद्ध उघाडित करून स्वाटीविरुद्ध तो थिविसने संघ निर्माण केला त्याच्या मुळाशी इराणने दाखविलेले सुवर्ण-प्रलोभन गरी असले तरी स्वाटीचा द्वेष सुदीर्घ नव्हता असे नाही. या युद्धात थिविसचा गरी पराभव झाला नव्हता तरी त्याचे कटु परिणाम त्याच्याच जास्त भोगाचे लागले. कारण या युद्धामुळे त्याचा विभोशियातील व शहरावरील ताबा अस्तीबात उडाला तथापि पुढे ज्या स्वाटीचा लढाया-ला त्याच्या स्वात थिविसने सैन्याने कापले व येथेच कायम ठेवले व विभोशियावरील आपली सत्ता परत मिळविली. इ. स. पूर्वी ३७१ त थिविसने सेनापतींनी स्वाटीने रणवधाहरीना ह्युक्ल्रा येथे भूळ चालून स्वाटीने प्रयुक्ताचा दोस्तार दाखवून पाडला आगि दाखिडान येथील येथे सैन्य पाडवून तेथील अन्तर्भवयव्यति लक्ष्मणवत् करण्यास झरो केले नाही. येणप्रमाणे थिविसच्या वैभवाची इमारत पूर्ण करण्यात आली. षण थिबा पाया भरभज्य नसून उडविली होती. मावी थिविसने साम्राज्याचा अभेद्य कडा सुरू होता व थिविसने आपल्या पोटात राख घेलेली लहान लहान शहरे पोटात घेऊन बाहेर दिवण्याचा प्रयत्न करित होती. अशा आर्णावाणीच्या वेळी थिविसचा प्रतापझाली एपामिनोन्दास हा मरण पावल्यामुळे थिविस हें दुर्दय्य प्रताच्या राष्ट्राच्या शिवाय येऊन पोचले कोसोअन सैन्याने शासन करवि म्हणून मागीलवेचच्या दुसऱ्या फिलिपला बोलावण्यात थिविसने आपल्याच पायावर धोषा पाडून घेतला सेनवी डेमास्तेनीसच्या वस्तुवपूर्ण उपदेशाने थिविसने लोकांचे डोळे उघडून स्वातंत्र्ययुद्धात क्रिओनोविरुद्ध अयेन्सच्या बाजूने ते रणोपगता उभे राहिले येरानोमाच्या उदात्त त्याची सररदा कत्तल उडाली व त्यांनी फिलिपची मुलगा अलेक्झांडर याच्या विरुद्ध ईज्जेच्यामुळे थिविस हें संपूर्ण उध्वस्त करण्यात आले सहादरने गरी त्याची

केली तरी चालीस हे मध्यमिचचा मुख्य दुर्ग झाल्यामुळे त्याचा काहीच मातबरी उरली नाही. इथल्या वेळी तर ते एक लहानसे खेडे होते आणि बायबेयार्सन काळात परकीय शत्रूंच्या स्वाग्यापासून संरक्षण देवून घेऊन त्याचा सुसिध्दाप्रमाणे उपयोग होत असे. १० व्या शतकापासून ते रेवमाच्या व्यापाराचे एक मुख्य ठिकाण झाले. इ. स. ११४६ त नारमन लोकांनी ते लुटले व शेवटी १३११ त क्याटलान लोकांनी त्याचा विध्वंस करण्याने पुढील इतिहासात त्याचा मातमसहि उरला नाही.

धीनर्स (१०९०-१८७७)--लुई अडोल्फ धीनर्स हा फ्रेंच सुसिद्धी व इतिहासकार मासेस येथे स. १७९७ त जन्मला. त्याचे वाडवडील कापडाचे व्यापारी होते. धीनर्सने २३ व्या वर्षी बॅकिलेचा धंदा सुरू केला. तथापि काय-चापेक्षा त्याला वादमयाची गोडी अधिक असल्यामुळे तो लज्जकर फास्टिडयूसानलमध्ये लेख लिहू लागला; पुढे प्रकाशकाचा तो सर्व धंदाच त्याच्या माळेकीचा झाल्यामुळे त्याची सांपत्तिक स्थितीही सुधारली. नंतर त्याने फ्रेंच राज्य-कांतीच्या इतिहासाचे १८२७ पर्यंत १० भाग प्रसिद्ध केले. त्यात पुष्कळ चुकीची माहिती असल्याचे कार्लाइचे म्हणणे आहे. परंतु राज्यकालीविरुद्ध मताची वादती लाट फ्रांसमध्ये त्यावेळी असल्यामुळे धीनर्सचा इतिहास लोकांना चांगला आवडला. १८२९ मध्ये अमेड बॅरेल, मिमेट व डेराच्यो मद्रोनी धीनर्सने नॅशनल भाषाचे वृत्तपत्र सुरू केले. तो पार्लेमेंटांत एकसतेई डेप्युटी निवडून आला, व १८३२ मध्ये त्याची अंतःकारभारस्थायी नेमणूक झाली. १८३६ मध्ये तो परराष्ट्रमंत्री होता, परंतु स्पेनबरोबरच्या धोरणात मतभेद झाल्यामुळे त्याने राजीनामा दिला. पुन्हा एकदा तो परराष्ट्रमंत्री झाला असता त्याचे ईंग्लंड व टर्की यांच्या विरुद्ध असलेले धोरण इतरांत मान्य नसल्यामुळे त्याला राजीनामा देऊन राजकारण सोडावे ज्ञगळे. १८४० ते १८४६ पर्यंत त्याने फ्रेंच कॉन्सल्टचा इतिहास लिहिला. नंतर तो पुन्हा राजकारणात पडला. पुढे राज्यकांतीची चळवळ सुरू झाली तेव्हा लुई फिलिपने धीनर्स याला प्रधानाद देऊन केले; ते त्याने नाकारले. रिपब्लिकच्या काळात तो काइब्रेईटव्ह रिपब्लिकन पक्षाचा होता. लुई नेपोलियन प्रेसिडेंट व्हावा या मताचा तो असल्यामुळे त्यास एकदा इद्वाराची शिक्षाही झाली होती. त्यानंतर त्याची बरीच वर्षे कॉन्सल्ट व साम्राज्य हे पुस्तक लिहिण्यात गेली. १८६३ सालापासून सात वर्षे लोक-सभेत तो ऑटि-डिपिरियालिस्ट (साम्राज्यविरोधी) पक्षाचा प्रमुख बसा होता. रिपब्लिकच्या वेळी त्याने निरनिराळ्या युरोपियन दरबारांना भेट दिली. प्रिन्स बिस्मार्कची भेट घेऊन त्याने स. १८७१ मध्ये फ्रँको-जर्मन युद्धातील तह पडवून आणला त्याच साली तो रिपब्लिकचा प्रेसिडेंट झाला. तथापि त्याच्यामध्ये तडोडीचे धोरण नसल्यामुळे १८७३

मांडला गेल्या तो त्याला मान्य न झाल्यामुळे त्याने राजीनामा दिला. अखेरची दोन चार वर्षे तो पार्लेमेंटचा सभासद होता. तो स. १८७७ त मरण पावला. त्याचा विवाह पूर्ववर्णांतच झाला होता व त्याला एकच बायको होती. तो ठांगा व कुरूप असून त्याचा आवाज कर्कश होता, तरी तो फार परिणामकारक बसा होता.

धुल--मुंबई, सिंध. अपरसिंध सरहद्द गिल्लांतील हा एक तालुका आहे. क्षेत्रफळ ४९६ चौरस मैल. लोक-संख्या १९११ मध्ये ५२१९९ होती. या तालुक्यांत ९९ खेडी असून धुल हे मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-०४ सालांत साखर व ऊर यांचे उत्पन्न २३ लक्ष रुपये होते.

धुसिदाइडीझ--हा अयेन्सचा इतिहासकार होय. त्याचा वृत्तांत समकथाची साधने फारच थोडी आहेत. काहींच्या मते तो सित्तपूर्व ४७१ साली जन्मला असे आहे; तर काही म्हणतात की, तो सित्तपूर्व ४६० साली जन्मास आला. त्याचा बाप अयेन्सचा रहिवासी असून प्रेसिडन प्रांतात वृष्टे हेले येथे त्याच्या कोन्याच्या जागी होता.

धुसिदाइडीझ गर्भप्रीमंत असून अयेन्स व प्रेस येथे रहात असे. त्याला प्रथम काही दिवस राजकीय बाबोत मन घालता आले नाही. याचे कारण इतकेच की, त्याला बरबेवर प्रेस येथे जावे लागत असे. इ. स. पू. ४१० मधीं हेगची सद्य अयेन्समध्ये सुरू होती तीत हा अयेन्स येथेच राहात असे व त्या प्रसंगां तो लोकोप्या फार उपयोगी पडला. इ. स. पू. ४२४ हे वर्ष त्याच्या आयुष्यातील क्रांतिकारक साल होय. प्रेस-कडील प्रांतावर जे दोन सेनावायक नेमले होते त्यापैकी युसिदाइडीझ हा एक व युसिड हा दुसरा होता. युसिड भेंडिकपौलिसमध्ये असताना अयेन्स येथील लोकांवर परचक आले. त्यावेळी युसिदाइडीझच्या हातून थोडा हलग-भोपणा झाल्यावरून त्याला इद्वाराची शिक्षा देण्यांत आली. पुढे इ. स. पू. ४२४ पासून ४४४ पर्यंत तो प्रेस येथे राहिला व तेथेच त्याने आपला इतिहास लिहिला. इ. स. पू. ४४४ त त्याला अखेर अपघाताने मृत्यु आला. त्याच्या म्रणाची समाधि एकदम मध्येच झाल्यासारखी दिघते. यावरून तो अपघाताचेच मेला असला पाहिजे असे वाटते. याचा इतिहास म्हणजे कोणत्याहि एका देशाचा किंवा काळाचा वृत्तांत नसून तो पेलोपोनेसियन युद्धाचा आहे. या म्रणाचा विशेष हा होय की, कोणत्याहि गोष्टीस सबळ पुरावा असल्याशिवाय ती केवळ अनुमानाने यात नमूद केली नाही. यात त्याने वीरांची मापणे दिली आहेत. भाषा जरी त्याची स्वतःची असली तरी मूळ भाषणाच्या मुद्रांत व रोखांत मुळीच फरक करण्यात आलेला नाही. एमिलच्या आरंभापासून ऑक्टोब्रच्या अखेरपर्यंतच्या काळात तो 'उन्हाडा' असेच म्हणे. 'उन्हाडा' व 'हिवाळा' असे वर्षाचे दोनच भाग तो करी.

थुरेट, गस्टॅव्ह अँडॅल्फे (१८१५-१८७१)—एक फ्रेंच वनस्पतिशास्त्रज्ञ; याचा जन्म पॅरिस येथे झाला. प्रथम यानें कायद्याचा अभ्यास केला; परंतु वनस्पतिशास्त्राची आवड असल्याने एका वर्षा मित्राच्या संगतीने त्याला वनस्पतिशास्त्राची गोडी लागली. जोसेफ डिक्झन याच्या हाताखाली कांही दिवस काम केल्यानंतर, फ्रेंच वकिलाबरोबर त्यास बोनदां कॉन्स्टांटिनोपल येथे आयाची संधि मिळाली. १८४१ साली सीरिया व ईजिप्त येथें प्रवास करून तो फ्रान्सला परत आला. १८४० साली त्याने आपलें वनस्पतिशास्त्राबरोबर पुस्तक प्रसिद्ध केलें होतें. थोरनेट व थुरेट यांनी वनस्पति-सुध्दांतहि स्त्रीपुरुष भेद असून त्यांच्यामुळेच शाळांची उत्पत्ति होती असें प्रतिपादन केलें आहे. १८५२ व १८५५ साली थुरेटने एताद्विपक पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केली. त्याची लेसन-बोली सुबोध व साधी असून त्याचे शान्ति खोले होतें. १८५७ साली थुरेट हा मेडिबरेविअन किनाऱ्याजवळ अँटि-बोस गांवां जाऊन राहिला व तेथें त्यानें एक वनस्पतींची बाग तयार केली. त्याच्या मृत्यूनंतर हें स्थान संशोधकांची संस्था म्हणून प्रसिद्धि पावले. नाइसला जात असतां थुरेट अकस्मात् भारुडा हा मोठा धोमल मनुष्य होता; तथापि वैज्ञानिक आपले आग्रह्य न दृढितो त्यानें आपला सर्व वेळ, शक्ति व पैसा शास्त्रप्रगतिप्रयत्ने खर्च केला.

थेऊर—गुण्याच्या पश्चिमेस सुमारे तेरा मैलावर हें लहानसें खेडेगांव असून येथील गणपतीचे देवस्थान फार प्राचीन आहे. निचवड, आळंदी, देहु, जेजुरी, योरगांव इत्यादि पुणें प्रांतातील क्षेत्रस्थायामध्ये थेऊरची गणना होते. येथील गणपतीची स्थापना शिववडोचे सत्पुरुष चिंतामणदेव यांनी केली असें म्हणतात. या गणपतीची सणना अष्टविनायकांमध्ये केली जाते.

येथील मूळचे देऊळ निचवडच्या चिंतामणदेवाची सुमारे चाळीस हजार वर्षे खर्च करून बांधिलें. त्यानंतर सुमारे शंभर वर्षांनी थोरले माधवराव पेशवे यांनी देवाळयाचा सभामंडप नवीन करून देवाळय बरेच विस्तार केलें. त्यानंतर हुरोपेय फडके इत्यादि गणपतिभक्तांनी त्यामध्ये बरेच फेरफार करून तें विशेष भव्य व शोभिवंत केलें.

थोरले माधवराव पेशवे यांनी हें स्थान फार आवडल्यामुळे त्यांनी येथे एक स्वतंत्र वाडा बांधून त्यास विशेष महत्त्व आणिलें. राज्यकारभाराच्या दृग्दगमिळें प्रस्त झाले म्हणजे ते विपत्तीळाळीं संपून संपून येथे येऊन रहात असत. त्यांचा ह्या स्थळावर व येथील देवस्थानावर इतकी भक्ति होती की, इ. स. १७७२ मध्ये बेवडा ते सयरीगानें अतिशय अजारी पडले तेव्हा ते सुध्दा येथें येऊन राहिले. येथे त्यांनी मुक्कळ औषधोपचार केले; परंतु श्वाचा कांही उपयोग न होऊन त्यांस कांति कष्ट ८, पुत्रवारी (ता. १८ नोव्हें. १७७१) देवाला शाली. त्यावेळी त्याची पत्नी रमाबाई ही त्याच्याबरोबर सती गेली.

रमाबाई यांनी ज्या ठिकाणी सहगमन केलें ती आगा अथापि नदीतीर हल्लीस पडते. तेथें पूर्वी सतीचे वृक्षावन होतें. त्याचा साग्रत शोणोद्धार झाला आहे. निचवडच्या संस्थानाकडून भेऊर येथील देवस्थानास हल्ली दोन हजार रुपयांची वार्षिक नेमणूक मिळत असते व त्याची व्यवस्थाहि शिववडोदेवस्थानाकडून होत असते. याशिवाय सरकाराकडून चौकच्याकरितां व दिवायत्ताकरितां कांही वेगळी नेमणूक मिळत असते. येथील पेशव्यांचा वाडा हल्ली पडून जाऊन त्याच्या भिंती व कुर्चे मात्र अवशिष्ट राहिले आहे. (इतिहास-संग्रह. पु. ९ वें).

थेओग—पंगव, केंद्रांमधल संस्थानांतील ही एक लष्करी जहागीर आहे. क्षेत्रफळ १४४ चौरस मैल. लोकसंख्या १९२१ साली ६२०० व उत्पन्न ५००० रुपये असून ५०० रुपये खंडणी केंद्रांमधल संस्थानला द्यावी लागते. हल्लीचा अधिपति टीक समशेरवेद यास मृत्यूची शिक्षा देण्याखेरीज तबे अधिकाऱ आहेत.

थेगोन—खालचा प्रदेश, जिल्हा प्रोम. पंगड पोंट-विभागांतील ईशान्येकडील एक टाऊनशिप. हिंद्यांतील जमीन सपाट, पिकाळ असून लोकवस्ती दाट आहे. क्षेत्रफळ २४१ चौरस मैल लोकसंख्या १९११ साली ६९७१८ होती. हिंद्यांत ७७ येथी असून थेगोन हें मुख्य ठिकाण आहे. या टाऊनशिपमध्ये एक मोठें सरोवर आहे. त्याची लांबी १० मैल, रुंदी ४ मैल, आणि पावसाळ्यात खोली १२ फूट असते. १९०३-०४ साली बांधित जमीन ९३ चौरस मैल असून जमिनीच्या साऱ्याचे उत्पन्न १७,००० रुपये होतें.

थेर—संस्थान हेडाबाद, उत्तमानाबाद नावाच्या जिल्ह्यांत व तालुक्यांत, हें गांव आहे. हें गांव १२ चाल्हा मिळून झालें आहे. लोकसंख्या १९११ साली ७,९४८ होती. यान पोलिस स्टेशन व शाळा आहे.

थेरॉडने डी मेरीकू अँनी जोसेफो (१७६२-१८१७)—फ्रेंच राज्यकारणीन प्रातिष्ठित आलेली स्त्री; एका घेतकऱ्याची ही मुलगी मेरकू येथे जन्मली. ही सुशिक्षित, सुध्दमती व रूपवती अशी होती. १७८९ ते १७९३ या काळात ती फार पुढे आली. आपल्या अमोघ वस्तुत्वानें तिने पॅरिसच्या लोकांवर छाप ठेविली होती. जलशात गाणारी स्त्री या नात्याने तिने इंग्लंड, जिनोवा वगैरे ठिकाणी प्रवास केला व १७८९ साली ती पॅरिसला परत आली. सॅसिली वेण्यात तिचे मुळीच अंग नव्हतें असे म्हणतात. १७९० साली, ती फ्रान्सहून लीजला जाण्यास निघाली व त्या ठिकाणी ओहि-आन सरकारने तिचा पकडले फ्रेंच राजाचा पुन करणाऱ्या कदात ती सार्वक होती असा एक आरोप तिजवर होता. पण दुसऱ्या लिओपॉल्ड बादशहाशी तिची भेट झाल्यानंतर तिचा सोडून देण्यांत आले. १७९२ साली ती पुन्हा पॅरिसला आली. नॅशनल असेंब्लीसारख्या संस्थेत व पॅरिस

येथील अनेक वृक्षांत ती भाषण करीत असे. ' ला बेली लायगोइसे ' या नावाने ती पुढे संबोधिली जात असे. पुरुषा-सारखा लष्करी पोषाख करून अश्वारूढ होऊन ती हिंडत असे. क्रांतिकारकांमध्ये तिचा फार लौकिक झाला होता. १७९३ नंतर जे जेविन पक्षाच्या छिन्नानी तिचे फार हास केले. पुढे तिला वेढ लागले व त्यांतून सुधारण्यापूर्वीच तिचा अंत झाला.

थेलस अथवा थेलीज—या ग्रीक तत्त्ववेत्त्याचा जन्म ख्रि. पू. ६१६ व्या वर्षी झाला. याचा जन्म ज्या घराण्यांत झाला ते घराणे फार प्रतिष्ठित व इश्रतदार असल्यामुळे त्यास देशाच्या राज्यकारभारात पदावे लागले. यास एकांतवासाची फार आवड होती व या कारणांमुळे त्याने राजकारणांत भाग घेतला किंवा नाहीं याविषयी बराच मतभेद आहे. तसेच यांनी ईजिप्तमध्ये प्रवास करून गणितविषयाचे ज्ञान संपादन केले. या विषयांविही फार मतभेद आहे. त्याने आपणासोभावार प्रत्यक्षां घडत असलेले नानाविध जन्ममरणादि चमत्कार पाहिले तेव्हा या सवे चराचर सृष्टीच्या मुळाशी काहीतरी एक तत्त्व असले पाहिजे असे त्यास बाटू लागले. पुढे हे तत्त्व जल असावे असे त्याने ठाम ठरविले.

जल हे जादि तत्त्व मानण्यास त्यास पुढील कारणे सापडलीः—(१) समुद्रकिनाऱ्यावर रहात असल्यामुळे तो भिडडे पाही तिकडे त्यास पाणीच दिसे. (२) ग्रीक लोक पाण्यांत छेमे राहून शपथा घेत व समुद्रास सवे नद्यांचा जनक समजत. (३) घन, द्रव आणि वायु या तिन्ही रूपांत पाणी राहू शकते. (४) सर्व पदार्थांच्या बिया ओलसर असतात व त्यांच्या पोषणासहि पाणी अवश्यक आहे.

थेलीस यास आकाशातील तऱ्यांकडे पाहण्याचा फार नाद असे व असाच एके दिवशी तर पहात चालला असता एका विहीरिंत पडून तो मरण पावला. याविषयी बेकन यष्टेन म्हणतो की हा जर नष्ट झाला असता तर यास पाण्यात तारका दिसल्या असत्या व जीवहि बचावला असता. विश्वाच्या व्यापाराच्या बुडाशी एखादी चालकशक्ति आहे व ती "आत्मा" आहे असे याचे मत होते. सर्वांमूर्ती परमेश्वर आहे असे यास वाटत असे.

विश्वात्मा एकच असून सर्व जीवमान प्राण्यांचे आत्मे त्याचे सूक्ष्म विभाग असून ते सवे शेवटी त्या विश्वात्म्यांतच विलीन होतात असे त्यास वाटे. या विश्वात्मवादास जर्मन भाषेंत "यूवर सोले" असे नांव आहे. थेलीस याची "ग्रीसच्या सात शाहाण्या" लोकांन गणना केली जाते. याच्या शास्त्रीय व भूमितीतील सोधांवद्द माहिती पूर्वी दिली आहे (विज्ञानेतिहास पृष्ठ २३३-३५ पहा).

थेस्पी—विओशिया प्रांतांतील एक जुने ग्रीक शहर. हे हेसीकॉन पर्वताच्या पायथ्याभासून पूर्वेस थिबिसकडे पसरलेल्या रेंकण्यांच्या माथ्याजवळील सपाट भूमीवर वसले

आहे. येथे ईरास या देवतेच्या पूजेचा फार प्रचार असे. या ठिकाणी याच देवतेची एक प्रसिद्ध मूर्ति असून तितीही सुन्दर व भव्य मूर्ति संधर्ष प्राचीन ग्रीसमध्ये नव्हती असे सांगतात. कॅलीमुला याने ही मूर्ति बलात्काराने रोमला नेली, ती कॅलॅंडाअसने परत अशीव्यातशी दिली व फिरून नीरोने हारण करून नेली. थेस्पीअन लोक कलित-कलांच्या देवतांची (म्यूसेस) देखील पूजा करीत असत हा उत्सव हेलोकेन पर्वतावर साजरा करण्यांत येत असे.

थेस्पी शहराचा इतिहास म्हणजे थेस्पीअन व थिबिअन यांतील बैराचा इतिहास होय. इराणच्या स्वारीत थेस्पीअनांनी अथेन्सला एकत्रिप्रपणे साहाय्य केले व इराणी सैन्याला धरम्यापिली येथे थोपवून धरण्यास लिओनिडासला बरीच मदत केली. इ. स. पूर्वी ४२४ या वर्षी त्यांच्या सैन्याचा डेलीअम येथे फार नाश झाला. कॉरिंथिअन युद्धांत थेस्पीअनांनी स्पार्टाची बाजू धरून थिबिसशी लढाई केली. स्कुद्राच्या लढाईनंतर थिबिसने थेस्पी शहराचा विध्वंस करून तेथील राहिवशांना हद्दपार केले. इ. स. पूर्वी १७१ साली थेस्पीअनांनी रोमशी सद्य जोडले.

थोंगव—खालसा ब्रह्मदेश. हंपवडी जिल्ह्यातील ही एक आग्नेयकडील टाउनशिप आहे. क्षेत्रफळ २१९ चौरस मैल. १९११ साली लोकवस्ती ४६२२८ होती. हिच्यात ७१ खेडी असून थोंगव हे मुख्य ठिकाण आहे. १९०३-४४ सालांत वाढित जमीन १९९ चौरस मैल असून जमीनीच्या साऱ्याचे उत्पन्न ४८२००० रुपये होई.

थोद—खालसा ब्रह्मदेश. थरवडी जिल्ह्यातील ही एक टाउनशिप असून थरवडी पोटविभागांत याच नांवाचे एक गांव आहे. या गावाची लोकवस्ती १९११ साली ६९२९ होती.

थोरात—अहमदनगर जिल्ह्यातील अकोले तालुक्यांत थोरागांवी एक थोराताचे घराणे आहे. त्यास दिनकरराव ही पदवी आहे. तो थोरल्या शाहूने या घराण्यातील पुरुष शक्ती यास दिली असे म्हणतात. परंतु त्याच्याबद्दल जी हकीकत उपलब्ध आहे तिच्यावरून तो राजारामांनी दिली असावी. शक्तीजीस मोठासा जहागीरहि त्याच वेळी मिळाली होती. या वंशातील आनंदराव हा सन १८५१ त हयात होता.

शाहूसमाजीच्या क्षयव्यांत अनेक मराठे सरदारहि बंडाळी करू लागले. अशापैकीच एक सिधोजी थोरात होता. त्याने शाहूची कामगिरी चांगली केल्यामुळे त्याला शाहूने गाबासकी दिली होता. सिधोजीचा भाऊ सुभानजी याने अष्टपाचे ठाणे घेतले होते. सिधोजी हा नातोपंत चोरवडे इचलकरंभोर याच्या पदरी होता; त्याला मिरजप्रांती सर-नाम मिळाला. सिधोजीचा बाप शिवाजी हाहि पुढे आलेला होता.

हिंगणगांवचा दमाजी थोरात हा रामचंद्रपंत अमात्याच्या पदवी लच्छरात नोकरी होता. जिर्जाच्या वेळ्याच्या प्रवेर्णा अमारपाने त्याला सुवे व पाटस प्रती जहागीर दिली. शाहूच्या वेळी हा कोल्हापुरच्या पक्षीत गेला पुण्याच्या पूर्वेस २० कोसावर पाटसमजळ हिंगणगाव (हिंगी) येथे हा राहो तेथील त्याची गडी कार बघवत होती. सनो-वतारच्या १५१२ कोसात हा कोल्हापुरच्या नोवाने धुमा-ऊळ घालून खंडणी बसल करी (१७१३) पुढे बाळाजी विशनाथ यास शाहूने याच्यावर घाडले असता, याने त्याला नेळमडार देऊन घरी सोळाविले व विशाचघाताने कैद केले. त्याच्यापासून खंडणी काढण्यासाठी राखेचे तोबरे त्याला दिले पुढे पुरंदरे व पिलाजी शायब यांनी जागीनकी मरून व खंडणी देऊन बाळाजीस सोडविले. या कैदेत याळाजीची मायकामुल्लेह होती (१७१४) पुढे शाहूने नारोपंत सचि-यास दमाजीवर पाठविले, परंतु दमाजीने त्यालाही कैद केले. शाहूने दंड मरून पुढे त्याला सोडविले अखेर स्वतः शाहूने दमाजीस आपल्या भेटीस जेजुरी येथे घालून त्याची सम-जूत करण्याचा कार प्रयत्न केला पण स्थाने उलट उद्यम-पणा दाखविला विशास दाखवून त्याला आणव्याने, कैद न करता शाहूने त्याला निरोप दिला (१७१६-१७) शेवटी बाळाजीने सयदाजी कुमक आणून दमाजीवर स्वारी करून त्याचा पराभव केला व त्यास पुरंदरच्या किल्ल्यावर कैदेत ठेविले, हिंगणगावची गडी पाडून गोसावर भाडवाचा नागर फिरविला (१७१८) याप्रमाणे १७१४-१८ पर्यंत दमाजीने शाहूची फटकट चालविली होती. शाहूने त्यावर एकदर दीन स्वऱ्या केल्या होत्या. स्वऱ्याचा लडा-ईत दमाजीचा संजम देशन्यातले हुजर होता [कैफियती, मराठी रिवाजत. म. नि. ३; का. सं पत्र सादी, भा. ६. म. इतिवृत्त १८३१]

थोरी—राजपुतान्यात या गातीची वस्ती मोठी आहे तेथे १९११ च्या जानेवारीच्या वेळेस, यांची संख्या २८४१३ मली गराहिया आणि मक्याना असे आध्यात होन पोटेमेद असून या दोघात बेडीयबहार होत नाही थोरी हे असुरय वर्गातील एक आहेत. हे ओबडधोबड गुजराती भाषा बोलतात हिंदुस्थानी भाषाहि याना चांगली समजते. बयांत आल्याखेरीज थोरी लोक आपल्या मुर्तीची लोभ करीत नाहीत.

विषवेला आपल्या दीराशी लग्न करता येते. जर दीर नसलाच तर सासण्याच्या बाजूच्या एकाचा नातलगणीची वी लग्न लावते पुनर्विवाहाच्या वेळी जातिपोधवास मज पाव-ण्यांत येत विपुलाचा बाप विषवेस झुल्फादाखल उद्दामशी रक्षण बघीस देतो.

थोरी लोक बेखरा या एकाच देवतेची उपासना करतात बेखरा मातेपुढे दुधाचा दिवा जळत ठेवून ते तिची प्रार्थना करतात. दसऱ्याच्या दिवशी बेखरा देवीच्या पुढे न्हेस

अथवा बर्फे मारून हे खातात डुकरांचे आणि गाईचे मांस थोरी लोक खात नाहीत

देवीच्या आज्ञाने मृत झालेल्यास पुरुषाची चाल आहे. अन्य कारणांनी मृत झालेल्या माणसाचे दहन करतात मृताच्या तिष्ठत्या विषयी त्याचे नातलग डाळीच्या पीठात तूप व काकवी मिसळून त्याचे लाडू करतात व ते कुण्यांना खावयास देतात. मृत पुरुषाच्या मारव्या दिवशी व मृत स्त्रीच्या अकराव्या दिवशी, आतिशायघाताने व नातेवाईकांना तूपमातांचे जेवण देतात मुलाच्या मरणानंतर पांचव्या दिवशी मुलांना जेवण देतात.

खोटे किंवा चाट्या गावाचे लाकडी पलंग करून विकणे हे थोरी लोकांच्या उपभोगाचे एक साधन होय छेप अगर मोषण्या करूनहि हे विकतात यांच्या बायका बेताच्या ठेपल्या करून त्या विकतात अथवा पान्याचा मोबदला घेऊन देतात. ते धड उद्योग करीत नाहीत व धड भिशाहि मागत नाहीत. किर्येक प्रसेगां ते मारून अथवा मासरीसारखी बाट घाम-यून पैसे मिळवितात थोरी लोक मामटेगिरी व उबलेपणाबद्दल प्रसिद्ध आहेत (दि एमॅप्रॉफिकल सर्व्हे ऑफ मॅन्ड)

पंनावातहि ही जात असून त्यांची सो. सं. १९४५१ आहे हे सर्व हिंदु आहेत व मुख्यतः हिसार, व फिरोजपूर जिल्हे, नहून, पतियाळा, भावखूपूर व सिमला डोंगरी संस्थाने यात वाडळतात. हे डोंगरी जातीचे असून हांपीकौ जेलावर व्यापारी माल वाहून नेतात.

थोरी, हेन्नी डेव्हिड (१८१७-१८६९)—अमेरि-कन संन्याशी, प्राणिशास्त्रज्ञ व लेखक. संयुक्त संस्थानांपैकी, मॅसेचुसेट्स या संस्थानातील कॅंफोर्ड गावां हेन्नीचा जन्म झाला त्याचा बाप पॅन्सिल्वी तयार करण्याचा धंदा करीत असे. थोरीचे आईबाप उद्यमशील व सुखमावी होते. म्हणूनपणापासून थोरोल रावावनासून फिरण्याचा छंद लागला होता व तो आमरण कायम ठिकला. कॅंफोर्डमधील सुविधेन्यायांचा त्याच्या बालवर्षावर बराच परिणाम झाला असला पाहिजे. व १८३३ मध्ये थोरोल हॉरवर्ड युनिव्हर्सिटीत पाठविलाच आले. त्या ठिकाणी इमर्सनची व त्याची मैत्री झाली. १८३७ साली थोरी पदवीवर झाला कॉल-जात असताना तो फारसा प्रसिद्धीस आला नाही तथापि त्याचे पाचन दाढणे होते व राताबनात हिडण्याची व सर्वेदा विचारांच्या तंत्रात असण्याची त्याला पूर्वीपासून संवय होती. स. १८३८ मध्ये तो आपल्या गावाचे शिक्षकाचे काम करू लागला. या सुमारास न्यू इंग्लंडमध्ये एका नवीन सत्त्वज्ञा-नाचा प्रचार होऊं लागला होता या सत्त्वज्ञानाप्रमाणे पाव-णाराचा ' रिभॅलिस्ट ' असे म्हणत असत थोरोच्या गावां ही जवळच सुरू झाल्यानंतर, त्याने शिक्षकाचा धंदा सोडला व तो जॉर्जे रिफ्ले, मलकॉट व इमर्सन प्रत्येकीना जाऊन मिळाला परंतु चरितार्थाकरिता त्याने बहिलाभित पॅन्सिल्वीचा धंदा सुरू केला व त्यांत त्यास चांगले यश आले.

जमोनीची मोजणी करण्याचें कामहि त्यास उत्तम येत होतें. याच सुमारास व्याख्यानें देण्यास व लेख लिहिण्यास त्यानें सुरवात केली. स. १८३८त समाज या विषयावर त्याचे कॅव्हेंडिशमध्यें पहिले व्याख्यान झालें. तिथीच्या पूर्वी केलेल्या बऱ्याच कविता त्यानें जाळून टाकल्या व गयलेखनाकडे लक्ष वळविलें. आपले विचार तो रोजनिशीत नमूद करून ठेवित असे. स. १८४० मध्यें इमर्सननें डायल नांवाचें एक त्रैमासिक सुरू केलें व त्याची सर्व व्यवस्था थोरोकडे मोंप-विली. या मासिकात थोरोचे बरेच लेख व कविता प्रसिद्ध झाल्या. १८४१ मध्यें इमर्सननें थोरोला आपल्याच घरी बोलाविलें व तेथें तो दोन वर्षे होता. स. १८४३ त थोरो हा इमर्सनच्या भावाच्या घरी शिक्षकाचें काम करण्यास जाऊन राहिला. स. १८४५ मध्यें तो स्टेटन आयलंडावून शिक्षकाची नोकरी सोडून परत आला. नंतर त्यानें कॅव्हेंडिशपसून दक्षिणेच्या वाजूस दीड मैलावर असलेल्या एका सरोवराच्या काठी आश्रम बांधून राहण्याचें योजिलें. आश्रमात असताना पहाटे उठून तलावात रोज स्नान करणें, वातेंत सफाई काम करणें, माथ्यान्व स्नान करून विचारमग्न होऊन राहणें व राता-बरातून सतत संचार करणें असा त्याचा दिनक्रम असे. त्याचे कपडे जाडेभरडे असत व जेवणें अगदीं साधें असे. वनस्पतींचाच आहार त्यानें ठेविला होता थोरो हा गुलामगिरीच्या अगदीं विरुद्ध होता व त्याचा आश्रम हें गुलामाचें एक आश्रयस्थान होतें. एकदा थोरोनें कर देण्याचें नाकारलें व

० त्यामुळें त्यास हुंगात एक दिवस राहावें लागलें होतें. तथापि त्याच्या मनाची मुळीच चळविलच झाली नाहीं. बॅल्डन येथील आश्रमात दोन वर्षे काढल्यावर, थोरो स. १८४५ मध्यें पुन्हा कॅव्हेंडिश येथें जाऊन राहिला. पशुपक्षी, मासे, सर्प, थोरोला अत्यंत वश असत. प्राणिप्राणींवर थोरोचें अत्यंत प्रेम होतें. थोरोला लहान मुलेंहि फार आवडत असत.

कादंबऱ्या, मासिकें, व वृत्तपत्रें हीं त्यास आवडत नसत. गीता, मनुस्मृति, पंचतंत्र यावर त्याचें अत्यंत प्रेम होतें. सादोचे ग्रंथ व होमर, वर्जिल, मिल्टन, व्हॅल्सर्व, कार्लिझ इत्यादि लोकाचे ग्रंथ त्याला फार आवडत असत. रेड इंडियनच्या वाड्मयाचाहि त्याला फार वाद होता. १८४७ पासून थोरोचें वाड्मयाकडे विशेष लक्ष वेधलें. त्या सालीं त्याचा कार्लाइलबरोल एक लेख प्रसिद्ध झाला. १८४९ सालीं त्याचा 'सिंहिल डिसभोवीडियन्स' बरोल प्रसिद्ध लेख लिहिला गेला. गांधीच्या सत्याग्रह चळवळीत हा लेख हिंदुस्थानात फार प्रसिद्धीस आला होता. 'बीक ऑन दि कॅव्हेंडिश ओल मेरिमेक रिव्हर्स' हा ग्रंथहि त्यानें लवकरच प्रसिद्ध केला. १८५४ सालीं त्याचें 'बॅल्डन' हें विख्यात पुस्तक प्रकाशित झालें. या पुस्तकामुळें त्याची जगमर कीर्ति झाली. स. १८५६ पासून १८६० पर्यंतच्या अवधीत त्यानें पुष्कळ पर्थट्यणें केली. बहुतेक प्रवास तो पायीच करीत असे. १८५९ सालीं जॉन ब्राऊन नामक

गृहस्थाचें कॅव्हेंडिश येथें गुलामगिरीविरुद्ध भाषण झालें व त्या अपराधाबद्दल त्यास देहात प्रायश्चित मिळालें होतें. थोरोनें या गोष्टीचा पूर्ण निषेध करणारें भाषण केलें व या कामीं सरकार व लोक यांची त्यानें मुळीच पर्वा केली नाहीं. १८६० सालापासून थोरोची प्रकृति बिघडूं लागली होती; शेवटीं १८६२ सालीं वसंत ऋतूत थोरोनें शांतपणाने इहलोक सोडला. 'बॅल्डन' व 'एक्सकर्सन' या ग्रंथामुळें थोरोची फार कीर्ति झाली. वयाच्या तीस वर्षांपर्यंत त्यानें कविता केल्या परंतु उत्कृष्ट कवि म्हणून त्याचा फारसा लौकिक नाहीं. तत्त्वदर्शी व लेखक या दृष्टीनेंहि त्याच्यात काही दोष आढळतात. तथापि सुधीर्षा एकतानता पावून मधुर गीतें गाणारा, सुधींचें अनुक निरीक्षण करणारा व दिव्य आणि स्फूर्तिदायक विचार प्रकट करणारा लेखक असा थोरोचा जगांत लौकिक आहे.

श्रेष्ठ—ईस्टर (डान्यूब) नदी व हेमस यामधील मोरीशिया प्रांताला, व स्टॅमन आणि नेस्टस नद्यांमधील प्रदेशाला हें नांव आहे. याच्या उत्तरेत हेमस, पूर्वेत, युक्ताईन समुद्र, दक्षिणेंत प्रोपाटिन, हेलिस्पॉट व ईजिप्टन समुद्र व पश्चिमेत नेस्टस आहे हा प्रदेश बहुतांशी खडकाळ व विषम असा आहे. येथील हवामान ग्रीक लोकांना फार प्रखर भासत असे युक्ताईनकडील किनाऱ्याला नाविक लोक फार भीत. परंतु दक्षिण किनाऱ्याकडे तशी भीति नव-स्यामुळें त्या त्रिकाणीं ग्रीक लोकांच्या बसाहती होत्या. दरायस व त्याचे सेनापती यानीं श्रेष्ठवर पुष्कळ स्वाभ्या केल्या. तेथील ग्रीक बसाहतीतलेहि त्यानीं मरत करीत. प्रेसियन जाती-पैकीं अर्यंत शक्तिमान जात म्हणजे ओबिसी लोकांची होय या जातीच्या टेरोड या राजानें प्रिस्टरपूर्व ५ व्या शतकात आपल्या राज्याचा विस्तार बराच केला. पेलापोने-सिअन युद्धात टेरोडच्या मुलांनें मोसिओनियाच्या विरुद्ध अये-न्सल मरत केली. ससॉन्डेष्टोन या राजानेंहि हेंच धोरण चालू ठेवलें. ग्रेसपीसिअन राजाच्या अमदानींत श्रेष्ठ रोमचें अंकित राष्ट्र बनलें. यानंतर गोंथ व हूण लोकांनीं श्रेष्ठवर पुष्कळ स्वाभ्या केल्या. इ. स. १४५३ त संवत् श्रेष्ठ तुकोच्या ताब्यात जाऊन इ. स. १८७८ पर्यंत त्याच्याकडे राहिला. त्या वर्षीं वॉर्लिनच्या सहाय्येंत श्रेष्ठच्या उत्तर भागाचे पूर्व रुमेलिया या नावाखाली नवीन राज्य बनविण्यात आलें. सध्या पूर्व रुमेलिया हें बल्गेरियाच्या राज्याचा एक भाग आहे व तेथील लोकवस्ती तुर्क, ग्रीक व बल्गेरियन यांनीं मिळून झाली आहे.

श्रेष्ठमधील मूळ राहोवाशांची जीतिमत्ता फारच हलक्या दर्जाची होती. लग्न होईपर्यंत ते आपल्या मुलांना वाटेत सवें आचरण करण्याची पूर्ण सुभा देत. प्रेसियन लोक आपली अंगें गोंदून घेत असत. या लोकात व इलीरिअन लोकात फारच साम्य होतें.

८—या अक्षराच्या एकंदर सात अवस्था असून वेव-

८ = ५२३८२५८ वळण

पहिल्याच्या अगदी उलट बनलेले आहे. त्याची पहिली अवस्था अशोक्या गिरनार येथील लेखात, दुसरी एमोसा येथील लेखात (सि. पु. १ त्या दत्तवाच्या सुमारात), तिसरी महासत्रप (महाराज) शोडास याच्या वेळच्या मथुरा येथील गेल लेखामध्ये, चवथी दत्तानवंधी राजाच्या वेळच्या (इ. स. १ लें व २ रें शतक) मथुरा येथील लेखात, पांचवी राजा-धर्मन् (विष्णुधर्मन्) याच्या वेळच्या (इ. स. ५१२) मंद-सोर येथील लेखात आणि सहावी अवस्था जपानमधील दोपेगी येथील मठात सापडलेल्या ताद्वपत्रावरील 'उष्णीष-विजयधारिणी' या ग्रंथाच्या शेवटी दिलेल्या (इ. स. ६ रें शतक) संस्कृत बर्णमालेत सापडते

दमोस—राजपुतान्यातील जयपूर संस्थानामध्ये दमोस नावाच्या भिस्नामत व तहशिलीने मुख्य ठिकाण. हे जयपूर-हून २८ मैलावर आहे. लोकसंख्या. (१९११) ५१११. कच्छवाड दोकानी भिनाजबळून अपर धेण्याच्यापूर्वी दमोस हे राजधानीचे शहर होते. याच्या पूर्वेस एक ओसाळ टेकाड आहे. त्यावर बरगुजर रातोच्या देवी बांधलेला एक किला आहे. बरगुजर राजे हे कच्छवाड राजाच्या पूर्वी राज्य करीत होते. गांवाभोवती एक मोडकळीस आलेला तट आहे. ईशान्येस आग्नी येथे अश्रुकाच्या मोठ्या लाचा तयार व रुत त्या दमोस येथे पाठविताने व बायब्येस रेंव्याला येथून मूर्ती तयार करण्याकरिता करण-पांडुराच्या रंगाचा संगमरवरी दगड येतो.

दखिनपाट—आंध्रप्रदेशातील सिवसागर जिल्ह्यातील एक छेडें. हे अन्नपुत्रा नदीच्या उजव्या तीरावर असून माझुछी घेटात आहे. येथे वैष्णवसत्र आहे ह्या सत्राचा मुख्य गोष्टी आहे अन्न खेळांतील लोकांवर आनी विवक्षण छाप असते. हे सत्र १९ व्या शतकात अस्तित्वात आले असे म्हणतात. अहोम राजाच्या वेळामावर ह्या पोंथन खर्च आलेली. हे एका फारच रमणीय जागी बांधले आहे. दखिनपाट येथील गोष्टी याच सरकारी कोठात जावे लागत नाही.

दखिनश्रीहायलापूर—बंगाल. बहरंगज जिल्ह्याचा पोर्टबिभाग व मेघना नदीच्या मुखाजवळील एक मोठे घेट. क्षेत्रफळ ७५२ चौ. मै. लोकसंख्या (१९११) २१८३३७. ह्या पोर्टबिभागात ५५२ छेडें असून पैकी मोला हे मुख्य ठिकाण आहे. मेघना नदीच्या मुखाशी गाळ असून हे घेट

तयार झाले आहे. तुफानामुळे व चक्रवातामुळे येथे फार नुकसानी होते.

दंडक—(स. वं) इस्वाकच्या घातपुत्रातील तिसरा पुत्र. याने शुक्रव्येस अष्ट कैत्यामुळे गुरुच्या शापामुळे याचा नाश झाला. याच्या नावावरूनच दंडकारण्यात नाव पडले असे रामायणात म्हंटले आहे (उत्तरार्ग ७९-८१).

दंडफ—या नांवाचा कोंकणपट्टीत प्राचीन काशी एक देश होता. सहदेवाने पश्चिम किनाऱ्याचे जे देश जिंकले त्यात शूर्पाक, दंडक आणि करहाटक या तीन देशांची नावे आहेत. दंडक म्हणजे सध्याचे दंडकारण्य नगरे तर शूर्पाकाच्या दक्षिणेचे जे कोंकण ते ह्या सध्या डंडारामपुरी किंवा देवाराजपुरी ह्या नावात राहिला आहे दंडक या संस्कृत शब्दाचे दंडभ हे महाराष्ट्रीय रूप असून दंडभ हे शौरसेनी रूप आहे; आणि या दोन्ही डंडा आणि देवा ही गुजराची व मराठी रूपे विद्यमान आहेत. देवा किंवा डंडा हा शब्द कोंकणातील व सध्याचे पर्वतावरील मुख्य लोकांचा असून त्याचा अर्थ डोंगराचा उतरता लाय फाटा असा आहे. दांड, डांड, डांग, डग, डुंग, डोंगर, डोंगरी वगैरे शब्द सध्यातील कोळी लोकांत अद्यापि प्रचलित आहेत हे कोळ उर्फ कोल लोकां सध्याचे पर्वतावरील मुख्य रहिवासी असले. देवाराजपुर प्रांतातून पाटोने वर चढले म्हणजे करहा-टक प्राप्त लागतो.

दण्डी—एक संस्कृत कवि. माधवकृत शंकरविनयांत याचा उल्लेख बाणभट्ट व मयूरकवि यांच्या बरोबर केलेला आहे. दण्डी हा ब्राह्मण असून अवेतीस राहत असावा निवेधमाळाकारानी बाणभट्टाचा काळ शके ५७२ हा ठरविला आहे. दण्डी हा बाणपूर्वी ११२ वर्षे होता असे म्हणतात. दण्डी हा भवभूतीचा समकालीन असावा असे किंपळण-कारानी दण्डकुमारचरितात अंतःप्रमाणवरून सिद्ध केले आहे दण्डकुमारचरितात बौद्धाचा उल्लेख आहे. कालिदा-याच्या अंग्या किंवा मुग्धु व बाण यांच्याहि ग्रंथात बौद्धाचा उल्लेख नाही. तो उल्लेख फक्त दण्डी व भवभूती यांच्या काव्यातच आढळून येतो, ही गोष्ट हि विचार करण्यासारखी आहे.

प्रतिहारेन्दुराम याने प्रथमच देवीचा निर्देश केलेला आढळतो. त्याने बृहत्कथा व सेतुबंध नांचा उल्लेख केला आहे. परंतु त्यावरूनहि या प्रभावर काहीच प्रकाश पडत नाही. कांची येथील पल्लव राजाचा त्याने उल्लेख केलेला आहे त्यावरून तो दक्षिण हिंदुस्थानातील असावा. या तर्काचे निवेधनाच्या दंतकथेनादि आधार आहे. नव्या

शतकातील अलंकारावरील एका ग्रंथांत दण्डीचा उल्लेख सांपडतो. कविप्राज्ञनामक एका कानडी काव्यात दण्डीच्या कवितांचे हुबेहूब भाषांतर केलेले आढळते.

वामनापूर्वी दण्डी शाला व नववे शतक हाच दण्डीचा काल होय असे कित्येकांचे मत आहे. दण्डीची काव्यरीति अथवा मार्ग यात वामनाने पूर्ण प्रगति केलेली आढळते. दण्डीने दोनच प्रकारचे 'मार्ग' सांगितलेले आहेत; परंतु वामनाने 'रीती' या नवीन उपक्रम केला. तो आठराव्या शतकाच्या अखेरीस व नवव्या शतकाच्या आरंभात होऊन गेला असावा असे कव्याचे विद्वानांचे मत आहे.

ख्रिस्ती शकानंतर १०१-१४७ साली हर्षराजाच्या कारकादीत बाण होऊन गेला. बाण व दण्डी हे समकालीन होते असे म्हणतात. दण्डी व माघ यामध्ये विलक्षण साधर्म्य असल्याचे याकोशाने दाखविले आहे. पाठकांच्या मते दण्डीकृत 'कर्मोच' तीन विभाग भर्तृहरिच्या वाक्यपदीची स्मृति करून देतात. एतावता बाण, भर्तृहरि व माघ हे एकाच काळात झाले असून सातव्या शतकाच्या मध्यास त्यांच्या उत्कर्ष झालेला होता असे कित्येक मानतात.

उपयुक्त मतांतरावरून नवी काळ कोणता या प्रश्नाचा निर्णय झालेला नाही. दण्डीने आमहावर टीका केलेली आहे. यावरून आमह हा दण्डीपूर्वी झाला हे उघड आहे. गौडी व वैदर्भी मार्ग, कथा व आख्यायिका यामधील भेद व दशदोष यांसंबंधी आमह व दण्डी यामध्ये कसा मतभेद होता हे पाहणे दण्डीचा काळ ठरविण्यास एक मार्ग आहे. दण्डीने आमहाचे ग्रंथ पाहिले होते व आमहाच्या मतांचा दण्डीने उदापोह केलेला आहे. दण्डी हा आमहानंतर झाला ही गोष्ट मान्य केली म्हणजे, आठव्या शतकाचा आरंभ हाच दण्डीचा काळ होय ही गोष्ट स्पष्ट होते.

दण्डीने आमहप्रशस्ति छान्द्या विद्वान लोकांच्या भ्रंशाचा चांगला उपयोग करून घेतला आहे. काव्य व वररुचि यांच्या ग्रंथाशी त्याचा बराच परिचय होता असे दिसते. हृदयंगमा नामक दण्डीवरील एक टीकाप्रबंध प्रसिद्ध असून तरुण वाचकस्थाने दण्डीवर टीका केली आहे. बाकीच्या टीका आधुनिककालीन आहेत.

दण्डी व त्याच्यानंतर झालेला वामन यांनी ज्या रीति-काव्याचा अवलंब केला ती पूर्वीपासूनच असल्याचे दिसून येते. आमहाची अलंकारपद्धति व वामनाची रीति-पद्धति या दोहोंच्या दरम्यान दण्डीचा अलंकार-संप्रदाय सुरू झाला होता. ध्वनि व अर्थ यांसंबंधी दण्डी व आमह यांचे मतभेद नाही. कथा व आख्यायिका यांच्या बाबतीत त्यांचा मतभेद असून या दोहोंतील भेद दण्डीने फारसा मानलेला नाही. काव्याचे गद्य, पद्य व मिश्र असे भेद करून दण्डीने संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश व मिश्र असे चार भाषाभेदहि सांगितले आहेत. दण्डीने चार प्रकारचे काव्य-

प्रबंध सांगितले आहेत. सर्गबंध (महाकाव्य) हा संस्कृतांत असतो, रंजक हा प्राकृतांत असतो, ओसर हा अपभ्रंशांत असतो व नाटकाची भाषा मिश्र असते असे दण्डीने प्रतिपादन केले आहे. धाव्य व प्रेक्ष्य असे जुने प्रकारहि दण्डीने मानलेले आहेत. काव्यास अलंकाराची जरूरी आहे परंतु त्यात गुणहि असले पाहिजेत. रीतीबद्दल दण्डीने मार्ग हा शब्द वापरला आहे. 'इत्यर्थव्यवच्छिन्ना पदावली' अशी त्याने काव्याची व्याख्या केली आहे. वैदर्भ व गौड असे दोन मार्ग सांगून वैदर्भ मार्गच ग्रंथ असे त्यांचे मत होते. रूप, प्रपाद, समता, माधुर्य सुकुमारता, अर्थव्यक्ति, उदाररस, ओगा, काति व समाधि असे वैदर्भी-मार्गाचे दशप्राण आहेत. शब्दालंकार व अर्थालंकार हे प्रहत्याचे असून त्यांपैकी, अर्थालंकाराचे ३५ प्रकार व त्यांचे उपभेद त्याने दाखविले आहेत. स्वाभाविक, उपमा, रूपक, दीपक, मृत्ति, रूप इत्यादि मुख्य ३५ अलंकार असून त्यांचे काही पोटेनेदि आहेत. अलंकाराच्या व्याख्या देऊन त्याच्या उदाहरणाचे थोके काव्यादृष्टी दिलेले आहेत. शिथिल, व्युत्पन्न, वैषम्य, दोष, अत्युक्ति, नेयस, इत्यादि काव्यदोषांची दण्डीने बरी केलेली आहे. काव्यगुण वैदर्भीरीतीत असून दोष गौडीरीतीत सापडतात असे त्याने म्हटले आहे. पद-दोष, पदार्थदोष, वाक्यदोष व वाक्यार्थदोष असेहि त्याने विभाग करिलेले आहेत.

काव्यादर्शशिष्याय दण्डीचा दुसरा ग्रंथ 'दशकुमारचरित' हा होय. हा ग्रंथ अपूर्ण असून तो दुसऱ्या एकाचे पुरा केलेला आहे. या उत्तर भागाचे नाव 'दशकुमारचरितशेष' असे आहे. या ग्रंथाचे साम्य पंचतंत्र, हितोपदेश वगैरे प्रभाशी जितके आहे तितके 'वासवदत्ता', 'कादंबरी' यासारख्या ग्रंथाशी नाही. साव्या कुमारचरितात गुंफार व वीर हे रस मुख्य आहेत. 'दण्डिन. पदशालये' ही गोष्ट प्रसिद्ध असून दण्डीचा निर्देश कालिदास, भारवी, माघ वगैरे कवींवरील रसप्रति येतो, व यावरून हा कवि फार उच्च दर्जाचा होता असे दिसते. दशकुमारचरितावरून आढळून येते की, गद्यरूप कविता लिहिण्याचा प्रकार यानेच प्रथम सुरू केला. दण्डीची कविता होण्याचे एक कारण असे आहे की, त्याच्या दशकुमारचरितात तत्कालीन स्थितांचे चित्र प्रतिबिंबित झाले आहे. 'कविदेशी कीर्तिदेशी कीर्तिदेशी न संशयः' या उक्तीवरून त्याची कविता व योग्यता मोठी होती असे दिसते. दशकुमारचरित लिहिणारा व काव्यादर्श लिहिणारा असे दोन निरनिराळे दण्डी नावाचे कवी होऊन गेले असा एक वाद हल्ली उपस्थित झाला आहे.

[संदर्भग्रंथ — हे कृत "संस्कृत पोक्षितक" (कलकत्ता), नेबर कृत "आमह आणि दण्डी"; चिपळूणकर कृत "संस्कृत कविपंचक", मॅकडोनेल्ड—हिस्ट्री ऑफ संस्कृत लिटरेचर; अर्वाचीन कोश]

दंतमंजन—प्राक्कायं उद्यतां दंतं दाहयन्त्यान् प्रसात
सर्वेन आहो. पण तेवन्नाहो दंत स्वच्छ राहव नाहोत. जेवण
स्वास्वावर दंत स्वच्छ व साधकासीने मुणें शहर आहो. तसें
न करता राहिले तर दातांच्या सर्वांत आमाचे कण राहून
तेथील उष्णता व ओलावा यातुळे ते कुजतात. त्यापासून
तोडात पाण येते व दंत किडतात. दंत स्वच्छ करणारा
पाश्चात्य लोकां भाजुक लहान प्रयोग उपयोग करतात.
दातांचे दाहनास अनेक जातींची दंतमंजने आहेत. हिंदु-
धर्मशास्त्रां र दंतपावन ह्या नित्य विधि सांगितले आहे. हिंदु-
स्यानांत पुष्कळ लोक रुई, वट, घैर, तिव इत्यादी दाहकाच्या
ताप्या मृदु टोंकाच्या घारीक काप्पा घेऊन रसा चावून
त्यांनाच दंत पोसतात व स्वच्छादि करतात. ग्रामीं प्रमाणे
व दंतमंजनाचे अशी दोन्हीहि कार्ये होतात. दंत पोसण्यास
राखडीलासून ते किंमतवान दंतमंजनापर्यंत कणाचाहि बरी
उपयोग केला तरी हें प्दानांत ठेविले पाहिजे की, रसा पदा-
र्थात बाळगारचे कठिण कण जरी नयेत. आपल्यामध्ये
गुणरी, पदार्थाच्या हाती इत्यादि जाळून त्याच्या कोळसाची
पूढ करतात पण ते पुरते अजले नसल्यामुळे त्या पुढांमध्ये
कठिण कण राहतात. शिवाय हापासून भीम, दंत, ओठ,
हात इत्यादि काळे होतात व तो काढण्या लोकर जात
नाही हे या दंतमंजनांत दोष आहेत. छद्म खट्ट (चैक)
मध्ये जवरीप्रभाते व कावडीप्रभाते कापूर, साबण, बकूल,
यामूळ, जामूळ इत्यादि काच्या घालाची पूढ मिश्र करून दंत-
मंजन तयार करणे चांगले.

दंतमंजन तयार करतांना पुढील गोष्टीकडे विशेष लक्ष
पुरवावे लागते. (१) ह्याच्या अंगी दंत गुण व स्वच्छ
करणारा धर्म असला पाहिजे. (२) सर्वत्र फेलेल्या अशाचे
वारीक कण दातांत अडकून राहिल्यामुळे जी कीक उपपन्न
होते तिचा नाश करण्याची बाबि स्वाच्छता पाहिजे. (३)
दंतमंजनांत कृमिनाशकरिता घातलेल्या रासायनिक द्रव्यानें
मूळ दातांवर कोणताहि वाईट परिणाम होऊ नये. (४)
त्याला कोणत्याहि प्रकारची न जावडेल अशी चर्च चिन्हा
काव नसावा. (५) कोळसावरचा अंश पाहण्याकरिता हें
कावडीने पाहिले असता गंध निघतो पण त्यावरूनच लोखंडाहि
सिक्त रसाप्रमाणे दंतमंजनाने दंत सिक्तता काढा नयेत.

दं त मं ज न ना ती क मु ह्य प द क द्द र्म्यो. — (१) पाण्यात
काळवून उबवाडवळ न करता ठेवल्यावर सर्वी घसलेला राहू
ह्याच्या अंगा दातांमधील सर्व पाण काढून टाकून ते स्वच्छ
करणारा धर्म असून शिवाय तो इतका मऊ असतो की,
कसल्याहि किडलेल्या किंवा पातळ छेदक टापलेल्या दातांना
त्याच्या योगानें भिलकुल रूपा होत नाही. राखच्या ऐवजी
कोळसा, सुमिष दगडाची मुफ्री, समुद्रपेच येथे पदा-
र्थाचा उपयोग केला तरी चालतो. पण खट्ट्या अंगचे सर्व
गुण ह्यांत नसल्यामुळे खट्ट घापरमं जास्त चांगले. (१)
नयास्ताल सोप-लालाप्रयोगांमून विषणारा लोधा व दाता-

वरील सुराही नाहीही करणारा ह्या साधारणतः दुबारा
चांगला पदार्थ नाही. माग ह्याला एक प्रकारची अग्नीकाक
चर्च अवस्थामुळे त्याचा उपयोग फार प्रमाणाशी केला
पाहिजे. (२) प्रेरितार्थन ओरिसा-वेल्डच्या मातांने मूळ.
पदार्थावरून सध्याचा वाज मागण्याकरिता ह्याचा उपयोग
करतात. (४) याचला चर्च आणि सुवास आणणारे पदार्थ
सागर, कॅक्रेन, लवंगांचे व दातगिनीचे तेल, पेपरमिंटचा
लव्ह, गुलाबी अक्षर येथे. कॅक्रेन ही अतिशय मोठ
कृत्रिम लाखर आहे. एक पाँड दंतमंजनांत फार तर १ ते
५ मेन ती घातली म्हणजे बराच होत. कॅक्रेनच्या ऐवजी
दुग्धशर्करा अथवा लॅक्टासून तयार केलेली साखरहि वाप-
रतात. (५) दंतमंजनाला रंग आणणारी द्रव्ये—कारमाइन,
कोबिनिट येथे. दंतमंजन करतांना हाथे पदार्थाची चापली
मुकणी करणारी अर्पत अवश्यकता असते.

कृ ति १ हो.—द्रव्ये—प्रेरितार्थन चैक (एक प्रकारचा
खट्ट) १ पाँड, कॅक्रेनलासू १ औंस, ओरिसा १ औंस,
सागर १ औंस अथवा कॅक्रेन १ मेन, व मिश्रप्रयोग तेथे.
या निरनिराळ्या पदार्थांची चांगली वज्रमाळ पूढ करून व ख
बाहेर घोंघपाशा राखून मिश्रप्रयोग तेथे घालून त्याचा
मिलाक दात्यावर ती घाकीच्या दाटून मिश्रकापी. नंतर सर्व
पदार्थांचा एकत्रीय होण्यासाठी ते सर्व पदार्थ पुन्हा एकदां
वज्रमाळ करावेत. अथवा वज्रमाळ करण्याच्या ऐवजी ८०
नेपरच्या वाळणीचा उपयोग करावा. ही वाळण तयार
करण्याच रसाची सुराही १ क्षये खरे येते.

कृ ति २ टी.—व्याखले, ईश्वरी, ह्मण्ट येथे गुलाबी
ंगाची आणि बासाची टुप-दावडर घाली सोसातप्रमाणाने
तयार करतात. तळपा माळीर खट्ट १ रत्ता, ओरिसा १ औंस,
नयास्ताल खट्ट १ १ औंस, सागर १ १ औंस, कारमाइन
रंग १५ मेन, गुलाबी अक्षर १२ येथे, लवंगांचे तेल ४ येथे.
वहिर्या चार पदार्थांची निरनिराळी वज्रमाळ पूढ करावी.
ओरिसाची पूढ, लवंगांचे तेल व गुलाबी अक्षर एकाच ठावी,
घोंघपाशा अमोनिअॉल रंग विलकडून पाय व्हिस्का राखून घालून
उल्लेखांनंतर तो कागदावर घातल्या घाळी दावा म्हणजे
अमोनिअॉल खट्ट जाईल. अमोनिअॉलचा घिलकूळ वात राहिला
नाही म्हणजे तो घाकीच्या दाटून मिश्रकून सर्व पदार्थ
पुन्हा एकदां एकत्र वज्रमाळ करावेत. गुलाबी अक्षराचा
वात चांगला उडून याचा म्हणून अरी लवंगांचे तेल घालतात
तरी ते फारच घोंघ्या प्रमाणांत घालावे; नाही तर गुलाबी
वात त्या तेलच्या घाळीत दृढ करील. निळसर गुलाबी मंगन
पाहिजे असेल तर कारमाइन रंग व घातली व्हॉयोलेटचा
लव्ह ४ औंस घालून असा रंग पाहिजे असेल रसा मागानें
एवढ्याच रंग वापरावा.

कृ ति ३ टी.—कीक लागलेल्या दातांत फारच गुणकारक
दंतमंजन पुढीलप्रमाणें तयार करितात
खारी ५० आग, पितास्तालिक अंश ५०

व्हळ ५० भाग, खडू २० भाग, स्फिरमिटचा अर्क १२ भाग हेगन्सव्हळ हा एक वनस्पतीपासून निष्पन्ना राखेच्या रसासारखा पदार्थ आहे वरील सर्व पदार्थांची च्यागळी वख गळ पृष्ठ करून तिला स्फिरमिटच्या अर्काचा वास दावा

कृ ति ४ था — दातांवरील अक्षरछाई सारखे किण्व नार्हीसि करून दांत स्वच्छ करणारे मजून — खडू १० भाग, मॅमेथिम काबोनेट २० भाग, क्युस्टार्ल सीध १० भाग, नैद्याल २ भाग, सॅलोळ ४ भाग व पुदि-याचा अर्क १ भाग हें मजून तयार करतात १० ते २० भाग प्युसिद दग-दाची बारीक भुकी त्यांत मिसळवी

कृ ति ५ वा — मुख्य घटकवख कोळसा असलेली मजून हयार करण्याच्या कृती — (१) कोळसा आणि साखर सममान, वासाकरिता लवणाने तेल (२) कोळसा ५० भाग, रेड किनो ५० भाग व साखर २ भाग वासाकरिता पेपरमिटचा अर्क घालावा (३) साखर ६० भाग, सुरडी ५ भाग, मीस ऑफ टारटर १० भाग याच्या वखगळ पुडीमजून कोचातिल पृष्ठ तीन भाग मिसळून बखगळ करणें [मिथेनस्य व उद्यम मासिक]

दंतवैद्यक—दंतवैद्यक हें हल्ली निराळे व स्वतंत्र शास्त्र मानण्यात येत असून त्याचा उद्देश मुख व त्यातील दांत वगैरेच्या रचनेसंबंधी शोषणसिद्ध आणि व्यावहारिक अभ्यास व त्याचे नावा प्रकारचे रोग वरें करणे आणि फिडके दातभरणे अगर ते काढून टाकून नवे दात अगर त्याची कवची बनवून ती बसविणें हा होय ही विद्या आद्यीं नवीन आहे असे नाही. ख्रिस्ती शकापूर्वी ५०० वर्षे हिरोडीस याच्या प्रघात हा स्वतंत्र धदा असल्याचा उल्लेख सापडतो व त्याच्या अगोदर मिसर देशात व हिंदुस्थानात वगळता दातांऐवजी लाकूड किंवा हस्तिदन्ताने दात पसवात अशी माहिती उपलब्ध आहे इ स १२११ या वर्षी गॅलेन या वैद्यास दात म्हणजे हाडाशी साम्य असलेली रचना असून दात गर्भावस्थेत कीजरुपांत असतात आणि त्याच्या वरच्या मज्जातंतूचा मज्जापेन्नाच्या मज्जातंतूशी आहे ही माहिती हॉमर्स विसाव्या स्थानावर एका प्राण्याचा दात काढून तो दुसऱ्या प्राण्याच्या जबड्यात कलमाप्रमाणे बसवण्याचा कल जेन हटरने (१०२८-१५५३) प्रचारात आणला यानंतर या शास्त्राची प्रगति शास्त्रीय रीतीने करण्याचा प्रयत्न फ्रेंच वैद्यांनी करून त्यांपैकी फ्रॉचर्ड याने हा धदा व हें शास्त्र स्वतःचा पायावर उभे राहिल अशी योजना व प्रयत्न करून अथ लिहिले व म्हणून यास या विद्येच्या कलेच्या पितृत्वाची मानतात फ्रान्स देशात यापूर्वी कोणीहि अजाणी मनुष्य हा धदाकशाहि बार्डेट तऱ्हेने करून पैसा मिळवा, हें फ्रॉचर्डने बंद करवून जे उमेदवार जुन्या अनुभविक दंतवैद्यांमज्ज ही कला रीतसर शिकले असतात त्यांची परीक्षा एका अधिकृत मज्जाने घेऊन त्यांचा समस्त उमेदवारांनी या धदात पक्षे असलेल्या प्रघात पाडला व तो लोकाना आवडला हाट किंवा

हस्तिदन्ताच्या ऐवजी पोर्बोलेन या पदार्थाचा उपयोग इथिम दात वनविद्याच्या कामी करण्याचा प्रघात याने पाडला पोर्बोलेनने दांत करण्याची कला प्रथम फ्रान्स व जर्मनीत पुढे राखण्यात आली होती, नंतर ती कला इंग्लंडातहि एकाने नेहो व लंडनचे त्याचे गी-य फुटुर त्याची माहिती विद्यार्थ्यांना रीतसरपणे शिकवू लागले जॉसेफ फॉक्स व टॉमस बेल या इंग्रज दंतवैद्यांनी व इतरांनी १९ व्या शतकांत अनेक शोध लाविले, व या धदातील अजाणी लोकांची हकालपट्टी केली तेव्हापासून या धदाचे औपवीय व दंतशास्त्र वेववासाबधी अभ्यास करणारे वैद्य आणि केवळ दुधर-विषयक म्हणजे प्यात हस्तकौशल्य बरेच लागतें असे व केवळ कृत्रिम दांत बनण्याची कला शिकलेले दुसरी दंतवैद्य असे दोन वर्ग प्रचारास आले फ्रान्समध्ये मोठी क्रांति झाली त्या घामपुमीच्या काळात गोट भरण्यासाठी इंग्लंडातून व विशेषत फ्रान्समधून दोन्ही प्रकारचे पुष्कळ कुशल दंतवैद्य अमेरिकेत जाऊन स्थाईर झाले, व तेथें त्यांना अनुकूल क्षेत्र सापडून त्यांनासुद्धा अमेरिकन लोकांनी ही कला उमेदवारी करून उपचलली जुन्या डॉक्टरांमज्ज अगोदर काही वर्षे उमेदवारी करून नंतर धदा करण्याचा परवाना मिळविले हो चाल हल्लीच्या परीक्षेऐवजी इतर डॉक्टरांमज्ज पूर्वी होती व ती पुढें मोडली आणि विद्यापीठे, कॉलेज व परीक्षा तिकडे आरिस्तात आल्या त्याचा परिणाम असा झाला की, दंतवैद्यक शिकण्यास उमेदवारी करण्याचा चाल मोडून तद्विषयक विद्यापीठे, शाळा व परीक्षा हाच कम सोईस्कर बाई लागला व ती हल्ली तेथें चालू आहे हिंदुस्थानात मात्र इंग्रज व अमेरिकन दंतवैद्यांमज्ज उमेदवारा अगर चाकरी करून दात धदास प्रयत्न सुर्वेस पारवी लोकांना आवडत केला व की घेऊन ते व इतर जातीचे दंतवैद्य आपल्या मजीं मुरूप इतरांस ही कला शिकवितात हिंदुस्थानात दंतवैद्यक शाळा अगर कॉलेज अथाप असावे तसें एकहि नाही व म्हणून तत्संबंधी परीक्षा व पदव्याहि नाहींत ही उघाव होव पाषाण्य देशात या दंतवैद्यक शाळातील प्रवेश पात्रतेचा व अभ्यासकामाचा दर्जा सुधारत जाऊन हल्ली तो इतर वैद्यकशास्त्राच्या तोडीचा बेला आहे, व सर्व सुधारलेल्या देशात या शाळा व कॉलेजांची सख्या झपाट्याने वाढत आहे दंतवैद्यकधर्मी वरील सुधारलेल्या युरोपियन व अमेरिकन देशात वजनदार व धमपुर्वक चालविलेली नियतकालिक विधून त्याच्या द्वारे शोष व अनुभव प्रगट होण्यास चालन मिळत आहे

या वैद्यकास महत्त्व येण्यास अलीकडे एक महत्त्वाचे कारण झाले आहे मुख व दात हे चवर्णास व पचनास अत्यावश्यक आहेत हें सर्वास ठाऊकच आहे, परंतु नवीन शोधाने असे सिद्ध झाले आहे की, या दातांतिल व मुळांतील मज्जातंतूंचा सवध दूरवर असल्यामुळे व मुख म्हणजे नांनाविष रोगाचे शरीरांत प्रवेश करण्याचे अथ महाद्वारक

होय म्हणून दांत व मुत्र हे दुष्ट अंतुंचे केवळ आगर होय. मज्जातंतूंचा व इतर शारीरिक रोगांचा मूळांतच बसिलेला कारण असल्यास हे शास्त्र नित्य अवगत असेल, तितकी पुढील रोगांची अनर्थपरंपरा टळते. याविषयी वरील सर्व देशांतील विद्वानांची एकवाक्यता झाल्यामुळे दातांची सूक्ष्मदर्शनीय रचना, त्यांची गर्भावस्थेतील वाढ याविषयी फार महत्त्वाचे शोध लागले आहेत. पादांगुष्ठांतरोग, आस्थिमादंशरोग, रक्तपित्त, सिकताग्रमेह, खर पडणे, शिथिल व पारदविषा व आणखी काही रोगांमध्ये दातांवर परिणाम होतो. काही दूरस्थ रोगलक्षण केवळ रोगात दांत काढून टाकल्याने थांबतात. सर्वांत मोठा शोध बर्लिन येथील निखर याने लावला तो हा की, अग्रांतील निव्वळ पदार्थ कुजून त्या अम्लोत्पत्तीमुळे व जंतूंच्या मध्मत्वांमुळे दातांतोळ चुना, फास्फेट वगैरे रचना विरघळून जाऊन दातांतोळ नाजूक मगज उपड्या पडतो व तो कुजून जाता व दातावर कीट जपते व नंतर तो मगजनिर्माण होतो; परंतु या दुष्ट अंतु-पूरित पाणीमुळे हाडीमगज, क्षय, धावणे, मस्तिष्कावरणदाह, कुकुरावरणपूयप्रवानदाह, गळवे, अर्थांग, वगैरे रोग होतात असे हल्ली मत प्रचलित आहे. या निरुद्ध शस्त्रवैद्यक आणि हुस्कीदंतवैद्यक अशा दोन शाखा मानतां येतात व यांरीही हुस्की कलेमज किडक्या दातात बांदी, सोने अगर इतर पदार्थ भरून रमांतील भोंक चुनविणे या क्रियांचा समावेश होतो. ही कला १७ ते १९ व्या शतकात प्रचारांत आली. जुन्या काळी यासाठी शिसे वापरीत पुढे सोन्याचा बसं अगर पातळ पत्रा दातांत कोंवून बसवीत व नंतर कानधीने घासून शिलई देत. अस्ताच्या पातळ पत्र्याबाहि उपयोग करीत. या कृती सद्योय; म्हणजे पत्र्याच्या तुकड्यांत एकजीवतेचा अभाव असल्यामुळे भरलेले लुकण पडून जाई. म्हणून या पत्र्याचे तुकडे दृष्टिदंत, शिसे वगैरेच्या हातांनी, कांटेरी दृष्ट्याने ठोकून बसवण्यामुळे पत्र्यांतोळ एकजीवता पाडली व लुकण मजबूत बसू लागले. या हात्तीदयांतहि स्प्रिंग, हवेचा दाब, विद्युच्चुंबन व दंतयंत्र यांचा उपयोग करू लागल्यामुळे या कलेत पूर्णता आली. दंतयंत्रांतिल तत्त्व सामान्याने भोंक पाडणे हेच आहे. दातांतील किडक्या कित्रास मोठे करून ते लुकणाने भरण्यानें करणें हे त्याचें मुख्य कार्य आहे; तथापि भरलेले लुकण कानसणें, घासणें व रयात शिलई देणें, दातांवरील कीट घासून त्यांस शुभ्र तळाकी आणणें, वाकडे दात घासून व कानभून इतर दातांबरोबर करणें या कामी त्याचा उपयोग होतो. याशिवाय जवळच्या हाडास अगर दोक्याच्या कवडीस छद्मन मोठ्या आकाराचे छिद्र पाडून तेथील रोग काढून टाकणें या कामी त्याचा उपयोग होतो. रयरावा तुकडा व सोन्याचा पातळ पत्रा घेमाळून ठोकून नाजूक रीतीने बसवल्यामुळे मुखांतोळ दुष्ट जंतुमिश्र तळावर दाताच्या छिद्रांत व फटीत शिरून वरील रोग होत नाहीं; तथापि हे सोन्याच्या छिद्रांचे काम एकदलीत अशक्य व

दिवण्यांत कसेतरे असल्यामुळे गाटापचा सिमेंट, शिक-आक्साइड, शिकझोराइड व फास्फोरिक अॅसिड यांचा रांधा करून त्याचे लुकण बसवितात; अगर अगोदर ग्राउन्डमचा अति पातळ पत्रा छिद्रात पोचक बसवून त्याचा चांचा करतात. त्यांत पोशीलेनेच चूर्ण व अल्कोहोल यांचा रांधा करतात; व ते वाळवल्यावर वाहेरील चांचा काढून घेऊन ते लुकण छिद्रांत बसवितात व त्यास सिलई देतात. दाताचा मगज उपड्या, पडल्यास त्यावर पातळ पत्र्याचे दोपण घेदो-बल्याने बसवतात. सोमत्यामध्ये (ऑर्गेनियस अॅसिड) हा मगज निर्माण करण्याचा गुण आहे. पण ते शोषते म्हणून त्यात मार्किया वगैरे पदार्थ घालून ते तो मगज निघववती करण्याच्या कामी लावतात. तो क्रमहि हल्ली मार्गे पडून कोठेनें मगज बधिर करून तां काढतात व त्यामुळे दात पोखरताना इजा व वेदना होत नाहींत. हा मगज मात्र पुरा काढला गेला पाहिजे. म्हणजे तो दात पुष्कळ दिवस टिकतो व इतर दातांस आधारभूत होतो. हा मगज निर्माण झाल्यावर दात काळवंडतो; पण हे क्वालशियम हैपेक्झोराइड व आथेटिक अॅसिड त्यांत घोंडे भरल्याने बंद झाले आहे. हे कार्य करण्यारी दुसरीहि औषधें घोंडी आहेत.

वाकड्या तिकड्या अगर किडक्या दातांमुळे खोकला, पडसे, अशीर्ण, हड्डता हे रोग लागी जाडतात परंतु रोगात दात उपटणें ही साधी कलाहि परबापयेंत दंतवैद्यांस लागलीशी लाग्य नव्हती; व म्हणून दांत उपटतांना बरीच दांडग्याई व मारबा-ओरड होई, परंतु आधुनिक पद्धतीचे व इतरबने-बरडुकूम दात उपटण्याचे वेगवेगळे विमळे व साधने तयार केल्यामुळे हे अगदी हुकमी, शिवीची व बिनजुक शाख व कला होऊन बसली आहे. प्रथम दात बधिर करण्यासाठी नायट्रस आक्साइडचा उपयोग करीत. शेरी-

पद्धति काही दिवस चालू राहिली. स्प्रिंगच्या तारखाच्या योगाने कवळी तोंडात ठेवत. ती फार त्रासदायक होई. पुढे अशी युक्ति निघाली की प्रथम मेणाने दातांचा व हिरप्यांचा सांचा घेऊन त्यापासून स्पास्टर ऑफ पारिस्चा सांचा करावा. व त्यावरून पितळी अगर कपली सांचा करून नरमादी-प्रमाणे पुष्टीच्या साच्यांत घसणारा शिशाचा सांचा करावा व या दोहोंच्या मध्ये मोन्याचा अगर चांदीचा पत्रा ठोकून त्याचा सांचा शेवटी तयार करून दंतिया कवळी बसवावी. हिप्रगशिवाय हवेच्या दावाने ती तोंडात राहते. पुढे पोर्सेलेनचे कृत्रिम दात मोन्याच्या पत्र्यात ठोकून त्याच्या खाली व वर डाक लावून मजबूत बसवतात. अशा रीतीने अर्धा अगर सर्व कवळी अगर सुटा एक दिवा दोन दातहि तयार करतात व हिरप्यांच्या स्वाभाविक गुळाची रंगाची जुळेल अशा रंगाच्या टोपणावर ते बसवतात. यांत दोष हा आहे की या दातांच्या फटीत अपकण व लाळ राहून कुजते. यास उपाय व सुधारणा म्हणून प्लास्टिक व सोने यांचा उपयोग करून या फटी मजबूतता व निवाय पोर्सेलेनच्या भुकटीचा खगदा करून त्यावर दातांचा व हिरप्यांचा टाका घेऊन ती चांगला भाऊन त्यास हिरप्याचा रंग देतात. ह्या कवळीत मात्र फटी रहाण्याचा दोष नसतो. यास आरंभ प्रथम फ्रान्समध्ये झाला यानंतर १८५० साली इंग्लंडमध्ये व्हल्कनाईट म्हणजे रबरापासून केलेल्या पट्ट्यांचा उपयोग हात बसवण्याकडे होऊन त्याचे पेटेट पेटले गेले. यात तापे-पणा व स्वस्ताई हे गुण आहेत. कारण निवळ सोने, चांदी व प्लास्टिकचे पत्रे महाग पडतात. या पट्ट्याचा धातूह हि उपयोग करतात. व्हल्कनाईटचा उपयोग फुटलेल्या दातास आधार अगर टाळीतील भोंक बंद करण्यासाठी केला जात असतो. व्हल्कनाईट प्रचारात आल्यापासून सोने व चांदी यांच्या पत्र्याच्या आधारावर बसवलेल्या कवळ्यांमार्गे पद्धत चालल्या. परंतु अलीकडे प्ल बांधणीच्या रचनेप्रमाणे कवळ्या तयार करण्याची कला प्रचारात आल्यामुळे दंतवैद्यांस हुन्नरकलेचे ज्ञान व हस्तकौशल्याची आवश्यकता व्हल्कनाईटच्या कामापेक्षा जास्त वाढी लागली. पोर्सेलेनचा दात सोने अगर प्लॅटिनमच्या टाचण्याच्या योगाने दात कोरून तेथे लुकणाने बसवितात. दुसऱ्या प्रकारात कृत्रिम दात व कृत्रिम हिरवी यांमधील फटीवर धातूचे बेटण दिल्याने मजबूतपणा येऊन फटीत अप-कुजण्याचे बंद होते. दोन्ही बाजूंस दोन कृत्रिम अशा घट बसविलेल्या दाताच्या पकडीमध्ये गहर लागलील तितकी कृत्रिम दातांची पंक्ति डाक लावून अगर लुकणाने बसवितात. प्ल बांधणीच्या रचनेवरहुकूम कवळ्या घालत्या काढत्या अगर पकवा बसविलेल्या अशा दोन तऱ्हेच्या असतात. घालतो काढतो कवळी घुवून घेऊन स्वच्छ ठेविता येते हा तिच्यात विशेष फायदा आहे. अनुकूल दंतचरणा असल्यास ह्या प्ल बांधणीच्या दंतचरनेने कृत्रिम कवळी फारच सुंदर व बेसाक्षुम

तयार होते ही कला वाढती आहे. प्रेट्रिटन, अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी यांकरे सर्व देशांत दंतवैद्यकीय पंढरीधरांची संख्या वाढती आहे. इतर डॉक्टरांप्रमाणे त्यांच्या धंद्याची व शैक्षणिक कसोटी तेथे उच्च दर्जाची ठेविली आहे. यामुळे नाकयगार व शास्त्रज्ञ असेच दंतवैद्य बहुधा तेथे आढळतात. त्यांची सर्वांत मोठी संख्या अमेरिकेत आहे. १९१० साली सर्व संयुक्त संस्थानांत मिळून सत्तावीस हजार दंतवैद्य होते. तसेच या व इतर सुधारलेल्या देशांत दंतवैद्यक शिक्षणाच्या पाठशाळांनी संख्या वाढती आहे. तथापि हिंदु-स्थानांत स्वतंत्र दंतविषयक पाठशाळा एकहि नसावी हे मोठे आश्चर्य व दुर्भाग्य होय.

दुतिया, स त्या न.—मध्य हिंदुस्तानातील पुंदेलखंड एमन्सिपिकी एक संस्थान. क्षेत्र. फ. १११ चौ. मै. ग्वाल्हेर व इतर संस्थानांचे भाग यांत आल्यामुळे हा प्रदेश बरोच तुटलेला आहे. याच्या उत्तरेस ग्वाल्हेर व जालना जिल्हा; व पश्चिमेस ग्वाल्हेर व झांशी जिल्हा; पूर्वेस रामधर व झांशी जिल्हा; व पश्चिमेस ग्वाल्हेर. सिंद व बेटया या नद्यांमधील सपाट प्रदेशात हे संस्थान वसलेले असून यातून सिंद व तिसा मिळणारी पद्म या नद्या वाहतात. येथे दबा निरोगी व माळव्यापेक्षा उष्ण आहे. वार्षिक पाऊस सरासरी १८ इंच पडतो.

इतिहास:—दतियाचे संस्थानिक ओछा घराण्यातील सुंदेत रक्कत आहेत. १९२९ त, ओछांच्या वीरसिंग देशाने आपला मुलगा भगवानराव याला दतियाचे संस्थान दिले. मूळच्या प्रदेशात भिकिलेल्या व दिव्याच्या बाह्यदृष्ट्या व मिळालेल्या प्रदेशाची भर पडून अखेर उत्तरेस चंबळा व पूर्वेस पश्चिम बेटया आणि सिंद यांच्या दरम्यानचा मुलूख या संस्थानांत समाविष्ट झाला. भगवानरावाच्या मारून १९५९ मध्ये, सुभकरण गादीवर बसला. औरंगजेब व त्याचे भाऊ यांच्यामध्यें तेंड चालले असता हा औरंगजेबास मिळाला होता. या घराण्यातील चमया राजा रामचंद्र याच्या मरणानंतर गादीसंबंधी भाडण उपस्थित झाले, त्यावेळी ओछांचा राजा उदीतसिंग याने रामचंद्राचा नातु याचा पक्ष धरून त्यास गादी मिळवून दिली. ह्या सुमारास मराठ्यांनी पुंदेलखंडावर स्वारी करण्यास सुरवात केली. १८०४ मध्ये, येथील राजाने ब्रिटिश लोकांबरोबर तह केला. देशात शांतता स्थापन करण्यांत मदत केल्याबद्दल त्याला सिंधु नदीच्या पूर्वेकडील चौराशी इलाखा मिळाला. स. १८२६ त त्याने विजयवादादूरसिंग नावाच्या मुलाला दत्तक घेतल्यामुळे भगवानरावाचे वंशज जे बरोनीचे ठाकूर, त्यांना आपणां-नीक दत्तक न घेतल्याबद्दल राग आला. परंतु ईमजानां मदत केल्यामुळे विजयवादादूरसिंग हा गादीवर बसला. तो स. १८५७ त निपुत्रिक माल्यामुळे राजा वीरसिंगदेवाचा भाऊ हरसिंगदेव, याच्या वंशातील भसनेई घराण्यापेक्षा भवानी याला दत्तक घेऊन गादीवर बसविण्यांत आले हा

अज्ञान असतो राज्यकारभार प्रथम बरील राणीकडे व निध्या मृत्युनंतर दुसऱ्या राणीकडे होता येथील राजाला वैद्यारंररागत महाराजा लोकेंद्र अशी पदवा आहे राजाला संस्थानांत सर्व प्रकारचे अधिकार असेत हल्लीचा राजा सर गोविंदसिंग बहादूर इ. स. १९०७ मध्ये यादोंबर वसला गेला ३५ तोफांच्या सलामीचा मान आहे.

संस्थानची लोकसंख्या १४८९५९ आहे. लोकडा १५ वर हिंदु आहेत माया बुंदलखडी आहे. संस्थानची जमीन मिळत आहे येथे हिंदुत्वान्मं, गहू, ज्वारी, कापूस, बगैरे पिके होतात बराहेर-बाशी हा मोठा रस्ता व ग्रेट इंडियन पेनिन्सुला रेल्वेची शाखा त्या मिळणाऱून येलेली आहे

संस्थानचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे ११ लक्षा रु आहे पैकी बरेचसे जमिनीच्या सत्त्यापातून. शिवाय १०००० रु ब्रिटिश सरकारपासून मिठासंबंधाच्या ठरावाअन्वये मिळतात पूर्वी वर्षातून ४ वेळ शेतातील पिकाची पाहणी करून आपणाचा अर्धा किंवा तिसरा भाग सत्त्यादाखल घेण्यात येत असे हल्ली दोन हप्त्यांनी व रोख रकमेच्या रुपाने कर वसूल केला जातो, व जमिनीची सुरक्षिता आणि पाण्याचा सोप हा पाहून कर ठरविण्यात येतात स १९०३ पासून येथे ब्रिटिश नाणे चालू आहे

हा इ. र.—दरिया संस्थानचे राजधानीचे शहर हें सांगलून १६ मैलावर असून समुद्रसपाटीपासून ९८० फूट उंच आहे लोकसंख्या (१९११) १७३२९ हा गांव लहान टँकच्यावर बसलेला असून एका टँकडीवर राजा वारसिंग देव याचा भव्य राजपाडा आहे ह्या राजपाड्यास नक्षीकाम व एकदर शिल्पकाम कार प्रेक्षणीय आहे. बाग्याच्या चार कोपण्यांवर चार अष्टकोनी उंच पाच मजली घुंरज आहेत व वर हुंदर छत्री उभारली आहे गांध्याच्या पूर्वेत राजा शुभ कारणाचे बाडा आहे खूद गावात सरदासांचे चिरेबंदी मोठ मोठे बाडे आहेत नगरीजन्त भागांत कुशलेतेने बांधलेल्या अनेक छत्र्या आहेत.

दत्तक—खरी उर्फ औरम सतति वसलेला कुत्रिम रीतने वारस मिळविण्याच्या पद्धतीला दत्तक म्हणतात एकमेकांशी रक्ताचा उर्फ नात्याचा संबंध आहे अशा हप्त्याचाच समाज करून राहण्याची चाल रानटी लोकांत आढळते आणि समाजाच्या स्थैर्यकरिता व सुरक्षितपणाकरिता लोकसंख्या कमी असल्यास ती वाढविण्याकरिता परसमाजातील व्यक्ती स्वसमाजात कुत्रिम रक्त मनीव नाने जोडून घेण्याचा प्रथात अशा रानटी जातींत आढळतो तसेच स्वतः ला मुलंमाले नसली तर दुसऱ्याच्या मुलांनी स्वतःची म्हणून घेऊन औरम सतीचा बाण भरून काढतात शिवाय स्वतःची सतति अछली तरी केवळ भूतदयेच्या प्रेरणेने अन्याय मुलांना स्वतःच्या अपभारप्रमाणे पाळणारे लोकडे असतात इतकंच नव्हे तर रुढांमध्यें कैद केलेल्या श्रीपुरुषांनी तां न मारता नातेवाईकाप्रमाणे मानून त्यांनी बाळगण्याची रीतहि रानटी

लोकांत दिसते अशा चाली पापुलन व उत्तर अमेरिकेंतील इंडियन लोकांत जाहते ब्रिटिश न्यू गिनीनजीकच्या लोमी नामक घेठांतील रहिवाशांमध्ये कैदी हप्त्यांपैकी लिंग वयभेदानुसार आहे, माष, बाईण, माऊ, मुलगा, मुलगी बगैरे कुत्रिम नाते जोडून त्यांनी स्वपुढीची वनविण्याची चाल आहे उत्तर अमेरिकेंत ओसेग व कान्सा या जातींत कैद्यांपैकी मुलें व बायका यांनी स्वकुटुंबात लग्न, आहार वगैरे कारणांमुळे भूत हप्त्यांच्या माणसांची उणीव भरून काढण्याकरिता दत्तक घेण्याची चाल आहे.

अशा दत्तकपद्धतीने एका कुटुंबांतला माणसाची दुसऱ्या कुटुंबांत पूर्णपणे बदली होते. या कुटुंबांत जन्म झाला त्याच्याकडे असलेला नात्याचा संबंध तुटतो म्हणजे त्या कुटुंबासंबंधाचे त्याचे सर्व हक्क व कर्तव्य नाहींशी होऊन नव्या दत्तक गेलेल्या कुटुंबात हक्क व कर्तव्य उत्पन्न होतात, आणि या नव्या कुटुंबातच गणु काय तो जन्मला आहे असे मानण्यात येतें अशा दत्तक मुलाची मुख्य कर्तव्ये म्हणजे दत्तक घेणाऱ्या आईबापांनी म्हणून पणजी व आजारोत सुधुषा करणे आणि मेत्त्यावर त्याचा अत्यधिक व इतर मृतात्म्यांवद्दती धार्मिक व श्रामाधिक कृत्ये करणे प्रोत्तलमधील एस्किमो लोक, आफ्रिकेंतील ह्युल् लोक, कॅंबोवियातले कांबोडियन लोक कोशियातील तुंक लोक, बगैरे या प्रकारे दत्तक घेतात दत्तक घेण्याच्या वेळेचे निरनिराळे विधी निरनिराळ्या लोकांत आढळतात व त्यात मुलाच्या जन्मकालच्या परिस्थितीचे अनुकरण करण्याची कोठे कोठे प्रवृत्ति दिसते उदा० ब्रिटिश कोलंबियातील सिमशियन लोकांत दत्तक घेणारी आई खाली बसून त्या मुलास आपल्या दात पायांमध्ये ठेवते व तो लुकाताच जन्मत येत आहे असे दृष्टीवते उत्तर आफ्रिकेंतील कियेक जातीत व हिंदुकुशपर्वतातील काफार लोकांत दत्तक घेणाऱ्या आईच्या अंगावर दुखपान करण्याने दत्तकविधि पार पाडण्याची चाल आहे या चालीला इतक महत्त्व प्राप्त झाले आहे की, किर्काशियन लोकांत एखाद्या खुनी अपराचार्याने मृताच्या मातेच्या अंगावर स्तनपान करण्याचे येन केन प्रकारेच साधले तर तो खुनी हप्तम तिवा दत्तकपुत्र मानला जाऊन मग साहजिकच त्याच्या अपरापाची त्याला क्षमा होते याप्रमाणे रात्री जातीत दत्तकासंबंधाच्या जु्या नात्या आढळतात त्या तोच समान सुसंस्कृत वनत नालला म्हणजे नाहींशा होत जातात, इतकंच नव्हे तर पुढे दत्तकाची चाली पूर्ण भुसंस्कृत बनलेल्या क्रिश्चन समाजातून नाहींशी झालेली आहे तथापि सुसंस्कृत असलेल्या अशाहि बऱ्याच सत्तागात दत्तकाची चाल आढळते

सेमि टिक व शी कोक — (१) शिंद्यापैकी बाबिलोनियन लोकांच्या जुन्या कायेप्रमाणे (खमुराबिचे कोड) दत्तकाचे निरनिराळे प्रकार दिलेले आहेत वस्तुतः दत्तक मुलगा घेण्याची गरज स्वतःचा औरस मुलगा नसला म्हणजे उत्पन्न होते. पण बाबिलोनियन लोकांत पावीन यहुदी लोकांप्रमाणेच निपुत्रिक छीच्या नवऱ्याला एखाद्या वेवेध्या

ठिकाणां किंवा घरातील अविवाहित मोतकरणांच्या ठिकाणी संतति निर्माण करण्याची परवानगी असे व त्यायोगाने संततीची वाण भरून निघत अन्वयामुळे दत्तकाची जरूरी या समाजात मुळीच पडत नव्हती. तथापि मुल्लबाळें अश्लेष्ठा कुटुंबांविह दत्तक घेण्याचा प्रथात बाबिलीनियत होता किर्ये-कदा कामशिकळ उगेद्वाराळा (अमेरिच), किंवा गुल्लमाना दत्तक म्हणून मान्य करीत असत या कृत्यासंबंधी स्वतंत्र लेखी करार आलासंपासव व साक्षीदारांसमक्ष करावा लागे. अशा लेखी कायदेशीर करार झालेला नसल्यास दत्तकाला मूळ जन्मदात्या कुटुंबात परत जाता येत असे. मुलाप्रमाणें मुलगीहि दत्तक घेण्याची चाल असे. (२) हिब्रू लोकांच्या प्रथात दत्तकाच्या चालीचा उल्लेख नाही या समाजात निपु-त्रिकपणावर उपाय म्हणून प्राचीन काळी बहुपरत्रीत्वाला परवानगी होती व नंतर पदस्केत प्रचारात आला. (३) मरख लोकांविह दत्तकाची चाल होती अशाबद्दल स्पष्ट व निःसंदिग्ध पुराणा सापडत नाही दत्तकाची गरज उपपन्न होईल अशा स्थितीत एकद्विच अधिष्ठ शय्यहा करण्याची परवानगी असे.

ग्रीक.—प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांत कुटुंबासंबंधाचे धार्मिक विधि करण्याची जबाबदारी कुटुंबाची इस्टेट मिल्-णांवात असे, आणि कुटुंबाचे धार्मिक विधी असाधित चालवे म्हणून कुटुंबाचा निर्वेश होऊ नये अशीहि अस्माव-भुक्ता असे. सुतागम्याबद्दलचे धार्मिक विधी न होणे ही मोठी बापसि गणली जाई. यामुळे कुटुंबात संतति असण्याची अत्यंत आवश्यकता वाटे व या मुनोपमांमुळेच दत्तकाची चाल निर्माण झाली. ग्रीक लोकांत दत्तक तीन प्रकारें होत असे; (१) ह्यातीत घेतलेला, (२) मृतपुत्रांन २१विलेला किंवा (३) वेवे वारसपगानें (ऑक्स्कुव्हेंट हेस्टेगी) इस्टेट मिळून त । प्रकरें वनलेला दत्तक दत्तक घेण्याचा हक्क वयात आलेल्या निपुत्रिक मुल्लासच असे, छीत किंवा अज्ञा-नास (अठरा वर्षांखालील पुरुषास) नसे मात्र सपुत्र पुरुषास प्रथम पदस्यास मरणोत्तर दत्तक घेण्याची तज्ज्ञाज मृतपुत्रांन करून ठेवता येत असे. दत्तक नातेबाईकपैकीच घेतला पाहिजे असा निर्यप नव्हता. दत्तकाचा धार्मिक विधि असे, त्यात दत्तक वेणारा इसम जन्मलेल्या लोकासमक्ष होम हवन करून शपथपूर्वक दत्तक येई व यंतर दत्तक मुलाचे नाव ह्या कुटुंबात दाखल करण्यात येत असे ह्या विधि होताच दत्तक मुल्ला औरस मुलाप्रमाणें सर्व हक्क प्राप्त होत. या ग्रीकातील दत्तकप्रकरणात एक विशेष ह्या असे की, दत्तक घेतलेल्या इसमाला औरस मुल्ला झाला म्हणजे त्या दत्तक इसमाला आपल्या मूळ जन्मदात्या कुटुंबात परत येता येत असे दुसरा एक विशेष असा की, दत्तक मुल्ला, दत्तक बापाची अविवाहित मोठी मुलगी असल्यास तिच्याशी लग्न करता येत असे. कुटुंबातील धार्मिक विधि करण्याचा जबाबारी नसल्यामुळे मुलां दत्तक घेता येत नसे.

रोमन—(१) रिपब्लिकच्या वेळी दत्तक वेणाराला लोकलगेचा परवानगी घ्यावी लागे. पण पुढें रोमन बादशा-हांच्या किंवा प्रोेटोरच्या (प्रातिक गव्हर्नर) परवानगीन दत्तक घेता येत असे. या रीतीला धार्मिक स्वरूप असे व 'अॅडोप्टिओ' पद्धतीत दत्तकाचा हक्क फक्त पॅट्रेशियन (उच्च रोमन) लोकांनाच असे, (२) दत्तकाचा दुसरा सामान्य लोकांताळ प्रकार म्हणजे दत्तक देणारा व वेणारा यांच्यामध्ये प्रत्यक्ष विक्रयप्रमाणें तराजू व किमतीबद्दल पितळेची नाणी यांच्यासह विधि होऊन दत्तक दिला जात असे; व ह्या विधि विक्रीची किंवा तीन वेळा केल्याशिवाय पुढा होत नसे. यार्चें वर्णन 'ट्रुल्ल देवल्स' नामक जुन्या रोमन कागद्यात आहे. ह्या भागनाडीचा विधि पुढें जस्टि-नियन बादशाहानें सोरा केला आणि मॉरिस्टेसमोर कमुली दिल्याने दत्तक कायम होऊ लागला. (३) तिसरा प्रकार असा होता की, दत्तक वेणारा इसम दत्तक ह्या आपलाच मुलगा आहे अशी किर्याद लावी आणि त्याला खरा जन्मदाता बाप हारकत घेत नसे. रयामुळे मॅजिस्ट्रेट किर्यादोतकें निकाळ देई, व अशाद्वीतीन दत्तक मुलगा दत्तक बापाला प्राप्त होई. वयोगादीसंबंधी असा कायदा होता की, दत्तक ह्या दत्तकबापा-वेणारा निदान १० वर्षांनी तरी लहान असावा आणि विशेष कारणाशिवाय कायद्या साठवणीपूर्वी कोणी इसमानें दत्तक घेऊ नये. प्रथम बियाना दत्तक घेण्याची परवानगी नव्हती, पण स. २९१ सालापासून ती मिळाली. ग्रीक लोकांच्या मानानें रोमन लोकांत दत्तकविधीचें धार्मिक स्वरूप फार लवकर नष्ट झाले. मृत्युपत्राचें दत्तक देता येत असे, व याबद्दलचें जगुलि-यस चीवरनं आरंभिल्लेअसला दत्तक घेतल्याचें उदाहरण सुप्रसिद्ध आहे.

मु मुल मा न.—अवस्तातात महंमद पैगंबराच्या वेळी दत्तक घेता येत असे, व सुद्ध पैगंबराचें कैदइन द्वारिच यास दत्तक घेतलें होतें. अरबी वाङ्मयात दत्तकाची इतरहि अनेक उदाहरणें आहेत. तथापि निपुत्रिकाचा वंश चालण्या-करिताच केवळ दत्तक घेत असत असे दिसत नाही. दुसरीहि अनेक कारणें असत. विधवाविवाह कड असल्यामुळे तशा विवाहानंतर छीला पहिल्या नवव्यापासून झालेली मुलें दुसरा नवरा दत्तक म्हणून येई. तसेच एखाद्या मुलाम आणून मालकाच्या मुलें झाल्यास कधीकधी त्यांना तो दत्तक घेऊन औरस घेतलीच्या बरोबरीन हक्क देई. तिसरा प्रसंग म्हणजे एका दोळीमधील इसम काहीं गुन्याचें कृत्य करून दुसऱ्या दोळीत पळून आश्यास जाई. त्यावेळी त्याला दत्तक घमणून स्वकुटुंबात आश्रय देण्याची चाल असे.

दत्तकाला औरसच्या बरोबरीन हक्क प्रथम मिळत असत. परंतु महंमद पैगंबराच्या चरित्रातील पुढील गोष्टीमुळे इस्लामी धर्मीत दत्तकाचे हक्क कमी करण्यात आले महंम-दानें दत्तक घेतलेल्या उपर्युक्त कैद याच्या बायकोवर महंम-दानें दत्तकें मन गेले की, रयाने काहीमोह करण्यास शैदये

मन बळविलें व त्याच्या बायकोशी निष्ठा लावला. अर्थांत या गोष्टीबद्दल मोठा गमगवा झाला, कारण स्वतःच्या मुलाच्या बायकोशी विवाह लावणें म्हणजे बापानें गोत्रगमन (इन्सेस्ट) करणें होय, असें कुरणांत घचन आहे (सुरा, ४. २७) हें घचन नजरेस आल्यावर कुराणामध्ये ३३ (१ ते ५) व ३७ हीं घचनें प्रकट करण्यांत येऊन असें ठरविलें कीं, दत्तक मुलाला औरस मुलाप्रमाणें मानेनें घूक आहे; कारण सारा रक्षाचा संबंध दत्तक पुत्रांत उत्पन्न होणें शक्य नाहीं. म्हणून मुलाच्या काढीमोड झालेल्या खोशी बापायनें विवाह करणे अज्ञाच्या इच्छेविरुद्ध नाहीं.

चि नी.—दत्तकाची चाल चीनमध्ये असून तिला धार्मिक स्वरूप आहे म्हणजे मृतापद्लचे धार्मिक विधी करण्याकरिता कुटुंबाची वारसपरंपरा सतत चालली पाहिजे अशी समजूत आहे. त्यामुळे ज्या कुटुंबाला औरस मुलगा नसतो त्याला दत्तक घेणें भाग पडतें. दत्तक घेणें तो घेणाराच्या वंशांतला आणि दत्तक घेणाऱ्या बापाच्या मानानें पुढील पिढींतलाच असावा लागतो. अशा दत्तकाला औरस मुलाचे सर्व हक्क प्राप्त होतात. एवंच मुलगा असल्यास तो दत्तक देऊन टाकतां येत नाहीं. दत्तक देतोना धार्मिक विधि करावा लागतो; खेडी करारपत्र बंधी लागत नाहीं किंवा सरकारी अधिकाऱ्यांची परवानगीहि घ्यावी लागत नाहीं.

ज पा नी.—हल्लीं दत्तकाचीं चाल जपानांत फार पसरलेली आहे. ही चाल मूळची जपानांतील नसून चीनमधून राजकीय कारणाकरितां होजे रॉमंडाच्या वेळीं (१२०५-१३३३) ती जपानांत प्रसृत करण्यांत आली. या चालीला सामाजिक व कायदेबाबत महत्त्व आहे. दत्तकाचा धार्मिक विधि जपानांत नाहीं. मात्र दत्तक घेतांना जिल्ह्याच्या सरकारी ऑफिसांत नोंद करावी लागते.

भारतीय.—या समाजात दत्तक-पद्धति इतकी रुढ व सर्वमान्य झालेली आहे कीं, ती आमच्या पूर्वेगांत-प्राचीन भारतीयांत-नव्हती हें म्हणणें पुष्कळांस खर वाटणार नाहीं. परंतु वस्तुस्थिति अशी आहे कीं वैदिक शाब्दसृष्टीत पुत्र या अर्था 'दत्तक' असा शब्द सांपडत नाहीं, इतकेंच नव्हे तर रामायण व महाभारत ह्या तात्कालीन स्थित्यानें विस्तृत वर्णन करणाऱ्या ग्रंथांतहि दत्तक घेतल्याचें एकहि उदाहरण नमूद नाहीं. यावजून दत्तकाची चाल त्यावेळीं नव्हती असें म्हणावें लागतें. निपुत्रिक इक्ष्म नरकात जावो ही कल्पना वैदिक शाब्दमायातहि आढळते. औरस पुत्र नसल्यास दत्तक घेतां येत असे इतकेंच नव्हे तर कुटुंबांत चांगला गुणवान् इक्ष्म असावा एवढ्या कारणाकरिता औरस संतति असली तरी दत्तक घेत असत असें विश्वामित्र व शुनःशेष यांच्या कथेवरून दिसतें. दशरथाचें दाता नामक कन्या दत्तक घेतली होती असें रामायणांत आहे. असें असलें तरी मनुस्मृतिपूर्व कोणत्याहि संस्कृत ग्रंथांत दत्तक प्रकरणासंबंधी सविस्तर विचार आढळत नाहीं, इतकेंच नव्हे

तर खुद्द मनुस्मृतीमध्ये सुद्धा दत्तकासंबंधी कारच घेई खोक आहेत. दत्तकप्रकरणान्वये सविस्तर ग्रंथ दत्तकचंद्रिका व दत्तकमीमांसा हे होत, पण ते अगदीं अलीकडील आहेत.

चार पांच हजार वर्षांच्या जुन्या व उच्च अशा भारतीय संस्कृतीत औरस संततीच्या अभावी वंशवृद्धीचा 'दत्तक' हा उचित मार्ग कां रुढ झाला नाहीं हा मोठा प्रश्न आहे. त्याला जॉन डी. मेन या ईंग्रज कायदेपंडितानें असे उत्तर (टीटाइम जॉन हिंदू लॉ अँड यूजेन) सुचविलें आहे कीं, पूर्वी औरस खेरीज इतर दहा बारा प्रकारचे पुत्र असत, आणि नियोगपद्धतीहि रुढ होती, म्हणून दत्तकाला विशेष महत्त्व नव्हतें. इतर प्रकारचे पुत्र आणि नियोगपद्धति मनुच्या काळीं अमान्य होत चालली होती, त्याच सुमारास दत्तकाला महत्त्व येत चाललें. नियोगपद्धतीहि पूर्ण बंद होऊन औरस व दत्तक असे पुत्रांचे दोनच प्रकार सर्वमान्य ठरले. दत्तकासंबंधी महत्त्वाची संस्कृत वचनें येणेंप्रमाणें:—

पुत्राग्रो नरकाद्यस्मात् पितरं प्रायते सुतः ।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वमेव स्वयंभुवः ॥
अपुत्रेण पुनः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयततः ।
पितोदकक्रियाहेतुर्नामसंभोर्तनायच ॥
संप्रदाना सुतो मुख्यस्तदभावेऽपि गोत्रमः ।
तदभावेऽन्य गोत्रेऽपि दत्तकः परिरुध्यते ॥
मातापिता वा दद्याता यमद्विः पुत्रमापदि ।
सद्यः प्रीतिर्नयुक्तं तत्रेयो दक्षिणः सुतः ॥
स्वभावीयः सुतोप्राणः पित्र हाता स रिष्यमाक् ।
तदभावे विनातीया वंशमात्रकरः स्मृतः ॥
प्राणप्रादि प्रयोनास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित् ।
दत्तपुत्रे तथा जाते कदाचिद्दौस्तोभवेत् ॥
पितुर्विस्तस्य सर्वस्य अवेतो सप्तभागिनी ।
पुत्राभावे क्रियालोपात् वंशसंरक्षणात् तथा ॥
पुत्रप्रतिनिधिर्दत्तः कलौकृतस्य उच्यते ।
दौहित्रे आतृपुत्रेच होमादि नियमो न हि ॥
वामद्वानादेव तत् सिद्धिरित्याह भगवान् यमः ।
समानगोत्राभावे पालयेदप्यगोत्रजम् ॥
दौहित्रं माथिनेयं मातृस्वसृपुत्रं विना ।
दद्यान् माता पिता वा स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

उद्देशः—वंशवित्ताकरिता, नांव चालकण्याकरितां, माता-पितरास सद्गति प्राप्त करून देण्याकरिता व जिनगीचें संरक्षण करण्याकरिता मुलगा दत्तक घेण्याची चाल आहे. दत्तकासंबंधी हायकोर्टेनिकालावरून पुढील विवेचन केले आहे.

कोण दत्तक घेतां येतो:—मुलींचा मुलगा, बहिणीचा व मावशीचा मुलगा आणि ज्या खोशी विवाह केला असतां निरुद्ध संबंध घडतो अशा वयस्य केलेल्या स्त्रियांचा मुलगा वयस्य करून बाकी कोणाचाहि मुलगा दत्तक घेतां येतो. मावशीचा मुलगा दत्तक घेता येत नाहीं (३४ ई. ४९१). दोन सख्या भावांस दत्तका कुटुंबातील दोन सख्या बहिणी

वायका सालेच्या असल्या तरी भावाचा मुलगा म्हणून त्यास दत्तक घेता येत नाही. कारण तो मुलगा आपल्या आईच्या बहिणीचाच मुलगा असतो. शूद्र, जैन, सारस्वत ब्राह्मण यांच्यामध्ये बहिणीचा मुलगा दत्तक होतो (४ मुं. सा. रिपोटर १४०; सारस्वत ब्राह्मण). बायकोचा माऊ दत्तक घेता येतो (३ म. १५). अंधाचायोंप्रमाणे करता येत नाही (भ. चा. हिंदू ला, अ. ३ री, पा. ४१४). परंतु नियोगाचे तत्त्व मुंबई हायकोर्टास मान्य नाही म्हणून (२२ मुं १०३). मुंबई-ल्यप्रमाणे असे विधान सशक्य होईल. भावाचा मुलगा असला तरी तिष्ठार्हित मनुष्याचा मुलगा दत्तक घेता येतो. सावय भावास दत्तक घेतला तरी चालतो (३१ मुं. ४११). एकुलला एक मुलगा दत्तक घेता येतो (२६ ई. आ. ११३). बघील मुलगा दत्तक देता व घेता येतो (२४ मुं. ३६७. ७ मुं. २२५). दत्तक प्यावयाचा तो मुलगा दत्तक बापाच्या जातीचा असला पाहिजे. तो कितीहि प्याचा असला, दत्तक बापापेक्षा उघील असला, त्याचे लग्न होऊन तो मुल्ले झालेला असला तरी देखील चालतो. एकवेळी एकापेक्षा जास्त मुलगे दत्तक घेता येत नाहीत. दत्तक घेतलेला मुलगा निवृत्त आहे तोपर्यंत दुसरा मुलगा दत्तक घेता येत नाही.

घेण्याची पात्रता:—दत्तक घेणे हा कायदेशीर व्यवहार आहे. हा व्यवहार करण्यास हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे निदान सोळा वर्षे पुरी झाली पाहिजेत. वैशा, छळा, शारासार विचार करण्यासारखी ज्याची मानसिक स्थिति नाही तिचा अंगदीन अल्पवयामुळे ज्यास व्यवहार समजू लागला नाही अशा माणसाने दत्तक घेऊ नये. मुका, आढळा, पागळा, बहिरा, महारोगी यांनी दत्तक घेतला तर सक्षाल होईल की नाही याबद्दल शंका आहे. मंगल्योत महारोग्यास (शूद्र जातीच्या) दत्तक घेता येतो (१८ क. १६८.).

महारोग्यास धर्मविधी करता येत नाहीत परंतु शुद्धांत विधी करण्याची जरूर नाही. यामुळे शुद्धास ऐहिक विधी म्हणजे दान व प्रतिग्रह यायोगे दत्तविधान संपादता येते. १५ वर्षांच्या पुण्यास आपल्या बायकोस दत्तक घेण्याचा अधिकार देता येतो.

जरूर विधी:—दानप्रतिग्रह माता किंवा पिता यांनीच केले पाहिजे (२२ मुं. ५९०). दान व प्रतिग्रह, दत्तहोम यांचे विधींनी दत्तक मुलगा जनक बापाच्या गोत्रातून दत्तक वित्याच्या गोत्रात सामील होतो. यापेक्षा माता किंवा पिता यांनी दत्तक बाप किंवा दत्तक आई यास आपला मुलगा दान दिला पाहिजे व त्यांनी त्याचा स्वीकार केला पाहिजे. हा विधि करण्याचा हक्क फक्त मातापितरांसच आहे. हा विधि झालाच पाहिजे. त्याशिवाय दत्तविधान कायदेशीर होत नाही. बाकीचे विधी करावे अशी शाखांनी सचने आहेत. पण ते न झाले तर त्यायोगे दत्तक रद्द होत नाही. देणे व घेणे या दोन गोष्टीशिवाय दत्तकच्या कार्या इतर

विधीच फारसे महत्त्व राहिले नाही. ते विधी करावे हे चांगले व दत्तविधानाचा तो चांगला पुरावाहि होईल पण न केले तर त्यापसून दत्तकास कायद्याने वाय येत नाही. अशा विधीस फॅकटम व्हॅलेटचे तत्त्व लागते. निवृत्तिक हिंदु पुण्यास व त्याच्या मागे त्याच्या विधवेस मुलगा दत्तक घेता येतो. दानप्रतिग्रह शाखांचे शाबीद झाले की इतर विधी झाले की नाही याचा पुरावा होण्याची जरूर नाही (२४ मुं. ४७३).

दत्तहोम:—मुलगाच्या आईबापांनी दानप्रतिग्रह केले असल्यास दत्तहोम बगैरे विधि इतर नातलगाने केले तरी त्यायोगे दत्तक अशाक ठरत नाही (२२ मुं. ५९०). दत्तक बाप व दत्तक मुलगा हे एकाच गोत्राचे असले तर दत्तहोम करण्याची जरूर नाही (१९ म. २५. ५३८). शुद्धास शुद्धात दत्तक घेता येतो (५ म. ३३८). पतीचे लग्न वरात पडले आहे अशा वेळी द्विन जातीस तूतकात दत्तक घेता येत नाही (१ ई. मू. र. आ. ५०६.).

अधिकार:—नवव्याच्या हयातीत बायकोस त्याच्या संमतीसिपाय दत्तक घेता येत नाही. परंतु दत्तक घेण्यास बायकोनी संमति घेण्याची नवव्यास जरूर नाही. त्याची बायको गभोर असली व ही गोष्ट नवव्यास माहित असली तरी त्यास दत्तक घेता येतो. बायकोने दत्तक घेऊ नये अशी आज्ञा करून स्पष्ट मनाई केली, असेल तर त्याच्या पक्षात तिला दत्तक घेण्याचा अधिकार रहात नाही. पण अशी मनाई केली नसली तर विभक्त राहणाऱ्या हिंदूंच्या विधवेस त्याच्या मागे दत्तक घेण्याचा अधिकार आहे. मुंबई इलाह्यात नवव्याने स्पष्ट अधिकार देऊन ठेवला असेल तर किंवा (अधिकार देऊन ठेवला नसला तरी) इतर भागीदारांच्या समतीने एकत्र कुटुंबात असता विधवेस आपल्या नवव्याकरता दत्तक पुत्र घेता येतो. एकत्र कुटुंबात नवव्याने अधिकार देऊन ठेवला तरी व सहभागीदारांची संमति नसली तरी विधवेला दत्तक घेता येतो असे अगदी अलीकडे ठरले आहे. सरणसमयी नवरय विभक्त राहता असल्यास त्याच्या पक्षात दत्तक घेण्यास तिला कोणाची परवानगी घ्यावी लागत नाही.

अनेक विषयास असतो अधिकार:—अनेक विषयास असल्यास नवव्याने हयातीत तिला अधिकार देऊन ठेवला असेल तिलाच दत्तक घेता येतो. तिच्याशिवाय इतर विधवास तो अधिकार नसतो. अधिकृत विधवेस दुसऱ्याची सम्मति घेण्याची जरूर नाही. असा अधिकार दिला नसेल तेव्हा सर्वात बघील बायकोस दत्तक घेण्याचा अधिकार आहे.

मोठी व चाकटी अशा दोन विधवांपेक्षा मोठीला दत्तक घेण्याचा अधिकार आहे. दोन विधवास एकवेळी दोन दत्तक घेता येत नाहीत. बघील व चाकटी अशा दोघीसहि समार्क अधिकार दिला असला तर बघील घेती तरी

धाकटीसच दत्तक येतां येतां. वधील विधवेस धाकटीच्या संमतीशिवाय दत्तविधान करता येतं (१३ सु. २-६). धाकट्या विधवेस मोलीच्या संमतीशिवाय दत्तक येतां येत नाही (१३ सु. १६०). मोदीस व धाकटीस दोघांसहि अधिकार दिला असेल तेव्हां मोदीन दत्तक घेण्याचें नाकारलें तर धाकटीस दत्तक घेतां येतां (१८ क. ६९) दत्तक घेण्याचा अधिकार लेखा किंवा तोंडी देतां येतो. लेख केला तर तो दहा रुपयांच्या इतेंपर लिहून रजिस्टर केलाच पाहिजे. हा अधिकार मायुपत्रांत मना दिला असेल दहा तेंतोतेंत पाळला पाहिजे.

दोन विधवांपैकी धाकटीस मुलगा असला व तो मयस झाला म्हणजे दोघांहि निमुष्टिक होतात. परंतु जिचा मुलगा होता तो त्या मुलाची वारस होवे व तिला सर्व मिळकतीचा हक्क प्राप्त होतो. धाकटी विधवा आपल्या मुलाच्या पक्षात त्याची वारस झाल्यानंतर घडील विधवेस दत्तक घेण्याचा अधिकार रहात नाही. मुलाची आई म्हणून वारस झाल्यापर धाकटीस दत्तविधान करण्याचा अधिकार आहे.

अधिकार सटीः—अमूक एक मुदर्यात दत्तक घेतला पाहिजे अशी नवव्यानें अट घातली असली तर त्या मुदर्यात दत्तक घेतलाच पाहिजे; तो मुदत निघून गेल्यावर विधवेस दत्तक येतां येणार नाही. एखादा मुलगा नांजले नवून केला असला, व तीन मुलगा दत्तक घ्यावा, दुसरा वेळेच नये असा निर्बंध केला असला तर दुसरा मुलगा दत्तक घेतां येत नाही. तो मुलगा त्याच्या आईबापांनी दिला नाही तर दुसरा मुलगा दत्तक घेतां येत नाही. मुलाची निवड करवें ही अमूकच मनुष्याच्या पंथतांनि करावी अशी अट नवव्यास घालतां येते.

अमूक मुलगा दत्तक घ्यावा तो न मिळेल तर दुसरा देऊ नये अशी एवढ मनाई केली असेल तेव्हां नांजले निर्दोष केलेला मुलगा आशी त्याचा; व तो न मिळेलतर दुसरा घ्यावा असें कमनावे, असा प्रकारच्या अटी दत्तक अर्जाबात बंद करण्याकरिता नसतात; तर मुलगा कोणता पसंत करावा आपटून शिकारस म्हणून. मूळ दत्तक घेण्याना हेतु विकल होईल असा अर्जुचित अर्थ असा अटीचा कळ नये. दत्तक घेण्याचा इरादा ही गोष्ट प्रथम आहे. अधिकार दिला असला तरी त्याप्रमाणे दत्तक घेणें विवा न घेणें हें विधवेच्या मर्जावर आहे. तिनें घेतलाच पाहिजे असें तिला आप पात्रता येत नाही. दत्तक कोणत्या हेतूनें घेतला आहे म्हणजे दत्तक घेण्यांत विधवेचा हेतु मयताची मिळकत आपल्या वापाच्या घरांत जावी असा आहे किंवा नवव्याच्या कुटुंबांत राहूं नये किंवा ही अमूक एक माणसास मिळूं नये अशा प्रकारचा असला तर त्या हेतूकडे पाहण्याची जरूरी नाही. कारण दत्तक झाला कीं तो मयतत्वा पुत्र होतो व त्याच्या सद्गति देण्यानें व धाकटस केल्यामुळे त्याचा स्वर्गप्रसोबा मागे शुला होतो. यामुळे हा मागे कदा झाला, कोणत्या

हेतूनें झाला हें पाहण्याची जरूरी नाही. विधवेनें दत्तक कोणत्या हेतूनें घेतला याचा तो दत्तक कायदेशीर आहे की, नाही याचाकीं संघर्ष नाही.

अधिकार केव्हां नष्ट होतोः—दत्तक घेतलेला मुलगा वारला तर दुसरा मुलगा दत्तक घेण्यास हरकत नाही, परंतु दत्तक मुलगा मयत होऊन त्याच्या मागे त्याची वायकी किंवा त्याचा मुलगा अगर दत्तक आईन जास्त नजीकचा वारस आह्मितीत असला तर त्याच्या दत्तक आईस दत्तक पुत्राच्या मागे दुसरा दत्तक घेण्याचा अधिकार नाही. दत्तक मुलगा मयत झाला तर दुसरा दत्तक घ्यावा असा नवव्यानें अधिकार देऊन ठेवला असला तरी दत्तक मुलाचे वारस झाल्यानंतर व से निवृत असले कीं मग हा अधिकार नष्ट होतो. तथापि दत्तक मुलास मुलगा, विधवा मुलगी, मुलीचा मुलगा वगैरे त्याचे दत्तक आईपेठा जास्त नजीकचा वारस नसला व दत्तक आई होच त्याची आई म्हणून वारस झाली व त्याची मिळकत तिला प्राप्त झाली तर तिला दत्तक येतां येतो व मिळकतीतील तिचे वारसाचे हक्क नष्ट करतां येतना. दत्तक घ्यावयाचा तो सत्तेजवढला भिनगी वारस करणारा पुरुष यास घ्यावयाचा या नियमास हा अपवाद आहे; व कोणा इसमाची एखादी मिळकत वारसान झाली किंवा शेवोपिकारानें झाली कीं, नंतर दत्तक घेऊन त्याच्या संमती- शिवाय त्या मिळकतीतील त्याचे हक्कसंबंध नष्ट करतां येत नाहीत. या नियमासहि हा अपवाद आहे पण या हुरपावे दत्तक आईचेच हक्क नष्ट होतात म्हणून तिचे हक्क घालविण्या- चाहि हक्क तिला आहे असें समजाव मागवें जातें.

हा हक्क आजीस ठेवला नाही (२९ सु. ५२९). मिळकत ज्याच्या मातकीनीं झाली आहे त्याच्या संमतानें विधवेनें दत्तक घेतला तर घालतो (८ सु. ११४; १३ सु. ११०). एकत्र कुटुंबातील विधवेस इतर सर्व मागीदाराच्या संमतानें दत्तक येतां येतो (१५ सु. ११०; १३ सु. १५०). अधिकार देऊन ठेवलेला असला तर त्याच्या मागे एकत्र कुटुंबांत त्याच्या विधवेस दत्तक येता येतो (१३ सु. १०३, प्र क्र.).

दत्तविधानाचे परिणामः—मुलगा सत्तास दत्तक झाला कीं, तो ज्या कुटुंबांत जन्मला त्या कुटुंबांतून निघून दत्तक वापाच्या कुटुंबांत सामील होतो. दत्तक आई- बापांचा तो औरस पुत्राप्रमाणें पुत्र होतो. या कुटुंबांत औरस पुत्राची बददी व त्याचे सर्व हक्क त्यास प्राप्त होतात. त्याचे मुल कुटुंबातील वारसाचे वगैरे सर्व मिळकतीचे हक्क नष्ट होतात. जनक आईबापांचा तो पुत्र म्हणून राहत नाही. त्याचें नातें बदलून तो स्वर्गा विच्चाईत होतो. दत्तक मुलस त्याच्या मूळ कुटुंबांत दत्तक होण्यापूर्वी नर काही मिळकत वार- साच्या हक्कनें अगर इतर रीतीनें मालकी हक्कानें मिळाली असली तर त्या मिळकतीतील देखील त्याचे हक्क नाहीत होतात असेमुळे हायकोर्टाने ठरविलें आहे; तथापि दत्तक दिलेल्या मुलाचें सप्तसंबंधी व दत्तविधान करण्यासंबंधी

मूळ कुटुंबाशी नातें तुटत नाही. म्हणजे लग्न करणे व दत्तक घेणे वगैरे बाबतीत तो मूळ कुटुंबातील पुरुष आहे असे समजून त्यास वधुवराचे नियम लागतील. म्हणजे तो मूळ कुटुंबात असताना ज्या स्त्रियाशी त्यास लग्न लावतां आले नसतें किंवा ज्या मुलास दत्तक घेतां आले नसतें त्या स्त्रियाशी त्यास दत्तक स्नाह्यावर लग्न करतां येणार नाही, किंवा त्या मुलाला दत्तक घेता येणार नाही.

मुलगा दत्तक घेतल्यावर घेणारास औरस पुत्र झाला तर त्याच्या इस्टेटीपैकी एकपंचमांश भाग दत्तक मुलास मिळतो. दत्तक मुलाचे मूळ कुटुंबातील दत्तक होण्यापूर्वीचे मिळालेले मिळकतीतील हक्क जावे व औरस पुत्र झाल्याने त्यास बापाची फक्त एकपंचमांश मिळकत मिळावी हें अन्यायाचें दिसतें. दत्तकाचा सर्व फायदा औरसपुत्राप्रमाणे आहे पुत्राची ती छाया आहे या म्हणीवरच तो रचला आहे. जर त्याचे दत्तक होण्यापूर्वीचे हक्क नष्ट झाले तर त्यास तितकेच हक्क दत्तक कुटुंबात मिळाले पाहिजेत. म्हणजे तो औरस पुत्राच्या बरोबर मानला पाहिजे व जितकी मिळकत औरस पुत्रास मिळते तितकीच दत्तक पुत्रास मिळाली पाहिजे नाही तर दत्तकपुत्र औरसपुत्राप्रमाणे होतो या म्हणण्यात काहीच अर्थ नाही.

अटीवर दत्तक (संज्ञान-अज्ञान).—संज्ञान झालेल्या दत्तक मुलास दत्तकविधान होण्यापूर्वी दत्तक आईबरोबर करार करून दत्तक बापाच्या इस्टेटीतील काही भागावरील आपले हक्क कमी करता येनात.

दत्तक घावयाचा मुलगा अज्ञान असले तेव्हा त्याच्या जनक बापास दत्तक आईबरोबर करार करून मुलाचे हक्क कमी करता येतात. परंतु हा करार योग्य व विवेकबुद्धीस पटले असा असला पाहिजे. दत्तकघाव्याच्या मिळकतीचा कसबा दत्तक आईच्या हयातीपर्यंत तिच्याकडेच राहिला असा दत्तक आईबरोबर दत्तकाच्या जनक बापास केलेला करार वाजवी आहे असे ठरले (२७ प्र. ५७७).

दत्तक बापास आपल्या काही मिळकतीचे मृत्युपत्र करून ती दुसऱ्यास दिली व त्याच वेळी मुलगा दत्तक घेण्याचे ठरविले; मृत्युपत्रानें दिलेल्या वक्षिणास त्याची संमति होती व अशी संमति दिली नसती तर त्याचा मुलगा दत्तक घेतला नसता हें जनक बापास माहीत होतें. अशा प्रकारचे दत्तक घेण्यापूर्वी केलेली व्यवस्था दत्तक मुलावर बंधनकारक ठरविली. दत्तक आईच्या फायद्याची अट नसून त्यायोगे तिची मुलगी किंवा भाऊ याचा फायदा करावा अशा तऱ्हेच्या अटी रास्त नाहीत (३७ मुं. २५१).

दत्तक आईने हयातीपर्यंत तिच्या जवळची इस्टेट आपल्या कबलात ठेवावी असा करार असला व त्याप्रमाणे त्या अटीवर दत्तक होऊन तो मुलगा मयत झाला तरा (तिच्या नवऱ्याची दत्तकास मिळालेली मिळकत तिला) तिच्या हयातीपर्यंत कबलात ठेवण्याचा हक्क राहतो दत्तक पुत्रास

दत्तक आईच्या हयातीपर्यंत मिळकत कबलात ठेवण्याचा (वहिवाट करण्याचा) हक्क मिळाला नव्हता. जे हक्क दत्तक पुत्रास प्राप्त नव्हते ते हक्क त्याच्या वारसास मिळावयाचे नाहींत. दत्तक पुत्राची बायको किंवा मुलगा यास दत्तकाची आई हयात आहे तोंपर्यंत मिळकतीची वहिवाट (कबला) करण्याचा हक्क नाही. दत्तकाचे नुकसान होईल अशा तऱ्हेची दत्तक बापास आपल्या इस्टेटीची वहिवाट लावू नये असा शर्तीवर जर दत्तक मुलगा दिला तर त्याचे नुकसान होईल. अशा तऱ्हेची वहिवाट दत्तक बापास करता येत नाही.

दत्तक घेण्यापूर्वी दत्तक आईचे व्यवहारः—दत्तक मुलास दत्तक कुटुंबात दत्तक झाल्या दिवसापासून इस्टेटीत हक्क उत्पन्न होतात. परंतु विधवा म्हणून दत्तक आईने योग्य व बायदेशीर काय नसता ह्यावर मिळकतीसंबंधी गहाण, विधी वगैरे व्यवहार केले असले तर ते दत्तक झाल्यावर त्यास रद्द करून घेता येतात दत्तक घेतल्यावर दत्तक आईस नवऱ्याच्या इस्टेटीत अश्र्वत्थापलीकडे हक्क राहता नाहींत. विधवेने केलेले व्यवहार तिच्या हयातीपर्यंत रद्द होत नाहींत. (मे. व. २६३)

दिसुशयन दत्तकः—यात दोन सव्हेला गाऊ एका भावाच्या मुलास दोघांचाहि मुलगा म्हणून समजतात हा दोघांचाहि दत्तकपुत्र होतो. दत्तक दोघामिळून घावयाचा असा दोन भावामध्ये स्पष्ट करार ठरलेला पाहिजे तरच तो दिसुशयन दत्तकपुत्र होतो.

मुलगे दत्तकः—दत्तक घेणे ती मुलगी नसली पाहिजे असा नियम आहे, परंतु देवालयांत देवापुढे नृत्य व गायन करण्याकरिता स्त्रियांची नेमणूक असते, किंवा नृत्य व गायन करणाऱ्यांचा धंदा करणाऱ्या बायका असतात त्यांच्या जिन्यास वारस करण्याकरिता त्या मुली दत्तक घेतात अशी वास आहे तीप्रमाणे मुली दत्तक होतात. कसब करण्याच्या धंद्यात घालण्याकरिता वसवीणीस (वेदेसे) मुलगी दत्तक घेतां येत नाही (२७ मुं. ४९१). परंतु कसवीणीच्या इस्टेटीस फक्त वारस करण्याकरिता मुलगी दत्तक घेता येते. (१४ मुं. १०)

कृत्रिम दत्तकः—'कृत्रिमस्यात्स्वर्यकृतः।' फक्त मिथिल प्रात व त्याच्या आसमतात अशा प्रकारचा दत्तक घेण्याची चाल आहे. यास दत्तक मुलाची संमति लागते. दत्तक बाप व मुलगा एकाच जातीचे पाहिजेत. त्याचे एकमेकांचे नाते कोणतेहि असले तरी हरकत नाही. कोणतेहि विधी करण्याची जरूरी नाही. बायकोस सुद्धा दत्तक घेतां येतो. ज्याने दत्तक घेतला त्याच्या मिळकतीत मात्र त्यास हक्क प्राप्त होतात. त्याच्या मूळ कुटुंबातील त्याचे हक्क नष्ट होत नाहींत. पुनर्विवाह झालेल्या स्त्रीस पहिल्या नवऱ्यापासून झालेला मुलगा दत्तक घेण्यास अधिकार आहे. स्त्रीचे दुसरे लग्न केलें तरी माता व पुत्र हा संबंध तुटत नाही. मावत्र आईस सावत्र मुलगा दत्तक देता येत नाही. ती त्याची माता नव्हे.

दत्तविधान करण्यास प्रतिनिधि:—

मानावितावाद्यातां यमद्भिः पुत्रसापदि ।

सदशं प्रतिबंधयुक्तं सर्वोद्योदप्रिमःस्तुतः ॥

एक रजपूत मुतुलमान झाला, त्याची बायको मयत झाली होती. आपला मुलगा दत्तक देण्यास त्याने त्याच्या भावास अधिकार दिला. धर्मांतर केलें तरी पित्याच्या पुत्र दत्तक देण्याचा अधिकार जात नाही व तो अधिकार दुसऱ्यासहि देता येतो (त्याकरितां प्रतिनिधी नेमतां येतो.). त्या रजपूतानें दिलेल्या अधिकाराप्रमाणें त्याचा मुलगा दत्तक देण्याचे दत्तविधान त्याच्या भावानें केलें (१३ मु. ५५१). हे दत्तविधान सशास्त्र ठरविलें. दत्तक देण्याचे विधानें घबन दिलें असल्यास धाकट्या भावाचा दत्तक देण्याचा अधिकार सोडण्या भाषास पोहचतो.

उपाध्यायवत्त संपत्ति पुष्कळ आहे परंतु संतति नाही असे श्रीमंत लोकांचे मुलगे दत्तक घेतात. हा व्यवहार, नेहमी दत्तकपुत्रावर फार फायदेशीर असतो. म्हणून त्याचे जनक आईबाप त्यास दत्तक देतात. नुसतें दत्तकपत्र केळें व मुलास जवळ ठेविलें व त्यास पुत्राप्रमाणें मानिलें, किंवा त्यानें बापाचें नांव बदललें तर त्यायोगें दत्तकपुत्र होत नाही व त्यास दत्तकपुत्राचे हक्क प्राप्त होत नाहीत. मुलाचें बाबकोस दत्तक घेण्याचा अधिकार दिला होता; तिचें वय ११ वर्षांचे अवता तिनें बापाच्या सांगण्यावरून तिनें आपला माऊ दत्तक घेतला. तिला निमिष स्वतंत्र रक्षानव्हता. केवळ बापाच्या हाथीं निषावणीवरून तिनें दत्तक घेतला होता. हे दत्तविधान रू आहे व दत्तक आई वयांत आल्यावरहि हा दत्तक निळा मान्य करून (रिटिफाय) कायदेशीर करता येत नाही. [म. ४०. १२५ (२१ म. ४२७ ही केस अमान्य केला.)] मुलाचा दत्तकपुत्र व ओरठपुत्र यांच्या दरम्यान बोटणी झाली तर दत्तकपुत्रास हे हद्देद मिळते. [४० म. १२२.]

दत्ताजी त्रिमल—हा शिवाजीचा वक्तवरीचे वर्क मंत्री असून अष्टप्रधानांतील चौथा होता. रोख भी काही हक्कित खास छत्रपतीविषयी घडून येईल ती यांनें लिहून ठेवावयाची व छत्रपतींच्या सवें जागगीं खात्यावर देशाचे काराव्याची ही याची कामगिरी असें सवटा कारखाने, बारा महाल, हुशरपागा व जिल्ह्यांचे पायदळ, खाजगीदफतर व प्रभुत्वदार, भोजनाची तजवीज (मुदमज्जाला), आतमणें करणें हा सर्व कारभार त्याच्याकडे असे. छत्रपतीनें दिलेल्या राजपत्रां (इनामाच्या पत्रां ' संमतमर्मा ' व ' वार ' या (अश्व-राम्या) निशाण्या त्यानें स्वहस्तानें करावयाच्या असत. प्रथम गंगे मंगामी हा मंत्रि होता; परंतु त्यावर इतरांनीं साक्ष्यानें व दत्ताजी हा आपल्यास निवासीबरोबर राह्यानें आणि तेथें कामगिरी यमावल्यानें शिवाजीनें दत्ताजीस बरत आल्यावर ही जागा दिली. हा प्रथम पागेकडे नेऊर होता. मंत्रिपदावर हा शाहूच्या पूर्वे कारकीर्दीस येत होता. पुढें शाहूनें ही जागा १७१३ सालीं नारोदम शेखी यास दिली.

मेस्त्री हा दरबारीत छत्रपतींच्या उजव्या हातास बसत असे. शिवाजी दक्षिणदिग्भ्रम्यास गेला असतां दत्ताजीला देशी देशरक्षणासाठीं मोरोपेत पेशव्याबरोबर ठेविलें होतें.

शिवाजीच्या कारकीर्दीत प्रसंगीं दत्ताजीनें हि मोहिमेचें काम केळें होतें. त्यानें शिवाजीचा हक्कित लिहून ठेविली होती. परंतु ती इतकी उचलण नाहीं. तिचा साधो म्हणून एक नव्वद-वळमी बखर प्रसिद्ध झालेली आहे. दत्तोपताचें मूळ बरिष रायचवडास (इंग्रजांनीं तो पेंढळा असतां लगलेल्या) आणीत गळून गेलें असायें. सध्याजीनें जुने अधिकारी काढले होते, परंतु दत्ताजीस काढलें नाहीं. शाहूनें सातार/रामघानी केल्यावर दत्तोपत हा तेथेंच रहात असे. तेथें त्याचा बाडा होता. सातारच्या १७५३ सालीं होळीच्या दिवशीं (२० मार्च) सातारच्याच जी प्रवेड आग लागली तीत, पेशवे, पुरंदरे, चिटणीस यांच्या वाण्याबरोबरच दत्तोपताचाहि बाडा गळून गेला. दत्ताजी यांनें सध्याचीं गुरूपदेश घेतला होता. [राब-शाहे. खंड. ६; सतप्रकाशमक बखर; हजमंतस्वामी बखर.]

दत्ताजी शिंदे—हा राणीजी शिवाचा हुशरा मुलगा, जयाप्पाचा सहाय्य व महादजीचा सावत्र भूपु. जयाप्पा मेल्यानंतर (१७५५) शिंदे घराण्याची सरदारी जयाप्पाचा पुत्र जनकीजी यास मिळाली. परंतु तो लहान होता म्हणून दत्ताजीच कारभार पाह्यो. या जुलुबापुत्रांमधीं अनेक पराक्रम केले व उत्तर हिंदुस्थानातील पुष्कळ प्रांतांहि मराठी साम्राज्यांत समाविष्ट केले. कुकीच्या लढाईत ज्या अष्टरा घुर असामींनीं थेट निजामाच्या हत्तीवर बाल करून त्याचीं डोलाचीं अंबारी खाली पाडिली. त्यापैकी दत्ताजी हा एक होता (१७५१). त्यानंतर पुन्हां निजामानें उपसर्ग दिल्यानें पेशव्यांनीं दत्ताजीस मुख्य सेनापति करून व बरोबर विशाखावास ठेऊन निजामावर पाठविलें. त्यानें शिंदेखेड येथें निजामाला गाढून पूर्ण मोठे केला व पंचवीस लक्षात प्रात व नळदुर्ग किंवा मिळविला (१७५७). जयाप्पाचा ज्या विवेसेनाच्या (मारवाड, वारेल) मोहिमेंत राून झाला, तीतहि दत्ताजी होला; हून साम्यावर दत्ताजीनें तें दुःख एकिकडे ठेऊन विजेसिमाचा मोड केला (जून १७५५). पुढे दत्ताजीनें सर्व मारवाडचें राज्य घेऊन त्याचा तिसरा हिस्सा मराठी साम्राज्यास दाखल करून पांच कोट व खंडणी मिळविली (१७५६). नंतर पुढीलया राणीस मदत करून व तिचा मुलगा गादीवर बसवून, दत्ताजीनें ४० लाख रुपये मिळविले व सरकारचें बरेंच कर्जे फेडलें (१७५६) पुढील सालीं दादासाहेब सवदासीवर गेला असतां व मल्हारराय होळकर, हिंगणे, राजगडावर हंगेरे मंडळी त्याला मदत करण्यांत कुबराई करीत असतां, त्यानें दत्ताजीसच धाडण्यावरून पेशव्यांस अनेक पत्र लिहिली आहेत.

यापेठी दत्ताजीनें आपलें सगळें उरकून घेतलें (१७५८). त्याच्या जीवें नांव आणींदीचाई. सगळें उरकून दत्ताजी

उज्जयिनीत आला. तेथे महाराष्ट्राबने त्याचा मोठा स्वभाव पाहून त्यास दादासाहेबांने सांगितलेल्या नजीबखानांचे परिपत्य करण्याच्या कादशिरीपासून परावृत्त केलें. याचवेळी महाराष्ट्राबानें " नजीब खली राखता, न राखल्यास पेशवे तुम्हां आम्हास घोंघें पडविण्यास लावतील " असे उद्गार काढिले जनेकोजी लहान पण मुत्तद्दी अशल्याने, त्याने हा सहा फेंटाळला, पण मोठ्या दत्ताजीने तो स्वीकारून नजीबास राखले, मात्र त्याच नजीबांने दत्ताजीचा विश्वासघातानें प्राण घेतला.

उज्जयिनीन निघून चुलतेपुतणे दिक्षीस आले. पेशव्याने त्याला नजीबाचे परिपत्य, बंगाल काबीज करणे, लाहोर सोडविणे, काशी प्रयाग घेणे व पुढेच पैसा पेऊन दादासाहेबांने केलें स्वारी ह्मणे फेडणे वगैरे काम सांगितली होती. पेशव्याचा ' दत्ताजी चित्तावर धरील तें करील ' असा त्याच्यावर पूर्ण भरंवसा होता. मध्यंतरी तोफाच्या प्रक्षरणावरून दत्ताजीचे व माजीउदीनाचे शोधण झाले होते. नंतर त्याने अवदालीच्या सुभेदारापासून लाहोर घेतले (एप्रिल १७५८) व परत यमुनाकाठी रामघाटास दाखल झाला (मे). यावेळी सरकारी कर्जाची ५० लाखांनी वसत त्याच्यावर आली होती.

यावेळी दिक्षी मराठांच्या ताब्यांत कायमची गेल्यासारखी झाल्याने नजीबांने व बादशहानें पुनर्पणे परत निघून अवदालीस ताबडतोब बोलाविले व दत्ताजीस भागीरथावर पूल बांधून देशाच्या गुळचट थापा देऊन स्थल व समुद्र, याप्रमाणे नजीबांने सहा महिने (एप्रिल ते आक्टोबर) पुलाच्या बाबेवर त्याला मुलबिर्मे व त्याच्या विडह आपली सभे समरी चालविली आणि आतून सर्व सुसुलमानांशी कारस्थाने करून नोव्हेंबरांत अवदालीस दत्ताजीवर आपवून हास कैलीत पकडले.

आता दत्ताजीस नजीबाचे कपट उमगले, परंतु आता त्याचा काही उपयोग नव्हता. भंगेचा पूल नजीबाच्या ताब्यांत होता आणि तो तर अवदालीला उपड मंदत करीत होता. अशा वेळीहि दत्ताजीने एकाएकी नजीबावर स्वारी करून त्याला शुक्रताळादून झकलून विंगेलीकडे रेटले. ही लढाई मासव्वर होऊन तीत जनेकोजी व दत्ताजी दोघेहि जखमी परंतु विजयी झाले (आक्टोबर). यावेळी नजीबांने त्याच्याशी तात्पुरता तह केला; पुढीं हस्तिनाराच्या भंगेचे नाके दावून परल्याने व अवदाली कुशलेप्राप्त झाल्याने, दत्ताजीने मंगापार जाण्याचे रहित करून कुशलेप्राप्त अवदालीची गांठ घेतली (२१ डिसेंबर). याप्रमाणे दत्ताजी हा येरल्या गेला व हें सर्वे कृत्य नजीबांने केलें. त्याचप्रमाणे पुढींहि एक कोट ४. खंडणी देशाची थाप देऊन दत्ताजीस शुक्रताळास अवदाली येईपर्यंत अडकवून ठेविले.

यावेळी दत्ताजी मागे अवदाली व पुढे रोहिले असा कैलीत सोपडला होता. जर मागे सरून ती जयपूरकडे

बळता तर प्रसंग टळता; परंतु मागे सरणे त्या शूर पुढ्यास आवडेना. त्याने जनेकोजी व कश्मिले यांना दिक्षीस पाठवून, शुक्रताळ सोडून कुंजपुण्यास यमुना उतरून अवदालीची गांठ घेतली, व त्या दिवशी त्याचा पराभव केला (१५ डिसेंबर). परंतु लागलीच अवदाली कुंजपुण्यास यमुनापार होऊन नजीब, सुझ व अहमद बंगरा यांस मिळाला. याप्रमाणे एवढेच सर्व सुसुलमान एक झाले व दत्ताजी एकटा पडला. हे समजल्यावर महाराष्ट्राचा त्याच्या मदतीस जाण्याबद्दल पेशव्यानी अनेकदा हुकूम पाठविले, परंतु तो मुद्दामच जयपूरकडे रेंगाळत राहिला. पेशवे इच्छे निजामाच्या गुन्यांत अडकले होते. त्यांनी दोन महिन्यांनी आपण येतो तोंपर्यंत धाई करू नये असे दत्ताजीस कळविले होते. परंतु उतावलेपणा व माघार ध्यावयाचीच नाही या गैरमुखी वाण्याने दत्ताजीने आपला नाश करून घेतला. शेवटी दत्ताजी दिक्षीस येऊन (जाने. १७६०) जनेकोजीस मिळाला. तेव्हाहि जनेकोजीने व पेशव्याचा सर्व मंडळीने त्याला परत किरण्याचा सहा दिवस पण अपेक्षे येऊन थर्मितास काय तोंड दाखविले, असे म्हणून त्याने तो नाकारला. नंतर मुझाचा मुकाबला निश्चित करून, पार होण्यासाठी यमुनेचा ठाव पहाता तो रुयिना व गिलच्यादे लोक तर उलट नदी उतरून अलीकडे येऊन झोपे करू लागले हें पाहून दत्ताजी चिडला. शेवटी सैफातीच्या दिवशी तिळपूळ वाटून, तयारी करून इत्ती यमुनेत धावून व त्याच्या पायांत अंघ्र धावून, तीन घटका दिवसात दत्ताजीने गिलच्याशी युद्ध सुरू केलें (१० जानेवारी १७६०). गिलच्याने आपल्या तोंडावर असलेल्या जानराव बाबळे, बयाजी शिंदे व गोविंदपंत डुंदरे या सर्वांना मागे रेटून यमुना उतरून व पांच घटकांत पांचशे मराठे ठार मारून शेड बरीपटण्यावरच चाल केली. तेव्हा सर्वजण धुंद झाली. गिलच्याच्या लोकांचा व बेदुकांचा मारा फार होऊन लागला. तेव्हा जिबाची तमा सोडून उभयती पाटीलबाजा निशाण बचावण्यासाठी सोंबू लागले. जागा फार अडचणीची, नदीतीर, शेरणीची बेटे; त्यांत मराठे अडकले. हत्तीवरील आठवी घटका वाजली ती जनेकोजीच्या दंडास गोळी लागून तो बेथुड झाला. ते पहाताच दत्ताजीने जोराने गिलच्यावर पोटे घातले. इतक्यांत यशवंत जगदळे पडला. त्याचे जेत काढण्यास दत्ताजी गेला, तो उजव्या बरगडीत गोळी लागून तो पोल्यालाळी आला, त्यावेळी अवदालीकडील सहाजने त्याला विचारिले की, "पेटले, हमारे साथ लडोगे ?" त्यास त्या शूर पुरुषाने उत्तर दिले की, " बंधे तो भीरवी लडोगे ". परंतु याच वेळी त्याचा प्राण निघून गेला. ही बदाले घोटाची लढाई होव.

मराठ्यांच्या हस्तिनावात जे हृदयद्रावक व शौर्यीच प्रसंग पडले, त्यापैकी दत्ताजीचा हा प्रसंग होय. शिंदे पराण्यांत दत्ताजी, जनेकोजी, जगन्नाथ, महादनीसारखे एक एक पुरुष

मराठी साम्राज्याचे अभिमानां होऊन गेले [काव्येतिहास, पत्रे, यादी, इ स ऐ टि भा २, का इ स वावली, भारतवर्ष शाकावली, भाऊसाहेबांची पत्तर]

दत्तात्रेय—ब्रह्मा, विष्णु आणि महेश या देवपुत्रींचा असणारा असा अग्नि व अनुसूया यांचा कोपीनवेत्तापारी पुत्र तिन्हा देवतांचा समावेश एका देवतेमध्ये म्हणजे दत्तात्रेयामध्ये होतो या देवतेचा महाभारतात दोन ठिकाणी उल्लेख आहे वनपर्व-अध्याय ११५ यात असे सांगितले आहे की, सह्यार्जुनाला दत्तात्रेयप्रसादाने एक विमान मिळाले असे वर्णन केलेले आहे शान्तिर्वे अध्याय ४९ यात हीच कथा पुन्हा सांगितली आहे याशिवाय धनुशास्तपर्व अध्याय ११ यात दत्तात्रेय हा अश्वीचा पुत्र आहे असे वर्णन आले आहे परंतु महाभारतात दत्तात्रेयाच्या जन्माची कथा सांगितलेली नाही दत्तात्रेय ही देवता वैदिक नसली तरी ब्रह्मा, विष्णु, महेश या तीन वैदिक देवतांचीच ही झालेली आहे दत्तात्रेयाच्या जन्मकालातचर्चा कथा अशी आहे की, नारदमुनी सरस्वतीकडे गेले असता त्यांना ब्रह्मा, विष्णु आणि महेश यांच्या स्त्रियांनी असा प्रश्न केला की, मृत्युलंकात आमच्यासारख्या पतिव्रता श्रिया आहेत काय? त्यावर नारदांनी अग्निदेवांची या अनुसूया हिच्या सारखी पतिव्रता या श्रेष्ठेवयात नाही असे स्तुतिपर सांगितले ते त्या तिघांना न आवडून त्यांनी अनुसूये पतिव्रता श्रित करण्याकरिता आपापल्या पतींची प्रार्थना वैष्णवामुळे ब्रह्मा, विष्णु आणि महेश हे विप्रदेवाने मायावृक्षाची अन्नाच्या आधारात येऊन अनुसूयेत नम होऊन वाढण्याचे भोजन मागू लागले तेव्हा ती कारव चितातुर झाली, परंतु पतींचे पादलीयांदक रथा प्रसीधर सिद्ध केवळामुळे ते निघे श्रेष्ठेवयनाय शिष्टरूप झाले त्या त्रयीला अन्नावर येऊन तिने त्यांना लागलेली धुप, सात केळी, व त्या झालेकाना पाळण्यात घालून लोके देऊ लागली इतक्यात पति आभर्मा झालेले पहाताच झालेली गोष्ट तिने पतींचे निवेदन केली असा तद्देने बरेच दिवस गेले इकडे नारदांनी ही सर्व हक्कत पतींची वाट पहात बसलेल्या सावित्री, लक्ष्मी व पावती यांना सांगितली. तेव्हा आभेमानाने पतींची सुटका करण्याकरिता त्या तिघी अग्नि ऋचीच्या आधामाग्ये आख्या, तेव्हा अनुसूयेने त्यांना मोठ्या आदराने नमस्कार करून त्यांच्या आशेवरून त्याचे पती पुढे ठेविले, परंतु ते बालस्वरूप असल्यामुळे त्या तिघांनी आपापले पती ओळखता येईनात त्यांनी अनुसूयेची प्रार्थना केल्यावर अनुसूयेने आपल्या हस्तस्पर्शाने त्या तिघांना पूर्णस्वरूप दिले, त्यावेळी सर्वनाश मोठा आनंद झाला देव ऋतु होऊन त्यांनी अग्निऋषीत वर मागण्यास सांगितले, तेव्हा तुमच्यासारखा पुत्र यशमय असावा अशी आपणा प्रदक्षित केवळामुळे दत्तात्रेय या नामानिधानाने ब्रह्म, विष्णु, आणि महेश या त्रयमूर्तीच्या अक्षररूपाने मार्गदर्शक पीण्डिभन सुचवारी सायकळी अग्नीच्या आभर्मा दत्तात्रेयाने अवतार घेतला

अशी सौष्टिक कथा आढळते भागवतात (स्क ११) दत्त एकमुखी व विष्णुचा अंश मानला आहे.

दत्तात्रेय संपत्तीक असून निरंतर मद्यपान करतो असे वर्णन मार्कंडेय पुराणात आढळते (अ १७-१९) दत्त-अथ गुप्तरिशाचा पोषी यावतात हा प्रथ गंगावर स्नानाची (पहा) यांनी रचिला आहे यांत श्रीपाद, श्रीवल्ह व नरसिंहसरस्वती यांची कथा (त्यांना दत्तात्रेय समजून) आहे.

अलीकडे गोडसारस्वत वैष्णव ब्राह्मण कुमठा नारायणाचार्य यांनी प्रसिद्ध केलेल्या 'गुप्तरपरामत्त' नावाच्या ग्रंथात दत्तात्रेयाची त्रिमुखी व पद्मसुत्र मूर्ति वैदिक-लौकिक धर्माच्या अगदी उलट असून त्रिमुखी दत्तात्रेय उपासक ईश्वरदेही आहेत वगैरे टीका करून असत्या मूर्तीच्या उत्पत्तीत सामील न होण्याबद्दल लिहिले आहे (पर्म मासिक, अ ११ १९०५ पहा) पण दत्तमूर्तिउपासक मास्त वाढत आहे. सुशिक्षित लोकही दत्ताची तसवीर आपल्या क्षमही बाळगतात व गुप्तर करतात दत्तात गोष्टीच्या सतकाच्या उत्तराधीत होऊन गेलेले नरसिंह सरस्वता हे दत्ताचे अवतार होत अशी समजून असून औप-वर, गंगाभापूर व नरसाबाकीबाकी या ठिकाणी ते राहिल्यामुळे त्यांना गुप्तरदातांचे पवित्र क्षेत्र म्हणून मोठे माहात्म्य प्राप्त झालेले आहे (नरसिंह-सरस्वता पहा).

दत्तापुर धामगंगा—बऱ्हा, तालुका चांदूर, जिल्हा उमरावती पूर्वी ही होव निरतिराळी गावे असून एक रेवळेच्या उत्तरेत व दक्षिणेस अशी होती लोकसंख्या कुमारे दत्ता हजार आहे हे रेवळेस्थान आहे कावसाचा बाजार १८८५ साली स्थापला गेला असून त्याचे उत्पन्न सालीना दोन पासून चार हजार रुपये आहे सरकी काढण्याचे आणि रुई दाखण्याचे बरेच कारखाने येथे आहेत

दत्तात्रेय—एक वैदिक कवि हा त्यामुळ मन्वतरातील अवर्षण ऋषींच्या तीन पुत्रांपैकी एक असून त्याबद्दल दृष्ट-दाधर्वादि म्हणतात वृत्रासुरवधार्थ यानेच आपल्या अरपी इरास दिल्या होत्या इताने यास ब्रह्मविद्या शिकवून अस सांगितले होते की, जर तू ही विद्या कोणास सांगशील तर मी तुझे मर्त्यक तोडीन पुढे अश्विनीकुमारानी त्या विषे-क्षिप्या त्यास प्रार्थिले तेव्हा याने इराची प्रतिज्ञा त्यास सांगितल्यावरून ते यास म्हणाले की, 'हे तुम प्रस्तुतच शिर आम्हां तोडून एकीकडे ठेवता व तुला अश्वाने शिर जोडितो त्याने तू आम्हास ब्रह्मविद्या सांगितलीस की, इह हे तुझे मर्त्यक तोडील तसे होताच तुझे मूर्त्यक शिर जोडून तुला आम्हां सजीव करू " या मुक्तीने अश्विनीकुमारांनी त्याच्या पासून ब्रह्मविद्या संपादन केली अशी याची कथा आहे याच्या अरपीच्या बळाने इराचे वृत्रास मारले असा ऋग्वेदात व महाभारतात कथा आहे

दत्तकौर—सद्युक्तप्रतापील बुजन्द शहर जिल्ह्याच्या तिकदराबाद तहसिलीतील एक गांव लोकसंख्या गुमारे ५ हजार हा गाव भारतातील मोठाचार्य याने दत्तविला

अर्थ म्हणतात. येथील एका तळगास व एका देवलयाला द्रोणाचार्य हे नाव आहे. येथे तूप, साखर व धान्याचा व्यापार मुख्यतः चालतो.

दनखर—पंजाब इलख्यातील काप्रा जिल्ह्याच्या कुल-पोटविभागामधील हिपटी भागाची जुनी राजधानी. समुद्र-सपाटीपासून १२०० फूट उंच आहे. येथे एक विद्या आहे पण ती सध्या सरकारच्या ताब्यात आहे. येथील लोक तिबेटी आहेत.

दनु—दक्षाची मुलगी व कश्यपाची स्त्री हिच्या संभार पुत्रास दानव असे म्हणलेले आहे. त्याची इंद्रासिद्ध, एकनक, अश्वशिरा, अश्वपति, एकाक्ष, कपिश, केतु, केकी, सूर्य, चंद्र, नमूचि, तरक, तारक, बाण, मरीचि, वैश्वानर, यत्थापि, वृषपर्वा, शकुनि, गंधार, हिरण्यकशिपु इत्यादि नावे आहेत.

दनु—बर्बात प्रदेश व शान संस्थाने सामधील प्रदेशात राहणारे मिश्र शान प्रभूही लोक. ह्या लोकांची १९०१ साली लोकसंख्या ७०१४० होती बहुतेक लोक मंडाले जिल्ह्यात व उत्तर व दक्षिण शान संस्थानांत राहतात, व त्यांच्या बोसण्याच्या भाषेवरून या लोकांचे 'ब्रह्मी दनु' व 'शान दनु' असे दोन भाग पडले आहेत. राहणी वगैरे-मध्य हे लोक शान व ब्रह्मी लोकांसारखेच दिसतात व थोडे थोडे बौद्ध लोकांसारखेही आहेत.

दनुबियु, डाउनशिप—खालच्या प्रदेशातील मज-मिन जिल्ह्याच्या उत्तरेस असलेली एक डाउनशिप. क्षेत्रफळ १०४ चौ. मैल. पूर्वे सोमेश्वरून इरावती नदी वहाते. दनुबियु गाव हे मुख्य असून नदीच्या पश्चिम तीरावर आहे. सर्व डाउनशिपची जमीन सपाट व फार सुपीक आहे. रयात एक शहर व १२२ खेडी असून लोकसंख्या १९११ साली १८९३ होती.

दाहर—दनुबियु डाउनशिपमधील मुख्य गाव. इरावतीच्या पश्चिम तीरावर आहे. लोकसंख्या (१९११) ७६९५ ह्या गावाचे कामकाज पहाण्यास येथे एक ८ माण-सांची पंचायत नेमली आहे. ब्रह्मी लोकांच्या अमदानीत दनुबियुचे फारच महत्त्व होते व पाहिल्या ब्रह्मी युद्धात तर येथील लोकांनी चांगलाच जोर दाखविला होता. येथे १८२५ साली महाबल्लुला हा मारला गेला. दुसऱ्या ब्रह्मी युद्धात दनुबियु हा गाव ब्रह्मी लोकांनी घेतला पण लौकरव रयाला लो. सोडून त्याचा लागला प्राचीन ब्रह्मी लोकांचे येथे अशापि अवशेष शिल्लक राहिले आहेत.

दफला—आसाममधील दरंग व अखिमपूर जिल्ह्याच्या उत्तरेस असलेला हिमालय पर्वताचा दफला नावाचा एक भाग आहे. या भागात दफला जातीचे रानटी लोक राहतात. १९०१ साली यांची संख्या ९५४ होती. मुळचे हे लोक तिबेटो—बर्मा जातीचे असून शरीराचे टेंगणे, अंगाले कसदार व सोंगेसिलभन धर्तीवर चेहऱ्याचा ठेवण असलेले आहेत. ह्या लोकांत एकाचे तसेच बाणलेले नसल्यामुळे सर-

कारास ते इतके भयजनक नाहीत. अहोम राजांच्या कारकीर्दीत दफला लोक खालील मैदानावरील लोकांवरून घमकी देऊन लाव-पट्टी घेत असत व असा त्रास त्यांनी १८५२ पर्यंत दिला. १८७२ साली दरंग जिल्ह्यातील एका गांवावर फाटी कारणास्तव हे लोक तुटून पडले व गोघा जगास ठार मारून ४२ लोक घरून, बापून घेऊन गेले १८७४-७५ साली ह्या लोकांचा बर्मीड कारण्याकरिता एक सैनिकांची तुकडी पाठविण्यात आली होती तिने कैद करून घेऊन मेलेल्या लोकांपैकी शिवंत राहिलेल्या लोकांस सोडवून आणण्याची कामगिरी केली तेव्हापासून ह्या लोकांपासून त्रास फारचमी पोचतो व हे जरी कधी कधी मैदानावरील लोकांस पकडून घेऊन जातात तरी पण त्यास ते स्वकर सोडून देत. याचा मुख्य देव उद्द किंवा वी हा असून त्याचा दर्जा हिंदु समवेतेताराळा आहे. बिकिर लोकांप्रमाणे दफला, यापुस व ओरीम या मुष्ट देवतांचीहि ते आराधना करतात [जाल्टन-डिस्क्रिप्टिव्ह एथ्नोलॉजी ऑफ बंगाल, मेकॅली-हिस्टरी ऑफ रिसास ऑफ दि गव्हर्मेंट बिथ् दि हिल् ट्राईब्स ऑफ दि एन् ई प्रॉविन्सर ऑफ बंगाल, रिपोर्ट ऑफ दि सेन्सत ऑफ आसाम.]

दम्राजपूर—बंगालातील विरभूम जिल्ह्याच्या मुख्य पोटीविभागातील खेवई झुडीच्या नैऋत्येस १८ मैल आहे लोकसंख्या (१९०१) ६७१५ दम्राजपूरच्या भोवताली तलाव असून त्याच्या काठी मोठे ताडबूड आहे. येथे तसर रेशीम व पितलेच्या भांड्याचे कारखाने आहेत.

दमखन—बंगालमधील शहाबाद जिल्ह्याच्या बक्सार पोटीविभागातील एक गाव ई ईस्ट इन्डियन रेल्वेवर असून कलकत्त्याहून ४० मैल आहे. लोकसंख्या (१९०१) १७२३५ येथे राजवाडा व मध्य मठप आहे. १८६९ साली म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली.

दमण—मुंबई ईराख्यातील खंवायतच्या आखाताच्या मुखार्था अवलेली पोर्तुगीज वसाहत हात दमण व नगर हवेली असे दोन एकमेकांपासून तुटलेले भाग आहेत. ही वसाहत मुंबईच्या उत्तरेस १०० मैल असून नगर हवेली परगणा धरिता क्षेत्रफळ १४९ चौ. मै भरेल. उत्तरेस अमवान नदी, पूर्वेस जिटिडा सरहद्द, दक्षिणेस कलेम-नदी व पश्चिमेस खंवायतचे आखात आहे दमण हे गाव पोर्तुगीजांनी १५३१ साली कुटले, पण तेथील राहिराश्यांनी ते पुन्हा वसविले व पुन्हा १५५८ साली पोर्तुगीजांनी घेतले. खुद्द दमणचे क्षेत्रफळ २२ चौ. मैल असून २६ खेज्याचा वात समावेश होतो लोकसंख्या (१९२१) १७५६६ नगर हवेली परगणा पूर्वेस वसलेला असून क्षेत्रफळ ६० चौरस मैल आहे. लोकसंख्या (१९२१) ११०४८ हा परगणा मराठ्यांनी पोर्तुगीजास दिले.

नद्या.—अमवाननदी वसाहतीच्या उत्तरेकडून व कलेम नदी दक्षिणेकडून वहाते संदलखाल किंवा दमणवंगा ही

बमणहून ४० मैल घाटांत उगम पावते. या खर्ब नद्या खंवा-
यतच्या आघातास येऊन मिळतात. येथील हवा खच्छ
जलते. येथे रोगराई वगैरे काही नाही.

जमीन ओलसर असून सुप्रसिद्ध आहे. नगर हवेची पर-
गण्यातील जमीन तर चांगल्यापैकीच आहे. वादळ व गव्हाचे
पीक मुख्य आहे. नगर हवेची परगण्यात चांगले जंगल आहे.
त्या जंगलांत ३ मागांत सामानस लाकूड आहे. त्या जंगलांत
भलेल्या इतर इमारती लाकडाची नोंवे: सदर, खैर, शिख,
लालखैर, तिवा, सिवण डम्बोरा, हेड, असाणा, रेडगुणी, व
वागूळ, पोतुगी व सोकांची हिंदुस्थानीतील सत्ता कमी होण्याच्या
पूर्वी दमण हे व्यापारी दृष्टीने फार भरभराटीचे ठाणे होते
व बहुतेक सर्व व्यापार आग्निवेच्या पूर्व किनाऱ्याची चालत
असे. गुजरातमध्यें तयार झालेले कापड रणवेळी आगिरेक
फार जात असे. १८१५ ते १८१५ साली चीन देशाशी सोळा
प्रमाणावर अफूचा धंदा सुरू करण्यात आला. परंतु सिंघ-
प्रांतावर ईंग्रजांचा ताबा बसल्यामुळे त्यांनी अफूचा व्यापार
बंद केला व तेव्हापासून दमणची भाषातिक स्थिति खाल-
वली. पूर्वाकाळी दमणची विणकामावहत व रंगबद्ध वरीच
ह्याति होती व अजूनहि येथे तयार केलेला कपडा शेवा,
मोठारिक व दीड येथील लोक वापरतात. येथे मासे पकड-
ण्याचा धंदा मृत्य आहे.

राज्यकारभारासाठी हा सर्व प्रदेश एकच मिश्र मानिला
आहे. या भागावर गव्हरनरी नेमणूक असून त्याच्या-
वरचा अधिकारी या भागाचा गव्हरनर जनरल आहे. नगर
हवेची परगण्याचा काही भाग ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यात
आहे. एकंदर उत्तर १९०३-०४ साली २ लाख रुपये होते.
येथे दोन किले असून दमणगंगा नदीच्या दोन्ही ओरांवर दोन
असे आहेत. पैकी एकांत गव्हरनरचे राहण्याचे ठिकाण,
मिलिटरी बराकी, दवाखाना, म्युनिसिपलिटिची ऑफिस,
कोर्टाईस, जेल, मिशनच्याचे घंटाघर वगैरे आहेत. दुसऱ्या
पण जरा पाहिल्यापेक्षा लहान असलेल्या किल्लात एक नवें,
एक पाद्रीघर व एक मुतांत मुठमाती देण्याची आगा आहे.
दोन्ही किल्लांच्या तांबावरून पितळेच्या व खेचंडी तोफा
सोपन ठेवलेल्या आहेत.

दमयंती—विदर्भ देशच्या मर्म राज्यकी कन्या व
नलाची ही. तिने आपल्या अद्वितीय सौंदर्याने सर्व सुंदर
जियांचा गंध हरण केला म्हणून तिला 'दमयंती' असे नाव
पडले. एका सोन्याच्या वर्णाच्या हाताकडून तिने नलराज्याचे
गुण ऐकले व त्या हृदयमार्फत तिने आपले प्रेम नलाला
कळीकले. पुढे स्वयंवर होऊन त्यात जमलेल्या इंद्र, अग्नि,
यम, वरुण वगैरे देवांनाहि अन्नेहेरून तिने नलराजा वरिले.
पण त्यांना राज्यसौंदर्य फार बरे लागले नाही. कारण पुढे
सुतामर्थ नल आपले सर्व धैर्य व राज्य हराल्यामुळे नल
व दमयंती यांना एकेक वदानिशी वनात जावे लागले. या
वनवासांतहि त्यांच्यावर अनेक धडके आली. त्यामुळे येता-

गून नल दमयंतीला ती तिजलेली अस्ता सोडून गेला.
तेव्हा ती आपल्या बापाच्या घरा येऊन राहिली व नलाचा
खोध न लागल्यामुळे तिच्या बापांने तिचे पुन्हा स्वयंवर
करण्याचे आहोत केले. त्याच प्रसंगास नल परत येऊन त्याने
पुन्ही आपल्या पूर्ण सुखांत गेले.

अशा सद्देची नलदमयंतीची मूल कथा महाभारतात
(वनपर्व अध्याय ७६) असून रघुनाथपंडितांचे मराठी
'नलदमयंती' आख्यान फार सुरत आहे. दमयंतीच्या
दुसऱ्या स्वयंवरासहला वादविवाद रा. घ. वितामणराव
बैध यांनी 'महाभारताचा उपसंहार' (पृष्ठ २०७) या-
मार्फे केला आहे.

दमराघनराज—बंगलमधील शाहाबाद जिल्ह्यामधील
एक इस्टेट. क्षेत्रफळ ७५८ चौ. मैल. येथील महाराजा
राजविक्रमादित्य राज्याच्या वंशातील आहे असे म्हणतात.
त्याच्या पूर्वजानी बरीच वेपवेपेत माळव्यात उज्जनी नगरात
राज्य केले. राजा शन्तनू शाहीने शाहाबाद जिल्ह्यात राज्य
स्थापिले कारण खेजूर ती १३२० साली येऊन राहिला.
हुमायून व शेरखानमधील युद्धात (१५३४-१५४०)
गजनशाही व दलपतशाही हे दोघे वेगळ्या
बाजूस जाऊन मिळाले होते. शेरशाहाकडून गजनशाहीस
रोहता व शाहाबाद आणि राजा ही पदवी मिळाली. राजा
सारायणमळाच्या ताब्यात भोजपूर व अगदीसपूर हे होते
(१९०७-११) त्याचा बंधु राजा दलपतपूर हा बघीत भोज-
पूरत जाऊन राहिला. १७४५ साली दमराघन हे मुख्य गांव
परगण्यात आले. राजा महाराजा महेश्वर बखसिप यांनी
बंदाच्या साली सरकारात नागलीच मदत केली. त्याच्या
पश्चात् शाहाप्रसादसिंग गादीवर आला. पण १८१४ साली
तो मरण पावला व त्याची विधवा राणी आपल्या मुलीच्या
वतीने राज्यकारभार काढू लागली. वरहूर येथे फारगुन
यासात व बैशाख मासांत अशा दोन जत्रा भरतात.
रविवेळी जेतकीचे व उद्योगधंद्यांचे प्रदर्शन होते.
खालच्या ब्रह्मदेशातील हांगू जिस्कातील १५०० एकर जमीन
राणीच्या मालकीने व याफीची आहे. १९०३-०४ साली
सारा व इतर कर यांचे उत्पन्न ४८ लाख होते.

दमा (आत)—या रोगात श्वेतोच्छ्वासवी क्रिया
पाजील जलद वाढून श्वासाचे रोम्यात गुदमरण्यासारखे
होते व त्यामुळे अतिशय हाल होतात व काही काळानंतर
दमा कमी होऊन साफ बरे वाटते. नेतर काही दिवस रुकून
नीट असून पुन्हा बर वरिण्याप्रमाणे एखाद्या दिवशी पुन्हा
जीव गुदमरण्यापर्यंत दम लागतो. अशी दमा होण्याची
खोड म्हणून मर्चे प्रकृति भोड रहाण्याचा काळ उतारोत्तर
कमी होत जातो. याशिवाय आतास अजूनच पडून दम
लागणे हे उल्लेख मधुमेय रोगाच्या अनेक रोगांत व खा-
द्याच्या रोगांतहि होत. पण येथे दिलेले वर्णन फक्त रोग

नसून जो वरच्यावर दमा उसळतो त्याचेंच केलें आहे व बरील रोगांनीं मुक्त असे इतर प्रकारचे आसरेण आहेत. त्याचें स्वरूप क्षय, फुफुसाचे व रक्तवायाचे रोग यांच्या वर्णनांत सांगलेलें

पूर्व किंन्हे.—ही कित्येक वेळा काहीच होत नाहीत. व कित्येकदा ती होतात. रोग्यास दम होणार हें बळून चुकतें. पोटांत जाडप रहातें अगर अशी विलक्षण क्षीप व झुप्ती येत की, ती कितीहि आवरण्याचा रोग्यानें प्रयत्न केला तरी तो सिद्धीच आतच नाही अगर झुप्तीच्या ऐवजी होक्यात विलक्षण तरतरीन घाटू लागते. कधी पोटात क्षत धरतो अगर दौचास अवरोध हात्याचें निमित्त दमा होण्यास पुरतें. कित्येक रोग्यांना अगो-
दर पाण्यासारखी स्वच्छ रंगाची लघवी दिवसांतून पुष्कळ-
वेळां होते. रात्री अर्धचीत आशेचष्ट्यासात अवयव होऊन रोगी एकाएकी जागा होतो छाती जणू काय बांधून टाकली आहे व तीत पुरेसा हवेचा प्रवेश होत नाही असें वाटतें. रांगी मोठ्या कष्टानें हवा आत घेतो व ती बाहेर सोडता-
नाहि त्यास फार यासना होतात बाहेर हवा सोडण्यास एवढी जो अवधि लागतो त्यावेळा या वेळेस फारच लागतो व त्यामुळे त्यास दम छाटत नाही व छातीतील उच्छ्वासालाचें सूं सूं आवाज फार लाव व मोठ्यानें जागतात व जवळच्या अगर दूरच्या माणसालाहि ऐशें येतात जणूकाय आताच झालला आहे असें होऊन त्यास बोलताहि येत नाही कारण दम चालू असतो. त्याचा चेहरा चित्ताक्रांत दिसतो व या संप्रदातून पार कसे पड्यावें या विवेचनेंत तो असतो, व जवळचा माणसास असें वाटतें कीं न जाणों हा रोगी यातच गुल्लु पावेल. छरीरावर पांमाले थेंब पडतात व अंध गार पडते. नाडी जलज् चालू लागते. तांदूळ उघडें रहातें टोके वर धरलेसें असतें. थोडा खोकला येतो व कोणच्याहि उपा-
यांनीं रोग्यास बरे वाटत नाही असें होतें. निश्चयत नाही, बसून आराम वाटत नाही. दमा कमी होण्याच्या आशेन रोगी सटून उभा रहातो अगर पुढें छफ्या घेऊन त्यावर कोपर टेंडून बसून रहातो. शिष्टकथा उपट्या टाकतो. सारांश ज्या रिपतींत आस पेण्यास गुलम पडेल त्या तत्रविशीत तो असतो. त्यास क्षीप कोटवी? कारण अशा रिपतींत तो मोन चार तासांपासून तीं एक दोन दिवस-
पर्यंत वाडण्यानंतर एवढम अगर हळू हळू त्यास बरे वाटतें व दमा कमी होत जातो. नंतर थोडा अगर पुष्कळ कफ पडतो व नंतर त्यास स्वरूप क्षीप लागते. जागा हास्या-
वर त्याची मनस्वी धम झालेली छाती व पाठ दुर्लू लाग-
तात. काही दिवसपर्यंत रोगी बरा असतो. मग पुन्हां दम बघी उसटेल याचा नियम नसतो. कोणास दररोज एवढी, कोणास महिन्यांतून एवढी व कोणास वर्षांतून एक दोनदा दमा लागतो. दमा पुन्हां उसटपर्यंत रोग्यास आशेचष्ट्यासाची वाढी कटवण न आसत व प्रकृति अगदी निशेण

असते. तरी पण कित्येक दमोकरी क्षरीरानें अशाचच अस-
तात. छातीचीं हाड बाहेर निघालेली असून गालफडे वर-
लेली असतात. थोडा खोकला असतो. शेवटीं वारंवार दमा उसळण्यानें दुष्टाच्या व्याधी जडतात, कफ वाडतो व घसा वाजतो. रक्तवायाचे व इतर रोग उत्पन्न होतात व त्यामुळे रोग्याची आयुर्मर्यादा लवकर छुटते. पण जर दमा वरंथे-
वर होत नसेल तर रोग्याची प्रकृति चांगली असून तो अल्पायुषी होत नाही

कारणें.—बहुतकरून आरंभ ताडण्यावस्थेंत होतो व खियापेक्षा पुरुषास विशेषकरून होतो एकाच कुटुंबात कित्येक वेळा हा रोग वंशपरंपरागत असतो आसन्नलिंकांचा शोम होण्यास काही तरी निमित्त घडतें, मिरचाचा धूर, तळकट फोडणीचा वास घशांत उघळणें, फसली तरी तिखट धुरी, दुर्गंधि अगर धूळ यांनीं दमा होतो सदांन दमा होतो कोणास ही सदांन उन्हा-
ळ्यालाहि होऊन दमा होतो, तर कोणास हिवाळ्यात अगर कफ पायसाळ्यात सदांन बाधते कोणास स्वच्छ हवेंत राहिल्यापासून दमा होतो तर कित्येकास घाणित राहिल्या-
पासून होतो कित्येकांस समुद्रकांडच्या हवेनें दमा उसळतो तर कित्येकांस रया हवेंत घरे वाटें कोणच्या जातीच्या आहारांनीं दमा होतो ते निध्यात्मक लागता येत नाही. गर्भाक्षय, इत्य, मज्जातंतूचे रोग यांनाहि दमा होतो.

उपाय.—(१) प्रथम दमा होऊन देण्याचा प्रश्न कारण व यासाठी प्रकृतिमानाप्रमाणें दम्यास उत्तेजक अशीं ओ कारणें शोध्य असतील तीं टाडण्याचा प्रयत्न करावा. उदा-
हरणार्थ, अपचन झालेसें वाटल्यास उलटी अथवा मलमुद्रीचें औषध द्यावें. निदान एरंडेल तेल एक दोन रेच होतील इतकें द्यावें.

(२) दम होण्यास आरंभ झाला असता छाती-
वर मोहरी वाटून ती फडक्यावर पसरून ठेवावी. टरपेटा-
इनचा व गरम पाण्याचा शोक करावा. पाय कडत पाण्यांत मुज्जून ठेवावेत व त्यादेवीं योंथें थंड पाणी प्यावें. योग्य पेयास प्रकृति दाखवून औषधोपचार करावे व अ औषध आपणांस नेहमीं छारू पडतें असा अनुभव आरे तेंच प्यावें. एवढच अ औषध लागू पडेल तें दुसऱ्याएहि फायदेशीर होईल अशी सार्झा नसते. यासाठी औषधयोगनेसंधंधी सविरतर माहिती येथें दिधली नाही तथापि या रोगांत शिष्टकथापद्धत्याना, बेलाबोना, पोतरा, अफू, गोळा, लोचि-
लिया, ईश्वर, पोतपाश आयोडाइड इत्यादींपैकी एक किंवा अनेक मिश्रित औषधें माहितगार पेयाकडून प्यावीत, या-
शिवाय ह्रुंणवाहि होरोफार्म, ईश्वर यांचा मोहरोळा वास दिला असता उपयोग्य होतो. मारिच्याची पिचकारीहि खरेच सरितात. आर्विल नेट्रेट प्लाथें दोन तीन थेंब दमापार टाकून हुंगते असता उपयोग्य होतो. विहीतून अगर चिस्टमीतून पोतरा, बेलाबोना, मारिफा, गोळा, सोरा,

हत्यादि औपचर्य योग्य प्रमाणांत मिळवून ओढल्याने दमा कमी होतो. मांकेच्याचो पिचकरी मारणे हा जेव्हा निश्चय्य असेल तेव्हा उत्तम उपाय आहे वर। पण ती संवय अडग्याचा संभव असतो म्हणून काप्टरच्या एडपपावांचून ती मारून घेऊ नये. सोन्याच्या पत्र्यांत भिजविलेले कागद वाटवून प्रसंग पडेल तेव्हा त्यांचो घुरी घेऊ हा एक उपाय चांगला आहे.

(३) दमा उलटून न देण्यासाठी रोम्याने त्यास मी हवा मानवत असेल तेथेच रहावे, तेथेच जेवण करावे, रात्री, उशीरा जेऊ नये, आग्रज करू नये, अडाभ, खाऊ नये व ज्या इतर पदार्थांपासून अर्भापि होईल ते वर्ज्य केले पाहिजेत. ज्या पदार्थांनी दमा होण्याचा संभव कमी असतो असे पण्य पाळले पाहिजे. एकच नियम या रोगांत विशेषतः सर्वांस लागू पडत नाही.

(४) दमा जुलाड झाल्यासः—बरील औषधांशिवाय आर्य वैद्यकात उंची कटुरी, आसकडार, अडुळ्या, पिंपळी, मज्जक भस्म, मणाम्नाचा क्षार इत्यादि औषधे आहेत ती बलुसमशीर वैद्यांच्या सहायाने घ्यावीत.

(५) नाकाच्या आसमानीत घाटीक प्रंधी होऊन जो दमा होतो त्या ममी शक्तीनेच काढविणे हाच उपाय आहे.

दमारकसं—दमारकसं हे सीरियातील मुख्य शहर असून त्याच नावाच्या प्रांताची राजधानी आहे. हे उ. अ. ३३° ३०' व पूर्व रेखांश ३९° १८' यावर आहे.

इतिहास.—सध्यां अस्तित्वांत असलेल्या सर्वांत जुन्या शहरांपैकी दमारकसं हे एक शहर आहे अशी संशोधकांची समजूत आहे. अमाहीमच्या संबंधीत या शहराचे नांव जुन्या करारांत येते. पॅलेस्टाईनवर ईजिप्ताचा सत्ता होती त्यावेळेस दमारकसं हे उबी या अहानचा प्रांताची राजधानी होते. ओमैयियन लोकांनी हा प्रदेश जिंकल्यावर येथे स्वतंत्र सत्ता सुरू झाली. केव्हाही हे शहर भिळले परंतु इराकला लोकांनी सत्ता काढ दिवस टिकली नाही. इराकला व सीरियन यांच्यामधील वैमनस्य अहामच्या वेळेपर्यंत टिकले. फिस्तपूर्व ८४३ त बेहन्पा बलू कडून हॅसेल दमारकसना राजा झाला. चवथ्या अदाद निराहीन सीरियावर स्वारी केली व स. पू. ९०६ त दमारकसला वेढा दिला. फिस्त पूर्व ७३४ त अहाम जुळावा राजा झाला. परंतु आख्यावर दमारकसना राजा रैखन (रखन, रेखन) याने स्वारी केली. अहामने नगराचे पाठवून अहुरियाच्या तिचच्या तिलगथ फिलिस्तीनमंदत मागितली. त्याने सीरियावर स्वारी करून फिस्तपूर्व ७३२ त दमारकसं शहर घेतले. फिस्त पूर्व ३३३ त हे शहर फिस्तुरीने अलेक्झांडरचा सेनापति शेरमेनिको याच्या ताब्यांत गेले. संधेच दरायसचा एजिप्ता व अनातोलिया छोला अलेक्झांडरनंतर गादीबद्दल लढे झुळ झाले. त्यावेळी हे शहर ईजिप्तीनांच्या ताब्यांत होते. फिस्तपूर्व ६३ त सीरिया हा रोमन प्रांत झाला. जम्मा

करारांत सेन्टपलच्या संबंधीत या शहराचा उल्लेख आहे. इ. स. १५० त ट्रान्जन्च्या असलागाली दमारकसं हे एक रोमन प्रांताचे मुख्य ठिकाण झाले. फिस्तुरी पॅलेस्टावना झाल्यानंतर दमारकसं येथे पिशाच नेमण्यांत आला. ऑक्-डियसने येथील भोजन देवळाचे चर्च बनविले इ. स. ६३५ त दमारकसं हे खालिद इत बालीदने जिंकले. यवथा खलीफ अली याचा बल झाल्यावर रयाधनांतरचा खलीफ मोआवियाचे खलीफची यादी मजदून दमारकसला आणिली. या उमयीद घराण्याने ९० वर्षे राज्य केल्यावर अम्वाली घराणे आले. त्यांनी मेषापोटेमियात राजधानी नेली, परंतु नंतर ईजिप्तीवन, कापेपियन व सेलजुक यांनी हस्त कर्तून दमारकसं लुटिले. ११२६ त धर्मगोष्ट्यांनी दमारकसवर हस्त केला. हे सप्तदिनचे फ्रँक लोकार्पोरोच्या मुद्राच्या येथी मुख्य टाणें होत. १३९९ त तैमूरने हे शहर लुटिले. १५१९ त मुलतान सेलमने हे शहर जिंकून ओटोमन साम्राज्यास जोडिले. १८३२ स ईजिप्ताचा इब्राहिम पाशा याने दमारकस घेतले. १८४० त मिदनापांनी ईजिप्तीयनांनी हाकून दिले व १८६० त मुलतानांनी फिस्तुरी लोकार्पोरी येथे कलास केली.

दमारकस शहराची लोकसंख्या १५४००० एतून २२१००० पर्यंत असली. हे अँटीकालनच्या पल्ल्याची समुद्रसपाटीपासून २२५० फूट उंच वसलेले आहे. भरदा नदी दमारकसच्या मधून वाहत जाते. येथील मोगीन फार सुपीक आहे. प्रसिद्ध 'दर्व एलमिहरेफोम' भवना 'सरास रक्षा' असा पक्षीय बाह्याच्या पूर्वेकडून पश्चिमेकडे जातो. येथे एतनाधिक एक आधकने १२९९ त बांधलेला एल बिहा आहे. मांकेडियसने, सेंट ऑव दि बॅप्टिस्टच्या नावाने बांधलेल्या चर्चें मधील दीत रुपांतर पदिसा खोनेक बाजिद घांने (००५-७१०) केले ही इमारत फार मोठी आहे. व्यापारांत अजून देरगोल दमारकसचे महत्त्व आहे. सीरियातून मकॅला जाणारे यांत्रिक येथूनच असतात. येथे रेशीम, कापड, तोन्यावादीने दागिने, तांब्यांचे व पितळेचे काम व इतर नदींचे काम तयार होते दमारकस बाजार पेठा प्रसिद्ध आहेत. हे वेष्ट व मेझारी रेल्वेचे मोठेपणे आहे.

दुमो, बि स्हा.—मध्यप्रांत जखलपूर विभागातील मिहडा. हे. क. २८१५ सी. मै. हा मिहडा मध्यप्रांताच्या अवधी उत्तरेकडे असून बिष्णू पठाराचा हा एक भाग आहे. पाश्चिमेस हा मिहडा, भूगोलरुपा व पौतहाशिक रूपास अंध अतलेल्या सागर किष्प्राच्या समुद्रात सांगलेला आहे. याच्या दक्षिणेस व पश्चिमेस भरतिपूर व जखलपूर; आग्ने उत्तरेस मुंदेरपठाराची पत्रा व उत्तरपूर्व हा दोन सैस्याने आहेत. उत्तरेकडील बागुला दुमो हा हिन्दा उत्तरला होत येला असून त्याच बागुला सर्व नद्या वाहतात. मिहडात गोंड लोकांची वस्ती आहे. गीमार छे, चमीन सुपीक आहे. बिष्णू पर्वतात गुलाबी रंगाच्या

घर आहेत, त्यावर पाण्याच्या लाटा आपटल्यामुळे हा रंग आला असावा. येथील खडकोर पुन्हाच प्रमाण घरच थोडे आहे सांबर, नोळमाय, हरण, व विशेषतः डुकर हे येथील जंगली प्राणी आहेत. ह्या हिवाळ्यात थंड व उन्हाळ्यात समशीतोष्ण असते. दमोजवळ असलेल्या खडकाळ टेंकल्यांमुळे तेथील ह्या जिल्ह्याच्या इतर ठिकाणांपेक्षा उष्ण असते. वार्षिक पाऊस ११ इंच पडतो.

इतिहास:—दहाव्या शतकात हा जिल्हा मद्रोबा घराण्यातील चंदेल राजपुतांच्या ताब्यात होता; व नोहता त्याची राखणी होती. दमो गावातील एका दरबाराच्यावरच्या फारसी लेखावरून १३८३ साली हा जिल्हा दिल्लीच्या तय-खख घराण्याच्या ताब्यात होता असे दिसते; पण येथे मुसलमानांची सत्ता नावाला मात्र असून खरी सत्ता गोंड सरदारांच्याच हाती होती. १५६५ साली अक्बराबाच्या हाताखाली मुसलमानांनी दमोवर स्वारी करून, भिंगोरगडच्या गर्दीनेडला घराण्यातील दुर्गोबशी राणांच्या सैन्याचा पराभव केला. अकबराच्या वेळी हा जिल्हा मोगलांच्या ताब्यात गेल, नभय वर्षांनंतर येथील दोंगळ सैन्य सराटय व्हा दिवळ लढण्याकरिता गेले असता पन्नाच्या हुंदेल राजाने सागर व दमो हे जिल्हे आपल्या विस्तारण राज्यात जोडले. हुंदेल्याचे राज्य येथे सुमारे ६० वर्षे होते, परंतु दक्षिणेकडील खोशी व गोंड सरदार बहुतेक स्वतंत्रच होते. १७२९ साली छत्र-साल याने राज्यावर स्वारी येईल या भीतीने, पेशव्याची मदत मागून त्यांना राज्याचा तिरपा हिस्सा देऊ केला. त्यामध्य सागर जिल्हा मराठ्यांचा मिळाल. पुढे सागरचा हुनेदार गोविंदपंत हुंदेले याने आपली सत्ता दमोवर स्थापन केली. मराठ्यांचे राज्य खोश्या सागरावर (१८१८) हे दोन्ही जिल्हे ब्रिटिश सरकारकडे आले. बंडाच्या वेळी या जिल्ह्यात बरीच धामधूम झाली होती. सागरच्या सैन्याने दमो शहर लुटून सरकारी कामद गळून टाकिले. स. १८५८च्या मार्च महिन्यात .जे पुन्हा ईशान्याच्या ताब्यात आल.

राजपूत, गोंड, मुसलमान व मराठे या लोकांनी बोधलेल्या किल्ल्याचे अवशेष ना जिल्ह्यात आहेत सिंगोरगड व नर-सिंगाड येथील किले हे मुख्य आहेत. दमोपासून २० मैलावर कुंदापुर येथे जैनार्ना ५० देवालये आहेत. वादक-पूर (दमोहच्या पूर्वेस १० मैल) येथील महादेवाच्या दर्शनास पुष्कळ लोभून यात्रेकरू येतात बक्षिवाय नोहता येथे हिंदू व जैन देवालयांचे अवशेष पुष्कळ आहेत.

या जिल्ह्याची लो. सं १९२१ साली, २८७१२६ होती. बहुतेक सर्व लोक हुंदेली भाषा बोलतात. ये. सुमारे ७५ पुण्यांनी लिहता वाचता येते. ६७ लोकांचा उदरनिर्वाह शेतकरी होतो. गट्ट, ज्वारी, हरमरा, जवळ, वीळ व शिंगाडे हे येथे होणारे मुख्य निर्रस आहेत.

व्यापार व दळणवळण:—बेत कलान, दमो, हिंदोरिया, सितानगर व ह्हा येथे खगडी तयार करतात. दमो, बेत, सर्वेज व अस्लान येथे रंग देण्याचे काम होते. हिंदोरिया येथे निळीच्या रंगाचे काम चालते. दमो व हिंदोरिया येथे कांशाची भाडी होतात. दमोची मातीची भाडी प्रसिद्ध आहेत. जनेरा येथे लोखंडाचा कारखाना आहे पंचमनवर येथे कापून तयार होतो.

गट्ट व गळिताची घान्ये हे येथील मुख्य निर्रस निर्रस आहेत. सागवानी लाकूड, लास व तूप हेहि निर्रस बाहेर. पाटविले जातात. सुती कापड, केरोलीन तेल, मीठ व साखर हे मुख्य आयात निर्रस आहेत.

इंडियन मिडलंड रेल्वेची घाना-फटणी शाखा या जिल्ह्याच्या मध्यभागातून जाते. बहुतेक व्यापार दमो स्टेशन वरून होतो. रेल्वेच्या उत्तरेस दमोपासून हदई व मुर्व पैसा-बादपयेंत, आणि दमोपासून नरसिंगगड व बतियागडपर्यंत रस्ते गेलेले आहेत. रेल्वेच्या दक्षिणेस जुमहारपासून नाहता व जनेरा यावरून अक्बलपूरकडे जाणारा रस्ता; तेंडुखेडा व तेजगडपासून अमानकडे जाणारा रस्ता, व तारादेहीपासून रामगड व भूरीकडे जाणारा रस्ता; हे सर्व रस्ते दमोवरून जातात या जिल्ह्यात दोन तालुके असून त्यावर तहशिलदार व नायब तहशिलदार आहेत. जिल्ह्याचा टेप्युडीकमिशनर दमो येथे राहतो. दमोच्या म्युनिसिपलिटिविडीन इतर ठिका-ण्याचा कारभार जिल्हा कौन्सिल व दोन स्थानिक बोर्डे यांच्याकडे आहे.

त ह बी ल —मध्यप्रान्तातील दमो जिल्ह्याची दक्षिण तहशील, क्षेत्रफळ १७९७ चौ. मै. लोकसंख्या (१९११) २१०८९८. त्या तहशिलेचे दमो हे मुख्य गांव आहे. हात खेडी ७१३ आहेत. ५४३ चौ. मै. जागीत कंगल असून उर-लेनी वर्षी अधिक जमीन शेतकरीकडे उपयोगीत आपली येथी आहे. बायब्येकडे खोतर नदी आहे व लहान टेंकल्या-मय जमीन आहे.

गा व.—दमो जिल्ह्याचे व त्यांतच असलेल्या दमो तह-शिलीचे मुख्य ठिकाण हे घाना-फटणी रेल्वेवर आहे. मुंबईहून ७०२ मैल नरभरचा राधा नल द्याची पत्तो दमयंती हिं-व रुन हे नांव पडले असले असे पाटले. लोकसंख्या (१९११) १७०४२. येथे भाडवडपास गुराचा बाजार भरतो. येथे बांशानी व मातीची भाडी तयार करतात. दमो हा गाव एका डोंगराच्या पायथ्याची वसलेला असत्य मुळे उन्हा-ळ्यात उष्ण फार होतो.

दयानंदसरस्वती (१८२४-१८८३)—यांचे चरित्र शावकीस विभाग ८ [(अ) पृष्ठ ३८७] मधील 'आर्यसमाज' ग्रंथालात पहा. दयानंदांचा शतषोडशरिक व्रतस मयुर येथे फेब्रुवारी १९२४ साली एक आठवडार भर साजरा करण्यात आला. सुमारे अडीच लाखपर्यंत लोक जमले होते. त्यावेळी

स्वामी दयानंदांनी व आद्यतमाभावे कार्य, वेद, अस्तुस्थोद्धार व शुद्धिकाये वगैरे विनयावर व्याख्यानं झाली. आद्यपदा-भाष्या शिक्षणकार्याचाहि अहवाल त्याच सुमारास प्रसिद्ध झाला आहे. या समागामे चाळविलेल्या एकंदर ५.०५ विस्व-पक्षेया अथवा रयांत सुमारे ५५ हजार विद्यार्थी आहेत व वार्षिक खर्च १८ लाख आहे व अर्धो व हजार शिक्षक आहेत. शिक्षणवर्षांत १८ काळें, ७४ हायस्कूल, १२२ मिडल स्कूल, २२५ प्राथमिक शाळा, ८ संस्थान पाठशाळा, ८० हिंदी शाळा, ११ मुद्रकुलें, १२ रायांच्या शाळा, ५५ अस्तु-स्थवर्गाच्या शाळा, १०० नायालयें, ३ औद्योगिक शाळा व ११ इतर यात्रमाणे वगैरे आहे शुद्धिकरणाच्या कार्याचे-हेहि या समागामे लक्षा दिलें असून १९०७ ते १९१० पर्यंतच्या कळांत रयांनी १०५२ मुसलमान-मरमुतांना हिंदू करून घेतलें. समागामे एक प्रमुख यदानंद यांनी रात-आ अलीकडे सर्वेक्षी या कार्याला बाहून घेतलें आहे.

दयावहादुर—माळव्याचा एक सुभेदार. याची प्रौढ माहिती बाराव्या विभागांत गिरपूर राजावहादुर या नांवा-खाली आली आहे तिच्याशिवाय जास्त हकीकत या लेखाने सापडेल. दयाराम हे यांचे मूळ नांव. यांचेच मुलगा राधा गिरिधर होय. दयाराम हा बहादुरशाह्याच्या अशोमुस्मान नांवाच्या मुलाच्या पदवी होता. अर्शीम हा बंगालचा सुभे-दार असता त्यास दयारामची फार मदत झाली होती. बहादुर मेषावर (१७१९) त्याच्या मुलांत गादीविषयी संडा झाला. त्यांत अर्शीमचा पत्न घेऊन दयाराम लढत आहतो लडाईन ठार झाला.

दयारामचा छिबिलराम म्हणून एक भाऊ होता. त्याच्या मुलाचेहि नांव दयाराम ठरू दयावहादुरच होतें. राजा गिरिधर हा या दयावहादुरचा मुलत भाऊ होता. तो पुढील दिवस माळव्याचा सुभेदार होता. तो मराठ्यांच्या विरुद्ध बगें व जयपूरकर जयसिंगाचा द्वेष करी. त्यामुळे जयसिंगाने मराठ्यांना मदत करून त्यांना माळव्यावर आणलें. अनेक लढाया होऊन विमर्शाभाष्याने गिरिधरास चारंगपूरच्या लडाईत ठार केले (१७२८).

रयानंतर बादशहाने गिरिधरच्या मुलाने भावास (दया-वहादुरास) माळव्याचा सुभा नेमिले. यानंतर दोन वर्षे लढायांनी निजामाशी तेंडा चाळविल्याने रयांना माळव्याकडे सहाय देण्यास सवड झाली नाहीं. यावेळी दयारामने ईदुर-कर, नंदसाल, भंडोई वगैरे सरदार मराठ्यांच्या विरुद्ध कोडण्याचा प्रयत्न केला होता. परंतु जयसिंग व होळकर यांनी त्याचा प्रयत्न हाणून पाडला. या कार्या नरो वीरप, उदासी पवार व सुद पेशवे हेहि खटपट करीत होते. माल-कम म्हणती थी, दयावहादुराने त्यांतून इतकें पिटून काढलें की, तिने व ठाऊक अभिनदार यांनी येत बादशहाकडे अनेकदा दाद मागितली; परंतु त्याचा उपयोग होईना. म्हणून जयसिंगामार्फत ते सर्व मराठ्यांस मिळाले.

पेशवे बघाणपुरास होते; तेथून वेत ठरतायामागे नंद-छालने मल्हाररावास बारा हजार फौजेनिशी अकबरपुरास नमंदा उतरवून माळव्यांत आणले. हे समजताच दयारामने तांग्यास दावला, परंतु नंदलालने भगाळ इशागत दिव्हांने मल्हाररावा माळवगडच्या मेरास पाटांनी वर झाला व एकाएकी (धार नशीक) तिरला गांभी दयारामावर लाथा पाडला या लडाईत दयाराम ठार झाला (१२ डिसेंबर १७३१) व वर्षभ माळवा मराठ्यांच्या हाती लागला. (मल्हदचरित्र; आर्यभट्टन; शाहूमहाराज रोजनिशी; मालकम पु. १; रामचटे. खं. ६; होळकर कैफियत.)

दयाराम—पश्चिम हिंदुस्थानंत गाजलेला हार आणि पैसावान योद्धा म्हणून यांचे नांव प्रसिद्ध आहे याच्या अंगभवे असामान्य धैर्य, पीडदार धीरारपटि, आणि अहिं-सांव पराक्रम हायदि गुण कारव बाखानव्यांगेने होते. हा जातीने गवळी असून, फरस-सियर बादशाहाच्या कार-वीदीत उदयास आला हिंदुस्थानांतले किशेक नागा-तून दयारामने अपमानान्य पराक्रमविषयक पोषाडे गाऊन दाटाविण्यांत येताना. इ. स. १८३३ मध्ये कलकत्ता येथे प्रसिद्ध झालेल्या ' बंगाल अॅन्थ्रॉपल ' मध्ये या योद्धा-विषयी भूतूने माहिती आली आहे. [बोल]

दयाळनाथ—एक महाराष्ट्र कवि. हा बघाडांतील मुर्जी शंजमगावच्या देवनाथाचा शिष्य. याचा जन्म १५८८ साली झाला व समाधि १८३६ साली घेतली हा मुनिशास्त्राचा रहिवासी, भीतसंगेधी यजुर्वेदी प्राणण. याचे मूळचे नांव हरि. देवनाथाने याचे नांव दयाळ ठेविले सहाव्या वर्षीच याच्या बापांनी याला देवनाथाच्या स्वाध्यान केले. देवनाथांचेच त्याची भुज व लज लाविले. याच्या रीते नांव रावा. याची कविता मराठी व उर्दू भाषेतल आहे एलिषपूरचा नवाब, हेदयादचा त्रिगाव, दिवाण चेदुलाल वगैरे लोक त्याच्या कथेत जमवत. एका हरिदासाने मरताराने याला छंदूर चारल्याची पोड आहे. पेंडाच्याचा एक बनसिंग नाथाचा नाईक पक्षात्ताप पावून यांचा शिष्य झाला होता. दयाळाने आपल्या गुरुचे (देवनाथाचे) बरेचसे कर्म हातः घेविले. याची समाधि निजामाईनाथादेस आहे. चेदुलालादे भीमान गुरुवर त्याला इनाम वगैरे देत असता त्याने तें घेतलें नाहीं याचा ओरस बंग नाहीं. याचे (मुक्ताबाई नावाच्या) मुलीचा बंध नाथपूरवचक्या रामटेक येथे आहे. नाथाचे बरेचसे काव्य हल्ली छापून प्रसिद्ध झाले आहे. [महाराष्ट्र कविवरिचर, मा. ५.]

दरक-दरकदार—दरक हा शब्द अरबी असून त्याचा अर्थ पेशपरंपरासच मोठया दर्ज्यास सरकारी नोकरी असा आहे. त्यांत बडुया पुढील आठ अधिकार्याचा समा-वेश होतो. (१) कारबारी किंवा दिवाण, (२) मुश्मदार, (३) फज्जबैर, (४) सभनीक, (५) कारलाजनीक, (६) चिट-नीक, (७) जमदार, व (८) पोतनीस. दरकदारांनी दरकी

आसामो असेंहि म्हणतात. या दरकरांपासून दर दहा वर्षांनी एकदां त्यांच्या शेतावरतीं हरकरी चार बसून करतात, त्यास दरकपट्टी म्हणतात.

दरकोटी-पंचास इंग्लंडातील सिमला पहाडी संस्थानांतील एक संस्थान. क्षेत्रफळ ८ चौरस मैल. ओ. सी. (१९२१) ६१०. उत्पन्न सुमारे २००० रुपये. सध्याचा राजा राणा रघुनाथसिंग हा आहे.

दरंग जिल्हा—आसामातील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ३५१८ चौ. मैल. मर्यादा—उत्तरेत भूतान, तोंमेम (विबेळ्या सत्तेखालचा प्रांत.) आणि अका व दश डोंगर; पूर्वेस छत्रिपूर जिल्हा; पश्चिमेस कामरूप; व दक्षिणेस ब्रह्मपुत्रा. हा जिल्हा म्हणून हिमालयाच्या उतान रांगा व ब्रह्मपुत्रा नदी यांच्यामधील १२९ मैल लांबीचा आणि सरासरी २७ मैल रुंदीचा विचोळा प्रदेश आहे. या जिल्ह्यांत डोंगर फार थोडे आहेत. बहुतेक भाग सपाट मैदान असून त्यांतून ब्रह्मपुत्रा मिळणाऱ्या पुष्कळ नद्या वाहतात. मैदानाच्या मध्यभागी तांदूळाची लागवड उत्तम होते. उत्तरेकडे नमीन उंच होत गेली असून डोंगरांच्या पांथ्यांनी अरण्य आहेत. बगोची, ननदी, फानसिरी, माचनई, बेकासिरी, मरेली, बरागाव व बुरई या नद्या ब्रह्मपुत्रेत मिळतात. या जिल्ह्यांत हत्ती, गेंडे, रेंडे, गवे, बाघ, चित्ते, अजर्ने व निरिनाळ्या प्रकारचीं हारणे आढळतात.

आसाम खोऱ्यातील हार डिकाण्या हवेपेक्षा येथील हवा कारणी निराळी नाही. नोव्हेंबरपासून मार्चच्या मध्यापर्यंत हवा थंड व सुखकारक असते. परंतु इतर काळांत ती सदैव उष्ण असते. उष्णमान ९०° पेक्षा ज्यास्त क्वचितच होते. डोंगरपासण्याची हवा मलेरियस आहे व एकदरीत हा जिल्हा बऱ्या आसामासारखा आरोग्यकारक नाही. पुष्कळ पुष्कळ पडतो व पावसाच्या कमावतेमुळे किंवा पुरा-मुळे लुकमान क्वचितच होते. ब्रह्मपुत्रेच्या काठी वार्षिक पाऊस ७० इंच व डोंगरांमधे १०० इंच पडतो. १८९७ साली दरंगमध्ये घरांकिंवा मोठा धडा बसला होता.

इतिहास.—प्राकृष्णाने ज्याचा परामर्श वेला त्या बाग राजाच्या राज्यांत हा जिल्हा होता अशी इतकथा आहे. नवव्यास आकडून येणाऱ्या मोटमोठ्या दगडी इमारतींच्या अवशेषावरून येथे पूर्वी प्रबळ व सुचारुरेल्या राजांची राजधानी असावी व ते राजघराणे इ. स. १००० च्या सुमारास भरभराटीस आरिफा पालराजांचे अर्वाचे असे वाटते. वेष्टपूरपासून ३० मैलावर, मरेलीच्या खिंडीत, माळकुणां येथे पाणाचा नातू माळकू याने बांधलेल्या किल्ल्याचे अवशेष आहेत. ऐतिहासिक काळीय खेळ्याच्या छत्राच्या उत्तरार्धात भरभराटीस आलेला कामरूपचा फोफ राजा, बरनारायण याच्या राज्यांत दरंगचा सभावेत होता होता. मरणापूर्वी त्याने राज्याचे दोन भाग करून - दरंग, कामरूप व गोलपाहा हा मुलूख आपला मुलगा रघु-

राज याला दिला; त्याची राजधानी कामरूपच्या पविमेस बरनगर येथे होती. रघुराजचे मुलगे परीक्षित व वकिनाग बाण यांच्या कारकीर्दीत मुसलमानांनी या राज्यावर स्वारी केली; व बरच्या आसामातील अहोमानी तटी बलिनारायणास मदत केली तरी अखेर स. १६३७ त त्याचा परामर्श होऊन तो पारला गेल त्याच्या मरणावेत दरंगचे राजे केवळ मौलिक बनून त्यांच्या सत्तेचा न्हास होऊ लागला. ६० वर्षांनंतर अहोम राज्य डळमळीत होऊन मो. ग्याच्या पंचास खाले असता येथील राजांनी त्यांचे शू द्वापरून देऊन कामरूपचा काही भाग घेण्याचा प्रयत्न केला, परंतु स. १७९२ त कॅप्टन वेल्शच्या आधिपत्याखाली त्यांच्यावर बाल करून घेलेल्या सैन्याने त्यांचा परामर्श केला व दरंग आणि आसामचा उरलेला भाग स. १८२९ त ब्रिटिशांच्या हातात गेला. अहोम राजांचे वचस्व कमी झाल्यावर भोतिया, अका व दफला यांनी हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या प्रदेशांत आपला हक्क स्थापित करण्याची छींघ सापली स. १८४१ त सरकारने त्यांचा प्रदेश आपल्या राज्यास जोडून त्याच्या हद्दावरून त्यांना मोषदला म्हणून वार्षिक कांही रकम देण्याचे ठरविले. या पुढील नव्वत्त्याची वीट म्हळरी म्हणजे स. १८९४ त पायरप्राय येथे जम्राबंदीच्या फेरतपासणीच्या वेळी झालेला दंग होय. त्यांत पोलिसांनी मोठ्या घालून १५ लोकांम टार व ३७ लोकांस जखमी केले.

तेलपूर येथील कोरीव दगडी स्तंभ व देगाराच्या डेंकडांबरोल दगडी देवालयाचे अवशेष याशिवाय दुसरे प्राचीन अवशेष या जिल्ह्यांत फारसे नाहीत.

लोक व स्त्री.—१९२१ साली या जिल्ह्याची लो. सं ४४७३३१ होती. पैकीं स. ७१ हिंदू, स. २३ बन्ध हिंदू, खेळ्या व स. ५ मुसलमान आहेत. या जिल्ह्यांत परकी लोकांचे प्रमाण थरंच आहे; यापैकी मधुमेफ प्रथम चढाच्या मजदोरांवर बजूर म्हणून आलेले असून करार सेवकांवर येथील स्थानिक रहिवासी झालेले आहेत. यामुळे स. कथ ५१ आसामी भाषा बोलतात व स. १६ बोरो, स. १९ बंगाली व स. ६ हिंदी आणि मुडारी या भाषा बोलतात. स. १२ लोकांची उद्योगांका सेतकींवर चालते. लोकाव शिल्पाचा प्रचार फारसा झालेला नाही. १९०१ साली स. कथ ५.२ बुधदीनी लिहितां वाचना येत होते.

देत की व जंगल.—तांदूळ व चढा ही येथील मुख्य पिके आहेत. कापूस, ताग, ऊंस वगैरे शिंपत तयार करण्याचे प्रयत्न करण्यांत आले आहेत; पण नवीन पिके तयार करण्याची किंवा असलेल्या पिकांत सुधारणा करण्याची शीघ येथील लोकांत दिसून येत नाही.

बहुतेक राखलेली जंगले उत्तर सरहद्दीवरील डोंगरांच्या पायथ्याशी आहेत. योंग रबर, सात, जैर, गुनवोई व सग ही झाडे आढळतात. हे लोक माळांच्या खोऱ्यापासून होण्या व विमुक्त झाडांच्या बऱ्याच्या पेटपा तयार करतात.

अनिन पदार्थ काढण्याचे कारखाने या शिल्ल्यात नाहीत. ब्रिटिश अमलापासून नदीच्या धातूतून सोने काढण्याचा धंद्या पार मुळाआ आहे.

या पार व द छ प व छ ण. -दरंग शिल्ल्यात कारखाने फारसे मंहुत्वाचे नाहीत. कोही लोक पितळ व कांथे यांचे ओतकाम किंवा घडकाम करतात. परकामापुरते कापळ परोपरी तयार होत. बहुतेक व्यापार मारवाडी लोकांच्या हातांत आहे. तेसपुर, पिडुरि, बाळपार व सुरुची ही व्यापाराची ठाणी आहेत. मरेलीच्या पूर्वेस सुदिमा व मंगलसर्द, पनेरा व कलेगांव या ठिकाणी मोठे बाजार आहेत. चढा, रथर, मोहरी, कातडी व वेत हे मुख्य निर्यात शिस्त, व तांदूळ, हरभरा, इतर धान्य, रॉकेल व इतर तेले, कापड येथे व मीठ हे आयात शिस्त आहेत.

गोलुदेा व दिवुगड यांच्या दरब्यान ग्रामपुत्रा नदीतून चालणाऱ्या मोटीतून येथील बहुतेक व्यापार चालतो. या मोटी तेतपुर व इतर पांच ठिकाणी लागतात. तेसपुरपासून बालिपारपर्यंत आगगाडीचा फाटा येऊला आहे.

रा ज्य ३५ व त्या. -तेसपुर व मंगलसर्द असे या विभागाने दोन पोटविभाग आहेत. शिल्ल्याचा डेप्युटी कमिशनर तेसपुर येथे असतो. मंगलसर्द पोटविभाग युरोपियन मॅजिस्ट्रेटच्या ताब्यात आहे. तेसपुरच्या म्युनिशिपलिटी-शिवाय इतर ठिकाणाचा स्थानिक फारमार बोकांडे आहे. हे कमिशनर व सयुनिव्हिजनल ऑफिसर हे त्या बोकांडे अख्यक्ष असतात.

दरद -गिलजित भोंवतालच्या प्रदेशात कापरी व हिंदुकुश यांमध्ये दरद लोक रहातात. हे आर्यवंशाचे असून संस्कृतमहातून ज्यांना पिशाची लोक म्हटले आहे त्यांचे हे वंशज अश्वित असे ग्रिधर्सनचे म्हणणे आहे (ए. रि. ए. मथोल 'दरद' हा लेख पहा). यांची भाषा मूळ आर्य असली तरी मारवाडी किंवा इराणी शाखेची नाही. हिरोडोटसने यांचा उल्लेख केलला आहे (३.१०२-१०५) व संस्कृत ग्रंथकारांदि दरदाः असा उल्लेख करतात. आजचे बहुतेक दरद मुसलमान आहेत पण बालिस्टातमधील श्रोत्रया वसाहतीचा धर्म यांज आहे. श्रोत्रया हे दरद लोकांपैकींच आहेत. मुसलमानांनी दरदात क्रिस्तेक हिंदू चाली सांपडतात.

या लोकांत पडद्याची पद्धति नाही. यांच्या राजवाड्यांत परकीय लोकांचे पाहून ही पडद्याची चाल शिरली आहे. या लोकांत पुरुष व मायका एका ठिकाणी अवावयास बसतात. अस्थोरमध्ये एखाद्या पुरुषाने एखाद्या स्त्रीपेरावर निरसे दूध प्राधान केले असता त्यांचे बाहिनभावांचे नाते होते; व पुढर एकत्र दूध प्याले असता मित्र होतात. लग्न जगविण्याच्या वेळी मुला व माप मुलीच्या बापाकडे ओळून त्यास ए ६ १॥ फूट लांब चाकू, ४ वार कापड आणि एक भोपळा(कर्मठळ)मर दाख नजर करितो. मुलीच्या संपाने तिचा स्त्रीकार करुवास बाह्निथय क्षाला असे समजतात.

मुलीच्या पक्षास बाह्निथय कर्षण मोडता येत नाही. पण वर पक्ष हा मोडू शकतो.

हे लोक घोडपोवरून बंडूदांड्या रोख (पोली) खेळतात हे गोंडीघार करण्याचेहि फार शोकी आहेत. हे लोक शिकार करतात व यांच्या शिकारीत यांच्या रामाचा वाटा असे. विठाधी लोकांच्या मायका मनगडोत लोखंडाची कडी घालून ती मुडीवर आणून आपसांत मारामाडीचा खेळ खेळतात. यांना दुर्बली मारण्याचा फार शोकी आहे. हे लोक सत्तर बगेरे तंतुपाचीहि यागवतात. यांच्यामध्ये नाचण्याचेहि पुष्कळ प्रकार आहेत. रंगोलीस एक, बारा जणांनी तरबारी येऊन नाचण्याचा नाच फारच प्रेक्षणीय होतो. हे तांदुळाची दाख करून पितात. रंगामागे हे द्राक्षांची दाख काढून ती सडवून ठेवतात. यांचा मोठा सण झगने वर्षांभोवता होय. हा मारा दिवसांचा असतो. यास 'शिन-ओ-नाओ' झगतात. दुसरा तीन दिवसांचा सण 'नोरोम' हा होय. याशिवाय रमजानसर्द, कुरबानसर्द आणि गिलजित यांचा दुमनिका; यास अस्तेरिफुइ-नाओ झगतात. हे सणहि हे लोक पाळतात.

याचा अंशविधि फार साधा आहे. हे प्रेतयात्रेच्या वेळी प्रेताभोवती घसून हासे बगेरे स्थातात आणि मद्य पिताने. मरणांतर तीन दिवसांनी तुपमाकरी वाढतात. प्रेत वाहकांचे काम पुण्यकारक समजले जाते. प्रेत जमीनीत पुरतात. कधी कधी रयावर दगडी नागादि बांधतात. पीर अथवा साधू यांच्या थड्यावर एखादा दगड बसवितात परंतु कोर्टीह मृतुलेख सापडत नाही

दरदानां गाईचा मोठा निडकारा आहे. ते गाईस शिवत देखील नाहीत. गाईचे दुध किंवा काहीहि पदार्थ ते खात नाहीत. कारण रंगोपासून दंड लागते अशी रयांची बडी समजूत आहे. प्राचीन आर्यधर्मातील अवशेष यांच्यात दिसतात. [लंडन-दि कॅम्बेजस अँड रसेस ऑफ इर्दिस्तान; विडुल्फ-ट्राईस ऑफ दि हिंदुकुश; शा-स्ट्रे अरेंस इन् लिबेट; ई. अ. १.]

दरबान -दरबान हे दक्षिण आफ्रिकेत नाताळचे मोठे शहर व मुख्य बंदर आहे. हे दक्षिण अक्षांश २९° ५१' व पूर्व रेखांश ३१° ४२' यावर आहे. १९१८ साली येथील लोकसंख्या ४८४०५ होती. हे दक्षिण आफ्रिकेतील एक उत्तम शहर आहे. काही गिरे लोक, आशियातील लोक व काही मिश्र जातीचे लोक येथे आहेत. येथील हवा गरी सर्द आणि उष्ण आहे तरी विरोधी आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील याच शहरी फक्त हिंदू लोक आहेत. दरबान उपराजराच्या पूर्वेस हे शहर आहे.

सिमथ, बेस्ट आणि पाइन हे येथील मुख्य रस्ते आहेत. बेस्ट सडकेर सार्वजनिक बगाचे, मोठमोठ्या इमारती व चित्रसंग्रह आहेत. पाइन हे गोंयचे पद्धतीने बांधलेले कॅथोलिक पंथाचे मुख्य प्रार्थनामंदिर आहे. व्हिक्टोरिया नांवाचा रमणगण व वनस्पति बाग येथे आहेत. बगांच्या

जवळ एक वेधराळा आहे. सार्वजनिक बगीच्यात विहकटो-
रिआचा पुतळा आहे. विजेच्या ट्रामगाड्यांशिवाय झूळ
लोकाकडून ओढल्या जाणाऱ्या हातगाड्याहि (रिक्शा)
येथे आहेत. राहणी सधे व्यवस्था म्युनिसिपालिटीकडे
आहे अमलात नदीचे पाणी येथील लोक वापरतात ह्या
बंदराचे क्षेत्रफळ ७॥ चौरस मैल असून येथील मोर्दात
८५०० टनांचे जडान तरेणू शकते.

बंदराच्या ईशान्येस कॉमिला येथे वजनदार माल जहाजा-
वर ठेवण्याकरिता किंवा जहाजातून काढण्याकरिता धके
बांधले आहेत येथे कोठारें व रेहवेचे कारखाने आहेत.

इ ति हा स.—दरवानचा आणि नाताळ वसाहतीचा
पूर्वतिहास जवळ जवळ एकच आहे १८२४ साली ईंग्लिश
लोक येथे येऊन राहिले. सर बेन्जामीन दरवान हा यावेळेस
केपकॉलनीचा गव्हर्नर होता म्हणून त्याच्या सन्मानार्थ या
वसाहत्या दरवान असे नाव देण्यात आले. १८२९ साली
येथील ब्रिटिश लष्करी फौज उठावित्यामुळे उच्च लोकांनी हें
डिंगा व झुलू राजांचा पराभव करून काबीज केलें एक वर्षाच्या
आतच उच्च लोकांनी कॉमिला वसाहत स्थापित आपले
स्वातंत्र्य जाहीर करून नाताळप्रजासत्ताकाचे निशाण फड-
काविलें. १८४० साली ब्रिटिशानी हें काबीज केलें व उच्च
लोकांस ब्रिटिशांचे सार्वभौमत्व कबूल करावयास लाविलें.
या वेळेपासून हें नाताळचें मुख्य शहर झालें १८५३ साली
येथे म्युनिसिपालिटी स्थापण्यात आली जेथे केडो हा येथील
पहिला मेयर (अधिकारी) होता १८६० साली पॉइंट-
पासून दरवानशहरापर्यंत प्रथमच रेल्वे सुरू झाली. रेंडच्या
सोन्याच्या खाणी सांपडल्यामुळे तर या बंदराचे महत्त्व
जास्त वाढलें १८८१ साली नेमलेल्या बंदराच्या नियामक
मंडळानें या बंदरात पुष्कळ सुधारणा केल्या. १९०४ साली
एक मोठी डाक आगबोट येण्याकरिता मार्ग तयार केला.

दरवान येथे हल्ली बऱ्याच नाव येण्याजेवण्या इमारती
झाल्या आहेत. कोटीच्या इमारती व टाऊनहॉलची इमारत
प्रेक्षणीय आहे. बंदराच्या समोर डिकू किंगचा मोठा पुतळा
आहे. तसेच थोड्याशा अंतरावर झानशुद आहे. सुंदर उप-
वन व विधातिष्ठ हें याची दरवानमध्यें रेल्वेचे आहे. या
ठिकाणी थोड्याच्या शर्यती मोठया प्रमाणावर होतात.

बंदराच्या ईशान्येस मोठा मोदी बावण्यात आली आहे.
नाताळच्या आसपास ज्या कोळशाच्या खाणी आहेत त्यांतून
निघालेला माल परगांवी जाण्याकरिता येथे येतो. त्यामुळे
या शहराला फार महत्त्व प्राप्त झालें आहे. १९१८-१९
साली दरवान येथे १९१६००० टन कोळसा आला व
१९१० साली येथे विनतारी विनुरण्ड बावण्यात आले.
स १९१८ च्या अखेरीस दरवानचें उत्पन्न १०९५००० पौंड
होतें व १९१३ साली १११००० पौंड होतें.

दरवडा — ' चोरी ' पहा. दरवेशीलोरांनी ' डकाइटी ' (बंदवडा)
असा हिंदी शब्द असून त्यापासून ' डेकाइटी ' (दरवडा)

हा ईंग्रजी शब्द बनला आहे (' डेकाइटी ' याचा पोनल
कोडातील अर्थ, पाच किंवा अधिक इतमानी धाकदपटशा
देऊन मारहाण करून चोरी करण्याचा केलेला फट किंवा
प्रत्यक्ष छत्र असण आहे) मराठी अम्मलानंतर ब्रिटिश
अंमलाच्या संघिकाळात या डकाइटी लोकांचा त्रास विशेष
वाढला होता, पण त्याच्या पूर्वीपासून डकाइटी लोकांची
एक जातच होती दरवडे हा त्याच्या जातीचा एका वार्षिक
व वशपर्वपरगत धंदा बनला होता याच्या जातेंत इतरांची
भरती होत असे (' ठग ' पहा) अथोथ्या संस्थानात
(तें खालसा होण्यापूर्वी) या जातीचे प्राबल्य फार वाढलें
होत. त्या संस्थानिकाला व त्याच्या शेजारी असलेल्या
ईंग्रजांच्या ई ई ई कंपनीलाहि त्याचा बंदोबस्त करता आला
नाहीं इतर संस्थानातहि हे लोक थोडे फार असत; आपल्या
रहात्या सध्यानी प्रजेवर हे डकाइटी बहुधा हल्ला करीत
नसत संस्थानबाह्य प्रजेवर दरवडे घातल्यामुळे संस्थानी
प्रजा ह्या डकाइटीकडे साधारण दुर्लक्ष करी. हे डकाइटी
लोक आपल्या दरबज्याचे वेत मोठ्या कुशलतेने तार पाडीत.
यात्रेकरुड्या, किंवा कावडवाल्याच्या, किंवा बैलवाल्याच्या
(लमाण) येथानें लहान टोळ्या करून हे हिंडत व दरवडा
घातल्यावर एकदम फार दूर पळून जाऊन जंगलांजंगरातील
आपआपल्या निवासस्थानात लपून बसत. हे लोक हुलक्या
जातीचे असत. ते काही देवी व सोहळ देओता (सूर्य-देवता)
यांची पूजा करीत. देवीची प्रार्थना करून व चांगले शकुन
पाहून ते दरबज्याच्या कामाला निघत धर्मसमुज्जी व ईंग्रजांची
जुलतीय वसणारी घडी यांमुळे यांचा धंदा निर्धोक चालू असे.
याच कारणांन डकाइटी लोकांचा बंदोबस्त करण्यास ब्रिटिश
सरकारला बरीच वेप लागली. अथोथ्या (औंध) संस्थान
खालसा शाखावर त्याचा मुख्य आधार तुटला आणि
१८५० च्या बंडानंतर लवकरच त्यांचा बहुतेक नायनाड
झाला. स्थानिक थोड्यामात्राच्या करणाच्या लोकांत शिरून ते
आणखी काही काळ राहिले होते, पण हळूहळू त्यांचाहि
थोडोड होत आहे.

दरवेशी—हा पॅरिशियन शब्द असून त्याचा अर्थ भिक्षे-
करी असा आहे हे मुसलमान व काही सिध्धन जातीचे
असून काम न करता भिक्षावृत्तीवर चरित्राचे चालविले हा
त्याचा धंदा असतो. तथापि काही दरवेशी काम करून
आपली वृत्ति संभाळतात पाचव्या व सहाव्या शतकाच्या
पॅरिशियन वादमयावरून दरवेशी हा संसारापासून मुक्त
हालेल्ले साधू म्हणून मानण्यांत येत असे सूफी लोक विशिष्ट
तत्त्वज्ञान प्राप्त असत व दरवेशी त्यांचे प्रत्यक्ष आचरण
करीत असत. दरवेश्यांस फकीर अशीहि संज्ञा देतात. महाकथा
शतकति साधू लोकांचा एक संप्रदाय स्थापन झाला. अवदल
कादीर व अहमद रिफा हे लोक या साधुसंप्रदायाचे आद्य
प्रवर्तक होत. हे संप्रदाय ३६ असून ओटोमन साम्राज्या
पूर्वी १२ व नंतर २४ असे हे संप्रदाय अस्तित्वात आले.

आचार व भक्ति हे या संप्रदायाचे गुण असून 'वा इहवा इहा लहू' या भ्रमनास निरनिराळ्या आचारांत नय कर-
ण्यांत येतो. मीलवी दरवेशी तालमुद्रावर प्रार्थना करतात व
स्फुटारी येथील रिफा दरवेशी प्रथम वसून व नंतर एक
पायावर उभे राहून प्रार्थना करितात. एकलिंगाचें कथा-
वाच्या प्रार्थनेकरितां निराळी व्यवस्था असते. संप्रदायानुरूप
ग कोळांचे विशिष्ट पोषाख असतात. काही दरवेशी लोकांत
गूढ सामर्थ्य असतें असे म्हणतात. रिफा दरवेशी चमत्कार-
बद्दल विख्यात आहेत. निर्वत सर्वभक्षण करणें, अग्निप्रवेश
करणे घरीरे करणें हे लोक करूं शकतात. ओमन व 'सांडनें
ईभिथिअन' नांवाच्या प्रार्थना कर्तां सन, पार्थी काही चम-
त्कार वर्णन केले आहेत; परंतु या चमत्कारांचें रहस्यदि
उकलतां येणें शक्य आहे असें आढळून आलें आहे. श्राविया
हे या संप्रदायाचे केन्द्रस्थान असून शतर श्रावियांचे, अप्यक्ष
वरील मूळ संस्थेकडूनच नेमण्यांत येतात. या संप्रदायाच्या
संस्थापकाचें नांव बोले असें असून त्याच्या वारध्याची खलीफ
म्हणतात. इस्लामधर्मप्रसारकांचे कार्य करण्याकरिता हा दर-
वेशी पंथ निघाला आहे. आशिया व आफ्रिका या ठिकाणा-
हून युरोपियनांचें उघाटण करण्याकरितांच या संप्रदायाचा
प्रसार करण्यांत येत असतो असेंहि कांदां लोकांचें मत आहे.
काश्मीर येथें दरवेशांची एक जात असून तिची १९११
सालची लोकसंख्या ९१७५ होती. हे सर्व लोक मुसलमानी
धर्माचे आहेत.

दरायस—दरायस दि म्रेड याच्यासंबंधी काहीशी माहि-
ती उपलब्ध नाही. बेहिस्ताभच्या मोठ्या शिलालेखावरून
प्राप्तां त्यानें राज्य कसे मिळविलें व थंडाचा मोठ का
केला याबद्दल माहिती मिळते. हिरोडोटस यानें या राजा-
संबंधी काही माहिती दिली असून त्याच्यावरून अनेक
दंतकथाहि आहेत. पार्थियन लोकांच्या साहाय्यानें
त्यानें गादी पटकविली. सुसिअना, सायिलोन, मंडियस,
सर्मातिया इत्यादि ठिकाणीं शत्रु उत्पन्न झाले. दरायस याने
लवकरच सर्व थंडे मोडून टाकिली, व आपली कत्ता
साम्राज्यांत स्थापन केली. शिलालेखावरून दरायस हा
श्रीराज्यावर थर्मनुयाची होता असें दिसतें हा मोठा बुल्ले
व कर्तृत्ववान् पुरुष होता. त्यानें पार्थियन साम्राज्याचा
विस्तार कॉकेशस पर्वतापर्यंत केला. प्रांतांची संघटना व
खंडणी याबद्दल त्यानें कल्प व्यवस्था केली होती, तें ज्ञान-
कोशाच्या चमच्या विभागांत (पृ. ४४) दिलें आहे. त्यानें
डॅरिलचे सैन्याचें नांव आपल्या राज्यांत घेऊ केलें. काबूल
व ईजिप्तचा पलीकडे त्यानें एक मोहीम पाठविली. नाइन
ते सुपुनपर्यंत त्यानें एक कालाचा खोदविला. कायेंगशी
त्याचा संबंध असून शिक्की व इथीओपिया यांची त्यानें
पाहणी केली होती. जेरुसलेमचें देखळ बसण्यात त्यानें
जुजू लोकांना परवानगी दिली. ईजिप्तमधील देवळांतून
दरायसनें नांव करिल्लें आहे. ईजिप्त येथील दंतकथांवरून

हा दाननूर व धर्मशास्त्र होता असें दिसून येतें. दरायसनें
लिथिलेखाच्या विरुद्ध लढाई सुरू केली. परंतु पुढें तो
लवकरच परतला. मीसचा आशियामायनरच्या किनाऱ्याशी
संबंध होता; परंतु दरायस मीकांच्या भागज्यांत पडला
नाहीं. मीकांनीच पार्थियन लढायास सुरवात केली होती.
छत्तीस वर्षे राज्य करून दरायस हा सुमारे ४८५ सालीं
मरण पावला. त्याच्या पयांत दुसरा व तिसरा दरायस
असे राजे झाले.

दरेकसा जमिनदारी—मध्यप्रांत, बिहार्, मंडार.
ही इस्टेट बिजलीच्या जमीनदारीच्या ताब्यांत आहे. जिरागड
संस्थान अभिषेकालेकसा जमीनदारी यांच्या दारम्यान, तिरीस
तहशिलीच्या पूर्वेत ही जमीनदारी असून तिचें क्षेत्रफळ ४५
चौर मैल आहे. त्यापैकी बहुतेक भाग हांगराळ असून
जंगल आहे. येथील घराणें गांधी आहे. उत्पन्न पाच हजार
राबे असून सुमारे ६ उत्पन्न जंगलाचेच असतें. दरेकसा हें
रेल्वे स्टेशन असून येथे एक काळा आहे. दरेकसा जवळच
एक थपपया असून तो पाहण्यालायक आहे. जवळच वाद-
सूर्य येथें कचागड म्हणून खेळी आहेत.

दर्जा—शिवणकाम करणारी जात. एकंदर हिंदुस्थानांत
१९११ साली ७०५७३२ दर्जा होते. पैकी ४६०३७०
हिंदू व २४११६६ मुसलमान होते. संतुलनांत व पुंथई
इलाहा यातून याची मोठी वस्ती आहे. मध्यप्रांत व
बम्बालांत यांतले गिरनिराळ्या बगोत रोडोवेडोव्यह्वार
होत नाहीत कारण यांची उत्पत्ति फारच मिथ आहे. काही
नाम्नसंघटनेतही पैकी आहेत; हो संतति सर्वांत उच्च मानली
जाते. त्यावेतार राजदर्जा त्यानंतर शीवस्तव नांवाची
कायस्थ्यांची संतति; त्यांनीं खऱ्या श्रीवास्तवांची संबंध जोड-
ण्याकरिताच की काय आपल्यांतले विषयाविषय नैद केले
आहेत. बमरिया म्हणून एक चांभारांची संतति आहे.
काही मालवी, खानदेश, मयूरिया, काही जुमिया, ठाऊर,
जुजर, खवास, आणि बरोणी बघैरे जातीचे लोक आहेत. हे
लोक धार्मिक वृत्तीचे असून ते सामदेवाची पूजा करतात.

पंजाबतील दर्जा मुहम्मद हिंदू व मुसलमान धर्माचे आहेत.
हे पंजाबांत बहुतेक आढळतात. येथे दर्जा हा भेदावाचक
शब्द असे, परंतु हल्ली तो जातीवाचक झाला आहे. परंतु हा
भेदा घरणारे लोक असून पूर्वीची आपली जात कायम
ठेवितार. बमरियांत दर्जांची स्थिति पंजाबातल्याप्रमाणेच
असून तेथें त्यांची लोकसंख्या सुमारे ४ हजार आहे.

मुंबई इलाक्यांत दर्जा व शिथी असे दोन मुख्य वर्ग
आहेत. हिण्यांची माहिती त्या नांवाखाली आढळते. या
प्रांतांतले दर्जा लोक गुजर, प, कादेवाड व कच्छ या प्रांतांत
आहेत. यामध्ये काबडा, सोडखी, परमार इत्यादि रमपूत
जातनांवि असून याचा भेदा चित्तण्याचा आहे. परंतु काही
सुभार व दोतकरीदि आहेत. यांचा सामाजिक दर्जा कोहार
शेवामरोबर आहे पंचमहाजमनीत दर्जा लोकांचा दर्जा पंच

लोकाहून खालचा आहे. सुवत प्रांतातील दर्जा कधी कधी भारषह लोकांचे उपाध्याय असतात.

या लोकांमध्ये १८ कुलं आहेत. यांच्यात माभेवहिणीही लम करिता येत, परंतु मावसवहीण व आतेवहीण यांच्यात लम करिता येत नाही. प्रौढविकाहहि या लोकांत रुढ असून पुनर्विकाह व पटकोट या दोन्ही चालीहि यामध्ये आहेत. मुरत प्रांतातील दर्जा लोकांखेरीज इतर दर्जा शाकाहारी आहेत. कुंभार व लोहार यांच्या हातचे जेवण हे जेवतात हे रामनंदी, मन्नाचार्पे, स्वामी नारायण मत्तर्षी व इतर पंथाचे असून यांचा वारसासंबंधी कायदा हिंदूग्रामाणेच आहे. हिंगलाज देवीची हे विशेषकरून पूजा करतात. पुष्कळ ब्राह्मण हे त्यांचे उपाध्याय असतात. यांच्यात पंचायतसंस्था आहेत. मुरत शाहरामधील दर्जा लोकांतील जातीसंबंधी प्रभावे निकाल जातीच्या लोकांनी निवडलेल्या पुढाऱ्याकडून दिले जाऊन दंडाचें उत्पन्न व्याजी लाविले जात व त्याचें व्याज जातीच्या जेवणानिमित्त खाविले जातें. सदै सुतार ही एक त्या लोकांची पोटजात असून त्या जातीतील लोक सुतार आहेत व सुतार जातीचे सर्व नियम यांना पाळावे लागतात.

भैरुगोतांहि हे लोक बहुतेक सर्व गिह्यातून भाड्यात. विशेषतः शिमोगा गिह्यांत यांची बरीच वस्ती आहे. या लोकांपैकी हे लोक शिण्याच्या व रंगान्याच्या भेंडावर भरतात. हे लोक महाराष्ट्र देशातून इकडे आले असून ते विठोबा व कृष्ण यांची पूजा करतात. या लोकांपैकी नामदेव भाताचे लोक आहेत ते शिण्याचें वाम करतात व रंगारी कपडे रंगवितात. ('शिंपी गहा').

दर्जा जानयार्—मुषई हलाक्यात काटेवाडामध्ये बायर टा-यातील एक लहानशी जहागीर. येथील जहागीरदार चारण जातीचा आहे. माडळीच्या रावाचें हें गाव (जहागीर फक्त एकाच गांवाची स्थळे) एका चारणस इनाम दिलें. कत्तसिंग गायकवाडानें जहागीरदारास खंडणी माफ केली होती (१८०३). त्यावेळीं येथील एक चारण जातीची संतीण जानबाई ही प्रहयासीस आली होती. तिला तिकडील लोक फार पवित्र मानीत. तिने कत्तसिंगास काही चमरदार करून दाखविल्या-वरून त्यानें तिला ५०० रु नजर करून गांवास खंडणी माफ केली. यावेळेपासून या गांवास जानबाईनी (ची) दर्जा म्हणतात. ती मेल्यावर कत्तसिंगानें तिची समाधि बांधून सालिना १२५४ मेमूक करून दिली. तयें तिची मूर्ति असून, आसपासचे लोक तिची पूजाअर्चा करतात. तिचा नवरा भगत कानधड नांवाचा होता व राणू आणि भाऊ नांवाचे तिला दोन पुत्र होते. त्याचा वंश हल्ली तेथे नांदत आहे. [काटेवाड ग्यामोटियर.]

दर्भगा, जि. ह्दा.—बिहार-ओरिसा-तिरहुत विभागातील गिह्या. क्षेत्रफळ ३३४८ चौरस मैल. याच्या उत्तरेस नेपाल; पूर्वेस मायसूर गिह्या; दक्षिणेस गंगानदी व आगलपूर गिह्या, व पश्चिमेस मुझफ्फरपूर.

भौगोलिक वर्णनः—हा गिह्या उत्तरेकडून दक्षिणेकडे साधारणपणे उतरता होत गेलेला असून याचा मध्य भाग थोडा सखल आहे. यात टेंकड्या किंवा डोंगर नाहीत, परंतु नद्यांच्या योगानें याचे स्वाभाविक विभाग झालेले आहेत. बडीगंडक नदीच्या पलीकडे गिह्याचा नैर्ऋत्य भाग उंचवट्याचा व कोठे कोठे दलदलीचा आहे. बापमती व बडीगंडक यांच्यामधील दुआब हा गिह्यातील सर्वांत सखल प्रदेश आहे. दर्भगा व मधुवनी हे पोटविभाग मिळून होणाऱ्या काकीचा भाग साधारणपणे सखल असून त्यांत प्रवाह व दलदलीच्या जागा पुष्कळ आहेत. या गिह्यांत, गंगा, छोटी गंडक व कमला-तिलजूगा या मुख्य नद्या आहेत.

उन्हाळ्यात पश्चिमेकडील कोरडे वारे वाहतात पण दक्षिण बहाराइतकी उष्णता येथें नसते. जास्तीत जास्त सरासरी उष्णमान जानेवारीत ७३° व एप्रिल आणि मे महि-न्यात ९६° असतें वार्षिक पाऊस सरासरी ५० इंच पडतो. १८९८, १९०२ व १९०६ या साली नद्यांना मोठे पूर येऊन थोडीबहुत प्राणहानि व वितहानि झाली होती.

इतिहासः—प्राचीनकाळी मिथिलेच्या राज्यात या गिह्याचा समावेश होत होता. पुढे पाल व सेन या घरा-ण्याच्या हातातून गेल्यावर १२०३ साली महंमद-इ-बख-त्यार खिलजी यानें तो जिंकून घेतला. चवदाव्या शतकाच्या मध्यापासून १५५६ साली मोगल घराण्याकडे जाईपर्यंत हा गिह्या एका ब्राह्मणी राजघराण्याकडे होता; पण मुसलमानी अंमलापूर्वीचा येथील इतिहास अवगत नाही. अहिआरी येथें रामचंद्रांनी शिळा होऊन पडलेल्या अहिर्न्याचा उद्धार केला असे म्हणतात. या गिह्यासंबंधीच्या सर्वांत जुं-या लेखात मिथिलेच्या शिवसिंग राजानें विवापति कवीला इ. स. १४०० मध्ये वेणुपति ठाणा हिऱ्याचा उल्लेख आहे. घासुरचें राजघराणें या गिह्यात सर्वांत जुनें असलें. १७६५ साली हा गिह्या इंग्रजांच्या ताब्यात आला; त्यावेळी तो पहाार सुभ्यात मोडत असे. जयनगर, बेरौतपूर, भवार, बलरानपूर व मंगल येथें जुनें किल्ले आहेत.

लोकवस्तीः—१९२१ साली या गिह्याची लोकसंख्या २११३५२९ होती. येथें बहारा आपेचा मीथिली नांवाची पोटभाषा चालते. शें. ७ पुष्पांना लिहितां याचता येतें.

शेतकीः—बडीगंडकीच्या नैर्ऋत्येकडील उंचवट्याचा प्रदेश सर्वांत सुपीक असून तेथे रबी व मदीई पिकें होतात. बापमती व छोटी गंडकी यांच्यामधील सखल दुआबांत मुख्यपिकेकरून रबी रोदूळ होती. उरलेल्या भागांतहि मध-र्याचें पीक रोदूळ हें आहे. या गिह्यात सरकारी पाटबंधारे आहेत.

व्यापार व दलणवटणः—जार्जमार्चे बापड, मातीनी भांडी व चटया ठयार होतात. झंझारपूरची पितळी भांडी

प्रसिद्ध आहेत. निळीचे कारखाने कांयम घाण्याच्या पद्धती-
पासून सुरू आहेत, परंतु कृत्रिम नीळ निघाल्यापासून हे
कारखाने कमी होऊ लागले आहेत.

तांदूळ, नीळ, हरभरा, मोहरी, अजब, गळिदाची धान्ये,
शंवारू, कातडी, इमारती लकूड इतरे पदार्थ येथून बाहेर
जातात. व तांदूळ आणि इतर धान्ये, मीठ, केरोसीन तेल,
पेटी, कोळसा, विलायती कापड व कापड हे निर्यात वाहेरून
येतात. दर्भंगा, समस्तीपूर, मधुबनी, दसेरा, पूसा, कपिली, दुल-
मिग सराई, नरहिया, आणि सारनपूर ही व्यापाराची मुख्य
ठिकाणे आहेत.

मिळ्याच्या नैऋत्य कोन्यांतून बंगाल आणि नार्थ-
वेस्टर्न रेल्वेचा मुख्य फांटा व हाजीपूरपासून बनबारापर्यंत
जागारी झाला आहे. समस्तीपूरपासून दर्भंगापर्यंत एक
फांटा जातो व तेथून एक शाखा बायब्येस कमतीत व बंजि-
यारावरून सिनामटोकडे व दुसरी शाखा पूर्वेस खानगवा-
पर्यंत जाते; यांनी एकंदर लांबी या मिळतात १५६ मैल आहे.
मुसफरपूरपासून दर्भंगा व नरहिया ह्या नांवावरून
पुरणिगापर्यंत एक सडक जाते. दर्भंगा व इतर पोटविभा-
गांच्या मुख्य ठिकाणांपासून मिळ्यांतील महत्त्वाच्या ठिकाणे
जाग्याकरिता, त्याचप्रमाणे दर्भंगा, सक्की, सेंकारपूर, व
निर्माली स्टेशनपासून मेवाळ सरहद्दीपर्यंत रस्ते झालेले
आहेत गंगा नदीवरून बर्मर जहाजे चालतात. अमगाच्या सुरू
झाल्यापासून बडोदाहून नदीतील व्यापार बराच कमी
झाला आहे. इतर नद्यांतून पावसाळ्यांत मोठी शक्ती झळ-
तात. माऊस कमी झाल्यास किंवा वेळेवर न पडल्यास पिकांचे
नुकसान होऊन हुशाले पडतो.

राजपट्ट्याच्या—या मिळ्याचे तीन पोटभाग असून
त्यांची मुख्य ठिकाणे दर्भंगा, मधुबनी, व समस्तीपूर येथे
आहेत. दर्भंगा येथे मिळ्याचा मॅजिस्ट्रेट कलेक्टर व इतर
पोटविभागावर असिस्टंट मॅजिस्ट्रेट आहेत. पोटविभा-
गांची मुख्य ठिकाणे व इतर येथील म्युनिसिपालिटीयां-
खेरीज इतर ठिकाणाची स्थानिक कारभार मिळ्या बोर्डाकडे
आहे.

पोट विभाग.—दर्भंगा मिळ्याचा एक पोटविभाग क्षेत्र-
फळ १२२४ चौरस मैल. खो. स. (१९११) १०६३४४९.
जमीन सखल असून ठिकठिकाणी ओढे व नाले आहेत. खरी-
पासून पिकांत तांदूळ चांगला होतो. यांत दर्भंगा व दसेरा
अशी दोन गांवे असून १९२२ खेरीज आहेत.

हाताळका.—ताळकाचे क्षेत्रफळ ४२० चौरस मैल असून
त्यांत १ गांव व ५४३ रोटी आहेत. खो. स. (१९११)
४५५८३९ आहे.

गां व. विहारभाषील दर्भंगा मिळ्याचे मुख्य ठाणे. दोव्या
भाषमती नदीच्या डाव्या तीरावर आहे. दर्भंगीयान नांवाच्या
एका लुहारच्या नांवावरून हे नांव पडले असावे. लोकसंख्या
(१९११) ६९६२८. हिंदूंनी लोकसंख्या अधिक आहे. बाहेर

जाणारा माळ-तूप, इमारतीलकूड. जात येणारा माळ-धान्य,
मीठ, कापड, खोखंड. महाराष्ट्राच्या मणीयाच्या व दया-
खान्याच्यामध्यें काजाराकरिता मोठी इमारत बांधली आहे.
गांवाच्या भोंवतालची जागा पावसाळ्यांत सखल अस-
ल्यामुळे दलदलीची होते; कारण कमला व छोटी भाषमतीचे
पाणी भोंवतालच्या प्रदेशांत पसरते.

दर्भंगाराज—विहार-ओरिसापलीक एक छोटेसे राज्य.
१६ व्या शतकाच्या आरंभी महेशाहाकर हा प्रयत्नपूर्वकून
आला व इथां हे भिन्नजिल्हे असं संगतात. जवळपासून आल्या-
नंतर तो राजा शिवसिंगच्या येथे पुरोहित म्हणून राहिला;
पण मुघलमानी सत्तेच्या उदयकालामुळे ह्या राज्यास उत-
रादी फळ्ये झाल्ये व ह्या संधीत महेशाहाकरने अकबर
बादशहाकडून दर्भंगा जहागिरी प्राप्त पेतली; त्याने व
त्याच्या पुत्रपौत्रांनी राज्याची फार चांगली काळजी पेतली
व अरी कामगोपारासंदर्भात त्याच्या वेळी त्याच्या राज्य-
पैकी काही भाग सरकारनामा झाला होता तरी त्यास तो
परत देण्यांत आला. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात राज्याची
बरोबर व्यवस्था नव्हती स. १८६० पासून बीस वर्षेपर्यंत हे
राज्य सरकारा देवरेपोछाखाली होते. दर्भंगा हे १७९२ साल-
पासून मुख्य गांव असून त्यापूर्वी मधुबनी हे होते. सध्याचा
राजा बहादुर सर रामेश्वरसिंग हा आपल्या वैध्या सरनामंतर
१८९८ साली गद्दीवर आला. दर्भंगा, मुसफरपूर, गवा,
मौमरी, पूर्णांचा घागालपूर इतक्या मिळ्यात ह्या राज्याच्या
जमीनी आहेत. एकंदर क्षेत्रफळ २४१० चौ. मै. महारा-
जाच्या शुद्ध भाळणीने वेगळे दर्भंगा, मुसफरपूर, पाटणा,
बनारस, कलकत्ता, अलाहाबाद, दार्जिलिंग व सिमला येथे
आहेत. मुसफरपूर मिळ्यातील सरदारा व बजौर,
दर्भंगातील पन्डील व पूर्णिमांतील गॉन्डवार येथील
निळीच्या कारखान्यावरहि महाराजाची मालकी आहे.
सालीन उत्पन्न साडेसात लाखांचे आहे. तय्याची व्यवस्था
कोर्ट आफ वॉरने अंमलांत आणली. ५० ते २०० असे
खेज्याचे वेगळे वेगळे सेप करून प्रत्येकावर एक सव्-
ज्जानेवर नेमला आहे. ह्या फक्त राजाताच नवाबदार आहे.
सव्-ज्ज्यावरच्या यातील दर्भंगा मनुष्य तहसिलदार आहे.
झाड्याकडे करवसूली येथे काम असते. दरएक एकरास
४ रु. घरा आहे.

दर्यापुर, ताळका.—बन्हाट, उमरावती मिळ्याचा हा
पयिगेकडील सालका आहे. हा ख. अ. २०° ४९' ते २१°
२०' आणि पू. रे. ७७° ११' ते ७७° ३८' यांच्या दर-
म्यान आहे. क्षेत्रफळ ५०५ चौरस मैल दर्यापूर सालका हा
पूर्वी एलिनपूर मिळ्यात होता. परंतु १९०५ साली मिळ्याच्या
इतर भागाबरोबर उमरावती मिळ्यात सामील करण्यात
आला. या सालकांत एकंदर २४५ गांवे आहेत. हाताळका
बाहेरपाटच्या सुपीक खोऱ्यांत आहे. लोकसंख्या १९११ साली
१२१५३४ होती.

शेतकी:—कापूस, ज्वारी, गहू, अवध, तूर, खाण्याची पाने हे जिनस येथे होतात. खाण्याची पाने अन्ननागव, अथि-वजपूर, लहसुन येथे वांगली होत असून ती तिकडे प्रसिद्ध आहेत. या तालुक्यात बागाईत जमीन फारच थोडी आहे.

गां व.—जिल्हा उमरावती, तालुका दर्पापूर. लोकसंख्या सुमारे पांच हजार. हे तालुक्यांचे मुख्य ठिकाण असून वेद-भागा नदीच्या काठां मूर्तिजापूरपासून १० मैलांवर आहे. हे कापसाच्या व्यापाराचे मुख्य ठिकाण असून येथे ५ सरकी काढण्याचे व ३ रुई दाबण्याचे कारखाने आहेत. रा. व. भगवंतराव विनायक देशमुख याचा मोठा वाडा येथे असून त्यात काही प्रेक्षणीय खोदकाम आहे. वल्हाडचा तिसरा स्वतंत्र राजा दर्पाईमादराहा (इ. स. १५२३ ते १५६०) याने हे वसविल्यावरून या गावास दर्पापूर असे झणतात.

दर्पावाई—ही नागपूरकर ज्ञानेशी भोंसल्याची छी ही पार कारस्थानी होती. ज्ञानेशीच्या मृत्यूनंतर (१७७२) मुघलांनी व सामाजी याचा गादीबद्दल तंटा लागला होता. त्यात दर्पावाई सामाजीच्या बाजूची होती. वास्तविक ज्ञानेशीने मुघलांच्या सुलाभ दत्तक घेतले होते. पुढे लडाई होऊन तीत सामाजी पडला व मुघलांनी कारभारी झाला. ज्ञानेशीच्या वेळी पेशव्यांनी सामाजीची त्याच्या विरुद्ध संगनमत नालविले असली हिंनच त्याची समजूत केली होती. १. ज्ञानेशीच्या दयात दर्पावाई आपल्या दत्तक (रघूजी) पुत्रासह अफोटास राहो. तिने रघूजीला गादी मिळू नये म्हणून आपण गरोदर असल्याचेहि खूब विकविले होते. मुघलांनी सामाजी तंटा एलिचपूरच्या नवाबाने मिशिली होता या दाराच्या भोंडणात दर्पावाई कधी कधी दोहीकडेहि भिके. हिच्यामुळे भोंसल्याच्या घात गृहकलह शिरला. बारभा-ईच्या कारभारात दर्पावाई व रघूजी यांनी सांग घेतला होता. त्यावेळी रघुमुरारी याचे वारी पुण्याकडे भास असता घाटेंत व-हाणपूर येथे तिरा लुटले. [भोंसल्याची वसर व कागदपत्रे.]

दर्पावाई—संयुक्त प्रांतांतील बाराबाकी जिल्ह्याच्या समसनेईपाट तहशिलीतील एक गांव. लोकसंख्या सुमारे पांच हजार. ओनपूरच्या महामदशाह्याच्या एका सेनापतीने हा गाव वसविला झणतात. येथील हवा रोगकारक आहे.

दर्पासारंग—शिवाजीच्या आरमारावरील एक मुख्य अधिकारी. हा कोडी जातीचा होता. कोळ्यात सारंग ही एक कुळी किंवा आडनाव आहे. त्या कुळीतील हा दर्पा नांवाचा पुरुष होय. हल्ली ईंग्रजीतील अॅडव्हिरल या शब्दास प्रतिशब्द म्हणून दर्पासारंग हा शब्द देण्याची चाल पडली ती चुकीची आहे. या भराण्याचे वंशज अलिबागेस आहेत. हे पराणे सोनकोळी जातीत बरेच वरच्या दर्जाचे मानतात. दर्पा यांचे दुसरे नाव लायपाटील असावे. त्याने जेव्हा राजापुरीच्या मसलतीच्या कामी मोदीमदत केली; ही मोहीम

दारापंत पेशव्याच्या देखरेखीखाली झाली होती (१६७६). या घराण्यास आदिलशाहीपासून इनामाच्या बाबतीत हकाच्या सदा मिळाल्या होत्या. लाय पाटिलाच्या स्थानी शिवाजीने आरमाराचा कारभार दिला होता. त्यास पाळवी छत्रीचा मान असून शिवाय शिवाजीने पाळवी नांवाचे एक लष्करी (महापिरी) जहाज बांधून ते खास लायपाटिलास दिले होते ते त्याचे हल्लीप्रमाणे झगशिप होते. हे घराणे पुष्कळ काळपर्यंत मराठी आरमारांत प्रमुख होते. आग्ने हे आरमारी सुभेदार असताना त्याच्या हाताखाली या घराण्यातील पुरपाणी कामे केली आहेत. [भा. इ. मं. त्रैमासिक, वर्ष ३ जोडवक.]

दर्श—चौरमासप्रमाणे महिन्याच्या संपूर्ण पेशव्या अमावस्या तिथीस दर्श अशी संज्ञा आहे या दिवशी पितृ-गणांपैकी पितृत्रयी व मातृत्रयी यांना उद्देष्टून धाद करावयाचे असते याच दिवशी अग्निहोत्र्याने पितरांना उद्देष्टून पिंडपितृयज्ञ करावयाचा असतो. हा विधि मान पृथ्वी-विहित आहे. स्मार्तप्रति धारण करणारेहि पिंडपितृयज्ञ स्मार्तोक्तच करतात. अमावस्याच्या दर्शश्राद्धास पार्वणश्राद्ध असे म्हणतात. पार्वणश्राद्ध विधि सर्व गृहपुत्रप्रस्थांत दिला आहे व वर्ष दिवशी केले जाणारे श्राद्ध ते पार्वणश्राद्ध—दर्श श्राद्ध होय अशी स्मृतिप्रस्थांत याची संज्ञा केली आहे.

दर्शक—अनातधन्याचा नंतर त्याचा पुत्र दर्शक हा यमपाच्या गादीवर बसल्याचे पुराणांत वर्णन आहे. त्यास आठो इतर पुरावाहि आढळला आहे. मोड काळामयांत मान त्याचे नाव येत नाही; ते चुकीने राहिले असावे. हा राजगृह येथे लि. पू. (सुमारे) ४७५ च्या सुमारास राज्य करीत होता. मासाल्या वासवदाता नाटकांत याचा स्पष्ट उल्लेख आहे व त्याला वत्सराज उद्यय व अनातिराज महासेन यांचा समकालीन म्हटले आहे. याला मत्स्यपुराणांत सुकीर्न वंशक म्हटले असून त्याने १४ वर्षे राज्य केल्याचे लिहिले आहे. [महावंश पुराण. ४; भास, वासवदाता; मत्स्यपुराण.]

दर्शने—दर्शन शब्द संस्कृत शब्दमयात पारमार्थिक ज्ञान या अर्थी उपयोजिला आहे. दर्शने सदा असून त्याची नावे न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा ही होत. या दर्शासंबंधी साहित्य त्या त्या शब्दाखाली दिली आहे. पूर्वमीमांसेबंधी सविस्तर विवेचन ज्ञानकोश विभाग पाच (पृष्ठ २१६) मध्ये आलेच आहे. बरील सहा दर्शना-शिवाय निरनिराळ्या संप्रदायांनुसार पारमार्थिक ज्ञान उपयु-द्धिपारी चार्याक दर्शने, बौद्धदर्शन, अर्हत्दर्शन, रामानुज-दर्शन, पूर्णप्रज्ञदर्शन नकुलप्राप्तदर्शन, शैवदर्शन, श्रव-मिश्रादर्शन, रसेश्वरदर्शन, भीलक्यदर्शन, अक्षपाददर्शन, पाणिनीदर्शन, चाक्रदर्शन इत्यादि दर्शने प्रचलित आहेत. यांतील काही शैव व काही वैष्णवमतानुसारी आहेत. दर्शने ही पारमार्थिक ज्ञान देणारी असल्यामुळे त्यात रसेश्वर या

वैद्यकशास्त्रविषयाचा व पाणिनी या शब्दशास्त्रविषयाचा दर्शनांत संग्रह असल्याचे पाहून शंका येते. परंतु गरील रस-
द्वयाने व पाण्डिनेदर्शनांत रस व रस्य हे शब्दांचे असून त्या
शब्दांचे ज्ञान होणारा शब्दाज्ञानी होतो असा विषय प्रतिपादिला
असल्यामुळे त्यांना दर्शनांत अंतर्भाव केला आहे. माथवा-
चार्यांनी सर्व दर्शनांचा सारस्वर असा सर्वदर्शनसंग्रह नामक
एक ग्रंथ लिहिला आहे.

दर्शपूर्णमास—हा शब्द तैत्तिरीय संहितेपासून आठ-
व्यात. अमावस्या व पूर्णिमा या दोन शब्दांचा संयुक्तरूप
हा शब्द आहे. तैत्तिरीय धारण करणाऱ्या अग्निहोत्र्याने
पूर्णमेनेतरच्या व अमावस्येनेतरच्या प्रतिपदेस कराव-
याच्या यागास दर्शपूर्णमास नांव असे म्हणतात. यापूर्वीची
माहिती ज्ञानकोश विभाग २ पृष्ठ ४४ वर आली आहे

दर्शि—यद्रास इच्छायांतीत नेतोर मित्राच्या उत्पत्तेस
एक गमिबदारी तद्गरील. क्षेत्रफळ ६१६ चौरस मैल. लोक-
संख्या (१९९१) १४०४७. हीत खेडी ११८ आहेत. दर्शि हे
मुख्य ठिकाण आहे. बैकगिरी इस्तेदांचा ही तद्गरील एक
भाग आहे. हा प्रदेश शुद्ध व ओसाड आहे. या तद्गरील
शाईशुद्धी फार कमी असून ठिकठिकाणी टेंकड्या
आहेत. गन्धकाम्म व मुठोद्या दोन तथा द्या प्रदेशांतून
बहातात. ह्या फार लष्ण असून उन्हाळ्यांत चण्याची
कमतरता पडते.

दलमऊत हा गी. - संयुक्तप्रांतातील रायबरेली जिल्ह्याची
नैऋत्येकडील एक तद्गरील. त्यान दलमऊ, सरडे व चिरन
या परगण्याचा समावेश होतो. क्षेत्रफळ ४७९ चौरस
मैल. लोकसंख्या १९९१ साली २७४६८ होती. तद्गरील
खेडी ५०५ असून दलमऊ हा एक गांव आहे. पैगा
नदीच्या काठाची जमीन जरा सुपीक आहे.

गां व. - दलमऊ तद्गरीलचे मुख्य ठिकाण. हे गांवातली
पसलेल आहे. लोकसंख्या (१९९१) ५६००. कनोगवा
राजा दलदेव यांनी हे गांव वसविले. सैय्यद गांवातून हे
गांव घेतले होते. १४व्या शतकाच्या शेवटी शेवटी मर राजाने
सैय्यद मुर्लीशी विवाह करण्याची इच्छा दर्शविल्यावरून
जोनपूरच्या इनाहिमशाहाने स्वारी केली व किला घेतला.
इनाहिमशाहच्या मातवाची कबर तेथील एका बागेत आहे.
१८ व्या शतकात निजाम मुजा-उलीखाने येथे एक बाटा
बाधिला होता. अठ्ठार व सहाजहान यांच्या वेळकाला
येथे कांही इमारती आहेत. येथे लहान छत्राव शिष्ट्या
(मिळ्या?) (संगचे पाणी भरून नेण्याकरिता) तयार करतात.
येथे पावसाळ्यांत एक मोठी यात्रा मरेते

दलमी—बिहार-ओरिसा इच्छायांतील मानभूम जिल्ह्याच्या
पोटविभागांत एक मोडकळीस आलेले ठिकाण. हे सुवर्णरेखा
तटावी आहे. येथे एक मोडकळीस आलेला किला आहे.
येथे एक आदिरायाची मूर्ति असून एक लहानशी दशभुजा
देवीबाहि मूर्ति आहे.

दलहौसी—पंजाब इच्छायांतील गुजरातपूर जिल्ह्याच्या
पठाणकोट तद्गरील मोडलेले एक पहाडी हवा खाण्याचे
ठिकाण. लोकसंख्या (१९९१) १५६२. हे पठाणकोटहून
वायव्येस ५१ मैल व समुद्रसपाटीपासून ७६०० फूट उंच आहे.
खाली बसून येथे छावणी असून तिथेच खाली बसलेले आहे.
येथे उन्हाळ्यांत ब्रिटिश सैन्याची तुकडी असते. पूर्वेस दैन केंद्र
आहे. येथे उन्हाळ्यांत देखील बर्फ पडतो. कांही ठिकाणी
चवी ९००० फूट आहे. १८५१ साली तेथेवर शाई-
गाने हे आरोग्यस्थान करण्याची कल्पना काढली व मिथ्या
सरकारने ही जागा वेधा संध्याच्या रागाजवळून घेऊन
१८५४ साली हे ठाणे केंद्र. येथे लाहोर विभागाचा कमिशनर
उन्हाळ्यांत रहाण्यास येतो.

दलाल—हा आरबी शब्द असून त्याला ईज्जी शब्द
'मोकर' हा आहे. याचा मूळ अर्थ व्यापारी एमट त्याचे
काम माल विकत देणारे व विकत घेणारे यांना एकत्र
आणून त्याचा सोदा मजदूर देणे व त्यावरून मेहनताचा
उर्फ द्याली येणे हे होय. पूर्वी खाण्यापिण्याचे जिनस
विकण्यांतच दलाल असत, परंतु अलीकडे अनेक प्रकारच्या
व्यवहारात दलाल असतात. उदा. र्झांकमोकर (टिंक र्झांकमो-
करे दलाल), एकत्रेव मोकर (नांगदलाल), शुअरन्स मोकर
(विवादलाल), शिपमोकर, बिल-मोकर (हुंडीदलाल).
पॅनमोकर (गद्दावदलाल) हा वास्तविक दलालच नव्हे, कारण
तो एमटप्रमाणे नवून मालकाप्रमाणेच असतो

द लाल व मालक या चा संबंध. - दलालाच्या
तात्प्यात माल नसतो, अहत्याच्या साम्यास तो असतो; व
हाच दलाल व अहत्या (केंकर) याच्यामधेले मुख्य फरक
आहे. दलालाचे काम मालक व मिाह्राई याच्यामधेले
खोदा पडवून आणणे हे असते. सौद्यान्या अदी ठरला का
दलालाचे काम संपत. पुष्कळादा दलाल हा मजदुरांनाहि
काम करतो, फण या दोघाचे हक्क व फर्कदे अगदी निराळी
असतात. दलालाचे कर्तव्य हे की, मालकाच्या सोपण्यावर-
तुलूम कौशल्याने व प्रामाणिकपणाने घडवून आणणे; आणि
विशेष खबरदारी घेणारी ही की, प्रसंग पडल्यास मालकाला
सौद्यासंबंधाने कोरांत दावा खाण्यास कोणताहि अवयव
पडू नये.

होलेडात पहिल्या जेम्स राजाच्या कारकीर्दीपासून
१८८६ सातपर्यंत दलालांना लायसेन्स देण्याची पद्धत
असे. पुढे दलालाच्या धंद्याबरील हे बंधन काढून टाकण्यात
आले. दलालांचे शक्तीप्रमाणे खोदा मजदूर आणला म्हणजे
त्याची दलाली लागू होते. तिचे प्रमाण बहुधा सैकड्याचीने
व कामाच्या स्वरूपाच्या मानाने कममास असते. जेव्हा तो
मिह्राइकराचा पत्रावरून हमी परकरतो त्यावेळी त्याची
दलाली अधिक असते. शिवाय दलालांचे कांही खर्च केला
तर तोहि मालकाकडून भरून मिळवण्याचा हक्क असतो. मात्र
दलालाच्या ताब्यांत माल नसण्यामुळे इततः येण्यावरून

मालकाच्या मालावर तारकहक (लीन) नसतो. दलात आपले काम करण्यात चुकल्यास त्याची दलाची वगैरे तर मुडतेच व शिवाय झालेले नुकसान भरून द्यावयाचा कायदेशीर हक मालकाचा असतो.

द ला ला वा इ त री हों सें वें प.—सौदाच्या बाबतीत दलालाविषय दावालायता येत नाही, तर दावा मालकाविषय करावा लागतो, पण दलालाने मालकाप्रमाणे वागून जबाबदारी पत्करल्यास दलालाविषय दावा चालेल. दलालाला किमतीबद्दलचा पैसा घेतो येत नाही. अलीकडे ठिकठिकाणी व्यापारीसंग स्थापन झाले असून त्यांनी केलेल्या नियमाप्रमाणे व्यापाऱ्यांनीच दलालांना वागावे लागते. संपाचे नेमलेले पंच असतात ते भाड्याचा निकाल करतात.

स्टों क मो क र (देव किंवा शेअर दलाल)—देवी व शेअर यांच्या संबंधाचे सौदे असून देणाराना स्टोंक ब्रोकर म्हणतात. इतर दलालात व या दलालात फरक हा आहे की, देव किंवा हिस्सा हा पदार्थ नसतो. स्टोंक—एकसंघ संबंधाने निगले नियम असतात व त्यांना अनुसरून या दलालांना वागावे लागते.

इ न्डु अ र न्त मो क र (विमादलाल).—या दलालाचें काम विमा (पॉलिसी) उतरण्याचे सौदे जमविणे. याचे पोटप्रकार अनेक आहेत ते आयुष्याचा विमा, आगीचा विमा, जहाजाचा विमा वगैरे होत.

स्टों क मो क र (हुंडी दलाल).—खेड्यांवातांत लोकांच्या हुंड्या बाहरीत पदविण्याचें काम हे लोक करतात.

दही जमिनदारी—मध्यप्रात, जिह्वा भंडाए. हिचे क्षेत्रफळ ५३ चौरस मैल १७५१ साली माढाल्याच्या विजयम-बाह्याने या परगण्याच्या पूर्वेलास ही जमाव दिली. स. १७७२ मध्ये मोल्त्यानी याच्याकडेच ही जमिनदारी ठेवली. जमिनदार रामगोड आहे. हा साकोलीपासून १० मैलावर असलेल्या दही गावी राहतो. हीत एकंदर १० खेडी आहेत. लोकसंख्या इ. स. १९०१ मध्ये ३००२ होती. सुमारे ६००० अंगल असून लागवडीसाठी सुमारे ४००० एकर जमीन आहे. १७२५ इष्टये साकोलीदाखल ठरलेले आहेत. इ.स. १९१५ व वेग्यात येतात, याचें कारण उत्पन्न कमी झाले आहे.

दच—रात्रीच्या सगळी जमिनीमध्ये गारठा उत्पन्न होऊन हवेतील आर्द्रतेमुळे भूतलावर दंवविंदू पडू लागतात. दंव पडण्याची क्रिया संघर्षणानें, अकरमात व अकरयरीतीनेहि होते. छगभंगुगुगुगु सग्ये उपमा म्हणजे रात्रिकिरणामुळे सणात वाष्पीभवन पावणाऱ्या दंवविंदूचीच होय. दंव आणि पाऊस दोनमध्ये पुढीपासून भेद मानण्यात आला आहे. दवाचें विशेष असे पुढ्याशीच सादरचें आहे. १८१४ साली दवाच्या उपपत्तीची धोमासा वेळने केली आहे. दवावरून प्राचीन काळच्या लोकांच्या रया धार्मिक व काव्यमय कल्पना दवासंबंधी होत्या त्यांच्या निरीक्षणांमुळे प्राप्त

झालेल्या एतद्विषयक आधुनिक ज्ञानाशी काही साम्य असल्याचें आढळते. जुन्या ज्यू बाह्यमायांत दवाचें साहचर्य वैभव, संपत्ति, पुनरुज्जीवन इत्यादि गोष्टींशी विशेष अहत्वाचें सामतात. लोकांच व इंदु याची दंव ही कन्या होय. ग्रीक व लॅटिन लोकांची अशी समजूत होती की, सर्व आर्द्रतेचें आदिकारण चंद्र असून सूर्य हा सर्व उष्णतेचें कारण आहे. दिवसापेक्षा वनस्पतींचा व प्राणिमात्रांची रात्रीच्या वेळीच जास्त वाढ होते ही गोष्ट आपल्या पूर्वजानां माहीत होती. वर्षिष्णु व सय पावणाऱ्या चंद्रकेलवर मनुष्याच्या रक्षाची वाढ व न्हात ही अपलेवून असतात असें ज्ञानी याने म्हटलें आहे. दंव, आर्द्रता व वनस्पतींची वाढ चंद्रामुळेच होते अशी प्राचीनांची समजूत होती त्रिपांच्या मासिक अभिप्रेतेचा चंद्राच्या वेचल कलेशी संबंध जोडण्यात आलेला असून गर्भधारणा चंद्रामुळेच होते अशी भीनळडमधील लोकांची समजूत होती हिंदु लोकांच्या विश्वरचनाशास्त्रात स्वर्ग व पृथ्वी यांचें सग्न लागलें असून पर्मन्यापासून गर्भोत्पत्ति होते व पुसुप हा पर्मन्वरुपानें अवतरतो अशी कल्पना आढळते.

ही कल्पना आर्द्रतेचा जीवनाशी असलेला संबंध व्यक्त करते. दंवविंदू म्हणजे स्वाभावी यमीं होत व ती पृथ्वीवर समृद्धि उत्पन्न करतात. स्वेनमध्ये काही लोक दंवविंदूच्या समुद्रायात लोळण येतात. दवाचें स्वप्नोभ नष्ट होतात असें ते म्हणतात. नॉर्मंडीमध्ये दवाचें महत्त्व वैद्यकीय दृष्ट्या मानलें जातें. जावातील लोक फेच पाडरे होळं नयेत म्हणून दवाचें न्हातात. ते महिन्यात प्रातःकाळी दवाचें वेहरा घुण्याची चाल युरोपात आहे. देवामुळे सौंदर्य वाढतें अशी रवाची समजूत आहे. दंव हे स्वर्गस्थीचें एक मधुर वय असून मृतात्मा दंवविंदूत लुप्त झालेला असतो अशाहि काही लोकांची समजूत आहे. मनुष्याचें पृथ्वीवर झालेलें अवतरण व रवाचें मृत्यूनंतर होणारें स्वर्गारोहण या दोन्ही कल्पनांचा दंडोद्वेग व दंवनाश या गोष्टीकडे धार्मिक दृष्ट्या संबंध जोडण्यात आलेला आढळतो. अथोनिअन व हिब्रू धर्मोपम्ये दवा-संबंधी अनेक कल्पनांची वरीच वाढ झालेली आढळून येते. मोल्त्याप्रमाणे तेजस्वी व समृद्धिकर पारदर्शक असे दंवविंदू अनेक कवींचे काव्यविषय झाले यांत फारसे नवल नाही.

दचणा—दचण्याचें झाड नीत दीडवीत जेव वाढते. याची पाने काहीशी गागराच्या पानांसारखी असतात परंतु दचणानें पान थोडे अर्धे असतें दचण्याच्या झाडासवास फार उम येतो. दुरुन वास आला असतो मात्र घरा घाटतो यास तुरे येतात, त्यासहि झाडाप्रमाणे वास येतो. दचण्याचा सुगंध पदायांत पुष्कळ उपयोग होतो. दचण्याची झाडे घराच्या आसपास लावल्याने घरात सर्प येत नव्हीत दचणा तिसट, शीतळ, कडू, तुरट, व सुगंधी असून कुष्ठ, कंडू, संप्रहणी व मद्रोषीया यांचा नाश करतो. रघांच्या विषावर दचण्याच्या मुळास व पानें देतात अगर रवाचः रस काढून देण्यांत येतो. गुरांसहि हे औषध दिल्याने गुण येतो

गर्मावर दवणा, व मरवा याचा घर फाटून प्याला असता गुण येतो. [वनोपधिगुणादर्श.]

दशा जमीनदारी—मध्यप्रति, निरुद्धा भाडारा. छाकोळी तहसिलीच्या पूर्वेत ही जमीनदारी असून तिचे क्षेत्रफल २६ चौरस मैल आहे. मराठी भेलापूर्वी ही जमीनदारी मुका ठाकुर हलबा यांनाकडे होती व १७५५ साली याज्जकडेच कायम करण्यात आली होती. विपली जमीनदारी पूर्वी याच जमीनदारीचा भाग होता, परंतु पुढे ती धाकट्या पातीकडे गेली. दशा साकोलीपासून १८ मैल आहे. या जमीनदारीत एकंदर १२ खेडी आहेत. लोकसंख्या १९-१ साली ४३२३ होती. एकंदर क्षेत्र-जमीन ४२०० एकर असून त्यापैकी २२०० एकर बागाईत होणे शक्य आहे. उत्पन्न साधारण ४१०० रुपये असून ाकोळी २००० रुपये ठरली आहे.

दश-दहा. व द म थ.—संहिता, तिचे ब्राह्मण व आरण्यक, शिदा, कल्प, व्याकरण, निरंजु, निरुक्त, छंद व यथोक्ति या दशमंथांचे जो पारारण करतो तो दशमंथी.

द हा म स न —याना दशकामन वसनं असेहि म्हणतात (काम म्हणजे इच्छा). मृगया, शूत, दिवसा स्तीव, मधपाव, नाय, गायन, क्रीडा, शिबीराळ, बाहेरल्याली व दामिकपणा.

द हा द न —गो-भुवि-तिल-सुवर्ण-वृत्-वज्र-धान्य-गुह-सवण-गृह.

द श म म ह —भावं

द श म दार —प्रद्वय

दशापुर—दक्षिण विभागातील एक शहर. याचा मूह-संक्षिप्त (१४. १२) उत्पन्न आहे. माळव्यातील आर्वाणीन मंदसोर अपवा विभेपत; दसोर साह्य हेच होय. नाशिकच्या तिलाळेखांत व पुढे मंदसोर येथील तिलाळेखांत याचा उत्पन्न केलेला आहे.

दशरथ—(१) इक्ष्वाकुलोपम रघुराजाचा पौत्र व अजराजाचा पुत्र. पिताच्या मार्गे हा अयोध्येचे राज्य करू लागला. वसिष्ठ हा कुलसुख कौसल्या, सुमित्रा व कैकेयी या त्याच्या तीन मुख्य स्त्रिया होत्या. त्याचा वराच काळपर्यंत संतति नव्हती. याने पुत्रप्राप्तीकरिता एक वक्र वेल हा वक्र शरभूनदातरी घाला. अभिपुडातून प्रामाण्य पुत्र निघाला व त्याने राजास पावमपान दिले, ते तिथोहि स्त्रियांस देताच त्या तिथीहि गर्भिणी झाल्या.

पुढे कौसल्येस राम, कैकेयीस भरत व सुमित्रेस लक्ष्मण, व पुत्र अने पुत्र झाले. यथाकाली उपनयनसंस्कार झाल्यावर अश्व-मनार्थत्याना वसिष्ठाकडे दिले तेथे सेवेद्वंद्वार्गे शिकून भगुर्दिद्या इत्यादिकांसहि प्रवीण झाले. नंतर निधामिन ऋषि राक्षसांचा प्रास न व्हावा म्हणून रामास व लक्ष्मणास गंगून वेऊन आश्रमी गेला. विदेह राजकन्येचे स्वयंवर होते असता तेथे

शिवाचामेगाचा पण होता. चापाचा रामाने भंग केल्यामुळे सीतेने त्यास वरिले नंतर चारी पुत्रांचे ययासांग विवाह झाले.

दशरथाने आपली वृद्धावस्था ध्यानांत आणून रामास अभिषेक करण्याचे वसिष्ठादेवाच्या सल्ल्याने ठरविले वामुळे सर्वोस आनंद झाला. मात्र कैकेयीस मथुरेच्या मापणाने विपरीत बुद्धि उत्पन्न होऊन ती क्रीडागारांत प्रविष्ट झाली. दशरथाचे कैकेयीवर सर्वांत गास्त प्रेम होते तो तिच्या मंदिरात गेल्यावर तिने पूर्वी दिलेले दोन वर यावेळी मागून घेतले. एका वराने भरतास राज्य व दुसऱ्या वराने रामास १४ वर्षे वनवास तिने मागून घेतला. नंतर वितु-वचन खरे करण्याकरिता राम वनवासांत जाण्यास निघाला. सीता व लक्ष्मण ही बरोबर गेली. दशरथ कृत्यंत दुःखी होऊन खारखा हा राम । हा लक्ष्मण । हा सीते । असा दोष उच्चार करून अश्रुपात करी, त्यायोगाने काही मूच्छी कांही निद्रा, व कांही शोक याप्रमाणे त्याने सहा दिवस पालविले आणि सातव्या दिवशी पूर्वशापानुसार गरण पावला. [रामायण-वाल्मीकी.]

(२) हा अशोक सौवीर नातु. याचे शिलालेख मागार्जुण लेण्यात आहेत. आग्नीविकामिहंसादी त्याने ही लेणी कोरविली. बहुधा अशोकानंतर हाच गादीवर आला असावा असे या लेखांवरून दिसते. तसें वास्त्यास त्याचे राज्यारोहण ख्रि. पू. २३२ साली झाले असावे त्याने आठ वर्षेच राज्य केले याला संप्रति नराचा एक भाऊ होता. या दोघा भावात अशोकाचे साम्राज्य विभागून पूर्वभागा दशरथाकडे व पश्चिम भाग संप्रतीकडे गेला. [वायु-विष्णु-पुराणे; इंडि अँटि पु. २०; जैनपरिशिष्टपुराण]

दशार्थ—एक प्राचीन देश कालिदासाने मेघदूतात याची माहिती दिली आहे. याची राजधानी वेत्रवती नदीच्या कांठी निदिशा(मेघदूत, लेख १८, १५) वामक होती. रामायणात किंचिंधाकादांत दक्षिणेच देश आले आहेत त्याच दशार्थ देश आला आहे. भारतात दक्षिणेस दशार्थ देश आला नसून पूर्व व पश्चिम या दिशास भीम आणि नकुल यास दशार्थदेश सांगण्याचे वर्णन आहे. यावरून तेव्हा कदाचित् दक्षिणेच्या दशार्थदेशाचे नांव लोपले असावे. बृहत्संहितेत या देशाचा उल्लेख आहे (५ ४०; १०. १५).

दशवतार—अवतार पहा.

दशाहार—जेष्ठ माहिण्यातील प्रतिवदेपासून दशमी-पर्यंतच्या दहा दिवसांस दशाहार म्हणतात या दशमीस गिरेची उत्पत्ति झाल्यामुळे हीस दशाहरा म्हणतात. या दहा दिवसांत गिरेची पूजा, उत्सव वगैरे करण्याचा गंगाकांठी प्रघात आहे. जेष्ठ शुद्ध दशमीस शुचवार, दशतक्षत्र, व्यती-पात, आनंदयोग, गरकरण, कन्येचा वंद व वृषभेचा रवि हे योग आले असता विशेष पुण्यकारक मानिले आहेत दशाहारांत आचारायाच्या विधींचे विवेचन धर्मसिंधु, शिर्ष्य-सिंधु, वगैरे ग्रंथांत दिले आहे.

दसक्रोर्द—मुम्बई दकाखोतील अहमदाबाद जिल्ह्याचा मुख्य तालुका. क्षेत्रफळ ३४५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ३४६,२११. यांत अहमदाबाद हा फक्त एक गाव असून १३७ खेडी आहेत. सर्व तालुक्याची जमोन सपाट आहे. सावर-मती, खारी व मेथर ह्या नद्या वहातात. सावरमतीच्या कोठच्या पट्ट्यांत काही ठिकाणी उसाचे व तेवाष्टाचे पीक आहे. हवा उष्ण व रुई असून पाऊस २८ इंच पडतो.

दसनामी—'गोसावी' पंथ.

दसपल्ला—विहार-भोविसांतील एक भांडलिक संस्थान. क्षेत्रफळ ५६८ चौरस मैल. उत्तरेस अंगुल जिल्हा, नरसिंगपूर संस्थान; पूर्वेस खंडपारा व नयागड; दक्षिणेस मद्रासतील गंगम जिल्हा, पश्चिमेस बाळ. दसपल्लाच्या पश्चिमेस व दक्षिणेस इमारती लांकडे असलेली जंगले आहेत. नयागड व खंडपारा येथील राजांनी देणग्या दिल्यामुळे हे संस्थान तयार झाले आहे येथील राजास राजा कोरेसुद दसपल्ला म्हणण्याची वाढ आहे. मराठे राजे ह्या राजाजवळ खंडणी घेत नसत कारण येथील राजा जगन्नाथ येथील १५ तयार करण्याजिरता लांकूड प्रतिवर्षी फुकट पुरवित असे. याची लोकसंख्या (१९११) ५०,०५३ असून बहुतेक सर्व हिंदूच आहेत इतर लोड, जात व, गौर इत्यादि जातीचे लोक आहेत खेडी ४८५ असून पैकी कुज्जमन हे मुख्य आहे.

दसरा—दहावा दिवस) या संस्कृत वाक्यापासून दसरा शब्द बनला आहे. अभिन शु. प्रतिपदेपासून नऊ दिवस नवरात्र होऊन दहाव्या दिवशी हा सण येतो. याच दिवशी रामाने रावणाचा मारिले. पांडवाना शर्मावर ठेवलेली हत्यार उत्तरगोप्रहणप्रसंगी या दिवशी काढली म्हणून शमीचे पूजन करतात अशी परंपरा आहे.

दसरा हा देवीचा सण आहे. अगणि देवी ही शक्तीची देवता आहे. यासाठी अभिन शुद्ध प्रतिपदेस देवीला सिंहासनावार बसवावयाची व रामनवमीप्रमाणे नऊ दिवस तिचे भजन, पुजन, कीर्तन करावयाचे. अष्टमीच्या दिवशी सरस्वती स्वरूपाी भगवतीचे पूजन. नवमीच्या दिवशी शालग्राम देवीचे पूजन व दशमीच्या दिवशी शमीचे पूजन, असा हा विधि आहे. अष्टमीत विघारें पूजन, नवमीत हत्यारें पौरुषे पूजन व दशमीत शांततेचे पूजन करावयाचे. मात्र ते पूजन गावाच्या शिवेशाहूर जाऊन करावयाचे. बाहेर सर्वत्र शांतता राखण्यासाठी शस्त्रे, कर्खे, शैव्य जगैरेचे प्रदर्शन करावयाचे व शत्रु असेल तर या दिवशी त्याच्या पाठीवरच्यासाठी निघावयाचे असा या कृतीचा अर्थ आहे. दसरा शास्त्रावर मराठे आपल्या शत्रूवर मोहीम करण्यास निघत व अगोटीच्या गुमारास परत येत. मराठ्यांचे लष्कर बहुतेक शिल्लेदारांचे असे. ज्याने त्याने आपले मोठे, मागसे बगैरे घेऊन दसत्याच्या मुहुतीवर बाहेर पडवयाचे, पैशापर्यंत लढाई काढवयाची, व मग फिरून गावघाळ्यात परी परत यावयाचे व मग घरची शेती करी करवयाची. हर्षी धमया बंद आहेत, तरी हर्षी मुद्दा लोक दसरा छाला

म्हणजे उद्योगधंद्यासाठी सुंबडे, सोलापूर, पन्हाड, खानदेश या देशांत जातात, व येथी पीणिमा झाली म्हणजे परत येतात. याप्रमाणे त्यांची परंपरा कायम आहे.

सत्तात्यास प्रतापसिंहाच्या वेळी (पेशवाईअखेर) दस-त्याचा (व नवरात्राचा) जो समारंभ होई त्याचे वर्णन आढळते ते असे—रंगमहालातील (हा घोरल्या घाटून बांधला) देव-परांत हे देवर्षि नवरात्र बसे. रोज सकाळी नऊ वाजल्यापासून बारावाज्येक गाणे होई. नंतर एक तास बहुरूपांच्या खेळ होई. नंतर नायकिणीचा नाच होई. रात्री कीर्तन व पुराण होई. शेवटी मध्यरात्रीपासून पहाटेपर्यंत मंत्रजागरण चाले. ब्राह्मण-संजव व शिवा वाठण्याचे काम नऊ दिवस होई. शिल्ल-णास निघताना प्रथम महाराज आपल्या हातें देवीला रेडा बळी देत (किंवा त्यावर पहिला बार लावत). यानेडी ५५ हत्ती मिरवणुकीत असत. पर्वडेच्या नाट्याकडे सडकेच्या दुतर्फी उभ्या केलेल्या लष्करी शिपायांच्या रांगेतून परत मिरवणूक जाई. शिवदीहि मिरवणुकीत असे. याच्या मार्गे मग शहरातील प्रतीष्ठित सरदार, शेतसावकार वगैरे लोक आपापल्या अधिकाऱ्याप्रमाणे हत्तीवर, घोड्यावर पालवीत बसत व मान-प्रमाणे श्रवदागिर, छत्री किंवा मशाल वापरीत. या मिरव-णुकीत सामान्य प्रजेस मिसळण्याची परवानगी नसे. मिरव-णुकीचा जमाव कोन सव्वाकोस लांब असे.

पेशव्याच्या वेळी पुण्यास दसरा मोठ्या थाटाचा होई. शाहूराजाच्या अखेरीपर्यंत हा समारंभ सत्तात्यास होई. त्याच्या नंतर नाजाराहब पेशव्याने हा समारंभ पुण्यास सुरू केला. मालकसर्गे हा समारंभ पाहून त्याचे वर्णन पुढील-प्रमाणे करून ठेविले आहे. स्वर्गीत प्रत्येक सरदार आपापले रास निशाण घेऊन सामील होई. सैन्याच्या प्रत्येक मुकडीचे निशाण गिराळे असे. ठराविक पद्धतीने पेशवे व त्यांच्या सार्व सरदारसंबद्ध अशी मिरवणूक निघे. शमीपूजन शास्त्रावर मग तोपखेच्या व वेदुकीच्या कैरा सडत. नंतर शेतांतून बाजरी किंवा ज्वारीचे एक ताट पेशवे तोडीत; तेव्हा पुन्हा सत्तामीचे बार होत. मग इतरूण शमीपूजन व ज्वारीतोड करीत. मराठे लोक थोडे किंवा रेडा मारून त्याचे रक्त आपल्या चोट्यावर शिंपीत व बोकळाची सागुती वाटीत. याबद्दलचा खर्च घरकारास होई. परत आल्यावर दरबार भरून नवरात्रे व पोसासवाठणी होई. ईप्रज चकिलासहि ६०० ६. चा पोसास वेत. राज्यातील सर्व छंटे मोठे अधि-कारी योनीहि वखे मिळत. ह्ये पद्धत पेशवाईनंतर खरेच दिवस ईप्रजांनी चालू ठेविली होती पुढे हा दरबार राजाच्या वाददिवशी सारू लागले. [सातारा ग; पारसनीस—पूना इन जयसिंग डेज.]

दसरा—शाळाबाड शिल्ल्याचा २२ खेडी असलेला एक तालुका (काठेबाड). दसरा बाहेर पात्री रेल्वे स्टेशनच्या उत्तरेस ११ मैलांवर आहे. येथील तालुकदार मुसलमानी मलिक आहेत. लोकसंख्या सुमारे चार हजार आहे.

दस्यू, त ह शी ल.—पंजाब इलाख्यात होशियारपूर जिल्ह्याची एक तहसील. क्षेत्रफ. ५०१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) २५६००. दस्यू, मुकरिआन, मिआना, बथान्द-उरमर ही ४ शहरे व ६३३ खेडी हौत आहेत. बिआस नदी या तहसीलची ईशान्येकडील व पश्चिमेकडील मर्यादाच आहे. दक्षिणेकडील जमीन सुपीक आहे.

घ इ र.—दस्यू तहसीलचे मुख्य ठाणे. होशियारपूर गावापासून वायव्येस ३५ मैल लोकसंख्या (१९११) ३५१७. महाभारतातील पौराणिक राणा विराट याच्या वेळी हे गाव रामधानीचे शहर होते असे सांगतात. ऐने-इ-अकबरीत लिहिलेला किष्ना येथे असून गोडकळीस आलेला दिसतो राम-गरियाचा हा एक अजिंक्य किष्ना असून तो रणजितसिंगाने १८१७ साली घेतला.

दरक त ह शी ल.—पंजाब इलाख्यातील सियालकोट जिल्ह्याचा एक पूर्वेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ३५१ चौरस मैल उत्तरेस चिनाब नदी आहे लोकसंख्या (१९११) १९१५७८. हौत दोन गावे व ३३२ खेडी आहेत. सियालकोटच्या सर्व तालुक्यांमध्ये हा तालुका सर्वात सुपीक आहे.

गा व.—दरक तहसीलचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) ६०४६. येथे पितळेची भांडी फारच कांगली तयार होतात.

दहारात—याची बहुतेक वस्ती पन्हाड-मध्यप्रांतात आहे सध्या सुमारे १५००० आहे. यांचे व खोसांचे पूर्वज एकच होते अशी एक कथा आहे. मेडाखात याची नावे रेवा-तिया, कोल, मवासिया, सोनवानी, आणि रावबरीया अशी आहेत. मवासिया कोरपू आहेत सोनवानी हे पुजे मूळेचे रहिवासी आहेत. रावबरीया मिरझापूरचे कोल आहेत. बिलासपुरात जोहारिया व पैलागिया असे दोन भग आहेत. यांची कुलनावे वेळ, दसरो व ठेवला अशी आहेत; व या शाडनांची या कुलाचे लोक कर्पाहि तोंडरीत किंवा दुखवीत नाहीत लग्नाच्या वेळी त्यास निमंत्रण करतात नागोलिनी जातीचे लोक नागाच्या बिद्यात मैदर पोळी लग्नाकार्पण्या वेळी नेऊन ठेवितात. सिंह, वाघ वगैरे कुलाचे लोक या प्राण्याची शिकार करीत नाहीत. त्यांचे विश्व काह्न रथात मैदर पोळी वाढतात.

ययूच्या शुक्रास हे 'सुख' किंवा चारा म्हणतात. ते सदा हय्ये, सायार, हय्यद, लिवायें तेल इतके घराच्या बापायें वधूस दिले पाहिजे. बिलासपुरात सियावा वैधव्य आस्था-पासून पाच वर्षे लग्न करता येत नवही. जर कळे तर या विधवेस बहिष्कार घालतात. वटस्कोट होतो, पण फार क्वचित. व्यभिचारात घरोलेना खीळा पडिह्यादा क्षमा करतात पण पुन्हा केल्यास बहिष्कार घालतात. नवव्यास सोहून कोणी झी पुसण्याबरोबर राहू सारली तर त्याने नवव्याचा लग्नखर्च भरून दिला पाहिजे. जर कुणबी वगैरे प्रगांतील माणसाने दहास्त बाईबरोबर व्यभिचार केला

तर त्याला आर्षीत सगळील करून घेतात हे स्थानिक हिंदू देवांची पूजा करताना गणपतिपुराणांतहि यांची पोडी वस्ती आहे.

दहीकाळा—गोकुळभट्टीच्या म्हणजे कृष्णजन्मास-वाच्या शेवटच्या दिवशी हा विधि करतात. याची उत्पत्ति कृष्णापासून मानव्यात येते. शुरे चारीत असता आपल्या वचवील शिंदोरीचा व गवळ्यांच्या पोरी (गोपाळा) अवलील शिंदोरीचा जो काला श्रीकृष्ण करून गोपाळासह खाई रयास दहीकाला किंवा गोपालकाला म्हणत. एका मोठ्या मठक्यात दहा व लाक्षा एकत्र काढून दोरीने ते मसके देवासमोर टांगतात व उत्सवाची समाप्ति कैथ्यावर मुख्य उत्सवाधिकारी, हरिदास किंवा श्रीकृष्णाचे धर्म वेतलेला मुलगा काठीने ते फोडतो व मग प्रसाद सर्वांना वाट-तात व रवातील दहीताक अंगाला घेऊन स्नान करतात.

दहीवंडा—पन्हाड-मध्यप्रांत, जिह्वा अकोला, तालुका अकोट अकोल्यापासून १८ मैलावर हें दोन हजार वस्तीचे खेडे आहे. हा गाव मिठाच्या विहिरीकरिता प्रसिद्ध आहे. परंतु हल्ली या विहिरी पडून गेल्यामुळे नाडुदस्त शाह्या आहेत; याची खोली साधारणपणे ९० ते १०० फूट व रुंदी ३१४ फूट असे, येथे अद्या एकदर ६० विहिरी होत्या. येथे संपद दाऊद याचा दरगा, व एक गुम्मा मशीद आहे. बालासाहेब आणि रुपनाथ अशी दोन देवळे असून पहिल्या देवळास तीन गावांची महामंदिर आहे.

दळवनपूरचे गंग राजे—या गंग राजाना कोंगुअसेंहि दुसरे नाव होते. याची मोठशी माहिती मिळत नाही. याचा काळ व स्थलहि अविशित आहे. कांठाचे म्हणजे चेर व कोंगु एकच असावेत. कैराच्या उत्तरेकडे गंग नवखा कोंगु हे राज्य करीत असत व त्या देशास कोंगुदेश म्हणत. काहींचे म्हणणे हे गंग जिस्ती शकाच्या आरम्भापासून इ. स. ८५४ पर्यंत राज्य करीत होते; परंतु फ्लोड म्हणतो की, वे इतके जुने चारीत. एका ताम्रपटान या राजांची १० नावे आली असून, त्यांचा काळ इ. स १९८-१०८० असा निघतो.

एक पूर्ववंशी कोंगु राजवंश आढळतो, त्यापैकी कन्नडदेव-राजाचा मंत्री एक नामानदी नावाचा जैन होता. याची राजधानी स्वंपूर होती. याने चोल, पाण्ड्य, केरळ, मलया-लम्, कर्नाटक नगैरे देश जिंकले याला आय शंकराचार्यांनी जैनधर्मापासून परावृत्त करून वैदिकधर्मापासून बनविले. या वंशीन सहा राजे झाले, ते कोंगुदेशाचे प्राचीन राजे होत. यानंतर हे मंगराजे आले त्याचा वंश निराळा होता म्हणतात.

जान्दवी खेवेंशातील कण्यानगालेचा स्कंदपूरचा पहिला राजा कर्णगीवर्मा होय. त्याचा पुत्र माधव व त्याचा हरिवर्मा; याने आपली राजधानी कर्नाटकात दळवनपूर येथे केली. यापुढे दळवनपूर येथेच हें धराणें राज्य करीत होते. याचा वंश पुढीलप्रमाणे—(१) कर्णगीवर्मा पहिला, त्याचा पुत्र

(२) माघव, त्याला दोन पुत्र; (३) हरिवर्मा व मार-
पिह. मारसिंहाची माहिती आढळत नाही. हरिवर्म्यानेच
स्कंदपुर येथून दळवनपुरास राजधानी बदलली. त्याचा पुत्र
(४) विष्णुगोप, याने पूर्वदेश जिंकिला. याला (५) माघव व
(६) कृष्णवर्मा हे दोन पुत्र व एक कन्या होती. तिचा पुत्र
(७) कांगणी महाधिराय. हा आपल्या मामाच्या मागून
राजा झाला. त्याचा पुत्र (८) ध्रुवनीत, याने दख्खनमधील
बहुतेक राजे जिंकले असे म्हणतात; हा फार अन्यायी होता.
त्याचा पुत्र (९) पुष्करराय, हाहि जुलमी होता. त्याचा
(१०) त्रिविक्रम, त्याचा (११) भुविक्रम, याच्या पदरी
गजदळ फार होत. याला (१२) कांगणी नवकाम हा पुत्र
झाला. याने बराच देश जिंकला. त्याचा पुत्र (१३) राज-
गोविंद, त्याचा भाऊ (१४) शिवमहाराय, त्याचा नातु
(१५) पृथ्वीकांगणी, त्याचा मुलगा (१६) मल्लदेव, त्याचा
(१७) गंडदेव. याने कारांकर पल्लवापासून खंडगी घेतली
व चोलाचाहि पराभव केला. त्याचा पुत्र (१८) शरयवाक,
त्याचा भाऊ (१९) गुणालुत्तम, त्याचा भाऊ (२०)
मल्लदेव. हा या पराण्यातील शेवटचा राजा. मरकारा साम्रज्या-
वरून या पराण्यास दि. श. च्या पहिल्या शतकापासून प्रारंभ
होतो; परंतु पलीट यांचे म्हणणे दहाव्या शतकापासून होतो.
साराश याचा काल अस्पष्ट आहे. या पराण्यास होयसल
बळावादी (१०८० चा सुमार) जिंकिले व दळवनपुरास
राजधानी केली. दळवनपुर म्हणजे तलकाड होय. म्हैसूर
राज्यांत नीलगिरीच्या माथ्यावर हें गाव आहे. विजयनगरचे
साम्राज्य नष्ट झाल्यावर एका गंगराजाने दळवनपुरच्या ईशा-
न्येस शिवसमुद्र येथे एक सहागसें राज्य स्थापिले, त्याचा
नाश १७ व्या शतकाच्या आरंभी झाला. ते आपणास महा-
धिराय म्हणवीत [इति. जै. वि. पु. १ ते ४; सालेम डिस्ट्रिक्ट
मॅजिस्ट्रेट; पलीट-कानडी विनंटीजी.]

दळवाई—म्हैसूर बडेयर राजघराण्याच्या सेनापतींनी
दळवाई ही पदवी असे. हे फार प्रचळ असत ही सेनापतींची
जागा बहुधा एकाच पराण्यांत पुढळ दिवस चालू होती.
राजा दुर्धळ असल्यास सैन्याच्या जोरावर राज्याचा सर्व
कारभार हे दळवाईच पहात. दोड कृष्णराज मेळ्यावर हे
विशेष प्रसिद्धीस आले. यांनी मुसलमानांपासून आपल्या
राज्याने बरेच दिवस रक्षण केले होते. पहिल्या कृष्ण-
राजाच्या नंतर तीन दळवाई भावांनीच राज्य संभाळले होते.
हे दळवाई बहुधा रामघराण्यातील असत. राजाखालोखाल
हेच राज्यातील मुख्य अधिकारी असत. मारवायक नावाच्या
एका दळव्याने बरेच केल्यामुळे काही दिवस ही जागा खालसा
केली होती. परंतु हैदराबादीने राज्य बळकावण्यापूर्वी काही
दिवस दळवाईची नेमणूक पुन्हा भंमलांत आली. करिबल
ममराज या दळवाईनेच पुढे हैदराबाद मदत करून बडेयर
पराणे नामनेचे केले. त्यावेळी देवराजकर्जे नंदराज नांवाचा
दळवी फार प्रख्यात होता. त्याच्याच हाताखाली हैदर

होता. पुढे हैदराने आपल्या मालकाला एकीकडे बसवून
काही दिवस आपणच दळवाईपण भोगिले व शेवटी राजास
पदच्युत करून पाद्री बळकाविली. राजघराण्यातील दळवाई
च नेमता बाहेरचे नेमल्यास राज्याचा फायदा होई; राज-
घराण्यातील दळवाई राजांना चैनीत गुंगवून आपण कार-
भार बळकावीत. ही गोष्ट ताडून कठीरव नरसा नांवाच्या
एका राजाने बाहेरचे दळवाई नेमण्याची वहिवाट पाडली
होती. मुलमी दळव्यांत कठीरय, नंजरान (नंदराज), वधर,
दुसरा नंज व वीरराज हे प्रमुख होते. यांच्या हाती इतकी
सत्ता (लष्कराच्या बळावर) होती की, याना राजकर्ते
(किंग मेकर) म्हणत [विल्कस—हिस्ट्री ऑफ म्हैसूर;
प्यालेस हिस्ट्री; अय्यंगार—एन्शन्ट इंडिया]

दक्ष—याचा रूढ शब्दार्थ ' लक्षपूर्वक काम करणारा
दुपार ' असा आहे. पुराणात दक्ष हा ब्रह्मा याचा एक पुत्र
व प्रजापतीपैकी एक असे सांगितले आहे. दक्षाबद्दल उल्लेख
ऋग्वेद, शतपथ ब्राह्मण, रामायण, महाभारत व अनेक
पुराणांत आहे, व त्याच्याबद्दलच्या कथांत थोडा फार
फरक आहे. त्याची बायको प्रसूती ही मनुची नात असून
त्यांनी चौवीस, पन्नास किंवा साठ कन्या होत्या असा
त्रिनिराळा उल्लेख आढळतो. या कन्यांपैकी दहा धर्मीका,
तेरा कड्यपाला दिल्या व त्यांच्यापासून देव, दैत्य, मानव,
पक्षी, सर्प इतर प्राणी उत्पन्न झाले. सत्तावीस कन्या चेद्राला
व एक सती नावाची शिवाला दिली. पुढे हा दक्ष एकदा
केलासास गेला असता शंकराने त्याचा संस्कार केला नाही
त्यामुळे याने त्याची फार निंदा केली व त्या दिवसापासून
दक्ष त्याचा व सतीचा द्वेष करू लागला.

दक्षाने यज्ञ केला त्यात शिवाला निमंत्रण दिले नाही.
त्यामुळे रागाडून शिवाने यज्ञाचा विध्वंस केला व दक्षाला घाव
दिला. दक्षाला टार मारले असेहि काही पुराणांत आहे. हरि-
वंशात असे सांगितले आहे की, या भाऊगांवात विष्णु पडला व त्याने
शिवाची समजूत केली. या कथेचे मूळ तैत्तिरीय संहितेत
असून रामायण, महाभारत व पुराणे यांत ही कथा
विस्तृत आहे. शिवाच्या शापामुळे दुबळ्या मन्वंतरांत दक्ष
पुन्हा जन्मला व त्याला क्रोध, तमस, दम, विकृत, अंगि-
रथ, कर्दम व अश्व असे सात मुलगे झाले. दक्ष हा अठरा
स्मृतिकारांपैकी एक आहे असे मानतात.

याशिवाय प्रचेतस नावाचा एक दक्ष होता. तो उत्तान-
पादवंशीय प्राचीनवाही राजाचा नातु व दहा प्रचेत्यांचा पुत्र
असल्यामुळे त्यास प्राचेतस म्हणत. हा पूर्वाच्या दक्षाचाच
अवतार होता असे म्हणतात. याला हयंशप्रमुख दहा
हजार पुत्र झाले. नारदाने त्यांनी ममत्तस्वोपदेश करून
निष्ठासीपर यनविद्यामुळे याने दुसरे दहा हजार पुत्र निर्माण
केले. परंतु नारदाने त्यांनाहि संसारपराह्मुस केले. तेव्हा
त्याने नारदास देहपाताचा घाप दिला [मातय, भागवत व
इतर पुराणे.]

दक्षिण म्यु स्त ति.—दखन, हा संस्कृत 'दक्षिण' या शब्दाचा अपभ्रंश होय. नर्मदेच्या दक्षिणेकडील सर्व हिंदुस्थान म्हणजे सामान्य अर्थां दखन. संस्कृत ग्रंथांत 'दक्षिणापथ' शब्द विदेश येतो; पेरित्तसचा कर्ता यास दक्षिन-बदेस म्हणतो व काहिरान (५ वें शतक) तांभिन असे म्हणतो.

म्या ति.—नर्मदेच्या दक्षिणेकडील सर्व हिंदुस्थानाचा पूर्वी दक्षिणापथ म्हणत. प्राचीन पेर, चोल, पाण्ड्यादि राज्यांचा समावेश दक्षिणापथान केल्याचा उल्लेख भारविजय (५०.४५), मत्स्य (४५ १२४), वायु (११२. ४६), महाभारत (समापन, ३१. १०) वगैरे पुराणांत आढळतो. सहदेव दक्षिणापथांत आला होता. अलौकरील काळांत नर्मदा-कृष्णा दुआचात (अगदी पूर्वेकडील भाग वगळून) हा वाट्ट लावितात; म्हणजे मराठी भाषा चालणारा प्रांत याचें दर्शयिता मातो. गोदावरी-नृष्णादुआचाहि हे नांव देतात; रत्नकोठाव, महाराष्ट्रदेश हा नैर्दर्थ, ताम्रतट, नर्मदातट व कोंकणापासून निराळा असल्याचें म्हटलें आहे. सैकुंचिताधी हल्लीचा महाराष्ट्र म्हणजे दखन व या अर्थाला अनुसरूनच पुढील, माहिती दिली आहे.

आ गी च्या व सा ह तो.—आर्यांनी पूर्वे अफगाणिस्तान, पंजाब, मझावर्त अशा भूभागांत उत्तरहिंदुस्थानांत वसाहती केल्या. पुष्पक काळपर्यंत त्यांची दक्षिणमार्गां विध्यपथेंत असावी. मनुने (२.२३) व परमेश्वरीने (२.४.१-२) हिम-विंध्यमध्यदेशालाच आर्यावर्त म्हटलें आहे. प्रथम विंध्य ओलांडून दक्षिणेंत येणारा आर्य अगस्तिक्रय होय. सुयोगा अश्वक्या काणान्या विंध्यास त्याने समस्तकार घातला असतो मी परत येईपर्यंत मी निजोत्पाच रहा, उठें नको, असे अगस्त्यीने सांगितलें, अशी मी कथा आहे दिसा अर्थ असा असावा. त्याने विदर्भराजाची मुलगी आपणास केली होती; यावरून आर्यांची दक्षिणेकडील पहिली वसाहत विदर्भा (वन्दाव) ची होय. रामायणांत सुग्रीवानें सीतासुद्धासाठी वानरांनी जो मार्ग सांगितला, त्यांत दक्षिणेकडील देकांश विदर्भापासूनच प्रारंभ केला आहे. पंचवटी (सांप्रतचें नाशिक) ही अगस्त्यमार्गापासून गोदातटी दोन योजनांवर होती. उत्तर

जलदती आली नाहीं; त्यामुळे फावटी, तेलघु, क्षात्रीक वगैरे संस्कृती (त्यांच्या भाषाबद्द) तशाच राहिल्या गाचें कारण बहुधा असें असतें की, या ओकाच्या समाश्रयतना व शासन-संस्था आर्यांच्या इकडे प्रसार होण्यापूर्वीच अस्तित्वांत आल्या असाव्यात.

म सा ह ती चा काळ.—आर्यांनी ति. पू. ७७५ सालाच्या पूर्वी दखनचा माहिती नव्हती असें डॉ. रामचरणपंत यांसार-कराचें मत आहे. आर्यांनी विंध्य न ओलांडलां प्रथम पूर्वे मानून ते हल्लीच्या उत्तरवर्तकाप्रांतापर्यंत आले व मग

विदर्भ, दंडकारण्य वगैरे भागांत वसले. रि. पू. ३५८ च्या पूर्वीच तंजावरनगराप्रोत त्यांनी माहतीस आला. पाणिनि दखनचा पल्लेस मुळीच करीत नाहीं; कात्यायन नासिक्य महात्माचा स्पष्ट उल्लेख करतो (६.१. ६३) : परमजलीला तर चांगलीच माहिती होती. तो माहिण्याती (म्हणजे विंथा मधेश्वर), वेदार्थ (वन्दाव), कोचीपुरस् (कोचीवार्थ), केरळ (मलबार), हयादि नांवें घेतो, परमजलीचा काळ साधारण रि. पू. १५०, पाणिनीचा रि. पू. ७ वें शतक आणि कात्यायनाचा शिस्त पू. ४ वें शतक असा धरितात. त्यावरून पाणिनि व कात्यायन यांच्या दरम्यान आर्यांनी दखनमध्यें वसाहती केल्या असें दिसतें.

अशो का येते रा.—अशोकाच्या शिलाशासनोत दखनम-गीळ नांवें येतात (रि. पू. ३ रें शतक). रासिक (राणीक, राष्ट्रकूट), पेटनिक (पेटणचे), अपरात (उतारकौकण) व ; लोकांकडे अथवा प्रांतांमध्ये त्याने धर्मप्रचारक पाठविले होते. राष्ट्रकूट हे महाद्वारांत होते; मर्जाव पुढें लोंदणी, मलखंड वगैरे ठिकाणी राज्यें स्थापिली. देव मूळचे रह होत. त्यांनीं नेतर आपणास महाराष्ट्र म्हणविलें; त्यांचा देश तो महा-राष्ट्र. भोजीचा व महाभोजीचाहि उल्लेख त्यांचेजें आढळतो. यावरून परमजलीपूर्वी सौदाखेंत भवें उत्तरहिंदुस्थानचा दखनमार्ग संभव येत होता असें दिसतें.

गौ. र्थ.—ख्रिस्तपूर्व महाराष्ट्राचा साधार हातिहास उपलब्ध नाहीं. पुराणीतला राजवंशावलीचा स्पष्ट बोध होत नाहीं, मौर्य केमशुस्तचें (रि. पू. ३२०) राज्य वाडेमाजपथेंत होतें, तर त्याचा नाव अस्तोक याचे तोपारा, ईधूर, मोगसाई (निजागावें राज्य) पर्यंत पसरलें होतें.

म ११ काळ.—मौर्योत्तर पुढील राजांची नांवें शिलालेखा व चाली यांच्यावरून आढळतात. (१) कृष्णराज, (२) सिमुद्र-शातवाहन, (३) शातकर्णी, (४) अश्वशत मण्डपन व त्याचा भाई, (५) उपबदात, (६) गौतमीपुत्र शातकर्णी, (७) नासिडी-पुत्र पुलकायी, (८) गौतमीपुत्र भावस शातकर्णी, (९) नासिडी-पुत्र चतुष्पात्र शातकर्णी, (१०) माधरीपुत्र शातर्णेन वगैरे. अश्वशत हा काळ किंवा परवह अपुन शातकर्णी व गौतमी-पुत्र शातकर्णी यांच्या दरम्यान या काळाची सत्ता महा-राष्ट्रांत होती.

शातवाहन—पुराणांत ज्योनीं ओझ्यास म्हणतात तेच वरील शिलालेखातील शातवाहन होत. उत्तरहिंदुस्थानातील काव्यराजमहादेवत रिप्रक अथवा शिपूक, (सिमुक शातवा-हन) यानें आपला राजवंश स्थापिला, त्यासच ओझ्यास म्हणतात. पुराणातील या ओझ्याच्या यादीतील मोठ-मोठे राजे शिपूक, कृष्ण, शातकर्णी, गौतमीपुत्र, पुलिमत, शिकरी नांवाचे आहेत. यांनी व वरील कृष्णराज, शिपूक वगैरेची नांवें एकच होत. यावरून ओझ्यास व शातवाहन हे एकच अजयेंत. यांचा अंमल रि. पू. ७३ ते ६५ नां २१८ पर्यंत महाराष्ट्रांत होता (मध्यतरी गौडे दिवस

आले होते). शातवाहनच्या राजवटीत महाराष्ट्र संपन्न होत. शातवाहन हेच शालिवाहन होत. हे नांव घराण्याचें आहे; एका राजाचें नव्हे. परंतु हे लक्षांत नव्हत्याने बराच घोटाळा होऊन शालिवाहनाच्या दंतकथा प्रचारांत आल्या. यांच्या वेळीं शाहूमयाची वाढ होत होती व बौद्ध आणि बौद्ध हे दोन्ही धर्म भरभराटीत होते. व्यापारादि भरभराटला होता. मुसलमान व पाश्चात्य लोक मडोच, सोपारे, नील वगैरे दंदारमाफत देशांतील दैत्य, लंगर या राजधान्यांशीं मलमल, ओगिक्स दगड, कापड वगैरे घड्यां व्यापार करीत. लोक सधन असल्याने चैत्र, लेणी, देवळे वगैरे इमारती बांधण्याकडे पैसाचा विनियोग होई कालें येथील लेणें वैजयंतीच्या (बनवाडी) एका शेवट्याने तयार करविलें. कोट्टी, गंधी, तेळी, भुसारी वगैरे लोकांचे संप व पंचायती असत. व्याजाचा दर पाचपासून साडेसात टक्यांपर्यंत असे; ग्रामपंचायती वाडीस लागल्या होत्या; नाशिकच्या एका शिलालेखात निगमसभेचा (हल्लीच्या म्युनिसिपालिटीसारखा) उल्लेख आहे. दळणवळण व प्रवास त्यावेळीं प्रासाचा नव्हता. कारण वैजयंतीचा सावकार व सोपाऱ्याचे लोक यांच्या देणगांच्या उल्लेख काढ्यांच्या लेखात आहे तर उत्तरहिंदुस्थानांतील व सिंधमधील दास्यांचा उल्लेख नाशिक लेखांत आहे. तसेच कऱ्हाडकर व नाशिककर दास्यांची नावे भेलसा, बरहुत येथील स्तूपांवर कोरली गेली आहेत दळणवळण प्रासाचें असतें तर ही गोष्ट पक्की नसती.

अ भी रा दि रा ज व ष ता —आप्रभ्रम्यानंतर व सहाव्या शतकातील चाळुक्यांच्या पूर्वी, म्हणजे या १०० वर्षांच्या अवधीत, दख्खनवरील राजवंशाची माहिती अंधुक आहे. यावेळीं आप्रभ्रम्यांच्या एका शाखेत सात राजे झाले होते असें मत्स्य व वायुपुराणें म्हणतात. या सुमारास क्षत्रप राजेहि झाले होते; त्यांचा पहिला राजा विजयसाह (इ. स. ११२) व शेवटचा विजयसाह (१०२) यांची नांवां सापडली आहेत. याच वेळीं अमीर (गवळी) राजांनी ६७ वर्षे राज्य केवढा-बरेल वायुपुराण सांगत. आपणखोदि किरकोळ राजवंतांची माहिती पुराणांत आढळते; परंतु ही फार घोटाळ्याची आहे. भोज, रही, महाराही वगैरे घराणींहि प्रत्यक्षांत आली होती. या रहांनी आपला एक संप (कूट) स्थापन करून (राष्ट्रकूट) बराच प्रदेश आक्रमिला होता. क्षत्रपानंतर व जयसिंह चाळुक्याच्या राज्यस्थापनेपूर्वी (तिसऱ्या शतकाच्या अखेरीसपासून सहाव्याच्या प्रारंभापर्यंत ३०० वर्षे) या राष्ट्रकूटांचीच सत्ता दख्खनवर होती.

अ भी न रा ट्ट कूट. —या तीनशे वर्षे राज्य करणाऱ्या प्रथमच्या राष्ट्रकूटांमाहि इतिहास अस्पष्ट आहे. यांच्या वेळीं उत्ताकाणाच्याकडे कंदर्वाचें राज्य होते व त्यांची राजधानी बनवाडी होती. या राष्ट्रकूटांचा शेवटचा राजा कृष्णवर्धन होता, त्याला अयोध्येकडून आलेल्या जयसिंह चाळुक्याने जिंकून तेथे आपलें राज्य स्थापिलें (५५०).

पूर्वचा लक्ष्य (५५१-७५३). — जयसिंहानें आपलें राज्य बरेच वाढविलें. त्यानंतर या घराण्यांत पहिला पुलकेशी, कीर्तिवर्मा, मंगलीश, दुसरा पुलकेशी (हा दख्खनचा सार्वभौम होता) वगैरे प्रख्यात राजे झाले. या पुलकेशीच्या वेळींच चिनी प्रवाशी ह्युएनत्संग दख्खनमध्ये आला होता. त्याने त्यावेळच्या भरभराटलेल्या महाराष्ट्राचें वर्णन केलें आहे कनोजच्या प्रख्यात हर्षवर्धनाला दख्खन कांहीं (पुलकेशीच्या पराक्रमामुळे) जिंकता आलें नाहीं. याचा मुलगा विक्रमादित्य याच्या वेळीं दख्खनमधील पल्लव, चेर, चोल, पाण्ड्य हे स्वतंत्र बनत चालले होते (७५३). या घराण्यातील शेवटचा राजा दुसरा कीर्तिवर्मा याला दितिदुर्ग राष्ट्रकूटांने जिंकलें. या घराण्यात १९ राजे झाले. या चालुक्यांच्या राजवटीत जैनधर्मास फार महत्त्व आलें होतें; बौद्धधर्मास उत्तरी कळा लागून वैदिक ब्राह्मणीधर्मास पुन्हां सुरुवात झाली. सुद्ध सार्वभौम पुलकेशीने अश्वमेध केला होता. पुराणांचें महत्त्व वाढून पौराणिक देवतांची देवळे बांधली गेली. [चाळुक्यघराणें, तिसरा विभाग पहा.]

उत्तरा राष्ट्रकूट (६००-९७३). — दितिदुर्गानें कांची, कलिंग, कोसल, मालव वगैरे देश जिंकून तो दख्खनमध्ये सार्वभौम बनला. त्याच्या पूर्वीहि याचे पूर्वज राजे होते. याच्या मागून कृष्णराज, ध्रुवराज, तिसरा गोविंद (हा फार पराक्रमी होता, यानें माळव्यापासून कांचीपर्यंत सर्व देश जिंकून सार्वभौमत्व धारण केलें-सन ८००), कृष्ण अकालवर्ष (आंध्र, कलिंग, गंग, मागधादि राजे जिंकून हाहि सार्वभौम बनला), तिसरा अमोघवर्ष, तिसरा कृष्ण (याला सर्व हिंदुस्थानातील राजे घाबरत) वगैरे पुरुष प्रख्यात झाले. या वंशातील शेवटचा राजा कल्ल याला तैलप चाळुक्याने जिंकून पुन्हा चालुक्यांची सत्ता दख्खनवर स्थापिली (९७३). हे राष्ट्रकूट बलवान होते. येरूळची लेणी त्यांच्याच वेळची होती; त्यावरून त्याचें वैभव दिसून येईल. बौद्धांची काव्हरी येथील लेणींहि यांच्या वेळींच झाली. ब्राह्मणीधर्म या राजवटीत मुक्कळ भरभराटीस आला; जैनधर्माचाहि थोडा प्रगति झाला. अरवांचे बल्लुआ राजे म्हणजे हे राष्ट्रकूट.

सोमेश्वर. शेवटचा रागा दुसरा तैलप हा दुर्बल होता. त्याचा सेनापति कलचूरी वंशाचा विजयल याने त्याचे राज्य बळकाविले; तेव्हा तो अण्णेगिरीस पळून गेला (११५७).

कलचूरी (११५७—११८२).—कलचूरी ऊर्फ हेहय हे मूळचे जयपुराकडील वेदीदेवाचे रहिवासी. दख्खन-मधील कल्याण येथे या कलचूरींच्या एका कुण्णराजाने गादी स्थापिली. त्याचा मुलगा जोगम, त्याचा परमर्पित व त्याचा विजयल. याने दुसऱ्या तैलप्याचे राज्य बळकाविले; याचा प्रधान बसव होता; त्याने त्रिगायत पंथाची स्थापना करून विजयलाला ठार मारून गादी बळकाविली (११६७). पुढे कलचूरीचा शेवटचा राजा उंगम याच्यापासून दुसऱ्या तैलप्याचा मुलगा चवथा सोमेश्वर याने आपले राज्य हिसकावून घेतले. (११८२) या कामी त्याचा ब्राह्मण सेनापति ब्रह्मदेव याने फारच खटपट केली. पुढे योत्याच दिवसात उत्तरेचा भिन्नम यादव व दख्खनचा वीर बल्लाळ यादव उदयात आले; दोघेहि ब्रह्मदेवाबरोबर लढले; त्यांत वीर बल्लाळस यश येऊन त्याने सोमेश्वर चालुक्याला हुसकावून लाविले (११९०).

उत्तर चालुक्य व कलचूरी अमदानीत धार्मिक व सामाजिक स्थिति पालटली. बौद्धधर्माचे शेवटचे अवशेष या काळातील आहेत. व्यापारीवर्गात त्रिगायतधर्म जास्त पसरला व त्यामुळे त्यांचा पूर्वीचा जैनधर्म बराचसा लुप्त झाला. स्मृतीपुराणे यांवरील टीका याच वेळी झाल्या.

देवगिरीकर यादव (११८७—१३२४).—यांचा मूळपुरुष सुबाहु हा द्वारकेकडे होता. त्याचा मुलगा दंडप्रहार. त्याची राजधानी चांदा (मध्यप्रात) किंवा चांदोर (नाशिक जिल्हा) येथे होती. त्याचा पुत्र सेऊण बंद हा देवगिरी (दोळतावाड) चा पहिला राजा (८००) दंडप्रहारापासून ब्रह्मदेवाची लढणाऱ्या भिन्नमावर्षीत २२ पुरुष झाले. हे प्रथम चालुक्यराष्ट्रकूटांचे मांडालिक होते; विजयलाल्या गडबंदीत ते स्वतंत्र बनले. भिन्नमार्ने सोमेश्वराच्या दुबळेपणाचा फायदा घेऊन कुण्णच्या उत्तरेकडील चालुक्यांचा सर्व प्रांत बळकाविला व देशगिरीस गादी स्थापिली (११८७). याची सरहद्द दक्षिणेच्या होयसळ यादवांच्या प्रांताशी मिळल्याने देवगिरीकर व द्वारकमुद्रकर यादवांच्या झटापटी नेहमी सुरू असत. भिन्नमाचा नातू विंण याने द्वारकमुद्रकरापासून दक्षिण कोंकण व दक्षिण महाराष्ट्र जिंकला; त्याने अनेक (दक्षिण उत्तरेकडील) राजे जिंकून तो सार्वभौम बनला. याच्यावेळी विंणला पुढील उत्तरेजवळ मिळाले: खुद्द त्यानेहि काही प्रयत्ने केले. त्याचा मुलगा कुण्ण हाहि फार शूर होता, त्यानेहि अनेक राज्ये पादप्रांतांत केली. त्याचा पुत्र प्रख्यात रामदेव, याचे राज्य नैर्ऋतपथेत उत्तरी पसरले होते. मराठी मायेच्या वाजिबलासास याच्या वेळी प्रारंभ झाला. शाहेश्वर, योषदेव, हेमाद्रि वगैरे प्रयत्नकार व मानमाजीपंथ याच्या वेळांचे प्रसिद्धीत आले. दख्खनच्या

स्वतंत्र राज्यामध्ये हाच शेवटचा राजा होय. याच्यावर अझादहीन शिल्लकीने स्वारी केली; तेव्हा याने धीर सोडून त्याच्याशी लढणी देण्याबद्दलचा तह केला (१२५४) या वेळी अझादहीनाने अगणित संपत्ति नेली. रामदेवाच्या पश्चात् त्याचा मुलगा शंकरदेव याने खंडणी पाठविण्याचे बंद कोत्याने मळिक काफरने स्वारी करून देवगिरीचे राज्य बळकाविले (१३२४). रामदेवाचा जाईई हरपाळदेव याने मध्यंतरी आपले स्वातंत्र्य प्रस्थापित केले होते, परंतु मुसलमानांनी त्याचा पराभव केला व दख्खन आपल्या राज्यात समाविष्ट केली.

कोल्हापूरचे शिलाहार.—शिलाहार (शेजार) नांवाची तीन घराणीं दख्खनमध्ये निरनिराळ्या ठिकाणी राज्ये करीत होती. हे आपल्यास तगरपुरवर्षाधीश्वर म्हणवत, त्यावरून त्यांची राजधानी तगर येथे असली. रा. राजवाडे याच्या मतें हे तगर म्हणजे हल्लीच्या निझामाच्या राज्यातील तावगिरी होय. शिलाहारांची तीन महामंडले—श्वर पराणी, राष्ट्रकूट राजांच्या अमदानीत स्थापन झाली. एक उत्तर कोंकण, दुसरे दक्षिण कोंकण व तिसरे कोल्हापुर, मिरज वगैरे भागावर राज्य करीत असे; यात कोल्हापूरकर शिलाहार पुढे प्रबळ झाले

याप्रमाणें चोल, आंध्र, सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव, कदंब, शिंद वगैरे राजघराणां दख्खनमध्ये झाली. मुसलमानी साम्राज्यावर महंमद तुल्काच्या वेळी दख्खन पूर्णपणे त्याच्या ताब्यात गेले; पण योच्याच दिवसांत बंड होऊन ब्राह्मणी राज्य स्थापिले गेले व त्यामुळे दिल्लीकरांचा अम्मल नमदेच्या खाकी नाहींसा झाला. ब्राह्मणी राज्य-स्थापनेच्या सुमारासच विज्ञाननगर येथे एक हिंदूबहि मोठे राज्य स्थापन झाले.

ब्राह्मणी राजांनी तेलंगणाच्या राज्यातील प्रदेश घेऊन १३७३ साली गोवळकोंड्यापर्यंत, स. १४२१ त बार्गळपर्यंत व १४७२ साली बैंगळच्या उपसागरपर्यंत आपले राज्य वाढविले पण स. १४८२ पासून हे राज्य विस्कळित होण्यास सुरुवात होऊन, अखेर विजयपूर, गोवळकोंडा, अहमदनगर, बेदर व बऱ्हाड अशी त्याची पाच राज्ये झाली. दक्षिणेकडे अतलेले विजयानगरचे मोठे हिंदू राज्य मुसलमानांनी आपसांत एको करून १५१५ साली मोडून टाकिले. ब्राह्मणी राज्यापासून झालेल्या पाच राज्यांपैकी बेदर व बऱ्हाडची राज्ये स. १६३० पूर्वीच नाहींशी झाली; उरलेली तीन राज्ये अकबर, शहाजहान व अर्बगसेब यांनी जिंकून दिल्लीस जोडली. याप्रमाणे दख्खनमध्ये पुन्हा दिल्लीचा अंमल सुरू झाला; पण तो फार वेळ टिकला नाहीं. शिवाजी महाराजांनी मराठी राज्याची स्थापना केली व १७०६ साली मराठ्यांनी दक्षिणेंत खंडणी बसू करणाऱ्या हक्क संपादन केला. पुढे येथे पेशव्यांचे वर्चस्व स्थापित झालेले होते. निगामउस्मूलकार्ने दक्षिणीतील मुसलमानांच्या मदतीने

हैदाबाद येथे राज्य स्थापन केले. याकीचा प्रदेश जुयमद्रेच्या दक्षिणेस किंवा उत्तरेस असेल त्याप्रमाणे निजाम किंवा पेशवे यांच्या वर्चस्वाखाली असे. हैदराबादी यांनी म्हैसूर येथे राज्य स्थापिले. प्रावणकोरचे संस्थान अगदी एकीकडे असल्यामुळे बहुतेक स्वतंत्र होते. पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच व इंग्रज यांनी किनाऱ्यावर वस्ती केली होती. दक्षिणेन झालेल्या भांडणांत फ्रेंच व इंग्रज विरुद्ध पक्षास मदत करीत. त्यांत अखेर इंग्रजांची सरणी होऊन हैदाबाद येथे त्याचे वर्चस्व स्थापन झाले. म्हैसूरच्या टिपू सुलतानचा त्यांनी मोड केला व १८१८ साली पेशव्यांचे राज्य खालसा केले. नागपूरच्या भोंसल्यांचे राज्य १८५४ साली खालसा झाले. हल्ली दख्खन-मध्यें मद्रास इलाखा, मध्यप्रांत, मुंबई इलाख्याचा काही भाग आणि हैदाबाद, म्हैसूर व दुसरी देशी संस्थाने यांचा समावेग होतो.

याच्यातील सत्तादि हा पर्वत मोठा असून तो थेट कन्या-कुमारीपर्यंत गेला आहे. तो ४ हजार फुटांपेक्षा जास्त उंच आहे. पूर्वेपाटदि थेट कारांमोडल किनाऱ्याभर पसरला असून तो व सदादि हे दोन उत्तरेस विंध्य पर्वतास जोडले गेले आहेत. पूर्व घाटाची सरासरी उंची १५०० फूट आहे.

पश्चिमेपेक्षा पूर्व बाजू जास्त सखल असल्यामुळे दख्खन-मधील गोदावरी, कृष्णा, कावेरी ह्या मुख्य नद्या पश्चिम घाटांत उगम पावून पूर्वेकडे वहात जातात व पूर्वे घाटांतून रस्ता काढून बंगालच्या उपसागरास मिळतात. पूर्वेपाट व समुद्र यांच्यामधील जमीन थोडी उतरती असून ती गाळाची बनलेली आहे; पण पश्चिम घाट आणि समुद्र यांच्यामधील प्रदेश बडबडाराचा असून त्यांत पश्चिम घाटाचे पुष्कळ पांटे आलेले आहेत. महाराष्ट्राचा प्रदेश साधारण डोंगराळ आहे; याकीचा प्रात सुपीक आहे.

[महाभारत; मनुस्मृति; पारतजलमहाभाष्य; भांडार-कराची हिस्टरी ऑफ डेकन; अशोक इन्स्क्रिप्शन्स; शत्रु-घात-भागवतपुराण; इंडियन अँटि. पृ. ३, ५, ८; आर्कि-आलाॅगिकल सर्व्हे, वेस्टर्न इंडिया, पृ. ९, १०; राधकाला; विरहण्टल विक्रमांकचरित्र; हेमाद्रि-मतखंड; इलियट; डॉसन; फेरिस्ता; डफ.]

दक्षिण अमेरिका, खंडाची वाट. —प्राचीन भूपटारचना सध्या आहे त्यापेक्षा निराश्वी होती असे मृत्पात्रेवैद्यांचे मत आहे. सर्वांत मोठे खंड रिओडिला ह्या नदीपासून अमेझॉन नदीपर्यंत होते. व अमेझॉन खोऱ्याच्या उत्तरेस दुसरे खंड होते. कॉकलंड बेटापासून साप्रतच्या खंडाच्या पश्चिम बाजूस बराच दीपसमूह होता. पॅसिफिक काळाच्या शेवटी खंडाची वाट होऊन पुष्कळ बेटे एकत्र झाली. टेम्पोनियन काळांत अधिक वाढ झाली. पॅसिफिक काळांत पॅराग्वे व ब्राझील यांत बराच फेरबदल झाला. कॅरेबियन (मिनीपल) युगांत याचा बराचसा भाग पाण्याखाली गेला. तृतीय युगाच्या आरंभकाळांत पुन्हा बराच फरक होऊन एक भूखंड वर आले. त्यावेळी अँड्रोहास व

फॉकलंड ही बेटे त्या खंडास व दक्षिण अमेरिका, न्यूझीलंड व ऑस्ट्रेलिया यांना जोडलेली होती. परंतु याच तृतीय युगाच्या शेवटी अनेक भूपृष्ठविषयक फेरबदल होऊन त्या खंडास सध्याचे वर्चस्व स्वरूप प्राप्त झाले. क्रिओसीन युगांत दक्षिण भाग भेळळ सखल असून त्यावर समुद्र असावा.

भूपृष्ठ वर्णन —या खंडाचा पश्चिम भाग उतरता आहे. ब्राझिलबेटापासून पनामाच्या संयोगीभूमीपर्यंत म्हणजे ३०० मैलापर्यंत अँडोझ पर्वताची रांग असून त्याचा तळ १००० फूट समुद्राखाली खोल आहे.

जमीनीचे खालीलप्रमाणे मुख्य भाग पाडता येतील. (१) अँडोझ पर्वताची रांग व पॅसिफिकमधील सपाट मैदान, (२) ब्राझीलचे पठार, (३) ग्वायना व्हेनेझुएलाचे पठार, (४) ओरिनोको, अमेझॉन व पॅराग्वे या नद्यांच्या काठां असलेला सपाट प्रदेश पश्चिम किनाऱ्यावरील प्रदेश रमणीय आहे. केपहार्नपासून पनामा संयोगीभूमीपर्यंत कॉर्डीलिरापर्यंत पसरलेला आहे. दक्षिणेकडे खाड्या व लहान लहान बेटे आहेत. उत्तर डोंगराळ काँडीलोरोडचे तीन माग पडतात या पर्वताची काही शिखरे फार उंच आहेत. त्यापैकी अकामकावा २३०८० फूट व मसेडरीओ १७५०० फूट उंच आहे.

अँडोझपर्वतापैकी कोटोपॅक्सी, टॅगुरागवा मैपे व सॅगाई ही शिखरे जगातील सर्वांत उंच व सध्या जागृत असलेले ज्वालामुखी असून पर्वतांत बऱ्याच हिम नद्या आहेत. पूर्व किनाऱ्यावर जगातील अत्युत्तम बंदरे आहेत. त्यांत रिओडीजेनेरो, सॅन्टोस व व्हिक्टोरिया ही प्रासिद्ध आहेत. सेराडोमार नोबाची पर्वताची रांग उत्तरेस व पश्चिमेस पसरली आहे. पश्चिमेकडील भागास ब्राझिलियन उंचवट्याचा प्रदेश झणतात. याचे सर्वांत उंच शिखर इटोईआया हे असून त्याची उंची १८२३ फूट आहे. अँड्रोहास बेटापासून केपसेंटरोकपर्यंत बरेच पॅसिफिक खंडक आहेत. अमेझॉन नदीच्या मुखाच्या उत्तरेचा प्रदेश दलदलीचा व अरण्यमय आहे. व्हेनेझुएला, ग्वायना व उत्तर ब्राझिल यांत असलेल्या ग्वायनाच्या पठारावर दाट अरण्ये आहेत. अँडोझ पर्वताच्या भागांत घरणीकंपाचे मोठेले धके बसतात.

बेटे. —पूर्व किनाऱ्यावर ट्रिनिदाद व मॅरामोखेरीन करून याकीची बेटे लहान आहेत. ट्रिनिदाद (क्षेत्रफळ १७५५ चौ. मैल) व दक्षिण अमेरिका याच्यामध्ये पेरिआचे आखात आहे; याच्या उत्तरेस टोबॅगो, मार्गॅरिट्टा, ब्लेकेला व क्युरासाको व इतर ऐतिहासिक आणि व्यापारी महत्त्वाची लहान बेटे आहेत. फर्नोडोझी नारोन्हा, रोकास, फॉकलंड, मॅपेरे दुसरी बेटे आहेत. पश्चिम किनाऱ्यावर टेराडेलसुगो, जॅनफर्नादीझ व गॅलापॅगास बेटे यांचा समूह आहे.

नद्या. —अमेझॉन, ओरिनोको व पॅराग्वे अथवा लाप्लाटा या मुख्य नद्या आहेत. त्या सुमारे सदातीस सदा चौरस मैलांतील पाणी वाहून नेतात. अमेझॉन (रिओनास अमेझॉन्स

अथवा अमेझॉन्स) हा दक्षिण अमेरिकेतीलच काय परंतु सर्व जगात मोठा आहे. पॅराग्वेपासून हुआलागापर्यंत म्हणजे ३००० मैलपर्यंत होतं जहाज चालतात. या नदीला बरेच फाटे आहेत. दो ऑरिनोको, ब्राहिल व ग्वेनेझुएला यांच्या दरम्यान उगम पावून अंटलाटिक महासागरास मिळते. हिच्या काठां दाट अरण्ये व डोंगरपठारे आहेत. रिओडी लाग्रदा नदीत उरुग्वे पॅराग्वे यांचा समावेश होतो. पराना ही पॅराग्वेची महत्त्वाची शाखा आहे. साओ फ्रान्सिस्को ही मोठी नदी ब्राझीलमध्ये आहे. मॅगडालेना नदी कोलंबियात आहे. ब्रिटिश ग्वायानात एसेकिबो नदी आहे.

सरोवरं.—ब्रिटिकास सरोवर योलिव्हियात असून त्याचे क्षेत्रफळ सुमारे ५००० चौरस मैल आहे. जुर्नान अथवा बिबिकोवा याचे क्षेत्रफळ २०० चौरस मैल आहे. दक्षिण अर्जेंटिनामध्ये बरीच लहान लहान सरोवरे आहेत. दक्षिण ब्राझीलमध्ये लॅगोमाडोसपेटोस सरोवर आहे. ग्वेनेझुएलाच्या किनाऱ्यावर मारिकेबो सरोवर आहे.

वनस्पती.—या खंडात उपयोगी अशा गन्नाच वनस्पती आहेत. मोहकवान लोखंड, रवारीची साडे, कापूस, बटाटे, मका, शिकोना, चाकौलट व पॅराग्वे चहा वगैरे आहेत. शिवाय कॉफी, ऊंस, संत्रं, केडी बरीच उत्पन्न होतात. अमेझॉन खोऱ्यात दाट झाडी आहे. मोठाले ताड, बांबूची वने आहेत. येथील जंगल एकाच जातीच्या झाडांची नसतात.

प्राणी.—येथे सस्तन प्राण्यांच्या लहान जाती आहेत टेपिर हाच काय जो मोठा प्राणी आहे. वावरांच्या पुष्कळ जाती आहेत. सुकरी, कोरी सर्प, लोकर असलेले खमा, अल्पाका, व गिड्डना हेही आहेत. कोंडार हा सर्वात मोठा पक्षी आहे. अमेझॉन नदीमधील गावे फार चांगल्यापैकी समजतात.

लोक व स्त्री.—हो खंड सापडलेल्यांचे येथील वेगवेगळ्या जातीत भाषा, चालीरीती व संस्कृति भिन्न होत्या. त्यांच्यात विंगडे, मांडी तयार करणे, यातुचा उपयोग, स्थापत्यशास्त्र, शेतकी वगैरे कला गन्नाच उर्जत देशेला पांचव्या होला युरोपियन व नीमो लोकांमुळे यांचे संघर्षे प्रमाण कमि होत आहे परंतु कित्येक ठिकाणी अद्याप यांचे प्रमाण जास्त असून त्यांच्याच देश भाषा चालू आहेत.

या खंडाचा शोध लागल्यावर पश्चिम व उत्तर भागांत स्पॅनिश व पुर्व भागांत पोर्तुगीज लोकांनी बसाहती केल्या. नंतर आफ्रिकेतील नीमो गुलामांना येथे आणले. अर्जेंटिना व दक्षिण ब्राझीलमध्ये इटालियन लोक सापडत जास्त येऊ लागले आहेत. ग्वेनेझुएलाच्या पूर्वेडांकापासून उत्तर व पश्चिम भागात स्पॅनिश भाषा चालते. सर्व ब्राझिलमध्ये म्हणजे सुमारे अर्ध्या खंडात पोर्तुगीज भाषा चालते.

खंडाचा शोध व गैरे.—कोलंबसने तिच्या सफरीत १४९८ साली या खंडाचा शोध लाविला. यानंतर दुसऱ्या

शोधकांनी बरेच शोध लाविले. बलवोझान १५१३ साली पॅसिफिक महासागराचा शोध लाविला. पुढे बहुतेक प्रदेशांची साहसांनी मिळाली पण प्रांतांतील श्याच्या खाणी व ब्राझिलमधील सोनं व हिऱ्याच्या खाणी यांमुळे संशोधकांना चांगलेच उत्पन्न मिळाले.

हो खंड सापडल्यावर त्यांत युरोपियनांच्या बसाहती झाल्या त्या प्रथम स्पेन व पोर्तुगाल यांच्या अंमलाखाली होत्या. पण पुढे स्वतंत्र झाल्या. प्रथम बरीच वर्षे बहुतेक प्रांतात बंडे, फार्या वगैरे उपस्थित होत असत. अलीकडे उद्योगधंदे व व्यापार बराच वाढून शासनपद्धति व्यवस्थित झाली आहे. ब्राझिल हा सर्वात मोठा व महत्त्वाचा भाग आहे. बाकीच्याचे स्पॅनिश भाषा बोलणारी प्रजासत्ताक राज्ये म्हणून विभाग पाडण्यात आले आहेत. ग्वेनेझुएला व ब्राझिलची सरहद्द यांच्या दरम्यान ब्रिटिश ग्वायाना, डच ग्वायाना आणि फ्रेंच ग्वायाना होच काय हा तीन संस्थाने युरोपीय सत्तेखाली आहेत. झिनिदाद, दोबॅंगो व फॉकलंड बंडे ब्रिटनच्या ताब्यात आहेत. यपुरासाओ, स्प्यूनबायर व ओकुवा यांचे हालंडचा ताबा चालतो.

उद्योगधंदे व व्यापार.—ह्याच्या खाणींमुळे येथे स्पॅनिश लोक भरभर येऊ लागले. योलिव्हियातील पोटोशी खाणीतून बरेच रुप्ये पाहिर पडले. पण व चिली यांच्या किनाऱ्यावरील उबानो (पाक्षिविष्टा) व सोरा यांचे धर फार महत्त्वाचे असत. चिली प्रांतातील बोर्पेस (टाकणवार) व योलिव्हियातील अस्त यांचा जगात तिसरा नंबर लागे इ. स. १९९३ त ब्राझिलमध्ये सोन्याच्या खाणी आढळल्या रुढ करच मिनसजेरोस नांवाचा खाणी असलेला प्रदेश बसला गेला. १९५२ ते १९६१ पर्यंत दरसाल ६० लाख डॉलरचे सोनं निघत असे. सन १९२९ च्या सुमारास ब्राझिलच्या सोन्याच्या खाणी असलेल्या प्रदेशात हिऱ्याच्या खाणी सापडल्या. यांमुळे युरोपियन व नीमो गुलाम ब्राझिलमध्ये बरेच आले दक्षिण आफ्रिकेत हिऱ्याच्या खाणी सापडण्यात हिऱ्याच्या पैदाशीच्या बाबतीत ब्राझीलचा नंबर पहिला होता. बहिआ भागात फारबोनेसोस अथवा फाके हिरे सापडतात. अलीकडे ब्राझिलने मोनाझईच्या बाबतीत बरची पायरी पटकविली आहे. मॅगजीनच्या उत्तरात ब्राझिल रशियाच्या खालोखाल होतं. विनास व साओपॉलो या भागात लोखंडाचे धर बरेच असून त्यांचे शोधन अद्याप झाले नाही. दक्षिण ब्राझिल गोमेद प्रसिद्ध आहेत.

रबर, फॅाओ, कोका रूंपेक, वासरूम, फोरेबा, शिकोना, ब्राझिलनट व पॅराग्वे, चहा वगैरे वस्तू येथील जंगलांतून गोळा करण्यात येतात. नक्षत्रोकास करवाओस लोखंड बरेच सापडले. ऊंस, साखर, कापूस, कॉफी वगैरे बाबतीत शेतकीची फारच सुधारणा झाली आहे. रिओडी जेनेटोपासून उत्तरेकडे पूर्वकिनाऱ्यातच साखर तयार होते. बाहिआपासून उत्तरेकडे

अन्तर्गत सायांत कापूस तयार होतो. प्राक्षिणमध्य कोंक तयार होते. अजेटाईनमध्य गहू पिकतो.

कारखान्याच्या बाबतीत अद्यापि कारावा सुधारणा झाल्या नाहीत. कारण प्रथम युरोपियन देश स्वतःचा निर्यात व्यापार वाढविण्याच्या खटपटीत होते. त्यांनी वसाहतींचा व्यापार आपल्या ताब्यांत घेतला परंतु पुढे वसाहती स्वतःच झाल्या-वर हे पाठ फिरले. अलीकडे कारखाने वाढत आहेत. परंतु दळणवळणाची साधने चांगली नाहीत. दक्षिण अमेरिकेचा तेलचंदी पूर्वी मुख्यतः पोर्तुगालशी येत असे. हळू हळू हा संबंध कमी होत गेला. सध्या खालील जिल्ह्यांची निर्यात विशेष होणे (किस्तीचे आकडे पोंदाचे आहेत.)

देशाचे नांव	निर्यात माल	फोर्ट.	लक्ष
अर्जेन्टिना	{ गुरेदोर.	४	८०
	{ चान्य घोंगे	२	३०
प्राशील	{ कॉफी,	३	३०
	{ रबर	१	१०
चिली	{ नायट्रेट	१	७०
	{ तांबे	०	२०

वसाहती.—१९०५ साली दक्षिण अमेरिकेची लोक-संख्या ३८४२००० होती. समुद्रकिनार्यावर व त्याच्या जवळच्या भागांत साधारणतः दाट वस्ती आढळते. येथील मोठी शहरे युरोपजडांतील शहरांच्या बरोबरीची असून त्यांनी मुख्यतः पाणी व विद्युत्सज्जीत होणाऱ्या सोई केल्या आहेत.

है. ल. व ल. ग.—दक्षिणअमेरिकेतील बंदरांचा संबंध सर्व जगाशी येतो. पूर्वी आंतरल्या भागाची केवळ फोर्टने दळण-वळण ठेवता येत असे किंवा कोही लोक पोस्त्रावरून जात. पण अलीकडे रेल्वे तयार झाली आहे. खेरीज नदीमार्गेने व समुद्राने दळणवळण वाढले आहे. १९०५ साली खालील-प्रमाणे रेल्वेच्या लाहनी होत्या.

मुख्य देश	मैल रेल्वे.
अर्जेन्टायने प्रशासताक राज्य	११२६०
प्राक्षिण	१०४०८
बोसिन्विया	७००
चिली	२८००
पेरू	११४६
उरुग्वे	१११०

[प्राशील, पेरू, चिली इ. पहा.]

दक्षिण आफ्रिका—सांवेरी नदीच्या मध्य प्रवाहाच्या दक्षिणेस असलेला आफ्रिका खंडाचा एक भाग. भौगोलिक दृष्ट्या हा भाग दक्षिण अक्षांश १६° व ३५° अंश पर्व रेखांश ११° व ३६° यांमध्यें वसलेला आहे. याची मैक्रो-इंडो-आशिया खंडाशी सुमारे १९०० मैल आहे. क्षेत्रफळ सुमारे १११२००० चौरस मैल आहे. यांत दक्षिण आफ्रिका

संघ, बासुटोलंड, वेस्टवानलॅंड, स्वाझीलॅंड, दक्षिण न्योडेसिया, संबंध ब्रिटिश सुलुख, जर्मन साऊथ-वेस्ट आफ्रिका, व पोर्तुगीज ईस्ट आफ्रिकेचा दक्षिण भाग, इत्यादि देशांचा समावेश होतो. संबंध दक्षिण आफ्रिकेत भौगोलिक रचनेच्या बाबतीत दोळ्यांत भरण्याजोगा साखेपणा आहे. कुनेन नदीच्या मुखापासून ती शिवेरीच्या मुखापर्यंतच्या सर्व किनाऱ्यावर फारच योग्या पांवा किंवा छिडी आहेत. एक दोन ठिकाणी नैर्घर्षिक बंदरे आहेत एवढेच. दक्षिण आफ्रिका म्हणजे द्वीपकल्प व बंदे यांनी विरहित असा एक मोठा भूभाग आहे. दक्षिणेतून बहुतेक सर्व नद्या अटलांटिक महासागरास मिळतात व उत्तरेकडील नद्या हिंदी महासागरास मिळतात. बहुतेक नद्या सुखापासून काही दूरपर्वतांचे नौकानयनाई आहेत. अन्तर्भागातील टोंगरपठाराच्या मध्य भागास 'कलाहारी डेझर्ट' असे नांव आहे. दक्षिणकडील व पूर्व-कडील समुद्रकांटेच्या जमिनी फार सुपीक आहेत.

ह वा मा न.—हिंदी महासागरातील वृष्टि-वाहक वाऱ्यांच्या आठ ट्रेकसवर्ग पर्वत येत असल्यामुळे अन्तर्भागातील वन्याचरा आगावर पाऊस फार कमी पडतो. यामुळे व जमिनीच्या खोलीमुळे हवा कोरडी, उत्तमक व युरोपियन प्रकृतीस मानवणारी आहे. फक्त आशिय किनाऱ्यावर व नद्यांच्या किनारेंकडे खोल्यातून दरवर्षी ५० इंच पाऊस पडतो.

रहिवाशी.—युरोपन व हॉलंडा हे दक्षिण आफ्रिकेतील मूळच्या रहिवाश्यांचे प्रतिनिधि होत. हे लोक कलाहारी व (जर्मन) साऊथ-वेस्ट आफ्रिकेच्या दक्षिण भागांत होपडतात. वाकीचे एवढेही लोक ज्यांना काफोर असे म्हणतात, ते बांडू-निम्फाई व सैकांतील आहेत. या लोकांच्या तीन वेगळ्या जाती आहेत. (१) सुलु-सोसा, (२) बेच्यु-आना, व (३) ओव्हाहोरो व ओव्हाम्पो. सर्व मिथ जातीचे याद लोकां श्रावित्याच्या पलीकडून या ठिकाणी निरनिराळ्या काळी आले. बेचवाना हे बहुधा या ठिकाणी प्रथम आले असवेत. बरबांनी इ. स. नंतर ८ व्या शतकांत किनाऱ्यावर सोफाला येथे वसाहत केली होती. पण ते फारसं जात पुसले नाहीत. उच, ब्रिटिश, जर्मन, पोर्तुगीज, इत्यादि गौरकाय लोक येथे राहतात. काही हिंदी मजूरही या ठिकाणी आहेत.

आर्थिक स्थिति व व्यापार.—बराच काळपर्यंत दक्षिण आफ्रिकेची शेती हीच संपत्ति होती. निरुध्द व गहू यांचे पीक मुख्यतः येथे वाढीत असत. लोकर, शहाष्ट्याची पिसे व तांबे हे निरुध्द परदेशी व्यापाराचे पाठींबे जात. पण सुवर्णकाणीच्या शोधाने आर्थिक स्थितीत व दक्षिण आफ्रिकेच्या एकंदर इतिहासात प्रचंड क्रांति पडून आली. दक्षिण आफ्रिकेत रुपां काढतप, संदेशवाहकसंघ व जहाजसंघ असे तीन संघ आहेत. नकाती या संघासह वरुपाच्या आहेत. राई दक्षिण आफ्रिका संघात पुला व्यापार वाढतो. दक्षिण आफ्रिकेची व्यापार

करणारे देश म्हणजे, ग्रेटब्रिटन, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, जर्मनी, संयुक्त संस्थाने, कानडा, मराठी, हिंदुस्थान, बेलजम, हॉलंड व फ्रान्स हे होत. गोरकाय लोकपिंडी बहुसंख्याक लोक ग्रेटब्रिटन पंथाने आदृत बोटे रोमनकॅथोलिकहि आहेत. १९ व्या शतकाच्या अखेरीस एतद्देशीयांपैकी शेकडा पाच लोक ख्रिस्तानुयायी झाले.

कायदा.—ब्रिटिश दक्षिण आफ्रिकेतील कायदा हॉलंड-मार्गे १८ व्या शतकाच्या अखेरीस प्रचलित असलेल्या रोमन-डच कायद्यावर उभारलेला आहे. ब्रिटिश अंमल केवळ प्रोतात सुरु शास्त्रापासून या कायद्यात बऱ्याच सुधारणा व फेरफार झालेले आहेत. न्यायदानाची पद्धत बहुतेक ईशानी पद्धतीप्रमाणेच आहे. वेगवेगळे स्वरूपाचे कोजदारी मुद्दे न्यायाधीश व ज्युरीसमोर निघालात येतात. जिनदारी मुकदम्यांत ज्युरीचे एकमत होणे जरूर असते. ईशानी व दक्षिण आफ्रिकन कायदेपद्धतीत मिश्रकृतीच्या कायद्यासंबंधाने बराच फरक आहे. दक्षिण आफ्रिकेत नॉट-पीने सत्य हे पाळऊन पाहिजे असा सख्त कायदा आहे. बडील मुलासच इस्टेटीचा वारसा मिळावा असा काही येथे कायदा नाही. घुसपुत्र कडून तडेवता जर कोणी मरण पावला तर त्याच्या इस्टेटीवरील वारसा कायद्याने ठरविण्यात येतो. वायकोच्या मिश्रकृतीवर लम कायदा असे ठोपयेंत सर्वेक्षी नवऱ्याचा हक्क असतो. नवऱ्याने या हक्काचा दुरुपयोग केला असे आढळून आल्यास त्याची कानउपाडणी करण्याचा न्यायायिज्ञांना अधिकार आहे.

सापा.—युरोपियन रक्षाचे लोक ईशानी व डच भाषा बोलतात. डच भाषेला व्यापहारिक भाषेत 'डाल' ही संज्ञा आहे. हॉलंडमधील १५ व्या शतकातील बी डच भाषा तीव्र या भाषेचा पाया होय. हॉलंडमधील आजची डच भाषा व दक्षिण आफ्रिकेतील बालू डच भाषा यांच्यात फार फरक आहे. बालू दक्षिण आफ्रिकेतील डच भाषा म्हणजे १५ व्या शतकातील हॉलंडमधील डच भाषेची अपवर्त अशी आवृत्ति होय. दक्षिण आफ्रिकन डच भाषेत शब्दसंग्रह फारच मर्यादित आहे. बरेच फारल असे कां, एतद्देशीयांना आपली भाषा सुलभ रीतीने समजावी म्हणून साहजिकच कांभेभ्यांच्या वसाहतवाल्यांना तिजमधील कठिण शब्द काढून टाकून तिची रचना जास्त सुलभ केली. पण त्याचवेळी तिच्यातील गामांय व भरीवपणाहि नाहीसा झाला व ती डच भाषेची अशुद्ध अशी पोटभाषा बनली. प्रत्यक्ष बोलण्यात येणाऱ्या भाषेची अशी स्थिति असली तरी डच भाषेसमधील भाषा शुद्ध व उदात्त आहे. डच नवमधील प्रार्थना साध्या पण व्याकरणशुद्ध डच भाषेत बालविषयांत येतात. साध्यातूनहि शुद्ध डच भाषा शिक्षिण्यांत येते.

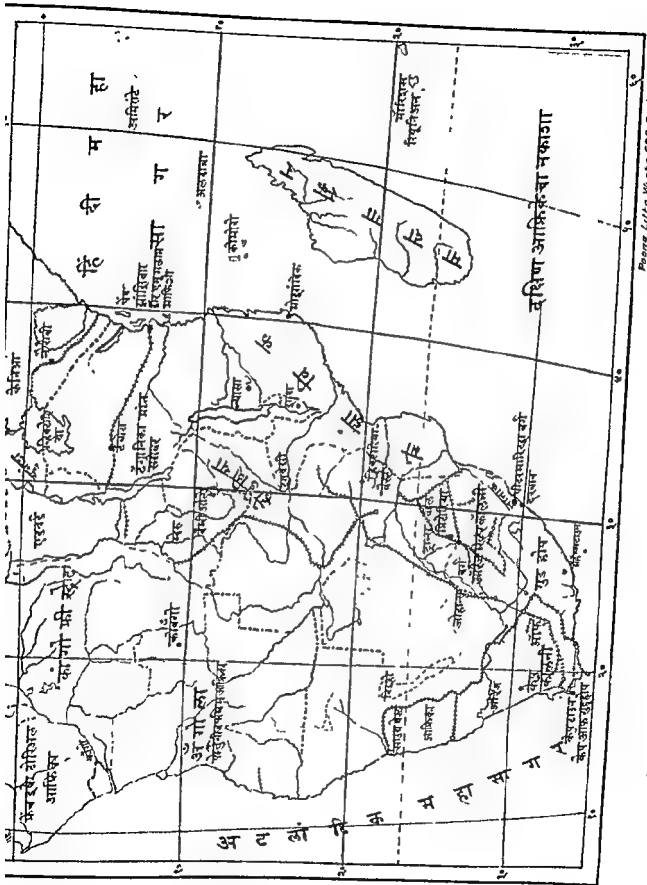
कायदा व त. — १९०९ सालच्या राज्य आफ्रिका अंकटान्वये केपकोलनी, ट्रान्सवाल, नाताळ, आणि ऑरेंज

रिव्हर कोलनी यांचा ब्रिटिश छत्राखाली एक संयुक्त संघ पत्तविषयांत आला. या दक्षिण आफ्रिका-संघाची सन १९१० च्या मे महिन्याच्या ३१ तारखेत स्थापना करण्यात आली. उपरिर्निर्दिष्ट वसाहतींचे आला संघाच्या प्रांतांत रुपांतर झाले. ऑरेंज रिव्हर कोलनीला 'ऑरेंज फ्रीस्टेट प्रोव्हिन्स' असे नाव देण्यांत आले. वसाहतीय कायदेमंडळे मोडण्यांत येऊन, दुय्यम अधिकारींची प्रांतिक कौन्सिल स्थापण्यांत आली. गव्हर्नरांनी काढून टाकण्यात येऊन त्याच्या जागी प्रांतिक शासनकर्त्यांची योजना करण्यांत आली.

संघाच्या कार्यकारी शासनव्यवस्थेचे मुख्य बालक मुद्दा राबेसाहेब आहेत. त्याचा प्रतिनिधि म्हणून गव्हर्नर जनरल ती व्यवस्था पाहता. गव्हर्नर-जनरलचा प्रधानांनी पद्धती करवाचा व पार्लमेंट मोडण्याचा अधिकार आहे. याला दरवर्षी १००० पींड पगार मिळतो. कार्यकारी मंत्रिमंडळीचे सभासद ह्या स्वतःच नेमते. एतद्देशीय कारभाराचा व शासनव्यवस्थेचा ताबा सर्वस्वी गव्हर्नर व त्याचे कौन्सिल यांच्याकडे आहे.

राजा, सीनेट व 'असेंब्ली' या तिपाकडे कायदे करण्याची सत्ता पोंपविली आहे. सीनेटमध्ये ४० सभासद असतात. त्यांपैकी प्रत्येक प्रांताचे ८ प्रतिनिधि असून ८ गव्हर्नर-जनरलने नेमलेले असतात स. १९१० त विघडलेल्या सीनेटच्या या सभासदांना स. १९२० पासून सीनेटमध्ये राहण्याचा अधिकार आहे. त्यानंतर संघाच्या पार्लमेंटने सीनेटच्या रचनेत योग्य वाटतील ते फेरफार करावेत. सीनेटचा सभासद युरोपियन रक्षाचा व ३० वर्षे वयाचा असावा लागतो.

'असेंब्ली' १२१ सभासद असतात. त्यात केवळ प्राविह-म्हने ५१, ट्रान्सवालचे २३ व नाताळ व ऑरेंज फ्रीस्टेट यांच्या प्रत्येकी १५ प्रतिनिधि असतात. 'असेंब्लीतील' सभासदांहि युरोपियन रक्षाचे ब्रिटिश प्रमाणन असावे लागतात. प्रत्येक पाचव्या वर्षी सर्वसाधारण निवडणूक होते. प्रतिवर्षी पार्लमेंटची बैठक झालीच पाहिजे असा नियम आहे. राज्यकारभार सैन्यातील कोम्योहि पगारी नोकरीस मतदानाचा हक्क नाही. ट्रान्सवाल व ऑरेंज फ्रीस्टेट या प्रांतांत वयात आलेल्या ब्रिटिश पुरुष प्रमाणजाणांचे मतदानाचा हक्क आहे. मतदाराजवळ अमुक इतकी मालमत्ता असलीच पाहिजे असा द्या ठिकाणी निबंध नाही. 'नॉटून' घेण्यापूर्वी बहा महिवेपयेंत तो त्या प्रांतात राहिला असला म्हणजे पुरे आहे. नाताळमध्ये मात्र मतदार होण्याकरिता थोटी मालमत्ता अर्धज जरूर असते. काळ्या लोकांना मतदानाचा केवळ नामधारी हक्क आहे. वस्तुतः त्यांना मतदार होताच येत नाही. केवळ प्रांतात मात्र थोडेसे काफिर लोक मतदार आहेत. संघाच्या स्थापनेच्या वेळी दक्षिण आफ्रिकेकरिता एक बरिष्ठ न्यायासन करण्यांत आले वसाहतीतील पूर्वांचे बरिष्ठ व डच न्यायासने या

प्रेटोरियाच्या स्वाधीन करण्यांत आली व 'केपकॉलनी' या ब्रिटिश वसाहतीत तिचे रुपांतर झाले.

वसाहतीच्या जन्मदिनचापासून ती ती ब्रिटिशांच्या स्वाधीन होईपर्यंत तेथील यूरोपियनांत व एतद्देशीय राष्ट्रांशीत वास्तव्याच्या संघर्षाचांनू हतर कोणताहि संबंध नव्हे. हॅटि-टॉट, युसनेन, वांटु अथवा काफार ह्या जाती वसाहत्याच्याची मुरे चोरून त्यांनीं भंडावून सोडीत अनेक काफोरयुद्धे जीं उपस्थित झाली तीं यामुळेच होत.

काफोर आत ही अतिशय दूर व लडवण्या अटल्यामुळे ब्रिटिशांनीं तिचा वचक अर्थ. वेळप्रसंग एतल्यास ब्रिटिश संख्यापत्र वसाहतीत आत असले या हेतूनें १८२० सालीं ४००० ब्रिटिश लोक केप कॉलनीत वसाहतीकरिता पाठविण्यांत आले. त्यांनीं अंगीसाचे येथे पोहोचिलेले पण 'अल-बनी वसाहत' हीं ठाणीं स्थापन केलीं. या १८२० साली वसाहत्याच्यांत योग्यस त्रिरले या नांवाचा एक प्रख्यात स्कॉटिश कवीहि होता.

१८ व्या शतकाच्या अखेरीस प्रॉटेस्टंट घनोपदेशक मंडळ्यांनीं आपले मत-प्रसारक देशी लोकांत उपदेश करण्याकरितां पाठविले होते. या मतप्रसारकांत संत व मिशनरी सरपेचर डॉ. जॉन फिलिप ह्या एक प्रमुख होता. याच्या प्रयत्नांमुळे हॅटिटॉट व इतर काळ्या लोकांचा दर्जा कायद्यानें गोण्या वसाहत्याच्या दर्जावरोवर करण्यांत आला (१८२०). १८३४ सालीं 'गुलामांच्या मुक्ततेचा कायदा' सर्वत्र ब्रिटिश साम्राज्यांत लागू करण्यांत आला. याचा परिणाम असा झाला की शेतकऱ्यांनीं वरचे दिवसपर्यंत एतद्देशीय मजूर मिळेनात व यामुळे व्यापाराचा मूळ येत चालली तेव्हा हच वसाहत्याच्याची मनें अर्थातच कलुषित झाली.

रानटी जातीच्या हल्लापासून वसाहत्याचे व गोण्या लोकांच्या अस्तेकमणानून एतद्देशीय गुप्तारलेल्या राष्ट्रांचे, संरक्षण व्हावे म्हणून डॉ. फिलिप याच्या सल्ल्याप्रमाणें वसाहतीच्या उत्तर व पूर्व सरहद्दीवर तद्देशीय राज्ये स्थापलीं असे ठरले. यामार्गे इ. स. १८३४ च्या डिसेंबरांत अँड्रीज वाटरबोअर नावाच्या मुख्यनरीवर वपरीक पोलीस अन्वयून तह करण्यांत आला. त्याचप्रमाणें इतर तद्देशीय राष्ट्रांशीहि तह करण्यांत आले. असल्या प्रकारच्या सद्दानीं निर्माण केलेल्या राज्यांत 'तह-राज्ये' असे म्हणत. अशा रीतीने पुढील 'तह-राज्ये' निर्माण करण्यांत आली.

ज्या वर्षी पहिलें तह-राज्य निर्माण करण्यांत आलें त्याच म्हणजे स. १८३४ यावर्षी काफोर युद्धास सुरुवात झाली. वसाहतीचा गव्हर्नर सर जे. जॉन्सन यांनीं देश-संरक्षणाच्या हेतूनें, वसाहतीची मर्यादा केईनदीपर्यंत लावविली. पण सर जे. जॉन्सन व वसाहत्या-मंड्री डॉनॅल्ड केनेस यांच्यांत मतभेद होऊन त्यांनीं सर जे. जॉन्सनला जिंकिलेला मुख्य सोडण्यास भाग पावले. ही वेळ (१८३९) दक्षिण आफ्रिकेंत फार आणीबाणीची होती. गुलामांची व वसाहत्या-

मुळे हच शेतकरी रुष्ट झालेले, सरकारी धोरण एतद्देशीयानु-कूल होईन लागल्यामुळे सर्वत्र वसाहत्याचा नापसंद झालेली, पूर्व सरहद्दी अवरुद्ध असल्यामुळे केन्हा संकट उद्भविले याचा नेम नसल्यामुळे सर्व लोक आवरलेले, अशा स्थितीत 'प्रेटोरिया' म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या बोअरांच्या देशाच्यागत सुदृढता झाली. १८३९ ते १८४० च्या दरम्यान जवळ जवळ ७०००० बोअरांक ब्रिटिश अंमलास कंटावून केपकॉलनीतून, ऑरेंजिबेल्डरपलीकडील विस्तृत मैदाने ओलांडून नाताळ व युटरेन्टबर्ग या ठिकाणी गेले.

ब्रिटिश सरकारशी अतःपर आपला कांही एक संबंध नाही व स्वतंत्र राज्ये स्थापन आपला स्वतःचा फारमार आपण घ्यावा पाहून घेऊं अशी केपकॉलनी सोडलेल्या बोअरांची समजूत होती पण ती लवकरच छोटी ठरली. १८३९ साली पास करण्यांत आलेल्या कायद्यान्वये वसाहतीय व्यापारानां, दक्षिण आफ्रिकेंतील २५ दक्षिण अशी-शांपेच्या कोणत्याहि भागांत राहणाऱ्या ब्रिटिश प्रजाग-नांच्या गुलामांची वचकरी करण्याचा अधिकार मिळाला होता. हा कायदा म्हणजे केप सरहद्दीकडील भागांत ब्रिटिश संरक्षक प्रस्थापनेचा पुकाराच होता म्हणून तरी चालेल. केप शेटलेच्या बोअरांपैकी कांहीं ट्रेन्सवर्गच्या मार्गाने नाताळ येथे आले. परंतु कित्येक ईंग्रज व्यापारी १८२४ सालापासूनच नाताळ येथील राजून राहिले होते. बोअरांनीं मॅटेलबर्ग येथे लोकसत्ताक राज्य स्थापिलें, पण १८४३ साली नाताळ ब्रिटिश वसाहत्या वनाविले गेल्यामुळे बोअरांनीं येथून दूर जावे लागे पडलें. १८५१ साली नाताळला केप सरकारपासून विभक्त करण्यांत आले. १८९३ साली नाताळला स्वराज्य मिळालें.

डॉ. फिलिप याच्या सल्ल्यानें स्वीकारलेलें 'तह-राज्यधोरण' आतां ब्रिटिश सरकारनें सोडून दिलें व राज्यमर्यादाविस्ताराच्या धोरणाचा अंगीकार केला. १८४८ साली ऑरेंज व न्हाल या नद्यांमधील मुख्य ब्रिटिश सरकारनें चालता करून त्याला 'ऑरेंजिबेल्डर सोव्हेंट्री' असें नांव दिलें. यामुळे न्हाल नदीपलीकडील बोअरांची व वातुदो लोकांची सरकारी उत्पन्न होऊ लागल्या व कधी कधी तर रकपातापर्यंत मजल पोहोचू लागली. तेव्हा न्हाल नदीपलीकडील बोअरांचे व ऑरेंजिबेल्डर सोव्हेंट्रीमधील लोकांचे स्वातंत्र्य मान्य करण्याचे ब्रिटिश सरकारनें ठरविलें. त्याप्रमाणें १८५१ सालीं युनितेडपार्लमेंटनें १८५४ साली ऑरेंजिबेल्डर सोव्हेंट्रीमधील लोकांचे स्वातंत्र्य मान्य करण्यांत आलें व ऑरेंजिबेल्डर सोव्हेंट्रीचे ऑरेंजमरीटेडमध्यें रूपांतर झालें. याच सुमारास सर बोर्ने रे यास केपचा गव्हर्नर नेमण्यांत आलें. यावेळीं दक्षिण आफ्रिकेंत एकंदर पांच राज्ये होती केप कॉलनी, नाताळ, ब्रिटिश काफोरिया, युनितेडपार्लमेंट व ऑरेंजमरीटेड. त्यांपैकी पहिलीं तीन प्रेटोरियापर्यंत वचक करून सरकारी व सेक्टरल दोन स्वतंत्र बोअर प्रजासत्ताक राज्ये होती.

प्रेटोरियाच्या स्वाधीन करण्यांत आली व 'केपकॉलनी' या मिटिश वसाहतींत तिथें रुपांतर झालें.

वसाहतीच्या जन्मदिखापासून ही ती ब्रिटिशांच्या स्वाधीन होईपर्यंत तेथील यूरोपियनांत व एतद्देशीय राष्ट्रजातींत वास्तव्याच्या संबंधाचीचून इतर कोणताहि संबंध नसे. हॉर्टि-टॉल, युगमेन, बांडू अथवा काफीर ह्या जाती वसाहतास्थापनाची पुरी वीरुन राहिली असावून सोडीत अनेक काफिरांयुद्धे ही उपस्थित झाली ही यासुद्धेंच होत.

काफीर जात ही अतिशय दूर व लघुवर्षा असल्यामुळे मिटिशानीं तिचा बचक असे. वेळप्रसंग पक्षत्यास मिटिश संस्थापक वसाहतींत नात असायें या हेतुन १८२० साली ४००० मिटिश लोक केप कॉलनींत वसाहतीकरिता पाठविण्यांत आले. त्यांनी अंगोसायें येथें पोर्ट एलिझाबेथ व 'अल्फनी वसाहत' हीं ठाणीं स्थापन केली. या १८२० साली वसाहतास्थापनांत येमस मिश्ले या नांवाचा एक प्रख्यात स्कॉटिश कृषादि होता.

१८ व्या शतकाच्या अखेरीस प्रेडिस्टर्ड धर्मोपदेशक मंडळानीं आपले मत-प्रसारक देशी लोकांस उपदेश करण्याकरितां पाठविले होते. या मतप्रसारकांत लंडन मिशनरी संस्थेचा डॉ. जॉन फिलिफ ह्या एक प्रमुख होता. याच्या प्रयत्नांमुळेच हॉर्टिटॉल व इतर काळ्या लोकांचा स्वर्ग कायद्याने गोण्या वसाहतास्थापनाच्या बोअरीपर करण्यांत आला (१८२०). १८३४ साली 'गुलामांच्या मुक्तता कायदा' संबंध मिटिश साम्राज्यांत लागू करण्यांत आला. याचा परिणाम असा झाला की शेतकऱ्यांना वरेच दिवसपर्यंत एतद्देशीय मजूर मिळेत ना व यामुळे व्यापाराचा बूट येत चालली तेव्हा टप वसाहतास्थापनाचीं मनें अर्थांतच कळणित झाली.

राजकी जातीच्या हडपणासून वसाहतीचें व गोण्या लोकांच्या अतिक्रमणापासून एतद्देशीय धुधारलेल्या राष्ट्रांचें, संरक्षण व्हावें म्हणून डॉ. फिलिफ याच्या सहाय्यप्रमाणें वसाहतीच्या उत्तर व पूर्व सरहद्दीवर तद्देशीय राज्ये स्थापलीं असें ठरलें. याप्रमाणें इ. स. १८३४ च्या दिवसपरांत अंग्रेजी घातरकीवर नावाच्या मुल्लाबरीवर उपरोक्त पोरणाले अनस-रून तह करण्यांत आला. त्याचप्रमाणें इतर तद्देशीय राष्ट्रां-नातींशींही तह करण्यांत आले. अखेच्या प्रकाशच्या तहानीं निर्माण केलेल्या राज्यांचें 'तह-राज्ये' असें म्हणत. अशा रीतीनें गुच्छत् 'तहराज्ये' निर्माण करण्यांत आली.

ज्या वर्षी पहिलें तह-राज्य निर्माण करण्यांत आलें त्याच म्हणजे स. १८३४ यावर्षी काफीर मुद्रास सुद्रवात झाली. वसाहतीचा गव्हर्नर सर बेंजामिन मी. अर्बन यानें देश-वैर-खणाच्या हेतुन, वसाहतीची मर्यादा केईनदीपर्यंत लांब-विली. पण सर बेंजामिन व वसाहत-मंत्री लॉर्ड मेलबोर्न यांच्यांत मतभेद होऊन त्यानीं सर बेंजामिनला विलिसेला मुख्य सोडण्यास भाग पाडलें. ही वेळ (१८३९) दक्षिण आफ्रिकेंत फार आणीबाणीची होती. गुलामपिरी बंद झाल्या-

मुळे टन शेतकरी रट झालेले, सरकारां घोरण एतद्देशीया-कूल होईल लागल्यामुळे सर्वच वसाहत जाणू झालेली, पूर्व सरहद्द अर्धस्थित असल्यामुळे वेगळी संकट उद्भवले याचा नेम नसल्यामुळे सर्व लोक यावरसेले, अशा स्थितींत 'प्रेटोरिक' म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या बोअरीच्या देशापासून सुद्र-वात झाली. १८३९ ते १८४० च्या दरम्यान जवळ जवळ ७००००० बोअरलोक मिटिश भंमलास कंटाळून केपकॉलनीसून, ऑरेंजिरिव्हरपलीकडील विस्तृत मैदानें ओलांडून नाताळ व उपर्यंतसर्वथी या ठिकाणी गेले.

मिटिश सरकारची सत्तापर आपला काही एक संबंध नाहीं व स्वतंत्र राज्ये स्थापून आपला स्वतःचा परमार आपण स्वतःचा पाहून वेगें अशी केपकॉलनी सोडलेल्या बोअरींची समजूत होती पण ही सत्वरच खोटी ठरली. १८३९ साली पास करण्यांत आलेल्या कायद्यानयें वसाह-तीय न्यायासनानीं, दक्षिण आफ्रिकेंतील २५ दक्षिण अक्षा-शापर्यंच्या कोणत्याहि भागांत राहणाऱ्या मिटिश प्रजाज-नांच्या गुगुदांची चवकशी करण्याचा अधिकार मिळाला होता. ह्या कायदा म्हणजे केप सरहद्दीकडील भागांत मिटिश सत्तेच्या प्रस्थापनेचा पुकाराच होता म्हणून तरी चालेल. केप सोडलेल्या बोअरींपैकीं काहीं देऊल्लवर्गच्या मार्गांनी नाताळ येथें आले. पणु किथिफ ईमच व्यापारी १८२४ सालापासूनच नाताळ वेदरांत येऊन राहिले होते. बोअरींनी मिटिशवर्ग येथें लोकसत्ताक राज्य स्थापिलें. पण १८४३ साली नाताळ मिटिश वसाहत बनविले गेल्यामुळे बोअरींनी येथून दूर जायें भाग पडलें. १८५६ साली नाताळला केप सरकारासून विभक्त करण्यांत आलें. १८९३ साली नाताळला स्वराज्य मिळालें.

डॉ. फिलिफ याच्या सहाय्यांनीं स्वीकारलेले 'तहराज्यघोरण' आतां मिटिश सरकारनें सोडून दिलें व राज्यमर्यादविस्तार-राज्या घोरणाचा अंगीकार केला. १८४८ साली अंग्रेज व व्हाल या नर्जामधील मुलुख मिटिशसरकारनें खालसा करून त्याला 'ऑरेंजिरिव्हर सोन्हेट्री' असें नांव दिलें. यामुळे व्हाल नदीपर्यंतची बोअरींची व वासुतो लोकांशीं तक्रारी उत्पन्न होईल लागल्या व कधी कधी तर रक्तापातयेंत मजल पोहोचूं लागली. सेव्हा व्हाल नदीपलीकडील बोअरींचें व ऑरेंजिरिव्हर सोन्हेट्रीमधील लोकांचें स्वातंत्र्य मान्य करण्याचें मिटिश सरकारनें ठरविलें. त्याप्रमाणें १८५२ साली ट्रान्सव्हालचे दि १८५४ साली ऑरेंजिरिव्हर सोन्हेट्रीमधील लोकांचें स्वातंत्र्य मान्य करण्यांत आलें व ऑरेंजिरिव्हर सोन्हेट्रीचे ऑरेंजिरीस्टेटमध्यें रुपांतर झालें. याच सुमारास सर जॉन मे जॉन्स केपना गव्हर्नर नेमण्यांत आले. यावेळीं दक्षिण आफ्रिकेंत एकंदर पाच राज्ये होती; केप कॉलनी, नाताळ, मिटिश काप्रेरिआ, ट्रान्सव्हाल व ऑरेंजिरीस्टेट. त्यांपैकीं पहिली तीन प्रेटीमिटनचे मन्सच कसल करणारी व अक्षरटळें दोन स्वतंत्र बोअर प्रजासत्ताक राज्ये होती.

अतःपर बोअर प्रजासत्ताक राज्यांच्या कारभारात बिलकुल दबक्यादबक करायची नाही असे धोरण ब्रिटिश सरकारने जाहीर केले. पण सर जॉर्ज प्रे याला स्वयंकरच या धोरणा विरुद्ध वागणे भाग पडले. ऑरेंजफ्रीस्टेट व ट्रान्सव्हाल यांचे एकिकरण करण्याचे ट्रान्सव्हाल सरकारचे प्रयत्न चालले होते. इतक्यात फ्रीस्टेट व बासुटो यांच्यात माटण उपासित झाले. या वेळीचही उत्पन्न होणाऱ्या वादाचा व अडचणीचा निकाल दक्षिण आफ्रिकेतील निरनिराळ्या राज्यांचा संयुक्त संघ बनविल्याबद्दल लागणार नाही असे सर प्रे याने मत घेऊन त्याने तसल्या प्रकारची योजना इ.स. १८५८ त बसाहृत सेक्रेटरीपुढे व १८५९ साली केप पार्लमेंट पुढे मांडली. पण ती बसाहृतशाल्यांना परत पडली नाही व १८५९ साली प्रेला आपल्या जागेचा राजीनामा द्यावा लागला. पण याच्या नंतर मात्र बसाहृतबसल्यास प्रेच्या योजनांची शक्यता पटू लागली. परदेशाच्या कारभारात दबक्यादबक न करण्याचे १८५४ साली पुकारलेले धोरण आता सोडून देण्यात आले होते. १८७१ साली बासुटो लॅंड खालसा करण्यात आले. इ. स. १८७१ पासून १८७२ पर्यंतचा काळ केप कॉलनीला फार स्वास्थ्याचा व सुवर्तेचा गेला. या अवधीत पुष्कळशा सुशर्णाणीचा शोध लागल्यामुळे देशाच्या संपत्तीत भर पडून सरकारी खजिनाही बराच वाढला. याच सुमारास (१८७२) केप कॉलनीस स्वराज्य देण्यात आले. यावेळी लॉर्ड कारनरव्हॉन हे बसाहृत-सेक्रेटरी होते. कॅनेडियन प्रांतांचा संयुक्त संघ बनविण्यात यांचे प्रमुख भूमि असल्यामुळे तोच प्रयोग दक्षिण आफ्रिकेतहि करून पहाण्याचे याने निश्चित केले. स्थानिक लोकमत या योगनेच कितपत अनुकूल आहे हे ताडून पाहता लॉर्ड कारनरव्हॉन यांची निराशा झाली. संयुक्त संघासंबंधाची चळवळ इंग्लंडात गम्भीर तर दक्षिण आफ्रिकेत उत्पन्न झाली पाहिजे असे बसाहृतवाल्यांचे मत पडले व ही योजना अंमलात आणण्याची योग्य वेळ झाली अली नाही असेहि त्यांचे मत दिवले, पण छाई कारनरव्हॉन याने आपल्या प्रयत्नांत बिलकुल कमतरता होऊ दिली नाही. ट्रान्सव्हालमधील अँदामुदी व अन्यबस्था या दोन गोष्टी त्याची योजना अंमलात येण्यास तबळ कारण आहेत असे घाटत होते. इकडे १८७७ सालच्या जानेवारी महिन्यात ट्रान्सव्हॉल सालचा करण्यात येऊन ब्रिटिश अंमलास जोडण्यात आले. बोअरांना तर हे कृत्य आपडले नाहीच पण विशेष ब्रिटिश मुत्सदांना देखील ते पसंत पडले नाही. लॉर्ड कारनरव्हॉन याची योजना अंमलात येण्यास तबळ कारण आहेत असे घाटत होते. इकडे १८७७ सालच्या जानेवारी महिन्यात ट्रान्सव्हॉल सालचा करण्यात येऊन ब्रिटिश अंमलास जोडण्यात आले. बोअरांना तर हे कृत्य आपडले नाहीच पण विशेष ब्रिटिश मुत्सदांना देखील ते पसंत पडले नाही. लॉर्ड कारनरव्हॉन याची योजना अंमलात येण्यास तबळ कारण आहेत असे घाटत होते. इकडे १८७७ सालच्या जानेवारी महिन्यात ट्रान्सव्हॉल सालचा करण्यात येऊन ब्रिटिश अंमलास जोडण्यात आले.

१८७९ साली झुल लोकांत व ब्रिटिश सरकारात खेडा उत्पन्न झाला. उत्तरीच्या लढाईत झुल सत्तेचा पूर्ण मोड करण्यात आला. एका बाजूच्या संकटाची याप्रमाणे विवेचात सावण्यात आली असली तरी ट्रान्सव्हॉल खालसा करून उत्पन्न करून ठेवल्या संकटाचा अन्नून वेदोबस्त करावयाचा होताच. ' ट्रान्सव्हॉल खालसा करणे म्हणजे ब्रिटिश राष्ट्राच्या सज्जल कीर्तीवर एक मोठा कलंक होय ' अशा प्रकाश्या गॅलॅटन राहेंबाच्या टोकेमुळे तर बोअरांना आपले गतव्हातें परत मिळविण्यास जास्तच उत्तेजन मिळाले. ब्रिटिशच्या प्रधानमंडळाचा ट्रान्सव्हॉल न सोडण्याचा निषय पाहून बोअरांची चोर्की भडकली व त्यांनी बंड पुकारले. मॅझुषा हिल येथील एका ब्रिटिश टोळीस बंडखोरांनी पुडकावून लावले व स्वातेच्याच निशाण उभारले. आता मात्र ब्रिटिश प्रधानमंडळाचे धावे दगालले व त्यांनी २२ मार्च १८८१ रोजी तह करून ट्रान्सव्हॉलला ब्रिटिश आधिपत्याखाली स्वीकार्य दिले. याच वेळी ट्रान्सव्हॉलच्या परराष्ट्रीय हितसंबंधांमधील तावाहि ट्रान्सव्हॉलला देण्यात आला व १८७८ त वालफिश्वे ब्रिटिश राज्यास जोडले. व १८८४-८५ च्या दरम्यान ऑरेंज नदी व पोतुंगीस दरहद्द यामधील किनारा जर्मनीने आपल्या संरक्षणाखाली घेतला. स. १८८४ त सेंट लुसिआ ये मिळविण्याचा जर्मनीने प्रयत्न केला पण तो फसला. सेंट लुसिआ ये हे हॅडरुआला पांडा याने १८४२ साली ब्रिटिशनला दिले होते. स. १८८५ च्या जानेवारीत पांडोळीडचा समुद्र-किनारा ब्रिटिशने आपल्या संरक्षणाखाली घेतला. डोलागो-आबेवर पोतुंगीस व ब्रिटिशने ही दोन्ही राई आजपर्यंत आपला हक्क सांगत. आता ट्रान्सव्हॉलमधील बोअर देशील एखावर हक्क सांगू लागले. तेव्हा मॅज लोकेसत्ताक राज्याच्या अध्यक्षकाळे यावा निवाळ सोंपविण्यात आला व १८७५ त मांडणावा निकाल लागून सोवडी पोतुंगीसच डेझागोआबेने मालक ठरले. स. १८८४ मध्ये बेचानालॅंड खालसा करण्यात येऊन ब्रिटिश अंमलास जोडण्यात आले. याच वेळी दक्षिण आफ्रिकेच्या इतिहासात सेलिस चोडस हा एक विस्मयक राजकारणी पुरुष म्हणून प्रसिद्ध झाला. ब्रिटिश राज्याचा विस्तार मध्य आफ्रिकेत नेऊन पोचवावयाचा असे याचे मनोराज्य होते. पण या मनोराज्याला प्रतिरोधक अशी शक्ति त्याच वेळी उत्पन्न झालेली होती. ही शक्ति म्हटली म्हणजे ' दि अॅफ्रिकॅंडर वॉर ' नांवाचा संघ होय. हा संघ केप कॉलनीत स्थापण्यात आला होता. ' स्वतःच्या स्वतंत्र निशाणाखाली सर्व दक्षिण आफ्रिके एकीकरण ' हा या संघाचा उद्देश होता. ह्म लोकांच्या मनात या संघाने नूतन राष्ट्रीय आधुनिक उत्पन्न करून दिली.

स. १८८६ च्या सुमारास ट्रान्सव्हॉलमध्ये बऱ्याचशा सुवर्ण क्षेत्रांचा शोध लागला. त्यामुळे ट्रान्सव्हॉलच्या संपत्तीत भर पडून सरकारी तिजोरी अगोनात झुलली स. १८८६ मध्ये केपकॉलनी व ऑरेंजफ्रीस्टेट या दोहोत अकत-संघाची

स्थापना करण्यांत आली. ट्रान्सव्हाल येथील व्हर्नर वॉर्नर दक्षिण आफ्रिकेतील राज्यांचे या संघांत सामील झाली. ट्रान्सव्हालमध्ये सुवर्णनदी वाहू लागलेली पाहून युरोपियन व अमेरिकनचे धवेधवा धवे धेवें जाऊन राहिले. हे पाहून कृंगारा बोदी वित्तो उत्पन्न झाली. त्याने त्यांच्या घर असणं का छानून त्यांना ट्रान्सव्हालमधील स्वतंत्र नागरिक होतां येऊं नये म्हणून मतदानाच्या पद्धत्यात ताबडतोब फरक घडवून आणला. या लोकांना युटॅलॅंडचे असे म्हणत. यांनी वाईट रीतीने वागाविल्यामुळे ट्रान्सव्हालवर काय परिणाम झाला हे पुढे कळून येईलच. १८८९ साली प्रेझिडेंट क्रूमरने ऑरेंजफ्रीस्टेटबरोबर 'चर्चा'चा व संश्लिष्ट' स्वरूपाचा ठह केला.

१८९० साली सेविल्होइस हा केप कॉलनीच्या प्रधान-मंत्र्याच्या जागेवर आला. ब्रिटिश राज्यमर्यादा मध्य आफ्रिकेत नेऊन मिश्रविषयाच्या प्रयत्नात आता तो बोराने लागला. त्याने १८८८ साली माडावेली राष्ट्रातीवा मुरय सोवेंगुला याच्याशी तह करून तो देश जमनी, पोतुगल अथवा बो-र यांच्या हाती पडण्याचा संभव माहीतच केला. १८९० साली माझानालॅंड काशीम करण्यांत आले. याप्रमाणे लवकरच ब्रिटिश संघेचा प्रसार टोपानिका सर्वोदयपर्यंत झाला. १८९३ साली बुलाबायो काशीम करण्यांत आले. स. १८९४ मध्ये याणाच न्होडेसिमां हे नांव देण्यांत आले.

न्होइसने आपल्या आमुदानीत परस्परविरोधी हितसंबंधींचे एकीकरण करण्याचा हाकम तेवढा प्रयत्न केला; एतद्देशीय लोकांचा प्रश्न सोडविण्याचा त्याची तज्ज्ञा बहुतेक सर्वांना परंत पडण्याभोगी होती. दक्षिण आफ्रिकेतील राज्यांचा व वसाहतीचा एक संयुक्त संघ बनविण्याच्या कल्पनेचा तो एक पुरस्कर्ता होता. लहान लहान संस्थानांतून व प्रत्येक दशा-हतांतून रस्ते नेऊन महासत्पद्धती सर्व वसाहतीत सर्व-साधारण करून द्या कल्पनेला मूर्तस्वरूप यांचे असा त्याचा विचार होता. या त्याच्या प्रयत्नाला पद्धतशीर व कसून विरोध करणारे ट्रान्सव्हाल हे एकच राष्ट्र होते. इकडे ट्रान्सव्हालमधील स्वच्छ आकाशांत काळोख डग कोकाचू लागले होते. सुवर्णसार्गाचा धंदा किफायतशीर दिसून आल्यामुळे लोकांची ट्रान्सव्हालमध्ये आतुनीत गर्दी होऊं लागली. उत्पन्नापेक्षा जवळ जवळ हे भाग या खाणीवाल्यांकडून युटॅलॅंडकडून सरकारा तिमांरीत जाऊन पडत असे. तरी त्यांना मुक्तते म्युनिंसपल इकडेरील ट्रान्सव्हाल सरकार देईना. उलट त्यांना ट्रान्सव्हालमधील स्वतंत्र नागरिक होतां येऊं नये म्हणून स. १८८२ च्या महदारासंबंधीच्या कायद्यातील ट्रान्सव्हालमध्ये नागरिकत्वाचा हक्क प्राप्त होण्याकरिता राष्ट्रण्यासंबंधाची पांच वर्षांची मुदत १४ वर्षांची करण्यांत आली. अतस्तया सुलमी भोरणाचा युटॅलॅंडसोबत संलग्न येणे साहाय्यिक होतें. अर्भाचा व शिष्टमंडळादि उपायांचा काहीच उपयोग होत नाहीसे पाहून त्यांनी येवट सधल प्रतिकाराचा

आत्मीय उपाय योगण्यांचे निश्चित केले. या त्यांच्या कार्यात न्होइस यांनी त्यांना मदत देण्याचे अनिवचन दिले. त्यांच्या व न्होइस यांच्या मतांने ट्रान्सव्हालवर स्वारी करून प्रेझिडेंट क्रूमरला वडणीवर आणण्याचे ठरले. सर्व सिद्धता झाली. डॉ. आमिसनने ट्रान्सव्हालकडे कूचहि केले. पण मध्येच या सर्व येतावर विरोध घालणारी एक गोष्ट घडून आली. 'राज्य-कीर्ति ब्रिटिश निवाणासाठी पडवून आणावयाची' असे न्होइस यांचे म्हणणे पडले व 'ट्रान्सव्हालने स्वातंत्र्य पूर्ण-पणे कायम राहून संधे सन्ध्यासुद्धा सोडससाक राज्याची उभारणी करावयाची' असे तर युटॅलॅंडसोबत आपल्या जाहीरपत्रकांत नमूद करून देऊंले होते. या महत्वाच्या मत-भिन्नतेमुळे वेश्वरीकडून तडकाकडचा किया होऊं घडली नाहीं, व बंडाचा ताबडतोब बंधोबंद करण्यांत आला.

या बंडाचे परिणाम एकदांति दक्षिण आफ्रिकेला फारच पातुळ असे झाले. आतांपर्यंत निदान केप कॉलनीतील वच व ब्रिटिश लोकांत एकमतच असे. न्होइस व आमिसन यांचा या बंडांत संघर्ष होता हे बाहेर आल्यापासून वच लोकांना ब्रिटिशांच्या हेतूविषयी संशय येऊं लागला. केप कॉलनीतील वच आतां लपव लपव ट्रान्सव्हालविषयी सहानुभूति दर्शवू लागले. प्रोटेस्ट व ट्रान्सव्हाल यांच्यात संगनमत झाले. 'एच रिपब्लिकन निवाणासाठी दक्षिण आफ्रिकेचे एकीकरण' असा ध्वनि ट्रान्सव्हालात सर्वत्र पुनूं लागला. लंडनमधील वसाहत-कचेरीस या कथांचा सुभाषा होता हे समज-ल्यापासून तर वच लोकमत नास्तच प्रबुध झाले व अफ्रिके-कंडर गोंड पुन्हा एकदां ब्रिटिश-विरोधी बनला.

बंडानंतर पोल्याच दिवसांना न्होइस त्याने केप कॉलनीच्या प्रधानमंत्रिपदाचा राजिनामा दिला. सर गॉर्डेन रिशम यांनी त्याची जगा घेतली. स. १८९८ च्या मार्चमहिने त्यांनी राजिनामा दिला. तेव्हा डब्ल्यू. पी. थिनर यांच्या नेतृत्वाखाली थोडे पक्षाचे प्रधानमंडळ अधिकाराकड झाले.

इकडे ट्रान्सव्हालात युटॅलॅंडचे लोकांची स्थिति फारच खोचनीय होऊं लागली. मतदारीचा कायदा नास्तच संकुचित करण्यांत आला. कायदेकारी मंडळ अंमलबजावणी पायाच्या संघेसाठी देशांत आले. थिरोविया सहाराची तटबंदी करण्यांत आली व दाहगोळ्याचा सोडा करण्यांत येऊं लागला. ही तयारी पाहून प्रेडब्रिटनचे धावे दणाले, व योग्य वेळ येताच युटॅलॅंडसोबत मान्दानी ऐकण्यास ट्रान्सव्हालला भाग पाडण्यासाठी एखाद्या कराती माणसाची हाय-कमिशनरच्या जागेवर नेमणूक करण्याचे प्रेडब्रिटनने ठरविले.

स. १८९७ च्या मे महिन्यात सर आल्फ्रेड मिलरन केपमध्ये येऊन हायकमिशनरच्या जागेवर बसू झाला. याच वर्षी प्रेझिडेंट क्रूमर यांनी सोन्याच्या धंद्यासंबंधीच्या मान्दानीचा विचार करण्याकरिता एक कमिशन नेमले. कमिशनने आपल्या रिपोर्टत सुधारणांची आवश्यकता

प्रतिपादिली परंतु कमिशनच्या शिफारशीप्रमाणे बाणण्याचे कृपाने नाकारल्यामुळे फिशन शेवटचा प्रयत्न करून पहावा असे युटॅलॅंडर्सनी ठरविले व ' आपल्या संवधात आपण मध्यस्थी करावी ' अशा अर्थाचा एक विनंती-अर्ज राणीसर-कारकडे केला

स. १८९९ च्या मे महिन्यात सर आल्फ्रेड मिलनर याने वसाहत-सेफ्टी मिस्टर चेंबरलेन याला एक खलिता पाठवून युटॅलॅंडर्सच्या बाजूने मध्यस्थी करण्याच्या आवश्यकतेचे जोरदार मत प्रतिपादन केले. युटॅलॅंडर्सच्या दुःखाची समस्या शास्त्रास त्याच्यातील केवळ ईमजाचाच कायदा होणार नसून इतरहि लोकांचा कायदा होणार असल्यामुळे हे कृत्य आप-मतलबीपणाचे न होता भूतदयेचेच होईल असे त्याने आपले मत दिले शिवाय ट्रान्सव्हालमध्ये खोल रुजत चाललेल्या भेदव्रिंदनपासून विभक्त होण्याविषयांच्या चव-वडीसहि यायोगे आळा पडेल असेहि त्याने प्रतिपादिले याच वर्षाच्या मे महिन्याच्या ३१ तारखेस ग्लोएमफोर्टन परिषदेत मिलनर याने कृपारोवर या प्रधाचा खल केला परकीयासंबंधीच्या मतदारांच्या कायद्यात १४ वर्षांचा मुदत न ठेविता पूर्वीप्रमाणे ५ वर्षांचीच ठेवावी म्हणजे पाच वर्षे ट्रान्सव्हालात राहिलेल्या परदेशी मनुष्यास मतदानाचा हक्क मिळावा असे मिलनर याने कृपारला सुचविले तेव्हा आपल्या बाजूने कृपारबहि काही मागण्या मिलनरपुढे ठेविल्या, पण त्या त्यांना अक्षय्य वाटून परिषदेचे काम संपेच आठोपले परिषदेचे गार्मीय कृपारच्या लक्षात येऊन त्याने ७ वर्षांची मुदत घालून नवीन मतदारीचा कायदा पास केला. पण त्या कायद्याला बरेच निषेध पातले होते, असे इमज इतिहासकारांचे म्हणणे आहे.

आपल्या म्हणण्याप्रमाणे बागावपास प्रेसिडेंट कृपारला भाग पाडण्यास लडाईशिवाय दुसरा मार्ग नाही असे भेट व्रिंदनला वाटू लागले व पूर्ण स्वातंत्र्य जर मिळवावयाचे असेल तर भेटव्रिंदनशी रणांगणात दोन हात केल्याशिवाय गत्यन्तर नाही अशी कृपारचीहि खात्री झाली स. १८९९ च्या ऑक्टोबरच्या ९ व्या तारखेस ट्रान्सव्हाल-सरकारने ब्रिटिश-सरकारास निर्वाणीचा खलिता पाठविला त्यातील अशी काय होत्या हे ट्रान्सव्हालच्या इतिहासावरील लेखांत आले अस-ल्यामुळे त्याची येथे पुनराक्षि करण्याचे कारण नाही. ब्रिटिश सरकारनेहि तरवारीच्या खणखणाटांनंच या खलि-त्यास उत्तर दिले दोन्ही बाजूंची दुर्ले सम्य झाली व लडा-ईस सुरवात झाली या मध्यम संप्रामाची छात्र हकीगत ट्रान्सव्हालवरील लेखान आलीच आहे स. १९०० च्या मेच्या २८व्या तारखेस प्रीस्टेट गालसा करण्यात आले व सप्टेंबरच्या १९व्या तारखेस ट्रान्सव्हालहि ब्रिटिश भंमलखाली जोडण्यांत आला. ३१ मे १९०२ रोजी ब्रिटोरियाच्या तहावर बोअर लेकानी घ्या केल्या व हे २॥ वर्षेपर्यंत लाबलेले युद्ध एक-दोन संपले युद्धानंतर पुनर्घटनेचा प्रश्न ब्रिटिश मुत्सद्दयापुढे

येऊन पडला. न्याय, शिक्षण व शेतक्रीखात्यात सुधारणा कर-ण्यात आल्या युटॅलॅंडर्स लोक खाणीवर येऊन पूर्ववत काम करू लागले या युद्धाचा असा एक परिणाम झाला की सुवर्णखाणी बंद पडल्या व त्यामुळे व्यापाराला बरीच ठोकर बसली स. १९०३ च्या अखेरीस अखेरीस खाणीच्या मालकानी खाणीवर काम करण्याकरितां चिनी मजूर बोलाविण्याची परवानगी घेतली या लोकांना तीन वर्षांच्या मुदतीने बोलाविण्यात आले होते. हे परकी लोक या ठिकाणी येऊन देशाचा संवध व्यापार फाडीत करून बसतील या भीतीने दक्षिण आफ्रिकेतील लोकांनी चिनी मजूर-पद्धतीस जोराचा विरोध केली ' अस-ल्यात लोकांचे रक्त साठून भेदव्रिंदनकरितां जिकिलेला देश आशियाखंडस्थ लोकांच्या भक्ष्यस्थानी देण्यात येत आहे' अशी चोहोंकडून हाकाटी होऊ लागली तेव्हा मुदत संप-ल्याबरोबर देश सोडून गेलेंच पाहिजे असे व इतर प्रकारचे आचर कायदे चिनी लोकांसंबंधी करून टीकाकारांचे तोंड बंद करण्यात आले

ब्रिटोरियाच्या तहान पुनर्घटनेचे कार्य संपल्यानंतर ट्रान्स-व्हालला ब्रिटिश निशाणाखाली स्वराज्य देण्यासंबंधीचे एक कलम होते त्याप्रमाणे स. १९०४ च्या जुलैमध्ये ब्रिटिश सर-कारने आपला हाडदेश माहोर केला, व स. १९०६ च्या डिसें-बरच्या १२ तारखेस ट्रान्सव्हालला स्वराज्य अर्पण करण्यात आले स्वराज्यपालमेंटच्या जनरल बोया हा प्रधानमंत्री झाला व मिस्टर स्मट्स याला वसाहत-नैकेदरी नेमण्यात आले. पार्लमेंटमध्ये युटॅलॅंडर्स लोकांनाहि जागा देण्यात आल्या. दक्षिण आफ्रिकेतील निरनिराळ्या राष्ट्रांचा व वसाहतींचा मिळून एक सप्त वनविषयांच्या चळवळीस आतां जोर येऊ लागला राष्ट्रांमालात आर्थिक चढाओढ व विरोध स. १९०६ च्या सुमारास फारच विकोपास जाऊन पोहोचला होता. तेव्हा निरनिराळ्या वसाहतींना व राष्ट्रांना एका सर्वसाधारण मध्यवर्ती शासनसत्तेखाली आणून एकत्रित केल्याशिवाय गत्यन्तर नाही असे ब्रिटिश मुत्सद्दयांनी वाटू लागले, इतकेंच नव्हे तर पौंडप्रधानमंडळास व बोयाप्रधानमंडळासहि संयुक्त सभाची कल्पना पसंत पडली या प्रधाचा विचार करण्याकरितां आफ्टोबर स. १९०८ मध्ये दरबान येथे एक राष्ट्रीय परिषद भरविण्यात आली या परिषदेने एक योजना तयार केली व ती सर्व वसाहतींना पसंत पडली. स. १९०९ मध्ये ब्रिटिश पार्लमेंटने ' अंक्वेट ऑफ युनिअन ' पास केला. त्याच वर्षाच्या सप्टेंबरच्या २०व्या तारखेस त्याला राजेसाहे-बांची संमति मिळाली ३१ मे १९१० या दिवशी ' दक्षिण-आफ्रिकासंघाची ' स्थापना करण्यात आली व हर्बर्ट स्टॅंड-स्टन याचा संघाचा पांडेला गव्हर्नर जनरल नेमण्यात आले.

अर्थाचीन दक्षिण आफ्रिका (१९१०-१९२०) —

इ स १९१५ साली युनियन सरकारच्या सैन्याने अर्मेनी-पासून बायब्य आफ्रिका हिरापून घेतल्यापासून, पोर्तुगी-जाच्या साम्राज्यातील आफ्रिकेचा माग बगळून बाकी सर्व

आफ्रिका ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आजी इष्टते तरी नालेल. ब्रिटिशांच्या ताब्यांतला आफ्रिकेचे राजकीय शासन इथ्या खालील प्रमाणे विभाग पाडण्यांत आले होते. (१) १९१० साली ब्रिटिश साम्राज्यांत प्रविष्ट झालेल्या युनियन ऑफ साउथ आफ्रिकेचा मुख्य. या मुख्यतांत केप, नाताळ, ऑरेंजफ्रीड्रह व ट्रान्सव्हाल या वसाहतींचा अंतर्भाव होतो. (२) साउथ वेस्टर्न प्रोटेक्टोरेट. (३) वेसुटा-लंड, वेसुआललंड, स्वासालंड इत्यादि संरक्षित संस्थाने. (४) न्होडोशिया.

क्षेत्रफल व लोकसंख्या:—दोहेशियाचा भाग धरून सर्व दक्षिण आफ्रिकेचे क्षेत्रफल १६५०००० चौरस मैल असून त्यांपैकी पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत असलेल्या प्रदेशाचे क्षेत्रफल १२५००० चौरस मैल आहे. १९२१ साली दक्षिण आफ्रिकेची लोकसंख्या ११०००००० होती. पैकी ७००००० लोक पोर्तुगीजांच्या मुल्लखांत होते. युनियन ऑफ साउथ आफ्रिका उर्फ दक्षिण आफ्रिकासंप ह्या १९१० साली मे महिन्याच्या ३१ व्या तारखेत अस्तित्वांत आला. या युनियन मधील वाहरामध्ये फक्त गोम्या लोकांनाच निवडून येण्याचा अधिकार आहे. १९२० साली केप, ट्रान्सव्हाल, नाताळ व ऑरेंजफ्रीड्रेट या वसाहतींनी अनुक्रमे ५१, ४९, १७ व १७ अशा उमेदवारांना निवडून देण्याचा हक्क होता. १९१०-१९२० या सालाच्या दरम्यान मतदारांस्वरुपाच्या कायद्यांत काहीच सुधारणा घडून आली नाही.

शेतकी:—१९१०-१९२१ च्या दरम्यान दक्षिण आफ्रिकेमधील शेतकीच्या क्षेत्रांत व्यापक सुधारणा घडून आल्या. युनियन सरकारने प्रांतिक सरकारच्या ताब्यांतून शेतकीची खाती काढून येऊन आपल्या ताब्यांत आणल्याने, शेतकीमध्ये संपादनाचे सुधारणा होत गेल्या. या शेतकीसुधारणेचे बहुतेक श्रेय सेनापति योधा यालाच देणे गरजेचे आहे. त्याच्या प्रयत्नांने शेतकीचे शिक्षण देण्याच्या बाबतीत उपचर्या घेऊन त्यामधून शाखीय तऱ्हेने कृषिशिक्षण देण्याची व्यवस्था अंमलांत आली. १९२१ साली दक्षिण आफ्रिकेत ५ शेतकी शाळा होत्या. १९२० साली या शाळांमधून ५००० विद्यार्थी बाहेर पडले होते व या शाळांच्या प्रतीष्ठे १० लाख पौंड खर्चण्यांत आले होते. शेतकीच्या बाबतीत अत्यंत उपयोगी अशी मुरेडोरे व त्यांची निपज चांगल्या तऱ्हेची म्हणवी एतदर्थ पुष्कळ खर्चकट करण्यांत आली. निरनिराळ्या प्रकारची झाडे व घास्ये आणून त्यांच्यावर प्रयोग करण्यांत आले. या सर्वांचा परिणाम असा झाला की, महा-मुद्राच्या ऐन अमदानांतहि, आफ्रिकेला खाणवस्तू दुसऱ्या देशातून आणणेकरिताच प्रयोग न घडले नाही. दक्षिण आफ्रिकेतील महत्त्वाचा उपयोग म्हणजे मेषांची निपज ह्या होय. १९१९ साली दक्षिण आफ्रिकेत २३५४८००० मॅला होत्या व तेथून १९१९ साली १४६४८००० पौंडांची खोंकर परदेशा गेली. मोहेरचा पुरवठा दक्षिण आफ्रिकेतून फार होतो.

१९२० साली पठरया कार्यांतहि ५००००० पौंडांचे मोहेर परदेशी निर्यात झाले. १९१९ साली युनियनमधील गुराढोरांची संख्या ७२५५००० होती. १९१७ साली दक्षिण आफ्रिकेतून १७४३००० पौंडांचे मांस परदेशी रवाना झाले. १९१९ साली ४५१००० पौंड खोनी व १५४६००० पौंड चीर परदेशी गेले. १९१९ साली युनियनमध्ये ६९५००० घोडा व्याघ्र गाढवे होती. दक्षिण आफ्रिकेमध्ये फार प्रसिद्ध असा धंदा म्हणजे वाहामुगांच्या पितांचा होय. महामुद्राच्या अमदानांत या धंद्याला उतरती कळा लागली. १९११ साली दक्षिण आफ्रिकेतून २६५३००० पौंड किमतीची वाहामुगांची पिठे परदेशी रवाना झाली. पण हल्ली हा धंदा अगदीच बसला आहे.

दक्षिण आफ्रिकेत होणाऱ्या शाणधान्यामध्ये मका हा विपुल प्रमाणात होतो. १९१८ साली १६००००० पौंडांचा मका बाहेर गेला मक्याच्या खांद्याला काकीर धान्याचा नंबर लागतो. याचा गुरांना वाण्याच्या कामी उपयोग होतो. केप प्रॉविन्समध्ये गहू मोठ्या प्रमाणावर पिकतो. ओरेंजहि उपरत बरेच आहे नाताळ व ड्रुलॅंड यांची साखरेबूळ प्रसिद्धी आहे. १९१९-२० साली या प्रदेशात १८०००० टन साखर तयार झाली व तीपैकी ३०० टन साखर बाहेर गेली. साखरेचा धंदा किरायातशीर होऊ लागल्याने पड्याचा धंद्याला उतरतीकळा लागली. तैलाच्या उपपन्न बरेच आहे. दक्षिण आफ्रिकेत निरनिराळ्या प्रकारची फळे होतात. पण त्याची निर्यात बाहेर फारशी होत नाही. १९१९ साली १२५००० पौंडांच्या किमतीची फळे मुख्यत्वा अपर वायच्या रुपाचे बाहेर गेली.

फाळे व खाण:—१९२२ पर्यंत या बाबतीत युनियन सरकारकडून काहीच कारभारांत आले नाही. १९१२ साली इरिगेशन व कोंशरवेदान ऑफ बॉटर अँड पास झाला व इरिगेशन खाते निर्माण करण्यात आले. या खात्यावर सरकारचा खर्च सुमारे ५७३००० पौंड इतका १९१८ साली झाला होता.

दक्षिण आफ्रिकेतील महत्त्वाचा खनिजपदार्थ म्हणजे जोळसा ह्या होय. १९१४ सालापासून फार दस्तून रड येथे वहीन खाणीचे काम सुरू करण्यांत आले आहे. रड येथे खाणीतून सोने काढण्याचे काम अत्यंत खर्चाचे आहे असे आढळून आले. हिम्याच्या खाणी आफ्रिकेत विपुल आहेत. त्या ठिकाणी किमतीमध्ये नरमतेत फरक बरेच होत असतात. फार ईस्ट रँडच्या वादीवरच सोने काढण्याचा कारखाना व व्यापार १९१२ पासून अवलंबून असलेला आढळतो. १९१० ते १९२१ च्या दरम्यान कोळसाची निपज रवीच वाढ झाली. नाताळ व ट्रान्सव्हान येथे चांगला कोळसा पैदा होऊ लागल्यामुळे केप प्रांताच्या खाणी मार्गे पडल्या. तोड्याची निपजहि रवीच होऊ लागल्यामुळे दक्षिण आफ्रिकेचा व्यापार बांदू लागला आहे.

व्यापार व गलतः—हिरे व सोने याची दक्षिण आफ्रिकेमधून परदेशी निर्यात होते. दरबान, केपटाउन, पोर्ट एलिझाबेथ व ईस्ट लंडन येथेच बहुतेक मोठ्या प्रमाणावर व्यापार सुरू असतो. आयात व निर्यात यांच्या प्रमाणात चढ उतार झालेला आढळून येतो. युनियनच्या व्यापारात भाग घेणारे एकच परकीय बंदर म्हणजे डेब्लोआबे हे होय. फ्रान्स व अमेरिका हे देशच मुख्यतः युनियनशी व्यापार करणारे असे आहेत. १९१३ मध्ये युनियन बंदरांत येणारी जर्मन व्यापारी जहाजे एकंदर ३३० होली जपान, अमेरिका, कानडा, न्यूझीलंड, ऑस्ट्रेलेशिया वगैरे देशाशीहि व्यापार चाललेला असतो.

जमावेंदी.—सर्व वसूल युनियन सरकारकडे जातो व राज्यकारभार चालण्यास युनियन एक्स्चेंजरकडून देण्या दिव्या जातात. १९१३ साली अमलात आलेल्या फायनॅंशल रिलेशन अॅक्टाअन्वये, वसूल करण्याचा हक्क प्रांताना मिळाला आहे परंतु एवढीपेरी फायदे करण्याचा हक्क मान त्यांना ठेवलेला नाही. शिक्षण, व्यापार व परवाने या वावर्तात वसूल करण्याचा व खर्च करण्याचा प्रांताना अधिकार ठेवलेला आहे. युनिअन ट्रेजरीशिवाय इतर ठिकाणी कर्मकांडण्याचा प्रांताना अधिकार नाही. पोस्ट ऑफिस, सेव्हिंग बँक यातील पैसा पब्लिकडेब कमिशनच्या ताब्यात दिला जातो. साधा अथवा सामान्य फंड व रेल्वे आणि बंदरे या विधीयी, फंड अशा दोन फंडांत युनियनचा जमाखर्च विभागला गेला आहे.

दळणवळण.—युनियनमधील बहुतेक सर्व रेल्वे सरकारी असून रेल्वे व बंदरे एका बोर्डाच्या ताब्यात आहेत. १९१९ साली १००४९ मैल रेल्वे तयार होती व तीवरी ९५४२ मैल रेल्वे सरकारची होती व बाकीची खाजगी होती. नवीन रेल्वे करण्यास दहा वर्षांत एकंदर खर्च सुमारे १९१३००० पौंड आला होता. दरबान ते रेल्वेपर्यंत व इतर रेल्वेच्या बाबतीत विद्युत्शक्तीचा उपयोग करण्यात यावा अशी शिफारस सरकारी एंजिनियरने स १९२० मध्ये केली होती. दरबान-मार्निट्स्बर्ग रेल्वेसंबंधी विद्युत्शक्तीचा उपयोग करण्यात आला जागतिक युद्धानंतर साउथ वेस्ट प्रोटेक्टोरेट येथील रेल्वेचा ताबा, रेल्वे-बंदरे यासंबंधी स्थापन झालेल्या बोर्डांत घेतला स १९२० मध्ये युनियन व प्रोटेक्टोरेट येथील रेल्वे ३१३३४ मैल झालेली होती १९१३ पासून मोटारगाड्यांचा सुळसुळाट सुरू झाला. १९१९ साली १६००० मोटारींना परवाना देण्यात आला. बहुतेक गाड्या अमेरिकेकडून मागविलेल्या आहेत. तथापि ओझी नेणाऱ्या मोटारगाड्या इंग्लंडून मागविण्यात येतात. तारखात्याची वाढ झाली असून बिनतारी साराथ्याची स्थाने दरबान, केपटाउन व पोर्ट एलिझाबेथ येथे सुरू करण्यात आली. १९२१ साली बिनतारी टेलिफोन स्थाने उघडण्यात आली. १९१२ साली युनियन कासल कंपनीने इंग्लंडचा मेल सर्व्हिसचा एक दहा

वर्षांचा करार केला. ऑस्ट्रेलिया, हिंदुस्थान वगैरे देशांशी दळणवळण ठेवण्याचे काम खाजगी कंपनीची मलबत करितात. वैमानिक प्रवाशांचीहि हळूहळू प्रगति होत आहे. कायरो ते केपटाउनपर्यंत पहिले उड्डाण १९२० साली दोघा धाडसी साउथ आफ्रिकन लोकानी केले होते.

शिक्षण—प्रांतिक कौन्सिलांच्या ताब्यात युनिव्हर्सिटी शिक्षणाव्यतिरिक्त सर्व शिक्षण असून प्राताप्रातातील शैक्षणिक प्रमाण व पद्धति यामध्ये फरक आढळून येतो परंतु गोरे व यिनगोरे यांच्या शिक्षणाची एकंदर चांगली सोय लावण्यात आली कोणत्या भाषेतून शिक्षण घ्यावे हा युनियन स्वायत्तेपूर्वी व नंतर एक वादग्रस्त प्रश्न होऊन राहिला. फायराने इंग्रजी व डच भाषांना समानत्व दिले होते परान बाद झाल्यानंतर शेवटी १९११ साली असे ठरले की, चवथ्या इयत्तेपर्यंत मुलांच्या मातृभाषेतून शिक्षण घ्यावे व त्यापुढे काय करावे हे त्यांच्या आईबापावर सोपवावे. धार्मिक शिक्षणाबद्दल कारशा अचवणी उजवल्या नाहोत गोऱ्या मुलांकरिता १९१८ साली ४८४९ शाळा होत्या व इतराकरिता २४७७ शाळा त्या वर्षी चालू होत्या. गोऱ्या विद्यार्थ्यांची १९१८ मधील संख्या २८३१०० इतकी असून इतर विद्यार्थ्यांची संख्या त्या साली २२०१०० इतकी भरली होती १८३०१ इतकी शिक्षकांची संख्या असून ३६३१००० पौंड इतका सरकारी खर्च शिक्षणाप्रियर्थ त्या वर्षी झाला होता. खासगी शाळांची संख्या कारशा नाहीं. नेटिव्ह्हाचे शिक्षण बहुतेक मिशनरी लोकांच्या ताब्यात आहे. लव्हेडल कॉलेज प्रसिद्ध असून नेटिव्ह्हाकरिता स. १९१४ मध्ये नेटिव्ह कॉलेज स्थापण्यात आले. साउथ आफ्रिकेतील युनिव्हर्सिटीची मुख्य ठिकाणे प्रिटोरिया, केपओफुल्डहोफ ही असून ह्याच जनेक कॉलेज जोडलेली आहेत. केपटाउन व स्टेलोन वॉस या युनिव्हर्सिटीया प्रसिद्ध आहेत. युनिव्हर्सिटीच्या विद्यार्थ्यांची संख्या १९१८ साली २०९९ होती. या साली उच्च शिक्षणाप्रियर्थ युनियन सरकारचा २४०००० पौंड खर्च झाला.

इतिहास — ' युनियन ऑफ साउथ आफ्रिका ' सरकार स्थापन झाल्यानंतर पहिली महत्वाची जो गोष्ट घडून आली ती म्हणजे, डच लोकांची युनियन सरकारने ब्रिटिश साम्राज्याशी असलेला संबंध तोडून टाकावा एतदर्थ चालविलेली चळवळ होय. इयाचप्रमाणे म्हायुद्धात कोणत्याच बाजूने युनियनने पड नये अशीहि चळवळ सुरू झाली. पण या दोन्ही चळवळी जनरल बोधा व स्मट्स या दोन धुरंधरांनी मागे पाडल्या. याच सुमारास मजूरपक्षांने आपली संघटना करून सोशालिस्ट मते प्रतिपादन करण्यास सुरुवात केली. हिंदी लोकाना युनियनमध्ये येऊ न देण्याची गोऱ्या लोकांची चळवळ याच वेळी चालू होती. काळ्या-गोऱ्या लोकांमध्ये तेंढ मानत चालली होती व वाद लोकांनी या प्रथाचा निकाल लावण्यासाठी चेंपच वापला होता. युनियन सरकार

स्थापन शास्त्रानंतर गनरल बोया यास या नवीन सरकारचा कारभार चाळविण्यासाठी मंत्रिमंडळ धनविषयाची विनंती करण्यांत आली. कौन्सिलची नियमवृत्त लोकांनाच करावयाची होती. ही नियमवृत्त होऊन बोयांत सर्वप्रथम असे संयुक्त मंत्रिमंडळ बनविले. युनियनच्या पार्लमेंटमध्ये १९११-१२ च्या धडकीत ज्या महत्त्वाच्या प्रश्नावर चर्चा झाली ती प्रश्न म्हणजे शिक्षणासंबंधी होय. युनियन स्थापन करणाऱ्या कायद्याने, पांच वर्षे प्रारंभिक सरकारच्या हातांत, उच्च शिक्षणखेरीस इतर सर्व शिक्षणाच्या दिशा ठरविण्याचा हक्क देण्या होता. पण या अवधीत युनियनने आपले म्हणणे शिकारसीच्या प्रारंभिक सरकारला कळविल्याचे ठरले होते. या शिकारसी ठरविण्याकरिता एक संयुक्त शिक्षणकमिटी नेमण्यांत आली होती. तिने चौथ्या इयत्तेपर्यंत सर्व शिक्षण मातृभाषेनुष्य देशांत यावे व त्यानंतर दुय्यम शिक्षण विदेशी भाषेच्या व त्याच्या पालकांच्या इच्छेवरून इंग्लिश अगर रच मायेतून देण्यांत यावे अशी शिकारस केली. यासंबंधी विचार करण्याकरता पार्लमेंटमध्ये चर्चा सुरू झाली. त्यावेळी दुर्दैवीग नावाच्या एका वसासदाने त्याला विरोध केला. त्याचे म्हणणे प्रथमपासूनच सर्व विद्यार्थ्यांना इंग्लिश व रच या दोन्ही भाषा शिकविण्यांत याव्यात. पण त्याच्या विरोधात न जुगतता युनियनने कमिटीचा मूळचा ठरावच पंथ केला. यानंतर युनियन पार्लमेंटने उच्च शिक्षणाचा प्रश्न हाती घेतला. त्यावेळी अवघ्या दक्षिण आफ्रिकेंत केपटाउन येथे केप ऑफगुडहोप ही एकच युनिव्हर्सिटी होती व ती मुदा परीक्षा घेणारी युनिव्हर्सिटी होती. शिक्षण देणारी युनिव्हर्सिटी स्थापन करण्यांत देशपासून सूचना आलेल्या होत्या व युनिव्हर्सिटी स्थापन करण्याबद्दल बोया शिक्षणमंत्रिने विद्वान भविर्वाती ५००००० पौंड देऊन दिले होते. अर्थात पार्लमेंटला यासंबंधी विचार काणे भाषण पडले. या सूचनेवर कडाड्याचा वादविवाद होऊन ही सूचना नापास झाली. पण या सूचनेचा यारकाईने तपास करणाऱ्या करिता एक मंडळ नेमण्यांत आले. या मंडळाने १९१४ साली आपला रिपोर्ट सादर केला. त्यांत या मंडळाने केपटाउन व प्रेटोरिया या ठिकाणी दोन युनिव्हर्सिट्या स्थापन करण्याची शिकारस केली होती. या रिपोर्टवर हि बरीच टीका करण्यांत आली. विशेषतः रच लोकांनी तर या रिपोर्टवर सडकून टीकाच भडिमार केला. यामुळे पार्लमेंटने उच्च आफ्रिकायुनिव्हर्सिटी, केपटाउन युनिव्हर्सिटी व एटेलनेबोय युनिव्हर्सिटी अशा तीन युनिव्हर्सिट्या स्थापन करावयाचे ठरविले. यांपैकी शेवटच्या दोन युनिव्हर्सिट्या या शिकविणाऱ्या युनिव्हर्सिट्या होत्या. याच बैठकीत कळ्या गोण्याच्या हितसंबंधाविषयी युनियनमध्ये आशियाटिक लोकांचा कोणता दर्जा अशा याविषयी ब्राह्मण व साम्राज्य-संरक्षणाविषयी विचार करण्यांत आला. त्या विवादान्वये १९१३ साली डेफेन्स ऑक्ट अंमलांत येऊन त्या पायी

५ लाख पौंड खर्च करण्यांत यावा असे ठरले. १८ ते २१ वर्षांच्या मधील मुलांना सधरी शिक्षण देण्याची तरतूद करण्यांत आली. या घड्याच्या विद्यार्थ्यांपैकी निम्म्या लोकांनी तरी कोणत्या तरी सधरी संस्थेत सामील झालेच पाहिजे असा ठराव पार्लमेंटने पास केला. या सधरीला दोन लोकांनी विरोध केला पण त्यांचे काही चालले नाही. आशियाटिक लोकांसंबंधीच्या प्रथममध्ये दोन महत्त्वाचे मुद्दे होते. (१) युनियनमध्ये त्यावेळी असलेल्या आशियाटिकांचा काय दर्जा असा (२) व त्यानंतर आशियाटिक लोकांना युनियनमध्ये येऊं पावे किंवा नाही. या दुसऱ्या मुद्यावर मोठ्या लोकांचे नकाराच्या बाबतीत एक मत होते. फक्त पहिल्या मुद्द्यावर मात्र बरीच चर्चा होण्याचारी होती. युनियनमध्ये त्यावेळी दोड लाख आशियाटिक लोक होते. यांपैकी ५ नाताळमध्ये होते. नाताळमधील या हिंदू लोकांचे फार हाल करण्यात येत असत व जुद्ध हिंदूच्यान सरकारने हि याबद्दल आपली नापसंत व्यक्त केली होती. इतर चतुर्तेक ब्राह्मणमध्ये आशियाटिक लोकांना बंदीच करण्यांत येत असल्यामुळे त्या ठिकाणी हा प्रश्न तोच स्वरूपाचा नव्हता. फक्त नाताळमध्येच या प्रश्नात. तीस स्वरूप प्राप्त झाले होते. नाताळमधील आशियाटिक लोकांना राजकीय हक्क अर्जावात नव्हते. ह्यान्व्हालमध्ये हिंदूच रिपबि होती. यामुळे आशियाटिक लोकांमध्ये असंतोष उत्पन्न झाला होता. हिंदुस्थान सरकारने युनियनमध्ये असलेल्या आशियाटिक लोकांना नागले पाणे विभागीत यांचे अशी विनंती युनियनला केली होती पण तिचा वादस्त उपयोग झाला नाही. स. १९११ मध्ये नामदार मोराले हे आमिर्केत गेले होते व त्यावेळी युनियन सरकारची या प्रश्नावर चर्चा केली. दक्षिण आफ्रिकेंतल हिंदूंना कांही सवलती मिळवून द्याव्या असा मोलेशाचा मूळ हेतु होता. स. १८९१ मध्ये तेथे गेलेले महारामा गांधी नाताळ व ह्यान्व्हालच्या हिंदी जनतेचे वायक बनले.

१९१३च्या नुनमध्ये युनियन सरकारने शमिधान रेग्युलेशन ऑक्ट पास केला. या कायद्याचा मूळ हेतु आशियाटिक लोकांना युनियनमध्ये जाण्याला मज्जास करावा असा होता. गांधींच्या नेतृत्वाखाली लोकांनी निःशस्त्रप्रतिकार करण्यास सुरुवात केली एका प्रांतातून दुसऱ्या प्रांतांत जाण्याबद्दल असलेल्या गनादे हद्दूम मोठ्याकरिता २००० हिंदी लोक गांधीबरोबर जाऊ लागले. पांचवे लोकांना नाताळांत अटक करण्यांत आली. गांधींना नऊ महिन्यांची शिक्षा झाली. त्यानंतर एक कमिशन नेमण्यांत आले व नाताळांत पोलेट्रेस व हिंदी समाविषयाचे निर्वच स. १९१४च्या इंग्लिश रिजिडि बॅकटाने काढून टाकण्यांत आले. गांधीं साठी गांधी-दगदग करार झाला व महात्माजी हिंदुस्थानांत परत आले. दक्षिण आफ्रिकेच्या इतिहासाच्या कथानकाबरोबरच हिंदी प्रभावे पुढे याच साली-२ या

ठिकाणी पाहिले पाहिजे. हिंदुस्थानकडे जाताना गांधींनी पुन्हा चळवळ चालू ठेवण्याचा उपदेश केला. हिंदी लोकांस-
बंधी जास्त नियंत्रण असावे अशी युरोपीयांची धडपड
सुरुच होती. शेवटी स. १९१८च्या ईपीरियल कॉन्फरन्समध्ये
हिंदी प्रश्नाची व्यवस्था सोमली व युनियनतर्फे घटने याने
हिंदी लोक वांगले व शांतताप्रिय असून त्यांनी अधिकृत
माग्युसकीने वागविण्यांत यावे अशी सिफारस केली. गांधी-
स्मद्वय करारानंतर हिंदी लोकांनी व्यापार करण्याबद्दल
परवाने मिळाले व त्यांनी ट्रन्सवाल येथे खाजगी कंपनी
काढून जमीन व मालमत्ता घेण्यास सुरवात केली. या
विषय क्षेत्राला गोम्या लोकांनी कायदा करण्यास सुरवात
केली. १९१९ साली प्रिटेरियाच्या सुप्रसिद्ध कोर्टामार्फत
मनारै वरग्याचे प्रयत्न सुरु झाले व या लढ्याचा परिणाम
पार्लमेंटरी सिलेक्ट कमिटी नेमण्यांत झाला व त्या का-
मिटीने ठराव केला की, आपुळे हिंदी लोकांना खाजगी कंपनी-
मार्फत जमिनी देण्याचा हक्क नाही. गोम्या व्यापाऱ्यांनी
चढाओढ करणारे हिंदी लोक ट्रन्सवालमध्ये येतेले होते
परंतु नाताळ्यांत मात्र हिंदी मजूरांची बरीच संख्या होती.
१९२० साली आशियाटिक इन्कॉर्पोरेट कांमिशन बसले व
हिंदुस्थानचे सर जॅमिनि रॉबर्टसन हे प्रतिनिधि म्हणून
नेमण्यांत आले. या कमिशनचा रिपोर्ट निराशाजनक होता
व हिंदुस्थान सरकारनेहि त्याचा निषेध केला. यशहर्तीत
हिंदी लोकांचा समानदण् असणा व तत्त्व त्यावेळी कायदा,
झिंटेरिया व म्युझिलिंड योनी १९२१ सालच्या ईपीरि-
यल कॉन्फरन्समध्ये मान्य केले. परंतु दक्षिण आफ्रिके-
तर्फे असलेल्या जनरल स्मद्वय वगैरे प्रतिनिधींनी हिंदी-
लोकांना नागरिकत्वाचे हक्क देण्याच्या बाबतीत कटून
विरोध केला.

गोरे लोक व बिनगोरे लोक यांमधील आतिमत्सर जसा
बाई लागला तेव्हा असे ठरविण्यांत आले की या प्रश्नाचा
निष्कार प्रातिक कौन्सिलकडे न सोंपविता खुद्द सरकारतर्फे
'नेटिव्ह अफेअर डिपार्टमेंट' नें या गोष्टीची व्यवस्था
लावावी. गोम्या लोकांवर काफिर लोक अत्याचार करीत
असत असे प्रासिद्ध झाल्यामुळे सन १९१२ मध्ये एक
कमिशन नेमण्यांत आले होते. बाई वगैरे नेटिव्ह लोक
युरोपीयांशी स्पर्धा करीत असत परंतु मजुरांशीवाय केव
कॅडज नामक लोक, वकील, वृत्तपत्रकार, वैया, वगैरे उच्च
दुर्गाचे पंदेदि वरीत असत. बिनगोरे व स्थानिक लोक
यांचे सहकार्य वाढत चालले होते. स्वयंनिर्णयाची मागणी
जारांन होण्यास सुरवात झाली होती. १९२० सालच्या
कायद्याने नेटिव्ह व गोरेलोक यांचा परस्परांपासून अलग
देण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला होता नेटिव्ह लोकांना
निराळ्या जागा व अनेक सवलती देण्यांत याव्या असे
स्मद्वयचेंहि मत होते. व्यापार व सेवा यांची वृद्धि व्हावी
अशी सरकारास आवश्यकता वाई व्याख्यामुळे १९१९ साली

एक कमिशन नेमण्यांत आले व त्यांत कालव्याची व्यवस्था
करण्यांत आली. स्टेटलॅंड व ओरिएन्टल बँक वगैरे संस्था
स्थापन करण्यांत आल्या. युनियनच्या टॅरिफ पॉलिसीबद्दल
मतभेद उत्पन्न झाला होता. १९१२ सालच्या कमिशनचे
असे मत होते की, गहू, पीठ, साखर, चहा व कापड यांवर
जबर कर बसविण्यांत यावा. कर कमी असणा म्हणून
म्होष्टीयांची मागणी होती. १९११ साली बोई
ऑफ ट्रेड अँड इन्स्ट्रॉय स्थापण्यांत आले. रेलवे व हांबर
वोर्ड हे खाते रेल्वे व बंदरे यांमध्याचे काम करीत असे.
ज्या तत्त्वावर युनियनची स्थापना झालेली होती त्यासंबंधी
जनरल हर्ट्झोग याने बराच वाद मागविला. जनरल बोधा-
स्मद्वयप्रभृति मिटियांशी आफ्रिकेचा संबंध राहावा या मताचे
होते. ईपीरियल कॉमनवेल्थचा साऊथआफ्रिका हा भाग स्वयं-
सत्ताक पटक असावा असेहि त्यांचे मत होते. इंग्रज व डच
या गोम्या यशहर्तवास्यामध्ये शांतता नांदावी हे
आफ्रिकेच्या कल्याणाच्या दृष्टीने केव्हाहि इष्ट होते. इन्-
डॉंग यांचे मत डचांचा वर्चस्वा असावा असे होते बोधा-
लाला शेवटी राशीनामा याचा लागला व हर्ट्झोगच्या नेतृत्वाखाली
एक राष्ट्रीयपक्ष उत्पन्न झाला. १९१३-१४ साली मजुरांच्या
चळवळीमुळे आरंभ अस्वस्थता माजली. रॅडमधील इन्मा-
घोण्यापुढे नाताळ्यांत दिवाच्या हिंदू लोकांच्या सत्याग्रही
चळवळी काहीच नव्हत. रॅड येथील खाणीतील मजूर हे
गोरे होते व त्यांनी अण्दी धंद्व करत्याप्रमाणे देणे केले.
जोदास्तर्षा येथे ब्रिटिश सैन्य धाडण्यांत आले होते.
पुष्कळ लोक जखमी झाले व मृत्यू पावले. लश्करी कायदा
पुकारण्यांत आला होता. शेवटी १९१८ सालच्या फेब्रुवरी
ॲक्टने मजुरांची स्थिति सुधारण्याचा प्रयत्न करण्यांत
आला.

१९१४ साली गॅब्रियेल राह्वे विद्यायतेत गेले व
त्यांच्या जागी लॉर्ड बक्सस्टन नेमण्यांत आला. जागतिक युद्धांत
आफ्रिकेची खरी पारख झाली असे म्हणण्यांत हरकत नाही.
वोअर लोकांच्या मनोतट्टी ब्रिटिशांवद्दली अढी अशाप
गेलेली नव्हती. त्यांनी सहासुभूति जमनांकडे बरीच होती.
बोधा, स्मद्वय वगैरे लोकांनी त्यावेळी सावधपणाने वागून बाजू
समाळली. स १९१४ च्या आगस्टांत ईंग्लंडच्या कॅबिनेट-
कडून बोधा, स्मद्वय यांना असा संदेश आला की, जमने
विजयतारी स्टेशनने घेण्यात यावी. या गोष्टीस बोधाप्रभृतींनी
पूर्ण संमति दिली. परंतु साऊथ वेस्ट आफ्रिकेतील जमनांनी
काही डच वोअर मदत करीत होतेच. हर्ट्झोग
प्रभृतींचे मत असे होते की, युनिअनने या युद्धांत उदा-
सीन राहावे व ईंग्लंडच्या साऊथवेस्ट आफ्रिकेच्या स्वाधीन्या
वेतास कोणीहि बळी पडू नये. बोधाने जमनांशी लढाई
देण्याचा हट्ट घरला. आफ्रिकेत बोहोंकडे बंड सुरु झाली.
वोअर पुढाऱ्यांचा हेतू डच प्रजासत्ताक राज्याचे

पुनरुज्जीवन करार असा होता जोअस व कॅप यांना मारि-
ट्सच्या खेड बंद्यांनी यांनी समगत्यावर डीवेट व बेअर्स
यांची बँटक झाली व सर्व बँट ठरले परंतु मारिट्सचा पूर्वीच
परामर्श झाला होता. मध्यनर्ती बोया व स्पट्स हे फीस्टेट
व ट्रान्सवाल येथील रक्षणात टाळण्याची तयारी बरीच होती.
यांनी स्ट्रेनची गाठ घेतली व मंडास आळा घालण्याचा प्रयत्न
केला. बोयाने फार विनवणी केल्यावरून स्ट्रेन याने डीवेट,
बेअर्स व कॅपप्रभृति एवान्याना पाचारण केले. पुढे
दोन वर्षांनी स्ट्रेन बारला व अशा रीतीने कन मंडखोरावरील
दाब कमी झाला. त्यानंतर बोयाने डीवेट व बेअर्स यांच्या
विषय झाले उगारले व अनेक नकमधीनंतर त्याने मंड-
खोरांत शरण येण्यास भाग पाडले व मंडाचा वीथोड केला.

मंडखोरात एकंदर १०००० लोक सामील असून त्याने
सहास्रभूति बाळगणारे सायीदार बरेच होते. डीवेट, बेअर्स
वगैरे पुढाऱ्यांना जबर शिक्षा देण्याप्रमाणे आल्या सरका-
रच्या कायदे १३२ लोक मारले गेले व २७७ लोकास जखमा
झाल्या. मंडखोराची किती प्राणहानि झाली हे अगिथित
आहे हर्टसोर्गने असे प्रतिपादन केले की, तो स्वतः व त्याचे
डीवेट, बेअर्सप्रभृति सहकारी मित्र हे मंडखोर नसून, मंड
करण्यांत त्याचा उद्देश रक्षणात करावा असा नव्हता
अर्जन् ताऊय बेस्ट आफ्रिकेच्या स्वारीविषय 'सहास्र
निवेध' करवा असा त्याचा हेतू होता. बोयाने बोअर व
निटन लोकांचे साहाय्य घेऊन अर्जन्चा परामर्श केला व
त्याचे ईंग्लंडात मोठे स्वागत करण्यांत आले. जागतिक
युद्धांत दक्षिण आफ्रिकेतून बरीच मोठी रणभरती कर-
ण्यात आली होती तथापि या कामी बोअर लोकांची सहास्र-
भूति मुख्य नव्हती ही गोष्ट बोयास्मट्स आंखून होते.
त्यानंतर निवडणूक झाली व युनियनिस्टांनी बोयाला फार
मदत केली. स्ट्रेनच्या मृत्यूनंतर हर्टसोर्गचे प्रिटोरा साम्राज्या-
निर्वाची मन जास्तच कल्पित होत गेले स. १९१७ त त्याने
प्रसिद्ध केले की, दक्षिण आफ्रिकेचा ३२ खरी स्वायत्तता
प्राप्त झाली असेल तर तिने महायुद्धात उदासीन असेच
रहावे. हर्टसोर्गच्या धोरणाचे प्रतिबंध राष्ट्रीय पक्षाच्या
प्रभासत्ताक राज्याच्या मागणीत पडलेले दिसून येते.

जागतिक युद्धसमाप्तीनंतर, बोया-स्मट्स यांनी दक्षिण
आफ्रिकेच्या लष्करी हल्ल्यांतच्या तहावर सिल्ला केव्या. ३१
तहात दक्षिण आफ्रिकेला, इतर बसाहतीप्रमाणे लीग
ऑफ नेशन्सचे सदस्य होण्याचा मान मिळाला. त्यानंतर
प्रेसिडेंट विल्सनचे स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व दक्षिण आफ्रिकेस लागू
करावे म्हणून फार जोराची मागणी करण्यात आली. हर्ट-
सोर्ग हा मुख्य प्रधान लोर्ड्स ऑफ यॉस नेटण्याकारता ईंग्लंड-
ला आवयास निघाला, परंतु आगवेदीबरील खळांशी
हर्टसोर्ग प्रभृतींनी नेण्याचेच नाकारले यामुळे हर्टसोर्ग याने
कच अहाजातून न्यायकेला जावे लागले व देणून तो युरो-
पात गेला हे राष्ट्रीय पक्षार्थ सिध्दमंडळ लोर्ड्स ऑफ्रेला

गेटले, पॅरिसला गेले व कोही न मिळाल्यामुळे हात हालवीत
परत आले बोयाच्या मृत्यूनंतर स्मट्सची प्रासिमिनि-
स्टर म्हणून निवडणूक झाली. महायुद्धामुळे दक्षिण आफ्रि-
केचे अतोनात सुकसान झाले होते. युनियनिस्टपक्ष राष्ट्रीय
व मन्त्रपक्षाविषय, बोयाप्रमाणेच स्मट्सला मदत करीत
असे. तथापि स्मट्सला राज्यकारभार चालविणे जड जाऊ
लागले. पुढे समेट करण्याचा प्रयत्न झाला परंतु युनियनचे
ऐक्य व साम्राज्यनिष्ठा या तत्त्वांसंबंधी मतभेद झाल्यामुळे
दक्षिण आफ्रिकेन पक्षाचे अथवा राष्ट्रीय पक्षाचे स्मट्सची
सहाकार्य घडून आले नाही नंतर स्मट्सने राष्ट्रीय पक्षा-
विषय बोयाचा करून ऐक्यावरून एक जाहीर-पत्रक
काढले. स. १९२१ मध्ये पुन्हा निवडणुकी झाल्या व त्यानंतर
बोअर व निटन यांमधील जुना भेदभाव नष्ट होऊ लागला,
युनियनचा एक प्रांत म्हणून 'टोरेडो'च्या मानण्यात यावे,
असे धोरण स्मट्सकडे गेले तथापि 'टोरेडो'शिन सिध्दमंडळाच्या
बैठकीवरून स्पष्ट दिशे लागले होते १९२० साली गव्हर्नर
जनरल लॉर्ड बस्टरन याची मृत्यु संपली. त्यानंतर प्रिन्स
आर्थर बोफ कॅनॉट यास गव्हर्नर जनरल व हाय कमिशनर
करण्यात आले

संरक्षण व लष्करी संस्था—१९१० साली युनियन
स्थापन झाल्यावर निरनिराळ्या लष्करी खात्यांचे एकी-
करण करण्यांत आले. कॅप कॉलनीमध्ये एक कायमचे सैन्य
देवण्यात आले. दि. कॅप मार्वेटेड रायफलमेन, स्ट्रांटीअर
कोर व कॅडेट अशा लोथे लष्करी सैन्याची व्यवस्था कर-
ण्यात आली. नावाळमध्ये तीन बार हुजाराचे एक सैन्य,
स्ट्रांटीअर कोर व कॅडेट वगैरे वेगवेगळ्या लष्करी व्यवस्था
करण्यात आली ट्रान्सवाल येथेही बरीलप्रमाणेच सैन्याची
योजना झालेली असून बरील तीनदि बसाहतीत कायमचे
एक लष्करीबैडल स्थापण्यात आले आहे. ऑरेंज फ्रीस्टेट-
मध्ये, युद्धाच्या प्रसंगी सैन्यभरती करण्याची व्यवस्था
केलेली असून येथे बरीलप्रमाणे सैन्यदि राखण्यात आले
आहे १९१२ साली साउथ आफ्रिकन डिफेन्स अँक्ट कर-
ण्यात आला होता. या कायद्यान्वये १७ ते ६० च्या
दरम्यान ज्यांचे वय असेल त्यांनी युद्धप्रसंगी सज्जीची
नोकरी केली पाहिजे असा निर्बंध घालण्यात आला आहे.
अर्जन साउथ वेस्ट आफ्रिकेतील मोहीम संपल्यानंतर युनि-
यन सरकारचे दुसऱ्या एका मोहीकडे लक्ष वळले दक्षिण
आफ्रिकेच्या हद्दीबाहेर ज्याची स्वच्छीने लष्करी नोकरी
करण्याची इच्छा असेल अशा लोकांची सघटना करण्यावरून
प्रयत्न करण्यात आला. बानाबंयझर ऑफ बोर रिफ्रिटम
नामक एका लष्करी अंमलदाराच्या हाताखाली 'रंगरूट'
भरती करण्याचे काम सन १९१८ चा युद्धसामाग्रीचा तह
होईपर्यंत सुरू होते प्रगल्भ, डेजिम व पॅलेस्टाईन येथे दक्षिण
आफ्रिकन सैन्याने चांगली कामगिरी बजाविली युनियनच्या
निर्भरणाखाली दक्षिण आफ्रिके, नेव्हल व्हॉलेन्डर रिसर्व,

हॉस्पिटलम् कॅम्प, गुरावे दवाखाने, ग्रँड फ्रीट वगैरेंदल योजना करण्यांत आली. युनियनच्या मावी लष्करी योजना-संबंधी सन १९१२ च्या कायद्यांतल तर्जें योग्य आहेत असे आढळून आले आहे. सन १९२१ च्या डिफेन्सबिलि-मुअॅडि वॉर्ही केरपार करण्यात आले आहेत.

आ म जी परि स्थिति (१९२१-१९५) —साउथ आफ्रिकन युनियनची १९२१ च्या खाबेनुमारीत लोकसंख्या ७३०००० अस्तन त्यापैकी १५ लक्ष मोरे व ५८ लक्ष देस्य व इतरवर्गी लोक आहेत नाताल्यातील गोन्था लोकांत स. १९११ नंतर बरीच वाढ झाली आहे.

देस्य राजकारण — १९२० साली मुख्य प्रधान जनरल स्मट्सने निटिश साम्राज्याची संबंध बायस राखण्याच्या शक्तीचा युनियनविष्ट पक्ष व साउथ आफ्रिकन पंथ यांच्या मिश्रणाने एक पक्ष बनविला. त्याचा विरोधी म्हणजे पूर्ण स्वतंत्र (वि. साम्राज्याबाहेर) रिपब्लिक स्थापण्याच्या यत्नाचा जनरल हर्ट्जोगचा पक्ष होता स. १९११ मध्य जमेटांज रुट भरून वाढण्याकरिता अधिक कर बसविण्यात आले व पोशाचा दर १ पेन्स/ऐवजी २ पेन्स करण्यात आला फॉर्मेटाज डच भाषेत भाषणें होतात, इजज सभासदाना ती भाषा समजते. १९२३ साली नॅशॅनॅलिस्ट व लेबरपक्षांनी सैनप्रदाने स्मट्स-विरुद्ध अविभासदरीक ठारा आणला वण तो नापास झाला. १९१४ सालच्या निवडणुकीत स्मट्स पराभूत होऊन जनरल हर्ट्जोग मुख्य प्रान झाला, व त्याच्या पक्षाचे निटिश साम्राज्याबरोबरचा संबंध तोडण्याची सूचना आपल्या कारकीर्दीत पुढे न आणण्याचे बळवेलें स. १९२५ च्या एप्रिलमध्ये पुन्हा पोशाचा एक पेन्स दर खुळ झाला.

साम्राज्यविषयक व परकीय राजकारण — स. १९११ च्या सेशनमधील साम्राज्यपरिवर्तन युनियनतर्फे जनरल स्मट्स हजर होता त्याच साली साउथ आफ्रिकेचे आरमार तयार करण्याचा उपक्रम झाला स. १९११ पूर्वी रॉयल नेव्हीकरिता प्रेटव्हिटेनला दरंगाळ ८५००० रॉड होळ देण्याचा नियम होता त्याऐवजी प्रत्यक्ष आरमार ठेवून मदत करण्याचे नंतर ठरले स. १९१३ च्या साम्राज्यपरिवर्तन व स्मट्सने दक्षिणआफ्रिकेच्या निर्गत व्यापारास अधिक सवलती मिळविण्याची खटपट केली स. १९२५ मध्ये जकार्ताच्या दरात काही फेरफार करण्यात आले लॉन्डन व पोलादी यंत्रे व हरवार शक्तीतील शिबट्या शेंकडा ३ दर ठेवण्यात आला. स. १९२४ जानेवारीत ग्रेव्ह गार्थ ऑफ कॅनॉटच्या मामून वर्ल्ड कॅंपलीने श. गव्हर्नर-जनरल झाला १९२३ च्या आक्टो-बरमध्ये युरोपीयांच्या आगमनावर दक्षिणआफ्रिकेत निर्बंध घालण्यात आला. कारण दक्षिण आफ्रिकन लोकांत बेकारी बरीच वाढली होती स. १९२२मध्ये व स्मट्सने न्होडेंसियास्य युनियनमध्ये सामील होण्याबद्दल ठुक्विले होते.

व्यापार व मजूर — रँड येथील सोन्याच्या खाणी संपत आल्यामुळे सोन्याचा धंदा बसण्याची येति १९२१ साली

वाढू लागली. वण हा धंदा सधम तितका लोबाषा म्हणून व स्मट्सने कामाचे तात कमी करून व गोन्था नेकरा-ऐवजी कमी पयारावर हिंदी मजूर नेमून खर्चात काढकर करण्याची सूचना पुढे आणली तिजमुळे १०००० युरोपीय इसमना नोकरांतून निघावे लागणार होते, म्हणून युरोपीय कामकऱ्यांनी संप केला. त्यांत २० हजार लोक सामील झाले त्याच सुपारास किंवा येथील डीबीअर्से कंपनीच्या हिऱ्याच्या खाणी व्हॅड पड-सामुळे गो या लोकांतील वर्तमान अधिकच वाढला आणि या औद्योगिक प्रभावा लवकरच राजकीय स्वरूप प्राप्त झाले संपवाऱ्यावर गोडीवार करावा लागून बरेच बळी पडले आणि १००० इसमना कैद करून दगा मोडण्यात आला.

हिंदी लोकांचा प्रश्न — दक्षिण आफ्रिकेतील सध्याच प्रांतात हिंदी लोकांची वस्ती वाढण्यामुळे १९११ साली गोन्था लोकास घास्ती वाढू लागली हिंदविरोधी मत नाता-ल्यात विशेष आढ, तें केप कॉलनीत कमी आहे. सधम हिंदी लोकांनी रूजुपीने नाताळ सोडून दुधारीकडे जावे असे मत व स्मट्सने दिले. वण सर्वच प्रांतात बहिष्कृताप्रमाणे हिंदी लोकांना वागविण्याच धोरण अलीकडे युनियन यव्हमेंटने स्वीकारले असून त्याकरिता ' कलर बार बिल ' कायदे-मंडळपुढे आले आहे व त्याचे दुसरे बायन १९२५ च्या एप्रिल-मध्ये पासहि झाले. म. स्वदस व केपकॉलनीतील उदारमत-वादी लोक या बिलविरुद्ध आहेत तरी ते पास होईलसे दिसते. हिंदुस्थान व जपानमध्ये या बिलामुळे खळबळ उडाली आहे.

सन १९२१ सालची खाबेनुमारी — साउथ आफ्रिकेत युनियनचे हिंदी लोकसंख्येचे स्वतंत्र आंकडे फार मोठे मिळतात आशियाटिक लोकसंख्येचेच आंकडे दिले आहेत. एकंदर आशियाटिक लोकसंख्या १९५५३१ आहे त्यांत २ हजार चिनी व २ हजार सीरियन व इतर लोकांची संख्या आहे आशियाटिक लोकांत प्राप्रवासी लोकसंख्या ११४१२१ आहे व नगरवासी ५१२०९ आहे आशियाटिक लोकसंख्या १९०४ साली १९२७३४ होती ती १९२१ साली ४१ हजाराना वाढलेली दिसते. वण सीतील २००० कमी केली पाहिजे का की पूर्वीच्या शिरोपणतीत सीरियन लोक युरोपीयात धरले होते युरोपीयाची वाढ आशि-याटिकापेक्षा पुष्कळच अधिक झाली १११६८०६ ही संख्या १९०४ सालची तर १९१९५८८ ही १९२१ सालची होती.

विनिराज्या जातीचे एकंदर लोकसंख्येची प्रमाण १९२१ साली येणेप्रमाणे होते युरोपीय २१४, नेटिड्ड (यादू) ६१८, आशियाटिक २.४ व मिश्र ७५ इ स. १९०४ मध्ये युरोपास २१९, नेटिड्ड ६७४, आशियाटिक २.४ व मिश्र ८६ असे प्रमाण होते.

आशियाटिक लोकांची संख्या.

नगरवासी	ग्रामवासी	एकूण
पुरुष ३२,९५१	६६,३६५	९९,३१६
स्त्रिया १८,२२८	५०,१५७	६८,३८५
एकूण ५१,१७९	११६,५२२	१६७,७०१

आशियाटिक व युरोपीय नगरवासी व ग्रामस्थ (सहस्र) यांचे एकंदर लोकसंख्येत बल येणेप्रमाणे आहे.

एकंदर	एकंदर युरोप	एकंदर आशियाटिक
१०००	२१४	३४
२५०	११०	७
७५०	१०४	१७

म्हणजे युरोपीयांत नगरवासी यांचे आधिपत्य आहे. आशियाटिक लोकांत एकंदर लोकसंख्येच्या मानाने नगरवासीयांचे प्रमाण जराचें जास्त आहे.

युरोपीयांमध्ये नगरवासी होण्याची प्रवृत्ति अधिकाधिक आहे. १८९१ साली ब्रिटिश ३५ नगरवासी होते ते १९२१ साली ब्रिटिश ५६ नगरवासी झाले. एकंदर जनतेत नगरवासीपणाची वाढ योडोनी झालेली दिसतेच. १८९१ साली दर हजार १५० नगरवासी होते ते १९२१ साली १६४ झाले. आशियाटिक लोकांतील नगरवासीयांच्या प्रमाणासंबंधाने निरनिराळ्या भागांत भेद करून खालीलप्रमाणे कोटक देता येईल.

प्रांत	नगरवासी	ग्रामवासी
केप	४२,९६	३,४८
नाताळ	१८२,१४	६७२,५६
ट्रान्सव्हाल	८१,८९	१४,६०
ऑरेंज	१,००	३८
-एकंदर हर्मर	३०८,९९	६९१,०१

दर हजार आशियाटिक स्त्रियांची आशियाटिक पुरुषांचे प्रमाण.—

केप	नाताळ	ट्रान्सव्हाल	ऑरेंज	एकंदर
ग्रामस्थ २४१	१२८	२२३	२१५	१२८
नगरस्थ २९५	१४९	२२४	१४७	१८१
एकंदर २९०	१३१	२२४	१८१	१४७

युरोपीयन लोकाने स्त्रीपुरुषांचे प्रमाण जवळ जवळ सारखे होत चालले आहे. १००० स्त्रियांचे प्रमाण १९०४ साली ४३१, १९११ साली ४६३; १९१८ साली ४८७ व १९२१ साली ४८५ असे होते.

शिक्षण.—आशियाटिक लोकांसाठी शिक्षणसंस्था नूनि-यनमध्ये एकंदर ५४ आहेत. त्यापैकी नाताळ्यात ५१ आणि ट्रान्सव्हालमध्ये ३ आहेत. इतर न आशियाटिक शिक्षणाच्या शाळा नाहीत. शिक्षणाचा खर्च दर युरोपीय विद्यार्थ्यांमार्फत १८ पौ., १७ शि, १ पे. आहे तर युरोपीयनेतर विद्यार्थ्यां-

मार्फत २ पौ., ५ शि, २ पे. इतका आहे पणारोमध्येही बराच भेद आहे.

शिक्षणाचा प्रकार (प्रिन्सिपल). पणार रकम, पॉन्ट

युरोपीयन पुरुषशिक्षक युरोपीयन शाळेचा. ५६० ते ६६०

युरो स्त्रीशिक्षक, युरोपीयन शाळेची. ४८० ते ५८०

युरो पुरुषशिक्षक, इंडि किंवा मिश्ररक्तीशाळेचा. २०० ते १५०

युरो स्त्रीशिक्षक इंडि. किंवा मिश्ररक्ती शाळेची. २५० ते १००

इंडियन पुरुष, इंडियन किंवा मिश्र १५० ते २४०

नेटिव्ह पुरुष. ४२ ते ९६

नेटिव्ह स्त्री. ३० ते ८४

दुसऱ्या शिक्षक—युरोपीयन पुरुष २४० ते ६५० यू. स्त्री १८० ते ५१०. इंडियन पु. अस्ति ७२ ते १५०. नेटिव्ह

पुरुष अगर स्त्री १८ ते ४८.

आशियाटिक लोकांच्या लमावेपयाने आकडे सन १९२१ च्या खानेसुमारीत दिले आहेत २५६१८ दुपतीचे पथकरण केले आहे त्यात नवऱ्याची आणि पायकीची जममभूमि दिली आहे त्यात ३१० चिनी व स्त्रीयन लोकांचे आकडे वगळ केले म्हणजे भारतीयार्थी कुटुंबे ३५२७८ निघतात या आकड्याचे प्रयकरण करतां असे दिसते की या वसाहतीत आलेले नवोप हिंदी लोक देशी हिंदी लोकांतल्या बायका ज्यामानाने करतात त्या मानाने नवीन आलेल्या हिंदी बायकांनी देशी हिंदी पुरुषाबरोबर लग्न कमी लावली आहेत कोटी इंडियन लोकांची लग्ने युरोप व अमेरिका येथील स्त्रियाबरोबरही लागू आहेत.

आता आशियाटिक लोकांच्या औद्योगिक स्थितीकडे लक्ष देऊ. त्याचे औद्योगिक वर्गीकरण येणेंप्रमाणे देता येईल.

धंदा	पुरुष	स्त्रिया
मच्छीमार	१४७	९
शेतकी	१९०२२	१७८४
खाणकाम	२०४४	...
कुंभारकाम व काचकाम	२०२	४
रेंव, रसायन	४५६	१६
धातुकाम	५२५	...
खोनारकी	२१०	१६
इलेक्ट्रिकल धंदे	१०	...
दोरकाम	२६	१४
सूतकाम किरकोळ	२८	१५
कोडीकाम	७५१	६२
सामान्यी व तवाचुविकी	१०११	६३
लोककाम	१३६	११
कामदकाम, छपाई, धातुगी	२८०	३
घर बांधणे, कंत्राटी वगैरे	३१६	...
रंगवाले	२४९	...
हतर वस्तूंचा उपयोग	७१	१०

धंदा	पुरुष	स्त्रिया
गदास व पाणीपुरवठा	१२	२
ने आण	५१५	१५
व्यापार (व्यापारी वारकुनी वगळून)	१२०५३	६०१
राज्यव्यवस्था	१७५२	४४
प्रतिष्ठित धंदे	४१२	७१
मनोरंजन व खेळ	६२	३
घरगुती नोकरी	६०६६	११६१
वारकून, टायपिस्ट, स्टोअरकीपर		
एग्जिन इंजिनियर व इतर	१०२१७	४८२

आशियाटिक व युरोपियन लोकामधील उद्योगविषयक भेद क्रियात्मकतेने विशेष दिसून येतो आणि यासाठी ज्या धंद्यात कोणत्या तरी वर्गाच्या क्रियांचे विशेष अस्तित्व दिसून येते अशा काही धंद्यांचे आकडे येथे देतो. हे आकडे दरबान येथील आहेत, काकी येथे हिंदी क्रियांचे काम करणाऱ्या म्हणून अस्तित्व विशेष आहे.

धंदा	आशियाटिक	युरोपीय
शेतकी धंदे	१५३	२१
कपडे शिबणे वगैरे	८	५१०
अन्नपाणी, तंबाखू	५०	१५
छापखाने व फोटोप्रांती	२	५५
ने आण	१३	११०
व्यापार इन्शुरन्स इ	२२३	७००
सरकारी नोकरी	४०	१५४
कारकुनीखेरीम प्रतिष्ठित धंदे	३३	८४०
मनोरंजन खेळ	२	७५
घरगुती नोकरी	४२९	७९९
कारकुनी टायपिस्ट इपटस		
मन ...		१५६५

या आकड्यावरून असे दिसून येते की, लहान दुकान चालविणे, घरगुती नोकरी करणे इ.कनिष्ठ प्रतीचे धंदे खेरीम करून वरच्या वर्गात हिंदी स्त्रिया शिरल्या नाहीत. सेन्ससचे पृथक्करण बरे असता तेथील भारतीय समाजविषयक अनेक प्रकारची माहिती त्यात भरली आहे असे आढळून येईल. तेथील आकडे सेन्सस व वार्षिक रिपोर्ट यावरून गोळा केले आहेत. सेन्ससचा रिपोर्ट अत्यंत वाचनीय आहे.

दक्षिणध्रुवप्रदेश, संशोधनार्थ सफरी.—दक्षिण-ध्रुवकडेला शोधाची वाढ अगदी अलीकडची म्हणजे सुलभतः एकोणिसाव्या शतकातील आहे, याचे कारण दक्षिणध्रुवाकडाला शोध हे केवळ भौगोलिक माहितीसंबंधी जिज्ञासेचे फळ होय. दक्षिण गोलार्धात प्रवास करण्यास प्रिन्स हेन्री दि नेव्हिगेटर याकडून १४९८ साली आफ्रिकाखंडाच्या सालून

हिंदुस्तान देशात पर्यटन करताना पथमतः उदोगन मिळाले. १४८७ साली केप ऑफ गुड होपला वळसा घालून केल्ल्या प्रवासात वायोलोम्बू डीश यांनी प्रथम दक्षिणध्रुवप्रदेशातील थंडीचा अनुभव घेतला व दक्षिणध्रुवप्रदेशात एखादा जमीन असली तर ती आफ्रिकाखंडापासून अलग अशी महा-सागरांत असावी हे सिद्ध केले. स. १५१० मध्ये मॅगेलन् सामुद्र-धुनीतून झालेल्या प्रवासामुळे हे दक्षिणध्रुवातील काल्पनिक तिसरे खंड आशिया व अमेरिका या खंडांपासूनही अलग असल्याचे सिद्ध झाले. त्या काल्पनिक खंडाचा शोध लावणे हाच सोळाव्या व सतराव्या शतकाच्या आरंभीच्या प्रवा-शाचा प्रयत्न उद्देश होता “ हॉर्न ” मशिरीमवतालच्या प्रवाशांना वारंवार विरुद्ध दिशेने येणारे बारे लागून, त्यांची जहाजे धुप्याने युक्त अशा आकाश व वर्षाच्छादित समुद्र-असलेल्या प्रदेशात प्रवेश करीत, परंतु १७७० सालापर्यंत दक्षिण ध्रुव प्रदेशात कोणीही प्रवेश केला नव्हता. १७७१ साली व्हेस् जोसेफ केम्पेलन यांनी मॉरिशस बेटाच्या दक्षि-णेकडे बरील काल्पनिक खंड शोधून वाढव्याकरिता प्रवास केला, व दक्षिणेस ५०° अंशावर असलेल्या एका जमिनीवर तो उतरला, परंतु ते थंड व वस्ती करण्यास युक्तचानकारक असे आढळून आल्यामुळे त्यांनी त्यास “ निमोन्यु बेट ” (आईल ऑफ डेसेलेशन) असे नांव दिले.

जेम्स कुक.—कॅप्टन जेम्स कुक यांनीच प्रथम स. १७७३ च्या सुमारास प्रवासास निघून १७७४ सालच्या जानेवारीच्या ३० तारखेस दक्षिणेस ७१°१० अंशापर्यंत प्रवास करून न्यूझीलंड, ट्रेस डेल फ्यूगो इत्यादि बेटे अगदी विलग असून हे तिसरे खंड काल्पनिक असत अशी खात्री करून दिली. कुकनंतर ईंग्लंड व अमेरिका येथील अनेक मच्छीमार लोकांनी दक्षिण ऑर्जियाकडे पुष्कळ प्रवास केले, परंतु स. १८१९ च्या प्रवासाची रूपरेखा काहीच कळत नाही. स. १८२१-१८२२ च्या पूर्वाच्या सुमारास जॉन पॅबिल ह्या ब्रिटिश खलासाने दक्षिण “ ऑर्झा ” बेट शोधून त्याची पहाणी केली.

वेलिंग्टन होमन—कुकनंतर दुसरे महत्त्वाचे पर्यटन रशियन बादशहाच्या आज्ञेने फॅबियन व्हान वेलिंग्टन होमन यांनी बरेल ह्या प्रवासाचा हेतु कुकने मिळविलेल्या माहितीस पूर्णता आणण्याचा होता. “ व्हॅल्हेस ” बेटे शोधल्यानंतर त्यांनी ईडोव्न् बेटाची पहाणी करून स. १८०३ च्या जाने-वारीच्या १ त्या तारखेस दक्षिणेस ६९°५२ अंशाचा पल्ला पाठला व सापडलेल्या बेटास त्यांनी पडिल्या “ पीटर ” चे नाव दिले. ह्यानंतर एका आठवड्याने दुसरे एक मोठे बेट सापडल्यावर त्यास पडिल्या अलेक्झांडर राजाचे नाव देण्यात आले. नंतर दक्षिणेकडील “ शेडलॅंड ” बेटाकडे वळून तो रशियास परत आला.

बेडेल—यानंतर १८२३ साली बेडेल जेम्स यांनी दक्षिण ध्रुवाकडे ७६°१५ अंशापर्यंत प्रवास केला, व पुढेहि त्यास

माता आले अन्ते परंतु परतचा प्रवास लांबचा असल्यामुळे त्याने पुढे मार्ग काढला नाही. मात्र बंडेले याने दक्षिणप्रदेशातील प्राण्यांचे प्रमुने संरक्षित केले. त्याने स्वतः केलेल्या पुस्तकावरून त्याची सूक्ष्म कल्पनाशास्त्र दिवून घेत. १८२९ साली हेन्री फॉस्टर याने शेटलंड बेटावर जाऊन १२" ५०" अंतावर असलेल्या बंदरावरून जी पहाणी केली तीचही दक्षिणप्रदेशासार्वर्षी भूचरित्रे वरचा प्रकाश पडतो.

बिस्को:—एकोलिसाच्या हातकच्या बदिस्था चावीस न्याय लंडन येथील एडवार्ड बंधूंनी दक्षिणप्रदेशासोपनात मराच भाग घेतला होता. त्यांनी अनेक सज्जधारा प्रवाशांना दिसत त्या जमिनीचे शोध व पहाणी करण्यास पुष्कळच उत्तेजन दिले. त्यांनी जॉन बिस्को त्याने केलेले पर्यटन कुक् व बॅलिंग हीनेन यांच्या प्रवाशासह महत्त्वाचे आले. कारण भोवड्याच सापडणाऱ्या प्राण्यांसाठी हाह्याप्याने बिस्को याने मागील कुठ बगैरेच्या इतके शोध केले. बिस्को हा अत्यंत येतूनती व हुपार शोधक असून त्याची कल्पनाशास्त्रही तीव्र होती. परंतु स. १८३१ च्या मार्च १६ ला केव अँग म्यूरर असलेल्या बेटावर त्याने प्रयत्न केला परंतु वादळाने अत्यंत नासपुस केल्यामुळे व जहाजावरील तीनच मजसे उगरे राहिल्यास समर्थ असताना पोर्ट पिलाफ आखातात मोठ्या भिकाराने बिस्को याचा जीव वाचला. त्यानंतर बिस्को याने "ग्रॅंड लॅंड" शोधला व एकदरीने त्याच्या घाटसमुळे लंडन व पॅरिस येथील भौगोलिक संशोधकसंस्थानांनी त्यास सुवर्णपदक अर्ज केले.

बॅलेनी:—१८३१ साली कॅप याने "एडवार्ड" जमिनी-पाहून पुढे १०" अंतावर असलेली नवी जमीन शोधून काढली. "एडवार्ड" बंधूंच्या मदतीने सर्वात जेवढे झालेले पर्यटन जॉन बॅलेनी याने होव. स. १८३९ मध्ये बॅलेनी याने दक्षिणप्रदेश ओलांडून ६९" अंशापर्यंत दक्षिणेश अहामे नेली व पुढे चकाल्या कडेचे येथेवर "बॅलेनी" बेटे त्याने शोधून काढली. त्यापैकी एकाचा १२००० फूट उंचीचा उंचावरा प्रदेश दिसत असून दुसऱ्यावर एक शिबंन जाला-मुन्नी दिगंत होता. त्याच्या पुढे ६३" व ६५" अंशांच्या दरम्यान जमिनीचा सुवाचा त्यास लागला, व काही दिवसा-नंतर बेलनीपरीवरचे दुसरे जमिनी नाकाचे अहाम वापटळी-सुकले, परंतु बॅलेनी मात्र सुलक्ष परतला.

दुपर्मंट डी व्हर्हाइल:—१८२५ च्या सुमारास दूर दक्षिणेकडील सुवर्णीय निरीक्षणाचे महत्त्व जाणवत असल्यामुळे दक्षिणप्रदेशाच्या राष्ट्रीय अभ्यासाबद्दल जास्त इच्छा उत्पन्न झाल्यामुळे, अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने, फ्रान्स मेट्रिजल इत्यादि देशांनी नवीन पर्यटने करण्याचे मत घेत घाले. प्रथम फ्रेंच लोकानांनी या क्षेत्रात उडी घेतली व दुपर्मंट डी व्हर्हाइल याच्या नेतृत्वाखाली एक शोधक मंडळ वेडेलच्यादि पुढे मजल मोठ्याच्या उद्देशाने पाठविण्यात

आले डी व्हर्हाइल याने स. १८२८ च्या सुमारास "जॉहन-विले" बेटे व "लुई विलियम लॅंड" शोधली परंतु दक्षिण-प्रदेशाच्या आंत कधीहि प्रवेश केला नाही. परंतु त्यांनी काढलेल्याचिरीती ही व्हर्हाइल याने सुवर्णप्रदेश मोठ्याचा नियम केला व त्या उद्देशाने ब्रिटिश व अमेरिकन शोधक बंडेले प्रयत्न करीत असल्याने त्यात कळले होते स १८४० च्या सुमारास त्याने १०००-४००० फूट उंचीची "अडेली लॅंड" शोधून काढली.

चार्लस विल्किन्स:—स १८३६ पासून संयुक्त संस्थानच्या राष्ट्रीय संघाने नवीन प्रदेशासोपनाकरिता अमेरिकन शोधक-मंडळ पाठविण्याची सवारी केली होती व त्या कार्यक्रमांतोत एक मुख्य भाग दक्षिण प्रवेशासोपनाबद्दलचा होता. त्या मंडळाचा अधिकारी चार्लस विल्किन्स हा नेमला गेला व त्या पर्यटणाचे एकंदर तीन उद्देश ठरले होते ते:— (१) वेडेलच्या मार्गाने शोध घेतले दूरवर जाणे. (२) दक्षिण प्रवेशातील कुकने गाठलेल्या सर्वोत जास्त लांबचा पल्ला गाठणे. (३) एडमंड्सवर्येन दक्षिणप्रदेशात घुसणे.

या प्रवाशाची सहाय्य वाहट व नावहरत होती तरी विल्किन्स याने आपली कामगिरी उत्तम रीतीने बजाविली वरील उद्देशांपैकी तिसरा उद्देश पूर्ण करताना विल्किन्स याने अतिशय चास झाला.

जेम्स क्लार्क रॉस:—१८३९ साली ब्रिटिश सरकारने दक्षिणप्रदेशासोपनाकरिता "ड्रेव्हेन" व "टेरर" ही दोन जहाजे कॅप्टन जेम्स क्लार्क रॉस याच्या नेतृत्वाखाली पाठविली रॉसने घेत सुवर्णप्रदेशाच्या मध्यरेषेवर जाण्याचे ठरविले, परंतु विल्किन्स व डी व्हर्हाइल हे भाव संघोभात असल्याने त्याच कळल्यावरून त्याने १८४१ साली दक्षिण प्रवेश ओलांडून पूर्वेस जास्त आश्वासनापर्यंत प्रवास करण्याचा मत केला. व त्याप्रमाणे सुवर्णप्रदेशाच्या खोलांने प्रवास करता करता रॉस यास ७१ अंशावर दक्षिणेकडे "केप अँडर" त्या महत्त्वाच्या भागापासून दक्षिणेकडे उचलत चढतो अशी हॉगलाची राय दिसली. नंतर व्हिक्टोरिया राणीच्या नावाने शोधकारिणीच्या तें खंड ताब्यांत घेण्यात आले व आतील प्रदेश दुर्गम असल्यामुळे रॉसने अहामे पुढे हाकारली.

या दोन मंत्र्यांच्या संयुक्त वर्गगटाने केली सफरीच्या राचा-
पेकी पराच भाग स्वतः त्रिदिश सरकारने अंगार घेतला
व बाकीचा भाग रॉयल मिऑप्रेफिकल सोसायटी, लॉगस्टाफ
बॉरेरींनी सोसला. संयुक्त पाहणी नीट करता यावी म्हणून
दिसहस्री नावांचे वेष्ट लाकडाचे एक जहाज याथण्यात
आले व ह्या सफरीचा मुख्य अधिकारी भार. एफ् स्कॉट हा
नेमण्यात आला, व त्याच्या हाताखाली लेफ्टेनंट स्कॉट्टन्
यासारजे पुष्कळ तज्ञ देण्यात आले स १९०१ च्या डिसेंबर-
मध्ये या सफरीस सुरवात झाली माउंट डेर या पर्वत-
शिगराच्या पायथ्याशी ७०° ४९' अंशावर या जहाजाने
मुत्रास केला व येथून दक्षिणप्रदेशांत वर्षावरून पळ-
णाऱ्या कुत्र्यांच्या गाऱ्यातून प्रवासास सुरवात झाली.
स. १९०२ च्या नोव्हेंबरमध्ये कॅप्टन स्कॉट, लेफ्टेनंट स्कॉट्टन्
आणि डॉ. विल्सन यांनी वर्कावरून प्रवासास सुरवात
केली. येथील एव्हर परिस्फिति उत्तरप्रवासास भेदा
निराळी होती. ह्या आगदी तुफानी 'अग्नि
उत्तरप्रवासी'ला त्या त्या अक्षांशाच्या मानाने वसंत ऋतू
तील हवामानहि पुष्कळ उतरलेले असते. उत्तरप्रवासास-
प्रमाणे या प्रदेशांत बरील प्रवासास अवघड, काढणे, केवढे
बगिरे प्रवासातील शुक्रामावर धान्यभामुमी फसत करतील
आढळणे नाहीत, इतकं नव्हते तर माहून दक्षिणेत उपचोभी
अशी जनावरीहि येथे नव्हती, त्यामुळे सर्वांस पुरेले इतकी
धान्यभामुमी बुड्याच्या गाऱ्यातून न्यायी लागली वर्षांचे
मैदान व सधून म्योस भेगा ह्यामुळे प्रवास करणे कारच
संकटावढ होतं पुढे पुढे कुत्रेहि दमू लागून एकामागून एक
मागेवे लागले. यानंतर दक्षिणेकडे ८३ अंशावरील पर्वत-
शिखरास माउंट मार्गम व माउंट लॉगस्टाफ अशी नावे
देण्यात आली. यानंतरच्या ३८० मैलाच्या प्रवासांत ५९
दिवस स्वर्च सळि अर्णि हा प्रवास अगदीच निरळ्या
तऱ्हेचा असल्यामुळे प्रसंगाप्रमाणे नवीन नवीन युवत्या
काढाव्या लागल्या. तरी देखील स्कॉट याने मागील प्रवा-
सापेक्षा पुष्कळच दूरचा पहा गांठला. परतचा प्रवास ३४
दिवसांना झाला व ह्याच वेळी इतर लोकांनाहि पुष्कळ छोटे
प्रवास केले. केरार याने सेधील डोंगरांचा भूतरसाख दृष्टीने
अभ्यास केला व हॉडसन याने समुद्रातगत प्राण्यांचा संग्रह
केला व येथेच याने हवामानशास्त्रविषयक निरीक्षण केले,
अशा रीतीने हे पर्यटन कारच महत्त्वाचे झाले.

हायगल्फोः—ह्याच भुमारास प्रो. एरिच व्हॉने हायगे-
ल्फो याच्या नेतृत्वाखाली जर्मनीने एका सफरीची तयारी
केली. १९०२ साली 'गोल्' नावाचे जहाज ६० अंश
दक्षिणेस गेले. परंतु तेथे समुद्राची खोली १७३० फुट अस-
ल्यामुळे व आसपास जमिनीच्या अस्तित्वायुद्ध काहीच
सुणा उपलब्ध न झाल्यामुळे वर्षाच्छादित समुद्राच्या यातून
पथभेदके जहाज चालले गेच मागाहून दुसऱ्या वेसर
विहयमर्मे नाव दिलेली जमीन आढळून आली ह्या सफरीत

पार सांबा प्रवास झाला नाही. परंतु यावेळी केलेली
शास्त्रीय पाहणी व पदार्थसंग्रह कारच महत्त्ववान होता.

नॉर्डेस्टिकओल्डः—बरील सफरीच्या वेळी १९०२ साली
बाही शाखज्ञानी आपल्या साजगत जवाबदारीवर दोन सफ-
रीची तयारी केली. ह्या सफरीचा मुख्य अधिकारी नॉर्डे-
स्टिकओल्ड हा असून त्याने प्रथम ६४° २५' अंशावरील
"स्वोडि" बेट गांठले, परंतु पुढे हे जहाज वर्षांत अड-
वून पडल्यामुळे सर्व मंडळींची मुक्तता कॅप्टन 'इरिशार'
नामक गृहस्थाने आपल्या लहरी मोटीने केली.

मूसः—इतक्या अवधीत डॉ. मूस याने काही मित्रांच्या
आर्थिक मदतीने एक स्कॉटिश शोधक मंडळ तयार केले,
या सफरीचा मुख्य उद्देश वेडेल-समुद्राची पहाणी व शोध
करण्याचा होता. मूसने १९०३ साली "साउथ ऑफी"
बेट पाहून ७०° २५' अंशापर्यंत ह्या वातूकडे प्रवेश केला.
अनुबूल परिस्थितीत 'वेडेल' समुद्र तराणी असतो ही
गोष्ट या प्रवासांत प्रथमतः निदर्शनास आली त्याचप्रमाणे
ह्या प्रवासातील समुद्रसात्रांतबंधी निरीक्षण अत्यंत महत्त्वाचे
झाले. पुढच्या वर्षी डॉ. मूसने ७४° १' अंशापर्यंत जहाज
नेले, व पुढे त्याच वर्षीच्छादित प्रदेश कारच दूरवर दिसला
व या प्रदेशास त्याने 'कोटलॅंड' असे नाव दिले.

नार्वोडः—इ स १९०४ च्या जानेवारी महिन्यात 'डॉ.
जीन बी. चाबोट' या गृहस्थाने आपल्या स्वतःच्या जहा-
बदारीवर दक्षिणप्राकंडील सफरीची तयारी केली पुढे
'गलेव' समुद्रयुतीतून त्याने ग्रॅन्डलॅंडच्या ६७ अंशा-
पर्यंत प्रवास केला व तेथे त्यास नैर्दक्षिण दिशेस पत्तरणारी
एक डोंगराल जमीन दिसली, परंतु जहाज खडकावर आपटून
कुठल्यामुळे तो कसाबस सुरक्षित परत आला. पुढां स.
१९०८ त त्याने दुसऱ्या सफरीचा बेट केला व त्याप्रमाणे
प्रवास करून पूर्वीची "कोबेट लॅंड" शोभारच्या ग्रॅन्ड लॅंड
व अलेक्झांडर लॅंडशी संयुक्त असल्याचे त्यास दिसून आले.
पुढे प्रवास केल्यावर अलेक्झांडर लॅंडची नवीन ठिकाणाहून
पाहणी करता गेले लागली व ह्या पलंकडे नैर्दक्षिण नवीन
जमिनीचा शोध लागला. ह्या पर्यटनाचा शेवटचा मुकाम
७० ३० अंशांवर होता. ह्या प्रवासात पुष्कळ ठिकाणी
समुद्राची खोली पाहण्यात आली व त्यावरून जमीन नवळख
असावी असे चाबोटने सिद्ध केले

वेल्स्टनः—मागे स्कॉटपरोवर प्रवास करीत असता
आजारी झालेल्या स्कॉटसनने आपल्या स्वतःच्या जवाबदारी-
वर बाही मित्रांच्या साहाय्याने दक्षिणप्रदेश कोपण्याकरीता
सर करण्याचे ठरविले स. १९०८ च्या जानेवारीत न्यू-
हॉलंडच्या किनारा त्याने सोडला. किनाऱ्यावर जहाजातून
शोधकांच्या मोठ्या उतरावयाचे व वर्षभर शोधाचे कार्य
झाल्यानंतर ह्या "निम्रोड" जहाजाने मंडळींना परत
जेथ्यास यावयाचे असा बेट ठरला. परंतु "किंग एव्हरेड"

अंशावर दक्षिणेस जाऊन देखील जमिनीचा काहीच पत्ता लागला. सगुदाचा ठाव पाहतां २६६० पुरव खोली असल्याची आढळून आले. ह्या रोंसच्या प्रवासानंतर लेफ्टेनंट मूर याने स. १८४५ च्या सुमारास रोंसचे कांथे पुढे काढी दिवस चालविले. परंतु त्यानंतर सुमारे तोंस बरेपनेच दक्षिण ध्रुवप्रदेशाबोधन यावल्यासारखें होई.

मध्यंतरी स. १८५० च्या सुमारास टॅम्बेल नामक गृहस्थानें दक्षिण दिशेस पोडा प्रवास केला. परंतु दक्षिणध्रुववृत्तात प्रथम " वॅलेन्डर " नामक " जहाजांतेंच स. १८७४ मध्ये प्रवेश होला. त्या पर्यटनापासून समुद्रशास्त्रासंबंधी बरीच माहिती उपलब्ध झाली, ठाव येता दक्षिणध्रुवाकडील बर्फाकडे समुद्राचा वाटता उघळपणा पाहून त्यावरून धुर्वीबद्ध जवळ काही तरी जमीन असावी अथ जॉन मुरे यानें अनुमान काढलें त्याचप्रमाण दूरवर दक्षिणेकडच्या समुद्रातील निरनिराळ्या गाळाच्या नमुन्यांचा संग्रह व पृथक्करण करून त्यानें त्या गाळाच्या नैसर्गिक रचनेत एक प्रकारचा सारखेपणा असल्याचें सिद्ध केलें. दक्षिणेकडाल महासागराच्या उत्तर भागाच्या नळाशी एक प्रकारच्या जमिनीचें अस्तित्व दर्शाविणारी माती किंवा खोल मागात एक प्रकारची तांबडी माती सापडत असून जसजसे दक्षिणेकडे जावे तसतशी दोन अर्गुंची बनलेली रेंव आढळते. लागते व पुन्हां जसजसे दक्षिणध्रुवाजोमारीस बर्फाजवळ जावे तसतसे जमिनीचें अस्तित्व दर्शाविणारा एक प्रकारचा निळसर रंगाचा गाळ दृष्टीपत्तीस येतो. ह्या निळसर गाळाचे पटकावण असणारे पटकावे परमाणु समुद्रातील बेडावर दृष्टीपत्तीस येत नाहीत. परंतु हिमखंडांनी आणव्यावरील आणून टाकलेल्या वाळुकांपेडानी दक्षिणध्रुवप्रदेशात गाळ सादून बसलेला पटकावें अस्तित्व सिद्ध केलें. त्याच सुमारास हार्व्हेन यानें दक्षिणेकडे ६५° अंशापर्यंत प्रवास करून 'पामरलॅंड' व 'मॅर्मलॅंड' याजमध्यें असलेले " विस्फाक " आस्तात शोधून काढले.

१८८२ साली जेव्हां ध्रुवप्रदेशाबोधनाची सार्वराष्ट्रीय योजना पुढे आली त्यावेळी उत्तरध्रुवप्रदेशाची थारा मुक्तामावर निरनिराळी पाहणी करून त्या निरीक्षणांची दक्षिणध्रुवप्रदेशाच्या निरीक्षणाशी तुलना करण्याकरिता दक्षिणेकडे दोन शोधस्थाने मुक्त करण्यात आली. त्यांपैकी एका स्थानी मेक्वानो व दुसऱ्या स्थानी जर्मन लोकांनी चुंबकीय व हवामानशास्त्रासंबंधी पुष्कळ महत्त्वाचे शोध लाविले. १८९२ साली डॉ. मुर व डॉ. कोनारड यानें प्रवास केला. परंतु त्यापासून काहीच पायदा झाला नाही.

संक्षेपः—१८९३-१८९४ च्या सुमारास कॅप्टन लॉसेन यानें दक्षिणेकडे प्रवास करून 'सिडेन्बेर्ग' व 'गिरटेन्सेन' अशीं दोन बेटे शोधून काढली, पुढे ६९° १०' अंशापर्यंत दक्षिणध्रुवप्रदेशात पर्यटन केलें.

बॉर्क प्रेषिकः—१८९४ साली बॉर्क प्रेषिक नांवाच्या एका तऱ्हेने निर्दिष्टितन गृहस्थास दक्षिणध्रुवाकडे प्रवास करण्याची इच्छा झाल्यामुळे त्यानें अन्टार्क्टिक जहाजात सामान्य खलाशाचा धंदा पत्करून १८९५ साली त्याने दक्षिणेकडे ७४° अंश गाठला व " केप अँडेअर " शोमारीन उतरून दक्षिणध्रुवाकडील जमिनीवर प्रथमच पाय ठेवला. पुन्हां १८९८ साली बॉर्क प्रेषिक यानें स्वतःच्या जवाबदारीवर दुसऱ्या पर्यटनाची तयारी केली, व बरोबर ५० कुत्रे घेऊन, केप अँडेअरवर उतरून तेथून चुंबकध्रुव व भौगोलिकध्रुव शोधण्याकरिता जमिनीवरील बर्फावरून सरकणाऱ्या गाळातून पुढे जाण्याचा वेत ठरविला. ह्याप्रमाणे जहाज केप अँडेअरला पोहोचले व नंतर १० अनुशाच्या टोळीनें तेथेच मुकाम केला. परंतु बॉर्क प्रेषिक यात पुढे बर्फावरून प्रवास करणें अशक्य झाल्यामुळे एक वर्षभर सुट्टीशास्त्रविषयक वस्तूंचा संग्रह करण्यांत व हवामानशास्त्रविषयक व चुंबकीय निरीक्षण करण्यात खर्च केलें. त्यानें नंतर ७८° ३४' अंशापर्यंत प्रवास करून तेथून बर्फावरून कुत्र्याच्या गाड्याने १६ मैलपर्यंत प्रवास करून ७८° ५०' अंश गाठला व त्या ठिकाणी ह्यापूर्वी ज्ञात असलेली एक गोंठ म्हणजे काही खडवाळ बेडावर, लहानगाच्या व लाकडेनच्या स्वरूपाच्या वनस्पती उपवत असल्याचें बॉर्क प्रेषिक यास आढळून आलें.

गॅल्लेः—जर्मनीसमर्थल प्रो. गॉक म्हणून न्युमेअर व प्रेट. ब्रिटनमधील सर गॉन मरे ह्यायादींनी व पुत्रसिद्ध भौगोलिक संस्थांनी दक्षिणध्रुवप्रदेशाबोधनाचे कार्य सरकारच्या मदतीने किंवा राष्ट्राच्या मदतीने हाती घेण्याबद्दल बारंवार सूचना केल्या होत्या. १८९५ साली सर हेमस्ट्र "माल्म" यानें त्या कार्यास नेट साहित्यामुळे अत्यंत सुधारलेल्या देशात ह्या शोधाबद्दल जागृति होऊं लागली. १८९८ साली कॅप्टन ऑड्रिनन वी गॅल्लेच यानें एक संयुक्त शोधनमंडळ तसेच 'पेलिक्का' जहाज हाकारलें. यानें दक्षिणध्रुवप्रदेशात प्रथम ६५° १५' अंश गाठला. पुढे बर्कलून मार्ग काढीत ते ७१° ३५' अंशावर आले. परंतु त्या ठिकाणी मोठें वादळ झाले, व सूर्य ७०° दिवसपर्यंत लुप्त होऊं लागला; व जहाजावरील सर्व लोकामां शरीरांतील रक्षाभितरणात विषाळ झाल्याचें व उरसाह माहील झाल्याचें आढळलें. त्याच काळांतच इको नावाचा गृहस्थ वारला. ह्या पर्यटनात भौगोलिक शोध कारसे झाले नाहीत. परंतु ह्या पर्यटनात झालेल्या शास्त्रीय वस्तूंचा संग्रह मात्र फारच महत्त्वाचा आहे.

त्याच सुमारास लिथोझ् येथील प्रो. फॉल वन यानें कुकमूर रोंस ह्यायादींनीं दूरप्रपन्न करून देवांस न सांपडलेले " वीव्हेंट " बेट पुन्हां शोधून काढले.

स्कॉटचे शोधः—१९०१ साली युरोपमधून दक्षिणध्रुवाकडे तीन टोळ्यां निघाल्या. त्यांपैकी ब्रिटिशराष्ट्रीय सरकारी तयारी पेंचल सोपायटी व रॉयल जिओग्राफिकल सोसायटी

ह्या दोन संपत्तीच्या संपुर्ण कनिडीने बेली सकरीच्या राबो पॅफी वराच भाग स्वतः मिश्रित सरकारने आगार बेतल्या व बाकीचा भाग रॉयल मिश्रीप्रॅफिकल सोसायटी, लॉगस्टाफ वगैरेंनी सोसला. मुंबईच्या पाहणी मीग करतो शारी म्हणून दिरदहरी नावांचे वैध लकाड्यांचे एक जहाज बावण्यांत आले व ह्या सकरीचा मुख्य अधिकारी आर एफ स्कॉट हा नेमणूक आला, व त्याच्या हाताच्या लेफ्टनेट चौकटनु यासारगे पुष्कळ सज्ज देण्यात आले स १९०१ च्या दिसवामध्ये या सकरीत सुरवात साली माउट टेरर या पर्वत शिगाराच्या पायथ्याशी ७७° ४९' अक्षावर या जहाजाने मुजाम केला व येथून दक्षिणप्रदेशात बर्फावरून पळ पाव्या कुज्यांच्या गाळ्यातून प्रवासात सुरवात सान्नी स १९०२ च्या नोव्हेंबरमध्ये कॅप्टन स्कॉट, लेफ्टनेट स्कॉट आणि डॉ विलसन यांनी बर्फावरून प्रवासात सुरवात केली येथील एकदर परिस्थिती उत्तरप्रवासाच्या गैरी निराळी होती हवा भगदी तुफानी असून उत्तरप्रवासील त्या त्या अशाश्याच्या मानाने बसत म्हणून तोल हवामानाहि पुष्कळ उतरलेले असून उत्तरप्रवासील प्रमाणे या प्रदेशात बरीच प्रवासात अस्वले, लाहगे, कोल्हे वगैर प्रवासातील मुद्राभावा भाग्यसामुची फसत करताना आगळे नाहींत, हर्फेच नव्हे तर गासन ख व्यास उपयोगी अशी जनावरीहि येथे नव्हती, त्यामुळे सर्वांत पुढे इतकी भाग्यसामुची कुज्यांच्या गाळ्यातून न्यायी लागली यपांचे गैदान व मधुन गोळ भेगा ह्यामुळे प्रवास करणे फारच संकटावळ होते पुढे पुढे कुज्यांहि दमू लागून एकाभासून एक मारावे लागले यानंतर दक्षिणकडे ८३ अक्षावरील पर्वत-शिखरात माउट मात्येस व माउट लॉगस्टाफ अशी नावे देण्यांत आली यानंतरच्या १८० मेलांच्या प्रवासांत ५९ दिवस खर्च झाले आणि हा प्रवास अगदीच निरळ्या तऱ्हेचा असल्यामुळे प्रसंगाप्रमाणे नवीन नवीन युक्त्या काढाव्या लागल्या तरी देखील स्कॉट याने मार्गील प्रवासापेक्षा पुष्कळच दूरचा पला गांठला परतचा प्रवास ३४ दिवसांचा झाला व ह्याच वेळी इतर लोकांनाहि पुष्कळ छेदे प्रवास केले केरार याने तेथील डॉगरांचा भूस्तरसाज दृष्टीने अभ्यास केला व हॉटसन याने समुद्रांतर्गत प्राण्यांचा समग्र केला व बेनेची याने हवामानवायवियक निरीक्षण घेतले अशा रीतीने हे पर्यटण फारच महत्वाचे झाले

हागगास्को — ह्याच मुमारास श्री एरिच व्हॉन ड्रायगे-रुडी याच्या नेतृत्वाखाली जर्मनीने एका सकरीची तयारी केली १९०२ साली 'गॉन्' नावाचे जहाज ६०° अक्षा दक्षिणेस गेले परंतु तेथे समुद्राची खोली १७३० फुफ असल्यामुळे व आसपास भिमीनीच्या अस्तित्वावरून काहीच सुणा उपलब्ध न झाल्यामुळे बर्फाच्छादित समुद्राच्या यात्रेने पथभेदकेत जहाज 'नाल्' होंच मागाहून दुसऱ्या पैसर विदेश्यमने नाव दिलेली जमीन आढळून आली ह्या सकरीत

फार खांबाचा प्रवास झाला नाहीं परंतु यावेळी केलेली शास्त्रीय पाहणी व पदार्थसंग्रह फारच महत्वाचे होता

नॉटमिक्ओल्ड — वरील सकरीच्या वेळी १९०२ साली काही चाचणीं आल्याच्या खाजगत जवळदारीवर दोन सफरीची तयारी केली ह्या सकरीचा मुख्य अधिकारी नॉटमिक्ओल्ड हा असून त्याने प्रथम ६४° २५' अक्षावरील "स्कोडि" बेट गांठले, परंतु पुढे हे जहाज बर्फात अडकून पडल्यामुळे सर्व मेढळींची मुचता कॅप्टन 'इरिशार' नामक गहस्याने आपल्या लफरी योनीने केली

मूस — इतक्या अवधीत डॉ वस यान काही मित्रांच्या आधिक मदतीने एक स्कॉटिश शोधक मेढळ तयार केले या सकरीचा मुख्य उद्देश वेढल-समुद्राची पहाणा व शोध करण्याचा होता मूसने १९०३ साली "साउथ ऑर्को" बेट पाहून ७०° २५' अक्षापर्यंत त्या बाजूकडे प्रवेश केला अनुक्रमे परिस्थितीत "वेढल" समुद्र तरणाथ असतो ही गोष्ट या प्रवासात प्रथमच निदर्शनास आली त्याचप्रमाणे त्या प्रवासातच समुद्रसात्रातबर्फी निरीक्षण असत महत्वाचे झाले पुढच्या वर्षी डॉ वसने ७४° १' अक्षापर्यंत जहाज नेले, व पुढे त्यास बर्फाच्छादित प्रदेश फारच दूरवर दिसला व या प्रदेशात त्याने "काटस लॅंड" असे नाव दिले

चार्गेट — ६ स १९०४ च्या जानेवारी महिन्यात डॉ. जान बी चार्गेट या एडस्याने आपल्या स्वतःच्या जहाजावर दक्षिणप्राकडील सकरीची तयारी केली पुढे "गलेव" सामुद्रयुतीतून त्याने प्रहमलेहच्या ६७° अक्षापर्यंत प्रवास केला व तेथे त्यास नैर्दृश्य दिशेत पत्तरणारी एक बोंगराळ जमीन दिसली, परंतु जहाज खडकावर आपटून कुठल्यामुळे तो कसामसा सुरक्षित परत आला पुन्हा स. १९०८ त त्याने दुसऱ्या सकरीचा बेट केला व त्याप्रमाणे प्रवास करून पूर्वीची "लोबेट लॅंड" शेजारच्या प्रहम लॅंड व अलेक्झांडर लॅंडची संपुर्ण अस्तित्वाचे त्यास दिसून आले पुढे प्रवास बरगावर अलक्झांडर लॅंडची जमीन ठिकाणाहून पाहणी करताना नेळ लागली व ह्या पक्षाकडे नैर्दृश्य नवीन भिमीनीचा शोध लागला ह्या पर्यटणाचा शेवटचा मुद्राम ७०° ३०' अक्षावर होता ह्या प्रवासात पुष्कळ ठिकाणी समुद्राची खोली पाहण्यात आली व त्यावरून जमीन जवळच असली असे चाचणीने सिद्ध केले

व्हॉलरटन — याने स्कॉटपेक्षा प्रवेश करीत असता आगारी झालेल्या बर्फावरून आपल्या स्वतःच्या जहाजावर काही मित्रांच्या साहाय्याने दक्षिणप्रदेश शोधण्याकरिता सकर बर्फावरून टारविल स १९०८ च्या जानेवारीत न्यू झीलंडचा किनारा त्याने सोडला किनाऱ्यावर जहाजातून शोधकांच्या डोळीने उतरावयाचे व वर्षभर शोधणे कार्ये झाल्यानंतर ह्या 'निम्ब्रोड' जहाजाने मेढळींनी परत नेण्यास यावयाचे असा बेट ठरला परंतु 'विंग एडवर्ड'

जमिनीवर वर्ज्यामुळे किनारा सुरक्षित नसल्यामुळे शोधक मंडळींनी माळट श्रेवसच्या पावण्याशी किनाऱ्यावर काय मत्वा सुकाम करण्याचे ठरविले ह्या मंडळीत बरेचसे " हिस्कावरी " जहाजाच्या सफरीतील शास्त्रज्ञ सामील झाले होते ह्या सफरीत रोज ताजें शिजवलेलें अन्न व मुक्त दूध त्याचप्रमाणें बॅरेट्रिनेन वायूच्या यंत्रानें उत्पन्न केलेला कृत्रिम प्रकाश श्यादिकांच्या भरपूर पुरवठ्यामुळे प्राणहानि विव्कल झाली नाही त्याचप्रमाणें बॅरेट्रिनेन पृष्ठ भागावर उपयोग व्हावा म्हणून बरोबर एक गोठारगाडीहि घेण्यांत आली होती परंतु बर्फाच्छादित समुद्रपृष्ठावर सुकाम ठेवण्याच्या वेळाखेरीज इतर कोणत्याहि बाबतीत तिचा उपयोग माला नाही ह्या सफरीचा दुसरा एक विशेष म्हणजे मातुरेयातील तडावा केलेला उपयोग होय हे कृष्णर प्राणी निष्कांना दहा घेण्यांत आले होते परंतु त्यापैकी पहिल्या सुकामावरच चार मेल परंतु बाकीच्यांचा शेवटपर्यंत चांगला उपयोग झाला ह्या सफरीत आठ कुत्रेहि बरोबर घेण्यांत आले होते, परंतु रोजीवर विशेष अवलंबून राहणें इष्ट नव्हतें ' निन्टोड " जहाजानें स १९०८ फेब्रुवारीच्या २२

तारखेस आपला परतचा रस्ता धरला व लागलाच शास्त्रज्ञ मंडळींनी निरनिराळ्या प्रकारची पाहणा व पदार्थसंग्रह करण्यास प्रारंभ केला ह्या सफरीमुळे तांज महत्त्वाची कार्ये झाली ती — (१) दक्षिणप्रदेशातील प्राणी व वनस्पतींचे शोध (२) दक्षिणेकडील चुंबकीय सुबिंदूचा शोध (३) बॅरेट्रिनेनचा दक्षिणप्रदेशावरील प्रवास

ह्या पक्षेपथातील किरकोळ निरीक्षणें व सद्गती सोडून दिल्या तरी देखील एकदर तीन प्रवास फारच महत्त्वाचे झाले हिवाळ्यास सुरवात होण्यापूर्वीच या डेम्बिड ह्या पाच सोबगासह ११३०० फूट उंचीच्या शिखरापर्यंत गेला व त्या ठिकाणी ९०० फूट खोलाचे ज्वालामुखीचे उबलनमुख त्यास आढळले ह्यानंतर बरील टोळीने किनाऱ्याचा बाजून दक्षिणेकडे ७५ अशावर आऊन तेथून बर्फावरून सरकणाऱ्या कुऱ्याच्या गाडीतून सुकप्रवाशा शोधलावला ह्या सफरीतील आयत महत्त्वाचा प्रवास बॅरेट्रिनेनने केलेला होय बॅरेट्रिनेनच्या मुख्य टोळीपुढे आगाळ आऊन सुकाम ठेवण्याची व्यवस्था करण्यांत आली होती, ह्या मुख्य टोळीबरोबरहि पांच मनुष्यांची सहाय्यक टोळी १० दिवसपर्यंत प्रवास करीतच होती मधून मधून जलमत्त तहू माळटत सततसे त्यास गोळी घालून त्याचे मांस परत येताना खाण्याकरिता उपयोगी पडवें म्हणून कॅप्टन रॉबर्टसन सप्रहू करून ठेवण्यांत येई मधून मधून येणाऱ्या बर्फांमधील मेगामुळे प्रवास करणेहि अत्यंत धोष्याचे होते अशा रीतीने त्या हिमपृष्ठावरून यत्न प्रवास केलावर सर्व मंडळी ८५५५ अंशावरील ९५०० फूट उंचीच्या बागी येऊन पोहोचली आपली तीन दिवसाच्या प्रवासानंतर सर्व मंडळी १२२०० फूट उंचीवर येऊन पोहोचले व त्या ठिकाणीच पाहणी करता ८८ २३ अंश अस

ल्याचे आढळून आले अन्धावा पुरवठा असता तर शेवटचे १७ मैलहि ओलाडतो आले असते परंतु परत येताना ७०० मैलांचा प्रवासच अत्यंत कष्टोटीचा झाला अशा रातीने बॅरेट्रिनेनने आपल्या पुर्तुगेच्या लोकांस घाबरात मागे टाकल्यामुळे ब्रिटिश सरकारानून २००० पौंडाची मदत करण्यात आली व बॅरेट्रिनेन यास सरदारकीची पदवी रम पेंग करण्यात आली

इ स १९१०-११ सालच्या सुमाराच्या सफरी — १९१० साली कॅप्टन आर स्कॉट ह्याने एका सफरीस स्वतःच्या जगाबद्दारीवर सुरवात केली त्यानंतर दक्षिणप्रवाला जाण्याबद्दल डॉ डब्ल्यू एस ब्रूस याने १९११-१२ साली येत केला वेढेल समुद्रातील केंद्र-सेड्डन रॉस समुद्रातील मक मडों साउडल जाण्याची त्याने योजना केली होती परंतु ती यशस्वी झाली नाही त्याच साली दोन सफरी अमेरिकेकडून निघणार हो या

शिरास (१९१०-१२) — सेप्टेंबर शिरास याच्या नेतृत्वाखाला १९१० साली कॅननमस नामक जहाजातून ही सफर जाण्याकडून निघाली होती रॉस समुद्र गाठण्यास फार काल लागल्यामुळे सिडने येथें हिवाळा घालवून १९११-१२ साली हा सफर व आर्क व्हेल येथें परत फिरली या सफरीत काही शोध लागल्याचे एकेकांत नाही

अमडसेन (१९१०-१२) — डॅप्टन अमडसेन हा नेव्हिन ' प्रम ' जहाजातून १९१० साली निघाला व ओफ व्हेल्स मधील बॅरेट्रिनेनच्या तो स १९११च्या जानेवारीत पोहोचला ११६ एरिकमो कुत्रे त्या ठिकाणी पोहोचू शकले ' प्रम ' नामक एक झोपडीहि तेथें पाण्यात आली तेथून येथे दक्षिणेकडे तो निघाला परंतु थडी (५८ ते ७५) कडक असल्यामुळे त्यास पुढें जाता येईना नेतर साउथ व्हिक्टोरिया लंड येथेच पवत रंगोवर होऊ लागले नाहूवरमध्यें पुन्हा दक्षिणेकडे प्रवास सुरू झाला बर्फांमुळे काही कुत्रे मरण पावले शेवटी १४ डिसेंबर इतकी सन १९११ रोजी दक्षिणप्रदेशाचे ठिकाण गाठण्यात आले ' प्रम ' जहाज व ओफ व्हेल्स येथें १९१२सालच्या जानेवारीत पोहोचले

स्कॉट (१९१०-१२) — दक्षिणप्रवास पोहोचणें व रॉस समुद्रच्या क्षेत्राचा राष्ट्रीय अभ्यास करणें असे दोन हेतू रॉबर्ट स्कॉट याचे होते मक मडों साउड येथें आऊन त्याने रॉस बेट गांठले त्यानंतर तो एडवर्ड लंड कडे वळला राष्ट्रीय शोध लावण्याबद्दल त्याने ही सफर केली होती

स्कॉटन मॉर्सेन पार्टी (१९११-१२) — इस्टन पार्टीने वेप इन्डस्ट येथें परत जाण्याचा येत वेला तेथून पुढे बर्फांमुळे प्रवास काणें या नोंदेंन पार्टीस अशक्य वाटू लागले टेराकोव्हा बेटून त्यांनी बर्फांमुळे परत फिरता येईना व सर्व हिवाळ्या त्यांना शीत मांशाने राहून काढावा लागला

शेवर्टी ही पार्टी हटपोंईट येथे सन १९१२च्या नोव्हेंबरमध्ये पोहोचली.

स्कॉटची बेल्टन पार्टी (१९११-१२) :—१९११ साली मिफिम डेलर याने पश्चिमकडील भागात असलेल्या डॉगरासंबंधी शालीयदृष्ट्या अभ्यास केला.

विस्मनचा हिमप्रवास (१९११) :—हा प्रवास ३६ दिवस सुरू होता व त्यावेळी थंडीचे प्रमाण सुमारे ६०° व १०° असे होते. बर्फ आगदी दगडासारखे झाले होते. केप फेसिवारची ही सफर अत्यंत त्रासदायक होती.

स्कॉटचा दक्षिण ध्रुवाकडील प्रवास (१९११-१२) :—या सफरीची मोठ्या प्रमाणात तयारी करण्यात आली होती. १७ सेबेरियन घोडे, ३३ सेबेरियन स्लेज कुत्रे, व तीन मोटार स्लेज गाड्या घेऊन स्कॉट हा केप इन्डिपेन्स येथे जाऊन पोहोचला. उत्तर अक्षांश ७८°, ७९° व ८०° या ठिकाणी जाण्याचा स्कॉटने प्रयत्न केला होता. सप्टेंबर १९११ साली थंडीचे मान —४०° च्या वर गेल्यामुळे स्कॉटने अधिक सामुग्री घेण्याची व्यवस्था केली होती. आक्टोबर १९११ साली होन मोटार स्लेज गाड्या केप इन्डिपेन्स येथून निघण्या व हटपाईट येथे जाऊन तेथून बर्फातून बॅरिअरकडे गेल्या. तेथून १६ अंशमी पुढचा प्रवास करण्यास निघाले. त्यापैकी आठ जण पुढच्या प्रवाशास टिकले. शेवटी सारीख १८ जानेवारी १९१२ रोजी हे लोक दक्षिण ध्रुवाजवळ गेले. त्यापैकी थंडीमुळे बरेच लोक गतप्राण झाले व परत फिरण्यास त्यांच्याजवळ कुत्रे व घोडे शिल्लक राहिले नाहीत.

केप इन्डिपेन्स येथील १९१२ चा हिवाळा :—डॉ. अँटकिन्सन हा कुत्रे बरोबर घेऊन दक्षिणकडे सेप्टेंमेंट इन्डिपेन्स यास बांधविण्याकरिता निघाला. शेवटी इन्डिपेन्स यास टेरा-नोव्हा कोर्टी घालून परत जाण्याकरिता हे सतरावेले लोक निघाले. शेवटी ते हटपोंईट येथे येऊन पोहोचले व तेथून डॉ. अँटकिन्सन हा कार्नेर पॉईंटपर्यंत गेला व डॉ. स्कॉट हा आपल्या सफरीस त्रास पावला आहे अशी त्याची शास्त्रात्मक स्वास परत फिरावे लागले. आक्टोबर ३० सन १९१२ रोजी डॉ. अँटकिन्सन हा ७ खेपे व कुत्रे घेऊन हटपोंईटहून निघाला व शेवटी तो नोव्हेंबर १२ तारखेस स्कॉटच्या तंबूजवळ आला. त्या ठिकाणी स्कॉट व इतर लोक मृत पावलेले त्यास आढळून आले, तथापि त्यांच्या रोजनिशा व कागद त्यास तेथे सापडले. ही बातमी चौहोंकडे पसरली व या घाटशी लोकांच्या कुटुंबाकरिता फंड उभारण्यात आला.

आस्ट्रेलियन सफर (१९११-१४) :—डॉ. डगलस याच्या नेतृत्वाखाली आस्ट्रेलियामधून एक सफर निघाली व ६७ अंशानजवळच्या कॉमनवेल्थ-बेम्बर्थ पोहोचली. नंतर क्वीन मेरी लँड नामक ठिकाणी बर्फातून

त्यांनी पुढचा प्रवास करावा लागला. अत्यंत तुकान झाल्यामुळे डॉ. डगलस यास फार त्रास झाला होता. स. १९१२ च्या नोव्हेंबरला प्रत्येकी ५ स्लेज गाड्या घेऊन या सफर-वाल्यांपैकी काही लोक गिरनिनाख्या दिशेकडील बळणाने पुढे जाण्याकरिता निघाले. डॉ. मॅसन हा स्लेज गाड्या घेऊन निघाला व काही दूर गेल्यानंतर त्याची सामुग्री संपत आली. त्याने साथीदार वाटेत भरण पावले व डॉ. मॅसन हा एकटा हटपोंईट येथे कसामता पोहोचला. कॅप्टन डेव्हिस हा मॅसनची वाट पहात होता. क्वीन मेरी लँड येथील वाइड पार्टीला मदत करण्याचा ह्साचा हेतू होता. शेवटी तो वाइड येथे सुखरूप पोहोचला व तेथील लोकांना बरोबर घेऊन तो हॉर्बर्ट येथे परत आला.

बल्क्यू. फिटजर (१९११-१२) :—१९११ साली वेडेल समुद्राकडे ही जमन सफर निघाली. दक्षिण ध्रुवाच्या यात्रेचे दूर गेल्यानंतर बर्फावर एक खोपडी बांधण्यात आली. कॅप्टन स्टोव्हस याने साठय गॉर्जियाकडे हिवाळ्यात परत जावे व नंतर एक बर्फाने सफरीवर निघावे असा सल्ला दिला होता. परंतु परत येताना त्यांना अतिशय त्रास झाला व या सफरीत कॅप्टन ब्रॉसेल हा मरण पावला.

बॅकस्टनची बेडेलची पार्टी (१९१४-१६) :—बॅकस्टन हा इंग्लंडहून ऑगस्ट १९१४ साली ' एनड्युअरन्स ' जहाजातून निघाला. परंतु स. १९१५ च्या जानेवारी १८ तारखेस हे जहाज बर्फामुळे डुबित झाले व ते कुदूनहि गेले. साठय गॉर्जियाकडे जाण्याचा कसून प्रयत्न करण्यात आला व बॅकस्टन यास शेवटी यश प्राप्त झाले.

बॅकस्टनची रॉसची पार्टी (१९१४-१७) :—रॉस समुद्राच्या यात्रे ' ऑरोरा ' जहाज बॅकस्टनचा सारंग सुख करण्याकरिता पुढे जात होते. ' ऑरोरा ' केप इन्डिपेन्स १९१५ च्या जानेवारीत पोहोचले. शेवटी बॅकस्टन हा शेप पर्वताजवळ जाऊन पोहोचला. या सफरीत स्पेन्सरस्मिथ मरण पावला व बांधीचे लोक शेवटी हटपोंईटला जाऊन पोहोचले. केप इन्डिपेन्सपासून परत जाण्याच्या प्रयत्नात, मॅकिनझोय व हेबरे योनी बर्फामधून प्रवास केला व त्यात ते नष्ट पावले. ' ऑरोरा ' व ' एनड्युअरन्स ' जहाजाच्या सफरीत बांधलेल्या ५३ लोकांनी परत आल्यावर आरमार, वैमानिक दळ, नवीरे यास्थांत महायुद्धाच्या काळात मोठ्या नोकऱ्या देण्यात आल्या होत्या.

राष्ट्रीय फलभुति :—वरील सर्व सफरींची शास्त्रीय दृष्ट्या काय फलभुति झाली या गोष्टीचे तात्पर्य स. १९११ पर्यंत नोंदपणे सामना येणे असाध्य झाले. कारण महायुद्धामुळे संशोधन-कार्यास बराच अडथळा आला. दक्षिणध्रुवासंबंधी भौगोलिक व प्राणिशास्त्राच्या दृष्टीने कोणती अनुमाने काढता येतील हे ठरविणे असाध्य आहे; कांकी आजपर्यंतच्या सर्व सफरींच्या वृत्तांताने एकीकरण करण्यात आले पाहिजे. ऑस्ट्रेलियन व जर्मन सफरी आणि स्कॉट व अँटकिन्सन यांच्या सफरी वशा

शाल्या व त्यासंबंधी लिहून ठेविलेल्या हवीयतात एक-वाक्यता कशी आहे हे पाहिल्यानंतरच दक्षिणध्रुवासंबंधी काही अनुमान करता येईल. दक्षिणध्रुवासंबंधी व तेथील हवामान, भौगोलिक स्थितिबारे अनेक प्रश्नांसंबंधी कोणतेहि निश्चित अनुमान वशिद्धात आणण्यापर्यंत फारसे प्रसिद्ध झालेले नाहीत.

शॅक्लटनची अलीकडची सफर, 'वेस्ट' जहाज—दक्षिण ध्रुवाकडे गेलेली अगदी अलीकडील म्हणजे सर अर्नेस्ट शॅक्लटन यांची सफर स. १९२१ त इंग्लंडमधून निघाली. या सफरीने दक्षिणध्रुवाकडील समुद्राच्या खोलीची मापे घेण्याचे, समुद्रातील जलप्रवाहाचे उगम व मार्ग शोधून काढण्याचे, आणि ज्याचे नकाशे झालेले नव्हते अशा प्रदेशांची पाहणी करण्याचे कपूस केल्यामुळे अँटार्क्टिडने (आरमार खात्याने) या सफरीला मदत दिली. शॅक्लटनने स्पेरी गीरोस्कोपिक कॉंपस (अचमरीनला उत्तरध्रुवात जाता यावे म्हणून बनविलेले अचम दंभ) बरोबर घेतला होता, पण ध्रुवाजिक त्याची प्रेरक शक्ति नष्ट झाल्यामुळे त्याचा उद्दिष्ट उपयोग झाला नाही. तथापि इतर उपयोग पुष्कळ झाला. शॅक्लटन ४ जानेवारी १९२२ रोजी एकाएकी मरण पावला, व नंतर कर्मावर फ्रँक वाइड यांनी सफरीचे नेतृत्व पारकलें. दक्षिण अंटार्क्टिक महासागरातील सेंट पॉल्स रॉक्स व झेबोडोइह्वाची बेट यांची पाहणी करून फोडो घेण्यात आले. व्हिक्टन ड. क्रुझ या बेटातील राहत्याशी चांगले निरोगी व दीर्घायुची असल्याचे नमूद करण्यात आले. ग्रीक बेटाचा अगदी बरोबर नकाशा १९२२ साली तयार करण्यात आला.

प्रा दे शि क स्थिति, भूवर्णन—उत्तरध्रुवाकडच्या स्थितीच्या अगदी उलट स्थिति इकडे आहे, म्हणजे दक्षिण ध्रुवाकडील प्रदेश जलमय असून भूमय आहे. हा प्रदेश उंच पठार, मीनलंडपेक्षा विस्तृत व उंच आहे. आस्ट्रेलियाइतका विस्तृत हा प्रदेश असावा. एक मोठे भूखंड व एक द्वीपसमूह मिळून दक्षिणध्रुवादेख बसला आहे व मध्यतरीचा समुद्र सतत घर्काच्छादित असल्यामुळे निरनिराळे भूभाग एकमेकांला जोडले गेले आहेत. निरनिराळ्या प्रदेशांची ग्रॅहम-लॅंड, लुईफ्रिडलॅंड, अँटार्क्टिड आयलंड, पामर आर्निबे-रानो (द्वीपसमूह), केसर विस्हेमलॅंड वगैरे नावे आहेत.

हवामान—या प्रदेशाचे पुष्कळ अवलोकन झाले आहे तरी उत्तरध्रुवप्रदेशाइतकी निश्चित हवामानविषयक माहिती ह्या दक्षिणध्रुवप्रदेशाची नाही. दक्षिणेकडील अगदी बरब-रच्या ७०°-८०° अक्षांशाकडील प्रदेशातहि थंडी उत्तरे-कडील त्याच अक्षांशावरील प्रदेशाच्या मानाने बरीच कमी कडक असते, तसेच उन्हाळ्यातील उष्णमानहि उत्तरध्रुव-प्रदेशाकडच्या मानाने फार कमी असते. ६०° अक्षांशा-वरील राउप ओ'बेनी बेटातहि उन्हाळ्याच्या तीन महि-न्यात झुन्याच्यावर पारा जात नाही. याच्या उलट ६०° उत्तर अक्षांशावरील शेडलंड बेटात त्याच ऋतूत ५४°

उष्णमान असते. सर्वात कमी उष्णमान-६६.८° इतके सेप्टे-बार्नेने आपल्या सफरीच्या वेळी १९०३ सप्टेंबर १५ रोजीचे नमूद करून ठेविले आहे. वादळांमुळे एकदम उष्णमान वाढते असा पुष्कळांचा अनुभव आहे. एरेबस नावाचा पर्वत चढतांना उष्णमान समुद्रसपाटीला ०°, ५००० पाऊन ८६०० फूट उंचीपर्यंत-२४०°, १०६५० फूट उंचीवर -२८°, ११५०० फूट उंचीवर -२२° व शिखरावर थोडे कमी, याप्रमाणे आढळले या प्रदेशात हिवाळ्यात २४ तास सतत सूर्य क्षितिजावर आहे असे दिवस २४६ असतात असे ए. मि. मधील लेखक म्हणतो. तरी चांगला सूर्यप्रकाश फक्त १७२५ तासच असतो. या सूर्यप्रकाशाच्या दिवसात फार उकडते. मान धर्मांमिटरमध्ये उष्णमान झुन्याच्या ख.ली अंश ७८° अक्षांशावरील प्रदेशात आकाश अगदी निम्र असते; पण ६६° अक्षांशावरील प्रदेशात आकाश बहुतेक पुण्याने इतके व्याप्त असते की, प्रवास करणे किंवा भोंवता-लच्या परिस्थितीच्या माहितीकरिता अवलोकन करणे अशक्य असते

वनस्पती व प्राणी—उन्हाळ्यात देखील येथील उष्ण-मान झुन्याच्या बर फार थोडेक असले तरी काही प्रदेशात शेव्हाळ व इतर काही वनस्पती (कुंजी, आरुजी) आढळ-तात. या प्रदेशात कोणत्याहि प्रकारचे फुलझाड नाही. जल-वर प्राणी मात्र अनेक प्रकारचे व विपुल पुष्कळ सफरीत उपलब्ध झाले आहेत. पुष्कळ प्रकारचे देवमासे व काही प्रकारचे सील मासे आहेत. पशु मुळीच नाहीत. बिनपंखाचे कीटक व गोड्या पाण्याच्या ढवण्यात फार बारीक जीव आढळतात ['उत्तरध्रुवप्रदेश' पहा].

दक्षिणा—कर्पाचे फळ प्राप्त होण्यासाठी कर्पाचे का-य्याचे दान. दक्षिणा शब्दाचा उल्लेख ऋग्वेदापासून आढ-ळतो. तैत्तिरीय संहितेत याचा स्पष्टार्थरूपाने उपयोग केलेला आढळतो. यज्ञाच्या आरंभी 'या यज्ञांत अमुक गाई दक्षिणेसाठी दिल्या जातील' असा संस्कार केला जातो. निरमिराख्या यागप्रसंगे गाय, अलंकार, सुवर्ण, वस्त्र वगैरे दक्षिणेचे प्रकार तैत्तिरीय धृतीत रिले आहेत. सोमयागातील दक्षिणा गुण्येच्या दिवशी माथ्येदिनसपनांत दिली जाते. दश-पूर्णमास, काश्वेदि वगैरामध्ये मुख्य यागानंतर दक्षिणा दिली जाते. काही यज्ञांत दक्षिणेसाठी यज्ञमानाने आपल्या अव-यत्नांचे दान केल्याचाहि उल्लेख आहे. सुत्रकाली यज्ञांचे निमंत्रण झाले असता 'या यज्ञांत यज्ञमान कथं दक्षिणा देणार आहे' असे ऋत्विज विचारीत असत व ह्या प्रकार आपण रुड आहे. स्मृति व पुराणकालांत होमहयनांच्या कार्यबाहुल्याप्रमाणे दक्षिणेचे प्रमाण ठरू लागले. ऋत्वि-णास कर्मांत विशेष धन व काल खर्चाचा लागत असल्यास दक्षिणा वास्तु याची असे स्मृतिप्रमाणे मागितले आहे. दक्षिणा न दिल्यास कर्मांची फलप्राप्ति होत नाही. तैम

असतां दक्षिणेच्या भाषांतील कुचराई करतो तो अधम होय असें स्मृतिग्रंथांत वर्णिले आहे.

दक्षिणा, धा व ण मा सा ची.—शिवाजी: भावणमासी कोटिलिंगाचेन करी व ब्राह्मणांस धान्य व नक्त दक्षिणा देत असे. समर्थ रामदासांनी त्याम ही गोष्ट करण्यास सांगितले होते. एकमेयी यास एक सण धान्य, याप्रमाणें दक्षिण्यास दहा सण धान्य व नक्त १० ते १०० च. मिळत. ही परीक्षा पंडितराव करीत असत. यामुळे विवेक पुष्कळ उत्तेजन मिळे. संभाजी व राजाराम यांच्या कारकीर्दीत ही रीत थोडीबहुत प्रचारांत होती. पुढें शाहूनें हें काम खंडेराव-दाभाडे सेनापति यासकडे सोंपविलें (१७१८). भावण-मासाचा धर्मादाय ' आपल्या तालुक्यापैकीं दोनचार लाख रुपये खर्चून, कोटिलिंगें ब्राह्मणांकडून करवीत जावी ' असा खंडेरावास शाहूचा हुकूम शाह्यानें भावणमासाची दक्षिणा सेनापतीमार्फत होऊं लागली. त्रिभक्ताव दामाडे मेस्व्यावर (१७३१) ही दक्षिणा देण्याची कामगिरी पेशव्यांकडे आली आणि ती पेशवाई अखेरपर्यंत त्यांच्याकडे राहिली.

पुण्यास प्रथम शनिवार वाज्यात ही दक्षिणा मिळे. पुढें पर्यंतीच्या पायथ्याशी या कामासाठीं रमणा नांवाची जागा मुद्दाम तयार करण्यांत येऊन तेथें दक्षिणा देत असत. रमणा नानासाहेबांनी बांधला. राज्य मसजदें वाढत चालले तत्तरी दक्षिणेची रक्कमहि वाढत चालली. सन १७३६ त १६३५४ रु. पर्यंत ही रक्कम गेली होती. त्यापुढें ती पुढीलप्रमाणें वाढत गेली. ४९००३ (१७३७), १२३५३० (१७४९), ६२८३५३ (१७५२). पानिपत झाल्यानें त्याचा परिणाम लागलीच या दक्षिणेवरहि पडून आला, कारण १७६२ त ११८५८ रु. व दक्षिणा वांटली पण पुन्हां वाढत चालली ती, १३२०४३ (१७६५), ५०५१२८ (१७७६), २२५३१४ (१७८९), २६४६४२ (१७९७), ४४१०६६ (१७९८) इतके झाली. यावरून देशाची सांपत्तिक व सामाजिक परिस्थितीहि थोडीशी आडळून येईल. दक्षिणा पेश्यास कुंमकोण, तंभावर, रामेश्वर येथपासून काशी, कनोज, मयुरेपर्यंतचे विद्वान ५० ते ६० इमारांपर्यंत येत असत. यांत वैदिक, व्याकरणवेत्ते, ज्योतिषी, कवी, वैद्य, वेगरे लोकांचा भरणा असे. या लोकांची परीक्षा रामशाही प्रमुणे, बाळशाही, अण्याशाही काशी-नाथशाही हे घेत. सर्वांत जास्त दक्षिणेची रक्कम एक हजार रु. असे व कमीत कमी ३ रु असत. शिवाय दक्षिणा वांटण्याचें खलास होईपर्यंत नितके दिवस लागत दितके दिवस जेवणाची सोय सरकार करी.

या रमण्याम कार दारे करून त्यांवर पेशवे, फडणिस, न्यायशाही व पटवर्धन यांरे सरदार असे बसत. पेशवे थोडा वेळ बसून आपल्या हातांनी मोठमोठ्या रकमा देत व मग फडणीस (बहुधा नागा) वेगरे अधिकारी वांटित. ब्राह्मणास, त्यांच्या कपण्यावर गुलाळाच्या पाण्याचा पंजा मारून मग रमण्यांत कोंडून नंतर निरनिराळ्या दारांनी सोडीत

व त्यावेळी दक्षिणा मिळे. अशा वेळी भाविक लोक (कधी कधी पेशवे देखील घोष्यावरून) रमण्यामोवतीं प्रदक्षिणा घालीत. बैद्योवस्तासाठीं कोंतवाली (पोलीस) व रुक्मी शिपाई व हथार असत. रमण्याचें वर्णन पारसास्त्यांच्या १ व्या खंडांत आले. आहे तें पाचण्यासारखें आहे. सकाळपासून रात्री दहाशजेपर्यंत दक्षिणा वाटण्याचें काम चाले.

रावणार्थीच्या शेवटच्या कारकीर्दीत दक्षिणेची रक्कम ८ ते १० लाखांपर्यंत गेली होती; व त्यावेळी विद्वानंप्रमाणें अविद्वानंसहि ती देण्यांत येई. पेशवाई गेल्यानंतर एक दोन वर्षे इंग्रजांनी दक्षिणा थोडीबहुत चालू ठेविली होती. त्यानंतर तिचें रुपांतर झालें एल्फिन्स्टननें दक्षिणेवर टोंका करून ती अजीबात बंद न करता, तिच्यामुळे विद्वानांचें पोषण होऊन विरोधा उत्तेजन मिळत असे हें कबूल करून, या पुढें तिला निराळें रूप देण्याचें ठरविलें. १८२१ त त्यानें एक दक्षिणा-संस्कृतपाठशाळा नांवाची संस्था स्थापून तीत शिक्षणारांनीं शिष्यगृह्या ठरविल्या त्या पाठशाळेंत सुद्यतः संस्कृत वाङ्मयास उत्तेजन देण्यांत आलें होतें याच पठशाळेचें रुपांतर पुढें हल्लीच्या डेकन कॉलेजांत झाले व पाठशाळेच्या उत्तरेच्या पैशांतूनच दक्षिणाकेलोधिप व दक्षिणाप्राईसकेड या आजच्या दोन बाबी निघाल्या आहेत. [पेशव्यांच्या वायव्या; सप्तभक्रणात्मक वखर; ब्राह्महारागांचे चरित्र; पेशव्यांची वखर; खरे शास्त्री यांचे संक्षेप; रु.]

दक्षिणायन—कर्क संक्रांतीपासून मकर संक्रांतीपर्यंतचा काळ. कर्कराशीपासून दक्षिणेकडे सूर्याचें जाणें चालू दक्षिणायायमानें अथवा ध्रुमादिमार्ग असेंहि नांव आहे. दक्षिणायायमानें हा पितृलोकास नेणारा आहे, तो अचिरादिमार्गाच्या उलट आहे. दक्षिणायनांत देव निमळेले असतात, मार्गांत सर्वत्र अंधार असतो. त्यामुळेच भीष्माचार्यानें दक्षिणायनात प्राण न सोडतां उत्तरायण लागल्यावर प्राण सोडला अशी कथा आहे. धूर, रात्र, कृष्णपक्ष, दक्षिणायायनाचे सहा महिने थोडे मेलला योगी चेद्रलोकास आकन पुण्यास सरहयावर परत येतो असें गीता म्हणते (गीता ८. २५). या दोन गर्गीस देवयान (शुक्र) व पितृयान (कृष्ण) किंवा वर म्हटल्याप्रमाणें अचिरादि व ध्रुमादिमार्ग अशीं नांवें उपनिषदे व ऋग्वेदांतहि आली आहेत. उत्तरायण हा देशपात करण्यास योग्य काळ होय असें भारतकाली मानीत असत. या दोन मार्गांच्या अनुपंगानें सो. टिळकाभां उत्तरायणप्रदेशी आर्यांची मूळ वसति होती असें (इतर अनेक प्रमाणांच्या साहाय्यानें) ठरविले आहे. [गीतादृश्य, आवृत्ति चवथी पृ. २९२-२९५; शिवाय 'अयन' पहा]

दक्षिणायनाच्या प्रारंभी कर्कसंक्रांतीस मकरसंक्रांतीप्रमाणेच पर्व समजून स्वान, दान, अयन धाऊ करण्यानें धर्ममर्यादा सांगितले आहे व त्याप्रमाणें आचरण्याची रुढी आहे.

दाऊदखानपत्री—खिशिरखान पत्री या पठाण शिपायाचा हा मुलगा. याच्या कोंगच्या पैशादि गुणामुळे याच्या

समकालीन योद्ध्यान् हा प्रमुख गणला जात असे अद्यापिहि दक्षिणेत याच्या पराक्रमाविषयी अद्भुत कथा आणि गोष्टी ऐकण्यांत येतात. औरंगजेबाच्या पदरी याने बरीच वर्षे नोकरी केली होती. दक्षिणेतून परत फिरतेवेळी बहादुरशाहाने, दाऊदखान त्यामकडे दख्खनप्रांतांनी दिवाणी व वमुली सोंपवून दिली होती (१०८—१३). फरुखाखेयर बादशहाच्या कारकीर्दीत, दख्खनचा सुभेदार हुसेनअल्ली यास घाटनच आठवून ठार मारावा असा गुप्त संदेश बादशहाने दाऊदखानाबरोबर पाठविला. या संदेशान्वये हुसेन अली विलीहून बन्हाणपुरास आला असता त्यास दाऊदने तोंड दिले. दोन्ही पक्षांमध्ये छालवार्तेत तुंबळ युद्ध सुरू असतों दाऊदखानास वेढुकीची गोळी लागून तो आपल्या भंवारीत मरून पडला (सप्टेंबर १७१५).

दाऊद हा बन्हाणपुरास मुमा असतांना मराठे हे शाहूच्या नावाने मोगलांस मुलखांत सर्वत्र धुमाकूळ घालीत असता त्यांना दाऊदने आपण होऊन चौपाई देण्याचे वचन केले कारण तो मराठ्यांस चांगला ओळखत होता व त्यांच्यापुढे आपले काही चालणार नाही हे त्याला ठाऊक होते. तो मराठ्यांचा घराच पक्षपाती होता त्याच्याच मध्यस्थीने दख्खनमधील सहा सुभ्यांवर चौपाई वसूल करण्याची परवानगी शाहूस मिळाली. बन्हाणपुरास त्याला गुजराथच्या सुभेदारीवर नेमिले होते [आर्याहिन, मनुची, वील, डफ.]

दाऊदनगर—विहार—औरंगमधील गया जिल्ह्याच्या औरंगाबाद पोडविमागांतील एक गाव. छोण नदीच्या उजव्या तीरावर हे आहे. लोकसंख्या (१९११) ११४०. औरंगजेबाचा रिसालदार दाऊदखान याने हे वसविले असे म्हणतात. येथे त्याने बांधलेली एक छराई आहे. तिच्या भोंवती पाण्याचा खंदक आहे. एकेकाळी येथे फार मोठा व्यापार चालत असे. तसेर कापड येथे स्वतः तयार करीत असत. येथे साखर करण्याचा कारखाना आहे.

दाऊल मलक—बन्हाणत एलिव्हर सालुब्यात उपासाई गावी हा मुसलमान झाला. त्यास आम मिलास बरीच वर्षे होऊन गेली. हा नवसास पात्रो. नवसाने प्रकार दोन आहेत. पहिल्या प्रकाराला 'पेटाईंदुरी' व दुसऱ्या प्रकाराला 'फिरतींदुरी' असे म्हणतात. 'पेटाईंदुरी' म्हणजे शक्तिभोजन आणि 'फिरतींदुरी' म्हणजे आपल्याबरोबर स्वभातीय, स्वगोत्री असे घेतो त्या मंडळीसह थोडे दिवस गांवात व नंतर इतर गावी जाऊन भिक्षा मागून जे थोडे फार मिळेल त्यादीही राज्याच्या भोजनास खर्च करून, जे शिमळ राहिल ते शेवटी भंडारा म्हणून स्वयंसे. धनगर, तिळोले, धनोम कुणबी, तेली, ओई, महार, माग बगैरे लोक हे नष्ट करतात.

नवस पेटण्यापूर्वी यज्ञमानाच्या व त्याच्या बरोबरच्या हातिबापवाच्या मळ्यांत व उजव्या हातांत प्रथम गुमावर

एक एक दोरा बांधतो. त्यास नाडा म्हणतात. यज्ञमानाच्या डोक्यास गुमा व कपडा व त्याच्या लीच्या अंगात भगवी थोळी घालितात इतर अनुयायी मंडळीतील प्रत्येक इसमासचक भगव्या कपड्याची थोळी, वाळलेल्या दुण्या भोपळ्याचे अष्टे हाकल (ह्यास पतर म्हणतात), एक लहानशी काठी व लोकडी फवडे ही असतात. कामीस दक्षणा मिळते. याप्रमाणे दीक्षा घेतल्यावर हा कुळाचार करण्यास मोकळीक होते कोणत्याहि महिन्यात पुरसत असेल, त्या दिवशी (विशेषतः पंचमी, गुरुवार, शुक्रवार, अंगर रविवार या दिवशी) सर्व जमून भिक्षा मागण्यास निघतात. आस, सोयरे, इष्ट-मित्र, या सर्व मंडळींसह भिक्षा मागण्यास सुट्यात झाली, म्हणजे हा कुळाचार घेण्यास घरी न राहता बाहेरच दिवस काढीत लागतात. भिक्षा मागताना हे दाऊल "दाऊल" असा उच्चार करतात. मग मुसलमान कामीच्या हातचेअत्र प्रसाद म्हणून खातात. यावेळी जातीचा प्रश्न निघत नाही. असा क्रम सरासरी एक दिवसापासून एक महिनाभर चालतो.

ही भिक्षा घेतल्यावर दाऊल मलक साधु या मंडळीच्या स्वप्नांत जाऊन सांगतो की, अमक्या गृहस्थाच्या घरी अमुक रंगाचा बकरा किंवा कोंबडा आहे, तो घ्या, त्याप्रमाणे मग तो कोंबडा अंगर बकरा विकत घेतात. मग त्याची कंदुरी करून कामींसह भोजन करतात, म्हणजे यात्रा अंगर कुळाचार संपला. मग दुसऱ्या दिवशी गोड (शुद्धि) भोजन करतात म्हणजे जार्तीतील सर्व लोक (कंदुरीस आलेले व न आलेले) मिळून एकत्र भोजन करून मग आपल्या घरी निघून जातात. अशा प्रकारे ही यात्रा अंगर कुळाचार दोन, चार, पांच, सात वर्षांनी करतात.

उपराईसारखे दुसरे अमलच टिकाण हिंगणपाट सालुब्यातील गिरठ गावी आहे. ते पहाडावर आहे. येथील उरुस शिवरात्रीच्या अंगोदर मरतो. एखादा कुणबी कामीच्या घरी इतरवेळी जेवला तर तो जातिघट्ट होतो, पण या कुळाचारात छान्नाल भोजन करून मग गोड (शुद्धि) भोजन करून तो जार्तीत राहू शकतो. हा कुळाचार बन्हाण, नागपूर या प्रांतांत व औरंगजेबादेखत चालू आहे. [विविध-ज्ञानविस्तार, पुस्तक ४५. अंक १ सा.]

दांगढ—महाराष्ट्रातील एक जात. ही बहुतेक नामतोप होत चालल्याने हिच्याविषयी कारणी कोणाला माहिती नाही. सिधण राजाच्या वेळी (सुमारे १३ वे शतक), ह्या सिधणपूर गांव ज्या ठिकाणी आहे तेथे दाट झाडी असे व त्यावेळी या जंगलात दांगढ लोकांची वस्ती असे. सिधणपूरजवळच्या दामुमहादेवाच्या दर्शनास येणाऱ्या यात्रेकरुंस या जंगलातून मुरशित नेण्याचे काम हे लोक करीत असे म्हणतात. या जातीत जाधव, भोसले या सारखी आढावी आहेत. काही ठिकाणी दांगढांनी अत्युर्य मानले जाते. सप्या या लोकांचा मुख्य धंदा सावण्या, पोवाडे

म्हणण्याचा आहे. पुढीलसे मोलमजुरी करून रहातात. पुण्याजवळच्या हडपसर गांवी दांगटांची कांही वस्ती आहे.

दाजल—पंजाबमधील डेरा गाझीखान जिल्ह्याच्या जाम-पूर तहसीलतील एक गांव. डेरागाझीखानच्या दक्षिणस ४८ मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) ६८९३. नाहरांच्या कारकीर्दीत या गांवाचा पहिल्याने बोज वाढला. रथोतपातून जवरेने ते गाझीखानने पेटले व तदनंतर ते कलातच्या घानांच्या हाती गेले. नाचरच्या रस्त्याने दाजलहून बराच व्यापार चालत असे पण, तो आतां संपुष्टात आला आहे. अजूनहि येथून तेल बाहेरगांवी पाठवतात. जवळचे खेडे व हा गांव मिळून एक म्युनिसिपालिटी आहे.

दाटी, लोकवस्तीची—पृथ्वीचे निरनिराळे भूप्रदेश व स्थानी लोकवस्ती यांचे मोनमाप करण्याचे पुढील प्रयत्न झालेले आहेत. त्यांपैकी विशेष महत्त्वाचा प्रयत्न १८८२ साली बोहम व एच्. बॅरनर यांनी केलेला होय. त्यानंतर पी. एफ. लेह्म्टूर व एल्. बोडिओ यांनी मोठ्या परिश्रमाने युरोप व अमेरिका या दोन खंडांची संपूर्ण माहिती प्रसिद्ध केली; आणि इतर खंडांबद्दलची माहिती स्टेट्समन इयराबुकांत सालासाल अधिक परिपूर्ण देण्याचा प्रयत्न चालू आहे. त्याचबरोबरच कोष्टकः—

क्षेत्र	क्षेत्रफळ चौ. मै. १९०७	लोकसंख्या (आकडे हजाराने) १८८२	लोकसंख्या १९०७	अतिविक्रित स्थितीचे प्रमाण क्षेत्रफळ	लोकसंख्या
युरोप	३८२८	३२७७३	४०५७५९	२.५	१.३
आशिया	१५७७३	७५५५११	९९८३२४	४३३	५९.४
आफ्रिका	११५०७	२०५८२३	१२६७३४	६०.१	७७.३
अमेरिका	१७२०८	१००४१५	१४९९४४	५०.०	९.१
ओशिआनिया	३४८८	४२३२	५८८१	५.४	१९.५
एकूण	५१७६४	१४३३८०४	१९०६५४२	५०.४	४१.४

१९०७ सालीहि ही माहिती परिपूर्ण मिळाली नव्हती असे भूप्रदेश तुर्की साम्राज्य, इराण, अफगाणिस्तान, चीन, इंडो-चायना द्वीपकल्प आणि आर्मेनिया कांही भाग हे होत. मध्य, दक्षिण व ध्रुवप्रदेशीय अमेरिकेबद्दलहि पूर्ण माहिती नाही. मुळाव वस्ती नाही असा पृथ्वीचा थोडा भाग आहे, आणि वस्तीला वायमचा अयोग्य असा भाग तर अगदीच थोडा आहे. वस्ती होणे अशक्य असे वाटणारे भाग म्हणजे चालूचें मैदान व उत्तर-दक्षिणध्रुवप्रदेश हे होत. पैकी चालूकामय प्रदेश काळवे काढून वसाहतीला योग्य करता येण्यासारखे असल्यामुळे फक्त दक्षिणोत्तरध्रुवप्रदेश मात्र कायमचा निर्जन राहणार असे म्हणावे लागते. भूपृष्ठावरील वसावाण्याच्या रिकलक्षण मिश्रतेमुळे लोकवस्तीच्या दाटीपात-ळीचे प्रमाणादि फार निरनिराळे आहे. सर्वसाधारण नियम असा आहे की, अन्नपाण्याच्या पुरवठ्याच्या प्रमाणांत लोक-वस्ती कमजास्त असते. उलटपक्षी कोणत्याहि प्रदेशातील अन्नपाण्याचा पुरवठा तेथील लोकांच्या गुणावगुणावर अवलंबून असतो. अगदी रानटी जातींपैकीहि अगदी बोव्या जाती सर्वस्वी निसर्गदत्त अन्नपाण्यावर राहणाऱ्या असतात; स्वकष्टाने शेतीभाती करणाऱ्याच बहुतेक असतात; मानवजात आपल्या बुद्धिमत्तेचा व उपयोगशीलतेचा जतनसा अधिक उपयोग करू लागली तसतसा अन्नपाण्याचा पुरवठा वाढू लागला; त्याबरोबरच लोकसंख्या वाढू लागली व वाढत्या लोकसंख्येमुळे उर्वरनिर्वा-ह्याची साधने वाढू लागली. अशा रीतीने पूर्वमोसाभीत जेथे जेथे उच्च संस्कृतीचे लोक आहेत तेथे तेथे लोकवस्ती दाट आहे. असा प्रदेश पूर्वकडे २५ ते ४० उत्तर अक्षांशाच्या दरम्यान आहे या ठिकाणी दाट लोकवस्तीचे म्हणजे वर चीस मैलां ५०० हून जास्त वातीचे देश एक तर चीन व उत्तर हिंदुस्थान यांच्याप्रमाणे स्वतः पिकविलेल्या धान्यावर उपजीविका करणारे आहेत, नाहींतर पश्चिम युरोपातील ईंग्लंडादि देशांप्रमाणे मोठ्यासा कारखान्यात तयार केलेल्या व्यापारी जिनसा परदेशी पाठवून त्यांच्या मोबदला परदेशांतून आलेल्या धान्यावर उर्वरनिर्वाह करणारे आहेत. शेत-छा-प्रधान देशांत दाट लोकवस्ती खेव्यापाज्यातून असते, आणि कारखानेप्रधान देशांत दाट वस्ती शहरात असते, हा दोहो-मध्यें थोडा फरक आहे. नवे जग उर्फ अमेरिकाखंड हे बहु-तेक नैऋत्य युरोपातील लोकांनी व्यापले जात आहे. पण नव्या जगात अद्याप जुन्या जगातील सर्वांत कमी दाटीच्या देशांतल्या इतकीहि दाटी झाली नाही. आस्ट्रेलिया व उत्तर अमेरिका यांच्या पूर्वे किनाऱ्यावर मात्र हल्ली लोक-वस्ती बरीच दाट झाली आहे.

ब्रेटव्हिटन व आयर्लंडमध्ये जितकी दाट वस्ती आहे (दर चीस मैलात ३५१.६५) तितकी जर पृथ्वीवरील सर्व देशांत (दक्षिणोत्तरध्रुवप्रदेश व चालुकामैदाने वगळून) झाली तर सर्व लोकसंख्या २८,२१,८४,३००० होईल. अतोप्राद-नाची हल्लीची साधनेच दिहोर्वात पेटली तरी एकंदर पृथ्वीवर

पृथ्वीवरील भूप्रदेश व लोकवस्ती.

दर चौरस मैली २०० इतकी लोकवस्ती घासण्यास समर्थ आहेत, असे रॅड्फेल्डनने गणित केले आहे.

लोकवस्तीची दाटी आणि दाटीची राहणी या दोन गोष्टी निरनिराळ्या आहेत. दाटीची राहणी म्हणजे मोठाल्या चाळीतील लहान खोल्यातून प्रत्येकी दहादहा वीसवीस मजूरदार माणसे राहणं. अशी स्थिति मुंबई वगैरे मोठाल्या शहरांतील गिरणीमजुरांच्या चाळीत फार आढळते. न्यूयॉर्क शहरात हा दाटीचा प्रश्न अगोतील सर्व शहरातून महत्त्वाचा झाला आहे. युनायटेडस्टेट्समधील शिकागो शहराी दाटीची राहणी नाही, तथापि काही ठिकाणी एकरा १०० इतकी दाट लोकवस्ती आहे. न्यूयॉर्क शहराच्या काही भागात अतिशय दाट वस्ती आहे तिथली जर सर्व शहरभर होईल तर त्या एकाच शहरात सर्व युनायटेडस्टेट्स व बहुतेक फानडा देशांतल्या इतकी लोकसंख्या मावेल.

इंग्लंडमध्ये एका खोलीत दोन भाणसें असे वस्तीचे सरकारी प्रमाण आहेत पण या प्रमाणांनं पाहता इंग्लंडातील लोकसंख्येचा रिकडा ८२ इतका भाग दाटवस्तीचा ठरतो. जर्मनीत दर खोलीस ३.०३ भाणसें अशी सरासरी पडते, म्हणजे सर्व प्रदेश दाटवस्तीचा आहे.

हिंदुस्थानात —लोकवस्तीचा दाटी होण्याची कारणे हिंदुस्थानात आणि युरोपात भिन्न आहेत जेथे खासला जास्त मिळते तेथे दाटी असण्याची हा नियम बोटोकोडेन आहे. तथापि फरक एवढाच आहे की लोकांचे उपजीवन धाड्यास जी कारणे युरोपात आहेत तीच इकडे आहेत काय हे पाहतां असे दिसून येतं की युरोपमध्ये लोकवस्तीच्या दाटीचे कारण व्यापार आणि कारखाने यांची वृद्धि होय. केवळ शेतकीवर दर चौ. मैलास २०० पेक्षा दाटी झळितव आहे जमनीमध्ये लोकवस्तीविषयी लिहितांना दुसमिर म्हणतो की निवळ शेतकीवर दर चौ. मैलास २५० पेक्षा जास्त भाणसें पोसणं हे शक्य नाही. हे त्याचे म्हणणं सर्व युरोपाविषयी खरे दिसतं. हिंदुस्थानाविषयी खरे नाही. हिंदुस्थानात निवळ शेतकीवर पोषण होणाऱ्या प्रदेशात या अर्धाचौच्या दुष्पट, तिष्पट किंवा चौष्पट लोकवस्ती दर चौरस मैली आढळते. हिंदुस्थानात बऱ्याचदा भागात २०० पेक्षा वस्ती कमी आहे आणि असा प्रदेश म्हटला म्हणजे कोंकणपट्टी, कारोमाहेल किनारा, बंगाल, गंगखडी आणि पंजाबचा ईशान्येकडील भाग हा सोडून दिला असता हिंदुस्थानची दाटी दर चौरस मैली १०५ देखील नाही. काश्मीरमध्ये दर चौ. मैलास ४० पेक्षा कमी आहे. तथोच बलुचिस्थानातही कमी आहे. पंजाब, सिंध व राजपुताना यांच्या मध्ये दर चौ. मैलास ७२ पासून ८० पर्यंत आहे. बाकी सर्व मोठ्या प्रदेशांत म्हणजे गुजरात, निजामचे राज्य म्हैसूर, दक्षिण आणि बऱ्याच मध्यप्रांत, मध्यहिंदुस्थानचा बराच भाग या सर्व भागांत दर चौ. मैली ११५ पासून १६१ पर्यंत दाटी आहे. आपणांकडे दाटीची मुख्य कारणे म्हणजे पाण्याचा पुरवठा

होय परंतु पाणी संपादन असले म्हणजे लोकवस्ती संपादन असतेच असे नाही. उदाहरणार्थ, ब्रह्मदेशातील दक्षिण भागात पाऊस पुरेक पडत असून तेथे लोकवस्ती दर चौ. मैली फक्त ८० आहे पाण्याचा पुरवठा जर स्वाभाविक कारणांवरून कृत्रिम कारणांनी होत असेल तर त्याचा परिणाम लोकांची दाटी वाढविण्याकडे होतो. पंजाब व राजपुताना वगैरे जे भाग सांगितले तेथे पाऊस पडत नाही परंतु लोकांचे वास्तव्य तेथे अतिशय खर्बाच्या पाणी पुरविण्याच्या पद्धतीने केलेले आहे. मद्रास इलाख्यात पूर्वे आणि दक्षिण भागात पाऊस फक्त ७२ इंच आहे आणि पूर्वे किनाऱ्यावर ११० इंच आहे तरी दोन्ही ठिकाणी लोकवस्तीचे प्रमाण सारखे आहे कां कां पाऊस कमी त्या ठिकाणी कृत्रिम पाण्याचा पुरवठा फार चांगला आहे. गयेच्या परिकरांतील भाग वाळूछामय व अतुष्टपादक होता तो कालव्याच्या सहाय्याने जास्त सुपीक झाला आहे. जमोनीचा स्वाभाविक सुपीकपणा हे लोकवस्तीच्या दाटीचे फारच लहान कारण होय. गंगखडीची व सिंधुखडीची जमीन सुपीकतेच्या दृष्टीने जवळ जवळ सारखीच आहे. परंतु गंगखडीत वस्ती फार मोठी आहे परंतु सिंधुखडीत फार कमी आहे. सुपीकतेचे महत्त्व बाह्य असे नाही, परंतु पाण्याचा पुरवठा व भूपृष्ठरूप यांच्यामुळे त्याची फारशी मातब्बरी नाही दाटीचा कोणत्या तरी पिकाशी प्रत्यक्ष संबंध जोडता येत नाही भूपृष्ठरूपाप्रमाणे लोकवस्तीचे प्रमाण बदलतं ते येणेप्रमाणे. सपाट प्रदेश व उंचसतल प्रदेश यांमुळे लोकवस्तीत कसा बदल पडतो हे पाहू सपाट जमिनीवर वस्ती जास्त असते व तेथे प्रत्येक चौ. इंच जमीन देखील वापरता येण्याजोगी असते असा प्रदेश गंगखडी व बंगाल होय. त्याच्या दाखोवाळ वस्ती म्हटली म्हणजे पूर्वपश्चिम किनाऱ्यावर होय संयुक्तप्रांताचा पश्चिम भाग आणि पंजाबचा ईशान्य भाग हा त्याच्या दाखोवाळ आहे आणि तेथे पाऊसपाणी अशी कमी आणि अनियमित आहे तरी त्याची उणीव कालव्यानी भरून काढली आहे. किनाऱ्यावरील ओरिसातील चिल्हे व मद्रास इलाख्याच्या उत्तरेकडील त्रिग्रे यात पाऊस अशी ५० इंच पडतो तरी तेथील लोकवस्तीचे प्रमाण कमी आहे कारण याचा पश्चिम भाग डोंगराळ असून समुद्राकडील भाग दलदलीचा आणि क्षारमिश्रित आहे, व होहोच्यामध्ये जो भाग आहे तेथे लोकवस्तीचे प्रमाण फारच मोठे आहे. ते जवळ जवळ गंगखडीच्या प्रमाणाइतकं येईल. आसाममध्ये टेंकड्या व जंगले आहेत आणि द्रमपुत्रा नदीच्या परिकरांत वाळवंट आहेत आणि त्यामुळे तेथे लोकवस्तीदाटी फारशी नाही. लोकवस्तीच्या वृद्धिध्यास किंवा कल्पताबद्दलचे दुसरे कारण म्हटले म्हणजे हवा होय. आसाममध्ये आपली एक कारण महत्त्वाचे आहे की, तेथे यलेरिया फार असतो पंजाबच्या ईशान्येस आणि संयुक्त प्रांताच्या पश्चिमेस जो भाग आहे तेथे लोकवस्तीची वाढ

अलीकचे सुटसुप्तासारखी झाली आहे याचें कारण अर्भाजीची लोकांत पोसण्याची शक्ति झुंटीली नसून, पत्तेरिया व ग्रेण यांमुळे होणारी मृत्युसंख्या कार झाली आहे हें होय. कांहीं ठिकाणी लोकवस्तीचें वस्तुस्थिती कारणें सामर्थीय व ऐतिहासिक आहेत. ब्रह्मदेशाचा उत्तर भाग चांगला सुपांक

आहे परंतु लेपील राज्यव्यवस्था नीट नसल्यामुळे लोकवस्ती वाढली नाही. तेंच कारण आसामचें आहे.

घट्टांची खड्डा टी.-ग्रहारातील लोकवस्तीची कोष्टकें पहातां त्यांत सांपत्तिक स्थितिविषयानें आणि स्थानिक सरकारीच्या प्रयत्नासंबंधानें कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टी दिसून येतात.

प्रसिद्ध दाहारांची लोकसंख्या.

शहर	लोकसंख्या १९११	चौ. मैली संख्या	लोकसंख्या १९२१	चौ. मैली संख्या	वाढांची दरमैली संख्या	परक सं.
कलकत्ता	१,४३,३००	२४८४१	१,३२,७४७	२१४१२	६२९	+४.२
ब. बारा	१,७०,००६	२,०९,८५	१,७५,११४	४,८९,९६	८४०	+२०.१
मुंबई	५,९६,६९०	१,९२,१०	५,९६,९११	१,८१,६९	३३५	+१.६
मद्रास	५,००,६२३	१,००,१२	४,०७,१८७	७९,३५	२७५	-१९.४
रंगून	२,९३,३१६	१,०४,७६	३,४१,९६२	४५,००	६७७	+१६.६
दिल्ली	२,३२,८३७	१,५३,४८	३,०४,३२०	४६,८३	४५०	+३०.७
राहोर	२,२६,६८७	७८,१६	२,८१,७८१	६७,१५	४४०	+२३.२
अहमदाबाद	२,९६,७७७	२,९६,७८	२,७४,००७	२,४९,०९	३९७	+१७.७
लखनौ	२,५९,७९८	१,७४,८४	२,४०,५६६	१,३५,०	२२९	-४.६
बंगलोर	१,००,८३४	७४,४७	२,३७,६९६	२,०३,३१	३४०	+२५.३
कराची	१,५१,९०३	२,१३,९	२,१६,८८३	१,९७,१६	६०५	+४९.६
कानपुर	१,७८,५५७	१,८२,६०	२,१६,४३६	२,२६,२०	४२५	+११.३
पुणे	१,५८,८५६	१,२२,२०	२,१४,७९६	५३,६९	३७३	+१३.८
काशी	२,०३,८०४	२,०३,९४	१,९८,४४७	१,९९,३०	१४०	-२.६
आग्रा	१,८५,४४९	१,९०,०२	१,८५,५३२	१,९०,००	११९	...
अमृतसर	१,५२,७५६	१,५२,७६	१,६०,२१८	१,६५,३४	१८१	+४.९
बलाहाबाद	१,७१,६९७	१,९२,४६	१,५७,२२०	१,०२,५०	२६६	-६.४
मंडाले	१,३८,९९९	५५,३२	१,४८,९१७	५९,१७	२०९	+७.७
नागपूर	१,०१,४१५	५०,७१	१,४५,१९३	७१,५९	२५८	+४३.२
थीनगर	१,२६,३४४	१,५७,३५	१,४१,७३५	१,५६,५३	२१	+६.९
मद्रास	१,३४,१३०	३९,१६१	१,३८,८५४	१,७१,०५	१७८	+२.८
घरेली	१,२९,४६२	१,६५,५२	१,२९,८५९	१,६८,००	१२८	...

शहरातील लोकसंख्येचे दर मैली प्रमाण वाईड लागले म्हणजे लोकांचा आयुष्यक्रम नेहमीच कठिण होत जात नाही. जर लोकांची रहाणी आणि जागेचा उपयोग अधिक पद्धतशीर होऊ लागला तर शहरात संस्थाबुद्धि होऊन रहणीची दाटी होणार नाही. परे जर आकाशकडे वाढत गेली तर तितक्याच क्षेत्रात पुष्कळ खोल्या बांधता येतील आणि दर खोलीस माणसाचे प्रमाण कमी पडत जाईल.

रहाणीची दाटी व देशातील दाटी — या दोहामध्ये अर्धशतकदृष्ट्या फार फरक आहे. विशिष्ट प्रदेशावर अधिक प्रवाशे गेली गेली तर ते त्या प्रदेशाच्या आर्थिक उच्चतेचे प्रमाण आहे. उलट रहणीची दाटी हे आर्थिक उच्चतेचे प्रमाण नवून आर्थिक नीचतेचे प्रमाण आहे. एखाद्या प्रदेशात दर चौरस मैली लोकसंख्येचे प्रमाण वाढले तर ती गोष्ट उद्योग-धंद्याच्या बांदीमुळे किंवा शेतकीच्या सुधारणेमुळे, अशा हितकर कारणांमुळे होईल. कधी कधी आसपासच्या प्रदेशात रोगराई उत्पन्न झाल्यामुळे विशिष्ट भागाची दाटी वाढते पण ती वाढ फारच अस्थिर असते. उलटपक्षी देशामध्ये दर खोलीत रहणाऱ्या माणसाचे प्रमाण वाढू लागले तर सापत्तिक विकृतांचा स्वरूप दिवू लागेल. पराची माडी फार वाढली व भांडे भरण्यास लोक असमर्थ होऊ लागले म्हणजे दर खोलीत अधिक माणसे राहू लागतील. उद्योग वाढले पण देशात पुढाऱ्या घरे बांधवयास लोकांपाशी भांडवल नाही या स्थितीचा दिहा परिणाम आहे. देशामध्ये दुस्स्थितिदरम्यान ज्या गोष्टी दिसावयास पाहिजेत त्यात मैली लोकसंख्येची वाढ पाहिजे, पण देशातील माणसाचे एकंदर खोल्याही प्रमाण म्हणजे प्रत्येक खोलीत सरासरी किती माणसे रहातात याचे प्रमाण कमी होणे पाहिजे. गेल्या ४० वर्षांत या दोन्ही स्थिती प्रगति दिसत आहे.

घरे व कुटुंबे.

घानेसुमारी	दरपरी माणस	दर चौ. मैली घरे
१९११	४.९	३६.१
१९११	४.९	३५.८
१९०१	५.३	३१.६
१८९१	५.४	३३.९
१८८१	५.८	३१.७

दादी, पांडुरंग केशव — एक महाराष्ट्र कवि. हा कवि सुमारे १०० वर्षांपूर्वी नागपूर येथे होऊन गेला. या कवीचा जन्म नागपूर येथेच झाला व त्याचे बंशजही हल्ली येथेच रहातात. विठ्ठल दादीचे विरंगाव केशव दादी व त्यांचे पुत्र दे पांडुरंग दादी होत. त्यांचे गोज भारद्वाज; कुलदेव भेजुरीचा खंडोबा. पांडुरंग दादी यानी लिहिलेला 'ओवीबद्ध अद्भुतरामायण' हा एकच ग्रंथ उत्पन्न झाला आहे या ग्रंथात संस्कृतातील अद्भुतरामायणाची कथा थोडक्यात सांगितली आहे मग्न मग्न दिवपादि या ग्रंथात सांपडतात. ग्रंथा-

मध्ये बऱ्याचशा युद्धा असल्यामुळे त्याचा अर्थ समजण्यास फार कठिण जातो.

पांडुरंग दादीची कविता सामान्य प्रतीची आहे; मुखे-धर, ग्रीधर किंवा कृष्णदास मुद्रल यांच्या कवितेहून ही कविता खालच्या दर्जाची आहे. अद्भुतरामायणावर जुन्या मराठी कवींनी लिहिलेला अशा हा एवढाच ओवीबद्ध ग्रंथ असावा, असे वाटते. [महा कविवरिचर]

दाता — मुंबई हलाक्यातील महिकाठामधील एक लहानसे संस्थान. यात ७८ खेडी आहेत सर्व प्रदेश भोसाड व होंगराळ आहे दाता हे संस्थानातील मुख्य ठिकाण आहे. संस्थानचा प्राचीन इतिहास रासमालेत आहे. राण्याला मायकवाड सरकारला घासदाणा व ईदरध्या महाराजाला खिचडी — एकच घावी लागते.

दातागंज — संयुक्त प्रांतातील बदौन जिल्ह्याची एक अगदी पूर्वेकडची तहसील हीत सालेमपूर व उदेंद पयगण्याचा समावेश होतो क्षेत्रफळ ४१० चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २२३०४८. दातागंज, अलापूर, ककराला ही गावे असून खेडी ४०३ आहेत. ह्या तहशिलीच्या दक्षिणेत गंगा नदी असून पूर्वेस रामगंगा आहे. येथे तांदूळ फार चांगला पिकतो. रामगंगा व गंगेच्या वाड्या प्रदेश वाहून जावयाची भोति असते

दाथा — मुंबई, वाडेवाड, बागड नदीतीरावर समुद्रापासून सुमारे ४ मैलावरील तालुका. येथे पाणी सुबळ व जमीन सुपीक आहे. तांदूळ्यात २६ खेडी आहेत. तांदूळदार सरदेया रजपुताचे बंशन आहेत. दाथा तांदूळ्यातील सगळी सुपीक जमीन दाथा, ताडी व वातर खेड्यात आहे. येथे पोह ऑफिस व शाळा आहेत.

दादाजी रुष्णाजी लोहोकरे — हा शिवाजीचा एक सरदार होता. तलेगाव दमनेच्याचा रहिवासी. प्रथम हा शहाजीच्या पदरी असे. शहाजीने बंगळूळकडे महाराष्ट्रातून गी मंडळी नेली त्यावेळीच हा असून, त्याच्या स्वराज्य-स्थापनेच्या असतत्वात याचे मूळपासून अंग होत शहाजीला मुस्तफाखानाने जेव्हा पकडले, त्यावेळी यालाहि त्याच्याच बरोबर कैद केले. याचा मुलगा रत्नाकर हा याच सुमारास संभाजी (शहाजीचा बघील पुत्र) सह मुघलमानाशी (अफजल) रडत असता, कानहेरीस गेला (१६४८). पुढे शहाजीस आदिलशहाने भोळकें केले त्याबरोबरच यालाहि सोडले तेव्हाच शहाजीने दादाजीकडून स्वराज्य-स्थापनेच्या कार्या 'विरागीत सिकंदर' असावा (फौज) विशी मदत करण्याबद्दल बेलोटीवर हात ठेवून शपथ घेतली व सरदाराची बंधे दिली. यापुढे दादाजीने शिवाजीस गावठचे देशमुख मिळवून घेऊन बरीच मदत केली. कल्याण घेतल्यावर शिवाजीने तैयाल मुनेदारीवर दादाजीचीच नेमणूक केली (१६५०). तत्पूर्वी तो पायदळावरील एक सेनापति होता दादाजीचा भाऊ सखीरत हा

कारीचे देसमुख जेथ यांच्याकडे नोकरी होता. त्याला निवेडी येथे नायब सुभेदारी दिली. पुढे अकनखप्रकणांत दादाजी-प्रमाणेच त्यांना दुसरा मुक्ता रक्षणाची यावेहि कामगिरी बजाविली होती (१६५९) [जेथ हाकावली]

दादामार्त—एक भारतीय ज्योतिषी याच्या बापायने नांव माधव असून उपनांव गावकरी होते. किरणावळी नांवाची सुप्रसिद्धतायरील टीका घाके १९४१ मध्ये दादा-मार्तने केलेली आहे. दादामार्ताला दोन मुलें होती. त्यात नारायण नांवाचा लहान होता. नारायणानें केलेले ग्रंथ होराधारसुधानिधि, नरनातकव्याख्या, गणकथिया नाराचा प्रभुप्रंथ, स्वराधार नांवाचा राजमंत्रय व तांत्रकसुधानिधि. या ग्रंथांचा काळ सुमारे स. १६६० असावा [दक्षित कृत भा. ज्योतिःशास्त्र.]

दादामार्त, नवरोजी (१८१५-१९१७)—हा प्रोफेसर, फर्माचा मॅनेजर, बडोद्याचा दिवाण, प्रिंटिंग पार्लमेंटचा सभाध्यक्ष, व हिंदुस्थानचा राजकीय पुढारी पारवी भर्माच्या पुरोहित बराण्णांत सुंबईत १८२५ सप्टेंबर ४ रोजी झाला. त्याच्या बघाच्या बघ्या वप्रीच त्याचा बाप पारवी, तथापि त्याच्या आईने त्याला त्या काळी सुंबईत राहण तितकें उच्च शिक्षण एफिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये मिळव्याची व्यवस्था केली. उत्तम विद्यार्थी म्हणून दादा-मार्तीची पुष्कळ यशसें मिळविली. त्यांची सुदिनता, कर्तृत्व व विद्वत्ता याने त्या वेळेचे सुंबईचे चीफ जस्टिस सर एर-स्किन पैरी यानां इतकें कौतुक वाटलें कीं, दादामार्तीची रॅपिस्टर म्हणून व्हावून विलायतेचा जिम्मा खचें त्यानीं केला. पण सुकस्यान घडवेल्या दोनहीन उदाहरणांवरून दादा-मार्त विलायतेत नेम्याव दित्ता होण्याची भीति त्यांना आतमार्तीना फार वाटत असल्यामुळे त्याची जिम्मा रकमेची मदत करण्यास कोणी तयार होईना. त्यामुळे एवफिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्येच प्रथम शिक्षकाची व १८५० साली प्रोफे-सरची नोकरी दादामार्तीनीं पारवली. स. १८५६ मध्ये तेथे राजीनामा देऊन लंडनमध्ये कामां बँड कंपनीत मॅनेजरची नोकरी धरली. तत्पुर्वी सुंबईत असतांना दादामार्तीनीं इन्-स्टिट्यूट लिटररी बँड छायावित्तिक सोसायटी व तिच्या शुभ-राधी व मराठी हानप्रसारक मंडळी अशां खाळां धारल्या. सुंबईस मराठी व पारवी, मुल्ल्या खाळा प्रथमतः यानांचे सुरू वेल्या; तसेंच अने अलोसिएशन, हराणी फंड, पारवी जिमखाना, बुद्धी मॅरेज अलोसिएशन, ग्रामजी इन्स्टिट्यूट, विष्णुवोरिया बँड आल्बर्ट म्युझियम या संस्था स्थापनातहि त्याचें प्रत्यक्ष सहभाग्य होतें. शिवाय त्यानीं १८५१ सालीं ' रास्त गोपसार ' (रां रे सांगणारा) नांवनें शुभराधी पत्र फाटलें होतें.

इंग्लंडमध्येहि दादामार्तीनीं मेल्हायरोवर राजकीय कामास प्रवृत्ता वेली. प्रथम आय. सी. एस्. परीक्षा इंग्लंड व हिंदुस्थान दोन्ही देशांत एकदम व्हावी अशाबद्दल सपट

केलें; तिला अखेर यश येऊन १८९२ साली प्रिंटिंग पार्ले-मेंटनें तणा टापा पास केला (त्याची अम्मलवशाची मात्र कांयकी). दुसरी गोष्ट म्हणजे इंग्लंडां लोकांना हिंदुस्थान-विषयक माहिती देऊन त्यांची सहानुभूती मिळविण्याच्या उद्देशानें लंडन इंडियन सोसायटी स्थापन केली, तीच पुढें विस्तृत करून इन्ट इंडिया असोसिएशन बनविली, व विधानसिती यायकषा, होबकर, दिंदे, कळचे राव बीरे संस्थानिकांकडून देण्या अगविल्या, आणि संत्येतकें हिंदु-स्थानच्या प्रभावेकी विवेच इमन व हिंदी एडुएशनांकडून याचवेले व इतके इंग्लंडमर म्यार्यानें दिली, १८६२ साली दादामार्तीनीं कामा कंपनीची नोकरी सोडून स्वताची कंपनी काढली, पण ती स. १८६६ मध्ये हुडाली. सेव्हां थायकाराची व्यवस्था त्यांच्या सहानुभूतीनें लावून दादामार्त १८६९ साली सुंबईला परत आले. त्यावेळी सर पी. एम्. मेया याच्या पुरस्कर्त्यानें त्यांना एक मानपत्र व पेनी देऊन मोठा सन्मान करण्यांत आला. त्यानंतर लवकरच दादामार्त कासेट कमिटीपुढें साक्ष देण्या-करिता इंग्लंडांत गेले व त्यांत त्यांनीं हिंदुस्थानचें दारिद्र्य व त्यामागनें करांच्या अक्षय बीजा असल्याचें सप्रमाण सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला हिंदुस्थानांत दरमणाली वर्षान २०४. व आहे त्या दादामार्तीच्या विधानामुळे पुष्कळ सरकारी अधिकारी रागावले व त्याबद्दल बाद मागविला. त्यामुळे १८७२ साली ' हिंदुस्थानचें दारिद्र्य ' नांवाचें स्वतंत्र पुस्तक दादामार्तीनीं प्रसिद्ध केलें हिंदुस्थानसरकारनेहि पुष्कळ माहिती मिळविण्यानेतर २७ रु. उत्पन्न असल्याचें आहारा केलें.

स. १८७४ मध्ये दादामार्तीना बडोदास्थानचे दिवाण नेमण्यांत आलें. तत्कालीन संस्थानिक सरदारराज गायकवाड यांच्या कारकीर्दीत संस्थानी कारमार्तीत बराच बांदाळा मागला होता. पण सुमारे दोन वर्षांच्या अकधीत दादा-मार्तीनीं राज्यकारमाधीची गोष्ट व्यवस्था लावून दिली. नव्याच बाबतीत रोसेवेंट कायर यांच्याशी मतभेद होऊन प्रचरण स्टेटसेक्रेटरीपर्यंत गेलें. अखेर दादामार्तीनीं कांयच योग्य ठरली. दोन वर्षे पुरी होण्यापूर्वी दादामार्त राय-नामा देऊन पुन्हा सुंबईत परत आले. तेथें सुंबई म्युनिसि-पालीतवे ललायद होऊन त्यांनीं स. १८८१ पर्यंत काम केले. स. १८८५ मध्ये सुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड रे यानां त्यांना सुंबई कायदेकौन्सिलचे सभासद नेमलें. पण तेथें फार दिवस न राहतां इंग्लंडांत प्रिंटिंग पार्लमेंटमध्ये समासद होण्याच्या इच्छेनें ते इंग्लंडांत गेले. तेथें होलबोर्नतकें लिबरल पक्षाचा उमेदवार म्हणून दादामार्त उने राहिले पण १९५० विरुद्ध १६५१ मते मिळून ते पराभूत. स. १८८७च्या इंडियन नॅशनल काँग्रेसनें त्यांना अध्यक्षस्थान देण्यांत आलें त्यानेतर पुन्हा इंग्लंडमध्ये आऊन स. १८९२ मध्ये दादामार्त सेट्टल किन्स-यदीतकें लिबरल पक्षातकें पार्लमेंटांत निवडून गेले काँग्रेस समेत पाहिलें यापण १८९२ सालच्या आगस्टच्या ९ तारखेस

केलें. पुढील वर्षी आय. सी. एस्. परीक्षा हिंदुस्थानांतहि ग्रेण्याचा ठराव दादामाईच्या खटपटीने पात झाला. पुन्हा १८९३ सालच्या लाहोरच्या काँग्रेसचे अध्यक्षस्थान दादामाईनांच देण्यांत आलें. स. १८९५ च्या निवडणुकींत ते निवडून आले नाहींत. १८९६ साली नेमल्या गेलेल्या रॉयल कमिशनचे ते एक सभासद असून खोंडे वेव्ही अपघट होते. या वेव्ही-कमिशनपुढें दादामाईंनी आपली साक्षहि दिली. १८९७ पासून स. १९०६ पर्यंत दादामाई इंग्लंडांतच राहिले. १८९८ साली नेमलेल्या इंडियन कानूनी कमिटीपुढें (फीलर कमिटी) त्यांनी साक्ष दिली. १९०२ साली त्यांनी आपलें 'पॅन्ट्रिटी अँड अन-प्रिटिड रुल इन इंडिया' हें पुस्तक प्रसिद्ध केलें त्यात मुख्य मुद्दा हिंदु-स्थानातून इंग्लंडांत दरबारा तीन कोट पाँड दिनमोबदला जाल असल्यामुळें हिंदुस्थानने दारिद्र्य सारलें वाढत आहे हा होता. १९०५ साली आमस्टर्डॅम (हालंड) येथें भरलेल्या सोशल डेमोक्रेटाच्या इंटर नॅशनल काँग्रेसला ते हिंदुस्थानचे प्रातिनिधि म्हणून हजर राहिले तेथेंहि त्यांनी हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश कारभारपद्धतीचा निषेध केला. १९०६ साली कलकत्त्यास भरलेल्या हिंदी राष्ट्रीय सभेचे त्यांनी तितक्यादा अध्यक्ष निवडण्यांत आलें. याच महत्त्वाच्या सभेंत दादामाईंनी स्वराज्य (सेल्फ-गव्हर्नमेंट) हें राष्ट्रीय सभेचें ध्येय म्हणून जाहीर करून स्वदेशी, यष्टिहार व राष्ट्रीय शिक्षण अशी तीन स्वराज्यप्राप्तीची निधित साधने सांगितली. यानंतर बयोबुद्धतामुळें दादामाई सार्वजनिक व्यवसाय सोडून परी स्वस्थ बसले. स. १९१६ मध्ये मुंबई सुनिव्हर्सिटीने त्यांना एल.एल. बी. ची पदवी अर्पण केली. आयुष्याची शेवटची वर्षे सातवेने वेव्हीचा येद घालवून दादामाई स. १९१७ जून ३० रोजी परलोकवापी झाले. त्यांचा एकुलता एक मुलगा १८९३ सालीच वारला होता. त्यांच्या पयात त्यांच्या मुली व बरीच नातवंडे आहेत.

दादू-मुंबई इलाख्यांतील सिंध प्रांतांत असलेल्या लारसानां गिर्यातींत एक तालुका. क्षेत्रफळ १९७ चौ. मैल. लोकसंख्या (१९११) ५४६७०. ह्या तालुक्यांत ५५ रो. रू. रू. समावेश होत असून दादू हा मुख्य गांव आहे. जमीनसारा व इतर कर मिळून १९०३-०४ साली उत्पन्न दीड लाखांचे होतें. पूर्व सीमेवरून सिंधु नदी बहात असून नदीकांठच्या प्रदेशास भरपूर पाणी मिळत असल्यामुळें गहू व चण्याचे उत्पन्न फार चांगलें होतें. तालुक्यांत नदीच्या पाण्याचे जागोजाग पाट काढून पाणी खेळविलें आहे. तालुक्याच्या पश्चिम भागास 'पश्चिम नाराकलाम्याने' पाणी मिळतें. 'फिरोबाद' हा कालबाहि प्रमुखसत्रांन या तालुक्यांत मोडतो.

दादू-दादूपंथी—दादू हा अहमदाबाद येथील रहिवासी. बाबा जन्म स. १५४४ त होऊन त्याने स. १६०३ - - - - - पेढली. विनोदीशम नांवाचा एक गायर ब्राह्मण

अहमदाबादस होता. त्याला साबरमतीतून बहात आलेला एक सहाज मुलगा सापडला, तोच दादू असे म्हणतात. त्यांचे नांव दयाळराम असे ठेविलें. त्याला ११ व्या वर्षी एका साधूने (देतक्या विष्णू म्हणते) उपदेश केला व त्याचे नांव दादू ठेविलें. दादू याचा अर्थ दादून उपदेश देणारा असा या पंथांन केला जातो. पुन्हा सात वर्षांनी तोच साधु दादूस भेटला व त्याने 'राम' या मंत्राची दीक्षा देऊन पंथाचा प्रचार करण्यास सांगितलें. दादूने आपल्या मंत्रांत गुरुचा महिमा पुष्कळ वर्णिला आहे, पण त्याचे नांव दिलें नाहीं; यावरून पंथाची समजूत की विष्णूच त्याचा गुरु असावा. दादू अहमदाबादेतून निघून (१५७४) सोमर येथें गेला; तेथें सहा वर्षे राहून हिंदु-मुसलमान या दोघांनाहि शिष्य केलें. तेथून निघून अंबेर येथें चौदा वर्षे तो राहिला. तेथें राजा भगवानदासाचा व त्याचा स्नेह जमला. अकरास दादूची माहिती लागताच त्याने भगवानदासातकें त्याची गांठ घेऊन त्यास आपल्या दनिंद्राला पंथाचा प्रचार करण्यास सांगितलें; परंतु दादूने तें नाकारलें. पुढें राजा मानसिगानेहि दादूचा मान ठेविला. पुढें मत्सरी लोकांनी भल्लोंच सज्जाविण्यावरून मानसिगाने दादूला अंबेरतून जाण्यास सांगितलें. तेव्हां दादू तेथून निघून (१५९४-१६०३) कल्याणपूर, जयपूर, मारवाड, बिकानेर वगैरे प्रांतांत उपदेश करीत हिंडून अखेर नारायणा येथें आला; व तेथून जबळच्या भैराणा गांवां त्याने समाधि घेतली.

यूरोपमध्ये, परमसुधारणेची दादू यावेळीच पसरली होती. त्याच कधीर, नानक व दादू यांनी इकडे ती पसरविण्याची खटपट केली. दादूने अहमदाबाद-दिंधी या प्रांतांत हें काम केलें. सोमर येथें दादूच्या मठात त्याचा अंगरखा व पादुका पुजेंत ठेविल्या आहेत. अंबेर येथेंहि त्याचा एक मठ आहे.

दादूचे १५३ शिष्य होते. त्याने निरनिराळ्या वेळी उच्चारलेला उपदेश बाणी नावाच्या पद्यांत प्रथित केला असून, पद्यांची संख्या ५ हजार आहे; ही पद्य बाण्यांच्या साधीवर गातां येतात. त्याचे ३७ अध्याय आहेत. गुरु, द्वैत, अद्वैत, मन, सृष्टि, सत्य, मदा, विश्वास, प्राधेना वगैरे विषय यांत आहेत

बेद व पुराण, वेदांतमत, यज्ञयाग, मिथुकर्या, चातुर्वर्ण्य व जातिधर्मा, मूर्तिपूजा, माळकरी, तांपयात्रा वगैरे गोष्टींच्या तो निरुद्ध होता. पुनर्जन्म म्हणजे याच जन्मांतील निरनिराळ्या वाचना होत असे तो म्हणजे. वाचना व कृति यांच्यामुळें एकाच माणूस निरनिराळ्या वेळी कोल्हा, हंस, डुमर, गायक, देव यांच्याप्रमाणें वागतो, हाच पुनर्जन्म. मद्रा-विष्णू-महेश ही सामान्य माणसेच होती. माया ही मूळची बार्ड नाहीं; माणूस हा ईश्वरापासून स्वतःस दूर नेऊन मायेस बार्ड स्वरूप आणतो. जग बार्ड नाहीं, जगादिष्ट वाचना-ईशणा बार्ड असे त्याचे मत होतें.

तो म्हणे मी हिंदू किंवा मुसलमान नाही, कोंणयाहि (बंद) हवेनांना मी अनुयायी नाही कण दयामय ईश्वर-वर माझा विश्वास आहे.

त्या च्या ऐ पा चो मु ष्य त र्वे.—बार्दे गोष्टी सोबा, एकमेव ईश्वराच भग. ईश्वर, अचंचल, अमर्य, अमय, आनंदमय, स्वयंप्रकाश, अमूर्त, अदृश्य भवा (ब्रह्मस्वरूपी) आहे. सर्व भगवान् समान्वय त्याचवात होतो. सर्व ब्रह्मावाचा तो कर्ता, भर्ता आहे. माणसात त्याने उत्पन्न केल्याने, अस्तुच्याने त्याची पुजा करावी. दादू आपल्याच (विस्तारप्रमाणे) तत्तत् पापीच म्हणून वेदे. अन्नापासून मोपेयेंत मी पापीच अहल्याने व आत्मोदार करण्याने साधनेन माझ्यांत नसल्याने, तूं माझे रक्षण कर, असे तो देवाला म्हणे. देव-भक्तीत पापामुक्तेच दैत उत्पन्न झाले (या दैतावरच बाणी प्रपांतील सर्वांत मोठा अप्पाय रचिला आहे). त्याने आपल्या देवावरील प्रेमात विरहिणीची उपमा घेतली आहे.

दादूच्या भक्तांचे दादुपंथी म्हणतात. त्यांच्या दोन बाधा आहेत. चेले ही एक बाधा व दुसरी महंत यांची. चेले हे गृहस्थाधर्मी, व्यापारधंदा किंवा नोकरी इथे करून पोट भरणारे असतात. सांत्तिक दृष्ट्या आपण हिंदुधर्मी नाही असे ते म्हणतात. त्यांच्यात आचार व पोषाखारून अनेक उपद्रवांना निघाल्या आहेत. भिक्षापात्राच्या एका प्रकारावरूनहि त्यांचा एक हतंभ पंथ आहे. महंत हे अविविहित असून आपली गादी उच्च दर्जाच्या जातून निघून घेतलेल्या शिष्याकरवी पुढे चालवतात. शिष्यांना बाणी शिकविणे व उपदेश करणे हे त्यांचे काम. हे शिष्यांना, वेदांना, सावकारीचा व वेतांवाहि पंदा करतात, किंवा भोक मागतात. दादूच्या ५२ शिष्यांनी राजपुतान्यात सठ द्वापिकेजि असून त्यांना दादुद्वार म्हणतात. यांपैकी काही सठ पैशाने व विचने मरमरायले आहेत; बाकीच्यांत सर्व अनास्था आहे.

यांच्यातील खातसापंथी महंत हा नारल्या येथे राहलो; हाच दादूच्या खात शिष्यपरंपरेतील असून सर्व दादुपंथांचा मुख्य आहे. प्रत्येक पंथी दरबारा मेळा भरतो तेव्हा कोंडी दाक्षिण्यात देता. नागा नांवाचा पंथ ज्वेवर येथे आहे. हे शिष्यांमितीचा येथे स्वाकारण व त्यावेळी त्यांचा पोषाक करव सापा (हि पूर्वी नमस्सितत राहात आणवे ?) असतो. यांचा मूळ प्रवर्तक विकलेरचा छंददास होय. हर्मी बयपूर व ईमजी मुखल यांच्या सगेवर हे लोक (२० हजार) असून त्यांचे ९ मठ आहेत. त्यांच्यामध्य कण डाळ, तरपार व तोडापाली बंदूक इतकीच शस्त्रे असतात; अली-कडील सुधारलेली शस्त्रे नसतात. सन १८५७ च्या राज्य-क्रांतीत हे ईमजींच्या बाजूने होते. उधरादिपंथाचा संस्थापक बनारसीदास नांवाचा असून हे बहुतेक पंजाबी असतात. हे वेताची व सावकारी करतात. वोरकट (विरागी) हे कण भोक मागतात. यांचा पोषाक गारिची रंगाचा असतो; हे

नेहमी टोळ्याटोळ्यांनी आपल्या महंताबगेवर हिंमतात. खाकी (खाकी) पंथी लोकांच्या अंगावर बसू क्वचित् असून ते गोष्ट्याप्रमाणे जटाघाटी असतात.

दादूने हिंदुधर्माच्या विरुद्ध हा पंथ प्रथम काढला; परंतु क्रांत पुन्हा हळू हळू हिंदू धर्मा त्यांच्यात पसरत आहे. पुष्कळ लोक ह्या वेदांती मताचे झाले आहेत. ते माळा घालतात, बाणी प्रपाची (सुर्वप्रमाणे) आणि दादुच्या पादुका व अंगारयाची पूजासर्वा करतात.

एकंदर दादुपंथी (१९११) ७५० असून ते राजपुताना (७६०) व इतरत्र आहेत. सन १९११ च्या जाने. सुमारीच्या रिपोर्तात त्यांना हिंदू झणून संबोधिले आहे. [हंटर-इंगे इयासि: कुदत-झाडून बॅक कास्ट; हॉप. किन्ड-रिलिज्युस ऑफ इंडिया: ओमन-सेट ऑफ इंडिया.]

दादोजी कोंडदे—दादोजी कोंडदेच हा शाहीरपदा पदरया एक विवाह माझण कारून होता. पुण्यात रहात असलेली शाहीरपदा कुटुंबाची माणसे व त्यांची तेथील अहमीर यावर देखरेख ठेवण्याकरिता याची नेमणूक करण्यांत आली होती (१९१७). हा कामावंधाच्या कामात फार निपुण होता. याच्या देखरेखीखाली पुणे प्रांतातील शेतांत पुष्कळ सुधारणा घडून आली, व एकंदर लोकसंख्या वाढली. पुण्याची वसाहतहि त्याने केली.

दरवर्षी शेताचे जे उत्पन्न येईल त्याचा त्या उत्पन्नाच्या मानाने कोहीतरी हिस्सा हात घडून बसून करण्याची मस-कबराची पद्धतच दादोजीने चालू ठेवलेली होती. याच्या वेळी मातब्बलीस लोक फारच निष्ठुरावस्थेचे पोंबलेले होते. म्हणून काही वर्षेपर्यंत यांनी सारा माफ केला; व त्यांच्या पैकीं कियेकाळ सारा बसून करण्याकरिता आपल्या चाकरीत ठेवून त्यांची स्थिति सुधारण्याची यांनी आपल्याकडून पुष्कळ खटपट केली. याने बाल शिष्या व जिगाईट ह्यांच्या-करिता पुण्यात लालबहादुर कांशाचा एक मोठा बाघ बांधला, व शिवाजीय त्याच्या दर्बोस अनुरूप असे लष्करी व घासिक शिक्षण दिले व त्याच्या मनांत आपल्या धर्माचा अविमान उत्पन्न केला. त्यामुळे शाहीरपदे त्याची तैनात ७०० होनांनी वाढविली.

इ. स. १९४६ त शिवाजीने तोरणा किंवा घेऊन पुढ-च्याच वर्षी राजगड किंवा बाधला तेव्हा जिगाईटद्वारा-कडून शिवाजीच्या वर्तनाविषयी तक्रारी शाहीरपदा काना-वर घालण्यात आल्यावरून, शाहीरपदे दादोजीस त्याचा बेदीपस्त करण्याविषयी विहिळी. दादोजीने प्रथमतः असल्या कुटुंबासून शिवाजीस प्रशस्त करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला परंतु आपल्या उपदेशाचा शिवाजीच्या मनोवर कांहीच परिणाम होत नाही असे पाहून त्या स्वामिसक मागण शिवाजीविषयी फार काळजी घाई लागली. मरणसमयी त्यां शिवाजीस अनेक बोखळूने आपली बायकापोर स्वामीन केली, व या प्रसंगां त्याने शिवाजीस

उपदेश न करता उलट त्यास गोव्राह्मणांचे प्रतिपालन करून स्वराज्यस्थापनेबद्दल सांगितले अशी हकीकत बखरकार देतात.

अलीकडे उपलब्ध झालेल्या माहितीवरून स्वराज्यस्थापनेचा उद्योग राह्यांनीच शिवाजीला पुढे करून गुप्तपणे आरंभला होता व त्या कामी त्याने दादोजीस पुणे प्रांतात मुखत्यार नेमिले. दादोजीने रयत सुखी केली, वन्यपशू मारून अरपणे तोडविली, मावळचे देशमुखदेसापाडे वंडाळी माजवीत ती मोडली व जे स्वराज्यस्थापनेस अनुकूल होतील असे बाटले त्यांनी अनुकूल करून घेतले. ही मसलत प्रथम मोर प्रांतात रायरेक्षराच्या देवळात झाली त्याने शिवाजीच्या कार्याचा पाया भरला. शिवापूर नावाच्या गावी त्याने सरकारी बागा (शिवाजीच्या नावाच्या) नेव्या. दादोजीने तोडलेले अनेक बांद पहाता तो फार न्यायनिष्ठ दिसतो. बरील बागेतील एक आषा त्याने शिवाजीच्या परवानगीशिवाय तोडल्याबद्दल त्याने आपला हात तोडण्याची शिक्षा स्वतःच फर्माविली, परंतु शिवाजीच्या सहाय्यावरून त्याने अखेरपर्यंत आपल्या अंगरक्षकाची एक बाही लांडी ठेविली.

दादोजीचे मूळ गाव मोसल्याच्या जहागिरीपैकी मलठण देऊळगाव (पुणे जिल्हा) हे होय. तेथील हा कुळकर्मी राह्यांनीने थाला निघून पुणे प्रांताची अहागीर पहाण्यास एक हजार पायसह नेमले, त्याच्याच हाताखाली सिद्दी हिलाल हा फौजदार होता. सिद्दीहज हा पंताच्या दिमतीस दिला होता त्यास मुमेदार (क्लेक्कर) किंसे कोंढणा व गुजमुदार मुमे गुजर असे अधिकार (लष्करी व मुलकी) होते. दादोजी हा लढण्यातहि कमी नव्हता; बांदल व इतर देशमुख त्याने प्रसंगी लढाई करूनच नमाविले होते. याप्रमाणे शिवाजीच्या (स्वराज्यस्थापनेच्या) पायाचे काम दादोजीनेच प्रथम केले. तो १६४७ साली (जे अथवा जून) वारस्यावर त्याचा मुलगा कृष्णजी यांना शिवाजीने योग्यतेस चढ-

(१९११) ५७१३. पुरातन इतिहासाची माहिती नाही. सन १८५७ साली हे क्षत्राच्या नवाबाचा जातभाई नवाब बहादुरजंग याच्या सत्त्यात होते. पण राजद्रोहाच्या आरोपावरून त्याच्या हातून ते काढून घेतले. वंडात सरकारास मदत दिल्याबद्दल जेदच्या राजास नंतर ते इनाम देण्यांत आले. बादशहा महमदशहाचा खजिनदार सिताराम खाने बांधलेला येथे एक सोमेश्वर नांवाचा तलाव आहे. क्षत्र नवाबाच्या जुलमासुळे व्यापार अगदी बसला. येथे चामल्याचा माल चाला होतो व कातकामहि उत्तम होते.

दान—आज आपली दान देण्याची इच्छा सद्बुद्धि, औदार्य, कृतज्ञता, किंवा सहासुभूति या मानसिक वृत्तीसुळे उत्पन्न होते. जंगली व रानटी जातीत याच्या अंगही उलट स्थिति आहे. निहंशुक व विनमोबदला असे दान स्थाना विलकुल माहोत नाही पाश्चात्य एस्किमो लोकात हीच स्थिति आढळते. तथापि पाहण्याचे आदरआतिथ्य करणे ही कल्पना त्यांना असते. पण सामान्यतः विनमोबदला दानाची कल्पना त्यांच्यामध्ये नसून कोणतीहि वस्तु दुसऱ्याला देताना परत मोपदला मिळण्याची अपेक्षा रानटी लोक धरतात, इतकेच नव्हे तर मोबदला काय मिळाय तेंहि ते सूचवितात. न्यू झीलंड व अंदमाना लोकात हा प्रकार आढळतो. देणगीचा दुसरा एक प्रकार म्हणजे दान वशिकारणाच्याकडून एखाद्या कार्याची किंवा त्यापासून अलिप्त राहण्याची अपेक्षा करणे. हा प्रकार राजाचा नजाराणा देण्यांत आढळतो. नजाराणा देणारा इसम राज्याने आपले दृष्ट करार, कोणतेहि अनिष्ट करू नये, अशी अपेक्षा करतो. वीरस्य देशातील, प्राचीन नर्मदीतील, मेक्सिकोमधील व इतर काही देशातील राजे अशा प्रकारे नगराणे घेतात. निरक्षर दानमुद्रीचा इतिहास पाहिल्यास त्यांत प्रथम नातळ्यांना मदत व अथितीचा सत्कार आणि नंतर पारमार्थिक कल्याणाकरिता केलेले दान, व शेवटी

जरी बानधर्माचा पुरस्कार केला असला तरी 'वो दु हिम देंट रिलीव्हेय' (जो घेतो त्याचे बळकथाण होवे) असेंहि वचन आहे. त्याचा उद्देश हाच की, ज्याला वास्तविक दान घेण्याची गरज नाही त्याने ते घेतल्यास अकल्याण होईल या विचारसरणीमुळे फक्त अंध, पेपु या मरणावतीनाच मदत करावा असे मत रुढ झाले पण त्यायोग्यरच धार्मिक मन म्हणून जे लोक दारिद्र्य परकृतीत तेहि दानाची पात्र मानण्यास येऊ लागले. त्यामुळे मध्ययुगात या दारिद्र्यमताचे (व्हाल ऑफ पॉव्हर्टी) कार प्रस्थ वाढले लिस्ती मंडातून (योर्मेस्टरी) अनेक खीपुस हे मत घेऊन राहू लागले व लोक मुमिद्रव्यादि दान इतक्या मोठ्या प्रमाणात देऊ लागले की मंडवासी लोकांच्या धर्मोत्तीच्या व वैनीच्या आयुष्यकथाविषय १६ व्या शतकात मार्टिन लूथरला बंद करावे लागले. अनाथपंथुकरिता शोकत साळा व हॉस्पिटलें याच काळात मंडांनी जोडून काढण्यात आली होती व रथांत अनाथांना मृत करणाचे काम उत्तम प्रकारे होत असे.

१९ व्या शतकापासून यूरोपीय देशांत उद्योगधंद्यांची वाढ विशेष होऊन पुष्कळ सहान गावांचे झोडाव्या बाह्यरात रुपांतर झाले व बाह्यराथा अन्वयेकरिता म्युनिसिपलिटय स्थापन झाल्या. स्वकरव अनाथसंगोपनाचे काम या नव्या संस्थांकडे गेले समाजसत्तावादाचा (सोशेलिझम) उदय झाल्यावर दानपद्धतीवर त्याचा परिणाम झाला. दावपद्धतीचा उद्देश गरीबांचे वैयक्तिक कल्याण साधणे हा असतो, तर समाजसत्तावाद, वैयक्तिक विचार यातून सारून समाजाचे सामुदायिक हित साधणे हे ध्येय मानतो, अर्थात् दोहोमध्ये विरोध आहे असे मानते; पण वास्तविक तसा विरोध नाही. सामुदायिक हिताला वाप न येईल अशा रीतीने वैयक्तिक हित साधले म्हणजे त्यानेच हवे समाजाचे कल्याण होतं. तथापि समाजसत्तावादांनी सर्व समाजाची नव्या तत्वावर नवी धडी बसविण्याचे ध्येय अंगिकारले; तर दानपद्धतीने नव्या तत्वाप्रसार १९ व्या शतकात ज्या नव्या वळखी प्राप्त झाल्या त्याः—(१) तुलंगवी बुधारणा, (२) औद्योगिक शाळा, (३) अनाथ बालकसंगोपन, (४) मजूरवर्गाकरिता वागल्या घरांचा पुरवठा, (५) चांगल्या अन्नाचा पुरवठा, योग्य होत.

दानपद्धतीचे साप्रतवे स्वरूप विला अगदी अर्जाकडे प्राप्त झाले आहे. १८१९ साली रेव्ह. डॉ. चामरो याने इलामनो येथे स्वतःचा अनुभव म्हणून असे जाहीर केले की, अनिश्चित व संकीर्ण स्वरूपात दान देणाने कायद्यापेक्षा तोटाच अधिक होतो. नंतर त्याने सरकारी अधिकाऱ्यांच्या मदतीने नवीन दानपद्धति प्रचारात आणली व स्थापकरीता आणि अनाथ, म्हणून म्हणविणाराच्या प्रत्यक्ष घरी जाऊन त्याची स्थिति पाहण्याचे काम स्वयंसेवकांच्या मदतीने चालू केले अशा परतुती भेटीमध्ये गरीबांना उचलून मदत न देता त्यांच्या अंगी स्थापलेवाने स्वकुटुंब-

पोषणचे धर्मयें येण्याचा मार्ग दाखविण्याचे काम करण्याचा प्रयत्न केला. त्याचा परिणाम चांगला झाला; तो असा की, अनाथाच्या मदतीने दानागारा प्रत्यक्ष खर्च बराच कमी झाला, आणि तसेहि गरीबांची दुःस्थिति म्या मानाने पुष्कळ कमी झाली. नंतर अशा प्रकारचे प्रयत्न पुष्कळ बाह्यरात झाले लंडन बाह्यरात अशा कार्याकरिता आणि रस्तोरेस्ती भिक्षा मागण फिण्याच्या बृतीला आळा घालण्याकरिता अनेक संस्था कान करू लागल्या. १८६८ साली एडवर्ड डेनिसन याने लंडनमधील गरीब लोकांची परिस्थिति निरीक्षण करून डॉ. चामरोसारखेच मत दिले. तो म्हणतो, " गरीबांना मदत करणे अगदी बूक आहे. त्यांना प्रत्यक्ष भिक्षा कोणीहि घालू नये. त्यांच्याकरिता शाळा स्थापन्या, बक्षिर्षे घावी, मजुराचे संघ स्थापने, त्यांना स्वायत्तवी होण्याचा मार्ग दाखवावा, पण प्रत्यक्ष पैसे दान म्हणून कधीहि देऊ नये " या तत्वाप्रसार काम करणारी ' चॅरिटी ऑर्गनायझेशन सोसायटी ' स्थापन झाली. या तत्वाचा इतर देशातहि प्रसार होऊन अशा प्रकारच्या संस्था पुष्कळ बाह्यरात स्थापन झाल्या. १८७१ साली अशा संस्थांची एक परिषद भरली होती. १९०८ साली त्याची संख्या ३० होती. अशा संस्थामार्फत पुढील प्रकारची कामे चालतात.—(१) मदतीकरिता अनेक मागविणे व प्रत्यक्ष स्थिति अखेरीस करून दाखवणे मागणाऱ्या कामकीनालाबणी ठरविणे, (२) दानदाताना दान मागणाऱ्याच्या योग्यायोग्यतेबद्दल माहिती पुरविणे, (३) गरीबांना सहायसकत देऊन स्वायत्तवनाची मार्ग दाखविणे, (४) सांवेनिक मदतीवर चालणाऱ्या संस्थांची व्यवस्था राखणे. अल्पकाल तत्वाप्रसार केवळ मजुरांचा प्रश्न शिकता राजकारण व अर्थशास्त्र याचा तितका तो दानपद्धतीचाहि विषय होऊन बसला आहे. अमेरिकेमध्ये दानशास्त्र इतके महत्वाचे होऊन बसले आहे की, यासंबंधी पद्धतशीर शिक्षण देणाऱ्या तेथे शाळा आहेत व काही विद्यापीठातून या विषयाचे उच्च शिक्षण देण्यात येऊन त्याबद्दल पदवीहि दिली जाते.

मा र ती य.—हिंदू समाजातील दानाचा मुख्य प्रकार माझ्याना दिलेली दाने हा होय. माझ्याच्या इच्छासंपादन-मार्गांपैकी दान येथे (प्रतिग्रह) हा एक मार्ग आहे. तुला (तोल) करून स्वतःच्या भारभार घेणे किंवा हवे देणे हा फार मोठा दानधर्म समजत असत. याप्रमाणे सुवर्ण-तुला केलेल्या रथांची उदाहरणे पुष्कळ आहेत. जमीनी इत्याम देण्याचा प्रथाहि फार होता देवालयानाहि पुष्कळ जमीनी देण्याच्या म्हणून दिल्या आहेत वर दिलेल्या मांकरोगम लोकांतील प्रकारपैकी बरेचसे हिंदुसमाजातहि रूढ आहेत.

स्वतःच्या मालकीची वस्तु दुसऱ्यास निरर्थकमुदीने देणे हा दान शब्दाचा सामान्य अर्थ होईल दान देण्याचा प्रथा ऋग्वेद कालापासून आढळतो. ऋग्वेदातील दान देणारे राजे व प्रतिग्रह करणारे ऋषी यांचा उल्लेख शानकोश वि. ३ पृष्ठा

४०८ मर्याद केला आहे. त्यावरून तत्कालीन दत्तवस्तु-
बाहि योष होईल. पुराण व स्मृती यांच्या मालात दातव्य
वस्तुत बरीच शब्द आली. भूमि दान दिल्याचा वैदिक
काळात उल्लेख आढळत नाही. पण स्मृतिपुराणांमालात
आढळतो मगधदेशांत दानाचे सात्त्विक, राजस व तामस
असे तीन प्रकार दिले असून मोक्षदला न घेण्याच्या दृष्टीने
दिलेले दान सात्त्विक, मोक्षदलाच्या दृष्टीने दिलेले राजस व
दान देण्यास अयान आणि दिलेल्या दानाची अजडेवना
करणारा अशा मनुष्यास दिलेले दान तामस होय स्मृति-
पुराणादिकातून उल्लेखिलेले दान आधुनिक फलप्राप्तिरूप
होय एखाद्या व्यक्तीस एखादी वस्तु देणे हेच केवळ दान
नसून अर्पात आहुति देणे याचीहि दानातच गणना होते.
हर्षलोदीच्या सुषुप्राप्तिसाठी कारायाच्या दानप्रमाणेच
मृताभ्यास नियम असलेल्या वस्तु दानापास दान देण्याबद्दल
ताद्वयचने आहेत. " नै तु दुस्तयास दिलेले तेंच आपलेसे
केले, शक्तीचे वृषा रक्षिते " अशा अर्पाचे एक बचन रूढ
आहे. महाभारतातील कर्णाचा दान देणारात फार लौकिक
होता. भरतखंडातील प्राचीन रामाची अनेक गावे, जमीनी
बोरे माझगना दान दिल्याबद्दल शिखलेल, ताम्रपट
बोरेंतून हल्ले आढळतात. अशा दानास 'अमहार' असे
म्हणतात.

पाराशराची मते विशेष विचार करण्यासारखी आहेत
दाने देणे तें परी नैतन पावे, असे तो म्हणतो त्याचा अर्थ
असा दिसतो की, परोक्षर शरीरार्थांमुळे ज्यास पराबाहेर
पडवत नाही त्यासच दान द्यावे. पाश्चात्य दानपद्धतीच्या
आधुनिक तत्वांचे बीज पाराशराच्या या नियमात दृष्टीस
पडते असे म्हणण्यास हरकत नाही. भोक्त विद्यादानाची
पद्धति हिंदूमध्ये फार प्राचीन आहे. सावैदिक भोक्त
रत्नासयें नवली तरी गरीबांना भोक्त भोक्त देऊन पुण्य
बोडण्याचे कार्य वैदिकांनी करित असे. वेदार्थांना काम पुरवि-
णाऱ्या किंवा अनाथ अर्भकांचे संगोपन करण्याच्या स्वार्थाने
वैदिक मात्र निनांन हास्या नाहीत. संप्रत पाश्चात्यांच्या
परिचयामुळे पाश्चात्य दानपद्धतीची तत्वे व संस्था याचा
अंगीकार आपण करित आहो. तथापि आपल्याकडे दान-
पात्र प्रगत नाही याचा कोणी विचारच करित नाही. त्या-
मुळे अनेक धर्मादाय फार अल्पवस्तुपणे चालले आहेत.
धर्मादायसंस्था कार्यक्षम राहिल्या नाहीत याचे मोठेसे
दिग्दर्शन पांचव्या विभागात (पृ. ५५८) केले आहे.
[एन्. माट्टरमन-नामसे ओन बॅरिटी, टी. व्हेन्-मेथरु
ऑफ सोशल रिफॉर्म; पी. एन्. हॅरिसन-मॅन्सिंग मेथरु
ऑफ बॅरिटी; अर्मास जी शॉर-अमेरिकन बॅरिटी, इ. टी.
विन्हाईन-दि प्रोटेस्ट ऑफ बॅरिटी.]

दानव—याचा सामान्य अर्थ देवराष्ट्र. दैव्य असा
आहे, पण वज्र, दातृ किंवा दानव हा शब्दही नास, गोप
बोरे चण्डीप्रमाणे विविध लोकांचा पाचक अलगा. राक्ष-

णाची बहूधा फ्रॅक्शन ही प्रभु नांवाच्या एका दानवास
दिली होती. तेव्हा राक्षसाचा व दानवाचा शरीरसंघ होत
असे असे वाटते. राक्षस, दानव व असुर हे तिन्ही लोक
मूळचे निधिराळे होत पुढे संस्कृत भाषेत हे एकाच
अर्पा कपरण्यात येऊ लागले दानु शब्द दास असाहि
होऊन पुढे द्विविध शब्दांची प्रकृति झाली अशाची असे
स्पष्ट अनुमान आहे. दास शब्द संस्कृतात लोकांदास
लागिला जातो, तेव्हा दानु किंवा दास हे मूळचे भंगली
लोक असण्याचा संभव आहे. नास हे जसे मूळचे डोंगरी
उरतात, गोप हे फिरते उरतात तसे दानव व दानव हे भंगली
उरतात. "दैव्य" पहा [वि. वि. पुस्तक २१ पान ५२]

दानियल मिर्झा (सुलतान)—अबबर बादशहाचा
हा तिसरा मुलगा, ता. १० सप्टेंबर १५७२ रोजी अजमेर
येथे जन्मला. शीख जातीच्या दानियल नामक एका प्रसिद्ध
दरवेशाच्या घरी याचा जन्म झाल्यामुळे त्यास दानियल
असे नांव प्राप्त झाले. त्याची आई ही राजा बिहारी मल्ल
कच्छराह याची मुलगी होती. हा फार दारुभाज होता.
सुलतान मुल्कच्या मृत्यूनंतर अबबराने दानियल यास
निजामशाही जिंकण्याकरिता बरोबर मोठी फौज देऊन दक्षि-
णेत पाठविले इ. स. १६०० मध्ये मोगलांनी अहमदनगर
रचा किंग घेतला. ता. ८ एप्रिल १६०५ रोजी, बन्दापूर
येथे सुलतान दानियल हा मराठ्यांच्या अतिरेकांमुळे मरण
पावला. याच्या मृत्यूची वार्ता ऐकून, दिवसेंदिवस क्षीण
होत चाललेल्या अबबर बादशहास मोठा धक्का बसला. अब-
बराची त्याच्यावर फार प्रीति होती त्यामुळे त्याची प्रकृति
अधिकच पिपडून दीड वर्षांच्या अवधीतच तो मृत्यु पावला.
आपल्या पश्चात दानियल यास दिल्लीची गद्दी मिळाली अशी
अफराची इच्छा होती खानदेशास त्याने दानदेश असे नांव
दिले होते. दानियल हा बन्दा व खानदेश येथील सुभा
होता. राजाचे लम विजापूरच्या आदिलशहाच्या मुलीशी वटण
येथे झाले होते. हिच्याशिवाय ज्ञानवेगम नावाची त्याची
एक वेगम होती तीस सहसूर, बायसंगर व हुशंग असे ३
पुत्र व ४ मुल्ये झाल्या, पैकी मुलांस पुढे साहाजहानाने ठार
मारिले. [पावसाहानामा, पेने-इ-अकबरी.]

दानिष्मंदखान—यहमंद शक्ती अथवा मुक्ता शक्ती
असे याचे मुख्यत्व असून हा एक दराणी व्यापारी होता.
१६४६ साली हा मुरासे व्यापाराकरिता म्हणून आला.
नंतर साहजहान यादराहाने त्यास आपल्या पदरी ठेवून
घेतले पुढे योच्याच काळात त्यास तीन हजारांची मनसब
व दानिष्मंदखान असा किनास मिळाला. औरंगजेबाच्या
कारकाद्वारे तर त्यास पाच हजारांची मनसब देण्यात येऊन
त्यास साहजहानानादचा मुमेदार नेमण्यात आले.
१६७० सालच्या जुलै महिनेशी साहजहानायाद येथेच
तो मरण पावला. सिरनी धर्मातील तरांची यास ओढव

होती असें दिसते. फ्रेंच प्रवासी पर्विंदर दानें आपल्या प्रवासवृत्तांत दानिफंदखानचा उल्लेख केला आहे [४०].

दापोली, तालुका.—मुंबई इलाह्यातील रत्नागिरी जिल्ह्याचा वायव्येकडाला एक तालुका. क्षेत्रफळ सुमारे ५०० चौ. मैल. मण्डणगड पेठ्यावाढि व्याप्त भूभागात होतो. दापोली व हर्णई ही दोन गांवे असून २४ खेडी आहेत. लोकसंख्या सुमारे १९० हजार. समुद्रपांढ्या देहघात लोकवस्ती बरीच दाट असते. हर्णई हे किनाऱ्यावरच असून त्यास मोरच किडेवजा सुवर्णदुर्ग नावांचे बेट आहे. एकंदर तालुका समुद्रकिनारा मोठ्या दक्ष व खडबडीत आहे. काही काही ठिकाणी पूर्व भागांत सागवान लांकूड सांपडते. ह्यामान समशीतोष्ण हामून आरोग्यदायक आहे. पाऊस दापोली येथे १३१ इंच व मण्डणगड येथे १९६ इंच पडतो.

गां. व.—दापोली तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हे समुद्रतीरापासून ५ मैल दूर आहे. लोकसंख्या सुमारे तीन हजार आहे. १८१८ साली दापोली हे दक्षिण कोंकणाचे रुक्मी ठाणे करण्यांत आले होते. पण १८५७ साली सर्व सैन्य तेथून नेण्यांत आले. येथे मिशन हायस्कूल व सर्वोर्ध्वनेट जमिनीचे कोर्ट आहे.

दाम—मुंबई इलाह्यांत महिर्वाडामधील एक लहानसे संस्थान. यांत दहा गांवे असून क्षेत्रफळ ८४०० एकर आहे. दामाचे मिया मकवान कोळी जातीचे असून त्यांनी मुसलमानी धर्म स्वीकारलेला आहे. त्यांना गायकवाड-सरकारचा पत्त-दाणा द्यावा लागतो.

दामाडे—पुणे जिल्ह्यांत दामाड्यांचे तळेगांव म्हणून एक गांव आहे; तेथे रामाराम छत्रपतीचा सेनापति खंडेराव दामाडे याचा वंश आहे. खंडेराव हा या गांवचा मूळचा पाटील होता. त्यांचे त्याच्या पूर्वजोसह चारित्र्य ज्ञानकोशाच्या ११ व्या विभागांत आले आहे.

त्रि य क रा व दा भा डे—खंडेरावाची मुदत संपल्यावर पुढील वर्षाच्या मे महिन्यांत त्याचा मुलगा त्रियकराव यास शाहूमहाराजाकडून सेनापतीची पदवी मिळाली. त्यानंतर थोड्याच दिवसांनी गुजरातच्या मोहिमेवर त्याची रवानगी झाली. इकडे बाजीराव पेशवे यास शाहूने माळव्यांत मुलुखगिरीकरिता पाठविले.

इ. स. १७२९ मध्ये सरखुलंदखानापासून मराठ्यांस गुजरातच्या चौथे व सरदेशमुखीच्या सनदा मिळाल्यावर त्या प्रांताचा मोकला दामाड्यास देण्यांत आला, व सरदेशमुखीचा काही अंश गोळा करण्याचे कामही त्याकडेच सोंपविले. परंतु बाजीरावाने गुजरातच्या कारभारांत ढवळाढवळ करावी, ही गोष्ट दामाड्यास मुळीच न वसून या दोन मराठा सरदारांत कायमचे वैमनस्य आले. पुढे दोघांनांहि ही गोष्ट शाहूच्या कानांवर पाहून त्याची आज्ञा विचारली. शाहूने आज्ञा केली की, बाजीरावास माळव्यानी मोहीम सांगितल्यामुळे त्यावर त्यानेच अंमल करावा, मात्र त्रियकराव याने

त्रियकरावा गुजरातत ढवळाढवळ करूं नये. यामुळे बाजीराव निरुत्तर झाला. परंतु दामाड्याच्या मनांत बाजीरावाविषयी भत्सर उत्पन्न झाला असल्याने त्याने सैन्याची जमणजमव करून राज्याचे रक्षण करण्याकरिता आपण जातो असा उद्देश जाहीर करून तो दक्षिणेंत निघाला. कंठाजी व रघूजी कदम बाहेर, उदाजी व आनंदराव पवार, चिमणाजी मोघे, वगैरे सरदार यास सामील झाले व दक्षिणेंत आल्यावर निगामाहि त्यांस येऊन मिळणार होता. त्रियकरावाने निगामाशी सहाय्य केल्याचे बाजीरावाने शाहूस सिद्ध करून दाखविले. तरीहि पेशव्याने लडाईला प्रत्यक्ष सुरवात होईपर्यंत दामाड्याशी तहाचे बोलणे सुरू ठेविले होते. बाजीरावाजवळ दामाड्याच्या अर्धे देहाल सैन्य जमले नसतां हि मोठोत्तया मजला करून त्याने दामाड्याच्या सैन्यास गुजराततच डबई व बडोदे यांच्या दरम्यान गोठले (१ एप्रिल १७३१). पहिल्याच हल्ल्याबरोबर त्रियकरावाच्या सैन्यातील नवशिक्या सैनिकांनी पळ काढला तरी, त्रियकराव सोड्या क्षीराने लढत होता. परंतु त्याला अकस्मात एक गोळी लागून तो ठार झाला. सेव्हा त्याची सर्व फौज पळून गेली. दामाड्याकडील माळोजी पवार, पिलाजी गायकवाडाचा एक पुत्र वगैरे गेव्हा ठार होऊन उदाजी पवार व चिमणाजी मोघे हे कैद झाले. आनंदराव पवार व पिलाजी गायकवाड हे जखमी झाले, परंतु ते पळून गेले. अशा रीतीने बाजीरावाचा जय झाला.

त्रियकरावास यशवंतराव नांवाचा एक अल्पवयी मुलगा होता. बापाच्या मरणावेतार त्याला सेनापतीची पदवी मिळाल्यावर त्याच्या पालकत्वाचे काम त्याची आई उमाबाई हि जकडे आले; व पिलाजी गायकवाड त्याच्या मुवाळकीच्या जागी कायम झाल्यामुळे सेनापतीचे सर्व कामकाज राहू लागला. अतःपर पेशवे व दामाडे यांच्यामधे मोठे वाद जाणा राहू नये म्हणून, शाहूने गुजरातचा सर्व कारभार दामाड्याकडे सोंपवून, त्याने त्या प्रांताच्या वस्तुलाचा अर्धो हिस्सा पेशव्यांमार्फत सरकारतिमोरीत भरणा करावा असे ठरविले. इतर स्वाभिमानी मिळालेला पैसा मात्र सर्वे घेऊन जातो राज्याच्या स्वाधीन करण्यात यावा असा करार होता (१७३१). पण हा करार दामाड्यानी पुरापुरा कधीच पाळला नाही, असें अतताहि शाहूच्या पक्षात नानासाहेब पेशव्याने अर्ध्या गुजरातच्या पतदा यशवंतरावाच्या नावे करून दिल्या (१७५०).

बा पू रा व.—त्रियकरावाच्या मृत्यूनंतर सेनापतीची पदवी शाहूने यशवंतराव दामाड्यास दिली. त्याचप्रमाणे यापुढे पेशवे आणि दामाडे यांच्यामधे विवृष्ट राहू नये म्हणून शाहूने स्वतः दामाड्यांच्या गोबी (तळेगांव) येऊन त्रियकराव, यशवंतराव व बापूराव दामाडे यांची मातोथी उभाबाई दामाडे हिची भेट घेतली; व शाहूने तिची समभूत केली की, बाजीराव हा तुम्हाच पुत्र आहे असे समज

तू क्षमा कर आणि यापुढे तुझ्या पुत्रांना व बाजारावांना एक चित्ताने रहायें असें कर.

सातान्यास परत आल्यावर शाहूनें यशवंतराव आणि बाबूराव दामाडे व बाजीराव बजाळ यास बोलवून त्याबद्दि खल्य करून दिलें यशवंतरावाच्या ठिकाणी बाबूरावाची दडभक्ति प्रसून घाहूनें त्यास देऊं केलेली सेनावास्तवेलीची वरें त्यानें प्रथम नाकारली. परंतु शाहूनें अत्यंत आप्रसपूर्वक ही वरें त्यासच देऊन शिवाय हत्ती, घोडा, शिरपेंच, कंठी वगैरे देऊन त्याचा मोठा गौरव केला. हा बाबूराव पुढें फार पराक्रमी निघाला व त्यानें अनेक पराक्रमाचीं कृत्ये करून मोठा औक्तिक संपादन केला यशवंतराव हा दुर्ब्यसनी व दुर्बळ होता. पुढें शाहूनें बाबूरावास सुरतेच्या मोहिमेवर पाठविले, याप्रसंगी बाबूरावानें मोठ्या शिताफीनें अगदीं योडया सैनिकानिशीं सुरतेच्या नद्याबास गाहून त्यास अटकेंत ठेविलें आणि त्याच्यापासून सुरतेच्या अग्रणीस महालापेकी चौदा महालांच्या व चौघाईच्या सनदा छत्रपतींच्या नांवें करून घेतल्या. इतक्यांत यशवंतरावहि मोठें सैन्य घेऊन सुरतेस आला. हें पाहून नवाशानें तहनाम्यांतील अटी ताबडतोब पुऱ्या करून दिल्या, व या उभयतां बंधूस मौल्यवान पोपाव दिला.

यशवंतराव आणि बाबूराव यांनीं परत निघतेवेळीं, सुरतेस आपला एक अम्मलदार ठेवून सुरत अढाविदापेकी मिळविलेल्या १४ महालांचा व खानदेशात जो प्रात त्यांच्या आपल्यांत आला होता त्याचा भीट रीतीनें बंदोबस्त लावण्याची योजना केली. या सुरतेच्या पराक्रमाबद्दल शाहूनें बाबूराव दामाड्यास कोन्याचा तोडा आणि पंच लाख रुपयांची अहागीर बंधपरंपरेनें करून दिली. कांही महिन्यांनीं गुजराथेंत पुन्हा बंडाळी माजली. दामाड्यांचे कोणी माणूस गुजराथेंत नाही व सर्व अंमल मुक्तपराच्या मार्फत चालला आहे ही धंथि पाहून जोरावरखा नवाबी नामक अमदावाच्या मुसलमान ठाणेदारानें दामाड्याचा ठाणीं हळूहळू उठाविल्याची राटपट चालविली. हें समजताच यशवंतराव व बाबूराव यांस अमदाबादच्या स्वारीवर पाठविलें. या स्वारीबरोबर उमाबाई हीहि होती. दामाडे आपल्यावर येत आहेत असें पाहून जोरावरनें अत्यंत तयारी केली. त्याचें बहुतेक सैन्य कडव्या पठाणांचें असून चांगलें कयायती होतें. लडाईस सुरवात होऊन दोन्हीकडील मिळून सुमारे १५०० लोक पडले. अखेर दामाड्यांचा जय होऊन जोरावरचा पूर्ण पराभव झाला. दामाड्याच्या जीनें अमदाबादेस आपली ठाणीं बळवून सर्वत्र पातला केली आणि गुजराथेचा सर्व बंदोबस्त आपला विश्वासू नोकर पिछाभी गायकबाड यास सांगून व पुरे अमदाबादेस आपणां गणेश यास ठेवून ते परत आले. या पराक्रमाबद्दल रूप होऊन शाहूनें कोन्याचे दोन तोंडे करून उमाबाईच्या पायांत पातले व तेंद्र्यापासून या घराण्यातील धियांस पायांत लांग्याचे तोंडे घालण्याचा आधीकार

परंपरेनें करून दिश. हा अधिकार फक्त छत्रपतीच्या राणींचा असतो

अमदाबादेवरील स्वारी हें बाबूरावाच्या आयुष्यातील शेवटेंचेंच कृत्य होय. यानंतर खानदेशातील सर्तत कांही बखेडा झाला म्हणून बाबूराव हा तिकडील बंदोबस्ताकरितां चालता झाला एकदां त्याची स्वारी मौजे रामेश्वर देवळे येथें असना त्या मुक्कामीं त्याच्यावर विप्रयोग करण्यात येऊन त्याला ठार मारण्यात आले. बाबूरावाच्या मृत्यूनंतर दामाडे घराण्यात नाव घेण्यासारखा कोणीहि क्षर पुरुष अगर मुत्सद्दी झाला नाही याचा धंशज साप्रत तळेगाव येथें नांदत आहे. [दामाडे घराण्याची हकीकत, शाहूची बखर; पेशव्यांची बखर; राजवाडे खं. ३.]

दामोळ—मुंबई इलाखा, रत्नागिरी जिल्हा, दापोली तालुक्यातील एक बंदर लोकसंख्या (१९०१) ४४१२ एके-वाळी दामोळ ह्या गावास ऐतिहासिक महत्त्व असून १४, १५ व १६ व्या शतकात दक्षिण कोंकणातील दामोळ हें मुख्य बंदर होतें व येथून तांबड्या समुद्रातील बंदराशी व्यापार चालत असे. दक्षिण कोंकणांत एकच प्रसिद्ध असलेली ' सारासिन ' पद्धतीची येथें एक मशीद आहे. इ. स. ५५०—७८ गध्ये बांधलेले बंदिक्ताबाईचें येथें एक देवालय आहे. युसफ आदिलशहाच्या वेळीं विजापूरच्या राज्यांतील एका प्रांताचें दामोळ हें मुख्य ठिकाण होतें व या प्रांतांत सावित्री नदीपासून ती देवगड किष्ठापर्यंतच्या सर्व प्रदेशाचा समावेश होत असे. म्हणजे सध्याचा रत्नागिरी जिल्हाच तो होता म्हणजे तरी चालेल शिवाजीनें हें १६९० सालीं काबीज केलें व तें आपल्या आरमाराचें एक ठाणें केलें, शिवाय मुल्की खत्यांत दामोळ ह्या एक मुभा केला. दाम्य अंगल किंवा दामिलेश्वर ह्या नांवावरून हें नांव पडलें असाचें असें वाटतें. सध्या दामोळ येथून आसपासच्या समुद्रकिनार्याची व्यापार चालतो. १९०३—०४ सालीं १५ लाख रुपयांचा माल बाहेर नेला व १७लाखाचा आत आला. पोल्केश्वर पोर्तुगेजवरील दीपपहातून १५ मैल लांब उभेड पडतो स. १६८० सालीं (आक्कांत) येथें मोत्याची वृष्टि झाल्याचा एक उल्लेख आढळतो।

दाम—हें एक तांब्याचें छोटेसें नाणें होतें. त्याचें प्रमाण निराविराळ्या ठिकाणीं निरनिराळें (१ आणा, २ आणा ३ आणा) त्याडल्लें. प्राचीन द्रम्म नाणें हेंच बहुधा दाम असाचें मध्ययुगात हिंदुस्थानांत द्रम्म नाणें होतें; त्याचे दोन प्रकार होते. आदिवराह द्रम्म व विमलपार द्रम्म. आदिवराह हा कनोजचा प्रसिद्धा राजा होय. सिया-कोणी चित्तलपेक्षांत या द्रम्माचा उल्लेख येतो (१०३) द्रम्म हा घडद, अर्थात् तें नाणें हि परकीय होतें असें चित्तमणराव पेश म्हणतात (म. भा पु २) वरील वाळी अर्धद्रम्म असेंहि एक नाणें होतें देगांच्या सत्तेनें रफावा म्हणजे दाम. दिवाळखोराच्या शिली पेंतात त्याच्या सादकारांना

ज्या विभागणीने बाई मिळतो त्या पद्धतीस दामाचाई असे म्हणतात.

दामाजीपंत—एक साधु पुढ्य. रा. राजवाडे यांनी सातार-कर महाराजांच्या दप्तरांत महजर सांठवला, त्यामध्ये साह-रांत व खेड्यांत महाराजांनी कोणकोणते हक्क पूर्वापार आहित त्याची याद दिलेली आहे. मूळ महजर बेदरची पातशाहत असतांना झाला व तो दामाजीपंत मंगळवेढ्याकर याच्या हातच्या होता. महजरांतील हक्कीकतीवरून असे दिसते की मंगळवेढ्यास दामाजीपंत नमाविहदार असतांना, विठ्या नांवाचा एक सधन महार मंगळवेढ्यास होता. दामाजीपंताच्या बाराकी-दांत दुर्गादेवांचा (१४६८-७५) हुक्काळ पडला. त्यावेळी दामाजीने सफेदारी कोठारें छुटविली. त्या काळी वसूल धान्याच्या रुपाने घेत असत व धान्य विकून येईल तो पैसा रसद म्हणून राजधानीस पाठवीत.

कोठारें छुटविल्याने सुलतानांनी बेदरास फळविलें. दामाजीवज्व रसद भरण्यास पैसा नव्हता. रसदाकरिता यादवाहाचे धरणें पंतावर आले. पंत विवेचनेत पडले. त्यावेळी गावांतील विठू महाराज आपल्या मापनाझांनी पुरून ठेवलेले किंवा इतर कोणत्या तरी कारणांनी नवा केलेले द्रव्य घेऊन बेदरास जाऊन रसद भरली व पावती पंतास आणून दिली. विठ्याने परमेश्वरी प्रेरणेने हें काम केले. अशी ऐतिहासिक हकीकत प्रस्तुत महजरावरून उपलब्ध होते. हा एकंदर गोष्टीतल प्रकार सधपि वास्तविक तत्रापि आश्चर्यास्पद असल्याने अनेक कवींनी लापव करून या ऐतिहासिक हकीकतीला आपल्या कल्पनेने काव्यरुप दिलें. मगवान धोविठ्ठल यांने महाराजें रूप घेऊन दामाजीची रसद भरली व मग तो गुप्त झाला, ही काल्पनिक हकीकत वरील ऐतिहासिक हकीकत उपलब्ध झाली नसती तर आहे सधीच रुढ राहिली असता. दामाजीचें भोई काव्य प्रसिद्ध आहे. [भा. द. मं. चतुर्थ संमेलनवृत्त.]

दामोदर—एक भारतीय ज्योतिषी. याचा भटतुल्य नांवाचा ग्रंथ आहे. दामोदराच्या पित्याचें नांव पद्मनाथ होते व गुरुद्वि तोच होता. दामोदराचा ग्रंथ शके १३३९ मधील आहे. या ग्रंथांत दामोदरानें अयनगति वर्षास ५४ विकला घेतली आहे. [भारतीय ज्योतिषशास्त्र.]

दामोदर नदी—यंणाह्यातील एक नदी. हिचा छोट्या-नागपूरमध्ये उगम झाला आहे. लांबी १६८ मैल. ही वरेच वळते व वळणे घेऊन हुगळी नदीस जाऊन मिळते. ह्या नदीचे दोन फांटे असून एक पलामाळ जिल्ह्याच्या तोरी परगण्यातून वहात असून दुसरा हजारीबागच्या बायब्ये-कडून वहातो. पुढें जवळच हे दोन्ही प्रवाह एक होत असून नेतर तीस कुनुर, जमुनिआ वगैरे नद्या येऊन मिळतात. मानभूम जिल्हा संपता संपता तीस बराकर ही नदी येऊन मिळते. ह्यापुढें ह्या नदीस महत्त्वाने स्वरूप येतें. बराकर

येऊन मिळाल्यानंतर ही नदी आग्नेय दिशेने वहात जाते व परदाहनच्या असनछोल पोटाविभागाची बाजूकड जिल्हा-पासून विभागणी करून पुढें परदाहन जिल्ह्यांतून वहाते. जुमोटी येथें ह्या नदीचे एडन कालव्याकरिता पाणी घेतात. परदाहन गांव सोडल्यानंतर ही नदी दक्षिणेकडे वहाते. नदीचा पूर्वाधे प्रवाह अगदी ओराचा आहे. ह्यामुळे बराच गाळ प्रवाहावरवर आणला जातो. हजारीबागजवळील संगमाजवळ नदीची उंची समुद्रसपाटीपासून १३२६ फूट आहे. दक्षिण परदाहन व हुगळीमध्ये नदीचा जोर इतका ओराचा नाही. हुगळी नदीस ही नदी कलकत्याच्या राली ३५ मैलांवर परदा येथें मिळते. दामोदरनदी हुगळी नदीस पूर्वी कलकत्याच्यावर ३९ मैलांवर नया सराई येथें मिळत असे. दामोदर नदीस कधी कधी ओराचा पूर एकदम येतो व त्यामुळे सगळ्या जिल्ह्याची फार झुकतांनी होते. १८२३ व १८५५ साली नदीकाठची गांवेच्या गांवे वाहून गेली आहेत. सन्ताळ लोक दामोदर नदीस पृथ्वीवरील सवै नद्यांत फार मान देता.

दारव्हा, ता. छ. का.—बन्हाडातील यवतमाळ जिल्ह्याचा एक तालुका. क्षेत्रफळ १०६४ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १८१२८१. येथी ३३९ व दारवा व दिप्रस ही दोन गावे आहेत १९०१-०४ साली उत्पन्नाचा अंदाज १११००० रुपये होता. ह्या तालुका पाषाळात म्हणजे बन्हाडच्या दक्षिण बागेर सपाटीत आहे. जिल्ह्यातील इतर तालुक्यांपेक्षा ह्या सुपीक आहे.

ता. व.—दारव्हा तालुक्याचा मुख्य गांव. लोकसंख्या (१९११) ३११० पूर्वी येथें सायाजी भोंसले व्हात असे. श्री. पी. रेल्वेचा मूर्तिगापूर-यवतमाळ फांटा यावजून जातो. येथे तहशील कचेरी, दिवाणाकोर्ट व एक शाळा आहे.

दारा शिकोह—शहाजहान पातशाहाचा बडील व आवडता पुत्र. याचा जन्म मार्च १६१५. नूरजहानचा भाऊ आसफगान बडीर याची मुळी अयुंमेशानु उर्फ मुस्ताफ महल ही दाराची आई. दारास धुलेमान शिकोह व सिपिहर शिकोह अशी दोन मुले होती. दाराचे तिन्ही (सत्ते) भाऊ त्याचा देव करीत. आपल्यामार्गे आपल्या चौपा मुलांत यादधी माजेल अशी शहाजहानास भीति वाटे; म्हणून त्याने फक्त दारासच बारास ठरविले व तो बडील अवस्थाने हफानें बारास होताच. दारास पातशाहा नेहमी जवळ ठेवी व त्याला पदब्या, बाशिसे देई. चाळीस हजारी मनसब त्याला त्याने दिली होती. दरबारी नेहमी राहिल्याने दाराला लडाईतीस जावरेच माहांत नव्हते म्हणून पुढें झालेल्या औरंगजेबावरोबराच्या लडायात त्याचा सतत पराभव झाला. दाराचें सर्व धर्मीचा अभ्यास करून त्यांनी तो सारखे लेखी; औरंगजेबानें हेंच कारण पुढे करून त्यास नास्तिक ठरवून पुढें त्याचा खून केला.

शहाजहान अपस्मारानें आजारी पडला (१६५७) अस्तां दारानें आपल्या इतर गावांचा बंदोबस्त करण्यास प्रारंभ केला. इतक्यात औरंगजेब दरखनमधून निघून मुरादसह उत्तरेकडे निघाला. दाराचा सेनापति यशवंतसिंह व त्याची गोंड उज्जनीनसब पडली. यशवंतसिंहाच्या हल्ल्यापणीं त्याचा पराभव झाला. तिकडे त्यानें येगाल्यांत तयारी केली व दारावर चालून आला, त्याच्यावर दारानें भुलेमान शिकोह यास पाठविलें, त्यानें त्याचा बनारसजवळ परामभव घेतला, इकडे औरंगजेब मुरादसह आप्रयाकडे येत होता. त्यावर दारा स्वतः गेला; या सामूहिकच्या लढाईत प्रथम दाराचा जय झाला, परंतु त्याचा सेनापति खालील यानें विश्वासघात करून औरंगजेबास मदत केल्यानें अखेर दाराचा परामभव होऊन तो आप्रयास पळाला (मे १६५८). औरंगजेब पेट आप्रयास येऊन त्यानें शहाजहानास कैदेत टाकून तात बळकाविलें नंतर दारा हा आप्रयाहून पळून दिल्लीलाहोरे (जूलै), मुलतान, नजर इकडे पळाला (सप्टेंबर). त्याच्या पाठोपाठ औरंगजेब लागला. इकडे इकडे दाराचें सैन्य कमी कमी झालें, शिवाय पुष्कळसें औरंगजेबानें फितूर करून कोडले शिवाय दाराचा उजवा हात दाऊदखान हा आपल्यास मिळाला असें एक खोंटेच पत्र तयार करून औरंगजेबानें दाराच्या मनांत दाऊदखान संशय कालविला. पुढें मुजा आप्रयावर येत होता झणून औरंगजेब तिकडे गेला व दारावर खालीलखानास (दाराचा पाहिलासेनापति) नेमिले. यानंतर दाराची स्थिति फार निकृष्ट झाली. तो सारखा पळत होता व त्याचें सैन्यहि कमी होत चाललें. त्यानें सकर, नंतर भकर, लारखाना व तेथून शिविस्थानहून निघून ठरा गाठलें. यावेळीं त्याच्या तिन्ही बाजूंस व सिंधुच्या दोन्ही काठांवर सत्र होता; परंतु त्यांना मुकाई देऊन सिंधूनदातून त्यानें पळ काढला व कच्छच्या रणतून गुजराथेंत शिरला (नोव्हेंबर). अहमदाबादस तेथील मुखेदार त्याला मिळाला. त्याच्या शाह्याप्यानें बरीच फौज असतून दारानें यशवंतसिंहाच्या सक्तीकरितां अजमीरकडे प्रयाण केलें इतक्यांत औरंगजेबानें यशवंतसिंहास कोडले व दाराच्या तोफखान्यावरील सर्व अधिकारीहि फितूर केले. त्यामुळे देवराईपाठोतील लढाईत अरी दारा मोठ्या दौर्भाग्येन लडला तरी अखेर औरंगजेबानें त्याचा पराभव केला व तो गुजराथेकडे पुन्हां पळाला (मार्च १६५९). परंतु अहमदाबाद औरंगजेबानें आधीच घेतल्यानें मध्युनच वळून दारा कच्छकडे गेला. त्यावर्षी दुष्काळ असल्यानें त्याचे लोक फार भेदे. त्याच्यामागे औरंगजेबाचे लोक लागलेच होते कच्छहून निघून सिंधमधून शिविस्थानात दारा गेला. तेथून तो बंदा-ह्यामागे इराणांत जाणार होता. इतक्यांत त्याची व्यावृत्ती बेगम नदिराबाई ही एकाएकी मेळी. तिच्या इच्छेप्रमाणें तिचें प्रेन साहोरास पुरण्यासाठी पाठविले व यावेळीच दारानें एक पोडवूक केली. त्या प्रेताबरोबर त्यानें आता-

पर्यंत बळक असलेले आश्रय विश्वासु असे सारे शिपाई पाठविले. नंतर बोलनघाटांतून पलीकडे जात असतांना दादरच्या मलीक जीवन या बमीनदाराच्या घरी तो निःशस्त्र व एकहि शिपाई न घेतां रहावयास गेला. शहाजहानच्या कारकीर्दीत दारानें याच मलीकचा जीव एकदां वाचविला होता. परंतु ते सारे एकीकडे ठेवून मलीकनें विश्वासघात करून दारास पकडून औरंगजेबाचा सेनापति बहादुर याच्या स्वाधीन केलें. यावेळीं फक्त दाराच्या लहान मुलां (सिपिहर शिकोह) प्रतिकार केला. पण तो फुकट गेला (२३ जून).

बहादुरनें दारास दिल्लीत औरंगजेबाच्या स्वाधीन केलें (२३ आगष्ट). औरंगजेबानें दारास एका हतिणीच्या पाठीवर उघडधा होयात बसवून साच्या शहरभर त्याची थिड काढिली होयातच चौदा वर्षांचा सिपिहर होता व त्या बापलेकांच्या मागे त्याचा मारेकरी नागवी तरबार घेऊन होता. दाराबद्दल त्यावेळीं शहरच्या लोकांनीं बौ अतिशय सहानुभूति दाखविली ती वर्गिभरनें उत्तम वर्णिली आहे. रात्री खाजगी दरबार भरवून औरंगजेबानें दारा हा नास्तिक, धर्मलंघक व राज्यास अपायकारक असल्यानें त्याला मृत्यूची शिक्षा दिली. यावेळीं दारानें त्याला एक दवेच्या याचनेचें पत्र लिहिलें. परंतु त्याचा उपभोग झाला नाही. रात्री खराचपुरा महालात औरंगजेबानें नजरबैग कडून दाराचा खून करविला (२९ आगष्ट). त्यावेळींहि दारानें उशीत लपविलेलेया बाकून एका गुलामाला ठार केलें. दुसऱ्या दिवशीं दाराच्या घडाची मिरवणूक काढून धर्मविधि मुळीच न करता त्याचें दफन हुमायून्च्या कबरीत केलें व मस्तक शहाजहानला नजर केलें. सिपिहरला ग्वालेरीच्या किड्यात कैदेत ठेविले. भुलेमाननें औरंगजेबाच्या फौजेशीं तोंड दिलें पण त्याचा परामभव झाल्यावर तो काश्मीरच्या राज्याच्या आध्यास गेला. त्याला त्यानें दगावाशीनें औरंगजेबाच्या स्वाधीन केलें (स. १६७०); त्यालाहि ग्वालेरीत ठेविले. काही दिवसांनीं औरंगजेबानें त्यांना विपप्रयोग केला.

दारा निदान होम; त्यानें महमद पैगबराचें सक्तीनत-उल-ओलिया नांवाचें एक चरित्र लिहिलें आहे. तसेंच हिंदु व मुसलमान दोन्ही धर्मांची एकभाव्यता सिद्ध करणारा मसमा-उल-बहरीन ग्रंथ लिहिला. त्यानें षडुत्तेक उपनिषदांची पारशी भाषांतरे केली. त्याच्या बरवारीं सर्व धर्मांचा सारखाच आदर होई या औपनिषदीय भाषातरास सर्व-अक्षरार (गुणागुणप्रतरे) हें नांव आहे. यामुळेच औरंगजेबानें त्याला फाकीर व राफाशी (नास्तिक) ठरवून त्याच्याविषय त्याचें मुसुलमानांनीं सैन्य उठविलें. दारा कशीद होता. त्याचें काव्यनाम काद्री असे होतें. [उत्पत्ति इन् इंडिया. अनुनाय चरकार; इटॅले लेनपूस्; थॉल,]

दादहळद—यास संस्कृतमाये दारहरिद्रव व लॅटिन-मथ्ये मॉरिडा अंगुरितफोडिया म्हणतात. हे नेहमीं हिरवें

गार दिशगारे शुद्ध हिमालयाच्या पूर्वेकडील पागात वाढलेले आढळते. सुमारे ६००० फूट उंचीवर देखील ही सुटपे वाडतात. आसाम आणि पूर्वबंगालापासून तेनामसरमपर्यंतच्या प्रदेशात ही झाडे विशेष आढळतात. याच्या कोवळ्या मुळ्यापासून एक प्रकारचा चिखटा रंग काढतात. पूर्वबंगाल आणि दार्जिलिंगमधील राहिकाशी सुत रंगविण्याच्या कामी या रंगाचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करतात. आसाम आणि ब्रह्मदेशातले लोकहि ह्या रंगाचा अस्त्रिकडे पोल्याकार प्रमाणावर उपयोग करून खागळे भाहेत गारे। टंकडया आणि दार्जिलिंग या प्रदेशात, या शुद्धाच्या मुळ्या कुठून आणि क्येपाच्या पाण्यात उकळून त्यापासून रंग तयार करतात. सुत अगर कापडाचे कापड रंगवितांना, रंग पक्का होण्याकरिता या रंगात काही दुसरी अंशेदे मिश्रळतात. आसाममध्ये प्रचलित असलेली रंगविण्याची पद्धति, कंकनच्या 'डाइंग अँड डारिंग इन आसाम', या पुस्तकात सविस्तर दिली आहे. छीप (सिफ्लॅकॉल सिरेन्डा) नोखाच्या झाडाची पाने आणि केडेड (बेंकुरिया टोपेडा) या झाडाच्या मुळ्या यापासून निघणाऱ्या इन्झ्या रंग अचक दिसण्याकरता बरील रंगाची मिश्रण करून उपयोग करतात असे किरयेक तज्ञांचे मत आहे [मेसन, कर्मा कॅन्ड इट्स पीपल, १८११; बॅट-कमार्टिअल प्रोटेक्ट.]

दारु—'मर्' पहा.

दारु (स्कोटिक)—या दारुचा शोध पहिल्याप्रथम चीन व हिंदुस्थान देशात लागला त्या दोहोंत पहिला कोण व तो शोध कोणत्या वर्षी लागला हे निश्चिन पावता येणार नाही. परंतु दारुकाय हें हिंदुस्थानापूर्वी चीन देशाला माहित होते असे बहुमत आहे. त्या देशाने अजयपिंडि पोल्यावृहत् प्रमाणात आपली छाप (पलाक्याच्या रुपात) इतर देशावर ठेविली आहे. दारु इंग्ले चोरा अथवा सोरमोड, गंधक व कोळसा यांचे काही निवडित प्रमाणात केलेले मिश्रण होय. याने इंग्लीत 'ब्लॅक पावडर' (कृष्णमृत्तिका) म्हणतात.

दारुच्या उत्पत्तीकडपाच्या शोध सन १३१३ त थॉमस श्वार्ट्झ नावाच्या पाचार्य (फ्रान्स बर्ग राहरी) लाविला. मात्र त्या पूर्वीच बंडुकीची गोळी सोडत'ना ती वापरण्याचा शोध लागलेला असावा व तसा लखे छ १२५० मधील आढळतोहि. तोकिवा उपयोग पहिल्याप्रथम प्रानडाच्या व केरीच्या लडाईत करण्यांत आला (१३४६) दारुकायाचा पहिला कारखाना सन १३४० त ऑगुवर्ग शहरा उभारण्यांत आला. पुढे १६ व्या शतकात दारुच्या बुद्धीप्रेषाी तिवे लहान लहान कण करण्यास सुरुवात झाल्यावर तिला विशेष महत्त्व येऊन तिचा उपयोग वाढत्या प्रमाणावर होऊ लागला. उत्पत्तीकड धाणीने भरलेले मनेट व बॉब करण्यास अर्जनीत सन १५५० पासून सुरुवात झाली व सन १६२५ पासून त्या बाकीचा उपयोग खाणीच्या कामान्त व रस्ते तयार करण्याच्या कामी होऊ लागला. दारुचे मुख्य दोन भाग आहेत.

ते—(१) किरयेक दारुकायात उपयोगांत येत असलेली दारु व (२) बंडुकी, तोफा घाँरेत उपयोगी येणारी अथवा उत्पत्तीकड दारु.

दारुकायाची दारु—किरयेक दारुकायाची जी शोरा, कोळसा व गंधक ही तीन इन्जे या कामांत उपयोगांत येत होती, तीच आज देखील व बहुतेक त्याच प्रमाणात उपयोगात येतात. फार कायतो त्या त्या इन्जाच्या दर्जात व शुद्धपणात असतो

(अ) शोरा अथवा सोरमोड—येथे फक्त पोर्टे-शियम नायट्रेटचाच उपयोग करण्यात येतो. कारण, तो सोडियम नायट्रेटच्या सारखा (दुर्बल) अर्थात्शोपक (हयमोस्कोपिक) नाही मिश्रणाने (सोडियम नायट्रेट) व पालास हरित (पोटेशियम क्लोरेट) ही दोन इन्जे पृथक पृथक पाण्यात विरवळून, त्यापासून सालेने दावण (सोल्युशन) एकत्र केल्यास ती आपापसात होणाऱ्या दुबार प्रतिक्रियेमुळे (दबल रीअॅक्शन) पोर्टेशियम नायट्रेट व सोडियम क्लोरेट अशा रुपात पुन्हा मिळतात. याप्रमाणे ती एकमेकांपासून मित्र करून मग अगदी स्वतंत्र रुपात उपयोगात येण्यात येतात

(आ) गंधक—गंधकाची लाही (कुंवर ऑफ सल्फर) पेतल्याच, तील सल्फ्युरिक व सल्फ्युरस ही अम्ले असतात. येथे फक्त गंधकाच्या लगडी अथवा लव्हावाच उपयोग करण्यात येतो अर्थात् ते घासीक करून अुकीच्या रुपात भावयाने असते.

(इ) या कार्या उपयोगी पडणारा कोळसा ब्रजनात हलका असून सहज पेट येणारा असावा लागतो. आपणाकडे घोराल्या (थिर) कोळसाचा फार उपयोग करतात त्याशिवाय दुसरीहि अनेक प्रकारची लांकडे उपयोगात आणतात किरयेक वेळा लांकडे पूर्णपणे जळू नयेत म्हणून, ती अमिनीत अथवा भाज्यांत (भरी लावून) जाळतात व मग त्यापासून सालेला तावल्या रंगाच्या कोळशाचा उपयोग करतात. खरप ह्या कामी पूर्णपणे तयार झालेल्या कोळसापेक्षा अपुरा कोळसा जास्त चायला असतो.

बरील तीन त्रिनपाची मिश्रणे खालीलप्रमाणे असतात

शोरा (सोरमोड)	६४	पासून	शेंकडा ७४	पर्यंत
कोळसा	१६	पासून	शेंकडा २१	पर्यंत
गंधक			शेंकडा १०	पर्यंत

दारु किती वेळात पेट येते हे साधारणपणे गंधकाच्या प्रमाणावर अवलंबून असल्यामुळे ते प्रमाण शेंकडा ३ पासून ६ पर्यंत कमी (उपाप्रमाणे दारु हवी असले त्याप्रमाणे) करण्यात येते.

रंगकरिता विरगिराळी रासायनिक इन्जे कमीअधिक प्रमाणांत घालितात व ती बहुतेक होअररड, सल्फाईड अशा सुलभ उकालामाही पदार्थांत मिश्रळणांत येतात. अशा स्थितीत ती

घोळ्या उज्ज्वलतेने पेट पळून आवापरल्या गुण्यसांप्रमाणे निर-
निराळे रंग द्योतपर्यीस आणतात.

कोणत्या रंगाकरिता कोणतें द्रव्य उपयोगांत घ्यावयाची
ह्याची नांवेः—लाल रंगाकरितां स्त्रोबिलियम्, स्ट्रोन्थियम्,
कॅल्शियम्. हिरव्या रंगाकरितां तांब्याची व बेरियम द्रव्ये व
बोरिक ऑक्साईड द्रव्ये. पिवळ्या रंगाकरितां ' सोडियम् ' द्रव्ये.
किरमिर्जी रंगाकरितां पोटॅशियम द्रव्ये. सफेद व अस्मानो
रंगाकरितां अर्सेनिक द्रव्ये.

फुले वगैरे पाडण्याकरितां बीड (अशोधित लोखंडांतून
यंत्रानें सोलवून बाढलेल्या वारक्या ढलप्या) वापरण्यांत
येत. फुले रंगीत करावयाची असल्यास जिडास आधी तांबडें
लाल तापवून ताकाच्या पाण्यांत टाकण्यांत येत. अशा स्थितींत
ते गास्त ठिसूळ होतात. नंतर इनर घातूच्या रसांत ते टाकिल्यास
त्यावर ह्या ह्या धातूची पुढे चढतात व त्यायोगानें ह्याच्या-
पासून पडणारी ' फुले ' रंगोबेरंगी दिसतात.

फटाक्यांतील आवाज, फुलकरणी अथवा फुलत्याचीं नील
उजळ, वाणाची गति, वंद्गयोतीचा डोळे दिपवून टाकणारा
प्रकाश इत्यादि आतःप्राणीच्या भिन्नप्राणीं कारणें म्हणजे
ह्या ह्या दाहक असलेली निरनिराळ्या द्रव्यांनी भिन्न भिन्न
प्रमाणे होत. वंद्गयोतीतील लक्ष्य प्रकाश ह्यातील मॅग्नेशियम
चा द्रव्याचा होय. ह्याच द्रव्यापासून झालेली ' बिनेची ' सार
देखील तशाच लक्ष्य प्रकाश देते. ' शिवाय " अतिक्रीडा "

सेल्युलोज-मग तो कापूस, फडकें अथवा कागदाच्या रूपांत
असो-आत भिजले असो भिजवून ठेवितात. दोन तासा-
नंतर तो आतील मिश्रणातून पिळून काढून स्वच्छ पाण्यांत
पुन्हां पुन्हां पुढून काढितात व सरतेसेवटी पाण्यांत उकळत
वाळवितात. ह्याचच ' ग्रान्कोटन ' असे म्हणतात. ह्या कृतींत
' सेल्युलोज ' रचनेंत असलेल्या प्राणोजन (ओ-एच्) श्रेणी-
तील उजळ (एच्) श्रेणीस खो मिल्हून तिच्या ऐवजी नम्रद्विप्राण
(एन-ओट्ट)श्रेणी आत येतात. म्हणजे प्राणोजन (ओ-एच्)च्या
ऐवजी (ओ-एन-ओट्ट) या श्रेणी तयार होतात. ह्या द्रव्यातील
उत्स्फोटक शक्ति दाहक्या शक्तीपेक्षा तिप्पटीने असून
ह्याची उजळनशक्ति दाहक्या दुप्पट आहे. शिवाय मेथील
अल्कोहोल, ऑसिडोन व ऑलेट्रिक ईथर इत्यादि द्रव्यांत
भिन्नभिरास आलील उत्स्फोटणादि शक्ति कायम राहून, तो
जेथडीनप्रमाणे मऊ व नरम होतो व ह्यास वाढेल तसला
आकार देण्यांत येऊन तो वाढेल तेथें ठेविण्यास सुलभ होतो;
यशिवाय इतर उत्स्फोटक द्रव्येः—डि-नायट्रो-ग्लिसिरीन्;
ट्रो-नायट्रो-ग्लिसिरीन्; हायनामिट; गुडायनामिट; कार्बो-
मिट, जेलाडीन-हायनामिट; रेक्झांट; पिक्रिक ऑसिड अथवा
ट्रो-नायट्रो-फेनोल; मेथिलमिट; वीडिट; ट्रोनायट्रो टोल्युओल;
हेक्झा-नायट्रो-डी केनील; डोनामिट; फार्डी होरेट्स आणि
परक्झोट्ट; अमोनियम्-नायट्रेट्स; विशेक पाण्याची द्रव्ये व
द्रवरूप (लिक्विड) द्रव्ये व द्रवरूप प्राणवाय (ऑक्सिजन)

प्रमाणांत वाडते. असली गति एका सेकंदांत ७२०० यादो-
पर्यंत म्हणजे एका मिनिटांत २८० मेलोपर्यंत वाढू शकेल.
एकंदर संभाव्य शक्तीपेक्षा, फक्त $\frac{1}{2}$ शक्ती गति देण्याच्या
कामांत उपयोगी पडते. बाकीची $\frac{1}{2}$ शक्ति, उष्मता, आवाज,
प्रतिरोध, व आयुज्ज्वल्य (हवा आदिकरून) पित्तवाती
उष्ममान वाढविण्यांत खर्च होते. उत्स्फोटक द्रव्ये जळण्याचे
एकंदर ४ प्रकार आहेत ते:—

(१) 'फट' असा आवाज होऊन एकदम जवळ—फट-
फटणे ('फकिंग'); (२) हळूहळू उष्मता वाढून एका-
मागून एक भाग जाळ होऊन जळत जाणे ('डिग्रेसेशन');
(३) आंतील भारमुळे एकदम जळणे—उत्स्फोट होणे
(एक्स्प्लोजन); (४) हाती असलेल्या द्रव्यांतील संगम्य-
वेग गतिप्राप्त्याच्या प्रक्षारणमुळे असल्यास—भटकणे (डिटोने-
शन) इ.

[संदर्भग्रंथ—बर्गोलेट—तरला फोर्से दे मातियेर एक्सप्लो-
झिव्ह; प्रन्सवीय—एक्सप्लोझिव्ह स्टोफ, होयसरमान—डी नाय-
ट्रोक्सेलुसीडे; फॉन रोमोफो—गेस्टोटे डर एक्सप्लोझिव्ह स्टोफ;
हॉश्वन—लेटरबुस डर अन् ऑर्गानिसे दोमो; ओस्ट्रु—लेटरबुस
डर गेमि डे टेनोलेगी.] (ले. डॉ. कामन द्वारकानाथ कोर्डे)

दारुगोळा—दारू व गोळा हे दोन्ही शब्द लष्करा-
बलवत्तचे असून युद्धामध्ये हत्ता व बभाड या कामांमध्ये
बंदुका व तोफा चाळविण्याकरिता त्याची आवश्यकता असते.
दारुगोळ्यामध्ये तीन प्रकार असतात. (१) स्कोटकद्रव्ये व
प्रोपेलंट्स, (२) सर्व प्रकारची प्रोमिक्झाईड्स, आणि (३)
काष्ठतुलें (कार्ट्रिजेस). यांत सर्वांच्या 'स्कोटक द्रव्यांचा
कामदा' (एक्स्प्लोझिव्ह कॅन्ट) मागणें दिलेल्या बर्गो-
लेरणाहून निराळे वर्गीकरण लष्करामध्ये असते. त्यांत दोन
स्वतंत्र संग्रह (ग्रुप) असतात. ग्रुपमध्ये निरनिराळी स्कोटक-
द्रव्ये, व भरलेली नसलेली स्कोट करणारी काष्ठतुलें असतात.
ग्रुपमध्ये लहान बंदुकांची काष्ठतुलें, क्यूरोस, प्रायमर, ट्यून्स,
भरलेले शेलस (गोळे) वगैरे. शिवाय या प्रत्येक ग्रुपमध्ये
पोटवर्ग असतात, आणि पहिल्या ग्रुपमधील काही पोट-
वर्गांतील युद्धसाहित्य मॅगॅझिन (दारूचे कोठार) मध्ये
आगदी स्वतंत्र ठिकाणी बंदोबस्तात ठेवतात आणि दुसऱ्या
ग्रुपमधील सर्व पोटवर्गांतील साहित्य आणि पहिल्या ग्रुपम-
धील उरलेल्या पोटवर्गांतील साहित्य (म्हणजे गोळा
गन—कॉउन, फिक्रिक बॅन्डिड, क्यू. एफ. कार्ट्रिजेस). लढाऊ
क्षिप्रामध्ये दारुगोळा चाळविण्याची व्यवस्था बरीच प्रका-
रचीच असते. मात्र त्याच्याकरिता जागा क्षत्र्याच्या मान्य-
पानून अत्यंत सुरक्षित राहील अशा ठिकाणी करतात. दारु-
गोळा देण्याची इमारत आच्छादण्याकरिता गोळाळे मानाने
तट बांधतात. मॅगॅझिनमधील गोळांची काष्ठतुलें व गोळे
तयार करण्याच्या व लागवडीच्या कारखाना (डॅपोटरी)
असतो. दारुगोळाच्या सर्व भिंती व भूमी आंतील खोखरी,
पोलादी वगैरे चांटापास ह्या, उमेड लंगणार नाही अशा

प्रकारे तयार करतात. दारुगोळ्याच्या दरवाजाशीच एक
खोली असते. तीच जाणारे इतम आपले कपडे बदलून विशिष्ट
प्रकारचा पोषाख घडवितात; व शिळे नसतील असे बूट
घालतात.

दारुगोळ्याचा पुरवठा करणें हो दोन प्रकारचा असतो;
(१) चारत्या सेन्नाबरोबरच्या तोफांकरिता व (२)
एका ठिकाणी कायम ठावून ठेवलेल्या तोफांकरिता. यासाठी
सेन्नाबरोबर तोफा व लहान प्रमाणाच्या हाविद्वार अस-
तात. अशा तोफा जेथे लागण्याची गरजता तेथे मजकूर दारु-
गोळ्याकरिता कोठार बांधतात व त्यांत दररोज रात्री
दुसऱ्या दिवसाचा पुरेस इतका दारुगोळा साठवितात. लढाऊ
विजयासारख्या ज्या कायमच्या मान्याच्या जागा असतात
तेथे दोन दोन किंवा तीन तीन तोफा ठिकठिकाणी ठेवतात,
व अशा काष्ठतुलें, गोळ्यांनी व सर्वसाधारण अशी तीन कोठार
असतात. धाग्वेल वगैरे प्रत्येक प्रकारचे गोळे निरनिराळे
ठेवतात. सर्वसाधारण कोठारांत क्यूरोस, ट्यून्स, व तोफा वापर-
ण्याला लागणारी हत्यारे व इतर सामानसुमान ठेवतात.
तोफांच्या मान्याची सर्व ठिकाणी आगगाडीच्या फाटपार्श्वी
गोडतात किंवा पार्श्वीत प्रत्येक पोपेमबळ तळाच्या भिंतीत
जागा करून काष्ठतुलें व गोळे भरून ठेवतात.

एखाद्या क्षिप्र्यावर तोफांचा मारा किती किती करा-
वयाचा तें, लष्करी धोरण व क्षिप्र्याचे विशिष्ट रणध, त्या
क्षिप्र्याची बळकटी व आंतील सेन्नाचा मोर वगैरे गोडीवर
अवलंबून असतें सामान्यतः सोडपा तोफा तीनशे ते चारशे
बेळां व हलक्या क्यू. एफ. तोफा एक हजार किंवा त्याहून
अधिक बेळां लाडण्याचा प्रघात आंदे.

लढाईच्या शस्त्राघात जस असा करक होत गेला त्या-
च्याप्रमाणे युद्धसामुग्री पुरविण्याची पद्धतीही बदलत गेली
केव्हाही निवांनी एकमेकांशी निवृत्त तयार वगैरे केवळ हलक-
शस्त्रांनीच लढव्याची पद्धत होती त्या काळांत जे लढाईच्या
वेळी युद्धसामुग्री पुरविण्याचा प्रश्न कारला नसे. सध्या-
मुगांत (८ स. १००० ते १५००) यूरोपांत धनुष्यगणांची
लढाई होत असे त्यावेळी बाण पुरविण्याचे काम मुख्य
असे. त्या काळांत धनुष्यशस्त्राहून उपगोमिलेले बाण धन्य
तर पुन्हा उपयोगीत. उदा. ईंग्लंडमधील टीटनच्या लढा-
ईत (१४६१) यॉर्कस्ट पक्षाच्या कमांडरन अशा रीतीने
स्वबैनिकांत गणांचा हलकट पुरवठा केला होता. बंदुकादि-
असे प्रकारांत आल्यानंतरहि क्षत्र्यांनी हत्यारे व दारुगोळा
मिळवून वापरीत असत. उदा. सीगनियझच्या लढाईत
(१७६०) फ्रेडरिक दि ग्रेटने आपल्या प्रशियन सैन्याला पराभूत
ऑस्ट्रियन सैन्याचा रणगणावर चांगल्लेला दारुगोळा
जमा करून देण्याला होता. क्षत्र्यांनी किंवा लष्करी युद्ध-
सामुग्री उपयोगिताच्या काम करपादि आंदे, पण त्या-
गोष्टी मिटून अलीकडे बांगतेहि सैन्य ठेवत नाही.
मुख्य कारण असे की, अलीकडील बंदुका व ते

प्रमाणशीर असतात आणि ३-३ इंच व्यासाची लो-मेट-फॉर्ब गोळी दुसऱ्या थोऱ्या कमडास आकाराच्या बंदु-कीलाहि उपयोगी पडणें शक्य नसतें. शिवाय अर्लोऊडील बंदुकांच्या व तोफांच्या फेरी इतक्या सडत असतात कीं, दारुगोळाचा भरपूर पुरवठा आगाऊच व नवीक करून ठेवावा लागतो.

र णो ग णा व र दारुगोळाचा पुरवठा. — लढाई चालू असतां दारुगोळा पुरविण्याचें काम लष्करी गाड्या करतात. तोफांच्या प्रत्येक विंगडबरोबर असल्या गाड्याच्या एकेक तांडा असतो व तो तांडा स्वतःच्या तोफांच्या विंगडाला व पायदळ्यालाहि एका विंगडाला दारुगोळा पुरविण्याचें काम करतो. दारुगोळाच्या गाड्यांची व्यवस्था रॉयल आर्टिलरीमार्फत चालते. या गाड्याबरोबर असलेले अधिकारी व सैनिकच तोफा उडविण्यापासून मृत झालेल्या इत्यादी जागा तात्काळ भरून काढतात. या प्रत्यक्ष रुढांच्या जागी वापरणाऱ्या गाड्यांना दारुगोळा पुरविण्याच्या दुसऱ्या गाड्यांचे तांडे तेथून मागल्या बालुस कांही मैल अंतरावर असतात छोट्या बंदुकांचें गोळ-बाराचें सामान (स्टॉल-आर्म-अम्पुनिशन), फिरत्या तोफा, घोडपारीक तोफा, हावित्झर तोफा व अवजड तोफा यांचे धाप्तेल, हावित्झर व मोडपा तोफांचे गोळे, चार निरनिराळ्या प्रकारच्या तोफांची काडतुबें, आणि घोड-रूखाकरितां पाम्पाम् काडतुबें—याप्रमाणें बारा प्रकारचा दारुगोळाचा साठा पुरवावा लागतो.

खे ये गोळे व कुसपी गोळे (शॉट व शेल). — जुन्या काळांत तोफांतून बाण व दगडी गोळे यांचा मारा करीत असत. बाणांनां खोखळी टोके असत किंवा सर्व बाण खोखळी करून तोफेच्या तोंडांत नीट बसविले म्हणून तोंडाला बसून काढतें गुंडाळीत असत. दगडी गोळ्यांनां खरें फार कमी क्षमते त्यामुळे छोटांड, ग्रास, किंवा शिमें या धातूंचे खरें फार येणारे गोळे कराविले तरी ते क्षित् वापरिता. १६ व्या शतकापर्यंत अशी स्थिति होती. त्यानंतर अनेक धातूंच्या अनेक प्रकारच्या गोळ्या व गोळे तयार होऊं लागले. (१) दोडक्या अंतरावरून एकदम मोठा मारा करण्याकरितां केस शॉट या लहान गोळ्यांचा उपयोग करतात. फिरत्या लहान तोफातून याचा मारा चारसो दार्यांहून अधिक अंतरावर चालला होत नाही. मोठया तोफांमधून एक हजार पाउंडपर्यंत उत्तम मारा होऊं शकतो. शिमें व ऑटमनी या धातूंच्या या गोळ्या करतात. मोडपा आकाराचे गोळे खोख-डाचे (कास्ट आयर्न) करतात व त्यांचें वजन दोन औंस-पातून साडेतीन पाँडांपर्यंत असतें. (२) ग्रेन शॉट; हल्ली हा प्रकार उपयोगांत नाही. योड गोळ्यांच्या तीन रोंग असून त्या पिड्यानीं एवढे वळविलेल्या असतात. (३) विन्टोड शॉट, म्हणजे पुष्कळ लहान गोळ्या ध्यान्वहसमर्थ येण्यानीं बांधून तयार करीत. हा प्रकाराहि हल्लीं रद्द आहे.

(४) वेन शॉट; दोन पाटोडे गोळे खोखळीनें बांधून तयार करीत. शिडाच्या जहाजांच्या काळांत यांचा विशेष उपयोग करीत असत. (५) तप्त गोळे, यांची मुकि गोळेंदचा रासा स्फोटक बॅटोरी यानें १५७९ सालीं काढली. मार्टिन्स शेल हा याचाच मुधारलेला प्रकार होय. पीकळ खोखळी गोळ्यांत खोखडाचा तप्त रस ओतीत व ताबडतोब तो गोळा शत्रूच्या जहाजावर फेंकीत व तो फुटून आलील तप्त रसामुळे जहाजांनां आग लागे. (६) स्टारशेल, हा प्रकार शत्रूच्या हालचालीवर प्रकाश पाडून त्या नजरेस आणण्याकरितां तयार करतात. गोळा उडविल्यावर तो फुटून त्यातून चकाकणाऱ्या चंद्रांसारितां पसरतात व चांगल्या उजेंड पडतो (७) हातगोळे (हँड ग्रेनेड्स), हे सटबंदीवर किंवा बोटीवर हातानें २० ते ३० यांचे अंतरावर नेऊंता येतात अर्लोऊड ते सामान्यतः रद्द झाले आहेत तथापि पोर्टे आर्थरच्या वेळांत (१९०४) जपानी लोकांनीं ते उपयोगिले होते याशिवाय हाय-एक्स्प्लो-सिव शेल, धाप्तेल, आर्मरपीअसिंग, शेल बॅगरे गोळ्या अथाप चालू असून त्यांत महायुद्धकाळांत मुघारणा झाली, आणि काही नव्या प्रकारचे गोळेहि निघाले.

वातेच्या (प्यूझेस) — तोफांचे गोळे सोडण्यास वाते-न्याचा उपयोग करण्याची पद्धत तोफांच्या उपयोगापासूनच प्रचारांत आली मात्र सुरवातीन या वातेच्या म्हणजे ज्वाल-ग्राही दारुच्या मिश्रणाचें माखलेले काकडे असत. तोफेच्या तोंडात गोळा व दारू ठातून भरून नंतर या वातेच्या, त्याक-रिता योजलेल्या जातेंत बसवून ठेवित व त्यास दुडूच्या काकड्यानें पेटवीत. त्यानंतर पुढें या वातेच्यात थोडी मुघा-रणा केली गेली. या मुघारलेल्या वातेच्या म्हणजे खोखळी अपर तान्याच्या नळीच्या लहानशा तुकड्यास सावकाश जळणारी दारू भरून करीत व या वातेच्या लोहगोळात आटे पाडून बसवीत. परंतु योशय मर्यादेनें व कालांतरानें गोळ्याचा स्फोट होईल अशी रवात योजना नसे. ही योजना १७ व्या शतकाच्या अंती प्रथम केली. कागदाच्या अगर टाकडाच्या नळकाच्यास मध्ये भोंक पाडून रवात सावकाश जळणारी दारू भरित व या सडकाड्यास एक भोंक भरलेल्या दाहूनून आरपार जाईल असे पाडीत. अशा तऱ्हेनें ठराविक वेळानें ही बत्तरी गोळ्यांतील दारूपर्यंत जळत जाऊन त्या दाहूच पेटवून स्फोट उडवून देई परंतु हा शोध प्रयोगा-वस्थेच्या पलीकडे बाराच काल जाऊं शकला नाही. कारण अशा ठराविक वेळाने जळणाऱ्या वातेच्याची यशस्विता १७९९ सालीं कलिंगेट भोंक मरकयुरी या स्फोटक दारूचा शोध लागेपर्यंत सिद्ध झाली नव्हती आणि त्यानंतरहि प्रयोगा-तून अचूक स्फोट करून देणारी बत्तरी तयार होऊन तिची उपयोगिता सिद्ध झाल्यास अर्धी ६०-१६५ वर्षेन झाली आहेत पेटमर क्यूझ या नांवानें प्रसिद्ध झालेली ही एक बत्तरी तयार करीत तीत एका खरखरात गोलकावर स्फोटक मिश्रणाचा थर दिलेला असे. तो तोफेच्या

उदव्याबरोबर मोकळा होई व तो गोलक गोळ्याच्या आधा-
ताने बातेरीच्या आतील बाजूवर पर्यंत पावून पेट येई व
अशा तऱ्हेने गोळ्यातील दारूचा स्फोट करून देई. आज-
मितीत अशा बातेऱ्यांचे तीन प्रकार आहेत. (१) घुराच्या
दावाने बातेरीतिल दारूची काडी मोकळी होऊन स्फोट कर-
णारी, (२) तोफेच्या धडाफ्याने अथवा प्रादक्षिणिक गतीमुळे
दारूच्या काडीस मोकळे करून स्फोट करणारी व (३)
इच्छित स्थळी आदळून स्फोट करणारी.

(१) पहिल्या प्रकारच्या बातेरीस बेस्पयुक्त म्हणत, तीत
टोंकदार स्फोटक काडी एका दाऱ्यावर मध्यभागी बसविलेली
असे व त्यावर एक दाबाची तक्कडी, ती काडी दाबून धर-
ण्यास मार्गे बसविलेली असे व आस्त सुरक्षिततेकरिता एक
फिरता खिळा योजिलेला असे व तो गोळ्याच्या फिरत्या
गतीने मोकळा होई. गोळा सुटल्यावर घुराच्या दावाने
दाबाची तक्कडी उकलली जाई व त्यायोगे मध्यभागी अस्त-
सेला दांडा पुढे उकलला जाऊन फिरता खिळा मोकळा सुटे
व गोळ्याच्या बसुळ्याताने तो पूर्वरथळी परत येई व त्यायोगे
टोंकदार स्फोटक काडी पुढे जाण्यास मोकळी होऊन
गोळ्याच्या आदळव्याबरोबर उजालाप्राहाच्या भडका उडवी
व अशा तऱ्हेने गोळ्याचा स्फोट केला जाई.

(२) दुसरा प्रकार लहान गातीच्या बातेऱ्यांत मुख्यतः
उपयोगात आणत. यांत फिरकी तोफेच्या धडाफ्याबरोबर
मार्गे सरकू लागून ठराविक वेळा व ठराविक ठिकाणी पेटणाऱ्या
काडीपर्यंत, इंग्रज तोडून, जाऊन पोहोचते. यायोगे काडी
पुढे सरकण्यास मोकळी होई व गोळ्याच्या आदळव्याबरोबर
स्फोटक वाटीवर सुईचा ठोका पडून स्फोट करी. मात्र गोळा
वेगात असता स्फोटक काडी इंग्रजने दाबून ठेवलेली असे.

(३) तिसऱ्या प्रकारच्या बातेरीत अशी योजना
केलेली असते की गोळा आदळल्यानंतर या बातेरीस
क्षोभण आदळले गेल्याने सुईचा आघात स्फोटक वाटीवर
होऊन बातेरीत अग्नि मिळे व अशा तऱ्हेने बातेरी पेटत पेटत
गोळ्यातील दारूचा स्फोट उडवून देई.

कोणत्याहि इच्छित कालांतराने पेटणाऱ्या बातेरीचे कार्य
गोळा सोफतून माहेर पडल्यापासून सुरू होतें. यामुळे
ज्वालाप्राही काडी ज्वालाप्राही वाटीवर आदळून त्यायोगे
हळू हळू जळणाऱ्या दारूच्या लांकडी नळीत पेट मिळून
गोळ्याचा स्फोट होतो. या लांकडी बातेऱ्या हल्ली फक्त आर.
एम्. एल्. तोफाच्या गोळ्यांतच उपयोगात आहेत.

हल्लीच्या मुभारलेल्या व आस्त वेळ जळत रहाणाऱ्या बाते-
ऱ्यांत ठराविक वेळ जळत रहाणारी दारूची दोन कडी एका-
वर एक बसविलेली असतात. यांपैकी खालचे कडे फिरतें
असतें. यामुळे ते फिरता फिरता मुद्दाम योजिलेल्या छिद्रावर
येत. या छिद्रांत गोळ्यास पेट देणारी दारू दारूच्या ठिकाणा-
पर्यंत भरलेली असते. तोफस बत्ती मिळून स्फोट झाल्यावर
बातेरीतील ज्वालाप्राहाकत धका मिळून त्याचा स्फोट

होतो. त्यायोगे या दारूच्या कड्यापैकी बरील कडे पेट घेतें
व ते जळत जळत खालील फिरत्या कड्यात पेटवतें. हें
फिरतें कडे पेटत पेटत विवक्षित छिद्र असलेल्या ठिकाणी
आल्यावर तेथील दारू पेटत जाऊन स्फोटक दारू असलेल्या
ठिकाणी जातें व गोळ्याचा स्फोट करतें. दारू पेटत असता
उत्पन्न होणारा धूर, निपुन जाणकारितां ठेवलेल्या भोकातून
मिळून जातो. गोळ्याच्या फिरत्या गतीमुळे चालन मिळून
ठराविक वेळाने पेट पेटून अशा तऱ्हेची यांत्रिक योजना
कारण्याचे शोध चाळू आहेत. परंतु अद्याप तो शोध प्रयोगा-
वस्थेतून प्रत्यक्षावस्थेत आला नाही.

या बातेऱ्यास ओलावा लागूनये अशाबद्दल विप्रेष फाळवी
र्याची लागते. कारण ओलसरपणामुळे पेटण्याची ठराविक
वेळ लांबण्याचा संभव असतो.

उष्ण व प्रा य म सै.—प्राचीनकाळी गोळ्यांतील दारू
पेटविण्याकरितां निर्गिराळ्या युक्त्या मोजीत असत. लहान
तोफांनी कान्यातून एक तापलेली तार भोंकून पत्ती देत
असत, किंवा कान्यामध्ये हळूहळू जळणारी दारू ओतून
तिचा तापलेल्या ताराने पेटवीत असत नंतर कान्यांत एक
हळू जळणारी वात कापसाच्या गोळ्यामध्ये बसवू लागले.

इ. स. १७७० च्या सुमारास कान्यामध्ये एक सुमारे १९
इंच लांबीचे सावकाश जळणाऱ्या दारूने भरलेले कागदी
नळकांडे बसवून त्याने पत्ती देत. अलीकडे पर्यंगलिकांनी
हें कार्य करतात, व अजदी अवाचीन पद्धतीत दाबाच्या
किंवा विजेच्या गळ्या उपयोगात आणतात. या नळ्या
बसविताना आतील दाहका धूर कान्यावाटे माहेर येऊन
कान्याचे तोंड खराब होऊं नये याकरिता अनेक युक्त्या
योजित सत. ईश्वर लोकांमध्ये विशेषतः विजेच्या नळ्याचा
व यूरोपखंडामध्ये दाबाच्या नळ्याचा विशेष प्रचार आहे.
विजेच्या नळ्यांतहि तारयुक्त आणि विनतारी असे दोन
प्रकार आहेत. काही देशांत कीज व दाब या दोहोंचाहि
उपयोग करण्यात येतो.

तो फा ची का ड तु से (फार्मिजेट फॉरकॅनन)—पहिले
तोफेचे कडतूस कागदाच्या नळकांड्यांत दारू भरून तयार
केलेले असे. बरीच वर्षेपर्यंत तोफांमध्ये दारू घालावयाची ती
एका नळकांड्यासारख्या चमच्याला लाव दांडा बसवून त्याने
घालीत असत. या चमच्याचे नळकांडे विशिष्ट मापाचे असून
लहान तोफांत बहुतेक एक माप दारू पुरी होत असे. या
नळकांड्याचा व्यासहि साधारणतः तोफेच्या तोंडाइतका असे
मोठेल्या तोफात माथ दोन दोन मापे घालावी लागत.
सामान्यतः गोळ्याच्या वजनइतकीच दारू घालीत असत.

कागदाची किंवा गोगफाटाची काडतुसे किडवातून रात्रीच्या
वेळी किंवा गळबतावर उपयोगात आणत. यामुळे तोफा
ज्वळत भरता येऊन घोषवाचा संभवहि कमी असे. काग-
दाची किंवा सरदाची काडतुसे घालताना कान्याखाली येणारा
कागदाचा किंवा सरदाचा भाग फाडून काढावा लागे. गोळी

ठासून वसविण्यानंतर कान्यांत दारू भरून तापलेल्या तारेंने बत्ती देत असत. पाटीमागून भरावयाच्या प्राचीन तोफामध्ये दारू घालणे फारसे कठिण नसे कारण दारू भरावयाचा भाग सुट्या असून तो काढून आत दारू भरता येत असे, व वर विंध्या ठासून दारू वर येण्याचे बंद करता येत असे. वागद, तरट किंवा यासारख्या पदार्थांचा काही भाग तसाच जळत राहण्याचा संभव असतो आणि त्यामुळे पुन्हा दारू भरावयाच्या वेळी स्फोट होण्याचा संभव असतो याकरिता देशीन, पॅलेनेल किंवा असाच न धुमसणारा पदार्थ वापरतात.

विनधुराची दारू सामान्यतः पेटविण्यास कठिण असते. याकरिता अशा दारूच्या वाडतुसाच्या मध्ये प्रायमर म्हणजे प्रचालक जोडलेला असतो. मोठ्या तोफातून अशी अनेक काडतुसे भरावी लागतात. ही वाडतुसे कॉर्बोईट, किंवा त्यासारख्याच एखाद्या निम्न घुराच्या दारूची तयार करून ती देशी वापदाच्या पिस्तूकीत घट बांधतात व त्याच्या उपट्या तोंडावर प्रायमर बसवितात.

जाण्या भांबती देशी फीत गुंडाळून ते सर्व वाडतुस घट करण्यात येते परनाळा किंवा हृषिकेश तोफांनी निर- निराळ्या आकाराची काडतुसे वापरतात म्हणजे एवढेच बारांतील दारूचे वजन पाहिले तसे बदलता येते

नलदहारी तोफाकरिता एका पितळी नळकाण्यांत दारू भरतात, व मागील बाजूस ती पेटव्याकरिता प्रायमर बसवितात. हे नळकांडे तोफेत पातण्यावर जेव्हा बत्ती दिली जाते तेव्हा ते तोफेच्या कोठ्यांत घोंबे प्रकरण पाडून घट यत्ने व मागील बाजून धूर जाण्यास प्रतिबंध करते ही काडतुसे लहान तोफांना विशेष उपयोगी पडतात कारण मोठ्या तोफांनाहि पितळी घरांनी काडतुसे वापरण्यात येतात. अशा वाडतुसांत दारू भरावयाची ती कगदी किंवा नमशाच्या नळ्यांत घालून भरतात व पुर्वील तोंड गोळ्याच्या मागील बाजून बंद करतात, किंवा एखादे धातूचे ढोबळ बसवितात आणि गोळा त्यामुळे घालतात.

बंदुकी कामगोळ्या (कार्बोरेस कॉर रमॅल आर्से) - प्राग्भीत्या गोळ्या गोल आकाराच्या असून तोंडापेक्षा चोदया लहान असत. व त्या एका वागदात गुंडाळून त्याचे काडतुस बसवीत. अपातू सार्या नळीच्या बंदुकीमध्ये त्या गोळ्या घालणे फार सोपे असे. परंतु पुर्वीच्या तोंडाकडून भराव- याच्या बंदुकांत ही घट बसणारी गोळी विशेषतः ती पूर्वे गोल नसेल तर बसविणे फार कठिण जात असे. यामुळे या बंदुका लाईव्ह वापरीत नसत. १८२६ साली डॅलरुड या फ्रेंच ऑफिसरने बंदुक मोडून तिच्यामध्ये गोळी ठासून बस- वून ती भोंकाबरोबर बसले अशी सुक्ति सोपून बाढली. परंतु ती ठासून बसविना गोळीचा आकार बदलून तिची दिशा चुकत असे. याच्या विषयमध्या कार्बोरेस मिट्रिड शिष्यासबळ दिलेल्या इन्स्ट्रिक्ट रायफलमध्ये गोळी नळीच्या सोबणीमध्ये घट बसवी म्हणून तिला एक वाटोळे कट्टे यत्-

विलेले असे. ही बंदुकहि धरण्यास कठिण जात असे व लव- फर विषकट असे. १८३५ साली डब्ल्यू मीनर याने एक नवीन प्रकरण पावणारी गोळी शाधून काढली ही गोळी दारू पेटव्याबरोबर प्रकरण पाडून सोबणीत घट बसे, व धूर बाहेर पडू देत नसे म्हणून ही गोळी लष्करी खात्याने नापसंत ठरविली. परंतु याच तत्त्वावर मिनी या फ्रेंच मनुष्याने १८५२ साली केलेल्या गोळ्या पसंत करण्यात आल्या. व पुढे मीनरलाहि त्याच्या कामगिरीबद्दल बक्षीस देण्यात आले गोळीच्या आकारातहि हळूहळू फरक होऊन वेबळ निमुळत्या गोळीऐवजी प्रथम सरळ वाटोळ्या व तोंडाशी निमुट्ट्या वाटोळ्या गोळ्या बसविता येऊ लागल्या आणि त्यावर अर्धगोलाकृति लोंखंडी टोपी बसविण्यांत येऊ लागली. अशा तऱ्हेच्या गोळ्या १८५५ त ब्रिटिश सैन्यात एन्फांल्ड रायफलमध्ये वापरीत असत सर जोसेफ विट्थर्य याने बरेच प्रयोग करून बारीक तोंडाच्या बंदुका व लांबट गोळ्य वाण्यापासून काय कायदे होतात ते दाखविले याची बंदुक नेम मारण्याच्या शर्यतीमध्ये व नेम मारण्यास शिकण्या- करिता विशेष वापरण्यात येत असे. तरी तिला लष्करांत जागा मिळाली नाही व हळूहळू तिचे स्थान मेटकर्न बंदुकीने घेतले १८६२ सालापासून मेटकर्न याने हलक्या रायफल- मध्ये व नास्त वेडे असलेल्या खोबणीत आणि घट गोळीमध्ये विशेष काय आहे यासंबंधी अनेक प्रयोग करून १८८८ मध्ये सी मेटकर्न या नावाची बंदुक तयार केली व ती ब्रिटिश लष्करात चालू झाली. तिची कगदी अर्धकडील सुपारलेली आवृत्ति म्हणजे सी एन्फोल्ड ही होय ही २०३ छिद्रांची बंदुक असून तातून १२५ इंच लांबाची २५ ग्रॅन वजनाची शिशाची, पातळ निवेलच्या पदार्थाने आच्छादितेली गोळी मारली जाते. माटिनी हॅनरी बंदुकीची गोळी १२७ इंच लांबाची असून ४५ इंच व्यासाची व ४८० ग्रॅन वजनाची असते.

कोष्ट व हलक्या वजनाच्या गोळीमध्ये वाही दोपहि असतात, विंध्यावर वाण्याचा परिणाम अधिक होतो व व्यापाच्या मानाने लांबी जास्त असल्यामुळे मोबणीची यकता अधिक देवाची लागते. यामुळे ती गोळी नळीतून फिरल्या- शिवाय पुढे जाऊ नये म्हणून तिच्यावर विकेंद्रने घट टांगण बस. लें लागते याचा परिणाम असा होतो की, ह्या आवरण असलेल्या गोळीमध्ये वेदक शक्ति जात असली तरी तिच्यापेक्षा मुसक्या शिशाच्या गोळीने होणारी जलम अधिक भयंकर असून तिचा बहिर्गता धावण्याच्या कामीहि जास्त परिणाम होतो. तिच्यामुळे एक लहानसे नीट छिद्र पडते, परंतु कुरुपडा येत नाही. तथापि तिचे छिद्र लहान असल्यामुळे व गोळी हलकी राहत असल्यामुळे तांच अधिक पसंत केली जाते. अमेरिकामध्ये रिपब्लिकन गोळी वापरतात. ही ही एन्फोल्ड गोळीपेक्षा लहान असून तिची गति तिच्या- वर होणाऱ्या बाराचा परिणाम आणि बंदुकीची सीम या

बाबतीत एन्फोर्समेंटचा सोंगही आहे असे म्हणतात जमनी मध्ये व भ्रान्तमध्यें एन्फोर्समेंट ही या न्याय्या गेल्या १९०६ साली प्रचारांत आल्या

बंदुकीची काडतुसे — लष्करामध्ये बंदुकीची काडतुसे प्रथम १९८६ साली लष्करामध्ये आली ती प्रथम एका कागदी घरात दाह व गोळी भरून तयार केलेली असत ही काडतुसे प्रथम सोडून मराठ्यांच्याच बंदुकीत बघीत असत काडतुसाची मागील बाजू शिपाई दातींनी करतून टाकीत व नवीन दाह ओतून वर गोळी ठावून बघीत १९३५ च्या सुमारास चापाच्या अथवा गारेच्या चापाच्या बंदुकी प्रचारांत येईपर्यंत कान्यामध्ये दाह ओतून बंदूक पेटवत असत गारेच्या चापाची मुक्ति निपात्यावर पोळादा पोळा गारेवर आपटून ठिगणी उठून दाह पेटविण्याची मुक्ति निपात्यामुळे मान्यात दाह भरण्याची आवश्यकता उरली नाही, कारण नवीन दाह भरताना त्यातील दाह कान्यात येऊन पोळापर्यंत पोचत असे

यानंतर दाह पेटविण्याच्या कामात लष्कराची केपे उपयोगात आल्यामुळे बरीच प्रगति झाली केपे चापरण्याची पद्धति तसे लष्करात सुरू होण्यास आठ वर्षे (१८९४ पासून १८९९ पर्यंत) लागली या केपात झोरेड आफ पोर्टेज, गडक आणि कोटका यांचे मिश्रण भरलेले असून ते दाहाने पेट देत असे या पोषाभ अडुधरून गारेचे चाप बंदून लष्करच नवीन तऱ्हेचे चाप बघविण्यात आले या केपा-मुळेच अर्जाचीन काडतुसे प्रचारांत आली, व बाईभासून गोळी भरण्याचे तऱ्हेहि विस्तृतपणे असलात यानंतर आले

काडतुसांचा मुख्य उपयोग म्हणजे लष्करात मार वाड-ताना उपयोग होण या धूर पाटीमागे येण्यास प्रतिबंध करणे हा होय. व हे कार्य काडतुसांचे घर स्वतःच्याच पेटव्यामुळे प्रचरण पावून नवीनमध्ये घट बसून होतें अगदी पहिले काड-तुस पितळेच्या पातळ पत्र्याचे व कागदाचे मिळून केलेले असून ते दाहच्या स्फोटाबरोबर प्रचरण पावून बंदुकीच्या नळीत घट बसत असे व त्यामुळे धूर मागे येण्याचे बंद होत असे या काडतुसांच्या पाटीमागे मध्यावर एक लहान केप बसविलेले असून ते चापाच्या दाहामुळे एका पितळी टाक-णीने दाहसे जाळून पेट देत असे या पितळी टाकणीच्या योगाने काडतुसांचे घरीही दाहून पेटा येत असे इतक्याच हे काडतुस प्रथम १८५५ साली उपयोगात आले अलीकडे जी काडतुसे प्रचारांत आहेत त्यामध्ये पाटीमागे मध्यावर केप बसविलेले असून त्याची जग्या एका अर्थात भागा-पर्यंत पोसलेल्या काटपाने दाखविली जाते या काडतुसांचे घर मागाहून काळून टाकण्यात येत किंवा अगदी अर्जाचीन पद्धतीप्रमाणे मागील फर्डात बसविलेल्या एका बरकत्या प्रदे-पकाच्या योगाने बाहेर फेकले जाते छत्र्याच्या बंदुकीमध्ये ही काडतुसे बहुतेक कागदाची किंवा पातळ पत्र्याची केलेली असतात

अलीकडे या काडतुसांत थोडोफार सुधारणा झाला आहे दाह आणि गोळे यांमधील टाकणी अधिक घट करून तीत सुधारणा केली आहे, व काडतुसांच्या घराची कडा बंदुकीच्या कोठपोत बरोबर घेतले असोहि त्यांत सुधारणा करण्यात आली आहे अशी काडतुसे लष्करी पद्धतीत प्रथम प्रचि याने १८४१ साली, ब्रिटिशानी एन्फोर्समेंट बंदुकीत १८६७ साली व इतर युरोपियन राष्ट्रांनीहि त्याच सुमारास उपयो-गांत आणली यांनी सावी २२ पासून २९ पर्यंत असते निकारी बंदुकीत ही छात्री सन्वादानपासून सधेतील इच्छपर्यंत असते अलीकडे जे बंदुकांनी नियमित काडतुसे भरून येण्याचीहि योजना केलेली असते त्यामुळे एकदा पाहिजे तेवढी काडतुसे भरून घेता येतात

महा युद्ध काळी न सुधारणा — महायुद्धाच्या अमदानीत दाहगोळ्याच्या बाबतीत पुष्कळच सुधारणा घडून आले दाहगोळा विपुल निर्माण करण्याच्या कामी या युद्धामध्ये अतिशय प्रग करण्यात आले व याप्रमाणेच दाहगोळ्याच्या बाबतीत नवीन व परिणामकारक शोध कर-ण्याच्या बाबतीत शास्त्रवेत्त्यांनी बरीच खटपट केली महा युद्धामध्ये लष्कराची निरनिराळी साधने उपयोगात येऊ लागल्यामुळे त्या साधनांनी उपयोगा पडणारा दाहगोळाहि वनविण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली उदाहरणार्थ निमानी सधून लढाई करण्याची पद्धति असलात आल्यामुळे 'एअर यॉर्क' ची जहरी भालू लागली व रथा प्रकारचा बोंब तयार , काढ्यात आला विल्लतामधून घुसताळ अशा प्रकारचे गोळे बनविण्यात आले व त्या लोहगोळासाठी उपयुक्त अशा प्रकारचे गोळे बनविण्यात आले व त्या लोहगोळासाठी उपयुक्त अशा प्रकारचे गोळे बनविण्यात आले अशा प्रकारे निरनिराळ्या तऱ्हेचे निरनिराळ्या प्रसंगी उपयोगा पडणारे दाहगोळे या महायुद्धात निर्माण करण्यात आले

महायुद्धात जे निरनिराळ्या प्रकारचे गोळे तयार कर-ण्यात येऊ आले त्याची नावे येणप्रमाणे होत — (१) अतिस्फोटक (हायएक्स्प्लेसिव), (२) बघीक (आपेल), (३) विल्लतबेदी (आसुरपीयर्स), (४) घुसारे गोळे, (५) चकचकीत गोळे, (६) विपारी धूर उफें गेस सोड-णारे गोळे व (८) इच्छेरी उफें भाग लावणारे गोळे

(१) अतिस्फोटक गोळा — या प्रकारच्या गोळ्याचा उपयोग दूर अंतराच्या बाबतीत होतो या गोळ्यामध्ये दाह दडवून मरावी लागते हा गोळा पोळादी असून या पोळादी शाकणाच्या खाक्याचा मुल एका ओक असते व त्यामध्ये एक पोळादी चपटा टुकडा बसविलेला असतो व पुढील टोकास एक पोकळ टुकडा बसविलेला असतो अशा रीतीची याची रचना असते या पोळादी टाकण्यामध्ये अतिका दाहगोळा खंडून मरणा तितका त्याचा जोर अधिक असतो या गोळ्याचा, इमारती जमीनदेस्त करणे, ताराची बाबी तोडून टाकणे इत्यादि बाबतीत फार उपयोग होतो जमनीमध्ये या पोळादी टाकण्यामध्ये खाक्या भागामधून दाह बोंबण्यात

येते पण इंग्लंडमध्ये पुढच्या भागातून दारू अंत घालण्याची पद्धत आहे हा स्फोटक गोळा अमोनियम नायट्रेट, अमॅटोल व पिकिक ॲसिड घालून बनविलेला असतो.

(१) वर्षावक उर्फ धाग्रेल गोळा — हा प्रकार प्रथम सेप्टेम्बर हेनरी थाप्पनेल याने १७८४ साली काढला व त्यात पुढे फर्नल बॉक्सर याने सुधारणा केली. त्याला डाय-प्रॅमिशल अर्सेडि म्हणतात. याच्याच सेरमेंट व रिंगशेल अशा आणखी जाती आहेत. हा मुख्यतः माणसाच्या वर सोडा-बघाचा असतो. पण महायुद्धांत याचा उपयोग तारा तोंडण्याच्या व विमानावर टाकण्याच्या बाबतीत करण्यांत आला. या धाग्रेलमध्ये लहान लहान दारूच्या गोळ्या घालतात व नंतर त्या हवेत उडून त्याचा वर्षाव होतो. गोळ्याचे घन व त्याची सराया यांच्यावर गोळ्या दूरवर अगर जवळ उडविण्याचे प्रमाण घडलेले असते

(३) चिलखतभेदी गोळे — जहाजे लोखंडी पड्याची कर्फ लागल्यावर लढाऊ जहाजाना चिलखताप्रमाणे जाड संरक्षक पत्रा बसवू लागले. अशा जहाजाच्या चिलखतामध्ये घुसण्याकरिता आवश्यक गोष्टी म्हटल्या म्हणजे ज्या धातूचा गोळा बनविलेला असतो त्या धातूचा चिवटपणा व त्या गोळ्याची स्फोटशक्ती या होत. मऊ चिलखताच्या बाबतीत गोळ्याच्या स्फोटशक्तीचा व धातूच्या कठिण्याचा फार उपयोग होतो. कठिण व जाड चिलखताच्या अत घुसण्याच्या कामी चिवट धातू उपयोगी पडते चिलखतभेदी गोळ्याचे २ प्रकार आहेत.

(१) चिलखतभेदी गोळा, (२) अर्धचिलखतभेदी गोळा. पहिल्या बाबतीत गोळ्याची स्फोटशक्ती थोडी असून गोळ्याचे अगर अन्नाचे मुख व गोळ्याचा भाग हा अर्धचिलखत कठिण असतो. पण मधला भाग हा मऊ अतएव चिवट असतो. गोळ्याचा मुख्य भाग हा लांबट व अर्ध असा असतो. प्रथमतः हे गोळे लोखंडाचे बनविण्यांत येत असत पण पुढे जलमर्दी चिलखत अधिकधिक कठिण करण्यात येऊ लागली तसतसे, लोखंडाच्या जागी पोलाद वापरण्यांत येऊ लागले या गोळ्यामध्ये दारू भरण्यापूर्वी तो काही दिवस तसाच ठेवण्यात येतो. दुसऱ्या प्रकारामध्ये गोळ्याच्या स्फोटशक्तीचा फार उपयोग होतो. या गोळ्याचे टोंक अणकुर्बोदार व कठिण असते, व स्फोटद्रव्य ज्या ठिकाणी भरतात तो भाग चांगल्या धातूचा केलेला असतो

गोळा जर कठिण चिलखतावर सोडला तर गोळ्याचे अणकुर्बोदार टोंक कदाचित मोडण्याचा संभव असतो. यासाठी त्या टोंकावर एक साकण घालण्यांत येते व त्यामुळे गोळ्याचे टोंक न मोडता, त्या चिलखतात तिरपे घुसते.

१९१२ साली या गोळ्याच्या कर्तात महत्त्वाची सुधारणा घडून आली. त्या साली गोळ्याचा खालचा भाग हॅट व पुढे त्रिभुजा अशा प्रकारची रचना करण्यांत आली. त्याच-

प्रमाणे गोळ्याची गति अधिक करण्याच्या बाबतीतहि बरेच प्रयोग करण्यांत आले

गोळ्यातील सहिष्णु उर्फ द्रव्यः — गोळ्यातील द्रव्ये तयार करण्यासंबंधीची कृति खालीलप्रमाणे आहे.

शेंकडा-मिश्रण			
	एच. इ. गोळा	थाप्पनेल	चिलखतभेद.
कार्बन	०.५	०.७५	०.५ ते ०.७५
सिलिकॉन	०.३५	०.०२	०.५
मॅगनीज	०.४ ते १	१	०.२५
सल्फर	०.०८	०.०४	०.०८
फॉस्फरस	०.०८	०.०६	०.०८
टेन्साइल स्ट्रिंग	<div> <div> <div>३५.५९ टन</div> <div>दर ईची.</div> </div> <div> <div>३८ टन</div> <div>दर ईची.</div> </div> </div>		
ईल पाईट	१९ टन	<div> <div>हलका ५६</div> <div>जड २४</div> </div>	२४ टन

गोळ्यातयार करण्याच्या कामी लोखंड किंवा पोलाद वापरण्यांत येते. ओतीव लोखंड हे कठिण पण ठिसूळ व कमी लवचिक असल्याकारणाने, मोठा वार काढण्याच्या कामी अगर दुसरे एखादे मोठे काम तडीस नेण्याच्या कामी लोखंडाचा उपयोग होत नाही मोठ्या गतीच्या तोंकेचा धक्का सहन करण्याची शक्ती लोखंडाच्या अंगी नसते त्यामुळे अशा कामी लोखंडाचा व्हावा तितका उपयोग होत नाही. तथापि लोखंड हे सुलभ द्रवणक्षम असल्यामुळे व ते स्वस्त पडत असल्याकारणाने त्याचाच पुष्कळदा उपयोग करण्यात येतो. महायुद्धामध्ये एक विशिष्ट प्रकारचा रासायनिक गोळा तयार करण्याच्या कामी पोलाद भरपूर न मिळाल्याने जर्मनीची लोखंडाचाच उपयोग केला होता. ओतीव लोखंडापेक्षा घडीव लोखंड अधिक चिवट व उपयुक्त असते पण ओतीव किंवा घडीव लोखंडापेक्षा सर्व बाबतीत पोलाद हे सरत आहे. पोलादाच्या अंगी लवचिकपणा, तन्यता व धारणक्षमता हे तिन्ही गुण आहेत व धक्का सहन करण्याची पात्रताहि पोलादाच्या अंगी आहे. घडीव पोलादाच्या अंगी तन्यता भरपूर असून व ते तंतुमय असल्याकारणाने छिद्रे पडण्याची भीति नाही ओतीव पोलाद, हे घडीव पोलादापेक्षा अधिक कणखर पण धारणक्षमता व तन्यता या बाबतीत कमी असते; शिवाय ओतीव पोलादात रंध्रे राहण्याची भीति असते यासाठी होता होईलतो घडीव पोलादाचाच उपयोग करण्यांत येतो रफोटक गोळा हा नेहमी घडीव पोलादाचाच करण्यांत येतो. या गोळ्याची खालची बाजू फार जाड असून या गोळ्याचा बाहेरचा भाग कोनाकृति असतो.

सामान्य मोळा हा ओतीव अगर पर्बीव लोखंडाचा अगर चक्रीव पोलादाचाहि काचित् प्रसंगां बनवितात. पर्बीव पोलादाचा एक तोटा हा आहे कीं, तोफेंच्या बारखसरीं र्याने लहान तुकडे होतात. धातिल मोळा हा बहुधा पर्बीव पोलादांत केलेला असतो पण मोठया मोळ्यांपेक्षा कामीं ओतीव पोलादहि वापरण्यात येतें. चिलखतभेदी मोळा हा ओतीव अगर पर्बीव अशा दोन्ही प्रकारच्या पोलादाचा बनविलेला असतो. या मोळ्याचीं टोळें अतिशय कणसर केलेलीं असतात. पण मोळ्याचा मुख्य भाग मात्र धुंद केलेला असतो.

अर्धें चक्रे मोळे तयार करण्याच्या कामीं जें पोलाद वापरण्यांत येतें तें निरनिराळ्या प्रकारांत तयार केलेले असतें. मुळांमध्ये पालून तयार केलेले पोलाद हें युरोपमध्ये व विशेषतः जर्मनीमध्ये मोठया प्रमाणावर वापरण्यांत येतें. पण या पदार्थांत तयार केल्या पोलादात कारखेपणा रहात नाही. पोलाद तयार करण्याचीं दुसरी पद्धत म्हणजे विथी-मरबी पद्धत होय. या पद्धतींत पोलाद बांधकामां खातीर व मोठया प्रमाणावर लष्कर तयार करण्यांत येतें. तिसरी पद्धत म्हणजे उबडया मरीच्या सह्याने तयार करण्याची होय. या पद्धतींत कारखेपणा दगांजें पोलाद रस्त्यांत तयार होऊं शकतें.

तोकांची काडतुसे व काया सरण्याची हत्यारेः— तोफाच्या काडतुसाचे दोन प्रकार आहेत. (१) तोंक-कडून सरण्याच्या कामीं वापरलीं जाणारीं काडतुसे व (२) वाप्रणारी काडतुसे. या प्रत्येक प्रकारचे पुन्हा दोन मोठे-प्रकार आहेत. ते म्हणजे, ताच्या तोकाचीं काडतुसे व होबि-ताराचीं काडतुसे हे होत. अलीकडे बहुतेक पादांमागून भरणाऱ्या तोफांजान उपयोगी सर्वत्र करण्यांत येतो. यांना लागणाऱ्या काडतुसांचें धागें आच्छादन अशा प्रकारांत लागवें कीं जें लष्कर संगता अगर सिमतां उपयोगी नाही. हकीद्याचा परिणाम रक्षाच्यार होता उपयोगी नाही, आणि बाराबरस तें आच्छादन लहून खाक धातें पाहिजे रक्षणी किड्याच्या कोशांत रक्षणी या कामीं फार उपयोग आहे असे ठरविण्यांत आले आहे.

मशीनगन, रायफल, आणि पिस्तुलें—१९१० साल-वासाने व विशेषतः महायुद्धाच्या अनदानीत, मशीनगन, रायफल, व पिस्तुल यांना लागणाऱ्या दाहगोळ्यामध्ये पुष्कळच सुधारणा घडून आली आहे. मशीनगन, रायफल वगैरे जीं काडतुसे लागतात, तीं एकाच रुखेचीं पण लक्षांमार्गीं असतात. काडतुसामधील दाहगोळ्याशिवाय काडतुसाचे इतर भाग म्हणजे, काडतुसाचे आच्छादन, प्रायस्तर व गोळी हे होत काडतुसाचे आच्छादन काडतुसा-साठीं मुद्दाम तयार करण्यांत आलेल्या पितळेंचें असत. हें पितळ दफेका ६० भाग तांबें व ३३ भाग जस्त घालून तयार केलेलें असतें. या आच्छादनाच्या आंत शायबर म्हणजे पितळेंचें दाह भरलेलें एक झांकण असतें व या झांकणामध्ये

गोळी घालण्यांत येतें, ही गोळी कमो-निवळची बनविलेली असते. अशा रीतीने काडतुसे तयार करून ती सुरक्षित अशा धातुच्या वेदीत ठेवण्यांत येतात.

मशीनगनला लागणाऱ्या काडतुसांचे दोन प्रकार आहेत. एक कमिनेजर उडविण्यांत येणाऱ्या मशीनगनसाठीं उप-योगांत आणली जाणारीं काडतुसे व दुसरीं हवेंत उड-वण्याच्या कामीं लागणारीं काडतुसे. पदत्या प्रकारांत गोळ्या घडांमुद्दामुळे कोणताच म्हणण्यासारखा फरक घडून आला नाही कसे मशीनगनला उपयुक्त अशा प्रकारचीं उच्च तऱ्हा निर्माण करण्यांत आली. या मशीनगनला लागणारीं दाह-गोळ्या साधारणतः वेदुकीला लागणाऱ्या दाहगोळ्याहून निळा नसतो. महायुद्धामध्ये उपयुक्तान रार्थींनी, या मशीन-गनसाठीं सोडीं काडतुसे मुद्दाम तयार केलीं होती. अंत-रिक्षातील मशीनगनमध्ये घालण्यात येणाऱ्या दाहगोळ्या-मध्ये मात्र निरनिराळ्या प्रकारचीं सुधारणा घडून आली.

दारेस्त्याम—दारेस्त्याम हें पूर्वीं आश्रिकेनें ६६९ असून दक्षिण अक्षांश १° ५०' आणि पूर्व रेखांश ६९° २०' याच्या संयोगान आढे १९०९ सालीं येथील लोकसंख्या सुमारे २४००० होती त्यापैकी ५०० युरोपियन होते. या वेदरात सरती गोष्टी आहे. शहर वेदराच्या उत्तरेस असून तें युरोपियन पद्धतीनें बांधविलेंलें आहे. येथील सडका रूंद आहेत. येथील चासैनिक इमारतीं सरकारी आणि जका-तीच्या कच्च्या, पोष्टांकित, दफ्तरां आणि लष्करी बांधी आहेत. येथील बहुतेक रक्षा बांधकामांजळ बनस्पटीचे बगचें आहेत. येथें पुष्कळ खिस्ती मंदिरें असून सरकारी आणि मिशनरी शाळाहि आहेत.

जर्मनीनें हें येतलें श्यावेळेचें तें फार लहान खेडें होतें. १८६२ सालीं झाबेवारचा सुलतान सय्यद मशीदनें शहर बनविण्याचा इरादा केला. परंतु १८७१ त रक्षाचा मरणा-मुळे तें घडलें नाही. दारेस्त्याम हें सुसज्ज वेदर करण्याच्या हेतुनें विशेषतः मॅक्सिमोव येथून व्हिक्टोरिया तारण्यापयंत सडक बांधण्याचें पुरवात केली पण श्यात श्याला यश नालें नाही. १८८७ सालीं बॅक्स्टर कॅसॅपिटानें जर्मन कंपन्याचा बर्लीन तें आपल्या ताब्यांत घेतलें आणि १८८९ सालीं जर्मन साम्राज्यसत्कारास दिलें १८९१ सालीं हें वसाहतीच्या राजधानीचें शहर झालें. महायुद्धावेत हें ब्रिटिशांच्या ताब्यांत मॅडेन आलें आहे. सोमोरोला येथूनच रेल्वे जाते. हस्तिसंज्यां सामान, रबर, आणि राल या ठिकाणाहून पर-देशास जाते. या शहरात हिंदी लोकजी वर्ती बरीच आहे.

दापोड—मुंबई, काठेवाड, भोवकापासून तीन मैला-बरील निमळी खेडणी देणारी एक महागरी येथील तातुकरार सास रजपूत आहेत.

दार्जिलिंग, जि. त्हा.—बंगालमध्ये भागलपूर विभागाचा उत्तर सरहद्दीवरील जिल्हा क्षेत्रफळ ११६४ चौरस मैल. पश्चिमेस नेपाळ व ईशान्येस भूतान यांच्या दरम्यान हा जिल्हा उत्तरेस सिक्कीमपर्यंत गेलेला आहे पूर्वेस व दक्षिणेस हा जिल्हा जलपैगुरी व पूर्णिया या जिल्ह्यांपर्यंत जातो. हा जिल्हाचे दोन स्पष्ट भाग आहेत. हिमालयाच्या खालचा डोंगर व दुन्या असलेला प्रदेश, व पायथ्याचा सपाट प्रदेश निवा तराई सपाट प्रदेश समुद्रसपाटीपासून ३०० फूट उंच आहे व डोंगराची उंची ६००० ते १०००० फूट असून त्याच्या माथ्यावर दाट अरण्ये आहेत. हल्ली चहाचे मळे व इतर लागवड येथे झालेली आहे. दार्जिलिंग येथील देखावा मग्न व शोभिवंत आहे.

सिक्कीमच्या उत्तर सरहद्दीवरून पूर्व-पश्चिम जाणाऱ्या हिमालय पर्वतापासून, प्रथम नेपाळ व सिक्कीम आणि नंतर नेपाळ व दार्जिलिंग यांच्या सरहद्दीवरून, सिंगालिहा राग झालेली आहे. दार्जिलिंगजवळ रॉन सहान रागा येऊन मिळतात यांपैकी शेवटच्या डोंगरातून दार्जिलिंग-हिमालय रेल्वे गेलेली आहे. कोरप्याजवळ दार्जिलिंग स्टेशनची उंची ७००२ फूट आहे. ६०० फुटापेक्षा उंच डोंगर व ३००० फुटापेक्षा खोल दुन्या यांच्यामधील अरण्ये राखलेली आहेत, याच्या दरम्यान तिस्ता नदीच्या पूर्वेकडील उत्तर देशी लागवडी-बरेता ठेवलेले आहेत, व त्या नदीच्या प्रदेशात चहा-शिवाय दुसरे काही तयार करण्यात येत नाही तिस्ता, महानदी (महानदा) व बालासन ह्या येथील मुख्य नद्या आहेत

या जिल्ह्यात बहुतेक ठिकाणी ऊंच व कोठे अग्रक सांपडतो. ३००० ते १०००० फूट उंचीच्या दरम्यान काळी अस्वर्ण व तराई भाग, गेंडे, हरण, रानेरी दुकर व कचित हल्ली आढळतात. दार्जिलिंग शहरातलं मध्यम उष्णमान हिवाळ्यात ४२°, मे महिन्यात ५९° व जून ते सप्टेंबरपर्यंत सुमारे ६०° असते. ज्यासाठी ज्यास्त सरासरी उष्णमान ६६° व कमीत कमी सरासरी ३५° असते. वार्षिक पाऊन सरासरी १२६ इंच पडतो

इतिहास.—१८१४-१६ च्या गुरखा युद्धात ईस्टइंडिया कंपनीचा भा जिल्ह्याशी संबंध आला सिक्कीमच्या राजापासून गुरखानी हल्लीच्या जिल्ह्याचा मोरंग किंवा तराई हा भाग घेतला होता, तो १८१६ सालच्या तहाने ईंग्रजांनी आपणाकडे घेऊन लगेच सिक्कीमला परत दिला. लॉर्ड विल्मस बॅटिक यांच्या काळात (१८३१) ईंग्रजांनी सिक्कीमच्या राजापासून दार्जिलिंग व आस-पासच्या टॅक्डवा, वार्षिक ३००० रु (पुढे ही रक्कम वाढवून १२००० रु. करण्यांत आली.) देण्याचे कट्टल करून मिळविल्या. एवकरच बंगालचे कमिशनर उन्हाळ्यात सह-पुट्टेच येथे येऊन राहू लागले व युरोपियन आगारी सैनिका-करिता हे ह्या राज्याचे ठिकाण करण्यांत आले. १८०९

साली हिंदुस्थान सरकारच्या परवानगीने डॉ. डुकर हा भूतानमध्ये गेला असता, तेथे त्याला अटक झाल्यामुळे ईंग्रजांनी तिक्कीमची तराई आपल्या राज्यास जोडून वार्षिक देत असलेली रक्कम बंद केली. शेवटी १८६६ साली तिस्ता नदीच्या पूर्वेकडील ४८६ चौरस मैल प्रदेश (कालिपाग पोलीस ठाणे) भूतानपासून घेऊन या जिल्ह्यात समाविष्ट करण्यांत आला.

लोकसंख्या.—या जिल्ह्याचा लोकसंख्या १८७२ साला पासून वाढत वाढत १९२१ साली २८२७४८ झाली. टॅक्डवावरील हवा निरोगी असून तेथील मृत्यूचे प्रमाण कमी आहे, पण मलेरियस हवा असलेल्या तराईत ते प्रमाण नेहमी बरेच असते जियाचे पुढांपाशी प्रमाण ८७१०० अमल्यामुळे या जिल्ह्यात जननाचे प्रमाण कमी आहे. लोकसंख्येपैकी निम्याहून अधिक नेपाळी आहेत; व बाकीचे राजवंशी किंवा कोच, लोपचा, व मोतिया आहेत. ३ पक्षा जास्त लोकांचा धर्म हिंदू आहे, पन्नास हजार बौद्ध व ६० पक्षाहि कमी मुसलमान आहेत निम्मो लोक तिबेटी-मन्ना भाषांच्या पोटाभाषा बोलतात याशिवाय, खरा नावाची हिंदीची अपभ्रष्ट भाषा आणि बंगाली व हिंदी भाषाहि चाळतात हे ७८ लोक शेतकीच्या कामात गुंतलेले आहेत.

वैती.—चहा, तांदूळ व मका हे येथे मुख्य निर्रस आहेत. येथे चहाचे पीक अरी कमी येते तरी त्याला एक प्रकारचा सुंदर वास असल्यामुळे किंमत चांगली येऊन फायदाहि बरा होतो कोयबेल काढण्याकरिता सिकोना झाडाची लागवड १८६४ साली सुरू झाली. १९०३-०४ साली येथून १२००० पौंड कोयबेल पोष्ट ऑफिसांत विक्रीकरिता पाठविण्यात आले होते **कपडे.**—राखलेल्या जंगलाचे क्षेत्रफळ ४३३ चौरस मैल आहे. येथे देवदार, बावू, साग, चेसनट, मॅपल, ओक, मंगोलिया, लॅरल वगैरे झाडे होतात. १९०३-०४ साली जंगलाचे उत्पन्न २-६९ लक्ष रु. होते

खनिज.—दगडी कोळसा, लोखंड, तांबे, दगडी पाटगा वगैरे खनिज पदार्थ या जिल्ह्यात सापडतात, पण त्यांपैकी फारच थोडे पदार्थ सध्या काढण्यात येतात.

व्यापार.—मूळचे सर्व रहिवासी, विशेषतः लेपचा लोक जाडे भरडे कापड तयार करतात. सोनाद व डुरसॉंग येथे दारूचे कारखाने आहेत ह्या जिल्ह्याचा व्यापार मुख्यतः कलकत्त्याशी चालतो व चहा, साग, तांदूट, वगैरे निर्रस बाहेर पाठविण्यात येतात, बिलायती कापड, रेंविल तेल व मीठ हे आशात निर्रस आहेत. पश्चिमेकडील व्यापार दार्जिलिंग-हिमालय रेल्वेने व पूर्वेकडील व्यापार बॅलगाडवा व पोडे यांच्या यांगांनी तिरता रस्त्याने होतो. दार्जिलिंग गांव, कालिपोंग व सिक्कीगुरी ही व्यापाराची मुख्य ठाणी आहेत दार्जिलिंग-हिमालय रेल्वेने दार्जिलिंग व सिक्कीगुरी ही गावे जोडलेली आहेत

राज्यप्रस्थापनाः—राज्यप्रस्थापकरीत्या दालचिनी. (हा नॉर रेमुसेशन मिश्रणपैकी आहे) दोन पोटविभाग केलेले असून त्यांची मुख्य ठिकाणे दार्जिलिंग व कुआलंग येथे आहेत. या दोन ठिकाणच्या म्युनिसिपालिट्यांपैकीही हजर ठिकाणचा स्थानिक कारभार, दार्जिलिंग-गुवाणगा फंडाचा व्यवस्थापक या नात्याने देखरेखी व नियंत्रण पदावले

गा व—बंगालमधील दार्जिलिंग मिश्रणाचे मुख्य ठिकाण, सोमर हिमालयामध्ये असून कलकत्त्याहून ३७९ मैल दूर आहे. दार्जिलिंग म्हणजे " दार्जोचो जागा. " १९११ साली दोन्ही छावण्या धरून लो. सं. १९००५ होती. दार्जिलिंग हे विदेशीत १८३५ साली मिळाले. आता हे बंगालच्या लेफ्ट-नंट गव्हर्नरचे उन्हाळ्यात राहण्याचे येथे ठिकाण आहे. १८९९ साली यफरातामुळे व बर्फवृष्टीमुळे ह्या गावाची फार मुश्किली झाली. १८९७ साली येथे भूकंपाचा बबर धडा पडला. चित्रीमल्लचे नेले, फॅब्रिक्याचे दागिने, वेरोग गोमिद याचे पत्रावलेले पत्रे, धाडेचे मणी, घंटा, कुकी, नेपाळी पितळ सामान इथेच वस्तूंचा व्यापार चालतो. येथे म्युनिसिपालिटीची स्थापना १८५० साली झाली. येथे विजेचे दिवे आहेत. दार्जिलिंग छावणीत जालपहाड व कटपहाड ह्यांचा समावेश होतो तिथीचा छावणीत ब्रिटिश पायदळाची पुकडी राहते.

दालचिनी—ह्या झाडास डॅन्ट्रोनमध्ये सिनॅमोनम, संतहममध्ये बहुगंय, मन त्रिप, तनुजका मराठीत दालचिनी; गुजरातीत लग, दालचिनी; बंगालीत पाद चिनी; तैलेली भापित लनडिगु दालचिनी; तामिळीत कदा अर्थात गावे आहेत. दालचिनीचे शाख बरेच मोठे असून ते पश्चिम व दक्षिण हिंदुस्थान, वेनारहोम व सिलोनमध्ये उगवते. सिलोनमध्ये तर दाच्या सुगंधी सालीकरिता याची लागवड मोठ्या प्रमाणात करितात. याची लागवड हिंदु-स्थानात आर्थिक दृष्ट्या कोणी करीत नाही, परंतु शुंघर, मद्रास व बंगालमध्ये शोभेकरिता ही मोठे लागवडात. पश्चिम व दक्षिण हिंदुस्थान आणि काँगणपासून दक्षिणकडे ६००० फूट उंचीपर्यंत हे दालचिनीचे झाड आढोमाप उगवते.

दालचिनीचा वृक्ष मसाली तसे अथवा तमाळवृक्षाच्या झाडेगुला मोठा असतो प्रवृद्धी मोठे असते. परंतु विजेचे-करून याची साल दमाळाच्या सालीपेक्षा थिळी, सवचीक व वास्त सुगंधी असते याची पाने छेपणीक असून मोठी असतात आणि त्यावर तीन रेफा असतात. पाने तमाळ पत्रासारखी परंतु त्याच्या दिशेने मोठी असतात. पाने मुकेशावर त्याचा सर्वसाधारण वात येतो. फळे करबदासारखी येतात त्यांचे तेल फाडितात. तसेच फळांचा अर्क व अत्तर बनते.

इति हा स—गार्दियाची मोठी पाने आपल्या लेखात (१५६३) मलबार व सिलोन येथील या झाडाची माहिती क्विस्तर दिली आहे परंतु पुढील सल्लेकींनी ह्या झाडाविषयी

अज्ञान दाखविले आहे ही गोष्ट विचार करण्यासारखी आहे. दालचिनीच्या छांकडाला पुकळ वेळी चुकीने ' कापराचे छांकड ' असे म्हणतात व त्यामुळे कापराच्या सालापासून याची उत्पत्ति आहे असा किंतेकाचा गैर समज झाला असला पाहिजे दालचिनीचा व्यापार चिनी लोक करीत, तेव्हा हिचा चिनी लोकांशी संबंध पटण्यामुळेच ' दालचिनी ' हा शब्द बनला असावा. चिनी लोक विकण्याच्या सालीची किंमत वाढण्याकरिता तिखा फोटाधिक नावे देत व तिच्याबद्दल निरुपिाव्या गोष्टी सांगत असत असे गार्दिया हि लोटां म्हणतात चीन देशातील लोकांशी व्यापार सुरू होण्यापूर्वीच दालचिनीचे नाव या देशात माहारात होते व फार प्राचीन अरब लोकांनी दख्खनकड असतांना दालचिनीचा संबंध येत असे. पोर्तुगीस व इव लोकांनी सिलोन शिक-स्थानर दालचिनीची पद्धतशीर लागवड येथेसुरू झाली दालचिनीच्या व्यापाराचा मज्जा सरकारने आपणाकडेच ठेवण्याने तिची किंमत फार वाढली मज्जा आपणाकडेच कायम ठेवण्याकरिता बरेच काळ कायदे दख्खनात आले. परंतु १७८९ साली सिलोन मिथेश सरकारच्या ताब्यात आल्यावर ते कायदे बरेच सोप्या करण्यात आले व १८३३ पासून सर दालचिनीची लागवड कायद्यास प्रतिबंधक ठेविला नाही.

हा व द—ह्या झाड जंगलात उगवले असता गरी मोठे वाढते तरी त्याची लागवड केशानवर ते फारसे वाडत नाही झाड पुसारे सहा वर्षांचे झाल्यावर ते तोडतात व त्यातून नवीन अंकुर येतात, ते हे पुन्हा दोन वर्षांनी तोडून टाकतात त्यानंतरही रेतोव विकण्यासाठी व खतावनेली जमीन चांगली असे म्हणतात उष्ण काटबंधात हे झाड कोण-त्याहि जागेनेवर वाढते हे झाड अयोग्य ठिकाणी व वृक्षेव छावित्वास त्याची साल किंमतीला हलकी ठारते.

हा स चि नी त या र क र ण्या ची कृ ति—अंकुराच्या आसूणाच्या छद्माने लाव्या व सर्व पाने काढून टाकून त्याच्या वर छप्पा दोन चिरा पाडतात. पावळ्यात छाटणी केलेली असल्यास हात फार घास व पत्रां मिथेत. परंतु साल मुठण्यासाठी मुख्यत्वेन लोकांची लोकांमध्ये ती पावसाळी लागते अशा रीतीने साल काढल्यावर सुमारे एक तासांनी त्या साली एकमेकांत घालितात. व दाबून त्याचे गळे बांधतात. एक दोन दिवसांनी त्या फणकण्यावर त्या वाकण्या चाबून खरडून त्यानधीन बिलविरहित पदार्थ काढून घेतात. नानंतर सालीने पुन्हा गळे बांधितात परंतु गळे पाण्यापूर्वी त्याचे १२ इंच लांबीचे तुकडे पाडितात व नंतर हाहाळ्याच्या केलेल्या वफावर ते तुकडे बाळगतात साली वाळव्यावर त्या छेपणीप्रमाणे दिवू लागतात १० पांड वजनाच्या सालीची एक जुने बांधितात व अशा तीन जुज्या मिळून एक गडा करितात. मोठेल्या कोंबाची साल लेखणांच्या आकाराची होत नाही. तिचे गड जाड तुकडे व काजारी विकतात व त्याच कमी असल्यामुळे त्यात फार कमी.

येत. एक एकर जमीनीमध्ये सुमारे १५० फीट दाल उत्पन्न होते. दालचिनी व काशिया लिजिनया (तत्रपत्र) यांची भरकड कधी कधी करून विकतात.

दालचिनी ची साठ.—पातें व मुळया यांपासून तीन प्रकारचे तेल निघते. सालीपासून निघणाऱ्या तेलाला दालचिनीचा भकड असे म्हणतात. दालचिनीच्या सालीचा व तेलाचा खाण्यात व औषधांत उपयोग करितात. हिंदुस्थान व सिलोन येथे दालचिनीच्या एवढी तम व कालफा साल पारतात. हिंदुस्थानातून सिलोनमध्ये जाणारा माळ दिवसदिवस वाटत आहे. सिलोनला बहुतेक माल बंगाल व मद्रासमधून जातो व काही थोडा ब्रह्मदेशामधून पाठवितात. दालचिनीच्या बऱ्याच उपजाती आहेत.

दाल तलाव—काश्मीर संस्थानातील धीनगरजवळील एक तलाव. लांबी ४ मैल व रुंदी १½ मैल आहे. सर्व जमात ही जागा अतिशय रमणीय आहे. काठावरील डोंगरांच्या मुळकांचे व बुडांचे प्रतिबिंब पाण्यात रमणीय दिसते. आग्नेयेर महिन्यात तर रमणीयता फारच येते मोठे गगनचुंबित हिंवर वृक्षहि किनाऱ्यावर दृष्टीस पडतात. येथील सगळे सालसर सोनेरी दिवू लागले म्हणजे एकंदर दैवाना फारच मनोरम दिसतो. डाव्या हातास प्रसिद्ध तखिन मुलेमान टँकडी अतून उजव्या हातास हरिपर्वत व रयावरील किष्ठा आहे. ह्या दोन टँकड्यांमध्ये धीनगर वसलेले अतून पलीकडे पश्चिमेस वर्कमय पर्वत आहेत. तलावाचे पाणी अत्यंत निमळ अतून काश्मीरी शाली उत्तम असण्याचे कारण त्या तेथील पाण्यात घुतक्या जातात हे होय. मोगल राजांनी ह्या जागेची रमणीयता वाढविण्याकरिता बरीच मेहनत घेतली. येथे सर्वांत मनोहर असा एक भूकबर बादशहाच्या वेळी लावलेला नसिब बाग आहे. शिखरनपर्वताच्या एका कोपऱ्यावर असलेला पुरी महाल दारा शिकोहने आपला शिक्षक मुलासाहकरिता बांधला असे म्हणतात. त्याचे थडगे मुलगाहीबागमध्ये सिंघसाऱ्याच्या मुखाशी आहे. ह्या तलावात दोन लहान वेडे अतून रयांनी नावे 'घोनेलंका' व 'रूपलंका' अशी आहेत. दाल ह्या नावाची मूळ उत्पत्ति माहोत नाही. काश्मीरी भाषेत ह्या प्रदल्लास अर्थ 'तलाव' असाच होतो.

दास—आर्यगव्दविरोधी दस्यु व दास यांचे बंधी विभेजन पूर्वी (ज्ञानकोश विभाग १ पृष्ठ २८ व पुढे) केलेच आहे. तसेच दास म्हणजे गुलाम या अर्था वापरल्या जाणाऱ्या शब्दासंबंधी माहिती गुलामगिरी या लेखात दिली आहे.

दास—एक जात, यांचे वसतिस्थान. कर्नाटक आणि दक्षिण महाराष्ट्र. विधेयतः कर्नाटकांत आणि कोल्हापूर संस्थानात दामांची वस्ती बरीच आहे. म्हेससमूहहि यांची वस्ती बरीच आहे (१९११मध्ये ४५६० होती). ह्या एक प्रकारचे वर्ग अतून, हिंदु आणि लिगायत धर्माच्या हलक्या दर्जाच्या जातीत यांची गणना होते. लिगायत जातीचे दास हीच रीत रीत आहे.

तथातिरिक्त दास वैष्णवधर्मी असतात. तिरुपतीचा व्यंकटराम हे यांचे आराध्य दैवत होय हे वंशपरंपरा तिरुपतीच्या वार्षिक वाऱ्या करतात. दासांचा जरी एकच धार्मिक पंथ आहे तरी रयांच्यात वैगवैगळ्या जातिशाखा पडल्या आहेत. एका जातीतील लोक दुसऱ्या जातीतील लोकांशी रोटी अगर वेडीव्यवहार करीत नाहीत. उदाहरणार्थ मन्निम, वेडर, गेल, होलिआ, कोरवा, धर्ना, महार, वल्लु, वकल इत्यादि जातीत रोटीवेडीव्यवहार होत नाही. दास हे भिक्षा मागून आपली उपजीविका करतात. शनिवारी, अमा-वास्याच्या दिवशी आणि उपोषणाच्या दिवशी हे मद्यमासास रक्षण करीत नाहीत. म्हेससमूह हे भिक्षुकी करतात व स्वतःचवळ शाल, घंटा वगैरे वाळवतात.

मिद्यावृत्तीशिवाय दास लोक, गाणेंबजावण आणि नाटकी खेळ वगैरे करून पोट भरतात. दास जिया बहुधा वैश्याचा धंदा करतात. काही जिया वंशपरंपरा देवांच्या देवळातून रहातात. असा जियांना सारा माफ असलेली जमीन इनाम मिळते. देवळे शाळासारख्याचे काम यांच्याकडे सौंपविलेले असते. तथापि देवळाच्या गमाऱ्यात जाण्यास यांना मजराच असतो इनाम जमीनीच्या उपप्राप्तिशिवाय खेडगावांतील माहोतस अर्पण केलेल्या अन्नवस्त्रांवर याचा एक असतो. होलिया पंचाच्या दास जिया 'मुगी' देव-तेची निरवणूक काढतात आणि वैश्यांचा धंदा करून चरितार्थ चालवितात.

दासाच्या प्रत्येक जातिशाखेत (१) त्रिमल व (२) गौड अशा दोन पोटशाखा असतात. यांच्यात रोटीव्यवहार होतो, पण वेडीव्यवहार होत नाही. ही फूट पडण्याचे कारण म्हणजे तिरमलदास, हे आपल्या जियांना वैश्यांचा धंदा करण्यास परवानगी देतात. नाचतमाशांत मुद्धा तिरमल दास जातीच्या जिया भाग घेऊ शकतात. उलट गौड दासांमध्ये अविवाहित मुली अगदीच क्वचित असतात. जेव्हा एखाद्या दासास मुलगा होत नसेल, सगळ्या मुलीच असतील तर तो, त्यापैकी एक मुलगी अविवाहित ठेवतो व तिला वैश्याचा धंदा करण्याची अनुमति देतो. तिला जी मुले होतात ती त्यांच्या आईच्या व बापाच्या इस्तेदीनी पारस ठरतात. त्या वैश्याला जर सगळ्या मुलीच सार्या तर तीहि आपल्याप्रमाणेच एक मुलगी अविवाहित ठेवते, व तिला आपल्या पंथाची दिक्षा देते. [दि एप्रोमाफिकल सर्व्ह ऑफ बेंगळ.]

दास, चित्तरंजन (१८७०-१९२५)—बंगाल्यांतील एक प्रमुख राजकीय पुढारी, प्रख्यात वॉरेटर, कवि व कर्ता समाजसुधारक. या बंगाली गृहस्थाचा जन्म धीमंत कुलून, व दानशूर अशा वैद्य जातीच्या पराण्यांत झाला. यांचे बाल्य भुवनेश्वरहून बाह्य हे कलकत्त्याच्या हायकोर्टात अटर्नीचे काम करीत असत व ते चांगले लेखकहि होते. चित्तरंजन हे विवाहाचा वपी कऱ्हात युनिव्हर्सिटीचे बी. ए.

[illegible]

बसले होतेच, पण पूर्वे वसने ते कसे म्हणून जांगले प्रसिद्ध होते. त्यांची कविता काहीही नसू असे म्हणून भाग्यद्वार म्हत्ते. १९१९ साली त्यांची खेड बाळमनरियदाळा यादि-
लेक मर्यादाम नांवाचे कालिक सुरू केले होते. हेममी माये-
दोळ हाचि म्हाला व वज्रसूत जांगले होते. वकीलीतीस
काव्यकाननमे सरकारीविधीची स्वातंत्र्यपक्षाच्या दाखलेवांताहि
कामपक्ष ना माझावे ते तरनेच बनत जातले होते. वकील
कमजुल मुदतोराहारे येथेले वडिलमर्यादित सारे कसे त्यानी
ऐपत देतले वेडून टाकले. अनाथ लोक व विवेकपरा मारीच
विषाणी दोनी मदात कायनीत दाखवावू पुढक पेंता सारे
करीत असत. त्यामुळे विधीविषयावि प्रेम त्यांचेचर आहे.
कायहकारितेच्या वेळी काळांच्या सांगण्याकड वेगान्योत सर्वांत
अधिक म्हणजे १० हजार विषाणी सरकारी शिष्टाचारसंस्था
अंझून राहारे पडले होते पार्थिक कबलीत दाखवावू हे
झाले पेंपावे होते. माझ त्यांचे अंतरंग सव्या येथून सोम-
दावी विलासपंथीय साधूतारो मधिकपूरी होते. सनातन
धर्मांतल्या तत्त्वोप्राणो गृहस्थाधर्मांतर वकीलीचा मोठगा
मिळकानीचा धेवा सोडून त्यानी शानप्रस्थाधर्म स्वीकारला
इनकेच नव्हे तर मिळविलेली बहुतेक संपत्ति भावेमधिक
कायंतास देऊन टाकली

दासोपंत (१५५१-१६१६)—एक महाराष्ट्रीय संत-
कवि. वेदरच्यया माझशी वादसादोष्या. रियासतीत नागवण
पेठ म्हणून एक ताडकशाईं ठाणें होवें. तेथील देशावांच्यें दिगं-
बरसंत गोलबगोरी ह्याला. दासोपंताच्या पोटी हाके १४७५
भाजपद बर्य भाजवीत दासोपंत हा पुत्र सात्ता. दासोपंत मोवा-
हेच्या अंगव्यास राहात असे. येथील देशावांच्यें दासोपंताचे
शिष्य झाले. दासोपंताच्या वंशजांनी दोन परदेशां भाज्यात
आहेत. त्यांनीं थोळें देवघर व भाकटें देवघर अशा ठांवां
आहेत. दासोपंताचे एक वंशज सत्पां नागपुराजवळील चांदा-
परांत व दुसरे देवराजवळ भाजवीत आदें. आंवें येथील देव-
घरांत दासोपंताचे साखील प्रेष आदितः—

१ गीताजय (सञ्चार स्तार), २ पदार्थ (सञ्चार स्तार),
३ गीतासंयोग चिह्निका, ४ वाङ्मयवृत्ति, ५ श्रमपत्राण, ६ अन्-
धुत्तराण, ७ दूरदर्शनमाहात्म्य (सेरुल), ८ पंचिकरण-
पाठोद्योग दशमेष्टका छेदाधिकारी पद्धति सेवा काश्चात
भोजनील. बाकिने सर्वे ग्रंथ वेदान्तशास्त्रपर आहत.

દાસોપેતાન્યા યેવોદ્રણાસંધોતે એક વાચ નમુદ કરમ્યા-
ચારત્તો આહે. તો હી કી, હું સંબંધ યેવોદ્રણા એક પાતોહી
બર સિદ્ધિલેલે આહે. હી પાતોહી યરોબર યોચીસ હાત સાંચ ન
અચીત્ હાત રૂંદ આહે. યરીલ આટ મંધોયેરીગ દાસોપેતાને
દુસરે અબેક સંપ્રકૃત અમમનિગમાદે વાચામંથ સિદ્ધિલે
આહેવ. તેદિ સ્વાપ્નાપર્યેત આહેત મહનતાત. અસતા હા પ્રવંદ
મંથ નિર્માણ કરણાસ મતારી ચલે હુસરા નાહી. દાસોપેતા-
વિવચી અબી આહ્યાયિકા સામંતાત કી, તો યરોગ એક
દગ્ધકી શાર્દદ મંથટેલનાન્યા કામી મિતવીત અલે.

दारापंताची पदं अधिकरसंपूर्ण व प्रसादपूर्ण आहेत. योग-
छाहीं गोदावरीच्या तीरी दक्षिणपंताच्या शिष्यमंडळातील
श्रीपुरय ही पदं मोठ्या प्रेमानें व अकौनें गरात. [महाराष्ट्र-
सारस्वत; धर्म. वर्ष १. अंक ११.]

दाहिडा—मुंबई, काठेवाड. लाखापादर ठाण्यातील एक
स्वतंत्र राईणी देणारा तालुका. हा तालुका वाळावाडी
लोकांच्या ताब्यात आहे.

दाहीर—सिंधदेशावर ज्या चवनामक माझाण घराण्यानें
राज्य केले त्या घराण्यातील व छद्म चवनामचाच दाहीर
हा पुत्र होव (हा. को. वि. १३ चच-चवनामचा पट्टा).
अरब यात्रेकरू व व्यापारी सिंधप्रांतात व्यापारासाठीं
आले असता, देवल या वेदराजबळ असलेले दरोडेखोर
ह्यांना छुडीत. त्याबद्दल इराणच्या शाहानें दाहीरकडे दोन
वेळा तक्रार केली, परंतु दाहीरनें तिकडे फारसें लक्ष्य दिलें
नाहीं. तेव्हां शाहानें दाहीरविषय धार्मिक युद्ध पुकारले.
इराणची त्यावेळची राजधानी कुफा येथें या स्वारीची तयारी
होऊन सेनापति मईमदान काम हा नेमिलेला गेला. या युद्धात
मईमदाने सर्वत्र अभिमारदेनाचा (फ्याटायुलट) उप-
योग केला; दाहीरजबळ हां येथें नव्हता, त्यामुळे त्याचा
पामव झाला

या युद्धात प्रथम हिंदूंचा जय झाला. परंतु शूकरील
एका दारूच्या पाण्यानें दाहीरची भेंयारीपेटल्यानें, त्याचाहत्ती
अडकला व पडून आऊन त्यानें एका सलाबात दाहीर यास
वेडून दिलें. याप्रमाणें राजा नाहींता ह्यात्याबरोबर हिंदूंचें
सैन्य निघाच्या करिपाठाप्रमाणें पाठमोर् झालें व मईमदानें
त्यांचा पराभव केला. इतक्यांत दाहीर हा सलाबातून उठून
बाहेर आला, परंतु त्याच्यावर टपलेल्या मईमदानें तो साप-
हत्याबरोबर ह्याचा वध केला. याप्रमाणें सिंधचें माझाणी
राज्य नामशेष होऊन तो प्रांत मुसलमानांच्या हाती गेला
(११२). [चवनामक; फेरिस्ता.]

दिगंबर जैन—एक प्रमुख जैन पंथ. जैनसंघाचीं
सामान्य माहिती जैन संप्रदाय या सेखात विस्तारानें दिली
आहे. येथें फक्त दिगंबरपंथ कसा उत्पन्न झाला व त्याचा शेत-
बरा या दुष्टाच्या प्रमुख पंथाशी करव कोणत्या थाबणीत आहे
तेबद्दं देतां.

दिगंबर पंथाची उत्पत्ति—सिधमूति हा प्रथम
प्रधानपुत्र असून पुढें त्यानें दीडा घेतली. त्याला
एका रात्रनें एक रातदंबळ (मौम्यवान बळ) दिलें.
पुढे शिवभूतीची त्या बलावर अतिशय आसक्ति वसून तो
तें बळ फार जपून ठेवूं लागला. ही गोष्ट त्याच्या गुरूच्या
न्यायांत येऊन, शिवभूति कांठें बाहेर गेला असता, गुरूनें
त्या रातदंबळाले तुफाने करून नष्ट शिंपांस वाटून दिले.
शिवभूति परत अष्टायाद रत्नास या गोडीचा बळ राग
येऊन तो शेतानून गेला व त्यानें रयावेडेपासून बळत्याग
शेता व दिगंबरभूतीनें राहूं लागला. नम स्थितीत पुढें

कोणी राहूं नये म्हणून पुर्वीच्या आचार्यांनी नियम घाटून
दिला होता त्यामुळे गुरूच्या हद्दीनें शिवभूतीचें हें क्षय निय-
मबाध होतें. परंतु पुर्वीचे आचार्ये मिनकलर स्थितीत रहात
होते व तसें राहण्यानें ज्यांच्या अंगांत सामर्थ्य नाहीं त्यांच्या-
करितां बरील नियम होता असें शिवभूतीनें आपल्या
कृतीचे समर्थन केले व ज्याच्या अंगात तसें राहण्याचें
सामर्थ्य आहे त्यानें तसें राहण्यास कांहीं हरकत नाहीं;
कारण एकदा जी गोष्ट सकल्य म्हणून समजली जात होती
ती आचरणांत आणणें केव्हांहि नाणेलच होय असें त्याचे
म्हणणें होतें. ही कथा आवश्यकसुद्धा आहे.

शेतावर व दिगंबर पंथांतील भेद. —पर्मप्रथ
(आगमप्रथ) यामध्ये दोन्ही पंथात विरोधता फरक नाही.
दिगंबरपंथाच्या लोकांचें म्हणणें आहे की पुर्वीचे आगमप्रथ
सर्वे नष्ट झाले असून सध्याचे प्रथ श्वेतावरपंथातील लोकांनीं
पुन्हा रचले आहेत या दोन पंथांच्या तत्त्वज्ञानपद्धतीमध्ये
मुळावें भेद नाही परंतु दोन्हीहि पंथांनी आपापले प्रथ
स्वतंत्र लिहिले आहेत श्वेतावरपंथाप्रमाणें हरिश्चरचरित्र,
पद्मचरित्र इ. प्रथ असून ते बहुतेक प्राकृत भाषेत आहेत.
दिगंबरपंथात हरिश्चरपुराण, वज्रपुराण इ. प्रथांची नांवे
असून ते बहुतेक संस्कृत भाषेत आहेत. सारख्या तांबाच्या
दोन्हीहि प्रथांत विषय एकच आहेत व करक फारच पोढे
असून ते किरकोळ स्वरूपाचे आहेत. श्वेतावरपंथात खी ही
दीडा पेंण्यास अधिकारी असून तिला कैवल्यप्राप्ति झाल्याचे
उल्लेख आहेत. दिगंबरपंथात शिंपांस भोस मिळत नाही
अशी कल्पना आहे श्वेतावर साधू ब्रह्म वापरतात व त्यांच्या
भूतीनांशि ब्रह्म वेदावेतात. दिगंबर साधू नम रहातात व
त्यांच्या भूतीहि नम असतात. १९ वा तार्किकर मंडानाथ
ही जी होती अशी श्वेतावरी परंपरा आहे. दिगंबर त्यात
पुरुषच समजतात.

श्वेतावरांमध्ये साधू बरेच आढळतात तसें दिगंबरांत
आढळत नाही. कारण आता नम स्थितीत रहाणें अशक्य
होत चालले आहे. परंतु दिगंबरामध्ये भावकांप्रदीप उप-
देशक वर्ग मिळाला असून त्यास अक्षरक असें म्हणतात.

श्वेतावरपंथाचे बरेच प्रथ स्वतंत्र रीतीनें लिहिलेले आहेत.
दिगंबरपंथाचे प्रथ साधारणरुपांतच अधिक आढळतात. दिगंबर-
ातील थावकपण श्वेतावरांतील थावकपणापेक्षा अधिक विद्वान
आढळतो व त्यांच्यावेळीं पुष्कळांनी आपल्या धर्मांने पोढें
कार झाले असतें. परंतु श्वेतावरामध्ये साधुवर्गच कायतो
पिछेय विद्वान आढळतो श्वेतावरपंथातील साधूंचे कोटिहि
मठ अथवा राठें नाहीत. दिगंबरपंथाच्या कोट्यादूर, सातूर,
हजर, कांरगा इ. ठिकाणीं गांथा आहेत. गुजराथ, काठेवाड
इ. उत्तारकांडी प्रांतांत श्वेतावर अधिक आहेत. दक्षिणेकडे
दिगंबर अधिक आहेत. ओरिसाल, पोरबाल, श्रीमाली या
श्वेतावर जाती आहेत व अमवाल, चंभेलवाल, पतीरवाल,
चतुर्ग, चंचम, पैतवाल या दिगंबर जाती आहेत. कुशदेवते

व कुलगोत्रे ज्या त्या जातीची वास्तव आलेली सर्वांचे कायम आहेत आचारांत वगैरे विशेष फरक म्हणून तर उत्तरदोस्त जैन व कर्नाटकस्थ जैन यांच्यामध्ये आस्त व तीमतर आल-ळतो. या जातीची माहिती गतिभास्कर या ग्रंथांत आहे.

दिनि—वेदांत अदितांबरीवर ही देवता आढळते. पुराणांतून ही दक्षकन्या कन्यपत्नी व दैत्यमाता असल्याची कथा आढळते. हिचा महा बलिष्ठ गर्भ इंद्राने कपटाने विदा-रण केला व त्यापासून मृत उत्पन्न झाले असे विष्णुपुरा-णांत लिहिले आहे.

विदवाण—रामपुतान्यांतील जोधपूर संस्थानमध्ये असलेल्या विदवाण शिल्याचे मुख्य ठिकाण. हे जोधपूर राह-राच्या ईशान्येस १३० मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) १०११२. ह्या गावाचे जुने नांव दुदवानक होते. पहिल्याने हे सोमराच्या बळ्हाण राजांच्या ताब्यांत होते. नंतर गोंग-सांच्या ताब्यांत आऊन यनंतर जोधपूर व जयपूर ह्या दोन्ही संस्थानांच्या मिळून ताब्यांत होते; व १८ व्या शतकाच्या मध्यकाळांत ते जोधपूरच्या महाराजा बळ्हाणियाच्या ताब्यांत आले. गांकाभोंबी दगडी भित आहे. अकबराच्या अमरदांतीत यांभलेली एक मशीद आहे व तिथेच जुनी देवळ आहेत. एकांत पितळेच्या पत्र्यावर लेख आहे. येथून जवळच खाण्या पाण्याचा एक तलाव असून तेथें मीठ तयार करतात.

दिनकर (१) (रामदासी)—हा नगरजवळील भिमारचा बोधी. यानें बुद्धेश्वर अथवा महातारदेव येथें तपश्चर्या केली. मास समयाचा अनुग्रह शके १५७६ मध्ये झाला. याचा ग्रंथ स्वानुभवदिनकर (रचना शक १६१६) व अभंग, पदे, सहाया, वगैरे आहेत. [सि. क. का. सं.].

(२) पुण्यातील एक भारतीय ज्योतिषी. यानें केलेले व पुणें येथील माधवराव पेंढसे यांना लिहिलेले ग्रंथ ग्रंथ पुणें आनंदप्रभात आहेत. दिनकराचे गणितग्रंथ ग्रह-लाघवानुसार ग्रहगणित मुलभरतीने करता यावें म्हणून केलेले आहेत. ते बहुतेक सारणांरूप आहेत. दिनकर हा चांगला कल्पक गणिती होता व त्यास वेद्यांचे ज्ञान होतें. ग्रह-लाघवावरून कोणतेहि गणित करण्यास आणि सुद्युतः मज्जम आणि स्पष्टग्रह करण्यास दिनकरकृत सारण्या, फार उप-योगी पडतात. नामन कृष्ण बोधी कदमकर यांना अशा प्रकारच्या सारण्यांचा ग्रंथ शके १८०३ मध्ये छापला आहे. त्याचे नांव ' ग्रहसंवागसाधनोदाहरण ' असे आहे.

दिनकराचे ग्रंथ.—ग्रहविज्ञानसारणी, मासप्रवेश, स्मरणी, लमसारणी, कालसारणी, चंद्रोदयांकाल, रश्मिसारणी, ग्रहगोचराल इत्यादि. [दीक्षितकृत भा. ज्योतिःशास्त्र.]

(३) एक भारतीय ज्योतिषी. साबरमतीजवळचे मारेज गांवी याचे जन्मस्थान आहे. या ज्योतिष्याचे दोन करणग्रंथ खेटकसिद्धि व नंदार्का असे आहेत. खण्डेक सिद्धि ह्या ग्रंथ शके १५०० मध्ये पूर्ण झाला असे म्हणले आहे. [दीक्षित-भारतीय ज्योतिःशास्त्र.]

दिनाजपुर, जि. ह्दा.—पंगाल राज्याची विभागांतील जि. ह्दा. क्षेत्रफळ १९५६ चौ. मै. मर्यादाः—उत्तरेस व ईशान्येस मलपेगुरी, वायव्येस व पश्चिमेस पुर्णिया, पूर्वेस रंगपूर, अमेयीस योग्र, दक्षिणेस राजशाहा, व नैर्ऋत्येस मालदा. हा प्रदेश घाघारपणें तटाट आहे. परंतु दक्षिणेस वारिद भागांत व वायव्येस कुलीक नदीच्या काठी लहान लहान टेंकच्या आहेत. येथें भित्ते आढळतात; रानडुकांपासून पिकांना बराच प्रास होतो व पावमाळ्यांत सर्पदेशापासून पुष्कळ लोक मरण पावतात.

इतिहासः—दिनाजपूर प्राचीन अवसोपांविषयी प्रसिद्ध आहे. कांतनगर व गोपाळगंज येथील १८ व्या शतकातील ईदर देवाळगांवेरीस, देतकचेवरून अति प्राचीन समजले जाणारे तळाव व मोठकळीस आलेल्या इमारती येथें पुष्कळ आहेत. जवाबगंज टाण्यांत, सर्वण घाटावर बाल्साफि श्रृपि स्नान व सर्वण करीत असत, आणि जवळच असलेल्या सीता-कोट नांवाच्या किल्लांत रामानें पारित्याग केलेली सीता रत्नात होती अशी दंतकथा आहे. पाडगांनी विराट राजाच्या ज्या मत्स्य देशात अशांतरासांचे दिवस काढले तो हाच देश होय असाहि लोकांच्या समज असून घोरघाटजवळचे अवशेष विराटार्था गोशाळा या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. हा जि. ह्दा वारिद व पुढें चौडूबर्धनच्या राज्यांत मोडत असे. ९ व्या शत-कांत दिनाजपूर पाल राजांच्या हातांत गेलें; पराणस्तंभ व ताम्रपट यांवरून पाल पराभ्यासबंधानें पुष्कळमाहिती मिळते. पाल पराभ्यासीतील सर्वांत बलिष्ठ राजा महिपाल, याच्या नांवानें एक मोठें तळें असून महिपालच्या नांवाना लोकांना अद्याप तिखर पडलेला नाही. भिबर दिधी येथील अखंड दगडी स्तंभ व इतर बौद्ध अवशेष बहुधा ह्याच कालातील आसावेत. दंधरागडा शतकाच्या आरंभी राजा गणेश (यानें पुढें मुसलमानां घमे स्वीकारला) यानें दिनाजपूरचे राज्य स्थापन केलें व बंगालच्या सुलतान राजाचा पराभव करून स. १४०४ मध्ये सिंहासन चढकाविलें. त्याने १० वर्षे राज्य केल्यावर त्याचा मुलगा जलालुद्दीन महंमदशाहा व नातू जहं-मदशाहा यांनी स. १४४२ पर्यंत राज्य केलें. मोगलांच्या वेळी देवीकोट व घोरघाट ही महत्त्वाची लष्करी ठाणी होती. ह्या जि. ह्दातील रहिवाशांची देगखोरपणाबद्दल ख्याति होती व जि. ह्दाची व्यवस्था चांगली राखतां यावी म्हणून मालदा व योग्र हे जि. ह्दा आणि महादेवपूर टाण या जि. ह्दा-पासून निराळ्य करण्यांत येऊन तो आठपसर करण्यांत आला. लोकसंख्याः—लोकसंख्या (१९२१) १००५३५३. राज-वंशी लोकांची संख्या एकंदर जि. ह्दातील लोकसंख्येच्या सुमो-यांस असून ते निःसंशय उत्तर बंगालच्या मूळ रहिवास्यांचे वंशज आहेत; व मुसलमानांहे बहुधा त्यांच्याबपासून आलेले आसावेत. संताळ लोकांची संख्या सुमारे पाऊण लाख आहे.

शेतकीः—जि. ह्दाच्या उत्तर भागांतील गमीन राखी रंगाची, घालक्रमय व ओलावा कायम ठेवणारी अशी मज्जम

तांत बहुधा दोन पिढी होतात. दक्षिणेकडील जमीन तांबड्या रंगाची व कठिण असून तांत फक्त एकच पाक होतें. पूर्वे बंगालांत तांदूळ विकणाऱ्या मुख्य जिल्ह्यांपैकी दिना-जपूर हा एक आहे. लागवडीच्या जमिनीपैकी एकूण ८५ भागांत तांदूळचें पीक होतें. याशिवाय सरसु, मोहरी आणि ताग हे निर्रसहि होतात

व्यापार व दखनवळणः—येथील लोक जाडेभरतें शोणपाट हातांनी विणतात. बायब्यभागात चढया तयार करतात. वाडा व्यापार बहुधा कलकत्त्याशी होतो. तांदूळ, ताग, व शोणपाट हे मुख्य निर्रात जिन्न व विलायती कापड, मीठ, राखेल, दगडी कोळसा साखर हे मुख्य आयात जिन्नस होत.

रस्तेः—इस्टने बंगाल स्टेटरेल्वेची उत्तर गाळा जिल्ह्याच्या पूर्वे कोनातून दक्षिणेतर जाते. मुख्य फाळ्यावरील पावेंतीपूर जंक्शनपासून बिहार गाळा दिनाजपूर गावावरून पश्चिमेकडे जाते. या जिल्ह्यातील एकंदर रस्त्यांची लांबी १०१० मैल आहे. १९०३ साली त्या जिल्ह्यातील जमीनपट्टीमुळे उत्पन्न १५.११ लक्ष रुपये व एकंदर उत्पन्न १९.७१ लक्ष रुपये होतें. जिल्ह्यांत शिक्षण फार मागासलेलें आहे.

गां व.—दिनाजपूर जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण. हें पूर्णभवा नदीच्या पूर्वे तीरावर आहे. लोकसंख्या १९११ साली १५१४५ होती. येथें सन १८६९ मध्ये म्युनिसिपॅलिटीची स्थापना करण्यात आली. जेलमधील कैद्यांस पदील कामें शिकवितात. तेल काढणें, सैरज्या विणणें, दळणें, दोरा काढणें, वेताचें सामान तयार करणें, विद्या करणें, सरकी दळणें, व सरकारी खजिन्याकरिता पिश्या तयार करणें यांवर. येथे एक सरकारी हायस्कूल आहे.

दिनाजपूर—पंजाप्पातील गुहदासपूर जिल्ह्याचें व तह-सिलीचें मुख्य ठिकाण. हें गुहदासपूरहून ८ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९११) ४१५४. हें गांव अदिनेवेगन १७५० साली पचाविलें व रणजितसिंगने स्वतःकरिता हें उन्हाळ्यांत राहण्याकरिता घड ठिकाण ठरविलें. येथें म्युनिसिपॅलिटीची स्थापना १८६७ साली झाली. ब्लॅकफिट व शाली तयार करणें, कापडी व वेळुडी काढणें हे येथील उद्योगधंदे आहेत.

दिनापूर-बिहार-ओरिसा.पाठणा जिल्ह्यातील एक गांव. हें स्टेशनपासून ३½ मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९११) ३१०२५ सुमारे १० हजार लोक दिनापूर कावर्णांत रहातात. कावर्णांत ईश्वरजीच्या मठक्या असून १ एतद्देशांच्या आहेत, व एक तोफखाना आहे. बंधूपूर व पाठणा ही अगदीच जवळ जवळ आहेत. येथें लांकडावरील मारीक नवीकाम फार उत्तम होतें. येथे म्युनिसिपॅलिटीची स्थापना १८८७ साली झाली. १८५७ साली पाठणा जिल्ह्यांत बंडास सुरवात पहिल्याने दिनापूर येथेच झाली व शिपाई लोक शाहाबाद जिल्ह्यांत शिरले.

दिन्डोरी, ता. उ. का.—मुंबई इलाख्यातील जिल्ह्यातील एक तालुका. क्षेत्रफळ ५३२ चौरस मैल. रेल्वे १२८ असून

मोटो गांव वणी आहे. तहसिलीचें मुख्य ठाणें दिन्डोरीस आहे. लोकसंख्या (१९११) ७५०९८. हा प्रदेश डोंगराळ असून पाऊसपानी विपुल असतें. एप्रिल-मेमध्ये नरी हवा शुद्ध व प्रकृतीला आरोग्यदायक असते तरी इतर महिन्यांत ती मळेरियानेनक असते. यांत कादवा ही एक नदी आहे.

दिन्डोरी, त. ह. का.—मध्यप्रंत, मन्डला जिल्ह्याची उत्तरे कडील तहसील. क्षेत्र २५२१ चौ. मैल. लोक. सं. (१९११) १८३०६५. दिन्डोरी हें तहसिलीचें मुख्य ठिकाण आहे; १४१ चौरस मैल सरकारी जंगल आहे. प्रदेश पहाडी व जंगली आहे. कांदी ठिकाणी नदीच्या काठांने थोडीच कांदी होईना-पण चांगल्यापैकी सुपीक जमीन असते.

दिन्दिगल, ता. ल. का.—मद्रास इलाख्यातील मदुरा जिल्ह्याच्या उत्तर भागांत असलेल्या दिन्दिगल पोटाविभागा-तील एक तालुका. क्षेत्रफळ ८१३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ४०३७०० दिन्दिगल हें मुख्य गांव आहे. प्रदेश सपाट असून जमीन साधारण पिकाळ आहे. कोडव नदी ही तालुक्यातील सर्वांत मोठी नदी होय येथे तेंदाखूची लागवड मोठ्या प्रमाणावर करतात.

गां व.—मद्रास इलाख्यातील मदुरा जिल्ह्यांत असलेल्या दिन्दिगल तालुक्यांचे व पोटाविभागाचें मुख्य ठिकाण हें सातव इन्डियन रेल्वेचें एक स्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९११) १०९२२. येथें म्युनिसिपॅलिटीची स्थापना १८९९ साली झाली. हें गांव समुद्रसपाटीपासून ८८० फूट उंच आहे. हवा उष्ण पण प्रकृतीला मानवेस अशी आहे. चामडें, तेंपाटू, कांकी व वेल्दोडे ह्या मालांचा व्यापार साततो. येथे विरूट मुद्रयत्नेकरून तयार करतात. पटनुलकारन लोक उत्तम-पैकी रेशमी घागा तयार करितात. दिन्दिगल हें पूर्वी एका विवक्षित प्रदेशाच्या राजधानाचें शहर असून हें राज्य मदुरा नांवाच्या राज्याच्या स्वाभिस्थासाली होते. येथील फिला समुद्र-सपाटीपासून १२२२ फूट उंच असून अजूनही तो चांगल्या स्थितीत असल्यामुळे ह्या विविधतास फार महत्त्व होतें. सन १८९३ ते १८९९ च्या दरम्यान येथे मराठे व म्हैसूरकर यांच्यामध्ये अनेक चकमकी उडाल्या होत्या. १८ व्या शतकांत हा फिला वेगवेगळ्या बंडो चंदासह, मराठे व म्हैसूरच्या सैन्याने आपल्या ताब्यांत ठेविला. १७५५ साली तो हैदराचें घेतला. म्हैसूरशी झालेल्या युद्धांत कर्नाट सुद्धे हा फिला १७५७ साली घेतला पण १७६९ साली तदानीं तो परत दिला. पुन्हा १७८३ साली तो कर्नाट सैन्याने घेतला. पण पुन्हा १७८४ साली मंगलोरच्या तह्यावरुद्ध तो परत केला. सत्तेवेवडी स. १७९० मध्ये तो स्टुअर्ट साहेबांचे घेतला व १७९२ साली कंपनी सरकारच्या ताब्यांत दिला.

दिपली—मुंबई इलाख्यातील विंध प्रान्तांत असलेल्या धर व पारकर जिल्ह्याचा एक तालुका. क्षेत्रफळ १५३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २५१६९. ह्या तालुक्यांत ४१

खेडी असून दिपलो हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे हा प्रदेश ओसाड आहे येथे तालुक्यामधल्या ठिकांडे आहेत येथे बाजारा हे मुख्य धान्य आहे

दिपालपूर, तहसील — पणज इलाह्यातील मोंट्यां मरी जिल्ह्याची एक तहसील क्षेत्रफळ १९५ चौरस मैल आग्नेय सरहद्दीवरून सतलज नदी वसते लोकसंख्या (१९११) २००९७८ खेडी ४३३, पैकी तहसीलीचे मुख्य ठिकाण दिपालपूर येथे आहे हा सर्व प्रदेश बारीदुआब व सतलज नदीच्या मधील सखल प्रदेशात आहे पडित जमीन बरोच असून (उत्तर भागात) कालवार्ते पाणी येवविलेले आहे

गांव — दिपालपूर तालुक्याचे मुख्य ठिकाण हे बारीदुआब च्या प्रदेशात वसलेले आहे लोकसंख्या (१९०१) ३८११ याचे देवबळपूर हे प्राचान नांव असून अर्थातुंते काही धार्मिक दृष्ट्या ठेविलेले आहे येथे इन्डो-सिपियन रासांच्या कारकीर्दीतील नाणी सापडली आहेत एके काळी येथील किष्ना म्हणजे सरहद्दीवरील दिहाच्या राज्याचा रक्षण करणारा एक किल्ला अशी छानी छयाति होती (१४ वे व १५ वे शतक) १२८५ साली बलबनपुत्र महमद हा मोंगलांनी लडताना दिपालपूरनजीक मारला गेला अज्ञातरीनच्या कारकीर्दीत हे धान्य मलिकचे मुख्य ठाणे होते (हा धान्य मलिक पुढे सुलतान तुघलकचाहा माला) फिरासुतहा तुघलक त्या गांवात १४ व्या शतकात आला होता, व त्याने येथे गावाच्या बाहेर बांधलेली एक मोठी मशीद आहे स १३५८ मध्ये येथे मोंगलांचा पराजय झाला स १३९८ मध्ये तैमूर-लंगाने हे गांव घेतले पण लोकांनी येथे ठेवलेल्या अधि कन्यास ठार मारिले नंतरच बरोबर पांनी स १४२३ मध्ये दिपालपूरला वेढा घातला होता, व १४३१ साली शेख अझी या मोंगलाने ते वेचण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्याचा पराजय झाला १५२४ साली हा किल्ला बाबरने घेतला व अकबराच्या कारकादित तर हे सुलतानच्या मुभ्याचे मुख्य ठाणे होते औरंगजेबाच्या वेळी देखील हे राज्यव्यवस्थेचे केन्द्र होते सतलजानी हे गांव १७५८ साली घेतले हे गांव मिश्रास नदीच्या तीरावर होते पण आता नदीचा प्रवाह बदलला असल्यामुळे, त्या गावाचा हास झाला आहे येथे बावा लाल नवराजाची कबर आहे त्यास उच्च कुळीतले रात्री लोक फार मान देतात

दिउर्द — समुद्र प्रांतातील मुलन्दशहर जिल्ह्याच्या अनु पशहर तहसीलीतील एक गांव लोकसंख्या (१९११) ९५७३ ११ व्या शतकात त्या गावास घनवळ म्हणत असत, व त्यावेळी ते धान्य रणपुताकडे होते नंतर हे सध्याचे गांव नवीन वसाव्यासत आले अकबरच्या वेळी फोर्ड सरफरात हे एका परगण्याचे मुख्य ठिकाण होते याच्या नजीकच छोडमा नदी आहे जिथे भरटे फापड, फापुस, तूप व धान्य यष्ट बाहेरीगांची जित याचा कारभार स १८५६ च्या २० व्या कायद्याप्रमाण चालतो

दिमुनगढ, पोटा वि भाग — आतामधील लखिमपूर जिल्ह्याचा एक पोटा विभाग हा प्रमहपुत्रा नदीच्या खोऱ्याच्या पूर्वेकडचा आहे क्षेत्रफळ ३२५४ चौरस मैल हा विभाग प्रमहपुत्रा नदीच्या दोन्ही तीरावर वसलेला असून तिन्ही बाजूनी टेंकच्यानी वेष्टिलेला आहे पण उत्तर, दक्षिण व पूर्वेकडील तीमा असून पक्क्या ठरलेल्या नाहीत लोकसंख्या १९११ साली १२७४६० होती १९०४ साली यांत एकदर १३० मळे होते व १९१० एकर जमान लागवडीखाली होती एक गांव आहे त्याचे नाव दिमुनगढ खेडी ३४८ ३०० चौरस मैल जंगल-राखून ठेवलेले आहे पाऊस १५ ते १३२ इंच पडतो.

गांव — आतामधील लखिमपूर जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण, दिमुनदीच्या डाव्या तीरावर आहे कलकत्याहून प्रमहपुत्रेच्या प्रवाहातून वारोण त्या बोटी येथेच थांबतात लोकसंख्या (१९११) १४५६३ आतामांतील हे एक चांगल्यापैकी गांव आहे आकाश निरभ्र असते तेव्हातर बांबतालच्या टेंकड्यांच्या फारच रमणीय देखावा द्यात पडतो पाऊस ११२ इंचावर्षा पडत असल्यामुळे हवा नेहमी चढ व सगळा आरहाददायक असत येथे पायदळाची व घोड-स्वाराची एक तुरुड असे येथे १८७८ पासून म्युनिसिपा लिटी स्थापन झाली धान्य वगैरे कलकत्याहून येते व बांबतालच्या चहाच्या मळ्याकडे वाता होते गांवात चार छापखाने असून एक साप्ताहिक इमजी व वीमानपत्र निघते येथे दान हायस्कूल चालतात आताम पोलिस ट्रेनिंगस्कूल येथेच आहे

दिमापूर — आतामधले सिबसागर जिल्ह्यातील एक खेडें घनसिरानदीच्या उजव्या तीरावर हे आहे लोकसंख्या (१९०१) ५६६ पूर्वी हा काचारी राजाची राखणी होती पण १९३९ साली अहोम राजांनी हे गांव लुटले अजूनही मोठे लोक जे येथे वास्तव्य व तलाव दक्षिण पश्चात हो जागा नाचरच्या दांड जंगलात आहे तिर्मळ पाण्याचे पुष्कळते तलाव येथे आहेत व पडक्या भिंतीवरून पूर्वी येथे मिठा असला असे वाटते आत जाण्यास पक्क्या विगानी बांधलेला व कमानी असलेला भव्य दरवाजा आहे दोन बाजूस खोल खंदक असून एका बाजूस नदी आहे किल्याच्या आंत तीन तलाव आहेत वेगळी वेगळी नक्षी काढलेले व वेगवेगळ्या आकाराचे स्तंभ आहेत त्या स्तंभावर लेख वगैरे काढी आहेत हे स्तंभ या आकाराचे असून अशा आकाराचे स्तंभ नाग लोक मोठ्या मेजवानीच्या प्रसंगी उभारतात

दिलपसत — (पेच) ही एक भोंपळ्याची जात आहे महाराष्ट्रात दिलपसतचे बेल खरवुजवाडात लावितात त्यास सन्हाळ्यात फळे येतात खाद्यप्रवाडीतील बाळकप्रमाणेच याची लागणी व मशागत करतात फळे गोल, हिरवट पांढऱ्या रंगाची वसती व २।४ इंच व्यासाची असतात गर काढण्याकप्रमाणे अगर दुप्या भोंपळ्याप्रमाणे पांढर स्वच्छ अवती आत भोंपळ्यापारह्या पण त्याहून लहान विषा

असतात. दिलपसंताची भागी होती. याची फळे लवकर जून होतात सयब लवकर लवकर तोडा केला पाहिजे.

दिलावरखान—माळव्याच्या मुसलमानी राज्याचा संस्थापक. घयासुद्दीन बख्श दिल्लीचा शहा (१३१०) याच्या वेळी माळवा प्रांत मुसलमानांनी प्रथम जिंकला. तेव्हांपासून स. १२८७ पर्यंत प्रत्यक्ष दिल्लीकरांचा अंमल तेथे होता. या वेळाव दिलावरखानास माळव्याचा सुभा नेमिले असता, त्याने स्वातंत्र्य जाहीर केले. याची आई शहाबुद्दीन घोरीच्या घराण्यातील होती. तेमुरलंगाच्या स्वारीमुळे दिल्लीचा महमूद-शाहा हा तीन वर्षे माळव्यांत येऊन राहिला होता, तो पुन्हा दिल्लीस परतल्यावर दिलावरने तत्कारोहण केले (१४०१) व धार ही आपली राजधानी केली; परंतु तो पुष्कळ दिवस मांडवगड येथे राहान असे. तो १४०५ साली मेला.

त्याच्या मागून अल्पखान हा पुलतान होशंगशाहा नांव घेऊन गादीवर आला. दिलावरपासून अकबराने माळवाप्रांत खालसा करीपर्यंत एकंदर ११ मुसलमान रागे माळव्यांत झाले ते:—(१) दिलावरखान घोरी, (२) होशंगशाहा, (३) महम्मदशाहा, (४) महमूद खिलजी पहिला, (५) घयासुद्दीन, (६) नासीरुद्दीन, (७) महमूद दुसरा, (८) बहादुरशाहा (गुजरातचा मुलतान), (९) कादरशाहा, (१०) गुमाखान, (११) बासमहादुर. [माळकम; बोल.]

दिलीप—(सूर्य व.) इक्ष्वाकु कुलेस्पम अंशुमान् राजाचा पुत्र. हा पित्याच्या मार्गे राज्याधिकारी झाला असता, सय-रांचा उदार करण्यासाठी गंगा आणि ती म्हणून याने सीत सहस्र वर्षे तप केले. परंतु ती सिद्धि यास न होता हा मरण पावला. यास सुदक्षणा नावाची स्त्री व पुत्र भागीरथ होता. याने स्वर्णेंतु सुरभी हिची मुलगी जी नंदिनी तिला बांच-विभक्तिता एकेनेच स्वतःचा प्राण देण्याची तयारी केली होती.तेव्हा सुरभीचा छाप नष्ट होऊन दिलीपला रघु नांवाचा पुत्र झाला; हा कथा रघुवंशात दिली आहे.

दिलीपसिंग, महाराजा—अनेकदां युरोपियन इति-हासकारांनी यास चुकीने 'घुलोपसिंग' असे नांव दिलेले आढळते. महाराज रणजितसिंह व चांदकुमार राणीचा हा मुलगा. इ. स. १८४५ त हा आपल्या बयाच्या ५ व्या वर्षी पंजाबचा नामधारी राजा बनला. यावेळे, शिक्षांनी ईमन-विश्द लडाई पुकारली होती. प्रथम लुधियाना, फिरोजपूर वगैरे ठिकाणी शिलांचा जय झाला परंतु पुढे त्यांचा पराजय होऊन थोड्याच प्रांताखेरीज बाकीचा सर्व पंजाब व काश्मीर ईमराना मिळाला (१८४६). दिलीप हा नांवाचा राजा झाला व सर हेनरी लॉरेन्स हा रेसिडेंट म्हणून सत्ताधारी (रिअल क्लर) बनला. त्याचा कारभार राणी व प्रजा यांना आवेढेना म्हणून त्यांनी तत्कारा केल्या व कीर्तहि जम-विली. रेव्हा ईमरानी राणीला हद्दपार करण्याचे ठरविले. दोमा जातीच्या एका सरदाराला ईमरानी आपल्या पंथा-झाली घेऊन काश्मीर संस्थान त्याला दिले. शिलांचे प्राक्स्थ

फार वाढल्यामुळे (रणजितसिंहाचे घोबदळ ८८ हजार, पायदळ ५३ हजार आणि ७०० लहान मोठ्या तोफा होत्या). अरानकतेच्या नांवावर ईमरानी त्यांच्यावर स्वाभ्या करून सर्व पंजाब खालसा केला. वलहीतीने दिलीपसिंगास पंजा-बच्या राज्यहक्काचा राणीनामा देण्यास भाग पाडून पंजाब खालसा केला (१८४९ मार्च). या कृत्यास त्याने वक्तव-र १८४९ कौन्सिलची व कोर्ट ऑफ डायरेक्टरांची अनुज्ञा मुळीच मिळविली नाही. त्यांना काही एक न कळवितां हे सर्व त्याने आपल्या जबाबदारीवर केले आणि त्याचे समर्थन पुढील-प्रमाणे केले. "पंजाबांत मुळी राज्यच नव्हते व मी जर वरीलप्रमाणे धोरण लवकर पत्करिले नसते तर सारा पंजाब देश १ माहेन्याच्या आंत घेढाळीत व अंदाधुंशित सांपडला असता आणि मग स्थीरस्थावर करण्यास वर्षेच्या वर्षे पुरती नसती आणि म्हणूनच आवश्यकता जाणून मी हे कृत्य केले." रेसिडेंट लॉरेन्सहि या खालसातीच्या विशद होता. यानंतर दिलीपने खिस्ती धर्मा स्वीकारला व तो काही वर्षे ईंग्लंडांत जाऊन राहिला. एका इमिग्रियन वाईशी त्याने लग्न लाविले होते व विजयासून त्यास अपत्यहि झाले होते. पुन्हा हिंदु-स्थानांत येण्यास त्यास ईमरानी परवातगी दिली नाही. पुढे दिलीपसिंगाने खिस्ती धर्माचा त्याग करून तो ईमरानाचा वडा शत्रू बनला. अमेरिकेंत तो स. १८९० पर्यंत होता असे म्हणतात. दिलीपसिंगाची एक मुलगी प्रिन्सेस सोकिया ही आतापर्यंत जिवंत होती.

दिलेरखान—याचे नांव अद्दल रीफ वरद अन्नुळ करीम; हा पूर्वी विजापूरच्या राज्यात नोकर होता. आदिल-शाही युद्धाच्यानंतर हा औरंगजेबाच्या पदवी राहिला, त्या वेळी त्याला दिलेरखान हो पदवी व सप्तहजारी मनसब मिळाली. हा घराटुघांच्या विशद औरंगजेबाच्या मोहिमांत पुष्कळदां लढला होता. बहादुरशाहाच्या वेळी हा दख्खन-मध्ये आपल्या जहागिरीच्या गांवी मेला.

दिल्ली—हल्ली दिल्ली ही हिंदुस्थानची राजधानी झाली असल्यामुळे हा स्वतंत्र प्रांत समजण्यांत येतो. १९१२ साली या भागावर चीफ कमिशनर नेमण्यांत आला. या भागांत जुन्या दिल्ली गिःत्वातील घराच भाग व सयुक्त प्रांतांतल यमुना नदीच्या पूर्वेकडील ४५ चौरस मैलांचा टप्पू असून या नूतन प्रांताचे हद्दीचे क्षेत्रफळ ५७३ चौरस मैल आहे. १९२१ साली याची लो. सं. ४८८१८८ होती.

इतिहास.—भरवडी इंगराचे उत्तर टोक अथे यमुने-पर्यंत गेले आहे त्या ठिकाणी प्राचीन काळापासून एदामागून एक मोठी शहर होऊन गेली आहेत; त्यांची जी ज्येष्ठ पांढर युधिष्ठिर याने स्थापन केलें ईंद्रप्रस्थ (पट्टा). हे पहिले होय. फेरिस्ता या प्रवासाने अशी दंतकथा लिहून ठेविली आहे की दिल्ली शहर हे मेसिडोनियन स्वारीपूर्वी दिगू राजाने स्थापन केले; पण अनेकपाल या तोमर जातीय रघुपुत्राने अकराव्या शतकांत ज्यामध्ये हल्ली कुतुबमिनार आहे तो

तोन्डा किंवा बायून, तेथे गोव वसविले व सेव्होपासून या शहराचे अस्तित्वाव ऐतिहासिकदृष्ट्या सुरू झाले. बंदखुस्त, विष्णूादिरायाची ज्यावर स्तुति आहे तो कोहस्तम त्याने मधुरेडून आपून येथे उभा केला याचा व्यास १६ इंच व उंची २३ फूट असून तो कमिनीत तीन फूट गुरलेला आहे. या स्तंभाविषयी पुढील दत्तकथा प्रचलित आहे. स्तंभ कमिनीत इतका खोल गुरलेला होता की तो वासुकीच्या दोक्याला जाऊन पोचला असल्यामुळे विलंकुल इतक नाही, व त्याचप्रमाणे त्याच्या सत्यापकाचे राजसहि कायम ठिकेले अशी हकीकत एका प्राज्ञाने राजास सांगितली त्यावर त्याचा विश्वास न बनून त्याने तो स्तंभ खणून काढविला तेव्हा त्याचे टोंक संपोच्या रक्षाने मरले आहे असे दिस. त्यावर त्याची खात्री होऊन त्याने ती खांबपुन्हा वसविण्याची आज्ञा केली, पण त्याच्या अविद्यासारखे प्रायश्चित्त म्हणूनच की काय तो याच कोही देव्या पूर्वाप्रमाणे घसेना खांब ठेला वसल्यामुळे या शहराला दिल्ली किंवा दिल्ली असे नाव पडले पण तोमर घराण्याच्या पूर्वीच दिल्ली हे नाव नि सहाय होते यावरून ही दत्तकथा फारशी खरी नसावी अमगपाल हा कनोजहून आला असता, त्याने उत्तरेव हाशी, पूर्वेव गंगानदी व दक्षिणेव आम्रपार्यंत आपला प्रदेश वाडवून त्यावर राज्य केले त्याच्या घराण्याने बरोबर एक शतकावरीत राज्य वेल्हावर त्याच्या जागी अजमीरचा बहमण शीतलेव याने आपले राज्य स्थापन केले (११५१) शीतलेवाचा नातु प्रसिद्ध पृथ्वीराज याने दिल्ली व अजमीर यावर राज्य करून दिल्ली येथे पृथ्वीपुर नावाचे गाव वसविले कुतुबमिनारच्या सभोवती या शहराच्या भिंतीचे शेप अचानक दिसतात व ११५१ त पृथ्वीराजाने हिंदू राजाची मदत घेऊन तिरावरी येथे महमद घोरांचा पराभव करून, पण पुढच्या वर्षी त्याच ठिकाणी त्याचा मोठा पराभव झाला पृथ्वीराजाच्या मृत्युबरोबरच दिल्लीच्या हिंदू राजाचा इतिहास संपला ११५३ साली महमदचा मुलाम कुतुबुद्दीन याने दिल्ली शहर सर केले व त्याच्या धन्याच्या मरणावर ते मुलाम घराण्याच्या राजधानीचे ठिकाण झाले. शहर सर केल्यावर लवकरच कुतुबुद्दीनने मनीद बांधण्यास सुरवात करून तीन वर्षांत पूर्ण केली या मशीदीत एक बाहेरचे व एक आंतील अशी दोन पटावणे असून बाह्य पटावणात हिंदू देवाळांनुत आणलेले सुंदर खांबे घारहवा अतरावर उभे केलेले आहेत पूर्वी या खांबावर चुना लावून खांबावरील मुर्ती अत्यंत कळ्या होत्या परंतु आता बरबा चुना पडून गेल्यामुळे आतील नक्षीकाम दृष्टीस पडून इतक्या प्राचीन काळीहि हिंदू कारागिरांनी पिली दुसळ काम करील हे करून येथे पश्चिम बाजूकडे असलेल्या बाबा कमानी मुसलमानो पद्धतीच्या पण हिंदू कारागिरांना केलेल्या आहेत ही मशीद तयार झाल्यानंतर १५० वर्षांनी इज पर्वता वा मूर प्रशासने पाडून, सौंदर्य व विस्तार या दोन्हा दृष्टींनी ती

अपूर्व अचल्यावद्दलचा आपला अभिप्राय नमूद करून ठेविला आहे मुलाम पराण्यांतला या मोठ्या राजाचे दुसरे प्रसिद्ध स्मारक म्हणजे मशिदच्या बाहेरच्या आवारात आग्नेय कोपण्यातील कुतुबमिनार हे होय याची उंची १३८ फूट व पायाभूत व्यास ४० फूट असून ११ भिमु झला होत होत बरच्या टोंकाचा व्यास फक्त १ फूट अहे हा मनोरा ५ मजली असून त्यामध्ये नागमोडी भिने आहेत मनीच्यावर असलेला घुमट १८०३ सालच्या घराणीकपाने मोडून नाडुछत झाला आहे तक्राळ कथ्याकळ प्रार्थनेच्या वेळी शहराच्या सव लोकांस बोलावण्याकरिता हा मनोरा बांधण्यात आला असता पूर्वी ज्या ठिकाणी लॅहर्तम होता तो जागा मशिदाकरिता नियोजित केली गेल्यामुळे मशिदाच्या आतील अंगणास या खानाने फार घोमा आलेला आहे सभोवरा असलेल्या पुष्कळ प्राचीन अवशेषांपैकी अस्तमशाचे महत्त्व १३११ साली अलाउद्दीनने बांधण्यास सुरवात करून अपुरी राहिलेली इमारत, हे महत्त्वाचे आहेत मुलाम घराण्यात सुलतान रैसिया ही बांधवाहाण होऊन गेली १२९० सालपर्यंत मुलाम घराणे बाला त्यावर जलादारीत खिलजीने नवीन घराणे स्थापन केले त्याच्यानंतर गझनीवर आलेला अल्लाउद्दीन खिलजी याच्या कारकीर्दीत मोगल राज्याची दोन वेळ दिल्लीवर हल केले पण ते यश्वेले १३२१ साली येथे पियासुद्दीन तथ्खलाने तथ्खल याले स्थापन करून पूर्वेव ४ मैलावर तपलखाबाद येथे नवीन राधानांनी स्थापिली हल्ली त्या ठिकाणी मनुयवस्ती मुळीच नाही, पण किड्याचे व ओसाड रस्त्याचे अवशेष दृष्टीस पडतात व १३२५ त पियासुद्दीनाच्या मरणावर त्याचा मुलगा महमदतथ्खल गादीवर आला याने वेबोळ राजधानी उजवून, ८०० मैलावर दक्षिणेत दौलताबादेत गेल्याचा तीन वेळ प्रयत्न केल्या पुढे फिरोझशाह तथ्खलाने फिरोझाबाद हे नवे शहर बावून तेथे राजधानी नेली हल्लीच्या शहराच्या दक्षिणद्वाराबाहेर, त्या राजाच्या राजताळाच्या अवशेषांमध्ये अशोकाने इ स पूर्वी तिथल्या शतकात उभा-रेलेला एक प्रसिद्ध स्तंभ आहे हा स्तंभ फिरोझाहाने, अवाला मिरासात लिखराबादजवळ तोत्र येथून आणल्या मुळे झाला फिरोझाहानी लाट असे म्हणतात हाजीः लोबी ४२ फूट असून हा गुलाफी दगडाचा केलेला आहे व त्यावर पालीमध्ये अशोकची रावने (१-७) कोरली आहेत स १३९८ च्या दिसावर महिन्मात, तथ्खल पराभ्यात गादीसेवर्षी होय चालला असता तेमूरलघाने दिल्लीवर स्वारी करून पांच दिवस शहरात लूट व फक्तल केली व पुष्कळ लंपुरदयाना गुलाम करून बरोबर घेऊन गेला त्यानंतर दोन महिनेपर्यंत शहरात कोणत्याहि प्रकारची राज्य-अवस्था नव्हती पुढे महमदशहाने उरलेला प्रदेश ताब्यात घेऊन स १४१२ पर्यंत राज्य केले त्याच्या मरणावर सय्यद घराण्याने स १४५० पर्यंत राज्य केल्यावर येथे सोदी घराणे

स्थापन झाले. दुसऱ्या शिकंदर लोदीने आप्पा ही आपली राजधानी केली; पण दिल्लीचे महत्त्वही कमी झाले नव्हते. १५२६ साली बाबराने पानिपत येथे लोदी घराण्यातील शेवटचा इब्राहिम याचा पराभव करून दिल्लीत प्रवेश केला, पण तो मुख्यतः आप्रा येथेच रहात असे. हुमायुनाने परत दिल्लीचे येऊन इंद्रप्रस्थानातील पुराणा किंवा दुष्टत केला. शीरवाहाने स. १५४० त हुमायुनास पळावयास लावून, शहराभोवती तटबंदी केली. त्याने बांधलेल्या दरवाजांपैकी, हल्लीच्या तुर्गसमोरच्या लाल दरवाजा अद्याप चांगला आहे. सालिमगढच्या विजयाने शीरवाहाच्या मुलाची स्मृति अद्याप कायम ठेविली आहे आसपासच्या इमारेतांपैकी शाहजहानाचे पदमे वस्तुशिल्पकौशल्यासह फार चांगले आहे. अकबर व जहांगीर हे बहुधा आप्रा, लाहोर, किंवा अजमीर येथे रहात असत. पुढे शाहजहानाने हे शहर हल्लीच्या ठिकाणी पुन्हा बांधून त्याच्या भोवती तटबंदी केली व त्याला शाहजहानाबाद असे नाव दिले; त्याने जुम्मा मशीद बांधून यमुनेचा पश्चिम बाजूला पुन्हा सुरु केला. त्याच्या वेळपासून (काही थोडे दिवस खेरीम) मोगलांची राजधानी अखेरपर्यंत दिल्ली येथेच होती. स. १७३७ त महमद शाह राज्य करीत असता बाजीराव पेशवा दिल्लीपर्यंत आला होता. त्यानंतर दोन वर्षांनी बादशहाने त्या शहरात प्रवेश करून तैम्बूच्या कत्ताळी पुनरावृत्ती केली. श्रीमंत व गरीब वर्गाचे सर्वांना छद्म व बरोबर अपार संपत्ति देऊन १५० दिवसांनंतर त्याने शहर सोडले. १७६० साली मोगल बादशहानेथे मुकडे होण्यापूर्वी या टुटलेली शहरात दोन वेळ आताकडून होले व अहमदशाह दुराणीने व शेखी मराठ्यांनी येथून छूट नेली. शाहाअलम नावाचा मात्र बादशहा होता पण त्याला सत्ता मुख्यतः राजांनी येईना; शेवटी मराठ्यांनी स. १७७१ त त्याला पुन्हा दिल्लीच्या गादीवर बसविले. स. १७७८ त दिल्ली येथे मराठ्यांची शिंपदा कायमची ठेवण्यात आली व ब्रिटिश येथेपर्यंत शाहाअलम हा शिंपाच्या हद्दीत केवळ केवी होता. स. १८०३ मध्ये लॉर्ड सेक याने मराठ्यांचा पराभव करून दिल्ली शहरात प्रवेश केला व बादशहाला आपल्या संरक्षणाखाली घेतले.

स. १८५७ च्या बंडाचा दिल्ली येथील हकीमतीची स्थानिक इतिहासपेक्षा हिंदुस्थानच्या इतिहासाचा जास्त संबंध आहे. स. १८५७ च्या व्हिक्टोरिया दिदी पुन्हा इंग्रजांच्या हाती आल्यावर काही काळपर्यंत सर्व लोकवस्ती बाहून लावण्यात आली होती; पण स. १८५८ च्या अनिवाशापासून पुन्हा येथ्याची भौकश्या दिल्ली. महाराणी विक्टोरिया हिने स. १८७७ त " हिंदुस्थानची बादशाहीन " हा तिसरा धारण केला त्यावेळी येथे दरबार भरला होता.

व फे. न. - हल्लीचे दिल्ली शहर यमुनेच्या पश्चिम तीरावर २ मैल पसरलेले असून, त्याच्या इतर तिन्ही बाजूंना शाहजहानाने बांधिलेले व ब्रिटिश सरकारने दुस्त केलेली ३१ मैल

लांबीची, उंच दगडी भिंत आहे. पूर्वी या भिंतीला १० दरवाजे होते, पण त्यापैकी बरेच बंद केले आहेत. हल्ली असलेल्या दरवाजांपैकी, उत्तरेचा कापूर दरवाजा, पश्चिमेकडील फारसाखान व अजमीर दरवाजे आणि दक्षिणेचा दिल्ली दरवाजा हे मुख्य आहेत. बादशाहाच्या राजवाड्याला हल्ली किंवा (फोर्ट) असे म्हणतात. हा शहराच्या पूर्वेस नदीकाठी आहे. त्याच्या तीन बाजूंना तोडव्या दगडांची भिंत व घुळन असून दक्षिणेत व पश्चिमेस दरवाजे आहेत.

किंवाच्या ईशान्येस सालेमगढचा बाव फोर्ट आहे येथे यमुनेच्या भव्य पुलावरून ईस्ट इंडिया रेल्वेचा फोर्ट शहरात शिरून सालिमगढ आणि किंवा यावरून शहराच्या रेशवकडे जातो. किंवाच्या बायव्येस उजव्या बागेत सार्वजनिक फव्वेच्या व सेंट जेम्सचे खिस्ती देऊळ आहे. याच्या दक्षिणेस रेल्वे पलीकडे असलेल्या उजव्या बागेत सार्वजनिक उद्याने आहेत; व शहराच्या आग्नेय कांप्यात, दर्यागमन्ये छावणी आहे. याप्रमाणे व्यापिलेला शहराचा अर्धा भाग, दुकाने व देशी वस्ती यांनी व्यापिलेल्या नैर्ऋत्य भागापेक्षा उजवा आहे.

दिल्ली शहरातील सुंदर व भव्य इमारतींचे यथातथ्य वर्णन करणे येथे अशक्य आहे. त्याचे वर्णन पुढच्या प्रयात आलेले आहे. [फर्ग्युसन-हिस्ट्री ऑफ इंडियन अँड ईस्टर्न आर्किटेक्चर (१८७६); दिल्ली पाल्ट अँड प्रेझेंट (१९०२).] शहराजहानाचा राजवाडा आप्पाच्या राजवाड्यापेक्षा कमी देखणा पण जास्त प्रशस्त आहे. याची दक्षिणेस लोदी ३२०२ फूट व पूर्वेस लांबी १६०० फूट आहे. दरवाजासमोर मोवखाना असून पलीकडे दिवाण-ई-आम म्हणजे दरबारची जागा आहे. त्याच्या पाठीमागे रंगमहाल असून, मध्य इमारतीच्या उत्तरेस, शाहजहानाच्या इमारतीपेक्षा लोदी लोदी सुंदर नवेही ती लोदी जास्त दृग्गारलेला असा दिवाण-इ-खास म्हणजे खासगी भेटीचा दिवाणखाना आहे. त्या दिवाणखान्याच्या भिंतीवर पुढील प्रसिद्ध वाक्य लिहिलेले आहे. " पृथ्वीवर जर स्वर्ग असेल तर तो हाच ! हाच ! " भव्य इमारतीच्या दक्षिणेस १००० फूट लांबी रेंदीच्या बागेत राजवाड्यातील खानाना व खासगी दिवाणखाना असे.

मुळच्या शहरातील इमारती विटाच्या असून चांगल्या व मनकृत बांधलेल्या आहेत. रस्ते लहान, अर्दे व बळणा-बळणाचे आहेत; पण दिल्ली शहरातील मोठ्या दहारा रस्त्यासारखे सुंदर रस्ते फक्त हिंदुस्थानात कोणत्याही शहरा नाहीत. चादणीचा हा भुएय रस्ता किंवापासून पूर्वेकडे लोहोर दरवाजापर्यंत जातो याची रेंदी ४४ फूट आहे. चादणी चौकाच्या दक्षिणेस, काहीशा उंच व खडापाळ जागेवर, शाहजहानाने आपल्या कारकीर्दीच्या चवथ्या वर्षी सुरुवात करून १० व्या वर्षी पूर्ण केलेली जुम्मा मशीद नावाची सुंदर

इमारत आहे. समोरीत ४५० फूट लांबीच्या औरस पटांगणात काळ्या दगडांची फरसबंदी असून हात संगमरवरी दगड फार शोभिवंत रीतीने सजविलेले आहेत. या पटांगणातून सर्व शहरचा ब्रह्मा दगडार होतो. या शोभिवंत मशिदीकडे जाण्याकरिता एक भव्य दगडी जिना आहे. मशिदीच्या शिखरावर तीन संगमरवरी घुमट व पुढील दोन कोपऱ्यांवर दोन उंच मिनारे आहेत. मशिदीच्या आगीत भागातही संगमरवरी दगडांची फरसबंदी केलेली असून भितीला सुद्धा संगमरवरी दगड सजविलेले आहेत. या शिवाय अफगाण रामांनी बांधिलेली काळी मशीद व रोशन-उद्दलयाची मशीद यांचाही उल्लेख करणे योग्य आहे. अलीकडील इमारतींमध्ये रेसिडेन्सी म्हणजे हल्ली हायस्कूल असलेली इमारत, नगरभवन (हात दरबार दिवाणखाना, चित्रांचा संग्रह, अगवखाना व सार्वजनिक वाचनालय ही आहेत व सेन्ट जेम्सचे ख्रिस्ती देऊळ या मुख्य आहेत. चौथी चौकाच्या उत्तरेस राणीचा बाग आहे. शहरच्या मित्याबोहेर उत्तरेस यूरोपियन लोकांची वस्ती आहे. पश्चिमेस व निर्ज्म्येस असलेल्या उपांत्य भागात, पूर्वेच्या बांदराही परा-यातील व्यक्तींची वस्ती आहेत; त्यापैकी हुमायून्चे घडगे व निगमउद्दीन नांवाच्या साधूच्या स्मरणार्थ बांधिलेली मशीद ही मुख्य आहेत.

उज्याच्या योगाने दिल्ली शहराला सौंदर्य व अभ्युपगा आला होता ते पूर्वेच्या सरासरीचे राजबाडे नाहिले होऊन त्या ठिकाणी नव्या इमारती शालेच्या आहेत. येथे स. १८५० त म्युनिसिपलिटिची स्थापन झाली. किल्लावर शिबंदी व भिन्निष्ठ पायदळ आणि दर्यामग येथे देशी पायदळ ठेविलेले आहे.

उद्योग व धंदे.—जवाहरी काम, चांदीचे काम, पिरोळेची व ताऱ्याची मांडी, हस्तिदंती कांतकाम, विणकाम, लीगचा कशिदा, चित्रे काढणे वगैरे नाना तऱ्हेचे उद्योगधंदे येथे आलेतात. येथील जवाहरीकामाची प्रसिद्धी आज पुढील वर्षे चालू आहे; पण हल्लीचे काम मोगलांच्या वेळेच्या कामाप्रतर्फे सुंदर असत नाही. एक दोन पराण्यांत हस्तिदंती कांतकाम फारच चांगले होतं. चक्या व गिरण्या यांचीही वाढ बरीच झाली आहे. काशिदा व छापखान्याचे काम, चिरकट करणे वगैरे किरकोळ कामेही होतात.

नद्यांच्या पूर्व तीरावर नॉर्थवेस्टर्न रेल्वेचा फाट्या झाल्यापासून जरी हे शहर व्यापाराच्या मार्गावर नाही तरी येथील व्यापार बराच मोठा आहे. येथे येणाऱ्या कापडावर व धान्यावर अजात नसल्यामुळे व्यापारदृष्ट्या याला महत्त्व असून, अद्यापि एकीकडून फलकता हिंसा सुंदर आणि दुसरीकडून रामपुताना यांशी येथील बराच व्यापार चालतो. साध्यानिक पदार्थ, कापूस, रेशीम, सूत, धान्य, तूप, धातूचे भिन्न, मीठ, शिमें, कातडी आणि विलायती कापड वगैरे भिन्न बाहेरून येतात. हे भिन्न आभि संसार, साखर, तेल,

जवाहरी काम, जरीचे काम वगैरे पदार्थ येथून दुसरीकडे रवाना होतात. पंगव गोवाबोहेर, सिंद, कापूस, अलवार, बिकानेर, अजमेर व दुआब वगैरे गांवांनी या शहराचा व्यापार चालतो येथे बंगाल, नेशादल, दिल्ली, लंडन, अलाहाबाद आणि अजमेर इंडिया वगैरे बंका आहेत. बोदणी चौक ही येथील मुख्य बाजारपेठ आहे.

शि क्षण.—येथे असलेले कॉलेज १८०० साली मोडून उघडण्यात आले होते. हल्ली स्वतंत्र म्युनिसिपल स्थापन करण्यात आली आहे. शिवाय येथे म्युनिसिपल हायस्कूल, आंग्लो-अमेरिकन, भाग्यो-संस्कृत, सेन्ट स्टीफन व महाज्जान ही हायस्कूल; शिक्षक तयार करण्याकरिता शाळा, व उद्योगधंद्यांनी शाळा वगैरे शिक्षणस्थळा आहेत.

नवी दिल्ली.—१९११ साली ज्यावेळी दिल्लीद्वारा भरला त्यावेळी बांदराही पंचमज्जे यांनी हिंदुस्थानची राजधानी दिल्ली ठरावण्यात आली असे असे जाहीर केले. तेव्हापासून दिल्ली ही राजधानी झाली व अर्धातच त्यामुळे दिल्लीशहराची पुनर्रचना होण्यास सुरवात झाली दिल्लीच्या पूर्वेस बंगाला साजेल अशी पुनर्रचना करण्यात यावी असे राजे-साहेबांनी उद्गार काढले होते, व ही गोष्ट मगात टेजून व दिल्लीशहराच्या पुनर्रचनेनिमित्त एक तज्ज्ञांची समिती निवडण्यात आली. राजधानीसाठी दोन भागा सुचविण्यात आल्या होत्या एक हल्लीच्या दिल्ली शहराच्या उत्तरेकडील भाग व दक्षिणेकडील भाग. उत्तरेकडील भागात राजधानी वसविण्यामध्ये पोंडे फाट्टे पण अधिक तोडे होते. त्यामुळे बरीच समितीने दिल्लीच्या आग्नेयेकडचा भाग अधिक पसंत केला. हा भाग थोडा उंचावर असल्याने तेथे नदीला पूर आला तरी पाणी येण्याचा संभव नाही. शिवाय त्या भागात नैसर्गिक हेजेज आहे. याशिवाय या भागात ऐतिहासिक पदवी, पुतळे इत्यादी पवित्र अवयव फार कमी असल्यामुळे हा भाग व मिटोला अधिक पसंत पडला यात आश्चर्य नाही. पण समितीचे मत हिंदू लोकांनी सुवीच पसंत पडले नाही. हिंदी लोकांचे मत नवी राजधानी उत्तर भागात वसविण्यात यावी असे होते. सर मॅडफर्ड लेस्ली यांनी हि सर्वच मत दिले. त्यामुळे समितीने पुन्हा सर्व भागाची तपासणी करून उत्तर भागात किती तोडे आहेत हे दाखवून दिले. शेवटी मर्याद वादविवादानंतर दक्षिणेकडील भागच नूतन राजधानीकरिता पसंत करण्यात आला.

या नवीन राजधानीचा मध्य रेलीन टॅक्सीवर असून या टॅक्सीनेचलाही राजधानीच्या इमारती झाल्या आहेत. या मध्याच्या उत्तरेस व दक्षिणेस सेक्टरांपद्धा इमारती आहेत व त्या इमारतींच्या मधोमध गव्हर्नमेंट कोर्ट आहे. या कोर्टाच्या पश्चिमेस, गव्हर्नमेंट हाऊस वसलेले आहे. या इमारतीच्या आसपास उद्यान, बाग वगैरे केल्या आहेत व येथेच व्हार्डरुमाच्या निरनिराळ्या सेक्टरांची

व अधिकाऱ्यांचे बंगले आहेत. गव्हर्नमेंट हॉटेलच्या दक्षिण बाजूला हिंदुस्थानच्या सेनापतींचा बंगला आहे. सेक्रेटरीएटच्या पूर्वाभिमुख एक मोठी मोठ्ठी बागा असून तिला ग्रेट ट्रेस हें नांव आहे. या जागेत जलसरोवर व कारकी निर्माण करण्यांत आली आहेत. या 'ग्रेट ट्रेस' च्या पूर्वेत एक मोठे उद्यान आहे. याचा 'सेंट्रल विस्टा' असे नांव आहे. या उद्यानाच्या दोन्ही बाजूंचे, क्रीमिडर छोकांचे राहण्याचे बंगले आहेत. या उद्यानाच्या मधून राखधानी-मील प्रसून रस्ता गेला आहे व या उद्यानाचे चार कायकोण झाले आहेत. या चारी कायकोनांमध्ये ईंग्लिश रिकॉर्ड ऑफिस, एमॅलोगिकल म्यूसियम, दि मॅजिकल रीसर्च इन्स्टिट्यूट सायमरी व बॉर म्यूसियम इत्यादि भव्य इमारती आहेत. वरील राखरस्याच्या उत्तर टोंकाला व्यापारी गेट वसलेली आहे. या गेटांत तिममर्चा इमारती असून, फोटो टेलिग्राफ ऑफिस या इमारती येथेच आहे या रस्त्याच्या दक्षिण टोंकाला ऑक्सिजन पेंसेट्रल व अधिकाऱ्यांचे बंगले आहेत. सेक्रेटरीएट ऑफिसाची जी उत्तरेकडील इमारत आहे त्या जवळच कौन्सिल ऑफ स्टेट, सेजिस्ट्रेटिव्ह असंब्ली व चेंबर ऑफ प्रिन्सेस यांच्या बैठकीची इमारत आहे. याच्याहि पुढे पूर्वेत दिल्ली युनिव्हर्सिटीसाठी जागा राखून ठेवण्यांत आली आहे. १९२१ सालच्या बजेटवरून या नव्या राजधानीतील इमारतीप्रतिष्ठ १२९१८००० रुपये खर्च लागेल असा अंदाज आहे.

• दिल्लीची हिंदू राजघराणी—युधिष्ठिर (पादव) वंशातील एक राजा निमिषक इतिहासपूर्वे येथे राज्य करीत असता, भागीरथीस पूर येऊन ते घाबर वाहून गेल्यामुळे त्याने आपली गादी कौशाची नगरास नेली. रणवेडेथे युधिष्ठिर हाकाच सुमारे ५८३ वर्षे पडले होते. ही गादी तेथे सुमारे ६०० वर्षे आली; तेव्हापासून काळात विजयराज्यापासून शेवट (लक्ष्मदेव) राजापर्यंत युधिष्ठिरवंशीय ३० पुरुषांनी तेथे राज्य केले. या प्रत्येकाने किती किती वर्षे राज्य केले ते स्पष्ट आढळत नाही. एवढेच समजे तर पुरुषांनी या वर्गांनी आढळणारी संख्या यांचा जेव्हा मुख्यच मसत नाही. तो घालण्याचा आमपर्यंत पुष्कळती प्रयत्न केला आहे पण तो साध्य नाही.

रोमक म्हणजे लक्ष्मदेव यास त्याच्या वीरसेन प्रधानाने मारून, कौशाची नगरीतून गादी काढून इंदूरस्थ येथे पुन्हा व्यापिली. वीरसेनपासून पुष्पापाळ राजापर्यंत १० पुरुष झाले. वीरसेन वंशातील शेवटचा राजा पुष्पापाळ यास त्याच्या नरहरिनाथ नामक प्रधानाने मारिले, व दिल्ली येथे आपण राज्य करू लागला. या वंशात नरहरिनाथापुढे १६ राजे झाले. नरहरिनाथ वंशातील शेवटचा राजा विक्रम यास मित्रपाळ नामक त्याच्या प्रधानाने मारिले व आपण दिल्ली येथे राज्य करू लागला. हे राजे एवढेच मित्रपाळापुढे १६ झाले.

मित्रपाळ वंशातील शेवटचा राजा विक्रमपाळ यास अहिर जातीच्या कोण प्रधानाने मारिले व आपण दिल्ली येथे राज्य करू लागला. हे अहिर राजे ८ झाले होते. अहिरें सूरचंद्र राजाच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस विक्रम संवत् चालू शास्त्रामुळे युधिष्ठिर शक घुडाला. सूरचंद्र निपुष्टिक असल्यामुळे तो मरण पावतोच दिल्ली येथे एक नवा राज्य करू लागला. परंतु त्याचे नांव आढळत नाही. या वंशातील ८ पुरुषांनी राज्य केले.

या निवाची वंशातील शेवटचा राजा महानंद यास बंगल्याकडून आलेल्या एका जयसिंग नामक पुरुषाने मारिले व आपण दिल्ली येथे राज्य करू लागला. यापुढे त्याच्या १२ पुरुषांनी तेथे राज्य केले. यापुढे उत्तरेकडून माघवसिंग आला व त्याने जयसिंग वंशातील शेवटचा राजा दागोदरसेन यास मारून इंदूरस्थ येथे विजयापर्यंत राज्य केले. माघवसिंगाच्या वंशातील शेवटचा राजा नरहरिसिंग यास धीरधर राजाने मारून आपण दिल्ली येथे राज्य केले. या धीरधरापुढे ९ पुरुषांनी राज्य केले.

धीरधर वंशातील शेवटचा राजा विक्रमचंद यास पूर्वेकडून आलेल्या पुष्पापाळ राजाने ठार मारले व दिल्ली येथे आपण राज्य करू लागला. पुष्पापाळाच्या वंशात ५ पुरुषांनी राज्य केले व त्यांची कारकीर्द सुमारे १०९ वर्षांची झाली. (यांतील शेवटचा पुरुष पृथुराज (विठोरा राजा) होता.

याप्रमाणे युधिष्ठिरापासून पृथुराजापर्यंतची इकीकत छन्या राजावलीच्या बाबतीतून नेहमी आढळते. हा काळ ४२५४ वर्षांचा होता असेहि वाङ्मय म्हणतत. परंतु जर सापेक्ष-स्थानांमधे त्या काळाची व रथांत झालेल्या राजांच्या संख्येची संगति केल्याहि कोणत्याहि विद्वानास लक्षितो आले नाही.

दिल्ली मीन्ट—मद्रास इलाख्यातील मद्रास जिल्ह्याच्या पिराकल तालुक्यांत एका उंच (८५५ फूट) भागास हें नामाभिधान आहे. यार नांव 'मीन्ट हो एली' असे आहे. याचो 'ग' नामास हिंदुस्थानच्या भूमीचा हाच भाग प्रथम हिंसला हा समुद्रकिनाऱ्यावर आहे. रेकरीवर एक गरीब असून सगळ्या दिवशी मोपळे लोकांच्या हुंड्याच्या हुंडी वर दर्शनास जातात. ही जागा अनुक्रमे पोर्तुगीस, डच, फ्रेंच व इंग्लिश येन्हांच्या हाती होती. येथे एक विद्वान बांधला आहे. यांचे लोकच हे पूर्वी ग्राम निवासस्थान होते.

दिवाकर—एक आरतीग ज्योतिषी. हा प्रसिद्ध गोल-ग्रामस्थ विद्वान कुलंत शके १५२८ मध्ये जन्मला. याने जातक-मांगल्य नांवाचा जलदग्रंथ केला. त्याला पदमातक असेहि नांव आहे. केवळ यातच पदमातक प्रौढमनोरमा नांवाची टीका याने शके १५४८ त केली. तसेच आपल्या जातक-पद्धतीवर ग्रंथित तांत्रिकतामयी नांवाची मोदाराण टीका

शके १५४९ त केळी. पंचांगसाधक मकरदावर यांची मकरदिवसपण नांवाची सोदाहरण टीका आहे. व्याकरण, न्याय, काव्यसाहित्य यांतहि हा प्रवीण होता. [दक्षित-भा. उपाधिसाह.]

दिवाकर पुरुषोत्तम चोरघोडे—हा वाढेटीन शहा-
भांटील एक संवैष शहाणा होता. देवाजी (देवा) असेहि
यास म्हणत. हा नागपुरकर भोसल्यांचा दिवाण. याचे आठ-
नांव चोरघोडे. वऱ्हाडांत येसाव्याचे काही सायनात महात्त
होते त्यावरील चौघाडे पेशवे भोसल्यास देत नसत. या
संवैषी नेहमी ऋकटी निपत. त्यांचेकी एका पेळी या
दिवाकराचे पुण्यात काऊन त्याचा समाधानकारक निकाल
लाविला (१७७९) होता.

पहिल्या रघुवीच्या मरणानंतर मुघांनी व जानोजी
यांनी भोसल्यांची बादी मिळविण्यासाठी ज्या खटपटी केल्या
त्यात दिवाकर हा प्रथम उदयास आला. हा नागपूर
जिल्ह्यातील चिमूर येथील रहिवासी. शिवकवी भोसल्याचा
बकील कोन्हेराम याचा दिवाकर हा शायीब होता. जानोजीने
आपल्यास सेनासाहेबपुण्याची वरसे, पेशव्या-
कडून भागविण्याची खटपट चालवीली असता, दिवाकराने
प्रमाण पाहून नातासहच पेशव्यांकडून अखंड सत्त खपटांची
मनर वेश्वन वरसे आणिली. त्यामुळे जानोजीचा दिवाकर हा
जवळ हात बंदला. दिवाकरावर पेशव्यांचोहि सर्वा असे.

मुघांनी व जानोजी यांच्यातील नंदगावच्या लढाईत
दिवाकराच्याच साहाय्यणाने जानोजीचा जय झाला. पुढे
जानोजी हा राघोबादादास मिळक पुण्यावर चालून गेव
असता थोरले राघवराव त्याच्यावर गेले. त्यावेळी दिवाकर
हा पेशव्यांच्या नजरकैदेत होता; तरीहि पेशव्यांच्या हाल-
चालीच्या बातव्या तो क्षुद्रपणे जानोजीस कळवी; याच
वेळचा मुदीबळाचा प्रसंग (राजा दोन घरे मागे घ्यावा ही
सत्तासमवाण्या दिवाकरास मर्मित सुचना) होय. त्याने
पेशव्यास मर्मितसर् की १५ लक्ष रुपये पेलून जानोजीची
तह करावा; परंतु रावबाहेर्यानी ते ऐकिले नाहीं. शेवटी
भोंसल्याने कंडाळूक दिवाकराच्या मार्फत कनकापूर येथे पेश-
व्यांची तह केला.

यापुढे जानोजीने दिवाकराची दिवाणशिगी काऊन घेतली
व काही दिवसांनी त्याच्यावर हजरची शाक्याने त्यास
कैदेत ठेवले. यानंतर मुघांची हा अधिकारावर आल्यानेवर
त्याने पंतास सोडिले. त्याने त्यावेळी भवानी शिवरामाचे बंड
मोडून मुघांनी व दुसरा रघुवी याले खडब कडून दिले. या-
नंतर योव्याच दिवसांत दिवाकराचे नागपुराचे मरण पावला
(१७८१). [नागपुरकर भोंसल्यांची बखर व कागदपत्रे;
पेशव्यांची बखर.]

दिवाणाची इस्टेट—मध्यप्रदेश. राजघराणेसमानच्या
राजघराण्याच्या एका शाखाची ही इस्टेट आहे. पूर्वी याच
शाखेसून राजाचे दिवाण नेमिले जात असत. यांत एकंदर
१४

३९ गावे असून क्षेत्रफळ ३०५०० एकर व लोकसंख्या
सुमारे आठ हजार आहे. १०० रुपये टाकीची व ५५५६५चे
कील या इस्टेटबद्दल दिला जातो. हात कार मौल्यवान पण
अन्नाबसे मंगल आहे.

दिवाळी (दीपावली)—भारतीयांचा एक सण. हा
सण आधिन व कार्तिक या दोन महिन्यांच्या संघीस
(आधिन वच चतुर्वैशीसून कार्तिक शुद्ध द्वितीयेपर्यंत)
चार दिवस असतो. कोणी घनघयोदशीनाहि या सणांत
मगना करतात. या सणांत दीपोत्सव हा मुख्य असून अग्नि-
स्नानादि दृढर धार्मिक विधीहि आहेत. पहिली खरीपाची
मिके निघून पुढील रव्याचा पेश होऊन पुढताच पाळस उप-
ळा आहे व पोटाची घेडी पडे लागली आहे अशा पुन-
त्तच्या काळांत हा दिवाळीचा सण असतो. या सणांत
धार्मिक विधीविवाच काही व्यावहारिक गोष्टीहि असतात.
आधिन वच अमावास्येस व्यापारी लोकवि वरसे संपून
कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेस नव्या वर्षास आरंभ होत असतो.

दिवाळीत पांच दिवसांतील कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे असतो.
आधिन वच त्रयोदशीस सत्यकळी घराव्या बाहेर यमदेव-
तेप्रीत्यर्थ दीपदान केले जाते. त्यावेळी आमांनो घने व
गुळ वाटण्याची चाल आहे. आधिन वच चतुर्दशीस नरक-
वतुर्दशी म्हणतात. या दिवशी कृष्णने नरकातुटाचा वध
केला. या दिवशी पहिले संपाती अग्निहोत्रान्न करावयाचे असते.
अमावास्येस लक्ष्मीपूजन व कुबेरपूजन हा विधि होतो.
व्यापारांलोच साळअवेरचा द्विनेव घरा कडून किकायतीच्या
द्रव्याची (लक्ष्मीची) पूजा करतात यावेळीहि व्यात, इष्ट-
मित्रांना गुळ व घने वाटतात. या दिवशी सुबडे राह-
रातांत सराफी व व्यापारी मोहोल्यांतील रोपणारे बांगळी
असते. कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेस विकत वेळाचे तवे वर घुस
होन असल्यामुळे त्याचा हा पाहवाच होय. या दिवशी
बलीच्या राज्यास आरंभ झाल्याचे मानितात. या दिवशी
बलीप्रीत्यर्थ दान, योकीदन (पोळाप्रमाणे हाईनो डोगारून
त्याची पूजा करणे) व दूत खेळणे हे धार्मिक विधी अस्-
तात. व्यापारी लोक या दिवशी नव्या वहाचे पूजन करतात.
कार्तिक शुद्ध द्वितीयेस यमद्वितीया म्हणतात. या दिवशी
बहिणीने मावाच मेणवानी घाबवानी व भावांने तिला ओवा-
ळणी पाळववानी असते. बरील वारी दिवसांत विक्रान्त
ओजन, सोभेची दाख उडविणे व घुतादि खेळ खेळणे हे
आचार धर्मेच रूढ आहेत.

दिधिदिधि—या शाखाचे सेंटिन नांव शिवलिंगनिआ
केरिबारीआ असून देशी भाषेत यास दिधिदिधि म्हणतात. हे
मुळचे दक्षिण अमेरिकेंतले असून १८१४ साली याचा हिंदु-
स्थानवि प्रवेश झाला.

हे कैपणास उपयोगी पटणारे झाड असून व्यापारी दृष्ट्या
उपयुक्त आहे. या झाडाची तयार रोपे व व्यापार्येत सुबडे
पुण्यासारख्या ठिकाणी मिळतात याचे की एक ओस घा

असतां सुमार १०० झाडे तयार होतात. चामडे रंगविणें व लांकडास लावण्याचें रोगण तयार करणें या कार्या या झाडाचा फार उपयोग होतो. मुंबई इलाख्यांतला चारवाक निरुप्रांति या झाडाच्या कर्मापासून बरेंच उत्पन्न होतें.

दिवोदास—एक वैदिक राजा. याची वेदांत आढळणारी सविस्तर माहिती, ज्ञानकोश विभाग ३ रा (दशराष्ट्रयुद्ध अथवा भरतदिविजय प्रकरण) यांत दिली आहे. याचा पुत्र किंवा नजीकचा वंशज मुदास होय पुराणांतून दुसरा एक दिवोदास राजा आढळतो. हा क्षात्रीपति सुदेव राजाचा पुत्र. यत्न दिवोदास असें नांव असतां हि यास पित्याच्या नांवावरून सौदेव असें म्हणत असत. यानें इंद्राच्या अनुग्रहावरून भारग्रीहीच्या उत्तरतीरी व योमतीच्या दक्षिणतीरी वाराणसी नांवाची पुरी निर्माण करून तेथें वास्तव्य केलें होतें. यास हैहयकुलोत्पन्न राजानां अतिशय प्राप्त दिल्या ऐव्हां हा भारद्वाज ऋषीस शरण गेला व प्रार्थना करून म्हणाला की हैहयांत मिळील असा मला पुत्र व्हावा. तेव्हां भारद्वाजानें त्याच्याकडून पुत्रकामेष्ट करिण्यावर यास प्रतर्दन नांवाचा पुत्र दिला. पुढें त्यानें हैहय राजांस किंजुन दिवोदासास सुखी केलें.

दिव्य—बहिर्मी किंवा आरोगी इतमाकडून घेण्याची अशी काही भौतिक गोष्ट करवून लक्षाज्योत्पत्त्या निर्णय करण्याच्या पद्धतीला दिव्य म्हणतात. रोमन कायदेपद्धतींत हा प्रकार मुळीच नव्हता; ग्रीकांना माहोत होता पण न्यायदानांत त्याचा तो उपयोग करीत नसत. चिनी व अमेरिकन इंडियन लोकांत या पद्धतीची वाढ झाली नाही कुराणासर्च दिव्याचा स्पष्ट निषेध केला आहे. दिव्याचा विशेष प्रकार हिंदू, आफ्रिकन व दशुटोनिन या लोकांतच आढळतो. आफ्रिकेत विपरीत दिव्य विशेष रुढ आहे.

छ मे रो—या वि को नि य —या प्राचीन संस्कृतीच्या लोकांत कायदेसाध बरेंच वाढ पावले असल्यामुळे दिव्यांना महत्त्व नव्हतें पण मानवी पुरावा हतबल उरल्यास एका अरुद्धदिव्याच्या उपयोग करण्याबद्दल खमुराबीच्या कोर्दात उल्लेख आहे. एलाद्या नदींत उडी पालण्यास लागून त्यांतून आरोगी वाचक्यास त्याच्यातकें निकाल देत.

रोमन.—रोमनकायद्यांत दिव्याला स्थान नव्हतें. तथापि प्राचीनतम रोमन समानांत दिव्ये करीत असत. त्यांपैकी अमृतून वालत जाणें हा एक प्रकार असे. जादूनें भारलेला माकर लावयास दिल्यावर ती ज्याच्या पशास अडकिल तो खरा मुन्हेगार होय असा एक दिव्याचा प्रकार असे तिसरा प्रकार द्वंद्वयुद्धाच्या दिव्याचा. वादीपक्षाचा निर्णय द्वंद्वयुद्धानें करण्याची चाल युरोपांत क्रिस्तोत्तर १५५० व्या शतकापर्यंतहि फार रुढ होती आणि तिचा मोठा फार अवशेष अद्यापहि सांपडतो.

इराणी.—अवस्था मर्यात सुमार ३३ प्रकारची दिव्ये दिली आहेत. त्यांत उष्ण व थंड अशा दोन जाती आहेत.

अग्नि, चकळणारे पाणी, वगैरे उष्ण आणि विषप्राशन वगैरे थंड दिव्यांचे प्रकार होत.

मुसुलमांनी.—कुराणपूर्वकालीन अरबांत अग्निदिव्य प्रचलित होतें. त्याकरितां तरवार, चमचा, किंवा दुसरा एखादा घातूचा मिश्रत खूप तापवीत व तो आरोगीकडून मिमेनें चाटवीत. ज्याची जीभ फार भाजेल तो हरला असे समजत. जादूनें भारलेल्या जागेत उमैं करून शपथ घ्यावयास लावणें हा दिव्याचा दुसरा प्रकार असे. कुराणांत ह्या प्रकाराचा निषेध अल्लह्यामुळे तदनंतर दिव्ये बंद झाली. मात्र बारकमांत प्राणि सुतांत शपथ करविण्याची पद्धत अद्याप चालू आहे.

हिंदू—ईप्रजी होण्यापूर्वी मराठी व मुसुलमानी राज्यांत व तत्पूर्वीहि दिव्य करण्याचा प्रथा होता. तेंढामांडणाचा निकाल या दिव्यपद्धतीनें होई. नाकापक्ष्य, डंडापक्ष्य, व स्तेय इत्यादि व्यवहारनिर्णयाच्या बाबतींत दिव्य करीत.

दिव्ये केव्हां करावयाचें याबद्दल नियम असे. ज्यावेळीं लेखी व तोंडी पुरावा मुळीच मिळत नसेल त्यावेळीं मात्र दिव्य करावें, नाही तर कसें नवे (यातवक्य स्मृति, अ. १ खे. ११). तसेंच ज्या प्रामत्तमेपुढें निर्णय होई तींतील गोतसमासदांची जाती बर मुसल्या तोंडी पुरावावरून होत नसेल तर दिव्य करीत. स्मृतिहारि असेंच म्हणजे, मात्रप-प्रमाणांचा सर्वथा अभाव असल्यास गग दिव्य करावें, म्हणतात. (याज्ञिकव्य स्मृ. अ. ११).

या दिव्याचे प्रकार अग्नि, जल, तुला, विष इत्यादि असत. ऋग्वेद (१.१५८,४), पंचविश ब्राह्मण (१४.६,६), छांदोग्य उपनिषद (६.१६) व कौषीक सूत्र (५.२.८) यांत अग्निदिव्याचा आणि शतपथ ब्राह्मण (११.२.७) यांत तूलादिव्याचा उल्लेख आहे. आपस्तंबाखोरास इतर धर्मसूत्रांत दिव्यांपैकीं मुळीच उल्लेख नाही. मनुस्मृतीत दिव्याचा उपयोग व्यवहारनिर्णयांत करण्याबद्दल स्पष्ट सांगितलें आहे व तेथपासून दिव्यांचे अनेक प्रकार रुढ झालेले आढळतात. मराठी ऐतिहासिक कायदपत्रांतली काही माहिती येथें देतो.

(१) दिव्य करणाऱ्याचे हात प्रथम साबणांनें धुवून नखें काढीत, नंतर पिशव्यांत हात घालून त्या थंड करून त्यावर मोहोर करून तीन रात्री दिव्य करणाऱ्यास अटकत ठेवीत. पिशव्यात हात धाकण्यापूर्वी हातांवरील सर्व खाणाखुणा टिपून ठेवीत. चौथ्या दिवशी देवळाच्या आवर दिव्य करावयाच्या ठिकाणी सात थंडके करावयाची. एक लोखंडावा लिबाएवढा गोळ्य तापवून साल करावयाचा. दिव्य करणाऱ्याच्या हातावर पिंपळाची पानें दावयाची. त्यावर थोडे तूप घालून तो तापविलेला गोळ्य लोहारांनें सांडवांत धरून ठेवावयाचा. मग दिव्य करणारांनें तो गोळ्य हातांत घेऊन तीं सात थंडके ओलांडून पुढें गवत ठेविलेल्या खडपांत तो टाकावयाचा. गोळ्य टाकल्यावर त्या गवतांनें पेट पेतला पाहिजे. नंतर फिरून पिशव्यात हात घालून, त्यावर मोहोर करून

पुन्हां तीन रात्र दिव्य करणारास अटकत ठेवावयाचें. नंतर पितृव्या सोडून हात तपासून पहावयाचे. हातावर कोड विसरल्यास तो दिव्य करणारा व तो ज्या पक्षाचा असेल तो पक्ष खोटा ठरला असें समजण्यांत येई. कोड बदरे न आडळल्यास दिव्य करणारा पक्ष खरा समजला जाई.

(२) तप्तपद्मादिव्य अथवा रवा काढणें—तूप अगर तेल एका ताम्बूनोत (अथवा फडेंत) तापवावयाचें व त्यांत एक ते तीन मांशांचा सोन्याचा, रुप्याचा किंवा तांब्याचा तुकडा (रवा) टाकावयाचा दिव्य करणारानें सात मंडळें चालत येऊन त्या तापलेल्या तुपातील अगर तेलातील तो रवा काढावयाचा. हातांस इजा झाली नाही असें दिवल्यास दिव्य करणारा खरा झाला असें समजत. तुकडा काढावयाच्या पूर्वी हातांचंघी तारुदी वर सांगितल्याप्रमाणें करित.

(३) देवाचा मंदारा व निर्माल्य होण्यावर घेऊन शपथकिया करणें.

(४) कृष्णा-गोदा वगैरेंसारख्या नदींत उभें राहून शपथ घेणें.

(५) एका पोण्यांत दिव्य करणारास बांधून तें पोतें ठराविक पूज्य मानिलेल्या झाडावर बांधून शपथ घेवयाचें व शपथ घेतल्यावर पोतें खाली ढकलून देणें. मेल्यास तो खोटा व नाचल्यास खरा.

(६) एका ठरलेल्या ठिकाणीं तेथील देवाची पूजाअर्चा करीत राहणें. ठराविक मुदतींत, राहणाऱ्याच्या घरात आग लागली, जनावर बोरस गेलें, कोणी माणूस मेलें किंवा खुद्द तो राहणारा स्वप्नांत मिकून ओरडला तर त्यास क्रिया लागली म्हणजे तो खोटा झाला असें ठरवीत.

(७) वादीप्रतिवादीकडून देवपुढें दिवे लावावयाचे. दोन्ही दिव्यांत तेल सारचें असावयाचें; असें असता ज्याचा दिवा विनाकारण आगीं विरल तो खोटा झाला.

(८) वादीप्रतिवादी यांनां सीधींत (अगर पवित्र नदीत) उभे करून जीं सारां असेल त्याचा हात थळ साक्षीदारानें त्यास बाहेर काढणें. तसें करतांना अन्धळ-पाण्यांत पडल्यास साक्षीदारानें खोटी साक्ष देऊन खोव्य माणसास पुढें आणिलें असें ठरे.

(९) मस्तकावर गाईचें बामणें घेऊन व उजव्या हातें तांपांच्या पात्रांनें भरलेला चंभू घेऊन शपथ घेणें. चंभू नड होऊन खाली पडल्यास (एका व्यवहारांत त्या चंभूत एक एकी सपें निघाला होता. वाड भा. ७ पृ. १८०) तो खोटा ठरे

दिव्य करण्याचीं ठिकाणीं पुढीलप्रमाणें होती: पैठण येथील एकनाथाचें देऊळ; रोजणाव (निजामशाही) येथील मशीद; खेडशिवापूर येथील महादेवाच्या देवळासमोरील विपळाचें झाड; कऱ्हाड येथील कृष्णाकोयना संगम; माहुली येथील कृष्णावेंगासंगम. रहिमपूरचें कृष्णाकाठचें शिवनाथाचें देऊळ; निंब (सातारा जिल्हा) येथील सदानंद गोसाव्याचा मठ; पंढरपूरच्या समामंडपांतील रंगशिराळ; (खंडो-

ग्याचा) पालोचें (सातारा जिल्हा) खंडेरावाचें मंदीर (येथें अद्यापि वर सांगितलेलीं सात मंडळें व गवताचा खडा आहे); जेजुरीच्या देवळांतील कांस्य; इ. इ.

[संदर्भग्रंथ—एन्साय० ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स; मनुस्मृति, अ. ८; नारदस्मृति, अ. १; आपस्तंबस्मृति २. २१; बृहत्संहिता २.३; मिताक्षरीटीका; वाड, भा. २.]

दीपवंश—एक बौद्ध महाकाव्य. सिंहली अटकथांमध्ये दिलेल्या परंपरेवरून महाकाव्य रचण्याचा पहिलाच परंतु अर्धवट प्रयत्न म्हटला म्हणजे, दीपवंशामध्ये दिलेल्या बेटाचा इतिहास होय. या काव्याच्या फर्याचें नांव दिलेंलें नाही. परंतु बहुतकडून त्यानें हें काव्य ख्रिस्ती शकाच्या चवथ्या शतकाचा आरंभ आणि पाचव्या शतकाचा एक तृतीयशतकाच्या इ.स.पू. ३०० च्या सुमारास होतें असांचें. यांतला भाषा आणि वृत्ति बौद्ध दिसतात व यात व्याकरणदृष्ट्या आणि वृत्तिविषयक प्रमाद बरेच आढळतात. सिंहली छोळ पाली आपोत पयें रचण्याच्या कामीं त्यावेळीं अनन्यस्त होते असें दिसतें. या ग्रंथकारानें काही पद्यें पुढें ठेवून अगदीं त्यांच्याप्रमाणें शब्दांची रचना करण्याचा प्रयत्न जेव्हा सारचें दिततें. त्यानें आपलीं पद्यें निपिटक आणि विशेष-पतः सुद्धवै, चरियापिटक आणि जातक या ग्रंथांतील काही पद्यें आठवून त्यांच्याप्रमाणें रचलेलीं दिसतात. परंतु त्यानें आपली माहिती अत्रुराधपूर येथील महाविद्यालयामध्ये जतन करून ठेविलेल्या अठ्ठकादील ऐतिहासिक प्रकरणावरून घेतली असावी. कदाचित् याखेरीजहि त्याला एक दोन अठ्ठका मिळाल्या असाव्या आणि याच गोष्टी-मुळें, बहुतकरून एकच विषय काही ठिकाणीं दोन दोन वेळा व क्वचित् तीन वेळाहि वर्णन केलेला आढळतो. उदाहरणार्थ, प्रथम योडक्यामध्ये व सारांशरूपानें तीन धर्मसंघीतींची हकीकत दिल्यानंतर, लागलीच तीच हकीकत पुन्हां विस्तारानें व अधिक पूर्णतेनें दिलेली आढळते.

रया प्रसंगांचे विस्तृत वर्णन करणें हें, तीं परें पठणकरणावर सांपविलें असावें, हें उघड आहे. मधून मधून प्राचीन कालच्या महाकाव्यांप्रमाणें एकामागून एक संवादाहि अनेक ठिकाणी आढळतात. अशा संवादामध्ये प्राचीन आख्यानांप्रमाणें संभवविस्तृत चोलगारा कोंग आहे, हें कळतें. परंतु कांही ठिकाणी या संवादांतील परस्परवाचा संबंध जोडणारा मजकूर, हां परें म्हणणाराच मधून मधून गद्य गोष्टींच्या रूपानें समांत आहे असें दिसतें. अशा ठिकाणी प्रस्तुत प्रयकारानें केवळ त्याच्यापुढें असलेल्या गोष्टी जशाच्या तशा लिहून ठेविल्या आहेत या गोष्टी अथवा आख्यानें मोठमोठ्या समानांमध्ये मिश्रुनीं म्हणून दाखविण्याकरिता तयार केलेली असत ['महावंश' पहा]

दीपावार्द—तंगवारकर थोरल्या व्यंकोजीराजाची राणी. ही फार शहाणी, चतुर व दक्ष होती व्यंकोजी जेव्हां आपल्या वडिलांभित्त अहागिरीचा वाटा शिवाजीस देईना व मुघलमानी नेकर म्हणविण्यांतच समाधान मानूं लागला, तेव्हा हिनें जुना मुसद्दी खुनुसपेठ हणमंत याच्या मध्यस्थीनें या सर्व प्रकरणाचा समाधानकारक निकाल लाविला. पुढे शिवाजीनें तिची स्तुति केली आहे की, 'आमची भाव-मई शहाणी, पुढील होथमाण जाणून विचारावरी आगिलें' एवढेंच नव्हे तर, अहागिरीची वांटणी झाल्यावर शिवाजीनें पांच लाख होनांचे प्रात तिला 'चोळीबागडीसाठी दिले' व 'तंगवर देखलेल व्यंकोजीनें करावी, पण हक्क लागूं नये; हे प्रात मुलीच्या पंशाकडे चालावे व सौभाग्यवती (मादी-बरील राजाची राणी) देवील त्यांनीं खावेत' असा ठराव केला. दीपावार्द ही इंग्रजांची मुलगी हिच्या पोटी राहानी, सारकोजी व तुकोजी असे तीन पुत्र झाले व्यंकोजी वारल्यावर हिनें राहानीस मादीवर बसवून स्वतः राज्यकारभार हाकला (१६०२) [तंगवारचा शिलालेख; सप्त-प्रकरणात्मक बयार.]

दीर—वायव्येकडील सरहद्दीवरील प्रांतात असलेला दीर, स्वातंत्र्यपत्र एजन्सीतील एक राज्य. दीरनदीवर असलेल्या दीर खेड्यावरून हें नांव पडलें आहे असें म्हणतात दीरच्या खोऱ्यास कफार हें नांव आहे. दीरच्या दक्षिणेस सहा मैलावर बुटियातून येथें पश्चिमेक नदीस दीर व बराळ या नद्या येऊन मिळतात. मैदान खोऱ्याचा व जंगलोस ह्याचाहि समावेश दीरमध्ये होतो. क्षेत्रफळ (दीर कोहिस्तानवरून) ५००० ते ६००० चौरस मैल, लोकसंख्या अंदाजे १००००० पंजाबकोरें थोरें स्वातंत्र्याच्या खोऱ्याएवढें रुंद नाही. कोहिस्तानच्या अंतर्भात देवदार लाकूड विपुल आहे.

दीर येथील राजा खान आहे. उत्पन्नाचा दहावा हिस्सा खान्यादारास आकारिला गतो. वायव्य दिशेच्या ठिकाणी बमोनीत लागणव केली आहे दीर हें युसुफझई पठाणांच्या ताब्यांत आहे. बघदार व कफारमध्ये गुजर लोक पुष्कळ

आहेत. पठाणांची माया युसुफझई पुरत असून गुजर लोक पंजाबी माया बोलतात.

दीव—पश्चिम हिंदुस्थान पोर्तुगीज लोकांच्या ताब्यातील एक बेट. काठेवाडाचा अगदी दक्षिणेकडील भाग व हें बेट यांच्यामध्ये दलदलीच्या प्रदेशातून एक अरुंद प्रवाह गेलेला आहे. याची पूर्वपश्चिम सर्वांत जास्त लांबी ७ मैल व दक्षिणेकडील रुंदी २ मैल असून याचें क्षेत्रफळ २० चौरस मैल आहे उत्तरेच्या अरुंद खाडीतून केवळ मच्छीमार बोटी गजळ शकतात. दक्षिणेस किनाऱ्याजवळ पाणी खोल असून, तेथें एक उत्तम बंदर आहे या बंदरात १२ फूट खोल पाण्यात जहाजे नेमणूक टाकून सुरक्षित राहतात राहूं शकतात. बेटावर नारळीच्या झाडांच्या पुष्कळ बागा आहेत. हवा रुख व फुंद, जमीन नाभीक आणि पाणी दुर्मिल आहे. शेतकीकडे फारच दुर्लक्ष केलें जातें. गहू, नाचणी, बाजरी, नारळ व कांही फळे, हे येथे होणारे निजस्त होत. दीव बेटाची लोकसंख्या (१९२१) १२८४४ आहे. पैकीं सुमारे दोनतरीं कायते ख्रिस्ती आहेत.

दीव गाव हें बेटाच्या पूर्वे टोंकाला नविबंदरापासून पाच मैलांवर आहे भरभराटीच्या वेळीं रयाची लोकसंख्या ५०००० होती असें म्हणतात. पावसाचे पाणी साठवून ठेवण्याकरिता काही घरांत टाकीं बांधलेली आहेत. एके वेळीं सधन व व्यापाराकरितां प्रसिद्ध असलेल्या ह्या शहराला हल्लीं महाव उरलेलें नाही. दीवखेरीज ह्या बेटावर दुसरी तीन मोठी खेडी आहेत. तीं येणेंप्रमाणें—पश्चिमेस खाडीच्या कांठी मोयकवर; उत्तरेस बचवर, व दक्षिणेस नगव. बचवर-दिव्यास दोन्ही ठिकाणी लहान किळे आहेत. पूर्वी फारच विणें व रंगविणें हे येथील लोकांचे घंदे असून येथील मालाला परक्या देशात चांगली किंमत येत असे. हल्लीं मासे मारणें हा मुख्य धंदा आहे. १९०२-४ मध्ये दीवचे, एकंदर उत्पन्न ७३००० रु. होतें.

गोव्याच्या गव्हर्नर जनरलच्या हाताखाली असलेल्या गव्हर्नरकडे दीवचे सर्व मुलकी व लष्करी अधिकार आहेत. जस म्युनिसिपलकडे न्यायखातें आहे. गव्हर्नरच्या जागेवर नेहमीं युरोपियन असतो. डॉ. जोआव डी कास्ट्रो यानें १५४५ त दिलेल्या वेळानंतर दीवचा हल्लीचा किंवा सुधारण पुन्हा बांधण्यात आला. किल्ल्याकडे जाण्याकरितां पूल असून आत जाण्याच्या दरवाजावर पोर्तुगीज भाषेत एक लेख लिहिलेला आहे मुख्य किंवा व तट यांच्यामध्ये खडक खोदून केलेल्या खडकात पूर्वी समुद्राचें पाणी नेहमीं येत असे. परंतु हल्लीं ते केवळ मोठ्या भरतीच्या वेळीं मात्र येत. दीव गाव किन्नयाच्या पश्चिमेस आहे.

अथवा इम रतींनीं दीवला पूर्वी रोभा आलेली होती, अर्थात कायम असलेल्या इमारतीस, १९०१ मध्ये बांधलेलें जेसुइट खोर्चाचें कॉलेज मुख्य आहे. हल्लीं रया इमारतींत दिस्ती देवालय असून रयाला 'से मेट्रीस' असें म्हणतात.

सेंट फ्रान्सिसच्या मठांत हल्लीं लष्करी शिष्यायल आहे. सेंट जॉन ऑफ गोंडच्या मठाचा प्रेतें पुण्याकरितां उपयोग करितात १ सेंट डोमिनिकचा मठ मोडकरीस आला आहे. पोर्तुगीज लोकांच्या मरभरादीच्या वेळीं येथें सर्व प्रकारचीं नाणीं पाडलीं जात असत. परंतु तीं टांकसाळ हळू हळू श्रीर्णावर्येप्रत येत चालली आहे. ह्याशिवाय येथें गव्हेनेरचा बंगला, तुरंग, दाढ्या बगेरे इमारीत आहेत.

अरबस्तान व इराणें आलात यांशीं व्यापार करण्याला हें येथे फार सोयीचें असल्यामुळे तें आपल्या ताब्यांत असणें अशी उत्कट इच्छा प्रथमपासूनच पोर्तुगीज लोकांच्या मनोत होती, पण गुनो डा कुन्हेच्या वेळेपर्यंत त्यांची ही इच्छा सफल झाली नाही. गुजराथचा सुलतान बहादुरशहा यावर हुमायून् नमें हद्दा केला असतो, त्यानें पोर्तुगीज लोकांबरोबर संरक्षणाचें तह करून त्यांनीं आपल्या बेठावर किंवा बांधून त्यावर शिवेदी ठेवण्याची परवानगी दिली. हा तह १५३६ पर्यंत टिकला, पण पुढे त्यांच्यामध्ये चकमक झडून १५३७ त गुजराथचा राजा मरण पावला. पुढच्या वर्षी बहादुरशहाचा पुतण्या तिसरा महंमद यानें दीव झिल्ल्याला वेढा दिला, पण अंटोनिओ डो सिल्व्हेरा यानें त्यांचे प्रयत्न निष्फळ करून त्याला वेढा उडवावयास लाविले. ह्याच रागांनें १५४५ त दीवला पुन्हां वेढा दिला पण त्याच वेळीं दो जोश्राब ही केंद्री हा मेष्यासह बेठावर उतरला होता, त्यानें वेढ्यांत सापडलेला सैन्याच्या मदतीस आऊन गुजराथच्या सुलतानाचा पराभव केला. ह्यानंतर सर्व येथे पोर्तुगीज लोकांच्या ताब्यांत आले. १६०० त मस्कतच्या एका सराफ अरब डोकीनें किस्म्यावर अशानक घाला घालून किस्म्यातून छूट नेली. ह्यानंतर येथें महत्त्वाची गोष्ट घडली नाही.

दक्षित, चिन्तामणी—हा ज्योतिषी पेशवाईंत झाला. याचा जन्मकाल शके १६५८ आणि मृत्युकाल शके १७३३. याचे वसतिस्थान सातारा. सूर्यसिद्धांताची याचें सारणी केलेी आणि गोलार्द नावाचा एक ग्रंथ शके १७१३ मध्ये रचिला. त्यावर दीक्षा यशेश्वर उर्फ बाबा जोशी रोडे यांनी केलेी. चिन्तामणीच वंशज मांजरा सातारा येथें आहेत. [दक्षित कृत भारतीय ज्योति.शास्त्र.]

दक्षित, डॉक्टर घाल्लकृष्ण (१८५३-१८९८)—एक महाराष्ट्रीय ज्योतिर्विद. याचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यांत दापोली तालुक्यांतलीं मुरुड गांवीं झाला. मूळचे आडनांव वैशांपायन असून यांच्या निपणज्यानीं यज्ञ केल्यामुळे हें पराणें दीक्षित ही पदवी पावले. मुरुड येथें मराठी अभ्यास संपन्न संकरराव पुण्यास ट्रेनिंग कॉलेजात शिकावयास आले (१८७०). ट्रेनिंग कॉलेजांत असतानाच ते सहाळ्याच्या झालेत इंग्रजी शिकत. १८७४ त त्यांनीं मॅट्रिकची परीक्षा दिली यानंतर ते रेवडेंडा, ठाणें, बाश्ची, घुळें व पुणें या ठिकाणें शाळेवर शिक्षक होते. यांचा गणित व ज्योतिषावर विशेष व्यासंग असे. यांनीं रा. जनार्दन बाळगौ मोडक यांच्याबरोबर

सायनवादाचा पुरस्कार केला व सायनमागाचें एक पंचांगहि सुरू केलें. ज्योतिर्विज्ञान, सृष्ट्यमरसर, सायन पंचांग, हिंदुपंचांग व भारतीय ज्योतिःशास्त्र हे दीक्षितांचे ज्योतिषग्रंथ होत. भारतीय ज्योतिःशास्त्राच्या तोडीचा या विषयावर संपूर्ण ज्ञान देणारा दुसरा ग्रंथ नाही. सुसत्या या ग्रंथावरून दीक्षितांचें नांव अजरामर राहिले. याशिवाय भारतभूवर्णन, धर्ममीमांसा, सोपपत्तिक अक्रमणित वगैरे यांचे ग्रंथ आहेत. फ्रीड याच्या 'ग्रुतांचे शक' या ग्रंथास दीक्षितांची मदत आहे. शंकरराव मराठी व इंग्रजी निघतकालिकांतून लिहीत. याच्या दीर्घाभ्यासाचा परिणाम प्रकृतीवर होऊन ते विषयान्वरानें २७ एप्रिल १८९८ रोजी वारले.

दुजान, संस्थान.—पंजाबांतली एक एतद्देशीय संस्थान. हे दिल्ली विभागाच्या कमिशनरच्या ताब्यांत आहे. क्षेत्रफळ १०० चौरस मैल व लोकसंख्या (१९२१) २५८३३. यांत दुजान हा एकच गाव असून ३१ रोडो आहेत.

एका मुसलमानी पठाणानें हें संस्थान वसविलें असें म्हणतात. स. १८०६ मध्ये त्यास नहर व बहु परगणे व हरिआन-मधला भाग मिळाला. पण हरिआनमधील भाग त्यानें परत देऊन त्याच्या ऐवजीं दुजानचा प्रदेश घेतला. संस्थानच्या दुजान व नहर अशा दोन तहशिली केल्या आहेत. नवाबाच्या राजाखान दिशणस अधिकार आहे. येथून ब्रिटिश सरहद्दीवर अकू आणू देत नाहीत साराजखान रु. ७०१७०.

गा व —दुजान संस्थाताच्या राजधानीचें शहर. दिल्लीच्या पश्चिमेस ३७ मैल आहे लोकसंख्या (१९०१) ५५५५. दुर-जनशहा नावाच्या साधूनें वसविल्यामुळे यास हें नांव पडलें. नंतर येथें सद्गुरूचे सुसकतेई पठाण लोक राहू लागले. येथील पहिला नवाब अवदत समंदखान हा त्याच्यापेकींच होता.

हुंदेखान रोहिला—रोहिलखंडातील रोहिले हे दिल्लीच्या पातसहास फार प्रांत व्हेत. त्यांचें पारिपत्य एकटया पात-शाह्याचें होईना. अजरे अली सुहृमदखान या रोहिल्यानें स्वतंत्र्य जाहीर केलें (१७४४). तो मेल्यावर त्याचा पुत्र सादुल्ला हा गादीवर आला आणि हुंदेखान व हाफीस रहिमत हे सरदार कारभारी झाले. थोडें म्हणतो हुंदेखान हा अलीचाच मुलगा व तोच त्याच्या मागून गादीवर जाला. महंमदशहानें अखेर रोहिले, अब्दाली व सिंधचे अमीर वगैरेच्या प्राचापासून गोडके होण्याकरितां मराठ्यांशीं एक

जनावर पाळवयाची हें ठरवावें. कारण, जनावरांच्या जाती-प्रमाणें त्यांची खांची रुंदी निरनिराळी असते. त्याद्वारेच प्रत्येक जनावरास एकूट लांब व ५ फूट रुंदीचें क्षेत्र देवण्यानें अवचण न होतां प्रत्येकास पुरी जागा मिळते. ज्या ठिकाणीं जागा महाग अथवा थोडी असते त्या ठिकाणीं ६ फूट लांब व ४ फूट रुंद जागा प्रत्येक जनावरास देवताय. मिडिलरी डेअरी-गून जनावर फक्त उभें राहिल इतकीच जागा प्रत्येकास देतात. मांस जागेची व वायूकामाची वचत होते. येणाऱ्यांतून खोल्यांतील जमीन पाण होण्याची वायू दोन्ही बाबतींत अवयव अवयव सारखीच असते.

(३) जनावरांस वापराणी देण्यास कोणत्या तऱ्हेची गवाणी बांधावी:—जनावरास चारा देण्यास गवाण करणें ती पक्की करावी म्हणजे तिच्या दुदस्ताकरतां वारंवार खर्च होत नाही व ती चांगल्या स्थितीत पुष्कळ वर्षे रहते. पक्की गवाण देण्यानें ती रोजच्या रोज धुवून स्वच्छ ठेवतां येते. पक्क्या गवाणीस आंतून फ्लास्टर (सिमेंटाचें) केलें म्हणजे ती फारच मजबूत होते व अगदीं स्वच्छ ठेवतां येते. गवाण रोजच्या रोज धुतात व बाहेरलेलें पाणी गवाणीबाहेर काढून लावण्यास मुद्दाम एक ओळ ठेवावें म्हणजे धुण्यास वापरलेलें पाणी तेंडोच गवाणी बाहेर बाहेर जातें. जमिनीपासून गवाणीची उंची दोन फूट असावी. जाण उंच केल्यास जनावरांस चारा नीट खाता येत नाही. गवाणीची रुंदी दोन फूट व सोडी एक फूट असावी. प्रत्येक रंगित वीस अगर जास्त जनावरें वायूच्याइतका मोठा गोटा असल्यास प्रत्येक वार जनावरांस एक सलग गवाण ठेवावी म्हणजे तिची व-वस्था ठीक ठेवतां येते. पुष्कळां लांकडी फळ्यांची गवाण तयार करतात वण तांत चान्याची नासाची होते व असली गवाण स्वच्छ ठेवतां येत नाही. पुष्कळां लांब लांकडी ओढकी ओढकी माडून गवाण केलेली पहाण्यांत येते. ही पद्धत नुसत्या जमिनीवर चारा देण्यापेक्षा बरी इत-केंच द्याय तें. यांत चान्याची अतिशय नसाडी होते व स्वच्छतेच्या दृष्टीनें ही रीत फार वाईट असते. जनावरें थोडीं असल्यास लांकडी पेठारी, विपार्ये अर्धुक, सोखंडी अगर मातीच्या नोंदी वगैरे चारा देण्यास वापरतात. परंतु जेथे पुष्कळ जनावरें पाळवयाचीं असतात, तेथे यांचा उपयोग होत नाही. अशा ठिकाणीं पक्कीच गवाण पाहिजे. इंग्लंड, अमेरिका वगैरे देशांत सोखंडी पत्र्याच्या भाष्या अगर इने-मरुड केलेल्या पुष्क-नांदी प्रत्येक जनावरास ठेवतात. व असल्या नांदांत पिण्याचें पाणी देण्याचीहि व्यवस्था केलेली असते.

(४) मितीची आडी किती ठेवावयाची वगैरे:—प्रथम गोठ्याला मिती ठेवावयाच्या वी खांब ठेवावयाचें हें ठरवावें व मिती किती बाजूनी घाळावयाच्या हें ठरविणें पाहिजे. आरोग्याच्या दृष्टीनें गोठ्यास मुलीच मिती न घाळणें सर्वांत उत्तम. कारण असें केलां गोठ्यांतील हवा शुद्ध रहाते व गोठ्यांत सर्वांत अधिक सूर्यप्रकाश येतो. सर्वेच्छेन ते

आरोग्यकारक रहातात. परंतु गोठा सर्व बाजूनी मोठ्या टेंब-ल्यानें घेडीपासून जनावरांचा नीट घाब होत नाही. म्हणून ज्या ठिकाणीं अति कडक थंडी व उन्हाळा असतो त्या ठिकाणीं गोठ्यास मिती घाळाव्या लागतात. गोठ्यास मिती न घाळण्या तर थंडीपासून जनावरांचें संरक्षण करण्यास गोणपा-टाचे पडदे लावण्याची अगर, गवताच्या ताळ्या मोवताळी लावण्याची व्यवस्था करावी लागते. गोठ्यास मिती घाळण्यास त्या पक्याच असल्यात. म्हणजे गोठे दिकाव होतं. कच्छ्या मितीनी नेहमीं जागृजी करण्यांत खर्च फार येतो व त्या नीट स्वच्छ ठेवतां येत नाहीत. शिवाय त्यांत लोण चढ-ण्याचा फारच संभव असतो. पक्क्या मितीची आडी दोन फूट असल्यास पुरी होते. पक्क्या मितीच्या दर्जा चुन्यानें भरलेल्या असल्यास व अतिशय जास्त जमीनीपासून चार पांच फूटपर्यंत विंघटचें प्लॅंटर केलेलें असावें; म्हणजे त्यांत लोण चढण्याची मुलीच अति नसते व त्या स्वच्छ ठेवतां येतात. मितीची उंची गोठे किती उंच करावयाचे त्यामानानें ठरवावी. गोठ्याची मध्यम उंची, धरार-सोळा फूट ठेवल्यास पुरी होते.

(५) दरवाजे, खिडक्या व आळ्या देवण्यासंबंधी:—गोठ्यांत भरपूर उजेड देईल व त्यात शक्य तितकी जास्त हवा खेळती राहिल अशी व्यवस्था करण्यास दरवाजे, खिडक्या व आळ्या ठिकांठिकाणीं ठेवाव्या लागतात. गोठ्यांत सूर्यप्रकाश असल्यानें व खेळती हवा रादि-ल्यानें ते जास्त आरोग्यकारक होतात. गोठ्यांतील हवा जनावरांच्या आसोच्छासान व शेणासुताच्या धाणीनें वगैरे सारखी दूषित होत असते. ही दूषित हवा बाहेर घालविण्यास व बाहेरची शुद्ध हवा आत येण्यास दरवाजे, खिडक्या, आळ्या व घाताडीत ठेवलेली खुली जागा यांनीं अत्यंत आव-श्यकता असते.

आसोच्छासाच्या घटकीचें सैकडा प्रमाण.

	प्राणवायु	नम्रवायु	कर्वांम्लवायु
आस	१०.०१	७५.३५	०.०४
उच्छ्वास	३६.०३	७५.५५	४.३८
फरक	-४.७८	...	+४.३४

प्राण्याच्या शरीरातील व्यापार व घडामोडी नीट घुस्ळीत चालण्यास शरीरांत खेळणारें रक्त शुद्ध असावें लागतें व रक्त शुद्ध राहण्यास आसवाचे हवेतलें प्राणवायूच भरपूर पुरवठा व्हाय लागतो. शरीरात व्यालणाऱ्या घडामोडीत उत्तम होणारा कर्मोन्मवायु रक्तांत मिसळून त्यास अशुद्ध करतो व रक्ताचें फुकुकीत शुद्धीकरण होत असताना तो वायु उच्छ्वासाद्वारेन बाहेर येतो. रक्ताच्या शुद्धीकरणांत प्राण वायूचें योग्य होतें व कर्मोन्मवायूचें शरीराबाहेर विसर्जन होतें. यासुद्धेन उच्छ्वासाच्या हवेत प्राणवायूचें प्रमाण ४.७८ नें कमी होतें व कर्मोन्म वायूचें प्रमाण ४.३४ नें अधिक होतें हें वर दिलेल्या कोष्टकावरून स्पष्ट होत आहे.

गोठ्यातील हवा जर खेळती नसेल तर तीत खासोच्छ्वासाने कर्मांल वायूचे प्रमाण अधिकधिक वाढेल व त्यामुळे ती दूषित होऊन जनावरांच्या आरोग्यावर बार्डट परिणाम होईल. हा बार्डट परिणाम टाळण्याकरिता खिडक्या, जाळ्या वगैरे ठेवाव्या लागतात. प्रत्येक जनावरास आठ फूट लांब व ५ फूट रुंद क्षेत्र ठेवण्यास व गोठ्याची मध्यम उंची पंधरा फूट ठेवण्यास प्रत्येक जनावरास $4 \times 4 \times 14 = 600$ घनफूट पोळी मिळते व साधारणपणे हवेस नेहमीप्रमाणे गति असल्यास २४ तासांत कर्मांत कर्मा तीन वेळ गोठ्यातील हवा बदलली जाते असे घडून चालल्यास प्रत्येक जनावरास २४ तासांत कर्मांत कर्मा $600 \times 3 = 1800$ घनफूट हवा मिळते. परंतु हवा नेहमीच मंदगतीने वाहत नसते झालून १८०० घनफूटापेक्षा कितीतरी जास्त हवा प्रत्येक जनावरास मिळते. झालून व्यवहारांत प्रत्येक जनावरास ६०० घनफूट पोळी ठेवण्यास खिडक्या वगैरे पाहिजे तितक्या ठेवल्यास पाहिजे तितकी शुद्ध हवा मिळते. गोठ्याच्या लांबीच्या मानाने कमी अधिक दरबाने ठेवावेत. दोन जनावरे एकदम दरबामातून बाहेर जातील इतका दरबाग रुंद असला हें लक्षांत ठेवावे. प्रत्येक दोन ते चार जनावरांस एक खिडकी असून ती जमीनीपासून पाच फूट उंच व दीड फूट रुंदीची असावी. तिच्या दारास कांबा बसविल्याने ती बंद केल्यावरहि ठगेबाची कमतरता पडत नाही. पुष्कळदा भिंतीत जमिनीपासून दोन तीन इंच उंचीवर विचोळ्या जाळ्याहि ठेवतात. यानीहि गोठ्यातील हवा शुद्ध व खेळती रहाण्यास मदत होते.

(६) गोठ्यातील गटार कोठें व कसे ठेवावयाचे व त्याची रुंदी आणि दाळ किती पाहिजे वगैरे:—गोठ्यातील गटार नेहमी पक्की पाहिजेत. कच्च्या गटारातून पाहणारे मलमूत्राचे पाणी जमिनीत मुळून चोहोंकडे ओलावा पसरतो. यादिवाने मूत वगैरे कुजून त्याची घाण सुटते व हवा दूषित होते. करिता गटारें सताच्या गारी (खळी) पर्यंत पक्कीच केली पाहिजेत. गटारें चुना व सिमेंटाने दर्जा भरून पक्की करावी झाले ती टिकाळ होऊन मलमूत्राचे पाणी जमिनीत व आजूबाजूस मुरत नाही. गटारास आतील बाजून सिमेंटाचे प्लॅस्टर केल्यास फारच उत्तम. गटारें बहुतकरून बंद केलेली असतात. परंतु झांकलेल्या गटारांपेक्षा उघडी गटारें चांगली असतात. कारण ती नीट धुवून स्वच्छ करता येतात. त्यांत पांखलेला मल तेव्हाच नसत असतो त्यामुळे ती स्वच्छ ठेवण्याकडे जास्त प्रवृत्ति होते. तसेच उपद्रव गटारावर सूर्यप्रकाश पडल्याने त्यांत हूरूम, रोमट अंतर्ची वाढ कमी होते, हवा खेळती राहिल्याने घाण सुटत नाही. झांकलेल्या गटारांत हे पायदे मुळीच नसत. गटारांत कोपरे, चिरा व मेगा नसल्या. गटारें आंतून चौकोनी, त्रिकोनी अगर पाटोळी असतात; पैकी आंतून पाटोळी गटारें सर्वांत उत्तम. कारण, त्यांत कोपरे राहणे शक्य नसते, व ती चांगली धुवून स्वच्छ ठेवता येतात. ती

फार रुंद अगर उंच नसावीत. गटारें दीड फूट रुंद ठेवून त्यांतून घाणी जाण्यासाठी त्यांना पुरा दाळ ठेवावा. दर दहा फुटांस दोन तीन इंचाचा दाळ पुरा होतो.

(७) नोकर लोकांस वापरण्यास गोठ्यांत रस्ता कोठें ठेवावा व त्याची रुंदी किती असावी:—जनावरे पांघोणे, सोडणे, त्यांस चारा घालणे, त्यांची घार काढण्यास जाणे वगैरे कामी वापरण्यास गोठ्यांत रस्ता ठेवावा लागतो. तो तीन अगर चार फूट रुंद असून पक्का असावा.

(८) गोठ्यातील जमीन व दाळ:—गोठ्यातील जमीन ही नेहमी पक्की असली पाहिजे. जमीन पडीव दगडांनी अगर पक्क्या विटांनी फरसबंदी करून व तिच्या दर्जा सिमिटाने भरून पक्की करावी म्हणजे मूत वगैरे मुळून ती ओली होत नाही. खांच खळगे होऊन खिळाली व घाणीची राह न होता ती रोज धुऊन स्वच्छ ठेवावी येते. जमीनी मूहूम, चुनखडी, दगडाची खडी अगर लहान लहान गोटे ठोकून केलेल्या आढळतात. परंतु अशा जमिनी फरसबंदीच्या जमिनीप्रमाणे टिकाळ नसतात व त्या तितक्या स्वच्छ ठेविता येत नाहीत कच्चा मातीच्या जमिनी सर्व दृष्टींनी बार्डट असतात. गोठ्यातील जमिनीस गटाराकडे दाळ ठेविल्याने मूत वगैरे साहून जाते. साधारणपणे सहा ते आठ फूट रुंदीच्या जमिनीस चार ते सहा इंच दाळ पुष्कळ होती.

(९) गोठ्याचे छप्पर कोणत्या प्रकारचे व्हावयाचे:—गोठ्याला ने, पाखाडे अगर छप्पर करावयाचे तेहि हवा खेळण्यास जागा ठेवून करावे. दोन्ही बाजूंच्या खालच्या पाखाड्यांमध्ये पांच सहा फूट जागा सोडून त्यावर दुसरे छप्पर मोकल्या जागेवर करावे व खालच्या व वरच्या पाखाड्यांमध्ये एक-दोड फुटांची मोकळी जागा सोडावी म्हणजे त्या मोकळ्या जागेतून हवा खेळती रहाते. अशा छप्परास आकार लखरी शिपायांच्या बराकीच्या छप्परासारखा होतो.

(१०) जनावरांचे शेणमूत वगैरे साठविण्यास स्तानांचा गार कोठें करावी:—जनावरांचे शेणमूत साठविण्याकरिता रताच्या गारी गोठ्यापासून दूर तयार कराव्यात. जवळ केल्यास शेणामुताची घाण गोठ्यांत येते. गटार सताच्या गारीपर्यंत पक्के केलेले असावे. रताच्या दृष्टीनेहि पक्क्या गटाराचा फायदा आहे. जनावरांच्या मुताचा सताच्या दृष्टीने फारच उपयोग असतो तेव्हा जितकें मूत सताच्या गारीत बार्डट तितकें तें सत उत्तम प्रकारचे होऊन पिकाचे उत्पन्न अधिक येई. रताच्या गारी जनावरांच्या शेण्येच्या मानाने होत असल्या अधिक असाव्यात. म्हणजे मोकळ्या गारी भरेपर्यंत भरलेल्या गारीतील सत कुजून तयार होत व ते सत येतात पातल्यावर मोकळ्या झाकल्या गारीत पुन्हा शेण वगैरे साठविता येते. याप्रमाणे आढीगाडीने गारी भरता व मोकळ्या करता येतात. सताच्या गारी

करणे त्या साधारण वेंच जागेवर कराव्या म्हणजे पाव-
साच्या दिवसांत पाण्याने खताची नागाढी होणार नाही
न त्यांतल्या महत्त्वाचा उपयोगी अंश पाण्याने धुवू।
साधार नाही.

(११) जनावरांचा चारा ठेवण्यात व पेंड-दाणा ठेवण्यात
कोठार गोठ्याप्रमाणेच असतो. म्हणजे रोखता लावणारा पेंड-
दाणा त्यांतून वेळून घेण्या वेळीच जनावरांचा देता येतो. हे पेंड-
दाणांचे कोठारहि एके असलेले असत ते तसे असले म्हणजे
ठेंदोर, माळवी वगैरेपासून माळावी नासाडी होत नाही.
अशा कोठारांचा आकार जनावरांच्या संख्येच्या मानाने
लहान मोठा ठेवावा या कोठारांत पेंड, दाणा, पीठ, कोडा
वगैरे निराश्रित राखणे पदार्थ तसेच पीत, टोपल्या,
दाणी, छुटे, ताखू वगैरे जनावरांच्या ताणव्यापिण्यांपैकी
धानशास्त्रे सर्व सामान व्यवस्थित रीतीने ठेवण्याची व्यवस्था
केलेली असावी. अशा कोठारासहि हवा व उमेडाकरितां
चिखण्या ठेवाव्यात. कोठाराची चर्च इमारत पक्की वेल्याने
रपांत ठेवलेला माळ बांधला सुरक्षित राहतो.

(१२) वांस्त्रे, पीठ व बेलयांचा गोठा व नोकरमागुकीची चर्च
वगैरे कोठे व कशी असावी:—वास्त्रे वांघण्यास निराळा गोठा
सुद्ध गोठ्याप्रमाणेच असावा. म्हणजे चरिच्या वेळी वास्त्रे
बोहून, वांघणे वगैरे सोईचे होत वास्त्रांच्या गोठ्यांतून सर्व
व्यवस्था मुख्य गोठ्याप्रमाणेच असावी रपांत फक्त एवढाच
को प्रत्येक वास्त्रास चार फूट लांब व तीन फूट रूंद होत ठेवावे
व त्याची चान्याची घणघण फूट फूटपेक्षा अधिक उंच
असू नये व गवाणीची आंतील छोटी व, छोटी अमुकमे
नऊ इंच व बाय ते चवदा इंच ठेवल्यास पुरी होते.

(१३) कारोख्यदृष्ट्या आगारी जनावर वांघण्या-
करितां वांढवी करणे तो गोठ्याच्या आवारापासून दूर अंत-
रावर व निरोगे जनावर तिथेच राहण न जातील असा
ठिकाणी करावी म्हणजे पावसा जनावरांत तो आगार
पसरणार नाही. या वांढवीतील सर्व व्यवस्था मुख्य गोठ्याप्रमाणे
असावी.

(१४) ओला चारा मुखण्याचे कोठार (घणखे)
अथवा वैवा:—दुमारा जनावरांचा नेहवाच ओला
चारा मिळतो असे नाही. म्हणून जेव्हा ओला
चारा मुखळ असतो असा वेळी तो मारून ठेवावा.
म्हणजे ज्या वेळी ओला चारा त्या चारा मिळत नाही
असा वेळी तो देता येतो. असा रीतीने ओला चारा मुख-
व्याकरिता सावली अगर चारा मुखण्याकरिता कोठार
अवश्य योगीये जाणत. हे कोठार चौकोनी अथवा वाटळ
असत. परंतु वाटळ कोठार चौकोनीपेक्षा उत्तम कारण
त्यात चारा चांगला दाबून भरता येतो व चान्याची
नागाडी होत नाही. या कोठाराचा बांधा माज नमिनीत व
बाकीचा नमिनीवर असतो असे वेस्थाने चारा भरणे व
बाहेर वाढणे सोपे जाते हे मुखण्याचे कोठार बांधले पाई

असावे व आतील यानुने त्यास सिमेंटाचे प्लास्टर असावे
म्हणजे चारा सरास होत नाही. या कोठाराची खोली व
व्यास रपांत जी चारा सांठवण्याचा त्या मानाने कमी
अधिक असावी. साधारणपणे दाखलेला मुखलेचा चारा दर
घनफुटांत १५१६ चार राहतो. त्या मानाने कोठाराचे
माप ठेवावे. चारा मुखण्याचे कोठार, गोठ्याच्या आघातांतच
पेंडपाण्याचे कोठार अथवा कडवा वगैरेच्या गंगी करणाऱ्या
भागांत करावे म्हणजे सोयीचे होते. कोठार बांधतांना त्यात चारा
घालता यावा व बाहेर वाढता यावा म्हणून जमिनीपासून
८१० फुटांच्या अंतरावर एकंदर उंचीच्या मानाने सिखण्या
ठेवाव्या. किंवा जमिनीपासून धरपयंत तीन फूट ठेंदोरी
कट ठेवावी व या कटीत मिठांत खोण ठेवावी म्हणजे
कोठारांत चारा भरणाऱ्या वेळी लकडा फळवा घालून कोठार
बंद करता येते.

(१५) जनावरें मुख्या जागेत वांघण्याकरिता गोठ्याप्रमाणेच
सोपळी जगा अरव्य ठेवावी. गोठा काप करणाऱ्या वेळी व
वांढीच्या दिवसांत सकाळच्या प्रहरी जनावरास उन्हात वाघता
येत अशाच प्रकारची जागा वास्त्राकरिता निराडी ठेवावी
व तिच्या भावताली कोठाले करावे म्हणजे रपांत वास्त्रांना
सोपळे सोहता येते. व हा रपांत मोकळेपणाने हिजतात.
त्यामुळे स्वतःवर एक प्रकारचा तरेला येतो.

(१६) गोठ्याच्या आघातांत किंवा आवाराच्या लगतच जवळ
गवत, कडवा, मूत वगैरे चान्याच्या गंगी लावून साठवण
करण्याकरिता सोपळी जागा सोडावी अशी जागा सखळ
जागी नसावी. कारण वादळाच्या दिवसांत सखळ
जागेत मोकळाचे वाणी वेळून गीबीची व चान्याची
तरावी होते. म्हणून गंगी लावण्याकरिता जागा उंच
भागी असावी. या जागेत जनावरांच्या पाठी निघायता
करिता जाणारा पाछ्याचोवडाहि सांडता येतो.

(१७) जनावरांस पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था जवळ
नदी वगैरे असल्यास गोठ्याजवळ करणाऱ्या नहरी तसे.
परंतु जवळ नदी सोय नसल्यास गोठ्याच्या आघातांत जना-
वरांच पिण्याच्या पाण्याकरिता एक पका होई करावा लागते.
त्याच सिद्धीचे अगर सळ्याचे पाणी सोडावे. होदास आतील
पासून सिमेंटाचे प्लास्टर वेस्थेत तो मजबूत होतो. त्यांतून
पाणी खिरपत नाही व तो स्वच्छ ठेवता येतो. अशा
होदाचा कट जमिनीपासून दोन फूटपेक्षा कधीहि उंच
असू नये. या होदाच्या भावताली आठ फूट पर्यंत पक्की फस्त-
बंदी करावी. कारण असे केले असता जनावरांच्या तुडवणीने
तेच सिखटाची राह होत नाही. या फस्तबंदीसहि दाळ
ठेवावा म्हणजे पाणी नीट वाहून जाई.

(१८) जवळपास नदी असल्यास जनावरें घुण्यासाठी निराळी
खोय करणाऱ्या नहरी जसे. परंतु तसे नसल्यास अशी
खोय करावी. पिण्याच्या पाण्याच्या होदाभावातली नदी
परसबंदी दहा चारा फूट रूंद व रुंद भावताली पक्की राह

काट्यास तेथे जनावरांस पुतांदि येत. मात्र हौदांतून पाळदांन पाणी घेऊन फरसबंदीवर जनावरें धुवून तेथील गटारीह सताच्या गारीकडे काढून लावावे म्हणजे खळमळ सताच्या गारीत जाऊन खताच्या टशीनें नुकसान होत नाही. पाणी पिण्याचा हौद जमिनीवर ठेवण्याचे जनावरांच्या हजण्यामुताब्ब्यानें पिण्याचें पाणी घाण होण्याचा संभव नसतो.

(१९) गोठ्याच्या आवारांतील रस्ते:—गोठ्याच्या आवारांतील रस्ते गाच्या जाण्यावेण्यासारखे रूंद असावेत. ते खोबीचे अथवा मुढ्याचे असावेत म्हणजे पावसाळ्याच्या दिवसात ते खराब होत नाहीत. जनावरें जनावरांच्या बाहेर चरण्यास जाण्यास रस्ता स्वतंत्र असलेला बरा. पेंडदाण्याच्या कोठाराकडे जाण्यास एक व कड्या बगैरेच्या गॅजीकडे जाण्यास एक असे रस्ते पाहिजेत.

(२०) सर्व बांधकामास कोणता मालमसाला व किती बापरावा:—वर दिलेल्या बाबी लक्षात घेऊन गोठ्याचा बगैरे नवसा काढला म्हणजे सर्व इमारतीस किती मालमसाला लागेल याचा नक्की अंदाज करता येतो. उत्तम प्रकारचा माल बापरला म्हणजे सर्व इमारती टिकाऊ व मजबूत होत. साधारणमानानें जागेच्या प्रत्येक चौरस फुटामागें मालप्रमाणें एक रुपयापासून तीन रुपयेपर्यंत खर्च येतो. यांत मालमसाल्याची किंमत व मजुरी येते. यावरून सर्व इमारतीस किती खर्च येईल याचा अंदाज करता येतो.

(२१) वर दिलेल्या इमारतीविषय बोळाकरतां व पैलाकरितां निराळा गोठ करवा बोळ व बैल गाईत बांधणें बरें नसतें परंतु ज्या ठिकाणीं बोळ व बैल यांची संख्या थोडी तेथें निराळा गोठा नसला तरी चालतो. अशा वेळीं गाईच्या गोठ्यांत एके बाजूस त्यांना बांधलें तरी चालतें. गाय माझास आल्यावर तिळा बोळ दाखविण्याकरितां एक निराळीच जागा असली व त्या जागेमोर्बाती सहा सात फुट उंचीइतकें आठोटाकरितां भिंतीचें कांडाळें असावें. म्हणजे मात्स आलेले जनावर व बोळ यांना तेथें ठेवता येतें व त्यांना इतरांपासून उपद्रव पोंचत नाही. अशी सोयीची जागा नसल्यास पुच्छदां बोळ जवळपास बापरणाऱ्या माणसास इजा करतो. याकरितां अशा कामासाठी स्वतंत्र जागा असलेली बरी. गागण जनावरास विषयाच्या सुमारास एकत असे ठिकाण असलेलें बरें म्हणजे त्यानवर स्वतंत्रपणें देखरेख करणें बरें पडतें व विषयाच्या वेळीं त्यास इतर जनावरांपासून इजा होत नाही. गडीमाजसांस राहण्याकरितां गोठ्याच्या आवारांतच जागा घेव्यानें सोयीचें होतें व सर्व कामें वेळच्या वेळीं होतात. साधारणपणें ८१० जनावरांमागें एक मनुष्य या प्रमाणांत नोकरांची राहण्याची व्यवस्था करावी.

(२२) गोठ्याचे प्रकार:—गोठे दोन प्रकारचे असतात एकेरी व दुहेरी. ज्या ठिकाणीं जनावरांची संख्या थोडी असते त्या ठिकाणीं एकेरी गोठा बांधणें

सोयीचें असतें. अशा गोठ्यांत जनावरांची एकच रांग असते. परंतु जेथें पुच्छल जनावरांची सोय करावयाची असते तेथें दुहेरी गोठेच बांधावे लागतात. दुहेरी गोठ्यांत जनावरें दोन रांगात बांधलेली असतात दुहेरीतहि दोन भेद आहेत. एकांत दोन्ही रांगातील जनावरांचीं तोंड एकमेकांकडे असतात, मध्यभागी बावरण्याचा रस्ता असतो व रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंस चान्याची गवाण असते. गवाणीच्या पलीकडे जनावरें बांधण्याची जागा व त्याच्या पलीकडे गटार व गोठ्याची भिंत असते. कधी कधी गटार व भिंत यांच्यामध्ये बावरण्यास रस्ता ठेवलेला असतो. दुसऱ्यांत दोन्ही रांगातील जनावरांच्या नोंपच्या एकमेकांकडे असतात. म्हणजे मध्यभागी बावरण्याचा रस्ता असतो व त्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंस गटार असतें. गटारापलीकडे जनावरें बांधण्याची जागा, त्या पलीकडे चान्याची गवाण, नंतर बावरण्याचा रस्ता व गोठ्याची भिंत अशी व्यवस्था असते.

(२३) जनावरांच्या गोठ्यास जागा:—जनावरांचे गोठे बांधण्यास योग्य जागा पसंत करणें हें काम फार महत्वाचें आहे. जागा सखळ, दलदलीची, व कांदट अशी नसावी. जवळपास उत्तम पाण्याचा भरपूर पुरवठा होण्यासारखा असावा. जवळपास हमरस्ता नसावा जवळच जनावरांस चारा तयार करण्याकरिता पाटाच्या अगर विहिरीच्या पाण्यानें भिजणारी जमीन असावी. आसपास जनावरांस उत्तम चाराचें कुरण असावें व थोडक्या वेळात गिन्दाइकाकडे दूध पोंववितां येईल अशा ठिकाणी जनावरांचे गोठे बांधावे. सखळ, कांदट व दलदलीची जागा नसल्यानें जनावरांचे आरोग्य नीट राहतें व रोग जुड्यां पसरत नाही व नुकसान होत नाही. हमरस्ता जवळपास नसल्यानें जाणाऱ्या येणाऱ्या वईळ्यापासून जनावरांस त्रास होत नाही व जनावरांत सांथीचे रोग पसरत नाहीत. गोठे बांधण्यास उंचवट्याची खुली जागा पसंत घेवल्यानें मुबलक स्वच्छ हवा व सूर्यप्रकाश मिळतो; जनावरांचें आरोग्य उत्तम राहतें व त्यामुळे निरोगी व स्वच्छ दूध मिळते. स्वच्छ व शुद्ध पाण्याचा पुरवठा भरपूर होण्यासारखा असला म्हणजे सर्वत्र स्वच्छता ठेवतां येते व जनावरांस शुद्ध पाणी पिण्यास मिळाल्यानें रोगांचा प्रसार न होतो आरोग्य चांगलें राहतें.

ज ना व राचें खाणें.—जनावरांच्या खाणपदार्थांचे सूत मानानें शुध्द तीन विभाग होतात. (१) पोटभरीचा चारा (रफेज, बल्की फीडर), (२) पोथिक अथवा सकस अन्न (कन्सिस्टेंट फूड) व (३) मसाला (कॉन्सिस्टेंट) किंवा “अग्रजुधेपदार्थ” (फूडअॅड्जंट्स). पैकी पहिल्या निमागीत गवत, कडवा, भुसा, यादुक बगैरे हिरवा चारा-न “सुखलेला चारा” (डायरेट) ही येतात, दुसऱ्या विभागात पेंद, दाणा, कांडा, चूण, कांड बगैरे येतात; व तिसऱ्यात मीठ, मूळ, सेल, ओवा, वाढीसोप, हळद, छत्रण बगैरे मसाल्याचे पदार्थ येतात. जनावरांकून त्यांचें काम

योग्य रीतीने व्हावे, तीं निरोगी व सशक्त रहावित व र्थाच्या अशीराची वाढ जोमाने व्हावी म्हणून योग्य प्रमाणांत पोट-मरीचा चारा, पौष्टिक अन्न व सत्तेले र्थांना दिले पाहिजेत. सर्व जनावरांचे काम सारखे नसते; उदाहरणार्थ गायण गाईचे मुख्य काम म्हणजे-गर्भाची योग्य वाढ, दुधारथा गाईचे काम दूध, वासरांचे काम शरीराची वाढ, पोळांचे काम गर्भ-धारण पदवून आणणे व कामकरी पैसांचे काम शारीरिक धम. यांवरून प्रत्येकाच्या कामाप्रमाणे त्याच्या खाण्यातदि करके असणे अवश्य आहे. वर दिलेल्या मुख्य कामांशिवाय शरीराची होणारी झीज भरून काढून शरीर सुस्थितीत ठेवणे हेहि प्रत्येक व्यक्तीचे काम असतेंच. यावरून रोखवी झीज भरून काढून शरीर सुस्थितीत ठेवण्यास गितक्या व ज्या प्रकारच्या जमाची आवश्यकता प्रत्येक व्यक्तीस असते त्याशिवाय जे विशेष कार्य व्यक्तीस करावयाचे असले ते कार्य योग्य रीतीने होण्याकरितां आणखी विशिष्ट प्रकारचे अन्न दिले पाहिजे हे उघड आहे. पोटमरीच्या चान्यांत उपयुक्त पौष्टिक द्रव्यांचे रोकडा प्रमाण सर्वांत कमी असते व पेंड वगैरे पदार्थांत त्यांचे प्रमाण अधिक असते म्हणून जनावरांचे पोट भरून त्यास अवश्य लागणाऱ्या पौष्टिक द्रव्यांचा योग्य भाग मिळेल अशा रीतीने चारा व पेंड-दाणा यांचे प्रमाण ठेवले पाहिजे. ज्यावेळी जनावरास काहीच विशिष्ट काम करावयाचे नसतें त्यावेळी पाहिजे गितका पोटमरीचा चारा दिला म्हणजे काम होतें. परंतु विशेष कामाकरितां पोटमरीच्या चान्याशिवाय पेंड, दाणा वगैरे दिलाच पाहिजे व सर्व न करितां वर त्याच्याकडून ते विशिष्ट काम करून घेतले तर त्याचा शरीरावर वाईट परिणाम होतो.

चा न्या वे च ट क व का यें.—खाद्य पदार्थांचे मुख्य पट्टक (१) पाणी, (२) स्निग्धश (ऑइल फॅट), (३) शर्करासहवादि पदार्थ (कार्बो हायड्रेट्स), (४) मांसजनक पदार्थ (प्रोटीड), (५) काष्ठद्रुमयभाग (वूडीफायबर), व (६) निषिद्धिमाग (इन-आर्गॅनिक मॅटर) हेच असतात. परंतु निरनिराळ्या खाद्य पदार्थांत यांचे रोकडा प्रमाण मात्र निरनिराळे असते, ते पुढें दिलेल्या कोष्टकांत दिले आहे. खाद्यपदार्थांच्या या पटकां-पैकी त्रिभांश, शर्करासहवादि पदार्थ, व मांसजनक पदार्थ यांचेच शरीरपोषणाच्याकामां विशेष महत्त्व आहे. यांपैकी स्निग्धश व शर्करासहवादि पदार्थ यांचे शरीरनिर्वाह संबंधी कार्य लागूने शरीराची उष्णता कायय राखणे, निरनिराळी शारीरिक कामे करण्यास लागणाऱ्या शक्तीचा पुरवठा करणे हांचे आहेत व यांशिवाय प्रसंगानुसार अप्राप्तून यांचा पुरवठा कमी झाल्यास उष्णता कायम राख-ण्यास व शक्तीचा पुरवठा करण्यास अवश्य लागणाऱ्या चरबीचा साठा करण्याकरितां ही द्रव्ये उपयोगी पडतात. मांसजनक पटकांचे कार्य शरीरातील जायुमय भागांची वाढ करण्याचे आहे. परंतु उष्णता व शक्ती यांसाठी

पुरवठा करण्याकडे त्यांचा उपयोग प्रसंगा-नुसार होतो आणि याकरितां कोणत्याही अन्नाचा पौष्टिक-पणा त्यांत असलेल्या मांसजनक पदार्थांच्या रोकडा प्रमाणा-वर अवलंबून असतो. पेंड ही शयत व कडक वगैरेपेक्षा भात सक्त व पौष्टिक असते, याचे कारण पेंडांत मांसजनक पदा-र्थांचे रोकडा प्रमाण शयत व कडकपेक्षा त्यापेक्षा अधिक असते. खाली दिलेल्या कोष्टकावरून निरनिराळ्या चान्यांतील पट-कांचे रोकडा प्रमाण कळेल व र्थांचा कमीभात पौष्टिकपणा झपात येईल.

जनावरांच्या चारा-दाण्यांतील उपयुक्त घटकांचे रोकडा प्रमाण.

नांव	पाणी	स्निग्ध	मांसजनक पदार्थ	शर्करा सहवादि
हिरवा चारा:—				
शाळू	७०.९६	...	०.८१	१२.१४
ज्वारी	६९.७६	...	०.५५	१४.७४
रुमन	७७.७५	०.७६	३.००	१३.८९
मिनीगवत	७१.५५	१.०५	२.६२	१२.७१
राळपार्थे सायलज	१२.०८	...	२.५२	४०.५२
मई	८३.५१	०.३७	०.९४	१.००
शिरस	८६.१२	०.४७	२.००	४.६४
नागली	८०.८३	०.४८	१.९४	७.८५
सातू	७९.६३	०.४५	२.४६	८.२०
सिन्धी	८४.४०	०.३६	२.६९	६.१६
मटकी	७४.७०	०.८९	३.२०	१२.००
राळा	७६.७९	०.५४	२.०८	१०.०८
गहू	८२.६५	०.४०	१.८७	७.५६
चवळी	८८.९२	०.३१	१.१३	८.६५
ज्वारी	८.९१	२.४६	३.२१	४६.२२
धुका चारा:—				
बई	९.८८	१.९७	३.००	४१.२३
तूर	८.८१	४.४०	११.०८	४४.६७
हरमरा	८.४१	२.२७	३.६५	४५.८६
गवारी	५.६०	२.६३	५.२५	४९.६६
वाल	६.७२	३.७२	१३.३७	४३.०३
गवत	९.७७	...	४.५४	४८.४७
जव	१२.०७	१.३८	७.८१	३९.९९
लास	८.५९	३.९६	९.५०	४४.२१
रुमन	१०.००	३.११	१३.९४	४७.३५
भातानापेंडा	१०.२२	१.२३	२.५६	४०.४६
मिनीगवत	१०.००	२.६३	६.२३	४५.७४
खडीद	१५.९६	१.७०	११.१९	३९.१४
मूग	१३.३०	२.५२	१०.८८	४०.३५

(फूट १०९ वरून पुढे चालू)

वाटाणा	८.५७	३.०२	१०.६४	४२.६३
गहू	१०.००	२.०७	१.७०	३९.२४
दाणाः—				
ज्वारी	१०.७१	३.६९	१.७१	७२.३८
बाई	१०.४७	५.६९	०.६८	५९.३८
हरमरा	१.९८	४.३९	१८.१४	५७.९४
गवारी	१.६३	२.८१	२७.२९	४८.१८
हुलगा	८.८२	०.८०	१८.१८	६२.२९
सरकी	१.८२	१८.६५	१७.३१	३१.१५
जव	१२.३९	१.८५	६.६३	७१.५५
धानरी	८.७७	५.३३	९.५२	७३.५२
मटकी	१.९४	०.८६	२०.००	६०.५८
उडीद	१.९७	०.९३	२०.७३	५९.९९
मूग	१०.३८	१.०७	२१.२२	५९.५८
गहू	१३.२७	१.६०	१०.९०	६८.९३
कोंडाः—				
गहू कोंडा	११.८१	३.५०	१३.२०	५८.४२
तांदूळ	८.२१	८.३१	५.७२	३४.२५
सूर	११.४६	१.२०	५.१२	३९.८१
„ चुण	१२.८८	१.९९	१९.६३	४७.२१
हरमरा	१०.२३	३.८४	१४.१५	४२.२१
उडीद	११.२४	१.३७	२१.६२	४३.२०
पेंडः—				
नारळ	७.७२	१६.५३	१३.६२	४४.५७
कारळे	७.४२	९.३०	३८.५६	३५.४८
ताळ	१०.२३	१२.५१	३०.५६	२९.७५
करडई	१२.००	३.७८	१६.९१	४१.४८
सुसमूग	७.८३	१५.४१	४८.४८	२२.०२
सरकी	८.६०	४.६०	२०.२०	४०.७०
जवस	८.८०	११.८०	२८.८०	३७.२०
शिरस	९.००	१०.००	३१.२०	३७.२०

चा प्याच्या घट कांचे पचन.—खाद्य पदार्थांनी मुख्य उपयुक्त घटक श्रिगंधास, शर्करासत्त्वादि पदार्थ व मांसजनक पदार्थ. यांचे पचन निरनिराळ्या पिंडरसांच्या सहाय्याने होतें. पैकीं साळ ही सालोत्पादक पिंडांत उत्पन्न होते व तिचा परिणाम अन्न पाचले जात असलेल्या पदार्थावर (स्टार्च) होतो व त्यास द्राव्य स्थिति येते. गठराच्या भांत सूक्ष्म पिंड अगून रसांत “ माठरस ” (गॅस्ट्रिकज्यूस) उत्पन्न होतो, व त्याचा परिणाम अन्नातल्या मांसजनक पदार्थांवर होतो व त्याचे रूपांतर होऊन त्यास द्राव्य स्थिति येते. यकृतसंत (लिव्हर) पित्त (बाइल) उत्पन्न होतें व त्याचा परिणाम श्रिगंधांवावर होऊन ते शोषण होण्यास योग्य होतात. प्रोमरसाच्या (पॅन्क्रॅटिकज्यूस) योगानें सत्व, श्रिगंधा व मांसजनक पदार्थ

या तिहावर परिणाम होऊन त्यास द्राव्य स्थिति येते. याशिवाय “ आन्तरसाचाहि (इंटेस्टायनल ज्यूस) अन्नाचे पचन होण्यास उपयोग होतो. याप्रमाणें निरनिराळ्या रसांचा परिणाम अन्नाच्या घटकांवर होऊन त्यास द्राव्य स्थिति येते व त्यानंतर द्रव स्थितीत रसांचे शोषण होऊन शोषलेला भाग रक्तांत मिश्रतो व रक्ताच्या द्वारा सर्व शरीरभर पोहोचता राहून ज्या ठिकाणी नवीन भाग तयार होत असेल किंवा झीज झाली असेल त्या ठिकाणी त्याचा उपयोग होऊन नवीन भाग तयार होतो अगर झालेली झीज भरून निघते. खांद्याच्या अन्नातील सर्वत्र उपयुक्त भाग पचून शोषला जात नाही; कारण सर्व ‘पाचक रसाचा’ (डायजेस्टिव्ह ज्यूस) त्यावर परिणाम होऊन त्यास पूर्णपणें द्राव्यरूप मिळत नाही व सर्व द्राव्यस्थितीत असलेल्या भागाचे पूर्ण शोषण होत नाही. यामुळे अन्नातील उपयुक्त द्रव्यांपैकी काही भाग पचून रसांचे शोषण होतें व उरलेला भाग मलरूपांत शरीराबाहेर निघून जातो. एकच प्रकारचे अन्न निरनिराळ्या जनावरास व निरनिराळ्या परिस्थितीत दिल्यास पचन झालेल्या भागाचे प्रमाण निरनिराळें आढळतें ह ‘पाचक-रसांचे शेंकडा प्रमाण’ (कोहफिशंट ऑफ डायजेस्टिविलिटि) योनि, वय, शारीरिक स्वास्थ्य, भ्रम, मानसिक स्वास्थ्य, ऋतु व हवामान, अन्नाचा प्रकार व अन्न तयार करण्याची रीति यांवर अवलंबून असतें. रंध्र करणाऱ्या प्राण्याच्या वापरीत पाचकत्वाचे शेंकडा प्रमाण खाली दिलेल्या कोष्टकात दिले आहे. या कोष्टकातलें प्रमाण पाश्चात्य देशांत केलेल्या प्रयोगावरून काढलेलें आहे व हें प्रमाण आपल्या देशांत सर्वतोपरी उपयोगां पडेल असें मुळीच नाही. परंतु त्यावरून निरनिराळ्या खाद्य पदार्थांतील उपयुक्त घटकांचे पाचक-रसांचे शेंकडा प्रमाण किती असेल याची बरीचशी कल्पना येईल. अशा प्रकारचे प्रयोग अद्याप आपल्या देशांत झालेले नाहीत.

चान्यांतील उपयुक्त घटकांच्या पाचकत्वांचे शेंकडा प्रमाण.

चान्यांचे नाव	मांसजनक पदार्थ	श्रिगंधास	शर्करास-त्वादिपदार्थ
गवत (आपटोयर.)	५६	४६	६१
मक्याचे भाटूक	६५	७२	७३
मुरलेले मक्याचे भाटूक	५१	८०	६७
ज्वारीचे भाटूक	६२	८५	७८
हिरपी बाई (फुललेली)	७५	७०	६३
लूसर्न (फुललेले)	८१	४५	७२
गवत बाळसेस	५७	५१	६४
लूसर्न ”	६८	५३	६२
गवताचा भ्रुस	४	३१	३७
जईचा भ्रुस	३३	३६	४६

चान्याचे नांव	मांसजनक पदार्थ	त्रिगंधांश	शर्करा सत्त्वादि
गवाचा भुजा	२५	३९	५३
माताचा पेंड	४५	४७	३२
धाट्याचा भुजा	६०	४६	६४
आईदाणा	७६	८०	७६
मका दाणा	७२	८९	९५
सरको	६८	८७	५०
गव्हाचा कोंडा	७९	७१	७१
शिरसाची पेंड	८१	७९	७६
गवसाची पेंड	८६	९२	७८
मुसमुगाची पेंड	९०	९०	८४
तिथ्याची पेंड	९०	९०	५६
लोब्याची पेंड	७५	९८	७७
गाईचे दूध	९८	९४	१००

वर दिलेल्या कोष्टकावरून हे लक्षांत येईल की जनावरांचे मोठ्याने जाल्या असलेल्यांत असलेल्या उपयुक्त घटकांचा शेंकडा किती भाग पचनशील असतो. उदाहरणार्थः— जर जनावरांचे भुरग्याची पेंड खाली तर त्या पेंडांत असलेल्या मांसजनक पदार्थांपैकी शेंकडा ९० भाग पचण्यासारखा असतो व उरलेला हिस्सा म्हणजे शेंकडा १० भाग रोगा-घरोबर पाहिले येतो; तो पचत नाही. या कोष्टकावरून व चान्यांत असलेल्या उपयुक्त घटकांच्या शेंकडा प्रमाणावरून त्यांत शेंकडा किती पचनशील उपयुक्त घटक असतात हे लक्षात आणता येईल हे लक्षात येईल.

जनावरांच्या कामाप्रमाणे पौष्ट्यास लागणारे त्यांच्या दर हजारी पांढ वजनस लागणाऱ्या द्रव्यांचे शेंकडा सरासरी प्रमाण (आंकडे पोंढावे आहेत.)

पौष्टिक द्रव्यांचे कोष्टक.

जनावरांचे वर्णन	चान्यातील घनभाग	पचनशील भाग		
		मांस जनक	त्रिगंधांश	शर्करा सत्त्वादि
पूर्ण वाढीचे व कोम न करणारे	१८	०.७	०.१	८.१
घोडे काम करणारे	२३	१.३	०.३	१०.६
साधारण " "	२५	१.७	०.५	१२.२
कार " "	२७	२.२	०.८	१४.२
रॉन १० पांढ दुधाचे १४	१.४	०.३	१.६	
" २० " "	२.६	०.५	११.७	
" ३० " "	२.९	०.६	१३.८	
" ४० " "	३.५	०.८	१४.६	

जनावरांचे वर्णन वास्तव	चान्यातील घनभाग	पचनशील भाग.		
		मांस जनक	त्रिगंधांश	शर्करा सत्त्वादि
२-३ महिन्यांचे (१५० पौ. वजन)	२३	३.७	२.०	१३.०
३-६ महिन्यांचे (३०० पौ. वजन)	२४	३.१	१.०	१३.०
६-१२ महिन्यांचे (५०० पौ. वजन)	२६	२.६	०.६	१२.७
१२-१८ महिन्यांचे (७०० पौ. वजन)	२६	२.२	०.४	१३.४
१८-२४ महिन्यांचे (१०० पौ. वजन)	२६	१.६	०.३	१२.०

कामाप्रमाणे अवश्य लागणाऱ्या उपयुक्त घटकांची इयत्ता किंवा कामातुसार जनावरांच्या इयत्तांचे प्रमाण (फीडिंग स्टॅण्डर्ड) पाह्यात देशांत निरनिराळ्या जनावरांवर निरनिराळ्या परिस्थितींत प्रयोग करून त्या त्या जनावरांस त्या त्या परिस्थितींत किती पचनशील उपयुक्त द्रव्यांची गरज असते यावरून ठरविले आहे. असले प्रयोग आपल्या देशांत आणून घेतले बाहेत म्हणून पाह्यात देशांतल प्रयोगावरून निघालेल्या अनुमाने वर दिली आहेत त्यावरून जनावरांस परिस्थितीप्रमाणे किती उपयुक्त पचनशील घटकांची आवश्यकता असते याची वस्तुतः येईल. हे प्रयोग मायबेलांबवर्षी आहेत.

ज ना व री स तु रा क त या र क र णे. — जनावरास ज्या प्रकारचे काम करावयाचे असेल त्यामानाने त्याच्या किती पौष्टिक द्रव्यांची आवश्यकता असते हे ठरवून त्या मानाने त्याच्या रोजच्या खाण्यात कोणता चारा व पेंड दाणा वगैरे दिला पाहिजे हे ठरवावे लागते; याकरिता जनावरांच्या खाद्य पदार्थांचा कमी अधिक पौष्टिकपणा लक्षांत घेऊन प्रत्येक पदार्थ किती दिला पाहिजे हे ठरवावे लागते. चान्याचा पौष्टिकपणा त्यांत असलेल्या निरनिराळ्या घटक पदार्थांच्या परस्पर प्रमाणावरून ठरवावा लागतो. याकरिता चान्याचे जे घटक असतात त्यांची काय काय कार्ये असतात ती पहावी लागतात. याकरिता मांसजनक घटक व उष्णता आणि शाफि यांचा पुरवठा करणारे घटक कोणत्या प्रमाणांत असतात हे पहावे लागते म्हणजे मांसजनक पदार्थांपासून शरीरातील मांसल भागांची वाढ होते, रोजची शीज भरून येते व उष्णता आणि शाफि यांचा पुरवठा करणाऱ्या पदार्थांपासून किती पुरवठा होईल हे कळते. याकरिता शर्करासत्त्वादि पदार्थ व त्रिगंधांश यांनी माणवांस एकरूप देऊन मग त्यांची मांसजनक पदार्थांची तुलना करावी लागते. प्रयोगांमधील असे चिह्न झाले आहे की, शर्करासत्त्वादि पदार्थ व

त्रिधास यांच्यापासून सारखी शक्ति व उष्णता उत्पन्न होत नाही, साधारणपणे त्रिधासापासून शर्करासह्यदि पदार्थांपेक्षा २.३ पट जास्त उष्णता व शक्ति मिळते. म्हणून या दोहोंस एकत्रून देण्याकरिता त्रिधाशास २.३ ने गुणावे लागते म्हणजे त्रिधाशास शर्करासह्यदीचे रूप मिळते. उदाहरणार्थ—गव्हाचा कोंडा हा पदार्थ पेतल्यास त्यात शेंकडा ३.५ त्रिधाश, १३.२ मांसजनक पदार्थ व ५८.४२ शर्करा-घत्वाचे पदार्थ असतात. तेव्हा त्यात शक्ति व उष्णता देणारा भाग, १.३ पट शेंकडा त्रिधाशा व ५८.४२ दर श. शर्करासह्यादि भाग आहे तेव्हा त्यात शेंकडा १.३ × २.३ (त्रिधास दर श. × २.३) = ६५.४२ इतका “ सत्वतुल्य ” अथवा “ सत्वसम ” (त्याचे इकोव्हॅलेंट) (उष्णता व शक्तीचा पुरवठा करणारा) भाग येतो त्याचप्रमाणे गवतात तो किती आहे हे पाहिल्यास तो फक्त ४६.४७ इतकाच आहे. पण मांसजनक पदार्थ गवतात फक्त ४६.४७ व गव्हाच्या कोंड्यात दर शेंकडा १३.२ आहे; तेव्हा मांसजनक पदार्थ व उष्णता व शक्तीचा पुरवठा करणारे पदार्थ यांचे परस्पर प्रमाण म्हणजे “ ग्रीनस प्रमाण ” (अल्ब्युमिनाइड रेसिड्यु)—गवताचे ४.५४ × ४६.४७ = ११०.२ व गव्हाच्या कोंड्याचे १३.२ × ५८.४२ = १२४.९ इतके पडते म्हणजे मांसजनक पदार्थाच्या प्रत्येक भागास ४.९ भाग उष्णता देणारे पदार्थ गव्हाच्या कोंड्यात असतात व गवतात हे प्रमाण १:१०.२ असल्याने गव्हाचा कोंडा गवतापेक्षा जास्त सकल व पौष्टिक ठरतो हे उघड आहे. याप्रमाणे प्रत्येक कान्याचे “ ग्रीनस प्रमाण ” काय आहे हे काढता येईल व याच रीतीने जनावरांत जे खाणे यावयाचे त्याचे ग्रीनस प्रमाण काढता येऊन त्यावरून जनावरांचा खुराक किती पौष्टिक आहे हे काढता येते. मागे “कामाप्रमाणे अवश्य लागणाऱ्या उपयुक्त अन्नघटकांची दयत्ता ” या सद्-राखतीचे कोष्ट दिले आहे त्यात जनावरांच्या कामाप्रमाणे त्रिधास वगैरे घटकांचे प्रमाण चान्यात किती अवश्य पाहिजे हे दिले आहे. त्यावरून जर ग्रीनस प्रमाण काढले तर ते प्रत्येक यावतीस वेगळे आहे हे कळेल व जसे काम त्या मानाने ग्रीनस प्रमाण वेगळे व त्या खुराकाचा पौष्टिकता वेगळा असतो हे लक्षात येईल. जनावरांच्या खाण्याच्या सर्व पदार्थांत ओला चारा सर्वांत नि:शुद्ध व पंड सर्वांत सकल असते हे वर दिलेल्याप्रमाणे गणितात सिद्ध होते हे अल्पबहिर्गणितास धरून आहेत. तेव्हा खुराकाचा रोखत्या खाण्यात ओला चारा, दाणा, कोंडा, पेंड, यांचे योग्य प्रमाण ठेवल्यास जनावरास त्याच्या कामाप्रमाणे अवश्य पाहिजे तितका भाग देता येतो पूर्ण वाढत्या व काही एक काम न करणाऱ्या बैलास जो पौष्टिक भाग अवश्य आहे त्यापेक्षा जास्त पौष्टिक भाग काम करणाऱ्या बैलास अवश्य लागतो व तीच मोठे दूध देणाऱ्या माईची आहे खुराक ठरवितांना शरीररक्षणास किती भाग पाहिजे व शरीर रक्षणाशिवाय दुधारे काम करावयाचे असते त्याकरिता किती पौष्टिक भाग पाहिजे हे लक्षात घेऊन

चान्यात कोणकोणते व किती पदार्थ यावयाचे हे ठरवावे. साधारणपणे १००० पौंड वजनाच्या पूर्ण वाढीच्या जनावरास फक्त शरीररक्षणास रोख ०.७ पौंड मांसजनक पदार्थ व ६.० पौंड सत्वसम भाग पाहिजे व या-शिवाय प्रत्येक १० पौंड दुधास ०.५ पौंड मांसजनक पदार्थ व २.५ पौंड सत्वसम भाग रोख पाहिजे हे प्रयो-गावरून सिद्ध झाले आहे, तेव्हा यावरून जनावराचे वजन व रोखचे दूध किती असेल त्यामानाने त्याच्या खुराकात किती पौष्टिक पदार्थ पाहिजेत हे ठरवावे. काम करणाऱ्या जनाव-रांच्या बाबतीत शरीररक्षणास लागणाऱ्या भागाशिवाय कामाच्या मानाने मांसजनक भाग ०.४ ते १.१ पौंड व सत्वसम भाग १.४ ते ६.८ पौंडपर्यंत लागतात यावरून त्याचा खुराक कसा असावा हे ठरवावे. साधारणमानाने जना-वर सुका व ओला चारा खाईल तेवढ्यात त्याच्या शरीररक्ष-णास पाहिजे तितका भाग येतो व विशिष्ट प्रकारच्या कामा-करिता त्यास पेंड दाणा वगैरे शास लागतो. याप्रमाणे शास्त्रीय रीतीने खुराक ठरविण्याकरिता खाण्याच्या पदार्थांत शेंकडा पवनशील उपयुक्त घटक किती असतात हे माहीत पाहिजे हे उघड आहे. परंतु सर्वांना ही माहिती नसते तेव्हा त्याच्या अभावी दुसऱ्या जनावराच्या बाबतीत ते खाईल तितका सुका व ओला चारा खावा व त्याशिवाय प्रत्येक एक शेर दुधास ०.६ ते ०.८ शेर पेंड, कोंडा वगैरेचे मिश्रण द्यावे म्हणजे प्रमाणशीर व्यावहारिक खुराक तयार होतो (पाधा-त्य देशात हे प्रमाण प्रत्येक शेर दुधास ०.३ शेर पेंड वगै-रेचे मिश्रण असे पडते.) किंवा वजनाने रोखचे जितके दूध असेल त्याचा ६ ते ६ पेंड वगैरेचा हिस्सा ठेवावा म्हणजे झाले.

नि र नि रा क्ये खा ट प दा र्था ची तु ल ना.— जनावरांचे जे निरनिराळे खाद्य पदार्थ असतात त्यांचा वापराचा सर्वकाळ व सर्व ठिकाणी सारखा नसतो व सर्व पदार्थ खारटे पौष्टिक नसतात. म्हणून कोणते पदार्थ उप-योर्थात आणले म्हणजे फायदेशीर पडेल हे पहावे लागते व याकरिता त्याची परस्पर तुलना करावी लागते. ही तुलना करण्याकरिता प्रत्येक पदार्थात उपयुक्त द्रव्यांचे शेंकडा प्रमाण किती पडते ते अगर त्यापासून शरीरास किती उष्णता मिळण्यासारखी आहे हे काढावे लागते. शरीरपोषणाच्या दृष्टीने मांसजनक पदार्थांची व त्रिधा-शाची किंमत शर्करासह्यदि पदार्थांपेक्षा २.५ पट शेंकडा मानाने घरात व त्याप्रमाणे खाद्य पदार्थात असलेल्या मांसजनक पदार्थांचे स्थितीत २.५ ने गुणून सराचे रूप देऊन त्यात शेंकडा किंता सत्वसम भाग आहे हे काढता येते. त्यावरून व बाजालावरून त्या पदार्थाची एकमेकांशी तुलना करता येते. चान्यात उपयुक्त सत्वसम-भाग शेंकडा किती आहे हे खाली दिलेल्या सूत्राप्रमाणे काढावे (पोषणाच्या दृष्टीने) शेंकडा “ सत्वसमभाग ” =

(सिनग्यांश दर शेंकडां+मांसजनक पदार्थ दर शेंकडा) $\times २.५$
+सत्त्वादिपदार्थ दर शेंकडा.

उष्णतेचा पुरवठा यादृशीने तुलना करावयाची असल्यास प्रत्येक १०० पाँड खाद्यपदार्थातील सर्व उपयुक्त घटकांचा उष्णता उत्पन्न करण्याकडे उपयोग झाल्यास त्यापासून किती उष्णता मिळेल हे काढून तुलना करतात. मांसजनक पदार्थ व सत्त्वादिपदार्थ यांच्या प्रत्येक पाँडापासून १८६० क्यलोरी उष्णता मिळते व सिनग्यांशाच्या एका पाँडापासून ४२२० क्यलोरी उष्णता मिळते तेव्हां खाद्यपदार्थाच्या १०० पाँडापासून किती उष्णता मिळेल हे घालील सूत्रा-प्रमाणे काढावे व त्याच पदार्थाची परस्पर तुलना करावी. १०० पाँड खाद्य पदार्थातील उष्णता (क्यलोरी) = (मांसजनकपदार्थ दर शेंकडा + सत्त्वादिपदार्थ दर शेंकडा) $\times १८६०$ + सिनग्यांश दर शेंकडा $\times ४२२०$. त्या असल्या गणितां-तलि क्यलोरी म्हणजे एक पाँड पाण्याचे उष्णमान ४° वाढ-वण्यास जितकी उष्णता लागते तितकी उष्णता हे उक्तात देवावे.

ज ना व शें कडा खा व्या वि व्या ची व्य व त्या.— जनावरांस नियमितवेळी खाण्यास दिले पाहिजे व रोजचा चाराक अप्रत्यक्ष तितका पौष्टिक असला पाहिजे. रोजच्या चाराकाशिवाय जनावरास रोज नियमितवेळी रानांत चराव-यास वेळी पाहिजे व चान्याप्रमाणे पृष्णादि नियमित-वेळी दिले पाहिजे. दुमत्या जनावरांच्या बाबतीत त्यांना वेळोवेळी हिरवा चारा मिळेल अशी व्यवस्था असावी. त्यांना सुक्या सुक्या किंवा सुक्या हिरव्या चान्यावर ठेवू नये. हिरव्या चान्याची व्यवस्था वेगवेगळ्या ठिकाणी लुसने, गिनी गवत, कडवळ, जई, वगैरे हिरवा चारा व हुंगमाच्या वेळी कडवळ पक्ष, हिरवे गवत वगैरे मुरवून देवावे म्हणजे वेळेनुसार खावा हिरव्या चान्याच्या ऐवजी उपयोग करता येतो. हिरवा चारा मुरवण्यांत (१) चारा कुलण्याच्या सुमारास कापून कडवा कापण्याच्या यंत्राने त्याचे शरीक मुकडे करणे, (२) चारा मुरकण्याच्या कोठारात तो कापलेल्या चान्या सारखा पसरून सर्वत्र सारखा दावून त्यांतील शक्य तितकी हवा काढून टाकणे व (३) सर्व कोठार भरले म्हणजे चारा हवा न जाईल अशा तरेने झाकून ठेवणे या मुख्य बाबी आहेत (सवि-स्तर माहितीकरिता लेखकाचे " दुमंत व दुमती जनावरे " हे पुस्तक पान १७ पहा). या बाबिकडे लक्ष दिले म्हणजे चारा चराय होत नाही व तो चांगल्या स्थितीत पुष्कळ वेळ टिकतो. चान्यात अर हवा राहिली किंवा गेली तर ती लवकर कुजून जाते व खाण्यास निषेधयोगी होते. चारा भातांना त्यांत थोडे मोठे मिसळले तर तो रुचकर होऊन दुमती जनावरे चार आवडीने खातात. जो चारा जनावरांस वावयाचा तो थारीक करून दिला म्हणजे त्याची नाखाडी होत नाही व तो चांगला चावला जाऊन त्याचे पचन चांगले

होते. चारा थारीक करण्यास कडवा कापण्याचे यंत्र उप-योगात आणले असता त्याचा चांगला उपयोग होतो. मुरांना हिरवा व सुका चारा मिसळून द्यावा. पुष्क-ळदा चारा पाण्यात भिजवून देतात. चारा कुजवा किंवा किडवा नसावा. त्यांत पानांचे प्रमाण जास्त असले प-ताट थारीक असावे. चान्यांत, लुसने, गवारी, मुईमूय, उडीद, मूग, वगैरेने वेळ बगर मुसा मिसळल्याने चारा भास्त रुच-कर व पौष्टिक होऊन तो जनावरे आवडीने खातात. पेंड, दाणा वगैरे पदार्थ भिजवून थारीक करून वेगळे अगर चान्याबरोबर मिसळून द्यावे. प्रथम दाणा मरडून नंतर भिजवून अगर शिजवून दिल्याने चांगला चावला जातो व त्यामुळे त्याचे उत्तम पचन होऊन नासाडी होत नाही. चूग, कोंडा वगैरे पदार्थांबरोबर माती अगर इतर इजा करणारे पदार्थ न आतील अशी व्यवस्था असावी. पेंड, दाणा, कोंडा वगैरे किडके अगर कुजके किंवा मुरलेले नसावेत. चारा, दाणा वगैरे सर्वच दिकत वेग अतःपास-तो हुंगमांत वेग फायदेक्षीर असते. कोंडा, चूग वगैरे पदार्थ एकदम फार पेत नयेत कारण ते लवकर खराब होतात. चारा-दाणा नेहमी चांगल्या कोरच्या गांठेत ठेवले म्हणजे खराब होत नाहीत. जनावरांस रोज थोडथोडे मांस देत गेले म्हणजे ती निरोगी रहातात व चारा रुचकर होतो. काहोरी सिडाचे मोठे खडे जनावरांसमोरी ठेवल्यास ती वाटेल त्यावेळी तो पखा काडत बसतात व त्यांत हवे तेवढे मोठे मिळते. मधून मधून चान्यात करक करावा व कधी कधी तेज, हळद, गुळ, ओवा, सुठ, मिरं वगैरेचा पावक घालून औषधाप्रमाणे द्यावा म्हणजे जनावरांची पचनशक्ति जोरावते. बांशबाय गव्हाचा कोंडा किंवा जवदाचे कूट पाण्यात शिजवून पाजले म्हणजे जनावरांचा कोठा साफ रहातो. जनावरांचे दूध अतःपास पेंड वगैरे काही दिवस देण्याची जरूरी नसते. मरगूर घुका व ओला चारा व रानात चरणे पुरे होत. मात्र जनावर विष्याच्या पूर्वी सुमारे दोन महिने थोडथोडा सकल नारा देण्यास सुरुवात करावी व तो हजेरे हजेरे वाढवावा म्हणजे जनावर विष्याच्या सुमारास, दूध देत असताना जितका सकल चारा मिळत असेल तितका मिळावा. विष्याच्या पूर्वी १५-२० दिवस पचण्यास सुरुअ असा चारा घावा व मधून मधून गव्हाचा कोंडा अगर जवसाचे कूट पाण्यात शिजवून व थोडे मोठे टाकून पाजणे म्हणजे गामग जनावरांचा कोठा साफ रहातो व विष्याच्या वेळी त्रास होत नाही. वाढत्या पोस-रांना चांगला पौष्टिक व सुलभ रीतीने पचणारा असा चारा घावा; त्यांना पेंड वगैरेहि द्यावी म्हणजे ती जमिने वाढतात. इतर जनावरांबरोबर त्यांस रानांत सोडल्याने त्यांचे अपयस मोठे होऊन ती निरोगी रहातात व त्यांची वाढ उत्तम होते. पोतरांदि गव्हाचा कोंडा व जवसाचे कूट मधून मधून पिमवून त्यांचे आजारी जनावरांस सहज पचेत असा चारा

याचा रुचकर चारा घोडघोडा दिल्याने त्याची प्रकृति लवकर सुधारेल त्यांना निबर कडव्याचा चारा देऊ नये हरळी उत्तम असते आभारी जनावरास मालकाने अगर त्याच्या सन्ध्याच्या माणसाने द्याताने त्यांना आवडणारा चारा द्यावा ह्याज्ये त्यांना फार समाधान होत व त्यामुळे त्यांची प्रकृति लवकर सुधारते खाण्यापिण्याच्या बाबतीत जनावराची योग्य रीतीने वरदास्त ठेवली म्हणजे ती सहसा आजारी पडत नाहीत व आपले काम योग्य रीतीने करित असतात

दु भ त्या व ना व रा ची नि गा — दुभत्या जनावरांची निगा ठेवणे हे फार महत्वाचे आहे गाई, बैल, वासरें यांकरिता निरनिराळे गोठे असावेत, परंतु तथा व्यवस्था नसल्यास एकाच गोठ्यांत गाई एके ठिकाणी, बैल, पोळ, एके बाजूस, म्हशी एके ठिकाणी व वासरें एकीकडे अशा बाधानात गर्वाची खिचडी करून बांधू नये म्हणजे सर्व व्यवस्था ठीक राहते कारण गाई, म्हशी, बैल, वासरें वगैरेच्या चान्यांत फरक असतो. त्याप्रमाणे चारादाण्याची वांटणी करणे सुलभ पडतें गाई-म्हशींची धार काढण्यात अडथळा येत नाही व मोठ्या जनावरांत वासरें न मिश्रल्याने त्यांना कोणत्याही प्रकारचा उपसर्ग पोचत नाही. जनावरास दोरी अगर साखळीनेच बांधणे बरें पडतें अलीकडे मिलिटरी डेअरीमधून लाकडाच्या अगर लोखंडी उपद्वारा मिश्रत्या चौकटीत जनावरांची मान अडकवून त्यांना हाडून ठेवण्याची विलायती पद्धत सुरू केलेली आढळते, परंतु आपल्या चालू परिस्थितीत दोरी अगर साखळीच्या दाण्यानेच जनावरें बांधणे बरें असतें जनावरास, तें विशेष तापड असल्याखेरीज शिंगास दोरी लाडून बांधू नये पायास दोरी बांधण्याचा पद्धत काईत लोपासून जनावरांस अपाय होण्याचा संभव असतो गळ्याला दाब लाडून जनावरें बांधणे सर्वथा उत्तम असतें

जनावराचा गोठा घारेच्यापुर्वी निदान अर्धा तास तरी लाडून व धुवून साफ करावा, व जनावरांचे अंग रमालाचे अगर मगाने साफ करावे म्हणजे धार काढतांना दुधांत केरकचरा जाण्याचा संभव कमी असतो गोठा साफ केल्यानंतर नियमित वेळी धार काढावी व धार काढतांना “ धार काढणे ” या सदराखाली माहिती दिल्याप्रमाणे सर्व व्यवस्था ठेवावी धार काढतांना जनावराच्या अनुक्रमप्रमाणेच धार काढावी, त्यांत कधी बदल करू नये हा अनुक्रम बदलल्यास ज्यांची धार नेहमी प्रथम काढण्यांत येते त्यांचा पांढरा घोटा फार जिरून दुष्ट कमी निवण्याचा संभव असतो जनावरें बाहेर मोकळ्या व स्वच्छ जागेत बांधण्याची व्यवस्था असून हवेची परिस्थिती अनुकूल असल्यास त्यास बाहेर यावून धार काढावी अशा वेळी धारेंतलर गोठे घुलते तरी हरकत नाही.

धार काढल्यानंतर जनावरास व माणत्या वासरांस कुरणांत चरण्यास न्यावे यावेळी पोळीनाहि जनावरांवर न्यावे

कुरणांत चरण्यास नेल्याने स्वच्छ सुलं हवा व उन्हाचा ताप त्यांना हवा तितका मिळतो व त्यांना मोकळेपणाने हिडता फिरता येते, त्याचे पाय मोकळे होतात, बेताच्या व्यायामामुळे रुधिराभिसरण चांगलें होतें, चारादाणा चांगला पचतो, व ती निरोगी राहून त्यापासून उत्तम दूध मिळतें वाढत्या जनावरांची वाढ जोमाने होतें याप्रमाणे निदान तीन तास तरी जनावरास कुरणात ठेवावे. गामण जनावरांची विण्याची वेळ जवळ आली असल्यास त्यांना कुरणांत चरण्याकरिता पाठवू नये म्हणजे पुष्कळ आपात टळतात मोठी जनावरें कुरणात चरण्यास गेल्यावर लहान वासरांस बागड्याकरिता मोकळ्या आवारांत सोडावे म्हणजे ती मनसुराद बागडतात व त्यामुळे तीं गुरां न रहातां जोमाने बाडून निरोगी रहातात फार पावसामुळे जनावरांस बाहेर नेता येत नसल्यास गोठ्यांतच मालिस करावे म्हणजे यांचे अंग स्वच्छ होऊन रुधिराभिसरण चांगलें होऊन त्यामुळे फायदा होतो

जनावरांचे अंग वेळून धुवून हाच ठेवावे म्हणजे पिसा, तांबवा, गोचीड, गोमाशा वगैरेपासून जनावरांचा वचाव होऊन खरून, नायटे, केंस गळणे वगैरे रोग होत नाहीत अग धुवून स्वच्छ करतांना जनावरास कांटे काही दुखापत वगैरे झाली असल्यास ती नजरेत येऊन तिसवर वेळीच उपचार करणे बरें पडतें त्यांचे अग घुलल्याने केंस स्वच्छ, मळ व तुळतुळीत होऊन जनावरें दिसण्यांत चांगली दिसतात म्हणून रोज घुललेच पाहिजे गाईना ८ १५ दिवसां घुलतें तरी चालतें जवळपास नदी असल्यास जनावरास पोहण्यास न्यावे म्हणजे त्यांना व्यायाम मिळून त्याने अगहि स्वच्छ होतें

खाण्याविषयी “ चारा पाणी ” या सदराखाली माहिती दिल्याप्रमाणे व्यवस्था ठेवावी म्हणून वासरें, गामण जनावरें, आजारी जनावरें, यांचे राणीपिणे वगैरेबद्दल विशेष खबरदारी घ्यावी निगेसर्वांचे सर्व गोष्टी नियमित वेळी व विशेष काळजीने कराव्या व इतर जनावरापासून त्यांस कोणत्याही प्रकारचा त्रास होऊं देऊ नये जनावरांच्यासली पालापावोळा वगैरे पणरून बिछाली करावी विशेषतः धंदीच्या दिवसांत बिछालीची विशेष आवश्यकता असते बिछालीमुळे अंगास चांगली छप येऊन जनावरास आराम मिळतो व खताच्या दृष्टीनेहि फायदा होतो मात्र शेणासुताने ओली झालेली बिछाली रोज लाडून खतात टाकली पाहिजे व निदान ८-१५ दिवसांनी सर्व बिछाली गोळा करून त्यातील मुगा खतांत टाकून चांगला भाग घेऊन त्यांत नशा पालापावोळ्यामिसळवा व मोठ्याची जमीन हाच घुलल्यापर बिछाली पडरावी अशा रीतीने बिछाली बदलली नाही तर पिसा वगैरे होऊन जनावरांस त्रास होतो बिछालीच्या पात्यापावोळ्यांत कांटे, कांबाचे तुकडे वगैरे ह्या वगैरे पदार्थ न जातील अशी खबरदारी घ्यावी

सर्वे जनावरांतीं सर्वदां समताळपणानें वागणें म्हणजे तीं आनंदी व गरीब स्वभावाचीं होतात व त्यांनीं आनंदाक लागतो. वरचे व त्यांच्या जवळ जाऊन त्यांस थोपटावें, चुनकारावें, बंगावरून हात फिरवावा व प्रेमानें त्यांच्या नोवांन ह्यांका मारून गोड शब्दांनीं त्यांच्याशीं बोळावें. मधून मधून आल्या हातीं चारा घेऊन त्यांना तो चारावा म्हणजे त्यांनीं फार आनंद, वाटतो. दुसऱ्या जनावरांतीं प्रेमानें व ममतेनें वागल्यास तीं कर्पाहि पाव्हा चोरोत नाहींत. त्यांच्यावर प्रेम करणाऱ्या मनुष्याशिवाय इतर कोणी फार काटण्यात येत्यास तो नेहमीं रोवां दूध कमी देतात याचें कारण प्रेमाचा किंवा संयोजीचा अभाव हेंच असतें. जनावरांतीं कठोरपणानें वागल्यास तीं किंवा कठोर होतात व कोणासहि न जुमानतां छोट्याळ होतात. जनावरास निष्ठुरपणानें केव्हाहि मारूं नये व त्यांच्यावर मोठ्यानें ओरटूं नये. त्यांचें लक्ष्य दुसऱ्यांकडे असताना त्यांना ह्यांका मारल्या- शिवाय त्यांच्या जवळ एकदम जाऊं नये अगर कोणत्याहि रीतीन तीं दुसऱ्यांक व बिघडतील असें कळूं नये. याविषयी विशेषतः मुक्त्याच व्यालल्या जनावरांच्या बाबतींत विशेष खबरदारी घ्यावी.

दूध, त्याचे गुणधर्म व परीक्षा, दुधाची उत्पत्ति — सत्तन प्राण्यांच्या मातृपद मिश्रालेव्या मादीच्या “ दुग्धोत्पादक पिंडात ” (स्तनात), उत्पन्न होणारा रस हेंच “ दूध ” होय. सत्तन प्राण्यांच्या शरीरांत दुग्धोत्पादक पिंड दोन असतात. एक उजव्या बाजूस व एक डाव्या बाजूस असतो. दुग्धोत्पादक पिंडाचे योनिपरतें दोन अगर त्यापेक्षां अधिक विभाग झालेले असतात व प्रत्येक विभागाकरितां एक आंचळ असतें. कांही योनीतील प्राण्यांच्या दुग्धोत्पादक पिंडाचे मुळीच विभाग झालेले नसतात म्हणून प्रत्येक पिंडास एकच आंचळ असतें याशिवाय योनिपरतें दुग्धोत्पादक पिंडातील अंतर कमी अथवा अधिक असतें. गाय, म्हैस वगैरेंच्या योनीत दोन्ही दुग्धोत्पादक पिंड अगदीं एकमेकांस चिकटलेले असल्यामुळे, त्यांच्यात मुळीच अंतर अंतर नसतें. दोन्ही दुग्धोत्पादक एकमेकांस चिकटून एकच कांस होते; परंतु प्रत्येक दुग्धोत्पादक पिंडाचे दोन विभाग असल्यानें एक एक विभागास एक एक आंचळ असून कांसस एकूण चार आंचळे असतात. दोन्ही दुग्धोत्पादक पिंड एकमेकांस स्नायूच्या योगानें चिकटलेले असतात. दुग्धोत्पादक पिंडांत शुद्ध व अशुद्ध रक्ताहिऱ्या, मज्जातंतू, येदोवाहिऱ्या, दुग्धवाहिऱ्या यांचे आले असून, पिंडाचा मुख्य दुग्धोत्पादक भाग “ दुग्धोत्पादक पेशी ” (सेलस) हा असतो. दुग्धोत्पादक पिंडास दूध फसे तयार होतें याविषयी शास्त्रज्ञांनीं अनेक मते पुढें आणिली आहेत. परंतु व्यापकरीत समत असा सिद्धांत पुढें आलेला नाहीं. एवढी गोष्ट सिद्ध झाली आहे कीं, दुग्धोत्पादक पिंडात अनेक घडामोडी

होऊन दूध तयार होतें व या घडामोडींत मज्जातंतूंचे उत्तेजन व मरुरूप रक्तप्रवाह यांची आवश्यकता असून दूध उत्पन्न होवोना रथांत अन्न, मेद व रक्त यांच्या घटकांपैकी कांही घटक जसेच्या तसेच व कांही रूपांतर, होऊन येत असवे पूर्वीं एका काळीं दूध हें रक्ताचें रूपांतर आहे असें मत प्रचलित होतें परंतु ते आतां खोटे ठरलें आहे. त्या काळीं रसायनशास्त्रांत फारशी प्रगति झाली नव्हती व निरनिराळ्या दृष्टीनें परीक्षण करण्याची साधनेंहि उपलब्ध नव्हती. रक्ताचे घटक जे “ प्लेट ” व “ पीट ” सूक्ष्म सरीरे (ब्लड कॉरपस्कुल) निरोगी ते जनावरांच्या दुधांत केव्हाहि नसतात. रक्तात दुधाइतका स्निग्धास केव्हाहि नसतो. दुधात असलेले मांसजनक पदार्थ रक्तात रसाव रूपांत कांही नसतात. दुधात असलेली दुग्धशर्करा रक्तात नसते व रक्तात दुधाइतके पोर्टेथियमचे क्षार केव्हाहि नसतात. यावरून दूध हें रक्ताचें रूपांतर नसून दूध हा रसदुग्धोत्पादक पिंडांत स्वतंत्रपणें उत्पन्न झालेला रस आहे हें उघड आहे. दुग्धोत्पादक पिंडांत निरनिराळ्या घडामोडी होऊन जे निरनिराळे पदार्थ उत्पन्न होतात त्या सर्वांचें जें एक मिश्रण तयार होतें तेंच दूध होय

दुधाचे घटक — दूध हें (१) पाणी, (२) स्निग्ध पदार्थ, (३) मांसजनक (प्रोटीड) पदार्थ, (४) दुग्धशर्करा व (५) निरद्रिय क्षार हे मुख्य पाच पदार्थ मिळून तयार झाले आहे, म्हणून हेच पदार्थ दुधाचे मुख्य घटक होत. थोड्याशा दुधात दुष्पट तिप्पट पाणी घालून तें “ सूक्ष्म बीजणीतून ” (मायक्रोस्कोप) पाहिलें असता स्निग्ध पदार्थाचे हजारों अतिसूक्ष्म बिंदू पाण्यासारख्या पारदर्शक वातळ पदार्थांत तरंगत असेलेले दिसतात व हेच स्निग्ध पदार्थाचे सूक्ष्म बिंदू दूध घराच वेळ स्थिर ठेवले म्हणजे त्याच्या वरच्या भागांत एकथित होऊन दुधावर “ साखा ” जमतो. यावरून दूध हें निरनिराळ्या पदार्थांचें मिश्रण आहे हें उघड आहे.

स्निग्धाच्या या तरंगत्या सूक्ष्म बिंदूशिवाय मांसजनक पदार्थांचा काही भागहि तरंगत्या स्थितीत असतो व या तरंगत्या भागांमुळेच दुधास पांढरा रंग येतो. दुध नासलें म्हणजे किंवा त्यात एखादें अम्ल घालून गरम केलें म्हणजे या तरंगत्या पदार्थांचा थोपा तयार होतो व पाणी व त्यात विलेले पदार्थ निराळे होतात. यावरून दुधाचा पांढरा रंग या तरंगत्या पदार्थांमुळेच असतो हें उघड आहे. दुग्धशर्करेमुळे त्यास गोठसर चव येते. योनि व जातिपरतें दुधाचे पाणी, स्निग्ध पदार्थ, मांसजनकपदार्थ, दुग्धशर्करा व निरद्रियक्षार या घटकांचें ठराठरा जेंकज प्रमाण कांही सर्वोद्देशावर आत नाहीं हें पुढील आंकड्यावरून लक्षात येण्यासारखें आहे.

गाय व म्हैस यांच्या दुधातील घटक अनुक्रमें (सरासरी शेंकडा) — पाणी ८५.३ व ८१.७, स्निग्धा ५.५५

व ८.१५; मासजनक पदार्थ ३.६७ व ४.३३; दुग्धशर्करा ४.६६ व ५.०१; निरिद्रियदृश्य ०.७६ व ०.८२.

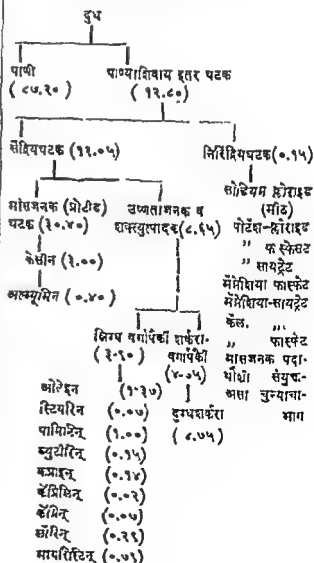
दुधाच्या घटकांपैकी स्निग्धपदार्थ पाण्यापेक्षा हलके, व मासजनक पदार्थ, दुग्धशर्करा व निरिद्रियक्षार हे पदार्थ पाण्यापेक्षा जड असल्यामुळे त्याच्या परस्परप्रमाणाप्रमाणे दुधाचे विशिष्टगुरुत्व कमीजास्त होतें व तें विशिष्ट मर्यादितबोहर जात नाहीं. साधारणपणे दर लिटरच्या प्रमाणात घटक असले म्हणजे मार्दव्या दुधाचे विशिष्टगुरुत्व १.०२९ ते १.०३० व म्हर्श्याच्या दुधाचे १.०३१० ते १.०३१६ या मर्यादित असतें. परंतु एकाच जनावराचे दूध वेतल्यास त्याचे विशिष्ट गुरुत्व १.०२८ ते १.०३४ पर्यंत सुद्धा असतें. साधारणपणे तुलना व परीक्षा करण्यासाठी चिरायतेंत दुधाचे विशिष्ट-गुरुत्व १.०३१ धरतात. परंतु आपल्या इकडील दुधाचे गुणधर्म लक्षात घेता दुधाचे विशिष्टगुरुत्व १.०३० पर्यंत पाहिजे.

यौनिपरात्व दुधास एक प्रकारचा वाह येतो. शिवाय योग्य जनावराच्या दुधास नेहमींपेक्षा निराळा वाह येतो. दुधात निरनिराळे निरिद्रिय क्षार अनन्याने मिळ्या व ताबड्या मिश्रण रंगावर परिणाम होऊन ' दिगुणप्रतिक्रिया ' (ओकोरेक रीअॅक्शन) होते व दोन्ही रंग बदलतात, या एक दुधाचा विशेष गुण आहे. दूध असजें शिलें होत जातें तसतें त्यात अस्त्राचें प्रमाण वाढतें व त्यामुळे निळा किटमसरंग ताबडा होण्याची प्रतिक्रिया त्या मानाने अधिक होते जाते. दूध तापवले म्हणजे उष्णतेचा दुधावर परिणाम होऊन त्यात फरक होतो. त्याचे उष्णमान १४०° फासे म्हणजे मासजनक पदार्थावर हवेतील प्राणवायूचा परिणाम होऊन साय येऊं लागते. त्याचे उष्णमान १७६° फासे म्हणजे त्यातील दुग्धशर्करा करपाबयास लागून त्याचा रंग तांबूस व्हावयास लागतो व २१४° उष्णमान फासे म्हणजे तें उकळवयास लागतें व मासजनक घटकांची संयुक्त असलेले चुन्याचे क्षार भाज्याच्या घुंदाशी वसून त्यांची ' सारवट ' होऊं लागते. १५८° उष्णतेमुळे मासजनक घटकांपैकी एक घटकाचे (अल्ब्यूमिन्) रुपांतर होऊन तें पड होतें; व दूध ३३° पर्यंत थंड केले म्हणजे तें गोठतें. याशिवाय उष्णतेमुळे १५८° दुधाच्या वासात फरक पडतो. पुतांचाबरोबर शरानचा भाग हाईत येतो, आणि त्यात असलेले वायु निघून जातात. दुधाच्या अंगी काणरावादि प्रकारचा वास घोपून येण्याचा घर्म असतो म्हणून दुधासोजारी कोणताही वासाचा पदार्थ टेंबल्यास तो वास दुधास लागतो.

पाणी, दुग्धशर्करा, स्निग्ध पदार्थ, मासजनक पदार्थ व निरिद्रिय क्षार या मुख्य घटकांशिवाय शेंकडा कर्बोवट-वायु १.२७, प्राणवायु ११.१३ व नायट्रोजन ७.७६ या प्रमाणात दुधातल्या दोषलेण्या हवेत असतात. याशिवाय

ताज्या दुधात रफांतल्यासारखे श्वेतपिंड (ल्यूकोसाइट्) असून मृत्रिका (सायट्रेट्स) सूक्ष्म प्रमाणात असतात. गाढवीण व मेंढी यांच्या दुधात " पावक पदार्थ " (एनझाईम) असतो व सर्वांसमिक रोगांजें जनावर आजारी असल्यास त्या रोगाचे जंतु दुधात येतात. पाणी, स्निग्ध पदार्थ, मासजनक पदार्थ, दुग्धशर्करा व निरिद्रियक्षार या घटकांपैकी पाणी व स्निग्धपदार्थ याच्या शेंकडा प्रमाणात बराच फरक पडतो तितका फरक मासजनक पदार्थ, दुग्धशर्करा व निरिद्रियक्षार याच्या प्रमाणात पडत नाहीं. योनि, जात, वैयक्तिकधर्म (इंडिव्हिज्युअलिटी) खार्णे, वयमान, शरीराचे स्वास्थ्य, दुग्धप्रधानकाल (लॅक्टेशन पीरिअड), धार काढण्याच्या वेळीतील अंतर, ऋतु इवामान आणि मानसिक स्वास्थ्य धर्मे कारणांनी फरक पडतो हें पुढें दिलेल्या कोटकावरून सहज लक्षात येईल.

मार्दव्या दुधाचे निरनिराळे घटक (लिथ)
व त्याचे शेंकडा प्रमाण

गाय व म्हेत यांच्या दुधातील निरनिराळ्या घटकांचे शेंकडा सरासरी प्रमाण पुढीलप्रमाणे असते; गाईचे दूधः— पाणी ८५.३१, स्निग्धांश ४.९, मांसजनक पदार्थ ३.३, दुग्धशर्करा ४.५५, व निरिद्रिय दार ०.७२, म्हत्वाचे दूधः—पाणी ८२.९, स्निग्धांश ७.६९, मांसजनक पदार्थ ४.११, दुग्धशर्करा ४.४८ व निरिद्रिय दार ०.७८.

घार काढताना प्रथम व शेवटी निष्पाण्या दुधातील घटकांचे फरक होताना ते शेंकडा प्रमाणांत दिले आहेत.

आरंभीची घार	स्निग्धांश	पाणी	दुग्ध घटक
पहिला भाग	१.१०	८९.४२	१०.५८
शेवटचा भाग	७.८८	८३.३७	१६.६५
शेवटची घार	१०.००	८०.६०	१९.४०

गाईच्या दुधात बसोमानाप्रमाणे पठणारा स्निग्धांशाचा फरक शेंकडा प्रमाणांत पुढील प्रमाणे पडतोः—पहिले वेत ४.८८, दुसरे वेत ५.१, तिसरे वेत ५.०९, चवथे वेत ४.८२, पाचवे वेत ४.६८, सहावे वेत ४.५६, सातवे वेत ४.५०.

योगावरून निरनिराळ्या प्राण्यांच्या दुधातील फरक व घटकांचे शेंकडा प्रमाण.

नाव	पाणी	स्निग्धांश	मांसजनक दुग्ध घटक.	शर्करा	निरिद्रिय दार
मनुष्य	८६.७३	४.१३	१.९९	६.९३	०.२०
गाय	८५.३०	५.५५	३.६७	४.६६	०.७६
म्हेत	८१.७०	८.१५	४.३२	५.०१	०.८२
मेंढी	८२.९७	५.०३	७.०१	४.०२	१.००
गाढवी	९१.१७	१.०२	१.७९	५.०५	०.२२
घोरी	८८.०८	२.०५	२.१९	५.६१	०.५०
सांडी	८६.९४	२.०९	३.८४	५.६६	०.६६
तुळशी	८४.०४	४.५५	७.२३	३.१३	१.०५
कुत्री	७६.९४	५.५५	९.९१	३.१९	०.७३
भाटी	८१.७३	३.३३	९.५४	४.९१	०.५८
हत्ती	६७.८५	१६.५७	३.०९	८.८४	०.६५

चीकः—जनावर व्याख्यानंतर पहिल्या दिवशी जो चीक निघतो तो रंगाने जास्त विवळट असून साण्या दुधापेक्षा जास्त दाट असतो. जनावर व्याख्यानवरि प्रथम जो चीक निघतो त्यात दुग्धोत्पादक पिंडांतल्या अंतररचेचा (एपिथेलियम) काही भाग मश्याचा तसाच येतो; कारण दुग्धोत्पादक पिंडांत ज्या घटकांपैकी होऊन दूध तयार होते त्या पूर्णत्वात येऊनल्या नसतात. या कारिताची चीक निघित समजला जात असावा, चिकामध्ये पोषाचा सारक गुण आहे व त्यामुळे वापरून बाळा साफ करण्यास त्याचा उपयोग होतो. चिकेत मांसजनक घटकांचे प्रमाण फार असते. केसीनपेक्षा अल्ब्यूमिनचे प्रमाण अधिक असते त्यामुळे कच्चा चीक गरम केला की अल्ब्यूमिनचे रूपांतर होऊन ते घट होते, व “सरबस” तयार होतो. चिकेत मांसजनक घटकांचे प्रमाण फार असल्याने चीक व त्यापासून केलेला

खरबस पक्क्यास फार गड असतो. चिकेत निरनिराळ्या घटकांचे शेंकडा प्रमाण साधारणपणे काय असते ते खाली दिले आहे.

गाईच्या चिकेतील घटकांचे शेंकडा प्रमाणः—(मानवतय यांच्या बोधावरून) पाणी ७८.८, स्निग्धांश ३.५, मांसजनक घटक १२.७, दुग्धशर्करा ४.२ व निरिद्रिय दार ०.८.

सूक्ष्म जंतू व रंगांना दुधावर परिणामः—दुधावर “सूक्ष्मजंतू” (बॅक्टेरिया)चा परिणाम फार लवकर होतो. हे सूक्ष्मजंतू क्षुद्र वनस्पतीच असतात. एका जातीच्या सूक्ष्म जंतूच्या दुधाच्या घटकांपैकी दुग्धशर्करेवर प्रथम परिणाम होऊन तिचे विघटीकरण होते व “दुग्धाम्ल” (लॅक्टिक ॲसिड) व “कॅल्शियम” (कॅल्शियम ऑक्साइड) तयार होतात. नंतर दुग्धाम्लाचा केसीनवर परिणाम होऊन त्याचे रूपांतर होते व ते घट होते हा फरक घडवून आणणाऱ्या सूक्ष्म जंतूंचे “दुग्धाम्ल जंतू” (लॅक्टिक बॅक्टेरिया) म्हणतात व या दुग्धाम्लजंतूमुळेच दही तयार होते. म्हणून दुग्धापासून केलेल्या पदार्थात ते अस्वस्थ असतात परंतु हे जंतू अपायकारक नसून त्यांच्या साहाय्याने अन्नपचनसमय होते ताकाच पाचकपणा यामुळेच येतो असे म्हणण्यास हरकत नाही. हे जंतू सर्वत्र असतात म्हणून दूध उचलून राहून धिल्ले झाले म्हणजे नासते. सूक्ष्म जंतूंच्या जाती पुष्कळ आहेत व त्यांच्या जातीप्रमाणे निरनिराळे फरक घडून येतात. काही जातींच्या योगाने दुग्धशर्करेपासून कॅल्शियम वायु व कार्बोना (अल्कोहल) जातीचे पदार्थ तयार होतात काही जातीमुळे मांसजनक पदार्थ वळवट होतात. काहीमुळे त्यास तारव चिकटपणा येतो. काहीमुळे त्याने विघटीकरण होऊन “सरबस” (अल्ब्यूमिन), “कॅल्शियम ऑक्साइड” व “कॅल्शियम ऑक्साइड” वायु उत्पन्न होऊन अति बाईट घाण सुटते व काहीमुळे क्षिण पदार्थांचे विघटीकरण होते. खोणी फार दिवस निष्काळजीपणाने ठेवले म्हणजे त्याच जी बाईट घाण जेथे लागते ती ब्युथिरिनचे विघटीकरण होऊन व “ब्युथिरिक ॲसिड” तयार होते त्यामुळे येते. सूक्ष्म जंतू अति सूक्ष्म असून सर्वत्र असल्याकारणाने जर दूध व त्यापासून केलेले पदार्थ वापरण्यात पोषाचा निष्काळजीपणा साक्षात्तर सूक्ष्म जंतूंची घाट तेव्हा होऊन ते पदार्थ विघटतात व याकरिताच दूधदुग्धयांच्या स्वस्थतेबरोबर फारच काळजी घ्यावी लागते. दुधाच्या द्वारे निरनिराळ्या सूक्ष्मजंतूंचे उत्पन्न होणारे रोग पसरतात व अनेकास प्राणांत मुकावे लागते. अगदी भारीण दूध जरी येतसे तरी त्यात ह्याच दुग्धाम्ल जंतू असतात. त्यातल्या त्यात घार काढताना प्रथम निष्पाण्या दुधात शेवटी निष्पाण्या दुधातल्यापेक्षा जंतूंची संख्या अधिक असते. साधारणपणे वर्षभरास वापरल्या जाणाऱ्या दुधात जंतुविरहित दूध नसतच असे म्हणण्यास हरकत नाही. येथील दिवसांत रंगाची संख्या कमी असते व पावसाळ्यात सर्वांत अधिक

असते. डॉ. जोशी यांच्या मते हिवाळ्यात एक घन इंच दुधांत ३२ लक्ष व पावसाळ्यांत ८० लक्ष याच्या आत सूक्ष्म जंतूंची संख्या असते. व्यवहारांत सूक्ष्म जंतूंची संख्यागणना शक्यच नाही म्हणून दुध १५५२० मिलिट्र उकळावे व नंतरच वापराचे ह्याच एक सुरक्षित मार्ग आहे. जनावरास जर नासर्गिक रोग झाला तर त्या रोगाचे जंतू त्याच्या दुधांत येतात. पाश्चात्य देशांत क्षयी जनावरांच्या दुधाने मनुष्यास क्षयरोग होत असतो. आपल्या हिंदुस्थानदेशाचे हवामान व एकंदर परिस्थिति भिन्न असल्यामुळे इकडच्या जनावरास क्षयरोग होत नाही. गाईनां काश्च क्वचित् क्षयरोग होतो म्हणून तो झाल्याची उदाहरणे नाहीत व शेळीच्या दुधाचा आपल्याकडे क्षयावर औपधाप्रमाणेच उपयोग करतात. सूक्ष्म जंतूंची वाढ उष्णतामान ३९° ते १२२° या मर्यादित शक्य असते त्याबाहेर उष्णमान असल्यास वाढ होत नाही. परंतु त्याची थोडे मात्र मरत नाहीत. अर्थात् दुध उकडल्यास त्याची थोडे सुद्धा मरून जाऊन ते पूर्णपणे जंतुविरहित होतें दुध थंड होऊन गोठले तरी सुद्धा त्यांत असलेले सूक्ष्मजंतू-थीज मरत नाही व म्हणूनच दूधित दुधापासून केलेला " मलाईचा चरक " (ऐस्क्रीम) खाण्याने अपघात झाल्याची उदाहरणे घडून आली आहेत व अजून येतातहि. यावरून दुध व त्याचे पदार्थ वापरण्यात व ते तयार करण्यांत कोणत्याहि प्रकारें ते विषमणार नाहीत याविषयी दक्षता व स्वच्छता ठेविली पाहिजे

• दुध व क्षारीय पोषण.—दुधात पाणी, स्निग्धपदार्थ, दुग्धशर्करा व निरिद्रिय क्षार असल्याने क्षारीयपोषास आवश्यक असणारी सर्व द्रव्ये त्यांत असतात. म्हणून वीटिक व सार्विक अन्न या दृष्टीने ते महत्त्वाचे आहे. त्यांत अस्लेह्या स्निग्ध पदार्थांच्या योगाने क्षारीयता उष्णता उत्पन्न होते, निरिद्रिया कार्ये घडून येण्यास आवश्यक लागणाऱ्या शक्तीचा पुरवठा होतो व प्रसंगानुसार या कार्यांत उपयोगी पडण्याकरिता वसेचा (चरबी) साठा क्षारितात होतो. मांसजनक पदार्थांच्या योगाने स्नायूंची वाढ होते व प्रसंगानुसार स्निग्ध पदार्थांची कार्ये हि रसायनंमुळे होतात दुग्धशर्करेने स्निग्ध पदार्थांची सर्व कार्ये घडून येऊन दुधास गोड चव येते. निरिद्रिय क्षारांच्या योगाने क्षारीयता अस्थिपंजराची वाढ होते. यांपैकी दुग्धशर्करा, मांसजनक पदार्थांपैकी अल्ब्यूमिन व निरिद्रियक्षारांपैकी काही भाग विरलेंद्रया स्थितीत असतात; आणि मांसजनक पदार्थांपैकी केमीन, निरिद्रिय क्षारांचा काही भाग व स्निग्धांश हे तर त्या स्थितीत असतात व त्यांचे कण इतके सूक्ष्म असतात की, ते त्या स्थितीत आहेत याची खात्री आपल्या नुसार घडूनी पडणार नाही. स्निग्ध पदार्थांचे सूक्ष्म विटु उत्तम सूक्ष्म वीक्षणीने दिसताना तरी पण ते मांसजनक पदार्थ व निरिद्रियक्षार सूक्ष्मवीक्षणीनेहि दिसत नाहीत. अर्थां परिस्थिति असल्याने आपाचे पचन करणाऱ्या रसांचा

त्यावर परिणाम होऊन ते अमर्दां सुलभपणे पचून जातात. नुक्ताचा जन्मलेल्या अपत्याचे जिवित कायम राखण्यास व त्या कोमल अवस्थेत त्याच्या क्षारिचा पोषण करून ते वाढीस लावण्यास जन्मदात्या आईच्या दुधासारखे अन्न या भूतजावर दुसरे कोणतेहि नाही आणि म्हणूनच या ईश्वरदत्त अन्नास " भुलकीचे अन्न " असे अर्थपूर्ण नांव मिळाले आहे. चरोखर पाहिले असता गर्भधारणा, अपत्यजनन, निश्चित काळपर्यंत दुग्धोत्पत्ति, प्रसवकालानंतर नियमित कालांतराने पुनर्जोदशेन व त्यानंतर पुन्हा गर्भधारणा या गोष्टींचा विचार केल्यास दुग्धोत्पत्ति फक्त अपत्य-संगोपनार्थच आहे याची सत्यता मनास पटल्यावाचून रहात नाही व अपत्याकरिता निर्माण झालेल्या अन्नाचा उपास दुसऱ्या अन्नावर निर्वाह करण्याची पात्रता आहे अशांनी अग्राह्य करणे म्हणजे ईश्वरी योजनेची धडा करणे आहे व शत्रुप्रण्याशिवाय इतर कोणत्याहि प्राण्यांत न दिवून येणारा आपलपोटेपणा आहे यात संशय नाही परंतु दुधाकरिता जनावरें पाळून त्यांच्या दुधाचा अन्नासारखा उपयोग करण्याची विहिवाड अनादिकालापासून चाळत आली असून ती इतकी हाजीमाणी भिनळी आहे की, दुसऱ्या योनीतील प्राण्याच्या दुधाचा उपयोग करणे म्हणजे आपलपोटेपणा होय ही कल्पनासुद्धा मनांत येत नाही. सारांश इतकाच की ही आपलपोटेपणाची सार्विक दृष्टि जरा एका बाजूस ठेवून सुद्धा माणसांनी वास्तरे, लहान मोठी मुले, म्हातारी आणि अशाक्ष माणसे यांची गरज भागवून उरलेले दुध स्वतःकरिता उपयोगांत आणण्याची प्रवृत्ति ठेवावी कारण त्याचाच ह्म दुधावर प्रथम पोचतो.

दुध चा पी री द्या.—दुध असल व शुद्ध आहे की नाही हे पाहण्याकरिता त्याचे गुणधर्म छशांत घ्यावे लागतात व परीक्षा करतांना तुलना करण्याकरिता त्याच्या घटकांचे सरासरीचे शेंकडाप्रमाण ठरवावे लागते दुधाच्या घटकांपैकी पाणी व स्निग्धांश यांच्या शेंकडा प्रमाणांत सर्वांत अधिक फरक पडलेला दिसतो व मांसजनक घटक, दुग्धशर्करा, व निरिद्रियक्षार यांच्या शेंकडाप्रमाणांत विशेष फरक पडत नाही. म्हणून परीक्षेकरिता स्निग्धांशविरहित घन पदार्थ (मांसजनक पदार्थ, दुग्धशर्करा व निरिद्रियक्षार) व पाणी यांचे मध्यम शेंकडा-प्रमाण तुलनेकरिता ठरवावे लागते व नंतर परीक्षेकरिता घेतलेल्या दुधाच्या नमुन्यांत त्यांचे शेंकडा प्रमाण किती आहे हे वाढून व शुद्ध दुधातील मध्यम शेंकडाप्रमाणाशी तुलना करून तो परीक्षेस घेतलेला दुधाचा नमुना शुद्ध आहे की अशुद्ध आहे हे ठरवावे लागते. दुधाची येमळ साठी दिलेल्या रीतीने केलेली षडुपा आढळते. (१) गाई-म्हशीं, जुरे दुध एके ठिकाणी मिसळने अगर त्या

मिश्रगत पाणी घालणें, (आ) शुद्ध दुधांत पाणी मिसळणें, (इ) शुद्ध दुधातील थोडा फार दिनप्राय काढून घेणें व त्यांत पाणी मिसळणें, (ई) चिलावती पद्धतीनें क्रीम काढून घेतलेले दुध शुद्ध दुधांत मिसळणें व त्यांत पाणी घालणें; (उ) शुद्ध दुधांत पाणी मिसळून त्यांत तांदूळ, बटाटे वगैरेंचें सख (स्वाद) अगर साखर मिसळणें.

हे व अशा प्रकारचे भेसळीचे प्रकार वर दिश्याप्रमाणें दुधाची परीक्षा केल्यास उपयुक्त होत येतात. दुधाची परीक्षा करताना खालील दिलेल्या बाबतींत परीक्षा करावी.

(१) दुधाचा रंग, घास व चव यावरून पाण्याची भेसळ, निरनिराळ्या दुधाची भेसळ, साखरेची भेसळ, व दूध तापवले आहे की नाही याची थोडी फार कल्पना येते

(२) सूक्ष्म वीक्षणांनें परीक्षा करणें, यात दुधातील कोरकबरा विगविल्याशिवाय संत घातले असल्यास कळतें.

(३) विशिष्टगुणत्व काढणें, याचें स्निग्धासविरोधित घन पदार्थांचें प्रमाण काढतां येतें.

(४) स्निग्धासोचें थोडा प्रमाण काढणें, याचें स्निग्धास विरोधित घनपदार्थांचें थोडाप्रमाण कळतें

अशा रीतीनें परीक्षा करण्यास 'सुक्ष्मवीक्षणी' व 'तिची उप-करणे', 'उष्णतामापकयंत्र', 'विशिष्टगुणत्वमापक यंत्र', 'स्निग्धासमापकयंत्र' (ब्युटिरामिटर) व 'रसाची उपकरणे' व गणित करण्यास लागणारी कोटिकें व 'चलद्गुणी' (ह्याइड्रुल, मिलक रेकल) वगैरे साधनाची आवश्यकता असते. वर दिलेल्या प्रकाराने दुधाची भेसळ केली असल्यास विशिष्टगुणत्व व स्निग्धासविरोधित घनपदार्थ यांच्या थोड्या-प्रमाणांत फरक पडतो, व त्यामुळे तुलनेनें भेसळ तेव्हाच उपयुक्त होत येते. दुधात पाणी घालण्यानें दुधाच्या घटकांचें थोड्या प्रमाण व विशिष्टगुणत्व ही कमी होतात स्निग्धास काढून घेतल्यानें स्निग्धासविरोधित घनपदार्थांचें प्रमाण व विशिष्टगुणत्व ही वाढतात व पुन्हा त्यांत पाणी घाल-ल्यानें ही कमी होतात, परंतु स्निग्धासोचें प्रमाण कमीच असतें. साध्या दुधात क्रीम काढून घेतलेले दुध मिसळले म्हणजे स्निग्धासोचें प्रमाण कमी होतें व स्निग्धासविरोधित घनपदार्थांचें प्रमाण अधिक झाल्यानें विशिष्टगुणत्व वाढतें व पाणी घालण्यानें ही कमी होतें, पण स्निग्धासोचें प्रमाण कमी असतें. वासाने, तापवलेले दूध किंवा शेळ्यांचें दूध दिग-ळले असल्यास कळतें अन्नापर्यंत उपवासाचे पदार्थ खाई अस-ल्यास कळतात. रंगावरून गर्दशुद्धीच्या दुधाची भेसळ अगर पाण्याच्या भेसळीसंघर्षी वयास बांधतां येतो. चवीनें पाण्याची व घातेची भेसळ यांसंबंधी कल्पना करता येते. दुधाची परीक्षा करण्यास अवश्य लागणारे दुधाच्या घटकांचें सारांशरी थोड्या प्रमाण पुढें दिल्याप्रमाणें द्यावे

गार्दर व म्हशीच्या दुग्धातील सारांशरी घटक अनु-क्रमे— पाण्याखेरीज घटक १३.७४ १७ १७ स्निग्धास ४.९१ व ७.१७, स्निग्धास विरोधित पदार्थ ८.८९ व ९.८.

दुधातील स्निग्धासोचें थोड्या प्रमाण काढण्याची रीत— दुधाची परीक्षा करण्याकरितां त्यांतल्या घात स्निग्धासोचें थोड्या प्रमाण किती आहे हे माहारांत पाहिले हें प्रमाण काढण्याकरितां हें यंत्राचें स्निग्धासमापक यंत्र फार सोयीचें असतें या यंत्रावरान् "स्निग्धासमापक नलिका" (ब्युटिरामिटर टेस्ट ट्यूब) मिळतात त्यावर थोड्या प्रमाण दानविणामा रुणा न्योदलेल्या असतात

नमुन्यातील स्निग्धासोचें थोड्या प्रमाण काढण्या-करिता प्रथम स्निग्धासमापकनलिकेंत १० क्यू सेंटमीटर सल्फ्यूरिक ऑसिड (विशिष्टगुणत्व १.८२५) सोडून घालून नंतर ११ क्यू सेंटमीटर दूध व नंतर १५ क्यू सेंटमीटर हलक्या हाताने घालून घुब घट घालवें व नलिका हलवून सगळे एकत्र त मिश्रण करावें व नंतर स्निग्धासमापक यंत्रात नळी ठेवून (घुवाचा भाग पुरिफायडे करून) शाकण बसवून यंत्र जोडणें तीन मिनिटें फिरावें व आपोआप घातल्यावर नळी (घुवाचा भाग सारलाकरून) काढावी व स्निग्धास थोड्या किती आहे तें पहावें काही नलिकावर "०", "१", "२", "३" असे आकडे असतात व कोटीवर "०", "१०", "२०", "३०" असे असतात पैकी पहिल्या प्रकारची नळी असल्यास "१" म्हणजे थोड्या एक व दुसऱ्या प्रकारची असल्यास "१" म्हणजे थोड्या १० स्निग्धास आहे असें समजावें पहिल्या प्रकारात "०" व "१" मधील अंतराचे दहा भाग केलेले असतात असल्या प्रत्येक भाग म्हणजे १२ थोड्या प्रमाण दाखविणारा असतो. नळी यंत्रात घालून फिरविली म्हणजे दुधात शे स्निग्धास असतो तो नासिकेच्या निमुळत्या भागांत (तो भाग यंत्राच्या मध्याकडे असल्यानें) एकत्रित होतो याचें कारण यंत्र जोडाने फिरविण्याने उदरम होणारी फेरोसिगिनी घाति आहे सल्फ्यूरिक ऑसिडच्या परिणाम दुधावर झाल्यानें मिश्रण काळें होतें व नळी गरम होते नळी गरम आहे तोंपर्यंत स्निग्धास किती आहे तें पहावें कारण नळी थंड झाल्यावर स्निग्धास घिगती व थोड्या प्रमाण परोवर सोजतां येत नाही नळी थंड झाल्यास ती थोडा वेळ गरम पाण्यात ठेवून गरम काढून पहावें.

मलईमधील स्निग्धासोचें थोड्या प्रमाण काढण्याची रीत— मलई वेळाने तिच्या दसपट पाणी घालून एकत्र त मिश्रण करावें व वर दिलेल्या रीतीप्रमाणें त्या मिश्रणात स्निग्धास किती आहे तें पहावें व त्याची दसपट करावी म्हणजे मूळच्या मलईत स्निग्धासोचें थोड्या प्रमाण येईल

दुधाचें विशिष्टगुणत्व काढण्याची रीत— हें विशिष्ट गुणत्व काढण्यास यंत्राचें काढावें काढता येतें, किंवा विशिष्ट गुणत्वमापक यंत्राने काढावें यापैकी दुसऱ्या प्रकाराने विशिष्टगुणत्व काढणें बरें असतें विशिष्टगुणत्व काढताना दूध क्विचका उष्ण भांड्यात काढोकाढ भरवें आणि विशिष्टगुणत्वमापक यंत्र ० पर्यंत बुडवावें व नंतर आपोआप

वर येऊ यावे तें स्थिर झालें म्हणजे दुधाच्या सपाटीबरोबर असणारा आंकडा वाचावा. उदाहरणार्थ उष्णमान ६०° अमतांना जे विशिष्टगुरुत्व येतें तें घेण्याची वाहिवाट आहे पण दुधाचे उष्णमान ६०° नेहमी कायम असतेंच असें नाहीं याकरिता दुधानें उष्णमान काय आहे हें हि त्याच वेळी पहावें व खाली दिलेल्या रीतीप्रमाणें दुरुस्ती करावी. दुधाचे उष्णमान ६०° या पेक्षा जास्त असेल तर साधारणपणे प्रत्येक अंशाम ०.१ वर प्रमाणें आलेल्या आंकड्यात मिळकताचा व कमी असेल तर प्रत्येक अंशास ०.१ याप्रमाणें घसा करावा उदाहरणार्थ, दुधाचे उष्णमान ६५° आहे व विशिष्टगुरुत्वमापक यंत्रानें पाहिलेला आंकडा २८.३ आहे तर त्या दुधाचे विशिष्टगुरुत्व ०.६० उष्णमान असताना $२८.३ + ५ \times ०.१ = २८.८$ इतकें येतें

अशा रीतीने काढलेला विशिष्टगुरुत्वाचा आंकडा दुधाची परीक्षा करताना उपयोगी पडणारी जी सूत्र पुढें दिली आहेत त्यातील " विशिष्टगुरुत्व " सूचक आहे हें ध्यानांत ठेवावें खरें विशिष्टगुरुत्व म्हणजे हा आंकडा १००० त मिळवून त्या बेजेस १००० नें भागून जो भागाकार येईल तोच उदाहरणार्थ, वरील उदाहरणात घेतलेल्या दुधाचे खरें विशिष्टगुरुत्व म्हणजे $१००० + २८.८ = १०२८.८$ हेंच आहे.

दुधातील घनपदार्थांचे शेंकडा प्रमाण काढण्याची रीति:-
दुधाचे विशिष्टगुरुत्व व स्निग्धताचे शेंकडा प्रमाण वर दिलेल्या रीतीप्रमाणें काढल्यावर त्यातील घनपदार्थांचे शेंकडाप्रमाण खाली दिलेल्या सूत्रप्रमाणें काढवें
दुधातील घनपदार्थांचे शेंकडाप्रमाण =
$$\frac{\text{वि. गुरुत्व}}{४} + \frac{६ \times \text{स्निग्धताचे शेंकडाप्रमाण}}{५} + ०.१४$$

दुधातील मेसळीच्या पाण्याचे शेंकडा किमान मान काढण्याची रीति:-गर्दया दुधातील हें शेंकडा किमान खाली दिलेल्या सूत्रप्रमाणें काढवें शेंकडा मेसळीचे पाणी =
$$१०० - \frac{१०० \times \text{स्निग्धताचे शेंकडाप्रमाण}}{८५}$$

किंवा
$$= १०० - \frac{१०० \times (\text{वि. गुरुत्व} + \text{स्निग्धताचे प्रमाण})}{३४५}$$

दूध म्हशीने असल्यास ८.५ च्या ऐवजी ९.५ व ३४.५ च्या ऐवजी ३७ हे आंकडे वापरावे.
गायीच्या दुधावरील किती सांडा काढून घेतला आहे ते काढण्याची रीति:-

साक्याचे दो प्रमाण = $१०० - \frac{(\text{स्तिर दातांचे दो. प्रमाण})}{४५}$

दूध म्हशीचे असल्यास ४५ च्या ऐवजी ७ आंकडा वापरावा.

तापवलेल्या दुधाची मेसळ जोडण्याची रीति:-नमुन्यात थोडे ठिकुर व वाएकम घालवें. रंग निळा झाल्यास त्यांत तापवलेलें दूध मिसळलें आहे असें समजावें कच्च्या दुधानें रंग बदलत नाहीं. याशिवाय प्राणेंदिय तीक्ष्ण असल्यास वम घेतल्यानेहि दुधाची मेसळ कळते

दुधाने साध्या साखरेची मेसळ पाहण्याची रीति:-१० क्यू. सेंटिमीटर दूध घ्यावें व त्यांत अर्धा ग्राम अमोनियम मोलिब्डेट घालून त्यात १० क्यू सेंटिमीटर पातळ केलेले (१.१०) हायड्रोक्लोरिक ॲसिड घालवें व तें मिश्रण पाण्यात ठेवून सावकाश ८०° (सेंटिग्रेड) पर्यंत तापवावें. त्या मिश्रणाचा निळा रंग सात्त्याख त्यात साधी साखर आहे हें समजावें. तुळनेकरिता शुद्ध दुधाचीहि त्याबरोबरच वरीलप्रमाणें परीक्षा करावी. म्हणजे फारक तेव्हाच कळतो.

दुध घर -सोजच्या घरगुती दुभत्यात दुधाकरिता निराळी खोली नसते. परंतु दूध वगैरे मिश्रित ठेवण्याकरिता शिर्डी, कपाटे, पेठ्या व कोनाडे उपयोगात आणलेले आढळतात पैकी शिक्क्यावर एकावर एक अशीं माडां ठेवावी लागत असल्याने बरच्या भाज्याच्या कुडाला असलेला कैरकचरा अगर खालच्या भाज्यातील पदार्थ गमम असल्यास बरच्या भाज्या कुडाशी तयार झालेले पाण्याचे थेंब कुडावर असलेल्या मळासकट खालच्या भाज्यात असलेल्या जिनसांत पडण्याचा फार संभव असतो, म्हणून दुभतें ठेवण्यास शिक्की अवयोज आहेत. कौनकुचीही चोडी फार तीव्र स्थिति आहे पेठ्यातील हवा खेळनी न राहिल्याने दुधास बाईट वास येऊ लागतो; व आतील कुंड हवेमुळे पेटीत ठेवलेले पदार्थहि कुडतात. अशा पेठ्यांत ठेवलेले दूध लवकर नासतें. फळ्याऐवजी बारीक छिद्राच्या जाळीचा उपयोग केल्यास बरील अवयुज राहणें शक्य नाहीं. जाळीदार कपाटें दुभतें ठेवण्यास फारच चांगली असतात. त्यातील हवा खेळतो राहिल्याने आतील मिश्रित कुडत नाहींत, व कपाटास कपे ७२ स्थानांमुळे दूध, दही, ताक, सोणी व तूप वगैरे पदार्थ निरविराळण्याक्यात येतात येतात. तेव्हाकरून एकाचा संपर्क दुसऱ्यास लागत नाहीं व म्हणून ते मिश्रित बिघडत नाहीं शिवाय जाळी व दार पट लक्षल्याने जागेर उंदीर, झुरळ वगैरे प्राण्यापासून दुभत्याच्या जिनसांचा बचाव होतो याकरिता दुभतें ठेवण्यासाठीं शक्य तितकें जाळीदार कपाटच वापरावें घरगुती दुभत्याचे जिनस नेहमी निराळी जागा नसल्यास स्वयंपाकरांत ठेवणें सोयीचें असतें. परंतु या बाबतीस एक खचारी घेणें अवश्य आहे. ती होच की, दुभत्याचे कपाट हें मोरोशेजारी, भंधाच्या आगेत अगर कोंदट ठिकाणी नसावें तसेंच तें जुलीजवळहि नसावें. त्याच्यासाठीं स्वच्छ उजेडाची व हवाशीर जागा असावी म्हणजे दूध वगैरे पदार्थ चांगल्या स्थितीत रहातात. थंडा या दृष्टीने मोठ्या प्रमाणावर देशी अगर निर्याती पद्धतीप्रमाणें दुभतें करणें झाल्यास त्याकरिता दूधघर स्वतंत्र

असुखे पाहिजे व त्यांना निरनिराळ्या कामाकरितां राखण सोडल्या असल्या. दुष्युभर्त याचो त्याला दिलेल्या बाबी अरक्ष करण्यांत आल्यात.

(१) दुष्युभर्ताने आपण हनरास्त्यावर, कोदट व उदात्त ठिकाणी नसावी. आज्ञाबाधक पाप पाणी मुक्त असलेले अगर वहात असलेले नसावे. जवळपास खताच्या घाटी, कवचाच्या घेट्या व दोनखाने नसावेत. दुष्युभर्त उत्तम माया वस्त्रापातून दूर, लंबवटपावर व हवाशीर अशी असावी.

(२) दुष्युभर्ताची इमारत पक्की असावी. भित्तीत आंतीत बाजूने निदान ४-५ फुटीपर्यंत सिमेंटचे फास्टर वेलेले असावे. पलीन पक्की चिमेंटांची व सिमेंटचे दरवा मारलेली असावी. जमीन सिमेंटाची बेस्थास कारच उत्तम. जमीनीस दाब देणारा व तीव्र धुण्यास घातलेले पाणी पाहारे गटारांत गाईल अशी व्यवस्था असावी.

(३) दुष्युभर्त कोलाक अगर गळ्याचे असावे. तें कोलाक असल्यास आंतीत बाजूने लांडकी फळ्याची पाटणी असावी व ती वरवेढर वरच्या बाजूने साक करता येईल अशी व्यवस्था करावी. तफवीशी केळी म्हणजे कोलाकला नेरकुरा राखी पडत नाही व तफवीशीवरून साफ करता आली म्हणजे तीवर केरकुरा सोचत नाही. फटी न रहातील बाधा फळ्या बसवण्यात व आंतीत बाजूने त्यास पांढरे रंगण लावावे अगर चुन्याची छपेती घावी.

(४) दुष्युभर्तातील दवा घेवती राहण्यास शिष्टक्या व जाळ्या कराव्या व बाहेरचा केर, गांजा वगैरे आंत येऊ नयेत म्हणून जाळ्या, शिष्टक्या व दारें हें दुहेरी दाराची असावीत. एक दार बाहेरक ओळ्याच्या आधीच व दुसरे कचिच्या हावदानांत असावे म्हणजे भारपूर उणेष्ट मिळतो.

(५) जरूरीप्रमाणे पाण्याची व सोरीची व्यवस्था करावी व सर्व पाणी मळ्या गटारांतून दुष्युभर्त कोठे. दुष्युभर्तच्या आज्ञाबाधक निदान १०४० फुट सोवळी गमा असावी म्हणजे जास्त एजेवणा राहावी. सध्या असल्यास दुष्युभर्त-भोंवती पक्की असावी म्हणजे दुष्युभर्त गात थंड रहात व वावरण्यांत सोय होते.

(६) दुष्युभर्तस मूबलक स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा वर-व्याची सोय असावी.

(७) दुष्युभर्त दुध व कामाकरिता, पोण्याकरिता, सांडकणीकरिता, मोडी वगैरे घुण्याकरिता असा निरनिराळ्या कोलाक असाव्यात. पंधाच्या सहजतोळ्या, प्रसणाप्रमाणे कमी अधिक सोल्या कराव्यात. दुग्धस्याची माडी व कपडे वगैरे जवळत अगर दवाशीर ठिकाणी लाववता येतील अशी व्यवस्था करावी.

(८) पोल्यांतून जरूरीप्रमाणे दोनवे, वकताळें, कपाटे, कुंट्या वगैरीची व्यवस्था करावी.

(९) घरागुती दुसऱ्यात दुसऱ्याची कपाटें अगर वेष्ट्या दर १५१२ दिवसांनी स्वच्छ घुवून उन्हात काढण्याची,

म्हणजे प्रत्येक स्वच्छ रहातात. एखादे वेळी जर कांही घरस्थ त्यांत सोडला तर तो सावधोच फळक्याने घुसावा, व घात स्वच्छ घुसवें व जवळीत राखवार्ने म्हणजे तो गिमत लांडकानें घुसत नाही. व कपाटास पाण येत नाही. दुग्ध-स्याने फळताळ असल्यास तें स्वच्छ मातीने भरवावे व त्यास दर ४४६ महिन्यांनी घुसा घ्यावा. येथ्याकरिता दुग्धने बेस्थास दुष्युभर्ताची जमीन रोजे सधे काम शास्त्रावर पाण्याने स्वच्छ घुवून छत्र करावी. बाहेरून येणाऱ्या माण-सास वेष्ट्यादि काम छत्र केव्हापाछिमा दुष्युभर्तास येऊ देऊ नये. पाय व मोठे साक करव्याकरिता दुष्युभर्तावोडेर एक लांबोटी पाठी वारकवणी, कोळनोवा हाव साक भर-ण्यास जागेनीत बसविलेले असावी व दुष्युभर्ताच्या दरवा-पयावोडेर एक चारपरीत चटई ठेवलेली असावी म्हणजे दुष्युभर्त पायापठोवर कार पाण येत नाही. दुष्युभर्ताची वारि शिष्टक्या वगैरेची माडीची दारें नेहमी थंड ठेवावीत म्हणजे दुष्युभर्तास गाळा वगैरे काढता येत नाहीत. दुष्युभर्तातील कोल(गुद) विनघात कोणादि बाहेरच्या माणसास हात घातू देऊ नये. व सेधें बांधाहादि उम बांधाया पदाथें ठेवू नये. बापराळी जाणारी भांडी वगैरे स्वच्छ घुसण्या-विषय घराची वेष्ट्यादि ठेवू नयेत. दुष्युभर्तातील सधें शिष्टा गीठनेटके व्यवस्थित रातीने जेवल्यातोंच ठेवावीत म्हणजे आयत्यावेळी तेथीस आल्याचा जोरि गोघळ होत नाही व भिष्टास वेळेवर तयार मिळतात. दुष्युभर्तास गटार व जमीन दर १५१२ दिवसांनी घुसा अगर पोल्यावरीलनेटका व पाण्याने स्वच्छ घुसावी व दुष्युभर्ताच्या भित्ती वगैरेस दर सह महिन्यांनी घोरमुल घावून काढण्यास चुन्याची छपेती घावी. असा प्रकारच्या राखणेचेवेळी सधें बाबी अंतीत असाव्यात. दुष्युभर्ता स्वच्छतेची किती मानकमत्ता आढे हें " दुष्युभर्त पुष्पवर्त " ४४ राखण्याची पुरास सौगुदियरी ती माहिती दिली आहे सोवळस सहज लक्षात येईल.

दुग्ध स्या ची दे की प दय, थार काडणी— थार काड-व्याच्या वेळी जनावरांनी स्वच्छ ठिकाणी बांधून व त्यांचे अंग स्वच्छ घुवून व थार काडण्याने आपले हात स्वच्छ घुसवें व थार काडण्याने स्वच्छ कोरें गोठे हाती येतल्या-पर दुग्धच्या कोणत्याहि गिदघात हात लागू नये. बांधकें गोळकाणीक्यास दुग्धस घुसण असावा. एखाद्या माणसास दोन्ही कामें करावी लागल्यास दुग्धोत पाण आते. पाईनी कामें कोणत काण्याने घुवून स्वच्छ करावी व लतर नंतरास गोळावे. नंतरास कोडक्यावर पोल्यास येथाने पाय घुरी पाव्हटते, रानेथी विपरी कामें घुसार्ने कापडी मुल्लं भरलेली दिसते. पावहा ओळ्याच्या वेळी पुष्पळ कामाकरें मधुमेतासार्ने करतत. त्यावेळी दुष्युभर्ता सोप्यात शिठोडे न मातीस अशी सावरदारी घ्यावी. शिमाय जनावरांने केवूट हाकडून घुसत केर पाई नये म्हणून रयापें दोंगूट एका पायास दोरीने बांधावे व गवाय कथा गावार्ने नसल्यास

भावा घालावा. ही कामे वांस्वर्य पीत अष्टावरा घालून सोड-
णाराने करावीत. जनावराने पांढऱा चांगळा सोदला असे
पाहून घार काढणाराने आंबळ्यापासून वांस्वर्य सोडवावे व
दुसऱ्याने वासरास आंबळ्या व नेतर घार काढणाराने घारस
सुरवात करावी. दोन्ही हातांनी घार काढणे चांगले. एकाच
बाजूची दोन्ही आंबळे न घरात एका हाताने एका बाजूने
पुढे आंबळ घरले तर, दुसऱ्याने दुसऱ्या बाजूने मागचे
आंबळ घरून घार काढावा, म्हणजे कासेच्या दोन्ही भागा-
तल साखे दुध निघते घार काढणाराने पायाच्या चौक्यावर
बसून मुडण्यात दुधाचे माळे घरून घार काढावा थोडा
जनावराची घार अशा रीतीने विशेष प्रासाधिव्या काढता
येते. परंतु जेथे पुष्कळ जनावरांची घार काढावयाची असेल
तेथे घार काढणाऱ्यास बसण्यासाठी एक लहानशी घटनेची
केल्यास प्राप्त कामे होतो. घार काढतात कोणी वाक-
विलेला अंगठा व चार बोटे यांच्यामध्य आंबळ घरून घार
काढतात. कोणी सांगण मुठीत आंबळ घरून काढतात ही शक
केल्यावर अवलंबून आहे. परंतु म्हणी व जाड कातडीच्या
मायी याच्या घारस अंगठा व बोटे यांच्यामध्य आंबळ
घरणे सोपे जाते. घार काढणाराची नळे वाढलेली नसावीत व
त्यास कोणताही सांसर्गिक रोग नसावा. घार काढण्यास सु-
वा करण्यापूर्वी आंबळ्यास एखादी सडी बगैरे चिकटली
आहे की काय हे पाहिले म्हणजे आंबळ्यास दुखापत होण्याचा
संभव नसतो. घार हातपट व पुरी काढावी. पुरी दुध न निघा-
ल्यास पुष्कळ दुध देणारी जनावरे विषयतात व कमी दुध
दावयास लागतात. पुष्कळ वेळा पुरी दुध न निघाल्यास
अगर दुध काढण्याच्या वेळात अनियमितपणा झाल्यास
जनावरांना आपले स्वतःचेच दुध पिण्याची संधी देव
लागते. याशिवाय शेवटी निघणाऱ्या दुधात धूताश्वि प्रमाण
सर्वात अधिक असले म्हणून शेवटचे दुध जास्त सकल
असते, सबब पुरी घार काढणे अवश्य आहे. घार काढताना
जवळपास बागाट मुळीच नसावा व जनावर गुजेल असे
वर्तन कोणाले करू नये. घारच्या वेळी पेंड, खरबी, फोल,
कांडा बगैरे न देण्याची पाहिल्या वेतापासूनच बहिषात
असावी. परंतु देण्याची संयम झाली असल्यास घारच्या वेळी
पेंड बगैरे दावयासच पाहिजे, नाहीतर दुध कमी मिळण्याचा
अगर जनावर विषयण्याचाहि संभव असतो. घारस सुरवात
करताना प्रथम एखाद दुसरी घार जमिनवर पाडून दुधाचा
रंग नेहमीप्रमाणे आहे की नाही हे पाहिले. कारण कासेस
दुधापत झाल्यास अगर आजार झाला असल्यास नेहमी-
प्रमाणे दुधाचा रंग नसतो. नेहमविश्रां निराळ्या रंगाचे दुध
दिसल्यासहि पुरी घार काढावी परंतु ते दुध दूषित असल्या-
मुळे वापरू नये; हागच्या गाशीत ओतावे. या व अशा प्रका-
रच्या स्वच्छतेसंधी इतर सर्व बाबी दृष्टांत घेऊन त्याप्रमाणे
व्यवस्था ठेवल्यास शुद्ध दुध मिळते. दुध स्वच्छ गाळण्याने
गाळून त्याचे वजन करून ते लिटून देवावे अगर मापण

असल्यास फेस शिरण्यावर मापने म्हणजे चूक होत नाही.
प्रत्येक जनावरालासून किती दुध मिळाले याची नोंद केलेली
असावी.

दुधाची विव्हेदाः—घारनेंतर दुध स्वच्छ गाळण्याने
गाळण्यावर गिऱ्हाइकांनी घावे. दुध मोजण्याच्या मापास दावा
असावा म्हणजे काढताना दुधात थोडे मुडवाची लागत नाहीत.
माप केव्हाहि जमिनवर देवू नये म्हणजे दुधात केर जात नाही.
दुधाचे माळे झाकणीने अगर स्वच्छ कपट्याने झाकलेले
असावे म्हणजे त्यात केर पडत नाही व दुधावर माशा बसत
नाहीत थिळे व ताजे आणि गाई व म्हशींचे दुध एकत्र
करून विकू नये. लावर दुध पाठवावयाचे असल्यास पटी,
मिके अगर कवड उपयोगात आणतात अगर दुध जास्त
असल्यास गाडीची गरुड असते दुध एका टिकाणातून
दुसरीकडे नेताना केव्हाहि उघडे नेऊ नये. ते बागले झाक-
लेले असावे म्हणजे त्यात रस्त्यावरचा धाणेरू केर, पुरावा
पडत नाही व त्यावर माशा बसून ते दूषित होत नाही.
सध्याच्या गवळ्याच्या बहिःवाटीप्रमाणे दुधाच्या चार्चाला गव-
ताची चुंबळ अगर लहानशी हिरवी दहाळी घातलेली असते,
त्याने दुध उतथत नाही परंतु त्यात रस्त्याचा धुसळा व केर
जाऊन ते दूषित होतेंच. म्हणून दुधाच्या माळ्यास चांगलेच
झाकण असले पाहिजे. ह्या दुध नेण्याकरिता बरणीच्या
आकाराची झाकणाची माडी मिळतात त्याचा उपयोग
करावा किंवा त्यासारखा पितळी भांडी तयार करून घेऊन
त्यास उत्तम कटई वरून त्याचा उपयोग करावा. असल्या
माळ्यास दुध काढण्यास नळी असते त्यामुळे प्रत्येक वेळी
माप दुधात मुडविण्याचे मुळीच कारण पडत नाही. शिवाय
झावण्यास कडीची सोय असल्याने झुलप अगर मोहोर झाव-
ण्याची सोय असते. त्यामुळे ग्रंथ्यंतरी दुधात भेसळ कर-
ण्याचा संभव कमी असतो. दुध वाटताना ते नीट हलवून
गिऱ्हाइकास दावे म्हणजे सर्वत्रास एकसारखे दुध मिळते.
दुध वाटताना कोणास किती दुध दिले त्याचे टिपण करावे
व उरलेले दुध व वाटलेले दुध याची बेरीज मूळ दुधाइतकी
आहे की नाही हे ताडून पाहिले व काही मयदेबाहेर फरक
आढळल्यास काही तरी चूक झाली असे घात समजावे.
दुधाचा झुडपणा कायम राखण्याकरिता कोणत्याहि रीतीने
ते दूषित होणार नाही अशी खबरदारी घ्यावी. वाटून उर-
लेले दुध वेळ न लावता तापत देवावे.

दही—दही करण्याकरिता दुध मंदामीवर संधपणे
तापवावे व साधारणपणे पांचवा हिस्सा आटल्यावर ते
कोमट करून विरजावे. दुध संधपणे तापले म्हणजे त्यावर
चांगली आढ "साय" येते या सायने दुधातील शिग्या-
याचा बहुतेक भाग असतो. दुध इतर कामास वापरा-
वयाचे असल्यास ते प्रथम उच्छेद्यते तापवून नेतर वाप-
रावे. दुध बाजबोरेष्टी फांभोल तापल्यास व आटल्यास होवून
रंग येतो व एक प्रकारचा चमत्कारिक वास येऊ लागतो.

दूध तापविष्याचें भांडें जाळ व उत्तम कडहूचें असावें. कडहूचें न केलेल्या भांड्यांत जास्त वेळ दूध ठेवल्यास तें कळकळून त्यांत तांब्याचा विषास आल्यानें तें हिरवट होतें व असलें दूध प्याल्यास मळमळू लागतें दूध लोण्याकरितां विरजण्याचें असल्यास साय व वरचा भाग निराळा; विरजणाचा व दद्याकरितां घालचें दूध विरजाचें म्हणजे ताककरणें व लोणी काढणें बगैरेस मोठ्या भांड्याची कडी नसने व सावीचें दहो वापरण्यानें कमी होणारें लोणी वांचतें. साधोतकट विरजलेलें दहो खाण्यास सर्वांत उत्तम असतें दूध विरजण्याकरितां ताजें ताक वापरावें; शिळें वापरल्यास दहो चांगलें विरजत नाहीं. धंडाच्या दिवसांत विरजणाचीं भांडी उबदार ठिकाणीं ठेवावें म्हणजे दहो होण्यास फार वेळ लागत नाहीं व उन्हाळ्यांत थंड ठिकाणीं ठेवावी म्हणजे विरजण फसफसून जात नाहीं. धंडाच्या दिवसांत दूध विरजण्यास धंडाच्या मानानें बारा तासांपेक्षां जास्त वेळ लागतो व उन्हाळ्यांत हवेच्या उष्णतेच्या मानानें बारा तासांपेक्षां कमी वेळ लागतो. दद्याला मधुर आंबटपणा आला म्हणजे तें वापरण्यास व लोणी करण्यास योग्य समजावें. विरजण जास्त शिळें झाल्यास तें फार आंबट होतें, फार फसफसतें व दुधातील मासकनक पदार्थ व क्षिप्रशीत यांचेहि विघटीकरण होण्यास सुरवात होते, व बाईट घाण येऊं लागून कडवट चव येते. दहो कडू, मळ-मळीत, पांचढ, घुळघुळीत असल्यास अगर त्यास तार येत असल्यास तें दूषित झालें आहे असें समजावें व तें कोण-त्याहि कामास वापरूं नये. दद्यापासून, लोणी, ताक, मदा, धांडां व श्रीलंकाच्या बडपा इत्यादि पदार्थ करतात. दद्याचे घटक पाणी, क्षिप्रशीत, मांसमनक पदार्थ, दुग्ध-कर्करा, दुग्धाम्ल, निरिद्रियधार हेच मुख्य आहेत. याशिवाय दद्यांत दुग्धाम्ल अंतु व कर्षाम्लवायु हे जास्त असतात.

लोणी.—दहो घुसळून रयापासून लोणी तयार करण्या-करितां दद्याच्या भांड्यापेक्षां भांडें, स्वच्छ व कडहूचें भांडें घ्यावें. रवीं प्रथम आषाढाच्या पाण्यानें धुवावी, नंतर थंड पाण्यांत भिजवून घुसळण्यास घ्यावी. रवींच्या दोऱ्या स्वच्छ असल्या व घुसळण्यानें दोरीचे घाघे भांड्यात न पडतील अशी व्यवस्था ठेवावी. घुसळण्याच्या भांड्यात दहो घातल्यावर हलके हलके घुसळावें नाहींतर घुसळत असलेलें दहो चपळून भांड्यापाहिर येतें व भांड्यावर व मनीनीवर सांडतें. त्यामुळे लोण्याचा बराच हिस्सा अस-लेला भाग बाहेर पडल्यानें खराब होतो. मध्यंतरी हवेच्या उष्णमानाप्रमाणें थोडें गरम अगर थंड पाणी घालावें म्हणजे लोणी लवकर येतें. लोण्याचे साधारणपणे हरमच्यायेबेळे परे बगल्यावर घुसळणें बंद करावें व तें भांडें स्थिर ठेवावें. म्हणजे सर्व लोण्यातील सडे वर येतात व लोणी काढणें सोपें जातें. लोणी हातानें काढल्यानें तें भेजचट होतें व तें दूषित होण्याचा संभव असतो. तें हाता-

नेच काढणें झाल्यास हात चांगले स्वच्छ धुवून नंतर ओल्या हातानें लोणी काढावें. सर्वांत उत्तम मार्ग म्हणजे बमच्यानें लोणी काढणें हा होय. लोणी निराळ्या भांड्यात काढण्यावर तें थंड पाण्यानें २-३ वेळ स्वच्छ धुवावें म्हणजे त्यांतील ताकाचा अंश निघून जातो. जितका ताकाचा अंश लोण्यांत राहिल तितकें तें लवकर विघटतें. लोणी पुतहावर तें स्वच्छ व न कळकळणाऱ्या भांड्यात ठेवावें व त्यांत थंड पाणी घालावें. लोणी जास्त दिवस ठेवणें असल्यास त्यांत घातलेलें शिळें पाणी काढून टाकावें व रोग लागें, थंड पाणी घालावें म्हणजे तें चांगलें टिकतें. याशि-वाय एक मोठ्या तोंडाचें मातीचें भांडें पेऊन त्यात पाणी घालावें व त्यात लोण्याचें भांडें ठेवावें म्हणजे थंडाचा चांगला राहून लोणी लवकर विघटत नाहीं लोण्यात घाला-व्याच्या पाण्यात जर थोडें मीठ घातलें तर लोणी जास्त दिवस चांगल्या स्थितीत टिकतें त्यामुळे त्यास योडीशी खारट चव येते इतकेंच लोणी जितकें थंड राहिल तितकें तें चांगलें रहातें उन्हाळ्यांत लोण्यास लवकर वास येतो यानें कारण हवेचें जस्त उष्णमान हूच आहे. तेंच योडीच्या दिवसात विशेष काळजी घेतल्याशिवायहि पुष्कळ दिवस चांगलें टिकतें. दद्यापासून केलेलें लोणी बघीला आवूष लागतें पण विळयती पद्धतीनें केलेलें लोणी आवूष लागत नाहीं. याचें कारण विलायशी पद्धतीच्या लोण्यांतील ताकाचा सर्व अंश धुवून टाकलां येतो परंतु देशी पद्धतीच्या लोण्याचे गोळे गोळे होत असल्यामुळे त्यात असलेला सर्व अंश धुवून टाकलां येत नाहीं व याच कारणानें देशी लोणी जास्त दिवस ठेवल्यास त्यानें विघटीकरण होण्यास छवकर सुरवात होते व त्यामुळे त्यास घाण येऊं लागते लोणी कर-ण्यास थंड वेळ उत्तम असते म्हणूनच उन्हाळ्यांत दूधो-दद्याच्या घुसारास अगर पहाटे लोणी केले पाहिजे लोण्यामध्ये दद्यात असलेले सर्व घटक पदार्थ असतातच परंतु त्याचें प्रमाण मात्र निराळें असते. साधारणपणे दहो ८० ते ८५ टक्के दिनशान्न असतो व इतर सर्व पदार्थ सैकदा १५ ते २० टक्के या प्रमाणांत असतात गाईचें लोणी किंचित् विवळट रंगाचें असतें व म्हथोचें शुभ्र पाढरें असतें. गाईपेक्षां म्हशीच्या दुधात स्निग्धास जास्त असल्यानें म्हशीच्या दुधापासून गाईच्या जितक्याच दुधापेक्षा जास्त लोणी निघतें. जनावरास सरकी दिव्यानें लोण्यास जास्त घटपणा येतो.

ताक.—दहो घुसळून लोणी काढून घेतल्यावर जें "ताक" मार्गें रहातें त्यांत दद्यात असलेले सर्व पदार्थ असताना स्निग्धास सर्वांत कमी व पाणी अधिक प्रमाणांत असतें, कारण स्निग्धा-घाचा बहुतेक रसा भाग लोण्यांत जातो व घुसळतीना त्यात थोडें फार पाणी घालावें लागल्यानें पाण्याचें प्रमाण वाढतें. ताक हें कडी बगैरे पदार्थ करण्यास व घुसतें खाण्यास उपयोगी असतें. ताच्या ताकाची चव चांगली असते, पण तें जपकलें शिळें होत नाईक तसतसा त्याचा आंबटपणा वाढतो

व पुढे पुढे त्यास कडवट नव येऊन घाण येऊं लागते. साक पाचक असून त्याचा उपयोग करण्यास वैद्य व डॉक्टर रोग्यास घाणतात. साधोसकट विरमलेलं मधुर दही, सोणी निराळं न होईल इतकं घुसळलं म्हणजे "मड्डा" तयार होतो. मड्डा ताकापेक्षा जास्त स्वादिष्ट असतो; परंतु पचण्यास ताकाइतका हलका नसतो व ताकाइतका त्यात पाचक गुण नसतो.

तूप.—लोण्याचें तूप करण्यास तें कडव्याकरितां जाड भांडें घ्यावें. पातळ भाज्यांत लोणी कडवल्यास थोडी जास्त जाच लागली तर तूप करण्याचा जास्त संभव असतो. लोणी नेहमीं माफक आंचेवर कडवावें झणजे तें करपत नाही व तुपातील लवकर उडून जाणारा भाग तितका कमी उडतो व त्यामुळे तुपाचा खर्च वाढ कमी होत नाही. घरगुती कामाकरितां तूप पक्क्या कडांचे करण्यासाठीं त्यांतलें सर्व पाणी जाईपर्यंत तें तापवावें. सर्व पाणी आटल्यावर भांडे खाली उतरावें व थंड होऊं घ्यावें व साधारण फडत राहिल्यावर स्वच्छ गाळण्यांतून गाळून उत्तम कडईच्या भाज्यात अगर बरण्या वगैरेंत झाडून ठेवावें. लोणी कडवेलं म्हणजे त्यांत असलेलें पाणी बाफ होऊन नाहीतें होतें व पाणी व तूप शिवाय इतर पदार्थांचा काही भाग भाज्याच्या दुधाची बसतो व काही फेंसोत येतो. घुडाशीं बसलेला भाग आंचेमुळे करपून जातो व त्याची घेरी होते तूप बाजाराकरितां तयार करणे शास्त्रात तें कडवा कडांचे ठेवण्याची बहिष्काट आहे. याचें कारण त्याचें वजन जास्त होतें व गिऱ्हाइकांनं तें घेतल्यावर कडवून बापावें लागते परंतु तूप कडव्या कडांचे ठेवावयाचें झणून त्यांत फार पाणी ठेवूं नये. थोडें पुढें होतें. तुपासम्यें लोण्यात असलेला घृतांस मात्र असतो. आंचेमुळे त्याच्या रूपात फरक पडतो इतकेंच. लोण्यापासून शेकडा ८० ते ८५ टक्के तूप पडतें. दुधापासून केलेल्या इतर कोणत्याहि पदार्थापेक्षा तूप सर्वांत जास्त दिवस चांगल्या स्थितीत टिकतें. तुपात असलेल्या निरनिराळ्या क्षिप्र पदार्थांच्या परस्पर प्रमाणाप्रमाणें व इवेच्या उष्णमानाप्रमाणें तुपांत कमी किंवा अधिक कणी तयार होते. बाजारी तूप कडव्या फटाचें असल्यामुळे त्यांत ताकाचा अंश असतो व दुधानांत स्वच्छतेसंबंधी पाहिजे तितकी काळजी न घेतली तर तुपांत घुराळा जातो व या कारणांमुळे बाजारी तूप घरच्या तुपापेक्षां लवकर बिघडतें. याशिवाय बाजारी तुपात तेल, चरबी, बटाटे अगर अजव्याच्या कांदाचा बलक वगैरेंची भेसळ केल्ली आढळते. यांदि बाजारी तूप लवकर बिघडतें. गाईचें तूप पिंजळट रंगाचें असतं व मधुर्मीच पांढरें असतें. ताणें तूप स्वच्छ डब्यांत ढाग धावून बंद करून ठेवल्यास तें थिरोथेक माहिने चांगल्या स्थितीत रहातें.

दही, ताक, लोणी, तूप या दुग्धपातीतील मुख्य पदार्थां- शिवाय दुधापासून बांधूदी व खावा करतात. हे त्रिषस कर- ण्यास दुध जाड भांड्यात घालून आटवावे लागतें. बांधूदी- करण्यास कडईचे जाड पातळे व सवा करण्यास खोखरी

जाड कडई उत्तम असते. हे पदार्थ तयार करतांना लक्षांत ठेवण्याची गोष्ट झणजे माफक आंचेवर दुधाचा भाग भांड्यास लागून न करपेल असें सारखें दवरणें ही मुख्य आहे. दुध आटून साधारण पाकाइतकें दाट झाल्यावर साखर वगैरे घालून बांधूदी करण्यास योग्य होतें. दुध हे तें हिस्से आटवून बघया अगर पांचवा हिस्सा राहिला झणजे त्यास खवा म्हणतात. खवा करण्यास घेतलेल्या दुधांत पाण्याचें शेकडा प्रमाण ज्या मानानें कमी अधिक असतें त्या मानानें शेकडा २० ते २५ टक्के खवा पडतो. खव्याचा उपयोग पेठे, बर्फी वगैरे मिठाई व पक्वान्नां करण्याकडे होतो. दुधापासून तयार केलेल्या इतर कोणत्याहि पदार्थांपेक्षा खवा जास्त पौष्टिक परंतु पचण्यास सर्वांत अधिक कठिण असतो. खव्यांत दुधात असलेले सर्व पदार्थ असतात परंतु तो तयार करण्यास लागण्याच्या आंचेमुळे त्याचें थोडेंफार रुपांतर होतें. त्यात पाण्याचें प्रमाण फारच कमी असतें. व क्षिरपाथ, मासजनक पदार्थ व दुग्धशर्करा यांचे प्रमाण अधिक अस- त्यानं त्याचा पौष्टिकपणा वाढतो व तो पचण्यास फार जड असतो.

दुग्ध त्याची विलाय तो पडत, हिंदुस्थानी व विलायती पद्धतीतील मुख्य फरकः—दुग्ध त्याच्या इकडील व विलायते- कडील पद्धतीत फरक आहे. इकडच्या पद्धतीत दुध ताप- वून नंतर त्यापासून निरनिराळे पदार्थ तयार करतात. परंतु विलायती पद्धतीत ताज्या दुधापासून अगर बाफेच्या योगानें अति थोड्या वेळांत दुध तापवून व नंतर थंड करून त्यापा- सून निरनिराळे पदार्थ करण्यास सुरुवात होते. आपल्या इक- डच्या पद्धतीत दुध भेषपणानें पुष्कळ वेळ तापल्यानं त्याच्या- वर साय येते परंतु विलायती पद्धतीत बाफेच्या भोगानें फारच गोड्या वेळांत दुध तापल्यानं व तें तापत असतांना स्थिर नसल्यानं त्यावर साय मुळीच येत नाही. हिंदुस्थानी पद- तीत तापवलेल्या दुधाचे दही करून त्यापासून लोणी व ताक करतात, परंतु विलायती पद्धतीत थंड केलेल्या अगर ताज्या दुधापासून "कीम" अथवा मलई तयार करतात व ती विराजल्यावर अगर तशीच घुसळून लोणी तयार कर- तात. हिंदुस्थानी पद्धतीत लोण्यापासून तूप करतात. विलायती पद्धतीत तूप करण्याचा प्रघात फारच क्वचित व काही विशिष्ट आगात आढळतो. कारण तिकडे बहुधा तुपाचा प्रघात नसतो असें म्हणण्यास हरकत नाही. तिकडे कीम व लोणी खोखरीज "चीस" करण्याचा फार प्रघात आहे. आपल्याकडे जसें दही व ताक सरसकट उपयोगात आणतात तसाच तिकडे "चीस" हा पदार्थ सरसकट उप- योगांत आणतात. तिकडे ताणें दुध थंड करून अथवा ताप- वलेलें दुध थंड करून गिऱ्हाइकांत देण्याची सरसकट व्यवस्था असते. आपल्याकडे दुध तापल्याशिवाय वाट- ण्यांत येतें. तिकडे कीम, लोणी, चीस वगैरे पदार्थ दुधा- नांतून निवट आणण्याचा बहुधा सरसकट प्रघात आहे.

परंतु आपल्याकडे तूप व कवित खोब्याशिवाय करून दुधाचे इतर पदार्थ वाजतातून आपल्याची सरसकट बहिषाट नाही. दही, ताक, लोणी बहुधा घरगुतीच केलेले असते. तिकडील रहियाची गोमंठमसक असल्याने त्याचाचिऊन दुभयाकरिता व खाटेकांच्या दुकांकरिता विशेष फायदेचीर पडणाऱ्या अशा गाईच्या निरनिराळ्या जाती उत्पन्न करण्याचे प्रयत्न झाले व त्यांत चाबले यश आले आहे. आपल्याकडे दुभयाकरिता व जमिनीची मर्यागत करण्याकरिता उपयोगी पडणाऱ्या अशा निरनिराळ्या जाती उत्पन्न करण्याचे प्रयत्न देशपरीक्षितगुरुष झाले व त्यांत यशदि उत्तम आले. बदललेल्या परिस्थितीने त्या जातींची सध्यां अवघट झालेली आढळते ही गोष्ट निराळी. याशिवाय दोन्ही पद्धतीतील ठोकळ करक म्हणजे आपल्याकडे जगापरें दुध देण्याची वेद होरंपर्यंत वासरांस पावण्याची सरसकट बहिषाट आहे; याच्या उलट परिस्थिती तिकडे आहे. तिकडे सरसकट बांधे बहुधा न पावण्याची बहिषाट आहे. वासरांनी भरल्या दुधावर ठेवतात अगर खाटकाच्या हवाची करतात. फक्त उत्तम दुभया जगावरींचीच संश्रिती वाढे देतात.

विनायती दुभयातीत मुख्य बाबी म्हणजे (१) दुध आणि त्याची व्यवस्था, (२) क्रीम अथवा मलई करणे, व (३) मलईपासून लोणी करणे, याच होत. याविषयी माहिती क्रमाने पुढे दिली आहे.

(१) दुध व त्याची व्यवस्था:—प्रथम गाईची पार हातांनी अगर भार काढण्याच्या यंत्राने काढल्यावर तें फड-फडातून अगर गाळण्यातून गाळतात. पार काढल्याचे यंत्र प्रथम अमेरिकेत इ. स. १८७८ मध्ये उपयोगात आणले. त्याचे हल्ली अनेक प्रकार झाले आहेत. हीं यंत्रे हातांनी अगर बाक व बांड यांच्या बाकीनेहि चालविता येणारी हल्ली मिळू लागली आहेत. पाचराय-विशेष सुधारलेल्या-देशांत यांचा प्रसार बराच झालेला आहे. तथापि पुष्कळ लोक आपल्या इकडच्या बारावी हातानेहि पार काढतात. या पार काढण्याच्या यंत्राचा हा फायदा आहे की, पोळ्या वेळीत पुष्कळ गाईंची पार काढतां येते व दुध दूषित होण्याचा संभव नसतो. दुध काढून तें गाळल्यावर 'रेमोनेटर' (उष्णतानिवारक यंत्र) नांवाच्या दुध थंड करण्याच्या यंत्रानें ५५° ते ६०° इतकें थंड करून गिन्हाइकांनी वाटतात. अगर गाळलेले दुध " पायुरायसर " नांवाच्या यंत्रानें वाफेच्या साहाय्याने १८०° ते १७६° पर्यंत तापवून पुन्हा रेमोनेटरच्या साहाय्याने ५५° ते ६०° पर्यंत थंड करून वाटतात. पार काढल्याबरोबर ५५° ते ६०° अंशापर्यंत थंड केल्याने दुधातील सूक्ष्म अंतु थंडावतात व त्यामुळे त्यांची वाढ उबट दुधा-तल्यासारखी क्षपाव्याने होत नाही. शुष्कळदी ज्या यंत्राने दुधापासून क्रीम तयार कडतात त्या यंत्राने क्रीम तयार करून पुन्हां तें क्रीम त्या यंत्रातून निघालेल्या दुधांत मिसळून तें मिश्रण-म्हणजे दूध-गिन्हाइकास देतात. असें वेष्ट्याने

दुधांत की काही केरकचरा असतो तो व त्यांत असलेले पुष्कळ असे सूक्ष्म अंतु यंत्रातील एका भागाच विकटून राहतात व त्यामुळे येथेतून निघालेले क्रीम व क्रीमविरहित दुध शुद्ध होतें व नंतर क्रीम व क्रीमविरहित दुध एके ठिकाणी चांगले मिसळले म्हणजे पुन्हा शुद्ध दुध तयार होतें. या शिवाय " अल्टाइन्हायोलेट " नांवाच्या वैद्युत्किरणांदि दुध शुद्ध करतात. सूर्यप्रकाशांत ज्याप्रमाणें सूक्ष्म अंतु-विनाशक पर्मे आहे त्याप्रमाणेंच या " अल्टाइन्हायोलेट " विद्युत्किरणांमधील आहे. म्हणून दुधाच्या पातळ बारावर हे किरण पाडले म्हणजे दुध सूक्ष्मजंतुविरहित होऊन शुद्ध होतें. अशा सत्त्वाची अल्टाइन्हायोलेट किरणांची विद्युत्तें दुध शुद्ध करण्याकरिता पायात्य देशांत बऱ्याच ठिकाणी उपयोगात आणतात; परंतु दुध बाफेने तापवून नंतर थंड करून शुद्ध करण्याची पद्धत बहुतेक सर्व ठिकाणी आहे याशिवाय बाफेच्या उष्णतेने दुध पूर्णपणे अंतुविरहित (स्टेरिलाइज्ड) करून तें हवा न जाईल अशा स्थितीच्या दुधाच्या वाट-त्यांत भरून गिन्हाइकास देण्याचीहि बहिषाट आहे. अशा रीतीने दुध पूर्णपणे सूक्ष्मजंतुविरहित करण्यास उष्णमान २३०° ते २६०° पर्यंत न्यावें लागतें व तें मिदान अर्धो ताप नदी कायम ठेवावें लागतें. हें काम जशा येथें करतात त्यास " स्टेरिलायझर " म्हणतात. दुध लांबवर रेल्वेपुन पाड्यावयाचें असल्यास दुधाच्या बरबात वर्क ठेवण्याची व्यवस्था करतात. यांत दुध थंड राहून बिघडत, नाही. अशा रीतीने रेल्वेने दुध लांबवर पाठविण्याकरितां तिकडील रेल्वेकंपन्यानी थंड राहणाऱ्या स्वतंत्र डब्याचीहि व्यवस्था केलेली असते. गिन्हाइकाकडे दुध रवाना करण्याकरिता ज्या बरब्या उपयोगात आणतात त्यानी, केरकचरा पडून दुध बिघडू नये म्हणून उत्तम झाकणाची व्यवस्था असून चरबीतून दुध काढण्याकरिता गोळीचीहि व्यवस्था असते.

(२) क्रीम अथवा मलई करणे:—यासुरायसरमधून दुध तापल्यावर त्याचे उष्णमान हवामावाप्रमाणें ८५° ते ९५° पर्यंत कमी करतात अगर थंड केलेल्या दुधाचे तितकें वाढवितात, व नंतर क्रीम तयार करण्याच्या यंत्रानें (क्रीमसेपरटर) त्यापासून क्रीम तयार करतात. या यंत्रातील उभा भागात दुध पडतें व क्रीम वेगळी होतें त्याला बकाकार तीव्र गति देण्याची व्यवस्था असते व याच तीव्र गतीमुळे क्रीम-तसारिणी शक्ति उत्पन्न होऊन तिच्या योगानें दुधातील मज याग त्या किरणा भागाच्या परिघाकडे फेकला जातो व त्यामुळे त्यातील हलका याग म्हणजे पुतास त्याच्या मरणाकडे एकत्र होत जातो व हाच पुतास अधिक मर-लेला दुधाचा भाग म्हणजे क्रीम होय. ही मलई व मलई-विरहित दुधाचा साग यंत्राच्या निरनिराळ्या भागास पड-व्याची व्यवस्था असते. तेव्हा ते निरनिराळ्या नळ्यावादे

यंत्राद्यहेर येतात. या यंत्रांत नीम तयार करतांना लक्षांत ठेवावयाच्या गोष्टी खाली दिव्या आहेत.

(१) गाळलेले दूध घेणे व दुधाचे उष्णमान ८५° ते ९५° इत्यामानाप्रमाणे ठेवणे, उन्हाळ्यात व हिवाळ्यात ९५° उष्णमान असावे. (२) नीम करण्याचे यंत्र साफ ठेवणे, तेल देण्याच्या भागास यंत्र सुरू करण्यापूर्वी सेल देणे व यंत्राचे सर्व भाग जेवल्या तेथे नीट बसविणे. (३) यंत्रास गति प्रथम फार धोटी देऊन हलके हलके वाढविणे व दर मिनिटास साधारणपणे ६० वेळ यंत्राचा दाबा फिरवेल इतकी पूर्ण गति मिळाल्यावर यंत्रात दूध सोडणे व दूध संपेपर्यंत होच पूर्ण गति कायम ठेवणे. (४) काम झाल्यावर यंत्राचे वेगळे होणारे भाग स्वच्छ घुवून व्यवस्थितपणे ठेवणे.

या यंत्रात नीम पातळ किंवा पट तयार करता येईल अशी व्यवस्था असते. यंत्र सावकाश चालविल्याने पातळ नीम तयार होते व मजदीरेसाठी अधिक वेगाने चालविल्यास नीम पट होते. यंत्राच्या ज्या फिरत्या भागात नीम तयार होते तो भाग जर थोडासा खाली वर झाला तर यंत्र काम नीट देत नाही. फारच असे झाले तर नीम निघालेल्या दुधात नीम मिसळवें किंवा नीममध्यं नीम निघालेले दूध मिसळवें. याकरिता तो फिरता भाग उघावर ठेवावयाचा असतो त्यामध्यं केव्हाहि करभार करू नये.

नीम तयार करण्याच्या यंत्राशिवायहि दुधापासून नीम तयार करतात. एका उघळ अथवा खोल भांड्यात दूध पुष्कळ वेळ स्थिर ठेविले म्हणजे त्या दुधातील स्निग्धघास बरग्या भागांत येतो व त्याचा एक घर तयार होतो तेंच क्रीमघास. तें चमच्याने निराळें घेतात. या रीतीने नीम तयार करण्यास बेल फार लागतो व दूध बिघडून जाण्याचा घाबरा संभव असतो व त्यास इत्यामान विविध थंड असावे लागते या सर्व अडचणी नीम तयार करण्याच्या यंत्राने दूर झाल्या आहेत म्हणून यंत्राच्या साहाय्याने बहुतेक सर्व ठिकाणी नीम तयार करण्यात येते. दुधात जे घटक असतात तेच नीममध्यंहि असतात परंतु इतकाच की, स्निग्धघास अधिक असतो. नीम म्हणजे दुधावरचा सात्वत होय. खाली दिलेल्या कोटेशन नीम व दूध याच्या घटकांचे संकडा प्रमाण दिले आहे त्यावरून हे लक्षात येईल.

घटकपदार्थ	उत्तम दूध	उत्तम नीम	कनिष्ठ नीम
पाणी	८१.१९	२९.०	७६.६
स्निग्धघास	०.८५०	६७.५	१५.१
सोमजनक पदार्थ	०.४.१७	०.१.२	०.३.२
दुग्धसर्करा	०.४.११	०.३.२	०.४.५
निरिद्रियशार	०.०.८३	०.०.१	०.०.६

दाट नीममध्यं स्निग्धघास अधिक असतो व पाणी व इतर घटकांचे प्रमाण कमी असते. याच्या उलट स्थिति पातळ नीमची असते हे नीम कोटकावरून उपर्युक्त होते. नीम

दुधापेक्षा हलकें असते. कारण त्याचे विशिष्टगुरुत्व घटकांच्या परस्परप्रमाणाप्रमाणे १.०१७ पासून ०.९४७ पर्यंत बदलते. यंत्रांत नीम दाट होतें व उष्णतेने पातळ होतें. नीमपासून खोली तयार करतात खोली तयार करण्यास यंत्राच्या दिव- खांत नीम पातळ झाले व उन्हाळ्याच्या दिवसांत दाट झाले कारण थंडीच्या दिवसांत पातळ नीम लवकर विरजते व उन्हाळ्याच्या दिवसांत दाट नीम असले म्हणजे दुग्धाम्ल जंतूंची वाढ कमी होऊन दूध फसकलून जात नाही याचे मुख्य कारण दुग्धसर्करेने कमजास्त प्रमाण हेंच आहे. दुग्धसर्करेमुळेच सूक्ष्म जंतूंची वाढ होते

मलईविरहित दूध.—नीम काढल्यावर जें मलई- विरहित दूध रहाते त्याचाहि उपयोग साध्या दुधा- प्रमाणे करतात साध्या दुधात फारक इतकाच की घटकांचे परस्परप्रमाण वेगळे असते मलईविरहित दुधात स्निग्धघास फारच कमी असतो व पाण्याचा अंश दुधापेक्षा फारच जास्त असतो मलईविरहित दुधापासून केसांनी तयार करतात याशिवाय त्यापासून " दुग्धसर्करा " हि तयार करतात कारण वैद्यकात तिचा उपयोग फार असतो गाईच्या दुधात मासजनक पदार्थ, दुग्धसर्करा, व निरि- द्रियशार यांचे संकडाप्रमाण साध्या दुधापेक्षा थोडें अधिक असल्याने मलईविरहित दूध साध्यापेक्षा पौष्टिक असते.

नीम तयार करण्याच्या यंत्राची व्यवस्था:—या यंत्राचे सुटे होणारे भाग नीम तयार करणे झाल्यावरच वेगळे करावे व प्रथम थंड पाण्याने धुवून नंतर ते सावणाच्या अथवा पुण्याच्या सोड्याच्या पाण्याने धुवून स्वच्छ करावे व नंतर हवादार ठिकाणी व्यवस्थित रीतीने प लवे ठेवून त्यावर स्वरुध पातळ कापड घालून ठेवावे, म्हणजे त्यावर केरकचरा पडत नाही या यंत्राच्या ज्या फिरत्या भागात नीम तयार होत त्याच्या आतील भागास दाट पांढरा पदार्थ चिकटलेला असतो तो नीम समजून नीममध्यं मिसळू नये या दाट पदार्थात दुधातील सूक्ष्म जंतु व कचरा असतो. यंत्राचा मुठा व होणारा भाग दमट कपड्याने घुवून स्वच्छ करावा. पाण्याने धुवें नये कारण त्याने गंध चढतो.

(१) मलईपासून खोली करणे, मलई विरजणे:—विरजण्या- करिता मलई घेणे ती विनी मातीच्या, फाळाच्या अगर एनमलच्या रुंद तोंडाच्या मोठ्यात ठेवावी व त्यावर स्वच्छ कापड झाडण घालावे. विरजण्याकरिता हे नीमचे भांडे थंडीच्या दिवसांत थंड ठिकाणी ठेवावे. इत्यामानाप्रमाणे व कमीअधिक पातळपणाप्रमाणे आठपासून चौबीस तास मलई होणारा बेल लागतो. थंडीत अधिक व उन्हाळ्यात कमी बेल लागतो. नीममध्यं कोडेंचें ताजे ताक मिसळले म्हणजे तें लवकर विरजते. नीम विरजण्यात ठेविले म्हणजे मजून मजून २१ वेळ उघळावे म्हणजे सातपासून बरपयंत ते चापळें विरजते. वर दाट व खाली पाणी असं

होत नाही. होता होईतों तार्हे व शिळें श्रीम एकत्र मिळवूं नये. परंतु प्रसंगात्पुनरु कथित तसें करावें लागल्यास तार्हे व शिळें श्रीम यांचें दखून एकत्रच मिथण करावें म्हणजे तें चांगलें विरजतें श्रीम चांगलें विरजलें म्हणजे पूर्वापेक्षा जास्त दाट होतें. नंतर तें थोडें गरम होतें व ह्यास किंचित दगडसारखा आंबवडी वास येतो. विरजलेलें श्रीम बाश्मीपेक्षा जास्त वेळ देण्यास हें फायदें व फलफूल जास्त व ह्यास वाईट वास येऊं लागतो. त्यांत असलेल्या नायट्रोजनयुक्त पदार्थाच्या व क्षिण्याच्या विघटीकरणामुळे वाईट वास येऊं लागतो. हा वास असो श्रीमपासून फेरीसो लोण्यासहि लागतो म्हणून योग्य येळीच लोणी करावें.

श्रीमपासून लोणी करणें—श्रीम पासून लोणी तयार करण्याची निरनिराळ्या प्रकारची लहानघोटी यंत्रे असतात. पैकीं लांकडी यंत्रें प्रथम कडत पाण्यानें स्वच्छ धुवावी व नंतर त्यांत थंड पाणी घालावें लाकडांत पाणी मारून तें चांगलें थंड झालेपर्यंत यांत श्रीम घालण्यास तें योग्य होतें. फणी कपी कडत पाण्यानें यंत्र घुसविण्यावर त्यास अतिशय वाजून शरीरक मोठेहि जाऊंतात. असें केल्यानें लोणी विकतून लाडूच मेणबंद होत नाही. विरजलेलें श्रीम दाट असतें म्हणून त्यांत थोडें थंड पाणी घालून पातळ करावें व ह्यात केसरचोडीचा, रंग हाज्या दुपांत मिश्रवून अगर आयसो आंबेवूड तेलांत तयार केलेला रंग मिश्रवून मोठ्या मोक्याच्या गाळणीतून गाळावें व नंतर तें गाळलेलें श्रीम लोणी तयार करण्याच्या यंत्रांत आतांही झाकण नीट पड बसविण्यावर तें यंत्र चालू करावें साधारणपणे दर मिनिटास ३० ते ४० येथे यंत्र फिरेल इतकी त्यास गति घ्यावी. योद्ध्या येळीं आतांल कर्मास मिश्रित हवा बाहेर काढून लावण्याकरितां झाकणांत अतलेलें घडन दाखवें म्हणजे फुल्ल असो आवाज होऊन अतीत हवा बाहेर येते. नंतर पुन्हां तें यंत्र चालवावें. म्हणून म्हणून झाकणांत बसविलेल्या काचेकडे पाहवें. लोण्याचे बारीक दाणे जतनेस तयार होत असतात तत्तथा ही काच निवडत गाळून लोणी तयार घालें झाले तो अगदी स्वच्छ होतो व तिला वाजरी अगर जोषळ्याएवढालें लोण्याचे दाणे थोडे चिकटलेले दिसतात. ही स्थिति आल्यावर यंत्र बंद करावें श्रीम अविशेष थंड असल्यास अगर जास्त गरम असल्यास अनुक्रमे क्रोमट अथवा थंड पाणी घालावें लागतें म्हणजे स्वकर लोणी येतें. यंत्र असें मरल इतकें अगर त्यापेक्षा कमी श्रीम यंत्रात लोणाचें श्रीम जास्त घाल्यास लोणी छव-कत येत नाही. झाकणालाच्या काचेचे आंबळ्याएवढे लोण्याचे कण चिकटलेले असत ही स्वच्छ दिशली म्हणजे १०१५ मिनिट यंत्र स्थिर ठेवावें म्हणजे लोण्याचे कण ताकाच्या वरच्या भागांत एकत्र होतात. नंतर झाकण बाहेर ताक बाहेर काढून पेश्याचें ओंफ मोडकें करून ताक काढून घ्यावें. असें करतोना बाहेर येणाऱ्या ताकाच्या घासेखाली पातळ ओले

पडकें द्यावें फेरीची गाळणी घराची म्हणजे दोवरी दोवरी लाकाबरोबर बाहेर येणारी लोण्याचे कण त्यावर अडकनास व पोषा जात नाहीत लाकाबरोबर लोण्याचे कण येऊं लागले पण, तें ओंफ बंद करावें व लोण्याच्या दाण्यावर सुमारें लाका-इतकेंच थंड पाणी ओवावें व झाकण घट बसवून एक दोन मिनिटें यंत्र धावकाय चालवी व पूर्वाप्रमाणें थोडा वेळ स्थिर ठेवून त्या ओंफाचे पाणी काढून घ्यावें, अशांनें लोण्याच्या कणांत जो लाकाचा अंश उरलेला असतो तो धुवून जातो. याप्रमाणें ३ वेळ लोण्यावर साधारण निवड पाणी येऊं लागतें. असें दाण्यावर हें पुण्याचें काम बंद करून लोण्यावर बर्फाचे थंड केलेलें पाणी घालून यंत्र स्थिर ठेवावें. बर्फाच्या पाण्यानें लोण्यानें दाणे कठिण होतात. नंतर ते दाहून त्यांतलें पाणी काढून टाकावें व त्याच्या वरच्या फर्मेनें धाक्य होतें. लोणी करण्यांत पुढील बाबी अवश्य पाळण्या, (अ) सर्व दाहक, जिनसा पाण्यात मिगलेल्या व थंड पाहिलेले, (आ) रंग येतां किंचित पिचदतर होईल इतकाच घालावा (इ) बाजवोण्डा फाजील वेळ यंत्र चालवूं नये, कारण फाजील घुसळण्यानें लोण्याचे मोठमोठे गोळे होतात, लोणी मेणबंद होतें, त्याचा दाणेदारपणा रहात नाही व त्यातलें सर्व ताक घुसून काढता येत नाही व अतले लोणी जास्त वेळ चांगलें टिकत नाही (ई) लोण्याच्या बाबतीत लागणाऱ्या पाण्याचे उष्णता ६० पेक्षा जास्त अणूं नये. (उ) लोण्यांतल ताकाचा सर्व अंश धुवून काढणें.

लोण्याच्या बज्या तयार करणें—बर्फाच्या पाण्यानें लोण्याचे दाणे चांगले कठिण झाल्यावर लाकडी बसव्यानें ते लोणी दावण्याच्या मझार देवावे व त्यातलें पाणी तें यंत्र चालवून काढून टाकावें. या यंत्रांनें लोणी बाजवोण्डा फाजील दावण्यास त्याचा दाणेदारपणा सोडतो व तें मेणबंद होऊन कमी गतीचें होतें. पाणी काढल्यावर याच यंत्रांनें लोण्यांत स्वच्छ व शरीरक केलेले मोठे मिश्रवत साधारणपणे १०१५ टक्कापेक्षा अधिक मोठे कणही चालू नये. पुढकडचा लोणी वगळ करण्याच्या यंत्रातच मोठे पातलेलें बर्फाचें पाणी घालून तें यंत्र एक दोन मिनिटें चालकाय चालवितात व दाणा कठिण झाल्यावर लोणी दावण्याच्या यंत्रावर दावतात व मग विरालें मोठे घालीस आह्तात. लोण्यात मोठे मिश्र-व्यावर लाकडी धापटणी व ठसे याच्या साहाय्यानें लोण्याच्या जोकोनि अगर पाटोळ्या बज्या तयार करून बर्फात ठेवतात लोण्याच्या बज्यास गुंदाळ्याकरिता एक विशिष्ट प्रकारचा कागद केलेला असतो त्यांत त्या गुंदाळून ठेवतात. हा कागद पाण्यानें भिजवून हरी साच्या कागदाप्रमाणें फाटत नाही, हा त्याचा विशेष धर्म आहे बर्फात लोणी ठेवल्यानें तें पुढकड दिवस चांगल्या स्थितीत टिकतें

लोण्याचे घटक—शिराजेल्ल्या श्रीमचे जे घटक असतात ते सर्व लोण्यांत असतात. परंतु त्यांचे परस्पर प्रमाण मात्र निम असतें. व या घटकांविषय त्यात मोठे

अधिक असते. साधारणपणे छोण्यात शेंकडा ८० ते ८५ टके क्षिप्रास असतो. व शेंकडा १५ ते २० टके पाणी, मोठ, दुग्धशर्करा वगैरे असतात. पुढील आकड्यावरून छोण्याचे घटक साधारणपणे शेंकडा कोणत्या प्रमाणात असतात ते समजेल.

मोठ घातलेले छोणी — पाणी १२.५०; क्षिप्रास ८४.६२; मांसजनक पदार्थ ०.४८; दुग्धाम्ल व दुग्धशर्करा ०.४०; मूळचे निरिद्रियक्षार व मोठ २.००. शिवाय छोणी जर खंबट झाले असले तर मांसजनक पदार्थ व क्षिप्रास यांच्या विषयीकरणाचे नवीन पदार्थ उत्पन्न झालेले असतात व त्यामुळेच अशा छोण्यास पाण येते या विषयीकरणाचेच छोणी खंबट होते

छोण्याची प्रत त्याच्या घटकाचे शेंकडा प्रमाण, त्याचा स्वाद, रंग व रस आणि त्याचे पॅकिंग यावरून सावण्यात येते. त्याचा ठिकाळपणाहि लक्षात घेऊनला जातो ताज्या क्रीमपासून केलेले छोणी विरजलेल्या क्रीमपासून केलेल्या छोण्यापेक्षा जास्त ठिकाळ असते त्याचा स्वाद थोडा निराळा असतो परंतु ताज्या क्रीमपासून छोणी करण्यास थोडा अधिक वेळ लागतो छोणी केल्यावर सर्व लाकडी गिनसा व घेजे प्रथम थंड पाण्याने धुवून नंतर किंचित सोडा घातलेल्या कडत पाण्याने प्रशाने चोळून धुवार्जित व नंतर कडकडीत पाण्याने दोन तीन वेळ धुवून उपस्था होवेत परंतु सावळात उगवस्थित रीतीने ठेवून त्यावर पातळ स्वच्छ कापड घालावे म्हणजे त्याच्यावर केरकचरा पडत नाही. लाकडी गिनसा व घेजे उन्हात ठेवल्यास ती तडकतात व खराब होतात.

चीश — जर दिलेल्या पदार्थाशिवाय पाश्चात्य देशात दुधापासून "चीश" या नावाचा एक पदार्थ तयार करतात व त्यास तिकडे क्रीम छोण्याइतकेच महत्त्व आहे. चीश तयार करण्यास केवळ दुधावर पौसणाऱ्या गर्दच्या बासरांच्या पोटापासून तयार केलेल्या "रेनेट" नावाच्या पदार्थाची आवश्यकता असते व ही गोष्ट हिंदुधर्मग्रंथास असल्यामुळे निवृत्तमास लोकास चीश पदार्थाचे मुळावे महत्त्व नाही व याकरिताच काही थोड्या मिलिटरी डेअरलेरीज पोर्जेह चीश तयार करीत नाहीत.

केसीन — दुधात जे मांसजनक पदार्थ असतात त्यास "केसीन" पदार्थ मुख्य आहे व त्याचे प्रमाणहि जास्त असते. दुधातील केसीन (चोपा) निराळे काढण्याकरिता मलईविरहित दूध घ्यावे लागते. दुधापासून केसीन तयार करण्याकरिता गंधकाम्ल अथवा ओर्गॅनिक ऑक्झिडचा उपयोग करतात मोठ्या प्रमाणात केसीन करण्यास गंधकाम्लच बरे असते. साधारणपणे दीड भाग गंधकाम्ल घेऊन सो सात भाग पाण्यात मिसळवा व जे मिश्रण तयार होईल ते १००० भाग दुधापासून केसीन करण्यास पुरे होते. मलईविरहित दुधात बरील मिश्रण मिसळवा व तापवावे. जमजमे ते सातप जागे सततच केसीन वेगळे होईल लागते व

दूध फाटल्यासारखे दिसते. सर्व केसीन वेगळे झाले म्हणजे केसीन घट होऊन त्याचा गोळा होतो व किंचित पिवळट-निळसर रंगाचे पाणी निराळे होते. असे झाल्यावर ते पिवळट पाणी गाळून वेगळे करावे व जे पांढरा घट पदार्थ गाळण्यावर रहातो तेच केसीन होय. असले केसीन जास्त शुद्ध करण्याकरिता सोडा कार्बोनेटच्या पाण्यात घालून तापवावे म्हणजे ते त्या पाण्यात विरून जाते व नंतर ओर्गॅनिक ऑक्झिड व पाणी यांचे मिश्रण घालून तापविले म्हणजे पुन्हा ते घट होऊन त्याचा गोळा होतो, नंतर गाळण्याने ते केसीन वेगळे करावे व त्याचे बारीक तुकडे करून वाळवावे म्हणजे झाले, अशा रीतीने केलेले केसीन जास्त शुद्ध असते. साधारणपणे केसीनचे प्रमाण शेंकडा साडेतीन टके पडते केसीन वाळव्यानंतर गारगोटीसारखे दिसते व ते फार कठिण असते. शुद्ध केलेल्या केसिनमधेहि कॅल्शियम फॉस्फेट संयुक्त स्थितीत थोडे असतेच. केसीनचा उपयोग गोंद करणे, बटणे करणे, कागद रंगित करणे, बनावट हस्तिदंत करणे, लहान मुले व अशक्त माणसांकरिता अन्न तयार करणे वगैरे अनेक कामाकडे होतो म्हणून त्यास बाजारात फार मागणी असते ज्या ठिकाणी मलईविरहित दूध रोज पुष्कळ तयार होतं व त्यास नीट भाव येत नाही अगर् मागणीहि नाही अशा परिस्थितीत त्यापासून केसीन तयार करणे फार फायदेशीर पडते. केसीन अगदी कोरल्या स्थितीत सुरक्षितपणे ठेवले म्हणजे विघटत नाही म्हणून ते असे तयार होईल तसे साठवावे व बरेच साठले म्हणजे एकदम विकावे. बांधा दुधापासून केसीन करणे फायदेशीर पडत नाही व शिवाय त्यातला सिनधास काढणे कठिण जाते.

कॅडेड मिर्क अथवा आदीव दूध — हे कॅडेड मिर्क अथवा आदीव दूध साध्या अगर मलईविरहित दुधापासून करतात. ते करतांना त्यात साखर घातलेली असते अगर नसते. दूध आटवण्याकरिता "हॅकमपेनचा" (विनॉटपात्राचा) उपयोग करतात. म्हणजे उभ्याच्या दुधाच्या घटकावर परिणाम होत नाही व ते पाण्याशी लवकर मिसळून त्याचे दूध सहज तयार करता येई. दूध आटवताना त्याचे उष्णमान १६०° पेक्षा जास्त ठेवोत नाहीत व साधारणपणे तीन हिस्से आटल्यावर आटवण्याचे बंद करतात व असे करतांना त्यात सूक्ष्म अंतुचा शिरकाव कोणत्याही रीतीने होणार नाही अशी खबरदारी घेण्यात येते.

आटवलेल्या दुधात कधी कधी ते आटवण्यापूर्वी दर शेर दुधात दोन छयाक या प्रमाणात साधारणपणे साखर घालतात. त्यामुळे ते गोड होऊन जास्त ठिकाळ होते. आटवलेले दूध पुष्कळ माहिने चांगल्या स्थितीत रहाते व ते दूरदूरच्या ठिकाणी पाठविणे सोईसर होते. आटवलेल्या दुधाचा उपयोग लंडांच्या काळीत कोमकरिता, दुधाळात गोरगरबांकरिता, मोठमोठ्या दवागण्यात रोग्यांकरिता व प्रवासात

कारण होतो. साध्या दुग्धपात हे तयार करीत नाहीत, ते तयार करण्याचे स्वतंत्रच कारखाने असतात.

विशिश्ट धेणारे (स्टॅंडर्ड्झाइड) दूध व पाणी — अशफ, आगारी मागते व छहान मुलेला जे दूध घ्यावे त्यात त्यांचे स्निग्धताचे बरेच दूधाचे मिश्रितके घटक काही विशिश्ट प्रमाणात ठेवल्याने त्यापासून कायदा होतो नाही तर प्रकृतीस असाय होण्याचा सभाव असतो कारण स्निग्धताचे बरेच प्रमाण प्रकृतीस मानवेल त्यापेक्षा जास्त असल्यास अवयव होऊन विकार उत्पन्नवेल, असा डॉक्टरांना व वैजकां अनुभव आहे, म्हणून जसा मागसाकारिता काही विशिश्ट धेणांचे दूध तयार करून विपण्याची पद्धिवाट पाळताय तेव्हात आहे दुधांत स्निग्धता विशिश्ट प्रमाणात ठावण्यास साध्य व मर्यादितरहित दूध बोदण्याचे मिश्रितवाट

दुधत्या सवधी दिशोच — हा दिशोच पद्धतशीर ठेवल्याने अनेक फायदे आहेत दुधेत हें धरा या रशीने पाहिल तर त्यांत अनेक अदृशनी वंटे, कधी व कशा आग्या व त्यांना परिणाम काय झाला याचा नदी धाग पद्धतशीर दिशोचानेच कळतो मोठ्या जनावरांची व वासरांची बोंद, जनावरांची व्याक्तिग मर्यादी, सामानाची वाद, वास्तव्याचा दिशोच, रोजच्या घारेचे टिपण, व्याक्तिग गिःहाश्चाचा दिशोच, दूध बघेईची नमा व विव्दनाद यांचा दिशोच यांचे तसे करून सर्व बोंद जेव्हाच्या तेव्हा कराव्यात याशिवाय कंई व घातावणी ठेवावी म्हणजे दुग्धपात धडा वागला वाळव्यास हरकत येणार नाही [जे रा मास्कर काशिनाघ घारे]

दुधाचे औद्योगिक उद्योग — दुधापासून बरेच जिन्नस तयार करितात त्यापैकी प्रमुख या ठिकाणी उल्लेखिले आहेत दूध व तूप यांचा उपयोग खाण्याकडे व मेकामिठाई करण्याकडे करतात दुधापासून क्षाक्षीय पदार्थांचे काढल्या जाणाऱ्या साठ्याचे उपयोग होमिओप्याची औषधे बनविण्याच्या कामी फार होतो अर्जन् टिश्यू हेमिदिज अथवा यायोकेमिक औषधसमर्थ या साठ्याचा मुख्य उपयोग करतात दुधे, शक, सरबत इत्यादि पदार्थ बाईस वनेत म्हणून त्यांसर्वाही दुधाचा साठार घालतात त्यापैकी हे पदार्थ पूर्वेकालपर्यंत नास्त अथवा आस्त नाहीत वनेतपतीच्या काव्यातहि दुधापासून काढलेली साखर घालतात सैकडा एकपासून दोनपर्यंत या काढणीमध्ये साखर घालल्यास ते नास्त नाहीत. अशा प्रकारचे काढे आपल्याकडे अद्याप तयार होईल सांगले नाहीत दुधापासून निषणाच्या बोध्याचा (केडीन) कृत्रिम हस्तिवत तयार करण्याच्या कामी चांगला उपयोग होतो या हस्तिवताचे बगवे, घटणे, छत्राच्या मुठी, नाक, मुलांच्या खेळणी इत्यादि वस्तू करतात आरक्षित, सवामी, जस्त्याचे फूट व बोधा चांग्या योग्य मिश्रणापासून सेंडाल लावण्याची गुलाबी पावडर तयार होते त्याप्रमाणे या चा बोध्यापासून इतर काही पदार्थांच्या मिश्रणाचे पावण, शिलेवर्धन, बेंद, वेरवेदध, सोंगटया,

कांते बगवे वस्तू तयार करतात यापासून अनेक प्रकारचे रंगद्रव्ये करून लागले आहेत फाउंड वॉटरप्रुफ करण्याच्या कामीहि या बोध्याचा उपयोग होतो असे दुधापासून निषणाच्या या बोध्याचे नामाविधि उपयोग आहेत [रा. छ. वा परांमचे वेमिस्ट (टोकिवो) याचा ' दूध व त्यांचे उपयोग ' या लेखाचा सारांश]

दुधपुर — मुंबई इलाख्यात रेवांडासमर्थ हे लहानसे स्थान आहे

दुधमळा जमीनदारी — माध्यमात, वादा जिह्वा. क्षेत्रफळ १३ चौरस मैल जमीनदारीत एकदर टोरी १५ असून पेडी ६ ओछाड आहे परांम रांगमांड आहे उत्पन्न ७०० रु टाकोली ३० रु जरी गडचिरोली — धनोरा रस्ता या जमीनदारीतून जातो तरी दुधमळामुळे जमीनदारी बराच मालावली आहे

दुधेज — मुंबई इलाखा काठेवाडमधील एक लहान स्थान तालुकदार झाला म्हणून असून वडवागचे भावाक आहे दुधेज म्हणवण केंपपासून प्रायप्राकडे जाणाऱ्या मोठया रस्त्यावर आहे

दुधळे — याची बहुतेक वस्ती मुंबई इलाखा व बकोई स्थान पासून आहे जो स (१९१९) १९८०५६ मध्येच, सुरुत व ठाणे जिह्वात हे सुतपार्थकरून आडळगान आपण म्हणत घराण्यातले असून राठोड घराण्याशी आपला निकट संबंध आहे असे हे म्हणतात सौख्यमिमांसे या, जातीत इतर लोकांचे बरेच मिश्रण आहे हे बहुधा वेतकरी व अन्न अन्न काही अवकाळ माझणाच व इतर वस्त्र जातीच्या जमानदारांचे घरगुती नेकरहि आहेत या जातीत लोकांच्या रद्दाग्याच्या ठिकाणावरून २० पोडविभाग झाले असून त्यात तांबविया पोडविभागाने लोक थेंब समजले जातात तालविया लोक तांबविया पोडविभागातील मुलीशी विवाहचक्र करतात परंतु आपल्या मुली सारविया लोकांना देत नाही

मुलाची सौ १० ते २० व मुलीची १० ते १८ वर्षांपर्यंत होतात मुलाच्या याव मुलीवरून १५ ते २० रु देतो या दानास ते देव असे म्हणतात खडालिया (सातत्याच्या चरी कोही बरे मोठ्ठी करून मग त्याच्या मुलीशी लग्न लावणे) ही विवाहपद्धत थामर्थे प्रचलित आहे मुनीविवाह, पटरफोड व दिरासी लग्न करणे या सर्वे जाली यांमध्ये आहेत हे छेक माझादारी असून यानी घोरपडी फार आवडतात हे दास फार विटात हे चौप्रा बगवे काढल्या जाईच्या हातनें भन्न घात नाहीत

हे लोक बगवहिदु आहेत भुतपिशाचाविषयास ते हसू मान, शिबोनी, आगारी इत्यादि देवतांचा पूजा करतात हे प्राज्ञाणांचे मान देतात व विवाहवेत्कार व नामसंस्कार त्यांच्यामधून करतात.

महाराग, देवी, इत्यादि संसर्गजन्य रोगांनीं मेल्यानीं माणसं हे पुरतात. कोठे कोठे पूर्वजांची लाकडी मुर्ती करून राखिरी व मुखारी तिची पूजा करण्याची चाल यांच्यामध्य आहे खेडपाट्या; सभेत जातीसंबंधी प्रश्नाचा निष्पत्ती दिला जातो. भ्रष्ट झालेल्या मायकांनीं जरांत श्यावयानें असल्यास त्यांना प्रायश्चित्त घ्यावें लागतें व प्रायश्चित्ताचा खर्च नवऱ्याला अगर तिच्या आईवापनां सोसावा लागतो. [चेन्सस रिपोर्टे (मुंबई) १९११.]

दुमाला—मूळ फारशी शब्द दुमाला. मागील काळ पिछाटी पाठपुरावा असा धातवर्ष, रुढावै हवाला, ताऱ्यांत देणें, दोन भनी असणें. खालीं केलें असतां उपाचा ताबा सरकारकडे जातो तें; दुमाले गाव म्हणजे दोन भंमली (सरकार व जहागीरदार) गाव. दुमालदार म्हणजे बरील गावचा जहागिरदार या गावचा हिशेब तो दुमालझाडा. येथील भंमल तो दुमाल भंमल पण हल्ली सामान्यपणें इनाम या अर्था दुमाला शब्द वापरतात

दुर्गादास राठोड—महाराज यशवंतसिंग जोयपूरचा राणा याचा दुर्गादास हा अत्यंत विश्वासू सरदार होता. जोयपूरच्यात छुनी नदीच्या काठी रंगनी टाकुरातीचा मालक दुर्गादास टाकुर होता तो कर्णावर्ती शाखेचा रजपूत होता हल्ली या गावी त्याचा वंश रहात नाही दुर्गाच्या गावाचें नाव आलेराज.

यशवंत (जशवंत) सिंहास औरंगजेबानें काबूलवर पाठविलें असतां तेंच तो मेळ्यावर (१६७८) त्याच्या राणीवर व मुलावर सुड उगविण्याचें त्यानें ठरविलें व त्याप्रमाणें जोयपूरच्या गादीवर आपल्या एका हुस्नकास बसवून राणी व मुल यांना आपल्या ताऱ्यात देण्याबद्दल त्यानें तगादा चालविला अनेक वेळां त्यांनीं पकडण्याचे प्रयत्नहि त्यानें केले (१६७९), परंतु ते सर्वे ज्यानें विकल केले तो हा दुर्गादास होय. त्यानें अनेक युक्ती करून एकदा तर सुद्धे दिवस लढाई मारून त्या मंडळास जोयपुरास भुरक्षित पोहोचविलें यावेळीं यशवंताचा पुत्र अजित हा गादीवर बसला व दुर्गादास हा त्याचा प्रधान झाला. दुर्गादासानें उदेपूरच्या राजसिंहाचें सहाय्य घेतलें, व यहुतेक राजपुताना एक करून त्यानें औरंगजेबास त्रास देण्यास सुरवात केली. त्यामुळे औरंगजेब स्वतः आपल्या सर्व मुलांसह राजपुतान्यांत आला (१६८०) परंतु त्याच्यानें सर्व रजपूत राजे उठले होते त्याचा पराभव झाला नाही. इतक्यात दुर्गादाम व त्याचीं मालकीण यांनीं औरंगजेबाचा पुत्र अकबर यालाच त्याच्याविरुद्ध उठविलें. परंतु औरंगजेबानें नेहमीची कपटयुक्ती रचिली. त्यानें अकबरास एक बनावट पत्र लिहून तें दुर्गादासाच्या हातीं पडेल अशी सूत्रबीज केली. त्यांत तुं रजपुतांस फतवून येथपर्यंत आणलेंस हें चांगलें नेटें आतां पुढून मी व माणून तुं त्यांना ठार मारून टाकूं असा मजकूर होता तें पाहून दुर्गादास आपल्या सर्व रजपु-

तांना घेऊन निपुन गेला; व अकबरहि नाझलानें पळून गेला. माणून औरंगजेबाची ही छुचेगिरी उपडकीस आली. वर वरील प्रसंगी रजपूत व अकबर यांनीं एकदम औरंगजेबावर हल्ला केला असता, तर तो खास पकडला गेला असता पुढें दुर्गादासानें अकबरास औरंगजेबाच्या सर्वत्र पसरलेल्या सैन्यातून सुरक्षित दक्षिणेंत संभाजी छत्रपतीच्या दरबारीं आणून सोडिलें (१६८१) चार वर्षे रजपुतांचा व औरंगजेबाचा झगडा चालला होता. परंतु औरंगजेबाला अज अखेरपर्यंत मिळाला नाही उलट अवमानकारक अटी कबूल करून त्यानें त्यांच्याशीं तह केला (१६८१) या सर्व कामां दुर्गादास होता त्याचा भाऊ सोनिंग हाहि त्याच्यासारखाच शूर होता

दुर्गादास हा मुत्सद्दी, स्वामिनिष्ठ, स्वदेशाभिमाना होता. त्याच्याबद्दल अनेक दंतकथा प्रचलित आहेत. औरंगजेब दखनमध्ये शिबानी छत्रपतीस व उत्तरेकडे दुर्गादासास भेट असे असं म्हणतात अकबराकडून फौडण्यासाठी व बंधावटी व अजितसिंह यांना आपल्या स्वाधीन करण्यासाठी औरंगजेबानें त्याला पुष्कळदा लाच (एकदा ८ हजार सोन्याच्या मोहरा) देऊं केला, पंचहजारी मनसबदारी देऊं केली पण तो कितला नाही अद्यापि छुडा त्याला राजपुतान्यात फार मान देतात त्याच्याबद्दल पुढील दोहा प्रसिद्ध आहे "ए, माता! पूत ऐसा जीन । जैसा दुर्गादास ॥ बंद मुद्रा रोरियो । बिन खंबा आकाश ॥" (हे आई, तूं दुर्गादासासारखा पराक्रमी पुत्र प्रसव.)

दुर्गादासाचा पुत्र तेजसिंह हाहि शूर होता. अकबराला दखनमध्ये नेतांना तोहि दुर्गादासाबरोबर होता दुर्गादास उदार होता त्याच्या शत्रूंनीं त्याचा भाऊ सोनिंग याचा खून केला असता व ते त्याच्या हातीं लढाईत अनेकदा सापडले असताहि त्यानें त्याचा सुड घेण्यासाठीं घष केला नाही. नाही तर रजपूत हे सुड घेण्याच्या कामीं फार प्रख्यात आहेत त्यानें अकबराच्या वायकापोरीचा चांगला समाज केला. पणतेंच नव्हें तर औरंगजेबानें आपल्या नातीच्या सुटकेची छटपट चालविली असता, आप्रयाच्या राजवाड्यातील जनाजनांच्यापेक्षां येथें दुर्गादासाच्या ताऱ्यात आम्ही सुखांत आहो, असें त्या नातीनें व अकबराच्या बेगमांनीं त्याला कळविल्याचें ऐकण्यांत आहे. दुर्गादास जसा पवित्र होता तसाच आपल्या खोकाचा आवडता होता व त्याचें यजनहि त्याच्यावर फार होतें नाही तर सतत सहा वर्षे अजितसिंहाला त्यानें जे गुप्तपणें निरनिराळ्या ठिकाणी ठेविलें होतें तें शक्य झालें नसतें. राजपुतान्यात त्याच्या सचबिरी अद्यापि भक्तिभावानें पूजितात पाठव्या चौट्यावर पाठव्या पोपाकाचा व म्हातारपणामुळे दाटी आणि केस पांढरे झालेला दुर्गादास या चित्रातून चित्तारलेला असतो.

[टोंड-राजस्तान, भा. २; इलियट डॉसन, जदनाथ-औरंगजेब. भा. ३, ४, ५; संभाजी महाराजांची बखर.]

दुर्गादेवी—६. स. १४६८ वर्ष. महाराष्ट्रांत को सात वर्षांचा मोठा दुष्काळ पडला होता त्यास ' दुर्गादेवी ' या नांवाने संशोधण्यात येत असे. सात वर्षांनंतर (१४७५) पुन्हा पाऊस येऊन्यादेवी पडू लागला. परंतु या दुष्काळांत सर्व देश उगाड झाला असल्यामुळे, गोदावरी व कृष्णा या दोन नद्यांच्या दरम्यानच्या प्रदेशांतून तिघाहुनहि अधिक वर्षपर्यंत फारच भीडा बसून गोदा वेसा आहे. याचा नवी काळ राखणचे यानी एका पत्राभावे 'संस्कृतीमंदिरांत' प्रसिद्ध केला आहे. या दुष्काळांत मोंगल्याहून गोदावरीकडील दुर्गादेवी म्हणत. त्यांत सर्व देश उगाड झाला, सरकारी बसूळ धुकला; पेंढण, पुणसर्व येथे असलेली प्राचीन संस्कृत विद्यापीठे बंद पडली. त्यामुळे महाराष्ट्रांतल अनेक धंदित पराणी काशीत गेली. हल्ली काशी येथील महाराष्ट्रीय संशित पराण्यांचा पूर्वतिहास असा आहे. वतने येद पडल्यामुळे जुनी देवघरांने छयास गेली. सारांश महाराष्ट्राची फार इलाखी हाली. ती सावरण्यास २५११-०० येणे लागली. हल्लीच्या महाराष्ट्रांतल पांडित्यया, देशमुखया वगैरे अधिकार-दुर्गादेवी-नंतरच्या आहेत असे राजवाडे म्हणतात. [संस्कृतीमंदिर. प्रेमासिक.]

दुर्गादेवी—राणीबादादा देवघ्याची मानवीबाई नांवाच्या पहिल्या बायकोपासून झालेली कन्या. ही बायको नाईक वारामतीकराच्या पांडुरंगराव नांवाच्या मुलास दिली होती. आपल्या आईबापांनी नारायणरावास मारिले हे छत्र हिला आवडले नाही म्हणून हिने ह्याची निर्मलसना केली. ही व.स.माईच्या पक्षाची अतःकामुळे सवाई माधवरावाच्या कन्याच्या वेळी हिला मावाकडगिनाले मुदाम पुरंधर मिसयावर येगावाईच्या जवळ ठेविले होते. आनंदीबाई हिची सावत्र आई असल्याने व हिने नावाचा पक्ष स्वीकारल्याने आनंदीबाईने रावपाणीस वारामतीकरांना घास देण्यास सांगितले होते व त्याप्रमाणे रावकाराने पुढे ह्याचा संस्कार अस्त केला. दुर्गाबाईचे लग्न ७ फेब्र. १७७१ रोजी झाले. झा. को. वि. ७ यांत दुर्गाबाई ही आनंदीबाईची कन्या म्हटले आहे (८. १५७ आ.) तें ह्या ठिकाणी दिलेल्या पुराव्यावरून म्हटले आहे. [देवघ्यांची पत्तर, पेशवाईची अखेर.]

दुर्गादेवी राणी—चंद्रेश्वर राजपूतवंशीय महोपाचा राजा सारवाहन याची ही कन्या. गवामंडळ (गड मंडला) येथील राजपूत कच्छवाह्याचीय दलपत या राजास ही दिली होती. दलपतचा बाप गोविंद लक्ष्मी अमानदास नांवाचा होता. याच वेळी लालबाहू हार गरीब झाल्याने त्याने गडमंडळ्याच्या (आपल्याहुन छोड्या) राजास गुस्मी दिली. ही फार सुंदर होती. काही ठिकाणी दलपतने दुर्गादेवीच्या संमतीने हिला तिच्या बापाच्या घरून अजरीने नेले व ती सगळ्यादा येथील राजा होता असे म्हटले आहे. लघानंतर चार पाच वर्षांनी दलपत मेल्या व दुर्गादेवीने आपल्या लहान वीर नारायण

नांवाच्या मुलाच्या नांवाने राज्यकारभार चालविला. अठराव्या राज्यलोक सुटून व राज्य चालविणारी बाई आहे असे पाहून त्याने आपला सेनापति असफखान यास ६ हजार घोडदळ, १२ हजार पायदळ व तोफखाना यांसह राणीवर पाठविले. राणीने आपल्या घोडघ्यांसा सैन्यानिशी त्याला लोड दिले. पुष्कळ वेळचेंवत तिने त्याला हाद दिली नाही. मोठ्या संध्याने ह्मीवर घसून ती लढत होती; इतक्यात एक तीर लागून तिच्या डोक्यास जखम झाली व वारनारायणासहि भयंकर प्रलम झाले. तरीहि ती लढतच होती. एवढ्यांत पुन्हा दुसरा तीर राणीच्या मनिंत घुसला. यावेळी तिचे लोक बहुतेक ठार झाले होते. द्यू गजब येत आहे असे पाहून तिने महातानवळील खंजीर हिसकावून येऊन आपल्या छातीत चुपसला. याप्रमाणे जिवांत शत्रूच्या हातीं चापडून अजयिता होण्यापेक्षा तिने मरण पस्यारिले. वीरनारायणास त्याच्या सरदारांनी बूढागड येथे गुपविषय पणे नेले; परंतु असफखानाने तेथे जाऊन गडास वेढा दिला. अठरा वर्षांच्या वीरनारायणाने भाईप्रमाणे शेवटपर्यंत लढून आपला प्राण रणांगणांत सोडला. नंतर मुसलमानांच्या हातीं लागू नये म्हणून तेथील सर्व राणाटियांनी गोहार केला याप्रमाणे गडपेलावे राज्य मुसलमानांच्या हाती गेले (१५५४).

दुर्गादेवीचा हा राजमहाल नदनमहाल नांवाने प्रख्यात असून हल्लीच्या जवळपूर (मध्यप्रांत) जिल्ह्यांत आहे. या वेळीतील एक पुरव्य बहारापथ्ये गोला; हल्लीचा गिघूर (मोंगीर) जिह्वा. बहाराप्रांत) येथील राजा या पुरव्याचस बंदख होय असे म्हणतात. [बिन्हीश-अकबरनामा; रमिय-बोवसकडे हि. ३. मध्यपुर्णिम. अकर. भा. २; बलि.]

दुर्विण—हे दूर अंतरावरील पदार्थ पदार्थाचे ह्मण्य आहे. या शब्दाचा शोध कोणी लावला याबद्दल अनेक वेळा वादविवाद झालेला आहे. डेमोक्रीटस याने आकाशयोगा ही अनेक तारकासमूह मिळून झालेली आहे असे प्रसिद्ध केले त्यावरून त्याला दुर्विण माहीत असावी असा सिध्दार्थवा तर्क आहे. त्यानंतर प्लेऊन, पोटी, डोनेस वगैरे तारकांच्या ग्रंथांतून सापडणाऱ्या काही जखेलावरून त्यास दुर्विणी-सारखे एसादे शब्द माहीत असावे असा सिध्दार्थवा तर्क आहे. तथापि इ. स. १६०० च्या पूर्वी दुर्विण अज्ञात होती. निदान तिचे व्यापहारिक महत्त्व पडले नव्हते ही गोष्ट मात्र खरी. दुर्विणीच्या शोधाचे श्रेय सिध्द, जेनसेन आणि डेरि-अस या तिघांपैकी कोणाकडे जायचाय हे अनिश्चित आहे. यापैकी कोणी तरी इ. स. १६०८ च्या सुमारास हॉलेडमप्ये दुर्विणीचा शोध लावला ही गोष्ट मात्र खरी.

दुर्विणीचा शोध सांगत्यावर लवकरच तिचा प्रसार सर्व यूरोपभर झाला, व १६१५ साली गॅलिलिओ यास पदुआ येथे जो ज्योपकांनी जागा मिळाली ती त्याने केलेल्या एका दुर्विणीसुद्धेन होय असा समज आहे. गॅलिलिओ, यथम एक बायगोल व एक अंतर्गोल अशा दोन शिमें (लेन्स) एका

मिशाच्या मळाच्या दोन वॉटांत बसवून आपली दुर्विण तयार करी. यानें आपलें सर्व आधुष्य दुर्विणीची सुधारणा करण्यांत घालिल्लें व द्रव्य पदार्थ तोन पटीपासून तेहेतीस पटीतकरी मोठा दिलेल इतकी प्रगति त्यानें दुर्विणींत केली. या सर्वांत मोठ्या दुर्विणीनें गुरुचे उपग्रह, सूर्यावरील डाग, शुक्राच्या कला आणि चंद्रावरील पर्वत आणि दऱ्या यांचा घोष सारखा. तशेंच गुरुचे उपग्रह गुरुमोवती फिरतात हें सिद्ध जेलें आणि सूर्याची स्वतःच्या अक्षाभोंवती गति सिद्ध करून कोपर्निकसच्या मताच पुष्टि दिव्ही. गॅलिलिओच्या या घोषांमुळे या विशिष्ट तऱ्हेच्या दुर्विणींत त्याचेंच नांव पडलें.

केप्लरनें दुर्विणीमध्ये दोन्हीदि बाह्यगोल भिंये वापरण्यापासून वारीं विशिष्ट फायदे आहोत असें दाखविलें व अशा तऱ्हेची दुर्विण चीनर यानें प्रथम तयार केली. अशाच तऱ्हेची विशेष महत्त्वदांक घात्तीची दुर्विण हायगेल यानें आपल्या भावाच्या मदतीनें तयार केली. अशा तऱ्हेच्या बारा फूट केंद्रांतराच्या दुर्विणीनें त्यानें धर्तऱ्या सवीत सेसस्वी उपग्रह (टायटन) १९५५ सालीं कोपून काडला, व धर्तऱ्याच्या पृष्ठाचे स्पर्शकरणा प्रसिद्ध केलें परंतु या दुर्विणीनें दिवणारी प्रतिमा गॅलिलिओच्या दुर्विणीतकी इतक दिशत नाहीं व महत्त्वयुक्ती वाढविण्याक केंद्रांतर वाडवाचें लागतें. अशा तऱ्हेच्या ३०० फुटांपासून ९०० फुटांपर्यंत केंद्रांतर असणाऱ्या दुर्विणीं बाँझोत वगैरेनीं तयार केल्या. व जेन्त झेंडले यानें एका दोनशेसवावारा फूट चंद्रांतराच्या दुर्विणीनें शुक्राच्या व्यास मोजला. या दुर्विणीला मजी वापरत नसत. त्यामुळे 'तोस हवादुर्विण' असें म्हणत. परंतु या दुर्विणीचा उपयोग करणे फार प्रासदायक असे.

परावर्तक दुर्विण.—न्यूटननें निरनिराळ्या रंगांच्या प्रकाशाच्या कणींमदनामधे फरक असतो हें सिद्ध करून दाखवीपर्यंत दुर्विणींतून दिसणाऱ्या दृश्यामध्ये मिश्रणाच्या वक्रतेपासून उत्पन्नाच्या चुकीपेक्षा इतर ब्रूक असणाऱ्या संभव असले अशा शास्त्रज्ञांत बहना नव्हती. मेयरी यानें असे दाखविलें की, मिश्रांचे ब्रूक जर गोळीयच्छेदांत असतील तर (शांतून पडणारी प्रतिमा मूळ पदार्थाच्या वाज्ज्या खोडीशी अंतर्बद्ध असते. परंतु ही ब्रूक छत्रच्छेदोव पडनेची मिश्रां वापरल्याच दुपस्त होते. परंतु रंगाला इत रसा बसलेची भिंय तयार करून दुर्विण करता आली नाहीं व परावर्तक दुर्विण प्रथम बनविण्यानें थेंब न्यूटनला मिळाले. त्याच्या मते परावर्तनसक दुर्विणीतील ब्रूक मिश्रणाच्या गोळीयच्छेदीय वक्रतेमुळे होत नसून भिन्न रंगांच्या प्रकाशाच्या भिन्न वक्रतामदनामुळे होत असली पाहिजे. त्यानें अनेक प्रयोग करून प्रथम हें दाखिलें की, कोणत्याही रंगाच्या प्रकाशाच्या किरणांना अस्पातकोन परावृत्त कोनाबरोबर असतो. यावरून त्यानें कधीत व नाथे याच्या मिश्र घात्तीची दुर्विणींतून परावर्तकाच्या ठिकाणीं योग्य वापरण्यानें अनेक प्रयोगांतून दाखविलें.

न्यूटनच्या पहिल्याच दुर्विणींतून त्याला गुरुचे उपग्रह व शुक्राच्या कला पाहतां आल्या. यानंतर या दुर्विणींत जॉन हॅब्ले यानें प्रगति करून स. १७२३ मध्ये, सहा इंच मुख व ६२ इंच केंद्रांतर असून घात्तीचा परावर्तक घातलेली अशी २३० फूट महत्त्वदांक दुर्विण तयार केली हॅब्ले यानें ही दुर्विण झेंडले व मोलिनी यांस सांगितली. त्यांनीं अनेक दुर्विणी तयार केल्या व त्यांपैकीं काही फारच महत्त्वदांक होत्या. व एकाच केंद्रांतर अवघे ८ फूट होतें. मोलिनी याचपासून ही दुर्विण स्कॉटलंड आणि हर्न या दोन खंडनमधील कपडे करणाऱ्यास मिळाली व त्यांनीं व्यापारी धोरणानें दुर्विणी करण्यास सुरवात केली. तथापि मेयरीच्या घोषाच व्यावहारिक स्वरूप देण्याचें कार्य एडिंबरो येथील हार्ट यानें केलें. हा आपल्या दुर्विणींत प्रथम काचेचे परावर्तक वापरांत असे पण पुढे तो घात्तीचे वापरक लागला. यानें मेयरी पद्धतीच्या अनेक दुर्विणी तयार केल्या व पुष्कळ संपत्ति मिळविली याच्या काही दुर्विणी अद्यापिच वांगल्या स्थितींत आहेत.

मिश्रण दुर्विणी.—वेस्टर वूड हॉल यानें असे दाखिलें की, मनुष्याच्या डोळ्याला असलेल्या भिगांतून त्याच्या विशिष्ट आकारामुळे अशा तऱ्हेचे किरणांचे वक्राभवन होतें की, नेत्रांत पडलवर पूर्णपणे निर्बल प्रतिमा पडते. त्याअर्थी अनेक विम भिन्न वक्राभवनघात्तीच्या भिगांची एकत्र योजना करून हाच परिणाम कृत्रिम रीतीनें पडवून आणतो येणे शक्य आहे. अनेक प्रयोगाती व अनेक प्रकारचीं मिश्र योजून वक्राभवात्तामुळे उत्पन्नवारी ब्रूक घालवितां येत असे त्यात आढळत आलें व १७३३ सालीं पूर्णपणे निर्बल प्रतिमा पाहणारी दुर्विण त्यानें बनविली. परंतु हॉलनें या घोषाचा कोहीच उपयोग करून घेतला नाहीं. व हा घोष कोळंड यानें स्वतंत्र रीतीनें पुन्हां साबला. यानंतर विल्यम हॅपल यानें निरनिराळे परावर्तक तयार करण्यांत बरेच परिश्रम करून हीन अतिशय उत्तम अशा दुर्विणी तयार करून आपले उद्योतिपशास्त्रातील अत्यंत महत्त्वाचे शोध लावले. या परावर्तक दुर्विणीमुळे हा व पूर्णपणे सवपटक अशी काचेची प्रचंड मिश्र तयार करण्यास जी मोठी अडचण पडत असे ती दूर झाली. आतां चोळक्यांत यांपैकी काही दुर्विणीची माहिती देऊ.

वक्राभवाचा समक दुर्विण.—या दुर्विणींत पदार्थाच्या वास्तूक वाह्यगोल भिन्न वक्रविलेले असून त्यांतून त्या पदार्थाची वस्तुगती प्रतिमा पडते. ना डोळ्याजवळ असलेल्या अंतर्गोल अगर बाह्यगोल भिगांमुळे आपणांत मोठी होऊन दिसते. जेव्हा डोळ्याजवळच्या भिगांवर व पदार्थाकडील भिगांचा अथ एकाच रेंवेत असतो आणि दोन्हीकडील भिगांचे बंद एकाच ठिकाणी येत त्यापेटी पदार्थाकडील कपडेंपसून येणारे समोतर किरण डोळ्यावरील भिगांतूनही समोतरच बाहेर पडतात, व त्यांचे डोळ्यातील भिगांपासून जातांना वेगळीच होऊन पदार्थाची प्रतिमा

नेत्रांतःपटलावर पडते. जरी दृक्शास्त्रीय कांचा तयार कर-
ण्यामध्ये न्याय्य सुधारणा लागू आहोत तरी १७५८ साली
डोलेझ ज्या तऱ्हेच्या काउन व गारेच्या कांचा यापरीत
असे त्याच तऱ्हेच्या नवळ नवळ आणोई सोडाव्या वक्री-
भवनारुक्त कांचा दुर्विणीतून बापरण्यात येवत. काउन
कांच व गारेचा कांच यांतून येणाऱ्या सुगंधकांचा विविध
किरणपट निरनिराळ्या असतो ही गोष्ट अनेक दिवसांपासून
परिचित आहे. गारेच्या प्रिझमांतून येणारा विविधकिरण-
पट निझ्या बाजूला जोडल्यासारखा दिसून तांबड्याबाबूने
आवळत्यासारखा दिसतो, व काउन कांचा याच्या उलट
असतो, या दोघात उत्तममंदोघ असे म्हणतात. अलीकडे
हा उत्तममंदोघ अतिशय अल्प असणाऱ्या कांचा तयार
होऊ लागल्या आहेत. परंतु अद्यापि पूर्वीच्याच कांचा प्रवा-
रांत आहेत. डोळ्यावक्रील कांच असा तऱ्हेचा असतो
पाहिजे की, तिच्यातून येणारी प्रतिमा पूर्णपणे तपाट पडली
पाहिजे.

न्युटनने आपल्या परावर्तक दुर्विणीत योजलेल्या परावर्तकी-
मध्ये अलीकडे पुष्कळच फरक झाला आहे. चांदी, निचल, वत
ह्यांदि अनेक धातूंचे मिश्रण परावर्तकाकरिता वापरण्यात येते.
तथापि चार माय तऱ्हेचे एक मात कधील किंवा २५२ माय
सांख्यास ११७८ कधील हे मिश्रण सर्वोत्तम ठरले
आहे, या धातूचा परावर्तक कठिण व किडूळ असून त्यावर
अतिशय उत्तम गिऱई देता येते. अलीकडे कांचवर
वादीचा पत्रा बसवून तयार केलेले परावर्तक विशेष प्रचा-
रांत येऊ लागले आहे.

दुर्विण तयार झाल्यावर ती बसविण ही गोष्टहि
ग्रहस्थाची आहे. ती मुलीच हलती कामा नये, व तिला
पाहिजे तशी बसविता येऊन पाहिजे त्या दृश्यपदार्थाकडे सहज
लावता आली पाहिजे, अशी दुर्विणीने दीर्घकालीन फोडो
न्यायशाचे अस्तित्व तेव्हा तिची गति पूर्वीच्या दैनंदिन
गतीपरीवर अथवा दृश्य पदार्थांपरीवर ठेवता आली पाहिजे.
सर्वांच्या प्रचलित पद्धतीमध्ये इक्विडेरियल किंवा विपुल-
वृत्तीय पद्धत सर्वोत्तम समजली जाते. हाति पुष्पीच्या
अद्यापि समांतर असा एक असा बसविलेला असून त्याला
ध्रुवाक्ष (पोलर अॅक्सिस) असे म्हणतात व दुसरा त्याच्याशी
काटकोन करणारा असा बसविलेला असून त्याला कांत्यक्ष
(डेक्लिनेशन अॅक्सिस) असे म्हणतात. या अद्यापि दुर्विणीची
नवी काटकेन करून बसविलेली असते. या पद्धतीचेहि
महा निरनिराळे प्रकार आहेत ते असेः—

(अ) यातथ्ये ध्रुवाक्षाची आवण (रेअरिज) टोंकाशी
असतात व कांत्यक्ष ध्रुवाक्षाच्या बाहेरी टोंकास जोडलेल्या
आवरणावर बसविलेला असतो. दुर्विण कांत्यक्षाच्या एका
टोंकास जोडलेली असून दुसऱ्या टोंकास ताल समाख्या-
करिता वजन लावलेले असते.

(आ) हात ध्रुवाक्ष वरीलप्रमाणेच बसविलेला असतो व
दुर्विण कांत्यक्षाच्या आवणांत बसविलेला असून ध्रुवाक्षाशी
समांतर असते.

(इ) ध्रुवाक्षाचे वरील आवण वाढवून त्यांत कांत्यक्ष
बसविलेला असतो. दुर्विण कांत्यक्षाच्या एका टोंकाशी बसवि-
लेली असून दुसऱ्या टोंकास वजन लाविलेले असते.

(ई) ध्रुवाक्षाच्या वरील टोंकाजवळचे आवण वाढवून
त्याला एक चिमटा जोडून त्यांत कांत्यक्ष बसविलेला असतो
आणि दुर्विण कांत्यक्षाच्या आवणांच्या दरम्यान बसविलेला
असतो.

(उ) ध्रुवाक्षाच्या आवणामध्ये दुर्विणीचे डोळ्याकडील
भाग बसविलेले असते आणि दुर्विणीच्या अक्षाच्या बराचसा
भाग ध्रुवाक्षाशी समांतर असतो.

(ङ) दुर्विण ही स्थिर असून तिच्या अक्षाच्या दिशेने
एखा वाद्य आरगारगून दृश्यपदार्थापासून येणारे किरण परा-
वर्तित करून पाठविले जातात.

दुर्योधन—सुयोधन. पुत्रराष्ट्र व मांधारी यांचा ज्येष्ठ
पुत्र, व कथ पांडवपुत्र. हा गदायुद्धात मोठा निपुण होता.
याने पांडवाच्या नासासाठी त्याला अनेक संकटात पातले.
पण शेवटी पांडव युद्धरुध्द पार पडून कौरवांशी लढले. या
भारतीय युद्धात शेवटी दुर्योधन पराजित. ही कथा महाभार-
तात साविस्तर वर्णिलेली आहे. या महाकाव्यातील मुख्य
नायक दुर्योधन याच म्हणता येईल.

दुर्लभराज—दुर्लभराज हा अनहिलपट्टम येथील
चामुंड (सिंध) राजाचा पाकडा पुत्र व मूलराज वाक्पतीचा
नातु होय याचा वरील भाऊ वल्लभ (विमल) राय मल्हा-
नंतर हा गादीवर आला याने मारवाडदेशचा राजा महेंद्र
याची कन्या दुर्लभादेवी स्वयंवरात मिळविली. दुर्लभाने परत
येताना पुष्कळ राजांचा पराभव केला याचा पाकडा भाऊ
नागराजा याचा भीम नावाचा पुत्र होता. तो वयात आल्या-
वर त्यास गादीवर बसवून दुर्लभ व नागराज हे दोघेहि तप-
द्रव्येस गेले व अनहिलपट्टम येथेच स्वयंसेव झाले.

अबन्धचितामणीकर हेमाचारीने चामुंड राजाबद्दल सांगि-
तलेली गोष्ट दुर्लभराजाबद्दलहि लागतात. तो काबोत जाते
अपती वाडेत गाळण्याचा राजा मुंज याने त्याची राजपेढी
हरण केली. पुढे तो काशीसच निवृत्त पंतु त्याने पूर्वीच
ही हकीकत भीमास कळवून ठेविली होती व त्यापेठेपामुन
गुजरास व माळवा येथील राजांमध्ये सत्तार उरून झाले.
दुर्लभसेन हा इ. स १०१० मध्ये गादीवर बसला. यास
जिनेश्वरपुरीने जेवघराची मुल्लाः समजावून दिली होती.
याची वहीण मारवाडचा राजा महेंद्र यास दिली होती.
[रासमाला, पु. १; टोंक-वेल्डन इंडिया, पु. १००; इंडि.
अॅटि. १८७७ चाप्रकाश.]

दुर्वास—एक कवि. अनेक व अनुभवा याचा पुत्र. हा
अर्थात कविप्र अस्त्याने याच्यापारह्या कविप्र मापताच

दुर्वात म्हणतात यांनी अशरीर राजाला छळिले (अशराय पदा) एकदा दुर्योधनाच्या सान्ध्यावरून हा पाडवाचे सत्य येण्याकरिता मर्यादा हजारों शिष्यांसह पाडव घनवासात असता, त्यांच्याकडे भोजनास गेला पण प्राकृत्यकृपेने पाडव सत्वापासून ठळके नाहीत

दुष्कांदेव—नवयामलाचा दवता उत्तर व मध्यहिंदु स्थानांतील रावटा आतांतील हा एक प्रमुत देवता आहे. दुष्कांदेव हा एक दुंदुबी नवरामुलगा असून तो लग्नातच यौज पडून मरण पावला होता तो आणि त्याचा घोडा दगडाचे रूप पावले असा समज आहे त्यावेळेपासून त्याची पूजा करण्यात येत असते नवरीमुलगा आणण्याकरिता जात असलेल्या नवयामुलगाचा विशेष मानमरातच राखण्यात येतो यांचे कारण दुष्कांदेव नवरामुलगा होता हे होय

रानटी, हांगा लोकांची ही गृहदेवता असून माघ माहे-याच्या शेवटच्या दिवशी दुष्काची फुलानी पूजा करण्यात येते, व लग्नाच्या बळी त्याला बकरे अर्पण करण्यात येते काही ठिकाणी तर माझण सुद्धा त्याची पूजा करितात त्याची आवडता वस्तु म्हणजे परतु होय मिरयापूर येथे स्वयंपावगृहात त्याला बसवून तेलहळद लावितात लग्नात त्याला बकरे बळ देण्यात येते याला ईश्वररूप देण्याचे कारण लग्नसमाराभावील त्याच्या अकस्मिक मृत्युमुळे त्याच्या आसनाला झालेले दुःख असते

दुष्काळ—याचा अर्थ 'वाईट काळ' असा असला तरी अतिवृष्टि किंवा अनावृष्टि हे जून शेतीची पिके वुडणे व अन्नाची वाण पडणे याला दुष्काळ म्हणतात दुष्काळ पडून लोकांची हालचाल शांत्याची उदाहरणे सर्व देशांत व सर्वेकाळी आढळतात दुष्काळाचा पर्यायविषयक कारणां-शिवाय विकार रोगराई होणे टोळधाड येणे धमरे कारणेहि होतात या नैसर्गिक कारणाशिवाय युद्धे, धर्माची उखाळी व विनियम या बाबतीत अर्थघात दृष्ट्या होणाऱ्या लुका, धमरे वृत्रिम कारणेहि असतात अगदी अलीकडील शालाय शोध लक्षात घेतले तरी दुष्काळाची नैसर्गिक कारणे अति वृष्टि, अनावृष्टि, रोगराई टोळधाड हां मनुष्याच्या निवारण शक्तीच्या बाहेरची आहेत परंतु यथेवश्यक आपत्तावर कालव्याच्या पाण्याचा पुरवठा हा एक मुक्ति आहे, तथापि सर्व देशांत सर्व लुपीक जमान भिषण्याद्वती काळ्यांची वा अद्याप झालेली नाहा रेल्व, मोटारी वीरे दळण यळणाची आधुनिक साधने हा दुष्काळनिवारक उपाय आहे, कारण त्यायोगाने धान्यसमृद्ध देशांतून दुष्काळपडित देशांत हल्ली प्राचीन काळापक्षां फार वरित गर्हाने धान्य नसा येते साधारणपणे उष्णकटिबंधातील देशांत अनावृष्टि हेच दुष्काळाचे नेहमाचे कारण आहे हिंदुस्थान व आग्नेय एशिया हे दुष्काळाच्या बाबतींत प्रसिद्ध देश होते तथापि येथे कालव्यानी दुष्काळनिवारण्याचा परिचया सोय केला आहे उत्तपक्षा अतिवृष्टिमुळे व पक्षादिपांच्या वादळांमुळे होणाऱ्या

पिकांच्या नुकसानाबाबत मानवी उपाय योजने तितके सोपे नाही पिकांवर येणारे टोळधाडीचे संकट निवारणे शक्य आहे असे मॅग लोकांच्या अतिअर्थमधील एका अनुभवा वरून सिद्ध झाले आहे तथापि दुष्काळनिवारणार्थ आधुनिक काळातील रायवाण इलान म्हणजे रेल्वेमोटरीदि दळणवळणाची उत्कृष्ट साधने होय दुष्काळाच्या कृत्रिम कारणां पैकी बराचशी हल्ली नाहीशी होत चालली आहेत युद्धे शक्य त्या टाळण्याची घडपड राखण करित आहे आणि प्रत्येक देशातील अर्थशास्त्रीय तज्ज्ञ शेतकांचे उपज वाउण्यावद्दल व चलगादि व्यवहार नीट चालण्यावद्दल दक्षता बाळगात आहेत त्यामळे प्राचीन काळाच्या मानाने अलीकडे दुष्काळाची आपत्ति पुष्कळच कमी झाली आहे

१०-या घटकात कृत्रिम कारणांमुळे दुष्काळ बहुधा क्वचितच पडता मुख्य कारण नैसर्गिक म्हणजे पर्याय हेच असून कालव्याचा प्रसार हाच त्यावरील उत्तम उपाय होय दळणवळणाची साधनेहि हल्ली सर्वत्र झपाट्याने वाढत असल्यामुळे पूर्वीच्या सारखे दहा दहा बारा बारा वर्षांचे भयंकर दुष्काळ पुढील काळात बहुधा कोडेहि पडणार नाहीत असे म्हणण्यास हरकत नाही

ज यां ती ल मो ठे दुष्काळ—इतिहासात नमूद असलेल्या दुष्काळांची यादी अशी—ख्रि पू ४१६ वा रोममधील दुष्काळ यावेळी हजारों लोकांनी दायबर नदीत जीव दिले त ४२ ईसितमधील मोठा दुष्काळ, स ६५० सर्व हिंदुस्थान भरचा दुष्काळ, स ८७९ जागतिक दुष्काळ, स ९४९, १०२३ व १०३३ हिंदुस्थानातील सर्वप्रतीय दुष्काळ यात असत्य लोक मृत्युमुखी पडून मानवमक्षणापर्यंत (कॅनियोलिथम) पाळी आली होती, १००५ इंग्लंडातील दुष्काळ १०६६ सर्व युरोपभरचा दुष्काळ १०६४ त १०७३ ईजिप्तमधील सप्त वर्षांपेक दुष्काळ, स ११४८ ते ११५९ अकरा वर्षांचा हिंदुस्था नांतील दुष्काळ यावेळी सुलुसमान राजांनाहि कुटुंबीयां करितां अन्नक्षामुमी मिळणे कठिण पडले वर्षांतुर्वर्ष हा दुष्काळ चालल्यामुळे हजारों इंसम मृत्यु पावले, १३१६-१४०७ हा बारा वर्षांचा दुर्गादेवी दुष्काळ म्हणून हिंदुस्था नात प्रसिद्ध पावलेला आहे १६८६ साली इंग्लंडमध्ये मोठा दुष्काळ पडला व त्याच वेळी अवायव्याद्वारुचा वायुदा प्रचारात आला १६६१ साली हिंदुस्थानांतील दुष्काळाच्या बळी सतत दोन वर्षांत एक पावसाचा येवहि पडला नाही असे म्हणत, १७६९-१७७० यावर्षी बंगालप्रांतात दुष्काळ पडून हजारों एकतृतीयांश लोकसंख्या मृत्युमुखी पडली स १७८३ चा दुष्काळ हिंदुस्थानांत घनारसत लाहोरपर्यंतच्या प्रांतांत पडला, स १७९१-१९१ हा दुष्काळ मुम्बई व मद्रास दक्षिणप्रांत पडला योरे वेळी दुष्काळी काम काढण्याची पद्धत प्रथम सुरू झाली स १८४६ १८४७ आयर्लंडमधील दुष्काळ १८८० १८८९ चानमधील दुष्काळ, १८९१-१८९३

मधील रक्षितानील दुष्काळ, स १८९७चा हिंदुस्थानीतील मोठ्या दुष्काळ. व १९०५चा रशियातील दुष्काळ.

हिंदुस्था न.—मुद्रकावापासून दुष्काळ चाटूच आहोत. ईप्री राज्यासुद्धा आपापसून वरून दुष्काळ पडू लागले आहेत हाच दोन काळातील फरक आहे. पूर्वीचे दुष्काळ सतत लढाई, कुल्लुभ व अवगुह्यापादे नैसर्गिक नैराश्यामुळे पडत असत. पण हल्ली दुष्काळ पडण्याचे हिंदुस्थानातील कारण अनावृष्टि हे आहे. पण पाटबंधारे व दळणवळणाचे मार्ग सुद्धा आपापसून दुष्काळाची भीति घरीनघरी कमी झाली आहे. तथापि येथील धान्य परदेशात जाऊ लागण्यामुळे येथे कायमची महंगाता झाली, व या महंगतेच्या दुराप्रमाणे पैसा देऊन धान्य विकत घेण्याची शक्ति राहिली नाही. त्यामुळे गरीबपुरीवांना प्रत्येक वर्ष दुष्काळाप्रमाणे आपूण लागते आहे.

दळणवळणाच्या चांगण्या सोयी झाल्यामुळे पूर्वीपेक्षा हल्ली दुष्काळनिवारण पुष्कळ तरबेजे करता येते. सरकार दुष्काळाच्या वेळी तनिवारणार्थ कार्ये करवीत असते. दुष्काळाची विव्हे इंग्लेने पावचाचा अभाव, स्थलांतर, दान-भक्षे कमी, गुन्हाची संख्या जास्त, आणि एवकार लोकांची धान्याची अतिशय खरेदी. ही विव्हे दिसें लागली इंग्लेने अधिकारी लोक दुष्काळाची कामाच्या कार्यक्रमांतबंदी दवडी पिटतात व नंतर गरीब कोण श्रीमंत कोण, दुष्काळाचे कामावर येणारे आहेत त्यांची यादी घेते होऊन, त्यांच्याकडे दुष्काळाची कामे सोपविती जातात ही दुष्काळाची कामे साधारण पाव-चाच्या सुरवातीला बंदच होतात. कारण लोक आपआपली शेते तामगण्याकरिता परत नागात व ज्याची शेते नसतील ते देशीत दुष्काळाची कामावेधा शेतांतून थम पसते करून, आपआपल्या गावी परत जातात. कदाचित् काही मजूर पावसाळा सुरू होण्याच्या नंतर राहिले असतील त्यांना पहिले पीक आप्णावर परत आण्यास सांगण्यात येते. पाव एवढा बंद झाला इंग्लेने दुष्काळाची कामे पूर्ण बंद होतात. सरकारची दुष्काळाच्या कामी मदत असते हे तर खरंच, परंतु ती सर्व लोकापासुनिअसते कारण निराशिराळ्या जातीचे लोक दुष्काळनिवारणार्थ रक्षणा गोळा करतात व त्या सरकारच्या स्वाधीन करतात. त्यांचे उद्देश चार असतात (१) लंगेचे, लुळे, भायकामुळे झाल्याकरिता, (२) पोखऱ्या झुकाकरिता, (३) शक्तिश्रित गरीबांना त्यांच्या दर्जाप्रमाणे राहता यावे या हेतूने, (४) आणि सर्वेष्टी जे गुजाले आहेत त्यांच्या उद्धाराथ. ह्या फंडामुळे गरीबांचा त्यावप्रमाणे सरकारचाहि पुष्कळ बोंग कमी होतो. ह्या कामाकरिता काही पयाळू व श्रीमंत लोकानी कर्मरोह्याच्या रूपाने ठेवी ठेवल्या आहेत आणि त्या ठेवीपासून जे उत्पन्न येईल ते दुष्काळनिवारणार्थ उपयोगान आणण्याने अशा अशी पातल्या आहेत

१८६०-६१ चा दुष्काळ.—मुद्रत्ये व्यापा, पैसाच, राज-पुताग व कळ ह्या प्रांतांत होत होता. सरकारने कधीकधी माफी

दिलेली नव्हती, परंतु मोठमोठी दुष्काळाची कामे काढली होती आणि नैतन थोडेसे आस्त वाढविले होते. बंगालच्याने उध-ळले होते आणि प्रतिष्ठित खियाणा त्याच्या परीच कामे दिली होती. साधारण ३ कोटि तीस लक्ष जीवांना एक दिवस सांचे अन्न मिळून २७ लक्ष रुपये खर्च केले होते.

१८६५-६७ चा थोरिसातील दुष्काळ.—ह्या दुष्काळ सर्व पूर्व किनाऱ्यावर आणि मुख्यत्वेकरून ओरिसाप्रांतांत भयंकर होता. ह्या दुष्काळ सतत दोन वर्षे चालू होता. पहिल्या वर्षी अवघेच दुष्काऱ्या वर्षी अतिवर्षण मिळून पिकाची खराबी झाली. अवघडपण १९ लक्ष रुपये खर्च होऊन ३ कोटि ५० लक्ष जीवांना एक दिवस पुरेल इतके अन्न वाटले. त्याचप्रमाणे महाभयंकर १२ लक्ष रुपये खर्च करून २ कोटि १० लक्ष जीवांना एक दिवस पुरेल इतके अन्न वाटले.

१८६८-७० चा राजपुतान्यातील दुष्काळ.—पूर्वकडील दुष्काळ बंद होतो न होतो इतक्यात पश्चिमेकडे सुरू झाला. याने ४ कोटि ४५ लक्ष लोकांच्या व्यापिली होती ह्या दुष्काळाचे ठाणे राजपुतान्यातील देशी संस्थाने व ईमगाचा अन्नमीर प्राप्त येथे होते. सुमारे ४९ लक्ष रुपये खर्च झाले. यावेळी सरकारने शेतकऱ्यांना अण्णक कमी देऊन शेतकऱ्यांचे हाल कमी केले आसा प्रांतातच ३० लक्ष रुपये खर्च होऊन २ कोटि ९० लक्ष जीवांना एक दिवस पुरेल इतके अन्न वाट-ण्यात आले.

१८७३-७४ चा महाराष्ट्रातील दुष्काळ.—ह्या दुष्काळात सरासरी २ कोटि १५ लक्ष लोक सांपडले होते ह्या दुष्काळी महारा, बंगाल व संतुक्रमात यातच होता १६ कोटि रुपये खर्च करून ३ कोटि जीवांना एक दिवस पुरेल इतके अन्न वाटण्यात आले. ह्या दुष्काळात अवघडपण ४ कोटि २९-यारया घान्याची आयात करण्यात आली

१८७६-७८ चा दक्षिण हिंदुस्थानाचा दुष्काळ.—पहिल्या वर्षी ह्या दुष्काळाने कफ दक्षिण हिंदुस्थानच आपून दाखला होता. परंतु दुसऱ्या वर्षी तो मध्यभारत सर्व हिंदुस्थान देश-भर पसरला. यावेळी ईमगी राज्यातच इतर दुष्काळापेक्षा ५२५०००० जास्त लोक मरुमुसली पडले सरकारची कधी अंमलबजावणी, दळणवळणाच्या साधनांचा अभाव, व अमाचा तुटवडा ही सर्व जीवहावि होण्याची कारणे होत. हिंदु-स्थानच्या लोकसंख्येच्या गणने, ८३ कोटि रुपये खर्च होऊन सत्तर कोटि जीवांना एक दिवस पुरेल इतके अन्न वाटण्यात आले, इंग्लेने काहीच नाही.

१८७८-८० चे दुष्काळी कमीशन.—स. १८७८ च्या दुष्का-ळाची बबकरी करण्याकरिता सर रिचर्ड स्ट्रॉचि ताच्या नेतृत्वाखाली एक कमीटी नेमण्यात आली तिच्या सूचना येणेप्रमाणे होत्या—(१) सरकारने दुष्काळनिवारणार्थ जे काही उपाय योजावयाचे ते लोकांनी स्वकळ्यातून थमावर आनळेवून न राहता सरकारचाच अवलंबून राहणे योग्य होईल असे दाखवावा म्हणजे होण होईल तो त्यांनी

दुष्यंत—पौरव कुलोत्पन्न राजा. यास लक्षणा व शाकुंतला अशा दोन भार्या होत्या. एकदा हा राजा मृगयेंकरिता भटकत असतांना कवचकुपांच्या आश्रमाजवळ आला व त्या ठिकाणी शाकुंतलेस यानें यावर्षविवाहपद्धतीनें वरिलें. पुढें शाकुंतलेस भरत नांवाचा मुलगा झाला. नंतर दुष्यंतानें शाकुंतलेशीं विवाह क्षास्थीचें नाकारिलें पण जेव्हां आकाशवाणीनें भरत हा तुझाच मुलगा आहे असें सांगितलें तेव्हां त्यानें राजपुत्राचा स्वीकार केला (भा. आदिपर्व). क्षालिदासानें या कथानकाचा उपयोग करून आपलें जग-प्रसिद्ध शाकुंतल नाटक रचिलें आहे.

दूर्वा—या तुगाचा उल्लेख ऋग्वेदापासून आढळतो. तैत्तिरीय धृतीत “ आपल्या मुळांच्या बाहीप्रमाणें आमच्या वंशाची वाढ कर ” अशी दूर्वेची स्तुति केली आहे. हें गवत सर्व हिंदुस्थानभर सर्व ऋतूंत आढळतें. फक्त पंजाबच्या पश्चिम भागांतोळ पाळवंटाच्या प्रदेशांत तें फार वृषितच आढळतें. याच्या हिरवी, पांढरी व निळ्या रंगाची अशा तीन जाती आहेत. तिहो जातीचे गुणधर्म बहुतेक सारखेच आहेत. देवपूजेच्या वेळीं फुलांप्रमाणें दूर्वा-कुत्र वाडण्याची चाल आहे. दूर्वा गणपतीला फार प्रिय आहेत. माघपद शु. ८ रोजी वीस सिया दूर्वांची पूजा करतात; व दिवसभर उपवास करतात. मुर्तीचा आराम शांत करण्यासाठी दूर्वांची पूजा करण्याची चाल गुजराथेंत आहे. दूर्वा किंवा हरळीची वेडे हिरवीगार व क्षोभिवंत दिसतात. वाहरीतोल बग्याच्यांतून मोटमोठ्या पटागणात लावलेल्या दूर्वां वगैरेंत कापून साफ ठेवतात. त्यामुळे ती पटागणें क्षोभि-वंत दिसतात.

ऑस्ट्रेलियामध्यें वसाहतीच्या प्रदेशांत हें गवत आहे, तरी ते ह्या प्रदेशात मुळचें नसून लागवडीमुळे त्या भागांत आलेलें आहे. हें हिंदुस्थानात हलक्या व बाळुमिश्रित जमीनीत उगवत असून रस्त्याच्या बाजूंनाहि भरपूर आढळतें. जमीनीच्या व हवेच्या मत्तानें ह्याच्या पौष्टिक गुणामध्यें फरक होतो. ह्या गवताचे फांब किंवा मुळे कापून ती जमीनीवर पसरून दिव्यास त्यांनां मुळे फुटतात; व अशा रीतीनें या गवताचें प्रजनन लवकर होतें.

हें गवत कापून वाळवून ठेविलें असतां पुष्कळ वर्षे टिकतें. या गवताची लागवड केल्यास ह्यापासून पुष्कळ पीक निघतें. उन्हाळ्यांतहि हें गवत हिरवें असतें. दूर्वांना पुढें येण्याच्या वेळेस कापल्या असतां त्यांत पौष्टिकपणा जास्त असून नवें गवताहि फार लीकर फुटतें. कापणी केल्यावर अफय तितक्या लीकर हि वाळवून ठेविल्यानें ह्याचा रंग बदलत नाहीं.

या गवताचीं मुळे जमीनीत फार खोल गेलेलीं असून, हें गवत काढून टाकावयाला फार त्रास होतो. दाह्यामकपेय व औषध या दृष्टीनें हि याच्या मुळांचा उपयोग होतो. नाकांतून उणतें रक्त पडत असल्यास दूर्वांचा रस नाकांत पिटव्या.

उन्हावर हवीच्या मुळांचा रस १ मासा व मध १ तोळा एकत्र करून प्यावी. (वाट-कमार्शि. प्रो.; वनी. गुणादरी).

दुषित रक्तावस्था—वैद्यकशास्त्रामध्यें अमुक जखम किंवा मृग “दुषित” होऊन त्यामुळे रोग उत्पन्न झाला असें ऐकण्यांत येतें त्याचा अर्थ हा कीं रोगजंतु अगर त्यापासून झालेलीं विषे त्या जखमेंत शिरून सर्व शरीरभर दुष्परिणाम घडवून आणतात. कारणानुसार व रोगजंतूंच्या भिन्नत्वानुसार या प्रकारच्या रोगांचे तीन प्रकारचे होवळ व म्हत्वाचे भेद आहेत, ते अवेः—(१) जंतु विषशोषण प्वर. शरीरांतोळ कोणत्या तरी भागामध्यें जंतूपासून उत्पन्न होणारी विषे प्रवेश करून ज्वररोग उत्पन्न करतात, परंतु रक्तांत गर्तूचा प्रवेश या रोगांत झालेला नसतो. पुष्कळ जण या ज्वराचा पुढें वर्णन दिलेल्या जंतुदुषित रक्तज्वराशी घोंटाळा करून ते दोन्ही एकच समजतात; पण ती चूक होय. कारण या रोगांत रक्त जंतुप्रवेशामुळे दुषित नसतें व तें दुषत्या भाग्याच्या शरीरांत येवून पातळें तरी त्याच तत्ता रोग होत नाहीं. परंतु जंतुदुषित रक्तज्वराच्या रोगाचें रक्त दुषत्यास येवल्यानें दुषत्यासहि तत्ताच रोग होतो. एखादी बरी न झालेली जखम शरीरांत असून त्यातून निघणारे पू, रक्त इत्यादि तरित कुजणारे पदार्थ बाहेर टाकून जखम साफ व केल्यामुळे तें कुजलेलें विष रक्तात मिनतें. रोगजंतु रक्तात भिनत नाहींत. या प्रकारचे ज्वर शब्दबोधकात फार करून पहाव्यात येतात. एखादी मोठी, खोल व निच्यातून पुढाचा निझाल बरोबर न झाल्यामुळे आत दुर्गंधिमय कुजणारा पू ताईन रहाणारी जखम असली कीं त्याबरोबर ज्वर उत्पन्न व्हावयाचाच. तसेंच, आकस्मित जखम एखाद्या माणसास होते व त्यावेळीं त्या जखमेंत बाहेरील केर, घाण अगर तेथील लवें-बरील घाण शिरल्यामुळे हा ज्वर येतो. वायका प्रसूत झाल्यामुळे गर्भाशयात वारीचे तुकडे रहातात व ते अतिस्वरित कुजणारे असल्यामुळे ते विष रक्तात शोषलें जाऊन हा ज्वर येतो व तितकें अधिक निघणोपण होईल त्यामागानें कमी अधिक ज्वरहि असतो.

याचे अदीपिकांलिये उपभेदः—ह्यां भेदांन जखम झाल्यास किंवा अंग पोळून जाणून जखमा साफ न करता आल्यामुळे जखमेंतील विषवाधेमुळे भोडे दिवस ज्वर येतो व नंतर जखम बरी झाली म्हणजे परा होतो.

(२) तीव्र विषशोषण भेदः—या भेदामध्यें पुष्कळ वेळ कुजणारे विष रक्तात शिरल्यामुळे मोठा ज्वर येतो. लवच येवेंत जाणून येऊन त्याबरोबर शीघ्र नाडी, जिभेस फारद, डोकें दुखणें, मळमाळ, ओकारी व नंतर अतिसार हीं लक्षणें होतात. याद्वारे तीव्र रोग असल्यास रोगी अगदींच थोड्या काळामध्यें फार गळून जातो व त्यास वात होऊन तो अप-णाशांचे पुत्रपुत्र असतो. नंतर एकदय ताप कमी होऊन त्यास क्षापद येत व नंतर मरणहि येतें. फांदी रोगी तापास एक आठवडा झाल्यानंतर सविघात झालेल्या रोग्याप्रमाणें

स्थिति होऊन नंतर बरे होतात. दर्पकालीन उपभेद येणे प्रमाणः—१ संतत अथवा अंतर्दाहसूचक ज्वर हा एक प्रकार आहे रोग्यास हाडीवण, संघिग्न, कफक्षयादि पुष्कळ दिवस टिकणारा रोग असून जखमेंत किंवा फुप्फुसातील पोखरेल्या कफाच्या विघरात अंतर्दाह विपे सांचून ते विप-
शोषण फार दिवस रक्तात होत असल्यामुळे संध्याकाळचा नियमितपणे एकदम ज्वर येऊन तोंड छाल होणे, नंतर तो घाम येऊन गिणें व त्यातच अतिसार व शरीर क्षिण्य्याची प्रवृत्ति असणे ही या भेदाची ठीक लक्षणे होत. इंदिय गंड किंवा भेदरोग हा अकृतझीहामूत्रपिंडादि इंदियना प्रायः होतो. कारण त्या इंदियाच्या रचनेमध्ये यळवाप्रमाणें पु होऊन त्यातील विपशोषण पार दिवस एकसारखें होऊन ह्या दीर्घकालीन ज्वर येतो. त्या विघासासून एक प्रकारचा पदार्थ उत्पन्न होऊन तो रक्ताच्या मागे धमन्याच्या आंबतालीं पडून असून त्याचे मेणासारखे घर बाह्यत जाऊन तीं विवृत इंदिये आकाराने मोठी होतात. या मेणासारख्या पदार्थावरून हे नांव रोगास पडलें आहे या रोगामध्ये निदान तम प्रकारच्या भेदात उपचार केल्याने स्वरित व खास आराम पडतो. अंतुप्रभावनाच्या योगाने रोगाचे कारण जे जखमेंत सांचलेली पू वगैरे घाण ती धुवून ताक केल्याने तेथील भाग कुजण्याची क्रिया होते. जखम खोल असल्यास तिचा ती बरी होईपर्यंत निघरा होत राहिल अशी तजवीज केल्यावरो-
वर ताबडतोब ज्वर उतरून रोगी सुधारत जातो शरीरातील पिपोत्तर्जन होण्यासाठी पारदमुक्त जुलावाचे औषधहि एकदा घावें. त्यासाठी कोण शिरामध्ये अमृतजलीह टांचून घालतात. हृदयाची क्रिया न पकण्यासाठी उत्तेजक औषधे देण्यात यावीत व त्यासाठी कुचक्याने सव टांचून शरी-
रात घालावे. येथेप्रमाणे शाधोच्छातीने प्रणशुद्ध द्रव्या-
नंतर ज्वर जातो.

अंतु दूषित रक्त ज्वर.—अंतुविपशोषज्वर व हा ज्वर यांमध्ये ह्या मुख्य फरक आहे की, या ज्वरामध्ये रक्तात प्रत्यक्ष अंतुवा प्रवेश होतो व रक्त संपासून पाहिले असता कमी अधिक प्रमाणात त्याचे हें रक्तातील अस्तित्व दृष्टीस पडत. या एका किंवा अनेक अंतुची शोषण, वर्धन, जननादि क्रिया रक्तामध्ये सुरू असल्यामुळे रक्तात अंतुची संख्या वाढते, व त्याचप्रमाणे ती शरीरातील भागांत व इंदियातहि वाढते. या ज्वरामध्ये अनेक प्रकारचे अंतु असतात त्यांची शेंकडा ५० पृथक्दिकारक अंतु असून ते सूक्ष्म-
ज्वर, प्राणितहृदयतर्गतदाह या रोगात सांपडतात. याचे शेत व पीवर असे दोन भेद असतात व याशिवाय पुष्फुनअंतु, आंत्रअंतु, पृथ्वीअंतु, असे अनेक प्रकारचे अंतु ह्या अंतुदूषितरक्तज्वर उत्पन्न होण्यास कारणीभूत होतात. रक्तप्रवाहात एकाद्रि अंतु शिरके म्हणजे मूळच्या मध्यमंतक फाय परंतु अन्य इंदियात व अन्य ठिकाणी त्यांची संख्या वाढत जाऊन त्यांपासून पिपोत्तापी होते. शास्त्रवै-
कांत ज्या पद्धतीने जखमाबाधाव्या लागतात त्या पद्धतीने त्या बाधण्यात ह्ययय आल्यामुळे, किंवा मार, प्रसूति यानंतर उपचार योग्य नव्हेने न ह्यात्यामुळे, ह्या ज्वर येतो. कारण बहुधा जखम वेडी वाकडी फाटल्यामुळे अंतुप्रवेश सहज होतो, तसेच ड्रेग, घटसर्परोग, रक्तत्वचाज्वर व अस्थ्या-
वरणदाह या रोगातहि ह्या ज्वर उत्पन्न होतो, याची गर्भावस्था कमीत कमी भोडे तास असते; परंतु कित्येक दिवसहि तो असू शकते. बारीकशी जखम वा असेना, त्या ठिकाणी रूप सून व ठणका उत्पन्न होऊन शेजारील रस-
प्रांथि मोठी होते, तिलाच बाधाणा आला आहे असे म्हणतात व तेथेपर्यंत कळ व सून असते. नंतर हा भाग लवकर कुजून सहज्याची प्रवृत्ति फार जलद उत्पन्न होते. रोग यथेक्षा सौम्य असल्यास फक्त जखम अति लाल दिसते व तिच्या कडा कतिफुगीर दिसतात व जखम बिघडलेली नसते. याहुन सौम्य रोग असल्यास जखमेंत होणारा बदल व मोठा ज्वर होचि मुख्य लक्षण असतात हा रोग न होऊं देण्यासाठी खालीलप्रमाणे प्रतिबंधक उपाय योग्यवेत. शास्त्रिया करतांना व प्रसूतिनंतर रोग्यास शास्त्रीय पद्धतीने उपचार करावेत म्हणजे ह्या ज्वर फारच अल्प प्रमाणात येतो, असे आकल्यानिर्वा सिद्ध झालेले आहे. इ. स १८८८ मध्ये इंग्लंडमधल्या दोन प्रांतासंबंधी आरोग्य-
रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला त्यात याबाबत वर्षात २३६८१ बायका प्रसूतिज्वराने वारल्या असे प्रसिद्ध झाले आहे. त्याच्या उत्तम प्रकार म्हणजे डक्लिन वैधील संयुक्त ब्रिटिश राज्यातील अत्यंत मोठ्या सूतिकागृहासामध्ये इ. स. १८८४ पासून १९०३ या दहा वर्षांत ३००२३ स्त्रियांपैकी फक्त २१ याळीतिर्णाना सूतिकाज्वर झाल्याचे नमूद आहे. म्हणजे तेथे मृत्यूचे प्रमाण ०.६६ शेंकडा पडते याच काळामध्ये इंग्लंड व आयर्लंड येथील याच कारणांमुळे मृत्यूचे प्रमाण शेंकडा ०.२१६ आहे; येथेप्रमाणे या रोगप्रतिबंधकाच्या कामी कालोत्तराने फार यश संपादन होत गेले आहे. जी जखम दूषित झाली ती शास्त्राने दंड करून तीत केंबोलिक ऑसिडाचा बोझ फिरविल्याने ती जखम शुद्ध होते व लाग-
लीच शरीरात ज्या ज्या प्रकारच्या अंतुनी दूषित रक्त होऊन ज्वर आला असेल त्या त्या प्रकारची लस शरीरात टांचून घालतात, त्यांपैकी ऑसिड्रूपा बॅक्टीक लस आणि पॉलिस्फेलेट (बहुगुणी) लस या गुणावहपर्णांत सुप्रसिद्ध आहेत. सूतिकाज्वरात उद्भवणाऱ्या अंतुदूषित रक्तज्वराने मेशरकृत लस उपयुक्त असते

याशिवाय रोग्याच्या रक्ताच्या लशीपासून मुहाम केलेल्या लशीचा सोदणा जखमेमुळे झालेल्या ज्वरात उप-
योगात आणित, व परंतु रोगी अत्यवस्थ असता रक्तापासून लस तयार करण्यात कष्टक्षेप होतो हा त्यात एक दोष आहे; व अद्या वेडी पुष्कळ कोयनेल, फ्रीट दगिरे उत्तेजक पदार्थ व पातळ अन्न आणि सर्वांग कोमट पाण्याने पुसून

उत्तरदिशयाचि नियमन करणे या उपायाचा अवलंब करवा लागतो.

१५ व १६ उव र — याच हें गाव दिलें गेलें होव्हां रक्त बाहिऱ्यात पृथ होतो अशी भ्रमक कल्पना होती, परंतु निर- निराख्या ठिकाणी यव्द होतान हें ज्याचें प्रधान लक्षण आहे अशा प्रकारचा हा एक तीव्र उव र होय असें आता कळून चुकलें आहे. इ. स. १८४६ त ब्रिटीश या जंतु- शास्त्रज्ञांचे प्रथम शोध साबिला की, या उवरात रक्तवा- हिन्यांत पु नसतो, फक्त गोठसेलें रक्त अखतें ग्रीन डी ऑर्गेड यांन विपशोषणावर व जंतुद्विप रक्तउव र यातील भिन्नत्व स्थापित केलें व या दुसऱ्या प्रकारच्या उवरात शिरामध्ये रक्तप्या गुठळ्या अडकून बसतात हा शोध साबिला. पोषणवादि प्रकारच्या पुयोत्पादक जंतुपातून किंवा एकाद्या गळवापातून हा पुयवृद्धिउव र उत्पन्न होतो. जंतुद्विप हृदयांतराववादाहामुलें किया जननमार्गे- जंतु द्विपित शास्त्र्यामुलें हा रोग उत्पन्न होतो तसेंच जेणेकरून रक्तात गुठळ्या उत्पन्न होतील अशी परि- स्थिति झाली असताहि हा उव र येतो. फुफुसांत रक्ता- मधील गुठळी शिरामध्ये अडकली म्हणजे त्या पुढील फुफुसांचा भाग कुठून तेथें लालसर न. गा दिवते. या उवराची पुढील प्रमाणां लक्षणे होतात प्रथम रूप घेऊं वाजून ती पुन पुन येऊन अंत कडत होऊन साव भरतो रोग्याची काति बद्दलून अर्ण मातड रंगाचा होतो नाडी अशक्त होऊन भति जलद चालते व जिमेत कोरड पडते. एक आठवळ्या- नंतर ह्दर ठिकाणी गळवें उत्पन्न होतात व ती बहुधा सांध्याच्या ठिकाणी असतात तथापि त्या ठिकाणी पू होत आहे हें दर्शविणारे लक्षण जो ठणका तो काही रोग्यात नसतोंहि पण त्याच रोग्यात असतो त्याच उपाय लवकर न होण्यात साध्यात पू कार होऊन सांध्याचा नाश होतो. रोग अति तीव्र असल्यास मृत्रपिंडात गळवें होऊन आलुमुमिग मिथित लघवी व कमरेंत व पाठीत सूळ उत्पन्न होतो, तसेंच फुफुसांत यव्द होऊन श्वास होतो किंवा श्वाहीतील गळें फुटून पोटांत अंतःवरणदाह रोग होतो कधी डोक्यातील दग्मावस्थानाच्या पडद्यातील मध्यमानी पोंदव्हामुलें एक- पली अंधत्व येतें. ज्यामानांन रोगांतुचा जोर असेल त्या- मानांन उव र कमी अधिक दिवस टिकतो. मृत किंवा हृदयादि महारवाच्या इतिहात यव्द झाली तर, किया फार दिवस व फार पू होऊन शक्तिपात झाल्यामुलें मृत्यु पडतो तथापि दीर्घकालीन प्रकारचा उव र कित्येक महिनेपर्यंत टिकून पोवर्त रोगी साक बरा झाल्याची उदाहरणे पडतात. जेव्हा यव्द नव्वरेंत येतील तेव्हाच या रोगाचें खात्रीन निदान होतें ही मान फार दुर्दैवाची गोष्ट आहे. कारण तितका अवधि फुलट जातो. जेव् जखम किया जंतुप्रवेशामुलें विपशोषण होण्या- सारली परिस्थिति असेल तेव्हा रक्षाप्या द्वापित शुद्ध्या रक्षात शिरून रक्त द्विपित न करतील असा प्रयोग आप

गाव करावयाचा असतो. उदाहरणार्थ, हाट अगर पाय द्विपित झाला असल्यास जखमेच्या वरील भागाच्या सुमारास तो कापून काढवा, हा एक मार्ग किया शस्त्रांन त्यांतल शिरा व्यवच्छिन्न करून काढून टाकाव्या, हीहि काही ठिकाणी साध्य होण्यासारखें आहे. यव्द यव्द यव्द तर ती लवकर कापून आतील पोळळ माग स्वच्छ धुवून बरीत जावा अस दोनूय निनें फायदा होण्यासारखा असतो म्हणून तिचा अनुभव बहर पदाचा कारण जंतुद्विपित रक्तज्वरांत तिचा उपयोग पार होतो उव र अंमळ दोघेकालीन असल्यात रोग्याचें रक्त काढून रक्षापातून स्वयंसिद्ध लस तयार का- प्यास अवसर सापडतो व त्या लसनें अधिक गुण पडतो यात संशय नाही, किंवा अनेक जंतुवर सावणारी बहुमुंशी लस यांचाही तीहि चांगली असते. रोग्यात पातळ व वीष्टिक अन्न, मादी वगैरे उत्तेजक पदार्थ व औषधे अक्षरप्रमाणें पोटात देऊन येणंपणाव उपचारसुख देवावेत, व जेणेकरून रोग्याची शक्ति कायम राहील ते ते उपाय अंमळात आणवेत

२८—२९ होणें किंवा लागणें या गोष्टीवर बहुतेक लोकांची श्रद्धा असून अगदी प्राचीन काळापासून आगतागईत सर्व देशात हद्दीसंपर्का लोकांच्या अनेक समजुती आहेत असें दिवून येतें. भौतिकशास्त्राची हद्दी प्रगति झालेली असून शैक्षणिक प्रसाराहि पटव झाला आहे. तथापि हद्द लाग- प्याच्या कल्पनेवर लोकांचा अनुनवि विश्वास आहे. काही व्यक्तीनां त्याच्या, दृक्प्राप्तात येणाऱ्या सजीव अथवा निर्जीव वस्तू साकून दाकता येतात व त्यांच्यावर वरावार्द अम्मल पाववितां येतो असें म्हणतात प्रेमकदाच अनाम- यर उत्पन्न करतो. परंतु हद्द झालेली व्यक्ति किया हद्द झालेला पदार्थ हद्द झाल्यामुलें पांडित होतो यावरून अनेक दाखले देण्यात येतात मनुष्याचें काहीहि वाईट झाले, तो आजारी पडला किया त्याला अपयश आलें की, या सवें गोष्टी हद्द झाल्यामुलेंच झाल्या असल्या पाहिजेत अशी जुन्या लोकांची समजूत होते याबिलोया व इमिस या देशात पूर्वी अशी समजूत होती की, हद्दीचा परिणाम जिवंत माणसावर होनाच पण मृतावरहि तो झाल्यावस्तुन रहात नाहीं ज्यू सुमुलमान, हिंदू वगैरे लोकाल हद्द लागू नये म्हणून अनेक सरक्षक उपाय गोत्रायात येतात जुन्या ग्रीक व रोमन लोकांच्या पौराणिक कथांमधून हद्द लागण्यासंबंधी अनेक वस्ते आहेत जेव्हाच नामक लीची हद्द लागताच सवें पदार्थ दगड होऊन जात असत असें वर्णन आढळतें. फुल्याचें म्हणतो की, काही लोकांचो हद्द लागताच सुलें व पळू यांचा संहार होतो विशेषतः गाय व घोडा यांचा पार हद्द लागते व कधी कधी हद्दीमुलें गाय कायमची भाटते. आपल्या घोड्यांचा व जेड्यांचा हद्द लागू नये म्हणून दुर्क व अरध लोक त्यांच्या गळ्यांत काही तरी मंमूद पाडतात. छेडनमर्थ, पोडपाच्या वितळी सामानांत नेत्र, सूर्य वगैरे आश्रुती व्यापत व हद्द लागू नये म्हणून त्या पोटांनी

घालीत असत किंस्त, स्कॅन्डिनेव्हियन वगैरे लोकांतहि दृष्टी-
बद्दल अनेक कल्पना आहेत.

दृष्टी कोणाची लागते. — ज्यांची दृष्ट लागते अशांत
झियांचीच जास्त संख्या असते असें आढळून आले आहे.
आडुगारी व चेटूक करणऱ्या वर्गांतहि पुरवामेक्षां झियाच
जास्त असतात. बाबिलोनियन, ज्यू, ग्रीक, रोमन व अरबी
वाङ्मयांत आडुगारी, चेटूक वगैरे करणऱ्या झियाच अक्षत
असे उल्लेख आहेत. फुटाचे म्हणतो की, दृष्टिक्षेपांत प्रेम
उत्पन्न करण्याचा धर्म आहे तसाच मरसरप्रस्त दृष्टिक्षेपांत
अश्रुम करण्याचा गुण असून असला दृष्टिक्षेप हा एक विपारी
याणव होय. मूर लोकांचीहि अशीच समजूत आहे. दृष्ट लागू
नये म्हणून अन्नपेईची थोडा भाग भुताला द्याव्याची हिंदु
लोकांत चाल आहे. कुराणांतील काही वाक्यांत, मंत्रता-
तांत संरक्षणसामर्थ्य आहे अशी मुसलमानांची समजूत
आहे. तीट किंवा काजळ लावण्याची हिंदु लोकांत पद्धत आहे
व तिचा हेतू दृष्ट लागू नये असाच असावा. अग्रतिम सौन्दर्य
किंवा कुरुपता ज्यांची असते अशा लोकांमध्ये दृष्टीची शक्ति
असते. देवादिक्षांनी सुद्धा दृष्ट लागू शकते व या बाबतींत
जूनो नामक देवाची प्रसिद्धि आहे. अत्यंत सामर्थ्यावान, खुजा
व तिरव्या डोळ्याच्या मनुष्याची दृष्ट लागते असें म्हण-
तात. निळ्या किंवा हिरवट डोळ्याच्या माणसाचाही दृष्टि
वाईट असते अशी आर्मेनियांमध्ये समजूत आहे. सर्प,
कोह्दा, मोर या प्राण्यांची दृष्टि अश्रुम मानण्यांत येते.
टीळांची दृष्ट फार वाईट असते. ससा आढवा गेला तर
दायकोमाहीसारखा विद्वान ग्रहस्थ पुढे पाऊल टाकीत नसे.
इंग्लंड व आयर्लंड येथें ससाची दृष्ट फार अश्रुम मानतात.
एका विशिष्ट पक्ष्याची दृष्ट लागताच मनुष्य मरतो अशी
प्राचिनमध्ये समजूत आहे. सापाची दृष्ट होताच बेडूक व
पक्षी इत्यादि प्राणी विमोहित होतात असें म्हणतात. इंग्लंड
मध्ये प्लेगचा पूर्वी धुमाकूळ सुरू होता त्यावेळीं तेथें अशी
एक समजूत होती की, मरणोन्मुख मनुष्याची दृष्ट ज्याला
लागेल तो लवकरच रोगग्रस्त होतो. एखाद्या मनुष्याची,
प्राण्याची व पदार्थाची अपास्तव स्तुति बंधवा तारीफ केली
की, तो स्तुतीचा विषय हट्टून नष्ट पावतो अशी हिंदूंप्रमाणे
ईमज व ईजिप्शियनांमध्येहि समजूत आहे. जास्त स्तुति न
करणे हा इंग्लंडमधील एक शिष्टाचार आहे.

उपचार. — दृष्टीचे सर्व लोकांचा भय वाटते व तिच्या-
बद्दल अनेक समजूती सर्वत्र रूढ आहेत. परंतु दृष्टीवर
अनेक तोंडगेहि पूर्वापर सर्व लोकांमध्ये आहेत असें दिसून
येते. पूर्वकालीन योद्ध्यांच्या शिरस्त्राणावर व डोळीवर काही
तरी भास्म देविलेले असे. त्यामुळे दृष्टीचा पहिला परिणाम
त्यावर होऊन योद्ध्यांचें रक्षण होत असे. काही तरी आडु-
गारी करूनहि दृष्टीला हतप्रभ करून टाकीत असत. दृष्ट
लागू नये म्हणून चकाकणारे अलंकार, किंवा तणाच प्रका-
शनी तेजस्वी शिरस्त्राण घालीत असत. एखादे हास्यास्पद

किंवा योग्यच चिन्ह असले की ते दृष्टीच्या आकर्षणास विषा-
तक असते म्हणून कोही गलिच्छ व चमत्कारिक मंत्रताईत
अस्तित्वांत आले. स्वतःच दृष्ट लागून घेणारे, आंगरह्याच्या
आंत गुप्तपणें ठेवण्यासारखे, धर्ममंथातील विशिष्ट उतारे अस-
लेले असे तीन प्रकारचे मंत्रताईत असतात. वरील वीमस्त
व इतर अनेक चिन्हांशिवाय प्रत्यक्ष दृष्टीचाच आकार दर्श-
विणारे ताईत असतात. डोळ्याची आकृति असलेल्या
ताडावरच घुबड, सर्प, बुध्दिक, व्याघ्र, हरिण, इत्यादि
प्राण्यांच्या आकृती काढलेल्या असतात. असले ताईत ग्रीक,
रोमन, कोमिशियन, तुर्क, अरब, इटालियन, रशियन वगैरे
लोक वापरीत असत. इटलीमध्ये डोळ्याचा आकार अस-
लेली कांच किंवा मणी ताईत म्हणून बाळगतात. चक्र, शिडी,
गदा, सुपी, सर्प, मासा, कोंबडा, सिंह, हुकर, कुत्रा, हत्ती,
बेडूक, पाल वगैरे प्राणी असलेले ताईत दृष्टीवर उत्तम
तोडगे म्हणून गणले जातात. चंद्र, सूर्य, व्हर्मिन मेरी,
हायाना वगैरेंचेहि ताईत असतात. तांबडी चिंधी, किल्ली,
मीठ, आगदी, अंडे, इत्यादि पदार्थांचेहि ताईत काण्मांत
येतात. त्राताशिवाय आडू, मंत्र, तंत्र, इत्यादि अनेक प्रकार
सर्व देशांत दृष्टसरसक म्हणून प्रचारांत आहेत.

आपल्याकडेहि दृष्ट लागू नये म्हणून ताईत, गंडे, मणी,
तीट वगैरे साधनें उपयोगांत आणतात. ताईत चौकोनी किंवा
लांबोडा असून आंत येथें काढलेले कागद असतात.
पोण्याचे केसहि ब्रूचित त्यांत घालतात. अश्रुमनिवारक
स्तोत्रे किंवा मंत्र लिहिलेली चिटोरी सुद्धा त्यांत देवतात.
मंत्र म्हणून व गांठी देऊन मग गंडा हातांत किंवा गळ्यांत
बांधतात. दृष्टमणी नांवाचे काळ्या रंगाचे व वर पांढरे टिपके
असलेले स्वतंत्र मणी मिळतात, ते ताईताच्या किंवा ओर्व-
तच्या दोहों धाऊन घालतात. काजळाची तीट बहुधा प्रत्येक
लोकां चारच्यापरी करता येते. याशिवाय मोठमिरच्या
ओंबाळून टाकतात. उग्याला दृष्ट लागली असेल त्याच्या
तांबावरून व पाठीवरून ७-७ वेळ "दृष्टमिष्ट पापी...
जुलेंत पडो," असा उच्चार करून मोठमिरची उतरवून
जुलेंत फेकतात. एक काळ्या चिंधीचा काकडा करून तो
पेटवून देणांत उरल्या भितोस चिकटवितात. तो तिडतिड
फार करू लागल्यास व वरील मोठमिरच्या जुलेंत फेकल्या-
नंतर पाण सुटल्यास दृष्ट लागली होती असें समजतात.
नवतर्ज्वा स्वतःच दृष्ट लागते असाहि समज आहे.
लहान मुलांचा व सुरुष स्त्रीपुरुषांना दृष्ट लागते; निर्वाच
सुंदर वस्तूनाहि दृष्ट लागते असा समज आहे. हाण प्रदे-
शांत डाकिणी म्हणून ज्या भिन्न झियांना म्हणतात, त्यांची
दृष्ट अप्राज्ञा लागते अशी समजूत आहे. त्यांनी मागितल्या
वर त्यांना अन्न न देतो मक्षण केल्यास त्यापासून अपाय
होतो व त्या अन्नाचे केस, मोसुर, रक्त यांत रुपांतर होतें असा
समज आहे. पशूंच्या गळ्यांत कांबळ्याच्या दशा व मोठ-
मोठे नांचेचे मणी दृष्टांचे प्रतिबंधक म्हणून आपल्याकडेहि

वापरतात. गांवांत ज्यांची दृष्ट लागते म्हणून प्रसिद्धी आहे. त्यांच्यादेखत याईश्वरीचे दुधहि काढीत नाहीत. निजानि पदार्थ म्हणजे दगडी, लांकडी किंवा पातळ्या वस्तू दृष्टीमुळे भंग पावतात असाहि पण दृष्ट समजत आहे.

दृष्टि—पाहण्याची क्रिया नेत्रांकडून होणे. वधुरिंदियाच्या अंतर्गत पडद्यावर (रेटिना) प्रकाशाच्या योगाने बाह्यवस्तूंची प्रतिमा पडते. या पडद्याला दृष्टपट्टावरून ओढलेले असतात. या मज्जारज्ज्या योगाने पडद्यावरील प्रतिमेचे ज्ञान मंदूष होते. जर प्रकाशकिरण पडद्यावर एवढेच न पडतां विस्तारपणे पडतील तर त्या योगाने पदार्थ ओळखता येणार नाहीत; म्हणून पदार्थांची प्रतिमा बरोबर रीतीने नेत्राच्या पडद्यावर पडली म्हणून एक विशिष्ट प्रकारची रचना असते. हें काम कर्नामिका आणि कोळयांत असणारे बाह्यलेखित (लेन्स) ही करतात. फोडोच्या क्यामेच्यात ज्याप्रमाणे प्रतिमा कांचकलकावर (ग्लास ग्लोब) पडते त्याप्रमाणेच या नेत्रांतर्गत लेन्सच्या योगाने वधुरिंदियान्तर्गत पडद्यावर प्रतिमा पडते व त्या योगाने आपणांम ज्ञान होते.

जिघांश (जिह्वा) भिगातून पूर्वप्रकाशाचे किरण पाठविले तर तात रंगांचा एक पट्टा पडतो. या पडद्यास “ कृत्रिम इंद्रियपट्ट ” असे नांव आहे. पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञांनी असे शिद्ध केले आहे की, तांबड्या किरणांच्या योगाने सुमारे दर सेकंदास १९२ मद्यपम वेळ इंद्रियां ओढिलेले होतात, व अगदी कडेच्या अंमळ्या रंगाच्या योगाने सुमारे ७५७ मद्यपम ओढिलेले होतात. ३९२ मद्यपम ओढिलेले आणि तांबडा रंग; किंवा ७५७ मद्यपम ओढिलेले आणि अंमळ रंग यामध्ये कसा काय कार्यकारण संबंध आहे हें अद्याप साध्यशेकोन समजले नाही. जर दर सेकंदास इतरची ३९२ मद्यपम ओढिलेनांपेक्षा कमी ओढिलेले किंवा ७५७ ओढिलेनांपेक्षा जास्त ओढिलेले झाली तर मानवी नेत्रास त्यांचे ज्ञान होत नाही. तांबड्या रंगाच्या ओढिलेनांपेक्षा कमी ओढिलेले झाल्यास त्यांचे उज्ज्वलेच्या किरणांच्या रुपाने ज्ञान होऊ शकते व अंमळ्या रंगाच्या ओढिलेनांपेक्षा जास्त ओढिलेले झाल्यास त्यांच्या योगाने काही रासायनिक क्रिया पडतात. जर याप्रमाणे जास्त ओढिलेनांच्या सखी किनाडन सल्लेड या नांवाच्या पदार्थाच्या द्रावणातून जळ दिल्या तर मानवी नेत्रांस त्या द्रव्याचेर होऊ शकतात. याच कारणे असे आहे की, वरील द्रव्याच्या योगाने त्यांची ओढिलेले कमी प्रमाणावर होऊ लागतात त्यामुळे मनुष्यास ही ओढिलेले दिसू लागतात. राईटमन किरण नांवाच्या किरणांची दर सेकंदास ७५७ वेळां जास्त ओढिलेले होतात, त्यामुळे हे किरण दिसत नाहीत. परंतु हेच किरण बेरिअम फ्लाटिनी सयनाइड नांवाच्या द्रव्यातून गेश्याच्या योगाने ते मानवी दृष्टीस ह्मणोन होऊ शकतात. कारण की ह्या किरणांची ओढिलेले वरील द्रव्याच्या योगाने क्य्याच कमी

प्रमाणावर होऊ लागतात व त्यामुळे आपल्या नेत्रात हें किरण पाहतां येतात.

आपल्या कोळयांत एक लेन्स असते म्हणून वर सांगितलेच आहे. अवळचा पदार्थ पाहतांना ते लेन्स नेत्रातील स्नायूंच्या योगाने जास्त जुनीर होते व दूरचे पदार्थ पाहतांना लेन्स पातळ होतें. त्यामुळे आपणास दूरचे किंवा जवळचे पदार्थ स्पष्टपणे पाहतां येतात. मनुष्याच्या नेत्रातील लेन्सात कित्येक दोष उत्पन्न होतात. त्या दोषांचे निराकरण कृतपण्याने अवयवास किरणेंकदां नेत्रातुळे कृत्रिम कोषिकां लेन्स वस्तूने दृष्टिदोषांचे निराकरण करतां येते.

क नी नि का.—आपल्या कोळयांत जो काळा भाग दिसतो त्याच्या मध्यभागी एक बारीकसा मसुराएवढे वस्तू दिसते. अर्धाट अंधारात हे वस्तू पाहिल्यास मोठे झालेले दिसते व तीस खजेडांत बारीक झालेले दिसते. ही क्रिया एका पडद्याच्या योगाने होते. या पडद्यास कर्नामिका असे नांव आहे. या पडद्यास काही स्नायु जोडलेले आहेत, त्यांच्या योगाने वरील छिद्र लहानमोठे होते. अंधारातून उजेडांत आल्यास कोळ्या छिद्रातून जास्त प्रकाश येऊ लागतो, व त्यामुळे दृष्टपट्टावरून जास्त होऊ लागतो, हा शास न व्हावा म्हणून कर्नामिकेचे छिद्र लहान होते; व त्यामुळे प्रकाश माकळ प्रमाणावर नेत्रात गेल्यामुळे वाट दिवू लागते.

अं थ विं दु आ पि यी त विं दु.—एका कागदावर सुमारे पाचवेदीन ईश्याच्या अंतरावर एक जुली व एक लहान काळा ठिपका अशी दोन विंगडे काढावीत. नेतर दाबा कोळा मिदून जुलीकडे पहात कागद पुढेमागे सरकावा; म्हणजे कागदाची अशी एक स्थिति होत की, जुली दिसते, परंतु ठिपका दिसत नाही. याचमत्काराचे कारण असे आहे की, ठिपकाची प्रतिमा नेत्राच्या पडद्यावरील ‘ अंधविंदु ’ नांवाच्या स्थळी पडते. त्यामुळे मनाची प्रतिमा आपणांस दिसत नाही. नेत्राच्या पडद्यावर दोन महत्वाची स्थळे आहेत. त्यांची एकूण पीतविंदु व दुसऱ्यास अंधविंदु अशी नांवे आहेत. पीतविंदुवर बाह्य वस्तूंची प्रतिमा पडल्यास ती अगदी स्पष्टपणे दिसते; अंध विंदुवर पडल्यास प्रतिमेच ज्ञान भ्रमास होत नाही, व या दोहोभ्यांतीरक अन्यस्थळी (पडद्यावर) प्रतिमा पडल्यास ती साधारणपणे दिसते.

दृष्टि सा त इ.—नेत्राच्या पडद्यावर प्रतिमा पडली व नेतर ती प्रतिमा नाहीशी झाली. तरी तिचे आपणांस काही काळपर्यंत ज्ञान होते. हा काळ सुमारे २ सेकंदांपासून ३ सेकंदांपर्यंत आहे. नेत्रेन्द्रियाच्या या गुणधर्माचा उपयोग भिन्ननाटिकाक नांवाच्या यंत्रात केला आहे. व्यवहारांत मुद्दां असेच दिवू येईल. उ. नेटलेकी उदयती येउन ती सवाळ्यांन वस्तूंचा फोटोविल्यास आपणांस भ्रमवस्तु दिसते; याच कारणे मुद्दां दाटतात हेंच आहे.

अं त र्जि स र्ज न.—क्षेत्रकळानें सरले असे दोन चौकोन पेतले व प्रत्येकांत एकेक सहान चौकोन काढला, व एक कावा आणि दुसरा पांढरा अशा रंगाविरुद्ध तर आतला काळा चौकोन पांढऱ्या चौकोनापेक्षा किंचितसा लहान दिसतो. असें दिसण्याचे कारण असे आहे की, नेत्रपटलावर जो ठरा उमटतो तो चित्राच्या आकाराच्या बाहेर मोडाय नातो. यामुळे शुभ वस्तूंचा दसा काळ्या प्रदेशावर पडून यामुळे कृष्ण श्रियेवरील शुभ वस्तू किंचितसा मोठ्या दिसू लागतात. हा जो परिणाम दिसतो त्यास अंतर्विचर्जन अशी संज्ञा आहे. हा परिणाम भिन्न भिन्न ठोकावर भिन्न भिन्न प्रमाणात पडतो आणि एकाच मनुष्यावर भिन्न भिन्न दिवशी भिन्न भिन्न प्रमाणांत पडतो.

रंगांचें ज्ञान.—रंगांचें ज्ञान होतें तें दूरदर्शने ठराविक आदालतें अथवा कैप दोऊच त्याची प्रविमा नेत्रपटलावर पडण्याच्या योगानें होतें. ठराविक प्रमाणात ठराविक कैप झाल्याशिवाय रंगांचें ज्ञान होणें शक्य नाही पुढील प्रकाश सात रंगांच्या मिश्रणानें उत्पन्न होतो. एखाद्या पदार्थावर सूर्यप्रकाश पडला असतोना तो प्रकाश त्या पदार्थापासून परावर्तून होतोना त्या पदार्थानें कोणत्याहि प्रकारच्या प्रकाशावरून हरीचें प्रहण व करिना प्रकाशाचें उत्सर्जन केल्यास तो पदार्थ पांढरा दिसतो. सर्वच प्रकारच्या लहरींचें प्रहण करून काहीच उत्सर्जन न केल्यास तो पदार्थ काळा दिसतो. जर पदार्थाचें हिरव्याशिवायकरून दुसऱ्या सर्व प्रकारच्या लहरींचें प्रहण केलें तर पदार्थ हिरवा दिसतो; याप्रमाणेंच दुसऱ्या रंगाविषयी सदभाव.

जि र नि र र यथा र र गा र्ज मि ध र्ज.—निरनिराळ्या रंगांचें मिश्रण करण्याच्या अनेक पद्धती आहेत; त्यापैकी एक दोन पद्धती पुढें दिव्या आहेत.

शहिली पद्धतः—दोन कोन एकत्र एकत्र आणून एक फड तयार करतात. या फडीनेगारी एक त्रिकोणी भिन्न वस्तूवेलें अर्धें. या भिंगांत वरील फडीतून सूर्यप्रकाश येऊन त्याच्यापासून सौर्य प्रकारच्या रंग येऊं येतात; नंतर दुसऱ्या एका फडीतून दुसऱ्या भिंगाच्या योगानें दुसऱ्या एखाद्या रंगाचा प्रकाश येऊं देतात; हे दोन्ही रंग एका स्वच्छ पदार्थावर एकाच ठिकाणी पडूं येतात. या पदार्थाकडे पाहून या रंगांचें मिश्रण झालेलें समजून येतें.

दुसरी पद्धतः—समजा की, एखाद्याचहिरवा आणि नारिंगी यांचें मिश्रण करावयाचें आहे. तर अ व ब दोन ठिकाणी त्या रंगांचें कागद टेंवून याचे व त्याच्या वरच्या बाजूक कचेरें एक कांच धरावी. म्हणजे तेथील नारिंगी किरण काचेपासून परावर्तून पांढऱा निघतील व अ येथील हिरवे किरण क कांचेस छेदून जातील, असें झाल्यामुळे दोन्हीच हिरवा आणि नारिंगी या दोन रंगांचें मिश्रण दिसत; म्हणजे हिरवा आणि नारिंगी यांचें मिश्रण पिवळें होतें असें आपल्या डोळ्यास समजणें येतें.

तिसरी पद्धतः—एकाचकावर जे रंग ज्या प्रमाणांत पाहिले त्या प्रमाणांत त्या चकाकरील वृत्तावर्तें रंगपार्यास; नंतर तें एक धात्र्याच्या छायाच्यान अर्धतें वेगानें फिरवावें. असा रीतीने चक्र फिरत असतां त्याकडे पाहिलें तर आपणास दोन रंगांचें मिश्रण झालेलें दिसून येईल. याप्रमाणें चक्र फिरविलें तर दृष्टिवातावरामुळे रंगांचें मिश्रण झालेलें दिसून येतें.

प्रसिद्ध शास्त्र न्यूटन यानें इंद्रधनुश्यांत दिसणारे सात रंग याप्रमाणेंच एकाचकावर काढून तें चक्र पार वेगानें फिरविलें. तेव्हां ते सात रंग निरनिराळे न दिसतां त्या सर्वांचा मिळून एकच पांढरा रंग दिसू लागला; याप्रमाणें न्यूटननें सात रंगांच्या मिश्रणापासून पांढरा रंग उत्पन्न होतो असें सिद्ध केलें.

पांढऱ्या रंगांत किती प्रमाणांत सात रंग आहेत हे पुढें दिलेल्या वृत्तांतल्या अंकावरून ध्यानांत येईल.

रंगाचें नांव	अंश	कला
तांबडा	६०°	४५.५'
नारिंगी	३४°	१०.५'
चिखळा *	५४°	४१.१'
हिरवा	६०°	४५.५'
अहमानी	५४°	४१.१'
निळा	३४°	१०.५'
काशपुष्परंग	६०°	४५.५'

(वरील सर्व अंशांची बेरीज ३६०° अंशांतूनही पाहिले. परंतु .५' कला म्हणजे १०' विकला—दुसरी सकाशत पडते). वरील कोष्टकावरून प्रत्येक रंगाचे पांढऱ्या रंगांत काय प्रमाण आहे, याचा हिशोब करता येतो.

रंगां वि प यी चे सि द्धा न्त.—रंगांचें ज्ञान आपणास कोणत्या प्रकारें होतें याविषयी सद्या प्रचलित असे दोन सिद्धान्त आहेत. या सिद्धान्तांचे विवेचन पुढें केलें आहे. प्रत्येक रंगाच्या ठराविक लांबीच्या लहरी असतात. पुढें दिलेल्या रंगांच्या लहरींची लांबी दिली आहे. लांबीचें परिमाण मिळितमदरचा एक दशलक्षांश हे आहे. तांबडा ६५६; नारिंगी ६०८; चिखळा ५६७; हिरवट चिखळा ५६४; हिरवा ५४८; निळा ४८४; काशपुष्परंग ४३८; अहमानी ४३४; तांबडा ४३४. याप्रमाणें निरनिराळ्या लांबीच्या लहरींच्या योगानें निरनिराळे रंग दिसतात. परंतु लघुक प्रकारच्या लहरींच्या योगानें अनेक प्रकारच्या रंग कां—दिसावा याविषयी शंभ आणि हेल्महोल्ट्स यांची पुढें दिव्याप्रमाणें वृत्तपना आहे. रंग यानें प्रसभतः ही वृत्तपना घडविली व नंतर हेल्महोल्ट्स यानें ती वृत्तपना आस्त परिणत केली.

नेत्रपटलावर तीन प्रकारचे यज्जालंत आहेत असें यांत दृष्टीच परतें आहे. त्यांतिल एका प्रकारच्या तंतूनें तथिख्या लहरींचें ज्ञान होतें, दुसऱ्या प्रकारच्या तंतूनें तथिख्या होतें व तिसऱ्या प्रकारच्या तंतूनें काशपुष्परंगांचें ज्ञान होतें. पुढें सुटीमध्ये तीव्र रंग नाहूंत, जीन रंगाव्यतिरिक्त ते दुसरे

रंग आहेत; तेव्हा रंगांनी असं पृथीत थरले की, दोन किंवा तीन प्रकारच्या मज्जारज्जुस निरनिराळ्या प्रमाणात नेतना मिळते; त्यामुळे निरनिराळे रंग दिसतात. तिन्हीहि प्रकारच्या मज्जारज्जुस सगळ्याप्रमाणात भर चेतना मिळाली तर पांढरा रंग दिसतो.

हेअरिगचा सिद्धान्तः—वरील सिद्धान्तविरोद्ध हेअरिग नांवाच्या शास्त्रज्ञाने असा सिद्धान्त मांडला आहे की, नेत्र-पटलावर तीन प्रकारचे मज्जारज्जु आहेत; त्यातील प्रत्येकाचे पुढील ओढ्यांचे ज्ञान होते. त्या ओढ्या येणेप्रमाणेः—तांबडा आणि हिरवा; पिवळा आणि निळा; पांढरा आणि काळा. या मज्जारज्जुंवर एका प्रकारच्या लहरीने पटनात्मक कार्य होतं. आणि दुसऱ्या प्रकारच्या लहरीने विघटनात्मक कार्य होतं. उदाहरणार्थ सगळा रंग, रज्ज्हा-रित प्रजेवना पटनात्मक कार्य झाल्यास तांबडा रंग दिसू लागेल. व विघटनात्मक कार्य झाल्यास हिरवा रंग दिसू लागेल रंगात दोन किंवा तीन प्रकारच्या मज्जारज्जुंचे कार्य होऊन सगळे मिश्र रंग दिसतात. या वरील दोन प्रकारच्या सिद्धान्तांमधून साहचर्यचट्टया रंगांच्या दोन निरनिराळ्या उपपत्ती संभवतात; त्यांपैकी जास्त प्रमाण-मुक्त कोणती हे अद्याप नीटसे सिद्ध झाले नाही.

वर्णा न्य ता.—शोषकांना असं आवडून आलं आहे की, दूर दीप्तर लोकांत व लोकांच्या डिकाणी वर्णान्धता असते; म्हणजे काही लोकांना रंग ओळखू येत नाहीत. किरयेकांना तांबडा रंग दिसत नाही, तर त्याऐवजी रंगांना काळसर हिरवा रंग दिसतो. परंतु किरयेकांना हिरवा रंग दिसत नाही तर, त्या हिरव्या रंगाऐवजी काळसर पिवळा रंग दिसतो. अर्धेहि आडळून आले आहे की, ज्ञायामध्ये वर्णान्धतेने प्रमाण अरमंड असून असतं आणि पुढ्यामधेच यहुपा हा रोग जास्त आडळून येतो. रंजेवरील यहुतेक सवें नोकरीना हिरवा, पांढरा, तांबडा घेई रंग फार दुरुनच ओळखावे लागतात. म्हणून रंजे अधिकारी वर्णान्धता असलेली मनुष्ये सहसा नोकरीवर लावत नाहीत.

दृष्टि दो प.—दृष्टिदोप अनेक प्रकारचे आहेत; त्यांपैकी काहींचे वर्णन पुढे केले आहे.

दूरदृष्टिदोपः—या प्रकारचा दृष्टिदोप यहुतकरून म्हात्वा-रणी उत्पन्न होतो. क्वचित प्रसंगां हा दोप ताऱ्यांत मुळां उत्पन्न होतो. या रोगाचे गट्ट्याचे कारण हे आहे की, नेत्रातील लेन्सची जाडी कमी होऊन लेन्सचे केंद्रान्तर वाढत; व त्यामुळे जवळचे दिसत नाही. हा दोप नाहीसा करण्याकरिता योग्य वेदान्तराच्या बाष्पगोलमिगाचा चष्मा वापरावा लागतो (जास्त माहिती उपनेत्र या लेखांत पहा).

समीपदृष्टिदोप.—हा रोग आधुनिक मंत्रप्रघातामुळे उत्पन्न झाला आहे. जंगली लोकित हा रोग आडळत नाही. अनिवाचनामुळे डोळ्यांतील लेन्समध्ये कुपीरवणा उत्पन्न होतो. त्यामुळे लोपचें दिसनाई होतं. हा दोप नाहीसा

करण्याकरिता अंतरगोलीभंग वापरतात (उपनेत्र पहा).

तिरळेपणाः—नेत्रांचा तिरळेपणा नाहीसा करण्याकरिता त्रिकोणी मिगांचा चष्मा वापरतात (उपनेत्र पहा).

मोतीबिंदुः—या रोगात नेत्रातील लेन्सचे पारदर्शकत्व नाहीसे होतं; त्यामुळे मनुष्य अंधां अंध होतो; परंतु शस्त्रप्रयोगाने हे निरुपयोगी झालेले लेन्स काढून टाकतात; व नंतर योग्य प्रकारचे लेन्स असलेला चष्मा नाकावर बसविण्यास या अंध मनुष्यास उत्तम प्रकारे दिवू लागतात. मोती बिंदु पुढून केलेल्या मनुष्यास जवळचे पाहण्यास वेगळा चष्मा आणि दूरचे पाहण्यास वेगळा चष्मा या प्रमाणे निदान दोन चष्मे तरी वापरावे लागतात.

दृष्टीचे संरक्षण.—आतां दृष्टीच्या आरोग्याचे ठळक ठळक नियम देऊं. लहान मुलाच्या दृष्टीविषयी फार जपले पाहिजे, विशेषतः ज्या मुलांच्या आईबापांच्या दृष्टीत दोष असतील त्या मुलांच्या दृष्टीविषयी फारच जपले पाहिजे. कारण दृष्टीसंबंधी असणारे कित्येक दोष संततीत उत्पन्न होतात. काही दोष प्रत्यक्ष रतीने संततीत उतरत नाहीत, तरी त्या दोषांचा पूर्व तयारी संततीच्या टिकाणी सरपूर असतो; समीपदृष्टिदोप हा रोग फक्त आधुनिक सुधारणेपासूनच उत्पन्न झाला आहे. राखटी मनुष्यात समीपदृष्टिदोप असलेल्या एकहि इशम संपन्न नाही. पुस्तकांचा प्रसार झाल्यापासून, विशेषतः बारीक टाईपच्या पुस्तकांच्या प्रसारापासून या रोगास चांगलोच मदत होते. मुलें शाळेत जात, असताना त्यांच्या सर्वसाधारण आरोग्याची काळजी न घेणें, वाचण्यास अंधेराची जागा असणें, अर्धत जवळ पुस्तक धरणें, बारीक टाईप, खराब टाईप, वाईट कागद इत्यादि कारणां हा रोग उत्पन्न करण्यास कारणीभूत होतात. तेव्हा ही कारणे वेळीच दूर केली पाहिजेत जर समीपदृष्टिदोप उत्पन्न झाला असले तर योग्य चष्मा वापरावा; हा चष्मा डोळ्यावर सतत असू द्यावा. नवीन चष्मा लावण्याच्या विशेषतः मुलास आपल्या डोळ्यावर सतत चष्मा असू देण्याचें पसंत पडत नाही; परंतु त्यास याविषयी नोट सज्जमाऊन घ्यावें. सामान्य मनुष्य जवळचें पाहू लागला तर डोळ्यांतील लेन्स फुगीर होतं व दूरचें पाहू झाला की चापट होतं; परंतु समीप—दृष्टि हा दोष उत्पन्न झालेल्या मनुष्याच्या डोळ्यांत असें घडत नाही; त्यामुळे त्याचा दृष्टिदोप वाढतच जातो. परंतु योग्य प्रकारचा चष्मा लावल्याने डोळ्यांतील सैद्वि लेन्सची क्रिया पुर्ववत् घडू लागते व त्यायोगाने डोळ्यांतील स्नायुस योग्य व्यायाम घडतो. याकरिताच समीप-दृष्टीच्या मनुष्याने आपल्या डोळ्यावर सतत चष्मा असू द्यावा असे बंध व डॉक्टर लोक घांगतात.

मुलांच्या या दृष्टी.—मुलांच्या शाळा दृष्टीचे दोष उत्पन्न करण्यापासून अलिप्त असा जसाण्यास. कारण मुलांस दिव-सातील कित्येक तास शाळेत पाळवावे लागतात. शाळेत उबेड आणि हवा सुखळ द्यावी. मुलास एकसारखें पुस्तकाकडे

किंवा पाठीकडे पाहत बसवू नये; मधून मधून दुसऱ्या प्रकारानें शिकवावें.

देऊळगांव राजा—बऱ्हाडीतील मुलढाणा जिह्याच्या खिचडी तालुक्यातील एक गांव. लोकसंख्या (१९११) ६२६६. सिंधोदेच्या जाधवराजांवरून हें नांव पडलें (' भावन ' पहा). जाधवराजांचा किळा व रावमगदेव याची बायको दुर्गाबाई हिची ' सोतासमाध ' येथें असून हथीस पडते. येथें एक बालाजीचें मंदिर असून बऱ्हाडीतील सर्वोत्तमोली जत्रा येथें भरते.

देऊळघाट—बऱ्हाड. येथें हल्ली एक नवशय्याराणें नांदत आहे. हे मूळचे दिल्लीचे पठाण होत नांदारशहाच्या स्वारीनेतर दिल्लीहून निघून हैदराबाद हे निजामाकडे जाऊन राहिले. आसईच्या लढाईच्या वेळीं महंमद रहीम हा हैदराबादहून देऊळघाट येथील किळघाट किल्लेदारीच्या नागेवर आला. यानें आसईच्या लढाईत मराठ्यांविरुद्ध वेल्सली याला मदत केली त्यामुळे वेल्सलीने त्याला निजामाकडून वार गावें जहागीर देवविली हल्लीचा नवाब महंमद सलामुद्दा हा वरील महंमदचा नातु होय (१९२५). घाट मुलढाणाजवळ आहे. त्याच देऊळघाटची वेत असेहि म्हणतात. खंडेराव काशी न्यायाधीश यास या परगण्याचा मोकासा स. १७५२ त मिळाला होता. [बऱ्हाडचा इतिहास; फेरिस्ता.]

देगावे—मुंबई इलाखा, बेळगांव जिल्हा. कितूरच्या नैर्ऋत्येस तीन मैलांवर हें एक खेडें आहे. गावे येथील सहाषा कदंब राजा परमादि (स. ११४७-११७५) याची परमी कमलादेवी हिने कमलनारायण आणि महालक्ष्मी अशीं देवळें बांधली आहेत. देवळांत चार शिलालेख असून पैकीं दोन ११७५ सालातील आहेत.

देदयी, टाउ नशि प.—खालच्या प्रकडेसाठींल पियपन जिह्याची एक पूर्वकडील टाउनशिप. क्षेत्रफळ ३६५ चौरस मैल हिचा आकार त्रिकोनी असून पूर्वे व पश्चिमे सीमांवरून डो व पयपान ह्या नद्या वहातात. दक्षिणेस समुद्र आहे. लोकसंख्या (१९११) ७१४४२. या टाउनशिपमध्ये देदयी हा एक मोठा गाव असून १२३ टोर्वा आहेत

गां वः—चिन्त कौर नदीच्या उजव्या तीरावर हें गाव आहे. लोकसंख्या (१९११) ६१८९. ह्या गांव सखल जमीनीवर वसलेला आहे. येथें सावकिराज नांवाचा बौद्धाचा मोठा पामोडा (देवालय) आहे. व्यापारामुळे ह्या गांवास काहीसि महत्त्व प्राप्त झालें आहे.

देवद—मुंबई इलाखा. काठेवाडांतील एक लहानसें संस्थान हें चोक ठाण्यांत असून रथीपासून वायव्येस मुमरिं ६ मैलांवर वसलें आहे. तालुकदार सर्वथा रजपूत आहेत.

देदान—मुंबई इलाखा. काठेवाडांतील एक छोट्यानी संस्थान. तालुकदार जातीनें कोंटिला कपूत हे काठी लोकांशी लग्न्यवहार करितात.

देधोट—मुंबई इलाखा. महिकाठामधील लहान संस्थान. यांत तीन गांवें आहेत. संस्थानिक मफवान कोळी आहेत. त्यांना गायकवाडस यांसदाणा व ईंदरच्या महाराजाला खिचडी याची लागते.

देपाळपुर—पंजाब. दिल्लीच्या पठाण राजांच्या वेळी उत्तरपंजाबाचें मुख्य ठाणें होतें. फेरोझशाहचें हें आवडतें असल्यानें त्यानें तेथें इमारती बांधून, सतलजचा एक कालवाहि आणिला होता तेमूरच्या वेळी हें मुलतानच्या खालोखाल होतें. याच्या अंमलाखाली ८४ किल्ले होते. हल्ली ते उधस्त झाले आहेत. हें ठाणें देवपालराजांचे वसतिस्थ. त्याचा काल आढळत नाही तरी हें फार जुनें आहे. इंडोसिथियन याची नाणी येथें सांपडतात, त्यावरून त्यावेळी हें होतेंच. टॉलेमीचें डेडल बहुधा हेंच असावें. [कनिंगहॅम; भारतवर्षीय भूवर्णन.]

देवल—पिंप्रगांठातील एक प्राचीन बंदर (दाहीर व चवनामा पहा.) हें सिंधूनदाच्या काठी होतें. याचें नक्की स्थान आढळत नाही. टेंगमार जांबाचे लुटारु येथें होते त्यांनीं अरब (सेरनदीपकडील) व्यापाऱ्यांची गलबतें लुटली. हे लुटारु फराची व लारवंदर यांच्या दरम्यान रहात असत. त्यावरून या दोहोंच्या दरम्यान वपार व धारा यांच्या सग. भावर, लारच्या उत्तरेस २१० फीस व भादुराच्या नैर्ऋत्येस ८१ कौसांवर हें येथें इदनवतुला यांनीं लारीच्या (सी येथें मेला होता) जवळ हें असल्याचें लिहिलें आहे. येथें प्राचीन अवशेष येथे आहेत. एण त्याचें संशोधन झालेलें नाहीं. [कनिंगहॅम; भारतवर्षीय भूवर्णन.]

देरडीजान धारनि—मुंबई, काठेवाड. बात्रा ठाण्यांतील निराळी खंडणी देणारी एक जहागीर. ही जहागीर एकाच खेड्याची असून चारण लोक हिचे मालक आहेत. गायकवाडांनें कानाबाईच्या स्मरणार्थ येथें एक देऊळ बांधलें आहे.

देरोमोहयत—मुंबई इलाखा, सिंधप्रात. हैदराबाद जिल्ह्यांत एक तालुका. क्षेत्रफळ ४१८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ४१८७७. यांत १०० खेडी असून, पैकीं मातली हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. ह्या तालुक्याचा प्रदेश उच्चनीच असून कापरी व तांदूळ ही येथील मुख्य पिके आहेत सोयक्या प्रमाणावर कापूस व गहूहि होती.

देल्थ—पंजाबातील बसहर संस्थानाचें एक लहानसें मांडलिक संस्थान. क्षेत्रफळ ४२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १३५१ येथील ठाकूर हिंदु रजपूत आहे. त्याच्या हातांत सर्व अधिकार आहे, पण प्रमाणाची शिक्षा देण्याकीरतां सिमल्याहून ' हिलस्टेट्स सुपरिटेन्डंट ' ची मंजुरी मिळवली लागते.

देळवाड—राजपुतान्यातील उदेपूर संस्थानामधील एक इस्टेट. ह्या इस्टेटांत ८६ खेजाचा समावेश होतो. ही इस्टेट मेवाडच्या एका सरदाराकडे असून त्यास राजराणा म्हणतात. गावाच्या दक्षिणेस भागी महाराजांचा भव्य व रमणीय वाडा असून त्याच्या दक्षिणेस राष्ट्रेसिंदध्यांचें भव्य देवलय आहे.

देवबाबाचे राजराजो झाला रजपूत आहेत. १६ व्या शतकांत काठेबाबाहून आलेला व १५३४ साली जो चितोडच्या वेव्यात मारला गेला त्या अजाबपु सज्जयाच्या वंशात हे लोक प्रथम पावलेले आहेत. मुख्य पांव देवबाब. हे उदेंपूर शहराच्या उत्तरेचे १४ मैल अंतराची टेकण्याच्या पूर्वे भागांत आहे. लोकसंख्या सुमारे दोन हजार.

देव—बहामनपांत गया भिरगाच्या औरंगाबाद पोड-विभागातील एक खोटे. उदेंपूरच्या राज्यांच्या वंशातल्या प्राचीन काळाच्या देवराजांच्या राजधानीचे हे गांव आहे पौरनहेसिंग व बनारसचा रामा यांमध्ये जे भाटण झाले त्यावेळी वृद्ध देवराजाने हे प्रांताच्या मदीस सैन्य पाठविले होते. १८५१ साली राजाने ब्रिटिशस संपन्नकाळी बरीच मदत केली. मदनपूर जवळ उमगा येथे १४९३ साली बोपलेले जुनाट देवालय आहे. देव येथेहि एक देवालय आहे.

देव—सध्या देव हा शब्द ईश्वराचाच आहे. पण हा शब्द मूळचा विशिष्ट लोकांचा वाचक असावा, को की, " देव आणि मनुष्य हे भेजारी असून संपादनाने देवाचा उच्छेद झाला आणि मनुष्याचा अपकर्ष होता सत्ताच खंडिला " असे आपस्तंब म्हणतो. ऋग्वेदांत व त्रिशोपतः प्राध्नांत देव आणि असुर ही राष्ट्र असून त्यांची युद्धे झाल्याबद्दलचे उल्लेख अनेक आढळतात. देव शब्द अवेस्तामध्ये शत्रुवाचक आहे.

देवात बायका होत्या, मुलेंहि होती, देवाच्या बागा होत्या व राजघाण्या होत्या; देवांचा राम होता त्यास इंद्र म्हणत. देवांचा जसा सन्नि होता तसा भोगपतिहि होता. इतकेंच नव्हे तर देवाच्या कुडी देखील होत्या. कोटि व कुडी हे शब्द मूळचे एकच दिसतात. देवांच्या कुडी तेहेतीस होत्या. तेहेतीस कुडी मिळून पाच वंश झालेले दिसतात. आदिश्यांच्या १२ कुडी (द्वादशादिशय), यमूच्या आठ कुडी (अष्टमू), रक्षांच्या अकरा कुडी मिळून एकतीस कुडी होतात. पुढे इंद्र व प्रजापति हे दोन धंद दोन कुडी मारतात. याप्रमाणे देवाच्या तेहेतीस कुडी होत्या यावरून देव शब्द मूळचा विशिष्ट लोकांचा वाचक असावा असे अनुमान निघते.

बाळिबाहनाच्या चवथ्या शतकात देवराष्ट्र हा प्रांत सुप्रसिद्ध होता. आज आपल्या लिपीस देवनागरी हे नांव आले आहे. सुर्वे हे घुराचे म्हणजे देवाचे राष्ट्र असावे असेहि एक लेखक सुचवितो. सुर्वो हे नांव घुरे लोकांच्या बसाहतीस मिळाले असले पाहिजे आणि बारा आदिश्यांमध्ये घुर ही कुडी असली पाहिजे. निरनिराळ्या राष्ट्रांतील देवासंबंधी कल्पना त्या त्या राष्ट्रांनामाझी आढळतील. [वि. श. २३]

देवक—वनस्पती किंवा जीव या सृष्ट यस्तुंयेकी जेव्हा एखाद्या वस्तूवरून—पुष्कळ वेळा पाऊस, ढग, सारा, वारा, यांवेळी एक—, अमेरिका, आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया, आशिया आणि इतर बेट, ईस्ट इंडीज वगैरे यांमधील पुष्कळ रानटी जातींतून, एखाद्या सध्या किंवा मानलेल्या सजातियांचे नांव देवकें असे, तेव्हाया वस्तूच " देवक " (ईश्वरी " टोडेम ")

असे म्हणतात. प्रत्येक मुलाला (तें पुरुष असो किंवा स्त्री असो) हे नांव आईकडून किंवा बापाकडून मिळालेले असते. हे वंशपरंपरा चालत आलेले असते; आईच्या कुळाकडून मिळाल्यास " स्त्रीवंश " व बापाकडून मिळाल्यास पुरुष वंश " किंवा असे कोणतें दोन प्रकार आहेत. त्याला किंवा तिला ज्या वस्तूचे नांव दिलेले असेल तीच व त्या व्यक्तीत काही एक गूढ संबंध असतो असे मानण्यांत येते. जेथे कुळाचा पत्ता नसतो अशा प्रसंगी आईचे व बापाचे, अशी दोन देवकें मुलांनी पाळवीं लागतात.

पार्थिक काळू.—आपल्या देवकनाम वस्तुस मात्तयायें किंवा शत्रुवायें नाहीं असा, एक अथवा पाळ्यावयाचा नियम असतो. ती वस्तू आपले संरक्षण करते व उपदेशाची किंवा इशारातीची स्पर्मे आपणास पाडते अशीहि काही अंगी समजूत आहे. कुळांने पूज्य मानलेले प्राणी मेल असता, त्यांनी पुरुषांची व त्यांच्या निघनाबद्दल शोध करण्याची वाळ काही जातीस आहे. सेंमोआ जातीच्या शोकात, हे प्राणी कुळदेवतांची वाहने आहेत असे समजून त्यांना मोठा मान देण्यांत येतो. देवकपुजेची सृष्ट कल्पना कधी कधी ह्यावेपयी अनेक मते आहेत; त्यावेळी एक म्हणजे ही मनुष्यप्राण्यांना दिलेली देवकें, त्यांच्या जातींतून माहाराच्या द्वारे अन्नाचा पुरवठा अधिक प्रमाणावर करतात म्हणून त्यांची उपासना कायमाचा सुरू जेव्हा असावा मनुष्यभेदावर त्यांच्या देवकाशी एकरूप करण्यासंबंधी उत्तरीक्रेयच्या वेळी पुष्कळ संस्कार करणे लागतात; त्याचप्रमाणे छद्मान असताना त्याला त्यांच्या जातीचे विधी व गुप्तविद्या ही सांगण्याच्या वेळी काही संस्कार करणे लागतात. मनुष्यांनी आपल्या देवकाशी एकरूप होऊन जाणवे किंवा आपल्या देवकाचे कातडे, किंवा पितास धाण करावा, किंवा त्याच्यासारखा सुखबद्द घालावा असा परिपाठ आहे. ज्या मानाने देवकवस्तूच्या ठायी पूर्वजांचा अंश किंवा ईश्वरी प्रतिमा कमीभास्त वास्तव्य करे अशी कल्पना असते त्या मानाने त्या पूज्य वस्तूबद्दल धार्मिक आदर वाटू लागतो.

रानटी लोकांच्या धर्मातील किंवा पुराणांतील सर्वांत थेंप जो पुरुष तो त्याचा देवक नव्हे. ऑस्ट्रेलियन लोकांच्या कथापुराणांत अशा एका थेंप पुरुषाने लोकांस देवकपूजा करण्याविषयी सांगितले आहे. त्याने देवकें लोकांत वाटून दिली व ह्याविषयीबद्दल नियम घालून दिले, असे म्यु सारखे वेल्समधील यूहर्लंड जातीस मानतात. उत्तर व मध्य ऑस्ट्रेलियांत रुढ असणाऱ्या युरागकयातून अशाहि आह्वयिका आहेत की, मूळ देवकें वस्तू पदू असून समुद्रकाठी किंवा तळ्याच्या काठी बाढणी व त्यांच्यापासून प्रत्येक देवकमोद्रातील माणसं उत्पन्न झाली. एकच देवक असणाऱ्या जातींतून आपापसांत स्याव्यवहार होऊ नयेत असा निर्बंध ईश्वराने घाटून दिला असे काही मानतात; बर्हि अण स

पुरातनकाळच्या फिरतीवर असणाऱ्या देवक प्राण्यांनी घालून दिला असं म्हणतात. एकाच रचसंबंधांतील माणसांचा आपापसांतील व्यवहार फार अनिष्टकारक होतो असं दिसून आल्यावर माणसांनाच आपापल्यांत ही चाल पाडली असेंहि कोणी समजतात. शेवटली बाब खरी मानली असता, ही पद्धत मोडल्याने, म्हणजे एकाच देवकजातींत आपापसांत गेटव्यवहार केल्याने, घर्माच्या दृष्टीने पाप होत नाही म्हणून धर्मदेव मिळण्याची भांति वाळण्यासमकी.

सा मा नि ऋ वा नृ.—ह्या देवकसंप्रदायाचा लग्नसंबंधी चालीरीतीवर बराच परिणाम घडलेला दिसतो; किंवा त्या संघातच देवकाचे जाव विशेष ऐकू येत. मध्य आस्ट्रेलियातील न पश्चिमकडील काही अज्ञान भागातील खेरीजकरून इतर एकच देवक असणारी खीपुस या आपापल्या शिकारीच्या मैदानापासून किती लांब लांब रहात असली तरी आपी नाते (रचसंबंध) आढ शेत नसले तरी मुळां आपापसांत समस्यबद्धावर बरीत नाहीत.

आस्ट्रेलियामध्ये सर्वत्र अशी चाल आहे की, प्रत्येक व्यक्ति आपल्या जातीतील दोन निरनिराळ्या वर्गांपैकी कोणत्याना कोणत्या तरी एकात, जन्म पावताच—म्हणजे विशिष्ट कुळांत उत्पन्न झाल्याच्या योगाने—आपोआप पडते. ह्या दोन वर्गांतील माणसांचा एकमेकांशी विवाह होऊ शकतो, पण एकाच वर्गातील खीपुसयांचा विवाह निषिद्ध मानला आहे. अशा वर्गांत प्राण्यांची नांवे दिलेली असतात, जसे:—बैबन व कावळा, कावळा व पांढरा कोंकशाट (पोपट जातीचा पक्षी). प्रत्येक वर्गात बरीच देवककुळी असतात, जसे:—कुत्रा, रानचेरी, पांढर, वेडूक, शुबड, कर्वांगारू यांच्या सारखी; आणि अर्धता राष्ट्राखेरीजकरून, कोठेहि एकच देवक घराणें दोन वर्गांमध्ये जावयाचें गार्ही. तेव्हां, अर्धता राष्ट्रांतील लोकांखेरीज इतर सर्व लोक पर किंवा बहु पाहिल्याची झाली तर, आपल्या वर्गाच्या बाहेर पाहिल्यात. कोणीहि आपल्याच देवककुळांत शरीरसंबंध करीत नाहीत.

उत्तर अमेरिकेतील काही भागांत होच चाल प्रचारांत आहे: पण तेथें “चाळ किंवा असमोत्र विवाह” वगैरे म्हणून दोन असतात असं नाही. उदाहरणार्थ, माडेगन लोकांमध्ये अशा तऱ्हेचे तीन वर्ग आहेत—कोव्हा, टर्टल (पक्षी-सारखी एक मात) व टर्फी (कोंबडा). कोव्हा-वर्गामध्ये सर्व देवकें चळण्यात आहेत; टर्टलमध्ये निरनिराळ्या जातीचे टर्टल पक्षी व पिवळ्या रंग मासा; आणि टर्फी-वर्गामध्ये सर्व देवकें पक्षांची आहेत. हे देवकांचे वर्गीकरण सुश्रम योगून केलेले दिसते; आपोआप झालेले नव्हे. ऑस्ट्रेलियन जातीमध्ये अशा वर्गांची योजना परस्परविरुद्ध रंगाच्या प्राण्यांची नांवे त्यांना दिलेली पाहून, जाणून घेऊन केलेली दिसते. जसे:—पांढरा कोंकशाटो व कावळा, कावळा व पांढरा बैबन. आस्ट्रेलिया व अमेरिका या दोन्ही देशांत, वर्गांनी दिलेली प्राण्यांची नांवे, त्या वर्गांतले कुळानाहि दिलेली आढळतात.

दोन किंवा अधिक प्रमुख “चाळ विवाह” वर्ग पुष्कळ लोकांत आढळून येतात. त्या लोकांत अशी देवककुळी नसतील किंवा पूर्वी असली तरी सध्या अस्तित्वांत नसतील देखील, असे लोकां म्हणजे, हिडुस्यांनांतील तोडा व मेड्ची जातींचे लोक, आफ्रिकेतील वनिक लोक व मॉलेनेसियातील काही लोक

ब्राह्मविवाह:—ह्या संबंधांत अर्धता लोकांची विधि विप्लवता:—एकच देवक पाळणाऱ्या कुळांतील खीपुसयांचा शरीरसंबंध होता काय नये हा जो सर्वसाधारण नियम आहे त्याला अपवाद मध्य ऑस्ट्रेलियांतील अर्धता “रथीत” सांपडतो. ह्या ठिकाणी देवक हे आईबापोपासून मुलाला मिळत नसत, तर आईला जेथे त्याचा गर्भ राहिला असेल त्या ठिकाणचे जें “स्थानिक देवक” तें त्या मुलाचे देवक, असे घडतात. याविषयी कल्पना अशी आहे की, फार पुरातनकाळी होऊन गेल्याची पिशाचचें (एका देवकाची एक टोळी अशा रीतीने) निरनिराळ्या ठिकाणी टोळ्या करून तो भाग पेरतात; किंवा पुरातन जांवांचे आग्ने चरील प्रमाणे रक्षतात; ते त्या ठिकाणावरून जात असलेल्या विवाहित स्त्रियांमध्ये शिरतात, व शरीर धारण करून बाहेर पडतात. जसें एकाही बार्डी-मग तसे देवक किंवा तिच्या नवऱ्याचे देवक कोणचेहि असो—जर, जेथे रानमांगराचे आग्ने अर्धित असं साहजि आहे अशा बारी गम्यवर्ती झाली तर तिच्या त्या मुलाचे देवक रानमांगर असतें. ह्यायोगाने एका वर्गातील देवक, दुसऱ्या वर्गांत जाऊन पडतें व तें देवक जर वंशपरंपरेने नसेल तर एकच देवकनांव असलेल्या दोन व्यक्तींत शरीरसंबंध होऊ शकतो. ह्या सर्व कारणांवरून अर्धता जातींत एकाच देवककुळांत लग्न करण्याची वहिवाड करी पडली असावी हें उघड होतें.

अर्धता लोकांमध्ये प्रत्येक देवक आपल्याचा एक एक साईट किंवा दण्डी “जुरिंग” म्हणून असतो; यांना निरनिराळे आकार असतात व त्यांवर वर्तुळ, रोकू, कळस वगैरे छन्या आकृती वाडलेल्या असतात. ह्याचें फार महत्त्व मानतात.

निरनिराळीं मर्ते.—ह्यां अर्धता राष्ट्रांतील लग्नांत विवाह करण्याची व वंशपरंपरा देवक न चालविण्याची पद्धत नवी की जुनी; इतर मनुष्यजातीची व अर्धता राष्ट्राविरहित ऑस्ट्रेलियाची देवकपद्धत जी असमोत्र विवाह करण्याची व देवक वंशपरंपरा चालविण्याची ती या अर्धता देवक पद्धतीच्या पूर्वीची कां मागणूनवी; याविषयी बराच वाद माजून राहिला आहे. त्याचप्रमाणे ही असमोत्र विवाहाची चाल कसकशी समाजांत येत गेली यासंबंधी निरनिराळीं मते आहेत. एका उद्देगांत, आर्दे, बाप, साळ, वडोण, मुलगा, मुलगी, नवरा, बायको, हें जें नातें असतें, व त्यांच्यांत जो संघट्ट-विवाह वर्ज्य असणे, तोच प्रकार व तेंच नातें हद्द हद्द एकाच वर्गाच्या समाजांत येत जाऊन, शिंतयान

व्याख्या व दर्जाच्या माणसांना आपली यहीण दिवा भाऊ, बायको किंवा आई वगैरे नातं साधून, त्याच्यातल्यांच्यात एकाच कुटुंबात निपिड मानलेला सविटविवाह, पुढे पुढे होईनासा. झाला; अशा रीतीने अयोग्यविवाहाची जाळ पडली असली असें कित्येकांचे म्हणणें आहे. दुसरे एक मत असें आहे की, इतिहासाच्या सिद्धांतप्रमाणें, अनुषंग परिस्थानें मत्सरप्रसन्न पशुवृत्तीचा भ्रष्ट, तो आपल्या मुलांना बायका-जवळ येऊं देत असे व अशा रीतीने तो घरांत सर्वत्र जातता राहिल व प्रेमासुद्धे परांतस्थापरांत रक्षणार्थ यादर्थे टाळ-ण्याचा यत्न करी तेव्हां अर्थातच मुलींना बायका मिळवि-ण्याकरितां दुसरीकडे जावें लागे व त्यायोगानें असमानविवा-दाची पद्धत आपोआप समाजांत आली. पुढे मनुष्याला मनुष्य-पणा प्राप्त होऊन तो मुलाला घरांत राहू देऊं लागला, पण मुलाचें बायको करान्याची ती मात्र दुसऱ्या जातीतील असावी. या मि क व सा मा नि क प्र का रं हो ल से ये थ — या देवकपद्धतीच्या धार्मिक व सामाजिक प्रकरणास विच्छेदन देवक आहे. नैसर्गपरंपरा बाळग आलेल्या आपल्या देवकाचें नांव जर दुसऱ्या मनुष्याच्या देवकास असेल, तर त्याच्याशीं सम फारवाचें नाही, ही सामाजिक चाल जेथे फार स्थितीनें पळवली जाते, तेथेच आपले देवक घरातल्या किंवा खाव-याचें नाही, ही धार्मिक बाब फार लंगडी पडवेली आहे असें दिसून येतें; वरत जेथे देवकाला गोळा मान असतो किंवा देवकप्राण्यांत असणाऱ्या देवावद्द फार भक्ति आहे असें दिसून येतें, त्याच ठिकाणी त्याच लोकांत एकच देवक असणाऱ्या कुळांतून शरीरसंबंध होऊ शकतो. काही काही अमेरिकन जातींतून सगोत्रविवाहास समाज शिंसा देतो; ही शिंसा कधी कधी अपराध्यास टार मारण्यापर्यंत छटां जाते.

मा तु पि तु क दे व कं—असा मुलाला देवक जें वितें जातें तें आईच्या कुळातील की बापायच्या, याविषयी वाद आहे. कारण काही जातीतील लोक आईचें देवक चालवि-तात तर काही बापाचें; पण आतापर्यंतच्या शोधानुसार बहुतेक असे ठरलें गेलें आहे की, पहिल्यानें मातृदेवकच मुलाला चालवतें लागे. पण पुढे काही ठिकाणी याची परि-णति पितृदेवकात व काही ठिकाणी पितृमातृदेवकांत झाली. तेव्हा काही मुलें मातृदेवक चालवितात व काही पितृदेवक चालवितात व काही मातृपितृक अर्थां दोन्ही देवकें चालवितात याचें फारसें मूढ वाटणार नाही.

इ त र दे वां ती ल दे व क ण द ति—(किरी, संमोआ, प्रिटिव्हा न्यू गिनिआ वगैरे देशांतून देवकन्वालीच्या विरगि-राज्या तच्चा पादप्यास सापडतात. उभेच वेदांत देवकपुत्रेचें विभूतिपुत्रता रुपांतर झालें अजबसे. ज्योतिष आर्यसंके-तमयील लोकांत काही जाती असा आहेत की त्या पाहून देवक—मदरांची आठवण होते. मोठा वेदांत पुष्कळ माणसांना एसाचें विशिष्ट पळ किंवा प्राणी खावयाचा नसतो त्याच जन्म होण्यापूर्वी त्यांच्या आयांच्या

लग्नवाता एवादा प्राणी किंवा फळ सापडतें, अशाच व्यक्तींना ही वरील व्याख्या असते. तें फळ दिवा तो प्राणी साप्यास निपिड मानतात

दे व क ण द ति च्या उ त म मा वि ष यी पु रा ण क था.—ही देवकें पाळण्याची चाल कधी अस्तित्वात आली याविषयी ज्या दंतकथा आहेत त्या ऐतिहासिक दृष्टीनें मुळीच महत्त्वाच्या नाहीत. याविषयी रामटी लोकांत निरनिराळ्या कथा आहेत. काहीं आपली उत्पत्ति देवकवत्सुपातून झाली आहे असें मानतात. पूर्वीं पृथ्वीवर प्राण्यांचीच सर्व जात होती, त्यांची की निरनिराळी रूपे असत तरी ते स्वभावानें मनु-ष्यच असत; ही पुढे माणसे झाली. तरी पण त्यांनीं आपल्या पूर्वे योनींशीं संबंध कायमच ठेविला. त्यांचीं भुतें किंवा आत्मे याकडत धिस्त्रुन पुन्हा जन्म घेतात, अशा प्रकारच्या कथाहि पुष्कळ आहेत. सर्व चराचर वस्तूंचा पिता जो वैश्वदेव असा तो ही देवक व त्यासंबंधी नियम प्रवृत्त्यांना पाहून दिले असे काहीं ऑस्ट्रेलियन लोक मानतात.

छा—पु क ष दे व कं—उग्रप्राणें वैवाहिक देवक अस-तात म्हणून याचितलें आहे, त्याचप्रमाणें ऑस्ट्रेलियात लिगदेवकेंहि आहेत म्हणून सांगतात काही जातीतील लोक असे समजतात की छा-पुष्प या प्रत्येक जातीला संरक्षक असा एक प्राणी—तो बहुधा: एखादा पक्षी असतो; ज्यास त्या प्राण्याला रजा करणें म्हणजे त्या जातीला (की किंवा पुष्प) रजा करणें होय या कारनेचा कायदा बायका असा रीतीनें वेतात की जेव्हा त्याचा शिवलग प्रेमसंबंधात अनभिष्ट असतो तेव्हा त्याचें संरक्षक-देवक ठार मारतात व याचा परिणाम प्रेमकळ, अशमलकी वगैरेंत करून घेतात. ऑस्ट्रेलियातील पुष्कळ भागांतून, एका परागमाची पुष्कळ देवकें असतात, म्हणजे तें एक घरानें पुष्कळ वस्तूंस आपली देवकें म्हणून समजते. ही देवकाची चाल पूर्वी पुष्कळ देशा-ंतून खळ होती व अद्यापिहि काही काहीं सुधारलेल्या देशा-ंतून आढळते.

भाषावी, देवकाचा देव वा अर्थी उपयोग करतात, व लग्न, दूत वगैरे शुभप्रसंगीं याचें (देवदेवक) पुजन करि-तात. प्रायश्चनात वगणति, घरवृत्ती, सप्तमांठकी (या छत्र देवता असतात) वगैरे असतात शालच्या वगीत पोत्र वा अर्धानें देवक धार्य वापरतात. झाडणात जसा सगोत्रविवाह होत नाही तथा या शालच्या वगीत सदेवक (म्हणजे एकच देवक ज्याचें आहे) विवाह होत नाही. त्याच्या या देवकात बहुधा पुष्प-लेकीच असतात. उदा— मावा, चिच, जाभळी, अक्षरपेल, पिरळ वगैरे. याशिवाय कुळाड, गोरा, कळार, तरवार, गण्णे वगैरेंहि देवकें बरच्या देवकाच्या जोडीस असतात. या देवकांची स्थापना (देवकप्रतिष्ठा) शुभप्रसंग-च्या चालीं प्रारंभी करतात व प्रसंग संपल्यावर त्याचें उत्थापन होतें देवकात फडाचितीदे समानेदा होवो ज्ञानको-शांत निरनिराळ्या जातींनीं ओ माहिती आलेली आहे तसि

रयांच्या देवकांचीहि माहिती आली आहे. [लॉग-दि सीक्रेट ऑफ दि टोटेम; मेझर-टोटेमिझस; वास्टन-डिरिफ्टिन्ड एन्सलॉपी ऑफ वॉरल.]

देवकी—कृष्णाची माता, वसुदेवाची पत्नी व कंसाची वधू. म्हणून हिचा महाराष्ट्रात निवेश आहे. छादोग्य उपनिषदात (३. १७, ६) ' देवकीपुत्र ' असे कृष्णाचे मातृकनाम आले आहे. हिचा पिता देवक असून तो गंधर्वांचा राजा होता असे मारतांत वर्णन आढळते. देवकीला कवी कवी अदितीचा अवतार मानले आहे. हिनेच पुत्रां जन्म घेऊन राजा सुतपा याची पृष्णी नावाने पत्नी होऊन साहित्याची कथा आहे.

देवगड, (१) ता. छ. का.—मुंबई इलाख्यातील रत्नागिरी जिल्ह्याचा दक्षिणेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ५२५ चौरस मैल. खेडी १२९. लोकसंख्या सुमारे १४८०००. दायब्येकडील सागात विजयदुर्ग आहे व देवगड किल्ला देवगड येथे समुद्र-किनार्यावर आहे. पाऊसमान ८० इंच असून हवा साधारण मानाने निरोगी आहे. जमीन बहुतेक नापीक आहे. सरकार-सारा सुमारे १८ हजार आहे.

गा. ५.—देवगड तालुक्यातील एक गांव व बंदर. मुंबई-हून १८० मैल लोकसंख्या सुमारे १९००. हें कार सुरक्षित बंदर आहे. आग्यानी येथे तट बांधिला होता (१८ वे शतक) पण १८१८ साली कनेल इमलाकने हें बंदर हस्तगत केले. १८७५ साली खारेपाटण देवकी हें तालुक्याचे ठिकाण केले. या बंदरातून २२ लाखोचा व्यापार चालतो. येथील खाडीत बारीक मोती सांपडतात.

(२) याचे मुसरे नांव हरीश्वर. मुंबई इलाखा अंजिरा संस्थाना-तील एक खेडें. थांबर्धनच्या दक्षिणेस ३ मैल. येथे पेशव्यांचे पूर्वज राहात असत. येथे काळभैरवाचे देवालय आहे. महा-शिवरात्रीस व कार्तिक शुद्धात अशा दोन अशा येथे भरतात.

(३) पो. ट. वि. भा. ग.—बिहार-ओरिसासमर्थील सन्ताल पर-गणा जिल्ह्याचा पश्चिमेकडील पोटाविभाग. क्षेत्रफळ ९५२ चौरस मैल. काही ठिकाणी जंगल मरपूर असलेल्या टेकड्या आहेत. लोकसंख्या (१९११) ३०६४७७. देवगड व मधु-पूर ही दोन गावे असून शिवाय २२६८ खेडी आहेत. यात देवगड तालुका असून त्याचे क्षेत्रफळ ३०४ चौरस मैल व लोकसंख्या १०३९८१ आहे.

गा. ४.—सन्ताल परगणाच्या जिल्ह्याच्या पोटाविभागाचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) ११३५४. येथे शिवाची बावीस देवालये असून हे यात्रेचे ठिकाण आहे. वैजनाथा- (वैद्यनाथ) चें सर्वात जुने देवालय असून तेथे शिवाच्या वारा लिंगांपैकी एक लिंग आहे. देवालयपैकी तीन देवालये पावतीची आहेत.

(४) बंगाल. ब्राह्म मांडलिक संस्थानचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या ५७२. बंगाल-नागपूर रेलवेवर ब्रामा रोड

स्टेशन आहे. तेथून हा गांव ५८ मैल दूर आहे. बोंग-राच्या खवदाडीत हा गांव वसलेला असून बवढच एक मनो-रम घबघवा आहे. येथे संस्थानाने स्वसर्वांचे चालविलेले एक ह्यामस्कूल आहे.

(५) राजपुतान्यांतील उदेपूर संस्थानांतील एक इस्टेट. ह्या इस्टेटात देवगड खेरीजकरून १८१ खेडी आहेत. ही एका राऊत अधिपतीच्या ताब्यात आहे. हा सिर्दोसिआ राज-पुतांच्या चोढावत वंशांत जन्मलेला आहे. खंडणी रु. ५७१०. हिचे मुख्य गांव देवगड. गांवाभोवती तट असून त्याच्या आत एक मजबूत राजवाडा आहे. येथून पूर्वेत तीन मैलां-वर अजूनखेळ्यात नाथपंथी मठ आहे. लोकसंख्या सुमारे ५ हजार असून दोंकडा ६८ लोक हिंदू आहेत.

(६) नागपूर प्रांत. बंधेच्या पूर्वेस गोंडवनात देवगड असून, येथे पूर्वी गोंड राजांचे एक राज्य होते. हा गोंडराजा साधा-रण स्वतंत्रच असे. गोंड वनांतील गोंड राजे नावाला मुघ-लमानांचे अंकित असत. वऱ्हाडच्या सुभ्याखाली देवगड सरकार (प्रांत) इ. स. १६३७ त आले होते. शाहूने परतोणी भोंसल्यास सेनासाहेब सुभ्याच्या पदासाठी तो सर-नाम दिला त्यात देवगड प्रांत दिला होता (१७०७). यावेळी बहल मुलद हा देवगडचा राजा होता. काव्होजी भोंसल्याने वऱ्हाडात अंमल बसवून देवगडावर स्वारी करून खंडणी घेतली होती. पोराळा रघूजी एकदा काव्होजीवर स्तून देवगडकर घातपुटसयाचा पुत्र चांदमुलतान (देवगडच्या गोंड राजास औरंगजेबाचे यादविले होते असे म्हणतात) याच्याकडे गेला होता; मग तेथून सातान्यास शाहूकडे गेला होता; चांदने देवगड सोडून आपली राज-धानी नागपुरास केली होती. तो उदार होता. त्याच्या कारकीर्दीत उद्योगधंदे वाढून राख्यात संपत्ति वाढली. या सुमारास चांद मुलतान मेल्या व त्याचे पुत्र मीर, अकबर, मुन्हाण व (लकावळा) बलीशहा यांच्यात गादीबद्दल संदे लागले. बलीने अकबर व मीर यांना ठार मारिले, तेव्हा त्यांची आई रतनकुमार हिने रघूजीस मदतीत बोलाविले (१७३६). रघूजी स्वतः पवनीस जाऊन वलीचा परा-भव करून परतला. नंतर बलीने आपला दिवाण रघुनाथ-सिंग यास पाठविले. त्याचा सोनवरडी येथे रघूजीने पराभव केला व त्याच फितूर करून त्याच्या मदतीने देवगड-राज्यातील मानार, रामसेत्र बगैरे ठाणी काबीज केल्या; व देवगडास जाऊन बली यास फूस लावून किल्ल्याबाहेर आणून येद केले आणि राणीस येदून करारमदार ठरवून त्या सर्वांस नागपुरास आणून ठेविले. राणीने रघूजीस आपला पुत्र मानून देवगडच्या राज्याचे हिस्से करून मुन्हाण व रघूजी यांस ते वांटून दिले (१७३७) व स्वारीसच १० छात्र छपये दिला. खूद देवगड किल्ला रघूजीने आपल्याकडे ठेवून पवनी, मूळ तापी, बारुड बगैरे प्रांत मुन्हाणास दिला. नंतर पाव बघीनी मुन्हाणने आपल्या एका माऊसदाविच्छ रघूजीकडून

मदत घेऊन त्याबद्दल त्यास आपल्या राज्यपैकी वराचसा प्रांत दिला (१७४१). यावेळीं व रघुनाथानें नागपूर आपल्या ताब्यात घेऊन बुऱ्हाणास आपल्या हातचें बाहुलें बनविलें, मात्र त्याची राजा ही पदवी व मानमरातब कायम ठेवला. थोड्याच दिवसांत त्याचें सारें राज्य खालसा करून त्याच्या वंशजास कायमची नेमणूक व इनाम सोडून दिलें. या बुऱ्हाणाचा वंशज अयागिदि नागपुरास असून त्यास पोलिटिकल पेनशन आणि इनाम वगैरे आहे. [नागपूरकर मोसल्याची वरार; नागपूर डिस्ट्रिक्ट म्यासे.]

देवगड किल्ला—संयुक्त प्रांतातील शासी विस्झाच्या ललितपूर तहशिलीमध्ये मोडकळीस आलेला हा किल्ला येथला नदीच्या उजव्या तीरावर आहे. किल्लात ईशान्य कोणत्यात १९ नैन मेदिरे आहेत. किल्लाच्या खाली देवगड गाव असून गुप्त वंशाच्या वेळीं एक सुंदर देवालय आहे. किल्लाच्या दक्षिणेकडील तटाच्या भिंतीत सिद्धगुंफा नावाचें छेगें आहे. १८११ सालपर्यंत हा किल्ला मुंदेर्याच्या ताब्यांत होता.

देवगांव—(१) बऱ्हाड—मध्यप्रात, जिह्वा उभरावती, तालुका इलिचपुर. हें एक लहान देवगांव आहे. यावरूनच इलिचपूर विहळाला जवळचा रस्ता आहे. किल्ला आणि देवगांव यांच्या दरम्यान एक प्रवाशांच्या घोष्याकरीता तसेला बांधलेला आहे. बेलस्कॉन गाविलगडचा किल्ला येत-स्थार चार दिवसांनीं म्हणजे सा. १९ डिसेंबर १८०१ रोजी ईस्ट इंडिया कंपनी व भोंसले गामध्ये जो तहनामा झाला त्यावरील सज्जा या गांवां साऱ्या म्हणून हें देवगांव प्रसिद्ध आहे.

(२) संयुक्त प्रांतातील अक्षमगड जिह्याची दक्षिणेकडील तहशिली हीत देवगांव, बेल-दौलताबाद, व येल्हापान परगण्याच्या समावेश होतो. क्षेत्रफळ ३८५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २२३८११ खेडी ७०२ मंगई, बेसू व गांजी या तीन नद्या या तहशिलीतून वहातात. तांदळाचें शीक सर्वांत जास्त होतें

देवगिरी—मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा. यंकापूर राणे-विनूर रस्त्यावर करजगीच्या पश्चिमेस सहा मैलांवर दोन हजार लोकवस्तीचा एक गांव येथें हनुमान, वसवम्मा व येळम्मा यांची देवळे आहेत. पैकीं येळम्माचें देऊळ खजगा-चार्याने बांधलें असें म्हणतात. यांत १५३८ सालच्या एक शिलालेख आहे. देवगिरी येथील एका तलावात सणैत असतांना १८७५-७६ सालीं तीन ताम्रपत्र सांपडले आहेत. त्याची जुनी कानडी लिपी असून भाषा संस्कृत आहे.

देवगिरीकर यादव—'यादव' पहा.

देवगुप्त—हा माळव्याचा राजा. माळव्याचे गुप्त राजे हे कनोजच्या मौखरी राजांचे पिढीगण झाले होते. हूणांनी ठाणेधराच्या राज्यावर स्वारी केली, त्यावेळीं तेथील राजा

प्रभाकरवर्धन मेला व राज्यवर्धन दुसरीकडे अडकला असे पाहून देवगुप्तानें कनोजवर हल्ला चढविला. त्यांत तेथील राजा घटवर्मा ठार झाला व त्याची राणी (राज्यवर्धनाची बहीण) राज्यध्री ही देवगुप्ताच्या हातीं लागली. तिला त्यानें कैदेत ठेविलें. नंतर त्यानें ठाणेधराकडे मोर्चा फिरविला. त्यावेळीं त्याला बंगाल (कर्णसुवर्ण) चा राजा शशांकगुप्त (हा त्याचा मित्र होता) यानें मदत केली. कनोजच्या मौखरीचे मालवाय गुप्तासारखे हे बंगालीगुप्तहि शत्रू होते. कारण मौखरींनीं त्यांचे राज्य हिसकावून घेतलें होतें. राज्यवर्धन हूणांवर गेला असतो, त्यास ही बातमी समजताच तो ताबडतोब देवगुप्तावर चालून आला व लडाईं देऊन त्यानें देवगुप्तास ठार केलें आणि त्याच्या फुडेंवास कैद करून राज्यश्रीला सोडविलें. देवगुप्ताचे सावत्र भाऊ कुमार व माधव हे राज्यवर्धनाला आज्ञा मिळाले होते.

माळव्याच्या गुप्तधराण्याचा संस्थापक कृष्णगुप्त हा उज्जनीत रहात असे व तो मौखरीधराण्याचा शत्रू होता. त्याचा ठाणेधराच्या वर्धनधराण्याशी संबंध होता. त्याचा पुत्र हर्षगुप्त, त्याचा जीवितगुप्त (?), त्याचा कुमारगुप्त, त्याचा दामोदरगुप्त व त्याचा महासेनगुप्त. यांची बहीण प्रभाकरवर्धनाची आई होती. महासेनानें पुढील वर्षें राज्य केलें त्याला दोन राण्या असून बडोल राजांचा पुत्र देवगुप्त आणि धाकटोच कुमारगुप्त व माधवगुप्त होत धाकट्या दोन मुलास बापाय आपला भाचा प्रभाकरवर्धन याच्या दरबारी नशीब काढण्यास पाठविलें पुढें देवगुप्त राजा झाला. प्रभाकरवर्धन एकाएकी मेळ्यावर देवगुप्तानें वर सांगितल्याप्रमाणे प्रहबर्म्मावर स्वारी केली तेव्हा सृष्ट घेण्यासाठीं राज्यवर्धनानें त्याचा परामर्श करून व त्यास मारून त्याच्या बायकासुलाना कैद केलें. पुढें माधव हा माळव्याचा राजा व्हावयाचा, परंतु कांही काळ हर्षवर्धनानें त्याला राज्य दिलें नाहीं. आपल्याला साम्राज्याभियेक शास्त्रावर त्यानें माधवाला गंगेच्या पूर्वेकडील एक प्रांत दिला व यापुढें या साधवाचा वंश बंगालच्या या (अकुरुड) आगात राहिला. ह्युएनत्संग उज्जनीस गेला तेव्हा तेथें एक ब्रम्ह्म राजा होता, यावरून देवगुप्ताच्या नंतर हर्षानें तें राज्य खालसा केलें असावें व पुढें तेथें आपल्या एखाद्या मांडलिक ठेवला असावा. सारांश मालवीय गुप्तधराणें देवगुप्ताबरोबरच नष्ट होऊन पुढें माग गंग गुप्तधराणें सुरू झालें ह्यांच्या मरणानंतर हा माधवगुप्त या गुप्तशाखेंत बराच प्रहयातीस आला (६७२) त्याचा मुलगा देवगुप्त, त्याचा विष्णुगुप्त व त्याचा अकुरुड शिलालेख करावेगारा जीवितगुप्त होय (७६२) [हर्षचरित्र, अकुरुड शिलालेख, मध्य. सात सा. १]

देवटेक—मध्यप्रात, जिह्वा चादा, ब्रह्मपुरी तहशिल येथें एक लहानसें देऊळ असून दुसऱ्याने कांही अवशेष दिसतात येथें एक छिन्ना असून तीव्र दोन लेख आहेत त्यापैकी एकाची लिपि अशोककालीन असून दुसरी गुप्ताच्या

काळातील आहे दोन्ही लेख अपुरे आहेत. परंतु त्यात चिकंबरी नांवाचा लेख असून मि. हिरालाल हे देवदेऊबजळ असलेल्या चिकमारा या खेळाशी त्याचा संबंध लावतात. यावरून चिकमारा गांव २००० वर्षांपूर्वीचे असावेसे दिसते. देवदेऊपासून दोन मैलांवर असलेल्या चिकमारा आणि पानोरी येथे पुष्कळ प्राचीन दगड बगैरे दृष्टीस पडतात पूर्वी ही तीन खेडी मिळून एक मोठे नगर असावे.

देवदत्त—हा कोलीय बंधातील असून याची बहाण यशोधरा ही सिद्धार्थ गौतम याची पत्नी होती. लहानपणापासून सिद्धार्थ व देवदत्त हे एकत्र वाढले होते. सिद्धार्थाने बुद्धत्वाप्राप्तीनंतर नवा पंथ काढला व त्याचा प्रथम स्वीकार देवदत्त याने केला होता. पुढे बुद्धाचा उत्कर्ष सधन न झाल्याने देवदत्त स्वतंत्र पंथ काढण्याच्या विचारास लागला. आगणांस पदशिष्यत्व मिळविे अशीहि त्याने बुद्धाजवळ खटपट केली. पण सारिपुत्र व मोगलान हे विद्यमान आहेत तोपर्यंत मुख्य कार्यभार कोणावरहि टाकणार नाही असे बुद्धाने देवदत्तास उत्तर दिले. पुढे देवदत्ताने, मगध देशाचा युवराज अजातशत्रु, याला आपलेसे करून घेऊन बुद्धाचा खून करण्याचा प्रयत्न केला पण तो फसला. अजातशत्रुने राजा विचित्र यास मारले, ती मसलतहि देवदत्ताचीच होती. पुढे अजातशत्रुने बौद्धधर्माची दाक्षा घेतल्यामुळे देवदत्ताचा आधार नाहीसा झाला ('अजातशत्रु' पहा). संघात भेद उरपत्र करून कोकाळिक, कतमोरतिस्स, खण्डदेवसुत व समुददत्त असे चार शिष्य संघातून फोडून तो बुद्धाकडे गेला. मिथुनीं अरण्यांत रहावे, त्यांनी मिश्रावृत्तीचा अवलंब करावा, हलकें वस्त्र बापरावे, वृक्षाखाली शयन करावे व मांस व मत्स्य खाऊ नयेत असे पंच नियम संघात अंमले अशी त्याने बुद्धानजवळ मागणी केली. बुद्ध या गोष्टीस कबूल न झाल्यामुळे त्याने स्वतंत्र धर्मपंथ काढला; पण त्याचे सर्वां शिष्य त्यास सोडून गेले व त्याचा चोहोंकडे दुर्लोकिक झाला. त्रिरत्नांवर म्हणजे बुद्ध, धर्म आणि संघ यांच्यावर त्याची धर्दा होती, म्हणून पुढील जन्मी तो " प्रत्येक बुद्ध " (स्वतःच्या उद्गारापुरता ज्ञानी) झाला असे बौद्ध ग्रंथकार मानतात. आतकीतून देवदत्ताची निंदा केलेली आढळते याचे कारण गौतमाचे व त्याचे हाडंवर होणारे [बुद्धोत्तर अथ, पृ. १४६-१४७ पहा.]

देवदार—देवदाराला हिमालयन पिडार, देवदार, दिआर, वेळ, किओरि, केळोन, किलर, त्रिआम, पाळुदार, नखतार व देवरास ही दुसरी नावे आहेत. याचे लॅटिन नांव सेड्जस लिबानी असे आहे.

वस्तु क्षेत्र—ही झाडे पश्चिम हिमालय व पश्चिमकडील अफगाणिस्तानच्या पर्वतापासून पूर्वस क्रमानमधोल खोली नदीपर्यंत आढळतात. समुद्रसपाटीपासून ६००० फूट उंचीवर व कधी कधी १०००० फूट उंचीवर बुडो ही झाडे वाडतात.

प्रेतवितनमध्ये १८१ साली ही झाडे पहिल्याने नेली. व अलीकडे त्यांची लागवड युरोप व अमेरिका खंडांतून बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर करितात. देवदाराचे महत्त्व पौराणिक लोकांना फार पुरातन काळापासून माहित होते तरी इटलीमध्ये १७८७ सालपर्यंत देवदाराची झाडे नव्हती असे बेन्यम म्हणतो.

ला ग व ड—डेवानांनू व अटलास येथील देवदाराच्या उपजातीपासून हिंदुस्थानातील देवदार त्याच्या विशिष्ट कमानदार फांद्यामुळे व लांबट कांद्यामुळे लवकर ओळखता येतो. देवदाराची झाडे जमावाने उगवतात, तरी केवळ देवदाराचेच जंगल आपणांला कोठे दिसून येत नाही, कारण इतर जातींचीहि झाडे त्याच्याबरोबर उगवतात.

या झाडाचा आर्स्तीत आस्त परिघ ४५ फूट असून उंची २४० फूट असते. या झाडाच्या वाडीला प्रानाइट व चुनखडीचे थर असलेली भुतभूमीत जमीन लागते. हिमालयाच्या उत्तरेकडील उतारांवर पावसापासून त्याचा बचाव होत असल्यामुळे ही झाडे तेथे चांगली वाढतात. दार्जिलिंग व निलिरी येथे फार पाऊस व विखल असल्यामुळे या झाडाची लागवड तेथे फायदेशीर होत नाही.

उ प यो ग—देवदाराचे लांकूड व त्यापासून निष्पन्न तेल फार उपयोगी असते. त्याचा औषधकांडीहि उपयोग करीत असतात. देवदार हे उत्तर हिंदुस्थानातील मुख्य इमारतीचे लांकूड आहे. रेल्वेचे सिमपाट (स्लीपर) करण्यांत त्याचा फार उपयोग होतो. काश्मीर व कनवार येथील काही इमारतीचे देवदार ६०० पासून ८०० वर्षांचे जुने आहे असे म्हणतात. या त्याच्या गुणामुळे पूल व घरे बापण्यास हे लांकूड फार उत्तम आहे. काश्मीर व पंजाबांत या लांकडावर कोरीव काम करितात. यापासून दिघणारे तेल (केलेवका तेल) अशुद्ध टरपेन्टाइनसारखे असून गुराच्या दवाखान्यांतून त्याचा उपयोग करितात. देवदाराच्या लांकडाचा अंधौग वायु व संघिवात या रोगावर उपयोग होतो असे अरबी वैद्य अविहेसेना (सुमारे इ. स. १००० त) म्हणतो.

व्यापार—देवदार लांकडाचा पुरवठा दरवर्षी किती होतो हे निश्चयात्मक सांगता येत नाही. या लांकडाच्या आढपांतून तेल असल्यामुळे नद्यांतून नेताना ते खराय होण्याची फारशी भीति नसते. जंगलातून ही लाकूडे वाजारांत आणण्यास फार खर्च येत असल्यामुळे त्याचा उपयोग जितका व्हावा तितका होत नाही. सरकारी अधिकाळारून ३० पासून ४० लॅस घन फूट लांकडाचा पुरवठा दरवर्षी हिंदुस्थानांत होतो असे दिसते. हे लांकूड पंजाब, काश्मीर, अफगाणिस्तान, हजारा, कागन बगैरे ठिकाणांहून पुरविले जाते.

ला ल दे व दा र—याला चित्तार्गंगबुड, पाडरा सिडार, सायफ्रा, दालपारा बगैरे नावे आहेत. लाल देवदाराचे

शास्त्र दिसण्यांत पार सुंदर असून त्यांना उत्पत्ति उष्णकटि-
बंधांतील अंगलांत सिक्किमापासून चित्तौगोंग आणि ब्रम्हदेश,
कोकण, दक्षिण, म्हेसूर, मलबार व शिबोन् (चेन्न) वगैरे
भागांतून होते. यांचे लंगूड पिंक्कट, तपकिरी रंगाचे
असून त्यांच्या गुच्या, नेत्रे व इतर छाकडी सभान तयार
करितात. या हाडांपासून पारदर्शक विबळट रंगाचा शिक
निघतो. याची साल स्तंभक आहे. फुलांपासून पिंक्का
व लाल रंग करितात.

देवदासी—दक्षिणोत्तरी देवस्थानांतून देवांस देवदासी
अर्पण करून तिजकडून संक्षिप्त देवाची सेवा करविण्याची
चाल आज पर्यंत शतके रूढ आहे. गरीब किंवा देवभोळे
आईबाप आपल्या सद्दान मुली देवदासींच्या अश्रुपावरील
मुख्य भांडे जी व्यासमाता ठिला विवतात. अनिवाहित
राहून देवाची सेवा करण्यात या मुलींना पुढे सर्व जन्म
काढावा लागतो. यांनी देवाच येथी वाराची, त्याच्या समोर
नृत्य करावें, देवाचा रथ किंवा दिंडी निघाली तर त्या सम-
रंभास यांनी देवासमोर नाचत जावें व देवास ऊंभाराती
ओढाळली अशी त्यांची कामे आहेत.

महाराष्ट्रीय मुरळ्यांप्रमाणे या देवदासी उषःकण व्यभिचार
करतात. इ. १००४ प्रथम कोलेक्या शिलालेखांत तंजावर
येथील राजा राजा देवालयांत ४०० देवदासी असल्याचें
लिहिले आहे. व त्यांच्या भिक्कास जमिनी तोडून दिलेल्या
आहेत अर्बुद म्हणून आहे व अजूनहि मदुरा, कोंचीवर व
संगार येथील मंदिरांत अनेक देवदासी आहेत. १५ व्या
शतकांत अमदुल रसूल नांवाचा विजयनगरच्या दरबारातील
मुर्ख व कीड लिहिलो की, देवदासी सरकारी सेवेचे वदातात.
त्यांची सर्व व्यवस्था सरकार करते व त्यांच्यापासून होणाऱ्या
उपशाचा विनियोग पोलीसदाखलाकडे करण्यांत येतो.

देवदासींची चाल जुन्या ग्रीक लोकांहि होती व
इंडर (पहा) देवतेच्या मंदिरात वायिलोनिवासार्थी
होतीच. हिरोडोटस म्हणतो की, वायिलोनिवास जन्मलेल्या
प्रत्येक स्त्रीने आयुष्यात एक वेळ तरी अफोर्षीटीच्या
मंदिरांत जाऊन घालें पाहिजे व शरपुण्याची संप केल्या
पाहिजे अशा निर्देश होता. मंदिरात जाऊन ती घडली
म्हणजे जो पुत्र प्रथम बाळीकें नाणें दिल्यामुळे देवांत
त्याच्याबरोबर मंदिराचेद्वारे जाऊन त्यास तुम केलें म्हणजे
देवी प्रसन्न होते अशी त्यांची समजूत असे. भग कोणत्याहि
पुरुष प्रथम येऊन नाणें टाकीना की, तिला तो नाकारतो
येत नसे. कननाइट लोकांत याला केदेशोय म्हणत. तसेंच
आश्रिका, इंगिस व इतर काहीं देशांहि यासारखीच चाल असे.
सोतांतील धान्याची उत्पत्ति व क्षिवांच्या ठिकाणी प्रभोत्पत्ति
हा एक मोठाच वारत्कार आहे असे गुप्तान काहीं लोकांस
घाटे व त्यामुळे छिपुपुष्य हा या दोन्ही वारत्कारांचे
मुख्य कारण समजला जाऊन त्याला एकप्रकारचें पावित्र्य
प्राप्त झालें. मनुष्यास छिपुपासून जो अंगद होतोसोच

देवांस अर्पण करावा अशा कल्पनेने मुळां देवदासींची
चाल पडली असेल. इंदुपुराणांत जगिर्केयला दक्षाय
विषय करण्यास यापाने पाठविलें असे वाटत सुंदर
क्षिवांना जाऊन व नृत्य करून त्यांचे मनरंजन केलें अशी
कथा आहे व याचकनच देवदासींची लगे प्रथम देवाबरोबर
अवतुमग वेश्यावृत्ति करण्यास त्यांस मोक्षार्थक मिळत असावी.
मुग्ध्याचें लज प्रथम खंडोबाबरोबर लागतात व कोडे कोडे
तर देवाबरोबर लग्नलावून यमांधान पुण्यासच करावें लागतें.
ही चाल अग्रायाच्या मंदिरांत अद्याप चालू आहे असे
म्हणतात. अशा अनीतिकारक पंधांत पडलेल्या क्षिवांनी
सुधारण करून त्यांना समाजाला लावण्यासाठी मद्रास
येथें दोन वर्षांपूर्वी 'हिंदु युवती-शाणालयम्' नांवाची संस्था
निघाली आहे.

देवदुर्ग, तालुका—हैद्राबाद संस्थान. रायचूर जिल्ह्या-
मधील एक तालुका. महामिरी वरून लोकरक्या (१९११)
८८५०० क्षेत्रफळ ५४४ चौर मैल. यांत देवदुर्ग हा एक मोठा
थाव असून तिचाच १०० खेडी आणि ४ महागिरी आहेत.
१९०५ साली येथेपर तालुक्याचा काही भाग त्या तालु-
क्यास जोडण्यांत आला. उत्तर व पश्चिम किनाऱ्यावरून
कृष्ण नदी वहाते.

गांव.—देवदुर्ग तालुक्याचें सुम्य ठिकाण. रायचूरच्या
पश्चिमेस ३४ मैलांवर हें आहे. लोकसंख्या (१९११) ६८३५.
येथें एक जुनाट जिल्हा आहे. तो वेदराच्या पाडेगावाचेअ
ताच्यांत होता उत्तरेस एका टेंकडीवर अन्नक लीपडतो.

देवदूत (एन्जल)—ईश्वराहून कमी पण मानवाहून
उच्च दर्जाची अशी एक अतिमानुष कोटि. ईशामी, यहुदी,
क्रिस्ती या एकेेश्वरवादी धर्मांत आणि खोरीअष्टरखंय बरो
आणखी ख्रिस्त्व धर्मोपयांत ही कोटि मानतात. अनेक-
शरी धर्मांत मानवाहून उच्च अशा अनेक कोटया मान-
तात; व त्यामधून जात जात मनुष्य अखेर प्रत्यक्ष परमे-
श्वरस्वरूप पावूं शकतो असें मत हिंदुधर्मांतहि आहे. पण
एकेेशरी धर्मांत ईश्वर व एन्जल यांत स्पष्ट व कथमथा
भेद असून एन्जल हा ईश्वरस्वरूप कधीहि पावणार नाही
असें मानतात. एन्जल हा शब्द मूळ मेसेगर (दूत) या अर्थान्चा
ग्रीक शब्दापासून झाला आहे. ते स्वर्गांत राहतात व त्यांचे
रून त्यांना 'होस्ट ऑफ हेवन' (स्वर्गांतले राहिली) अर्सेहि
म्हणतात. 'चेरबिम' या नावाची दुसरी एक कोटि असून
ते 'एलम' याचेंच सरसक आहे. एन्जलपैकी गॅंग्रेल,
मायकेल वगैरे प्रसुत आहेत. 'न्यू टेस्टामेंट' (बायबलचा
उत्तरार्ध) यापार्थ एन्जलवरून पुष्कळ माहिती आहे.
त्याच्यापार्थ चांगले एन्जल व वाईट एन्जल असे दोन प्रकार
असून वाईट एन्जलांमध्यें वात्सेवच व सेटन हे प्रमुख आहेत.
एन्जल हेच देवाचे दरबारी व शैवक होत. त्याच्यामार्फत ईश्वर
सर्व लुडीवर व मानवजातीवर सारा चालवितो, मानव

प्रण्यांचेहि संरक्षक एन्जल (गार्डियन एन्जल) असतात अशी समजूत आहे.

देवघर (दमढेरे)—रामचंद्र आया देवघर दमढेरे यास नानासाहेब पेशवे यांच्या कारकांद्वारे दफतरांत असामी मिळाली. तेथें त्यानें पंधरा वर्षे काम केले. पुढें थोरल्या माधवरावांनी त्यास पेशवाईची दफतरदारी दिली (१७६२). आया बारल्यावर (१७८५) त्याचा मुलगा मोरोपंत तात्या हा त्या जागेवर आला. तो १७८९ साली मेलला. त्याच्या मागे पांडुरंग अण्णा हा दफतरदार झाला. पुढें रावबाजीनें त्याला विजयदुर्गच्या आरमाराचा सुमा व तेथील फडगिरी देऊन, नवीन आरमार तयार करण्यास सांगितले. पुण्यास त्याचा नाऊ हरिपंत राहिला. याची मुलगी कुसाबाई ही रावबाजीस स. १८१७ त दिली; ही श्रीमंताची पाचवी बायको. लग्नानंतर पेशव्यानें पांडुरंगास कर्नाळा, राजमाची, बेलापूर वगैरेच्या मामलती सांगितल्या व दफतरदारीचें उत्पन्न कमी आल्यानें निराळा सरंगामहि दिला त्यांत जातीस २० हजार आणि कौज व नगराच्याकडे ८० हजार मिळून १ लाखाचा सरंगामा दिला. तसेंच राधोबा (हरिपंताचा पुत्र) दमढेन्यास जातीस १५ व कौजेस ४० एकूण ५५ हजारांचा सरंगाम दिला आणि तितकाच रामचंद्र पांडुरंग यासहि दिला; त्याबद्दल इतलाखी (स्वतंत्र सरंगामीच्या विच्छेद) कौजेच्या हजेरीची कामगिरी सांगितली. पांडुरंग हा काशीयात्रेस गेला (१८११) असतां दफतरदारीचें काम रामचंद्र व राधोबा करांत असत. रावबाजी पुण्याहून निघून शेवटी बऱ्हाणपुराकडे जात असतां पांडुरंग व त्याचा मुलगा रामचंद्र हे खानदेशापर्यंत त्याच्याबरोबर होते परंतु पुढें ईमर्जाच्या आहारांनाना प्रसिद्ध झाल्यावर पांडुरंग श्रीमंतास सोडून परत पुण्यास आला, व रामचंद्र हा मात्र त्यांच्याबरोबर बऱ्हाणवतीस गेला. पांडुरंगानें पेशव्यांचा पक्ष सोडला व त्याबद्दल एलफिन्स्टननें त्याचा २० हजारांचा व रामचंद्राचा १५ हजारांचा जातीचा सरंगाम कायम केला. त्यावर रामचंद्रपंत हा १८२९ साली पुण्यास परत आला. पांडुरंगपंत हा बारल्यावर त्याचा १६ हजारांचा सरंगाम जप्त करून फक्त ४ हजारांचा रामचंद्राकडे कायम केला. [वाठ—कैफियती.]

देवनहळ्ळी, ता. उ. डा. — म्हैसूरमधील बंगलोर जिल्ह्याचा उत्तरेकडील तालुका. क्षेत्रफळ २२९ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ६६६३२. गावें दोन (देवनहळ्ळी व बदिगेनहळ्ळी) व खेडी २३८. उत्तर व पूर्व भागी लहान टेंकड्या आहेत. पण एकंदरीत ह्या तालुक्याची जमीन सपाट व सुगंध आहे. पोनेयार नदीचा वरचा प्रवाह पूर्वेकडून वहातो. उत्तरभागी तलपरगी किंवा पाण्याचे दारे आहेत. येथे अफूची लागवड करता असत पण ती बंद करण्यांत आली. येथे बटाटे चांगले होतात.

गांव.—म्हैसूर संस्थान बंगलोर जिल्ह्यामधील देवनहळ्ळी तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हें बंगलोर शहराच्या

उत्तरेस २३ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९११) ६२१३. अवती वंशातील एका पुरुषानें येथें किष्ना बाधिला पण तो म्हैसूरच्या राजाना १७८९ साली हस्तगत केला. येथें हैदर बेडा देण्याकरितां आला असतां त्याचा मुलगा टिप्पू येथें १७५२ साली जन्मला. कामेवालीसनें हा गांव १७९१ साली घेतला. १८७० साली येथें म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली.

देवनाथ (१७५४-१८२१)—एक महाराष्ट्रीय संत-कवि. बऱ्हाडात सुर्जी अंजनगांव हें इतिहासप्रसिद्ध स्थळ आहे. त्यातील सुर्जी गांवीं देवनाथ जन्मला. आरंभ तो ताळीमवाज होता. पुढें काहीं कारणावरून वैराग्य उरपन्न होऊन तो आमोद-अजगावजवळील बारीगांवच्या माफकीचा भक्ति करूं लागला. पुढें त्यास कवित्वची स्फूर्ति झाली; आणि कविता करीत सर्व हिंदुस्थानभर त्यानें प्रवास केला. बऱ्हाड येथें कांतेन करीत असतां मंडपास आग लागून देवनाथ जळून मेलला. देवनाथाच्या कवितेंत बहुतेक पदे व कटिवंध आहेत. उत्तर बऱ्हाड व बऱ्हाणपुर-बऱ्हाड येथे प्रातांत त्याचें शिष्यमेळक पसरलेलें आहे. याचें मूळ नांव देवराव असून त्याच्या घापाचें नांव राजोपंत व बायकोचें नांव रमा होतें. एकदांघाच्या संप्रदायातील तेरावा पुरुष गोविंदनाथ हा याचा गुरू. याला श्रीमंत शिष्यांची (पैशाची) फार आवड अस. देवनाथाची कविता रा. अच्युत शीताराम साठे यांनी "वैदर्भ काव्यसंग्रहोत्त" प्रसिद्ध केली आहे. [बऱ्हाडचा इतिहास; महाराष्ट्र सारस्वत.]

देवपाटण—अशोकाची मुलगी चारमति हिनें हें शहर वसविलें (क्रि. पू. २५०). हें नेपाळांत पशुपतिनाथाच्या उत्तरेस आहे. चारमतीनें बौद्धधर्म स्वीकारून आपलें कायमचें वास्तव्य या शहराचें केले. शहरस्थापनेच्या वेळीं अशोक तेथें होता; परंतु मंतर तो परत आपल्या राजधानीस गेला. चारमतीचा पति देवपाल नावाचा होता. त्याच्या स्मरणार्थ हें शहर तिचें वसविलें आणि तेथें एक मठ स्थापन व आपण जोगीण होऊन मरेपर्यंत ती तेथेंच राहिली. [ओल्डफील्ड-स्केचेस फ्रॉम नेपाळ; इंडि. अँटि. पु. १३; लेखी-ली नेपाळ.]

देवप्रयाग—संयुक्त प्रांतांतील तेहरी संस्थानांतील एक खेडें. हें अलकनन्दा व भागीरथीच्या संगमावर वसलेलें आहे. येथें दरवर्षी यात्रेकरू लोक येतात. येथे रामचंद्राचें मोठें देवालय आहे. जो कोणी दक्षिणेतील द्रविड किंवा तेजस ब्राह्मण पहाडी ब्राह्मणकन्येसो लग्न लावून या क्षेत्रां राहिल त्यानेंच देशाची पूजा करावी. अशा पूजांमाला जी कन्यासंतति होईल तिचा क्रम सदरहू प्रमाणेंच चालतो. पुरुषसंतति उपाध्ये गिरी करून उदरनिर्वाह करितात. ही प्राचीन रीत आहे. यांचे महात्म्य केदारखंडांत वर्णन केले आहे. धार्मिक विधि वसिष्ठ जुंव व ब्रह्मकुंड या दोन ठिकाणीं होती.

देवघंड, त. इ. सी. ल.—संयुक्त प्रांतांतील महाराष्ट्र जिल्ह्याची दक्षिणेकडील तहसील. ह्या तहसीलांत तीन परगणे आहेत, त्यांचीं नांवें—रामपूर, नागल, व देवघंड. क्षेत्रफळ

३५५ चौरस मैल, पैकी १९०३-०४ सालांचे ३९० गौरस मैल नमीनीत सागवड केलेली होती. लोकसंख्या (१९११) २०४३०१. गांवे दोन (देवबंद व रामपूर) व खोरी ३१०. तहसिलीच्या पश्चिम भागास पूर्व समुद्रा काळव्यापासून पाणी मिळते व पूर्व भागास अमरगंग काळव्याच्या देवबंद शाखेकडून मिळते.

गांव.—देवबंद तहसिलीचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) १८११४; पैकी अर्ध्याहून अधिक वस्ती सुसुलमानांनी आहे. जवळील जंगलांत देवांचे देवालय आहे. तेथेही देवबंदशाहा 'देवीवन' याचा हा अपभ्रंश असावा असे वाटते. पोडवांनी वनवासांतले सुखदातेचे दिवस येथेच काढले अशी आख्यायिका आहे. सालार मासुदाशांनी येथील किष्ना कावीर केला होता. पूर्वेकाली नदीच्या पश्चिमेस अजोब मॅलबॅर हे गांव आहे. येथे अरबी विद्यापीठ आहे. मुन्तफा व तहसिली व श्तरकचेच्या आहेत. येथून बांदेगावची धान्य पाठविले जाते. येथे कापड व ब्लॅकिट तयार करितात.

देवभात—हे तांदुळाच्या जातीचे एक धान्य असून त्याचा समावेश उपधान्यांत होतो. तलावाच्या काठी असणाऱ्या पणवळ नालेत हे कार विकते. उपवासच्या दिवशी हे खाण्याचा प्रयत्न काही ठिकाणी आहे. कपिपंचमीच्या दिवशी (बेलाच्या धमाले किंवा सोखंडी ह्मणाने) ज्याची उत्पत्ती झाली ती या दिवशी लात नांहीत) देवभात खातात.

देवमासा—हा संज्ञा मिळणे मत्स्यवत् प्राणी होय. या वर्गातील प्राणी पाण्यात राहणारे असतात. यांना पुढचे दोन बळ्यासारखे पांय असतात. मागच्या पायाच्या गुण्या मधेखाली असतात. या प्राण्यास मान नसते व नाकपुष्पा दोक्यावर असतात. हे प्राणी मांसाहारी आहेत. देवमासा, गोदाभासा व डॅलफिन अशा याच्या तीन जाती आहेत. देवमासा हा प्राणी सहसा नजरेस न पडणारा असतो. उत्तर व दक्षिण ध्रुवाच्या मध्यावारांत किंवा नॉर्वेच्या देवमाशांचे वास्तव्य असते. त्यापि हिंदुस्थानाला वरुणा पण-पान्या समुद्रातले प्रवेद डॅलफिन मासे व देवमासे असलेले आढळून येतात. 'देवमासा हा सस्तन प्राणी असल्यामुळे त्यास मत्स्यांच्या कोटीत घालणे ब्रूक होय. याच किंवा पोटा याप्रमाणे देवमासा हादि सस्तन असा प्राणी असून तो केवळ पाण्यात राहतो एवढ्यावरूनच त्याची नात मत्स्यांची ठरू शकणार नाही. देवमासाचे माशांचे मत्स्याप्रमाणे असते, कारण त्यास पाण्यांतून सवैष पोहोचू शकते. मत्स्यांप्रमाणे त्याची शेंबळी उर्वर येते नसून आढळी असते. कारण श्वासोच्छ्वासकरिता त्यास यादमार जलप्लुमाग्रावर यावे लागते. सर्व सस्तन प्राण्यांना जसे रेंव असतात तसे देवमासात नाहींत; कारण जेवामुळे त्याची जळांतली गति दृढ होईल. तरी पण त्याच्या हनुवडीजवळ पोहोसे रेंव असतातच. त्याच्या शरीरांतली सगळी कायम राह-

ण्यास त्याच्या तब्येसाठी २१३ फूट जाडीचा चरबीचा माड चर असतो. त्याच्या डोक्यामधल हातासारखे अवयव असले तरी त्यांत छद्मान हाड, रंगासु व रक्तवाहिनी वगैरे सर्व असते व त्यांचा स्थाय्य वळणाप्रमाणे उपयोग करतो येतो.

काही विशिष्ट माशांपैकी, ग्रीनलॅंड अथवा आर्क्टिक राइट-व्हेल यांच्या पाशाची लांबी ४५ ते ५० फूट असते व काही माशांची लांबी तर ७० ते ८० फूटही असते. यांचे डोळे शरीराच्या मागोहून मोठे असते. त्याच्या 'जवळ्याची लांबी फारच मोठी व विस्तीर्ण म्हणजे एक मनुष्य उभा राहिल इतकी असते. त्याच्या तोंडाचा आकार एखाद्या शेंबलचक व प्रवेद चमच्यासारखा असतो. आपल्या भयंकर जबडाचे देवमासा अनेक लहान मासे व यरेच पाणी एकदम तोंडात नेतो; परंतु हजेचे खाणी पोटात न जाण्याची वैशिष्ट्येयोजना असते. कारण खाऊन सवडा वर उचलणे व तोंडभर बीम घोळविणे यांमुळे नाशपुड्याच्या आंत असेल्ले पाणी दाब पडून त्याच्या डोक्यांतून वर कारंज्याप्रमाणे जडू लागते.

का का दे व मा सा (ब्लॅक व्हेल).—अथवा सदरे राइट व्हेल. हा वरील माशाप्रमाणेच असतो; परंतु काळ्या देवमासाचे डोळे शरीराच्या मागचे व हान असून मुख्य हाडहि लहान असते आणि मणके मान्य जास्त असतात. अटलांटिक व पॅसिफिक महासागरात यांचे वास्तव्य असून या माशाच्या काही पोटासाठीह आरित. यिल्ले राइटव्हेल हा मासा पूर्वी अटलांटिक महासागराच्या उत्तरेस आढळत असे परंतु आतां ही जास्त छान माशासारखी आहे.

देवमाशाच्या जवळपास मोठे हाड व देवमासाचे तेल हे पदार्थ अत्यंत उपयुक्त व भारी किमतीचे असतात. देवमाशाची बरीच दि कार उपयुक्त असते असे म्हणतात. हे मासे पक्कडण्याचा एक स्वतंत्र पध्दा असून जगातील सर्व देशांत तो लागू आहे व तो बराच किंवायतशीर असण्याचे आढळते. देवमाशाची शिकार करणे बरेच घेण्याचे असते व या शिकारीत आधये व मनोरंजन उत्पन्न करण्यासारखे बरेच प्रबंध असतात.

देवयान—याचा प्राचीन वैदिक अर्थ देवाकडे नेणारा मार्ग असा आहे; काही ग्रंथांतून देव ज्या मार्गाचे पृथक् आणि स्वयं शोधय्ये प्रवास करीत तो मार्ग असा अर्थ निघतो. पुढे या अस्मिता पारमार्थिक अर्थ येउन, धार्मिक विचारांत याला स्थान मिळाले. याच्या उलट पितृयान शब्द आहे. याद्वारा श्रद्धे व प्रकाशाचे प्रवेश देवयानाच्या मार्गात येतात तर, पितृयानमार्गात अंधकार व नाश यांचे एक-मागून एक प्रवेश झेततात असा संप्रतिपक्षिकन निष्कर्ष निघतो. उत्तरायण व दक्षिणायन या अर्थांच्याच देवयान व पितृयान या संग्रह आहेत. कै. लो. टिळकाच्या ओरायन ग्रंथात (प्र. २. २) यांचे स्पष्टीकरण केलेले आढळते.

देवयानो—वाल्मीकी भूयुवा पुत्र शुक्र, याची कन्या. ही बाह्यापासून तपस्विनी, विद्याचंदन व वित्यास परमप्रिय

अशी असे. शुक्राचार्यांकडे बृहस्पतीचा पुत्र कच संजीवनी विरोध्या गुप्त हेतुने अभ्ययन करीत राहिला असता, त्यावर हिचें प्रेम बसून तो कित्येक वेळां दैत्यदानवांच्या हातून मरण पावला असतां पित्याला भीड घालून हिने त्याला वाचविलें होतें. पण गुरुभगिनी म्हणून कचानें हिला वारिलें नाहीं (‘कच’ पहा.).

एकदां देवयानी व वृषपत्न्यांची कन्या शर्मिष्ठा आपल्या सख्यांसहित मलक्रीडेला गेल्या असतां शर्मिष्ठा चुकून देवयानीचें वस्त्र नेसली. देवयानीस राग येऊन त्या दोघांची दुस्तर झाल्यावर शर्मिष्ठेनें देवयानीस नम्र स्थितीत एका कृपांत ओढून दिलें तेव्हां ययाति राजानें तिला वर काढिलें. नंतर त्याच्याशी देवयानीचा विवाह झाला. [महाभारत, आदिपर्व.]

देवरकोंडा—हैद्राबाद संस्थानांतील मलगोंडा जिल्ह्याचा नैर्ऋत्येकडील एक तालुका. हा कृष्णनदीमुळें मद्रास इलाख्यांतील गन्तूर जिल्ह्यापासून विभागला गेला आहे. क्षेत्रफळ १८९ चौरस मैल व जहागिरी भरून लोकसंख्या (१९११) ११९,१०७. यांत खेडी १८५ व जहागिरी २३ आहेत देवरकोंडा हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. पश्चिम भागी पुष्कळ टेंकड्या आहेत. ताटुळाचें उत्पन्न नगर आहे.

देवराष्ट्र—दक्षिणपंथातील शक २७२ च्या सुमारचा एक देश. शकपूर्व ३ व्या शतकापासून शकोत्तर १३ व्या शतकापर्यंतच्या सोळाव्या शतकातले जे शिलालेख, ताम्रपत्र व वाणी आतापर्यंत प्रसिद्ध झाली आहेत त्यांत देवराष्ट्र या देशाचा उल्लेख फक्त एकदां व एका स्थळी आलेला आहे. [‘देवरुखे’ पहा.]

देवराष्ट्र—मुंबई इलाखा, सातारा, जि. ह्या खानापूर तालुक्यांत बोटच्या नैर्ऋत्येस १२ मैलावर हा गाव आहे. गावाच्या बायबोस दोन मैल अंतरावर महादेवाची पुष्कळ देवळे असून त्या सर्वांत जुनें देऊळ समुद्रेश्वर महादेवाचें आहे. टेंकड्यांत फर्षांच्या गुहा आहेत. देवळांच्या नजळ एक समुद्रेश्वर नांवाचें कुंड आहे. रयांतले पाणी गुणकारी आहे असें मानतात.

या समुद्रेश्वर देवळाचा आणि मुहमद मिशनरीजें सौरटी सोमनाथाचें प्रसिद्ध देऊळ फोंडिलें त्याचा काही संबंध दिसतो. यांतील गुहा हिमगणदेव (ज्यानें म्हसूनें किंवा हिमण खांदीत विहीर बांधिली) राजानें बांधिल्या असें म्हणतात, व त्याच्याच नांवावरून, याच्या नजळील एका खेदपाचें नांव हिमगणक असें पडलें असावें. त्याची राजधानी कौडिण्यपूर होती. हेंच पंत प्रतिनिधीचें येथें कुंडल आहे असें म्हणतात. [सातारा रयाते.]

देवरिया, त ह शी ल.—मंयुक्त प्रांतांतील गोरखपूर जिल्ह्याची अभियेकडील तहसील. सालेम पर्वगण्याच्या शिबेवर ही तहसील आहे. क्षेत्रफळ ५८२ चौरस मैल., लोकसंख्या (१९११) ५१३,००७. यांत ४ गांवें व १३०० खेडी आहेत.

जमीन अत्यंत सुपीक असून लागवडहि भरपूर केली जाते. दक्षिणेस राप्ती व घोग्रा ह्या नद्या आहेत मध्यभागी लहान गंडक आहे.

देवरी—किशोरी जमीनदारी—मध्यप्रांत, जि. ह्या मंडारा. साकोली तहशिलीच्या ईशान्येस ही जमीनदारी असून तिचें क्षेत्रफळ २८ चौरस मैल आहे. इ. स. १८१८ मध्ये ही कामठा जमीनदारीबरोबर चिमणा पाटील याच्यापासून हिसबाबून घेऊन नर्मद लोधी याच्या ताब्यांत दिली. हीत एकंदर ११ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९०१) २३६०. उत्पन्न २९०० रु. असून टाकोळी १००० रु. आहे.

देवरुख—मुंबई इलाख्यांतील रत्नागिरी जिल्ह्याच्या संगमेश्वर तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या सुमारे चार हजार. येथील हवापाणी उत्तम आहे व गांवाची रचनाहि चांगली आहे.

देवरुखे—हे माझण मुख्यत्वे कुलाबा व रत्नागिरी जिल्ह्यांत (फुणमुसच्या खाडीच्या दोन्ही काठांवर ९० गांवांत) आढळतात. रत्नागिरी जिल्ह्यात संगमेश्वर तालुक्यातील देवरुख गांवावरून ते आपल्यास देवरुखे म्हणवितात. त्यांचे म्हणणे कों, आपण मूळचे देशस्थ; परंतु देवरुखभागांत राहावयास गेल्यामुळे देवरुखे हें नांव प्राप्त झालें. विस्तृत म्हणतो कों, अथर्ववेदाच्या देवर्षिशापेया हा बर्ग असावा. महाराष्ट्र प्रांतांत त्यांचा दर्जा कमी लेखला जालो; त्यांच्या पंक्तीस बसल्यास संकट कोसळतात असा समज आहे. त्यामुळे पुष्कळ कऱ्हे—देशस्थ—विप्रावनप्राज्ञा त्यांच्या पंक्तीस बसत नाहीत” (से. रि. १९११; बाँबे, भा. २ पृ. २४५). यांच्या धार्मिक व सामाजिक चालीरीती देशस्थ-प्राज्ञांहून फारशा निराळ्या नाहीत. यांच्यापैकी पुष्कळ-जण शेतकरी असून, अगदी थोडे लोक व्यापार व सरकारी नोकरीत शिरले आहेत.

शके १६४९ (स. १७२४) मध्ये सोपारें (जि. ठाणें) येथील प्राज्ञाणांनी देवरुखे हे पंक्तिपावन प्राज्ञाण नाहींत असा निकाल दिला होता (भा. इ. मं. वा. इति. १८३९). सध्यां मुंबईतील बहुतेक साणावळी देवरुख्यांनी चालविल्या आहेत व त्यांत सर्वे तऱ्हेचे प्राज्ञाण जेवतात; कोंकणांहि बहुतेक लोक त्यांच्याशा रीतीव्यवहार करतात.

बरील निर्णयपत्रात देवरुख्यांनी देवराष्ट्रीय म्हटलें आहे. एकंदपुराणांहि त्यांना देवराष्ट्रीय म्हणून ते देवराष्ट्रांतून आलेले व अर्पाक म्हटलें आहे. “ अन्येपि देवराष्ट्रिया देवराष्ट्रदुपागतः । अपांजेना अयाज्याथ गिरिकांतारवा-सिनः ॥ ” पत्रपुराणांत सुद्धा यांना पंक्तिदूपाक देवराष्ट्रप्राज्ञा म्हणून संबोधिलें आहे.

शके १७२१ (स. १५०) च्या अलाहाबादच्या समुद्र-गुप्ताच्या शिलालेखांत देवराष्ट्र देशाचा उल्लेख आढळतो. दक्षिणपंथातील जे जे राजे त्यानें जिंकले त्या देशांच्या नामावलींत देवराष्ट्राचें नांव आहे. तसेंच तेथील कुबेर

नांवाच्या राजाचाहि उमेर आहे. मागपुर ते इतरपर्यंतच्या प्रदेशांत सार्वत्रिक हे देवराष्ट्र होते. त्याप्रमाणे जिजाच्याचा ठाण त्या राष्ट्रांत मोठ्या असे.

हज्जानदीच्या काठी कऱ्याया (सातारा जिल्ह्या) गजळ कुंजलया पूर्वेस २१ कोसोवर हसी देवराष्ट्र नांवाचे एक क्षेत्र आहे (१६४). त्याच्या आग्नेयमार्गेची अवधर, सेगी, देवळे पार आहेत. येथे कुबेरेश्वर व समुद्रेश्वर यांची देवळेहि आहेत. हेंच पूर्वीच्या देवराष्ट्राच्या राजधानीचे दहार; हे राज्य सातारा येथे कोल्हापूर व मरठ्यांसमून ते देवरपुर या भागावर पसरले असले व रावे १५२ त तेथे कुबेर राजा होता. त्याच्या आध्वर्याने देवराष्ट्र या प्रांतांत जे माझण रहात असत ते देवराष्ट्र-देवराष्ट्रीय-देवदशे माझण होत असे रा. राजवाडे म्हणतात.

द्यावडाहूनने राज्य (१३८) नष्ट झाल्यावर त्याचे मोडलिक ठगणेश्वर यांचाहि प्दास हऊन देवराष्ट्र येथील राजांनी महाराष्ट्रांत व्हावे वर उचलले असले. त्यांना पुढे (१५०) सद्युगुप्तानें मोडलिक केले. नंतर ते ४५८ पर्यंत कांही काळ मोडलिक व कांही काळ स्वतंत्र राहून, शेवटी चालुक्यांचे मोडलिक बनले असले. या १५० वर्षांच्या (२३०-४८०) कालांत महाराष्ट्रांत अनेक सल्तनतेही राजे व राज्ये उदयास आली. त्यांपैकीच देवराष्ट्राचे एक राज्य होय. हे राज्य ४५८ त चालुक्यांच्या अंतिम झाले असले व पुढे भोज्याच कालाने नष्ट झाले असले. त्यावेळी कुबेरराजाचे आश्रित हे देवराष्ट्रीय माझण राजाध्यामांनी त्या (देवराष्ट्र) प्रांतांतून निघून धर्मेश्वर व पुज्यपूतच्या आसपास येऊन कामगचे राहिले असले. हा ठाण त्यावेळी चालुक्यांच्या अंमलापासून दूर होता. यापैकीं तेंपे दुसरे (चित्तवन) माझण होतेच. त्यांच्यामध्ये पराक्रमाच्या भयानें हे देवराष्ट्रीय येऊन गिरितव्हासत लपून राहिले. या काळावरून मित्राचार्याच्या व मित्र व्यवहाराच्या माझणांपासून यक्षयाच करणारे चित्तवन माझण अर्थातच अक्षित राहिले.

देवराष्ट्र याचा अपभ्रंश देवरद होतो; देवकपि याचा अपभ्रंश देवदरी किंवा देवरचे. धर्मेश्वरराज्यास देवदश हे एक गांवहि आहे. सारांच ही जात प्रादेशिक आहे; याशिवाय इतर महाराष्ट्रीय माझण व यांच्यांत विषेय करक नाही.

हे स्वतःस देवर्षिमाझण झगडून पंचशविजयंतर्गत महाराष्ट्र माझण असल्याचें सांगतात. मुंबई इलाक्यांत यांची छो. सं. सुमारे ५ हजार असून याशिवाय माळवा, गजव्हेर, कर्नाटक इकडे २ हजारपर्यंत छोक आहेत. ठाणे जिल्ह्यांत उमरगांव पेटगांवहि यांची बस्ती मरीच आहेत.

कुळाचा भिल्लांत दहिवाडी येथील विठ्ठलदेवाचें एक संस्थान या जातीच्या पंचावतोच्या माळवांचे आहे. मरीच विद्यामूर्तिकरी अलीकडे यांनी कांही केंद्र काढले आहेत. पूर्वी यांच्यांत पंचामती होयना, अक्षित नाहींत. यांच्यांत पोटगती नाहींत; हे आपणास ऋतुदेवी देवस्थानी पोट-

जात स्मृतितात आणि देवस्थानी आपला समग्रव्यवहार २५० वर्षांपासून असल्याचें सांगतात. यांचा धर्मविधी देवदरी मिथुनकार्याचें बद्धचः होतो. हे अर्धांक नाहींत यावरून निरिगजा ठिकाणच्या धर्मसंवेदी व अधिकाऱ्यांची आभा-पत्रे (नकला) पाहण्यांत येतात.

वातप्रप्रकल्लसता या पुस्तकांत (अ. १, प्र. १) यांच्या वापसीबद्दल एक दंतकथा आहे. तीच सर्वत्र आढळते. यांचे म्हणणे की कोल्हापूरप्रांतांतून धुमाल राजाच्या (!) छवामुळे आम्हां केंद्रणांत गेलीं. पुढे परशुराम कोंकणांत आल्यावर त्याच्या यदिलाच्या श्राद्धास या माझणांनीं छण दिला असतो हे गेले नाहींत म्हणून मग त्याने चित्तवननांना निर्माण केले व देवर्षि माझणांनीं छण दिला.

यांची व देवस्थानीची भोजे (परीवशी) एकच आहेत. सर्वेच दोषांच्या कुलस्तरांमधेहि पर्येच साम्य आहे. म्हणजेही आध्यात्मन व यत्तुंकी तैत्तिरीय शास्त्रांतर्गत हिरण्यवेशी असा दोन शाखा यांच्यामध्ये आहेत. तुळजापूर व कोल्हापूर येथील देवी, येथीलचा वांछोबा हे यांचे मुख्य देव आहेत.

यांचीं कां हीं आह यां. —करोडे, कानडे, काळकर, कोषरे (डोवळे), कारकर, कवडेकर, कुलकर्णी, सदाचकर, करवतकर, आरेकर, अंबेडकर, बांकेर (दोन गोत्रांचे), पांढे, कुबेरकर, अजाडे, गोषो, दापरे, बांग, ताले, डाकपाळे, तीर, तेरेदसाई, डंभळकर, गोपळेकर, बोगले, निमकर, नवरचे, निरंभे, धनुषकर, येडवे, धिपुडकर, बोमे (भोरे), भोळे, भटवाले, बाडे, बाडे, पांगरकर, भोगरे, देवळे, मरामन, मराठे, गांडुसकर, मुदल, मुळे, मुसळे, शेंडे, शिंदूत, साले, सावळे. याशिवाय कर्नाटक प्रांतांत गेलेल्या लोकांचीं आठनांचे: —पट्टहोडी, पनहोडी, कलपट्टांगूर वगैरे.

हे विष्णु परशुराम पंडित यांनी ' पंचशविजयंतर्गत महाराष्ट्र माझणांतोळ देवदशाधिपयानीं शाससंभनविचार ' नामक एक पुस्तक लिहिलें आहे (१८७४) त्यांत देवस्थानी देवस्थान म्हणले आहे.

गुजलमानी अंमलांत कुळकर्ण, वेसाहेपण, करोडगिरी वगैरे अधिकार यांनी विद्यास्थानीं पुन्हां हे देवदार अहमदनगर, वेळगांव, पारभागाकडे गेले. मराठी राज्यंत हे नकतो, चार-कुन झाल्याने गुजराथ, माळवा, सातारा, पुणे या भागांत पसरले. महाराष्ट्री शिवाच्या लव्हरत अमलाराखले जहागीरदार होते. नागो देवचके हाहि एक पयमया त्यांत होता. [सेन्सल रिपोर्ट १९११. मुंबई भा. इ. सं. अहवाल, शक १८३६; रत्नागिरीग्यामे; सोलापूरग्यामे; गांवारकर-हिस्ट्री ऑफ दि डेकन; विलसन-इंडियन फारद्व; हरिवंश; छद्मा-मिर्झा; रा. भि. सो. गांडुसकर यांची माहिती.]

देवचल—संयुक्त प्रांतांतील विस्तीर्ण जिल्ह्याच्या विचलपूर तहसिलीतील एक तोंडे. हे ह्या काळाम्य्याचा पश्चिम भागावर बसलेले आहे. पलीकडच्या तांदार देवरीचा व

गढ गाजन आहेत. येथे एक इ. स. ११२ होळ लेख सापडला आहे. त्यांत छिंद वंशाच्या राजा नामक राजाने बांधलेल्या देवालयानेचा उल्लेख आहे. प्रचीन मयूर वाह्याच्या अवलोकनाची-घोंडे मातीची आठवण म्हणून मोठे घोंडे व मातीचे हांण जखब आहेत. [प. इ. १, पृ ७५.]

देवल, गोविंद चलाळ (मृत्यु १९१६)—एक महाराष्ट्रीय नाटककार. यांचा जन्म सांगलीजवळील हरिपूर गांवी झाला. लहानपणापासून यांनी नाटकांचा नाद होता तरी १८७१ साली हे मॅट्रिक पास झाले. गोविंदरावना कविता करण्याचा नाद असल्यामुळे साहजिकच त्यावेळी वेळ्याची शिक्षक असणाऱ्या अण्णासाहेब किलोस्करांशी १९०१ चांगला परिचय झाला. १८८४ साली देवल अभिक्लृचर (शेतकी)ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. अभिक्लृचर कॉलेजोत अधोर्ना 'आर्योद्धारक मंडळी'त गोविंदराव काम करीत. तेव्हाच त्यांचा उत्तम नट म्हणून लौकिक झाला. काही दिवस सरकारी नोकरी केल्यानंतर ती कायमची सोडून ते गायवाडमयांत भर घालू लागले. किलोस्करांच्या खालोखाल नाटककवि म्हणून यांचे नांव पुढे येऊन बऱ्याच नाटक मंडळ्यांना यांच्या नाटकावर गबर होता आले. देवलाना एकंदर संगीत व गद्य मिळून सात नाटके लिहिली आहेत ती:—सं. विक्रमोर्वशीय; सं. मृच्छकटिक; सं. शापसंभ्रम; सं. शारदा; दुर्गा; कालानुसार व हुंकाराव. यांपैकी पहिली तीन संस्कृत नाटकांची व शेवटली इंग्रजी नाटकांची रूपांतरं होत. शारदा नाटक कायते एकच त्याचे स्वतःच व तरावलीन समाज

प्रस्तावनेतच देवलास ऋषींनी, म्लेच्छांनी धर्मग्रंथ केलेल्या अशा धाड्याप्रकारापासून चतुर्वर्णीयांना शुद्ध कसे करून घ्यावे याबद्दल प्रश्न विचारला असून त्यासंबंधीच विवेचन मुख्यतः या स्मृतीत आहे. प्रायश्रित करणारा वयाने ८० वर्षांच्या पुढील असेल किंवा सोळा वर्षांच्या आतील वयाचा असेल अथवा रोगी असेल तर त्याने, जे प्रायश्रित सांगितले असेल त्याच्या अर्थे आचरावे. प्रायश्रित करणारा अकरा वर्षांच्या आतील असेल तर त्याच्याबद्दल प्रायश्रित त्याच्या भावाने, पित्याने अथवा पालकाने करावे असे सांगितले आहे. ब्रह्मचारी, गृहस्थाश्रमी, अग्निहोत्री, स्त्री, राजस्वला स्त्री वगैरेना ग्रंथ केले असल्यास कोणते प्रायश्रित आचरावे, गवरांनी म्लेच्छांभक्षण करवितल्यास अथवा निरुपायाने भक्षणाचा प्रसंग आल्यास कोणते प्रायश्रित आचरावे वगैरे विषय या स्मृतीत आले आहेत. ग्रंथा पावल्यावर जितका काल म्लेच्छ सहवासित जाईल त्या मानाने कमी अधिक प्रायश्रित आचरणच प्रमाण सांगितले आहे. या देवलस्मृतीतील व काही अन्यस्मृतीतील वचनापारं धर्मांतर केलेल्या वैवाणिकांनी छुडिसेकार करून धर्मांत पेश्याचा प्रसंग धी शरकाचार्यांच्या संमतीने अलीकडे बालू झाला आहे. सद्गुरुद्विषेष्टाराचा प्रयोग पुस्तकरूपाने पंडित विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव (पुणे) यांनी छापिला असून त्या पुस्तकास भापांतरासह देवलस्मृति जोडली आहे.

देवलिङ्गा—काठेबाड. बडवाण (स्टेशन) ठाण्यातील निराळी संज्ञणी देणारी गडागोर. लखतार हिच्या जवळचे हे

देवळें—देवळ हा शब्द देवालय (देव + आलय = देवानें घर) या संस्कृत शब्दापासून झाला आहे. ईश्वरी शब्द 'देव' मूळ संस्कृत भाषेतील भौतिककथनाची भाषा या अर्थाच्या शब्दापासून झाला असून नंतर त्याला देवालय असा अर्थ प्राप्त झाला. देवालयाचा प्रसार मूर्ति-पूजक लोकांच्या देशांतच फार आढळतो, तथापि मूर्तिपूजा-विहीन अशा हिंदी व मुसलमानांनी घमोवादि देवालया-सारखी पवित्र ग्रंथ असतात व त्यांत प्रत्यक्ष देवाची मूर्ति नसली तरी तेथें ईश्वर अदृश्य रूपानें वास करतो किंवा तेथें मधून मधून भेट देतो असे मानतात, व अशा ग्रंथांचा सांकेतिक आर्चना करण्याच्या कार्यां उपयोग करतात. लिप्ती घमोतली चर्चे व इस्लामी धर्मातील यदीदी अशा प्रकारच्या होत.

प्राथमिक अवस्थेतील समाज.—ऐतिहासिक दृष्ट्या पाहतां भारंवार स्थानांतर कथ्याच्या (जोगेंद्र) मठच्या जातीच्या लोकांत देवळांची पुजा असली तरी देवालये अर्धे वाच्य नाही. बहुतां योनि धार्मिक विधी उपचारा आंगठ होतात, कारण वृद्धापाणादिकांच्या आभयानें देवता रहातात अशा समजुतीने वृद्धापाणादिकांचीच मे पुजा करतात. मूर्तिपूजेचा अवलंब केल्यावरहि देवळांच्या स्वरूप ते स्थानांतर करितांना बरोबर येतात व त्यांनीं शोषणांत किंवा संवत् साधुवरुणा स्थापन करतात. याच्या पुढील पायरी स्थानिक एके ठिकाणीं राहणाऱ्या रानटी जातींची. ज्या ठिकाणीं खूत पूर्वजांचे आर्ये किंवा देव प्रादुर्भूत होतात अशी समजूत असते अशा पवित्र स्थानांनीं शोषणांनीं इगडांचे कोडाळे कमन मध्ये मूर्ति किंवा इतर देवतादेखक दगड वगैरे ठेवतात. नंतर अशा पवित्र स्थानां लहानसें मोठे व बांधण्याची चाल पडली व सांप्रत अग्रगत व गरीब स्थितीतल्या लोका-समाजांत हाच प्रचार दृष्टीस पडतो. अशा प्राथमिक अवस्थेतील देवालयावर्तव्य मृतांच्या देहांचे दफन करण्याची (पुरण्याची) चाल ज्या ज्या घमांत आहे त्या त्या घमांच्या समाजांत दफनस्त्रीलाहि पावित्र्य प्राप्त होऊन तेथें देवालया-चारखांब पवित्र ग्रंथ (इमारती) बांधण्याची चाल रुढ झाली. देवळांचा एक नैसर्गिक प्रकार म्हणजे मुद्रा. अशा मुद्रांमध्ये देवमं मांडून त्यांनीं पवित्र पुजाप्रार्थनास्थानांचे स्वरूप देणाऱ्या रानटी जाती पुष्कळ आहेत. हा प्रचार ईशिस, अरबस्तान, अमेरिकेतील वेद व इतर देशांत आढळतो.

उच्च संस्कृतीतील समाज.—उच्च संस्कृतीच्या लोकांत धार्मिक बाबतीत देवळांना मोठे महत्त्व असतें आणि तीं शिखर-लेच्या मानवी प्रगतीच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचीं असतात. कारण स्थावरून त्या त्या समाजाच्या धार्मिक विधींची व त्याच-प्रमाणें त्यांच्या सौशीलिक प्रगतीची व सौंदर्यविषयक कल्पनांची साहिती मिळते. ईशिसमध्ये प्राचीन काळाची मोठाली

देवालये आहेत. तीं दगडीं असून देवाची मूर्ति स्थापलेल्या मण्यवर्ती अंगभोवती घन्याच खोल्या व दिवालयाने बांध-ल्यामुळे एकंदर देवालयाची इमारत पुष्कळ मोठी असते. मूर्तीची जागा अंधःकारासुद्ध असून तेथें फक्त उच्च पुरो-हित वर्गाला (प्रिस्ट) जागाची परवानगी असते. अशा देवालयांच्या पुढील मागाची उंची सर्वोत्तम अधिक व मागील जागांची कमी कमी होत गेलेली असते याचिल्लियांत जुन्या काळाची काही देवालये अमिनीरालून सकलून काढली आहेत तांदि फार मोठाशी आहेत. त्यांचा काहीच्या पाजला एक मोठा दिवालयाना असून त्याला लागून मागे एक लहान खोली असते व तीत देवतेची मूर्ति असते. काही देवालये फार उंच व लहानात मण्यवर्ती असून वेपटच्या मण्यव-पर्यंत भिने असत आणि अगदीं शिखरावर एक खोली असून तीत विहासनावर देवाची मूर्ति स्थापलेली असे एकंदर विश्वाची रचना एकावर एक असे कात लंक (पोल) मिळून आहे अशा समजुतीमुळे देवळांना सात मजलीं आकार देऊन वर देवाची स्थापना केली आहे. ईशिसमधील देव-ळांचे क्षेत्रफळ किंवा मोबतालये आकार फार विस्तृत असतें तर याचिल्लियांतल्या प्राचीन देवालयांनी उंची फार असते. ईशिस व याचिल्लिया या दोन्ही देशांतील देवळांस पुष्कळ अमिनी इनाम दिलेले असत आणि याचिल्लियांत तर देवळांतील पुरोहितांदेखे श्यायमनसुयाचे कम असत व ते देवालयांमोबतालया इमारतीत चाले. त्यामुळे त्या राष्ट्रांत देवालये ही मोठी महत्त्वाची संस्था होती ग्रीक लोकंतील प्राचीन देवळांचा मुख्य भाग म्हणजे एक चौकोनी लांबट खोली असून तिच्या भोवती अनेक खोल्या असत. देवळांचे तोंड पूर्वेक असून मुख्य दरवाजापलीकडे देवाची मूर्ति घडणीत असत. ही देवळे साधारणतः लहानच असत पण तीं चांगली रंगीत शोभिवंत केलेली असत.

हिंदू—वैदिक काळांत मूर्तिपूजा व देवळे नव्हतीं. हुद-पुत्र काळांतील देवालयांचे अवशेष मुळावें लपलप्य नाहींत. वैदिक काळांत देवळे असलीच तर तीं हल्लीं ग्रंथदेवा-तस्थानांचे लांकडी असलीं वादिनेत, कारण अशोकच्या काळापर्यंत इमारतीकडे दगडांचा उपयोग करण्याचें मांडोवच नव्हतें, असे वास्तुकलाविज्ञ जेम्स फर्ग्युसन म्हणतो. देवळे म्हणून मोठाच्या दगडी इमारती बांधण्याची पद्धत बौद्ध काळांत सुरू झाली. पण बौद्धांच्या देवळांत देवाच्या मूर्ती नसून मुद्रांच्या खोल्यांचे अवशेष ठेवण्याची पद्धत होती. अशा स्थानाला प्रथम स्तूपाचा म्हणजे बाटोळ्या लांकडाचा आकार देत. त्याच या बोवाच्या पवित्र स्थानांचा दुसरा एक प्रकार आहे जाला देवालयाप्रमाणें मोठ्या इमारतीचा आकार देऊन त्यांत स्तूप बांधलेला असतो. पवित्र बौद्ध स्थानांचा दुसरा प्रकार म्हणजे क्षेत्री सडकांत खोदून तयार केलेले स्तूप व चैत्य(वहा) हा होय. तिथला प्रकार विहार उर्फ बौद्ध गिऱ्यांनीं राहणाकरितां बांधलेल्या सडकांत खोदून तयार

केलेल्या लहानमोठ्या खोल्या स्तूप, चैत्य व विहार हिंदु-स्थानांत अनेक ठिकाणी आहेत

हिंदूंची जीं देवळे सर्व हिंदुस्थानभर आहेत त्याची मूळ कल्पना, आकार व शोभा या बाबतींत बौद्धांच्या उपयोग पवित्र स्थानांचे अनुकरण बरेच झाले आहे. तथापि हिंदु देवालयपद्धतीचे मुख्य दोन प्रकार आहेत एक दक्षिण-हिंदुस्थानातील द्राविडी व दुसरा बाकीच्या भागातील सर्व-सामान्य. दक्षिणेकडील देवळ चौरस असून त्याचा वरचा भाग मनोऽन्याप्रमाण उंच व छिऱ्येक मजले देऊन केलेला असतो. मुख्य देवळाच्या आत एक गामारा उर्फ मुख्य मूर्तीची लहान खोली असून तिच्या मांडवताली प्रदक्षिणेकरिता मोकळ्या मार्ग असतो पुढच्या बाजूला अनेक खांबे असलेला मोठा सभामंडप असतो शिवाय मुख्य देवळांमांडवी पुष्पान्यानां राहण्याकरिता खोल्या, मोठे अगण, पाण्याची टांकी किंवा विहीरी वगैरे असतात. शैव व वैष्णव दोन्ही पंथांची देवळे सारखीच असून पक्ष मूर्ती व खोदकाम निराळ्या प्रकारचे असते. उत्तरेकडील देवळाचा छालचा आकार बहुकोनी असून वरील शिखर घाटोळे व निमुळते होत गेल्ले असते व त्याला म्हाले नसतात. देवळाच्या समोर एक चौरस चतुतरा असून शिखर मनोऽन्यासारखे छप्पर असते. देवालयशिल्पा-विषयी माहिती शिल्पशास्त्रातील असल्यान ही येथे फारशी दिलेली नाही

नेपाळ, ब्रह्मदेश, तिबेट, चीन व जपान या देशात बौद्ध धर्माचा प्रसार झाल्यावर तेथे स्तूप बांधण्यांत आले पण त्यांच्या आकारात निरनिराळ्या देशात थोडा फार फरक आहे बहुतेक सर्व घर्मांत सर्वप्रथम असे एक देवालय असते. यिस्ती घर्मातील रोम येथील पॅथिऑन, मुसलमानांचे मक्का येथील काबा, हिंदूंचे काशी येथील विश्वेश्वरार्च देवालय, बौद्धांचे गया येथील बौध्दिवृक्षार्च स्थान ही त्यांचे अशा प्रकारची होत प्राचीन काळापासून मुख्य यात्रेची ही ठिकाणे असून गुप्तेगारानी सरक्षक स्थळे म्हणूनहि ही उपयोग असत.

देवांग—याची एकूण लो स (१९११) ४५१३५५. यांनी देवापति, देवागुळ, देवलवार अशीहि नावे आहेत. पन्हाड, ब्रह्मदेश, कुर्ग, मद्रास इलाखा, निगमाचे राज्य, कोचीन व काँगण या प्रांतातून हे लोक आहेत. विशेषतः मद्रास इलाखात हे फार (२०६५०४) आहेत. हे कोटी असून सुन्धी व रेगमी ही दोन्ही कापडे विणतात पुढे विण-ग्राण्या लोकांचा एक वेगळाच वर्ग झाला. ह्या वर्गाचे पुष्कळ लोक लिंगायत पंथाचे झाले देवांगअप्या व मत्तंग-आप्या हे त्यांचे पुढारी आहेत. परदेशी व मुबईतील गिर-णांचा माल निर्धूल लागल्यापासून याचा धंदा बराच झाला-मला आऊन पुष्कळ लोक कमबाराशी झाले आहेत. या लोकांचे पुष्पाचारदावा, सुतसाळी इत्यादि २९ पोटभेद असून त्यांचा परस्परशी विवाहसंबंध होत नाही. कुलाचार-दावा अक्षोभ्य कोठे कोठे जातवे व लिंग ही दोन्ही

पालाण्याची चाल आहे. सुतसाळी लोक मुसलमान घर्मांतून आलेले असून, त्यामध्ये सुता करण्याची चाल आहे असे म्हणतात. याच्या आदनावावरून ह्यांची कुळे ठरली जातात. नाशिक येथील मराठेसाळी या पोटभागातील लोकांत आदनावाखेरीज गोत्रेहि आहेत हिरे व चिकुरविन या पोटभेदातील लोकांची २६ गोत्रे असून त्यांतील अर्धी शिवनामवाचक व अर्धी पार्वतीनामवाचक आहेत एक आह-नाव (वेढागू) असलेल्या व कोठे कोठे एक देवक असलेल्या लोकांमध्ये विवाहसंबंध होत नाहींत. आतेवहोण व मामे-वहोण यांच्याशी लग्न बहुधा करिता येते कनौटकात मुलीवद्दल, मुलाचा बाप मुलीच्या बापाला ३० रुपये देतो. पुनर्विवाहाची चाल यामध्ये आहे. पंचाची संमति असल्यास घटस्फोटहि करता येतो. सडोबा, बहिरोगा, नोतीबा, नरसोबा इत्यादि देवतांची हे लोक पूजा करतात. यांचे उपाध्ये देशस्थ ब्राह्मण आहेत. सोलापूर जिल्ह्यातील रेडया-तील कोथी लोकांचे सामाजिक प्रश्न जातिसमेष्टुर्द मांडले जाऊन निकाल देला जातो व या निकालावर आत्तापासच्या खेड्यांच्या सयुक्त सभेकडे अपील करता येते सातारा व पूर्व खानदेश येथेहि अद्याप पंचायती आहेत

धारवाडच्या बाजूस यांनी हंटगर म्हणतात त्यांच्यात कांहीं जयमर्षी (शिवाचारी) आहेत व कांहीं रामानुजी उर्फ कुलाचारी आहेत प्रसंगविरोधी या दोघात शरीर-संबंध होतो लिंगायत देवांग व कुलाचारी देवांग यांचा बौद्धाव्यवहार झाला तरी लिंगायत देवांग व इतर लिंगा-यतसमाज (रेड्या, तेथी वगैरे) यांचा परस्पर शरीरसंबंध होत नाही यांच्या पंचायती बहुधा, यांच्या मोठ्या वस्तीच्या गांवीं भरत असतात. सर्वांत मोठी सरपंचायत स १९०४ त स्थापली व्यापार विद्वा लक्ष वगैरे समारंभांत कांहीं ठराविक रक्कम पंचायतीच्या खर्चासाठी घेतात. देवांगांहून भिन्न परंतु त्यांनी सद्धश अशी जात विश्वकर्मा किंवा पंचा-यन होय. देवांगाचा इतर कोणत्याहि जातीशी अशोदक-व्यवहार चाळत नाही. यांचे विवाहादि सेस्कार यांच्या जातीचे उपाध्याय करतात जातीसंबंधी प्रश्नांचा नियम ब्राह्मणाकडून करवितात हे पुनर्विवाह शास्त्रसंगत मानीत नाहींत. देवांग पुरपाकडून अन्यजातीच्या स्त्रियांच्या पोटी अपभ्रमव्यवहाराने झालेल्या संततीस पुरसाली म्हणतात. अशाचरोबर देवांग अशोदकव्यवहार करीत नाहींत असे म्हणतात [या म स्याड सेकेटरी, दे. ध प्रसारक समाज व रामचंद्र बाळाचार्य आरषटी, धारवाड, यांनी पुरविलेली माहिती, सेन्स रिपोर्ट, पु ७, १६, सन १९११]

देवांगानपिय—देवांगानपिय व पियदत्ति हे दोन प्राकृत शब्द अशोकाच्या शिलाशासनांत नेहमी येतात. देवांगपिय या प्राकृत सामासिक शब्दाचे संस्कृत रूप देवानां प्रिय. याचे अर्थ मूर्ख व देवप्रिय असे दोन होतात. दिष् पातुं येळें

व प्रकाशार्थे असे दोन अर्थ. खेलायक दिव्यात्म निवास-
लेखा देव शब्दाचा अर्थ जुगारी व प्रकाशनायक दिव्यात्म
शालेखा देव शब्दाचा अर्थ निरंतर. पहिल्या पक्षी देवालो-
प्रिय म्हणजे जुगाच्याचा लाडका अतएव मूख, मित्र, दुसऱ्या
पक्षां अमरांना लाडका अतएव पूज्य.

पतंगलि, शंकराचार्य व बाण यांनी स्तुत्यार्थेक अशीं
देवानांप्रिय योजिले आहे. परंतु या सामासिक भाषनेनें मूर्ख
असाहि अर्थ निपतो. त्यामुळे व्यस्त अर्थानें या पदाचा
अर्थ स्तवित्वाचा हो पुढीलप्रमाणे लापताः— देवानांप्रियः
अद्य सर्ग न वेतां देवेभ्यः प्रियः अद्य अर्थ पचास. प्राह-
तां चतुर्धाचें काम पत्नी करिते. देवानांप्रिय म्हणजे लाडका
व देवेभ्यः प्रियः म्हणजे देवानां लाडका. मतलब एकच.
मात्र हिमयने दिलेला 'सेकेड' (पवित्र) हा अर्थ या सामासिक
पदाचा मुळीच होऊं नाहीं. युरोपातील राजे आपणास
भर्मांचे व तक्षणाचे मुख्य समजून 'सेकेड', 'प्रेसिअस'
वगैरे उपपदें ज्या अर्थांनें लावीत, त्या अर्थास अनुसरून
हिमयने बरील सेकेड असा अर्थ या सामासिक पदाचा केला
मत्ताचा. पण भारतवर्षात राजा हा भर्मांचा अंकित आहे,
धर्म राजाचा नाही आपलें मूल नांव न ओगतां परोक्ष
नांवानें आपली माहिती देण्याची चाल इकडे सुद्धालापासून
आहे. दे परोक्षप्रिय आहेत. आपलें, उरें नांव उच्चारून
आदरपटा पदवीं न घेतां, व या पुरातन चालीस अनुसरून
अशोकानें (फक्त एकांविषय) सर्वश्र शिलाशष्पनास
आपले बरील (देवानांप्रिय प्रियदर्शि) दौण्य नांव कोरविलें.
प्रियदर्शन (प्रियदर्शि) हें त्याचें बरोच नांव दौण्यपश्चात्
सर्वत्र उल्लेखिलें आहे. अशोक असें नांव तेथे आढळत नाही.
तेव्हां हिमयचा 'प्रेसिअस' हा प्रियदर्शनाचा अर्थ चुकीचा
दिसतो. सारास, देवानांप्रिय प्रियदर्शि राजा, याचें आपातर
देवानां लाडका जो प्रियदर्शी नांवाचा राजा (अशोक) तो
अस करणारास येत. [भा. १. मं. अहवळ, १८३५.]

देवार—गाणारे व भिक्षा मागणारे द्रविड जातीचे हे
लोक आहेत. यांची वस्ती बहुधा वृहत्तम मध्यभारतास असून
लो. सं. २५०० आहे. यांच्या कुलाची नांवें काहीं गावांवरून
पडली आहेत. जसें तयपुरिया, रतनपुरिया. रमपुरिया नार-
ळ्याचा तुंबा लाबलेली सारंगी वगैरेवात. रतनपुरिया लोक
वाताळा मोवळ्याचा तुंबा लाबून तांबीच्या दोऱ्यानीं वजन-
वित्तात. देवारांच्या बघांची नांवें बहुतेक द्रविड शब्दाचींच
आहेत. काहीं गोंड नांवें आहेत व काहीं कवार शब्द आहेत.
विवाह प्रौढदर्शनास होवात. उपवर मुलींच योग्य वर नच
मिळाला तर ती तिच्या बहिणीच्या नवऱ्यास देतात.

वृषू प्रौढ असल्यास गर्भधान निराळें करावें लागत नाही.
रजानंतर कधीं ती माहेरी आली तर तिन्हाहातासारीची
येते. कारण ती व तिचे आईबाप यांस परस्वरांचा स्वयंपाक
घाटत नाही. तिचे सासूलासदे मुद्दां तिच्या हातचें जेवत
नाहीं. प्रत्येक जोडपें व त्यांचीं अविवाहित मुलें यांचे एक

स्वतंत्र कुटुंब होतें. लग्नापूर्वीच जर मुलीनें व्याभिचार केला असला
तर वरचे विधी गाळतात आणि बंधूंचे कंस धरून बसनें तिला
एक गुहा मारून लग्नसंभारोंबतां ७ प्रादक्षिणा घातल्या कीं
लग्न होते. जर नवऱ्यापासून पळून दुसऱ्या मातापयरोबर
बायको राहूं लागली तर त्याला विधवाविवाहाच्या हुण्ट देऊ
मरवा टागता. जर त्याला हें देणें परवळत नसेल तर त्यानें
१० रुपायाकड ती बायको परत नवऱ्याकडे पाठवावी.
६औं वहुल बायको गहाण टाकण्याबद्दल देवारांची ह्वाति
आहे. सकारण किंवा परस्पर संमतीनें घटस्फोट करण्याची
मनाई नाही. घटस्फोट करण्याला मरेपर्यंत ठग करतां येत
नाहीं. पण बायकोनें वाटेस त्याच्याबरोबर लग्न करवें याचे
देव महाभारद् देवी व दुष्टादेव हे आहेत.

हे लोक प्रेत पुरात. यांच्यांपैकीं श्रौंमंत लोक दोन
पक्षांनीं तीं उडकून माळगत आणि रक्षा नदींत टाकतात.
हे आश्रमालाच्या हातचें जेवत नाहीत किंवा स्वतः आपल्या
मातीच्या हातचें खात नाहीत. पण गोंडांच्या हातचें खातात.
एवढेंच नव्हे तर ते स्वाचें उष्टें देखील खातात. हे लोक
हुकुरें पुष्टळ पाळतात. हे गाऊन भिक्षा मागतात, रतनपुरी
देवार गोपाळरायाची प्रशस्ति गातात

रामपुरी देवार गुंजर गीत गातात. यात गौळणी व धों-
ळणाचीं गाणीं असतात. हे लोक सूत काढणें, वानरें शिक-
विणें, अश्वलें व बाघ पाळून त्यांच्यावर पैसा मिळविणें
आणि शिसें व कथलाचे दागिने विकणें हे धंदे करतात.
रामपुरीन त्यांच्या बायका जुनीं वस्त्रे वेऊन गोंड्यांच्या घरां
करतात [रतेल व हिरालाल]

देवास, व त्यानें.—छंदल इंधिया एजन्तीच्या माळवा
पोलिटिकल चारमधील ओड संस्थान. भाकटी पाती व मोठी
पाती अशा यांच्या दोन शाखा आहेत. जरी या दोन्ही
पक्षांवर निरनिराळे संस्थानिक आहेत व त्यांचा कारभारहि
निरनिराळा व बहुतेक बाबतींत एकमेकांपासून स्वतंत्र आहे,
तरी त्यांची राजधानी एकच असून एकाच प्रदेशातील माग
त्यांचा वाटून देण्यात आलेले आहेत. संस्थानाभोंवतीं ग्वाल्हेर,
इंदूर, भोपाळ, जाबरा व नरसिंगपड यातील प्रांत आहेत.
बायदच्या परगणाखोरीज इतर सवें भाग माळव्याच्या
पठारावर असून त्यातच चंबळा, सिंधा व कालीसिंध या नद्या
वाहतात. येथे पावसाचें मान ३५ ते ४५ इंच आहे. पाण्याचा
पुरवठा कराव असल्यामुळे दुष्काळ कारसे पडत नाहीत.

जेथील संस्थापिक मराठे जातीचे असून त्यांचे उपनाव
पवार आहे. पांचा मूळपुरष उकाशीराव व देवासचे मूळ-
पुरष तुकोशीराव आणि भिवाशीराव हे सहोदरसुलवंधू होत.
तुकोशीराव व भिवाशीराव हे पहिल्या बाजीरावाबरोबर
सव १७२५ मध्ये मध्य हिंदुस्थानात आले. त्यापैकी त्यानीं
बघाविलेल्या कामगिरीबद्दल पेशव्यांकडून त्यांना देवास,
सर्वगपुर, जळोड वगैरे २४११०० रुपये बसुलाचे परगणे
इनाम मिळाले, त्यांपैकी काहीं अद्यापहि त्यांच्या वंशात

चालू आहेत. वरील रकमेतून २६००० रु. मिराशी सरदा-
रांना यावे लागत. स्थानिक अहागिरदारांकडून ७८९२९
रु. संजोनी येई ती पेसव्यांनी यांना खर्चाकरता लावून दिली
होती. तुकोजी व जिवाजी यांचे जमेना, म्हणून पुढे ते विभक्त
झाले व संस्थानाचे वाटले गेले. पुढे त्यांच्या वंशजांनी एकत्र
बाणण्याचे ठरवून सत्ता कारभार चालविला. उभयता रामाचे
हक्क, मानपान सारे सारखे असून जे उत्पन्न येते ते दोघे
सारखे वांटून घेतात. तुकोजी-मिवाजीच्या नंतरचे राजे दुर्बळ
असल्याने त्यांचा मुलज रोजारचे प्रयत्न राजे कुर्यात असत.
शिवाजी तर एकदा सारंगपूर प्रांत बळकावला होता, तो पुढे
(१८१९) परत मिळाला. सन १८१८ त मोठ्या पातीचा
संस्थानिक दुसरा तुकोजीराव व धाकट्या पातीचा दुसरा
आनंदराव आणि ब्रिटिश सरकार यांच्यामध्यें तह होऊन
दोन्ही संस्थानांनी आपला कारभार एकत्र व एकाच दिवाणा
कडून चालवावा असे ठरले, पण ह्या व्यवस्थेमुळे पुढे फार
हंदे होऊ लागल्यामुळे ती पद्धत सोडून प्रत्येक संस्थानचा
कारभार स्वतंत्र झाला. इ. स. १८३९-४० पासून प्रत्येक
संस्थान ब्रिटिश सरकारला वार्षिक १४२३० रु. खंडणी देते.
येथील संस्थानिकांना दत्तक वेषावहल सनद मिळालेली
आहे १८१४ व १८१० साली दोन्ही संस्थानिकांनी आग-
गाळ्याकरिता लागणारी जमीन दिली. १८८१ साली दोन्ही
शाखांनी मिठाच्या नेळाणीबरोल जकात बंद केली. त्या
बद्दल त्यांनी प्रत्येकी वार्षिक रु. ४१२-८-० मिळतात.
अफूखेरीज इतर सर्व कराही १८८५ साली बंद झाले. सारंग-
पूर ही कन्नडाबदूरच्या बेळी माळव्याची राजधानी होती.
देवासच्या दक्षिणेस तीन मैलांवर नागडा ही ह्यापूर्वीची
राजधानी होती असे म्हणतात.

प्रत्येक संस्थानावर स्वतंत्र संस्थानिक आहे; व शिक्षण,
आरोग्य, पुढी (म्युनिसिपल इदीत) येणाऱ्या मालाबरोल
जकात) व अशकारी या बाबतींशिवाय त्यांचा इतर कार-
भार स्वतंत्र असतो. येथे ब्रिटिश नाणे चालते. फक्त
ताड्याच्या नाण्यावर “ देवास संस्थान ” ही मराठी अक्षरे
असून “ जुनिअर ” किंवा “ सिनिअर ” अशी इंग्रजी
नवे असतात. न्याय व सर्वसाधारण बाबतींत संस्था-
निकांच्या हातात पूर्ण सत्ता आहे. मध्यंतरी संस्थानात
सहान जहागीरदार वंशान्या करीत. राधोगडच्या ठाकर्यांचे
स. १८३४ त वंशहीन केली होती. दोन्ही पातीच्या राजांनी
सन १८५७ मध्ये इंग्रजांना चांगली मदत केली होती. धान्य,
कापूस व अन्न हे निर्गतीचे मुख्य निर्रस आहेत. गहू, ज्वारी,
मका, मूर, जेन, संघाव, अकू रेशीमी येथे पैदाश होते.
आप्रा-मुंबई, देवास-उम्हनी, आणि देवास-मोण्डल हे
दळणवळणाचे मुख्य मार्ग आहेत. मुंबई, पदोई आणि मध्य
हिंदुस्थानातील रेल्वेची नागडा-मथुरा ही गाळा बलेट
आणि गदगुचा या परगण्यांतून गेलेली आहे. संस्थानांत
एक हायस्कूल आहे.

मोठी पाती—हे संस्थान उत्तर अक्षांश २२° ११' ते
२३° ५३' व पूर्व रेखांश ७५° २५' ते ७७° ४६'
यांवर आहे. ह्या मूळ पुरुष पहिला तुकोजी हा होय.
तो १७५३ साली मरण पावल्यावर त्याचा (वडील भावाचा
नातू) दत्तक मुलगा कृष्णाजीराव गादीवर बसला. हा
पाणिपतच्या लढाईत होता. १७८९ साली त्याच्या मागून
त्याचाहि (पुतण्या) दत्तक मुलगा दुसरा तुकोजी गादीवर
आला. पेंडारी, शिंदे व होळकर यांच्या स्वाध्यामुळे दोन्ही
शाखांची स्थिति त्यावेळी खालावलेली होती. हा तुकोजी
सन १८२४ त निपुत्रिकच मारला. तेव्हा त्याचा दत्तक
पुत्र स्वमोंगद हा गादीवर आला. तोहि निपुत्रिकच होता.
त्याच्या मागून गादीवर आलेला दत्तकपुत्र दुसरा कृष्णाजी
राव हा १८६० साली गादीवर आला. याला फजे फार झाले
होते. सप्रतचे महाराज तुकोजीराव हे १८९९ साली गादी-
वर बसले. यांचे शिक्षण इंदूर व अजमेर येथील विद्यापीठांत
झालेले आहे. यांचा जन्म १ जानेवारी १८८८ रोजी झाला. व
यांनी संपूर्ण हक्क १९०८ साली मिळाले. यांनी राजा अशी
पदवी असून १९ तोफांची सलामी मिळते. येथील ली. सध्या
(१९३१) ७७००५. लोकसंख्येवेळी शेंकडा ८५ हिंदु व
शेंकडा १२ मुसलमान आहेत. येथे रामस्थानी भाषेची माळवी
नांवाची पोडभाषा चालते. शेंकडा २६ शेतकीवर व शेंकडा
२९ मोलमजुरीवर निर्बाह करितात.

या शाखेचे क्षेत्रफळ ४४५.०३ चौर मैल आहे. त्यांत देवास,
अलोड, सारंगपूर, राधोगड, व भागीद हे परगणे आहेत.
बंदरची प्रांताच्या उपसाचा एकतृतीयांश व हुंगेला
प्रांताचा एकद्वितीयांश हिस्सा इंग्रजांकडून पात्यांनी मिळतो.
एकंदर उत्पन्न ७ लक्ष रुपये आहे, ते जमिनीबरोल कराचे
उत्पन्न, जकातीपासून होणारे उत्पन्न व अफूबरोल कराचे
उत्पन्न यांपासून बसल होते. १९१३ सालापासून राज्य-
कारभारासाठी कौन्सिल आहे. पण १९२२ च्या जानेवारीत
एक कौन्सिल व एक प्रतिनिधिमंडळ स्थापण्यांत आले.
प्रत्येक प्रतिनिधी निवडण्याचा हक्क अद्यापि नाही. सर्वांचे
शिक्षण राज्यांत सुरू आहे. मुन्हेगारांची वसाहत करून
त्यांना शिक्षण देण्याची व्यवस्था चालू आहे. संस्थानचे
लष्कर अगदीच किरकोळ आहे. पहिली शेतमोजणी १८३०
साली झाली. त्यावेळी फक्त लगभग झालेल्या शेताची
मोजणी करण्यांत आली होती. १८९४ साली चिनलागव-
डीच्या जमिनीचीहि मोजणी होऊन प्रत्येक गांवाचे नकाशे
तयार करण्यांत आले आहेत. भोजाखेडी, गवाशा व पठाडी
असे तीन गावेच टाकेदार ठाकूर आहेत. त्यांचे उत्पन्न २४
हजार आहे.

धाकटी पाती.—याचा मूळ पुरुष जिवाजीराव १७७५
त मरण पावला. त्याच्या मागे त्याचा दुसरा पुत्र आनंदराव,
त्याचा मुलगा ह्यंतराव हे गादीवर आले. ह्यंतराव निपुत्रिक
म्हणून त्याने आनंदराव यास दत्तक घेतले. हाहि स. १८३७ त

निपुत्रिक वारला. रयाचा दत्तक हैबतराव त्याचा नारायणराव. हा १८६४ त गादावर आला. संप्रत्यचे महाराज महाराज बाबासाहेब हे आहेत. अजिंक्यवासर व कारभारी यांच्या मदतीने राज्यकारभार चालतो. महाराजांचा जन्म १८ आगष्ट १८७७ त झाला व ८ जानेवारी १८९२ साली हे दत्तक आले. वेली कॉलेजात यांचे शिक्षण झाले. १८९७ साली यांना पूर्ण अधिकार मिळाले. पुढील इतिहास फारसा महत्वाचा नाही या संस्थानिकांलाहि राजा अशी पदवी व १५ तोफांची सत्तामी आहे. महाराजांना १९२२ साली केसरी हिंदूचे पदक, १९१७ साली के. सी. एस्. आयची पदवी व १९१८ साली केशवपंथरा महाराज हा किताब मिळाला. या संस्थानची सो. स. (१९२१) ६६९९८. लोकसंख्येपैकी सै. ८५ हिंदू व सै. १० मुसलमान आहेत. सै. ४० शेतकीवर व सै. २८ मोलमजुरीवर निर्वाह करतात. येथेहि माळवी नावाची भाषा चालते. संस्थानचे क्षेत्रफळ ४१९.४१ चौरस मैल व वार्षिक उत्पन्न ६॥ लक्ष रुपये आहे. ह्या संस्थानात पुढील सहा परगणे आहेतः—देवास, यथावद वदगुचा, रिमोद, सारंगपूर आणि अकबरपूर. पहिली मोहणी व जमा-बंदी अनुक्रमे १८८१ व १८९४ साली झाली.

गांव — मध्य हिंदुस्थानातील दोन लहान लहान संस्था-नांची राजधानी. इन्दूरहून २४ मैल. लोकसंख्या (१९११) ६४९२. चामुन्डा पहाडाच्या पायथ्याशी हा गांव वसलेला आहे व त्यावरून ह्या गांवाचे नाव देवीवासिनी पडले. ह्या गावेच्या इ. स. १७१९ पर्यंत काहीच महत्त्व नव्हते पण ह्या साली हें मराठ्यांच्या ताब्यात आले. [मोडबोळे-देशी संस्थानें; इने. ग्याझि ; संस्थानो रिपोर्टे.]

देवी—ज्यात अंगावर विवाक्षित तन्हेच्या पुटकुळ्या उगवतात अशा प्रकारचा हा एक सांधीचा ज्वर आहे.

कारण.—ह्या अर्थत स्पर्शसंचारी ज्वर असून रोग्याच्या खोलीतील दूषित हवेच्या संसर्गानें तर हा होतोच; परंतु रोग्याचे कपटे अंधारुण पांघरुण व इतर वस्तूंच्या योगानेहि रोगप्रसार होतो. पुटकुळीतील लस स्पर्शसंचारी असते. परंतु त्या उगवण्यापूर्वी देखील रोग्याचा संसर्ग इतरांस बाधतो. तसेच देवी येऊन मृत झालेल्यांचाहि संसर्ग होऊन इतरांना देवी येतात. औपुत्ये—मग ती कोणत्याहि यदाची, गर्भातयेंतील सुद्धा असली तरी सर्वांना रोग होणें संभवनीय असतें. तरी त्यांतल्यात्यांत गर्भाचा व एक वर्षाच्या आतील मुलांना काहीसा संसर्ग कमी प्रमाणात होतो. शिद्दी कोमर्ना श्वेतवर्णायांवेला हा रोग जास्त प्रमाणात होतो. अथवाद षगळले असता, एकाद्या माणसास एकदां देवी आल्या तर त्यास त्या पुन्हा सहसा येत नाहीत. देवीची लस छोट्यांच्या प्रतिबंधक तोंडगा निघाल्यापासून देवीच्या सांधीपासून उडळ-गारे अनर्थ व दुष्परिणामीची सीमता फारच कमी झालेली आहे. अठराव्या शतकाच्या शेवटी ही युक्ति निघाली.

ज्वराचा क म व मु द ष.—गर्भावस्था बारा दिवस असते व तीमाथे रोग्याची प्रकृति विपटणार असल्याचे कांही एक लक्षण आढळून येत नाही. नंतर एके दिवशी खूप थंडी वाजून व कंथर, पाठ मनस्वी दुखत व वाति, डोकेंदुखी परा-काष्ठेची होऊन ज्वर अगमर १०२° ते १०३° अगर १०४° पर्यंत असतो; व दुसऱ्या दिवशी तर कदाचित् यथेष्टाहि अधिक चढतो. रोग्याच्याने कांहींच फावत नाही व त्यास अंधारुणात पडून रहाण्यावाचून इलाज नसतो. धुपानाश, तुपा, निमेवर शुरशीथ बद्धकोष्ठ ही लक्षणे असतात. तिसऱ्या दिवशी देवीचे फोड दिशूं लागतात; पण त्याच्या अगोदर कांही रोग्यांमध्ये अंगावर विवक्षित टिकाणीं झाली उठते; ते प्रकारः—(१) गुसती झाली गोंवराप्रमाणें दिसणारी तोंडा-वर व सर्वांगावर कांही रोग्यात आढळते तर कांही कणांच्या ती फफ हातापायांच्या बाहेरील बाजूवर असते. (२) ही झाली स्वयंत फुटली आहे असेहि प्रकार आढळतात, म्हणजे येथीपासून खाली ओटीपोंदावर व अर्धे मांड्यावर त्रिकोणी आकाराच्या प्रदेशावर असं फुटलेलें अंग दिसतें. कोणाच्या काखेंत व काखेपासून नवळील व खालील तऱ्या कशा प्रकारची होते. रयाचे लाल चट्टे असून ते मावळक्यवर तेथे विवळ्य अगर पिंगट डाग कांही दिवस असतो. ही खाली दुसऱ्या दिवशी दिशूं लागून तिची समाप्ति दोन दिवसांत होते; फार तर एखाद्या दिवस तिचे व देवीच्या फोडाचे साहचर्य असतें. याचा अतिरफ कणांचा तिसरा एक भयंकर भेद आहे. प्रथम दुसऱ्या दिवशी खूपच खाली येऊन ती फुटते व तिचे लहान मोठे चट्टे किंवा डाग अंगावर दिसतात. तोंड, चेहरा, डोळे, खाल व फुगीर दिसतात. बातीत पित्त अगर रक्त व शौचाघाट रक्त, लघवांतून आलव्युमिन व रक्त जाणें ही लक्षणे होतात. कधी वात अथवा मेणुद्धि असली तरी एकंदरीत रोग्यास शुद्धि शेषपर्यंत असते. तीन दिवसाच्या आत व कधी तर अगोदरहि मृत्यु येतो.

देवीचे फोड.—चेहरा, कपाळ, डोकें या ठिकाणीं बारीक व खाल अशा पुटकुळ्या तिसऱ्या दिवसापासून येण्यास आरंभ होऊन नंतर पाठ, बाहु, हात व मग मांड्या, पाय, पायले वगैरे खालील अंगावरहि पुटकुळ्या येतात. नंतर ह्या ठळक दिशूं लागतात; ओटींनी पुटकुळी दाखली तर स्वयंत पोळी रोंगल्याप्रमाणें मोटाला लागते. नंतर तिसऱ्या दिवशी पुटकुळ्यांच्या मध्यमार्गी पापुदऱ्याचा बारीक फोड येतो व तो फोड प्रथम स्वच्छ व पारदर्शक दिसतो पण पुढील दोन दिवसात मोठा होऊन एक ठराविक बदल त्यांमध्ये होतो तो असाः—मधील पापुदरा फुटून तेथे लहान खळगी बनते व भोंवताली वाटोळी उंच कड असते. पुटकुळ्यांच्या आंत पापुदऱ्याचे अनेक कप्पे असल्यामुळे पुट-कुळी फोडली तरी थोडीच लस पाहेर निघते. याच सुमारास फोडाचा पारदर्शकपणा नष्टास होऊन रंगातील लस बरीच नष्ट होतो, व उगवण्याच्या सहाव्या परंतु ज्वराच्या आठव्या

दिवशी पुढकुळ्या पूर्णपणे पुढाळतात असें झाले म्हणजे दर-
एक फोडाभोंवतालाच जागा राळवाप्रमाणें सुजून फुगून
गुलाची होते व याप्रमाणें वेढ्यावर फार फोड असले तर
सुजेमुळे रोगी ओळखू शुद्धा येत नाही. डोपशावरची स्वचा
घुजेमुळे फार टणकते व तीच गत हातात्पायांची व थोडा-
ही होते. त्या पुढाळलेल्या फोडावर खपली घरण्यास दोन तीन
दिवस लागतात. त्या अवधीत फोड सुकण्यास मधून आरंभ
होऊन त्याची फाळसर पिंगट रंगाची खपली बनते, व ती
काही दिवस टिकून रहाते. खपली घरण्यापूर्वी काही
रोम्याच्या फोडांतून पुढे थोडथोडा वहातोहि. फोड कोरडे
पडले म्हणजे सुज कमी होऊन मग चेहरा ओळखता येतो
व नंतर खपली पडून जाऊन त्या ठिकाणी फाळसर लाल
झाग रहातो. ती जरी प्रथम फुगीर दिसत तरी नंतर ओत
बसून तेंथें खोळगट धवीच्या परिचयाचा देवीचा वण रहातो.
हात व चेहरा या ठिकाणी फोड फार येतात. अंगावर व
बघाच्छादित भागावर कमी येतात. आरंभी ज्या भागावर
छाली येते म्हणून घर चांगितले आहे तेथेहि फोड कमी
येतात असें म्हणतात देवीच्या फोडाच्या उगवण्यापासून
खपली घरीपर्यंत जी जी स्थित्यंतरे वर वर्णिली आहेत, तीं
प्रथम वेढ्यावरील फोडांत नंतर एकदोन दिवसांनी हात-
पाय व सर्वांगावरील फोडांमध्ये होतात असें अयोदरच
दुसरे कसले फोड येऊन अगर एलिस्तरें अथवा पट्ट्या मारून
स्वचेंत दाह झालेला असतो अशा ठिकाणी देवीच्या फोडांचें
पीठ बागही दाट येते. बाण्या स्वचेवर फोड येतात व
लेप्पल स्वचेवर ते येत नाहीत असें मात्र होत नाही
सौंदात, डाळवर, पशांतहि येतात व तेथें सदां असणाऱ्या
ओलाण्यामुळे त्या फोडांचें स्वरूप भिन्न प्रकारचें असतें;
म्हणजे ते पुढाळलेले फोड व दिसता किंचित करप्या
किंवा कधी मोत्याप्रमाणें रंग असलेले, घाघार सपाटव
उंचवट्याप्रमाणें असतात व ते चरून रक्षाळण्याचा किंवा
मग वनण्याचा संभव व भवृत्ति असते. जिथेवर फोड व
गुराशी असते व पण क्वचित् जमि सर्वधन सुजते. कंठांमध्ये
मग व क्षतें फोडांमुळे पडतात. नाकात फोड, तपस्या, दाह,
सुज, इत्यादि प्रकार झाल्यामुळे भासोण्डासास अवरोध
होतो.

रोम्याचें प्रकृतिमान.—ज्वर जोरत्या नसेल, तर
फोड दिसूं लागताच आरंभीचा ताप यावतो, व रोगी
दोन तीन दिवस सुखांतीस जरी अगदीं निजून असला
तरी फोड उगवल्यावर तो स्वतः वैद्याकडे अगर रुग्णालयांत
गण्यासारख्या स्थितांत असतो. त्याचें बारीक फोडांनीं अगदीं
भरून गेलेलें असतें, तथापि आरंभी त्यास होत असलेली
गति, कमर दुखणें, मस्तक व अंग दुखणें व ज्वर यापासून
त्यास यावेळीं पारशी पीडा होत नाही. पण मात्र जेव्हा
फोड पुढाळतात, वेष्टी चांगली घेईवाचून दोन ते सहा अगर
आठहि दिवस टिकणारा ताप पुन्हा येतो; व तो १०३-१०४°

पर्यंत चढून सगळीं कमी असला तरी निघत नाही. निद्रा-
नाश, मस्तकदुःख, वायूमुळे बरळणें व दर मिनिटास नाडीचे
१०० ते १२० ठोके इतकें प्रमाण असतें. तपस्या सुद्धा
सुज कमी होऊं लागताच हा ताप व रवाची लक्षणे हा पुन्हा कमी
होतात; परंतु काही रोग्यांचे केस व नखे या उवराच्या कडकी-
मुळे गळतात.

भेद.—हे पुष्कळ असतात. पण त्यांचे मुख्य प्रकार पुढें
दिले आहेत:— (१) विकीर्ण किंवा प्रसृत भेद, याचेंच
वर्णन वर दिलें आहे (२) संमेलकभेद; यांत फोड वेसुमार
व बळद म्हणजे दुसऱ्या दिवशीं येऊं लागून आरंभीचा
तापहि थंडक असतो फोड दिसल्यावर ताप उतरावा तो
काही उतरत नाही फोड विपुल असल्यामुळे ते एकमेकांशीं
संयुक्त, दाह, वेदना, सुज, ठणका, ताप व रोग्याचे हाल
त्या मानाने फार होतात वेढ्यावर परिणाम विशेष होतो.
नाक, पंता, कंठ या ठिकाणी फोड हटकून येऊन त्यामुळे
होणारा प्रास भोगावा लागतो. फोड फुगूं लागल्यावर येणारा
ज्वर तीव्रतर असून त्यातील नाडीच्या ठोक्यांचें प्रमाण,
वायूमुळे वृद्धक, वेष्टादि, शुंगी हीं सर्व लक्षणे विशेष जोराचीं
असतात दोप व दुष्परिणाम बहुधा उद्भवतात व रोगीहि
दगावण्याचें प्रमाण मागील भेदापेक्षा त्यांत अधिक असतें. गुरा
येण्याची कारणे ज्वराधिक्य, पूयवृद्धिज्वर, वायूमुळे येणारी
श्लानि, इत्यादि हीं होत. (३) उग्रभेदात पहिल्या दोन
दिवसांच्या आंतच फोड दिसतात असें एकदा घर सांगितलेंच
आहे. याच्या पुढें (४) रक्तमय भेद बनतो तसें झाले
म्हणजे फोडांतून रक्त वाहूं लागतें; अगर ते स्वचेंत उतरून
मोठाले लाल डाप पायावर दिसतात. हा प्रकार लेप्पल
स्वचेवरील फोडांतहि होऊन त्यामुळे कंठांत, घसात वट
सर्षाप्रमाणें थोटलेल्या रक्ताचें सायडें अगर पापुद्रा बनतो,
नाक, फुफुस, गुद, मूत्रपिंड, गर्भाशय यांपैकीं इत्रियांतून
रक्तस्राव होतो. हा भेद असाध्य आहे. (५) अतिशैथ्य
भेद:—पूर्वी देवी टोंबलेल्या असून त्यातील प्रतबंधक शक्ति
अपुरी असल्यामुळे अगर ती तेंपत असल्यामुळे, अगर टोंब-
णाराच्या दोषांमुळे हा भेद पहाण्यात येतो. त्याचें पहिल्या
विकीर्ण भेदाशीं बरेच साम्य आहे. 'त्यातहि पुष्कळ तऱ्हा
दिसून येतात; (अ) ताप नसून किंवा थोडा असून फोडहि
अगदीं थोडे असणें हीं शैथ्य तऱ्हा झालीं हांत फोड फुटून
खपली चरते. (आ) कधी आरंभीचा ताप अति जोराचा
पण थोडा वेळ टिकणारा असून, पुन्हा फोड फुगण्याच्या वेळचा
ताप थोडा असतो व फोडांचीं सर्व स्थित्यंतरे न होताच ते
जिरतात. आरंभी झालीं येतें म्हणून लिहिलें आहे तें या
भेदास फार करून खागू असते यातील रोगी मुळीच दगा-
वत नाहीत व बगहि फारसे किंवा मुळीच रहात नाहीत.
(६) निवृत्तित भेद:—यामध्ये देवीच्या फोडांची छस दुष्-
व्याच्या अंगांत बारीक असत, रक्तचटणें, या मार्गांनीं शिरली
असता, त्या बायीं एक पुढकुळी उठते. नंतर धंदी वाजून

उत्तर भरती व नशीकच्या रक्षणी सुजून दुखातात. उदाहः कांतीत प्रयी. यानंतर अकराव्या दिवशी वर वणिष्ठा-प्रमाणे सर्वांगवर देवी येऊन खपल्या पडतात. एकंदरीत हा भेद सौम्य पण स्वर्णचंदारी व कचेरत्यसंगी प्रणयानकदि अवती या उतरामध्ये होणारे दोष व दुष्परिणाम होतात ते येवप्रमाणे:—(१) गळें व घोवें. (२) डोळे येणें व रंगीत पुरोषाति विशेष असल्यास डोळ्या जाणें (३) कर्णमूळ, कर्ण-बाह्यमुळें दुर्गंधियुक्त कर्णघात. (४) श्वातनलिकादाह, मिथ्र-फुफुसदाह, फुफुसावरणदाह, व वर सायितलेला कंठदाह हे श्वतर्नलियापैकी रोग संभवतात. (५) धमन्यातील रक्त विप्र-स्थामुळे अप्रयोगवायु, मस्तिष्कदाह, पृष्ठवेधारज्जुदाह, हृदयपाद मरणांतनुदाह हे मरणांतलूचे रोग कींवा रोगाच्या प्रसंगेवजात होतात. यामुळे मृत शास्त्रज्ञांची शरीररक्षापाठी व चौरकाट करून पडतो इतर साध्यांच्या उतरात असे नाना इंध्यावर परिणाम होतात तसेच या उकरांदि होतात तथापि या रोगाच्या म्हणून अनका विशिष्ट गंतु असे अपाव मिश्रित झाले नाही.

रोग नि दा न.—तीथ मुक्त असतो थंडी म्हाजून ताप भरणें, वाति होऊन कंवर विशेष दुखणें ही लक्षणे व एरवी एखादे उत्तर दुखणें येणार एकात्मने व शूचक अवतात ती अशा वेळी देवी येणार असे दर्शवितात सुखवतिंत लाली येते त्यामुळे गोवराचा ताप आहे की काय अशा धांचा येते परंतु गोंबरत पडमें, लोका हां एरव असतात फधी गोबर आला असता देवी आल्या आहेत अशी समजूत जुनून होते. उपदेशातदि देवीसारखे फोड एखादे वेळी येतात, पण ते मोठा उत्तर येऊन न येतां हावकाज येतात. उमभेदा-लीळ पुढेडळ्या रक्षाजून लवकर फुटतात व त्या पुढण्या-पूर्वी रोगी कदाचित दगावेलेहि हे स्थानांत असणें. कांकि-ण्याचे फोड देवीप्रमाणें असतात. पण ते दिवण्याच्या अगोदर ताप नसतो, तर ते उगवल्यावर ताप येतो व ते फोड मागात शिताच्या गोळीप्रमाणें दस्त्यासारखे थोडाच लागत नाहीत व बहुधा मध्ये फुटून खळगी पडत नाही.

हा ध्या सा ध्य वि चार.—वरील भेदवर्णनात सांगित-ल्यामुळे पुष्कळि केळी नाही. निरुपेण व अतिथोष्य भेद हे साध्य असतात. दर सात वर्षांनी पुन्हा देवी टोंचून येत जाव्या व अशा वेतल्या आहेत असे समजवणाने रोगी साध्व समजतात.

उ प वा र.—एकंदर सर्वांगीया उतरांन रोग्यास ज्या धोर-णानें देवाचें असे सांगितलें आहे तशी व्यवस्था देवाची म्हणजे दुसऱ्यास सर्वां न पांचेन अशा दूरच्या ठिकाणी त्यास येवजा देवारा. तेथे हवा पुष्कळ पाडिजे दूध एरंदरीत पुष्कळ वंतु पोडपोडें व वरचेवर थावें. रोगी पडतो त्यासाठी घेऊ येवें घावीत. अंगाचा दाह्यमय होण्यासाठी कोमट पाण्यांत दमाल भिजवून अंगास जोळारा फोड वार कोणत असल्यास त्यावर म्हेंजेलीन लावायें याविषय कोबरेल व त्यावर कोरडी

व स्वच्छ राख हा उपाय बरा आहे. विहरा मुजून उगकतो म्हणून घेऊ पाण्याच्या घण्या त्यावर ठेवल्या व पाण्या पांथिरा मुजून रंगीत स्तंभक येवनिंदूचे येव पाळीत आहे. कोपेसाठी जरुष्टाप्रमाणें शीपेंचें दिलें पाडिजेत व शक्तिपात तीव्र भेदांत होऊं नये म्हणून त्राडी योग्य प्रमाणांत घावी तोंड विपुत्र होऊं नये म्हणून तोंडास टिककर आघोडीन लावणें, पुटुडळ्या मुद्राम अगोदर फोडणें व त्यावर सज्जो-छाराच्या कांमिने स्वघं करण, तेल लावणें वगैरे नाना गुफ्या व इलाज करितात. परंतु करोखर उपयोग होतो किंवा नाहीं याची वानवाच आहे परिचरवापैकी अगर इतर कोणी देवी न काढविलकी माणसे असतात त्यास देवी नाढवण्या, म्हणजे देवी आल्यान तर भीतीनें कारण उर-णार नाही.

दे थी चा प्र ति घं ध.—प्रथम पुढ देवीच्या फोडाची लस टोंकीत असत त्यामुळे सौम्य देवी येऊन जाऊन पुढें जन्मभर ते माणूस देवा येण्याच्या भीतीपासून मुक्त असे पण लस टोंकल्यावर जो उत्तर व देवी येत त्या स्वर्णचंदारी असल्यामुळे टोंकलेला माणूस जरी रोगप्रतिषेध झालेला असला तरी साध वसरण्यास यामुळे उलट मदतच होऊं लागली कारण टोंचून न देण्याच्याचीच मृत्या वेधमा अधिक असते. यामुक्त रोगप्रतिषेधार्थी ही तन्हा मागे घेऊन स. १७९९ पासून केन्नर या देवाचें गोस्तन देवीची लस प्रचारांत आणिली. त्याच्या लक्षान असें आले की, गाईच्या स्तनावर व कासेवर फोड येतात व दूध काढणारांना संध्यामुळे तसेच फोड येतात परंतु अशा माणसांना पुढें देवीचे अगदीं अय नसतें असा अनुभव तबळी सोळात होता असें त्यास कळल्यावरून मी लस घेऊन इतर माणसांत टोंचून मोठ्या प्रमाणावर देवात रोगप्रतिषेध करण्याचें स्थानें आरंभिलें व रंगीत त्यानें उत्तम यज्ञ संपादिलें उलटपार्श्वी वग व टोंकलेल्या लोकांना देवी येऊन गेल्या आहेत. स्थान देवी काढल्या असतां देवीचे फोडन मुळी येत नाहीत असाहि अनुभव ह्यास आला. यानंतर अनेक प्रयोग करून या प्रतिषेधक सोडण्याच्या सत्य तेविषयी स्थानें व इतरांनीं खात्री करून घेतली या गोस्तन देवीच्या फोडाची लस एका माणसाची दुसऱ्यास टोंकली तरी तसेच फोड येऊन रोगप्रतिषेधकपणात ती लस हीनवीच नसते, व अशा सत्तेनेंदि पुढें माणसांना एखाची लस दुसऱ्यास टोंचून देवीरोगप्रतिषेधक करण्याची पहिवाट पडली.पण काहीं कालांततर अगोदर वातरास मुद्राम ही लस टोंचून नेतर ती माणसास टोंकाची ही चाल सर्वांना सुरक्षित वाहून माणसाच्या फोडाची लस टोंकण्याची चाल मोकली.

जे तान दे थी टों व ह्या वर हो गा री स्थि त्यं त रं—टोंकल्यावर दोन किंवा तोड दिवसांनीं लाट पुढी टोंकल्या-जागीं येते. ती मोठी होऊन चढण्या गोचच्या दिवशीं तिचा फोड वगळो, तो पुढें चढऊन रेंवाच्या होऊन पुढगत जाऊन मोठा होतो, पण मध्यसाणी त्याचा वायुदरा जर घडून

खळगीप्रमाणे होतो. आठव्या-नवव्या दिवशी हे फोड पिवळे होऊन दाह व सुनेमुळे भोंवतालची रवचा लाल व गुलाबी होते. फोडाचा गडबडपणा रयांच्या भोंवतालची लाली वाढत जाऊन ते खूप ठणकतात व त्यामुळे ताप येतो; काखेतील गाठी देखील सुजून दुखतात. दहाव्या अकराव्या दिवशी फोडांतील ओलावा व विषळणे कमी होऊन ते सुकण्याच्या पंथास लागतात व रयांवर पिवट रंगाची खपळी धरते. थोड्या दिवसांत भोंवतालची सुज न लाली कमी होऊन सुमारे निव्हाव्या दिवशी किंवा जरा अगोदर ही खपळी पडून जाते, व तेथे कायमचा खोल वण रहातो.

देवी टोंचण्याची कायद्याने साक्षि आपल्या देशात अध्याप केली नाही, पण पाश्चात्य देशात काही व्यक्ती वागडून ती केलेली आहे. त्या व्यक्ती म्हणजे मूल अर्यंत अक्षर आहे असा डाक्टरचा दाखला आणणारे व ज्यांची हा इलाज बाईट आहे अशी घापयपूर्वक प्रामाणिक समजूत असलेले लोक माणसाच्या लक्षाचा दुसऱ्या माणसास टोंचण्यास - वयोग केल्याने रोगप्रतिबंध साक्षा तरी पहिल्या माणसांत स्वाभाविक काही रोगवीज असल्यास ती दुसऱ्यांना बाधतील ही शका, ती बाल मोडून टाकून गोस्तेन लस प्रचारात आणल्याने नाहीशी झाली आहे. यांततर कांपमन या जोधकाने पुढील उपयुक्त बोध लाविल्याने देश टोंचण्याचे काम अधिक सुकर झाले आहे एक भाग वातराच्या फोडाची लस व सद्या भाग समसमान पाणी व शुद्ध ग्लिसरीन यांचे मिश्रण हे एकत्र व एकत्रच होईल मिश्र करून टोंचण्याच्या अगोदर काही आठवडे सूक्ष्म नळ्यात सोलवंद करून अंधेरीत ठेवल्याने एरवी वातराच्या लक्षात आढळणारे पूयकंठ पूर्णपणे सूत होऊन ही लस अधिक उपयुक्त व सशस्त्र ठरली गेली आहे; व हल्ली तीच प्रचारांत चालू आहे

देवी टोंचणे — दहाव्या बाहेरील भागावर देवी काढतात तेथे मध्यभागावरील चामडी डाव्या हाताने जरा ताणून धरून ती अगोदर जेष्ठ धावनाने शुद्ध व स्वच्छ केल्यावर तशाच रीतीने स्वच्छ केलेला चाकू तिरका धरून त्यावर लस घेऊन तीन ते पांच ठिकाणी मध्ये वेताचे अंतर ठेवून तेथे रज न निघेल व लस तर आंत जावी अशा वेताने टोंचावा. कोणी चाकूने स्वचेवरील जागा प्रथम तीन चारदां खरवून रज टिपल्यावर मग रया जागी लस चोळून पालतात किंवा ठरलेल्या जागेवर लक्षाचा थेंब ठेऊन त्यांतून चाकूने खरवून लस भिनेल्ले करितात. नंतर लस शुद्ध केल्यावर त्यावर थोरिळटिची पट्टी घसवावी व दंड अंमळ बांधून देवावा. याबाबत दुष्परिणाम सहसा पडत नाहीत. पण जुनून काही अपघाताप्रमाणे धावरे कधी कधी झाल्याची उदाहरणे आहेत. हात सडल्याचे वृत्ति पडले आहे. पण तो दोष सदापेक्षा टोंचणारा अगर घालकाचे संशेपन करणारा याची जपणूक व स्वच्छतेचा अभाव यांवरच अधिक येऊ शकतो. वर सांगितलेल्या माणसांची लस टोंचल्याने

उपदंशादि रोगसंसर्ग दुसऱ्यास होणे शक्य आहे; पण ही लस मात्र अगदी विनयोक आहे कधी असं होतं की देवी काढणे तर अर्यंत जरूर आहे व लस तर नाही अशा वेळी एका घालकाची लस दुसऱ्यास टोंचल्याशिवाय गर्यतर नसतं तरी अशा वेळी ज्याची लस दुसऱ्यास टोंचायची तें घालक व त्याची आईबापे निरोगी व उपदंशादि रोगरहित आहेत अशी पूर्ण खात्री झाल्यावर मग टोंचण्यास हरकत नाही. जी मुलें फारच अक्षर आहेत अगर ज्याच्या अंगावर इतक आगपण इत्यादि स्वप्नो आहेत अशी मुलें एरवी टोंचू नयेत. गांवात सायन जर सुद्ध असली तर त्या भोवक्यांत त्या घालकाचे जीव सावडण्यापेक्षा तिहा मान या असल्या मुलांना देखील अवश्य टोंचवे. टोंचून रया लक्षांतून क्षयसंतुप्रवेश होतो असं कोणी म्हणत असत, पण ते सर्वेशी खोटे आहे.

पुन्हा देवी वारणे:—साथीमध्ये जी टोंचलेली माणसे मरण पावली त्यांच्या हकीकतीवरून असं उघड झाले आहे की, ज्यांना चार पाच जागापेक्षा कमी वण आहे अशी माणसेच देवीने मरण पावतात, अगर ज्याचे टोंचल्याचे वण चांगले मोठे, खोल व स्पष्ट नाहीन अशीहि माणसे बळी पडतात. असं जरी असलें तरी एकदा देवी टोंचल्याने जन्म भर रोगप्रतिबंध होतो असं मात्र नाही. त्याचा अंमल बारा पंधरा वर्षे टिकतो म्हणून शैशवानंतर पुन्हा चवदा पंधराव्या वर्षी देवी काढवाव्या व त्यानंतर पुन्हा पंधरा वर्षांनी देवीची साथ सुरू झाल्यास काढवाव्या त्यापासून इजा नसल्यामुळे पहिली प्रतिबंधक शक्ति कायम असल्यास फार तर नवीन काढविलेल्या देवी मुळीच कुणगार नाहीत किंवा अर्धवट कुणतील इतकंच. पण तो अंमल संपला असल्यास एक जिवावरील संकट टळेल

आ शुर्वे दी य नि दा म.—मसुराप्रमाणे सर्वे अंगावर पुढ्या उठतात त्यास मसुरिका म्हणजे देवी म्हणतात तिखट, अंबट, खारट, क्षार, विरद्धाशन, व जेवणानंतर लगेच जेवल्याने, चाईट भाज्या खाल्याने, वायु, व उदकें बुड झाल्याने व एखाद्या देशावर भूर प्रधाची दृष्टी पडल्याने रया देशातील मनुष्यांच्या शरीरात दोष उत्पन्न होतात व ते दोष शरीरातील रज बुड करून मसुराप्रमाणे पुढ्या उत्पन्न करितात. रयांचे देवी असं म्हणतात यांनी पूर्वचिन्हें खाली लिहिल्याप्रमाणे—ताप, कंड सुटणे, अंग गळणे, अस्वस्थपणा, भोंवड, रवचेचा रंग बदलणे, किंचित सूज व डोळे लाल असणे.

घात, पित्त, रज, कफ, संनिपात अशा भेदानें या देवी पांच प्रकारच्या आहेत तिषाय रवचा व सप्तधातु यांत दोषांचा प्रवेश झाल्यानेहि पुन्हा आठ प्रकार देवीचे वर्णिले आहेत. फोड काढसर, तांबडे, रक्त असून त्यात तांम वेदना असतात. ते रघोला कठिण लागतात. उशीरानें पिवतात ही सर्व लक्षणे वातरज्य देवीची आहेत. तापे, हाडे आणि वेरी यांच्या ठिकाणी पूट लागणे, खोकला, कंफ, अस्वस्थपणा, थकवा, एहान, आटाटा, ओट, प जीव सुकणे, अरजो,

फोड लात, पिंजळे, किंवा पांडरे असून आंग फार होणे, ठणका फार असणे व लोकर विकणे ही पितृजन्य देवीची लक्षणं होत. जुलाब होणे, अंग दुखणे, दाह, तहान, अडावे, तोंड येणे, दोळे स्याळ होणे, ताप फार जोरान्या असणे व सो दुसऱ्हे असणे, ही लक्षणं रक्तजन्य देवीत असून शिवाय वर तांतिसेली पितृविशिष्ट देवीचीहि लक्षणं होतात. तोंडातून कफ पडणे, जडपणा, दोळे दुरणे, मळमळणे, अडावे, होप येणे, आळस, हापड, फोड पांडरे, लिगध, मोठे, कंडुबुळ, व दुखावा फार नसलेले आणि लोकर न पिकणारे असे असणे ही लक्षणं कफजन्य देवीची आहेत. पुण्या निळ्या असून चपट्या असणे व मर्या खोलगट असून कडा वर उचललेल्या असणे, पुण्या सवकर न पिकणे, पुण्यातील खावास फार दुर्गंधी असणे व पुण्या फार दाट येणे ही सर्व लक्षणं त्रिदोषजन्य देवीत असतात व मतिना परात असलेल्या म्हणजे बाय असणे, अडावे, अंग ताडणे, वडवड, अस्वस्थता ही लक्षणं हालां असता त्याच " बर्मरुळ " असे नांव आहे. या तन्हेच्या देवी बऱ्या होत नाहीत. दोघांनी एवेवाच आश्रय करून देवी आल्या असता पाण्यावरून मुडमुड्या प्रमाणे देवी दिसतात व यात विंदाप लक्षणं असून त्या कुटुंबा असता ओढून पाणी घेते व त्या हलक्या होत जातात.

दोघांनी रफघातूचा आश्रय करून आलेल्या देवी साल असतात, सवकर पिकतात व वर पातळ केवडे असते. या फार दुष्ट नाहीत, बऱ्या होतात व पुढच्यावर भोतून रफ गळते. मांसवातुचा आश्रय असलेल्या देवी काडेण, तेलकट रंगाच्या, उतिरा पिकणाऱ्या, केवडे गाळ असलेल्या, अंग दुखणे, तहान, कंठ सुटणे, ताप, अस्वस्थपणा, हा लक्षणानी युक्त असतात मेदघातुचा आश्रय असलेल्या देवीत मुदुपणा, पाटोळा आकार, कोव्या उचललेल्या असणे, ताप फार असणे, फोड मोठे मोठे असणे, ते तेलकट असणे, व ठणका फार असणे आणि विचारदासि, अस्वस्थपणा, संताप, ही लक्षणं असून घातून एकादाच रोगी वसतो. मज्जघातुचा आश्रय असलेल्या देवी फार बारीक, लवच्योवर, रुई, चपट्या, काहीदा वर उचललेल्या, ठणका फार असलेल्या, व अस्वस्थपणा, आणि विचारदासि ही लक्षणं असलेल्या असतात. याचा मोर आंत फार असतो. सर्व मर्मे जातून कोवटात व मुंगयाने लाकूड पावे तशी हाडेंहि या देवींनी दुष्ट होतात. या देवी फार मर्याकर आहेत, यातून मनुष्य बरा होत नाही. अस्थिगत देवीचीहि हीच लक्षणं आहेत

शुक्र घातूचा आश्रय करणाऱ्या देवी प्रथमपासूनच पिच्छासारख्या दिसतात. रया फार बारीक, उरत दुखावा फार आहे असा आणि तेव्हा रंगाच्या असतात. त्यात अस्वस्थता, दाह, वडवडणे (कांणतीहि एरुच योष्ट येऊन), व हालचाल कमी असणे, ही लक्षणं होतात, यातून मनुष्य वंचित नाही. एवनेत असलेल्या, रक्ताचा आश्रय केलेल्या, पितृजन्य व कफघातून झालेल्या, उत्तम कफ व पितृ

यांच्या आधिक्याने झालेल्या देवी सुखाने बऱ्या होतात. वायूघातून झालेल्या वातपितृजन्य व कफघातजन्य या देवी कष्टसाध्य आहेत. याकरिता यांत औषधादिकांनी चांगला यत्न करावा. क्षीमपातनी येणाऱ्या देवी असल्या आहेत. रया असल्या देवीची लक्षणं येणेप्रमाणे:—रया देवी कोवळ्या-प्रमाणे रंग असलेल्या किंवा जामळ्याप्रमाणे मोठ्या व काळसर रंगाच्या, किंवा सोखळाच्या रंगाच्या अथवा जड-घाच्या फळाच्या रंगाच्या (अळो सारख्या) रया असल्या होत. खोकला, उचकी, मोह, अतिशय ताप, धुवी, तोंडातून रक्त येणे, किंवा नाकातून, कोळ्यातून रक्त येणे, घशाशी घरघर असून दमा असणे ही लक्षणं असता औषध देण्याचे कारण नाही. कारण रोगी असल्या असतो.

देवींनी पीडिलेल्या मनुष्याच्या नाकातून नर दोष थातो-व्दवाच काळत असले व तो सुखात असून तदानेने पीडित असला तर तो वाचत नाही. स्वकर व मृत्युमुखी पडतो. देवी बऱ्या होऊ लागल्यावर किंवा शेवटी शेवटी नर रोगाच्या कांरांत, मज्जघाच्या जागी आणि खांवाच्या मागच्या बाजुस सून आली तर तोहि कष्टसाध्य होतो. प्रथम ताप येऊन कफ व पितृ या दोघांनी अगदी बारीक सळसर पुरळ उठतो व रयाबरोबरच खोकला व ओरोच ही असतात त्याच रोगातक किंवा " मोर " असे म्हणतात. या रोगात लहान मुलात कफाचा फार उपद्रव होऊन ताप व दमा ही जास्त प्रमाणात सार्जी तरच प्राणहानि होते. मोर माणसे याने दगावत नाहीत व मुलेहि दगावण्याचे प्रमाण फार कमी असते.

याशिवाय कांजिण्या या नांवाचा विकार विशेषकरून मुलास होतो. यात साल व काळसर रंगाच्या पुण्या पिरळ विरळ येतात व तीन चार दिवसांत मावळतात कांजिण्याच्या पूर्वी तापहि येतो. याहि सुलसाध्य आहेत.

देवीविकारांत अधिप देऊन नये असा फार लोकाचा समज आहे. कारण देवी आलेल्या लोकापैकी पुष्कळ मोठे प्रमाण औषधोपचार केव्हावाचून बरे होणारे आहे. हलक्या प्रकारच्या (स्वगत, रफगत, व दोषदुर्लक्षने आलेल्या) देवी-वर औषधोपचार करण्याचे कारण नाही असे वैद्यशास्त्रांवि-मध्यने आहे. परंतु तम प्रकारच्या देवीवर व त्यात होणाऱ्या सूजी, ज्वर, घातविकार, ज्वरविकार, दयादि लक्ष-णांवर चिकित्सा केलाच पाहिजे. शिवाय देवी न येण्याक-रिता प्रतिबंधक उपायोचहि अवश्य केला पाहिजे. निवोके व हळद थंड पाण्यात उगाळून देवीची साथ येताच प्यावे म्हणजे देवी येत नाहीत. केवळचा तोपाच्या पाण्यात पांडरे चंदन उपाळून प्यावे अथवा अदुळ्याच्या रसात जे-मध घ्यावा; या उपायांनी देवीचा विकार होत नाही. देवी येण्यापूर्वी रयांच्या पूर्वस्वात म्हणजे ताप येतो तेव्हा कडुपटवळ, कडुलिंबाची साल, व अदुळ्या यांच्या काढ्यांस ओळारी करवावी. ओळारी साध्यावेतार दुसऱ्या दिवशी ताप

अथवा तीव्र दोषव्यग्रमाणें रेचकहि ध्यावें अशा रीतीन वसन व विरेचन केल्यानें देवी हलक्या जातात

देवीच्या सुरवातीला म्हणजे दिसू लागताच कडुलिंबाच्या पानाचा रस अथवा काढा घ्यावा व पुढे देवी चांगल्या उमगल्यावर गुळवेल, जेप्रमथ, मनुका, मोरवेल व डाळिंबाची साल याचा काढा गुळ घालून घ्यावा म्हणजे देवी चांगल्या भरतात व मुळे वाताविकार होत नाही. रोपाचा विचार करून त्या दोषावरील चिकित्साहि उपयोगी पडत वड, मजिष्ट, शिरीष, उवर, आणि पिंपरी याचा साल तुपात उगाळून वातिक देवीवर लेप करावा कडू पडकळ, गुळवेल, नागरमोथे, अड्डसा, घमासा काढीचाइत, फडुलिंब, कुटकी व पित्तपापडा, यांचा काढा सर्व प्रकारच्या देवांत या वा देवींनीं तोंड किंवा घसा आला असता आंबळकटी व जेप्रमथ याचा काढा मध घालून त्याच्या गुळण्या कारभार करान्या डोळ्यात देवा येऊन डोळे उघडता येत नाहीत व डोळे न उघडण्यानेंच डोळे जातात अथवा फूल पडणें, सारा यणें इत्यादि विकार होतात म्हणून डोळे दिवसतून २।४ वेळ मुद्दाम उघडून आत प्रकाश जाऊ यावा व त्यावरील सून जाण्याकरिता जेप्रमथ व कसाड याच्या पाण्यानें शेकावें व दाहदहद, मंजिष्ट, वाळा, लोझ, कमळ याची वडी डोळ्यावर बसवावी देवांचे व्रण धुण्याकरिता (फार मोठे होऊन घाण येऊ लागली तर पुढावें) कडुलिंब, तोंडली (कडू) व वेत याचा काढा उपयोगात आणावा व व्रण निचळतील तर त्यावर वखताळ रानशेणीची राख, अथवा वडपिंपळ, उवर, व पिंपरी यांच्या सालीची वखताळ पूड टाकावी देवी आल्या दिवसापासून रोण्याच्या खोळांत घुस करावी. वैजूची साल, तुळशी, राळ, लाख, सरवी, मडुरा, छात्र, तूप माम्ही, ही औषध घुशी देण्याची आहेत घुशी दिव्यानें इतर जीवजंतूपासून विष बाघत नाही देवींत घाणीमुळे अथवा इतर प्राण्यांच्या (माशा वगैरे) मळामुळे वृद्धी पडल्यास राळ, हिंग, व सलून यांची घुशी कमी पडल्या भागास घावी देवांच्या विकारांत रक्कछता फार ठेविली पाहिजे वाटेला त्यानें देवांच्या रोण्यास स्पर्श न करणें व उठे विटाळ न होऊ देणें वगैरे ज्या चाली रुढ आहेत त्या अगदीं आवश्यक आहेत, कारण देवांच्या विकारात बाह्य विषाचा संबंध देवांच्या व्रणतून फार जलद होऊन त्यामुळे मथकर परिणाम होतात रोण्यानें मन प्रसन राहील असें करावें व त्याला धीर देत जावा लहान मुलें अथवा भिन्ने लोक यानीं देवी ओल्या माणसासवळ जाऊ नये.

संपातज्वराबरोबर असलेल्या शीतलिका नावाच्या देवींत फोड मोठे येतात व ते सात दिवसांनीं उगवून सात दिवस असतात आणि तिस-या सप्तकात खपल्या पडू लागतात याच्या बरोबर असलेल्या ज्वराची चिकित्सा केळी पाहिजे शीतलिका देवी फारच कष्टासय असतात देवांच्या विकारात खपल्या पडू लागतात तेव्हाच विशेष दसता हाळण्याला

पाहिजे यावेळीं धनुर्वातासारखे विकार बाह्य अथवा आतील कारणांनीं होतात व रोण्याचा जीव धोक्यात येतो देवी हलक्या असता भात, भाकरी, दूध, भाजा, पोळ, इत्यादि खाण्यास घावें परंतु त्याच्याबरोबर ताप असले तर हलकें अत अथवा दुधच प्रथुतिमान पाहून देत जावें तीव्र विकारात खपल्या पडेपर्यंत खान करू नये खपल्या पडल्यावर पौष्टिक अत घावे व प्रवाळ, माक्षिक, लोह, इत्यादि शार्क वषंक व शीतवीर्य हें पंच वराच काळपर्यंत चालू देवावी

देवी—सामान्यत याचा अर्थ स्त्री—देवता किंवा देव पत्नी असा होतो पण विशेषतः शिवपत्नी हैमवतीला हें नामाभिधान लवितात महाभारतात हिचीं सुतनीं निरनिराळीं नावे व स्वरूपे वणिंली आहेत, पण पुढील काळातील पुराणातून हिची फार प्रतिष्ठा वाढविलेली दिसते शक्ति या शिव-स्त्री-स्वरूपात हिचे एक उग्र व दुसरा सौम्य असे दोन प्रकार पहावयास घापडतात उमा, गौरी, पार्वती, हैमवती, जगन्मता व भवानी हीं सौम्य अवताराचीं नावें अमून, दुर्गा, काली, चंडी, भैरवी यासारखीं नावें हिचे रौद्र स्वरूप प्रकट करतात राव रौद्र स्वरूपाला मिळून भक्त तिला प्राण्याचे बळी अर्पण करतात व तांत्रिक पद्धतीनें आराधना करतात चर्चा-माहात्म्यात हिनें अशुरावर मिळविलेले विजय वणिंले असून त्या त्या अनुषंगानें हिला प्राप्त झालेलीं नावें दिलेली आहेत, उदा० दुर्गा (तिला असुराचे दूत भेटल तेव्हा), दशभुजा (जेव्हां तिनें असुरांचें काही लष्कर नष्ट केलें तेव्हां), सिंहवाहिनी (असुर सेनापति रक्तबीज याच्याशी युद्ध केलें तेव्हां), इ उग्र स्वरूपांत असतांना हिला प्राप्त झालेली दुसरीं नावें म्हणजे भद्रकाली, चामुंडा, महामारी, रक्तविका, इत्यादि होत

देवीकोट—बगालमधील दिनजपुर जिल्ह्याच्या बाह्य-घाट पोडविभागातील एक प्राचीन अवशेष भाग आढळविलेला असा आहे की पूर्वी हा भागनगरचा विभाग होता यामध्ये पडके भाग, मनोरे व खाव पुष्कळ आहेत राज्याच्या वाड्याच्या विटा वगैरे अवशेष आहेत येथें जवळच धल, व कालादिची असे दोन तलाव आहेत व जवळच पुरातन कालचीं कांहीं देवालयें आहेत

बगालच्या सुसुलमान अधिकाऱ्यांची देवीकोट ही उत्तर भागातील राजधानी होती येथेंच महमद-इ-बख्त्यार खिलजी स १२०६मध्ये मेला येथें एक गिराचा दरवा आहे त्याचे नाव अत्ताउद्दीन किंवा अताउल्लाह असें होतें मशीदोंत थिलालेख आहे १५ व्या शतकाच्या अखेरीस येथें सुसुलमानां सैन्याची, अत्ताउद्दीन हुसेनच्या सेनापति-रक्षाली मोठी छावणी होती

देवीकोटूर—मद्रास इलाखा तंजावर जिल्ह्याच्या शिवाळी तालुक्यातील कालेरून नदीच्या मुखाशी असलेला एक मोठकळीस आलेला किळा तंजावरचा राजा प्रतापसिंग याच्याजवळून कंपनीसरकारनें तो १७४९ साली घेतला स

१५८ त फेंच नाले तेव्हा ईशमर्तांनी किंवा खोडून दिला पण बांधविवाहा येथे भायरकूटले जय मिळविल्यावर फेंचाल तो परत घोटून घाला लागला. तेथे १०६ साली ईशमर्तांनीची छापीला देवग्यात आली. कोलरुनच्या पुराणुळे त्याची बहुतेक नावाही झाली आहे.

देवीदास-देवदास हा व्यंकटेश स्तोत्राचा कर्ता. याची संतमाहितीहि प्रसिद्ध आहे हा जैनधर्मप्रदायी (१५८०-१६८०) असून याने गदडाख्यान, कल्याणतुषार (रचना श. १६०८) ग्रंथनामास्तिक, व्यंकटेशस्तुति (१) मामावर्जन वगैरे ग्रंथ केले आहेत.

देवीभगवत—अठरा पुराणांची जी नाममाहिती आहे तीत या पुराणाचा उल्लेख नाही परंतु शेष व पद्मपुराणांन याची अष्टादश महापुराणांन गणना केली आहे. व पुढे या पुराणांचेच पहिल्या स्फुंभात या पुराणात महापुराण म्हटले आहे. फोडल्या मते वैष्णव भागवत हे महापुराण असून एक वैष्णव तंत्र अहे व देवीभागवत हेंच महापुराण आहे. आणि या मतात पोषक आधार म्हणजे शेषपुराणांन अठरा पुराणांन वैष्णव भागवत समजिले आहे व देवीभागवतचा संग्रह केला आहे. शिवाय स्कंध व अष्टाध्यायाच्या दोन्ही पुराणाच्या संतर्पित व विषयमांडणीत बरेच साम्य आहे. परंतु वैष्णव भागवतात टीकाकार श्रीधर याने " भागवत-पुराणे अनेक असली तरी निष्ठागमन हेंच महापुराण होय" असे म्हटले आहे. देवीभागवतावर नीलकंठाची टीका आहे. तो शेषमहाका अस्वयासुते देवीभागवत महापुराण ठरविण्याचा त्याने बराच प्रयत्न केला आहे त्याची टीका बाब-भगवत्सुता आहे. देवीभागवतावर आपल्या टीकेपुढी दुष्का कोणाची टीका नव्हती असे नीलकंठ टीकाकारच म्हणतो. पद्मपुराणात देवीभागवताबरोबर दुर्गाभागवताचाहि उल्लेख येतो. देवीभागवतचे बारा स्कंध असून सर्वांचे मिळून अष्टाध्याय ३१८ आहेत या ग्रंथातील विषय स्कंधवार पुढे दिले आहेत.

पहिल्या स्कंधात ग्रंथविस्तार, गंगाची उत्पत्ति, पुराण-लक्षण, पुराणांची व उपपुराणांची नावे, निष्ठुरिकावबद्ध व्याख्येतिता, हयग्रीवाद्यान, मधुकैटभचरित्र, शुक्रावर्षी, सुग्रीवर्षी, शुक्रजनकधारा, शुक्राचा विवाह, शुक्रनिर्वाण, पाटलाची उत्पत्ति इत्यादि कथा असून दुसऱ्या स्कंधात मात्स्यपंचमी उत्पत्ति, भीष्मजन्मकथेपासून कौरव-यादव नाश-पर्यंत कथा, परिशिष्टि, जम्भेजय याच्या कथा व संपन्न वर्णिले आहे. स्कंध तीनमध्ये अंबा (देवी) विधात, वृष्टशुष्पति, मधुकैटभमाहा, भगदुरावर्षावद्ध देवीची प्रज्ञा-विष्णु-महेशाच आज्ञा, देववृत्त देवीची स्तुति, देवीमंत्रप्रवचन व उत्तम कथा, देवीवृत्त, शास्त्रिक-राजस-द्रामसयश, शुद्धेश्वर चरित्र व देवीप्रभावचन, नवरात्रमाहात्म्य व रामकथा हे विषय आहेत. तसेच चवथ्या स्कंधात कृष्णचरित्र, नरनारायणा-द्यान, संगीतगीताप्रसंग्य शुक्राचार्यांचे संप्रदायी (येथे बुद्ध-

रातीने शुक्राचार्यांचा शेष पेऊन दैत्यांचा खोटा गेलधर्माचा उपदेश केल्याचा उल्लेख आहे. ही कथा योज्या काकाने पद्मपुराणात आहे.) पोवण्या स्कंधात महिषासुरवध व येपून युवांस सरे कथामाग मार्कंडेय पुराणातील सप्तर्षी-देवी-मोहान्त्याप्रमाणेच आहे. सहाव्यात वृत्रासुरवध, योगत मताचा उल्लेख, शिवविषमकथन, सुग्रीववध, आदि (पक्षि) बक-मुद्ग, सुन.शेषकथा, वसिष्ठावर्षी, सहस्राक्षुनकथा, भृगुवर्षी-च्छेद, हृदयकथा, श्रीकृष्ण नारद व त्याची संतति, हे विषय आहेत. सातव्यात हृदिंदकथा, विश्वामित्रकालीन दुष्का-ज्वर विशेष हृदयश्लेष्म वर्णन, भारतवर्षातील देवीच्या स्थानाचा उल्लेख, देवी व हिमालय वर्णन, संपादप्रसंग देवी-गीता (हात भगवद्गीतेतील श्लोक फार आहेत) आठव्या स्कंधात भू, स्वर्ग, पाताळ, नरक, प्रहलदप्रादि वर्णन व देवीच्या पुढेच काळपर्यंत विधी दिले आहेत. स्कंध नऊ चात देवीच्या अनेक शार्फांचे वर्णन, गंगादे नद्यांचे स्त्राप, अन्न-अन्नच वर्णन, पृथ्वीची उत्पत्ति, तिची स्तुति, गंगा-स्नानमाहात्म्य, प्रत्नवृत्तालोच गंगास्तोत्र, अनेक लोक-वर्णन, तुलसीची उत्पत्ति, शास्त्रिप्रामाण्य, सावित्रीकथा, मर्याद घर्मेरात्रकथन, तनुमुद्रा व माधवमर्तिदा, महालक्ष्मी उपाख्यान वगैरे व अनेक देवीची उपाख्यान हे दहाव्यात स्वाय-भुवादि मूर्च्छा कथा दशावतारापैकी नवव्यात बुद्धगमना, स्कंध अकरा व बारा यांत आर्जुनक प्रकरण वर्णिले आहे.

देवीलोत्तर—सुंदर इलाहा, धारवाळ जिल्हा. करम-गोच्या नेकृत्येत सुमारे १० मैलावर अतडेले एक देव, येथील वनचंद्राची देवळात चार, वसवत्राच्या देवळात एक आणि भोगेश्वराच्या देवळात तीन शिलालेख आहेत याशिवाय कोणी कमधोवलि याच्या अंगणात दोन, घेतात एक व गोवाच्या पूर्वेकडील तळ्याच्या बांधावर एक असे चार शिलालेख आहेत.

देश-हर्षकाळी एका राज्यात सोडणाऱ्या सर्व प्रदेशांना देश म्हणत बरादमिहिर व इतर भयंकार यांनीहि याच अर्थाने त्याचा उपयोग केला आहे. पूर्वी या अर्थी जनपद हा शब्द वापरीत. देश या अर्थी घटल (कांसमंडल, चोले-मंडल वगैरे) शब्द दख्खनमध्ये प्रचलित असे. देशाचे माग उत्तरेकडे सुषि व दख्खनकडे वाघ (हळोचि गिल्ले) असत व त्यांचे पुढा विषय (तालुका), नाव, अहार असत व त्यांचे शेषटचे घटक ग्राम असत तोळाच्या व सतराव्या शत-कात महापट्टीत देशाशब्द तालुका किंवा जिल्हा या अर्थीहि वापरीत. व नावदेश (वाई तालुका), माणदेश, मिरचदेश वगैरे. सग्रादि, बालाशब्द, कनोदक व गोदावरी यांमधील जो प्रदेश तो देश. देश, प्रात, सुभा, परतणा, तालुका, जिल्हा, महाक, कसरा, पेडा, सैमप, लक्रे, सीगा वगैरे नावे देश व त्यांचे भाग यांची वाचक आहेत.

देशपंडे-देशमुख-देशादे—दक्षिणत सुकुमानी अंम-जात स्यापारणतः रयतवारी पद्धतीच अमलात होती. सरकार

व रयत यांच्या दरम्यान मालमुजार, जमीनदार, तालुक-
दार, अशांसारखे मध्यस्थ कारखे नसत. पाटील-कुलकर्णी
यांच्या वसूल करीत व आपलें वेतन काढून घेऊन तो सर-
कारी कमावीसदार किंवा सुभेदार यांच्या स्पर्धात करीत.
प्रत्येक परगण्यास (हद्द या पेढा किंवा लहान तालुका)
देशमुख-देशपांडे हे अधिकारी असत. हेहि वतनदारच
असून वंशपरंपरा आपलें काम करीत. हे परगण्यांतील सर्व
जमाबंदीचा हिशेब ठेवात व वसुलीवर देखरेख करीत
त्यासाठी यांच्याजवळ थोडाफार शिबंदी असे; आणि तिच्या
जोरावर (गड्या, कोट घाघून) गडीबंद राहून आपापसांच्या
मुलखांत देवा करीत किंवा मध्यवर्ती सरकार दुर्बळ अस-
ल्यास आपली सत्ता फैलावीत. यासाठीच शिवाजीने याची
ठाणी स्वतःच्या ताब्यांत घेतली होती व काही पाडनाहि
ठाकली होती. वंशपरंपरा अधिकार चालविल्याने यांचे त्या त्या
भागी बरेच वचस्व असे. यामुळेच शिवाजीने राज्यस्थापनेच्या
प्रारंभी यांनी वाता तत्वांनी आपल्या कावेत आणिले होते.

सरकारी घेतल्यावर बोकडा दोन ते पांचपर्यंत याचा
हक्क असे, त्यास हसूम म्हणत. कोठे कोठे धान्यावर शेंकडा
तीन व रोख पैशावर शेंकडा सात घेत. त्याशिवाय त्यांना
इनाम जमिनी असत. ग्रामपंचायतीतील पाटील-कुलकर्णी-
प्रमाणेच परगण्याच्या पैश्यांतून त्यांना हक्काची असत.
भेट, तोरण, घट, जाडा, पासोनी, तूप, तेल, बयैरे वस्तू
मूल्याप्रमाणेच त्यांनाहि (शास्त्र प्रमाणांत) मिळत सांप्रत
याचे पूर्वीचे अधिकार काढून घेतले असून त्यांचा हसूम मात्र
चालू आहे. त्यामुळे हे हद्दी गरीब स्थितीत आले आहेत,
व काही कर्मजागरीहि झाले आहेत. पूर्वी जमाबंदीचे,
त्या त्या परगण्यांतील सर्व कागदपत्र (दस्तार) देशपा-
ंड्यांच्या ताब्यात असे; त्यांच्या हाताखाली मोहरीर गांधाचा
काकून (सांप्रतचा रेकॉर्ड कोपर) असे. निरनिराळ्या
बहरीदारांचे व वतनदारांचे हक्क व जमिनीचे बारीक सारीक
वर्णन या हिशोबांत दिले जाई. देशपांडे हा निरनिराळ्या
गावांच्या कुलकर्ण्यांनी पाडविलेले हिशेब एकत्र करून सर्व
परगण्यांचा हिशेब तयार करी.

देशपांड्याप्रमाणेच कोंकणात व कर्नाटकांत देशाई हाहि
एक अधिकारी असे. त्याचे काम देशपांड्याचेच असे. कोंक-
णातील प्रमुपणाचा हुद्दाहि देशपांड्याच जोडला असे. प्रमु-
देशाई असा त्या हुद्याचा मोठ उच्चार करितात. अधिकार-
वरून सांप्रत ते एक आठनांवहि झाले आहे. त्याप्रमाणेच
देशमुख, देशपांडे व देशाई हाहि आठनावे झाली. देशपांडे
हा देशमुखाच्या हाताखालचा असे. गांधाचा जसा कुलकर्णी
तसा परगण्याचा देशपांडे. देशपांड्यासच देशकुलकर्णी असे
म्हणत.

रा. राजवाडे असे म्हणतात की, मुसलमानी अंमलपूनी
(कोंकणांत ?) माझगांवचे देशमुखाचा नव्हत्या. देशमुखी
म्हणजे सफरी व कोमदारी अधिकार. याचेच संरक्षण जसा

पाटील करी, तसे परगण्याचे संरक्षण देशमुख करी. लडा-
ईच्या प्रसंगी पाटील व देशमुखदेशपांडे यांनी अमुक सैनिक
सरकारास पुरवावे असे करार असत. मुसलमानी अंमलांत
वतनाच्या घालमेली झाल्या, त्यांत मराठे पाटील व मराठे
देशमुख हे बरेचसे स्थानभ्रष्ट होऊन त्यांच्या जागी माझण
देशमुख आले. [चतुर्थ संमेलनवृत्त, भा. ६. मं.; वाड-
डायत्या; डफ; राजवाडे खंड.]

देशपांडे, रामचंद्र भोजराव—हे महाराष्ट्र व कि सुभारे
३० वर्षांपूर्वी दक्षिण महाराष्ट्रांत पाच्छापुर येथें होऊन गेले.
वापू गोखले यांच्या लष्करात राहून स्वराज्यसंरक्षणासाठी
यांनी मोठमोठ्या लढाया मारल्या होत्या रामचंद्र भोजराव
यांचे मूळ पुण्य थवरस हे पूर्वी मोगलांहून वेदर येथें रहात
असत. रामचंद्रपंताचा संस्कृत मायेचा अभ्यास चांगला असून,
संस्कृतात व मराठीत कविता करण्याचा नाद त्यांना बाळ-
गणापासून होता. पेशव्याच्या पर्दार लष्करात बरेच दिवस
नोकरी करून ते यडूर येथें विरुपक्षेश्वराच्या दर्शनास गेले.
यडूर येथें असता, रामचंद्रपंतांनी 'श्रीश्रीभद्रक्षेत्रवर्णन'
नामक ८१ ओव्यांचे एक-प्रकरण लिहिले. यडूराहून
स्वामी आल्यावर, कोठे तरी निवातस्थली राहून परमाय-
साधन करावे, अशी इच्छा त्यांस उत्पन्न झाली. नंतर हांगे-
होळी येथें एक मोठा वाडा घाघून, त्यांत आपल्या परि-
वारासह रामचंद्रपंत जाऊन राहिले. तेथें त्यांनी समाधीप्रि
देवळा होता रोज त्रिकाल सध्यान्नान, होमहवन व ईश्वर-
भजन इत्यादि साकमांत ते आपला कालखेप करीत असत.
पुरस्तीच्या वेळी कविता लिहिण्याचा कसहि त्यांनी चालू
देवळा होता. रामचंद्रपंतांनी संस्कृत आणि मराठी मिळून
एकंदर ७ ग्रंथ लिहिले आहेत ते येणेप्रमाणे—संस्कृत-
सिद्धेश्वराष्टक, रामदासितस्तोत्र, आरत्या व पदं, चिदं-
वरगीत. मराठी—गंगास्तव आर्था (अपूर्ण); वारभद्रक्षेत्र-
वर्णन आणि श्रीगणेशचरित्र.

त्यांच्या ग्रंथांतल्या मराठी व कवितेवर त्यांची जन्ममापा
जी कानडी, तिची झाक बरीच कमी मारते. काव्य या
ष्टीने रामचंद्रपंतांची कविता, म्हणण्यासारखी रसवती नाही,
तथापि एका शिषाईवाण्याच्या भाषिक ग्रहस्थाने लिहिलेली
कविता या नात्याने निचें महत्त्व बरेच आहे. वयाच्या ७९
व्या वर्षी (शके १७७८) त्यांत देशाज्ञा झाली.

देशमुख, गोपाळ हरि (१८९३-१८९९)—लोफ-
हितवादी यांचे वहील हरिपंत हे शेतदेले पेशवे यांच्या कार-
कीर्दीत फार प्रसिद्धीस आले. यांना पेशवेसरकार यांच्याकडून
बक्षणीर होला पुढे ती खालसा झाली व त्यांनी १२०० रु.
दरसाल पेन्शन मिळाले गोपाळराव यांचा जन्म १८ फेब्रु-
वारी १८९३ रोजी झाला हे काही दिवस पुण्याचे एमंड
यांच्या कनेरांत कारकून होते व पुढे ते वाडत वाटत शिरस्ते-
दार झाले व पुढे इनाम कमिशनमध्ये सध असिल्ले झाले
व त्यांनी धर्मशास्त्रावर पुस्तक लिहिण्याकरिता सरकारने

मुंबईस पाठविलें व पुढें ते अहमदाबादेस स्मालकाज कोर्टांचे अजम झाले. १८५७ साली त्यांचे राज्याहादूर वेंळें काहीं दिवस तें पायादेकीनिसलचे सम्रासद वरतिलाम येथ्यानेच दिवाण होते. पुण्यांत छायाप्रती, आपराचा, रयतेची समा, दवाखाना, मुळीची शाळा या सत्या यांच्या भाषयानें सुरु झाल्या. याचें मॉर्त विषयापुनर्विराहास अनकूल होती व यांनी आपला मुल्ला विलायनेस पाठविरयावद्दल त्यांचा त्याच्या नातीने अनेक प्रकारें छळ केला तो त्यांनी निमुटपणें सोसला त्यामुळें द्वेषभाव विरपडून गेला. यांनी अनेक प्रेम लिहून प्रसिद्ध केले त्यांचीं नांवें-त्यांचेया निबंध, लक्ष्मीज्ञान, येष्टज्ञान, भरतचंद्रपर्व, दोळीबा रुण, अलंकार, खोटी शपथ, गुलिस्तान, शोभाभारत, निर्बंधप्रद, निगमप्रकाश, आगमप्रकाश, हिंदुस्थानचें इतिहास, सुभाषित, भिक्षुक, पाविपत, कलियुग, जातिभेद, स्व.राय, ऐतिहासिक गोष्टी भाग ३, गीतातत्त्व, हिंदुस्थानचा इतिहास, पुर्वाराज चव्हाण, गुजरातचा इतिहास, स्वराज्य, प्रामरचना, बोध-पत्रें, उद्देष्टाचा इतिहास, आश्वत्थामन एतत्प्रकारें भाषांतर इत्यादि लहान मोठे ३२ प्रेम आहेत. यांत मराठी, इंग्रजी, पारशी, गुजराती, हिंदुस्थानी भाषा समस्त असत 'लोक-हितवादी' या टोपण नावांने यांचे लेख प्रसिद्ध होत निबंध-मालाकारांनी यांच्या लेखावर सडकून टीका केल्यामुळें काही काळ यांचे प्रेम लोकांच्या हद्दीभाज होते, पण आता पुन्हा ती वाचकांत येऊ लागले आहेत हे सुमई आर्य समाजाचे प्रमुख अध्यक्ष, व धार्मिकसक्रिय सोदायटीचे मुंबई वाखेचे अध्यक्ष होते. यांच्या घरी मोक्षल दवाखाना होता. यांना इंग्रजी शिक्षणाची पार होत असे

यांचीं मर्तें 'सुधारका' असत पाश्चात्य संस्कृतीतील वागणूक गोष्टी आपल्या लोकांना शिक्षाच्या व जुम्मा वाईट संवर्दी अजून यांच्या हा लोकहितवादीचा स्वभासीयावर टीका करण्यात हेतु असे त्यांची भाषा अतिशय कडक असल्याने तत्कालीन लोकांना ती कवत नसे. त्यांचे आग्र-कराप्रमाणें लोकहितवादींची किंमत अजून वळू लागली आहे व त्यांच्या प्रघांना आधुनिक अभ्यासक्रमांत स्थान मिळूं लागलें आहे [प्रो केळकर-लोकहितवादी, केसरी ता ११ व १८ ऑक्टोबर १८९२.]

देशाधिकारी—प्राचीन कर्त पाटील किंवा ग्रामाधिकारी उपाप्रमाणें गावचा मुख्य अधिकारी समजला जात असे, त्याचप्रमाणें देशाधिकार्याकडे जिल्ह्याचा अधिकार (इलीच्या केमल्टरप्रमाणें) असला असे दिसते. विश्वनेश्वर टीकत असे स्पष्ट म्हणले आहे की, ग्रामाधिकार्याच्या हुबुकांने वसलेल्या पंचायतीचा निकाल प्रतिवादीस पसत पडला न ही तर त्याने देशाधिकार्याकडे निर्वाह न्यावी. यावरून देशा-दिकारी हा प्राचीन हिंदू संस्थेतील एक वायमार असून त्याचा दर्जा ग्रामाधिकारी किंवा पाटील याच्यावर होता हे स्पष्ट दिसते. देशाधिकार्याची जागा वहापरंपरा असे व

देशागुलाप्रमाणें त्याची काही इनाम जमिनी किंवा इव्हि नव्हते ते सरकारने नेमलेले असत व त्यांच्या बदल्याहि होत [वाड, डफ]

देहांतद्रासन—सर्व काळां व सर्व देशांत गुन्हेगारांना देहांतद्रासनपद्धति असल्यात आहे. अलीकडे ही शिक्षा रद्द करण्याबद्दल चळवळ होऊ लागली आहे प्राचीन काळी व मध्ययुगातहि अत्यंत क्रूरपणें छळ करून ही शिक्षा अप-राण्यांना देण्यात येत असे. चामडी सोलून काढून ठार करणें, विषत वाळवणें, सुळावर चढविणें, उकळत असलेल्या तेलत बुडविणें व आतडी वाहेर काढणें इत्यादि देहांत-द्रासनाच्या पद्धती प्राचीन काळी प्रचारात असत त्या काळी गुन्हाचें मुख्य स्वरूप व महत्त्व स्थान न होता ही शिक्षा सरसकट दिली जात असे तिसऱ्या शेंकड्या कारकीर्दीपर्यंत इतक्यात असल्या आमानुष व अन्यायी शिक्षा प्रॉटेस्टंट धर्मातिही चालू होत्या ही गोष्ट कमी लोकांनास्पद नाही. महान तरावेच्यांनी आश्वर देहांतद्रासनाचें समर्थनच केलेंलें आढळतें. मोक्षेदक व नैतिक कृत्याचें निवास शिव येथ्याची मोक्षेदक ठेविली होती अगदी निगरणह गुन्हेगारास ही शिक्षा दिल्याने लोकहित साधेत असें हेडोचें मत होतें मोक्षेदके कायदे प्रमाण मानून प्रॉटेस्टंटचें या प्रसंगाचा धार्मिक हट्टीने विचार केला होता प्रत्यपकार करणें गरज आहे असें प्रॉटेस्टंटचें मत होतें गुन्हेगार हा सामा-जिक वरायाविरुद्ध बट करणारा असल्याने त्याला ही शिक्षा असावी असें हॉन्सप्रमाणें कसेलाहि वाटत असे सामाजिक करारांत मनुष्याची कौमदारी-कायदास समति असतेच, अतएव गुन्हेगार हा देहांतद्रासनाहें असतो, अशी केंदवी समजूत होती बेकीरियानें देहांतद्रासनेविरुद्ध मत दिलें आहे, परंतु बॅरम व रोमिनी यांनी गुन्हास प्रतिरोधक या दृष्टाने देहांतद्रासनेचें समर्थन केलें आहे

उपयुक्त मतावरून या शासनाचें समर्थन कोणत्या गुणा-वर करण्यात येतें हें कळून येईल अथे ही शिक्षा रद्द कर-ण्यात आली आहे त्या ठिकाणी सुनांचे प्रमाण कमी झाले आहे असे दाखविण्यात येतें उलट याच्याविरुद्ध पुढावाहि पुढें करण्यात येतो मनुष्याचा प्राण घेण्यास क्षिती धर्म अनुष्ठल नवून सरकारालाहि तो हक नाही शिवाय या शिक्षेमुळे पाप वाढत जाईल, समाजातील माणसुकीचा लोप होईल, जीवित्याची किंमत फारच स्वस्त होईल इत्यादि कारणे देहांत-द्रासनाचा त्यास करावा याबद्दल बोरानें प्रतिपादन केलां जातात. राजद्रोह, खून, आग लावणें, बलात्कार, चाबेगिरी, जीवित्यास अपाव होईल अशा शेतोने चोरी करणें, लढाऊ जहाज काळजे इत्यादि कारणांबद्दल अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानांत ही शिक्षा कर्माविली आते मिन्सगन, वितकीनसिन, न्होड आयलंड व मेन या ठिकाणी ही शिक्षा रद्द करण्यात आली आहे १८८८ साली न्यूयॉर्क येथें पारी

देशाएवर्ज विवेच्या धक्कपाने जीव वेण्याची नवीन सुधारणा अमलात आली युरोपात देहान्तशासन कमी होऊं लागलें आहे हेंलंडांत १८७० मध्ये हो शिक्षा रद्द झाली रुमानिया, पोर्तुगाल व स्विझरलंडमध्ये हें शासन रद्द करण्यात आलें. १८७०-७१ च्या दरम्यान ऑस्ट्रियात १६, स्वाइटनमध्ये ३, नॉर्वे ३, डेन्मार्कमध्ये १, व बेल्जियाम ७ इत्यादी धोव्या लोकाना देहान्त शिक्षा देण्यात आली १८६९-७८ च्या दरम्यान उत्तर जर्मनीमध्ये ४८४ लोकाना ही शिक्षा झाली होती. परंतु त्यापैकी एकाच मनुष्यास फाशी देण्यांत आले राजकीय गुन्ह्याबद्दल मरणाची शिक्षा देण्याचें काम बहुतेक सर्व देशांत रद्द करण्यांत आलें आहे फ्रेंच राज्यक्रान्तीच्या वेळेपासून तेथे हा प्रकार अस्तित्वात नाही. इंग्लंड, ऑस्ट्रिया रशिया व संयुक्त संस्थाने येथे फाशीची शिक्षा देण्यात येते. न्यूयॉर्क व मेसाच्युसेट्स येथे विवेच्या धक्कपाने जीव वेण्यात येतो व जर्मनीत शिरच्छेद करण्याची चाल आहे.

हिंदुस्थान — प्रस्तुत रूनाचा गुन्हा करणारास फाशी अगर जन्मठेप (काळ्या पाण्याची शिक्षा) इंडियन पीनल कोडने सांगितली आहे मराठी रिसायटीत खून करणारास ठार मारण्याची शिक्षा क्वचितच देण्यात येत असे, असें उपलब्ध झालेल्या माहितीवरून अनुमान निघतें त्यावेळीं खून करणारास कैदेची शिक्षा करण्यांत येई परंतु खून करणाराने ज्याचा खून केला असेल त्याच्या आमास खुनाबद्दल इच्छा व सरकार दंड दिव्यास खून करणाऱ्या इसमाची सुटका करण्यात येई. खुनावद्दल मयताच्या नांवावरून याच बाब्याच्या रकमेचे प्रमाण ज्या इसमाचा खून झाला असेल त्या इसमाची जात, दर्जा इत्यादि गोष्टीवर अवलंबून जसे गुन्हा करणारा इसम बतनदार असल्यास त्याचे बतन ठरण्यांत येऊन बतनाचे उत्पन्न सरकारकडे करण्यात येई आतां ही जी विधाने घेले ती, ज्या उदाहरणावरून स्पष्ट होतील अशी काही उदाहरणे येथे नमूद करितों

लमाण जातीच्या दोन इसमांमध्ये जातीनिपथी दावा होता. समयता दावेकरी लोकांत सुद्धे सुरू झालें समाजाच्या सत्त्वांत सरकारचा सरकारकून मारला गेला ज्या १८९० मध्ये हातून फारकून मारला गेला त्यास सातारच्या किल्लावर अटकेंत ठेवण्यात आलें पुढे समाजाने गुन्हेगारीबद्दल रुपये १५००० देण्याचे कडूल केल्यावरून त्यास मुक्त करण्यांत आलें (इ. स. १७४०-४१ वाढ भाग १, पान १८४) गुन्हेगारीची एमर्जी मोठी रक्कम गुन्हा करणाऱ्या इसमाकडून घेतल्याचें क्वचितच आढळतें ठार मारला गेलेला इसम सरकारी कारकून असल्याने गुन्हेगारीबद्दल एमर्जी मोठी रक्कम वसूल करण्यांत आली असावी असें दिसतें. खुनाचा गुन्हा करणारा इसम बतनदार असल्यास व त्यानें गुन्हा केल्याचें शास्त्रीत शास्त्रास ज्या इसमाचा खून झाला असेल त्याच्या आमास बतनापैकी कांही भाग

खुनाचा मोबदला म्हणून देऊन खून करणाराने आपली सुटका करून घेतल्याची अनेक उदाहरणे आढळतात.

ब्राह्मणाचा खून झाल्यास खून करणाऱ्या इसमास गणर शिक्षा करण्यात येऊन ज्याचा खून झाला असेल त्याच्या आमास इनाम वगैरे देण्यात येत असे ओंकारभट व रणसोडभट व्यास औदित्य ब्राह्मण मीने पंचेड प्रो रत्नम यांचा भाऊ नारायणभट व्यास याची वेअर व्हन लालसिंग रजपुतानें त्यास भिवें मारिलें ओंकारभट व रणसोडभट यानें रजपुतानें परिपत्य वहायें म्हणून हुजूर कळविलें. रजपुतास देशाफोरे काढून टाकण्याचा आणि त्याच्या मालकीचे वारा जहांगीर याच भट करण्यांत येऊन ब्राह्मणास जमीन यावर एक आणि घरास आगा इनाम देण्याचा हुकूम करण्यात आला. (इ. स. १७५३-५४, वाढ, भाग ५, पान ४८).

खुनाच्या कामीं कोण कोण लोक सामील होते हें माहित असून त्याबद्दलची माहिती सरकारी अधिकाऱ्यास न दिव्यास त्या इसमाकडून गुन्हेगारी घेत असत त्याचप्रमाणें खुनांत सामील असणाऱ्या इसमाकडून गुन्हेगारी घेण्यात येई (वाढ भाग ७, पोटभाग २, पान १९७)

खुनाचा गुन्हा करणारास ठार मारण्याची शिक्षा क्वचित प्रसंगी देण्यात येत असे, असें दोन ठिकाणीं आढळलेल्या उदाहरणावरून दिसून येतें वाढ, भाग ८, पान ८३ व ८७ त भाग ८, पान ८३ वरील उल्लेखः—दोन असामी यानी ज्या गावीं खून केला त्या गावीं हारदूजणास नेऊन छादून टाकिलें. इ. स. १७७५-७६ भाग ८, पान ८७ वरील उल्लेख—कृष्णाची उतरंकर यानें एका शिष्याच्या दोन कुणबिणींचा खून केल्या या इसमास तोपेच्या तोंडां देण्याचा हुकूम देण्यात आला

ब्राह्मण गुन्हेगारा असल्यास गुन्हेगारी घेऊन त्यास सोडते-वेळीं त्याच्याकडून जामीन घेणें, त्यास बाळीत ठेवणें अगर त्याच्याकडून प्रायश्चित करविणें वगैरे मोठी सरकारच्या हुकमावरून करण्यात येत असत.

खुनाच्या गुन्हासंबंधी ज्या विशिष्ट याची दहोत्यप्तीस आल्या त्या दर्शनांणीं निरनिराळी उदाहरणे वर सांगितली ब्रह्महत्या हे पंचमहापातकांपैकी एक महापातक असून त्यास सर्वेश्वर दण करणें, देशातून घालून देणें, अगर ठार मारणें हा दंड मनुस्मृतीत सांगितला आहे मनुस्मृतीच्या वचनाच्या दृष्टीनें विचार करतां वरील उदाहरणात या गुन्हास ज्या प्रकारचा दंड केलेला आढळतो त्यापेक्षा अधिक दंड असावयास पाहिजे होता परंतु तसा प्रकार आपणांस वरील उदाहरणावरून आढळून येत नाही. स्मृतीतील तत्त्वाच सोडून मराठी रिसायटीत या गुन्हाच्या बाबतीत जी व्यवस्था—पद्धति अस्तित्वात आली ती कोणत्या कारणांमुळे आली हा एक विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. या गुन्हाच्या बाबतीत सहस्रही शास्त्राचें धोरण कोणत्या स्वरूपाचें होतें हें सध्यात घेतलें असतां या प्रश्नाचा उत्तरादा सहज

होतो. खुनाचा गुन्हा झाला असल्यास ज्याचा खून झाला असेल त्याच्या आंगीठास मुक्तानोपलब्ध द्रव्य देऊन खून करणाराचा मुक्ता करून देण्याचा मार्ग बुरागास संमत आहे. सुमुलमानी रियासतीत ह्या तत्वास अनुसरून खुनाबद्दल द्रव्य देण्याचा तो प्रथात सुरू झाला तो प्रथात पुढे मराठी रियासतीतहि कायम राहिला असाच अर्थ दिसतो. [भा. इ. सं. मं, चतुर्थ संमेलनवृत्त, शके १८३८].

देव—सुंदर, पुणे शिरहा. इतली तालुक्यांत, मीमिष मिळणाऱ्या इन्द्रायणी नदीच्या दक्षिण तीरावर हे खेडे आहे. हे पुण्याहून तीस मैल किंवा सोयराबाडी स्टेशनहून फक्त तीनच मैल लांब आहे. येथे तुकारामाचा (पद्म) जन्म झाला. येथे प्रतिवर्षी फाल्गुनमास शुष्ण पक्षात द्वितीयेत मोठी चात्रा भरते. सूर देव येथेहि एक विठोबाचे देवालय असून तेथे दर एक महिन्याच्या शुद्ध व कृष्ण पक्षांतल एकदशीत देवदर्शनाय हजार दोन हजार मण लोत्तात.

दैत्य—दैत्य, असुर, दानव, वगैरे शब्द दैदिक व पौराणिक (संस्कृत) वाढमयात पार येतात व देवांचे प्रतिस्पर्धी व शत्रू या नात्याने देव व दैत्य यांचे पुष्कळ सामने झालेले स्वातंत्र्य अहित असुरिया (असीरिया), याबेलोनिया, इराण, या देशांच्या प्राचीन वाढमयांत, तसेच ज्यू व ख्रिस्ती लोकांच्या धर्मग्रंथांत देव (गॉड) व दैत्य (डीमन) यांची भांडणे वर्णिली आहेत.

प्रथम देव (गॉड), देवदूत (एन्जल), यनदेवता (केअरी), दैत्य (डीमन), महदामा (सिस्टि), मृतपिताचा (फोस्टर) याच्यामधील फरक स्पष्ट केला पाहिजे. देव याचेहि दोन अर्थ आहेत. सर्व धर्मातील अर्थ देव म्हणजे ईश्वर (गॉड) हा सर्व विश्वाचा उत्पादक व चालक असा मानला जातो. पण देव याचा प्राचीन संस्कृत वाढमयांतल अर्थ 'एक प्राचीन समान' असा असला पाहिजे असे अनेक संस्कृत पंडितांचे मत आहे ('देव' पहा.) तसेच दैत्य, राक्षस, असुर, दानव वगैरे शब्दहि प्राचीन लोकसमानवाचक नामे असून ते सर्व देवांचे शत्रू होते अशी उपपत्ति अलीकडील विद्वानांनी काढिली आहे. तथापि इतर संस्कृतीतील धर्मग्रंथांत दैत्य (डीमन) हे परमेश्वराचे शत्रू असून परमेश्वराला स्वर्गांत प्राप्त दिव्यामुळे त्याने त्यांना पाताळ्यात फेंकून दिले, वगैरे वर्णने आहेत. 'डीमन' या शब्दाचा प्राचीन ग्रीक भाषेत चांगला अर्थ होता. पण पुढे एकेश्वरी व मूर्तिपूजाविरोधी ख्रिस्ती धर्म स्थापन झाल्यावर ख्रिस्तीत प्राचीन मूर्तिपूजाक धर्मातील देवदेवतांना ख्रिस्ताच्यापासून फार परमेश्वराचे शत्रू अशा वाईट अर्थाने 'डीमन' शब्द वापरण्यात येऊ लागला. महदामा (सिस्टि) म्हणजे मृत-गोवांचा उच्च कोटीप्रत गेलेला आत्मा. असे आत्मे पुनर्जन्मातून मुक्त झालेले असतात, त्यांना खरीद असतात पण ही अदृश्य असतात, त्यांना स्थायकप्याबला लागत नाही, मनुष्यांपेक्षा त्यांची बुद्धि अधिक तांड असते, व अगदी उच्च

गोष्टी त्यांना समजतात देव, दैत्य व महदामा यांच्यामध्ये फरक असला तरी दैत्य व महदामा देवाच्या दर्जाला पोहोचू शकतात. महदामा हे झाडे, नद्या, पाक अशांच्या आभयाने राहतात. पण बहुधा त्यांनी विशिष्ट निवासस्थान नसते.

हिंदु धर्मग्रंथांतील कल्पना.—दैत्य, असुर वगैरेची देवगोष्टी अनेक मांडने व युद्धे झाली, अशाबद्दल अनेक पुराणांत वर्णने आहेत. दैत्य हे कश्यप ऋषीला दिती नावाच्या स्त्रीपासून झालेले पुत्र, अशी त्याची उत्पत्ति दिली आहे. ऋषीच्या यज्ञांना ते फार उपद्रव देत देवदेवतासंबंधी मत्स्याचक्रा कथा शनकोस दुष्टाच्या विभागांत (पृष्ठ २२५-२४१) दिव्या आहेत. दैत्य व दानव दोघे एकच असावेसे दिसते. कित्येक हिंदु देवतांना, ज्या दैत्यांना त्यांनी जिंकले व ठार मारल त्यांच्या नावावरून नावे पडली आहेत, उदा. इंद्राला वृत्रहनु, विष्णूला कैटभानु व मधुसूदन, देवीला महिषासुर-वर्दिनी, कृष्णाला केशितिपूदन वगैरे नावे रूढ आहेत. हिंदूच्या दशावतारांपैकी बहुतेक त्या त्या वेळी फार बलाढ्य झालेल्या दैत्यांना मारण्याकरिता झाले असे वर्णन आहे. उदा. मात्यापत्तार राजाकुडाला, बराह हिरण्याक्ष दैत्याला, वारसिंह हिरण्यकश्यपूला, कामन बलिदैत्याला, राम रावणादीकांना, कृष्ण अरिष्टादिकाना मारण्याकरिता अवतरले

द्वि स्त्री धर्म ग्रंथांतील कल्पना—या धर्मात हिंदू-तांत दैत्य, दानव, असुर यांच्यासारखेच देवाचे शत्रू म्हणून अनेक व्यक्ती आहेत पण त्या मानवकोटीत नाहीत. 'एन्जल' (देवदूत) म्हणून एक मानवाहून उच्च कोटी असून या एन्जलकोटीमध्ये फाही चांगले व काही वाईट निघाले व त्यामुळे वाईट एन्जलांचा उर्क दैत्यांचा स्वर्गातून पाताळात अथवा पात झाला (देवदूत पहा.) सैतान हा त्याच्यातील मुख्य दैत्य होय सैतान व त्याचे अनुयायी यांचा मुख्य अपराध म्हणजे परमेश्वराचा मत्सर याबद्दलची कथा मिल्सन नामक ईंग्रन कवीने आपल्या 'पॅरॅडाइज लॉस्ट' (स्वर्ग-पदच्युति) नावाच्या महाकाव्यांत वर्णिली आहे

देवदूत—बेयाल इत्याख्यांतील वरदान मिळवणाऱ्या काटवा पोतविभागांतील एक गोव भागीरथीनदीच्या उजव्या तीरावर आहे. लोकसंख्या सुमारे ५ हजार पितळेची व कांद्याची भांडी येथे तयार करतात व लहान प्रमाणावर कापड विणण्याचे कामहि चालते. मोठ, ताम, भांग, विलायती कापड, कापूर व तंबाखूचा व्यापाराहि येथे चालतो

दैववाद—या तत्त्वाचा अर्थ असा की, दैवोक्त्यातील सर्व गोष्टी एका बलिष्ठ अतिमानुष शक्तीच्या अनुज्ञेपलीय व हनुमानुषाच पडत असतात. देववाद व हेतुमूलकतावाद (हेटिप्रतिनिष्ठता) यांचा एकळदा परस्पर मोठाळ करण्यात येतो, पण वास्तविक हेतुमूलकतावादाचा अर्थ अगदी भिन्न आहे. दैववादाचे मुख्य मर्म असे आहे की, स्वातंत्र्य मानवी प्रयत्नाला (प्रयत्नवादाला) यत्किचित्तिहि बाध नसतो

किंवा कार्यकारणवादाला स्थान नसतं. उदाहरणार्थ, एखादा दैववादी मनुष्य आपण अमक्या अमक्या दिवशी मरणार असं मानून लागला की, त्याचा असाहि विश्वास असतो की, त्याचा तो मृत्यु काही केलें तरी किंवा कितीहि सावधगिरी ठेवली तरी टळणार नाही किंवा मागेपुढें होणार नाही. दैववाद कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत सर्व धर्मांत आढळतोच. होमरच्या काव्यामध्ये ही कल्पना दृष्टीस पडते. दैव ईश्वरास बांधू शकत नाही असं काही धर्मांत मानतात, तर उलट देवावरबुद्धी देवाचा ताबा असतो असं मत काही धर्मांत विशेषतः हिंदुधर्मांत आहे (विहितमपि ललाटे प्रोजितबुद्धिः समर्थ । हे सुभाषित प्रसिद्धच आहे). ख्रिस्ती व इस्लामी धर्मांतहि दैववाद आहे. पण द्वितीयां यर्मांत एक सर्वसत्ताधारी ईश्वराव्यतिरिक्त दुसरी कोणतीहि शक्ति वस्तुस्थामुळे दैववादालें अपिघ्नानहि ईश्वरच आहे. पण सत्तत्त्विकबुद्धियुक्त असा मनुष्य सर्वस्वी देवाधीन पणु आहे. त्याला स्वप्रयत्नांनं मोष्टी घडवून आणण्यास यत्किंचित्हि शक्य नाहीं, असं ध्याने योग्य नसूच प्रयत्नवादास्य शोका तरी अवकाश असला पाहिजे, असं मत ख्रिस्ती समाजात मान्यता पावले आहे; आणि यागक्या चांगल्या ख्रिस्ती धीवर्तनी ईश्वराचें सर्वसत्ताधीशत्व मान्य करतांना परतस्य देशांतला निमित्त दैववाद मान्य न करता प्रयत्नवादाचाहि पुरस्कार केला आहे. इस्लामी धर्मांत मात्र किस्मिंत किंवा नशीब हीन सर्व कर्तुम-कर्तुम शक्ति आहे असं तत्त्व आहे. जीवांस्य देशांत भौतिक गोष्टींनां मुळीच महत्त्व न देतां सर्व सुखदुःखांनां दैवयोग म्हणून तोंड देणारे पुष्कळ इस्लाम आढळतात.

भा र ती य.—संस्कृत भाषेंत दैव या अर्थे काल, विधि, बटव हर्म वगैरे आहेत. पण दैव व वर्म यांच्या अर्थांत थोडा फरक आहे. दैववाद किंवा कर्मवाद याचा हिंदुधर्मांत अर्थ अगदी निराळा आहे. भारतीय दैववाद हा हिंदुधर्माधीन पुनर्जन्माच्या तत्त्वावर उभारलेला आहे. दैव किंवा अर्द्ध म्हणजे पूर्वाद्या सर्व जन्मांत प्राण्यानं जी पाप-पुण्याचो कर्तव्य केलो अस्तोत त्याचें फल म्हणून चालू जन्मांत त्या प्राण्याच्या आयुष्यांतलें प्रत्येक गोष्ट घडत असते. दैव व पुनर्जन्मनिपयक सिद्धान्ताचें मूळ एका ब्रह्मण प्रभात असून ते उपनिषद्कालापासून ग्राह्यतांत रूढ आहेत. पुढे हे सिद्धान्त बौद्ध धर्मांतहि मान्य केले. जैन धर्मांतहि ते आहेत. हिंदुस्थानांत अनेक तत्त्वज्ञानपथ असून त्यांचे मुख्य दोन वर्ग आहेत; एक इच्छास्वातंत्र्य, नैतिक जबाबदारी, व पुनर्जन्म या मोष्टी मान्य करता, व दुसरा ह्या तिन्ही साफ नाकारतो. जैन व बौद्ध हे दोन्ही धर्म यदित्या वर्गांपैकी आहेत. पुनर्जन्मावर त्यांचा विश्वास असून पुनर्जन्म टाळणें हेंच मानवाचें मुख्य ध्येय मानतात. आत्म्याच्या हातून देहामर्कत जी कार्य होतात तेंच कर्म (पाप किंवा पुण्य होय.) होय. या कर्मांमुळेच आत्मा एका देहांतून दुसऱ्या देहांत जन्म घेतो.

नवा देह कोणता मिळवायचा हो गोष्ट कर्मांच्या वन्या-वाईटपणावर ऊर्फ पापपुण्यावर अवलंबून असते. सत्कर्म किंवा पुण्य केलें असेल तर स्वर्गप्राप्ति होते किंवा भूलोक उच्च कुळांत जन्म होतो. पाप केलें असेल तर आत्मा अयोग्यांत जातो आणि हलक्या प्राण्यांचा किंवा वनस्पतींचा किंवा जीवांचे द्रव्यांचा जन्म पावतो. इंदियदमन व तपाचरण करून मनुष्य मुक्त होजं शकतो.

आधुनिक हिंदु धर्मपंथांपैकी शक्तिपंथ हा सर्वांत फद्य दैववादी आहे. मानवांना धीमंती, दारिद्र्य वगैरे निरनिराळी परिस्थिति को प्राप्त होते याची शक्तिपंथांचा लोक इतरी-प्रमाणेंच मीमांसा करतात. पण प्रयत्नवाद किंवा इच्छा-स्वातंत्र्यवाद त्यांनां मुळीच मान्य नाहीं. प्रत्येक गोष्ट पूर्णपणे देवाधीन असते असं ते मानतात. स्वयं मिद्विर्णं हें शोखाचें धार्मिक ध्येय नसून मोक्ष किंवा पुनर्जन्म टाळणें हें ध्येय आहे. सनातन हिंदु किंवा भागवत धर्मांत दैववादाला कर्मवादाचें व इतर धर्मपंथांतल्यापेक्षा जरा निराळें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. ('कर्मवाद' पहा).

दैवज्ञ—सुवर्णकाराची एक जात. दैवज्ञ (कौकिल्य) झातीची लोकसेव्या सुमारे ५० हजार असून त्यांच्या वस्तीचें मुख्य ठिकाण महाराष्ट्रांत दमणपासून कारवारपर्यंत असलेले जिल्हे होत; त्यांपैकी कारवार जिल्हा (सु. १५०००), गोमातक (सु. ३०००), रानगिरी जिल्हा (सु. १००००), कुलाबा जिल्हा (सु. ६०००), ठाणें जिल्हा (सु. ४५००) व सुंदरि बेट (सु. ७०००). यतिवाद कोल्हापुर संस्थान, वेळणोच जिल्हा, सातारा व पुणें ह्या प्रांती सुमारे तीन हजारांवर यांची वस्ती आहे. हल्ली यांची पंचा-यत अस्तित्वांत नाहीं. जातीगत मालकीची प्रत्येक ताळ-ध्यांतून एक दोन देवळें याप्रमाणें अनेक देवळें असून प्रत्येक देवळास इतराल शेतजमीनीचें क्षेत्र ह. १००-१५० चें उत्पन्न असतें व त्यावर त्या त्या गावांतलें दैवज्ञाध्यां झातीचें वस्त असते. गोमातक प्रांतांत जातीच्या मालकीचें कांझरगाली येथें देवाचें संस्थान आहे. तसेच पुणें येथील दुर्गादेवाचें देवालय झातीच्या मालकीचें असून त्यास पेश-वाईपासून वदन चालू आहे. त्याचप्रमाणें इतर ठिकाणीहि गणपतीउत्सवाप्रतिष्ठे व इतर धार्मिक कारणाकरितां पेश-वाईपासून वपरसनें चालू आहेत. जातीमध्ये कोणावर कोण-त्याहि प्रकारें कर लादलेला नाहीं. पंचायतीचे निवाडे उप-लब्ध नाहींत. पंचायत आपितावात नसल्यामुळे निकाळ देण्याचो वगैरे गरजच पडत नाहीं. ह्या झातीच्या सदस (संस्कारांनी व ध्याने) तपाहि तीवून भिन्न अशी एकच जात असून ती देशस्थ पंचाल (किंवा देशस्थ दैवज्ञ) ही होय. त्यांशिवाय केवळ ध्यानेच सदस परंतु संस्कारांनी भिन्न अशा १५-२० जाती आहेत. त्या देशांगन, खान-देशी, अहिर, लाड, वैश्य, अंगलाळी, कड, वगैरे. जातीमध्ये पोटभाती नाहींत. जातीमध्ये विवाहादि संस्कार बहुतेक

स्वजातीय उपाध्यायकडून करविण्यांत येतात. स्वजातीचा उपाध्याय न मिळाल्यास इतर ब्राह्मणजातीच्या उपाध्यायकडून करून घेण्यांत येतात. हो गत आपणाला आराधन म्हणविते व पंचाल समाजात आपले अथ्र स्थान अक्षर्याबद्दलचे बरेच पुरावे पुढें आणिते.

झातासंबंधी उपलब्ध असेलजी बहुतेक माहिती, आजपर्यंत निघावे, बगैरे कै ये शा. सं. नारायण राजगीरवासी ह्रीर-सागर यांनी 'विश्वप्रसाद फलोत्साह' ह्या ग्रंथात संकलित केली आहे. देवशिहर हो शुद्धांति नन्वे, शिलाका वेद अशी उंदा आहे, यज्ञावादि किंवा विश्वस्पर्धेने उत्पन्न केवसा; शिल्पकर्म आणि ब्रह्मकर्म एकत्र आहेत, वैदिक-शेष्टांने सुवर्णलंकार पारण, विश्वब्राह्मणश्रुती व शुद्धशिल्पी याचा भेद, आपेंयब्राह्मणांस विश्वब्राह्मण पूज्य आहेत; विश्वब्राह्मण ब्रह्मण पुरोहित होते, रथश प्रमत्तते उत्पन्न प्रतीचा ब्राह्मण होता, पंचालशिल्पी हा ब्राह्मण जातीपैकी एक भेद, पंचाल ब्राह्मण वैदिक चर्माधिधारी आहेत; पंचाल हा शब्द ब्राह्मणताची आहे, पंचाल ब्राह्मणास देशब्राह्मण नाव आहे; देवशिल्पकर्म हे ब्राह्मणाचें स्वाभाविक कर्म, शिल्पकर्म न यज्ञकर्म ब्राह्मणांनी करावें, इत्यादि यत्ने या ग्रंथात प्रतिपादिली आहेत.

गौमातकाल १९ व्या शतकात पोर्तुगेजांच्या धर्मच्छासकंटाडून रत्नागिरी व सायें प्रांती बरीच देवज्ञानज्ञातीय कुटुंबे आलीं असे सांगतात. पुढे प्रथम सायें प्रांतांतून व आग्रग्रातून व नंतर रत्नागिरी जिल्ह्यांतून ह्या जातीचे लोक मुंबई बाहारात व्यापारपेश्यानिमित्त येऊन राहिले. गेल्या पन्नास वर्षांत रत्नागिरी जिल्ह्यांतून कोल्हापूर संस्थानात धंद्यानिमित्त बरीच कुटुंबे जाऊन राहिलीं असून मुंबई बाहारांतून बडोदा, इंदूर, पुनराब प्रांत, बरहाड वगैरे ठिकाणी लोकांप्रधानिमित्त कित्येक मंडळी गेली आहेत. ह्यांपैकी काहीं लोक मोठ मोठ्या हुद्यावर आहेत.

या समाजात पुराणांचा पोषाण म्हणजे एक गता-बंदी, वेदांचा ज्ञान आद्याचा अंगरत्ना, पोतर, जोडा व दहिणी पागोटें. मुंबईतील काहीं मंडळी परकी पाटाचे पल्लोटें वापरतात. कुलाचा व रत्नागिरी जिल्ह्यातील कित्येक तालुक्यांतील खिया केसाची वेणी व त्यात मूद, अमफूल, गुलाभाचे फूल, वगैरे दागिने घालतात. इतर बहुतेक ठिकाणी अंधाडा घालण्याचा प्रघात आहे. अंधाडा घालण्याचा खिया अन्नपूज्यलेखीन पूर्वी सर्व दागिने घालतात यज्ञातील दागिने म्हणजे सरी, ठुली, वज्रटीक विचण्टी, हे असून त्यात हळी मोहूनमाळ (निकलेच) वगैरे दागिण्यांची मार पडत आहे. मानगटात घालावयाचे दागिने, गरीब मोठ, ओडका, पाटल्या, काळे, इत्यादि दागिने असून त्यांत हळी निरनिपाळा प्रकराच्या सोन्यामोटाच्या आगल्याची मार पडली आहे. दंडात वाची, वेळा, वाग्वद वगैरे दागिने सेव-योगांत आणतात. नवपूजा वायवीत सोन्याच्या कभर-

पटा, वेणीचे नाग, पांज्या हार अथापि कित्येक ठिकाणी घालण्यात येतात. ज्योत वाझीची मोहणी, व कांही काल-पर्यंत छोटेहें अगतात. नाकांत घालण्यात हिरकणीची टोक अक्षरेच्या मोर्ध्याच्या नथीचा उपयोग खंयेंत सारखा होतो. सोपण्याच्या-विशेषतः पुण्याच्या पोषाणात आधुनिक काला-नुसार पुष्कळ करक पडत चालला असून नवीन शिकलेल्या पिढींतल पुष्कळ सधर्मासथें 'अप-नू-बेदेनेस' उतरत चालला आहे, अशी माहिती देवज्ञ समाजोभाति परिषदेचे विद्वानस देतात.

या जातीत विषवायुनिर्वाहाची चाल केव्हांहि प्रचलित नसून कित्येक निराश्रित विषवात व मुलास जातीकडानून सवदीप्रमाणें मदत घेऊ लागे. रथेशा खियापातून अगर अधर्म व्यवहारापासून झालेल्या संतर्भाची गणना जातीत होत नसून तिची स्वतंत्रहि जात बनलेली पहाण्यांत नाहीं. इतर सुवर्णकार बरीपेशा देवज्ञ समाज अधिक कुशिक्षित दिसतो, व आपली सामाजिक सुधारणा करणारे त्याचे प्रयत्न चाल आहेत त्याकरिता " देवज्ञ समाजोभाति परिषद " स्थापिली असून, " देवज्ञ प्रबोधिनी " नावाचें एक पाक्षिक आज अकरा वर्षे चालत आहे [संदर्भवाच्यपत्र—हीर-सागर—विश्वप्रसादफलोत्साह. विश्वब्रह्मणालाचा प्राचीन व अर्धाचीन इतिहास, विश्वकर्मोत्पत्त्यपूरण, पंचालब्राह्मणनिर्णय, प्रबोधिनी पाक्षिक पत्र, रा व मा वेदक, विद्वानस देवज्ञ समाजोभाति परिषद (सेंट्रल कमिटी) यानकडून आलेली, माहिती]

दोआव—दोआव म्हणजे दोन नद्यांचा संगम अथवा एकमेकात मिळण्याच्या दोन नद्यांच्या मधील प्रदेश पंचा-तील दुआवा प्रख्यात आहेत. त्याच अर्थप्रकार दोश-हें—आव असें म्हणत चोनाब, सेलम, राशी, विजय व सदरम याच सिंधुचीं साम होण्याच्या पूर्वी, त्या दोर्षांच्या मधील प्रदेशात दोआव म्हणतात. प्राचीन काळी या पाकडे नद्या एकाच ठिकाणी मिळत असे अरब प्रवाहार सांगतात. हल्लीच्या नागपुर संस्थानातील नाग व नावा-नबळ हे ठिकाण होते असें म्हणतात. भारीअन्न चार दुआवाची नदीं बरोबर दिली आहेत आंक भायेंत दोआव या अर्थी मेरापोटेदिया ह्या शब्द आहे हल्लीं टायमीस व युफ्रेटीस या दोन नद्यांमधील प्रदेशात मेतापोटेमिया हेंच नाव आहे. पंचाकाश भारीदोआव (सतलज—रावीमधील), रेचना दोआव (रावी—विताबमधील), जेव दोआव (विनाच—सेलममधील) व सिंधुनाग दोआव (सेलम—सिंधुमधील) हे दोआव आहेत दक्षिण हिंदुस्थानीत कृष्णा व तुंगभद्रा यांमधील दुआव प्रसिद्ध आहे. गंगाप्रवाहा याच्यामधील अंतर्गत प्रातापाहि दोआव म्हणतात. यमुनेचे काहीं मोठमोठे कावने काडलेले आहेत त्याच्यामधील प्रातापाहि कधीं दोआव म्हणतात. शिवालिक पहाडापासून

तो लावी अलाहाबादपर्यंतच्या सर्व प्रदेशात हेंच गांव आहे. इत्यादी ते अलाहाबादपर्यंत अन्तर्वेष्टी म्हणण्याची चाल आहे.

दोआबमध्ये तहल्लाणपूर, मुझफ्फरनगर, मिरत, मुल्तानादर, अलिगढ, मथुरा व आमियाचा कांही भाग, मैनपुरी, इत्यादी व फर्रुखाबाद जिल्ह्यांचा भाग, कानपूर, फतेपूर व अलाहाबादचा कांही भाग, हांचा समावेश होतो. येथील जमीन स्वाभाविकतःच फार सुपीक आहे व बरखा गंगेचा कावळा, खालचा गंगेचा कावळा व पूर्व यमुना कावळा हांणीं आणखी रसांत भर पातळी आहे. येथे राहू पुष्कळ पेरतात. मध्ये येथील जमीन खूपच नर्याच्या सपाटीने व दाक नर्याच्या गंगाने व्यापलेली आहे. त्याशिवाय जिकडे तिकडे लागवडीत आणलेली पिकाळ जमीन दृष्टी पडते. १८ व्या शतकाच्या अखेरीच्या व सध्याच्या या दुआबाच्या स्थितीत महदंतर आहे. यांत कानपूर, हाथरस, मीरत, साहाराणपूर, अलाहाबाद ही व्यापारी मुख्य शहरे होत. मोठमोठ्या एकेकजाती मिळण्याच्या दोन नद्यांच्या मधोळ प्रवेश या अर्थाने जगांत असे दोआब बरेच आढळतात. [रावटी—अफगाणिस्तान; ई. ई. अँटि. पृ. ३४ पृ. २५४; ई. ए. ए.]

दोडका—ही एक भागीची वेळी आहे. दोन छंदिन-मध्ये लवका अक्षय्य दंडला, संकृतमध्ये कोशातकी, मराठात दोडका, किंवा शिराळ, हिंदीत तुराई, गुजरातीत तुरिया इत्यादी गांव आहेत. या वेळाची पाने काळसर हिरवी, लांबट व चिरकी असतात. पानांच्या शिरा पांढऱ्या असतात व त्या स्वच्छ दिसतात. घोंघाळ्याच्या पानांच्या शिरा तशा दिसत नाही. फुल पिवळी असतात. फळे ६ ते १० इंच लांबीची व १.४ इंच जाड असतात. कच्चास ६ ते ९ पारा असतात. दोडके उसास लावतात तेव्हा त्याची लागण उन्हाळ्यात होते. कोणी फळाभांगत लावतात, तेव्हा फळासाडास पाणी देतांना दोडक्याची आळी मोठ्या जागेत लावतात. परंतु स्वतंत्र लागण उन्हाळा व पावसाळा या दोन्ही काळात करतात. यंत्रांत दोडक्याचे बेल चांगले वाडत नाहीत. बेल यंत्रावर, कुंपणावर, मांड्यावर, झाडावर अगर छपरावर चढवतात. दोडक्याचे बी लाविताना ते गोडव्या जलाचे आहे अशाबद्दल रात्री करून घ्यावी. कडू दोडका औषधशिवाय कोणत्याही उपयोगाचा नाही. कधी कधी गोड दोडक्याच्या वेळासहि कडू फळे येतात. परंतु ती दंडाभय कडू असतात. भाजी-करितां चित्तांना प्रत्येक फळ चाबून सग विराचे. ज्या वेळास गोडी फळे येत आहेत तो वेळ म्हैस दिवा इतर दोराने चावल्यास रपाला चावल्यानंतर येगारी फळे सर्व कडू होतात हा अनुभव आहे म्हणून दोडकाचा बेल ज्यैष्ठ्यग्नर दोर न चावीस असा वेदोपदेश ठेवावा. दोडक्याची सोकळी व पातळ भाजी अगर चटणी करतात. दोडक्याची माजी भात खाल्ल्यानंतर विरयेकास आमलास होतो असे म्हणतात.

दोड-बळ्ळापूर, ता. लुका.-म्हैसूर. बंगलोर जिल्ह्याचा एक वायव्येकडील तालुका. क्षेत्रफळ ११० चौरस मैल. लोकसंख्या १९११ साली ७३८३१ होती. ह्या तालुक्यांत एकच मोठे गांव दोड-बळ्ळापूर आहे. खेडी २५८. उत्तर भागांत पहाडी जंगलमग्न प्रदेश आहे. येथे गोरबिन्दनूर ही खिंड आहे. ह्या तालुक्यांतून अर्कावती नदी वहाते. मोठे मोठे तलावेहि ह्या तालुक्यामध्ये आहेत. पश्चिम व दक्षिण भागांत कांही ठिकाणी जंगल, कांही ठिकाणी कुर्णे असलेला असा प्रदेश आहे. एकंदरीत जमीन सुपीक आहे. येथे तेंगासुचे व बटाव्यांचे मुख्य पीक होते.

गां ९.—दोड बळ्ळापूर तहसिलीचे मुख्य ठिकाण. हें अर्कावती नदीतीरी बंगलोर शहरापासून २३ मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९११) ७२७२. १२ व्या शतकांत हें चागल्यावेळी व्यापाराचें गांव होतें. निरनिराळ्या काळी तें विनापूर, मराठे, मोगल यांच्या ताब्यांत गेलें. शहाजीला हें गांव बहागिरीत मिळालें होतें. सरदेशेष्टी हें अलिक्खवा-नच्या ताब्यांत आलें होतें. हैदरअलीने हें गांव १७९१ साली घेतलें. येथें म्युनिसिपालिटीची स्थापना स. १८७० मध्ये झाली.

दोमरिया गंज—बंधुक्रमांतातील बसित जिल्ह्याचा एक वायव्येकडील तहसील. मोठ रतुलपूर व बन्ही (पश्चिम) ह्या दोन्ही बरागण्याचा समावेश होतो. क्षेत्रफळ ५८९ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १०९१९९. एकंदर खेडी ११११ असून एक बिसकोहर नांवाचा मोठा गांव आहे. रावरी नदी ह्या तहसिलीतून पश्चिम-पूर्वेक वहाते. ह्या नदीच्या आसमतांतील प्रदेश फार सुपीक आहे. तीस 'भाट' ही संज्ञा आहे. तहसिलीच्या उत्तरेकडील भागास मेराळी तराईचे दलदलीचे स्वरूप प्राप्त झालें आहे.

दोर व दोरखंड—हिंदुस्थानीतील शेतकरी व हॉय-रांतील लोक दोर काण्याच्या फाणी पुष्कळ तऱ्हेच्या तंतूंचा उपयोग करतात. गळे बांधण्यास अथवा जूं बांधण्यास ते कोणत्या तरी झाडाची साल अथवा कांदी यांची दोरी कर-तात. कांदी रोपाचे केलेले दोर खेड्यांतील दुकानांत अथवा घासारांत विकत मिळतात. केव्हा केव्हा हां रोपे शेताच्या लहान तुकड्यात लावतात. कधी कधी यांची शेताच्या समोरील कुपणे घालतात. हिंदुस्थानीतील तंतूंच्या साधनबलासंबंधी पुष्कळ शोध लावण्यांत आले यांचे मुख्य कारण म्हणजे रशियन सारांच्या रोवणी व विदेशी आरमारांत दुसऱ्या भासत उपयोगी हिंदी दोरांची मागणी हें होय. सेंसबरो नांवाच्या प्रसिद्ध वनस्पतिशास्त्रज्ञानें या बाबतीतील आपल्या शोधांशी बरीच माहिती लिहून ठेविली आहे. रायले व बेडेन पेवेल यांचीहि पुष्कळ माहिती दिली आहे. खालील सांठापासून तंतू निघतातः—ओलकत ओळ, मंड, कुंवार, हिंदी अगर, मोंदार, मांग, नारकी, चिच, अंबारी, कापूस, गौकी, अंबाळा, केळ, शिंदी, कैस, घोवरी, सहदेवी इत्यादि. युरोपियन

बंश्या सहाय्याने दोर करणारे कारखानदार बरील पैकीं फार थोडे तंग वापरतात. ते काप्या, ताग, सनताग, कापूस, दक्षणी ताग वगैरे माल वापरून शिपाय गुंमार व विमळ, रशियन ताग आणि मॅनिला वगैरे परदेशांतून आणवितात. अलीकडे हिंदुस्थानांत कुंभारची मोठ्या प्रमाणांत लागवड करतात. मॅनिला तागाचो सायबळ विशेष फलप्रद झाली नाहीं. बांध्यासाठीं लागणारे दोर कमी किमतीन तयार करण्याकरितां अलीकडे अठरावीं व्हानें व अंशडीचा उपयोग करण्याकडे लक्ष लागलें आहे. कलकत्यांतलीं एका गिरणीने स्वस्त परंतु युरोपियन पद्धतीवर दोऱ्या तयार केल्या होत्या. रंगांचे गुंडाळे असून रंगा वेगवेगळ्या रंगाच्या होत्या. जूटचे देराळ दोर तयार करतात. तंत्रासाठीं कपाचा वर्गोपासून सुताच्या दोऱ्या उपयोगांत आणतात. उत्तर हिंदुस्थानांत 'मुंज' व दक्षिणेकडे 'काप्या' यांचा उपयोग करतात. मासे मारण्यासाठी व इतर तऱ्हेचे पुरेख दोर तयार करण्यासाठी या तंत्राचा उपयोग करतात.

दोर व दोरखंडाचो व्यापार.—१९०४ साली हिंदुस्थानांत असेल्ल्या ११ कारखान्यापैकीं १२ बंगालमध्ये, ६ मद्रासेंत व, १ प्रमदेशांत होता. १९०६-०७ सालचीं आयात सुमारे ७ लक्षांनीं असून निर्यात यापेक्षां १५ हजारांनीं जास्त होती. आयात मालाचा बहुतेक पुरवडा संयुक्त राज्यांतून होत असून त्याच्या खालोखाल चीन (होंगकॉंग) व संयुक्त संस्थानें यांचा नंबर लागतो. बहुतेक गांज मुंबई व मद्रादेशांत भातो. याच्या खालोखाल बंगालमध्ये भातो. निर्यात मालाचे मुख्य गिऱ्यांक स्ट्रॅटबेरीमॅन्ड असून त्याच्या खालोखाल संयुक्त राज्य, केपकालनी, अरबस्तान, इराण, सयाम व अधिपत्यांतल हवेलस्तान हे होत. यांदील निर्यात माल बंगाल प्रांत (१९०६-०७)पुर्वोक्त असून मद्रासचा दुसरा नंबर आदे [वाट].

दोर (जांजिक)—गिरण्यामधून हल्लीं दोरांचा उपयोग खासि काहण्याकडे फार करतात. हे दोर कापसाच्या सुताचे करतात. यांची भाडी सत्तरी ३ इंचांपासून ते २ इंचांपर्यंत असते.परंतु १ इंच जाडीच्या पुडवे दोर बहुधा वापरांत नाहींत. कारण ते बारीक दोरास्तकें घांगळे चालत नाहींत.

मोठ्या शक्तिसेमाहक वक्रावरून खासि पलीकडे नेत असताना दोरांची गति दर मिनिटांत ४००० ते ५००० फूट ठेवतात. इतर ठिकाणी वापरल्ल्या दोरांची गति दर मिनिटांत २५०० ते ६००० फूट असते. दोर-चाकें विडाची असतात. दोर घण्यासाठीं त्यावर खांचा (खोण) ठेवलेल्या असतात. या खोबणीच्या वाजू एकमेकींशीं ४५° चा कोन करतात. दोर खोबणीच्या बाजवर बसवो. सुडाळानिकटत नाहीं. दोर चाकें समोरसमोर असतील तर या ४५° कोनाच्या खोबणी चालतात पण जर समोरसमोर नसतील तर चाका-बरीक खोबणी जास्त रंद केल्या पाहिजेत.

दोरांचे जोड कातांना जोडावयाच्या ठोक्यांने पेठ सोडवून घेतात व एकांचे पेठ दुसऱ्याच्या पेडांत भरून जोड करतात. जोडाच्या टाक्यांचे प्रमाण असे आहे कीं दोराच्या परीणाच्या ३० पट लांब तरी जोडाची लांबी लागते.

दोराच्या व्यासाच्या ३० पट तरी चाकाचा व्यास लागतो कारण चाक जितकें मोठें असेल तितका दोर कमी पाकतो व कमी चाकण्यानें कमी सुटतो. चाकामधील अंतर १० ते १०० फूट असतें. दोर नेहमीं आवडे राहतील असें चापटींग घडवावें. दोराची खालची वाजू हीन नेहमीं ओडणारी वाजू असावी. दोरांची योजना करतांना त्याच्याखाली व आगूबाजूस पुष्कळ जाणां मोकळी ठेवावी. दोर शिजण्याच्या कारणांपैकीं एक मुख्य कारण असें आहे कीं दोर-गर्भांमध्ये लाकडाचा किंवा खोखंडाचा एक भाग असो असतो की तो दोरापासून दूर आदिचा वाटतो. परंतु धन घुसू करताना किंवा रंद होताना दोर फार तेल सुटतात यावेळीं हा भाग दोरांना वाजून दोर छाराव होवत. ४०० फोडवयाच्या किंवा अक्षरफाळीच्या (हॉर्नपॉवर) ईमनाला जास्तीत जास्त म्हणजे ६४ दोर १ इंच लांबलेले आहेत. १ इंच ४० दोर बसतील अशी चाकें पुष्कळ ठिकाणीं चालू आहेत. या चाकांच्या परिणामध्वें बहुतेक करून ८, १०, १२, १६, २४ पुडे असतात ८ फुटापेक्षा कमी व्यास असलेली चाकें अखंड असतात.

८ ते १२ फूट व्यासाचीं चाकें २ पुड्यांचीं करतात.

१२, २०	"	"	"	६ किंवा ८	"	"
२०, २४	"	"	"	१०	"	"
२४, ३०	"	"	"	१२	"	"
३२, पुडे	"	"	"	१६ ते २४	"	"

चाकांचे आर ८, १०, १२, १४ अस्तात. मोठालीं व रंद चाकें असल्यावर आरे दुहेरी असतात. चुपले अथवा तुंबे ५ ते ८ फूट व्यासाचे फारच मोठ्या चाकांनी वापरतात. बनावड, ताण, चाकांचा परीव व खोबणीचा आतील भाग यावर दोराचा टिकावपणा असतो [ले. के. व्ही. मनोहर.]

दोस्तगल्ली—कर्नाटकचा एक नवाब. बायलमि-व्याच्या नायकास हुकूमतीत आणण्याकरिता, इस्वी खन १७०६ त औरंगजेबाचें दख्खनास कर्नाटकांतून वर बोलाविलें तेव्हा, दख्खनानें आपल्या माये कर्नाटक पैनथाटाचा कारमार पाहण्यासाठी, सादतउल-खान नावाच्या सरदाराची नेमणूक केली होती. दोस्तगल्ली हा या सादतखानाचा पुतण्या होता. १७३२ साली दोस्तगल्ली हा आपल्या काकाच्या मागून कर्नाटक प्राताचा नवाब झाला. परंतु याचें अधिकारपत्र हल्ली वेण्याकरितां निजाम-उल्मुल्क किंवा सांगल बादशहा यांचेकडे कोणाचीच परवानगी घेतली नाहीं. पुढें १७४० साली मराठ्यांनी कर्नाटकांत स्वारी करून दामुखनेरी घाटावरून दोस्तगल्लीवर हल्ला केला, व त्याला ठार करून त्याच्या सैन्यांना पराभव केला. दोस्तगल्लीचा दिवाण मीरखीद यास या हल्ल्यात मराठ्यांनी कैद केलें.

दोस्तखान सफदरअली नावाचा एक मुलगा असून त्याची मुलगी (१) चंदासाहेब यास दिली होती. बापाच्या मृत्यूनंतर सफदरअलीने मराठ्यांस पैसा देऊन त्यांच्याशी स्नेह करून घेतला.

दोस्त मुहम्मदखान—काबूल कंदाहारचा खुद्दीमान, शूर, बरकते वंशाचा राजा. अजदालीचा नातु जमानशाहा हा गादीवर असतो, त्याचा वशीर फतेखान बरकती याने आंखण घेण्याने; तो पळून ईम्रानाच्या आश्रयास लुभितान्यास आला त्याचा भाऊ शाहासुजा यासहि फतेखानाने हाकलून दिले व तोहि ईम्रानाकडे आला. फतेखानाचा भाऊ दोस्तमुहम्मद होय. शाहासुजात तसे होऊन फतेखान मारला जाऊन दोस्तमुहम्मद हा गादीवर आला.

इराण व रशिया यांची दृष्टि अफगाणिस्तानावर होती. शाहासुजास पुढे करून रणजितसिंग व ईम्रानेह तिकडे शिरून पाहून दोस्त; शिवाय ईम्रानस रशिया हिंदुस्थानावर येईल ही एक भीती होती इराणने स १८३७ त हिंदातल्या वेडा दिला, परंतु मुहम्मदने तो उडविला.

पेशावरप्रांत रणजितसिंगाकडे होता, तो परत घेण्याची खटवट मुहम्मदने ईम्रान व रशियाकडे चालविली ईम्रान रणजितसिंगास भ्याला होता. रशियाने पेशावर परत घेऊन घेण्याने काबूल केलें, तेव्हा मुहम्मद त्यास मिळला. त्याप्रमाणे इराणहि त्यांना मिळाला. रशिया आत खास येणार म्हणून गव्हर्नर जनरल आर्कड याने अफगाणिस्तानावर स्वारी करून जेथे ठरविले रणजितसिंग, ईम्रान व शाहासुजा एक झाले व अफगाणिस्तानावर ईम्राना फौज निघाली (१८३९). कंदाहारस आऊन ईम्रानांनी ब्राह्मणास गादीवर बसविले (मे) व शिंद्याची किंवा घेतला (जुलै). तेव्हा मुहम्मदाने काबूल केलें की, सुजांनी दिवाणगिरी आपल्याला दिव्यास आपण राज्य बोडतो वग ईम्रानने ते एकल नाहीं, तेव्हा मुहम्मद दुखान्यास पळाला व सुजा काबूल येथे दाखल झाला (आगष्ट).

पुढे मुहम्मद ईम्रानाच्या स्वागतास आला, त्याला त्यांनी कलकत्यास आणून ठेविले (मे. १८४१). तिकडे अफगाणांनी बंद करून (नोव्हेंबर) मुहम्मदचा पुत्र अकबरखान यास पुढारी करून सर्व ईम्रानांची (बायकामुळे खोदून) कातल केली. पंधरा हजार फौजेची फौज एकच मनुष्य बांधला (नानेवारी १८४२) पुढच्या वर्षी ईम्रानांनी अफगाणांचा पराभव केला व काबूल घेतले (सप्टेंबर); परंतु यावेळी सुजाचा खून झाला होता. शेवटी दोस्तमुहम्मदास मोठे व तो काबुलास परत गेला (नोव्हेंबर). पुढे मुहम्मद गादीवर बसला, तो शेवटपर्यंत राज्य करून १ जून १८६३ रोजी मेल. त्याच्या मार्गे त्याचा चाक्य पुत्र शेरअली हा अमीर झाला. [बॉल; इंडर.]

दोहद, ता लु का.—मुंबई इलाह्यातील पंचमहाल जिल्ह्याचा पूर्वेकडील एक तालुका. त्यांत झालोद पेठ्याचा

समावेश होतो क्षेत्रफळ ६०० चौरस मैल. यांत दोहद गांव व ११८ खेडी आहेत लोकसंख्या (१९११) ३१५२४. तालुक्यांत दाट जंगले असून प्रदेश पहाडी आहे. हिवाळ्यांत कधी कधी बर्फ पडतो. अनास नदी पूर्वे सरहद्दीवरून वहाते.

हा ह (दोहद किंवा द्वाहाद)—मुंबई, पंचमहाल जिल्हा. दोहद तालुक्याचे मुख्य शहर पू. रे. २०°१८'उ. अ. २०°५०' ई मुंबाय व माळवा यांमधील मुख्य घाटामुळे असून चारी मार्गांस छद्दान टेंकड्याची रांग आहे. लोकसंख्या (१९११) १३०३. हे इमरतखानावर असल्यामुळे या शहरी वराच व्यापार चालतो.

येथे पूर्वी दधीच कशी राहत असे अशी आख्यायिका आहे. १४ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत हूरगपुताच्या ताब्यांत होते स १४१३ त ते पहिल्या मुलतान अहमदने जिंकले. १६ व्या शतकाच्या अखेरीस ते अकबर बादशहाच्या ताब्यांत आऊन स. १७५० त शिवाच्या ताब्यांत गेले स. १८५३ त येथे इंग्लिशांनी सत्ता सुरू झाली.

या शहराचे पूर्व दोहद व पश्चिम दोहद असे दोन भाग करतात त्यांची पूर्व दोहद नवीन वसलेले असून पश्चिमकडील वस्ती जुनाट आहे. जुन्या दोहदमध्ये एक छंदर तलाव असून त्यामधील दोन घंटावर दौलतराव शिंद्याचे ब्याही बापूसाहेब पाटणकर यांनी दोन वीडमुवेने बांधली होती. तलावाच्या पूर्वेस बॅंगरवाडा नावाचा बाग आहे; तिथे पूर्वी एका रजपूत सरदाराचा वाडा होता. यशिवाम बंदन तलाव, पांचवाडा नशीदबगेरे ठिकाणे पहाण्यासारखी आहेत. नवीन दोहदमध्ये स. १९१९ त शाहमहान बादशहाने औरंगजेबाच्या अम्मनामिसे बांधलेली धर्मशाळा व पाटणकरांनी बांधलेली तीनमसली चारद्वारी इमारतही प्रेक्षणीय आहेत. अलीकडे या धर्मशाळेत सरकारी फचेन्या भरतात.

दोंड—मुंबई, पुणे जिल्हा. निमणची तालुक्यांतलें दोंड घेट्याचे मुख्य गांव. हे पुण्याच्या पूर्वेस ४८ मैल आहे. येथे शैव-देव व विठोबाची अशी दोन देवालये आहेत. दोन्ही देवळे महादजी शिंदे यांनी बांधली. एप्रिलमध्ये दरवर्षी यात्रा भरते. दोंड-मनयाद रेल्वे, दोंड-बारांमती रेल्वे व प्रेट इंडियन पेनिन्सुलर या शाखांनी हे जंक्शन आहे.

दौर—वायव्य सरहद्दीवरील प्रांत. उत्तर वशिर्वास्तान एजर्नातील एक खोरे. टोचो नदीच्या प्रदेशांत हे खोरे आहे. गोवताली बरीर टेंकड्या आहेत. जेवदा (७३०० फूट) हे त्याचे अत्युच्च शिखर आहे. हिवाळ्यांत हवा आरोग्यदायक असे पण तीव्र उन्हाळ्यांत रोगत व मलेरिया उत्पन्न करणारी असते. पाऊसपानी १५ इंच. सन १७०० मध्ये काबूल सेनापति बहादुरशाह हा वज्रसूत्रातला ह्या खोऱ्यातून गेला होता. पण पुढील वर्षी सुखरूप परत आले देण्यास त्यास बरीच रक्कम भत्ता लागली. कातकपले दौरचे खोरे दुराण्यांच्या हाती गेले. परंतु खरे

पाहता ते १८११ पावेतो स्वतंत्र होतें वण प्रिन्सि सर-
कारें अकगणितानच्या अमीराशी केलेल्या तहानें हें ब्रिटि
शांच्या अमलाखाली आलें यांतिल छेक दोगी भाजीचे आहेत
हे लोक मदीं काहींचे मधेयिक असले तरी कडेचे नाहींत
सुमारे २१००० लोक आपली उद्योगविका शेतकरीपर चाल-
वितात जमीन अत्यंत सुपीक असून मका, तांदूळ, बाजरी,
जत, गहू, जव ही धान्य पिकतात दुसऱ्या ठिकाणाहून
कापूस आणून येथें वापट निणतात कास्तकार कोष्टानां उत्प
नाच्या दोनतृतीयांश धान्य साठवून घेतात इतर धान्य
उत्तर ब्रिटीस्तानच्या पोशिदिकल एजन्सीच्या अंगलरगांनीं
आहे व त्याला मदतनीस म्हणून तहशिलदार व नायब
तहशिलदार आहेत मिरमशह, इदर इतरांखेळ व तर्फी
येथ सरकारी कार्या आहेत

दीलतराव शिंदे—शिंदे घराण्यातील एक सरपंचिक
महादजी शिवाचा सावज भाऊ तुकोजी म्हणून होता, तो
पानिपतात डार झाला, त्याचा पुत्र आनंदराव, त्याचा दील-
तराव याच्या आईचें नांव मैनाबाई महादजीस मुलगा व
झाझ्याने त्यांचे बाळा दत्तक घेण्याचें ठरविलें, परंतु तो १८१-
१८११ वारण्यासुद्धें (१८१४) दत्तविधान झालें नाहीं व
त्यासुद्धें दीलतरावास सरदारीची बख्श पेशव्यांकडून मिळाली
तेव्हां महादजीची बायको लक्ष्मीबाई दिने हरकत घेतली
होती, यावेळी दीलतराव १८ वर्षांचा होता

या सुमारास अनेक भाजगडांची राजकारणें पेशवाईत
उत्पन्न झालीं दीलतरावास अनुभव व पोकाविचार नसल्यानें
मराठी राज्यात बांध्या बाणभानें अनेक पोटाळे उत्पन्न झाले
सह्याद्रीच्या खंडांन दीलतराव हजर होता (१८१५) तिकडून
परत आल्यावर तो पुण्याहून उत्तरेकडे निघाला इतक्यांत
सरदाररावशिंदेची प्रणालयाय केला तेव्हा अडचणीचा प्रसंग
आणून नानानें त्याला तावडतोय परत बोलाविलें, उद्देश हा कीं
त्याच्यासारख्या फौजबंद सरदारास आपल्या वाजुत ओढून
यशोदाबाईच्या मोडीवर दत्तक देऊन राज्य चालवावें वण
या मसलतीस दीलतरावाचा दिवाण बाळोवातात्या प्रतिकूल
होता राजशाहीनें पाळामात प्रथम फौजून त्याच्या करवीर दील-
तरावाकडि फौजले आणि आपल्यास गादीवर बसविल्यास
झाला व छायाचा सुटख व पुण्यास असेपर्यंतचा सैन्याजव
देव्याचें कडल केलें दीलतराव यावेळी लहान, बिनजु-
अर्वा व पैशाचा सोनी होता या सोनीपणानें त्यानें राज-
याजीच्या कारकीर्दीत पुराऊ वेळा यत्नें मोडून उलटमुलट
वाजु घेतल्या होत्या तसेंच नानानां पैदत टाकण्यासहि
त्यानें कमी केलें नाहीं आणि होळपराशी साडून इमनास
पळावू दिलें पुढें त्याला इमनाचा वाढा फडला व त्यानें
त्याच्याविद्द चळवळहि केली, परंतु तो फार लव्गीर केली
गेली

दीलतराव राववाजीस गादीवर बसविणार हें कळताच
नानानेंच बाजीरावास पुण्यास आणलें, इतक्यांत दीलतराव

पुण्यास आला व बाजीरावानें त्याला नानाला कैद करण्यास
सावितलें हें समजताच नाना महाडाकडे निघून गेला
वास्तविक बाळोवान या कारस्थानाचा कर्ता होता त्याच्या
मनात नानाचा कारभार आपल्या हातीं घ्यावयाचा होता,
बाळोवा दोघडी असल्यानें माझ्याचा द्वेष करी

बाजीराव गादीवर आल्यावर तो पुन्हा नानाकडे पठान
पोधू लागला व कडल केलेला पैसा देईना म्हणून बाळोवानें
परशुरामभाऊस नानांच्या विरुद्ध फौजून राववाजीस कैद
करून चिमणीआपला यशोदाबाईस दत्तक देऊन
राज्याचा कारभार आपल्या हातीं घेतला (मे १८१६)

नानानें कारस्थान करून राववाजी व दीलतराव यांनां
बाळोवाविद्द आपल्याकडे घळवून घेतलें, दीलतरावास
वरीलचो रकम कडल केली व राववाजीस गादीवर बसवि-
ण्याचें ठरविलें तेव्हा दीलतरावानें बाळोवास कैद केले
मात्र चिमणी आपला व परशुरामभाऊ हे पळून गेले
पुन्हा राववाजी गादीवर आला याच वेळी नानाला व
समजता राववाजीनें दीलतरावाची एक गुप्त तह केली होता
की, यांनांघडून आसचें रकम सतत करावें, त्याकडल आम्ही
दोन कोट व देऊ आणि सर्वेराव घाटम्याची मुलगी (ही
दीलतरावाच्या मनात फार भरली होती) तुम्हास करून
देऊ त्याप्रमाणें हें हज होऊन सर्वेरावास दीलतरावाची
दिवाणगिरीहि मिळाली

या सुमारास तुकोजी होळकर सेवेचा व त्याच्या मुलानर्थ
सरदाररावकड तय लागला तेव्हा शिंदानें बाजीरावाचीं
पक्ष घेऊन त्याचा झरा भाऊ महादाराव याच्यावर एकाएकी
घापा घालून त्यास डार मारून त्याच्या अल्पवयस्क मुलास
(खंडेराव) आपल्यापाशी ठेवून त्याच्या नावें होळकरा
सद्यान चालविलें त्यासुद्धें त्याच्यात व यशवतारावात वैर
मागलें आता शिंदे हा नानाजवळ कडल केलेली रकम व
नगराचा किंदा आणि १० लाखांचा सुटख मागू लागला
नानानें वरील रकम भरून उत्तरेकडे कूच केल्यात किंदा
देण्याचें कडल केलें कसेहि करून शिंद्या पुण्याहून हल्ल्यास
नाचात पाडिले होते कारण हर्षजुद्धे राजवाची त्याच्या
खाद्याप्यात नालास आपास करवाय उपला होता परंतु शिंद्या
जाईना यावेळीं अनेक मसलती झाल्या अखेर वचन
देऊन शिंदानें नाचोस आपल्या गोटीत आणवून विश्वास-
घातानें (राववाजीच्या सोगण्यावरून) त्यांनां कैद करून
नगरास पाठविलें (२१ डिसेंबर १८१७)

उभ्यात अर्धे झाल्यानें व फौजेचा पभार तुक्कामुलें आणि
कडल केलेल बाय (नागपूर कैद) पार पाडल्यासुद्धें शिंदानें
पेशव्याजवळ दोन कोट रकमेची मागणी केली खमिन्यांत
इतका पैसा नव्हता, व तो नसा कडल करावा ही नानांची
फतेवगारीहि पेशव्यांत नव्हती तेव्हा त्यानें सर्वेरावाकडून
पुण्याच्या कोनापासून परभरानें पैसा कडल करण्यास शिंद्यास
परवानगी दिली या सर्वेरावानें अत्यंत छळ करून पुणें

धुन काढले त्यानें खुद्द सनवारवाड्यांतहि धुमाकूळ पातला. हा अति दुष्ट मनुष्य होता. (द्या. को. वि. १३ पाठने-सर्जेराव घाटगे-पहा.).

या जुलुमामुळे दौलतरावांस कैद करण्याचें पेशव्यानें ठराविलें. परंतु आयर्यावेळीं त्याचा धीर झाला नाहीं. मात्र या दोषात बोकडें येऊन परक्यार रामाकडे सोपोंनीहि मदत मागितली होती शेवटीं पेशव्यास राहू देण्यास शिंयानें नानास सोडलें.

मध्यंतरी महादजीच्या झियाचा व दौलतरावाचा येवनास हांऊन त्या बायांनीं ५६ वर्षे कोंबेच्या बऱ्यावर स्वराज्यात धुमाकूळ घालून व कोल्हापुरकरांची मदत घेऊन लढाळू केली. शेवटीं बाळोवानें बायांचा व दौलतरावाचा समेत करून दिला. इमजानाहि कारस्थानें करून बायांनां चिथावले. कारण शिंदे हा मराठी राज्यांत कोंबबंद सरदार होता व तोच त्याच्या इच्छेच्या आड येण्यासारखा होता म्हणून नेहमी त्याची हाकि कशी कमी होईल इकडेच त्यांचे लक्ष्य असे व त्यासाठीं ते मुद्दाम मानगडीहि सरपथ करीत.

जाना वारल्यावर (१८००) त्याच्या संपत्तीवर शिंदे व पेशवे दोघांनींहि हात मारला. पुढे पेशव्यांकडून ४७ लाखांच्या बराता उत्तरेकडील सरदारांवर घेऊन एकदाचा शिंदे तिकडे बळका बाटित त्याचा यशवंतराव होळकरानें पराभव केला (१८०१). यावेळेपासून दौलतरावांचे लक्ष्य युद्ध-घाद्याकडे जास्त लागले तरी पण तो उतावळा असल्यानें उत्तम सेनापति बनला नाहीं, म्हणून अखेर त्याचा इमजानी पराभव केला. यावेळीं शिंदे-होळकरांनीं परस्परांच्या राजधान्या जाळल्या; होळकरानें तर पुणेंहि जाळलें. त्यावेळीं रावबाजी पळून इमजाकडे गेला आणि वसईस त्यानें मराठी राज्याच्या वेदाभ्यासा तह लिहून दिला (१८०३).

या तहामुळे सर्व मराठ्यांचे ओळी उपडले दौलतरावांचे होळकरास व सौलत्यास मिळवून इमजास हाकलून लावण्याचा प्रयत्न चालविला. परंतु एकमेकांचीं मनें झुड नसल्यानें व इमजाची युद्धाधुमी उत्तम दर्जाची असल्यानें मराठ्यांचा सर्वत्र पराभव होत गेला अहोबाद, दिहो, आसई, आप्रा, लासबाई व अहगाव येथील लढायांत शिंदे नामोहरम झाला (१८०३). त्याच्या सैन्यावरील अधिकारी इमज व फ्रेंच होते; त्यांनीं आयच्या वेळीं फितुरी केल्यानें अर्थातच दौलतरावाचा नाश झाला. सुर्जी-अंजनगावचा नामुष्कीचा तह होऊन त्यांत त्याचा अध्यापेक्षा जास्त मुलख इमजानी मिळाला.

इतक्यात होळकरानें इमजाचा पराभव केल्यानें दौलतराव त्यास जाऊन मिळाला (१८०४), परंतु पुन्हा आपसातले जुनें वैर निघून त्यानें होळकरास सोडलें. त्यावेळीं कार्नेवाली-सनं नवीन तह करून ग्वालेर किला दौलतरावास देऊन त्याला व त्याच्या कुटुंबाला जहागिरी वगैरे दिल्या (१८०५). पुढे बारा वर्षे दौलतरावांचे गढबड केली नाहीं. नंतर पेशव-

यांना मिळून पुन्हा इमजाविरुद्ध काहूर लठविण्याची चटपट त्यानें केली, परंतु ती इमजांच्या बातुयांमुळे साधली नाहीं (१८१७) मात्र यावेळीं झालेल्या तहानें दौलतराव नासुपीनें इमजांचा मांडलिक बनला. रावबाजीच्या शेवटच्या कारस्थानांतहि दौलतरावानें भाग घेतला होता, पण त्याचा काही उपयोग झाला नाहीं (१८१८); उलट त्याचा मुलुख व सत्ता जास्त संपुष्टात आली.

पेशवाई गेल्यावर नऊ वर्षे दौलतराव जिवंत होता. त्या काळांत त्यानें गढबड केली नाहीं हा त्याच्या सारखा मुसई व सेनापति नसल्यानें महादजीनें बेत याच्या हातून सिद्धीस गेले नाहींत. दौलतराव २१ मार्च १८२७ रोजी मरण पावला. त्यावेळीं त्याचे राज्य ढोड कोठांचें होतें त्याची बायको बायजा-माई, त्याला पुत्र नसल्यानें दत्तक घेऊन बाईनें बरेंच दिवस राज्य चालविलें. [मॅलेसन—मॅटिहू स्ट्रॅन्स, गोडबोले—एत-देशीय संस्थानें; खरे-भाग ११३-१११२; पेशव्यांची मखर, पेशवाईची अखेर.]

दौलताबाद—उर्फ देवगिरी. इंदुबाद संस्थानातील औरंगबाद जिल्ह्यातील व तालुक्यातील एक किला हा किला पूर्वी यादवाच्या कारकीर्दीत राजधानीचें गावच होता. यादव-वंशीय राजे चालुक्यांचे जरी मांडलिक होते तरी पण लौकरच त्यांनीं त्यांची सत्ता मुगलान देऊन ते स्वतंत्र बनले. पहिला भिन्नम यानें देवगिरीची स्थापना केली असें हेमा-द्रोचें म्हणणें आहे. त्याचा नातू सिपण यानें पश्चिम चालुक्यांचा सर्व प्रदेश पादाक्रांत केला. अहमदखान खिलजीनें हा किला १२९४ सालीं घेतला व हीच मुसलमानांची दखन-मधील पहिली स्वारी होय पण राजानें खंडणी देण्याचें कबूल केल्यावर त्यास किला परत करण्यात आला, पण खंडणी देण्यात चूक पई लागल्यामुळे पुन्हा पुन्हा त्याच्या होऊं लागल्या. मलिक काफरनें देवगिरी १३०७, १३१० व १३१८ सालीं घेतले शेवटच्या वेळीं राजा हरपालच्या अंगाची जिवंतपणें चामडी सोलून काढली. सद्दमद खान तच्छ-खचा विचार तर दौलताबाद ही आपल्या राज्याची राज-धानी करण्याचा होता. १३३९ सालीं दिल्लीची सर्व लोक-वस्ती येथें आणण्याचा त्याचा निचार कायम ठरला व त्यानेंच देवगिरीचें नांव दौलताबाद ठेवले व येथून त्यानें बरंगळच्या राज्याविरुद्ध सैन्य पाठविलें.

पण उत्तर हिंदुस्थानांत एकदम काही गढबड उपस्थित झाल्यामुळे राजास उत्तरेकडे जावें लागले व त्याच्या मार्गे मधीन भिकलेल्या प्राताच्या अधिकाऱ्यांनीं बंद उभारले व एकंदर धासधुर्मीत झाफरखाननें (गुलबर्ग्याचा अधिकारी) दौलताबाद आपल्या ताब्यात घेतले व तो किला महामनी (ब्राह्मण) राजांच्या हातीं १५२६ पर्यंत राहिला. तद-नंतर तो किला निजामशाहीच्या ताब्यात गेला व तेथून तो अकबराच्या ताब्यात आला. अहमदनगर हातर्चे गेल्यावर निजामशाहीची राजधानी औरंगबाद झाली व दौलताबाद

१६३३ पर्यंत स्थोच्याच हातांत राहिल्या सली तो सहा-
जहानच्या सरदारानें परत घेतला. औरंगजेबाच्या निघन-
काळपर्यंत तो मोगलांच्याच ताब्यांत होता पण नंतर तो हैद-
राबादचा निशाण असफगाह त्याच्या ताब्यांत गेल.

हा किल्ला एका रतकावर बांधला असून सुसज्ज खड-
काचीय भंगी १५० फूट आहे. टंकडीची उंची ६०० फूट आहे.
तट्याच्या आंत देवगिरी शहर होतें, पण सत्रां तेंथें एक लहानचें
खेदें आहे. किल्लाच्या तटबंदीशिवाय आण. ती काही बांधल्या
चांगल्या इमारतांहि तेंथें आहेत. उदाहरणार्थ:—चंदमिनार,
चिनीमहाल. चंदमिनार हा अशाउदीन महामनीनें उभारला.
चिनीमहालमध्ये औरंगजेबाचें फुलुषाहानेच रोवट्या राजा
अबुलहसन ह्यास कैद करून ठेविलें होतें. विल्लास आठ
दरवाजे आहेत. याच दिशांत एका सुदमर ' मंडा '
नांवाची पंचरसीपातूची तोफ आहे. किल्ल्यामध्ये अनार्दन-
स्वामीची समाधि आहे. येथे प्रांथे चांगली होणत.

द्वैतेश्वरम्—मराठा हलाक्यांतील गोदावरी शिल्ल्याच्या
राजमहेशी तालुक्यांतील एक गांव. राजमहेशी गावाच्या दक्षि-
णेत ५ मैल. लोकसंख्या (१९११). १०३४७ हें एथिअ-
म्युटिह्म हिंजानिअरचें मुख्य ठिकाण आहे. जवळपास इमा-
रतदुर्गडाच्या लागी आहे. येथें ' युनिअन ' संघाची
स्थापना झाली आहे.

द्रवगुल्लवमापक (हायड्रोमिटर)—या प्रकारच्या
यंत्राने फारसा द्रवत न पडतां कोणत्याही प्रवाही द्रव्याचें
गुल्लवमापन करता येतें. जेव्हां एखादा पदार्थ पाण्यांत
तरंगतो तेव्हां जेव्हा पदार्थ पाण्यांत बुडालेला असतो
तेव्हा आकाराच्या पाण्याचें वजन त्या पदार्थाच्या
भारान्तक असतें. चिनीसज्ज सायरेनिअस याणें आपल्या
पांचव्या प्रकाशक असं किटून केविले आहे की, अलेक्झां-
द्रियाच्या हिपाशिमा (हिपाशिमा [१७०-४१५] हें एक
प्रसिद्ध सत्वज्ञानी वी होती; हिनें शिकवून पुढळ सिप्य
तयार केले, हिचा पुढें धृत झाला) हिनें द्रवगुल्लवमापक
यंत्राच्या शोध लावला. परंतु त्याकडे कोणी फारसे लक्ष
पुरविलें नाहीं. पुढें १६७५ साली राबर्ट बॉइल यानें " न्यू
एसे इन्स्ट्रुमेंट " या नांवावाली किटून या यंत्राच्या शोध
लावला. बॉइलच्या या यंत्राने मिनी या नाण्यांत लबाडी
केली असल्यास ती तात्काळ ओळखता येत असे. बॉइलच्या
यंत्राची रचना पुढें दिल्याप्रमाणें असते.

एका पोकळ गोळ्यास एक वर दांडी बसविलेली असते.
व खाली एक स्फू पसरविलेला असतो, त्यायोगानें
त्या स्फूमध्ये मिनीचे नाणें एकटून धरतां येतें; नंतर हें
पाण्यांत सोडलें असता उदाधिक खुणेपर्यंत उडतें. जर
मिनीचे नाणें खोडें असेल तर मळत्याच खुणेवर हें यंत्र
स्थिर होतें. यावरून नाण्याची पारख करतां येते. फारज
मिनीचा आकार आणि वजन उदाधिक असतात. खोड्या
मिनीचे वजन खण्या मिनीहत्तक असतें तर त्याचा आकार

कमीगस्त असतो; व आकार मिनीहत्तका असल्यास वजनांत
फरक असतो यागुळें गुल्लवमापक यंत्रांत हा फरक
लेव्हाच हय्योपत्तीस येतो. गुल्लवमापकाचा सर्वांत महत्त्वाचा
उपयोग दाह्तील मद्याकरीष मापण्याकडे करतात. याकरितां
तसल्या प्रकारच्या यंत्राचें मर्गेन करून नंतर दुसऱ्या काही
यंत्रांनी समिद्धी देतें.

ख्या भेटविठनमध्ये सायकेस याचें गुल्लवमापक यंत्र
उपयोगात आहे. इंग्लंडच्या नकात आणि अफकारी रारवाचें
या यंत्राचा एका शतकामेक्षा जास्त काळपर्यंत उपयोग केला
आहे व हेंच येथे मद्याकरीष मापण्याच्या कामी उपयोगी-
गस्त व्यापारें असा फार्लंडच्या कायदा झाला आहे. या
काण्या गोष्टी लक्षांत घेऊन या यंत्राचें सविस्तर वर्णन केले
आहे.

एका पोकळ गोळ्यास एक लांब दांडी बसविलेली असून
त्यावर खुणा केलेल्या असतात. खालच्या बाजूस एक जड
गोळक बसविलेला असतो या सर्वांचेर रुपाचा जाड मुलाना
बसविलेला असतो. जर रुपाचा जाणक मुलाना असला
तर त्या पातळ परातून किरणें मद्याकरीष असणाऱ्या ' लॅका-
रिक ऑसिडा ' चा परिणाम वडून यंत्र मंजूर लागतें. एवढ्या-
करितां जाड मुलाना बसवला लागतो. दाह्च्या भंगी कमी
जास्त प्रमाणांत घनत्व किंवा द्रव्य असल्यास यंत्राच्या
मुखांत एक बकली बसवून यंत्रास दोष्य स्थितांत आणतात.
या यंत्रास अनुसृत एक कोटक तयार केले आहे. यावरून
कोणत्या उष्णमानावर, कोणत्या खुणेवर यंत्र स्थिर झालें
असता त्याच बोकडा काय घनापात दाह (मद्याकरीष) आहे
हें झटकन कळतें.

द्रव मापक यंत्र—असल्या प्रकारचें यंत्र बहुधा
कामेंच केलेलें असतें खालच्या गोळ्यांत शिशाचे छरे
किंवा पारा भरलेला असतो. या योगानें यंत्राचा गुल्लव-
मध्य खाली येतो व त्यायोगानें यंत्र झोता स्थिर रहातें.
यांत एक पोकळ पंचपात्राकृति भाग असतो व त्याला एक
लांब दांडी बसविलेली असते व या दांडीवर खुणा केलेल्या
असतात. निमळें दुधांत येत बुडविलें असता तें ज्या ठिकाणीं
स्थिर होतें त्या ठिकाणीं एक खुण केलेली असते व
तुसतें पाणी असल्यास ज्या ठिकाणीं यंत्र स्थिर होतें त्या
ठिकाणीं एक खुण केलेली असते. पाणी आणि दूध यांचें
मिश्रण असल्यास दरभ्यानच्या खुणेवर यंत्र स्थिर होतें.
बाबरून दुधांत थोडका किती पाणी आहे हें काडता येतें.

झार मापक यंत्र—या यंत्राची रचना वरील द्रवमापक
यंत्रासारखीच असते या यंत्राच्या योगानें पाण्यांत विठो
प्रमाणान्त मीठ आहे हें सुलभ रीतीनें पाहतां येतें. उदा
जहाजावर झोपडात खारें पाणी बापरतात त्या ठिकाणीं
याचा फार उपयोग होतो.

त्रिकोण नया चेंचल गुल्लवमापक—या यंत्राच्या
साहाय्यानें घन भावि प्रवाही द्रव्यांचे विविधगुल्लवमापक

येतें. या यंत्राचा प्रयोगशाळेत पुष्कळदा उपयोग होतो. तसेंच हे यंत्र बरेच सुप्रसिद्ध आहे.

या यंत्रातहि एका पोकळ पंचपात्राला दाढा बसविलेला असून त्यावर एक तबकडी बसविलेली असते व खालच्या बाजूस एक शंक्वाकृति लहानसे पात्र जोडलेलें असतें. हे यंत्र पितळेचें किंवा तांब्याचें करतात. तबकडीवर ठराविक वजन ठेविलें असतां विशिष्ट खुणेपर्यंत यंत्र वुडतें. ज्या पदार्थाचे विशिष्टगुणक काढावयाचें असेल तो पदार्थ तबकडीवर ठेवतात. नंतर त्या तबकडीवर वजन ठेऊन त्या खुणेपर्यंत यंत्र घुट्टें देतात यावरून पदार्थाचे वजन निघतें. जर्मः—रिकाभ्या तबकडीवर १० प्राय ठेवले असतां खुणेवर यंत्र स्थिर होतें आणि इष्टपदार्थासह ७ ग्राम ठेविले तर खुणेवर यंत्र स्थिर होतें तेव्हा दहा उणे सात थोडेर तीन प्राय इतकें त्या पदार्थाचे वजन झालें नंतर इष्ट पदार्थ खालील पात्राने ठेऊन यंत्र पाण्यात बुडवितान. पात्राने पाण्याचे घुडघुडे राहू देऊं नयेत, किंवा इष्टपदार्थास पाण्याचे चिकटलेले घुडघुडे राहू देऊं नयेत नंतर त्या पदार्थाचे वजन पाण्यात किती भरतें तें तबकडीवर वजन ठेऊन काढतात

पदार्थाचे हवेंतील वजन

पदार्थाचे वजन-पदार्थाचे पाण्यातील वजन

बरील समीकरणानुसार विशिष्ट गुणक काढता येतें

द्रवीभवन (१) घन पदार्थ वितळून त्याचे प्रवाही पदार्थ होतात —प्रवाही पदार्थाचे उष्णमान कधीकेलें असतां त्याचे घनपदार्थ होतात याप्रमाणें द्रव्याचें अवस्थान्तर होत असताना द्रव्यातून उष्णता बाहेर पडते किंवा पदार्थात उष्णता घुस होते एखाद्या घन द्रव्याला दुसऱ्या एखाद्या द्रवरूपी पदार्थात विरकळणें आणि द्रवरूपी पदार्थातील परकीय द्रव्याचे स्फटिक तयार करणे या दोन क्रियातील महत्त्वाच्या बऱ्याच गोष्टी द्रवीभवनाच्या मूल-तत्त्वाशी अत्यंत जुळल्या आहेत म्हणून त्या दोन प्रकारांचा द्रवीभवनाचेबरोबरच विचार केला आहे

(२) द्रवीभवनाचा सामान्य प्रकार —मुळतत्त्वे— करून द्रवीभवन दोन प्रकारांनी होतें एकांत स्फटिक तयार होण्याचा प्रकार दिसून येतो आणि दुसऱ्यात स्फटिकेनर प्रकारानें द्रवीभवन होताना दिसून येतें बर्फ वितळण्याचा प्रकार पहिल्यात गणतात, यात घनावस्थेतून प्रवाही रूपावस्थेत पदार्थ जात असताना त्याचे एका नियमित उष्णमानावर रूपांतर होते, अशा प्रकारचे रूपांतर होत असताना घनरूपावस्था आणि द्रवरूपावस्था यांच्या दरम्यान घट मधामारली एखादी अर्धवट अवस्था असत नाहीं, घनरूपावस्थेतून द्रवरूपावस्थेत पदार्थाला नेत असताना त्या पदार्थाला ठराविक परिमाणान्नी उष्णता घ्यावी लागते; त्याशिवाय त्या पदार्थाचे रूपांतर होत नाहीं, या उष्णतेला गुप्त उष्णता किंवा अंतर्हित उष्णता (लॅटेंट हीट) अशी शास्त्रीय संज्ञा

आहे याप्रमाणें रूपांतर झाल्यामुळे पदार्थाला ज्ञान किंवा कमी अवकाश (घनफळ) लागतो. स्फटिकेतर द्रवीभवनाची उदाहरणे पुढें दिली आहेत. काच, वाळू, डाबर, सेंद्रिय तेलें इत्यादि या प्रकारच्या पदार्थांत द्रवरूपातून घनावस्थेत पदार्थ जात असताना तो पदार्थ हळू हळू घट होत जाते, एकदम द्रवरूपावस्थेतून घनरूपावस्थेत या पदार्थाचे रूपांतर होऊं शकत नाहीं; म्हणून असल्या पदार्थांना घनीभवनाचा बिंदु असत नाहीं, याकारणानें अमक्यान उष्णमानावर घनावस्था संपून द्रवावस्था सुरू झाली असें म्हणता येत नाहीं.

पाण्यात किंवा एखाद्या द्रवात एखादा क्षार विरकळून त्याचे स्फटिक बनविता येतात; एकाच क्षारापासून अनेक वेळा निरनिराळ्या प्रकारचे (आकाराचे) स्फटिक तयार होऊं शकतात; या क्षारस्फटिकांचे एका आकारातून दुसऱ्या आकारात रूपांतर होत असताना त्या स्फटिकांतून उष्णता बाहेर पडते किंवा उष्णतेचे त्या स्फटिकाकडून अपवोषण होते, कांहीं धातूंचे वितळण्याचे बिंदु खाली दिले आहेत.

वितळण्याचे बिंदू

पारा	-१८८° सतांश
पाळाश (पोल्याशियम)	६२.५° "
सिंधु (सोडियम)	९५.९° "
कथिल	२३१.९° "
बिस्मथ	२६९.२° "
काच (क्वाडमिअम)	३२०.७° "
शिसे	३२७.७° "
जस्त	४१९.०° "
अंज (अंटिमनी)	६३०° "
स्फट (अयूमिनम)	६५५° "
रुपें	९६२° "
सोनें	१०६४° "
तांबें	१०८२° "
निकेल	१४२७° "
पत्तार (प्लायनाडियम)	१५३५° "
झातिन (फ्लाटिनम)	१७१०° "

पाण्यात क्षार विरकळून द्रावणात संपृकावस्था आणावी. क्षाराच्या द्रावणाचा असा एक नियम आहे कीं, संपृकावस्थेत असल्या द्रावणाचें उष्णमान कांहीं नियमित अंशाखाली उतरलें असतां त्या द्रावणापासून स्फटिक बनू लागतात, ज्या ठराविक उष्णमानाखाली विशिष्ट घनतेच्या द्रावणापासून स्फटिक बनू लागतात त्या उष्णमानास घनीभवनाचा बिंदु असें नांव आहे कित्येकदा घनीभवनाच्या बिंदुच्या खाली उष्णमान नेलें असताना देखील स्फटिक तयार होत नाहींत, अशा वेळेस त्या द्रावणात योग्य प्रकारच्या स्फटिकाचा अर्धवट स्वप्न कण टाकला असतां ताबडतोब त्या द्रावणापासून स्फटिक तयार होऊं लागतात पाणी हें या प्रकारचें उदाहरण आहे.

स्वच्छ कांचेच्या पात्रांत पाणी घालून तें शुन्य अंशाखाली काही अंशापर्यंत ढंढ केले तरी देखील त्या पाण्याचे बर्फ होत नाही; परंतु शुन्य अंशाखाली पाण्याचे उष्णमान असतांनाच त्यात बर्फाच्या स्फटिकाचा एक सुक्ष्म कण टाकला तर ताबडतोब, रवा पाण्यापासून बर्फ होऊं लागतें आणि त्या पाण्याचे उष्णमान बाईं लागतें व तें शुन्य अंशापर्यंत येऊन नंतर तें वाढण्याचे थांबतें. जर पाण्यात प्रथमपासून बर्फाचे स्फटिक असतील तर पाण्याचे उष्णमान शुन्य अंशाखा रीं केव्हाहि जात नाही।

(३) मिश्रधातूंचे वितळण्याचे बिंदु व उपयोग.— शास्त्रज्ञांनी मिश्रधातूंच्या वितळण्याच्या उष्णमानाविषयी फार परिश्रम केले आहेत. अनेक प्रकारच्या कारखान्यात मिश्र धातु वापरावी लागते; अर्थात्च या मिश्र धातूंचे गुणधर्म शोधून काढावे लागतात. हिंदुस्थानातील राहेंबाईयाच्या रोजच्या व्यवहारात पितळ ही मिश्रधातु फारच मोठ्या प्रमाणात वापरण्यांत येते. लवकर विनळणाऱ्या मिश्रधातू पैकीं काही धातु पुढें दिल्या आहेत. न्यूटनने ५० भाग बिस्मथ घेऊन त्यांत ३१.२५ भाग शिसें आणि १८.७५ कथिल मिश्रधून एक धातु बनविली, या मिश्र धातुस न्यूटनची धातु असें नाव आहे. जीन बारसेट (१७२५-१८०१) या शास्त्रवेत्त्याने ५० भाग बिस्मथ, २५ भाग शिसें व २५ भाग कथील याप्रमाणें मिश्रण करून एक धातु बनविली. थोरल्या ग्हालेच्या रोज यात ५० भाग बिस्मथ, २८.१ भाग शिसें आणि २२.१ भाग कथील घेऊन एक मिश्र धातु बनविली. या तिन्ही मिश्रधातु ९१° ते ९५° इतक्या उष्णमानावर, वितळतात; या मिश्रधातूंत क्वाडमिथम नांवाची धातु मिश्रित केली तर त्याचा वितळण्याचा बिंदु बराच खाली उतरतो. जुड या शास्त्रज्ञानें बारसेट याच्या मिश्रधातूंत पुढील सुधारणा केली, ५० भाग बिस्मथ, २५ भाग शिसें, १९.५ भाग कथील आणि १२.५ भाग क्वाडमिथम याप्रमाणें धातु घेऊन त्याचें मिश्रण केलें तर तयार झालेल्या मिश्रधातूचा वितळण्याचा बिंदु ६६° ते ७१° याच्या दरम्यान असतो जिमोव्हिट्स यानें एक मिश्रधातु तयार केली; तिची घटना याप्रमाणें आहे:—१५ भाग बिस्मथ, ८ भाग शिसें, ४ भाग कथिल आणि ३ भाग क्वाडमिथम याप्रमाणें घेऊन मिश्रधातु बनवावी, ही मिश्रधातु डुमारे ५५° उष्णमानावर वितळते. या शेवटच्या दोन धातूंचे क्रिमेकदां घड करण्यासाठी उपयोग करतात: या धातूंचे चमचे करून ते पाहुण्याच्या पुढें ठेवून त्यांच्या शेजारी कडत चहाचे पेले ठेऊन देतात. पाहुण्याची वहा जिण्यासाठी कपात चमचे सुकविले असता ते पितळन जातात व ही एक गंमत होते. या प्रकारच्या मिश्रधातूंचा काही प्रकारच्या यांत्रिक योजनेत उपयोग करतात. भागमाडीने एंजिन, गिरण्यातील एंजिन वगैरे यंत्रांतील तापकाळ लवकर वितळणाऱ्या धातूचा उपयोग होतो. तापकाळांत पाणी काही

एका विशिष्ट पातळीच्या खाली गेले तर त्यायोगानें तापकाळ इजा होते व त्यायोगानें हायकाप लवकरच भोंकें पडून तो निरुपयोगी होतो अशी आपत्ति येऊं नये म्हणून तापकाळच्या अंशाला लवकर विनळणाऱ्या धातूची गुडदी बसवितात पाण्याची पातळी काही एका विशिष्ट मर्यादे-खाली गेली असतां गुडदीचे उष्णमान वाढतें आणि त्या योगानें ती गुडदी वितळते व त्यामुळे तापकाळांत पाणी अग्रांत जातें।

(४) स्फटिकातील पाणी.—तुरटी, लवंगसाखर व निरनिराळीं लवणें यांचें द्रावण करून तें शुष्कपत्रें, द्रावणातील पाणी जडपत्रें आर्द्र लागतें तसतसें त्याचे (म्हणजे विद्रुत घन पदार्थाचे) स्फटिक बन् लागतात या स्फटिकाचा एक मौजेचा गुणवर्म आहे पाण्यांत मोठ आणि साखर विरघळवावी, तें पाणी गरम करावें, म्हणजे आपखो मोठ आणि साखर विरघळेल हें द्रावण कडत असतांनाच कडकपातून गाळून घ्यावें, व त्या गाळलेल्या द्रावणात मोठ आणि साखर यांचे दोन लहान खडे टांगवेत, व तें मिश्रण हळूहळू थंड होऊं यावें जर तसें मिश्रण थंड होऊं लागतें तसतसें टांगलेले खडे मोठे होऊं लागतात. पाणी थंड होऊं लागलें म्हणजे मोठ आणि साखर यांचे सूक्ष्म कण बिनाशय स्थित्यून निघून घनावस्थेंत येतात व घनावस्थेंत आलेले हे कण आप-आपसां जातीच्या लक्षावर बसतात नाहींत किंवा साखरेचे कण, मिठाच्या स्फटिकावर बसूं शकत नाहींत या पदार्थांन पाण्यांत एकत्र विरघळलेले पदार्थ निरनिराळे बरता येतात.

(५) दा वा चा प रि ण म —पाण्याचे बर्फ झालें असता त्याचा आकार वाडतो, म्हणजे एक घनफूट आकाराचें पाणी मोठविलें असता जें बर्फ तयार होतें त्यास एक घनफूटपेक्षा जास्त जागा लागते आता पाण्यावर दाब ठेवला तर पाणी मोठण्यास शुन्य अंशाखाली कितीक अंशापर्यंत पाण्याने उष्णमान उतरावें लागत, व नंतर पाण्याचे बर्फ होतें. मेणाचें याच्या अगदी उत्तम आहे एक घनफूट पातळ मेणाचें धंदीनें घट्ट मेण केलें असता त्या घट्ट मेणाचा आकार एक घनफूटपेक्षा लहान होतो घट्ट मेणावर दाब ठेवला असता मेणाचा विनळण्याचा बिंदु नेहमीपेक्षा वर चढतो. या प्रकारच्या दाबावधाने पुढील नियम शास्त्रज्ञांनी बसविला आहे.

पदार्थ वितळत असतांना (किंवा जास्त शुद्ध रीतीन बोलावताचें म्हणजे पदार्थ वितळण्यानंतर) त्याच्या आकारमानात जमा करक होईल त्याप्रमाणें वितळण्याचा बिंदु खाली किंवा वर सरकतो. जे पदार्थ थिगले असता बर्फाप्रमाणें जास्त जागा व्यापतात त्या पदार्थावर दाब वाडविला असता रमोवा वितळण्याचा बिंदु खाली उतरतो आणि जे पदार्थ थिगले असता मेणाप्रमाणें कमी जागा व्यापतात

या पदार्थावर दाब वाढविला असता त्याचा वितळण्याचा थिड वर चढतो

द्रव्य (मंदर)—विद्युच्छाखाचा अभ्यास नारिने करून पाह्याय झाडाशीही कुठ्ठलपूर्ण व मानवा कुठ्ठल बळ करून पोढणारे असे अनेक शोध लाविले आहेत या शोधाना मनुष्याचा दृष्टिकोन बदलण्याचा बराच समभव आहे. विद्युच्छाखाच्या अमावी विचार करण्याची पद्धति व विद्युत्-शाखाची मदत घेऊन बनलेली विचाराची दिशा यांमार्गे महदंतर पडत चालले आहे यापैकी दोन शोध तर द्रव्याचे वास्तविक स्वरूप व घटना याचा अभ्यास करतांना फारच उपयुक्त होणार आहेत पहिला शोध असा की, विरनिराळ्या विरल (रेफ्रिक्ट) वायूतून विद्युत्प्रवाह सोडला असता दृष्टी-स्पत्तीस येणारे चमत्कार, व दुसरा शोध काही विरक्षित किरणविसर्जनाचा जगात काही पदार्थ असे आहेत की, त्याच्यापासून विशिष्ट अदृश्य किरण एकसारखे विसर्जन पावत असतात, व हे किरण अपारदर्शक वस्तूतून छुदा प्रवेश करू शकतात.

आता पूर्वकाळी द्रव्याच्या घटनेसंबंधी कोणते मत प्रचलित होते व या आश्चर्यकारक शोधाच्या साहाय्याने त्यासंबंधी शास्त्रज्ञांचे मत कसे बदलत चालले आहे याचा संक्षेपतः विचार करू.

प्रथमतः जगातील प्रत्येक पदार्थ अति सूक्ष्म वण एके ठिकाणी जमून त्याच्या समवायाने बनलेला आहे असा समभव होता पुढे याच कणाना अणू असे शास्त्रज्ञ म्हणू लागले. प्रत्येक पदार्थ अण्वारमक आहे व या मूलभूत अणूंचा धर्म व रया विवक्षित पदार्थाचा धर्म एकच असतो निरनिराळ्या प्रकारच्या अणूंच्या समवायाने निरनिराळ्या गुणधर्मांचे पदार्थ तयार होतात अशी अण्वारमक उपपत्ति होती परंतु या उपपत्तीमुळे प्रत्येक पदार्थागमिक भिन्न अणू समवाये लागतात व यांमुळे अनवस्था उत्पन्न होते ही आपत्ति — 'अंशतः' का होईना—वास्तवच्या परमाणुवादाने टळली त्याने म्हणजे असे की वर सांगितलेले अणू छुदा वगैरे अभिजाय नाहीत तर ते त्याहून सूक्ष्म अणूना या दुसऱ्या कणाचे-ज्यांना आपण परमाणु म्हणू—बनलेले आहेत हे परमाणु ६-७० पृथक मूलद्रव्यांचे असतात या मूलद्रव्यास स्वतंत्र गुणधर्म आहेत परंतु वेगळा निरनिराळे दोन किंवा अधिक प्रकारचे परमाणु एके ठिकाणी येऊन संयोग पावनात तेन्हा स्थिरदाय पदार्थाचे अणू निर्माण होतात या अणूंचा गुणधर्म घटक परमाणूंच्या गुणधर्माहून विरळा व अघटो हे समजण्यास मान अद्यापि साधने नाहीत याही पत्तीकडे जाऊन प्रलयात शास्त्रज्ञांनी प्रौढ हा अर्थ प्रतिपादन करितो की, उज्ज हेच सर्व पदार्थांचे मूल घटकद्रव्य आहे व याचेच परमाणू भिन्न प्रमाणात संयुक्त होऊन भिन्न भिन्न गुणधर्मांचे विरल पदार्थ निर्माण होतात मूलद्रव्याच्या परमाणुसाराकाच्या कोष्टकाकडे नजर टाकिली तर असे दिसून येईल की

उज्ज हे द्रव्य सर्वांत हलके आहे व बहुतेक मूलद्रव्यांचे परमाणुसाराक उज्जाच्या कोणाच्या तरी पूर्ण पट असतात. यावरून प्रौढने असा कयास केला की, उज्ज हाच सर्व पदार्थांचा मूलघटक आहे परंतु काही परमाणुसाराकांची उज्जाशी तुलना केला असता असा पूर्ण पटी बसत नाहीत व उज्जाच्या परमाणूंचे छुदा स्वतःचे स्वतंत्र गुणधर्म काय आहेत हे अद्याप दृष्टीपत्तीस आलेले नाही. या मोठ्याने दाखवण्याच्या म्हणण्याला थोडासा अपवाद येतो, तथापि एवढे निश्चित आहे की, सर्व मूलद्रव्यांना आधारभूत असे काही विशिष्ट द्रव्य आहे व मूलद्रव्यांच्या परमाणुसाराकाचा त्याच्या द्रव्याच्या रासायनिक व पदार्थवैज्ञानिक धर्मवर बराच परिणाम होतो न्यूट्रॉस व मॅग्नेसीय यांचा नियतातरत्वाचा नियम (लॉ ऑफ पॅरिऑडिक क्लासिकिकेशन) हेच प्रतिपादन करतो मूलद्रव्यांचा परमाणुसाराक असा चढतो किंवा उतरतो तसा त्या मूलद्रव्याच्या गुणधर्मांमध्ये पदार्थवैज्ञानिक अगर रासायनिक चढ किंवा उतार दृष्टीपत्तीस येतो रॉडनेन किरण, ऋणयुक्किरण व किरणविसर्जक पदार्थापासून निघणारे किरण यांचे पदार्थभेदकत्व पुष्कळ असा या पदार्थांतील मूलद्रव्याच्या परमाणुसाराकावरच अवलंबून असते यावरून असे स्पष्ट दिसून येईल की, द्रव्याचा अभ्यास करतांना त्याच्या मूलद्रव्यांच्या परमाणुसाराकास विशेष महत्त्व आहे.

आतापुढील द्रव्याच्या घटनेसंबंधी जो विचार झाला तो विद्युच्छाखाची फारही मदत न देता झाला परंतु आधुनिक काळात विद्युत्साक्षात जे नवीन प्रयोग झाले त्यांच्या साहाय्याने शास्त्रज्ञांनी द्रव्याची घटना काय ठरविली आहे ती पाहू.

किरणविसर्जक द्रव्याच्या परमाणूंमध्ये ऋणविद्युत्कण असतात असे मादळून आले आहे परंतु इतर पदार्थांसि प्रकाशोद्वाही तीव्रज्वलनेक्षणता दिली असता किंवा अतिनील प्रकाशात त्यांचे निरीक्षण केले असता सदरदू ऋण-विद्युत्कण दृष्टीस पडतात यावरून असे दिसते की प्रत्येक कणात ऋणविद्युत्कणांचे वास्तव्य आहे, व प्रयोगाती असे सिद्ध झाले आहे की प्रत्येक ऋणविद्युत्कणापाशी सारखाच ऋण-विद्युत्चा संघय आहे प्रत्येक ऋणविद्युत्कणाचा ऐन जिन्नस अथवा द्रव्यराशि (मास) उज्जाच्या १०० व्या हिस्सा-एवढा आहे निरनिराळ्या मूलद्रव्यात त्याच्या परमाणुसाराकाच्या प्रमाणात या ऋणविद्युत्कणांचे वास्तव्य असते. प्रत्येक परमाणूच्या ठिकाणी ऋणविद्युत्कणांचे असा तत्वेने अतितरब सिद्ध शालयानंतर ज्याअर्धी दरेक परमाणु शुभविद्युत् (इलेक्ट्रिकी न्यूट्रल) आहे त्याअर्धी या ऋणविद्युत्कणे कांय मारणारी (नाहीत करणारी) अशी समबल व प्रतिरोधी घन-विद्युत् आणि पर्यायाने घनविद्युत्कण त्याठिकाणी असले पाहिजेत असे सहजच अनुमान निघते. आणि हे अनुमान खालील प्रयोगावरून खरे ठरले हवेचा दाब हलका असता कोणत्याही वायूतून विद्युत्प्रवाह सोडला असता त्या वायूत

धनविद्युत्कण आहित असें दिसून येईल या धनविद्युत्कणाचा धनविद्युत्संचय क्रमविद्युत्कणांपेक्षाच असतो परंतु त्याचा द्रव्यराशि उष्माच्या परमाणूंपेक्षाच असतो.

द्रव्याची घटना विद्युत्कणात्मक आहे असें ठरवूनंतर त्याच्या द्रव्यराशीची उपपत्ति काय आहे याचा विचार करणे अप्रस्तुत होणार नाही.

आपल्या मांडातले वातावरण एका निर्धार अदृश्य व स्थितिस्थापक प्रवाही इष्ट नांवाच्या पदार्थाने भरलेले आहे. अशा प्रकारच्या वातावरणात प्रत्येक परमाणूमध्ये वास्तव्य करणारे ऋणविद्युत्कण अति सूक्ष्म पण अप्रतिहत गतीने एकसारखे प्रमण करीत असतात विद्युत्चुंबकातील एक नियम या ठिकाणी लक्षात ठेविला पाहिजे की, समविद्युत्कण एकमेकांस अपसारक असतात व विपम विद्युत्कण हे एकमेकांस आकर्षक असतात. या तत्त्वाच अनुसरून याच्या परस्परक्रियापासून एक प्रकारची प्रेरणा उत्पन्न होते. आता ज्या ठिकाणी प्रेरणा उत्पन्न झाली त्या ठिकाणी द्रव्यराशि असल्याच पाहिजे. कारण द्रव्यराशीसिवाय प्रेरणाच उद्भवू शकत नाही या द्रव्यराशीत केव्हा केव्हा थोडा बुदल होऊ शकतो. तो दोन प्रकारांनी, एक असा की, वातावरणात असलेले इष्ट या विद्युत्कणांच्या गतीला प्रतिरोध करिते. या प्रतिरोधाने द्रव्यराशि विद्युत्क्रियेने होणाऱ्या द्रव्यपेक्षा जास्त भासतो. दुसरा बुदल असा की, गति प्राप्त झाली असता बीजभूत क्षाब्धि वाढते व त्याबरोबरच द्रव्यराशीहि वाढतो. गति जर प्रकाशवेगाइतकी मोठी असेल तरच ही वाढ मोठी भासते. परंतु सर्वसाधारण द्रव्याचे घटक जे विद्युत्कण त्यांचेवर्षी विचार स्वल्प असता त्यांची गति अति सूक्ष्म असल्यामुळे ही वाढ नमूद धरली नाही तरी चालेल.

वजन.—आतापर्यंत द्रव्याच्या घटनेचा विचार विद्युत्दृष्ट्या केला. आता त्याच धोरणाने त्याच्या वजनाचा विचार करू. वजन व द्रव्यराशि यांचा संबंध हा द्रव्याचा एक गूढ व महत्त्वाचा गुणधर्म आहे. कोणत्याहि पदार्थाचे वजन त्याच्या द्रव्यराशीशी प्रमाणात असते, हा सिद्धांत न्यूटनने व नंतर इ. स. १८३० मध्ये वेसेलन प्रयोगांनी सिद्ध करून दाखविला. द्रव्याच्या घटनेचा संबंध विद्युत्दृष्टी असतो असा तत्त्वचरित असतो ह्या गुणोत्तराच्या सातत्यास नवीनच महत्त्व प्राप्त होतं. आतापर्यंत आपण असे पाहिले की प्रत्येक पदार्थातील परमाणूंमध्ये बारीक कण असतात, त्यांचा द्रव्यराशि उज्याच्या परमाणूच्या १००० इतका असतो, तो बारीक कण ऋणविद्युत्संचारित असतो आणि ह्या संचाराच्या योगानेच त्याचा द्रव्यराशि बनलेला असतो नंतर असा प्रश्न उद्भवतो की हा द्रव्यराशि मोजता येण्यासारखा आहे की काय? प्रथम आपण असे समजू की हा द्रव्यराशि मोजता येण्यासारखा नाही. असे असेल तर या सूक्ष्म कणाच्या भरतीने परमाणूच्या द्रव्यराशीत वाढ होईल पण वजनात होणार नाही. जर परमाणू-

मधील सूक्ष्मकण परमाणूभाराकाशी प्रमाणात्मक असतील तर वजनाशी द्रव्यराशीचे असलेले गुणोत्तर, सूक्ष्म कण मोजता येण्यायोग्य असेल किंवा नसेल तरी सुद्धा, स्थिर असेल आणि जर हे सूक्ष्म कण प्रमाणान्तर नसतील व जर त्यांनी वजन नसेल तर द्रव्यराशीशी वजनाच्या असलेल्या गुणोत्तरात बरेसे-लने सिद्ध केलेल्या गुणोत्तरात बराच फरक पडेल पण आपणांस सूक्ष्म कण परमाणूभाराकाशी प्रमाणात्मक असतात हे निराकरणा रीतीने दाखविता येतं ह्यानंतर द्रव्यराशीशी असलेल्या वजनाच्या गुणोत्तराचे सातत्य विद्युत्संचाराच्या योगाने उत्पन्न होणारा द्रव्यराशि मोजता येण्यायोग्य आहे किंवा नाही हे ठरविण्यास उपयोगी पडत नाही.

आपणांस जर क्ष-किरणवितर्जक पदार्थाच्या कायतीत हे गुणोत्तर काढता येईल तर ह्या मुद्द्यावर बराच प्रकाश पडेल आणि ज्या अर्थी हे पदार्थ बरीच उष्णता बाहेर टाकतात त्याअर्थी इतर पदार्थांतल्यापेक्षा त्यांच्यामध्ये बीजरूप शक्ति पुष्कळच असली पाहिजे हे सिद्ध होतं आता आपण जर अशी करणा केली की, १ ग्रॅम क्ष-किरण वितर्जक पदार्थाने त्यातील क्ष-किरणवितर्जक घर्मांचा लय होईपर्यंत टाकलेली उष्णता हे त्या पदार्थातील बीजरूप शक्ति मोजण्याच प्रमाण (मूलमान) आहे, तर क्ष-किरणवितर्जक पदार्थात क्ष-किरण वितर्जक नसणाऱ्या पदार्थांपेक्षा असलेला वास्तव द्रव्यराशि हा क्ष-किरणवितर्जक पदार्थांमध्ये असलेल्या विद्युत्-संचाराच्या योगानेच आहे असे सिद्ध होतं हा फरक वजनामध्ये (युरेनियम) बीस हजार मूलद्रव्याच्या द्रव्यराशीच्या भागांत एक भाग ह्या प्रमाणात आढळतो म्हणजे क्ष-किरणवितर्जक पदार्थात हे गुणोत्तर काढता येणे शक्य आहे आणि प्रो जे जे थॉमसन व सटन (१९१०) ह्यांनी केलेल्या प्रयोगावरून क्ष-किरणवितर्जक असणाऱ्या किंवा नसणाऱ्या दोन्ही प्रकारच्या पदार्थांमध्ये विद्युत्च्या योगाने उत्पन्न होणारा वास्तव द्रव्यराशि भारीकाशी प्रमाणात्मक असतो असे सिद्ध होतं.

अलीकडे गुणोत्तर शोधण्याकरिता कारसे प्रयोग झाले नाहीत. तरी पण पदार्थांच्या वजनावर रासायनिक किंवा पदार्थबैज्ञानिक स्थितीतील बदलाने होणाऱ्या परिणामावर बरेच शोध लागले आहेत. रासायनिक संयोगात, वजनात मोजता येण्यायोग्य फरक होत नाही असे लॅंडोव्हर्टने सिद्ध केले आहे पॉथिंटिंग व फिलिप्स यांनी असे दाखविले आहे की उष्णमानांत जरी फरक केला तरी वजनात फरक होत नाही, तसेच पॉथिंटिंग यांनी असे दाखविले की, स्कटिकाचे वजन किंवा दोन स्कटिकांमधील आकर्षक शक्ति ही त्यातील अक्षाच्या विशिष्ट दिशेवर अवलंबून नसते. हे सर्व सिद्धांत असे दर्शवितात की, द्रव्याच्या कोणत्याहि भागाचे वजन हे पदार्थबैज्ञानिक स्थितीवर किंवा रासायनिक संयोगाच्या वेळी असणाऱ्या परिस्थितीवर अवलंबून नसते. क्ष-किरण-वितर्जक पदार्थांमध्ये मात्र

होणाऱ्या वदलाच्या वेळी वज्रगत बदलें होती की नाही हाबद्दल अद्याप निश्चित शोध लागले नाहीत.

आतां आपण वज्रनाचा विचार गुरुत्वाकर्षणाच्या सहाय्यानें करू. गुरुत्वाकर्षणाबद्दल बरीच मते प्रस्थापित झालेली आहेत. त्यातील आपण दोन मतांचा विचार करू. ही दोनहि मते बरीच जुनी असून विद्युच्छास्त्रदृष्ट्या वेलेल्या द्रव्याच्या विचाराशीं जुळती आहेत याचीं पहिलें मत विद्युत्च्या द्वि-द्वयमताशी समत आहे आता एकाच प्रकारच्या दोन विद्युत्तमधील अपसारक शक्तीपेक्षा निर-मिराळ्या प्रकारच्या दोन विद्युत्तमधील आकर्षक शक्ति जास्त असते ही अवशिष्ट असणारी शक्ति म्हणजेच गुरुत्वाकर्षण आणि गुरुत्वाकर्षण जर ह्या अवशिष्ट असणाऱ्या शक्तीवर अवलंबून असेल तर वज्र ह पदार्थांमध्यें असलेल्या विद्युत्च्या मूलमानावर अवलंबून असलें पाहिजे दुसरे मत मिनीव्हा र्थील ली सेज यांनं इ. स. १८१८ मध्ये प्रस्था-पित केले ह्याच्या म्हणण्याप्रमाणें सर्व जग हें अतिसूक्ष्म अशा कणांनी भरलेलें असून ते कण अतिशय वेगानें इतस्ततः प्रमण करीत असतात हे कण सूर्यमालेच्याहि पलीकडून आलेले असल्यामुळे त्यास ' म्युकोकार्तात कण ' (अष्ट-मुक्तेन) असें म्हणतात हे कण कोणत्याहि पदार्थातून आरपार जाऊ शकतात व मोठमोठ्या पदार्थातून हे बहुतेक अपघोष-व्याशिवाय जातात अपघोषण होतें तें फार थोडें असतें व पदार्थ एकाच प्रकारच्या परमाणूचा बनलेला असून त्या घटकरपरमाणू-मधील अंतर त्याच्या आकारापेक्षा अधिक असेल तर हें अप-घोषणहि त्या पदार्थांमधील द्रव्यराशीशीं प्रमाणात्मक असेल ही सेज ह्याने असेहि सिद्ध केले की कोणत्याहि दोन पदार्थांत ह्या कणांच्या शिरकावाच्या योगानें मिळणाऱ्या आसक शक्तीचा दर, त्या पदार्थांच्या द्रव्यराशीच्या गुणाकाराशीं प्रमाणात्मक असतो व त्यांनामधील अंतर त्याच्या द्रव्य-राशीपेक्षा बरेच मोठें असल्यास त्या अंतराच्या वर्गाच्या व्यस्त प्रमाणात असतो त्यावरून असें दिसून येतें की त्याच्यावर असलेल्या प्रेरणा गुरुत्वाकर्षणाचे नियम बरोबर पाळताना क्लार्क मॅक्सेवेल अस समजतो की, म्यु-लोकार्तात सूक्ष्म कणाकडून दिल्या जाणाऱ्या आसक शक्ती-मुळे गतिविशिष्ट शक्ति कमा होते व तिचें रूपांतर रॉटनेन किरण, उष्णता, अरिभवन, या किंवा अशाच कोणत्याहि एका प्रकारच्या शक्तीत होतें अर्वाचीन मताप्रमाणें ह्या सूक्ष्म कणांचें अस्तित्व सिद्ध होऊन त्यांना पदार्थांमधून आरपार जाणाऱ्या शक्ति असते असे सिद्ध झाले आहे, आणि आपणांस हिंही माहीत आहे की त्याच्या प्रेरणेंचें रूपांतर प्रकाशलहरीमध्ये किंवा रॉटनेन किरणांमध्ये होतें त्या सेज याच्या मताप्रमाणें हे सूक्ष्म कण फक्त आसकशक्ति-वाहक आहेत आसक शक्ति असणारे कोणतेहि पदार्थ अति वेगानें फिरत असतात आणि त्यांना कोणत्याहि पदार्थातून आरपार जाणाऱ्या शक्ति असते रॉटनेन किरणात हे

सर्व गुणधर्म असतात म्हणून ली सेज याच्या सूक्ष्म कणा-बद्दल रॉटनेन किरण घालण्यास काही एक प्रमाणाय नाही.

ह्या लेखामध्ये द्रव्याच्या घटनेचा विचार, त्याचा विद्युत्-शक्तीशी संबंध आहे अशा धोरणांनं केला आहे. कारण या धोरणास पोषक असे बरेच सिद्धांत प्रयोगांनीं सिद्ध करून दाखविले आहेत व अजून नवान नवान सिद्धांत प्रयोगांनीं द्रव्याच्या घटनेबद्दल बरीच सिद्ध होत आहेत म्हणूनच ह्या दृष्टीनं द्रव्याच्या घटनेचा विचार करणें श्रेयस्कर आहे

द्राविड वेद—द्राविडभाषेत तन्माळ्वार यांनं जे मंत्र केले आहेत त्या सर्वांना द्राविड वेः असें म्हणतात तिस्वोय-मोळी यात सामवेदाचा सारास १ हजार पद्यांत आहे, तिस्व-विहत्तम यात १०० पद्यें (सारास) ऋग्वेदाचीं, तिस्वशिरी-यम यात ३ पद्यें यजुर्वेदाचीं, व वैरिपतिस्वदेवादि यात १०५ पद्यें अथर्ववेदाचीं आली आहेत हीं पद्यें त्या त्या वेदांतील मजकुराचें तामीळ भाषेत (सारास रूपाचें) भाषांतर आहे. मयुराश्वि यानें तिस्वोयमोळी हें प्रसिद्धीस आणले, संगम या कविवर्याज्यात त्यास अपमान मिळाला, ही ३०० लोकांची समा होती. पाण्ड्यराजाच्या कारकीर्दीत ही गोष्ट घडली [अर्च्यार-एश्वस्त इंदिया]

द्राविड संस्कृति, भाषा वग—या भाषावर्गात दक्षिण हिंदुस्थानातील प्रमुख भाषांचा समावेश होतो. या भाषा योळणारींची एकदर संख्या ठोकळमानानें पाच कोटी सत्तर लक्ष इतकी आहे येथें फक्त तामीळ, मल्याळी, कानडी व तेलगू इत्यादी माहिती देऊन किरकोळ कोडगु, तुळू, योट, कोट या भाषा वगळल्या आहेत. या भाषावर्गाला द्राविडी हें नाव केवळ सांकेतिक अर्थानें दिलेले आहे. हा शब्द संस्कृत द्रविड शब्दापासून बनलेला असून तोहि जुन्या द्रविड, द्रमिळ, तामिळ, अशा मूळ शब्दांपासून होत गेलेला आहे तेव्हा द्राविडी व तामिळी हे दोन्ही शब्द एकच होत. आम्र (म्हणजे तेलगु) व द्रविड (म्हणजे तामिळ) या लोकांची जी भाषा तिला आम्र द्रविड भाषा असें कुमारिल-भट्टानें म्हटलें आहे हिंदुस्थानात द्रविड या शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत, उदा पंचद्रविड असें जे म्हणतात त्यात तेलगु, तामिळ, मराठी, गुजराती, व तामिळ इतक्यांचा समावेश होतो युरोपियनांनी द्रविडी हें एका सवध भाषावर्गाला नाव दिलेंले असून तें नाव टाकून देण्याचें काही कारण दिसत नाही

या द्राविडी भाषांची सर्व दक्षिण हिंदुस्थान व सिंघोनचा उत्तरार्ध व्यापिली आहे उत्तरेस याची मर्यादा गोमातक ते कोल्हापूर येथपासून सुरू होते पुढें हिंदावादेमधून वहा-डच्या दक्षिणहिंदीवरून पूर्वेस बंगालच्या उपसागरापर्यंत ती मर्यादा पोहोचते चादा व भंडारा याच्या पूर्वेकडील टक-व्यानूहि द्रविडी लोक असून सध्या प्रदेशांतील आर्य भाषा-मध्ये या द्राविडी भाषा भेदाप्रमाणें बसलेल्या आहेत. उत्तरांकडे

छोटा नागपूर, मध्यप्रांत व गंगेच्या काठच्या राजमहाल येथे द्राविडी भाषा आढळत आहे आणि अगदी वायव्येस मल्लि-
स्तातहि एक द्राविडी भाषा चालू आहे उत्तरेकडील हे
द्रविड भाषांचे लोक क्षपाच्यानं आर्य बनत चालले असून
त्यांच्या भाषेवर आर्य भाषेचा परिणाम होतातोतां शेवटीं
तिच्या सर्वा आर्यभाषा आली आहे १८९१ साली गोंड
लोकांची सहा ३०,६१,६८० होती, पण गोंडी भाषा
बोलणारे मात्र १३,५९,५८० इतकेच लोक होते अनेक
जातीचे लोक पूर्वी द्राविडी भाषा बोलत असलेले हल्ली आर्य
भाषा बोलू लागले आहेत किरयेक द्राविडी भाषात आर्य
भाषाची मिसळ होऊन त्या मिश्रभाषा बनल्या आहेत या
आर्यभाषाच्या प्रसाराचा असाहि परिणाम झाला की मूळ
आर्यभाषा बोलणाऱ्या लोकांतहि द्राविडीचे मिश्रण आढळत
दुसरे असे की, द्रविड लोक हिंदुस्थानांत आर्यलोक येण्यापूर्वी
बराच काळ राहिलेले होते यांत राधा नाही आर्यांनी
उत्तर हिंदुस्थान व्यापल्यावर द्रविड लोकांचा सहार न
करता उत्तर त्यांना आपल्या समाजात घेतले आता द्राविडी
भाषेच्या लुप्त अद्यापि आर्यभाषात सापडतात किंवा
काम एवढाच आपल्यापुढे प्रश्न आहे व याचें उत्तर होका
रायी आहे असे विशय काळजेवच याच्या पुढील उताऱ्या-
वरून दिसून येईल.—

“आर्यपूर्व द्रविड लोक सहयेने अधिक होते त्याचा
नाश न करता आर्यांनी त्यांना आपल्या समाजात घेऊन
परतून बनविले द्रविड लोकांनी जेव्हा आर्यांची भाषा उच-
लली, पण तिच्यावर त्यांच्या द्राविडी भाषेचा परिणाम
शास्त्राशिक्षा राहिला नाही तो परिणाम असा
की आर्यभाषेत कित्येक द्राविडी शब्द नवीन आले, व एकदर
आर्यभाषेचा गौर व बळण दोन्ही बदलून गेले

प्रथम शब्दसम्राहबल बिचार करता असे दिसून येतें
की, इडो-आर्यन भाषेंतील अनेकसे शब्द कोणत्याहि इडो
यूरोपियन भाषेंत आढळत नाहीत विशेषत अर्वाचीन
देशी भाषांत असे शब्द पुष्कळ आहेत अशा शब्दांपैकी पुष्क
ळाची उत्पत्ति संस्कृतपासूनच आहे असे अलीकडील भाषा-
शास्त्रज्ञांनी सिद्ध करण्याचा क्रम धाडविला आहे तथापि
तसेल शब्द संस्कृत भाषेंत किंवा मूळ वैदिक भाषेंत सापडतात
इतकेच सिद्ध झाल्याने मागत नाही तर ते संस्कृतप्रमाणे
इडो-यूरोपियन वर्गातील भाषामध्येहि सापडले पाहिजेत,
तरच ते मूळ द्राविडी नाहीत असे ठरेल परंतु ही गोष्ट तर
भाषाशास्त्रांने सिद्ध होऊ शकत नाही जदा क्रियाप्रदातील
किरयेक मूळ संस्कृत पातू इडो-यूरोपियन भाषांत आढळत
नाहीत तसेच परेच शब्दहि आढळत नाहीत तेव्हा असले
चित्येक शब्द व पातू मूळ द्राविडी भाषामधील असले पाहि
जेत विशय काळजेवलेन आपल्या व्याकरणाला असल्या
शब्दांच्या याद्या दिल्या आहेत त्यांपैकी एक ‘शिव’ शब्द
उदाहरणार्थ वेळ पदवता या अर्था ‘शिव’ हा शब्द वेदाला

आलेला आहे द्राविडी भाषेंत शिव म्हणजे तांबडा असा अर्थ
असून तिकूनच तो संस्कृतमध्ये आला असावा असे दिसतें
शब्दवेदात इद म्हणजे गांढवा असा अर्थ आहे इद शिव
या देशाच्या नांवावरून द्राविडी भाषेंतील रूपना
शिवरेला दिसते या एकाच शब्दावरून घडव व रूपना
या दोन्हीवर द्राविडी भाषेचा किती परिणाम झालेला
आहे तें स्पष्ट दिसतें साधारणत असा एक नियम दिसतो
की, जे लोक दुसरा दस किंजून तेथें नवीन प्रसंगत करतात,
त्यांना त्या नव्या देशातील हवामानानुसार व तद्देशीय
लोकांवरोंबरच्या सधनेमुळे उच्चारपद्धति याबद्दल असा
स्वीकारावी लागते आर्य लोकांमधील मूर्धन्यवर्ण द्राविडी
भाषेंतून आलेले आहेत किंवा संस्कृतमध्ये मूळ ते होतेच
याबद्दल बराच शब्दमाजलेला आहे हे मूर्धन्यवर्ण इडो-यूरो-
पियन भाषांत असल्याने दिसत नाही द्राविडी भाषात मात्र
ते प्रमुक्तत्वांने आहेत हिंदुस्थानात या वर्णांचा उच्चार काही
मूर्धन्य व काही इत्यवर्णासारखा करतात तेव्हा मूळ द्राविडी
भाषेंतील मूर्धन्यवर्णांचा आर्यभाषेंतील वर्णांवर परिणाम झाला
असावा हे समवनीय दिसतें द्राविडी भाषेचा आर्यभाषावर
दुसरा परिणाम झालेला दिसतो तो ‘ल’ या वर्णाच्या बाबती
तील होय बहुतेक इडो-यूरोपियन भाषांत ‘र’ व ‘ल’ असे
दोन्ही स्वतंत्र वर्ण आहेत परंतु इतर भाषांत जेथे ‘र’
असतो तेथें संस्कृतमध्ये ‘ल’ असतो, आणि उलट ‘ल’ च्या
जागी ‘र’ असतो जुन्या इराणी भाषात ‘ल’ हा वर्णच,
नाही तऱ्हा या बाबतीतहि द्राविडींचा परिणाम झाला
असावा हे स्पष्ट दिसतें ‘र’ चा ‘ल’ असा करक द्राविडी
भाषेंत पुष्कळ आढळतो आणि वेदकालापासून पुढे ‘ल’ चा
उपयोग इडो-आर्यनभाषेंत वाढल्या प्रमाणात होत गेला
आहे, या गोष्टावरूनहि बरीच अनुमानाला दुजोरा मिळतो
आकृत भाषेंत एकेरी शब्दात व सामासिक शब्दांत स्वरापुढें
आलेल्या कठीर व्यञ्जनाला मृदुत्व येणें, मराठीमध्ये तालव्य
वर्णांचा दोन प्रकारांने उच्चार होणें, च बद्दल व त्यापि त
बद्दल हे वेगळे यकरी गोष्टी द्राविडी भाषेच्या झालेल्या परिणामा
च्याच पोतक आहेत

प्रत्ययाच्या बाबतीत द्राविडी भाषांचा आर्यभाषांवर परि-
णाम झालेला आहे तो बरचपेक्षा अधिक महत्त्वाचा आहे
विशेषिप्रत्ययाच्या ऐवजी शब्दयोगाअवयव जोडून अर्थ
जाणव्याची पद्धत असून ही अवयव एकत्रनाश व अनेक-
वचनाला सारखांच असतात ही इडो-आर्यन भाषांतील
पद्धत द्राविडी भाषेंत आढळते व इतर अवयवांभाषांतहि आढ-
ळते शिवाय ही अवयव शब्दांच्या मूळ रूपाला न लागता
सामान्यरूपना लागतात द्राविडी भाषांतहि तीच पद्धत असून
या सामान्यरूपनालाच बरी विमणीचा अर्थ असतो मराठी
व विहारी भाषेंत हे सामान्य रूप वार उपयोगांत आणतात,
आणि या दोन भाषांवरच द्राविडीचा परिणाम सर्वांत अधिक

झालेला आहे. शिवाय या दोन्ही भाषावर्गांमध्ये पट्टीनिष्ठा-
रूपांचा विशेषाग्रामाणें उपयोग करतात.

द्रविड लोकांची हिंदुस्थानांत वस्ती किती काळ आहे ते
नवी माहीत नाहीत तथापि आर्यलोकां हिंदुस्थानांत येण्या-
पूर्वीच ते हिंदुस्थानांत होते यांत शंका नाही. परंतु द्राविडी
लोक हिंदुस्थानांतील मूळचे रहिवासी आहेत किंवा दुसऱ्या
ठिकाणाहून ते हिंदुस्थानांत आलेले आहेत हेहि सुसंवा-
येत नाही हिंदुस्थानच्या वायव्येकडील प्रांतांत द्राविडी भाषा
आढळते. यावरून आर्यलोकांप्रमाणेच द्रविड लोकांहि त्याच
वाजून वाहेरून हिंदुस्थानांत आले असले पाहिजेत, असें
विशेष काळवेलचे म्हणणे आहे; आणि डॅनिश भाषाशास्त्रज्ञ
रास्क याच्या मताप्रमाणेच त्याचेंहि मत त्यानें आधारभूतकी
असें दिलें आहे की, द्राविडी ही सिंधियन भाषावर्गांपैकी
एक भाषा आहे.

एका भाषावर्गांला दिलेलें सिंधियन नांव हेंच बरोबर नाही.
ग्रीक भेषकारामार्फत सिंधियन म्हणून ते शब्दचालत आलेले
आहेत ते मूळ वास्तविक द्राणियन आहेत; म्हणजे इंडो-
यूरोपियन भाषावर्गांतील आहेत आशिया व युरोप येथील
ज्या भाषा इंडो-यूरोपीय किंवा हेमिटिक या भाषावर्गांत
पद्धत नाहीत अशा भाषांच्या वर्गाला सिंधियन असें नांव
देण्याचा प्रघात पडला आहे. तथापि या भाषा तसें एका
वर्गांत पडण्यासारख्या नाहीत. चीन व शेजारचा प्रदेश
यांतील एकाक्षरी भाषा ही काकेशस पर्वतांतील भाषेहून किंवा
किंन लोक व मान्यार लोक यांच्या भाषाहून इंडो-यूरोपीय
भाषाहूनकीच भिन्न आहे द्राविडी भाषांचा हिंदुस्थानाबाहेरील
इतर भाषावर्गांशी संबंध दाखविण्याचे सर्व प्रयत्न सामान्यतः
निष्फळच झालेले आहेत; सध्या द्राविडी हा एक स्वतंत्र
भाषावर्ग कल्पिणें आपणांस प्राप्त आहे. द्राविडी वर्गाचा मुळा-
वर्गीशी संबंध आहे हें त्या भाषावर्गावरील लेखांत दाखवि-
लेच आहे. द्राविडी भाषांचा इंडो-यूरोपीय भाषांशी संबंध
आहे असें दाखविण्याचे प्रयत्न सर्व निष्फळ झालेले आहेत.
द्राविडी भाषावर्गांतील तामीळ, मल्याळी, कानडी व तेलुगू
या प्रमुख भाषा आहेत. फार काळापासून रगत वाङ्मय
होत आलेले आहे. तथापि ही वाङ्मयीन भाषा त्या त्या
लोकांच्या बोलण्यातील भाषेहून भिन्न आहे आणि बोल-
ण्याच्या व लिहिण्याच्या भाषेत फरक इतका असतो की,
एखाद्या निरक्षर इसमाला त्याच्याच भाषेतील ग्रंथ वाचून
दाखविण्यास तो समर्थ असक्य असतो. या बोलण्याच्या व
लिहिण्याच्या भाषेत फरक कोठे व कशा पद्धती याचें विवे-
चन करण्याचे हें स्वप्नच आहे. इतकेंमात्र खरें की, बोलण्याच्या
भाषेपेक्षा लिहिण्यातील भाषा जुन्या स्वरूपातील असते.
याबद्दलची अपेक्षा माहिती विशेष काळवेलच्या व्याकरण-
प्रमाणेंत सांपडेल.

द्राविडी भाषा मूळ ज्या भाषेपासून निघाल्या त्यांभावीतील
शुद्धता गोष्टी शिथिल असापिदिहायम आहेत अशी एकच

भाषा आहे, ती तामीळ होय. तेव्हां या भाषेच्या आधा-
रानें इतर भाषांचे वर्गीकरण करणें युक्त आहे. मल्याळी
भाषेतील वाङ्मयावर तामीळीचा फार परिणाम झालेला
आहे आणि या दोन्ही भाषांमध्ये साम्य फारच आहे. पण
दोन्ही भाषांत स्वतंत्र निरनिराळें वाङ्मय झालेले असल्या-
मुळे त्यांना दोन निराळ्या भाषा मानणे भाग आहे. कानडी
भाषाहि तामीळीशीं फार समान आहे. या दोन भाषांतच
ख्रिस्तांवद्वल व्यवस्थित नियम आहेत; समुद्र व निरुद्ध
नामांचे अनेक वचने प्रत्ययांहि दोहीत सारखेसारखेच आहेत;
व दोहीतहि सामान्यरूपें सारख्याच प्रकारची होतात. कुमा-
रिलमद्येनं आंग्र-द्राविडभाषा म्हणून जें म्हटलें आहे तींतील
द्राविड शब्दान कानडी व तामीळ या भाषांचा समावेश होत
असून आंग्र म्हणजेच तेलुगू भाषा होय.

निरनिराळ्या द्राविडी भाषा बोलणारांची १९११ सालची
संख्या पुढील कोष्टकावरून दिसून येईल:—

भाषा	संख्या
तामीळ	१,८१,२८,३६५
मल्याळी	६७,१३,३७७
कानडी	१,०५,१५,७३९
तेलुगू	३,३५,४२,८९१
तुळू	५,६३,४५३
कोडगू	४२,८८१
तोडा	७३०
कोटा	१,३८०
कुषल	८,७०,३२८
माळ्यो	६४,८७५
गोंडी	१५,२७,१५७
कुड	५,३०,४७६
कोलामी व नाडकी	२४,०७४
प्राहृई	१,७४,९२९

एकूण

६,२७,१८,७२५

ते स्फु ति.—या संस्कृतिविषयी पद्धतशीर विवेचन झालें
नाहीं. या संस्कृतीचा इतिहास दावयाचा म्हणजे आर्यन
संस्कृतीचा परिणाम होण्यापूर्वीचें रूप पहावयाचें आणि
एकंदर मनुष्यप्रभामाच्या इतिहासामध्ये या महावंशाची
अग्रणी देऊन तिच्या पोर्टमंस्कृती कशा निर्माण झाल्या हें
पहावयाचें.

आज ही संस्कृति हिंदुस्थानांत प्रामुख्याने आहे व इतर
तरफहून ते लोक असतील त्यांचा भारतीय द्राविडांशी कित-
पत ऐतिहासिक संबंध जो-तां येईल हा मुख्य ऐतिहासिक
प्रश्न होय. ज्या वंशाशी द्राविड वंशाचा संबंध जोडण्यांत
येत आहे असे बंध म्हटले म्हणजे सरहद्दीवरील प्राहुई,
द्राणातील छरी, प्राचीन गुजरातांतील सुमेरियन, हे होत.
यापेक्षा दूरचा संबंध लावणाऱ्या मरळींनी त्याचा हेमिटिक
लोकांशी दार्शिक संबंध लावला आहे आणि क्रियेकांनी

आष्ट्रेलियातील अन्य लोकही संवत् सातवा आहे. याची पुढची पायरी म्हणजे फिन, सेच वगैरे लोकही संवत् पुढील आहे. तर तसली कल्पनाही अर्धा मुर्धा गंधीरपणाने व अर्धी मुर्धा घटनें रिलेनें मुनबिली आहे. शिविड लोकांचे थोडे बहुत कुरके केंस, यहुदांचे तसल्याच प्रकारचे केंस व मिलेने-शियन भाषा बोलण्याचे केंस यांचे साष्टय क्रियेक लोक विचारस पनात तर कियेक लोक बुमैरनें आष्ट्रेलिया व द्राविड लोकांचा संबंध ओढू पडातात कोलेरियन, निमिरो इत्यादि रजे हिंदुस्थानांत होती आणि त्यांचा देश नष्ट झाला असेल असे हीन म्हणतो (कोरियन ट्राइबल ऑफ कास्ट्रस भाग पहिला, कीचची प्रस्तावना). हे मत हिंदुस्थानातील सरकारी मान्यशास्त्रेवर्षाच्या मठाविषय आहे आणि ते कोलेरियन व निमिरो या केवळ कल्पना असून ते द्राविडांचेच पोटेनेद आहेत असे म्हणू लागतात. प्राचीन द्राविडांचे वाङ्मय शिद्ध नाही. हिंदुस्थानातील सर्वांत जुने वाङ्मय जे तामिळ स्थांवाळ जुन्यातले जुने ग्रंथ आहे तेव्हा तरी ते ग्रंथ संस्कृत भाषेनें तामिळवर परिणाम केल्यानंतरच्या काळातले आहेत आणि यातून हिंदुस्थानामध्ये द्राविडी संस्कृतीला जे स्वरूप प्राप्त झाले ते केवळ आर्यन संस्कृतीची रूपंतर पावलेली झाला या नात्यानेच झाले. द्राविडी वेदशास्त्रातील वैशिष्ट्ये विज्ञानेतिहासात सविस्तर दिलेलीच आहेत. द्राविडांचे जे स्वतंत्र संगीत आहे ते द्राविडांच्या लौकिक गानाच संस्कृत-आर्यानांनी पदति लावून निर्माण केलेलें संगीत होय.

द्राविडांचा विविध कायदा देखील हिंदु कायदाची उप-शाखा का कायानें अतितात्त आहे. द्राविडांचा विविध अशा हो यातुपर्यंतचा कायदा तो देखील औदात्त्याच्या घर्मेकल्पनांवरून असुद्ध दृष्टिमा नाही. उदाहरणार्थ, प्रत्येक मत्स्याळी नागरांचे विवाह हे द्राक्षणी कायदाप्रमाणे पाठ होत, स्वात मुलींचे लग्न अगोदर द्राक्षणीवर आर द्राक्षणीवर लागते, तेच याताने होते व त्या लग्नानंतर मुलींचे १४ दिवसांनी वैधवाची दावा देण्यांत येते आणि मग मात्र ती आपला संबंध वाढेल त्यावरवीर करते व जेव्हा पहिल्या नामपात्री लग्नाचा नवरा घरेल तेव्हा त्या नवत्यात (संबंधाचा नवत्यात नव्हे) नागरांचे निवे देते. कायदावर लडा परिणाम झाला तसा दुसऱ्या अनेक आचारांवरही परिणाम पडला आहे. द्राविड संस्कृतीवर वैदिक संस्कृतीचा अरी परिणाम झाला तरी त्यामार्गाने तिचे वैशिष्ट्य नष्ट न होतां ते आत राठी त्यामार्गाने तिचे वैशिष्ट्य एक दिशा मिळाली आणि तिचे हिंदु संस्कृतीस वैविध्य आणले. ते वैविध्य आपणांचे द्राविडी मत्स्याळीत्यांत व वास्तुशास्त्रांत पूर्णपणे आढळून येत.

द्राविडी संस्कृतीचा हिंदु संस्कृतीशी मिश्रण जितका उत्तम तसेच सत्ता तितका दुसऱ्या कोणत्याही संस्कृतीशी झाला नाही वापुन, किमी, ऑस्ट्रेलिया हे सर्व देश नव्य

स्थितीत राहिले. यिनी संस्कृति एवढ्यावर फारशी परिणाम करू शकली नाही. अरबांनी तिच्यावर फारच थोडा परिणाम केला आणि आता अर परिणाम पचाच होत असेल तर तो दिवशी संस्कृतीचा होय.

हिंदुस्थानातील द्राविडांचे जरी हिंदुत्व पूर्णपणे गिरले तरी कियेक आचार जुनेच राहिले हे गोळात, माझीमल यांच्या अस्तित्वावरून दिसून येते (शरकल पदा). काही गोष्टींमध्ये द्राविड संस्कृतीने आपला ओर दाखविला तो आपल्या कायदाविषयानें होय. कर्नाटकाच्या पसदाच्या संप्रदायास जो ओर मिळाला त्यांत दिसून येणारे मन आपले कोरिये स्वातंत्र्य, दखलीत होतें यात बांका नाही.

युमेरियन लोकांचा द्राविडांचा संबंध कितपत आहे हे अजूनच (युमेरियन पदा) दिलेच आहे. तथाच ऐतिहासिक लोकांची संबंध (जे) जूनून पूर्णपणे शिद्ध झालासे सादत नाही) तो ऐतिहासिक या संप्रदायाची दिशा आहे.

द्राविड—या वेदांस लॅटिनमध्ये विटिस वाङ्मयेत, इंग्रजीत प्रेष, संस्कृतमध्ये द्राक्षा, अमृतकाण, स्वातुफला, मराठीत द्राक्ष, खिचमिस, हिंदीत अंगूर, द्राक्ष, किचमिस तैलुंगत द्राक्ष-पौड इत्यादि नावे आहेत. द्राक्षाचा वेळ मुळाव पयिम आशिया, दक्षिण युरोप, अरबीया व मोरोको या देशांच्या समशीतोष्ण भागांतील आहे. वायव्य हिमाचलावर द्राक्षाच्या कंसल वेळी आहेत वायव्य हिंदुस्थानांत त्यांची पुष्कळ लागवड केली जाते, परंतु दक्षिणेच्या वायव्य द्राक्षांचे वेळ फार आढळत नाहीत. द्राक्षांची माहिती हिंदुस्थानांत फार प्राचीन काळापासून आहे. साक्ष्यार्थ द्राक्षाचा दृष्टीका असेही म्हणतात. द्राक्षाच्या घराकाळा मद्रिका जसे नांव आहे. गरक व कुपुत या प्रेषांत द्राक्षांचा उल्लेख आहे परंतु हिंदुस्थानात मुकुल-मान्य असल्यामुळे द्राक्षांचे लागवड होत असे की माझे याचेवरी विवरुक्त माहिती मिळत नाही.

फारहीच येथील ८ व्या शतकातील जुनी स्थळे होमले असता वास्तव कठिण झालेली काही काळी द्राक्षे लोपटली असे रद्वान याने 'एन्कान्ट खोला' नामक पुस्तकांत लिहिले आहे. याच पुस्तकांत दुष्टरीकडे स्थाने असे लिहिले आहेत की—देवान दक्षीक याने आपल्या एका चित्रांत वेदांच्या अतिराच्या पानांवरवी द्राक्षांचे पात्र काढले आहे. बावर मेन्सिएरद्वय, मनुका, वेदाणा वगैरेच्या कोषाची उपयोगासंबंधी पुष्कळ उल्लेख आहेत वैदिक ग्रंथांत द्राक्षाचा उल्लेख आढळतो.

परंतु, वैदिकान मुह्यतः वाळलेली द्राक्षे म्हणजे मनुका, वेदाणा वगैरे, व द्राक्षांचे मध्य म्हणजे मद्रिका यांचे उपयोग समितकेले आहेत अथवा इहप्रमाणे, मुमुलमानो अम-दात्रीया पूर्वादि द्राक्षे उत्तर सरदरीकरीकून येत दखलीत. मुमुलजननी यमोत दाक्ष निरिद, असल्यामुळे, त्यांच्या अंन-दात्रीत द्राक्षांच्या लागवडीवर कसकसे परिणाम झाले यावर पुष्कळीं दिवेवन केले आहेत. दोलतापाद येथील द्राक्षाचे मने कुडकोच्या (इ. स. ११११) वेळेपासून

अतितांत असून त्या ठिकाणी राजधानी अथवा लष्करीठाणे असे त्यावेळी ते चांगल्या स्थितीत असत असे एक अंधकार लिहिता. मूर प्रवाही इन्सबतूता (१४३०) व फ्रेंच प्रवाही थिग्वेनॉट (१६६७) हे दोलताबंदेस गेले त्यावेळी तेथील द्राक्षांचे मळे पाहून त्यांना आश्चर्य वाटले.

अक्षराच्या कारकीर्दीत द्राक्षांच्या लागवडीला चांगले उत्तेजन मिळून पंजाबमध्ये व उत्तर व पश्चिम हिंदुस्थानात उत्तमोत्तम गातांच्या द्राक्षांची लागवड करण्यात आली होती. परंतु त्याच्या नातवाच्या कारकीर्दीत काश्मीर येथील द्राक्षांचे मळे तोडून टाकण्याविषयी हुकूम झाला व यामुळे त्यापुढे एकंदर हिंदुस्थानातील द्राक्षांच्या लागवडीकडे दुर्लक्ष होऊ लागले. हल्ली हिंदुस्थानात द्राक्षांची लागवड म्हणूनवाची नाही याचे कारण हेच असण्याचा संभव आहे.

परंतु उत्तर व पश्चिम हिंदुस्थान हे प्रदेश द्राक्षांच्या लागवडीला योग्य आहेत यात मात्र काही संशय नाही. हल्ली बुद्धा अफगाणिस्तान, बलुचिस्तान व काश्मीर येथील द्राक्षांचा व्यापार मोठा असून तो पुष्कळ वाढविता येण्यासारखा आहे. युरोपियन लोकांच्या आतडीच्या द्राक्षांच्या निरनिराळ्या जाती हिंदुस्थानात आणल्या होत्या; परंतु त्यांपैकी बहुतेक येथे होत नाहीत असे आढळून आले. बहुतेकना येथील हवा-पाणी व जमीन मानवत नाही असे दिसते. सफेद अंगूर, काश्मीरी द्राक्षे, बंदाणा व हबशी अंगूर येथेव्याव जाती येथे स्थायिक झाल्या आहेत. पावसाळ्या सुरू होऊन हवेत ओलावा आल्यावर द्राक्षे चांगली पिकत नाहीत. दृष्टसजकडे मार्च महिन्यात, फलफळाच्या आनुबाजाला मेमध्ये, व उत्तरेच्या प्रांतात जून महिन्यात, म्हणजे उन्हाळा सवत आरंभ असून हवेत आर्द्रता मुळीच नसते अशा वेळी द्राक्षे फार उत्तम पिकतात.

६ आ ब.—पंजाबात युरोपप्रमाणेच द्राक्षांचे बेल चांगले फोकावतात; व तेथे एकंदर दहाबारा प्रकारची द्राक्षे होत. परंतु अलीकडील द्राक्षांच्या लागवडीसंबंधी विशेष माहिती उपलब्ध नाही. अक्षराच्या काळी काश्मिरात द्राक्षांची लागवड बरीच होत असून द्राक्षांची दाऊ करण्याचा धंदाहि बराच चालत आहे. सध्याती द्राक्षांची लागवड कमी झाल्याचा लोपेस मार्गे आलाच आहे. त्यानंतर १८७५ पासून त्या धंद्यास उर्ध्वतावस्था प्राप्त झाली असून तेथील तांबड्या व पांढऱ्या दाऊला घ. १८८४च्या फलफळा येथील सर्वराष्ट्रीय प्रदर्शनात स्वर्णपदक मिळाले होते. संयुक्त प्रांतात घा-टीच्या सधे झिझ्यात द्राक्षे पुष्कळ होतात; परंतु ती दाऊच्या उपयोगी नसतात असे म्हणतात. कनावर येथे फार प्राचीन दाऊपासून द्राक्षांची लागवड होत आहे.

७ लु यि ह्सा न व सि भ—हेटपला आणल्या नवीन प्रकारास तिकडे बाजारांत दिवून येणारी उत्तमोत्तम व सुबलक द्राक्षे पाहून आश्चर्य वाटते. येडापिटीन झिझ्यात धुमारे अठरा प्रकारची द्राक्षे होतात; पैकी ह्सा, ह्सा नि.स.

मिष, कलमक, हुतेनी, तोर, खिसमिस, व तंदान ह्या प्रकारची सर्वांत जास्त असतात. ह्सा दाक्ष लांबट, मोठे, कठिण सालीचे व हिरव्या रंगाचे असून त्यावर पिवळी छत्रा असते. हे फार ठिकाळ असल्यामुळे कापसात घालून हिंदुस्थानात निरनिराळ्या ठिकाणी विक्रीस पाठवितात. ही द्राक्षे आगस्ट ते नोव्हेंबर अखेरपर्यंत मिळतात. जुना व सोडा मिश्रित उकळत्या पाण्यात घालून वाळविल्यावर मनुका तयार होतात. त्यांना खिसमिस लहान, हिरव्या रंगाचे व लांबट असून त्याचा हंगाम आगस्ट ते आक्टोबरपर्यंत असतो. कलमक हे मध्यम आकाराचे हिरवे व लांबट असते. हुतेनी द्राक्ष मऊ असून मध्ये मारीक असते. तोर द्राक्ष काळसर व गोडीला मध्यम असून अंमळ लवकर म्हणजे जुलईच्या मध्यात पिकते. खिसमिस लहान, पिंगट व आमळ्या रंगाचे, असून त्याची साल मऊ असते व तंदान हे दाक्ष मोठे, वाढीले, हिरव्या रंगाचे व हलक्या प्रतीचे असते. मुद्दाम केलेल्या लाकडी लहान करंडपात, कापसात उत्तम व ठिकाळ द्राक्षांचे घर ठेवून बहुतेक सर्व हिंदुस्थानभर विक्रीकरिता पाठविण्यात येतात.

बंगाल व आसाम या प्रांतात पाऊस पार होत असल्यामुळे येथे द्राक्षे होत नाहीत, त्याचप्रमाणे मद्रासची परिस्थितीहि द्राक्षांच्या लागवडीला अनुकूल नाही. म्हैसूरमध्ये एस्. पाल नांवाच्या एका आस्ट्रेलियन गृहस्थाने द्राक्षांच्या लागवडीचे प्रयोग करून पाहिले होते (१९०६-७). तेथील हवा द्राक्षांना नशी पाहिजे तशी असून तेथे लवकरच खंडोगमती द्राक्षे तयार होऊ लागतील असे त्याचे म्हणणे होते

महाराष्ट्रांत नाशिक येथे द्राक्षांची लागवड फारच मोठ्या प्रमाणावर होते. पुणे, नगर जिल्हा, सातारा जिल्हा, औरंगाबाद, सिध व बेल्जूर या ठिकाणीहि द्राक्षांची लागवड थोडी थोडी आहे. द्राक्षांच्या जाती अनेक आहेत. नाशिक येथे एकंदर चार जातींची लागवड होते. हफशी अथवा काळी व करवंदी या जातीचे फळ काळे असते हफशीचे बेल फार माजतात पण फळ थोडे येते. त्याचप्रमाणे करवंदीला फळ कमीच येते. हिला ब्लॅक प्रिन्स असेहि नांव आहे. करवंदीच्या घड्याला दाणे एकदम पिकत नाहीत. जाहीरी व फफडी, या जातींचा दाणा पिंडरा असतो; आणि गोसावी व भोकरा यांच्या दाण्यास ती परिपक्व झाल्यावर तांबूस छत्रा येते. पाहेरी व फफडी या जाती फार वेची आहेत; पण यांना फळ जरा कमी येते. भोकराच्या लागवड फार मोठ्या प्रमाणावर होते, हिला फळ विपुल येते व दाणा गोळ असतो. या जातीची कोणती दाणे व दाणे हे सांगे असेततात यावरून ही यात इतर जातींपासून ओळखता येते.

द्राक्षाला हयमान मध्यमप्रतीचे पाहिजे. कोणत्यातल्या फार पाऊस पडतो अशा प्रदेशांत द्राक्षे बहुधा चांगली येणार नाहीत असे वाटते. परंतु फार बरक उन्हाळा व फार बरक थंडी येथे पडते अशा ठिकाणी द्राक्षे चांगली होतात.

एकंदरीत प्राश्ने तयार होण्याच्या सुमारास हवा कोरडी असावयास पाहिजे. दाक्षांची लागवड फांटे (कलमें) लावून करितात. ही पद्धत फार सोपी आहे. आक्टोबर (दसऱ्याच्या सुमारास) महिन्यात दाक्षांची छाटणी केल्यावर फांटे (कलमें) चांगल्याजून तपकिरी रंग आलेल्या भागाची घेतात व त्याच्या वरच्या बाजूच्या फांटा टाकून घेतात. फांटा नऊ ते दहा इंच असून त्यावर चार पांच फुगलेले डोळे असवे. फांटे चांगले खणून खत घालून त्यांत सहा सहा इंचांच्या अंतरावर दोन दोन कलमें दोन दोन डोळे ठेवून लावतात. फांट्यांच्या ओळींमध्ये नऊ नऊ इंच अंतर ठेवतात, व ती लावल्याबरोबर भरपूर पाणी देतात. महिना सव्वा महिन्याने डोळे चांगले फुगेपर्यंत पाणी चार पांच दिवसांनी घावें; नंतर पाणी आठ दिवसांनी एकदा दिलें तरी चालतें. अर्दीच महिन्यांनी फांट्यांना चांगली फूट येते. फांटे-कलमांशिवाय जवळे दाखून किंवा आम्पासारखी कलमें बांधून दाक्षांची वाढ करतात. कलम बांधल्यापासून फळ जास्त येतें, व घड मोठे येऊन दाणादि मोठा होतो.

जमिनीवेंचपानें इतर झाडांप्रमाणें दाखांचे पेल खोदकर नाहींत. यांस जमीन मारी, मध्यम किंवा साधारणपेक्षा चालते. दाक्षांच्या मुळ्या फारसा खोल जात नसल्यामुळे दाक्षांची लागवड करण्यास जमिनीवेंचपानें फारशी अडचण पडत नाही. नाशिककडील जमिनी बऱ्याच खोल व विद्वेष असून त्यांतून निचरा साधारणच होत असतो; पण मुळ्या दोन तीन फुटांपेक्षा खाली सहसा जात नसल्याने खालच्या जमिनीचा उपयोग किंवा तिचा परिणाम वरच्या मुळ्यांवर फारसा होत नाही. परंतु जमीन चांगली निचऱ्याची असली म्हणजे त्या ठिकाणी मुरी रोग होण्याची भीति त्यामागानें फार कमी असते. नाशिककडील दाक्षांच्या जमिनीत हरळी व लव्हाळा ही अतिशय असल्यामुळे जमीन फार कडील होऊन जाते. दाक्षांची जमीन उन्हाळ्यात पहिल्याने वऱ्याच वेळां चांगली नांगरून व वतळून तींतील शक्य तितकी हरळी व लव्हाळा काढून टाकावा; वरचेवर जमीन कुडवून सपाट करावी. नंतर पावसाळ्यात जमिनीत ताग घेऊन दीड महिन्याने तो जमिनीत गाहून टाकावा. याच्या योगानें दाक्षांच्या हुंड्या लावल्याबरोबर त्यांच्या मुळ्या वाढण्याला जमीन खोल व कसदार झाल्यामुळे हुंड्या लवकर जोमात येतात.

हुंड्या लावण्यास सात आठ फुटांच्या अंतरावर नऊ ते बारा इंचांचे छद्दान लहान छडे घेतात. सातारा व नगर जिल्ह्यांत नऊ फुटांवर खडे घेऊन त्यांच्या वारी बाजूस चार पांगारे लावून त्यांवर वेळाची एक एक फांदीच बडवितात. या पद्धतीत एक असा दोष आहे की, वेळांच्या साहाय्याने जमीनीची नांगरणी मुळीच करता येत नाही, म्हणून हाताने खणणी करावी लागत असल्यामुळे खर्च फार जेवो व कामादि म्हाजयास पाहिजे तसे होत नाही. म्हणून एकेका वेळापासून चार चार फांटा न घेता एकच घेऊन ती एकेका

पांगऱ्यावर चढवावी. आक्टोबरमध्ये लावलेले फांटे जानेवारी महिन्यात लावण्यास तयार होतात. जानेवारी (पौष) महिना हुंड्या काढून लावण्यास फार चांगला होय. प्रत्येक छद्दाचा एक एक टोपळी कुजलेले शेणखत घालावें आणि बांधातून हुंड्या काढून घेऊन एकएक खऱ्यात दोनदोन फांट्यांची हुंडी लावली व त्यांच्या मुळ्यांवर माती चांगली तुडवून घवावी. तसेच वाफे व दांड बांधून घेऊन पाणी घावें. हुंड्या लावणें व पाणी देणें या मोठी बहुतेक बरोबरच व्याख्या. दुसरे पाणी तिसऱ्या-चवथ्या दिवशी घावें व नंतर तिसरे पांच सहा दिवसांनी घावें. पंधरा वीस दिवसांनी फोणते वेळ मेले हें समजेल. जे मेले असतील ते काढून टाकून त्या ठिकाणी दुसऱ्या हुंड्या आणून लावाव्या. हुंड्या लावल्यापासून एक महिन्याने त्यांची वाढ सुरू होते. यावेळी एकेक टोपळी खोदखत अगर शेणखत घावें व याच वेळेपासून वेळाना वळण देण्यास सुरवात करावी.

प्रत्येक पांगऱ्याच्या बगळेतून एक एक डीर फुटत असतो. सर्व पांगऱ्यांते डीर तसेच वाई दिले तर वेळाच्या बाजूला वऱ्याच फांटा तयार होऊन वरचा छेडा कपजोर होईल. यामुळे चार पांच फूट उंचीपर्यंत बाजूचे डीर पहिल्यानेच खुडून टाकिले पाहिजेत. गाला डीर मारणें असें म्हणतात. डीर मारल्याने मुख्य वेळाला जोर येतो. वेळ लवचीक असल्यामुळे झाडांच्या खोडाप्रमाणें तो ताठ उभा रहात नाही म्हणून त्याला कशाचा तरी आधार घाता लागतो; हा आधार बहुधा कारवीच्या काठ्यांचा अगर पांगऱ्याच्या दांब्यांचा देतात व त्यालाच केळीच्या होपानें बांधून टाकतात. वेळ वाढत असताना शेंदयाकडील नऊ दहा इंचांवीर डीर मात्र खुडून टाकीत नाहीत. वेळ असतना वाढत जाईल तसेच नंतर त्याला नवीन बांध घेत गेले पाहिजे. वेळ जोरानें वाढत असल्यास जमिनीखालून जे काँब येतील ते काढून टाकले पाहिजेत. परंतु मुख्य वेळ चांगला वाढत नसेल किंवा तो घटून जाईल तर खातून फुटलेले दोन काँब ठेवून तेच कारवीवर चढवावे व बाकीचे खुडून टाकावे. सर्व व्यवस्था नीट घडवीत चालल्यास एप्रिल महिन्याच्या सुमारास वेळ साडेचार-पांच फुटांपर्यंत वाढतात. ते इतके वाढले म्हणजे वरचा छेडा खुडून टाकावा व त्याच्या खालचे तीन चार काँब बाजूला फुट्टे घावे, म्हणजे त्यांच्याच पुढें फांटा बनतात. या फांटा बाई लागल्या म्हणजे त्यांचे वजन कारवीला संपत नाही. यामुळे कारवीवेवजी पांगऱ्याचे खांब घावे लागतात. हे खांब २५ ते ३० इंच जाडचे व सात फूट उंचीचे असून ओले असतानाच एप्रिल महिन्यात लावावे म्हणजे त्यांना मुळ्या फुटतील. त्यांवरच कारवीसकट वेळ सोपयानें बांधून टाकवे, व बागुच्या फांटा जशा वाढतील तथा बाई घाव्या.

सप्टेंबर महिन्याच्या सुमारास दोऱ्याच्या सालच्या बाजूला वाई दिलेले तीन चार काँब हे सहा सात फुटांपर्यंत

बाढतात आणि त्यांची पाहिली काही काही काढी चांगली झुन होऊन त्यांना तपकिरी रंग येतो. त्या सर्व काढ्या तयारच बाई दिला तर साडाची सर्व शक्ति नवीन कोंब वाढविण्यात खर्च होऊन फळ मुळीच येणार नाही. तेव्हा असे होऊ नये म्हणून बरील काढ्यांचा झुन काढ्यावरील तीन चार टोळे ठेवून पाक्रीचा भाग छाटून टाकतात. ही पहिली छाटणी सप्टेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यात करितात. बरील तीन चार शोडयांपैकी पहिले दोन टोळे बहुधा शुभधावस्थेत राहून बरेच दोन टोळे फुटून त्याच्या काढ्या बनतात. छाटणी केल्यावरवर सर्व भाग चारी दिशानी चार वेळां देखी नांगरानें नांगरतात. वेळ आठ आठ जुदावर साविले असल्यामुळे वेळ जोडण्यासाठी सावेतीन फूट लांबीचे वृं दाखरतात. नागर रोल लावण्याचे कारण नाही. दोन दोन जोळींमध्ये नांगराची चार पोच सांभे पडतात. नांगरणी झाल्यावर अर्धे व दाह बांधून घेतात

छाटणी झाल्यावर १५।२० दिवसांनी टोळे पुर्ण लागतात व त्याच वेळीं उद्धरा नांवाचा एक किडा बांध लाऊन टाकतो. हे कोंब खांडे गेले किंवा त्यानी कोणत्याहि रीतीने हमा झाली तर ते पुढे बांगले वाढत नाहीत, यासाठी हे किडे प्रथम मारले पाहिजेत. योना उजेड सोडत नसल्यामुळे ते दिवसा दुरून बसतात वेळ छान्यावर किड्यांना लपण्यास धाडी असता नसल्यामुळे वेळोचय शेंज्यावर केळीच्या बाळलेल्या पानांचे कुनले फुलत ठेविले म्हणजे त्यात किडे लपून बसतात. रोज सकाळी व दुपारी कुनले पाण्यात धाडले म्हणजे ते किडे पाण्यात पडून मरतात. वेळाला पोच सहा पाने आल्यावर वा किड्यांपासून श्रास होत नाही. किडे घराण्याचे काम प्रत्येक छाटणीच्या वेळीं बहाव्यास पाहिजे. छाटणीनंतर कोंब सहा ईच बाढल्यावर पाणी पांच व पुढील पाणी बारा किंवा पंधरा दिवसांनी घावें. पाण्याच्या दोन पाळ्या झाल्यानंतर पुन्हा पाणी देण्यापूर्वी सर्व अळीं गुरपून घ्यावी. वेळार त्रारळक फळ आल्यास ते घावें किंवा मुळीच पडून टाकावें. माघे महिन्यात तयार झालेले फळ काढल्यानंतर एप्रिल महिन्यात वेळ पुन्हा छाटिले असता सरचया दोन जोळ्यांच्या काढ्या तयार होतात. एप्रिल महिन्यात बरील चार शोडयांपैकी मागचा एक शोड्या ठेऊन बाकीची सर्व काढी छटून टाकावी. पुढे हा एक शोड्या फुटून त्याच्यापासून नवीन काढी तयार होत छाटणी झाल्यावरवर सर्व भाग पूर्वीप्रमाणे नांगरून घेऊन अळीं करून दर शाखास एक एक दोपती रोणवत अगर दोनघात देऊन पाणी देतात पुढील पाणी पावसाळ्यास्यंत दहा बारा दिवसांनी अंतरानें देतात यापैकी कुंकर्यांनी किडे घरून मासून टाकावेत एप्रिलच्या छाटणीनंतर पावसाळ्यात वेळानी थोडा बहार येतो. हा फार ओषट असतो म्हणून त्यास गडा बहार म्हणतात. याचा काढी

उपयोग नष्टतो आम्होबरच्या छाटणीनंतर को बहार येतो तो थोड असतो म्हणून त्यास मित्रा बहार म्हणतात. दर छाटणीच्या वेळीं पांगारे बघीरे मोडले असल्यास नवीन लावून त्यावर वेळ नीट बांधून घ्यावे. वेळ जमिनीवर केव्हाहि पडू देऊं नयेत. नंतर आम्होबरच्या पहिल्या आठवड्यात पूर्वीप्रमाणेच तीन चार टोळे ठेवून छाटणी करावी. यापैकी पुढचे दोन टोळे फुटून त्यावर मित्रा बहार येतो. हा बहार काढून घेतल्यानंतर पुन्हा एप्रिलमध्ये पूर्वीप्रमाणेच प्रत्येक काढीवर मागचा एक एक शोड्या ठेवून छाटणी करावी. याप्रमाणे छाटणी एकदा माघे व एकदा पुढे अशा करून सर्व वेळ आठवड्यात ठेवावा. छाटणी करतवेळीं जोळ्याच्या पुढच्या बाजूला अर्धा ईचावर छोट्याच्या म्हणजे वेलावर मर फार कमी होते. दर छाटणीच्या वेळीं इतर ठिकाणी वेलावर कोठेहि मर असल्यास ती छाटून टाकावी. छाटणी झाल्यावर वेलावरची जुनी साल लुई काढते ती सर्व काढून वेळ साफ करावा म्हणजे त्यावर उड्या किड्यांना लपून बसण्यास जाण मिळत नाही.

वेळ छटून नवीन फूट होऊं लागली म्हणजे प्रत्येक काढीवर पोचण्या, सहाव्या किंवा सातव्या पानासमोर मोहोर दृष्टीस पडतो. आठव्या पानासमोर कधीहि मोहोर येत नाही. मोहोर दिव्हा लागण्याबरोबर आठव्या अगर नवव्या पानापुढील बंडा खुद्द टाकावा. झणजे वेलाचा सर्व चार फळांच्या बंडावर जाऊन घट मोठे होतोच. येवजुनार सातव्या, आठव्या अगर नवव्या पानाच्या मगलातून नवीन बिऱ्या निघतात. या बिऱ्यानी प्रत्येकी चार पोच पांगे ठेवून त्यापैकी शेकें खुद्द टाकावे. यामागे दोन वेळां शेकें खुद्दले असता पुरे होतच. विषयानदा शेकें खुद्दले लागत नाहीत. मात्र शेकें आंबट बहराच्या वेळीं केव्हाहि खुद्द नयेत

वायवाळ्य घुस झाला म्हणजे घुरशीसारखा एक रोग पानांवर येतो. यास्य घुरी रोग किंवा पड्या रोग असे म्हणतात. हा रोग वनस्पतिमित्र ओढे व तो झाला असतो वेळ फार कमजोर होऊन उत्पन्न फार कमी येते. याकारिता हा रोग होऊं नये म्हणून पावसाळा घुस होण्यापूर्वी बोर्दोमिश्रण टिपटावे म्हणजे पानेजिरोशी रहातात. हे मिश्रण शिंपट्यावर वेळानी जी नवीन फूट येईल तीवर रोग होण्याचा संभव असतो परंतु पहिली पांगे निरोनी राहिल्यामुळे पुढे होण्याच्या रोगापासून फारसे लुकवत होत नाही. पुढे आम्होबरची छाटणी झाल्यानंतर फूट उमलण्याच्या अवघोदर जोव्हेवरपर्यंत पुन्हा एकदा मिश्रण मारावे घसवे फळ बांगले पावसावर जेव्हापर्यंत १५ सारख्या सुमारात पुन्हा मिश्रण मारावे. कोवळी मिश्रणाने नेहमीच्या दुपट पाणी घालून ते निमज्ज करावे. यानंतर बहुधा रोग येणार नाही; परंतु येत ओढे असे वाटल्यास जेव्हायानां फळ घडोवरच मिश्रण मारावे.

मिथ्रग करण्याची रीत.—दीड घोर मोरचूत एका लादीच्या पिशवीत घालून तिचे तोंड बांधवे व ही एका लांकडाच्या टिपांत देवून तिच्यावर सुमारे सहासेतात घोर धापणाचे पाणी ओतावे आणि ती पिशवी सर्व मोरचूत आंगला विरघळेपर्यंत बरबेवर सर्व वेळांवर हलवावी. दुसऱ्या एका टिपांत एक घोर कळ्याचा चुना घेऊन तो दहा घोर पाण्यांत विरघळ्यावा. चुना तावा व लवकर विरघळणारा असता. तिसऱ्या एका टिपांत दहा घोर गरम पाणी घेऊन त्यांत सध्या घोर तापण घालून तो विरघळवावा. यावेळी चांगला धारेचा वाफू या मिश्रणांत घाला देत धरहारास त्यावर तांब्यासारखा तांबडा रंग बदला तर मिश्रणांत चुना कमी आढे असे समजावे व त्यात घालूचे पातें पांढरें शुभ्र राहिलेपर्यंत आणखी चुन्याचे मिश्रण घालावे.

ही मिश्रणे तयार झाली म्हणजे १२५ घोर पाणी राहिल एवढे एक लांकडाचे टोप घेऊन तें अर्धे घंड पाण्याने भरवें. त्यांत मोरचूताचे व चुन्याचे पाणी एकाच वेळी बरोबर ओतून काढीने खूप हाडवावे. नंतर त्यांत साक्याचे पाणी घालून एकेदर मिश्रण १२५ घोर होईपर्यंत पाणी घालून तें सर्व चांगले वळवावे. एका टाकेलच्या डब्यांत घास घोर पाणी दावतें. हे मिश्रण करण्यासाठी कोवत्यादि भातूचे मोठे वापरूं नये; निदान मोरचूताच्या मिश्रणास तरी काकडी टोप वापरावे. याशिवाय 'अॅन्ट्रायनीस' या नांवाचा रंग दाख्याच्या वेळावर होत असतो. या रंगाचे खरे कारण आचार मोठे समजलें नाहीं. या रंगाचे लक्षण असे आहे की, पांढांवर, पांढऱ्या देठावर, कोंबळ्या वेळावर व केव्हा केव्हा कळीवर पहिल्याने काळसर बाग दिशू लागतात. हेच बाग पुढे मोठे होऊन तेथील बाग दुसऱ्यासारखी दिशते. ज्या ठिकाणी बाग दिशतात तेथील सर्व भाग अपरती मिश्रण होऊन भातो हा रंग बाहेल त्यावेळी होतो. या रोगपासून अद्याप्यावेतो फारसें उकळान झालेलें नाहीं; परंतु त्याकडे नेळेवर लक्ष न दिव्यास हा रोग भयंकर होण्याचा संभव आहे. यास उपाय म्हणजे ज्या भागावर 'अॅन्ट्रायनीस' रोग झाला असेल तो कापून काढून जाळून टाकावा आणि बागेत याचा प्रादुर्भाव फार असेल तर सर्व झाडांवर आयर्नसल्फेट व सल्फ्यूरिक ॲसिड (सोडियमसिड व गंधकाम्ल) यांचे मिश्रण घालावे. हे मिश्रण पाने, फुलें काळील यासाठी छटणी झाल्याबरोबर व डोळे फुट्टे लागण्यापूर्वीच तें सर्व झाडांवर मितीला चुन्याचा रंग देतात त्याप्रमाणे कुंभल्याने लावावे.

मिथ्रग ची दुसरी रीत.—कडत पाणी १०० भाग, त्यांत जितके आयर्न सल्फेट विरघळेल तितकें म्हणजे सुमारे ५० भाग, सल्फ्यूरिक ॲसिड (तिगार), १ भाग घेऊन आयर्न सल्फेट पाण्यांत जितके विरेल तितकें विरवावे. नंतर सल्फ्यूरिक ॲसिड घालावे; तें घालवताना मिश्रण सारखे वळवीत रहावे. ॲसिडमार्गे एकदम पाणी ओतल्यास तें एकाएकी

पेट घेऊन मोठा आवाज होण्याचा संभव असतो म्हणून ॲसिड सावकाश ओतावे.

झाडे चार वर्षांची झाली म्हणजे दर झाडास पांच पांड फळ येण्यास हरकत पडत नाहीं. बाग एकादा चांगला जमात आला म्हणजे दर वेळास सहासरी दहा पांड फळ येतें. पंधरा पांड फळ येणे हे चांगले उत्पन्न होय. लोक मोठोमिथ्रगाचा उपयोग करून लागण्यापूर्वी फळ तयार होण्याच्या अगोदर कायवानां लोक पीक एकदम पेट नसत, परंतु आतां मोठोमिथ्रगाचा उपयोग सर्वत्र सुरू झाल्यामुळे बाग पांच वर्षांच्या फरारांने देखील विकले जातात.

बाग जुना झाला म्हणजे उत्पन्न कमी पडू लागतें. हेंडे वेळे बांधडे होऊन मूई लागतात. यासाठी पीस अगर पंच-बीस वर्षांनंतर नवीन फुटीचे बेल तयार करावे. ते असेः—उत्पन्न कमी पडू लागलें किंवा पंचाचा काही नाग बाळें लागला म्हणजे आपटीवरच्या छोट्यानेतर जमिनीखालून जे कोंब येतात, त्यातील एक किंवा दोन बाळें घावे. एप्रिलच्या छोट्यानेतरवे कोंब घेऊं नयेत. कारण यांच्यापासून पुढे बेल व पींज चांगले होत नाहींत. आपटीवरच्या छोट्यानेतर निघालेल्या कोंबपासून तीन किंवा चार कांवा तयार होतात पण त्यापुढील एप्रिलत त्या न छोट्या आगली एक-वर्षां म्हणजे पुढील आपटीवरमध्यें पहिल्या छोट्याप्रमाणें छाल्या; व एप्रिलमध्ये जुने बेल जमिनीबरोबर कापून टाकावेत. नऊ पडल्यास अगली खत घावें. नवीन फुटीपासून झालेल्या वेळाना दोन वर्षे चांगले उत्पन्न येत नाहीं; यासाठी बागेतील सर्व बेल एकदम कापून न डाकता मोठे मोठे कापावे म्हणजे उत्पन्नोत्पन्न एकदम पुढे येणार नाही.

हिंदुस्थानातून झाडांची दाख फारशी बाहेर जात नाहीं. आहून मात्र मदीच येतें. झाडांच्या दाखचा पुरवठा ज्या देशांत होतो ते देश त्याच्या महत्त्वाच्या अनुक्रमानें येणें. प्रमाणेंः—संयुक्त राजव, फ्रान्स, इटली, बेल्जियम, व नर्मनी, झाडे वचीला गोंड व किवित् सुरट आहेत; तीं थंड अनुन पचनास जड आहेत त्यांनी चौचाला व लक्ष्मीला साफ होत. रफपित्त, मरुपय, लहान, पडका, लोळता, दगा, उर-अल व शय, या रोगात झाडे हितावद् आहेत. डोळ्यांचे रोग झाडे घालवितात व तीं वृक्ष आहेत सर्व फळात झाडे निर्दोष व शुष्णकारक आहेत (बंद; पराजपे—फळझाडाचा बाग).

दुग्, मिह्ला.—मध्यप्रान्ताच्या उत्तिसगढ विभागातील एक मिह्ला. क्षेत्रफळ ३८०० चौरस मैल. १९०६ साली रायपूर व बिलासपूर मिह्लांचे कांही भाग तोडून घेऊन हा नवीन मिह्ला निर्माण करण्यांत आला. त्यामध्ये बिलासपूरच्या मुंगरी लहसुलीचा कोही भाग, पूर्ण दुग् लहसुली व सिमांगा व बमतरी लहसुलीचा काही भाग इतक्यांचा समावेश होतो. उत्तरेस—बैलगाढ व कव्यां मासलिक संस्थान व बिलासपूर मिह्ला, पूर्वेस—रायपूर मिह्ला, दक्षिणेस—कोहिर संस्थान, पश्चिमेस—बैरागाढ, नान्दागांव संस्थान, चंदा,

य बालाघाट जिल्हे. या जिल्ह्याच्या दक्षिण भागां १६४ चौरस मैल सरकारी जंगल आहे. आग्नेय व वायव्य मार्गांत अक्ष-छेत्त्या जमिनदाऱ्यांत गंगोत्री प्रदेश आहे. तन्जुला नदी दक्षिण-उत्तर वहात जाऊन द्रुगच्या दक्षिणेत शिवनाथ नदीस जाऊन मिळते. ह्या नदीस पूर्वकडून पद्मा व गन्दा ह्या दोन नद्या येऊन मिळत असून पश्चिमेकडून सोमेश्वरसा व अम-नेर या नद्या येऊन मिळतात. येथील हवा फार उष्ण आहे. वार्षिक पाऊसपानी ४० १/२ इंच. लोकसंख्या (१९२१) ७४४२४६ या जिल्ह्यांत दुग् ह्या एकच मोठा गांव असून २०४७ खेडी आहेत. मालवसारी व खातसा मार्गांत लोक-वस्ती दाट आहे. बऱ्याच भागात काळी व उत्तम पिकाक जमीन आहे. तांदूळ, गहू, कोदु व अळशीचे उत्पन्न होतें. दुग् व मिरई ही दोन स्थाने रंगाल-नागपूर रेल्वेवर आहेत. ह्या जिल्ह्यांत ९ जमिनदारी इस्टेटी आहेत; त्यांचे क्षेत्रफळ १०४० चौरस मैल असून लोकसंख्या सुमारे एक लाख आहे.

त ह धी ल.—मध्यप्रान्तांतील दुग् जिल्ह्याची एक मध्यवर्ती तहसील. १९०६ साली रायपूर व जिलासपूर जिल्ह्यांचा काही भाग येऊन ही तयार केली. पूर्वीच्या राय-पूरच्या दुग् तहसिलीचे क्षेत्रफळ १९११ची म्हे.होतें. सध्याच्या दुग् तहसिलीचे क्षेत्रफळ ९२४ चौरस मैल असून लोक-संख्या (१९११) ९२०७२१ आहे. ह्या तहसिलीत दुग् ह्या गांव असून ५०७ खेडी आहेत. दुग् हेंच जिल्ह्याचे व तहसिलीचे मुख्य ठिकाण आहे. ह्या तहसिलीत सरकारी जंगल नाही. जमीन सुपीक असून कापसाचे पीक मुख्य आहे. गां व.—मध्यप्रान्तांतील दुग् जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. गंगाल नागपूर रेल्वेवर आहे. सुमारे ६८५ मैल. लोकसंख्या (१९११) ७०४८. येथे एक मोठेकळीस आलेला किल्ला (गड) आहे. त्याचा उपयोग मराठ्यांनी १७४१ साली जेव्हा छत्ति-सगडवर स्वारी केली होती तेव्हा केला होता. येथे कांद्याची मांडी तयार करतात. तसेच सुती कापडहि येथे विणले जातें. जवळ विज्याच्या पांनाचे मळे आहेत.

दुपद—एक पुढकुलेतरप राजा. यास धावेत व पोचाल अर्धे दिक्षण. यास चार पुत्र व शिर्षदिनी नामक कन्या प्रसन्न झाली होती. नंतर अमिर्षुर्जातून शोणाचार्याच्या वधार्थ धुष्टगुप्त झाला. द्वैपदी नामक कन्याहि रथांतून उत्पन्न झाली. भारतीय युद्धामध्ये हा सर्व सैन्यासह पांडवाकडे होता. द्रोणाचार्याच्या हातून यास मारु झाला. याचें माकंदी, उग्र-वर्ती, कांडिप्य, आदिछत्रा इत्यादि नगरे वसविली होती.

द्रोण—भरद्वाजपुत्र. भरद्वाजाचे पुतार्थ, नामक अप्स-रेच्या दर्शनाने शोणांत वार्य पडून त्यापासून हा उत्पन्न झाला. हा वेदेवेदग, धनुर्विद्या, कवचविद्या, व अस्त्रविद्या यांत प्रवीण होता. याचा पुत्र समविर्भावोर्षी अस्त्राच्या होय. द्रोणाचें कवचपांडवांनी धनुर्विद्या शिकविली. भारतीय युद्धांत कौरवा-पक्ष हा पांच दिशेस मोठ्या शौर्याने लढला, पण नंतर

आपला पुत्र मेलाला; अर्धा खोटीच उठविलेली वार्ता ऐकून याचें शस्त्रत्याग केला. तेव्हां धुष्टगुप्ताने याचा शिरच्छेद केला.

द्वैपदी—महामारतांतील मुख्य नायिका; दुपद राजाची कन्या कृष्णा. हिला पांचाली, माक्षसेनी व पार्थीत, वशीहि नांवें आहेत. ही दुपद राजाच्या यज्ञांत शचीच्या भेदाचे अर्मांतून निर्माण झाली. उपवर झाली असता स्वयंवरांत हिला पांडवांनी बरिलें. कृष्ण हिला तिच्या सुखभावामुळे भगिनी मानित होता हिला पांच पुत्र पांच पांडवांकडून झाले होते. ते महारथी होते. वनवासांत व अज्ञातवासांत ही पांडवांच्या बरोबर होती. द्वैपदी ही परम प्रतिभ्रता, सद्गुणी व क्षमा-शीलपण मोठी माणी असे. पांडव ज्या वेळेस निगधामाघं गेले त्यावेळी ही त्याच्याबरोबर गेली व मार्गाने जात असतां हिचा देह पतन पावला.

द्वंद्वयुद्ध—महामे दोनच रथमांचें युद्ध. मोठें युद्ध चालू असता त्यांतील दोनच व्यक्तींनी एकमेकांशी लढाई करण्याचा प्रयास प्राचीन भारतांयांत असे. महाभारतामध्ये रथ्यांच्या युद्धाचे बारीवार फारच वर्णन आलेलें आहे. ही युद्धे बहुधा द्वंद्वयुद्धे होत असत. या द्वंद्वयुद्धांची वर्णने केवळ काव्यनिक आहेत असे नाही. प्राचीन काळां दोन्ही पक्षां-तील मुख्य मुख्य सेनापतींनी पुढे होऊन एकमेकांस पांडावे असाच फल होता. हस्तप्रमाणे मार्गे राहण्याचा नियम नव्हता. सेनापति किंवा विशिष्ट वीर हे प्रत्यक्ष युद्धांत रणशूर असून एकमेकांशी लढत असत; आणि हे सेनापती बहुधा रथी असल्याने रथांचें द्वंद्वयुद्ध बारीवार होत असे. अशा वेळी इतर सैनिक आपलें युद्ध बंद करून रथांच्याकडे पहाण वसत, असेहि वर्णन आहे. अशा प्रकारची द्वंद्वयुद्धे होमरने वर्णन केलेली आहेत. हातपाईंची लढाई चालली असतांना दोन्ही पक्षांचे योद्धे किंचित थांबून प्रसिद्ध धीरामध्ये लाय-लेलें द्वंद्वयुद्ध पाहण्यास तयार असत. अशा वेळी धर्मयुद्धाच्या नियमाप्रमाणें द्वंद्वयुद्ध करण्याच्या वीरास इतर लोक मदत करीत नसत. धर्मयुद्धाच्या नियमाप्रमाणें प्रत्येक मनुष्याने दुसऱ्या एकावरच हल्ला करावा असे होतें. द्वंद्वयुद्धे इतर युद्धे चालली असतांनाहि होत असत. या द्वंद्वयुद्धांचें महाभारतां-तील मोठें वर्णन म्हणजे वर्णाश्रुतयुद्ध होय. रथ्यांच्या युद्धांत सारख्यांचेहि सहच फार असे. १५ समविषम भूमि संमालून हांकणे व निरनिराळ्या जागी येवून मारा करतें येईल, तेथे रथास क्षपाटपाने नेवें. रथास बारीवार प्रोत्साहन देण वीर पोली सारख्यास कराव्या लागत. दोन रथ्यांत युद्ध सुरू झालें म्हणजे रथ एकाच जागी उभे राहण नसत. रथांची हालचाल बाण जुळविण्यासाठीहि होत असे; याची कल्पना नीट करता येत नाही. कर्णाच्या रथाचे वाक उड्यांत गेले त्यावेळेस तो ते वाक हर काढे लागला. या वर्णनावरून द्वंद्वयुद्धांत रथ मंडले पेट असत असे दिसतें. रथाप्रमाणेंच गवाराड, अगाराड व पदाति यांच्यामध्येहि

द्वंद्वयुद्ध होत. त्यावेळींहि तिसऱ्याने मध्ये प्रवेश करावयाचा नाही असा नियम असे. हा नियम अभिमन्युचक्रव्यूहभेदन या प्रसंगां मौरवांनी मोडला.

मध्यकालीं रजपूत राजांत द्वंद्वयुद्ध होत असत. या द्वंद्वयुद्धावर सर्वध सैन्याचा जय किंवा पराजय मानून त्याप्रमाणें युद्धाचा शेवट लवण्याची चाल मात्र नव्हती. एक द्वंद्वयुद्ध संपल्यास दुसरे पुरु होई. अलीकडील काळात असल्या प्रकारची निर्णयात्मक द्वंद्वयुद्धे शास्त्राची आढळत नाहीत. कुस्ती ही द्वंद्वयुद्धाचे एक स्वरूप धरल्यास तीत बरीच प्रकार मोडा फार करकाने येतो कोठेकोठे प्राण घेण्यापयंत युक्तींचे पर्यवसान होतें.

पाश्चात्य लोकां — युरोपीयांत द्वंद्वयुद्धांनी दिव्यांचे म्हणजे परमेश्वरी संकेतानुवर्ती न्यायनिर्णय करण्याचे स्वरूप आहे. ज्याअर्थी याच कारणास्तव वैद्विह गेलिआयरोयार लढला त्याअर्थी न्यायानिर्णयविषयक द्वंद्वयुद्ध (ज्युडिसियल ब्युएल) हा ईश्वरप्रीति मार्ग आहे, असें स्कूलमेन (मध्य-युगीन युरोपीय विद्वान) यांनी जाहीर केले होमरकालापासून ग्रीक लोकांत, प्राचीन रोमन लोकांत, व रोमन साम्राज्य मिळणाऱ्या गॉय बगेरे रानदी लोकांतहि हो चले पसरून ख्रिस्तोत्तर नवव्या दहाव्या शतकापर्यंत ती युरोपात रुढ होती. तथापि एकंदर ख्रिस्ती समाजाच्या सदसद्विवेकयुद्धां ही गोष्ट पडत नव्हती. त्यामुळे स १००६ मध्ये आयर्लंडांत आणि स १०१३ मध्ये नॉर्वे देशात ती बंद करण्याचा प्रयत्न झाला. पण इंग्लंडमध्ये नॉर्मन लोकांची सत्ता स्थापन झाल्यावर विषय दि फौकाररनें लढाईनें वादनिर्णयाची पद्धत (ट्रायल बाय बॅटल) कायदेशीर ठरविली त्यामुळे दिवाणी व फौजदारी दोन्ही स्वरूपांच्या लढाईना द्वंद्वयुद्धां पुष्कळ निर्णय होऊं लागले. या द्वंद्वयुद्धाविषयाचे नियमांहि १०९९ साली नॉंडमॅनें प्रसिद्ध केले, त्यात नाईट लोकांनी घोडेस्वार होऊन विलखत व शिरछाण घालून भात्यांनी (लान्स) व सामान्य लोकांनी पायी, गाफीट घालून आणि काठीनं सडावे असे ठरविणें होतें. ख्रिस्तीधर्मसंस्था द्वंद्वयुद्धांचा काहीसा पुरस्कार व काही विरोध करतांना आढळतात. कुसेडच्या (ख्रिस्ती-मुसलमानांचें धर्मयुद्ध) वेळीं पीटर दि हुरमिटनें लॉन, सहा, दहा, अशा ख्रिस्ती व मुसलमानी योद्ध्यांचीं द्वंद्व युद्धांचीं असें आव्हान केलें होतें. १४ व्या शतकात या द्वंद्वयुद्धाच्या वादनिर्णयविषयक स्वरूपाला अनाय दुर्बलसंरक्षणाच्या स्वरूपाची (शिब्लरी) जोट मिळाली किलिय दि केअर राजांनं १३०६ साली या द्वंद्वयुद्धाग्रहणी एक नियमावली (कोड) तयार केली व तिच्या निरनिच्छाया देशांत आणून दिवाल्या.

युरोपांत मध्ययुगात राजधारी वीरांचे वैधळ खेळवना सामने होत, त्यांत आणि द्वंद्वयुद्धांत फरक आहे ७ फ्रेंच व ७ इंग्लिश वीर, बिचा १३ फ्रेंच व १३ इटालियन वीर किंवा १०० एका बाजूला व १०० दुसऱ्या बाजूला वीर

असे सामने होत असत. पण खरे द्वंद्वयुद्ध फक्त दोन वीरांत आणि केवळ वादनिर्णयाच्या कारणानिमित्तच होत असे. पण वीरांच्या सामन्यांनाच पुढें विशेष महत्त्व येऊन वाद-निर्णायक द्वंद्वयुद्धे प्रगें पडत चालली. युद्ध मत्त द्वंद्वयुद्धाच्या विरुद्ध बनत चालले होतें १५४९ साली ट्रेंटच्या कोन्सिलनें वादनिर्णायक द्वंद्वयुद्धपद्धतीचा निषेध केला, आणि त्यात भाग घेणाऱ्यांना व मदत करणाऱ्यांना ख्रिस्तसमाज-बहिष्कृत करण्याचा ठराव केला तथापि सर्वमान्य बनतें असल्या द्वंद्वयुद्धांची गोडी कायम होती, त्यामुळे उपर्युक्त कोन्सिलनें ठराव दमुरांतच राहिले. शिवाय वादनिर्णायक व अनापसरसक द्वंद्वयुद्धांच्या गोडीला आणखी एक तिसऱ्या प्रकारचें द्वंद्वयुद्ध रुढ झालें कायद्याच्या व कोटीच्या मध्यस्थीवांचूनच खासगी भांडणात खासगी द्वंद्वयुद्ध होऊं लागलें. धुधक खासगी भांडणावरून लोक एकमेकांना युद्धास आव्हान करूं लागले व ते न स्वीकारणें सभ्य एवढ्यास मानहानिकारक आहे असा प्रचार रुढ झाला. प्रथम इटालियन लोकांनी ही रुढि पाहली आणि लवकरच ती युरोपभर पसरून पुढें सुमारे ३०० वर्षे या यातक रुढीमुळे परसकट सर्व जुद्धांचे स्वास्थ विपदवून टाकले. कारण कोण कोणाला केव्हां द्वंद्वयुद्धास आव्हान करील याचा नियमच उरला नव्हता. संभावितणाच्या नांवाखाली हे केवळ सुनावे मुद्दे राजरोसपणें होऊ लागले ! हा अनर्थ लक्षात येतोच फ्रान्स व स्कॉटलंडमध्ये कोणत्याहि द्वंद्वयुद्धाला सरकारी परवानगी येतली पाहिजे असा कायदा करण्यात आला इंग्लंडात बेकनच्या सल्लापरून पहिल्या बेकन राजांनं द्वंद्वयुद्धात ठार मारणें हा सुनावु मुद्दा होय, असा कायदा केला हाही प्रेममिदन व युनायटेड स्टेट्सच्या कायद्यांत कोणत्याहि प्रकारच्या द्वंद्वयुद्धाला मोकळीक नाही. जर्मनीत व इतर युरोपीय देशात खासगी द्वंद्वयुद्धे अद्यापहि होतात. ती सर्वस्वी बंद पडणें हा केवळ कायद्याचा प्रश्न नसून समाजाच्या समजुतीचा आहे. खासगी किंवा घरगुती भांडणांत सूट उगविण्याकरितां असा द्वंद्वयुद्धाचा मार्ग मोकळ्या पाहिजेच, असें लोकमत बऱ्याच युरोपीय देशांत प्रचल आहे. या बाबतीत इंग्लंड व इतर युरोपीय देश यांच्यांत मोठी तफावत आहे. इंग्लंडमध्ये द्वंद्वयुद्धातील प्राणहानि निव्वळ खून समजून तिला फावीची शिक्षा देवलेली आहे, तर इतर युरोपीय देशांत या गैरीला शोभ्य शिक्षा आहेत लोक फौजदारी कोटीऐवजी द्वंद्वयुद्धाचा मार्ग कां अधिक पसंत करतात, हा कायदेशास्त्रशास्त्रज्ञ मोठा महत्त्वाचा प्रश्न असून त्याबद्दल इतिहासकार राबर्टसन व राजनीतिशास्त्रज्ञ बेंयाम यांनी मननीय विचार प्रदर्शित केले आहेत. जेथे वैयक्तिक मानापमानाच्या बाबींनीं समाधानकारक कायदेशीर इलाज देवय कायदेकोडात नसतो तेथें सामाजी रीतीनें सूट उगविण्याची प्रवृत्ति लोकांत अधिक होते, आणि विपप्रयोगादि मागपेक्षा द्वंद्वयुद्धाचा मार्ग पुष्कळ बरा, असा निष्कर्ष

काठून सदरहू विद्वानांनी या पदवीचे समर्पणच केले आहे. पण इंग्रजी कायदेपद्धतीत खासगी अन्विषयक शुद्धाचीहि योग्य दाद लागण्याची सोय असल्यामुळे इंग्रज लोकांचा द्वंद्वयुद्धाकडे ओढा होत नाही, असे इंग्रजेतर यूरोपीय कायदेपद्धतींनाहि चवळ केले आहे. तथापि द्वंद्वयुद्धाची यांचे असे म्हणणे की खासगी अपमानाचे लक्ष कित्येक मान्य प्रसंग असतात ही त्यांचे प्रतिपक्षास कायदेकोटीत केवळ दब विषा केदेची शिक्षा झाल्याने मानो मनुष्याच्या मनाचे असे समाधान होणे शक्य नसून त्याकरिता द्वंद्व-युद्धाचा मार्गच मोडला पाहिजे, सदरहू प्रतिपादानात काहीच अर्थ नाही असे म्हणता येत नाही तसेच द्वंद्वयुद्ध-पद्धतीचे धीन मानवजातीच्या नैसर्गिक युद्धप्रवृत्तिवत् असल्यामुळे या पद्धतीचा उगम प्रथम एखाद्या विशिष्ट देशात झाला असे म्हणणे चूक आहे, व कधी काळी द्वंद्वयुद्ध पद्धतीलाच अर्थावात वेद पद्धतीस असे मानणेहि चूक आहे

द्वंद्वयुद्ध पूर्वार्ध — आधाम प्रांतातील गोलपारा भिक्षासमधील एका भागात ही संज्ञा आहे. क्षेत्रफळ १५५० चौरस मैल. लोकसंख्या १९११ साली ११५९१२. मृतानच्या पर्वताच्या पायथ्यावरील सपाट जमीन ह्या प्रदेशात आहे. भुमेश्वर नावाची एकच उंचची आहे काही भागात सालजुझाचे वंगलपदार्थमयल आहे. पूर्व द्वार हा भाग १८६५ साली ब्रिटिशानी घेतला. १८६६ साली पूर्वद्वार गोलपारा भिक्षात देण्यात आला येथे तांदूळच उत्पन्न मुख्य आहे.

एकंदर पूर्वद्वारास पोच द्वार येतात. (१) विजनीद्वार, (२) सिंदलीद्वार, (३) चिरंगद्वार, (४) रिपूद्वार, व (५) ग्राम. सारासृष्टीच्या सोपीकरिता चिरंग, रिपूग्राम ह्या तीन द्वाराचे दोन मीने केले आहेत. विजनी एका वेगळ्या जमीनदाराच्या हाताखाली आहे. वेगळे हे द्वार ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी आले तेव्हा विजनी द्वाराचा विजनी राजा आपली वंशपरंपरा चालत आलेली इस्टेट सोबतच तयार नव्हता. सिंदलीद्वाराचा राजा देखील अद्याप रीतीने एक दाखवू लागला. १८७० साली सिंदलीच्या राजाची ७ वर्षांचा करार करण्यात आला व विजनीच्या अधीन (छद्मनयवाच्या) राजकीया हेट्टे आला याद नेमण्यात आले. १८८२ साली १३०००० एकर जमीन विजनी राजाच्या ताब्यात देण्यात आली. १७००० एकर सिंदली राजाकडे असून देण्यात आले पण ह्या करारास दोन्ही राजांची नाटकी अस्तित्वाकारणाने ते करारासाध्यच राहिले; पैकीं मालिकाना म्हणून सरकार सिंदली राजास उत्तरपादिका होऊन २० व विजनी राजास उत्तरपादिका होऊन आ उत्पन्न देत असत.

पश्चिम — वेगळ्यामधील जलपेठुरी भिक्षाचा ईशान्ये-कडील प्रदेश हा हिमाचलाच्या पायथ्यास आहे. क्षेत्रफळ १८१२ चौरस मैल पूर्व द्वार व दक्षिण भिक्षाच्या कालिम-पाना पोटे विभागाबरोबर पश्चिमद्वाराहि १८६५ साली ब्रिटिश राज्यात येण्यात आला. ह्या प्रदेशाच्या उत्तर भागात

बंगली प्रदेश सुष आहे. जमीन लागत वारक्या रंगाची आहे. फाळसणी १८० ईच असते. तिस्ता व रेना नद्याच्या मधील प्रदेशात चहाच्या झाडांची लागवड केली आहे.

पश्चिमेत तिस्ता व जलधक हांच्यामधील प्रदेशात तांबळ व तेलाचूचे वगैरे पीक मुख्यत होतं. ह्या प्रदेश ब्रिटिश अंमलाखाली आल्यानंतर त्याची पद्धत्याने कशी तरी जमा-बंदी करण्यात आली. पुन्हा त्याची १८७४-८० व १८८१-९५ अशी दोनदा जमाबंदी करण्यात आली होती व त्या-वेळी ४ ठण्ठारादून १५ वर्षेपर्यंत एक नेमलेली एकस-ध्यावणा गे असे ठरले व अन्वारी फालाकातीची जमाबंदीची मुदत दहा वर्षेपर्यंत ठरविण्यात आली. व्यापाराची मुख्य पोर्व — अलिपूर, बगला, फालाकाता व मैनापुरी ही आहेत.

द्वारका — बंडेदेई ईशान्यातील अमरेली प्रांतात, उल्हा-मंडल तालुक्यातील एक गाव व बंदर. अमरावादेच्या नैर्ऋ-त्येस २३५ मैल व बंडोदा शहराच्या पश्चिमेस १७० मैल. लोकसंख्या (१९११) ६५४८. ही आनते देशाची राजधानी असून येथे संपूर्ण यादवांसहित, कृष्ण व मलाराम राहले असत ही जमगील प्रथमतः मूर्मावरच होती परंतु मराठे व कायस्थ व, हे वारंवार येऊन प्राप्त देत त्यामुळे विश्वकर्मा-कडून दिवा स्थापन कृष्णाचे तमुद्रांग करविी होती. हिंदुस्वा-नांत हे अत्यंत पवित्र स्थान समजले जात असून येथे नेहमी हिंदु यात्रेकरु जातात. गोमतीच्या तीरावर दारकापायथीचे देवालय आहे. दरसाल दर्शनार्थ दहा हजार जण तरी लोटत असतील अशी कल्पना आहे. येथे शंकराचार्यांचा मठ आहे. दुसरा मठ हुंगेरीस आहे; तिथला जगन्नाथ येथे असून चवथा हिमालयात दक्षिण येथे आहे. येथून बंदर (हसन नावाचे) गावाच्या उत्तरेस एक मैलावर आहे. बाहेर जाणारा माल वाहरी, तेल, रूपा व आत येणारा माल तांदूळ, गहू, ज्वारी, तांदिर, कापडबोवड वगैरे. मुंबई, बुरत, कराची व झांझिबार ह्या बंदरांची येथून दळणवळण चालते.

द्वारानाग तिरमेन — अक्षामातील खासी टेंकळ्यामधील एक लहान संस्थान लोकसंख्या (१९०१) ३६२. एकंदर उत्पन्न १९०३-०४ साली १०० रुपये होते. मुख्य उत्पन्न तांदूळ, पाणी व शेती हे आहे. येथे चुनखरी विपुल सांपडते.

द्वारसमुद्र — कर्नाटकात अंधार नदीदुर्गाच्या पश्चिमे-कडील २० चौकावरील गाव, हे होयसळ राजा (दहा) राजांची राजधानी होते यास दोरसमुद्र व द्वावराती अशीहि नावे आहेत. सोपत याचे नाव दक्षिण असून येथे आठ हुंदर अशी काही देवळे व अनेक शिलालेख आहेत. त्याचे वर्णन फारसुस याने केले आहे. मलिक काफूरने यावर स्वारी केली होती. [स्थल, अय्यंगार — एन्सट इंडिया.]

द्वाराहाट — छंदुष प्रांत अलमोरा भिक्षातील व तदुसिकातील एक असे हे राजांसितच्या उत्तरेस ११ मैलावर आहे. शेळडेह्या (१९००) ४६४. येथे कटपरी वंशच्या राजांचेही वंश होते तत्कालीन भोवरेले मोडक्या

पडक्या देवळाने दगड येथें हट्टीस पडतात. येथील मोठ्या मुख्य देवाळयांत पुढळ मूर्ती असून दोन अकराव्या शतका-
सले लेखहि आहेत. येथें कोही विचित्र धर्मी असून त्यांना
संबंध तेमूर हिंदुस्थानांत आला होता त्या कालाकडे स्थिला
नातो. ह्या गोवास अलीकडे पर्यंत महान येऊ लागले आहे.

द्वैते—वेदासारख्या खंडाला द्वीप हें नांव असून पुष्पी-
वर अशा तऱ्हेची अनेक द्वीपे असल्याचें पुराणें सांगतात. सर्व
द्वीपांचा केंद्र येरु पर्यंत असून कमलपत्राप्रमाणें ही त्यापासून
निपून समुद्राच्या योगें वेगवेगळी राहिली आहेत. ही द्वीपे
बहुधा सात आहेतः—अंगु; प्लक्ष किंवा गोमेदक; शात्मक;
कुश; कर्ज; शाक व पुष्कर. यांनी वेगवेगळे समुद्र म्हणजे लवण,
इंध्र, सुप्त, धूम्र, दुग्ध व जल हे होत. महाभारतांत
मद्राक्ष; केतुमाल; अंगुद्वीप व उत्तरकुक्ष ही चारच द्वीपे
सांगितलेली आहेत; विष्णुपुराणांत भारतवर्ष (हिंदुस्थान)
नऊ द्वीपांचें मिळून बनलें असल्याच्या उल्लेख आहे.

द्वैत उर्फ द्वैतत्ववाद—दोन सद्वर्तमान तत्त्वांनी
सर्व गोष्टींचा खुलासा करणारे मत, (१) अध्यात्मिक द्वैत-
त्ववाद हा मन व जड प्रकृति यांचे निरंतर सद्वर्तमान प्रति-
पादन करतो. यांतील एका प्रताप्रमाणें मन व जडप्रकृति
अगदी भिन्न असून त्यांत कार्यकारणसंबंध असणें अशक्य होय.
(२) दुसऱ्या मताचा द्वैतत्ववाद आनुमानिक-साधक आहे.
मन व जडप्रकृति यांत बरेच अंतर असल्यामुळें मन प्रकृति-
तत्त्व जाणण्यास समर्थ नसलें तरी स्वतःच्या कार्यकारणानि-
मावरून, प्रकृति इन्द्रियसंवेदनांचें मूळ आहे, असे अनुमान
काढता येत. म्हणून निवारणेंत मनास प्रकृति ही आवश्यक
एशीत गोष्ट आहे. याप्रमाणें हें मत एकतत्त्व-मन-वादाकडे
जुळत. पण मनास कळो वा न कळो प्रकृति अस्तित्वांत आहे
असे समजणेंच पाहिजे. ज्ञानवत्ता संवेदनात्मक व शुद्धवि-
षयक असते. संवेदनांनी बौद्धिक चमत्कारांचा खुलासा होत
नाहीं. संवेदना क्षणिक व वैयक्तिक असल्यामुळें स्मृति, आव-
श्यकता तत्त्व व साम्यता यांचा खुलासा कसा करतावयाचा ?
मनांत सतत राहणारी मूळशक्ति ही कार्य करते असें यावर
म्हणतात. ही शक्ति अनुभवपूर्व व अनुभवातीत आहे. या
ठिकाणी दोन तत्त्वे दृग्गोचर होतात. मन संवेदना-आघात
नदीपारा प्रतिमाग्राहक चित्रपट नष्टे. त्यांत चिह्नितक
बंदस करणारी शक्ति आहे. ती इन्द्रियदत्त संवेदनांवर गति-
क्रिया करून त्यांना व्यवस्थित करिते. नीतिशास्त्र व धर्म-
शास्त्र यांत ही दोन तत्त्वे आढळतात. वार्डट व चांगलें ही
विरोधी तत्त्वे नीतिशास्त्रांत प्रामुख्याने प्रतिपादण्यांत आली
आहेत. पारधी परमार्थसाधनमार्गांत व कांहीं मिस्त्री
पंथांत वार्डट व चांगलें हे मनुष्यावर ताबा मिळविण्यास धड-
पडत असतात असें म्हणले आहे. शिक्ती संप्रदायांत सैतान
व देव ही परस्परविरोधी तत्त्वे आहेत. पण या दोन्ही
मतांत शेवटी चांगल्याचाच जय होणार असें म्हणून अंतिम
एकतत्त्वाचाच पुरस्कार केला आहे. सैतान-आस्तित्व व ईश-

वास गुण यांचा मेळ न घालतो आत्तामुळें हें द्वैत गुरु झालें.
मित्र ईश्वराचा चांगुलपणा प्रतिपादण्यासाठी त्याचा सर्वशक्ति-
मानपणा खोण्यास सयार झाला. या सर्व विचारावरून सैतान
तत्त्व व ईश्वर तत्त्व एकाच वेळी उपपन्न झालें असून सैतानावर
ईश्वराचा पूर्ण ताबा नाही असे म्हणावें लागतें. या मतांचा
पोटपयांत इतिहास खालीलप्रमाणें आहे. अतिप्राचीन युरो-
पीय तत्त्ववेत्ते—उदा० अयोनियन पंथी लोक—विश्वांतील सर्व
गोष्टींचा सृज्यसा एका अडभकृति-तत्त्वानें करीत. नंतर, जड
तत्त्वावर आत्मिक तत्त्व परिणाम करतें असे म्हणण्यांत येऊं
लागलें. बुद्धि ही करक व प्रगति यांचे कारण आहे असे
प्रथम आनापसागरासर्जन प्रतिपादिले. पण बुद्धि ही सृष्टा
अतिशुद्ध व विरळ जड प्रकृति आहे असे तो म्हणें. हेदोन
द्वैतत्ववाद तत्त्वपणें प्रथम पुढें मांडला. वस्तूचें सूक्ष्मपट्टी-
तील आदिरूप (आयुडिया) व इन्द्रियसंवेदनाच्या मागील
तत्त्व ह्यां दोन भिन्न तत्त्वे आहेत असे तो म्हणें. त्याचप्रमाणें
पूर्णता व अपूर्णता ही द्वैतगोष्टी यांचे पुढें आणली. याप्र-
माणें नीति व अध्यात्म यांचा मिलाफ केला आरिस्टॉटलन
या द्वैताविरुद्ध धरीच गडबड केली पण स्वरूप (कॉर्म) व
प्रकृतिद्रव्य (मॅटर)या द्वैतातून तोही सुटला नाही. स्कॉलरवारिडक
लोक बाह्य स्वरूपावर विशेष जोर देणारे असल्यामुळें द्वैत-
त्ववादाने पुरस्कृतें होते. ग्रुनो व पारासिलीस या युरोपीय
संस्कृतीच्या पुनर्जन्माच्या काळातील (रेनयसमन्त) तत्त्व-
वेत्त्यांनी या अंधद्वैताविरुद्ध बंड करणें सार्वजनिक होतें. यांनी
सर्व वर्तमान गोष्टीत मन व जडप्रकृति यांचें एकत्व प्रति-
पादन केलें. लेबिनिस्च्या उदात्त व शुद्धिप्रमाण एकतत्त्ववादाचे
ही युरोपाची दूतच होते. डेकार्ट व व्हेकन यांच्या वेळेपासून
भौतिकशास्त्राचें महान वाढलें व अध्यात्मशास्त्रातील प्रश्न
मागें पडले. भौतिकशास्त्राच्या पुराव्यांनी अस्तित्वाची मूल-
तत्त्वे समजावून देण्याची प्रवृत्ति सुरू झाली. डेकार्टनं ज्ञान-
तत्त्व व जडवित्तरात तत्त्व हें द्वैत प्रामुख्याने पुढें आणलें. स्पिनो-
झाने यांतील चूक जाणून मन व जडप्रकृति यांच्या मागें
एक पदार्थ आहे असे प्रतिपादन केलें. लेबिनिस्नं विश्व हें
आदिष्टक तत्त्वाच्या सुसंगततेचा परिणाम आहे असे म्हणले.
कांटेनं शुद्धबुद्धि व वस्तुतत्त्व यांतील संबंध दाखविला नाही.
रयानें ज्ञानवर्तत अनुभविक व अनुभवपूर्व असा भेद केला.
कांटेच्या नंतर या भेदापासून दोन निराळे प्रवाह झाले.
एकात मन व जडप्रकृति यांचा काय संबंध आहे याचा खल
असून दुसऱ्यांत शुद्धबुद्धीतत्त्वे व अनुभवतत्त्वे यांचा खल
आहे.

हिंदु द्वैत मत.—भारतीय तत्त्वज्ञानांतील द्वैतमत
श्रीमच्छाचार्य उर्फ श्रीमद्वेदानंदार्य (११७७-११७९) यांनी
प्रवृत्त केलें. परमेश्वर व जीव हे दोन्ही सदैव भिन्नच मानले
पाहिजेत, पूर्णपणें किंवा अंशतःच असल्यामुळें यात 'द्वैतमत'
नाहीं असें माध्यमप्रदामाचें मत असल्यामुळें यात 'द्वैतमत'
असें म्हणतात. मध्याचार्यांनी प्रस्थानत्रयांवर (उपनिषदं,

वेदांतसूत्रं व भगवद्गीता हे तीन ग्रंथ) भाष्ये लिहून हे तिन्ही ग्रंथ द्वैतमतप्रतिपादक आहेत असे दाखविले आहे. हे द्वैतमत शंकराचार्याच्या अद्वैतमताच्या अगदी विरुद्ध असे आहे ('अद्वैत' पहा) रामानुजाचार्याचे 'विशिष्टद्वैत' हे मतहि मध्वाचार्यांना मान्य नाही. अर्थात द्वैताचे पाच भेद (पंचभेद) कायमचे रहाणारे आहेत. ते असे:—

(१) परमात्मा व जीवात्मा; (२) ईश्वर व जडसृष्टि; (३) आत्मा व जडसृष्टि; (४) एक जीवात्मा व दुसरा जीवात्मा; आणि (५) जडाचा एक परमाणु व दुसरा परमाणु मोक्ष म्हणजे पुनर्जन्मापासून सुटका होऊन नारायणाच्या (परमेश्वराच्या) साक्षिप्राप्ती निरंतर राहणे. जीवामे अर्हंत्य असून त्यांचीं प्रत्येक शाश्वत टिकणारा व दुसऱ्या जीवाच्यापासून निरंतर स्वतंत्र रहाणारा आणि पुनर्जन्म पावणारा आहे. जीवांचे तीन वर्ग आहेत. — (१) परमेश्वरातून कमी दर्जाचे असे देव, ऋषी, राजे, पितृदेव आणि इतर काही सद्गुणसंपन्न जीव; याना मोक्षप्राप्ति निश्चित होते. (२) पद्धिस्था वर्गात जाण्याइतके चांगले जाहोत किंवा तिसऱ्या वर्गात जाण्याइतके वाईटहि जाहोत असे मध्यम प्रतीचे जीव, यांना नेहमी पुनर्जन्म घ्यावा लागतो; आणि (३) तिसरा वर्ग दैत्य व इतर पापकर्मी जीवांचा; ते कायमचे नरकात जातात. अशा प्रकारचे हे मत आहे. या संप्रदायाची अधिक माहिती 'मन्नाचार्य' या लेखांत पहा.

८. अ मे रि क न इंडियन. — अमेरिकेतील मूळच्या इंडियन लोकांत प्रिस्ती लोकोप्रमाणे देव व सैन्य किंवा मानवाला मदत करणाऱ्या देवता व मानवाचे क्षुल्लक करणाऱ्या देवता आहेत असा जो समज आहे तो चुकीचा आहे. प्रथमांभी गेल्ल्या प्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या गैरसमजुतीमुळे हा समज प्रवृत्त झाला. काही इंडियन जातींमध्ये, एकच देव मानवाच्या पापपुण्याप्रमाणे सुखदुःखाची वाटणी करतो, असे मत आहे.

ई मि रि य न (मि सरी) — मिसरी लोकांच्या धर्मात निरनिराळ्या प्रगल्भच्या अवस्थामध्ये द्वैतविषयक सर्व कल्पना दृष्टीस पडतात मनुष्याच्या आयुष्यातील प्रत्येक चांगली किंवा वाईट गोष्ट मुताच्या (स्फिटीड) कडून करविली जाते, ही आय समजून प्रागैतिहासिक काळातील मिसरी समाजात होती असे 'मृतांचे ग्रंथ' या मिसरी ग्रंथावरून दिसून येते. पण कोणतेहि भूत चांगले किंवा वाईट नसून प्रत्येक भूत मनुष्याप्रमाणेच कधी चांगली व कधी वाईट गोष्ट पडवून आणते अशी समजूत होती. त्यानंतरच्या काळात काही भुक्ते कायमची चांगली व काही कायमची वाईट अशी द्वैतदर्शक कल्पना रुढ झालेली दिसते. त्याच वेळी प्रकाश व अंधकार, आरोग्य व आगारीपणा, शांतिता व वादळ, सुखद व दुःखाळ, धनी प्रकाशच्या गोऱ्या पडून चांगल्याचा समूह एका बाजूला व वाईटाचा समूह दुसऱ्या बाजूला याप्रमाणे दोन विरोधी पक्ष निर्माण झाले व देवतांचेहि असे दोन वर्ग

पडले. तथापि बरील बोध्यांत भौतिक द्वैताची कल्पनाच अनुत्पन्न आहे. त्यानंतरची पायरी नैतिक द्वैतमताची. मिसरी लोकांत लढाईच्या वेळी स्वतःच्या बाजूला चांगल्या देवतांचे साहाय्य आहे व शत्रूंना वाईट देवतांचे साहाय्य आहे अशी कल्पना वाढत गेली. स्वपक्षाला मदत करणारे देव भूत, न्यायप्रेमी, सत्यप्रेमी, अनाथकैवारी, परोपकारी, या व इतर अनेक सद्गुणांनी युक्त आहेत अशी कल्पना अस्तिवांत आली. अर्थात हेच गुण मिसरी लोकांतहि असले पाहिजेत; आणि प्रत्येक सद्गुणी मनुष्याने दुर्गुणयुक्त लोकांचा किंवा गोष्टींचा पाडाव करण्यास झटले पाहिजे हे तत्त्व मान्य झाले.

द्वैतयन — हे वन सरस्वती नदीतीरी असून या समीप मरुधन्य देश आहे. पांडव हस्तिनापुरातून वनवासास निघाले त्याकाळी ते प्रथमतः या वनांत आले होते.

द्वयाश्रय काव्य — एक इतिहासग्रंथ. सिद्धराज व कुमारापाल यांच्या कारकीर्दीतील प्रसिद्ध हेमराजांनी व ग्रंथास सुरवात केली यांचे नांव असण्याचे कारण असे की या ग्रंथाच्या रचनेचे हेतु दोन होते; संस्कृत व्याकरण शिक्षण व अनन्वितवाटपटणच्या राजांचा इतिहास सांगणे. त्या काव्याचा गोपबारा येणेप्रमाणे:—

स र्ग १ ला. — अनन्वितपूर नावाचे शहर होते. तेथे राज्या करणाऱ्या सोळंकी राजांमध्ये पहिला राजा मूळराजा हा होता. हे शहर फार चांगले होते आणि मूळराजाहि मोठा पराक्रमी होता. याने उत्तर कोसल देश जिंकला.

स र्ग २ रा. — मूळराजाचे मंत्री खेराळचे बेराणक, जंबक आणि केहल या नांवाचे होते. त्यांच्या सल्ल्याने त्याने वामनस्थली येथे राहणारा सौराष्ट्र देशाचा राजा माहरिपु हा प्रमासखेडावरच्या यात्रेकरुंस प्राप्त देई म्हणून त्यावर स्वारी करण्याचा निधय केला. माहरिपुने सिंधु देशाच्या राजास जिंकले होते व कच्छ देशाचा कुलामहाराजाचा मुलगा झाला राजा हा त्याचा मित्र होता. वामनस्थली हे उज्जयिंताशी पासून ७ कोस व समुद्रापासून २० कोस होते. माहरिपु हा जातीचा अर्भार (गवळी) होता.

स र्ग ३ रा. — मूळराज यास धीज आणि दंडक असे दोन जुळेते होते. त्याचे मुलगे मूळराजाच्या पदरी नव्हते. या सगोत मूळराज विजय यात्रेस निघतो.

स र्ग ४ था. — माहरिपु, झाला व सिंधु देशाचा राजा यांसह मूळराजास जंभुपाळी नदीवर भेटतो.

स र्ग ५ था. — मूळराजाने माहरिपु व लाया यांस लढाईत मारले. मूळराजाचा पाऊटा भाऊ वंगापूरचा राजा वंगामह, व त्याचा मित्र रेवतीमित्र, शिलाराष्ट्र येथील राजा व एक वारवाड राजा हे व काशी देशाचा राजा हे सर्व मूळराजाच्या बाजूने लढले. परमार वंशीतील धीगाल येथील राजाहि मूळराजाकडे होता (हा मारवाडचा राजा शेट शठोड यांचा मुलगा व उदेंदूर व ईंदर या पराण्यांचा मृतपुत्र तिबोनी अगवा)

सर्ग ६ वा.—मूळराजास चासुंदराचा नांवाचा पुत्र झाला. त्याचे शिक्षण छत्रप्रसाद (सिद्धपूर येथील रुद्रपाला देवालय) येथे सरन झाले. मूळराजास अंगदेश, मनवासदेश, देशपिरी, कोल्हापूर (येथून पद्मराग), कारभार (कस्तूरी), कुशदेश, पांचाल देशांतील कास्थिय नगरीचा राजा इत्यादि राजे खंडणी देत असत. छाट देशाचा राजा श्रारप याने कुलक्षणी हत्ती खण्डीदाखल दिल्यावरून मूळ राजा त्यामवर मुलासह चालून गतो. षडभ्रवती (नर्मदा ?) नदीवर भृगुकच्छ (षडोच) नगराजबळ चामुंड राजाने श्रारप राजाचा परामर्श करून त्यास मारिले. नंतर परत आल्यावर चामुंड राजास राज्यभिषेक करून सरस्वती तीरावर धीस्थळ (सिद्धपूर) येथे मूळराज निजधामास गेला (इ. स. १९७). वाटेत षडभ्रवती (नर्मदा) तीरावर सूर्यपूर नगर लागले; तेथील त्रिपा कुरूप होत्या.

सर्ग ७ वा.—चामुंड राजा यास बलभ राजा, दुर्लभराजा, व नागराजा असे तीन पुत्र झाले. चामुंडराजाने आपल्या घडिणीस—चिनी देवीस—अष्ट क्षेत्र्यामुळे तो काशीच्यादेस जात असतां त्याचे चामर भाट्याच्या राजाने दिसवून घेतले. म्हणून परत आल्यावर त्याने बलभराय यास त्याजवर स्वारी करण्यास पाठविले. तो पातापारा वसिष्ठसिधु या नद्या ओलांडल्या जाऊ नयेत म्हणून कुंतल (बेलाशी किंवा बलवणीचा नाय) बेशमयून गेला. परंतु वाटेत त्यास देवी आश्रमांमुळे त्याने आपले सैन्य परत पाठविले (इ. स. १०१०). पुढे तो तेथेच मेलला. नंतर चामुंडराजाने दुर्लभराय यास गादीवर बसवून गुरू तीर्थास (मडोवजवळ) गमन केले व तेथे तो मेलला (!)

दुर्लभराजास धीजिनेश्वरसूरी याने जैन धर्माची मुलतले समजावून दिली होती. दुर्लभ राजाची नहीण (?) मारबाडचा राजा महेन्द्र यास दिली होती. दुर्लभराजा व नागराजा हे महेन्द्र राजाकडे गेले. त्याची मुलगी दुर्लभादेवी ही दुर्लभराजाने स्वयंवरांत मिळविली व महेन्द्राने आपली धाकटी मुलगी नागराजास दिली. परत येत असतां त्यांनी अंगदेश, माळवा, वृणदेश, मधुरा (या राजाने तुंक लोकांकडे साहाय्यार्थ गमन केले), आंध्र देश, वेदिय, कुश व काशी इत्यादि राज्याचा परामर्श केला.

सर्ग ८ वा.—दुर्लभराजाचा धाकटा भाऊ नागराज यास भीम या नावाना पुत्र झाला. त्याला गादीवर बसवून दुर्लभ राजा व नागराज दोघेहि तपधर्येस गेले व पश्य येथे स्नानस्थ झाले. भीमदेवास पुण्ड्रदेश, आंध्रदेश, व मगधदेश येथील राजे करभार देत असत. भीमदेवाने सिंध देशचा राजा हम्मुक यावर स्वारी केली. हम्मुकाने शिवछाण येथील राजास जिंकिले होते. भीमदेव हा पंथावात गेला व तेथील मर्धावर त्याने डाढे, दगडे व माडी याचा धूल बांधून हम्मुकावर लढाई करून त्यास जिंकिले (वेदिदेश (गोगणय) हा त्यावेळी हम्मुक राजाच्याच ताब्यात होता ?)

सर्ग ९ वा.—नंतर भीमदेव वेदिदेशाकडे धळला. वाटेत त्याने पुष्कळ राजांस जिंकले. वेदिदेशाच्या राजाजवळ भिन्न व षट्छ सैन्य होते पण तो भीमदेवास क्षाण झाला, त्याने नांव कर्ण होते. भीमदेवाने काशी, मगधदेश, यंतु, कलिंग देशचा राजा संतिक, व मन्ति, मन्ति, हन्ति, वन्ति, मन्ति आणि मोड देशचा राजा याना जिंकले होते. भीमदेवास क्षेमराज व कर्ण असे दोन पुत्र होते. क्षेमराजास देवप्रसाद या नावाचा एक मुलगा होता भीमदेव हा कर्णास गादीवर बसवून निजधामास गेला (इ. स. १०७३). क्षेमराज हा राज्याचा स्वीकार न करितां दक्षिस्थळ या गांधारजवळ मुण्डिकेश्वर या तीर्थावर राहिला. कर्णराजाने हे दक्षिस्थळ देशप्रसाद यास दिले. कर्णराजाने दक्षिणेंतील बंद्रपूर नगराच्या बयकेशी नावाच्या राजाच्या ममनलदेवी नांवाच्या मुलीवरवीर लग्न केले.

सर्ग १० वा.—कर्णाने पुत्रप्राप्तीकरिता लक्ष्मीस प्रसन्न करून घेतले.

सर्ग ११.—कर्णास जयसिंह नावाचा पुत्र झाला. त्याला त्याने गादीवर बसविले (इ. स. १०९३) व आपण स्वर्गास गमन केले. देवप्रसाद याने आपला पुत्र त्रिभुवनपाल यास जयसिंहाच्या हवाली करून स्वतःस दहम करून घेतले.

सर्ग १२ वा.—जयसिंहाने धीस्थळ (सिद्धपूर) तीर्थाच्या वीरछाण्यास मासभक्षक राक्षसावर स्वारी करून त्याचा राजा बर्वर (बर्वरक) यास कैद केले. पण त्याची धाकटी पिंगलिका हिच्या शिववणीवरून त्याने त्यास सोडून दिले हा बर्वर कोणी स्वारी करून आलेला मुसलमान असला. त्याच्या बाजूने अंतर्धानदेशाच्या राजाचा धाकटा भाऊ लढत होता.

सर्ग १३ वा.—जयसिंहास राजास पाठळ देशातील अंगाने वतीपुरीचा नागराज रत्नचूड याचा पुत्र कनकचूड भेटला. याचे दुसरा नागपुत्र दमन याचा सहाय्यारी, सशस्त्रोवर मोडण झाले होते. जयसिंहाने त्यास मदत केली व त्याने यास वर दिला बर्वरक यास बर्वरक असे उज्जैन येथील ताजपटात म्हळले आहे. तो तामपट तेंपल एशियाटिक सोसायटीच्या ताब्यात आहे.

सर्ग १४ वा.—जयसिंहाने उज्जयनीचा राजा यशोवर्मा याजवर स्वारी करून त्यास कैद केले व अवंती आणि पारप्रात मिळविले, तसेंच उज्जयनीजवळचा शिमाहा प्रांत जिंकला. या स्वारीत त्याला भिन्न राजांकडून पुष्कळ मदत झाली. उज्जयनीच्या राजांच्या कारकीर्दी येथेप्रमाणे आहेत:—(१) भोजदेव, (२) उदयादित्य, (३) नरवर्मा (मू. सं. १११०), (४) यशोवर्मा (मू. सं. १११४), अजयवर्मा (सं. १२००—१२३५) इत्यादी.

सर्ग १५ वा.—नंतर जयसिंह माळवाकडून परत फिरला. वाटेत पुष्कळ राजांना त्यास मुली दिल्या. नंतर तो माडी दिवस सिद्धपुरास राहिला. तेथे पूर्वकाहिने सरस्वती तीरावर त्याने द्रमाळा बांधिली व एक मंडावीरस्त्राभिने देऊळ बांधिले.

नंतर तो पांचाळ देशाच्या राजांकडे, त्यांनी सोमनाथची यात्रा करण्यास सांगण्यास पायांनी चालत गेला. त्याने देवलपट्टणास येऊन सोमनाथाचे दर्शन घेतले. देवलपट्टणाच्या राजाने त्याचा संस्कार केला. नंतर तो गिरनार-पर्वतावर गेला आणि तेथे त्याने बेमिनायांची पूजा केली. पुढे सिद्धपुरास (सिहोर) गेला आणि तेथून पट्टणास परत आला. त्याने सह्यद्रि-सिंगनामक सलाब बांधला व पुष्कळ तळीं, विहिरी, मंदिरे, बागा वगैरे बांधिल्या व रुद्रावते घातली. त्याने ज्योतिष, न्याय पुराण इत्यादीकाच्या अभ्यासासाठी शाळा स्थापन केल्या आणि चंडिकादेवी वगैरेची एकठां आठ देवळे बांधली. नंतर सिद्धराजाने मिश्रनपाळाचा पुत्र कुमारपाल यास गादीवर बसवून स्वर्गांतोहण केले (इ. स. ११४१).

स ११५५ वा.—तपादलक्ष (नागौर) देशाचा राजा आन (याला मेरुतुंग विशालदेव चव्हाण याचा नाव आनक असे म्हणते) हा अर्बतांचा राजा बलाळ याशी मैत्री करून व पारा नदीतीरावरच्या राजाच्या साहाय्याने चालून आला. त्याच्या सैन्यांत परकीय भागा जणगारे सुबळ लोक होते. त्याला उत्तराधिप असे म्हणत व कुमारपाल याला पश्चिमाधिप असे म्हणत. आन राजाने पश्चिम गुजराथवर प्रथम स्वारी केली व त्यास कथागामचा राजा व कुमारपालचा एक सेनापति बाहाद [याचा नदीत येथील शैन क्षायमरी-तीळ ताम्रपत्रांत उल्लेख आहे (१२१८) व मेरुतुंग म्हणतो] आणि आन राजास बाहाद नाऊत मिळाला. या आन राजाने गुजराथमध्य येथल्या व्यापाऱ्यांकडून सेधील बरीच माहिती मिळविली होती. आन राजास पाटलिपुत्र येथील राजा (हा कोटशासराचा होता) येऊन मिळाला. आनराजास सैन्य राऊ नांवाच्या माझगाच्या हाताखाली होते.

कुमारपाळास उत्तम पोटेश्वार असे कोळी व कच्छ प्रांतातील शत्रूंचे मोठाछेद येऊन मिळाले. तसेच सिंधी लोकांयेऊन मिळाले. कुमारपाळ अशुद्धे सैन्य येऊन निघाला व तेथे त्यास हरणाचे पातळे पाषरणाचे पुष्कळ रानटी शोध येऊन मिळाले. गावडी अथवा राजा विक्रमसिंह होता. विंध्यविप्रापाण निपाळच्या परमार वंशातील नागधर (जाजेर)

देशाचा राजा पण त्यास येऊन मिळाला. अश्वर कर्णास नदीतीरावर कुमारपालाने तळ दिला.

स ११७५ वा.—यांत राजांचे वर्णन अर्धून १८ व्यांत आन राणावरयाच्या मंत्र्याने म्हटले की आपण मारवाड सोडून इकडे स्वारी काढ्यास जावयाचे नव्हते व आता लडाई व करता तह करावा. लडाईमध्य गुजराथीसैन्य आहाद या मंत्र्याच्या हाताखाली होते व आन राजाचे सैन्य गोविंदराज या मंत्र्याच्या हाताखाली होते. आन राजा याण लागून जमिनीवर पडला. व त्याचे सैन्य सारण आले.

स ११९९ वा.—कुमारपालाने आनराजाची मुलगी गल्हाणा हिंबबोरीवर विवाह केला व परत फिरला. बलाळ राजावर त्याने पाठविलेले विजय आणि कृष्ण हे सेनापती कितुर झेऊन त्यास मिळाले. तेव्हा कुमारपालाने त्यावर बालून जाऊन त्याचा पराभव केला.

स १२०५ वा.—यांत कुमारपालाने प्राणिमत्त पैद केला. त्याला महिपालदेव नांवाचा भाऊ होता व त्या महिपालास जयदेव नावाचा पुत्र होता. प्राणिमत्त देखील यज्ञाभ्यास पणुवध पैद करून धान्याचा यज्ञ करून लागले. पालिदेश आणि पांचाल देश या देशांतहि पणुयथ पैद केला व मासधिक्रय पैद करून त्या लोकांस १ वर्षांचे त्यांचे उत्पन्न नुकसानीदाखल दिले. काशीच्या आसपासचे लोक मात्र प्राणिहत्या करीत. बेवारसी माळहि तो जप्त करीत नसे. त्याने केदरेश्वर व सोमनाथ या देवळांच्या निर्माहारा केला. त्याने अनहिलपुरास पार्थ-नाथाचे देवालय बांधून स्फटिकाच्या मूर्ती बसविल्या. त्याने देवलपट्टणासहि पार्थनाथाचे देवालय बांधले. अनहिलपुराच्या देवालयास त्याने कुमारविहार असे नांव ठेविले. नंतर त्याने अनहिलपुरासच कुमारपालेश्वराचे देवालय बांधले.

याप्रमाणे धिनेश्वरूरी याचा शिष्य लेखकमल्लकणी याने लिहिलेल्या द्वयाश्रय नांवाच्या ग्रंथातील कथेचा सारांश आहे. लक्ष्मीविलककवि याने या ग्रंथावर टीका लिहिली. हा ग्रंथ वि. सं. १२१२ (इ. स. १२५६) मध्ये श्रीमहादपराज येथे दिपादीच्या दिवशी घमास झाला. [रासमाला; एचि. रि. पु. १; टीक—मेस्टने इंडिया; इ. अ. पु. १ व ३; री. ए. सी. (बा. मॅ.), पु. १, (बॅंगाल) पु. ५ व ७.]

ध—या वर्णांला चार अवस्थीतून यावे लागले. पहिली

ध = ०९०४४

नेहमीची अशो-
काच्या गिरनार

शिलालेलांत. दुसरी मेवाडचा गुहिलवंशी राजा अपराजित याच्या काळच्या कुंजेश्वर लेखांत (इ.स. १११९), तिसरी उदयादित्याच्या वेळच्या (११ वे शतक) उज्जनी येथील लेखांत, व चौथ्या अवस्थेच्या अर्ध्या परमार राजा धारवर्ष याच्या वेळच्या ओरिआ लेखांत (स. १२०८) द्योतकांस घेते.

धकचा किल्ला—हा कुलाबा जिल्ह्यांत कर्जतच्या पूर्वेस सुमारे तीन कोसांवर साध्याच्या पश्चिमेकडील एका २८९८ फूट उंचीच्या शिखरावर आहे. ज्या हॅकडीच्या शिखरावर हा बांधलेला आहे, तिच्या वायव्येकडील उतरणीवर काही कोरीव केणी आहेत; परंतु तेथे जाता येत नाही. किल्ल्याचा तट थोडाफार बांधून आहे. [कुलाबा श्यावे.]

धका (पाण्यांतला)—होडया, मोटी वगैरे पाण्यांतून येणाऱ्या जाणाऱ्या वाहनांसाठी जो धका बांधतात त्याला पाण्यांतला धका (पांवर) असे म्हणतात. हा सर्व ठिकाणी सारखाच नसतो. पाण्याची खोली, चालणारी रद्ददारी, तेथे येणारी जाणाऱ्या वाहने म्हणजे होडया, पटाव, मचवे, मोटी ही ज्या तऱ्हेची असतील त्याप्रमाणे निरभिराळ्या तऱ्हेचा असतो. लहान लहान बंदरीत हा बहुतेकच उतरता दगडी असतो. उतरता असण्याचे कारण होडया किंवा मचवे लागण्यास भरती ओहोटी असली तरी सारखेच सोपे जावे. केव्हा भरती असले तेव्हा उतराऱ्या वरच्या बाजूला मचवे लागतात व ओहोटी असले तेव्हा उतराऱ्या खालच्या बाजूला लागतात. समुद्रकाठच्या किंवा मोठ्या नदीकाठच्या लोकांच्या हे चांगले परिचयाचे असतात. मोटीचे धके हे निराळे असतात. राण्या मोटी ज्या लहान लहान समुद्रकाठाने आत असतात त्याचे धके एकमेकांसारखे असतात. पण विलासते-हून येणाऱ्या जाणाऱ्या मोटीचे धके प्रचंड, मोठ्या, केव्हा केव्हा दुमजडी असावे लागतात. तसेच या धकांवर याऱ्या वगैरेची गज्यत तयारी करावी लागते. जिल्हायती मोटी उंच असल्यामुळे त्या वटकन दुसऱ्या मजल्यासारखे लागतात. केव्हा केव्हा समुद्राची किंवा नदीची खोली तयारजवळ खोल नसते. त्यावेळेस समुद्रात उंच खोब बसवून त्यावर धका बांधावा लागतो. नाहीतर भयंकराळा मोट लागणे शक्यच नसते. मार्गे सांगितल्याप्रमाणे धका लांकडी, दगडी किंवा लोखंडी बांधणे हे ती जागा, मिळणारा साल व रद्ददारी यावर अवलंबून असते. काही ठिकाणी तर ते धके असतात.

त्याचे एक टोंक एका ठिकाणी बसविलेले असते व दुसरे टोंक पाण्यात असते. हे पाण्यावर तरंगत असल्यामुळे भरती किंवा ओहोटी किंवा इतर काही कारणांमुळे पाण्याची खोली बदलत असली तरीहि येणारी मोट व धका यांच्या मधील अंतर सारखेच राहते. ज्या ठिकाणी मोटीवर संधंभ आगगाडा घेऊन एका बाजूवरून दुसऱ्या बाजूवर न्याव-याची असते त्या ठिकाणी असले धके जरुस लागतात. [छे. व्ही. एच. मनोहर.]

धडगांव किल्ला—मुंबई, पश्चिम खानदेश. तळ्येदे टाळुकांत तळ्येदाच्या उत्तरेस, रातमुडपात. २० मैलांवर हा किल्ला असून, १८९९ साली याची डागडुजी करण्यात आली होती. येथे पाणी विपुल असून अससमुद्राहि मिळ-ण्यासारखी होती. येथे भिन्नपलटणीची एक तुकडी ठेवली होती. इहाँ हे पोलीस चौकदारचे एक ठाणे आहे. [बाँबे. श्यावे. भा. १२]

धडफळे—पुण्यातील जुन्या घराण्यांपैकी हे एक आहे. यांचा मूळ पुरुष रंगे बापूनी, हा मालिकंबराच्या बेलीपुण्याचा गणेश्वर होता. इ. स. १६१९ च्या मोठ्या हुडकावांटेवर पुण्याची वस्ती वाढवून व पेठा स्थापन करून बरेच कामे यानेच केले. पुढेहि पेशव्यांच्या बेली पुणे शहराची पुन-र्रचना करण्यांत रंगेपेठाच्या वंशजांनी खटवट केली. पोरण्या बाजीरावाच्या बेली विनायक नारायण व गणेश नारायण आणि मल्हार योशिंद धडफळे ह्याच होते. यत्नाची विश-वास्य पेशवे याच योरातात हिंमतावच्या गर्वात कैदित ठेविले असता, मोरो विश्वाय व गणेश नारायण धडफळे यांनी त्याची बामीवगिरी पत्करून त्याला सोडविले. पुढे बाजीराव पुण्यास आल्यावर प्रथम धडफळ्याच्याच काळ्यांत राहून होता. नंतर शनिवारवाडा बांधण्यांत आला व त्याचे कामहि धडफळ्याकडेच दिलेले होते. पेशव्यांनी धडफ-ळ्यांनी पुष्कळ बंधवरेपरा इनामे करून दिली आहेत. त्यांच्या कृपाशुबंधी देशस्थ घराण्यांपैकी हे एक होय [राज-वाडे खंड-३; भा. ६. म. अहवाल. १८२९.]

धनकट—आंध्रदेशातून बंगलांतून व ओसाड मैदा-नांतून १६७ मैलांवर हा देश होता. तेथे गुणनखंड मेला होता. त्याचे धनकट असे याचे नांव दिले आहे. तेच धनकट असे कर्मिगृहमंचे मत आहे. कान्हेरी आणि काळे येथील लेण्यांतील कोरीव लेखात चार ठिकाणी धन-कट असा उल्लेख आहे, ते व हे एकच होय. लेखांतील ते नांव लेखोडपाटिस या ग्रीक मनुष्याचे आहे असे स्ट्रॉब-न्सन म्हणतो, परंतु ते देशाचे किंवा शहराचे नांव आहे असे

कनिंगहमने सविस्तर प्रतिपादनं सिद्ध केलें आहे. डॉ. भाऊ दाजी यानीहि लुणतसंगानें लिहिलेलें नांव व पूर्वोक्त कोराव नांव यांचें ऐक्य दाखविलें आहे.

धनकट आणि कृष्णानदीवरील धरणीकोट किंवा अमरावती एकच होय असें कनिंगहम म्हणतो. तिलोन आणि तयाम येथील बौद्ध दंतकथांत अशी एक कथा आहे कीं गंगेचें मुख आणि सिंहलद्वीप यांमध्ये माजेरिका देशांत नाग रहात होते. त्यांस मिळालेले घुस्त्राचे एक किंवा दोन द्रोण अवशेष त्यांना एका अति भव्य व सुंदर अशा स्तूपांत ठेविले. हें स्थान हिरे सांपडताना त्या प्रदेशाच्या अवळ होतें. माजेरिका देश गोदावरीवरील दंतपुराच्या दक्षिणेस हिच्याच्या प्रदेशाश्रयक होता असें एका बौद्ध ग्रंथावरून दिसतें. या दोन प्रमाणांवरून तें स्थान कृष्णानदीवरील धरणीकोटाच्या अवळ होतें. हिच्याच्या खाणांचा प्रदेश धरणीकोटाच्या आगदीं अवळ उत्तरेस आहे. बौद्ध ग्रंथांत माजेरिका येथील स्तूपाचें अतिशय वर्णन केलें आहे. हें धरणीकोट येथील स्तूपांचे मात्र वर्णन. लुएनसंगहि तो स्तूप पाहून चकित झाला होता. हल्लीं हि याचे जे अवशेष आहेत, त्यांचें काम फार सुंदर आहे. शिवाय धरणीकोट ही त्या प्रांताची एकदां राजधानी होती अशी तेथील लोकांत दंतकथा आहे. या प्रमाणांवरून लुएनसंगानें लिहिलेलें स्थान हेंच असें कनिंगहम म्हणतो. सदरील स्तूप सुमारे ६. स. च्या दुसऱ्या शतका-तला आहे. त्या देशाचा वेर १००० मैल सांगितला आहे. मर्यादा सांगितली नाही, परंतु पाथिमेस कलशुर्ग आणि वेन्ना-कोंडा, दक्षिणेस तिरपति आणि पालिकल सरोवर, उत्तरेस आंध्र आणि कलिंग व पूर्वेस समुद्र; यात्रमार्गे ती असावी. सांप्रत हें गांव पुनर तालुक्यांत आहे [जर्नेल थॉमस जॅन रॉयल एशियाटिक सोसायटी पु. ४; अव्यंगार-एन्शन्ट इंडिया; दीक्षित-त्रावीन भूवर्णन.]

तिचें उत्पन्न १६ हजार (१९०३-४ सालीं) होते. गांवाच्या डाव्या बाजूस भादूर नदी आहे. [वॉचे ग्याझ. पु. ४.]

धनगर-यांची एकंदर लो.सं. (१९११) ६७२४३९. कोंकण व दक्षिण महाराष्ट्र (विजयामचे राज्य), मध्यप्रांत, बऱ्हाड व मध्यहिंदुस्थान यामध्ये हे लोक आढळतात. गुरें विकर्णे व योगज्या विणर्णे हे त्यांचे धंदे असून ते खिल्लरें पाळून त्यांवर उदरनिर्वाह करतात. उत्तर हिंदुस्थानांतल धनगर हे मजुरी व हलालखोरांची कामेहि करतात. या लोकांच्या उत्पत्ती-संबंधी निरनिराळीं मतें आहेत, तरी या जातीतील देव-कांवरून हे लोक मूळचे अग्रायें असावे असें दिसतें. असाय अथवा मराठा धनगर, हे लोक धनगरांचा एक मोठा भाग असून हे मराठी निष्ठात वसलेले आहेत. हेदकर ही कुळी बऱ्हाड व वाशिमनजीकचा डोंगराल प्रदेश यांमध्ये आहे; यापैकी काहीं अरी स्थायिक असले तरी, काहीं अजून भटकेंच आहेत.

याच्यामध्ये २२ कुळ्या असून एका कुळीतील लोक दुसऱ्या कुळीतील लोकांशी विवाहसंबंध करीत नाहींत. यांच्या आडनामाप्रमाणें यांची कुळे ठरली जातात. मुलींचीं लग्ने ४६ हि-न्यापामून १२३ वर्षांपर्यंत व मुलांची १४-२५ वर्षांपर्यंत होतात. विवाहाचा मुहूर्त ब्राह्मण ठरवितो, परंतु ब्राह्मण नसल्यास नवराबायकोला एका ठिकाणीं बसवून वन एक गात्र काढेर सोडतात; तिचें वावरुं, तिच्या मागोमाग सोडलें जातें वासरुं गाईकडे जातांना जोडफाक्या उजव्या हाताकडून गेलें तर तो मुहूर्त शुभ समजतात, डाव्या बाजुनें गेल्यास, रतासावितर फिरून गाय व वासरुं सोडून शुभ मुहूर्त पहातात. पुनर्विवाह व घटस्फोट दोन्ही चाली यांच्यांत आहेत. हे मरिाहारी असून घुफड, परीट इत्यादि जातीच्या हातचें जेवत नाहींत. हे हिंदुधर्मीय असून ह्याचे उपाध्याय ब्राह्मण आहेत. कोठें कोठें या लोकांचे क्रियाकर्मिबघी कुंभार किंवा जेगम

निर्माण केले अशी यांच्या उत्पत्तीची कथा आहे म्हणून धनगर वाघळाची पूजा करतात. यांच्या कुळीः—परदि, कानवे, हाडे, लाहरो, गड्डी, तेलेग, भराडे, माहुये. आठनावेः—चव्हाण, पोवार, कोकर, मोते, पारोदी, म्हाली, कावळे, चांभाडे, गुजडे, लुवाडे, लांबकोटे, गोंडके, धाटीक, वादेकर, दंभाडे, हले, मोय, बनसाडे, होळकर, बुळये, मागवत, लांबदावे, मोराडे, मतकर इत्यादि. या नावावरून या जातीत इतर लोकांचे मिश्रण बरेच झालेले दिसते. इंदुराकडे मुसुलमान खोपातून झालेल्या मुलास बन्मतः हिंदू धनगरांची वाढविले, तर ते हिंदूत गणले जाऊन, इतर जातमाईप्रमाणे समान हक्कांने वागतात दोघां घडिणीपोवर एकदम लग्न करता येते व परतवेळी घालतो. कधी कधी बायकोकरिता नवऱ्यास शास्त्राच्या परीसोवर करायची लागते. वर्धाकडे नवरी ही नवऱ्यापेक्षा उंचाणी असली म्हणजे चांगले समजतात मग बयाने ती त्याच्यापेक्षा मोठी अमल्यास घालते.

लग्न चातुर्मासात झुझां होतात. पण प्राधान्येने राणा-देवीच्या नावाने तांदूळ पेरवे लागतात. घुक्के येतांना वर काळे कावळे पापरावगास येतो व घुक्क्या गव्वांत प्रथम विवळ्या रंगाच्या ७ सरांचे ढंगळसुत्र बांधतात दुसऱ्या दिवशी काळ्या पोतेचे मंगळसुत्र घालून विवळ्या दोन्याचे काढून टाकतात. वरपक्षास लग्नाचा खर्च ५०० येतो. वधूपक्षास ३० रुपये येतो इतर विधी मराठी जातींरीक्षेप्रमाणे होतात. लग्नात ब्राह्मण मालगुजार हजर असला पाहिजे. विधवाविवाहापूर्वी एका बावीच्या आगदीपोवर विवाह केला पाहिजे व ती आगदीमोडली किंवा हारवली तर तिचा प्रेतसंस्कार करावा लागतो. पट्टपोट जातिवैवाहासमोर करावा लागतो. पट्ट-स्कॉट बायकोसहि करता येते. धनगरांचे मुख्य देव महादेव व खंडोबा आहेत. नाचगमावचा बहुराम हा वर्धाच्या धनगरांचा मुख्य देव आहे गाथांगील अमाषा-स्वैस देवपूजा नावाच्या पूजेचा समारंभ करतात. त्यावेळी डीमरास पुढेवित करतात. तो तांदूळाच्या पिठाचे पुतेके करून त्यावर धनगरांकडून शेंदूर व फुले वाहून नेतर त्यास धान्य वाटतो व आशीर्वाद देतो. याबद्दल त्याला भोगन व बाछीगा मिळून इतर प्रकारेहि त्याची संमार्चना होते. खंडोबा हा कुलदेव पुण्डळ घराण्यात असतो. मोठे पारणे असले तर वडील नावाच्या पारिच संजोबाची मूर्ति अस्ते. कुलदेवीची पूजा लग्नकार्यात करतात व चैत्रात तिला एक बकरा बळी देतात. तिच्या आसनाछाया बकऱ्याचे कोक पुरतात रविवारी खंडोबाची पूजा करतात. विठोबाचीहि भक्ती करतात. बालाजीची पूजा शुक्रवारी करतात. व विवाहित स्त्रीच्या 'शैरणी' किंवा 'बाबली' (पुवासीने) मुलींचीहि पूजा करतात. हे प्रेतें हदन करतात. अगदीच दरीरी लोक, अविवाहित मुल्ले, देशीच्या आभारात मेलेली मुल्ले मात्र पुरतात समानातून परत आल्यावर सर्वांनी दारु प्याली पाहिजे हे लोक सर्व इत्यात ब्राह्मणांत मोलावितात. कुणबी, कुड-

माळी व सोनार यांच्या हातचे हे लोक भवतात. कुणबी लोक यांच्या हातचे पोथी वितात. सामान्य अपराधाकरिता बहिष्कार घालतात. जोडे विकणे, कुत्रा किंवा मोनर यांच्या सांभास स्वर्ण करणे, गान व म्हेंड दास मारणे किंवा त्याच्या गळ्यास बोरी आंबळून प्राण जाणे यांसारखे प्रायश्चित घेऊन आदीत जाता येते. घात मोनर मेंले तर ५ आठवडे घरांत नुल पेटवीत नाहीत. हे यकरींचे दूप विकतात. हे मेढरांच्या लोकांची कोषळी करतात.

याच्यातील गवळी धनगर हे गाई व म्हशींचीं खिझरे बाळगतात. मेंडे धनगर असतात ते मेंडरे किंवा बकरां बाळगतात व चारतात. ठाणे जिल्ह्यातील खटेकरी धनगर हे घोंगळ्या विणतात. पावसाचे भाविष्य वतविष्यामदून यांची प्रसिद्धि आहे. जेथे जेथे खंडोबाचे महास्थान असते तेथे तेथे पूजा धनगरांची भवते. तेव्हा खंडोबा हा मूळचा धनगरांचाच देव असला

खंडा हे मूळचे एका जातीच्या हत्याराचे नाव होय. हा शब्द संस्कृत भाषेत खड्गारु असा असून तो शिवास स्थापित खंडोबा हे शिवाचे स्वरूप समजण्याचा संप्रदाय आहे. मारोड व मरहुरि अशीं अणुपणु दोन खंडोबांचीं नावे आहेत. मारोड हा एक वीर धनगरांमध्यें होऊन गेला असला खंडोबा ही बरी एक व्यक्ति नवरी तरी मारोड नावाचा तो वीर धनगरांत झाला तो खंडोबाचा अवतार मानिला गेला असला व त्यामुळे खंडोबा व मारोड हे शब्द एकमेकांचे वाचक झाले असावेत खंडोबा व मारोड (खंडोबा याअर्थी) हीं नावे संस्कृतांत आढळत नाहीत

मरहुरि म्हणजे मळ नावाच्या असुराचा अरि अशी एक व्युत्पत्ति आहे. मलहारी पापाचे हरण करणारा अर्थासि कोणी म्हणतात. मध्यपूर किंवा मलहारी अशी एक नदी असून त्या नदीच्या नावावरून मरहुरि हे तिच्या काठच्या प्रोतास नाव पडलें व त्या प्रोतांतील मारोड किंवा मरहोबा या देवांसहि ते नाव मिळाले असावे. [संदर्भग्रंथः—विश्वपद्मान नि. पु. २३. पु. १११; ठाणें ग्याते, रसेल व हिरालाल, सेन्सस ऑफ इंडिया (१९११), नैवे पु. ७]

धनपाळ—एक जैन पंडित याने ऋषभवंशाशिका नायक पुस्तक लिहिलेले जमने ओरि. सोसायटीच्या मासिकात छंदने प्रसिद्ध केले आहे धनपाळचे दुसरे पुस्तक तिलकमंजरी नावाचे आहे. पण ते अद्याप उत्पल्लव नाही काव्यालंकार नायक प्रभावार टीका करीत असता, नाभि नामक नायके त्या मंत्रातून उतारा घेतला आहे. 'पदल-चचची काममाला' ग्रंथ धनपाल याने सन १८२९ मध्ये लिहिला. तो सुद्धाच छापून प्राप्त केला आहे. धनपालाचे वरील ग्रंथ सुद्धा नांकाच्या त्याच्या बहिणीकरिता लिहिला हा कवि मुन व मोरगाजाचा अभिमत होता. धनपाल याच्या ग्रंथावरून असे दिसते की, याने आपल्या घरातील

सर्व माणसोमुद्धा जेव धर्माची दीक्षा घेतली होती. हेमचंद्राने दाखविली कीत्याचा कर्ता म्हणजे आहे. हा १९७८५ धनवार (श्री २०१) म्हणविता [नवंबर १०. १०. १०५४; इ. १०. १०. १०५४; ऑक्टोबरी १०५४]

धनवार—ही मास मुख्यत्वे म्हणजे अष्टमितीत आढळते; हिची एवढीर मो. ४ (११११) १११४२ असून तीव १४८६१ हिंदु व मधीचे वन्य आहेत. धनवार म्हणजे धनुष्याची; अथ नदि धनुष्याने वेलेल्या शिकारीवर त्याचा बहुतेक निर्वाह होतो याचा उत्पत्तिकथा मोंढीप्रमाणे व कुलनाम कवाराप्रमाणे आढळते आपली माया विसरले आहेत. हे अर्थातच हिंदी पोलनात समीत बाणांचा अहेर करितात, व प्रत्येक घरा रोम धनुष्याची पुजा करतात एकी बांधिलाने दोन अनाय मुलांनी आपल्या दुधावर पोसून बाळविले. पुढे त्या बांधिलाने दोन सप्त सावित्री त्यांनी १२ मुले झाली. या मातापित्यांची नावे जगा लोपा व नापी लोपी अशी होती अशी कथा आहे. यांनी आपल्या प्रत्येक मुलासाठी १५ दिवसांची वृद्धि पाळल्याने, सांप्रत या मातीत ५॥ महिने वृद्धीची पाल पडली आहे. बरील १२ मुलांतील कणकोट हा यांचा मुख्य पोर-पुत्र होय. या १२ मुलांनी पणक्यांच्या १२ मुलीही लगे लविली. त्यांच्यापासून विंशवार, भूमिवा, कोरवा, माझी वगैरे पोटजाती झाल्या.

कवार व गोंड यांच्या मिश्रणापासून बहुधा प्रथम हे जाती असोवत, मागाहून इतरांच्या रक्षाकैहि मिश्रण यांच्यात झाले. हे गाईचे देव समजून ती प्रेक्षाय आपल्या घरातील मजकी कोटून दाखतात, हे गोमांस अशुभ करीत नाहीत मात्र दडकार नांवाची यांची एक पोटजात रान-गोमांस खाते.

रानां धनवार करून घेतात, तसेच गोंड, विंशवार जातीचा व धनवारचा संघीय झाल्यास तिलाहि मातीत सामील करतात. मातीतील सरपंच या जोडप्यांनी बक्याचे रक्त विण्वाच देतात व हा विधि पर पाळतो.

गाय विंवा माग्न याची न आणून हाया झाली, परच्या बैलाचे नाक किंवा धान न कळत मुटला, त्याच्या जराभेठ किडे पडले, सरकारी अधिकाऱ्यांविरीत इतरांच्या हातचा मार मिळाला, वायकोने नवऱ्याचे नाव घेतले वगैरे गोष्टीमुळे बहिष्कार पडतो, मात्र मातयेवगाने तो संपतो. विंवाय नरसिंगनाथाची यात्रा करावी लागते आणि सोने मुडाभेलेले पाणी बांध्या नळ्याने आणून प्यावे लागते. गोर्णे हे पवित्र मानले आहे; गोर्णेच्या माणसाची व त्याच्या आत्म्याची ताटातुट होत नाही असा समज आहे. हे विन गोर्णेच्या मयूचीच्या हातचे पाणीहि पीत नाहीत.

मृत मनुष्य आपल्याच रंगात पुन्हा पुन्हा जन्मतो अशी यांच्यात समजूत असल्याने, मूल झाल्यावर तें कोणाचा अवतार हें प्रथम ठरवून त्याप्रमाणे त्याला आशाने, काकाचे वगैरे नांव घेतात, रंगात लिंगभेद मानीत नाहीत; म्हणजे मुत्तास तो आयाचा अवतार समजून त्यास तिचे नांव (कीरी, पाशी वगैरे) देतात तर मुलीस चुन्याचा अवतार समजून पुरणसे नांव (भास्या, बास्या वगैरे) देतात. विंवार हा यांचा मुख्य धंदा असून, हत्ती हे शेतकी व मजुरी करतात. हे चट्या विषय हत्ती मानतात. [रवेत व हिरालाल.]

धनसिरी—नागा टेकण्यात उगम पावलेली आसामातील एक नदी, मद्रास नदीत गाळून मिळते. नदाच्या उगमाकडील चरणा प्रदेशात दाट जंगल आहे. मोठ्याने येथे धनसिरी नदावर आसाम-बंगाल रेल्वेचा वल आहे.

पुढें (१६९०) धनाजी रामारामबरोबर मित्रित गेला. तेथें त्यानें हस्मायलमकाचा पराभव केला, यावेची महादजी नाईक पानसंबळ याच्या मुरयूचे घटनेत समक्षयासुद्धें संताजी घोरपडे यास सेनापति नेमण्यांत येऊन त्याच्याबरोबर धनाजीस कमिशनराव ही पदवी देऊन महाराष्ट्रांत पाठविण्यांत आले (१६९०)

महाराष्ट्रांत १६९२ सालीं संताजीच्या बोरिकडील व गोदेच्या उत्तरीतीच्या मोहिमांत बरोबर धनाजी होता. धनाजीच्या सैन्यांत संताजीच्या इतकी चांगली शिस्त नव्हती पण तो आपल्या लोकानां अधिक प्रिय होता. इकडे धनाजीनें अमात्य व सचिव यांच्याबरोबर पन्हाळा घेतला.

धनाजी हा संताजी घोरपडेबाबरोबर महाराष्ट्रांतून पुन्हां कर्नाटकात आल्यावर (१६९३) पुढील वर्षे तो संताजीबरोबरच होता. परंतु शेवटीं शेवटीं या दोन्ही सरदारांमध्ये वैमनस्य उत्पन्न होऊन धनाजीनें संताजीच्या सैन्यातील काहीं लोकांस फिनविले, व एके दिवशीं विजापुराजवळ संताजीवर एकदम हल्ला केला. संताजी आपल्या जीव वाचवून कत्ता तांगी तेथून निघटला, तेव्हां काहीं लोकांनी त्याच्या पाठलागार्थ पाठवून, व काहींनी साताच्यास रामारामाकडे रवाना करून धनाजी अपघाती लोकांसह (सुमारे १०००० फौज) हुस्किफारखानाचा समाचार घेण्याकरितां पुन्हां कर्नाटकांत आला. यापुढें दोन वर्षे धनाजीची व हुस्किफारखानाची कर्नाटकांत झटापट चालू होती. त्यावेळीं व त्यानंतर धनाजीनें कर्नाटकांत व महाराष्ट्रांत सर्व बाजूस आपली फौज पसरून मोगलांची पाळलेल्या युद्धांत बरेच भावाभयानाराखे पराक्रम केले (१७०३-०५) त्यामुळे औरंगजेब फार चिडला. परंतु, त्याच्यानें मराठ्यांचा पुरा पराभव होईना.

औरंगजेब महाराष्ट्रातील किंसे ठिकाणें घुंठला होता. तेव्हां धनाजीनें आपली बायकासुद्धें बाधिणमिरे येथे आणून ठेविली होती. इ. स. १७०५-०७ च्या हुमारास औरंगजेबानें तेथील गडीस बेडा दिला, तेव्हा धनाजी मोगलांच्या सैन्याभोंवतीं घिरट्या घालून त्यांना श्रस देत होता. धनाजीचा मोगलांच्या शिपायास इतका घाब वसला होता की, तो असेला दृष्टीस पडताच ते पळवयास लागत. अशी एक आट्यातिका आहे की. आपल्या पदछयेस पाहून दचकून जेव्हां घोडा पाणी पीत नसे तेव्हां मोगल स्वार 'तुला पाण्यांत घनाजी दिसतो कीं काय?' असें घोड्यास विचारित. मर्मतरी (१७०७) घोरपडेपानीं ताराबाईच्या मुलखांत लुटारूट करायामुळे धनाजी त्याच्या पारिफर्यास बेला असतां हुस्किफारखान घोरपडेपाच्या मदतीस आला, व त्यानें धनाजीस हज्जेपार काडून दिले. यानंतर मोगलांचें सैन्य महाराष्ट्रांतून निघून गेल्याबरोबर धनाजीनें मुमयास फौजदार लोदीखान याचा परामर्श करून चाकणचा किष्ठा परत घेतला.

यानंतर मोगलांच्या छावणीतून शाहूची सुटका होऊन तो महाराष्ट्रांत आला, तेव्हां ताराबाईकडून धनाजी आपघाची

त्याच्यावर रवानगी झाली होती परंतु धनाजीनें शाहू दातोतया नसून सरा आहे असें ओळखून तो त्याला मिळाला पुढें शाहू गादीवर बसला तेव्हां त्यानें धनाजीस सेनापतीच्या जागी कायम ठेले, व त्याच्याकडे काहीं मिळ्यांना वसूल गोळा करण्याचें काम दिलें (१७०८), धनाजी हा अखेरपर्यंत कोल्हापूरच्या विरुद्ध शाहूकडेच राहिला कोल्हापूरकर मात्र त्याला कोडण्याचा प्रयत्न करित होते.

पुढच्या वर्षी धनाजी हा कोल्हापूरकरावरील रागण्याच्या मोहिमेवरून परत येत असता वारणा नदीच्या कांठीं यडगान येथें मरण पावला (मे १७१०) त्याला कित्येक दिवसांपूर्वी झालेली एक गळम पुन्हा वाटूं लागल्यामुळे तो बरेच दिवसपर्यंत आगारी होता. या आगारांत त्यानें वसुलच्या कामाकरितां वाळ्याची विश्वनाथ याची नेमणूक केली होती.

धनाजीची स्त्री गोविकाबाई ही सती गेली. धनाजीस दोन बायका होत्या. पहिली संताजी व दुसरी चंद्रसेन अणि यंमुक्षिन असे पुत्र होते. पैकीं चंद्रसेन हा पुढें सेनापति झाला. शिवाजीच्या ताळमीत तयार झालेला धनाजी हा शाहूच्या कारकीर्दीत शेवटचाच पुरुष होय. धनाजी हा सत्तेच्या ओरावर लोकांचे वतनी हक्क दडपण्यास कमी करित नसे हे मसूर व कऱ्हाडच्या देतामुखांच्या तत्कालीन तंट्यावरून दिसून येते.

चंद्रसेन बा. घ. व. — हा धनाजीचा मुलगा. धनाजी आगारी असतांना बा. घ. की विश्वनाथ हा त्याचा कुल कादमार पाटूं लागला, तेव्हा त्याच्या मनात बाळाजीविपयीं मसूर उत्पन्न झाला. वास्तविक चंद्रसेनाचा ओढा ताराबाईकडे होता. व तो आतून तिला (शाहूच्या विरुद्ध) पितुराई झाला होता.

धनाजीच्या मरणांतर चंद्रसेनाकडे सेनापतिसव आले. इ. स. १७१३ मध्ये मोगलांतून चौथ, सरदेशमुखी व पांशदाणा दे ह्म वसूल करण्याकरितां चंद्रसेनाची योजना झाली होती. या प्रसंगीं बरील हक्कापैकीं सरदेशमुखी गोळा करण्याकरितां चंद्रसेनाबरोबर बाळाजी विश्वनाथाची नेमणूक झाली असल्यामुळे बाळाजीविपयीं चंद्रसेनाचा द्वेषाभि अधि-कच भडकला. त्यानें धुल्लक कारणावरून (हरणाचा तंटा) कुरापत काढून बाळाजीचा पाठलाग केला व (शाहूच्या आज्ञेवरून) त्यास पाडव्याडामध्ये आशय मिळाला असतां चंद्रसेनानें त्या किडवास वेडा दिला, व बाळाजीस आपल्या हबाजी करण्याविषयीं शाहूजवळ उर्मटपणानें मागणी केली. शाहूनें हेयवादास निवाळकरास जाणवार्थे पाठिपत्र करण्यास पाठविले. निवाळकरानें जेऊरनवळ चंद्रसेनाचा पराभव केला, तेव्हां तो वघडपणे कोल्हापूरकर समाजीकडे गेला, परंतु पुढें खबरच दर्शित नांमामउस्मुळ आपल्यावर त्यानें निशामाच्या पदवीचाकरी धरली व शाहूचा पाडाव करण्याची खटपट चालविली. येदरच्या पुर्वे २५ मेलावर मासकी येथें बरीच मोठी जहागीर निशामानें जाणवार्थे देऊन त्यास आपल्या पदवी ठेविले मराठेसाहीस निशाम

ह्या रोगाचे अंतु जलमैत शिरल्यावर कफ तेथेच बसली करि-
तात. इतर काही अंतुप्रमाणें रक्षात प्रवेश करीत नाहीत.
मात्र त्यापासून तेथें असे जलाळ विप उत्पन्न तयार होतें
की तें मज्जातंतूंच्या मार्गांनीं पृष्ठवंशरज्जूमध्यें प्रवेश करून
शरीरांतलीं सर्वे शिद्ध स्नायूनां त्यांतलीं सज्ज्यांतूनमुळेंच
बायूचे झटकें येतील अशी साधा करतें. ही विपवाधा इतकी
स्वरित होते की, जखम झाल्यावर तो अवयव सोडण्याच्या
पूर्वीच पृष्ठवंशापर्यंत विपसंतर्गे पोचलेला असतो व त्या-
पासून विपवाधा न होण्याची आत्ता विलकूल नसते.

सकाळी रोगी जागा होताना त्यास पाठीत चम-
त्कारकच वाटे लागतें. आपली मान रात्री तिच्यावर बारा
बसून ताळली आहे अशी समजूत प्रथम होते, त्यावरुनच
योद्ध्या वेदना तेथें सुरू होतात. नंतर तोंड उघडताना
काही आडचण पडत आहे असेहि त्याच्या ध्यानांत येऊन
आपणास जखडा लपवून “आ” करण्यास पैचातें पडत
आहे याची जाणीव त्यास होते. ओष्ठयुगलाचे दोन्ही कोपरे
मागे व साळी सरकून दाटल्यामुळें वेह्याचा विकृत हास्य
केल्याचें स्वरूप येतें. पुढें दांतांखिळी इतकी गरब आंवळून
बसतें की, ती उघडून पोटांत कांही पाण्याचा अगर दुधाचा
घोंट घालून मुक्तीलाचें होतें. म्हणून खाण्याचे पातळ पदार्थ
चमच्यानें गालाच्या आंतांत मागेत भरवले म्हणजे वेदरुच्या
दाढामागे फड असतें सोडवून अन्ननलिकेत तें अन्न जातें.
यानंतर अन्ननलिकेचे स्नायू विपमस्त झाल्यामुळें पातळ
पदार्थ गळण्यास कार त्रडचण पडू लागते. पोटा, उदर यांचे
स्नायू ताडल्यामुळें त्यावर हात ठेवून पाहिलें असतां आपण
एखाद्या फडीवर हात ठेविला आहे किंवा काय मसा मस
होती. इतकें काढिण्या स्नायूनां येतें. हातापायांच्या स्नायूनांहि
असेच होतें व बाताच्या झटका आला म्हणजे त्यात बाय
अगर गोळा उत्पन्न होतो, व त्या गोळ्याची वेदना पराका-
शेची असते. यानंतर छातीच्या स्नायूनांहि ताडरपणा येतो.
म्हणजे मग शरीरांतलीं सर्वे स्नायू अहोरात्रि ताडलेले राहून
जेव्हां जेव्हां धनुर्वाताचे वेदनामुक्त झटकें येतात तेव्हां त्या
ताडरपणांत अधिक भर पडून रोग्याचे फार हाल होतात.
कर्चा तर वेदना इतक्यां जोराच्या येतात कीं रोगी धनुष्या-
प्रमाणें पुढें किंवा मागे किंवा उजव्या, डाव्या बाजूला त्यामुळें
पांऊडा होतो व म्हणूनच या रोग्यांचे धनुर्वात हे नांव पडलें
आहे. झटक्याचा जोर इतका असतो कीं एखादेवेळीं एखादा
स्नायू त्यामुळें तुटतोहि. झटका आला असताना रोग्यास
वेदना असणें होऊन थंगाला घाम हुटतो व तो निपून गेला
की रोगी अगरही थकून मृतप्राय पडतो. छातीचे स्नायू ताडल्या-
मुळें अन्ननलिकाहि नीट चालत नाही व म्हणून त्याचा
जीव फार गुदमरतो.

धा ध्या ध्या वि वा र.—इत्या अथवा जखम झाल्या-
नंतर एक आठवड्याच्या आंत जर वातलक्षण दिवून येण्यास
आरंभ झाला तर रोग प्रायः असाणवच आहे असें जणांचें.

दहा दिवसांनंतर सक्षुणें सुरू झाली तरीहि बरीलप्रमाणेंच
रोग असाध्य समजण्यास हरकत नाही. परंतु जखम होऊन
पंधरा दिवस, तीन आठवडे किंवा अधिक काळ लोटला असेल
तर रोग साध्य आहे अशी आशा करण्यास हरकत नाही.
सुतिवावस्था, गर्भपात, मोठाल्या गळता, छाती, पोटा यां-
वरील जखमा यानंतर झालेला धनुर्वात असाध्य असतो.
हानापायांवरील जखमांमुळें झाल्यास तो साध्य असतो.

उ प वा र व ध्रु ध्रु पा.—पाहिलें काम जखम फोडें असेल
तिचा तपास करून अंतुषां ओपण्यानें तिचें शुद्धीकरण करणें
हें होय. कारण या भयंकर अंतुषावर अन्तर्गत पृथ्वीक
अंतुषे मिथण असल्यावर जें विपसंवर्धन होईल तें अधिक
बेमुमार होईल यांत शंका नाही. हें शुद्धीकरण यथासाध्य
करण्यास अडचणीची जागा असेल तर तेथें बाजूनें जागा
बरीचशी कापून अगर, कापून किंवा शुद्ध कारबोलेक ओपि-
रून आगून काढावी. नंतर रोग्यास अंधार असलेल्या जागीं
स्वस्वपणें निजवून ठेवावें. त्याच्या भोंवतीं दारें, खिडक्या
सडखडा बागवून, आरबाओरड करून, एकदम लष्क्रे खजेड
करून त्यास कटकट घेण्यानें झटकें अधिक वेळां येतात, व
त्यांचा गोरहि प्रखर असतो. जोर फार असल्यास रोग्याच्या
मानानें त्यास मारफिया टांचून घालावा. अगर झटक्याच्या
वेळीं होरोफार्म हुंगवावा. जोर फारच असेल तर तो रोज
दोनदां तीनदाहि हुंगविण्याखेरीज गत्यंतर नसतें. गळ्या-
वाटें पातळ अन्न अगदींच जात नवल्यास गुदद्वारावाटें पातळ
पदार्थ पिचकारांनीं घालून रोग्याचें पोषण करावें. या रोगात
सस टांचून घालण्याचा उपयोग होतो असें अलीकडे अनु-
भवास येऊं लागलें आहे. सस त्रवेच्छालीं अगर स्नायूंत
जेंवतात. दोन्ही प्रकारानें एकदम टांचणेंहि उपयुक्त असतें
व तें सक्षणांत औषधांत येईपर्यंत रोज सुरू ठेवावें. जखमे-
जवळील स्नायूंत टांचावें. याशिवाय झटकें शमन करणारीं
पुढील औषधें औष्य रोग असल्यास व मोठ्या प्रमाणांत
दिलीं तर उपयुक्त होतात. ती औषधें (१) फ्लोर हेड्रेट
(२०-४० ग्रॅम), (२) पोटाशियम ग्रेमाइड (६० ग्रॅम).
ही दोन्ही औषधें मिश्र करून दर ४-६ तासांनीं घ्यावेंत.
(३) पोट्यास अगर गुदद्वारावाटें होरोटोन (१०-१५ ग्रॅम)
३०-४० ग्रॅम तितक्याचे तेलांत विरकळून पिचकारांनीं घालावें (४)
त्याचप्रमाणें पॅराडोहाइड सौपवाचा द्रव करून (३-५
ग्रॅम) त्याचा बस्ति घावा. जरूर तर झोपेसाठीं मारफि-
याची पिचकारी बरेचवर घावी. पण त्यापेक्षा बरील झटकें
शमन करणारी औषधेंहि शोष आणतातच. ती औषधें दिलीं
तरी सस टांचून रोगविधिरा करण्याचें रहित करूं नये.
धनुर्वेद.—भारतीय युद्धकलेचें स्वरूप किती प्राचीन
आहे ही गोष्ट ‘धनुर्वेद’ या शब्दावरूनच सहज कळणार
आहे. “गायने पंचमी वेदः” या सुप्रसिद्ध पंचनांत वर्णिलेल्या
गायनकलेप्रमाणें युद्धकला ही देखील अत्यंत प्राचीन फारवी
वेदवाङ्मयात समाविष्ट झाली. हा यजुर्वेदाना उपवेद

यापुढे प्रास देई तो याच्याच बळावर. चंद्रसेनास शाहूने बळवून पतले असते तर निजामाचा कायमचा प्रास मिटला असता.

इ. स. १७१६ मध्ये सय्यदबंदु हुसेन अलीखान याचा दिवाण महकबसिंग व खंडेराव दामाडे यांच्या दरम्यान अहमदनगरावरून जी लढाई झाली तीत चंद्रसेने मोगलांकडून लढत होता.

इ. स. १७२० मध्ये निजामउल्मुल्क हा मोगल बाद-शाहापुढे स्वतंत्र होण्याच्या उद्देशाने दक्षिणेत आला तेव्हा चंद्रसेने जाधव त्याच्या निम्यास जाऊन मिळाला. बाळागुरुच्या लढाईतहि चंद्रसेने निजामाकडून लढला. इ. स. १७२५ त तर चंद्रसेनेनेच निजामास शाहूविरुद्ध उठविले होते.

इ. स. १७२७-२८ मध्ये निजाम व बाजीराव यांच्यामध्ये जे युद्ध झाले, त्यात चंद्रसेने लढत होता. त्यानेच संभाजीस शाहूकडे राज्याचा हिस्सा मागण्यास विचविले होते त्याने १७३१ साली संभाजीचा पक्ष घेऊन बीडकडे घुमकूळ घातला. हा १७५१ साली मरण पावला.

रामचंद्र गाधव—हा चंद्रसेनाचा मुलगा. इ. स. १५५६ त हैद्राबादचा नवाब सदाशिवने याने रामचंद्र जाधव व रावरेमा निंबाळकर यांना मुशीच्या पाठलागी त्याच्या मागोमाग पाठविले होते परंतु मुशी आपले फारसे गुडघ्यान न होऊ देता हैद्राबादस जाऊन पोचला. यानेतर मुशीने याला आपल्याकडे घेऊन घेतल्यामुळे याने मराठ्यां-वैदगाहून मुशीच्या मदतीस हैद्राबादस जी कुमक येत होती तिच्या मुळीच अडवला गेला नाही.

स. १७५१ च्या अखेरीस मुशी आपल्या पूर्वकिनाऱ्यावरून जहागिरीकडे निघून गेहावर, मुशीकडे जी कुमक आली होती, तिला अरविण्याच्या कामी रामचंद्र जाधवाने जी हयगय केली, तिजवरून त्याचे पारिपत्य करण्यासाठी, सदाशिव याने त्याजवर स्वारी करून, त्याची बहुतेक जहागिरी त्याजकडून काढून घेतली. बाह्यात मात्र, रामचंद्र जाधवाने कराराप्रमाणे जाबरीत ठेवावयास पाहिजे तेव्हाही कोण ठेविली नाही, असे या स्माराचे कारण दाखविण्यात आले होते. उदागीरल्या लढाईत हा निजामाकडेच होता. स. १७६१ मध्ये निजामअलीने गोदावरीतीरी असलेल्या कायगाव ठाळे नांवाच्या गांवातील हिंदू देवळे उध्वस्त केल्यावरून, रामचंद्र जाधव भोगलाना सोडून मराठ्यांच्या पक्षास मिळाला.

इ. स. १७६२ त राणीबादादाने याला सेनापतीची बरे दिली. परंतु सेनापति या नात्याने गुजराथप्रांताहि आपल्या ताब्यात देण्यात येईल अशी भी यास आशा होती, ती सफल न झाल्याने हा संस्कारच पुढे पुन्हा निजामअलीकडे गेला. रामचंद्र हा स. १७५९ त निजामकडून मारला गेला. त्याचा पुत्र साहोबा द्यास मालकांडी जहागीर मिळवली होती. तो शिंपुरोबाच्या एका लढाईत मार झाल्यावर (१७५१) त्याची जहागीर सासरा माली. संघत याचा बंध निजाम-

होत नादत आहे. [जाधवांची कैफियत; डफ, राजाराम व शाहु यांच्या बखरी, खाफीतान, पेशव्यांची बखर.]

धनुर्मास—धनराशीत सूर्य असतो तो फाल. या सुदर्शित सकाळी सूर्योदयावरवीर त्याला तूपखिचरी, गुळाची पोळी याच जेवण अर्पण करण्याची चाल आहे. यावेळी धनसंक्रांत असते.

धनुर्वीत—या रोगाचे कारण विशिष्ट प्रकारचे अंतु हे होय व ते बहुधा मातीत असतात. शेतातील अगर बागेतील गोडी माती गंगेच्या घरीरात एवढ्याला टोंचरी तर चवुया धनुर्वीत होतो असे प्रयोग केले आहेत. कोणी मनुष्य पायगडीवरून अगर दुसऱ्या कोठे पडून त्याचे अंग खरबटले, किंवा बोटास लागले, अगर अन्नवाणी चालताना ठेच लागली तर अजमेत अंतुप्रवेश होऊन दांतखिळी बसून पाठ ताठने हे मुख्य लक्षण दिसून येण्यास सुरवात होते. रुंसेने, टोंचणीने झालेली किती बारीक जखम असली किंवा हाड मोडून अजमेतून दिसत आहे इतकी मोठी असली तरी जर तिला रोग, माती, धुल्ल्या याचा संसर्ग होऊन, अगर उपजलेल्या मुळाच्या नाळीवाटेहि अंतुप्रवेश होऊन धनुर्वीत होतो. पांढरपणानंतर लागलीच, किंवा शक्तीयेनंतर अगर रुंसेने किनाईन टोंचल्यावर एवढ्यातल्या अभावी हा रोग होतो. पूर्वी हा रोग आपोआपहि होतो अशी समजूत होती. पण जखम फळेन न कळेल इतकी असल्यामुळे ही समजूत बळावली असावा परंतु आता या समजुतीस कोणी थारा देत नाही. चांगली घटकट संशोधन मागते विशेषतः या रोगास यळी पडतात.

लक्षणे—दांतखिळी बसून मान व पाठ ताठ होते व त्यामुळे असा वेदना होतात. त्याचे कारण त्या भागातील स्नायू वरच्यावर वाताचा वेग येऊन आर्कचन पावतात कुच. स्नायूच्या सत्त्वाचा विचार झाला असताहि हुबेदुब अशीच लक्षणं होतात. पण मुख्य फरक हा की, धनुर्वीतमध्ये स्नायू सदा ताठलेले असून वाताचा वेग येईल तेव्हा त्यात ताडर-पणाची व वेदनाची आणखी भर पडते. पण विपारामध्ये वेदनाचा वेग अगर झटका येऊन तो निघून गेहावर मध्यंतरी घरीरस्नायू नेहमीप्रमाणे मऊ व शिथिल असतात. दुखाची गोष्ट ही की, इतक्या परम वेदना होत असूनहि मंद व संज्ञासक्त बाबूत असल्यामुळे आपले स्नायू यंत्राच्या मगरमिडीत सांवरण्यामुळे आपला शाकपात होत. जाऊन आपला मृत्यु समीप येत आहे याची पूर्ण जाणीव घ्याव्या. रोगास अच्युत. उष्ण काठिकेपात हा रोग विशेष झपाट्याने होतो, तो इतका की सकाळी हातात पांच सिरून जखम बहावी व धनुर्वीत होऊन रात्री रोगी मरावा, इतक्या तीम-तेचे हे भेद कथित येथे पहाण्यात येतात. याचे कारण येथील माती गरम असल्यामुळे तीत अंतुशुद्धी अशी झपा-ट्याने होते सरी ही संघ प्रदेशातील मातीमध्ये होत नाही.

प्रा रोगाचे जंतु जखमेत शिरल्यावर फक्त तेथेच वटवी करि-
तात. इतर काही जंतुप्रमाणे रफात प्रवेश करीत नाहीत.
मात्र त्यांपासून तेथे असं जळाल विष उत्पन्न सयार होतं
की ते मज्जातंतूंच्या मार्गांनं पुढेशरजरूपार्थे प्रवेश करून
शरीरातील सर्व सिद्ध स्नायूंना त्यांतील मज्जातंतूमुळेच
वायूचे झटके येतील अशी बाधा करतं. ही विषपाधा इतकी
स्वीरित होते की, जखम झाल्यावर तो अवयव तोडण्याच्या
पूर्वीच पुढेशापर्यंत विषसंसर्ग पांचवेला असतो व त्या-
पासून विषबाधा न होण्याची आत्ता बिल्कूल नसते.

सकाळी रोगी जागा होतांना त्यास पाठीत चम-
त्कारिकच वाटू लागते. आपली मान रात्री तिच्यावर दारा
बसून ताठली आहे अशी समजूत प्रथम होते. त्यावरुद्धच
थोड्या वेदना तोंध छुळ होतात. नंतर तोंड उघडताना
कांही अडचण पडत आहे असेंहि त्याच्या ध्यानांत येऊन
आपणास जवळा उघडून "आ" करण्यास पंचांश पडून
आहे माची जाणीव त्यास होते. ओटयुगुडाचे दोन्ही कोंपरे
मागे व खाली सरकून ताठरप्यामुळे वेड्यास विकृत हास्य
केल्याचे स्वरूप येते. पुढे दातखिळी इतकी गच्च आंबळून
बसते की, ती उघडून पोटांत कांही पाण्याचा अगर कुशाचा
बोंट घालणे मुष्ठीलीचें होतें. म्हणून खाण्याचे पातळ पदार्थ
चमच्याने घालाच्या आंतांत जागेत भरवले म्हणजे दोडक्या
दाढामार्गे फट असते तीकडून अन्ननलिकेत ते अन्न जातें.
यानंतर अन्ननलिकेचे स्नायु विपप्रस्त झाल्यामुळे पातळ
पदार्थ गळण्यास कार अडचण पडू लागते. पोट, उदर यांचे
स्नायू ताठरप्यामुळे त्यावर हात ठेवू पाहिले असता आपण
एखाद्या फळेवर हात ठेविला आहे किंवा काय असत असत
होतो. इतके काठिण्य स्नायूंना येतें. हातापायांच्या स्नायूंनाहि
असेच होतें व वाताचा झटका आला म्हणजे त्यात आव
भगर गोळ्या उत्पन्न होतो, व त्या गोळ्यांची वेदना पराका-
ष्ठेची असते. यानंतर छातीच्या स्नायूंनाहि ताठरपणा येतो.
म्हणजे मग शरीरांतील सर्व स्नायू अहोर्निद्र ताठलेले राहून
जेव्हां जेव्हां धनुर्वाताचे वेदनायुक्त झटके येतात तेव्हां त्या
ताठरपणांन अधिक भर पडून रोग्याचे कार हाल होतात.
कधी तर वेदना इतक्यां नोराच्या येतात की रोगी धनुष्या-
प्रमाणें पुढे किंवा मागे किंवा उजव्या, डाव्या बाजूला त्यामुळे
वांकडा होतो व म्हणूनच या रोगाचें धनुर्वात हे नाव पडलें
आहे. झटक्याचा जोर इतका असतो की एकादेवेळी एखादा
स्नायू त्यामुळे तुटतोहि. झटका आला असतांना रोग्यास
वेदना असणें होऊन अंगाला घाम सुटतो व तो निघून गेला
की रोगी आमाई धकून मृतप्राय पडतो. छातीचे स्नायू ताठरप्या-
मुळे श्वसनक्रियाहि नीट चालत नाहीं व म्हणून रोग्याचा
जीव कार गुदमरतो.

सा ध्या सा ध्य वि चार.—इति अथवा अक्षरं द्वाभ्या-
नंतर एक आठवऱ्याच्या मात जर वातलक्षणे दिवून येण्यास
आरंभ झाला तर रोग प्रायः असाध्यच आहे असे ज्ञायावे.

दहा दिवसांनंतर सधोणे घुसू शाली तरीहि वरीलप्रमाणेच रोग असाध्य समजण्यास हरकत नाही. परंतु जखम होऊन पंधरा दिवस, तीन आठवडे किंवा अधिक काळ लोटला असेल तर रोग साध्य आहे अशी आशा करण्यास हरकत नाही. स्तिकावस्था, गर्भपात, मोठाल्या जखमा, छाती, पोटा यां- वरील जखमा यानंतर झालेला धनुर्वात असाध्य असतो. हानापायांवरील जखमामुळे झाल्यास तो साध्य असतो.

उपचार व शुश्रूषा.—पहिले काम अंशम कोठे असेल तिचा तपास करून अंतुघ्न औषधानें तिचें शुद्धीकरण करणें हें होय. कारण या अर्बकर अंतुघ्नवर अंशमंत पृथक्पृथक् केंतुंचे मिश्रण असल्यावर जें विपसंर्बन हाईल तें अधिक घेसुमार होईल यांत शंका नाही. हें शुद्धीकरण यथाशास्त्र कल्यास अडचणीची जागा असेल तर तेंथें चाकुन जाग बरीचशी कापून अगर, हापून किंवा शुद्ध कार्बोल्मिक अॅसिडनें आजून काढावी. नंतर रोग्यास अंधार असलेल्या जागी स्वल्पपणें निजवून ठेवायें. रोग्याच्या गोंवठीं दाहीं, खिडक्या खडखडा बाजवून, आरडाओरड करून, एकदम लव्ज छजेड करून त्यास कटकट वेस्त्यानें झटकें अधिक वेळां येतात, व रोग्याचा जोरहि प्रखर असतो. जोर कार असल्यास रोग्याच्या मानानें त्यास मार्फिया टोंचून घालावा. अगर झटक्याच्या वेळीं कोरोरॉम हुंगवावा. जोर फारच असेल तर ती रोज दोनदां तीनदाहि हुंगविण्याखेरीज गत्यंतर नसतें. गळ्याचाटें पातळ अन्न अगदींच जल नसल्यास गुदद्वाराचाटें पातळ पदार्थ पिचकारांनें घालून रोग्याचें पोषण करावें. या रोगांत सस टोंचून घालण्याचा उपयोग होतो असें अलीकडे अनुभवास येऊं लागलें आहे. सस स्वखाळी अगर स्नायूंत टोंचतात. दोन्ही प्रकारांनें एकदम टोंचणेंहि उपयुक्त असतें व तें सन्धानांत सौम्यता येईपर्यंत रोज सुरू ठेवायें. जखने-जवळील स्नायूंत टोंचवें. याशिवाय झटकें शमन करणारी पुढील औषधें सौम्य रोग असल्यास व मोठया प्रमाणांत दिली तर उपयुक्त होतात. तीं औषधें (१) कोरल हॅड्रेट (३०-४० ग्रेन), (२) पोटॅशियम प्रोमाइड (६० ग्रेन). हीं दोन्ही औषधें मिश्र करून दर ४-६ ताणारी घ्यात. (३) पोटॅश अगर गुदद्वाराचाटें कोरेटोन (१०-१५ ग्रेन) ३०-६० ग्रेन तितक्याच तेळांत विरघळवून पिचकारांनें घालवें (४) त्याचप्रमाणें वेराळोइहाड औषधाचा द्रव करून (३-५ ग्राम) त्याचा नसत द्यावा. जरूर तर क्षोपेसाठीं मार्फियाची पिचकारी रक्तेवर द्यावी. पण रोग्यापेक्षा वरील झटकें शमन करणारी औषधेंहि हॉप आणतातच. तीं औषधें दिली तरी सस टोंचून रोगवृत्तिवशा करणार्या रहित करूं नये.

घनुर्वेद—गार्गीय युद्धकलेचें स्वरूप किंती प्राचीन आहे ही गोष्ट 'घनुर्वेद' या संज्ञेवरूनच सहज कळणार आहे. "गार्ग्यं पंचमो वेदः" हा सुप्रसिद्ध घचनांत बर्णिलेल्या गार्ग्यनकलेप्रमाणे युद्धकला ही देखील अत्यंत प्राचीन काळी वेदवाङ्मयाचा समाविष्ट झाली. हा यजुर्वेदाना उपवेद

आहे व त्या वेदाप्रमाणे हाहि नक्षत्रांच्या दक्षिणमुखातून निघाल्याची कथा आहे.

रथ, गज, अश्व या वहानांवर आरुढ होऊन त्याचप्रमाणे पायांच, लढणाऱ्या योद्ध्यांच्या चार प्रकारावरून धनुर्वेद "चतुष्पाद" असल्याचे वर्णन पुराणांतरी सापडते. ह्या धनुर्वेदांत शस्त्रे, अस्त्रे युद्ध करण्याचे प्रकार, वाहने इत्यादि अनेक गोष्टींचे विवेचन आहे.

धनुर्वेद हा पांच अंगांनी युक्त आहे व हीं युद्धाचीं पाच अंगें पुढीलप्रमाणे होतः—(१) यंत्रमुक्त, (२) पाणिमुक्त, (३) मुक्त संचारित, (४) अमुक्त, व (५) बाहुयुद्ध.

ह्याचप्रमाणे (१) शस्त्रसंपत्ति व (२) अस्त्रसंपत्ति यांच्या भेदांमुळे युद्धाचे दोन प्रकार होतात, व पुन्हां (१) ऋजुत्व (सरळपणा) व (२) मायाविरह (गविमो कावा) यांच्या भेदांमुळे युद्धाचे आणखी दोन प्रकार होतात. या बरोळ पाच प्रकारांपैकी यंत्रमुक्त युद्धात धनुष्य, गोकण इंग्रें साधनत्वा उपयोग केला जातो. मोठमोठ्या शिळा, तोमर (लोखंडी गदा) इत्यादि हत्यारे ज्यांत उपयोगिली जातात ते पाणि-मुक्त युद्ध होय. 'मुक्त संचारित' नामक युद्धात शस्त्रे जरी शत्रूंनी अंगावर फेकली तरी त्यापासून आपला बचाव करता येतो. खड्ग, तलवार इंग्रेंनी खेळावयाचे युद्ध अमुक्त होय, व ज्यामध्ये कोणत्याच आयुधाचा उपयोग न करता केवळ क्रुस्ति करावयाची असते, ते बाहुयुद्ध होय. ह्यांपैकी धनुष्याची केलेली युद्धे उत्तम, प्राय वेगरेच्या साहाय्याने केलेली मध्यम होत व खट्टादिशस्त्रांनी केलेली हलक्या दर्जाची व बाहुयुद्धे तब असत किंश्ट दर्जाची होत. धनुर्वेद शिकण्यासाठी तच्छास्त्रपारंगत अशा विद्वान ब्राह्मण गुरुपाशी जाऊन अध्ययन केले पाहिजे. परंतु राष्ट्राच्या संकटाकडी शत्रूंनी स्वतःच युद्धकलेचे शिक्षण घेऊन राजास मदत करण्यास प्रयत्नच नाही. ह्यानेतर धनुष्य कसे धरावे, बाण वसा लावावा, प्रत्येका कडी ओढावी; बाण सोडतांना एकंदर शरीर कसे असावे यासंबंधी सूक्ष्म नियम सांगितले आहेत. त्याचप्रमाणे खड्ग, पावा, शस्त्र, तोमर, गदा, मुद्गर, भिदिपाल, लघुद, वज्र, पट्टिश, कुपाण, खेपणी (गोकण) इंग्रें आयुधाची निरनिराळी कार्ये सांगितली आहेत. रणामध्ये प्रत्येक रयाला तीन तीन फोडे छेपलेले असावेत व त्याच्या रक्षणाकरिता तीन धनुर्धारी असावेत असा नियम होता. अशारीतीने ह्या शास्त्रात पारंगत झालेल्या योद्ध्यास जयध्री ह्णकून मिळालीच पाहिजे असा त्यावेळी समज होता. [अग्निपुराण]

घने—संस्कृत-धान्याक; हिंदी-घना-धान्या. गुजराथी-घना. कानडी, हविजा घने व कोथिरीर सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. यांचा स्वयंपाकांत, मार्जित, कटीत इंग्रें निरय उपयोग होतो. कोथिरीरिच्या झाडास नेहो येत त्यास घने म्हणतात. घने मसाल्यांत घालतात. हा पदार्थ स्वादिष्ट, थंड व पित्त-शामक आहे. घने कोथिरीरिकरिता सर्वत्र सर्वकाळ पेरितात. मुई इत्यात या पिकासाठी दर वर्षी भाळ नऊ हजार

एकर क्षेत्र असते. या पिकाची जस्त लागवड खानदेशा साठारा गिरह्या व मद्रास इत्याद्यांत तिनवल्ली गिरह्यात आढळते. खानदेशात याचे स्वतंत्र पीक येतात आणि पुणे व साठारा गिरह्यात घने मुईमुगात, मिरच्यात, भावण वेवच्यांत, बटटे, उडोद, वाठणा इंग्रें पिकांत टाकतात. मध्यप्रांतात नेमाड, वर्षी व सागपुर गिरह्यांत घन्याची लागवड करतात. खानदेशात खरीप पीक काळशायर सवें गवाळ धाडून शेत ४-५ वेळ कुळवून तयार करतात. खत वेगरे फारसे देत नाहीत. बीं दर एकरी सुमारे ३०-४० पौंड पामारीने पेरितात. पुणे व साठारा गिरह्यात उगवच्याला सुमारे एक पौंड बीं लागते. खरीप पीक आक्टोबरात व रब्बी जानेवारीत तयार होते. झाडे काठगानी ठोकून घने तयार करतात. दर एकरी सरासरी उत्पन्न ६००-७०० पौंड येते. स्वतंत्र व मिस-ळीचे दर एकरी सरासरी उत्पन्न ४०६० पौंड येते. पिकाला दर एकरी सुमारे ९-१० रुपये खर्च येतो.

घनोरा—बऱ्हाड, तालुका जळगाव, गिरह्या घुलढाणे. हे जळगावच्या नैर्ऋत्येस ६ मैलांवर तुारें हजार लोकर-स्तीचे गांव आहे. येथे एक महासिद्धाचे देवालय असून त्याशीत्यर्थे माघ शु. पौर्णिमेस एक जत्रा भरते. सवें व पिशा-ळलेला कुत्रा चावलेला मनुष्य येथे बरा होतो अशी आख्या-यिका आहे. [घुलढाणा ग्याक्षे.]

घनोरा जमीनदारी—मध्यप्रांत, गिरह्या वादा. हिचे क्षेत्रफळ ९१ चौरस मैल आहे उत्तरेस रांगी जमीनदारी, पश्चिमेस राणी आणि दूधमळा जमीनदारी, दक्षिणेस झारपाशा जमीनदारी, पूर्वेस सुर्मागोरा आणि औंधी (गिरह्या दुग) जमीनदारी. एकंदर खेडी ३२ पैकी १७ खेड्यांत वही आहे. ५२ चौरस मैल जंगल असून त्याची पहाणी झाली नाही. १२ चौरस मैल जंगल असून त्याची पहाणी झाली नाही. लोकरसेत्या जी सन १८९१ त ४४३२ होती ती सन १९०१ मध्ये २२०४ वर उतरली. उत्पन्न १६०० रु. टाकोळी (खंडणी) १२०६ व इतर फर ६९०-८० आहे सरासरी राणपौंड; जमीनदारी यार्ना कशी मिळाली याबद्दल त्यांच्या-जवळ कागदपत्र नाहीत व ऐतिहासिक महत्वाच्या गोष्टीहि काही नाहीत घनोरा खेड्यात एक चांगला तलाव असून आणखी दोन तळी जमीनदारांत आहेत. [चांदा ग्याक्षे. माघ ए. १९०९.]

घनवंतरि—(१) विक्रमादित्य राजाच्या सभेत जी. ९ पंक्ति रल्ले होती त्यातील हा एक कविरत्न होता. हा महा विद्वान व पत्रहस्ती, असा नामांकित वैद्य होता.

(२) समुद्रमंथनानंतर त्यातून अमृताचा कलश घेऊन निघालेला आयुर्वेदाचा प्रवक्तृकाचार्य.

घमणार—इंदूर संस्थानातील एक खेडें. येथें बौद्ध पद्धतीचीं व हिंदू पद्धतीचीं लेणी कोरलेली आहेत. रयांत काही राहण्याच्या जागा, काही 'विहार' व काही चैत्य (दिवाण-खाने) आहेत. चौदा गुहा महत्वाच्या व पहाण्यालायक

आहेत. पैकी 'बडी कचेरी' व 'भीमावा यासार' ही अत्युत्तम आहेत. बडी कचेरीत एक वैद्य असून रयांत स्तूप आहे. भीमबासांत विहार व चैत्य दोन्हीही आहेत. एकांत मरगोन्मुख मुक्ताची मूर्ति काढली आहे. १ व्या ते ७ व्या शतकाच्या दरम्यानच हे काम असावे असा अंदाज आहे.

छात्राच्या उत्तरेस हिंदु पद्धतीचीं लेणी आहेत. सव्यभार्या एक मोठे लेणे व मांविही सप्त लहान लेणी आहेत. तीं दिसण्यात साध्या देवळांप्रमाणेच दिसतात. मुख्य देवालय मूळ विष्णूच असून वृद्धी विष्णूच्या मूर्तीच्या पुढे एक शिवलिंग स्थापले आहे. बरोली येथील देवालयानी असलेल्या साम्यावरून हे ६ किंवा १ व्या शतकात बांधले असावे, असा फर्ग्युसन यादेवाचा अंदाज आहे व तोषील काही शिलालेखांपरूनहि हा अंदाज बरोबर असावा असे सादते. अशाच तऱ्हेचीं छणीं पोल्यादनगर, जोलवी, अवर, बैनेगा, हस्तिगोव व रामगाव येथे आहेत [व्रतियहम—आर्थे. सन्हे. ऑफ इंडिया.]

धमतरी, त हरील —धमतरी, छतिषगढ म्हुंगून. रायपूर जिल्ह्यातील एक तहसील क्षेत्रफल १५९८ चौरस मैल ह्रित ११७ गावे असून ज्ये. स. (१९११) २९११५९.७५ तहसिलीतील काही भाग व थोडी कोहारा जमीनदारी ह्या जिल्ह्याच्या सन्मार्गी तहसिलींत वेण्यात आली. मदानदीच्या पश्चिम काठावर प्रदेश सुपीक असून दक्षिण भागात टेकऱ्या व जंगल आहे. ८९८ चौरस मैल जंगल राखीव आहे. [इंदे. ग्यासि. पु. ११.]

ता. व.—वरील धमतरी तहसिलीत मुल्दर ठिकाण. रायपूरच्या दक्षिणेस ४६ मैल. लोकसंख्या झुमारे दहा हजार दक्षिण रायपूर जिल्ह्यातून व मस्तर व कोकर संस्थानातून येथे माल येतो. येथे अमोरीकन मिशनचा एक दवाखाना, एक महारोग्यांकरिता रुग्णालय व एक शाळा आहे. म्युनिसिपॅलिटीची स्थापना १८८१ साली झाली असून वार्षिक उत्पन्न (१८९१-१९०१) सरासरी १५०० रु. आहे. येथे सुतांची व एक मुलींची शाळा आहे. [इंदे. ग्यासि. पु. ११.]

धमन्या—प्राण्याच्या छातीच्या फोकेज्यांत हृदय असतें व त्यातच शरीरातील सर्व रणाचा साठा असतो. धमन्या म्हणजे या हृदयापासून छळ रक्त सर्व शरीरभर ज्या नळ्यांतून वेलें जातें त्या खवळिक नळ्या. हृदयापासून एवढी व परमनरी आर्टरी नावाच्या दोन मुख्य व मोठ्या धमन्या निघतात व त्यास शाखा व उपशाखा अशा उत्तरोत्तर बारीक नळ्या दोहोंवाजून फुटतात; व आते बारीक व रणापासून अत्यंत सूक्ष्म अशा धमन्यांच्या शाखा पुढें पुढें शाखात-शा उपशाखा रसाप्रमाणें फुटतात. मोठ्या धमन्यांच्या नागा बहुतेक ठराविक असतात व त्यास नावेंहि दिलेली असतात परंतु रणापासून पुढें ज्या बारीक व सूक्ष्म धमन्या निघालेला असतात त्या बाबत हरएक माणसात त्या अमुकच ठिकाणी सापडतात असा नियम नसतो व हरएक प्राण्यामध्ये त्या मित्र तऱ्हेन फुटतात. यामुळे शरीर-

शाखेच्यामध्ये छुट्या या बारीक धमन्यांच्या मिरमिराळ्या निक्षिप्त रणासर्वेधी वाद सुरू असतात. रणासर्वेधी मुद्रा येवढाच रसांत ठेवावयाचा की या बारीक धमन्यात काही विशेष रचनावास्तुय असतें अथवा दाखविल्या केली असता त्या कापरया जाऊन रणापासून मोठा अनर्थ मुद्रण्याचा संभव असतो असे काही एक नसतें, व भिन्न भिन्न माणसांत त्या अंमळ भिन्नभिन्न तऱ्हेन व भिन्न ठिकाणी उपयुक्तता व रणांची नावे रसांत ठेवण्याद्वारे रणांत महत्त्व नसतें. नेहमीच्या रीतीन वाड होण्यास काही अवयव आला असतांना नव्या तऱ्हेन धमन्याची वाड होण्यास काही अवयव पडत नाहीं व असे मज्जातंतु, अस्थि वगैरे शरीरातील इतर घटकांवाचें होत नाहीं व म्हणून धमन्यांमध्ये त्या उपयुक्ततासर्वेधी वैचित्र्य फारच दिसून येतें इतर प्राणी चार पायावर चालतात व मानवप्राणी उभा चालतो या वेगळ्या परिस्थितीमुळे अर्थात या दोन्ही प्राण्यांच्या धमन्यांच्या रचनेत फुकराळच फरक पडला नातो. चेहरा, ओकें वगैरे विशेष चलनचलन असणाऱ्या भागात गाणाच्या धमन्यांमध्ये नागमोडीची रचना विशेष असते. जेव्हा एखादी म्हुद्रवाची आणि सर्व प्राण्यांत अनेक त्याच ठिकाणी सापडणारी अशी शाखा धमनीपासून निघणें जरूर असतें तेव्हा मोठी धमनी एक अगर दोन वाडोळी वळणें एकदम घेऊन त्या भागात पुसते व तेथें तिच्यापासून ती शाखा निघते अर्थात सूक्ष्म धमन्यांचीं दोकें स्थापनासक येणाऱ्या हलक्या धमन्यांच्या टोंकांशी जोडली होऊन रणाचें जळेंच बनतें व पहिल्या सूक्ष्म धमन्यातील रक्त दुसऱ्या सूक्ष्म धमन्यात प्रवेश करूं शकतें व यामुळे एखादी मोठी धमनी शक्तीयेंत अगर अपघातामुळे तुटली असता अथवा अन्यकारणानें तीतील रक्तप्रवाह बंद झाला असता त्या बंद होणाऱ्या ठिकाणी वरील व खालील उभा धमन्यांच्या शाखा असतात त्या एकदम फुगून मोठ्या होतात व त्यांच्या मार्गे अडलेला रक्तप्रवाह पुढें तिचें प्रपणें पुन्हा सुरू होतो. यास अपघातात्मक अशा धमन्या म्हणजे टोहा व म्हुद्रवा खालील भागावर असलेल्या मज्जाधीर्या यांत रणाचा पुरवठा करणाऱ्या होत या नवळ असणाऱ्या धमन्यांशी आपल्या दोक्यांच्या योगानें संयुक्त होत नाहींत यामुळे त्या धमन्यांत काही विकृतीमुळे अडथळा उत्पन्न झाल्यास म्हुद्रवा अगर म्हुद्रवा ती भाग शुद्ध रक्तांत होतो. तसेंच भाषा, ओष्ठ व शब्दांत पाठीवर थोयारंद किं अस्तो रयात शिरणाऱ्या धमन्याखेरीज शरीराच्या मध्यभागी त्वचेखालून जाणाऱ्या धमन्या उजवीकडाला डावीकडच्या धमन्याशी सेतम होऊन अथवा याच्या उलट प्रकारें रक्तप्रवाह सुरू होण्याचा कम शरीरातील इतर धमन्याप्रमाणें नसतो, हो एक लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे.

पुष्करी धमनी हृदयापासून निघते म्हणून वर सांगितलेच आहे व तिचें वगणें आघोषवासेधिप या सदराखाली

कुक्कुटाच्या वर्णनांत सापडेल; येथे आतां या महाधमनीचे वर्णन संक्षेपानें करूं. ही हृदयाच्या डाव्या कप्पाच्या खालील भागापासून निघून वर चढत जाते तेव्हां पुढल्या व उजव्या बाजूस वळते. मग खाली उतरत वक्षःस्थलांतून मध्यपटलांत शिरून उदराच्या पोकळीतून खाली उतरते व चवथ्या कटि-मध्याच्या मध्यरेषेच्या किंचित डाव्या बाजूस येऊन तेथें तिच्या उजवी व डावी अशा दोन मोठ्या शाखा होतात (क्षेपि धमन्या). महाधमनी हृदयापासून निघाली म्हणजे प्रथम कमानीदार होते. कमानीचा आरंभ तिसऱ्या वरगडीच्या व उरोवंशाच्या डाव्या बाजूकडील संधिस्थानासमोर असतो. पुढे ती उरोवंशाच्या उजव्या बाजूस दुसऱ्या वरगडीच्या संधिस्थानापर्यंत चढते. मग तेथून मार्गे वळून डाव्या बाजूकडे उतरत उतरत पावव्या पृष्ठमध्याच्या डाव्या बाजूस येते. येवढ्या भागास महाधमनीची कमानी असें म्हणतात. या कमानीखालून डाव्या कुक्कुटात शिरणाऱ्या शिरा, धमन्या व नळ्या असतात व यांपैकी पलमनरी धमनीची एक शाखा व ही कमानी या दोहोंस चिडकून असणारा असा एक तंतु-मय भाग गर्भावस्थेतील एका अवयवाचा शेष म्हणून असतो त्यास नळी म्हणतात. महाधमनीच्या दोन धोणिधमन्या येथे निघतात तेथून खाली माकडवाडाच्या पुढे एक लांब व बारीक शाखा निघते व ती पुच्छास्थीपर्यंत जाते.

धमन्यांचे वर्गीकरण.—(१) मनुष्य प्राण्यांच्या शरीरांतील धमन्यांचे खांडील वर्गीकरण लक्षांत ठेवण्यास सोपे आहे. म्हणजे (१) डोंक, मान, खांदी आणि हात यांतील धमन्या; (२) उदर व छातीच्या पोकळीतील जी महात्वाची व नाग प्रकारची इंद्रिये आहेत त्यांकडे जाणाऱ्या धमन्या; (३) छाती व उदर यांच्यामोवती असणाऱ्या मांसत्ववादि वैष्णवास न्कपुरवठा करणाऱ्या धमन्या, आणि (४) कटिद, मांडया व पांय यास जाणाऱ्या धमन्या.

डोंक, मान, हात यांकडे जाणाऱ्या शाखा याचा आरंभ मार्गे महाधमनीची कमानी सगितली तिच्या आढव्या भागापासून होतो व त्या तीन आहेत. (अ) अनामिका, (आ) वामप्रैवेयक, (इ) वामाधोग्रज्जु; त्यांपैकी अनामिका ही धमनी सर्वांत मोठी व पहिलीच शाखा आहे व ती वर चढत जाऊन गळ्यांत प्रवेश करते व तेथे तिच्या दक्षिण प्रैवेयक व दक्षिणाधोग्रज्जु अशा दोन शाखा होतात. या प्रैवेयक धमन्या मान व मस्तक या-मार्गे व अधोग्रज्जु धमन्या दोन्ही हात व खांदी यास शाखां-द्वारे रक्ताचा पुरवठा करतात. प्रैवेयक धमन्या या दोन प्रकारच्या आहेत. एक उजव्या व एक डाव्या बाजूची प्रत्येक धमनी कंठाच्या बाजूने वर चढत जाते आणि कंठमध्याच्या वरच्या काठाच्या सुमारास तिच्या दोन शाखा होतात. एक दक्षिप्रैवेयक ही अनेक शाखांच्या योगाने डोंक व मुखाच्या बाहेरील भागास रक्त पुरविते. कंठ, नाळ, छा-पिंड, मानेचे स्नायू, कानाभागाचा व डोक्याचा मागील भाग,

कानापुढचा भाग, वर्णनांकेचे स्नायू, घसा व मेंदूवरील आवरण यास रक्ताचा पुरवठा ही धमनी शाखांच्या द्वारे करते दुसरी अंतप्रैवेयक ही कर्णास्थीच्या एका छिद्रातून मस्तकांत शिरून तिच्या शाखा अनेक व अति बारीक होतात व कांहीं शाखा डोळ्यांत व कानांत पसरतात. हिच्यापुढे अप्र व मप्र अशा दोन शाखा होतात व या दोन्ही शाखा मेंदूच्या आंगुलिकांवर, तळाच्या सर्व महत्त्वाच्या नाजूक भागास भरपूर रक्ताचा पुरवठा विपुल व असंख्य शाखांच्या द्वारे करतात. उजव्या बाजूच्या अंतप्रैवेयक धमनीच्या सर्व शाखा व सूक्ष्म धमन्या, डाव्या बाजूकडील त्याच धमनीच्या शाखा उपशाखांशी धमन्यांच्या (म्ह. पुढे संलग्न होणाऱ्या) योगाने मेंदूच्या अग्रभागी तळाच्या बाजूला संलग्न होतात, येव-ढेंच नव्हे तर मेंदूच्या तळाच्या पार्श्वभागी बसिलर नांवाच्या धमनी, रॉ पोस्टेरिअर कम्प्युनिरेटिंग नांवाची शाखा आहे तिच्याशी या दोन्ही अंतप्रैवेयक धमन्या संलग्न होतात व यांच्यायोगाने विलसितच वळणूक नांवाचा शिरा व धमन्यांच्या योगाने बनलेला चक्राचार मार्ग मेंदूतील रक्ताभिसरणास सोईस्कर असा तयार होतो. या मार्गाच्या योगाने उजवी-कडील धमन्यातील डाव्या धमन्यामध्ये अगर याच्या उलट-मुलट कशाहि प्रकाराने मेंदूस रक्ताचा पुरवठा नेहमी भरपूर होतो. मेंदूस रक्ताचा पुरवठा करणाऱ्या धमन्या दोन; त्यांपैकी अंतप्रैवेयक हिचे वर्णन आतां केलेच आहे व दुसरी धमनी वेईट्रल. या दोन्ही धमन्यांचा विशेष हा आहे की (१) या धमन्या मेंदूत शिरण्याच्या अगोदर स्वैच्छ्या पृष्ठभागापासून त्या बऱ्याच खोल असतात; (२) त्यांना वळणे व नागमोडी फार असतात; व (३) दुसऱ्या धमन्यांशी संलग्न होणाऱ्या मोठ्या शाखा नसतात अधोग्रज्जु धमनी ही नांव अन्वयंकुच आहे. कारण, ती जत्रुखालून आढवी जाते व पुढे कांसेत धरते. तेव्हां तिला कक्षाधमनी म्हणतात. अधो-ग्रज्जुधमनीच्या शाखाः (१) वेईट्रल प्रैवेयकमध्याच्या छिद्रा-तून वर कपटीच्या मागील महाछिद्रांत प्रवेश करून दुसऱ्या बाजूच्या त्याच धमनीशी संलग्न होऊन तिची बासिलर धमनी होते व मानेतील अंतःस्नायु, पृष्ठशस्त्रज्जु, मेंदूचे आवरण या सर्वांस रक्ताचा पुरवठा करते व धमनीच्या शाखा व तसेंच कानाचा खोल भाग यांत प्रवेश करते. (२) घायरॉइड वॅक्सिलर ही शाखाच्या योगाने घाय-रॉइडविंडमानेतील स्नायु, खवाटवावरील व पाठीचे स्नायू यास रक्ताचा पुरवठा करते. (३) इंटर्नेल मेमरी ही छाती व उदराचे स्नायू यांस रक्ताचा पुरवठा करते. (४) इंटर् कॉस्टल धमन्या फांसाळ्यामागील स्नायूस रक्त पुरविते. कक्षाधमनी ही पुढे बाहूच्या आंतर्या अंगाने उतरून लागते, तेव्हां तिला मुग्रधमनी म्हणतात. ही धमनी शाखांमुळे आज्ञाबाजूस छातीच्या स्नायूस रक्तपुरवठा करते. मुग्रधमनी बाहूतून खाली उतरत उतरत कौपराच्या पुढील खळगीपर्यंत जाते व तेथे तिच्या

शोन शाखा होतात. एक बहिःप्रकोष्ठधमनी व दुसरी अंतःप्रकोष्ठ धमनी. ही ब्रह्मातील स्नायूक रक्त पुरविते.

बहिःप्रकोष्ठधमनीचे वर्णन—ह्या धमनीची शाखा दुसऱ्या खालीपेक्षा मोठी असते. ही प्रकोष्ठाच्या अंगठ्याकडील कांडाकडून मग्नगटापर्यंत येते व तेथे अगदी स्वच्छेच्या नभीक आलेखी असते म्हणून रक्तानुपावनाचा वेग (गती) कसा आहे सो या ठिकाणी स्पर्शाने मादी पडण्याचा विशेष प्रघात आहे ही जागा इतर जागांपेक्षा पहाण्यास सोयीची म्हणून हीच पसंत करतात या धमनीपासून पुढे मनगटाच्या पुढच्या अंगाने एक बारीक शाखा तळदाताकडे जाते व बाकीची धमनी अंगठ्यामार्गे येऊन पुनः विभागते. तिच्या शाखा बोटाच्या मागील भागास रक्त पुरविताने

अंतःप्रकोष्ठ धमनीचे वर्णन—ही प्रकोष्ठाच्या कर्णगळीकडील कांडाकडून मग्नगटापर्यंत जाते व तेथे कमानदार वळण घेऊन अंगठ्याकडे येऊन मागील धमनीच्या एका शाखेस मिळते या कमानापासून बोटांमधील प्रत्येक बेचकच्या सुमारास एकेक शाखा निघते व तेथे विभागून बोटाच्या दोन्ही बाजूंनी नख्यांपर्यंत जाते

औरस महाधमनीचे वर्णन—ही छातीतील पॉकडीतून उदराच्या पोकळीत प्रवेश करते व तीस अनेक शाखा कुठतात, पैकी हृदयस्नायुपेक दोन शाखा प्रथम कुठतात, तीन शाखा कुठतात जातात व पाच सहा शाखा अन्ननलिकेत रक्तपुरवठा करतात व वरगळ्याच्या मध्यावकाशातून जाणाऱ्या उजवीकडील दादा व तितक्याच डावीकडील मिळून त्या बीस शाखा आहेत.

औरस महाधमनीचे वर्णन—बारीक धमनी मध्यपटलातून उदरात आली म्हणजे तिला हें नांव मिळते ही पृष्ठपेशाच्या डाव्या बाजूने खाली उतरत जाऊन चौथा कटिमाग्याच्या सुमारास जाते व तेथे तिच्या दोन शाखा होतात. पोटात असणाऱ्या सर्व हृदियास या धमनीने रक्त पुरविले जाते बॅरिजवळ हात टेविला असता ही धमनी उबताना हातास लागते. या धम्याच्या स्पर्शात काही करक वाटल्यास 'वाट सरली' म्हणून आरव्या लोकांसम्ये विकार मानण्यात येते तो होय हिच्या शाखा पुढील ठिकाणी रक्त पुरविताने—अन्ननलिका, श्वासनलिका, हृदयावरण, मूत्रपिंड व त्यावरच्या गाठी, वृण, कठर, नळत, त्रिधा, पिताशय, जठराचे पार्श्वमुख, पिंड (उदर व लहान आंतर्ग), आंतर्ग उदराच्या पोकळीत ज्या पडद्याने सावरून धरलेली असतात ते मेस्टररी नांकाचा खांब पडदा व त्यायोगाने धाकटे, मोठे व पुढाकडचे अर्शा सर्व आंतर्ग त्याप्रमाणे नऊ नऊ शाखा बरगळ्यामधील जागेस, चार चार कवरेस, दोन धम्या मध्यपटलाच्या खालच्या भागास आणि मिळक करील ही कटिराचे आतील मागल्या भागास रक्त पुरविताने सर चप्पू उतर यांनी रंगीत प्रवाही पदार्थ या धमनीत विचकाराने घालून अर्ध

सिद्ध केले आहे की छाती व उदर यांच्या आत असलेल्या शिंशवांस रक्त पॉचविणाऱ्या धम्या व या पोकळीवर आच्छादनार्थ जी स्त्रवा असते यांना धम्या या दोहोंचे अति-सूक्ष्म संलग्न होणाऱ्या शाखांच्या मार्गे दृढवळण असते. कटिर, जपा व पाच यांस रक्ताचा पुरवठा करणाऱ्या धम्या बॅरिज औदर महाधमनीचे शोन कटि होतात त्यात श्रोणि धमन्या म्हणतात. हिच्या शाखा अंत श्रोणिधमन्या वस्ति-प्रदेशातील अश्वशांस रक्तपुरवठा करितात व ही दुसरी शाखा बहिःश्रोणिधमनी ही मांडीत शिरते व तेथे तिला सक्रिय धमनी हें नांव प्राप्त होते, व त्या मांड्याच्या पुढील व मागील स्नायूक रक्ताचा पुरवठा करतात नंतर ही धमनी मांडीमार्गे पोटांमधील खळगीत येते व तेथे तिला पॉप्टिटर हें नांव प्राप्त होते तेथे तिचे दोन विभाग होऊन त्यांपैकी एक शाखा पुढे येते तिला प्राक्शेधधमनी म्हणतात ही गुडच्या खालच्या पायाच्या पुढील भागास रक्त पुरवून पोण्यावरून पावतात शिरते (चरणधमनी) दुसरी शाखा पोटांतून खाली उतरून आतील पोण्याच्या पातळी जाऊन पायलाच्या तळच्यात शिरते (पदतल धमनी) व पुढे हिच्याहि अंत. पदतल व बहिःपदतल या दोन शाखा पायाच्या तळच्यात रक्त पॉचवितात व रथापातून पायाच्या अंगठ्यास व बोटांसहि बारीक शाखांच्या द्वारे रक्त पॉचते

ध म म्या च्या र व ने ने सं क्षि म व र्ण न—ज्या अनेक आवरणाच्या योगाने धमनी बनलेली असते तीं सार्वप्रमाणे एकाखाली एक अशी पांच आवरणे आहेत (१) मध्याच्या बाहेर मिथ्यावरण नांवाचे एक शिराशिरा आवरण असते (२) याच्या आत विवळ्या लवचीक सेतूचे बनलेले एक आवरण असते (३) त्याच्या आत आढळ्या आकाराच्या पेदांचे सरळ बनलेले एक आवरण असते. मोठाल्या धमन्यांमध्ये नं. २ व लवचीक तंतूंचे आवरण जाड असते कारण त्यात रक्त अधिक येते व जाते मध्यम व लहान धमन्यात स्नायुमय आवरण जाड असते, अशाकरिता की तीं संकोच पावून स्नायुमय रक्त पुढे ढकलले जावे. (४) याच्या आत आढीवार तंतुमय आवरण असते, (५) व याच्याहि आत मऊ अस्तराप्रमाणे एक खडबडीतसारखे पेशींचे आवरण असते व यावरूनच रक्त पेशीत असते. मात्र या महाणाऱ्या रक्ताचे सुद्धे धमन्यांचे पोषण होत नसते तर त्यांना पोषण करणाऱ्या केशवाहिण्या म्हणून सूक्ष्मदर्शक यंत्रानेच दिसणाऱ्या अतिसूक्ष्म धमन्या त्यांच्या आवरणातच असतात, व तशाच बारीक मज्जातंतुसारखी असतात त्यांच्या योगाने धमन्यांचे संकोचन व विस्तरण शरीराच्या जरूरीप्रमाणे होते

गमीवस्थेतील मूल धमन्यांचे वर वगिलेल्या धमन्यांमध्ये होणारे रूपांतर यांचे आदिबंधधमनी वर्णन—प्रथम रुधिरानिसरणाचे शिंदी म्हणून रक्त पडद्यासारखी धमनीची एकच कमान बनते, व तिच्यापासून गमीवस्थेचे कांढी कालाने आणखी चार कमानो होऊन मग पहिला वमान

जवळ जवळ नाहीशी होते, व बाकी राहिलेल्या चार कमानी-पासून कमाकमापे वर सांगितलेल्या सर्व मोठ्या व लहान धमन्या मूळ नमन्याच्या सुमारास तयार होतात. मानव-प्राण्यांच्या धमन्यांशी इतर उच्चतर, व चतुष्पाद विडगादि प्राण्यांच्या धमन्यांचे तुलनात्मक पद्धतीने व शारीरशास्त्राच्या रीतीने परीक्षण करणे हा एक मनोवैधक विषय आहे व त्यासाठी त्यावरची स्वतंत्र पुस्तकेच अधिक माहिती मिळवण्यासाठी शिद्दासूरी पहावी.

ध म नी नि स्त र ण —ही एक शरीरात उत्पन्न होणारी व्याधि आहे. एखाद्या धमनीमूळचे सांस्रिरीदि पुगून त्याची एक पोक्ळ गाठ बनते, व या पोक्ळ गाठीचा संबंध त्या धमनीशी रक्तप्रवाहाच्या योजे असतो, व म्हणून या गाठीत रक्त असते. अगर असेहि पडते की, मूळ धमनीच एके ठिकाणी सर्व वाजुनी अगर एकाच अंगाने पुगून तिच्या वर एक पोक्ळ गाठ उत्पन्न होते. असे होण्याचे कारण सर्वो-गावा अगर धमनीचा रोगामुळे कमकुवतपणा अगर दुखा-पत झाल्यामुळे धमनीत आलेला अवाकपणा हो होय. धम-नीच्या आतील मऊ अंगाच जे धमनीचे पापुदरे असतात, त्यांच्यात हळू हळू दाहकिया होणे हे नेहमीचे कारण आहे. दुखापतीने हा रोग झालेला अढळून येतो. त्यावेळी रक्त वाजुच्या मातसिरादिकात मिळून, मोठून त्याची पोक्ळ गाठ होते या रोगापासून अशी भीति असते की हा गाठ वाढत जाऊन मोंवतालच्या महत्वाच्या इंद्रियांवर तिचा दाब असला होऊ लागल्यास त्या त्या इंद्रियांच्या झुरळीत व्यापारास धक्का पोंवतो व त्यामुळे रोंगात भर पडते अथवा या गाठीतच रक्तसंचय वाजुपेक्षा फार्जील झाल्यास ती गाठ शरीरातच फुटते आणि आतील धमनीचा रक्तदाब न बायबिता आल्यामुळे मृत्यु येतो. या रोगाचे मृत्यु भेद व वर्णन पुढे दिल्याप्रमाणे आहे —

(१) आपोआप होणारी गाठ —ही गाठ रुचिवात झालेला अगर जबर अंगमेहनतीची कामे करणारा अगर सूत्रविड विघडलेला असा मनुष्य असले तर त्याची एखादी धमनी काहीहि अपघात, दुखापत व होता आपोआप सर्व वाजुनी केवळ हृदयाच्या आज्ञेवर प्रसंगामुळे जें रक्त जोराने धमन्यात खेचले जातं त्याचा जोर सहन न झाल्यामुळे एखाद्या मार्गी फुगते व गाठ बनण्यास आरंभ होतो.

(२) अपघाताने बनलेली गाठ —कां व वगैरे पदार्थ शिरून हा रोग होत असल्याचे वर सांगितले आहेच तसेच लडाईत वेडुकीची गोळी अगर बागनेट मार्बित अगर दंडात घुसल्यामुळे, अगर एखाद्या अनवाणी चालला असतो त्याच्या पायाच्या तळव्यात झिळ शिरल्यामुळे त्या त्या विवक्षित धमन्यां अथु होऊन या विस्तरणप्रथी बनण्यास प्रारंभ होतो.

(३) धमनीच्या पोक्ळीची एकच वाजु अथु होऊन तिच्या एकाच बाजूस पुगारा येणारी गाठ —हति असे होते की धमनीतून हळू हळू या पुग्यात मोठमोठे रक्त येत व

त्यामुळे ते सांचळून गोठण्यास अवसर सापडतो व अशा गोठलेल्या रक्तावर पुन्हा दुसऱ्या वेळेस आपली बाहेर आलेले रक्त गोठून त्याचा एक थर वसतो. अशा अनेक थरांमुळे ती पोक्ळी भरून जाते व त्या गाठीत धमनीप्रमाणे नाहीचा घक्का हातास स्थाने जो कळतो तो कळणे चढ होते. मागून हा पोक्ळी व गाठ लहान होते व रोग आपोआप बरा होतो अगर अशा तऱ्हेची गाठ असल्यावर पोटात औषध देऊनहि रक्त गोठवणे साधते.

(४) ज्या गाठीमध्ये धमनी सर्व वाजुनी एकेठिकाणी वाटोळी फुगते तिचे वर्णन —अशा गाठीमध्ये वर लिहिल्याप्रमाणे रोग आपोआप बरा होण्याचा संभव नसतो. कारण प्रतिक्षणी हृदयकडून आलेला रक्ताचा लँडा भेट धमनीच्या व त्या गाठीच्या पोक्ळीतच येऊन आदळणार मग रक्त मोठून त्याचे थरावरथर वसणार वसे १ अशा गाठीचा आकार गिरण्यातून सुत गुंडाळलेल्या चाल्या असतात त्याप्रमाणे म्हणजे वर व खाली निमुळता व मध्येच सड फुगलेला असा असतो

रो म नी चि कि रसा —हसले व कमी अन्न देणे रोंग्यास विधान्यात पडून राहून पूर्ण विप्राति घेऊं देणे, यामुळे रक्षाभिरणाचा जोर अंमळ कमी होतो. पण रक्त गोठून त्याचे थर वगून रोगप्रथी आपोआप बरी होणे या उपायाने अंमळ कठिणच असत रक्षाभिरणाचा जोर कमी होण्याची आशा करण्यापेक्षा अलीकडे शब्देषर शरीरातील ती ती धमनी बघ्याने जखम करून दिलेली करतो व गाठीच्या-वरील धमनीचा भाग शुद्ध केलेल्या दोन्याने बापून टाकितो यापासून जे धोके उत्पन्न होण्यासारखे पूर्वी वाटत असत तसे काही प्रकार वास्तविक पडत नाहीत, व या शस्त्रक्रियापासून फार फायदा होतो असा अनुभव आलेला आहे. पूर्वी या शस्त्रक्रिया करण्यास पैठ घजत नसत पण आता तर ते असे म्हणतात की पोट अगर छाती खोलीजकरून इतर सर्व धम-न्यांसंबंधी होणाऱ्या असल्या गाठी शस्त्रक्रियेने बऱ्या केले-ल्याच बऱ्या व या शस्त्रक्रियेत धमनीच्या गाठीच्या वरचा आणि गाठीचा खालचा भाग हे शुद्ध दोन्याने बांधितात व मधोळ गाठ कापून बाहेर काढितात. कापलेल्या भागावरील व सालील ज्या धमनीच्या साला असतात त्यास एकमेकाशी सळत होता येतं हे “धमन्या”च्या वर्णनात सांगितलेच आहे. तेथेचकडून कोपरभिरणाच्या पूर्ववत् कमास अडचण पडत नाही छातीतील व पोटातील धमनीच्या गाठी बऱ्या होण्यासाठी शुद्ध जेलादीनचा द्रव तयार करून काखिमयेथे जो पोक्ळ भाग असतो त्यात पिचवार्थाने टांऊन घालितात म्हणजे ते औषध रक्तात मिशळून रक्त अमळ सावकाश गोठून रोंगाच्या गाठीतीलहि रक्त गोठण्याचा संभव असतो व रोग बरा होण्याचा हा एक उपाय आहे. याशिवाय उत्पचार म्हणजे यांत्रिक साधनाने धमनी गाठीच्यावर दाबून धरणे अगर रक्ताचे पेटे बांधून धमनीवर दाब बसविणे हे होत. पण शस्त्रक्रिया करविणे अधिक चांगले व फायदेशीर असते.